

*Printed by* **S. R. Sardesai**, B. A., LL. B., Manager, Navin Samarth Vidyālaya's  
Samarth Bhārat Press, Poona 2

*All Rights Reserved*

*Published by* **N. S. Sontakke**, B. A., (T. 95), Secretary, Vaidic Sanshodhan Mandal  
Tilak Smarak Mandir, Poona 2.



**Tilak Maharashtra University**  
**VAIDIC SAMSHODHAN MANDAL**  
( *Vedic Research Institute* )

— — — — —

# **RGVEDA-SAMHITA**

**WITH THE**  
**COMMENTARY OF SAYANACHARYA**

— — — — —

**Vol. I**  
**MANDAL I**

## Members of the Executive Committee

---

### *President*

Prin. V. K. Rajwade. M. A.

### *Vice-President*

Mr. C. V. Vaidya, M. A., LL. B.

Vice-Chancellor, Tilak University.

### *Members of the Committee*

Mr. N. C. Kelkar, B. A., LL. B.

Āyurvedāchārya P. G. Nanal

Mr. J. S. Karandikar, B. A., LL. B.

Āchārya V. P. Limaye, B. A., (T. U.)

„ S. J. Bhagwat, B. A., (T. U.)

Vidyā-nidhi Sidheshwarshastri Chitrāv

Mr. R. D. Desai, B. A.

Pandit S. D. Satwalekar

Mr. N. B. Pavagi, B. A.

„ Y. R. Date, B. A., LL. B.

„ V. V. Ranade, B. A., LL. B.

„ R. V. Patwardhan, B. A., LL. B.

Mr. S. K. Bhawe, B. A., (T. U.)

Registrar, Tilak University.

### *Treasurer*

Mr. H. V. Tulpule, B. A., LL. B.

### *Secretary*

Mr. N. S. Sontakke, B. A., (T. U.)

THE PERSONNEL  
of the  
EDITORIAL BOARD

---

- 1 Prin. V. K. Rajwade, M.A.
  - 2 M. M. Vāsudeoshāstri Abhyankar.
  - 3 Mr. N. S. Sontakke, Vāṅmāyā-Vishārad,  
(*Managing Editor*).
  - 4 Pandit T. S. Varadarājasharmā,  
Vedānta-Vidyā-Praveena.
-



*Dedicated to the memory of*  
The Late  
Lokamanya Bal Gangadhar Tilak



THE GREAT VEDIC SCHOLAR



## FOREWORD

The work of publication undertaken by this institute is by no means new. Excellent editions have appeared in the past and will do so in the future. Vedic works excellently edited, concordances and other helps are only a means to an end and that end is interpretation and discovery of the past through interpretation. European scholars have certainly shown the way but even their work has not been what it ought to be. My experience of the last twenty years has convinced me that every word in R̥gveda must be exhaustively dealt with; inter-comparison on a limited scale is not sufficient; a word may not yield its real sense or senses by comparing its occurrences in only a few R̥ks. Any one who cares to dip into my "Words in R̥gveda" Vol. I, and particularly reads the introduction will understand and appreciate my meaning. It is dangerous to follow tradition, even the tradition established by European scholars, as these latter have based their interpretations often on the authority of Ancient Indian commentators. What is wanted is a mind free from prejudice and prepossession and a persistent desire to work independently. Pitfalls there must be; yet we must persist. We have to deal with a document which on all hands is acknowledged to be the oldest in the world. Its language, grammar, idiom, everything has no parallel in modern Sanskrit; words modern in look have often not their modern senses. Exhaustive word-hunting leads to the discovery of unexpected senses; even the particle ऋ yields more senses than the usual ones of negation and comparison. Unless the mystery lying enveloped in every word, howsoever insignificant in look, is laid bare, it is not possible to arrive at the true meaning in the minds of the composers. My work hitherto has been altogether small; yet even this small and limited acquaintance has borne in upon me a strong conviction that R̥gveda is a work of real art and not a mere conglomerate of popular ballads, homely in style and homely in thought. The composers were clever learned men; they indulged in wit and humour; they were not inaccessible to woman's charm; they were men, had the feelings and passions of men and expressed them as poets like Kālidās have done. Readers will be surprised, if told, that numbers of R̥ks carry a double import; what is called "double entente" occurs very-frequently and shows how R̥gvedic

poets had cultivated the art of poetic expression. Such highly artistic literature could never have been the first piece of the literature of the world; such a fruit appears last in the poetic season. Simpler, less artistic, bald literature must have preceded. Would any one dare to say in the distant future that Kālidās was the first poet? Kālidās and Tennyson are the ripest fruits of two literatures; these two artists could not have done such excellent work if they had not had a long long past behind them; they worked on the past, availed themselves of the achievements of the past and then improved upon the past. This same seems to be the case with R̥gveda; an extensive literature must have preceded. Through R̥gveda we have to form an idea of what this preceding literature may have been; it would no doubt be a guess-work, but all the same even that guess-work would have an importance of its own. The R̥gveda is a mine of valuable information and it is the duty of every genuine scholar to bring it into light. The task is vast; no single mind would be sufficient. Large numbers of devout scholars must work independently and patiently and then compare notes; the process is one of centuries; yet one must not lose heart. Some one will discover the truth though none of us may live to see it. The work has to be done and I hope will be done.

Vijayā Dashami 1855. }  
 28th Sept. 1933. }  
 Vedic Research Institute, }  
 Tilak Smarak Mandir, }  
 Poona 2. }

V. K. Rajwade,  
*President.*



## INTRODUCTION

We have great pleasure in presenting to students and devout admirers of Ancient Indian Culture, the first volume of the R̥gveda which contains the first Mandal and the commentary of Sāyaṇāchārya thereon.

The Vaidic Samshodhan Mandal (The Vedic Research Institute) under whose auspices the work is being published, was founded in memory of the late Lokamānya B. G. Tilak on the 1st of August 1928, under the auspices of the Tilak Mahārāshtra University, Poona, with the following objects:—

- (1) To provide facilities for higher studies in Vedic literature.
- (2) To collect books and *Mss.* concerning Vedic literature.
- (3) To publish original Vedic Texts with commentaries.
- (4) To publish such other literature as would help the study of Vedic literature, *e. g.* Indices, Lexicons, Notes, Original contributions etc.
- (5) To carry on research in general.

An authoritative edition of R̥gveda with Sāyaṇa's commentary has been a desideratum for a number of years. Prof. Max Müller's edition is out of print as also the Bombay edition. It is a truism to say that a copy of R̥gveda with Sāyaṇa's commentary is essential for the study of Vedic literature; for Vedic studies must begin with R̥gveda which is the source and foundation of all the other Samhitās, Brāhmanas etc. To remove the long-felt want of a reliable edition we had to do the preliminary work necessary for the publication of this Volume.

We have procured *Mss.* of Sāyaṇa's commentary from various parts of India and from outside India also, in Devanāgarī, Grantha and Malyālam characters. The following gives a detailed account.

*The Bhāndārkar Oriental Research Institute, Poona.*

क	$\frac{18b}{1870-71}$	2nd Ashtaka,	Samvat 1609.
ख	$\frac{\text{No 5}}{1916-18}$	2, 3 & 4 Ashtakas,	Shaka 1739.
ग	$\frac{\text{No 18 a}}{1870-71}$	1st Ashtaka,	Samvat 1609.
घ	$\frac{\text{No 3}}{\text{of Vishram (1)}}$	1st Ashtaka.	

*The Royal Asiatic Society, Bombay.*

च Ashtakas 1 & 2.

छ 1st Ashtaka.

ज 2nd Ashtaka.

*The Central Library, Baroda.*

य Acc. No. 200. 1st Ashtaka. ( Begins from the middle of the preface ( उपोद्घात ) and ends at the commentary of the first Mantra of the 18th Varga of the 8th Adhyāya ).

र Acc. No. 12233. Ashtaka 1. (Adyāyās 1 & 2) Samvat 1879.

ल Acc. No. 12232. Ashtaka 1. Samvat 1879.

व Acc. No. 12231. Ashtaka 2. Leaves missing at frequent intervals.  
Shaka 1877.

*The India Office Library, London.*

प 2992 to 2999 Ashtakas 1 to 8 complete.

फ 3126 to 3129 „ 1 to 8 „

These last two appear to be recent.

*The Saraswati Mahāl Library, Tanjore.*

त 597. Burnell's catalogue No. 2360 A. Ashtakas 1 to 8 complete.

थ 598. Burnell's Catalogue No. 2361. 1st Ashtaka; ending with the 15th Varga of the first Adhyāya.

द J. L. Collection No. 23. Ashtaka 1. (Adhyāyas 4 to 8). The Ms. is extremely worn out and moth-eaten.

ध J. L. Collection. Ashtaka 1. Adhyāyas 2 to 8. The manuscript omits the grammatical portion of the commentary. A very old but well preserved manuscript.

*The Theosophical Society, Adyar.*

झ Ashtakas 1, 2, 3, 5 and 8.

ञ Second Ashtaka; from the 2nd Adhyāya to the end of the Ashtaka.

*The Sanskrit College Library, Benares.*

ट Second Ashtaka. Samvat 1851.

*The Palace Library, Trivandrum.*

ड Second Ashtaka. Begins from the 12th Varga of the first Adhyāya to the end of third Adhyāya.

*The Palace Library, Mysore.*

ण Ashtaka 1. Second Adhyāya only.

*The Govt. Mss. Library, Madras.*

ह First Ashtaka. Second Adhyāya only.

*Ms.* extremely worn out with some leaves missing.

*The Ānandāshram, Poona 2.*

ण Ashtakas 1 to 4.

The following *Mss.* were secured from private sources —

न Ashtakas 1 to 8 complete. From Veda-Shāstra-Sampanna Digambar-Shastri Nene, Girvāṇa Chchātra Samiti, Indore.

म Ashtakas 2, 5 & 7. Shaka 1596. *Ms.* very old and well-written. From Mr. Chidambar Dixit of Badli, Dist. Belgaum.

भ Ashtakas 3 to 8 complete and some portion from 164 Sukta of the first Mandal. Procured from Mr. Krishṇāchārya Malgi of Bagalkot, Dist. Bijapur.

श 1st Ashtaka. This remarkably correct *Ms.* is from Veda-Shāstra-Sampanna Raghunātha Shāstri Vedabhāshya of Gwalior.

स Ashtaka 1. Shaka 1606.

The following *Mss.* are solely in Grantha and Malyālam.

ट Ashtakas 1 & 2. (Introduction and full commentary on the 1st Hymn, and from the 23rd Varga of the fifth Adhyāya to the first 3 Adhayas of the 2nd Ashtaka.)

ठ 1st Ashtaka. (Adhyāyas 1, 7 and 8 complete).

ड 1st Ashtaka. (Adhyāyas 2 to 6 complete).

The above *Mss.* were procured for us by Mr. T. R. Chintāmani, M. A., Senior Lecturer in the Oriental Research Institute of the Madras University.

ढ Ashtaka 1 & 2 ( from the 29th Varga of the fifth Adhyāya to the end of the third Adhyāya of the 2nd Ashtaka ).

न्य 2nd Ashtaka. First 3 Adhyāyas complete.

We procured these *Mss.* from Brahmashri Brahmadata Nambudri-pāda of Koodaloor Manakkal-Malabar.

*Mss.* in Grantha and Malyālam differ only in character; the mistakes, blank places, explanatory notes, grammatical additions etc. in the one appear in the other. This leads us to think that both were copied from an older *Ms.* These *Mss.* form one group. Those in Devanāgarī fall into two groups :—(1) Old and (2) New. Space does not permit us to dilate upon the similarities and differences in the *Mss.* with examples though the disquisition would be useful to scholars. We hope to do that work later on. In incorporating better readings we have thoroughly considered both the relative

authenticity and the mutual support of all the *Mss.* Though there are good readings in the Grantha and Malyālam *Mss.*, we have adopted only such as find support in the Devanāgarī. In a few places, however, we have adopted readings from these though they have no such warrant, as the readings which they displaced were clearly wrong. Had we succeeded in obtaining Devanāgarī and non-Devanāgarī *Mss.* complete and older than those in our possession, perhaps we would have been able to present to the public a more authentic edition. The oldest *Ms.* obtained by us is 450 years old and belongs to the Devanāgarī group; but unfortunately it contains only one Ashtaka, namely the fourth.

In preparing this edition we have taken all care that is humanly possible. It is superfluous to say that we shall feel obliged to readers who draw our attention to any defect or defects that may still remain. Notwithstanding persistent close scrutiny misprints have occurred; a full list of these will be found at the end.

In conclusion, we feel it a duty to thank all those that have so kindly and so readily lent us or procured for us valuable *Mss.* from the libraries in their custody. We cannot conclude without offering our sincere thanks to those who have assisted us pecuniarily. Mr S. R. Sardesai, B. A., LL. B., proprietor of the Samarth Bhārat Press has been exceedingly helpful in making this edition as accurate as possible. We hope this edition will prove a great help to scholars in and out of India.

Vijayā Dashami, 1855.  
28th Sept. 1933.  
Vedic Research Institute,  
Tilak Smarak Mandir,  
Poona 2. }

N. S. Sontakke,  
*Managing Editor.*

# प्रास्ताविकम्

॥ श्रीगणेशाय नमः ॥

अथेदं सप्रश्रयं सामोदं च विद्वज्जनसमक्षं निवेदयामो यदधुना श्रीमत्सायणाचार्यविरचितभाष्य-  
समेताया ऋग्वेदसंहितायाः प्रथममण्डलात्मकोऽयं प्रथमो भागः संशोध्य मुद्राप्य प्राकाश्यं नीयते इति ॥

वेदस्य लक्षणं, प्रमाणं, तत्प्रामाण्यनित्यत्वादिकं तदर्थज्ञानविचारादीनामत्यावश्यकत्वमित्या-  
दयां बहवो विषयाः श्रीमत्सायणाचार्यैरेव ऋग्वेदभाष्योपोद्घाते सविस्तरं प्रपञ्चिता इति अपरोपोद्घात-  
लेखने प्रयत्नः केवलं पिष्टपेषणकल्प एव स्यादिति न तत्र लेखनीं व्यापारयामः ॥

यया संस्थया अयं ग्रन्थः प्रकाश्यतां नीयते सेयं वैदिक-संशोधन-मण्डलनाम्नी संस्था स्वर्गत-  
श्रीमत्परमपूज्य-लोकमान्य-बाल-गङ्गाधर-तिलकविद्वद्वरेण्यस्य सदातनसंस्मृतये १८५० शकवत्सरे आपाठ-  
शुद्धपूर्णिमायां ( ख्रिस्तसंवत्सरे १-८-१९२८ ) अग्रोनिर्दिष्टोद्देशसंसिद्धये तिलक-महाराष्ट्र-विद्यापीठस्य  
शाखात्वेन पुण्यपत्तने स्थापिता । तत्रैते मुख्योद्देशाः—

१. वेदवाङ्मयस्य साङ्गोपाङ्गाध्ययनाध्यापनव्यवस्थासंपादनम् ।
२. संहिताप्राह्वणादिवेदग्रन्थानां तथा तद्भाष्यादीनां च संग्रहः ।
३. पुतेषामेव ग्रन्थानां सम्यक्संशोधनपूर्वकं मुद्राप्य प्रकाशनम् ।
४. वेदार्थज्ञानोपयोगि-निबन्ध-कोश-सूची-टिप्पण्यादिग्रन्थनिर्मितिः ।
५. वेदार्थविषयककूलंकपचर्चापूर्वकसंशोधनमित्यादि ।

तत्रादौ तावत् श्रीमत्सायणाचार्यभाष्यस्य अत्यावश्यकतामवलोक्य प्रथमतः तस्य संशोधन-  
पूर्वकमुद्रापणे प्रावर्तिष्य संस्था । पाश्चात्यदेशे मैक्समुल्लर-महोदयेन मुम्बापुर्यां योडसोपाह्व-महा-  
महोपाध्याय-राज रामशास्त्रि-गोरेइत्युपाभिध-शिवरामशास्त्रिभ्यां च यद्यप्ययं ग्रन्थः संशोध्य पूर्व मुद्रा-  
पितः तथापि तत्पुस्तकस्याधुना दुर्लभत्वादेतन्मुद्रापणमावश्यकमभूदिति विद्वज्जनानामेतत् विदितमेवेति  
विश्वसिमः ॥

तत्र तावत्सायणभाष्यसंशोधनार्थं यानि प्राचीनलिखितपुस्तकान्युपयुक्तानि तेषां नामनिर्देशा-  
दिकमधुना क्रियते—

पुण्यपत्तनस्थ-भाण्डारकर-प्राच्यविद्या-संशोधन-मन्दिरादानीतानि—

क. <sup>18b</sup>  
1870-71 द्वितीयाष्टकभाष्यम् । लेखनकालः संवत् १६०९. समीचीनाः पाठा उपलभ्यन्ते ।

ख. <sup>No. 5</sup>  
1916-18 द्वितीयतृतीयचतुर्थाष्टकानां भाष्यम् । लेखनकालः शके १७३९. समीचीनाः पाठा  
उपलभ्यन्ते ।

ग. <sup>No. 18a</sup>  
1870-71 प्रथमाष्टकभाष्यस्य प्रथमद्वितीयाध्यायौ । लेखनकालः संवत् १६०९.

घ. <sup>No. 3</sup>  
of Vishram (i) प्रथमाष्टकभाष्यम् । लेखनकालो न ज्ञायते ।

मुम्बापुरीस्थ-‘ रॉयल एशियाटिक सोसायटी ’-नामकग्रन्थसंग्रहालयादानीतानि—

च. प्रथमद्वितीयाष्टकभाष्यम् ।

छ. प्रथमाष्टकभाष्यम् ।

ज. द्वितीयाष्टकभाष्यम् । लेखनकालः संवत् १७३०.

बडोदानगरस्थित—‘ सेंट्रल लायबरी ’—नामकग्रन्थसंग्रहालयादानीतानि—

य. Acc. No. 200 प्रथमाष्टकभाष्यम् ( उपोद्घातप्रकरणमध्यभागादारभ्य अष्टमाध्यायस्य अष्टादशवर्गपर्यन्तम् ) ।

र. Acc. No. 12233 प्रथमाष्टकभाष्यस्य प्रथमद्वितीयाध्यायौ । लेखनकालः संवत् १८७९.

ल. Acc. No. 12332 प्रथमाष्टकभाष्यम् । लेखनकालः संवत् १८७९.

व. Acc. No. 12331 द्वितीयाष्टकभाष्यम् । लेखनकालः संवत् १८७७. कचिक्कचित् पत्राणि नष्टानि ।

लण्डन-नगरस्थित—‘ इण्डिया ऑफिस लायबरी ’—नामकग्रन्थसंग्रहालयादानीतानि—

प. २९९२-२९९९ } प्रथमाष्टकादारभ्य अष्टमाष्टकपर्यन्तः समग्रो भाष्यग्रन्थः ।  
फ. ३१२६-३१२९ }

तंजावरपुरस्थित—‘ सरस्वती महाल लायबरी ’—नामकग्रन्थसंग्रहालये स्थितानि—

त. ५९७. Burnell's Catalogue No. 2360 a. प्रथमाष्टकादारभ्य अष्टमाष्टकपर्यन्तः समग्रो भाष्यग्रन्थः ।

थ. ५९८. Burnell's catalogue No. 2361. प्रथमाष्टके प्रथमाध्याये पञ्चदशवर्गपर्यन्तं भाष्यम् ।

द. J. L. Collection No. 23 प्रथमाष्टके चतुर्थाध्यायादारभ्य अष्टमाध्यायस्य समाप्तिपर्यन्तं भाष्यम् । इदं पुस्तकमतिजीर्णं मध्ये मध्ये कीटकभक्षितं च कचिन् पत्राणि गतानि ।

ध. J. L. Collection. प्रथमाष्टके द्वितीयाध्यायादारभ्य अष्टमाध्यायसमाप्तिपर्यन्तं भाष्यम् । अस्मिन् पुस्तके व्याकरणप्रक्रिया न वर्तते । केवलं संक्षेपेण अर्थमात्रं दत्तम् । पुस्तकं पुरातनं तथापि न जीर्णम् ।

‘ अडयार ’-स्थित—‘ थिऑलॉफिकल् सोसायटी ’—ग्रन्थसंग्रहालयादानीतानि—

झ. प्रथम-द्वितीय-तृतीय-पञ्चमाष्टकानां भाष्यम् ।

झ१. द्वितीयाष्टकस्य द्वितीयाध्यायादारभ्य द्वितीयाष्टकसमाप्तिपर्यन्तं भाष्यम् । इदं ग्रन्थलिपि-लिखितं तालपत्रपुस्तकम् ।

पूर्वोक्तं पुस्तकद्वयं डॉ. कुन्हुंराजा, एम्. ए., डी. फिल. (Reader, Madras University, Oriental Research Institute) इत्येतैः महोदयैः दापितम् ।

वाराणसीस्थित—‘ संस्कृत कॉलेज ’—ग्रन्थसंग्रहालयादानीतम्—

ञ. द्वितीयाष्टकभाष्यम् । लेखनकालः संवत् १८५१.

अनन्तशयन- ( Trivandrum ) राजकीय-ग्रन्थसंग्रहालयस्थम्—

ड. द्वितीयाष्टकप्रथमाध्यायस्य द्वादशवर्गादारभ्य तृतीयाध्यायसमाप्तिपर्यन्तं भाष्यम् । महिपुर- ( Mysore ) राजकीय-ग्रन्थसंग्रहालयस्थम्—

प. प्रथमाष्टकस्य द्वितीयाध्यायभाष्यम् । लेखनकालः संवत् १८९५.

मद्रपुरीस्थित—‘ गव्हर्मेन्ट मॅन्युस्क्रिप्ट लायबरी ’—नामकग्रन्थसंग्रहालयस्थम्—

ह. प्रथमाष्टकस्य द्वितीयाध्यायभाष्यम् । पुस्तकमतिजीर्णम् । मध्ये कचिक्कचित् पत्राणि गतानि । पुण्यपत्तनस्थ—‘ आनन्दाश्रम ’—ग्रन्थसंग्रहालयस्थम्—

ण. प्रथमाष्टकादारभ्य चतुर्थाष्टकपर्यन्तं भाष्यम् ।

- न. प्रथमाष्टकादारभ्य अष्टमाष्टकपर्यन्तं समग्रं भाष्यम् । इन्दूरनगरवास्तव्य-वे. शा. सं. नेने-  
इत्युपनामक-दिगम्बरशास्त्रिभिर्दत्तम् ।
- म. द्वितीय-पञ्चम-सप्तमाष्टकानां भाष्यम् । लेखनकालः शके १५९६. समीचीनान्यक्षराणि ।  
इदं पुस्तकं बेळगांवप्रान्तीय-बडलीग्रामवास्तव्य-चिदम्बरदीक्षितमहोदयैर्दत्तम् ।
- भ. अस्यवामीयसूक्ते ( म. १. सू. १६४ ) केपांचिन्मन्त्राणां तथा तृतीयाष्टकादारभ्य अष्टमाष्टक-  
पर्यन्तभागस्य च भाष्यम् । समीचीनान्यक्षराणि । इदं पुस्तकं विजापूरप्रान्तीय-बागलकोट-  
पत्तनवास्तव्य-कृष्णाचार्य-मळगीमहोदयैर्दत्तम् ।
- श. प्रथमाष्टकभाष्यम् । ' ग्वालियार ' नगरवास्त्रिभिः वे. शा. सं. वेदभाष्योपनामकरघुनाथ-  
शास्त्रिभिः दत्तं सम्यक् शुद्धम् । समीचीनाः पाठा उपलभ्यन्ते ।
- स. प्रथमाष्टकभाष्यम् । पुण्यपत्तनवास्तव्य वे. शा. सं. खाडिलकरोपाह्व-दत्तात्रेयशास्त्रिभिर्दत्तम् ।  
समीचीनान्यक्षराणि लेखनकालः शके १६०६. प्रायेण शुद्धम् । इदमध्यायद्वयमुदा-  
पणानन्तरमुपलब्धम् । तस्मात् पाठभेदाः तदनन्तरमेव संगृहीताः ।  
अधोनिर्दिष्टग्रन्थलिपिलिखितानि पुस्तकानि तालपत्रात्मकानि —
- ट. प्रथमाष्टके उपोद्घातः प्रथमसूक्तभाष्यं च । तथा प्रथमाष्टकस्य पञ्चमाध्यायत्रयोविंशवर्गा-  
दारभ्य द्वितीयाष्टकस्य तृतीयाध्यायसमाप्तिपर्यन्तभाष्यम् ।
- ड. प्रथमाष्टके प्रथमसप्तमाष्टमाध्यायानां भाष्यम् ।
- ढ. प्रथमाष्टके द्वितीयाध्यायादारभ्य षष्ठाध्यायसमाप्तिपर्यन्तं भाष्यम् । एतत्पुस्तकत्रयम्  
प्रो. टी. आर. चिंतामणी, एम्. ए., ( Senior lecturer, Madras University, Oriental  
Research Institute ) इत्येतेर्महोदयैः संपाद्य दत्तम् । तथा इतराष्टकानां ग्रन्थलिपिलि-  
खितभाष्यपुस्तकान्यपि तैः संपाद्य दत्तानि सन्ति ।  
अधोनिर्दिष्टे उभे अपि केरललिपिलिखिततालपत्रपुस्तके—
- क्ष. प्रथमाष्टकपञ्चमाध्यायस्य एकोनत्रिंशवर्गादारभ्य द्वितीयाष्टके तृतीयाध्यायसमाप्तिपर्यन्त-  
भाष्यम् ।
- ज. द्वितीयाष्टकस्य प्रथमद्वितीयतृतीयाध्यायानां भाष्यम् । एतद्वयं केरलदेशीय-कूडलूर-  
ब्रह्मदत्तनम्बुद्रिपादैर्दत्तम् ।

सामान्यतः ग्रन्थलिपिलिखितानि पुस्तकानि केरललिपिलिखित 'क्ष'-संज्ञितपुस्तकं च द्विशतवत्सर-  
रभ्योऽर्वाचीनानि इति प्रतिभान्ति । पूर्वोक्तनम्बुद्रिपाद्प्रेषितस्यैकस्य केरललिपिलिखितपुस्तकस्यान्ते  
' वेदोऽग्निहोत्रसंपत् ' ( १७२८०८४ ) एतत्पुस्तकलेखने कलिदिनम् ' इति लिखितमस्ति । अनेन एतत्  
त्रिशतवत्सरेभ्यः पूर्वं लिखितमिति विज्ञायते । ज-संज्ञं पुस्तकमपि एतस्मादपि जीर्णतरमिति ततोऽपि  
प्राचीनमिति अनुमीयते ।

एवमुपरिनिर्दिष्टानि सर्वाण्यपि हस्तलिखितान्यवलोक्य पाठान्तराणि संगृहीतानि । तत्र दक्षिण-  
देशोपलब्धेषु ग्रन्थकेरललिपिलिखितेषु तालपत्रपुस्तकेषु पाठाः प्रायेणैकरूपा एव दृश्यन्ते । एतेषां  
सर्वेषामपि मातृकापुस्तकमेकमेवेति निःसंशयं शक्यमनुमानुम् । एकत्रोपलभ्यमानाः पाठभेदाः  
अशुद्धपाठाः अधिकपाठाः अक्षराशुद्धिरित्यादि सर्वं तथैव इतरपुस्तकेष्वपि दृश्यते । किं बहुना ।  
मातृकापुस्तके अक्षराव्यक्तत्वादिहेतुना लेखकैर्यत्र कचित् लिखितं न पारितं लेखनार्थमवकाशो  
दत्तः पुनर्न पूरितश्च सोऽपि सर्वत्र एकरूप एव दरीदृश्यते । एतेषु हस्तलिखितेषु कचिद्विचित्रं  
अधिकविवरणम्, अधिका व्याकरणप्रक्रिया, कचिद्विभिन्नविवरणम्, कचिदर्थभेदाभावेऽपि विभिन्नैः  
शब्दैः प्रतिपादनमित्यादयो विशेषा उपलभ्यन्ते । एतेषु यद्यपि कचित्कचित् समीचीनाः शुद्धाश्च पाठा  
उपलभ्यन्ते तथापि कचिदप्रसक्तविवरणं, कचिदशुद्धाविवर्णमानानामेव पदानां व्याकरणप्रक्रिया, इत्यादि-

दोषाणामुपलभ्यमानत्वात् पुस्तकान्तरसंवादं विना एतत्पुस्तकमात्रोपलब्धाः पाठाः प्रायेण मूले न निवेशिताः । यत्र कचित् पुस्तकान्तरेषु लेखकप्रमादजमशुद्धिमिति स्फुटं विज्ञायते तत्र एतत्पुस्तकमात्रोपलब्धा अपि पाठाः कचित् गृहीता एव । प्रायः शुद्धबहुलिखितपुस्तकानुसारेण मूलपाठं कल्पयित्वा अत्यन्ताशुद्धान् पाठान्वर्जयित्वा एतत्पुस्तकोपलब्धा इतरपुस्तकोपलब्धाश्च अन्ये पाठाः तत्र तत्र तत्तत्पृष्ठाधः पाठान्तरत्वेन निवेशिताः । अस्मिन् पुस्तके प्राचीनहस्तलिखितपुस्तकेषु कस्मिंश्चिदपि अनुपलभ्यमानाः पाठा मूले स्वमत्यनुसारेण कापि न निवेशिताः । अस्मिन् मुद्रितपुस्तके मुख्यस्थलेषु इतरमुद्रितपुस्तकापेक्षया यत्र यत्र विभिन्नपाठाः स्वीकृताः, यत्र यत्र च समीचीना अपि पाठाः केवलं दाक्षिणात्यतालपत्रपुस्तकेष्वेव उपलब्धा इति पाठान्तरत्वेन दत्ताः, भाष्यसंशोधनसमये च यत्र यत्र अशुद्धाः पाठा इति स्फुटं विज्ञाताः तथापि लिखितपुस्तकसंवादाभावात् शुद्धीकर्तुं न पारितमस्माभिः, एतादृशविषयकविचारः संक्षेपेणात्र समनन्तरं क्रियते एव ।

एवमस्य पुस्तकस्य संशोधनविषये यावच्छक्यमवधानं दत्तमस्माभिः । अक्षराशुद्ध्यादिदोषः परिहार्य इति यथाशक्ति प्रयत्नितम् । तथापि दृष्टिदोषात् कचित्कचिदशुद्धं संजातमिति तदर्थमन्ते शुद्धिपत्रं च निवेशितम् । एवं संशोधितेऽप्यस्मिन् ग्रन्थे यदि केचित् मानुषमात्रसुलभा दोषा भवेयुस्ते विद्वद्भिः सदयं क्षन्तव्या इति साञ्जलिबन्धमभ्यर्थयामः ।

इदमिदानीं निवेदयामो येस्तावदुदारहृदयैः सायणभाष्यसंशोधनार्थं हस्तलिखितानि संपाद्य दत्तानि यैश्च मुद्रापणार्थं द्रविणदानेन महानुपकारः कृतः तेषां सर्वेषामपीयं संस्था अत्यन्तमधमणेवेति । अपरं चास्य ग्रन्थस्य यावच्छक्यमन्तरेण कालविलम्बं मुद्रणकृत्यं निर्व्यूढवतां पुण्यपत्तनस्थ-समर्थ-भारत-मुद्रणालयाधिकृतानां श्रीयुत सदाशिव रामचन्द्र सरदेसाई, बी. ए., एल्. एल्. बी., महोदयानामपि कृतज्ञताप्रकटनमवश्यकरणीयमिति मन्यामहे ।

अन्ते चैतद्विज्ञापयामो यदेतावतायासेन संशोध्य मुद्रापितोऽयं ग्रंथो यदि विपश्चिजनानामादरविषयः स्यात् तर्हि कृतकृत्या एव वयं भवेमेति ।

१८५५ शकवत्सरे }  
आश्विनशुद्धदशम्याम् }

विद्वज्जनविधेयः वै. सं. मण्डलकार्यवाहः  
सोनटके इन्दुपाहो नारायणशर्मा.



## ॥ पाठभेदादिविषयकविचारः ॥

अस्मिन् पुस्तके मॅक्समुल्लर-संशोधित-पुस्तकस्थपाठापेक्षया तथा मुम्बापुरीमुद्रितपुस्तकस्थ-पाठापेक्षया च यत्र विभिन्नाः पाठाः स्वीकृताः तेषु प्रधानानां केषांचिन्निर्देशोऽत्र क्रियते । इतरत्र प्रायेण अस्मदुपलब्धबहुलिखितपुस्तकानुसारेण विभिन्नपाठाः स्वीकृता इति बोध्यम् । केचन लिखितपुस्तकोप-लब्धाः समीचीना अपि पाठाः बहुपुस्तकविसंवादात् मूले न गृहीताः । अन्यच्च भाष्ये क्वचित् अशुद्धाः संदिग्धार्थाश्च पाठा उपलभ्यन्ते यत्र च पुस्तकेषु शुद्धपाठा नोपलभ्यन्ते, एतादृशविषयकविचारः संक्षेपेणात्र क्रियते ।

मॅ= मॅक्समुल्लरसंशोधितपुस्तकम् । मु= मुम्बापुरीमुद्रितपुस्तकम् ।

पृष्ठम्	पङ्क्तिः		
३	३१	स्वप्रकाशकत्वाभावेऽपि ।	} ट-त-मु.
४	१	स्वप्रकाशकत्वमविरुद्धम् ।	

अत्र उभयत्र मॅ-पुस्तके 'स्वप्रकाशत्वाभावेऽपि', 'स्वप्रकाशत्वमविरुद्धम्' इति क्रमेण पाठः । अत्र उभयत्र प्रथमनिर्दिष्टपाठो युक्तः प्रतिभाति ।

४-३ भूतं भवन्तं भविष्यन्तम्-ग-घ-च-छ-झ-ट-ठ-ण-त-फ-मु. । 'भूतं भविष्यन्तम्'-मॅ. । अत्र शाबरभाष्ये भवन्तमिति पदस्य विद्यमानत्वात् बहुषु पुस्तकेषु तथैवोपलभ्यमानत्वाच्च 'भूतं भवन्तं भविष्यन्तम्' इत्ययं पाठः मूले निवेशितः ।

४-२९ दुर्बोधत्वम्-ग-घ-च-छ-ट-ण-त-प-फ-य-मु. । 'दुर्बोधत्वम्'-मॅ. । अत्र ईपहुःसुखि-त्वसूत्रेण खलप्रत्ययान्तात् दुर्बोधशब्दात् भावे त्वप्रत्यये दुर्बोधत्वमित्येव रूपसिद्धेः प्रथमनिर्दिष्ट-पाठ एव समीचीन इति बहुपुस्तकानुसारेण मूले निवेशितः । एवमेव पृ. १० प. १४ दुष्परिहारः इत्यत्रापि बोध्यम् । मॅ-पुस्तके 'दुष्परिहारः' इति पाठः ।

७-१ मन्त्राभिधानात् । नेदं जैमिनिसूत्रं किंतु 'अर्थवादो वा' इत्यस्मिन् सूत्रे शाबरभाष्यगतं वचनम् ।

७-९ संप्रैषकर्मणो गर्हानुपालम्भः संस्कारत्वात् । पूर्वमीमांसादर्शने एतत्सूत्रमन्यथैवोप-लभ्यते-'संप्रैषे कर्मगर्हानुपालम्भः संस्कारत्वात्' इति । तन्त्रवार्तिके इदं सूत्रमेवं व्याख्यातं-'येयं संप्रैषे अग्नीदग्नीनित्यत्र बुद्धबोधनासंभवात् अभिधानकर्मगर्होभिहिता साप्यनुपालम्भः स्मरणसंस्कारा-र्थत्वात्' इति ।

१०-६ तद्वदुत्तरमीमांसायाम्-त-थ-मु. । तदुत्तरमीमांसायाम्-मॅ. । अत्र तद्वदुत्तरमीमांसाया-मिति युक्ततरः पाठ इति मूले निवेशितः ।

१०-८ आरम्भणाधिकरणे-ट-मु. । स-संज्ञितपुस्तकेऽप्ययमेव पाठ उपलभ्यते । एतत्पुस्तकमध्या-यद्वयमुद्रापणानन्तरमुपलब्धमिति तावत्पर्यन्तं तत्रोपलभ्यमानाः विभिन्नपाठा अत्र निर्दिष्टा इति बोध्यम् । आरम्भाधिकरणे-मॅ. । यद्यप्येव एव पाठो बहुषु हस्तलिखितपुस्तकेषूपलभ्यते तथापि सोऽशुद्ध इति स्फुटमेव ।

१२-१२ यथोक्तरीत्या-ग-घ-च-छ-ट-ठ-ण-त-थ-फ-य. । मु-पुस्तकेऽपि 'यथोक्तरीत्या' इत्येव पाठः । 'यथोक्तरीत्या'-मॅ. । अत्र यथोक्तरीत्या इत्येव पाठः युक्ततरः बहुपुस्तकेषूपलभ्यमानश्च ।

१४-१ पूर्णाहुतेरङ्गत्वात्-ट-ठ. । अङ्गभावत्वात्-मॅ. । अङ्गस्वभावत्वात्-मु. । अङ्गभाव-त्वादिति पाठो यद्यपि बहुषु पुस्तकेषूपलभ्यते तथापि अशुद्ध इति प्रतिभाति । 'अङ्गभावात्' इति वा 'अङ्गत्वात्' इति वा भाव्यम् । 'अङ्गस्वभावत्वात्' इति पाठोऽपि न युक्त इति प्रतिभाति ।

१५.५ विमतं वेदवाक्यं पौरुषेयं वाक्यत्वात् कालिदासादिवाक्यवत् । 'पौरुषेयं वाक्य-  
त्वात्' इत्यस्य स्थाने 'पौरुषेयवाक्यत्वात्' इति मे-पुस्तके । यद्यपि पौरुषेयवाक्यत्वादिति केपुचित्  
लिखितपुस्तकेषु उपलभ्यते तथापि स केवलं लेखकप्रमादजनित एवेति स्पष्टमेव ।

१५.१९ कृते चाविनियोगः स्यात्कर्मणः समत्वात् । मीमांसादर्शने तु 'कृते वा विनियोगः  
स्यात्कर्मणः संबन्धात्' इति पाठः । तच्च सूत्रमेवं व्याख्यातं- 'वाकारः पूर्वपक्षनिवृत्त्यर्थकः ।  
कृते=कर्मणि सत्रादिरूपे वनस्पतयः सत्रमासत इत्यादीनां प्रशंसाद्वारा विनियोगः=अन्वयः स्यात्  
कर्मणः=सत्रादेः कर्मणः प्रशंसासापेक्षस्य संनिधिपठितत्वसंबन्धसत्त्वात्' इति ।

१५.२० स्वर्गसाधनत्वे ज्योतिष्टोमस्य विनियोगो न स्यात् । ट-ठ-स-पुस्तकेषु 'स्वर्ग-  
साधनत्वे' इत्यस्य स्थाने 'स्वर्गसाधनत्वेन' इति पाठः । अत्र स्वर्गसाधनत्वेन इति तृतीयात् न एव पाठः  
शुद्धः । सप्तम्यन्तत्वे अन्वयो न भवतीति स्फुटमेव । मे-सु-पुस्तकयोस्तु 'स्वर्गसाधनत्वे' इत्येव पाठः ।

१८.११ संप्रतिपन्नयजुषाम्-ट-ठ-स-मु. । संप्रतिपन्नो यजुषाम् मे-पुस्तके । अत्र संप्रतिपन्नयजुषा-  
मित्येव युक्तः पाठः । जैमिनीयन्यायमालाविस्तरेऽपि तथैव दृश्यते ।

१८.२२ 'वेदानधीत्य.....यथाक्रमम्' (मु. ३.२) । नाथं याज्ञवल्क्यस्मृतानुपलभ्यते ।

१९.४ पश्चादध्ययनविध्यर्थं ज्ञानम् । अत्र 'पश्चादध्ययनविध्यर्थं ज्ञानम्' इति पाठः ट-ठ-स-  
पुस्तकेषु । एष एव पाठः साधीयानिति प्रतिभाति । 'स्वाध्यायोऽध्येतव्यः' इत्यध्ययनविधेः अर्थज्ञानं  
वेदाध्ययनानन्तरं भवति । अध्ययनविधिवाक्यार्थज्ञानानन्तरं पश्चादध्ययने प्रवृत्तिः इत्येवमन्योन्याश्रयः ।  
'अध्ययनविध्यर्थं ज्ञानम्' इति पाठे अध्ययनविधिविषयकं ज्ञानमिति अर्थः कल्पनीयः ।

२५.१८ शंभुमते मताः-च-त-थ-फ । 'संभवतो मताः' इति मे-सु-पुस्तकयोः । पाणिनीय-  
शिक्षायां 'शंभुमते मताः' इत्येव पाठ उपलभ्यते ।

४१.२८ स्तुत्यादिने-च-छ-ठ-त-थ-फ-मु. । 'स्तुत्यादिने' मे-पुस्तके । अत्र स्तुत्यादिने इत्येव  
शुद्धः पाठः । यस्मिन् दिने सोमाभिषवः क्रियते तस्मिन्नहनीति तस्यार्थः ।

४८.१५ प्रत्ययद्वयस्य च-त-थ-फ-स-पुस्तकेषु तथा सु-पुस्तकेऽपि । मे-पुस्तके प्रत्ययत्रयस्य ।  
अत्र 'प्रत्ययत्रयस्य' इति भाव्यमिति प्रतिभाति । ङुनिप्-ङीप्-शस्-प्रत्ययानामित्यर्थः ।

५१.२८ त्वद्यव इति प्राप्ता-ग-ठ-स. । मे-पुस्तके 'त्वद्यव इति प्राप्ता' इति पाठः । अत्र  
त्यद्यव इति शुद्धः पाठः दकारस्थाने तकारस्याप्रसक्तेः ।

५४.१० आदेशप्रत्यययोः इति षत्वम् । मे-पुस्तकेऽपि अयमेव पाठः । झ-ट-ण-स-मु-पुस्तकेषु  
'शासिवसिघसीनां च इति षत्वम्' इति दृश्यते । अत्र वस्तुतः यद्यपि 'आदेशप्रत्यययोः' इति सूत्रेणैव  
षत्वं तथापि एतादृशेषु स्थलेषु 'शासिवसिघसीनां च इति षत्वम्' इत्युत्तरत्र सर्वत्रोपलभ्यमानं स एव  
पाठः सायणाचार्यानुमत इत्यनुमीयते । शासिवसीति सूत्रे वसीत्यनेन वसधानुविचक्षित इति  
स्फुटमेव । सायणाचार्यैस्तु क्रमुप्रत्ययान्तेषु एतादृशशब्देषु शासिवसीति षत्वमिति प्रतिपाद्यते ।

७६.१६ परिज्मन्.....इत्यशनुदात्तः । अनन्वितार्थकमिदं वाक्यमिति प्रतिभाति ।

९९.१९ 'वृद्धेरम् नलोपश्च' । उणादिव तु 'वृद्धेर्नोच्च' इति सूत्रेण ब्रह्मशब्दो व्युत्पादितः ।

१०२.१ परादिश्छन्दसि बहुलमित्येवं नास्ति विस्तारः । मे-पुस्तकेऽपि एवमेव पाठः ।  
मु-पुस्तके 'विस्तारः' इत्यस्य स्थाने 'विस्तरः' इति पाठः । ठ-स-पुस्तकयोः 'इत्येवं नास्ति विस्तारः'  
इत्यस्य स्थाने 'इत्येव निस्तारः' इति पाठः । एष एव पाठः साधीयानिति प्रतिभाति ।

१०२.४ इत्यत्र कानुवृत्ते-च-छ-फ-श-स-मु. । मे-पुस्तके 'इत्यत्रानुवृत्तेः' इति पाठः । अत्र  
कानुवृत्तेरित्येव पाठः शुद्ध इति स्फुटमेव ।

१३६-१४ पोत्रशब्दे यदुक्तम् । मँ-पुस्तके-‘पोत्रशब्देन यदुक्तम्’ इति पाठः । परंतु पोत्रशब्दे यदुक्तमित्येव पाठः साधुः अस्मदुपलब्धलिखितपुस्तकेषूपलभ्यमानश्च ।

१४०-२२ गुणिनिष्ठद्रव्ये संक्रान्तत्वात् । इदमनन्वितार्थमिति प्रतिभाति । अत्र ‘गुणिनिष्ठद्रव्ये संक्रान्तत्वात्’ इति भाव्यम् । झ-पुस्तके ‘गुणिनिष्ठद्रव्ये’ इत्यस्य स्थाने ‘गुणिनिष्ठद्रव्ये’ तथा स-पुस्तके ‘गुणिनिष्ठद्रव्येण’ इत्येवं पाठौ उपलभ्येते ।

१४८-१ प्राग्दीव्यतोऽण् । । अत्र प्राग्दीव्यतीयोऽण् इति भाव्यम् ।

१४८-१३ न च निरवकाशत्वेन वत्वस्य अनवकाशत्वम् । अत्र अनवकाशत्वमित्यस्य अनवकाशत्वमूलकं बाधकत्वमित्यर्थोऽवगन्तव्यः ।

१४८-१८ ओरशब्दात् मतुप इत्युदात्तत्वं वक्तव्यम् । ‘मनुबुदात्तत्वे रेग्रहणम्’ इति महाभाष्ये वार्तिकं पठ्यते । काशिकायां च ‘रेशब्दाच्च मतुप उदात्तत्वं वक्तव्यम्’ इत्येवं पाठो दृश्यते ।

१५८-३२-३३ इत्येतस्याः प्राप्तेः । अत्र ‘इत्येतस्य अप्राप्तेः’ इति भाव्यम् ।

१६८-१६ गवि गन् धृजो वः । उणादिषु एतत्सूत्रं नोपलभ्यते । ३ मण्डले ३८ सूक्ते ६ ऋचि गन्धर्वशब्दप्रक्रियायामेतद्वै सूत्रमुपन्यस्तम् ।

१७७-१५ धारेणिलुक् च । मँ-मु-पुस्तकयोस्तु ‘अर्जेणिलुक् च’ इति पाठः । अत्र अर्जेणिलुक् च इति सूत्रेण धरुणशब्दसिद्धिर्न भवतीति स्फुटमेव । इतरत्र धरुणशब्दप्रक्रियायां ‘धारेणिलुक् च’ इति सूत्रमेव सायणभाष्ये उपन्यस्तं दृश्यते । दशपाद्युणादिसूत्रे इदमुपलभ्यते ।

१८५-५ भूयामेत्यर्थः । ङ-पुस्तके भूयास्मेति । अत्र भूयास्मेति व्याकरणशुद्धः पाठः ।

१८६-१० स्यः संप्रसारणमूच्च । इदं सूत्रम् उणादिषु नोपलभ्यते । ‘स्तुवो दीर्घश्च’ (उ. सू. ३. ३०५) इति सूत्रेण उणादिषु स्तूपशब्दो व्युत्पादितः ।

१८७-१६ शतं भिपजः बन्धनिवारकाणि शतसंख्याकान्यौषधानि । अत्र स-पुस्तके ‘शतं सहस्रं भिपजः बन्धनिवारकाणि शतसहस्रसंख्याकान्यौषधानि’ इति पाठः । ऋचि सहस्रमिति पदस्य विद्यमानत्वादयमेव पाठः साधीयानिति प्रतिभाति ।

१९८-५ आतो लोप इति प्रतिषेधेऽपि व्यत्ययेन आकारलोपः । अस्फुटोऽत्र वाक्यार्थः । ‘आतो लोपः’ इत्यस्य स्थाने ‘आतोऽनापः’ इति भाव्यम् । ‘आतो धातोः’ इति सूत्रे ‘आतोऽनापः’ इति वार्तिकं पठ्यते । तेन आबन्तस्य आकारलोपप्रतिषेधेऽपि गमः इत्यत्र व्यत्ययेन आकारलोपः इत्यर्थः इति प्रतिभाति ।

२१९-१४ विकरणस्वरेणान्तोदात्तत्वम् इति पाठः च-छ-झ-ण-न-फ-र-श-ष-स-मु-पुस्तकेषु । अयमेव पाठः शुद्धः । मँ-पुस्तके विकरणस्वरेणोदात्तत्वमिति पाठः ।

२२७-२० मातृपितृरूपयोः । मँ-मु-पुस्तकयोरपि एवमेव । अत्र मातापितृरूपयोरिति भाव्यम् ।

२३५-२ अदुपदेशाद्धातोरन्तोदात्तत्वे क्यङन्ताद्धातोरन्तोदात्तत्वम् । अस्फुटोऽत्र वाक्यार्थः ।

२४७-२ नवनीयगतयः । अत्र ‘नवनीयगतयः’ इति बहुषु लिखितपुस्तकेषु मु-पुस्तके च पाठ उपलभ्यते । परंतु स्तोतव्यचरित्रा इति तस्य विवरणात् नवनीयगतय इत्येव सायणचार्यानुमतपाठ इति सुव्यक्तमेव । यास्केन तु ‘नवगतयो नवनीयगतयो वा’ (निरु. ११. १९) इति व्याख्यातम् ।

२४७-७ प्रवणैः पलायितुं सुशकैर्मार्गैः च-फ-श-मु- । मँ-पुस्तके ‘पलायितुम्’ इत्यस्य स्थाने ‘पालयितुम्’ इति पाठः । अत्र पलायितुमित्येव युक्तः पाठः ।

२७०-३ श्वः परश्व इत्यादिकमुत्तरं कालम् । मँ-पुस्तके ‘श्वोऽपरं श्व इत्यादिकमुत्तरं कालम्’ इति पाठः । मु-पुस्तके तु ‘अपरं श्व इत्यादिकमुत्तरं कालम्’ इति ।

२८३-२३ यजमानाय । अत्र 'यजनाय' इति पाठः शुद्ध इति प्रतिभाति ।

२८५-१७ दुःशक्या । अत्र 'दुःशका' इति युक्ततरः पाठः ।

२८६-१४ प्रस्तुतस्तनवती । मु-पुस्तकेऽपि अयमेव पाठः । मे-पुस्तके 'प्रस्तुतस्तनवती' इति पाठः । प्रस्तुतस्तनवतीति शुद्धः पाठः बहुपुस्तकानुसारेण मूले निवेशितः ।

३०९-२९ इकारस्यापि उत्त्वम् । अत्र 'ऋकारस्यापि उत्त्वम्' इति भाव्यमिति प्रतिभाति ।

३१४-१६ उपःकालेषु सवित्रादीन् देवानावह इत्यनुवर्तते । अत्र 'उपःकालेषु' इत्यस्यानन्तरं 'श्रवोऽन्नमाहुतिरूपमभिलक्ष्य' इत्यधिकः पाठः मे-मु-पुस्तकयोर्दृश्यते । यद्यपि केषुचित् लिखितपुस्तकेष्वपि दृश्यते एवायं पाठः तथापि कचि श्रवःशब्दस्य आकारः तद्व्याख्यानरूपोऽयं भागः कदाचित्प्रमादपतितः स्यादिति मूले न निवेशितः ।

३१८-८-९ भावे क्तिन् । अत्र 'भावे क्तिन्' इत्येव पाठः शुद्ध इति द्रष्टव्यम् ।

३४४-२१ न च परत्वेनास्य असिद्धत्वात् । अत्र 'न च परत्वेनास्य सिद्धत्वात्' इति पाठः मे-पुस्तके दृश्यते । परंतु सिद्धत्वादिति पाठोऽशुद्धः बहुपुस्तकेषु न दृश्यते ।

३५६-२८ हिंसां प्रापयः-च-छ-ण-भ-न-फ-ल-स । मे-मु-पुस्तकयोः 'हिंसां प्रापितः' इति पाठो दृश्यते । किंतु स पाठोऽशुद्ध इति स्फुटमेव ।

३६१-९ कर्तुं न शक्नोतीति-ठ-ण-भ-न-स । मे-मु-पुस्तकयोः 'कुर्वन् न शक्नोतीति' इति पाठः । परंतु कर्तुं न शक्नोतीति इति युक्ततरः पाठः ।

३६१-१५ तरुणीं योषितम्-च-छ-ड-ण-न-फ-श-स-पुस्तकेषु । मे-मु-पुस्तकयोः 'तरुणां योषितम्' इति पाठो दृश्यते । तरुणशब्दात् स्त्रियाम् 'नवस्नर्णीकशय्युस्तरणतलुनानामुपमंस्थानम्' इति वातिकेन डीपि तरुणीमित्येव भाव्यमिति स्फुटमेव ।

३६४-२८ शानच्च आर्धधातुकत्वात् अतोलोपयलोपो इत्यत्र 'शानच्' । आर्धधातुकत्वात् अतोलोपयलोपो' इति मे-पुस्तके पाठो दृश्यते । किं तु सोऽशुद्ध इति स्फुटमेव ।

२८०-२२ } षञ् अवस्थाने । धातुपाठे तु 'ष्टञ् अवस्थाने' इति पठ्यते ।  
३९३-२९ }

४०७-४ तन्निरोधकारिणम्-छ-त-ध-न-फ-ल-श-स । मे-पुस्तके तु 'तं निरोधकारिणम्' इति पाठः । अत्र तन्निरोधकारिणमिति पाठो युक्ततर इति मूले निवेशितः ।

४०७-१८ तत्र पृथिवीस्थानमग्निम् । अत्र मु-पुस्तके 'ततः पृथिवीस्थानमग्निम्' इति पाठो दृश्यते । स समीचीन इति प्रतिभाति । परंतु स पाठः अस्मदुपलब्धलिखितपुस्तकेषु न दृष्टः ।

४०७-२२ विश्वान्सर्वान्प्राणिनः प्रत्यृतो गच्छत इति विश्वान्सर्वान् मध्यमोत्तमम् । अत्र ऋधातोः श्वादेः प्रथमपुरुषद्विवचने ऋच्छत इत्येव रूपं भवतीति कतः इति प्रामादिकं प्रतिभाति । एवम् ६१६-४ 'सुष्टु अतिं गच्छति' इत्यत्रापि द्रष्टव्यम् ।

४०८-९ 'इन्सर्वधातुभ्यः' इति इन्प्रत्ययः शतचनिशब्दः । अत्र 'इन्प्रत्ययः' इत्यस्य स्थाने 'इन्प्रत्ययान्तः' इति भाव्यम् ।

४१७-१ ते द्यावापृथिव्यौ अस्य इन्द्रस्य महिमानं न परिष्टः न परिभवतः-ठ-स । एतन् मे-मु-पुस्तकयोर्न दृश्यते । 'नास्य ते महिमानं परिष्टः' इत्यस्य व्याख्यानरूपोऽयं भागः आवश्यक इत्यस्माभिः स्वीकृतः । ४१७-७ स्तः । अस्तेर्लिटि रूपम् । उपसर्गप्रादुर्भ्यामिति पठ्यं सांहितिकम्-ठ-स । एतदपि मे-मु-पुस्तकयोर्न दृश्यते ।

४१७-३२ छत्त्वकत्वपत्त्वानि-ड-ज-स-सु-। मँ-पुस्तके 'छत्त्वपत्त्वकत्वानि' इति पाठः। 'हो ढः' इति प्रथमतो ढत्वं तदनन्तरं 'पढोः कः भि' इति कत्वं तदनन्तरं 'आदेशप्रत्यययोः' इति पत्त्वम् इति क्रमानुरोधान् छत्त्वकत्वपत्त्वानिनि पाठः मूले स्वीकृतः।

४२५-१४ अद्यत्तस्मिन् पटलादिकामिति। अत्र 'पटलादिकम्' इत्यत्र 'फलादिकम्' इति पाठः साधीयान्।

४२८-१६ प्राप्तेदिवसं जायमानं। अयमेव पाठः अस्मदुपलब्धेषु सर्वेष्वपि लिखितपुस्तकेषु उपलभ्यते सु-पुस्तके च। मँ-पुस्तके 'प्रतिदिवं मंजायमाने'।

४३७-२४ अनिशयितवत्पराकसाः-य-छ-न-फ। मँ-सु-पुस्तकयोः 'अतिशयेन बल-पराकसाः' इति पाठो दृश्यते। प्रथमपाठ एव शुद्ध इति व्यक्तमेव।

५१०-२७; २९ भूवादौ पठ्यते, भूवादौ पाठो नास्तीति गम्यते। अत्र उभयत्र 'भूवादौ' इत्यस्य स्थाने भवादौ इति आच्यम्।

५४६-१९ अथा असन् भवेत्पुस्तथा आगच्छन्तु इति संबन्धः-क्ष-ट-ड-स। अयमेव पाठः साधीयान्। मँ-पुस्तके 'असन् भवन्तु' इति पाठः।

५६२-२५ पृथ्वक्ष-छ-ट-ढ-ण-त-द-ध-न-श-ज-मु। मँ-पुस्तके 'वर्धयस्व' इति पाठः।

५७८-१८ वृत्तिर्विष्टनार्थः। वानुपाठे अयं न दृश्यते।

६१४-९ 'द्वयोऽनस्तिङः' इति दीर्घः। अत्र संगृहीता कृतानीति संहितायामनेन सूत्रेण दीर्घ इति प्रतिपाद्यते। परंतु संगृहीता इत्यस्य द्व्यच्चाभावात् नानेन सूत्रेण दीर्घः सिध्यति। अन्यच्च संगृहीता इति दीर्घान्न एव पदपाठः। आप्ये तु ह्रस्वान्त इति मत्वा प्रक्रिया दत्ता।

६१५-१ युद्धार्थं मरुद्भिः सह। अत्र 'युद्धार्थं मरुद्भिः सह' इत्येव पाठः समीचीनः।

६२५-९ कीर्तिनेन बलेन-क्ष-च-छ-ट-ण-न-फ-स। मँ-पुस्तके 'कीर्तिनबलेन' इति पाठः सु-पुस्तके 'कीर्तिनेन बलेन' इति च। अयं कीर्तिनेन बलेनेति युक्तः पाठः मूले निवेशितः।

६४०-६ विनियोगः। अत्र 'विनियोगो लैङ्गिकः' इति युक्तः पाठः।

६४७-९ व्रश्चादिपत्वे कुत्वपत्वे। अयं पाठः-क्ष-ट-न-फ-श-स सु-पुस्तकेषु। मँ-पुस्तके 'व्रश्चादिपत्वे कुत्वम्' इति पाठः। अत्र कुत्वपत्वे इत्यावश्यकमिति अयं पाठो मूले निवेशितः।

६५२-७-८ अतो गुणे इति पररूपत्वे-त-श-स। मँ-पुस्तके 'पररूपत्वे' इत्यस्य स्थाने 'परपूर्वत्वे' सु-पुस्तके 'परपूर्वरूपत्वे' इति च। अत्र पररूपत्वे इति शुद्धः पाठ इति सुव्यक्तमेव।

६६३-८ तस्मिन्नभिपवात् तस्याभिपवकर्तृत्वम्। अत्र 'स्वस्मिन्नभिपवात्...कर्तृत्वम्' इति मँ-सु-पुस्तकयोः पाठः। प्रथमपाठ एव साधीयानिति क्ष-ट-ड-स-पुस्तकानुसारेण अस्माभिः स्वीकृतः।

७१३-२-३ तदेतत् पदकृतः शाकल्यस्याभिमतम्। अत्र 'अभिमतम्' इत्यत्र 'अनभि-मतम्' इत्येव भवितव्यमिति प्रतिभाति। अत्र अर्भगाय इति पदे अवग्रहो न दृश्यते। अर्भमल्पं गायती-त्यर्भगः इतीयं व्याख्या यदि पदकृतः अभिमता स्यात् तदा अवग्रहो दृश्येत।

७२९-१४ दुरयैः। दुरूपसृष्टात् पतेः 'ईपदूदुःसुषु' इति खल्। अत्र खलन्तत्वे दुरयैः इति रूपेण भाव्यमिति नेयं प्रक्रिया संगच्छते।

७३३-६ विप्रायेत्यस्य भुरणेत्यनेन असामर्थ्यान्न पराङ्गवत्त्वम्-त-श। मँ-सु-पुस्तकयोः 'विप्रायेत्यस्य रदन्तेत्यनेन असामर्थ्यान्न पराङ्गवत्त्वम्' इति पाठो दृश्यते। अत्र 'विप्राय भुरणा रदन्ता' इति संहितायां विप्राय इति शब्दात्परत्वेन भुरणा इत्यामन्त्रितस्य विद्यमानत्वात् विप्रायेत्यस्य पराङ्गवत्त्वादेन 'आमन्त्रितस्य च' इत्याष्टमिके निवाते प्राप्ते भुरणेत्यनेन विप्रायेत्यस्य असामर्थ्यात् पराङ्गवत्त्वाभावात् निवातो न भवति। तथा च 'भुरणेत्यनेन असामर्थ्यात्' इत्ययमेव पाठो युक्त इति मूले निवेशितः॥

७५२-१० एतदन्तात्परस्या विभक्तेर्व्यत्ययेन 'सुपां सुत्तुक्' इति विभक्तेर्डादेशः। अत्र 'विभक्तेर्डादेशः' इत्यस्य स्थाने 'डादेशः' इति सु-पुस्तके। यद्यपि विभक्तेरिति उभयत्र अनावश्यकं तथापि हस्तलिखितपुस्तकेषु दृश्यते।

७७७-१२-१३ सिचि वृद्धिः परस्मैपदेषु। अत्र 'वद्वजेति वृद्धिः' इति पाठः शुद्धः। सिचि वृद्धिरित्यादिमूत्रेण इगन्ताङ्गस्य परस्मैपदे परे सिचि वृद्धिर्विधीयते। अत्र वृत्तधातोः इगन्ताङ्गत्वाभावात् अनेन सूत्रेण वृद्धिर्न भवतीति स्फुटमेव। तस्मात् 'वद्वजहलन्तस्याचः' इति सूत्रेणैव वृद्धिः।

७८३-२४ अत्र विशेषस्याभावात्। अत्र 'अर्थविशेषस्याभावात्' इति पाठः समीचीनः।

७८४-१३ रश्मिदेवताः अपि प्रकाशिकाः इत्यर्थः। अत्र 'रश्मिवदेव ता अपि प्रकाशिका इत्यर्थः' इति पाठः युक्ततरः।

८१७-९ संग्रामजयस्य। अत्र 'संग्रामजयस्य' इति पाठः साधीयान्।

८१७-१३ संराधन्ति। राधधातोर्भावादावपठितत्वात् संराधन्तीति रूपं न शुद्धमिति प्रतिभाति। सु-पुस्तके संराधयन्तीति पाठः।

८२५-३-४ कोशेनेति लक्षणेन सिक्तं स्त्रोचितजलेन पूरितम्। अत्र 'कोशेन एतिलक्षणेन सिक्तं प्लावितं जलेन पूरितम्' इति झ-पुस्तकस्थपाठः समीचीन इति प्रतिभाति। सु-पुस्तके तु कोशेन इति, मेघलक्षणोदकेन सिक्तं स्त्रोचितजलेन पूरितम्' इति पाठो दृश्यते।

८३३-२५ किं हि वचनेन कुर्यात्। अयमेव पाठः म-सु-पुस्तकयोर्दृश्यते। परंतु 'किं हि वचनं न कुर्यात्' इति पाठः शुद्धः।

८५०-९ कर्मकर्तरि 'न दुहस्तुनमाम्' इति यगभावः। म-सु-पुस्तकयोः 'कर्मकर्तरि' इत्यस्य स्थाने 'कर्तरि' इत्येवं दृश्यते। परंतु कर्मकर्तरि इत्येव युक्तः पाठः क्ष-झ-ज-ट-पुस्तकाङ्गसूत्रेण मूले निवेशितः।

८५१-१०-११ ह्रस्वाद्झादिति सिचो लोपः-क-ख-क्ष-ङ-च-ज-झ-ञ-ट-ण-फ-व। म-सु-पुस्तकयोः 'सिलोपः' इति पाठः।

८५८-२६ धारयत्क्षितिम्। अत्र सायणः पदद्वयं मन्यते शाकल्यस्तु एकमेव।

८६२-२७ उदकैर्मिश्रिताः-ख-ज-फ-व-मु। म-सु-पुस्तके 'उदकैः' इत्यस्य स्थाने 'उदकेभिः' इति दृश्यते। किंतु तदशुद्धमिति स्फुटमेव।

८६३-१४ न केवलमुषस एव बोधे अपि तु। म-सु-पुस्तकयोः 'बोधे' इत्यस्य स्थाने 'बोधः' इति पाठः। परंतु सोऽशुद्ध इति स्फुटमेव।

८६८-१५ आत्मीयैरनन्यैश्चक्षुरादीन्द्रियैः। अत्र क्ष-झ-ज-ट-पुस्तकेषु 'आत्मीयैरनन्यैश्चक्षुरादीन्द्रियैः' इति पाठः। स एव साधीयान्।

९०४-३ वाचा वाच्यं विचार्य। अत्र 'वाच्याऽवाच्यं विचार्य' इति पाठः साधुः।

९०८-६ नूतित्यत्र वचनव्यत्ययः। क-सु-पुस्तकयोः 'वचनव्यत्ययः' इत्यत्र 'विभक्ति-व्यत्ययः' इति पाठः स एव शुद्धः।

९१५-६ यद्यग्निं पचेत् पूरयेदेव नोत्पद्यते। अत्र 'पूरयेदेव' इत्यस्य स्थाने 'पूयेदेव' इति दाक्षिणात्यपुस्तकेषु पाठो दृश्यते। परंतु स लेखकप्रमादज इति प्रतिभाति। 'पूयेतैव' इति भाव्यम्। यद्यग्निः योनौ निषिक्तं रेतः न पचेत् तर्हि तत्पूयेतैव विशीर्णं दुर्गन्धि वा सत् विनश्येदेव नृपश्चादिदेहाकारेण नोत्पद्यते इत्यर्थः। पूरयेदेवेति पाठे अर्थोऽस्पष्टः।

९३२-२४ सर्वलोके इत्यर्थः। अत्र 'सत्यलोके इत्यर्थः' इति पाठः साधुः। पर्वतशब्दो मेघनामसूक्तत्वात्। अपूर्णमिदं वाक्यम्। 'पर्वतशब्दो मेघनामा, पर्वतो गिरिरिति तन्नामसूक्तत्वात्' इति पाठः साधुः।

१४०.६ आयुक्षाताम् आभिमुख्येन युक्षाताम् । 'आयुक्षातामश्विना' इति संहितायाम् सायणः 'आ अयुक्षाताम्' इति पदद्वयं मन्यते । शाकश्येन अयुक्षातामिति एकमेव पदम् ।

१६८.५ सादे सद्ने अगमने । अत्र 'गमने' इति युक्तः पाठः । सु-पुस्तकेऽपि तथैव दृश्यते ।

१६८.६ अर्थतो गमनं कुर्वन् शूकारं कुर्वन् । अत्र 'कुर्वन्' इति प्रथमान्तं पदमनन्वितमिति प्रतिभाति ।

१७२.१७ स्थानत्रयेऽपि । अत्र 'स्थानत्रयेऽपि' इति पाठः साधुः ।

१९३.३ यदा चर्मवदाकाशमित्यादिश्रुतिः ज्ञानादन्योपायस्य अमृतत्वप्राप्तिं निवारयति । ब्रह्म वेदं ब्रह्मैव भवति इत्यादिका तु ज्ञानात् प्राप्तिमाह-क्ष-ज्ञ-१-ज-२ । अत्र मे-सु-पुस्तकयोः 'यदा चर्मवदाकाशमित्यादि श्रुतेः ज्ञानादन्योपायस्य अमृतत्वप्राप्तिं निवारयति । ब्रह्मवेदं ब्रह्मैव भवति इत्यादिकानुज्ञाप्राप्तिमाह' इति पाठो दृश्यते । अस्मिन् पाठे तु अत्र अर्थान्तरस्य कस्याप्यप्रतिपाद्यमानत्वात् पक्षान्तरद्योतकस्य 'यदा' इति शब्दस्य 'इत्यादिश्रुतेः' इति पठ्यन्तस्य 'अनुज्ञाप्राप्तिम्' इत्यस्य च अन्वयो न भवतीति स्फुटमेव ।

१००३.१२-१३ 'नामरूपांशम् अपरमार्थं (परमार्थ-क-ख-ग-फ-भ.) त्यक्त्वा सर्वत्र अनुगतोऽस्ति भाति प्रियमिति योऽयं सच्चिदानन्दाकारोऽस्ति' इत्यादि-क-ख-क्ष-ण-झ-१-ज-२-फ-भ-पुस्तकेषु । मे-सु-पुस्तकयोः 'नामरूपांशं परमार्थं (सु-अपरमार्थं) त्यक्त्वा सर्वत्रानुगतोऽस्मि । योऽयं सच्चिदानन्दाकारोऽस्ति' इत्यादि । 'अस्ति भाति प्रियं रूपं नाम चेत्यंशपञ्चकम् । आद्यं त्रयं ब्रह्मरूपं जगद्रूपं ततो द्वयम्' इत्युक्तरीत्या सर्वेष्वपि प्रापञ्चिकपदार्थेषु अंशपञ्चकं प्रतिभासते । तत्र घटोऽस्ति घटो भाति घटः प्रियः इति घटादिषु योऽयं सच्चिदानन्दांशो भासते सोऽधिष्ठानभूतब्रह्मरूपत्वात् परमार्थः । घट इति नाम कम्बुग्रीवादिमत्त्वाकार इत्युभयसंध्यस्तजगद्रूपम् अत एव अपरमार्थभूतम् । तत्र नामरूपयोः प्रतिपदार्थं भिन्नत्वेऽपि सच्चिदानन्दाकारस्य सर्वत्रानुगतत्वेन अभिन्नत्वात् नामरूपांशं मुक्त्वा अधिष्ठानब्रह्मरूपसच्चिदानन्दाकारेण कृत्स्नपञ्चः अहमेवास्मीति यदिदं तत्त्वं तत्र विजानामीति अत्रार्थो विवक्षितः । तथा च परमार्थमिति पाठोऽशुद्ध एव । 'सर्वत्र अनुगतोऽस्मि योऽयम्' इत्यादिपाठापेक्षया मूले निवेशितः पाठः साधीयान् ।

१००३.१९ यदापरोक्षज्ञानं सर्वैकात्म्यरूपमानुभविकमस्ति क्ष-झ-झ-१-ज-ज । मे-सु-पुस्तकयोः 'यस्पोक्षज्ञानम्' इत्यादि पाठः । अत्र आनुभविकमिति विशेषणान् आपरोक्षज्ञानम् इति पाठो युक्त इति स्फुटमेव ।

१००४.६ अदुःसंपादा । अत्र 'दुःसंपादा' इत्येव शुद्धः पाठः ।

१००४.१५ सहवासेन स्वास्मिन्नप्युत्पत्तिरुपचर्यते । अत्र 'उत्पत्तिमत्सहवासेन' इत्यादिपाठः साधीयान् ।

१००४.२१ शश्वन्ता अविभागेन । अयमेव अस्मदुपलब्धेषु सर्वलिखितपुस्तकेषु सु-पुस्तके च पाठः । मे-पुस्तके 'अविभागेन' इत्यत्र 'विभागेन' इति पाठः । सोऽशुद्ध इति स्फुटमेव ।

१००५.१५ बुद्धिशुद्धयुत्पादनद्वारा वेदनसाधनत्वेन ब्रह्मविषयत्वं भविष्यति-क्ष-झ-ज-२ । ण-सु-पुस्तकयोः 'बुद्धिशुद्धयुत्पादनद्वारा.....ब्रह्मविषया भविष्यन्ति' इति पाठः । अत्र मे-पुस्तके बुद्धिः श्रुत्युत्पादनद्वारा वेदनसाधनत्वेन ब्रह्मविषया भविष्यति इति पाठः । अस्मिन् पाठे सम्यक् पदार्थान्वयो न भवतीति व्यक्तमेव ।

१००५.१८-१९ निरधिष्ठा न कस्यचिदस्ति स्वाध्यस्तस्य सर्वस्य अधिष्ठानत्वेन रक्षकत्वात् । अत्र 'निरधिष्ठा न कस्यचिदस्ति' इत्येतावान् भागः अशुद्धः प्रतिभाति । अत्र 'निरधिष्ठानकस्य चितः' इति भाव्यम् । सु-पुस्तके निरधिष्ठानः भ्रमः कस्यचिदस्ति साध्यस्तस्य सर्वस्याधिष्ठानत्वेनाक्षकत्वात् इति दृश्यते । परंतु सोऽशुद्ध इति स्फुटमेव ।



१००५-२२ कृत्स्नवेदतात्पर्यप्रतिपाद्यं यद्वस्तु-क्ष-झ-झ१-अ-ट.। स-पुस्तके 'कृत्स्नवेदस्तात्पर्यं प्रतिपाद्यं यद्वस्तु' इति पाठः। सु-पुस्तके च 'कृत्स्नं वेदस्तात्पर्यं प्रतिपाद्यं यद्वस्तु' इति पाठो दृश्यते। अन्तिमपाठद्वयेऽपि पदानां परस्परान्वयो न भवतीति स्फुटमेव।

१००७-२५ सखिद्वार्यं धातुः। इदमनन्वितार्थं प्रतिभाति। ण-पुस्तके 'सखिः प्रथितार्थं धातुः' इति पाठो दृश्यते। अत्र 'सखिः प्रतिष्ठार्थं धातुः' इति स्थादित्यनुमीयते। 'सखिलानि' इत्यस्य इदं विवरणं प्रतिभाति। सु-पुस्तके 'सिसतिः प्रतिष्ठार्थं धातुः' इति पाठः।

१००९-१० संवत्सरं कृपते। अत्र 'यद्वा प्रतिसंवत्सरम्' इति पाठः। क्ष-झ १-अ-ट-पुस्तकेषु दृश्यते। अयमेव पाठः युक्ततरः। सु-पुस्तके 'संवत्सरं' नास्ति।

१०१२-८ क उ कोऽपि-ज-झ-झ१-अ-ट-सु.। स-पुस्तके 'क उक्तोऽपि' इति पाठः।

१०१७-२१ शत्रुरेवायम्। कर्मणि पठ्यी। अत्र 'शत्रुरेवायम्' इति अतन्वितं दृश्यते। 'विश्वस्य शत्रोरिति कर्मणि पठ्यी' इति पाठः युक्तः प्रतिभाति। ण-पुस्तके 'शत्रोरेय'। अयं कर्मणि पठ्यी' इति दृश्यते।

१०३५-८ उदके निमित्तभूते सति-ज-क-झ-झ१.। स-सु-पुस्तकयोः 'उदकनिमित्तभूते सति' इति पाठः।

१०४०-५ शब्दाभिमानानाम्। अत्र 'शब्दायमानानाम्' इति पाठः युक्तः प्रतिभाति। सु-पुस्तकेऽपि तथैव दृश्यते।

१०४२-११ अमरणलक्षणस्य वेदत्वस्य। अत्र 'वेदत्वस्य' इत्यस्य स्थाने 'देवत्वस्य' इति पाठः सु-पुस्तकेऽपि दृश्यते।

१०६९-२१ तत्तद्यर्मसकाशात् भक्षितवान् इत्यर्थः। 'अत्र तमद्यर्मसकाशात् रक्षितवन्तौ' इति पाठः साधुः।

१०७३-१ कदु कदा भविष्यति। अत्र 'भविष्यति' इति पदमनन्वितं प्रतिभाति। सु-पुस्तके इदं न दृश्यते।

१०८९-११-१२ अत्र सर्वत्र प्रकारान्तरेण मन्त्रमन्तरेण रक्षतं रक्षतमिति प्रार्थनं तयोः अश्विन्यादिवहुमननासंभवात् उचितमेव। अत्र वाक्यार्थो न स्फुटः।

१०९४-१५ मरुत्सेना वृष्ट्या। अत्र अवृष्ट्या इति पाठः युक्ततरः। ण-सु-पुस्तकयोरपि तथैव दृश्यते।



## संकेतविवरणम्

अनु. ....ऋग्वेदसर्वाणुऋगणीपरिभाषा  
( मैकडोनेल् )

अम. ....अमरकोशः

अ. सं. ...अथर्ववेदसंहिता ( वा. सं. सीरीज् )

आप. नृ. ...आपस्तम्बनृसूत्राणि

आप. परि. ...आपस्तम्बपरिभाषासूत्राणि

आप. श्रौ. ...आपस्तम्बश्रौतसूत्राणि

आप. गृ. ...आश्वलायनगृह्यसूत्राणि

( गणपत कृष्णाजी )

आश्व. श्रौ. ...आश्वलायनश्रौतसूत्राणि

( आनन्दाश्रम )

आर्षे. द्रा. ...आर्षेयद्राहणम् ( कलकत्ता )

उ. सू. ...उणादिसूत्राणि ( बालमनोरमा )

ऋग्वि. १. ....ऋग्विधानम् ( निर्णयसागर )

ऋ. प्रा. ...ऋग्वेदप्रतिशाख्यम् ( भै. सुद्धर )

ऐ. आ. ...ऐतरेयारण्यकम् ( आनन्दाश्रम )

ऐ. उ. ....ऐतरेयोपनिषत् ( आनन्दाश्रम )

ऐ. द्रा. ...ऐतरेयद्राहणम् ( आनन्दाश्रम )

का. ....काशिका ( चोन्वाञ्वाञ्जीज् )

कौ. उ. ...कौपीतक्युपनिषत् ( आनन्दाश्रम )

छा. उ. ...छान्दोग्योपनिषत् ( आनन्दाश्रम )

जै. न्या. ...जैमिनीयन्यायशास्त्राविस्तरः

( आनन्दाश्रम )

ता. द्रा. ...ताण्ड्यद्राहणम् ( कलकत्ता )

तै. आ. ...तैत्तिरीयारण्यकम् ( आनन्दाश्रम )

तै. प्रा. ...तैत्तिरीयप्रतिशाख्यम् ( कलकत्ता )

तै. द्रा. ...तैत्तिरीयद्राहणम् ( आनन्दाश्रम )

तै. सं. ...तैत्तिरीयसंहिता ( आनन्दाश्रम )

दश. पा. ....दशपायुणादिसूत्राणि

नि. ....निघण्टुः ( निर्णयसागर )

निरु. ....निरुक्तम् ( आनन्दाश्रम )

नृ. ता. ...नृसिंहतापनीयोपनिषत्

( आनन्दाश्रम )

परिभा. ...परिभाषेन्द्रशेखरः ( कीलहॉर्न )

पा. शि. ...पाणिनीयशिक्षा ( निर्णयसागर )

पा. सू. ...पाणिनीयसूत्राणि ( निर्णयसागर )

पा. म. ...पातञ्जलमहाभाष्यम् ( कीलहॉर्न )

पि. सू. ...पिङ्गलसूत्राणि ( कलकत्ता )

जै. सू. ...जैमिनीयसूत्राणि ( आनन्दाश्रम )

फि. सू. ...फिड्सूत्राणि ( निर्णयसागर )

वृ. उ. ...वृहदारण्यकोपनिषत् ( आनन्दाश्रम )

वृ. सं. वा. वृहदारण्यकोपनिषद्भाष्यसंबन्ध-

वार्तिकम् ( आनन्दाश्रम )

वृहदे. ....वृहदेवता ( मैकडोनेल् )

मनु. ....मनुस्मृतिः ( निर्णयसागर )

म. भा. ...महाभारतम्

मुं. उ. ...मुण्डकोपनिषत् ( आनन्दाश्रम )

नै. उ. ...नैत्रायणीयोपनिषत् ( निर्णयसागर )

नै. सं. ...नैत्रायणीयसंहिता ( श्रेडेर )

वा. सं. ...वाजमनेयिसंहिता ( सातवलेकर )

वे. रु. ...वेदान्तसूत्राणि ( निर्णयसागर )

श. द्रा. ...शतपथद्राहणम् ( वेबर )

शे. उ. ....श्वेताश्वतरोपनिषत् ( आनन्दाश्रम )

शा. भा. ...शावरभाष्यम् ( आनन्दाश्रम )



# ऋग्वेदसंहिता

श्रीमत्सायणाचार्यविरचितभाष्यसमेता

## उपोद्धातप्रकरणम्

॥ श्रीगणेशाय नमः ॥

वागीशाद्याः सुमनसः सर्वार्थानामुपक्रमे ।

यं नत्वा कृतकृत्याः स्युस्तं नमामि गजाननम् ॥ १ ॥

यस्य निःश्वसितं वेदा यो वेदेभ्योऽखिलं जगत् ।

निर्ममे तमहं वन्दे विद्यातीर्थमहेश्वरम् ॥ २ ॥

यत्कटाक्षेण तद्रूपं दधद्बुक्कमहीपतिः ।

आदिशन्मार्धवाचार्यं वेदार्थस्य प्रकाशने\* ॥ ३ ॥

ये पूर्वोत्तरमीमांसे ते व्याख्यायातिसंग्रहात् ।

कृपालुर्मार्धवाचार्यो वेदार्थं वक्तुमुद्यतः ॥ ४ ॥

आध्वर्यवस्य यज्ञेषु प्राधान्याद्वाकृतः पुरा ।

यजुर्वेदोऽथ हौत्रार्थमृग्वेदो व्याकरिष्यते ॥ ५ ॥

एतास्मिन् प्रथमोऽध्यायः श्रोतव्यः संप्रदायतः ।

व्युत्पन्नस्तावता सर्वं बोद्धुं शक्नोति बुद्धिमान् ॥ ६ ॥

अत्रं केचिदाहुः । ऋग्वेदस्य प्राथम्येन सर्वत्रास्मात्तत्वात् 'अभ्यर्हितं पूर्वम्' इति न्यायेनाभ्यर्हि-  
तत्वात् तद्व्याख्यानमादौ युक्तम् । प्राथम्यं च पुरुषसूक्ते विस्पष्टं- 'तस्माद्यज्ञात्सर्वहुत ऋचः सामानि  
जज्ञिरे । छन्दांसि जज्ञिरे तस्माद्यजुस्तस्मादजायत' (ऋ. सं. १०. ९०. ९) इति । तस्मात् 'सहस्रशीर्षा  
पुरुषः' (ऋ. सं. १०. ९०. १) इत्युक्तात् परमेश्वरात् यज्ञात् यजनीयात् पूजनीयात् सर्वहुतः सर्वैर्हूयमानात् ।  
यद्यपीन्द्रादयस्तत्र तत्र हूयन्ते तथापि परमेश्वरस्यैव इन्द्रादिरूपेणावस्थानादविरोधः । तथा च मन्त्रवर्णः-  
'इन्द्रं मित्रं वरुणमग्निमाहुरथो दिव्यः स सुपर्णो गरुत्मान् । एकं सद्विप्रा बहुधा वदन्त्यग्निं यमं मातरि-  
श्वानमाहुः' (ऋ. सं. १. १६४. ४६) इति । वाजसनेयिनश्चामनन्ति- 'तद्यदिदमाहुरमुं यजामुं यजे-  
त्येकैकं देवमेतस्यैव सा विस्पष्टिरेष उ ह्येव सर्वे देवाः' (बृ. उ. १. ४. ६) इति । तस्मात्  
सर्वैरपि परमेश्वर एव हूयते ॥ न केवलमृचां पाठेप्राथम्येनाभ्यर्हितत्वं किंतु यज्ञाङ्गदाढ्यहेतुत्वादपि ।

१. ट-ठ-तत्कटाक्षेण । २. ट-ठ-सायणाचार्यम् । ३. ट-ठ-सायणाचार्यो । ४. च-फ-प्रथमाध्यायः ।

\* च-त-थ-फ- 'स प्राह नृपतिं राजन् सायणार्यो ममानुजः । सर्वं वेत्त्येष वेदानां व्याख्यातृत्वेन  
युज्यताम् ॥ इत्युक्तो मार्धवाचार्येण वीरबुक्कमहीपतिः । अन्वगात् (त-अन्वशात्) सायणाचार्यं वेदार्थस्य प्रकाशने ॥  
इर्मा श्लोकौ तृतीयश्लोकानन्तरमधिकौ दृश्येते । ५. ट-ठ- 'अत्र' नास्ति । ६. त-थ- 'तस्मात्' नास्ति ।  
७. च-छ-झ- 'यज्ञात्' नास्ति । ८. ट- 'पूजनीयात्' नास्ति । ९. ठ-परमेश्वरस्य । १०. ट-ठ-प्राथम्यमात्रेण ।

तथा च तैत्तिरीया आमनन्ति—‘यद्वै यज्ञस्य साक्षा यजुषा क्रियते शिथिलं तद्यदृचा नदृढम्’ (तै. सं. ६. ५. १०. ३) इति । तथा च सर्ववेदगतानि ब्राह्मणानि स्वामिहितेऽर्थे विश्वामदाख्याय ‘तदेतदृचाभ्युक्तम्’ इति ऋचमेवोदाहरन्ति ॥ मन्त्रकाण्डेष्वपि यजुर्वेदगतेषु तत्र तत्राध्ययुणा प्रयोज्या ऋचो बहव आज्ञाताः । साम्नां तु सर्वपासृगाश्रितत्वं प्रसिद्धम् । आथर्वणिकैरपि स्वकीयसंहितायामृच एव बाहुल्येनाधीयन्ते । अतोऽन्यैः सर्वैर्वेदैरादृतत्वादभ्यर्हितत्वं प्रसिद्धम् । छन्दोगांश्च प्राथम्येन मनकुमारं प्रति नारदवाक्यमेवमासनन्ति—‘ऋग्वेदं भगवोऽध्येमि यजुर्वेदं सामवेदमाथर्वणं चतुर्थम्’ (छां. उ. ७. १. २) इति । मुण्डकोपनिषद्यप्येवमाज्ञायते—‘ऋग्वेदो यजुर्वेदः सामवेदोऽथर्ववेदः’ (मुं. उ. १. १. ५) इति । तापनीयोपनिषद्यपि मन्त्रराजपादेषु क्रमेणाध्ययनमेवमासनन्ति—‘ऋग्यजुः सामाथर्वणश्चत्वारो वेदाः साक्षाः सशास्त्रास्त्वारः पादा भवन्ति’ (तृ. ता. उ. १. २) इति । एवं सर्वत्रोदाहरणीयम् । तस्मात् ऋग्वेदस्याभ्यर्हितस्यादौ व्याख्यानमुचितमिति तान् प्रत्येतदुच्यते—

अस्वेवं सर्ववेदाध्ययनतत्पारायणब्रह्मयज्ञजपादौ ऋग्वेदस्यैव प्राथम्यम् । अर्थज्ञानस्य तु यज्ञानुष्ठानार्थत्वात् तत्रैव यजुर्वेदस्यैव प्रधानत्वात् तद्व्याख्यानमेवादौ युक्तम् । तद्व्याख्यानं च काचिद्वेदाह—‘ऋचां त्वः पोषमास्ते पुपुष्वान् गायन्तं त्वो गायति शकरीषु । ब्रह्मा त्वो वदति जातविद्यां यज्ञस्य मात्रां विमिमीत उ त्वः’ (ऋ. सं. १०. ७१. ११) इति । एतस्या ऋचमात्पर्यं निरुक्तकारो यास्कः संक्षिप्य दर्शयति—‘इत्यृत्विक्कर्मणां विनियोगमाचष्टे’ इति । पुनरपि स एव प्रथमं पादं विवृणोति—‘ऋचामेकः पोषमास्ते पुपुष्वान् होतर्गन्तुः’ (निरु. १. ८) इति । अस्यायमर्थः । त्वशब्द एकशब्दपर्यायो होतृविशेषणम् । होतृनामक एक ऋत्विक् यज्ञकाले स्वकीयवेदगतानामृचां पुष्टिं कुर्वन्नास्ते । भिन्नप्रदेशेष्वाम्नातानामृचां संघमेकैत्रं संपाद्यैतावदिदं शस्त्रमिति क्लृप्तिं करोति । सेयं पुष्टिः । अर्चनीत्यसुमर्थमृकशब्द आचष्टे । अर्च्यते प्रशस्यतेऽनया देवविशेषः क्रियाविशेषस्तत्साधनविशेषो वा इति ऋकशब्दव्युत्पत्तिरिति । अथ द्वितीयं पादं विवृणोति—‘गायत्रमेको गायति शकरीपूजाता । गायत्वं गायतेः स्तुतिकर्मणः शक्यं ऋचः शक्नोते-स्तद्यदाभिर्वृत्रमशकदन्तं तच्छकरीणां शकरीत्वमिति विज्ञायते’ इति । अस्यायमर्थः । उदात्तनामकः एकः ऋत्विक् गायत्रशब्दाभिधेयं स्तोत्रं शकरीशब्दाभिधेयासु कक्षु गायति । धातूनामनेकार्थत्वेन स्तुति-क्रियावाचिनो गायतिधातोरुत्पत्तौऽर्थः । गायत्रशब्दः । शकरीशब्दस्तु शक्नोतिधातोरुत्पत्तः । वृत्रं शत्रुं हन्तुं शक्नोत्याभिः ऋग्भिरित्येषा व्युत्पत्तिः कस्मिंश्चित् ब्राह्मणे विज्ञायते इति । अथ तृतीयं पादं विवृणोति—‘ब्रह्मैको जाते जाते विद्यां वदति । ब्रह्मा सर्वविद्यः सर्वं वेदितुमर्हति’ इति । अस्यायमर्थः । ब्रह्मनामकः एकः ऋत्विक् जाते जाते तदा तदोत्पन्ने यज्ञे प्रस्तुते प्रणयनादिकर्मणि विद्याम् अनुज्ञां वदति, ‘ब्रह्मज्ञपः प्रणोष्यामि’ इत्येवं संबोधितः सन् ‘ॐ प्रणय’ इत्यनुजानाति । स च ब्रह्मा वेदत्रयोक्तसर्वकर्माभिजः । तस्मात् योग्यतां दृष्ट्वा तत्तदनुज्ञातुं सति प्रसादे समाधौ च समर्थः इति । तच्च सामर्थ्यं छन्दोगा आमनन्ति—‘एष एव यज्ञस्तस्य मनश्च वाक् च वर्तनी तयोरन्यतरां मनसा संस्करोति ब्रह्मा वाचा होताध्ययुस्त्वातान्यतराम्’ (छां. उ. ४. १६. १-२) इति । कृत्स्नो यज्ञः प्रसादराहित्याय मनसा संभ्यगनुसंधेयो वाचा च वेदत्रयोक्तमन्त्राः पठनीयाः । तत्र होत्रादयस्त्रयो मिलित्वा वाग्म्यं यज्ञमार्गं संस्कुर्वन्ति । ब्रह्मा तु एक एव मनोरूपं यज्ञमार्गं कृत्स्नमपि संस्करोति । तस्मादस्यास्ति सामर्थ्यमिति । अथ चतुर्थं पादं

१. च-छ-उ-ण-य-नाभिधीयन्ते । २. ट-ठ-‘वेदैरादृतत्वात्’ नास्ति । ३. च-छ-झ-फ-श-‘प्रसिद्धम्’ नास्ति । ४. ट-ठ-वर्जमितरेषु-छन्दोगास्तु । ५. ट-वर्जमितरेषु-प्राथम्येन । ६. ट-ठ-गर्हितत्वात् तस्य आदौ । ७. ट-थ्येवमुच्यते; ठ-प्रत्युच्यते । ८. ट-ठ-अस्त्येव । ९. ट-‘ब्रह्मवादादौ; ठ-‘ब्रह्मजपादौ । १०. ठ-‘तु’ नास्ति । ११. ठ-तस्य । १२. ट-ठ-च । १३. ट-प्राधान्यम् । १४. घ-च-छ-ण-त-थ-प-फ-श-संघातः । १५. ग-घ-च-ट-फ-श-व्युत्पत्तोरिति । १६. ठ-साम । १७. च-त-प-‘अयम्’ नास्ति । १८. ट-ठ-‘शत्रुम्’ नास्ति । १९. ट-ठ-‘जाते जाते’ नास्ति । २०. ट-ठ-‘यज्ञे’ नास्ति । २१. ट-तदनुज्ञातुः... संघातुम् । २२. घ-छ-ण-त-थ-न-य-वाङ्मयम् ।

विवृणोति—‘यज्ञस्य मात्रां विमिमीत एकोऽध्वर्युरध्वर्युरध्वर्युरध्वरं युनक्त्यध्वरस्य नेता’ इति अस्यायमर्थः। अध्वर्युनामकः एकः ऋषिक् यज्ञस्य मात्रां स्वरूपं विमिमीते विशेषेण निष्पादयति । मीयते निर्मीयते इति मात्रा स्वरूपम् । तन्निष्पादकत्वं च अध्वर्योर्नामनिर्वचनादवगम्यते । ‘अध्वर्युः’ इत्यत्र छान्दस्या प्रक्रियया लुप्तम् अकारं पुनः प्रक्षिप्य ‘अध्वर्युः’ इति नाम संपादनीयम् । अध्वरं युनक्तीत्यवयवार्थः । अध्वरस्य नेतेति तात्पर्यार्थ इति । एतदेवाभिप्रेत्य अध्वर्युवेदस्य यागनिष्पादकवैद्योतकं निर्वचनं यास्को दर्शयति—‘मन्त्रा मननाच्छन्दांसि छादनात् स्तोमः स्तवनाद्यजुर्यजतेः’ ( निरु. ७. १२ ) इति । एवं सति अध्वर्युसंबन्धिनि यजुर्वेदे निष्पन्नं यज्ञशरीरमुपजीव्य तदपेक्षितौ स्तोत्रशस्त्ररूपावयवौ इतरेण वेदद्वयेन पूर्येते इत्युपजीव्यस्य यजुर्वेदस्य प्रथमतो व्याख्यानं युक्तम् । तत ऊर्ध्वं साम्नाष्टगाश्रितत्वादुभयोर्भवेयं प्रथमतः ऋग्व्याख्यानं युक्तमिति ऋग्वेद इदानीं व्याख्यायते ॥

ननु वेद एव तावन्नास्ति कुतस्तदवान्तरविशेष ऋग्वेदः । तथा हि । कोऽयं वेदो नाम । न हि तत्र लक्षणं प्रमाणं वास्ति । न च तदुभयव्यतिरेकेण किञ्चिद्वस्तु प्रसिध्यति । ‘लक्षणप्रमाणाभ्यां हि वस्तुसिद्धिः’ इति न्यायविदां मतम् ॥

प्रत्यक्षानुमानागमेषु प्रमाणविशेषेषु अन्तिमो वेद इति तल्लक्षणमिति चेत् । न । मन्वादिस्मृतिष्वतिव्याप्तेः । समयबलेन ‘सम्यक्परोक्षानुभवसाधनम्’ इत्येतस्यागमलक्षणस्य तात्त्विकं सद्भावात् । ‘अपौरुषेयत्वे सति’ इति विशेषणात् अदोषः इति चेत् । न । वेदस्यापि परमेश्वरनिर्मितत्वेन पौरुषेयत्वात् । शरीरधारिपुरुषनिर्मितत्वाभावादपौरुषेयत्वमिति चेत् । न । ‘सहस्रशीर्षा पुरुषः’ ( ऋ. सं. १०. ९०. १. ) इत्यादिश्रुतिभिरीश्वरस्यापि शरीरिवात् । कर्मफलरूपशरीरधारिजीवनिर्मितत्वाभावमात्रेण अपौरुषेयत्वं विवक्षितमिति चेत् । न । जीवविशेषैरभिवाद्यादित्येवैदानामुत्पादितत्वात् । ‘ऋग्वेद एवाग्नेरजायत यजुर्वेदो वायोः सामवेद आदित्यात्’ ( ऐ. ब्रा. ५. ३२ ) इति । श्रुतेः ईश्वरस्य अग्न्यादिप्रेरकत्वेन निर्मातृत्वं द्रष्टव्यम् । मन्त्रब्राह्मणात्मकः शङ्कराशिर्वेद इति चेत् । न । ईदृशो मन्त्रः ईदृशं ब्राह्मणम् इत्यनयोर्द्याप्यनिर्णीतत्वात् । तस्मान्नास्ति किञ्चित् वेदस्य लक्षणम् ॥

नापि तत्सद्भावे प्रमाणं पश्यामः । ‘ऋग्वेदं भगवोऽध्येसि यजुर्वेदं सामवेदमाथर्वणं चतुर्थम्’ ( छां. उ. ७. १. २ ) इत्यादिवाक्यं प्रमाणमिति चेत् । न । तस्यापि वाक्यस्य वेदान्तःपातित्वेन आत्माश्रयत्वप्रसङ्गात् । न खलु निपुणोऽपि स्वस्कन्धमारोहं प्रभवति ॥ ‘वेद एव द्विजातीनां निःश्रेयसकरः परः’ ( याज्ञ. १. ४० ) इत्यादिस्मृतिवाक्यं प्रमाणमिति चेत् । न । तस्याप्युक्तश्रुतिमूलत्वेन निराकृतत्वात् । प्रत्यक्षादिकं तु शङ्कितुमप्ययोग्यम् । वेदविषया तु लोकप्रसिद्धिः सार्वजनीनापि ‘नीलं नमः’ इत्यादिवत् आन्ता । तस्मात् लक्षणप्रमाणरहितस्य वेदस्य सद्भावो नैङ्गीकर्तुं शक्यते<sup>१२</sup> इति पूर्वः पक्षः ॥

अलोच्यते—मन्त्रब्राह्मणात्मकत्वं तावददुष्टं लक्षणम् । अत एव आपस्तम्बो यज्ञपरिभाषायामेवमाह—‘मन्त्रब्राह्मणयोर्वेदनामधेयम्’ ( आप. परि. १. ३३ ) इति । तयोस्तु स्वरूपमुपरिष्ठाद्भिर्णेत्येतो अपौरुषेयवाक्यैस्त्वमितीदमपि यादृशमस्माभिर्विवक्षितं तादृशमुत्तरत्र स्पष्टीभविष्यति । प्रमाणान्यपि यथोक्तश्रुतिस्मृतिभिरलोकप्रसिद्धिरूपाणि वेदसद्भावे द्रष्टव्यानि । यथा घटपटादिद्रव्याणां स्वप्रकाशकत्वाभावेऽपि सूर्यचन्द्रादीनां

१. ट-‘एकः’ नास्ति । २. ट-ठ-‘स्वरूपम्’ नास्ति । ३. य-‘दकद्योतनम्; त-‘दकद्योतकम् । ४. ठ-सिध्यति । ५. ट-‘प्रमाणविशेषेषु’ नास्ति । ६. च-फ-‘धारिजीवपुरुषनिर्मितत्वाभावा’; क-ख-ग-ण-न-प-‘शरीरधारिजीवनिर्मित’ । ७. ट-‘शरीरधारित्वश्रवणात् । ८. च-प-फ-‘कर्मफलशरीररूपधारि’; ट-ठ-‘कर्मफलरूप.....विवक्षितमिति चेत् न’ इत्यस्य स्थाने ‘शरीरधारित्वं न विवक्षितमिति चेत् न’ इति पाठः । ९. ट-ठ-‘तस्यापि वाक्यस्य.....प्रसङ्गात्’ इत्यस्य स्थाने ‘स्ववाक्ये स्वस्य प्रामाण्यादर्शनात्’ । १०. ट-निपुणोऽपि वदुः; ठ-निपुणोऽपि नटवदुः । ११. च-छ-त-प-फ-‘तु’ नास्ति । १२. ट-ठ-‘नाङ्गीक्रियते । १३. च-छ-प-फ-‘त्वमिदमपि । १४. ट-त-वर्जमितरेषु-स्वप्रकाशत्वाभावे ।

स्वप्रकाशकत्वमविरुद्धं, तथा मनुष्यादीनां स्वस्कन्धारोहासंभवेऽपि अकुण्ठितशक्तेर्वेदस्य दत्तवस्तुप्रतिपादकत्ववत् स्वप्रतिपादकत्वमप्यस्तु । अत एव संप्रदायविदः अकुण्ठितां शक्तिं वेदस्य दर्शयन्ति—‘चोदना हि भूतं भवन्तं भविष्यन्तं सूक्ष्मं व्यवहितं विप्रकृष्टमित्येवंजातीयकमर्थं शक्नोत्यवगमयितुम्’ (शाव. भा. १. १. २) इति । तथा सति वेदमूलायाः स्मृतेस्तदुभयमूलाया लोकप्रसिद्धेश्च प्रामाण्यं दुर्वारम् । तस्मात् लक्षणप्रमाणसिद्धौ वेदो न केनापि चार्वाकादिना अपोहं शक्यते इति स्थितम् ॥

नन्वस्तु नाम वेदाख्यः कश्चित् पदार्थः । तथापि नासौ व्याख्यानमर्हति । अप्रमाणत्वेनानुपयुक्तत्वात् । न हि वेदः प्रमाणम् । तल्लक्षणस्य तत्र दुःसंपादत्वात् । तथा हि ‘सम्यगनुभवमाधनं प्रमाणम्’ इति केचिल्लक्षणमाहुः । अपरे तु ‘अनधिगतार्थगन्तुं प्रमाणम्’ इत्याचक्षते । न चैतदुभयं वेदे संभवति । मन्त्रब्राह्मणात्मको हि वेदः । तत्र मन्त्राः केचिदबोधकाः । ‘अम्यक्सा त इन्द्र ऋष्टिः’ (ऋ. सं. १. १६९. ३) इत्येको मन्त्रः । ‘यादश्मिन्वायि तमप्ययया विदत्’ (ऋ. सं. ५. ४४. ८) इत्यन्यः । ‘सृण्वेव जर्भरी तुर्जरीत्’ (ऋ. सं. १०. १०६. ६) इत्यपरः । एवम् ‘आपान्तमन्युस्तृपलप्रभर्मा’ (ऋ. सं. १०. ८९. ५) इत्यादय उदाहार्याः । न ह्येनैर्मन्त्रैः कश्चिदप्यर्थोऽवबध्यते । एतेष्वनुभव एव यदा नास्ति तदा तत्सम्यक्त्वं तदीयसाधनत्वं च दूरापेतम् । ‘अधः स्विदासीत्तदुपरि स्विदासीत्’ (ऋ. सं. १०. १२९. ५) इति मन्त्रस्य बोधकत्वेऽपि स्थाणुर्वा पुरुषो वा इत्यादिवाक्यवत् संदिग्धार्थबोधकत्वाच्चास्ति प्रामाण्यम् । ‘ओषधे त्रायस्वैनम्’ (तै. सं. १. २. १. १) इति मन्त्रो दर्भविषयः (आश्व. गृ. १. १७. ८) । ‘स्वधिते मेनं हिंसीः’ (तै. सं. १. २. १. १) इति क्षुरविषयः (आश्व. गृ. १. १७. ९) । ‘शृणोत प्रावाणः’ (तै. सं. १. ३. १३. १) इति पापाणविषयः । एतेष्वचेतनानां दर्भक्षुरपापाणानां चेतनवत् संबोधनं श्रूयते । ततो ‘द्वौ चन्द्रमसौ’ इति वाक्यवद्विपरीतार्थबोधकत्वादप्रामाण्यम् । ‘एक एव रुद्रो न द्वितीयाय तस्थे’ (तै. सं. १. ८. ६. १), ‘सहस्राणि सहस्रशो ये रुद्रा अधि भूस्याम्’ (तै. सं. ४. ५. ११. १) इत्यनयोस्तु मन्त्रयोः ‘यावज्जीवमहं मौनी’ इति वाक्यवत् व्यावातबोधकत्वादप्रामाण्यम् । ‘आप उन्दन्तु’ (तै. सं. १. २. १. १) इति मन्त्रो यजमानस्य क्षौरकाले जलेन शिरसः क्लेदनं ब्रूते । ‘शुभिके शिर आरोह शोभयन्ती मुखं मम’ इति मन्त्रो विवाहकाले मङ्गलाचरणार्थं पुष्पनिर्मितायाः शुभिकाया वरवध्वोः शिरस्यवस्थानं ब्रूते । तयोश्च मन्त्रयोर्लोकप्रसिद्धार्थानुवादित्वात् अनधिगतार्थगन्तृत्वं नास्ति । तस्मात् मन्त्रभागो न प्रमाणम् ॥

अत्रोच्यते—अम्यगादिमन्त्राणामर्थो यास्केन निरुक्तग्रन्थेऽवबोधितः । तत्परिचयरहितानामनवबोधो न मन्त्राणां दोषमावहति । अत एवात्र लोकन्यायमुदाहरन्ति—‘नैष स्थाणोरपराधो यदेनमन्धो न पश्यति पुरुषापराधः स भवति’ (निरु. १. १६) इति । ‘अधः स्विदासीत्’ इति मन्त्रश्च न सन्देहप्रबोधनाय प्रवृत्तः । किं तर्हि जगत्कारणस्य परवस्तुनोऽतिगम्भीरत्वं निश्चेतुमेव प्रवृत्तः । तदर्थमेव हि गुरुशास्त्रसंप्रदायरहितैर्दुर्बोधत्वम् ‘अधः स्वित्’ इत्यनया वचोभङ्ग्योपन्यस्यति । स एवाभिप्राय उपरितनेषु ‘को अद्वा वेद’ (ऋ. सं. १०. १२९. ६) इत्यादिमन्त्रेषु स्पष्टीकृतः । ओषध्यादिमन्त्रेष्वपि चेतना एव तत्तदभिमानिदेवताः तेन तेन नाम्ना संबोध्यन्ते । ताश्चदेवता भगवता बादरायणेन ‘अभिमानिच्यपदेशस्तु’ (ब्र. सू. २. १. ५) इति सूत्रे सूचिताः । एकस्यापि रुद्रस्य स्वमहिम्ना सहस्रमूर्तिस्वीकाराच्चास्ति परस्परव्याघातः । जलादिद्रव्येण शिरःक्लेदनादेर्लोकप्रसिद्धत्वेऽपि तदभिमानिदेवतानुग्रहस्याप्रसिद्धत्वात् तद्विषयत्वेनाज्ञातार्थज्ञापकत्वम् । ततो लक्षणसद्भावादस्ति मन्त्रभागस्य प्रामाण्यम् ॥

१. ट-त-वर्जमितरेषु—स्वप्रकाशत्वम् । २. ट-लक्षणसिद्धौ । ३. ग-घ-च-छ-ण-त-थ-प-य-शक्यः । ४. त-थ-इत्येतयोस्तु; ठ-इति वाक्ययोः । ५. ट-‘शिरसः’ नास्ति । ठ-‘जलेन शिरसः’ नास्ति । ६. च-ट-ठ-फ-नामबोधो । ७. ट-त-थ-संदेहबोधनाय । ८. क-झ-श-‘दुर्बोध्यत्वम्’ । ९. ट-जलद्रव्येण । १०. त-‘लोकसिद्धत्वेपि; ट-‘अपि’ नास्ति ।

एतदेवाभिप्रेत्य भगवान् जैमिनिः मन्त्राधिकरणे मन्त्राणां विवक्षितार्थत्वमसूत्रयत् ( जै. सू. १. २. ३१-४५ ) । तानि च सूत्राणि क्रमेणोदाहृत्य व्याख्यास्यामः । तत्र पूर्वपक्षं सूत्रयति—

‘तदर्थशास्त्रात्’ इति । यस्यार्थस्याभिधाने समर्थो मन्त्रः स एवाभिधेयो यस्य शास्त्रस्य ब्राह्मण-वाक्यस्य तदिदं वाक्यं तदर्थशास्त्रम् । तस्मात् शास्त्रादविवक्षितार्थो मन्त्रः इत्यवगम्यते । तथा हि ‘उरु प्रथस्व’ ( तै. सं. १. १. ८; वा. सं. १. २२ ) इति मन्त्रेण पुरोडाशप्रथनमभिधीयते । ‘पुरोडाशं प्रथयति’ ( तै. ब्रा. ३. २. ८. ४; श. ब्रा. १. २. २. ८ ) इति ब्राह्मणेनापि तदेवाभिधीयते । तथैव सति मन्त्रेणैव प्रतीतत्वात् तदर्थबोधनाय प्रवृत्तं ब्राह्मणमनर्थकं स्यात् । मन्त्रस्याविवक्षितार्थत्वे तु विनि-योगबोधनाय ब्राह्मणमुपयुक्तम् । तस्मात् मन्त्रा उच्चारणेनैवानुष्ठाने उपकुर्वन्ति ॥ ननु उच्चारणार्थत्वे सति अदृष्टं प्रयोजनं परिकल्प्येत । अर्थाभिधायकत्वे तु दृष्टं लभ्येत । तस्मात् ब्राह्मणस्यानुवादकत्वमभ्युपेत्यापि मन्त्रस्याभिधानार्थत्वमेव इत्याशङ्क्य उत्तरं सूत्रयति—

“वाक्यनियमात्” इति । ‘अग्निर्मूर्धो दिवः ककुत्’ ( ऋ. सं. ८. ४४. १६ ) इत्येवमेव वाक्यं पठितव्यमिति मन्त्रे नियम उपलभ्यते । अर्थप्रत्यायनं तु मूर्धाग्निरित्येवं व्युत्क्रमपाठेऽपि भवत्येव । तस्मात् नियतपाठक्रमसाफलयाय उच्चारणमेव मन्त्रप्रयोजनम् ॥ ननु पाठक्रमनियममात्रस्य अदृष्टार्थत्वेऽपि मन्त्रपाठोऽर्थबोधार्थ एव इत्याशङ्क्य तत्र दोषान्तरं सूत्रयति—

“बुद्धशास्त्रात्” इति । ‘अग्नीदग्नीन्विहर’ ( तै. सं. ६. ३. १. २ ) इति प्रैषमन्त्रः प्रयोगकाले पठ्यते । तच्च अग्निविहरणादिकम् आग्नीध्रेण अध्ययनकाले एव स्वकर्तव्यत्वेन बुद्धम् । तस्य च बुद्धस्या-र्थस्य पुनर्मन्त्रोच्चारणेन शासनमनर्थकम् । न हि सोपानत्वे पादे पुनरप्युपानहं प्रतिमुञ्चति ॥ ननु बुद्धस्या-प्यर्थस्यैव प्रासादिकविस्मरणपरिहाराय मन्त्रेण स्मारणमस्तु इत्याशङ्क्य दोषान्तरं सूत्रयति—

“अविद्यमानवचनात्” इति । ‘चत्वारि शृङ्गा त्रयो अस्य पादा द्वे शीर्षे सप्त हस्तासो अस्य’ ( ऋ. सं. ४. ५८. ३ ) इति मन्त्र आम्नायते । न खलु चतुःशृङ्गत्वाद्युपेतं किञ्चित् यज्ञसाधनं विद्यते यन्मन्त्रपाठेनानुस्मर्येत ॥ ननु ईदृशी काचिद्देवता स्यात् इत्याशङ्क्य अन्यं दोषं सूत्रयति—

“अचेतनेऽर्थबन्धनात्” इति । ‘ओपधे त्रायस्वैनम्’, ‘शृणोत प्रावाणः’ इत्यादौ अचेतने द्रव्ये चेतनोचितैरक्षरश्रवणाद्यर्थं बध्नाति । तं चायुक्तैः ॥ ननु ‘अभिमानीव्यपदेशः’ इति वैयासिकशास्त्रे सूचितत्वात् ओपध्याद्यभिमानिचेतनदेवतात्र विवक्ष्यतामित्याशङ्क्य दोषान्तरं सूत्रयति—

‘अर्थविप्रतिषेधात्’ इति । ‘अदितिद्यौरदितिरन्तरिक्षम्’ ( ऋ. सं. १. ८९. १० ) इति मन्त्रः आम्नायते । यदेव द्यौस्तदेवान्तरिक्षमित्ययमर्थो विप्रतिषिद्धः । एवम् ‘एक एव रुद्रः’ ( तै. सं. १. ८. ६. १ ), ‘सहस्राणि सहस्रशो ये रुद्राः’ ( तै. सं. ४. ५. ११. १ ) इत्यादिकमप्युदाहर्तव्यम् ॥ ननु ‘त्वमेव माता च पिता त्वमेव’ इत्यादिवत् अन्तरिक्षादिरूपत्वेन अदितिः स्तूयते । एवमेकस्यापि रुद्रस्य योगसामर्थ्यात् बहुमूर्तिस्वीकारोऽस्तु । ततो नार्थविप्रतिषेधः इत्याशङ्क्य दोषान्तरं सूत्रयति—

‘स्वाध्यायवद्वचनात्’ इति । पूर्णिका नाम काचित् योषित् अवघातं करोति । तस्मिन्नेव माणवकः स्वाध्यायग्रहणार्थं कदाचित् अवघातमन्त्रमधीते । न च तस्यार्थप्रकाशनविवक्षाऽस्ति, प्रतिमुसलप्रहारं तस्य मन्त्रस्यापठ्यमानत्वात् । अक्षरग्रहणायैव तं मन्त्रम् अन्यांश्च मन्त्रानभ्यस्यति । तत्र स्वाध्यायकाले पठितो-प्यवघातमन्त्रो यथा पूर्णिकां प्रति स्वार्थं न द्रूते तथा कर्मकालेऽपि स्वार्थं न वक्ष्यति ॥ ननु तत्र माणव-

१. ट-ठ-भसूचयत् । २. ट-ठ-‘शास्त्रस्य’ नास्ति । ३. ट-ठ-तथापि । ४. च-उ-ब्राह्मणवाक्यमनर्थकम् । ५. ट-ठ-दृष्टं प्रयोजनं लभ्यते । ६. त-‘वादत्वं’ । ७. च-छ-प-फ-‘पाठार्थं’ । ८. झ-ण-न-श-बुद्धार्थस्य । ९. ट-ठ-इच्छन्ति; ग-घ-फ-प्रतिमुञ्चन्ति । १०. च-छ-ट-प-फ-‘स्यार्थस्य’ । ११. त-अन्यं दोषम् । १२. ग-घ-च-छ-त-ण-प-फ-य-‘नुस्मर्यते’ । १३. त-‘चितं रक्षणं’ । १४. थ-‘तच्चायुक्तम्’ । १५. ठ-प्रतिपाद्यताम् । १६. च-छ-त-थ-प-फ-‘एवम्’ नास्ति । १७. ट-ठ-नास्ति विरोधः ।

कस्य अर्थे विवक्षा नास्ति । पूर्णिकाप्यबोधुमक्षमा । कर्मणि तु अध्वयोरर्थविवक्षा विद्यते, योयश्च संभवति इत्याशङ्क्य दोषान्तरं सूत्रयति—

‘अविज्ञेयात्’ इति । केषांचिन्मन्त्राणामर्थो विज्ञातुं न शक्यते । तद्यथा—‘अस्यक्सा त इन्द्र ऋष्टि-रस्मे’ इत्येको मन्त्रः । ‘सृण्वेव जर्भरी तुर्करीत्’ इत्यपरो मन्त्रः ॥ ननु ईदृशमन्त्रार्थबोधायैव निगम-निरुक्त-व्याकरणानि प्रवृत्तानीत्याशङ्क्य दोषान्तरं सूत्रयति—

‘अनित्यसंयोगान्मन्त्रानर्थक्यम्’ इति । ‘किं ते कृण्वन्ति कीकटेपु’ ( ऋ. सं. ३. ५३. १४ ) इति मन्त्रे कीकटो नाम जनपद आम्नातः । तथा नैचाशाखं नाम नगरं प्रमगन्दो नाम राजा इत्येतेऽर्था अनित्या आम्नाताः । तथा च सति प्राक् प्रमगन्दात् नायं मन्त्रो भूतपूर्व इति गम्यते । तदेवमेतैः तदर्थशास्त्रादिभिर्हेतुभिर्मन्त्राणामर्थप्रत्यायनार्थत्वं नास्ति । किंतु उच्चारणादृष्टार्था एवेति पूर्वपक्षः ॥

तत्र सिद्धान्तं सूत्रयति—‘अविशिष्टस्तु वाक्यार्थः’ इति । तु शब्देन मन्त्राणामदृष्टार्थमुच्चारणमात्रं वारयति । क्रियाकारकसंबन्धेन प्रतीयमानो वाक्यार्थो लोकवेदयोरविशिष्टः । तथा सति यथा लोकेऽर्थप्रत्या-यनार्थैव वाक्यमुच्चार्यते तथा वैदिकयागप्रयोगेऽपि दृष्टव्यम् । मन्त्रेण प्रकाशितस्वर्थोऽनुष्ठानं शक्यते न त्वप्रकाशितः । तस्मात् मन्त्रोच्चारणस्यार्थप्रकाशनरूपं दृष्टमेव प्रयोजनम् ॥ ननु ‘अभिरसि नारिरसि’ इत्याभ्य ‘त्रैष्टुभेन त्वा छन्दसा ददे’ ( तै. सं. ४. १. १. ३-४ ) इति मन्त्र आम्नातः । तेनैव मन्त्रेण प्रतीतेऽपि अभ्यादाने पुनर्ब्राह्मणे ‘तां चतुर्भिरभ्रिमादत्ते’ ( तै. सं. ५. १. १. ४ ) इति विधीयते । तदेतद्विधानं त्वत्पक्षे व्यर्थं स्यादित्याशङ्क्योत्तरं सूत्रयति—

‘गुणार्थेन पुनःश्रुतिः’ इति । मन्त्रेण प्रतीतस्यैवार्थस्य ब्राह्मणे यत्पुनःश्रवणं तदेतच्चतुःसंख्यालक्षण-गुणविधानार्थत्वेनोपयुज्यते । एतस्य विधानस्याभावे चतुर्णां मन्त्राणां मध्ये येन केनाप्येकेन अभिरा-दीयेत ॥ ननु ‘इमामगृन्मन्त्रशानामृतस्येवामभिधानीमादत्ते’ ( तै. सं. ५. १. २. १ ) इत्यत्र मन्त्रसामर्थ्या-देव प्राप्तस्य रशनादानस्य पुनर्ब्राह्मणवाक्यं विनियोजकमाप्नोयते । तदेतत् त्वन्मते व्यर्थमित्याशङ्क्योत्तरं सूत्रयति—

‘परिसंख्या’ इति । ‘गर्दभाभिधानीं नादत्ते’ इति निषेधः परिसंख्या । तदर्थमिदं ब्राह्मण-वाक्यम् ॥ ननु परिसंख्यायां त्रयो दोषाः प्राप्नुयुः । ‘आदत्ते’ इति शब्दो रशनादानलक्षणं स्वार्थं जह्यात् । निषेधलक्षणः परार्थोऽस्य शब्दस्य कल्प्येत । रशनात्त्वसामान्येन च प्राप्तं गर्दभरशनाया आदानं बाध्येत इति त्रयो दोषाः । मैवम् । गर्दभरशनाया अप्राप्तत्वात् । तथाहि । त्वत्पक्षे प्रकरणपाठान्यथानुपपत्त्या मन्त्रेणानेन आदानं कुर्यात् इति वाक्यं परिकल्प्यते । तेन च वाक्येन मन्त्रादानयोः संबन्धे सिद्धे’ सति पश्चात् किं विषयकमादानमिति वीक्षायां लिङ्गात् रशनामात्रस्यादानमुपेत्य गर्दभरशनायाः प्राप्तिर्वक्तव्या । सा च विलम्ब्यते । ‘इत्यश्वाभिधानीम्’ इति प्रत्यक्षेण वाक्येन मन्त्रादानयोः संबन्धे सति लिङ्गात् रशनामात्रे प्राप्तमादानम् ‘अश्वाभिधानीम्’ इति श्रुत्या विशेषे व्यवस्थाप्यते । ततो मन्त्रस्य निरा-काङ्क्षत्वात् गर्दभरशनाया अप्राप्तत्वान्नास्ति प्राप्तबाधः । अत एव निषेधार्थो न कल्प्यते । विध्यर्थश्च न त्यज्यते । तत्र कुतो दोषत्रयम् । ईदृशमप्राप्तिरूपमेव गर्दभरशनाया निवारणमभिप्रेत्य ‘परिसंख्या’ इति सूत्रितम् ॥ ननु ‘उह प्रथस्वेति प्रथयति’ इति ब्राह्मणस्य वैयर्थ्यं तदवस्थमेव इत्याशङ्क्य उत्तरं सूत्रयति—

‘अर्थवादो वा’ इति । वाशङ्को वैयर्थ्यं वारयति । अस्त्वत्रार्थवादः ‘यज्ञपतिमेव तदप्रथयति’ इति । तेनार्थवादेन संबन्धाय ब्राह्मणे विधिः पठ्यते ॥ ननु प्रथयतीत्यनेनैव विधिशब्देन प्रथनमनूद्य ‘यज्ञ-पतिमेव’ इत्यादिनार्थवादेन स्तोतव्यम् । तदेव तु प्रथनं कुतः प्राप्तमित्याशङ्क्य उत्तरं सूत्रयति—

१. त-अर्थविवक्षा । २. च-प-फ-निघण्टुनि । ३. ट-ठ-‘च’ नास्ति । ४. ट-ठ-मात्रत्वम् । ५. ठ-वाक्यं प्रयुज्यते । ६. त-वैदिके यागः । ७. च-त-थ-फ-ब्राह्मणेन । ८. क-झ-ण-न-श-‘शब्दो’ नास्ति । ९. ट-ठ-आदानं । १०. ट-ठ-त-थ-तञ्जि० । ११. क-झ-न-श-‘सिद्धे’ नास्ति । १२. ट-विषयमा० । १३. ट-ठ-सिद्धे सति । १४. ट-अवस्थाप्यते । १५. ठ-‘त्यनेन’ ।



‘मन्त्राभिधानात्’ इति । अध्वर्युः पुरोडाशमुद्दिश्य मन्त्रे ‘प्रथस्व’ इत्येवमभिधत्ते । तस्मादभिधानादध्वर्युर्कर्तृकं प्रथनं प्राप्तम् । यथा लोके यः कुरु इति ब्रूते स कारयत्येव, तथात्रापि यः प्रथस्व इति ब्रूते स प्रथयत्येव ॥ यदुक्तम् ‘अग्निर्मूर्धादिवः’ ( ऋ. सं. ८. ४४. १६ ) इति पाठक्रमनियमात् अदृष्टार्थो मन्त्र इति तत्रोत्तरं सूत्रयति—

‘अविरुद्धं परम्’ इति । परं द्वितीयसूत्रोक्तम् अस्मत्पक्षेऽप्यविरुद्धम् । न हि वयं पाठक्रमनियमाददृष्टं निवारयामः । किं तर्हि । मन्त्रोच्चारणेन जायमानमर्थप्रत्यायनं दृष्टप्रयोजनात्वाच्चोपेक्षितव्यम् इत्येतावदेव ब्रूमः ॥ ननु ‘प्रोक्षणीरासादय’ ( वा. सं. १. २८ ) इति मन्त्रो बुद्धमेवार्थं शास्ति तदयुक्तम् । सोपानकेस्य उपानदन्तरासंभवात् इत्युक्तमिति चेत् तस्य परिहारं सूत्रयति—

‘संप्रैषकर्मणो गर्हानुपलम्भः संस्कारत्वात्’ इति । संप्रैषकर्मणो गर्हा त्वदुक्तदोषो नोपलभ्यते । बुद्धस्याप्यर्थस्य मन्त्रेणैवानुस्मरणे सति नियमाददृष्टलक्षणस्य संस्कारस्य सद्भावात् ॥ यच्चोक्तं ‘चत्वारि शृङ्गाः’ ( ऋ. सं. ४. ५८. ३ ) इति मन्त्रोऽसन्तमेवार्थमभिधत्ते इति तस्योत्तरं सूत्रयति—

‘अभिधानेऽर्थवादः’ इति । असतोऽर्थस्याभिधायके वाक्ये गौणस्यार्थस्योक्तिर्द्रष्टव्या । तद्यथा । चत्वारो होत्रध्वर्युर्द्वातृवृद्धाणोऽस्य कर्मणः शृङ्गाणि । प्रातःसवनोदयस्त्रयः पादाः । पत्नीयजमानौ द्वे शीर्षे । गायत्र्यादीनि सप्त छन्दांसि हस्ताः । ऋग्वेदादिभिस्त्रिभिर्वेदैस्त्रेधा बन्धनम् । कामान् वर्पतीति वृषभः । रोर्वीति स्तोत्रशब्दादिशब्दान् पुनः पुनः करोति । महो देवः सोऽयं प्रौढो यज्ञरूपो देवो मर्त्यानाविवेश इति मनुष्या एवात्राधिकारिणः । लोकेऽप्येवं गौणप्रयोगा दृश्यन्ते । ‘चक्रवाकस्तनी हंसदन्तावली काशवस्त्रा शैवलकेशिनी’ इत्येवं नद्याः स्तूयमानत्वात् । एवं ‘ओषधे त्रायस्व’, ‘शृणोत ग्रावाणः’ इत्याद्य-चेतनसंबोधनानि स्तुतिपरत्वेन योजनीयानि । यस्मिन् वपने ओषधिरपि त्रायते तत्र वपनकर्ता त्रायते इति किमु वक्तव्यम् । तथा ग्रावाणोऽपि प्रातरनुवाकं शृण्वन्ति किमुत विद्वांसो ब्राह्मणा इत्यामन्त्रणाभिप्रायः ॥ योऽपि ‘अदितिद्यौरदितिरन्तरिक्षम्’ ( ऋ. सं. १. ८९. १० ) इति विप्रतिषेध उक्तः तस्योत्तरं सूत्रयति—

‘गुणादविप्रतिषेधः स्यात्’ इति । यथा ‘त्वमेव पिता त्वमेव माता’ इत्यत्र गौणप्रयोगादविरोधः तद्वत् । एवम् एकरुद्रदेवस्य कर्मण्येको रुद्रः शतरुद्रदेवस्य शतं रुद्रा इत्यविरोधः ॥ यदप्युक्तं स्वाध्यायमधीयानो माणवकः पूर्णिकाया अवहति न प्रकाशयितुमिच्छतीति तत्रोत्तरं सूत्रयति—

‘विद्यावचनमसंयोगात्’ इति । वेदविद्याग्रहणकालेऽर्थस्य यदवचनं तदयज्ञसंयोगादुपपद्यते । न हि पूर्णिकाया अवघातो यज्ञसंयुक्तः । नापि माणवको यज्ञमनुतिष्ठति । अतो यज्ञानुपकारात् न तत्रार्थ-विश्लेषः । यदप्युक्तम् ‘अम्यक्सा त इन्द्र,’ ‘सृण्येव जर्मरी तुर्फरीत्’ इत्यादावर्थस्य ज्ञातुमशक्यत्वात् नास्त्येवाऽर्थः इति तत्रोत्तरं सूत्रयति—

‘सतः परमविज्ञानम्’ इति । विद्यमान एवार्थः प्रमादालस्यादिभिर्न विज्ञायते । तेषां निगम-निरुक्त-व्याकरणवशेन धातुतोऽर्थः परिकल्पितव्यः । तद्यथा ‘जर्मरी तुर्फरीत्’ इत्येवमादीनि अश्विनोरभिधानानि । तेषु हि द्विवचनान्तत्वं लक्ष्यते । अश्विनं चेदं सूक्तम् ‘अश्विनोः काममप्राः’ ( ऋ. सं. १०. १०६. ११ ) इति दर्शनात् । एतदेवाभिप्रेत्य निरुक्तकारो व्याचष्टे—‘जर्मरी भर्तारावित्यर्थस्तुर्फरीत् हन्तारावित्यर्थः’ ( निरु. १३. ५ ) इति । एवम् ‘अम्यक्सा ते’ इत्यादावप्युच्येयम् । यदप्युक्तं प्रमगन्दाद्यनित्यार्थसंयोगात् मन्त्रस्य अनादित्वं न स्यात् इति तत्रोत्तरं सूत्रयति—

‘उक्तश्चानित्यसंयोगः’ इति । प्रथमपादस्यान्तिमाधिकरणे सोऽयमनित्यसंयोगदोष उक्तः परिहृतः । तथा हि तत्र पूर्वपक्षे वेदानां पौरुषेयत्वं वक्तुं काठकं ‘कालापकमित्यादिपुरुषसंबन्धाभिधानं हेतुकृत्य

१. थ—स्य पादस्य । २. च-य-संभवात् । ३. च-य-वर्जमितरेषु-भिधाने । ४. ठ—  
‘शस्त्रादीन् । ५. ग-घ-च-त-थ-य-इत्यादिमन्त्राणामभि । ६. ठ-तत्रोत्तरम् । ७. ठ-अप्यर्थः ।  
८. त-थ-ज्ञायते । ९. य-एवमेव । १०. ठ-मन्त्राणाम् । ११. ठ-‘तत्र’ नास्ति ।

‘ अनित्यदर्शनाच्च ’ ( जै. सू. १. १. २८ ) इति हेत्वन्तरं सूत्रितम् । तस्यायमर्थः । ‘ बबरः प्रावाहणिर-  
कासयत ’ ( तै. सं. ७. १. १०. २ ) इत्यनित्यानां बबरादीनामर्थानां दर्शनात् ततः पूर्वमस्त्वान् पौरु-  
षेयो वेद इति तस्योत्तरमेवं संहितं—‘ परं तु श्रुतिसामान्यमात्रम् ’ ( जै. सू. १. १. ३१ ) इति ।  
तस्यायमर्थः । यत्काठकादिसामान्यानं तत्प्रवचननिमित्तम् । यत्तु परं बबराद्यनित्यदर्शनं तच्छब्दसामान्य-  
मात्रम् । न तु तत्र अनित्यो बबराख्यः कश्चित्पुरुषो विवक्षितः । किंतु बबरः इति शब्दानुक्रुतिः ।  
तथा सति बबरेति शब्दं कुर्वन् वायुरभिधीयते । स च प्रावाहणिः प्रकर्षेण वहनशीलः । एवमन्यत्राप्युह-  
नीयम् । तदेवं कस्यचिदपि दोषस्यासंभवात् विवक्षितार्था मन्त्राः स्वार्थप्रकाशनार्थैव प्रयोक्तव्याः ॥ ननु  
अर्थप्रकाशनार्थत्वे सति इष्टं प्रयोजनं लभ्यते इति युक्तिमात्रमिदमुच्यते । न त्वेतदुपोद्बलकं किञ्चित् श्रौतं  
लिङ्गं पश्यामः इत्याशङ्क्य उत्तरं सूत्रयति—

‘ लिङ्गोपदेशश्च तदर्थवत् ’ इति । ‘ आग्नेय्याग्नीध्रमुपतिष्ठेत् ’ इति श्रूयते । तस्यायमर्थः ।  
अग्निर्देवता यस्या ऋचः सेयमाग्नेयी । तथा आग्नीध्रस्थानमुपतिष्ठेत् इति । अत्र ह्युपस्थानमुपदिशद्ब्राह्मणम्  
‘ अग्ने नय ’ ( ऋ. सं. १. १८९. १ ) इत्यनया ‘ उपतिष्ठेत् ’ इति मन्त्रप्रतीकं पठित्वा नोपदिशति;  
किंतु आग्नेयीत्वलिङ्गेन उपदिशति । यदा तस्यामृचि अग्निः प्राधान्येन प्रतिपाद्यते तदा तस्या ऋचः  
अग्निर्देवता भवति । तथा सति आग्नेय्या इति देवतावाचितद्वितान्तनिर्देश उपपद्यते । तस्मात् अयमुप-  
देशः तन्मन्त्रवाक्यमर्थवत् इति बोधयति । अतो विवक्षितार्थत्वात् अर्थप्रत्यायनार्थं प्रयोगकाले मन्त्रोच्चार-  
णम् । तस्मिन्नेव विवक्षितार्थत्वे लिङ्गान्तरं सूत्रयति—

‘ ऊहः ’ इति । प्रकृतावाग्नातस्य मन्त्रस्य विकृतौ समवेतार्थत्वाय तदुचितपदान्तरस्य भक्षेपेण  
पाठः ऊहः । तद्यथा ‘ अन्वेनं माता मन्यताम् अनु पिता अनु भ्राता ’ ( तै. ब्रा. ३. ६. ६. १ ) इति  
प्राकृतं पशुविषयो मन्त्रपाठः । तस्य च मन्त्रस्य विकृतौ पशुद्वये सति ‘ अन्वेनौ माता मन्यताम् ’ इत्यूहः ।  
पशुबहुत्वे सति ‘ अन्वेनान् माता मन्यताम् ’ इत्यूहः कर्तव्यः । एतन्मन्त्रव्याख्यानरूपं  
ब्राह्मणमेवमाग्रायते—‘ न माता वर्धते न पिता ’ इति । तत्रेदं चिन्तनीयम् । किमत्र  
शरीरवृद्धिर्निषिध्यते आहोस्वित् शद्वृद्धिरिति । एकवचनान्तस्य मातृशदस्य मातरौ इति द्विवचनान्तत्वेन  
वा मातरः इति बहुवचनान्तत्वेन वा प्रयोगः शद्वृद्धिः । तत्र न तावत् शरीरवृद्धिर्निषेधं शक्यते,  
बाल्यक्रौमारथौवनोदिवयोऽनुसारेण तद्वृद्धेः प्रत्यक्षत्वात् । अतः शद्वृद्धिर्निषेध एव परिशिष्यते ।  
मातृशदपितृशदयोर्विशेषाकारेण वृद्धिर्निषेधात् इतरस्य एनम् इति शदस्य अर्थानुसारिणी वृद्धिः सूचिता  
भवति । तत्र यद्यर्थो न विवक्ष्येत तदा पशुद्वित्वे द्विवचनं पशुबहुत्वे बहुवचनं च कथमुद्भेत् । तस्मात्  
विवक्षितार्था मन्त्राः । तस्मिन्नेवार्थे लिङ्गान्तरं सूत्रयति—

‘ विधिशब्दाच्च ’ इति । मन्त्रव्याख्यानरूपो ब्राह्मणगतः शब्दो विधिशब्दः इत्युच्यते । स चैत्रमाग्ना-  
यते—‘ शतं हिमाः शतं वर्षाणि जीव्यास्मेत्येवैतदाह ’ ( श. ब्रा. २. ३. ४. २१ ) इति । तत्र ‘ शतं  
हिमाः ’ इत्येतत् व्याख्येयमन्त्रस्य प्रतीकम् । अवशिष्टं तु तस्य तात्पर्यव्याख्यानम् । मन्त्रस्याविवक्षितार्थत्वे  
तु किं नाम तात्पर्यं मन्त्रे व्याख्यायते । तस्मात् विवक्षितार्था मन्त्राः प्रयोगकाले स्वार्थप्रकाशनार्थोच्चार-  
यितव्याः । तत्र संग्रहश्लोकौ—

मन्त्रा उरु प्रथस्वेति किमदृष्टैकहेतवः ।

यागेषूत पुरोडाशप्रथनादेश्च भासकाः ॥

१. त-बबर इति । २. च-छ-प-फ-न्वेतदु° । ३. ट-°तिष्ठते । ४. च-प-फ-प्रकृतिप°; त-थ-  
प्रकृतप°; ट-° प्राकृत.....पशुद्वये सति’ इत्यस्य स्थाने ‘ प्राकृतपशुविषयमन्त्रस्य विकृतौ पशुद्वये सति ’  
इति । ५. ट-मन्त्रः । ६. ट-अत्रेदम् । ७. ग-घ-च-छ-ण-न-प-फ-य-‘ वा ’ नास्ति । ८. ग-छ-  
ण-न-प-फ-य-व्याख्यायते ।

ब्राह्मणेनापि तद्विज्ञानान्मन्त्राः पुण्यैकहेतवः ।

न तद्विज्ञानस्य दृष्टत्वाद्दृष्टं वरमदृष्टतः ॥ ( जै. न्या. १. २. ४ ) इति ॥

नन्वस्तु मन्त्रभागस्य ग्रामाण्यम् । ब्राह्मणभागस्य तु न तद्युज्यते । तथा हि । द्विविधं ब्राह्मणं विधिरर्थवादश्चेति । तथा च आपस्तम्बः—‘ कर्मचोदना ब्राह्मणानि । ब्राह्मणशेषोऽर्थवादः ’ ( आप. परि. ३४-३५ ) इति । विधिरपि द्विविधः अप्रवृत्तप्रवर्तनम् अज्ञातार्थज्ञापनं चेति । ‘ आग्नावैष्णवं पुरोडाशं निर्वपन्ति दीक्षणीयम् ’ ( ऐ. ब्रा. १. १ ) इत्याद्याः कर्मकाण्डगतविधयोऽप्रवृत्तप्रवर्तकाः । ‘ आत्मा वा इदमेक एवाग्र आसीत् ’ ( ऐ. आ. २. ४. १ ) इत्यादयो ब्रह्मकाण्डगता अज्ञातज्ञापकाः । तत्र कर्मकाण्डगतानां ‘ जर्तिलयवाग्वा वा जुहुयाद्ब्रवीधुकयवाग्वा वा ’ ( तै. सं. ५. ४. ३. २ ) इत्यादिविधीनां नास्ति ग्रामाण्यम्, प्रवृत्त्ययोग्यद्रव्यविधानेन सम्यगनुभवसाधनत्वाभावात् । अयोग्यत्वं च वाक्यशेषे समाप्नातम्—‘ अनाहुतिर्वै जर्तिलाश्च गवीधुकाश्च ’ ( तै. सं. ५. ४. ३. २ ) इति । तत्र हि आरण्यतिलानाम् आरण्यगोधूमनां चाहुतिर्द्रव्यत्वं निषिद्धम् । तस्मात् बाधितो जर्तिलादिविधिरप्रमाणम् । एवम् ऐतरेयेतैत्तिरीयादिब्राह्मणेषु ‘ तत्तन्नादृत्यम् ’ ( ऐ. ब्रा. २. २३ ), ‘ तत्तथा न कार्यम् ’ ( तै. ब्रा. १. १. ८. ६ ) इति वाक्याभ्यां बहवो विधयो निषिद्धाः । अपि च ऐतरेयब्राह्मणे अनुदितहोमं बहुधा निन्दित्वा ‘ तस्मादुदिते होतव्यम् ’ ( ऐ. ब्रा. ५. ३१ ) इत्यसकृन्निगमितम् । तैत्तिरीयाश्च तथैवामनन्ति—‘ यदनुदिते सूर्ये प्रातर्जुहुयात् । उभयमेवाऽऽग्नेयं स्यात् । उदिते सूर्ये प्रातर्जुहोति ’ ( तै. ब्रा. २. १. २. ७ ) इति । पुनरपि त एव उदितहोमे दोषमामनन्ति—‘ यदुदिते सूर्ये प्रातर्जुहुयात् । यथाऽतिथये प्रवृत्ताय शून्यायऽऽवसथायऽऽह्वयं हरन्ति । तद्वगेव तत् ’ ( तै. ब्रा. २. १. २. १२ ) इति । तथैव ‘ अतिरात्रे षोडशिनं गृह्णाति ’ इति विधिः ‘ नातिरात्रे षोडशिनं गृह्णाति ’ इति निषेधेन बाध्यते । ज्योतिष्टोमादिष्वपि अनुष्ठानानन्तरमेव स्वर्गादिफलं नोपलभ्यते । न हि भोजनानन्तरं वृत्तेरनुपलम्भोऽस्ति । तस्मात् कर्मविधिषु ग्रामाण्यं दुःसंपादम् ॥

अज्ञातज्ञापकेषु ब्रह्मविधिष्वपि परस्परविरोधान्नास्ति ग्रामाण्यम् । ‘ आत्मा वा इदमेक एवाग्र आसीत् ’ इति ऐतरेयिण आमनन्ति । ‘ असद्वा इदमग्र आसीत् ’ ( तै. आ. ८. ७ ) इति तैत्तिरीयाः । सोऽयं विरोधः । तस्मात् वेदे विधिभागः सर्वोऽप्यग्रमाणमिति प्राप्ते ब्रूमः—

अस्त्वेव जर्तिलादिविधेरग्रामाण्यं तदर्थस्याननुष्ठेयत्वात् । अनुष्ठेयस्त्वर्थः उपरितने ‘ अजाक्षीरेण जुहोति ’ ( तै. सं. ५. ४. ३. २ ) इति वाक्ये विधीयते । तदप्रशंसार्थमेव जर्तिलादिकमनूद्य निन्द्यते । यथा गवामश्वानां च प्रशंसार्थम् ‘ अपशवो वा अन्ये गोअश्वेभ्यः ’ ( तै. सं. ५. २. ९. ४ ) इति वाक्येनार्थवादरूपेण अजादीनां पशुत्वं निन्द्यते तद्वत् । एवं तर्हि अजादेर्यथा वस्तुतः पशुत्वमस्ति तथा जर्तिलादिविधिरत्र निन्द्यमानोऽपि क्वचित् शाखान्तरे भवेदिति चेत्, भवतु नाम । ग्रामाण्यमपि तच्छाखाध्यायिनं प्रति भविष्यति । यथा गृहस्थाश्रमे निषिद्धमपि पराश्रमभोजनमाश्रमान्तरेषु ग्रामाणिकं तद्वत् । अनेन न्यायेन सर्वत्र परस्परविरुद्धौ विधिनिषेधौ पुरुषभेदेन व्यवस्थापनीयौ । यथा मन्त्रेषु पाठभेदः शाखाभेदेन व्यवस्थितः तद्वत् । तैत्तिरीयाः ‘ वायवः स्थोपायवः स्थ ’ ( तै. सं. १. १. १ ) इति मन्त्रमामनन्ति । वाजसनेयिनस्तु ‘ उपायवः स्थ ’ ईस्येतं भागं नोमनन्ति ( वा. सं. १. १ ) । प्रस्युत शतपथब्राह्मणे स भागोऽनूद्य निराकृतः ( श. ब्रा. १. ७. १. ३ ) । तथा सूक्तवाक्यमन्त्रे

१. च-छ-त-थ-फ-‘ तु ’ नास्ति । २. ग-घ-च-छ-ण-त-थ-प-फ-य-‘काण्डगता विधेः’; ट-‘काण्डविधेः’ । ३. च-थ-प-फ-‘गता विधयः’ । ४. ट-ठ-इत्यादीनाम् । ५. ट-ठ-चाहुतिप्रत्ययत्वम् । ६. च-प-फ-‘जिगदितम्’ । ७. त-थ-एवमेव । ८. च-त-थ-फ-‘दुःसंपादनीयम्’ । ९. न-ह-र-ल-‘तैत्तिरीयकाः’ । १०. ट-अस्त्वेवम् । ११. न-‘र्थमात्रम्’; ण-‘मात्रजर्ति’ । १२. छ-त-थ-फ-‘तद्वत्’ नास्ति । १३. ग-य-इत्येनम्; ण-न-इत्येवम्; घ-इत्यन्तम् । १४. च-प-फ-न-समाप्नन्ति ।

शाखान्तरपाठं निराकृत्य पाठान्तरं तैत्तिरीयाः आमनन्ति—‘यद्वासासूपावसाना च स्वध्यवसाना वेति प्रमायुको यजमानः स्यात्’ (तै. सं. २. ६. १. ६) इति निराकरणम् । ‘सूपचरणा च स्वधिचरणा चेयेव ब्रूयात्’ इति पाठान्तरोपदेशः । तत्रानुष्ठानपुरुषभेदेन व्यवस्था । तद्वत् विधिषु द्रष्टव्यम् । षोड-  
शिग्रहणादिद्रूपं तु अक्षुतमीमांसावृत्तान्तस्य तैवेव शोभते । पूर्वमीमांसायां दशमाध्यायस्याष्टमपादे षोडशिनो ग्रहणाग्रहणविकल्पो निर्णीतः (जै. सू. १०. ८. ६) । द्वितीयस्याध्यायस्य प्रथमपादे कालान्तरभाविफलसिध्यर्थमपूर्वं निर्णीतम् (जै. सू. २. १. ५) । तद्वदुत्तरीमांसायां प्रथमाध्यायस्य चतुर्थपादे ‘कारणत्वेन चाकाशादिषु यथाव्यपदिष्टोक्तेः’ (ब्र. सू. १. ४. १४) इत्यस्मिन् सूत्रे जगत्कारणे परमात्मनि श्रुतिर्विप्रतिपत्तिनिराकृता । द्वितीयस्याध्यायस्य प्रथमपादे आर्म्मणाधिकरणे तु ‘असद्व्यपदेशाज्ञेति चेन्न धर्मान्तरेण वाक्यशेषात्’ (ब्र. सू. २. १. १७) इति सूत्रे तैत्तिरीय-  
वाक्यगतस्य असच्छब्दस्य न शून्यपरत्वं किंतु अव्यक्तावस्थापरत्वम् इति निर्णीतम् । तथा जैमिनिः  
चोदनासूत्रे विधिवाक्यं धर्मे प्रमाणमिति प्रतिज्ञाय औत्पत्तिकसूत्रे तद्व्यामर्ण्यं समर्थयामास (जै. सू. १. १. २; ५) । व्यासोऽपि ‘शास्त्रयोनित्वात्’ (ब्र. सू. १. १. ३) इति सूत्रे वेदान्तानां ब्रह्मणि  
प्रामाण्यं प्रतिज्ञाय ‘तत्तु समन्वयान्’ (ब्र. सू. १. १. ४) इत्यादिसूत्रैः समर्थयामास । तस्मात्  
अमीमांसकस्य तव पूर्वोक्तस्थाप्यन्वययोः दुष्परिहारेः । अतो विधिभागस्य प्रामाण्यं सुस्थितम् ॥

अर्थवादानामस्य प्रामाण्यं महता प्रयत्नेन जैमिनिः समर्थयामास । तत्सूत्राणि व्याख्यास्यन्ते -  
(जै. सू. १. २. १-१८) । तत्र पूर्वपक्षं सूत्रयति—

‘आम्नायस्य क्रियार्थत्वादानर्थक्यमतदर्शनां तस्मादनित्यमुच्यते’ इति । आम्नायस्य सर्वस्य  
क्रियाप्रतिपादनाय प्रवृत्तत्वात्क्रियाप्रतिपादकानामर्थवैवादानां नास्ति कश्चित् विवक्षितः स्वार्थः । ते चार्थ-  
वादा एवमाम्नायन्ते—‘सोऽरोदीद्यदरोदीत्तद्द्रव्यस्य रूढत्वम्’ (तै. सं. १. ५. १. १), ‘स आम्नो यपा-  
मुदखिदत्’ (तै. सं. २. १. १. ४), ‘देवा वै देवयजनमध्यवसाय दिशो न प्राजानन्’ (तै. सं. ६.  
१. ५. १) इति । यस्मादीदृशस्य वाक्यस्य विवक्षितार्थः कश्चिदपि नास्ति तस्मादिदं वाक्यमनित्य-  
मुच्यते । यद्यप्यनादिस्वात् स्वरूपेणानित्यत्वं नास्ति तथापि धर्मावबोधनलक्षणस्य नित्यकार्यस्याभावात्  
अनित्यैः काव्यालपैः समानत्वात् अप्रमाणमित्यर्थः ॥ ननु उदाहृतानामर्थवादानामनुष्ठेये धर्मे प्रामाण्या-  
भावेऽपि स्वार्थे प्रामाण्यमस्तु । तत्प्रत्यायकत्वेन स्वतः प्रामाण्यस्य अपवादितुमशक्यत्वात् इत्याशङ्क्य  
अन्येषु केषुचिदर्थवादेषु मानान्तरविरोधैर्दर्शनादप्रामाण्ये सति तद्वृत्तान्ते सर्वेषामन्यर्थवादानामप्रामाण्य-  
मित्यभिप्रेत्य सूत्रयति—

‘शास्त्रविरोधाच्च’ इति । शास्त्रविरोधो दृष्टविरोधः शास्त्रदृष्टविरोधः इति त्रिविधो  
विरोधोऽर्थवादेऽप्युपलभ्यते । तथा हि ‘स्तेन मनोऽनृतवादिनी वाक्’ इत्यत्र श्रूयमाणं मान्यं चौर्यं  
वाचिकमनृतवदनं च प्रतिषेधशास्त्रेण विरुद्धम् । ‘तस्माद्धूम एवाग्नेर्दिवा ददृशे नाचिन्नस्मादग्निरे-  
वामेर्नक्तं ददृशे न धूमः’ इत्यत्र दृष्टविरोधः । तथा ‘न चैतद्विज्ञो वयं ब्राह्मणा वा स्मोऽब्राह्मणा वा’  
इत्यत्रापि प्रत्यक्षविरोधः । ‘को हि तद्वेद यद्यमुष्मिँल्लोकेऽस्ति वा न वा’ (तै. सं. ६. १. १. १)

१. ठ-निरस्य । २. ठ-पाठोपदेशः । ३. च-फ-तद्विधिषु; प-तत् विधिवत् । ४. ट-ठ-तैवेव परम् ।  
५. ट-ठ-‘तद्वत्’ नास्ति; त-थ-वर्जमितरेषु-तदुत्तर । ६. ग-च-छ-ण-फ-य-श्रुतेर्वि । ७. ट-द्वितीयाध्या-  
यस्य । ८. ट-वर्जमितरेषु-‘आर्म्भावि’ । ९. क-ख-ट-ठ-न-‘योनित्वसूत्रे । १०. ट-ठ-‘न्यर्यादिभिः  
सूत्रैः । ११. क-ख-च-छ-ण-न-दुष्परिहारः । १२. ट-ठ-सिद्धम् । १३. ट-ठ-प्रयासेन । १४. ट-ठ-  
व्याख्यायन्ते । १५. च-फ-प्रवृत्तिवा । १६. ट-‘अर्थवादानाम्’ नास्ति । १७. ट-‘त्वर्थः; ठ-अर्थः ।  
१८. ट-ठ-विवक्षितोऽर्थः । १९. ठ-‘अपि’ नास्ति । २०. ठ-विरोधादप्रामाण्यदर्शने । २१. च-छ-प-फ-  
‘इति’ नास्ति । २२. ट-ठ-‘नृतवचनम् ।

इत्यत्र शास्त्रदृष्टविरोधः । 'स्वर्गकामो यजेत' इत्यादिशास्त्रे आमुष्मिकं फलं दृश्यते । तस्मात् विरोधादर्थवादानामप्रामाण्यम् ॥ ननु 'सोऽरोदीत्' इत्यादीनां निष्प्रयोजनत्वात् 'स्तेन मनः' इत्यादीनां च विरोधादप्रामाण्येऽपि फलप्रतिपादकानामर्थवादानां तदुभयवैलक्षण्यात् अस्तु प्रामाण्यमित्याशङ्क्य उत्तरं सूत्रयति—

'तथा फलाभावात्' इति । यथा मानान्तरविरुद्धमर्थवादैस्तं तथा फलमप्यविद्यमानमेव तैरुच्यते । तथा हि गर्गत्रिरात्रं प्रकृत्य श्रूयते—'शोभतेऽस्य सुखं य एवं वेद' (ताण्ड्य. ब्रा. २०. १६. ६) इति । दर्शपूर्णमासयौर्वेदाभिमर्शनं प्रकृत्य श्रूयते—'आस्य प्रजायां वाजी जायते य एवं वेद' (तै. सं. १. ७. ४. ६) इति । न च वयं वेदितृणां तत्फलमुपलभामहे ॥ ननु ऐहिकफलवाक्यानां विसंवादात् अप्रामाण्येऽपि आमुष्मिकफलवाक्यानामस्तु प्रामाण्यमित्याशङ्क्य उत्तरं सूत्रयति—

'अन्यानर्थक्यात्' इति । एवं हि श्रूयते—'पूर्णाहुत्या सर्वान्कामानवाप्नोति', 'पशुबन्धयाजी सर्वान्लोकानभिजयति', 'तरति मृत्युं तरति पाप्मानं तरति ब्रह्महत्यां योऽश्वमेधेन यजेत य उ चैनमेवं वेद' इति । तत्र अन्याधेयगतया पूर्णाहुत्या सर्वकामप्राप्तेरन्यानि अग्निहोत्रादीन्युत्तरकालीनान्यनर्थकानि स्युः । तथा निरुद्धपशुबन्धानुष्ठानेन सर्वलोकानभिजयात् ज्योतिष्टोमादीनामानर्थक्यम् । अध्ययनकालीनैव अश्वमेधवेदनेन ब्रह्महत्यादितरणात् तदनुष्ठानं च व्यर्थं स्यात् । तस्मात् आमुष्मिकफलवाक्यानामप्यप्रामाण्यम् ॥ ननु मा भूत् फलवाक्यानां प्रामाण्यम् । तथापि निषेधवाक्येषु विरोधानुपलम्भादस्तु प्रामाण्यमित्याशङ्क्य उत्तरं सूत्रयति—

'अभागिप्रतिषेधात्' इति । 'न पृथिव्यामग्निश्चेतव्यौ नान्तरिक्षे न दिवि' (तै. सं. ५. २. ७. १) इत्यत्र अन्तरिक्षस्य च दिवश्च प्रतिषेधभागित्वं नास्ति तत्र चयनप्रसंगस्यैवाभावात् ॥ मा भूत्तर्हि निषेधज्ञां प्रामाण्यम् । 'बबरः प्रावाहणिरकामयत' (तै. सं. ७. १. १०. २) इत्यादीनां पूर्वपुरुषवृत्तान्ताभिधाधिनां विरोधानुपलम्भादस्तु प्रामाण्यमित्याशङ्क्य उत्तरं सूत्रयति—

'अनित्यसंयोगात्' इति । बबरादिरूपेण अनित्येनार्थेन संयोगे सति अस्य वाक्यस्य ततः पूर्वमभावात् कालिदासादिवाक्यवत् पौरुषेयत्वं प्रसज्येत । किं बहुना । सर्वथापि नास्त्येवार्थवादानां प्रामाण्यमिति पूर्वं पक्षः ॥

सिद्धान्तं सूत्रयति—'विधिना त्वेकवाक्यत्वास्तुत्यर्थेन विधीनां स्युः' इति । नृशब्दोऽर्थवादानामप्रामाण्यं वारयति । 'वायुर्वै क्षेपिष्ठा' इत्येवमादीनामर्थवादानां 'वायव्यश्च भवेत्तमा लभेत' (तै. सं. २. १. १. १) इत्यादिना विधिना सहैकवाक्यत्वादस्ति धर्मे प्रामाण्यम् । न च विधिवाक्यस्य अर्थवादनैरपेक्षेण पदान्वयसंपूर्तेस्तत्रार्थवादानां नास्त्युपयोगः इति शङ्कनीयम् । ते ह्यर्थवादाः पुरुषप्रवृत्तिमाकाङ्क्षतां विधीनां स्तुत्यर्थत्वेनोपयुक्ताः स्युः । स्तुत्या च प्रलोभितः पुरुषः तत्र प्रवर्तते ॥ ननु अर्थवादानां प्रमादपठितत्वेन उपेक्षणीयत्वात् किमनेन एकवाक्यताप्रयासेन इत्याशङ्क्याह—

'तुल्यं च सांप्रदायिकम्' इति । अनध्यायवर्जनादिनियमपुरःसरं गुरुसंप्रदायादध्ययनं यत्तत् सांप्रदायिकम् । तच्च विधीनामर्थवादानां समानम् । तस्मात् विधिवदेतेषामपि प्रमादपाठो न भवति ॥ ननु 'शास्त्रदृष्टविरोधाच्च' इत्येवमर्थवादेऽप्यनुपपत्तिरुक्त्याशङ्क्याह—

'अप्राप्ता चानुपपत्तिः प्रयोगे हि विरोधः स्याच्छब्दार्थसर्वप्रयोगभूतस्तस्मादनुपपद्येत' इति । 'स्तेन मनः' इत्यादौ शास्त्रविरोधाद्यनुपपत्तिरप्राप्ता प्रयोगस्यानुक्तत्वात् । प्रयोगे हि स्तेयादीनामुच्यमाने शास्त्रविरोधः स्यात् । न चात्र स्तेयं कर्तव्यमिति प्रयोग उच्यते । किंतु स्तेयशब्दार्थः एवोच्यते ।

१. ग-घ-च-छ-ण-त-थ-य-शास्त्रदृष्टेन विरोधः । २. ठ-पूर्ववृत्ता । ३. त-थ-बबरादिस्वरूपेण । ४. छ-फ-'इति' इत्यस्यानन्तरं 'तन्त्रवार्तिके तु एतत्सूत्रमध्याहृत्य त्रिधा व्याख्यातम् । अप्राप्तां चानुपपत्तिम् अप्राप्ता चानुपपत्तिः अप्राप्ते चानुपपत्तिम् इति' इत्यधिकः पाठो दृश्यते । ४. ण-न-स्तेय्यादौ ।

न च शब्दार्थः प्रयोगभूतः । तस्मात् शब्दार्थवचनमात्रेण शास्त्रविरोधाभावादयमर्थवादः उपपन्नः एव ॥ ननु 'स्तुत्यर्थेन विधीनां स्युः' इति यदुक्तं तत् असत् वैयधिकरण्यात् । 'वेतसशाखया चावकाभिश्च वि कर्षयापो वै शान्ताः' (तै. सं. ५. ४. ४. ३) इत्यत्र वेतसावके विधीयेते आपश्च स्तूयन्ते इति वैयधिकरण्यमित्याशङ्क्याह—

'गुणवादस्तु' इति । तु शब्दो वैयधिकरण्यदोषं वारयति । गुणवादो ह्यत्र विवक्षितः । यथा लोके कश्मीराभिर्जनो देवदत्तः कश्मीरदेशेषु स्तूयमानेषु स्तुतमात्मानं मन्यते एवमत्रापि अभ्यो जाते वेतसावके अप्सु स्तुतासु स्तुते एव भवतः । शान्ताभ्योऽद्भ्यो जातवान् वेतसावके स्वयमपि शान्ते सस्यौ यजमानस्यानिष्टं शमयतः इत्येतादृशस्य गुणस्य वादोऽत्राभिप्रेतः । 'सोऽरोदीत्' इत्यत्रापि रजतस्य पतिताश्रुरूपत्वात् रजतदाने गृहेऽपि रोदनप्रसंगान् 'वर्हिषि रजतं न देयम्' इति तन्निषेधेन विधेयेनार्थवादस्यैकवाक्यत्वम् । तत्र रजतदानाभावे रोदनाभावरूपो गुणोऽत्र विवक्षितः । तेन च गुणेन रजतदाननिवारणरूपो विधिः स्तूयते । यद्यपि रजतस्य अश्रुप्रभवत्वमत्यन्तमसत् तथापि यथोक्तरीत्या विधेः स्तुतिः संपद्यते । 'यः प्रजाकामः पशुकामः स्यात्स एतं प्राजापस्यमजं तूपरमा लभेत' (तै. सं. २. १. १. ४-५) इत्ययं विधिः प्रजापतिवपोत्खेदेन स्तूयते । यस्मात् प्रजापतिः स्ववर्षामपि उस्विद्य अग्नौ ग्रहस्य ततो जातं तूपरम् अजम् आत्मार्थमालभ्य प्रजाः पशूँश्च लब्धवान्, तस्मात् प्रजादिसंपादकोऽयं तूपरः इति तूपरगुणस्य वादोऽत्र विवक्षितः । 'आदित्यः प्रायणीयश्चरुः' इत्येव विधिः 'दिशो न प्राजानन्' इत्यनेन दिङ्मोहेन स्तूयते । यदिर्यमदितिर्देवता दिङ्मोहमप्यपनीय दिग्विशेषं ज्ञापयति तदा बहुविधकर्मसमुदायरूपे सोमयागेऽनुष्ठानविषयं भ्रममपनीयतीति किमु वक्तव्यमित्येवम् अदितिदेवतागतस्य गुणस्य वादोऽत्र विवक्षितः । स्वकीयवपोत्खेदां देवयजनाध्यवसानमात्रेण दिङ्मोहश्चेत्युभयमस्तु वा मा वा । सर्वथापि स्तुतिपरत्वमभ्युत्थगच्छतामस्माकं न किञ्चिद्दीयते । 'शिखा ते वर्धते वस्स गुडूचीं श्रद्धया पिब' इत्यादावविद्यमानेनाप्यर्थेन लोके स्तुतिदर्शनात् ॥ अथ पूर्वपक्षिणा शास्त्रविरोधं दर्शयितुं यदुदाहृतं 'स्तेन मनोऽनृतवादिनी वाक्' इति तत्रोत्तरं सूत्रयति—

'रूपाप्यायात्' इति । 'हिरण्यं हस्ते भवत्यथ गृह्णाति' इत्येतं विधिं स्तोतुमयमर्थवाद उच्यते । यथा लोके किमृषिणा देवदत्त एव पूजयितव्य इत्यत्र देवदत्तपूजां स्तोतुमेव औदासीन्यमृषावुपन्यस्यते, न तु पूज्यत्वमृषेर्वारयितुम्; एवमत्रापि हस्ते हिरण्यग्रहणं प्रशंसितुं मनसः स्तेनरूपत्वं वाचोऽनृतवादित्वं चोपन्यस्यते । तत्र गुणवादेन शब्दार्थो योजनीयः । यथा स्तेनाः प्रच्छन्नरूपा एवं मनोऽपीति प्रच्छन्नरूपस्वमत्रगुणः । प्रायेण वागनृतं वक्तीति प्रायिकत्वं तत्र गुणः । हस्तस्तु न प्रच्छन्नो नाप्यनृतबहुलः । अतो हस्ते हिरण्यधारणं प्रशस्तमिति स्तूयते । यदपि दृष्टविरोधाय 'धूम एवामेर्दिवा दृश्ये' इत्यादिकमुदाहृतं तत्रोत्तरं सूत्रयति—

'दूरभूयस्वात्' इति । 'अग्निज्योतिर्ज्योतिरग्निः स्वाहेति सायं जुहोति', 'सूर्यो ज्योतिर्ज्योतिः सूर्यः स्वाहेति प्रातः' इत्येतौ विधी स्तोतुं सोऽर्थवादः । यस्मात् अर्चिर्दिवा न दृश्यते तस्मात् सूर्यमन्त्र एव प्रातः प्रयोक्तव्यः । यस्मात् रात्रावचिरेव दृश्यते तस्मात् अग्निमन्त्रो रात्रौ प्रयोक्तव्यः इत्येवं तयोर्मन्त्रयोः स्तुतिः । धूमाचिपोरदर्शनोपन्यासस्तु दूरभूयस्वगुणनिमित्तः । भूयमि हि दूरे पर्वताग्रे वृक्षादयोऽपि न विस्पष्टं दृश्यन्ते, किंतु तृणसादृश्येन तेषां दर्शनाभास एव ।

१. च-छ-त-थ-प-फ-स्तेयशब्दार्थः; ग-घ-ण-य-स्तेनशब्दार्थः । २. ग-घ-च-छ-ण-त-थ-प-फ-काश्मीराभिः । ३. त-एव नास्ति; थ-स्तुते एव इत्यस्य स्थाने 'ते एव स्तुते' । ४. झ-न-श-नीत्या । ५. च-ण-प-फ-अपि नास्ति । ६. ग-घ-यथेयं; ट-ठ-यदेयं । ७. च-त-थ-प-फ-तथा । ८. ट-ठ-झ-श-गृह्णाति । ९. घ-च-छ-ण-म-प-फ-लोकेऽपि । १०. च-छ-त-प-फ-प्रयोक्तव्यः सूर्यमन्त्रश्च दिवा इत्येवम् ।



तद्वदत्रापि ॥ यदप्यन्यदृष्टविरोधाद्येवोदाहृतं 'न चैतद्विद्मो वयं ब्राह्मणा वा स्मोऽब्राह्मणा वा' इति तत्रोत्तरं सूत्रयति—

'स्थपराधाकर्तुश्च पुत्रदर्शनात्' इति । 'प्रवरे प्रत्रियमाणे ब्रूयाद्देवाः पितरः' इत्यस्य विधेः स्तावकोऽयमर्थवादः । यदि यजमानो 'देवाः पितरः' ( तै. ब्रा. ३. ७. ५. ४ ) इत्यादिमन्त्रेण प्रवरमनुमन्त्रयेत् तदानीम् अब्राह्मणोऽपि ब्राह्मणो भवेत् इत्यनुमन्त्रणस्य स्तुतिः । 'न चैतद्विद्मः' इत्येतदज्ञानवचनं दुर्ज्ञानत्वगुणेन तत्र प्रयुज्यते । यत्र स्त्रिया अपराधो भवति तत्र कर्तुंरुत्पादयितुर्जास्त्र्यापि पुत्रो दृश्यते । अतः पत्युपपत्योरुभयोः पुत्रदर्शनात् स्वकीयजन्म कीदृशमिति दुर्ज्ञानम् । अनेनाभिप्रायेण प्रयुक्तत्वात् नास्मि तत्र दृष्टविरोधः । न हि तत्र दृश्यमानं स्वब्राह्मण्यमपवदितुं 'न चैतद्विद्मः' इत्युपन्यस्तम् ॥ यदपि शास्त्रीयदर्शनविरोधाद्योदाहृतं 'को हि तद्वेदं यद्यमुष्मिँल्लोकेऽस्ति वा न वा' इति तत्रोत्तरं सूत्रयति—

'आकालिकेप्सा' इति । 'दिक्ष्वतीकाशान्करोति' इति प्राचीनवंशस्य द्वारविधिः । तस्य शेषोऽयं 'को हि तद्वेद' इति । धूसाद्युपद्रवपरिहारेण प्रत्यक्षेण फलेन द्वारविधिः स्तूयते । स्वर्गप्राप्तिरूपं तु फलमाकालिकम् । अकाले भवमाकालिकं विप्रकृष्टकालीनं न त्विदानींतनमित्यर्थः । तस्येप्सा प्राप्तिमुमिच्छा । सा च 'को हि तद्वेद' इत्यनिश्चयोपन्यासे कारणम् । यथा भाविकालीनः पौत्रैप्रपौत्रादिवृत्तान्तो निश्चेतुं न शक्यते, तद्वत् स्वर्गप्राप्तिर्भाविकालीनेति गुणयोगादनिश्चयोपन्यासः । 'धूसादिपरिहारस्तु प्रत्यक्षत्वात् निश्चितं इत्यभिप्रायः ॥ यदप्यन्यदृष्टविरोधाद्योदाहृतं 'शोभतेऽस्य मुखं य एवं वेद' इति तत्रोत्तरं सूत्रयति—

'विद्याप्रशंसा' इति । सोऽयं गर्गत्रिरात्रविधेः शेषः । तद्विषयं वेदनमपि मुखशोभाहेतुः किमुतानुष्ठानमिति स्तूयते । यथा कर्णाभरणादिना मुखं शोभितं भवति एवं वेदितुस्साहेनैव विकसितं वदनं शोभितमिव शिष्यैरुद्दीक्ष्यते । अतः शोभासादृश्यगुणयोगात् शोभते इत्युच्यते । यदप्यन्यद्विरोधाद्योदाहृतम् 'आस्य प्रजायां वाजी जायते य एवं वेद' इति सोऽपि वेदानुमन्त्रणविधेः शेषः । अत्रापि कैमुतिकन्यायेन स्तुतिः पूर्ववद्योजनीया । वेदितुः पुत्रः पितृशिक्षया स्वयमपि विद्वान् भवति । ततः प्रतिग्रहेणान्नं प्राप्नोति । तस्मात् ईदृशं गुणमभिप्रेत्य 'वाजी जायते' इत्युक्तम् ॥ यदप्यन्यानर्थक्याद्योदाहृतं 'पूर्णाहुत्या सर्वांस्कासानवाप्नोति' इति तत्रोत्तरं सूत्रयति—

'सर्वस्वमाधिकारिकम्' इति । 'पूर्णाहुतिं जुहुयात्' इत्यस्य विधेः शेषोऽयम् । सर्वकामावासिहेतुत्वात् प्रशस्तेयमाहुतिरिति स्तूयते । यथा सर्वे ब्राह्मणा भोजयितव्या इत्यत्र सर्वस्वं स्वगृहागतब्राह्मणविषयम्, एवं पूर्णाहुत्या कर्मसाङ्गत्वे यत्फलं तस्मिन्नधिकारे प्रस्तावे संभावितं तद्विषयमेव सर्वस्वं द्रष्टव्यम् । पूर्णाहुतेरभावे सति आधानरूपं कर्म अङ्गविकलं भवति । तच्च वैकल्यं पूर्णाहुत्या समाधीयते इत्येकः कामः । तस्मिन् समाहिते सति आहवनीयाद्यग्नयोऽग्निहोत्रादिकर्मसु योग्या भवन्तीत्ययमन्यः कामः । तैश्च कर्मभिः तत्फलं प्राप्यते इति कामान्तरम् । ईदृशी सर्वकामावासिः आहुत्यन्तरेऽपि विद्यते इति चेत्, विद्यतां नाम । किं नश्छिन्नम् । न खल्वेतावता पूर्णाहुतिस्तुतेः

१ च-ण-न-प-फ- 'अपि' नास्ति । २. च-छ-त-थ-प-फ-तस्य प्राप्तुं । ३. ठ-पुत्रपौत्रवृत्तान्तो; च-छ-प-फ-पुत्रपौत्रादिवृत्तान्तो; थ-पौत्रादिवृत्तान्तो । ४. ट-ठ-निश्चीयते । ५. ट-ठ-तस्य मुखं । ६. ग-ट-ठ-थ-य- 'एव' नास्ति । ७. ग-व-च-छ-ण-त-थ-फ-य-कर्मसाङ्गत्वं यत्फलम् ; ठ-कर्मसाङ्गत्वादिकं यत्फलम् । ८. ग-व-प-फ-य-अङ्गविफलम् ; छ-ण-अङ्गं विफलम् । ९. च-छ-प-फ- सर्वकामप्राप्तिः । १०. ट-ठ-आहुत्यन्तरे ।

काचित् हानिरस्ति ॥ ननु पूर्णाहुतेरङ्गत्वात् तदीयफलश्रुतेरर्थवादत्वेन स्तावकत्वं भवतु, 'द्रव्यसंस्कार-  
कर्मसु परार्थत्वात्फलश्रुतिरर्थवादः' ( जै. सू. ४. ३. १ ) इति सूत्रेण निर्णीतत्वात् । पशुबन्धवाक्यस्य  
तु कर्मविधायकत्वात् सर्वलोकाभिजयस्य मुख्यफलत्वादन्यानर्थक्यं दुर्वारमित्याशङ्क्य उत्तरं सूत्रयति—

‘ फलस्य कर्मनिष्पत्तेस्तेषां लोकवत्परिमाणतः सारतो वा फलविशेषः स्यात् ’ इति ।  
पृथिव्यन्तरिक्षद्युलोकेष्वन्यतमलोकाभिजयरूपं फलं पशुबन्धकर्मणा निष्पाद्यते । तेषां च पृथिव्या-  
दीनां फलानां कर्मान्तरेण परिमाणाधिक्यं सारत्वं वा संपद्यते । ततः फलविशेषः स्यादिति नास्त्यानर्थ-  
क्यम् । लोकवत् इति उक्तार्थे दृष्टान्तः । यथा लोके निष्केण खारीपरिमितान् ब्रीहीन् विक्रीय निष्का-  
न्तरेण पुनः क्रये सति परिमाणाधिक्यं भवति । यथा वा निष्केण वस्त्रमात्रं लभ्यते निष्कद्वयेन तु  
सारभूतं दुर्कूलम् । तथा भोगाधिक्यं भोगसारत्वं वा कर्मान्तरेण द्रष्टव्यम् । ब्रह्महत्याया अपि मानस्याः  
स्वहत्याया वेदनमात्रेण तरणं, कायिक्यास्तु महत्या अश्वमेधेनेति नास्त्यन्यानर्थक्यम् ॥ योऽपि ‘ नान्तरिक्षे  
न दिवि ’ इत्यप्रसक्तप्रतिषेध उदाहृतः तथा ‘ बबरः प्रावाहणिः ’ इत्यनित्यसंयोग उदाहृतस्तत्रो-  
भयत्रोत्तरं सूत्रयति—

‘ अन्ययोर्यथोक्तम् ’ इति । अन्ययोरुदाहरणयोरुत्तरं पूर्वोक्तमेव द्रष्टव्यम् । अन्तरिक्षादौ  
चयननिन्दारूपोऽर्थवादो ‘ हिरण्यं निधाय चेतव्यम् ’ इत्यस्य विधेः शेषः । अतोऽत्र ‘ स्तुत्यर्थेन  
विधीनां स्युः ’ इत्युक्तमेवोत्तरम् । अन्तरिक्षे चयनप्रसक्त्यभावात् तच्चिन्दा नित्यानुवादोऽस्तु । तेनापि  
विधिः स्तोतुं शक्यते । नित्यसिद्धार्थानुवादिना वायोः क्षेपिष्ठत्वेन पशुविधेः स्तुतत्वात् । ‘ बबरः प्रावाह-  
णिरकामयत ’ इत्यत्रापि बबरनामकः कश्चिदनित्यः पुरुषो मनुष्यो न विवक्षितः, किंतु बबरध्वनिमुक्तः  
प्रकर्षण वहनशीलो वायुर्व्यवहारदशायां नित्य एवार्थो विवक्षितः इत्येतदुत्तरं प्रथमपादस्यानित्यमाधिकरणे  
प्रोक्तम् । तस्मात् संभावितदोषाणां परिहृतत्वादर्थवादनामस्ति प्रामाण्यम् ।

तत्र संग्रहश्लोकाः—

वायुर्वा इत्येवमादेरर्थवादस्य मानता ।

न विधेयेऽस्ति धर्मे किं किं वाऽसौ तत्र विद्यते ॥

विध्यर्थवादशद्धानां मिथोऽपेक्षापरिक्षयात् ।

नास्त्येकवाक्यता धर्मे प्रामाण्यं संभवेत्कुतः ॥

विध्यर्थवादौ साकाङ्क्षौ प्राशस्यपुरुषार्थयोः ।

तेनैकवाक्यता तस्माद्वादानां धर्ममानता ॥ ( जै. न्या. १. २. १ ) इति ॥

तदेवं वेदे विद्यमानानां त्रयाणां मन्त्रविध्यर्थवादभागानामप्रामाण्यकारणाभावात् बोधकानां तेषां  
प्रामाण्यस्य स्वतस्वाङ्गीकारात् कृत्स्नस्यापि वेदस्य प्रामाण्यं सिद्धम् ॥

ननु एवमपि वेदस्य पौरुषेयत्वेन विप्रलम्भकवाक्यवदप्रामाण्यं स्यात् । पौरुषेयत्वं च प्रथमपादे  
पूर्वपक्षत्वेन जैमिनिः सूत्रयामास—( जै. सू. १. १. २७-३२ )

‘ वेदांश्चैकं संनिकर्षं पुरुषाख्याः ’ इति । एके वादिनो वेदान् प्रति संनिकर्षं मन्यन्ते ।  
कालिदासादिभिर्निर्मितानां रघुवंशादिग्रन्थानां समुच्चयार्थश्चकारः । ते ह्यत्र दृष्टान्ततया समुच्चियन्ते ।  
यथा रघुवंशादय इदानीं तनास्तथा वेदा अपि । न तु वेदा अनादयः । अत एव वेदकर्तृत्वेन  
पुरुषा आख्यायन्ते । वैयासिकं भारतं वाल्मीकीयं रामायणमित्यत्र यथा भारतादिकर्तृत्वेन व्यासादय  
आख्यायन्ते, तथा काठकं कौथुमं तैत्तिरीयमित्येवं तत्तद्वेदशाखाकर्तृत्वेन कठादीनामाख्यातत्वात् वेदाः

१. ट-ठ-वर्जमितरेषु-रङ्गभावत्वात् । २. ट-ठ-सूत्रे । ३. च-छ-ट-ठ-त-थ-फ-निष्पद्यते ।

४. त-थ-विकीर्णाति । ५. ट-ठ-‘ दुर्कूलम् ’ नास्ति । ६. ग-घ-च-छ-ण-त-थ-न-प-फ-य-मास्त्यानर्थक्यम् ।

७. च-छ-त-प-फ-अनयोरुदाहरणयोः ।



पौरुषेयाः ॥ ननु नित्यानामेव सतां वेदानाभुपाध्याययत् संप्रदायप्रवर्तकत्वेन काठकादिसमाख्या स्यादित्याशङ्क्य युक्त्यन्तरं सूत्रयति—

‘ अनित्यदर्शनाच्च ’ इति । अनित्या जननमरणवन्तो बबरादयो वेदे श्रूयन्ते—‘ बबरः प्रावाह-  
णिरकामयत ’, ‘ कुसुखिन्द औहालिकिरकामयत ’ ( तै. सं. ७. २. २. १ ) इति । तथा सति  
बबरादिभ्यः पूर्वसभावादनित्या वेदाः । विमतं वेदवाक्यं पौरुषेयं, वाक्यत्वात्, कालिदासादि-  
वाक्यवत् इत्याद्यनुमानसमुच्चयार्थश्रकारः ॥

सिद्धान्तं सूत्रयति—‘ उक्तं तु शब्दपूर्वत्वम् ’ इति । तु शब्दो वेदानामनित्यत्वं वारयति । शब्दस्य  
वेदरूपस्य कठादिपुरुषेभ्यः पूर्वत्वमनादित्वं प्राचीनैरव सूत्रैरुक्तम् । ‘ औत्पत्तिकस्तु शब्दस्यार्थेन संबन्धः ’  
( जै. सू. १. १. ५ ) इत्यस्मिन् सूत्रे औत्पत्तिकशब्देन सर्वेषां शब्दानां वेदानां तदर्थानां तदुभय-  
संबन्धानां च नित्यत्वं प्रतिज्ञायोत्तराभ्यां शब्दाधिकरणवाक्याधिकरणाभ्यामुपपादितत्वात् । का तर्हि  
काठकाद्याख्याया गतिरित्याशङ्क्य संप्रदायप्रवर्तनात् सेयमुपपद्यते इत्युत्तरं सूत्रयति—

‘ आख्या प्रवचनात् ’ इति । अस्वियमाख्याया गतिः । ततः परं बबराद्यनित्यदर्शनं यदुक्तं  
तस्य किमुत्तरमित्याशङ्क्य उत्तरं सूत्रयति—

‘ परं तु श्रुतिसामान्यमात्रम् ’ इति । यत् परं बबरादिकं तत् शब्दसामान्यमेव न तु मनुष्यो  
बबरनामकोऽत्र विवक्षितः । बबरध्वनियुक्तस्य प्रवहणस्वभावस्य वायोरत्र वक्तुं शक्यत्वात् ॥ ननु वेदे  
कचिदेवं श्रूयते—‘ वनस्पतयः सत्रमासत ’, ‘ सर्पाः सत्रमासत ’ इति । तत्र वनस्पतीनामचेतनत्वात्  
सर्पाणां चेतनत्वेऽपि विद्यारहितत्वात् न तदनुष्ठानं संभवति । अतो ‘ जरद्वौ गायति मद्रकाणि ’  
इत्याद्युन्मत्तवाक्यसदृशत्वात् केनचित् कृतो वेद इत्याशङ्क्य उत्तरं सूत्रयति—

‘ कृते चाविनियोगः स्यात्कर्मणः समत्वात् ’ इति । यदि ज्योतिष्टोमादि वाक्यं केनचित् पुरुषेण  
क्रियेत तदानीं कृते तस्मिन् वाक्ये स्वर्गसाधनत्वे ज्योतिष्टोमस्य विनियोगो न स्यात्, साध्यसा-  
धनभावस्य पुरुषेण ज्ञातुमशक्यत्वात् । श्रूयते तु विनियोगः ‘ ज्योतिष्टोमेन स्वर्गकामो यजेत ’  
इति । न चैतदुन्मत्तवाक्यसदृशं लौकिकविधिवाक्यवत् भाव्यकरणेतिकर्तव्यत्वरूपेस्त्रिभिर्गैरुपेताया  
भावनाया अवगमात् । लोके हि ब्राह्मणान् भोजयेदिति विधौ किं केन कथमित्याकाङ्क्षायां तृप्तिमुद्दि-  
श्यौदनेन द्रव्येण शाकसूपादिपरिवेषणप्रकारेणेति यथोच्यते तथा ज्योतिष्टोमविधावपि स्वर्गमुद्दिश्य  
सोमेन द्रव्येण दीक्षणीयाद्यज्ञोपकारप्रकारेणेत्युक्ते कथमुन्मत्तवाक्यसदृशं भवेत् । वनस्पत्यादि-  
सत्रवाक्यमपि न तत्सदृशं, तस्य सत्रकर्मणो ज्योतिष्टोमादिना समत्वात् । ‘ यत्परो हि शब्दः स  
शब्दार्थः ’ इति न्यायचिद आहुः । ज्योतिष्टोमादिवाक्यस्य विधायकत्वादनुष्ठाने तात्पर्यम् । वनस्पत्यादि-  
सत्रवाक्यस्यार्थवादत्वात् प्रशंसायां तात्पर्यम् । सा चाविद्यमानेनापि कर्तुं शक्यते । अचेतना अविद्वांसोऽपि  
सत्रमनुष्ठितवन्तः, किं पुनश्चेतना विद्वांसो ब्राह्मणा इति सत्रस्तुतिः । चकारः पूर्वपक्षोक्तस्य वाक्यत्व-  
हेतोः कर्तृनुपलम्भेन पराहतिं समुच्चिनोति । तस्मात् नास्ति वेदस्य पौरुषेयत्वम् ॥

अत्रेतौ संग्रहश्लोकौ—

पौरुषेयं न वा वेदवाक्यं स्यात्पौरुषेयता ।

काठकादिसमाख्यानाद्वाक्यत्वाच्चान्यवाक्यवत् ॥

१ ट-वर्जमितरेषु—‘ पौरुषेयं वाक्यत्वात् ’ इत्यस्य स्थाने ‘ पौरुषेयवाक्यत्वात् ’ । २. ट-ठ—  
‘ वेदानाम् ’ नास्ति । ३. ट-बबरादिनामको । ४. ट-ठ-सत्रानुष्ठानम् । ५. त-थ—‘ जरद्वः  
कम्बलपादुकाभ्यां द्वारि स्थितो गायति मद्रकाणि । तं ब्राह्मणी पृच्छति पुत्रकामा राजन् रुमायां लशुनस्य  
कोऽर्थः ’ इत्याद्य । ६. ट-ठ-स्वर्गसाधनत्वेन । ७. ट-ठ-ज्योतिष्टोमेन ।

समाख्यानं प्रवचनाद्वाक्यत्वं तु पराहतम् ।

तत्कर्त्रनुपलम्भेन स्यात्ततोऽपौरुषेयता ॥ ( जै. न्या. १. १. ८ ) इति ॥

ननु भगवता बादरायणेन वेदस्य ब्रह्मकार्यत्वं सूत्रितं—‘शास्त्रयोनित्वात्’ इति । ऋग्वेदादिशास्त्रकारणत्वात् ब्रह्म सर्वज्ञमिति सूत्रार्थः । बाढम् । नैतावता पौरुषेयत्वं भवति मनुष्यनिर्मितत्वाभावात् । ईदृशमपौरुषेयत्वमभिप्रेत्य व्यवहारदशायामाकाशादिवन् नित्यत्वं बादरायणेनैव देवताधिकरणे सूत्रितम्—‘अत एव च नित्यत्वम्’ ( ब्र. सू. १. ३. २९ ) इति । श्रुतिस्मृती चात्र भवतः । ‘वाचा विरूप नित्यया’ ( ऋ. सं. ८. ७५. ६ ) इति श्रुतिः । ‘अनादिनिधना नित्या वागु-  
स्मृष्टा स्वयंभुवा’ ( म. शां. २३२. २४ ) इति स्मृतिः । तस्मात् कर्तृदोषशङ्काया अनुदयान् मन्त्र-  
ब्राह्मणात्मकस्य वेदस्य निर्विघ्नं प्रामाण्यं सिद्धम् ॥

ननु मन्त्रब्राह्मणात्मकत्वं वेदस्य न युक्तं, तयोः स्वरूपस्य निर्णेतुमशक्यत्वात् । मैवम् । द्वितीयाध्यायस्य प्रथमपादे सप्तमाष्टमयोरधिकरणयोर्निर्णीतत्वात् । सप्तमाधिकरणमारचयति—

अहे बुध्निय मन्त्रं म इति मन्त्रस्य लक्षणम् ।

नास्यस्ति वाऽस्य नास्येतदव्याह्यादेरवारणात् ॥

याज्ञिकानां समाख्यानं लक्षणं दोषवर्जितम् ।

तेऽनुष्ठानस्मारकादौ मन्त्रशब्दं प्रयुज्जते ॥ ( जै. न्या. २. १. ७ ) ॥

आधाने इदमाख्यायते—‘अहे बुध्निय मन्त्रं मे गोपाय’ ( तै. ब्रा. १. २. १. २६ ) इति । तत्र मन्त्रस्य लक्षणं नास्ति । अव्याहृतित्व्याहृत्योर्वारयितुमशक्यत्वात् । विहितार्थाभिधायको मन्त्रः इत्युक्ते ‘वसन्ताय कपिञ्जलानालभते’ ( वा. सं. २४. २० ) इत्यस्य मन्त्रस्य विधिरूपत्वादव्याप्तिः । मननहेतुर्मन्त्रः इत्युक्ते ब्राह्मणेऽतिव्याप्तिः । एवम् असिपदान्तो मन्त्रः, उत्तमपुरुषान्तो मन्त्रः, इत्यादिलक्षणानां परस्परमव्याप्तिरिति चेत्, मैवम् । याज्ञिकसमाख्यानस्य निर्दोषलक्षणत्वात् । तच्च समाख्यानमनुष्ठान-  
स्मारकादीनां मन्त्रत्वं गमयति । ‘उरु प्रथस्व’ ( तै. सं. १. १. ८. १ ) इत्यादयोऽनुष्ठानस्मारकाः । ‘अग्निमीले पुरोहितम्’ ( ऋ. सं. १. १. १ ) इत्यादयः स्तुतिरूपाः । ‘इषे त्वा’ ( तै. सं. १. १. १. १ ) इत्यादयस्त्वान्ताः । ‘अग्न आ याहि वीतये’ ( तै. ब्रा. ३. ५. २. १ ) इत्यादय आमन्त्रणो-  
पेताः । ‘अग्नीदग्नीन्वि हर’ ( तै. सं. ६. ३. १. २ ) इत्यादयः प्रैपरूपाः । ‘अधः स्विदासीशुपति स्विदासीशु’ ( ऋ. सं. १०. १२९. ५ ) इत्यादयो विचाररूपाः । ‘अस्ये अम्बान्यम्बिके न मा नयति कश्चन’ ( तै. सं. ७. ४. १९. १ ) इत्यादयः परिदेवनरूपाः । ‘पृच्छामि त्वा परमन्तं पृथिव्याः’ ( तै. सं. ७. ४. १८. २ ) इत्यादयः प्रश्नरूपाः । ‘वेदिमाहुः परमन्तं पृथिव्याः’ ( तै. सं. ७. ४. १८. २ ) इत्यादय उत्तररूपाः । एवमन्यदप्युदाहार्यम् । ईदृशेष्वत्यन्तविजातीयेषु समाख्यायानमन्तरेण नान्यः कश्चिदनुगतो धर्मोऽस्ति यस्य लक्षणत्वमुच्येत । लक्षणस्य चोपयोगः पूर्वाचार्यैर्दर्शितः—

ऋषयोऽपि पदार्थानां नान्तं यान्ति पृथक्स्वशः ।

लक्षणेन तु सिद्धानामन्तं यान्ति विपश्चितः ॥

इति । तस्मात् अभियुक्तानां मन्त्रोऽयमिति समाख्यानं लक्षणम् ॥

अष्टमाधिकरणमारचयति—

नास्येतद्ब्राह्मणेत्यत्र लक्षणं विद्यतेऽथ वा ।

नास्तीयन्तो वेदभागा इति क्लृप्तेरभावतः ॥

मन्त्रश्च ब्राह्मणं चेति द्वौ भागौ तेन मन्त्रतः ।

अन्यद्ब्राह्मणमित्येतद्वेद्ब्राह्मणलक्षणम् ॥ ( जै. न्या. २. १. ८ ) ॥

चातुर्मास्येष्विदमाज्ञायते—‘ एतद्ब्राह्मणान्येव पञ्च हवींषि ’ ( तै. ब्रा. १. ७. १. १ ) इति । तत्र ब्राह्मणस्य लक्षणं नास्ति । कुतः । वेदभागानामियत्तानवधारणेन ब्राह्मणभागेष्वन्यभागेषु च लक्षणस्याव्याप्त्यतिव्याप्त्योः शोधयितुमशक्यत्वात् । पूर्वोक्तो मन्त्रभाग एकः । भागान्तराणि च कानिचित् पूर्वैरुदाहृतं संगृहीतानि —

हेतुनिर्वचनं निन्दा प्रशंसा संशयो विधिः ।

परक्रिया पुराकल्पो व्यवधारणकल्पना ॥

इति । ‘ तेन ह्यन्नं क्रियते ’ इति हेतुः । ‘ तद्धन्वो दधित्वम् ’ ( तै. सं. २. ५. ३. ४ ) इति निर्वचनम् । ‘ अमेध्या वे मापाः ’ ( तै. सं. ५. १. ८. १ ) इति निन्दा । ‘ वायुर्वै क्षेपिष्ठा देवता ’ ( तै. सं. २. १. १. १ ) इति प्रशंसा । ‘ तं व्यचिकित्सञ्जुहवानी ३ मा हौषा ३ स्र ’ ( तै. सं. ६. ५. ९. १ ) इति संशयः । ‘ यजमानेन संमितौदुम्बरी भवति ’ ( तै. सं. ६. २. १०. ३ ) इति विधिः । ‘ मापानेव मह्यं पेचन्ति ’ इति परकृतिः । ‘ पुरा ब्राह्मणा अमैषुः ’ ( तै. सं. १. ५. ७. ५ ) इति पुराकल्पः । ‘ यावतोऽश्वान्प्रतिगृह्णीयात्तावतो वारुणाञ्जुतुष्कपालान्निर्वपेत् ’ ( तै. सं. २. ३. १२. १ ) इति विशेषावधारणकल्पना । एवमन्यदप्युदाहार्यम् । न च हेत्वादीनामन्यतमं ब्राह्मणमिति लक्षणं, मन्त्रेष्वपि हेत्वादिसंज्ञावात् । ‘ इन्द्रवो वामुशान्ति हि ’ ( ऋ. सं. १. २. ४ ) इति हेतुः । ‘ उदानिपुर्महीरिति तस्मादुदकमुच्यते ’ ( तै. सं. ५. ६. १. ३; अथर्व. ३. १३. ४ ) इति निर्वचनम् । ‘ मोघमन्नं विन्दते अप्रचेताः ’ ( ऋ. सं. १०. ११७. ६ ) इति निन्दा । ‘ अग्निर्मूर्धो दिवः ककुत् ’ ( ऋ. सं. ८. ४४. १६ ) इति प्रशंसा । ‘ अधः स्विदासीश्नुपरि स्विदासीश्नु ’ इति संशयः । ‘ वसन्ताय कपिञ्जलानालभते ’ इति विधिः । ‘ सहस्रमयुता ददत् ’ ( ऋ. सं. ८. २१. १८ ) इति परकृतिः । ‘ यज्ञेन यज्ञमयजन्त देवाः ’ ( ऋ. सं. १. १६४. ५० ) इति पुराकल्पः । इति-करणबहुलं ब्राह्मणमिति चेत्, न । ‘ इत्यददा इत्ययजथा इत्यपच इति ब्राह्मणो गायेत् ’ ( तै. ब्रा. ३. ९. १४. ३ ) इत्यस्मिन् ब्राह्मणेन गातव्ये मन्त्रेऽतिव्याप्तेः । ‘ इत्याह ’ इत्यनेन वाक्येनोपनिबद्धं ब्राह्मणमिति चेत्, न । ‘ राजा चिद्यं भगं भक्षीत्याह ’ ( ऋ. सं. ७. ४१. २ ), ‘ यो मायातुं यातुधानेत्याह यो वा रक्षाः शुचिरस्मीत्याह ’ ( ऋ. सं. ७. १०४. १६ ) इत्यनयोर्मन्त्रयोरतिव्याप्तेः । आख्यायिकारूपं ब्राह्मणमिति चेत्, न । यमयमीसंवादसूक्तादावतिव्याप्तेः । तस्मात् नास्ति ब्राह्मणस्य लक्षणमिति प्राप्ते ब्रूमः । मन्त्रब्राह्मणरूपौ द्वावेव वेदभागौ इत्यङ्गीकारात् मन्त्रलक्षणस्य पूर्वमभिहितत्वादवशिष्टो वेदभागो ब्राह्मणमित्येतल्लक्षणं भविष्यति । तदेतल्लक्षणद्वयं जैमिनिः सूत्रयामास—‘ तच्चोदकेषु मन्त्राख्या ’, ‘ शेषे ब्राह्मणशब्दः ’ ( जै. सू. २. १. ३२-३३ ) इति । तच्चोदकेषु तदभिधायकेषु वाक्येषु मन्त्र इति समाख्या संप्रदायविद्विर्व्यवहियते—‘ मन्त्रानधीमहे ’ इति । मन्त्रव्यतिरिक्तभागे तु ब्राह्मणशब्दस्तैर्व्यवहृत इत्यर्थः ॥

ननु ब्रह्मयज्ञप्रकरणे मन्त्रब्राह्मणव्यतिरिक्ता इतिहासादयो भागा आम्नायन्ते—‘ यद्ब्राह्मणानीति-द्वासानपुराणानि कल्पान् गाथा नाराशंसीः ’ ( तै. आ. २. ९ ) इति । मैवम् । विप्रपरिव्राजकन्यायेन ब्राह्मणाद्यवान्तरभेदानामेवेतिहासादीनां पृथगभिधानात् । ‘ देवासुराः संयत्ता आसन् ’ ( तै. सं. ५. ३. ११. १ ) इत्यादय इतिहासाः । ‘ इदं वा अग्रे नैव किञ्चनासीत् ’ ( तै. ब्रा. २. २. ९. १ ) इत्यादिकं जगतः प्रागवस्थामुपक्रम्य सर्गप्रतिपादकं वाक्यजातं पुराणम् । कल्पस्तु आरुणकेतुकचयनप्रकरणे समाम्नायते—‘ इति मन्त्राः । कल्पोऽत ऊर्ध्वम् । यदि बलिं हरेत् ’ ( तै. आ. १. ३१. २ ) इति । अग्निचयने ‘ यमगाथाभिः परि गायति ’ ( तै. सं. ५. १. ८. २ ) इति विहिता मन्त्रविशेषा

१. ट-पचति । २. ठ-एवं प्राप्ते । ३. ग-च-व-ञ्ज-ट-ठ-ण-थ-प-फ-य-तस्मिन् वेदे केषु-चिदभिधायकेषु ।

गाथाः । मनुष्यवृत्तान्तप्रतिपादिका ऋचो नाराशंस्यः । तस्मात् मन्त्रब्राह्मणव्यतिरिक्तभागाभावान् मन्त्रब्राह्मणस्वरूपस्य लक्षितत्वात् तदुभयात्मकत्वं वेदस्य सुस्थितम् ॥

मन्त्रावान्तरविशेषश्च तस्मिन्नेव पादे इत्थं विचारितः—

नर्कसामयजुषां लक्ष्म सांकर्यादिति शङ्किते ।

पादश्च गीतिः प्रश्लिष्टपाठ इत्यस्वसंकरः ( जै. न्या. २. १. १० ) ॥

इदमास्नायते—‘ अहे बुध्नय मन्त्रं मे गोपाय यमृषयस्त्रैविदा विदुः । ऋचः सामानि यजुंषि ’ ( तै. ब्रा. १. २. १. २६ ) इति । त्रीन् वेदान् विदन्तीति त्रिविदः । त्रिविदां संबन्धिनोऽध्येतारस्त्रैविदाः । ते च यं मन्त्रभागम् ऋगादिरूपेण त्रिविधमाहुस्तं गोपाय इति योजना । तत्र त्रिविधानामृक्सामयजुषां व्यवस्थितं लक्षणं नास्ति । कुतः । सांकर्यस्य दुष्परिहरत्वात् । अध्यापकप्रसिद्धेऽप्युपवेदादिषु पठितो मन्त्र इति लक्षणं वक्तव्यम् । तच्च संकीर्णम् । ‘ देवो वः सवितोऽसुनावच्छिद्रेण पत्रित्रेण वमोः सूर्यस्य रश्मिभिः ’ ( तै. सं. १. १. ५. १ ) इत्ययं मन्त्रो यजुर्वेदे संप्रतिपन्नयजुषां मध्ये पठितः । न च तस्य यजुष्टवमस्ति तद्ब्राह्मणे ‘ सावित्र्यर्चा ’ ( तै. ब्रा. ३. २. ५. ३ ) इति ऋक्त्वेन व्यवहृतत्वात् । ‘ एतस्साम गायत्रास्ते ’ ( तै. आ. १. १०. ५ ) इति प्रतिज्ञाय किञ्चित् साम यजुर्वेदे गीतेम् । ‘ अक्षित-मस्यच्युतमसि प्राणसंशितमसि ’ ( छां. उ. ३. १७. ६ ) इति त्रीणि यजुंषि सामवेदे समागन्तानि । तथा गीयमानस्य साम्न आश्रयभूता ऋचः सामवेदे समागन्तीयन्ते । तस्मात् नास्ति लक्षणमिति चेत्, न, पादादीनामसंकीर्णलक्षणत्वात् । पादेनार्थेन चोपेता वृत्तबद्धा मन्त्रा ऋचः, गीतिरूपा मन्त्राः सामानि, वृत्तगीतिवर्जितत्वेन प्रश्लिष्टपठिता मन्त्रा यजुंषि इत्युक्ते न कापि संकरः । तदेतत् त्रैविध्यं कैमिनिष्ठा सूत्रत्रयेण लक्षितं—‘ तेषामृग्यत्रार्थवशेन पादव्यवस्था ’, ‘ गीतिषु सामाग्या ’, ‘ शेषे यजुःकृतः ’ ( जै. सू. २. १. ३५-३७ ) इति । एतमेव मन्त्रावान्तरविशेषमुपजीव्य वेदानाम् ऋग्वेदो यजुर्वेदः सामवेद इति त्रैविध्यं संपन्नम् ॥

तेषां च वेदानां सर्वेषामन्यतमस्य वा स्वप्रज्ञानुसारेणाध्ययनमुपनीतेन कर्तव्यम् । तथा च याज्ञवल्क्यः स्मरति—‘ वेदानधीत्य वेदो वा वेदं वापि यथाक्रमम् ’ इति । एकवेदपक्षे पितृपितामहादिपरंपराप्राप्त एव वेदोऽध्येतव्य इत्यभिप्रेत्य ‘ स्वाध्यायोऽध्येतव्यः ’ ( तै. आ. २. १५ ) इति शब्दशब्द आम्नातः । तच्चाध्ययनं न कार्यं किंतु नित्यम् । अत एव पुरुषार्थानुशासने सूत्रितम्—

‘ वेदस्याध्ययनं नित्यमनध्ययने पातात् ’ इति । पातित्यं चैवाम्नायते—‘ अपहतपाप्मा स्वाध्यायो देवपवित्रं वा एतत्तं योऽनूस्तृजस्यभागो वाचि भवत्यभागो नाके तदेपाभ्युक्ता यस्मिन्त्याज सखिविदं सखायं न तस्य वाच्यपि भागो अस्ति । यदीं शृणोत्यलकं शृणोति नहि प्रवेदं मुक्तस्य पन्थामिति । तस्मात्स्वाध्यायोऽध्येतव्यः ’ ( तै. आ. २. १५ ) इति । अध्येतारं पुरुषं तदीयप्रयासाभिज्ञानेन सखिवत् पालयतीति सखिविद्वेदः । बहुद्रव्यप्रयाससाध्यक्रतुफलस्थाध्ययनमात्रेण संपादनं तत्पालनम् । तदव्याम्नायते—‘ यं यं क्रतुमधीते तेन तेनास्येष्टं भवत्यस्त्रेवायोरान्द्रियस्य सायुज्यं गच्छति ’ ( तै. आ. २. १५ ) इति । यद्यप्येतत् ब्रह्मयज्ञस्वाध्यायफलं तथापि ग्रहणार्थाध्ययनमन्त्रेण ब्रह्मयज्ञासंभवात् तदीयफलमपि संपद्यते । ईदृशं सखिविदं वेदरूपं सखायं यः पुमानध्ययममकृत्वा परित्यजति तस्य वाच्यपि भाग्यं नास्ति । फले भाग्यं नास्तीति किमुवक्तव्यम् । सकलदेवतानां धर्मस्य परब्रह्मत्वस्य च प्रतिपादकं वेदमनुर्चय्य परनिन्दानृतकलहहेतुं लौकिकीं वार्तां सर्वत्रोच्चारयतः स्पष्ट एव वाचि भाग्याभावः । अत एवास्नायते—‘ नानुध्यायाद्बहुच्छब्दान्वाचो विग्लापनं हि तत् ’ ( बृ. उ. ४. ४. २१ )

१. ट—पादकाः । २. ट—ऋभुभ्य इत्यादयो नाराः । ३. ट—पठिता मन्त्राः । ४. ट-ठ-वर्जमितरेषु—संप्रतिपन्नो यजुषाम् । ५. घ-च-छ-ण-प-फ-गीयते । ६. च-छ-त-थ-प-फ—सामाग्याः । ७. च-छ-थ-प-फ—‘ नार्धवेन ; ट-ठ—‘ नार्धेन । ८. ठ—‘ मपनुय । ९. ट-ठ सर्वदोषाः ।

इति । यद्यप्यसौ काव्यतादृकादिकं भ्रजोति तथापि निरर्थकमेव तच्छ्रवणम् । तेन सुकृतमार्गज्ञानाभावा-  
दित्यर्थः । स्मृतिरपि 'योऽनवीत्य द्विजो वेदानन्यत्र कुरुते श्रमम् । स जीवन्नेव शूद्रत्वमाशु गच्छति  
स्नान्वयः' ( मनु. २. १६८ ) इति । एवमन्यान्यपि बहूनि वचनान्यत्रोदाहर्तव्यानि ॥

ननु अधीते वेदे पश्चादध्ययनविध्यर्थं ज्ञानं, ज्ञाने सति पश्चादध्ययनप्रवृत्तिः, इत्यन्योन्याश्रय इति  
चेत्, बाढम् । अत एव गुरुमतानुसारिणः आचार्यकृतकाव्यापनेन प्रवृत्तिं माणवकाध्ययनस्य महता प्रयासेन  
संपादयन्ति । मतान्तरानुसारिणस्तु प्रकाशास्मादयोऽध्ययनात् प्रागेव संश्यावन्दनादिविधिज्ञानवत्  
पित्रादिभ्योऽध्ययनविधिज्ञानं वर्णयन्ति । यद्यप्यापनविधिप्रयुक्तिर्यदि वा स्वविधिप्रयुक्तिः सर्वथाप्युपनीतै-  
रध्येतव्य एव वेदः । तस्य च अध्ययनस्य दृष्टार्थत्वमक्षरग्रहणान्तत्वं च पुरुषार्थानुशासने सूत्रितम् । तानि  
सूत्राणि तद्वृत्तिं चोदाहरामः । अध्ययनस्य दृष्टार्थत्वं साधयितुं पूर्वपक्षयति—

'अदृष्टार्था स्वधीतिर्विहितत्वात्' इति । दृष्टफलसाधने भोजनादौ विध्यदर्शनात् विहितमध्ययन-  
मदृष्टार्थमवगन्तव्यम् ॥ अदृष्टविशेषो न श्रुत इति चेत्, तत्राह—

'घृतकुल्याद्यतिदेशः स्वर्गकल्पनं वा' इति । ब्रह्मयज्ञजपाध्ययनार्थत्वाद् नित्याध्ययनेऽतिदिश्य  
तत्रत्यं घृतकुल्यादिकं रात्रिसत्रन्यायेन फलत्वेन कल्पनीयम् । ये स्वर्थत्वादातिदेशं नेच्छन्ति तैर्विश्वजिज्ञयायेन  
स्वर्गः कल्पनीयः ॥ दृष्टफलयोः संस्कारप्राप्त्योः संभवे कथमदृष्टकल्पनेत्यत आह—

'अयुक्ते संस्कारप्राप्ति' इति ॥ संस्कृतस्वाध्यायस्य क्वचित् कृतौ विनियोगादर्शनात् प्राप्तेः स्वयम-  
पुरुषार्थत्वाच्चेत्यर्थः । स्वाध्यायप्राप्तिरर्थप्रमितिहेतुतया पुरुषार्थ इत्याशङ्क्य विषनिर्हरणादिकार्यविनि-  
युक्तमन्त्रवदध्ययनाङ्गतया विनियुक्तानां ज्योतिष्टोमादिवाक्यानां न स्वार्थे प्रामाण्यमस्ति ॥

'अन्याङ्गं नार्थप्रमापकम्' इति । अध्ययनविधायकं तु वाक्यं स्वविहिताध्ययनस्यैवाङ्गमिति कृत्वा  
स्वार्थे प्रमाणमस्ति ॥

'अध्ययनवाक्यमनन्याङ्गम्' इति ॥ ननु एवमदृष्टार्थत्वे कर्मकारकभूतस्वाध्यायगतफलाभावादध्ये-  
तव्य इति कर्मवाची तव्यप्रत्ययो विरुध्येत इत्यत आह—

'सक्तुवत्करणपरिणामः' इति । 'सक्तुञ्जुहोति' इत्यत्र कर्मत्वेन प्रधानभूतान् सक्तुनुद्दिश्य  
होमसंस्कारविधाने प्रतीयमानेऽपि होमसंस्कृतानां भस्मीभूतानां सक्तुत्मान्यत्र विनियोगाभावात्  
कर्मप्राधान्यं ह्रिवा सक्तुभिर्जुहोतीति करणपरिणामः कृतः । एवमत्रापि कर्मगतयोः संस्कारप्राप्त्यो-  
रसंभवात् स्वाध्यायेनावीचीन इति वाक्यपरिणामः कर्तव्यः ॥ इदानीं दृष्टफले सति अदृष्टफलं न कल्पयमिति  
सिद्धान्तयति—

'दृष्टे तु नादृष्टम्' इति ॥ किं तत् दृष्टफलमिति तर्दाह—

'दृष्टौ प्राप्तिः संस्कारौ' इति ॥ अक्षरप्राप्तेः परंपरया पुरुषार्थत्वमाह—

'प्राप्त्यर्थबोधः' इति । जायते इति शेषः ॥ न च भोजनादिवदन्वयव्यतिरेकसिद्धत्वात् विधि-  
वैयर्थ्यमिति शङ्कनीयम् । अववातादिवन्निश्चयमादृष्टाय विध्युपपत्तेरित्याह—

'विधिनिर्यत्यो' इति ॥ यत्कृतं संस्कृतस्य स्वाध्यायस्यै विनियोगादर्शनात् न संस्कार इति ब्रूमाह—

'संस्कारसिद्धिः क्त्वध्ययनविधिद्वयोपादानात्' इति । ऋतुविधयो हि विषयावबोधमपेक्ष-  
माणास्तदवबोधे स्वाध्यायं विनियुज्यते । अध्ययनविधिश्च लिखितपाठादिन्यावृत्तैस्वाध्यायनसंस्कृतत्वं  
स्वाध्यायस्य गमयति । अत उभयोपादानात् तस्मिद्धिः ॥ ननु संस्कारो नाम अदृष्टातिशयः । स च न

१. ट-ठ-° विध्यर्थज्ञानम् । २. ट-ठ-°यनविधिप्रवृत्तिः । ३. घ-च-फ-प्रवृत्तिप्रयुक्तिम्; त-थ-  
प्रयुक्तिम् । ४. ठ-तत्र । ५. ट-ठ-°ग्रहणार्थत्वम् । ६. ते-अर्थे । ७. ट-ठ-दृष्टं फलं । ८. ट-ठ-  
तत्राह । ९. ट-ठ-° इति नास्ति । १०. च-छ-प-फ-° विषयत्वा । ११. ग-घ-च-छ-ण-त-थ-प-फ-य-  
'स्वाध्यायस्य' नास्ति । १२. च-छ-त-थ-प-फ-° हि नास्ति । १३. च-प-फ-° व्यावृत्ताध्ययनं ।

स्वाध्यायगतः । तव्यप्रत्ययेन स्वपदोपात्तप्रकृत्यर्थभूताध्ययनोपरक्तपूर्वाभिधानात् । ततः कथं स्वाध्यायस्य संस्कृतत्वमिति तत्राह—

‘तव्यः कर्मगादृष्टवाची’ इति । अत्र तव्यप्रत्ययस्य कर्माभिधायितया कर्मकारकस्य तव्यप्रत्ययं प्रति प्रकृत्यर्थार्थाध्ययनादपि प्रत्यासन्नत्वात् स्वाध्यायगतमेवापूर्वं तव्यप्रत्ययो वक्ति । अपूर्वस्य धात्वर्थजन्यावनियमेऽपि तदुपरक्तत्वानियमादिति भावः । यच्चोक्तम् ‘अन्याङ्गं नार्थप्रमापकम्’ इति तदसत् ; यतो मन्त्राणां स्वतन्त्रादृष्टशेषाणां तथात्वं युज्यते । इह तु स्वाध्यायाश्रितमदृष्टम् । तस्य च स्वाध्यायगताक्षरसामर्थ्यसिद्धार्थावबोधे फले सति फलान्तरकल्पनायोगात् प्रामाण्यस्योपबृंहकमेवादृष्टम्, न तु प्रतिबन्धकमित्याह—

‘स्वतन्त्रादृष्टशेषत्वान्न स्वार्थप्रमा प्रतिवध्यते’ इति । सक्तुन्यायेन कर्मकारकप्राधान्ये परित्यजे. स्वतन्त्रादृष्टमेवात्रापि स्यादित्यत आह—

‘यथाश्रुतोपपत्तेर्न सक्तुन्यायः’ इति । सक्तुषु गत्यभावात् श्रुतं परित्यज्य अश्रुतं कल्पनानां नाम । नेह तत् युक्तं प्रदर्शितत्वादित्यर्थः ।

इत्थमध्ययनविधेर्दृष्टार्थत्वं प्रसाध्य अर्थावबोधपर्यन्ततां निराकर्तुं पूर्वपक्षयति—

‘वैधमश्रुनिर्णयं भट्टगुरु विधेः पुमर्थवसानात्’ इति । सर्वत्र विधेः पुरुषार्थपर्यवसायित्वनियमादत्रापि पुरुषार्थभूतं फलवदर्थनिश्चयमध्ययनविधिप्रयुक्तं भट्टगुरु मन्यते ॥ ननु सकृदध्ययनादावृत्तिसहितात् वा अर्थनिश्चयो नोपलभ्यते इत्याशङ्क्य, तथा सति तस्मिन् विधेः सोऽध्ययनविधिरर्थनिश्चयहेतुं विचारं कल्पयिष्यतीत्याह—

‘स विचारमाक्षिपेत्’ इति ॥ ननु सविधेः तदुत्कारिगोरेव विधिः प्रयोजक इति सर्वत्र नियमः । तथा सति अतोऽदृष्टं कथमत्राध्ययनविधिराक्षेप्यतीत्यत आह—

‘अविधेः प्रानुष्कार्याक्षेपोऽववातावृत्तिवत्’ इति । ‘ब्रीहीनवहन्ति’ इत्यत्र अवघातमात्रं विधेयं न तु तदावृत्तिः । तस्या अवाधवर्थत्वात् । नापि सा विधेयोपकारिणी । अन्तरेणावृत्तिं सकृन्मुसलघातमात्रादवघातसिद्धेः । तथापि तण्डुलनिष्पत्तिरुत्सिद्धये स विधिरावृत्तिं यद्वाचिक्षेप तद्वत् प्रकृतेऽप्यवगन्तव्यम् ॥ ननु वेदमात्राध्यायिनोऽर्थावबोधानुदयेऽपि व्याकरणाद्यङ्गसहितवेदाध्यायिनस्तदुदयमद्वावान्तं प्रति व्यर्थं विचारं विधिर्न कश्चिदित्याशङ्क्य अर्थगतविरोधपरिहारायपेक्षित एव विचार इत्याह—

‘साङ्गाध्ययनात्तद्भावे विचारो विरोधापनुत्’ इति ॥ सिद्धान्तयति—

‘प्राप्तेस्तु गवादिवत् पुमर्थत्वाद्विधित्तदन्तः’ इति ॥ यथा फलभूतस्य क्षीरादेर्हेतवो गवादयोऽपि पुरुषैरर्थ्यन्ते, तथा फलवदर्थवबोधहेतोरक्षरप्राप्तेरपि पुरुषार्थत्वात् अध्ययनविधिरक्षरप्राप्त्यवसानोऽवगन्तव्यः ॥ ननु अक्षरप्राप्तेः पुरुषार्थत्वं फलवदर्थवबोधप्रयुक्तं चेत्, तर्हि तद्वोधस्य मुख्यपुरुषार्थत्वान् बोधान्त एव विधिः किं न स्यात् इत्यत आह—

‘फलवद्वोधान्तत्वेऽध्ययनाकार्थ्यम्’ इति । बोधस्य हि फलं कर्मानुष्ठानम् । तथा सति यस्य ब्राह्मणादेर्यस्मिन् बृहस्पतिसवादावधिकारस्तस्य तद्वाक्यमात्राध्ययनं स्यात् । न तु राजर्ष्यादिवाक्याध्ययनम् । तत्र प्रवृत्त्यादिफलाभावात् । स्वपक्षे तु नायं दोष इत्याह—

‘कृत्स्नप्राप्तिर्जपार्था’ इति । न च अबोधकेत्वेऽर्थावबोध एव न सिध्येदिति शङ्कनीयम् । प्रमाणस्य प्रमेयबोधकत्वस्वाभाव्यात् । लौकिकासवाक्यानामन्तरेणैव विधिं बोधकत्वदर्शनादित्याह—

१. ठ-कर्मवाचितया । २. ट-ठ-स्वाध्यायस्य तव्यप्रत्ययम् । ३. ठ-प्रकृत्यर्थत्वाद । ४. ग-घ-च-छ-ण-प-फ-अदृष्टान्तरे तदसत् । ५. ग-घ-च-छ-ण-प-फ-य-एतादृशम् । ६. ग-घ-च-छ-ण-त-प-फ-य-अर्थविरोधापनुत् । ७. च-छ-प-फ-तद्वोधकस्य । ८. घ-च-छ-ण-थ-प-फ-राजसूयादिप्रकरणवाक्यां । ९. ट-ठ-विधेर्बोधान्तत्वाभावेऽर्थावबोधः ।



‘लोकवज्रैर्जो बोधः’ इति ॥ ननु बोधस्य विधिकरत्वे बोधकाममुद्दिश्य विधातुं शक्यत्वात् सुलभोऽधिकारी स्यादित्याशङ्क्य प्राप्तिरक्षेऽपि प्राप्तिकाम उपनीताश्चर्षवाङ्गोऽत्राधिकारी सुलभ एव इति परिहारं स्पष्टत्वादुपेक्ष्य बोधस्य काम्यत्वं दूषयति—

‘सोऽकाग्रः प्राग्बोधभानाभानयोः’ इति । बोध्यस्याग्निहोत्रादिलक्षणवेदार्थस्य अध्ययनात् प्राक् संध्योपासनादिवत् पित्राद्युपदेशत एव भावे सिद्धत्वादेव सोऽर्थबोधो न काम्यः । अभावे कामयितुमशक्यः । ज्ञाते एव विषये कामनानियमात् ॥ ननु सामान्यतो ज्ञाते विशेषतो बुभुक्षा संभवति । यद्वा विशेषतोऽपि पित्राग्राह्येताद्वगते सति औद्देशिकज्ञानस्य प्रामाण्यनिर्णयाय पुनर्बोधकामना युक्तैव इत्याशङ्क्य एवमप्यर्थावबोधमुद्दिश्याध्ययनविधानं न संभवतीत्याह—

‘उद्देशायोगात्’ इति । अग्निहोत्रादिविशेषज्ञानानां न तावदेकबुद्ध्या विशेषोपाकरणोद्देशः संभवति, अनन्तत्वात् । सामान्याकारेणोद्देशे सामान्यमेव विधिफलं स्यात्, ननु ज्ञानविशेषः । ततो नोद्देशो युक्तः ॥ ननु अर्थावबोधमुद्दिश्योच्चारणाभावे वेदस्य स्वार्थं तात्पर्यं न स्यात्, इत्याशङ्क्य उपक्रमादिलिङ्गगम्यं तात्पर्यं शब्दबलादेव सिध्यतीत्याह—

‘तात्पर्यं शब्दात्’ इति ॥ तर्ह्यर्थज्ञानमुद्दिश्य शब्दोच्चारणं लोके व्यर्थं स्यादिति चेत्, न । पुरुषसंबन्धकृतदोषाख्यप्रतिबन्धपरिहारार्थत्वादित्याह—

‘उद्दिश्योच्चारणं दोषघ्नं लोके’ इति ॥ ननु अध्ययनविधेर्बोधान्तत्वाभावे विचारशास्त्रं न प्रवर्तते प्रयोजकाभावादित्याशङ्क्याह—

“विचार उत्तरविधिप्रयुक्त उपपद्यते” इति । क्रतुबोधविधयः साङ्गवेदाध्ययनादापातप्रतिपक्षा वितोषपरिहारेण प्रतिष्ठितं निर्णयज्ञानमन्तरेण अनुष्ठापयितुमशक्नुवन्तस्तन्निर्णयाय क्रतुविचारं प्रयोजयन्ति । श्रवणविधिस्तु साक्षादेव ब्रह्मविचारं विधत्ते । एवं च सति श्रवणविधेः स्वविधेयप्रयोजकत्वं क्रतुविधीनां च विवेकप्रकारिप्रयोजकत्वमिष्युपपद्यतेतराम् । अध्ययनविधिप्रयुक्तिपक्षे तु तद्विधेः क्रतुद्वारा स्वर्गसिद्धिपर्यन्तत्वात् क्रतुनुष्ठानस्यापि तत्प्रयुक्तौ क्रतुविधिवैयर्थ्यमापद्यते ॥ ननु अध्ययनविधेर्लैवर्णिकमात्रं प्रति नित्यत्वात् तत्प्रयुक्तौ विचारस्यापि तल्लभ्येत नान्यथेति चेत्, क्रतुविचारस्य त्रैवर्णिकमात्रेऽपि नित्यत्वसिद्धिः किं वा ब्रह्मविचारस्य । तत्राद्योऽस्मन्मतेऽपि सम इत्याह—

‘अतो नित्यः क्रतुविचारश्चैवर्णिकमात्रस्य’ इति । यतोऽकरणे प्रत्यवायश्रवणात् क्रतवः त्रैवर्णिकानां नित्या अत इत्यर्थः ॥ द्वितीयोऽनिष्ट इत्याह—

‘ब्रह्मविचारः पुनः परमहंसस्यैव’ इति । नित्य इत्यनुपपन्न इति ॥

ननु उक्तनीत्या अध्ययनस्याक्षरग्रहणान्तरेऽर्थज्ञानमविहितं स्यात् । मैवम् । वाक्यान्तरेण तद्विधानात् । ‘ब्राह्मणेन निष्कारणो धर्मः पडङ्गो वेदोऽध्येयो ज्ञेयश्च’ इति तद्विधिः । तत्र निष्कारणशब्देनाध्ययनज्ञानयोः काम्यत्वं निवार्यते । अर्थज्ञाने पुरुषप्रवृत्तिकरं वचनद्वयं शास्त्रान्तरगतं निरुक्तकारो यास्क एवमुदाजहार—‘अथापि ज्ञानप्रशंसा भवत्यज्ञाननिन्दा च—

स्थाणुरयं भारहारः किलाभूदधीत्य वेदं न विजानाति योऽर्थम् ।

योऽर्थज्ञ इत्यकलं भद्रमश्नुते नाकमेति ज्ञानविधूतपाप्मा ॥

यद्गृहीतमविज्ञातं निगदेनैव शब्द्यते ।

अनमाविव शुक्लैर्धो न तज्ज्वलति कर्हिचित्’ ( निरु. १. १८ ) इति ॥

अस्मिन् मन्त्रद्वये ‘योऽर्थज्ञः’ इत्यनेनैवार्धेन वेदार्थज्ञानं प्रशस्यते । इतरेणार्धत्रयेण ज्ञानैराहित्यं निन्द्यते । यो वेदार्थं जानाति सोऽयमिह लोके सकलं श्रेयः प्राप्नोति । तथा तेन ज्ञानेन पापक्षये सति मृतः

स्वर्गं प्राप्नोति । तदेतत् ऐहिकामुष्मिकं च ज्ञानफलं तैत्तिरीया मन्त्रोदाहरणेन तदीयतात्पर्याभिधायिप्राप्त-  
णेन च स्पष्टीचक्रुः—‘तदेपाभ्युक्ता ये अर्वाङ्मुत वा पुराणे वेदं विद्वांसमभितो वदस्यादित्यमेव नं परि-  
वदन्ति । सर्वे अग्निं द्वितीयं तृतीयं च हंसमिति । यावतीर्वै देवतास्ताः सर्वा वेदविदि ब्राह्मणे वसन्ति ।  
तस्माद्ब्राह्मणो वेदविज्ञो दिवे दिवे नमस्कुर्वान्नास्तीलं कीर्तयेदेता एव देवताः प्रीणानि ’ ( तै. आ. २. १५ ) इति । वेदं विद्वान् अर्थाभिज्ञः पुरुषः । स च द्विविधः । अर्वाचीनकाले समुत्पन्नः चतुर्दशविद्या-  
स्थानकुशलः कश्चिदुपाध्यायः पुरातनकाले समुत्पन्नो व्यासादिश्च । तमेतमुभयविधं विद्वांसं विद्या-  
मदधनमदकुलमदोपेताः पण्डितमन्या ये पुरुषा अभितो विद्यादिषु दूषयन्ति ते सर्वेऽपि आदित्यमेव  
प्रथमं सर्वतो दूषयन्ति । आदित्यापेक्षया द्वितीयमग्निं दूषयन्ति । तदुभयापेक्षया तृतीयं हंसं दूषयन्ति ।  
हन्ति सदा गच्छतीति हंसो वायुः । अग्न्यादिरूपत्वं च वेदविद आम्नातम्—‘अग्नेर्वीयोरदित्यस्य सायुज्यं  
गच्छति ’ ( तै. आ. २. १५ ) इति । न केवलमेतद्देवतात्रयं किंतु सर्वा अपि देवता वेदविदि वसन्ति ।  
तस्मात् ब्राह्मणान् वेदविदो दृष्ट्वा स्मृत्वा वा प्रतिदिनं नमस्कुर्वान्, न तु तस्मिन् विद्यमानमपि गोपं  
कीर्तयेत् । एवं सति तत्तन्मन्त्रार्थभूताः सर्वा अपि देवता वेदार्थविदा स्मर्यमाणतया तदीयहृदयेऽवस्थिता  
अयं नमस्कर्ता तोषयति । न चैतदध्ययनस्यैव फलमिति शङ्कनीयं ‘विद्वांसम्’ ( तै. आ. २. १५ )  
इत्याम्नातत्वात् । अन्यथा वेदमधीयानमित्याम्नायेत् । तस्मात् सर्वदेवताबुद्ध्या प्राणिभिः पूज्यस्य  
वेदार्थविदो लोकद्वयेऽपि श्रेयःप्राप्तिरुपपद्यते । यस्तु वेदमधीत्यापि अर्थं न विजानाति सोऽयं पुमान्  
भारमेव हरति धारयति । स्थाणुरिति दृष्टान्तः । छिन्नशाखं शुष्कं वृक्षमूलं स्थाणुशब्देनोच्यते । स च  
यथेधनार्थमेवोपयुज्यते न तु पुष्पफलार्थं, तथा केवलपाठकस्य ब्राह्मणत्वं न भवतीत्येतावदेव न ह्यनुष्ठानं  
स्वर्गादिकसिद्धिर्वास्ति । किल इत्यनेन लोकप्रसिद्धिर्घोष्यते । लोकेऽपि पाठकस्य यावती धनादिपूजा  
ततोऽप्यधिका विदुषि दृश्यते । किंच यद्वेदवाक्यमाचार्यात् गृहीतमर्थज्ञानरहितं पाठरूपेणैव पुनःपुन-  
रुच्यते, तत् कदाचिदपि न ज्वलति स्वार्थं न प्रकाशयति । यथाग्निरहितप्रदेशे प्रक्षिप्तं शुष्ककाष्ठं न  
ज्वलति तद्वत् । तथा सति तस्य वाक्यस्य वेदत्वमेव मुख्यं न स्यात् । अलौकिकं पुरुषार्थोपायं वेत्यनेनेति  
वेदशब्दनिर्वचनम् । तथा चोक्तम्—‘प्रत्यक्षेणानुमित्या वा यस्तूपायो न बुध्यते । एतं विदन्ति वेदेन तस्मा-  
द्वेदस्य वेदता ’ इति । अतो मुख्यवेदत्वसिद्धये ज्ञातव्य एव तदर्थः । किंचात्र यास्केन ( निर. १. १९ )  
काचिदन्याप्यगुदाहृता—

‘उत त्वः पश्यन्न ददर्श वाचमुत त्वः शृण्वन्न शृणोत्येनाम् ।

उतो त्वस्मै तन्वं विसस्ते जायेव पत्य उशती सुवासाः ( ऋ. सं. १०. ७१. ४ ) इति ॥

तत्र पूर्वार्थस्य तात्पर्यं स एव दर्शयति—‘अप्येकः पश्यन्न पश्यति वाचमपि च शृण्वन्न  
शृणोत्येनामित्यविद्वांसमाहार्धम्’ इति । अस्यायमर्थः । यः पुमानर्थं न वेत्ति तं प्रति पूर्वार्धेन मन्त्रो  
ब्रूते । एकः पुरुषः पाठमात्रपर्यवसितो वेदरूपां वाचं पश्यन्नपि न सम्यक् पश्यति । एकवचनबहुवचनादि-  
विवेकाभावे पाठशुद्धेरपि कर्तुमशक्यत्वात् । ‘वायुमेव स्वेन भागधेयेनोप धावति स एवैनं भूतिं गमयति’  
( तै. सं. २. १. १. १ ), ‘आदित्यानेव स्वेन भागधेयेनोप धावति त एवैनं भूतिं गमयन्ति’ इत्यादौ  
अव्युत्पन्नः कथं पाठं निश्चिनयात् । अन्यः कश्चिदर्थज्ञानाय व्याकरणाद्यङ्गानि शृण्वन्नपि मीमांसाशास्त्रिन्यायेनां  
वेदरूपां वाचं न सम्यक् शृणोति । ‘यावतोऽध्वान्प्रतिगृह्णीयात्तावतो वारुणाञ्चनुष्कपालाभिर्वपेत्’  
( तै. सं. २. ३. १२. १ ) इत्यत्र व्याकरणमात्रेण प्रतिग्रहीतुरिति प्रतिपद्यते । मीमांसायां तु न्यायेन  
दातुरिति निर्णीतम् ( जै. सू. ३. ४. ३० ) । तस्मात् उभयविधमप्यविद्वांसं प्रति एवमाहेति । तृतीयपाद-  
तात्पर्यं दर्शयति—‘अप्येकस्मै तन्वं विसस्ते इति स्वमात्मानं विदुष्युते ज्ञानं प्रकाशनमर्थस्याहाजया  
वाचा’ इति । अस्यायमर्थः । अपिशब्दपर्याय उतोशब्दः । स च पूर्वोक्तानभिज्ञवैलक्षण्यायात्र प्रयुक्तो निपाताना-



मनःकार्थत्वात् । यः पुमान् व्याकरणाद्यङ्गैः स्वशब्दार्थं मीमांसया तात्पर्यं च शोधयितुं प्रवृत्तः, तस्मै एकस्मै वेदः स्वकीयां तनुं विसृजे । स्वमित्यादिकं पदव्याख्यानम् । ज्ञानमित्यादिकं तात्पर्यव्याख्यानम् । वेदार्थ-प्रकाशनक्षमं सम्यग्ज्ञानमनया तृतीयपादरूपया वाचा मन्त्र आहेति । चतुर्थपादतात्पर्यं दर्शयति-  
' उपमोत्तमया वाचा जायेव पत्ये कामयमाना सुवासा ऋतुकालेषु सुवासाः कल्याणवासाः कामयमाना ऋतुकालेषु यथा स एतां पश्यति स शृणोतीत्यर्थेऽज्ञप्रशंसा ' इति । अस्यायमर्थः । उत्तमया चतुर्थपादरूपया वाचा तृतीयपादार्थस्योपमा उच्यते । उदात्तीत्येतस्य व्याख्यानं कामयमानेति । यद्यपि अङ्गि गृहकृत्यवेलायां मलिनवासास्तथापि संभोगकालेषु कल्याणवासा भवति । तत्र हेतुः । कामयमाना ऋतुकालेष्विति । यथा स पतिरेनां जायां साकल्येनादरयुक्तः पश्यति, किञ्च तयोक्तमर्थं हितबुद्ध्या शृणोति, तथायं चतुर्दश-विद्यास्थानपरिशीलनोपेतः पुरुषो वेदार्थरहस्यं सम्यक् पश्यति, वेदोक्तं च धर्मब्रह्मरूपमर्थं हितबुद्ध्या स्वीकरोति । सेयमुक्ता वेदार्थाभिज्ञस्य प्रशंसेति ॥ पुनरप्युगन्तरं यास्कः ( निरु० १. २० ) उदाजहार-  
' तस्योत्तरा भूयसे निर्वचनाय

उत त्वं सख्ये स्थिरपीतामहानेनं हिन्वन्त्यपि वाजिनेषु ।

अधेन्वा चरति माययैष वाचं शुश्रुवाँ अफलामपुष्णाम् ( ऋ. सं. १०. ७१. ५ ) इति ॥

अयमर्थः । पूर्वोदाहृतायाः ' उत त्वः पश्यन् ' इत्यादिकाया ऋचोऽनन्तरमेवाग्नाता काचित् ऋक् तस्य पूर्वोक्तमन्त्रार्थस्य भूयसे निर्वचनाय संपद्यते । तमर्थमतिशयेन प्रतिपादयितुं प्रभवति । कथमिति चेत्, तदुच्यते । अपि चेत् चतुर्दशविद्यास्थानकुशलं पुरुषं वेदरूपाया वाचः सख्ये स्थित्वा स्थैर्येण वेदोक्तार्थस्मृतपानयुक्तमाहुः, अभिज्ञाः कथयन्ति । ' सखिविदं सखायम् ' ( तै. आ. २. १५ ) इति मन्त्रे वेदस्य सखिस्वमुदाहृतम् । यद्वा स्वर्गलोके देवानां सख्ये स्थित्वातिशयेन पीतामृतमाहुः । वाचाम् इना ईश्वराः सभासु प्रगल्भा वा वाजिनाः । तेषु मध्येऽप्येनं वेदार्थकुशलं चोदयितुं न हिन्वन्ति । न केऽपि प्राप्नुवन्ति । तेन सह विवदितुमसमर्थत्वात् । यस्तु अन्यः पाठमात्रपरः पुष्पफलरहितां वाचं शुश्रुवान् भवति । पूर्वकाण्डोक्तस्य धर्मस्य ज्ञानं पुष्पम् । उत्तरकाण्डोक्तस्य ब्रह्मणो ज्ञानं फलम् । यथा लोके पुष्पं फलस्योपादकं तथा वेदानुवचनादिधर्मज्ञानमनुष्ठानद्वारा फलात्मकब्रह्मज्ञानेच्छां जनयति । ' तमेतं वेदानुवचनेन ब्राह्मणा विविदिषन्ति यत्नेन दानेन तपसानाशकेन ' ( बृ. उ. ४. ४. २२ ) इति श्रुतेः । यथा च फलं तृप्तिहेतुस्तथा ब्रह्मज्ञानं कृतकृत्यस्वहेतुः ' यस्पूर्यानिन्दैकबोधस्तद्ब्रह्माहमस्मीति कृतकृत्यो भवति ' इति श्रुतेः । तादृशपुष्पफलरहितवेदपाठकः स एष पुमान् अधेन्वा मायया सह चरति । नवप्रसूतिका क्षीरदोग्ध्री गौः प्रीतिहेतुत्वान् धिनोतीति व्युत्पत्त्या धेनुरिच्छ्यते । पाठमात्रपरं प्रति वेदरूपा वाग्धर्मज्ञानरूपं क्षीरं न दोग्ध्रीत्यधेनुः । अत एवास्मै माया कपटरूपा ऐन्द्रजालिकनिर्मितगोसदृशरूपत्वात् । तथा मायया सह चरन्नयं परमपुरुषार्थं न लभते इत्यर्थः । इत्थं यास्केन ज्ञानस्तुत्यज्ञाननिन्दोदाहरणस्य प्रपञ्चनत्वात् यच्च स्तूयते तद्विधीयते इति न्यायेन अध्ययनवदर्थस्यापि विधिरभ्युपगन्तव्यः ॥

किञ्च नक्षत्रेष्टिकाण्डे प्रतीष्टि फलवाक्यं यागतद्वेदनयोः समानमेवाग्नायते- ' यथा ह वा अग्निर्देवा-नामन्नाद् एवं ह वा एष मनुष्यैणां भवति य एतेन हविषा यजते य उ चैनदेवं वेद ' ( तै. ब्रा. ३. १. ४. १ ) इति । अतो यागवत् फलाय स्ववेदनमपि विधीयते । अनेन न्यायेन सर्वेष्वपि ब्राह्मणेषु वेदन-विधयो द्रष्टव्याः ॥ ननु ' विद्याप्रशंसा ' ( जै. सू. १. २. १५ ) इति सूत्रे वेदनफलानां प्रशंसारूपत्वं जैमिनिना सूत्रितमिति चेत्, अस्तु नाम । विद्यमानेनापि फलेन प्रशंसितुं शक्यत्वात् । दर्शयागस्य पूर्णमास-यागस्य च अतिपाते सति प्रायश्चित्तरूपां वैश्वानरेष्टिं विधातुं विद्यमानेनैव स्वर्गफलेन स्तुतिः क्रियते

१. ट-शब्दार्थम् । २. ट-अतिशयेन पीतामृतमाहुः । ३. ट-ट- ' वा ' नास्ति । ४. ट-वेदयितुम् । ५. ट-अनेन । ६. ट-ऐन्द्रजालिकगो । ७. ट-यत् ।

‘ सुवर्गाय हि लोकाय दर्शपूर्णमासाविज्येते ’ ( तै. सं. २. २. ५. ४ ) इति । एतच्चाचार्यैर्ब्रह्मज्ञान-  
फलवाक्यस्य स्वार्थेऽपि तात्पर्यं दर्शयितुमुदाहृतम्—

इच्छास्येवार्थवादत्वं वचसोऽन्यपरत्वतः ।

यथावस्त्वभिधायित्वान्न स्वभूतार्थवादता ॥

इज्येते स्वर्गलोकाय दर्शादशौ यथा तथा ।

न स्वभूतार्थवादत्वं पापश्लोका श्रुतिर्यथा ( बृ. उ. वा. १२७-१२८ ) ॥

इति । न च वेदनमात्रेण फलसिद्धावनुष्ठानवैधर्म्यमिति शङ्कनीयम्; फलभूयस्त्वेन परिहृतव्यात् । उदाहृतं  
चात्र जैमिनिसूत्रं—‘ फलस्य कर्मनिष्पत्तेस्तेषां लोकवत्परिमाणतः सारतो वा फलविशेषः स्यात् ’ ( जै. सू.  
१. २. १७ ) इति । एतच्चास्माभिः ‘ तरति ब्रह्माहत्यां योऽश्वमेधेन यजते य उ चैनमेवं वेद ’ ( तै. सं.  
५. ३. १२. २ ) इत्युदाहरणेन व्याख्यातम् । छन्दोगाश्च केवलादनुष्ठानात् विद्यासंहितेऽनुष्ठाने फला-  
तिशयमामनन्ति—‘ तेनोभौ कुरुतो यश्चैतदेवं वेद यश्च न वेद । नाना तु विद्या चाविद्या च । यदेव  
विद्यया करोति श्रद्धयोपनिषदा तदेव वीर्यवत्तरं भवति ’ ( छां. उ. १. १. १० ) इति । यद्यप्यज्ञा-  
वबद्धोपास्तिरत्र विद्याशब्देन विवक्षिता तथापि न्यायः सर्वास्वपि विद्यासु समानः ॥

कुतस्तवैतावती वेदने भक्तिरिति चेत् । कुतो वा तवैतवान् प्रद्वेषः । प्रशंसास्वस्माभिर्भूयसी दक्षिणा ।  
निन्दां तु न क्वाप्युपलभामहे । किंतु कर्मजन्यमपूर्वं यथा मरणादूर्ध्वं जीवेन सह गच्छति तथा विद्याजन्य-  
मप्यपूर्वं गच्छति । तथा च वाजसनेयिन आमनन्ति—‘ तं विद्याकर्मणि समन्वारभते पूर्वप्रजा च ’ ( बृ.  
उ. ४. ४. २ ) इति । अस्मात् अध्ययनवदर्थज्ञानस्यापि विहितत्वादर्थज्ञानाय वेदो व्याख्यानव्यक्तः ॥

विषयप्रयोजनसंबन्धाधिकारिज्ञानमन्तरेण श्रोतृप्रवृत्त्यभावात् विषयादयो निरूप्यन्ते । व्याख्या-  
नस्य व्याख्येयो वेदो विषयः । तदर्थज्ञानं प्रयोजनम् । व्याख्यानव्याख्येयभावः संबन्धः । जानार्थो  
चाधिकारी । यद्यप्येतावत् प्रसिद्धं तथापि वेदस्य विषयाद्यभावे व्याख्यानस्यापि परमविषयादिकं न  
स्यात् । अतो वेदस्य तच्चतुष्टयमुच्यते । वेदे पूर्वोत्तरकाण्डयोः क्रमेण धर्मब्रह्मणि विषयः, तयोरनन्य-  
लभ्यत्वात् । तथा च पुरुषार्थानुशासने सूत्रितं—‘ धर्मब्रह्मणि वेदैकवेद्ये ’ इति । जैमिनीये च द्वितीयसूत्रे  
‘ चोदनैव धर्मे प्रमाणम् ’, ‘ चोदना प्रमाणमेव ’ इति नियमद्वयं संप्रदायविद्विभक्तिरहितम् । चोदनैवेत्यमुसर्थ-  
मुपपादयितुं चतुर्थसूत्रे प्रत्यक्षविषयत्वं धर्मस्य निराकृतम्—‘ प्रत्यक्षमनिमित्तं विद्यमानोऽप्यलभ्यत्वात् ’  
( जै. सू. १. १. ४ ) इति । अनुष्ठानादूर्ध्वमुत्पत्त्यमानस्य धर्मस्य पूर्वमविद्यमानत्वात् न प्रत्यक्ष-  
योग्यतास्ति । उत्तरकालेऽपि रूपादिराहित्यात् नेन्द्रियैरवगम्यते । अत एव अदृष्टमिति सर्वैरभिधीयते ।  
लिङ्गाराहित्यात् नानुमानविषयत्वमप्यस्ति । सुखदुःखे धर्माधर्मयोर्लिङ्गमिति चेत्, बाधम् । अयमपि  
लिङ्गलिङ्गिभावो वेदेनैव गम्यते । ततश्चोदनैव धर्मे प्रमाणम् ॥ वैयासिकस्य तृतीयसूत्रस्य द्वितीयवर्णके  
ब्रह्मणः सिद्धवस्तुनोऽपि शास्त्रैकविषयत्वं भाष्यकृद्भिर्व्याख्यातं—‘ शास्त्रादेव प्रमाणाज्जगतो जन्मादिकारणं  
ब्रह्माधिगम्यत इत्यभिप्रायः ’ ( ब्र. सू. शां. भा. १. १. ३ ) इति । श्रुतिश्च भवति—‘ नवेदविन्मनुते  
तं ब्रूहन्तम् ’ ( तै. ब्रा. ३. १२. १. ७ ) इति । तत्रोपपत्तिः पूर्वाचार्यैरेवमुदीरिता ‘ रूपलिङ्गादि-  
राहित्यान्न मान्तरयोग्यता ’ ( वै. न्या. १. १. ३. १८ ) इति । तस्मात् अनन्यलभ्यत्वादस्मिन् धर्म-  
ब्रह्मणोर्वेदविषयत्वम् । तदुभयज्ञानं वेदस्य साक्षान् प्रयोजनम् । न च तस्य ज्ञानस्य ‘ मसद्गीता वसुमती ’,  
‘ राजासौ गच्छति ’ इत्यादिज्ञानवत् अपुरुषार्थपर्यवसायित्वं शङ्कनीयम् । धर्मप्रयुक्तस्य पुरुषार्थस्य  
स्तूयमानत्वात् ‘ धर्मो विश्वस्य जगतः प्रतिष्ठा लोके धर्मिष्ठं प्रजा उपसर्पन्ति धर्मेण पापमपनुदन्ति धर्मे  
सर्वं प्रतिष्ठितं तस्माद्धर्मं परमं वदन्ति ’ ( तै. आ. १०. ६३ ) इति । उद्दण्डस्य राज्ञो नियामकत्वात्

१. ट-इत्याद्युदाहरणेन । २. च-छ-थ-फ-तवैषोत्र । ३. ट-किंच । ४. च-छ-ट-फ-अवगम्यते;  
ठ-अवगन्तुं शक्यते । ५. ट-ठ-सिद्धात्स्तुनोऽपि । ६. ट-भूयमाणत्वात् ।

विवदमानयोः पुरुषयोर्मध्ये दुर्बलस्यापि राजसाहाय्यवत् जयहेतुत्वाच्च धर्मः पुरुषार्थः । तथा च वाज-  
सनेयिनः सृष्टिप्रकरणे समामनन्ति—‘ तच्छ्रेयोरूपमस्य सृजत धर्मं तदेतत्क्षत्रस्य क्षत्रं यद्धर्मस्तस्माद्धर्मोत्परं  
नास्यथो अब्रवीयान्ब्रवीयान्समाशंसते धर्मेण यथा राजैवम् ’ ( वृ. उ. १. ४. १४ ) इति ।  
‘ ब्रह्मविद्वान्नांति परम् ’ ( तै. आ. ८. २ ), ‘ ब्रह्म वेद ब्रह्मैव भवति ’ ( मुं. उ. ३. २. ९ ), ‘ तरति  
शोकमात्मवित् ’ ( छां. उ. ७. १. ३ ) इत्यादिश्रुतिषु ब्रह्मज्ञानप्रयुक्तः पुरुषार्थः प्रसिद्धः । तदुभय-  
ज्ञानार्थी वेदेऽधिकारी । स च त्रैवर्णिकः पुरुषः । स्त्रीशूद्रयोस्तु सस्यामपि ज्ञानापेक्षायामुपनयनाभावेन  
अध्ययनराहित्यात् वेदेऽधिकारः प्रतिवेद्धः । धर्मब्रह्मज्ञानं तु पुराणादिमुखेनोत्पद्यते । तस्मात् त्रैवर्णिक-  
पुरुषाणां वेदमुखेनार्थज्ञानेऽधिकारः ॥ संबन्धस्तु वेदस्य धर्मब्रह्मभ्यां सह प्रतिपाद्यप्रतिपादकभावः ।  
तदीयज्ञानेन सह जन्मजनकभावः । त्रैवर्णिकपुरुषैः सहोपकार्योपकारकभावः । तदेवं विषयाद्यनुबन्ध-  
चतुष्टयमवगम्य समहितधियः श्रोतारो वेदव्याख्याने प्रवर्तन्ताम् ॥

अतिगम्भीरस्य वेदस्यार्थमवबोधयितुं शिक्षादीनि षडङ्गानि प्रवृत्तानि । अत एव तेषामपरविद्यारूपत्वं  
मुण्डकोपनिषदाथर्वणिका आमनन्ति—‘ द्वे विद्ये वेदितव्ये इति ह स्म यद्ब्रह्मविदो वदन्ति परा चैवापरा च ।  
तत्रापरा ऋग्वेदो यजुर्वेदः सामवेदोऽथर्ववेदः शिक्षा कल्यो व्याकरणं निरुक्तं छन्दो ज्योतिषमिति । अथ परा  
यथा तदक्षरमधिगम्यते ’ ( मुं. उ. १. १. ४-५ ) इति । साधनभूतधर्मज्ञानहेतुत्वात् षडङ्गसहितानां  
कर्मकाण्डानामपरविद्यात्वम् । परमपुरुषार्थभूतब्रह्मज्ञानहेतुत्वात् उपनिषदां परविद्यात्वम् ॥

वर्णस्वराद्युच्चारणप्रकारो यत्रोपदिश्यते सा शिक्षा । तथा च तैत्तिरीया उपनिषदारम्भे समामनन्ति—  
‘ शिक्षां व्याख्यास्यामः । वर्णः स्वरः मात्रा बलम् । साम संतानः । इत्युक्तः शिक्षाध्यायः ’ ( तै. उ. १. १ )  
इति ॥ वर्णोऽकारादिः । स चाङ्गभूतशिक्षाग्रन्थे स्पष्टमुदीरितः—‘ त्रिषष्टिश्चतुःषष्टिर्वा वर्णाः शम्भुमते मताः ।  
प्राकृते संस्कृते चापि स्वयं प्रोक्ताः स्वयंभुवा ’ ( पा. शि. ३ ) इत्यादिना ॥ स्वर उदात्तादिः । सोऽपि  
तत्रोक्तैः—‘ उदात्तश्चानुदात्तश्च स्वरितश्च स्वरास्त्रयः ’ ( पा. शि. ११ ) इति ॥ मात्रा ह्रस्वादिः । सापि  
तत्रोक्ता—‘ ह्रस्वो दीर्घः प्लुत इति कालतो नियमा अचि ’ ( पा. शि. ११ ) इति ॥ बलं स्थानप्रयत्नौ ।  
तत्र ‘ अष्टौ स्थानानि वर्णानाम् ’ ( पा. शि. १३ ) इत्यादिना स्थानमुक्तम् । ‘ अचोऽस्पृष्टा यणस्वीपत् ’  
( पा. शि. ३८ ) इत्यादिना प्रयत्न उक्तः ॥ सामशब्देन साम्यमुक्तम् । अतिदुतातिविलम्बितगीत्यादि-  
दोषराहित्येन माधुर्यादिगुणयुक्तत्वेनोच्चारणं साम्यम् । ‘ गीती शीघ्री शिरःकम्पी ’ ( पा. शि. ३२ )  
इत्यादिना ‘ उपांशुदष्टं स्वरितम् ’ ( पा. शि. ३५ ) इत्यादिना च दोषा उक्ताः । ‘ माधुर्यमक्षरव्यक्तिः ’  
( पा. शि. ३३ ) इत्यादिना गुणा उक्ताः ॥ संतानः संहिता । ‘ वायवा याहि ’ ( ऋ. सं. १. २. १ )  
इत्यत्र अवादेशः । ‘ इन्द्रार्घ्या आ गतम् ’ ( ऋ. सं. ३. १२. १ ) इत्यत्र प्रकृतिभावः । एतच्च व्याकरणेऽ-  
भिहितत्वात् शिक्षायामुपेक्षितम् । शिक्षमाणवर्णादिवैकल्ये बाधस्तत्रोदाहृतः—‘ मन्त्रो हीनः स्वरतो  
वर्णतो वा मिथ्या प्रयुक्तो न तमर्थमाह । स बाधवज्रो यजमानं हिनस्ति यथेन्द्रशत्रुः स्वरतोऽपराधात् ’  
( पा. शि. ५२ ) इति । ‘ इन्द्रं शत्रुर्वधेस्व ’ ( तै. सं. २. ४. १२. १ ) इत्यस्मिन्मन्त्रे इन्द्रस्य  
शत्रुर्धातकः इत्यस्मिन् विवक्षितेऽर्थे तत्पुरुषसमासे ‘ समासस्य ’ ( पा. सू. ६. १. २२३ ) इति सूत्रेण  
तत्पुरुषत्वान् अन्तोदात्तेन भवितव्यम् । आद्युदात्तस्तु प्रयुक्तः । तथा सति पूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वेन बहुव्री-  
हित्वान् इन्द्रो धातको यस्य इत्यर्थः संपन्नः । तस्मात् स्वरवर्णाद्यपराधपरिहाराय शिक्षाग्रन्थोपेक्षितः ॥

कल्पस्तु आश्वलायनापस्तम्बबोधायनादिसूत्रम् । कल्प्यते समर्थ्यते यागप्रयोगोऽत्रेति व्युत्पत्तेः ॥ ननु  
आश्वलायनः किं मन्त्रकाण्डमनुसृत्य प्रवृत्तः किं वा ब्राह्मणमनुसृत्य । नाद्यः । ‘ दर्शपूर्णमासौ तु पूर्वं  
न्याख्यास्यामः ’ ( आश्व. श्रौ. १. १. ) इत्येवं तेनोपक्रान्तत्वात् । न हि ‘ अग्निमीळे ’ ( ऋ. सं.

१. ग-घ-च-छ-ण-त-न-फ-य-प्रतिपिद्धः । २. ट-“ विद्यात्वम् । ३. ट-ठ-तंत्रवोक्तः । ४. ट-युक्तत्वेन  
चोच्चारणम् । ५. ट-ठ-स्वाहेन्द्रशत्रु । ६. छ-ट-ठ-‘ तु ’ नास्ति ।

१. १. १ ) इत्यादयो मन्त्रा दर्शपूर्णमासयोः कचिद्विनियुक्ताः । न द्वितीयः ‘आमावैष्णवं पुरोडाशं निर्वपन्ति दीक्षणीयमेकादशकपालम्’ ( ऐ. ब्रा. १. १ ) इत्येवं दीक्षणीयेष्टेः ब्राह्मणे प्रक्रान्तत्वात् । अत्रोच्यते—मन्त्रकाण्डो ब्रह्मयज्ञादिजपक्रमेण प्रवृत्तो न तु यागानुष्ठानक्रमेण । ब्रह्मयज्ञश्चैवं विहितः । ‘यत्स्वाध्यायमधीयतेकामप्युचं यजुः साम वा तद्ब्रह्मयज्ञः’ ( तै. आ. २. १० ) इति । सोऽयं ब्रह्मयज्ञजपः ‘अग्निमीळे’ इत्याम्नायक्रमेणैवानुष्ठेयः । तथा ‘सर्वा ऋचः सर्वाणि यजृनि सर्वाणि सामानि वाचः स्तोमे पारिप्लवं शंसति’ इति विधीयते । तथाश्विने शस्यमाने ‘सूर्यो नोदियादपि सर्वा दाशतयीरनुब्रूयात्’ इति विधीयते । तथा ‘रिच्यत इव वा एष प्रेव रिच्यते यो याजयति प्रति वा गृह्णाति याजयित्वा प्रतिगृह्य वानश्चन् त्रिः स्वाध्यायं वेदमधीयत’ ( तै. आ. २. १६ ) इति प्रायश्चित्तरूपं वेदपारायणं विहितम् । इत्यादिषु कृत्स्नमन्त्रकाण्डविनियोगेषु संप्रदाय-पारंपर्यागत एव क्रम आदर्शनीयः । विशेषविनियोगास्तु मन्त्रविशेषाणां श्रुतिलिङ्गवाक्यादिप्रमाणा-न्युपजीव्य आश्वलायनो दर्शयति । श्रुतो मन्त्रकाण्डक्रमाभावेऽपि न कश्चिद्विरोधः । ‘इमे स्वा’ इत्यादि-मन्त्रास्तु ऋग्वेदानुष्ठानक्रमेणैवाग्नाता इत्यापस्तम्बादयस्तेनैव क्रमेण सूत्रनिर्माणे प्रवृत्ताः । आग्नातात्वादेव जपादिष्वपि स एव क्रमः । यद्यपि ब्राह्मणे दीक्षणीयेष्टिः उपक्रान्ता, तथापि तस्या इष्टेर्दर्शपूर्णमासविकृतिर्वेन तदपेक्षत्वात् आश्वलायनस्य आदौ तद्व्याख्यानं युक्तम् । अतः कल्पसूत्रं मन्त्रविनियोगेन ऋग्वेदानुष्ठानमुपदिश्य उपकरोति । तर्हि ‘प्र वो वाजा’ ( ऋ. सं. ३. २७. १ ) इत्यादीनां सामिधेनीनामृचाभिवे विनियोगसाश्वलायनो ब्रवीतु । ‘नयः प्रवक्त्रे’ ( आश्व. श्रौ. १. २ ) इत्या-दयस्त्वनाग्नाताः कुतो विनियुज्यन्ते इति चेत्, नायं दोषः । शाखान्तरसमाग्नातानां ब्राह्मणान्तरसिद्धस्य विनियोगस्य गुणोपसंहारन्यायेनात्र वक्तव्यत्वात् । ‘सर्वशाखाप्रत्ययमेकं कर्म’ इति न्यायविदः । तस्मात् शिक्षेव कव्योऽप्यपेक्षितः ॥

व्याकरणमपि प्रकृतिप्रत्ययाद्युपदेशेन पदस्वरूपतदर्थनिश्चयायोपयुज्यते । तथा च ऐन्द्रवायवग्रह-ब्राह्मणे समाग्नयते—‘वाग्वै पराच्यव्याकृतावदत्ते देवा इन्द्रमब्रुवन्निमां नो वाचं व्याकुं वति । सोऽब्रवीद्वरं वृणै मह्यं चैवैव वायवे च सह गृह्याता इति तस्मादैन्द्रवायवः सह गृह्यते । तामिन्द्रो मध्यतोऽवक्रम्य व्याकरोत् । तस्मादियं व्याकृता वागुद्यते’ ( तै. सं. ६. ४. ७. ३ ) इति । ‘अग्निमीळे पुरोहितम्’ ( ऋ. सं. १. १. १ ) इत्यादिवाक् पूर्वस्मिन् काले परार्था समुद्रादिष्वनि-वदेकात्मिका सती अव्याकृता प्रकृतिः प्रत्ययः पदं वाक्यमित्यादिविभागकारिग्रन्थरहितो आसीत् । तदानीं देवैः प्रार्थितः इन्द्रः एकस्मिन्नेव पात्रे वायोः स्वस्य च सोमसप्रग्रहणरूपेण वरेण तुष्टः तामग्वण्टां वाचं मध्ये विच्छिद्य प्रकृतिप्रत्ययादिविभागं सर्वत्राकरोत् । तस्मात् इयं वाक् इदानीमपि पाणिन्यादि-महर्षिभिर्व्याकृता सर्वैः पठ्यते इत्यर्थः । तस्यैतस्य व्याकरणस्य प्रयोजनविशेषो वररुचिना वातिके दर्शितः—‘रक्षोहागमलध्वसंदेहाः प्रयोजनम्’ इति । एतानि रक्षादिप्रयोजनानि प्रयोजनान्तराणि च महाभाष्ये पतञ्जलिना स्पष्टीकृतानि ॥ रक्षार्थं वेदानामध्येयं व्याकरणम् । लोपागमवर्णविकारज्ञो हि सम्यक् वेदान् परिपालयिष्यति वेदार्थं चाध्यवस्यति । ऊहः खल्वपि न सर्वैर्लिङ्गैर्न सर्वाभिर्विभक्तिभि-र्वेदे मन्त्रा निगदिताः । ते चावश्यं यज्ञगतेन यथायथं विपरिणमयितव्याः । तान् नार्थव्याकरणः शक्नोति विपरिणमयितुम् । तस्मादध्येयं व्याकरणम् । आगमः खल्वपि ‘ब्राह्मणेन निष्कारणो धर्मः पङ्क्तो वेदोऽध्येयो ज्ञेयश्च’ इति । प्रधानं च पदस्वङ्गेषु व्याकरणम् । प्रधाने च कृतो यानः फलवान् भवति । लघ्वर्थं चाध्येयं व्याकरणम् । बृहस्पतिरिन्द्राय दिव्यं वर्षसहस्रं प्रतिपदोक्तानां शब्दानां शब्द-पारायणं प्रोवाच नान्तं जगाम । बृहस्पतिश्च वक्ता । इन्द्रश्च अध्येता । दिव्यं वर्षसहस्रमध्ययनकालः । अन्तं च न जगाम । अद्य तु पुनर्यदि परमायुर्भवति स वर्षशतं जीवति । तत्र कुनः प्रतिपद-

पाठेन सकलपदावगमः । कुतस्तरां श्रयोगेन । अपदेहायै चाध्येयं व्याकरणम् । याज्ञिकाः पठन्ति—‘स्थूल-  
पृषतीमाग्निवाहगीमन्वाहीमाञ्जभेत’ इति । तत्र न ज्ञायते किं स्थूलानि पृषन्ति यस्याः सा स्थूल-  
पृषती किंवा स्थूला चामौ पृषती च स्थूलपृषतीति । तां नात्रैवाकुरः स्वरतोऽध्यवस्यति । यदि समा-  
माप्तोदात्तत्वं तदा कर्मधारयः । अथ पूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वं, ततो बहुव्रीहिरिति । इत्यानि च भूयः  
शब्दानुशासनस्य प्रयोजनानि । तेऽसुराः । दुष्टः शब्दः । यद्धीतम् । यस्तु प्रयुङ्क्ते । अविद्वांसः । विभक्ति  
कुर्वन्ति । यो वा इमाम् । चत्वारि । उत खः । सक्तुमिव । सारस्वतीम् । दशम्यां पुत्रस्य । सुदेवो असि  
वरुण इति । तेऽसुराः । तेऽसुरा हेऽलयो हेऽलय इति कुर्वन्तः परावभूवुः । तस्मात् ब्राह्मणेन न स्लेच्छितवै  
नापभाषितवै । स्लेच्छो ह वा एव यद्वराद्भूः । स्लेच्छा मा भूमेत्यध्येयं व्याकरणम् ॥ दुष्टः शब्दः । ‘दुष्टः  
शब्दः स्वरतो वर्णतो वा मिथ्या प्रयुक्तो न तमर्थमाह । सवाग्वज्रो यजमानं हिनन्ति यथेन्द्रशत्रुः स्वर-  
तोऽपराधात्’ इति । दुष्टाच्छब्दान् मा प्रयुक्ष्मदीत्यध्येयं व्याकरणम् ॥ यद्धीतम् । यद्धीतमविज्ञातं निगदे-  
नैव शब्दते । अनग्नादिव शुष्केवो न तज्ज्वलति कर्हिचिन् । अविज्ञातमनर्थकं माधिगीमन्वाहीत्यध्येयं  
व्याकरणम् ॥ यस्तु प्रयुङ्क्ते । ‘यस्तु प्रयुङ्क्ते कुशलो विशेषे शब्दान्यथावज्ज्वहास्काळे । सोऽनन्तमा-  
प्नोति जयं परत्र वाग्योगविदुष्यति चापराधैः’ ॥ कः । वाग्योगविदेव । यो हि शब्दान् जानाति अप-  
शब्दान्पयसौ जानाति । यथैव शब्दज्ञाने धर्म एवमपशब्दज्ञानेऽप्यधर्मः प्राप्नोति । अथवा भूयानधर्मः  
प्राप्नोति । भूयांसो जयशब्दा अन्वीयांसः शब्दाः । एकैकस्य हि शब्दस्य बहवोऽपभ्रंशाः । यथा गौरित्ये-  
तस्य शब्दस्य गावी गोणी गोरोनलिका इत्येवमादयः । अथ योऽवाग्योगविदज्ञानं तस्य शरणम् । विषम  
उपन्यायः । नात्यन्तायाज्ञानं शरणं भवितुमर्हति । यो ह्यज्ञानन्वे ब्राह्मणं हन्यात् सुरां वा पिबेत् सोऽपि  
मन्ये पतितः स्यात् । एवं तर्हि कः । अवाग्योगविदेव । अथ यो वाग्योगविद् ज्ञानं तस्य शरणम् ॥ अवि-  
द्वांसः । ‘अविद्वांसः प्रत्यभिवादे नाम्नो ये न प्लुतिं विदुः । कामं तेषु तु विप्रोप्य स्त्रीष्विवायमहं वदेत्’  
इति । स्त्रीवन्मा भूमेत्यध्येयं व्याकरणम् ॥ विभक्तिं कुर्वन्ति । याज्ञिकाः पठन्ति—‘प्रयाजाः सविभक्तिकाः  
कर्तव्याः’ इति । न चान्तरेण व्याकरणं प्रयाजाः सविभक्तिकाः शक्याः कर्तुम् । तस्मात् अध्येयं  
व्याकरणम् ॥ यो वा इमाम् । यो वा इमां पदशः स्वरशोऽक्षरशो वर्णशो वाचं विदधाति स आर्त्वि-  
जीनो भवति । आर्त्विजीताः स्यान्तेत्यध्येयं व्याकरणम् ॥ चत्वारि । ‘चत्वारि शृङ्गा त्रयो अस्य पादा  
द्वे शीर्षे सप्त हस्तासो अस्य । त्रिधा बद्धो वृषभो रोरवीति महो देवो मर्त्यां आ विवेश’ (क्र. सं.  
४. ५८. ३.) इति । चत्वारि शृङ्गा चत्वारि पदजातानि नामाख्यातोपसर्गनिपाताश्च । त्रयो अस्य  
पादाः । त्रयः काळा भूतभविष्यद्वर्तमानाः । द्वे शीर्षे सुपस्तिष्ठश्च । सप्त हस्तासो अस्य सप्त विभक्तयः ।  
त्रिधा बद्धः त्रिषु स्थानेषु बद्ध उरमि कण्ठे शिरसि च । वृषभो वर्णनात् कामानाम् । रोरवीति । रौतिः  
शब्दकर्मा । महो देवो मर्त्यां आ विवेश । महता देवेन नस्तादाभ्यं यथा स्यादित्यध्येयं व्याकरणम् ॥  
अथवा चत्वारि । ‘चत्वारि वाक्परिमिता पदानि तानि विदुर्ब्राह्मणा ये मनीषिणः । गुहा त्रीणि निहिता  
नेङ्गयन्ति तुरीयं वाचो मनुष्या वदन्ति’ (क्र. सं. १. १६४, ४५) । ये मनीषिणः मनस  
ईषिणो मनीषिणः । गुहायां त्रीणि निहितानि नेङ्गयन्ति । न चेष्टन्ते न निमिषन्ति । तुरीयं वाचो मनुष्या  
वदन्ति । ‘तुरीयं ह वा एतद्वाचो यन्मनुष्येषु वर्तते’ ॥ उत खः । ‘उत खः पश्यन्न ददर्श वाचमुत खः  
शृण्वन्न शृणोत्येनाम् । उतो खस्मै तन्वं वि सस्ते जायेव पत्य उशती सुवासाः’ (क्र. सं. १०. ७१. ४) ॥  
अपि खल्वेकः पश्यन्नपि न पश्यति । अपि खल्वेकः शृण्वन्नपि न शृणोत्येनाम् । अविद्वांसमाहाधर्मम् । खस्मै  
अग्न्यस्मै तन्वं वि सस्ते तनुं विवृणुते । जायेव पत्य उशती सुवासाः । यथा जाया पत्ये कामयमाना  
सुवासाः स्वमारामानं विवृणुते एवं वाक् वाग्विदे स्वमात्मानं विवृणुते । वाङ्मो विवृणुयात् इत्यध्येयं  
व्याकरणम् ॥ सक्तुमिव । ‘सक्तुमिव तितउना पुनन्तो यत्र धीरा मनसा वाचमकृत । अत्रा सखायः

सख्यानि जानते भद्रैषां लक्ष्मीर्निहिताधि वाचि' ( ऋ. सं. १०. ७१. २ ) ॥ सक्तुः सक्तैर्दुर्धावो भवति । कसतेर्वा स्याद्विपरीतस्य विकसितो भवति । तितउ परिपवनं भवति ततवद्वा तुन्नवद्वा । धीरा ध्यानवन्तो मनसा प्रज्ञानेन वाचमकृत वाचमकृषत । अत्रा सखायः सख्यानि जानते । अत्र सग्वायः सख्यानि संजालते सायुज्यानि जानते । क एष दुर्गो मार्गं एकगम्यो वाग्विपयः । के पुनस्ते । पैयाकरणाः । कुत एतत् । भद्रैषां लक्ष्मीर्निहिताधि वाचि । एषां वाचि भद्रा लक्ष्मीर्निहिता भवति । लक्ष्मीर्लक्षणाद्वास-  
नार् परिवृद्धा भवति ॥ सारस्वतीम् । याज्ञिकाः पठन्ति—‘आहिताग्निरपशब्दं प्रयुञ्जानः प्रायश्चित्तीयां सारस्वतीमिष्टिं निर्वपेत्’ इति । प्रायश्चित्तीया मा भूम इत्यध्वेयं व्याकरणम् ॥ दशम्यां पुत्रस्य । ‘दशम्यां पुत्रस्य जातस्य नाम विदध्याद्बोषवदाद्यन्तरन्तस्थमभिनिष्ठानान्तं ब्रक्षरं चतुरक्षरं वा कृतं नाम कुर्याद्य तद्धितम्’ इति । न चान्तरेण व्याकरणं कृतस्तद्धिता वा शय्या विज्ञानुम् । तन्मादध्वेयं व्याकरणम् ॥ सुदेवो असि । ‘सुदेवो असि वरुण यस्य ते सप्त सिन्धवः । अनुक्षरन्ति काकुदं सूर्यं सुपिरामिव’ ( ऋ. सं. ८. ६९. १२ ) ॥ सप्त सिन्धवः सप्त विभक्तयः । काकुजिह्वा । सास्मिन् विद्यते इति काकुदं ताळु । सूर्मिः स्थूला लोहप्रतिमेति ॥ एवं ‘सिद्धे शब्दार्थसंबन्धे’ इत्यादिवातिकोक्तान्यत्रापि प्रयो-  
जनान्यनुसंधेयानि ॥

अथ निरुक्तप्रयोजनमुच्यते । अर्थावबोधे निरपेक्षतया पदजातं यत्रोक्तं तन्निरुक्तम् । ‘गौः स्मा उमा क्षमा क्ष्मा’ इत्याख्य ‘वसवः वाजिनः देवपत्न्यो देवपत्न्यः’ इत्यन्तो यः पदानां समाभ्यायः समाभ्यातस्तस्मिन् ग्रन्थे पदार्थावबोधाय परापेक्षा न विद्यते । एतावन्ति पृथिवीनामानि एतावन्ति हिरण्यनामानि इत्येवं तत्र तत्र विस्मृतमभिहितत्वात् । तदेतन्निरुक्तं त्रिकाण्डम् । तच्चानुक्रमिकाभाष्ये दर्शितम्—

आद्यं नैवण्टुकं काण्डं द्वितीयं नैगमं तथा ।  
तृतीयं दैवतं चेति समाभ्यायस्त्रिधा स्थितः ॥  
गौराद्यपारपर्यन्तमाद्यं नैवण्टुकं मतम् ।  
जहाद्युल्बमृबीसान्तं नैगमं संप्रचक्षते ॥  
अग्न्यादिदेवपत्न्यन्तं देवताकाण्डमुच्यते ।  
अग्न्यादिदेवीर्जुर्जुह्यन्तः क्षितिगतो गणः ॥  
वायवाद्यो भगान्ताः स्युरन्तरिक्षस्थदेवताः ।  
सूर्यादिदेवपत्न्यन्ता बुस्थाना देवता इति ॥  
गवादिदेवपत्न्यन्तं समाभ्यायमधीयते ॥ इति ॥

एकार्थवाचिनां पर्यायशब्दानां संघो यत्र प्रायेणोपदिश्यते तत्र निवण्टुशब्दः प्रसिद्धः । तादृशेषु अमरसिंहवैजयन्तीहल्लायुधादिषु दैश निवण्टव इति व्यवहारात् । एवमत्रापि पर्यायशब्दसंघोपदेशा-  
दाद्यकाण्डस्य नैवण्टुकत्वम् । तस्मिन् काण्डे त्रयोऽध्यायाः । तेषु प्रथमे पृथिव्यादिलोकदिकालादि-  
द्रव्यविषयाणि नामानि । द्वितीये मनुष्यतदवयवादिद्रव्यविषयाणि । तृतीये तदुभयद्रव्यगतननुबहुव-  
हस्ववादिधर्मविषयाणि ॥ निगमशब्दो वेदवाची । यास्केन तत्र तत्र ‘अपि निगमो भवति’ इत्येवं वेद-  
वाक्यानामवतारितत्वात्, तस्मिन्निगमे एव प्रायेण वर्तमानानां शब्दानां चतुर्थाध्यायरूपे तृतीयस्मिन्  
काण्डे उपदिष्टत्वात्तस्य काण्डस्य नैगमत्वम् ॥ पञ्चमाध्यायरूपस्य तृतीयकाण्डस्य दैवतत्वं विस्पष्टम् । पञ्चा-  
ध्यायरूपकाण्डत्रयारम्भके एतस्मिन् ग्रन्थे परनिरपेक्षतया पदार्थस्योक्तत्वात् तस्य ग्रन्थस्य निरुक्तत्वम् ।  
तद्याख्यानं च ‘समाभ्यायः समाभ्यातः’ इत्याख्य ‘तस्यास्तस्यान्ताद्वाव्यमनुभवत्यनुभवति’ इत्यन्तः

१. च-फ-‘त्रिधा मतः; छ-ण-य-‘त्रिधान्वितः । २. च-छ-फ-एकार्थवादिनाम् । ३. त-थ-‘दश’  
नास्ति । ४. ग-ब-च-छ-प-फ-य-दैवत्वम् । ५. ट-निरपे ।



द्वादशभिरध्यायैर्यास्को निर्ममे । तदपि निरुक्तमित्युच्यते । एकैकस्य पदस्य संभावित्वा अवयवार्थोऽस्तत्र निःशेषेणोच्यन्ते इति व्युत्पत्तेः तत्र हि 'अस्वारि पदज्ञानानि नामाख्याते चोपसर्गनिपाताश्च' इति प्रतिज्ञाय 'उच्चावचेष्वर्थेषु निपतन्ति' इति निपातस्वरूपं निरूप्य एवमुदाहृतं—'नेति प्रतिषेधार्थीयो भाषायास्तुभयमन्वध्यायं नन्दं देवमसंसृतेति प्रतिषेधार्थीयः' इति; 'दुर्भदातो न सुरायासिष्युपमार्थीयः' (निरु. १. १; ४) इति च । तत्र लोके केवलप्रतिषेधार्थीयस्यापि नकारस्य वेदे प्रतिषेधोपसालक्षणोभयार्थो-दाहरणमस्मिन् ग्रन्थेऽवगम्यते । एवं ग्रन्थकारेणोक्ताः तत्तदनिर्वचनविशेषाः तत्तन्मन्त्रव्याख्यानावसरे एवास्माभिरुदाहरिष्यन्ते । न च निर्वचनार्थं निर्मूलत्वं दाहनीयम् । एतद्व्युत्पत्त्यर्थमेव ब्राह्मणेपु पद-निर्वचनानां केयांचित्तुक्तत्वात् । 'तदाहुतीनामाहुतिस्त्वम्' इति । 'तमिदन्दं सन्तमिन्द्र इत्याचक्षते' ( ऐ. आ. २. ४. ३ ) इति । 'यदप्रथयत्तत्प्रथिव्यं पृथिविस्त्वम्' ( तै. ब्रा. १. १. ३. ६-७ ) इति च । ग्रन्थकारोऽपि तत्र तत्र सूत्रोक्तनिर्वचनमूलभूतब्राह्मणान्युदाहरिष्यति । केयांचिशिर्वचनानां व्याकरणबलेन सिद्धावपि न सर्वेषां स्थितिरस्ति । अत एव ग्रन्थकार आह—'तद्वद्विद्यास्थानं व्याकरणस्य कास्म्यं स्वार्थमाधकं च' ( निरु. १. १५ ) इति । तस्मान् वेदार्थावबोधायोपयुक्तं निरुक्तम् ॥

तथा छन्दोऽग्रन्थोऽप्युच्यते । छन्दोविशेषाणां तत्र तत्र विहितत्वात् । तस्मात् सप्त चतुरत्तराणि छन्दांसि प्रातरनुवाकेऽनूच्यन्ते' इति ह्याम्नातम् । गायत्र्युष्णिगनुष्टुप्बृहतीपङ्क्तित्रिष्टुप्जगतीत्येतानि सप्त छन्दांसि । चतुर्विंशत्प्रश्नरा गायत्री । ततोऽपि चतुर्भिरक्षरैरधिकाष्टाविंशत्यक्षरोष्णिक् । एवमुत्तरोत्तराधिका अनुष्टुपाद्योऽवगन्तव्याः । तथान्यत्रापि श्रूयते—'गायत्रीभिर्प्राणस्योदध्यात् । त्रिष्टुप्भी राजन्यस्य जगती-भिर्वैश्यस्य' ( तै. ब्रा. १. १. ९. ६-७ ) इति । तत्र सगणयगणादिसाध्यो गायत्र्यादिविवेकश्छन्दोऽग्रन्थ-मन्तरेण न भविष्यति । किंच 'यं ह वा अविदिताप्येवच्छन्दोऽदेवतब्राह्मणेन मन्त्रेण याजयति वाच्यापयति वा स्थापुं वच्छति गतं वा पयति प्र वा मीयते पाश्यान् भवति । तस्मादेतानि मन्त्रे मन्त्रे विद्यात्' ( आप. ब्रा. १. १ ) इति श्रूयते । तस्मान् तद्वेदनाय छन्दोऽग्रन्थ उपयुज्यते ॥

ज्योतिषस्य प्रयोजनं तस्मिन्नेव ग्रन्थेऽभिहितं—'यज्ञकालार्थसिद्धये' ( वेदाङ्गज्यो. ३ ) इति । कालविशेषविधयश्च श्रूयन्ते । 'संवत्सरमेतद्वत् चरेत्' ( तै. आ. १. ३२. १ ), 'संवत्सरमुख्यं भृवा' ( तै. सं. ५. ६. ५. १ ) इत्येवमादयः संवत्सरविधयः । 'वसन्ते ब्राह्मणोऽग्निमादधीत । ग्रीष्मे राजन्य आदधीत । शरदि वैश्य आदधीत' ( तै. ब्रा. १. १. २. ६-७ ) इत्याद्या क्रतुविधयः । 'मासि मामि पृष्ठान्युपयन्ति । मानि मास्यन्तिप्राह्मा गृह्यन्ते' इत्याद्या मासविधयः । 'यं कामयेत वसीया-नस्यादिति तं पूर्वपक्षे याजयेत्' इत्याद्याः पक्षविधयः । 'एकाष्टकायां दीक्षेरन्', 'फलगुनीपूर्णमासे दीक्षेरन्' ( तै. सं. ७. ४. ८. १ ) इत्याद्यास्तथिविधयः । 'प्रातर्जुहोति सायं जुहोति' इत्याद्याः प्रातःकालादिविधयः । 'कृत्तिकास्वग्निमादधीत' ( तै. ब्रा. १. १. २. १ ) इत्याद्या नक्षत्रविधयः । अतः कालविशेषानवगमयितुं ज्योतिषमुपयुज्यते ॥

एतेषां च वेदार्थोपकारिणां षण्णां ग्रन्थानां वेदाङ्गत्वं शिक्षायामेवमुदीरितम्—

छन्दः पादौ तु वेदस्य हस्तौ कल्पोऽथ पठ्यते ।

ज्योतिषामयनं चक्षुर्निरुक्तं श्रोत्रमुच्यते ॥

शिक्षा घ्राणं तु वेदस्य सुग्वं व्याकरणं स्मृतम् ।

तस्मात्साङ्गमधीत्यैव ब्रह्मलोके महीयते ( पा. शि. ४१-४२ ) इति ॥

षडङ्गवत् पुराणादीनामपि वेदार्थज्ञानोपयोगो याज्ञवल्क्येन स्मर्यते—'पुराणन्यायमीमांसाधर्म-शास्त्राङ्गमिश्रिताः । वेदाः स्थानानि विद्यानां धर्मस्य च चतुर्दश' ( याज्ञ. १. ३ ) इति ॥

इतिहासपुराणाभ्यां वेदं समुपबृंहयेत् ।

बिभेत्यल्पश्रुताद्देवो मामयं प्रहरेदिति ॥

इत्थन्यत्रापि स्मर्यते । ऐतरेयतैत्तिरीयकाठकादिशाखासूक्तानि हरिश्चन्द्रनाचिकेताद्युपाख्यानानि धर्म-  
ब्रह्मावगोत्रोपयुक्तानि तेषु तेष्वितिहासग्रन्थेषु स्पष्टीकृतानि । उपनिषदुक्ताः सृष्टिस्थितिलयादयो  
ब्राह्मपाञ्चवैष्णवादिपुराणेषु स्पष्टीकृताः ।

सर्गश्च प्रतिसर्गश्च वंशो मन्वन्तराणि च ।

वंशानुचरितं चेति पुराणं पञ्चलक्षणम् ॥

इति सृष्ट्यादेः पुराणप्रतिपाद्यत्वावगमात् । न्यायशास्त्रे प्रमाणप्रमेयसंशयप्रयोजनदृष्टान्तादीनां षोडशपदार्थानां  
निरूपणात् तदनुसारेणैवं वाक्यमस्मिन्नर्थं प्रमाणं भवति, नेतरदिति निर्णयः कर्तुं शक्यते । पूर्वोत्तर-  
मीमांसयोर्वेदार्थोपयोगोऽतिस्पष्ट एव । मन्वन्त्रिविष्णुहारीतादिप्रोक्तासु स्मृतिषु वेदोक्तसंख्यापन्दना-  
दिविधयः प्रपञ्चिताः । ‘तदु ह वा एते ब्रह्मवादिनः पूर्वाभिमुखाः संख्यायां गायत्रियाभिमन्त्रिता आप  
ऊर्ध्वं विक्षिपन्ति (तै. आ. २. २) इत्यादिकः संख्यावन्दनविधिः । ‘पञ्च वा एते महायज्ञाः  
सतति प्रतायन्ते’ (तै. आ. २. १०) इत्यादिको महायज्ञविधिः । एवं विध्यन्तराणि द्रष्टव्यानि ।  
उक्तप्रकारेण पुराणादीनां वेदार्थज्ञानोपयोगात् विद्यास्थानत्वं युक्तम् । एतैः पुराणादिभिः चतुर्दशभि-  
र्विद्यास्थानैरुपबृंहिताया विद्याया ग्रहणेऽधिकारिविशेषः शाखान्तरगतैश्चतुर्भिर्मन्त्रैरुपदर्शितः । तांश्च  
मन्त्रान् यास्क उदाजहार (निरु. २. ४) ॥ तत्रायं प्रथमो मन्त्रः—

विद्या ह वै ब्राह्मणमाजगाम गोपाय मा शेवधिष्टहमस्मि ।

असूयकायानुजवेऽयताय न मा ब्रूया वीर्यवती तथा स्याम् ॥ इति ॥

विद्याभिमानिनी देवता ब्राह्मणमुपदेष्टारमाचार्यमाजगाम । आगत्य चैवं प्रार्थयामास । हे ब्राह्मण  
मामनधिकारिणेऽनुपदिश्य पालय । तवाहं निधिवत् पुरुषार्थहेतुरस्मि । तादृश्यां मयि तदुपदेष्टरि स्वयि  
च योऽसूयां करोति । यश्चाज्वेन विद्यां नाभ्यस्यति । योऽपि स्नानाचमनाद्याचारनियतो न भवति ।  
तादृशेभ्यः शिष्याभासेभ्यो मां न ब्रूयाः । तथा सति त्वद्बृद्धये स्थित्वा फलप्रदा भवेयम् ॥ अथ  
द्वितीयो मन्त्रः—

य आतृणस्यवितथेन कर्णावदुःखं कुर्वन्नमृतं संप्रयच्छन् ।

तं मन्येत पितरं मातरं च तस्मै न द्रुह्येत्कतमञ्चनाह ॥ इति ॥

पूर्वस्मिन् मन्त्रे आचार्यस्य नियममभिधाय अस्मिन् मन्त्रे शिष्यस्य नियमोऽभिधीयते ।  
वितथमनृतमपुरुषार्थभूतं लौकिकं वाक्यम् । तद्विपरीतं सत्यं वेदवाक्यमवितथम् । तादृशेन वाक्येन य  
आचार्यः शिष्यस्य कर्णौ आतृणत्ति सर्वतस्तर्दनं पूरणं करोति । उपसर्गवशादौचित्याच्च तृणसिधानोरर्थान्तरे  
वृत्तिः । सर्वदा वेदं यः श्रावयति इत्यर्थः । किं कुर्वन् । अदुःखं कुर्वन् । मन्दप्रज्ञस्य माणवकस्य आदौ  
अर्धवेमृतं वा ग्रहीतुमशक्तस्य यथा दुःखं न भवति, तथा पादं पादैकदेशं वा ग्राहयन् । किञ्च अमृतं  
संप्रयच्छन् । अमूर्तत्वस्य देवजन्मनो मोक्षस्य वा प्रापकत्वादमृतं वेदार्थः । तस्य प्रदानं कुर्वन् । न  
तादृशमाचार्यं सच्छिष्यो मुख्यमातापितरूपं मन्येत । पूर्वसिद्धौ तु मातापितरौ अधमस्य मनुष्यस्य शरीरस्य  
प्रदानादमुल्लेखौ । तस्मै मुख्यमातापितरूपायाचार्यायैकमपि द्रोहं न कुर्यान् ॥ अथ तृतीयो मन्त्रः—

१. ग-छ-ण-य-°त्वावगमनात् । २. ट-वेदवाक्य° । ३. ट-°गो विस्पष्ट एव । ४. च-छ-य-फ-  
एवम् । ५. ट-आदावेव । ६. छ-अमृतस्य । ७. ट-ठ-त-य-मनुष्यशरी° ।



अध्यापिता ये गुरुं नाद्रियन्ते विप्रा वाचा मनसा कर्मणा वा ।

यथैव ते न गुरोर्भोजनीयास्तथैव तान्न भुनक्ति श्रुतं तत् ॥ इति ॥

ये तु अधमा विप्रा गुरुणाध्यापिताः सन्तो विनयोक्त्या तदीयहितचिन्तनेन शुश्रूषया वा गुरुं नाद्रियन्ते । आदररहितास्ते शिष्याभासा गुरोर्न भोजनीयाः, अनुभवयोग्या न भवन्ति । न हि तेषु गुरुः कृपां करोति । यथैव गुरुणा ते न पालनीयास्तथैव तान् अधमान् शिष्यान् तच्छ्रुतं गुरुपदिष्टं वेद-वाक्यं न पालयति, फलप्रदं न भवतीत्यर्थः ॥ अथ चतुर्थो मन्त्रः—

यमेव विद्याः शुचिमप्रमत्तं मेधाविनं ब्रह्मचर्योपपन्नम् ।

यस्ते न द्रुह्येकतमचनाह तस्मै मा ब्रूया निधिपाय ब्रह्मन् ॥ इति ॥

हे आचार्य यमेव मुख्यशिष्यं शुचित्वादिगुणोपेतं जानीयाः । किंच यो मुख्यशिष्यस्तुभ्यं कदाचिदपि न द्रुह्येत् । तस्मै तु मुख्यशिष्याय त्वदीयनिधिपालकाय ब्रह्मन् वेदरूपां मां विद्यां ब्रूयाः । इत्थं विद्यादेव-तया प्रार्थितत्वादाचार्येण मुख्यशिष्याय वेदविद्योपदेष्टव्या ॥

तदर्थमृग्वेदोऽस्माभिः पठङ्गानुसारेण व्याख्यायते । मन्त्रब्राह्मणामके वेदे ब्राह्मणस्य मन्त्र-व्याख्यानोपयोगित्वादादौ ब्राह्मणमारण्यकाण्डसहितं व्याख्यातम् । अथ तत्र तत्र ब्राह्मणोदाहरणेन मन्त्रा-त्मकः संहिताग्रन्थो व्याख्यातव्यः ॥

स च ‘अग्निमीळे’ इत्यारभ्य ‘यथा वः सुसहासति’ इत्यन्तोऽष्टकाण्डैर्दशमण्डलैश्चतुः-षष्ठ्यध्यायैः पञ्चाशत्तिथ्यनुवाकैः ईपदधिकसहस्रसूक्तैः ईपदधिकद्विसहस्रवर्गैः ईपदधिकाभिर्दशसहस्रसंख्या-भिर्ऋग्भिश्चोपेतः । तस्य च ग्रन्थस्य कृत्स्नस्याप्याम्नातक्रमेणैव सामान्यविनियोगो ब्रह्मयज्ञजपादौ पूर्वमेवाभिहितः । विशेषविनियोगस्तु तत्तत्कृतौ सूत्रकारेण प्रदर्शितः । स च त्रिविधः सूक्तविनियोगस्तु-चादिविनियोग एकैकस्या ऋचो विनियोगश्चेति ॥

तत्र ‘अग्निमीळे’ इति सूक्तं प्रातरनुवाके आग्नेये क्रतौ विनियुक्तम् । स विनियोग आश्वलायनेन चतुर्थाध्यायस्य त्रयोदशे खण्डे सूत्रितः—‘अवा नो अन्न इति षळग्निमीळेऽग्निं दूतम्’ इति । तत्र हीनपादग्रहणात् सूक्तनिश्चयः । ‘सूक्तं सूक्तादौ हीने पादे’ (आश्व. श्रौ. १. १) इति परिभाषितत्वात् तस्मिन्सूक्ते प्रथमाया ऋचो द्वितीयस्यां पवमानेष्टौ स्विष्टकृतो याज्यात्वेन विनियोगः । स च द्वितीया-ध्यायस्य प्रथमखण्डे सूत्रितः—‘साह्वान्विश्वा अभियुजोऽग्निमीळे पुरोहितमिति संयाज्ये’ इति । तत्र कृत्स्नपादग्रहणात् ऋगित्यवगम्यते । ‘ऋचं पादग्रहणे’ (आश्व. श्रौ. १. १) इति परिभाषितत्वात् । तथा ‘संयाज्ये इत्युक्ते सौविष्टकृती प्रतीयात्’ (आश्व. श्रौ. २. १) इति परिभाषितत्वात् स्विष्टकृत्संबन्धनिश्चयः । तत्रापि द्वितीयमन्त्रवेदनोदाहृतत्वात् याज्यात्वम् । यद्यपि साह्वानित्यनया पुरोनुवाक्ययैव देवताया अनुस्मरणरूपसंस्कारः सिद्धस्तथापि याज्यानुवाक्ययोः समुच्चयो द्वादशेऽध्याये चतुर्थपादे मीमांसितः—

पुरोनुवाक्यया याज्या विकल्प्या वा समुच्चिता ।

विकल्प्यान्यतरेणैव देवतायाः प्रकाशनात् ॥

पुरोनुवाक्यासमाख्यानाद्वचनाच्च समुच्चयः । देवताप्रकाशनकार्यस्यैकत्वात् । युग्मयोर्यथा विकल्प-स्तथैवैकयुग्मगतयोरिति चेत्, मैवम् । पुरोनुवाक्येति समाख्याया उत्तरकालीनयाज्यामन्तरेणानुपपत्तेः । किंच ‘पुरोनुवाक्यामनूच्य याज्यया जुहोति’ इति प्रत्यक्षवचनेन देवतोपलक्षणहविष्यदानकार्ये भेदोक्ति-पुरःसरं साहित्यं विधीयते । तस्मात् समुच्चय इति ॥

एतच्चाग्निमित्यादिसूक्तं नवचर्म 'अग्निं नव मधुच्छन्दा वैश्वामित्रः' इत्यनुक्रमणिकायामुक्तत्वात् । विश्वामित्रपुत्रो मधुच्छन्दोनासकस्तस्य सूक्तस्य इष्टृवात् तदीय ऋषिः । 'ऋष गतौ' इति धातुः । 'सर्व-धातुभ्य इन्' ( उ. सू. ४. ५५७ ) 'इगुपधात्किर्' ( उ. सू. ४. ५५९ ) । वेदप्राप्त्यर्थं तपोऽनु-तिष्ठतः पुरुषान् स्वयंभूर्वेदपुरुषः प्राप्नोत् । तथा च श्रूयते—'अजान्ह वै पृथ्वींस्तपस्यमानान्ब्रह्म स्वयंभव-भ्यानर्षत्तद्वयसोऽभवन्' ( तै. आ. २. ९ ) इति । तथातीन्द्रियस्य वेदस्य परमेश्वरानुग्रहेण प्रथमतो दर्शनात् ऋषित्वमित्यभिप्रेत्य स्मर्यते—

युगान्तेऽन्तर्हितान् वेदान् सेतिहासान् महर्षयः ।

लेभिरे तपसा पूर्वमनुज्ञातः स्वयंभुवा ॥

इति ॥ ऋष्यादिज्ञानाभावे प्रत्यवायः स्मर्यते—

अविदिस्वा ऋषिं छन्दो दैवतं योगमेव च ।

योऽध्यापयेज्जपेद्वापि पापीयाज्जायते तु सः ॥

ऋषिच्छन्दोदैवतानि ब्राह्मणार्थं स्वराद्यपि ।

अविदिस्वा ग्रन्थुज्ज्ञानो मन्त्रकण्ठक उच्यते ॥

इति ॥ वेदनविधिश्च स्मर्यते—

स्वैरो वर्णोऽक्षरं मात्रा विनियोगोऽर्थ एव च ।

मन्त्रं जिज्ञासमानेन वेदितव्यं पदे पदे ॥

इति ॥ अग्निमित्यादिसूक्तस्य छन्दोऽनुक्रमणिकायां यद्यप्यत्र नोक्तं तथापि परिभाषायामेवमुक्तम् । 'आदौ गायत्रं प्राग्विरण्यस्तूपात्' ( अनु. १२. १४ ) इति । हिरण्यस्तूपै ऋषियेषां मन्त्राणां यक्ष्यते ततः प्राचीनेषु मन्त्रेषु सामान्येन गायत्रं छन्द इत्यर्थः । पुरुषस्य पापसंबन्धं वारयितुमाच्छादकत्वाच्छन्द इत्युच्यते । तच्चारण्यकाण्डे समारम्भायते—'छादयन्ति ह वा एनं छन्दांसि पापाकर्मणः' ( तै. आ. २. ५ ) इति । अथवा जीयमानाग्निस्तपोऽस्याच्छादकत्वाच्छन्दः । तच्च तैत्तिरीया आमनन्ति—'प्रजापतिरग्निमचिनुत च क्षुरश्विर्भूत्वाऽतिष्ठतं देवा बिभ्यतो नोपायन्ते छन्दोभिरात्मानं छादयित्वोपायन्तच्छन्दांस्तच्छन्दांस्तद्वत्' ( तै. सं. ५. ६. १ ) इति । यद्वा अपमृत्युं वारयितुमाच्छादयतीति छन्दः । तदपि छान्दोग्योपनिषदा-भ्यातं—'देवा वै मृत्योर्विभ्यस्तत्त्वर्थी विद्यां प्राविशन्ते छन्दोभिरात्मानमच्छादयन्त्यदेभिरच्छादयन्तच्छन्दांस्तद्वत्' ( छां. उ. १. ४. २ ) इति । तथा द्योतनार्थदीव्यतिधातुनिमित्तो देवशब्द इत्येतदाम्नायते—'दिवा वै नोऽभूदिति तद्देवानां देवत्वम्' इति । अतो दीव्यतीति देवः । मन्त्रेण द्योतते इत्यर्थः । अस्मिन् सूक्ते स्तूयमानत्वादग्निदेवः । तथा चानुक्रमणिकायामुक्तं—'मण्डलादिष्वभिप्रेत्यमैन्द्रात्' ( अनु. १२. १२ ) इति । तस्य सूक्तस्य प्रथमामृचं भगवान् वेदपुरुष आह—

१. ग-घ-च-छ-ण-त-थ-फ-य—'सर्वधातुभ्य इन्', 'इगुपधात्किर्' इत्येतच्चास्ति । २. च-छ-ण-थ-फ-य—'मनुज्ञातान्' । ३. ग-घ-च-छ-ण-फ-य—स्वरवर्णाक्षरम् ४. ग-च-छ-ण-फ-वा । ५. च-छ-ण-थ-फ—प्राग्विरण्यस्तूपात् । ६. ग-च-फ—हिरण्यस्तूपाख्यः; थ—हिरण्यस्तूपानाम् । ७. च-छ-थ-फ—'इति' नास्ति । ८. त-अग्निं नव मधुच्छन्दा वैश्वामित्र इत्यस्मिन् ।

ॐ अग्निमीळे पुरोहितं यज्ञस्य देवमृत्विजम् । होतारं रत्नधातमम् ॥ १ ॥

ॐ अग्निम् । ईळे । पुरःऽहितम् । यज्ञस्य । देवम् । ऋत्विजम् । होतारम् । रत्नऽधातमम् ॥ १ ॥

अग्निनामकं देवम् ईळे स्तौमि । 'ईड स्तुतौ' इति धातुः । डकारस्य लकारो बहुचाध्येतृसंप्रदायप्राप्तः । तथा च पठ्यते—' अज्मध्यस्थडकारस्य लकारं बहुचा जगुः । अज्मध्यस्थडकारस्य ल्हकारं वै यथाक्रमम् ' इति ॥ मन्त्रस्य होत्रा प्रयोज्यत्वाद्दहं होता स्तौमीति लभ्यते । कीदृशमग्निम् । यज्ञस्य पुरोहितम् । यथा राज्ञः पुरोहितस्तदभीष्टं संपादयति, तथाग्निरपि यज्ञस्यापेक्षितं होमं संपादयति । यद्वा । यज्ञस्य संबन्धिनि पूर्वभागे आचमनीयरूपेणावस्थितम् । पुनः कीदृशम् । देवं दानादिगुणयुक्तम् । पुनः कीदृशम् । होतारम् ऋत्विजम् । देवानां यज्ञेषु होतृनामक ऋत्विगग्निरेव । तथा च श्रूयते—' अग्निवै देवानां होता ' ( ऐ. ब्रा. ३. १४ ) इति । पुनरपि कीदृशम् । रत्नधातमं यागफलरूपाणां रत्नानामतिशयेन धारयितारं पोषयितारं वा । अत्राग्निशब्दस्य यास्को बहुधा निर्वचनं दर्शयति—' अथातोऽनुक्रमिष्यामोऽग्निः पृथिवीस्थानस्तं प्रथमं व्याख्यास्यामोऽग्निः कस्मादग्रणीर्भवत्यग्रं यज्ञेषु प्रणीयतेऽङ्गं नयति संनममानोऽक्रोपनो भवतीति स्थूलाष्टीविर्न क्रोपयति न स्नेहयति त्रिभ्य आख्यातेभ्यो जायत इति शाकपूणिरीनादक्ताद्गृध्राद्वा नीतात्स स्वस्वेतेरकारमादत्ते गकारमनक्तेर्वा दहतेर्वा नीः परस्तस्यैषा भवत्यग्निमीळे ' ( निरु. ७. १४ ) इति । अस्यायमर्थः । सामान्येन सर्वदेवतानां लक्षणस्याभिहितत्वादनन्तरं यतः प्रतिपदं विशेषेण वक्तव्यत्वमाकाङ्क्षितम् अतोऽनुक्रमेण वक्ष्यामः । तत्र पृथिवीलोके स्थितोऽग्निः प्रथमं व्याख्यास्यते । कस्मात् प्रवृत्तिनिमित्तादग्निशब्देन देवताभिधीयत इति प्रश्नस्य ' अग्रणीः ' इत्यादिकमुत्तरम् । देवसेनामग्रे स्वयं नयतीत्यग्रणीः । एतदेकमग्निशब्दस्य प्रवृत्तिनिमित्तम् । तथा च ब्राह्मणान्तरम्—' अग्निदेवानां सेनानीः ' इति । एतदेवाग्निमित्य बहुचा मन्त्रब्राह्मणे आमनन्ति—' अग्निमुखं प्रथमो देवतानाम् ' ( ऐ. ब्रा. १. ४ ) इति मन्त्रः । ' अग्निवै देवानामवमः ' ( ऐ. ब्रा. १. १ ) इति ब्राह्मणम् । तथा तैत्तिरीयाश्रामनन्ति—' अग्निरग्रे प्रथमो देवतानाम् ' ( तै. ब्रा. २. ४. ३. ३ ) इति । ' अग्निरवमो देवतानाम् ' इति च । वाजसनेयिनस्वैवमामनन्ति—' स वा एषोऽग्रे देवतानामजायत तस्मादग्निनाम ' इति । यज्ञेषु अग्निहोत्रेष्टिपशुसोमरूपेषु अग्रं पूर्वदिग्ब्रह्महवनीयदेशं प्रति गार्हपत्यात् प्रणीयते इति द्वितीयं प्रवृत्तिनिमित्तम् । संनममानः सम्यक् स्वयमेव प्रह्वीभवन् अङ्गं स्वकीयं शरीरं नयति काष्ठदाहे हविष्पाके च प्रेरयतीति तृतीयं प्रवृत्तिनिमित्तम् । स्थूलाष्टीवनामकस्य महर्षेः पुत्रो निरुक्तकारः कश्चित् ' अक्रोपनः ' इति अग्निशब्दं निर्वक्ति । तत्र न क्रोपयतीत्युक्ते न स्नेहयति, किंतु काष्ठादिकं रुक्षयतीत्युक्तं भवति । शाकपूणिनामको निरुक्तकारो धातुत्रयादग्निशब्दनिष्पत्तिं मन्यते । इतः ' इण् गतौ ' इति धातुः । अक्तः ' अब्जूव्यक्तिम्रक्षणकान्तिगतियु ' इति धातुः । दग्धः ' दह भस्मीकरणे ' इति धातुः । नीतः ' णीजू प्रापणे ' इति धातुः । अग्निशब्दो हि अकारणंकारनिशब्दानपेक्षमाणः एतिधातोरूपज्ञान् अयनशब्दात् अकारमादत्ते । अनक्तिधातुगतस्य ककारस्य गकारादेशं कृत्वा तमादत्ते । यद्वा । दहति-धातुजन्यात् दग्धशब्दात् गकारमादत्ते । नीः इति नयति धातुः । स च ह्रस्वो भूत्वा परो भवति । ततो

\* ठ—' अथवा यज्ञस्य देवमिति संबन्धः । यज्ञस्य प्रकाशकमित्यर्थः । पुरोहितमिति पृथक्सिद्धेशणम् ' इत्याधिकं ' अर्वास्थितम् ' इत्यस्थानन्तरम् । + ठ—' अग्निवै देवानां ..... धारयितारं पोषयितारं वा ' इत्यस्य स्थाने—' अग्निवै देवानां होतासीत् इति । अथवा ऋत्विजं ऋत्विग्वत् यज्ञनिर्वाहकम् । होतारं देवानामाह्वतारम् । तथा रत्नधातमं यागफलरूपाणां रत्नानां रमणीयानां धनानां वा अतिशयेन दातारं धारयितारं वा ' इत्यधिकम् । १. ग-घ-ट-ठ-य-ततोऽनुक्रमेण । २. ट-ठ-पृथ्वीलोकावस्थितोऽग्निः ।

त्रयं मिलित्वा अग्निशब्दो भवति । यज्ञभूमिं गत्वा स्वकीयमङ्गं नयति काष्ठदाहं हविष्पाके च प्रेर-  
ति समुदायार्थः । तस्य अग्निशब्दार्थस्य देवताविशेषस्य प्राधान्येन स्तुतिप्रदर्शनार्थेपा 'अग्निमीळे'  
'ऋक् भवतीति । तामेतां ऋचं यास्क एवं व्याख्यातवाङ्—'अग्निमीळेऽग्निं याचामीळिरभ्येषणा-  
' पूजाकर्मा वा पुरोहितो व्याख्यातो यज्ञस्य देवो दानाद्वा दीपनाद्वा द्योतनाद्वा ह्युत्थानो भवतीति वा  
देवः सा देवता होतारं ह्यातारं जुहोतेहोतैत्यौर्णवाभो रत्नधातमं रमणीयानां धनानां दानुत्तमम्'  
(रु. ७. १५) इति । अस्यायमर्थः—ईडतिधातोः स्तुत्यर्थत्वं प्रसिद्धम् । धातूनामनेकार्थत्वमिति न्यायमा-  
य याज्ञाभ्येषणापूजाः अप्यत्रोचितत्वात् तदर्थतया व्याख्याताः । पुरोहितशब्दो द्वितीयेऽध्याये  
देवापिः शंतनवे पुरोहितः' इत्येतां ऋक्मुदाहृत्य 'पुर एनं दधति' ( निरु. २. १२ ) इति  
ख्यातः । तैत्तिरीयाश्च पौरोहित्ये स्पर्धमानस्य पञ्चनुष्ठानं विधाय तत्फलत्वेन 'पुर एनं दधते' ( तै.  
२. १. २. ९ ) इत्यामनन्ति । देवशब्दो दानदीपनद्योतनानामन्यतममर्थमावेष्टः । यज्ञस्य दाता  
यिता द्योतयितायमग्निरित्युक्तं भवति । दीपनद्योतनयोरेकार्थत्वेऽप्यस्ति धातुभेदः । यद्यप्यग्निः  
रवीस्थानस्तथापि देवान् प्रति हविर्वहनात् ह्युत्थानो भवति । देवशब्ददेवताशब्दयोः पर्यायत्वा-  
त्प्रतिपाद्या काचिदग्निव्यतिरिक्ता देवता नान्वेषणीया । होतृशब्दस्य ह्ययतिधातोरुत्पत्त्येन देवानामा-  
गारमिति । और्णवाभनामकस्तु मुनिः जुहोतिधातोरुत्पत्त्यो होतृशब्द इति मन्यते । अग्रेष्व होतृत्वं होमा-  
करणत्वेन द्रष्टव्यम् । रत्नशब्दो द्वितीयाध्याये 'मघम्' इत्यादिष्वष्टाविंशतौ धननामसु ( नि. २. १०. ७. )  
तः । रमणीयत्वात् रत्नत्वम् । दधातिधातुरत्र दानार्थवाचीति । तदिदं निरुक्तकारस्य यास्कस्य मन्त्र-  
ख्यानम् ॥ अथ व्याकरणप्रक्रियोच्यते । अग्निधातोर्गत्यर्थात् 'अङ्गेनलोपश्च' ( उ. सू. ४. ४९० )  
' औणादिकसूत्रेण निप्रत्ययः । इदित्वानुमास्य प्राप्तस्य नकारस्य ( पा. सू. ७. १. ५८ ) लोपश्च  
ति । अङ्गति स्वर्गे गच्छति हविर्नैतुमित्यग्निः । तत्र 'धातोः' ( पा. सू. ६. १. १६२ ) इति  
गर उदात्तः । 'आद्युदात्तश्च' ( पा. सू. ३. १. ३ ) इति प्रत्ययगत इकारोऽप्युदात्तः । 'अनुदात्तं  
मेकवर्जम्' ( पा. सू. ६. १. १५८ ) इति द्वयोरन्यतरमुदात्तमवशेषेन्यतरस्यानुदात्तत्वं प्राप्तम् ।  
धातुस्वरे प्रथमतोऽवस्थिते सति पश्चादुपदिश्यमानः प्रत्ययस्वरोऽवशिष्यते । 'सति शिष्टस्वरो  
यान्' ( पा. सू. ६. १. १५८. ९ ) इति हि न्यायः । ततोऽन्तोदात्तमग्निप्रातिपदिकम् । 'अनुदात्तौ  
यतौ' ( पा. सू. ३. १. ४ ) इति अम् इत्येतत् द्वितीयैकवचनमनुदात्तम् । तस्य 'अभि पूर्वः'  
( पा. सू. ६. १. १०७ ) इति यत् पूर्वरूपं तदुदात्तम् 'एकादेश उदात्तेनोदात्तः' ( पा. सू. ८. २.  
) इति सूत्रितत्वात् । अग्निशब्दो धातुजन्मेति मते सेयं प्रक्रिया सर्वापि द्रष्टव्या । मतद्वयं यास्कै-  
रुचितं—'नामान्याख्यातजानीति शाकटायनो नैरुक्तसमयश्च न सर्वाणीति गार्ग्यो व्याकरणानां चैके'  
( निरु. १. १२ ) इति । गार्ग्यस्य मतेऽग्निशब्दस्याखण्डप्रातिपदिकत्वात् 'फिपोऽन्त उदात्तः' ( फि.  
१ ) इत्यन्तोदात्तत्वम् । पूर्वोक्तेष्वग्रणीरित्यादिनिर्वचनेषु प्रकृतिप्रत्ययाद्यशेषप्रक्रिया यथोचितं  
नीया । एतदेवाभिप्रेत्य यास्क आह—'अथ निर्वचनं तद्येषु पदेषु स्वरसंस्कारौ समर्थौ प्रादेशिकेन  
नान्वितौ स्यातां तथा तानि निर्व्याद्याथानन्वितेऽर्थेऽप्रादेशिके विकारेऽर्थनिरस्य परीक्षेत केनचिद्वृत्ति-  
गान्येनाविद्यमाने सामान्येऽप्यक्षरवर्णसामान्यान्निर्व्याद्यात्तत्वेन न निर्व्यायात्' ( निरु. २. १ ) इति ।  
तामर्थः—तैत्तिर्य निर्वचनीयपदसूक्ष्ममध्ये येष्वन्यादिपदेषु पूर्वोक्तरीत्या स्वरसंस्कारौ समर्थौ व्याक-  
सेद्भौ स्याताम् । स्वर उदात्तादिः । संस्कारो निप्रत्ययादिः । किंच तौ स्वरसंस्कारौ प्रादेशिकेन गुणेना-  
तौ स्याताम् । शब्दस्यैकदेशः पूर्वोक्तोऽग्निधातुः प्रदेशः । तत्र भवो गुणो गतिरूपोऽर्थः । तेनान्वितौ ।  
अन्यादिपदानि तथा व्याकरणानुसारेण निर्व्यायात् । तच्च निर्वचनमस्माभिः प्रदर्शितम् । अथ पूर्वोक्त-

१. ग-य-हविर्वहन् । २. त-उणादिसूत्रेण । ३. उ-तयोरन्यतरमुदात्तमवशिष्टतरदनुदात्तम् । ४. धातुजन्य इति । ५. ग-घ-ङ-ण-य-पञ्चग्रणीत्यादिनि । ६. च-छ-ट-त-थ-फ-तत्र ।

वैलक्षण्येन कश्चिन् स्वेन विवक्षितोऽर्थो नान्वितः तस्मिन् शब्देऽनुगतो न भवेत् । तस्यैव व्याख्यानम्  
 'अप्रादेशिके विकारे' इति । अग्रनयनादिरूपः क्रियाविशेषो विकारः । स च प्रदेशेनाग्निशब्दैकदेशेनात्र  
 नाभिधीयते इत्यप्रादेशिकः । एवं मतिः यः पुमानर्थगित्यः स्वविचक्षितेऽर्थे निधत्ते निर्वन्धवान् । ब्राह्मणा-  
 नुसारेण वा देवनान्तरविशेषणत्वेन योजयितुं वा स निर्वन्धः । तदानीं स पुमान् केनचित् वृत्तिसामान्येन  
 स्वविवक्षितमर्थं परीक्षेत, तस्मिन् शब्दे योजयेत् । वृत्तिः क्रिया । तद्रूपेण सामान्यं सादृश्यम् । अस्माभिश्च  
 अग्रनयनादिरूपं क्रियात्वसामान्यमुपजीव्य अग्रणीत्वाद्यर्थो योजितः । तदिदं यास्काभिमतं निर्वचनम् ।  
 स्यौलाष्टीविः अक्षरसाम्यान्निरवृत्तिः । अन्नोपनशब्दस्यादौ निषेधार्थम् अकाररूपमक्षरं विद्यते । अग्निशब्दस्या-  
 प्यादौ अकारोऽस्ति । तदिदमक्षरसाम्यम् । शाकपूणिस्तु वर्णसाम्यान्निरवृत्ते—दग्धशब्दाग्निशब्दयोर्गकारवर्णेन  
 साम्यम् । स्वर्थापि निर्वचनं न त्याज्यमिति । ईळे इत्येतत्पदं कृत्स्नमप्यनुदात्तम् । 'तिङ्गितङः'  
 ( पा. सू. ८. १. २८ ) इति अतिङन्तादग्निशब्दान् परस्य ईळे इत्यस्य तिङन्तस्य निघातविधानात् ।  
 पदद्वयसंहिताकाले तु ईकारस्य धातुगतस्य 'उदात्तादनुदात्तस्य स्वरितः' ( पा. सू. ८. ४. ६६ ) इति  
 स्वरितत्वम् । तस्मान् ऊर्ध्वभाविन एकारस्य तिङ्प्रत्ययरूपस्य 'स्वरितात्संहितायामनुदात्तानाम्' ( पा. सू. १.  
 २. ३९ ) इति ऐकश्रुत्यं प्रचयनामर्गं भवति । पुरःशब्दोऽन्तोदात्तः । 'अयं पुरो भुवः' ( तै. सं. ४. ३. २. १ )  
 इत्यत्र तथैवागनात्पदान् । 'पूर्वाधरावराणांममि पुरधवश्चैषाम्' ( पा. सू. ५. ३. ३९ ) इति पूर्वशब्दात्  
 अप्रत्ययः पुरादेशश्च । ततोऽत्र प्रत्ययस्वरः ( पा. सू. ३. १. ३ ) । धावो निघायां 'दधातेहिः' ( पा.  
 सू. ७. ४. ४२ ) इत्यादिषु सति प्रत्ययस्वरेणान्तोदात्तो हितशब्दः । तत्र समासान्तोदात्तत्वे ( पा. सू.  
 ६. १. २२३ ) प्राप्ते तदपवादत्वेन 'तत्पुरुषे तुल्यार्थः' ( पा. सू. ६. २. २ ) इत्यादिना अव्ययपूर्व-  
 पदप्रकृतिस्वरत्वम् । यद्वा । 'पुरोऽव्ययम्' ( पा. सू. १. ४. ६७ ) इति गतिसंज्ञायां 'गतिरन्तरः'  
 ( पा. सू. ६. २. ४९ ) इति पूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वम् । तत ओकार उदात्तः । अवशिष्टानामनुदात्तस्वरित-  
 प्रचयाः पूर्ववत् द्रष्टव्याः । आद्याक्षरस्य संहितायां प्रचयप्राप्तौ ( पा. सू. १. २. ३९ ) 'उदात्तस्वरित-  
 परस्य सन्नतरः' ( पा. सू. १. २. ४० ) इत्यतिनीचोऽनुदात्तः । 'यजयाच' ( पा. सू. ३. ३. ९० )  
 इत्यादिना यजतेः नङ्प्रत्यये सति अन्तोदात्तो यज्ञशब्दः । विभक्तेः सुप्स्वरेणानुदात्तत्वे सति ( पा. सू.  
 ३. १. ४ ) पश्चात् स्वरितत्वम् । देवशब्दः पचाद्यजन्तः ( पा. सू. ३. १. १३४ ) । स च फिद्वरेण  
 ( फि. सू. १ ) प्रत्ययस्वरेण ( पा. सू. ३. १. ३ ) चित्स्वरेण ( पा. सू. ६. १. १६३ ) वा अन्तो-  
 दात्तः । ऋत्विक्शब्दः 'ऋतो यजति' इति विग्रहे सति 'ऋत्विग्दधृक्' ( पा. सू. ३. २. ५९ )  
 इति निपातितः । 'गतिकारकोपपदाकृत्' ( पा. सू. ६. २. १३९ ) इति कृदुत्तरपदप्रकृतिस्वरे-  
 णान्तोदात्तः । विभक्तिस्वरः पूर्ववत् । होतृशब्दस्तृन्प्रत्ययान्तः ( पा. सू. ३. २. १३५ ) । निस्वरेणाद्यु-  
 दात्तः ( पा. सू. ६. १. १९७ ) । स्वरितप्रचयौ पूर्ववत् । रत्नशब्दो 'नञ्विपयस्यानिसन्तस्य' ( फि.  
 सू. २६ ) इत्याद्युदात्तः । तथा चाम्नायते—'रत्नं धाता' इति । रत्नानि दधातीति विग्रहः । समासत्वा-  
 दन्तोदात्तो रत्नधाशब्दः । यद्वा कृदुत्तरपदप्रकृतिस्वरः । तमप्रत्ययस्य ( पा. सू. ५. ३. ५५ )  
 पिस्वरेणानुदात्तं सति ( पा. सू. ३. १. ४ ) स्वरितप्रचयौ । संहितायामाद्याक्षरस्य प्रचयो द्वितीया-  
 क्षरस्य सन्नतरत्वम् । वेदावतार आद्याया ऋचोऽर्थश्च प्रपञ्चितः । विज्ञातं वेदगाम्भीर्यमथ संक्षिप्य वर्ण्यते॥

अग्निः पूर्वभिर्ऋषिभिरीड्यो नूतनैरुत । स देवाँ एह वक्षति ॥ २ ॥

अग्निः । पूर्वभिः । ऋषिभिः । ईड्यः । नूतनैः । उत । सः । देवान् । आ । इह । वक्षति ॥ २ ॥

१. ठ-निर्णयः । २. ग-थ-य-वृत्तिसाम्येन । ३. च-ठ-थ-फ-क्रियात्वसाम्यमुपजीव्य । ४.  
 ठ-अन्नोपन इति तस्यादौ । ५. ठ- 'आपि' नास्ति । ६. ठ-सति प्रत्ययस्वरेण अन्तोदात्तः ।  
 ७. त-थ- 'णानुदात्तत्वे । ८. क-ख-श-ण-न-श-स्वरितप्रचितौ ।

अयम्<sup>१</sup> अग्निः<sup>२</sup> पूर्वैभिः<sup>३</sup> पुरातनैर्भृग्वङ्गिरः<sup>४</sup> प्रभृतिभिः<sup>५</sup> ऋषिभिः<sup>६</sup> ईड्यः<sup>७</sup> स्तुत्यः<sup>८</sup>, नूतनैः<sup>९</sup> उत इदा-  
नीतनैरस्माभिरपि स्तुत्यः<sup>१०</sup> । <sup>१</sup>सः अग्निः स्तुतः सन् इह यज्ञे<sup>११</sup> देवान् हविर्भुजः<sup>१२</sup> आ<sup>१३</sup> वक्षति । ‘वह प्रापणे’  
इति धातुः । आवहतु इत्यर्थः ॥ पूर्वैभिरित्यत्र ‘बहुलं छन्दसि’ ( पा. सू. ७. १. १० ) इति भिम  
पेसादेशाभावः । ‘पूर्वं पर्वं अर्वं पूरणे’ इति धातुः । पूर्वतिघातोः अनुप्रत्यय औणादिकः । अनुप्रत्ययान्त  
ऋषिशब्दः ‘ऋष्यन्धकः’ ( पा. सू. ४. १. ११४ ) इति निपातनात् लघूपधगुणाभावः ( पा. सू. ७.  
३. ८६ ) । कित्प्रत्ययो वात्र ज्ञेयः ( उ. सू. ४. ५५९ ) । तौ शब्दौ निस्वरेणाद्युदात्तौ । ईड्यशब्दस्य  
प्यप्रत्ययान्तत्वात् ( पा. सू. ३. १. १२४ ) ‘तिस्वरितम्’ ( पा. सू. ६. १. १८५ ) इति स्वरिते  
शेषानुदात्तत्वे च प्राप्ते तदपवादत्वेन ‘ईड्यन्द्’ ( पा. सू. ६. १. २१४ ) इत्यादिनाद्युदात्तत्वम् ।  
‘नवस्य नू त्सनखाश्च’ ( पा. सू. ५. ४. ३०. ६ ) इति वार्तिकेन नवशब्दस्य नू इत्यादेशः  
तनन्प्रत्ययश्च महावार्तिके विहितः । ततो निस्वरेणाद्युदात्तः । अवशिष्टस्वरा अन्यादिषु नूतनान्तेषु  
पूर्ववदुज्ञेयाः । उतशब्दो यद्यपि विकल्पार्थे प्रसिद्धस्तथापि निपातत्वेनानेकार्थत्वादौचित्येनात्र  
समुच्चयार्थो द्रष्टव्यः । ‘उच्चावचेष्वर्थेषु निपतन्ति’ इति निपातत्वम् । तर्हि ‘निपाता आद्युदात्ताः’  
( फि. सू. ८० ) इत्युकारस्योदात्तः प्राप्त इति चेत्, न । प्रातःशब्दवदन्तोदात्तत्वान् । यथा  
प्रातःशब्दोऽन्तोदात्तत्वेनैव स्वरादिषु ( पा. सू. १. १. ३७ ) पठितः, एवमुतशब्दस्यापि पाठो द्रष्टव्यः,  
स्वरादेराकृतिगणत्वात् । यद्वा ‘एवादीनामन्तः’ ( फि. सू. ८२ ) इत्यन्तोदात्तः । स इत्यत्र  
फिट्स्वरः । देवशब्दः पूर्ववत् । देवान् इत्यस्य नकारस्य संहितायां ‘दीर्घादिति’ ( पा. सू. ८.  
३. ९ ) इति खवम् । ‘अत्रानुनासिकः’ ( पा. सू. ८. ३. २ ) इत्यनुवृत्तौ ‘आतोऽटि नित्यम्’  
( पा. सू. ८. ३. ३ ) इत्याकारः सानुनासिकः । ‘भोभगो’ ( पा. सू. ८. ३. १७ ) इति  
रोर्यकारः । स च ‘लोपः शाकल्यस्य’ ( पा. सू. ८. ३. १९ ) इति लुप्यते । तस्यामिन्द्रत्वान् ( पा.  
सू. ८. २. १ ) न पुनः संधिकार्यम् । आडो निपातत्वादाद्युदात्तत्वम् । इदमो ह्रस्वये’ इति निष्पन्नत्वान्  
( पा. सू. ५. ३. ११ ) इहशब्दे प्रत्ययस्वरः । वहति धातोर्लोडर्थे छान्दसो लट् । तस्य स्यप्र-  
त्ययगतस्य यकारस्य लोपोऽपि छान्दसः । यद्वा । लेटि ‘सिब्वहुलम्’ ( पा. सू. ३. १. ३४ )  
इति सिप्प्रत्ययः । ‘लेटोऽडाटौ’ ( पा. सू. ३. ४. ९४ ) इत्यडागमश्च । ततो वक्षतीति संपद्यते ।  
तस्य तिङन्तत्वान्निघातः । संहितास्वराः पूर्ववत् ॥

आधाने तृतीयेटौ प्रथमाज्यभागस्यानुवाक्या ( आश्व. श्रौ. २. १ ) । सूक्तगता तृतीया ॥

अग्निना रयिमश्नवत्पोषमेव दिवेदिवे । यशसं वीरवत्तमम् ॥ ३ ॥

अग्निना । रयिम् । अश्नवत् । पोषम् । एव । दिवेऽदिवे । यशसम् । वीरवत्तमम् ॥ ३ ॥

योऽयं होत्रा स्तुत्योऽग्निस्तेन<sup>१</sup> अग्निना निमित्तभूतेन यजमानः<sup>२</sup> रयिं धनम्<sup>३</sup> अश्नवत् प्राप्नोति ।  
कीदृशं रयिम् । दिवेदिवे<sup>४</sup> पोषम्<sup>५</sup> एव प्रतिदिनं पुष्यमाणतया वर्धमानमेव, न तु कदाचिदपि क्षायमाणम् ।  
यशसं दानादिना यशोयुक्तं<sup>६</sup> वीरवत्तमम् अतिशयेन पुत्रभृत्यादिवीरपुरुषोपेतम् । सति हि धने पुरुषाः  
संपर्चन्ते । रयिशब्दो ‘मघम्’ इत्यादिधननामसु ( नि. २. १०. ८ ) पठितः । तत्र फिट्स्वरः । अश्रोतेर्यातो-  
र्लेटि व्यत्ययेन तिप् । ‘इतश्च लोपः’ ( पा. सू. ३. ४. ९७ ) इति इकारलोपः । ‘लेटोऽडाटौ’  
( पा. सू. ३. ४. ९४ ) इत्यडागमः । ततः ‘अश्नवत्’ इति भवति । तस्य निघातः । घञन्त-

१. ग-घ-छ-ण-य- यद्वा..... इत्यन्तोदात्तः’ नास्ति; त-थ-‘अन्तोदात्तः’ इत्यस्य स्थाने  
‘अन्तोदात्तम्’ । २. ठ-संधिः । ३. त-थ- ह इति ह्रस्वये । ४. ठ-त-थ-‘तस्य’ नास्ति ।  
५. त-थ-तस्य तिङ्निघातः इति तिङन्तत्वान्निघातः । ६. ग-य-संपाद्यन्ते ।



स्वात् ( पा. सू. ६. १. १९७ ) पोषशब्द आद्युदात्तः । एवशब्दस्य निरातत्वेऽपि ' एवादीनामन्तः ' ( फि. सू. ८२ ) इत्यन्तोदात्तत्वम् । वकारान्तात् दिव्शब्दात् परस्याः सप्तम्याः ' सुपां सुलुक् ' ( पा. सू. ७. १. ३९ ) इत्यादिना शेषावे सति ' सावेकाचः ' ( पा. सू. ६. १. १६८ ) इत्यादिना ' ऊडिदंपदात् ' ( पा. सू. ६. १. १७१ ) इत्यादिना वा तस्योदात्तत्वम् । ' नित्यवीप्सयोः ' ( पा. सू. ८. १. ४ ) इति द्विर्भावे सति उत्तरभागस्य ' अनुदात्तं च ' ( पा. सू. ८. १. ३ ) इत्यनुदात्तत्वम् । यशोऽस्यास्तीति विग्रहे सति ' अर्थादिभ्योऽच् ' ( पा. सू. ५. २. १२७ ) इति अच्प्रत्ययः । चिस्वरं व्यस्ययेन बाधित्वा मध्योदात्तत्वम् । किट्स्वरेणान्तोदात्तात् वीरशब्दात् उत्तरयोर्मतुपूतमपोः पिश्वादनुदात्तत्वम् । ' ह्रस्वनुङ्भ्याम् ' ( पा. सू. ६. १. १७६ ) इति तु न साववर्णान्तत्वात् । ' न गोश्चन् ' ( पा. सू. ६. १. १८२ ) इति प्रतिषेधः ॥

अभिप्लवपटहस्य मध्यवर्तिपूकथेषु तृतीयसवने मैत्रावरुणस्य ' अग्ने यं यज्ञम् ' इत्यादिको वैकल्पिकोऽनुरूपसूत्रः । एतच्च सप्तमाध्याये ' एह्युषु ' इत्यादिखण्डे सूत्रितम्—' अग्निं वो वृधन्तमग्ने यं यज्ञमध्वरम् ' ( आश्व. श्रौ. ७. ८ ) इति ॥

**अग्ने यं यज्ञमध्वरं विश्वतः परिभूरसि । स इद्वेषु गच्छति ॥ ४ ॥**

अग्ने । यम् । यज्ञम् । अध्वरम् । विश्वतः । परिभूः । असि । सः । इत् । देवेषु । गच्छति ॥ ४ ॥

हे अग्ने त्वं यं यज्ञं विश्वतः सर्वासु दिक्षु परिभूः परितः प्राप्तवान् असि सः इत् स एव यज्ञो देवेषु नृषिं प्रणेतुं स्वर्गे गच्छति । प्राच्यादिचतुर्दिगन्तेषु आहवनीयमाजलीयगार्हपत्याग्नीध्रीयस्थानेषु अग्निरस्ति । परिशब्देन होत्रीयादिधिष्ण्यव्याप्तिर्विवक्षिता । कीदृशं यज्ञम् । अध्वरं हिंसारहितम् । न ह्यग्निना सर्वतः पालितं यज्ञं राक्षसादयो हिंसितुं प्रभवन्ति ॥ अग्निशब्दस्य पाठिकम् ( पा. सू. ६. १. १९८ ) आमन्त्रिताद्युदात्तत्वम् । न विद्यते ध्वरोऽस्येति बहुव्रीहौ ' नन्सुभ्याम् ' ( पा. सू. ६. २. १७२ ) इत्यन्तोदात्तत्वम् । विश्वतः इत्यत्र तसिलः प्रत्ययस्वरत्वं बाधित्वा पूर्ववर्णस्य ' लिति ' ( पा. सू. ६. १. १९३ ) इत्युदात्तत्वम् । परिभूरित्यत्र अव्ययपूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वे प्राप्ते ( पा. सू. ६. २. २ ) तदपवादत्वेन कृदुत्तरपदप्रकृतिस्वरत्वम् ( पा. सू. ६. २. १३९ ) । असि इति तिङन्तस्य ' यदृताश्रित्यम् ' ( पा. सू. ८. १. ६६ ) इति निघाताभावः ॥

**अग्निर्होता कविक्रतुः सत्यश्चित्रश्रवस्तमः । देवो देवेभिरा गमत् ॥ ५ ॥**

अग्निः । होता । कविक्रतुः । सत्यः । चित्रश्रवः । तमः । देवः । देवेभिः । आ । गमत् ॥ ५ ॥

अयम् अग्निः देवः अन्यैर्देवैर्हविर्भोजिभिः सह आ गमत् अस्मिन् यज्ञे समागच्छतु । कीदृशोऽग्निः । होता होमनिष्पादकः कविक्रतुः । कविशब्दोऽत्र क्रान्तवचनो न तु मेधाविनाम । क्रतुः प्रज्ञानस्य कर्मणो वा नाम । ततः क्रान्तप्रज्ञः क्रान्तकर्मा वा । सत्यः अनुतरहितः फलमवश्यं प्रयच्छतीत्यर्थः । चित्रश्रवस्तमः । श्रूयते इति श्रवः कीर्तिः । अतिशयेन विविधकीर्तियुक्तः ॥ कविक्रतुः चित्रश्रवस्तमः इत्यत्रोभयत्र बहुव्रीहित्वात् पूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वम् ( पा. सू. ६. २. १ ) । सत्यं साधुः सत्यः ' सत्यादशपथे ' ( पा. सू. ५. ४. ६६ ) इत्यत्रान्तोदात्तो हरद्वयेन निपातितः ।

१. ग-घ-च-छ-ठ-ण-त-थ-फ-य- ' ह्रस्वनुङ्भ्याम् ..... प्रतिषेधः ' नास्ति । २. ठ- ' तस्मिन् तृचे या प्रथमा सा सूक्ते चतुर्थी ' इत्यधिकं इतीत्यस्मानन्तरम् । ३. च-छ-ठ-ण-त-थ-फ-जनयितुम् । ४. ठ-प्रागादिचतुर्षु देशेषु । ५. ठ-प्रत्ययस्वरम् । ६. च-छ-ठ-त-थ-फ-चित्रकीर्तिः । ७. ग-घ-च-छ-ण-त-थ-फ-य- ' सत्यं साधुः ..... निपातितः ' नास्ति ।

लोडन्तस्य गच्छतु इति शब्दस्य छवाभावः । उकारलोपश्छान्दसः । ततो रूपं गमत् इति भवति । स्पष्टमन्यत् ॥ ॥ १ ॥

यदङ्ग दाशुषे त्वमग्ने भद्रं करिष्यसि । तवेत्तत्सत्यमङ्गिरः ॥ ६ ॥

यत् । अङ्ग । दाशुषे । त्वम् । अग्ने । भद्रम् । करिष्यसि । तवे । इत् । तत् । सत्यम् । अङ्गिरः ॥ ६ ॥

अङ्ग इत्यभिमुखीकरणार्थो निपातः । °अङ्ग °अग्ने हे अग्ने त्वं °दाशुषे हविर्दत्तवते यजमानाय तस्मिन् स्थित्यर्थे °यत् भद्रं वित्तगृहप्रजापशुशुखं कल्याणं °करिष्यसि °तत् भद्रं °तव °इत् तवेव । सुखहेतुरिति शेषः । हे °अङ्गिरः अग्ने एतच्च °सत्यं न त्वत्र विसंवादोऽस्ति । यजमानस्य वित्तादिपञ्चो सत्यामुत्तरकृत्वनुष्ठानेनाग्नेरेव सुखं भवति । भद्रशब्दार्थं शास्त्रायनिनः समामनन्ति—‘ यद्वै पुरुषस्य वित्तं तद्भद्रं गृहा भद्रं प्रजा भद्रं पशवो भद्रम् ’ इति ॥ अङ्गशब्दस्य निपातत्वेऽपि अभ्यादित्वात् (फि. सू. ८१) अन्तोदात्तत्वम् । ‘ दाश्वान्साह्वान् ’ ( पा. सू. ६. १. १२ ) इति सूत्रेण ‘ दाशु दाने ’ इति धातोः कसुप्रत्ययो निपातितः । तत्रै प्रत्ययस्वरः ( पा. सू. ३. १. ३ ) । आसन्निव्रतस्य अग्निशब्दस्य पदात्परत्वेन आष्टमिकानुदात्तत्वं ( पा. सू. ८. १. १९ ) न शङ्कनीयम्, ‘ अपादादौ ’ ( पा. सू. ८. १. १८ ) इति पर्युदत्तत्वात् । ततः षाष्टिकम् ( पा. सू. ६. १. १९८ ) आद्युदात्तत्वमेव । भद्रशब्दस्य नद्विपयत्वेन ( फि. सू. ६६ ) आद्युदात्तत्वप्रसक्तावपि ‘ भदि कल्याणे ’ इति धातोरुपगमि रङ्प्रत्ययेन निपातनादन्तोदात्तत्वम् । अस्मिन् वाक्ये यच्छब्दप्रयोगात् ‘ निपातैर्यद्यदिहन्त ’ ( पा. सू. ८. १. ३० ) इति निघाते प्रतिपिद्धे स्यप्रत्ययस्वरेण सति शिष्टेन करिष्यसि शब्द उपान्योदात्तः । तवेत्यत्र ‘ युष्मदस्मदोर्ङेसि ’ ( पा. सू. ६. १. २११ ) इत्याद्युदात्तत्वम् । ‘ अङ्गिरा अङ्गाराः ’ ( निरु० ३. १७ ) इति यास्कः । ऐतरेयिगोऽपि प्रजापतिदुहितृध्यातोपाख्याने समामनन्ति—‘ येऽङ्गारा आसन्तेऽङ्गिरसोऽभवन् ’ ( ऐ. ब्रा. ३. ३४ ) इति । तस्मात् अङ्गिरोनामकमुनिकारणत्वात् अङ्गाररूपस्याग्नेरङ्गिरस्त्वम् । अत्र पदात्परत्वेनाष्टमिकानुदात्तत्वम् ॥

अग्नीषोमप्रणयने ‘ उप त्वाग्ने ’ इत्यादिकोऽनुवचनीयस्तृचः । एतच्च ब्राह्मणे समामनातम्—‘ उप त्वाग्ने दिवेदिव उप प्रियं पनिपन्तमिति तिस्रश्चैकां चान्वाह ’ ( ऐ. ब्रा. १. ३० ) इति ॥

उप त्वाग्ने दिवेदिवे दोषावस्तर्धिया वयम् । नमो भरन्त एमसि ॥ ७ ॥

उप । त्वा । अग्ने । दिवेऽदिवे । दोषाऽवस्तः । धिया । वयम् । नमः । भरन्तः । आ । इमसि ॥ ७ ॥

हे °अग्ने वयम् अनुष्ठातारः °दिवेदिवे प्रतिदिनं °दोषावस्तः रात्रावहनि च °धिया बुद्ध्या °नमः °भरन्तः नमस्कारं संपादयन्तः °उप समीपे °त्वा °एमसि त्वामागच्छामः ॥ उपशब्दस्य निपातस्वरः (फि. सू. ८०) । ‘ त्वामौ द्वितीयायाः ’ ( पा. सू. ८. १. २३ ) इति युष्मच्छब्दस्यानुदात्तत्वादेशः । दोषाशब्दो रात्रिवाची । वस्तर इति अहर्वाची । द्वन्द्वसमासे कार्तिकौजपादित्वात् ( पा. सू. ६. २. ३७ ) आद्युदात्तः । ‘ सावेकाचः ’ ( पा. सू. ६. १. १६८ ) इति धियो विभक्तिरुदात्ता । नम इति निपातः । भरन्त इत्यत्र शपः ( पा. सू. ३. १. ६८ ) पिशवात् शतुर्लसार्वधातुकरवाच्च अनुदात्तत्वे सति ( पा. सू. ६. १. १८६ ) धातुस्वरः शिष्यते । इमसि इत्यत्र ‘ इदन्तो मसिः ’ ( पा. सू. ७. १. ४६ ) इत्यादेशो निघातश्च ।

१. ठ-विवादोऽस्ति । २. ठ-दाशुष इति शब्दो दाश्वान्साह्वान्; फ-दाशुषे । दाश्वान्साह्वान् । ३. ठ-ततः ।



राजन्तमध्वराणां गोपामृतस्य दीदिविम् । वर्धमानं स्वे दमे ॥ ८ ॥

राजन्तम् । अध्वराणाम् । गोपाम् । कृतस्य । दीदिविम् । वर्धमानम् । स्वे । दमे ॥ ८ ॥

पूर्वमन्त्रे त्वामुपैम इत्यग्निसुहृदयोक्तम् । कीदृशं त्वाम् । राजन्तं दीप्यमानम् अध्वराणां राक्षस-  
कृतहिंसारहितानां यजानां गोपां रक्षकम् कृतस्य सत्यस्यावश्यंभाविनः कर्मफलस्य दीदिविं पौनः-  
पुन्येन भृशं वा योनिकम् । आहुत्याधारमग्निं दृष्ट्वा शास्त्रप्रसिद्धं कर्मफलं स्मर्यते । स्वे । दमे स्वकीयगृहे  
यजशालायां द्यविभिः वर्धमानम् ॥ राजन्तं वर्धमानमित्यत्रोभयत्र पूर्ववत् धातुस्वरः शिष्यते । दीदिवि-  
शब्दस्य 'अभ्यस्नानामादिः' ( पा. सू. ६. १. १८९ ) इत्याद्युदात्तत्वम् । दमशब्दो वृषादित्वात्  
( पा. सू. ६. १. २०३ ) आनुदात्तः ॥

स नः पितेर्व सूनवेऽग्ने सूपायनो भव । सचस्वा नः स्वस्तये ॥ ९ ॥

सः । नः । पिताऽद्वैव । सूनवे । अग्ने । सुऽउपायनः । भव । सचस्व । नः । स्वस्तये ॥ ९ ॥

हे 'अग्ने सः' त्वं 'नः' अस्मदर्थं सूपायनः शोभनप्राप्तियुक्तः भव । तथा नः अस्माकं स्वस्तये  
विनाशराहित्यार्थं त्वत्तत्त्व समवेतो भव । तत्रोभयत्र दृष्टान्तः । यथा 'सूनवे पुत्रार्थं पिता सुप्रापः प्रायेण  
समवेतो भवति तद्वत् ॥ अस्मच्छब्दादेशस्य न इत्येतस्य 'अनुदात्तं सर्वम्' ( पा. सू. ८. १. १८ )  
इत्यनुदात्तत्वम् । 'चादयोऽनुदात्ताः' ( फि. सू. ८४ ) इति इवशब्देऽनुदात्तः । 'इवेन नित्य-  
समाप्तः पूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वं च वक्तव्यम्' ( पा. सू. २. १. ४. २ ) इति समस्तः पितेवेति शब्दो  
संशयोद्धानः । शोभनसूपायनं यस्येति बहुव्रीहौ 'नज्भ्याम्' ( पा. सू. ६. २. १७२ ) इत्यन्तोदात्तत्वम् ।  
सचस्वेत्यत्र पदास्पर्शं नास्तीति न निवातः । लमावर्धधातुकानुदात्तत्वे सति धातुस्वरावशेषः ॥ २ ॥

'अग्निमीळे' इत्यादिमुक्तमग्निष्टोमस्य प्रातरनुवाके यथा विनियुक्तं तथा 'वायवा याहि'  
इत्यादयस्तृचाः प्रउगशस्त्रे विनियुक्ताः । तत्रेदं चिन्त्यते, शब्दं किं देवतास्मरणरूपसंस्कारकर्म किं वा  
अदृष्टफलं प्रधानकर्मेति । तत्र पूर्वपक्षं जैमिनिः ( जै. सू. २. १. १३-२९ ) सूत्रयामास—

'स्तुतशस्त्रयोस्तु संस्कारो याज्यावहेवताभिधानत्वात्' इति ॥ 'आज्यैः स्तुवते पृष्ठैः  
स्तुवते प्रउगं शंसति निष्क्रेवल्यं शंसति' इति श्रूयते । तत्र स्तुतिः शंसनं च गुणिनिष्ठ-  
गुणाभिधानम् 'इन्द्रस्य नु वीर्याणि प्र वोचम्' ( ऋ. सं. १. ३२. १ ) इत्यत्र दृष्टत्वात् । एवं  
मति याज्यान्यायेन गुणिन्या देवताया अभिधायकत्वेन स्तुतशस्त्रयोः संस्काररूपत्वमभ्युपेयम् ।  
याज्यायास्तद्वत्त्वं दशमाध्यायस्य चतुर्थपादे ( जै. सू. १०. ४. ३९-४१ ) दृष्टार्थलाभेन निर्णीतम् ।  
तद्वदत्रापि । तुशब्दः प्रधानकर्मत्वं व्यावर्तयति ॥ सिद्धान्ती तं पक्षं दूषयति—

'अर्थेन त्वपकृत्येन देवतानाम्नोदनार्थस्य गुणभूतत्वात्' इति । तुशब्देन संस्कारत्वं वारयति  
संस्कारपक्षे प्रयोजनवशेन मन्त्रः स्वस्थानादपकृत्येत । कुतः । मन्त्रगतं देवतावाचकं यदिन्द्रादिनामास्ति  
तन्नोदनया मन्त्ररूपया प्रतिपाद्यस्य देवतारूपस्यार्थस्य गुणभूतम् । तस्मात् यत्र प्रधानभूतदेवतास्ति तत्र  
गुणभूतो मन्त्रो नेतव्यः । तद्यथा माहेन्द्रग्रहसंनिधौ 'अभि त्वा शूर' ( ऋ. सं. ७. ३२. २२ ) इत्ययं  
प्रगाथ आम्नातः । स चेन्द्रं प्रकाशयति न तु महेन्द्रम् । ततो यत्रैन्द्रं कर्म तत्रायं प्रगाथोऽपकर्षणीयः ।  
तथा मति क्रमसंनिधौ याधेयानाम् ॥ तदेतन् सिद्धान्तिनाभिहितं दूषणं पूर्वपक्षी समाधत्ते—

'वशावद्वा गुणार्थं स्यात्' इति । वाशब्दः प्रगाथस्यान्यत्रनयनं वारयति । मन्त्रे यदेतदिन्द्र-  
शब्दाभिधानं तदेतन्महत्त्वगुणोपलक्षणार्थं स्यात् । यथा 'सा वा एषा सर्वदेवत्या यदजा वशा

वायव्यामा लभेत ' ( तै. सं. ३. ४. ३. २ ) इत्यत्र अजावशाशब्देन चोदिते कर्मणि छागशब्देन केवलेन युक्ता निगमा वशात्वगुणमप्युपलक्षयन्ति तद्वत् । तस्मात् महस्त्वगुणयुक्ते चोदिते कर्मणि निर्गुणेनेन्द्रशब्दधाननाभिमविरुद्धम् । लोकेऽपि महाराजे केवलराजशब्दप्रयोगमपि पश्यामः । तदेतत् समाधानं सिद्धान्ती दूषयति—

‘ न श्रुतिसमवायित्वात् ’ इति । यदुक्तं वशान्यायेन राजन्यायेन वास्य ग्रहस्येन्द्रो देवता युज्यते इति तत्र । देवतात्वस्य तद्धितश्रुतिसमवायित्वात् । माहेन्द्रग्रह इत्यत्र सास्य देवतेत्यस्मिन्नर्थे ‘ महेन्द्राद्वाणौ च ’ ( पा. सू. ४. २. २९ ) इति महेन्द्रशब्दात् अण्प्रत्ययो विहितः । तस्मात् महेन्द्र एव देवता न खिन्द्रः ॥ विपक्षे बाधमाह—

‘ गुणश्चानर्थकः ’ इति । यदीन्द्रो देवता स्यात् तदानीम् ऐन्द्रग्रह इत्येतावन्तव अर्थावगतौ माहेन्द्र इति महस्त्वगुणोऽनर्थकः स्यात् । चकारः पूर्वहेतुनो ममुच्चयार्थः ॥ हेस्वन्तरमाह—

‘ तथा याज्यापुरोहोः ’ इति । इन्द्रमहेन्द्रयोर्देवतयोर्भेदं यथा महस्त्वगुणः सार्थकस्तथा याज्या-पुरोनुवाक्ययोर्भेदोऽप्यस्मिन्नेव पक्षे उपपद्यते । ‘ ऐन्द्र सानसिम् ’ ( क्र. सं. १. ८. १ ) इत्यादिके इन्द्रस्य याज्यापुरोनुवाक्ये । ‘ महाँ इन्द्रो य ओजसा ’ ( क्र. सं. ८. ६. १ ) इत्यादिके महेन्द्रस्य ॥ पूर्वपक्षिणोक्ते वशादृष्टान्ते वैपश्यमाह—

‘ वशायामर्थसमवायात् ’ इति । या वशा विधिवाक्ये श्रुता तस्या एव निगमेण छागशब्देन व्यवहारो न विरुद्धः । छागत्वलक्षणस्यार्थस्य वशायां समवेतत्वात् । तच्च प्रायश्चोपोपलभ्यते । इन्द्र-महेन्द्रयोस्तु भेद उपपादितः । तस्मात् विपक्षो दृष्टान्तः । एवं संस्कारपक्षे प्रगाथस्येन्द्रकर्मण्यपकर्ष-प्रसङ्गात् तद्वारयितुं स्तोत्रशस्त्रयोः प्रधानकर्मत्वमिति सिद्धान्तिनो मतम् ॥ पुनरपि पूर्वपक्षी तदेतन्मतं निराचष्टे—

‘ यत्रेति वार्थवत्त्वास्यात् ’ इति । वाशब्दः सिद्धान्तितमत्वावृत्त्यर्थम् । यत्नेन्द्रं कर्म तत्र प्रगाथो नेतव्य इत्ययमेव पक्षः स्यात् । कुतः, अर्थवत्त्वात् । ऐन्द्रो मन्त्र इन्द्रं प्रकाशयितुं समर्थ इत्यर्थवान् स्यात् । महेन्द्रं तु प्रकाशयितुमसमर्थत्वादानर्थक्यं प्रगाथस्य प्रसज्येत । तस्मात् देवताप्रकाशनरूपसंस्कार-कर्मत्वमेव स्तोत्रशस्त्रयोर्भुक्तमिति स्थितः पूर्वपक्षः ॥ अथ सिद्धान्तमाह—

‘ अपि वा श्रुतिसंयोगात्प्रकरणे स्तौतिशंसती क्रियोऽपत्तिं विदध्याताम् ’ इति । ‘ अपि वा ’ इत्यनेन संस्कारकर्मत्वं व्यावर्त्यते । स्तौतिधातुः शंसतिधातुश्चैतेतावुभावपि स्वप्रकरणे एव कस्याश्चित् प्रधानक्रियाया उत्पत्तिं विदध्याताम् । कुतः, श्रुतिसंयोगात् । तयोर्धात्वोर्वाच्योऽर्थः श्रुतिरित्युच्यते । तत्संयोगः प्रधानकर्मत्वे सिध्यति । तथा हि गुणिनमुपसर्जनीकृत्य तन्निष्ठानां गुणानां प्राधान्येन कथनं स्तुतिः । यो देवदत्तः स चतुर्वेदाभिज्ञ इत्युक्ते सर्वे जनाः स्तुतिमवगच्छन्ति । गुणस्योपसर्जनाद्ये तु न स्तुतिः प्रतीयते । ‘ यश्रुतुर्वेदाभिज्ञस्तमाकारय ’ इत्युक्ते स्तुतिं न मन्यन्ते किंवाङ्मानप्राधान्यमेव बुध्यन्ते । एवं मन्त्रेऽपि या देवता सेयमीदृशैर्गुणैरुपेतैति गुणप्राधान्यविवक्षायां मुख्यः स्तौतिधातुवर्धो विधीयते । स्वपक्षे तु येयमीदृशगुणयुक्ता सेयं देवतेति देवतास्मरणस्य प्राधान्यादियं स्तुतिर्न स्यात् । ततः श्रुतिवशादेति प्रधानकर्मणी । तथा सति देवताप्रकाशने तात्पर्याभावात् ऐन्द्रोऽपि प्रगाथः स्वप्रकरणगते माहेन्द्रकर्मण्येवावतिष्ठते । यदि देवतास्मरणरूपं दृष्टं प्रयोजनं न लभ्येत तर्ह्यदृष्टमस्तु ॥ प्रधानकर्मत्वे हेस्वन्तरमाह—

१. त-थ-पूर्वहेतुसमुच्चयार्थः । २. ग-घ-च-छ-ण-त-थ-फ-य- व्यावृत्त्यर्थः । ३. ग-घ-च-छ-ण-य-प्रतीयेत । ४. ठ-मन्त्रेऽपि । ५. ग-घ-छ-ण-य-विधीयेत । ६. ठ-महेन्द्रकर्मण्येवा । ७. ग-घ-च-छ-ठ-ण-फ-य-देवतानुस्मरणं ।

‘ शब्दप्रथक्त्वाच्च ’ इति । ‘ द्वादशाग्निष्टोमस्य स्तोत्राणि द्वादश शस्त्राणि ’ इत्यत्र द्वादशशब्देन स्तोत्राणां पृथक्त्वमवगम्यते । देवताप्रकाशनपक्षे सर्वैरपि मन्त्रसर्वैः कृतस्य प्रकाशनस्यैकत्वेन द्वादश-संख्या न स्यात् । प्रधानकर्मणां तु आज्यस्तोत्रपृष्ठस्तोत्रादिनामिकानां भिन्नत्वात् द्वादशत्वसंख्योपपद्यते । एवं शस्त्रवाक्येऽपि योज्यम् ॥ विपक्षे बाधमाह—

‘ अनर्थकं च तद्वचनम् ’ इति । अग्निष्टुति श्रूयते—‘ आग्नेया ग्रहा भवन्ति ’ इति । तत्रैव पुनरप्यन्यदुच्यते—‘ आग्नेयीषु स्तुवते । आग्नेयीः शंसन्ति ’ इति । त्वत्पक्षे तद्वचनमनर्थकं स्यात् । चोदकप्रातेषु स्तोत्रशस्त्रमन्त्रेणवाग्नेयग्रहानुसारेण देवतापदस्य ऊहे सति आग्नेयत्वसिद्धेः । प्रधानकर्मपक्षे तु देवताप्रकाशनरूपत्वाभावेन ऊहाभावात् आग्नेयमन्त्रान्तरविधिवचनमर्थवद्भवति ॥ पुनरपि हेत्वन्तरमाह—

‘ अन्यश्चार्थः प्रतीयते ’ इति । ‘ संबद्धे वै स्तोत्रशस्त्रे ’ इति ह्याम्नातम् । संबन्धश्च द्वयोर्भवति न त्वेकस्य । तस्मात् स्तोत्रशस्त्रयोरर्थभेदः प्रतीयते । स च संस्कारपक्षे न संभवति । देवताप्रकाशनरूप-स्यार्थस्यैकत्वात् । प्रधानकर्मपक्षे तु स्तोत्रकर्म शस्त्रकर्म चेत्यर्थभेद उपपद्यते । यद्यपि ‘ षुब् स्तुतौ ’, ‘ शंसु स्तुतौ ’ इत्येकार्थौ, तथापि ‘ प्रगीतमन्त्रसाध्यं स्तोत्रम् ’, ‘ अप्रगीतमन्त्रसाध्यं शस्त्रम् ’ इति तयोर्विवेकः ॥ हेत्वन्तरमाह—

‘ अभिधानं च कर्मवत् ’ इति । यथा प्रधानकर्म ‘ अग्निहोवं जुहोति ’ इति द्वितीयासंयोगे-नाभिहितं, तथा ‘ प्रउगं शंसति ’ इत्यभिधीयते । अतस्तत्सादृश्यात् प्रधानकर्मत्वम् ॥ हेत्वन्तरमाह—

‘ फलनिर्वृत्तिश्च ’ इति । ‘ स्तुतस्य स्तुतमसि ’ ( तै. सं. ३. २. ७. १ ) इति स्तोत्रानुमन्त्रण-माम्नाय वाक्यशेषे स्तोत्रफलमेवाम्नातम्—‘ इन्द्रियावन्तो वनामहे शुक्षीमहि प्रजामिपम् ’ ( तै. सं. ३. २. ७. २ ) इति । न तु देवताप्रयुक्तं फलमाप्नातम् । अतो न देवतासंस्कारः किंतु प्रधानकर्मेति स्थितम् । अनेन तु निर्णयेन प्रयोजनं विकृतिषु ऊहाभावः । संस्कारपक्षे तु यस्यां विकृतौ देवतान्तरं तत्र तद्वाचकं पदमूहनीयं स्यात् । तन्मा भूदिति प्रधानकर्मत्वमुक्तम् । एतच्च दशमाध्याये सूत्रितं—‘ ग्रहाणां देवतान्यत्वे स्तुतशस्त्रयोः कर्मत्वादविकारः स्यात् ’ ( जै. सू. १०. ४. ४९ ) इति । अत्र संग्रहश्लोकी—

प्रउगं शंसतीत्यादौ गुणतोत प्रधानता ।

दृष्टा देवस्मृतिस्तेन गुणता स्तोत्रशस्त्रयोः ॥

स्मृत्यर्थत्वे स्तौतिशंस्योर्धात्वोः श्रौतार्थबाधनम् ।

तेनादृष्टमुपेत्यापि प्राधान्यं श्रुतये मतम् ( जै. न्या. २. १. ५ ) इति ॥

अग्निष्टोमे सुत्यादिने’ सूर्योदयात् पूर्वं प्रेषितो होता प्रातरनुवाकमनुब्रूयात् । एतच्चैतरेयब्राह्मणे प्रपञ्चितं—‘ देवेभ्यः प्रातर्यावभ्यो होतरनुब्रूहीत्याहाध्वर्युः ’ ( ऐ. ब्रा. २. १५ ) इत्यादि ब्राह्मणम् । तस्मिंश्च प्रातरनुवाके ‘ अग्निमीळे ’ इत्यादिसूक्तमन्तर्युतम् । तच्च व्याख्यातम् । प्रातःसवने वैश्वदेव-ग्रहणादूर्ध्वं प्रउगशस्त्रं होत्रा शंसनीयम् । तच्च शस्त्रं ‘ वायवा याहि ’ इत्यादिसप्ततृचात्मकम् । एतच्च ब्राह्मणे ‘ ग्रहोक्तम् ’ ( ऐ. ब्रा. ३. १ ) इत्यादिखण्डे प्रपञ्चितम् । तथा पञ्चमाध्याये ‘ स्तोत्रमग्ने शस्त्रान् ’ ( आश्व. श्रौ. ५. १० ) इत्यादिखण्डे सूत्रितं च । अत्रेयमनुक्रमणिका—‘ वायो वायव्यै-न्द्रवायवमैत्रावरुणास्तृचा अधिना द्वादशाश्विनैन्द्रवैश्वदेवसारस्वतास्तृचाः सप्तैताः प्रउगदेवताः ’

१. ठ-द्वादशसंख्यो । २. च-छ-फ-अग्निस्तुतिः । ३. ठ-शंसति । ४. ठ-नपरत्वाभावेन । ५. ठ-स्तोत्रशस्त्रशब्दयोः । ६. घ-छ-स्तोत्रात् फलमेवाम्नातम् ; ग-ठ-भ-स्तोत्रात् फलमेवाम्नातम् । ७. क-ग-घ-ण-त-न-य-स्तुत्यादिने । ८. च-फ-एतच्च ।

इति । अस्यायमर्थः । ‘ वायवा याहि ’ इत्यादिकं नवचं सूक्तम् । ‘ अग्निं नव ’ इत्यतो नवशब्दस्यानुवृत्तेः । तत्राद्यस्तृचो वायुदेवताकः । द्वितीय इन्द्रवायुदेवताकः । तृतीयो मित्रावरुण-देवताकः । ‘ अश्विना ’ इत्यादिकं द्वादशचं सूक्तम् । तत्राद्यस्तृच आश्विनः । द्वितीय ऐन्द्रः । तृतीयो वैश्वदेवः । चतुर्थः सारस्वतः । तेषु तृचेषु प्रतिपाद्या वाङ्वादयः सरस्वत्यन्ताः सप्तसंख्याकाः प्रउगशस्त्रस्य देवता इति । मधुच्छन्दसोऽनुवर्तनात् स एवर्षिः । तथैवानुवृत्त्या गायत्रं छन्दः । वायव्ये तृचे प्रथमा ग्रहस्य ऐन्द्रवायवस्यैका पुरोनुवाक्या । एताच्च ब्राह्मणे समाप्नान्तं—‘ वायव्या पूर्वा पुरोनुवाक्यैन्द्र-वायव्युत्तरा ’ ( ऐ. ब्रा. २. २६ ) इति । तथा सूत्रितं च—‘ वायवा याहि दर्शतेन्द्रवायू इमे सुता इत्यनुवाक्ये ’ ( आश्व. श्रौ. ५. ५ ) इति ॥

वायवा याहि दर्शतेमे सोमा अरंकृताः । तेषां पाहि श्रुधी हवम् ॥ १ ॥

वायो इति । आ । याहि । दर्शत । इमे । सोमाः । अरंकृताः । तेषाम् । पाहि । श्रुधि । हवम् ॥ १ ॥

‘ दर्शत हे दर्शनीय ’ वायो कर्मण्येतस्मिन् ‘ आ ’ याहि आगच्छ । त्वदर्शम् ‘ इमे ’ सोमा ‘ अरंकृताः ’ अलंकृताः । अभिपवादिसंस्कारोऽलंकारः । ‘ तेषां तान् सोमान् ’ । यद्वा । तेषामेकदशमित्यध्याहारः । ‘ पाहि स्वकीयं भागं पिबेत्यर्थः । तप्तानार्थं ‘ हवम् अस्मदीयमाह्वानं ’ श्रुधि शृणु । अत्र यास्कः—‘ वायवा याहि दर्शनीयेमे सोमा अरंकृता अलंकृतास्तेषां पिव शृणु नो ह्वानम् ’ ( निरु. १०. २ ) इति ॥ दर्शतेत्यत्र ‘ भृष्टदृशि ’ ( उ. सू. ३. ३९० ) इत्यादिसूत्रेण अतच्प्रत्यय औणादिकः । चिश्वादन्तोदात्तस्य आमन्त्रितानुदात्तत्वम् । ‘ अतिस्तुसु ’ ( उ. सू. १. १३७ ) इत्यादिना मन्प्रत्ययान्तस्य सोमशब्दस्य नित्स्वरः । अलमित्यत्र छान्दसो रेफादेशः । अरंकृतशब्दे समाप्नान्तोदात्तत्वम् ( पा. सू. ६. १. २२३ ) बाधित्वा अव्ययपूर्वपदप्रकृतिस्वरप्राप्तौ ( पा. सू. ६. २. २ ) ‘ भृपणेऽलम् ’ ( पा. सू. १. ४. ६४ ) इत्यलंशब्दस्य गतिसंज्ञायां ‘ गतिकारक ’ ( पा. सू. ६. २. १३९ ) इत्यादिना कृदुत्तरपदप्रकृतिस्वरत्वे प्राप्ते तदपवादत्वेन ‘ गतिरनन्तरः ’ ( पा. सू. ६. २. ४९ ) इति पूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वम् । निपातत्वादलंशब्द आद्युदात्तः । पाहीत्यत्र पिवादंशाभावश्छान्दसः । श्रुधीत्यत्र ‘ श्रुशृणु ’ ( पा. सू. ६. ४. १०२ ) इत्यादिना हेधिभावः । तिङन्तादुत्तरस्य निघातो नास्ति । ‘ सेह्यपिच ’ ( पा. सू. ३. ४. ८७ ) इति पित्वनिषेधादनुदात्ते निवारिते प्रत्ययस्वरः । हवमित्यत्र ह्वयतिधातोः ‘ बहुलं छन्दसि ’ ( पा. सू. ६. १. ३४ ) इति संप्रसारणे सति उकारान्तत्वात् ‘ ऋदोरप् ’ ( पा. सू. ३. ३. ५७ ) इति अप्प्रत्ययः । तस्य पित्वादनुदात्ते सति धातुस्वरः शिष्यते । संहितायां श्रुधीत्यस्य ‘ अन्येषामपि दृश्यते ’ ( पा. सू. ६. ३. १३७ ) इति दीर्घः ।

वायं उक्थेभिर्जरन्ते त्वामच्छा जरितारः । सुतसोमा अहर्विदः ॥ २ ॥

वायो इति । उक्थेभिः । जरन्ते । त्वाम् । अच्छा । जरितारः । सुतऽसोमाः । अहःऽविदः ॥ २ ॥

हे ‘ वायो ’ जरितारः स्तोतार ऋत्विज्यजमानाः ‘ त्वामच्छ त्वामभिलक्ष्य ’ उक्थेभिः आऽय्यप्रउगा-दिशस्त्रैः जरन्ते स्तुवन्ति । कीदृशाः । ‘ सुतसोमाः ’ अभिपुतेन सोमेनोपेताः । ‘ अहर्विदः । अहःशब्द एकेनाह्ना

१. उ-इत्यत्र । २. ग-घ-च-छ-ण-फ-भ-एन्द्रवायुदेवताकः । ३. ग-घ-च-छ-ण-फ-भ-मित्रावरुण-  
४. ग-घ-च-छ-ण-फ-भ-‘ अलंकृताः ’ नास्ति । ५. च-फ-सोमानाम् ।

निष्पाद्येऽग्निष्टोमादिकृतौ वैदिकव्यवहारेण प्रसिद्धः । ऋत्विज्ज्ञा इत्यर्थः । ‘ अर्चति गायति ’ इत्यादिषु चतुश्चत्वारिंशस्वर्चतिर्कर्मसु धातुषु ‘ जरते ह्वयति ’ ( नि. ३. १४. ८ ) इति पठितम् । स्तुतेरपि अर्चनाविशेषत्वात् औचिन्येनात्र स्तुत्यर्थो जरतिधातुः । अच्छशब्दस्य संहितायां ‘ निपातस्य च ’ ( पा. सू. ६. ३. १३६ ) इति दीर्घः । सुतसोमा इत्यत्र बहुव्रीहिवात् पूर्वपदप्रकृतिस्वरः ( पा. सू. ६. २. १ ) । अहर्विद् इत्यत्र समासस्वरं ( पा. सू. ६. १. २२३ ) बाधित्वा ‘ तत्पुरुषे तुल्यार्थः ’ ( पा. सू. ६. २. २ ) इत्यादिना द्वितीयापूर्वपदप्रकृतिस्वरे प्राप्ते तदपवादत्वेन ‘ गतिकारकोपपदाकृत् ’ ( पा. सू. ६. २. १३९ ) इति कृदुत्तरपदप्रकृतिस्वरः ॥

वायो तव प्रपृञ्चती धेना जिगाति दाशुषे । उरूची सोमपीतये ॥ ३ ॥

वायो इति । तव । प्रपृञ्चती । धेना । जिगाति । दाशुषे । उरूची । सोमपीतये ॥ ३ ॥

हे वायो तव धेना वाक् सोमपीतये सोमपानार्थं दाशुषे दाश्रांसं दत्तवन्तं यजमानं जिगाति गच्छति । हे यजमान त्वया दत्तं सोमं पास्यामीत्येवं वायुर्व्रते इत्यर्थः । कीदृशी धेना । प्रपृञ्चती प्रकर्षेण सोमसंपर्कं कुर्वती सोमगुणं वर्णयन्तीत्यर्थः । उरूची उरून् बहून् यजमानान् गच्छन्ती । ये ये सोमयाजिनस्तान् सर्वान् वर्णयन्तीत्यर्थः ॥ प्रपृञ्चतीत्यत्र ‘ शतुरनुमः ’ ( पा. सू. ६. १. १७३ ) इति ङीप् उदात्तः । ‘ श्लोकः धारा ’ इत्यादिषु सप्तपञ्चाशत्सु वाङ्नामसु ‘ गणः धेना ज्ञाः ’ ( नि. १. ११. ३९ ) इति पठितम् । ‘ वर्तते अयते ’ इत्यादिषु द्वाविंशाधिकशतसंख्येषु गतिकर्मसु ‘ गाति जिगाति ’ ( नि. २. १४. ११३ ) इति पठितम् । दाशुषे इत्यत्र ‘ गत्यर्थकर्मणि ’ ( पा. सू. २. ३. १२ ) इति चतुर्थी । उरूचीत्यत्र गौरादित्वेन ( पा. सू. ४. १. ४१ ) ङीप् कृते प्रत्ययस्वरः । सोमपीतये इत्यत्र बहुव्रीहिवाभावेऽपि व्यत्ययेन पूर्वपदप्रकृतिस्वरः ॥

इन्द्रवायू इमे सुता उप प्रयोभिः गतम् । इन्द्रवो वामुशन्ति हि ॥ ४ ॥

इन्द्रवायू इति । इमे । सुताः । उप । प्रयोभिः । गतम् । इन्द्रवः । वाम् । उशन्ति । हि ॥ ४ ॥

पुतस्या ऋचं इन्द्रवायवग्रहे द्वितीयपुरोनुवाक्यारूपेण विशेषविनियोगः पूर्वमेवोक्तः । हे इन्द्रवायू भवदर्थम् इमे सोमाः सुताः अभिपुताः । तस्मात् युवां प्रयोभिः अन्नैरस्मभ्यं दातव्यैः सह उप आ गतम्, अस्मत्समीपं प्रति आगच्छतम् । हि यस्मात् इन्द्रवः सोमाः वां युवाम् उशन्ति कामयन्ते तस्मात् आगमनमुचितम् ॥ इन्द्रवायूशब्दस्यामन्त्रिताद्युदात्तत्वम् । प्रीणयन्ति भोक्तृनि प्रति प्रयांस्यन्नानि । प्रीञ्धातोरेन्तर्भावित्यर्थः ( पा. सू. ३. १. २६ ) असुन्प्रत्यये सति निस्वरः । गमिधातोर्लोपमध्यमपुरुषद्विवचने ‘ बहुलं छन्दसि ’ ( पा. सू. २. ४. ७३ ) इति शपो लुकि सति ‘ अनुदात्तोपदेशः ’ ( पा. सू. ६. ४. ३७ ) इत्यादिना मकारलोपः । ततो गतमिति भवति । ‘ उन्दी क्लेदने ’ इति धातोः ‘ उन्देरिच्चादेः ’ ( उ. सू. १. १२ ) इति उन्प्रत्ययः । आद्यक्षरस्य इकारादेशः । तत इन्दुशब्दस्य निस्वरः । सोमरसस्य द्रवत्वात् क्लेदनं संभवति । युष्मच्छब्दादेशस्य वामित्येतस्य ‘ अनुदात्तं सर्वमपादादौ ’ ( पा. सू. ८. १. १८ ) इत्यनुदात्तः । उशन्तीत्यस्य निघाते ‘ हि च ’ ( पा. सू. ८. १. ३४ ) इति सूत्रेण प्रतिषिद्धे सति प्रत्ययस्वरः । हिशब्दस्य निपातस्वरः ॥

वायविन्द्रश्च चेतथः सुतानां वाजिनीवसू । तावा यातमुप द्रवत् ॥ ५ ॥

वायो इति । इन्द्रः । च । चेतथः । सुतानाम् । वाजिनीवसू इति वाजिनीवसू ।

तौ । आ । यातम् । उप । द्रवत् ॥ ५ ॥

अत्र चकारेणान्यः ससुचीयते । संनिहितत्वाद्वायुरेव । हे वायो त्वम् इन्द्रश्च युवासुभौ सुतानाम् अभिपुतान् सोमान् चेतथः जानीथः । यद्वा । अभिपुतानां सोमानां विशेषमित्यध्याहारः । कीदृशौ युवाम् । वाजिनीवसू । वाजिनीशब्दो यद्यप्युपोनामसु पठितस्तथाप्यत्रासंभवाच्च गृह्यते । वात्रोऽक्षम् । तद्यस्यां हविः संततावस्ति सा वाजिनी । तस्यां वसत इति तौ वाजिनीवसू । आमन्त्रितत्वाद्नुदानः । तौ तथाविधौ युवां द्रवत् क्षिप्रम् उप समीपे आ यातम् आगच्छतम् । पठितमित्यध्याकेषु क्षिप्रनामसु 'नु क्षिप्रं मधु द्रवत्' ( नि. २. १५. ३ ) इति पठितम् । तत्र किदृश्वरः ॥ ॥ ३ ॥

वायविन्द्रश्च सुन्वत आ यातमुप निष्कृतम् । मक्षिवात्था धिया नरा ॥ ६ ॥

वायो इति । इन्द्रः । च । सुन्वतः । आ । यातम् । उप । निःकृतम् ।

मक्षु । इत्था । धिया । नरा ॥ ६ ॥

हे वायो त्वम् इन्द्रश्च सुन्वतः सोमाभिपवं कुर्वतो यजमानस्य निष्कृतं संस्कृतं संस्कर्तारं वा सोमम् उप आ यातम् आगच्छतम् । नरा हे नरौ पुरुषौ पौरुषेण सामर्थ्येनोपेतौ युवयोरंगतयोश्च मतोः धिया अमुना कर्मणा मक्षु त्वरया संस्कारः संपत्स्यते । इत्था सत्यम् ॥ वायो इत्यस्य 'आमन्त्रितस्य' ( पा. सू. ६. १. १९८ ) इति पाठिकमाद्युदात्तत्वम् । इन्द्रशब्दः 'ऋज्रेन्द्रा' ( उ. सू. २. १८६ ) इत्यादिना रन्प्रत्ययान्तत्वेन निपातितो 'जित्यादिर्नित्यम्' ( पा. सू. ६. १. १९७ ) इत्याद्युदात्तः । चशब्दः 'चादयोऽनुदात्ताः' ( फि. सू. ८४ ) इत्यनुदात्तः । सुन्वत इत्यत्र 'शतुरनुमो नद्यजादी' ( पा. सू. ६. १. १७३ ) इति विभक्तेरुदात्तत्वम् । 'निरित्येष समित्येतस्य स्थाने' ( निरु. १२. ७ ) इति यास्कः । कृतशब्द आदिकर्मणि कर्तरि क्तः ( पा. सू. ३. ४. ७१ ) । संस्कृतं प्रवृत्त इत्यर्थः । 'कुगतिप्रादयः' ( पा. सू. २. २. १८ ) इति समासेऽव्ययत्वेपदप्रकृतिस्वरत्वे प्राप्ते 'थाथघञ्काजवित्रकाणाम्' ( पा. सू. ६. २. १४४ ) इत्यन्तोदात्तः । 'गनिरनन्तरः' ( पा. सू. ६. २. ४९ ) । इति तु निसः उदात्तत्वं न भवति । तदि कर्मणि क्तं विहितम् ( पा. सू. ६. २. ४८ ) । निष्करोतीति निष्कृदिति क्तिवन्तव्याख्याने तु 'गतिकारकोपपदाकृत' ( पा. सू. ६. २. १३९ ) इति ऋकार उदात्तः स्यात् । धिया । 'सावेकाचस्तृतीयादिः' ( पा. सू. ६. १. १६८ ) इति विभक्तिरुदात्ता । नरा । 'सुपां सुलुक्' ( पा. सू. ७. १. ३९ ) इत्यादिना संबोधनद्विवचनस्य ङादेशः । पदापरत्वात् 'आमन्त्रितस्य' ( पा. सू. ८. १. १९ ) इत्याष्टमिको निघातः ॥

१. ठ-त्वं च इन्द्रश्च । २. च-छ-ण-फ-भ-'तौ' नास्ति । ३. ग-च-फ-भ-निष्कृतं संस्कर्तारम्; छ-ण-निष्कृतं संस्कृतम् । ४. ठ-मक्षु मधु त्वरया । ५. च-छ-फ-'स्यात्' इत्यस्यानन्तरं 'धीरानि अप इत्यादि षड्विंशती कर्मसु पठितः' इत्याधिकम् ।

‘मित्रं हुवे’ इति मैत्रावरुणस्तृचो गवामयने आरम्भणीये चतुर्विंशोऽहनि प्रातःसवने मैत्रा-  
वरुणस्य स्तोत्रियः। तत्रैव अभिष्टवपृष्ठेऽपि विनियुक्तः। तथा चाश्वलायनेन ‘चतुर्विंशे होताऽजनिष्ट’  
इत्यादिश्वण्डे ‘मित्रं वयं हवामहे मित्रं हुवे पूतदक्षम्’ (आश्व. श्रौ. ७. २) इत्यादि सूत्रितम्।  
तथाह ‘अभिष्टवपृष्ठयाहानि’ इति श्वण्डे परिशिष्टानावापातुद्धृत्य ‘मित्रं वयं हवामहे मित्रं हुवे  
पूतदक्षम्’ (आश्व. श्रौ. ७. ५) इति च ॥

मित्रं हुवे पूतदक्षं वरुणं च रिशादसम् । धियं घृताचीं साधन्ता ॥ ७ ॥

मित्रम् । हुवे । पूतदक्षम् । वरुणम् । च । रिशादसम् । धियम् । घृताचीम् । साधन्ता ॥ ७ ॥

अष्टमस्मिन् कर्मणि हविष्प्रदानाय पूतदक्षं पवित्रबलं मित्रं हुवे। तथा रिशादसं रिशानां हिंस-  
कानाम् अष्टमस्मिन् अन्तरे वरुणं च हुवे आह्वयामि। कीदृशौ मित्रावरुणौ। घृतमुदकमञ्चति भूमिं प्राप-  
यति या धीर्विषण्णकर्म तां घृताचीं धियं साधन्ता साधयन्तौ कुर्वन्तौ ॥ मित्रशब्दः पुंलिङ्गः प्राति-  
पदिकस्वरेणान्तोदात्तः। हुवे इति ह्यतेः ‘बहुलं छन्दसि’ (पा. सू. २. ४. ७३) इति, शपो लुकि  
मति ‘हः संप्रसारणम्’ (पा. सू. ६. १. ३२) इत्यनुवृत्तौ ‘बहुलं छन्दसि’ (पा. सू. ६. १. ३४)  
इति संप्रसारणे उवडादेशः। ‘निङुतिङः’ (पा. सू. ८. १. २८) इति निघातः। पूतशब्दः प्रत्यय-  
स्वरेणान्तोदात्तः। बहुव्रीहौ पूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वम्। वरुणशब्दः ‘कृवृदारिभ्य उनन्’ (उ. सू. ३. ३३३)  
इति उनन्प्रत्ययान्तो निस्वादाद्युदात्तः। रिशानि हिंसन्तीति रिशाः शत्रवः। ‘इगुपधज्ञाप्र्रीकिरः कः’  
(पा. सू. ३. १. १३५) इति कः। प्रत्ययस्वरेणोदात्तः। तानन्तीति रिशादाः, तम्। ‘सर्वधातुभ्योऽ  
सुन्’ (उ. सू. ४. ६२८) इत्यसुन्प्रत्यये निस्वरेणोत्तरपदमाद्युदात्तम्। कृदुत्तरपदप्रकृतिस्वरेण स  
ण्वाद्यक्षिप्यते। जेपनिघाते मति ‘एकादेश उदात्तेनोदात्तः’ (पा. सू. ८. २. ५) इति सवर्णदीर्घोऽद्युदात्त  
ण्व। ‘धीः’ इति ‘अपः’ इत्यादिप्रहिंसन्तौ कर्मनामसु (नि. २. १. २१) पठितः। प्रातिपदिकस्वरेणान्तो-  
दात्तः। घृतमञ्चतीति घृताची। ‘ऋत्विग्दधृक्’ (पा. सू. ३. २. ५९) इत्यादिना क्तिनि ‘अनिदि-  
ताम्’ (पा. सू. ६. ४. २४) इति नकारलोपः। ‘अञ्चतेऽप्योपसंख्यानम्’ (पा. सू. ४. १. ६. २)  
इति ङीप्। ‘अचः’ (पा. सू. ६. ४. १३८) इत्यकारलोपे ‘चौ’ (पा. सू. ६. ३. १३८) इति  
दीर्घत्वम्। घृतशब्दः ‘नञ्विषयस्यानिमन्तस्य’ (फि. सू. २६) इत्याद्युदात्तं बाधित्वा ‘घृता-  
दीनां च’ (फि. सू. २१) इत्यन्तोदात्तः। ‘समासस्य’ (पा. सू. ६. १. २२३) इत्यन्तोदात्त-  
स्यापवादकं ‘तत्पुरुषे नुत्यार्थः’ (पा. सू. ६. २. २) इति पूर्वपदप्रकृतिस्वरं बाधित्वा ‘गतिकार-  
कोपपदान्’ (पा. सू. ६. २. १३९) इति उत्तरपदप्रकृतिस्वरेणोदात्तस्य धात्वकारस्य लोपे सति  
‘अनुदात्तस्य च यत्रोदात्तलोपः’ (पा. सू. ६. १. १६१) इति ङीप् उदात्तत्वे प्राप्ते ‘चौ’ (पा.  
सू. ६. १. २२२) इति पूर्वपदान्तोदात्तत्वम्। साधन्ता। ‘राध साध संसिद्धौ’ इत्यस्मादन्तर्भा-  
वितण्यर्थान् लटः शत्रादेशे (पा. सू. ३. २. १२४) श्रुं बाधित्वा व्यत्ययेन शप्। अदुपदेशावादुपरि  
शतप्रत्ययस्य लसार्वाधानुकानुदात्तत्वम् (पा. सू. ६. १. १८६)। द्वितीयाद्विवचनस्य शपश्च  
‘अनुदात्तो सुप्पिणौ’ (पा. सू. ३. १. ४) इत्यनुदात्तत्वे ‘धातोः’ (पा. सू. ६. १. १६२) इति  
धानुस्वर एव क्षिप्यते। ‘सुपां सुलुक्’ (पा. सू. ७. १. ३९) इत्यादिना विभक्तेराकारादेशः ॥



ऋतेन मित्रावरुणावृतावृथावृतस्पृशा । क्रतुं बृहन्तमाशाथे ॥ ८ ॥

ऋतेन । मित्रावरुणौ । ऋतऽवृधौ । ऋतऽस्पृशा । क्रतुम् । बृहन्तम् । आशाथे इति ॥ ८ ॥

हे १ मित्रावरुणौ युवां २ क्रतुं प्रवर्तमानमिमं सोमयागम् ३ आशाथे आतशाथे व्यातवन्तौ । केन निमित्तेन । ४ ऋतेन अवश्यंभावितया सत्येन फलेन । अस्मभ्यं फलं दातुमित्यर्थः । कीदृशौ युवाम् । ५ ऋतावृधौ । ‘ ऋतमिषुदकनाम ’ ( निरु. २. २५ ), ‘ सत्यं वा यज्ञं वा ’ ( निरु. ४. १९ ) इति यास्कः । उदकादीनामन्यतमस्य वर्धयितारौ । अत एव ६ ऋतस्पृशा उदकादीन् स्पृशन्तौ । कीदृशं क्रतुम् । ७ बृहन्तम् अङ्गैरुपाङ्गैश्च अतिप्रौढम् ॥ ऋतशब्दो वृतादिस्वादात्तोदात्तः । मित्रावरुणाविन्यत्र मित्रश्च वरुणश्चेति मित्रावरुणौ । ‘ देवताद्वन्द्वे च ’ ( पा. सू. ६. ३. २६ ) इति पूर्वपदस्य आतडादेशः । ऋतस्य वर्धयितारौ इत्यर्थेऽन्तर्भावितव्यर्थान् वृधेः क्तिप् । ‘ अन्येषामपि दृश्यते ’ ( पा. सू. ६. ३. १३७ ) इति पूर्वपदस्य दीर्घः । ऋतस्पृशा । ‘ सुपां सुलुक् ’ ( पा. सू. ७. १. ३९ ) इति डादेशः । मित्रावरुणाविन्याद्यामन्त्रितत्रयस्य स्वस्वपूर्वपदान् परस्वान् ‘ आमन्त्रितस्य ’ ( पा. सू. ८. १. १९ ) इति आष्टमिको निघातः । ननु ऋतेन इत्येतस्य ‘ सुवामन्त्रिते पराङ्गवस्वरे ’ ( पा. सू. २. १. २ ) इति पराङ्गवद्भावेन आमन्त्रितानुप्रवेशात् पादादिव्येन पदादपस्वनेन वा आष्टमिकनिघाताभावात् ‘ आमन्त्रितस्य च ’ ( पा. सू. ६. १. १९८ ) इत्याद्युदात्तेन भवितव्यमिति चेत्, न । पराङ्गवद्भावस्य सुवामन्त्रिताश्रयत्वेन पदविधित्वात् ‘ समर्थः पदविधिः ’ ( पा. सू. २. १. १ ) इति नियमात् । इह च ऋतेन मित्रावरुणौ इत्यनयोः आशाथे इति आख्यातेनैवान्वयेन परस्परमसामर्थ्यात् । यत्र पुनः परस्परान्वयेन सामर्थ्यं तत्र पराङ्गवद्भावात् पादादेः ‘ आद्युदात्तत्वं भवत्येव । यथा ‘ मरुतां पितस्तदहं गृणामि ’ इति । ‘ मृष्टोरुतिः ’ ( उ. सू. १. ९४ ) इति उतिप्रत्ययान्तत्वेन ‘ पृश्निष्ये चै पयसो मरुतो जाताः ’ ( तै. सं. २. २. ११. ४ ) इत्यादौ अन्तोदात्तोऽपि हि मरुच्छब्दो ‘ मरुतां पितः ’ इत्यत्र सामर्थ्यात् पराङ्गवद्भावादेव आद्युदात्तो जातः । प्रकृते तु ऋतेन इत्यस्यासामर्थ्यादेव न पराङ्गवद्भाव इति । ऋतावृथाविन्यत्र द्वितीयामन्त्रितस्य निघाते कर्तव्ये ‘ आमन्त्रितं पूर्वमविद्यमानवत् ’ ( पा. सू. ८. १. ७२ ) इति प्रथमामन्त्रितेन अविद्यमानवद्विवृतव्यमिति चेत्, भवतु । अत एव तस्याव्यवधायकत्वात् ऋतेन इति प्रथमपदान् परस्वनेनैव द्वितीयामन्त्रितं निहनिष्यते । यथा ‘ इमं मे गङ्गे यमुने ’ ( ऋ. सं. १०. ७५. ५ ) इत्यादौ गङ्गे-शब्दस्याविद्यमानवद्भावेऽपि तस्याव्यवधायकत्वादेव मे इत्येतदेव पदमुपजीव्य यमुनेशब्दस्य निघातः । किं च प्रकृते मित्रावरुणौ इत्यामन्त्रितं सामान्यवचनम् । तस्य विशेषणतया विशेषवचनम् ऋतावृथाविति । अतः ‘ नामन्त्रिते समानाधिकरणे सामान्यवचनम् ’ ( पा. सू. ८. १. ७३ ) इति पूर्वस्याविद्यमानवद्भावप्रतिषेधादपि निरन्तराद्यो द्वितीयस्य निघातः ॥ ननु एवमपि ‘ अपादादौ ’ ( पा. सू. ८. १. १८ ) इत्यनुवृत्तेः ऋतावृधेत्यस्य द्वितीयपादादिस्वात् भवितव्यं निघातेन । अत एव हि ‘ इमं मे गङ्गे ’ इत्यत्र शुद्रिपदस्य पदान् परस्य आमन्त्रितस्यापि पादादिस्वादेव अनिघातादाद्युदात्तत्वं जातम् । तद्वदत्रापि भवितव्यं वक्तव्यो वा विशेष इति ॥ उच्यते—मित्रावरुणपदस्य ‘ सुवामन्त्रिते ’ ( पा. सू. २. १. २ ) इति पराङ्गवद्भावेन परानुप्रवेशादेव ऋतावृधेत्यस्य न पादादिवम् । शुद्रिपदमपि तर्ह्येवमेव पूर्वस्य सरस्वतिपदस्य पराङ्गवद्भावेन न पादादिरिति निहन्त्येन इति चेत्, न ।

१. ठ-उपेतम् । २. छ-ण-भ-°नुवेशात् । ३. च-छ-फ-च । ४. च-छ-ण-फ-भ-पदादेः । ५. ग-घ-च-छ-ण-त-फ-भ-ऋतावृधेति । ६. च-ण-भ-‘ आमन्त्रितस्य ’ नास्ति । ७. छ-ण-‘ वा ’ नास्ति ।



पराङ्गवद्भावस्तवत् सुवन्तमामन्त्रितं चर्मश्रित्य प्रवृत्तेः' पदविधिः । अतस्तयोः सत्येव परस्परांश्वये पराङ्गवद्भावेन भवितव्यं 'समर्थः पदविधिः' ( पा. सू. २. १. १ ) इति नियमात् । शुतुद्रिसर-  
स्वतिपदयोश्च न परस्परेणांश्वयः किंतु सचत इत्यनेन इत्यसामर्थ्यात् न पराङ्गवद्भावः । प्रकृते तु मित्रा-  
वरुणौ क्रतवृथौ इति द्वयोरपि सामानाधिकरण्येन परस्परांश्वयादस्ति सामर्थ्यमिति भवितव्यं पराङ्ग-  
वद्भावेन । यथा 'सरतां पितः' इत्येवेति विशेषः ॥ ननु अत एव तर्हि मित्रावरुणपदस्य पराङ्गवद्भावेन  
पादादित्वात् 'अपादादौ' इति पर्युदात्तादामन्त्रितनिघातो न स्यादिति चेत्, न । पूर्वं सुवन्तं परं  
चामन्त्रितमाश्रित्य यः स्वरः प्रवर्तते तत्र 'सुवामन्त्रिते' इति पराङ्गवद्भावः । भवति चैवंविध क्रता-  
वृथपदनिघात इति । तत्र पूर्वस्य पराङ्गवद्भावोपादादित्वात् स प्रवर्तते । मित्रावरुणपदनिघातस्तु  
पूर्वमेव पदमुपजीवति न परमामन्त्रितमिति न पराङ्गवद्भावः ॥ ननु पराङ्गवद्भाववन्निघातोऽपि पदविधि-  
रिति क्रतेन इत्यनेनासामर्थ्यात् ततः पदात्परस्य मित्रावरुणपदस्य न स्यात् इति चेत्, न । 'समानवाक्ये  
निघातयुष्मदस्मदादेशा वक्तव्याः' ( पा. सू. २. १. १. ११ ) इति निघाते पदविधावपि समानवाक्य-  
त्वमेव पर्याप्तं, न पराङ्गवद्भाववत् परस्परांश्वयोऽपीत्यलम् । क्रतुम् । 'कृजः क्रतुः' ( उ. सू. १. ७७ ) ।  
प्रत्ययस्वरेणादिरुदात्तः । आशाथे आनशाथे । 'छन्दसि लुङ्लङ्लिटः' ( पा. सू. ३. ४. ६ ) इति  
वर्तमाने लिट् । नुडभावश्छान्दसः ॥

कवी नो मित्रावरुणा तुविजाता उरुक्षया । दक्षं दधाते अपसम् ॥ ९ ॥

कवी इति । नः । मित्रावरुणा । तुविजातौ । उरुक्षया । दक्षम् । दधाते इति । अपसम् ॥ ९ ॥

मित्रावरुणावेतौ देवौ नः अस्माकं दक्षं बलम् अपसं कर्म च दधाते पोषयतः । क्रीडशौ । कवी  
मेधाविनौ । तुविजातौ बहूनामुपकारकतया समुत्पन्नौ । उरुक्षया बहुनिवासौ । 'विप्रः धीरः' इत्या-  
दिषु चतुर्विंशतिसंख्याकेषु मेधाविनामसु 'कविः मनीषी' ( नि. ३. १५. १० ) इति पठितम् ।  
'उरु तुवि' ( नि. ३. १. १, २ ) इत्येतौ शब्दौ द्वादशसु बहूनामसु पठितौ । 'ओजः पाजः' इत्या-  
दिषु अष्टाविंशतिसंख्याकेषु बलनामसु 'दक्षः वीरु' ( नि. २. ९. १३ ) इति पठितम् । अपः-  
शब्दः पञ्चविंशतिसंख्याकेषु कर्मनामसु पठितः ( नि. २. १. १ ) ॥ मित्रावरुणा । मित्रशब्दः  
प्रातिपदिकस्वरेणान्तोदात्तः । वरुणशब्दो निस्वरेणाद्युदात्तः । द्वन्द्वे 'देवताद्वन्द्वे च' ( पा. सू. ६.  
२. १४१ ) इत्युभौ अवशिष्येते । तुविजातौ । बहूनामुपकारकतया तत्संबन्धिस्त्वेन जाताविति षष्ठी-  
समासे समाप्तान्तोदात्तत्वम् । चतुर्थी समासे हि 'क्ते च' ( पा. सू. ६. २. ४५ ) इति पूर्वपदप्रकृति-  
स्वरः स्यात् । उरुणां बहूनां क्षयौ उरुक्षयौ । 'क्षि निवासगत्योः' इति धातोः क्षियन्त्यस्मिन्निति क्षयः ।  
अधिकरणे 'एरच्' ( पा. सू. ३. ३. ५६ ) इत्यच्प्रत्ययान्तस्य 'चितः' ( पा. सू. ६. १. १६३ )  
इत्यन्तोदात्तत्वे प्राप्ते 'क्षयो निवासे' ( पा. सू. ६. १. २०१ ) इत्याद्युदात्तत्वं विहितम् । समासे  
तु 'समासस्य' ( पा. सू. ६. १. २२३ ) इत्यन्तोदात्तत्वे बाधित्वा कृदुत्तरपदप्रकृतिस्वरेण प्राप्त-  
मुत्तरपदाद्युदात्तत्वं यद्यपि आश्वादिस्वरेणान्तोदात्तेन बाध्यते, तथापि 'परादिश्छन्दसि बहुलम्'  
( पा. सू. ६. २. १५९ ) इत्युत्तरपदाद्युदात्तत्वं द्रष्टव्यम् । दक्षो दक्षतेरुसाहकर्मणो घञ् । जित्वादा-  
द्युदात्तः । आप्यते फलमनेन इति अपः कर्म । 'आपः कर्मणि यायां ह्रस्वो लुट्च वा' ( उ. सू. ४.  
६४७ ) इत्यमुनन्तस्य 'अपसस्परौ' ( ऋ. सं. ६. ६९. १ ) इत्यादौ निस्वादाद्युदात्तस्यापि  
अपःशब्दस्य अत्र व्यस्येन प्राययाद्युदात्तत्वम् ॥ ॥ ४ ॥

‘अश्विना’ इति द्वादशर्चं तृतीयं सूक्तम् । तत्र आश्विनस्तुचः प्रातरनुवाकस्य आश्विने कर्तो विनियुक्तः । तथा च सूत्रितम्-‘ अथाश्विन एषो उपाः प्रातर्युजेति चतस्रोऽश्विना यज्वरीरिपः ’ ( आश्व. श्रौ. ४. १५ ) इति ।

अश्विना यज्वरीरिषो द्रवत्पाणी शुभस्पती । पुरुभुजा चनस्यतम् ॥ १ ॥

अश्विना । यज्वरीः । इषः । द्रवत्पाणी इति द्रवत्पाणी । शुभः । पती इति ।

पुरुभुजा । चनस्यतम् ॥ १ ॥

हे अश्विनौ युवाम् इषः हविलक्षणान्यन्नानि चनस्यतम् इच्छन् भुजाधामित्यर्थः । यद्यपि चनः-शब्दोऽन्नवाची तथापि इषः इत्यनेन सह नास्ति पुनरुक्तिदोषः, इच्छामुपलक्षयितुं प्रयुक्तत्वात् । ‘ वक्तव्यमुवाच ’, ‘ सगूलकापं कपति ’ इत्यादौ यथा पुनरुक्त्यभावस्तद्वत् । कीदृशारिपः । ‘ यज्वरीः यागनिष्पादिकाः । कीदृशावश्विनौ । ‘ द्रवत्पाणी हविर्ग्रहणाय द्रवद्भ्यां धावद्भ्यां पाणिभ्यामुपेतौ । ‘ शुभस्पती शोभनस्य कर्मणः पालकौ । ‘ पुरुभुजा विस्तीर्णभुजौ बहुभोजिनौ वा ॥ अश्विना । ‘ आमन्त्रितस्य ’ ( पा. सू. ६. १. १९८ ) इति पाष्ठिकमाद्युदात्तत्वम् । यज्वरीः । यागकरणानामप्यन्नानाम् ‘ असिञ्चिनसि ’ इतिवत् स्वव्यापारे कर्तृत्वविवक्षया ‘ सुयजोर्द्विनिप् ’ ( पा. सू. ३. २. १०३ ) इति द्विनिप्रत्ययः । ‘ वनो र च ’ ( पा. सू. ४. १. ७ ) इति ङीप् । तन्मनियोगेन रेफादेशः । प्रत्ययद्वयस्यै ‘ अनुदात्तो सुष्पितौ ’ ( पा. सू. ३. १. ४ ) इत्यनुदात्तत्वात् धातुस्वर एवावशिष्यते । इषःशब्दे शसोऽनुदात्तत्वात् प्रातिपदिकस्वर एव शिष्यते । द्रवन्तौ धावन्तौ पाणी ययोस्तयोः संबोधनं द्रवत्पाणी इति । तस्यामन्त्रिताद्युदात्तत्वं न पुनराष्टमिको निघातः ‘ अपादादौ ’ इति प्रतिषेधात् । इषः इति पूर्वपदस्य ‘ सुवामन्त्रिते ’ ( पा. सू. २. १. २ ) इति पराङ्गवद्भावेन ‘ मित्रावरुणावृतावृधौ ’ इतिवत् अपादादिष्वमिति चेत्, न । तत्र सामानाधिकरण्येन परस्परान्वयात् । इह तु इषः द्रवत्पाणी इत्यनयोः सरस्वतिश्रुतुद्रिपदवत् अस्मार्थ्येन प्रयुक्तत्वात् । शुभः इति ‘ शुभ शुभ दीर्घा ’ इत्यस्य संपदादिष्वान् भावे क्रियन्तस्य षष्ठ्येकवचनम् । ‘ पठ्याः पतिपुत्र ’ ( पा. सू. ८. ३. ५३ ) इति त्रिसर्जनीयस्य सत्वम् । तस्य पती इस्यामन्त्रिते परतः पराङ्गवद्भावात् आमन्त्रिताद्युदात्तत्वम् । न पुनराष्टमिको निघातः । तस्मिन् कर्तव्ये द्रवत्पाणी इति पूर्वस्यामन्त्रितस्य ‘ आमन्त्रितं पूर्वमविद्यमानवत् ’ ( पा. सू. ८. १. ७२ ) इत्यविद्यमानवद्भावेन पादादिष्वान् ‘ अपादादौ ’ इति प्रतिषेधात् ॥ ननु ‘ मित्रावरुणावृतावृधौ ’ इतिवत् ‘ नामन्त्रिते समानाधिकरणे ’ ( पा. सू. ८. १. ७३ ) इत्यविद्यमानवद्भावप्रतिषेधेन भवितव्यमिति चेत्, न । मित्रावरुणपदं हि सामान्यवचनमिति युक्तः तस्याविद्यमानवत्त्वप्रतिषेधः । द्रवत्पाणी पदे तु न तथेति वैषम्यात् । पुरुभुजा पुरु विस्तीर्णो भुजौ ययोस्तौ । आमन्त्रिताद्युदात्तत्वम् । ‘ सुपां सुलुक् ’ ( पा. सू. ७. १. ३९ ) इति डादेशः । पुरु बहु भुजाते इति वा । चनस्यतम् इत्यत्र ‘ चायतेरश्ने हस्वश्च ’ ( उ. सू. ४. ६३९ ) इति ‘ चायू पृजानिनामनयोः ’ इत्यस्य असुत्रप्रत्यये आकारस्य हस्वे चानुकृष्टे नुडागमे च ( उ. सू. ४. ६३६ ) ‘ लोपो व्योर्वलि ’ ( पा. सू. ६. १. ६६ ) इति यकारलोपे चनःशब्दोऽन्ननामसु पठितः ( निरु. ६. १६ ) । तत्र आत्मनः इच्छतीति ‘ सुप आत्मनः क्यच् ’ ( पा. सू. ३. १. ८ ) । ‘ सनाद्यन्ताः ’ ( पा. सू. ३. १. ३२ )

१. ग-य-बहुभोजिनो । २. ग-घ-छ-ण-य-प्रत्ययत्रयस्य ।

इति धातुत्वात् लोप्मध्यमद्विवचनम् । क्यचः प्रत्ययस्वरेणोदात्तत्वम् । शपा एकादेशे कृते ' एका-  
देश उदात्तेनोदात्तः ' ( पा. सू. ८. २. ५ ) इत्युदात्तः । उपर्याख्यातस्य लसार्वधातुकानुदात्तत्वे  
स्वरितत्वम् । न च ' तिङ्कृतिङः ' ( पा. सू. ८. १. २८ ) इति निघातः । पूर्वस्यामन्त्रितस्या-  
विद्यमानवद्भावेन पदादपरत्वात् पादादित्वाद्वा तदप्राप्तेः ॥

अश्विना पुरुदंससा नरा शवीरया धिया । धिष्ण्या वनतं गिरः ॥ २ ॥

अश्विना । पुरुदंससा । नरा । शवीरया । धिया । धिष्ण्या । वनतम् । गिरः ॥ २ ॥

अश्विना हे अश्विनौ युवां गिरः अस्मदीयाः स्तुतीः धिया आदरयुक्तया बुद्ध्या वनतं संभजतं  
स्वीकुरुतम् । कीदृशावश्विनौ । पुरुदंससा बहुकर्माणौ । पण्डितसंख्याकेषु कर्मनामसु ' दंसः '  
( नि. २. १. ३ ) इति पठितम् । नरा नेतारौ । धिष्ण्या धाष्टर्ययुक्तौ बुद्धिमन्तौ वा । कीदृश्या  
धिया । शवीरया गतियुक्तया अप्रतिहतप्रसरयेत्यर्थः ॥ अश्विना इत्याद्यामन्त्रितचतुष्टयस्य षाष्टिकमा-  
मन्त्रिताद्युदात्तत्वम् । पादादिवात् न आष्टमिको निघातः । पुरुदंससा इत्यपि हि पादादिरेव ' आम-  
न्त्रितं पूर्वमविद्यमानवत् ' ( पा. सू. ८. १. ७२ ) इति पूर्वस्याविद्यमानवत्त्वात् । ' नामन्त्रिते  
समानाधिकरणे ' ( पा. सू. ८. १. ७३ ) इति पूर्वस्य सामान्यवचनत्वेन अस्य विशेषवचनत्वेन  
नाविद्यमानवत्त्वमिति चेत्, न । अश्विशब्दवत् पुरुदंसःशब्दस्यापि अश्विनोरेव रुढ्या प्रयुज्यमानतया  
सामान्यशब्दत्वात् । सामान्यवचनं नाविद्यमानवदित्युक्तेऽर्थात् परस्य विशेषवचनत्वावगमात् । उभयोः  
सामान्यवचनत्वे पर्यायत्वेन पौनरुक्त्यात् सहाप्रयोग इति चेत्, न । गुणविशेषसंकीर्तनवत् प्रसिद्धाने-  
कनामविशेषसंबन्धसंकीर्तनस्यापि स्तुत्युपयोगेन सप्रयोजनत्वात्; निष्प्रयोजनपुनर्वचनस्यैव पुनरुक्तत्वात् ।  
अश्विपुरुदंसःशब्दयोरैकार्थवृत्तिस्त्वेऽपि पर्यायत्वादेव प्रवृत्तिनिमित्तभेदाभावेन असामानाधिकरण्यादपि  
नाविद्यमानवत्त्वप्रतिषेधः । भिन्नप्रवृत्तिनिमित्तानामेव ह्येकस्मिन्नर्थे वृत्तिः सामानाधिकरण्यात् । अश्वि-  
शब्दस्याश्वसंबन्धो निमित्तं पुरुदंसःशब्दस्य तु बहुकर्मसंबन्ध इति प्रवृत्तिनिमित्तभेद इति चेत्, न ।  
तद्वि द्वयं व्युत्पत्तिमात्रनिमित्तं न प्रवृत्तिनिमित्तम् । व्युत्पत्तिनिमित्तभेदमात्रेणापि सामानाधिकरण्याभि-  
धाने वृक्षमहीरुहशब्दयोरपि तथात्वप्रसङ्गः । अत एव हि ' इडे रन्तेऽदिते सरस्वति प्रिये प्रेयसि महि  
विश्रुत्येतानि ते अघ्नये नामानि ' ( तै. सं. ७. १. ६. ८ ) इत्यत्र सहस्रतमीप्रभांसोपयोगि-  
त्वेन इडादिशब्दानाम् ' एतानि ते अघ्नये नामानि ' इति वचनेन पर्यायाणामपि अनेकविशिष्टनाम-  
संबन्धनिबन्धनस्तुत्यर्थत्वेनैव सहप्रयोगः । स्तुत्युपयोगेनैव व्युत्पत्तिनिमित्तभेदविवक्षायामपि पर्यायत्वे-  
नासामानाधिकरण्यादेव ' नामन्त्रिते ' इति निषेधाभावात् ' आमन्त्रितं पूर्वमविद्यमानवत् '  
इति पूर्वपूर्वस्याविद्यमानवत्त्वात् सर्वपां षाष्टिकमाद्युदात्तत्वम् । तद्वत् प्रकृतेऽपि । ' कृशृपृकटिप-  
टिशौटिभ्य ईरन् ' ( उ. सू. ४. ७७० ) इत्यतः ' ईरन् ' इत्यनुवृत्तौ ' बहुलवचनादन्यत्रापि '  
इत्यनेन ' शु गतौ ' इति धातोरीरन्प्रत्यये कृते सति निस्वात् शवीरयाशब्द आद्युदात्तः । धिये-  
त्यत्र ' सावेकाचः ' ( पा. सू. ६. १. १६८ ) इति विभक्तिरुदात्ता । वनतमित्यत्र शपः पिस्वात्  
लोप्मध्यमद्विवचनस्य लसार्वधातुकाच्च ' वन पण संभक्तौ ' इति धातूदात्तत्वमेव शिष्यते । न च  
' तिङ्कृतिङः ' ( पा. सू. ८. १. २८ ) इति निघातः, पूर्वामन्त्रितस्याविद्यमानवत्त्वेन पादादित्वात् ।  
गिरः । सुपोऽनुदात्तत्वे प्रातिपदिकस्वरः शिष्यते ॥

दक्षा युवाकवः सुता नासत्या वृक्तवर्हिपः । आ यातं रुद्रवर्तनी ॥ ३ ॥

दक्षा । युवाकवः । सुताः । नासत्या । वृक्तवर्हिपः । आ । यातम् । रुद्रवर्तनी  
इति रुद्रवर्तनी ॥ ३ ॥

अत्र अश्विना इत्यनुवर्तते । हे अश्विनौ <sup>१</sup>आ <sup>२</sup>यातम् अस्मिन् कर्मण्यागच्छतम् । किमर्थमिति तदुच्यते ।  
<sup>३</sup>सुताः युष्मदर्थं सोमा अभिषुताः तान् स्वीकर्तुमिति शेषः । कीदृशावश्विनौ । 'दक्षा दक्षां शत्रूणांमुपक्षप-  
यितारौ । यद्वा । देववैद्यत्वेन रोगाणामुपक्षपयितारौ । 'अश्विनौ वै देवानां भिपर्जा' ( गे. ब्रा. १. १८ )  
इति श्रुतेः । <sup>४</sup>नासत्या असत्यमनृतभाषणं तद्रहितौ । अत्र यास्कः—'सत्यावेव नामत्याविश्रयार्णवाभः ।  
सत्यस्य प्रणेताराविश्रयाप्रायणः' ( निरु. ६. १३ ) इति । <sup>५</sup>रुद्रवर्तनी । रुद्रशब्दस्य रोदनं प्रवृत्ति-  
निमित्तं 'यदरोदीत्तद्रुद्रस्य रुद्रत्वम्' ( तै. सं. १. ५. १. १ ) इति तैत्तिरीयाः । 'तद्यद्रोदयन्ति  
तस्माद्गुदाः' इति वाजसनेयिनः । रुद्राणां शत्रुरोदनकारिणां शूरभटानां वर्तनिर्माणो धाटीरूपो ययोस्तौ  
रुद्रवर्तनी । यथा शूरा धाटीमुखेन शत्रून् रोदयन्ति तद्वदेताविश्रयार्थः । <sup>६</sup>युवाकवः इत्यभिषुतसोमानां  
विशेषणम् । वसतीवरीभिरेकधनाभिश्चाद्विमिश्रिता इत्यर्थः । <sup>७</sup>वृक्तवर्हिपः । वृक्तानि मूलैर्वर्जितानि  
बर्हिष्यास्तरणरूपाणि येषां सोमानां ते वृक्तवर्हिपः । यद्वा । 'भरताः' इत्यादिष्वष्टम् ऋत्विङ्नामम्  
'वृक्तवर्हिपः' ( नि. ३. १८. ४ ) इति । तदानीं तृतीयार्थे प्रथमा । ऋत्विग्भिरभिषुता इत्यन्वयः ॥  
दक्षा । 'आमन्त्रितस्य' ( पा. सू. ६. १. १९८ ) इत्याद्युदात्तः । युवाकवः । 'यु मिश्रणे' । युवन्ति  
मिश्रीभवन्ति वसतीवरीप्रभृतिभिः श्रयणद्रव्यैरिति युवाकवः । कटिकृत्यादिषु ( उ. सू. ३. ३. ५७ )  
अगणितस्यापि यौतेः बहुलग्रहणात् काकुप्रत्ययः । तस्य क्त्वेन गुणाभावाद्बुङादेशः । प्रत्ययस्वरेण  
आकार उदात्तः । न विद्यतेऽसत्यमनयोरिति नासत्यौ । 'नभ्राणनपाञ्चवेदानासत्या' ( पा. सू.  
६. ३. ७५ ) इत्यादिना प्रकृतिवद्भावात् नञो नलोपाभावः । पादादिस्वेनानिघातादामन्त्रिताद्यु-  
दात्तत्वम् । वृक्तवर्हिपः । वृक्तं मूलैर्वर्जितं बर्हिषास्तीर्णं येषां सोमानां ते वृक्तवर्हिपः । बहुव्रीहौ  
पूर्वपदप्रकृतिस्वरेण क्तप्रत्ययस्वर एव शिष्यते । आ इत्यत्र 'उपसर्गाश्चाभिवर्जम्' ( फि. सू. ८१ )  
इत्युदात्तः । रुद्रवर्तनी । 'आमन्त्रितस्य च' ( पा. सू. ८. १. १९ ) इत्यामन्त्रितनिघातः ॥

इन्द्रा याहि चित्रभानो सुता इमे त्वायवः । अण्वीभिस्तना पूतासः ॥ ४ ॥

इन्द्र । आ । याहि । चित्रभानो इति चित्रभानो । सुताः । इमे । त्वाऽयवः ।

अण्वीभिः । तना । पूतासः ॥ ४ ॥

<sup>१</sup>चित्रभानो चित्रदीप्ते हे <sup>२</sup>इन्द्र अस्मिन् कर्मणि <sup>३</sup>आ <sup>४</sup>याहि आगच्छ । <sup>५</sup>सुताः अभिषुताः <sup>६</sup>इमे  
सोमाः <sup>७</sup>त्वायवः स्वां कामयमाना वर्तन्ते । <sup>८</sup>अण्वीभिः । 'अयुवः' इत्यादिषु द्वाविंशतिसंख्याकेष्व-  
ङ्गुलिनामसु 'अण्व्यः' ( नि. २. ५. २ ) इति पठितम् । ऋत्विजामङ्गुलिभिः सुता इत्यन्वयः । किंच  
एते सोमाः <sup>९</sup>तना निस्थं <sup>१०</sup>पूतासः पूताः शुद्धा दशापवित्रेण बहुधा शोधितत्वात् । इन्द्रशब्दं यास्को बहुधा  
निर्वक्ति—'इन्द्र इरां दणातीति वेरां ददातीति वेरां दधातीति वेरां दारयतीति वेरां धारयतीति वेन्दवे

१. च-छ-त-थ-°मुपक्षयितारौ । २. च-छ-त-फ-°मुपक्षयितारौ । ३. च-छ-त-फ-°बहुव्रीहौ'  
नास्ति । ४. ठ-विचित्रदीप्ते । ५. ठ-प-°बहुधा' नास्ति ।

द्रवतीति वेन्दो रमत इति वेन्दे भूतानीति वा तद्यत्नेन प्राणैः समैन्ध्वस्तदिन्द्रस्येन्द्रत्वमिति विज्ञायत इदं-  
 करणादित्याप्रायण इदं दर्शनादित्यौपमन्यव इन्दते वैश्वर्यकर्मण इच्छन्नां दारयिता वा द्रावयिता वा दारयिता  
 च यज्वनाम्' ( निरु. १०. ८ ) इति । अस्यायमर्थः । 'दृ विदारणे' इति धातुः । इरामञ्जमुदिश्य  
 तन्निष्पादकजलसिद्ध्यर्थं दृणाति मेघं विदीर्णं करोतीतीन्द्रः । 'हुदाञ् दाने' इति धातुः । इरामञ्जं वृष्टि-  
 निष्पादनेन ददातीतीन्द्रः । 'धाञ् पोषणार्थः' । इरामञ्जं नृत्तिकारणं सस्यं दद्याति जलप्रदानेन  
 पुष्पातीतीन्द्रः । इरामुत्पादयितुं कर्पकसुखेन भूमिं विदारयतीतीन्द्रः । पूर्वोक्तपोषणमुखेनेरां धारयति  
 विनाशराहित्येन स्थापयतीतीन्द्रः । इन्दुः सोमो वल्लीरसः । तदर्थं यागभूमौ द्रवति धावतीतीन्द्रः ।  
 इन्दो यथोक्ते सोमे रमते क्रीडतीतीन्द्रः । 'जिह्वी दीप्तौ' इति धातुः । भूतानि प्राणिदेहान्  
 इन्दे जीवचैतन्यरूपेणान्तः प्रविश्य दीपयतीतीन्द्रः । एतदेवाभिप्रेत्य वाजसनेयिन आमनन्ति—  
 'इन्दो ह वै नामैप योऽयं दक्षिणेऽक्षन्पुरुषः । तं वा एतमिन्द्रं सन्तमिन्द्र इत्याचक्षते । परोक्षेण  
 परोक्षप्रिया इव हि देवाः प्रत्यक्षद्विषः' ( वृ. उ. ४. २. २ ) इति । 'तद्यत्' इत्यादिकं ब्राह्मणान्तर-  
 वाक्यम् । तत्तत्र इन्द्रविषये निर्वचनमुच्यते इति शेषः । यद्यस्मात् कारणादेनं परमात्मरूपमिन्द्रं  
 देवं प्राणैः वाक्चक्षुरादीन्द्रियैः प्राणापानादिवायुभिश्च सहितं समैन्ध्वन् उपासका ध्यानेन सम्यक्  
 प्रकाशितवन्तः, तन् तस्मात् कारणात् इन्द्रनाम संपन्नम् । अस्मिन् पक्षे इध्यते दीप्यते इति कर्मणि  
 व्युत्पत्तिः । आप्रायणनामको मुनिः 'इदं करणादिन्द्रः' इति निर्वचनं मन्यते । इन्द्रो हि परमात्मरूपेणेदं  
 जगत्करोति । औपमन्यवनामको मुनिरिदं दर्शनादिन्द्र इति निर्वचनमाह । इदम् इत्यापरोक्ष्यमुच्यते  
 विवेकेन हि परमात्मानमापरोक्ष्येण पश्यति । एतदेवाभिप्रेत्य आरण्यकाण्डे समाग्नयाते—'स  
 एतमेव पुरुषं ब्रह्म ततममपश्यदिदमदर्शमिती' । तस्मादिन्द्रो नामेन्द्रो ह वै नाम तमिन्द्रं  
 सन्तमिन्द्र इत्याचक्षते परोक्षेण परोक्षप्रिया इव हि देवाः' ( ऐ. आ. २. ४. ३ ) इति । 'इदि  
 परमैश्वर्ये' इति धातुः । स्वमायया जगद्रूपत्वं परमैश्वर्यम् । तद्योगादिन्द्रः । अनेनाभिप्रायेण श्रूयते—'इन्द्रो  
 मायाभिः पुरुरूप ईयते' ( ऋ. सं. ६. ४७. १८ ) इति । इन्द्रादस्येश्वरवाचकस्य अकारलोप सति  
 नकारान्तम् इन् इति पदं भवति । 'दृ भये' इति धातुः । स च परमेश्वरः शत्रूणां दारयिता भीषयि-  
 तेतीन्द्रः । 'द्रु गतौ' इति धातुः । शत्रूणां द्रावयिता पलायनं प्रापयितेतीन्द्रः । यज्वनां यागानुष्ठायि-  
 नामादरयिता भयस्य परिहर्ता । एवमेतानि निर्वचनानि द्रष्टव्यानीति ॥ इन्द्र इत्यत्र आमन्त्रिता-  
 द्युदात्तत्वम् । आ इत्यत्र निपातत्वेनाद्युदात्तः । चित्रभानो । पदात् परस्वादात्मन्त्रितनिपातः । स्वामि-  
 च्छन्तीत्यर्थे युष्मच्छब्दात् 'सुप आत्मनः क्यच्' ( पा. सू. ३. १. ८ ) । 'प्रत्ययोत्तरपदयोश्च' ( पा. सू.  
 ७. २. ९८ ) इति मपर्यन्तस्यत्वादेशः । 'क्याच्छन्दसि' ( पा. सू. ३. २. १७० ) इति क्यज-  
 न्तात् उपस्ययः । त्वद्यत्वे इति प्राप्तौ 'युष्मदस्मदोरनादेशे' ( पा. सू. ७. २. ८६ ) इत्यविभक्ता-  
 वपि हलादौ व्यस्ययेन आत्वम् । उकारः प्रत्ययस्वरेणाद्युदात्तः । अणुशब्दः सौक्ष्म्यवाचकः तद्योगात्  
 प्रकृतेऽङ्गुलीपु वर्तते । 'वोतो गुणवचनात्' ( पा. सू. ४. १. ४४ ) इति ङीषि प्राप्ते व्यस्ययेन  
 ङीन् । निष्वादाद्युदात्तः । तना इत्यर्थे निपातौ नित्यमित्यर्थे निपातत्वाद्याद्युदात्तः । पृतासः । 'आज-  
 सेरसुक्' ( पा. सू. ७. १. ५० ) इत्यसुक् ॥

१. ठ-इरामञ्जकारणम् । २. त-सोमवल्लीरसः । ३. ठ-तच्च । ४. च-छ-त-थ-फ-  
 °द्युदात्तत्वम् । ५. घ-च-क्ष-त-थ-त्वत्वं; छ-ण-थ-त्वयव ।

इन्द्रा याहि धियेषितो विप्रजृतः सुतावतः । उप ब्रह्माणि वाघतः ॥ ५ ॥

इन्द्र । आ । याहि । धिया । इषितः । विप्रजृतः । सुतऽवतः ।

उप । ब्रह्माणि । वाघतः ॥ ५ ॥

हे <sup>१</sup>इन्द्र त्वम् <sup>२</sup>आ <sup>३</sup>याहि अस्मिन् कर्मण्यागच्छ । किमर्थम् । <sup>४</sup>वाघतः कृत्विजः <sup>५</sup>ब्रह्माणि वेद-  
रूपाणि स्तोत्राण्युपैतुम् । कीदृशस्त्वम् । <sup>६</sup>धिया अस्मदीयया प्रज्ञया <sup>७</sup>इषितः प्राप्तः अस्मद्भक्त्या प्रेरित  
इत्यर्थः । <sup>८</sup>विप्रजृतः । यथा यजमानभक्त्या प्रेरितस्तथान्यैरपि विप्रमेधाविभक्तैस्त्रिभिः प्रेरितः । कीद-  
ृशस्य वाघतः । <sup>९</sup>सुतावतः अभिपुतसोमयुक्तस्य ॥ ‘केतः’ इत्यादिष्वेकादशसु प्रज्ञानामसु ‘धीः’  
( नि. ३. ९. ७ ) इति पठितम् । चतुर्विंशतिसंख्याकेषु मेधाविनामसु ‘विप्रः धीरः’ ( नि. ३. १५.  
१ ) इति पठितम् । ‘भरताः’ इत्यादिष्वष्टसु कृत्विङ्नामसु ‘वाघतः’ ( नि. ३. १८. ३ )  
इति पठितम् । इषित इत्यत्र ‘इष गतो’ इत्यस्मान्निष्ठायामिडागमः । ‘आगमा अनुदानाः’  
( पा. म. ३. १. ३. ७ ) इति इष्टः अनुदातत्वात् कस्वरः शिष्यते । विप्रजृतः । ‘दुष्पू वीजमन्ताने’  
इति धातोः ‘ऋत्रेन्द्राप्रवज्रविप्र’ ( उ. सू. २. १८६ ) इत्यादिना रन्प्रत्ययान्तो विप्रशब्दो  
निपातितः । निपातनादुपधाया इकारो लवृपधगुणाभावश्च । निष्वादाद्युदात्तः । तैर्जृतः प्राप्तः ।  
‘जू’ (?) इति सौत्रो धातुर्गोचर्यः ( पा. सू. ३. २. १५० ) । ‘श्रुतः किति’ ( पा. सू. ७. २. ११ )  
इति इयप्रतिषेधः । ‘तृतीया कर्मणि’ ( पा. सू. ६. २. ४८ ) इति पूर्वसद्वृत्तिस्वरत्वम् । सुतावतः ।  
छान्दसं दीर्घत्वम् । मत्तुरोऽनुदातत्वात् कप्रत्ययस्वर एव शिष्यते । ब्रह्माणि । ‘नद्विषयस्यानिमन्तस्य’  
( फि. सू. २६ ) इत्याद्युदात्तः । वाघच्छब्दं कृत्विङ्नामसु पठितः । प्रातिपदिकस्वरः ॥

इन्द्रा याहि तूतुजान उप ब्रह्माणि हरिवः । सुते दधिष्व नश्चनः ॥ ६ ॥

इन्द्र । आ । याहि । तूतुजानः । उप । ब्रह्माणि । हरिऽवः । सुते । दधिष्व । नः । चनः ॥ ६ ॥

हरिशब्दः इन्द्रसंबन्धिनोरश्वयोर्नामधेयं ‘हरी इन्द्रस्य रोहितोऽग्नेः’ ( नि. १. १५. १ ) इति  
तदीयाश्वनामत्वेन पठितत्वात् । हे <sup>१</sup>हरिवः अश्वयुक्त <sup>२</sup>इन्द्र त्वं <sup>३</sup>ब्रह्माणि उपैतुम् <sup>४</sup>आ <sup>५</sup>याहि । कीदृश-  
स्त्वम् । <sup>६</sup>तूतुजानः स्वरमाणः । आगत्य च अस्मिन् <sup>७</sup>सुते सोमाभिष्वयुक्ते कर्मणि <sup>८</sup>नः अस्मदीयं <sup>९</sup>चनः  
अन्नं हविलक्षणं <sup>१०</sup>दधिष्व धारय स्त्रीकुर्वित्यर्थः ॥ तूतुजानः । तुजेल्लिटि ‘लिटः कानज्वा’ ( पा. सू. ३.  
२. १०६ ) इति कानजदेशः । ‘तुजादीनां दीर्घोऽभ्यासस्य’ ( पा. सू. ६. १. ७ ) इत्यभ्यासस्य  
दीर्घत्वम् । ‘अभ्यस्तानामादिः’ ( पा. सू. ६. १. १८९ ) इत्याद्युदात्तत्वम् । हरिव इत्यत्र हरयोऽस्य  
सन्तीति मनुषि ‘छन्दसीरः’ ( पा. सू. ८. २. १५ ) इति मकारस्य वत्वम् । संबुद्धौ ‘उगि-  
द्वाम्’ ( पा. सू. ७. १. ७० ) इति नुम् । संयोगान्तलोपे ( पा. सू. ८. २. २३ ) नकारस्य  
‘मनुवसो रु संबुद्धौ छन्दसि’ ( पा. सू. ८. ३. १ ) इति रुत्वम् । आष्टमिको निघातः । ब्रह्मा-  
णीत्यस्य हरिव इत्यनेनासामर्थ्यात् ‘समर्थः पदविधिः’ ( पा. सू. २. १. १ ) इति नियमात् सुबा-  
मन्त्रितपराङ्गवद्भावाभावेन आमन्त्रितनिघाताभावात् आद्युदात्तत्वे सति उप इति अकारस्य सञ्चरः ।

१. ठ-‘वेदरूपाणि’ नास्ति । २. च-‘स्तथा तैरपि । ३. ठ-‘निष्ठायया इडा’ । ४. ग-घ-  
च-ण-फ-य-‘मन्त्रिते पराङ्गवद्भावा’; य-‘मन्त्रित इति पराङ्गवद्भावा’ ।

दधिव इत्यत्र दधानेलोपि थास । ' थासः से ' ( पा. सू. ३. ४. ८० ) । ' सवाभ्यां वामौ ' ( पा. सू. ३. ४. ११ ) इत्येकारस्य वादेशः । ' छन्दस्युभयथा ' ( पा. सू. ३. ४. ११७ ) इति सार्वधातुकार्धधातुकसंज्ञयोः सत्योः सार्वधातुकरत्वेन शपि ( पा. सू. ३. १. ६८ ) तस्य श्रौ च द्विर्भावः ( पा. सू. ६. १. १० ), आर्धधातुकरत्वेन इडागमश्च ( पा. सू. ७. २. ३५ ) । ' आतो लोप इति च ' ( पा. सू. ६. ४. ६४ ) इत्याकारलोपः । चनः । ' चायतेरश्ने हस्वश्च ' ( उ. सू. ४. ६३९ ) इत्यसुनन्तः । चकारान् नुडागमे यलोपः ॥ ५ ॥

ओमासश्चर्षणीधृतो विश्वे देवास आ गत । दाश्वांसो दाशुषः सुतम् ॥ ७ ॥

ओमासः । चर्षणिधृतः । विश्वे । देवासः । आ । गत । दाश्वांसः । दाशुषः । सुतम् ॥ ७ ॥

हे विश्वे देवासः पुत्रनामका देवविशेषाः दाशुषः हविर्दत्तवतो यजमानस्य सुतम् अभिषुतं सोमं प्रति आ गत आगच्छत । ते च देवाः ओमासः रक्षकाः चर्षणीधृतः मनुष्याणां धारकाः दाश्वांसः फलस्य दातारः । ' मनुष्याः ' इत्यादिषु पञ्चविंशतिसंख्याकेषु मनुष्यनामसु चर्षणिशब्दः ( नि. २. ३. ८ ) पठितः । ' अश्विनौ ' इत्यादिष्वेकत्रिंशत्संख्याकेषु देवविशेषनामसु ' विश्वेदेवाः साध्याः ' ( नि. ५. ६. २७ ) इति पठितम् । एतामृचं यास्क एवं व्याख्यातवान्—' अवितारो वावनीया वा मनुष्यधृतेः सर्वे च देवा इहागच्छत दत्तवन्तो दत्तवतः सुतमिति तदेतदेकमेव वैश्वदेवं गायत्रं तृचं दशतयीषु विद्यते यत्तु किञ्चिद्बहुदैवतं तद्वैश्वदेवानां स्थाने युज्यते यदेव विश्वलिङ्गमिति शाकशुनिः ' ( निरु. १२. ४० ) इति । अत्र विश्वशब्दः सर्वशब्दपर्याय इति यास्कस्य मतम् । देवविशेषस्यैवासाधारणं लिङ्गमिति शाकशुणैर्मतम् । अवन्ति इति ओमासः देवाः । ' मन् ' इत्यनुवृत्तौ ' अविसिबि सिशुभिः कित् ' ( उ. सू. १. १४१ ) इति मन्प्रत्ययः । ' ज्वरत्वरस्त्रिव्यविमवासुपधायाश्च ' ( पा. सू. ६. ४. २० ) इति ऊट् । मनः कित्वेऽपि बाहुलकत्वादुणः । ' आजसेरसुक ' ( पा. सू. ७. १. ५० ) इति जसेः असुगागमः । आमन्त्रिताद्युदात्तत्वम् । चर्षणयो मनुष्याः । तान् वृष्टिदानादिना धारयन्तीति चर्षणीधृतः देवाः । पूर्वस्यामन्त्रितस्य सामान्यवचनस्य ' विभाषितं विशेषवचने बहुवचनम् ' ( पा. सू. ८. १. ७४ ) इति अविद्यमानवचनप्रतिषेधात् अपादादित्वेन निघातः । ननु, अत एव विद्यमानवत्वात् ' सुवामन्त्रिते ' ( पा. सू. २. १. २ ) इति पराङ्गवत्त्वेनैकपदीभावात् पदादपरत्वेन कथं निघात इति चेत्, न । ' वत्करणं स्वाश्रयमपि यथा स्यात् ' ( पा. म. ८. १. ७२ ) इति वचनात् पदभेदप्रयुक्तस्य निघातस्याप्युपपत्तेः । ऐकपद्येऽप्याद्युदात्तत्वे ' अनुदात्तं पदमेकवर्जम् ' ( पा. सू. ६. १. १५८ ) इति सुतरामेव निघातो भविष्यति । इत्थमेव तर्हि ' द्रवत्पाणी शुभस्यती ' इत्यत्रापि पराङ्गवत्त्वेनैकपद्यादुत्तरस्य शेषनिघातप्रसङ्ग इति चेत्, न । तत्र पराङ्गवद्भावस्य परेण ' आमन्त्रितं पूर्वमविद्यमानवत् ' ( पा. सू. ८. १. ७२ ) इत्यविद्यमानवद्भावेन बाधितत्वात् । इह पुनः ' विभाषितं विशेषवचने बहुवचनम् ' इत्यविद्यमानवचस्य निषेधात् । पूर्वस्याप्यामन्त्रितस्य विद्यमानवत्त्वात् पराङ्गवत्त्वं स्वीकृतमिति वैपम्यम् । विश्वे । पादादिश्वादाद्युदात्तः । गणदेवतावचनश्चात्र विश्वशब्दो न सर्व शब्दपर्याय इति विशेष्यपरतया सामान्यवचनत्वात् ओमासः इत्यनेन न सामानाधिकरण्यम् । सामानाधिकरण्ये हि पूर्वस्य पादस्य पराङ्गवद्भावे सति ' मित्रावरुणावृतावृधौ ' इत्यादाविव अत्राप्यामन्त्रिताद्युदात्तता न स्यात् । विश्वे इत्यस्य विशेषणं देवासः इति । दीव्यन्तीति देवाः प्रकाशवन्तः । ननु ' अवयवप्रसिद्धेः समुदायप्रसिद्धिर्बलीयसी ' ( परिभा. ९८ ) इति रूढ एवार्थो देवशब्दस्य ग्राह्यो न यौगिकः ।



योगिकत्वे ह्यवयवार्थानुसंधानव्यवधानेन प्रतिपत्तिर्विक्षिप्ता स्यात् । समुदायप्रसिद्धौ तु न विक्षेप इति चेत्, न । समुदायप्रसिद्धौ हि देवशब्दस्य सामान्यपरतया विक्षेपवचनत्वाभावात् 'विभाषितं विक्षेपवचने बहुवचनम्' इत्यनेनानिबिद्धत्वात् विक्षेप इत्यस्याविद्यमानवशेन शुभम्पती इति पदवत् देवासः इत्यस्यापि आद्युदात्तत्वं स्यात् । स्वरानुसारेण च रुढित्यागेनापि देवशब्दस्य योगस्वीकारो युक्त एव । आ गत आगच्छत । 'बहुलं छन्दसि' ( पा. सू. २. ४. ७३ ) इति शपो लुकि सति 'अनुदात्तोपदेश' ( पा. सू. ६. ४. ३७ ) इत्यादिना मकारलोपः । आङः पदात्परत्वात् निघातः । दाश्वांसः । 'दाशु दाने' इत्यस्य कसौ 'दाश्वान् साह्वान् मीढ्वांश्च' ( पा. सू. ६. १. १२ ) इति निपातनात् क्राटि-नियमप्राप्तः इडागमो ( पा. सू. ७. २. १३ ) द्विवचनं च न भवति । प्रत्ययस्वरेण क्मोरुदात्तत्वम् । दाक्षुष इत्यत्र 'वसोः संप्रसारणम्' ( पा. सू. ६. ४. १३१ ) इति संप्रसारणम् । 'संप्रसारणाच्च' ( पा. सू. ६. १. १०८ ) इति पूर्वरूपत्वम् । 'आदेशप्रत्यययोः' ( पा. सू. ८. ३. ५९ ) इति पत्वम् ॥

विश्वे देवासो अ॒प्तुरः सु॒तमा ग॑न्त॒ तूर्ण॑यः । उ॒स्त्रा इ॒व स्व॑सराणि ॥ ८ ॥

विश्वे । देवासः । अ॒प्तुरः । सु॒तम् । आ । ग॒न्त॒ । तूर्ण॑यः । उ॒स्त्राऽइ॒व । स्व॑सराणि ॥ ८ ॥

१ विश्वे १ देवासः एतन्नामकगणरूपा देवविशेषाः १ सुतं सोमम् १ आ १ गन्त आगच्छन्तु । कीदृशाः । १ अ॒प्तुरः तत्तत्काले वृष्टिप्रदा इत्यर्थः । १ तूर्णयः त्वरायुक्ताः यजमानमनुग्रहीतुमालस्यरहिता इत्यर्थः । विश्वेषां देवानां सोमं प्रति आगमने उस्त्रा इत्यादिर्दृष्टान्तः । १ उस्त्राः सूर्यरश्मयः १ स्वसराणि अहानि प्रति आलस्यरहिता यथा समागच्छन्ति तद्वत् । 'खेदयः' इत्यादिषु पञ्चदशसु रश्मिनामसु 'उस्त्रा वसवः' ( नि. १. ५. ९ ) इति पठितम् । 'वस्तोः' इत्यादिषु द्वादशस्वहर्नामसु 'स्वसराणि घ्नसः घर्मः' ( नि. १. ९. ५ ) इति पठितम् । तच्च पदं यास्केन व्याख्यातं—'स्वसराण्यहानि भवन्ति स्वयंसा-रीण्यपि वा स्वरादित्यो भवन्ति स एनानि सारयति । उस्त्रा इव स्वसराणीत्यपि निगमो भवति' ( निरु. ५. ४ ) इति ॥ देवासः । पचाद्यजन्तः ( पा. सू. ३. १. १३४ ) चित्वादन्तोदात्तः । अ॒प्तुरः 'तुर स्वरणे' श्लुविकरणी । तुतुरति स्वरयन्तीत्यर्थे 'किप् च' ( पा. सू. ३. २. ७६ ) इति किप् । 'गतिक्कारकोपपदात्कृत' ( पा. सू. ६. २. १३९ ) इत्युत्तरपदप्रकृतिस्वरत्वम् । आ गन्त । आगच्छन्तु इत्यर्थे व्यत्ययेन मध्यमपुरुषबहुवचनम् । 'बहुलं छन्दसि' ( पा. सू. २. ४. ७३ ) इति शपो लुक् । तस्य 'तप्तनप्तनथनाश्च' ( पा. सू. ७. १. ४५ ) इति तबादेशो 'अपित्' ( पा. सू. १. २. ४ ) इति प्रतिषेधात् अङ्क्षिधात् अनुनासिकलोपाभावः । 'तिङ्ङतिङः' इति निघातः । 'शित्वरा संप्रमे' इति धातोः स्वरन्ते इति तूर्णयः । 'निः' इत्यनुवृत्तौ 'वहिश्रिथ्रयुदुगलाहास्वस्त्रियो निन्' ( उ.सू. ४. ४९१ ) इति निप्रत्ययः । नित्वादाद्युदात्तः । उस्त्रा इव इत्यत्र 'इवेन विभक्त्यलोपः पूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वं च' ( पा. सू. २. १. ४. २ ) इति समासे पूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वं नित्यम् । सरतीति सरः सूर्यः । पचाद्यच् । स्वः सरो येषां तानि स्वसराणि अहानि । 'बहुव्रीहौ प्रकृत्या पूर्वपदम्' ( पा. सू. ६. २. १ ) इति स्वशब्द आद्युदात्तः ॥

१. ठ-नुसंधानेन । २. त-स-एतन्नामगं । ३. छ-फ-आगच्छन्त आगच्छन्तु । ४. ठ-अप्तुरः अपां स्वरयितारः । ५. च-छ-त-फ-इवेन नित्यसमासः ।



विश्वे देवासो अस्त्रिध एहिमायासो अद्रुहः । मेधं जुषन्त वह्नयः ॥ ९ ॥

विश्वे । देवासः । अस्त्रिधः । एहिमायासः । अद्रुहः । मेधम् । जुषन्त । वह्नयः ॥ ९ ॥

विश्वे देवासः एतन्नामका देवविशेषाः । मेधं हविर्यज्ञसंबद्धं जुषन्त सेवन्ताम् । कीदृशाः । अस्त्रिधः क्षयरहिताः शोपरहिता वा । एहिमायासः सर्वतो व्यासप्रज्ञाः । यद्वा । सौचीकमग्निमप्सु प्रविष्टम् 'एहि मा यासीः' इति यद्वोचन् तदनुकरणहेतुकोऽयं विश्वेषां देवानां व्यपदेश एहिमायास इति । अद्रुहः द्रोहरहिताः वह्नयः वोढारो धनानां प्रापयितारः ॥ अस्त्रिधः । त्रिधेः क्षयार्थस्य शोषणार्थस्य वा संपदादिभ्यो भावे क्तिप् ( पा. सू. ३. ३. १०८. ९ ) नञा बहुव्रीहिः पूर्वपदप्रकृतिस्वरं बाधित्वा 'नञ्-सुभ्याम्' ( पा. सू. ६. २. १७२ ) इत्युत्तरपदान्तोदात्तत्वम् । एहिमायासः । 'ईह चेष्टायाम्' । आ समन्तात् ईहते इति एहिः । 'इन्' ( उ. सू. ४. ५५७ ) इति सर्वधातुसाधारण इन्प्रत्ययो निष्वादाद्युदात्तः । एहिः माया प्रज्ञा येषामिति बहुव्रीहौ पूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वम् । अथवा । आङ उदात्तादुत्तरस्य इहीति लोपमध्यमैकवचनस्य 'तिङ्कुतिङः' इति निघातः । 'एकादेश उदात्तेनोदात्तः' ( पा. सू. ८. २. ५ ) इत्येकार उदात्तः । एहीत्येतत् पदयुक्तं 'मा यासीः' इत्यत्र 'माया' इत्यक्षरद्वयं येषां ते एहिमायासः । पूर्वपदप्रकृतिस्वरः । अद्रुहः । 'द्रुह जिघांसायाम्' । संपदादिवाद्भावे क्तिप् बहुव्रीहौ 'नञ्-सुभ्याम्' इत्युत्तरपदान्तोदात्तत्वम् । मेधम् । 'मेध संगमे च' । मेध्यते देवैः संगम्यते इति मेधं हविः । कर्मणि घञ् । निष्वादाद्युदात्तः । जुषन्त । सेवन्तामित्यर्थे 'छन्दसि लुङ्लङ्लिटः' ( पा. सू. ३. ४. ६ ) इति धातुसंबन्धे लङ् । यत् उक्तरूपा विश्वे देवा अतो जुषन्त इति द्रुहादिधात्वर्थैः संबन्धात् 'बहुलं छन्दस्यमाङ्गयोगेऽपि' ( पा. सू. ६. ४. ७५ ) इत्यङागमाभावः । वह्नयः । 'निः' इत्यनुवृत्तौ 'वहिश्चि' इत्यादिना विहितस्य निप्रत्ययस्य निष्वादाद्युदात्तत्वम् ॥

सारस्वते त्वे या प्रथमा सा अन्वारम्भणीयेष्टौ सरस्वत्याः पुरोनुवाक्या । तथा 'दर्शपूर्णमासावार-पत्यमानः' इत्यस्मिन् खण्डे 'पावका नः सरस्वती पावीरवी कन्या चित्रायुः' ( आश्व. श्रौ. २. ८ ) इति सूत्रितम् ॥

पावका नः सरस्वती वाजैर्भाजिनीवती । यज्ञं वष्टु धियावसुः ॥ १० ॥

पावका । नः । सरस्वती । वाजैर्भिः । वाजिनीवती । यज्ञम् । वष्टु । धियावसुः ॥ १० ॥

सरस्वती देवी वाजैर्भिः हविरिक्षणैरन्नैर्निमित्तभूतैः । यद्वा । यजमानेभ्यो दातव्यैरन्नैर्निमित्तभूतैः । नः अस्मदीयं यज्ञं वष्टु कामयताम् । कामयित्वा च निर्वहत्वित्यर्थः । तथा चारण्यककाण्डे श्रुत्यैव व्याख्यातं—'यज्ञं वष्ट्विति यदाह यज्ञं वहत्वित्येव तदाह' ( ऐ. आ. १. १. ४ ) इति । कीदृशी सरस्वती । पावका शोधयित्री वाजिनीवती अन्नवत्क्रियावती धियावसुः कर्मप्राप्यधननिमित्तभूता । वाग्देवतायास्तथाविधं धननिमित्तत्वमारण्यककाण्डे श्रुत्या व्याख्यातं—'यज्ञं वष्टु धियावसुरिति वाग्वै धियावसुः' ( ऐ. आ. १. १. ४ ) इति । 'इयेनः सोमः' इत्यादिषु षञ्चत्रिंशत्संख्याकेषु देवताविशेषवाचिषु पदेषु 'समा सरस्वती' ( नि. ५. ५. १८ ) इति पठितम् । एतामृचं यास्क एवं व्याचष्टे—'पावका नः सरस्वत्यैरन्नवती यज्ञं वष्टु धियावसुः कर्मवसुः' ( निरु. ११. २६ ) इति ॥ पवनं पावः शुद्धिः । पावं कायतीति पावका । 'कै गै रै शब्दे' । 'आतोऽनुपसर्गे कः' ( पा. सू. ३. २. ३ ) इति कप्रत्ययः ।

कृदुत्तरपदप्रकृतिस्वरन्तेनान्तोदात्तत्वम् । यद्वा । पुनातीत्यर्थे ण्वुलि 'प्रत्ययस्थात्कापूर्वस्यात इदाप्यसुपः' (पा. सू. ७. ३. ४४) इति ह्रस्वस्याभावोऽन्तोदात्तत्वं च छान्दसं द्रष्टव्यम् । सरःशब्दः सतैः असुनन्तत्वादाद्युदात्तः । मनुपृङीपोः पित्वादनुदात्तत्वम् । वाजेभिः । वाजशब्दो घृपादित्वात् (पा. सू. ६. १. २०३) आद्युदात्तः । स हि अवृत्कृतत्वात् आकृतिगणः । वाजोऽन्नमास्विति वाजिन्यः क्रियाः । 'अत इनिठनौ' (पा. सू. ५. २. ११५) इति इनिप्रत्ययः । ताः क्रिया यस्याः सन्ति सा सरस्वती वाजिनीवती । 'छन्दसीरः' (पा. सू. ८. २. १५) इति मनुपो वत्वम् । मनुपृङीपोः पित्वेनानुदात्तत्वात् इनेः प्रत्ययाद्युदात्तत्वमेव शिष्यते । यज्ञम् । 'यजयाच' (पा. सू. ३. ३. ९०) इत्यादिना नङ्प्रत्ययः । प्रत्ययस्वरेणान्तोदात्तः । वष्टु । 'वश कान्तौ' । कान्तिरभिलापः । 'अदिप्रभृतिभ्यः शपः' (पा. सू. २. ४. ७२) इति शपो लुक् । निघातः । धियावसुः । धिया कर्मणा वसु यस्याः सकाशाद्भवति सा धियावसुः । 'सावेकाचः' (पा. सू. ६. १. १६८) इति विभक्ति-रुदात्ता । 'बहुव्रीहौ प्रकृत्या पूर्वपदम्' (पा. सू. ६. २. १) इति विभक्तिस्वर एव शिष्यते । छान्दस-स्तृतीयाया अलुक् ॥

चोदयित्री सूनृतानां चेतन्ती सुमतीनाम् । यज्ञं दधे सरस्वती ॥ ११ ॥

चोदयित्री । सूनृतानाम् । चेतन्ती । सुमतीनाम् । यज्ञम् । दधे । सरस्वती ॥ ११ ॥

या सरस्वती सेयमिमं यज्ञं दधे धारितवती । कीदृशी । सूनृतानां प्रियाणां सत्यवाक्यानां चोदयित्री प्रेरयित्री । सुमतीनां शोभनबुद्धियुक्तानामनुष्ठानां चेतन्ती तदीयमनुष्ठेयं ज्ञापयन्ती ॥ चोदयित्री । 'चुद प्रेरणे' । ण्यन्तात् कृच् । चित्वादन्तोदात्तः । 'ऋक्नेभ्यो ङीप्' (पा. सू. ४. १. ५) इति ङीप् । तस्य 'उदात्तयो हल्पूर्वात्' (पा. सू. ६. १. १७४) इत्युदात्तत्वम् । सूनृतानाम् । 'ऊन परिहाणे' इत्यतः 'किप् च' (पा. सू. ३. २. ७६) इति किपि सुतराम् ऊनयति अप्रियम् इति सूनृ इति प्रियमुच्यते । तच्च तद्वत् सत्यं चेति सूनृतम् । 'परादिश्छन्दसि बहुलम्' (पा. सू. ६. २. १९९) इत्युत्तरपदाद्युदात्तत्वम् । चेतन्ती । 'चित्ती संज्ञाने' । अत्र शपो ङीपश्च पित्वादनुदात्तत्वम् । शतुश्च अदुपदेशात् लसार्वधातुस्वरेणानुदात्तत्वम् । धात्वन्तस्वर एव शिष्यते । सुमतिशब्दस्य मनुपि ह्रस्वत्वात् 'नामन्यतरस्याम्' (पा. सू. ६. १. १७७) इति विभक्तेरुदात्तत्वम् ॥

महो अर्णः सरस्वती प्र चेतयति केतुना । धियो विश्वा वि राजति ॥ १२ ॥

महः । अर्णः । सरस्वती । प्र । चेतयति । केतुना । धियः । विश्वाः । वि । राजति ॥ १२ ॥

द्विविधा हि सरस्वती विग्रहवद्देवता नदीरूपा च । तत्र पूर्वाभ्यामृभ्यां विग्रहवती प्रतिपादिता । अनया तु नदीरूपा प्रतिपाद्यते । तादृशी सरस्वती केतुना कर्मणा प्रवाहरूपेण महो अर्णः प्रभूतमुदकं प्र चेतयति प्रकर्षेण ज्ञापयति । किं च स्वर्कायेन देवतारूपेण विश्वाः धियः सर्वाण्यनुष्ठानप्रज्ञानानि वि राजति विशेषेण दीपयति । अनुष्ठानविषया बुद्धीः सर्वदोषादयतीत्यर्थः । सरस्वत्या हि रूपरश्मौ यास्को दर्शयति—'तत्र सरस्वतीत्येतस्य नदीवद्देवतावच्च निगमा भवन्ति' (निघ. २. २३) इति । एकशत-संख्याकेषूपदकनामसु 'अर्णः क्षोदः' (नि. १. १२. १) इति पठितम् । एतामृचं यास्को व्याचष्ट—'महर्षेः सरस्वती प्रचेतयति प्रज्ञापयति केतुना कर्मणा प्रज्ञया वेमानि च सर्वाणि प्रज्ञानान्यभिधि-

राजति' ( निरु. ११. २७ ) इति॥ महो अर्णः। महदिति तकारस्य व्यत्ययेन सकारः। तस्य ह्रस्वोऽव-  
गुणाः। प्रातिपदिकस्वरेणान्तोदात्तः। ' एङः पदान्तादति ' ( पा. सू. ६. १. १०९ ) इति पूर्वरूपे  
प्राप्ते ' प्रकृत्यान्तःपादमध्यपरे ' ( पा. सू. ६. १. ११५ ) इति प्रकृतिभावः। अति इत्यर्णः। ' उदके  
नुद् च ' ( उ. सू. ४. ६३६ ) इत्यनुप्रत्ययो नुडागमश्च। केतुना। प्रातिपदिकस्वरेणान्तोदात्तः।  
विश्वाः। विश्वशब्दः कन्प्रत्ययान्त आद्युदात्तः॥ ॥ ६ ॥ ॥ १ ॥

प्रथमे मण्डले द्वितीयानुवाके चत्वारि सूक्तानि। तत्र ' सुरूप ' इत्यादिकं दशचं प्रथमं सूक्तं,  
' सुरूपकृत्नुं दश ' इत्यनुक्रान्तत्वात्। पूर्ववन्मधुच्छन्दसो गायत्रस्य चानुवृत्तेः ते एव ऋषिच्छन्दसी।  
' इन्द्रं पृच्छा ' इति चतुर्थ्यामृचि लिङ्गदर्शनादिन्द्रो देवता। अभिप्लवपडहे ब्राह्मणाच्छंसिनः प्रातःसवने  
स्तोमवृद्धौ आवापार्थानि ' सुरूपकृत्नुमूतये ' इत्यादीनि षट् सूक्तानि। सूत्रितं च ' अभिप्लवपृष्ठयाहानि'  
इति खण्डे—' ब्राह्मणाच्छंसिनः सुरूपकृत्नुमूतय इति षट् सूक्तानि ' ( आश्व. श्रौ. ७. ५ ) इति।  
आद्यानि त्रीणि सूक्तानि महाव्रते निष्केवल्ये औष्णिहवृचाशीतौ शस्तव्यानि। उक्तं च शौनकेन—' सुरूप-  
कृत्नुमूतय इति त्रीण्येन्द्र सानसि रयिमिति सूक्ते ' ( ऐ. आ. ५. २. ५ ) इति। चतुर्विंशेऽहनि  
माध्यंदिने सवने ब्राह्मणाच्छंसिनः ' सुरूपकृत्नुमूतये ' इति वैकल्पिकः स्तोत्रियस्तुचः। ' होत्रकाणाम् '  
इति खण्डे ' मदे मदे हि नो ददिः सुरूपकृत्नुमूतये ' ( आश्व. श्रौ. ७. ४ ) इति सूत्रितत्वात्। अग्निष्टोमे  
वैश्वदेवशाखे ' सुरूपकृत्नुमूतये ' इति धारया, ' सुरूपकृत्नुमूतये तक्षत्रथम् ' ( आश्व. श्रौ. ५. १८ )  
इति सूत्रितत्वात्॥

**सुरूपकृत्नुमूतये सुदुधामिव गोदुहे । जुहुमसि द्यविद्यवि ॥ १ ॥**

सुरूपऽकृत्नुम् । ऊतये । सुदुधामिव । गोऽदुहे । जुहुमसि । द्यविऽद्यवि ॥ १ ॥

✓सुरूपकृत्नुं शोभनरूपोपेतस्य कर्मणः कर्तारमिन्द्रम् ✓ऊतये अस्मद्विश्वार्थं ✓द्यविद्यवि प्रतिदिनं ✓जुहु-  
मसि आह्वयामः। आह्वाने दृष्टान्तः। ✓गोदुहे गोधुगर्थं ✓सुदुधामिव सुष्ठु दोग्ध्रीं गामिव। यथालोके गोः  
यो दोग्धा तदर्थं तस्याभिसुख्येन दोहनीयां गामाह्वयति तद्वत्। ' वस्तोः ' इत्यादिषु द्वादशसु अहर्नामसु  
' द्यविद्यवि ' ( नि. १. ९. १२ ) इति पठितम्॥ सुरूपकृत्नुम् । करोतीति कृत्नुः। ' कृहनिभ्यां क्नुः '  
( उ. सू. ३. ३१० )। क्त्वाद्गुणाभावः। तकारोपजनश्छान्दसः। समासान्तोदात्तः। ऊतये। अवतेर्धातोः  
' उदात्तः ' इत्यनुवृत्तौ ' ऊतियुतिजृत्तिसातिहेतुकीर्तयश्च ' ( पा. सू. ३. ३. ९७ ) इति क्तिन्  
उदात्तो निपातितः। सुदुधाम्। सुष्ठु दुग्धे इति सुदुधा। ' दुहः कञ्चश्च ' ( पा. सू. ३. २. ७० )  
इति कप्प्रत्ययो हकारस्य च घकारः। क्त्वाद्गुणाभावः। कपः पिप्त्वादनुदात्तत्वे धातुस्वरेण उकार  
उदात्तः। सुशब्देन गतिसमासे कृदुत्तरपदप्रकृतिस्वरत्वेन स एव स्वरः। ' इवेन विभक्त्यलोपः पूर्वपद-  
प्रकृतिस्वरत्वं च ' इति इवसमासे स एव स्वरः। गां दोग्धीति गोधुक्। ' सस्त्वृषि ' ( पा. सू. ३.  
२. ६१ ) इत्यादिना क्तिप्। कृदुत्तरपदप्रकृतिस्वरत्वम्। जुहुमसि। ह्यतेर्लङुत्तमपुरुषबहुवचने ' बहुलं  
छन्दसि ' ( पा. सू. २. ४. ७६ ) इति शपः श्लुः। ' अभ्यस्तस्य च ' ( पा. सू. ६. १. ३३ )  
इत्यभ्यस्तकारणस्य ह्यतेः प्रागेव द्विवचनात् संप्रसारणम्। ' संप्रसारणाच्च ' ( पा. सू. ६. १. १०८ )  
इति परपूर्वत्वम्। ' हलः ' ( पा. सू. ६. ४. २ ) इति दीर्घः। ततः ' श्लौ ' ( पा. सू. ६. १. १० )  
इति द्विवचनम्। अभ्यासस्य ह्रस्वः ( पा. सू. ७. ४. ५९ ), चुस्वजश्वे ( पा. सू. ७. ४. ६२;  
८. ४. ५३ )। ' इदन्तो मसिः ' ( पा. सू. ७. १. ४६ ) इति इकारागमः। प्रत्ययस्वरेण मकार-

स्योदात्तत्वम् । द्यविद्यवि । द्योशब्दः प्रातिपदिकस्वरैणान्तोदात्तः । ‘ नित्यवीप्सयोः ’ ( पा. सू. ८. १. ४ ) इति द्विर्भावः । ‘ तस्य परमाज्जेडितम् ’ ( पा. सू. ८. १. २ ) ‘ अनुदात्तं च ’ ( पा. सू. ८. १. ३ ) इति द्वितीयस्यानुदात्तत्वम् ॥

उप नः सवना गहि सोमस्य सोमपाः पिब । गोदा इद्रेवतो मदः ॥ २ ॥

उप । नः । सवना । आ । गहि । सोमस्य । सोमऽपाः । पिब ।

गोऽदाः । इत् । रेवतः । मदः ॥ २ ॥

हे सोमपाः सोमस्य पातरिन्द्र सोमं पातुं नः अस्मदीयानि सवना ग्रीणि सवनानि प्रति उप समीपे आ गहि आगच्छ । आगत्य च सोमस्य सोमं पिब । रेवतः धनवत्तमव मदः हर्षः गोदा इत् गोप्रद एव । त्वयि हृष्टे सति अस्माभिर्गावो लभ्यन्ते इत्यर्थः ॥ उप । निपातत्वादाद्युदात्तः । सवना । सुयते सोम एष्विति सवनानि । अधिकरणे ल्युट् ( पा. सू. ३. ३. ११७ ) । सुपो ङादेशः टिलोपश्च । ‘ लिति ’ ( पा. सू. ६. १. १९३ ) इति प्रत्ययात् पूर्वस्य अकारस्योदात्तत्वम् । गहि । गमेः ‘ बहुलं छन्दसि ’ ( पा. सू. २. ४. ७३ ) इति शपो लुक् । हेडित्वात् ‘ अनुदात्तोपदेशः ’ ( पा. सू. ६. ४. ३७ ) इत्यादिना मकारलोपः । ‘ अतो हेः ’ ( पा. सू. ६. ४. १०५ ) इति आभाच्छास्त्रीये लुकि कर्तव्ये ‘ असिद्धबदना भात् ’ ( पा. सू. ६. ४. २२ ) इति आभाच्छास्त्रीयो मकारलोपोऽसिद्ध-वद्भवति । सोमपाः । ‘ आमन्त्रितस्य च ’ ( पा. सू. ८. १. १९ ) इति निघातः । तस्याविद्यमान-वत्त्वेऽपि पूर्वापेक्षया ‘ तिङ्ङितिङः ’ इति पिबेत्यस्य निघातः । न च पूर्वस्यापि पराङ्गवद्भावेना-विद्यमानवत्त्वम्, असामर्थ्येन तदभावात् । गां ददातीति गोदाः । ‘ क्तिप् च ’ ( पा. सू. ३. २. ७६ ) इति क्तिप् परमपि संख्यं बाधित्वा प्रतिपदविधित्वात् ‘ आतो मनिनृक्निव्वनिपश्च ’ ( पा. सू. ३. २. ७४ ) इति विच् । क्तिपि हि ‘ घुमास्थां ’ ( पा. सू. ६. ४. ६६ ) इत्यादिना धातोः आकारस्य ईत्वं स्यात् । रेवान् । रयिर्धनमस्यास्तीति मतुप् । ‘ ह्रस्वनुङ्भ्यां मतुप् ’ ( पा. सू. ६. १. १७६ ) इति मतुप् उदात्तः । ‘ छन्दसीरः ’ ( पा. सू. ८. २. १५ ) इति वत्त्वम् । ‘ रयेर्मतौ बहुलं छन्दसि ’ ( पा. सू. ६. १. ३७. ६ ) इति संप्रसारणपरपूर्वत्वे गुणश्च । मदः । ‘ मदोऽनुपसर्गे ’ ( पा. सू. ३. ३. ६७ ) इति अप् । पिब्वादनुदात्तः ॥

अथा ते अन्तमानां विद्याम सुमतीनाम् । मा नो अति ख्य आ गहि ॥ ३ ॥

अथ । ते । अन्तमानाम् । विद्याम् । सुऽमतीनाम् । मा । नः । अति । ख्यः । आ । गहि ॥ ३ ॥

अथ सोमपानानन्तरं हे इन्द्र ते तव अन्तमानाम् अन्तिकतमानामतिशयेन सर्मापवर्तिनां सुमतीनां शोभनमतिशुक्लानां शोभनप्रज्ञानां पुरुषाणां मध्ये स्थित्वा विद्याम वयं त्वां जानीयाम । यद्वा । सुमतीनां शोभनबुद्धीनां कर्मानुष्ठानविषयाणां लाभार्थमित्यध्याहारः । बुद्धिलाभाय त्वां स्मरे-मेत्यर्थः । त्वमपि नः अति मा ख्यः अस्मानतिक्रम्य अन्येषां त्वत्स्वरूपं मा प्रकथय । किन्तु आ गहि अस्मानेवागच्छ ॥ अथ इति निपात आद्युदात्तः । ‘ निपातस्य च ’ ( पा. सू. ६. ३. १३६ )

१. ठ-‘ सरूपम् ’ नास्ति । २. ठ-रेवतः । ३. ठ-‘ शोभनप्रज्ञानाम् ’ नास्ति ।

इति दीर्घत्वम् । अन्तमानाम् । अतिवशेनान्तिका इति अतिशयने तमप् ( पा. सू. ५. ३. ५५ ) ।  
 'तमे तादेश्च' ( पा. सू. ६. ४. १४९. ९ ) इति तादिलोपः । अन्तोऽस्यास्तीति अन्तिकः समीपः ।  
 'अन इनिठनो' ( पा. सू. ५. २. ११५ ) इति ठन् । निष्वादाद्युदात्तः । दूरोत्कर्षस्य ह्यवसानं  
 नास्ति । सामीप्योत्कर्षस्य पुनर्यो यस्य समीपः स एव तस्यान्त इत्यन्तवत्त्वात् समीपमन्तिक-  
 मुच्यते । विद्याम् । वेत्तेलिङि 'यासुद् परस्मैपदेषूदात्तो ङिञ्' ( पा. सू. ३. ४. १०३ ) इति  
 यासुद् उदात्तः । पादादिवान् 'तिङ्ठतिङः' इति न निघातः । सुसतीनाम् । मतिशब्दे क्तिनेन्तेऽपि  
 'मन्त्रे वृषेपचमनविदभूवीरा उदात्तः' ( पा. सू. ३. ३. ९६ ) इति इकार उदात्तः । शोभना मति-  
 र्येषां ते सुमतय इति बहुव्रीहौ पूर्वपदप्रकृतिस्वरापवादेन 'नञ्सुन्याम्' ( पा. सू. ६. २. १७२ )  
 इत्युत्तरपदान्तोदात्तः । शोभना मतयः सुमतय इति कर्मधारयेऽप्यव्ययपूर्वपदप्रकृतिस्वरापवादः कृदुत्तर-  
 पदप्रकृतिस्वरेणान्तोदात्ततैव । अतो सतुपि ह्रस्वादन्तोदात्ताच्च सुमतिशब्दात् परस्य नामो 'नामन्य-  
 तरस्याम्' ( पा. सू. ६. १. १७७ ) इत्युदात्तत्वम् । ख्यः । 'ख्या प्रकथने' इत्यस्य लुङि सिपि  
 'अत्यतिवक्तव्यातिभ्योऽङ्' ( पा. सू. ३. १. ५२ ) इति चुरङादेशः । 'आतो लोप इटि च'  
 ( पा. सू. ६. ४. ६४ ) इत्याकारलोपः । 'इत्श्च' ( पा. सू. ३. ४. १०० ) इति इकारलोपो रुत्व-  
 विमर्गो । 'न माङ्यो' ( पा. सू. ६. ४. ७४ ) इत्यङभावः । गहि । गमेः 'बहुलं छन्दसि'  
 ( पा. सू. २. ४. ७३ ) इति शपो लुकि हेङित्वात् 'अनुदात्तोपदेशः' ( पा. सू. ६. ४. ३७ ) इति  
 मकारलोपस्य 'असिद्धवदत्रा भात्' ( पा. सू. ६. ४. २२ ) इति असिद्धत्वात् 'अतो हेः' ( पा.  
 सू. ६. ४. १०५ ) इति लुक् न भवति ॥

परेहि विग्रमस्तृतमिन्द्रं पृच्छा विपश्चितम् । यस्ते सखिभ्य आ वरम् ॥ ४ ॥

परा । इहि । विग्रम् । अस्तृतम् । इन्द्रम् । पृच्छ । विपःऽचितम् ।

यः । ते । सखिभ्यः । आ । वरम् ॥ ४ ॥

अत्र यजमानं प्रति होता ब्रूते । हे यजमान त्वम् <sup>१</sup>इन्द्रं <sup>२</sup>परेहि इन्द्रस्य समीपे गच्छ ।  
 गत्वा च <sup>३</sup>विपश्चितं मेधाविनं होतारं मां <sup>४</sup>पृच्छ । असौ होता सम्यक्स्तुतवान् न वा इत्येवं प्रश्नं कुरु ।  
<sup>५</sup>यः इन्द्रः <sup>६</sup>ते तव यजमानस्य <sup>७</sup>सखिभ्यः <sup>८</sup>ऋत्विग्भ्यः <sup>९</sup>वरं श्रेष्ठं धनपुत्रादिकम् <sup>१०</sup>आ समन्तात् प्रयच्छ-  
 तीति शेषः । तादृशमिन्द्रमिति पूर्वत्रान्वयः । पुनरपि कीदृशम् । <sup>११</sup>विग्रं मेधाविनम् <sup>१२</sup>अस्तृतम् अहिं-  
 सितम् । 'विग्रः' इत्यादिपु चतुर्विंशतिसंख्याकेषु मेधाविनामसु विग्रविपश्चित्छब्दौ पठितौ ( नि. ३.  
 १५. २, १६ ) ॥ विग्रम् । वृषादिवादाद्युदात्तः । अस्तृतम् । अव्ययपूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वम् । इन्द्रशब्दे  
 'ऋज्रेन्द्राग्र' ( उ. सू. २. १८६ ) इत्यादिना रन् । निष्वादाद्युदात्तः । सखिभ्यः । 'समाने  
 ख्यश्चोदात्तः' ( उ. सू. ४. ५७६ ) इति समाने उपपदे ख्यातेरिण् । 'ङित्' इत्यनुवृत्तेस्तस्य ङित्वात्  
 टिलोपश्च ( पा. सू. ६. ४. १४३ ) । तत्संनियोगेन यलोपः । उपपदस्योदात्तत्वम् । 'समानस्य छन्दस्य-  
 मूर्ध्वप्रभृत्युदकेषु' ( पा. सू. ६. ३. ८४ ) इति सभावः । अतः सखिशब्द आद्युदात्तः । विग्रते इति  
 वरः । 'ग्रहवृद्धनिश्चिगमश्च' ( पा. सू. ३. ३. ५८ ) इति अप् । तस्य पिष्वात् धातुस्वर एव ॥

उत ब्रुवन्तु नो निदो निरन्यतश्चिदारत । दधाना इन्द्र इदुवः ॥ ५ ॥

उत। ब्रुवन्तु। नः। निदः। निः। अन्यतः। चित्। आरतु। दधानाः। इन्द्रे। इत्। दुवः॥५॥

५नः अस्माकं संबन्धिन ऋत्विज इति शेषः । ते ५ब्रुवन्तु इन्द्रं स्तुवन्तु । ५उत अपि च हे ५निदः निन्दितारः पुरुषाः ५निः ५आरत इतो देशान्निर्गच्छत । ५अन्यतश्चित् अन्यस्मादपि देशान्निर्गच्छत । कीदृशा ऋत्विजः । ५इन्द्रे ५दुवः परिचर्या ५दधानाः कुर्वाणाः । इच्छन्द्वाऽवधारणे । सर्वदा परिचर्या कुर्वन्त एव तिष्ठन्स्त्वित्यर्थः ॥ निन्दन्तीति निदः । ‘णिदि कुन्सायाम्’ । किपि नुमभावश्छान्दसः । सुपोऽनुदात्तत्वात् धातुस्वरः । आमन्त्रितत्वेऽपि वाक्प्रान्तरत्वेन स्ववाक्यगतपदादपरत्वात् न निधात इत्याद्युदात्तत्वमेव । अन्यतः । ‘लिति’ इति प्रत्ययात्पूर्वस्योदात्तत्वम् । चित इति अपिशब्दार्थः । तेन न केवलमिति, इतो निर्गत्यान्यतोऽपि निर्गच्छतेति गम्यते । स एव धात्वर्थयोः संबन्धः आरत इति लुङा द्योत्यते । स हि धातुसंबन्धाधिकारे विधीयते । आरत । अतः ‘छन्दसि लुङ्लङ्लिटिः’ ( पा. सू. ३. ४. ६ ) इति लोट्त्वे लुङ् । मध्यमबहुवचनस्य तादेशः । ‘सतिशास्त्र्यतिभ्यश्च’ ( पा. सू. ३. १. ५६ ) इति चेरडादेशः । ‘ऋदृशोऽङि गुणः’ ( पा. सू. ७. ४. १६ ) इति गुणः । आडागमः । दधानाः । ज्ञानचक्षित्वान् प्राप्तमन्तोदात्तं बाधित्वा परत्वात् ‘अभ्यस्तानामादिः’ ( पा. सू. ६. १. १८९ ) इत्याद्युदात्तत्वम् । दुवः । ‘नद्विषयस्यानिस्यन्तस्य’ ( फि. सू. २६ ) इत्याद्युदात्तः ॥ ॥ ७ ॥

उत नः सुभगाँ अरिर्वोचेयुर्दस्म कृष्टयः । स्यामेदिन्द्रस्य शर्मेणि ॥ ६ ॥

उत। नः। सुभगान्। अरिः। वोचेयुः। दस्म। कृष्टयः। स्याम। इत्। इन्द्रस्य। शर्मेणि॥६॥

हे ५दस्म शत्रूणामुपक्षयितरिन्द्रं त्वदनुग्रहात् ५अरिः ५उत शत्रवोऽपि ५नः अस्मान् ५सुभगान् शोभनधनोपेतान् ५वोचेयुः उच्चासुः । ५कृष्टयः मनुष्या अस्मन्मित्रभूता वदन्तीति किमु वक्तव्यमिति शेषः । ततो धनसंपन्ना वयम् ५इन्द्रस्य ५शर्मेणि इन्द्रप्रसादलब्धे सुखे ५स्यामेत् भवेमेव । ‘मघम्’ इत्यादिष्वष्टाविंशतिसंख्याकेषु धननामसु ‘रयिः क्षत्रं भगः’ ( नि. २. १०. १० ) इति पठितम् । ‘मनुष्याः’ इत्यादिषु पञ्चविंशतिसंख्याकेषु मनुष्यनामसु ‘कृष्टयः’ ( नि. २. ३. ७ ) इति पठितम् ॥ उत । ‘एवमादीनामन्तः’ ( फि. सू. ८२ ) इत्यन्तोदात्तः । सुभगान् । भगशब्दस्य ऋवादिषु पाठात् ‘नञ्सुभ्याम्’ ( पा. सू. ६. २. १७२ ) इत्युत्तरपदान्तोदात्तत्वं बाधित्वा ‘ऋवादयश्च’ ( पा. सू. ६. २. ११८ ) इत्युत्तरपदाद्युदात्तत्वम् । संहितायां ‘दीर्घादिटि समानपादे’ ( पा. सू. ८. ३. ९ ) इति नकारस्य रुत्वम् । ‘भोभगो’ ( पा. सू. ८. ३. १७ ) इति यत्वम् । ‘लोपः शाकल्यस्य’ ( पा. सू. ८. ३. १९ ) इति यलोपः । तस्यासिद्धत्वात् न पुनः संधिकार्यम् । ‘आतोऽटि नित्यम्’ ( पा. सू. ८. ३. ३ ) इत्याकारस्य मानुनासिकता । अरिः । वचनव्यत्ययः । ‘अच इः’ ( उ. सू. ४. ५७८ ) इति इप्रत्ययान्तः । प्रत्ययस्वरेणान्तोदात्तः । वोचेयुः उच्चासुः । ‘वच परिभाषणे’ इत्यस्मान् आशीर्लिङि श्वेजुसादेशे ( पा. सू. ३. ४. १०८ ) ‘लिङ्याशियङ्’ ( पा. सू. ३. १. ८६ ) इति अङ्प्रत्यये ‘वच उम्’

( पा. सू. ७. ४. २० ) इत्युमागमः । गुणः । ' किदाशिपि ' ( पा. सू. ३. ४. १०४ ) इति यासुट् । ' छन्दस्युभयथा ' ( पा. सू. ३. ४. ११७ ) इति लिङादेशस्य सार्वधातुकत्वात् ' लिङः सलोपोऽनन्त्यस्य ' ( पा. सू. ७. २. ७९ ) इति मकारलोपः । ' अतो येयः ' ( पा. सू. ७. २. ८० ) । ' आद्रुणः ' ( पा. सू. ६. १. ८७ ) । अङोऽदुपदेशालसार्वधातुकस्वरेण लिङोऽनुदात्तत्वम् । अङ्-प्रत्ययस्वर एव शिष्यते । तेन सह इकारस्य गुणः ' एकादेश उदात्तेनोदात्तः ' ( पा. ८. २. ५ ) इत्युदात्तः । इस्म । ' दसु उपक्षये ' इत्यस्मात् अन्तर्भावितव्यथात् ' इपियुधीन्धिदसिश्वाधूसूभ्यो मक् ' ( उ. सू. १. १४२ ) । पदात्परत्वादामन्त्रितनिवातः । कृष्टयः । ' क्तिच्त्तौ च संज्ञायाम् ' ( पा. सू. ३. ३. १७४ ) इति क्तिचि मनुष्यनामत्वात् ' चितः ' ( पा. सू. ६. १. १६३ ) इत्यन्तोदात्तः । स्याम । ' अस भुवि ' । ' शसोरलोपः ' ( पा. सू. ६. ४. १११ ) । यासुट् उदात्तत्वम् । पादादित्वादननिवातः । शर्मणि । ' शृ हिंसायाम् ' । हिनस्ति दुःखमिति शर्म । ' अन्येभ्योऽपि दृश्यन्ते ' ( पा. सू. ३. २. ७५ ) इति मनिन् । ' नेङ्गशि कृति ' ( पा. सू. ७. २. ८ ) इति इट्प्रतिषेधः । नित्वादाद्युदात्तत्वम् ।

एमाशुमाशवे भर यज्ञश्रियं नृमार्दनम् । पतयन्मन्दयत्सखम् ॥ ७ ॥

आ । ईम् । आशुम् । आशवे । भर । यज्ञश्रियम् । नृमार्दनम् । पतयत् । मन्दयत् । सखम् ॥ ७ ॥

ईम् इति निपात इदंशब्दार्थे वर्तते । हे यजमान आशवे कृत्स्नसोमयागव्याप्तायेन्द्राय ईम् आ भर इमं सोममाहर । कीदृशं सोमम् । आशुं सवनत्रयव्याप्तं यज्ञश्रियं यज्ञस्य संपन्नं नृमार्दनं नृणामृत्विग्यजमानानां हर्षहेतुं पतयत् पतयन्तं कर्माणि प्राप्नुवन्तं मन्दयत्सखम् । य इन्द्रो मन्दयति यजमानान् हर्षयति तस्मिन्निन्द्रे सखिभूतोऽयं सोमः । तत्प्रीतिहेतुत्वात् तृप्तिहेतुत्वाद्वा ॥ आशुम् । ' कृवापाजिमिस्वदिसाध्यशूभ्य उण् ' ( उ. सू. १. १ ) इति उण् । प्रत्ययस्वरः । आशवे । पूर्ववत् । यज्ञश्रियम् । ' समासस्य ' ( पा. सू. ६. १. २२३ ) इत्यन्तोदात्तः । माद्यन्तेऽनेनेति माङ्नः । ' करणाधिकरणयोश्च ' ( पा. सू. ३. ३. ११७ ) इति ल्युट् । तस्य लिप्त्वात् पूर्वं आकार उदात्तः । ' गतिकारकोपपदात्कृत् ' ( पा. सू. ६. २. १३९ ) इति स एव शिष्यते । पतयत् । पतेरदन्तस्य चौरादिको णिच् ( पा. सू. ३. १. २५ ) । अतो लोपः ( पा. सू. ६. ४. ४८. ) । तस्य स्थानिवत्त्वात् ( पा. सू. १. १. ५६ ) उपधाया वृद्धयभावः ( पा. सू. ७. २. ११६ ) । लटः शत्रादेशः । तस्य ' छन्दस्युभयथा ' ( पा. सू. ३. ४. ११७ ) इत्यार्धधातुकत्वेन शबभावात् ' अदुपदेशात् ' ( पा. सू. ६. १. १८६ ) इति निघाताभावेन प्रत्ययाद्युदात्तत्वमेव भवति । आर्धधातुकत्वेऽपि ' सर्वे विध-यञ्छन्दसि विकल्प्यन्ते ' ( परिभा. ३५ ) इति ' गेरनिटि ' ( पा. सू. ६. ४. ५१ ) इति णिलोपाभावः । ' सुपां सुलुक् ' ( पा. सू. ७. १. ३९ ) इत्यमो लुक् । ' न लुमता ' ( पा. सू. १. १. ६३ ) इति प्रत्ययलक्षणनिषेधात् ' उगिद्वाम् ' ( पा. सू. ७. १. ७० ) इति न लुम् । एवं मन्द-यच्छब्दोऽन्तोदात्तः । मन्दयतीन्द्रे सखा । ' सप्तमी ' ( पा. सू. २. १. ४० ) इति योगविभागात् समासः । ' तत्पुरुषे तुल्यार्थ ' ( पा. सू. ६. २. २ ) इति सप्तमीपूर्वपदप्रकृतिसंख्यम् ॥



अस्य पीत्वा शतक्रतो घनो वृत्राणामभवः । प्रावो वाजेषु वाजिनम् ॥ ८ ॥

अस्य । पीत्वा । शतक्रतो इति शतऽक्रतो । घनः । वृत्राणाम् । अभवः ।

प्र । आवः । वाजेषु । वाजिनम् ॥ ८ ॥

हे ऽशतक्रतो बहुकर्मयुक्तेन्द्र त्वम् ऽस्य सोमस्य संबन्धनमंशं ऽपीत्वा ऽवृत्राणां वृत्रनामकासुर-  
प्रमुखानां शत्रूणां ऽवजः ऽअभवः हन्ताऽभूः । ततो ऽवाजेषु संग्रामेषु ऽवाजिनं संग्रामवन्तं स्वभक्तं  
ऽप्रावः प्रकर्षेण रक्षितवानसि ॥ अस्य इति इदंशब्देन अयोगसमये पुरोदेशस्थः सोमो निर्दिश्यते न तु  
पूर्वप्रकृतः सोमः परामृश्यते । अतोऽनन्वादेशत्वात् वात्र ' इदमोऽन्वादेशेऽशनुदात्तस्त्वृत्तीयादौ ' ( पा.  
सू. २. ४. ३२ ) इत्यंशदेशः । अतो न सर्वानुदात्तत्वं, किंतु त्यदाद्यत्वे ( पा. सू. ७. २. १०२ ) हलि  
लोपे ( पा. सू. ७. २. ११३ ) अकारः प्रातिपदिकस्वरेणोदात्त इति ' अन्तोदात्तान् ' इत्यनुवृत्तौ ' ऊङि-  
दंपदाद्यप्पुत्रैद्युभ्यः ' ( पा. सू. ६. १. १७१ ) इति विभक्तिरुदात्ता । पीत्वा । पिबतेः क्वाप्रत्यये घुमा-  
स्थादिना ( पा. सू. ६. ४. ६६ ) ईत्वम् । प्रत्ययस्वरेणान्तोदात्तः । असामर्थ्याच्च परामन्त्रिताङ्गवद्भावः ।  
घनः । ' मूर्तौ घनः ' ( पा. सू. ३. ३. ७७ ) इति हन्तेर्घान्तोः काठिन्ये अप्रत्ययः । तदस्यास्तीति  
अंशआदिवात् ( पा. सू. ५. २. १२७ ) अजन्तः । चित्त्वादन्तोदात्तः । वाजेषु । वृषादिवादाद्युदात्तः ।  
वाजिनम् । इतिप्रत्ययस्वरः ॥

तं त्वा वाजेषु वाजिनं वाजयामः शतक्रतो । धनानामिन्द्र सातये ॥ ९ ॥

तम् । त्वा । वाजेषु । वाजिनम् । वाजयामः । शतक्रतो इति शतऽक्रतो ।

धनानाम् । इन्द्र । सातये ॥ ९ ॥

हे ऽशतक्रतो बहुकर्मयुक्त यद्वा बहुप्रज्ञानयुक्त इन्द्र ऽधनानां ऽसातये संभजनार्थं ऽवाजेषु युद्धेषु  
ऽवाजिनं बलवन्तं ऽत्वा पूर्वमन्त्रोक्तगुणयुक्तं त्वां ऽवाजयामः अन्नवन्तं कुर्मः । ' रणः ' इत्यादिषु पट्-  
चत्वारिंशत्सु संग्रामनामसु ' पौंस्ये महाघने वाजे अग्नन् ' ( नि. २. १७. ४२ ) इति पठितम् ।  
अष्टाविंशतिसंख्याकेष्वन्ननामसु ' अन्धः वाजः पाजः ' ( नि. २. ७. २ ) इति पठितम् । ' उरु तुवि ' इत्यादिषु  
द्वादशसु बहुनामसु ' शतं सहस्रम् ' ( नि. ३. १. ९ ) इति पठितम् । ' अपः अप्नः ' इत्यादिषु पट्विंशतिसंख्याकेषु  
कर्मनामसु ' शक्म क्रतुः ' ( नि. २. १. ११ ) इति पठितम् । ' केतः केतुः ' इत्यादिष्वेकादशसु प्रज्ञानामसु ' क्रतुः असुः ' ( नि. ३. ९. ५ ) इति पठितम् ॥ त्वा ।  
' अनुदात्तं सर्वम् ' ( पा. सू. ८. १. १८ ) इत्यनुवृत्तौ ' त्वामौ द्वितीयायाः ' ( पा. सू. ८. १. २३ ) इति त्वादेशः । वाजेषु । ' वज व्रज गतौ ' । वाजयति गमयति शरीरनिर्वाहम् अनेनेति वाजो  
बलमन्नं वा । ण्यन्तात् करणे घञ् । तत्र जित्स्वरस्यापवादे ' कर्पावतः ' ( पा. सू. ६. १. १५९ ) इत्यन्तोदात्तत्वे प्राप्ते  
तस्याप्यपवादत्वेन ' वृषादीनां च ' ( पा. सू. ६. १. २०३ ) इत्याद्युदात्तत्वम् । वाजयामः । वाजोऽस्यास्तीति वाजवान् । तं कुर्म इत्यर्थे ' तत्करोति तदाचष्टे ' ( पा. सू. ३. १. २६.  
५-६ ) इति णिच् । ' इष्टवण्यौ प्रातिपदिकस्य ' ( पा. सू. ६. ४. १५५. १ ) इति तस्मिन् परत इष्टवद्भावात्  
' विन्मतोलुक् ' ( पा. सू. ५. ३. ६५ ) इति मनुषो लुक् । ' टेः ' ( पा. सू. ६. ४. १५५ ) इत्यकारलोपः । णिचश्चित्त्वादन्तोदात्तत्वम् । शपः पितृवेनानुदात्तत्वम् । लसार्धावतुकस्वरेणा-



व्यातस्याप्यनुदात्तत्वम् । पादादिवात् 'तिङ्ङितिङः' इति न निवातः । शतकतो । आमन्त्रितनिधातः । धनानाम् । 'नन्विपयस्यानिसन्तस्य' (फि. सू. २६) इत्याद्युदात्तः । सातये । 'उदात्तः' इत्यनुवृत्तौ 'ऊतियूतिजूतिस्मातिहेतिकीर्तयश्च' (पा. सू. ३. ३. ९७) इति क्तिन् उदात्तः ॥

यो रायोऽवनिर्महान्तसुपारः सुन्वतः सखा । तस्मा इन्द्राय गायत ॥ १० ॥

यः । रायः । अवनिः । महान् । सुपारः । सुन्वतः । सखा । तस्मै । इन्द्राय । गायत ॥ १० ॥

यः इन्द्रः । रायः धनस्य । अवनिः रक्षकः स्वामी वा । तस्मा इन्द्राय । गायत हे ऋत्विजस्त-  
त्प्रीत्यर्थं स्तुतिं कुरुत । कीदृश इन्द्रः । महान् गुणैरधिकः । सुपारः सुष्ठु कर्मणः पूरयिता । सुन्वतः  
यजमानस्य । सखा सखिवत् प्रियः ॥ रायः । 'ऊडिदंपदाद्यप्पुत्रैद्युभ्यः' (पा. सू. ६. १. १७१)  
इति विभक्तेरुदात्तत्वम् । अवनिः । 'अव रक्षणगतिप्रीतितृप्त्यवगमप्रवेशश्रवणस्वाभ्यर्थयाचन-  
क्रियेच्छादीह्यवाप्यालिङ्गनहिंसौदानभाववृद्धिषु च' इत्यस्मात् 'अतिसृष्टधम्यस्यश्रवितृभ्योऽनिः'  
(उ. सू. २. २५९) इत्यनिः । प्रत्ययाद्युदात्तत्वम् । सुपारः । 'पृ पालनपूरणयोः' इत्यस्मात्  
णिजन्तात् 'कर्तरि' इत्यनुवृत्तौ पचाद्यच् (पा. सू. ३. १. १३४) । 'चितः' (पा. सू. ६. १.  
१६३) इत्यन्तोदात्तः । सुन्वतः । 'शतुरनुमो नद्यजादी' (पा. सू. ६. १. १७३) इति विभक्ति-  
रुदात्ता । सखा । 'समाने ख्यश्चोदात्तः' (उ. सू. ४. ५७६) इति इणप्रत्ययान्तः । तत्संनियोगेन  
यलोपः; सशब्दस्य चोदात्तः । ङित्वात् ङिलोपः । तस्मै । 'अदिः' इत्यनुवृत्तौ 'त्यजितनियजिभ्यो  
ङित्' (उ. सू. १. १२९) इति तनोतेः अदिप्रत्ययः । ङित्वात् ङिलोपे प्रत्ययस्वरेण तच्छब्द उदात्तः ।  
त्यदाद्यत्वम् । 'एकादेश उदात्तेनोदात्तः' (पा. सू. ८. २. ५) इत्युदात्तः । 'सावेकाचस्तृतीयादि-  
विभक्तिः' (पा. सू. ६. १. १६८) इति विभक्तेरुदात्तत्वे प्राप्ते प्रथमैकवचनेऽवर्णान्तत्वात् 'न  
गोश्चन्त्साववर्णः' (पा. सू. ६. १. १८२) इति निषेधः । इन्द्राय । इन्द्रशब्दो रन्प्रत्ययान्तो निपा-  
तितः । निस्वादाद्युदात्तः । 'कर्मणा यमभिप्रैति स संप्रदानम्' (पा. सू. १. ४. ३२) इत्यत्र  
'क्रियाग्रहणं कर्तव्यम्' (पा. म. १. ४. ३२) इति वचनात् गानक्रियया प्राप्यत्वात् संप्रदानत्वेन  
चतुर्थी ॥ ८ ॥

'आ तु' इति द्वितीयं सूक्तं दशर्चम् । 'सुरूपकृतं दश' इत्यनुवृत्तौ 'आ तु युञ्जन्ति' इत्येव-  
मनुकान्तत्वात् । ऋषिच्छन्दोदेवताविनियोगाः पूर्ववत् । विशेषविनियोगस्तु-अतिरात्रे तृतीयपर्याये मैत्रा-  
वरुणशस्त्रे स्तोत्रियोऽयं तृचः । 'अतिरात्रे पर्यायाणाम्' इति खण्डे 'आ त्वेता नि षीदत' (आश्व.  
श्रौ. ६. ४) इत्युक्तत्वात् ॥

आ त्वेता नि षीदतेन्द्रमभि प्र गायत । सखायः स्तोमवाहसः ॥ १ ॥

आ । तु । आ । इत । नि । षीदत । इन्द्रम् । अभि । प्र । गायत । सखायः । स्तोमवाहसः ॥ १ ॥

तुशब्दः क्षिप्रार्थो निपातः । द्वाभ्यामाङ्भ्यामन्वेतुम् इतशब्दोऽभ्यसनीयः । हे सखायः ऋत्विजः  
क्षिप्रमस्मिन् कर्मणि आगच्छतागच्छत । आदरार्थोऽभ्यासः । आगत्य च णि षीदत उपविशत । उप-  
विश्य च इन्द्रमभि प्र गायत । सर्वतः प्रकर्षेण स्तुत । कीदृशाः सखायः । स्तोमवाहसः ।

त्रिवृत्यञ्चदेशादिस्तोमानस्मिन् कर्मणि वहन्ति प्रापयन्तीति ॥ आ तु आ । निपातत्वादाद्युदात्ताः । इत । ' इण् गतौ ' । ' अचोऽतस्तिङः ' ( पा. सू. ६. ३. १३५ ) इति संहितायां दीर्घत्वम् । नि । निपात-  
त्वादाद्युदात्तः । सीदत् । ' पात्राध्मास्थाभ्नादाण्डशि° ' ( पा. सू. ७. ३. ७८ ) इत्यादिना सदेः  
सीदादेशः । ' सदिरप्रतेः ' ( पा. सू. ८. ३. ६६ ) इति संहितायां पत्वम् । अभि । ' उपसर्गाश्चाभि-  
वर्जम् ' ( फि. सू. ८१ ) इति वचनात् प्रातिपदिकान्तोदात्तत्वम् । स्तोमवाहसः । ' अतिस्तुमुहुसृधृ-  
क्षिभुभायावापदियक्षिनीभ्यो मन् ' ( उ. सू. १. १३७ ) इति स्तोतेर्मन्प्रत्ययान्तः स्तोमशब्दो निष्वा-  
दाद्युदात्तः । स्तोमं वहन्तीति स्तोमवाहसः । ' वहिहाधाञ्भ्यश्छन्दसि ' ( उ. सू. ४. ६६० ) इत्यमुन्  
प्रत्ययः । तत्र ' णित् ' इत्यनुवृत्तेः ' अत उपधायाः ' ( पा. सू. ७. २. ११६ ) इत्युपधाया  
वृद्धिः । कृदुत्तरपदप्रकृतिस्वरत्वे प्राप्ते ' गतिकारकयोरपि पूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वं च ' ( उ. सू. ४. ६६६ )  
इत्यौणादिकसूत्रात् समास आद्युदात्तः ॥

पुरुतमं पुरूणामीशानं वार्याणाम् । इन्द्रं सोमे सचा सुते ॥ २ ॥

पुरु॒ऽतमम् । पुरू॒णाम् । ई॒शानम् । वार्या॑णाम् । इन्द्र॑म् । सोमे॑ । सचा॑ । सु॒ते ॥ २ ॥

' सखायोऽभिप्रगायत ' इति पदद्वयमत्रानुवर्तते । हे सखायः ऋत्विजः ' सचा यूयं सर्वैः सह ।  
यद्वा । सचा परस्परसमवायेन ' सुते अभिपुते ' सोमे प्रवृत्ते सति ' इन्द्रम् अभिप्रगायत । क्रीटशर्मिन्द्रम् ।  
' पुरुतमम् । पुरून् बहून् शत्रून् तमयति ग्लापयतीति पुरुतमः । ' पुरूणां बहूनां ' वार्याणां वर्णयानां  
धनानाम् ' ईशानं स्वामिनम् ॥ पुरुतमम् । ' तमु ग्लाने ' इति धातोरेन्तर्भावितण्यर्थात् पचाश्च  
चिश्वादन्तोदात्तेऽपि कृदुत्तरपदप्रकृतिस्वरत्वं बाधित्वा ' परादिश्छन्दसि बहुलम् ' ( पा. सू. ६. २. १९९ )  
इत्युत्तरपदाद्युदात्तत्वम् । पुरूणाम् । ' पृ पालनपूरणयोः ' इत्यस्मात् ' कुः ' इत्यनुवृत्तौ ' पृभिदित्यधिगृधि-  
धृपिभ्यः ' ( उ. सू. १. २३ ) इति कुप्रत्ययः । कित्वाद्गुणनिषेधे ( पा. सू. १. १. ५ ) ' उदोष्ट-  
पूर्वस्य ' ( पा. सू. ७. १. १०२ ) इत्युकारः ' उरण् रपरः ' ( पा. सू. १. १. ५१ ) । प्रत्ययस्वरेणान्तोदात्तः  
पुरूशब्दः । अतो मनुपि ह्रस्वादन्तोदात्तात् पुरूशब्दात् परस्य नामो ' नामन्यतरस्याम् ' ( पा. सू. ६. १.  
१७७ ) इत्यन्तोदात्तत्वम् । ईशानम् । ' ईश ऐश्वर्ये ' इति धातोरेनुदात्तेऽच्चात् परस्य शानचो लकार्वधा-  
नुकानुदात्तत्वम् । वार्याणाम् । ' वृङ् संभक्तौ ' इत्यस्मात् ' ऋहलोर्ण्यत् ' ( पा. सू. ३. १. १२४ ) ।  
क्यञ्चिधौ हि वृजः एव ग्रहणं न वृङः ( पा. सू. ३. १. १०९. १ ) । ' तित्स्वरितम् ' ( पा. सू. ६.  
१. १८५ ) इति प्रत्ययस्वरितं बाधित्वा ' ईडवन्दवृक्षांसदुहां ण्यतः ' ( पा. सू. ६. १. २१४ ) इति  
ण्यदन्तस्याद्युदात्तत्वम् । ' यतोऽनावः ' ( पा. सू. ६. १. २१३ ) इत्यत्र तु ण्यतो ग्रहणं न भवति  
तस्य अ्यनुबन्धकत्वात् । एकानुबन्धग्रहणे न अ्यनुबन्धकस्येति नियमात् । सचा । ' पच समवाये ' ।  
' धात्वादेः पः सः ' ( पा. सू. ६. १. ६४ ) । संपदादित्वाच्चावे क्किप् ( पा. सू. ३. ३. १०८. ९ )  
इति क्किप् । तृतीयैकवचनम् । धातुस्वरेणाद्युदात्तः । ' सर्वे विध्यश्छन्दसि विकल्प्यन्ते ' ( परिभा. ३५ )  
इति न्यायेन ' सावेकाचः° ' इति सूत्रं न प्रवर्तते । सचा इत्यस्य निपातत्वपक्षे स्पष्टमाद्युदात्तत्वम् ॥

१. च-फ-°पञ्चदशैकविंशादिस्तोमा° । २. च-छ-थ-फ-प्रापयन्ति । ३. ठ-° ' शत्रून् ' नास्ति ।  
४. च-ठ-फ-तामयति ।

स घा नो योग आ भुवत्स राये स पुरंध्याम् । गमद्राजैभिरा स नः ॥ ३ ॥

सः । घ । नः । योगे । आ । भुवत् । सः । राये । सः । पुरंम्ऽध्याम् ।

गमत् । वाजैभिः । आ । सः । नः ॥ ३ ॥

वशब्दोऽवधारणार्थो निपातः । सर्वैस्तच्छब्देः संबध्यते । षस ष घ स एवेन्द्रः पूर्वमन्त्रोक्त-  
गुणविशिष्टः षनः अस्माकं षयोगे पूर्वमप्राप्तस्य पुरुषार्थस्य संबन्धे षआ षभुवत् आभवत् । पुरुषार्थं  
साधयत्वित्यर्थः । षसः एव षराये धनार्थम् आ भुवत् आभवत् । षसः एव षपुरंध्यां योषिति आ  
भुवत् । यद्वा । बहुविधायां बुद्धौ आ भुवत् । ‘पुरंधिर्वहुधीः’ ( निरु. ६. १३ ) इति यास्कः । षसः  
एव षवाजैभिः देवैरज्ञैः सह षनः अस्मान् षआ षगमत् आगच्छतु ॥ घ । ‘चादयोऽनुदात्ताः’ ( फि.  
सू. ८४ ) इत्यनुदात्तः । संहितायाम् ‘ऋचि तुनुवमक्षुतङ्कुत्रोरुष्याणाम्’ ( पा. सू. ६. ३. १३३ )  
इति दीर्घः । योगे । वजो जित्वादाद्युदात्तत्वम् । भुवत् भूयात् । भवतेः आशीर्लिङि परतः ‘लिङ्या-  
शिष्यङ्’ ( पा. सू. ३. १. ८६ ) इति अङ्प्रत्ययः । तस्य ङित्वेन गुणाभावादुवङादेशः । ‘किदा-  
शिपि’ ( पा. सू. ३. ४. १०४ ) इति यासुट् न भवति ‘अनित्यमागमशासनम्’ ( परिभा. ९३. २ )  
इति वचनात् । ‘तिङ्ङितङः’ इति निघातः । ‘ऊङिद्वंपदाद्यपुत्रैद्युभ्यः’ ( पा. सू. ६.  
१. १७१ ) इति राये इत्येतस्य विभक्तेरुदात्तत्वम् । पुरंध्याम् । पुरंधिः पुरुधीः । पृषोदरादित्वात्  
( पा. सू. ६. ३. १०९ ) उकारस्य अमादेशः ईकारस्य ह्रस्वश्च । ‘आद्युदात्तप्रकरणे दिवोदासादीनां  
छन्दस्युपसंख्यानम्’ ( पा. सू. ६. २. ९१. १ ) इत्याद्युदात्तत्वम् । अथवा पुरं शरीरं धीयतेऽस्या-  
मिति ‘कर्मण्यधिकरणे च’ ( पा. सू. ३. ३. ९३ ) इति किप्रत्ययः । अलुक् छान्दसः । ‘नङ्विषयस्या-  
निसन्तस्य’ ( फि. सू. २६ ) इति पुरशब्द आद्युदात्तः । दासीभारादित्वात् ( पा. सू. ६. २. ४२ )  
पूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वम् । गमत् । गमेलेट् तिप् । ‘इतश्च लोपः परस्मैपदेषु’ ( पा. सू. ३. ४. ९७ )  
इति इकारलोपः । ‘बहुलं छन्दसि’ ( पा. सू. २. ४. ७३ ) इति शपो लुक् । ‘लेटोऽडाटौ’ ( पा.  
सू. ३. ४. ९४ ) इत्यङागमः । ‘आगमा अनुदात्ताः’ ( पा. म. ३. १. ३. ७ ) इति तस्यानु-  
दात्तत्वे धातुस्वर एव शिष्यते । वाजैभिः । वृषादित्वादाद्युदात्तः ॥

यस्य संस्थे न वृण्वते हरीं समत्सु शत्रवः । तस्मा इन्द्राय गायत ॥ ४ ॥

यस्य । सम्ऽस्थे । न । वृण्वते । हरी इति । समत्सु । शत्रवः । तस्मै । इन्द्राय । गायत ॥ ४ ॥

षसमत्सु युद्धेषु षयस्य इन्द्रस्य षसंस्थे रथे युक्तौ षहरी द्वावश्वौ षशत्रवः षन षवृण्वते न संभजन्ते  
रथमश्वौ च दृष्ट्वा पलायन्ते इत्यर्थः । षतस्मा षइन्द्राय तस्मैतोपार्थं हे ऋत्विजः षगायत स्तुतिं कुरुत ।  
‘रणः’ इत्यादिषु पट्चत्वारिंशत्सु संग्रामनामसु ‘समत्सु समरणे’ ( नि. २. १७. २२ ) इति  
पठितम् ॥ संस्थे । सम्यक् तिष्ठतीति संस्थो रथः । ‘आतश्चोपसर्गे’ ( पा. सू. ३. १. १३६ ) इति  
कप्रत्ययः । कृदुत्तरपदप्रकृतिस्वरत्वम् । वृण्वते । प्रत्ययस्वरेण अकार उदात्तः । सति शिष्टस्वरबलीय-  
स्वमन्यत्र विकरणेभ्यः ( पा. सू. ६. १. १५८. ९-११ ) । ‘तिङ्ङितङः’ इति निघातो न  
भवति, ‘यदृत्तान्नित्यम्’ ( पा. सू. ८. १. ६६ ) इति प्रतिषेधात् । पञ्चमीनिर्देशेऽपि  
( पा. सू. १. १. ६७ ) अत्र व्यवहितेऽपि कार्यमिष्यते । हरतो रथमिति हरी अश्वौ । ‘इन्’ इत्यनु-  
वृत्तौ ( उ. सू. ४. ५५७ ) ‘हृपिपिहृविहृतिविदिच्छिदिकीर्तिभ्यश्च’ ( उ. सू. ४. ५५८ ) इति इन्-

प्रत्ययः । निस्वादाद्युदात्तत्वम् । समेतु । संपूर्वात् अन्तेः क्तिप् । शत्रवः । शक्तिः सौत्रो धातुर्हिंसार्थः । ' रूशतिभ्यां कुन् ' ( उ. सू. ४. ५४३ ) । निस्वादाद्युदात्तत्वम् । तस्मै । ' सावेकाचः ' ( पा. सू. ६. १. १६८ ) इति विभक्त्युदात्तस्य ' न गोश्चन्साववर्णः ' ( पा. सू. ६. १. १८२ ) इति प्रतियोगान् प्रातिपदिकस्वर एव ॥

**सुतपात्रे सुता इमे शुचयो यन्ति वीतये । सोमासो दध्याशिरः ॥ ५ ॥**

सुतऽपात्रे । सुताः । इमे । शुचयः । यन्ति । वीतये । सोमासः । दधिऽआशिरः ॥ ५ ॥

इमे सोमासः अस्मिन् कर्मणि संपादिताः सोमाः सुतपात्रे अभिषुतस्य सोमस्य पानकर्त्रे । षष्ठ्यर्थे चतुर्थी । तस्य पातुः वीतये भक्षणार्थं यन्ति तमेव प्राप्नुवन्ति । कीदृशाः सोमाः । सुताः अभिषुताः । शुचयः दशापवित्रेण शोधितत्वात् शुद्धाः । दध्याशिरः अवनीयमानं दधि आशीर्दोषघातकं येषां सोमानां ते दध्याशिरः ॥ सुतपात्रे । सुतं पिबतीति सुतपात्रा । वनिपः पिबान् धातुस्वर एव शिष्यते । समासे द्वितीयापूर्वपदप्रकृतिस्वरं बाधित्वा कृदुत्तरपदप्रकृतिस्वरत्वम् । शुचयः । ' शुच दीप्तौ ' । ' इन् ' इत्यनुवृत्तौ ' इगुपधाक्तिः ' ( उ. सू. ४. ५५९ ) इति इन् । किस्वाल्गुपधगुणाभावः । निस्वादाद्युदात्तत्वम् । वीतये । ' वि गतिप्रजनकान्यशनखादनेषु ' इत्यस्मात् ' मन्त्रे वृषेपपचमनविदधूवीरा उदात्तः ' ( पा. सू. ३. ३. ९६ ) इति क्तिन् उदात्तः । सोमासः । ' पुञ् अभिषवे ' । ' अतिस्तुसुहुसृष्टक्षि ' ( उ. सू. १. १३७ ) इत्यादिना मन् । निस्वादाद्युदात्तः । ' आऽजसंस्सुकु ' ( पा. सू. ७. १. ५० ) इत्यसुगागमः । दध्याशिरः । दधाति पुष्णातीति दधि । ' दधान् धारणपोषणयोः ' । ' आद्यगमहनजनः किकिर्नौ लिट् च ' ( पा. सू. ३. २. १७१ ) इति क्तिन् । लिट्प्रज्ञावात् द्विर्भावः । किस्वादाकारलोपः । निस्वादाद्युदात्तत्वम् । ' शृ हिंसायास् ' । शृणाति हिनस्मि सोमोऽवनीयमानं सत् सोमस्य स्वाभाविकं रसम् ऋजीपत्वप्रयुक्तं नीरसं दोषं वा इत्याशीः । क्विप् ' कृत इद्धातोः ' ( पा. सू. ७. १. १०० ) इति इत्वं स्पर्स्वं च । दध्येव आशीर्येषां सोमानां ते दध्याशिरः । बहुव्रीहौ पूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वम् ॥ ॥ ५ ॥

**त्वं सुतस्य पीतये सद्यो वृद्धो अजायथाः । इन्द्र ज्यैष्ठ्याय सुक्रतो ॥ ६ ॥**

त्वम् । सुतस्य । पीतये । सद्यः । वृद्धः । अजायथाः । इन्द्र । ज्यैष्ठ्याय । सुक्रतो इति सुऽक्रतो ॥ ६ ॥

सुक्रतो शोभनकर्मन् शोभनप्रज्ञ वा द्वे इन्द्र त्वं सुतस्य अभिषुतस्य सोमस्य पीतये पानार्थं ज्यैष्ठ्याय देवेषु ज्यैष्ठ्यार्थं च सद्यः तस्मिन्नेव क्षणे वृद्धो अजायथाः अभिवृद्धयोत्साहेन युक्तोऽभूः ॥ पीतये । ' पा पाने ' इत्यस्मात् ' स्थागापापचो भावे ' ( पा. सू. ३. ३. ९५ ) इति क्तिन् । ' बुमास्था ' ( पा. सू. ६. ४. ६६ ) इत्यादिना ईत्वम् । तस्य निस्वेऽपि व्यत्ययेन प्रत्ययोदात्तत्वम् । उत्तरसूत्रगतमुदात्तपदमत्रापि वा योजनीयम् । सद्यः । ' सद्यः परस्परारि ' ( पा. सू. ५. ३. २२ ) इति सूत्रेण समानेऽहनीत्यर्थे समानस्य सभावो यश्च प्रत्ययो निपात्यते । प्रत्ययस्वरेणोदात्तः । वृद्धः ।

१. ग-घ-च-छ-ण-त-फ-य- ' समेतु । संपूर्वात् अन्तेः क्तिप् ' नास्ति । २. ट- ' युदात्तः । ३. ट-अभिवृद्ध उत्साहयुक्तोऽभूः ।

‘ वृधु वृद्धौ ’ । ‘ उदितो वा ’ ( पा. सू. ७. २. ५६ ) इति ऋवाप्रत्यये द्वयो विकल्पितत्वात् ‘ यस्य विभाषा ’ ( पा. सू. ७. २. १५ ) इति निष्ठायामित्प्रतिषेधः । प्रत्ययस्वरेणोदात्तः । ज्यैष्ठ्याय । ज्यैष्ठ्यस्य भावो ज्यैष्ठ्यम् । ‘ गुणवचनब्राह्मणादिभ्यः कर्मणि च ’ ( पा. सू. ५. १. १२४ ) इति प्यञ् । जित्वादाद्युदात्तः ॥

आ त्वा विशन्त्वाश्वः सोमास इन्द्र गिर्वणः । शं ते सन्तु प्रचेतसे ॥ ७ ॥

आ । त्वा । विशन्तु । आश्वः । सोमासः । इन्द्र । गिर्वणः । शम् । ते । सन्तु । प्रचेतसे ॥ ७ ॥

हे इन्द्र त्वां सोमासः सोमाः आ विशन्तु अभिसुख्येन प्रविशन्तु । कीदृशाः सोमाः । आश्वः सवनत्रये प्रकृतिविकृत्योर्वा व्याप्तिमन्तः । कीदृशेन्द्र । गिर्वणः गीर्भिः स्तुतिभिः संभजनीय देवविशेष । ‘ गिर्वणा देवो भवति गीर्भिरेतं वनयन्ति ’ ( निरु. ६. १४ ) इति यास्कः । तथाविध हे इन्द्र ते तव प्रचेतसे प्रकृष्टज्ञानाय शं सुखरूपाः सोमाः सन्तु ॥ गिर्वणः । गुणन्तीति गिरः स्तुतयः । ‘ गृ शब्दे ’ । क्विपि ‘ ऋत इद्धातोः ’ ( पा. सू. ७. १. १०० ) इति इत्वं स्पर्त्वं च । गीर्भिर्वन्यते सेव्यते इति गिर्वणाः । ‘ वन यण संभक्तौ ’ । संभक्तिः सेवा । ‘ सर्वधातुभ्योऽसुन् ’ ( उ. सू. ४. ६२८ ) इत्यसुन्प्रत्ययः । प्रचेतसे । बहुव्रीहौ पूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वम् ॥

त्वां स्तोमा अवीवृधन्त्वामुक्था शतक्रतो । त्वां वर्धन्तु नो गिरः ॥ ८ ॥

त्वाम् । स्तोमाः । अवीवृधन् । त्वाम् । उक्था । शतक्रतो इति शतऽक्रतो ।

त्वाम् । वर्धन्तु । नः । गिरः ॥ ८ ॥

हे शतक्रतो बहुकर्मन् यदुप्रज्ञ वा इन्द्र त्वां स्तोमाः सामगानां स्तोत्राणि अवीवृधन् वर्धितवन्ति । तथा बहुचानाम् उक्था शस्त्राणि त्वाम् अवीवृधन् । यस्मात् पूर्वमेवमासीत् तस्मादिदानीमपि नः अस्माकं गिरः स्तुतयः त्वां वर्धन्तु वर्धयन्तु अतिवृद्धं कुर्वन्तु ॥ स्तोमाः । मँनो नित्वादाद्युदात्तः । अवीवृधन् । ‘ वृधु वृद्धौ ’ । प्यन्तात् लुङि चङि. ( पा. सू. ३. १. ४८ ) ‘ उर्कत् ’ ( पा. सू. ७. ४. ७ ) इति वृधेरुपधाया ऋकारस्य ऋकारविधानादन्तरङ्गोऽपि गुणो बाध्यते । द्विर्भाव- ( पा. सू. ६. १. ११ ) हलादिशेष- ( पा. सू. ७. ४. ६० ) सन्वद्भाव- ( पा. सू. ७. ४. ९३ ) इत्व- ( पा. सू. ७. ४. ७९ ) दीर्घत्व- ( पा. सू. ७. ४. ९४ ) अडागमाः ( पा. सू. ६. ४. ७१ ) । उक्था उक्थानि । ‘ पातृतुदिवचिरिचिसिचिभ्यस्थक् ’ ( उ. सू. २. १६४ ) इति वचेः थक्प्रत्ययः । तस्य क्त्वात् संप्रसारणम् । ‘ शोश्छन्दसि बहुलम् ’ ( पा. सू. ६. १. ७० ) इति शिलोपो नलोपश्च । प्रत्ययस्वरेणान्तोदात्तः । असामर्थ्यादामन्त्रितपरस्यापि न पराङ्मवद्भाव इति नानुदात्तत्वम् । वर्धन्तु । अन्तर्भावितण्यर्थात् वृधेः व्यत्ययेन परस्मैपदम् ॥

१. ठ-व्याप्ति गताः । २. ठ-वर्धयन्ति । ३. ठ-वृद्धम् । ४. ठ-स्तोमन् । ५. ठ-नाद्युदात्तत्वम् ।

अक्षितोतिः सनेदिमं वाजमिन्द्रः सहस्रिणम् । यस्मिन्विश्वानि पौंस्या ॥ ९ ॥

अक्षितऽऊतिः । सनेत् । इमम् । वाजम् । इन्द्रः । सहस्रिणम् । यस्मिन् । विश्वानि । पौंस्या ॥ ९ ॥

१इन्द्रः १इमं १वाजं सोमरूपमन्नं १सनेत् संभजेत् । कीदृश इन्द्रः । १अक्षितोतिः १अहिंसितरक्षणः । कदाचिदपि रक्षां न विमुञ्चतीत्यर्थः । कीदृशं वाजम् । १सहस्रिणं प्रकृतौ विकृतिषु च प्रवर्तमानत्वेन सहस्रसंख्यायुक्तम् । १यस्मिन् वाजे १विश्वानि सर्वाणि १पौंस्या पौंस्यानि पुंस्त्वानि बलानि वर्तन्ते तादृशं वाजमिति पूर्वत्रान्वयः ॥ अक्षितोतिः । ननु 'क्षि क्षये' इत्ययं धातुरकर्मकः । तस्य च कर्माभावात् अधिकरणे भावे कर्तरि वा क्तप्रत्ययेन भवितव्यम् । तदिह यदि कर्तर्यधिकरणे वा स्यात् तदा तयोर्थयोः प्यत्प्रत्ययस्याविधानात् 'क्षियः' इत्यनुवृत्तौ ( पा. सू. ६. ४. ५९ ) 'निष्ठायामप्यदर्थे' ( पा. सू. ६. ४. ६० ) इति दीर्घेण भवितव्यम् । तथा च 'क्षियो दीर्घान्' ( पा. सू. ८. २. ४६ ) इति निष्ठानत्वे अक्षीण इति स्यात् न तु अक्षित इति । अथ 'नपुंसके भावे क्तः' ( पा. सू. ३. ३. ११४ ) इति भावपरः क्षितशब्दो गृह्यते । तदा तस्य प्यदर्थत्वेन 'अप्यदर्थे' इति निषेधात् दीर्घनत्वधोरभावात् क्षितमिति सिध्यति । तदा तु नञ्त्वरूपः प्रकृतेन नान्वेतीति न विद्यते क्षितमत्रेति बहुव्रीहिणैव भवितव्यम् । तथा च 'नञ्मुन्याम्' ( पा. सू. ६. २. १७२ ) इत्युत्तरपदान्तोदात्तत्वे स्यात् । पुनः ऊतिशब्देन बहुव्रीहौ पूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वेन स एव स्वरस्तिष्ठेदिति अभिमतमाद्युदात्तत्वं न सिध्येदिति । सत्यम् । अत एवात्र क्षिवातुरन्तर्भावितण्यर्थो गृह्यते । तेन सकर्मकत्वात् कर्मण्येवा निष्ठा । ततश्च 'अप्यदर्थे' इति निषेधान् दीर्घो निष्ठानत्वं च न भविष्यति । तथा च नञ्त्वरूपे न क्षिता अक्षिता अक्षयिता इत्यर्थः । तत्र चाध्ययपूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वेन नञ् उदात्तत्वम् । पुनः ऊतिपदेन बहुव्रीहौ स एव स्वरः स्थास्यतीति न कौऽपि दोषः । 'रि क्षि चिरि जिरि दाश दृ जिवांसायाम्' इति क्षिणोतेर्हिंसार्थस्य वा कर्मणि निष्ठा । तथा चाहिंसितोतिरित्यर्थे उक्तक्रमेण स्वरः सिध्यतीति न दोषः । सनेत् । 'वन पण संभक्तौ' । भौवादिकः । वाजम् । वृषाद्विवादाद्युदात्तः । इन्द्रः । रनो निस्वादाद्युदात्तः । सहस्रिणम् । सहस्रमस्यास्ति । 'अत इनिठनौ' ( पा. सू. ५. २. ११५ ) । प्रत्ययस्वरः । विश्वानि । विशेः कनि ( उ. सू. १. १४९ ) निस्वादाद्युदात्तः । पुंसः कर्मणि पौंस्यानि । ब्राह्मणादेराकृतिगणत्वात् 'गुणवचनब्राह्मणादिभ्यः कर्मणि च' ( पा. सू. ५. १. १२४ ) इति व्यञ् । जिस्वादाद्युदात्तः । प्रथमाद्युवचनस्य 'सुपां सुलुक्' ( पा. सू. ७. १. ३९ ) इत्यादिना डादेशः । ननु 'स्त्रीपुंसाभ्यां नञ्सन्तौ भवनात्' ( पा. सू. ४. १. ८७ ) इत्यनेन 'धान्यानां भवने क्षेत्रे खञ्' ( पा. सू. ५. २. १ ) इत्येतत्पर्यन्तेष्वपत्याद्यर्थेषु नञ्सन्तोर्विधानात्, यथा पुंसोऽपत्यं पौंसः पुंस आगतः पौंसः इत्यादि, तद्वत् पुंसो भावः कर्म वेत्यस्मिन्नप्यर्थे व्यञ् बाधित्वा पौंसानि इत्येव भवितव्यम् । कथमुच्यते पौंसानीति । उच्यते—'आ च त्वात्' ( पा. सू. ५. १. १२० ) इति सूत्रे त्वात् इत्यवधिनिर्देशात् 'ब्रह्मणस्त्वः' ( पा. सू. ५. १. १३६ ) इत्येतत्पर्यन्तैः इमनिजादिभिः प्रत्ययैः सह त्वतलोः समावेशः । एवं तत्रैव चशब्दात् नञ्सन्तोरेपि व्यञादिभिः समावेश एव, न बाध्यबाधकभावः ॥

१. ठ-मुञ्चतीति । २. च-छ-फ-वर्तमानत्वेन । ३. ग-घ-छ-ण-त-य-पौंस्या पुंस्त्वानि । ४. ठ-सेत्यतीति ।

मा नो मर्ता अभि द्रुहन्तनूनामिन्द्र गिर्वणः । ईशानो यवया वधम् ॥ १० ॥

मा । नः । मर्ताः । अभि । द्रुहन् । तनूनाम् । इन्द्र । गिर्वणः । ईशानः । यवय । वधम् ॥ १० ॥

हे ऽगिर्वणः ऽइन्द्र ऽमर्ताः विरोधिनो मनुष्याः ऽनः अस्मदीयानां ऽतनूनां शरीराणां ऽमा ऽअभि  
 ऽद्रुहन् अभितो द्रोहं मा कुर्युः । ऽईशानः समर्थस्त्वं ऽवधं वैरिभिः संपाद्यमानं ऽयवय अस्मत्तः पृथ-  
 कुरु । ‘मनुष्याः’ इत्यादिषु पञ्चविंशतिसंख्याकेषु मनुष्यनामसु ‘मर्ताः व्राताः’ ( नि. २. ३. १३ )  
 इति पठितम् ॥ मर्ताः । ‘असिहसिमृष्टिण्वामिदमिलूपूधूर्विभ्यस्तन्’ ( उ. सू. ३. ३६६ ) इति तन् ।  
 निच्वादाद्युदात्तः । अभि । ‘एवमादीनामन्तः’ ( फि. सू. ८२ ) । द्रुहन् । ‘द्रुह जिघांसायाम्’ ।  
 ‘लिङर्थे लेट्’ ( पा. सू. ३. ४. ७ ) इति प्रार्थनायां लेट् । तस्य झि । ‘झोऽन्तः’ ( पा. सू. ७.  
 १. ३ ) । ‘इतश्च लोपः परस्मैपदेषु’ ( पा. सू. ३. ४. ९७ ) इति इकारलोपः । शपो लृक् । ‘सार्व-  
 धातुकमपित्’ ( पा. सू. १. २. ४ ) इति तिङो ङित्वाङ्गवृषधगुणाभावः ( पा. सू. १. १. ५ ) ।  
 तनूनाम् । असामर्थ्याच्च पराङ्गवद्भावः । इन्द्र गिर्वणः । गतम् । ईशानः । धातोर्नुदात्तेष्वात् शपो लृकि  
 लसार्वधातुकानुदात्तत्वे धातुस्वर एव शिष्यते । यवय । यौतेर्णिचि ‘संज्ञापूर्वको विधिरनित्यः’ ( परिभा.  
 ९३. १ ) इति वृद्धिर्न क्रियते । अथवा यौतीति यवः । पचाद्यच् ( पा. सू. ३. १. १३४ ) । यवं करो-  
 तीत्यर्थे ‘तत्करोति तदाचष्टे’ ( पा. सू. ३. १. २६. ५-६ ) इति णिच् । इष्टवद्भावात् टिलोपः ( पा.  
 सू. ६. ४. १५५. १ ) । तस्य स्थानिवद्भावात् ( पा. सू. १. १. ५६ ) वृद्धयभावः । वधम् । ‘हनश्च  
 वधः’ ( पा. सू. ३. ३. ७६ ) इति भावे अप् । तत्संनियोगशिष्टः स्थानिवद्भावेनान्तोदात्तो वधादेशः ।  
 उदात्तनिवृत्तिस्वरेण अपः उदात्तत्वम् ॥ ॥ १० ॥

‘सुरूप’ इत्यादिषु षट्सूक्तेषु तृतीयस्य ‘युञ्जन्ति’ इति सूक्तस्य मन्त्रसंख्या ऋषिच्छन्दोदैवतानि  
 विनियोगश्चेत्येते पूर्ववदवगन्तव्याः । दशर्चे तस्मिन् सूक्ते आद्यास्तिस्रोऽन्तिमा केत्येताश्चतस्र एवेन्द्राः ।  
 ‘आद्रह’ इत्येतां चतुर्थीमारभ्य षट्चो मारुत्यः । तासु मध्ये ‘वीळु चित्’, ‘इन्द्रेण’ इत्येते द्वे ऋचौ  
 मारुत्यौ सत्यावैन्द्रावपि भवतः । तदेतत् सर्वमनुक्रमणिकायामुक्तं— ‘सुरूपकृत्युं दशैन्द्रमा तु युञ्ज-  
 न्यादहेत्येताः षण्मारुत्यो वीळु चिदिन्द्रेणेत्यैन्द्रौ च’ इति । एतस्मिन् सूक्ते ‘युञ्जन्ति’ इत्यसौ तृच-  
 स्तृतीये रात्रिपर्याये ब्राह्मणाच्छंसिनोऽनुरूपः । तथा च ‘अतिरात्रे पर्यायाणाम्’ इति खण्डे ‘योगे योगे  
 तवस्तरं युञ्जन्ति ब्रध्नमरूपम्’ ( आश्र. श्रौ. ६. ४ ) इति सूत्रितम् ॥

युञ्जन्ति ब्रध्नमरूपं चरन्तं परि तस्थुषः । रोचन्ते रोचना दिवि ॥ १ ॥

युञ्जन्ति । ब्रध्नम् । अरुषम् । चरन्तम् । परि । तस्थुषः । रोचन्ते । रोचना । दिवि ॥ १ ॥

इन्द्रो हि परमैश्वर्ययुक्तः । परमैश्वर्यं च अग्निवाय्वादित्यनक्षत्ररूपेणावस्थानादुपपद्यते । ऽब्रध्नम्  
 आदित्यरूपेणावस्थितम् ऽअरुषं हिंसकरहितैर्मिषरूपेणावस्थितं ऽचरन्तं वायुरूपेण सर्वतः प्रसरन्तमिन्द्रं  
 ऽपरि ऽतस्थुषः परितोऽवस्थिता लोकत्रयवर्तिनः प्राणिनः ऽयुञ्जन्ति स्वकीये कर्मणि देवतात्वेन संबद्धं  
 कुर्वन्ति । तस्यैवेन्द्रस्य मूर्तिविशेषभूतानि ऽरोचना रोचनानि नक्षत्राणि ऽदिवि शुलोके ऽरोचन्ते प्रकाशन्ते ।  
 अस्य मन्त्रस्योक्तार्थपरत्वं ब्राह्मणान्तरे व्याख्यातं— ‘युञ्जन्ति ब्रध्नमित्याह । असौ वा आदित्यो

१. ठ-तत्संनियोगेनान्तोदात्तः; च-फ-तत्संनियोगशिष्टः स्थानिवद्भावेन संनियोगेनान्तोदात्तः; त-तत्सं-  
 नियोगशिष्टः तत्संनियोगेनान्तोदात्तः । २. ठ-‘नक्षत्र’ नास्ति । ३. ठ-‘अहिंसकाग्निः’ ।



ब्रध्नः । आदित्यमेवास्यै युनक्ति । अरुपमित्याह । अग्निर्वा अरुपः । अग्निमेवास्यै युनक्ति । चरन्तमित्याह । वायुर्वै चरन् । वायुमेवास्यै युनक्ति । परि तस्थुष इत्याह । इमे वै लोकाः परि तस्थुषः । इमानेवास्यै लोकान्युनक्ति । रोचन्ते रोचना दिवीत्याह । नक्षत्राणि वै रोचना दिवि । नक्षत्राण्येवास्यै रोचयति ' ( नै. ब्रा. ३. ९. ४. १-२ ) इति । पञ्चविंशतिसंख्याकेषु महद्ग्रामसु 'महः ब्रध्नः' ( नि. ३. ३. २ ) इति पठितम् । आदित्यस्यापि महत्त्वादेव ब्रध्नत्वम् ॥ युञ्जन्ति । अन्तेः प्रत्ययस्वरेणानुदात्तत्वम् । ब्रध्नम् । प्रातिपदिकान्तोदात्तः । अरुपम् । 'उप रुप रिप हिंसार्थाः' । रोपन्तीति रुपा हिंसकाः । 'इगुपधज्राप्रीकिरः कः' ( पा. सू. ३. १. १३५ ) इति कः । प्रत्ययस्वरेणोदात्तः । न सन्ति रुपा यस्य असौ अरुपः । 'नसुभ्याम्' ( पा. सू. ६. २. १७२ ) इत्युत्तरपदान्तोदात्तत्वम् । 'अग्नि पूर्वः' ( पा. सू. ६. १. १०७ ) इति पूर्वरूपे 'एकादेश उदात्तेनोदात्तः' ( पा. सू. ८. २. ५ ) इत्युदात्तत्वम् । चरन्तम् । शपः पित्वादनुदात्तत्वम् । शतुश्च लसाविधातुकस्वरेण धातुस्वर एव शिष्यते । तस्थुषः । तिष्ठतेलिटः कसु-रादेशः ( पा. सू. ३. २. १०७ ) । 'वस्वेकाजादसाम्' ( पा. सू. ७. २. ६७ ) इति इदमन्तरङ्गमपि बाधित्वा 'संप्रसारणं संप्रसारणाश्रयं च बलीयः' ( पा. म. ६. १. १७. २ ) इति शपि परतो भव्यान् ( पा. सू. १. ४. १८ ) 'वसोः संप्रसारणम्' ( पा. सू. ६. ४. १३१ ) । परपूर्वत्वम् । 'आदेश-प्रत्यययोः' ( पा. सू. ८. ३. ५९ ) इति फत्वम् । वसोः प्रत्ययस्वरेणोदात्तत्वम् । रोचन्ते । तिष्ठो लसाविधातुकानुदात्तत्वम् । शपः पित्वादनुदात्तत्वम् । धातुस्वर एव । रोचना । 'अनुदात्तेन धातुदेः' ( पा. सू. ३. २. १४९ ) इति युच् । 'युवोरनाकौ' ( पा. सू. ७. १. १ ) इत्यानादेशः । 'चिनः' ( पा. सू. ६. १. १६३ ) इत्यन्तोदात्तत्वम् । दिवि । 'ऊडिदम्' ( पा. सू. ६. १. १७१ ) इत्यादिना विभक्तेरुदात्तत्वम् ॥

युञ्जन्त्यस्य काम्या हरी विपक्षसा रथे । शोणा धृष्ण नृवाहसा ॥ २ ॥

युञ्जन्ति । अस्य । काम्या । हरी इति । विपक्षसा । रथे । शोणा । धृष्ण इति । नृवाहसा ॥ २ ॥

अस्य ब्रध्नादिशब्दप्रतिपाद्यस्य आदित्यादिमूर्तिभिस्तत्र तत्रावस्थितत्वेन्द्रस्य रथे हरी एतन्नामानौ द्वावधौ सारथ्यः युञ्जन्ति । इन्द्रस्यन्विन्नोरथयोर्हरिनामन्वै 'हरी इन्द्रस्य रोहितोऽग्नेः' ( नि. १. १५. १ ) इति पठितवान् । कीदृशौ हरी । काम्या कामयितव्यौ । विपक्षसा विविधे पक्षसौ रथस्य पार्श्वौ ययोरश्वयोस्तौ विपक्षसौ । रथस्य द्वयोः पार्श्वयोर्योजनविपर्ययः । शोणा रक्तवर्णौ धृष्ण प्रगल्भौ नृवाहसा नृणां पुरुषाणाम् इन्द्रतत्सारथिप्रमुखाणां वोढारौ ॥ अस्य । ब्रध्नम् इत्युक्तस्य परामर्शान् 'इदमोऽन्वादेशोऽशनुदात्तस्तृतीयादौ' ( पा. सू. २. ४. ३२ ) इति अज्ञ । शित्वान् ( पा. सू. १. १. ५५ ) सर्वादेशोऽनुदात्तः । विभक्तिरनुदात्त इति सर्वानुदात्तत्वम् । काम्या । 'कसु कान्तौ' । 'कमेणिङ्' ( पा. सू. ३. १. ३० ) । कामयतेः 'अचो यत्' ( पा. सू. ३. १. ९७ ) । तित्स्वरितापवादत्वेन 'यतोऽनावः' ( पा. सू. ६. १. २१३ ) इत्याद्युदात्तत्वम् । 'मुपां मुत्कु' ( पा. सू. ७. १. ३९ ) इति द्विवचनस्य डादेशः । हरतो रथमिति हरी । 'हृपिपि' ( उ. सू. ४. ५५८ ) इत्यादिना इन् । निष्वादाद्युदात्तः । विपक्षसा । 'पचिवचिभ्यां सुट् च' ( उ. सू. ४. ६५९ ) इति पचेः असुन् सुडागमश्च । विभिन्ने पक्षसौ पार्श्वौ ययोस्तौ । विशब्दो निपातत्वादुदात्तः । पूर्वपद-प्रकृतिस्वरेण स एव शिष्यते । द्विवचनस्य डादेशः । रथे । रमन्तेऽस्मिन्निति रथः । 'रसु क्रीडायाम्' । 'हनिकुपिनीरमिकाशिभ्यः कथन्' ( उ. सू. २. १५९ ) इति कथन् । कित्वान् 'अनुदात्तोपदेशः'



( पा. सू. ६. ४. ३७ ) इत्यादिना मकारलोपः । निस्स्वरेणाद्युदात्तः । शोणा । ‘ शोणं वर्णगत्योः ’ गमनकरणत्वात् करणे घञ् । जिच्वादाद्युदात्तः । ‘ सुपां सुलुक् ’ इति डादेशः । घृष्ण् । ‘ जिघृषा प्रागल्भ्ये ’ । ‘ त्रसिघृधिघृषिघृषिघेः क्तुः ’ ( पा. सू. ३. २. १४० ) । किच्वाद्गुणाभावः । प्रत्ययस्वरः । वृवाहसा । नृन् वहतः इति वहेः ‘ वहिहाघान्भ्यश्छन्दसि ’ ( उ. सू. ४. ६६० ) इत्यसुन् । ‘ णिन् ’ ( उ. सू. ४. ६५७ ) इत्यनुवृत्तेर्द्विः । निस्वादाद्युदात्तः । कृदुत्तरपदप्रकृतिस्वरत्वेन स एव शिष्यते ॥

**केतुं कृण्वन्नकेतवे पेशो मर्या अपेशसे । समुषद्भिरजायथाः ॥ ३ ॥**

केतुम् । कृण्वन् । अकेतवे । पेशः । मर्याः । अपेशसे । सम् । उषत्ऽभिः । अजायथाः ॥ ३ ॥

हे मर्याः मनुष्या इदमाश्चर्यं पश्यतेत्यध्याहारः । किमाश्चर्यमिति तदुच्यते । आदित्यरूपोऽयमिन्द्रः उपदिष्टः दाहकैः रश्मिभिः प्रतिदिनमुपःकालैर्वा संभूय अजायथाः उदपद्यत । अथवा सूर्यस्यैवास्तमये मरणमुपचर्य व्यत्ययेन बहुवचनं कृत्वा संबोधनं क्रियते । हे मर्यं प्रतिदिनं त्वम् अजायथाः इति योज्यम् । किं कुर्वन् । अकेतवे रात्रौ निद्राभिभूतत्वेन प्रज्ञानरहिताय प्राणिने केतुं कृण्वन् प्रातः प्रज्ञानं कुर्वन् । अपेशसे रात्रौ अन्धकारावृतत्वेन अनभिव्यक्तत्वात् रूपरहिताय पदार्थाय प्रातरन्धकाराजिवारणेन पेशः रूपमभिव्यज्यमानं कुर्वन् । ‘ पेश इति रूपनाम पिशतेः ’ ( निरु. ८. ११ ) इति यास्कः । ‘ अकेतवे ’, ‘ अपेशसे ’ इति चतुर्थ्यौ षष्ठ्यर्थे द्रष्टव्यौ ॥ केतुम् । प्रातिपदिकस्वरः । कृण्वन् । ‘ कृवि हिंसाकरणयोश्च ’ । लटः शत्रादेशः । ‘ इदितो नुम् धातोः ’ ( पा. सू. ७. १. ५८ ) इति चुमागमः । कर्तरि शप् प्राप्ते ‘ धिन्विकृण्व्योर च ’ ( पा. सू. ३. १. ४० ) इति उप्रत्ययः ; तत्संनियोगेन वकारस्य च अकारः । ‘ अतो लोपः ’ ( पा. सू. ६. ४. ४८ ) इति अकारलोपः । तस्य स्थानिवद्भावात् पूर्वस्य लघूपधगुणो ( पा. सू. ७. ३. ८६ ) न भवति । अकारस्य प्रत्ययस्वरेणोदात्तत्वम् । अकेतवे । बहुव्रीहौ ‘ नञ्सुभ्याम् ’ ( पा. सू. ६. २. १७२ ) इत्युत्तरपदान्तोदात्तत्वम् । पेशः । ‘ नद्विषयस्यानिसन्तस्य ’ ( फि. सू. २६ ) इत्याद्युदात्तः । मर्याः । ‘ छन्दसि निष्टक्ये ’ ( पा. सू. ३. १. १२३ ) इत्यादौ त्रियतेर्निपातेः । आमन्त्रितनिघातः ( पा. सू. ८. १. १९ ) । असामर्थ्यात् पूर्वस्य न पराङ्मत्वात् । अपेशसे । ‘ नञ्सुभ्याम् ’ इत्युत्तरपदान्तोदात्तत्वम् । सम् । निपात आद्युदात्तः । उपदिष्टः । ‘ उप प्लुप दाहे ’ । ज्वलद्भिः रश्मिभिः । लटः शत्रादेशे शप् प्राप्ते व्यत्ययेन शः । ‘ सार्वधातुकमपित् ’ ( पा. सू. १. २. ४ ) इति तस्य डित्वात् लघूपधगुणो न भवति । शस्य प्रत्ययस्वरेणोदात्तत्वम् । उपरि शतुरदुपदेशाद्धसार्वधातुकानुदात्तत्वम् । ‘ एकादेश उदात्तेनोदात्तः ’ ( पा. सू. ८. २. ५ ) । अजायथाः । अजायत इत्यर्थे पुरुषव्यत्यये निघातः ॥

**आदह स्वधामनु पुनर्गर्भत्वमैरिरे । दधाना नाम यज्ञियम् ॥ ४ ॥**

आत् । अह । स्वधाम् । अनु । पुनः । गर्भऽत्वम् । आऽईरिरे । दधानाः । नाम । यज्ञियम् ॥ ४ ॥

अत्रास्ति विशेषविनियोगः । चतुर्विंशेऽहनि प्रातःसवने ब्राह्मणाच्छंसिशस्त्रे ‘ आदह स्वधामनु ’ इति द्वे ऋचौ । ‘ इन्द्रेण तं हि दक्षसे ’ इत्येका । अयं तृचः षष्ठस्तोत्रियसंज्ञकः । तथा च सूत्रितं

‘चतुर्विंशे होताजनिष्ट’ इति खण्डे—‘इन्द्रेण सं हि दक्षस आदह स्वधामन्वित्येका द्वे च’ (आश्व. श्रौ. ७. २) इति। यद्यप्येतद्वैन्द्रं सूक्तं तथापि ‘आदह’ इत्यादिषु षट्सु मरुतो वर्ण्यन्ते। ‘प्रायेणैन्द्रे मरुतः’ इति अनुक्रमणिकायामुक्तत्वात् (अनु. २. २२)। आत् इत्ययम् आनन्तर्यार्थो निपातः। अह इत्यवधारणार्थः। <sup>१</sup>आदह वर्षर्तोरनन्तरमेव। <sup>२</sup>स्वधामनु। इतः परं जनित्यमणमन्नमुदकं वा अनुलक्ष्य मरुतो देवाः <sup>३</sup>गर्भस्वम् <sup>४</sup>पुरिरे मेघमध्ये जलस्य गर्भाकारं प्रेरितवन्तः। जलस्य कर्तारं पर्जन्यं प्रेरितवन्तः। प्रतिसंवत्सरमेवं कुर्वन्तीति दर्शयितुं पुनःशब्दः प्रयुक्तः। कीदृशा मरुतः। <sup>५</sup>यज्ञियं यज्ञार्हं <sup>६</sup>नाम <sup>७</sup>दधानाः धारयन्तः। सप्तसु गणेषु मरुताम् ‘ईदङ्चान्यादङ्च’ इत्यादीनि यज्ञयोग्यानि नामानि अन्यत्रास्मानातानि। ‘अन्धः’ इत्यादिष्वष्टाविंशतिसंख्याकेष्वन्ननामसु ‘ऊर्क रसः स्वधा’ (नि. २. ७. १७) इति पठितम्। ‘अर्णः’ इत्यादिष्वेकशतसंख्याकेष्वुदकनामसु ‘तेजः स्वधा अक्षरम्’ (नि. १. १२. ९७) इति पठितम्॥ आदह निपातावाद्युदात्तौ। स्वधाम्। स्वं लोके दधाति पुण्यातीति स्वधा। ‘आतोऽनुपसर्गो कः’ (पा. सू. ३. २. ३)। कृदुत्तरपदप्रकृतिस्वरत्वम्। अनुपुनःशब्दो निपातावाद्युदात्तौ। गर्भस्य भावो गर्भत्वम्। प्रत्ययस्वरः। पुरिरे। अन्तर्भावितव्यार्थात् ‘ईरं गतो’ इत्यस्मात् अनुदात्ततः परस्य लिट्यो ज्ञस्य इरेच् (पा. सू. ३. ४. ८१)। चित्त्वादान्तोदात्तः। ‘सह सुपा’ (पा. सू. २. १. ४) इत्यत्र सुपेति योगविभागात् आह्य सह तिङः समासेऽपि ‘समासस्य’ (पा. सू. ६. १. २२३) इत्यन्तोदात्तत्वम्। ‘इज्यदेश्च गुरुमतोऽनुच्छः’ (पा. सू. ३. १. ३६) इति आम् न भवति मन्त्रत्वात्। अहशब्दयोगात् निघाताभावः, ‘तुपश्यपश्यताहैः पूजायाम्’ (पा. सू. ८. १. ३९) इति निषेधात्। दधानाः। शानचश्चित्त्वादान्तोदात्तत्वे प्राप्ते ‘अभ्यस्तानामादिः’ (पा. सू. ६. १. १८९) इत्याद्युदात्तत्वम्। यज्ञमर्हति यज्ञियम्। ‘यज्ञत्विग्भ्यां वञ्जौ’ (पा. सू. ५. १. ७१) इति घप्रत्ययः। ‘आयनेयीनीयियः फढस्छवां प्रत्ययादीनाम्’ (पा. सू. ७. १. २) इति इयादेशः। प्रत्ययस्वरेण इकार उदात्तः॥

वीलु चिदारुजत्नुभिर्गुहां चिदिन्द्र वह्निभिः। अविन्द उस्त्रिया अनु ॥ ५ ॥

वीलु। चित्। आरुजत्नुभिः। गुहां। चित्। इन्द्र। वह्निभिः। अविन्दः।

उस्त्रियाः। अनु ॥ ५ ॥

अस्ति किंचिदुपाख्यानम्। पणिभिर्देवल्लोकात् गावोऽपहृता अन्धकारे प्रक्षिप्ताः। ताश्चेन्द्रो मरुभिः सहाजयदिति। एतच्चानुक्रमणिकार्यां सूचितं—‘पणिभिरसुरैर्निगूल्हा गा अन्वेष्टुं सरमां देवशुनीमिन्द्रेण प्रहितामयुग्भिः पणयो मित्रीयन्तः प्रोचुः’ (अनु. क्र. सं. १०. १०८) इति। मन्त्रान्तरे च दृष्टान्ततया सूचितं—‘निरुद्धा आपः पणिनेव गावः’ (क्र. सं. १. ३२. ११) इति। तदेतदुपाख्यानमभिप्रत्योच्यते। हे <sup>१</sup>इन्द्र <sup>२</sup>वीलु <sup>३</sup>चित् दृढमपि दुर्गमस्थानम् <sup>४</sup>आरुजत्नुभिः भञ्जिभिः <sup>५</sup>वह्निभिः बोद्धृभिरन्यत्र नेतुं समर्थैर्मरुभिः सहितस्त्वं <sup>६</sup>गुहा <sup>७</sup>चित् गुहायामपि स्थापिता <sup>८</sup>उस्त्रियाः गाः <sup>९</sup>अनु <sup>१०</sup>अविन्दः अन्याप्य लब्धवानसि। ‘ओजः पाजः’ इत्यादिष्वष्टाविंशतिसंख्याकेषु बलनामसु ‘दक्षः वीलु र्योन्नम्’ (नि. २. ९. १४) इति पठितम्। नवसंख्याकेषु गोनामसु ‘अघ्न्या उस्त्रा उस्त्रिया’ (नि. २. ११. ३) इति पठितम्॥ वीलु। प्रातिपदिकस्वरः। चित्। चादिरनुदात्तः। आरुजत्नुभिः। ‘रजो भङ्गे’ इति औणादिकः कत्नुच्प्रत्ययः। कित्त्वाद्गुणाभावः। कित्त्वादान्तोदात्तत्वम्। समासे कृदुत्तरपदप्रकृतिस्वरत्वम्।

१. त-आनन्तर्यार्थं। २. च-श-सूत्रितम्।

गुहा । सप्तम्या डादेशः । ‘ग्रामादीनां च’ ( फि. सू. ३८ ) इत्याद्युदात्तः । वह्निभिः । ‘वह्निश्चिन्नुद्युद्गुह्याहावरिभ्यो निन्’ ( उ. सू. ४. ४९१ ) इति वहेः निप्रत्ययः । निच्चादाद्युदात्तः । अविन्दः । ‘शे सुचादीनाञ्’ ( पा. सू. ७. १. ५९ ) इति नुमागमः । ‘लुङ्लङ्लङ्श्चडुदात्तः’ ( पा. सू. ६. ४. ७१ ) । बलन्तीति उस्त्रियाः । वसेः कर्तरि रिक्प्रत्ययः पत्वाभावश्च बाहुलकादुहनीयः । उक्तं हि—‘यत्र पदार्थविशेषसमुत्पत्त्यं प्रत्ययतः प्रकृतेश्च तद्वह्यम्’ ( पा. सू. ३. ३. १. २ ) इति । इकारः प्रत्ययस्वरेणोदात्तः ॥ ११ ॥

**देवयन्तो यथा मतिमच्छा विदद्वसुं गिरः । महामनूपत श्रुतम् ॥ ६ ॥**

देवयन्तः । यथा । मतिम् । अच्छ । विदत्स्वसुम् । गिरः । महाम् । अनूपत । श्रुतम् ॥ ६ ॥

१ देवयन्तः मरुसंज्ञकान् देवानिच्छन्तः १ गिरः स्तोतारः ऋत्विजः १ महं प्रौढं मरुद्रणम् १ अच्छ प्राप्नुम् १ अनूपत स्तुतवन्तः । कीदृशं मरुद्रणम् । १ विदद्वसुं वेदयद्भिः स्वमहिमप्रख्यापकैर्वसुभिर्धनैर्युक्तं १ श्रुतं विख्यातम् । मरुद्रणस्य दृष्टान्तः । १ यथा १ मतिम् । मन्तारमिन्द्रं यथा स्तुवन्ति तथेत्यर्थः ॥ देवयन्तः देवानात्मन इच्छन्तः । ‘सुष आत्मनः क्यच्’ ( पा. सू. ३. १. ८ ) । ‘क्यचि च’ ( पा. सू. ७. ४. ३३ ) इति ईत्वम्, ‘अकृत्सार्वधानुकयोर्दीर्घः’ ( पा. सू. ७. ४. २५ ) इति दीर्घत्वं च न भवति ; ‘न ऋन्तस्यपुत्रस्य’ ( पा. सू. ७. ४. ३५ ) इत्यनेन क्यचि यत् प्राप्तम् ईत्वं दीर्घत्वं वा तस्य सर्वस्य प्रतिषेधात् । यद्यपि ईत्वमेव प्रकृतं तथापि व्यवहितस्यापि दीर्घत्वस्य स प्रतिषेध इति विज्ञायते ; ‘अश्वायन्तः’ इत्यादौ ‘अश्वाघस्यात्’ ( पा. सू. ७. ४. ३७ ) इति आत्वविधानात् इति ह्युक्तम् । क्यजन्तात् शतृप्रत्ययः । क्यचश्चिच्चात् ‘चित्तिः’ ( पा. सू. ६. १. १६३ ) इत्यन्तोदात्तत्वम् । शपः पिस्वेन शतुश्च लसार्वधानुकस्वरेणानुदात्तत्वे ‘एकादेश उदात्तेनोदात्तः’ ( पा. सू. ८. २. ५ ) इत्युदात्तः । यथा । ‘प्रकारवचने थाल्’ ( पा. सू. ५. ३. २३ ) । ‘लिति’ ( पा. सू. ६. १. १९३ ) इति प्रत्ययात् पूर्वमुदात्तत्वम् । मतिम् । ‘मन्त्रे वृषेषपचमनं’ ( पा. सू. ३. ३. ९६ ) इत्यादिना क्तिन् उदात्तः । मतिशब्दो ज्ञानपरोऽप्युपचारात् ज्ञातरि इन्द्रे वर्तते । अथवा पदान्तरे विशेष्यानुपादानात् इन्द्रस्यैषा संज्ञा । ततश्च ‘क्तिक्तौ च संज्ञायाम्’ ( पा. सू. ३. ३. १७४ ) इति मन्यतेः कर्तरि क्तिच् । तस्य उपदेशेऽनुदात्तत्वात् इदमिति प्रत्ययः ( पा. सू. ७. २. १० ) । चित्त्वादान्तोदात्तत्वम् । अच्छ । अध्याहृतगच्छत्यर्थयोगात् ‘अच्छ गत्यर्थवदेषु’ ( पा. सू. १. ४. ६९ ) इति गतिसंज्ञया सह निपातसंज्ञाया अपि समावेशात् ( पा. सू. १. ४. ६० ) ‘निपाता आद्युदात्ताः’ ( फि. सू. ८० ) इत्याद्युदात्तत्वम् । विदद्वसुम् । ‘विद ज्ञाने’ इत्यस्मादन्तर्भावितण्यथात् शतृप्रत्यये विदन्ति औदार्योतिशयवक्त्या ज्ञापयन्ति वसूनि धनानि यं स विदद्वसुः । विदेः शतृप्रत्यये ‘अदिप्रभृतिभ्यः शपः’ ( पा. सू. २. ४. ७२ ) इति शपो लुकि प्रत्ययस्वरेण शतृसुदात्तत्वम् । बहुव्रीहौ पूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वेन तदेव शिष्यते । गृणन्ति स्तुवन्तीति गिरः । गृणातेः किपि ‘ऋत इद्धातोः’ ( पा. सू. ७. १. १०० ) इति इत्वं रपरत्वम् । धातुस्वरेणोदात्तत्वम् । महं महान्तम् । नकारतकारयोलौपः छान्दसः । प्रातिपदिकस्वरेणोदात्तत्वम् । अनूपत । ‘णु स्तुतौ’ । व्यत्ययेनात्मनेपदम् । लुङि अस्य अदादेशः ( पा. सू. ७. १. ५ ) । सिचि कुटादित्वेन ङित्वात् ( पा. सू. १. २. १ ) गुणाभावः । इडभाव उकारदीर्घत्वं च छान्दसम् । निघातः । श्रुतम् । प्रत्ययस्वरः ॥

१. ठ-देवानात्मन इच्छन्तः । २. ग-फ-य-°मुदात्तम् । ३. च-छ-त-फ-श-इन्द्रस्यैषा ।

इन्द्रेण सं हि दक्षसे संजग्मानो अविभ्युपा । मन्दू समानवर्चसा ॥ ७ ॥

इन्द्रेण । सम् । हि । दक्षसे । सम्जग्मानः । अविभ्युपा । मन्दू इति । समानवर्चसा ॥ ७ ॥

हे मरुद्गण स्वम्<sup>१</sup> इन्द्रेण<sup>२</sup> संजग्मानः संगच्छमानः<sup>३</sup> सं<sup>४</sup> दक्षसे<sup>५</sup> हि सम्यग्दृश्येथाः खलु । अचश्य-  
मस्माभिर्द्वेष्टव्य इत्यर्थः । कीदृशेनेन्द्रेण ।<sup>६</sup> अविभ्युपा भीतिरहितेन । कीदृशाविन्द्रमरुद्गणौ ।<sup>७</sup> मन्दू  
नित्यप्रसुदितौ ।<sup>८</sup> समानवर्चसा तुल्यदीप्ती । पुरा कदाचित् वृत्रवधदशायामिन्द्रस्य सखायः सर्वे देवा  
वृत्रश्वासेन अपसारिताः । तदानीमिन्द्रस्य वृत्रसंबन्धिसकलसेनाजयार्थं मरुद्भिः संगमोऽभूत् । सोऽयमर्थो  
' वृत्रस्य स्वा श्वसथात् ' ( क. सं. ८. ९६. ७ ) इति मन्त्रे संगृहीतः, ' इन्द्रो वै वृत्रं हनिष्यन् ' ( ऐ. ब्रा. ३. २० ) इति ब्राह्मणे प्रपञ्चितश्च । इन्द्रशब्दः परमैश्वर्यवन्तं मरुद्गणं वाऽभिधत्ते । तदा-  
नीमिन्द्रस्य संबोधनं बहिरेवाध्याहर्तव्यम् । तथा चैयम्कृ यास्केन व्याख्याता—'इन्द्रेण हि संदृश्यसे  
संगच्छमानोऽविभ्युपा गणेन मन्दू मद्विष्णू युवां स्थोऽपि वा मन्दूना तेनेति स्यात्समानवर्चसेत्येतेन  
व्याख्यातम्' ( निरु. ४. १२ ) इति ॥ सं दक्षसे संपश्येथाः । ' दृशेति वक्तव्यम् ' ( का. १. ३. २९. ) इत्यात्मनेपदम् । दृशेः ' लिङर्थे लेट् ' ( पा. सू. ३. ४. ७ ) इति प्रार्थनायां  
लेट् । ' थासः से ' ( पा. सू. ३. ४. ८० ) । ' लेटोऽडाटौ ' ( पा. सू. ३. ४. ९४ ) इत्यडागमः ।  
' सिब्वहुलं लेटि ' ( पा. सू. ३. १. ३४ ) इति सिप् । ' संज्ञापूर्वको विधिरनित्यः ' ( परिभा० ९३.१ )  
इति गुणाभावः । व्रश्चादिना ( पा. सू. ८. २. ३६ ) ण्वम् । ' षडोः कः सि ' ( पा. सू. ८. २. ४१ )  
इति कत्वम् । ' आदेशप्रत्यययोः ' ( पा. सू. ८. ३. ५९ ) इति सिपः ण्वम् । बहुलग्रहणात् सिपः  
परस्तात् शवपि भवति ( पा. सू. २. ४. ७३ ) । सिपा व्यवधानात् पद्यादेशो न भवति ( पा. सू. ७. ३. ७८ ) । शपः पित्वादनुदात्तत्वम् । उत्तरस्य लसार्वधानात्कानुदात्तत्वम् । धानुस्वर एव  
शिष्यते । हिशब्दयोगात् ' तिङ्ङितिङः ' इति निघातो न भवति ' हि च ' ( पा. सू. ८. १. ३४ ) इति प्रतिषेधात् । संजग्मानः । गमेः संपूर्वात् ' छन्दसि लङ्लृलिटः ' ( पा. सू. ३. ४. ६ ) इति वर्तमाने लिट् । ' समोगम्यृच्छिभ्याम् ' ( पा. सू. १. ३. २९ ) इत्यात्मनेपदविधानात्  
लिटः कानजादेशः ( पा. सू. ३. २. १०६ ) । द्विर्भावः ( पा. सू. ६. १. ८ ) । हलादिशेषः ( पा. सू. ७. ४. ६० ) । अभ्यासस्य जुवम् ( पा. सू. ७. ४. ६२ ) । ' गमहन ' ( पा. सू. ६. ४. ९८ ) इत्युपधालोपः । कानचश्चिवादन्तोदात्तत्वम् । गतिसमासे कृदुत्तरपदप्रकृति-  
स्वरत्वम् । अविभ्युपा । ' जिभी भये ' । पूर्ववह्लिट् । ' शेषाकर्तरि परस्मैपदम् ' ( पा. सू. १. ३. ७८ )  
इति परस्मैपदम् । ' कसुश्च ' ( पा. सू. ३. २. १०७ ) इति लिटः कसुरादेशः । तस्य क्त्वाद्गुणा-  
भावः । द्विर्भावः । अभ्यासस्य ह्रस्वजश्च ( पा. सू. ७. ४. ५९, ८. ४. ५४ ) । क्रादिनियमात्  
( पा. सू. ७. २. १३ ) प्राप्त इट् ' वस्वेकाजाद्वसाम् ' ( पा. सू. ७. २. ६७ ) इति नियमाच्चिवर्तते ।  
नञ्समासे तृतीयैकवचने भत्वात् ' वसोः संप्रसारणम् ' ( पा. सू. ६. ४. १३१ ) इति वकारस्य  
उकारः । ' संप्रसारणाच्च ' ( पा. सू. ६. १. १०८ ) इति पूर्वस्वरत्वम् । ' शास्विस्विस्विनीनां च ' ( पा. सू. ८. ३. ६० ) इति ण्वम् । इयडादेशं वाधित्वा ' एरुनेकाचोऽसंयोगपूर्वस्य ' ( पा. सू. ६. ४. ८२ ) इति यणादेशः । अव्ययपूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वम् । पूर्वेण सह संहितायामोकारस्य ' णङः  
पदान्तादति ' ( पा. सू. ६. १. १०९ ) इति परपूर्ववे प्राप्ते ' प्रकृत्यान्तःपादमव्ययपरे ' ( पा. सू. ६. १. ११५ ) इति प्रकृतिभावः । मन्दू । ' मदि स्तुतिमोदमदस्वप्नकान्तिगतिषु ' । ' इदितो नुम्  
धातोः ' ( पा. सू. ७. १. ५८ ) इति नुमागमः । ' कुः ' इत्यनुवृत्तौ ' खरु शङ्कु पीयु नीलङ्गु लिगु '

( उ. सू. १. ३६ ) इत्यत्र अविभक्तिकनिर्देशात् हन्तेः ह्रिगुरिति वत् धात्वन्तरादपि कुः इत्युक्तम् । प्रत्ययस्वरेणान्तोदात्तः । द्विवचनम् औ ( पा. सू. ४. १. २ ) । 'प्रथमयोः पूर्वसवर्णः' ( पा. सू. ६. १. १०२ ) । तृतीयैकवचने चेत् 'सुपां सुलुक्' ( पा. सू. ७. १. ३९ ) इत्यादिना पूर्वसवर्णदीर्घत्वम् । समानवर्चसा । समानं वर्चो ययोरिति वा यस्येति वा बहुव्रीहिः । द्विवचने 'सुपां सुलुक्' इत्यादिना आकारादेशः । समानपदस्य प्रातिपदिकान्तोदात्तत्वम् । बहुव्रीहौ पूर्वपदप्रकृतिस्वरेण तदेवावशिष्यते ॥

अनवद्यैरभिद्युभिर्मखः सहस्वदर्चति । गणैरिन्द्रस्य काम्यैः ॥ ८ ॥

अनवद्यैः । अभिद्युऽभिः । मखः । सहस्वत् । अर्चति । गणैः । इन्द्रस्य । काम्यैः ॥ ८ ॥

वमखः प्रवर्तमानोऽयं यज्ञः वअनवद्यैः दोपरहितैः वअभिद्युभिः द्युलोकमभिगतैः वकाम्यैः फलप्रदत्वेन कामयितव्यैः वगणैः मरुत्समूहैः सहितम् वइन्द्रस्य इन्द्रं सहस्वत् बलोपेतं यथा भवति तथा वअर्चति पूजयति । अयं यज्ञो मरुत् इन्द्रं चातिशयेन प्रीणयतीत्यर्थः । 'यज्ञः' इत्यादिषु पञ्चदशसु यज्ञनामसु 'मखः विष्णुः' ( नि. ३. १७. ११ ) इति पठितम् । चतुश्चत्वारिंशत्सु अर्चतिकर्मसु 'अर्चति गायति' ( नि. ३. १४. १ ) इति पठितम् ॥ न विद्यतेऽवद्यं येषां तेऽनवद्याः । 'नञ्सुभ्याम्' ( पा. सू. ६. २. १७२ ) इत्युत्तरपदान्तोदात्तत्वम् । अभिगता द्यौर्यैस्तेऽभिद्यवः । तैरभिद्युभिः । अभिशब्दः प्रातिपदिकस्वरेणान्तोदात्तः । बहुव्रीहौ पूर्वपदप्रकृतिस्वरेण स एव शिष्यते । मखः । प्रातिपदिकस्वरः । सहो बलमस्मिन्नर्चनकर्मण्यस्तीति सहस्वत् । 'तसौ मत्वर्थे' ( पा. सू. १. ४. १९ ) इति भसंज्ञया पदसंज्ञाया बाधितत्वात् सकारस्य रुवाभावः । 'मादुपधायाश्च मतोर्वोऽयवादिभ्यः' ( पा. सू. ८. २. ९ ) इति मतुपो मस्य वत्वम् । सहस्रशब्दो 'नञ्विषयस्यानिसन्तस्य' ( फि. सू. २६ ) इत्याद्युदात्तः । मतुपः पित्वात् स एव शिष्यते । काम्यैः । 'कमेर्णिङ्' ( पा. सू. ३. १. ३० ) । 'अत उपधायाः' ( पा. सू. ७. २. ११६ ) इति वृद्धिः । 'जनीजृष्वनसु-रञ्जोऽमन्ताश्च' ( भ्वा. ग. सू. ) इति अमन्तत्वेन प्राप्तस्य मित्रस्य 'न कस्यमिचमाम्' ( भ्वा. ग. सू. ) इति प्रतिषेधात् 'मितां ह्रस्वः' ( पा. सू. ६. ४. ९२ ) इति उपधाह्रस्वत्वं न भवति । ण्यन्तात् 'अचो यत्' ( पा. सू. ३. १. ९७ ) । णिलोपः ( पा. सू. ६. ४. ५१ ) । 'तिस्वरितम्' ( पा. सू. ६. १. १८५ ) इति प्राप्ते 'यतोऽनावः' ( पा. सू. ६. १. २१३ ) इत्याद्युदात्तत्वम् ॥

अतः परिज्मन्ना गहि दिवो वा रोचनादधि । समस्मिन्नृज्जते गिरः ॥ ९ ॥

अतः । परिज्मन् । आ । गहि । दिवः । वा । रोचनात् । अधि । सम् । अस्मिन् ।

ऋज्जते । गिरः ॥ ९ ॥

हे वपरिज्मन् परितो व्यापिन् मरुद्गण वअतः अस्मात् मरुद्गणस्थानादन्तरिक्षात् वआ वगहि अस्मिन् कर्मण्यागच्छ । वदिवो ववा द्युलोकाद्वा समागच्छ । वरोचनादधि दीप्यमानादादित्य-मण्डलाद्वा समागच्छ । अस्मदीयकर्मकाले यत्र यत्र तिष्ठसि ततः सर्वस्मादागच्छ इत्यर्थः । किमर्थमागमन-मिति तदुच्यते । वअस्मिन् कर्मणि वर्तमान ऋत्विक् वगिरः स्तुतीः वसम् वऋज्जते सम्यक् प्रसाधयति । 'ऋज्जतिः प्रसाधनकर्मा' ( निरु० ६. २१ ) इति यास्कः । एताः स्तुतीः श्रोतुमागच्छ इत्यर्थः ।

यद्यपि ऋग्विजा मन्त्रस्य प्रयुज्यमानत्वात् ऋज्जतिधातोः उत्तमपुरुषेण भवितव्यं तथापि परोक्षकृतत्वेन निर्देशात् प्रथमपुरुषप्रयोगः । परोक्षकृतलक्षणं च यारक आह—‘ताद्विधा राचः परोक्षकृताः प्रत्यक्षकृता आध्यात्मिक्यश्च । तत्र परोक्षकृताः सर्वाभिर्नामविभक्तिभिर्भुज्यन्ते प्रथमपुरुषाख्यातस्य’ ( निरु. ७. १ ) इति । अतः । ‘पञ्चम्यास्तसिल्’ ( पा. सू. ५. ३. ७ ) । ‘\*एतदाश्’ ( पा. सू. ५. ३. ५ ) । शिवात् सर्वादेशः ( पा. सू. १. १. ५५ ) । ‘लिति’ ( पा. सू. ६. १. १९३ ) इति प्रत्ययात् पूर्वस्योदात्तत्वम् । परिज्मन् । ‘अज गतिक्षेपणयोः’ । ‘अन्वेभ्योऽपि दृश्यन्ते’ ( पा. सू. ३. २. ७५ ) इति मनिन् । अकारलोपः छान्दसः । आपन्निननिवातः । गति । गमेः ‘बहुलं छन्दसि’ ( पा. सू. २. ४. ७३ ) इति शपो लुक् । हेङिवात् ( पा. सू. ३. ४. ८७ ) ‘अनुदात्तोपदेशः’ ( पा. सू. ६. ४. ३७ ) इत्यादिना मलोः । ‘अतो हेः’ ( पा. सू. ६. ४. १०५ ) इति हिलोपो न भवति, तस्मिन् कर्तव्ये ‘असिद्धवदत्रा भात्’ ( पा. सू. ६. ४. २२ ) इति मलोपस्य असिद्धत्वेन अनकारान्तत्वात् । दिवः । ‘ऊडिदम्’ ( पा. सू. ६. १. १७१ ) इत्यादिना विभक्तेरुदात्तत्वम् । वा । ‘चादयोऽनुदात्ताः’ ( फि. सू. ८४ ) इत्यनुदात्तः । रोचानात् । ‘रुच दीर्घा’ । ‘अनुदात्तश्च हलादेः’ ( पा. सू. ३. २. १४९ ) इति युच् । ‘युवोरनाङ्गौ’ ( पा. सू. ७. १. १ ) इति अनादेशः । चिदित्यन्तोदात्तः । अधि । ‘अधिपरी अनर्थकौ’ ( पा. सू. १. ४. ९३ ) इति कर्मप्रवचनीयत्वेन सह निपातसंज्ञायाः समावेशात् ‘नियाना आद्युदात्ताः’ ( फि. सू. ८० ) इत्याद्युदात्तः । अस्मिन् । परिज्मन् इति आदिष्टस्यैव अन्वादेशात् ‘इदमोऽन्वादेशोऽशनुदात्तस्मृतीयादौ’ ( पा. सू. २. ४. ३२ ) इति अश्व अनुदात्तः । शिवात् सर्वादेशः । विभक्तिः ‘अनुदात्तोऽमुष्यिनी’ ( पा. सू. ३. १. ४ ) इत्यनुदात्ता इति सर्वानुदात्तत्वम् । ऋज्जते । ‘ऋजि भृजी भर्जने’ । सम् इत्युपसर्गयोगात् प्रसाधने वर्तते । निवातः । गिरः । प्रातिपदिकस्वरः ॥

इतो वा सातिमीमहे दिवो वा पार्थिवादिधि । इन्द्रं महो वा रजसः ॥ १० ॥

इतः । वा । सातिम् । ईमहे । दिवः । वा । पार्थिवात् । अधि । इन्द्रम् । महः । वा । रजसः ॥ १० ॥

‘इन्द्रं देवं प्रति साति धनदानम्’ अधि ‘ईमहे आधिक्येन याचामहे । कस्माल्लोकादिनि तदुच्यते । इतः अस्मादभिदृश्यमानात् पार्थिवात् पृथिवील्लोकाद्वा दिवो वा ज्यूल्लोकाद्वा महः महतः प्रौढात् रजसः वा पश्यादीनां रज्जकादन्तरिक्षल्लोकाद्वा । अयमिन्द्रो यतः कुतश्चिदानीय अस्मभ्यं धनं प्रयच्छत्वित्यर्थः । सप्तदशसु याच्नाकर्मसु ‘ईमहे यामि’ ( नि. ३. १९. १ ) इति पठितम् ॥ इतः । इदंशब्दात् पञ्चम्याः तसिल् । ‘इदम् इश्’ ( पा. सू. ५. ३. ३ ) इति इश् । शिवात् सर्वादेशः । अत्र ‘ऊडिदम्’ ( पा. सू. ६. १. १७१ ) इत्यस्यावकाशः आभ्याम् एभिः । ‘लिति’ ( पा. सू. ६. १. १९३ ) इत्यस्यावकाशः पचनं पाचकः । उभावपि निरर्थौ । तत्र परम्वात् ‘विप्रतिषेधे परं कार्यम्’ ( पा. सू. १. ४. २ ) इति ‘लिति’ इति इकारस्य उदात्तत्वम् । पश्चात् तसेः ‘प्राग्दिशो विभक्तिः’ ( पा. सू. ५. ३. १ ) इति विभक्तिसंज्ञकत्वात् ‘ऊडिदम्’ इत्यादिना अस्मन्नामस्थानविभक्तेरुच्यमानम् उदात्तत्वं भवति । ‘सकृद्गती विप्रतिषेधे यद्वाधितं तद्वाधितमेव’ ( परिभा. ४० ) इति ‘ऊडिदम्’ इत्यस्य पुनरप्रवृत्तिरेव इति चेत्, न । लक्ष्यानुरोधेन पुनः प्रत्यङ्गविज्ञानं चेति स्वीकारात् ( परिभा. ३९ ) । ननु एवं यतस्तत् इत्यादावपि परेण लिङ्स्वरेण बाधितमपि ‘सावेकाचः’ ( पा. सू. ६. १. १६८ ) इति तसिलः उदात्तत्वं स्यादिति चेत्, न । यत्तच्छब्दयोः साववर्णान्तेत्वे

‘ न गोधनसावर्ण्यं ’ ( पा. सू. ६. १. १८२ ) इति निषेधात् । न च पुनः प्रसङ्गविज्ञानं कथ्येतत् सार्वत्रिकं लक्ष्यानुरोधेन कचिदेव तदाश्रयणादिति । सातिष्ठ । ‘ पणु दाने ’ । ‘ धात्वादेः घः सः ’ ( पा. सू. ६. १. ६४ ) । भावे क्तिन् । ‘ जनसनखनां सञ्जलोः ’ ( पा. सू. ६. ४. ४२ ) इति नकारस्य आत्वम् । ‘ तितुन्नतथसिमुत्तरकसेषु च ’ ( पा. सू. ७. २. ९ ) इति निषेधात् इण् न भवति । निस्वरे प्राप्ते ‘ उदात्तः ’ इत्यनुवृत्तौ ‘ ऊतिवृत्तिवृत्तिसातिहेतिकीर्तयश्च ’ ( पा. सू. ३. ३. ९७ ) इति नियातनादनुदात्तत्वम् । ईमहे । ‘ ईङ् गतो ’ । इयनोऽपि ‘ बहुलं छन्दसि ’ ( पा. सू. २. ४. ७३ ) इति लुक् । अस्य धातोर्ङिवात् ‘ तास्यनुदात्तेऽङ्दुपदेशात् ’ ( पा. सू. ६. १. १८६ ) इति लसार्वधातुकस्य अनुदात्तत्वे धातुस्वर एव शिष्यते । न च ‘ तिङ्ङितिङः ’ इति निघातः, ‘ चवायोगे प्रथमा ’ ( पा. सू. ८. १. ५९ ) इति निषेधात् । उत्तरवाक्ययोरपि हि वाशब्दयोगात् अन्यथा वाक्यापरिपूर्तेः तिङ्ङिभक्तेः अवश्यमध्याहारात् तदपेक्षया एषा प्रथमा तिङ्ङिभक्तिरिति । दिवः । ‘ ऊडिदम् ’ इत्यादिना विभक्तेरुदात्तत्वम् । पार्थिवात् । ‘ प्रथ प्रथ्याने ’ । प्रथते इति पृथिवी । ‘ प्रथेः पिवन् संप्रसारणं च ’ ( उ. सू. १. १४८ ) इति पिवन्प्रत्ययः । ‘ पिहौरादिभ्यश्च ’ ( पा. सू. ४. १. ४१ ) इति ङीप् । प्रत्ययस्वरेणोदात्तः । शेषनिघातेन अनुदात्तादिः पृथिवीशब्दः । पृथिव्या विकार इत्यर्थे ‘ ओरज् ’ ( पा. सू. ४. ३. १३९ ) इत्यनुवृत्तौ ‘ अनुदात्तादेश्च ’ ( पा. सू. ४. ३. १४० ) इति अच् । ‘ यस्येति च ’ ( पा. सू. ६. ४. १४८ ) इति ईकारलोपः । ‘ तद्धितेष्वचामादेः ’ ( पा. सू. ७. २. ११७ ) इति आदिवृद्धिः । रपरत्वम् ( पा. सू. १. १. ५१ ) । ‘ जित्यादिर्निन्त्यम् ’ ( पा. सू. ६. १. १९७ ) इत्याद्युदात्तः । अधि । निपातत्वादाद्युदात्तः । इन्द्रम् । रन्प्रत्ययान्त आद्युदात्तः । महः । महतः इत्यस्य अकारतकारयोलोपञ्छान्दसः । ‘ सावेकाचः ’ इति विभक्तेरुदात्तत्वम् । रजसः । ‘ नविवपयस्यानिसन्तस्य ’ इत्याद्युदात्तत्वम् ॥ ॥ १२ ॥

‘ इन्द्रम् ’ इत्यादिकं दशर्चं यत् सूक्तं तत् ‘ सुरुपकृत्नुम् ’ इत्यादिषु चतुर्थम् । ऋषिच्छन्दोदेवता विनियोगश्च पूर्ववत् । विशेषविनियोगस्तूच्यते । महाप्रते निष्केवल्यशस्त्रे ‘ इन्द्रमिन्द्राथिनः ’ इति सूक्तम् । तथा च पञ्चमारण्यके सूत्रितं—‘ शिरो गायत्रमिन्द्रमिन्द्राथिनः ’ ( ऐ. आ. ५. २. १ ) इति । तथा चतुर्विंशोऽहनि ब्राह्मणाच्छंसिनः शस्त्रे ‘ इन्द्रमिन्द्राथिनः ’ इति षष्ठहस्तोन्नयस्तृचः । ‘ चतुर्विंशो होताजनिष्ठ ’ इत्युपक्रम्य ‘ आ याहि सुपुमा हि त इन्द्रमिन्द्राथिनो बृहत् ’ ( आश्व. श्रौ. ७. २ ) इति सूत्रितत्वात् । अतिरात्रे प्रथमे पर्यायेऽच्छावाकशस्त्रेऽयमेव तृचोऽनुरूपः । सूत्रितं च—‘ इन्द्राय मद्रने सुतमिन्द्रमिन्द्राथिनो बृहत् ’ ( आश्व. श्रौ. ६. ४ ) इति ॥

**इन्द्रमिन्द्राथिनो बृहदिन्द्रमर्केभिर्किणः । इन्द्रं वाणीरनूषत ॥ १ ॥**

इन्द्रम् । इत् । गाथिनः । बृहत् । इन्द्रम् । अर्केभिः । अर्किणः । इन्द्रम् । वाणीः । अनुषत ॥ १ ॥

वाथिनः गीयमानसामयुक्ता उद्गातारः । इन्द्रमित् इन्द्रमेव बृहत् ‘ त्वामिद्धि हवामहे ’ ( ऋ. सं. ६. ४६. १ ) इत्यस्यामृचि उपखेन बृहन्नामकेन साम्ना । अनुषत स्तुतवन्तः । अर्किणः अर्चनहेतुमन्त्रोपेता होतारः । अर्केभिः ऋग्यजुर्मन्त्रैः । इन्द्रम् एव अनुषत । ये त्ववशिष्टा अध्वर्यवस्ते वाणीः वाग्भिर्यजूरूपाभिः । इन्द्रम् एव अनुषत । अर्कशब्दस्य मन्त्रपरत्वं यास्केनोक्तम्—‘ अर्को मन्त्रो भवति

१. ग-य-विशेषस्तूच्यते । २. च-छ-फ-य-तृचोऽनुरूपितः; ण-तृचो निरूपितः । ३. ग-घ-च-छ-ण-य-श-इन्द्रम् ।



यदेनेनार्चन्ति' ( निरु. ५. ४ ) इति । ' श्लोकः ' इत्यादिषु सप्तपञ्चाशत्सु वाङ्नामसु ' वाशी वाणी ' ( नि. १. ११. १२ ) इति पठितम् ॥ गाथिनः । ' उपिकुपिगार्तिभ्यश्च ' ( उ. सू. २. १६१ ) इति गायतेः थन्प्रत्ययः । निष्वादाद्युदात्तः । गाथा एषां सन्तीति गाथिनः । ' व्रीह्यादिभ्यश्च ' ( पा. सू. ५. २. ११६ ) इति इनिः । प्रत्ययस्वरेण इकार उदात्तः । स च सति शिष्टः । वृहन् वृहता । तृतीयैकवचनस्य ' सुपां सुलुक् ' इति लुक् । ' षृपटृहन्महज्जगच्छृवच ' ( उ. सू. २. २४१ ) इत्यन्तोदात्तो निपातितः । अर्कैभिः । ' अर्चं पूजायाम् ' । अर्च्यते णिभिः इति अर्का मन्त्राः । ' पुंसि संज्ञायां घः प्रायेण ' ( पा. सू. ३. ३. ११८ ) इति घः । ' चजोः कु धिण्यतोः ' ( पा. सू. ७. ३. ५२ ) इति कुत्वम् । प्रत्ययस्वरेणान्तोदात्तः । ' बहुलं छन्दसि ' ( पा. सू. ७. १. १० ) इति भिस ऐसादेशो न भवति । अर्काः स्तुतिसाधनभूता मन्त्रा एषां सन्तीति अर्किणः । वाणीः । ' वृषादीनां च ' ( पा. सू. ६. १. २०३ ) इत्याद्युदात्तः । ' दीर्घाज्जसि च ' ( पा. सू. ६. १. १०५ ) इति पूर्वसवर्णदीर्घनिषेधस्य ' वा छन्दसि ' ( पा. सू. ६. १. १०६ ) इति विकल्पित्वात् दीर्घत्वम् । तृतीयार्थे प्रथमा । अनूपत । ' णु स्तुतौ ' । ' णो नः ' ( पा. सू. ६. १. ६५ ) इति नत्वम् । लुङि व्यत्ययेनात्मनेपदम् । अस्य अदादेशः ( पा. सू. ७. १. ५ ) । सिचः इडभावः उकारस्य दीर्घत्वे च छान्दसम् । धातोः कुटादिवात् सिचो ङित्वेन ( पा. सू. १.२.१ ) गुणाभावः ( पा. सू. १. १. ५ ) ॥

इन्द्र इद्वर्योः सचा संमिश्र आ वचोयुजा । इन्द्रो वज्री हिरण्ययः ॥ २ ॥

इन्द्रः । इत् । हर्योः । सचा । सम्मिश्रः । आ । वचःऽयुजा । इन्द्रः । वज्री । हिरण्ययः ॥ २ ॥

इन्द्र इत् इन्द्र एव इद्वर्योः हरिनामकयोरश्वयोः सचा सह युगपत् आ संमिश्रः सर्वतः सम्यग्मिश्रयिता । कीदृशोर्ह्योः । वचोयुजा । इन्द्रस्य वचनमात्रेण रथे युज्यमानयोः सुशिक्षितयोरित्यर्थः । अयम् इन्द्रः वज्री वज्रयुक्तः वहिरण्ययः हिरण्ययः सर्वाभरणभूषित इत्यर्थः ॥ हर्योः । हरतः इति हरी । इन् । निष्वादाद्युदात्तः । ' सचा सह ' ( निरु. ५. ५ ) इत्युक्तम् । संमिश्रः । मिश्रणं मिश्रः । मिश्रयितेर्वञ् ( पा. सू. ३. ३. १८ ) । सम्यक् मिश्रो यस्यासौ संमिश्रः । लृत्वं छान्दसम् । सम्यक् मिश्रयितेत्यर्थः । बहुव्रीहौ पूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वम् । वचोयुजा । वचसा युज्येते इति वचोयुजा । तयोः पष्ठीद्विवचनस्य ' सुपां सुलुक् ' इति आकारादेशः । युज्शब्दो धातुस्वरेणान्तोदात्तः । क्रुदुत्तरपदप्रकृतिस्वरेण स एव शिष्यते । वज्री । वज्रमस्यास्ति । ' अत इनिठौ ' ( पा. सू. ५. २. ११५ ) प्रत्ययस्वरः । हिरण्ययः । ' ऋत्यवास्वयवास्वमाञ्चीहिरण्ययानि छन्दमि ' ( पा. सू. ६. ४. १७५ ) इति हिरण्यमयशब्दस्य मकारलोपो निपात्यते । अकारः प्रत्ययस्वरेण उदात्तः । पूर्वण अनुदात्तेन सह ' एकादेश उदात्तेनोदात्तः ' इत्युदात्तः ॥

इन्द्रो दीर्घाय चक्षस आ सूर्य रोहयदिवि । वि गोभिरद्रिमैरयत् ॥ ३ ॥

इन्द्रः । दीर्घाय । चक्षसे । आ । सूर्यम् । रोहयत् । दिवि । वि । गोभिः । अद्रिम् । ऐरयत् ॥ ३ ॥

१. च-छ-अर्चन्ते; त-फ-श-अर्च्यन्ते । २. ग-घ-ण-थ-य-श-हिरण्यमयः । ३. च-हिरण्यमयशब्दस्य; छ-फ-हिरण्यमयशब्दे ।



अयम् <sup>१</sup>इन्द्रः <sup>२</sup>दीर्घाय प्रौढाय निरन्तराय <sup>३</sup>चक्षसे दर्शनाय <sup>४</sup>दिवि ह्युलोके <sup>५</sup>सूर्यम् <sup>६</sup>आ  
<sup>७</sup>रोहयत् । पुरा वृत्रासुरेण जगति यत् आपातितं तमस्तन्नवारणेन प्राणिनां दृष्टिसिद्धयर्थमादित्यं ह्युलोके  
 स्थापितवानित्यर्थः । स च सूर्यः <sup>८</sup>गोभिः स्वकीयरश्मिभिः <sup>९</sup>अद्रिं पर्वतप्रमुखं सर्वं जगत् <sup>१०</sup>वि <sup>११</sup>प्रेरयत्  
 विशेषेण दर्शनार्थं प्रेरितवान् प्रकाशितवानित्यर्थः । अथवा इन्द्रः एव गोभिः जलैर्निमित्तभूतैः अद्रिं मेघं  
 व्यैरयत् विशेषेण प्रेरितवान् । पञ्चदशसंख्याकेषु रश्मिनामसु 'खेदयः किरणाः गावः' ( नि. १.  
 ५. ३ ) इति पठितम् । त्रिंशत्संख्याकेषु मेघनामसु 'अद्रिः प्रावा' ( नि. १. १०. १ ) इति पठितम् ॥  
 दीर्घाय । प्रातिपदिकस्वरान्तोदात्तः । चक्षसे । चक्षेः 'सर्वधातुभ्योऽसुन्' ( उ. सू. ४. ६२८ ) इति  
 असुन् । बहुलग्रहणान् ख्यानादेशाभावः । निच्वादाद्युदात्तः । सूर्यम् । सुवति प्रेरयतीति सूर्यः । 'पू  
 प्रेरणे' । 'धात्वादेः पः सः' । 'राजसूर्यसूर्य' ( पा. सू. ३. १. ११४ ) इत्यादिना व्यपप्रत्ययः, तस्य  
 रुडागमश्च निपात्यते । स्यापः किञ्चादुणाभावः । पिच्वादनुदात्तत्वम् । धातुस्वर एव शिष्यते । रोह-  
 यत् । रूहेः ण्यन्तात् लङि 'बहुलं छन्दस्यमाङ्योगोऽपि' ( पा. सू. ६. ४. ७५ ) इत्यङभावो निघा-  
 तश्च । दिवि । 'ऊडिदम्' इत्यादिना विभक्तेरुदात्तत्वम् । अद्रिम् । 'अदिशदिभृशुभिभ्यः किन्' ( उ.  
 सू. ४. ५०५ ) इति किन्प्रत्ययः । अदन्ति पशवस्तृणादिकमत्र इति अद्रिः । निच्वादाद्युदात्तत्वम् ।  
 प्रेरयत् । 'ईर गतौ' । ण्यन्तात् लङ् । निघातः ॥

इन्द्रं वाजेषु नोऽव सहस्रप्रधनेषु च । उग्र उग्राभिरूतिभिः ॥ ४ ॥

इन्द्रं । वाजेषु । नः । अव । सहस्रप्रधनेषु । च । उग्रः । उग्राभिः । ऊतिभिः ॥ ४ ॥

हे <sup>१</sup>इन्द्र <sup>२</sup>उग्रः शत्रुभिरप्रधृष्यस्वम् <sup>३</sup>उग्राभिः अग्रधृष्याभिः <sup>४</sup>ऊतिभिः अस्मद्विषयरक्षाभिः <sup>५</sup>वाजेषु  
 युद्धेषु <sup>६</sup>नः अस्मान् <sup>७</sup>अव रक्ष । तथा <sup>८</sup>सहस्रप्रधनेषु <sup>९</sup>च । सहस्रसंख्याकगजाश्वदिभ्युक्तेषु महा-  
 युद्धेष्वपि रक्ष ॥ वाजेषु । 'वृषादीनां च' ( पा. सू. ६. १. २०३ ) इत्याद्युदात्तत्वम् । नोऽव । नसः  
 सकारस्य रुवोत्वगुणेषु 'प्रकृत्यान्तःपादम्' ( पा. सू. ६. १. ११५ ) इति प्रकृतिभावो न भवति  
 'अव्यपरे' इति निषेधात् । अव । 'अव रक्षणे' । 'तिङ्ङितिङः' इति निघातः । यद्यपि सहस्रप्रधनेषु  
 च अव इति अभ्याहतां क्रियामपेक्ष्य प्रथमायाः श्रूयमाणाया अव इति क्रियायाः 'चवायोगे प्रथमा'  
 ( पा. सू. ८. १. ५९ ) इति निघातनिषेधः प्राप्तः, तथापि वाजेषु इत्यत्र चकारस्य लुप्तत्वात् 'चादिलोपे  
 विभाषा' ( पा. सू. ८. १. ६३ ) इति निषेधस्य विकल्पितत्वाद्वा निघातः प्रवर्तते । सहस्रशब्दः  
 'कर्दमादीनां च' ( फि. सू. ५९ ) इति मध्योदात्तः । सहस्रप्रधनेषु वाजेषु । बहुव्रीहौ पूर्वपदप्रकृति-  
 स्वरत्वम् । उग्रः । 'उच समवाये' । चस्य गः । 'ऋज्रेन्द्रा' ( उ. सू. २. १८६ ) इति रन् ।  
 व्यस्ययेनान्तोदात्तः । ऊतिभिः । 'ऊतियूति' इत्यादिना क्तिन् उदात्तः ॥

इन्द्रं वयं महाधन इन्द्रमर्भे हवामहे । युजं वृत्रेषु वज्रिणम् ॥ ५ ॥

इन्द्रम् । वयम् । महाधने । इन्द्रम् । अर्भे । हवामहे । युजम् । वृत्रेषु । वज्रिणम् ॥ ५ ॥

<sup>१</sup>वयम् अनुष्ठातारः <sup>२</sup>महाधने प्रभूतधननिमित्तम् <sup>३</sup>इन्द्रं <sup>४</sup>हवामहे आह्वयामः । <sup>५</sup>अर्भे अर्भके  
 स्वल्पेऽपि धने निमित्तभूते सति <sup>६</sup>इन्द्रं हवामहे । कीदृशमिन्द्रम् । <sup>७</sup>युजं सहकारिणं समाहितं वा  
<sup>८</sup>वृत्रेषु शत्रुषु धनलाभविरोधिषु प्राप्तेषु तन्निवारणाय <sup>९</sup>वज्रिणं वज्रोपेतम् ॥ महाधनशब्दो यद्यपि

संग्रामनामसु पठितस्तथापि महत् धनम् अत्र संग्रामे इति बहुव्रीहित्वे सति अन्तोदात्तत्वासिद्धेः नात्र तत् गृहीतम् । महाधने । महच्च तद्धनं चेति 'समासस्य' ( पा. सू. ६. १. २२३ ) इत्यन्तोदात्तः । अर्भे । 'अतिगृभ्यां भन्' ( उ. सू. ३. ४३२ ) । निच्वादाद्युदात्तः । हवामहे । 'ह्वेष् स्पर्धायां शब्दे च' । जिस्वात् कर्त्रभिप्राये ( पा. सू. १. ३. ७२ ) आत्मनेपदम् । लटः स्थाने महिङ् ( पा. सू. ३. ४. ७८ ) । 'टित आत्मनेपदानाम्' ( पा. सू. ३. ४. ७९ ) इति टेः एत्वम् । कर्तरि शप् ( पा. सू. ३. १. ६८ ) । 'ह्रः संप्रसारणम्' ( पा. सू. ६. १. ३२ ) इत्यनुवृत्तौ 'बहुलं छन्दसि' ( पा. सू. ६. १. ३४ ) इति संप्रसारणं वकारस्य उकारः । परपूर्वत्वम् । गुणावादेशौ । 'अतो दीर्घो यजि' ( पा. सू. ७. ३. १०१ ) इति दीर्घत्वम् । 'तिङ्ङितिङः' इति निघातः । युजम् । 'युज समाधौ' इत्यस्य क्तिप् । 'युजेरसमासे' ( पा. सू. ७. १. ७१ ) इति नुम् न भवति । स हि युजेः इति निर्देशात् इकाररहितस्य न भवति । 'अनित्यसागमशासनस्' ( परिभा. ९३. २ ) इति वा 'युजिर् योगे' इत्यस्यापि नुम् न भवति । वृत्रेषु । 'वृत्तु वर्तने' । प्रतिकूलतया वर्तन्ते इति वृत्राणि शत्रुकुलानि । 'स्फायितञ्चि' ( उ. सू. २. १७० ) इत्यादिना रक्प्रत्ययः । क्तिवाद्गुणाभावः । प्रत्ययस्वरः । वज्रिणम् । 'अत इनिठनौ' ( पा. सू. ५. २. ११५ ) इति इनिः । प्रत्ययस्वरः ॥ ॥ १३ ॥

स नो वृषन्नमुं चरुं सत्रादावन्नपा वृधि । अस्मभ्यमप्रतिष्कृतः ॥ ६ ॥

सः । नः । वृषन् । अमुम् । चरुम् । सत्रादावन् । अप । वृधि । अस्मभ्यम् । अप्रतिष्कृतः ॥ ६ ॥

हे सत्रादावन् अस्मदभीष्टानां सर्वेषां फलानां सह प्रदातः अतो व्रीह्यादिनिष्पत्त्यर्थं हे वृषन् वृष्टि-  
प्रदेन्द्र नः अस्मदर्थम् अमुं दृश्यमानं चरुं मेघम् अपा वृधि उद्गाढय । तथैव अस्मभ्यम् अस्मदर्थम्  
अप्रतिष्कृतः प्रतिशब्दरहितः । यद्यन् अस्माभिर्भ्याच्यते तत्र सर्वत्र नेति प्रतिशब्दं नोच्चारयति । अतोऽ-  
स्मद्विषये कदाचिदपि अप्रतिस्खलितः । एतदेवाभिप्रेत्य यास्क आह— 'अप्रतिष्कृतोऽप्रतिष्कृतोऽप्रति-  
स्खलितो वा' ( निरु. ६. १६ ) इति ॥ वृषन् । आमन्त्रितनिघातः । अमुम् । प्रातिपदिकस्वरेणान्तो-  
दात्तः । चरुम् । चरतीति चरुः । 'भृशृशतृचरित्सरितनिधनिमिमस्त्रिभ्य उः' ( उ. सू. १. ७ ) इति  
उप्रत्ययः । प्रत्ययस्वरेणान्तोदात्तः । सत्रादावन् । सत्राशब्दः सहार्थे । अभिमतफलजातं सकलं सह  
ददातीति सत्रादावा । 'आतो मनिनृक्निव्वनिपश्च' ( पा. सू. ३. २. ७४ ) इति वनिप् । 'आमन्त्रि-  
तस्य च' ( पा. सू. ६. १. १९८ ) इत्याद्युदात्तत्वम् । पादादिवाञ्च निघातः । अप । 'निपातस्य  
च' ( पा. सू. ६. ३. १३६ ) इति दीर्घः । निपात आद्युदात्तः । वृधि । 'वृष् वरणे' । लोटः सिप् ।  
तस्य 'सेर्हपिच' ( पा. सू. ३. ४. ८७ ) इति हिः । 'स्वादिभ्यः श्रुः' ( पा. सू. ३. १. ७३ ) ।  
तस्य 'बहुलं छन्दसि' ( पा. सू. २. ४. ७३ ) इति लृक् । 'श्रुशृणुपृक्वृभ्यश्छन्दसि' ( पा. सू. ६.  
४. १०२ ) इति हेर्धिरादेशः । तस्य जिस्वात् पूर्वस्य गुणाभावः । निघातः । अस्मभ्यम् । अस्मच्छ-  
व्दात् 'भ्यसो भ्यम्' ( पा. सू. ७. १. ३० ) इति भ्यमादेशः । 'शेषे लोपः' ( पा. सू. ७. २. ९० )  
इति दकारलोपः । 'बहुवचने झल्येत्' ( पा. सू. ७. ३. १०३ ) इति एत्वं न भवति । 'अङ्गवृत्ते  
पुनर्वृत्तावविधिर्निष्ठितस्य' ( पा. म. ७. १. ३० ) इत्युक्तम् । प्रातिपदिकस्वरेण स्म इत्यकार उदात्तः ।  
'भ्यसोऽभ्यम्' इति अभ्यमादेशपक्षे 'शेषे लोपः' इति मपर्यन्तशेषस्य अद्शब्दस्य लोपः । तदा  
उदात्तनिवृत्तिस्वरेण अभ्यमः आदेः अकारस्योदात्तत्वम् ( पा. सू. ६. १. १६१ ) । अप्रतिष्कृतः  
केनचिदप्रतिशब्दितः । 'कुङ् शब्दे' । 'निष्ठा' ( पा. सू. ३. २. १०२ ) इति कर्मणि क्तप्रत्ययः ।  
प्रतेः प्राक्प्रयोगः । पारस्करादेराकृतिरागत्वात् सुडागमः ( पा. सू. ६. १. १५७ ) । सुषामादेराकृति-  
गणत्वात् षत्वम् ( पा. सू. ८. ३. ९८ ) । नञ्समासेऽन्ययपूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वम् ॥

तुञ्जेतुञ्जे य उत्तरे स्तोमा इन्द्रस्य वज्रिणः । न विन्धे अस्य सुष्टुतिम् ॥७॥

तुञ्जेऽतुञ्जे । ये । उत्तरे । स्तोमाः । इन्द्रस्य । वज्रिणः । न । विन्धे । अस्य । सुऽस्तुतिम् ॥७॥

तुञ्जेतुञ्जे तस्मिन्स्मिन् फलदातरि देवान्तरे ये स्तोमाः स्तोत्रविशेषाः उत्तरे उत्कृष्टाः सन्ति तैः स्तोमैः सर्वैरपि वज्रिणः वज्रयुक्तस्य अस्य इन्द्रस्य सुष्टुतिं योग्यां शोभनस्तुतिं न विन्धे न विन्दामि । इन्द्रस्यात्यन्तगुणबाहुल्येन देवान्तरेषूत्तमत्वेन प्रसिद्धान्यपि स्तोत्राणि न पर्याप्तानीत्यर्थः । एतादृशं यास्क एवं व्याचष्टे—‘तुञ्जस्तुञ्जतेर्दानकर्मणः । दाने दाने य उत्तरे स्तोमा इन्द्रस्य वज्रिणो नास्य तैर्विन्दामि समाप्तिं स्तुतेः’ ( निरु. ६. १७-१८ ) इति ॥ तुञ्जेतुञ्जे । तुञ्जतिर्दानकर्मा इत्युक्तम् । ततः कर्तरि पचाद्यच् ( पा. सू. ३. १. १३४ ) । ‘चितः’ ( पा. सू. ६. १. १६३ ) इत्यन्तोदात्तत्वम् । ‘नित्यवीक्ष्योः’ ( पा. सू. ८. १. ४ ) इति द्विर्भावे । ‘तस्य परमाग्नेडितम्’ ( पा. सू. ८. १. २ ) इति द्वितीयस्याग्नेडितसंज्ञा । ‘अनुदात्तं च’ ( पा. सू. ८. १. ३ ) इत्यनुदात्तत्वम् । दातरि दातरीत्यर्थः । निरुक्ते तु ‘दाने दाने’ इत्यर्थतो व्याख्यानम् । उत्तरे । ‘तृप्तवनतरणयोः’ । भावे ‘ऋदोरप्’ ( पा. सू. ३. ३. ५७ ) । उच्छब्द उत्कृष्टवचनः । उत्कृष्टः तरो यस्येति बहुव्रीहिः । उच्छब्दो ‘निपाता आद्युदात्ताः’ ( फि. सू. ८० ) इत्याद्युदात्तः । बहुव्रीहौ पूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वम् । स्तोमाः । ‘अतिस्तुप्’ ( उ. सू. १. १३७ ) इत्यादिना स्तोमशब्दो मनन्तो नित्वाद्युदात्तः । विन्धे । ‘विट् लामे’ । लट् । स्वरित्त्वादात्मनेपदम् । उत्तमैकवचनमिदं ( पा. सू. ३. ४. ७८ ) । ‘तुदादिभ्यः शः’ ( पा. सू. ३. १. ७७ ) । ‘शे मुचादीनाम्’ ( पा. सू. ७. १. ५९ ) इति नुम् । दकारस्य व्यत्ययेन धकारः । अस्य । प्रकृतस्येन्द्रस्य परामर्शादन्वादेशे इन्द्रमोऽश् ( पा. सू. २. ४. ३२ ) । शिवात् सर्वादेशोऽनुदात्तः । सुष्टुतिम् । ‘ष्टुत् स्तुतौ’ । ‘धात्वादेः षः सः’ इति सत्वम् । ‘स्त्रियां क्तिन्’ ( पा. सू. ३. ३. ९४ ) इति भावे क्तिन् । सु इति उदात्तेनोपसर्गेण प्रादिसमासः ( पा. सू. २. २. १८ ) । ‘उपसर्गास्तुनोति’ ( पा. सू. ८. ३. ६५ ) इत्यादिना पत्वम् । अत्र अव्ययपूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वेन सोः प्राप्तमुदात्तत्वं बाधित्वा ‘गतिकारकोपपदाकृत्’ इत्युत्तरपदप्रकृतिस्वरणे धातोरुदात्तत्वे प्राप्ते तदपवादत्वेनै ‘तादौ च निति कृत्यतौ’ ( पा. सू. ६. २. ५० ) इत्यनन्तरस्य गतिसंज्ञकस्य सोः एव उदात्तत्वेन भवितव्यम् । तत्तु ‘मन्क्तिन्-व्याख्यानशयनासनस्थानयाजकादिक्रीताः’ ( पा. सू. ६. २. १५१ ) इत्युत्तरपदान्तोदात्तत्वेन बाध्यते । तथा च ‘सुहवां सुष्टुती हुवे’ ( ऋ. सं. २. ३२. ४ ), ‘वृष्णे चोदस्व सुष्टुतिम्’ ( ऋ. सं. ८. ७५. ६ ), ‘यास्ते राके सुमतयः’ ( ऋ. सं. २. ३२. ५ ) इत्यादौ अन्तोदात्तत्वमित्याहुः । यथा तु ‘मन्क्तिन्’ इत्यादौ वृत्तौ उक्तं तथैव तत्र घटते इति लक्ष्यते । तत्र हि ‘कारका-हृत्तृत्तयोरेवाशिपि’ ( पा. सू. ६. २. १४८ ) इत्यतः ‘कारकात्’ इत्यनुवृत्तेः ‘पाणिनिः कृतिः’ इत्यादावेव ‘मन्क्तिन्’ इत्यादिसूत्रमित्युक्तम् । ‘कारकादित्येव । प्रकृतिः प्रहृतिः’ ( का. ६. २. १५१ ) इति च प्रत्युदाहृतम् । स्यादेतत् । स्तूयतेऽनयेति स्तुतिरिति क्तिना करणभूता ऋक् अभिधीयते । सुशब्देन च करणमेव विशेष्यते न धात्वर्थः । तथैव सुष्टुतिरित्यत्र सुशब्दः कारकपर एव भवितव्यः । प्रकृतिः प्रहृतिरित्यादौ तु प्रशब्दो धात्वर्थे विशेषणमेवेति तत्प्रत्युदाहरणोपपत्तिरिति । न । एवं सति सुशब्दस्य क्रियायोगाभावात् ‘उपसर्गाः क्रियायोगे’ ( पा. सू. १. ४. ५९ ) इत्युक्ता उपसर्गसंज्ञा

१. च-छ-ध-फ-श-व्याख्यातम् । २. त-°प्रकृतिस्वरत्वेन । ३. ग-घ-च-छ-ण-य-श-तदपवादेन । ४. ग-घ-च-छ-ण-त-फ-य-°दात्तेन । ५. छ-ण-य-‘तथा च’ नास्ति । ६. त-धात्वर्थविशेषणम् ।

न स्यात् । तथा च ' उपसर्गात्सुनोति सुवति० ' इत्यादिना पठं न स्यात् । ननु क्तिना करणमभिधीयते । क्रियासाधनं च करणम् । तथा च करणविशेषणस्यापि सुशब्दस्य करणात्तर्गत-  
क्रियायोगादुपसर्गता भविष्यतीति । न । तर्था सति यत्क्रियायुक्ताः तं प्रति उपसर्गसंज्ञकाः ( पा. सू. १. ४. ६०. ३ ) इति करोत्यर्थमेव प्रति सौरुपसर्गता, न तु स्तुधात्वर्थं प्रतीत्यस्य पठं न स्यादेव । ननु स्तुधात्वर्थद्वारैव तत्करणस्य सुशब्दो विशेषणं भविष्यति । या हि शोभना स्तुतिस्तत्करण-  
मपि शोभनमेवेति । एवं च स्तुधात्वर्थसंबन्धात् तं प्रति उपसर्गत्वेन पठमपि भविष्यति । तद्वारा करण-  
विशेषणत्वात् कारकवचनोऽपि सुशब्दो भविष्यतीति वृत्त्यविरोधेनैव मन्क्तिनादिसूत्रस्य सुष्ठुतिशब्दो  
विषयो भविष्यति । प्रकृतिः प्रहृतिरित्यत्र भावे क्तिन् प्रत्युदाहतेति । न । तत्र प्रशब्दस्य करणपरत्वम् । करणे  
क्तिन्नुदाहरणेऽपि धात्वर्थमात्रविशेषणतैव विवक्षिता न तद्वारा प्रत्ययार्थविशेषणतापि इति तद्व्याप्युदाहर-  
णोपपत्तिरिति । सुष्ठुतिरित्यत्र पुनः क्तिनाभिधेयकरणपर्यन्तं सुशब्दस्य व्यापार इत्युदाहरणतैव न प्रत्यु-  
दाहरणतैति । न । किमत्र सुशब्दः श्रुत्यैव प्रकृतिप्रत्ययार्थोभयविशेषणपरः, उत श्रुत्या एकं विशिष्टि  
अर्थादितरद्विति । यदाप्युभयपरत्वं तदापि किं यौगपद्येन उत क्रमेणेति । आद्ये प्रतिविशेष्यं विशेषण-  
पदावृत्तिरिति प्रसङ्गः । द्वितीये विरम्यव्यापारापातः । न च शब्दबुद्धिकर्मणां विरम्यव्यापारः कस्यचित्  
दृष्टः इष्टो वा । अतो न श्रुत्या उभयपरत्वम् । अथैकत्र श्रुत्या तात्पर्यम्, अपरत्र तु अर्थादिति । तत्र  
धात्वर्थसंबन्धस्य आर्थिकत्वे पत्वासिद्धिः । प्रत्ययार्थसंबन्धस्य आर्थिकत्वे 'मन्क्तिन्' इत्यादिस्वरसिद्धिः ।  
आर्थिकेनापि कारकसंबन्धबोदाहरणत्वाभिधाने प्रकृतिः प्रहृतिरित्यादिप्रत्युदाहरणं न स्यात् । श्रुत्या  
धात्वर्थमात्रसंबन्धस्यापि प्रशब्दस्यार्थात् तत्करणसंबन्धः केन वारयितुं शक्यते इत्येपा दिक् । अत इह  
प्रत्ययार्थमात्रसंबन्धपरत्वाङ्गीकारेण स्वरः सिध्यतु पठं तु छान्दस्यमस्तु । शोभना स्तुतिर्ब्रह्मस्यमिति बहुव्री-  
हिर्वा भवतु । एवं च ' नञ्सुभ्याम् ' इत्यन्तोदासं भविष्यति । अथवा सुष्ठु स्तुवन्तीति सुष्ठुतय  
इति करणभूता कचः स्तुतिशब्देनोच्यन्ते । ' क्तिवृत्तौ च संज्ञायाम् ' ( पा. सू. ३. ३. १७४ ) इति  
क्तिचप्रत्यये सति चित्वादन्तोदात्ता भविष्यति । न च करणीभूतानामृचां कर्तृप्रत्ययेन क्तिच्चा कथमभि-  
धानमिति वाच्यम् । काष्ठानि पचन्तीतिवत् तासामपि स्वव्यापारप्राधान्यविवक्षया करणत्वोपपत्तेरिति ॥

वृषा यूथेव वंसगः कृष्टीरियत्योर्जसा । ईशानो अप्रतिष्कृतः ॥ ८ ॥

वृषा । यूथाऽइव । वंसगः । कृष्टीः । इयति । ओजसा । ईशानः । अप्रतिऽस्कृतः ॥ ८ ॥

वृषा कामानां वर्धितेन्द्रः । ओजसा स्वकीयबलेनानुग्रहीतुं कृष्टीः मनुष्यान् इयति प्राप्नोति ।  
कीदृश इन्द्रः । ईशानः समर्थः । अप्रतिष्कृतः प्रतिशब्दरहितः । याच्यमानं न परिहरतीत्यर्थः । इन्द्रस्य  
दृष्टान्तः । वंसगः वननीयगतिवृषभः । यूथेव गोयूथानि यथा प्राप्नोति तद्वत् ॥ वृषा । ' कनिन्युवृषि-  
तक्षिषन्बिराजिषुप्रतिदिवः ' ( उ. सू. १. १५४ ) इति वर्पतेः कनिन्प्रत्ययः । किच्चाट्टणाभावः ।  
निष्वादाद्युदात्तः । यूथा इव । युवन्ति मिश्रीभवन्तीति यूथानि । ' यु मिश्रणामिश्रणयोः ' ।  
' तिथवृष्टयूथप्रोथाः ' ( उ. सू. २. १६९ ) इति शकृप्रत्ययान्तो निपातितः । निपातनाद्दीर्घत्वम् ।  
प्रत्ययस्वरणेण आकार उदात्तः । ' शोम्छन्दसि बहुलम् ' ( पा. सू. ६. १. ७० ) इति लुक् । ' इवेन  
विभक्त्यलोपः पूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वं च वक्तव्यम् ' ( पा. सू. २. १. ४. २ ) इति समासेऽपि स एव

१. श-तथा च सति । २. छ-ण-य-धात्वर्थसंबन्धात् । ३. च-फ-अपरमर्थादिति । ४. च-  
छ-थ-फ-श-वृत्तिप्रसङ्गः । ५. च-छ-ण-थ-फ-श-कथंचित् । ६. च-छ-ण-फ-करणसंबन्धः । ७.  
च-फ-याचमानम्

स्वरः । वंसगः । पृषोदरादिवात् अभिमतस्वरस्वरसिद्धिः ( पा. सू. ६. ३. १०९ ) । कर्पन्तीति कृष्टयः । 'क्त्विक्तौ च संज्ञायाम्' इति क्त्विक् । चित्वादन्तोदात्तः । इयति । 'ऋ सू गतौ' । तिप् । शपः श्लुः । 'श्लौ' ( पा. सू. ६. १. १० ) इति द्विर्भावः । अभ्यासस्य उरद्वह्वह्ला-दिशेषौ ( पा. सू. ७. ४. ६६; ६० ) । 'अतिपिपत्योश्च' ( पा. सू. ७. ४. ७७ ) इति अकारस्य इकारः । 'अभ्यासस्यासवर्णे' ( पा. सू. ६. ४. ७८ ) इति इयडादेशः । अङ्गस्थ गुणो रपरस्वम् । ओजसा । 'उब्जेर्बलोपश्च' ( उ. सू. ४. ६३१ ) इत्यसुन् तत्संनियोगेन वकारलोपः । हृधूपधगुणः ( पा. सू. ७. ३. ८६ ) । निष्वादाद्युदात्तः । ईशानः । 'ईशा ऐश्वर्ये' । लटः शानच् । 'अदिग्रभृ-तिभ्यः शपः' ( पा. सू. २. ४. ७२ ) इति शपो लुक् । 'चितः' इत्यन्तोदात्तं बाधित्वा अनु-दात्तेवात् लसार्वधातुकानुदात्तत्वेन धातुस्वर एव क्षिप्यते । अप्रतिष्कृतः अप्रतिशब्दितः । 'कु शब्दे' । कर्मणि क्तः । पारस्करादिवात् सुडागमः ( पा. सू. ६. १. १५७ ) । सुपामादिवात् षत्वम् ( पा. सू. ८. ३. ९८ ) । नञ्समासः । अव्ययपूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वम् ॥

य एकर्षणीनां वसूनामिरज्यति । इन्द्रः पञ्च क्षितीनाम् ॥ ९ ॥

यः । एकः । चर्षणीनाम् । वसूनाम् । इरज्यति । इन्द्रः । पञ्च । क्षितीनाम् ॥ ९ ॥

यः इन्द्रः स्वयम् एकः एव चर्षणीनां मनुष्याणाम् इरज्यति ईधे; तथा वसूनां धनानाम् इर-ज्यति स इन्द्रः पञ्च निपादपञ्चमानां वक्षितीनां निवासाहर्णां वर्णानामनुग्रहीति शेषः ॥ एकः । 'इण् गतौ' । 'इण्भीकापाश्लयतिमर्चिभ्यः कन्' ( उ. सू. ३. ३२३ ) इति कन् । बाहुलकात् कलोपाभावः । निष्वादाद्युदात्तत्वम् । चर्षणीनाम् । प्रातिपदिकस्वरेणान्तोदात्तः । 'अन्तोदात्तात्' इत्यनुवृत्तौ 'नामन्यतरस्याम्' ( पा. सू. ६. १. १७७ ) इति विभक्तेरुदात्तत्वम् । वसूनाम् । 'निच्' इत्यनुवृत्तौ 'नृस्त्वृस्निहित्रप्यसिहनिह्निदिबन्धिधमनिभ्यश्च' ( उ. सू. १. १० ) इति उप्रत्ययः । निष्वादाद्युदात्तः । इरज्यति । कण्ठादिषु 'इरञ् ईर्ष्यायाम्' । अत्र ऐश्वर्यार्थः । 'कण्ठादिभ्यो यक्' ( पा. सू. ३. १. २७ ) । प्रत्ययस्वरणोदात्तः । पञ्च । 'पचि व्यक्तीकरणे' । 'पंचेश्च' इति कनिच् । निष्वादाद्युदात्तः । क्षितीनाम् । प्रातिपदिकस्वरेणान्तोदात्तः । 'नामन्यतरस्याम्' इति विभक्तेरुदात्तत्वम् ॥

आश्विनं शंसिष्यन् 'इन्द्रं वो विश्वतस्परि' इति जुहुयात् । 'संस्थितेष्वश्विनाय स्तुवते' इति खण्डे 'बण्महौ असि सूर्येति द्वाभ्यामिन्द्रं वो विश्वतस्परि' ( आश्व. श्रौ. ६. ५ ) इति सूत्रितम् । चतुर्विंशेऽहनि प्रातःसवने ब्राह्मणाच्छंसिन 'इन्द्रं वो विश्वतस्परि' इत्यारम्भणीया । 'चतुर्विंशे' इत्यु-पक्रम्य 'ऋजुनीती नो वरुण इन्द्रं वो विश्वतस्परि' ( आश्व. श्रौ. ७. २ ) इति सूत्रितम् ॥

इन्द्रं वो विश्वतस्परि हवामहे जनेभ्यः । अस्माकमस्तु केवलः ॥ १० ॥

इन्द्रम् । वः । विश्वतः । परि । हवामहे । जनेभ्यः । अस्माकम् । अस्तु । केवलः ॥ १० ॥

हे ऋषिग्यजमानाः विश्वतः सर्वेभ्यो जनेभ्यः परि उपरि अवस्थितम् इन्द्रं वः युष्मदर्थं हवामहे आह्वयामः । अतः स इन्द्रः अस्माकं केवलः असाधारणः अस्तु । इतरेभ्योऽप्यधिकमनु-

ग्रहमस्मासु करोत्वित्यर्थः ॥ इन्द्रम् । रन्प्रत्ययान्तो निष्वादाद्युदात्तः । वः । ‘अनुदात्तं सर्वम्’ इत्यनुवृत्तौ ‘बहुवचनस्य वस्त्वसौ’ ( पा. सू. ८. १. २१ ) इति वस् । विश्वतः । ‘लिति’ ( पा. सू. ६. १. १९३ ) इति प्रत्ययात् पूर्वमुदात्तम् । परि । निपातत्वादाद्युदात्तः । संहितायां ‘पञ्चम्याः परावध्यर्थे’ ( पा. सू. ८. ३. ५१ ) इति विसर्जनीयस्य सन्वम् । हवामहे । द्वेजः शपि ‘बहुलं छन्दसि’ ( पा. सू. ६. १. ३४ ) इति संग्रसारणपरपूर्वत्वे । गुणावादेशौ । जनेभ्यः । जन्यन्ते इति जनाः । जनयतेः कर्मणि घञ् । ‘जनिवध्योश्च’ ( पा. सू. ७. ३. ३५ ) इति उपधाया वृद्धयभावः । जिष्वादाद्युदात्तत्वम् । अस्माकम् । अस्मच्छब्दोऽन्तोदात्तः । ‘शेषे लोपः’ ( पा. सू. ७. २. ९० ) इत्यन्तलोपपक्षे ‘साम आकम्’ ( पा. सू. ७. १. ३३ ) इति आकारेण एकादश उदात्तः । टिलोपपक्षे उदात्तनिवृत्तिस्वरैरेण आकार उदात्तः । केवलः । वृषादेराकृतिगणत्वादाद्युदात्तः ॥ ॥ १४ ॥ ॥ २ ॥

तृतीयेऽनुवाके चत्वारि सूक्तानि । तत्र ‘एन्द्र सानसिम्’ इत्यादिकं प्रथमं दशर्चं सूक्तं ‘सुरूपकृत्नुम्’ इत्यादिषु षट्सु पञ्चमम् । ऋष्यादयस्तु पूर्ववत् । विशेषविनियोगस्तु — महाव्रते निष्केवल्ये औष्णिहृतृचाशीतौ ‘एन्द्र सानसिं रयिम्’ इत्यादिके द्वे सूक्ते । पञ्चसारण्यके ‘औष्णिही तृचाशीतिः’ इति खण्डे शौनकेन सूत्रितं—‘सुरूपकृत्नुमृतय इति त्रीण्येन्द्र सानसिं रयिमिति सूक्ते’ ( ऐ. आ. ५. २. ५ ) इति । अतिरात्रे प्रथमपर्यायेऽच्छावाकशब्दे ‘एन्द्र सानसिम्’ इति सूक्तम् । सूत्रितं च—‘इन्द्रमिन्द्राथिनो बृहदेन्द्र सानसिम्’ ( आश्व. श्रौ. ६. ४ ) इति । दर्शयागे इन्द्रयाजिनः सांनारयस्य अनुवाक्या ‘एन्द्र सानसिं रयिम्’ इति । ‘उक्ता देवताः’ इत्यस्मिन् खण्डे ‘एन्द्र सानसिं रयिं प्र ससाहिषे पुरुहूत शत्रून्’ ( आश्व. श्रौ. १. ६ ) इति सूत्रितम् ॥

एन्द्र सानसिं रयिं सजित्वानं सदासहम् । वर्षिष्ठमृतये भर ॥ १ ॥

आ । इन्द्र । सानसिम् । रयिम् । सजित्वानम् । सदासहम् । वर्षिष्ठम् । ऊतये । भर ॥ १ ॥

हे इन्द्र उतये अस्मद्वक्षार्थं रयिं धनम् वा भर आहर । कीदृशं रयिम् । ‘सानसिं संभजनीयम् । सजित्वानं समानशत्रुजयशीलम् । धनेन हि शूरान् भृत्यान् मंगाय शत्रवो जीयन्ते । सदासहं सर्वदा शत्रूणामभिभवहेतुम् । वर्षिष्ठम् अतिशयेन वृद्धं प्रभूतमित्यर्थः ॥ सानसिम् । ‘वन पण संभक्तौ’ इत्यस्मात् असिप्रत्ययो वृद्धिः अन्तोदात्तत्वं च ‘साननिधर्णसि’ ( उ. सू. ४. ५४७ ) इत्यादिना निपात्यते । रयिम् । प्रातिपदिकस्वरेणान्तोदात्तः । सजित्वानम् । समानान् अरीन् जेतुं शीलमस्य । ‘अन्येभ्योऽपि दृश्यन्ते’ ( पा. सू. ३. २. ७५ ) इति कनिष् । उपपदसमासः । ‘समानस्य छन्दस्य-मूर्धप्रभृत्युदकेषु’ ( पा. सू. ६. ३. ८४ ) इति समानस्य सभावः । कृतुत्तरपदप्रकृतिस्वरेण धातुस्वर एव शिष्यते । वर्षिष्ठम् । वृद्धशब्दात् ‘अतिशायने तमविष्ठनौ’ ( पा. सू. ५. ३. ५५ ) इति इष्टम् । ‘प्रियस्थिरं’ ( पा. सू. ६. ४. १५७ ) इत्यादिना वृद्धशब्दस्य वर्षादेशः । इष्टनो निष्वादाद्युदात्तत्वम् । उतये । ‘उदात्तः’ इत्यनुवृत्तौ ‘ऊतियूतिवृत्तिसाति’ इत्यादिना क्तिन् उदात्तो निपातितः । भर । ‘ह्रग्रहोर्भञ्जन्दसि’ ( पा. सू. ८. २. ३२. १ ) इति हकारस्य भकारः । ‘ते प्राग्धातोः’ ( पा. सू. १. ४. ८० ) इति धातोः प्राक् प्रयोक्तव्यस्य आङः ‘व्यवहिताश्च’ ( पा. सू. १. ४. ८२ ) इति छन्दसि व्यवहितप्रयोगः ॥

नि येन मुष्टिहृत्यया नि वृत्रा रुणधामहै । त्वोतासो न्यर्वता ॥ २ ॥

नि । येन । मुष्टिहृत्यया । नि । वृत्रा । रुणधामहै । त्वाऽऊतासः । नि । अर्वता ॥ २ ॥

येन धनेन संपादितानां भटानां नि मुष्टिहृत्यया नितरां मुष्टिप्रहारेण वृत्रा शत्रून् नि रुण-  
धामहै निरुद्धान् करवाम तादृशं धनमाहरेत्यर्थः । त्वोतासः त्वया रक्षिता वयम् अर्वता अस्मदीयेना-  
श्वेन नि रुणधामहै इत्यनुपङ्गः । पदातियुद्धेनाश्वयुद्धेन च शत्रून् विनाशयाम इत्यर्थः ॥ मुष्टिहृत्यया ।  
' हनस्त च ' ( पा. सू. ३. १. १०८ ) इति सुबन्ते उपपदे क्यप्; तत्संनियोगेन नकारस्य तकारः ।  
क्रुदुत्तरपदप्रकृतिस्वरे प्राप्ते ' परादिश्छन्दसि बहुलम् ' ( पा. सू. ६. २. १९९ ) इति बहुलग्रहणेन  
त्रिचक्रादीनां छन्दस्यन्तोदात्तत्वाभिधानात् ( पा. सू. ६. २. १९९.१ ) अन्तोदात्तत्वम् । नि । आख्यात-  
संबन्धस्यापि नेरुपसर्गस्य ' व्यवहिताश्च ' ( पा. सू. १. ४. ८२ ) इति व्यवहितप्रयोगः । वृत्रा ।  
' शेषेच्छन्दसि बहुलम् ' ( पा. सू. ६. १. ७० ) इति शैलोपः । नलोपः । रुणधामहै । आट्संयोगेन  
पित्वात् ( पा. सू. ३. ४. ९२ ) ' श्रसोरलोपः ' ( पा. सू. ६. ४. १११ ) इति अकारलोपो न  
भवति । पित्वादेव च आख्यातस्यानुदात्तत्वेन विकरणस्य श्रम एव उदात्तत्वं शिष्यते । ननु  
' तिङ्ङतिङः ' इति निघातेन भवितव्यम् । न । द्वे ह्यत्र तिङ्विभक्ती । निविडया मुष्ट्या निरुण-  
धामहै इत्यत्र श्रुतैर्को । अर्वता निरुणधामहै इत्यत्रानुपङ्गा द्वितीया । तयोः समुच्चयार्थश्चकारो  
लुप्यते । तेन ' चादिलोपे विभाषा ' ( पा. सू. ८. १. ६३ ) इति प्रथमेयं तिङ्विभक्तिर्न निहन्यते ।  
यथा ' नात्मना तृप्यति नान्यस्मै ददाति ' ( तै. सं. २. ५. ४. ३ ) इत्यत्र हि समुच्चयार्थस्य चशब्दस्य  
लोपात् तृप्यतीति प्रथमा तिङ्विभक्तिर्न निहन्यते, ददातीति द्वितीया तु निहन्यते एव । मनु तत्र द्वे  
तिङ्विभक्ती श्रूयते । इह पुनरेकैव श्रुता । सैवोत्तरत्रानुषज्यते नान्या श्रूयते इति द्वितीयाभावात्  
कथमियं प्रथमा । न । अनुपङ्गलब्धद्वितीयापेक्षमपि प्राथम्यमुपजीव्य निघातनिषेधदर्शनात् । ' पुरो-  
डाशं चाधिश्चयत्याज्यं च ' ( तै. सं. १. ६. ९. ३-४ ), ' प्रोक्षणीश्चासाद्यत्याज्यं च ' ( तै. सं. १.  
६. ९. ४ ) इत्यत्र हि अधिश्चयति आसादयति इति आख्यातयोः प्रथमवाक्यद्वयश्रुतयोः उत्तरवाक्य-  
द्वयेऽनुपङ्गमपेक्षैव प्राथम्यस्वीकारेण ' चवायोगे प्रथमा ' ( पा. सू. ८. १. ५९ ) इति निघातनिषेधो  
दृष्ट इति । त्वया ऊता रक्षिताः त्वोतासः । ' प्रत्ययोत्तरपदयोश्च ' ( पा. सू. ७. २. ९८ ) इति मप-  
र्यन्तस्य त्वादेशे दकारलोपश्छान्दसः, अवतेः निघातामिडभावश्च । ' ज्वरवरस्त्रिव्यविमवामुपधायाश्च '  
( पा. सू. ६. ४. २० ) इति ऊट् । ' एभ्येभ्य्यूट्सु ' ( पा. सू. ६. १. ८९ ) इति वृद्ध्यभावश्छान्-  
न्दसः । ' तृतीया कर्मणि ' ( पा. सू. ६. २. ४८ ) इति पूर्वपदप्रकृतिस्वरेणाकार उदात्तः ।  
' एकादेश उदात्तेनोदात्तः ' इत्युदात्त ओकारः । अर्वता । अर्वति गच्छति इति अर्वा । ' अर्व-  
गतौ ' । ' अन्येभ्योऽपि दृश्यन्ते ' ( पा. सू. ३. २. ७५ ) इति वनिप्प्रत्ययः । ' नेड्वाशि कृति ' ( पा. सू. ७. २. ८ ) इति इट्प्रतिषेधः । ' लोपो व्योर्वलि ' ( पा. सू. ६. १. ६६ ) इति  
वकारलोपः । अर्वणस्त्रसावनजः ' ( पा. सू. ६. ४. १२७ ) इति तकारः । वनिपः पित्वात्  
धातुस्वर एव ॥

इन्द्र त्वोतास आ वयं वज्रं घना ददीमहि । जयेम सं युधि स्पृधः ॥ ३ ॥

इन्द्र । त्वाऽऊतासः । आ । वयम् । वज्रम् । घना । ददीमहि । जयेम । सम् । युधि । स्पृधः ॥ ३ ॥



हे <sup>१</sup>इन्द्र <sup>२</sup>त्वोतासः त्वया पालिताः <sup>३</sup>वयं <sup>४</sup>वधना वनं शत्रुप्रहरणायात्यन्तदृढं <sup>५</sup>वज्रम् आयुधम्  
<sup>६</sup>आ <sup>७</sup>ददमिहि स्वीकुर्मः । तेन च वज्रेण <sup>८</sup>युधि युद्धे <sup>९</sup>स्पृधः स्पर्धमानान् शत्रून् <sup>१०</sup>सं <sup>११</sup>जयेम सम्यक्  
जयेम ॥ त्वोतासः । उक्तम् । वज्रम् । ‘ वज्रं व्रजं गतौ ’ । ‘ ऋज्वेन्द्राय ’ ( उ. सू. २. १८६ )  
इत्यादिना रन्प्रत्ययान्तो निपातः । वना । वनः काठिन्यम् । तदस्यातीति अर्शआदित्वान्  
अच् ( पा. सू. ५. २. १२७ ) । चित्वादान्तोदात्तः । ‘ सुपां सुलुक् ’ इति डादेशः । ददमिहि ।  
‘ डुदान् दाने ’ । प्रार्थनायां लिङ् । क्रियाफलस्य कर्तृगामित्वात् ‘ स्वरितजितः ’ ( पा. सू. १.  
३. ७२ ) इत्यात्मनेपदोत्तमपुरुषबहुवचनं महिङ् । जुहोत्यादित्वान् शपः श्लुः ( पा. सू. २. ४.  
७५ ) । ‘ श्लौ ’ ( पा. सू. ६. १. १० ) इति द्विर्भावः । ‘ लिङः सलोपोऽनन्त्यस्य ’ ( पा. सू. ७.  
२. ७९ ) इति सलोपः । ‘ श्वाभ्यस्तयोरातः ’ ( पा. सू. ६. ४. ११२ ) इति आकारलोपः ।  
जयेम । शपः पित्वादानुदात्तत्वम् । तिङ्श्च लसार्वधातुकस्वरात् धातुस्वर एव शिष्यते । ‘ छन्दसि  
परेऽपि ’ ( पा. सू. १. ४. ८१ ) इति समः परः प्रयोगः । युधि । ‘ युध संप्रहारे ’ । संपदादि-  
त्वात् भावे क्तिप् ( पा. सू. ३. ३. १०८. ९ ) । ‘ सावेकाचः ’ इति विभक्तेरुदात्तत्वम् । स्पर्धन्ते  
इति स्पृधः । ‘ स्पर्ध संवर्धे ’ । ‘ क्तिच् ’ ( पा. सू. ३. २. ७६ ) इति क्तिप् । ‘ बहुलं छन्दसि ’  
इति रेफस्य संप्रसारणम् ऋकारः । अकारलोपश्च ॥

**वयं शूरेभिस्तृभिरिन्द्र त्वया युजा वयम् । सासह्याम पृतन्यतः ॥ ४ ॥**

वयम् । शूरेभिः । अस्तृभिः । इन्द्र । त्वया । युजा । वयम् । सासह्याम । पृतन्यतः ॥ ४ ॥

<sup>१</sup>वयं कर्मानुष्ठातारः <sup>२</sup>शूरेभिः शौर्ययुक्तैः <sup>३</sup>अस्तृभिः आयुधानां प्रक्षेप्तृभिर्मतेः संयुज्येमहीति  
शेषः । हे <sup>४</sup>इन्द्र तादृशां भटसहितां वयं <sup>५</sup>युजा सहायभूतेन <sup>६</sup>त्वया <sup>७</sup>पृतन्यतः सेनामिच्छतः <sup>८</sup>शत्रून्  
<sup>९</sup>सासह्याम अतिशयेनाभिभवेम ॥ शूरेभिः । ‘ शु श्रु गतौ ’ । ‘ ऋन् ’ ( उ. सू. २. १८२ ) इत्यनु-  
वृत्तौ ‘ शुसिचिमीनां दीर्वश्च ’ ( उ. सू. २. १८३ ) इति ऋन् । कित्वाद्गुणाभावः । निस्वा-  
दाद्युदात्तत्वम् । ‘ बहुलं छन्दसि ’ ( पा. सू. ७. १. १० ) इति ऐसो निपिद्धत्वात् ‘ बहुवचने झल्येत् ’  
( पा. सू. ७. ३. १०३ ) इति एत्वम् । सहयोगे तृतीयाबलान् ( पा. सू. २. ३. १९ )  
वयमित्यस्मत्पदसमभिव्याहाराच्च वयं संयुज्येमहीति गम्यम् । विनापि सहशब्देन ‘ वृद्धो यूना ’ ( पा. सू.  
१. २. ६५ ) इति निपातनादिति लुक्तम् । अस्तृभिः शस्त्रास्त्रप्रक्षेपणशीलैः तद्वर्माभिः तन्मायुकारिभिर्वा ।  
‘ असु क्षेपणे ’ । ‘ तृन् ’ ( पा. सू. ३. २. १३५ ) इति ताच्छील्यादिषु तृन् । निस्वादाद्युदात्तः ।  
‘ रधादिभ्यश्च ’ ( पा. सू. ७. २. ४५ ) इति विकल्पविधानान् अयं पक्षे इडभावः । त्वया । ‘ युष्य-  
सिभ्यां मदिक् ’ ( उ. सू. १. १३६ ) । कित्वाद्गुणाभावः । युष्मदः प्रत्ययस्वरेण अकार उदात्तः ।  
तृतीयैकवचनं टा ( पा. सू. ४. १. २ ) । ‘ त्वमावैकवचने ’ ( पा. सू. ७. २. ९७ ) इति मपर्यन्तस्य  
त्वादेशः । ‘ अतो गुणे ’ ( पा. सू. ६. १. ९७ ) इति पररूपत्वम् । ‘ एकादेश उदात्तेनोदात्तः ’ इत्युदात्तः ।  
युजा । ‘ अञ्चुयुजिकृञ्चां च ’ ( पा. सू. ३. २. ५९ ) इति क्तिन् । ‘ सावेकाचः ’ इति विभक्तेरुदात्तत्वम् ।  
सासह्याम भृशं पुनः पुनः सहेमहि । ‘ पह मर्षणे ’ । ‘ धात्वादेः पः सः ’ । ‘ धातोरैकाचो हलादेः

१. ट-निपातितः । २. त-‘ महिङ् ’ नास्ति । ३. त-जयेम । जि जये । ४. ट-तादृश-  
भटसहिताः । ५. च-छ-ठ-ण-थ-फ-श शुषिचिमीनाम् । ६. ट-‘ त्यस्मदा समभिः ’ । ७. च-त-फ-  
‘ इडभावः ’ इत्यस्यानन्तरं ‘ वस्तुतस्तु रु(र)धादावभावात् तृन्तृचौ शसिश्चदादिभ्य इत्यनेन अनिट् तृन् ।’



क्रियासमभिहारे यङ्' ( पा. सू. ३. १. २२ ) । ' यङोऽचि च ' ( पा. सू. २. ४. ७४ ) इति लृक् । ' सन्यङोः ' ( पा. सू. ६. १. ९ ) इति द्विर्भावः । हलादिशेषः ( पा. सू. ७. ४. ६० ) । ' दीर्घोऽ-  
कितः ' ( पा. सू. ७. ४. ८३ ) इति दीर्घः । प्रार्थनायां लिङ् । चर्करीतं परस्मैपदम् अदादिवच्च द्रष्टव्य-  
मिति परस्मैपदोत्तमपुरुषबहुवचनं मस् । कर्तरि शप् । अदादिवद्भावात् लृक् । ' नित्यं ङितः ' ( पा. सू. ३. ४. ९९ ) इति अन्त्यसकारलोपः । ' यासुट् परस्मैपदेपूदात्तो ङिच्च ' ( पा. सू. ३. ४. १०३ ) इति  
यासुट् । ' लिङः सलोपोऽनन्त्यस्य ' ( पा. सू. ७. २. ७९ ) इति सकारलोपः । सति शिष्टत्वात् यासुट् एव  
उदात्तत्वं शिष्यते । पादादित्वात् न निघातः । पृतन्यतः । योर्लुं पृतनामात्मन इच्छतः । ' सुप आत्मनः  
क्यच् ' इति क्यच् । ' सनाद्यन्ता धातवः ' ( पा. सू. ३. १. ३२ ) इति धातुसंज्ञायां ' सुपो धातुप्रातिपदि-  
कयोः ' ( पा. सू. २. ४. ७१ ) इति सुपो लृक् । ' क्यचि च ' ( पा. सू. ७. ४. ३३ ) इत्यनुवृत्तौ ' कथ्य-  
ध्वरपृतनस्यचि लोपः ' ( पा. सू. ७. ४. ३९ ) इति आकारलोपः । पृतन्यधातुः चित्त्वादान्तोदात्तः ।  
उपरि लटः शत्रादेशः । कर्तरि शप् । पिच्चादनुदात्तत्वम् । शतुश्च लसावधातुकस्वरेण उदात्तेन सह  
' एकादेश उदात्तेनोदात्तः ' इति पृतन्यच्छब्दोऽन्तोदात्तः । शसः सुप्स्वरेणानुदात्तस्य ' अन्तोदात्तात् ' ( पा. सू. ६. १. १६९ ) इत्यनुवृत्तौ ' शतुरनुसो नद्यजादी ' ( पा. सू. ६. १. १७३ ) इत्युदात्तत्वम् ॥

महान् इन्द्रः परश्च नु महित्वमस्तु वज्रिणे । द्यौर्न प्रथिना शवः ॥ ५ ॥

महान् । इन्द्रः । परः । च । नु । महित्वम् । अस्तु । वज्रिणे । द्यौः । न । प्रथिना । शवः ॥ ५ ॥

अयम् <sup>१</sup>इन्द्रः <sup>२</sup>महान् शरीरेण प्रौढः <sup>३</sup>परश्च गुणैरुत्कृष्टोऽपि । <sup>४</sup>नु किंच <sup>५</sup>वज्रिणे वज्रयुक्ताये-  
न्द्राय <sup>६</sup>महित्वं पूर्वोक्तं द्विविधमाधिक्यं सर्वदा <sup>७</sup>अस्तु । स्वभावसिद्धस्यापि भक्त्या प्रार्थनमेतत् ।  
किंच । <sup>८</sup>द्यौर्न द्युलोक इय <sup>९</sup>शवः बलमिन्द्रस्य सेनारूपं <sup>१०</sup>प्रथिना प्रथिम्ना पृथुत्वेन युज्यतामिति  
शेषः । यथा द्युलोकः प्रभूत एवमस्य सेना प्रभूता । नुशब्दो यद्यपि क्षिप्रनामसु ' नु मधु ' ( नि. २.  
१५. १ ) इति पठितस्तथाप्यत्र तस्यान्वयाभावात् निपातत्वेन अनेकार्थत्वसंभवाच्च समुच्चयार्थोऽत्र  
गृहीतः । नशब्दो लोके प्रतिपेधार्थ एव । स्वाध्याये तु प्रतिपेधार्थ उपमार्थश्चेति द्विविधः । येन पदेनान्वी-  
यते तस्मात् पूर्व प्रयुज्यमानः प्रतिपेधार्थ उपरिष्ठात् प्रयुज्यमान उपमार्थः । तथा च यास्क उदाहरति—  
' उभयमन्वध्यायं नेन्द्रं देवममसतेति प्रतिपेधार्थीयः पुरस्तादुपाचारस्तस्य यत्प्रतिपेधति । दुर्मदासो न  
सुरायामित्युपमार्थीय उपरिष्ठादुपाचारस्तस्य येनोपमिमीते ' ( निरु. १. ४ ) इति । अत्रोपमेयवाचिनो  
द्युशब्दस्यापि प्रयुक्तत्वात् उपमार्थः स्वीकृतः । अष्टाविंशतिसंख्याकेषु बलनामसु ' ओजः पाजः शवः '  
( नि. २. ९. ३ ) इति पठितम् ॥ महान् इति नकारस्य संहितायां ' दीर्घादिति समानपादे ' ( पा.  
सू. ८. ३. ९ ) इति रुत्वम् । ' आतोऽटि नित्यम् ' ( पा. सू. ८. ३. ३ ) इति पूर्वस्य आकारस्य  
अनुनासिकः । ' भोभगोअचोअपूर्वस्य योऽशि ' ( पा. सू. ८. ३. १७ ) इति यकारः । तस्य लोपः ( पा.  
सू. ८. ३. १९ ) । तस्यासिद्धत्वात् ( पा. सू. ८. २. १ ) स्वरसंधिर्न भवति । महेः ' इन् '  
( उ. सू. ४. ५५७ ) इति औणादिक इन् । महेर्भावो महित्वम् । त्व इति प्रत्ययस्वरेणोदात्तः । स  
एव शिष्यते । वज्रिणे । इकारः प्रत्ययस्वरेणोदात्तः । द्यौः । द्योशब्दः प्रातिपदिकस्वरेणान्तोदात्तः । ' गोतो  
णित् ' ( पा. सू. ७. १. ९० ) इति विभक्तेर्णित्वात् ' अचो ङिति ' ( पा. सू. ७. २. ११५ )

१. च-फ-संयुज्यतामिति; छ-सुयुज्यतामिति । २. च-त-फ-श-उपमानार्थः । ३. ट-अतः अत्रोप ।  
४. च-फ-उपमानार्थः ।

इति वृद्धिः आन्तरतम्यात् उदात्तैव भवति । प्रथिना प्रथिन्ता । पृथोर्भाव इत्यर्थे 'पृथ्वादिभ्य इम-  
निज्वा' ( पा. सू. ५. १. १२२ ) इति इमनिच् । ' र ऋतौ हलादेर्लवोः ' ( पा. सू. ६. ४. १६१ )  
इति ऋकारस्य रभावः । ' तुरिष्ठेमेयः सु ' ( पा. सू. ६. ४. १५४ ) इत्यनुवृत्तौ ' टेः ' ( पा. सू.  
६. ४. १५५ ) इति टिलोपः । प्रथिमन्शब्दः चित्वादान्तोदात्तः । तृतीयैकवचने भव्यात् ' अल्लोपोऽनः ' ( पा. सू. ६. ४. १३४ ) इति अकारलोपः । छान्दसो सकारलोपः । ' अनुदात्तस्य च यत्रोदात्तलोपः ' ( पा. सू. ६. १. १६१ ) इति विभक्तेरुदात्तत्वम् । शवः । ' नट्विपयस्यानिसन्तस्य ' ( फि. सू. २६ )  
इत्याद्युदात्तत्वम् ॥ १५ ॥

समोहे वा य आशत नरस्तोकस्य सनिता । विप्रासो वा धियायवः ॥ ६ ॥

सम्ओहे । वा । ये । आशत । नरः । तोकस्य । सनिता । विप्रासः । वा । धियायवः ॥ ६ ॥

यः नरः पुरुषाः समोहे संग्रामे तोकस्य अपत्यस्य सनिता वा लाभे वा आशत व्याप्तवन्तः ।  
इन्द्रं स्तुत्येति शेषः । वा अथवा विप्रासः मेधाविनः धियायवः प्रजाकामाः सन्तः आशत ते सर्वे  
लभन्ते इत्यध्याहारः । ' रणः ' इत्यादिषु षट्चत्वारिंशत्संग्रामनामसु ' समोहे समिथे ' ( नि. २. १७.  
२५ ) इति पठितम् । पञ्चदशस्वपत्यनामसु ' तुक् तोकम् ' ( नि. २. २. २ ) इति पठितम् । समोहे ।  
प्रातिपदिकान्तोदात्तत्वम् । वा । ' चादयोऽनुदात्ताः ' ( फि. सू. ८४ ) इत्यनुदात्तः । आशत । ' अश्रु-  
व्याप्तौ ' । छान्दसः च्लेलोपः । आडागम उदात्तः ( पा. सू. ६. ४. ७२ ) । सति श्रिष्ट्वेन स एव शि-  
ष्यते । नरः । प्रातिपदिकस्वरः । सनिता । स्त्रियां क्तिन् । ' तितुत्रेष्वग्रहादीनाम् ' ( पा. सू. ७. २. ९. १ ) ।  
निगृहीतिः निपठितिः इतिवत् इडागमः । विप्रासः । ' ऋज्रेन्द्र ' ( उ. सू. २. १८६ ) इत्यादिना विप्र-  
शब्दो रन्प्रत्ययान्तो निपातितः । धियायवः । ' धि धारणे ' । धीयते धार्यतेऽवबुध्यते श्रुतमर्थज्ञातम्  
अनया इति धिया प्रज्ञा । तामात्मन इच्छन्तीति क्यच् । ' क्याच्छन्दसि ' ( पा. सू. ३. २. १७० )  
इति उपत्ययः । अतो लोपः । प्रत्ययस्वरेणान्तोदात्तः ॥

यः कुक्षिः सोमपातमः समुद्रैव पिन्वते । उर्वीरापो न काकुदः ॥ ७ ॥

यः । कुक्षिः । सोमपातमः । समुद्रःऽव । पिन्वते । उर्वीः । आपः । न । काकुदः ॥ ७ ॥

यः कुक्षिः अस्थेन्द्रस्योदरप्रदेशः सोमपातमः अतिशयेन सोमस्य पाता स कुक्षिः समुद्र-  
इव पिन्वते वर्धते । सेचनार्थो धातुः औचित्येन वृद्धिं लक्षयति । काकुदः मुग्संबन्धिन्ध्यः उर्वीः  
वह्नयः आपो न जलानीव । जिह्वासंबन्धमास्योदकं यथा कदाचिदपि न श्रुयति तथेन्द्रस्य कुक्षिः  
सोमपूरितो न श्रुयतीत्यर्थः । यद्यपि ' श्लोकः ' इत्यादिषु सप्तपञ्चाशत्सु वाङ्मनामसु ' काकुन् जिह्वा ' ( नि. १. ११. २८ ) इति पठितं तथाप्युदकसंबन्धसिद्धयर्थमत्र काकुच्छब्देन मुग्सुपलक्ष्यते ।  
संबन्धवाचिनस्तद्धितस्यात्र छान्दसो लोपो द्रष्टव्यः ॥ सोमपातमः । सोमं पिबतीति सोमपाः । आकारो  
धातुस्वरेणोदात्तः । ऋतुत्तरपदप्रकृतिस्वरेण स एव शिष्यते । तमपः पित्वादानुदात्तत्वम् ।  
समुद्रशब्दः प्रातिपदिकत्वादान्तोदात्तः । ' इवेन विभक्त्यलोपः पूर्वपदप्रकृतिस्वरसं च '

इति प्रकृतिस्वरः । पिन्वते । 'पिवि सेचने' । 'इदितो नुम् धातोः' ( पा. सू. ७. १. ५८ ) इति नुमागमः । शपः पिन्वेनानुदात्तत्वम् । तिङश्च लसर्वधातुकस्वरेण धातुस्वर एव शिष्यते । उर्वीः । उरुशब्दोऽन्तोदात्तः । 'वोतो गुणवचनात्' ( पा. सू. ४. १. ४४ ) इति ङीप् । यणादेशः । 'उदात्तयणो हल्पूर्वात्' ( पा. सू. ६. १. १७४ ) इति ईकार उदात्तः । जसा सह 'एकादेश उदात्तेनोदात्तः' इति एकादेश उदात्तः । आपः । प्रातिपदिकस्वरः । काकुदः । प्रातिपदिकस्वरेणान्तोदात्तः ॥

अभिप्लवपडहगतेषु उक्त्येषु तृतीयसवने ब्राह्मणाच्छंसिनः 'एवा ह्यस्य सूनृता' इति अनुरूप-  
स्तुचः । 'एह्य पु ब्रवाणि ते' इति खण्डे 'अथ ब्राह्मणाच्छंसिनः' इत्युपक्रम्य 'एवा ह्यसि वीरयुरेवा  
ह्यस्य सूनृता' ( आश्व. श्रौ. ७. ८ ) इति सूत्रितम् ॥

एवा ह्यस्य सूनृता विरप्शी गोमती मही । पक्का शाखा न दाशुषे ॥ ८ ॥

एव । हि । अस्य । सूनृता । विरप्शी । गोमती । मही । पक्का । शाखा । न । दाशुषे ॥ ८ ॥

अस्य इन्द्रस्य सूनृता प्रियसत्यरूपा वाक् दाशुषे हविर्दत्तवते यजमानाय तदर्थम् एवा हि  
एवं खलु अनन्तरपदवक्ष्यमाणगुणोपेता भवतीत्यर्थः । कीदृशी । विरप्शी विविधरपणोपेतवाचयुक्ता  
बहुविधेभ्यश्चरवादिनीत्यर्थः । गोमती बह्वीभिर्गोभिरुपेता गोप्रदेत्यर्थः । अत एव मही महती पूज्या ।  
यथोक्तवाचो दृष्टान्तः । पक्का शाखा न । यथा बहुभिः पक्कैः फलैरुपेता पनसवृक्षादिशाखा प्रीतिहेतु-  
स्तद्वत् । यद्यपि महन्नामसु 'वाधन् विरप्शी' ( नि. ३. ३. २२ ) इति पठितं, तथाप्यत्र मही इत्यनेन  
पुनस्तुक्तिप्रसङ्गात् अवयवार्थो गृहीतः ॥ एव । 'एवमादीनामन्तः' ( फि. सू. ८२ ) इत्यन्तोदात्तः ।  
संहितायां 'निपातस्य च' ( पा. सू. ६. ३. १३६ ) इति दीर्घः । हि । निपात आद्युदात्तः । अस्य ।  
प्रकृतस्येन्द्रस्य परामर्शात् 'इदमोऽन्वादेशो' ( पा. सू. २. ४. ३२ ) इत्यादिना अन्वादेशोऽनुदात्त  
इति सर्वानुदात्तः । सूनृता । 'ऊन परिहाणे' । सुतराम् ऊनयति अप्रियमिति सून् । सा चासौ कृता सत्या  
चेति सूनृता प्रियसत्या वाक् । 'परादिभ्यश्चन्दसि बहुलम्' ( पा. सू. ६. २. १९९ ) इति ऋकार उदात्तः ।  
विरप्शी । विक्त्रिं रपणं विरप् । 'रप लप व्यक्तायां वाचि' । संपदादिवात् भावे क्तिप् । तदेषा-  
मस्तीति विरप्शानि वाक्यानि । तानि यस्यां वाचि सन्ति सा वाक् विरप्शिनी । 'अत इनिठनौ' ( पा. सू.  
५. २. ११५ ) इति इनिः । 'यस्येति च' ( पा. सू. ६. ४. १४८ ) इति अकारलोपः । 'ऋन्नेभ्यो  
ङीप्' ( पा. सू. ४. १. ५ ) इति ङीप् । इकारः प्रत्ययस्वरेणोदात्तः । नकारलोपश्चान्दसः । सवर्ण-  
दीर्घः 'एकादेश उदात्तेनोदात्तः' इत्युदात्तः । गावोऽस्यां सन्तीति गोमती । मतुब्डीपौ पिप्वादनुदात्तौ ।  
प्रातिपदिकस्वर एव शिष्यते । मही महती । 'उगितश्च' ( पा. सू. ४. १. ६ ) इति ङीप् । तस्य  
पिप्वादनुदात्तत्वे प्राप्ते 'शतुरनुमो नद्यजादी' इत्यत्र 'बृहन्महतीरुपसंख्यानम्' ( पा. सू. ६. १.  
१७३. १ ) इत्युदात्तत्वम् । अच्छब्दलोपश्चान्दसः । पक्का । 'डुपचप् पाके' । 'निष्ठा' ( पा. सू.  
३. २. १०२ ) इति क्तप्रत्ययः । 'पचो वः' ( पा. सू. ८. २. ५२ ) इति वत्वम् । 'चोः कुः'  
( पा. सू. ८. २. ३० ) इति कुत्वम् । प्रत्ययस्वरेणान्तोदात्तः । टापा सह सवर्णदीर्घः 'एकादेश  
उदात्तेनोदात्तः' इत्युदात्तः । शाखा । 'शाखृ श्लाखृ व्याप्तौ' । पचाद्यच् । चित्त्वादान्तोदात्ते प्राप्ते वृषादेः  
आकृतिगणत्वात् वृषादिवादाद्युदात्तत्वम् । दाशुषे । 'दाशृ दाने' । 'दाश्वान्साह्वान्मीदूवांश्च'  
( पा. सू. ६. १. १२ ) इति निपातनात् क्सौ इडभावो द्विवचनाभावश्च । चतुर्थ्येकवचने 'यचि

१. च-छ-त-फ-श- 'प्रकृतिस्वरः' नास्ति । २. ग-घ-च-छ-ण-त-फ-य-श- 'सह' नास्ति ।

भम्' ( पा. सू. १. ४. १८ ) इति भसंज्ञायां ' वसोः संप्रसारणम्' ( पा. सू. ६. ४. १३१ ) इति संप्रसारणं वकारस्य उकारः । परपूर्वत्वम् । ' शासिवसिचसीनां च' ( पा. सू. ८. ३. ६० ) इति षत्वम् । प्रत्ययस्वरेण उकार उदात्तः ॥

**एवा हि ते विभूतय ऊतय इन्द्र मावते । सद्यश्चित्सन्ति दाशुपे ॥ ९ ॥**

एव । हि । ते । विऽभूतयः । ऊतयः । इन्द्र । माऽवते । सद्यः । चित् । सन्ति । दाशुपे ॥ ९ ॥

हे <sup>१</sup>इन्द्र <sup>२</sup>ते तव <sup>३</sup>विभूतयः ऐश्वर्यविशेषाः <sup>४</sup>एवा <sup>५</sup>हि एवंविधाः खलु । किंविधा इति तदुच्यते । <sup>६</sup>मावते मत्सदृशाय <sup>७</sup>दाशुपे हविर्दत्तवते यजमानाय <sup>८</sup>ऊतयः त्वदीयरक्षारूपाः <sup>९</sup>सद्यश्चित् सन्ति । यदा कर्म अनुष्ठितं तदैव भवन्ति ॥ मावते मत्सदृशाय । ' वतुप्प्रकरणे युष्मदस्मद्भ्यां ङन्तसि सादृश्य उपसंख्यानम्' ( पा. सू. ५. २. ३९. १ ) इति अस्मच्छब्दात् वतुप् । मपर्यन्तस्य ' प्रत्ययोत्तरपदयोश्च' ( पा. सू. ७. २. ९८ ) इति मादेशः । अद्शब्देन सह ' अतो गुणे' ( पा. सू. ६. १. ९७ ) इति पररूपत्वम् । ' दृग्शवतुषु' ( पा. सू. ६. ३. ८९ ) इत्यनुवृत्तौ ' आ सर्वनाम्नः' ( पा. सू. ६. ३. ९१ ) इति द्कारस्य आकारः । सवर्णदीर्घत्वम् । वतुपः पिप्वात् प्रातिपदिकस्वर एव शिष्यते । सद्यः । समाने द्यवि इत्यर्थे ' सद्यः परस्परार्यैषमः' ( पा. सू. ५. ३. २२ ) इत्यादिना निपातितम् । प्रत्यय-स्वरेणान्तोदात्तत्वम् । चित् । ' चादयोऽनुदात्ताः' ( फि. सू. ८४ ) इत्यनुदात्तः । सन्ति । ' अस भुवि' । लटः स्थाने झि । ' झोऽन्तः' ( पा. सू. ७. १. ३ ) । ' अदिप्रभृतिभ्यः शपः' ( पा. सू. २. ४. ७२ ) इति शपो लृक् । तिङ्ः प्रत्ययाद्युदात्तत्वम् । ' प्रत्ययलोपे प्रत्ययलक्षणम्' ( पा. सू. १. १. ६२ ) इति शबकारमाश्रित्य लसार्वधातुकाऽनुदात्तत्वं न भवति । ' वर्णाश्रयविधौ प्रत्ययलक्षणं नास्ति' ( परिभा. २१ ) इति निषेधात् । दाशुपे । गतमन्त्रे गतम् ॥

**एवा ह्यस्य काम्या स्तोम उक्थं च शंस्या । इन्द्राय सोमपीतये ॥ १० ॥**

एव । हि । अस्य । काम्या । स्तोमः । उक्थम् । च । शंस्या । इन्द्राय । सोमऽपीतये ॥ १० ॥

<sup>१</sup>अस्य इन्द्रस्य <sup>२</sup>स्तोमः सामसाध्यं स्तोत्रम् <sup>३</sup>उक्थं <sup>४</sup>च ऋक्साध्यं शस्त्रमपि <sup>५</sup>एवा <sup>६</sup>हि एते उभे एवंविधे खलु । किंविधे इति तदुच्यते । <sup>७</sup>काम्या कामजितव्ये <sup>८</sup>शंस्या ऋत्विग्भिः शंसनार्थे । किमर्थं शंसनमिति तदुच्यते । <sup>९</sup>इन्द्राय <sup>१०</sup>सोमपीतये इन्द्रस्य सोमपानार्थम् ॥ एवा ह्यस्य । व्यवहितमन्त्रे गतम् । काम्या । कमेणिङन्तात् ' अचो यत्' ( पा. सू. ३. १. ९७ ) । ' णेरनिटि' ( पा. सू. ६. ४. ५१ ) इति णिलोपः । ' तिस्त्वरितम्' ( पा. सू. ६. १. १८५ ) इति स्वरिते प्राप्ते ' यतोऽनावः' ( पा. सू. ६. १. २१३ ) इत्याद्युदात्तत्वम् । सुपो ङादेशः । स्तोमः । ' अतिस्तुसु' ( उ. सू. १. १३७ ) इत्यादिना मन्प्रत्ययः । उक्थम् । ' वच परिभाषणे' । ' पातृनुदिवचिरिचिसिचिभ्यस्थक्' ( उ. सू. २. १६४ ) इति थक् । क्त्वात् संप्रसारणम् । परपूर्वत्वगुणाभावौ । शंस्या । ' शंसु स्तुतौ' । ण्यन्तात् ' अचो यत्' । ' यतोऽनावः' इत्याद्युदात्तत्वम् । सुपो ङादेशः । सोमस्य पीतिः सोमपीतिः । ऋदुत्तर-पदप्रकृतिस्वरे प्राप्ते व्यत्ययेनाद्युदात्तत्वम् । अथवा सोमस्य पीतिर्यस्येन्द्रस्य इति सोमपीतिरिन्द्रः । ' बहुव्रीहौ प्रकृत्वा पूर्वपदम्' ( पा. सू. ६. २. १ ) इति पूर्वपदप्रकृतिस्वत्वम् ॥ ॥ १६ ॥

‘इन्द्रेहि’ इत्यादिकं दशर्चं सूक्तं ‘सुरूपकृत्नुम्’ इत्यादिषु पष्ठम् । ऋष्यादयस्तस्य पूर्ववत् । विशेषस्तु अतिरात्रे द्वितीयपर्यायेऽच्छावाकशब्दे ‘इन्द्रेहि’ इत्यनुरूपस्तुतः । ‘अतिरात्रे पर्यायाणाम्’ इति खण्डे ‘इदं वसो सुतमन्ध इन्द्रेहि मत्स्यन्धसः’ ( आश्व. श्रौ. ६. ४ ) इति सूत्रितम् ॥

इन्द्रेहि मत्स्यन्धसो विश्वेभिः सोमपर्वभिः । मह्यं अभिष्टिरोजसा ॥ १ ॥

इन्द्र । आ । इहि । मत्सि । अन्धसः । विश्वेभिः । सोमपर्वभिः ।

महान् । अभिष्टिः । ओजसा ॥ १ ॥

हे इन्द्र एहि अस्मिन् कर्मण्यागच्छ । आगत्य च विश्वेभिः सर्वैः सोमपर्वभिः सोमसरूपैः अन्धसः अन्धोभिः अन्धैः मत्सि माद्य हृष्टो भव । तत ऊर्ध्वम् ओजसा बलेन महान् भूत्वा अभिष्टिः शत्रूणामभिभविता भव इति शेषः । अष्टाविंशतिसंख्याकेषु बलनामसु ‘ओजः पाजः’ ( नि. २. ९. १ ) इति पठितम् ॥ आ इहि । ‘आद्गुणः’ ( पा. सू. ६. १. ८७ ) इन्द्र एहि । यो ह्युभयोः स्थाने लभतेऽसावन्यतरव्यपदेशमिति आङ्माङोः एकादेशस्य आङ्व्यपदेशात् ‘ओमाङोश्च’ ( पा. सू. ६. १. ९५ ) इति पररूपम् । मत्सि माद्य । ‘मदी हर्षलेपनयोः’ । लोटः सिप् । ‘सर्वे विधयश्छन्दसि विकल्प्यन्ते’ ( परिभा. ३५ ) इति सेहिंरादेशः ( पा. सू. ३. ४. ८७ ) न भवति । ‘दिवादिभ्यः श्यन्’ ( पा. सू. ३. १. ६९ ) इति श्यन् । ‘बहुलं छन्दसि’ ( पा. सू. २. ४. ७३ ) इति श्यनो लृक् । ‘न लुमताङ्गस्य’ ( पा. सू. १. १. ६३ ) इति प्रत्ययलक्षणप्रतिषेधात् ‘शामामष्टानां दीर्घः श्यनि’ ( पा. सू. ७. ३. ७४ ) इति उपधादीर्घो न भवति । सिपः पिप्वात् धातुस्वर एव । अन्धसः । ‘अदेर्नुम् धश्च’ ( उ. सू. ४. ६४५ ) इति असुन् । व्यत्ययेन तृतीयाबहुवचनं कर्तव्यम् । निष्वादाद्युदात्तः । विश्वेभिः । ‘अशिषुपि’ ( उ. सू. १. १४९ ) इत्यादिना कन् । निष्वादाद्युदात्तत्वम् । ऐसादेशः ‘बहुलं छन्दसि’ ( पा. सू. ७. १. १० ) इति न भवति । सोमपर्वभिः । लतारूपं सोमं पृणन्ति पूरयन्तीति सोमपर्वणः सोमरसाः । ‘पृ पालनपूरणयोः’ । ‘अन्धेभ्योऽपि टश्यन्ते’ ( पा. सू. ३. २. ७५ ) इति वनिप् । गुणो रपरत्वम् । वनिपः पिप्वात् धातुस्वर एव । उपपदसमासे कृदुत्तरपदप्रकृतिस्वरैरेण पुनः स एव भवति । अभिष्टिः अभिगन्ता । ‘इष गतौ’ । ‘मन्त्रे वृप’ ( पा. सू. ३. ३. ९६ ) इत्यादिना क्तिन् उदात्तः । स हि भावपरोऽपि भवितारं लक्षयति । किष्वात् लघूपधगुणाभावः । ‘तितुत्रतथसिसुसरकसेषु च’ ( पा. सू. ७. २. ९ ) इति इडांगमो न भवति । अभिशब्दस्य इकारे ‘एमनादिषु पररूपं वक्तव्यम्’ ( पा. सू. ६. १. ९४. ६ ) इति पररूपत्वम् । प्रादिसमासे कृदुत्तरपदप्रकृतिस्वरत्वम् । ओजसा । ‘उब्जेर्बलोपश्च’ ( उ. सू. ४. ६३१ ) इति असुन् । निष्वादाद्युदात्तः ॥

एमेनं सृजता सुते मन्दिमिन्द्राय मन्दिने । चक्रि विश्वानि चक्रये ॥ २ ॥

आ । ईम् । एनम् । सृजत । सुते । मन्दिम् । इन्द्राय । मन्दिने । चक्रिम् । विश्वानि । चक्रये ॥ २ ॥

ईम् इत्यनर्थकः पादपूरणाय प्रयुक्तः । हे अध्वर्यवः सुते अभिषुते चमसस्थे सोमे एनं सोमम् इन्द्राय इन्द्रार्थम् आ सृजत पुनरभ्युन्नयत । शुक्रामन्थिचमसगणे पुनरभ्युन्नयनम् आपस्तम्बेनोक्तं—

‘ होत्रकाणां चमसाध्वर्यवः सकृत्सकृद्वा शुक्रस्याभ्युक्षीयोपावर्तध्वमिति ’ ( आप. श्रौ. १२. २३.४ ) इति । कीदृशम् एनम् । ‘मन्दिं हर्षहेतुं चक्रिं साधुकरणशीलम् । कीदृशाय इन्द्राय । ‘मन्दिने हर्षयुक्ताय विश्वानि सर्वाणि कर्माणि चक्रये कृतवते । सर्वकर्मनिष्पादनशीलायेत्यर्थः । ईम् इत्यस्य पादपूरणार्थत्वं यास्क आह—‘ अथ ये प्रवृत्तेऽर्थेऽमिताक्षरेषु ग्रन्थेषु वाक्यपूरणा आगच्छन्ति पदपूरणास्ते मिताक्षरेष्वनर्थकाः कर्मीमिद्विति ’ ( निरु. १. ९ ) इति । अस्यायमर्थः । अन्यैरेव पदैर्विवक्षितेऽर्थे समाप्ते स्मति ये शब्दा ईमित्यादयः प्रयुक्तास्ते शब्दा अमिताक्षरेषु छन्दोराहित्येन परिमिताक्षररहितेषु ब्राह्मणादिवाक्येषु वाक्यपूरणार्था द्रष्टव्याः । मिताक्षरेषु छन्दोयुक्तेषु ग्रन्थेषु पादपूरणार्थाः । ते च कर्मीमित्यादय इति । ईमित्यस्य शब्दस्यानर्थक्याय एतामृचमुदाजहार—‘ एमेनं सृजता सुते । आसृजतैनं सुते ’ ( निरु. १. १० ) इति ॥ एनम् । इदमो द्वितीयायां ‘ द्वितीयाटोःस्वेनः ’ ( पा. सू. २. ४. ३४ ) इति एनादेशः ‘ अनुदात्तः ’ ( पा. सू. २. ४. ३२ ) इत्यनुवृत्तेः सर्वानुदात्तः । सृजत । संहितायाम् ‘ अन्येषामपि दृश्यते ’ ( पा. सू. ६. ३. १३७ ) इति दीर्घः । मन्दिं प्रमोदहेतुम् । ‘ मदि स्तुतिमोदमदस्वप्नकान्तिगतिपु ’ । ‘ इदितो नुम् धातोः ’ ( पा. सू. ७. १. ५८ ) इति नुम् । मन्दमानं प्रयुङ्क्ते इत्यर्थे ‘ हेतुमति च ’ ( पा. सू. ३. १. २६ ) इति णिच् । ण्यन्तस्य अजन्तत्वात् ‘ अच इः ’ ( उ. सू. ४. ५७८ ) इति इकारप्रत्ययः । ‘ णेरनिटि ’ ( पा. सू. ६. ४. ५१ ) इति णिलोपः । प्रत्ययस्वरेणान्तोदात्तत्वम् । मन्दिने । मन्देः पूर्ववत् । चतुर्थ्येकवचनेऽनुपुंसकस्यापि व्यत्ययेन नुमागमः ( पा. सू. ७. १. ७३ ) । चक्रिम् । ‘ डुकृञ् करणे ’ । ‘ आहगमहनजनः किकिनौ लिट् च ’ ( पा. सू. ३. २. १७१ ) इति तच्छीलतद्धर्मतत्साधुकारिषु कर्तृषु किन्प्रत्ययः । तस्य किञ्चात् गुणाभावः । यणादेशः । लिङ्ङावात् द्विर्वचनम् । ‘ द्विर्वचनेऽचि ’ ( पा. सू. १. १. ५९ ) इति यणादेशस्य स्थानिचङ्गावात् कृशब्दो द्विरुच्यते । अभ्यासस्य उरस्व-रपरस्व-चुत्व-हलादिशेषाः । किनो निस्वादाद्युदात्तः । विश्वानि । विशेः कृन् । निस्वादाद्युदात्तः । अस्य चक्रये इति कृदन्तेन योगेऽपि ‘ कर्तृकर्मणोः कृति ’ ( पा. सू. २. ३. ६५ ) इति षष्ठी न भवति । ‘ किकिनौ लिट् च ’ इति किनो लिङ्ङावेन ‘ न लोकाव्ययनिष्ठास्त्रलर्थतुनाम् ’ ( पा. सू. २. ३. ६९ ) इति निषेधात् ॥

मत्स्वा सुशिप्र मन्दिभिः स्तोमैभिर्विश्वचर्षणे । सचैषु सर्वनेष्व ॥ ३ ॥

मत्स्व । सुशिप्र । मन्दिभिः । स्तोमैभिः । विश्वचर्षणे । सचा । एषु । सर्वनेषु । आ ॥ ३ ॥

हे ‘सुशिप्र हे शोभनहनो शोभननासिक वा । ‘ शिप्रे हनू नासिके वा ’ ( निरु. ६. १७ ) इति यास्केनोक्तत्वात् । तादृश हे इन्द्र मन्दिभिः हर्षहेतुभिः स्तोमैभिः स्तोत्रैः मत्स्व हृष्टो भव । हे विश्वचर्षणे सर्वमनुष्ययुक्त सर्वैर्यजमानैः पूज्य इत्यर्थः । तादृशेन्द्र त्वम् एषु यागगतेषु त्रिषु ‘सर्वनेषु ‘सचा देवैरन्यैः सह ‘आ गच्छेति शेषः ॥ ‘मदि स्तुतिः’ इत्यस्य लोटि ‘ अनित्यमागमशासनम् ’ ( परिभा. ९३. २ ) इति कृत्वा ‘ इदितो नुम् धातोः ’ ( पा. सू. ७. १. ५८ ) इति नुम् न भवति । अनुदात्तेष्वाम् ‘ तास्यनुदात्तेऽन्विद्दुपदेशात् ’ ( पा. सू. ६. १. १८६ ) इति लसार्वाधातुकानुदात्तत्वम् । धातुस्वर एव । संहितायां ‘ ब्रचोऽतस्तिष्ठः ’ ( पा. सू. ६. ३. १३५ ) इति दीर्घत्वम् । सुशिप्रेत्यामन्त्रितनिघातः । मन्दिभिः । गतमन्त्रे व्याख्यातम् । स्तोमैभिः । मन्त्रप्रत्ययस्य निस्वादाद्युदात्तत्वम् । ‘ बहूलं छन्दसि ’ ( पा. सू. ७. १. १० ) इति भिस ऐसादेशो न भवति । विश्वचर्षणे । निघातः । सचा । उक्तम् । एषु । ‘ ऊडिदम् ’ इत्यादिना विभक्तेरुदात्तत्वम् ॥

असृग्रमिन्द्र ते गिरः प्रति त्वामुदहासत । अजोषा वृषभं पतिम् ॥ ४ ॥

असृग्रम् । इन्द्र । ते । गिरः । प्रति । त्वाम् । उद् । अहासत । अजोषाः । वृषभम् । पतिम् ॥ ४ ॥

हे <sup>१</sup>इन्द्र <sup>२</sup>ते <sup>३</sup>गिरः त्वदीयाः स्तुतीः <sup>४</sup>असृग्रं सृष्टवानस्मि । ताश्च गिरः स्वर्गेऽवस्थितं <sup>५</sup>त्वां <sup>६</sup>प्रति <sup>७</sup>उदहासत उद्वत्य प्राप्नुवन् । तादृशीर्गिरः त्वम् <sup>८</sup>अजोषाः सेवितवानसि । कीदृशं त्वाम् । <sup>९</sup>वृषभं कामानां वर्षितारं <sup>१०</sup>पतिं सोमस्य पातारं यजमानानां पालयितारं वा । ‘पाता वा पालयि ता वा’ ( निरु. ४. २६ ) इति यास्केनोक्तत्वात् ॥ असृग्रम् असृजम् । ‘सृज विसर्गे’ । लङो मिप् । ‘तुदादिभ्यः शः’ ( पा. सू. ३. १. ७७ ) । ‘बहुलं छन्दसि’ ( पा. सू. ७. १. ८ ) इत्यत्र विकरणस्य रुडागमः । जकारस्य गकारः । ‘लुङ्लङ्लुङ्श्चुदात्तः’ ( पा. सू. ६. ४. ७१ ) इति अडागम उदात्तः । सति शिष्टत्वात् स एव शिष्यते । गिरः । प्रातिपदिकस्वरः । अहासत । ‘ओहाङ् गतौ’ । लुङ् । अस्य अदादेशः ( पा. सू. ७. १. ५ ) । ‘च्लेः सिच्’ ( पा. सू. ३. १. ४४ ) । अडागमो निघातश्च । अजोषाः । ‘जुपी प्रीतिसेवनयोः’ । लङ्स्थास् । तुदादिभ्यः शः । तस्य ‘छन्दस्युभयथा’ ( पा. सू. ३. ४. ११७ ) इत्यार्धधातुकत्वेन ङित्वाभावात् लघूपधगुणः । थासः थकारलोपश्छान्दसः । सवर्णदीर्घः । अडागमः । सति शिष्टत्वात् उदात्तः शिष्यते । वृषभम् । ‘पृषु वृषु मृषु सेचने’ । ‘अभच्’ ( उ. सू. ३. ४०२ ) इत्यनुवृत्तौ ‘ऋषिवृषिभ्यां कित्’ ( उ. सू. ३. ४०३ ) इति अभच्प्रत्ययः । किस्वाद्गुणाभावः । चित्वादन्तोदात्तः । पतिम् । ‘पा रक्षणे’ । ‘पातेर्ङितिः’ ( उ. सू. ४. ४९७ ) । ङित्वात् टिलोपः । प्रत्ययाद्युदात्तत्वम् ॥

सं चोदय चित्रमर्वाग्राध इन्द्र वरेण्यम् । असदित्ते विभु प्रभु ॥ ५ ॥

सम् । चोदय । चित्रम् । अर्वाक् । राधः । इन्द्र । वरेण्यम् । असत् । इत् । ते । विभु । प्रभु ॥ ५ ॥

हे <sup>१</sup>इन्द्र <sup>२</sup>वरेण्यं श्रेष्ठं <sup>३</sup>राधः धनं <sup>४</sup>चित्रं मणिमुक्तादिरूपेण बहुविधम् <sup>५</sup>अर्वाक् अस्मदभिमुखं यथा भवति तथा <sup>६</sup>सं <sup>७</sup>चोदय सम्यक् प्रेरय । भोगाय यावत् पर्याप्तं तावत् विभुशब्देनोच्यते । ततोऽप्यधिकं प्रभुशब्देन । तादृशं धनं <sup>८</sup>ते तवैव <sup>९</sup>असदित् अस्त्येव । तस्मादस्मभ्यं प्रयच्छेत्यर्थः । ‘मघम्’ इत्यादिषु अष्टाविंशतिधननामसु ‘रायः राधः’ ( नि. २. १०. १७ ) इति पठितम् ॥ चोदय । ‘चुद प्रेरणे’ । ण्यन्तात् लोट् । ‘तिङ्ङितिङ्’ इति निघातः । राधः । राध्नुवन्ति अनेनेति राधो धनम् । ‘सर्वधातुभ्योऽसुन्’ ( उ. सू. ४. ६२८ ) । निस्वादाद्युदात्तः । वरेण्यम् । वृज एण्यः । वृपाङित्वादाद्युदात्तः । असत् । ‘अस भुवि’ । लोट् । तिप् । ‘इत्श्च लोपः’ ( पा. सू. ३. ४. ९७ ) इति इकारलोपः । ‘लेटोऽडाटौ’ ( पा. सू. ३. ४. ९४ ) इति अडागमः । ‘अदिप्रभृतिभ्यः शपः’ ( पा. सू. २. ४. ७२ ) इति शपो लृक् । ‘आगमा अनुदात्ताः’ ( पा. म. ३. १. ३. ७. ) इति अटोऽनुदात्तत्वात् धातुस्वर एव । विभु । विभवतीति विभु । ‘भुवः’ ( पा. सू. ३. २. १७९ ) इत्यनुवृत्तौ ‘विप्रसंभ्यो वृसंज्ञायाम्’ ( पा. सू. ३. २. १८० ) इति डुप्रत्ययः । ङित्वात् टिलोपः । प्रत्ययस्वरेण उकार उदात्तः । कृदुत्तरपदप्रकृतिस्वरेण स एव शिष्यते । एवं प्रभु ॥ ॥ १७ ॥



अस्मान्सु तत्र चोदयेन्द्र राये रभस्वतः । तुविद्युम्न यशस्वतः ॥ ६ ॥

अस्मान् । सु । तत्र । चोदय । इन्द्र । राये । रभस्वतः । तुविद्युम्न । यशस्वतः ॥ ६ ॥

हे १ तुविद्युम्न प्रभूतधन १ इन्द्र १ राये धनसिद्धयर्थम् १ अस्मान् अनुष्ठातृन् १ तत्र कर्मणि १ सु १ चोदय सुष्ठु प्रेरय । कीदृशानस्मान् । १ रभस्वतः उद्योगवतः १ यशस्वतः कीर्तिमतः ॥ तत्र । तच्छब्दात् 'सप्तम्यास्त्रल्' (पा. सू. ५. ३. १०) । 'लिति' (पा. सू. ६. १. १९३) इति प्रत्ययात् पूर्वस्थोदात्तत्वम् । इन्द्र । आमन्त्रिताद्युदात्तत्वम् । पादाद्विवाङ् निवातः । राये । 'ऊडिद्म्' इत्यादिना विभक्तेरुदात्तत्वम् । रभस्वतः । 'रभ रभस्ये' । रभस्यं कार्योपक्रमः । 'सर्वधातुभ्योऽसुन्' (उ. सू. ४. ६२८) । निष्वादाद्युदात्तः । मनुष्यः पिप्वादानुदात्तत्वम् । 'स्वादित्वसर्वनामस्थाने' (पा. सू. १. ४. १७) इति न पदत्वं 'तसौ मत्वर्थे' (पा. सू. १. ४. १९) इति भर्भञ्जया बाधितत्वात् ; 'आ कडारादेका संज्ञा' (पा. सू. १. ४. १) इति नियमात् । तुविद्युम्न । तुवि बहु द्युम्न धनं यस्य । पाठिकम् आमन्त्रिताद्युदात्तत्वम् । यशस्वतः । यशोऽस्यास्तीति मनुष्य । 'अस्मायामेधात्वजो विनिः' (पा. सू. ५. २. १२१) इति विनिना न बाध्यते, मनुष्यः सर्वत्र समुच्चयान् । यशस्वशब्दो 'नद्विषय-स्यानिसन्तस्य' इत्याद्युदात्तः । मनुष्यः पिप्वात् स एव शिष्यते ॥

सं गोमदिन्द्र वाजवदस्मे पृथु श्रवो बृहत् । विश्वायुर्धेहिाक्षितम् ॥ ७ ॥

सम् । गोऽमत् । इन्द्र । वाजऽवत् । अस्मे इति । पृथु । श्रवः । बृहत् ।

विश्वऽआयुः । धेहि । अक्षितम् ॥ ७ ॥

हे १ इन्द्र १ श्रवः धनम् १ अस्मे १ सं १ धेहि अस्मभ्यं सम्यक् प्रयच्छ । कीदृशं श्रवः । १ गोमत् बह्वीभिर्गोभिर्लपेतं १ वाजवत् प्रभूतेनाग्नेनोपेतं १ पृथु परिमाणेनाधिकं १ बृहत् गुणैरधिकं १ विश्वायुः कृत्स्नायु-ष्यकारणम् १ अक्षितं विनाशरहितम् ॥ गोमत् । वाजवत् । उभयत्र मनुषोऽनुदात्तत्वात् प्रातिपदिकस्वर एव । वाजशब्दो वृषादिः आद्युदात्तः । अस्मे । अस्मच्छब्दात् चतुर्थीबहुवचनस्य 'सुपां सुलुक्' इत्यादिना शे आदेशः । शिप्वात् सर्वादेशः । प्रातिपदिकस्वरैरेण अन्तोदात्तत्वम् । 'शेषे लोपः' (पा. सू. ७. २. ९०) टिलोप इति पक्षे उदात्तनिवृत्तिस्वरैरेण विभक्तेरुदात्तत्वम् । अन्यलोपपक्षे 'अतो गुणे' इति परलूपे 'एकादेश उदात्तेनोदात्तः' इत्युदात्तत्वम् । पृथु । 'प्रथ प्रख्याने' । 'प्रथिञ्चिभ्रस्वां संप्रसारणं सलोपश्च' (उ. सू. १. २८) इति कुप्रत्ययः । रेफस्य संप्रसारणम् ऋकारः । परपूर्वत्वम् । कोः क्तिवात् न लघूपधगुणः । श्रूयते इति श्रवो धनम् । असुन्प्रत्ययः । निष्वादाद्युदात्तः । बृहत् । प्रातिपदिकस्वरः । विश्वायुः । विश्वमायुर्यस्मिन् धने । विश्वशब्दः कन्प्रत्ययान्तः । तस्य बहुव्रीहौ पूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वे प्राप्ते 'परादिश्छन्दसि बहुलम्' (पा. सू. ६. २. १९९) इति पूर्वपदान्तोदात्तत्वम् । 'एकादेश उदात्तेनोदात्तः' इत्युदात्तः । अक्षितम् । 'क्षि क्षये' इत्यस्मात् अन्तर्णीतण्यर्थात् कर्मणि निष्ठा । तेन प्यदर्थत्वात् 'निष्ठायामप्यदर्थे' (पा. सू. ६. ४. ६०) इति न दीर्घत्वम् । अत एव 'क्षियो दीर्घात्' (पा. सू. ८. २. ४६) इति न निष्ठानत्वम् । नञ्समासेऽन्ययपूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वम् ॥

अस्मे धेहि श्रवो बृहद्द्युम्नं सहस्रसातमम् । इन्द्र ता रथिनीरिषः ॥ ८ ॥

अस्मे इति । धेहि । श्रवः । बृहत् । द्युम्नम् । सहस्रसातमम् । इन्द्र । ताः । रथिनीः । रिषः ॥ ८ ॥

हे इन्द्र बृहत् श्रवः महतीं कीर्तिम् अस्मे धेहि अस्मभ्यं प्रयच्छ । तथा सहस्रसातमम् अतिशयेन सहस्रसंख्यादानोपेतं द्युम्नं धनम् अस्मे धेहि । तथा ताः ब्रीहियवादिरूपेण प्रसिद्धाः रथिनीः बहुरथोपेताः इपः अद्यानि अस्मे धेहि ॥ अस्मे । 'सुपां सुलक्' इत्यादिना शो आदेशः । धेहि । 'ध्वसोरेद्धावभ्यासलोपश्च' ( पा. सू. ६. ४. ११९ ) इति एवाभ्यासलोपौ । श्रूयते इति श्रवः । असुनो निष्वादाद्युदात्तत्वम् । सहस्रं सनुते ददातीति सहस्रसाः । 'पणु दाने' । 'जनसनखन-कमगमो विट्' ( पा. सू. ३. २. ६७ ) । 'विड्नोरनुनासिकस्यात्' ( पा. सू. ६. ४. ४१ ) इति आकारादेशः । धातुस्वरेणान्तोदात्तः । पुनः कृदुत्तरपदप्रकृतिस्वरेण स एव शिष्यते । रथा आसां सन्तीति रथिन्य इति प्रत्ययस्याद्युदात्तत्वम् । 'ऋन्नेभ्यो ङीप्' ( पा. सू. ४. १. ५ ) । स च पित्रा-दनुदात्तः । इपः । यौगिकत्वे धातुस्वरः; रूढत्वे प्रातिपदिकस्वरः ॥

वसोरिन्द्रं वसुपतिं गीर्भिर्गुणन्तं ऋग्मियम् । होमं गन्तारमूतये ॥ ९ ॥

वसोः । इन्द्रम् । वसुपतिम् । गीःभिः । गुणन्तः । ऋग्मियम् । होमं । गन्तारम् । मूतये ॥ ९ ॥

वसोः वसुनोऽस्मदीयस्य धनस्य उक्तये रक्षार्थम् इन्द्रं होमं वयमाह्वयामः । किं कुर्वन्तः । गीर्भिः स्तुतिभिः गुणन्तः स्तुवन्तः । कीदृशमिन्द्रम् । वसुपतिं धनपालकं ऋग्मियं ऋचां मातारं गन्तारं यागदेशे गमनशीलम् ॥ वसोः । 'वस निवासे' । 'श्रृस्वृस्निहि' ( उ. सू. १. १० ) इत्यादिना उप्रत्ययः । 'निट्' इत्यनुवृत्तेः निष्वादाद्युदात्तः । वसुपतिम् । समासान्तोदात्तत्वे प्राप्ते 'पत्यावैश्वर्ये' ( पा. सू. ६. २. १८ ) इति पूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वम् । गीर्भिः । 'सावेकाचः' ( पा. सू. ६. १. १६८ ) इति विभक्तेरुदात्तत्वम् । गुणन्तः । 'गृ शब्दे' । लट् शतृ । 'ऋयादिभ्यः श्रा' ( पा. सू. ३. १. ८१ ) । शतृः 'सार्वधातुकमपिट्' ( पा. सू. १. २. ४ ) इति ङित्वात् 'श्राभ्यस्तयोरातः' ( पा. सू. ६. ४. ११२ ) इति आकारलोपः । शतृः अकारस्य प्रत्ययस्वरेणोदात्तत्वम् । ऋग्मियम् । ऋचो मिमीते इति ऋग्मीः, तमृग्मियम् । 'माङ् माने शब्दे च' । 'किप् च' ( पा. सू. ३. २. ७६ ) इति किप् । 'घुमास्था' ( पा. सू. ६. ४. ६६ ) इत्यादिना ईष्वम् । चकारस्य 'चोः कुः' । 'झलां जशोऽन्ते' ( पा. सू. ८. २. ३९ ) इति जश्चङ्गकारः । द्वितीयैकवचने 'अचिश्नुधातु' ( पा. सू. ६. ४. ७७ ) इत्यादिना इयङादेशः । 'एरुनेकाचः' ( पा. सू. ६. ४. ८२ ) इति यणादेशः 'सर्वे विधयश्छन्दसि विकल्प्यन्ते' ( परिभा. ३५ ) इति न भवति । कृदुत्तरपदप्रकृतिस्वरेण इकार उदात्तः । होम आह्वयामः । 'ह्वेन् स्पर्धायां शब्दे च' । लट् । तस्य अस्मदो बहुत्वेऽपि व्यस्ययेन मिप् । इकारस्य व्यस्ययेन अकारः । शपः 'बहुलं छन्दसि' इति लुक् । 'बहुलं छन्दसि' ( पा. सू. ६. १. ३४ ) इति ह्वः संप्रसारणं परपूर्वत्वं गुणः । 'धातोः' ( पा. सू. ६. १. १६२ ) इति ओकार उदात्तः । मिपः पिस्वरेणानुदात्तत्वम् । गन्तारम् । 'गम्ल् सृप्ल् गतौ' । ताच्छील्ये तृन् । निष्वादाद्युदात्तः । मूतये । 'ऊतियूति' ( पा. सू. ३. ३. ९७ ) इत्यादिना किन् उदात्तो निपातितः ॥

सुतेसुते न्यौकसे बृहद्बृहत् एदरिः । इन्द्राय शूपमर्चति ॥ १० ॥

सुतेऽसुते । निऽओकसे । बृहत् । बृहते । आ । इत् । अरिः । इन्द्राय । शूपम् । अर्चति ॥ १० ॥

आकार इच्छब्दश्च पादपूर्णा । यद्वा । व्यासिवचन आकारः । ‘ आडीपदर्थेऽभिख्यासौ ’ ( अमर. ३. २३८ ) इत्यभिधानात् । इच्छब्दोऽपिशब्दार्थः । इयति गच्छति अनुष्ठेयं कर्म प्राप्नोति इति अरिर्यजमानः । एदरिः सर्वोऽपि यजमानः इन्द्राय सुतेसुते इन्द्रार्थमभिपुते तत्तत्सोमे शूपं बलम् अर्चति स्तौति । इन्द्रस्य पराक्रमं प्रशंसतीत्यर्थः । कीदृशं शूपम् । बृहत् प्रौढम् । कीदृशायेन्द्राय । न्यौकसे नियतस्थानाय बृहते प्रौढाय ॥ सुतेसुते । ‘ पुञ् अभिपवे ’ । कप्रत्ययः प्रत्ययस्वरेणोदात्तः । ‘ नित्यवीप्सयोः ’ ( पा. सू. ८. १. ४ ) इति वीप्सायां द्विर्भावः । ‘ तस्य परमाग्रेडितम् ’ ( पा. सू. ८. १. २ ) इति द्वितीयस्य आग्रेडितत्वेन ‘ अनुदात्तं च ’ ( पा. सू. ८. १. ३ ) इत्यनुदात्तत्वम् । न्यौकसे । नियतमोको यस्य तंस्मै । निशब्दो ‘ निपाता आद्युदात्ताः ’ ( फि. सू. ८० ) इत्युदात्तः । तस्य यणादेशे ‘ उदात्तस्वरितयोर्यणः स्वरितोऽनुदात्तस्य ’ ( पा. सू. ८. २. ४ ) इति ओकारः स्वरितः । बृहते । ‘ बृहन्महतीरुपसंख्यानम् ’ ( पा. सू. ६. १. १७३. १ ) इति अजादिविभक्तेरुदात्तत्वम् । अरिः । ‘ ऋ गतौ ’ । ‘ अच इः ’ ( उ. सू. ४. ५७८ ) इति इकारप्रत्ययः । गुणो रपरत्वम् । प्रत्ययस्वरेण इकार उदात्तः । इन्द्राय । ‘ ऋज्रेन्द्र ’ ( उ. सू. २. १८६ ) इत्यादिना रन्प्रत्यय इकार उदात्तः । शूपम् । प्रातिपदिकस्वरः । अर्चति । निघातस्वरः ॥ १८ ॥

‘ गायन्ति ’ इति सूक्तस्य मन्त्रसंख्या छन्दोविशेषश्चैवमनुक्रम्यते—‘ गायन्ति द्वादशानुष्टुभं तु ’ इति । ‘ तुहिहवै ’ ( अनु. १२. ३ ) इत्यादिपरिभाषायां तुशब्दस्य सूक्तद्वये परिभाषितत्वात् अस्य सूक्तस्य वक्ष्यमाणस्य च आनुष्टुभत्वं द्रष्टव्यम् । ऋषिदेवते पूर्ववत् । अभिप्लवपडहस्य उक्थ्येषु तृतीय-सवनेऽच्छावाकस्य ‘ गायन्ति ’ इति स्तोत्रियसृचः । ‘ एह्यु पु ’ इति खण्डे ‘ गायन्ति त्वा गायत्रिण आ त्वा गिरो स्थीरिव ’ ( आश्व. श्रौ. ७. ८ ) इति सूत्रितम् ।

गायन्ति त्वा गायत्रिणोऽर्चन्त्यर्कमर्किणः । ब्रह्माणस्त्वा शतक्रतु उद्वंशमिव येमिरे ॥ १ ॥

गायन्ति । त्वा । गायत्रिणः । अर्चन्ति । अर्कम् । अर्किणः ।

ब्रह्माणः । त्वा । शतक्रतो इति शतऽक्रतो । उत् । वंशमऽइव । येमिरे ॥ १ ॥

हे शतक्रतो बहुकर्मन् बहुप्रज्ञ वा इन्द्र त्वां गायत्रिणः उद्गातारः गायन्ति स्तुवन्ति । अर्किणः अर्चनहेतुमन्त्रयुक्ता होतारः अर्कम् अर्चनीयमिन्द्रम् अर्चन्ति शस्त्रगतैर्मन्त्रैः प्रशंसन्ति । ब्रह्माणः ब्रह्म-प्रभृतय इतरे ब्राह्मणाः त्वाम् उत् येमिरे उन्नतिं प्रापयन्ति । तत्र दृष्टान्तः । वंशमिव । यथा वंशाग्रे नृत्यन्तः शिल्पिनः प्रौढं वंशमुन्नतं कुर्वन्ति । यथा वा सन्मार्गवर्तिनः स्वकीयं कुलमुन्नतं कुर्वन्ति तद्वत् । एतामृचं यास्क एवं व्याचष्ट—‘ गायन्ति त्वा गायत्रिणः प्रार्चन्ति तेऽर्कमर्किणो ब्राह्मणारत्वा शतक्रतु उद्येमिरे वंशमिव । वंशो वनशयो भवति वननाच्छ्रूयत इति वा ’ ( निरु. ५. ५ ) इति ।

१. ठ-कीदृशाय । २. ग-व-छ-ण-य-यस्मै । ३. च-छ-फ-‘ प्रातिपदिकस्वरः ’ इत्यस्या-नन्तरम् ‘ अष्टाविंशतिसंख्याकेषु बलनामसु शुषं सह (हो) यद् इति पठितम् ’ इत्यधिकम् । ४. ठ-त्वा त्वाम् ।

अर्कशब्दं च बहुधा व्याचष्टे—‘ अर्को देवो भवति यदेनमर्चन्त्यर्को मन्त्रो भवति यदेनेनार्चन्त्यर्कमन्त्रं भवत्यर्चति भूतान्यर्को वृक्षो भवति स वृत्तः कटुकिम्बा ’ ( निरु. ५. ४ ) इति ॥ गायन्ति । शसिडौ<sup>१</sup> पित्र्वात् लसार्वधातुकत्वाच्च अनुदात्तौ । धातुसदात्तः । गायत्रिणः । गायत्रं साम येषामुद्रातृणामस्ति ते । ‘ अत इनिठनौ ’ । प्रत्ययस्वरेण इकार उदात्तः । अर्चन्ति । ‘ अर्चं पूजयाम् ’ । औवादिकः । शसिडौ अनुदात्तौ । धातुस्वर एव । पादादित्वात् न निघातः । अर्कम् । अर्चन्त्येभिरिति अर्का मन्त्राः । तैरर्चनीयतया तदात्मक इन्द्रोऽपि लक्षणया अर्कः । ‘ पुंसि संज्ञायां वः प्रायेण ’ ( पा. सू. ३. ३. ११८ ) इति करणे वः । ‘ चजोः कु विण्यतोः ’ ( पा. सू. ७. ३. ५२ ) इति चकारस्य कुत्वं ककारः । प्रत्ययस्वरेणान्तोदात्तः । अर्का मन्त्रा एषां सन्तीत्यर्किणो होतारः । ‘ एकाक्षराकृतो जातेः सप्तम्यां च न तौ स्मृतौ ’ ( पा. म. ५. २. ११५. १ ) इति कृदन्तात् इनिठनौ यद्यपि प्रतिषिद्धौ तथाप्यत्र व्यत्ययात् इनिः । प्रत्ययस्वरेण इकार उदात्तः । ब्रह्माणः । प्रातिपदिकस्वरेणान्तोदात्तः । शतक्रतो । निघातः । संहितायाम् अवादेशे ‘ लोपः शाकल्यस्य ’ ( पा. सू. ८. ३. १९ ) इति वकारलोपः । वंशशब्दः प्रातिपदिकस्वरेणान्तोदात्तः । ‘ इवेन विभवत्यलोपः पूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वं च ’ इति स एव शिष्यते । येमिरे । ‘ यम उपरमे ’ । ‘ तिङ्ङितिङः ’ इति निघातः ॥

यत्सानोः सानुमारुहर्ज्यस्पष्ट कर्त्वम् । तदिन्द्रो अर्थं चेतति यूथेन वृष्णिरेजति ॥ २ ॥

यत् । सानोः । सानुम् । आ । अरुहत् । भूरि । अस्पष्ट । कर्त्वम् ।

तत् । इन्द्रः । अर्थम् । चेतति । यूथेन । वृष्णिः । एजति ॥ २ ॥

यत् यदा यत्सानोः यत्सानुम् यत्मारुहत् यजमानः सोमवल्लीसमिदाद्याहरणाय एकस्मात् पर्वतभागान् अपरं पर्वतभागम् आरुढवान् तथा यत्भूरि ग्रभूतं यत्कर्त्वं कर्म सोमयागरूपम् यत्अस्पष्ट स्पष्टवान् । उपक्रान्तवानित्यर्थः । यत्तत् तदानीम् यद्इन्द्रः यदर्थं यजमानस्य प्रयोजनं यच्चेतति जानाति । ज्ञात्वा च यद्वृष्णिः कामानां वर्षिता सन् यूथेन मरुद्गणेन सह एजति कम्पते । स्वस्थानात् यज्ञभूमिमागन्तुमुद्युङ्क्ते इत्यर्थः ॥ सानोः । ‘ षणु दाने ’ । सनोति ददाति निवसतामवकाशमिति सानुः । ‘ दृसनिजनिचरिचटिरहिभ्यो जुण् ’ ( उ. सू. १. ३ ) । णित्वात् उपधाया वृद्धिः ; णित्वादाद्युदात्तत्वं च । अरुहत् । स्तेल्लेङि तिपि शपि ‘ संज्ञापूर्वको विधिरनित्यः ’ ( परिभा. ९३.१ ) इति लघूपधगुणो न भवति । ‘ लुङ्लङ्लङ्क्ष्वडुदात्तः ’ । सति शिष्टत्वात् स एव शिष्यते । ‘ निपातैर्यद्यदिहन्तं ’ ( पा. सू. ८. १. ३० ) इति निषेधात् निघातो न भवति । भूरि । ‘ अदिशदिभूशुभिभ्यः क्रिन् ’ ( उ. सू. ४. ५०५ ) । णित्वाद्गुणाभावः । णित्वादाद्युदात्तः । अस्पष्ट । ‘ स्पश बाधनस्पर्शनयोः ’ । ‘ स्वरितजितः ’ ( पा. सू. १. ३. ७२ ) इत्यात्मनेपदम् । लङः प्रथमपुरुषैकवचनं त । ‘ बहुलं छन्दसि ’ इति शपो लुक् । ब्रश्चादिषत्वष्टुत्वे ( पा. सू. ८. २. ३६; ८. ४. ४१ ) । ‘ लुङ्लङ्लङ्क्ष्वडुदात्तः ’ इति अडागम उदात्तः । स एव शिष्यते । अनुपङ्गेण यच्छब्दयोगात् निघाताभावः । कर्त्वम् । ‘ डुकृञ् करणे ’ । ‘ अन्वेभ्योऽपि ढ्यन्ते ’ ( पा. सू. ३. २. ७५ ) इति विच् । गुणो रपरत्वम् । विचः सर्वापहारी लोपः । करो भावः कर्त्वम् । अर्थम् । अतैः ‘ उषिकृपिगातिभ्यस्थन् ’ ( उ. सू. २. १६१ ) । णित्वादाद्युदात्तः । यूथेन । ‘ तिथपृष्ठगूथयूथप्रोथाः ’ ( उ. सू. २. १६९ ) इति थक्प्रत्ययान्तो निपातितः । वृष्णिः । ‘ निः ’ इत्यनुवृत्तौ

१. ग-घ-च-छ-ण-त-फ-य-श-शसिपौ । २. ग-घ-च-छ-ण-त-फ-य-श-‘सार्वधातुकत्वाच्च’ नास्ति ।

३. छ-त-पर्वतादपरं पर्वतम् ।

‘सृष्टृभिर्भ्यां कित्’ ( उ. सू. ४. ४८९ ) इति निप्रत्ययान्तः । कित्वाहुणाभावः । प्रत्ययस्वरान्तोदात्तः । एजति । ‘एजृ कम्पने’ । ‘तिङ्ङितिङः’ इति निघातः ॥

युक्ष्वो हि केशिना हरी वृषणा कक्ष्यग्रा । अथा न इन्द्र सोमपा गिरामुपश्रुतिं चर ॥ ३ ॥

युक्ष्व । हि । केशिना । हरी इति । वृषणा । कक्ष्यग्रा ।

अथ । नः । इन्द्र । सोमपाः । गिराम् । उपश्रुतिम् । चर ॥ ३ ॥

हे सोमपाः सोमपानयुक्त इन्द्र हरी त्वदीयावधौ युक्ष्वो हि सर्वथा संयोजय । अथ अनन्तरं नः अस्मदीयानां गिरां स्तुतीनाम् उपश्रुतिं समीपे श्रवणमुद्दिश्य चर तत्प्रदेशं गच्छ । कीदृशौ हरी । केशिना स्कन्धप्रदेशे लम्बमानकेशयुक्तौ वृषणा सेचनसमर्थौ युवानौ । कक्ष्यग्रा । अश्व-स्योदरबन्धनरज्जुः कक्ष्या तस्याः पूरकौ पुष्टाङ्गावित्यर्थः ॥ युक्ष्व । श्रमो लोपश्छान्दसः । सति शिष्टत्वेन प्रत्ययस्वरः शिष्यते । ‘ब्रचोऽतस्तिङः’ ( पा. सू. ६. ३. १३५ ) इति संहितायां दीर्घत्वम् । केशिना । प्रशस्तैः केशा अनयोः सन्तीति मत्वर्थीय इनिः<sup>१</sup> । प्रत्ययस्वरः । ‘सुपां सुलुक्’ ( पा. सू. ७. १. ३९ ) इत्यादिना द्विवचनस्य आकारादेशः । वृषणा । ‘पृषु वृषु मृषु सेचने’ । ‘कनिन्युवृषि-तक्षिराजिधन्विद्युप्रतिदिवः’ ( उ. सू. १. १५४ ) इति कनिन् । ‘घिन्यादिनिन्त्यम्’ इत्याद्युदात्तः । ‘वा पपूर्वस्य निगमे’ ( पा. सू. ६. ४. ९ ) इति उपधायाः पक्षे दीर्घाभावः । पृषवदाकारः । कक्ष्यग्रा । कक्षयोर्भवं कक्ष्यं सूत्रम् । तत् प्रातः पूरयतः पुष्टत्वादिति कक्ष्यग्रौ । ‘ग्रा पूरणे’ । ‘आतोऽनुपसर्गे कः’ ( पा. सू. ३. २. ३ ) इति कप्रत्ययः । कृदुत्तरपदप्रकृतिस्वरान्तोदात्तत्वम् । आकारः पूर्ववत् । अथ । ‘निपातस्य’ ( पा. सू. ६. ३. १३६ ) इति संहितायां दीर्घः । नः । ‘अनुदात्तं सर्वमपादादौ’ ( पा. सू. ८. १. १८ ) इत्यनुवृत्तौ ‘बहुवचनस्य वचनसौ’ ( पा. सू. ८. १. २१ ) इति नसादेशोऽनुदात्तः । इन्द्र सोमपाः । उभौ ‘आमन्त्रितस्य च’ ( पा. सू. ८. १. १९ ) इति सर्वानुदात्तौ । गिराम् । ‘सावेकाचस्तृतीयादिविभक्तिः’ ( पा. सू. ६. १. १६८ ) इति विभक्तिरुदात्ता । उपशब्दो निपातत्वादाद्युदात्तः । श्रुतिशब्देन प्रादिसमासे कृदुत्तरपदप्रकृति-स्वरत्वे प्राप्ते ‘तादौ च निति कृत्यतौ’ ( पा. सू. ६. २. ५० ) इति तुवर्जिततादिपरत्वात् गतेः प्रकृतिस्वरः । चर । निघातः ॥

विशेषविनियोगस्तु यत्र श्रौतो न सूत्रितः । स्मार्तं तत्र विजानीयाद्विधानादिसूत्रितः ॥ ‘एहि स्तोमान्’ इति ऋगेषां सूत्रे विशेषाकारेण न विनियुक्ता । साधारणविनियोगस्तु ब्रह्मयज्ञादौ सर्व-त्रोत्तुसंधेयः ॥

एहि स्तोमाँ अभि स्वराभि गृणीह्यारुव । ब्रह्म च नो वसो सचेन्द्र यज्ञं च वर्धय ॥ ४ ॥

आ । इहि । स्तोमान् । अभि । स्वर । अभि । गृणीहि । आ । रुव ।

ब्रह्म । च । नः । वसो इति । सचा । इन्द्र । यज्ञम् । च । वर्धय ॥ ४ ॥

१. उ-समीपश्रवणमुद्दिश्य । २. उ-स्कन्धप्रदेशलम्बमानः । ३. उ-प्रशंसायां केशशब्दस्थ इनिप्रत्ययः ।

हे वसो निवासकारणभूत इन्द्र इहि अस्मिन् कर्मण्यागच्छ । आगत्य च वस्तोमान् उद्गातृ-  
प्रयुक्तानि स्तोत्राणि अभि स्वर अभिलक्ष्य प्रशंसारूपं शब्दं कुरु । तथा आध्वर्यवमभिलक्ष्य  
गृणीहि शब्दं कुरु । तथा होतृप्रयुक्तानि शस्त्राण्यालक्ष्य हव शब्दं कुरु । परितोषेण सर्वानृत्विजः  
प्रशंसेत्यर्थः । तत् ऊर्ध्वं नः अस्माकं ब्रह्म च अन्नं च यज्ञं च अनुष्ठीयमानं कर्म च स्वचा सह  
वर्धय । साङ्गत्वसंपादनेन यज्ञं वर्धयित्वा तत्फलमन्नं च प्रयुज्जं कुरु । ‘अन्धः’ इत्यादिष्वष्टाविंशत्य-  
न्ननामसु ‘ब्रह्म वर्चः’ ( नि. २. ७. २५ ) इति पठितम् ॥ इहि । ‘इण् गतौ’ । सेहिः । हेरपित्वेन  
ङित्वात् गुणाभावः । निघातः । आङा सह गुणः ‘एकादेश उदात्तेनोदात्तः’ इत्युदात्तः ।  
स्तोमान् । ‘अतिस्तु’ ( उ. सू. १. १३७ ) इत्यादिना मन् । निस्वादाद्युदात्तः । उत्तरपदेन  
संहितायां नकारस्य ‘दीर्घादृति समानपादे’ ( पा. सू. ८. ३. ९ ) इति स्त्वम् । ‘अतोऽति  
नित्यम्’ ( पा. सू. ८. ३. ३ ) इति आकारस्यानुनासिकः । ‘भोभमोअघोअपूर्वस्य योऽशि’  
( पा. सू. ८. ३. १७ ) इति यत्वम् । तस्य ‘लोपः शाकल्यस्य’ ( पा. सू. ८. ३. १९ ) इति  
लोपः । तस्यासिद्धत्वात् स्वरसंघर्षो भवति । अभि । ‘एवमादीनामन्तः’ ( फि. सू. ८२ ) इत्य-  
न्तोदात्तः । स्वर । ‘सृ शब्दोपतापयोः’ । निघातः । अभि । गतम् । गृणीहि । ‘गृ शब्दे’ ।  
‘सेर्हपिच्च’ ( पा. सू. ३. ४. ८७ ) इति हिः । ‘क्र्यादिभ्यः श्वा’ । ‘ई हल्यघोः’ ( पा. सू. ६.  
४. ११३ ) इति ईत्वम् । ‘प्वादीनां ह्रस्वः’ ( पा. सू. ७. ३. ८० ) इति ऋकारस्य ऋकारः ।  
‘ऋवर्णाच्चेति वक्तव्यम्’ ( का. ८. ४. १. १ ) इति णत्वम् । ‘तिङ्ङितिङः’ इति निघातः ।  
हव । ‘ह शब्दे’ । सेर्हपिच्च । शपि प्राप्ते व्यत्ययेन शः । तस्य ङित्वेन गुणाभावात् उवङादेशः ।  
‘अतो हेः’ ( पा. सू. ६. ४. १०५ ) इति हेर्लुक् । ‘तिङ्ङितिङः’ इति निघातः । ब्रह्म । ‘बृहि  
वृहि वृद्धौ’ । ‘मनिन्’ इत्यनुवृत्तौ ‘वृहेरम् नलोपश्च’ ? ( उ. सू. ४. ५८५ ) इति मनिन्;  
तत्संनियोगेन नलोपः अमागमश्च । ‘मिदचोऽन्त्यात्परः’ ( पा. सू. १. १. ४७ ) इति ऋकारो-  
त्परः । यणादेशः । मनिनो निच्वादाद्युदात्तत्वम् । वसो । आमन्त्रितनिघातः । यज्ञम् । ‘यज्ञयात्’  
( पा. सू. ३. ३. ९० ) इत्यादिना नङ् । प्रत्ययस्वरः । वर्धय । निघातः । अत्र चकारद्वयश्रवणात्  
इयमेव तिङ्बिभक्तिः पूर्ववाक्येष्वनुपज्यते । अतोऽनुपक्तैव प्रथमा न श्रुता इति अश्रुतायाः ‘चवायोमे  
प्रथमा’ ( पा. सू. ८. १. ५९ ) इति निघातनिषेधो न भवति ॥

अभिप्लवपडहगतोक्थेषु अच्छावाकस्य तृतीयसवने ‘उक्थमिन्द्राय शंस्यम्’ इत्यनुरूपस्तृचः ।  
‘एह्य पु’ इति खण्डे ‘इन्द्रं विश्वा अवीवृधन्नुक्थमिन्द्राय शंस्यम्’ ( आश्व. श्रौ. ७. ८ ) इति सूत्रितम् ॥

उक्थमिन्द्राय शंस्यं वर्धनं पुरुनिष्विधे । शक्रो यथा सुतेषु णो रारणत्सख्येषु च ॥ ५ ॥

उक्थम् । इन्द्राय । शंस्यम् । वर्धनम् । पुरुनिऽसिधे । शक्रः । यथा । सुतेषु । नः ।

रारणत् । सख्येषु । च ॥ ५ ॥

इन्द्राय इन्द्रार्थं वर्धनं वृद्धिसाधनम् उक्थं शक्रं शंस्यम् अस्माभिः शंसनीयम् । क्रीडाशौन्दर्याय ।  
पुरुनिष्विधे बहूनां शत्रूणां निषेधकारिणे । शक्रः इन्द्रः नः अस्मदीयेषु सुतेषु पुत्रेषु सख्येषु च  
सखित्वेवपि यथा येन प्रकारेण रारणत् अतिशयेन शब्दं कुर्यात् तथा शंस्यमिति पूर्वज्ञानवयः ।  
अस्मदीयेन शब्देन परितुष्ट इन्द्रोऽस्माकं पुत्रान् अस्मत्सख्यानि च बहुधा प्रशंसित्वित्यर्थः ॥ उक्थम् । वचेर्य-  
कप्रत्यय उक्तः ( उ. सू. २. १६४ ) । प्रत्ययस्वरः । शंस्यम् । ‘शंसु स्तुतौ’ । ण्यन्तात् ‘अचो यत्’ ।  
‘णेरिति’ ( पा. सू. ६. ४. ५१ ) इति णिलोपः । तिस्वरिते प्राप्ते ‘यतोऽनावः’ इत्याद्यु-

दात्तत्वम् । वर्धनम् । ‘ करणाधिकरणयोश्च ’ ( पा. सू. ३. ३. ११७ ) इति करणे ल्युट् । ‘ लिति ’ इति प्रत्ययपूर्वस्य उदात्तत्वम् । पुरुनिष्पिधे बहूनां शत्रूणां निषेधकाय । ‘ पिध गत्याम् ’ । ‘ धात्वादेः पः सः ’ । अत्र निरित्युपसर्गस्य निशब्दसमानार्थस्य प्राक्प्रयोगः । ‘ क्तिप् च ’ इति क्तिप् । क्तिपः सर्वापहारी लोपः । ‘ कुगतिप्रादयः ’ ( पा. सू. २. २. १८ ) इति समासः । निसः सकारेण इणो व्यवधाने छान्दसत्वादनादस्य ‘ उपसर्गान्मुनोति ’ ( पा. सू. ८. ३. ६५ ) इत्यादिना धातुसकारस्य षत्वम् । निसः सकारस्य ‘ घुना घुः ’ ( पा. सू. ८. ४. ४१ ) इति षत्वम् । पुरुशब्देन कर्मणि पठ्यन्तेन समासः । पिधो धातुस्वरेणोदात्तत्वम् । निष्पिधे इति प्रादिसमासे कृदुत्तरपदप्रकृतिस्वरत्वम् । कृद्ग्रहणे गतिकारकपूर्वस्यापि ग्रहणात् पुनः कारकसमासेऽपि स एव स्वरः । शक्नोतीति शकः । ‘ स्फायितञ्चिवञ्चिशकि ’ ( उ. सू. २. १७० ) इत्यादिना रक् । प्रत्ययस्वरः । यथा । ‘ प्रकारवचने थाल् ’ ( पा. सू. ५. ३. २३ ) । लिट्स्वरेण प्रत्ययात् पूर्वोऽकार उदात्तः । सुतेपु । क्तः प्रत्ययस्वरेणोदात्तः । नसो नकारस्य ‘ नश्च धातुस्थोरुपुभ्यः ’ ( पा. सू. ८. ४. २७ ) इति संहितायां णत्वम् । रारणत् । ‘ रण शब्दार्थः ’ । ‘ धातोरैकाचः ’ ( पा. सू. ३. १. २२ ) इति यङ् । ‘ यङोऽचि च ’ ( पा. सू. २. ४. ७४ ) इति लुक् । प्रत्ययलक्षणेन द्विर्भावः ( पा. सू. ६. १. ९ ) । हलादिशेषः । ‘ दीर्घोऽकितः ’ ( पा. सू. ७. ४. ८३ ) इति दीर्घः । प्रत्ययलक्षणेन ‘ सनाद्यन्ता धातवः ’ ( पा. सू. ३. १. ३२ ) इति धातुसंज्ञायां ‘ लिङर्थे लेट् ’ ( पा. सू. ३. ४. ७ ) इति हेतुहेतुमद्भावलक्षणे लिङर्थे ( पा. सू. ३. ३. १५६ ) लेट् । अत्र हि इन्द्रकर्तृकं रारणनम् उक्थशंसनस्य कर्तव्यत्वे हेतुः । लेट्स्तिप् । ‘ इतश्चलोपः परस्मैपदेषु ’ ( पा. सू. ३. ४. ९७ ) इति इकारलोपः । ‘ लेटोऽडाटौ ’ ( पा. सू. ३. ४. ९४ ) इति अडागमः । कर्तरि शप् । तस्य चर्करीतं परस्मैपदम् अदादिवच्च द्रष्टव्यम् इति अदादिवद्भावात् ‘ अदिप्रभृतिभ्यः शपः ’ इति प्राप्नो लुक् ‘ बहुलं छन्दसि ’ इति निषिध्यते । शपोऽनुदात्तत्वात् धातोः अन्तोदात्त एव शिष्यते । शपा लसार्वधातुकस्य व्यवधानात् तत्र परतो विधीयमानम् ‘ अभ्यस्तानामादिः ’ ( पा. सू. ६. १. १८९ ) इत्याद्युदात्तत्वं न भवति । न च ‘ तिङ्ङितिङः ’ इति निवातः । अत्र यथाशब्दयोगेन ‘ यावद्यथाभ्याम् ’ ( पा. सू. ८. १. ३६ ) इति निषेधात् । ‘ चवायोगे प्रथमा ’ इति वात्र निवातो न भविष्यति । अत्र ह्युत्तरवाक्ये सख्येषु च इति चानुकृतविभक्त्यपेक्षया इयं प्रथमा तिङ्विभक्तिः । मख्येषु । मख्युः कर्माणि सख्यानि तेषु । ‘ कर्मणि च ’ ( पा. सू. ५. १. १२४ ) इत्यनुवृत्तौ ‘ मख्युर्यः ’ ( पा. सू. ५. १. १२६ ) इति सखिशब्दात् यप्रत्ययः । तत्र भसंज्ञायां ‘ यस्येति च ’ ( पा. सू. ६. ४. १४८ ) इति इकारलोपः । प्रत्ययस्वरः ॥

तमित्सखित्व ईमहे तं राये तं सुवीर्ये । स शक्र उत नः शक्रदिन्द्रो वसु दर्यमानः ॥ ६ ॥

तम् । इत् । सखिऽत्वे । ईमहे । तम् । राये । तम् । सुऽवीर्ये ।

सः । शक्रः । उत । नः । शक्रत् । इन्द्रः । वसु । दर्यमानः ॥ ६ ॥

‘ सखित्वे निमित्तभूते सति ’ तमित् तमेवेन्द्रम् ‘ ईमहे प्राप्नुमः । तथा ‘ राये धनार्थं ’ तम् ईमहे । तथा ‘ सुवीर्ये शोभनसामर्थ्यनिमित्तं ’ तम् ईमहे । ‘ उत अपि च ’ शक्रः शक्तिमान् ‘ सः ’ इन्द्रः ‘ नः ’ असमभ्यं ‘ वसु धनं ’ दर्यमानः प्रयच्छन् ‘ शक्रन् ’ अस्मदीयरक्षणे शक्तोऽभूत् । सप्तदश-



याच्नाकर्मसु 'ईमहे यामि' (नि. ३. १९. १) इति पठितम् । तदनुसारेण इन्द्रं याचामहे इति व्याख्येयम् ॥ सञ्चुर्भावः सखित्वम् । 'तस्य भावस्त्वतलौ' (पा. सू. ५. १. ११९) इति त्वः । प्रत्ययस्वरेणोदात्तः । ईमहे । 'ईङ् गतौ' । छित्वात् आत्मनेपदम् (पा. सू. १. ३. १२) । 'दिवादिभ्यः श्यन्' । 'बहुलं छन्दसि' इति श्यनो लुक् । 'तिङ्ङतिङः' इति निघातः । राये । 'ऊङिदम्' इति विभक्तेरुदात्तत्वम् । सुवीर्ये । शोभनं वीर्यं यस्यासौ सुवीर्यः । भवितृवाचिनानेन भावो लक्ष्यते । सुवीर्यत्वे इत्यर्थः । 'बहुव्रीहौ' (पा. सू. ६. २. १०६) इत्यनुवृत्तौ 'वीरवीर्यौ च' (पा. सू. ६. २. १२०) इत्युत्तरपदाद्युदात्तत्वम् । शक्नोतीति शक्ः । 'स्फायितञ्चिवञ्चिशकिं' (उ. सू. २. १७०) इत्यादिना रक् । प्रत्ययस्वरः । शक्त् । 'शक्नु शक्तौ' । धातुसंबन्धाधिकारे 'छन्दसि लुङ्-लङ्लिटः' (पा. सू. ३. ४. ६) इति लुङ् । यतः शक्नोति अतस्तमीमहे इति धातुसंबन्धः । लुङ्-स्तिप् । 'पुयादिद्युताद्युदितः परस्मैपदेषु' (पा. सू. ३. १. ५५) इति च्लेरङादेशः । 'बहुलं छन्दसि' (पा. सू. ६. ४. ७५) इत्यङागमाभावः । 'तिङ्ङतिङः' इति निघातः । वसु । 'नित्' इत्यनुवृत्तौ (उ. सू. १. ९) वसेः उप्रत्ययः (उ. सू. १. १०) । नित्वादाद्युदात्तत्वम् । दयमानः । 'दय दानगतिरक्षणहिंसादानेषु' । अनुदात्तेत्वात् आत्मनेपदम् । लटः शानजदेशः (पा. सू. ३. २. १२४) । शपः पित्वादनुदात्तत्वम् । शानचः 'चितः' इत्यन्तोदात्तत्वं बाधित्वा अदुपदेशात् शप उत्तरत्वेन परत्वात् लसार्वधातुकत्वानुदात्तत्वम् । धातुस्वर एव शिष्यते ॥ ॥ १९ ॥

**सुविवृतं सुनिरजमिन्द्र त्वादातमिद्यशः । गवामप ब्रजं वृधि कृणुष्व राधो अद्रिवः ॥७॥**

सुऽविवृतम् । सुनिऽअजम् । इन्द्र । त्वाऽदातम् । इत् । यशः ।

गवाम् । अप । ब्रजम् । वृधि । कृणुष्व । राधः । अद्रिऽवः ॥ ७ ॥

हे <sup>१</sup>इन्द्र <sup>२</sup>यशः अन्नं कर्मफलभूतं <sup>३</sup>सुविवृतं सुष्टु सर्वत्र प्रसृतं <sup>४</sup>सुनिरजं सुखेन निःशेषं प्राप्तुं शक्यं <sup>५</sup>त्वादातमित् त्वया शोधितं च संपन्नमिति शेषः । इतः परं क्षीरादिरसलाभार्थं <sup>६</sup>गवाम् <sup>७</sup>ब्रजं निवासस्थानम् <sup>८</sup>अप <sup>९</sup>वृधि अपेवृतमुद्रादितद्वारं कुरु । हे <sup>१०</sup>अद्रिवः पर्वतोपलक्षितवज्रयुक्तेन्द्र <sup>११</sup>राधः धनं <sup>१२</sup>कृणुष्व संपादय ॥ सुविवृतम् । 'वृञ् वरणे' । कर्मणि कप्रत्ययः । विशब्देन प्रादिसमासः । विवृतमित्यत्र कृदुत्तरपदप्रकृतिस्वरं बाधित्वा कर्मवाचिनि कान्ते परतः 'गतिरनन्तरः' (पा. सू. ६. २. ४९) इति पूर्वपदप्रकृतिस्वरे प्राप्ते 'परादिछन्दसि बहुलम्' (पा. सू. ६. २. १९९) इति ऋकार उदात्तः । पुनः सुशब्देन समासे कृदुत्तरपदप्रकृतिस्वरेण स एव ऋकार उदात्तः । ननु वृतमित्येव कृदन्तं न तु विवृतमिति, 'प्रत्ययग्रहणे यस्मात्स विहितस्तदादेस्तदन्तस्य ग्रहणम्' (परिभा. २३) इति वचनात् । सुविवृतमित्यत्र च समासे वृतमित्येतावन्मात्रं नोत्तरपदं किंतु विवृतमिति । तत् कथं कृदुत्तरपदप्रकृतिस्वरत्वमिति चेत् उच्यते—प्रत्ययग्रहणपरिभाषापवादेन 'कृद्ग्रहणे गतिकारकपूर्वस्यापि ग्रहणम्' (परिभा. २८) इत्यनेन विवृतमित्यस्यापि कृदन्तव्यपदेशोपपत्तेः । ननु विवृतमित्यस्य यथा कृदन्तव्यपदेशः एवं कान्तव्यपदेशोऽप्यस्ति तथैव परिभाषया । तथा च कर्मणि कान्ते उत्तरपदे परतः 'गतिरनन्तरः' इति सुशब्दस्य प्रकृतिस्वरः प्राप्नोति । न चात्रापि

१. छ-त-इति वा । २. ठ-अपावृतमु° । ३. त-'प्रादिसमासः' इत्यस्यानन्तरम् 'विवृतशब्दस्य पुनः सुशब्देन प्रादिसमासः' इत्याधिकम् । ४. श-गतिस्वरे । ५. ठ-इत्युत्तरपदादिरुदात्तः । ६. ठ-चात्र ।

‘परादिञ्छन्दसि बहुलम्’ इत्येवं नास्ति विस्तारः । तथा हि सति सुविवृतमिन्ध्रं विवृतमित्येवोत्तरपद-  
मिति तदादिः इकार एव उदात्तः स्यात् । विवृतमिति समासे यद्यपि ऋकारः पदादि-  
र्भवति तथापि सुविवृतमिति समासस्य सति शिष्टत्वेन बलीयस्त्वात् तत्रत्ये एव उत्तरपदादौ  
इकारे एव उदात्तस्वरेण भवितव्यमिति । उच्यते ‘गतिरनन्तरः’ इत्यत्र कानुवृत्तेः कृद्ग्रहणे कृद्ग्रहण-  
परिभाषा नाश्रीयते । तदाश्रयणे व्यवहितगतावपि प्रकृतिस्वरे सति अनन्तरग्रहणमनर्थकं स्यात् । अनेनैव  
चाभिप्रायेण अनन्तरग्रहणस्य प्रयोजनम् ‘अभ्युद्भूतम्’ इत्यत्र व्यवहितस्य अभिशब्दस्य सा भूदिति  
प्रत्युदाहृतम् । तस्मात् सुविवृतमिति ऋकार एव उदात्त इति स्थितम् । सुनिरजम् । अनायासेन निरव-  
शेषं प्राप्यम् । ‘अज गतिक्षेपणयोः’ । सुनितोरूपसंगयोः प्राक्प्रयोगः । ‘ईपहुःसुपु कृद्ग्राकृद्ग्राथेणु खल्’  
( पा. सू. ३. ३. १२६ ) । न चात्र सुशब्दस्य निसा व्यवधानं शङ्कनीयम् । सुशब्दस्य लुपपदमात्रं  
खलो निमित्तं नानन्तर्यम् । अत एव सुशिरहरं दुःशिरहमित्यादयः प्रयोगा इति । पूर्ववत् गतिसमासे  
‘लिति’ इति प्रत्ययात् पूर्वमुदात्तमिति धात्वकार उदात्तः । निसा समासे कृदुत्तरपदप्रकृतिस्वरेण स  
एव शिष्यते । पुनः सुशब्देन समासे ‘कृद्ग्रहणे गतिकारकपूर्वस्यापि ग्रहणम्’ ( परिभा. २८ ) इति  
परिभाषया कृदुत्तरपदप्रकृतिस्वरेण स एव शिष्यते । त्वादात्तम् । त्वया शोधनेन विशदीकृतम् । ‘दैप्  
शोधने’ । ‘आदेच उपदेशेऽशिति’ ( पा. सू. ६. १. ४५ ) इति आत्वस् । सत्यपि हि पकारे  
‘नानुबन्धकृतमनेजन्तत्वम्’ ( परिभा. ७ ) इति एजन्त एवायम् । ‘निष्ठा’ ( पा. सू. ३. २. १०२ )  
इति कर्मणि क्तः । ‘दाधा ध्वाप्’ ( पा. सू. १. १. २० ) इत्यत्र अदाप् इति प्रतिषेधेन घुसंज्ञाया  
अभावात् ‘द्वो द्बोः’ ( पा. सू. ७. ४. ४६ ) इति द्वादेशो न भवति । ननु ‘दाप् लवने’  
इति प्रतिपदोक्तस्यैव दापः तत्र ‘अदाप्’ इति निषेधः, न पुनर्लक्षणिकस्य दैपः । लक्षणप्रतिपदोक्तयोः  
प्रतिपदोक्तस्यैव ग्रहणं न तु लाक्षणिकस्य ( परिभा. १०५ ) इति नियमात् इति चेत्, न ।  
‘गामादाग्रहणेऽविशेषः’ ( परिभा. १०६ ) इति प्रतिप्रसवात् । घुमच्छब्दात् तृतीयैकवचनस्य  
‘सुपां सुलुक्’ ( पा. सू. ७. १. ३९ ) इति डादेशः । ‘त्वमावेकवचने’ ( पा. सू. ७. २. ९७ )  
इति मपर्यन्तस्य त्वादेशः । ‘अतो गुणे’ ( पा. सू. ६. १. ९७ ) इति पररूपत्वम् । भंसंज्ञायां ‘टेः’  
( पा. सू. ६. ४. १४३ ) इति अद्देशस्य लोपः । उदात्तनिवृत्तिस्वरेण आकार उदात्तः । ‘कर्तृकरणे  
कृता बहुलम्’ ( पा. सू. २. १. ३२ ) इति तृतीयासमासः । ‘तत्पुरुषे कृति बहुलम्’ ( पा. सू.  
६. ३. १४ ) इति तृतीयाया अपि अलुक् । कृदुत्तरपदप्रकृतिस्वरे प्राप्ते ‘तृतीया कर्मणि’ ( पा. सू.  
६. २. ४८ ) इति पूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वम् । यशः । ‘अशू व्याप्तौ’ । ‘अशोर्युद् च’ ( उ. सू. ४. ६.  
३० ) इति अमुम् । तत्संनियोगेन धातोर्युडागमः । निष्वादाद्युदात्तत्वम् । गवाम् । प्रातिपदिकस्वरः ।  
‘सावेकाचः’ इति विभक्तेरुदात्तत्वं प्राप्तं ‘न गौश्चन्तावर्ज’ ( पा. सू. ६. १. १८२ )  
इति निषिध्यते । वृधि । ‘वृज् वरणे’ । ‘श्रुशृणुपृकृष्टृभ्यश्छन्दसि’ ( पा. सू. ६. ४. १०२ )  
इति हेर्धिरादेशः । ‘बहुञ् छन्दसि’ इति श्रोरपि लुक् । निवातः । कुणुक् । ‘कृवि हिंसाकरणयोश्च’ ।  
इदितो जुम् । व्यस्ययेनात्मनेपदम् । लोटस्थाम् ( पा. सू. ३. ४. ७८ ) । ‘थासः से’ ( पा. सू. ३.  
४. ८० ) । ‘सवाभ्यां वामौ’ ( पा. सू. ३. ४. ९१ ) । कर्तरि शप् ( पा. सू. ३. १. ६८ ) प्राप्ते  
‘धिन्विक्कृण्वोर च’ ( पा. सू. ३. १. ८० ) इति उप्रत्ययः । तत्संनियोगेन वकारस्य च अकारः ।  
तस्य ‘अतो लोपः’ ( पा. सू. ६. ४. ४८ ) इति लोपः । ‘अचः परस्मिन्पूर्वविधौ’ ( पा. सू. १.  
१. ५७ ) इति अकारलोपस्य स्थानिवद्भावात् लघूपधगुणो न भवति । अत्र ‘सति शिष्टस्वरबली-  
यस्त्वमन्यत्र विकरणेभ्यः’ इति सति शिष्टमपि विकरणस्वरं बाधित्वा तिङ् एव प्रत्ययाद्युदात्तत्वम् ।

१. ठ-इत्येव निस्तारः । २. ग-घ-ण-त-न-य-इत्यत्रानुवृत्तेः । ३. ठ-त-श-एव हि । ४.  
श-पररूपम् । ५. श-इदितो जुम् धातोरिति जुम् ।

राधः । असुनन्तो निष्वादाद्युदात्तः । अद्विवः । अद्विवत्रम् । तदस्यास्तीति मनुप् । ‘ छन्दसीरः ’ ( पा. सू. ८. २. १५ ) इति वत्वम् । संबुद्धौ ‘ उगिदचां ’ ( पा. सू. ७. १. ७० ) इति नुम् । हलङ्यादिसंयोगान्तलोपो ( पा. सू. ६. १. ६८; ८. २. २३ ) । ‘ मनुवसो रु संबुद्धौ छन्दसि ’ ( पा. सू. ८. ३. १ ) इति रुत्वम् । विसर्जनीयः । आमन्त्रितस्य च निघातः ॥

नहि त्वा रोदसी उभे ऋघायमाणमिन्वतः । जेपः स्वर्वतीरपः सं गा अस्मभ्यं धूनुहि ॥ ८ ॥

नहि । त्वा । रोदसी इति । उभे इति । ऋघायमाणम् । इन्वतः ।

जेषः । स्वःऽवतीः । अपः । सम् । गाः । अस्मभ्यम् । धूनुहि ॥ ८ ॥

हे इन्द्र <sup>१</sup> ऋघायमाणं शत्रुबन्धं कुर्वाणं त्वां <sup>२</sup> रोदसी <sup>३</sup> उभे <sup>४</sup> द्यावापृथिव्यावपि त्वदीयं महिमानं नहि <sup>५</sup> इन्वतः व्याप्तुं न समर्थे इत्यर्थः । तादृशस्त्वं <sup>६</sup> स्वर्वतीः स्वर्लोकेयुक्ता <sup>७</sup> अपः वृष्टिरूपाः <sup>८</sup> जेषः जयेः प्रेरय इत्यर्थः । अपां स्वर्गसंयन्धश्चान्यत्र ‘ दिवो वृष्टिं च्यावयति ’ ( तै. सं. ३. ३. ४. १ ) इति श्रुतम् । किं च वृष्टिप्रदानात् अन्नसंपत्तेरुर्ध्वम् <sup>९</sup> अस्मभ्यं क्षीरादिरसप्रदाः <sup>१०</sup> गाः <sup>११</sup> सं <sup>१२</sup> धूनुहि सम्यक् प्रेरय ॥ नहि । नजो हिशब्देन ‘ संह सुपा ’ ( पा. सू. २. १. ४ ) इति समासः । समासत्वादान्तोदात्तत्वम् । त्वा । ‘ अनुदात्तं सर्वम् ’ इत्यनुवृत्तौ ‘ त्वामौ द्वितीयायाः ’ ( पा. सू. ८. १. २३ ) इति त्वादेशः । रोदसी । रुदेः असुन् । निष्वादाद्युदात्तः । ‘ उगितश्च ’ ( पा. सू. ४. १. ६ ) इति ङीप् । उभे । प्रातिपदिकस्वरेणान्तोदात्तः । श्या सहैकादेश उदात्तः । ऋघायमाणम् । ननु हन्तीति ऋवा । ‘ अन्येभ्योऽपि दृश्यन्ते ’ ( पा. सू. ३. २. ७५ ) इति विच् । दृशिग्रहणस्य विध्यन्तरोपसंग्रहणार्थत्वात् नकारलोपो हकारस्य च घकारः । अनृषा ऋषा भवतीत्यभूततद्भावे ‘ लोहितांदिङाभ्यः क्यप् ’ ( पा. सू. ३. १. १३ ) इति क्यप्प्रत्ययो भवति । स ह्याकृतिगणः । ‘ लोपश्च हलः ’ ( पा. ३. १. १२ ) इत्यनुवृत्तेर्नकारलोपश्च । ‘ वा क्यपः ’ ( पा. सू. १. ३. ९० ) इत्यात्मनेपदम् । लटः शानच् । शपोऽदुपदेशात् परात् शानचो लसार्वधातुकानुदात्तत्वम् । शपः पिष्वादानुदात्तत्वम् । क्यपः प्रत्ययस्वरः । एकादेशस्योदात्तत्वम् । इन्वतः । ‘ इवि व्याप्तौ ’ । ‘ इदितो नुम् धातोः ’ इति नुम् । शपः पिष्वादानुदात्तत्वम् । लडादेशस्य तसश्च लसार्वधातुकस्वरेण धातुस्वर एव शिष्यते । ‘ हि च ’ ( पा. सू. ८. १. ३४ ) इति निषेधात् ‘ तिङ्ङित्तिङः ’ इति निघातो न भवति । जेषः । जेः प्रार्थनायां लिङर्थे लेट् । तस्य मध्यमपुरुषैकवचने सिप् । ‘ इत्तश्चलोपः परस्मैपदेषु ’ ( पा. सू. ३. ४. ९७ ) इति इकारलोपः । कर्तरि शप् प्राप्ते तदपवादः ‘ सिब्वहुलं लेटि ’ ( पा. सू. ३. १. ३४ ) इति सिप् । अङ्गमस्य अनुदात्तत्वात् धातुस्वर एव शिष्यते । स्वरासामस्तीति स्वर्वत्यः । ‘ न्यङ्-स्वरौ स्वरितौ ’ ( फि. सू. ७४ ) इति स्वरशब्दः स्वरितः । मनुब्डीपौ पिष्वादानुदात्तौ । संहितायां ‘ स्वरितांस्संहितायामनुदात्तानाम् ’ ( पा. सू. १. २. ३९ ) इत्येकश्रुतिः । स्वरित एव शिष्यते । अपः । ‘ ऊडिदम् ’ इत्यादिना विभक्तैरुदात्तत्वम् । धूनुहि । ‘ धूञ् कम्पने ’ । लोट् । ‘ सेहंपिच्च ’ । ‘ स्वादिभ्यः श्रुः ’ । ‘ उतश्च प्रस्थयादसंयोगपूर्वात् ’ ( पा. सू. ६. ४. १०६ ) इति प्रांसिस्थं लुक् छान्दसत्वाद्भावः ॥

१. त-श-‘ उभे ’ नास्ति । २. ग-घ-च-छ-ण-त-फ-श-य-संह सुसुपेति समासः । ३. ठ-सर्वमपादादौ इत्यनुवृत्तौ । ४. ठ-जेषः । जि जये । ५. ठ-लेटोऽङाटौ इत्यङागमस्य ।

अभिप्लवपडहस्योक्थ्येषु तृतीयसवनेऽच्छावाकस्य पदस्तोत्रियानुरूपयुगलेषु द्वितीयस्मिन् युगले 'आश्रुत्कर्ण' इति तृचोऽनुरूपः । 'एहू पु' इति खण्डे 'श्रुधी हवं तिरश्च्या आश्रुत्कर्णं श्रुधी हवम्' (आश्व. श्रौ. ७. ८) इति सूत्रितम् ॥

आश्रुत्कर्णं श्रुधी हवं नू चिदधिष्व मे गिरः । इन्द्र स्तोममिमं मम कृष्वा युजश्चिदन्तरम् ॥ ९

आश्रुत्कर्ण । श्रुधि । हवम् । नु । चित् । दधिष्व । मे । गिरः ।

इन्द्र । स्तोमम् । इमम् । मम । कृष्वा । युजः । चित् । अन्तरम् ॥ ९ ॥

हे आश्रुत्कर्णं सर्वतः श्रोतारौ कर्णौ यस्य तादृक् इन्द्र हवम् अस्मदीयमाह्वानं नु क्षिप्रं श्रुधि शृणु । मे मम होतुः गिरः चित् स्तुतीरपि दधिष्व चित्ते धारय । किंच मम मदीयं इमं स्तोमं स्तोत्ररूपं वाक्समूहं युजश्चित् स्वकीयैसह्युरपि अन्तरं कृष्वा आसन्नं कुरु । यथा वचनं तस्य प्रियं मन्यसे तद्वदस्मदीयस्तुतिष्वपि प्रीतिं कुरु इत्यर्थः ॥ आश्रुत्कर्ण । आ समन्तात् शृणुत इति आश्रुत् । क्तिप् । ह्रस्वस्य तुक् ( पा. सू. ६. १. ७१ ) । तादृशौ कर्णौ यस्य । 'आमन्त्रितस्य च' ( पा. सू. ६. १. १९८ ) इत्याद्युदात्तत्वम् । श्रुधी । 'श्रु श्रवणे' । लोटो हिः । 'श्रुवः शृ च' ( पा. सू. ३. १. ७४ ) इति विहितश्रोः 'बहुलं छन्दसि' ( पा. सू. २. ४. ७३ ) इति लुक् । तत्संनियोगशिष्टत्वात् श्रुभावोऽपि निवर्तते । 'श्रुशृणुपृकृवृभ्यश्छन्दसि' ( पा. सू. ६. ४. १०२ ) इति हंघिरादेशः । सति शिष्टत्वात् प्रत्ययस्वरः । 'आमन्त्रितं पूर्वमविद्यमानवत्' ( पा. सू. ८. १. ७२ ) इत्यविद्यमानवत्त्वेन पदादपरत्वात् 'तिङ्ङितिङः' इति निघातो न भवति । संहितायाम् 'अन्येषामपि दृश्यते' ( पा. सू. ६. ३. १३७ ) इति दीर्घः । हवम् । 'ह्वेष् स्पर्धायां शब्दे च' । 'बहुलं छन्दसि' । ( पा. सू. ६. १. ३४ ) इति अनेमिक्तिके संप्रसारणे कृते पश्चात् उकारान्तत्वेन 'ऋदोरप्' ( पा. सू. ३. ३. ५७ ) इति अप्रत्ययः । अपः पित्वात् धातुस्वरः । नु । संहितायाम् 'ऋचि तुनुवमधुतङ्कुरोरुप्याणाम्' ( पा. सू. ६. ३. १३३ ) इति दीर्घः । चित् । चादिः अनुदात्तः । दधिष्व । दधातेर्लोद् । 'थासः से' । 'सवाभ्यां वामौ' ( पा. सू. ३. ४. ९१ ) । शपः श्लुः । अभ्यासस्य ह्रस्वत्वादि । 'छन्दस्युभयथा' ( पा. सू. ३. ४. ११७ ) इति आर्धधातुकस्यापि स्वीकारात् इडागमः । आकारलोपः । निघातः । मम । 'तवममौ ङसि' ( पा. सू. ७. २. ९६ ) इत्यनेन मपर्यन्तस्य ममादेशः । प्रातिपदिकस्वरेणान्तोदात्तत्वे प्राप्ते 'युष्मदस्मदोर्ङसि' ( पा. सू. ६. १. २११ ) इत्याद्युदात्तत्वम् । कृष्वा । 'डुकृञ् करणे' । लोट् । 'थासः से' । 'सवाभ्यां वामौ' । शपो 'बहुलं छन्दसि' इति लुक् । सति शिष्टत्वात् प्रत्ययस्वरः । पादादित्वात् न निघातः । युजः । 'सावेकाचः' ( पा. सू. ६. १. १६८ ) इति विभक्तेरुदात्तत्वम् । अन्तरम् । वृषादिवादाद्युदात्तः ॥

विद्वा हि त्वा वृषन्तमं वाजेषु हवनश्रुतम् । वृषन्तमस्य हूमह ऊतिं सहस्रसार्तमाम् ॥ १० ॥

विद्वा । हि । त्वा । वृषन्तमम् । वाजेषु । हवनश्रुतम् ।

वृषन्तमस्य । हूमहे । ऊतिम् । सहस्रसार्तमाम् ॥ १० ॥

हे इन्द्र त्वां विन्न जानीमः । कीदृशं त्वाम् । वृषन्तमं कामानामतिशयेन वर्षितारं वृजेषु संग्रामेषु हवनश्रुतम् अस्मदीयस्याह्वानस्य श्रोतारम् । वृषन्तमस्य अतिशयेन कामादीनां वर्षितुस्तव वृजति रक्षामस्मद्विषयामुद्दिश्य हूमहे त्वामाह्वयामः । कीदृशीमूतिम् । सहस्रसातमाम् अतिशयेन धन-सहस्राणां दात्रीम् ॥ विन्न । 'विदो लटो वा' (पा. सू. ३. ४. ८३) इति मसो मादेशः । प्रत्ययस्वरेणा-न्तोदात्तः । 'अचोऽतस्तिङः' (पा. सू. ६. ३. १३५) इति संहितायां दीर्घः । वृषन्तमम् । 'पृषु वृषु मृषु सेचने' । 'कनिन्युवृषितक्षिराजिधन्विद्युप्रतिदिवः' (उ. सू. १. १५४) इति कनिन् । निष्वादा-द्युदात्तः । तमपः पित्वात् स एव शिष्यते । 'अयस्मश्चादीनि छन्दसि' (पा. सू. १. ४. २०) इति भत्वेन पदत्वाभावात् नलोपाभावः (पा. सू. ८. २. ७) । वाजेषु । वाजशब्दो वृषादिः आद्युदात्तः । हवनश्रुतम् । 'ह्वः' इत्यनुवृत्तौ 'बहुलं छन्दसि' (पा. सू. ६. १. ३४) इति ल्युटि संप्रसारणम् । हवनं श्रुणोतीति क्तिप् । लुगागमः । वृषन्तमस्य । उक्तम् । हूमहे । 'बहुलं छन्दसि' इति संप्रसारणम् । 'शपः' इत्यनुवृत्तौ 'बहुलं छन्दसि' (पा. सू. २. ४. ७३) इति शपो लुक् । उक्तिम् । 'ऊतियूति' (पा. सू. ३. ३. ९७) इत्यादिना अन्तोदात्तो निपातितः । सहस्रसातमाम् । सहस्रं सनोतीति सहस्रसाः । 'पणु दाने' । 'जनसनखनक्रमगमो विट्' (पा. सू. ३. २. ६७) । 'विड्नोरनुनासिकस्यात्' (पा. सू. ६. ४. ४१) इति आकारादेशः । कृदुत्तरपदप्रकृतिस्वरत्वं तमपः पित्वादेव शिष्यते ॥

आ तू न इन्द्र कौशिक मन्दसानः सुतं पिब ।

नव्यमायुः प्र स्र तिर कृधी सहस्रसामृषिम् ॥ ११ ॥

आ । तु । नः । इन्द्र । कौशिक । मन्दसानः । सुतम् । पिब ।

नव्यम् । आयुः । प्र । सु । तिर । कृधि । सहस्रऽसाम् । ऋषिम् ॥ ११ ॥

हे इन्द्र तु क्षिप्रं नः अस्मान् प्रति आ गच्छेति शेषः । हे कौशिक कुशिकस्य पुत्र इन्द्र मन्दसानः हृष्टो भूत्वा सुतम् अभिपुतं सोमं पिब । यद्यपि विश्वामित्रः कुशिकस्य पुत्रस्तथापि तद्-पेणेन्द्रस्यैवोत्पन्नावात् कुशिकपुत्रत्वमविरुद्धम् । अयं वृत्तान्तोऽनुक्रमिकायामुक्तः—'कुशिकस्यैवीरथिरिन्द्र-तुल्यं पुत्रमिच्छन् ब्रह्मचर्यं चकार । तस्येन्द्र एव गाथी पुत्रो जज्ञे' (अनु. क्र. सं. ३. १) इति । हे इन्द्र नव्यं सर्वैर्देवैः स्तुत्यं कर्मानुष्ठानपरम् आयुः जीवितं प्र स्र तिर प्रकर्षेण सुष्ठु वधेय । ततो मां सहस्रस्रं सहस्रसंख्याकलाभोपेतम् ऋषिम् अतीन्द्रियद्वारं कृधि कुरु ॥ तु । संहितायाम् 'ऋचि तुनुधमक्षुतङ्कुत्रोस्य्याणाम्' (पा. सू. ६. ३. १३३) इति दीर्घः । नः । संहितायाम् 'उदात्तादनुदात्तस्य स्वरितः' । इन्द्र । आमन्त्रितनिघातः । कौशिक । निघातः । मन्दसानः हृष्यन् । 'मदि स्तुतिमौदमदस्वप्नकान्तिगतिषु' । 'असानच्' (उ. सू. २. २४३) इत्यनुवृत्तौ 'ऋक्षिवृधिमन्दि-सहिभ्यः कित्' (उ. सू. २. २४४) इति असानच् प्रत्ययः । चित्त्वादन्तोदात्तः । सुतम् । प्रत्यय-स्वरः । नव्यम् । 'णु स्तुतौ' । 'अचो यत्' (पा. सू. ३. १. ९७) । गुणः । 'वान्तो यि प्रत्यये' (पा. सू. ६. १. ७९) इति अवादेशः । 'यतोऽनावः' इत्याद्युदात्तत्वम् । आयुः । 'उसि, निव्' इत्यनुवृत्तौ 'एतेणिच्च' (उ. सू. २. २७५) इति उसिप्रत्ययः । गित्वात् वृद्धयायादेशौ । निष्वादाद्युदात्तत्वम् । सु । 'निपातस्य च' इति संहितायां दीर्घत्वम् । तिर । तस्तेर्व्यत्ययेन शः । 'ऋत इद्धातोः' (पा. सू.

७. १. १०० ) इति इत्वम् । 'अतो हेः' ( पा. सू. ६. ४. १०५ ) इति हेलुक् । कृधि । 'डुकृञ् करणे' । 'बहुलं छन्दसि' इति शपो लुङ् । 'श्रुशृणुपृकृपृथ्यश्छन्दसि' इति हंधिरादेशः । सहस्रसाम् । उक्तम् । ऋषिम् । 'ऋषी गतौ' । 'इन्' इत्यनुवृत्तौ 'इगुपधात्किञ्' ( उ. सू. ४. ५५९ ) । कित्वाद्युभावाः । निस्वादाद्युदात्तत्वम् ॥

प्रवर्ये 'परि त्वा' इत्यभिष्टयात् । 'सृष्ट्वोदकम्' इति खण्डे 'परि त्वा गिर्वणो गिरोऽधि द्वयोरद्धा उक्थं वचः' ( आश्व. श्रौ. ४. ६ ) इति सूत्रितम् । तथा हविर्धानप्रवर्तने सेयं परिधानीया । 'हविर्धाने प्रवर्तयन्ति' इति खण्डे 'परि त्वा गिर्वणो गिर इति परिदध्यात्' ( आश्व. श्रौ. ४. ९ ) इति सूत्रितम् । तथा ब्राह्मणं च—'परि त्वा गिर्वणो गिर इत्युत्तमया परिदधाति' ( ऐ. ब्रा. १. २९ ) इति ॥

परि त्वा गिर्वणो गिर इमा भवन्तु विश्वतः ।

वृद्धायुमनु वृद्धयो जुष्टा भवन्तु जुष्टयः ॥ १२ ॥

परि त्वा । गिर्वणः । गिरः । इमाः । भवन्तु । विश्वतः ।

वृद्धऽआयुम् । अनु । वृद्धयः । जुष्टाः । भवन्तु । जुष्टयः ॥ १२ ॥

हे गिर्वणः अस्मदीयस्तुतिभागिन्द्र विश्वतः सर्वेषु कर्मसु प्रयुज्यमानाः इमाः गिरः अस्मदीयाः स्तुतयः त्वा त्वां परि भवन्तु सर्वतः प्राप्नुवन्तु । कीदृशो गिरः । वृद्धायुमनु प्रवृद्धेनायुष्येणोपेतं त्वामनुसृत्य वृद्धयः वर्धमानाः । किं च एता गिरः जुष्टाः त्वया सेविताः सत्यः जुष्टयः अस्माकं प्रीतिहेतवः भवन्तु ॥ गिर्वणः । गीर्भिवन्त्यत इति गिर्वणाः । 'वन पण संभक्तौ' । 'सर्वधातुभ्योऽसुन्' । गिरः । उपधाया दीर्घाभावश्छान्दसः । आसन्निव्रतनिघातः । विश्वतः । 'लिति' ( पा. सू. ६. १. १९३ ) इति प्रत्ययात्पूर्वस्योदात्तत्वम् । वृद्धायुम् । 'वृधु वृद्धौ' । क्तप्रत्ययः । 'उदितो वा' ( पा. सू. ७. २. ५६ ) इति इट्ः बत्वाप्रत्यये विकल्पितत्वात् 'यस्य विभापा' ( पा. सू. ७. २. १५ ) इति निष्ठायाम् इडभावः । प्रत्ययस्वरः । 'इण् गतौ' । 'छन्दसीणः' ( उ. सू. १. २ ) इति उण् । गिरात् वृद्धिः आयादेशश्च । वृद्धमायुर्यस्य । बहुवीहौ पूर्वपदप्रकृतिस्वरस्वम् । वृद्धयः । वृधेः क्तिनि 'तितुत्रतथसिसुसरकसेषु च' ( पा. सू. ७. २. ९ ) इति इडभावः । निस्वादाद्युदात्तत्वम् । जुष्टाः । 'श्रीदितो निष्ठायाम्' ( पा. सू. ७. २. १४ ) इति इडभावः । 'जुष्टापिते' इत्यनुवृत्तौ 'नित्यं मन्त्रे' ( पा. सू. ६. १. २१० ) इत्याद्युदात्तत्वम् । जुष्टयः । 'जुपी प्रीतिसेवनयोः' । क्तिन् । 'तितुत्र' इति इडभावः । निस्वादाद्युदात्तः ॥ ॥ २० ॥

'इन्द्रं विश्वा' इत्यष्टवस्य सूक्तस्य मधुच्छन्दसः पुत्रो जेतुनामक ऋषिः । तथा चानुक्रान्तम्—'इन्द्रमष्टौ जेता माधुच्छन्दसः' इति । छन्दस्त्वानुष्टुभमिति पूर्वसूक्तोक्तम् । इन्द्रो देवनानुवर्तेते । विनियोगस्तु—महाव्रते निकेवल्ये कृत्स्नसूक्तं शसनीयम् । 'ऊरु' इति खण्डे शौनकेन सूत्रितम्—'इन्द्रं विश्वा अवीवृधन्नित्यानुष्टुभं तस्य प्रथमायाः पूर्वमर्थं च शस्वोत्तरेणार्धर्चेनोत्तरस्याः पूर्वमर्थं च व्यतिपजति पादैः पादाननुष्टुप्कारं प्रागुत्तमायाः' ( ऐ. आ. ५. ३. १ ) इति । ब्राह्मणं च प्रथमारण्यकं पठ्यते 'ग्र वो महे' इति खण्डे—'इन्द्रं विश्वा अवीवृधन्निति पदानुपज्ञाः' ( ऐ. आ. १. ५. २ ) इति । तथा पृष्ठयस्य पञ्चमेऽहनि निकेवल्ये शस्त्रे 'इन्द्रं विश्वा अवीवृधन्' इत्यनुरूपस्तृचः । 'स्तोमे वर्धमाने' इति खण्डे सूत्रितम्—'उप नो हरिभिः सुतमिन्द्रं विश्वा अवीवृधन्' ( आश्व. श्रौ. ७. १२ ) इति ॥

इन्द्रं विश्वा अवीवृधन्त्समुद्रव्यचसं गिरः । रथीतमं रथीनां वाजानां सत्पतिं पतिम् ॥ १ ॥

इन्द्रम् । विश्वाः । अवीवृधन् । समुद्रव्यचसम् । गिरः ।

रथीतमम् । रथीनाम् । वाजानाम् । सत्पतिम् । पतिम् ॥ १ ॥

विश्वाः सर्वाः । गिरः अस्मदीयाः स्तुतयः । इन्द्रम् । अवीवृधन् वर्धितवत्यः । कीदृशमिन्द्रम् । समुद्रव्यचसं समुद्रवत् व्यासवन्तं रथीनां रथयुक्तानां योद्धृणां मध्ये रथीतमम् अतिशयेन रथयुक्तं । वाजानाम् अन्नानां पतिं स्वामिनं सत्पतिं सतां सन्मार्गवर्तिनां पालकम् ॥ विश्वाः । विशेः कन् । निस्वरः । अवीवृधन् । वृधेर्णिचि चङि ' उर्कृत् ' ( पा. सू. ७. ४. ७ ) इत्यनुवृत्तौ ' नित्यं छन्दसि ' ( पा. सू. ७. ४. ८ ) इति ऋकारस्य ऋकारविधानात् लृवृपधगुणाभावः । निघातस्वरः । समुद्रव्यचसम् । व्यचेः असुन् । ' गाङ्कुटादिभ्योऽङिण्डित् ' ( पा. सू. १. २. १ ) इति डित्वस्य प्रासस्य ' व्यचेः कुटादित्वमनसि ' ( का. १. २. १. १ ) इति असिनिषेधात् ' ग्रहिज्या ' ( पा. सू. ६. १. १६ ) इत्यादिना डिति विधीयमानं संप्रसारणं न भवति । समुद्रव्यच इव व्यचो यस्य । बहुव्रीहौ पूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वम् । रथीतमं रथीनाम् । रथशब्दादुत्पन्नस्य इनः छान्दसं दीर्घत्वम् । प्रत्ययस्वरेणोदात्तत्वं च । वाजानाम् । वृषादिस्वादाबुदात्तत्वम् । सत्पतिम् । ' पत्यावश्चर्ये ' ( पा. सू. ६. २. १८ ) इति पूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वम् ॥

सख्ये त इन्द्र वाजिनो मा भेम शवसस्पते । त्वामभि प्र णोनुमो जेतारमपराजितम् ॥ २ ॥

सख्ये । ते । इन्द्र । वाजिनः । मा । भेम । शवसः । पते ।

त्वाम् । अभि । प्र । नोनुमः । जेतारम् । अपराजितम् ॥ २ ॥

हे शवसस्पते बलस्य पालक इन्द्र पते तव सख्ये अनुग्रहप्रयुक्ते सखित्वे वर्तमाना वयं वाजिनः अन्नवन्तो भूत्वा मा भेम शत्रुभ्यो भीतिं प्राप्ता मा भूम । अतः त्वाम् अभयहेतुम् अभि प्र णोनुमः सर्वतः प्रकर्षेण स्तुमः । कीदृशं त्वाम् । जेतारं युद्धेषु जयशीलम् अपराजितं कापि पराजय-रहितम् ॥ सख्ये । सख्युः कर्म सख्यम् । ' सख्युर्यः ' ( पा. सू. ५. १. १२६ ) । प्रत्ययस्वरः । वाजिनः । वाजोऽन्नमेषामस्तीति वाजिनः । प्रत्ययस्वरः । भेम । ' जिभी भये ' । लुङुत्तमबहुवचनं मस् । ' नित्यं डितः ' ( पा. सू. ३. ४. ९९ ) इति सलोपः । ' बहुलं छन्दसि ' इति च्लेलेक् । ' छन्दस्युभयथा ' ( पा. सू. ३. ४. ११७ ) इति तिङः आर्धधातुकत्वेन डित्वाभावाद्गुणः । ' न माङ्योगे ' ( पा. सू. ६. ४. ७४ ) इति अडागमप्रतिषेधः । शवसस्पते । शवसः ' षष्ठ्याः पतिपुत्र-पृष्ठपारपदपयस्पोषेषु ' ( पा. सू. ८. ३. ५३ ) इति विसर्जनीयस्य संहितायां सत्वम् । सुबामन्त्रितै-पराङ्गवद्भावेन ( पा. सू. २. १. २ ) पदद्वयनिघातः । नोनुमः । ' णु स्तुतौ ' । ' णो नः ' ( पा. सू. ६. १. ६५ ) इति नत्वम् । यङो लृक् । प्रत्ययलक्षणेन ' सन्यङोः ' ( पा. सू. ६. १. ९ ) इति द्विर्भावाः । ' गुणो यङ्लुकोः ' ( पा. सू. ७. ४. ८२ ) इत्यभ्यासस्य गुणः । प्रत्ययलक्षणेन धातुसंज्ञायां

१. छ-ण-फ-य-अनसिनिषेधात् ; ग-च-निषेधात् । २. छ-बलवन्तः । ३. य-श-सुबामन्त्रिते इति पराङ्गवद्भावेन ; च-छ-ण-फ-सुबामन्त्रिते पराङ्गवद्भावेन ।



लटो मस् । अदादिवद्भावात् शपो लुक् । ‘ उपसर्गादसमासेऽपि णोपदेशस्य ’ ( पा. सू. ८. ४. १४ ) इति संहितायां णत्वम् । जेतारम् । ‘ जि जये ’ । ताच्छील्यादिषु वृत् । ‘ जिन्यादिनीत्यम् ’ ( पा. सू. ६. १. १९७ ) इत्याद्युदात्तत्वम् । अपराजितम् । अद्ययपूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वेन नञ उदात्तत्वम् ॥

**पूर्वीरिन्द्रस्य रातयो न वि दस्यन्त्युतयः ।**

**यदी वाजस्य गोमतः स्तोतृभ्यो मंहते मुघम् ॥ ३ ॥**

पूर्वीः । इन्द्रस्य । रातयः । न । वि । दस्यन्ति । उतयः ।

यदि । वाजस्य । गोऽमतः । स्तोतृभ्यः । मंहते । मुघम् ॥ ३ ॥

√इन्द्रस्य संबन्धिन्यः √रातयः धनदानानि √पूर्वीः अनादिकालसिद्धाः प्रभूता वा । अस्म्येन्द्रस्य सर्वदा यदृभ्यो धनदानमेव स्वभाव इत्यर्थः । एवं सति इदानींतनोऽपि यजमानः √स्तोतृभ्यः ऋग्विग्भ्यः √गोमतः गोसहितस्य √वाजस्य अश्वस्य पर्याप्तं √मघं धनं √यदि √मंहते दक्षिणारूपेण ददाति तदानीम् √ऊतयः बहुधनदानपूर्वकाणि इन्द्रस्य अस्मद्विषयाणि रक्षणानि √न √वि √दस्यन्ति विशेषेण नोप-क्षीयन्ते । ‘ मघं रेक्कः ’ इत्यादिवष्टाविंशतिसंख्याकेषु धननामसु मघशब्दः ( नि. २. १०. १ ) पठितः । ‘ दाति दाशति ’ इत्यादिषु दशसु दानकर्मसु ‘ मंहते ’ ( नि. ३. २०. १० ) इति पठितम् ॥ पूर्वीः । पुरुशब्दस्य ‘ वीतो गुणवचनात् ’ ( पा. सू. ४. १. ४४ ) इति ङीप् । आद्यस्य उकारस्य दीर्घछान्दस्यः । जसि ‘ दीर्घाजसि च ’ ( पा. सू. ६. १. १०५ ) इति निषेधं बाधित्वा ‘ वा छन्दसि ’ ( पा. सू. ६. १. १०६ ) इति पूर्वसवर्णदीर्घत्वम् । ङीपः प्रत्ययस्वरेणोदात्तत्वम् । रातयः । ‘ मन्त्रे वृषेपचमनविद-भूवीरा उदात्तः ’ इति क्तिन् उदात्तत्वम् । दस्यन्ति । ‘ दसु उपक्षये ’ । ‘ दिवादिभ्यः श्यन् ’ । निघातः । ऊतयः । ‘ उतियूति ’ ( पा. सू. ३. ३. ९७ ) इत्यादिना क्तिन् उदात्तः । यदि । निपातस्वा-दाद्युदात्तः । संहितायां ‘ निपातस्य च ’ ( पा. सू. ६. ३. १३६ ) इति दीर्घत्वम् । स्तोतृभ्यः । ‘ घृञ् स्तुतौ ’ । ‘ धात्वादेः पः सः ’ ( पा. सू. ६. १. ६४ ) । वृत्श्चित्रादन्नोदात्तत्वम् । मंहते । शपः पिप्वादानुदात्तत्वम् । तिङश्च लसार्वाधातुकस्वरेण ‘ तिङ्ङितिङः ’ इति निघातो न भवति, ‘ निपा-तैर्यद्यदिहन्त ’ ( पा. सू. ८. १. ३० ) इति निषेधात् ॥

अभिप्लवपडहस्य उक्थेषु तृतीयसवनेऽच्छावाकस्य ‘ पुरां भिन्दुर्युवा कविः ’ इति स्तोत्रियस्तृचः । तथा च सूत्रितम्—‘ प्लू पु ’ इत्युपक्रम्य ‘ पुरां भिन्दुर्युवा कविर्युवा ह्यसि राधसे ’ ( आश्व. श्रौ. ७. ८ ) इति ॥

**पुरां भिन्दुर्युवा कविरमितौजा अजायत । इन्द्रो विश्वस्य कर्मणो धर्ता वज्री पुरुष्टुतः ॥ ४ ॥**

पुराम् । भिन्दुः । युवा । कविः । अमितऽओजः । अजायत ।

इन्द्रः । विश्वस्य । कर्मणः । धर्ता । वज्री । पुरुऽस्तुतः ॥ ४ ॥

अयम् √इन्द्रः उच्यमानगुणयुक्तः √अजायत संपन्नः । कीदृग्गुणक इति तदुच्यते । √पुराम् असुर-पुराणां √भिन्दुः भेत्ता √युवा कदाचिदपि वलीपलितादिबार्धकरहितः √कविः मेधावी √अमितौजाः प्रभूतबलः √विश्वस्य √कर्मणः कृत्स्नस्य ज्योतिष्टोमादेः √धर्ता पोषकः √वज्री यजमानरक्षणार्थं सर्वदा

वज्रयुक्तः <sup>१</sup>पुरुषुतः बहुविधे तत्तत्कर्मणि स्तुतः ॥ भिन्दुः । 'भिदिर् विदारणे' । 'कुः' इत्यनुवृत्तौ 'पृभिद्व्यधिगुधियुषिद्विशिभ्यः' ( उ. सू. १. २३ ) इति कुप्रत्ययः । तस्य 'छन्दस्युभयथा' ( पा. सू. ३. ४. ११७ ) इति सार्वधातुकसंज्ञायां 'रुधादिभ्यः श्रम्' ( पा. सू. ३. १. ७८ ) । निष्वात् अन्यात् अचः परो भवति ( पा. सू. १. १. ४७ ) । 'असोरलोपः' । अनुस्वारपरसवणौ ( पा. सू. ८. ३. २४; ८. ४. ५८ ) । 'अचः परस्मिन्पूर्वविधौ' ( पा. सू. १. १. ५७ ) इति प्राप्तस्य स्थानिवद्भावस्य 'न पदान्तः' ( पा. सू. १. १. ५८ ) इत्यादिना निषेधः । युक्ता । 'यु मिश्रणामिश्रणयोः' । 'कनिन्युवृषितक्षिराजिधन्विद्युगतिदिवः' ( उ. सू. १. १५४ ) इति कनिन् । निष्वादाद्युदात्तः । कविः । 'कु ऋवदे' । 'अच इः' ( उ. सू. ४. ५७८ ) इति इः । प्रत्ययस्वरः । अमितौजाः । अमितशब्दस्य अव्ययपूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वम् । बहुव्रीहौ पूर्वपद-प्रकृतिस्वरत्वेन तदेव शिष्यते । विश्वस्य । 'अशिष्युषि' ( उ. सू. १. १४९ ) इत्यादिना कन् । निष्वादाद्युदात्तः । कर्मणः । 'अन्येभ्योऽपि दृश्यन्ते' ( पा. सू. ३. २. ७५ ) इति मनिन् । निस्त्वः । धर्ता । तृच् । चित्वादान्तोदात्तः । वज्री । मत्वर्थीय इनिः । प्रत्ययस्वरः । पुरुषुतः । 'स्तुतस्तोमयोऽछन्दसि' ( पा. सू. ८. ३. १०५ ) इति पत्वम् । बहुषु प्रदेशेषु स्तुतः । 'थाथ-घञ्काजवित्रकाणाम्' ( पा. सू. ६. २. १४४ ) इत्यन्तोदात्तत्वम् । तृतीयासमासे हि थाथा-दिस्वरापवादः 'तृतीया कर्मणि' ( पा. सू. ६. २. ४८ ) इति पूर्वपदप्रकृतिस्वरः स्यात् ॥

त्वं वलस्य गोमतोऽपावरद्विवो बिलम् । त्वां देवा अविभ्युषस्तुज्यमानास आविषुः ॥ ५ ॥

त्वम् । वलस्य । गोऽमतः । अप । अवः । अद्विऽवः । बिलम् ।

त्वाम् । देवाः । अविभ्युषः । तुज्यमानासः । आविषुः ॥ ५ ॥

बलनामकः कश्चिदसुरो देवसंबन्धिनीगां अपहृत्य कस्मिंश्चिद्विले गोपितवान् । तदानींमिन्द्रः तद्विले स्वसैन्येन समावृष्य तस्माद्विलात् गा निःसारयामास । तदिदमुपाख्यानम् 'इन्द्रो बलस्य बिलमपौणोत्' ( तै. सं. २. १. ५. १ ) इत्यादिब्राह्मणेषु मन्त्रान्तरेषु च प्रसिद्धम् । तदेतत् हृदि निधाय अयं मन्त्रः प्रवर्तते । हे <sup>२</sup>अद्विवः वज्रयुक्तेन्द्र <sup>३</sup>त्वं <sup>४</sup>गोमतः <sup>५</sup>वलस्य गोभिर्युक्तस्य बलनाम-कस्यासुरस्य संबन्धि <sup>६</sup>बिलम् <sup>७</sup>अपावः स्वसैन्यमुखेन अपावृतवानसि । तदानीं <sup>८</sup>तुज्यमानासः वलेन हिंस्यमानाः <sup>९</sup>देवाः <sup>१०</sup>अविभ्युषः त्वदीयरक्ष्यो बलादभीताः सन्तः <sup>११</sup>त्वाम् <sup>१२</sup>आविषुः प्राप्तवन्तः ॥ अप । निपातत्वादाद्युदात्तः । अवः । 'वृज् वरणे' । लङ् । सिप् । 'इतश्च लोपः' ( पा. सू. ३. ४. ९७ ) । 'स्वादिभ्यः श्रुः' ( पा. सू. ३. १. ७३ ) । तस्य 'बहुलं छन्दसि' ( पा. सू. २. ४. ७३ ) इति लुक् । गुणो रपरत्वं हलङ्ग्यादिलोपः । विसर्जनीयः । अडागमः । अद्विवः । अद्विरस्यास्तीति मतुप् । 'छन्दसीरः' ( पा. सू. ८. २. १५ ) इति कवम् । संबोधने 'उगिदवां' ( पा. सू. ७. १. ७० ) इति नुम् । हलङ्ग्यादिपञ्चयोगान्तलोपौ । 'मनुक्सो रु संकुदौ छन्दसि' ( पा. सू. ८. ३. १ ) इति स्त्वम् । बिलम् । 'नद्विषयस्यानिसन्तस्य' ( फि. सू. २६ ) इत्याद्युदात्तत्वम् । अविभ्युषः । 'जिभी भये' । लिट् । द्विर्भावः । अश्यासस्य ह्रस्वञ्चत्वे । 'कसुश्च' ( पा. सू. ३. २. १०७ ) इति लिटः कसुरादेशः । कादिनिष्वात् प्राप्त इद् 'वस्वेकाजिद्विसाम्' ( पा. सू. ७. २. ६७ ) इति

१. ठ-बहुविधस्तोत्रैः कर्मणि । २. ठ-प्रकृतिस्वरेण । ३. ठ-निष्वादाद्युदात्तः । ४. ठ-मन्त्रान्तरेषु च नास्ति । ५. ठ-रक्षाबला ।

नियमात् निवर्तते । जसि सर्वनामस्थानेऽपि व्यत्ययेन भन्वात् वसोः संप्रसारणम् । परपूर्वत्वम् ।  
 'शासिवसिघसीनां च' ( पा. सू. ८. ३. ६० ) इति पत्वम् । 'अचि श्रुधातुः' ( पा. सू. ६.  
 ४. ७७ ) इत्यादिना प्राप्तम् इयडादेशं बाधित्वा 'एरनेकाचः' ( पा. सू. ६. ४. ८२ ) इति  
 यणादेशः । नञ्समासः । अञ्ययपूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वम् । तुज्यमानासः । तुजेहिंसायात् परस्य कर्मणि  
 लटः स्थाने शानच् । 'सार्वधातुके यक्' ( पा. सू. ३. १. ६७ ) इति षक् । तस्मात् अनुपदेशादुत्तरस्य  
 लसार्वधातुकस्यानुदात्तत्वम् । यक् एव प्रत्ययस्वरः शिष्यते । आविपुः । अवरक्षणादिपु । अस्मा-  
 द्रत्ययात् लुङो झिः । तस्य 'सिजभ्यस्तविदिभ्यश्च' ( पा. सू. ३. ४. १०९ ) इति जुम् । सिच  
 इडागमः । 'आडजादीनाम्' ( पा. सू. ६. ४. ७२ ) इति आडागमः । 'आदेशप्रत्यययोः'  
 ( पा. सू. ८. ३. ५९ ) इति पत्वम् ॥

तवाहं शूर रातिभिः प्रत्यायं सिन्धुमावदन् । उपातिष्ठन्त गिर्वणो विदुष्टे तस्य कारवः ॥६॥

तव । अहम् । शूर । रातिभिः । प्रति । आयम् । सिन्धुम् । आऽवदन् ।

उप । अतिष्ठन्त । गिर्वणः । विदुः । ते । तस्य । कारवः ॥६॥

हे शूर संग्रामे शौर्ययुक्तेन्द्र तव रातिभिः कर्मसु त्वदीयेर्धनदानैर्निमित्तभूतैः अहं होता  
 प्रत्यायं त्वां पुनरागतोऽस्मि । पुरा बहुषु कर्मसु त्वत्तो धनस्य लब्धत्वाद्दस्मिन् कर्मणि प्रत्यागमनमित्यु-  
 च्यते । किं कुर्वन् । सिन्धुं स्यन्दमानं सोमम् आवदन् सर्वतः कथयन् । अस्मिन् सोमयागे त्वदीयां  
 धनदानकीर्तिं प्रकटयन्नित्यर्थः । हे गिर्वणः गीर्भिर्वननीयेन्द्र कारवः कर्तारः कृत्विग्यजमानाः उपा-  
 तिष्ठन्त पुरा धनलाभार्थं त्वामुपस्थितवन्तः । उपस्थाय च तस्य तादृशस्तोत्राद्यपेक्षितस्य ते तव  
 धनदानं विदुः जानन्ति । गिर्वणश्चादं यास्क इत्थं निब्रूते—'गिर्वणा देवो भवति गीर्भिरेन वनयन्ति'  
 ( नि. ६. १४ ) इति । 'रेभो जरिता' इत्यादिषु त्रयोदशसु स्तोत्रनामसु कारुशब्दः ( नि. ३.  
 १६. ३ ) पठितः । तव । 'युष्मदस्मदोर्जसि' ( पा. सू. ६. १. २११ ) इत्याद्युदात्तत्वम् । रातिभिः ।  
 'मन्त्रे वृष' इत्यादिना क्तिन् उदात्तः । आयम् । इणो लङ् । 'तत्स्थमिपां तानेतामः'  
 ( पा. सू. ३. ४. १०१ ) इति अमादेशः । 'अदिप्रभृतिभ्यः शपः' ( पा. सू. २. ४. ७२ )  
 इति शपो लुक् । आडागमः । वृद्धयायादेशौ । 'तिङ्ङतिङः' इति निघातः । सिन्धुम् ।  
 'स्यन्दू प्रस्त्रवणे' । 'नित्' ( उ. सू. १. ९ ) इत्यनुवृत्तौ 'स्यन्देः संप्रसारणं धश्च'  
 ( उ. सू. १. ११ ) इति उप्रत्ययो धकारश्च अन्तादेशः । निस्वादाद्युदात्तः । आवदन् । 'वद  
 व्यक्तायां वाचि' । लटः शतृ । शपः पिस्वादानुदात्तत्वम् । शतृश्च लसार्वधातुकस्वरेण धातुस्वर एव  
 शिष्यते । आडा सह 'कुगतिप्रादयः' ( पा. सू. २. २. १८ ) इति समासः । कृदुत्तरपदप्रकृति-  
 स्वरत्वम् । अतिष्ठन्त । 'उपान्मन्त्रकरणे' ( पा. सू. १. ३. २५ ) इत्यात्मनेपदम् । गिर्वणः । 'वन  
 पणं संभक्तौ' । असुन् । 'आमन्त्रितस्य च' इति निघातः । विदुः । 'विद ज्ञाने' । लट् ।  
 'अदिप्रभृतिभ्यः शपः' इति शपो लुक् । 'विदो लटो वा' ( पा. सू. ३. ४. ८३ ) इति  
 ज्ञेः उस् । पादाद्विधात् न निघातः । संहितायां 'युष्मत्तत्तत्तुःष्वन्तःपादम्' ( पा. सू.  
 ८. ३. १०३ ) इति पत्वम् । 'घुना घुः' ( पा. सू. ८. ४. ४१ ) इत्युत्तरस्य तकारस्य घृत्वम् ।  
 तस्य । 'सावेकाचः' ( पा. सू. ६. १. १६८ ) इति विभक्तेरुदात्तत्वं प्राप्तं 'न गोधन्साववर्ण' ।

( पा. सू. ६. १. १८२ ) इति निषिध्यते । कारवः । ' कृवापाजि० ' ( उ. सू. १. १ ) इत्यादिना उण् । प्रत्ययस्वरः ॥

**मायाभिरिन्द्र मायिनं त्वं शुष्णमवातिरः । विदुष्टे तस्य मेधिरास्तेषां श्रवांस्युत्तिर ॥७॥**

मायाभिः । इन्द्र । मायिनम् । त्वम् । शुष्णम् । अव । अतिरः ।

विदुः । ते । तस्य । मेधिराः । तेषाम् । श्रवांसि । उत् । तिर् ॥ ७ ॥

हे इन्द्र त्वं मायिनं नानाविधकपटोपेतं शुष्णं भूतानां शोषणहेतुम् एतन्नामकमसुरं मायाभिः तत्प्रतिकूलैः कपटविशेषैः । यद्वा । तद्वधोपायगोचरप्रज्ञाभिः अवातिरः हिंसितवानसि । एतच्च यास्केनोक्तम्— ' इन्द्रः शुष्णं जघान ' ( निरु. ३. ११ ) इति । ' शुष्णं पिप्पुम् ' ( ऋ. सं. १. १०३. ८ ) इत्यादिमन्त्रे चायमर्थो विस्पष्टः । मेधिराः मेधावन्तोऽनुष्ठातारः तस्य तादृशस्य ते तव महिमानं विदुः जानन्ति । तेषां जानतामनुष्ठातृणां श्रवांसि अज्ञानि उत्तिर वधैय । ' केतः केतुः ' इत्यादिष्वेकादशसु प्रज्ञानामसु ' माया वयुनम् ' ( नि. ३. ९. ९ ) इति पठितम् । श्रवःशब्दं यास्को निर्वक्ति— ' श्रव इत्यज्ञानाम् श्रूयत इति सतः ' ( निरु. १०. ३ ) इति ॥ मायाभिः । ' माङ् माने ' । ' माच्छाससिसूभ्यो यः ' ( उ. सू. ४. ५४९ ) इति यप्रत्ययः । प्रत्ययस्वरः । मायिनम् । मायास्यास्तीति मायी । व्रीह्यादिवात् इनिप्रत्ययः ( पा. सू. ५. २. ११६ ) । प्रत्ययस्वरः । शुष्णम् । ' शुष शोषणे ' । अस्मादन्तर्भावितण्यथात् ' नित् ' इत्यनुवृत्तौ ' तृषिशुषिरसिभ्यः क्चि ' ( उ. सू. ३. २९२ ) इति नप्रत्ययः । निस्वादाद्युदात्तः । अतिरः । तरतेर्लङि व्यत्ययेन शः । तस्य डिङ्वेन गुणाभावात् ' कृत इद्धातोः ' इति इत्वम् । रपरत्वम् । विदुष्टे तस्य । गतमन्त्रे गतम् । मेधिराः । ' मिष्ट मेष्ट मेधाहिंसनयोः ' । औणादिक इरन् । निस्वादाद्युदात्तः । श्रवांसि । नञ्विषयत्वादाद्युदात्तः ॥

**इन्द्रमीशानमोजसाभि स्तोमा अनूपत । सहस्रं यस्य रातय उत वा सन्ति भूयसीः ॥८॥**

इन्द्रम् । ईशानम् । ओजसा । अभि । स्तोमाः । अनूपत ।

सहस्रम् । यस्य । रातयः । उत । वा । सन्ति । भूयसीः ॥ ८ ॥

वस्तोमाः स्तोमर ऋत्विजः ओजसा बलं ईशानं जगतो नियामकं इन्द्रं अभि अनूपत सर्वत्र स्तुतवन्तः । यस्य इन्द्रस्य रातयः धनदानानि सहस्रं सहस्रसंख्योपेतानि सन्ति । उत वा अथवा भूयसीः सहस्रसंख्याया अप्यधिकाः सन्ति । तमिन्द्रमिति पूर्वत्रान्वयः ॥ इन्द्रम् । ' ऋज्रेन्द्र० ' ( उ. सू. २. १८६ ) इत्यादिना रन् । निस्वादाद्युदात्तः । ईशानम् । लटः शानच् । ' अदिप्रभृतिभ्यः शपः ' इति शपो ण्क् । धातोरनुदात्तेत्वात् ' तास्यनुदात्त० ' ( पा. सू. ६. १. १८६ ) इत्यादिना शानचोऽनुदात्तत्वम् । ओजसा । नञ्विषयत्वादाद्युदात्तः । स्तोमाः । ' अतिस्तु' ( उ. सू. १. १३७ ) इत्यादिना मन्प्रत्ययः । निस्वादाद्युदात्तः । अनूपत । ' णु स्तुतौ ' । ' णो नः ' । लङ् ।

व्यत्ययेन झः । तस्य अदादेशः ( पा. सू. ७. १. ५ ) । च्लेः सिच् । अस्य धातोः कुटादिवेन सिचो डिवाद्युभावाः । इडभावश्छान्दसः दीर्घत्वं च । अडागमः । सहस्रम् । ‘ कर्दमादीनां च ’ ( फि. सू. ५९ ) इति द्वितीयाक्षरमुदात्तम् । रातयः । ‘ मन्त्रे वृष० ’ इत्यादिना किन् उदात्तः । उत । प्रातिपदिकस्वरः । वा । चादिरनुदात्तः । सन्ति । प्रत्ययाद्युदात्तत्वम् । ‘ तिङ्ङितिङः ’ इति निघानो न भवति ‘ यद्वृत्ताक्रियम् ’ ( पा. सू. ८. १. ६६ ) इति प्रतिषेधात् । स हि व्यवहितेऽपि भवतीत्युक्तम् । भूयसीः । सहस्रादतिशयेन बह्व्यो भूयस्यः । अत्र विभक्त्यस्य सहस्रस्य संनिधिवलादुपपत्तव्यप्रतीतेः ‘ द्विवचनविभज्योपपदे तरवीयसुनौ ’ ( पा. सू. ५. ३. ५७ ) इति बहुशब्दात् ईयसुन् । ‘ बहोर्लोपो भू च बहोः ’ ( पा. सू. ६. ४. १५८ ) इति ईकारलोपः प्रकृतेः भू इति आदेशश्च । ईयसुनो निन्वादाद्युदात्तत्वम् । ‘ उगितश्च ’ ( पा. सू. ४. १. ६ ) इति डीप् ॥ २१ ॥ ॥ ३ ॥

चतुर्थानुवाके षट्सूक्तानि । तत्र ‘ अग्निं दूतम् ’ इत्यादिकस्य द्वादशसर्चस्य प्रथमस्य सूक्तस्य कण्वपुत्रो मेधातिथिर्ऋषिः । अपवादाभावादनुवर्तमानं ‘ प्राग्घरण्यस्तूपात् ’ ( अनु. १२. १४ ) इत्युक्तं गायत्रमेव छन्दः । अग्निदेवताकत्वं विस्पष्टम् । अत एवानुक्रम्यते—‘ अग्निं द्वादश मेधातिथिः काण्व आग्नेयमग्निनेति पादो ब्रह्मिदेवतो निर्मथ्य आहवनीयश्च ’ इति । विनियोगस्तु प्रातरनुवाके आग्नेये कृतौ गायत्रे छन्दसि ‘ अग्निं दूतम् ’ इति सूक्तम् । ‘ अथैतस्या रात्रेर्विवासकाले ’ इति खण्डे ‘ अग्निमीळेऽग्निं दूतम् ’ ( आश्व. श्रौ. ४. १३ ) इति सूत्रितम् । तथा षष्ठ्यपदहस्य द्वितीयेऽहनि इदमेव सूक्तमाज्यशस्त्रम् । ‘ षष्ठ्यस्याभिष्टव्रेनोक्ते अहनी ’ इति खण्डे सूत्रितम्—‘ अग्निं दूतमिति द्वितीये ’ ( आश्व. श्रौ. ७. १० ) इति । दशपूर्णमासयोः सामिधेनीषु ‘ अग्निं दूतम् ’ इत्येका । ‘ नमः प्रयक्त्रे ’ इति खण्डे सूत्रितम्—‘ ईळेन्यो नमस्यस्तिरोऽग्निं दूतं वृणीमहे ’ ( आश्व. श्रौ. १. २ ) इति ॥

अग्निं दूतं वृणीमहे होतारं विश्ववेदसम् । अस्य यज्ञस्य सुक्रतुम् ॥ १ ॥

अग्निम् । दूतम् । वृणीमहे । होतारम् । विश्वेऽवेदसम् । अस्य । यज्ञस्य । सुऽक्रतुम् ॥ १ ॥

अग्निदेवत्वम् एतन्मन्त्रव्याख्याने तैत्तिरीयब्राह्मणे समाम्नायते—‘ अग्निदेवानां तून् आसीदुशनाः काव्योऽसुराणाम् ’ ( तै. सं. २. ५. ८. ५ ) इति । तादृशं देवदूतम् ‘ अग्निम् अस्मिन् कर्मणि ’ वृणीमहे संभजामः । कीदृशम् । ‘ होतारं देवानामाह्वानारं ’ विश्ववेदसं सर्वज्ञोपेतम् ‘ अस्य प्रवर्तमानस्य यज्ञस्य निष्पादकत्वेन ’ सुक्रतुं शोभनकर्माणं शोभनप्रज्ञं वा । ‘ यजम् ’ इत्यादिष्वष्टाविंशतिसंख्याकेषु धमेनामसु वेदसुदाश्वः ( मि. २. १०. ४ ) पठितः । होतारम् । ‘ ह्ये स्पर्धायां शब्दे च ’ । ताच्छील्यदिषु तृन् । ‘ बहुलं छन्दसि ’ ( पा. सू. ६. १. ३४ ) इति मंत्रसारणे परपृक्त्वे गुणः । निन्वादाद्युदात्तः । विश्ववेदसम् । ‘ बहुवीहो विश्वं संज्ञायाम् ’ ( फ. सू. ६. २. १०६ ) इति पूर्वपदान्तोदात्तत्वम् । अस्य । ‘ ऊडिदम् ’ ( पा. सू. ६. १. १७१ ) इत्यादिना विभक्तेरुदात्तत्वम् । सुक्रतुम् । ‘ क्रत्वादयश्च ’ ( पा. सू. ६. १. ११८ ) इत्याद्युदात्तत्वम् ॥

अग्निमग्निं हवीमभिः सदा हवन्त विशपतिम् । हव्यवाहं पुरुप्रियम् ॥ २ ॥

अग्निम् अग्निम् । हवीमभिः । सदा । हवन्त । विशपतिम् । हव्यऽवाहम् । पुरुऽप्रियम् ॥ २ ॥

यद्यप्यग्निः स्वरूपेणैक एव तथापि प्रयोगभेदात् आहवनीयादिस्थानभेदात् पावकादिविशेषण-  
भेदाद्वा बहुविधत्वमभिप्रेत्य 'अग्निमग्निम्' इति वीप्सा । तं 'हवीमभिः आह्वानकरणैर्मन्त्रैः' 'सदा  
'हवन्त' निरन्तरमनुष्ठानात् आह्वयन्ति । कीदृशम् । 'विश्वसि विशां प्रजानां होत्रादीनां पालकं' 'हव्य-  
वाहं यजमानसमर्पितस्य हविषो देवान् प्रति वोढारम्' । अत एव 'पुरप्रियं वहूनां प्रीत्यास्पदम् ॥ अग्नि-  
मग्निम् । 'नित्यवीप्सयोः' ( पा. सू. ८. १. ४ ) इति वीप्सायां द्विर्भावः । 'तस्य परमाग्नेदितम्' ( पा. सू. ८. १. २ ) इत्युत्तरस्य आग्नेदितसंज्ञायाम् 'अनुदात्तं च' ( पा. सू. ८. १. ३ ) इत्य-  
नुदात्तत्वम् । हवीमभिः । 'हेय सार्धायां शब्दे च' । आह्वानकरणभूतेषु मन्त्रेषु स्वव्यापारस्वातन्त्र्यात्  
कर्तृत्वविवक्षया 'अभ्येभ्योऽपि दृश्यन्ते' ( पा. सू. ३. २. ७५ ) इति कर्तरि भविष्यत् । तस्य छान्दस  
ईडागमः । 'बहुलं छन्दसि' ( पा. सू. ६. १. ३४ ) इति धातोः संप्रसारणं परपूर्वत्वं गुणावादेशो ।  
नित्वादाद्युदात्तत्वम् । सदा । 'सर्वैकान्य' ( पा. सू. ५. ३. १५ ) इत्यादिना सर्वशब्दात् दाप्रत्ययः ।  
'सर्वस्य सोऽन्यतरस्यां दि' ( पा. सू. ५. ३. ६ ) इति सभावः । व्यत्ययेनाद्युदात्तत्वम् । हवन्त ।  
हेजो लट् । अस्य अन्तादेशः । टेः एत्वाभावश्छान्दसः । अपि 'बहुलं छन्दसि' इति संप्रसारणम् ।  
'तिङ्ङितिकः' इति निघातः । विश्वसिम् । 'पत्यावैश्वर्ये' ( पा. सू. ६. २. १८ ) इति पूर्व-  
पदप्रकृतिस्वरे प्राप्ते 'परादिश्छन्दसि बहुलम्' इत्युत्तरपदाद्युदात्तत्वम् । हव्यवाहम् । 'वह प्रापणे' ।  
'वहश्च' ( पा. सू. ३. २. ६४ ) इति णिवप्रत्ययः । कृदुत्तरपदप्रकृतिस्वरत्वम् । पुरप्रियम् । पुरुणां  
प्रियम् । समासान्तोदात्तत्वम् ॥

अग्ने देवाँ इहा वह जज्ञानो वृक्तबर्हिषे । असि होता न ईड्यः ॥ ३ ॥

अग्ने । देवान् । इह । आ । वह । जज्ञानः । वृक्तऽबर्हिषे । असि । होता । नः । ईड्यः ॥ ३ ॥

हे 'अग्ने' 'जज्ञानः' अरण्योत्पन्नस्त्वं 'वृक्तबर्हिषे' आस्तरणार्थं छिन्नेन बर्हिषा युक्ताय तं यजमान-  
मनुग्रहीतुम् 'इह' कर्मणि हविर्भुजः 'देवान्' 'आ' 'वह' । 'नः' अस्मदर्थं 'होता' देवानामाह्वाता 'त्वम्'  
'ईड्यः' स्तुत्यः 'असि' ॥ देवान् इत्यत्र संहितायां 'दीर्घादृष्टि समानपादे' ( पा. सू. ८. ३. ९ )  
इति सूत्रम् । 'आतोऽष्टि नित्यम्' ( पा. सू. ८. ३. ३ ) इत्यनुनासिकभावः । जज्ञानः । 'जनी  
प्रादुर्भावे' । लिटः कानच् । 'गमहनं' ( पा. सू. ६. ४. ९८ ) इत्युपधालोपः । 'द्विर्वचनेऽचि'  
( पा. सू. १. १. ५९ ) इति तस्य स्थानिवद्भावात् द्विर्वचनम् । चित्वादन्तोदात्तः । वृक्तबर्हिषे ।  
'ओग्रश्चु छेदने' । 'निष्ठा' ( पा. सू. ३. २. १०२ ) इति क्तप्रत्ययः । 'यस्य विभापा' ( पा.  
सू. ७. २. १५ ) इति इट्प्रतिषेधः । वृक्तं बर्हिर्यस्मै यजमानाय येन वा ऋषिजा । बहुव्रीहौ पूर्वपद-  
प्रकृतिस्वरः । असि । अस्तेः सिप् । 'अदिप्रभृतिभ्यः शपोः' इति शपो लुक् । 'तासस्त्योलोपः'  
( पा. सू. ७. ४. ५० ) इति सकारस्य लोपः । पादादित्वात् न निघातः । होता । ह्यतेस्ताच्छी-  
ल्यादिषु वृत् । 'बहुलं छन्दसि' ( पा. सू. ६. १. ३४ ) इति संप्रसारणम् । नित्वादाद्युदात्तः ।  
ईड्यः । 'ईड स्तुतो' । 'ऋहलोर्ण्यत्' ( पा. सू. ३. १. १२४ ) । तिप्स्वरिते प्राप्ते 'ईडवन्द-  
वृशंसदुहां ण्यतः' ( पा. सू. ६. १. २१४ ) इत्याद्युदात्तत्वम् ॥

ताँ उशतो वि बोधय यदग्ने यासि दूत्यम् । देवैरा संत्सि बर्हिषि ॥ ४ ॥

तान् । उशतः । वि । बोधय । यत् । अग्ने । यासि । दूत्यम् । देवैः । आ । संत्सि । बर्हिषि ॥ ४ ॥

हे अग्ने यत् यस्मात् कारणात् दूत्यं यासि देवानां दूतकर्म प्राप्नोषि तस्मात् कारणात् उशतः हविः कामयमानान् तान् देवान् हविःस्वीकारार्थं ऽपि ऽबोध्य । विबोध्य च ऽवर्हिषि अस्मिन् कर्मणि तैः ऽदेवैः सह आ ऽसस्मि आसीद् आगत्योपविश ॥ तान् । ‘ दीर्घादृटि समानपादे ’ इति संहितायां स्त्वम् । ‘ आतोऽटि नित्यम् ’ इत्यनुनासिकभावः । उशतः । ‘ वश कान्तौ ’ । लटः शतृ । ‘ अदि-प्रभृतिभ्यः शपः ’ इति शपो लुक् । ‘ ग्रहिज्या° ’ ( पा. सू. ६. १. १६ ) इत्यादिना संस्मरणम् । ‘ शतुरनुमो नद्यजादी ’ ( पा. सू. ६. १. १७३ ) इति विभक्त्युदात्तत्वम् । यासि । ‘ यद्वृत्ता-न्नित्यम् ’ ( पा. सू. ८. १. ६६ ) इति निवातप्रतिषेधः । दूतस्य भागः कर्म वा दूत्यम् । ‘ दूतस्य भागकर्मणि ’ ( पा. सू. ४. ४. १२० ) इति यत् । तस्य तिप्स्वरितापवादत्वेन ‘ यतोऽनावः ’ इति प्राप्तमाद्युदात्तत्वं ‘ सर्वे विधयश्छन्दसि विकल्प्यन्ते ’ इति निवर्तते । अतः ‘ तिप्स्वरितम् ’ ( पा. सू. ६. १. १८५ ) इत्येव भवति । शेषनिवातः । सस्मि सीदसि । ‘ पठु विशरणगन्धव-सादनेषु ’ । लटः सिपि शपो ‘ बहुलं छन्दसि ’ इति लुक् । ‘ न लुमताङ्गस्य ’ ( पा. सू. १. १. ६३ ) इति प्रत्ययलक्षणप्रतिषेधात् ‘ पात्रा° ’ ( पा. सू. ७. ३. ७८ ) इत्यादिना सीदादेशो न भवति । वर्हिषि । ‘ बृह बृहि वृद्धौ ’ । ‘ वृहेर्नलोपश्च ’ ( उ. सू. २. २६६ ) इति इतिप्रत्ययः । प्रत्ययस्वरेण इकार उदात्तः ॥

घृताहवन दीदिवः प्रति ष्व रिषतो दह । अग्ने त्वं रक्षस्विनः ॥ ५ ॥

घृत्आहवन । दीदिऽवः । प्रति । स्म । रिषतः । दह । अग्ने । त्वम् । रक्षस्विनः ॥ ५ ॥

हे घृताहवन घृतेनाहूयमान दीदिवः दीप्यमान अग्ने त्वं रक्षस्विनः रक्षायुक्तान् रिषतः हिंसकान् शत्रून् प्रति अस्माकं प्रतिकूलान् दह स्म सर्वथा भस्मीकुरु ॥ घृतेनाहूयतेऽस्मिन्निति ‘ करणाधिकरणयोश्च ’ ( पा. सू. ३. ३. ११७ ) इत्यधिकरणे ल्युट् । अत्र जुहोतेः अविचक्षित-कर्मत्वेन अकर्मकत्वात् घृतस्य करणत्वमेव न तु कर्मत्वम् । अतो नैपा ‘ तृतीया च होश्छन्दसि ’ ( पा. सू. २. ३. ३ ) इति कर्मणि तृतीया । किंतु ‘ कर्तृकरणयोस्तृतीया ’ ( पा. सू. २. ३. १८ ) इति करणवाचिन्येव । अतः ‘ कर्तृकरणे कृता बहुलम् ’ ( पा. सू. २. १. ३२ ) इति समासः । तत्र पूर्वपदप्रकृतिस्वरापवादे ऋदुत्तरपदप्रकृतिस्वरे प्रातिपदिकावस्थायामेव कृते सति पश्चात् विभक्ताद्युत्पञ्चा-याम् ‘ आमन्त्रितस्य च ’ ( पा. सू. ६. १. १९८ ) इत्याद्युदात्तत्वम् । दीदिवः । दीव्यतेर्लिटः कसुः । तस्य ‘ वस्वेकाजाद्वसाम् ’ ( पा. सू. ७. २. ६७ ) इति नियमान् दृडभावः । द्विवचनम् । हलादिशेषः । उत्तरवकारस्य ‘ लोपो व्योर्वलि ’ ( पा. सू. ६. १. ६६ ) इति लोपः । कसुः । क्तिवान् गुणाभावः । ‘ तुजादीनां दीर्वोऽभ्यासस्य ’ ( पा. सू. ६. १. ७ ) इति दीर्घत्वमभ्यासस्य । संयुद्धौ ‘ उगिद्वाम् ’ ( पा. सू. ७. १. ७० ) इति नुम् । ‘ संयोगान्तस्य लोपः ’ ( पा. सू. ८. २. २३ ) इति सकारलोपे नकारस्य ‘ मनुवसो रु संयुद्धौ छन्दसि ’ ( पा. सू. ८. ३. १ ) इति स्त्वम् । विसर्गः । पदात् परत्वात् आमन्त्रितनिघातः । ननु पूर्वामन्त्रितस्य अविद्यमानवश्यात् पादाद्वत्वेन न निघातोपपत्तिः । न च ‘ नामन्त्रिते समानाधिकरणे सामान्यवचनम् ’ ( पा. सू. ८. १. ७३ ) इत्यविद्यमानवश्वप्रतिषेधः; उभयोरभिपदविशेषणत्वेन विशेषवचनत्वात् । अत एव परस्परमनन्वयेन असामर्थ्यात् ‘ समर्थः पदविधिः ’ ( पा. सू. २. १. १ ) इति च नियमान् पूर्वस्य न पराङ्गवद्भावो येन ऐक्यपद्येन निघातः स्यात् । अत एव हि ‘ इडे रन्तेऽदिते सरस्वति ’ ( तै. सं. ७. १. ६. ८ ) इत्यादौ पृथक् पृथक् आद्युदात्तत्वमिति । उच्यते—अत्र ‘ दीदिवः ’ इति नामिपदस्य विशेषणं किंतु



घृताहवनपदस्यैव द्योतनार्थम्; घृताहवन इति विशेष्यत्वेन विवक्षितत्वात् । विशिष्टस्य तु पश्चादग्नि-  
विशेषणता । तत्र दीदिवःपदं प्रति घृताहवनपदस्य विशेष्यत्वात् ' नामन्त्रिते समानाधिकरणे ' ( पा. सू. ८. १. ७३ ) इत्यविद्यमानवत्वप्रतिषेधात् निघातोपपत्तिः । अत एव परस्परविशेषणविशेष्य-  
भावेन सामर्थ्यात् ' सुवामन्त्रिते ' ( पा. सू. २. १. २ ) इति पराङ्गवद्भावे शेषनिघातेनापि स्वरोप-  
पत्तिरिति । ' इडे रन्ते ' इत्यादौ तु नैवं परस्परान्वय इति वैषम्यम् । रिपतः । ' रुप रिष हिंसार्थाः ' इति । भौवादिकस्य लटः शत्रादेशे अपि छान्दसो गुणाभावः । तौदादिकस्य वा ' रुश रिश हिंसायाम् ' इत्यस्य छान्दसं पत्वम् । विकरणस्य शस्य डित्वाद्गुणाभावः । रक्षस्शब्दात् ' अस्मायामेधास्त्रजो विनिः ' ( पा. सू. ५. २. १२१ ) इति मत्वर्थीयो विनिः । तस्य प्रत्ययाद्युदात्तत्वम् ॥

अग्निमन्थने ' अग्निनाग्निः समिध्यते ' इत्येषानुवचनीया । ' प्रातर्वैश्वदेव्यां प्रेषितः ' इति खण्डे सूत्रितम्—' अग्निनाग्निः समिध्यते त्वं ह्यग्ने अग्निना ' ( आश्व. श्रौ. २. १६ ) इति । एषैव अग्निमत इत्यस्य अनुवाक्या । ' अथाग्नेयः ' इति खण्डे ' अग्नावग्निप्रणयने ' इत्युपक्रम्य सूत्रितं—' यद्वो वयं प्रमिनाम व्रतान्यग्निनाग्निः समिध्यते ' ( आश्व. श्रौ. ३. १३ ) इति ॥

अग्निनाग्निः समिध्यते कविर्गृहपतिर्युवा । हव्यवाड् जुह्वास्यः ॥ ६ ॥

अग्निना । अग्निः । सम् । इध्यते । कविः । गृहपतिः । युवा । हव्यवाड् । जुहुः । अस्यः ॥ ६ ॥

वअग्निः आहवनीयाख्यः तस्मिन् प्रक्षिप्यमाणेन वअग्निना निर्मथ्येन प्रणीतेन वा सह वसमिध्यते सम्यक् दीप्यते । कीदृशोऽग्निः । वकविः मेधावी वगृहपतिः यजमानगृहस्य पालकः वयुवा नित्यतरणः वहव्यवाड् हविषो वोडा वजुह्वास्यः जुहूरूपेण मुखेन युक्तः ॥ गृहपतिः । ' पत्यावैश्वर्ये ' ( पा. सू. ६. २. १८ ) इति पूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वम् । युवा । ' यु मिश्रणे ' । ' कनिन्युवृषितक्षिराजिधन्विद्युप्रति-  
दिवः ' ( उ. सू. १. १५४ ) इति कनिन् । नित्वादाद्युदात्तः । हव्यं वहतीति हव्यवाड् । ' वहश्च ' ( पा. सू. ३. २. ६४ ) इति ण्विप्रत्ययः । णित्वादुपधावृद्धिः । गतिकारकोपपदात् कृदुत्तरपदप्रकृति-  
स्वरत्वम् । जुह्वास्यः । ह्यतेऽनयेति जुहूः । ' हुवः श्लुवच्च ' ( उ. सू. २. २१८ ) इति क्तिप् । तत्सं-  
नियोगात् दीर्घः । श्लुवद्भावात् द्विर्भावः । चुत्वजश्च । प्रातिपदिकस्वरेणान्तोदात्तः । जुहुः आस्यं  
यस्येति बहुव्रीहौ पूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वेन स एव शिष्यते । शेषनिघातः । यणादेशे ' उदात्तस्वरितयोर्यणः  
स्वरितोऽनुदात्तस्य ' ( पा. सू. ८. २. ४ ) इति आकारः स्वरितः ॥ ॥ २२ ॥

कविमग्निमुप स्तुहि सत्यधर्माणमध्वरे । देवममीवचातनम् ॥ ७ ॥

कविम् । अग्निम् । उप । स्तुहि । सत्यधर्माणम् । अध्वरे । देवम् । अमीवऽचातनम् ॥ ७ ॥

हे स्तोतृसंघ वअध्वरे क्रतौ वअग्निम् वउप वस्तुहि उपेत्य स्तुतिं कुरु । कीदृशम् । वकविं मेधाविनं  
वसत्यधर्माणं सत्यवदनरूपेण धर्मेणोपेतं वदेवं द्योतमानम् वअमीवचातनम् अमीवानां हिंसकानां शत्रूणां  
रोगाणां वा घातकम् ॥ सत्यं धर्मो यस्येति सत्यधर्मा । ' धर्मादनिच् केवलात् ' ( पा. सू. ५. ४. १२४ ) इति अनिच् समासान्तः । अन्तःपदेन तस्य समासत्वाभिधानात् बहुव्रीहौ पूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वे  
शेषनिघातेनानुदात्तत्वम् । अमीवशब्दः ' अम रोगे ' इत्यस्मात् ' शेषयह्निह्निह्निप्रीवापामीवाः ' ( उ. सू. १. १५२ ) इति वच्प्रत्यये ईडागमे च निपातितः । नित्वादाद्युदात्तः । ' चते चदे याचने च '

इत्यस्मात् हिंसार्थात् गिजन्तात् नन्वादिवात् ल्युः ( पा. सू. ३. १. १२४ ) । वोस्नादेशः ( पा. सू. ७. १. १ ) । ' णेरनिटि ' ( पा. ६. ४. ५१ ) इति णेलोपः । ' लिनि ' ( पा. सू. ६. १. १९३ ) इति धातोः अकारस्योदात्तत्वम् । न च स्वरे कर्तव्ये णिलोपस्य स्थानिवद्भावः ; ' न पदान्तद्विचन ' ( पा. सू. १. १. ५८ ) इत्यादिना प्रतिषेधात् । अमीवानां चातनः इति समासे कृदुत्तरपदप्रकृति-स्वरेण स एव शिष्यते ॥

यस्त्वामग्ने हविर्षतिदूतं देव सपर्यति । तस्य स आविता भव ॥ ८ ॥

यः । त्वाम् । अग्ने । हविःऽपतिः । दूतम् । देव । सपर्यति । तस्य । स्म । प्रऽअविता । भव ॥ ८ ॥

हे ऽअग्ने ऽदेव ऽयः ऽहविर्षतिः यजमानः देवदूतं ऽत्वां ऽसपर्यति परिचरति ऽतस्य यजमानस्य ऽप्राविता ऽभव ऽस्म अवश्यं रक्षकौ भव ॥ हूयते इति हविः । ' अचिंशुचि ' ( उ. सू. २. २६५ ) इत्यादिना इसिः । प्रत्ययस्वरेण इकार उदात्तः । हविषः पतिर्हविर्षतिः । ' नित्र्यं ममासेऽनुत्तरपद-स्थस्य ' ( पा. सू. ८. ३. ४५ ) इति पत्वम् । ' पत्यावैश्वर्ये ' ( पा. सू. ६. २. १८ ) इति पूर्वपद-प्रकृतिस्वरत्वम् । सपरशब्दात् ' कण्ठादिभ्यो यक् ' ( पा. सू. ३. १. २७ ) इति यक् । धातुप्रकर-णात् गुणप्रतिषेधाद्यर्थात् यकः क्तिवाच्च सपरशब्दस्य धातुत्वात् ततो विहितस्य यकः आर्धधातुकत्वे सति ' अतो लोपः ' ( पा. सू. ६. ४. ४८ ) इति लोपः । ' सनाद्यन्ता धातवः ' ( पा. सू. ३. १. ३२ ) इति धातुसंज्ञायां तिप् । कर्तरि शप् । तस्मिन् पूर्वस्य ' अतो गुणे ' ( पा. सू. ६. १. ९७ ) इति परपूर्वत्वम् । यकः प्रत्ययस्वरेणोदात्तत्वम् । रूपा सह एकादेशस्य ' एकादेश उदात्तानो-दात्तः ' ( पा. सू. ८. २. ५ ) इत्युदात्तत्वम् । ' तिङ्ङितिङः ' इति निघान्तो न भवति ' यदनुत्ता-न्नित्यम् ' ( पा. सू. ८. १. ६६ ) इति प्रतिषेधात् ॥

गार्हपत्याहवनीययोः परस्परसंसर्गे विहितस्य हविषो याज्या ' यो अग्निं देववीतये ' इत्येपर । ' अथाग्नेय इष्टयः ' इति खण्डे सूत्रितं—' यो अग्निं देववीतये कुर्विस्तु नो गविष्टये ' ( आश्व. श्रौ. ३. १३ ) इति ॥

यो अग्निं देववीतये हविष्मां आविवांसति । तस्मै पावक मृळय ॥ ९ ॥

यः । अग्निम् । देवऽवीतये । हविष्मान् । आऽविवांसति । तस्मै । पावक । मृळय ॥ ९ ॥

ऽहविष्मान् हविर्युक्तः ऽयः यजमानः ऽदेववीतये देवानां हविर्मक्षणेन्युयागार्थम् ऽअग्निम् ऽआविवांसति अग्नेः समीपे विशेषेणगत्य परिचर्यां करोति । हे ऽपावक अग्ने तस्मै ऽमृळय तं यज-मानं सुखय ॥ देववीतये । ' वी गतिप्रजनकान्त्यशानत्वादनपु ' इत्यस्मान् अशनार्थान् किन् । देवानां वीतिर्यस्मिन् यागे स देववीतिः । बहुव्रीहौ पूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वम् । हविष्मान् । ' नटिबपयस्यानि-सन्तस्य ' ( फि. सू. २६ ) इति पर्युदास्मान् हविःशब्दोऽन्तोदात्तः । मनुषः सर्वानुदात्तत्वात् स एव शिष्यते । आविवांसति । ' वा गतिगन्धनयोः ' । अस्मात् अन्तर्भावितव्यार्थान् आगमयितुमिच्छ-तव्यर्थे सन् । आह्वानेच्छा परिचर्यायां पथवस्यतीति विवांसतिशब्दः परिचर्यायै निघटौ ( नि. ३. ५. १० )

पठितः । द्विर्भावः । अभ्यासस्य ह्रस्वः । 'सन्धतः' (पा. सू. ७. ४. ७९) इति इत्वम् । 'अभ्यासादिर्नित्यम्' (पा. सू. ६. १. १९७) इत्याद्युदात्तत्वम् । 'तिङ्ङतिङः' इति निघातो न भवति 'यद्वृत्ता-  
न्नित्यम्' (पा. सू. ८. १. ६६) इति प्रतिषेधात् । 'तिङि चोदात्तवति' (पा. सू. ८. १. ७१) इति आङो निघातः । 'सह सुपा' (पा. सू. २. १. ४) इत्यत्र सहेति योगविभागात् आङस्तिङा-  
सह समासे समासान्तोदात्तत्वे प्राप्ते 'परादिश्छन्दसि बहुलम्' (पा. सू. ६. २. १९९) इत्युत्तर-  
पदाद्युदात्तत्वम् । तस्मै । 'क्रियाग्रहणं कर्तव्यम्' (पा. म. १. ४. ३२. १) इति संप्रदानं चतुर्थी ॥

पवमानेष्टौ अग्नेः पावकस्यानुवाक्या 'स नः पावक दीदिवः' इति । 'पौर्णमासेनेष्टिपशुसोमा उपदिष्टाः' इति खण्डे सूत्रितं—'स नः पावक दीदिवोऽग्ने पावक रोचिषा' (आश्व. श्रौ. २. १) इति ॥

स नः पावक दीदिवोऽग्ने देवाँ इहा वह । उप यज्ञं हविश्च नः ॥ १० ॥

सः । नः । पावक । दीदिवः । अग्ने । देवान् । इहा । आ । वह । उप । यज्ञम् । हविः । च । नः ॥ १० ॥

हे दीदिवः दीप्यमान पावक शोधक अग्ने वसः त्वं वनः अस्मदर्थम् इह देवयजनदेशे देवान्  
वा वह । ततः वनः अस्मदीयं यज्ञं तत्रत्यं हविश्च उप देवसमीपे प्रापयेति शेषः ॥ दीदिवः ।  
'दिवु क्रीडादौ' । 'छन्दसि लुङ्लङ्लिटः' (पा. सू. ३. ४. ६) इति वर्तमाने लिट् । कसुः ।  
द्विर्भावो हलादिशेषः । 'तुजादीनां दीर्वोऽभ्यासस्य' (पा. सू. ६. १. ७) इत्यभ्यासस्य दीर्घत्वम् ।  
'वस्वेकाजाद्वसाम्' (पा. सू. ७. २. ६७) इति नियमात् वसोः इट्प्रतिषेधः । 'लोपो व्योर्बलि'  
(पा. सू. ६. १. ६६) इति वकारलोपः । संबुद्धौ 'उगिदचो' (पा. सू. ७. १. ७०) इत्यादिना नुम् ।  
हलङ्यादिलोपः संयोगान्तलोपः । 'मतुवसोः' इति स्त्वम् । विसर्गः ।  
अग्ने । पादादित्वात् न निघातः । देवाँ इहेत्यत्र 'दीर्वादिति समानपादे' (पा. सू. ८. ३. ९) इति स्त्वम् ।  
'आतोऽटि नित्यम्' इति आकारस्यानुनासिकः । 'भोभगोअघोअपूर्वस्य योऽशि' (पा. सू. ८. ३. १७) इति रोर्धकारः । 'लोपः शाकल्यस्य' (पा. सू. ८. ३. १९) इति  
यकारलोपः । तस्यासिद्धत्वात् आद्रुणो न भवति । इहा । 'इदमो हः' (पा. सू. ५. ३. ११) इति  
सप्तम्यन्तात् ह्रस्वयः । 'इदम इश्' (पा. सू. ५. ३. ३) । तद्धितान्तत्वात् प्रातिपदिकत्वे 'सुपो धातु-  
प्रातिपदिकयोः' (पा. सू. २. ४. ७१) इति सप्तम्या लुक् । 'तद्धितश्चासर्वविभक्तिः' (पा. सू. १. १. ३८) इत्यन्ययसंज्ञायाम् 'अव्ययादाप्सुपः' (पा. सू. २. ४. ८२) इत्युत्तरस्याः  
सप्तम्या लुक् । अकारः प्रत्ययस्वरेणोदात्तः ॥

स नः स्तवान् आ भर गायत्रेण नवीयसा । रयिं वीरवतीमिषम् ॥ ११ ॥

सः । नः । स्तवानः । आ । भर । गायत्रेण । नवीयसा । रयिम् । वीरवतीम् । इषम् ॥ ११ ॥

हे अग्ने वनवीयसा नवतरेण पूर्वकैरप्यसंपादितेन गायत्रेण गायत्रीच्छन्दस्केनानेन सूक्तेन वस्तवानः  
स्तूयमानः वसः त्वं वनः अस्मदर्थं रयिं धनं वीरवतीं शूरपुत्रप्रभृत्युपत्वयुक्ताम् इषम् अन्नं च वा  
अभर संपादय ॥ स्तवानः । 'ष्टुञ् स्तुतौ' । 'धात्वादेः पः सः' । 'स्वरितजितः' (पा. सू. १. ३.

७२ ) इत्यात्मनेपदम् । लटः शानच् । कर्तरि शप् । ‘ बहुलं छन्दसि ’ ( पा. सू. २. ४. ७३ ) इति लुगभावः । गुणावादेशौ । ‘ आने मुक् ’ ( पा. सू. ७. २. ८२ ) इति मुक् न भवति. ‘ अनित्य-  
मागमशासनम् ’ ( परिभा. ९६ ) इत्यागमानुशासनस्य अनित्यत्वात् । शपः पित्वादनुदात्तत्वम् ।  
शानचश्चित्वादान्तोदात्तस्य अदुपदेशात् शपः परत्वात् लसार्वाधानुकानुदात्तत्वम् । धातुस्वर एव  
शिष्यते । भर । ‘ ह्यप्रहोर्मिछन्दसि ’ ( पा. सू. ८. २. ३२. १ ) इति भव्यम् । गायत्रेण । गायत्र्याः  
संबन्धि गायत्रम् । ‘ तस्येदम् ’ ( पा. सू. ४. ३. १२० ) इति अण्प्रत्ययः । प्रत्ययस्वरः ।  
नवीयसा । नवशब्दान् आतिशायनिकः ईयसुप्रत्ययः । निष्वादानुदात्तः । वीर्यनीम् । मनुज्योपोः  
पित्वादनुदात्तत्वम् । अकारः प्रातिपदिकस्वरेणोदात्तः ॥

अग्ने शुक्रेण शोचिषा विश्वाभिर्देवहूतिभिः । इमं स्तोमं जुपस्व नः ॥ १२ ॥

अग्ने । शुक्रेण । शोचिषा । विश्वाभिः । देवहूतिभिः । इमम् । स्तोमम् । जुपस्व । नः ॥ १२ ॥

हे अग्ने शुक्रेण शोचिषा त्वदीयश्वेनवर्णदीप्त्या विश्वाभिर्देवहूतिभिः त्वत्कृतसर्वदेवता-  
ह्वानसाधनस्तोत्रैश्च युक्तस्त्वं नः अस्मदीयम् इमं स्तोमं स्तोत्रविशेषं जुपस्व मेवम् ॥ विश्वशब्दो  
विशेः कनन्तो निष्वादाद्युदात्तः । देवहूतिभिः । देवशब्दः पचाद्यजन्तः । चित्वादान्तोदात्तः । देवानां  
हूतय आह्वानान्यासु स्तुतिष्विति देवहूतयः स्तुतयः । बहुव्रीहौ पूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वम् । स्तुत्यतेऽनेनेति  
स्तोमः । ‘ अतिस्तुसु ’ ( उ. सू. १. १३७ ) इत्यादिना मन् । निष्वादाद्युदात्तः ॥ ॥ २३ ॥

‘ सुसमिद्धः ’ इत्यादिकं द्वादशत्वं द्वितीयसाग्रीसूक्तम् । तस्य काण्वो मेधातिथिरूपिः । गायत्रं  
छन्दः । प्रत्यृचं प्रतीयमानाः समिद्धतनूनपादादिका द्वादश देवताः । तथा च अनुक्रमणिकायाम्  
ऋक्संख्यामृपि छन्दश्च अनुवृत्तिबलात् सिद्धवत्कृत्य देवता उदाहृताः—‘ सुसमिद्ध इतीधमः समिद्धो  
वाशिस्तनूनपात्रराशंस इवो बर्हिर्देवीर्द्वार उपासानक्ता देव्यो होतारो प्रचेतसो तिमो देव्यः सरस्वतीव्र-  
भारख्यस्त्वष्टा वनस्पतिः स्वाहाकृत्य इति प्रत्यृचं देवता एतदाग्रीसूक्तम् ’ इति । विनियोगस्तु—पशौ  
‘ सुसमिद्धो न आ वह ’ इति काण्वमाग्रीसूक्तम् । ‘ एकादश प्रयाजाः ’ इति खण्डे सूत्रिनं—‘ समिद्धो  
अधेति सर्वेषां यथपि वा ’ ( आश्व. श्रौ. ३. २ ) इति ॥

सुसमिद्धो न आ वह देवाँ अग्ने हविष्मते । होतः पावक यक्षि च ॥ १ ॥

सुसमिद्धः । नः । आ । वह । देवान् । अग्ने । हविष्मते । होतरिति । पावक । यक्षि । च ॥ १ ॥

हे अग्ने सुसमिद्धनामकस्त्वं नः अस्मदीयाय हविष्मते यजमानाय तदनुग्रहार्थं देवान् आ  
वह । हे पावक शोधक होतः होमनिष्पादकाग्ने यक्षि च यज्ञ च ॥ सुसमिद्धः । समः क्रिया-  
विशेषणत्वेन गतिसंज्ञकत्वात् प्रादिसमासः । शोभनवाचिनः सुशब्दस्य तु ‘ विशेषणं विशेष्येण  
बहुलम् ’ ( पा. सू. २. १. ५७ ) इति समिद्धपदेन कर्मधारयसमासः । सुशब्दः प्रातिपदिकस्वरेणो-  
दात्तः । ‘ कर्मधारयेऽनिष्टा ’ ( पा. सू. ६. २. ४६ ) इति पूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वम् । क्रियाविशेषणत्वे  
हि सुशब्दस्य गतित्वात् प्रादिसमासे ‘ गतिरनन्तरः ’ ( पा. सू. ६. २. ४९ ) इति समो यदु-

दात्तत्वं तदेव कृदुत्तरपदप्रकृतिस्वरत्वेन स्थास्यतीति सुशब्दोऽनुदात्तः स्यात् । देवाँ अग्ने । पूर्ववत् स्त्वानु-  
नासिके । हविष्मते । हविरस्यास्तीति मत्तुप् । ‘ तसौ मत्वर्थे ’ ( पा. सू. १. ४. १९ ) इति भव्त्वेन  
पदत्वस्य बाधितत्वात् न स्त्वम् । होतःपावकशब्दयोः आमन्त्रितयोः पृथक्पृथगेव क्रियान्वये परस्परम-  
सामर्थ्यात् पराङ्गवद्भावाभावात् न तन्निबन्धनम् ऐकस्वर्थम् । न च द्वितीयस्य आमन्त्रितस्य आष्टमिक-  
निघातेन ऐकस्वर्थम् ; ‘ आमन्त्रितं पूर्वमविद्यमानवत् ’ ( पा. सू. ८. १. ७२ ) इति पूर्वस्य अविद्य-  
मानवत्त्वेन पदात् परत्वाभावात् पादादित्वाच्च । परस्परसामानाधिकरण्येऽपि होतरित्यस्य विशेषणत्वे  
समानमेव अविद्यमानवत्त्वम् । अत एव अविद्यमानवत्त्वात् सामर्थ्येऽपि न पराङ्गवद्भावः इति नैकस्वर्थ-  
सिद्धिः । अतो होतरिति विशेष्यम् । अतः पुनातीति पावक इत्यवयवप्रसिद्धिस्वीकारेण विशे-  
षणत्वात् होतरिति विशेष्यम् । तच्च सामान्यवचनमिति ‘ नामन्त्रिते समानाधिकरणे ’ ( पा. सू.  
८. १. ७३ ) इत्यविद्यमानवत्त्वप्रतिषेधात् पदात्परत्वात् अपादादित्वाच्च द्वितीयामन्त्रितस्य आष्ट-  
मिकनिघातेन वा पराङ्गवद्भावे सति शेषनिघातेन वा सर्वानुदात्तत्वसिद्धिः । यक्षि । यजेल्लोटः सिपि  
‘ बहुलं छन्दसि ’ इति शपो लुक् । ब्रश्चादिना षत्वम् । ‘ षटोः कः सि ’ ( पा. सू. ८. २. ४१ )  
इति कत्वम् । सेहिरादेशः छान्दसत्वात् न भवति । सिपः पिप्त्वेन अनुदात्तत्वात् धातुस्वर एव शिष्यते ।  
न च ‘ तिङ्ङित्ठः ’ इति निघातः, पूर्वस्य पावक इति आमन्त्रितस्य अविद्यमानवत्त्वेन पदादपरत्वात् ।  
अत एव तस्य अव्यवधायकत्वेन होतरित्यपेक्ष्य निघातः स्यात् इति चेत्, न । यक्षिपदापेक्षया  
होतरित्यस्यापि पूर्वत्वेन अविद्यमानवत्त्वात् । ननु ‘ नामन्त्रिते समानाधिकरणे ’ इति तस्य निषिद्धम्  
अविद्यमानवत्त्वम् । न च पावकपदस्य अविद्यमानवत्त्वेन समानाधिकरणपरत्वाभावः । यक्षिपदस्यैव  
हि कार्यं प्रति पावकपदं पूर्वत्वात् अविद्यमानवत् स्यात् । होतःपदकार्यम् अविद्यमानवत्त्वप्रतिषेधं प्रति तु  
परत्वात् विद्यमानवदेव इति भवत्येव होतरित्यस्य अविद्यमानवत्त्वप्रतिषेधः । अतस्तस्य विद्यमानवत्त्वात्  
तदपेक्षया यक्षीत्यस्य निघातः प्राप्नोत्येव । सत्यम् । अत्र यक्षीत्यस्य चशब्दपरत्वात् ‘ चादिषु च ’  
( पा. सू. ८. १. ५८ ) इति निघातप्रतिषेधो भविष्यतीत्यदोषः ॥

मधुमन्तं तनूनपाद्यज्ञं देवेषु नः कवे । अद्या कृणुहि वीतये ॥ २ ॥

मधुऽमन्तम् । तनूऽनपात् । यज्ञम् । देवेषु । नः । कवे । अद्य । कृणुहि । वीतये ॥ २ ॥

हे ऽकवे मेधाविन् अग्ने ऽतनूनपात् एतन्नामकस्त्वम् ऽअद्य अस्मिन् दिने ऽनः अस्मदीयं ऽमधु-  
मन्तं रसवन्तं ऽयज्ञं हविः ऽवीतये भक्षणार्थं ऽदेवेषु ऽकृणुहि कुरु प्रापय इत्यर्थः ॥ मधुमन्तम् । ‘ फलि-  
पाटिनमिमनिजनां गुम्फटिनाकिधतश्च ’ ( उ. सू. १. १८ ) इति मन्यतेः उग्रप्रत्ययो धकारश्चान्तादेशः ।  
‘ नित् ’ इत्यनुवृत्तेः प्रत्ययस्य निष्वादाद्युदात्तो मधुशब्दः । तनूनपात् । आमन्त्रितनिघातः । अद्य ।  
‘ सद्यः परत् ’ ( पा. सू. ५. ३. २२ ) इत्यादिना अस्मिन् काले इत्यर्थे द्यप्रत्ययान्तो निपातितः ।  
प्रत्ययस्वरेणान्तोदात्तः । ‘ तद्धितश्चासर्वविभक्तिः ’ ( पा. सू. १. १. ३८ ) इति अव्ययवात्  
‘ अव्ययादाप्सुपः ’ ( पा. सू. २. ४. ८२ ) इत्युपरि सप्तम्या लुक् । संहितायाम् ‘ अन्येषामपि  
दृश्यते ’ ( पा. सू. ६. ३. १३७ ) इति दीर्घत्वम् । कृणुहि । ‘ कृवि हिंसाकरणयोश्च ’ । ‘ इदितो  
नुम् धातोः ’ ( पा. सू. ७. १. ५८ ) इति नुम् । लोटः सेहिरादेशः । ‘ धिन्विकृण्वोर च ’ ( पा.

सू. ३. १. ८० ) इति शपोऽपवादो विकरण उग्रत्ययः; तत्सन्नियोगेन प्रकारस्य अकारः । तस्य 'अतो लोपः' ( पा. सू. ६. ४. ४८ ) इति लोपः । तस्य स्थानियङ्गात्वात् लङ्प्रधगुणो न भवति । 'उतश्च प्रत्ययादसंयोगपूर्वात्' ( पा. सू. ६. ४. १०६ ) इति हेतुर्न भवति, 'उतश्च प्रत्ययाच्छन्दो वाचनम्' ( पा. सू. ६. ४. १०६. १ ) इति वचनात् । 'निङ्प्रतिपत्तिः' इति निघान्तः । वीतये । 'मन्त्रे वृषेपञ्चमनविदशूचीरा उदात्तः' ( पा. सू. ३. ३. ९६ ) इति निरु उदात्तः ॥

नराशंसमिह प्रियमस्मिन् यज्ञ उप ह्वये । मधुजिह्वं हविष्कृतम् ॥ ३ ॥

नराशंसम् । इह । प्रियम् । अस्मिन् । यज्ञे । उप । ह्वये । मधुजिह्वम् । हविःकृतम् ॥ ३ ॥

इह देवयजनदेशे । अस्मिन् प्रवर्तमाने । यज्ञे । नराशंसम् पुनश्चासकामिम् । उप ह्वये आह्वयामि । कीदृशम् । प्रियं देवानां प्रीतिहेतुं । मधुजिह्वं मधुस्मापिजिह्वोपेतं माधुर्यरसान्वादकजिह्वोपेतं वा । हविष्कृतं हविषो निष्पादकम् ॥ नरशंसो 'नृ नथे' इत्यस्मात् अचन्तः । प्रत्ययस्य पित्वात् धातुस्वर एव शिष्यते । शंसन्त्यस्मिन्निति शंसः । 'उग्र' ( पा. सू. ३. ३. १२१ ) इत्यधिकरणे घञ् । नराणां शंसः इति समासे कृदुत्तरपदप्रकृतिस्वरवे प्राप्ते 'उमे वजस्यत्यादिपु युगपत्' ( पा. सू. ६. २. १४० ) इति पूर्वोत्तरपदे प्रकृतिस्वरे भवतः । अत एव वजस्यत्यादिपु पाठान् नरशंसस्य दीर्घत्वम् । इह । 'इदमो हः' ( पा. सू. ५. ३. ११ ) इति छप्रत्ययः । 'इदम् इञ्' ( पा. सू. ५. ३. ३ ) इति इशादेशः । प्रत्ययस्वरः । प्रियम् । प्रीणातीति प्रियः । 'इगुपञ्जप्रीकिरः कः' ( पा. सू. ३. १. १२५ ) इति कः । प्रत्ययस्वरः । अस्मिन् । 'ऊटिदम्' इत्यादिना विभक्त्युदात्तत्वम् । ह्वये । निघान्तः । मधुजिह्वम् । मधुशब्दस्याधुदात्तत्वमुक्तम् । बहुव्रीहौ पूर्वपदप्रकृतिस्वरेण स एव शिष्यते । हविष्कृतम् । हविष्करोतीति हविष्कृत् । क्विप् ङस्वरस्य लुक् । 'नित्यं समासेऽनुत्तरपदस्थस्य' ( पा. सू. ८. ३. ४५ ) इति पत्वम् । कृदुत्तरपदप्रकृतिस्वरत्वम् ॥

अग्रे सुखतमे रथे देवाँ ईक्षित आ वह । अग्निं होता मनुर्हितः ॥ ४ ॥

अग्रे । सुखतमे । रथे । देवान् । ईक्षितः । आ । वह । अग्निं । होता । मनुःक्षितः ॥ ४ ॥

इदंशब्दाभिधेयं हि । अग्रे । ईक्षितः अस्माभिः स्तुतः सन् । सुखतमे अतिशयेन सुखहेतोर् कस्मिंश्चित् । रथे । देवान् स्थापयित्वा कर्मभूमौ । आ । वह । इदंशब्दाभिधेयत्वमत्र सूचयितुम् ईक्षित इति विशेषणम् । मनुर्हितः मनुजा मन्त्रेण मनुष्येण वा यजमानादिरूपेण हिनेऽत्र स्थापितव्यं । होता देवानामाह्वाता । अग्निः ॥ सुखतमे । सुखगतिश्चरन्तीति मनुष्यः । तस्य 'गुणवचनेभ्यो मनुषो लुग्यक्तव्यः' ( पा. सू. ५. २. ९४. ३ ) इति लुक् । अतिशयेन सुखः सुगतमः । तस्योऽनुदात्तत्वात् प्रातिपदिकस्वरः । रथे । 'रसु कीडायाश्' । रसन्तेऽस्मिन्निति रथः । 'हत्तिकुपिनीरमिकाशिन्यः कथन्' ( उ. सू. २. १५९ ) इति कथन् । 'एकाञ्च उपदेशेऽनुदात्तात्' ( पा. सू. ७. २. १० ) इति इट्प्रतिषेधः । 'अनुदात्तोपदेशः' ( पा. सू. ६. ४. ३७ ) इत्यादिना सकारलोपः । निश्वादाधुदात्तत्वम् । ईक्षितः । 'ईड स्तुतौ' । 'निष्ठा' ( पा. सू. ३. २. १०२ ) इति क्तः । इडागमः । तस्य 'आगमा अनुदात्ताः'

(पा. म. ३. १. ३. ७) इत्यनुदात्तः । प्रत्ययस्वरः । देवान् इति नकारस्य संहितायां 'दीर्घादिति समानपादे' (पा. सू. ८. ३. ९) इति स्त्वम् । 'आतोऽटि नित्यम्' (पा. सू. ८. ३. ३) इति आकारस्य अनुनासिकभावः । 'भोभगो' (पा. सू. ८. ३. १७) इत्यादिना रोर्यत्वम् । तस्य 'लोपः शाकल्यस्य' (पा. सू. ८. ३. १९) इति लोपः । तस्यासिद्धत्वात् 'आहुणः' न भवति । आ । निषातत्वादाद्युदात्तः । असि । 'अस भुवि' । लटः सिप् । 'अदिप्रभृतिभ्यः शपः' (पा. सू. २. ४. ७२) इति शपो लुक् । 'तासस्त्योर्लोपः' (पा. सू. ७. ४. ५०) इति सकारस्य लोपः । होता । ताच्छील्ये तृन् । सौ 'ऋदुशन' (पा. सू. ७. १. ९४) इत्यादिना अनङ् । ङित्वादान्तादेशः । 'अप्तृन्' (पा. सू. ६. ४. ११) इत्यादिना उपधादीर्घः । हल्ङ्गादिलोपनलोपौ । नित्वादाद्युदात्तः । मनुर्हितः । मन्यते इति मनुः । 'मन् ज्ञाने' । शृस्त्वृस्तिहित्रप्यसिबसिहनिक्लिदिबन्धिमनिभ्यश्च' (उ. सू. १. १०) इति उप्रत्ययः । तत्र 'नित्' इत्यनुवृत्तेः नित्वादाद्युदात्तः । हितः । दधातेः 'निष्ठा' इति कर्मणि क्तः । 'दधातेर्हिः' (पा. सू. ७. ४. ४२) इति हिरादेशः । मनुना हितः इति समासे तृतीयायाः स्थाने 'सुपां सुलुक्' (पा. सू. ७. १. ३९) इत्यादिना सु इति आदेशः । तस्य स्त्वम् । लुगभावश्छान्दसः । 'तृतीया कर्मणि' (पा. सू. ६. २. ४८) इति पूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वम् ॥

स्तृणीत बर्हिर्नानुपगृहृतं मनीषिणः । यत्रामृतस्य चक्षणम् ॥ ५ ॥

स्तृणीत । बर्हिः । आनुपक् । घृतस्पृष्टम् । मनीषिणः । यत्र । अमृतस्य । चक्षणम् ॥ ५ ॥

हे मनीषिणः बुद्धिमन्त ऋत्विजः बर्हिः दर्भं स्तृणीत वेदेरुपरि आच्छादयत । अत्रापि बर्हिर्नामकोऽग्निः सूच्यते । कीदृशं बर्हिस्तास्तरणीयम् । आनुपक् अनुक्रमेण सक्तं परस्परं संबद्धं घृतपृष्ठं घृतपूर्णानां सुचां बर्हिषि आसादितत्वात् घृतं पृष्ठे उपरिभागे यस्य बर्हिषः तत् घृतपृष्ठम् । यत्र यस्मिन् बर्हिषि अमृतस्य अमृतसमानस्य घृतस्य चक्ष्णं दर्शनं भवति । यद्वा । मरणरहितस्य देवस्य बर्हिर्नामकस्य अग्नेर्दर्शनं भवति तद्बर्हिः स्तृणीत इति पूर्वत्रान्वयः ॥ स्तृणीत । 'स्तृन् आच्छादने' । लोपमध्यमपुरुषस्य बहुवचनम् । 'लोयो लङ्' (पा. सू. ३. ४. ८५) । 'तस्थस्थमिषाम्' (पा. सू. ३. ४. १०१) इति थस्य तादेशः । 'क्यादिभ्यः श्वा' । 'ई हल्यघोः' (पा. सू. ६. ४. ११३) इति ईत्वम् । 'ऋवर्णाच्चेति वक्तव्यम्' (पा. सू. ८. ४. १. १) इति णत्वम् । 'प्वादीनां ह्रस्वः' (पा. सू. ७. ३. ८०) इति धातोर्ह्रस्वत्वम् । सति शिष्टस्वरबलीयस्त्वमन्यत्र विकरणेभ्यः । अतः तिङ् एव प्रत्ययस्वरेणोदात्तत्वम् । बर्हिः । 'हुँहैनलोपश्च' (उ. सू. २. २६६) इति इस्प्रत्ययनलोपौ । प्रत्ययस्वरः । आनुपक् । आ समन्तात् अनुपजति इति आनुपक् । 'पञ्ज सङ्गे' । 'धात्वादेः पः सः' । 'किप् च' (पा. सू. ३. २. ७६) इति किप् । 'अनिदिताम्' (पा. सू. ६. ४. २४) इति लोपः । आङन्वोरुपसर्गायोः प्राक्प्रयोगः । गतिसमासः । 'उपसर्गास्तुनोति' इत्यादिना षत्वम् । घृतपृष्ठम् । 'घृ क्षरणदीप्त्योः' । 'निष्ठा' (पा. सू. ३. २. १०२) इति क्तः । प्रत्ययस्वरेणोदात्तः । घृतयुक्तं पृष्ठम् अस्येति बहुव्रीहौ पूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वम् । मनीषिणः । आमन्त्रितनिघातः । अमृतस्य । न विद्यते मृतं मरणम् अस्मिन्निति अमृतम् । बहुव्रीहौ पूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वं बाधित्वा 'नञ्सुभ्याम्' (पा. सू. ६. २. १७२) इत्युत्तरपदान्तोदात्तत्वे प्राप्ते 'नञो जरमरमित्रमृताः' (पा. सू. ६. २. ११६) इत्युत्तरपदाद्युदात्तत्वम् । चक्षणम् । 'चक्षिङ् व्यक्तायां



वाचि ' । वागभिव्यक्तिवाची धातुः इह अभिव्यक्तिमात्रं लक्षयति । ' ल्युट् च ' ( पा. सू. ३. ३. ११५ ) इति भावे ल्युट् । श्रोत्रादेशः । तस्य आर्धधातुकत्वात् ' चक्षिङः श्याच् ' ( पा. सू. २. ४. ५४ ) इति श्याजादेशे प्राप्ते ' असनयोश्च ' ( पा. सू. २. ४. ५४. १० ) इति प्रतिषेधः ॥

वि श्रयन्तामृतावृधो द्वारो देवीरसश्वतः । अद्या नूनं च यष्टवे ॥ ६ ॥

वि । श्रयन्ताम् । ऋतऽवृधः । द्वारः । देवीः । असश्वतः । अद्य । नूनम् । च । यष्टवे ॥ ६ ॥

वृद्धारः यज्ञशालाद्वाराणि वि श्रयन्तां कषाटोद्घाटनेन विव्रियन्ताम् । कीदृश्यः । वृद्धावृधः ऋतस्य सत्यस्य यज्ञस्य वा वर्धयिष्यः । देवीः द्योतमानाः । असश्वतः असश्वन्त्यः उद्घाटनेन प्रवेष्टुपुरुषसङ्गरहिताः । यद्वा । असश्वतः प्रवेष्टुपुरुषरहितान् यज्ञगृहान् तत्पुरुषप्रवेशाय द्वाराभिमनित्य एतस्मिन्निष्का अग्निविशेषमूर्तयः वि श्रयन्तां विशेषेण सेवन्ताम् । द्वारसेवया तत्र पुरुषप्रवेशेन वा किं प्रयोजनमिति तदुच्यते । अद्य अस्मिन् दिने नूनम् अवश्यं यष्टवे यष्टुम् । चकारात् दिनान्तरेष्वपि इति द्रष्टव्यम् ॥ ऋतावृधः । ऋतं वर्धयन्तीत्यर्थे वृधेः अन्तर्भावितण्यश्नात् ' क्षिप् च ' इति क्षिप् । उपपदसमासः । ' अन्येषामपि दृश्यते ' ( पा. सू. ६. ३. १३७ ) इति पूर्वपदस्य दीर्घत्वम् । वृधिः धातुस्वरेणोदात्तः । समासे कृदुत्तरपदप्रकृतिस्वरत्वेन स एव शिष्यते । देवीः । ' वा छन्दमि ' ( पा. सू. ३. ४. ८८ ) इति पूर्वसवर्णदीर्घत्वम् । देवशब्दात् पञ्चाद्यजन्तान् ' पुंयोगादात्त्यायाम् ' ( पा. सू. ४. १. ४८ ) इति ङीप् । प्रत्ययस्वरेणोदात्तः । विभक्त्या सह ' एकादेश उदात्तेनोदात्तः ' ( पा. सू. ८. २. ५ ) इत्युदात्तः । असश्वतः । ' ग्लञ्चु पञ्ज गतौ ' । जकारस्य व्यत्ययेन चकारः । लट् शत्रादेशः । द्वाराभावे न विद्यन्ते सश्वन्तो गच्छन्तो येषु प्राग्वंशादिषु तान् अमश्वतः । अद्य । ' मशः-पस्त् ' ( पा. सू. ५. ३. २२ ) इत्यादिना छप्रत्ययान्तो निपातितः । ' तद्धितश्चामर्धविभक्तिः ' ( पा. सू. १. १. ३८ ) इति अव्ययसंज्ञकत्वात् परस्या विभक्तेर्लुक् । प्रत्ययस्वरेणान्तोदात्तः । संहितायाम् ' अन्येषामपि दृश्यते ' इति दीर्घत्वम् । नूनम् । ' एवमादीनामन्तः ' ( फि. सू. ८२ ) इत्यन्तोदात्तत्वम् । यष्टवे । यज्ञेः ' तुमर्थे सेसेन् ' ( पा. सू. ३. ४. ९ ) इत्यादिना तवेनप्रत्ययः । यश्चादिना पत्वम् । निष्वादाद्युदात्तः ॥ २४ ॥

नक्तोषासा सुपेशसासिन्युज्ञ उप ह्वये । इदं नो वहिरासदे ॥ ७ ॥

नक्तोषसा । सुपेशसा । अस्मिन् । यज्ञे । उप । ह्वये । इदम् । नः । वहिः । आसदे ॥ ७ ॥

नक्तशब्द उपःशब्दश्च लोके कालविशेषवाचिनौ । इह तु तत्कालाभिमानिवह्निमूर्तिद्वये प्रयुज्येते । नक्तोषासा नक्तोपोनामिके वह्निमूर्ती । अस्मिन् प्रवर्तमाने यज्ञकर्मणि उप ह्वये आह्वयामि । किमर्थम् । नः अस्मदीयम् । इदं वेद्यामाप्तीर्णं वहिः दर्भम् । आसदे आसक्तुं प्राप्तुम् । कीदृश्या । सुपेशमा शोभनरूपयुक्ते ॥ नक्तं च उपाश्च नक्तोषसा । द्वितीयाद्विवचनस्य ' सुपां सुलुक् ' ( पा. सू. ७. १. ३९ ) इति आकारः । मलोप उपधादीर्घश्चान्दसौ । ' देवताद्वन्द्वे च ' ( पा. सू. ६. २. १४१ ) इति पूर्वोत्तरपदयोः युगपत् प्रकृतिस्वरत्वम् । सुपेशमा । शोभनं पेशो रूपं ययोन्ते । पूर्ववत् आकारः । पेशः-शब्दो नव्विषयत्वादाद्युदात्तः । बहुव्रीहौ ' नञ्मुभ्याम् ' ( पा. सू. ६. २. १७२ ) इत्युत्तरपदा-

न्तोदात्तत्वस्य अपवादत्वेन 'आद्युदात्तं व्यच्छन्दसि' (पा. सू. ६. २. ११९) इत्युत्तरपदाद्यु-  
दात्तत्वम् । अस्मिन् । 'ऊडिदम्' (पा. सू. ६. १. १७१) इत्यादिना विभक्तिरुदात्ता । आसदे ।  
'षट् विशरणगत्यवसादनेषु' । 'धात्वादेः पः सः' । आङ्पूर्वात् अस्मात् संपदादिभ्यो भावे क्प्  
(पा. सू. ३. ३. १०८. ९) । प्रादिसमासः । कृदुत्तरपदप्रकृतिस्वरत्वम् ॥

ता सुजिह्वा उप ह्वये होतारा दैव्या कवी । यज्ञं नो यक्षतामिमम् ॥ ८ ॥

ता । सुजिह्वौ । उप । ह्वये । होतारा । दैव्या । कवी इति । यज्ञम् । नः । यक्षताम् । इमम् ॥ ८ ॥

तच्छब्दोऽत्र सर्वनामत्वात् प्रसिद्धार्थवाची । यता तौ याज्ञिकानां प्रसिद्धौ द्वावग्नी उप ह्वये  
आह्वयामि । नः अस्मदीयम् इमं यज्ञं यक्षतां तौ उभौ यजताम् अनुतिष्ठताम् । कीदृशौ ।  
सुजिह्वौ शोभनजिह्वोपेतौ प्रियवचनौ शोभनज्वालौ वा इत्यर्थः । होतारा होमनिष्पादकौ दैव्या  
दैव्यौ देवसंबन्धिनौ । अत एव इमौ अग्नी दैव्यहोतृनामकौ कवी मेधाविनौ ॥ ता तौ । द्वितीया-  
द्विवचनस्य 'सुपां सुलुङ्' इति आकारः । 'एकादेश उदात्तेनोदात्तः' इत्युदात्तः । सुजिह्वौ । शोभना  
जिह्वा ययोस्तौ । 'नन्सुभ्याम्' इत्युत्तरपदान्तोदात्तत्वम् । पूर्ववत् एकादेशस्वरः । संहितायाम् आवा-  
देशः । वस्य 'लोपः शाकल्यस्य' (पा. सू. ८. ३. १९) इति लोपः । होतारा । उहोतेस्तृन् । द्वि-  
वचने 'ऋतो ङि' (पा. सू. ७. ३. ११०) इति गुणः । अमुन् इति उपधादीर्घः । पूर्ववत्  
आकारः । निष्वादाद्युदात्तः । दैव्या । देवानामिमौ । 'देवाद्यन्तौ' (पा. सू. ४. १. ८५. ३) इति  
यञ् । 'यस्येति च' (पा. सू. ६. ४. १४८) इति अकारलोपः । 'ञिन्यादिर्नित्यम्' (पा. सू.  
६. १. १९७) इत्याद्युदात्तः । पूर्ववत् आकारः । यक्षतां यजताम् । लोटि शपि परतः 'सिब्वहुलं  
लेटि' (पा. सू. ३. १. ३४) इति बहुलग्रहणात् सिप् । कुत्वचर्चषत्वानि ।

इळा सरस्वती मही तिस्रो देवीर्मयोभुवः । बर्हिः सीदन्त्वस्त्रिधः ॥ ९ ॥

इळा । सरस्वती । मही । तिस्रः । देवीः । मयःऽभुवः । बर्हिः । सीदन्तु । अस्त्रिधः ॥ ९ ॥

अत्र महीशब्दो महत्त्वगुणयुक्तां भारतीमाचष्टे; अन्येषु आप्रीसूक्तेषु सदृशेषु इळा सरस्वती भारती  
इति आग्नातत्वात् । इळादिशब्दाभिधेया वह्निमूर्त्यः तिस्रः देवीः दीप्यमानाः बर्हिः वेद्यामास्तीर्णं  
सीदन्तु प्राप्नुवन्तु । कीदृशः । मयोभुवः सुखोत्पादिकाः अस्त्रिधः शोषेण क्षयेण वा रहिताः ॥  
इळा । 'ईड स्तुतौ' । छान्दसं ह्रस्वत्वम् । क्प् । धातुस्वरः । 'टापं चापि हलन्तानां यथा वाचा  
दिशा निशा' (कौ. २. ४. ८२) इति टाप् । सरस्वती । सरः असुनन्तो निष्वादाद्युदात्तः ।  
तदस्यास्तीति मतुप् । अदुपधत्वात् वत्वम् । 'तसौ मत्वर्थे' (पा. सू. १. ४. १९) इति भवेन  
पदत्वस्य बाधितत्वात् रत्वाद्यभावः । 'उगितश्च' (पा. सू. ६. ३. ४५) इति ङीप् । मतुब्ङीपौ  
पित्वादनुदात्तौ । मही । महतीशब्दे तकारलोपः छान्दसः । 'यस्येति च' (पा. सू. ६. ४. १४८)  
इति अकारलोपः । उदात्तनिवृत्तिस्वरेण ङीप् उदात्तत्वम् । तिस्रः । त्रिशब्दात् जसि 'त्रिचतुरोः स्त्रियां  
तिसृचतस्र' (पा. सू. ७. २. ९९) इति तिस्रादेशः । 'अचि र ऋतः' (पा. सू. ७. २. १००)  
इति रेफादेशः । 'तिस्रभ्यो जसः' (पा. सू. ६. १. १६६) इति जस उदात्तत्वम् । देवीः । देवानां  
पत्न्यो देव्यः । 'पुंयोगादाख्यायाम्' (पा. सू. ४. १. ४८) इति ङीष् । 'यस्येति च' इति  
अकारलोपः । प्रत्ययस्वरेण ङीष् उदात्तत्वम् । जसि 'दीर्घाजसि च' (पा. सू. ६. १. १०५) इति

निषिद्धं दीर्घत्वं ' वा छन्दसि ' ( पा. सू. ६. १. १०६ ) इति पक्षेऽभ्यनुज्ञागते । मयोभुवः । ' मीञ् हिंसायाम् ' । हिनस्ति दुःखमिति सुखं मयः । तद्वावयन्तीति मयोभुवः । अन्तर्भाषितप्रत्ययान् भुवः क्तिप् । कृदुत्तरपदप्रकृतिस्वरत्वम् । वर्हिः । ' वृहेर्नलोपश्च ' ( उ. सू. २. २६६ ) इति द्विसिप्रत्ययः । प्रत्ययस्वरः । सीदन्तु । ' पदं विशारणादौ ' । ' पाप्रा ' ( पा. सू. ७. ३. ७८ ) इत्यादिना सीदादेशः । अस्विधः । स्विधेः हिंसार्थस्य शोषणार्थस्य वा संपदादिभ्यो भावे क्तिप् नञा बहुव्रीहिः । पूर्वपदप्रकृतिस्वरं बाधित्वा ' नञ्सुभ्याम् ' इत्युत्तरपदान्तोदात्तत्वम् ॥

पत्नीसंयाजे त्वष्टुः पुरोनुवाक्या ' इह त्वष्टारमग्निम् ' इति । ' सं युवाकाय संप्रपिनः ' इति खण्डे सूत्रितं—' सं ते पयांसि ससु यन्तु वाजा इह त्वष्टारमग्निम् ' ( आश्व. श्रौ. १. १० ) इति ॥

इह त्वष्टारमग्निं विश्वरूपमुप ह्वये । अस्माकमस्तु केवलः ॥ १० ॥

इह । त्वष्टारम् । अग्निम् । विश्वरूपम् । उप । ह्वये । अस्माकम् । अस्तु । केवलः ॥ १० ॥

त्वष्टारं त्वष्टृनामकमग्निम् इह कर्मणि उप ह्वये । कीदृशम् । ' अग्निं श्रेष्ठं विश्वरूपं बहुविधरूपोपेतम् । सः अस्माकं केवलः असाधारणः अस्तु । इतरयजमानेभ्योऽप्यधिकमनुग्रहं करोत्वित्यर्थः ॥ त्वष्टारम् । ' तक्षू त्वक्षू तनूकरणे ' । तृन् । ' स्वरतिस्मृतिमृशनिवृत्तिना वा ' ( पा. सू. ७. २. ४४ ) इति इडभावपक्षे ' स्कोः संयोगाद्योरन्ते च ' ( पा. सू. ८. २. २९ ) इति ककारलोपः । घुत्वम् । द्वितीयैकवचने ' कृतो ऽन्यनामस्थानयोः ' ( पा. सू. ७. ३. ११० ) इति गुणे ' अतृन् ' ( पा. सू. ६. ४. ११ ) इत्यादिना उपयाया दीर्घः । तृनां निष्वादाद्युदात्तत्वम् । अग्निम् । ' अग्रात् ' ( पा. सू. ४. ४. ११६ ) इत्यनुवृत्तौ ' वल्तो च ' ( पा. सू. ४. ४. ११७ ) इति घच् । ' आयनेयी ' ( पा. सू. ७. १. २ ) इत्यादिना वकारस्य इयादेशः । ' यस्य ' ( पा. सू. ६. ४. १४८ ) इति लोपः । ' आयनादिपूर्वदेशिवद्गुणं स्वरमिदमर्थम् ' ( पा. सू. ७. १. २. १ ) इति उपदेशिवद्भावात् प्रत्ययाद्युदात्तत्वात् त्रचश्चिवादान्तोदात्तत्वम् । विश्वरूपम् । विश्वानि रूपाणि त्वष्टुपञ्चत्वेन यस्य । ' त्वष्टा वै पशूनां मिथुनानां रूपकृत् ' ( तै. सं. ६. १. ८. ५ ) इति श्रुतेः । विश्वशब्दस्याद्युदात्तत्वात् पूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वे प्राप्ते ' बहुव्रीहौ द्विधं संज्ञायाम् ' ( पा. सू. ६. २. १०६ ) इति पूर्वपदान्तोदात्तत्वम् । अस्माकम् । ' अमु क्षेत्रणे ' । ' युष्यसिभ्यां सदिक् ' ( उ. सू. १. १३६ ) । प्रत्ययस्वरेणान्तोदात्तः । पठियतुवचनम् आम् । अत्र परमपि ' योऽन्वि ' ( पा. सू. ७. २. ८९ ) इति श्रुत्वं बाधित्वा नित्यत्वात् प्रतिपदविधिवाच्य आम् आकामादेशे ( पा. सू. ७. १. ३३ ) कृते ' अनादेशे ' ( पा. सू. ७. २. ८६ ) इति निषेधेन यत्वाभावात् ' शोषे लोपः ' ( पा. सू. ७. २. ९० ) इति दकारलोपे अकारान्तत्वेन पश्चात् प्राप्तस्यापि सृट् ( पा. सू. ७. १. ५२ ) साम इति निर्देशे स्थानिन्यन्तर्भावेन निवृत्तिः । एवमर्थ एव हि साम इति स्वसृट्निर्देशः । केवलः । वृपादेराकृतिगणत्वादाद्युदात्तः ॥

अवं सृजा वनस्पते देवं देवेभ्यो हविः । प्र दातुरस्तु चेतनम् ॥ ११ ॥

अवं । सृज । वनस्पते । देवं । देवेभ्यः । हविः । प्र । दातुः । अस्तु । चेतनम् ॥ ११ ॥

हे वनस्पते एतन्नामकाग्ने देव हविर्भुज्यः देवेभ्यः अस्मदीयं हविः अव वसुज समर्पय इत्यर्थः । प्र दातुः यजमानस्य चेतनं परलोकविषयं विज्ञानं त्वत्प्रसादात् अस्तु ॥ वनस्पते । आम-  
न्यितनिघातः । देव । पादादित्वात् न निघातः । पाष्ठिकम् आमन्त्रिताद्युदात्तत्वम् । हविः । इस् प्रत्यय-  
स्वरः । दातुः । ददाते वृच् । ‘चितः’ इत्यन्तोदात्तः । डसि ‘ऋत उत्’ ( पा. सू. ६. १. १११ )  
इति उत्त्वम् एकादेशो रपरत्वं च । ‘रात्सस्य’ ( पा. सू. ८. २. २४ ) इति सलोपः । एकादेश-  
स्वरेण उकार उदात्तः । चेतनम् । ‘चिती संज्ञाने’ । करणे ह्युट् । योरनादेशः लघूपधगुणः । ‘लिति’  
( पा. सू. ६. १. १९३ ) इति प्रत्ययात्पूर्वस्योदात्तत्वम् ॥

स्वाहा यज्ञं कृणोतनेन्द्राय यज्वनो गृहे । तत्र देवा उप ह्वये ॥ १२ ॥

स्वाहा । यज्ञम् । कृणोतन । इन्द्राय । यज्वनः । गृहे । तत्र । देवान् । उप । ह्वये ॥ १२ ॥

स्वाहाशब्दो हविष्प्रदानवाची सन् एतन्नामकमग्निविशेषं लक्षयति । तदग्निसंपादितं यज्ञम्  
इन्द्राय इन्द्रतुष्ट्यर्थं यज्वनः यजमानस्य गृहे ऋत्विजः कृणोतन कुरुत । तत्र यज्ञे देवान् उप  
ह्वये ॥ कृणोतन । ‘कृवि हिंसाकरणयोश्च’ । इदित्वात् नुम् । लोष्मध्यमबहुवचनस्य ‘तस्थस्थमिषाम्’  
( पा. सू. ३. ४. १०१ ) इति तादेशः । ‘तसनसनथनाश्च’ ( पा. सू. ७. १. ४५ ) इति तनबादेशः ।  
शपि प्राप्ते. ‘धिन्विकृष्योर च’ ( पा. सू. ३. १. ८० ) इति उप्रत्ययः; तत्संनियोगेन वकारस्य च  
अकारः । तस्य ‘अतो लोपः’ ( पा. सू. ६. ४. ४८ ) इति लोपः । तस्य ‘अचः परस्मिन्’  
( पा. सू. १. १. ५७ ) इति स्थानिवद्भावात् ऋकारस्य लघूपधगुणो न भवति । तनपः पिप्वेन  
अङित्वात् उकारस्य गुणः । इन्द्राय । ‘ऋज्रेन्द्र’ ( उ. सू. २. १८६ ) इत्यादिना रन् । नित्वादाद्यु-  
दात्तः । यज्वनः । ‘यज देवपूजासंगतिकरणदानेषु’ । ‘सुयजोर्द्विनिप्’ ( पा. सू. ३. २. १०३ ) ।  
डसि भसंज्ञायाम् अलोपे प्राप्ते ‘न संयोगाद्वमन्तात्’ ( पा. सू. ६. ४. १३७ ) इति निषेधः ।  
वनिपः पिप्वेन धातुस्वर एव शिष्यते । गृहे । ‘ग्रह उपादाने’ । ‘गेहे कः’ ( पा. सू. ३. १.  
१४४ ) इति कप्रत्ययः । ‘ग्रहिज्या’ ( पा. सू. ६. १. १६ ) इत्यादिना संप्रसारणम् । परपूर्वत्वम् ।  
प्रत्ययस्वरः । तत्र । त्रल् । ‘लिति’ ( पा. सू. ६. १. १९३ ) इति प्रत्ययात्पूर्वस्योदात्तत्वम् ।  
‘देवा उप’ इत्यत्र संहितायां ‘दीर्घादटि’ ( पा. सू. ८. ३. ९ ) इति नकारस्य स्त्वम् । ‘आतोऽटि  
नित्यम्’ ( पा. सू. ८. ३. ३ ) इति आकारस्य अनुनासिकादेशः । ‘भोभगो’ ( पा. सू. ८.  
३. १७ ) इति यत्वम् । तस्य ‘लोपः शाकल्यस्य’ ( पा. सू. ८. ३. १९ ) इति लोपः ॥ ॥ २५ ॥

‘ऐभिरग्ने’ इत्यादिकस्य द्वादशर्चस्य तृतीयसूक्तस्य ऋषिच्छन्दसी पूर्ववत् । तच्च सूक्तं बहु-  
देवताकम् । अत एवानुक्रम्यते-‘ऐभिर्वैश्वदेवम्’ इति । विनियोगस्तु-व्यूढद्वादशाहस्य प्रथमे छन्दोमे  
तृतीयसवने वैश्वदेवशब्दे ‘ऐभिरग्ने दुवो गिरः’ इति सूक्तम् । तथा च सूत्रितम्-‘अथ छन्दोमाः समुद्रा-  
दूर्भिः’ इत्युपक्रम्य ‘ऐभिरग्ने दुवो गिर इति वैश्वदेवम्’ ( आश्व. श्रौ. ८. ९ ) इति ॥

ऐभिरग्ने दुवो गिरो विश्वेभिः सोमपीतये । देवेभिर्याहि यक्षि च ॥ १ ॥

आ । एभिः । अग्ने । दुवः । गिरः । विश्वेभिः । सोमऽपीतये । देवेभिः । याहि । यक्षि । च ॥ १ ॥

हे अग्ने एभिः अस्मिन् यज्ञे संभावितैः विश्वेभिः देवेभिः सर्वदेवैः सह सोमपीतये सोमपानो-  
पेतयागार्थं दुवः अस्मदीयां परिचर्यां गिरः अस्मदीयाः स्तुतीश्च प्रति आ याहि आगच्छ । यक्षि

‘च आगत्य यज च ॥ एभिः । पूर्वनिर्दिष्टानां देवानाम् इदमा परामर्शात् ‘इदमोऽन्वादेशोऽशनुदात्तत्वात्-  
यादौ’ इति अशु अनुदात्तः । निश्वात् सर्वादेशः । ‘नेदमदसोरकोः’ ( पा. सू. ७. १. ११ )  
इति भिस ऐसादेशाभावः । विभक्तिरनुदात्तैव । न च ‘ऊडिदम्’ इत्यादिना विभक्तेरनुदात्तत्वं तत्र  
‘अन्तोदात्तात्’ ( पा. सू. ६. १. १६९ ) इत्यधिकारात् । दुवः । ‘नद्विपयस्यानिमन्तस्य’  
( फि. सू. २६ ) इत्याद्युदात्तत्वम् । विश्वेभिः । विश्वशब्दो विशेः कनन्तः निश्वादाद्युदात्तः ।  
‘बहुलं छन्दसि’ ( पा. सू. ७. १. १० ) इति भिस ऐस् न भवति । ‘बहुवचने झल्येत्’ ( पा.  
सू. ७. ३. १०३ ) इति एत्वम् । सोमपीतये । सोमशब्दः ‘अतिस्तुमु’ ( उ. सू. १. १३७ ) इत्यादिना  
मनन्तो निश्वादाद्युदात्तः । सोमस्य पीतिर्यस्मिन् यागे स सोमपीतिः । तस्मै । तादर्थ्ये चतुर्थी । देवेभिः ।  
‘बहुलं छन्दसि’ इति भिस ऐसादेशाभावः । ‘बहुवचने झल्येत्’ इति एत्वम् । यक्षि । यजेलोटः  
सिप् । ‘बहुलं छन्दसि’ ( पा. सू. २. ४. ७३ ) इति शपो लृक् । ब्रश्वादिना णत्वम् । ‘पठोः कः  
सि’ ( पा. सू. ८. २. ४१ ) इति कत्वम् । सेहिरादेशश्चान्दसत्वात् न भवति । सिपः पित्वे-  
नानुदात्तत्वात् धातुस्वर एव ॥

आ त्वा कण्वा अहूपत गृणन्ति विप्र ते धियः । देवेभिरग्रे आ गहि ॥ २ ॥

आ । त्वा । कण्वाः । अहूपत । गृणन्ति । विप्र । ते । धियः । देवेभिः । अग्रे । आ । गहि ॥ २ ॥

हे विप्र मेधाविन् अग्रे कण्वाः मेधाविन ऋत्विजः त्वा यज्ञनिष्पादकं त्वाम् आ अहूपत  
आह्वयन्ति । तथा ते धियः त्वदीयानि कर्माणि गृणन्ति कथयन्ति । ततो हे अग्रे देवेभिः देवैः  
सह आ गहि आगच्छ । ‘विप्रः’ इत्यादिषु चतुर्विंशतिसंख्याकेषु मेधाविनामसु ‘कण्वः ऋभुः’ ( नि.  
३. १५. ७ ) इति पठितम् ॥ त्वा । ‘त्वामौ द्वितीयायाः’ ( पा. सू. ८. १. २३ ) इति त्वादेशः सर्वानु-  
दात्तः । कण्वाः । कण शब्दार्थः । ‘अशिष्टपिलटिकणिम्वटि’ ( उ. सू. १. १४९ ) इत्यादिना कन् ।  
निश्वादाद्युदात्तः । अहूपत । ‘ह्वेच् स्पर्धायां शब्दे च’ । ‘छन्दसि लुङ्लङ्लिटः’ इति वर्तमाने  
लुङ् । निश्वादात्मनेपदं झैः । ‘आत्मनेपदेष्वनतः’ ( पा. सू. ७. १. ५ ) इति अदादेशः । च्लेः  
सिच् । ‘एकाचः’ ( पा. सू. ७. २. १० ) इति इट्प्रतिषेधः । ‘बहुलं छन्दसि’ इति संप्रसारणं  
परपूर्वत्वम् । ‘हलः’ ( पा. सू. ६. ४. २ ) इति दीर्घत्वम् । ‘आदेशप्रत्यययोः’ ( पा. सू. ८. ३.  
५९ ) इति णत्वम् । छान्दसत्वात् उकारस्य न गुणः । अडागमः । गृणन्ति । ‘गृ शब्दे’ । लट् । झि ।  
‘झोऽन्तः’ । ‘क्र्यादिभ्यः श्वा’ । ‘प्वादीनां ह्रस्वः’ ( पा. सू. ७. ३. ८० ) इति धातोर्ह्रस्वत्वम् ।  
‘श्वाभ्यस्तयोरातः’ ( पा. सू. ६. ४. ११२ ) इति आकारलोपः । ‘ऋवर्णाच्चेति वक्तव्यम्’ ( का. ८.  
४. १. १ ) इति णत्वम् । तिङः स्वर एव शिष्यते । विप्र । आमन्त्रितनिधातः । ते । ‘अनुदात्तम्’  
इत्यनुवृत्तौ ‘तेमयावेकवचनस्य’ ( पा. सू. ८. १. २२ ) इति षष्ठ्याः ते इति आदेशः । देवेभिः ।  
छान्दस ऐसभावः । गहि । ‘गन्तु सृष्टु गतौ’ । लोटः सिप् । ‘सेर्ह्यपिच्च’ । ‘कर्तरि शप्’ । तस्य  
‘बहुलं छन्दसि’ इति लृक् । ‘अनुदात्तोपदेशः’ ( पा. सू. ६. ४. ३७ ) इत्यादिना मकारलोपः ।  
तस्य ‘असिद्धवदत्रा भात्’ ( पा. सू. ६. ४. २२ ) इति असिद्धत्वात् ‘अतो ह्रः’ ( पा. सू. ६.  
४. १०५ ) इति हेर्लृक् न भवति ॥

इन्द्रवायू बृहस्पतिं मित्राग्निं पूषणं भगम् । आदित्यान्मारुतं गुणम् ॥ ३ ॥

इन्द्रवायू इति । बृहस्पतिम् । मित्रा । अग्निम् । पूषणम् । भगम् ।

आदित्यान् । मारुतम् । गुणम् ॥ ३ ॥

इन्द्रादिदेवान् <sup>१</sup>मारुतं मरुतां वायूनां संबन्धिनं <sup>२</sup>गुणं च हे अग्ने यक्षि इति पदद्वयमनुवर्तते ॥ इन्द्रश्च वायुश्च इन्द्रवायू । ‘देवताद्वन्द्वे च’ ( पा. सू. ६. ३. २६ ) इति प्राप्तस्य आनङः ‘उभयत्र वायोः प्रतिषेधो वक्तव्यः’ ( पा. सू. ६. ३. २६. १ ) इति प्रतिषेधः । ‘देवताद्वन्द्वे च’ ( पा. सू. ६. २. १४१ ) इति प्राप्तस्योभयपदप्रकृतिस्वरस्य ‘नोत्तरपदेऽनुदात्तादौ’ ( पा. सू. ६. २. १४२ ) इति निषेधः । समासान्तोदात्तत्वमेव । बृहस्पतिम् । ‘तद्वृहतोः करपत्योश्चोरदेवतयोरभिधेययोः सुट् तलोपो वक्तव्यः’ ( पा. म. ६. १. १५७ ) इति तलोपः सुडा-गमश्च । बृहच्छब्दमाद्युदात्तं केचित् वर्णयन्तीति वामनः । ‘पा रक्षणे’ । पातीति पतिः । ‘पातेर्ङितिः’ ( उ. सू. ४. ४९७ ) । प्रत्ययस्वरेणाद्युदात्तः । समासे ‘उभे वनस्पत्यादिषु युगपत्’ ( पा. सू. ६. २. १४० ) इति उभयपदप्रकृतिस्वरत्वम् । मित्रा । द्वितीयायाः ‘सुपां सुलुक्’ ( पा. सू. ७. १. ३९ ) इत्यादिना विभक्तेः आजदेशः । आदित्यान् । अदितेरपत्यानि आदित्याः । ‘दित्यदित्यादित्यपत्युत्तरपदाण्यः’ ( पा. सू. ४. १. ८५ ) । प्रत्ययस्वरः । मारुतम् । मरुतां विकारः । ‘अनुदात्तादेश’ ( पा. सू. ४. ३. १४० ) इति अञ् । जिप्त्वादाद्युदात्तः ॥

प्र वो अग्रियन्तु इन्द्रवो मत्सरा मादयिष्णवः । द्रप्सा मध्वश्चमूपदः ॥ ४ ॥

प्र । वः । अग्रियन्ते । इन्द्रवः । मत्सराः । मादयिष्णवः । द्रप्साः । मध्वः । चमूऽसदः ॥ ४ ॥

हे इन्द्रादिदेवाः <sup>१</sup>वः युष्मदर्थम् <sup>२</sup>इन्द्रवः सोमाः <sup>३</sup>प्र अग्रियन्ते प्रकर्षेण संपाद्यन्ते । कीदृशाः । <sup>४</sup>मत्सराः तृप्तिकराः । ‘मत्सरः सोमो मन्दतेऽस्तृप्तिकर्मणः’ ( निरु. २. ५ ) इति यास्कः । <sup>५</sup>मादयिष्णवः हर्षहेतवः <sup>६</sup>द्रप्साः बिन्दुरूपाः <sup>७</sup>मध्वः मधुराः <sup>८</sup>चमूपदः चमूषु चमसादिपात्रेष्ववस्थिताः ॥ प्र । ‘व्यवहिताश्च’ ( पा. सू. १. ४. ८२ ) इति व्यवहितप्रयोगः । अग्रियन्ते । भृजो यकि ‘रिङ्-शायग्लिङ्क्षु’ ( पा. सू. ७. ४. २८ ) इति रिङादेशः । हजो वा । ‘हृग्रहोर्भञ्जन्दसि’ ( पा. सू. ८. २. ३२. १ ) इति हकारस्य भङ्गः । इन्द्रवः । ‘उन्दी क्तेदने’ । उन्दन्ति पात्राणीति । ‘नित्’ इत्यनुवृत्तौ ‘उन्देरिच्चादेः’ ( उ. सू. १. १२ ) इति उप्रत्ययः आदेः इकारश्च । निच्चादाद्युदात्तः । मत्सराः । ‘मद तृप्तियोगे’ । ‘चित्’ इत्यनुवृत्तौ ‘कृधूमदिभ्यः कित्’ ( उ. सू. ३. ३५३ ) इति सरप्रत्ययः । ‘तितुव्रतथसिसुसरकसेषु च’ ( पा. सू. ७. २. ९ ) इति इट्प्रतिषेधः । चित्त्वादन्तोदात्तः । मादयिष्णवः । ‘मदी हर्षग्लेपनयोः’ । मदेर्ण्यन्तात् ‘गेञ्छन्दसि’ ( पा. सू. ३. २. १३७ ) इति इष्गुच् । ‘गेरनिटि’ ( पा. सू. ६. ४. ५१ ) इति णिलोपे प्राप्ते ‘अयामन्तात्वायेत्विष्णुषु’ ( पा. सू. ६. ४. ५५ ) इति अयादेशः । चित्त्वादन्तोदात्तः । मध्वः । मधुशब्द आद्युदात्त उक्तः । मधुशब्दस्य व्यत्ययेन पुल्लिङ्गत्वम् । ‘संज्ञापूर्वको विधिरनित्यः’ इति ‘जसि च’ ( पा. सू. ७. ३. १०९ ) इति गुणो न भवति । चमूपदः । ‘चमु ङमु जमु झमु अदने’ । चम्यते भक्ष्यते येषु चमसेषु ते चमवः । ‘कृषिचमि’ ( उ. सू. १. ८१ ) इत्यादिना ऊः । तत्र सीदन्तीति चमूपदः । ‘सत्सूद्विष’ ( पा. सू. ३. २. ६१ ) इत्यादिना क्तिप् । सुषामादेः आकृतिगणत्वात् पत्वम् । कृदुत्तरपदप्रकृतिस्वरत्वम् ॥

ईळते त्वामवस्यवः कण्वासो वृक्तवर्हिषः । हविष्मन्तो अरंकृतः ॥ ५ ॥

ईळते । त्वाम् । अवस्यवः । कण्वासः । वृक्तवर्हिषः । हविष्मन्तः । अरम्ऽकृतः ॥ ५ ॥

हे अग्ने <sup>१</sup>त्वाम् <sup>२</sup>ईळते ऋत्विजः स्तुवन्ति । कीदृशाः । <sup>३</sup>अवस्यवः । अवनं रक्षणं ऋतेतु देवानिच्छन्तः । <sup>४</sup>कण्वासः मेधाविनः <sup>५</sup>वृक्तवर्हिषः आस्तरणार्थं छिन्नदर्भाः । <sup>६</sup>हविष्मन्तः हविर्युक्ताः <sup>७</sup>अरंकृतः अलंकर्तारः ॥ ईळते । ' ईड स्तुतौ ' । अनुदात्तेत्वात् लटो ङः । ' अदिप्रभृतिभ्यः शपः ' इति शपो लृक् । इत्य अदादेशः । ऐः एत्वम् । ' ताल्यनुदात्ते ' ( पा. सू. ६. १. १८६ ) इत्यादिना लसार्वधातुकस्यानुदात्तत्वात् धातुस्वर एव शिष्यते । अवस्यवः । अयन्नीत्यवा देवाः । तानतिशयेनेच्छन्ति । ' सुष आत्मनः क्यच् ' । ' क्यचि च ' ( पा. सू. ७. ४. ३३ ) इति ईत्वं न भवति । ' न च्छन्दस्यपुत्रस्य ' ( पा. सू. ७. ४. ३५ ) इति निषेधात् । ' सर्वप्रातिपदिकेभ्यो लालसायां सुग्यक्तव्यः ' ( पा. म. ७. १. ५१. २ ) इति सुक् । ' क्याच्छन्दसि ' ( पा. सू. ३. २. १०० ) इति उग्रत्ययः । अतो लोपः । प्रत्ययस्वरेणान्तोदात्तत्वम् । कण्वासः । कण शब्दार्थः । कणन्ति ध्वनन्ति स्तोत्रादिपाठेनेति कण्वा ऋत्विजः । ' अशिप्रुपि ' ( उ. सू. १. १४९ ) इत्यादिना ङम् । निच्वादाद्युदात्तः । ' आज्ञेस्वरसुक् ' ( पा. सू. ७. १. ५० ) इति अमुक् । वृक्तवर्हिषः । वृक्तम् उक्तम् । बहुव्रीहौ पूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वम् । हविष्मन्तः । हविरेषामस्तीति हविष्मन्तः । ' तसो मत्वर्थे ' ( पा. सू. १. ४. १९ ) इति भत्वेन अपदत्वात् न रत्वम् । अरंकृतः । अलंकुर्वन्तीत्यरंकृतः । ' क्तिप् च ' इति क्तिप् । हवस्य तुक् । ' कपिलकादीनां संज्ञाच्छन्दसोर्वा लो रत्वमापद्यते ' ( पा. म. ८. २. १८ ) इति लकारस्य रेफादेशः ॥

घृतपृष्ठा मनोयुजो ये त्वा वहन्ति वह्नयः । आ देवान्सोमपीतये ॥ ६ ॥

घृतऽपृष्ठाः । मनऽयुजः । ये । त्वा । वहन्ति । वह्नयः । आ । देवान् । सोमऽपीतये ॥ ६ ॥

हे अग्ने <sup>१</sup>त्वा त्वां <sup>२</sup>ये अश्वाः रथेन <sup>३</sup>वहन्ति । कीदृशाः । <sup>४</sup>घृतपृष्ठाः पृष्ठाङ्गत्वेन दीप्तपृष्ठाः । <sup>५</sup>मनोयुजः मनःसंकल्पमात्रेण रथे युज्यमानाः । <sup>६</sup>वह्नयः योढारः तैरश्वैः । <sup>७</sup>सोमपीतये सोमपानहेतुयागार्थं <sup>८</sup>देवान् <sup>९</sup>आ वहं इति शेषः ॥ घृतपृष्ठाः । ' घृ क्षरणदीप्तयोः ' । घृतं दीप्तं पृष्ठं येषां ते घृतपृष्ठाः । घृतशब्दः प्रत्ययस्वरेणान्तोदात्तः । बहुव्रीहौ पूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वम् । मनसा युज्यन्ते इति मनोयुजः । ' ऋत्विग्द्रष्टृक् ' ( पा. सू. ३. २. ५९ ) इत्यादिना क्तिन् । कृत्तरपदप्रकृतिस्वरत्वम् । त्वा । ' त्वामो द्वितीयायाः ' इत्यनुदात्तः त्वादेशः । वहन्ति । शसिङोरनुदात्तत्वात् धातुस्वरः । यद्वृत्तयोगान् निघाताभावः । वह्नयः । ' निः ' ( उ. सू. ४. ४८८ ) इत्यनुवृत्तौ ' वहिश्चिश्चुयुद्व्याहारावभ्यो निवृ ' ( उ. सू. ४. ४९१ ) इति निप्रत्ययः । तस्य निच्वादाद्युदात्तत्वम् । सोमपीतये । उक्तम् । सकारे परतो नकारस्य संहितायां ' नश्च ' ( पा. सू. ८. ३. ३० ) इति शुद्धागमः । ' खरि च ' ( पा. सू. ८. ४. ५५ ) इति चत्वम् । ' चयो द्वितीयाः शरि पौंकरसादेः ' ( पा. सू. ८. ४. ४८. ३ ) इति द्वितीयस्थकारः ॥ ॥ २६ ॥



तान्यजत्राँ ऋतावृधोऽग्ने पत्नीवतस्कृधि । मध्वः सुजिह्वा पायय ॥ ७ ॥

तान् । यजत्रान् । ऋतवृधः । अग्ने । पत्नीवतः । कृधि । मध्वः । सुजिह्वा । पायय ॥ ७ ॥

हे ऽअग्ने ऽतान् इन्द्रादीन् देवान् ऽयजत्रान् यजनीयान् ऽऋतावृधः सत्यस्य यज्ञस्य वा वर्धकान्  
 ऽपत्नीवतः पत्नीयुक्तान् ऽकृधि कुरु । हे ऽसुजिह्व शोभनजिह्वोपेत ऽमध्वः मधुरस्य सोमस्य भागं देवान्  
 ऽपायय ॥ यजत्रान् । ‘ अमिनक्षियजिबन्धिपतिभ्योऽन्नन् ’ ( उ. सू. ३. ३८५ ) इति यजेः अन्नन्  
 प्रत्ययः । ऋतावृधः । ‘ वृधु वृद्धौ ’ । अन्तर्भावितण्यर्थात् ‘ क्तिप् च ’ ( पा. सू. ३. २. ७६ ) इति  
 क्तिप् । ‘ अन्येषामपि दृश्यते ’ ( पा. सू. ६. ३. १३७ ) इति पूर्वपदस्य दीर्घत्वम् । वृधेर्धातुस्वरः ।  
 समासे कृदुत्तरपदप्रकृतिस्वरत्वम् । अग्ने । पादादित्वात् नामन्त्रितनिघातः । पाष्टिकमाद्युदात्तत्वम् ।  
 पत्नीवतः । ‘ पत्युर्नो यज्ञसंयोगे ’ ( पा. सू. ४. १. ३३ ) इति ङीप् ; इकारस्य च नकारः । ता  
 एषां सन्तीति मत्तुप् । ‘ छन्दसीरः ’ ( पा. सू. ८. २. १५ ) इति वत्वम् । पतिशब्दो ङितिप्रत्यया-  
 न्तत्वादाद्युदात्तः । ङीष्मत्तुपोरनुदात्तत्वात् स एव शिष्यते । कृधि । कृजो लोटः सिः । ‘ सेह्यपिच्च ’  
 ( पा. सू. ३. ४. ८७ ) इति हिः । ‘ बहुलं छन्दसि ’ इति विकरणलुक् । ‘ श्रुशृणुपृक्कृबृभ्यश्छन्दसि ’  
 ( पा. सू. ६. ४. १०२ ) इति हेर्धिरादेशः । ङित्वाद्गुणाभावः । मध्वः । उक्तम् । सुजिह्वा । आम-  
 न्त्रितनिघातः । पायय । ‘ पा पाने ’ । पिबन्तं प्रयुङ्क्ते इति ‘ हेतुमति च ’ ( पा. सू. ३. १. २६ )  
 इति णिच् । ‘ शाच्छासाह्वाव्यावेपां युक् ’ ( पा. सू. ७. ३. ३७ ) इति युक् । पूर्वस्यामन्त्रितस्य  
 अविद्यमानवत्वम् । अत एव अव्यवधायकत्वात् मध्व इत्यपेक्ष्य ‘ तिङ्ङितिङः ’ इति निघातः ॥

ये यजत्रा य ईड्यास्ते ते पिबन्तु जिह्वया । मधोरे षट्कृति ॥ ८ ॥

ये । यजत्राः । ये । ईड्याः । ते । ते । पिबन्तु । जिह्वया । मधोः । अग्ने । षट्कृति ॥ ८ ॥

ये देवाः यजत्राः यष्टव्याः तथा ये देवाः ईड्याः स्तुत्याः ऽते सर्वेऽपि ऽवषट्कृति षट्कार-  
 काले षट्कारयुक्ते यागे वा हे ऽअग्ने ऽते त्वदीयया ऽजिह्वया ऽमधोः मधुरस्य सोमस्य भागं ऽपिबन्तु ॥  
 यजत्राः । गतम् । ईड्याः । ‘ ईड स्तुतौ ’ । ‘ ऋहलोर्ण्यत् ’ । तित्स्वरिते प्राप्ते ‘ ईडवन्दवृशंसदुहां ण्यतः ’  
 ( पा. सू. ६. १. २१४ ) इत्याद्युदात्तत्वम् । द्वितीयस्य तेशब्दस्य युष्मदादेशस्य सर्वानुदात्तत्वम् ।  
 मधोः । उप्रत्ययस्य निवादाद्युदात्तत्वमुक्तम् । अग्ने । आमन्त्रितनिघातः । षट्कृति । करोतेः संपदा-  
 दिभ्यो भावे क्तिप् । षट् इत्यस्य करणं यस्मिन् यागे इति बहुव्रीहिः । षट् इत्यस्य निपातत्वादाद्युदात्त-  
 त्वम् । बहुव्रीहौ पूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वम् ॥

आकीं सूर्यस्य रोचनाद्विश्वान्देवाँ उष्वर्धः । विप्रो होतेह वक्षति ॥ ९ ॥

आकीम् । सूर्यस्य । रोचनात् । विश्वान् । देवान् । उषः । उष्वर्धः । विप्रः । होता । इह । वक्षति ॥ ९ ॥

विप्रः मेधावी होता होमनिष्पादकोऽग्निः उष्वर्धः उपःकाले यागगमनाय प्रबुध्यमानान्  
 विश्वान् देवान् सूर्यस्य संबन्धिनः रोचनात् स्वर्गलोकात् इह कर्मणि आकीं वक्षति आवहतु ॥  
 आकीम् । निपात आद्युदात्तः । सूर्यस्य । सूर्यशब्दो ‘ राजसूर्यसूर्य ’ ( पा. सू. ३. १. ११४ ) इत्या-  
 दिना क्यप्रत्ययान्तो निपातितः । क्यपः पित्वात् धातुस्वरेणाद्युदात्तः । रोचनात् रोचमानात् । ‘ रुच

दीप्तौ । ' अनुदात्तेतश्च हलादेः ' ( पा. सू. ३. २. १४९ ) इति कर्तरि युच् । ' चितः ' इत्यन्तो-  
दात्तत्वम् । विश्वान् । विशेः कनन्तो नित्वादाद्युदात्तः । उपर्युधः । उपर्युध्यन्ते इत्युपर्युधः । ' क्रिप् च ' ( पा. सू. ३. २. ७६ ) इति क्रिप् । धातुस्वरेण उकार उदात्तः । समासे कृदुत्तरपदप्रकृतिस्वरत्वम् ।  
विप्रः । ' ऋज्रेन्द्र ' ( उ. सू. २. १८६ ) इत्यादिना रन् । नित्वादाद्युदात्तः । होता । ह्यतेस्ता-  
च्छील्ये वृच् । ' बहुलं छन्दसि ' इति संप्रसारणम् । परपूर्वत्वम् । गुणः । नित्वादाद्युदात्तः । द्रह ।  
' इदमो हः ' ( पा. सू. ५. ३. ११ ) इति हप्रत्ययः । ' इदम इश् ' ( पा. सू. ५. ३. ३ ) इति  
इश् । शित्वात् सर्वादेशः । प्रत्ययस्वरः । वक्षति । वह्नेः प्रार्थनायां लिङ्ग्ये लेट् । तस्य तिप् । कर्तरि शप् ।  
शपि परतः ' सिब्वहुलं लेटि ' ( पा. सू. ३. १. ३४ ) इति सिप् । ङवक्त्वपदानि । ' तिङ्ङित्तुः '  
इति निघातः ॥

अग्निष्टोमे प्रउगशस्त्रस्य याज्या ' विश्वेभिः सोम्यं मधु ' इति । ' मोत्रमग्रे शस्त्रान् ' इति खण्डे  
सूत्रितं- ' विश्वेभिः सोम्यं मध्वति याज्या ' ( आश्व. श्रौ. ५. १० ) इति ॥

**विश्वेभिः सोम्यं मध्वश्च इन्द्रेण वायुना । पिब मित्रस्य धामभिः ॥ १० ॥**

विश्वेभिः । सोम्यम् । मधु । अग्ने । इन्द्रेण । वायुना । पिब । मित्रस्य । धामऽभिः ॥ १० ॥

हे ५अग्रे त्वं ५विश्वेभिः सर्वैः पृषभगादिभिर्देवैः ५इन्द्रेण ५वायुना ५मित्रस्य संबन्धिभिः ५धामभिः  
तैजोभिर्मूर्तिविशेषरूपैश्च सह ५सोम्यं सोमसंबन्धि ५मधु मधुरं भागं ५पिब ॥ विश्वेभिः । ' बहुलं  
छन्दसि ' ( पा. सू. ७. १. १० ) इति भिम णेसादेशाभावः । सोम्यम् । ' सोममर्हति यः ' ( पा.  
सू. ४. ४. १३७ ) इत्यनुवृत्तौ ' मये च ' ( पा. सू. ४. ४. १३८ ) इति यप्रत्ययः सोमस्य विकार  
इत्यर्थः । ' यस्येति च ' ( पा. सू. ६. ४. १४८ ) इति अकारलोपः । प्रत्ययस्वरः । मधु । ' कलि-  
पाटिमिमनि ' ( उ. सू. १. १८ ) इत्यादिना उप्रत्ययः । ' निन् ' इत्यनुवृत्तेः नित्वादाद्युदात्तः ।  
वायुना । ' कृवापाजि ' ( उ. सू. १. १ ) इत्यादिना उण् । ' आतो युक् चिष्कृतोः ' ( पा. सू. ७.  
३. ३३ ) इति युक् । प्रत्ययस्वरः । पिब । ' पा पाने ' । लोटः सेहिरादेशः । शपि ' पात्रा ' ( पा.  
सू. ७. ३. ७८ ) इत्यादिना पिवादेशः । ' अतो हः ' ( पा. सू. ६. ४. १०५ ) इति हेर्लुक् । शपः  
पित्वात् धातुस्वरः । पादादित्वात् न निघातः । ' अचोऽतन्तिङः ' ( पा. सू. ६. ३. १३५ ) इति संहि-  
तायां दीर्घः । धामभिः । धाञ् । ' आतो मनिन् ' ( पा. सू. ३. २. ७४ ) इति मनिन् । निस्वरः ॥

**त्वं होता मनुर्हितोऽग्रे यज्ञेषु सीदमि । सेमं नो अध्वरं यज ॥ ११ ॥**

त्वम् । होता । मनुऽहितः । अग्ने । यज्ञेषु । सीदसि । सः । इमम् । नः । अध्वरम् । यज ॥ ११ ॥

हे ५अग्ने ५मनुर्हितः मनुष्या होत्रादिरूपेण मनुष्येण हितः संपादितः ५होता होमनिष्पादको यः  
५त्वं ५यज्ञेषु ५सीदमि तिष्ठमि ५सः त्वं ५नः अस्मदीयम् ५इमम् ५अध्वरं यज्ञं ५यज निष्पादय ॥ मनु-  
र्हितः । मन्यते इति मनुः । ' निच्च ' ( उ. सू. २. २७४ ) इत्यनुवृत्तौ ' बहुलमन्यत्रापि ' ( उ. सू.  
२. २७८ ) उस् । नित्वादाद्युदात्तः । हितः । धाञो धानोः ' निष्ठा ' इति ऋप्रत्ययः । ' दधातेहिः '

( पा. सू. ७. ४. ४२ ) इति हिशदेशः । मनुषा हितो मनुहितः । ‘ कर्तृकरणे कृता बहुलम् ’ ( पा. सू. २. १. ३२ ) इति समासः । कृत्स्वरापवादेन ‘ तृतीया कर्मणि ’ ( पा. सू. ६. २. ४८ ) इति पूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वम् । सीदसि । ‘ षु बहु विशरणगत्यवसादनेषु ’ । लटः सिप् । शपि ‘ पात्राध्मा० ’ ( पा. सू. ७. ३. ७८ ) इत्यादिना सीदादेशः । निवातः । सेममित्यत्र संहितायां ‘ स्रोऽचि लोपे चेत्पादपूरणम् ’ ( पा. सू. ६. १. १३४ ) इति सोऽलोपे गुणः । अध्वरम् । न विद्यते ध्वरो हिंसा यस्मिन् सोऽध्वरः । ‘ नञ्सुभ्याम् ’ ( पा. सू. ६. २. १७२ ) इत्युत्तरपदान्तोदात्तत्वम् । ‘ नो अध्वरम् ’ इत्यत्र संहितायाम् ‘ षुङः पदान्तादति ’ ( पा. सू. ६. १. १०९ ) इति पूर्वरूपं प्राप्तं ‘ प्रकृत्यान्तःपादमध्यपरे ’ ( पा. सू. ६. १. ११५ ) इति प्रकृतिभावात् निवर्तते ।

युक्ष्वा हरुषी रथे हरितो देव रोहितः । ताभिर्देवां इहा वह ॥ १२ ॥

युक्ष्व । हि । अरुषीः । रथे । हरितः । देव । रोहितः । तामिः । देवान् । इहा । आ । वह ॥ १२ ॥

हे देव अग्ने रोहितः रोहिच्छब्दाभिधेयास्त्वदीया वडवाः रथे युक्ष्व योजय । हिशब्दः पादपूरणार्थः । कीदृशीः । अरुषीः गतिमतीः हरितः हर्तुं स्थावरान् पुरुषान् नेतुं समर्थाः । ताभिः वडवाभिः इहा अस्मिन् कर्मणि देवान् आ वह ॥ युक्ष्व । ‘ युजिर् योगे ’ । लोट् । स्वरितेत्वादात्मनेपदम् । ‘ थासः से ’ । ‘ सवाभ्यां वामौ ’ । ‘ रुधादिभ्यः श्रम् ’ । तस्य बाहुलकात् लुक् । कुत्वप्त्वे । प्रत्ययस्वरेणान्तोदात्तः । संहितायां ‘ ब्रचोऽतस्तिङः ’ ( पा. सू. ६. ३. १३५ ) इति दीर्घः । अरुषीः । ‘ क्र गतौ ’ । रन्ति (?) गच्छन्तीत्यस्यो वडवाः । ‘ ऋहनिभ्यामुषन् ’ ( उ. सू. ४. ५१३ ) । धातोरुणो रपरत्वम् । नित्वादाद्युदात्तोऽरुपशब्दः । तस्मात् स्त्रियां छान्दसो ङीप् । शसि ‘ प्रथमयोः पूर्वसवर्णः ’ ( पा. सू. ६. १. १०२ ) इति दीर्घः । रथे । रमेः औणादिकः कथन्प्रत्ययः । नित्वादाद्युदात्तः । हरितः । ‘ हस्रुहियुषिभ्य इतिः ’ ( उ. सू. १. ९७ ) इति हरतेः इतिप्रत्ययः । इकारः प्रत्ययस्वरेणोदात्तः । रोहितः । रूहेरपि तेनैव सूत्रेण इतिः । इकारः प्रत्ययस्वरेणोदात्तः । ताभिः । ‘ सावेकाचः० ’ ( पा. सू. ६. १. १६८ ) इति विभक्तेः प्राप्तमुदात्तत्वं ‘ सावचर्ण० ’ ( पा. सू. ६. १. १८२ ) इति निषिध्यते । देवान् इत्यत्र पूर्ववत् स्त्वानुनासिकौ ॥ २७ ॥

‘ इन्द्र सोमम् ’ इत्यादिकस्य द्वादशर्चस्य चतुर्थस्य सूक्तस्य ऋषिच्छन्दसी पूर्ववत् । यद्यप्येतत्सूक्तं कृत्स्नम् ऋतुदेवताकं तथापि प्रत्यृचम् इन्द्रादिदेवतान्तराणि मिलितानि । तथा च अनुक्रम्यते—‘ इन्द्र सोममृतव्यं तत्रैन्द्री मास्ती त्वाष्ट्र्याग्नेय्यैन्द्री मैत्रावरुणी चतस्रो द्रविणोदस आश्विन्याग्नेय्यृतुदेवताः सर्वत्र ’ इति । विनियोगस्तु स्मार्तो द्रष्टव्यः ॥

इन्द्र सोमं पिब क्रतुना त्वा विशन्तिवन्दवः । मत्सरासस्तदोक्सः ॥ १ ॥

इन्द्र । सोमम् । पिब । क्रतुना । आ । त्वा । विशन्तु । इन्द्रवः । मत्सरासः । तत्सोऽओक्सः ॥ १ ॥

हे इन्द्र ऋतुना सह सोमं पिब । इन्द्रवः पीयमानाः सोमाः त्वा त्वाम् आ विशन्तु । कीदृशाः । मत्सरासः तृषिकराः तदोक्सः तन्निवासाः । सर्वदा त्वदुदास्थायिन इत्यर्थः ॥ इन्द्र । षाष्टिकम् आमन्त्रिताद्युदात्तत्वम् । सोमम् । ‘ अतिस्तुसु ’ ( उ. सू. १. १३७ ) इत्यादिना मन् । नित्वादाद्युदात्तः । पिब ‘ पिबा मित्रस्य ’ ( ऋ. सं. १. १४. १० ) इत्यत्रोक्तम् । अस्य आ त्वा विशन्तु

इत्युत्तरवाक्यगताख्यातार्थेन सह समुच्चयार्थश्चशब्दो लुप्तः । अतः 'चादिलोपे विभापा' ( पा. सू. ८. १. ६३ ) इतीयं प्रथमा तिङ्बिभक्तिर्न निहन्यते । विशान्त्विति चलोपसाम्येऽपि द्वितीयत्वात् निहन्यते एव । संहितायाम् 'आद्रुणः' इति प्राप्तस्य गुणस्य 'ऋस्यकः' ( पा. सू. ६. १. १२८ ) इति शाकल्यमते प्रकृतिभावादभावः । इन्द्रवः । 'प्र वो भ्रियन्ते' ( ऋ. सं. १. १४. ४ ) इत्यत्रोक्तम् । मत्सरासः । तत्रैवोक्तम् । 'आज्जसेरसुक्' ( पा. सू. ७. १. ५० ) इति असुक् । तदोकसः । तदेव ओकः स्थानं येषां ते तथोक्ताः । बहुव्रीहौ पूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वम् ॥

**मरुतः पिबत ऋतुना पोत्राद्यज्ञं पुनीतन । यूयं हि घ्रा सुदानवः ॥ २ ॥**

मरुतः । पिबत । ऋतुना । पोत्रात् । यज्ञम् । पुनीतन । यूयम् । हि । स्थ । सुदानवः ॥ २ ॥

हे मरुतः ऋतुना सह पोत्रात् पोतुनामकस्य ऋत्विजः पात्रात् सोमं पिबत । ततोऽस्मदीयं यज्ञं पुनीतन शोधयत । हे सुदानवः शोभनदातारो मरुतः हि यस्मात् यूयं स्थ युष्माकं शोधयितुं प्रसिद्धं तस्मात् शोधयतेत्यर्थः ॥ पिबत । अत्र तिङोऽदुपदेशात् शपः परत्वात् लसार्वधातुकानुदात्तत्वम् । धातुस्वरः । पूर्वामन्त्रितस्य अविद्यमानवत्त्वेन पदादपरत्वात् निघाताभावः । पूर्ववत् प्रकृतिभावः । पोत्रात् । पोतुः संबन्धि पात्रं पोत्रम् । 'तस्येदम्' ( पा. सू. ४. ३. १२० ) इति अण् । 'तद्धितेष्वचामादेः' ( पा. सू. ७. २. ११७ ) इति प्राप्ता वृद्धिः 'सर्वे विधयश्छन्दसि विकल्पन्ते' ( परिभा. ३५ ) इति न भवति । ननु एवमन्त्यस्य ऋकारस्य 'अचो जिगिति' ( पा. सू. ७. २. ११५ ) इति वृद्धिः प्राप्नोति । त्वाष्ट्रो जागत इत्यत्र हि 'विप्रतिषेधे परं कार्यम्' ( पा. सू. १. ४. २ ) इति परया आदिवृद्ध्यान्त्योपधालक्षणा वृद्धिर्वाध्यते इत्युक्तम् । इह तु परस्या आदिवृद्धेश्छान्दसत्वेन निवृत्तत्वात् अन्त्यवृद्धिः प्राप्नोत्येवेति । एवं तर्हि अत्रापि आदिवृद्धिः औकारः क्रियताम् । तस्य तु छान्दसः औकारो भविष्यति । पुनीतन । 'पू पवने' । लोट् । 'लोटे लङ्वात्' ( पा. सू. ३. ४. ८५ ) इति लङ्ङावात् तस्य 'तस्थस्थमिषाम्' ( पा. सू. ३. ४. १०१ ) इति तादेशः । 'क्र्यादिभ्यः श्वा' । 'ई हल्यघोः' ( पा. सू. ६. ४. ११३ ) इति ईकारः । 'तत्सप्तनथनाश्च' ( पा. सू. ७. १. ४५ ) इति तनादेशः । 'प्वादीनां ह्रस्वः' ( पा. सू. ७. ३. ८० ) इति ह्रस्वः । प्रथयद्वयस्यापि 'सार्वधातुकमपित्' ( पा. सू. १. २. ४ ) इति ङित्वात् स्वस्वपूर्वयोः इकोर्गुणाभावः । यूयम् । युष्मदः परस्य जसः 'डेप्रथमयोरम्' ( पा. सू. ७. १. २८ ) इति अमादेशः । 'न विभक्तौ तुस्माः' ( पा. सू. १. ३. ४ ) इति मकारस्य इत्संज्ञाप्रतिषेधः । 'यूयवयौ जसि' ( पा. सू. ७. २. ९३ ) इति मपर्यन्तस्य यूयादेशः । 'शेषे लोपः' । अत्र यूयादेशात् प्रागेव अन्तरङ्गत्वात् प्रातिपदिकस्यान्तोदात्तत्वम् । शेषनिघातः । ततो यूयादेशः 'स्थानेऽन्तरतमः' ( पा. सू. १. १. ५० ) इति सर्वानुदात्तः । तत्र 'शेषे लोपः' ( पा. सू. ७. २. ९० ) अन्यलोप इति पक्षे पूर्वसवर्णदीर्घत्वं बाधित्वा योऽयम् 'अमि पूर्वः' ( पा. सू. ६. १. १०७ ) इति प्रातिपदिकान्तेनोदात्तेन सह अनुदात्तस्य सुप एकादेशः सः 'एकादेश उदात्तेनोदात्तः' इत्युदात्तः । टिलोपपक्षे तु उदात्तनिवृत्तिस्वरेण विभक्तेरुदात्तत्वम् । स्थ । 'अस भुवि' । लटो मध्यमबहुवचनं थ । 'अदि-प्रभृतिभ्यः शपः' इति शपो लृक् । 'श्रसोरल्लोपः' इति अकारलोपः । व्यत्ययेन पत्वम् । 'हि च' इति निषेधात् 'तिङ्ङितिङः' इति निघातो न भवति । संहितायाम् 'अन्येषामपि दृश्यते' इति दीर्घत्वम् । अत्र हे सुदानवो यूयं हि स्थ इति विवक्षितम् । सुदानवः । 'दाभाभ्यां नुः' ( उ. सू. ३. ३१२ ) । सोः प्रादिसमासः । आमन्त्रितनिघातः । अत्र यूयमित्युद्दिश्य सुदानवः स्थ इति न विधीयते येन अनामन्त्रितत्वात् निघातो न स्यात् । किंतु सुदानव इति सिद्धवद्वाच्यत्वेन संबोध्य तेषु तेषु मारुतसूक्तेषु

मरुतां प्रसिद्धात् प्रभावातिशयात् यूयं स्थ इति युष्मच्छब्देन प्रतिनिर्दिश्य पुनीतन इति प्रार्थने पवने  
तेषां हेतुत्वं हिशब्देनोच्यते ॥

अभि यज्ञं गृणीहि नो ग्रावो नेष्टः पिब ऋतुना । त्वं हि रत्नधा असि ॥ ३ ॥

अभि । यज्ञम् । गृणीहि । नः । ग्रावः । नेष्टरिति । पिब । ऋतुना । त्वम् । हि । रत्नधाः । असि ॥ ३ ॥

शाशब्दः स्त्रीवाची । तथा च यास्क आह—‘मेना ग्रा इति स्त्रीणां मेना मानयन्त्येना ग्रा गच्छ-  
न्त्येनाः’ ( निरु. ३. २१ ) इति । ग्रा अस्य सन्तीति ग्रावान् । नेष्टृशब्दोऽत्र त्वष्टारं देवमाह;  
कस्मिंश्चिन् देवसत्रे नेष्टृत्वेन त्वष्टृवृत्तत्वात् । हे ऽग्रावः पत्नीयुक्त ऽनेष्टः त्वष्टः ऽनः अस्मदीयं ऽयज्ञम्  
ऽअभि ऽगृणीहि अभितो देवानां समीपे स्तुहि । ऽऋतुना सह त्वं सोमं ऽपिब । ऽहि यस्मात् ऽत्वं  
ऽरत्नधाः ऽअसि रत्नानां दातासि दाता भवसि तस्मात् सोमं पातुमर्हसीत्यर्थः ॥ अभि । ‘उपसर्गा-  
श्चाभिर्वाजम्’ ( फि. सू. ८१ ) इति पयुंदासात् अग्नेः अन्तोदात्तत्वम् । गृणीहि । ‘गृ शब्दे’ । लोटि  
सिपो हिः । ‘क्र्यादिभ्यः शा’ । हेङिस्वात् ‘ई हल्यवोः’ इति ईत्वम् । शाप्रत्ययस्य ङित्वाद्गुणा-  
भावः । ‘प्वादीनां ह्रस्वः’ । ‘तिङ्ङतिङः’ इति निवातः । ग्रा अस्य सन्तीति मतुप् । व्यत्ययेन वत्वम् ।  
संबुद्धौ ‘मतुवसो रुः’ इति रुत्वम् । विसर्गः । पादादित्वेन आमन्त्रितनिवाताभावात् पाठिकम्  
आमन्त्रिताद्युदात्तत्वम् । ग्राव इत्यस्य विशेषणतया विशेषवचनत्वात् ‘नामन्त्रिते समानाधिकरणे’  
इति निषेधाभावात् अविद्यमानवत्त्वेन उत्तरस्य नेष्टृशब्दस्य पाठिकमाद्युदात्तत्वम् । पिब । शपः  
पित्वात् धातुस्वरः । पूर्वयोरामन्त्रितयोरविद्यमानवत्त्वेन निवाताभावः । रत्नानि दधातीति रत्नधाः ।  
‘किप् च’ इति किप् । धातुस्वरः । समासे कृदुत्तरपदप्रकृतिस्वरत्वेन स एव शिष्यते । असि । सिपः  
पित्वात् धातुस्वरः । ‘तिङ्ङतिङः’ इति निवातो न भवति ‘हि च’ इति प्रतिषेधात् ॥

अग्ने देवाँ इहा वह सादया योनिषु त्रिषु । परि भूष पिब ऋतुना ॥ ४ ॥

अग्ने । देवान् । इह । आ । वह । सादय । योनिषु । त्रिषु । परि । भूष । पिब । ऋतुना ॥ ४ ॥

हे ऽअग्ने ऽदेवान् इह अस्मिन् कर्मणि ऽआ ऽवह । ततः ऽयोनिषु स्थानेषु ऽत्रिषु सवनेषु ऽसादय  
देवानुपवेशय । ततस्तान् ऽपरि ऽभूष अलंकुरु । ऽऋतुना सह त्वं सोमं ऽपिब ॥ ‘अग्ने देवान्’ इत्ययं  
पादो गतः । योनिषु । ‘यु मिश्रणे’ । ‘वहिश्रि°’ ( उ. सू. ४. ४९१ ) इत्यादिना निप्रत्ययः ।  
निष्वादाद्युदात्तः । त्रिषु । ‘पट्त्रिचतुर्भ्यां हलादिः’ ( पा. सू. ६. १. १७९ ) इति विभक्ते-  
रुदात्तत्वम् । ‘भूष अलंकारे’ । ‘तिङ्ङतिङः’ इति निवातः । पिब ऋतुना । गतौ ॥

ब्राह्मणादिन्द्र राधसः पिब सोममृतूरनु । तवेद्वि सख्यमस्तृतम् ॥ ५ ॥

ब्राह्मणात् । इन्द्र । राधसः । पिब । सोमम् । ऋतुन् । अनु ।

तव । इत् । हि । सख्यम् । अस्तृतम् ॥ ५ ॥

हे ऽइन्द्र ऽब्राह्मणात् ब्राह्मणाच्छंसिर्बद्धात् ऽराधसः धनभूतात् पात्रात् ऽसोमं ऽपिब । किं  
कृत्वा । ऽऋतुननु ऋतुदेवाननुसृत्य । ऋतवोऽपि पिबन्तिवत्यर्थः । ऽहि यस्मात् ऽतवेत् तव

सत्यम् असूतम् ऋतूनामविच्छिन्नं तस्मात् ऋतुभिः सह पानं युक्तम् ॥ ब्राह्मणात् । ब्रह्मशब्देनात्र ब्रह्मवर्गे द्वितीयो ब्राह्मणाच्छसी कथ्यते । स च पुंलिङ्गे शेषनिवातेन अनुदात्तादिः । तस्य संबन्ध्युत्पद्यमसः । स च तस्यैव अवयववत् नियत इत्यवयवविवक्षायाम् ‘अनुदात्तादेरञ्’ ( पा. सू. ४. २. ४४ ) । तेन जित्वादाद्युदात्तः चमसपरोऽत्र ब्राह्मणशब्दः । राधसः । ‘सर्वधातुभ्योऽसुञ्’ । नित्वादाद्युदात्तः । पिब । पादादित्वादाद्युदात्तत्वम् । ‘ञाचोऽतस्तिङः’ इति दीर्घत्वम् । ऋतूरेणु इत्यत्र ‘दीर्घादटि समानपादे’ इति नकारस्य स्त्वम् । ‘अत्रानुनासिकः पूर्वस्य तु वा’ ( पा. सू. ८. ३. २ ) इति ऊकारस्य अनुनासिकत्वम् । तव । ‘युष्मदस्मद्भ्यां ङसोऽञ्’ ( पा. सू. ७. १. २७ ) । जित्वात् सर्वादेशः । ‘तवममौ ङसि’ इति तवादेशः । ‘युष्मदस्मदोङ्सि’ इत्याद्युदात्तत्वम् । सत्यम् । सत्युः कर्म सत्यम् । ‘सत्युर्यः’ । ‘यस्य’ इति लोपः । प्रत्ययस्वरः । असूतम् । स्तृणातेः हिंसार्थस्य क्तः । नञ्समासः । अव्ययपूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वम् ॥

युवं दक्षं धृतव्रत मित्रावरुण दूळभम् । ऋतुना यज्ञमाशाथे ॥ ६ ॥

युवम् । दक्षम् । धृतव्रता । मित्रावरुणा । दुःऽदभम् ।

ऋतुना । यज्ञम् । आशाथे इति ॥ ६ ॥

हे धृतव्रता स्वीकृतकर्माणौ मित्रावरुणा हे मित्रनामकवरुणनामकौ देवौ युवम् उभौ युवाम् ऋतुना सहास्मदीयं यज्ञम् आशाथे व्याप्नुयः । कीदृशं यज्ञम् । दक्षं प्रवृद्धं दूळभं दुर्दहं शत्रुभिर्दग्धं विनाशयितुमशक्यमित्यर्थः ॥ युवम् । प्रथमाद्विवचनस्य ‘डेप्रथमयोरस्य’ ( पा. सू. ७. १. २८ ) इति अमादेशः । ‘युवावौ द्विवचने’ ( पा. सू. ७. २. १२ ) इति मपर्यन्तस्य युवादेशः । ‘शेषे लोपः’ इति टिलोपः अन्त्यलोपो वा । अमि पूर्वत्वम् । आपायामेव हि आत्वम् । टिलोपपक्षे उदात्तनिवृत्तिस्वरेण अम उदात्तत्वम् । अन्त्यलोपपक्षे एकादेश उदात्तः । दक्षम् । ‘दक्ष वृद्धौ’ । दक्षन्त्यनेनेति करणे घञ् । एवं हि पुंलिङ्गत्वनियमः अन्यस्यानियम इति नपुंसकत्वम् । धृतव्रता मित्रावरुणा । धृतानि व्रतानि याभ्यां तौ धृतव्रतौ । मित्रश्च वरुणश्च मित्रावरुणौ । उभयत्र ‘सुपां सुलुक्’ इत्यादिना विभक्तेः आकारः । मित्रशब्दस्य ‘देवताद्वन्द्वे च’ इति आनङ्देशः । प्रथमस्य आमन्त्रितनिवातः । द्वितीयस्य पादादित्वादाद्युदात्तत्वम् । संहितायां छान्दसं ह्रस्वत्वम् । दूळभम् । ‘दह भस्मीकरणे’ । दुःखेन दह्यते इति दुर्दहम् । ‘इपदुः-सुष्ठु’ ( पा. सू. ३. ३. १२६ ) इत्यादिना दुर्युपपदे दग्धेः खल् । ‘व्यत्ययो बहुलम्’ इति उकारस्य ऊकारो रेफस्य लोपो दकारस्य ङकारो हकारस्य च भकारः । ‘लिति’ इति प्रत्ययात्पूर्वमुदात्तत्वम् । ऋतुत्तरपदत्वेन स एव शिष्यते । आशाथे । ‘अशू व्यातौ’ । ‘छन्दसि लुङ्लङ्लिटः’ इति वर्तमाने लिट् । मध्यमद्विवचनम् आथाम् । टेः एत्वम् । ‘अत आदेः’ ( पा. सू. ७. ४. ७० ) इत्याद्यासस्य दीर्घः । ‘अञ्शोतेश्च’ ( पा. सू. ७. ४. ७२ ) इति प्राप्तेः नुडागमः ‘अनित्यमागमशासनम्’ इति निवर्तते ॥ ॥ २८ ॥

द्रविणोदा द्रविणसो ग्राम्हस्तासो अध्वरे । यज्ञेषु देवमीळते ॥ ७ ॥

द्रविणःऽदाः । द्रविणसः । ग्राम्हस्तासः । अध्वरे । यज्ञेषु । देवम् । ईळते ॥ ७ ॥

अध्वरे अग्निष्टोमे प्रकृतिरूपे व्यज्ञेषु विकृतिरूपेषु उक्थ्यादिषु च देवम् अग्निम् ईळते ऋत्विजः स्तुवन्ति । कीदृशा ऋत्विजः । द्रविणसः धनार्थिनः प्रावहस्तासः अभिषवसाधनपापाणश्चारिणः । कीदृशं देवम् । द्रविणोदाः धनप्रदम् । यद्वा । धनप्रदोऽग्निः सोमं पिबत्विति शेषः । तमेतं मन्त्रं यास्क एवं निर्वक्ति—‘द्रविणोदाः कस्माद्धनं द्रविणमुच्यते यदेनदभिद्रवन्ति बलं वा द्रविणं यदेनेनाभिद्रवन्ति तस्य दाता द्रविणोदास्तस्यैषा भवति । द्रविणोदा द्रविणसः’ ( निरु. ८. १२ ) इत्यादि । सोऽयं यास्कोक्तो निर्वचनप्रपञ्चः तस्मिन्नेव ग्रन्थेऽवगन्तव्यः ॥ द्रविणोदाः । ‘द्रुदक्षिभ्यामिन्’ ( उ. सू. २. २०८ ) । निष्वादाद्युदात्तो द्रविणशब्दः । तददातीति द्रविणोदाः । ‘किप् च’ इति किप् । पूर्वपदस्य सकारोपजन-  
श्चान्दसः । स्त्वोत्वे । कृदुत्तरपदप्रकृतिस्वरत्वम् । देवविशेषणत्वेन एकवाक्यतापक्षे द्वितीयायाः स्वादेशः । अथवा द्रविणमात्मन इच्छन्ति द्रविणस्यन्ति । ‘सुप आत्मनः क्यच्’ । ‘सर्वप्रातिपदिकेभ्यो लालसायां सुगक्तव्यः’ ( पा. म. ७. १. ५१. २ ) इति क्यचि परतः सुगागमः । द्रविणस्यतेः संपदादिस्वात् भावे किप् । ‘अतो लोपः’ । ‘कौ लुं न स्थानिवद्भवति’ ( पा. म. १. १. ५८. २ ) इति तस्य स्थानि-  
वत्प्रतिपेधात् यलोपः । एवं द्रविणस्तद्वदो धनेच्छावचनः । द्रविणेच्छां दस्यति यथेष्टधनप्रदानेन उपक्षप-  
यतीत्यर्थे ‘दसु उपक्षये’ इत्यस्मात् अन्तर्भावित्वप्यर्थात् ‘किप् च’ इति किप् । एवं द्रविणोदःशब्दः सकारान्तो भवति । तथा ‘द्रविणोदसाः प्रवादा भवन्ति’ ( निरु. ८. २ ) इति नैरुक्तो व्यवहार उपपद्यते । अतो द्रविणोदस्तद्वदो भिन्नवाक्यत्वे स्वार्थे प्रथमा; एकवाक्यत्वे तु व्यत्ययेन द्वितीयार्थो भवति । द्रविणस इत्यत्रापि वाक्यभेदपक्षे द्रविणसः सोमस्य इत्यर्थे सकारोपजनश्चान्दसः । आद्युदात्तत्वं तु नियमेन स्थितम् । ऋत्विग्विशेषणत्वेन एकवाक्यत्वपक्षे तु क्यजन्तात् किप् । अतो लोपादि पूर्ववत् । अत्र तु पक्षे क्यचः चित्त्वेन अन्तोदात्तत्वे प्राप्ते व्यत्ययेनाद्युदात्तत्वम् । प्रावयुक्ता हस्ता येषां ते प्रावहस्तासः । ‘आजसेरसुकु’ । प्रावहब्दो वृषादिस्वादाद्युदात्तः । बहुव्रीहौ पूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वम् । अध्वरे । न विद्यते ध्वरो हिंसा यस्मिन् । ‘नञ्मुभ्याम्’ इत्युत्तरपदान्तोदात्तत्वम् । ईळते । अनुदात्तेत्वात् आत्मनेपदम् । ‘अदिप्रभृतिभ्यः’ इति शपो लृक् । अस्य अदादेशः ॥

द्रविणोदा ददातु नो वसूनि यानि शृण्वरे । देवेषु ता वनामहे ॥ ८ ॥

द्रविणःऽदाः । ददातु । नः । वसूनि । यानि । शृण्वरे । देवेषु । ता । वनामहे ॥ ८ ॥

द्रविणोदाः देवः नः अस्मभ्यं वसूनि धनानि ददातु यानि धनानि शृण्वरे हविस्पयुक्तत्वेन श्रूयन्ते । ता तानि च सर्वाणि धनानि देवेषु निमित्तभूतेषु वनामहे संभजामः । धनैर्देवान् यष्टुं तानि स्वीकुरम इत्यर्थः ॥ द्रविणोदाः । गतम् । वसूनि । ‘शृस्वस्तिहि’ ( उ. सू. १. १० ) इत्यादिना उपस्थयः । ‘नित्’ इत्यनुवृत्तेः आद्युदात्तः । शृण्वरे । ‘श्रु श्रवणे’ । ‘छन्दसि लुङ्लङ्लिटः’ इति वर्तमाने लिट् । झ इरेच् ( पा. सू. ३. ४. ८१ ) । ‘छन्दस्युभयथा’ इति सार्वधातुकरत्वे व्यत्ययेन श्रुः; तत्संनियोगेन श्रुभावश्च । उवङि प्राप्ते ‘द्रुश्रुवोः सार्वधातुके’ ( पा. सू. ६. ४. ८७ ) इति यणादेशः । ‘चित्’ इत्यन्तोदात्तत्वम् । ‘यद्वृत्तान्नित्यम्’ इति निवातप्रतिषेधः । ता । ‘शेष्छन्दसि बहुलम्’ इति शेलोपः । ‘नलोपः प्रातिपदिकान्तस्य’ ( पा. सू. ८. २. ७ ) इति नलोपः । वनामहे । ‘वन पण संभक्तौ’ । व्यत्ययेनात्मनेपदम् ॥

द्रविणोदाः पिपीषति जुहोत प्र च तिष्ठत । नेष्ट्रादृतुभिरिष्यत ॥ ९ ॥

द्रविणःऽदाः । पिपीषति । जुहोत । प्र । च । तिष्ठत । नेष्ट्रात् । ऋतुऽभिः । इष्यत ॥ ९ ॥



वद्रविणोदाः देवः वक्रतुभिः सह वनेष्टात् नेष्टुसंबन्धिपात्रात् विपीपति सोमं पातुमिच्छति । ततो हे ऋविजः वृष्यत होमस्थाने गच्छतं । गत्वा च जुहोत होमं कुरुत । हुत्वा प्र तिष्ठत च होमस्थानात् स्थानान्तरं प्रति प्रस्थानमपि कुरुत ॥ द्रविणोदाः । गतम् । विपीपति । ‘ पा पाने ’ । पातुमिच्छतीति सन् । छान्दस ईकारः । ‘ तिङ्ङितिङः ’ इति निवातः । जुहोत । लोष्मध्यमबहुवचनम् । तस्य लङ्ङावात् तादेशः । तस्य ‘ तसनसनथनाश्च ’ इति तबादेशः । तस्य पिच्चाङ्गुणः । ‘ अभ्यस्तानामादिः ’ इत्यनुवृत्तौ ‘ अनुदात्ते च ’ ( पा. सू. ६. १. १९० ) इत्याद्युदात्तत्वे प्राप्ते ‘ भीहीभृहुमदजनधन-दरिद्राजागरां प्रत्ययात्पूर्वं पिति ’ ( पा. सू. ६. १. १९२ ) इति ओकार उदात्तः । तिष्ठत । ‘ एा गतिनिवृत्तौ ’ । लोष्मध्यमबहुवचनस्य थस्य लङ्ङावात् तादेशः । शपि ‘ पात्राध्मा ’ इत्यादिना तिष्ठादेशः । ‘ समवप्रविभ्यः स्थः ’ ( पा. सू. १. ३. २२ ) इत्यात्मनेपदं न भवति; तत्रानुवृत्तस्य निर्दिष्टग्रहणस्य आनन्तर्यार्थत्वात् अत्र चशब्देन व्यवधानात् । ‘ ते प्राग्धातोः ’ ( पा. सू. १. ४. ८० ) इत्युपसर्गादेन प्राक्प्रयोक्तव्यस्यापि प्रशब्दस्य ‘ व्यवहिताश्च ’ ( पा. सू. १. ४. ८२. ) इति छन्दसि व्यवहितप्रयोगः । अत्र चशब्दो जुहोत इति पूर्वेण सह समुच्चयार्थः, न पुनः इष्यत इत्युत्तरेण । तेन अग्रथमत्वात् ‘ चवायोगे प्रथमा ’ ( पा. सू. ८. १. ५९ ) इति निषेधाभावात् ‘ तिङ्ङितिङः ’ इति निवातः । नेष्टात् । ‘ पोत्राद्यङ्गं पुनीतन ’ ( ऋ. सं. १. १५. २ ) इत्यत्र पोत्रशब्दे यदुक्तं तदत्र द्रष्टव्यम् । इष्यत । ‘ इप गतौ ’ । लोष्मध्यमबहुवचनम् ॥

यच्चा तुरीयमृतुभिर्द्रविणोदो यजामहे । अध स्मा नो ददिर्मव ॥ १० ॥

यत् । त्वा । तुरीयम् । ऋतुऽभिः । द्रविणऽदः । यजामहे । अध । स्म । नः । ददिः । भव ॥ १० ॥

हे वद्रविणोदः देव यत् यस्मात् कारणात् वक्रतुभिः सह त्वां यजामहे । अध इत्ययं निपा-तस्तच्छब्दार्थः । तस्मात् कारणात् नः अस्मभ्यं वदिः धनस्य दाता भव स्म अवश्यं भव । तुरीयं चतुर्णां पूरणम् ॥ तुरीयम् । ‘ चतुरञ्जयतावाद्यक्षरलोपश्च ’ ( पा. सू. ५. २. ५१. १ ) इति छप्रत्ययः । तस्य प्रत्ययस्वरेणोदात्तात् प्रागेव ‘ आयनेयी० ’ ( पा. सू. ७. १. २ ) इत्यादिना ईयादेशः । ‘ आयनादिषूपदेशिवद्वचनं स्वरसिद्धयर्थम् ’ ( पा. सू. ७. १. २. १ ) इति वचनात् कृते आदेशे प्रत्ययस्वरेण इकार उदात्तः । द्रविणोदः । उक्तम् । पादादित्वात् आमन्त्रिताद्युदात्तत्वम् । यजामहे । अत्र शपः पिच्चेन तिङश्च लसार्वाधातुकस्वरेण धातुस्वर एव । पूर्वस्य आमन्त्रितस्य अविद्यमानवत्त्वात् यद्वृत्तयोगाद्वा न निघातः । व्यवहितयोगेऽपि स निषेध इत्युक्तम् । अध । छान्दसो धकारः । स्म । चादिरनुदात्तः । संहितायां ‘ निपातस्य च ’ ( पा. सू. ६. ३. १३६ ) इति दीर्घः । ददिः । ‘ डुदाञ् दाने ’ । ‘ आहगमहनजनः किंकिनौ लिट् च ’ ( पा. सू. ३. २. १७१ ) इति किप्रत्ययः । लिङ्ङावात् द्विवचनादि । ‘ आतो लोप इटि च ’ ( पा. सू. ६. ४. ६४ ) इति आकारलोपः । प्रत्ययस्वरः ॥

अश्विना पिबतं मधु दीर्घग्री शुचित्रता । ऋतुना यज्ञवाहसा ॥ ११ ॥

अश्विना । पिबतम् । मधु । दीर्घग्री इति दीर्दिऽअग्री । शुचिऽत्रता ।

ऋतुना । यज्ञऽवाहसा ॥ ११ ॥

हे अश्विनौ <sup>१</sup>मधु माधुर्येपितं सोमं <sup>२</sup>पिबतम् । कीदृशौ । <sup>३</sup>दीवघ्नी द्योतमानाहवनीयाद्यभियुक्तौ <sup>४</sup>शुचिव्रता शुद्धकर्माणौ <sup>५</sup>ऋतुना ऋतुदेवतया सह <sup>६</sup>यज्ञवाहसा यज्ञस्य निर्वाहकौ ॥ अश्विना । संबोधन-  
द्विवचनस्य 'सुपां सुलुक्' इति आकारः । आमन्त्रिताद्युदात्तः । पिबतम् । शपः पित्वादनुदात्तत्वम् ।  
तिष्ठश्च लसार्वधातुकस्वरेण धातुस्वर एव शिष्यते । मधु । 'कलिपाटि' ( उ. सू. १. १८ ) इत्या-  
दिना उपस्ययः । 'नि' इत्यनुवृत्तेः निष्वादाद्युदात्तः । दीवघ्नी । 'दिवु क्रीडादौ' । 'अन्येभ्योऽपि  
दृश्यन्ते' ( पा. सू. ३. २. ७५ ) इति विच् । वेष्टृकलोपात् वलि लोपो बलीयानिति प्रथमवकारस्य  
लोपः ( पा. सू. ६. १. ६६-६७ ) । प्रथमं प्रत्ययलोपे हि 'वर्णाश्रयविधौ प्रत्ययलक्षणं नास्ति'  
( परिभा. २१ ) इति निषेधात् वलि लोपो न स्यात् । छान्दसं द्विवचनम् । तुजादिवात् अभ्यासस्य  
दीर्घत्वम् । यङ्लुगन्ताद्वा 'संज्ञापूर्वको विधिरनिस्यः' ( परिभा. ९३. १. ) इत्यभ्यासस्य गुणाभावः ।  
दीदिरप्रियंयोस्तौ दीवघ्नी । आमन्त्रिताद्युदात्तत्वम् । पादादिवात् न निघातः । शुचिव्रता । शुचि व्रतं  
ययोस्तौ । 'सुपां सुलुक्' इति आकारः । दीवघ्निशब्दस्य सामान्यवचनत्वेन 'नामन्त्रिते' इति  
अविद्यमानवत्त्वप्रतिषेधात् आष्टमिकनिघातत्वम् । पूर्वस्य पराङ्गवद्भावाद्वा ऐकस्वर्यम् । यज्ञवाहसा ।  
'वह प्रापणे' । यज्ञं वहतः इति यज्ञवाहसौ । 'वहिहाधाभ्यश्छन्दसि' ( उ. सू. ४. ६६० ) इति  
असुन् । तत्र हि 'गतिकारकयोरपि पूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वं च' ( उ. सू. ४. ६६६ ) इति वचनात्  
सोपपदानामपि भवति इत्युक्तम् । 'गि' इत्यनुवृत्तेः उपधावृद्धिः । 'सुपां सुलुक्' इत्यादिना  
विभक्तेः आकारः । आमन्त्रितनिघातः । असामर्थ्यात् पूर्वस्य न पराङ्गवद्भावः ॥

गार्हपत्येन सन्त्य ऋतुना यज्ञनीरसि । देवान्देवयते यज ॥ १२ ॥

गार्हपत्येन । सन्त्य । ऋतुना । यज्ञऽनीः । असि । देवान् । देवऽयते । यज ॥ १२ ॥

हे <sup>१</sup>सन्त्य फलप्रदाग्निदेव <sup>२</sup>गार्हपत्येन गृहपतिसंबन्धिना रूपेण युक्तः सन् <sup>३</sup>ऋतुना ऋतुदेवेन  
सह <sup>४</sup>यज्ञनीः यज्ञस्य निर्वाहकः <sup>५</sup>असि । तस्मात् त्वं <sup>६</sup>देवयते देवविषयकामनायुक्ताय यजमानाय <sup>७</sup>देवान्  
<sup>८</sup>यज ॥ गार्हपत्येन । 'गृहपतिना संयुक्ते ज्यः' ( पा. सू. ४. ४. ९० ) । 'यस्य' इति लोपः । जित्वात्  
आदिवृद्धिः आद्युदात्तत्वं च । गृहपतित्वमित्यर्थे 'पत्यन्तपुरोहितादिभ्यः' ( पा. सू. ५. १. १२८ )  
इति यकि तु अन्तोदात्तत्वं स्यात् । सन्त्य सजने भव । 'पणु दाने' । 'क्तिचकौ च' इति क्तिच् ।  
'न क्तिचि दीर्घश्च' ( पा. सू. ६. ४. ३९ ) इति दीर्घनलोपाभावः । 'भवे छन्दसि' ( पा. सू. ४  
४. ११० ) इति यत् ; 'तत्र साधुः' ( पा. सू. ४. ४. ९८ ) इति वा । निघातः । यज्ञं नयतीति  
यज्ञनीः । 'सत्सूद्विष' इत्यादिना क्तिप् । कृदुत्तरपदप्रकृतिस्वरः । देवयते । देवानात्मन इच्छतीति  
देवयत् । तस्मै । 'क्यचि च' इति ईत्वं न भवति 'न छन्दस्यपुत्रस्य' इति निषेधात् । 'अश्वाघस्य'  
( पा. सू. ७. ४. ३७ ) इति आत्वविधानात् ईत्वनिषेधे प्राप्तस्य दीर्घस्याप्येष निषेध इत्युक्तम् ।  
'शतुरनुमो नद्यजादी' इति विभक्तेरुदात्तत्वम् । अत्र क्यचश्चिच्चादन्तोदात्तत्वम् । शपः पित्वादनु-  
दात्तत्वम् । शतुश्च लसार्वधातुकस्वरेण उभयोः क्यचा सह एकादेशे 'एकादेश उदात्तेनोदात्तः' इत्यु-  
दात्तः । तस्मादन्तोदात्तत्वात् परस्या विभक्तेः 'शतुरनुमो नद्यजादी' इत्युदात्तत्वम् ॥ ॥ २९ ॥

'आ त्वा वहन्तु' इति पञ्चमं नवर्चं सूक्तम् । ऋषिच्छन्दसी पूर्ववदनुवर्तेते । विशेषादेशाभावात्  
इन्द्रो देवता । विनियोगस्तु-प्रातःसवने मैत्रावरुणस्योन्नीयमाने सूक्तम् 'आ त्वा वहन्तु हरयः' इति ।

तथा च 'द्विदेवत्यैश्चरन्ति' इति खण्डे सूत्रितम्—'उञ्जीयमानेभ्योऽन्वाहा त्वा वहन्तु' (आश्व. श्रौ. ५. ५) इति । तथा षोडशिक्षे 'आ त्वा वहन्तु, हरयः' इति तिस्रः । तथा सूत्रितम् 'अथ षोडशी' इति खण्डे—'आ त्वा वहन्तु हरय इति तिस्रो गायन्त्यः' (आश्व. श्रौ. ६. २) इति ॥

आ त्वा वहन्तु हरयो वृषणं सोमपीतये । इन्द्रं त्वा सूरचक्षसः ॥ १ ॥

आ । त्वा । वहन्तु । हरयः । वृषणम् । सोमऽपीतये । इन्द्रं । त्वा । सूरऽचक्षसः ॥ १ ॥

हे <sup>१</sup>इन्द्र <sup>२</sup>वृषणं कामानां वर्णितारं त्वां <sup>३</sup>सोमपीतये सोमपानार्थं <sup>४</sup>हरयः त्वदीया अश्वाः <sup>५</sup>आ वहन्तु अस्मिन् कर्मण्यानयन्तु । तथा <sup>६</sup>सूरचक्षसः सूर्यसमानप्रकाशयुक्ता ऋत्विजस्त्वां मन्त्रैः प्रकाशयन्त्विति शेषः ॥ हरन्तीति हरयः । 'इन् सर्वधातुभ्यः' (उ. सू. ४. ५५७) इति इन् । निस्वादाद्युदात्तः । वृषणम् । 'कनिष्पुडुपितक्षि०' (उ. सू. १. १५४) इत्यादिना कनिष् । कित्वात् लवृषध-गुणाभावः । 'वा पपूर्वस्य निगमे' (पा. सू. ६. ४. ९) इति विकल्पितसुपभादीर्धत्वम् । सोमपीतये । 'ऐभिरग्ने' (ऋ. सं. १. १४. १) इत्यत्रोक्तम् । सूरचक्षसः । 'चक्षिङ् व्यक्तायां वाचि' । 'सर्वधातुभ्योऽसुन्' । 'चक्षिङः ख्याञ्' (पा. सू. २. ४. ५४) इति न भवति 'अनसोः प्रतिपेधो वक्तव्यः' (पा. सू. २. ४. ५४. १०) इति निषेधात् । 'पू प्रेरणे' । सुवर्तीति सूरः । 'सुसूधा-गुधिभ्यः कन्' (उ. सू. २. १८२) इति कन् । कित्वाद्गुणाभावः । निस्वादाद्युदात्तः । सूरवत् ख्यानं प्रकाशो येषाम् । बहुव्रीहौ पूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वम् ॥

इमा धाना घृतस्नुवो हरी इहोप वक्षतः । इन्द्रं सुखतमे रथे ॥ २ ॥

इमाः । धानाः । घृतऽस्नुवः । हरी इति । इह । उप । वक्षतः । इन्द्रम् । सुखतमे । रथे ॥ २ ॥

हरिश्चन्द्र इन्द्ररथस्य वोढारौ अश्वौ आचष्टे । तथा च श्रुत्यन्तरं—'हर्योः स्थाता' इति, 'हरिभ्यां खेन्द्रो देवतां गमयतु' (तै. सं. १. ४. २८. १; १. ६. ४. ३.) इति च । एतदेवाभिप्रेत्य निघण्टुकार आह—'हरी इन्द्रस्य' (नि. १. १५. १) इति । तादृशौ <sup>१</sup>हरी <sup>२</sup>इमाः यागार्थं वेद्याम् आसादितत्वेन पुरोवर्तिनीः <sup>३</sup>धानाः अर्ष्टयवतण्डुलानुद्दिश्य <sup>४</sup>सुखतमे <sup>५</sup>रथे <sup>६</sup>इन्द्रम् अवस्थाप्य <sup>७</sup>इह अस्मिन् कर्मणि <sup>८</sup>उप <sup>९</sup>वक्षतः वेदिसमीपे वहताम् । कीदृशीर्धानाः <sup>१०</sup>घृतस्नुवः अलंकरणोपस्तरणाभिधारणेन घृतत्वाविणीः ॥ धीयन्ते इति धानाः । 'धापवस्यजतिभ्यो नः' (उ. सू. ३. २८६) इति नः । प्रत्ययस्वरः । घृतस्नुवः । घृतं स्नुवन्तीति घृतस्नुवः । क्विप् तुगभावश्छान्दसः । धातुस्वरः । समासे कृदुत्तरपदप्रकृतिस्वरत्वम् । स्नोः संयोगपूर्वत्वेन यणभावात् उवडादेशः । हरी । 'हृञ् हरणे' । 'सर्वधातुभ्य इन्' । निस्वादाद्युदात्तः । प्रगृह्यत्वात् संहितायां प्रकृतिभावः । वक्षतः । प्रार्थनाख्ये लिङर्थे लेट् । तस्य प्रथमपुरुषद्विवर्त्तनं तस् । 'लेटोऽडाटौ' (पा. सू. ३. ४. ९४) इति अडागमः । शपि प्रासे 'सिब्वहुलं लेटि' (पा. सू. ३. १. ३४) इति सिप् । ढक्त्वपत्वानि । 'तिङ्ङित्तिङः' इति निधातः । सुखतमे । गतम् ॥

इन्द्रं प्रातर्हवामह इन्द्रं ग्रयत्यध्वरे । इन्द्रं सोमस्य पीतये ॥ ३ ॥

इन्द्रम् । प्रातः । हवामहे । इन्द्रम् । प्रऽयति । अध्वरे । इन्द्रम् । सोमस्य । पीतये ॥ ३ ॥



द्वितीया । अभिषुतसोमयुक्तमिदं सवनमिति कर्मण्येव वा द्वितीया । तदा सुतशब्दात् अर्शभादित्वा दच् ( पा. सू. ५. २. १२७ ) । तृषितः । ' जितृष पिपासायाम् ' । ' निष्ठा ' इति क्तः । प्रत्ययस्वरेणोदात्तः । पश्चात् इट् : ' आगमा अनुदात्ताः ' इत्यनुदात्तत्वम् ॥ ॥ ३० ॥

इमे सोमास इन्द्रवः सुतासो अर्धि बर्हिषि । ताँ इन्द्र सहसे पिब ॥ ६ ॥

इमे । सोमासः । इन्द्रवः । सुतासः । अर्धि । बर्हिषि । तान् । इन्द्र । सहसे । पिब ॥ ६ ॥

इन्द्रशब्दः ' उन्दी क्लेदने ' इति धातोस्तपन्नः । <sup>१</sup>इन्द्रवः क्लेदनयुक्ताः <sup>२</sup>इमे वेद्यामवस्थिताः <sup>३</sup>सोमासः तत्तत्पात्रगताः सोमाः <sup>४</sup>बर्हिषि यज्ञे <sup>५</sup>अधि आधिक्येन <sup>६</sup>सुतासः अभिषुताः । हे <sup>७</sup>इन्द्र <sup>८</sup>सहसे बलार्थं <sup>९</sup>तान् सोमान् <sup>१०</sup>पिब ॥ सोमासः । ' आजसेरसुक् ' ( पा. सू. ७. १. ५० ) इति जसोऽसुगागमः । इन्द्रवः । उक्तम् । सुतासः । पूर्ववत् असुक् । संहितायां ' प्रकृत्यान्तःपादमव्यपरे ' इति प्रकृतिभावात् परपूर्वत्वं न भवति । बर्हिषि । ' बृहेर्नलोपश्च ' ( उ. सू. २. २६६ ) इति इस् । प्रत्ययस्वरः । ' ताँ इन्द्र ' इत्यत्र ' दीर्घादिति समानपादे ' इति रुत्वम् । यत्वयलोपौ । अनुनासिकः । सहसे । ' षह मर्षणे ' । असुनन्तो निच्वादाद्युदात्तः ॥

अयं ते स्तोमो अग्रियो हृदिस्पृगस्तु शंतमः । अथा सोमं सुतं पिब ॥ ७ ॥

अयम् । ते । स्तोमः । अग्रियः । हृदिस्पृक् । अस्तु । शमस्तमः ।

अथ । सोमम् । सुतम् । पिब ॥ ७ ॥

हे इन्द्र <sup>१</sup>अयम् अस्माभिः क्रियमाणः <sup>२</sup>स्तोमः स्तोत्रविशेषः <sup>३</sup>अग्रियः श्रेष्ठः सन् <sup>४</sup>ते तव <sup>५</sup>हृदि-स्पृक् मनस्यङ्गीकृतः <sup>६</sup>शंतमः सुखतमः <sup>७</sup>अस्तु । <sup>८</sup>अथ स्तुतेरनन्तरं <sup>९</sup>सुतम् अभिषुतं <sup>१०</sup>सोमं <sup>११</sup>पिब ॥ अग्रियः । ' अग्रात् ' इत्यनुवृत्तौ ' घञौ च ' ( पा. सू. ४. ४. ११७ ) इति घच् । चित्वादान्तोदात्तः । हृदि स्पृशतीति हृदिस्पृक् । ' स्पृशोऽनुदके किन् ' ( पा. सू. ३. २. ५८ ) । ' तत्पुरुषे कृति बहुलम् ' ( पा. सू. ६. ३. १४ ) इति अलुक् । ' किन्प्रत्ययस्य कुः ' ( पा. सू. ८. २. ६२ ) इति शकारस्य कुत्वम् । कृदुत्तरपदप्रकृतिस्वरत्वम् । शंतमः । सुखकरद्रव्यवचनोऽत्र शंशब्दः । ततस्तमप् । अत्र सुखप्रकर्षस्य गुणद्वारा गुणनिष्ठद्रव्ये संक्रान्तत्वात् ' अद्रव्यप्रकर्षे ' इति निषेधात् ' किमेत्तिङन्त्यम् ' ( पा. सू. ५. ४. ११ ) इत्यादिना आम् न भवति, द्रव्यस्य स्वतः प्रकर्षाभावात् । ईदृगर्थ एव हि स निषेधः । अथा सोमम् । संहितायां ' निपातस्य ' इति दीर्घः ॥

विश्वमिदं सर्वं सुतमिन्द्रो मदाय गच्छति । वृत्रहा सोमपीतये ॥ ८ ॥

विश्वम् । इत् । सर्वनम् । सुतम् । इन्द्रः । मदाय । गच्छति । वृत्रहा । सोमपीतये ॥ ८ ॥

<sup>१</sup>वृत्रहा शत्रुघातकः <sup>२</sup>इन्द्रः <sup>३</sup>सोमपीतये सोमपानाय <sup>४</sup>मदाय तत्पानजन्यहर्षाय च <sup>५</sup>विश्वमिदं सर्व-मपि <sup>६</sup>सुतम् अभिषुतसोमयुक्तं <sup>७</sup>सर्वं प्रातःसवनादिरूपं कर्म <sup>८</sup>गच्छति ॥ विश्वम् । ' अशिषुषि ' इत्यादिना कन् । निच्वादाद्युदात्तः । सर्वं सुतम् । पूर्ववत् । मदाय । ' मदोऽनुपसर्गे ' ( पा. सू. ३. ३. ६७ ) इति अप्रत्ययः । पिप्वात् धातुस्वरः । गच्छति । ' द्रुगुगमियमां छः ' ( पा. सू. ७. ३. ७७ ) ।

वृत्रहा । वृत्रं हतवान् । ‘ ब्रह्मभूणवृत्रेषु क्तिप् ’ ( पा. सू. ३. २. ८७ ) । ‘ इन्हन् ’ इत्यादिना निवृत्तं दीर्घत्वं ‘ सौ च ’ ( पा. सू. ६. ४. १२-१३ ) इति प्रतिप्रसवात् भवति । कृदुत्तरपदप्रकृतिस्वरत्वम् । सोमपीतये । व्यधिकरणबहुव्रीहिः इत्युक्तम् । तत्पुरुषे वा दासीभारादिवात् ( पा. सू. ६. २. ४२ ) पूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वम् ॥

सेमं नः काममा पृण गोभिरश्वैः शतक्रतो । स्त्वाम त्वा स्वाध्यः ॥ ९ ॥

सः । इमम् । नः । कामम् । आ । पृण । गोभिः । अश्वैः ।

शतक्रतो इति शतऽक्रतो । स्त्वाम । त्वा । सुऽआध्यः ॥ ९ ॥

हे ऽशतक्रतो ऽसः त्वं नः अस्मदीयम् इमं कामं काम्यमानं फलं गोभिरश्वैः च सह आ पृण सर्वतः पूरय । वयमपि स्वाध्यः सुष्ठु सर्वतो ध्यानयुक्ताः सन्तः त्वा त्वां स्त्वाम ॥ सेमम् । संहितायां ‘ सोऽचि लोपे केपादपूर्णम् ’ इति सुलोपः । कामम् । कमेर्वाजि ‘ कर्षात्त्वतो घञोऽन्त उदात्तः ’ ( पा. सू. ६. १. १५९ ) इत्यन्तोदात्तत्वे प्राप्ते वृषादिषु पाठादाद्युदात्तत्वम् । पृण । ‘ पृण प्रीणने ’ । लोटः सेहिः । ‘ तुदादिभ्यः शः ’ । तस्य डित्वादुणाभावः । ‘ अतो हेः ’ इति हेर्लुक् । गोभिः । ‘ सावेकाचः ’ इति प्राप्ते विभक्तेरुदात्तत्वं ‘ न गोश्चन्तावर्णः ’ इति प्रतिषिध्यते । अश्वैः । कनन्त इत्युक्तम् । असामर्थ्यात् न पराङ्गवद्भावः । स्त्वाम । ‘ धुञ् स्तुतौ ’ । ‘ धात्वादेः पः सः ’ । लोटोत्तमबहुवचनस्य ‘ लोटो लङ्वात् ’ इति लङ्ङावात् ‘ नित्यं डितः ’ ( पा. सू. ३. ४. ९९ ) इति सकारस्य लोपः । ‘ आङुत्तमस्य पिच्च ’ ( पा. सू. ३. ४. ९२ ) इति आडागमः । प्रत्ययस्य पित्वादनुदात्तत्वम् । धातुस्वर एव । स्वाध्यः । ‘ ध्वै चिन्तायाम् ’ । स्वाडोरुपसर्गयोः प्राक्प्रयोगः । ‘ अन्येभ्योऽपि दृश्यते ’ ( पा. सू. ३. २. १७८ ) इति क्तिप् । दक्षिग्रहणस्य विध्यन्तरोपसंग्रहणार्थत्वात् अत्र संप्रसारणे सति परपूर्वत्वम् । ‘ हलः ’ ( पा. सू. ६. ४. २ ) इति दीर्घः । जसि ‘ एरनेकाचः ’ ( पा. सू. ६. ४. ८२ ) इति यणादेशः । ‘ गतिकारकोपपदाकृत् ’ इत्युत्तरपदप्रकृतिस्वरत्वम् । ‘ उदात्तयणो हल्पूर्वात् ’ ( पा. सू. ६. १. १७४ ) इति जस उदात्तत्वं न भवति, तत्र ‘ असर्वनामस्थानम् ’ इत्यनुवृत्तेः । अतः ‘ उदात्तस्वरितयोर्यणः स्वरितोऽनुदात्तस्य ’ ( पा. सू. ८. २. ४ ) इति स्वरितत्वमेव भवति ॥ ॥ ३१ ॥

‘ इन्द्रावरुणयोः ’ इत्यादिकं नवचं पष्ठं सूक्तम् । अत एव नवशब्दानुवृत्तावनुक्रम्यते—‘ इन्द्रावरुणयोरैन्द्रावरुण युवाकु पादनिचृत्तौ ’ इति । अत्र देवता विस्पष्टा । ऋपिच्छन्दसी तु पूर्ववदनुवर्तते । अयं तु विशेषः । ‘ युवाकु हि ’ इत्यादिके द्वे ऋचौ पादनिचृत्तामकच्छन्दोयुक्ते । विनियोगस्तु स्मार्तो लैङ्गिको वा कश्चिद्वगन्तव्यः ॥

इन्द्रावरुणयोरहं सम्राजोरव आ वृणे । ता नो मृळात ईदृशे ॥ १ ॥

इन्द्रावरुणयोः । अहम् । सम्राजोः । अवः । आ । वृणे । ता । नः । मृळातः । ईदृशे ॥ १ ॥

अहम् अनुष्ठाता सम्राजोः समीचीनराज्योपेतयोः सम्यग्दीप्यमानयोर्वा इन्द्रावरुणयोः देवयोः संबन्धि अवः रक्षणम् आ वृणे सर्वतः प्रार्थये । ता तौ देवौ ईदृशे एवंविधे अस्मदीयवरणे निमित्त-

भूते सति <sup>१</sup>मृळातः अस्मान् सुखयतः ॥ इन्द्रशब्दो रज्ज्वत्ययान्तः । वृक्षशब्द उन्नम्रत्ययान्तः । उभौ निष्वादाद्युदात्तौ । समासे ' देवताद्वन्द्वे च ' इति पूर्वपदस्य आनडादेशः । ' उंभे युगपत् ' इत्यनुवृत्तौ ' देवताद्वन्द्वे च ' इति युगपत् उभयपदप्रकृतिस्वरत्वम् । सन्नाजोः । ' राजृ दीप्तौ ' । ' सत्सूद्विपः ' ( पा. सू. ३. २. ६१ ) इत्यादिना क्तिप् । समो ' मोऽनुस्वारः ' ( पा. सू. ८. ३. २३ ) इत्यनुस्वारे प्राप्ते ' मो राजि समः कौ ' ( पा. सू. ८. ३. २५ ) इति मकारादेशः । कृदुत्तरपदप्रकृतिस्वरत्वम् । ' कर्तृकर्मणोः कृति ' ( पा. सू. २. ३. ६५ ) इति कर्तरि षष्ठी । अवः । अव रक्षणादिषु । भावेऽसुन् । निष्वादाद्युदात्तः । ता । ' सुपां सुलुक् ' इत्यादिना द्विवचनस्य डादेशः । टिलोपे विभक्तेरुदात्तनिवृत्तिस्वरः । मृळातः । ' मृड सुखने ' । प्रार्थनायां लिङर्थे लेट् । द्विवचनं तस् । ' लेटोऽडाटौ ' ( पा. सू. ३. ४. ९४ ) इति आडागमः । ' तुदादिभ्यः ञः ' । ङित्वात् लघूपधगुणाभावः । ईदृशे । ' त्यदादिषु दृशोऽनालोचने कञ् च ' ( पा. सू. ३. २. ६० ) इति इदंशब्दे उपपदे दृशेः कञ् । उपपदसमासे ' इदंकिमोरीदृकी ' ( पा. सू. ६. ३. ९० ) इति इदम् ईश् । शित्वात् सर्वादेशः । कजः कित्वाद्गुणाभावः । जित्वादुत्तरपदस्याद्युदात्तत्वम् । उपपदसमासे कृदुत्तरपदप्रकृतिस्वरत्वेन तदेव शिष्यते ॥

गन्तारा हि स्थोऽवसे हवं विप्रस्य मावतः । धर्तारा चर्षणीनाम् ॥ २ ॥

गन्तारा । हि । स्थः । अवसे । हवम् । विप्रस्य । माऽवतः । धर्तारा । चर्षणीनाम् ॥ २ ॥

हे इन्द्रावरुणौ <sup>१</sup>अवसे अवितुमनुष्ठातारं रक्षितुं <sup>२</sup>मावतः मद्भिषस्य <sup>३</sup>विप्रस्य ब्राह्मणत्विजः <sup>४</sup>हवम् आह्वानं गन्तारौ <sup>५</sup>स्थः <sup>६</sup>हि प्राप्तिशीलौ भवथः खलु । कीदृशौ । <sup>७</sup>चर्षणीनां मनुष्याणां <sup>८</sup>धर्तारौ योगक्षेमसंपादनेन धारयितारौ ॥ गन्तारा । गमेस्ताच्छील्ये तृच् । द्विवचनस्य ' सुपां सुलुक् ' ( पा. सू. ७. १. ३९ ) इत्यादिना आकारादेशः । ' ऋदृशोऽङि गुणः ' ( पा. सू. ७. ४. १६ ) । ' असृच् ' ( पा. सू. ६. ४. ११ ) इत्यादिना उपधादीर्घत्वम् । तृनो निष्वादाद्युदात्तत्वम् । स्थः । ' अस भुवि ' । लङ्मध्यमपुरुषद्विवचनं थस् । ' अदिप्रभृतिभ्यः शपः ' इति शपो लुक् । ' हि च ' इति निष्वातप्रतिषेधः । अवसे । ' अव रक्षणे ' । ' तुमर्थे सेसेच् ' ( पा. सू. ३. ४. ९ ) इति असेच् । निष्वादाद्युदात्तः । हवम् । ह्वेजो ' बहुलं छन्दसि ' इत्यनैमित्तिके संप्रसारणे परपूर्वत्वे च ' ऋदोरेप् ' इति अप् । गुणावादेशौ । अपः पिप्वादानुदात्तत्वम् । धातुस्वर एव । विप्रस्य । डुवप् बीजसंताने । अस्य ' ऋज्रेन्द्र ' इत्यादिना रन् निपातितः । निष्वादाद्युदात्तः । मावतः । ' वतुप्प्रकरणे युष्मदस्मद्भ्यां छन्दसि सादृश्य उपसंख्यानम् ' ( पा. सू. ५. २. ३९. १ ) वतुप् । प्रत्ययोत्तरपदयोः अस्मदो सपर्यन्तस्य सादेशः ( पा. सू. ७. २. ९८ ) । ' आ सर्वनाम्नः ' ( पा. सू. ६. ३. ९१ ) इति दकारस्य आकारः । सवर्णदीर्घः । मतुपः पिप्वादानुदात्तत्वम् । प्रातिपदिकान्तोदात्तत्वे स एव शिष्यते । धर्तारा । ' धृञ् धारणे ' । ' ण्वलृचौ ' ( पा. सू. ३. १. १३३ ) इति तृच् । ' एकाच्च उपदेशे ' इति इट्प्रतिषेधः । गुणो रपरत्वम् । ' असृच् ' इत्यादिना उपधादीर्घः । ' सुपां सुलुक् ' इति आकारः । तृचश्चित्वादन्तोदात्तत्वम् । चर्षणीनाम् । ' कृपेरादेश चः ' ( उ. सू. २. २६१ ) इति अनिग्रथयः; तत्संनियोगेन ककारस्य चकारः । प्रत्ययाद्युदात्तत्वं बाधित्वा छान्दसमन्तोदात्तत्वम् । अत एव ' नामन्यतरस्याम् ' इति विभक्तेरुदात्तत्वम् । तत्र हि मतुपि यो ह्रस्वान्तः तत उत्तरस्य नाम उदात्तत्वमिति व्याख्यातम् ॥



**अनुकामं तर्पयेथाभिन्द्रावरुण राय आ । ता वां नेदिष्ठमीमहे ॥ ३ ॥**

अनुऽकामम् । तर्पयेथाम् । इन्द्रावरुणा । रायः । आ । ता । वाम् । नेदिष्ठम् । ईमहे ॥३॥

√इन्द्रावरुणा हे इन्द्रावरुणौ √अनुकामम् अस्मदीयाभिलाषमनु √रायः धनस्य प्रदानेन √आ तर्पयेथां सर्वतोऽस्मांस्तृप्तान् कुरुतम् । वयं यदा यदा धनं कामयामहे तदा तदा प्रयच्छतमित्यर्थः । √ता √वां तादृशौ युवां √नेदिष्ठम् अतिशयेन सामीप्यं यथा भवति तथा √ईमहे याचामहे । कालविलम्बमन्तरेण धनं दातव्यमित्यर्थः । सप्तदशसु याच्नाकर्मसु 'ईमहे' ( नि. ३. १९. १ ) इति पठितम् ॥ अनुकामम् । कामस्य पश्चादनुकामम् । अथवा कामे कामेऽनुकामम् । अनुः इह पश्चादर्थे अथवा वीप्सालक्षणे यथार्थे । योग्यता वीप्सा पदार्थानतिवृत्तिः सादृश्यं चेति चत्वारो हि यथार्था गृहीताः । 'अव्ययं विभक्तिः' ( पा. सू. २. १. ६ ) इत्यादिना अव्ययीभावसमासः । 'अव्ययीभावश्च' ( पा. सू. १. १. ४१ ) इति अव्ययसंज्ञायाम् 'अव्ययादाप्सुषः' ( पा. सू. २. ४. ८२ ) इति प्रासस्य लुकोऽपवादो 'नाव्ययीभावादतोऽम् त्वपञ्चभ्याः' ( पा. सू. २. ४. ८३ ) इति विभक्तेः अमादेशः । 'समासस्य' इत्यन्तोदात्तत्वम् । तर्पयेथाम् । तृपेर्णन्तात् लोटो 'णिचश्च' ( पा. सू. १. ३. ७४ ) इत्यात्मनेपदम् । मध्यमद्विवचनम् आथाम् । टेः एत्वे 'आमेतः' ( पा. सू. ३. ४. ९० ) इति आमादेशः । शपि सति 'अतो येयः' ( पा. सू. ७. २. ८० ) इति आकारस्य इयादेशः\* । आदुणौ यलोपश्च । इन्द्रावरुणा । 'सुपां सुलुक्' इति द्विवचनस्य आकारः । आमन्त्रिताद्युदात्तत्वम् । संहितायाम् आकारस्य ह्रस्वत्वम् । रायः । 'अडिदम्' इत्यादिना विभक्तेरुदात्तत्वम् । ता । 'सुपां सुलुक्' इति विभक्तेः आकारः । पदात्परत्वात् युवामित्यस्य वामादेशोऽनुदात्तः । नेदिष्ठम् । अतिशयेन अन्तिकम् । अतिशायने इष्टम् । 'अन्तिकवाढयोर्नेदसाधौ' ( पा. सू. ५. ३. ६३ ) इति नेदादेशः । 'यस्य' इति लोपः । इष्टनो नित्वादाद्युदात्तत्वम् । ईमहे । 'ईङ् गतौ' ङित्वादात्मनेपदम् । 'बहुलं छन्दसि' इति श्यनो लुक् । निघातः ॥

**युवाकु हि शचीनां युवाकुं सुमतीनाम् । भूयाम् वाजदात्राम् ॥ ४ ॥**

युवाकु । हि । शचीनाम् । युवाकु । सुऽमतीनाम् । भूयाम् । वाजऽदात्राम् ॥ ४ ॥

√हि यस्मात् कारणात् √शचीनाम् अस्मदीयकर्मणां संबन्धि सोमरूपं हविः √युवाकु वसतीवर्यैकधनात्मकैरुदकैः पयःसक्त्वादिद्रव्यान्तरैश्च मिश्रितम् । तथा √सुमतीनां शोभनबुद्धियुक्तानामृत्विजां स्तोत्ररूपं वचनमपि √युवाकु नानाविधैः स्तुत्यगुणैर्मिश्रितम् । तस्मात् कारणात् हे इन्द्रावरुणौ तथाविधं हविः स्वीकृर्वंतोर्युवयोः प्रसादाद्वयं √वाजदात्राम् अन्नप्रदानां पुरुषाणां मध्ये सुख्या √भूयाम् भवेम । 'अपः अन्नः' इत्यादिषु पङ्क्तिशतिसंख्याकेषु कर्मनामसु 'शची शमी' ( नि. २. १. २२ ) इति पठितम् ॥ युवाकु । 'यु मिश्रणे' । 'कटिकुपिभ्यां काकुः' ( उ. सू. ३. ३५७ ) इत्यत्र बाहुलकात् यौतेरपि काकुः प्रत्ययः । क्त्वेन गुणाभावात् उकारस्य उवडादेशः । प्रत्ययस्वरेण मध्योदात्तत्वम् । शचीशब्दः केषांचिन्मते शार्ङ्गरवादिः । ङीनन्तो ( पा. सू. ४. १. ७३ ) नित्वादाद्युदात्तः इति 'उभे वनस्पत्यादिषु युगपत्' इत्यत्र वृत्तिकृतोक्तम् ( का. ६. २. १४० ) । सुमतीनाम् । 'विद्याम सुमतीनाम्' ( ऋ. सं. १. ४. ३ ) इत्यत्रोक्तम् । भूयाम् । प्रार्थनायां लिङ् । उत्तमबहुवचने 'निर्यं

\* वस्तुतस्तु 'आतो ङितः' ( पा. सू. ७. २. ८१ ) इत्यनेनैव इयादेशो भवति ।

ङितः' इति सकारलोपः । 'यासुद् परस्मैपदेषूदात्तो ङिच्' (पा. सू. ३. ४. १०३) इति उदात्तो यासुडागमः । 'लिङः सलोपोऽनन्त्यस्य' (पा. सू. ७. २. ७९) इति सकारलोपः । 'बहुलं छन्दसि' इति शपो लृक् । सति शिष्टत्वात् यासुडुदात्त एव शिष्यते । वाजदान्नाम् । वाजं ददतीति वाजदावानः । 'आतो मनिन्' (पा. सू. ३. २. ७४) इत्यादिना वनिप् । तस्य पित्वात् धातुस्वर एव शिष्यते । समासे कृदुत्तरपदप्रकृतिस्वरत्वेन स एव शिष्यते । आमि 'अलोपोऽनः' (पा. सू. ६. ४. १३४) इति अकारलोपः । तस्य 'अचः परस्मिन्' (पा. सू. १. १. ५७) इति स्थानिवद्भावात् 'लोपो व्योर्वलि' (पा. सू. ६. १. ६६) इति वकारलोपो न भवति ॥

**इन्द्रः सहस्रदानां वरुणः शंस्यानाम् । क्रतुर्भवत्युक्थ्यः ॥ ५ ॥**

इन्द्रः । सहस्रदानां । वरुणः । शंस्यानाम् । क्रतुः । भवति । उक्थ्यः ॥ ५ ॥

अयम् <sup>१</sup>इन्द्रः <sup>२</sup>सहस्रदानां सहस्रसंख्याकधनप्रदानां मध्ये <sup>३</sup>क्रतुः धनदानस्य कर्ता भवति प्रभूतं ददातीत्यर्थः । तथा <sup>४</sup>वरुणः <sup>५</sup>शंस्यानां स्तुत्यानां मध्ये <sup>६</sup>उक्थ्यः स्तुत्यो <sup>७</sup>भवति अतिशयेन स्तुत्य इत्यर्थः ॥ वरुणः । उनन्प्रत्ययो निच्वादाद्युदात्तः । शंस्यानाम् । 'शंसु स्तुतौ' । 'ऋहलोर्ण्यत्' । 'तिस्वरितम्' इति प्राप्ते 'ईडवन्दवृशंसदुहां प्यतः' (पा. सू. ६. १. २१४) इत्याद्युदात्तः । क्रतुः । 'कृजः क्रतुः' (उ. सू. १. ७७) इति क्रतुः । कित्वाद्गुणाभावे यणादेशः । प्रत्ययस्वरेणाद्युदात्तः । उक्थ्यः । उक्थं शस्त्रम् । तेन स्तुत्यत्वेन तत्र भव उक्थ्यः । 'भवे छन्दसि' (पा. सू. ४. ४. ११०) इति यत् । 'यस्य' इति लोपः । अत्र 'तिस्वरितम्' इत्येतद्वाधित्वा 'तीर्थ्याय कूप्याय' इत्यादिवत् व्यच्त्वात् 'यतोऽनावः' इति प्राप्तमाद्युदात्तत्वं 'सर्वे विधयश्छन्दसि विकल्प्यन्ते' (परिभा. ३५) इति न क्रियते । ननु 'यस्य' इति लोपात् प्रागेव तिस्वरितत्वमस्तु । न हि तदा 'यतोऽनावः' इत्येतदस्ति, व्यच्त्वाभावात् । अत एव हि 'ऊर्म्याय च सूर्म्याय च' इत्यादौ स्वरितत्वं दृश्यते । न च परत्वाच्चित्यत्वाच्च 'यस्य' इति लोपेन प्रथमतो भाव्यमिति वाच्यम् । प्रकृतिप्रत्ययाश्रयात् बहिरङ्गात् 'यस्य' इति लोपात् प्रत्ययमात्राश्रयतया अन्तरङ्गत्वेन 'तिस्वरितम्' इत्येतस्य प्राबल्यात् । अतः 'ऊर्म्याय' इत्यादिवत् 'उक्थ्यः' इत्यत्रापि लक्षणत एव स्वरितत्वं भविष्यतीति किं छान्दस्येन । यत्र हि लोपमन्तरेणैव व्यच्त्वं तत्र 'यतोऽनावः' इत्येतद्वचति । यथा चेयं येयमिति । लोपनिबन्धनव्यच्त्वप्रदेशेषु तु स्वरितेनैव भवितव्यमिति । एवं तर्हि 'तीर्थ्याय कूप्याय' इत्यादौ यत् आद्युदात्तत्वं तदेव छान्दसमस्तु । अथात्र तु 'वाणांदाङ्गं बलीयः' (परिभा. ५५) इत्यन्तरङ्गत्वेऽपि स्वरितत्वं बाधित्वा लोप एव भविष्यति । तर्हि 'उक्थ्यः, ऊर्म्याय सूर्म्याय' इत्यादौ च छान्दस्यमस्तु । सर्वथैकत्र छान्दस्यान्तमुच्यते ॥ ॥ ३२ ॥

**तयोरिदवसा वयं सनेम नि च धीमहि । स्यादुत प्ररेचनम् ॥ ६ ॥**

तयोः । इत् । अवसा । वयम् । सनेम । नि । च । धीमहि । स्यात् । उत । प्ररेचनम् ॥ ६ ॥

<sup>१</sup>तयोरित् पूर्वोक्तयोरिन्द्रावरुणयोरेव <sup>२</sup>अवसा रक्षणेन <sup>३</sup>वयम् अनुष्ठातारः <sup>४</sup>सनेम संभजेम धनमिति शेषः । <sup>५</sup>नि <sup>६</sup>धीमहि <sup>७</sup>च । प्राप्ते धने यावदपेक्षितं तावद्भुक्त्वा ततोऽवशिष्टं धनं

कचिन्निधिरूपेण स्थापयामश्च । उत अपि च प्ररेचनं भुक्तान्निहिताच्च प्रकर्येणाधिकं धनं स्यात् संपद्यताम् ॥ अवसा । असुन् । नित्वादाद्युदात्तः । वयम् । 'यूयं हि घा' ( ऋ. सं. १. १५. २ ) इत्यत्र यदुक्तं तदत्र द्रष्टव्यम् । सनेम । आशिपि लिङ् । तस्य मस् । 'निव्यं डितः' इति सकारलोपः । 'किदाशिपि' ( पा. सू. ३. ४. १०४ ) इति यासुद् । 'छन्दस्युभयथा' इति सार्वधातुकत्वमन्यस्तीति 'लिङः सलोपोऽनन्त्यस्य' ( पा. सू. ७. २. ७९ ) इति सकारलोपः । 'अतो येयः' ( पा. सू. ७. २. ८० ) इति इयादेशः । 'लोपो व्योर्वलि' ( पा. सू. ६. १. ६६ ) इति यलोपः । 'लिङ्याशिप्यङ्' ( पा. सू. ३. १. ८६ ) इति अङ् । 'आहुणः' । पादादिवात् न निघातः । धीमहि । 'डुधाञ् धारणपोषणयोः' । आशिपि लिङो महिङ् । तस्य 'छन्दस्युभयथा' इति सार्वधातुकार्धधातुकसंज्ञे । तत्र सार्वधातुकत्वेन 'लिङः सलोपोऽनन्त्यस्य' इति सकारलोपः । 'सार्वधातुकमपित्' इति डित्वं शप् च । 'बहुलं छन्दसि' इति जुहोत्यादेरपि शपो लृक् । आर्धधातुकत्वात् 'आतो लोप इटि च' ( पा. सू. ६. ४. ६४ ) इति आकारलोपः । निघातः । सनेम इत्यपेक्षया द्वितीयत्वाद् 'चवायोगे प्रथमा' इति न निषेधः । स्यात् । अस्तेः प्रार्थनायां लिङ् । तिप् । 'इतश्च' ( पा. सू. ३. ४. १०० ) इति इकारलोपः । 'यासुद् परस्मैपदेषूदात्तो ङिञ्' ( पा. सू. ३. ४. १०३ ) इति यासुङ्ङित्वे । 'अदिप्रभृतिभ्यः शपः' इति शपो लृक् । 'शसोरलोपः' इति अकारलोपः । पादादिवात् अनिघातः । उत । 'एवमादीनामन्तः' इत्यन्तोदात्तः । प्ररेचनम् । 'रिचिर् विरेचने' । भावे ल्युट् । योरनादेशः । 'लिति' इति प्रत्ययात्पूर्वस्योदात्तत्वम् । प्रादिसमासः । कृदुत्तरपदप्रकृतिस्वरत्वम् ॥

इन्द्रावरुण वामहं हुवे चित्राय राधसे । अस्मान्त्सु जिग्युषस्कृतम् ॥ ७ ॥

इन्द्रावरुणा । वाम् । अहम् । हुवे । चित्राय । राधसे । अस्मान् । सु । जिग्युषः । कृतम् ॥ ७ ॥

इन्द्रावरुणा हे इन्द्रावरुणौ वां युवामुभौ अहं हुवे आह्वयामि । किमर्थम् । चित्राय मणिमुक्तादिरूपेण विविधाय राधसे धनाय । तत् आहूतौ युवाम् अस्मान् अनुष्ठातृन् सु जिग्युषः शत्रुविषये सुष्ठु जययुक्तान् कृतं कुरुतम् ॥ इन्द्रावरुणा । 'सुपां सुलृक्' इत्यादिना संबोधनस्य आकारः । 'देवताद्वन्द्वे च' इति पूर्वपदस्य आनङ् । आमन्त्रिताद्युदात्तत्वम् । संहितायां छान्दसं ह्रस्वत्वम् । हुवे । ह्वयतेः लुङ् उत्तमैकवचनम् इट् । 'शपः' इत्यनुवृत्तौ 'बहुलं छन्दसि' इति लृक् । 'ह्रः' इत्यनुवृत्तौ 'बहुलं छन्दसि' इति संप्रसारणं परपूर्वत्वम् । 'अचि श्नुधातुः' ( पा. सू. ६. ४. ७७ ) इत्यादिना उवङ् । न च 'दुश्नुवोः' ( पा. सू. ६. ४. ८७ ) इत्यादिना यणादेशः । जुहोतेरेव हि प्रतिपदोक्तस्य तत्, न पुनरस्य लाक्षणिकत्वात् । इटः प्रत्ययस्वरूपोदात्तत्वम् । पादादिवात् न निघातः । राधसे । असुन् । नित्वादाद्युदात्तत्वम् । अस्मान् । शसि 'द्वितीयायां च' ( पा. सू. ७. २. ८७ ) इति आत्वम् । 'शसो न' ( पा. सू. ७. १. २९ ) इति नत्वम् । जिग्युषः । 'जि जये' । लिटः 'कसुश्च' ( पा. सू. ३. २. १०७ ) इति कसुः । द्विर्भावः । 'सन्लिटोर्जे' ( पा. सू. ७. ३. ५७ ) इति द्वितीयस्य कृत्वम् । कसोः किञ्चाहुणाभावः । कादिनियमात् प्राप्तस्य इटः 'वस्वेका-जाद्विसाम्' इति नियमेन निवृत्तिः । द्वितीयाबहुवचनं शस् । भसंज्ञायां 'वसोः संप्रसारणम्' इति संप्रसारणम् । परपूर्वत्वम् । 'एरुनेकाचः' इति यणादेशः । 'शासिवसिघसीनां च' इति षत्वम् । प्रत्ययस्वरेण उकार उदात्तः । कृतम् । 'डुकृञ् करणे' । लोप्मध्यमद्विवचनस्य लङ्ङावात् तमादेशः । शपः 'बहुलं छन्दसि' इति लृक् । 'तिङ्ङितिङः' इति निघातः ॥

इन्द्रावरुण नू नु वां सिपासन्तीषु धीष्वा । अस्मभ्यं शर्म यच्छतम् ॥ ८ ॥

इन्द्रावरुणा । नु । नु । वाम् । सिपासन्तीषु । धीषु । आ । अस्मभ्यम् । शर्म । यच्छतम् ॥ ८ ॥

इन्द्रावरुणा हे इन्द्रावरुणौ धीषु अस्मदीयबुद्धिषु वां युवां सिपासन्तीषु सन्ति संभक्तुं सभ्यं सेवितुमिच्छन्तीषु तदानीम् आ समन्तात् अस्मभ्यं शर्म सुखं नू नु अतिशयेन क्षिप्रं यच्छतं दत्तम् । पंडितसंख्याकेषु क्षिप्रनामसु ' नु मक्षु ' ( नि. २. १५. १ ) इति पठितम् । तस्य द्विरावृत्तिबलादतिशयो लभ्यते ॥ इन्द्रावरुणा । उक्तम् । नू नु । ' ऋचि तुनुवमक्षुतङ्कुत्रोरुष्याणाम् ' इति पूर्वस्य दीर्घत्वम् । सिपासन्तीषु । ' वन ण संभक्तौ ' । ' धात्वादेः पः सः ' । इच्छायां सन् । द्विर्भावो हलादिशेषः । ' सन्यतः ' इति इत्वम् । ' आदेशप्रत्यययोः ' ( पा. सू. ८. ३. ५९ ) इति पत्वम् । ' सनीवन्तः ' ( पा. सू. ७. २. ४९ ) इत्यादिना विकल्पात् इडभावः । ' जनसनखनां सञ्जलोः ' ( पा. सू. ६. ४. ४२ ) इति नकारस्य आकारः । उपरि लटः शतृ । कर्तरि शप् । ' उगितश्च ' ( पा. सू. ४. १. ६ ) इति ङीप् । ' शप्पयनोर्नित्यम् ' ( पा. सू. ७. १. ८१ ) इति नुम् । ङीपः शपश्च पिस्वात् शतृश्च लसार्वधातुकत्वेनानुदात्तत्वम् । सनो निष्वादाद्युदात्तत्वम् । तदेव शिष्यते । धीषु । ' सावेकाचः ' इति विभक्तेरुदात्तत्वम् । अस्मभ्यम् । ' अस्मभ्यमप्रतिष्कृतः ' ( ऋ. सं. १. ७. ६ ) इत्यत्रोक्तम् । यच्छतम् । ' दाण् दाने ' । शपि ' पाप्रा ' इत्यादिना यच्छादेशः ॥

प्र वामश्नोतु सुष्टुतिरिन्द्रावरुण यां हुवे । यामृधार्थे सधस्तुतिम् ॥ ९ ॥

प्र । वाम् । अश्नोतु । सुऽस्तुतिः । इन्द्रावरुणा । याम् । हुवे ।

याम् । ऋधार्थे इति । सधऽस्तुतिम् ॥ ९ ॥

इन्द्रावरुणा हे इन्द्रावरुणौ याम् अस्मत्कर्तृकां शोभनस्तुतिं प्रति हुवे युवामुभौ आह्वयामि । किंच सधस्तुतिं युवयोरुभयोः साहित्येन क्रियमाणायः स्तवक्रियायाः यां सुष्टुतिं प्रतिलभ्य ऋधार्थे युवां वर्धये तादृशी सुष्टुतिः शोभनस्तुतिहेतुभूत ऋक्समूहः वामश्नोतु युवां व्याप्नोतु ॥ अश्नोतु । ' अश्नु व्याप्तौ ' । लोटो व्यत्ययेन तिप् । ' स्वादिभ्यः श्नुः ' । सुष्टुतिः । ' न विन्धे अस्य सुष्टुतिम् ' ( ऋ. सं. १. ७. ७ ) इत्यत्रोक्तम् । इन्द्रावरुणा हुवे । उक्ते । अत्र तु यद्वृत्तयोगात् निघातः । ऋधार्थे । ' ऋतु वृद्धौ ' । लट् । व्यत्ययेनात्मनेपदम् । मध्यमद्विवचने श्वोः ' बहुलं छन्दसि ' इति लुक् । प्रत्ययस्वरेण आकार उदात्तः । यच्छब्दयोगात् न निघातः । सधस्तुतिम् । सह स्तुतिर्यस्यां सुष्टुतौ सा सधस्तुतिः । अत्र सुष्टुतिरित्यन्यपदार्थे स्तुतिशब्दस्य स्तूयतेऽनयेति करणसाधनत्वेन ऋक्परत्वे अयं स्तुतिशब्दो भावसाधनतया स्तवनक्रियापरः । तस्मिन् भावसाधनत्वेन क्रियापरे अयं करणसाधनतया ऋक्पर इति समस्यमानपदार्थादन्यः । सहेत्यत्र हकारस्य व्यत्ययेन धकारः । सहशब्दः एवमादित्वादन्तोदात्तः । बहुव्रीहित्वेन पूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वम् ॥ ३३ ॥ ॥ ४ ॥

पञ्चमेऽनुवाके पठ् सूक्तानि । तत्र ' सोमानम् ' इत्यादिकं नवचं प्रथमं सूक्तम् । ऋषिच्छन्दसी पृथेवत् । देवताविशेषस्त्वेवमनुक्रम्यते—' सोमानमिति पञ्च ब्राह्मणस्पत्याश्चतुर्थ्यामिन्द्रश्च सोमश्च पञ्चम्यां

दक्षिणा चान्याः सादसस्पत्या नाराशंसी वान्त्या ' इति । सूक्तगता आद्याः पञ्चर्चो ब्रह्मणस्पतिदेव-  
ताकाः । तासां मध्ये ' स वा वीरः ' इत्येतस्याश्चतुर्थ्या ऋचो ब्रह्मणस्पतिरिन्द्रश्च सोमश्चेति तिस्रो  
देवताः । ' त्वं तम् ' इत्येतस्याः पञ्चम्या दक्षिण्या सह पूर्वोक्तास्तिस्रो देवताः । पष्ठीमारभ्य तिसृणां  
सदसस्पतिर्देवता । ' नाराशंसम् ' इत्येतस्या नवम्याः सदसस्पतिर्नाराशंसो वा विकल्प्यते । विनि-  
योगस्तु पूर्ववत् ॥

**सोमानं स्वरणं कृणुहि ब्रह्मणस्पते । कक्षीवन्तं य औशिजः ॥ १ ॥**

सोमानम् । स्वरणम् । कृणुहि । ब्रह्मणः । पते । कक्षीवन्तम् । यः । औशिजः ॥ १ ॥

हे <sup>१</sup>ब्रह्मणस्पते एतन्नामकदेव <sup>२</sup>सोमानम् अभिपवस्य कर्तारं <sup>३</sup>स्वरणं देवेषु प्रकाशनवन्तं <sup>४</sup>कृणुहि  
कुरु । अत्र दृष्टान्तः । <sup>५</sup>कक्षीवन्तम् एतन्नामकमुषिम् । इवशब्दोऽत्राध्याहर्तव्यः । कक्षीवान् यथा देवेषु  
प्रसिद्धस्तद्वदित्यर्थः । <sup>६</sup>यः कक्षीवानृपिः <sup>७</sup>औशिजः उशिजः पुत्रः । तमिवेति पूर्वत्र योजना । कक्षीवतोऽ-  
नुष्टातृषु सुनिषु प्रसिद्धिस्तैत्तिरीयैराम्नायते—' एतं वै पर आट्टणारः कक्षीवाँ औशिजो वीतहव्यः  
श्रायसस्त्रसदस्युः पौरुकुस्यः प्रजाकामा अचिन्वत ' ( तै. सं. ५. ६. ५. ३ ) इति । ऋगन्तरेऽपि  
ऋषित्वकथनेनानुष्टातृत्वप्रसिद्धिः सूच्यते—' अहं कक्षीवाँ ऋपरिस्मि विप्रः ' ( ऋ. सं. ४. २६. १ )  
इति । तस्मात् अस्यानुष्टातारं प्रति दृष्टान्तत्वं युक्तम् । सोऽयं मन्त्रो यास्केनैवं व्याख्यातः—' सोमानं  
सोतारं प्रकाशनवन्तं कुरु ब्रह्मणस्पते कक्षीवन्तमिव य औशिजः । कक्षीवान् कक्ष्यावानौशिज उशिजः  
पुत्र उशिजवष्टेः कान्तिकर्मणोऽपि त्वयं मनुष्यकक्ष एवाभिप्रेतः स्यात्तं सोमानं सोतारं मा प्रकाशनवन्तं  
कुरु ब्रह्मणस्पते ' ( निरु. ६. १० ) इति । अस्मिन् मन्त्रे सोमानमिति पादेन कृणुहि ब्रह्मण  
इति पादेन सूचितं तात्पर्यं तैत्तिरीया आमनन्ति—' सोमानं स्वरणमित्याह सोमपीथमेवाव  
रुन्धे । कृणुहि ब्रह्मणस्पत इत्याह ब्रह्मवर्चसमेवाव रुन्धे ' ( तै. सं. १. ५. ८. ४ )  
इति ॥ सोमानम् । सुनोतीति । ' षुब् अभिपवे ' । ' अन्येभ्योऽपि दृश्यन्ते ' इति  
मनिन् । दक्षिग्रहणस्य विध्यन्तरोपसंग्रहणार्थत्वात् निर्व्वेऽपि नाद्युदात्तत्वं किंतु प्रत्ययस्वर एव ।  
उच्छादिषु ( पा. सू. ६. १. १६० ) वा सोमशब्दो द्रष्टव्यः बहुलग्रहणात् औणादिको वा मनिर्द्र-  
ष्टव्यः । स्वरणं प्रख्यातम् । ' सृ शब्दोपतापयोः ' । ' कृत्यल्युटो बहुलम् ' ( पा. सू. ३. ३. ११३ )  
इति कर्मणि ल्युट् । ' लिति ' इति अकार उदात्तः । कृणुहि । ' कृवि हिंसाकरणयोश्च ' । ' इदितो  
नुम् धातोः ' ( पा. सू. ७. १. ५८ ) इति नुम् । लोटः सिपो हिः । शपि प्राप्ते ' घिन्विकृण्व्योर च '   
इति उप्रत्ययः; तत्संनियोगेन वकारस्य च अकारः । तस्य ' अतो लोपः ' इति लोपः । तस्य स्थानि-  
चद्वावात् न पूर्वस्य लघूपधगुणः । हेङित्वात् उकारस्य न गुणः । ' उतश्च प्रत्ययाच्छन्दोवावचनम् '   
( पा. सू. ६. ४. १०६. १ ) इति हेर्लुक् न । ' सति शिष्टस्वरबलीयस्त्वमन्यत्र विकरणेभ्यः '   
इति वचनात् हेरेव प्रत्ययस्वरेणोदात्तत्वम् । पादादित्वात् न निघातः । ब्रह्मणः । ' षष्ठ्याः पतिपुत्र '   
( पा. सू. ८. ३. ५३ ) इत्यादिना संहितायां विसर्जनीयस्य सकारः । सुबामन्त्रितपराङ्मद्वावात्  
पदद्वयस्य आमन्त्रितनिघातः । कक्षीवन्तम् । कक्षे भवा कक्ष्या अश्वोदरसंबन्धिनी रज्जुः । ' भवे  
छन्दसि ' ( पा. सू. ४. ४. ११० ) इति यप्रत्ययः । सा अस्यास्तीत्यर्थं ' आसन्दीवदष्टीवच्चक्रीव-  
त्कक्षीवत् ' ( पा. सू. ८. २. १२ ) इति ऋषिविशेषनाम कक्षीवच्छब्दो निपातितः । ' छन्दसीरः '   
इति वस्वम् । यप्रत्ययस्वरेण तदादेशो निपातित ईकार उदात्तः । मनुष्युपौ पिश्वादनुदात्तौ । औशिजः ।   
' वश कान्तौ ' । ' इजि ' ( उ. सू. २. २२८ ) इत्यनुवृत्तौ ' वशोः किञ्च ' ( उ. सू. २. २२९ )   
इति इजिप्रत्ययः । तस्य किश्वात् ' ग्रहिज्या ' ( पा. सू. ६. १. १६ ) इत्यादिना संप्रसारणं,

परपूर्वत्वे गुणाभावः । ‘ तस्यापत्यम् ’ ( पा. सू. ४. १. ९२ ) इति ‘ प्राग्दीव्यतोऽण् ’ ( पा. सू. ४. १. ८३ ) । आदिवृद्धिः । प्रत्ययस्वरैणान्तोदात्तत्वम् ॥

यो रेवान्यो अमीवहा वसुवित्पुष्टिवर्धनः । स नः सिषक्तु यस्तुरः ॥ २ ॥

यः । रेवान् । यः । अमीवहा । वसुवित् । पुष्टिवर्धनः । सः । नः । सिषक्तु । यः । तुरः ॥ २ ॥

यः ब्रह्मणस्पतिः रेवान् धनवान् यः च अमीवहा रोगाणां हन्ता वसुवित् धनलब्धा पुष्टि-  
वर्धनः पुष्टेर्वर्धयिता यः च तुरः त्वरोपेतः शीघ्रफलदः सः ब्रह्मणस्पतिः नः अस्मात् सिषक्तु सेव-  
ताम् । परिगृह्यानुगृह्णातिव्यर्थः । अत्र सिषक्तुशब्दस्य सेवार्थत्वं यास्क आह—‘ सिषक्तु सचत इति  
सेवमानस्य ’ ( निरु. ३. २१ ) इति । प्रत्यायकौ शब्दाविति शेषः ॥ रेवान् । रयिरस्यास्तीति मतुप् ।  
‘ रयेर्मतौ बहुलम् ’ ( पा. सू. ६. १. ३७. ६ ) इति यकारस्य संप्रसारणं परपूर्वत्वम् । ‘ छन्दसीरः ’  
इति वत्वम् । ‘ आहुणः ’ । ननु वत्वस्य असिद्धत्वात् बहिरङ्गत्वाच्च प्रागेव गुणे कृते इवर्णाभावान्न वत्वम् ।  
न च ‘ अन्तादिवच्च ’ ( पा. सू. ६. १. ८५ ) इति आदिवद्भावेन इवर्णसंपादनं, वर्णाश्रयविधौ तत्प्रति-  
षेधात् । अन्यथा खट्वाभिः इत्यत्र सवर्णदीर्घस्य अन्तवद्भावेन अकारत्वात् ‘ अतो भिस ऐस् ’  
( पा. सू. ७. १. ९ ) इति ऐसादेशः स्यात् । न च निरवकाशत्वेन वत्वस्य अनवकाशत्वम् । ‘ अग्नि-  
वान्वै दर्भस्तम्बः ’ ( तै. ब्रा. २. २. १. ५ ), ‘ उप ब्रह्माणि हरिवः ’ ( ऋ. सं. १०. १०४. ६ )  
इत्यादौ अवकाशलाभात् । सत्यम् । अत्र गुणप्रवृत्तेः प्राक् इकारात्परो मतुप् । कदाचित् इवर्णात्परस्य  
मनुपः पश्चात् एकारादेशेन इवर्णाभावेऽपि भवति वत्वमिति ‘ छन्दसीरः ’ इति सूत्रकृता विवक्षितम् ।  
अमुनैवाभिप्रायेण ‘ हरिवः ’ इत्यादिकमुदाहृत्यापि अन्ते वृत्तिकृता ‘ आरेवान् ’ ( का. ८. २. १५ )  
इत्यप्युदाहृतम् । ‘ हस्वनुङ्भ्याम् ’ इत्यत्र आरेशब्दात् मतुप इत्युदात्तत्वं वक्तव्यम् ? ( पा. सू.  
६. १. १७६. १ ) इत्यत्र आरेशब्दो रेशब्दस्याप्युपलक्षणम् । अत एव हि ‘ रेवाँ इन्द्र ’ इत्यादौ  
मनुप उदात्तत्वं दृष्टम् । अथवा ‘ हस्वनुङ्भ्याम् ’ इत्यत्रापि कदाचित् हस्वात्परस्य मतुप उदात्तत्वमि-  
त्येव व्याख्येयम् । एवं च संप्रसारणपरपूर्वत्वयोः कृतयोर्गुणात् प्राक् हस्वात्परो मतुप् इति रेवान् आरे-  
वान् इत्यादौ सर्वत्रोदात्तत्वं सिध्यति । अयमेव सूत्रकृतोऽभिप्रायो वार्तिककृता व्याख्यात इति ।  
अमीवहा । ‘ अम रोगे ’ इत्येतस्मात् वन्प्रत्ययेन अमीवशब्दो निपातितः । तं हन्तीति ‘ बहुलं छन्दसि ’  
( पा. सू. ३. २. ८८ ) इति किप् । कृदुत्तरपदप्रकृतिस्वरत्वम् । वसुवित् । वसु विन्दतीति वसुवित् ।  
‘ किप् च ’ इति किप् । उत्तरपदप्रकृतिस्वरत्वम् । पुष्टिवर्धनः । वर्धयतेः नन्धादित्वात् ( पा. सू.  
३. १. १३४ ) ल्युः । ‘ लिति ’ इति प्रत्ययात्पूर्वस्योदात्तत्वम् । पुष्टेर्वर्धन इति कर्मणि षष्ठ्या  
समासः । कृदुत्तरपदप्रकृतिस्वरत्वम् । सिषक्तु । ‘ षच समवाये ’ । लोटि ‘ बहुलं छन्दसि ’ ( पा. सू.  
२. ४. ७६ ) इति शपः श्लुः । ‘ श्लौ ’ इति द्वित्वे हलादिशेषे ‘ बहुलं छन्दसि ’ ( पा. सू. ७. ४. ७८ )  
इत्यभ्यासस्य अकारस्य इकारः । तुरः । ‘ तुर त्वरणे ’ । ‘ इगुपधलाप्रीकिरः कः ’ । प्रत्ययस्वरः ॥

मा नः शंसो अररुषो धूर्तिः प्रणङ्मर्त्यस्य । रक्षा णो ब्रह्मणस्पते ॥ ३ ॥

मा । नः । शंसः । अररुषः । धूर्तिः । प्रणक् । मर्त्यस्य । रक्ष । नः । ब्रह्मणः । पते ॥ ३ ॥

अरूपः मर्त्यस्य उपद्रवं कर्तुमस्मत्समीपं प्राप्तस्य शत्रुरूपस्य मनुष्यस्य धूर्तिः हिंसकः शंसः शंसनम् । अधिक्षेप इत्यर्थः । तादृशो वाग्विशेषः नः अस्मान् मा प्रणक् मा संगुणक्तु । शत्रुणा प्रयुक्तोऽधिक्षेपः कदाचिदस्मान्मा प्राप्तोत्वित्यर्थः । तदर्थं हे ब्रह्मणस्पते नः अस्मान् रक्ष पालय ॥ मा । निपातः । शंसनं शंसः । भावे घञ् । जित्वादाद्युदात्तः । अरूपः । ‘अर्तेरुः’ ( उ. सू. ४. ५१९ ) इति अन्तर्भावितण्यर्थत्वात् ‘ऋ गतौ’ इत्यस्मात् अरुस् । गुणो रपरत्वम् । प्रत्ययस्वरे प्राप्ते वृपादिवादाद्युदात्तः । धूर्तिः । धूर्वी हिंसार्थः । ‘क्वित्कौ च संज्ञायाम्’ इति क्विप् । ‘तितुव्रतथ-सिसुरसरकसेषु च’ ( पा. सू. ७. २. ९ ) इति इट्प्रतिषेधः । ‘उपधायाश्च’ ( पा. सू. ७. १. १०१ ) इति उपधादीर्घत्वम् । बलिलोपं बाधित्वा ऊठि प्राप्ते ( पा. सू. ६. ४. १९ ) ‘राल्लोपः’ ( पा. सू. ६. ४. २१ ) इति वकारलोपः । प्रणक् । ‘पृची संपर्के’ । लङ्स्तिप् । ‘इतश्च’ इति इकारलोपः । हल्ङ्यादिलोपः । कृत्वम् । ‘रुधादिभ्यः श्रम्’ । तस्य ‘व्यत्ययो बहुलम्’ ( पा. सू. ३. १. ८५ ) इति अडागमः । यणादेशः । अकारस्य आगमानुदात्तत्वं बाधित्वा व्यत्ययेनोदात्तत्वम् । ‘चादिलोपे विभाषा’ ( पा. सू. ८. १. ६३ ) इति निधाताभावः । मर्त्यस्य । ‘मृड् प्राणत्यागे’ । ‘असिहसिमृ’ ( उ. सू. ३. ३६६ ) इत्यादिना औणादिकः तन्प्रत्ययः । मर्तेषु भव इत्यर्थे ‘भवे छन्दसि’ ( पा. सू. ४. ४. ११० ) इति यत् । ‘यतोऽनावः’ इत्याद्युदात्तत्वम् । रक्ष । ‘रक्ष पालने’ । शत्रुः पित्रादनुदात्तत्वम् । धातुस्वर एव शिष्यते । पादादित्वात् न निधातः । रक्षा णः । ‘ब्यचोऽतस्तिङः’ ( पा. सू. ६. ३. १३५ ) इति दीर्घः । ‘उपसर्गाद्बहुलम्’ ( पा. सू. ८. ४. २८ ) इति बहुलग्रहणात् अनुपसर्गादपि नसो णत्वम् । ब्रह्मणस्पते । ‘पष्ठयाः पतिपुत्र’ ( पा. सू. ८. ३. ५३ ) इति संहितायां विसर्गस्य सकारः । सुवामन्त्रिते पराङ्गवद्भावात् पदद्वयस्य आमन्त्रितनिधातः ॥

स घा वीरो न रिष्यति यमिन्द्रो ब्रह्मणस्पतिः । सोमो हिनोति मर्त्यम् ॥४॥

सः । घ । वीरः । न । रिष्यति । यम् । इन्द्रः । ब्रह्मणः । पतिः । सोमः । हिनोति । मर्त्यम् ॥४॥

इन्द्रः देवः यं मर्त्यं यक्ष्यमाणं हिनोति प्राप्नोति वर्धयति वा । तथा ब्रह्मणस्पतिः देवो हिनोति । तथा सोमः हिनोति । सः घ स एव यजमानः वीरः वीर्ययुक्तः सन् न रिष्यति न विनश्यति ॥ घ । चादिरनुदात्तः । संहितायाम् ‘ऋचि तुनुवमक्षुतङ्कुत्रोरुष्याणाम्’ इति दीर्घः । ब्रह्मणस्पतिः । उक्तम् । हिनोति । ‘हि गतौ वृद्धौ च’ । ‘स्वादिभ्यः श्रुः’ । तिपः पित्रात् श्रुप्रत्ययस्वर एव शिष्यते ॥

त्वं तं ब्रह्मणस्पते सोम इन्द्रश्च मर्त्यम् । दक्षिणा पातृवंहसः ॥ ५ ॥

त्वम् । तम् । ब्रह्मणः । पते । सोमः । इन्द्रः । च । मर्त्यम् । दक्षिणा । पातु । अंहसः ॥५॥

हे ब्रह्मणस्पते त्वं तं मर्त्यम् अनुष्ठातारं मनुष्यम् अंहसः पापात् पाहीति शेषः । तथा सोमः पातु इन्द्रश्च पातु दक्षिणाख्या देवता च पातु ॥ दक्षिणा । ‘दक्ष वृद्धौ’ । ‘द्वुदक्षिभ्यामिनन्’ ( उ. सू. २. २०८ ) । नित्वादाद्युदात्तः । अंहसः । ‘नन्विषयस्य’ इत्यादिनाद्युदात्तः ॥ ३४ ॥



अनुप्रवचनीयचरोहोमे 'सदसस्पतिम्' इत्येषा विनियुक्ता । तथा च गृह्ये 'मेखलामावध्य' इति खण्डे पठ्यते—'आचार्यः समन्वारब्धे जुहुयात् सदसस्पतिमद्भुतम्' (आश्व. गृ. १. २२. ११) इति ॥

सदसस्पतिमद्भुतं प्रियमिन्द्रस्य काम्यम् । सनिं मेधामयासिषम् ॥ ६ ॥

सदसः । पतिम् । अद्भुतम् । प्रियम् । इन्द्रस्य । काम्यम् । सनिम् । मेधाम् । अयासिषम् ॥ ६ ॥

१मेधां लब्धुं २सदसस्पतिम् एतन्नामकं देवम् ३अयासिषं प्राप्तवानस्मि । कीदृशम् । ४अद्भुतम् आश्चर्यकरं ५इन्द्रस्य ६प्रियं सोमपाने सहचारित्वात् ७काम्यं कमनीयं ८सनिं धनस्य दातारम् ॥ सदसः । षट् विशरणादौ । 'सर्वधातुभ्योऽसुन्' । निस्वादाद्युदात्तः । पतिम् । पातेडतिः (उ. सू. ४. ४९७) । टिलोपः । प्रत्ययस्वरः । प्रियम् । 'इगुपधत्ताप्रीकिरः कः' । इयडादेशः । प्रत्ययस्वरः । काम्यम् । कामयतेः 'अचो यत्' । 'गेरनिटि' इति णिलोपः । 'यतोऽनावः' इत्याद्युदात्तत्वम् । सनिम् । 'षण् दाने' । 'धात्वादेः षः सः' । 'अच इः' (उ. सू. ४. ५७८) इत्यनुवृत्तौ 'खनिकत्यज्यसिवसिवनिसनिध्वनिग्रन्थिचरिभ्यश्च' (उ. सू. ४. ५७९) इति इप्रत्ययः । प्रत्ययस्वरः । अयासिषम् । 'या प्रापणे' । लुङ् । मिषोऽमादेशः । 'यमरमनमातां सक् च' (पा. सू. ७. २. ७३) इति सिच इडागमः ; धातोः सगागमः । निघातः ॥

यस्मादृते न सिध्यति यज्ञो विप्रश्चितश्चन । स धीनां योगमिन्वति ॥ ७ ॥

यस्मात् । ऋते । न । सिध्यति । यज्ञः । विप्रः । ऽचितः । चन । सः । धीनाम् । योगम् । इन्वति ॥ ७ ॥

१यज्ञः अयमनुष्ठातव्यः २विप्रश्चितश्चन विदुषोऽपि यजमानस्य ३यस्मात् सदसस्पतिदेवात् ४ऋते न ५सिध्यति ६सः अयं सदसस्पतिर्देवः ७धीनां मनोऽनुष्ठानविषयाणामस्मद्बुद्धीनामनुष्ठेयकर्मणां वा ८योगं संबन्धम् ९इन्वति व्याप्नोति । यजमानमनुगृह्य तदीयं यज्ञं निष्पादयतीत्यर्थः ॥ यस्मात् । 'अन्यारात्' (पा. सू. २. ३. २९) इत्यादिना ऋतेयोगात् पञ्चमी । 'सावेकाचः' इति विभक्तेरुदात्तत्वे प्राप्ते 'न गोश्चन्साचवर्ण' इति प्रतिषेधः । सिध्यति । 'पिथु संराद्धौ' । इयनो निस्वादाद्युदात्तत्वम् । 'यद्वृत्तान्नित्यम्' इति निघातप्रतिषेधः । धीनाम् । 'सावेकाचः' इति विभक्तेरुदात्तत्वम् । योगम् । 'युजिर् योगे' । यज्ञो निस्वादाद्युदात्तत्वम् । इन्वति । 'इवि व्याप्ती' । शप् । 'इदितो नुम् धातोः' इति नुम् । निघातः ॥

आर्ध्वन्ोति हविष्कृतिं प्राञ्च कृणोत्यध्वरम् । होत्रां देवेषु गच्छति ॥ ८ ॥

आत् । ऋध्नोति । हविः । ऽकृतिम् । प्राञ्चम् । कृणोति । अध्वरम् । होत्रां । देवेषु । गच्छति ॥ ८ ॥

१आत् अनन्तरमेव २हविष्कृतिं हविःसंपादनयुक्तं यजमानम् ३ऋध्नोति सदसस्पतिर्देवो वर्धयति । हविर्दानानन्तरमेव फलं प्रयच्छतीत्यर्थः । तथाविधफलसिद्धये ४अध्वरं यजमानेनानुष्ठीयमानं

यज्ञं 'प्राञ्चं प्रकर्षेण गच्छन्तमविघ्नेन परिसमाप्तिर्युक्तं' वृणोति करोति । 'होत्रा हूयमाना देवता तुष्टा सती यजमानं प्रख्यापयितुं' देवेषु 'गच्छति' । यद्वा । होत्रा अस्मदीयस्तुतिरूपा वाक् देवान् परितोषयितुं देवेषु गच्छति । 'श्लोकः धारा' इत्यादिषु सप्तपञ्चांशसु वाङ्नामसु 'होत्रा गीः' ( नि. १. ११. ३५ ) इति पठितम् ॥ हविष्कृतिम् । हविषः कृतिः संपादनं यस्य यजमानस्य सोऽयं हविष्कृतिः । 'बहुव्रीहौ प्रकृत्या' इति पूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वम् । प्राञ्चम् । 'अनिगन्तोऽञ्चतौ वप्रत्यये' ( पा. सू. ६. २. ५२ ) इति गतेः प्रकृतिस्वरत्वम् । पश्चात् एकादेशस्वरः । अध्वरम् । न विद्यते ध्वरो हिंसा यस्मिन् । 'नन्सुभ्याम्' इत्युत्तरपदान्तोदात्तत्वम् । हूयतेऽस्यामिति होत्रा देवता । 'हुयामाश्रुमसिभ्यन्न' ( उ. सू. ४. ६०७ ) इति त्रन् । निस्वादाद्युदात्तः ॥

**नराशंसं सुवृष्टमपश्यं सप्रथस्तमम् । दिवो न सन्नमखसम् ॥ ९ ॥**

नराशंसम् । सुवृष्टम् । अपश्यम् । सप्रथःस्तमम् । दिवः । न । सन्नमखसम् ॥ ९ ॥

'नराशंसम्' एतन्नामकं देवविशेषम् । यद्वा । अवयवार्थव्युत्पत्त्या सदसस्पतिदेवतापरोऽयं शब्दः । व्युत्पत्तिं च यास्को दर्शयति—'नराशंसो यज्ञ इति कात्थक्यो नरा अस्मिन्नासीनाः शंसन्त्यग्निरिति शाकपूणिर्नरैः प्रशस्यो भवति' ( निरु. ८. ६ ) इति । अत्र अग्निवत् सदसस्पतेरपि नरैः शस्यमानत्वात् नराशंसत्वम् । एतेमेवाभिप्रायं हृदि निधाय ब्राह्मणमेवमाप्नायते—'प्रजा वै नरो वाक् शंसः' ( ऐ. ब्रा. ६. २७ ) इति । अतो मनुष्यैः शस्यमानो यः सदसस्पतिर्यो वा नराशंसनामको देवः तम् 'अपश्यम्' शाखदृष्ट्या दृष्टवानस्मि । कीदृशम् । 'सुवृष्टम्' अत्याधिक्येन धाष्टर्ययुक्तं 'सप्रथस्तमम्' अतिशयेन प्रख्यातं 'सन्नमखसं' प्राप्ततेजस्कम् । तत्र दृष्टान्तः । 'दिवो' 'न' ब्रुलोकानिव । आदिष्वचन्द्रादिभिरधिष्ठिता ब्रुलोकविशेषा यथा तेजस्विनः तद्गद्यं नराशंसस्तेजस्वीत्यर्थः ॥ सुवृष्टम् । शोभनं धृणोतीति सुवृष्टम् । 'किप् च' इति किप् । आतिशायनिकस्तमम् । पकारस्य जश्वाभावश्छान्दसः । क्रदुत्तरपदप्रकृतिस्वरत्वेन ऋकार उदात्तः । अपश्यम् । 'पात्राध्मा' इत्यादिना पश्यादेशः । 'लुङ्लङ्लङ्क्ष्वडुदात्तः' इति अट उदात्तत्वम् । पादादित्वात् न निघातः । सप्रथस्तमम् । 'प्रथ प्रख्याने' । प्रथनं प्रथः । 'सर्वधातुभ्योऽसुन्' । निस्वादाद्युदात्तत्वम् । सह प्रथसा वर्तते इति 'तेन सहेति तुल्ययोगो' ( पा. सू. २. २. २८ ) इति बहुव्रीहिसमासः । 'वोपसर्जनस्य' ( पा. सू. ६. ३. ८२ ) इति सादेशः । पूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वे प्राप्ते 'परादिश्छन्दसि बहुलम्' इत्युत्तरपदाद्युदात्तत्वम् । दिवः । 'ऊडिदम्' इत्यादिना विभक्तेरुदात्तत्वम् । सन्नमखसम् । सीदतीति सन्नम् । षट् विशरणादौ । 'अन्येभ्योऽपि दृश्यन्ते' ( पा. सू. ३. २. ७५ ) इति मनिन् । निस्वादाद्युदात्तः । सन्नमहो यस्येति बहुव्रीहौ हकारस्य व्यत्ययेन खकारः ॥ ॥ ३५ ॥

'प्रति त्यम्' इति नवर्चं द्वितीयं सूक्तम् । ऋषिच्छन्दसी पूर्ववत् । देवता त्वनुक्रम्यते—'प्रति त्यमाग्निमारुतम्' इति । कारीरीश्रौ 'प्रति त्यम्' इत्येपा ध्याया । तथा च सूत्रितं—'वर्षकामेष्टिः कारीरी तस्यां प्रति त्यं चारुमध्वरमीळे अग्निं स्ववसं नमोभिरिति ध्याये' ( आश्व. श्रौ. २. १३ ) इति ॥

**प्रति त्यं चारुमध्वरं गोपीथाय प्र हूयसे । मरुद्भिरग्न आ गहि ॥ १ ॥**

प्रति । त्यम् । चारुम् । अध्वरम् । गोपीथाय । प्र । हूयसे । मरुत्ऽभिः । अग्ने । आ । गहि ॥ १ ॥

त्यच्छब्दः सर्वनाम तच्छब्दपर्यायः। हे अग्ने यो यज्ञः चारुः अङ्गवैकल्यरहितः त्वं तथाविधं चारुमध्वरं प्रतिलभ्य गोपीथाय सोमपानाय प्र हूयसे प्रकर्षेण त्वं हूयसे तस्मात् अस्मिन्नध्वरे त्वं मरुद्भिः देवविशेषैः सह आ गहि आगच्छ। सेयसृक् यास्केनैवं व्याख्याता—‘ तं प्रति चारुमध्वरं सोमपानाय प्रहूयसे सोऽग्ने मरुद्भिः सहागच्छ ’ ( निरु. १०. ३६ ) इति ॥ प्रति । निपात आद्युदात्तः । त्यम् । ‘ त्यदादीनामः ’ ( पा. सू. ७. २. १०२ ) । प्रातिपदिकस्वरः । चारुम् । ‘ दृसनिजनिचरि० ’ ( उ. सू. १. ३ ) इत्यादिना जुष् । ‘ अत उपधायाः ’ ( पा. सू. ७. २. ११६ ) इति वृद्धिः । जिप्त्वादाद्युदात्तः । गोपीथाय । ‘ निशीथगोपीथावगथाः ’ ( उ. सू. २. १६६ ) इति थन्प्रात्ययान्तो निपातितः । प्र । निपातस्वरः ॥

नहि देवो न मर्त्यो महस्तव क्रतुं परः । मरुद्भिरग्न आ गहि ॥ २ ॥

नहि । देवः । न । मर्त्यः । महः । तव । क्रतुम् । परः । मरुत्ऽभिः । अग्ने । आ । गहि ॥ २ ॥

हे अग्ने महः महतः तव संबन्धिनं क्रतुं कर्मविशेषमुल्लङ्घ्य परः नहि उरुष्टः देवः न भवति खलु । तथा मर्त्यः मनुष्यश्च परः न भवति । ये मनुष्यास्वदीयं क्रतुमनुतिष्ठन्ति ये च देवास्वदीये क्रतौ इत्यन्ते ते एवोत्कृष्टा इत्यर्थः । मरुद्भिरित्यादि पूर्ववत् ॥ नहि । ‘ एवमादीनामन्तः ’ इत्यन्तोदात्तः । देवः । पचाद्यजन्तः चित्त्वादन्तोदात्तः । महः । महतस्तलोपश्रृङ्गान्दसः । ‘ बृहन्महतोरुपसंख्यानम् ’ ( पा. सू. ६. १. १७३. १ ) इति विभक्तैरुदात्तत्वम् । तव । ‘ युष्मदस्मदोर्दसि ’ ( पा. सू. ६. १. २११ ) इत्याद्युदात्तत्वम् । क्रतुम् । ‘ कृजः क्रतुः ’ ( उ. सू. १. ७७ ) । प्रत्ययाद्युदात्तत्वम् । गहि । ‘ गस्त् सृष्ट गतौ ’ । लोटः सेहिः । ‘ बहुलं छन्दसि ’ इति शपो लुक् । ‘ अनुदात्तोपदेशः ’ ( पा. सू. ६. ४. ३७ ) इत्यादिना अनुनासिकलोपः । तस्य ‘ असिद्धवदत्रा भात् ’ ( पा. सू. ६. ४. २२ ) इति असिद्धत्वात् ‘ अतो हेः ’ इति लुक् न भवति । निघातः ॥

ये महो रजसो विदुर्विश्वे देवासो अद्रुहः । मरुद्भिरग्न आ गहि ॥ ३ ॥

ये । महः । रजसः । विदुः । विश्वे । देवासः । अद्रुहः । मरुत्ऽभिः । अग्ने । आ । गहि ॥ ३ ॥

हे अग्ने ये महतः महो रजसः महत उदकस्य वर्षणप्रकारं विदुः तैः मरुद्भिः इत्यन्वयः । कीदृशा मरुतः । विश्वे सर्वे सप्तविधगणोपेताः । ‘ सप्तगणा वै मरुतः ’ ( तै. सं. २. २. ११. १ ) इति श्रुतेः । देवासः द्योतमानाः अद्रुहः द्रोहरहिता वर्षणेन सर्वभूतोपकारित्वात् । तथा च उपरिष्ठा-  
दाम्नायते—‘ उदीरयथा मरुतः समुद्रतो यूयं वृष्टिं वर्षयथा पुरीषिणः ’ ( ऋ. सं. ५. ५५. ५ ) इति । शाखान्तरेऽपि मन्त्रान्तरस्य ब्राह्मणमेव साम्नायते—‘ मरुतां पृपतयः स्थेत्याह मरुतो वै वृष्ट्या ईशते ’ ( तै. ब्रा. ३. ३. ९. ४ ) इति । रजःशब्दो यास्केन बहुधा व्याख्यातः—‘ रजो रजतेऽर्ज्योती रज उच्यत उदकं रज उच्यते लोका रजास्युच्यन्तेऽसृगाहनी रजसी उच्यते ’ ( निरु. ४. १९ ) इति ॥ रजसः । ‘ नञ्विपयस्या-  
निसन्तस्य ’ इत्याद्युदात्तः । विदुः । ‘ विद् जाने ’ । ‘ विदो लटो वा ’ ( पा. सू. ३. ४. ८३ ) इति श्लेः उसादेशः । प्रत्ययस्वरः । यद्गृत्तयोगात् निघाताभावः । विश्वे । विश्वोः कनन्तस्य निस्त्वादा-

बुदात्तत्वम् । देवासः । ‘ आजसेरसुक् ’ । देवशब्दः पचाद्यजन्तः । चित्वादन्तोदात्तः । अद्बुहः । संपदा-  
दिवात् भावे क्तिप् बहुव्रीहौ ‘ नञ्सुभ्याम् ’ इत्यन्तोदात्तत्वम् । कर्तरि वा क्तिप् । तत्पुरुषे हि अव्यय-  
पूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वं स्यात् । न च कृदुत्तरपदप्रकृतिस्वरत्वम् ( पा. सू. ६. २. १३९ ), यतो नञ् न  
गतिर्न च कारक इति ॥

य उग्रा अर्कमानृचुरनाधृष्टास ओजसा । मरुद्भिरग्र आ गहि ॥ ४ ॥

ये । उग्राः । अर्कम् । आनृचुः । अनाधृष्टासः । ओजसा । मरुत्ऽभिः । अग्रे । आ । गहि ॥ ४ ॥

युगे मरुतः उग्राः तीव्राः सन्तः अर्कम् उदकम् आनृचुः अर्चितवन्तः वर्षणेन संपादितवन्त  
इत्यर्थः । ते मरुद्भिः इत्यन्वयः । कीदृशा मरुतः । अजो जसा बलेन अनाधृष्टासः अतिरस्कृताः  
सर्वेभ्योऽपि प्रबला इत्यर्थः । अर्कशब्दस्योदकवाचित्वं वाजसनेयिन आमनन्ति—‘ आपो वा अर्कः ’  
( श. ब्रा. १०. ६. ५. २ ) इति । तन्निर्वचनं च त एवामनन्ति—‘ सोऽर्चश्चरत्तस्यार्चत आपोऽजायन्तार्चते  
वे मे कमभूदिति तदेवाकस्याकत्वम् ’ ( श. ब्रा. १०. ६. ५. १ ) इति । स जगत् सृष्ट्वा हिरण्यगर्भं  
उदकं स्रष्टुमुद्युक्तोऽर्चन् सत्यसंकल्पमहिमप्रख्यापनेन स्वात्मानं पूजयन्नचरत् । तथा पूजयतो  
हिरण्यगर्भस्य सकाशादुदकमुत्पन्नम् । तदानीमर्चतो मत्तः कमभूदित्यवोचत् । तेनोदकस्य अर्कनाम  
निष्पन्नमित्यर्थः ॥ आनृचुः । अर्चतेः ‘ अपस्वृधेयाम् ’ ( पा. सू. ६. १. ३६ ) इत्यादिना  
निपातितः । प्रत्ययस्वरः । यद्भुत्तयोगात् न निघातः । अनाधृष्टासः । अव्ययपूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वम् ।  
ओजसा । ‘ उज्जैर्धलोपश्च ’ ( उ. सू. ४. ६३१ ) इति असुन् । निघादाद्युदात्तः ॥

ये शुभ्रा घोरवर्षसः सुक्षत्रासो रिशादसः । मरुद्भिरग्र आ गहि ॥ ५ ॥

ये । शुभ्राः । घोरऽवर्षसः । सुऽक्षत्रासः । रिशादसः । मरुत्ऽभिः । अग्रे । आ । गहि ॥ ५ ॥

युगे मरुतः शुभ्रत्वादिगुणोपेताः ते मरुद्भिः इत्यन्वयः । शुभ्राः शोभनाः घोरवर्षसः  
उग्ररूपधराः सुक्षत्रासः शोभनधनोपेताः रिशादसः हिंसकानां भक्षकाः । ‘ मघम् ’ इत्यादिष्वष्टाविंशति-  
संख्याकेषु धननामसु ‘ क्षत्रं भगः ’ ( नि. २. १०. ९ ) इति पठितम् । शुभ्राः । ‘ स्फायितश्चिन् ’  
इत्यादिना शुभेः औणादिको रक्प्रत्ययः । प्रत्ययस्वरः । घोरवर्षसः । घोरं वर्षो येषाम् । बहुव्रीहौ  
पूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वम् । सुक्षत्रासः । बहुव्रीहौ ‘ नञ्सुभ्याम् ’ इत्युत्तरपदान्तोदात्तत्वम् । ‘ आद्युदात्तं  
व्यञ्छन्दसि ’ ( पा. सू. ६. २. ११९ ) इत्येव तु न भवति, क्षत्रशब्दस्यान्तोदात्तत्वात् । रिशान्ति  
हिंसन्तीति रिशाः । तान् अदन्तीति रिशादसः । सर्वधातुभ्योऽसुन्प्रत्ययः । निस्वरेण उत्तरपदमा-  
द्युदात्तम् । कृदुत्तरपदप्रकृतिस्वरेण स एव शिष्यते ॥ ॥ ३६ ॥

ये नाकस्याधि रोचने दिवि देवास आसते । मरुद्भिरग्र आ गहि ॥ ६ ॥

ये । नाकस्य । अधि । रोचने । दिवि । देवासः । आसते । मरुत्ऽभिः । अग्रे । आ । गहि ॥ ६ ॥

य्ये मरुतः यनाकस्याधि दुःखरहितस्य सूर्यस्योपरि दिवि द्युलोके रोचने दीप्यमाने ये देवासः स्वयमपि दीप्यमानाः आसतेतैः मरुद्भिः इत्यन्वयः ॥ नाकस्य । कं सुखम् । तत् यस्मिन्नास्ति असौ अकः इति बहुव्रीहिं कृत्वा पश्चात् नञ् । न अको नाक इति नञ्त्पुरुषः । ‘ नलोपो नजः ’ ( पा. सू. ६. ३. ७३ ) इति लोपो न भवति, ‘ नभ्राणनपात् ’ ( पा. सू. ६. ३. ७५ ) इत्यादिना प्रकृतिभावात् । ‘ तत्पुरुषे तुल्यार्थः ’ ( पा. सू. ६. २. २ ) इत्यादिना अव्ययपूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वेनोदात्तत्वम् । प्रथमतस्तत्पुरुषं कृत्वा पश्चात् बहुव्रीहौ उत्तरपदान्तोदात्तत्वं स्यात् । अधिशब्द उपर्यर्थे । उपसर्गप्रतिरूपको निपातः । रोचने । ‘ रुच दीप्तौ ’ । ‘ अनुदात्तेतश्च हलादेः ’ ( पा. सू. ३. २. १४९ ) इति युच् । ‘ चितः ’ इत्यन्तोदात्तत्वम् । दिवि । ‘ ऊडिदम् ’ इत्यादिना विभक्तेरुदात्तत्वम् । देवासः । ‘ आजसेरसुक् ’ इति असुक् । आसते । ‘ आस उपवेशने ’ । अनुदात्तेत्वात् आस्मनेपदम् । अस्य अदादेशः । ‘ अदिप्रभृतिभ्यः शपः ’ इति शपो लुक् । अनुदात्तेत्वात् लसार्वाधातुकानुदात्तत्वम् । यद्वृत्तयोगात् न निपातः ॥

य ईङ्खयन्ति पर्वतान् तिरः समुद्रमर्णवम् । मरुद्भिरग्न आ गहि ॥ ७ ॥

ये । ईङ्खयन्ति । पर्वतान् । तिरः । समुद्रम् । अर्णवम् । मरुत्ऽभिः । अग्ने । आ । गहि ॥ ७ ॥

य्ये मरुतः पर्वतान् मेघान् ईङ्खयन्ति चालयन्ति तथा अर्णवं उदकयुक्तं समुद्रं तिरः कुर्वन्तीति शेषः । निश्चलस्य जलस्य तरङ्गाद्युत्पत्तये चालनं तिरस्कारः । तैः मरुद्भिः इत्यन्वयः ॥ ईङ्खयन्ति । ‘ उख उखि ’ इत्यादौ ईखिर्गत्यर्थः । ‘ हेतुमति च ’ ( पा. सू. ३. १. २६ ) इति णिच् । ‘ इदितो नुम् धातोः ’ इति नुम् । णिजन्तधातोः ‘ चितः ’ इत्यन्तोदात्तत्वम् । शपः पिश्वानुदात्तत्वम् । तिङश्च लसार्वाधातुकस्वरेण धातुस्वर एव शिष्यते । पर्वतान् । ‘ पूर्वं पर्वं सर्वं पूरणे ’ । औणादिकोऽतन् । प्रत्ययस्वरः ॥

आ ये तन्वन्ति रश्मिभिस्तिरः समुद्रमोजसा । मरुद्भिरग्न आ गहि ॥ ८ ॥

आ । ये । तन्वन्ति । रश्मिभिः । तिरः । समुद्रम् । ओजसा । मरुत्ऽभिः । अग्ने । आ । गहि ॥ ८ ॥

य्ये मरुतः रश्मिभिः सूर्यकिरणैः सह आ तन्वन्ति आप्नुवन्ति आकाशमिति शेषः । किञ्च ओजसा स्वकीयबलेन समुद्रं तिरस्कुर्वन्ति तैः मरुद्भिः इत्यन्वयः ॥ तन्वन्ति । ‘ तनु विस्तारे ’ । लटो ‘ क्षोऽन्तः ’ । ‘ तनादिकृञ्भ्य उः ’ ( पा. सू. ३. १. ७९ ) । ‘ सति शिष्टस्वरबलीयस्वमन्यत्र विकरणेभ्यः ’ इति तिङ एव आद्युदात्तत्वम् । समुद्रम् । ‘ उन्दी केदने ’ । ‘ स्फायितञ्चि ’ इति रक् । समासे कृदुत्तरपद-प्रकृतिस्वरत्वम् ॥

अभि त्वा पूर्वपीतये सृजामि सोम्यं मधु । मरुद्भिरग्न आ गहि ॥ ९ ॥

अभि । त्वा । पूर्वऽपीतये । सृजामि । सोम्यम् । मधु । मरुत्ऽभिः । अग्ने । आ । गहि ॥ ९ ॥

१. श-‘आद्युदात्तत्वम्’ इत्यस्यानन्तरं ‘रश्मिभिः । नियो मिः इत्यनुवृत्तौ अर्नोतेरश च इति मिः । प्रत्ययस्वरः’ इत्यधिकम् ।

हे <sup>१</sup>अग्ने <sup>२</sup>पूर्वपीतये पूर्वकाले प्रवृत्ताय पानाय त्वां प्रति <sup>३</sup>सोम्यं <sup>४</sup>मधु सोमसंबन्धिनं मधुररसम्  
<sup>५</sup>अभि <sup>६</sup>सृजामि सर्वतः संपादयामि। अतस्त्वं <sup>७</sup>मरुद्भिः सह अत्र आराच्छ ॥ अभि। 'एवमादीनामन्तः'  
 इत्यन्तोदात्तत्वम् । 'त्वामौ द्वितीयायाः' ( पा. सू. ८. १. २३ ) इति त्वादेशः सर्वानुदात्तः ।  
 पूर्वपीतये । पूर्वा चासौ पीतिश्च । 'पुंवत्कर्मधारयः' ( पा. सू. ६. ३. ४२ ) इत्यादिना पुंवद्भावः ।  
 सृजामि । 'सृज विसर्गे' । मिपः पिप्वादानुदात्तत्वम् । विकरणस्वरः । सोम्यम् । 'सोममर्हति यः' ।  
 प्रत्ययस्वरेणान्तोदात्तः । मधु । 'फलिपाटिनिम्' ( उ. सू. १. १८ ) इत्यादिना उप्रत्ययः ।  
 'नित्' इत्यनुवृत्तेराद्युदात्तत्वम् । अन्यद्गतम् ॥ ॥ ३७ ॥

वेदार्थस्य प्रकाशेन तमो हार्दं निवारयन् । पुमर्थाश्चतुरो देयाद्विद्यातीर्थमहेश्वरः ॥

इति श्रीमद्राजाधिराजपरमेश्वरवैदिकमार्गप्रवर्तकश्रीवीरबुक्कभूपालसाम्राज्यधुरंधरेण

सायणाचार्येण विरचिते माधवीये वेदार्थप्रकाशे

ऋक्संहिताभाष्ये प्रथमाष्टके

प्रथमोऽध्यायः

समाप्तः ॥

१. च-श- 'अन्यद्गतम्' इत्यस्यानन्तरं 'अत्र यास्कः-अभिसृजामि त्वा पूर्वपीतये पूर्वपानाय सोम्यं मधु  
 सोममयं सोऽग्ने मरुद्भिः सहागच्छेति' इत्यधिकम् ।

॥ श्रीगणेशाय नमः ॥

यस्य निःश्रसितं वेदा यो वेदेभ्योऽखिलं जगत् । निर्ममे तमहं वन्दे विद्यातीर्थमहेश्वरम् ॥

अथ प्रथमाष्टके द्वितीयोऽध्याय आरभ्यते । तत्र 'अयं देवाय' इत्यष्ट्वर्चं सूक्तम् । तस्य ऋषि-  
च्छन्दसी पूर्ववत् । ऋभुदेवताकत्वमनुक्रम्यते—'अयमष्टावार्भवम्' इति । विनेयोगस्तु सूक्तस्य लैङ्गिकः  
स्मार्तो वा द्रष्टव्यः । व्यूढस्य प्रथमे छन्दोमे वैश्वदेवशब्दे 'अयं देवाय जन्मने' इति आर्भवस्तृचः ।  
'अथ छन्दोमाः' इति खण्डे सूत्रितम्—'अभित्वा देव सवितः प्रेतां यज्ञस्य शंभुवायं देवाय जन्मन  
इति तृचाः' (आश्व. श्रौ. ८. १) इति ॥

अयं देवाय जन्मने स्तोमो विप्रेभिरासया । अकारि रत्नधातमः ॥ १ ॥

अयम् । देवाय । जन्मने । स्तोमः । विप्रेभिः । आसया । अकारि । रत्नधातमः ॥ १ ॥

ऋभवो हि मनुष्याः सन्तस्तपसा देवत्वं प्राप्ताः । ते चात्र सूक्ते देवताः । तत्संधो जायमानवा-  
चिना जन्मशब्देन एकवचनान्तेन अत्र निर्दिश्यते । जन्मने जायमानाय ऋभुसंघरूपाय देवाय तत्प्री-  
त्यर्थम् अयं स्तोमः स्तोत्रविशेषः विप्रेभिः मेधाविभिः ऋत्विग्भिः आसया स्वकीयेनास्येन  
अकारि निष्पादितः । कीदृशः स्तोमः । रत्नधातमः अतिशयेन रमणीयमणिमुक्तादिधनप्रदः ।  
स्तोत्रेण तुष्टा ऋभवो धनं प्रयच्छन्तीत्यर्थः ॥ आसया । आस्यशब्दात् तृतीयैकवचनस्य 'सुपां सुलुक्'  
इत्यादिना याजादेशः । व्यत्ययेन प्रकृतियकारस्य लोपः । 'चितः' इत्यन्तोदात्तः । रत्नधातमः ।  
रत्नानि दधातीति रत्नधाः । कृदुत्तरपदप्रकृतिस्वरम् ॥

य इन्द्राय वचोयुजा ततक्षुर्मनसा हरी । शमीभिर्यज्ञमाशत ॥ २ ॥

ये । इन्द्राय । वचःयुजा । ततक्षुः । मनसा । हरी इति । शमीभिः । यज्ञम् । आशत ॥ २ ॥

ये ऋभवः इन्द्राय इन्द्रप्रीत्यर्थं वचोयुजा ताडनादिकं विना वाङ्मात्रेण रथे युज्यमानौ  
सुशिक्षितौ हरी एतन्नामकावश्चौ मनसा ततक्षुः संपादितवन्तः । ऋभूणां सत्यसंकल्पत्वात् तत्संकल्प-  
मात्रेण इन्द्रस्याश्चौ संपन्नावित्यर्थः । ते ऋभवः शमीभिः ग्रहचमसादिनिष्पादनरूपैः कर्मभिः यज्ञम्  
अस्मदीयम् आशत व्यासवन्तः । 'अपः अग्नः' इत्यादिषु पङ्क्तिशतिसंख्याकेषु कर्मनामसु 'शमी शमी'  
( नि. २. १. २३ ) इति पठितम् ॥ वचोयुजा । वचसा युञ्जाते । 'सस्सृद्विप' इत्यादिना क्प् ।  
'सुपां सुलुक्' इत्यादिना विभक्तेः आकारः । कृदुत्तरपदप्रकृतिस्वरः । ततक्षुः । 'तक्षू त्वक्षू तनूकरणे' ।  
लिटि क्षेः उसादेशः । पादादिवादनधातः । शमीभिः । शमयन्ति पापानीति शम्यः कर्माणि ।  
औणादिकः इन् । 'कृदिकारादक्तिनः' ( पा. सू. ४. १. ४५ ग. ) इति ङीप् । वृपादित्वादाद्यु-  
दात्तः । आशत । 'अशू व्यासौ' । लङि झस्य अदादेशः । 'स्वादिभ्यः श्रुः' । तस्य 'वहुलं छन्दसि'  
इति लुक् । आडागमः । 'तिङ्ङतिङः' इति निघातः ॥



तक्षन्नासत्याभ्यां परिज्मानं सुखं रथम् । तक्षन्धेनुं सबर्दुधाम् ॥ ३ ॥

तक्षन् । नासत्याभ्याम् । परिज्मानम् । सुखम् । रथम् । तक्षन् । धेनुम् । सबः सदुधाम् ॥ ३ ॥

वनासत्याभ्याम् अश्विदेवग्रीत्यर्थं वरथं वतक्षन् ऋभवो देवाः कंचिद्वथमतक्षन् तक्षणेन संपादित-  
वन्तः । कीदृशम् । वपरिज्मानं परितो गन्तारं वसुखं उपर्युपवेशने सुखकरम् । किंच धेनुं कंचिद्वां  
वतक्षन् । धातूनामनेकार्थत्वात् तक्षतिरत्र संपादनवाची । कीदृशीं धेनुम् । वसबर्दुधां सबरः क्षीरस्य  
दोग्ध्रीम् ॥ तक्षन् । ' बहुलं छन्दसि ' ( पा. सू. ६. ४. ७५ ) इति अडभावः । नासत्याभ्याम् । न  
विद्यते सत्यं यथोस्तौ असत्यौ । न असत्यौ नासत्यौ । ' नभ्राणनपात् ' ( पा. सू. ६. ३. ७५ ) इत्या-  
दिना नलोपाभावः । परिज्मानम् । अजेः परिपूर्वस्य ' श्वन्तुक्षन् ' ( उ. सू. १. १५७ ) इत्यादिना  
मन्प्रत्यये अकारलोपः आद्युदात्तत्वं च निपातनात् । सबर्दुधाम् । सबः पयः दोग्धीति सबर्दुधा । ' दुहः  
कण्वश्च ' ( पा. सू. ३. २. ७० ) इति कप् । सबर् इति रेफान्तं प्रातिपदिकं क्षीरवाची इति संप्र-  
दायविदः । कपः पित्वादनुदात्तत्वम् । धातुस्वर एव शिष्यते । समासे कृदुत्तरपदप्रकृतिस्वरः ॥

द्वितीये छन्दोमे वैश्वदेवशस्त्रे ' युवाना पितरा पुनः ' इति आर्भवस्तुचः । द्वितीयस्य ' अग्निं वो  
देवम् ' इति खण्डे सूत्रितं—' मही द्यौः पृथिवी च नो युवाना पितरा पुनरिति तृचौ ' ( आश्व. श्रौ. ८.  
१० ) इति ॥

युवाना पितरा पुनः सत्यमन्त्रा ऋजूयवः । ऋभवो विष्टचक्रत ॥ ४ ॥

युवाना । पितरा । पुनरिति । सत्यमन्त्राः । ऋजुऽयवः । ऋभवः । विष्टी । अक्रत ॥ ४ ॥

वऋभव एतन्नामका देवाः पितरौ स्वकीयौ मातापितरौ पूर्वं वृद्धावपि पुनः युवाना तस्मै  
वअक्रत कृतवन्तः । कीदृशाः । वसत्यमन्त्राः अवितथमन्त्रसामर्थ्योपेताः । पुरश्चरणाद्यनुष्ठानेन सिद्ध-  
मन्त्रत्वात् यद्यत्कलमुद्दिश्य मन्त्राः प्रयुज्यन्ते तत्तत्फलं तथैव संपद्यते । तस्मात् जीर्णयोः पित्रोर्युवावं  
संपादयितुं समर्था इत्यर्थः । वऋजूयवः ऋजुतामात्मन इच्छन्तः छलरहिता इत्यर्थः । अत एव एतेषामनु-  
ष्ठिता मन्त्राः सिध्यन्ति । वविष्टी विष्टयो व्याप्तिरुक्ताः । सर्वेषु कार्येषु एतदीयस्य मन्त्रसामर्थ्यस्था-  
प्रतिघातोऽत्र व्याप्तिरुच्यते । ऋजुशब्दं यास्क एवं निर्वक्ति—' ऋभव उरु भान्तीति वर्तेन भान्तीति  
वर्तेन भवन्तीति वा ' ( निरु. ११. १५ ) इति ॥ युवाना । युवन्शब्दो यौतेः कनिनन्तो निस्वादाद्यु-  
दात्तः । ' सुपां सुलुक् ' इत्यादिना विभक्तेः आकारः । पितरा । पूर्ववदाकारः । सत्यमन्त्राः । बहुव्रीहौ  
पूर्वपदप्रकृतिस्वरः । ऋजुशब्दो भावपरः । ऋजुत्वमात्मन इच्छन्ति । कथञ्च । ' अकृत्सावर्धधातुकयोर्दीर्घः ' ( पा. सू. ७. ४. २५ ) इति दीर्घः । ' क्याच्छन्दसि ' ( पा. सू. ३. २. १७० ) इति उप्रत्ययः ।  
प्रत्ययस्वरः । विष्टी । ' विष्णु व्याहौ ' । ' क्तिच्क्त्तौ च संज्ञायाम् ' ( पा. सू. ३. ३. १७४ ) इति  
क्तिच् । ' तितुत्र ' इत्यादिना इट्प्रतिबन्धः । तस्मात् जसः ' इयाडियाजीकाराणामुपसंख्यानम् ' ( पा. सू. ७. १. ३९. १ ) इति तस्य ईकारादेशः । स च ' अलोऽन्त्यस्य ' ( पा. सू. १.  
१. ५२ ) इति सकारस्य भवति । ततः ' आहुणः ' इति गुणे कृते ' प्रथमयोः पूर्वसवर्णः ' ( पा.  
सू. ६. १. १०२ ) इति पूर्वसवर्णदीर्घः । तं बाधित्वा परत्वात् ' जसि च ' ( पा. सू. ७. ३. १०९ )  
इति ह्रस्वस्य गुणेन भवितव्यमिति चेत्, न । संज्ञापूर्वकस्य विधेरनित्यत्वात् । अक्रत । कृञो लुङ् ।  
आत्मनेपदम् । झस्य अदादेशः । ' मन्त्रे घस ' ( पा. सू. २. ४. ८० ) इत्यादिना च्लेर्लुक् । यणादेशः ।  
अडागमः । निघातः ॥

सं वो मदासो अगमतेन्द्रेण च मरुत्वता आदित्येभिश्च राजभिः ॥ ५ ॥

सम् । वः । मदासः । अगमत । इन्द्रेण । च । मरुत्वता । आदित्येभिः । च । राजभिः ॥ ५ ॥

हे ऋभवाः वः युष्माकं संबन्धिनः मदासः मद्देवः सोमाः इन्द्रेण च आदित्येभिः आदित्यैः च सम् अगमत संगताः । ऋभूणामिन्द्रादित्यैः सह सोमपानं तृतीयसवनेऽस्ति । अत एव आत्राहन्निगदः आश्वलायनेनैवं पठितः—‘ इन्द्रमादित्यवन्तमृभुमन्तं विभुमन्तं वाजवन्तं बृहस्पतिवन्तं विश्वदेव्यावन्तमावह ’ ( आश्व. श्रौ. ५. ३ ) इति । कीदृशेनेन्द्रेण मरुत्वता मरुद्भिर्युक्तेन । अत एव मन्त्रान्तरमेवमाश्नायते—‘ मरुद्भिरिन्द्र सख्यं ते अस्तु ’ ( ऋ. सं. ८. १६. ७ ) इति । कीदृशैरादित्येभिः । राजभिः दीप्यमानैः ॥ मदासः । माद्यति एभिरिति मदाः सोमाः । ‘ मदोऽनुपसर्गे ’ ( पा. सू. ३. ३. ६७ ) इत्यप् । तस्य पित्रादनुदात्तत्वम् । धातुस्वर एव शिष्यते । ‘ आजसेरसुक् ’ इति जसः असुगागमः । अगमत । गमेः संपूर्वात् लुङ् । ‘ समो गम्युच्छि ’ ( पा. सू. १. ३. २९ ) इत्यादिना आत्मनेपदम् । अस्य अदादेशः । ‘ मन्त्रे घस ’ इत्यादिना च्लेलुक् । ‘ गमहन् ’ ( पा. सू. ६. ४. ९८ ) इत्यादिना उपधालोपः । ‘ व्यवहिताश्च ’ इति समो व्यवहितप्रयोगः । निघातः । मरुत्वता । मरुतोऽस्य सन्तीति मरुत्वान् । ‘ तसौ मरुथे ’ ( पा. सू. १. ४. १९ ) इति भसंज्ञाया पदसंज्ञाया बाधितत्वात् जश्वाभावः । ‘ जयः ’ ( पा. सू. ८. २. १० ) इति मतुपो वत्वम् । आदित्येभिः । ‘ बहुलं छन्दसि ’ ( पा. सू. ७. १. १० ) इति भिस ऐसादेशाभावे ‘ बहुवचने झल्येत् ’ इति एत्वम् । राजभिः । राजन्वाद्दस्य कनिनन्तत्वेन निस्वादाद्युदात्तत्वम् ॥ ॥ १ ॥

उत त्वं चमसं नवं त्वष्टुर्देवस्य निष्कृतम् । अकर्तं चतुरः पुनः ॥ ६ ॥

उत । त्वम् । चमसम् । नवम् । त्वष्टुः । देवस्य । निःऽकृतम् । अकर्तं । चतुरः । पुनरिति ॥ ६ ॥

उत अपि च त्वष्टुः एतन्नामकस्य देवस्य संबन्धी तक्षणव्यापारः नवं नूतनं त्वं चमसं तं सोमधारणक्षमं काष्ठपात्रविशेषं निष्कृतं निःशेषेण संपादितमकरोदिति शेषः । तक्षणव्यापारकुशलस्य त्वष्टुः शिष्याः ऋभवः तेन निर्मितं तमेकं चमसं पुनरपि चतुरः अकर्तं चतुर्धा विभक्तंश्चमसान् कृतवन्तः । एकस्य चतुर्विधत्वकरणरूपोऽयमर्थो मन्त्रान्तरेऽपि विस्पष्टः—‘ एकं चमसं चतुरः कृणोतन ’ ( ऋ. सं. १. १६१. २ ) इति ॥ नवम् । ‘ णु स्तुतौ ’ । नूतन इति नवम् । कर्मणि अप्रत्ययः । स हि घञोऽपवादत्वात् घञर्थे सर्वत्र भवति । घञप्रत्ययश्च ‘ अकर्तरि च कारके संज्ञायाम् ’ ( पा. सू. ३. ३. १९ ) इति कर्तृव्यतिरिक्ते सर्वत्र कारके भवति । यद्यपि तत्र संज्ञायां इत्युक्तं तथापि चकारस्य संज्ञाव्यभिचारार्थत्वात् असंज्ञायामपि भवत्येव । संबध्यते इति संबन्धः । कर्मणि घञ् इत्युक्तम् । त्वष्टुः । ‘ तश्च त्वश्चू तनूकरणे ’ । औणादिकस्तुन् । ऊदित्वात्पक्षे इडभावः ( पा. सू. ७. २. ४४ ) । ‘ स्कोः संयोगाद्योरन्ते च ’ ( पा. सू. ८. २. २९ ) इति ककारलोपः । निष्कृतम् । कृञो निरुपसृष्टात् कर्मणि क्तः । प्रादिसमासे ‘ नित्यं समासेऽनुस्वरपदस्थस्य ’ ( पा. सू. ८. ३. ४५ ) इति पत्वम् । अत्र ‘ कर्तृकर्मणोः कृति ’ ( पा. सू. २. ३. ६५ ) इति प्राप्ता षष्ठी यद्यपि ‘ न लोकाव्यय ’ ( पा. सू. २. ३. ६९ ) इति निषिद्धा तथापि कर्तुः शेषत्वेन विवक्षितत्वात् ‘ कर्तृकरणयोस्तृतीया ’ ( पा. सू. २. ३. १८ ) इत्येतस्याः प्राप्तेः शैषिकी षष्ठी ( पा. सू. २. ३. ५० ) । यथा कर्मणि शेषत्वेन विवक्षिते मापाणामश्रीयात्

इति । ' गतिरनन्तरः ' इति निस उदात्तत्वम् । अकृतं अकृतम् । कृजो लुङि शस्य व्यत्ययेन तादेशः । ' मन्त्रे घसं ' इत्यादिना च्लेर्लुक् । ' छन्दस्युभयथा ' इति तिङ् आर्धधातुकत्वात् ङित्वाभावेन गुणः । चतुरः । ' चतुरः शसि ' ( पा. सू. ६. १. १६७ ) इत्युकार उदात्तः । पुनः । स्वरादिच्चाद्युदात्तः पठितः ॥

तृतीये छन्दोमे वैश्वदेवशास्त्रे ' ते नो रत्नानि धत्तन् ' इति द्वे ऋचावाम्भ्यौ । ' तृतीयस्यागन्म मह ' इति खण्डे सूत्रितम्—' इन्द्र इषे ददातु नस्ते नो रत्नानि धत्तनेत्येका द्वे च ' ( आश्व. श्रौ. ८. ११ ) इति ॥

ते नो रत्नानि धत्तन् त्रिरा साप्तानि सुन्वते । एकमेकं सुशस्तिभिः ॥ ७ ॥

ते । नः । रत्नानि । धत्तन् । त्रिः । आ । साप्तानि । सुन्वते । एकम् एकम् । सुशस्तिभिः ॥ ७ ॥

पूर्वास्तृधु ये प्रतिपादिता ऋभवः ऽते यूयं ऽसुशस्तिभिः शोभनैरस्मदीयशंसनैर्युक्ताः सन्तः ऽनः अस्माकं सबन्धिने ऽसुन्वते सोमाभिषवं कुर्वते यजमानाय ऽरत्नानि रमणीयानि सुवर्णमणिमुक्तादीनि धनानि ऽएकमेकं क्रमेण प्रत्येकं ऽधत्तन् प्रयच्छत । सुवर्णादीनां मध्ये प्रतिद्वयं यावदपेक्षितं तावदिति विवक्षया एकमेकमित्युक्तम् । कीदृशानि रत्नानि । ऽत्रिरा त्रिवारम् आवृत्तानि । उत्तमानि मध्यमान्यधमानि च इत्येवं रत्नानां त्रिरावृत्तिः । किंच ऽसाप्तानि सप्तसंस्थानिष्पन्नवर्गरूपाणि कर्माणि च धत्तन् संपादयत । कीदृशानि साप्तानि । त्रिरा त्रिवारम् आवृत्तानि । अग्न्याधेयदर्शपूर्णमासादीनां सप्तानां हविर्यज्ञानामेको वर्गः । औपासनहोमो वैश्वदेवमित्योदीनां सप्तानां पाकयज्ञानां वर्गो द्वितीयः । अग्निष्टोमोऽथग्निष्टोम इत्यादीनां सप्तानां सोमसंस्थानां वर्गस्तृतीयः ॥ रत्नानि । ' रमु क्रीडायाम् ' । ' नित् ' इत्यनुवृत्तौ ' रमेस्त च ' ( उ. सू. ३. २९४ ) इति नप्रत्ययः; तत्संनियोगेन मकारस्य तकारः । निच्चादाद्युदात्तः । धत्तन् धत्त । ' तसनसनथनाश्च ' इति तशब्दस्य तनादेशः । सप्तानां वर्गः साप्तम् । ' सप्तनोऽञ् छन्दसि ' ( पा. सू. ५. १. ६१ ) इति वर्गे अञ्प्रत्ययः । ' नस्तद्धिते ' ( पा. सू. ६. ४. १४४ ) इति टिलोपः । निच्चादादिद्विद्धिः आद्युदात्तत्वं च । अत्र वर्गवचनेनानेन वर्गिणो लक्ष्यन्ते तेन बहुवचनम् । अन्यथा ह्येक एव वर्गिस्त्रिरावृत्त इत्येकवचनमेव स्यात् । सुन्वते । ' शतुरनुमः ' इति विभक्तेरुदात्तत्वम् । एकमेकम् । ' निस्ववीप्सयोः ' इति वीप्सायां द्विर्भावः । एकशब्द इणः कनन्तो निच्चादाद्युदात्तः । द्वितीयस्यैकशब्दस्य ' तस्य परमात्रेडितम् ' इति आत्रेडितसंज्ञायाम् ' अनुदात्तं च ' ( पा. सू. ८. १. ३ ) इत्यनुदात्तत्वम् । सुशस्तिभिः । शस्यते आभिरिति शस्तयः ऋचः । ' शंसु स्तुतौ ' । करणे क्तिन् । तस्य क्तिच्चात् लोपः । शोभनाः शस्तयः इति प्रादिसमासे यद्यपि च क्तिनो निच्चादाद्युदात्तत्वेन कृदुत्तरपदप्रकृतिस्वरत्वेन तदेव प्राप्तं, तत्तु परेण ' मन्क्तिन्याख्यानां ' ( पा. सू. ६. २. १५१ ) इत्यादिना उत्तरपदान्तोदात्तत्वेन बाध्यते ॥

अधारयन्त वह्नयोऽमजन्त सुकृत्यया । भागं देवेषु यज्ञियम् ॥ ८ ॥

अधारयन्त । वह्नयः । अमजन्त । सुकृत्यया । भागम् । देवेषु । यज्ञियम् ॥ ८ ॥

वह्नयः चमसादिसाधननिष्पादनेन यज्ञस्य वोढारः ऋभवः ऽअधारयन्त पूर्वं मनुष्यत्वेन मरणयोग्या अपि अमृतत्वलाभेन प्राणान् धारितवन्तः । तथा च मन्त्रान्तरमाप्नायते—' मर्तासः सन्तो

अमृतत्वमानशुः' ( ऋ. सं. १. ११०. ४ ) इति । किंचैते 'सुकृत्यया यज्ञसाधनद्रव्यसंपादन-  
रूपेण शोभनव्यापारेण 'देवेषु मध्ये स्थिताः 'यज्ञियं यज्ञार्हं 'भागं हविर्लक्षणम् 'अभजन्त सेवितवन्तः ।  
अयमर्थः 'सौधन्वना यज्ञियं भागमानश' ( ऋ. सं. ३. ६०. १ ) इत्यादिमन्त्रान्तरे विस्पष्टः ।  
ब्राह्मणेऽपि 'ऋभवो वै देवेषु तपसा सोमपीथमभ्यजयन्' ( ऐ. ब्रा. ३. ३० ) इत्याद्युपाध्यानं  
विस्पष्टम् ॥ वक्ष्यः । नित् 'इत्यनुवृत्तौ 'वहिष्त्रि' इत्यादिना निप्रत्ययः । अभ-  
जन्त । पादादित्वादिनिघातः । सुकृत्यया । 'विभाषा कृवृषोः' ( पा. सू. ३. १. १२० ) इति  
कृजः कर्मणि क्यप् । शोभनं कृत्यं यस्या भजनक्रियायाः सा सुकृत्या । बहुव्रीहौ पूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वं  
बाधित्वा 'नञ्सुभ्याम्' इत्युत्तरपदान्तोदात्तत्वम् । ननु कृत्यशब्दे क्यपः पितृवनानुदात्तत्वात् धातुस्वरे-  
णादिरुदात्तः । ततश्च 'आद्युदात्तं व्यच्छन्दसि' ( पा. सू. ६. २. ११९ ) इत्यनेनाद्युदात्तत्वेन  
भवितव्यम् । तेन हि पुरस्तादपवादेन परमपि 'नञ्सुभ्याम्' इत्युत्तरपदान्तोदात्तत्वं बाध्यते इत्युक्तम् ।  
एवं तर्हि 'कृजः श च' ( पा. सू. ३. ३. १०० ) इति स्त्रियां भावे क्यप्रत्ययान्तः कृत्याशब्दः ।  
क्यपः पितृवेऽपि व्यत्ययेनोदात्तत्वम् । प्रादिसमासे कृदुत्तरपदप्रकृतिस्वरत्वेन तदेव शिष्यते । भागम् ।  
'कर्पात्त्वतः' ( पा. सू. ६. १. १५९ ) इत्यन्तोदात्तः । यज्ञियम् । यज्ञमर्हतीत्यर्थे 'यज्ञत्विभ्यां  
घञञौ' ( पा. सू. ५. १. ७१ ) इति घः । तस्य इयादेशः । प्रत्ययस्वरः ॥ २ ॥

'इहेन्द्राग्नी' इत्यादिकं षड्वचं चतुर्थं सूक्तम् । तस्य ऋषिच्छन्दसी पूर्ववत् । देवता त्वनुक्रम्यते—'इह  
षळैन्द्राग्रम्' इति । विनियोगस्तु—अग्निष्टोमे अच्छावाकशखे 'इहेन्द्राग्नी उप ह्वये' इति सूक्तम् ।  
'स्तोत्रमग्रे शखात्' इति खण्डे 'इहेन्द्राग्नी उपेयं वामस्य मन्मन इति नव' ( आश्व. श्रौ. ५. १० )  
इति सूत्रितत्वात् । तथा अभिप्लवण्डहे प्रातःसवने अच्छावाकशखे स्तोमातिशंसनार्थमेतदेव सूक्तम् ।  
तथा च सूत्रितम् 'अभिप्लवण्डयाहानि' इत्युपक्रम्य—'इहेन्द्राग्नी इन्द्राग्नी आ गतम्' ( आश्व. श्रौ. ७.  
५ ) इति ॥

**इहेन्द्राग्नी उप ह्वये तयोरित्स्तोममुश्मसि । ता सोमं सोमपातमा ॥ १ ॥**

इह । इन्द्राग्नी इति । उप । ह्वये । तयोः । इत् । स्तोमम् । उश्मसि । ता । सोमम् । सोमपातमा ॥ १ ॥

'इह अस्मिन्कर्मणि 'इन्द्राग्नी देवौ 'उप 'ह्वये आह्वयामि 'तयोरित् इन्द्राग्न्योरेव 'स्तोमं स्तोत्रं  
'उश्मसि कामयामहे । 'सोमपातमा अतिशयेन सोमं पातुं क्षमौ तौ द्वौ देवौ 'सोमं पिबताम् इति  
शेषः ॥ इन्द्राग्नी । अत्र देवताद्वन्द्वेऽपि पूर्वपदस्य आनङ् न भवति । तत्र हि द्वन्द्वे इत्यनुवृत्तौ पुनर्द्वन्द्व-  
ग्रहणात् लोकप्रसिद्धसाहचर्याणामेव द्वन्द्वे आनङ् इत्युक्तम् ( का. ६. ३. २६ ) । तस्मात् अत्र अवग्रहे  
ह्रस्व इन्द्रशब्दः । 'समासस्य' इत्यन्तोदात्तत्वम् । 'देवताद्वन्द्वे च' ( पा. सू. ६. २. १४१ )  
इति उभयपदप्रकृतिस्वरत्वं तु न भवति । अग्निशब्दस्यानुदात्तादिखेन 'नोत्तरपदेऽनुदात्तादौ' ( पा.  
सू. ६. २. १४२ ) इति प्रतिषेधात् । उश्मसि । 'वश कान्तौ' । लटो मस् । 'इदन्तो मसि' ( पा.  
सू. ७. १. ४६ ) इति इकारोपजनः । अदादित्वात् शपो लुक् । मसेडित्वात् 'ग्रहिज्या' इत्यादिना  
संप्रसारणम् । ता सोमपातमा । उभयत्र 'सुपां सुलुक्' इति आकारः ॥

**ता यज्ञेषु प्र शंसतेन्द्राग्नी शुम्भता नरः । ता गायत्रेषु गायत ॥ २ ॥**

ता । यज्ञेषु । प्र । शंसत । इन्द्राग्नी इति । शुम्भत । नरः । ता । गायत्रेषु । गायत ॥ २ ॥

हे नरः मनुष्याः ऋत्विजः ता पूर्वोक्तौ तौ इन्द्राग्नी यज्ञेषु अनुष्ठीयमानकर्मसु प्र शंसत शस्त्रैः । तथा शुम्भत नानाविधैरलंकारैः शोभितौ कुरुत । तथा ता पूर्वोक्तौ ताविन्द्राग्नी गायत्र्येण गायत्री-च्छन्दस्केषु मन्त्रेषु सामरूपेण गायत ॥ ता । ' सुपां सुलुक् ' इति आकारः । शुम्भत । अस्य संहितायाम् ' अन्येषामपि दृश्यते ' ( पा. सू. ६. ३. १३७ ) इति दीर्घः ॥

ता मित्रस्य प्रशस्तय इन्द्राग्नी ता हवामहे । सोमपा सोमपीतये ॥ ३ ॥

ता । मित्रस्य । प्रशस्तये । इन्द्राग्नी इति । ता । हवामहे । सोमपा । सोमपीतये ॥ ३ ॥

मित्रस्य स्नेहविषयस्य मम अनुष्ठातुः प्रशस्तये ता पूर्वोक्तौ देवौ संपद्येताम् इति शेषः । यद्वा । मित्रस्य मम संबन्धिनौ ताविन्द्राग्नी प्रशस्तये प्रशंसितुमिच्छामः इति शेषः । सोमपा सोमपान-क्षमौ ता पूर्वोक्तौ इन्द्राग्नी सोमपीतये सोमपानार्थं हवामहे आह्वयामः ॥ प्रशस्तये । ' तुमर्थाच्च भाववचनात् ' ( पा. सू. २. ३. १५ ) इति चतुर्थी । कृदुत्तरपदप्रकृतिस्वरत्वं बाधित्वा ' तादौ च निति कृत्यतौ ' ( पा. सू. ६. २. ५० ) इति गतेः प्रकृतिस्वरत्वम् । सोमपीतये । सोमस्य पीतिर्यस्मिन्कर्मणि तस्मै । बहुव्रीहौ पूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वम् । सोमस्य पीतिः इति तत्पुरुषे वा दासीभारादित्वात् पूर्वपद-प्रकृतिस्वरत्वम् ॥

उग्रा सन्ता हवामहे उपेदं सर्वनं सुतम् । इन्द्राग्नी एह गच्छताम् ॥ ४ ॥

उग्रा । सन्ता । हवामहे । उपे । इदम् । सर्वनम् । सुतम् । इन्द्राग्नी इति । आ । इह । गच्छताम् ॥ ४ ॥

सुतम् अभिषोपेतम् इदम् अनुष्ठीयमानं सर्वनं प्रातःसवनादिरूपं कर्म उप सामीप्येन प्रासुम् उग्रा सन्ता वैरिवधादिषु क्रूरौ सन्तौ देवौ हवामहे आह्वयामः । इन्द्राग्नी देवौ इह कर्मणि आ गच्छताम् ॥ सन्ता । अस्तेः शतरि ' शसोरल्लोपः ' । सर्वनं सुतम् इति द्वयं ' सेमं नः स्तोममा गहि ' ( ऋ. सं. १. १६. ५ ) इत्यत्रोक्तम् ॥

ता महान्ता सदस्पती इन्द्राग्नी रक्ष उब्जतम् । अप्रजाः सन्तवत्रिणः ॥ ५ ॥

ता । महान्ता । सदस्पती इति । इन्द्राग्नी इति । रक्षः । उब्जतम् । अप्रजाः । सन्तु । अत्रिणः ॥ ५ ॥

तौ पूर्वोक्तौ इन्द्राग्नी रक्षः राक्षसजातिम् उब्जतम् ऋजु कुरुतं क्रौर्यं परित्याजयतमित्यर्थः । कीदृशौ । महान्ता महान्तौ गुणैरधिकौ सदस्पती सभापालकौ । तयोः प्रसादात् अत्रिणः भक्षकाः राक्षसाः अप्रजाः अनुत्पन्नाः सन्तु ॥ महान्ता । ' सान्तमहतः संयोगस्य ' ( पा. सू. ६. ४. १० ) इति दीर्घः । सदस्पती । सदसः पती इति समासे षष्ठ्या लुकि प्रातिपदिकसकारस्य स्वभावश्चान्दसः । ' उभे वनस्पत्यादिषु युगपत् ' ( पा. सू. ६. २. १४० ) इति उभयपदप्रकृतिस्वरत्वम् । इन्द्राग्नी । आमन्त्रिताद्युदात्तत्वम् । अप्रजाः । प्रजायन्ते इति प्रजाः । ' अन्येष्वपि दृश्यते ' ( पा. सू. ३. २. १०१ ) इति जनेः डप्रत्ययः । न प्रजाः अप्रजाः । प्रजाशब्दस्य बहुव्रीहौ हि ' नित्यमसिच् प्रजामेधयोः ' ( पा. सू. ५. ४. १२२ ) इति असिजादेशः स्यात् । अव्ययपूर्वपदप्रकृतिस्वरः । अत्रिणः । तृजन्तस्य अचुशब्दस्य जसञ्चान्दसः इनुडागमः । ' चितः ' इति ऋकार उदात्तः । तस्य यणादेशे ' उदात्तयणो हल्पूर्वात् ' ( पा. सू. ६. १. १७४ ) इति इकार उदात्तः ॥

तेन सत्येन जागृतमधि प्रचेतुने पदे । इन्द्राग्नी शर्म यच्छतम् ॥ ६ ॥

तेन । सत्येन । जागृतम् । अधि । प्रचेतुने । पदे । इन्द्राग्नी इति । शर्म । यच्छतम् ॥ ६ ॥

हे <sup>१</sup>इन्द्राग्नी <sup>२</sup>सत्येन अवश्यफलप्रदानादवितथेन <sup>३</sup>तेन अस्माभिरनुष्ठितेन कर्मणा <sup>४</sup>प्रचेतुने प्रक-  
र्षेण फलभोगज्ञापके <sup>५</sup>पदे स्वर्गलोकादिस्थाने <sup>६</sup>अधि <sup>७</sup>जागृतं आधिक्येन सावधानौ भवतम् । ततः  
अस्मभ्यं <sup>८</sup>शर्म <sup>९</sup>यच्छतं सुखं गृहं वा दत्तम् । ‘गयः कृदरः’ इत्यादिषु द्वाविंशतिसंख्याकेषु गृहानामसु  
‘शर्मं वर्म’ (नि. ३. ४. २१) इत्युक्तम् ॥ जागृतम् । ‘जागृ निद्राक्षये’ । ‘अदिप्रभृतिभ्यः शपः’  
इति शपो लुक् । ‘तिङ्ङतिङः’ इति निघातः । प्रचेतुने । ‘चित्ती संज्ञाने’ इत्यस्मात् ण्यन्तात् बाहु-  
लकादौणादिक उनप्रत्ययः । समासे कृदुत्तरपदप्रकृतिस्वरस्वम् । इन्द्राग्नी । ‘इहेन्द्राग्नी’ इत्यत्रोक्तम् ।  
आमन्त्रितत्वादाद्युदात्तत्वमत्र विशेषः । शृणाति हिनस्ति दुःखमिति शर्म । ‘शृ हिंसायाम्’ ।  
‘अन्येभ्योऽपि दृश्यन्ते’ इति मनिन् । यच्छतम् । ‘इषुगमियमां छः’ (पा. सू. ७. ३. ७७)  
इति छः ॥ ३ ॥

‘प्रातर्युजा’ इत्यादिकमेकविंशत्युच्चं पञ्चमं सूक्तम् । तस्य ऋषिच्छन्दसी पूर्ववत् । देवताविशेष-  
स्वतन्त्रकर्म्यते—‘प्रातर्युजा सैका चतस्र आश्विन्यस्तथा सावित्र्य आग्नेर्यौ द्वे देवीनामेकैकेन्द्राणीवरुणा-  
न्यग्रायीनां द्वावापृथिव्ये पार्थिवी षड्वैष्णव्योऽतो देवा देवी वा’ इति । ‘सूक्तसंख्यानुवर्तते’ इत्यस्मिन्  
खण्डे ‘अनिरुक्ता संख्या विंशतिः’ (अनु. १२. ४) इति परिभाषितत्वात् ‘प्रातर्युजा’ इति  
सूक्ते संख्याविशेषस्यानिरुक्ता संख्या विंशतिसंख्या द्रष्टव्या । सा च विंशतिः एकयाधिकया सह वर्तते  
इति सैका । तत्रादौ चतस्र ऋचः अश्विदेवताकाः । पञ्चमीमारभ्य अष्टम्यन्ताः चतस्रः सवितृदेवताकाः ।  
नवमी दशमी चोभे अग्निदेवताके । एकादश्या ऋचो देवसंबन्धिन्यो देव्यो देवताः । द्वादश्या इन्द्रवरुणा-  
ग्निपत्न्य इन्द्राणीवरुणान्यग्राय्यो देवताः । त्रयोदशीचतुर्दश्यौ द्वावापृथिवीदेवताके । पञ्चदशी पार्थिवी ।  
षोडश्याद्याः पट् विष्णुदेवत्याः । षोडशी कृत्स्नदेवत्या वा । अत्र सूक्तविनियोगो लैङ्गिकः । प्रातरनुवाके  
आश्विने क्रतौ ‘प्रातर्युजा वि बोधय’ इति चतस्र ऋचः । सूत्रितं च—‘अथाश्विन एषो उपाः प्रातर्यु-  
जेति चतस्रः’ (आश्व. श्रौ. ४. १५) इति । आश्विनग्रहस्य ‘प्रातर्युजा’ इत्येका पुरोनुवाक्या ।  
‘द्विदेवत्यैश्चरन्ति’ इति खण्डे सूत्रितम्—‘आश्विनस्य प्रातर्युजा वि बोधय’ (आश्व. श्रौ. ५. ५) इति ॥

प्रातर्युजा वि बोधयाश्विनावेह गच्छताम् । अस्य सोमस्य पीतये ॥ १ ॥

प्रातःऽयुजा । वि । बोधय । अश्विनौ । आ । इह । गच्छताम् । अस्य । सोमस्य । पीतये ॥ १ ॥

अत्र होता अध्वर्युमुद्दिश्य ब्रूते । हे अध्वर्यो <sup>१</sup>प्रातर्युजा प्रातःसवनग्रहेण संयुक्तावश्विनौ देवौ <sup>२</sup>वि  
<sup>३</sup>बोधय विशेषेण प्रबुद्धौ कुरु । <sup>४</sup>अश्विनौ <sup>५</sup>प्रबुद्धौ चाश्विनौ <sup>६</sup>देवौ <sup>७</sup>अस्य अभिपवसंस्कारयुक्तस्य  
<sup>८</sup>सोमस्य <sup>९</sup>पीतये पानाय <sup>१०</sup>इह कर्मणि <sup>११</sup>आ <sup>१२</sup>गच्छताम् ॥ प्रातर्युजाते गृह्यमाणेन ग्रहेण सहेति प्रात-  
र्युजा । ‘सत्सुद्विष’ इत्यादिना क्तिप् । ‘सुपां सुलुक्’ इति आकारः । कृदुत्तरपदप्रकृतिस्वरस्वम् ।  
अस्य । ‘उडिदम्’ इत्यादिना विभक्तेरुदात्तत्वम् । पीतये । व्यत्ययेन क्तिन उदात्तत्वम् ॥

१. ढ-देवताविशेषास्वतन्त्रकर्म्यन्ते । २. त-ष-कृत्स्नदेवदेवत्या । ३. ढ-प्रातःसवने ग्रहेण ।  
४. छ-त-श-ष-ह-प्रबुद्धौ तौ अश्विनौ ।

या सुरथा रथीतमोभा देवा दिविस्पृशा । अश्विना ता हवामहे ॥ २ ॥

या । सुरथा । रथिऽतमा । उभा । देवा । दिविऽस्पृशा । अश्विना । ता । हवामहे ॥२॥

१या १उभा १अश्विना १देवा यावुभावश्विनौ देवौ १सुरथा शोभनरथयुक्तौ १रथीतमा रथिनां मध्ये अतिशयेन रथिनौ १दिविस्पृशा ह्यलोकनिवासिनौ १ता १हवामहे तादृशावश्विनावाह्वयामहे ॥ या इत्यादिष्वष्टसु पदेषु 'सुपां सुलुक्' इति द्विवचनस्य आकारः । सुरथा । शोभनो रथो ययोस्तौ सुरथौ । समासान्तोदात्तत्वापवादं बहुव्रीहौ पूर्वपदप्रकृतिस्वरं बाधित्वा 'नञ्सुभ्याम्' इत्युत्तरपदान्तोदात्तत्वे प्राप्ते 'आद्युदात्तं व्यच्छन्दसि' इत्युत्तरपदाद्युदात्तत्वम् । रथीतमा । 'अन्येषामपि दृश्यते' ( पा. सू. ६. ३. १३७ ) इति संहितायाम् इकारस्य दीर्घत्वम् । दिविस्पृशा । दिवि स्पृशतः इति दिविस्पृशौ । 'किप् च' इति किप् । 'तत्पुरुषे कृति बहुलम्' ( पा. सू. ६. ३. १४ ) इति अलुक् । 'गतिकार-कोपपदात्कृत्' इति कृदुत्तरपदप्रकृतिस्वरत्वम् ॥

या वां कशा मधुमत्यश्विना सूनृतावती । तया यज्ञं मिमिक्षतम् ॥ ३ ॥

या । वाम् । कशा । मधुऽमती । अश्विना । सूनृताऽवती । तया । यज्ञम् । मिमिक्षतम् ॥३॥

१अश्विना हे अश्विनौ देवौ १वां युवयोः संबन्धिनी १या १कशा अश्वताडनी विद्यते १तया सहागत्य १यज्ञम् अस्मदीयं १मिमिक्षतं सोमरसेन सेक्तुमिच्छतम् । कशयाश्वान् दृढं ताडयित्वा सहसा समागत्य भवद्विषयां सोमरसाहुतिं निष्पादयितुमुद्युक्तौ भवतमित्यर्थः । कीदृशी कशा । १मधुमती । 'अर्णः क्षोदः' इत्यादिषु एकशतसंख्याकेषु उदकनामसु 'मधु पुरीषम्' ( नि. १. १२. ११ ) इति पठितम् । तस्मात् उदकवतीत्युक्तं भवति । अश्वस्य शीघ्रगत्या यत् स्वेदोदकं स्रवति तेनेयं कशा क्लिप्तेत्यर्थः । १सूनृतावती प्रियसत्यवाग्युक्ता । तीव्रेण कशाताडनेन यो ध्वनिर्निष्पद्यते ताडनवेलायाम् अश्वारूढेन च य आक्रोशः क्रियते तदुभयं शीघ्रगमनहेतुत्वेन यजमानस्य प्रियम् । यद्वा । 'श्लोकः धारा' इत्यादिषु सप्तपञ्चाशद्वाङ्नामसु 'कशा धिषणा' ( नि. १. ११. ४३ ) इति पठितम् । अश्विनोर्यां वाक् मधुमती माधुर्योपेता पारुष्यरहिता सूनृतावती प्रियत्वसत्यत्वोपेता फलप्रदानविषयेत्यर्थः । तया वाचा युक्तौ यज्ञं मिमिक्षतमिति योजनीयम् ॥ कशा । 'कश गतिज्ञातनयोः' । पचाद्यच् । वृषादित्वादाद्युदात्तः । सूनृतावती । 'ऊन परिहाणे' । सुष्ठु ऊनयति अप्रियम् इति सून् । तथाविधम् ऋतं सत्यं यस्यां वाचि सा सूनृता । 'नञ्सुभ्याम्' इत्युत्तरपदान्तोदात्तत्वं बाधित्वा 'परादिश्छन्दसि बहुलम्' इति ऋकार उदात्तः । सा यस्या अस्ति सा कशा सूनृतावतीति कशायाः संज्ञा । एवंनामा या कशेत्यर्थः । 'संज्ञायाम्' ( पा. सू. ८. २. ११ ) इति मनुषो वत्वम् । मिमिक्षतम् । मिहेः सन् । 'हलन्ताच्च' ( पा. सू. १. २. १० ) इति क्त्वाङ्गुणाभावः । ङत्वकत्वपदानि ॥

नहि वामस्ति दूरके यत्रा रथेन गच्छथः । अश्विना सोमिनौ गृहम् ॥ ४ ॥

नहि । वाम् । अस्ति । दूरके । यत्र । रथेन । गच्छथः । अश्विना । सोमिनः । गृहम् ॥ ४ ॥



अश्विना हे अश्विनौ देवौ युवां सोमिनः सोमवतो यजमानस्य गृहं प्रति रथेन गच्छथः स मार्गो वां युवयोः दूरके दूरदेशे नहि अस्ति न वर्तते खलु । यद्वा । यत्र गृहे गच्छथः तच्च गृहं दूरे न भवति ॥ नहि । ‘ एवमादीनामन्तः ’ इत्यन्तोदात्तः । अस्ति । ‘ चादिलोपे विभाषा ’ इति निघाताभावः । अत्र हि गृहं दूरे च नास्ति युवां च रथेन गच्छथः इति समुच्चयश्चार्थो गम्यते, चशब्दो न प्रयुज्यते इति चलोपे प्रथमा तिङ्भक्तिरस्तीति । यत्र । ‘ निपातस्य च ’ इति संहितायां दीर्घत्वम् । गच्छथः । इयं यद्यपि न प्रथमा तथापि यत्र इति यद्वृत्तयोगात् न निघातः ॥

व्यूढस्य द्वितीये छन्दोमे वैश्वदेवशस्त्रे ‘ हिरण्यपाणिमूतये ’ इति सावित्र्यश्चतस्रः । ‘ द्वितीयस्य ’ इति खण्डे सूत्रितं—‘ हिरण्यपाणिमूतय इति चतस्रो मही द्यौः पृथिवी च नः ’ ( आश्व. श्रौ. ८. १० ) इति ॥

हिरण्यपाणिमूतये सवितारमुप ह्वये । स चेत्ता देवता पदम् ॥ ५ ॥

हिरण्यपाणिम् । ऊतये । सवितारम् । उप । ह्वये । सः । चेत्ता । देवता । पदम् ॥ ५ ॥

ऊतये अस्मद्रक्षणार्थं सवितारं देवम् उप ह्वये आह्वयामि । सः च सविता देवः एतन्मन्त्र-प्रतिपाद्यदेवता भूत्वा पदं यजमानेन प्राप्यं स्थानं चेत्ता ज्ञापयिता भवति । कीदृशं सवितारम् । हिरण्यपाणिं यजमानाय दातुं हस्ते सुवर्णधारिणम् । यद्वा । देवकर्तृके यागे सविता स्वयमृत्विग्भूत्वा ब्रह्मत्वेन अवस्थितः । तदानीं कस्यांचिदिष्टौ अध्वर्यवः तस्मै सवित्रे ब्रह्मणे प्राशित्रनामकं पुरोडाशभागं दत्तवन्तः । तच्च प्राशित्रं हस्ते सवित्रा गृहीतं सत् तदीयपाणिं चिच्छेद । ततः प्राशित्रस्य दातारोऽध्वर्यवः सुवर्णमयं पाणिं निर्माय प्रक्षिप्तवन्तः । सोऽयमर्थः कौपीतकिब्राह्मणे समाम्नातः—‘ सवित्रे प्राशित्रं प्रतिजहुस्तत्तस्य पाणिं प्रचिच्छेद तस्मै हिरण्यमयौ प्रतिदधुस्तस्माद्धिरण्यपाणिरिति स्तुतः ’ इति । हिरण्यशब्दं पाणिशब्दं च यास्क एवं निर्वक्ति—‘ हिरण्यं कस्माद्भियत आयम्यमानमिति वा ह्रियते जनाज्जनमिति वा हितरमणं भवतीति वा हृदयरमणं भवतीति वा हर्यतेवां स्यात्प्रेप्सा-कर्मणः ’ ( निरु. २. १० ) इति । तथा ‘ पाणिः पणायतेः पूजाकर्मणः ’ ( नि. २. २६ ) इति ॥ हिरण्यशब्दो नञ्विषयत्वादाद्युदात्तः । बहुव्रीहौ पूर्वपदप्रकृतिस्वरः । ऊतये । ‘ उदात्तः ’ इत्यनुवृत्तौ ‘ ऊतियूतिजृत्तिसातिः ’ इत्यादिना क्तिन्नन्तः अन्तोदात्तो निपातितः । सवितारम् । तृचश्चि-त्त्वादन्तोदात्तत्वम् । चेत्ता । ‘ चित्ता संज्ञाने ’ । अस्मादन्तर्भावितण्यर्थान्ताच्छील्ये तृन् । ‘ अनित्य-मागमशासनम् ’ इति इडभावः । नित्वादाद्युदात्तः । देवता । ‘ देवात्तल् ’ ( पा. सु. ५. ४. २७ ) इति स्वार्थे तल् । ‘ लिति ’ इति प्रत्ययात्पूर्वमुदात्तत्वम् । पदशब्दः पचाद्यजन्तः । ‘ चितः ’ इत्यन्तोदात्तः ॥ ॥ ४ ॥

अपां नपातमवसे सवितारमुप स्तुहि । तस्य व्रतान्युश्मसि ॥ ६ ॥

अपाम् । नपातम् । अवसे । सवितारम् । उप । स्तुहि । तस्य । व्रतानि । उश्मसि ॥ ६ ॥

अत्र होता सामगमृत्विजम् अन्यं वा शस्त्रिणं ब्रूते । अवसे अस्मान् रक्षितुं सवितारम् उप स्तुहि । तस्य सवितुः संबन्धीनि व्रतानि कर्माणि सोमयागादिरूपाणि उश्मसि कामयामहे ।

कीदृशं सवितारम् । <sup>१</sup>अपां <sup>२</sup>नपातं जलस्य न पालकम् । संतापेन शोषकमित्यर्थः ॥ अपाम् । ‘ऊडिदम्’ इत्यादिना विभक्तेरुदात्तत्वम् । नपातम् । ‘पा रक्षणे’ । अस्य शत्रन्तः पाच्छब्दः । तस्य नञा समासे ‘नभ्राण्पात्’ इत्यादिना नलोपप्रतिषेध इति वृत्तिकारः । अग्निर्ह्यपो न पाति तच्छोषकत्वात् । तर्हि कथम् अपाम् इति पृष्टी ‘न लोकाव्ययनिष्ठास्त्वर्थः’ ( पा. सू. २. ३. ६९ ) इति कर्मणि षष्ठ्याः प्रतिषेधात् इति चेत्, तर्ह्येषा शेषलक्षणास्तु । अग्न्यादित्यौ अपां कारणतया संबन्धिनौ ‘अग्नेरापः’ ( तै. आ. ८. २ ) इति श्रुतेः । ‘आदित्याज्जायते वृष्टिः’ ( मनु. ३. ७६ ) इति स्मृतेश्च । अस्मिन्पक्षे ‘उगिद्वाम्’ इति नुमभावोऽपि निपातनादेवेति मन्तव्यम् । पातेः क्तिबन्तस्य तुग्वा निपातनात् द्रष्टव्यः । अथवा न पातयति इति नपात् । ‘पतु गतौ’ इति धातोर्ण्यन्तात्किष् । अग्न्यादित्यौ ह्यपां न प्रापकौ प्रत्युत तच्छोषकौ । अव्ययपूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वम् । अवसे । ‘तुमर्थे सेसेन्’ इत्यादिना असेन् । निष्वादाद्युदात्तः । उःसि । ‘वश कान्तौ’ । ‘अदिप्रभृतिभ्यः’ इति शपो लुक् । ‘इदन्तो मसि’ इति इकारोपजनः ॥

विभक्तारं हवामहे वसोश्चित्रस्य राधसः । सवितारं नृचक्षसम् ॥ ७ ॥

विऽभक्तारम् । हवामहे । वसोः । चित्रस्य । राधसः । सवितारम् । नृऽचक्षसम् ॥ ७ ॥

<sup>१</sup>वसोः निवासहेतोः <sup>२</sup>चित्रस्य सुवर्णरजतादिरूपेण बहुविधस्य <sup>३</sup>राधसः धनस्य <sup>४</sup>विभक्तारम् अस्य यजमानस्य एतावद्भनदानम् उचितमिति विभागकारिणं <sup>५</sup>नृचक्षसं मनुष्याणां प्रकाशकारिणं <sup>६</sup>सवितारं <sup>७</sup>हवामहे । कौशिकेन एतस्या ऋचो व्याख्यानरूपे ब्राह्मणे सवितुर्विभागहेतुत्वम् एवै समामनन्ति— ‘यदेतद्वसोश्चित्रं राधस्तदेष सविता विभक्तारभ्यः प्रजाभ्यो विभजति’ इति ॥ विभक्तारम् । नृचश्चिन्त्वादान्तोदात्तत्वम् । कृदुत्तरपदप्रकृतिस्वरत्वेन तदेव शिष्यते । हवामहे । ह्यतेः ‘बहुलं छन्दसि’ इति संप्रसारणम् । वसोः । ‘वस निवासे’ । ‘शृस्वस्निहि’ ( उ. सू. १. १० ) इत्यादिना उः । ‘निच्’ इत्यनुवृत्तेः निष्वादाद्युदात्तः । राधसः । असुनन्तः निष्वादाद्युदात्तः । नृचक्षसम् । नृन् चष्टे इति नृचक्षाः तं नृचक्षसम् । ‘चक्षेर्बहुलं शिञ्च’ ( उ. सू. ४. ६७२ ) इति असुन् । शिवात् अनार्धधातुकत्वेन ह्यानादेशाभावः । कृदुत्तरपदप्रकृतिस्वरत्वम् ॥

सखाय आ नि षीदत सविता स्तोम्यो नु नः । दाता राधांसि शुम्भति ॥ ८ ॥

सखायः । आ । नि । षीदत । सविता । स्तोम्यः । नु । नः । दाता । राधांसि । शुम्भति ॥ ८ ॥

सखिभूता हे ऋत्विजः <sup>१</sup>आ <sup>२</sup>नि <sup>३</sup>पीदत सर्वत्रोपविशत । <sup>४</sup>नः अस्माकम् अयं <sup>५</sup>सविता <sup>६</sup>नु क्षिप्रं <sup>७</sup>स्तोम्यः स्तुतियोभ्यः <sup>८</sup>राधांसि धनानि <sup>९</sup>दाता प्रदातुमुद्युक्तः एष सविता <sup>१०</sup>शुम्भति शोभते ॥ समानाः सन्तः ह्यान्ति प्रकान्ते इति सखायः । ‘ह्या प्रकथने’ । ‘समाने ह्यश्चोदात्तः’ ( उ. सू. ४. ५७६ ) इति इष्प्रत्ययः; तत्संनियोगेन डित्वं यलोपश्च । डित्वात् आकारलोपः । ‘समानस्य छन्दसि’ ( पा. सू. ६. ३. ८४ ) इत्यादिना समानशब्दस्य सादेशः । इष्संनियोगेनोदात्तत्वम् । जसि ‘सह्युरसंबुद्धौ’ ( पा. सू. ७. १. ९२ ) इति णित्वात् वृद्धिः आयादेशश्च । नि षीदत । ‘सदिरप्रतेः’ ( पा. सू. ८. ३. ६६ ) इति षत्वम् । स्तोमेषु प्रतिपाद्यत्वेन भवः स्तोम्यः । ‘भवे छन्दसि’ ( पा. सू. ४. ४. ११० ) इति यत् । ‘यतोऽनावः’ ( पा. सू. ६. १. २१३ ) इत्याद्यु-

दातृत्वम् दाता दानशीलः । ताच्छील्ये तृन् । नित्वादाद्युदात्तः । राधांसि । गतम् । ‘ कर्तृकर्मणोः कृति ’ ( पा. सू. २. ३. ६५ ) इति प्राप्तायाः षष्ठ्याः ‘ न लोकाव्यय° ’ ( पा. सू. २. ३. ६९ ) इति प्रतिषेधः ॥

अग्निष्टोमे प्रातःसवने ‘ अग्ने पत्नीरिहा वह ’ इति नेटुः प्रस्थितयाज्या । ‘ प्रशास्ता ब्राह्मणाच्छंसी ’ इति खण्डे सूत्रितम्—‘ अग्ने पत्नीरिहा वहोक्षान्नाय वशान्नाय ’ ( आश्व. श्रौ. ५. ५ ) इति ॥

अग्ने पत्नीरिहा वह देवानामुशतीरुप । त्वष्टारं सोमपीतये ॥ ९ ॥

अग्ने । पत्नीः । इह । आ । वह । देवानाम् । उशतीः । उप । त्वष्टारम् । सोमऽपीतये ॥ ९ ॥

हे अग्ने उशतीः कामयमानाः देवानां पत्नीः इन्द्राण्याद्याः इह देवयजनदेशे आ वह । तथा त्वष्टारं देवं सोमपीतये सोमपानार्थम् उप समीपे आ वह ॥ पत्नीः । इत्यन्तः पतिशब्द आद्युदात्तः । ‘ पत्युर्नो यज्ञसंयोगे ’ ( पा. सू. ४. १. ३३ ) इति ङीप् ; तत्संनियोगेन नकारश्च । ङीपः पित्वात् ङतिस्वर एव । उशतीः । ‘ वश कान्तौ ’ । लटः शतृ । ‘ अदिप्रभृतिभ्यः शपः ’ इति शपो लुक् । शतुङित्वात् ग्रहिज्यादिना संप्रसारणम् । ‘ उगितश्च ’ इति ङीप् । ‘ शतुरनुमः° ’ इति ङीप् उदात्तः ॥

आ ग्रा अग्र इहावसे होत्रां यविष्ठ भारतीम् । वरूत्रीं धिषणां वह ॥ १० ॥

आ । ग्राः । अग्ने । इह । अवसे । होत्राम् । यविष्ठ । भारतीम् । वरूत्रीम् । धिषणाम् । वह ॥ १० ॥

हे अग्ने अवसे अस्मानवितुं आः देवपत्नीः इह आ वह । तथा हे यविष्ठ युवतमाग्ने होत्रां होमनिष्ठादक्रान्तिपत्नीं भारतीं भरतनामकस्य आदित्यस्य पत्नीं वरूत्रीं वरणीयां धिषणां वाग्देवीं च आ वह । ‘ वाग्वै धिषणा ’ इति वाजसनेयकम् । ‘ भरत आदित्यः ’ ( निरु. ८. १३ ) इति यास्केन उक्तत्वात् तस्य पत्नी भारती इत्युच्यते ॥ गम्यन्त इति आः । ‘ गम् सृ गतौ ’ । औणादिको डप्रत्ययः । ङित्वात् टिलोपः । प्रत्ययस्वरः । होत्राम् । ‘ हुयामाश्रुभसिभ्यस्त्रन् ’ ( उ. सू. ४. ६०७ ) इति त्रन्न्तो नित्वादाद्युदात्तः । अतिशयेन युवा यविष्ठः । ‘ अतिशयाने तमविष्ठनौ ’ ( पा. सू. ५. ३. ५५ ) । ‘ स्थूलदूर° ’ ( पा. सू. ६. ४. १५६ ) इत्यादिना यणादिपरस्य लोपः पूर्वस्य च गुणः । भारतीम् । शार्ङ्गरवादेः अवृत्कृतत्वात् ङीनन्तो नित्वादाद्युदात्तः । वरूत्रीम् । ‘ प्रसितस्कभित° ’ ( पा. सू. ७. २. ३४ ) इत्यादौ यद्यपि वरूतृशब्दः तृजन्त इत्युक्तं तथापि अन्ते इतिकरणस्य प्रदर्शनार्थत्वात् वरूतृशब्दः तृजन्तोऽपि द्रष्टव्यः । तेन नित्वादाद्युदात्तत्वम् । शेषनिवातेन ऋकारस्य अनुदात्तत्वात् ‘ उदात्तयणो ह्रस्वपूर्वात् ’ इत्यपि न ङीप उदात्तत्वम् । धिषणाम् । क्युप्रत्ययानुवृत्तौ ‘ ध्रुपेधिप च संज्ञायाम् ’ ( उ. सू. २. २४० ) इति क्युः ॥ ॥ ५ ॥

अभि नो देवीरवसा महः शर्मणा नृपत्नीः । अच्छिन्नपत्राः सचन्ताम् ॥ ११ ॥

अभि । नः । देवीः । अवसा । महः । शर्मणा । नृपत्नीः । अच्छिन्नऽपत्राः । सचन्ताम् ॥ ११ ॥

१देवीः देव्यः देवपत्न्यः १अवसा रक्षणेन १महः महता १शर्मणा च सुखेन च सह १नः अस्मान्  
 १अभि १सचन्ताम् आभिमुख्येन सेवन्ताम् । कीदृशो देव्यः । १नृपत्नीः मनुष्याणां पालयिष्यः  
 १अच्छिन्नपत्राः अच्छिन्नपक्षाः । न हि पक्षिरूपाणां देवपत्नीनां पक्षाः केनचित् छिद्यन्ते ॥ देवीः ।  
 ‘पुंयोगादाख्यायाम्’ ( पा. सू. ४. १. ४८ ) इति ङीपन्तः प्रत्ययस्वरेणान्तोदात्तः ।  
 ‘दीर्घाज्जसि च’ ( पा. सू. ६. १. १०५ ) इति प्रतिषेधस्य ‘वा छन्दसि’ ( पा. सू. ६. १. १०६ ) इति पाक्षिकस्योक्तेः पूर्वसवर्णदीर्घत्वम् । अवसा । ‘अव रक्षणे’ । असुन् । निच्वादाद्युदात्तः ।  
 महः । ‘मह पूजायाम्’ । किप् । ‘सुपां सुपो भवन्ति’ ( पा. म. ७. १. ३९ ) इति तृतीयैक-  
 वचनस्य ङसादेशः । ‘सावेकाचः’ इति विभक्तेरुदात्तत्वम् । नृपत्नीः । समासान्तोदात्तत्वे प्राप्ते  
 ‘परादिश्छन्दसि बहुलम्’ इत्युत्तरपदाद्युदात्तत्वम् । अच्छिन्नपत्राः । न छिन्नानि अच्छिन्नानि ।  
 अव्ययपूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वम् । अच्छिन्नानि पत्राणि यासां ताः । बहुव्रीहौ पूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वम् ॥

इहेन्द्राणीमुप ह्वये वरुणानीं स्वस्तये । अग्रायीं सोमपीतये ॥ १२ ॥

इह । इन्द्राणीम् । उप । ह्वये । वरुणानीम् । स्वस्तये । अग्रायीम् । सोमपीतये ॥ १२ ॥

१इह अस्मिन्कर्मणि १स्वस्तये अस्माकमविनाशाय १सोमपीतये सोमपानाय च इन्द्रवरुणाग्नीनां  
 पत्नीः आह्वयामि ॥ इन्द्राणीम् । वरुणानीम् । ‘इन्द्रवरुण’ ( पा. सू. ४. १. ४९ ) इत्यादिना  
 पुंयोगे ङीप्प्रत्ययः आनुगागमश्च । प्रत्ययस्वरः । अग्रायीम् । ‘वृपाकप्यमिकुसितकुसिदानामुदात्तः’  
 ( पा. सू. ४. १. ३७ ) इति ङीप् ; तत्संनियोगेन इकारस्य ऐकार उदात्तः । सोमपीतये । असकृत्  
 पूर्वोक्तम् ॥

द्वितीये छन्देमे वैश्वदेवशब्दे ‘मही द्यौः पृथिवी च नः’ इति द्यावापृथिव्यनिविद्धानीयस्तृचः ।  
 ‘द्वितीयस्याग्निं वः’ इति खण्डे सूत्रितं—‘मही द्यौः पृथिवी च नो युवाना पितरा पुनः’ ( आश्व.  
 श्रौ. ८. १० ) इति । आग्रयणेष्टौ ‘मही द्यौः’ इत्येषा द्यावापृथिव्यैककपालस्य अनुवाक्या । ‘आग्रयणं  
 व्रीहिश्यामाक’ इति खण्डे सूत्रितं—‘ये के च उमा महिनो अहिमाया मही द्यौः पृथिवी च नः’  
 ( आश्व. श्रौ. २. ९ ) इति । अग्निमन्यनेऽप्येषा विनियुक्ता । ‘प्रातर्वैश्वदेव्याम्’ इति खण्डे सूत्रितम्—  
 ‘अभि त्वा देव सवितर्मही द्यौः पृथिवी च नः’ ( आश्व. श्रौ. २. १६ ) इति । विष्यन्दमानं सांनार्य-  
 मनयैव आहवनीयदेशे निनयेत् । ‘विध्यपराधे’ इति खण्डे तथैव सूत्रितं—‘विष्यन्दमानं मही द्यौः  
 पृथिवी च न इत्यन्तःपरिधिदेशे निनयेयुः’ ( आश्व. श्रौ. ३. १० ) इति । आश्विनशब्देऽप्येषा ‘संस्थि  
 तेष्वश्विनाय’ इति खण्डे सूत्रितं—‘मही द्यौः पृथिवी च नस्ते हि द्यावापृथिवी विश्वशंभुवा’  
 ( आश्व. श्रौ. ६. ५ ) इति ॥

मही द्यौः पृथिवी च न इमं यज्ञं मिमिक्षताम् । पिपृतां नो भरीमभिः ॥ १३ ॥

मही । द्यौः । पृथिवी । च । नः । इमम् । यज्ञम् । मिमिक्षताम् । पिपृताम् । नः । भरीमभिः ॥ १३ ॥

१मही महती १द्यौः ह्युलोकदेवता १पृथिवी भूमिदेवता १च १नः अस्मदीयम् १इमं १यज्ञं १मिमि-  
 क्षतां स्वकीयसारभूतेन रसेन मिमिक्षतां सेक्तुमिच्छताम् । तथा १भरीमभिः भरणैः पोषणैः १नः अस्मान्

पिपृताम् उभे देव्यौ पूरयताम् ॥ मही । महच्छब्दात् ' उगितश्च ' ( पा. सू. ४. १. ६ ) इति डीप् । अच्छब्दलोपश्चान्दसः । ' बृहन्महतोऽस्पसंख्यानम् ' ( पा. सू. ६. १. १७३. १ ) इति डीप उदात्तत्वम् । द्यौः । दिव्शब्दः प्रातिपदिकस्वरेणान्तोदात्तः । ' गोतो गित् ' ( पा. सू. ७. १. ९० ) इति ततः परस्य सोः णिङ्गत्वात् भवन्ती वृद्धिरपि स्थानिवद्भावेनोदात्ता । पृथिवी । ' प्रथ प्रथाने ' । ' प्रथेः पिवन्संप्रसारणं च ' ( उ. सू. १. १४८ ) इति धिवन्प्रत्ययः । ' षिद्वौरादिभ्यश्च ' ( पा. सू. ४. १. ४१ ) इति डीष् । प्रत्ययस्वरः । मिमिक्षताम् । ' मिह सेचने ' । सनि द्विर्भावहलादिशेषौ । ङत्वकत्वपत्वानि । पिपृताम् । ' पृ पालनपूरणयोः ' । ह्रस्व इत्येके । शपः श्लुः । ' अतिपिपत्योश्च ' ( पा. सू. ७. ४. ७७ ) इति अभ्यासस्य अकारस्य इकारः । तिङः प्रत्ययस्वरः । भरीमभिः । ' डुभृञ् धारणपोषणयोः ' । ' डुस्तृभृष्टुभृभ्य ईमन् ' ( दश. पा. ६ ) इति ईमन् । नित्त्वादाद्युदात्तः ॥

तयोऽरिद्धृतवत्पयो विप्रा रिहन्ति धीतिभिः । गन्धर्वस्य ध्रुवे पदे ॥ १४ ॥

तयोः । इत् । घृतवत् । पयः । विप्राः । रिहन्ति । धीतिभिः । गन्धर्वस्य । ध्रुवे । पदे ॥ १४ ॥

गन्धर्वस्य ध्रुवं पदम् अन्तरिक्षम् । तथा च तापनीयशाखायां समाप्तायते—' यक्षगन्धर्वाप्सरो-गणसेवितमन्तरिक्षम् ' ( नृ. ता. १. २ ) इति । तेनान्तरिक्षेण उपलक्षिते आकाशे वर्तमानयोः तयो-रित् द्यावापृथिव्योरेव संबन्धि पयः जलं घृतवत् घृतसदृशं विप्राः मेधाविनः प्राणिनः धीतिभिः कर्मभिः रिहन्ति लिहन्ति । यद्वा । घृतवत् घृतं सारं तेलोपेतं रिहन्ति ॥ लिहैर्व्यत्ययेन रेफः । गन्धर्वस्य । ' ध्रुञ् धारणे ' । ' गैवि गन् ध्रुवो वैः ' इति वप्रत्ययः; तत्संनियोगेन गोशब्दस्य च गन्नादेशः ॥

' स्योना पृथिवि ' इत्येषा महानास्त्रीव्रते भूमिस्पर्शने विनियुक्ता । ' एतद्विदं ब्रह्मचारिणम् ' इति खण्डे सूत्रितं—' स्योना पृथिवि भवेति समाप्य ' ( आश्व. श्रौ. ८. १४ ) इति । स्मार्ते हेमन्त-प्रत्यवरोहणेऽपि एषा जप्या । ' मार्गशीर्ष्या प्रत्यवरोहणम् ' इति खण्डे सूत्रितं—' तस्मिन्नुपविश्य स्योना पृथिवि भवेति जपित्वा ' ( आश्व. गृ. २. ३. ६ ) इति ॥

स्योना पृथिवि भवानृक्षरा निवेशनी । यच्छा नः शर्म सप्रथः ॥ १५ ॥

स्योना । पृथिवि । भव । अनृक्षरा । निवेशनी । यच्छ । नः । शर्म । सप्रथः ॥ १५ ॥

हे पृथिवि स्योनत्वादिगुणयुक्ता भव । स्योनशब्दो विस्तीर्णवाची । तथा च वाजसनेयब्राह्मणे स्योनशब्दोपेतं कंचिन्मन्त्रमुदाहृत्य व्याख्यातम्—' इन्द्रस्योस्माविश स्योनः स्योनमिति विस्तीर्णी विस्तीर्णीमित्येव तदाह ' इति । यद्वा । स्योनशब्दः सुखावाची ( नि. ३. ६. १५ ) । तथा च यास्क-वाक्यमुदाहरिष्यते । अनृक्षरा कण्टकरहिता निवेशनी निवेशस्थानभूता सप्रथः विस्तारयुक्तं शर्म शरणं नः अस्मभ्यं यच्छ हे पृथिवि देहि । तामेतामृचमुदाहृत्य यास्क एवं व्याचष्टे—' सुखा नः पृथिवि भवानृक्षरा निवेशन्यृक्षरः कण्टक ऋच्छतेः कण्टकः कन्तपो वा कृन्ततेर्वा कण्टतेर्वा स्याद्वृत्ति-कर्मण उद्गततमो भवति यच्छ नः शर्म शरणं सर्वतः पृथु ' ( निरु. ९. ३२ ) इति ॥ स्योना । ' पितु

१. छ-त-श-ष-इत्येके । लोटस्तसस्ताम् । २. ङ-सारः । ३. त-ष-गवि ध्रुवो गम् च । ४. च-छ-त-फ-श-ष-ङ्कृ जप्या । ५. ङ-स्योना स्योनत्वादिगुणयुक्ता । ६. छ-ङ-र-ह-निवासस्थानभूता ।

तन्तुसन्ताने । 'सिवेष्टेयो च' ( उ. सू. ३. २८९ ) इति नप्रत्ययः । ऐश्वर्यो इत्यादेशः । प्रत्यय-  
स्वरः । स्थोना पृथिवि इत्यनयोः भव इत्याद्यत्रातिनैवान्वयो न परस्परम् । अतः अस्माभ्यर्नैव पराङ्ग-  
वद्भावाभावात् ओकारस्य न आभन्नित्रताद्युदात्तत्वम् । अनुक्षरा । ' ऋवी गतौ ' । गच्छति अन्तः  
इति ऋक्षरः कण्टकः । ' तन्युषिभ्यां वसरन् ' ( उ. सू. ३. ३५५ ) । ' पडोः कः सि ' ( पा. सू.  
८. २. ४१ ) इति कत्वम् । ' आदेशप्रत्यययोः ' इति पत्वम् । नना बहुवीहिः । ' तस्मान्बुडचि ' ( पा. सू. ६. ३. ७४ ) इति नुडागमः । ' नञ्सुभ्याम् ' इत्युत्तरपदान्तोदात्तत्वम् । निविशन्ति  
अस्याम् इति निवेशनी । ' करणाधिकरणयोश्च ' ( पा. सू. ३. ३. ११७ ) इति ल्युट् । ' लिति ' इति प्रत्ययात्पूर्वस्थोदात्तत्वम् । यच्छ । ' दाण् दाने ' । ' पात्रा ' ( पा. सू. ७. ३. ७८ ) इत्या-  
दिना यच्छादेशः । ' ब्यचोऽस्तितलः ' इति दीर्घः । सप्रथः । ' प्रथ प्रथाने ' । असुन् । प्रथसा सह  
वर्तते इति ' तेन सहेति तुल्ययोगे ' ( पा. सू. २. २. २८ ) इति समासः । ' वोपसर्जनस्य ' ( पा. सू. ६. ३. ८२ ) इति सभावः । कृत्स्वरः ॥ ५ ॥ ६ ॥

प्रातःसवने सोमातिरेके एकं शस्त्रं शंसनीयम् । अत्र ' अतो देवाः ' इत्याद्याः षडृचः । ' सोमा-  
तिरेके ' इति खण्डे सूत्रितं—' महौ इन्द्रो य ओजसातो देवा अवन्तु न इत्यैन्द्राभिर्वैष्णवीभिश्च ' ( आश्व. श्रौ. ६. ७ ) इति । अतोऽयामे अच्चावाकातिरिक्तोक्थेऽपि एताः षडृचः स्तोत्रियानुरूपार्थाः ।  
तथा च ' यस्य पशवः ' इति खण्डे सूत्रितम्—' अतो देवा अवन्तु न इति स्तोत्रियानुरूपौ ' ( आश्व. श्रौ. ९. ११ ) इति । दर्शपूर्णमासयोः प्रायश्चित्तदोमेऽपि आद्ये विनियुक्ते । तथैव ' वेदं पश्यै ' इति  
खण्डे सूत्रितम्—' अतो देवा अवन्तु ' इति द्वाभ्यां व्याहृतिभिश्च ' ( आश्व. श्रौ. १. ११ ) इति ।  
याज्यानुवाक्ययोर्मध्ये लौकिकभाषणे ' अतो देवाः ' इत्येषा जप्या । सूत्रितं हि—' आपद्यातो देवा  
अवन्तु न इति जपेत् ' ( आश्व. श्रौ. १. ५ ) इति ॥

**अतो देवा अवन्तु नो यतो विष्णुर्विचक्रमे । पृथिव्याः सप्त धामभिः ॥१६॥**

पतः । देवाः । अवन्तु । नः । यतः । विष्णुः । विऽचक्रमे । पृथिव्याः । सप्त । धामऽभिः ॥१६॥

विष्णुः परमेश्वरः । सप्त धामभिः सप्तभिर्गायत्र्यादिभिश्छन्दोभिः साधनभूतैः । यतः पृथिव्याः  
मातृप्रदेशात् विचक्रमे विविधं पादक्रमणं कृतवान् , अतः अस्मात् पृथिवीप्रदेशात् नः अस्मान्  
देवाः अवन्तु । विष्णोः पृथिव्यादिलोकेषु च्छन्दोभिः साधनैर्जयं तैत्तिरिया आसनन्ति—' विष्णुमुखा  
वै देवाश्छन्दोभिरिमाँल्लोकाननपजय्यमभ्यजयन् ' ( तै. सं. ५. २. १. १ ) इति । विष्णोस्त्रिविक्रमाव-  
तारे पादत्रयक्रमणस्य पृथिव्यपादानम् । पृथिवीप्रदेशादक्षरं नाम भूलोके वर्तमानानां पापनिवारणम् ॥  
अतः । एतच्छब्दात् ' पञ्चम्यास्तसिल् ' ( पा. सू. ५. ३. ७ ) इति तसिल् । ' एतदोऽश् ' ( पा.  
सू. ५. ३. ५ ) इति अशादेशः । लिट्स्वरेण अकार उदात्तः । यतः । तसिल् ' प्राग्दिशो विभक्तिः ' ( पा. सू. ५. ३. १ ) इति विभक्तिसंज्ञायां त्यदाद्यत्वम् । लिट्स्वरः । विष्णुः । ' विषेः किञ्च ' ( उ. सू. ३. ३१९ ) इति नुप्रत्ययः । कित्वात् न गुणः । ' नित् ' इत्यनुवृत्तेः आद्युदात्तत्वम् । विचक्रमे ।  
' सुप् ' इति योगविभागात् विशब्दस्य समासः । समासान्तोदात्तत्वम् । यद्वत्तयोगात् न निघातः ।  
सप्त । ' सुपां सुलुक् ' इति भिषो लुक् । धामभिः । दधातेः ' आतो मनिन् ' ( पा. सू. ३. २. ७४ ) इति मनिन् । नित्स्वरः ॥

वैष्णवोपांशुयाजस्य ' इदं विष्णुः ' इत्येषा अनुवाक्या । ' उक्ता देवताः ' इति खण्डे सूत्रितम्—  
' इदं विष्णुर्वि चक्रमे त्रिर्देवः पृथिवीमेव एताम् ' ( आश्व. श्रौ. १. ६ ) इति । गार्हपत्याहवनीययोर्मध्ये  
क्र. २२

श्वातिक्रमणे अनयैव श्वपदेषु भस्म प्रक्षिपेत् । ‘विध्यपराधे’ इति खण्डे सूत्रितं—‘भस्मना शुनः पदं प्रतिवपेदिदं विष्णुर्वि चक्रमे’ (आश्व. श्रौ. ३. १०) इति । आतिथ्यायां प्रधानस्य हविषः एषैवानुवाक्या । ‘अथातिथ्येळान्ता’ इति खण्डे सूत्रितम्—‘इदं विष्णुर्वि चक्रमे तदस्य प्रियमभिपाथो अश्याम्’ (आश्व. श्रौ. ४. ५) इति । उपसत्सु वैष्णवस्य एषैवानुवाक्या । ‘अथोपसत्’ इति खण्डे सूत्रितं—‘गयस्कानो अमीवहेदं विष्णुर्वि चक्रमे’ (आश्व. श्रौ. ४. ८) इति ॥

**इदं विष्णुर्वि चक्रमे त्रेधा नि दधे पदम् । समूळहमस्य पांसुरे ॥ १७ ॥**

इदम् । विष्णुः । वि । चक्रमे । त्रेधा । नि । दधे । पदम् । समूळहम् । अस्य । पांसुरे ॥ १७ ॥

विष्णुः त्रिविक्रमावतारधारी इदं प्रतीयमानं सर्वं जगदुद्दिश्य वि चक्रमे विशेषेण क्रमणं कृतवान् । तदा त्रेधा त्रिभिः प्रकारैः पदं वि दधे स्वकीयं पादं प्रक्षिप्तवान् । अस्य विष्णोः पांसुरे धूलियुक्ते पादस्थाने समूळहम् इदं सर्वं जगत् सम्यगन्तर्भूतम् । सेयमृक् यास्केनैवं व्याख्याता—‘विष्णुर्विशतेर्वा व्यश्रोतेर्वा यदिदं किञ्च तद्विक्रमते विष्णुस्त्रिधा निधत्ते पदं त्रेधाभावाय पृथिव्यामन्तरिक्षे दिवीति शाक्यूणिः समारोहणे विष्णुपदे गयशिरसीत्यौर्गोपाभः समूळहमस्य पांसुरे प्यायनेऽन्तरिक्षे पदं न दृश्यतेऽपि वोपमार्थे स्यात् पांसुर इव पदं न दृश्यत इति ऐसवः पादैः सूयन्त इति वा पद्माः शेरत इति वा पंसनीया भवन्तीति वा’ (निह. १२. १८-१९) इति ॥ त्रेधा । ‘एवाच’ (पा. सू. ५. ३. ४६) इति एवाचप्रत्ययः । चितोऽन्तोदात्तः । समूळहम् । ‘वैह प्रापणे’ । ‘निष्ठा’ इति कः । ‘वचिस्वपि’ (पा. सू. ६. १. १५) इत्यादिना संप्रसारणम् । ढस्वधत्वष्ट्वढलोपदीर्घत्वानि । ‘गतिरनन्तरः’ इति गतेः प्रकृतिस्वरत्वम् । अस्य । ‘इदमोऽन्वादेशे’ इति अश् अनुदात्तः, प्रत्ययश्च सुप्स्वरेण । पांसुरे । ‘नगपांसुपाण्डुभ्यश्चेति वक्तव्यम्’ (का. ५. २. १०७. २) इति मत्वर्थीयो रः । प्रत्ययस्वरः ।

उपसदि वैष्णवयागस्य प्रातःकाले याज्या सायंकालेऽनुवाक्या ‘त्रीणि पदा’ इत्येषा । सूत्रितं च—‘त्रीणि पदा वि चक्रम इति स्विष्टकृदादि लुप्यते’ (आश्व. श्रौ. ४. ८) इति ॥

**त्रीणि पदा वि चक्रमे विष्णुर्गोपा अदाभ्यः । अतो धर्माणि धारयन् ॥ १८ ॥**

त्रीणि । पदा । वि । चक्रमे । विष्णुः । गोपाः । अदाभ्यः । अतः । धर्माणि । धारयन् ॥ १८ ॥

अदाभ्यः केनापि हिंसितुमशक्यः गोपाः सर्वस्य जगतः रक्षकः विष्णुः पृथिव्यादिस्थानेषु अतः एतेषु त्रीणि पदानि वि चक्रमे । किं कुर्वन् । धर्माणि अग्निहोत्रादीनि धारयन् पोषयन् ॥ पदा । ‘सुपां सुलुक्’ इत्यादिना विभक्तेः ङादेशः । तस्य स्थानिवद्भावेन अनुदात्तत्वे प्राप्ते उदात्तनिवृत्तिस्वरेणोदात्तत्वम् । गोपाः । ‘गोपामृतस्य’ (क्र. सं. १. १. ८) इत्यत्रोक्तम् । अदाभ्यः । दमेः ‘ऋहलोर्ण्यत्’ (पा. सू. ३. १. १२४) इति ण्यत् । नञ्समासः । अव्ययपूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वम् । धारयन् । शपः पित्वादनुदात्तत्वम् । शतुश्च लसार्वधातुकस्वरेण णिच एव स्वरः शिष्यते ॥



विष्णोः कर्माणि पश्यत यतो ब्रतानि पस्पशे । इन्द्रस्य युज्यः सखा ॥ १९ ॥

विष्णोः । कर्माणि । पश्यत । यतः । ब्रतानि । पस्पशे । इन्द्रस्य । युज्यः । सखा ॥ १९ ॥

हे ऋत्विगादयः विष्णोः कर्माणि पालनादीनि पश्यत । यतः यैः कर्मभिः ब्रतानि अग्नि-  
होत्रादीनि पस्पशे सर्वो यजमानः स्पृष्टवान् विष्णोरनुग्रहात् अनुतिष्ठति इत्यर्थः । तादृशो विष्णुः  
इन्द्रस्य युज्यः योज्यः अनुकूलः सखा भवति । विष्णोः इन्द्रानुकूल्यं 'त्वष्टा हतपुत्रः' इत्यनु-  
वाके 'अथ वै तर्हि विष्णुः' ( तै. सं. २. ४. १२. २ ) इत्यादिना प्रपञ्चेन तैत्तिरीया आमनन्ति ॥  
पस्पशे । 'स्पश बाधनस्पर्शनयोः' । लिट् । द्विर्भावे 'शपूर्वाः खयः' ( पा. सू. ७. ४. ६१ ) इति  
पकारः शिष्यते सकारो लुप्यते । यदृत्तयोगादनिवातः । युज्यः । युजेः बाहुलकात् क्यप् । कित्वा-  
दुणाभावः । क्यपः पित्वादनुदात्तत्वम् । धातुस्वरः ॥

तद्विष्णोः परमं पदं सदा पश्यन्ति सूरयः । दिवीव चक्षुराततम् ॥ २० ॥

तत् । विष्णोः । परमम् । पदम् । सदा । पश्यन्ति । सूरयः । दिविऽईव । चक्षुः । आततम् ॥ २० ॥

सूरयः विद्वांस ऋत्विगादयः विष्णोः संबन्धि परमम् उत्कृष्टं तत् शास्त्रप्रसिद्धं पदं स्वर्ग-  
स्थानं शास्त्रदृष्ट्या सर्वदा पश्यन्ति । तत्र दृष्टान्तः । दिवीव । आकाशे यथा आततं सर्वतः प्रसृतं  
चक्षुः निरोधाभावेन विशदं पश्यति तद्वत् ॥ सदा । 'सर्वैकान्य' ( पा. सू. ५. ३. १५ ) इति  
दाप्रत्ययः । 'सर्वस्य सोऽन्यतरस्यां दि' ( पा. सू. ५. ३. ६ ) इति सर्वशब्दस्य सभावः । व्यत्य-  
येनाद्युदात्तत्वम् । दिवि । 'ऊडिदम्' इत्यादिना विभक्तेरुदात्तत्वम् । 'इवेन विभक्त्यलोपः  
पूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वं च' इति तदेव शिष्यते । चक्षुः । 'नव्विषयस्य' इत्याद्युदात्तत्वम् ।  
आततम् । तनोतेः कर्मणि क्तः । 'यस्य विभाषा' इति इट्प्रतिषेधः । 'अनुदात्तोपदेशः' इत्यादिना  
नलोपः । कृदुत्तरपदप्रकृतिस्वरत्वे प्राप्ते 'गतिरन्तरः' इति गतेरुदात्तत्वम् ॥

तद्विप्रासो विपन्यवो जागृवांसः समिन्धते । विष्णोर्यत्परमं पदम् ॥ २१ ॥

तत् । विप्रासः । विपन्यवः । जागृवांसः । सम् । इन्धते । विष्णोः । यत् । परमम् । पदम् ॥ २१ ॥

पूर्वोक्तं विष्णोः यत् परमं पदम् अस्ति तत् पदं विप्रासः मेधाविनः समिन्धते सम्यक्  
दीपयन्ति । क्रीदशाः । विपन्यवः विशेषेण स्तोतारः जागृवांसः शब्दार्थयोः प्रमादराहित्येन जागरूकाः ॥  
विप्रासः । 'आज्जसेरसुक्' । विपन्यवः । स्तुत्यर्थस्य पनेः बाहुलक औणादिको युप्रत्ययः । तत्र  
प्रत्ययस्वरः । जागृवांसः । 'जागृ निद्राक्षये' । लिट् । कसुः । क्रादिनियमात्प्राप्तस्य इट् । 'वस्वेकाजा-  
द्वसाम्' ( पा. सू. ७. २. ६७ ) इति नियमात् निवृत्तिः ॥ ७ ॥

'तीव्राः' इति चतुर्विंशत्यृचं पठं सूक्तम् । अत्रेयमनुक्रमणिका—'तीव्राश्चतुर्विंशतिर्वायव्यैकैन्द्र-  
वायव्यौ मैत्रावरुणमस्त्वतीयवैश्वदेवपौष्णास्तुचाः शेषा औष्योऽस्त्याध्यवाग्नेय्यस्त्वन्तः पुरउष्णिक् परानुष्टु-

सिन्धुश्चान्या एकविंशी प्रतिष्ठा' इति । 'ऋषिश्चान्यस्मात्' ( अनु. १२. २ ) इति परिभाषया अनुवर्तनात् मेधातिथिः काण्व ऋषिः । 'अप्स्वन्तः' इत्येषा पुरउष्णिक् । प्रथमपादस्य द्वादशाक्षरेण 'आद्यश्चेत्पुरउष्णिक्' ( अनु. ५. २ ) इति लक्षणसद्भावात् । 'अप्सु मे सोमः' इत्येषा अनुष्टुप् । 'इदमापः' इत्याद्यासिन्धुः अनुष्टुभः । शिष्टा एकोनविंशतिसंख्याका ऋचो गायत्र्यः । 'आदौ गायत्रम्' ( अनु. १२. १४ ) इति परिभाषितत्वात् आद्या वायुदेवताका । ततो द्वे ऋचौ इन्द्र-वायुदेवताके । तत एकस्त्वो मित्रावरुणदेवत्यः । तत उत्तरवृचस्य मरुद्गणविशिष्टेन्द्रो देवता । तत एकस्त्वो वैश्वदेवः । तदनन्तरमावी पौष्णः । शिष्टा ऋचोऽन्धेवताकाः । 'पयस्वानग्ने' इत्यर्थचयुक्ता 'सं माग्ने' इत्येषा तु अग्निदेवताका । सूक्तविनियोगो लिङ्गादवगन्तव्यः । अभिप्लवपडहस्य द्वितीयेऽहनि प्रउगशब्दे वायव्यवृचस्य 'तीव्राः सोमासः' इत्येषा तृतीया । 'द्वितीयस्य चतुर्विंशेन' इति खण्डे सूत्रितं—'तीव्राः सोमास आ गृहीत्येका' ( आश्व. श्रौ. ७. ६ ) इति । पृष्ठयपडहेऽपि द्वितीयेऽहनि प्रउगे एषा ॥

**तीव्राः सोमासः आ गृह्याशीर्वन्तः सुता इमे । वायो तान्प्रस्थितान्पिब ॥ १ ॥**

तीव्राः । सोमासः । आ । गृहि । आशीः । ऽर्वन्तः । सुताः । इमे । वायो इति । तान् । प्रऽस्थितान् । पिब ॥ १ ॥

हे वायो इमे सोमासः ऐन्द्रवायवग्रहादिरूपाः सोमाः सुताः अभिपुताः । ते च तीव्राः प्रभूतत्वात् तर्पयितुं समर्थाः । आशीर्वन्तः आशीर्युक्ताः अतस्त्वम् आ गृहि अस्मिन् कर्मणि आगच्छ । प्रस्थितान् उत्तरवेदे प्रतिआनीतान् तान् सोमान् पिब ॥ सोमासः । 'अर्तिस्तु' ( उ. सू. १. १३७ ) इत्यादिना मन् । नित्वादाद्युदात्तः । 'आजसेरसुक्' । गृहि । 'मरुद्गिरा आ गृहि' ( ऋ. सं. १. १९. २ ) इत्यत्रोक्तम् । आशीर्वन्तः । 'श्रीन् पाके' । 'अपस्त्वधेयाम्' ( पा. सू. ६. १. ३६ ) इत्यादिसूत्रे आङ्पूर्वस्य किपि शिरादेशो निरातितः । करणस्यापि श्रयण-द्रव्यस्य स्वव्यापारे कर्तृत्वविवक्षया कर्तरि किप् न विह्रियते । आशीः एषाम् अस्तीति आशीर्वन्तः । 'छन्दसीरः' इति वत्वम् । वायो । आमन्त्रिताद्युदात्तत्वम् । प्रस्थितान् । प्रादिसमासे कृदुत्तरपद-प्रकृतिस्वरत्वं बाधित्वा व्यत्ययेन अव्ययपूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वम् ॥

पूर्वोक्ते एव शब्दे 'उभा देवा दिविस्पृशा' इति द्वे ऐन्द्रवायववृचस्य प्रथमाद्वितीये । तथा च 'द्वितीयस्य' इति खण्डे सूत्रितम्—'उभा देवा दिविस्पृशेति द्वे' ( आश्व. श्रौ. ७. ६ ) इति ॥

**उभा देवा दिविस्पृशेन्द्रवायू हवामहे । अस्य सोमस्य पतिये ॥ २ ॥**

उभा । देवा । दिविऽस्पृशा । इन्द्रवायू इति । हवामहे । अस्य । सोमस्य । पतिये ॥ २ ॥

दिविस्पृशा ब्रुलोकवर्तिनौ उभा देवा द्वौ देवौ इन्द्रवायू हवामहे आह्वयामः । किमर्थम् । अस्य सोमस्य पतिये । असकृत् व्याख्यातम् ॥ उभा देवा । 'सुपां सुलुक्' इति आकारः । दिवि-स्पृशा । 'हृद्बुभ्यां डेक्षसंख्यानम्' ( पा. सू. ६. ३. ९. १ ) इति सप्तम्या अलुक् । कृदुत्तरपद-

१. २- 'गायत्र्यः' इत्यस्यानन्तरं 'आदित आरभ्य अष्टादश ऋचः गायत्र्यः एकविंशी आपः पृणीत इति ऋक् गायत्र्यवान्तरमेदप्रतिष्ठाछन्दस्का । एवं समुदितैकोनविंशतिसंख्याका ऋचः गायत्र्य इति गूढाभिसंधिः' इत्यधिकम् । २. च-छ-व-आशीर्भिर्युक्ताः ।

प्रकृतिस्वरत्वम् । इन्द्रवायू । इन्द्रश्च वायुश्च इति द्वन्द्वः । ‘ उभयत्र वायोः प्रतिषेधो वक्तव्यः ’ ( पा. सू. ६. ३. २६. १ ) इति आनङो निषेधः । ‘ देवताद्वन्द्वे च ’ इति प्राप्तस्य उभयपदप्रकृतिस्वरत्वस्य ‘ नोत्तरपदेऽनुदात्तादौ ’ ( पा. सू. ६. २. १४२ ) इति निषेधात् समासान्तोदात्तत्वमेव शिष्यते । हवामहे । ‘ ह्वेज् स्पर्धायां शब्दे च ’ । ‘ बहुलं छन्दसि ’ इति संप्रसारणम् । ‘ संप्रसारणाच्च ’ इति परपूर्वत्वम् । ऋप् । गुणावादेशौ । ऋपः षित्वादनोदात्तत्वम् । तिङश्च लसार्वधातुक्स्वरेण पदस्य आद्युदात्तत्वे प्राप्ते ‘ तिङ्ङितङिः ’ इति आष्टमिको निघातः । अस्य । ‘ ऊङिदम् ’ इत्यादिना पठ्या उदात्तत्वम् । पीतये । ‘ पा पाने ’ । ‘ स्थागापापचः ’ ( पा. सू. ३. ३. ९५ ) इति भावे क्तिन् । ‘ घुमास्था ’ इति ईत्वम् । व्यत्ययेनान्तोदात्तत्वम् ॥

**इन्द्रवायू मनोजुवा विप्रा हवन्त ऊतये । सहस्राक्षा धियस्पती ॥ ३ ॥**

इन्द्रवायू इति । मनःऽजुवा । विप्राः । हवन्ते । ऊतये । सहस्रऽअक्षा । धियः । पती इति ॥ ३ ॥

विप्राः मेधाविनः ऋत्विग्यजमानाः । ऊतये रक्षणाथम् । इन्द्रवायू हवन्ते आह्वयन्ति । कीदृशौ मनोजुवौ मन इव वेगवत्तरौ । सहस्राक्षा सहस्रनयनयुक्तौ । यद्यपि इन्द्र एव सहस्राक्षः तथापि रच्छत्रिन्यायेन वायुरपि तथोच्यते । धियस्पती कर्मणः बुद्धेर्वा पालकौ ॥ मनोजुवा । जवतिर्गतिकर्मा । मनोवत् जवतः इति मनोजुवा मन इव वेगयुक्तौ । कृदुत्तरपदप्रकृतिस्वरत्वम् । ‘ सुपां सुलुक् ’ इति आकारः । विप्राः । औणादिको रन् । रन्प्रत्ययान्तः आद्युदात्तः । ऊतये । ‘ ऊतियूति ’ इत्यादिना क्तिनः उदात्तत्वम् । सहस्राक्षा । सहस्रम् अक्षीणि ययोस्तौ । ‘ बहुव्रीहौ सक्थ्यङ्गोः ’ ( पा. सू. ५. ४. ११३ ) इति षच् समासान्तः । बहुव्रीहिस्वरे प्राप्ते समासान्तप्रत्ययस्य सतिशिष्टत्वात् ‘ वितः ’ इत्यन्तोदात्तत्वम् । धियः । ‘ सावेकाचः ’ इति डस उदात्तत्वम् । ‘ पठ्याः पतिपुत्र ’ इति संहितायां विसर्जनीयस्य सकारः । पती । डत्यन्तः आद्युदात्तः ॥

चतुर्विंशकेऽहनि प्रातःसवने मैत्रावरुणशस्त्रे ‘ मित्रं वयं हवामहे ’ इति तृचः षडहस्तोत्रियः । ‘ चतुर्विंशे ’ इति खण्डे सूत्रितम्—‘ आ नो मित्रावरुणा मित्रं वयं हवामहे ’ ( आश्व. श्रौ. ७. २ ) इति । अभिष्टवषडहेऽपि प्रातःसवने मैत्रावरुणस्यायं तृचः आवापार्थः । ‘ अभिष्टवषट्पृष्टाहानि ’ इति खण्डे सूत्रितम्—‘ परिशिष्टानावापानुद्धृत्य मित्रं वयं हवामहे ’ ( आश्व. श्रौ. ७. ५ ) इति । मैत्रावरुणस्य ‘ मित्रं वयं हवामहे ’ इत्येवा प्रातःसवने प्रस्थितयाज्या । ‘ प्रशास्ता ब्राह्मणाच्छंसी ’ इत्युपक्रम्य ‘ इदं ते सोम्यं मधु मित्रं वयं हवामहे ’ ( आश्व. श्रौ. ५. ५ ) इति सूत्रितम् ॥

**मित्रं वयं हवामहे वरुणं सोमपीतये । जज्ञाना पूतदक्षसा ॥ ४ ॥**

मित्रम् । वयम् । हवामहे । वरुणम् । सोमऽपीतये । जज्ञाना । पूतऽदक्षसा ॥ ४ ॥

वयम् अनुष्ठातारः । सोमपीतये सोमपानार्थम् । मित्रं वरुणं च उभौ आह्वयामः । कीदृशानुभौ । जज्ञाना कर्मप्रदेशे प्रादुर्भवन्तौ । पूतदक्षसा शुद्धबलौ ॥ वरुणम् । ‘ वृज् वरणे ’ । ‘ कृवृत्तृदारिभ्य उनन् ’ ( उ. सू. ३. ३३३ ) । निष्वादाद्युदात्तः । सोमपीतये । दासीभारादित्वात् पूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वम् ।

१. ङ-वेगयुक्तौ । २. ङ-जुवतिर्गतिकर्मा । ३. ङ-जुवतः । ४. ङ-‘ मन इव वेगयुक्तौ ’ इति नास्ति । ५. झ-औणादिको रन्प्रत्ययान्तः आद्युदात्तः; न-औणादिकरन्प्रत्ययान्त आद्युदात्तः ।

जज्ञाना । ‘जनी प्रादुर्भावे’ । ‘छन्दसि लिट्’ ( पा. सू. ३. २. १०५ ) । तस्य ‘लिटः कानज्वा’ ( पा. सू. ३. २. १०६ ) इति कानजादेशः । ‘गमहन’ इत्यादिना उपधालोपः । तस्य ‘अचः परस्मिन्’ इति स्थानिवद्भावात् जनशब्दस्य द्विवचनम् । ‘स्तोः श्रुता श्रुः’ ( पा. सू. ८. ४. ४० ) इति नकारस्य अकारः । ‘चितः’ इत्यन्तोदात्तत्वम् । पूर्ववत् आकारः । पूतदक्षसा । ‘पूज पवने’ । ‘निष्ठा’ इति क्तः । ‘श्रुक् किति’ ( पा. सू. ७. २. ११ ) इति इट्प्रतिषेधः । पूतं दक्षो ययोस्तौ । ‘बहुव्रीहौ प्रकृत्या’ इति पूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वम् ॥

**ऋतेन यावृतावृधौवृतस्य ज्योतिषपती । ता मित्रावरुणा हुवे ॥ ५ ॥**

ऋतेन । यौ । ऋतऽवृधौ । ऋतस्य । ज्योतिषः । पती इति । ता । मित्रावरुणा । हुवे ॥ ५ ॥

यौ मित्रावरुणौ ऋतेन सत्यवचनेन यजमानानुग्रहकारिणौ ऋतावृधौ ऋतम् अवश्यंभावितया सत्यं कर्मफलं तस्य वर्धकौ ऋतस्य सत्यस्य प्रशस्तस्य ज्योतिषः प्रकाशस्य पती पालकौ । श्रुत्यन्तरे मित्रावरुणयोः अदितिपुत्रत्वेन श्रुतत्वात् द्वादशादित्येष्वन्तर्भूतत्वेन ज्योतिष्पालकत्वं युक्तम् । श्रुत्यन्तरे च ‘अष्टौ पुत्रासो अदितेः’ इत्युपक्रम्य ‘मित्रश्च वरुणश्च’ ( तै. आ. १. १३. २-३ ) इत्यादिक-आम्नातम् । ता मित्रावरुणा तथाविधौ मित्रावरुणौ हुवे आह्वयामि ॥ ऋतावृधौ । वृधु वृद्धौ । ‘किप् च’ इति किप् । ‘अन्येषामपि दृश्यते’ इति दीर्घः । कृदुत्तरपदप्रकृतिस्वरत्वम् । ज्योतिषः । ‘द्युत व्रीहौ’ । ‘द्युतेरिसिन्नादेश जः’ ( उ. सू. २. २६७ ) इति इसिन्प्रत्ययः । निष्वादाद्युदात्तः । ‘षष्ठ्याः पतिपुत्र’ इति संहितायां विसर्जनीयस्य सत्वम् । मित्रावरुणा । ‘देवताद्वन्द्वे च’ ( पा. सू. ६. ३. २६ ) इति आनङ् । ‘देवताद्वन्द्वे च’ ( पा. सू. ६. २. १४१ ) इति उभयपद-प्रकृतिस्वरत्वम् । ‘सुपां सुलुक्’ इति पूर्वसवर्णदीर्घ आकारः । हुवे । ह्वेज् । आत्मनेपदोत्तमपुरुषैक-वचने संप्रसारणे परपूर्वत्वे च कृते ‘बहुलं छन्दसि’ इति शपो लुक् । टेः एत्वम् । गुणे प्राप्ते ‘विडति च’ ( पा. सू. १. १. ५ ) इति प्रतिषेधः । उवडादेशः । ‘तिड्ङितिडः’ इति निघातः ॥ ॥ ८ ॥

**वरुणः प्राविता भुवन्मित्रो विश्वाभिरुतिभिः । करतां नः सुरार्धसः ॥ ६ ॥**

वरुणः । प्रऽअविता । भुवत् । मित्रः । विश्वाभिः । उतिऽभिः । करताम् । नः । सुरार्धसः ॥ ६ ॥

अयं वरुणः अस्माकं प्राविता भुवत् प्रकर्षेण रक्षको भवतु । मित्रः च विश्वाभिरुतिभिः सर्वाभिः रक्षाभिः प्राविता भुवत् । तावुभावपि नः अस्मान् सुरार्धसः प्रभूतधनयुक्तान् करतां कुरुताम् ॥ अविता । तृचश्चिन्त्वादान्तोदात्तत्वम् । प्रादिसमासे कृदुत्तरपदप्रकृतिस्वरत्वेन तदेव शिष्यते । भुवत् । ‘भू सत्तायाम्’ । लेट्स्तिप् । ‘लेटोऽडादौ’ इति अडागमः । ‘इतश्च लोपः’ इति इकारलोपः । ‘बहुलं छन्दसि’ इति शपो लुक् । गुणे प्राप्ते ‘भूसुवोस्तिडि’ ( पा. सू. ७. ३. ८८ ) इति प्रतिषेधः । उवडादेशः । ‘तिड्ङितिडः’ इति निघातः । विश्वाभिः । ‘अशिषुपि’ इत्यादिना कनन्तो विश्वशब्द आद्युदात्तः । टाप्सुपोः अनुदात्तत्वात् तदेव शिष्यते । उतिभिः । ‘उतियूति’ इत्यादिना क्तिन् उदात्तः । करताम् । कृज् करणे । भौवादिकः । लोटस्तस् । तसस्ताम् । कर्तरि

शप् । गुणो रपरत्वम् । शपः पिप्वादनुदात्तत्वम् । तिङश्च लसार्वधातुकस्वरेण धातुस्वरः शिष्यते । सुराधसः । ‘ राध साध संसिद्धौ ’ । राधोति अनेन इति राधः धनम् । शोभनं राधः येषां ते । बहुव्रीहौ पूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वे प्राप्ते ‘ नन्सुभ्याम् ’ इत्युत्तरपदान्तोदात्तत्वं प्राप्ते ‘ सोर्मनसी अलो-मोपसी ’ ( पा. सू. ६. २. ११७ ) इत्युत्तरपदाद्युदात्तत्वेन बाध्यते ॥

**मरुत्वन्तं हवामह इन्द्रमा सोमपीतये । सज्जुर्गणेन तृप्पतु ॥ ७ ॥**

मरुत्वन्तम् । हवामहे । इन्द्रम् । आ । सोमऽपीतये । सज्जुः । गणेन । तृप्पतु ॥ ७ ॥

मरुत्वन्तं मरुद्विर्युक्तम् । इन्द्रं । सोमपीतये सोमपानाय । आ । हवामहे आह्वयामः । स च इन्द्रः । गणेन मरुत्समूहेन । सज्जुः सह । तृप्पतु तृप्तो भवतु ॥ मरुत्वन्तम् । मरुतः अस्य सन्तीति मरुत्वान् । ‘ झयः ’ ( पा. सू. ८. २. १० ) इति मतुपो वत्वम् । ‘ तसौ मत्वर्थे ’ ( पा. सू. १. ४. १९ ) इति भैसंज्ञायां पदसंज्ञाया बाधितत्वात् जश्वाभावः । मतुप्सुपौ पिप्वादनुदात्तौ । ननु ‘ हस्वनुङ्भ्यां मतुप् ’ ( पा. सू. ६. १. १७६ ) इति मतुप उदात्तत्वेन भवितव्यं, ‘ स्वरविधौ व्यञ्जनमविद्यमानवत् ’ ( परिभा० ७९ ) इति तकारस्य अविद्यमानवत्वेन हस्वात् परत्वात् । न । ‘ हस्वनुङ्भ्याम् ’ इत्यत्र नुङग्रहणसामर्थ्यात् अविद्यमानपरिभाषा नाश्रीयते इति वृत्तावुक्तम् ( का. ६. १. १७६ ) । अतो मरुच्छन्दस्य स्वर एव शिष्यते । सज्जुः । ‘ जुपी प्रीतिसेवनयोः ’ । संपदादिलक्षणः कृप् । समाना प्रीतिः यस्य इति बहुव्रीहिः । ‘ समानस्य च्छन्दसि ’ इति स्भावः । ‘ ससजुषो रुः ’ ( पा. सू. ८. २. ६६ ) इति रुत्वम् । ‘ वौस्वधायाः ’ ( पा. सू. ८. २. ७६ ) इत्युपधादीर्घः । बहुव्रीहिस्वरे प्राप्ते ‘ त्रिचकादीनां छन्दसि ’ ( पा. सू. ६. २. १९९. १ ) इत्युत्तरपदान्तोदात्तत्वम् । तृप्पतु । ‘ तृप् तृप् तृप्तौ ’ । ‘ तुदादिभ्यः शः ’ । ‘ शे तृप्मादीनाम् ’ ( पा. सू. ७. १. ५९. १ ) इति नुमागमः ॥

**इन्द्रज्येष्ठा मरुद्गणा देवासः पूषरातयः । विश्वे मम श्रुता हवम् ॥ ८ ॥**

इन्द्रज्येष्ठाः । मरुद्गणाः । देवासः । पूषरातयः । विश्वे । मम । श्रुत । हवम् ॥ ८ ॥

हे । देवासः इन्द्रमरुद्गणाः । विश्वे सर्वे यूयं । मम । हवम् आह्वानं । श्रुत शृणुत । कीदृशाः । इन्द्रज्येष्ठाः । इन्द्रो ज्येष्ठो मुख्यो येषु ते तथाविधाः । मरुद्गणाः मरुत्समूहस्थाः । पूषरातयः । पूषाख्यो देवो रातिः दातौ येषाम् इन्द्रमरुतां ते पूषरातयः ॥ इन्द्रज्येष्ठाः । आमन्त्रिताद्युदात्तत्वम् । पादादित्वादनिघातः । मरुद्गणाः । ‘ विभाषितं विशेषवचने बहुवचनम् ’ ( पा. सू. ८. १. ७४ ) इति पूर्वस्याविद्यमानवत्त्वादनिघातः । देवासः पूषरातयः । पूर्ववत् । श्रुत । ‘ श्रु श्रवणे ’ । लोप्मध्यमबहुवचनं थ । ‘ तस्थस्थमिषाम् ’ ( पा. सू. ३. ४. १०१ ) इति तादेशः । व्यत्ययेन शप् । ‘ बहुलं छन्दसि ’ इति शपो लृक् । ‘ सार्वधातुकार्धधातुकयोः ’ इति गुणे प्राप्ते ‘ विङिति च ’ इति प्रतिषेधः । ‘ व्यजोऽतस्तिङः ’ इति दीर्घः । हवम् । ‘ ह्वेज् स्पर्धायां शब्दे च ’ । ‘ भावेऽनुपसर्गस्य ’ ( पा. सू. ३. ३. ७५ ) इति अप् । संप्रसारणं परपूर्वत्वं गुणावादेशौ । पिप्वादनुदात्तत्वम् । धातुस्वरः शिष्यते ॥

ह॒त वृ॒त्रं सु॒दान॒व इ॒न्द्रेण॑ स॒हसा॑ यु॒जा । मा नो॑ दुःशंसं ई॒शत ॥ ९ ॥

ह॒त । वृ॒त्रम् । सु॒दान॒वः । इ॒न्द्रेण॑ । स॒हसा॑ । यु॒जा । मा । नः॑ । दुःशंसं॑ । ई॒शत ॥ ९ ॥

हे सुदानवः शोभनदानयुक्ताः मरुद्गणाः सहसा बलवता युजा योग्येन इन्द्रेण सह वृत्रं शत्रुं हत नाशयत । दुःशंसः दुष्टेन शंसनेन कीर्तनेन युक्तो वृत्रो नः अस्मान् प्रति मा ईशत समर्थो मा भूत् ॥ हत । 'हन हिंसागत्योः' । लोटः थ । तस्य त । 'अदिप्रभृतिभ्यः शपः' इति शपो लुक् । 'अनुदात्तोपदेशः' (पा. सू. ६. ४. ३७) इत्यादिना अनुनासिकलोपः । सुदानवः 'हुदाब् दाने' । 'दाभाभ्यां लुः' (उ. सू. ३. ३१२) इति औणादिको नुप्रत्ययः । प्रादिसमासे आमन्त्रितनिघातः । युजा । 'युजिर् योगे' । 'ऋत्विक्' इत्यादिना किन् । 'सावेकाचः' इति वृत्तयैकवचनस्योदात्तत्वम् । दुःशंसः । 'ईपहुःसुपु' (पा. सू. ३. ३. १२६) इति खल् । 'लिति' इति प्रत्ययात् पूर्वस्योदात्तत्वम् । ईशत । 'ईशा ऐश्वर्ये' । माडि लुडि प्राप्ते 'छन्दसि लुङ्लङ्लिटः' इति व्यत्ययेन लङ् । तस्य 'बहुलं छन्दसि' इति शपो लुगभावः । 'न माङ्योगे' इति आडागमाभावः । 'तिङ्ङतिङः' इति निघातः ॥

विश्वान्देवान्हवामहे मरुतः सोमपीतये । उग्रा हि पृश्निमातरः ॥ १० ॥

विश्वान् । देवान् । हवामहे । मरुतः । सोमपीतये । उग्राः । हि । पृश्निमातरः ॥ १० ॥

मरुतः मरुत्संज्ञकान् विश्वान् सर्वान् देवान् सोमपीतये हवामहे सोमपानार्थम् आह्वयामः । ते च मरुतः उग्राः शत्रुभिरसह्यबलाः पृश्निमातरः पृश्ने नानावर्णयुक्ताया भूमिः पुत्राः । हिशब्दः प्रसिद्धयर्थः । सा च प्रसिद्धिः 'पृश्ने पुत्राः' (ऋ. सं. ५. ५८. ५) इति मन्त्रान्तरादवगन्तव्या ॥ पृश्निमातरः । पृश्निः माता येषां ते । पृश्निशब्दः 'पृणिपृश्नि' (उ. सू. ४. ४९२) इति उणादावाद्युदात्तो निपातितः । बहुव्रीहौ पूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वम् ॥ १० ॥

जयतामिव तन्यतु मरुतामेति धृष्णुया । यच्छुभं याथना नरः ॥ ११ ॥

जयताम् इव । तन्यतुः । मरुताम् । एति । धृष्णुया । यत् । शुभम् । याथन । नरः ॥ ११ ॥

मरुतां देवानां तन्यतुः शब्दः धृष्णुया धाट्ययुक्तः सन् एति गच्छति । केपामिव । जयतां विजययुक्तानां शूराणां भटानाम् इव । हे नरः नेतारः मरुतः यूयं यत् यदा शुभं शोभनं देवयज्जनं याथन प्राप्तुम् । तदा त्वदीयः शब्दो गच्छतीति पूर्वत्रान्वयः ॥ तन्यतुः । 'तनु विस्तारे' । 'ऋत-न्यञि' (उ. सू. ४. ४४२) इत्यादिना यनुच्प्रत्ययः । धृष्णुया । 'जिघृषा प्रागल्भ्ये' । 'त्रसि-गृधिघृषिषिषेः क्तुः' (पा. सू. ३. २. १४०) । 'सुपां सुलुक्' इति सोः याजादेशः । चित्वा-दन्तोदात्तः । याथन । 'तसनसनथनाश्च' इति थनादेशः । यच्छब्दयोगात् निघाताभावः ॥

हस्काराद्विद्युत्स्पर्यतो जाता अवन्तु नः । मरुतो मृळयन्तु नः ॥ १२ ॥

हस्कारात् । विद्युतः । परि । अतः । जाताः । अवन्तु । नः । मरुतः । मृळयन्तु । नः ॥ १२ ॥

हस्कारात् दीप्तिरात् विद्युतः विशेषेण दीप्यमानात् अतः अन्तरिक्षात् परि जाताः सर्वत उत्पन्ना मरुतः नः अस्मान् अवन्तु रक्षन्तु । तथाविधाः मरुतः नः अस्मान् मृळयन्तु सुखयन्तु ॥ हस्कारात् । ‘ हसे हसने ’ । अत्र तु प्रकाशमात्रे वर्तते । अस्मात् संपदादिलक्षणः क्तिप् । अस्मिन् उपपदे ‘ डुकृञ् करणे ’ इत्यस्मात् ‘ कर्मण्यण् ’ ( पा. सू. ३. २. १ ) इति अण्प्रत्ययः । ‘ तत्पुरुषे तुल्यार्थः ’ इत्यादिना पूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वे प्राप्ते ‘ गतिकारकः ’ इत्यादिना कृदुत्तरपदप्रकृतिस्वरत्वम् । ‘ अतः कृकमि ’ ( पा. सू. ८. ३. ४६ ) इत्यादिना विसर्जनीयस्य सत्वम् ॥

आ पूषश्चित्रबर्हिषमावृणो धरुणं दिवः । आजो नष्टं यथा पशुम् ॥ १३ ॥

आ । पूषन् । चित्रबर्हिषम् । आवृणो । धरुणम् । दिवः । आ । अज । नष्टम् । यथा । पशुम् ॥ १३ ॥

हे पूषन् चित्रबर्हिषं विचित्रैर्दमैर्युक्तं धरुणं यागस्य धारकं सोमं दिवः आ शुलोकात् आहर इति शेषः । पूषा विशेष्यते । आवृणो आगतदीप्सियुक्त । तत्र दृष्टान्तः । हे अज गमनशील यथा लोके नष्टं पशुं महारण्यादौ अन्वीक्ष्य कश्चिदाहरति तद्वत् ॥ आवृणो । ‘ धृ क्षरणदीप्तयोः ’ इत्यस्मात् ‘ वृणि-पृश्नि ’ इति निप्रत्ययो निपातितः । ‘ ऋवर्णाच्चेति वक्तव्यम् ’ इति णत्वम् । प्रादिसमासः । आम-न्त्रिताद्युदात्तत्वम् । धरुणम् । ‘ धृञ् धारणे ’ । अस्मात् ण्यन्ताद्धातोः ‘ धारेणि लुक् ’ ( दश. पा. ५ ) इति उनन्प्रत्ययः । व्यत्ययेन नित्स्वराभावे प्रत्ययस्वरः । दिवः । ‘ ऊडिदम् ’ इत्यादिना षष्ठ्या उदात्तत्वम् । अज । ‘ अज गतिक्षेपणयोः ’ ॥

पूषा राजानमावृणिरपगूळहं गुहा हितम् । अविन्दश्चित्रबर्हिषम् ॥ १४ ॥

पूषा । राजानम् । आवृणिः । अपगूळहम् । गुहा । हितम् । अविन्दत् । चित्रबर्हिषम् ॥ १४ ॥

आवृणिः पूषा राजानं सोमम् अविन्दत् अलभत । कीदृशम् । अपगूळहम् अत्यन्तगूढम् । तत्र हेतुः । गुहा हितं गुहासदृशे दुर्गमे शुलोके स्थितं तथा चित्रबर्हिषम् ॥ अपगूळहम् । ‘ गुह्य संवरणे ’ । ‘ निष्ठा ’ इति कर्मणि क्तः । ‘ हो ढः ’ ( पा. सू. ८. २. ३१ ) इति ढत्वम् । ‘ झषस्त-थोर्धोऽधः ’ ( पा. सू. ८. २. ४० ) इति धकारः । षुत्वढलोपदीर्घाः । समासे ‘ गतिरनन्तरः ’ इति गतेः प्रकृतिस्वरत्वम् । गुहा । ‘ सुपां सुलुक् ’ इति सप्तम्या लुक् । हितम् । निष्ठायां दधातेर्हिः ॥

उतो स मह्यमिन्दुभिः षड्युक्तां अनुसेषिधत् । गोभिर्यवं न चर्कषत् ॥ १५ ॥

उतो इति । सः । मह्यम् । इन्दुभिः । षट् । युक्तान् । अनुसेषिधत् ।

गोभिः । यवम् । न । चर्कषत् ॥ १५ ॥



१७८  
 ५उतो अपि च ५सः पूषा ५मह्यं यजमानाय ५इन्दुभिः यागहेतुभिः सोमैः ५युक्तान् ५पद् वसन्ता-  
 दीन् ऋतून् ५अनुसेषिधत् अनुक्रमेण पुनःपुनर्ययन् वर्तते इति शेषः । तत्र दृष्टान्तः । ५गोभिः बलीवदैः  
 ५यवं ५न ५चर्कृषत् । नशब्द उपमार्थः । यथा यवमुद्दिश्य भूमिं प्रतिस्वत्सरं पुनःपुनः कृषति तद्वत् ॥  
 मह्यम् । ‘ छयि च ’ ( पा. सू. ६. १. २१२ ) इत्याद्युदात्तत्वम् । इन्दुभिः । ‘ उन्दी क्केदने ’ ।  
 ‘ उन्देरिच्चादेः ’ ( उ. सू. १. १२ ) इति उपत्ययः, उकारस्य इकारादेशश्च । ‘ निट् ’ इति अनुवृत्ते-  
 राद्युदात्तत्वम् । युक्तान् । ‘ दीर्घादृष्टि समानपादे ’ इति संहितायां नकारस्य स्त्वम् । ‘ आतोऽष्टि  
 नित्यम् ’ इति सानुनासिक आकारः । अनुसेषिधत् । ‘ पिधु गत्याम् ’ । ‘ धातोरेकाचः ’ ( पा. सू.  
 ३. १. २२ ) इति यङ् । ‘ यङोऽचि च ’ ( पा. सू. २. ४. ७४ ) इति तस्य लृक् । प्रत्ययलक्षणेन  
 ‘ सन्यङोः ’ ( पा. सू. ६. १. ९ ) इति द्विर्भावः । हलादिशेषः । ‘ गुणो यङ्लुकोः ’ ( पा. सू.  
 ७. ४. ८२ ) इति अभ्यासस्य गुणः । ‘ इण्कोः ’ ( पा. सू. ८. ३. ५७ ) इति फवम् । सनादि-  
 त्वात् धातुसंज्ञायां लटः शतृ । कर्त्तरि शप् । ‘ अदादिवच्च ’ इति वचनात् तस्य लृक् । ‘ नाभ्यस्ताच्छतुः ’  
 ( पा. सू. ७. १. ७८ ) इति नुप्रतिषेधः । प्रत्ययस्वरे प्राप्ते ‘ अभ्यस्तानामादिः ’ ( पा. सू. ६.  
 १. १८९ ) इत्याद्युदात्तत्वम् । गोभिः । ‘ सावेकाचः ’ इति भिस उदात्तत्वे प्राप्ते ‘ न गोश्चन् ’  
 इति प्रतिषेधः । चर्कृषत् । ‘ कृष विलेखने ’ । यङ्लुकि द्विर्भावहलादिशेषचत्वानि । ‘ रुप्रिकौ च लुकि ’  
 ( पा. सू. ७. ४. ९१ ) इति अभ्यासस्य रूगागमः । अस्मात् यङ्लुगन्तात् लेटस्तिप् । ‘ इतश्च लोपः ’ ।  
 ‘ लेटोऽडाटौ ’ इति अडागमः । ‘ अदिप्रभृतिभ्यः शपः ’ इति शपो लृक् । लघूपधगुणे प्राप्ते ‘ नाभ्यस्त-  
 स्याचि पिति ’ ( पा. सू. ७. ३. ८७ ) इति निषेधः । ‘ तिङ्ङितिङः ’ इति निघातः ॥ १० ॥

अपोनप्त्रीये एकधनासूपानीतासु स्वयमनुगच्छन् ‘ अम्बयः ’ इति द्वे अनुग्र्यात् । तृतीयया  
 ‘ अपो देवीः ’ इत्यनया एकधनासु हविर्धानं प्रविष्टासु स्वयमनुप्रविशेत् । तथैव सूत्रितम्—‘ अम्बयो  
 यन्त्यध्वभिरिति तिस्र उत्तमयानुप्रपद्येत् ’ ( आश्व. श्रौ. ५. १ ) इति ॥

**अम्बयो यन्त्यध्वभिर्जामयो अध्वरीयताम् । पृञ्चतीर्मधुना पर्यः ॥ १६ ॥**

अम्बयः । यन्ति । अध्वऽभिः । जामयः । अध्वरिऽयताम् । पृञ्चतीः । मधुना । पर्यः ॥ १६ ॥

१६  
 ५अध्वरीयताम् अध्वरमात्मन इच्छताम् अस्माकम् ५अम्बयः सातृस्थानीया आपः । तथा च  
 कौषीतकिब्राह्मणे समाम्नायते—‘ अम्बयो यन्त्यध्वभिरित्यापो वा अम्बयः ’ इति । ता आपः  
 ५अध्वभिः देवयजनमागैः ५यन्ति गच्छन्ति । कीदृश्य आपः । ५जामयः हितकारिण्यो बन्धवः । तथा  
 ५मधुना माधुर्यसेन युक्तं ५पयः ५पृञ्चतीः गवादिषु योजयन्त्यः ॥ अम्बयः । ‘ रवि लवि अवि  
 शब्दे ’ । एतस्मात् ‘ अच इः ’ ( उ. सू. ४. ५७८ ) इति प्रकरणे बाहुलकात् इः । प्रत्ययस्वरः ।  
 अध्वभिः । ‘ अदेर्ध च ’ ( उ. सू. ४. ५५५ ) इति कनिप् । पित्वात् प्रत्ययस्यानुदात्तत्वे धातुस्वरः ।  
 जामयः । ‘ जमु अदने ’ । बाहुलकात् इः । अध्वरीयताम् । अध्वरशब्दात् ‘ सुप आत्मनः क्यच् ’  
 इति क्यच् । ‘ क्यचि च ’ इति ईत्वम् । ‘ अपुत्रादीनामिति वक्तव्यम् ’ ( पा. म. ७. ४. ३५ )  
 इति वचनात् ‘ न च्छन्दस्यपुत्रस्य ’ इति ईत्वनिषेधाभावः । ‘ सर्वे विधयश्छन्दसि विकल्प्यन्ते ’  
 इति ‘ कव्यध्वरपृतनस्य ’ ( पा. सू. ७. ४. ३९ ) इति अकारलोपोऽपि न भवति । क्यच्प्रत्यया-  
 न्तधातोः लटः शतृ । शपः पित्वादानुदात्तत्वम् । शतृश्च लसार्वधातुत्वरेण तयोः क्यच्चा सहैकादेशः ।  
 ‘ एकादेश उदात्तेनोदात्तः ’ इत्यन्तोदात्तत्वे सति ‘ शतुरनुमो नद्यजादी ’ इति पष्ठया उदात्तत्वम् ।

पृञ्चतीः । 'पृची संपर्के' । लटः शतृ । 'रुधादिभ्यः शम्' । 'असोरहोपः' । अनुस्वारपरसवर्णौ ।  
'उगितश्च' इति ङीप् । 'वा छन्दसि' इति पूर्वसवर्णदीर्घत्वम् । 'शतुरनुमः' इति ङीप् उदात्तत्वम् ॥

अमूर्या उप सूर्ये याभिर्वा सूर्यः सह । ता नो हिन्वन्त्वध्वरम् ॥ १७ ॥

अमूर्याः । याः । उप । सूर्ये । याभिः । वा । सूर्यः । सह । ताः । नः । हिन्वन्तु । अध्वरम् ॥ १७ ॥

व्याः वामूः आपः वसूर्ये वउप समीपेन अवस्थिताः । 'आपः सूर्ये समाहिताः' (तै. आ. १. ८. १) इति श्रुत्यन्तरात् । वा अथवा वसूर्यः व्याभिः अग्निः सह वर्तते । पूर्वत्रापां प्राधान्यम् उत्तरत्र सूर्यस्येति विशेषः । ताः तादृश्य आपो नः अस्मदीयम् अध्वरं यागं हिन्वन्तु प्रीणयन्तु ॥ याभिः । 'सावेकाचः' इति विभक्त्युदात्तस्य 'न गोश्चन्साववर्ण' इति प्रतिषेधः । शेषा तु प्रक्रिया स्पष्टा ॥

अपो देवीरूपं ह्वये यत्र गावः पिबन्ति नः । सिन्धुभ्यः कर्त्वं हविः ॥ १८ ॥

अपः । देवीः । उप । ह्वये । यत्र । गावः । पिबन्ति । नः । सिन्धुभ्यः । कर्त्वंम् । हविः ॥ १८ ॥

नः अस्मदीयाः गावः यत्र यास्वप्सु पिबन्ति पानं कुर्वन्ति ताः अपो देवीः उप ह्वये आह्वयामि । सिन्धुभ्यः स्यन्दनशीलाभ्योऽङ्गयो देवताभ्यो हविः कर्त्वं अस्माभिः कर्तव्यम् ॥ अपः । 'ऊडिदम्' इत्यादिना शस उदात्तत्वम् । पिबन्ति । 'पात्रा' इत्यादिना पिबादेशः । शपः पित्त्वा-दनुदात्तत्वम् । तिङश्च लसार्वधातुकस्वरेण धातुस्वरेणाद्युदात्तत्वम् । 'निपातैर्यद्यदि' इत्यादिना निघाताभावः । कर्त्वंम् । 'डुकृञ् करणे' । 'कृत्यार्थे तत्रैकैक्येन्यत्वनः' (पा. सू. ३. ४. १४) इति कर्मणि त्वन्प्रत्ययः । गुणः । निस्वरेणाद्युदात्तत्वम् ॥

अप्स्वन्तरमृतमप्सु भेषजमपामुत प्रशस्तये । देवा भवत वाजिनः ॥ १९ ॥

अप्सु । अन्तः । अमृतम् । अप्सु । भेषजम् । अपाम् । उत । प्रशस्तये ।

देवाः । भवत । वाजिनः ॥ १९ ॥

वप्सु जलेषु अन्तः मध्ये अमृतं पीयूषं वर्तते । तस्य अङ्गिकात्वात् । 'अमृतं वा आपः' (तै. सं. ५. ६. २. १-२) इति श्रुत्यन्तराच्च । तथैव वप्सु भेषजम् औषधं वर्तते । क्षुद्रोगनिवर्तकस्य अन्नस्य अप्कार्यत्वात् । उत अपि च तादृशीनाम् अपां देवतानां प्रशस्तये प्रशंसार्थं हे देवाः ऋत्विजादयो ब्राह्मणाः । 'एते वै देवाः प्रत्यक्षं यद्ब्राह्मणाः' (तै. सं. १. ७. ३. १) इति श्रुत्यन्तरात् । वाजिनः वेगवन्तः भवत । शीघ्रं स्तुतिं कुर्वन्त्यर्थः ॥ अप्सु । 'ऊडिदम्' इत्यादिना सप्तम्या उदात्तत्वम् । संहितायाम् 'उदात्तस्वरितयोरेणः स्वरितः' इति स्वरितत्वम् । अमृतम् । 'नञो जरमरमित्रमृताः' (पा. सू. ६. २. ११६) इत्युत्तरपदाद्युदात्तत्वम् । प्रशस्तये । 'तादौ च निति' ॥

( पा. सू. ६. २. ५० ) इति गतेः प्रकृतिस्वरत्वम् । भवत । ‘ आमन्त्रितं पूर्वमविद्यमानवत् ’ इति पूर्वस्यामन्त्रितस्य अविद्यमानवत्त्वेन पादादित्वात् न निघातः ॥

कारीयां उत्तरस्य आज्यभागस्य ‘ अप्सु मे ’ इत्येषा अनुवाक्या । ‘ वर्षकामेष्टिः ’ इति खण्डे ‘ अप्सवग्ने सधिष्टवाप्सु मे सोमो अब्रवीत् ’ ( आश्व. श्रौ. २. १३ ) इति सूत्रितम् ॥

**अप्सु मे सोमो अब्रवीदन्तर्विश्वानि भेषजा ।**

**अग्निं च विश्वशंभुवमापश्च विश्वभेषजीः ॥ २० ॥**

अप्सु । मे । सोमः । अब्रवीत् । अन्तः । विश्वानि । भेषजा ।

अग्निम् । च । विश्वशंभुवम् । आपः । च । विश्वभेषजीः ॥ २० ॥

वप्सु जलेषु वअन्तः मध्ये विश्वानि भेषजा सर्वाणि औषधानि सन्तीति वमे मह्यं मन्त्रदर्शने मुनये वसोमः देवः वअब्रवीत् । तथा विश्वशंभुवं सर्वस्य जगतः सुखकरम् एतन्नामकं च वअग्निं वच अप्सु वर्तमानं सोमोऽब्रवीत् । तथा च तैत्तिरीयाः ‘ अग्नेस्त्रयो ज्यायांसः ’ इत्यनुवाके ‘ सोऽपः प्राविशत् ’ ( तै. सं. २. ६. १ ) इति अग्नेः अप्सु प्रवेशमामनन्ति । लतागुल्मवृक्षमूलादीनाम् औषधानां वृष्टिजन्यत्वेन जलवर्तित्वं प्रसिद्धम् । विश्वभेषजीः विश्वानि भेषजानि यासु तथाविधाः अपः अपि अब्रवीत् ॥ भेषजा । ‘ सुषां सुलुक् ’ इति आकारः । विश्वशंभुवम् । भवतेरन्तर्भावितण्यर्थात् कृप् । व्यत्ययेन पूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वम् । यद्वा । विश्वे सर्वेऽपि व्यापाराः सुखकरा यस्य । ‘ बहुव्रीहौ विश्वं संज्ञायाम् ’ ( पा. सू. ६. २. १०६ ) इति पूर्वपदान्तोदात्तत्वम् । आपः । कर्मणि शसि प्राप्ते व्यत्ययेन जस् । ‘ अमृन् ’ ( पा. सू. ६. ४. ११ ) इत्यादिना उपधादीर्घः । विश्वभेषजीः । विश्वशंभुवमितिवर्त्त ॥ ११ ॥

**आपः पृणीत भेषजं वरूथं तन्वे ३ मम । ज्योक् च सूर्यं दृशे ॥ २१ ॥**

आपः । पृणीत । भेषजम् । वरूथम् । तन्वे । मम । ज्योक् । च । सूर्यम् । दृशे ॥ २१ ॥

हे आपः वमम वतन्वे शरीरार्थं वरूथं रोगनिवारकं वभेषजम् औषधं वपृणीत पूरयत । किंच वज्योक् चिरं वसूर्यं वदृशे द्रष्टुं नीरोगा वयं शक्नुवाम इति शेषः ॥ पृणीत । ‘ पृ पालनपूरणयोः ’ । लोप्मध्यमबहुवचनं थ । तस्य ‘ तस्थस्थमिपाम् ’ इति तादेशः । ‘ त्र्यादिभ्यः श्वा ’ । ‘ प्वादीनां ह्रस्वः ’ इति ह्रस्वः । ‘ ई ह्रस्वयोः ’ इति ईत्वम् । ‘ ऋवर्गाच्च ’ इति णत्वम् । ‘ सतिशिष्टस्वरवलीयस्त्वमन्यत्र विकरणेभ्यः ’ इति तिङः स्वरः शिष्यते । आपः इत्यस्य ‘ आमन्त्रितं पूर्वमविद्यमानवत् ’ इति अविद्यमानवत्त्वे पादादित्वात् निघाताभावः । वरूथम् । ‘ वृञ् वरणे ’ । ‘ जृवृञ्भ्यामृथन् ’ ( उ. सू. २. १६३ ) । निष्वादाद्युदात्तः । तन्वे । ‘ ङिति ह्रस्वश्च ’ ( पा. सू. १. ४. ६ ) इति नदीसंज्ञा पाक्षिकी इति आडागमाभावः । ‘ उदात्तयणो ह्रस्वर्वात् ’ इति विभक्त्युदात्तत्वे प्राप्ते

१. ङन-वाग्निम् । २. च-फ-श-ष-ओषधीनाम् ; ङ-ओषधीनाम् । ३. च-ङ-ण-त-फ-श-ष-विश्वशंभुरितिवत् ।

व्यत्ययेन ' उदात्तस्वरितयोः ' इति स्वरितत्वम् । दृशे । ' दृशे विल्ये च ' ( पा. सू. ३. ४. ११ ) इति तुमर्थे निपात्यते ॥

पशौ मार्जने ' इदमापः प्र वहत ' इत्येषा विनियुक्ता । ' हुतायां वपायाम् ' इति खण्डे सूत्रितम्—' इदमापः प्र वहत ' ( आश्व. श्रौ. ३. ५ ) इति । एषैव अवभृथेष्टौ स्नाने विनियुक्ता । ' पत्नीसंयाजैश्चरित्वा ' इति खण्डे ' इदमापः प्र वहन् सुमित्र्या न आप ओषधयः सन्तु ' ( आश्व. श्रौ. ६. १३ ) इति सूत्रितम् ॥

**इदमापः प्र वहत यत्किं च दुरितं मयि ।**

**यद्वाहमभिदुद्रोह यद्वा शेष उतानृतम् ॥ २२ ॥**

इदम् । आपः । प्र । वहत । यत् । किम् । च । दुःइतम् । मयि ।

यत् । वा । अहम् । अभिदुद्रोह । यत् । वा । शेषे । उत । अनृतम् ॥ २२ ॥

मयि यजमाने यत् किं च दुरितम् अज्ञानात् निष्पन्नं वा अथवा अहं यजमानः अभिदुद्रोह सर्वतो बुद्धिपूर्वकं द्रोहं कृतवानस्मि वा अथवा शेषे साधुजनं शप्तवानस्मीति यत् अस्ति उत अपि च अनृतम् उक्तवान् इति यत् अस्ति तत् इदं सर्वमपराधजातं प्र वहत मत्तोऽपनीय प्रवाहेणान्यतो नयत ॥ मयि । मपर्यन्तस्य ' त्वमावेकवचने ' इति मादेशे कृते ' अतो गुणे ' इति पररूपे च सति ' योऽचि ' इति दकारस्य यकारादेशः । एकादेशस्वरेण मकारात् परस्य अकारस्योदात्तत्वम् । दुद्रोह । ' द्रुह जिघांसायाम् ' । णलि गुणे द्विर्वचनह्रस्वहलादिशेषाः ! ' लिति ' इति प्रत्ययात् पूर्वस्योदात्तत्वम् । यद्वत्तयोगात् निघाताभावः । शेषे । ' शप आक्रोशे ' । लिटि व्यत्ययेन तङ् । उत्तमैकवचनम् इद् । टेः एत्वम् । ' अत एकहल्मध्ये ' ( पा. सू. ६. ४. १२० ) इति एत्वाभ्यासलोपौ । प्रत्ययस्वरेणान्तोदात्तत्वम् । पूर्ववत् निघाताभावः ॥

पशौ आहवनीयोपस्थाने ' आपो अद्यान्वचारिषम् ' इत्येषा । ' मनोतायै संप्रेषित ' इति खण्डे सूत्रितम्—' एत्योपतिष्ठन्त आपो अद्यान्वचारिषम् ' ( आश्व. श्रौ. ३. ६ ) इति ॥

**आपो अद्यान्वचारिषं रसेन समगस्महि ।**

**पर्यस्वानश् आ गहि तं मा सं सृज वर्चसा ॥ २३ ॥**

आपः । अद्य । अनु । अचारिषम् । रसेन । सम् । अगस्महि ।

पर्यस्वान् । अग्ने । आ । गहि । तम् । मा । सम् । सृज । वर्चसा ॥ २३ ॥

अद्य अस्मिन् दिने अवभृथार्थम् आपः अद्यान्वचारिषं जलान्यनुप्रविष्टोऽस्मि । प्रविश्य च रसेन जलसारेण समगस्महि संगताः स्मः । हे अग्ने पयस्वान् जले वर्तमानत्वेन पयोयुक्तः त्वम् आ

गृहि । अस्मिन् कर्मण्यागच्छ । वृत्तं वृत्ता तादृशं स्नातं मां वर्चसा तेजसा सं संयोजय ॥  
 आपः । कर्मणि शसि प्राप्ते व्यत्ययेन जस् । अचारिषस् । चर गत्यर्थः । लुङि लृः सिच् । ‘ आर्घधातु-  
 कस्येड्वलादेः ’ ( पा. सू. ७. २. ३५ ) इति इट् । ‘ नेटि ’ ( पा. सू. ७. २. ४ ) इति वृद्धिप्रतिषेधे  
 प्राप्ते तदपवादतया ‘ अतो लान्तस्य ’ ( पा. सू. ७. २. २ ) इति उपधाया वृद्धिः । अगस्महि । ‘ समो  
 गम्यच्छि ’ ( पा. सू. १. ३. २९ ) इति आत्मनेपदम् । लृः सिच् । ‘ मन्त्रे घस ’ इत्यादिना ल्लेर्लुगभाव-  
 श्छान्दसः । ‘ एकाच उपदेशेऽनुदात्तात् ’ ( पा. सू. ७. २. १० ) इति इट्प्रतिषेधः । ‘ वा गमः ’  
 ( पा. सू. १. २. १३ ) इति सिचः क्त्वात् ‘ अनुदात्तोपदेशः ’ इत्यादिना अनुनासिकलोपः । गृहि ।  
 लोटि गमेः सिपो हिः । अपित्वेन डित्वात् ‘ अनुदात्तोपदेशः ’ इत्यादिना अनुनासिकलोपः ।  
 ‘ अतो हेः ’ इति लुक् न भवति ; ‘ असिद्धवदत्रा भात् ’ इति मलोपस्यासिद्धत्वात् ॥

सं माग्ने वर्चसा सृज सं प्रजया समायुषा ।

विद्युर्मे अस्य देवा इन्द्रो विद्यात्सह ऋषिभिः ॥ २४ ॥

सम् । मा । अग्ने । वर्चसा । सृज । सम् । प्रजया । सम् । आयुषा ।

विद्युः । मे । अस्य । देवाः । इन्द्रः । विद्यात् । सह । ऋषिभिः ॥ २४ ॥

हे अग्ने वर्चःप्रजायुभिः मां संयोजय । देवाः सोमपातारः अस्य मे यजमानस्य विद्युः  
 अनुष्ठानं जानीयुः । किंच इन्द्रः च ऋषिगणैः सह ममानुष्ठानं विद्यात् जानीयात् ॥ विद्युः ।  
 ‘ विद ज्ञाने ’ । लिङि ‘ वेर्जुस् ’ ( पा. सू. ३. ४. १०८ ) । यासुट् । ‘ लिङः सलोपः ’ इति  
 सकारलोपः । ‘ उत्यपदान्तात् ’ ( पा. सू. ६. १. ९६ ) इति पररूपत्वम् । यासुट् उदात्तत्वेन एका-  
 देश उकारोऽपि उदात्तः । अस्य । ‘ इदमोऽन्वादेशः ’ इति अशनुदात्तः । विभक्तिरपि सुप्त्वेन अनु-  
 दात्ता । सह ऋषिभिः इत्यत्र ‘ कृत्यकः ’ ( पा. सू. ६. १. १२८ ) इति प्रकृतिभावः ॥ ॥१२॥ ॥५॥

प्रथममण्डलस्य षष्ठे अनुवाके सप्त सूक्तानि । तत्र ‘ कस्य नूनम् ’ इति पञ्चदशर्चं प्रथमं सूक्तम् ।  
 अजीगर्तपुत्रस्य जुनःशेषस्य आर्षं त्रैष्टुभम् । ‘ अभि त्वा देव ’ इति तृचो गायत्रः । आद्याया अनि-  
 स्तत्वात् प्रजापतिर्देवता । ‘ अग्नेर्वयम् ’ इत्यस्य अग्निः । ‘ अभि त्वा देव ’ इत्यस्य तृचस्य सविता ।  
 ‘ भगभक्तस्य ’ इत्येषा भगदेवताका वा । शेषा वारुण्यः । तथा च अनुक्रान्तं—‘ कस्य पञ्चोनाजी-  
 गतिः जुनःशेषः स कृत्रिमो वैश्वामित्रो देवरातो वारुणं तु त्रैष्टुभमादौ काव्याग्नेय्यौ सावित्रस्तृचो गाय-  
 त्रोऽस्यान्त्या भागी वा ’ इति । राजसूये अभिषेचनीयेऽहनि मरुत्वतीये परिसमाप्ते सति पुतदादिकं  
 सूक्तसप्तकम् अभिषिक्तस्य पुत्रादिभिः परिवृतस्य राज्ञः पुरस्तात् होत्राख्यातव्यम् । तथा च सूत्रेऽभि-  
 हितम्—‘ संस्थिते मरुत्वतीये दक्षिणत आहवनीयस्य हिरण्यकशिपावासीनोऽभिषिक्ताय पुत्रामात्यपरि-  
 वृताय राज्ञे शौनःशेषमाचक्षीत ’ ( आश्व. श्रौ. ९. ३ ) इति । ब्राह्मणं च भवति—‘ तदेतत्परक्रक्ष-  
 तगाथं शौनःशेषमाख्यातं तद्धोत्रा राज्ञेऽभिषिक्तायाचष्टे हिरण्यकशिपावासीन आचष्टे हिरण्यकशिपावा-  
 सीनः प्रतिगृणाति ’ ( ऐ. ब्रा. ७. १८ ) इति ॥

१. ढ-वर्चसा मावसृज संयोजय प्रजया आयुषा मां संसृज; श-ष-‘ संयोजय ’ इत्यस्य स्थाने  
 ‘ संसृज संयोजय ’ ।

कस्य नूनं कृतमस्यामृतानां मनामहे चारुं देवस्य नाम ।

को नो मद्या अदितये पुनर्दात्पितरं च दृशेयं मातरं च ॥ १ ॥

कस्य । नूनम् । कृतमस्य । अमृतानाम् । मनामहे । चारुं । देवस्य । नाम ।

कः । नः । मद्यै । अदितये । पुनः । दात् । पितरम् । च । दृशेयम् । मातरम् । च ॥ १ ॥

‘कस्य’ इत्यनयर्चा शुनःशेषो यूपे बद्धः कांदिशीकः कं देवम् उपधावानि इति विचिकित्सति । तथा च आम्नायते—‘हन्ताहं देवता उपधावामीति स प्रजापतिमेव प्रथमं देवतानामुपससार’ (ऐ. ब्रा. ७. १६) इति । वयं शुनःशेषनामकाः ऽअमृतानां देवतानां मध्ये ऽकृतमस्य किंजातीयस्य ऽकस्य ऽदेवस्य ऽचारुं शोभनं ऽनाम ऽमनामहे उच्चारयामः । ऽकः देवो मां मुमूर्धुं ऽपुनः अपि ऽमद्यै महत्यै ऽअदितये पृथिव्यै ऽदात् दद्यात् । तेन दानेन अहममृतः सन् ऽपितरं ऽमातरं ऽच ऽदृशेयं पश्येयम् । ‘को’ वै नाम प्रजापतिः’ (ऐ. ब्रा. ३. २१) इति श्रुतेः कस्य इति शब्दसामान्यात् अनया प्रजापतिरेव उपसृतः इति गम्यते ॥ कृतमस्य । किंशब्दात् ‘वा बहूनां जातिपरिग्रहे ऽतमच्’ (पा. सू. ५. ३. ९३) । ‘चितः’ इत्यन्तोदात्तत्वम् । अमृतानाम् । ‘नन्सुभ्याम्’ इत्युत्तरपदान्तोदात्तत्वे प्राप्ते ‘नञो जरमरमित्रमृताः’ इत्युत्तरपदाद्युदात्तत्वम् । मनामहे । ‘मन ज्ञाने’ । व्यत्ययेन शप् । पादादित्वादनिरातः । मद्यै । ‘उदात्तयणो हल्पूर्वात्’ इति विभक्त्युदात्तत्वम् । दात् । ‘गातिस्था’ (पा. सू. २. ४. ७७) इति सिचो लुक् । ‘बहुलं छन्दस्यमाङयोगेऽपि’ इति अडागमाभावः । दृशेयम् । ‘दृशिर् प्रेक्षणे’ । आशीलिङि मिपः अस् । ‘दृशेग्वक्तव्यः’ (पा. म. ३. १. ८६. २) इति अक्प्रत्ययः शपोऽपवादः । कित्त्वात् लघूपधगुणाभावः । ‘लिङ्याशिष्यङ्’ (पा. सू. ३. १. ८६) इति अङि हि सति ‘ऋदृशोऽङि गुणः’ (पा. सू. ७. ४. १६) इति गुणः स्यात् । यासुर् । सलोपः । ‘अतो येयः’ । ‘आद्गुणः’ । यासुटः स्वरेण एकार उदात्तः । मातरं च इत्यत्र चशब्दात् दृशेयम् इति अनुषज्यते । अतः तदपेक्षयैषा तिङ्भिः प्रथमा इति ‘चवा-योगे प्रथमा’ इति न निहन्यते ।

अग्नेर्वयं प्रथमस्यामृतानां मनामहे चारुं देवस्य नाम ।

स नो मद्या अदितये पुनर्दात्पितरं च दृशेयं मातरं च ॥ २ ॥

अग्नेः । वयम् । प्रथमस्य । अमृतानाम् । मनामहे । चारुं । देवस्य । नाम ।

सः । नः । मद्यै । अदितये । पुनः । दात् । पितरम् । च । दृशेयम् । मातरम् । च ॥ २ ॥

इत्थं प्रथमया ऋचा विचिकित्सां कृत्वा प्रजापतेः सकाशात् तं देवम् अग्निं निश्चित्य अनया तुष्टाव । तथा च श्रूयते—‘तं प्रजापतिरुवाचाग्निर्वै देवानां नेदिष्ठस्तेमोपधावेति सोऽग्निमुपससाराग्नेर्वयं प्रथमस्यामृतानामित्येतयर्चा’ (ऐ. ब्रा. ७. १६) इति । पूर्ववत् योजना । ऽदात् ददातु ऽदृशेयं पश्यानि इत्येवम् आशीःपरत्वेन पदद्वयं योज्यम् ॥

प्रथमे छन्दोमे वैश्वदेवशब्दं 'अभि त्वा देव सवितः' इति सावित्रस्तुचः सूक्तस्थानीयः । 'अथ छन्दोमाः' इति खण्डे 'अभि त्वा देव सवितः प्रेतां यज्ञस्य शंभुवा' (आश्व. श्रौ. ८. ९) इति सूत्रितम् । 'अभि त्वा' इत्येषा अग्निमन्थनेऽपि विनियुक्ता । 'प्रातर्वैश्वदेव्याम्' इति खण्डे 'अभि त्वा देव सवितर्मही द्यौः पृथिवी च नः' (आश्व. श्रौ. २. १६) इति सूत्रितम् । श्रूयते च—'अभि त्वा देव सवितरिति सावित्रीमन्वाह' (ऐ. ब्रा. १. १६) इति । तथा प्रवर्ग्येऽपि एषैव विनियुक्ता । 'अथोत्तरम्' इति खण्डे 'अभि त्वा देव सवितः समी वत्सं न मातृभिः' (आश्व. श्रौ. ४. ७) इति सूत्रितम् । तथा ग्रावस्तोत्रेऽपि । 'एतस्मिन् काले ग्रावस्तुत्' इति खण्डे 'मध्यमस्वरेणेदं सवनमभि त्वा देव सवितः' (आश्व. श्रौ. ५. १२) इति सूत्रितम् ॥

**अभि त्वा देव सवितरीशानं वार्याणाम् । सदावन्भागमीमहे ॥ ३ ॥**

अभि । त्वा । देव । सवितः । ईशानम् । वार्याणाम् । सदा । अवन् । भागम् । ईमहे ॥ ३ ॥

अथ अग्निना प्रेरितः सन् सवितारम् 'अभि त्वा' इत्यनेन तृचेन प्रार्थयते । तथैव श्रूयते—तमग्निस्त्वाच सविता वै प्रसवानामीशे तमेवोपधावेति स सवितारमुपससाराभि त्वा देव सवितरित्येतेन तृचेन' (ऐ. ब्रा. ७. १६) इति । हे 'सदावन् सदा सर्वदा रक्षक हे 'सवितः' देव 'वार्याणां वरणीयानां धनानाम्' 'ईशानं स्वामिनं त्वां प्रति 'भागं भजनीयं धनम्' 'अभि सर्वतः' 'ईमहे याचामहे ॥ ईशानम् । 'ईश ऐश्वर्ये' । लटः शानच् । 'तास्यनुदात्तेत्' इति लसार्वधातुकानुदात्तत्वे धातुस्वरः । वार्याणाम् । 'वृद्धं संभक्तौ' । 'ऋहलोर्ण्यत्' । 'ईडवन्द' इत्यादिनाद्युदात्तत्वम् । अवन् । आमन्त्रितनिघातः । भागम् । 'कर्षात्वतः' इति घञोऽन्तः उदात्तः ॥

**यश्चिद्धि तं इत्था भर्गः शशमानः पुरा निदः । अद्वेषो हस्तयोर्दधे ॥ ४ ॥**

यः । चित् । हि । ते । इत्था । भर्गः । शशमानः । पुरा । निदः । अद्वेषः । हस्तयोः । दधे ॥ ४ ॥

हे सवितः 'यः' 'भगः' भजनीयो धनविशेषः 'ते' तव 'हस्तयोर्दधे' श्रुतोऽभूत् तं धनविशेषम् ईमहे इति पूर्वश्रान्वयः । चिच्छब्दः पूजार्थे हिशब्दः प्रसिद्धौ । धनस्य पूज्यत्वं सर्वत्र प्रसिद्धम् । तामेव पूज्यत्वप्रसिद्धिं विशदयति । 'इत्था' 'शशमानः' अनेन प्रकारेण शस्यमानः स्तूयमानः । धनस्तुतिप्रकारं च सर्वे जानन्ति । ननु स्वकीये धने वैरिभिः अपहृते सति वैरिगृहीतं धनं सर्वो लोको निन्दति द्वेष्टि च । अतो धनस्तुतिः न नियता इत्याशङ्क्याह । 'निदः' 'पुरा' 'अद्वेषः' निन्दायाः पूर्वं स्वकीयत्वेन व्यवस्थिते सति तदानीं द्वेषरहितः । तस्मात् स्वकीयत्वाभिप्रायेण स्तूयमानत्वमुक्तमित्यर्थः ॥ इत्था । प्रकारवचने 'इदमस्थमुः' (पा. सू. ५. ३. २४) । 'सुपां सुलुक्' इति व्यत्ययेन विभक्तेः डादेशः । टिलोपे उदात्तनिवृत्तिस्वरेण आकार उदात्तः । शशमानः । 'शश प्लुतगतौ' । इह तु स्तुत्यर्थः । 'ताच्छील्यवयोवचन' (पा. सू. ३. २. १२९) इति ताच्छीलिकश्चानश् । कर्तरि शप् । 'चितः' इत्यन्तोदात्तत्वञ्च । निदः । 'गिदि कुत्सायाम्' । संपदादिलक्षणः क्तिप् । 'सावेकावः' इति पञ्चम्या उदात्तत्वम् । अद्वेषः । न विद्यते द्वेषोऽस्ये इति बहुव्रीहौ 'नञ्सुभ्याम्' इत्युत्तरपदान्तोदात्तत्वम् । दधे । कर्मणि लिट् । तस्य आर्धधातुकत्वेन 'अभ्यस्तानामादिः' इत्याद्युदात्तो न भवति । प्रत्ययस्वर एव शिष्यते । यद्वृत्तयोगात् निघाताभावः ॥



भगभक्तस्य ते वयमुदशेम तवावसा । मूर्धानं राय आरभे ॥ ५ ॥

भगभक्तस्य । ते । वयम् । उत् । अशेम । तव । अवसा । मूर्धानम् । रायः । आरभे ॥ ५ ॥

हे सवितः १ते त्वदीयाः २वयं शुनःशेषनामानः ३भगभक्तस्य धनेन संयुक्तस्य ४तवावसा रक्षणेन ५उदशेम उत्कर्षेण व्याप्नुमः । किं कर्तुम् । ६रायः धनस्य ७मूर्धानम् उत्कर्षम् ८आरभे प्रारब्धम् । धनिकत्वप्रसिद्ध्या व्याप्ता भूयामेत्यर्थः ? ॥ भगशब्दो वृषादिस्वादाद्युदात्तः । ‘तृतीया कर्मणि’ इति पूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वम् । अशेम । ‘अशू व्याप्तौ’ । लिङि व्यत्ययेन परस्मैपदम् । शप् । रायः । ‘ऊङि-दम्’ इति षष्ठ्या उदात्तत्वम् । आरभे । ‘कृत्यार्थे तवैकैन्’ इति तुमर्थे केन्प्रत्ययः । निस्वरेणा-द्युदात्तत्वम् ॥ ॥ १३ ॥

नहि ते क्षत्रं न सहो न मन्युं वयश्च नामी पतयन्त आपुः ।

नेमा आपो अनिमिषं चरन्तीर्न ये वार्तस्य प्रमिनन्त्यभ्वम् ॥ ६ ॥

नहि । ते । क्षत्रम् । न । सहः । न । मन्युम् । वयः । चन । अमी इति । पतयन्तः । आपुः ।

न । इमाः । आपः । अनिमिषम् । चरन्तीः । न । ये । वार्तस्य । प्रमिनन्ति । अभ्वम् ॥ ६ ॥

अथ सवित्रा प्रेरितः शुनःशेषः एतदादिसूक्तशेषेण उत्तरेण च सूक्तेन वरुणं तुष्टाव । तथा च श्रूयते—‘तं सवितोवाच वरुणाय वै राज्ञे नियुक्तोऽसि तमेवोपधावेति स वरुणं राजानमुपससारात् उत्तराभिरेकत्रिंशता’ ( ऐ. ब्रा. ७. १६ ) इति । हे वरुण १पतयन्तः प्रौढे वियत्युत्पन्नतः २अमी दृश्यमानाः ३वयश्च इयेनादयः पक्षिणोऽपि ४ते ५क्षत्रं त्वदीयं शरीरबलं ६नहि ७आपुः नैव प्राप्ताः । त्वत्सदृशं शरीरबलं पक्षिणामपि नास्तीत्यर्थः । तथा ८सहः त्वदीयं पराक्रमं तव सामर्थ्यमपि ९न प्रापुः । तथा १०मन्युं त्वदीयं कोपमपि ११न प्रापुः । त्वयि क्रुद्धे सति सोढुमशक्तौ इत्यर्थः । १२अनिमिषं सर्वदा १३चरन्तीः प्रवाहरूपेण गच्छन्त्यः १४आपः त्वदीयं बलं १५न प्रापुः । १६वातस्य वायोः १७ये गतिविशेषाः त्वदीयम् १८अभ्वं वेगं १९न प्रमिनन्ति न हिंसन्ति । अतिक्रमं कर्तुं न शक्ता इत्यर्थः । तेऽपि न प्रापुरिति पूर्वत्रान्वयः ॥ पतयन्तः । ‘पत गतौ’ । चुरादिरदन्तः । लट् । शप् । गुणायादेशौ । अदुपदेशात् लसार्वधातुकानुदात्तत्वे णिचः स्वरः । आपुः । ‘आप्लृ व्याप्तौ’ । लिट्युसि द्विर्भावहलादिशेषौ । ‘अत आदेः’ ( पा. सू. ७. ४. ७० ) इति आत्वम् । अत्र न सहो न मन्युम् इत्यादिभिः आपुः इत्यस्य संबन्धात् तदपेक्षया प्राथम्यात् ‘चादिलोपे विभाषा’ इति प्रथमा तिङ्भिक्तिर्न निहन्यते । चरन्तीः । ‘वा ऊदसि’ इति पूर्वसवर्णदीर्घः । प्रमिनन्ति । ‘मीञ् हिंसायाम्’ । ‘क्रयादिभ्यः आ’ । ‘आभ्यस्तयोरातः’ इति आकारलोपः । ‘मीनातेर्निगमे’ ( पा. सू. ७. ३. ८१ ) इति ह्रस्वत्वम् । प्रत्ययस्वरः । ‘तिङि चोदात्तवति’ ( पा. सू. ८. १. ७१ ) इति गतिरनुदात्तः । यदृत्त-योगाद्विधातः ॥

अबुध्ने राजा वरुणो वनस्योर्ध्वं स्तूपं ददते पूतदक्षः ।

नीचीनाः स्थुरपरिं बुध्न एषामस्मे अन्तर्निहिताः केतवः स्युः ॥ ७ ॥

अबुध्ने । राजा । वरुणः । वनस्य । ऊर्ध्वम् । स्तूपम् । ददते । पूतदक्षः । नीचीनाः ।

स्थुः । उपरिं । बुध्नः । एषाम् । अस्मे इति । अन्तः । निऽहिताः । केतवः । स्युरिति स्युः ॥ ७ ॥

पूतदक्षः शुद्धबलः वरुणः राजा अबुध्ने मूलरहिते अन्तरिक्षे तिष्ठन् वनस्य वननीयस्य तेजसः स्तूपं संघम् ऊर्ध्वम् उपरिदेशे ददते धारयति । नीचीनाः स्थुः । ऊर्ध्वदेशे वर्तमानस्य वरुणस्य रश्मय इत्यव्याहार्यम् । ते ह्यधोमुखास्तिष्ठन्ति । एषां रश्मीनां बुध्नः मूलम् उपरि तिष्ठतीति शेषः । तथा सति केतवः प्रज्ञापकाः प्राणाः अस्मे अस्मासु अन्तर्निहिताः स्थापिताः स्युः मरणं न भविष्यतीत्यर्थः ॥ अबुध्ने । न विद्यते बुध्नः मूलम् अस्य इति बहुव्रीहौ 'नन्सुभ्याम्' इत्युत्तरपदान्तोदात्तत्वम् । स्तूपम् । 'स्थै' शब्दसंघातयोः । 'स्यः' संप्रसारणमूच्च 'इति प्रत्ययः; तत्संनियोगेन यकारस्य संप्रसारणं परपूर्वत्वे उकारादेशश्च । 'नित्' इत्यनुवृत्तेराद्युदात्तत्वम् । ददते । भौवादिकः । नीचीनाः । निपूर्वात् अञ्जतेः 'ऋत्विक्' इत्यादिना क्तिन् । 'अनिदिताम्' इति नलोपः । न्यच्शब्दात्स्वार्थे 'विभाषाञ्जेरदिक्रियाम्' ( पा. सू. ५. ४. ८ ) इति खः । 'आयन्' इत्यादिना तस्य ईनादेशः । 'आयनादिपूपदेशिवद्वचनं स्वरसिध्यर्थम्' ( पा. सू. ७. १. २. १ ) इति वचनात् ईकार उदात्तः । 'अचः' इति अकारलोपे 'चौ' इति दीर्घत्वम् । स्थुः । 'गातिस्था' ( पा. सू. २. ४. ७७ ) इत्यादिना सिचो लुक् । 'आतः' ( पा. सू. ३. ४. ११० ) इति झेः जुसादेशः । 'उत्स्यपदान्तात्' ( पा. सू. ६. १. १६ ) इति पररूपत्वम् । 'बहुलं छन्दस्यमाङ्गयोगेऽपि' इति अडागमाभावः । अस्मे । 'सुपां सुलुक्' इति सप्तम्याः शेषादेशः । निहिताः । 'गतिरनन्तरः' इति गतेः प्रकृतिस्वरत्वम् । स्युः । अस्तेलिङि 'शसोरलोपः' ॥

उरुं हि राजा वरुणश्चकार सूर्याय पन्थामन्वेतवा उ ।

अपदे पादा प्रतिधातवेऽकरुतापवक्ता हृदयविधश्चित् ॥ ८ ॥

उरुम् । हि । राजा । वरुणः । चकार । सूर्याय । पन्थाम् । अनुऽएतवै । ऊम् इति ।

अपदे । पादा । प्रतिऽधातवे । अकः । उत । अपऽवक्ता । हृदयविधः । चित् ॥ ८ ॥

वरुणः राजा सूर्याय सूर्यस्य पन्थां मार्गम् उरुं विस्तीर्णं चकार । हिशब्दः प्रसिद्धौ । उत्तरायणदक्षिणायनमार्गस्य विस्तारः प्रसिद्धः । किमर्थमेवं कृतवान् इति तदुच्यते । अन्वेतवा उ अनुक्रमेण उदयास्तमयौ गन्तुमेव । तथा अपदे पादरहिते अन्तरिक्षे पादा प्रतिधातवे पादौ प्रक्षेप्तुम् अकः मार्गं कृतवान् । पूर्वत्र रथस्य मार्गः अत्र पादयोरिति विशेषः । यद्वा । अपदे यूपे बद्धेन मया गन्तुमशक्ये भूप्रदेशे पादौ प्रक्षेप्तुम् उपायं बन्धविमोचनरूपं करोत्वित्यर्थः । उत अपि च हृदयविधश्चित् अस्मदीयवेधकस्य शत्रोरपि अपवक्ता अपवदिता निराकर्ता भवतु ॥ चकार । लिट्स्वरेण आकार

उदात्तः । ‘ हि च ’ इति निघातप्रतिषेधः । पन्थाम् । ‘ पथिमथ्यृभुक्षामात् ’ ( पा. सू. ७. १. ८५ ) इति द्वितीयायामपि व्यत्ययेन आत्वम् । पथिन्दाब्दस्य ‘ पतेस्थ च ’ ( उ. सू. ४. ४५२ ) इति प्रत्यया-  
न्तत्वेन अन्तोदात्तत्वे प्राप्ते ‘ पथिमथोः सर्वनामस्थाने ’ ( पा. सू. ६. १. १९९ ) इत्याद्युदात्तत्वम् ।  
अन्वेतवै । अनुपूर्वात् एतेः ‘ तुमर्थे सेसेन् ’ इति तवैप्रत्ययः । ‘ तवै चान्तश्च युगपत् ’ ( पा. सू. ६. २. ५१ ) इति आद्यन्तयोरुदात्तत्वम् । पादा । ‘ सुपां सुलुक् ’ इति आकारः । प्रतिधातवे । दधातेः  
‘ तुमर्थः ’ इति सूत्रेणैव तवेन्प्रत्ययः । ‘ तादौ च नितिः ’ ( पा. सू. ६. २. ५० ) इति गतेः प्रकृति-  
स्वरत्वम् । अकः । करोतेः ‘ छन्दसि लुङ्लुङ्लिटः ’ इति लोट्ये लुङ् । तस्य तिप् । ‘ मन्त्रे घसः ’  
( पा. सू. २. ४. ८० ) इत्यादिना च्लेर्लुक् । गुणो रपरत्वम् । ‘ हृदयाभ्यः ’ ( पा. सू. ६. १. ६८ )  
इति तिपो लोपः । अडागमः । हृदयाविधः । ‘ हज् हरणे ’ । ‘ वृहोः पुगुको च ’ ( उ. सू. ४. ५४० )  
इति कयन् । ‘ व्यध ताडने ’ । क्रिप् । ‘ नहिबुतिः ’ ( पा. सू. ६. ३. ११६ ) इत्यादिना पूर्वपदस्य  
दीर्घत्वम् । कृदुत्तरपदप्रकृतिस्वरत्वम् ॥

शतं ते राजन्भिषजः सहस्रमुर्वी गभीरा सुमतिष्टे अस्तु ।

बाधस्व दूरे निर्ऋतिं पराचैः कृतं चिदेनः प्र मुमुग्ध्यस्मत् ॥ ९ ॥

शतम् । ते । राजन् । भिषजः । सहस्रम् । उर्वी । गभीरा । सुमतिः । ते । अस्तु ।

बाधस्व । दूरे । निःऽऋतिम् । पराचैः । कृतम् । चित् । एनः । प्र । मुमुग्धि । अस्मत् ॥ ९ ॥

हे राजन् वरुण वते तव शतं<sup>१</sup> भिषजः बन्धनिवारकाणि शतसंख्याकानि<sup>२</sup> औपधानि वैद्या  
वा सन्ति । वते तव सुमतिः अस्मदनुग्रहबुद्धिः उर्वी विस्तीर्णा<sup>३</sup> गभीरा गाम्भीर्योपेता स्थिरा अस्तु ।  
निर्ऋतिम् अस्मदनिष्टकारिणीं<sup>४</sup> निर्ऋतिं<sup>५</sup> पापदेवतां पराचैः पराङ्मुखां कृत्वा दूरे अस्मतो व्यवहिते  
देशे स्थापयित्वा तां बाधस्व । कृतं चित् अस्माभिरनुष्ठितमपि एनः पापम् अस्मत् प्र मुमुग्धि  
प्रकर्षेण मुक्तं नष्टं कुरु ॥ सुमतिः । ‘ तादौ च ’ इति पूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वे प्राप्ते ‘ मन्क्तिन् ’  
इत्यादिनोत्तरपदान्तोदात्तत्वम् । संहितायां विसर्जनीयसकारस्य ‘ युष्मत्तत्तत्क्षुःध्वन्तःपादम् ’  
( पा. सू. ८. ३. १०३ ) इति षत्वम् । बाधस्व । ‘ बाध् विलोडने ’ । शपः पित्र्वादनुदात्तत्वम् ।  
तिङ्श्च लसार्वधातुकस्वरेण धातुस्वर एव शिष्यते । निर्ऋतिम् । ‘ तादौ च ’ इति गतेः प्रकृति-  
स्वरत्वम् । मुमुग्धि । ‘ मुल्लु मोक्षणे ’ । ‘ बहुलं छन्दसि ’ इति श्लुः । ‘ हुञ्जल्भ्यो हेधिः ’ ( पा. सू.  
६. ४. १०१ ) । तस्य अपित्वेन छित्त्वाद्गुणाभावः । ‘ चोः कुः ’ ( पा. सू. ८. २. ३० ) इति कुत्वम् ॥

अमी य ऋक्षा निहितास उच्चा नक्तं ददृश्रे कुहं चिदिवेयुः ।

अदब्धानि वरुणस्य व्रतानि विचारकश्चन्द्रमा नक्तमेति ॥ १० ॥

अमी इति । ये । ऋक्षाः । निहितासः । उच्चा । नक्तम् । ददृश्रे । कुहं । चित् । दिवा । ईयुः ।

अदब्धानि । वरुणस्य । व्रतानि । विचारकश्च । चन्द्रमा । नक्तम् । एति ॥ १० ॥

१. श-शतं भिषजः सहस्रं गदनिवारकाणि शतसहस्रसंख्यानि; ष-शतं भिषजः सहस्रं बन्धनि-  
वारकाणि शतसहस्रसंख्याकानि । २. ङ-कारिणी ( णी ) ।

‘अमी रात्रावस्माभिर्दृश्यमानाः’ ऋक्षाः सप्त ऋषयः । तथा च वाजसनेयिन आमनन्ति—  
 ‘ ऋक्षा इति ह स्म वै पुरा सप्त ऋषीणाचक्षते ’ इति । यद्वा । ऋक्षाः सर्वेऽपि नक्षत्रविशेषाः । ‘ ऋक्षाः  
 स्तुभिरिति नक्षत्राणाम् ’ ( निरु. ३. २० ) इति यास्कैः उक्तत्वात् । ‘उच्चा उच्चैः उपरि द्युप्रदेशे  
 निहितासः स्थापिताः’ ये सन्ति ते ऋक्षाः । नक्तं रात्रौ दृष्टे सर्वैरपि दृश्यन्ते । ‘दिवा अहनि कुह  
 चित्’ इत्युः कापि गच्छेयुः । न दृश्यन्ते इत्यर्थः । वरुणस्य राज्ञः व्रतानि कर्माणि नक्षत्रदर्शनादि-  
 रूपाणि अदृग्धानि केनापि अहिंसितानि । किंच वरुणस्य आज्ञैव चन्द्रमाः नक्तं रात्रौ विचाक-  
 शत् विशेषेण दीप्यमानः एति गच्छति ॥ निहितासः । ‘ आज्ञसेरसुक् ’ । थाथादिस्वरेणोत्तरपदान्तो-  
 दात्तत्वे प्राप्ते ( पा. सू. ६. २. १४४ ) ‘ गतिरनन्तरः ’ इति गतेः प्रकृतिस्वरत्वम् । दृष्टे ।  
 दृशेर्लिटि ‘ इरयो रे ’ ( पा. सू. ६. ४. ७६ ) इति रेआदेशः । व्यत्ययेनाद्युदात्तत्वम् । यदृत्त-  
 योगादनिघातः । कुह । ‘ वा ह च छन्दसि ’ ( पा. सू. ५. ३. १३ ) इति किञ्चिदादुत्तरस्य  
 त्रलो हादेशः । ‘ कु तिहोः ’ ( पा. सू. ७. २. १०४ ) इति किञ्चिदस्य कुआदेशः । स्थानिवद्भावात्  
 लिङ्स्वरेणाद्युदात्तत्वम् । विचाकशत् । कशेर्दीप्त्यर्थात् यङ्लुगन्तात् शतृप्रत्ययः । ‘ अभ्यस्तानामादिः ’  
 इत्याद्युदात्तत्वम् । समासे कृत्स्वरः । यद्वा । काशतेर्वा व्यत्ययेन उपधाह्रस्वत्वम् । चन्द्रमाः । ‘ चन्द्रे  
 माङो ङित् ’ ( उ. सू. ४. ६६७ ) इति असिप्रत्ययः । कृदुत्तरपदप्रकृतिस्वरत्वे प्राप्ते दासीभारा-  
 दित्वात् पूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वम् ॥ ॥ १४ ॥

एकादशिनस्य वरुणस्य पशोर्वपापुरोडाशयोः ‘ तत्त्वा यामि ’ इति द्वे ऋचौ याज्ये । सूत्रितं च—  
 ‘ तत्त्वा यामि ब्रह्मणा वन्दमान इति द्वे अस्तन्नाद्याम् ’ ( आश्व. श्रौ. ३. ७ ) इति । वरुणप्रघासेषु  
 वरुणस्य हविषो याज्या ‘ तत्त्वा यामि ’ इत्येषा ‘ पञ्चम्यां पौर्णमास्याम् ’ इत्यत्र सूत्रितम्—‘ इमं मे  
 वरुण श्रुधि तत्त्वा यामि ब्रह्मणा वन्दमानः ’ ( आश्व. श्रौ. २. १७ ) इति ॥

तत्त्वा यामि ब्रह्मणा वन्दमानस्तदा शास्ते यजमानो हविर्भिः ।

अहेळमानो वरुणेह बोध्युरुशंस मा न आयुः प्र मोषीः ॥ ११ ॥

तत् । त्वा । यामि । ब्रह्मणा । वन्दमानः । तत् । आ । शास्ते । यजमानः । हविःभिः ।

अहेळमानः । वरुण । इह । बोधि । उरुशंस । मा । नः । आयुः । प्र । मोषीः ॥ ११ ॥

हे वरुण मुमूर्षुरहं त्वां प्रति तत् आयुः यामि याचे । कीदृशः । ब्रह्मणा प्रौढेन स्तोत्रेण  
 वन्दमानः स्तुवन् । सर्वत्र यजमानः अपि हविर्भिः तत् आयुः आ शास्ते प्रार्थयते । त्वं च इह  
 कर्मणि अहेळमानः अनादरमकुर्वन् बोधि अस्मदपेक्षितं बुध्यस्व । हे उरुशंस बहुभिः स्तुस्य नः  
 अस्मदीयम् आयुः मा प्र मोषीः प्रमुपितं मा कुरु । सप्तदशसंख्याकेषु याज्ञाकर्मसु ‘ ईमहे  
 यामि ’ ( नि. ३. १९. १ ) इति पठितम् । चाशब्दलोपश्छान्दसः ॥ अहेळमानः । ‘ हेडु अनादरे ’ ।  
 अदुपदेशात् लसावैधातुक्रानुदात्तत्वे शपश्च पित्त्वादनुदात्तत्वे सति धातुस्वरः शिष्यते । ततो नञ्समासे  
 अव्ययपूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वम् । बोधि । ‘ बुध अवगमने ’ । लोटः सेहिः । ‘ बहुलं छन्दसि ’ इति  
 विकरणस्य लृक् । ‘ वा छन्दसि ’ ( पा. सू. ३. ४. ८८ ) इति अपित्त्वाभावेन ङित्त्वाभावात् लघू-  
 पधगुणः । ‘ हुन्नहभ्यो हेधिः ’ इति हेधिरादेशः । धातोस्त्यलोपश्छान्दसः । मोषीः । ‘ मुप स्तेये ’ ।  
 लोटर्थे छान्दसो लुङ् । ‘ वदवज् ’ ( पा. सू. ७. २. ३ ) इति प्राप्ताया वृद्धेः ‘ नेटि ’ ( पा. सू. ७.  
 २. ४ ) इति प्रतिषेधे सति लघूपधगुणः । ‘ बहुलं छन्दस्यमाङयोगेऽपि ’ इति अडभावः ॥

तदिन्नक्तं तदिवा मह्यमाहुस्तदयं केतो हृद आ वि चष्टे ।

शुनःशेषो यमहृद्गृभीतः सो अस्मात्राजा वरुणो मुमोक्तु ॥ १२ ॥

तत् । इत् । नक्तम् । तत् । दिवा । मह्यम् । आहुः । तत् । अयम् । केतः । हृदः । आ ।

वि । चष्टे । शुनःशेषः । यम् । अहृत् । गृभीतः । सः । अस्मान् । राजा । वरुणः । मुमोक्तु ॥ १२ ॥

तदिदं तदेव वरुणविषयं स्तोत्रं नक्तं रात्रौ मह्यं शुनःशेषाय आहुः कर्तव्यत्वेनाभिज्ञाः कथयन्ति । तथा दिवा अपि एव आहुः । हृदः मदीयमनसो निष्पन्नः अयं केतः प्रज्ञाविशेषोऽपि तत् एव कर्तव्यत्वेन आ वि चष्टे सर्वतो विशेषेण प्रकाशयति । गृभीतः गृहीतः यूपे बद्धः शुनःशेषः एतन्नामको जनः यं वरुणम् अहृत् आहृतवान् सः वरुणः राजा अस्मान् शुनःशेषान् मुमोक्तु बन्धात् मुक्तं करोतु ॥ मह्यम् । ‘ ऊयि च ’ इत्याद्युदात्तत्वम् । आहुः । ‘ ब्रुवः पञ्चानाम् ’ ( पा. सू. ३. ४. ८४ ) इति ब्रूवो लटि झेः उसादेशः, धातोः आहादेशश्च । हृदः । ‘ पदन् ’ ( पा. सू. ६. १. ६३ ) इत्यादिना हृदयशब्दस्य हृदादेशः । ‘ ऊडिदपदादि ’ इति पञ्चम्या उदात्तत्वम् । शुनःशेषः । शुन इव शेषो यस्य इति समासे ‘ शुनः शेषपुच्छलाङ्गुलेषु संज्ञायां षष्ठ्या अलुग्वक्तव्यः ’ ( पा. सू. ६. ३. २१. ४ ) इति अलुक् । पूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वे प्राप्ते ‘ उभे वनस्पत्यादिषु ’ ( पा. सू. ६. २. १४० ) इति पूर्वोत्तरपदयोः युगपत् प्रकृतिस्वरत्वम् । अहृत् । ह्येनो लुङि ‘ लिपिसिचिह्नश्च ’ ( पा. सू. ३. १. ५३ ) इति लृङेः अडादेशः । ‘ आतो लोप इटि च ’ ( पा. सू. ६. ४. ६४ ) इति आकारलोपः । अडागम उदात्तः । यद्वृत्तयोगादनिघातः । गृभीतः । ‘ ह्रप्रहोर्भः ’ इति भत्वम् । सो अस्मान् । ‘ प्रकृत्यान्तःपादम् ’ इति प्रकृतिभावः । मुमोक्तु । ‘ बहुलं छन्दसि ’ इति विकरणस्य श्लुः ॥

शुनःशेषो ह्यहृद्गृभीतस्त्रिष्वदित्यं द्रुपदेषु बद्धः ।

अवैनं राजा वरुणः ससृज्याद्विद्राँ अदब्धो वि मुमोक्तु पाशान् ॥ १३ ॥

शुनःशेषः । हि । अहृत् । गृभीतः । त्रिषु । अदित्यम् । द्रुपदेषु । बद्धः ।

अव । एनम् । राजा । वरुणः । ससृज्यात् । विद्वान् । अदब्धः । वि । मुमोक्तु । पाशान् ॥ १३ ॥

गृभीतः बन्धनाय गृहीतः त्रिसंख्याकेषु द्रुपदेषु द्वोः काष्ठस्य यूपस्य पदेषु प्रदेशविशेषेषु बद्धः शुनःशेषः अदित्यम् अदितेः पुत्रं यं वरुणम् अहृत् आहृतवान् हि यस्मादेवं तस्मात् सः वरुणः राजा एनं शुनःशेषम् अव ससृज्यात् अवसृष्टं बन्धनात् विमुक्तं करोतु । विमोक्तप्रकार एव स्पष्टीक्रियते । विद्वान् विमोक्तप्रकाराभिज्ञः अदब्धः केनाप्यहिंसितः वरुणः पाशान् बन्धनरज्जु-विशेषान् वि मुमोक्तु विच्छिद्यैनं मुक्तं करोतु ॥ त्रिषु । ‘ पद्त्रिचतुर्भ्यो हलादिः ’ ( पा. सू. ६. १. १७९ ) इति विभक्तैरुदात्तत्वं । संहितायाम् ‘ उदात्तस्वरितयोर्धणः ’ इति परः आकारः स्वर्यते । ससृज्यात् । ‘ सृज विसर्गे ’ । प्रार्थनायां लिङ् । ‘ बहुलं छन्दसि ’ इति विकरणस्य श्लुः । विद्वान् ।

‘ विद ज्ञाने ’ । ‘ विदेः शतुर्वसुः ’ ( पा. सू. ७. १. ३६ ) । ‘ उगिद्वाम् ’ इति नुम् । हल्ङ्यादि-  
संयोगान्तलोपौ । संहितायां ‘ दीर्घादिति समानपादे ’ इति नकारस्य स्वरम् । ‘ आतोऽटि नित्यम् ’  
इति सानुनासिक आकारः । अदब्धः । ‘ दम्भु दम्भे ’ । निष्ठायाम् ‘ अनिदिताम् ’ इति नलोपे  
‘ झपस्तथोर्धोऽधः ’ ( पा. सू. ८. २. ४० ) इति धत्वम् । अव्ययपूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वम् ॥

अवभृथे ‘ अव ते हेळः ’ इति द्वे ऋचौ वारुणस्य हविषो याज्यानुवाक्ये । ‘ पत्नीसंयाजैश्चरित्वा ’  
इति खण्डे सूत्रितम्-‘ अव ते हेळो वरुण नमोभिरिति द्वे ’ ( आश्व. श्रौ. ६. १३ ) इति ॥

अव ते हेळो वरुण नमोभिरव यज्ञेभिरीमहे हविर्भिः ।

क्षयन्नस्मभ्यमसुर प्रचेता राजन्नेनांसि शिश्रथः कृतानि ॥ १४ ॥

अव । ते । हेळः । वरुण । नमःऽभिः । अव । यज्ञेभिः । ईमहे । हविःऽभिः । क्षयन् ।

अस्मभ्यम् । असुर । प्रचेत इति प्रऽचेतः । राजन् । एनांसि । शिश्रथः । कृतानि ॥ १४ ॥

हे वरुण वृते तव हेळः क्रोधं नमोभिः नमस्कारैः अव ईमहे अवनयामः । तथा यज्ञैः  
साङ्गानुष्ठानेन पूज्यैः हविर्भिः अव ईमहे वरुणं परितोष्य क्रोधमपनयामः । हे असुर अनिष्टक्षेपण-  
शील प्रचेतः प्रकर्षेण प्रज्ञायुक्त राजन् दीप्यमान वरुण अस्मभ्यम् अस्मदर्थं क्षयन् अस्मिन् कर्मणि  
निवसन् कृतानि अस्माभिरनुष्ठितानि एनांसि पापानि शिश्रथः श्रथितानि शिथिलानि कुरु ॥ हेळः ।  
असुनो नित्वादाद्युदात्तत्वम् । यज्ञेभिः । ‘ बहुलं छन्दसि ’ इति ऐसभावः । ईमहे । ‘ ईङ् गतो ’ ।  
विकरणस्य लृक् । क्षयन् । ‘ क्षि निवासगत्योः ’ । लटः शतृ । व्यत्ययेन शप् । आमन्त्रिताद्युदात्तत्वम् ।  
असुर । ‘ असेरुरन् ’ ( उ. सू. १. ४२ ) । आमन्त्रितनिवातः । शिश्रथः । ‘ श्रथ दौर्बल्ये ’ । चुरादिः  
अदन्तः । छान्दसे लुङि ‘ गिशिद्रुसुभ्यः ’ ( पा. सू. ३. १. ४८ ) इति प्लेः चङ् । द्विर्भावहलादि-  
शेषौ । अलोपित्वात् सन्वद्भावाभावेऽपि ( पा. सू. ७. ४. ९३ ) । ‘ बहुलं छन्दसि ’ ( पा. सू. ७.  
४. ७८ ) इति अभ्यासस्य इत्वम् । पूर्ववत् अडभावः ॥

उदुत्तमं वरुण पाशमस्मदवाधमं वि मध्यमं श्रथाय ।

अथा वयमादित्य व्रते तवानागसो अदितये स्याम ॥ १५ ॥

उत् । उदुत्तमम् । वरुण । पाशम् । अस्मत् । अव । अधमम् । वि । मध्यमम् । श्रथय ।

अथ । वयम् । आदित्य । व्रते । तव । अनागसः । अदितये । स्याम ॥ १५ ॥

हे वरुण उत्तमम् उत्कृष्टं शिरसि बद्धं पाशम् अस्मत् अस्मत्तः उत् श्रथाय उत्कृष्य  
शिथिलं कुरु । अधमं निकृष्टं पादेऽवस्थितं पाशम् अव श्रथाय अधस्तादवकृष्य शिथिलीकुरु ।  
मध्यमं नाभिप्रदेशगतं पाशं वि श्रथाय वियुज्य शिथिलीकुरु । अथ अनन्तरं हे आदित्य अदितेः

पुत्र वरुण वयं शुनःशेषाः वतव व्रते त्वदीये कर्मणि अदितये खण्डनराहित्याय अनागसः अपराधरहिताः वस्याम भवेम ॥ उत्तमम् । तमपः पित्वादनुदात्तत्वेन आद्युदात्तत्वे प्राप्ते 'उत्तमश्च-  
त्तमौ सर्वत्र' (पा. सू. ६. १. १६० ग. ) इति उज्झादिषु पाठादन्तोदात्तत्वम् । अधमम् । 'अवद्याव-  
माधमावरेफाः कुस्तिते' ( उ. सू. ५. ७३२ ) इति अवतेः अमच्; वस्य धः । अथाय । 'अथ  
दौर्बल्ये' । संहितायां छान्दसो दीर्घः । तव । 'युष्मदस्मदोर्दसि' इत्याद्युदात्तत्वम् । अनागसः । बहु-  
व्रीहौ पूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वम् । 'नन्सुभ्याम्' इति तु व्यत्ययेन प्रवर्तते । यद्वा । आगस्शब्दात् 'अस्मा-  
यामेधा' ( पा. सू. ५. २. १२१ ) इति मत्वर्थीयो विनिः । तस्य 'चिन्मतोर्लुक्' ( पा. सू.  
५. ३. ६५ ) इति लुक् । नन्समासे अव्ययपूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वम् ॥ १५ ॥

'यच्चित्' इति एकविंशत्यृचं द्वितीयं सूक्तम् । तथा चानुकान्तम्—'यच्चित्सैका' इति । 'ऋषि-  
श्रान्त्यस्मात्' इति परिभाषया शुनःशेष एव ऋषिः । 'आदौ गायत्रम्' इति परिभाषितत्वात्  
गायत्री छन्दः । 'वारुणं तु' इति पूर्वोक्तत्वात् तुह्यादिपरिभाषया ( अनु. १२. ३ ) वरुणो देवता ।  
विनियोग उक्तः शौनःशेषाख्याने । विशेषविनियोगस्तु—अभिष्टवषट्हे इदं सूक्तं होत्रकशस्त्रे  
स्तोमनिमित्तमावापार्थम् । 'अभिष्टवपृष्ट्याहानि' इति खण्डे तथैव सूत्रितं—'यच्चिद्धि ते विश इति  
वारुणमेतस्य तृचमावपेत मैत्रावरुणः' ( आश्व. श्रौ. ७. ५ ) इति ॥

यच्चिद्धि ते विशो यथा प्र देव वरुण ब्रतम् । मिनीमसि द्यविद्यवि ॥ १ ॥

यत् । चित् । हि । ते । विशः । यथा । प्र । देव । वरुण । ब्रतम् । मिनीमसि । द्यविद्यवि ॥ १ ॥

हे वरुण यथा लोके विशः प्रजाः कदाचित् प्रमादं कुर्वन्ति तथा वयमपि ते तव संबन्धि  
यच्चिद्धि यदेव किञ्चित् व्रतं कर्म द्यविद्यवि प्रतिदिनं प्र मिनीमसि प्रमादेन हिसितवन्तः । तदपि  
व्रतं प्रमादपरिहारेण लाङ्गं कुरु इति शेषः ॥ यथा । लिट्स्वरेण आद्युदात्तत्वे प्राप्ते 'यथेति पादान्ते'  
( फि. सू. ८५ ) इति सर्वानुदात्तत्वम् । मिनीमसि । 'मीञ् हिंसायाम्' । 'इदन्तो मसि' ।  
'त्रयादिभ्यः श्वा' । 'मीनातेर्निगमे' ( पा. सू. ७. ३. ८१ ) इति ह्रस्वत्वम् । 'ई हल्यधोः'  
( पा. सू. ६. ४. ११३ ) इति ईकारः । 'सतिशिष्टस्वरबलीयस्त्वमन्यत्र विकरणेभ्यः' इति  
वचनात् तिङ् एव स्वरः शिष्यते । यद्वृत्तयोगात् निघाताभावः ॥

मा नो वधाय हत्नवे जिहीळानस्य रीरधः । मा हृणानस्य मन्यवे ॥ २ ॥

मा । नः । वधाय । हत्नवे । जिहीळानस्य । रीरधः । मा । हृणानस्य । मन्यवे ॥ २ ॥

हे वरुण जिहीळानस्य अनादरं कृतवतः हत्नवे हन्तुः पापिहननशीलस्य तव संबन्धिने त्वत्-  
कर्तृकाय वधाय नः अस्मान् मा रीरधः संसिद्धान् विषयभूतान् मा कुरु । हृणानस्य हृणीय-  
मानस्य क्रुद्धस्य तव मन्यवे क्रोधाय मा अस्मान् रीरधः ॥ वधाय । 'हनश्च वधः' ( पा. सू. ३.  
३. ७६ ) इति अबन्तो वधशब्दः । उज्झादिषु पाठादन्तोदात्तः । हत्नवे । 'हन हिंसागत्योः' ।  
'कृहनिभ्यां क्लुः' ( उ. सू. ३. ३१० ) इति क्लुप्रत्ययः; धातोर्नकारस्य तकारः । जिहीळानस्य । 'हेड्



अनादरे' । अस्मात् लिटः कानच् । द्विर्भावहलादिशेषह्रस्वचुत्वजश्चानि । एकारस्य ईकारादेशश्छान्दसः । 'चितः' इत्यन्तोदात्तत्वम् । रीरधः । 'राध साध संसिद्धौ' । चङि णिलोपे उपधाह्रस्वत्वम् । द्विर्वचनहलादिशेषह्रस्वत्वसन्वद्वावेवाभ्यासदीर्घाः । 'न माङ्योगे' इति अडभावः । हृणानस्य । 'हृणीङ् लज्जायाम्' । अस्मात् शानचि पृषोदरादित्वात् अभिमतत्वरूपसिद्धिः ॥

वि मृळीकाय ते मनो रथीरश्च न संदितम् । गीर्भिर्वैरुण सीमहि ॥ ३ ॥

वि । मृळीकाय । ते । मनः । रथीः । अश्वम् । न । सम्सदितम् । गीः ऽभिः । वरुण । सीमहि ॥ ३ ॥

हे वरुण वृमृळीकाय अस्मत्सुखाय वृते तव मनः वृगीर्भिः स्तुतिभिः वृवि वृसीमहि विशेषेण बध्नीमः प्रसादयाम इत्यर्थः । तत्र दृष्टान्तः । वृथीः रथस्वामी वृसंदितं सम्यक् खण्डितं दूरगमनेन श्रान्तम् वृअश्वं वृन अश्वमिव । अथ स्वामी श्रान्तमश्वं वासप्रदानादिना प्रसादयति तद्वत् ॥ रथीः । मत्वर्थीय ईकारः । संदितम् । दो अवखण्डने । 'निष्ठा' इति कः । 'द्यतिस्यत्तिमास्थाम्' ( पा. सू. ७. ४. ४० ) इति इकारान्तादेशः । 'गतिरनन्तरः' इति गतेः प्रकृतिस्वरत्वम् । गीर्भिः । 'सावेकाचः' इति भिस उदात्तत्वम् । सीमहि । 'पिबु तन्तुसताने' । व्यत्ययेनात्मनेपदम् । 'बहुलं छन्दसि' इति विकरणस्य लुक् । वलि लोपः ( पा. सू. ६. १. ६६ ) । यद्वा । 'पिबु बन्धने' इत्यस्मात् विकरणस्य लुक् । दीर्घश्छान्दसः ॥

परा हि मे विमन्यवः पतन्ति वस्यइष्टये । वयो न वसतीरुप ॥ ४ ॥

परा । हि । मे । विमन्यवः । पतन्ति । वस्यः ऽइष्टये । वयः । न । वसतीः । उप ॥ ४ ॥

हे वरुण वृमे मम जुनःशेषस्य वृविमन्यवः क्रोधरहिता बुद्धयः वृवस्यइष्टये वसीयसः अतिशयेन वसुमतो जीवनस्य प्राप्तये वृपरा वृपतन्ति पराङ्मुखाः पुनरावृत्तिरहिताः प्रसरन्ति । हिशब्दः अस्मिन्नर्थे सर्वजनप्रसिद्धिमाह । परापतने दृष्टान्तः । वृवयो वृन । पक्षिणो यथा वृवसतीः निवासस्थानानि वृउप सामीप्येन प्राप्नुवन्ति तद्वत् ॥ पतन्ति । पादादित्वात् निघाताभावः । वस्यइष्टये । वसुमच्छब्दात् 'विन्मतोर्लुक्' इति मत्पुपो लुकि ङिलोपे ईयसुनो यकारलोपश्छान्दसः । वसतीः । 'शतुरनुमः' इति ङीप उदात्तत्वम् ॥

कदा क्षत्रश्रियं नरमा वरुणं करामहे । मृळीकायोरुचक्षसम् ॥ ५ ॥

कदा । क्षत्रऽश्रियम् । नरम् । आ । वरुणम् । करा॒महे । मृळीकाय । उरुऽचक्षसम् ॥ ५ ॥

वृमृळीकाय अस्मत्सुखाय वृवरुणं वृकदा कस्मिन् काले वृआ वृकरामहे अस्मिन् कर्मणि आगतं करवाम । कीदृशम् । वृक्षत्रश्रियं बलसेविनं वृनरं नेतारं वृउरुचक्षसं बहूनां दृष्टारम् । क्षत्रश्रियम् । क्षत्राणि श्रयतीति क्षत्रश्रीः । 'क्विच्चि' ( पा. ३. २. १७८. २ ) इत्यादिना किप् दीर्घश्च । कृदुत्तरपद-प्रकृतिस्वरत्वम् । नरम् । 'ऋदोरप्' इति अवन्तः आद्युदात्तः । करामहे । करोते व्यत्ययेन शप् । उरुचक्षसम् । 'चक्षेर्बहुलं शिच्च' ( उ. सू. ४. ६७२ ) इत्यसुन् । शिद्वाद्वात् ख्याआदेशाभावः ॥ ॥ १६ ॥

तदित्समानमाशाते वेनन्ता न प्र युच्छतः । धृतव्रताय दाशुषे ॥ ६ ॥

तत् । इत् । समानम् । आशाते इति । वेनन्ता । न । प्र । युच्छतः । धृतव्रताय । दाशुषे ॥ ६ ॥

वृत्तव्रताय अनुष्ठितकर्मणे वृदाशुषे हविर्दत्तवते यजमानाय वेनन्तौ कामयमानौ मित्रावरुणाविति शेषः । तावुभौ वसमानं साधारणं तदित् अस्माभिर्दत्तं तदेव हविः आशाते अश्रुवाते । न प्र युच्छतः कदाचिदपि प्रमादं न कुरुतः ॥ आशाते । अश्रोतेर्लिटि द्विर्भावहलादिशेषौ । ‘ अत आदेः ’ ( पा. सू. ७. ४. ७० ) इति आत्वम् । ‘ अनित्यमागमशासनम् ’ इति वचनात् ‘ अश्रोतेश्च ’ ( पा. सू. ७. ४. ७२ ) इति नुडभावः । वेनन्ता । वेनतिः कान्तिकर्मा । ‘ सुपां सुलुक् ’ इति आकारः । प्र युच्छतः । ‘ युच्छ प्रमादे ’ । दाशुषे । ‘ दाशृ दाने ’ इत्यस्मात् ‘ दाश्वान् साह्वान् ’ इति क्तुप्रत्ययो निपातितः । ‘ वसोः संप्रसारणम् ’ इति संप्रसारणम् । ‘ शासिवसिघसीनां च ’ इति षत्वम् ॥

वेदा यो वीनां पदमन्तरिक्षेण पतताम् । वेदं नावः समुद्रियः ॥ ७ ॥

वेदं । यः । वीनाम् । पदम् । अन्तरिक्षेण । पतताम् । वेदं । नावः । समुद्रियः ॥ ७ ॥

वन्तरिक्षेण पतताम् आकाशमार्गेण गच्छतां वीनां पक्षिणां पदं वयः वरुणः वेद । तथा समुद्रियः समुद्रेऽवस्थितः वरुणः नावः जले गच्छन्त्याः पदं वेदं जानाति सोऽस्मान् बन्धनान्मोचयत्विति शेषः ॥ वेद । ‘ विद ज्ञाने ’ । ‘ विदो लटो वा ’ ( पा. सू. ३. ४. ८३ ) इति तिपो णल् । लिट्स्वरेणाद्युदात्तत्वम् । ‘ ब्रवोऽतस्तिङः ’ इति संहितायां दीर्घः । वीनाम् । ‘ नामन्यतरस्याम् ’ इति नाम उदात्तत्वम् । पतताम् । शपः पित्वादनुदात्तत्वम् । शतुश्च लसार्वधातुकस्वरेण धातुस्वरः । नावः । ‘ सावेकाचः ’ इति षष्ठ्या उदात्तत्वम् । समुद्रियः । भवार्थे ‘ समुद्राभ्राद्वः ’ ( पा. सू. ४. ४. ११८ ) इति घप्रत्ययः ॥

वेदं मासो धृतव्रतो द्वादश प्रजावतः । वेदा य उपजायते ॥ ८ ॥

वेदं । मासः । धृतव्रतः । द्वादश । प्रजावतः । वेदं । यः । उपजायते ॥ ८ ॥

वृत्तव्रतः स्वीकृतकर्मविशेषो यथोक्तमहिमोपेतो वरुणः प्रजावतः तदा तदोत्पद्यमानप्रजायुक्तान् द्वादश मासः चैत्रादीन् फाल्गुनान्तान् वेदं जानाति । वयः त्रयोदशोऽधिकमासः उपजायते संवत्सरसमीपे स्वयमेवोत्पद्यते तमपि वेदं वाक्यशेषः पूर्ववत् ॥ मासः । ‘ पद्म् ’ ( पा. सू. ६. १. ६३ ) इत्यादिना मासशब्दस्य मास इति आदेशः । ‘ ऊडिद्म् ’ इत्यादिना शस उदात्तत्वम् । द्वादश । द्वौ च दश च इति द्वन्द्वः । ‘ ब्रह्मनः संख्यायाम् ’ ( पा. सू. ६. ३. ४७ ) इति आत्वम् । ‘ संख्या ’ ( पा. सू. ६. २. ३५ ) इति सूत्रेण पूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वम् । प्रजावतः । ‘ जनी प्रादुर्भावे ’ । प्रपूर्वात् जनसनखनक्रमगमो विट्प्रत्ययः ( पा. सू. ३. २. ६७ ) । ‘ विड्वनोः ’ ( पा. सू. ६. ४. ४१ ) इति आत्वम् । कृदुत्तरपदप्रकृतिस्वरत्वम् । प्रजा एषां सन्तीति ‘ तदस्यास्यस्मिन्निति मतुप् ’ ( पा. सू. ५. २. ९४ ) । ‘ मादुपधायाः ’ ( पा. सू. ८. २. ९ ) इति मतुपो षत्वम् । उपजायते । जनेः कर्मकर्तरि लट् । कर्मवद्भावात् आत्मनेपदं यक् ( पा. सू. ३. १. ८७ ) । ‘ जनादीनामुपदेश एवात्वं वक्तव्यम् ’ ( पा. सू. ६. १. १९५. ३ ) इति

वचनात् 'अचः कर्तृशक्ति' ( पा. सू. ६. १. १९५ ) इत्याद्युदात्तत्वम् । ' तिङि चोदात्तवति ' ( पा. सू. ८. १. ७१ ) इति उपसर्गस्य निघातः । न च ' तिङ्ङितिङः ' इति निघातः, ' यदृत्ताच्चित्यम् ' इति प्रतिषेधात् ॥

वेद वातस्य वर्तनिमुरोऋष्वस्य बृहतः । वेदा ये अध्यासते ॥ ९ ॥

वेद । वातस्य । वर्तनिम् । उरोः । ऋष्वस्य । बृहतः । वेद । ये । अधिऽआसते ॥ ९ ॥

उरोः विस्तीर्णस्य ऋष्वस्य दर्शनीयस्य बृहतः गुणैरधिकस्य वातस्य वायोः वर्तनि मार्गं वेद वरुणो जानाति । ये देवाः अध्यासते उपरि तिष्ठन्ति तानपि वेद जानाति ॥ वातस्य । ' असिहसि ' इत्यादिना तन्प्रत्ययान्तो वातशब्दो निच्वादाद्युदात्तः । वर्तनिम् । वर्ततेऽनेनेति । ' वर्तनिः स्तोत्रे ' ( पा. सू. ६. १. १६०. ग. ) इति स्तोत्रवाचकस्य वर्तनिशब्दस्य अन्तोदात्तत्वसिद्धयर्थम् उन्ध्यादिषु पाठात् अस्य प्रत्ययस्वरेण मध्योदात्तत्वे प्राप्ते व्यत्ययेनान्तोदात्तत्वम् । बृहतः । ' बृहन्महतो-रुपसंख्यानम् ' इति डल उदात्तत्वम् । अध्यासते । लसार्वधातुकानुदात्तत्वे सति धातुस्वरः ॥

नि पसाद धृतव्रतो वरुणः पस्त्याऽस्त्रा । साम्राज्याय सुक्रतुः ॥ १० ॥

नि । ससाद । धृतव्रतः । वरुणः । पस्त्याऽसु । आ । साम्राज्याय । सुऽक्रतुः ॥ १० ॥

धृतव्रतः पूर्वोक्तः वरुणः पस्त्यासु देवीषु प्रजासु आ नि पसाद आगत्य निपण्वान् । किमर्थम् । प्रजानां साम्राज्यसिद्धयर्थं सुक्रतुः शोभनकर्मा ॥ नि पसाद । ' सदिरप्रतेः ' ( पा. सू. ८. ३. ६६ ) इति पत्वम् । साम्राज्याय । साम्राजो भावः साम्राज्यम् । ' गुणवचनब्राह्मणादिभ्यः ' ( पा. सू. ५. १. १२४ ) इति प्यञ् । ' भित्त्यादिर्नित्यम् ' इत्याद्युदात्तत्वम् । सुक्रतुः । ' कृत्वादयश्च ' इत्युत्तरपदाद्युदात्तत्वम् ॥ १७ ॥

अतो विश्वान्यद्भुता चिकित्वां अभि पश्यति । कृतानि या च कर्त्वा ॥ ११ ॥

अतः । विश्वानि । अद्भुता । चिकित्वान् । अभि । पश्यति । कृतानि । या । च । कर्त्वा ॥ ११ ॥

अतः अस्मात् वरुणात् विश्वानि अद्भुता सर्वाण्याश्चर्याणि चिकित्वान् प्रज्ञावान् अभि पश्यति सर्वतोऽवलोकयति यथा कृतानि यान्याश्चर्याणि पूर्वं वरुणेन संपादितानि । चकारात् अन्यानि यान्याश्चर्याणि कर्त्वा इतः परं कर्तव्यानि तानि सर्वाण्यभिपश्यतीति पूर्वत्रान्वयः ॥ अद्भुता । ' शोऽलन्दसि बहुलम् ' ( पा. सू. ६. १. ७० ) इति श्लोषः । प्रत्ययलक्षणेन ' नपुंसकस्य झलचः ' ( पा. सू. ७. १. ७२ ) इति लुम् । नलोपः । चिकित्वान् । ' कित ज्ञाने ' । लिट् । कसुः । अभ्यास-हलादिशेषचुत्वानि । ' वस्वेकाज्झसाम् ' इति नियमात् इडभावः । रुत्वानुनासिकावुक्तौ संहिता-याम् । पश्यति । ' पाघ्रा ' इत्यादिना दृशेः पश्चादेशः । कर्त्वा । ' कृत्यार्थे तवैकेकेन्यत्वनः ' ( पा. सू. ३. ४. १४ ) इति करोतेः त्वन् । निच्वादाद्युदात्तत्वम् । पूर्ववत् श्लोषः ॥

स नो विश्वाहा सुकतुरादित्यः सुपथां करत् । प्र ण आर्यूषि तारिषत् ॥ १२ ॥

सः । नः । विश्वाहा । सुऽकतुः । आदित्यः । सुऽपथां । करत् । प्र । नः । आर्यूषि । तारिषत् ॥ १२ ॥

वसुः शोभनप्रज्ञः । वसः । आदित्यः वरुणः । विश्वाहा सर्वैश्वर्यः । नः अस्मान् । सुपथा शोभन-  
मार्गेण सहितान् । करत् करोतु । किं च नः अस्माकम् । आर्यूषि । प्र । तारिषत् प्रवर्धयतु ॥ सुपथा ।  
'स्वती पूजायाम्' (पा. म. २. २. १८. ४) इति समासे 'न पूजनात्' (पा. सू. ५. ४. ६९) इति  
समासान्तप्रतिषेधः । अव्ययपूर्वपदप्रकृतिस्वरे प्राप्ते 'परादिच्छन्दसि बहुलम्' इत्युत्तरपदाद्युदात्तत्वम् ।  
'कृत्वादयश्च' (पा. सू. ६. २. ११८) इत्येतच्च भवति अबहुव्रीहित्वात् । बहुव्रीहौ हि तद्विधीयते । 'आद्युदात्तं  
अच्छन्दसि' (पा. सू. ६. २. ११९) इत्येतदपि न भवति, पथिन्शब्दस्य अन्तोदात्तत्वात् । करत् ।  
करोतेर्लेटि व्यत्ययेन शप् । शपो लुकि 'लेटोऽडागमः' इति अडागमः । 'इतश्च लोपः' इति इकारलोपः ।  
यद्वा । छान्दसे लुकि 'कृमृदृरुहिभ्यः' (पा. सू. ३. १. ५९) इति च्लेः । अङ् । 'ऋदृशोऽङि गुणः'  
(पा. सू. ७. ४. १६) इति गुणः । 'बहुलं छन्दस्यमाङ्गयोगेऽपि' इति अङभावः । प्र णः । 'उप-  
सर्गाद्बहुलम्' (पा. सू. ८. ४. २८) इति नसो णत्वम् । तारिषत् । तारयतेः लेटि अडागमः ।  
'सिब्वहुलं लेटि' इति सिप् । 'आदेशप्रत्यययोः' इति पत्वम् ॥

विभ्रदद्रापिं हिरण्ययं वरुणो वस्त निर्णिजम् । परि स्पशो नि षेदिरे ॥ १३ ॥

विभ्रत् । द्रापिम् । हिरण्ययम् । वरुणः । वस्त । निः । निजम् । परि । स्पशः । नि । षेदिरे ॥ १३ ॥

वह्निर्हिरण्यं सुवर्णमयं । द्रापिं कवचं । विभ्रत् धारयन् । वरुणः । निर्णिजं पुष्टं स्वशरीरं । वस्त  
आच्छादयति । स्पशः हिरण्यस्पर्शिनो रश्मयः । परि । नि । षेदिरे सर्वतो निषण्णाः ॥ विभ्रत् । विभर्तेः  
शतरि 'नाभ्यस्ताच्छतुः' (पा. सू. ७. १. ७८) इति नुमभावः । 'अभ्यस्तानामादिः' इत्याद्युदा-  
त्तत्वम् । द्रापिम् । 'द्रा कुत्सार्थौ गतौ' । द्रापयति इण् । कुत्सितौ गतिं प्रापयतीति द्रापिः कवचम् ।  
'अर्तिही' (पा. सू. ७. ३. ३६) इत्यादिना पुगागमः । औणादिके इप्रत्यये णिलोपः । हिरण्ययम् ।  
'ऋव्यवास्व्यवास्वमाध्वीहिरण्ययानि छन्दसि' (पा. सू. ६. ४. १७५) इति हिरण्यशब्दात्  
विकारार्थे विहितस्य मयटो मशब्दलोपो निपातितः । वस्त । 'वस आच्छादने' । लङि अदादित्वात्  
शपो लुक् । पूर्ववत् अङभावः । निर्णिजम् । 'णिजिर् शौचपोषणयोः' । स्पशः । 'स्पश बाधन-  
स्पर्शनयोः' । 'किप् च' इति किप् । नि षेदिरे । 'षट् विशरणगत्यवसादनेषु' । अस्मात् गत्यर्थात्  
कर्मणि लिटि एत्वाभ्यासलोपौ । 'सदिरप्रतेः' इति पत्वम् ॥

न यं दिप्सन्ति दिप्सवो न द्रुह्वाणो जनानाम् । न देवमभिमातयः ॥ १४ ॥

न । यम् । दिप्सन्ति । दिप्सवः । न । द्रुह्वाणः । जनानाम् । न । देवम् । अभिऽमातयः ॥ १४ ॥

१. च-फ- 'उत्तरपदाद्युदात्तत्वम्' इत्यस्यानन्तरं 'यद्वा तृतीयाया आलादेशः । अव्ययपूर्वपदप्रकृति-  
स्वरत्वं लिट्स्वरेण बाध्यते' इत्यधिकम् ; स- 'यद्वा... 'प्रकृतिस्वरत्वं निषिध्यते' इत्यधिकम् । २. न-छ-झ-  
त-न-फ-श-ष-ह-शपो वा । ३. ङ-कुत्सितायाम् ।

वदिप्सवः हिंसितुमिच्छन्तो वैरिणः वयं वरुणं वन वदिप्सन्ति भीताः सन्तो हिंसितुमिच्छां परित्यजन्ति । वजनानां प्राणिनां वृद्धाणः द्रोघघारोऽपि यं वरुणं प्रति वन द्रुह्यन्ति । अभिमातयः पाप्मानः । ‘पाप्मा वा अभिमातिः’ ( तै. सं. २. १. ३. ५ ) इति श्रुत्यन्तरात् । वदेवं तं वरुणं वन स्पृशन्ति ॥ वदिप्सन्ति । ‘दम्भु दम्भे’ । अस्मात् सन्नि ‘सनीवन्तर्ध’ ( पा. सू. ७. २. ४९ ) इत्यादिना इडभावः । ‘हलन्ताच्च’ ( पा. सू. १. २. १० ) इत्यत्र हल्ग्रहणस्य जातिवाचित्वात् सनः कित्त्वात् ‘दम्भ इच्च’ ( पा. सू. ७. ४. ५६ ) इति दकारात् परस्य अकारस्य इकारः । ‘अनिदिताम्’ इति नलोपः । भग्भावाभावश्छान्दसः ( पा. सू. ८. २. ३७ ) । ‘अत्र लोपोऽभ्यासस्य’ ( पा. सू. ७. ४. ५८ ) इति अभ्यासलोपः । शपः पिच्चादनुदात्तत्वम् । तिङ्श्च लसार्वधातुकस्वरेण सनो निच्चात् निस्स्वरेणाद्युदात्तत्वम् । यद्वृत्तयोगात् अनिधातः । वदिप्सवः । सनन्तात् दम्भेः ‘सनाशंसमिक्ष उः’ ( पा. सू. ३. २. १६८ ) इति उप्रत्ययः । प्रत्ययस्वरः । द्रुह्याणः । ‘द्रुह जिघांसायाम्’ । ‘अन्येभ्योऽपि दृश्यन्ते’ इति कनिप् । प्रत्ययस्य पिच्चादनुदात्तत्वे धातुस्वरेणाद्युदात्तत्वम् ॥

उत यो मानुषेषु यशश्चक्रे अस्म्या । अस्माकमुदरेषु ॥ १५ ॥

उत । यः । मानुषेषु । आ । यशः । चक्रे । अस्मि । आ । अस्माकम् । उदरेषु । आ ॥ १५ ॥

उत अपि च यः वरुणः मानुषेषु यशः अजम् आ चक्रे सर्वतः कृतवान् स वरुणः कुर्वन्नपि आ सर्वतः अस्मि संपूर्णं चक्रे न तु न्यूनं कृतवान् । विशेषतः अस्माकम् उदरेषु आ सर्वतः चक्रे ॥ मानुषेषु । ‘मनोजातावव्यतौ षुक् च’ ( पा. सू. ४. १. १६१ ) इति अज् । ‘जित्यादिर्नित्यम्’ इत्याद्युदात्तत्वम् । चक्रे । प्रत्ययस्वरः । अस्मि । ‘अव्यये नक्कुनिपातानामिति वक्तव्यम्’ ( पा. सू. ६. २. २. ३ ) इति अव्ययपूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वम् । यशः । ‘अशोर्युद् च’ ( उ. सू. ४. ६३० ) इति असुन् । उदरेषु । ‘उदि ण्गातेरजलौ पूर्वपदान्यलोपश्च’ ( उ. सू. ५. ६९७ ) इति अल् । लिट्स्वरः । ‘गतिकारकोपपदात्’ इत्युत्तरपदप्रकृतिस्वरत्वम् ॥ १८ ॥

परा मे यन्ति धीतयो गावो न गव्यूतीरनु । इच्छन्तीरुचक्षसम् ॥ १६ ॥

परा । मे । यन्ति । धीतयः । गावः । न । गव्यूतीः । अनु । इच्छन्तीः । उरुचक्षसम् ॥ १६ ॥

उरुचक्षसं बहुभिर्द्रष्टव्यं वरुणम् इच्छन्तीः मे धीतयः शुनःशेपस्य बुद्धयः परा यन्ति पराङ्मुखा निवृत्तिरहिता गच्छन्ति । तत्र दृष्टान्तः । गावो न । यथा गावः गव्यूतीरनु गोष्ठानि अनुलक्ष्य गच्छन्ति तद्वत् ॥ गव्यूतीः । गावोऽत्र यूयन्ते इति अधिकरणे क्तिन् । ‘गोर्युतौ छन्दसि’ ( पा. सू. ६. १. ७९. २ ) इति अवादेशः । दासीभारादित्वात् पूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वम् । यद्वा । यूतिः यवनम् । गवां यवनमत्रेति बहुव्रीहौ पूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वम् । इच्छन्तीः । ‘इषु इच्छायाम्’ । लटः शतृ । ‘तुदादिभ्यः शः’ । ‘इषुगमिभ्यमां छः’ ( पा. सू. ७. ३. ७७ ) इति छत्वम् । अदुपदेशात् लसार्वधातुकानुदात्तत्वे विकरणस्वरः शिष्यते ॥

सं नु वोचावहै पुनर्यतो मे मध्वाभृतम् । होतैव क्षदसे प्रियम् ॥ १७ ॥

सम् । नु । वोचावहै । पुनः । यतः । मे । मधु । आभृतम् । होताऽहव । क्षदसे । प्रियम् ॥ १७ ॥

यतः यस्मात् कारणात् <sup>१</sup>मे मज्जीवनार्थं मधुरं हविः <sup>२</sup>आभृतं अञ्जःसवाख्ये कर्मणि संपादितं अतः कारणात् <sup>३</sup>होतेव होमकर्तॄणामपि <sup>४</sup>प्रियं हविः <sup>५</sup>क्षदसे अश्नासि । <sup>६</sup>पुनः हविःस्वीकारादूर्ध्वं तृप्तस्त्वं जीवन्नहं च <sup>७</sup>नु अवश्यं <sup>८</sup>सं <sup>९</sup>वोचावहै संभूय प्रियवार्तां करवावहै ॥ वोचावहै । लोट्थं छान्दसे लुङि ब्रुवो वचिः । ‘अस्यतिवक्ति’ इति स्त्रेः अडादेशः । ‘वच उम्’ इति उभागमे गुणः । व्यत्ययेन टेः ऐत्वम् । यद्वा । लोट एव लुङादेशः । स्थानिवद्भावात् ऐत्वम् । आभृतम् । ‘हग्रहोर्भः’ । ‘गतिरन्तरः’ इति गतेः प्रकृतिस्वरत्वम् ॥

दर्शं नु विश्वदर्शतं दर्शं रथमधि क्षमिं । एता जुषत मे गिरः ॥ १८ ॥

दर्शम् । नु । विश्वदर्शतम् । दर्शम् । रथम् । अधि । क्षमिं । एताः । जुषत । मे । गिरः ॥ १८ ॥

<sup>१</sup>विश्वदर्शतं सर्वैर्दर्शनीयम् अस्मदनुग्रहार्थमत्राविर्भूतं वरुणं <sup>२</sup>दर्शं <sup>३</sup>नु अहं दृष्टवान् खलु । <sup>४</sup>क्षमि क्षमायां भूमौ <sup>५</sup>रथं वरुणसंबन्धिनम् <sup>६</sup>अधि <sup>७</sup>दर्शम् आधिक्येन दृष्टवानस्मि । <sup>८</sup>एताः उच्यमानाः <sup>९</sup>मे <sup>१०</sup>गिरः मदीयाः स्तुतीः <sup>११</sup>जुषत वरुणः सेवितवान् ॥ दर्शम् । दृशेः ‘इरितो वा’ ( पा. सू. ३. १. ५७ ) इति च्चुः अडादेशः । ‘ऋदृशोऽङि गुणः’ ( पा. सू. ७. ४. १६ ) इति गुणः । विश्वदर्शतम् । दृशेः ‘भृमृदृशि’ ( उ. सू. ३. ३९० ) इत्यादिना अतच्प्रत्ययान्तो दर्शतशब्दः । मरुदृधादिवात् पूर्वपदान्तोदात्तत्वम् ( पा. सू. ६. २. १०६. २ ) । यद्वा । विश्वं दर्शनीयमस्येति बहुव्रीहिः । ‘बहु-व्रीहौ विश्वं संज्ञायाम्’ इति पूर्वपदान्तोदात्तत्वम् । क्षमि । ‘आतो धातोः’ ( पा. सू. ६. ४. १४० ) इत्यत्र आतः इति योगविभागात् आकारलोपः ॥

वरुणप्रवासेषु ‘इमं मे वरुण’ इति वारुणस्य हविषः अनुवाक्या । ‘पञ्चभ्यां पौर्णमास्याम्’ इति खण्डे सूत्रितम्—‘इमं मे वरुण श्रुधि तत्त्वा यामि ब्रह्मणा वन्दमानः’ ( आश्व. श्रौ. २. १७ ) इति ॥

इमं मे वरुण श्रुधी हवमद्या च मृळय । त्वामवस्युरा चके ॥ १९ ॥

इमम् । मे । वरुण । श्रुधि । हवम् । अद्य । च । मृळय । त्वाम् । अवस्युः । आ । चके ॥ १९ ॥

हे <sup>१</sup>वरुण <sup>२</sup>मे मदीयम् <sup>३</sup>इमं <sup>४</sup>हवम् आह्वानं <sup>५</sup>श्रुधि शृणु । किं च <sup>६</sup>अद्य अस्मिन् दिने <sup>७</sup>मृळय अस्मान् सुखय । <sup>८</sup>अवस्युः रक्षणेच्छुः अहं <sup>९</sup>त्वां वरुणम् आभिमुख्येन <sup>१०</sup>चके शब्दयामि स्तौमीत्यर्थः ॥ श्रुधि । ‘श्रु श्रवणे’ । लोटो हिः । ‘श्रुशृणुपृकृवृभ्यश्छन्दसि’ इति हेधिरादेशः । ‘बहुलं छन्दसि’ इति विकरणस्य लृक् । ‘अन्येषामपि दृश्यते’ इति संहितायां दीर्घः । अवस्युः । अवस्-शब्दात् ‘सुप आत्मनः क्यच्’ । ‘क्याच्छन्दसि’ इति उप्रत्ययः । आ चके । ‘कै गै शब्दे’ । अस्मात् लिटि ‘आदेचः’ ( पा. सू. ६. १. ४५ ) इति आत्वम् । द्विर्भावचुत्वे । ‘आतो लोप इटि च’ ( पा. सू. ६. ४. ६४ ) इति आकारलोपः । ‘तिङ्ङतिङः’ इति निघातः ॥

त्वं विश्वस्य मेधिर दिवश्च गमश्च राजसि । स यामनि प्रति श्रुधि ॥ २० ॥

त्वम् । विश्वस्य । मेधिर । दिवः । च । गमः । च । राजसि । सः । यामनि । प्रति । श्रुधि ॥ २० ॥

हे वमेधिर मेधाविन् वरुण वत्वं वदिवश्च तुलोकस्यापि वमश्च भूलोकस्यापि एवमात्मकस्य  
वविश्वस्य सर्वस्य जगतो मध्ये वराजसि दीप्यसे । वसः तादृशः त्वं वयामनि क्षेमप्रापणे अस्मदीये वप्रति  
वश्रुधि प्रतिश्रवणम् आज्ञापनं कुरु । रक्षिष्यामि इति प्रत्युत्तरं देहीत्यर्थः ॥ दिवः । ‘ ऊडिदम् ’  
इत्यादिना षण्ड्या उदात्तत्वम् । गमः । ‘ गमा ’ ( नि. १. १. २ ) इत्येतत् भूनामसु पठितम् । ‘ आतो  
धातोः ’ इत्यत्र आतः इति योगविभागात् ‘ आतो लोपः ’ इति प्रतिषेधेऽपि ( ? ) व्यत्ययेन आकार-  
लोपः । उदात्तनिवृत्तिस्वरेण विभक्तेरुदात्तत्वम् । यामनि । ‘ या प्रापणे ’ । ‘ आतो मनिक्कनिव्वनिपश्च ’  
इति मनिन् । निच्वादाद्युदात्तत्वम् । श्रुधि । उक्तम् ॥

उदुत्तमं मुमुग्धि नो वि पाशं मध्यमं चृत । अवाधमानि जीवसे ॥ २१ ॥

उत् । उ॒त्त॒मम् । मु॒मु॒ग्धि॒ । नः । वि । पा॒शम् । म॒ध्य॒मम् । च॒त । अ॒व । अ॒ध॒मा॒नि॒ । जी॒व॒से ॥ २१ ॥

वजः अस्माकम् उत्तमं शिरोगतं वाशम् उत् मुमुग्धि उत्कृष्य मोचय । मध्यमम् उदरगतं  
पाशं वि वृत्त वियुज्य नाशय । जीवसे जीवितुम् अधमानि मदीयान् पादगतान् पाशान् अव  
चृत अवकृष्य नाशय ॥ उत्तमम् । उच्छादिषु पाठादन्तोदात्तत्वम् । मुमुग्धि । ‘ मुञ्च मोक्षणे ’ ।  
‘ बहुलं छन्दसि ’ इति विकरणस्य श्लुः । द्विर्भावः । हलादिशेषः । ‘ हुञ्जल्यो हेधिः ’ ( पा. सू.  
६. ४. १०१ ) इति हेधिरादेशः । ‘ तिङ्ङतिङः ’ इति निघातः । चृत । ‘ चृती हिंसाग्रन्थ-  
नयोः ’ । लोटो हिः । ‘ तुदादिभ्यः शः ’ । ‘ अतो हेः ’ इति हेर्लुक् । जीवसे । ‘ जीव प्राणधारणे ’ ।  
‘ तुमर्थे सेसेन् ’ इति असेप्रत्ययः । प्रत्ययस्वरः ॥ ॥ १९ ॥

‘ वसिष्व ’ इति दशर्चं तृतीयं सूक्तम् । अत्रानुक्रम्यते—‘ वसिष्व दशाग्नेयं तु ’ इति । शुनः-  
शेषः ऋषिः । गायत्री छन्दः । इदमुत्तरं च सूक्तम् आग्नेयम् । प्रातरनुवाके आग्नेये क्रतौ गायत्रे छन्दसि  
एतदादिसूक्तद्वयमनुवक्तव्यम् । तथा च सूत्रितं—‘ वसिष्वा हीति सूक्तयोस्तत्तमासुद्धरेत् ’ ( आश्व.  
श्रौ. ४. १३ ) इति ॥

वसिष्वा हि मियेध्य वस्त्राण्यूर्जा पते । सेमं नो अध्वरं यज ॥ १ ॥

वसि॒ष्व । हि । मि॒ये॒ध्य । वस्त्रा॑णि । ऊ॒र्जा॒म् । प॒ते । सः । इ॒मम् । नः । अ॒ध्व॒रम् । य॒ज ॥ १ ॥

वरुणेन अग्निस्तुतौ प्रेरितः शुनःशेषः एतदादिसूक्तद्वयेन अग्निमस्तौत् । तयां च आज्ञायते—‘ तं  
वरुण उवाचाश्विनै देवानां मुखं सुहृदयतमस्तं नु स्तुह्यथ त्वोत्स्रक्ष्याम इति सोऽग्निं तुष्टावात् उत्तरामभिर्द्वा-  
विंशत्या ’ ( ऐ. ब्रा. ७. १६ ) इति । हे मियेध्य मेधस्य यज्ञस्य योग्य ऊर्जां पते अन्नानां पालकाग्ने  
वस्त्राणि आच्छादकानि तेजांसि वसिष्व आच्छादय । प्रज्वलितस्तेजसा भवेत्यर्थः । वहि यस्मात्  
प्रज्वलितः तस्मात् वसः तादृशस्त्वं वजः अस्मदीयम् इमम् अध्वरं यज निष्पादय ॥ वसिष्व । ‘ वस  
आच्छादने ’ । लोटि ‘ थासः से ’ । ‘ सवाभ्यां वामौ ’ । ‘ छन्दस्युभयथा ’ इति आर्धधातुकत्वात् ‘ आर्ध-  
धातुकस्येड्गुलादेः ’ ( पा. सू. ७. २. ३५ ) इति इडागमः । लसार्वधातुकानुदात्तत्वे धातुस्वरः ।  
‘ अन्येषामपि दृश्यते ’ इति संहितायां दीर्घः । मियेध्य । मकारैकारयोर्मध्ये इयागमश्छान्दसः । ऊर्जा  
पते । ‘ सुवामन्त्रिते ’ इति पराङ्गवद्भावात् पठयामन्त्रितस्य समुदायस्य आष्टमिको निघातः । सेमम् ।  
‘ सोऽचि लोपे चत्पादपूरणम् ’ इति सोर्लोपः ॥



नि नो होता वरेण्यः सदा यविष्ठ मन्मभिः । अग्ने दिवित्मता वचः ॥ २ ॥

नि । नः । होता । वरेण्यः । सदा । यविष्ठ । मन्मभिः । अग्ने । दिवित्मता । वचः ॥ २ ॥

वसदा वयविष्ठ सर्वदा युवतम हे अग्ने वरेण्यः वरणीयस्त्वं नः अस्माकं होता होम-  
निष्पादको भूत्वा दिवित्मता दीप्तिमता वचः वचसा स्तूयमानः सन् नि षीद इति शेषः । कीदृश-  
स्त्वम् । मन्मभिः ज्ञापकैः तेजोभिर्युक्त इति शेषः ॥ यविष्ठ । युवशब्दात् इष्टनि 'स्थूलदूर' (पा. सू. ६. ४. १५६) इत्यादिना यणादिपरस्य लोपः; पूर्वस्य उकारस्य गुणश्च । अवादेशः ।  
आमन्त्रितनिवातः । मन्मभिः । 'मन ज्ञाने' । 'अन्येभ्योऽपि दृश्यन्ते' इति मनिन्प्रत्ययः ।  
नित्वादाद्युदात्तत्वम् । दिवित्मता । 'दिवु क्रीडादौ' । 'इक्षितपौ धातुनिर्देशे' (पा. सू. ३. ३. १०८. २) इति इक्षुप्रत्ययः । तेन च धातुवाचिना दिविशब्देन धात्वर्थो दीप्तिर्लक्ष्यते । यद्वा । औणादिको  
भावे किप्रत्ययः । दिविशब्दात् मतुपि तंकारोपजनश्छान्दसः । यद्वा । बाहुलकात् दिवेर्भावे इतक् । मतुपि  
'तसौ मत्वर्थे' इति भत्वात् जश्त्वाभावः । वचः । 'सुपां सुलुक्' इति तृतीयैकवचनस्य लुक् ॥

आ हि ष्मा सूनवे पितापिर्यजत्यापये । सखा सख्ये वरेण्यः ॥ ३ ॥

आ । हि । स्म । सूनवे । पिता । आपिः । यजति । आपये । सखा । सख्ये । वरेण्यः ॥ ३ ॥

हे अग्ने वरेण्यः वरणीयः पिता पितृस्थानीयः त्वं सूनवे पुत्रस्थानीयाय मह्यम् अभीष्टं देहीति  
शेषः । हि ष्म इति निपातद्वयं सर्वथेत्यमुमर्थमाचष्टे । अभीष्टदाने दृष्टान्तद्वयमुच्यते । यथा आपिः  
बन्धुः आपये बन्धवे आ यजति हि स्म । सर्वथा ददातीति शेषः । सखा प्रियः सख्ये  
प्रियाय अभीष्टं सर्वथा ददाति तथा त्वमपि देहि ॥ स्मा सूनवे । 'निपातस्य च' इति दीर्घः ।  
यजतीत्यस्य सखा सख्ये इत्यत्राप्यनुषङ्गात् तदपेक्षयेयं प्रथमा इति 'चादिलोपे विभाषा' इति न  
निहन्यते । यद्वा । 'हि च' इति निघातप्रतिषेधः । सख्ये । 'समाने ह्यश्चोदात्तः' इति सखिशब्दः  
इष्टप्रत्ययान्त आद्युदात्तः । सुपः पित्वादनुदात्तत्वे स एव शिष्यते ॥

आ नो बर्हि रिशादसो वरुणो मित्रो अर्यमा । सीदन्तु मनुषो यथा ॥ ४ ॥

आ । नः । बर्हिः । रिशादसः । वरुणः । मित्रः । अर्यमा । सीदन्तु । मनुषः । यथा ॥ ४ ॥

हे अग्ने वरुणादयो देवाः त्वद्वन्धवः त्वया प्रेरिताः रिशादसः हिंसकानदन्तः नः अस्मदीयं  
वर्हिः यज्ञम् आ सीदन्तु । तत्र दृष्टान्तः । यथा मनुषः प्रजापतेर्यज्ञमासीदन्ति तद्वत् ॥ बर्हि  
रिशादसः । विसर्जनीयस्य रूवे कृते 'रो रि' (पा. सू. ८. ३. १४) इति रेफलोपः । 'दूलोपे  
पूर्वस्य दीर्घोऽणः' (पा. सू. ६. ३. १११) इति इकारस्य दीर्घत्वम् । रिशादसः । 'रिश् हिंसा-  
याम्' । रिशन्ति हिंसन्तीति रिशाः शत्रवः । 'इगुपधज्जामीकिरः कः' । तानदन्तीति रिशादसः ।  
'सर्वधातुभ्योऽसुन्' कृदुत्तरपदप्रकृतिस्वरत्वम् । सीदन्तु । 'षट् विशरणगत्यवसादनेषु' । 'पात्रा' इत्यादिना  
सीदादेशः । शपः पित्वादनुदात्तत्वम् । शतुश्च लसावधातुकस्वरेण धातुस्वरः शिष्यते ।  
मनुषः । 'मन ज्ञाने' । मन्यते जानातीति मनुः प्रजापतिः । 'जनेरसिः, निच्च' इत्यनुवृत्तौ 'बहुल-

मन्यत्रापि ' ( उ. सू. २. २७८ ) इति औणादिकः उसिप्रत्ययः । नित्वादाद्युदात्तत्वम् । यथा । ' यथेति पादान्ते ' ( फि. सू. ८५ ) इति सर्वानुदात्तत्वम् ॥

पूर्व्यं होतरस्य नो मन्दस्व सख्यस्य च । इमा उ षु श्रुधी गिरः ॥ ५ ॥

पूर्व्यं । होतः । अस्य । नः । मन्दस्व । सख्यस्य । च । इमाः । उँ इति । सु । श्रुधि । गिरः ॥ ५ ॥

हे पूर्व्यं अस्मदादेः पूर्वमुत्पन्नं होतः होमनिष्पादकाम्ने नः अस्मदीयस्य अस्य प्रवर्तमानस्य यज्ञस्य सख्यस्य च अस्मदनुग्रहस्य च सिद्धयर्थं मन्दस्व त्वं हृष्टो भव । इमाः अस्माभिः प्रयुज्यमानाः गिरः उ षु स्तुतिरूपा वाचोऽपि श्रुधि शृणु ॥ पूर्व्यं । आमन्त्रिताद्युदात्तत्वम् । होतः इत्यस्य ' नामन्त्रिते समानाधिकरणे ' इति पूर्वस्य विद्यमानत्वात् आष्टमिको निघातः । अस्य । ' ऊङि-दम् ' इति षष्ठ्या उदात्तत्वम् । मन्दस्व । ' मदि स्तुतिमोदमन्दस्वप्रकान्तिगतिषु ' । शपः पित्त्वा-नुदात्तत्वम् । तिङश्च लसार्वधातुकस्वरेण धातुस्वरः । ' अपादादौ ' इति पर्युदासात् आष्टमिक-निघाताभावः । सख्यस्य । सख्युः कर्म सख्यम् । ' सख्युर्यः ' ( पा. सू. ५. १. १२६ ) इति यप्रत्ययः । ' यस्य ' इति लोपे प्रत्ययस्वरः । उ षु । ' सुजः ' ( पा. सू. ८. ३. १०७ ) इति षत्वम् । श्रुधि । ' श्रु श्रवणे ' । ' श्रुशृणुपृक्कृवृभ्यश्छन्दसि ' इति हेर्धिरादेशः । ' बहुलं छन्दसि ' इति शपो लुक् ॥ ॥ २० ॥

यच्चिद्धि शश्वता तना देवदेवं यजामहे । त्वे इद्धूयते हविः ॥ ६ ॥

यत् । चित् । हि । शश्वता । तना । देवम् देवम् । यजामहे । त्वे इति । इत् । हूयते । हविः ॥ ६ ॥

हे अग्ने यच्चिद्धि यद्यपि शश्वता शाश्वतेन नित्येन तना विस्तृतेन हविषा देवदेवम् अन्य-मन्यं वरुणेन्द्रादिरूपं नानाविधं देवताविशेषं यजामहे तथापि तत् हविः सर्वं त्वे इत् त्वय्येव हूयते । अतो देवतान्तरविषयो यागोऽपि त्वदीयैव सेवेत्यर्थः ॥ तना । ' तनु विस्तारे ' । ' क्तिप् च ' इति क्तिप् । यद्वा । पचाद्यच् । ' सुपां सुलुक् ' इति तृतीयाया आकारः । देवदेवम् । ' नित्य-वीप्सयोः ' इति द्विर्भावः । ' तस्य परमात्रेडितम् ' इत्युत्तरस्य आत्रेडितसंज्ञायाम् ' अनुदात्तं च ' इति सर्वानुदात्तत्वम् । यजामहे । ' निपातैर्यद्यदिहन्त ' इति निघातप्रतिषेधः । त्वे । युष्मच्छ-ब्दात् सप्तम्येकवचनस्य ' सुपां सुलुक् ' इति शेषादेशः । ' त्वमात्रेकवचने ' इति मपर्यन्तस्य त्वा-देशः । शेषलोपे ' अतो गुणे ' इति परपूर्वत्वम् । ' शे ' ( पा. सू. १. १. १३ ) इति प्रगृह्यसंज्ञायां ' प्लुतप्रगृह्या अचि ' ( पा. सू. ६. १. १२५ ) इति प्रकृतिभावः । हूयते । ' अकृत्सार्वधातुकयोः ' ( पा. सू. ७. ४. २५ ) इति दीर्घः ॥

प्रियो नो अस्तु विश्वतिर्होता मन्द्रो वरेण्यः । प्रियाः स्वग्रयो वयम् ॥ ७ ॥

प्रियः । नः । अस्तु । विश्वतिः । होता । मन्द्रः । वरेण्यः । प्रियाः । सुऽअग्रयः । वयम् ॥ ७ ॥

विश्वपतिः विश्वां प्रजानां पालकः । होता होमनिष्पादकः । मन्द्रः हृष्टः । वरेण्यः वरणीयोऽग्निः । नः अस्माकं । प्रियः । अस्तु । वयम् अपि । स्वग्रयः शोभनाभियुक्ताः सन्तः तव प्रियाः भूयास्मेति शेषः ॥ विश्वपतिः । ‘पत्यावैश्वर्ये’ इति पूर्वपदप्रकृतिस्वरे प्राप्ते ‘परादिञ्छन्दसि बहुलम्’ इत्युत्तरपदाद्युदात्तत्वम् । वरेण्यः । ‘वृज एण्यः’ ( उ. सू. ३. ३७८ ) । वृषादित्वादाद्युदात्तत्वम् । स्वग्रयः । बहुव्रीहौ ‘नञ्सुभ्याम्’ इत्युत्तरपदान्तोदात्तत्वम् ॥

स्वग्रयो हि वार्यं देवासो दधिरे च नः । स्वग्रयो मनामहे ॥ ८ ॥

सुऽअग्रयः । हि । वार्यम् । देवासः । दधिरे । च । नः । सुऽअग्रयः । मनामहे ॥ ८ ॥

स्वग्रयः शोभनाभियुक्ताः । देवासः दीप्यमाना ऋत्विजः । नः अस्मदीयं । वार्यं वरणीयं हविः । हि यस्मात् । दधिरे धृतवन्तः तस्माद्वयं । स्वग्रयः शोभनाभियुक्ताः सन्तः । मनामहे त्वां याचामहे ॥ वार्यम् । ‘वृज् वरणे’ । ‘वृङ् संभक्तौ’ । ‘ऋहलोर्ण्यत्’ । ‘ईडवन्द’ इत्यादिनाद्युदात्तत्वम् । दधिरे । इरेचः चित्त्वादान्तोदात्तत्वम् । ‘हि च’ इति निघातप्रतिषेधः । मनामहे । ‘मन ज्ञाने’ । व्यत्ययेन शप् ॥

अथा न उभयेषाममृत मर्त्यानाम् । मिथः सन्तु प्रशस्तयः ॥ ९ ॥

अथ । नः । उभयेषाम् । अमृत । मर्त्यानाम् । मिथः । सन्तु । प्रशस्तयः ॥ ९ ॥

हे अग्ने । अमृत मरणरहिताग्ने । अथ कर्मानुष्ठानानन्तरं । मर्त्यानां मनुष्याणां । नः अस्माकम् । अस्मत्स्वामिनस्तव च । उभयेषां । मिथः परस्परं । प्रशस्तयः प्रशंसारूपा वाचः । सन्तु । सम्यगनुष्ठितमिति यजमानविषया प्रशंसा सम्यगनुगृहीतमित्यभिविषया ॥ अथ । ‘निपातस्य च’ इति संहितायां दीर्घः । अमृत । ‘अपादादौ’ इति पयुंदासात् षाष्टिकमाद्युदात्तत्वम् । मर्त्यानाम् । ‘मृङ् प्राणत्यागे’ । ‘असिहसि’ ( उ. सू. ३. ३६६ ) इत्यादिना तन्प्रत्ययान्तो मर्त्यान्तः । तस्मात् ‘भवे छन्दसि’ ( पा. सू. ४. ४. ११० ) इति यत् । ‘यतोऽनावः’ इत्याद्युदात्तत्वम् । सन्तु । ‘असोरहोपः’ । प्रशस्तयः । ‘तादौ च’ इति गतेः प्रकृतिस्वरत्वम् ॥

विश्वेभिरग्ने अग्निभिर्मिमं यज्ञमिदं वचः । चनो धाः सहसो यहो ॥ १० ॥

विश्वेभिः । अग्ने । अग्निभिः । इमम् । यज्ञम् । इदम् । वचः । चनः । धाः । सहसः । यहो इति ॥ १० ॥

सहसः बलस्य । यहो पुत्र हे देवतारूप । अग्ने । विश्वेभिः । अग्निभिः सवैराहवनीयादिभिर्युक्तस्वम् । इमम् अस्मदीयं । यज्ञम् । इदम् अस्मदीयं । वचः स्तोत्रं च सेवमानः । चनः अन्नं । धाः अस्मभ्यं धेहि ॥ विश्वेभिः । ‘बहुलं छन्दसि’ इति भिस ऐसादेशाभावः । चनः । ‘चायृ पूजानिशासनयोः’ । ‘चायेरन्ने ह्रस्वश्च’ ( उ. सू. ४. ६३९ ) इति असुन्; तत्संनियोगेन जुडागमश्च । नित्वादाद्युदात्तत्वम् । धाः । लुङि ‘गातिस्था’ इति सिचो लृक् । ‘बहुलं छन्दस्यमाङयोगेऽपि’ इति अडभावः । सहसो यहो इति ‘सुबामन्त्रिते’ इति पराङ्गवावात् ‘आमन्त्रितस्य च’ इति षष्ठ्यामन्त्रितसमुदायो निहन्त्यते ॥ ॥ २१ ॥

‘ अश्वं न त्वा ’ इति त्रयोदशचै चतुर्थं सूक्तम् । पूर्ववत् ऋग्व्यादयः । त्रयोदश्याः ‘ नमो महद्भ्यः ’ इत्यस्याः त्रिष्टुप् छन्दः । विश्वेदेवा देवता । तथा चानुक्रान्तम्—‘ अश्वं ससोना गायत्रेऽन्त्या दैवी त्रिष्टुप् ’ इति ॥ प्रातरनुवाकाश्विनशस्त्रयोः उत्तमावर्जितस्य सूक्तस्य विनियोग उक्तः ॥

अश्वं न त्वा वारवन्तं वन्दध्या अग्निं नमोभिः । सम्राजन्तमध्वराणाम् ॥ १ ॥

अश्वम् । न । त्वा । वारवन्तम् । वन्दध्या । अग्निम् । नमोऽभिः । सम्राजन्तम् । अध्वराणाम् ॥ १ ॥

अध्वराणां यज्ञानां सम्राजन्तं सम्राट्स्वरूपं स्वामिनम् अग्निं त्वां नमोभिः स्तुतिभिः वन्दध्या वन्दितुं प्रवृत्ता इति शेषः । अत्र दृष्टान्तः । वारवन्तं वाल्युक्तम् अश्वं न अश्वमिव । अश्वो यथा वालैर्बाधकान् मशकमक्षिकादीन् परिहरति तथा त्वमपि ज्वालाभिरस्मद्भिरोधिनः परिहरसीत्यर्थः ॥ वारवन्तम् । मतुपः पित्त्वाद्नुदात्तत्वम् । घञो जित्त्वात् आद्युदात्तो वारशब्दः । ‘ कर्षात्त्वतः ’ इति अन्तोदात्तत्वं व्यत्ययेन न प्रवर्तते । वन्दध्या । ‘ वदि अभिवादनस्तुत्योः ’ । ‘ इदितो नुम् धातोः ’ इति नुम् । ‘ तुमर्थे सेसेन् ’ इति अध्येप्रत्ययः । प्रत्ययस्वरः । सम्राजन्तम् । शपः पित्त्वाद्नुदात्तत्वम् । शतुश्च लसार्वधातुक्स्वरेण धातुस्वरः शिष्यते । समासे कृदुत्तरपदप्रकृतिस्वरेण स एव । अध्वराणाम् । ‘ नन्सुभ्याम् ’ इत्युत्तरपदान्तोदात्तत्वम् ॥

स वा नः सूनुः शर्वसा पृथुप्रगामा सुशेवः । मीढ्वं अस्माकं बभूयात् ॥ २ ॥

सः । घ । नः । सूनुः । शर्वसा । पृथुप्रगामा । सुशेवः । मीढ्वान् । अस्माकम् । बभूयात् ॥ २ ॥

सः घ स एवाग्निः नः अस्माकं सुशेवः सुसुखो भवत्विति शेषः । कीदृशः । शर्वसा बलस्य सूनुः पुत्रः पृथुप्रगामा पृथुप्रगमनः किंच अस्माकं मीढ्वान् कामानां वर्षिता बभूयात् भवतु ॥ वा नः । ‘ ऋचि तुनुघमक्षुतङ्कुत्रोरुख्याणाम् ’ ( पा. सू. ६. ३. १३३ ) इति दीर्घः । शर्वसा । ‘ सुपां सुपो भवन्ति ’ इति डसः टादेशः । पृथुप्रगामा । प्रकर्षेण गमनं प्रगामः । ‘ हलश्च ’ इति घञ् । पृथुः प्रगामा यस्यासौ पृथुप्रगामा । ‘ सुपां सुलक् ’ इति पूर्वसवर्ण आकारः । बहुव्रीहौ पूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वम् । सुशेवः । ‘ इण्शीङ्भ्यां वन् ’ ( उ. सू. १. १५० ) इति शेवशब्दो वन्प्रत्ययान्त आद्युदात्तः । ततो बहुव्रीहौ ‘ नन्सुभ्याम् ’ इत्युत्तरपदान्तोदात्तत्वे प्राप्ते ‘ आद्युदात्तं व्यच्छन्दसि ’ इत्युत्तरपदाद्युदात्तत्वम् । मीढ्वान् । ‘ मिह सेचने ’ इत्यस्मात् कसुप्रत्ययान्तो ‘ दाध्वान् साह्वान् मीढ्वान् ’ इति निपातितः । बभूयात् । भवतेऽञ्छान्दसस्य लिटः ‘ तिङां तिङो भवन्ति ’ ( पा. म. ७. १. ३९ ) इति लिङादेशः । यासुदस्थानिवद्भावात् आर्धधातुकत्वात् शबभावः । द्विर्वचने ‘ भवतेरः ’ ( पा. सू. ७. ४. ७३ ) इति अत्वम् । ‘ तिङ्ङितिङः ’ इति निघातः ॥

स नो दूराच्चासाच्च नि मर्त्यादघ्रायोः । पाहि सदमिद्विश्वायुः ॥ ३ ॥

सः । नः । दूरात् । च । आसात् । च । नि । मर्त्यात् ।

अघ्रायोः । पाहि । सदम् । इत् । विश्वऽआयुः ॥ ३ ॥

हे अग्ने <sup>व</sup>विश्वायुः <sup>व्यास</sup>गमनः <sup>वसः</sup>त्वं <sup>दूराच्च</sup>दूरेऽपि <sup>आसाच्च</sup>आसन्नदेशेऽपि <sup>अवायोः</sup>अवोः  
अवोः पापमनिष्टं कर्तुमिच्छतः <sup>मर्त्यात्</sup>मनुष्यात् वैरिणः <sup>नः</sup>अस्मान् <sup>सदमित्</sup>सर्वदैव <sup>नि</sup>पाहि  
नितरां पालय ॥ अवायोः । ‘ सुष आत्मनः क्यच् ’ । ‘ अश्वाघस्यात् ’ ( पा. सू. ७. ४. ३७ )  
इति आत्वम् । पाहि । पादादित्वादिनिवातः । विश्वायुः । ‘ इण् गतौ ’ इत्यस्माद्भावे ‘ एतेर्णिच् ’  
( उ. सू. २. २७५ ) इति उसिः । विश्वमयनं गमनं यस्येति बहुव्रीहिः । ‘ बहुव्रीहौ विश्वं  
संज्ञायाम् ’ इति पूर्वपदान्तोदात्तत्वम् ॥

इमम् षु त्वमस्माकं सनिं गायत्रं नव्यांसम् । अग्ने देवेषु प्र वोचः ॥ ४ ॥

इमम् । ऊँ इति । सु । त्वम् । अस्माकम् । सनिम् । गायत्रम् । नव्यांसम् । अग्ने । देवेषु । प्र । वोचः ॥ ४ ॥

हे अग्ने <sup>त्वम्</sup>त्वम् <sup>अस्माकम्</sup>अस्माकम् <sup>अस्मत्संबन्धिनम्</sup>अस्मत्संबन्धिनम् <sup>इमम्</sup>इमम् <sup>षु</sup>षु पुरोदेशे अनुष्ठीयमानमपि <sup>सनिं</sup>सनिं  
हविर्दानं <sup>नव्यांसं</sup>नवतरं <sup>गायत्रं</sup>स्तुतिरूपं वचोऽपि <sup>देवेषु</sup>देवानामग्ने <sup>प्र</sup>प्र <sup>वोचः</sup>वोचः प्रवृहि ॥ ऊ षु ।  
‘ निपातस्य च ’ इति संहितायां दीर्घत्वं । ‘ सुजः ’ इति पत्वम् । नव्यांसम् । नवशब्दात् ईयसुनि  
ईकारलोपश्छान्दसः । ईयसुनो नित्त्वादाद्युदात्तत्वम् । वोचः । ‘ छन्दसि लुङ्लङ्लिटः ’ इति लोट्थे  
प्रार्थनायां लुङि ‘ अस्यतिवक्ति ’ ( पा. सू. ३. १. ५२ ) इति च्लेः अडादेशः । ‘ वच उम् ’  
( पा. सू. ७. ४. २० ) ॥

आ नो भज परमेष्वा वाजेषु मध्यमेषु । शिक्षा वस्वो अन्तमस्य ॥ ५ ॥

आ । नः । भज । परमेषु । आ । वाजेषु । मध्यमेषु । शिक्षा । वस्वः । अन्तमस्य ॥ ५ ॥

हे अग्ने <sup>परमेषु</sup>परमेषु उत्कृष्टेषु शुलोकवर्तिषु <sup>वाजेषु</sup>वाजेषु अग्नेषु <sup>नः</sup>अस्मान् <sup>आ</sup>आ <sup>भज</sup>भज सर्वतः प्रापय ।  
<sup>मध्यमेषु</sup>मध्यमेषु अन्तरिक्षलोकवर्तिषु <sup>वाजेषु</sup>वाजेषु <sup>आ</sup>आ भज । <sup>अन्तमस्य</sup>अन्तमस्य अन्तिकतमस्य भूलोकस्य संबन्धीनि  
<sup>वस्वः</sup>वस्वः वसूनि <sup>शिक्षा</sup>शिक्षा देहि ॥ शिक्षा । ‘ शिक्षा विद्योपादाने ’ । शपः पित्वात् धातुस्वरः । ‘ व्यञोस्त-  
स्तिङः ’ इति संहितायां दीर्घः । अन्तमस्य अन्तिकतमस्य । ‘ तमे तादेश्च ’ ( पा. सू. ६. ४. १४९. ९ )  
इति तिकशब्दलोपः ॥ ॥ २२ ॥

विभक्तार्सि चित्रभानो सिन्धोरुर्मा उपाक आ । सद्यो दाशुषे क्षरसि ॥ ६ ॥

विऽभक्ता । असि । चित्रभानो इति चित्रऽभानो । सिन्धोः । ऊर्मौ । उपाके । आ ।

सद्यः । दाशुषे । क्षरसि ॥ ६ ॥

हे <sup>चित्रभानो</sup>चित्रभानो विचित्ररश्मियुक्ताग्ने <sup>विभक्ता</sup>विभक्ता विशिष्टस्य धनस्य प्रापयिता <sup>असि</sup>असि । तत्र दृष्टान्त  
उच्यते । आकार उपमार्थः । यथा <sup>सिन्धोः</sup>सिन्धोः नद्याः <sup>उपाके</sup>उपाके समीपे <sup>ऊर्मौ</sup>ऊर्मौ ऊर्मौ तरङ्गोपलक्षितं कुल्यादि-  
प्रवाहं विभजन्ति तद्वत् । <sup>दाशुषे</sup>दाशुषे हविर्दत्तवते यजमानाय <sup>सद्यः</sup>सद्यः तदानीमेव <sup>क्षरसि</sup>क्षरसि कर्मफलभूतां

वृष्टिं करोषि ॥ सिन्धोः । ‘स्यन्दू प्रस्रवणे’ । ‘स्यन्देः संप्रसारणे धश्च’ ( उ. सू. १. ११ ) इति उप्रत्ययः । ‘निट्’ इत्यनुवृत्तेः आद्युदात्तत्वम् । ऊर्मिः । ‘अर्तैरूच’ ( उ. सू. ४. ४८४ ) इति मिः । प्रत्ययस्वरः । दाशुषे । ‘ध्रुवताय दाशुषे’ ( ऋ. सं. १. २५. ६ ) इत्यत्रोक्तम् ॥

यमग्ने पृतसु मर्त्यमवा वाजेषु यं जुनाः । स यन्ता शश्वतीरिषः ॥ ७ ॥

यम् । अग्ने । पृतसु । मर्त्यम् । अवाः । वाजेषु । यम् । जुनाः । सः । यन्ता । शश्वतीः । र्षः ॥ ७ ॥

हे <sup>१</sup>अग्ने <sup>२</sup>पृतसु संग्रामेषु <sup>३</sup>यं <sup>४</sup>मर्त्यं यजमानम् <sup>५</sup>अवाः अवसि रक्षसि । <sup>६</sup>यं पुरुषं <sup>७</sup>वाजेषु संग्रामेषु <sup>८</sup>जुनाः प्रेरयसि । <sup>९</sup>सः नरो यजमानः <sup>१०</sup>शश्वतीरिषः निस्थान्यन्नानि <sup>११</sup>यन्ता नियन्तुं समर्थो भवति ॥ पृतसु । ‘पदादिषु मांस्पृत्स्नूनामुपसंख्यानम्’ ( पा. सू. ६. १. ६३. १ ) इति पृतनाशब्दस्य पृदादेशः । ‘सावेकाचः’ इति विभक्तेरुदात्तत्वम् । अवाः आवः । अकाराकारयोर्विपर्ययः । यद्वा । लटि आडागमः । ‘इत्श्च’ इति सिप इकारस्य लोपः । जुनाः । जू इति गत्यर्थः सौत्रो धातुः । लङः सिप् । ‘क्र्यादिभ्यः श्वा’ । ‘बहुलं छन्दस्यमाङ्गयोगेऽपि’ इति अडागमाभावः । यद्वृत्तयोगादनिवातः । यन्ता । तृनो निच्वादाद्युदात्तत्वम् । शश्वतीः । ‘उगितश्च’ इति ङीप् ॥

नक्तिरस्य सहन्त्य पर्येता कयस्य चित् । वाजो अस्ति श्रवाय्यः ॥ ८ ॥

नक्तिः । अस्य । सहन्त्य । परिऽएता । कयस्य । चित् । वाजः । अस्ति । श्रवाय्यः ॥ ८ ॥

हे <sup>१</sup>सहन्त्य शत्रूणामभिभवन्शीलाग्ने <sup>२</sup>अस्य स्वद्वक्तस्य यजमानस्य <sup>३</sup>कयस्य <sup>४</sup>चित् कस्यापि <sup>५</sup>पर्येता <sup>६</sup>नक्तिः आक्रमिता नास्ति । किंच अस्य यजमानस्य <sup>७</sup>श्रवाय्यः श्रवणीयः <sup>८</sup>वाजः <sup>९</sup>अस्ति बलविशेषोऽस्ति ॥ कयस्य । यकारोपजनञ्छान्दसः । श्रवाय्यः । ‘श्रुदक्षिस्पृहिगृहिभ्य आय्यः’ ( उ. सू. ३. ३७६ ) इति आय्यप्रत्ययः ॥

स वाजं विश्वचर्षणिर्वर्द्धिरस्तु तरुता । विप्रैभिरस्तु सनिता ॥ ९ ॥

सः । वाजम् । विश्वचर्षणिः । अर्वेत्सभिः । अस्तु । तरुता । विप्रैभिः । अस्तु । सनिता ॥ ९ ॥

<sup>१</sup>विश्वचर्षणिः सर्वैर्मनुष्यैरुपेतः <sup>२</sup>सः अग्निः <sup>३</sup>अर्वद्धिः अश्वैः <sup>४</sup>वाजं संग्रामं <sup>५</sup>तरुता तारयिता <sup>६</sup>अस्तु । <sup>७</sup>विप्रैभिः मेधाविभिः ऋत्विग्भिः सहितः तुष्योऽग्निः <sup>८</sup>सनिता फलस्य दाता <sup>९</sup>अस्तु ॥ विश्वचर्षणिः । विश्वे चर्षणयो यस्य । ‘बहुव्रीहौ विश्वं संज्ञायाम्’ इति पूर्वपदान्तोदात्तत्वम् । अर्वद्धिः । ‘ऋ गतौ’ । ‘अन्येभ्योऽपि दृश्यन्ते’ इति वनिप् । भिसि ‘अर्वणस्त्रसावनजः’ ( पा. सू. ६. ४. १२७ ) इति नकारस्य तृ इत्ययमादेशः । तरुता । ‘तृ प्लवनतरणयोः’ । अस्मात् ‘प्रसितस्कभित’ ( पा. सू. ७. २. ३४ ) इत्यादौ वृनन्तो निपातितः । निपातनादेव इकारस्य उवम् ॥

अस्योयामे होतुरतिरिक्तोक्थे ‘जराबोध तद्विविद्धि’ इति स्तोत्रियस्तृचः । ‘यस्य पञ्चवो नोपधरेरन्’ इति खण्डे सूत्रितम्—‘अतिरिक्तोक्थानि जराबोध तद्विविद्धि’ ( आश्व. श्रौ. ९. ११ ) इति ॥

जराबोध तद्विविद्धि विशेर्विशे यज्ञियाय । स्तोमं रुद्राय दृशीकम् ॥ १० ॥

जराबोध । तत् । विविद्धि । विशेर्विशे । यज्ञियाय । स्तोमम् । रुद्राय । दृशीकम् ॥ १० ॥

हे जराबोध जरया स्तुत्या बोधमानाम्ने विशेर्विशे तत्तद्यजमानरूपप्रजानुग्रहार्थं यज्ञियाय यज्ञसंबन्धनुष्ठानसिद्धयर्थं तत् देवयजनं विविद्धि प्रविश । यजमानोऽपि रुद्राय क्रूरायाम्ने तुभ्यं दृशीकं दर्शनीयं समीचीनं स्तोमं स्तोत्रं करोतीति शेषः । अत्र यास्क एवं व्याख्यातवान्—‘ जरा स्तुतिर्जरेतः स्तुतिकर्मणस्तां बोध तया बोधयितरिति वा तद्विविद्धि तत्कुरु मनुष्यस्य मनुष्यस्य यजनाय स्तोमं रुद्राय दर्शनीयम् ’ ( निरु. १०. ८ ) इति ॥ जराबोध । ‘ जृष्व योहानौ ’ । अत्र तु स्तुत्यर्थः । ‘ विद्मिदादिभ्योऽङ् ’ ( पा. सू. ३. ३. १०४ ) इति अङ्प्रत्ययः । ततः टाप् । जरया स्तुत्या बोधो यस्यासौ जराबोधः । यद्वा । जरया बोध्यते इति जराबोधः । कर्मणि घञ् । आमन्त्रिताद्युदात्तत्वम् । विविद्धि । ‘ विश प्रवेशने ’ । लोटो हि । ‘ बहुलं छन्दसि ’ इति शपः श्लुः । अभ्यासह्लादिशेषौ । ‘ हुञ्छल्यौ हेधिः ’ इति हेधिरादेशः । षत्वष्टुत्वे । यद्वा । ‘ विष्णु व्याप्तौ ’ इत्यस्मात् लोपमध्यमैकवचने अभ्यासस्य गुणाभावः । विशेर्विशे । ‘ सावेकाचः० ’ इति चतुर्थ्या उदात्तत्वम् । ‘ अनुदात्तं च ’ इति आग्नेडितानुदात्तत्वम् । यज्ञियाय । ‘ यज्ञस्विभ्यां घञौ ’ ( पा. सू. ५. १. ७१ ) इति घः । दृशीकम् । ‘ अनिदृशिभ्यां च ’ ( दश. पा. ३ ) इति क्रीकन्प्रत्ययः । निच्वादाद्युदात्तः ॥ ॥ २३ ॥

स नो महां अनिमानो धूमकेतुः पुरुश्चन्द्रः । धिये वाजाय हिन्वतु ॥ ११ ॥

सः । नः । महान् । अनिमानः । धूमकेतुः । पुरुश्चन्द्रः । धिये । वाजाय । हिन्वतु ॥ ११ ॥

वसः अग्निः वनः अस्मान् धिये कर्मणे वाजाय अन्नाय च हिन्वतु प्रीणयतु । कीदृशः । महान् गुणाधिकः अनिमानः निमानवर्जितः अपरिच्छिन्न इत्यर्थः । धूमकेतुः धूमेन ज्ञाप्यमानः पुरुश्चन्द्रः बहुदीप्तिः ॥ महां अनि इत्यत्र संहितायां नकारस्य स्त्वानुनासिकाबुक्तौ । अनिमानः । न विद्यते निमानोऽस्येति बहुव्रीहौ ‘ नञ्सुभ्याम् ’ इत्युत्तरपदान्तोदात्तत्वम् । धूमकेतुः । बहुव्रीहौ पूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वम् । पुरुश्चन्द्रः । ‘ चदि आह्लादने दीप्तौ च ’ । अस्मात् ‘ स्फायितञ्चि० ’ इत्यादिना कर्तरि रक् । पुरुश्चासौ चन्द्रश्चेति समासान्तोदात्तत्वम् । ‘ ह्रस्वाच्चन्द्रोत्तरपदे मन्त्रे ’ ( पा. सू. ६. १. १५१ ) इति सुट् । तस्य श्रुत्वेन शकारः । धिये । ‘ सावेकाचः० ’ इति चतुर्थ्या उदात्तत्वम् । हिन्वतु । हिवि प्रीणनार्थः । ‘ इदितो नुम् धातोः ’ इति नुम् ॥

स रेवाँइव विश्पतिर्देव्यः केतुः शृणोतु नः । उक्थैराग्निर्वृहद्भानुः ॥ १२ ॥

सः । रेवान्इव । विश्पतिः । देव्यः । केतुः । शृणोतु । नः । उक्थैः । अग्निः । बृहत्भानुः ॥ १२ ॥

वसः वसिष्ठः उक्थैः स्तोत्रैर्युक्तान् वनः अस्मान् शृणोतु । तत्र दृष्टान्तः । रेवानिव । यथा लोके धनवान् राजा वन्दिनां स्तोत्रं शृणोति तद्वत् । कीदृशः । विश्पतिः प्रजापालकः देव्याः देवानां संबन्धी । ‘ अग्निर्वै देवानां होता ’ ( ऐ. ब्रा. ३. १४ ) इति श्रुत्यन्तरान् । केतुः दूतवत् ज्ञापकः ।



‘अग्निवै देवानां दूत आसीत्’ (तै. सं. २. ५. ८. ५) इति श्रुतेः । ‘बृहद्भानुः प्रौढरश्मिः ॥ स रेवान् । ‘एतत्तदोः’ (पा. सू. ६. १. १३२) इति सोलौपः । ‘र्येर्मतौ बहुलम्’ इति संप्रसारणम् । परपूर्वत्वम् । ‘आहुणः’ । ‘छन्दसीरः’ इति मतुपो वत्वम् । ‘आरेणव्दाच्च मतुप उदात्तत्वं वक्तव्यम्’ (पा. सू. ६. १. १७६. १) इति मतुप उदात्तत्वम् । विशपतिः । ‘परादिश्छन्दसि बहुलम्’ इत्युत्तरपदाद्युदात्तत्वम् । बृहद्भानुः । बहुव्रीहौ पूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वम् ॥

दर्शपूर्णमासयोः स्तुगादापनात् पूर्वभाविनि जपे ‘नमो महद्भ्यः’ इत्येपा । ‘ब्रह्मोदने प्राशिष्यमाणे’ इति खण्डे ‘सूर्यो नो दिवस्पातु नमो महद्भ्यो नमो अर्मकेभ्यः’ (आश्व. श्रौ. १. ४) इति सूत्रितम् ॥

**नमो महद्भ्यो नमो अर्मकेभ्यो नमो युवम्भ्यो नम आशिनेभ्यः ।**

**यजाम देवान्यदि शक्रवाम मा ज्यायसः शंसमा वृक्षि देवाः ॥ १३ ॥**

नमः । महत्भ्यः । नमः । अर्मकेभ्यः । नमः । युवम्भ्यः । नमः । आशिनेभ्यः ।

यजाम । देवान् । यदि । शक्रवाम । मा । ज्यायसः । शंसम् । आ । वृक्षि । देवाः ॥ १३ ॥

अग्निना प्रेरितः शुनःशेषो विश्वान् देवान् अनया तुष्टाव । तथा च आश्वायते—‘तमग्निरुवाच विश्वान् देवान् स्तुह्यथ त्वोत्पक्ष्याम इति स विश्वान्देवांस्तुष्टाव नमो महद्भ्यो नमो अर्मकेभ्य इत्येतयर्चा’ (ऐ. ब्रा. ७. १६) इति । महान्तो गुणैरधिकाः । अर्मका गुणैर्न्यूनाः । युवानः तरुणाः । आशिनाः वयसा व्याप्ता वृद्धाः । यथोक्तचतुर्विधदेहयुक्तेभ्यो देवेभ्यो नमोऽस्तु । ‘यदि शक्रवाम कथंचित् धनादिसंपत्त्या शक्ताश्चेत् तदानीं देवान् यजाम । हे देवाः ज्यायसः ज्येष्ठस्य देवताविशेषस्य आ सर्वतः प्रसृतं शंसं स्तोत्रं मा वृक्षि अहं विच्छिन्नं मा कार्षम् ॥ आशिनेभ्यः । ‘अशू व्याप्तौ’ । ‘बहुलमन्यत्रापि’ (उ. सू. २. २०७) इति औणादिकः इनच्प्रत्ययः । ‘चितः’ इत्यन्तोदात्तत्वम् । यजाम । शपः पित्त्वादनुदात्तत्वम् । तिडश्च लसार्वधातुकस्वरेण धातुस्वरः । शक्रवाम । ‘शक्ल शक्तौ’ । ‘आहुत्तमस्य पिच्च’ इति तिडः पिद्वद्भावात् अनुदात्तत्वे सति विकरणस्वरः । ‘निपातैर्यद्यदिहन्त’ इति निघातप्रतिषेधः । ज्यायसः । प्रशस्यशब्दात् ईयसुनि ‘ज्य च’ (पा. सू. ५. ३. ६१) इति ज्यादेशः । ‘ज्यादादीयसः’ (पा. सू. ६. ४. १६०) इति ईयसुन ईकारस्य आत्वम् । नित्त्वादाद्युदात्तत्वम् । शंसम् । ‘हलश्च’ इति वञ् । वृक्षि । ‘ओवञ्चू छेदने’ । व्यत्ययेन आत्मनेपदोत्तमपुरुषैकवचनम् इद् । च्लेः सिच् । ‘स्वरतिसूति’ इत्यादिना इडभावः । ‘स्कोः संयोगाद्योः’ इति उपधासकारलोपः । ब्रह्मादिना फत्वम् । ‘पढोः कः सि’ इति कत्वम् । ‘आदेशप्रत्यययोः’ इति फत्वम् । ‘न माङ्योगे’ इति अडभावः ॥ ॥ २४ ॥

‘यत्र ग्रावा’ इति पञ्चमं सूक्तं नवर्चम् । आदितः षडनुष्टुभः । ‘आयजी’ इत्याद्यास्तिस्रो गायत्र्यः । आदितश्चतसृणाम् इन्द्रो देवता । ततो द्वे उल्लखलदेवत्ये । तदनन्तरभाविन्यौ उल्लखलमुसलोभयदेवताके । अन्त्यायाः ‘उच्छिष्टम्’ इत्यस्याः हरिश्चन्द्राधिपवर्णचर्मसोमानामन्यतमो देवता । तथा च बृहदेवतायामुक्तम्—‘चर्माधिपवर्णीयं वा सोमं वान्त्या ग्रशंसति’ (बृहदे. ३. १०१) इति । तदुक्तमनुक्रमण्यम्—‘यत्र ग्रावा नव षडनुष्टुबादि यच्चिद्वयौल्लखल्यौ परे मौसल्यौ च प्रजापतेर्हरिश्चन्द्रस्यान्या

चर्मप्रशंसा वा ' इति । आद्याश्चतस्रः अञ्जःसवे होमे विनियुक्ताः । पञ्चम्याद्याश्चतस्रः अभिषवे । अन्या द्रोणकलशे सोमावनयने । तथा च ब्राह्मणम्—' अथ हैतं शुनःशेषोऽञ्जःसवं ददर्श तमेताभि-  
श्चतस्रभिरभिसुषाव यच्चिद्धि त्वं गृहेगृह इत्यथैनं द्रोणकलशमभ्यवनिनायोच्छिष्टं चम्बोर्भरेत्येतयर्चाथ  
हास्मिन्नन्वारब्धे पूर्वाभिश्चतस्रभिः सखाहाकाराभिर्जुहवांचकार ' ( ऐ. ब्रा. ७. १७ ) इति ॥

यत्र ग्रावा पृथुबुध ऊर्ध्वो भवति सोतवे । उलूखलसुतानामवेद्विन्द्र जलगुलः ॥ १ ॥

यत्र । ग्रावा । पृथुऽबुधः । ऊर्ध्वः । भवति । सोतवे ।

उलूखलऽसुतानाम् । अर्वा । इत् । ऊँ इति । इन्द्र । जलगुलः ॥ १ ॥

हे <sup>V</sup>इन्द्र <sup>V</sup>यत्र यस्मिन् अञ्जःसवे कर्मणि <sup>V</sup>सोतवे अभिषवार्थं <sup>V</sup>ग्रावा पाषाणः <sup>V</sup>पृथुबुधः  
स्थूलमूलः <sup>V</sup>ऊर्ध्वः उन्नतः <sup>V</sup>भवति तस्मिन् कर्मणि <sup>V</sup>उलूखलसुतानाम् उलूखलेनाभिषुतानां रसम्  
<sup>V</sup>अवेत् स्वकीयत्वेनावगत्यैव <sup>V</sup>जलगुलः भक्षय ॥ पृथुबुधः । बहुव्रीहौ पूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वम् । भवति ।  
' निपातैर्यद्यदिहन्तं ' इति निघातप्रतिषेधः । सोतवे । ' पुञ् अभिषवे ' । ' तुमर्थे सेसेन् ' इति  
तवेन्प्रत्ययः । निस्वादाद्युदात्तत्वम् । उलूखलसुतानाम् उलूखलेन सुतानाम् । ' वृतीया कर्मणि '  
इति पूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वम् । जलगुलः । ' गल अदने ' । अस्मात् यङो लुकि लोष्मध्यमैकवचने लेटोऽ-  
डाटौ ' इति अडागमः । ' इतश्च लोपः ' इति इकारलोपः । उपधाया उत्वं च हलादिशेषाभावश्च  
पृषोदरादिस्वात् ॥

यत्र द्वाविं जघनाधिषवण्या कृता । उलूखलसुतानामवेद्विन्द्र जलगुलः ॥ २ ॥

यत्र । द्वौऽईव । जघना । अधिऽसवण्या । कृता ।

उलूखलऽसुतानाम् । अर्वा । इत् । ऊँ इति । इन्द्र । जलगुलः ॥ २ ॥

<sup>V</sup>यत्र यस्मिन् कर्मणि <sup>V</sup>अधिषवण्या उभे अधिषवणफलके <sup>V</sup>द्वाविं <sup>V</sup>जघना द्वौ जघनप्रदेशाविं ।  
' जघनं जङ्घन्यतेः ' ( निरु. ९. २० ) इति यास्कः । <sup>V</sup>कृता विस्तीर्णं कृते संपादिते । अन्यत् पूर्ववत् ॥  
जघना । ' हन्तेः शरीरावयवे द्वे च ' ( उ. सू. ५. ७१० ) इति हन्धातोः अच् । द्वित्वम् । कर्दमादि-  
त्वात् मध्योदात्तः ( फि. सू. ५९ ) । ' सुपां सुलृक् ' इति आकारः । अधिषवण्या । ' पुञ्  
अभिषवे ' । ल्युट् । ' भवे छन्दसि ' इति यत् । ' उपसर्गात्सुनोति ' इति षत्वम् । ' तिस्वरितम् '  
इति स्वरितः । न च ' यतोऽनावः ' इत्याद्युदात्तत्वम् ; तत्र हि ' निष्ठा च व्यजनात् ' ( पा. सू.  
६. १. २०५ ) इत्यस्य अनुवृत्तेः व्यञ्कस्यैव तदिति । कृता । पूर्ववत् आकारः ॥

१. ग-ल-ण-फ-यत्र ग्रावा पृथुबुध इत्याद्याश्चतस्रः । २. च-घ-फ-ह-सोमानां रसम् । ३. ढ-पृषो-  
दरादित्वात् भवति ।

यत्र नार्यपच्यवमुपच्यवं च शिक्षते । उलूखलसुतानामवेद्विन्द्र जल्गुलः ॥ ३ ॥

यत्र । नारी । अपऽच्यवम् । उपऽच्यवम् । च । शिक्षते ।

उलूखलऽसुतानाम् । अव । इत् । ऊँ इति । इन्द्र । जल्गुलः ॥ ३ ॥

यत्र यस्मिन् कर्मणि नारी पत्नी अपच्यवं शालायाः निर्गमनम् उपच्यवं च शालाप्राप्तिं च शिक्षते अभ्यासं करोति । अन्यत्पूर्ववत् ॥ अपच्यवम् । ‘च्युङ् गतौ’ । ‘ऋदोरप्’ इति अप् । गुणावादेशौ । थाथादिना ( पा. सू. ६. २. १४४ ) उत्तरपदान्तोदात्तत्वम् । एवम् उपच्यवम् । शिक्षते । ‘शिक्ष विद्योपादाने’ । अदुपदेशात् लसार्वधातुकानुदात्तत्वे धातुस्वरः । ‘निपातैर्यद्यदिहन्त’ इति निघातप्रतिषेधः ॥

यत्र मन्था विबध्नते रस्मीन्यर्मितवाइव

उलूखलसुतानामवेद्विन्द्र जल्गुलः ॥ ४ ॥

यत्र । मन्थाम् । विऽबध्नते । रस्मीन् । यर्मितवैऽइव ।

उलूखलऽसुतानाम् । अव । इत् । ऊँ इति । इन्द्र । जल्गुलः ॥ ४ ॥

यत्र यस्मिन् कर्मणि मन्थाम् आशिरमथनहेतुं मन्थानं विबध्नन्ति । तत्र दृष्टान्तः । रस्मीन् अश्वबन्धनार्थान् प्रग्रहान् यमितवाइव नियन्तुमिव । अन्यत् पूर्ववत् ॥ मन्थाम् । ‘पथिमथ्यमुक्षामात्’ ( पा. सू. ७. १. ८५ ) इति द्वितीयायामपि व्यस्येन आत्वम् । प्रातिपदिकस्वरेणान्तोदात्तत्वे प्राप्ते ‘पथिमथोः सर्वनामस्थाने’ ( पा. सू. ६. १. १९९ ) इत्याद्युदात्तत्वम् । यद्वा । मथ्यतेऽनयेति मन्था । ‘मिथि विलोडने’ इत्यस्मात् ‘हलश्च’ इति करणे घञ् । ततः टाप् । जित्त्वादाद्युदात्तत्वम् । विबध्नते । ‘बन्ध बन्धने’ । ‘क्रयादिभ्यः श्ना’ । ‘अनिदिताम्’ इति नलोपे ‘श्नाभ्यस्तयोरातः’ इति आकारलोपः । प्रत्ययस्वरः । ‘तिङि चोदात्तवति’ इति गतेर्निघातः । यमितवै । ‘यम उपस्मे’ । ‘तुमर्थे सेसेन्’ इति तवैप्रत्ययः । इडागमश्छान्दसः । यद्वा । ण्यन्तात् तवैप्रत्ययस्य इडागमे सति णिलोपश्छान्दसः । ‘अन्तश्च तवै युगापत्’ ( पा. सू. ६. १. २०० ) इत्याद्यन्तयोरुदात्तत्वम् ॥

यच्चिद्धि त्वं गृहेगृह उलूखलक युज्यसे ।

इह द्युमत्तमं वद जयतामिव दुन्दुभिः ॥ ५ ॥

यत् । चित् । हि । त्वम् । गृहेऽगृहे । उलूखलक । युज्यसे ।

इह । द्युमत्तमम् । वद । जयताम्ऽइव । दुन्दुभिः ॥ ५ ॥

हे <sup>१</sup>उल्लखलक <sup>२</sup>यच्चिद्धि यद्यपि त्वमवचातार्थं <sup>३</sup>गृहेगृहे <sup>४</sup>युज्यसे तथापि <sup>५</sup>इह वैदिके कर्मणि तीव्रमुसलप्रहारेण <sup>६</sup>द्युमत्तमम् अतिशयेन दीप्तं ग्रभूतध्वनियुक्तं शब्दं <sup>७</sup>वद । तत्र दृष्टान्तः । <sup>८</sup>जयतामिव <sup>९</sup>दुन्दुभिः । यथा युद्धे जयं प्राप्नुवतां राज्ञां दुन्दुभिः महान्तं ध्वनिं करोति तद्वत् । उल्लखलशब्दं यास्क एवं व्याख्यातवान्—‘ उल्लखलमुस्करं वोर्ध्वं वोर्ध्वं वोरु मे कुर्वित्यब्रवीत्तदुल्लखलमभवदुस्करं वै तत्तदुल्लखलमित्याचक्षते परोक्षेणेति च ब्राह्मणम् ’ ( निरु. ९. २० ) इति ॥ उल्लखलक । ‘<sup>१०</sup>अपादादौ’ इति पर्युदासात् आष्टमिकनिघाताभावे पाष्ठिकमाद्युदात्तत्वम् । युज्यसे । अदुपदेशात् लसार्वधातुकानुदात्तत्वे यक्स्वरः शिष्यते । न च ‘ तिङ्ङितिङः ’ इति निघातः । ‘ निपातैर्यद्यदिहन्तः ’ इति प्रतिषेधात् । द्युमत्तमम् । दीव्यतेदीप्त्यर्थस्य संप्रदादिलक्षणः क्तिप् । ‘ दिव उक् ’ ( पा. सू. ६. १. १३१ ) इति उत्त्वम् । यणादेशे ‘ हस्वनुङ्ङ्यां मतुप् ’ इति मतुप् उदात्तत्वम् । ननु ‘ दिव उक् ’ इत्यत्र प्रातिपदिकं गृह्यते न धातुरित्युक्तत्वात् अक्षयूः इत्यादाविव अत्रापि ऊठा भवितव्यम् ( पा. सू. ६. ४. १९ ) । एवं तर्हि दीप्तिमत्स्वर्गवाचकेन दिव्प्रातिपदिकेन दीप्तिर्लक्ष्यते इत्युत्वं भविष्यति ॥ ॥ २५ ॥

उत स्म ते वनस्पते वातो वि वात्यग्रमित् ।

अथो इन्द्राय पातवे सुनु सोममुल्लखल ॥ ६ ॥

उत । स्म । ते । वनस्पते । वातः । वि । वाति । अग्रम् । इत् ।

अथो इति । इन्द्राय । पातवे । सुनु । सोमम् । उल्लखल ॥ ६ ॥

<sup>१</sup>उत अपि च हे <sup>२</sup>वनस्पते उल्लखलरूप वृक्ष <sup>३</sup>ते <sup>४</sup>अग्रमित् तव पुरत एव <sup>५</sup>वातो <sup>६</sup>वि <sup>७</sup>वाति <sup>८</sup>स्म । त्वरोपेतमुसलप्रहारैर्वायुविशेषेण प्रसरति खलु । <sup>९</sup>अथो अनन्तरं हे <sup>१०</sup>उल्लखल <sup>११</sup>इन्द्राय <sup>१२</sup>इन्द्रोपकारार्थं <sup>१३</sup>पातवे पातुं <sup>१४</sup>सोमं <sup>१५</sup>सुनु सोमाभिषवं कुरु ॥ वनस्पते । पारस्करादित्वात् सुद् । कार्ये कारणशब्दः । पातवे । ‘ पा पाने ’ । ‘ तुमर्थे सेसेन् ’ इति तवेन्द्रप्रत्ययः । ‘ जित्यादिर्नित्यम् ’ इत्याद्युदात्तत्वम् । सुनु । ‘ उतश्च प्रत्ययादसंयोगपूर्वात् ’ इति हेलुक् । विकरणस्वरेणान्तोदात्तत्वम् । पादादित्वादिनिघातः । उल्लखल । उर्ध्वं खम् अस्य इति उल्लखलः । पृषोदरादिः ॥

आयजी वाजसातमा ता ह्युच्चा विजर्भृतः । हरीइवान्धांसि वप्सता ॥ ७ ॥

आयजी इत्याऽयजी । वाजसातमा । ता । हि । उच्चा । विजर्भृतः ।

हरी इवेति हरीऽइव । अन्धांसि । वप्सता ॥ ७ ॥

ये उल्लखलमुसले <sup>१</sup>आयजी सर्वतो यज्ञसाधने <sup>२</sup>वाजसातमा अतिशयेन अन्नप्रदे <sup>३</sup>ता <sup>४</sup>हि ते खलु <sup>५</sup>उच्चा प्रौढध्वनिर्यथा भवति तथा <sup>६</sup>विजर्भृतः विशेषेण पुनःपुनर्विहारं कुरुतः । तत्र दृष्टान्तः । <sup>७</sup>अन्धांसि अन्नानि चणकादीनि खाद्यानि <sup>८</sup>वप्सता भक्षयन्तौ <sup>९</sup>हरीइव इन्द्रस्याश्वाविव । अत्र यास्क एवं व्याचक्ष्यौ—‘ आयजी आयज्ये अन्नानां संभक्तमे’ ते ह्युच्चैर्विहिंयेते हरी इवाशानि भुञ्जाने ’ ( निरु. ९. ३६ ) इति ॥ आयजी । यजेः औणादिकः करणे इप्रत्ययः । कृदुत्तरपदप्रकृतिस्वरत्वम् । वाजसातमा । वाजं सनोतीति वाजसाः । ‘ पणु दाने ’ । ‘ जनसन ’ इत्यादिना विट्प्रत्ययः । ‘ विड्नोरनुनासिक-

स्यात् ' इति आत्वम् । कृदुत्तरपदप्रकृतिस्वरत्वम् । आतिशायनिकस्तमप् । ' सुपां सुलुक् ' इति पूर्व-  
सवर्णदीर्घः । विजर्म्ततः । ' हज् हरणे ' । अस्मात् यङ्लुकि अभ्यासहलादिशेषोरत्जश्वेषु कृतेषु ' रुप्रिकौ  
च लुकि ' ( पा. सू. ७. ४. ९१ ) इति रूपागमः । ततः प्रत्ययलक्षणेन धातुसंज्ञायां लिटि द्विवचनं  
तस् । ' अदादिवच्च ' इति वचनात् शपो लुक् । गुणे प्राप्ते ' ऋडिति च ' इति प्रतिषेधः । ' ह्रप्रहोर्भ-  
श्छन्दसि ' इति भत्वम् । प्रत्ययस्वरः । ' हि च ' इति निघातप्रतिषेधः । वप्सता । ' भस भक्षण-  
दीप्त्योः ' । लटः शतृ । ' जुहोत्यादिभ्यः श्रुः ' । ' घसिभसोर्हलि च ' ( पा. सू. ६. ४. १०० ) इति  
उपधालोपः । ' नाभ्यस्ताच्छतुः ' ( पा. सू. ७. १. ७८ ) इति नुम्रप्रतिषेधः । ' अभ्यस्तानामादिः '  
इत्याद्युदात्तत्वम् ।

ता नो अद्य वनस्पती ऋष्ववृष्वेभिः सोतृभिः । इन्द्राय मधुमत्सुतम् ॥ ८ ॥

ता । नः । अद्य । वनस्पती इति । ऋष्वौ । ऋष्वेभिः । सोतृभिः । इन्द्राय । मधुमत्सुतम् ॥ ८ ॥

अद्य अस्मिन् कर्मणि हे वनस्पती उल्लखलमुसलरूपौ तौ युवाम् ऋष्वेभिः दर्शनीयैः सोतृभिः  
अभिषवहेतुभिः सह ऋष्वौ दर्शनीयौ भूत्वा इन्द्राय इन्द्रार्थं मधुमत् माधुर्योपेतं सोमद्रव्यं नः  
अस्मदीयं सुतं अभिषुणुतम् ॥ ता । ' सुपां सुलुक् ' इति आकारः । नो अद्य । ' प्रकृत्यान्तःपादम् ' इति  
प्रकृतिभावः । वनस्पती । उभयपदप्रकृतिस्वरे प्राप्ते ' आमन्त्रितस्य ' इति सर्वानुदात्तत्वम् ।  
' सुतप्रगृह्या अचि ' ( पा. सू. ६. १. १२५ ) इति प्रकृतिभावः । सुतम् । ' पुञ् अभिषवे ' ।  
' बहुलं छन्दसि ' इति विकरणस्य लुक् । निघातः ॥

उच्छिष्टं चम्वोर्भर सोमं पवित्र आ सृज । नि धेहि गोरधि त्वचि ॥ ९ ॥

उत् । शिष्टम् । चम्वोः । भर । सोमम् । पवित्रे । आ । सृज । नि । धेहि । गोः । अधि । त्वचि ॥ ९ ॥

हे ऋत्विग्विशेष हरिश्चन्द्रदेवतापक्षे हे हरिश्चन्द्र इति वा चम्वोः सोमस्य भक्षत्वसंपादकयोः अधि-  
षवणफलकयोः शिष्टम् अभिषवराहित्येन अवशिष्टं सोमम् उत् भर शकटस्योपरि हर । सोमम्  
अभिषुतं सोमं पवित्रे दशापवित्रे आ सृज आनीय प्रक्षिप । प्रक्षेपे सति अवशिष्टं सोमं गोः त्वचि  
आननुहे चर्मणि अधि नि धेहि अध्यारोप्य स्थापय ॥ चम्वोः । ' चसु अदने ' । चम्यते  
भक्ष्यतेऽत्रेति चमूः । ' कृषिचमि ' ( उ. सू. १. ८१ ) इत्यादिना औणादिक ऊप्रत्ययः ।  
प्रत्ययस्वरः । सप्तमीद्विवचनस्य ' उदात्तस्वरितयोर्यणः स्वरितः ' इति स्वरितत्वम् । ' उदात्तयणो  
हल्पूर्वात् ' इति व्यत्ययेन न भवति । भर । ' ह्रप्रहोर्भः ' । धेहि । ' घसोरेद्वावभ्यासलोपश्च ' ( पा.  
सू. ६. ४. ११९ ) इति एत्वाभ्यासलोपौ । निघातः । त्वचि । ' सावेकाचः ' इति विभक्तेरुदा-  
त्तत्वम् ॥ ॥ २६ ॥

' यच्चिद्धि सत्य सोमपाः ' इति पष्ठं सूक्तं सप्तचं जुनःशेषस्यापि पाङ्क्तमैन्द्रम् । अनुक्रमणिका च-  
' यच्चिद्धि सप्त पाङ्क्तम् ' इति ॥ पृष्ठपण्डहस्य पञ्चमेऽहनि माध्यंदिने सवने होत्रकाः ' यच्चिद्धि '  
इति सप्तचं सूक्तं त्रीन्तृचान्कृत्वा स्वस्वशस्त्रे एकैकं तृचमावपेरन् । ' चतुर्थेऽहनि ' इति खण्डे ' यच्चिद्धि  
सत्य सोमपा इत्येकैकमेवमेव ' ( आश्व. श्रौ. ७. ११ ) इति सूत्रितम् ॥

यच्चिद्वि सत्य सोमपा अनाशस्ताइव स्मसि ।

आ तू न इन्द्र शंसय गोष्वश्वेषु शुभिषु सहस्रेषु तुवीमघ ॥ १ ॥

यत् । चित् । हि । सत्य । सोमऽपाः । अनाशस्ताऽइव । स्मसि ।

आ । तु । नः । इन्द्र । शंसय । गोषु । अश्वेषु । शुभिषु । सहस्रेषु । तुविऽमघ ॥ १ ॥

विश्वेदेवैः प्रेरितः शुनःशेषः एतदादिकाभिः द्वाविंशतिसंख्याकाभिः ऋग्भिः इन्द्रं तुष्टाव । तथा च ब्राह्मणं—‘ तं विश्वे देवा ऊचुरिन्द्रो वै देवानामोजिष्ठो बलिष्ठः सहिष्ठः सत्तमः पारयिष्णुतमस्तं नु स्तुह्यथ त्वोत्स्वक्ष्याम इति स इन्द्रं तुष्टाव यच्चिद्वि सत्य सोमपा इत्येतेन सूक्तेनोत्तरस्य च पञ्चदशभिः’ (ऐ. ब्रा. ७. १६) इति । हे <sup>१</sup>सोमपाः सोमस्य पातः <sup>२</sup>सत्य सत्यवादिन् इन्द्र <sup>३</sup>यच्चिद्वि यद्यपि वयम् <sup>४</sup>अनाशस्ता-इव <sup>५</sup>स्मसि अग्रशस्ता इव भवामः, तथापि हे <sup>६</sup>तुवीमघ बहुधन <sup>७</sup>इन्द्र त्वं <sup>८</sup>गोषु <sup>९</sup>अश्वेषु <sup>१०</sup>शुभिषु शोभनेषु <sup>११</sup>सहस्रेषु सहस्रसंख्याकेषु च निमित्तभूतेषु <sup>१२</sup>नः अस्मान् <sup>१३</sup>आ <sup>१४</sup>शंसय सर्वतः प्रशस्तान् कुरु । अस्मद्वेषमनपेक्ष्य गवादीन् प्रयच्छेत्यर्थः ॥ सोमपाः । विजन्तः । आमन्त्रितनिघातः । अनाशस्ताइव । ‘ शंसु स्तुतौ ’ । ‘ निष्ठा ’ इति भावे क्तः । ‘ यस्य विभाषा ’ इति इट्प्रतिषेधः । नजा बहुव्रीहौ ‘ नञ्सुभ्याम् ’ इत्युत्तरपदान्तोदात्तत्वम् । स्मसि । ‘ इदन्तो मसि ’ । तू नः । ‘ ऋचि तुचुव ’ इत्यादिना दीर्घः । गोषु । ‘ सावेकाचः ’ इति प्रासस्य विभक्त्युदात्तत्वस्य ‘ न गोश्वन्साववर्ण ’ इति प्रतिषेधः । अश्वेषु । अश्रुतेऽध्वानमित्यश्वः । ‘ अशिमुषि ’ इत्यादिना कन्प्रत्ययः । निच्वादाद्युदात्तत्वम् । शुभिषु । ‘ शुभ दीप्तौ ’ । ‘ अदिशदिभूशुभिभ्यः क्तिन् ’ ( उ. सू. ४. ५०५ ) इति क्तिन्प्रत्ययः । व्यत्ययेनान्तोदात्तत्वम् ॥

शिप्रिन्वाजानां पते शचीवस्तव दंसना ।

आ तू न इन्द्र शंसय गोष्वश्वेषु शुभिषु सहस्रेषु तुवीमघ ॥ २ ॥

शिप्रिन् । वाजानाम् । पते । शचीवः । तव । दंसना ।

आ । तु । नः । इन्द्र । शंसय । गोषु । अश्वेषु । शुभिषु । सहस्रेषु । तुविऽमघ ॥ २ ॥

हे <sup>१</sup>शचीवः शक्तिमन् शिप्रिन् शोभनहनूयुक्त <sup>२</sup>वाजानां <sup>३</sup>पते अज्ञानां पालक <sup>४</sup>तव दंसना कर्म-विशेषोऽनुग्रहरूपः सर्वदा वर्तते । अन्यत् पूर्ववत् ॥ शिप्रिन् । ‘ शिप्रे हनू नासिके वा ’ ( निरु. ६. १७ ) इति यास्कः । ‘ अत इनिठनौ ’ इति मत्वर्थीय इनिः । आमन्त्रिताद्युदात्तत्वम् । वाजानां पते । ‘ सुबामन्त्रिते ’ इति पराङ्गवद्भावात् पञ्चमामन्त्रितसमुदायनिघातः । न च ‘ आमन्त्रितं पूर्वमविद्यमानवत् ’ इति शिप्रिन् इत्यस्य अविद्यमानवत्त्वेन पदादपरत्वात् पादादित्वाच्च न निघातः ; ‘ नामन्त्रिते समानाधिकरणे सामान्यवचनम् ’ इति अविद्यमानवत्त्वप्रतिषेधात् । शचीवः । ‘ छन्दसीरः ’ इति मतुपो बत्वम् । ‘ मतुवसो रुः ’ इति स्त्वे ‘ खरवसानयोर्विसर्जनीयः ’ ( पा. सू. ८. ३. १५ ) । पादादित्वात् आमन्त्रितनिघाताभावः ॥

नि ष्वापया मिथूदशा सस्तामबुध्यमाने ।

आ तू न इन्द्र शंसय गोष्वश्वेषु शुभिषु सहस्रेषु तुवीमघ ॥ ३ ॥

नि । स्वापय । मिथूदशा । सस्ताम् । अबुध्यमाने इति ।

आ । तु । नः । इन्द्र । शंसय । गोषु । अश्वेषु । शुभिषु । सहस्रेषु । तुविमघ ॥ ३ ॥

मिथूदशा परस्परं संगतत्वेन दृश्यमाने यसदूत्यौ नि ष्वापय नितरां सुखे कुरु । ते च अस्मान् मारयितुम् अबुध्यमाने सत्यौ सस्तां निद्रां प्राप्नुताम् । अन्यत् पूर्ववत् ॥ नि ष्वापय । सुपामादित्वात् षत्वम् ( पा. सू. ८. ३. ९८ ) । ‘ अन्येषामपि दृश्यते ’ इति दीर्घः । मिथुनतया युगलरूपेण पश्यतः इति मिथूदशा । ‘ किप् च ’ इति दृशेः कर्तरि किप् । कृदुत्तरपदप्रकृतिस्वरत्वम् । पूर्ववत् पूर्वपदस्य दीर्घः । ‘ सुपां सुलुक् ’ इति विभक्तेः आकारः । सस्ताम् । ‘ पस स्वप्ने ’ । लोटि तसस्ताम् । ‘ अदिप्रभृतिभ्यः ’ इति शपो लुक् । प्रत्ययस्वरः । पादादित्वात् निघाताभावः । अबुध्यमाने । नञ्समासे अव्ययपूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वम् ॥

ससन्तु त्या अरातयो बोधन्तु शूर रातयः ।

आ तू न इन्द्र शंसय गोष्वश्वेषु शुभिषु सहस्रेषु तुवीमघ ॥ ४ ॥

ससन्तु । त्याः । अरातयः । बोधन्तु । शूर । रातयः ।

आ । तु । नः । इन्द्र । शंसय । गोषु । अश्वेषु । शुभिषु । सहस्रेषु । तुविमघ ॥ ४ ॥

त्याः अस्माभिरदृश्यमानाः परोक्षास्ताः अरातयः अदानशीलाः शत्रवः ससन्तु निद्रां कुर्वन्तु । हे शूर शौर्ययुक्तेन्द्र रातयः दानशीलाः बन्धवः बोधन्तु अस्मान् बुध्यन्ताम् । अन्यत् पूर्ववत् ॥ ससन्तु । प्रत्ययस्वरः । अरातयः । ‘ रा दाने ’ । ‘ मन्त्रे वृष ’ इत्यादिना भावे क्तिन् । न विद्यते रातिः एष्विति बहुव्रीहौ पूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वम् । ‘ नञ्सुभ्याम् ’ इति तु ‘ सर्वे विधयश्छन्दसि विकल्पन्ते ’ इति न भवति । यद्वा । ‘ क्तिच्कौ च संज्ञायाम् ’ इति कर्तरि क्तिच् । नञ्समासे अव्ययपूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वम् । बोधन्तु । पादादित्वात् ‘ तिङ्ङुतिङः ’ इति निघाताभावः ॥

समिन्द्र गर्दभं मृण नुवन्तं पापयामुया ।

आ तू न इन्द्र शंसय गोष्वश्वेषु शुभिषु सहस्रेषु तुवीमघ ॥ ५ ॥

सम् । इन्द्र । गर्दभम् । मृण । नुवन्तम् । पापया । अमुया ।

आ । तु । नः । इन्द्र । शंसय । गोषु । अश्वेषु । शुभिषु । सहस्रेषु । तुविमघ ॥ ५ ॥

हे इन्द्र अमुथा अनया अस्माभिः श्रूयमाणया पापया निन्दारूपया वाचा नुवन्तं स्तुवन्तम् अपकीर्तिं प्रकटयन्तमित्यर्थः । तादृशं गर्दभं गर्दभसमानवैरिणं स मृण सम्यक् मारय । यथा गर्दभः



श्रोतुमशक्यं परुषं शब्दं करोति तथा शत्रुरपि । अन्यत् पूर्ववत् ॥ गर्दभम् । ‘ नर्दं गर्दं शब्दे ’ । ‘ कृगु-  
शृशलिगर्दिभ्योऽभच् ’ ( उ. सू. ३. ४०२ ) । ‘ चितः ’ इत्यन्तोदात्तत्वम् । मृण । ‘ मृण  
इति नलोपः ’ । तौदादिकः । शस्य ङित्त्वान् गुणाभावः । लुक्त्वम् । ‘ णु स्तुतौ ’ । शतरि अदिप्रभृति-  
त्वात् शपो लुक् । शतुङित्त्वात् गुणाभावे उवङ्गदेशः । प्रत्ययाद्युदात्तत्वम् ॥

पताति कुण्डूणाच्या दूरं वातो वनादधि ।

आ तू न इन्द्र शंसय गोष्वश्वेषु शुभिषु सहस्रेषु तुवीमघ ॥ ६ ॥

पताति । कुण्डूणाच्या । दूरम् । वातः । वनात् । अधि ।

आ । तु । नः । इन्द्र । शंसय । गोषु । अश्वेषु । शुभिषु । सहस्रेषु । तुविऽमघ ॥ ६ ॥

वातः अस्मत्प्रतिकूलो वायुः । कुण्डूणाच्या कुटिलगत्या स त्वस्मान्परित्यज्य वनादधि अरण्या-  
दप्यधिकं दूरं देशं पताति पततु । अन्यत् पूर्ववत् ॥ पताति । लेटि आडागमः । कुण्डूणाच्या । ‘ कुडि  
दाहे ’ । अस्मात् ल्युङन्ते कुण्डनशब्दे डकारात् परस्य अकारस्य ऋकारश्छान्दसः । ‘ ऋवर्णाच्चेति  
वक्तव्यम् ’ इति णत्वम् । तत् अञ्जतीति कुण्डूणाची । ‘ ऋत्विक् ’ इत्यादिना किन् । ‘ अनिदिताम् ’  
इति नलोपे ‘ अञ्जतेत्येति वक्तव्यम् ’ ( पा. सू. ४. १. ६. २ ) इति ङीप् । ‘ अचः ’ ( पा. सू.  
६. ४. १३८ ) इति अकारलोपः । ‘ चौ ’ ( पा. सू. ६. ३. १३८ ) इति पूर्वपदस्य दीर्घत्वम् ।  
‘ चौ ’ ( पा. सू. ६. १. २२२ ) इति आकारस्योदात्तत्वम् ॥

सर्वं परिक्रोशं जहि जम्भया कृकदाश्वम् ।

आ तू न इन्द्र शंसय गोष्वश्वेषु शुभिषु सहस्रेषु तुवीमघ ॥ ७ ॥

सर्वम् । परिऽक्रोशम् । जहि । जम्भया । कृकदाश्वम् ।

आ । तु । नः । इन्द्र । शंसय । गोषु । अश्वेषु । शुभिषु । सहस्रेषु । तुविऽमघ ॥ ७ ॥

परिक्रोशम् अस्मद्विषये सर्वतः आक्रोशकर्तारं सर्वं पुरुषं जहि मारय । कृकदाश्वम् अस्म-  
द्विषये हिंसाप्रदं शत्रुं जम्भया मारय । अन्यत् पूर्ववत् ॥ परिक्रोशम् । ‘ कुश आह्वाने ’ । परितः  
क्रोशयतीति परिक्रोशः । पचाद्यच् । कृदुत्तरपदप्रकृतिस्वरत्वम् । जहि । ‘ हन हिंसागत्योः ’ । ‘ हन्तेर्जः ’  
( पा. सू. ६. ४. ३६ ) इति जादेशः । तस्य ‘ असिद्धवदत्रा भात् ’ इति असिद्धत्वात् ‘ अतो हेः ’  
इति हेर्लुक् न भवति । जम्भया । ‘ जभि नाशने ’ । चुरादित्वात् स्वार्थिको णिच् । शपः पित्त्वादनु-  
दात्तत्वे णिच् एव स्वरः शिष्यते । कृकदाश्वम् । ‘ कृक् हिंसायाम् ’ । ‘ कृदाधाराचिकलिभ्यः कच् ’  
( उ. सू. ३. ३२० ) इति भावे कन्प्रत्ययः । ‘ कित् ’ इत्यनुवृत्तेः गुणाभावः । तथा च कृको  
हिंसा तां दाशति प्रयच्छतीति कृकदाशुः । बहुलग्रहणात् दाशतेरपि कृके उपपदे ‘ कृके वचः कश्च ’  
( उ. सू. १. ६ ) इति उण् । प्रत्ययस्वरेणोदात्तः । द्वितीयायाम् अमिपूर्वत्वे प्राते ‘ वा छन्दसि ’  
इति तस्य बाधितत्वात् यणादेशः । ‘ उदात्तस्वरितयोर्यणः ’ इति त्रिभक्तेः स्वरितत्वम् ॥ ॥ २७ ॥

‘ आ व इन्द्रम् ’ इति द्वाविंशत्यृचं सप्तमं सूक्तं शुनःशेषस्यार्पणं गायत्रम् । ‘ अस्माकम् ’ इत्येषा पादनिचृदायत्री । ‘ त्रयः सप्तकाः पादनिचृत् ’ ( अनु. ४. ४ ) इति उक्तत्वात् । ‘ शश्वदिन्द्रः ’ इत्येषा त्रिष्टुप् । आदितः षोडशर्चं देन्द्रः । ‘ आश्विनावधावत्या ’ इत्याद्यास्तिस्र आश्विन्यः । ‘ कस्त उषः ’ इत्याद्यास्तिस्र उषोदेवताकाः । तथा च अनुक्रमणिका—‘ आ वो व्यधिकास्माकं पाद-निचृच्छश्चत्त्रिष्टुप्परौ तृचावाश्विनोपस्यौ ’ इति ॥

आ व इन्द्रं क्रिविं यथा वाजयन्तः शतक्रतुम् । मंहिष्ठं सिञ्च इन्दुभिः ॥ १ ॥

आ । वः । इन्द्रम् । क्रिविम् । यथा । वाजयन्तः । शतक्रतुम् ।

मंहिष्ठम् । सिञ्चे । इन्दुभिः ॥ १ ॥

वाजयन्तः अश्वमिच्छन्तो वयं शुनःशेषाः हे ऋत्विग्यजमानाः वः युध्माकं संबन्धिनमिमम् । इन्द्रम् । इन्दुभिः सोमैः । आ । सिञ्चे सर्वतः सिञ्चामहे तर्पयामः । कीदृशम् । शतक्रतुं शत-संख्याककर्मोपेतं । मंहिष्ठम् अतिशयेन प्रवृद्धम् । सेचने दृष्टान्तः । यथा येन प्रकारेण । क्रिविम् अवटं जलेन पूरयन्ति तद्वत् । क्रिविशब्दः ‘ वत्रिः काटः ’ इत्यादिषु चतुर्दशसु कूपनामसु ‘ क्रिविः कूपः सूदः ’ ( नि. ३. २३. ८ ) इति पठितम् ॥ क्रिविम् । ‘ कृती छेदने ’ । कृत्यते इति क्रिविः । ‘ क्रिविष्टृष्विच्छविस्थवि ’ ( उ. सू. ४. ४९६ ) इत्यादौ किन्प्रत्ययान्तो निपातितः । अत एव तशब्दलोपः । निच्वादाद्युदात्तत्वम् । यथा । ‘ यथेति पादान्ते ’ इति सर्वानुदात्तत्वम् । वाजयन्तः । वाजमात्मन इच्छन्तः । ‘ सुप आत्मनः क्यच् ’ । ‘ न च्छन्दस्यपुत्रस्य ’ इति ईत्वदीर्घत्वयोनिषेधः, ‘ अश्वावस्यात् ’ इति पुनर्दीर्घविधानात् ज्ञापकात् । मंहिष्ठम् । ‘ मंहि वृद्धौ ’ । अतिशयेन मंहिता मंहिष्ठः । ‘ तुश्छन्दसि ’ ( पा. सू. ५. ३. ५९ ) इति वृजन्तात् इष्टप्रत्ययः । ‘ तुरिष्टमेयः सु ’ ( पा. सू. ६. ४. १५४ ) इति वृलोपः । इष्टनो निच्वादाद्युदात्तत्वम् । सिञ्चे । ‘ पिचिर् क्षरणे ’ । व्यत्ययेन एकवचनम् । ‘ शे मुचादीनाम् ’ इति नुमागमः ॥

शतं वा यः शुचीनां सहस्रं वा समाशिराम् । एदु निम्नं न रीयते ॥ २ ॥

शतम् । वा । यः । शुचीनाम् । सहस्रम् । वा । समऽआशिराम् ।

आ । इत् । ऊँ इति । निम्नम् । न । रीयते ॥ २ ॥

यः इन्द्रः शुचीनां शुद्धानां सोमानां शतं वा शतसंख्याकं समूहं वा समाशिरां समीचीनेन आशिराख्येन श्रपणद्रव्येणोपेतानां सोमानां सहस्रं वा सहस्रसंख्याकं समूहं वा एदु रीयते आगच्छत्येव । सोऽस्माननुगृह्णात्विति शेषः । सोमप्राप्तौ दृष्टान्तः । निम्नं न । यथा निम्नप्रदेशम् आपः आमुवन्ति तद्वत् ॥ समाशिराम् । ‘ श्रीञ् पाके ’ इत्यस्य समाङ्पूर्वस्य किपि ‘ अपसृधेयाम् ’ इत्यादौ आशीरादेशो निपातितः । बहुव्रीहौ पूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वम् । रीयते । ‘ रीङ् श्रवणे ’ । ‘ दिवा-दिभ्यः श्यन् ’ ॥

सं यन्मदाय शुष्मिण एना हस्योदरे । समुद्रो न व्यचो दधे ॥ ३ ॥

सम् । यत् । मदाय । शुष्मिणे । एना । हि । अस्य । उदरे । समुद्रः । न । व्यचः । दधे ॥ ३ ॥

यत् पूर्वोक्तं शतं सहस्रं वा शुष्मिणे बलवत इन्द्रस्य मदाय मदार्थं संगतं भवति । एना हि अनेनैव शतेन सहस्रेण च अस्य इन्द्रस्य उदरे व्यचः व्याप्तिः दधे धृता भवति । तत्र दृष्टान्तः । समुद्रो न समुद्र इव । यथा समुद्रमध्ये जलं व्याप्तं तद्वत् ॥ एना । ‘सुपां सुलुक्’ इति तृतीयायाः डादेशः । व्यचः । ‘व्यचेः कुटादिस्वमनसि’ ( का. १. २. १. १ ) इति छिद्रज्ञावस्य प्रतिषिद्धत्वात् ‘ग्रहिज्या’ इत्यादिना संप्रसारणं न भवति । असुनो निच्वादाद्युदात्तत्वम् । दधे । दधातेः कर्मणि अभ्यासह्रस्वजश्वेषु कृतेषु ‘आतो लोप इटि च’ इति आकारलोपः । प्रत्यय-स्वरेणान्तोदात्तत्वम् । ‘हि च’ इति प्रतिषेधात् निघाताभावः ॥

अयमु ते समतसि कपोतइव गर्भधिम्वचस्तच्चिन्न ओहसे ॥ ४ ॥

अयम् । ऊँ इति । ते । सम् । अतसि । कपोतः इव । गर्भधिम्व ।

वचः । तत् । चित् । नः । ओहसे ॥ ४ ॥

हे इन्द्र अयमु अयमपि दृश्यमानः सोमः ते त्वदर्थं संपादितः । यं सोमं समतसि सम्यक् सातत्येन प्राप्नोषि । तत्र दृष्टान्तः । कपोतइव । यथा कपोताख्यः पक्षी गर्भधि गर्भधारिणीं कपोतीं प्राप्नोति तद्वत् । तच्चित् तस्मादेव कारणात् नः अस्मदीयं वचः ओहसे प्राप्नोषि ॥ अतसि । ‘अत सातत्यगमने’ । कपोतइव । ‘कवेरोतच् पश्च’ ( उ. सू. १. ६२ ) इति ओतच् । व्यत्ययेन मध्योदात्तः । गर्भधिम्व । गर्भोऽस्यां धीयते इति गर्भधिः । ‘कर्मण्यधिकरणे च’ ( पा. सू. ३. ३. ३९ ) इति किप्रत्ययः । कृदुत्तरपदप्रकृतिस्वरत्वम् । ओहसे । ‘तुहिरू दुहिरू उहिरू अर्दने’ । व्यत्ययेन आत्मनेपदम् ॥

स्तोत्रं राधानां पते गिर्वीहो वीर यस्य ते । विभूतिरस्तु सूनृता ॥ ५ ॥

स्तोत्रम् । राधानाम् । पते । गिर्वीहः । वीर । यस्य । ते । विभूतिः । अस्तु । सूनृता ॥ ५ ॥

हे इन्द्र राधानां पते धनानां पालक गिर्वीहः गीर्भिस्त्वहमान वीर शौर्योपेत यस्य ते तव स्तोत्रम् ईदृशं भवति तस्य तव विभूतिः लक्ष्मीः सूनृता प्रियसत्यरूपा अस्तु । स्तोत्रम् । ‘दात्री-शस’ ( पा. सू. ३. २. १८२ ) इति धृन् । पश्चात् अर्शआद्यच् । अथवा स्तोत्रिदमित्यर्थे अण् । ‘संज्ञापूर्वको विधिरनित्यः’ इति वृद्धिर्न । राधानां पते । राधुवन्ति एभिरिति राधानि धनानि । ‘सुबामन्त्रिते’ इति पराङ्गवद्भावात् षष्ठ्यामन्त्रितसमुदायस्य निघातः । गिर्वीहः । ‘वह प्रापणे’ । ‘वहिहाधाभ्यञ्जन्दसि’ इति कारकपूर्वस्यापि वहतेः असुन्प्रत्ययः, ‘गतिकारकयोरपि पूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वं’ च इति उक्तत्वात् । ‘णित्’ इत्यनुवृत्तेः उपधावृद्धिः । पूर्वपदस्य ‘वोषधायाः’ ( पा. सू. ८.

१. झ-ढ-तम् । २. श-ष-‘सातत्यगमने’ इत्यस्यानन्तरं ‘लटि सिप् । शप् । तिङ्ङितिङः’ इति निघातः इत्यधिकम् ।

२. ७६ ) इति दीर्घस्याभावश्छान्दसः । षाष्टिकम् आमन्त्रिताद्युदात्तत्वम् । विभूतिः । ‘ तादौ च निति° ’ इति गतेः प्रकृतिस्वरत्वम् ॥ ॥ २८ ॥

ऊर्ध्वस्तिष्ठा न ऊतयेऽस्मिन्वाजे शतक्रतो । समन्येषु ब्रवावहै ॥ ६ ॥

ऊर्ध्वः । तिष्ठ । नः । ऊतये । अस्मिन् । वाजे । शतक्रतो इति शतऽक्रतो ।

सम् । अन्येषु । ब्रवावहै ॥ ६ ॥

हे °शतक्रतो शतसंख्याककर्मोपेत °अस्मिन् प्रसक्ते °वाजे संग्रामे °नः अस्माकम् °ऊतये रक्ष-  
णाय °ऊर्ध्वः उन्नतः उत्सुकः °तिष्ठ भव । त्वं च अहं च मिलित्वा °अन्येषु कार्यान्तरेषु °सं °ब्रवावहै  
सम्यक् विचारयावः ॥ तिष्ठ । ‘ ह्यचोऽतस्तिष्ठः ’ इति संहितायां दीर्घः । ऊतये । ‘ ऊतियूति° ’  
इत्यादिना किन् उदात्तत्वम् । अस्मिन् । ‘ ऊडिदम्° ’ इत्यादिना सप्तम्या उदात्तत्वम् ॥

योगेयोगे तवस्तरं वाजेवाजे हवामहे । सखाय इन्द्रमूतये ॥ ७ ॥

योगेऽयोगे । तवऽस्तरम् । वाजेऽवाजे । हवामहे । सखायः । इन्द्रम् । ऊतये ॥ ७ ॥

°योगेयोगे प्रवेशेप्रवेशे तत्तत्कर्मोपक्रमे °वाजेवाजे कर्मविधातिनि तस्मिन्स्मिन् संग्रामे °तवस्तरम्  
अतिशयेन बलिनम् °इन्द्रमूतये रक्षार्थं °सखायः सखिवत् प्रिया वर्य °हवामहे आह्वयामः ॥ योगे-  
योगे । ‘ युजिर् योगे ’ । ‘ हलश्च ’ इति घञ् । ‘ वज्रोः कु विण्यतोः ’ ( पा. सू. ७. ३. ५२ ) इति  
कुत्वम् । वज्रो विष्वादाद्युदात्तत्वम् । ‘ नित्यवीप्सयोः ’ इति वीप्सायां द्विर्भावे सति आत्रेडितानु-  
दात्तत्वम् । तवस्तरम् । तवसः शब्दात् ‘ अस्मायामेधा° ’ ( पा. सू. ५. २. १२१ ) इति मत्वर्थीयो  
विनिः । तस्य छान्दसो लोपः ॥

आ घा गमद्यदि श्रवत्सहस्रिणीभिरुतिभिः । वाजेभिरुप नो हवम् ॥ ८ ॥

आ । घ । गमत् । यदि । श्रवत् । सहस्रिणीभिः । उतिऽभिः । वाजेभिः । उप । नः । हवम् ॥ ८ ॥

°यदि °श्रवत् यद्ययम् इन्द्रः °नः अस्मदीयं °हवम् आह्वानं श्रुण्यात् तदानीं स्वयमेव °सह-  
स्रिणीभिरुतिभिः बहुभिः पालनैः °वाजेभिः अन्नैश्च सह °उप समीपे °आ °वं अवश्यम् °आगमत्  
आगच्छेत् ॥ घ । ‘ ऋचि तुनुष° ’ इत्यादिना संहितायां दीर्घः । गमत् । ‘ लिङ्थे लेट् ’ । ‘ लेटोऽडाटौ ’  
इति अडागमः । ‘ इतश्च लोपः° ’ इति इकारलोपः । यद्वा । छान्दसे लुङि ‘ पुपादिद्युताद्युदितः परस्मैपदेषु ’  
( पा. सू. ३. १. ५५ ) इति च्लेः अडादेशः । ‘ बहुलं छन्दस्यमाङ्गयोगेऽपि ’ इति अडभावः । श्रवत् ।  
‘ श्रु श्रवणे ’ । पूर्ववत् लेटि अडागमः । वाजेभिः । ‘ बहुलं छन्दसि ’ इति भिस ऐसादेशाभावः ।  
हवम् । ‘ भावेऽनुपसर्गस्य ’ इति ह्वयतेः अप् संप्रसारणं च । अपः पित्त्वादनुदात्तत्वे घालु-  
स्वरेणाद्युदात्तत्वम् ॥

अनुं प्रत्नस्यौकसो हुवे तुविप्रतिं नरम् । यं ते पूर्वं पिता हुवे ॥ ९ ॥

अनुं । प्रत्नस्य । ओकसः । हुवे । तुविऽप्रतिम् । नरम् । यम् । ते । पूर्वम् । पिता । हुवे ॥ ९ ॥

प्रत्नस्य पुरातनस्य ओकसः स्थानस्य स्वर्गरूपस्य सकाशात् तुविप्रतिं बहून् यजमानान् प्रतिगन्तारं नरं पुरुषम् इन्द्रम् अनु हुवे अनुक्रमेण कर्मसु आह्वयामि । यं ते त्वाम् इन्द्रं पिता अस्मदीयो जनकः पूर्वं पुरा स्वकीयानुष्ठानकाले हुवे आहूतवान् । तम् आह्वयामीति पूर्वत्रान्वयः ॥ ओकसः । ‘नद्विषयस्य’ इत्याद्युदात्तत्वम् । हुवे । ‘ह्वेन् स्पर्धायां शब्दे च’ । इटि ‘बहुलं छन्दसि’ इति संप्रसारणं परपूर्वत्वम् । गुणे प्राप्ते ‘क्विति च’ इति प्रतिषेधः । उवङ्गदेशः । प्रत्यय-स्वरेणान्तोदात्तत्वम् । पादादिस्वादनिवातः । तुविप्रतिम् । तुवीनां बहूनां प्रतिगन्तारम् । अत्र प्रतिशब्दो भीमसेनो भीम इतिवत् प्रतिगन्तृशब्दं लक्षयित्वा तद्वारा तदर्थं लक्षयति । अतः ‘प्रतिः प्रतिनिधिप्रतिदानयोः’ ( पा. सू. १. ४. ९२ ) इतिवत् सत्ववचनत्वेन अनिपातत्वात् अनव्ययत्वे ‘पूरणगुणः’ ( पा. सू. २. २. ११ ) इत्यादिना न षष्ठीसम्प्रासनिषेधः । हुवे । ह्वेनो लिटि ‘बहुलं छन्दसि’ इति पूर्ववत् संप्रसारणपरपूर्वत्वे । ‘द्विर्वचनप्रकरणे छन्दसि वेति वक्तव्यम्’ ( पा. सू. ६. १. ८. २ ) इति द्विर्वचनाभावः । यद्वृत्तयोगादनिवातः ॥

तं त्वा वयं विश्ववारं शास्महे पुरुहूत । सखे वसो जरितृभ्यः ॥ १० ॥

तम् । त्वा । वयम् । विश्वऽवार । आ । शास्महे । पुरुऽहूत । सखे । वसो इति । जरितृऽभ्यः ॥ १० ॥

हे विश्ववार सर्वैर्व्रणीय पुरुहूत बहुभिः स्वस्वकर्मण्याहूत सखे सखिवत् प्रिय वसो निवासहेतो इन्द्र तं पूर्वोक्तगुणयुक्तं त्वां जरितृभ्यः स्तोतृणामनुग्रहार्थम् आ शास्महे प्रार्थयामहे ॥ आ शास्महे । ‘आङः शासु इच्छायाम्’ । ‘अदिग्रभृतिभ्यः शपः’ इति शपो लुक् । वसो । ‘नामन्त्रिते समानाधिकरणे’ इति पूर्वस्य अविद्यमानवत्त्वनिषेधात् पराङ्गवद्भावे सति शेषनिवातेन वा ‘आमन्त्रितस्य च’ इति वा सर्वानुदात्तत्वम् । जरितृभ्यः । जरतिः स्तुतिकर्मा । तृचश्चित्वा-दन्तोदात्तत्वम् ॥ ॥ २९ ॥

अस्माकं शिप्रिणीनां सोमपाः सोमपान्नाम् । सखे वज्रिन्सखीनाम् ॥ ११ ॥

अस्माकम् । शिप्रिणीनाम् । सोमऽपाः । सोमऽपान्नाम् । सखे । वज्रिन् । सखीनाम् ॥ ११ ॥

हे सोमपाः सोमस्य पातः सखे सखिवत् प्रिय वज्रिन् वज्रयुक्तेन्द्र सखीनां सखिवत् प्रियाणां सोमपान्नां सोमस्य पातृणाम् अस्माकं शिप्रिणीनां दीर्घाभ्यां हनूभ्यां नासिकाभ्यां वा युक्तानां गवां समूहः स्वप्नसादादस्त्विति शेषः ॥ शिप्रिणीनाम् । ‘ऋन्नेभ्यो ङीप्’ इति ङीप् । तस्य पिच्चादनुदात्तत्वे सति प्रत्ययस्वरः शिष्यते । सोमपाः । आमन्त्रितस्य सतिशिष्टत्वात् आमन्त्रिताद्युदात्तत्वम् । सोमपान्नाम् । ‘आतो मनिन्’ इत्यादिना वनिप् । ‘अहोपोऽनः’ ( पा. सू. ६. ४. १३४ ) इति अनः अका-सस्य लोपः ॥

तथा तदस्तु सोमपाः सखे वज्रिन्तथा कृणु । यथा त उश्मसीष्टये ॥ १२ ॥

तथा । तत् । अस्तु । सोमपाः । सखे । वज्रिन् । तथा । कृणु । यथा । ते । उश्मसि । इष्टये ॥ १२ ॥

हे सोमपाः सखे वज्रिन् इष्टये अभिलषितार्थं ते तव अनुग्रहं यथा येन प्रकारेण उश्मसि वयं कामयामहे त्वं तथा कुरु । त्वत्प्रसादात् तत् अभीष्टं तथा अस्तु ॥ कृणु । ' कृवि हिंसाकरण-योश्च ' । इदित्वात् नुम् । ' धिन्विक्कृण्वोर च ' इति उपत्ययः; तत्संनियोगेन वकारस्य च अकारः । ' अतो लोपः ' इति तस्य लोपः । तस्य स्थानिवद्भावात् लघूपधगुणाभावः । ' उतश्च प्रत्ययादसंयोगपूर्वात् ' इति हेर्लुक् । उश्मसि । ' वश कान्तौ ' । ' इदन्तो मसि ' । अदादित्वात् शपो लुक् । ग्रहिज्या-दिना संप्रसारणम् । प्रत्ययस्वरः । यद्गुत्तयोगादनिघातः । इष्टये । ' इषु इच्छायाम् ' । क्तिनि ' तितुत्र ' इत्यादिना इद्प्रतिषेधः । यद्वा । यजतेः क्तिनि ' वचिस्वपि ' ( पा. सू. ६. १. १५ ) इत्यादिना संप्रसारणम् । व्रश्वादिना षत्वे ह्रस्वम् । पूर्वस्मिन् पक्षे ' मन्त्रे वृष ' इति क्तिन उदात्तत्वम् । द्वितीये तु व्यत्ययेन ॥

रेवतीर्नः सधमाद इन्द्रे सन्तु तुविवाजाः । क्षुमन्तो याभिर्मदेम ॥ १३ ॥

रेवतीः । नः । सधमादे । इन्द्रे । सन्तु । तुविवाजाः । क्षुमन्तः । याभिः । मदेम ॥ १३ ॥

क्षुमन्तः अन्नवन्तो वयं याभिः गोभिः सह मदेम हव्येन इन्द्र सधमादे अस्माभिः सह हर्षयुक्ते सति नः अस्माकं ता गावः रेवतीः क्षीराज्यादिघनवत्यः तुविवाजाः प्रभूतबलाश्च सन्तु ॥ रेवतीः । रयिशब्दात् मतुपि ' रयेर्मतौ बहुलम् ' इति संप्रसारणं परपूर्वत्वम् । ' छन्दसीरः ' इति मतुपो वत्वम् । ' वा छन्दसि ' इति पूर्वस्वर्णदीर्घः । ' अरेशब्दाच्च मतुप उदात्तत्वं वक्तव्यम् ' इति रेशब्दात् उत्तरस्यापि भवतीति पूर्वमेवोक्तम् । सधमादे । ' मद तृप्तियोगे ' । चौरादिकः । सह मादय-तीति सधमादः । पचाद्यच् । ' सध मादस्थयोश्छन्दसि ' ( पा. सू. ६. ३. १६ ) इति सहशब्दस्य सधदेशः । थाथादिना उत्तरपदान्तोदात्तत्वे प्राप्ते ' परादिश्छन्दसि बहुलम् ' इत्युत्तरपदाद्युदात्तत्वम् । तुविवाजाः । ' तु ' इति सौत्रो धातुर्बुद्धयर्थः । ' अच इः ' इति इः । संज्ञापूर्वकत्वात् गुणो न भवति । बहुव्रीहौ पूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वम् । क्षुमन्तः । ' दुक्षु शब्दे ' । अस्मात् क्तिपि तुगभावश्छान्दसः । ' ह्रस्वमुड्भ्यां मतुप् ' इति मतुप उदात्तत्वम् । मदेम । ' मदी हर्षे ' । व्यत्ययेन शप् । अदुपदेशान् लसार्वधातुकानुदात्तत्वे शपः पित्त्वादनुदात्तत्वम् । ततो धातुस्वरः शिष्यते ॥

आ ध त्वावान्तमनाप्तः स्तोतृभ्यो धृष्णवियानः । ऋणोरक्षं न चक्रयोः ॥ १४ ॥

आ । ध । त्वावान् । त्मना । आप्तः । स्तोतृभ्यः । धृष्णो इति । इयानः ।

ऋणोः । अक्षम् । न । चक्रयोः ॥ १४ ॥

हे <sup>व</sup>धृष्णो धार्ष्ट्ययुक्त इन्द्र <sup>व</sup>त्वावान् त्वत्सदृशो देवताविशेषः <sup>व</sup>त्मनासः त्वदनुग्रहवशात् स्वयमेव आसः सन् <sup>व</sup>इयानः अस्माभिर्याच्यमानः <sup>व</sup>स्तोतृभ्यः स्तोतृणामनुग्रहाय तदमीष्टमर्थं <sup>व</sup>ध अवश्यम् <sup>व</sup>आ <sup>व</sup>ऋणोः आनीय प्रक्षिपतु । तत्र दृष्टान्तः । <sup>व</sup>चक्रयोः रथस्य चक्रयोः <sup>व</sup>अक्षं <sup>व</sup>न । यथा अक्षं प्रक्षिपन्ति तद्वत् ॥ <sup>व</sup>त्वावान् । ‘वतुप्रकरणे युष्मदस्मज्जयां छन्दसि सादृश्य उपसंख्यानम्’ ( पा. सू. ५. २. ३९. १ ) इति वतुप् । ‘प्रत्ययोत्तरपदयोश्च’ इति मपर्यन्तस्य त्वादेशः । ‘आ सर्वनाम्नः’ ( पा. सू. ६. ३. ९१ ) इति इकारस्य आत्वम् । वतुपः पित्त्वादनुदात्तत्वे प्रातिपदिकस्वरः शिष्यते । त्मना । ‘मन्त्रेष्वाङ्यादेरात्मनः’ ( पा. सू. ६. ४. १४१ ) इति आकारलोपः । धृष्णो । ‘जिधृषा प्रागल्भ्ये’ । ‘त्रसिगुधिधृषिक्षिपेः वतुः’ ( पा. सू. ३. २. १४० ) । आमन्त्रितानुदात्तत्वम् । इयानः । ‘इङ् गतौ’ । ‘छन्दसि लिट्’ ( पा. सू. ३. २. १०५ ) । तस्य ‘लिटः कानज्वा’ ( पा. सू. ३. २. १०६ ) इति कानजादेशः । ‘अचि श्रुधातु’ ( पा. सू. ६. ४. ७७ ) इत्यादिना इयङादेशः । ‘द्विर्वचनप्रकरणे छन्दसि वेति वक्तव्यम्’ इति वचनात् अभ्यासो न क्रियते । ‘चित्तः’ इत्यन्तोदात्तत्वम् । ऋणोः । ‘ऋण गतौ’ । लङि व्यस्ययेन तिपः सिपि ‘इतश्च’ ( पा. सू. ३. ४. १०० ) इति इकारलोपः । ‘तनादिकृन्भ्य उः’ ( पा. सू. ३. १. ७९ ) । सार्वधातुकगुणः । ‘बहुलं छन्दस्यमाङ्ययोगेऽपि’ इति अडागमाभावः । विकरणस्वरेणान्तोदात्तत्वम् । अक्षम् । ‘अक्षस्यादेवनस्य’ ( फि. सू. ३. २५ ) इत्याद्युदात्तत्वम् । चक्रयोः । अकारस्य इकारश्छान्दसः ॥

आ यदुर्वः शतक्रत्वा कामं जरितृणाम् । ऋणोरक्षं न शचीभिः ॥ १५ ॥

आ । यत् । दुर्वः । शतक्रतो इति शतऽक्रतो । आ । कामम् । जरितृणाम् ।

ऋणोः । अक्षम् । न । शचीभिः ॥ १५ ॥

हे <sup>व</sup>शतक्रतो इन्द्र <sup>व</sup>यदुर्वः धनं कामितार्थरूपम् <sup>व</sup>आ स्तोतृभिरात्मन्यमस्ति तं <sup>व</sup>कामं <sup>व</sup>जरितृणां स्तोतृणामनुग्रहाय <sup>व</sup>आ <sup>व</sup>ऋणोः आनीय प्रक्षिपसि । तत्र दृष्टान्तः । <sup>व</sup>शचीभिः कर्मभिः शक्योचितव्यापारविशेषैः <sup>व</sup>अक्षं <sup>व</sup>न यथा अक्षं प्रक्षिपन्ति तद्वत् ॥ शचीभिः । शचीशब्दः शार्ङ्गरवादि-  
हीनन्तः ( पा. सू. ४. १. ७३ ) आद्युदात्तः ॥ ३० ॥

शश्वदिन्द्रः पोपुथञ्जिर्जिगाय नानदद्भिः शाश्वसाद्धिर्धनानि ।

स नो हिरण्यरथं दंसनावान्त्स नः सनिता सनये स नोऽदात् ॥ १६ ॥

शश्वत् । इन्द्रः । पोपुथत्ऽभिः । जिगाय । नानदत्ऽभिः । शाश्वसत्ऽभिः । धनानि ।

सः । नः । हिरण्यऽरथम् । दंसनावान् । सः । नः । सनिता । सनये । सः । नः । अदात् ॥ १६ ॥

तुष्टेन इन्द्रेण दत्तं हिरण्यरथम् अनया प्रतिजग्राह । तथा च ब्राह्मणं—‘तस्मा इन्द्रः स्तूयमानः प्रीतो मनसा हिरण्यरथं ददौ तमेतया प्रतीयाय शश्वदिन्द्र इति’ ( ऐ. ब्रा. ७. १६ ) इति । <sup>व</sup>इन्द्रः <sup>व</sup>शश्वत् सर्वदा <sup>व</sup>धनानि वैरिसंवन्धीनि <sup>व</sup>जिगाय जितवान् अश्वैरिति शेषः । कीदृशैः । <sup>व</sup>पोपुथञ्जिः



घासभक्षणानन्तरभाविनम् ओष्ठशब्दं कुर्वद्भिः । नानदद्भिः नादम् आस्यगतं हेपाशब्दं कुर्वद्भिः । शश्व-  
सद्भिः पुनःपुनर्भृशं वा श्वसद्भिः । । वंसनावाच् कर्मवाच् । सनिता दाता । सः इन्द्रः । नः अस्माकं  
। सनये संभजनार्थं । हिरण्यरथं सुवर्णेन निर्मितं रथम् । अदात् दत्तवान् । ‘ स नः स नः ’ इति  
द्विरुक्तिरादरार्थम् ॥ पौपुयद्भिः । ‘ पौपुय पयसोः ’ । अस्मात् यङ्लुकि अभ्यासहलादिशेषौ । ‘ ह्रस्वः ’  
( पा. सू. ७. ४. ५९ ) इति ह्रस्ववे कृते ‘ गुणो यङ्लुकोः ’ ( पा. सू. ७. ४. ८२ ) इति गुणः ।  
धातोस्त्वधाया उत्वं छान्दसम् । अस्मात् यङ्लुगन्तात् शतरि ‘ अभ्यस्तानाभादिः ’ इत्याद्युदात्त-  
त्वम् । जिगाय । ‘ जि जये ’ । लिटो णलि वृद्धिः । ‘ द्विवचनेऽचि ’ इति स्थानिवद्भावात् जि इत्यस्य  
द्विवचनम् । ‘ सन्लिटोर्जेः ’ ( पा. सू. ७. ३. ५७ ) इति अभ्यासादुत्तरस्य कुत्वम् । नानदद्भिः ।  
‘ गद अव्यक्ते शब्दे ’ । पूर्ववत् यङ्लुकि ‘ दीर्घोऽकितः ’ इति अभ्यासस्य दीर्घः । पूर्ववदाद्यु-  
दात्तत्वम् । शश्वसद्भिः । ‘ श्वस प्राणने ’ । अन्यत् स्वं पूर्ववत् । हिरण्यरथम् । ‘ समासस्य ’ इत्य-  
न्तोदात्तत्वम् । अदात् । ‘ गातिस्याः ’ इति सिचो लुक् । वंसनावाच् । वंसशब्दः ‘ अग्रः वंसः वेपः ’  
( नि. २. १. ३ ) इति कर्मनामसु पठितः । वंस एव वंसना । ‘ तदस्यान्ति ’ इति मतुप् । दस्यते  
अनेनेति वंसना ॥

प्रातरनुवाके आश्विने ऋते गायत्रे छन्दसि ‘ आश्विनावश्वावत्या ’ इति तृचः । ‘ अथाश्विनः ’  
इति खण्डे ‘ अश्विना यज्वरीरिप आश्विनावश्वावत्या ’ ( आश्व. श्रौ. ४. १५ ) इति सूत्रितम् ॥

**आश्विनावश्वावत्येषा यातं शवीरया । गोमदस्त्रा हिरण्यवत् ॥ १७ ॥**

आ । अश्विनौ । अश्वऽवत्या । इषा । यातम् । शवीरया । गोमत् । दस्त्रा । हिरण्यऽवत् ॥ १७ ॥

इन्द्रेण प्रेरितः शुनःशेषः अश्विनौ तुष्टाव । तथा च ब्राह्मणं—‘ तमिन्द्र उवाचाश्विनौ नु स्तुह्यथ  
त्वोत्त्वक्ष्याम इति सोऽश्विनौ तुष्टावात उत्तरेण तृचेन ’ ( ऐ. ब्रा. ७. १६ ) इति ॥ हे । अश्विनौ  
। अश्वावत्या बहुभिरथैर्युक्तया । शवीरया प्रेर्यमाणया । इषा अग्नेन सह । आ । यातम् अस्मिन् कर्मणि  
आगच्छतम् । हे । दस्त्रा अश्विनौ युवयोः प्रसादात् । गोमत् बहुभिर्गोभिर्भुक्तं । हिरण्यवत् बहुना हिरण्येन  
युक्तम् अस्मदीयं गृहमस्त्विति शेषः ॥ अश्वावत्या । ‘ मन्त्रे सोम्याथेन्द्रियविषयस्य मतौ ’ ( पा. सू.  
६. ३. १३१ ) इति दीर्घत्वम् । इषा । ‘ सावेकाचः ’ इति तृतीयाया उदात्तत्वम् । यातम् । ‘ या  
प्रापणे ’ । लोटि तसः तम् । अदाद्विवात् शपो लुक् । शवीरया । ‘ शु गतो ’ । कृशपृकटिपटिशौटिभ्य  
ईरन् ( उ. सू. ४. ४७० ) इति ईरन्प्रत्ययो बहुलवचनात् अस्मादपि भवति । निच्वादाद्युदात्तत्वम् ॥

**समानयोजनो हि वाँ रथो दस्त्रावर्मर्त्यः । समुद्रे अश्विनेयते ॥ १८ ॥**

समानऽयोजनः । हि । वाम् । रथः । दस्त्रौ । अर्मर्त्यः । समुद्रे । अश्विना । ईयते ॥ १८ ॥

हे । दस्त्रौ अश्विनौ । वाँ युवयोः संबन्धी । रथः । समानयोजनः तुल्ययोजनः युवयोर्द्वयोरेकरथा-  
रूढत्वात् उभयार्थं सकृदेव युज्यते । युक्तः स रथः । अर्मर्त्यः विनाशरहितः अप्रतिहतगतिरित्यर्थः ।  
अत एव हे अश्विनौ । हि यस्मात् । समुद्रे अन्तरिक्षे । ईयते गच्छति । अन्तरिक्षनामसु पठितं समुद्रशब्दं  
यास्क एवं व्याचल्यौ—‘ समुद्रः कस्मात्समुद्रवन्त्यस्मादापः समभिद्रवन्त्येनमापः संमोदन्तेऽस्मिन्भूतानि

समुदको भवति समुनतीति वा' ( निरु. २. १० ) इति । समानयोजनः । बहुव्रीहौ पूर्वपदप्रकृति-  
स्वरत्वम् । असत्यः । अव्ययपूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वम् । ईयते । ' ईड् गतौ ' । अदुपदेशात् लसार्वधातु-  
कानुदात्तत्वे श्यनो निच्वादाद्युदात्तत्वम् । ' हि च ' इति निघातप्रतिषेधः ॥

न्य॑ऽअन्यस्य॑ मूर्ध॑नि च॒क्रं रथ॑स्य येमथुः । परि॑ द्यामन्यदी॑यते ॥ १९ ॥

नि । अ॒न्यस्य॑ । मूर्ध॑नि । च॒क्रम् । रथ॑स्य । ये॒मथुः । परि॑ । द्याम् । अ॒न्यत् । ई॒यते ॥ १९ ॥

हे अश्विनौ युवाम् । अ॒न्यस्य॑ हन्तुं विनाशयितुं शक्यस्य दृढस्य पर्वतस्य । मूर्ध॑नि उपरि । च॒क्रं  
भवदीयरथसंबन्धेकं चक्रं । नि॒ येमथुः॑ नियमितवन्तौ । अ॒न्यत् चक्रं॑ परि॑ । द्यां॑ द्युलोकस्य परितः  
ई॒यते गच्छति ॥ अ॒न्यस्य॑ । अहननस् अन्नः । ' द्रजर्थे कविद्यानं स्थास्त्रापाव्यधिहानियुध्यर्थम् ' ( पा.  
सू. ३. ३. ५८. ४ ) इति हन्तेः कप्रत्ययः । अन्नमर्हति अ॒न्यः । ' छन्दसि च ' ( पा. सू. ५. १.  
६७ ) इति यप्रत्ययः । प्रत्ययस्वरेणान्तोदात्तत्वम् । येमथुः । ' यम उपरमे ' । किति लिटि ' अत  
एकह्रस्वम् ' ( पा. सू. ६. ४. १२० ) इति एत्वाभ्यासलोपौ ॥

प्रातरनुवाके आश्विनशस्त्रे उषस्ये कतौ गायत्रे छन्दसि ' कस्त उषः ' इति वृचः । ' अथोषस्यः '  
इति खण्डे ' कस्त उष इति तिस्रः ' ( आश्व. श्रौ. ४. १४ ) इति सूत्रितम् ॥

कस्त॑ उषः कधप्रि॑ये भुजे॑ मर्तो॑ अमर्त्ये॑ । कं नक्ष॑से विभा॒वरि ॥ २० ॥

कः । ते । उ॒षः । क॒ध॒प्रि॒ये । भु॒जे । म॒र्तः । अ॒म॒र्त्ये । कम् । न॒क्ष॒से । वि॒भा॒व॒रि ॥ २० ॥

अश्विभ्यां प्रेरितः शुनःशेषः उपसं तुष्टाव । तथा च ब्राह्मणं—' तमश्विना उचतुरुषसं नु  
स्तुह्यथ खोत्स्वक्ष्याम इति स उपसं तुष्टावात् उत्तरेण वृत्तेन तस्य ह स्मर्च्यच्युक्तायां वि पाशो मुमुचे  
कनीय ऐक्ष्वाकस्योदरं भवत्युत्तमस्वामेवर्च्युक्तायां वि पाशो मुमुचेऽगद ऐक्ष्वाक आस ' ( ऐ. ब्रा. ७.  
१६ ) इति । हे । क॒धप्रि॑ये स्तुतिप्रिये । अ॒मर्त्ये॑ मरणरहिते । उ॒षः एतच्छब्दाभिधेये उषःकालाभिमानिनि  
देवते । भु॒जे तव भोगाय । म॒र्तः मनुष्यः । कः विद्यते । हे । वि॒भा॒वरि॑ विशेषप्रभावयुक्ते उषो देवि । कं  
पुरुषं । नक्ष॑से प्राप्नोषि तवोचितं भोगं दातुं न कोऽपि मनुष्यः समर्थः । अत एव त्वं कमपि पुरुषं  
भोगापेक्षया न प्राप्नोषि । ईदृशस्तव महिमेत्यर्थः ॥ ते । ' तेमथावेकवचनस्य ' ( पा. सू. ८. १. २२ )  
इति युष्मच्छब्दस्य तेऽदेशः सर्वानुदात्तः । क॒धप्रि॑ये । ' कथ वाक्यप्रबन्धे ' । जु॒रादिर॑दन्तः । णौ अतो  
लोपस्य स्थानिवद्भावात् उपधावृद्ध्यभावः । ' चिन्तिपूजिकथिकुम्बिचर्चश्च ' ( पा. सू. ३. ३. १०५ )  
इति अङ्प्रत्ययः । ' णेरनिटि ' इति णिलोपः । ततः दाप् । षष्ठीसमासे ' ऊ॒यापोः संज्ञाच्छन्दसोर्बहु-  
लम् ' ( पा. सू. ६. ३. ६३ ) इति ह्रस्वत्वम् । थकारस्य धकारश्चान्दक्षः । आ॒म॒न्त्रि॒ता॒नु॒दा॒त्त॒त्वम् ।  
भु॒जे । ' भुज पालनाभ्यवहारयोः ' । संपदादिलक्षणः क्तिप् । ' सावेकाचः ' इति विभक्तेरुदात्त-  
त्वम् । म॒र्तः । ' असिहसि ' इत्यादिना तन्प्रत्ययान्त आद्युदात्तः । नक्ष॑से । ' वृक्ष वृक्ष णक्ष गतौ ' ।  
वि॒भा॒वरि॑ । ' भा दीप्तौ ' । विपूर्वात् अस्मात् ' आतो मनिक्कनिव्वनिपश्च ' इति वनिप् । ' वनो र  
च ' ( पा. सू. ४. १. ७ ) इति डीप् ; तत्संनियोगेन नकारस्य रेफादेशः । ' अम्बार्थनद्योह्रस्वः '  
( पा. सू. ७. ३. १०७ ) इति ह्रस्वत्वम् ॥

वयं हि ते अमन्मह्यान्तादा पराकात् । अश्वे न चित्रे अरुषि ॥ २१ ॥

वयम् । हि । ते । अमन्महि । आ । अन्तात् । आ । पराकात् । अश्वे । न । चित्रे । अरुषि ॥ २१ ॥

वअश्वे व्यापनशीले वचित्रे चायनीये वरुषि आरोचमाने उपःकालाभिमानिनि देवते तव स्वरूपम्  
वअन्तात् समीपपर्यन्तम् वआ वपराकात् दूरपर्यन्तं ववयं मनुष्याः वन वमन्महि न बोहुं समर्थाः ।  
हिशब्दः प्रसिद्धौ । देवतामहिभ्रः पारावारयोरज्ञानमस्मासु प्रसिद्धमित्यर्थः ॥ अमन्महि । ‘मन ज्ञाने’ ।  
‘बहुलं छन्दसि’ इति बहुलवचनात् श्यनो लुक् । ‘लुङ्लङ्लङ्क्ष्वडुदात्तः’ । ‘हि च’ इति  
निघातप्रतिषेधः । अश्वे । ‘अशू व्याप्तौ’ । ‘अशिमुषि’ इत्यादिना कन्प्रत्ययः । आमन्त्रिताद्युदात्तत्वम् ॥

त्वं त्येभिरा गहि वाजेभिर्दुहितर्दिवः । अस्मे रयिं नि धारय ॥ २२ ॥

त्वम् । त्येभिः । आ । गहि । वाजेभिः । दुहितः । दिवः । अस्मे इति । रयिम् । नि । धारय ॥ २२ ॥

हे वदिवः वदुहितः द्युदेवतायाः पुत्रि उषो देवि वत्येभिः ववाजेभिः तैरन्नैः सह त्वम् वआ  
वगहि अत्रागच्छ । वअस्मे अस्मासु वरयिं धनं वनि वधारय नितरां स्थापय ॥ त्येभिः । ‘बहुलं छन्दसि’  
इति त्यदशब्दात् भिस ऐसादेशाभावः । गहि । असकृदुक्तम् । दुहितर्दिवः । परस्यापि दिव इत्यस्य  
दिवः दुहितः इत्यन्वये सति पूर्वत्वात् ‘सुबामन्त्रिते’ इति पराङ्गवद्भावेन पठ्यामन्त्रितसमुदायस्य  
सर्वानुदात्तत्वम् । यद्वा । ‘कार्यकालं हि संज्ञापरिभाषम्’ ( परिभा. ३ ) इति न्यायेन ‘सुवा-  
मन्त्रिते’ इत्यस्य ‘आमन्त्रितस्य च’ इति आष्टमिकेन योगेनैकवाक्यत्वे सति परत्वात् पराङ्गवद्भावे  
सति सर्वानुदात्तत्वम् । कृतस्वरयोः षष्ठ्यामन्त्रितयोः पश्चात् ‘व्यत्ययो बहुलम्’ इति व्यत्यस्तप्रयोगः ।  
अस्मे । ‘सुपां सुलुक्’ इति सप्तम्याः शेषादेशः ॥ ३१ ॥ ॥ ६ ॥

सप्तमेऽनुवाके पञ्च सूक्तानि । तत्र ‘त्वमग्ने प्रथमः’ इति प्रथमं सूक्तमष्टादशर्चम् । आङ्गिरसो  
हिरण्यस्तूप ऋषिः । अष्टमीषोडश्यष्टादश्यः त्रिष्टुभः । शिष्टाः त्रिष्टुबन्तपरिभाषया जगत्स्यः । अग्नि-  
र्देवता । तथा च अनुक्रमणिका—‘त्वमग्ने ब्रूना हिरण्यस्तूप आग्नेयं त्रिष्टुबन्त्याष्टमीपोलक्ष्यौ च’ इति ।  
प्रातरनुवाके आग्नेये क्रतौ आश्विनशस्त्रे च ‘त्वमग्ने प्रथमः’ इति सूक्तम् । ‘अथैतस्या रात्रेः’ इति  
खण्डे ‘त्वमग्ने प्रथमो अङ्गिरा ऋषिर्नू चित्सहोजा अमृतो नि तुन्दते’ ( आश्व. श्रौ. ४. १३ ) इति  
सूत्रितम् । अभिप्लवपडहस्य तृतीयेऽहनि आग्निमास्ते शस्त्रे इदं सूक्तं जातवेदस्यनिविद्धानीयम् । तथा च  
‘तृतीयस्य त्र्यर्थमा’ इति खण्डे सूत्रितं—‘त्वमग्ने प्रथमो अङ्गिरा इत्याग्निमास्ते’ ( आश्व. श्रौ. ७. ७ ) इति । वाजपेये आग्निमास्ते एतत्सूक्तं जातवेदस्यं निविद्धानीयं, ‘तृतीयेनाभिप्लविकेनोक्तं  
तृतीयसवनम्’ ( आश्व. श्रौ. ९. ९ ) इत्यतिदिष्टत्वात् ॥

त्वमग्ने प्रथमो अङ्गिरा ऋषिर्देवो देवानामभवः शिवः सखा ।

तवं व्रते क्वयौ विब्रनापसोऽजायन्त मरुतो आजर्दृष्टयः ॥ १ ॥

त्वम् । अग्ने । प्रथमः । अङ्गिराः । ऋषिः । देवः । देवानाम् । अभवः । शिवः । सखा ।

तवं । व्रते । क्वयौ । विब्रनाऽपसः । अजायन्त । मरुतः । आजर्दऽरुष्टयः ॥ १ ॥

हे <sup>१</sup>अग्ने <sup>२</sup>त्वं <sup>३</sup>प्रथमः आद्यः आङ्गिरसानामृषीणां सर्वेषां जनकत्वात् । तादृशः अङ्गिरोनामक <sup>४</sup>ऋषिः <sup>५</sup>अभवः । तथा च ब्राह्मणं — ‘ येऽङ्गारा आसंस्तेऽङ्गिरसोऽभवन् ’ ( ऐ. ब्रा. ३. ३४ ) इति ।  
तथा स्वयं <sup>६</sup>देवः भूत्वा <sup>७</sup>देवानाम् अन्येषां <sup>८</sup>शिवः शोभनः <sup>९</sup>सखा अभवः । <sup>१०</sup>तव <sup>११</sup>व्रते खदीये कर्मणि <sup>१२</sup>कवयः मेधाविनः <sup>१३</sup>विद्यनापसः ज्ञानेन ध्याप्नुवानाः ज्ञातकर्माणो वा <sup>१४</sup>भ्राजदृष्टयः दीप्यमानायुधाः  
<sup>१५</sup>मरुतः मरुत्संज्ञकाः देवाः <sup>१६</sup>अजायन्त ॥ <sup>१७</sup>विद्यनापसः । ‘ विद् ज्ञाने ’ । विद्मो वेदनम् । बहुलग्रहणात्  
औणादिको मक्प्रत्ययः । तदस्यास्तीति पाप्मादिलक्षणो नः ( पा. सू. ५. २. १०० ) । प्रत्ययस्वरे-  
णान्तोदात्तत्वम् । विद्यनानि अपांसि येषां ते विद्यनापसः । पूर्वपदस्य ‘ अन्येषामपि दृश्यते ’ इति  
दृशिग्रहणात् अवग्रहसमयेऽपि दीर्घत्वम् । अजायन्त । ‘ जनी प्रादुर्भावे ’ । तस्य इयनि ‘ ज्ञाजनीर्जा ’  
( पा. सू. ७. ३. ७९ ) इति जादेशः । आजदृष्टयः । ‘ आजु दीप्तौ ’ । व्यत्ययेन शतृ । तस्य  
लसार्वधातुकानुदात्तत्वे धातुस्वरः । ‘ ऋपी गतौ ’ इत्यस्मात् ‘ क्तिच्त्तौ च संज्ञायाम् ’ इति क्तिजन्त  
ऋष्टिशब्दः । ततो बहुव्रीहौ पूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वम् ॥

त्वमग्ने प्रथमो अङ्गिरस्तमः कविर्देवानां परि भूषसि व्रतम् ।

विभुर्विश्वस्मै भुवनाय मेधिरो द्विमाता शयुः कतिधा चिदायवे ॥ २ ॥

त्वम् । अग्ने । प्रथमः । अङ्गिरःस्तमः । कविः । देवानाम् । परि । भूषसि । व्रतम् ।

विऽभुः । विश्वस्मै । भुवनाय । मेधिरः । द्विऽमाता । शयुः । कतिधा । चित् । आयवे ॥ २ ॥

हे <sup>१</sup>अग्ने <sup>२</sup>त्वं <sup>३</sup>प्रथमः आद्यः <sup>४</sup>अङ्गिरस्तमः अतिशयेन अङ्गिराः भूत्वा <sup>५</sup>कविः मेधावी सन्  
<sup>६</sup>देवानाम् अन्येषां <sup>७</sup>व्रतं कर्म <sup>८</sup>परि <sup>९</sup>भूषसि परितः अलङ्करोषि । कीदृशस्त्वम् । <sup>१०</sup>विश्वस्मै <sup>११</sup>भुवनाय  
समस्तलोकानुग्रहार्थं <sup>१२</sup>विभुः बहुविधः । आहवनीयाद्यनेकरूपधारीत्यर्थः । <sup>१३</sup>मेधिरः मेधावान् <sup>१४</sup>द्विमाता  
द्वयोः अरण्योः उत्पन्नः । यद्वा । द्वयोर्लोकयोः निर्माता । <sup>१५</sup>आयवे मनुष्यार्थं <sup>१६</sup>कतिधा <sup>१७</sup>चित् कतिभिः  
प्रकारैः सर्वत्र <sup>१८</sup>शयुः शयानः । तत्तन्मनुष्यगृहेऽवस्थितस्य तव प्रकारा इयन्त इति न केनापि ज्ञायते  
इत्यर्थः ॥ <sup>१९</sup>भूषसि । ‘ भूष अलङ्कारे ’ । भौवादिकः । विभुः । ‘ विप्रसंभ्यो ङ्संज्ञायाम् ’ ( पा. सू.  
३. २. १८० ) इति विपूर्वात् भवतेः ङुप्रत्ययः । कृदुत्तरपदप्रकृतिस्वरत्वम् । भुवनाय । ‘ भूदूसूत्र-  
स्त्रिभ्यश्छन्दसि ’ ( उ. सू. २. २३८ ) इति क्युन् । योः अनादेशे निःस्वरेणाद्युदात्तत्वम् ।  
मेधिरः । ‘ मेधृ संगमे च ’ । अस्माद्वाहुलक इरन्प्रत्ययः । निःस्वरः । द्विमाता । द्वे मातरौ यस्यासौ  
द्विमाता । ‘ नद्युतश्च ’ ( पा. सू. ५. ४. १५३ ) इति कप्प्रत्ययो न भवति, मातृमातृकयोः भेदेनोपा-  
दानात् ‘ नद्युतश्च ’ इति कवपि विभाष्यते इति तस्य मातृशब्दविषये पाक्षिकत्वोक्तिः । त्रिचक्रादित्वात्  
उत्तरपदान्तोदात्तत्वम् । यद्वा । द्वयोर्माता द्विमाता । ‘ समासस्य ’ इत्यन्तोदात्तत्वम् । शयुः ।  
‘ शीङ् स्वप्ने ’ । ‘ शृमृशी ’ ( उ. सू. १. ७ ) इत्यादिना उप्रत्ययः । कतिधा । इत्यन्तस्य  
किंशब्दस्य ‘ बहुगणवतुडति संख्या ’ ( पा. सू. १. १. २३ ) इति संख्यासंज्ञायां ‘ संख्याया  
विधाये धा ’ ( पा. सू. ५. ३. ४२ ) इति धाप्रत्ययः । आयवे । ‘ छन्दसीणः ’ ( उ. सू. १. २ )  
इति एतेः उप्रत्ययः ॥

त्वमग्ने प्रथमो मातरिश्चन आविर्भव सुकृतूया विवस्वते ।

अरेजेतां रोदसी होतृवूर्येऽसन्नोभारमयजो महो वसो ॥ ३ ॥

त्वम् । अग्ने । प्रथमः । मातरिश्चने । आविः । भव । सुकृतुऽया । विवस्वते ।

अरेजेताम् । रोदसी इति । होतृऽवूर्यै । असन्नोः । भारम् । अयजः । महः । वसो इति ॥३॥

हे अग्ने त्वं मातरिश्चने प्रथमः मुख्यो भूत्वा वर्तसे । 'अग्निर्वायुरादित्यः' (निरु. ७.७) इति वाय्व-  
पेक्षया सर्वत्र मुख्यत्वावगमात् । तादृशत्वं सुकृतूया शोभनकर्मच्छया विवस्वते परिचरते यजमानाय  
आविर्भव प्रकटो भव । तव सामर्थ्यं दृष्ट्वा रोदसी छावापृथिव्यौ अरेजेताम् अकम्पेताम् । 'भ्यसते  
रेजत इति भयवेपनयोः' (निरु. ३. २१) इति यास्कः । होतृवूर्ये होतृवरणयुक्ते कर्मणि भारं  
भरणम् असन्नोः ऊढवानसि । हे वसो निवासहेतो बह्वे महः पूज्यान् देवान् अयजः दृष्टवानसि ॥  
मातरिश्चने । निर्माणहेतुत्वात् माता अन्तरिक्षम् । तत्र श्रसिति प्राणितीति मातरिश्वा वायुः । 'श्वनुक्षन्'  
( उ. सू. १. १५७ ) इत्यादौ मातरिश्चन्शब्दः कन्प्रत्ययान्तो निपातितः । सुकृतूया । सुकृतुमात्मन  
इच्छति । 'सुप आत्मनः क्यच्' । 'अकृत्सर्वधातुकयोः' ( पा. सू. ७. ४. २५ ) इति दीर्घः ।  
क्यजन्तस्य धातुसंज्ञायाम् 'अ प्रत्ययात्' ( पा. सू. ३. ३. १०२ ) इति भावे अकारप्रत्ययः । ततः  
टाप् । 'सुपां सुलुक्' इति तृतीयैकवचनस्य डादेशः । टिलोपे उदात्तनिवृत्तिस्वरेण तस्य उदात्तत्वम् ।  
संहितायाम् 'अन्येषामपि दृश्यते' इति पूर्वपदस्य दीर्घः । विवस्वते । विवासतिः परिचरणकर्मा ।  
अस्मात् संपदादिलक्षणः क्तिप् । व्यत्ययेन उपधाह्रस्वत्वम् । 'तदस्यास्ति' इति मतुप् । 'मादुपधायाः'  
इति मतोः वत्वम् । 'तसौ अत्वर्थे' इति भत्वेन पदत्वाभावात् ह्त्वाभावः । मतुपः पित्वादनुदात्तत्वम् ।  
धातुस्वरः शिष्यते । रोदसी । 'वा छन्दसि' इति पूर्वसवर्णदीर्घत्वम् । होतृवूर्ये । होत्रा व्रियते इति  
होतृवूर्यो यजः । 'वञ् वरणे' । बहुलग्रहणात् औणादिकः क्यप् । 'उदोष्ठ्यपूर्वस्य' इति उत्त्वम् । 'हलि  
च' इति दीर्घः । यद्वा । 'वृञ् वरणे' इत्यस्मात् एतिस्तुशास्वित्यादिना ( पा. सू. ३. १. १०९ )  
क्यप् । 'अनित्यमागमशासनम्' इति तुगभावः । 'अकृत्सर्वधातुकयोः' इति दीर्घेऽपि पूर्ववत्  
उत्त्वदीर्घौ । प्रत्ययस्य पित्वादनुदात्तत्वे धातुस्वरः । कृदुत्तरपदप्रकृतिस्वरत्वेन स एव शिष्यते ।  
असन्नोः । 'पघ हिंसायाम्' । अत्र तु वहनार्थः । 'स्वादिभ्यः श्रुः' । पादादित्वादिनिघातः ।  
अयजः । भारम् इत्यस्य पूर्वपदस्य वाक्यान्तर्गतत्वात् तदपेक्षया अस्य निघातो न भवति, 'समा-  
नवाक्ये निघातयुष्मदस्मदादेशा वक्तव्याः' ( पा. सू. ८. १. १८. ५ ) इति वचनात् । महः । 'मह  
पूजायाम्' । 'क्तिप् च' इति क्तिप् । 'सुपां सुपो भवन्ति' इति शसो ङसादेशः । 'सावेकाचः'  
इति तस्य उदात्तत्वम् । यद्वा । शसि महच्छब्दस्य अच्छदलोपश्छान्दसः । 'बृहन्महतोरुप-  
संख्यानम्' इति शस उदात्तत्वम् ॥

त्वमग्ने मनवे दामवाशयः पुरुरवसे सुकृते सुकृतरः ।

श्वात्रेण यत्पित्रोर्मुच्यसे पर्या त्वा पूर्वमनयन्नापरं पुनः ॥ ४ ॥

त्वम् । अग्ने । मनवे । दाम् । अवाशयः । पुरुरवसे । सुऽकृते । सुकृत्तरः ।

श्वात्रेण । यत् । पित्रोः । मुच्यसे । परि । आ । त्वा । पूर्वम् । अनयन् । आ । अपरम् । पुनरिति ॥४॥

हे <sup>१</sup>अग्ने <sup>२</sup>त्वं <sup>३</sup>मनवे मनोरनुग्रहार्थं <sup>४</sup>द्यां द्युलोकम् <sup>५</sup>अवाशयः शब्दितवानसि । पुण्यकर्मभिः साध्यो द्युलोक इति प्रकटितवानसि । <sup>६</sup>सुकृते तव परिचरणं कुर्वते <sup>७</sup>पुरूरवसे एतन्नामकस्य राज्ञोऽनुग्रहार्थं <sup>८</sup>सुकृत्तरः अतिशयेन शोभनफलकार्यभूः । <sup>९</sup>यत् यदा <sup>१०</sup>पित्रोः अरण्योः <sup>११</sup>श्वान्नेन क्षिप्रमथनेन <sup>१२</sup>परि <sup>१३</sup>मुच्यसे परितो मुक्तो भवसि उत्पद्यसे इत्यर्थः । तदानीं <sup>१४</sup>त्वा अरण्योत्पन्नं त्वां <sup>१५</sup>पूर्वं वेदेः पूर्वदेशम् <sup>१६</sup>आ <sup>१७</sup>अनयन् आहवनीयत्वेन स्थापितवन्तः । <sup>१८</sup>पुनः पश्चात् <sup>१९</sup>अपरं पश्चिमदेशम् <sup>२०</sup>आ अनयन् गार्हपत्यरूपेण प्रापितवन्तः । आहवनीयकर्मानुष्ठानादूर्ध्वं गार्हपत्यरूपेण धारितवन्त इत्यर्थः ॥ अवाशयः । 'वाश्च शब्दे' । पुरूरवसे । पुरु रौतीति पुरूरवाः । 'रु शब्दे' । अस्मात् औणादिके असुनि 'पुरसि च पुरूरवाः' (उ. सू. ४. ६७१) इति पूर्वपदस्य दीर्घो निपात्यते । सुकृते । 'सुकर्मपापमन्त्र-पुण्येषु कृजः' (पा. सू. ३. २. ८९) इति क्तिप् । ततः तुक् । पित्रोः । 'उदात्तयणो हल्पूर्वात्' इति विभक्त्येव दत्तत्वम् । मुच्यसे । अदुपदेशात् लसार्वधातुकानुदात्तत्वम् । यद्यपि 'सत्तिशिष्टस्वर-बलीयस्त्वमन्यत्र विकरणेभ्यः' इति वचनात् विकरणस्वरः सत्तिशिष्टोऽपि लसार्वधातुकस्वरस्य बाधको न भवति तथापि धातुस्वरं बाधते एव, 'धातुस्वरं श्वास्वरः' इत्युक्तत्वात् । अतो यक एव स्वरं प्राप्ते व्यत्ययेनाद्युदात्तत्वम् ॥

त्वमग्ने वृषभः पुष्टिवर्धन उद्यतस्रुचे भवसि श्रवाय्यः ।

य आहुतिं परि वेदा वर्षदकृतिमेकायुरग्रे विश आविवाससि ॥ ५ ॥

त्वम् । अग्ने । वृषभः । पुष्टिवर्धनः । उद्यतस्रुचे । भवसि । श्रवाय्यः ।

यः । आहुतिम् । परि । वेद । वर्षदकृतिम् । एकसायुः । अग्ने । विशः । आविवाससि ॥ ५ ॥

हे <sup>१</sup>अग्ने <sup>२</sup>त्वं <sup>३</sup>वृषभः कामानां वर्धिता <sup>४</sup>पुष्टिवर्धनः यजमानस्य धनादिपोषाभिवृद्धिहेतुः <sup>५</sup>उद्यतस्रुचे उद्धृतया स्रुचा युक्ताय यजमानाय तदनुग्रहार्थं <sup>६</sup>श्रवाय्यः मन्त्रैः श्रवणीयः <sup>७</sup>भवसि । <sup>८</sup>यः यजमानः <sup>९</sup>वर्षदकृतिं वर्षदकारयुक्ताम् <sup>१०</sup>आहुतिं <sup>११</sup>परि <sup>१२</sup>वेद परितो जानाति समर्पयतीत्यर्थः । <sup>१३</sup>एकायुः सुख्यान्ने त्वम् <sup>१४</sup>अग्ने ग्रथमं तं यजमानं <sup>१५</sup>विशः तदनुकूलाः प्रजाः <sup>१६</sup>आविवाससि सर्वतः प्रकाशयसि ॥ पुष्टिवर्धनः । 'वृधु वृद्धौ' । अस्मात् गिजन्तात् नन्धादित्वात् ल्युः । लिङ्स्वरेणोत्तरपदस्याद्युदात्तत्वम् । कृदुत्तरपदप्रकृतिस्वरत्वेन स एव शिष्यते । उद्यतस्रुचे । 'यम उपरमे' । अस्मात् उत्पूर्वात् 'निष्ठा' इति क्तप्रत्यये 'अनुदात्तोपदेशः' इत्यादिना अनुनासिकलोषः । 'गतिरनन्तरः' इति गतेः प्रकृतिस्वरत्वम् । उद्यता स्रुक् येनेति बहुव्रीहौ पूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वम् । वेद । 'द्व्यचोऽतस्तिष्ठः' इति संहितायां दीर्घत्वम् ॥ ॥ ३२ ॥

त्वमग्ने वृजिनवर्तनि नरं सक्मन्पिपर्षि विदथे विचर्षणे ।

यः शूरसाता परितक्म्ये धने दग्नेभिश्चित्समृता हंसि भूर्यसः ॥ ६ ॥

त्वम् । अग्ने । वृजिनवर्तनिम् । नरम् । सक्मन् । पिपर्षि । विदथे । विचर्षणे ।

यः । शूरसाता । परितक्म्ये । धने । दग्नेभिः । चित् । समृक्ता । हंसि । भूर्यसः ॥ ६ ॥

हे वचिचर्षणे विशिष्टज्ञानयुक्त अग्ने त्वं वृजिनवर्तनिं विप्लुतमार्गं सदाचाररहितं वनरं पुरुषं  
 सक्रमन् सचनीये समवेतुं योमे विदधे कर्मणि पिपिर्षि पालयसि पूरयसि वा । सत्कर्मनुष्ठानयुक्तं करोषी-  
 त्यर्थः । वयः त्वं परितकम्ये परितो गन्तव्ये धने धनवत् शूराणां प्रियतमे शूरसाता शूरैः संभजनीये  
 युद्धे दध्रेभिश्चित् अल्पैरपि शौर्यरहितैः पुरुषैः । 'दध्रेमर्भकमित्यल्पस्य' (निरु. ३. २०) इति यास्कः ।  
 समृता सम्यक् योर्धुं प्राप्ते सति तदनुग्रहार्थं भूयसः प्रौढान् प्रतिपक्षिणः शत्रून् हंसि मारयसि ।  
 ईदृशस्तव महिमेत्यर्थः ॥ वृजिनवर्तनिम् । वृजिना वर्तनिर्यस्येति बहुव्रीहौ पूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वम् । सक्रमन् ।  
 'पच समवाये' । 'अन्येभ्योऽपि दृश्यन्ते' इति मनिन् । 'नेद्वशि कृति' इति इट्प्रतिषेधः । न्यङ्कादित्वात्  
 ( पा. सू. ७. ३. ५३ ) कुत्वम् । 'सुपां सुलुक्' इति सप्तम्या लुक् । पिपिर्षि । 'पृ पालनपूरणयोः' ।  
 सिपि श्रौ द्विर्भावहस्वोरदत्वहलादिशेषाः । 'अतिपिपत्योश्च' इति अभ्यासस्य इत्वम् । शूरसाता ।  
 'शु गतौ' । 'शुषिचिमीनां दीर्घश्च' (उ. सू. २. १८३) इति शूरशब्दो रन्प्रत्ययान्त आद्युदात्तः । 'वन  
 षण संभक्तौ' इत्यस्मात् क्तिन्तः सातिशब्दः । 'जनसनखनां सञ्जलोः' इति आत्वम् । शूराणां  
 सातिः संभजनमत्रेति बहुव्रीहौ पूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वम् । 'सुपां सुलुक्' इति सप्तम्या डादेशः ।  
 परितकम्ये । 'तक हसने' । अस्मात् औणादिको भावे मक् । तदहंतीति 'छन्दसि च' ( पा. सू.  
 ५. १. ६७ ) इति यः । 'प्रादयो गताद्यर्थे प्रथमया' ( पा. म. २. २. १८. ४ ) इति समासे  
 अव्ययपूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वम् । दध्रेभिः । 'दग्भु दग्भे' । 'स्फायितञ्चि' इत्यादिना रक् । 'बहुलं  
 छन्दसि' इति भिस ऐसादेशाभावः । समृता । 'गतिरनन्तरः' इति गतेः प्रकृतिस्वरत्वम् । पूर्ववत्  
 आकारः । हंसि । हन्तेः सिपि 'नश्वापदान्तस्य झलि' ( पा. सू. ८. ३. २४ ) इति अनुस्वारः ।  
 यद्वृत्तयोगादनिघातः । भूयसः । 'बहोर्लोपो भू च बहोः' ( पा. सू. ६. ४. १५८ ) इति बहुशब्दात्  
 उत्तरस्य ईयसुनः ईकारलोपो बहोः भूभावश्च । निच्वादाद्युदात्तत्वम् ॥

त्वं तमग्ने अमृतत्वं उत्तमे मर्ते दधासि श्रवसे दिवेदिवे ।

यस्तातृषाण उभयाय जन्मने मयः कृणोषि प्रय आ च सूरये ॥ ७ ॥

त्वम् । तम् । अग्ने । अमृतत्वे । उत्तमे । मर्तम् । दधासि । श्रवसे । दिवेऽदिवे ।

यः । ततृषाणः । उभयाय । जन्मने । मयः । कृणोषि । प्रयः । आ । च । सूरये ॥ ७ ॥

हे अग्ने त्वं तं मर्तं तथाविधं त्वत्सेविनं मनुष्यं दिवेदिवे प्रतिदिनं श्रवसे अन्नार्थम् उत्तमे  
 अमृतत्वे उत्कृष्टमरणरहिते पदे दधासि धारयसि । वयः यजमानः उभयाय जन्मने द्विविधजनार्थं  
 द्विपदां चतुष्पदां च लाभायेत्यर्थः । ततृषाणः अतिशयेन तृणायुक्तो भवति तस्मै सूरये अभिज्ञाय यज-  
 मानाय मयः सुखं, 'यद्वै सुखं तन्मयः' इति श्रुयन्तरात् । प्रयः वच अन्नमपि  
 आ कृणोषि सर्वतः करोषि ॥ ततृषाणः । 'जितृषा पिपासायाम्' । लिटः कानच् । चित्त्वादन्तोदात्त-  
 त्वम् । संहितायां दीर्घञ्छन्दसः । कृणोषि । 'कृवि हिंसाकरणयोश्च' । 'धिन्विकृण्वोर च' इति  
 उपत्ययः । 'चादिलोपे विभाषा' इति निघातप्रतिषेधः ॥



त्वं नो अग्ने सनये धनानां यशसं कारुं कृणुहि स्तवानः ।

ऋध्याम् कर्मपसा नवेन देवैर्द्यावापृथिवी प्रावतं नः ॥ ८ ॥

त्वम् । नः । अग्ने । सनये । धनानाम् । यशसम् । कारुम् । कृणुहि । स्तवानः ।

ऋध्याम् । कर्म । अपसा । नवेन । देवैः । द्यावापृथिवी इति । प्र । अवतम् । नः ॥ ८ ॥

हे अग्ने स्तवानः स्तूयमानः त्वं नः अस्माकं धनानां सनये दानार्थं यशसं यशोयुक्तं कारुं कर्मणां कर्तारं पुत्रं कृणुहि कुरु । नवेन नूतनेन अपसा प्राप्तेन त्वद्वत्तेन पुत्रेण कर्म यागदानादिरूपम् ऋध्याम् वर्धयाम । हे द्यावापृथिवी उभे देवते देवैः अन्यैः सह नः अस्मान् प्रावतं प्रकर्षेण रक्षतम् ॥ यशसम् । अर्शआदित्वात् अच्प्रत्ययः । व्यस्येन प्रत्ययात् पूर्वस्योदात्तत्वम् । यद्वा । 'सर्वप्रातिपदिकेभ्यः क्तिवक्तव्यः' ( पा. म. ३. १. ११. ३ ) इति यशस्शब्दात् किप् । तस्य प्रत्ययान्तस्य सनाद्यन्तत्वात् धातुसंज्ञायां 'किप् च' इति क्तिप्रत्ययान्तधातोः सतिशिष्टत्वात् 'धातोः' इत्यन्तोदात्तत्वम् । कृणुहि । 'उतश्च प्रत्ययाच्छन्दोवाचनम्' ( पा. सू. ६. ४. १०६. १ ) इति हेर्लुगभावः । स्तवानः । 'सम्यान् च स्तुवः' ( उ. सू. २. २४६ ) इति बहुलवचनात् केवलस्यापि स्तौतेः आनच्प्रत्ययः । वृषादित्वादाद्युदात्तत्वम् । ऋध्याम् । 'ऋधु वृद्धौ' । 'बहुलं छन्दसि' इति विकरणस्य लृक् । यासुट उदात्तत्वम् । द्यावापृथिवी । 'दिवो द्यावा' ( पा. सू. ६. ३. २९ ) इति द्यावादेशः । आमन्त्रितानुदात्तत्वम् ॥

त्वं नो अग्ने पित्रोरुपस्थ आ देवो देवेष्वनवद्य जागृविः ।

तनुकृद्धोधि प्रमतिश्च कारवे त्वं कल्याण वसु विश्वमोषिषे ॥ ९ ॥

त्वम् । नः । अग्ने । पित्रोः । उपस्थे । आ । देवः । देवेषु । अनवद्य । जागृविः ।

तनुऽकृत् । बोधि । प्रमतिः । च । कारवे । त्वम् । कल्याण । वसु । विश्वम् । आ । उपिषे ॥ ९ ॥

हे अनवद्य दोषरहित अग्ने देवेषु सर्वेषु मध्ये जागृविः जागरूकः त्वं पित्रोः मार्गपितृरूपयोः(?) द्यावापृथिव्योः उपस्थे समीपस्थाने वर्तमानः सन् नः अस्माकं तनुकृत् पुत्ररूपकारीकारी भूत्वा बोधि बुध्यस्व । अनुगृहाणेत्यर्थः । तथा कारवे कर्मकर्त्रे यजमानाय प्रमतिश्च अनुग्रहरूपप्रकृष्टमतिर्युक्तश्च भवेति शेषः । हे कल्याण मङ्गलरूप अग्ने त्वं विश्वं वसु सर्वमपि धनम् ओषिषे यजमानार्थमावपसि ॥ उपस्थे । 'सुपि स्थः' ( पा. सू. ३. २. ४ ) इति तिष्ठतेः कः प्रत्ययः । 'आतो लोप इटि च' इति आकारलोपः । 'मरुद्वादीनां छन्दस्युपसंख्यानम्' ( पा. सू. ६. २. १०६. २ ) इति पूर्वपदान्तोदात्तत्वम् । जागृविः । 'जागृ निद्राक्षये' । 'जृशृस्तजागृभ्यः किन्' ( उ. सू. ४. ४९४ ) इति किन् । निच्वादाद्युदात्तत्वम् । बोधि । 'बुध अवगमने' । 'बहुलं छन्दसि' इति शपो लृक् । 'वा छन्दसि' इति हेः अपित्वस्य विकल्पितत्वेन पित्त्वात् अङित्वे सति 'अङितश्च' ( पा. सू. ६. ४. १०३ ) इति हेर्धिरादेशः । लघूपधगुणः । धातोर्न्यलोप-

श्रृण्वन्तः । प्रमतिः । ‘ मन ज्ञाने ’ । क्तिनि ‘ अनुदात्तोपदेशः ’ इत्यादिना अनुनासिकलोपः । प्रकृष्टा मतिः यस्येति बहुव्रीहौ पूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वम् । अपिषे । ‘ डुवप् बीजसन्ताने ’ । छान्दसे लिटि ‘ थासः से ’ । ‘ वचिस्वपि ’ इत्यादिना संप्रसारणपरपूर्वत्वे । द्विर्भावहलादिशेषौ । कादिनियमात् इद् ॥

त्वमग्ने प्रमतिस्त्वं पितासि नस्त्वं वयस्कृत्तव जामयो वयम् ।

सं त्वा रायः शतिनः सहस्रिणः सुवीरं यन्ति व्रतपामदाभ्य ॥ १० ॥

त्वम् । अग्ने । प्रमतिः । त्वम् । पिता । असि । नः । त्वम् । वयः । ऽकृत् । तव । जामयः । वयम् ।

सम् । त्वा । रायः । शतिनः । सम् । सहस्रिणः । सुवीरम् । यन्ति । व्रतपाम् । अदाभ्य ॥ १० ॥

हे अग्ने त्वं प्रमतिः अस्मदनुग्रहरूपप्रकृष्टमतिर्युक्तोऽसि । तथा त्वं नः अस्माकं पिता पालकः असि । तथा त्वं वयस्कृत् आयुष्यप्रदोऽसि । वयम् अनुष्ठितारः तव जामयः बन्धवः । हे अदाभ्य केनापि अहिंसनीय अग्ने सुवीरं शोभनपुरुषयुक्तं व्रतपां कर्मणः पालकं त्वां शतिनः शतसंख्यायुक्ताः रायः धनानि सं यन्ति सम्यक् प्राप्नुवन्ति । तथा सहस्रिणः सहस्रसंख्याकाः रायः सं यन्ति ॥ सुवीरम् । बहुव्रीहौ ‘ नञ्सुभ्याम् ’ इत्युत्तरपदान्तोदात्तत्वे प्राप्ते ‘ वीरवीर्यौ च ’ ( पा. सू. ६. २. १२० ) इत्युत्तरपदाद्युदात्तत्वम् । अदाभ्य । दभिः प्रकृत्यन्तरमस्तीति केचिदाहुः । ‘ दभेक्षेति वक्तव्यम् ’ ( पा. सू. ३. १. १२४. ३ ) इति ण्यत् ॥ ३३ ॥

त्वामग्ने प्रथममायुमायवे देवा अकृण्वन्नुषस्य विश्पतिम् ।

इळामकृण्वन्मनुषस्य शासनीं पितुर्यत्पुत्रो ममकस्य जायते ॥ ११ ॥

त्वाम् । अग्ने । प्रथमम् । आयुम् । आयवे । देवाः । अकृण्वन् । नुषस्य । विश्पतिम् ।

इळाम् । अकृण्वन् । मनुषस्य । शासनीम् । पितुः । यत् । पुत्रः । ममकस्य । जायते ॥ ११ ॥

हे अग्ने त्वां प्रथमं पुरा देवाः आयवे आयोः मनुष्यरूपस्य नहुषस्य एतन्नामकराज-विशेषस्य आयुं मनुष्यरूपं विश्पतिं सेनापतिम् अकृण्वन् कृतवन्तः । तथा मनुषस्य मनोः इळाम् एतन्नामधेयां पुत्रीं शासनीं धर्मोपदेशकर्त्रीम् अकृण्वन् कृतवन्तः । तथा च तैत्तिरीयैराग्नयायते—‘ इडा वै मानवी यज्ञान्काशिन्यासीत् ’ ( तै. ब्रा. १. १. ४. ४ ) इति । वाजसनेयिनोऽप्येवमामनन्ति—‘ प्रयाजानुयाजानां मध्ये मामवकल्पय मया सर्वानवाप्स्यसि कामानिति सा मनुमन्वशादिति यत् शतम् ’ इति<sup>१</sup> । यत् यदा ममकस्य मदीयस्य हिरण्यस्तूपसंबन्धिनः यः पिता अङ्गिराः तस्य पितुः पुत्रः जायते । तदानीं हे अग्ने त्वमेव पुत्ररूप आसीरिति शेषः ॥ आयवे । ‘ पष्ठर्थे चतुर्थी वक्तव्या ’ ( पा. सू. २. ३. ६२. १ ) इति चतुर्थी । नहुषस्य । ‘ गह बन्धने<sup>२</sup> ’ । ‘ नहिकलिहन्त्यतिलसिभ्य उपच् ’ ( उ. सू. ४. ५१५ ) । वृषादिवादाद्युदात्तत्वम् । विश्पतिम् । ‘ परादिश्रृञ्छन्दसि बहुलम् ’ इत्युत्तरपदाद्युदात्तत्वम् । मनुषस्य । ‘ मनेर्निच् ’ इति उपच् । निष्वादाद्युदात्तत्वम्<sup>३</sup> । शासनीम् ।

१. झ-स—‘ यत् शात् इति ’ नास्ति । २. ढ-बन्धने । तस्मात् । ३. च-छ-झ-न-फ-श-ष-स-ह-बाहुलकाद्बहुत्वभावः । पूर्वपदाद्युदात्तत्वम् ।

शिष्यतेऽनयेति शासनी । ‘ करणाधिकरणयोश्च ’ इति व्युद् । ‘ टिड्वाणञ्० ’ ( पा. सू. ४. १. १५ ) इत्यादिना ङीप् । लिट्स्वरेणाद्युदात्तत्वम् । ममकस्य । ममेदमित्यर्थे ‘ तस्येदम् ’ ( पा. सू. ४. ३. १२० ) इति अणि ‘ तवकममकावेकवचने ’ ( पा. सू. ४. ३. ३ ) इति अस्मच्छब्दस्य ममकादेशः । ‘ संज्ञापूर्वको विधिरनित्यः ’ इति वृद्धयभावः । व्यत्ययेनाद्युदात्तत्वम् ॥

त्वं नो अग्रे तव देव पायुभिर्मघोनो रक्ष तन्वश्च वन्द्य ।

त्राता तोकस्य तनये गवामस्यनिमेषं रक्षमाणस्तव व्रते ॥ १२ ॥

त्वम् । नः । अग्रे । तव । देव । पायुभिः । मघोनः । रक्ष । तन्वः । च । वन्द्य ।

त्राता । तोकस्य । तनये । गवाम् । असि । अनिमेषम् । रक्षमाणः । तव । व्रते ॥ १२ ॥

हे वन्द्य वन्दनीय अग्रे देव त्वं तव पायुभिः त्वदीयैः पालनैः मघोनः धनयुक्तान् नः अस्मान् रक्ष । तथा तन्वश्च तनूः पुत्रदेहानपि रक्ष । तोकस्य अस्मदीयस्य पुत्रस्य यः तनयोऽस्मत्पौत्रादिः तव व्रते त्वदीये कर्मणि अनिमेषं निरन्तरं रक्षमाणः सावधानो वर्तते तस्मिन् या गावः सन्ति तासां गवां त्राता रक्षकः असि । ईदृशस्य तव अस्मद्रक्षणे किमु वक्तव्यमित्यर्थः ॥ मघोनः । शसि ‘ श्रयुवमघोनामतद्धिते ’ ( पा. सू. ६. ४. १३३ ) इति संप्रसारणम् । तन्वः । ‘ सुपां सुपो भवन्ति ’ इति शसो जसादेशः । पूर्वसवर्णदीर्घस्य ‘ दीर्घाज्जसि च ’ इति प्रतिषेधः । ‘ उदात्तस्वरितयोर्यणः० ’ इति स्वरितत्वम् । शसि हि ‘ उदात्तयणो ह्रस्वर्वात् ’ इति विभक्त्युदात्तत्वं स्यात् ॥

त्वमग्रे यज्यवे पायुरन्तरोऽनिषङ्गाय चतुरक्ष इध्यसे ।

यो रातहव्योऽवृकाय धायसे कीरेश्चिन्मन्त्रं मनसा वनोषि तम् ॥ १३ ॥

त्वम् । अग्रे । यज्यवे । पायुः । अन्तरः । अनिषङ्गाय । चतुःऽक्षः । इध्यसे ।

यः । रातहव्यः । अवृकाय । धायसे । कीरेः । चित् । मन्त्रम् । मनसा । वनोषि । तम् ॥ १३ ॥

हे अग्रे त्वं यज्यवे यज्योः यजमानस्य पायुः पालकः अन्तरः समीपवर्ती सन् अनिषङ्गाय रक्षोभिरसंबन्धाय यज्ञाय चतुरक्षः दिक्चतुष्टयेऽपि इन्द्रियस्थानीयज्वालायुक्तः इध्यसे दीप्यसे । अवृकाय अहिंसकाय धायसे पोषकाय तुभ्यं रातहव्यः दत्तहविष्कः यः यजमानोऽस्ति कीरेश्चित् स्तोतुरेव सतः तस्य संबन्धिनं मन्त्रं त्वदीयस्तोत्ररूपं मनसा त्वदीयेन चित्तेन वनोषि याचसि ॥ यज्यवे । ‘ यजिमनिष्पुन्धि० ’ ( उ. सू. ३. ३०० ) इत्यादिना यजतेः युप्रत्ययैः । पायुः । ‘ कृवापाजि० ’ इत्यादिना उण् । ‘ आतो युक् चिष्कृतोः ’ ( पा. सू. ७. ३. ३३ ) इति युगागमः । अनिषङ्गाय । ‘ षञ्ज संगे ’ । न विद्यते निषङ्गोऽस्येति बहुव्रीहौ ‘ नञ्सुभ्याम् ’ इत्युत्तरपदान्तोदात्तत्वम् । चतुरक्षः । चत्वार्यक्षीणि ज्वालारूपाणि यस्यासौ चतुरक्षः । ‘ बहुव्रीहौ सक्थ्यक्ष्णोः० ’ ( पा. सू. ५. ४. ११३ ) इति समासान्तः षच्प्रत्ययः । ‘ चितः ’ इत्यन्तोदात्तत्वम् । धायसे । ‘ वहि-

हाधाभ्यञ्छन्दसि' इति असुन् । ' णित् ' इत्यनुवृत्तेः ' आतो युक् चिष्कृतोः ' इति युगागमः । कीरेः । ' कृत संशब्दने ' । अस्मात् ण्यन्तात् ' अच इः ' इति इप्रत्यये णिलोपे धातोरन्त्यलोपञ्छान्दसः । मन्त्रम् । ' मन्त्रि गुप्तभाषणे ' । पचाद्यचि वृषादिषु पाठादाद्युदात्तत्वम् । वनोपि । ' वनु याचने ' । ' तनादिकृञ्भ्य उः ' । प्रत्ययस्वरः ॥

त्वमग्र उरुशंसाय वाघते स्पार्हं यद्रेक्णः परमं वनोषि तत् ।

आध्रस्य चित्रमतिरुच्यसे पिता प्र पाकं शास्सि प्र दिशो विदुष्टरः ॥१४॥

त्वम् । अग्रे । उरुशंसाय । वाघते । स्पार्हम् । यत् । रेक्णः । परमम् । वनोषि । तत् ।

आध्रस्य । चित् । प्रमतिः । उच्यसे । पिता । प्र । पाकम् । शास्सि । प्र । दिशः । विदुः । स्तरः ॥१४॥

हे अग्रे त्वम् उरुशंसाय बहुभिः स्तोतव्याय वाघते ऋत्विजे तदुपकारार्थं स्पार्हं स्पृहणीयं परमम् उत्तमं यद्रेक्णः धनमस्ति तत् धनं वनोपि अनुष्ठाता लभताम् इति कामयसे । तथा त्वम् आध्रस्य चित् सर्वतो धारणीयस्य पोषणीयस्य दुर्बलस्य यजमानस्यापि प्रमतिः प्रकृष्टबुद्धियुक्तः पिता पालकः इत्यभिज्ञैः उच्यसे । तथा विदुष्टरः अतिशयेनाभिज्ञस्त्वं पाकं शिशुम् । ' पोतः पाकोऽर्भको डिम्भः ' ( अम. २. ५. ३८ ) इत्यभिधानात् । यास्कोऽप्येवमाह—' पाकः पक्तव्यो भवति ' ( निरु. ३. १२ ) । तथाविधं यजमानं प्रश्नास्सि प्रकर्षेण अनुशिष्टं करोपि । तथा दिशः प्राच्यादिकाः प्रश्नास्सि । त्वदीयज्ञासनाभावे अनुष्ठातृणां विभ्रमः स्यात् । तथा च श्रूयते—' देवा वै देवयजनमध्यवसाय दिशो न प्राजानन् ' इति । स भ्रमो दक्षिणादिर्गैत अग्निना निवर्तते । तदपि तत्रैवान्नातं—' पथ्यां स्वस्तिमयजन् प्राचीमेव तथा दिशं प्राजानन्नाग्निना दक्षिणा ' ( तै. सं. ६. १. ५. १-२ ) इति । ऐतरेयिणापि तथैवान्नातम्—' अथो एतं वरमवृणीत मयैव प्राचीं दिशं प्रजानानाग्निना दक्षिणाम् ' ( ऐ. ब्रा. १. ७ ) इति ॥ उरुशंसाय । ' शंसु स्तुतौ ' । शस्यते इति शंसः । कर्मणि घञ् । आस्वरेणाद्युदात्तत्वम् । क्रुदुत्तरपदप्रकृतिस्वरत्वेन स एव शिष्यते । स्पार्हम् । स्पृहासंबन्धि । ' तस्येदम् ' इति अण् । रेक्णः । ' रिचिर् विरेचने ' । ' रिचेर्धने घिच्च ' ( उ. सू. ४. ६३८ ) इति असुन् । चकारात् नुडागमः । ' चजोः कु घिष्ण्यतोः ' ( पा. सू. ७. ३. ५२ ) इति कुस्वम् । आध्रस्य । ' ध्रे तृसौ ' । ' आदेच उपदेशेऽशिति ' ( पा. सू. ६. १. ४५ ) इति आत्वम् । ' आतश्चोपसर्गे ' ( पा. सू. ३. १. १३६ ) इति कप्रस्ययः । शास्सि । ' शासु अनुशिष्टौ ' । अदादित्वात् शपो लृक् । सिपः पिच्चादनुदात्तत्वे धातुस्वरः । पाकं च प्रश्नास्सि दिशश्च प्रश्नास्सि इत्यत्र चार्थो गम्यते । अतः ' चादिलोपे विभाषा ' इति प्रथमा तिङ्बिभक्तिर्न निहन्त्ये । विदुष्टरः । विद्वच्छब्दात् तरपि ' अयस्मयादीनि च्छन्दसि ' ( पा. सू. १. ४. २० ) इति भसंज्ञायां ' वसोः संप्रसारणम् ' इति संप्रसारणं परपूर्वत्वम् । ' शासिवसि ' इति षत्वम् । तरपः पिच्चादनुदात्तत्वे वसोः स्वरेण उकार उदात्तः ॥

त्वमग्ने प्रयतदक्षिणं नरं वर्मेव स्यूतं परि पासि विश्वतः ।

स्वादुक्षन्ना यो वसतौ स्योनकृज्जीवयाजं यजते सोपमा दिवः ॥ १५ ॥

त्वम् । अग्ने । प्रयतऽदक्षिणम् । नरम् । वर्मेऽइव । स्यूतम् । परि । पासि । विश्वतः ।

स्वादुक्षन्ना । यः । वसतौ । स्योनऽकृत् । जीवऽयाजम् । यजते । सः । उपऽमा । दिवः ॥ १५ ॥

हे <sup>१</sup>अग्ने <sup>२</sup>त्वं <sup>३</sup>प्रयतदक्षिणं येन यजमानेन ऋत्विग्भ्यो दक्षिणा दत्ता तादृशं <sup>४</sup>नरं पुरुषं यजमानं <sup>५</sup>विश्वतः सर्वतः <sup>६</sup>परि <sup>७</sup>पासि सम्यक् पालयसि । तत्र दृष्टान्तः । <sup>८</sup>स्यूतं निश्छिद्रत्वेन सूचीभिः सम्यक् निष्पादितं <sup>९</sup>वर्मेव यथा कवचं युद्धे पालयति तद्वत् । <sup>१०</sup>स्वादुक्षन्ना स्वाद्वन्नः <sup>११</sup>वसतौ निवासभूते स्वगृहे <sup>१२</sup>स्योनकृत् अतिथीनां सुखकारी <sup>१३</sup>यः यजमानः <sup>१४</sup>जीवयाजं जीवयजनसहितं यज्ञं यद्वा जीवनिष्पाद्यं <sup>१५</sup>यजते अनुतिष्ठति <sup>१६</sup>सः यजमानः <sup>१७</sup>दिवः स्वर्गस्य <sup>१८</sup>उपमा दृष्टान्तो भवति । यथा स्वर्गोऽनुष्ठातृन् सुखयति तथा त्वमपि ऋत्विगादीनित्यर्थः ॥ स्यूतम् । ‘षिवु तन्तुसंताने’ । ‘निष्ठा’ इति क्तः । ‘यस्य विभाषा’ इति इट्प्रतिषेधः । ‘छोः शृङनुनासिके च’ ( पा. सू. ६. ४. १९ ) इति वकारस्य ऊडादेशः । स्वादून् क्षदतीति स्वादुक्षन्ना । क्षदतिः अत्तिकर्मा । ‘अन्येभ्योऽपि दृश्यन्ते’ इति मनिन् । निच्वादाद्युदात्तत्वे कृदुत्तरपदप्रकृतिस्वरत्वम् । बहुव्रीहौ तु व्यत्ययेन । जीवयाजम् । जीवाः ऋत्विजः इज्यन्ते दक्षिणाभिः पूज्यन्ते अत्रेति अधिकरणे वञ् । कुत्वाभावश्छान्दसः । यद्वा । जीवैः पशुभिः याजनं जीवयाजः । याजयतेर्वञ् । ‘गेरनिटि’ इति णिलोपस्य ‘अचः परस्मिन्’ इति स्थानिवद्भावात् ‘चजोः कु धिण्यतोः’ इति कुत्वाभावः । आथादिस्वरेणोत्तरपदान्तोदात्तत्वम् । सोपमा । ‘सोऽचि लोपे चेपादपूरणम्’ इति संहितायां सोर्लोपः । दिवः । ‘ऊडिदम्’ इति विभक्तेरुदात्तत्वम् ॥ ॥ ३४ ॥

‘इमामग्ने’ इत्यनया अनाहिताग्निः आत्विज्यं कृत्वा स्वाग्नावाहुतिं जुहुयात् । ‘ऋत्विजो वृणीते’ इति खण्डे ‘एवमनाहिताग्निर्गृह्य इमामग्ने शरणि मीमृषो नः’ ( आश्व. गृ. १. २३. २३ ) इति सूत्रितम् ॥

इमामग्ने शरणि मीमृषो न इममध्वानं यमगाम दूरात् ।

आपिः पिता प्रमतिः सोम्यानां भूमिरस्यृषिकृन्मर्त्यानाम् ॥ १६ ॥

इमाम् । अग्ने । शरणिम् । मीमृषः । नः । इमम् । अध्वानम् । यम् । अगाम । दूरात् ।

आपिः । पिता । प्रमतिः । सोम्यानाम् । भूमिः । असि । ऋषिऽकृत् । मर्त्यानाम् ॥ १६ ॥

हे <sup>१</sup>अग्ने त्वं <sup>२</sup>नः अस्मत्संबन्धिनीम् <sup>३</sup>इमाम् इदानीम् संपादितां <sup>४</sup>शरणिं हिंसां व्रतलोपरूपां <sup>५</sup>मीमृषः क्षमस्व । तथा त्वदीयसेवाम् अग्निहोत्रादिरूपां परित्यज्य <sup>६</sup>दूरात् दूरदेशं <sup>७</sup>यम् <sup>८</sup>इममध्वानम् <sup>९</sup>अगाम वयं गतवन्तः तमपि क्षमस्वेति शेषः । <sup>१०</sup>सोम्यानां सोमार्हाणामनुष्ठातृणां <sup>११</sup>मर्त्यानां त्वम्

आप्यादिगुणयुक्तः <sup>१</sup>असि । <sup>२</sup>आपिः प्रापणीयः <sup>३</sup>पिता पालकः <sup>४</sup>प्रमतिः प्रकृष्टमननयुक्तः <sup>५</sup>भूमिः  
 भ्रामकः कर्मनिर्वाहक इत्यर्थः । <sup>६</sup>ऋषिकृत् दर्शनकारी । अनुजिघृक्षया प्रत्यक्षो भवसीत्यर्थः ॥ शरणिम् ।  
 ‘ शृ हिंसायाम् ’ इत्यस्मात् औणादिकः अनिप्रत्ययः । मीमृषः । ‘ मृष तितिक्षायाम् ’ । अस्मात् गौ  
 चङि गुणे प्राप्ते ‘ नित्यं छन्दसि ’ ( पा. सू. ७. ४. ८ ) इति उपधर्कारस्य ऋकारादेशः । णिलोप-  
 द्विर्भावहलादिशेषोरदत्वसन्वद्भावेत्वदीर्घत्वानि । ‘ तिङ्ङितिङः ’ इति निघातः । अगाम । ‘ इण् गतौ ’ ।  
 ‘ इणो गा लुङि ’ ( पा. सू. २. ४. ४५ ) इति गादेशः । ‘ गातिस्था ’ इति सिचो लुक् । अडागम  
 उदात्तः । भूमिः । ‘ अमु अनवस्थाने ’ । ‘ अमेः संप्रसारणं च ’ ( उ. सू. ४. ५६० ) इति इन्प्रत्ययः ।  
 संप्रसारणे परपूर्वत्वम् । ‘ इगुपधात्कित् ’ इत्यनुवृत्तेः कित्त्वाद्गुणप्रतिषेधः । नित्त्वादाद्युदात्तत्वम् ॥

मनुष्वदग्रे अङ्गिरस्वदङ्गिरो ययातिवत्सदने पूर्ववच्छुचे ।

अच्छ याहा वह दैव्यं जनमा सादय बर्हिषि यक्षि च प्रियम् ॥ १७ ॥

मनुष्वत् । अग्रे । अङ्गिरस्वत् । अङ्गिरः । ययातिवत् । सदने । पूर्ववत् । शुचे ।

अच्छ । याहि । आ । वह । दैव्यम् । जनम् । आ । सादय । बर्हिषि । यक्षि । च । प्रियम् ॥ १७ ॥

हे <sup>१</sup>शुचे शुद्धियुक्त <sup>२</sup>अङ्गिरः अङ्गनशील हविरादानाय तत्र तत्र गमनशील <sup>३</sup>अग्रे <sup>४</sup>अच्छ आभि-  
 सुख्येन <sup>५</sup>सदने देवयजनदेशे <sup>६</sup>याहि गच्छ । तत्र चत्वारो दृष्टान्ताः । <sup>७</sup>मनुष्वत् यथा मनुः अनुष्ठानदेशे  
 गच्छति, <sup>८</sup>अङ्गिरस्वत् यथा च अङ्गिराः गच्छति, <sup>९</sup>ययातिवत् यथा ययातिर्नाम राजा गच्छति, <sup>१०</sup>पूर्ववत्  
 अन्ये च पूर्वपुरुषाः यथा गच्छन्ति । यथा मन्वादयो यज्ञे गच्छन्ति तद्वत् । अथवा मन्वादीनां यज्ञे यथा  
 वं गच्छसि तद्वत् । गत्वा च <sup>११</sup>दैव्यं देवतासमूह रूपं <sup>१२</sup>जनम् <sup>१३</sup>आ <sup>१४</sup>वह अस्मिन् कर्मणि आनय ।  
 आनीय च <sup>१५</sup>बर्हिषि आस्तीर्णे<sup>१६</sup> दमे<sup>१७</sup> <sup>१८</sup>आ <sup>१९</sup>सादय तान् देवान् उपवेशय । उपवेश्य च <sup>२०</sup>प्रियम्  
 अभीष्टं हविः <sup>२१</sup>यक्षि च देहि ॥ मनुष्वत् । ‘ तेन तुल्यम् ’ इति प्रथमार्थे वा ‘ तत्र तस्येव ’  
 इति षष्ठ्यर्थे वा वतिः ( पा. सू. ५. १. ११५-११६ ) । अयस्मयादित्वेन भत्वात् रूवाद्य-  
 भावः । प्रत्ययस्वरः । एवम् अङ्गिरस्वत् इत्यादिषु । वह । ‘ ह्यचोऽतस्तिङः ’ इति संहितायां दीर्घः ।  
 यक्षि । लोटि ‘ बहुलं छन्दसि ’ इति शपो लुक् । ‘ सेह्यपिच ’ इति हेः अभावश्छान्द्रसः । पत्वकत्वे ॥

साम्निवयने क्रतौ उखासंभरणीयायाम् इष्टौ अग्नेर्ब्रह्मण्वतः पुरोनुवाक्या ‘ एतेनाग्ने ’ इत्येषा ।  
 ‘ दर्शपूर्णमासाभ्यामिष्ट्या ’ इति खण्डे ‘ एतेनाग्ने ब्रह्मणा वावृधस्व ब्रह्म च ते जातवेदो नमश्च ’  
 ( आश्व. श्रौ. ४. १ ) इति सूत्रितम् ॥

एतेनाग्ने ब्रह्मणा वावृधस्व शक्ती वा यत्ते चक्रमा विदा वा ।

उत प्र णेष्यामि वस्यो अस्मान्तं नः सृज सुमत्या वाजवत्या ॥ १८ ॥

एतेन । अग्ने । ब्रह्मणा । ववृधस्व । शक्ती । वा । यत् । ते । चक्रम् । विदा । वा ।

उत । प्र । णेषि । अमि । वस्यः । अस्मान् । सम् । नः । सृज । सुमत्या । वाजवत्या ॥ १८ ॥

हे एतेन एतेन अस्मत्प्रयुक्तेन ब्रह्मणा मन्त्रेण ववृधस्व अभिवृद्धो भव । शक्ती वा विदा वा अस्मदीयशक्त्या च अस्मदीयज्ञानेन च एते तव यत् स्तोत्रं चकृम वयं कृतवन्तः । एतेन ब्रह्मणा इति पूर्वत्रान्वयः । उत अपि च अस्मान् अनुष्ठातृन् वस्यः वसुमत्तरत्वलक्षणं श्रेयः प्र णेपि प्रकर्षेण प्रापय । नः अस्मान् वाजवत्या प्रभूतान्युक्त्या सुमत्या अनुष्ठानविषयया शोभनबुद्ध्या सं सृज संयोजय ॥ ववृधस्व । ' वृधु वृद्धौ ' । लेटि अडागमः । ' बहुलं छन्दसि ' इति शपः ॥ दुः । द्विर्भावह्लादिशेषोरदत्वानि । अस्यास्य संहितायां दीर्घछान्दसः । शक्ती । ' सुपां सुलूक् ' इति तृतीयायाः पूर्वसवर्णदीर्घत्वम् । क्तिनो नित्वादाद्युदात्तत्वम् । विदा । ' सावेकाचः ' इति तृतीयाया उदात्तत्वम् । नेपि । ' णीज् प्रापणे ' । ' बहुलं छन्दसि ' इति शपो लृक् । ' उपसर्गादसमासे ' इति णत्वम् । सुमत्या । ' मन्त्रूक्त् ' इत्यादिनोत्तरपदान्तोदात्तत्वं प्रथमाध्याये प्रपञ्चितम् ( ऋ. सं. १. ७. ७ ) । ' उदात्तयो हल्पूर्वात् ' इति विभक्तेरुदात्तत्वम् ॥ ३५ ॥

' इन्द्रस्य नु वीर्याणि ' इति पञ्चदशर्चं द्वितीयं सूक्तम् । आङ्गिरसो हिरण्यस्तूप ऋषिः । त्रिष्टुप् छन्दः । इन्द्रो देवता । ' इन्द्रस्य पञ्चोना ' इत्यनुक्रमणिका । अग्निष्टोमे माध्यन्दिने सवने निष्केवल्यशस्त्रे ' इन्द्रस्य नु वीर्याणि ' इति निविद्वानीयं सूक्तम् । ' निष्केवल्यस्य ' इति खण्डे ' इन्द्रस्य नु वीर्याणीत्येतस्मिन्नैन्द्रीं निविदं दध्यात् ' ( आश्व. श्रौ. ५. १५ ) इति । विषुवत्यपि तस्मिन् शस्त्रे एतत् विनियुक्तम् । ' विषुवान्दिवा कील्यः ' इति खण्डे सूत्रितम्—' इन्द्रस्य नु वीर्याणीति एतस्मिन्नैन्द्रीं निविदं शस्त्रा ' ( आश्व. श्रौ. ८. ६ ) इति । महाव्रते निष्केवल्येऽप्येतदेव विनियुक्तम् । ' राथन्तरो दक्षिणः पक्षः ' इति खण्डे ' चतस्रः सतीः षड् बृहतीः करोतीन्द्रस्य नु वीर्याणि प्र वोचम् ' ( ऐ. आ. ५. २. २ ) इति ॥

इन्द्रस्य नु वीर्याणि प्र वोचं यानि चकार प्रथमानि वज्री ।

अहन्नहिमन्वपस्तर्दं प्र वक्षणा अभिनत्पर्वतानाम् ॥ १ ॥

इन्द्रस्य । नु । वीर्याणि । प्र । वोचम् । यानि । चकार । प्रथमानि । वज्री ।

अहन् । अहिम् । अनु । अपः । तर्दं । प्र । वक्षणाः । अभिनत् । पर्वतानाम् ॥ १ ॥

वज्री वज्रयुक्तः इन्द्रः प्रथमानि पूर्वसिद्धानि मुख्यानि वा यानि वीर्याणि पराक्रमयुक्तानि कर्माणि चकार तस्य इन्द्रस्य तानि वीर्याणि नु क्षिप्रं प्रव्रीमि । कानि वीर्याणीति तदुच्यते । अहिं मेघम् अहन् हतवान् । तदेतदेकं वीर्यम् । अनु पश्चात् अपः जलानि तर्दं हिंसितवान् भूमौ पातितवानित्यर्थः । इदं द्वितीयं वीर्यम् । पर्वतानां संबन्धिनीः वक्षणाः प्रवहणशीलाः नदीः प्र अभिनत् भिन्नवान् कूलद्वयकर्षणेन प्रवाहितवानित्यर्थः । इदं तृतीयं वीर्यम् । एवमुत्तरत्रापि द्रष्टव्यम् ॥ वीर्याणि । ' शूर वीर विक्रान्तौ ' । ण्यन्तात् ' अचो यत् ' इति यत् । ' णेरनिटि ' इति णिलोपः । ' तिस्वरितम् ' इति स्वरितत्वम् । ' यतोऽनावः ' इत्याद्युदात्तत्वं न भवति । आद्युदात्तत्वे हि सुशब्देन बहुव्रीहौ ' आद्युदात्तं व्यच्छन्दसि ' इत्यनेनैवोत्तरपदाद्युदात्तत्वस्य सिद्धत्वात् ' वीरवीर्यौ च ' इति पुनस्तद्विधानमनर्थकं स्यात् । अतोऽवागम्यते ' यतोऽनावः ' इत्याद्युदात्तत्वं वीरशब्दे न प्रवर्तते



इति । अतः परिशेषात् ' तित्स्वरितम् ' इति प्रत्ययस्य स्वरितत्वमेव । वोचम् । ' अस्यतिवक्तिख्याति-  
भ्योऽङ् ' इति च्चः अङादेशः । ' बहुलं छन्दस्यमाङयोगोऽपि ' इति अङभावः । चकार । णलि लित्स्वरेण  
प्रत्ययात् पूर्वस्योदात्तत्वम् । यद्वृत्तयोगादनिघातः । अहन् । लङि ' इतश्च ' इति इकारलोपे  
' हल्ङयाभ्यः ' इति तकारलोपः । अहिम् । आङ्पूर्वात् हन्तेः ' आङि श्रिहनिभ्यां ह्रस्वश्च ' ( उ. सू.  
४. ५७७ ) इति इप्रत्ययः; आङो ह्रस्वत्वं च । चशब्देन ' वेजो ङित्, समाने ख्यश्चोदात्तः ' इति  
ङित्वं पूर्वपदोदात्तत्वं चानुक्रुष्यते । ततः ङिलोपे पूर्वपदस्योदात्तत्वम् । ततर्द । ' उत्तुदिर् हिंसानादरयोः ' ।  
' तिङ्ङितङिः ' इति निघातः । वक्षणाः । ' वक्ष रोपे ' । ' कुषमण्डार्थेभ्यश्च ' ( पा. सू. ३. २. १५१ )  
इति युच् । चित्स्वरं बाधित्वा व्यत्ययेन प्रत्ययस्वरः ॥

अहन्नहिं पर्वते शिश्रियाणं त्वष्टास्मै वज्रं स्वर्यं ततक्ष ।

वाश्राइव धेनवः स्यन्दमाना अङ्गः समुद्रमव जग्मुरापः ॥ २ ॥

अहन् । अहिम् । पर्वते । शिश्रियाणम् । त्वष्टा । अस्मे । वज्रम् । स्वर्यम् । ततक्ष ।

वाश्राऽइव । धेनवः । स्यन्दमानाः । अङ्गः । समुद्रम् । अव । जग्मुः । आपः ॥ २ ॥

पर्वते ऽशिश्रियाणम् आश्रितम् अहिं मेघम् अहन् हतवान् । अस्मै इन्द्राय स्वर्यं सुष्ठु  
प्रेरणीयं यद्वा शब्दनीयं स्तुत्यं त्वष्टा विश्वकर्मा वज्रं ततक्ष तनुकृतवान् । तेन वज्रेण मेघे भिन्ने सति  
स्यन्दमानाः प्रस्रवणयुक्ताः आपः समुद्रम् अङ्गः सम्यक् अव जग्मुः प्राप्ताः । तत्र दृष्टान्तः ।  
वाश्राः वत्सान्प्रति हम्भारवोपेताः धेनवः इव । यथा धेनवः सहसा वत्सगृहे गच्छन्ति तद्वत् ॥  
शिश्रियाणम् । ' श्रिञ् सेवायाम् ' । लिटः कानच् । द्विर्भावहलादिशेषेयङादेशाः । ' चितः '  
इत्यन्तोदात्तत्वम् । स्वर्यम् । ' ऋ गतौ ' । अस्मात् सुपूर्वात् ' ऋहलोर्ण्यत् ' इति ण्यत् । ' संज्ञा-  
पूर्वको विधिरन्तिः ' इति वृद्ध्यभावः । यद्वा । ' सृ शब्दोपतापयोः ' इत्यस्मात् ण्यति पूर्ववत्  
वृद्ध्यभावः । ' तित्स्वरितम् ' इति स्वरितत्वम् । वाश्यन्ते इति वाश्राः । ' वाश्च शब्दे ' । ' स्फाश्रितञ्चि '   
इत्यादिना रक् । जग्मुः । असि ' गमहन ' इति उपधालोपः ॥

वृषायमाणोऽवृणीत सोमं त्रिकद्रुकेष्वपिवत्सुतस्य ।

आ सायकं मधवादत्त वज्रमहन्नेनं प्रथमजामहीनाम् ॥ ३ ॥

वृषऽयमाणः । अवृणीत । सोमम् । त्रिकद्रुकेषु । अपिवत् । सुतस्य ।

आ । सायकम् । मधवा । अदत्त । वज्रम् । अहन् । एनम् । प्रथमजाम् । अहीनाम् ॥ ३ ॥

वृषायमाणः वृष इवाचरन् इन्द्रः सोमम् अवृणीत वृतवान् । त्रिकद्रुकेषु ज्योतिः गौः आयुः  
इत्येतन्नामकाः त्रयो यागाः त्रिकद्रुकाः उच्यन्ते । तेषु सुतस्य अभिपुतस्य सोमस्यांशम् अपिवत्  
पीतवान् । मधवा धनवान् इन्द्रः सायकं बन्धकं वज्रम् आ अदत्त स्वीकृतवान् । तेन च वज्रेण  
अहीनां मेघानां मध्ये प्रथमजां प्रथमोत्पन्नं मेघम् अहन् हतवान् ॥ वृषायमाणः । वृष इवाचरन् ।

‘ कर्तुः क्यङ् सलोपश्च ’ ( पा. सू. ३. १. ११ ) इति क्यङ् । ‘ अकृतसार्वधानुक्तयोः ’ इति दीर्घः । अदुपदेशात् धातोः अन्तोदात्तत्वे क्यङन्तात् धातोः अन्तोदात्तत्वम् (?) । सायकम् । ‘ पिङ् बन्धने ’ । सिनोतीति सायकः । ण्वल् । लिट्स्वरेणाङुदात्तत्वम् । प्रथमजाम् । प्रथमं जायते इति प्रथमजाः । ‘ जनसनखनक्रमगमो विद् ’ । ‘ विडुनोः ’ इति आत्वम् ॥

यदिन्द्राहन्प्रथमजामहीनामान्मायिनामर्भिनाः प्रोत मायाः ।

आत्सूर्यं जनयन्धामुपासं तादीन्ता शत्रुं न किला विवित्से ॥ ४ ॥

यत् । इन्द्र । अहन् । प्रथमजाम् । अहीनाम् । आत् । मायिनाम् । अर्भिनाः । प्र । उत । मायाः । आत् । सूर्यम् । जनयन् । धाम् । उपसम् । तादीन्ता । शत्रुम् । न । किल । विवित्से ॥ ४ ॥

उत अपि च हे इन्द्र यत् यदा अहीनां मेवानां मध्ये प्रथमजां प्रथमोत्पन्नं मेघम् अहन् हतवानसि आत् तदनन्तरं मायिनां मायोपेतानामसुराणां संबन्धिनीः मायाः प्र अमिनाः प्रकर्षेण नाशितवानसि । अनन्तरं सूर्यम् उपसम् उपःकालं धाम् आकाशं च जनयन् उत्पादयन् आवरक-मेघनिवारणेन प्रकाशयन् वर्तसे । तादीन्ता तदानीम् आवरकान्धकाराभावात् शत्रुं घातकं वैरिणं न विवित्से किल त्वं न लब्धवान् खलु ॥ अहन् । हन्तेः लङि ‘ हल्ङ्याभ्यः ’ इति सिलोपः । अडागम उदात्तः । यद्वृत्तयोगादनिघातः । मायिनाम् । मायाशब्दस्य ब्रीह्यादिषु पाठात् ‘ ब्रीह्या-दिभ्यश्च ’ ( पा. सू. ५. २. ११६ ) इति मात्रर्थीय इनिः । अमिनाः । ‘ मीङ् हिंसायाम् ’ । क्रिया-दिकः । ‘ मीनातेर्निगमे ’ ( पा. सू. ७. ३. ८१ ) इति ह्रस्वत्वम् । तादीन्ता । तदानीम् इत्यस्य षष्ठो-दरादित्वात् वर्णविपर्ययः । किल । ‘ निपातस्य ’ इति दीर्घत्वम् । विवित्से । ‘ चिदु लाभे ’ । कादि-नियमात् प्राप्तः इद् व्यत्ययेन न भवति ॥

अहन्वृत्रं वृत्रतरं व्यसमिन्द्रो वज्रेण महता वधेन ।

स्कन्धांसीव कुलिशेना विवृक्णाहिः शयत उपपृक्पृथिव्याः ॥ ५ ॥

अहन् । वृत्रम् । वृत्रतरम् । विऽसम् । इन्द्रः । वज्रेण । महता । वधेन ।

स्कन्धांसिऽइव । कुलिशेन । विऽवृक्णा । अहिः । शयते । उपऽपृक् । पृथिव्याः ॥ ५ ॥

अयम् इन्द्रः वज्रेण संपादितो यो महान् वधः तेन वज्रेण वृत्रतरम् अतिशयेन लोकानाम् आवर-कम् अन्धकाररूपम् । यद्वा । वृत्रैः आवरणैः सर्वान् शत्रून् तरति तं वृत्रम् एतन्नामकमसुरं व्यसं विगतांसं छिन्नबाहुः यथा भवति तथा अहन् हतवान् । अंसच्छेदे दृष्टान्तः । कुलिशेन कुठारेण विवृक्णा विशेषतश्छिन्नानि स्कन्धांसीव । यथा वृक्षस्कन्धाश्छिन्ना भवन्ति तद्वत् । तथा सति अहिः वृत्रः पृथिव्याः उपरि उपपृक् सामीप्येन संपृक्तः शयते शयनं करोति छिन्नकाष्ठवत् भूमौ पततीत्यर्थः ॥ वृत्रतरम् । ‘ वृत्तु वर्तने ’ । ‘ स्फायितञ्चि ’ इत्यादिना भावे स्फात्ययान्तो वृत्रशब्दः । वृत्रेण आवरणेन सर्वं तरतीति

वृत्रतरः । तरतेः पचाद्यच् । ‘परादिञ्छन्दसि बहुलम्’ इत्युत्तरपदाहुदात्तत्वम् । तरपि तु व्यत्ययेन व्यंसम् । बहुव्रीहौ पूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वे ‘उदात्तस्वरितयोर्यणः’ इति स्वरितत्वम् । वधेन । ‘हनश्च वधः’ इति भावे अप् ; तत्संनियोगेन धातोः वधादेशः । स च अन्तोदात्तः । अन्त्यस्य अकारस्य ‘अतो लोपः’ इति लोपः । उदात्तनिवृत्तिस्वरेण प्रत्ययस्योदात्तत्वम् । विवृक्णा । ‘ओव्रश्चू छेदने’ । कर्मणि निष्ठा । ‘यस्य विभाषा’ इति इट्प्रतिषेधः । ‘ओदितश्च’ ( पा. सू. ८. २. ४५ ) इति परत्वात् निष्ठानत्वम् । ततो ‘व्रश्चञ्ज’ इति पत्वे प्राप्ते ‘निष्ठादेशः पत्वस्वरप्रत्ययेद्धिषिपु सिद्धो वक्तव्यः’ ( पा. सू. ८. २. ६. ७ ) इति नत्वस्य सिद्धत्वेन झत्परत्वाभावात् पत्वं न भवति । कुत्वे तु कर्तव्ये तदसिद्धमेव ( पा. सू. ८. २. १ ) इति ‘चोः कुः’ इति कुत्वम् । ‘शेञ्छन्दसि बहुलम्’ इति शैलोपः । ‘गतिरनन्तरः’ इति गतेः प्रकृतिस्वरत्वम् । शयते । ‘बहुलं छन्दसि’ इति शपो लुगभावः । ग्रथिव्याः । ‘उदात्तयणो हत्वपूर्वात्’ इति विभक्तेरुदात्तत्वम् ॥ ३६ ॥

अयोद्धेव दुर्मद आ हि जुह्वे महावीरं तुविवाधमृजीषम् ।

नातारीदस्य समृतिं वधानां सं रुजानां पिपिष इन्द्रशत्रुः ॥ ६ ॥

अयोद्धाऽइव । दुःऽमदः । आ । हि । जुह्वे । महाऽवीरम् । तुविऽबाधम् । ऋजीषम् ।

न । अतारीत् । अस्य । समऽकृतिम् । वधानां । सम् । रुजानां । पिपिषे । इन्द्रऽशत्रुः ॥ ६ ॥

‘दुर्मदः दुष्टमदोपेतो दर्पयुक्तो वृत्रः’ अयोद्धेव योद्धरहित इव इन्द्रम् । ‘आ’ जुह्वे ‘हि आहूतवान् खलु । कीदृशमिन्द्रम् । ‘महावीरं गुणैः महान् भूत्वा शौर्यपितं’ तुविवाधं बहूनां बाधकं ‘ऋजीषं शत्रूणामपाजकम् । ‘अस्य ईदृशस्यै इन्द्रस्य संबन्धिनो ये शत्रुवधाः सन्ति’ एतेषां ‘वधानां’ ‘समृतिं संगमं’ ‘नातारीत्’ पूर्वोक्तो दुर्मदः तरीतुं नाशकरोत् । ‘इन्द्रशत्रुः इन्द्रः शत्रुवर्तको यस्य वृत्रस्य तादृशो वृत्रः इन्द्रेण हतो नदीषु पतितः सन्’ ‘रुजानाः नदीः’ ‘सं’ ‘पिपिषे सम्यक् पिष्टवान् । सर्वान् लोकानावृण्वतो वृत्रदेहस्य पातेन नदीनां कूलानि तत्रत्यपापाणादिकं च चूर्णीभूतमित्यर्थः ॥ अयोद्धा इव । न विद्यते योद्धास्येति बहुव्रीहौ ‘नन्सुभ्याम्’ इत्युत्तरपदान्तोदात्तत्वम् । समासान्तविधेरनित्यत्वात् ( परिभ्र. ८४ ) ‘नघृतश्च’ ( पा. सू. ५. ४. १५३ ) इति कवभावः । जुह्वे । ‘हेच् स्पर्धायां शब्दे च’ । ‘अभ्यस्तस्य च’ ( पा. सू. ६. १. ३३ ) इति संप्रसारणम् । उवडादेशाभावश्छान्दसः । यद्वा । ‘छन्दस्युभयथा’ इति सार्वधातुकसंज्ञायां ‘दुश्चवोः सार्वधातुके’ ( पा. सू. ६. ४. ८७ ) इति यणादेशः । अत्र लक्षणप्रतिपदोक्तपरिभाषा ( परिभा. १०५ ) लक्ष्यानुरोधाच्चाश्रीयते । इतरथा हि आजुह्वानः इत्यादिषु यणादेशो न स्यात् । न चैवं सति ‘सातये हुवे वाम्’ ( ऋ. सं. ६. ६०. १३ ) इत्यादावपि तथैव स्यादिति वाच्यं अनेकाच्चाभावात् । अनेकाच इति हि तत्रानुवर्तते । प्रत्ययस्वरेणान्तोदात्तत्वम् । ‘हि च’ इति निघातप्रतिषेधः । महावीरम् । महांश्चासौ वीरश्च महावीरः । ‘आन्महतः’ ( पा. सू. ६. ३. ४६ ) इति आत्वम् । तुविवाधम् । ‘बाधृ विलोडने’ । तुवीन् प्रभूतान् बाधते इति तुविवाधः । पचाद्यच् । ऋदुत्तरपदप्रकृतिस्वरत्वम् । समृतिम् । ‘तादौ च’ इति गतेः प्रकृतिस्वरत्वम् । रुजानाः । ‘रुजो भङ्गे’ । रुजन्ति कूलानीति रुजाना नद्यः । ‘रुजाना नद्यो भवन्ति रुजन्ति

कूलानि' ( निरु. ६. ४ ) इति यास्कः । व्यत्ययेन शानच् । ' तुदादिभ्यः शः ' । नुमभावश्छान्दसः ।  
अदुपदेशात् लसार्वधातुकानुदात्तत्वे विकरणस्वरः । पिपिषे । ' पिषू संचूर्णने ' । व्यत्ययेन लिट् ।  
इन्द्रशत्रुः । बहुव्रीहौ पूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वम् ॥

अपादहस्तो अपृतन्यदिन्द्रमास्य वज्रमधि सानौ जघान ।

वृष्णो वध्रिः प्रतिमानं बुभूषन्पुरुत्रा वृत्रो अशयद्वस्तः ॥ ७ ॥

अपात् । अहस्तः । अपृतन्यत् । इन्द्रम् । आ । अस्य । वज्रम् । अधि । सानौ । जघान् ।

वृष्णः । वध्रिः । प्रतिमानम् । बुभूषन् । पुरुऽत्रा । वृत्रः । अशयत् । विऽअस्तः ॥ ७ ॥

अपात् वज्रेण छिन्नत्वात् पादरहितः । अहस्तः हस्तरहितः । वृत्रः । इन्द्रम् उद्दिश्य अपृतन्यत्  
पृतनां युद्धम् ऐच्छत् । द्वेषाधिक्येन बहुधा विद्वोऽपि युद्धं न परित्यक्तवानित्यर्थः । अस्य हस्तपादहीनस्यै  
वृत्रस्य सानौ पर्वतसानुसदृशे प्रौढस्कन्धे अधि उपरि वज्रम् आ जघान इन्द्रः अभिमुख्येन  
प्रक्षिप्तवान् । अशक्तस्यापि युद्धेच्छायां दृष्टान्तः । वध्रिः छिन्नमुष्कः पुरुषः । वृष्णः रेतःसेचनसमर्थस्य  
पुरुषान्तरस्य प्रतिमानं सादृश्यं बुभूषन् प्राप्तुमिच्छन् यथा न शक्नोति तद्वदयमिति शेषः । सः वृत्रः  
पुरुत्रा बहुष्ववयवेषु व्यस्तः विविधं क्षिप्तः ताडितः सन् अशयत् भूमौ पतितवान् ॥ अपात् ।  
बहुव्रीहौ पादशब्दस्य अन्त्यलोपश्छान्दसः । अहस्तः । बहुव्रीहौ ' नञ्सुभ्याम् ' इत्युत्तरपदान्तोदात्तत्वम् ।  
अपृतन्यत् । ' सुप आत्मनः क्यच् ' । ' कव्यध्वरपृतनस्य ' इति अन्त्यलोपः । बुभूषन् । ' सनि ग्रह-  
गुहोश्च ' ( पा. सू. ७. २. १२ ) इति इट्प्रतिषेधः । पुरुत्रा । ' देवमनुष्यपुरुषपुरुषमर्थेभ्यो द्वितीया-  
सप्तम्योर्बहुलम् ' ( पा. सू. ५. ४. ५६ ) इति सप्तम्यर्थे त्राप्रत्ययः । अशयत् । व्यत्ययेन परस्मैपदम् ।  
' बहुलं छन्दसि ' इति शपो लुगभावः । व्यस्तः । ' असु क्षेपणे ' इत्यस्मात् कर्मणि क्तः । ' यस्य  
विभाषा ' इति इट्प्रतिषेधः । ' गतिरनन्तरः ' इति गतेः प्रकृतिस्वरत्वम् । संहितायाम् ' उदात्तस्वरि-  
तयोर्यणः ' इति परस्यानुदात्तस्य स्वरितत्वम् ॥

नदं न भिन्नममुया शयानं मनो रुहाणा अति यन्त्यापः ।

याश्चिद्वृत्रो महिना पर्यतिष्ठत्तासामहिः पत्सुतः शीर्षभूव ॥ ८ ॥

नदम् । न । भिन्नम् । अमुया । शयानम् । मनः । रुहाणाः । अति । यन्ति । आपः ।

याः । चित् । वृत्रः । महिना । परिऽअतिष्ठत् । तासाम् । अहिः । पत्सुतऽऽशीः । बभूव ॥ ८ ॥

अमुया अमुष्यां पृथिव्यां शयानं पतितं मृतं वृत्रम् आपः जलानि अति यन्ति अतिक्रम्य  
गच्छन्ति । तत्र दृष्टान्तः । भिन्नं बहुधाभिन्नकूलं नदं न सिन्धुमिव । यथा वृष्टिकाले प्रभूता आपो  
नद्याः कूलं भित्त्वा अतिक्रम्य गच्छन्ति तद्वत् । कीदृश्य आपः । मनो रुहाणाः नृणां चित्तमारोहन्त्यः ।

पुरा वृत्रे जीवति सति तेन निरुद्धा मेघस्थिता आपो भूमौ वृष्टा न भवन्ति तदानीं नृणां मनः खिद्यते ।  
 मृते तु वृत्रे निरोधरहिता आपो वृत्रशरीरमुल्लङ्घय प्रवहन्ति । तदा वृष्टिलाभेन मनुष्यास्तुष्यन्तीत्यर्थः ।  
 तदेतदुत्तरार्धेन स्पष्टीक्रियते । 'वृत्रः जीवनदशायां' 'महिना स्वकीयेन महिम्ना' 'याश्चित् या एव मेघ-  
 गताः अपः' 'पर्यतिष्ठत् परिवृत्य स्थितवान्,' 'अहिः वृत्रो मेघः' 'तासाम् अपां' 'पस्सुतः शीः' 'पादस्याधः-  
 शयानः' 'बभूव । यद्यप्यपां पादो नास्ति तथाप्यज्जिर्बृत्रस्य अभिलङ्घितत्वात् पादस्याधःशयनमुपपद्यते ॥  
 भिन्नम् । 'रदाभ्यां निष्ठातो नः' ( पा. सू. ८. २. ४२ ) इति नत्वम् । अमुया । 'सुपां सुलुक्'   
 इति सप्तम्या याजादेशः । शयानम् । 'शीङः सार्वधातुके गुणः' ( पा. सू. ७. ४. २१ ) । धातो-  
 र्ङिच्चात् लसार्वधातुकानुदात्तत्वे धातुस्वरः । रुहाणाः । 'रुह बीजजन्मनि प्रादुर्भावे' । व्यत्ययेन शानच् ।  
 कर्तरि शपि प्राप्ते व्यत्ययेन शः । 'अन्त्यमागमशासनम्' इति वचनात् मुगभावः । अदुपदेशात् लसार्व-  
 धातुकानुदात्तत्वे विकरणस्वरे प्राप्ते व्यत्ययेन धातुस्वरः । महिना । 'मह पूजयाम्' । 'इन्सर्व-  
 धातुभ्यः' इति इन्प्रत्ययः । व्यत्ययेन विभक्तेरुदात्तत्वम् । यद्वा । महिना महिम्ना । महच्छब्दस्य  
 पृथ्वादिषु पाठात् 'तस्य भावः' इत्येतस्मिन्नर्थे 'पृथ्वादिभ्य इमनिज्वा' ( पा. सू. ५. १. १२२ )  
 इति इमनिच्प्रत्ययः । 'टेः' इति टिलोपः । 'चित्' इत्यन्तोदात्तत्वम् । तृतीयैकवचने  
 अल्लोपे सति उदात्तनिवृत्तिस्वरेण तस्योदात्तत्वम् । मकारलोपश्छान्दसः । पस्सुतः शीः । पादस्याधः  
 शेते इति पस्सुतः शीः । 'किप् च' इति किप् । तसि 'पठन्' इत्यादिना पादशब्दस्य  
 पदादेशः । 'शस्प्रभृतिषु' इति प्रभृतिशब्दः प्रकारवचनः इति शलादोषणी इत्यत्रापि  
 दोषन्नादेशो भवति इत्युक्तत्वात् ( का. ६. १. ६३ ) । मध्ये सु इति शब्दोपजनश्छान्दसः । यद्वा ।  
 पादशब्दस्य सप्तमीबहुवचने पदादेशे कृते 'इतराभ्योऽपि दृश्यन्ते' ( पा. सू. ५. ३. १४ ) इति  
 सप्तम्यर्थे तसिल् । लुगभावश्छान्दसः ॥

**नीचावया अभवद्वृत्रपुत्रेन्द्रो अस्या अव वर्धर्जभार ।**

**उत्तरा सूरधरः पुत्र आसीदानुः शये सहवत्सा न धेनुः ॥ ९ ॥**

नीचावयाः । अभवत् । वृत्रपुत्रा । इन्द्रः । अस्याः । अव । वर्धः । जभार ।

उत्तरा । सूः । अर्धरः । पुत्रः । आसीत् । दानुः । शये । सहवत्सा । न । धेनुः ॥ ९ ॥

वृत्रपुत्रा वृत्रः पुत्रो यस्या मातुः सेयं माता वृत्रपुत्रा नीचावयाः न्यग्भावं प्राप्ता हता अभवत्  
 पुत्रं प्रहाराद्रक्षितं पुत्रदेहस्योपरि तिरस्त्री पतितवतीत्यर्थः । तदानीम् अयम् इन्द्रः अस्याः मातुः अव  
 अधोभागे वृत्रस्योपरि वर्धः हननसाधनमायुधं जभार ग्रहृतवान् । तदानीं सूः माता उत्तरा उपरि-  
 स्थिता आसीत् । पुत्रः तु अधोभागस्थितः आसीत् । सा च दानुः दानवी वृत्रमाता शये मृता शयनं  
 कृतवती । तत्र दृष्टान्तः । धेनुः लोकप्रसिद्धा गौः सहवत्सा न यथा वत्ससहिता शयनं करोति तद्वत् ॥  
 नीचावयाः । वेति खादतीति वयो बाहुः । औणादिकः असिप्रत्ययः । न्यञ्चौ वयसौ यस्याः सा  
 नीचावयाः । न्यञ्चशब्दादुत्तरस्या विभक्तेः 'सुपां सुपो भवन्ति' इति तृतीयैकवचनादेशः । 'अचः'  
 इति अकारलोपे 'चौ' इति दीर्घत्वम् । 'अञ्चैश्छन्दस्यसर्वनामस्थानम्' ( पा. सू. ६. १. १७० )

१. झ-स-वृष्टिलाभेन तु । २. च-छ-झ-फ-उल्लङ्घितत्वात् ; प-अतिलङ्घितत्वात् । ३. च-छ-फ-  
 व- 'महिम्ना' नास्ति । ४. झ-सहसा ; ढ- 'हता' नास्ति । ५. ग-ण-र-ह-अधरः अधोभागस्थितः

इति तस्योदात्तत्वम् । समासे लुगभावश्छान्दसः । बहुव्रीहौ पूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वम् । यद्वा । नीचौ निष्कृष्टौ वयसौ यस्याः सा । पूर्वपदस्य दीर्घश्छान्दसः । वधः । हन्यतेऽनेनेति वधः । असुनि हन्तेर्वधादेशः । नित्त्वादाद्युदात्तत्वम् । जभार । ‘ ह्रग्रहोर्भः० ’ इति भत्वम् । सूः । ‘ षूङ् प्राणिगर्भविमोचने ’ । सूते गर्भं विमुञ्चतीति सूः माता । ‘ क्तिप् च ’ इति क्तिप् । दानुः । ‘ दो अवखण्डने ’ । ‘ दाभाभ्यां नुः ’ ( उ. सू. ३. ३१२ ) । शये । लटि ‘ लोपस्त आत्मनेपदेषु ’ ( पा. सू. ७. १. ४१ ) इति तलोपः । ‘ शीङः सार्वधातुके० ’ इति गुणे अयादेशः ॥

अतिष्ठन्तीनामनिवेशनानां काष्ठानां मध्ये निहितं शरीरम् ।

वृत्रस्य निण्यं वि चरन्त्यापो दीर्घं तम आशयदिन्द्रशत्रुः ॥ १० ॥

अतिष्ठन्तीनाम् । अनिऽवेशनानाम् । काष्ठानाम् । मध्ये । निऽहितम् । शरीरम् ।

वृत्रस्य । निण्यम् । वि । चरन्ति । आपः । दीर्घम् । तमः । आ । अशयत् । इन्द्रशत्रुः ॥ १० ॥

वृत्रस्य वशरीरम् आपः वि चरन्ति विशेषेण उपरि आक्रम्य प्रवहन्ति । कीदृशं शरीरम् । निण्यं निर्नामधेयम् । अप्सु मङ्गत्वेन गृहत्वात् तदीयं नाम न केनापि ज्ञायते । एतदेव स्पष्टीक्रियते । काष्ठानाम् अपां मध्ये निहितं निक्षिप्तम् । कीदृशानां काष्ठानाम् । अतिष्ठन्तीनां स्थितिरहितानां अनिवेशनानाम् उपवेशनरहितानां प्रवहणस्वभावत्वात् एतासां मनुष्यैश्च कापि स्थितिः संभवति । इन्द्रशत्रुः वृत्रः जलमध्ये शरीरे प्रक्षिप्ते सति दीर्घं तमः दीर्घं निद्रात्मकं मरणं यथा भवति तथा आशयत् सर्वतः पतितवान् ॥ अतिष्ठन्तीनाम् । अव्ययपूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वम् । अनिवेशनानाम् । निविशन्तेऽस्मिन्निति निवेशनं स्थानम् । ‘ करणाधिकरणयोश्च ’ इति अधिकरणे ल्युट् । तद्रहितानाम् । बहुव्रीहौ ‘ नञ्सुभ्याम् ’ इत्युत्तरपदान्तोदात्तत्वम् । कान्त्वा स्थिताः काष्ठाः । षषोदरादि । निहितम् । ‘ गतिरनन्तरः ’ इति गतेः प्रकृतिस्वरत्वम् । अत्र यास्कः—‘ अतिष्ठन्तीनामनिविशमानानामित्यन्वावराणां काष्ठानां मध्ये निहितं शरीरं मेघः । शरीरं शृणातेः शस्त्रातेर्वा । वृत्रस्य निण्यं निर्नामं विचरन्ति विजानन्त्याप इति दीर्घं द्राघतेस्तमस्तनोतेराशयदाशेतिन्द्रशत्रुरिन्द्रोऽस्य क्षमयिता वा शातयिता वा तस्मादिन्द्रशत्रुः । तत्को वृत्रो मेघ इति नैरुक्तास्वाध्मोऽसुर इत्यैतिहासिकाः ’ ( निरु. २. १६ ) इति ॥ ॥ ३७ ॥

दासपत्नीरहिगोपा अतिष्ठन्निरुद्धा आपः पणिनेव गार्वः ।

अपां बिलमपिहितं यदासीद्वृत्रं जघन्वा अप तद्ववार ॥ ११ ॥

दासपत्नीः । अहिगोपाः । अतिष्ठन् । निरुद्धाः । आपः । पणिनां इव । गार्वः ।

अपाम् । बिलम् । अपिहितम् । यत् । आसीत् । वृत्रम् । जघन्वान् । अप । तत् । ववार ॥ ११ ॥

१. ढन-दीर्घनिद्रात्मकम् ; झ-‘ दीर्घं तमः.....पतितवान् ’ इत्यस्य स्थाने ‘ दीर्घं तमः मरणं आशयत् प्रापेत्यर्थः ’ इति । २. ढ-काष्ठानाम् । कान्त्वा ।

१ दासपत्नीः दासः विश्वोपक्षपणहेतुः<sup>१</sup> वृत्रः पतिः स्वामी यासाम् अपां ताः दासपत्नीः । अत एव १अहिगोपाः । अहिर्वृत्रो गोपा रक्षको यासां ताः । गोपनं नाम स्वच्छन्देन यथा न प्रवहन्ति तथा निरोधनम् । एतदेव स्पष्टीक्रियते । १आपः १निरुद्धाः १अतिष्ठन् इति । तत्र दृष्टान्तः । १पणिनेव १गावः । पणिनामकोऽसुरो गा अपहृत्य बिले स्थापयित्वा बिलद्वारमाच्छाद्य यथा निरुद्धवांस्तथेत्यर्थः । १अपां १यत् १बिलं प्रवहणद्वारम् १अपिहितं वृत्रेण निरुद्धम् १आसीत् १तत् बिलं प्रवहणद्वारं १वृत्रं १जघन्वान् हतवान् इन्द्रः १अप १ववार अपवृतमकरोत् वृत्रकृतमपां निरोधं परिहृतवान् । अत्र यास्कः—  
‘ दासपत्नीर्दासाधिपत्न्यो दासो दस्यतेरुपदासयति कर्माण्यहिगोपा अतिष्ठन्नहिना गुप्ताः । अहिरयनादे-  
त्यन्तरिक्षेऽयमपीतरोऽहिरेतस्मादेव निहंसितोपसर्ग आहन्तीति । निरुद्धा आपः पणिनेव गावः । पणि-  
र्वणिग्भवति पणिः पणनाद्वणिकृ पण्यं नेनेक्ति । अपां बिलमपिहितं यदासीत् । बिलं भरं भवति बिभर्ते-  
वृत्रं जघ्नवानपववार तद्वृत्रो वृणोतेर्वा वर्ततेर्वा वर्धतेर्वा । यद्वृणोत्तद्वृत्रस्य वृत्रत्वमिति विज्ञायते । यदवर्तत  
तद्वृत्रस्य वृत्रत्वमिति विज्ञायते । यदवर्धत तद्वृत्रस्य वृत्रत्वमिति विज्ञायते ’ (निरु. २. १७ ) इति ॥  
दासपत्नीः । ‘ दसु उपक्षये ’ । दासयतीति दासो वृत्रः । पचाद्यच् । ‘ चितः ’ इत्यन्तोदात्तत्वम् ।  
दासः पतिर्यासाम् । ‘ विभाषा सपूर्वस्य ’ ( पा. सू. ४. १. ३४ ) इति ङीप् ; तत्संनियोगेन  
ङ्कारस्य नकारः । बहुव्रीहौ पूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वम् । यद्वा । दासस्य पालयिष्यः । ‘ पत्यावैश्वर्ये ’ इति  
पूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वम् । अहिगोपाः । ‘ गुप् रक्षणे ’ । गोपायतीति गोपाः । ‘ आयादय आर्धधातुके  
वा ’ ( पा. सू. ३. १. ३९ ) इति आयप्रत्ययः । ततः क्तिप् । ‘ अतो लोपः ’ । ‘ वेरपृक्तलोपाद्वल्लि लोपो  
बलीयान् ’ इति पूर्व यकारलोपः ( पा. सू. ६. १. ६६-६७ ) । न च ‘ अचः परस्मिन् ’ इति अतो लोपस्य  
स्थानिवत्त्वं ‘ न पदान्तद्विवचनं ’ इति प्रतिषेधात् । अहिगोपा यासाम् । पूर्ववत् स्वरः । निरुद्धाः ।  
‘ रुधिर आवरणे ’ । ‘ झषस्तथोर्धोऽधः ’ ( पा. सू. ८. २. ४० ) इति निष्ठातकारस्य धकारः ।  
‘ गतिरनन्तरः ’ इति गतेः प्रकृतिस्वरत्वम् । जघन्वान् । हन्तेर्लिटः क्तुः । ‘ अभ्यासाच्च ’ ( पा. सू.  
७. ३. ५५ ) इति अभ्यासादुत्तरस्य हकारस्य कुत्वम् । क्वादिनियमप्राप्तस्य इटः ‘ विभाषा गमहनं ’  
( पा. सू. ७. २. ६८ ) इत्यादिना विकल्पविधानादभावः । संहितायां नकारस्य रुत्वानुना-  
सिकावृत्तौ ॥

अश्व्यो वारो अभवस्तदिन्द्र सृके यत्त्वा प्रत्यहन्देव एकः ।

अज्यो गा अजयः शूर सोमवासृजः सर्तवे सप्त सिन्धून् ॥ १२ ॥

अश्व्यः । वारः । अभवः । तत् । इन्द्र । सृके । यत् । त्वा । प्रतिऽअहन् । देवः । एकः ।

अजयः । गाः । अजयः । शूर । सोमम् । अव । असृजः । सर्तवे । सप्त । सिन्धून् ॥ १२ ॥

१सृके वज्रे । ‘ सृकः वृकः ’ ( नि. २. २०. ६ ) इति वज्रनामसु पठितत्वात् । १देवः दीप्य-  
मानः सर्वायुधकुशालः १एकः अद्वितीयः वृत्रः १यत् यदा १त्वा त्वां १प्रत्यहन् प्रतिकूलत्वेन प्रहृतवान्  
१तत् तदानीं त्वम् १अश्व्यो १वारः अश्वसंवन्धी वालः १अभवः । यथाश्वस्य वालोऽनायासेन मक्षिकादी-  
न्निवारयति तद्वत् वृत्रमगणयित्वा निराकृतवानित्यर्थः । किं च १गाः पणिनापहृताः त्वम् १अजयः  
जितवान् । हे १शूर शौर्ययुक्त १इन्द्र १सोमम् १अजयः जितवान् । तथा च तैत्तिरीयाः—‘ त्वष्टा हस्तपुत्रः ’



इत्यस्मिन्नुपाख्याने समामनन्ति—‘ स यज्ञवेशसं कृत्वा प्रासहा सोममपिवत् ’ (तै. सं. २. ४. १२. १) इति । ‘सप्त’ ‘सिन्धून्’ ‘इमं मे गङ्गे’ (ऋ. सं. १०. ७५. ५) इत्यस्यामृच्याज्ञाता गङ्गाद्याः सप्तसंख्याका नदीः ‘सर्तवे सर्तुं प्रवाहरूपेण गन्तुम्’ ‘अवासृजः त्यक्तवान्’ । वृत्रकृतं प्रवाहनिरोधं निराकृतवानित्यर्थः ॥ अभ्यः । अश्वे भवः । ‘ भवे छन्दसि ’ इति यत् । ‘ यतोऽनावः ’ इत्याद्युदात्तत्वम् । वारयति दंशमशकानिति वारः । पचाद्यच् । कपिलकाङ्क्षात् लावविकल्पः ( पा. म. ८. २. १८ ) । वृषादिस्वादाद्युदात्तत्वम् । प्रत्यहन् । ‘ यद्वृत्तान्नित्यम् ’ इति निघातप्रतिषेधः । ‘ तिङि चोदात्तवति ’ इति गतेरनुदात्तत्वम् । अजयः । गाः इत्यस्य वाक्यान्तरगतत्वात् तदपेक्षयास्य ‘ तिङ्ङितिङ्ङः ’ इति निघातो न भवति, ‘ समानवाक्ये निघातयुष्मदस्मदादेशा वक्तव्याः ’ ( पा. सू. ८. १. १८. ५ ) इति वचनात् । सर्तवे । ‘ तुमर्थे सेसेन् ’ इति तवेन्प्रत्ययः । निन्त्वादाद्युदात्तत्वम् ॥

नास्मै विद्युन्न तन्यतुः सिषेध न यां मिहमकिरद्घ्रादुनिं च ।

इन्द्रश्च ययुधाते अहिंश्चोतापरीभ्यो मघवा वि जिग्ये ॥ १३ ॥

न । अस्मै । विद्युत् । न । तन्यतुः । सिषेध । न । याम् । मिहम् । अकिरत् । हादुनिम् । च ।

इन्द्रः । च । यत् । ययुधाते इति । अहिः । च । उत । अपरीभ्यः । मघवा । वि । जिग्ये ॥ १३ ॥

इन्द्रं निषेद्धं वृत्रो यान् विद्युदादीन् मायया निर्मितवान् ते सर्वेऽप्येन निषेद्धमशक्ताः । सोऽयमर्थोऽनेन मन्त्रेणोच्यते । ‘ अस्मै इन्द्रार्थं निर्मिता विद्युत् ’ ‘ न सिषेध इन्द्रं न प्राप्नोत् । तथा तन्यतुः गर्जनं ’ ‘ यां मिहं सेचनं ’ ‘ यां वृष्टिम् ’ ‘ अकिरत् वृत्रो विक्षिप्तवान् सापि वृष्टिः ’ ‘ न सिषेध । ’ ‘ हादुनिं ’ ‘ च अशनिमपि यां वृत्रः प्रयुक्तवान् सापि न सिषेध । ’ ‘ इन्द्रश्च अहिश्च इन्द्रवृत्रावुभावपि ’ ‘ यत् यदा ’ ‘ ययुधाते युद्धं कृतवन्तौ । तदानीं विद्युदादयो न प्राप्ता इति पूर्वत्रान्वयः । ’ ‘ उत अपि च ’ ‘ मघवा धनवानिन्द्रः ’ ‘ अपरीभ्यः अपराभ्यः अन्यासासपि वृत्रनिर्मितानां मायानां सकाशात् ’ ‘ वि जिग्ये विशेषेण जितवान् ॥ सिषेध । ’ ‘ धिषु गत्याम् ’ । मिहम् । ‘ मिह सेचने ’ । मेहति सिञ्चतीति मिद् वृष्टिः । ‘ किप् च ’ इति किप् । अकिरत् । ‘ कृ विक्षेपे ’ । ‘ तुदादिभ्यः शः ’ । ‘ ऋत इद्धातोः ’ इति इत्वम् । अडागम उदात्तः । यद्वृत्तयोगादनिघातः । ययुधाते । ‘ युध संप्रहारे ’ । छिटि प्रत्ययस्वरः । जिग्ये । ‘ सन्लोटोर्जेः ’ ( पा. सू. ७. ३. ५७ ) इति अभ्यासादुत्तरस्य जकारस्य कुत्वम् ॥

अहेयातारं कमपश्य इन्द्र हृदि यत्ते जघ्नुषो भीरगच्छत् ।

नव च यन्नवतिं च स्रवन्तीः श्येनो न भीतो अतरो रजांसि ॥ १४ ॥

अहेः । यातारम् । कम् । अपश्यः । इन्द्र । हृदि । यत् । ते । जघ्नुषः । भीः । अगच्छत् ।

नव । च । यत् । नवतिम् । च । स्रवन्तीः । श्येनः । न । भीतः । अतरः । रजांसि ॥ १४ ॥

हे इन्द्र जघ्नुषः वृत्रं हतवतः तव हृदि चित्ते यत् यदि भीरगच्छत् न हतवानस्मीति बुद्ध्या भयं प्राप्नुयात् तर्हि अहेः वृत्रस्य यातारं हन्तारं कमपश्यः त्वत्तोऽन्यं कं पुरुषं दृष्टवानसि ।

तादृशस्य पुरुषान्तरस्याभावात् मा भूत् तव भयमित्यर्थः । यत् यस्मात् कारणात् त्वं नव न च नवति न च पञ्चवन्तीः एकोनशतसंख्याकाः प्रवहन्तीर्निर्दोः प्राप्य रजांसि तत्रत्यान्युदकानि अतरः तीर्णवानसि । तत्र दृष्टान्तः । इत्येनो न । इत्येनानामको बलवान् पक्षीव दूरगमनात्तव भयमासीदिति गम्यते । तद्वयं मा भूदित्यभिप्रायः । तच्च दूरगमनं ब्राह्मणे समाज्ञातम्—‘ इन्द्रो वै वृत्रं हत्वा नास्तृपीति मन्यमानः पराः परावतोऽगच्छत् ’ ( ऐ. ब्रा. ३. १५ ) इति । तैत्तिरीयाश्रामनन्ति—‘ इन्द्रो वृत्रं हत्वा परां परावतमगच्छदपाराश्वमिति मन्यमानः ’ ( तै. सं. २. ५. ३. ६ ) इति ॥ हृदि । ‘ पदन् ’ इत्यादिना हृदयशब्दस्य हृदादेशः । ‘ ऊडिदम् ’ इत्यादिना विभक्तेरुदात्तत्वम् । जघ्रुः । हन्तेर्लिटः कसुः । पष्ठयेकवचने ‘ वसोः संप्रसारणम् ’ इति संप्रसारणपरपूर्वत्वे । ‘ शासिवसिवसीनां च ’ इति षत्वम् । न च ‘ षत्वतुकोरसिद्धः ’ ( पा. सू. ६. १. ८६ ) इत्येकादेशस्यासिद्धत्वात् षत्वं न प्राप्नुयादिति वाच्यं, ‘ संप्रसारणङीटसु प्रतिषेधो वक्तव्यः ’ ( का. ६. १. ८६. १ ) इति असिद्धवद्भावस्य प्रतिषिद्धत्वात् । ‘ गमहनं ’ इत्यादिना उपधालोपः । न च ‘ असिद्धवद्भावात् ’ इति संप्रसारणस्यासिद्धवद्भावः, भिन्नाश्रयत्वात् । संप्रसारणं हि पष्ठयेकवचने उपधालोपस्तु वसाविति भिन्नाश्रयत्वम् । स्ववन्तीः । ‘ खु गतौ ’ । ‘ शप्श्यनोर्नित्यम् ’ ( पा. सू. ७. १. ८१ ) इति नुमागमः । शपः पिच्चादनुदात्तत्वम् । शतुश्च लसार्वधातुकस्वरेणाद्युदात्तत्वम् । अतरः । यद्वृत्तयोगादनिघातः ॥

**इन्द्रो यातोऽवसितस्य राजा शर्मस्य च शृङ्गिणो वज्रबाहुः ।**

**सेदु राजा क्षयति चर्षणीनामुरान्न नेमिः परि ता बभूव ॥ १५ ॥**

इन्द्रः । यातः । अवसितस्य । राजा । शर्मस्य । च । शृङ्गिणः । वज्रबाहुः ।

सः । इत् । ऊँ इति । राजा । क्षयति । चर्षणीनाम् । अरान् । न । नेमिः । परि । ता । बभूव ॥ १५ ॥

वज्रबाहुः इन्द्रः शत्रौ हते सति निःसपत्नो भूत्वा यातः गच्छतो जङ्गमस्य अवसितस्य एकत्रैव स्थितस्य स्थावरस्य शर्मस्य शान्तस्य शृङ्गराहित्येन प्रहरणादावप्रवृत्तस्याश्वगर्दभादेः शृङ्गिणः शृङ्गोपेतस्योग्रस्य महिषबलीवर्दादेशे राजा अभूत् । सेदु स एवेन्द्रः चर्षणीनां मनुष्याणां राजा भूत्वा क्षयति निवसति । ता तानि पूर्वोक्तानि जङ्गमादीनि सर्वाणि परि बभूव व्यासवान् । तत्र दृष्टान्तः । अरान् न नेमिः । यथा रथचक्रस्य परितो वर्तमाना नेमिः अरान् नाभौ कीलितान् काष्ठविशेषान् व्याप्नोति तद्वत् ॥ यातः । ‘ या प्रापणे ’ । याति गच्छतीति यात् । लटः शतृ । ‘ सावेकाचः ’ इति विभक्तेरुदात्तत्वम् । सः । ‘ सोऽचि लोपे चेत् ’ इति संहितायां सोर्लोपः । ता । ‘ शेष्छन्दसि बहुलम् ’ इति शैर्लोपः । बभूव । भवतेर्लिटो णलि ‘ भवतेरः ’ ( पा. सू. ७. ४. ७३ ) इति अभ्यासस्य अत्वम् । कृताकृतप्रसङ्गितया वुगागमस्य नित्यत्वात् वृद्धेः पूर्व वुगागमः । यद्वा । ‘ इन्धिभवतिभ्यां च ’ ( पा. सू. १. २. ६ ) इति लिटः कित्त्वात् वृद्धयभावः । न च ‘ असिद्धवद्भावात् ’ इति तस्यासिद्धत्वात् उवडादेशः शङ्कनीयः, ‘ तुग्युटावुवङ्गणोः सिद्धौ भवतः ’ ( पा. सू. ६. ४. २२. १४ ) इति तस्य सिद्धत्वात् । ‘ तिङ्ङितिङः ’ इति निघातः ॥ ॥ ३८ ॥

वेदार्थस्य प्रकाशेन तमो हार्दं निवारयन् । पुमर्थाश्चतुरो देयाद्विद्यातीर्थमहेश्वरः ॥

इति श्रीमद्राजाधिराजपरमेश्वरवैदिकमार्गप्रवर्तकश्रीवीरबुक्कभूपालसाम्राज्यधुरंधरेण

सायणामात्येन विरचिते माधवीये वेदार्थप्रकाशे ऋक्संहिताभाष्ये

प्रथमाष्टके द्वितीयोऽध्यायः समाप्तः ॥

॥ श्रीगणेशाय नमः ॥

यस्य निःश्वसितं वेदा यो वेदेभ्योऽखिलं जगत् ।

निर्ममे तमहं वन्दे विद्यातीर्थमहेश्वरम् ॥

अथ तृतीयाध्याय आरभ्यते । 'त्वमग्ने प्रथमः' इति सप्तमानुवाके पञ्च सूक्तानि । तत्र 'एतायाम्' इति तृतीयं सूक्तं पञ्चदशर्चम् । 'ऋषिश्चान्यस्मात्' इति परिभाषया आङ्गिरसो हिरण्यस्तूप ऋषिः । अनुक्तत्वात् इन्द्रो देवता । त्रिष्टुप् छन्दः । 'एत' इत्यनुक्रमणिका । गोसववीवधयोर्निष्केवल्ये 'एतायाम्' इति सूक्तं विनियुक्तम् । तथा च सूत्रितम् 'अतिमूर्तिना यक्ष्यमाणः' इति खण्डे— 'गोसवीववधौ पशुकाम इन्द्र सोममेतायामेति मध्यंदिनः' (आश्व. श्रौ. ९. ८) इति ॥

एतायामोप गव्यन्त इन्द्रमस्माकं सु प्रमतिं वावृधाति ।

अनामृणः कुविदादस्य रायो गवां केतं परमावर्जते नः ॥ १ ॥

आ । इत । अयाम् । उप । गव्यन्तः । इन्द्रम् । अस्माकम् । सु । प्रमतिम् । ववृधाति ।

अनामृणः । कुवित् । आत् । अस्य । रायः । गवाम् । केतम् । परम् । आवर्जते । नः ॥ १ ॥

देवाः परस्परमेवं कथयन्ति । हे देवाः गव्यन्तः पणिनामकेनासुरेणापहृता अस्मदीया गाः प्राप्नुमिच्छन्तो यूयं एत आगच्छत । युष्माभिः सहिता वयम् इन्द्रं गवानयनक्षमम् उप अयाम् प्राप्नुवाम । स चेन्द्रः अनामृणः हिंसकरहितः सन् अस्माकं देवानां प्रमतिं गोलाभेन हर्षयित्वा प्रकृष्टां बुद्धिं सु ववृधाति सुष्ठु वर्धयति । आत् अनन्तरं स इन्द्रः अस्य रायः धनस्य गवां गोरूपस्य संबन्धि परं केतं उत्कृष्टं ज्ञानं नः अस्माकं कुवित् आवर्जते अधिकं प्रापयति ॥ इत । 'इण् गतौ' । अदादित्वात् शपो लुक् । अयाम् । एतेर्लोडुत्तमबहुवचने 'आडुत्तमस्य पिब' इति आडागमः । पिबद्भावात् सार्वधातुकलक्षणे गुणे अयादेशः । न च 'इणो यण्' (पा. सू. ६. १. ८१) इति यणादेशः । 'मध्येऽपवादाः पूर्वान् विधीन् बाधन्ते' (परिभा. ६०) इति वचनात् तस्य इयडादेशापवादत्वात् । अतः परत्वात् गुणेन यणादेशो बाध्यते । पिबद्भावात् प्रत्ययस्यानुदात्तत्वे धातुस्वरेणाद्युदात्तत्वम् । गव्यन्तः । गा आत्मनः इच्छन्तः । 'सुप आत्मनः क्यच्' इति गोशब्दात् कर्मणः क्यच् । 'वान्तो यि प्रत्यये' (पा. सू. ६. १. ७९) इति अवादेशः । प्रत्ययान्तात् धातोर्लेटः शतृ । तस्य अदुपदेशात् लसार्वधातुकानुदात्तत्वे धातुस्वरः । प्रमतिम् । मन्यतेः क्तिनि 'अनुदात्तोपदेशः' इत्यादिना अनुनासिकलोपः । 'तादौ च' (पा. सू. ६. २. ५०) इति गतेः प्रकृतिस्वरत्वम् । ववृधाति । 'वृधु वृद्धौ' । लेटि आडागमः । 'बहुलं छन्दसि' इति शपः श्लुः । संहितायामभ्यासस्य दीर्घश्छान्दसः । अनामृणः । 'मृण हिंसायाम्' । मृणन्ति हिंसन्तीति मृणाः । इगुपधलक्षणः कः । न सन्ति अमृणाः अस्य इति बहुव्रीहौ 'नञ्सुभ्याम्' इत्युत्तरपदान्तोदात्तत्वम् । अस्य रायः । 'उडिदम्' इत्युभयत्र विभक्त्युदात्तत्वम् । गवाम् । 'सावेकाचः' इति प्रासस्य विभक्त्युदात्तस्य 'न गोश्वन्साववर्ण' इति प्रतिषेधः । केतम् । 'कित ज्ञाने' । घञन्त आद्युदात्तः । आवर्जते । 'वृजी वर्जने' । अदादित्वात् शपो लुकि प्राप्ते 'बहुलं छन्दसि' इति तदभावः । शपः पित्त्वादन-

दात्तत्वम् । तिडश्च लसार्वाधातुकत्वेन धातुस्वरः । ' तिडि चोदात्तवति ' ( पा. सू. ८. १. ७१ ) इति गतेरनुदात्तत्वम् । कुविद्योगात् ' निपातैर्यद्यदिहन्त ' ( पा. सू. ८. १. ३० ) इत्यादिना निघातप्रतिषेधः ॥

उपेदहं धनदामप्रतीतं जुष्टां न श्येनो वसतिं पतामि ।

इन्द्रं नमस्यन्नुपमेभिरकैर्यः स्तोतृभ्यो हव्यो अस्ति यामन् ॥ २ ॥

उप । इत् । अहम् । धनऽदाम् । अप्रतिऽइत् । जुष्टाम् । न । श्येनः । वसतिम् । पतामि ।

इन्द्रम् । नमस्यन् । उपऽमेभिः । अकैः । यः । स्तोतृऽभ्यः । हव्यः । अस्ति । यामन् ॥ २ ॥

वयः इन्द्रः । स्तोतृभ्यः स्तोतृणामनुष्ठातृणामनुग्रहार्थं । यामन् तदीयशत्रुभिः सह प्रवृत्ते युद्धे । हव्यः । अस्ति तैराह्वातव्यो भवति तम् । इन्द्रम् । अहम् अनुष्ठाता । उपेतुं । पतामि उपाप्नोम्येव । किं कुर्वन् । उपमेभिः उपमानस्थानीयैरुत्तमैः । अकैः स्तोत्रैः सह । नमस्यन् पूजयन् । कीदृशमिन्द्रम् । धनदां धनप्रदम् । अप्रतीतम् अप्रतिगतं बलिभिरतिरस्कृतमित्यर्थः । इन्द्रप्राप्तौ दृष्टान्तः । जुष्टां पूर्वैः सेवितां वसतिं स्वकीयनीडरूपां निवासभूमिं । श्येनः । न । यथा श्येननामको वेगवान् पक्षी स्वकीय-स्थानं प्रति आदरेण धावति तद्वत् अहम् इन्द्रं स्वरया प्राप्नोमि ॥ धनदाम् । धनं ददातीति धनदाः । ' आतो मनिन् ' इत्यादिना विच् । अप्रतीतम् शत्रुभिर्न प्रतिगतम् । अव्ययपूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वम् । जुष्टाम् । ' जुपी प्रीतिसेवनयोः ' । ' श्रूदिदो निष्ठायाम् ' ( पा. सू. ७. २. १४ ) इति इट्प्रतिषेधः । ' नित्यं मन्त्रे ' ( पा. सू. ६. १. २१० ) इत्याद्युदात्तत्वम् । पतामि । लेटि आडागमः । नमस्यन् । नमस्शब्दात् पूजार्थं ' नमोवरिवः ' ( पा. सू. ३. १. १९ ) इति क्यच् । प्रत्ययस्वरः । अदुपदेशात् लसार्वाधातुकानुदात्तस्य एकादेशस्वरणेोदात्तत्वम् । उपमीयन्ते षभिरित्युपमाः । ' माङ् माने ' । ' घञर्थे कविधानम् ' ( पा. सू. ३. ३. ५८. ४ ) इति कः । ' बहुलं छन्दसि ' इति भिस् ऐसादेशा-भावः । कृदुत्तरपदप्रकृतिस्वरत्वम् । हव्यः । ह्येनो ' बहुलं छन्दसि ' इति संसारणम् । ' अचो यत् ' इति यत् । गुणः । ' धातोस्तन्निमित्तस्यैव ' ( पा. सू. ६. १. ८० ) इति अवादेशः । ' यतोऽ-नावः ' इत्याद्युदात्तत्वम् । यामन् । ' या प्रापणे ' । मनिनो निस्वादाद्युदात्तत्वम् । ' सुपां सुलृक् ' इति सप्तम्या लृक् ॥

नि सर्वसेन इषुधीरसक्त समर्यो गा अजति यस्य वष्टि ।

चोष्कूयमाण इन्द्र भूरि वामं मा पणिर्भूरस्मदधि प्रवृद्ध ॥ ३ ॥

नि । सर्वऽसेनः । इषुऽधीन् । असक्तः । समः । अर्यः । गाः । अजतिः । यस्य । वष्टि ।

चोष्कूयमाणः । इन्द्रः । भूरि । वामम् । मा । पणिः । भूः । अस्मत् । अधि । प्रऽवृद्धः ॥ ३ ॥

सर्वसेनः कृत्स्नसेनायुक्तः । इषुधीन् याणानामाधारभूतान् निषङ्गान् । नि । असक्तः नितरां पृष्ठभागे संयोजितवान् । अर्यः स्वामिरूपः इन्द्रः । यस्य देवस्य । वष्टि असुरेणापहता गाः प्रबाहुं कामयते तस्य देवस्य गृहे ताः । गाः । समः । अजतिः सम्यक् प्रापयति । हे । प्रवृद्धः प्रकृष्टबुद्धियुक्तः । इन्द्रः

वभूरि वभामं प्रभूतं गोरूपं धनं वचोऽक्षयमाणः अस्मभ्यं प्रयच्छन् वअस्मदधि अस्मासु वपणिः वमा  
 वभूः व्यवहारी मा भूयाः । गवां मूढ्यं सा याचस्वेत्यर्थः ॥ सर्वसेनः । इनेन सह वर्तते इति सेना ।  
 'वोपसर्जनस्य' ( पा. सू. ६. ३. ८२ ) इति सभावः । सर्वा सरणशीला सेना यस्येति बहुव्रीहौ पूर्व-  
 पदप्रकृतिस्वरस्वम् । 'प्रत्ययलक्षणेनाप्ययं स्वर इष्यते' ( का. ६. १. १९१ ) इति वचनात् प्रत्यय-  
 लक्षणेन 'सर्वस्य सुपि' ( पा. सू. ६. १. १९१ ) इति सर्वशब्द आद्युदात्तः । इषुधीन् । इषव एषु  
 धीयन्ते इति इषुधयः । 'कर्मण्यधिकरणे च' ( पा. सू. ३. ३. ९३ ) इति किप्रत्ययः । संहितायां 'दीर्घा-  
 दटि' इत्यादिना नकारस्य स्त्वम् । 'अत्रानुनासिकः पूर्वस्य तु वा' ( पा. सू. ८. ३. २ ) इति पूर्व-  
 स्वरोऽनुनासिकः । असक्त । 'पच समवाये' । 'बहुलं छन्दसि' इति शपो लुक् । अर्यः । 'अर्यः  
 स्वाभिवैश्ययोः' ( पा. सू. ३. १. १०३ ) इति यप्रत्ययान्तो निपातितः । 'अर्यस्य स्वाभ्याख्या चेत्'  
 ( फि. सू. १७ ) इत्यन्तोदात्तत्वम् । अजति । 'अज गतिक्षेपणयोः' । वष्टि । 'वश कान्तौ' । अदादि-  
 त्वात् शपो लुक् । व्रश्चादिष्वे ह्रस्वम् । चोऽक्षयमाणः । 'स्कुञ् आप्रवणे' । 'धातोरेकाचः' इति यङ् ।  
 अकृत्सार्वधातुकयोर्दीर्घः । द्विर्वचने 'शर्पूर्वाः खयः' ( पा. सू. ७. ४. ६१ ) इति ककारः शिष्यते सकारो  
 लुप्यते । 'कुहोश्चुः' ( पा. सू. ७. ४. ६२ ) इति चुत्वे 'गुणो यङ्लुकोः' ( पा. सू. ७. ४. ८२ )  
 इति गुणः । सुषामादित्वात् षत्वम् । यङन्तात् लटः शानच् । अदुपदेशात् लसार्वधातुकानुदात्तत्वे धातु-  
 स्वरः । भूः । 'गातिस्था' इति सिचो लुक् ॥

वधीर्हि दस्युं धनिनं धनेन एकश्चरन्नुपशाकेभिरेन्द्र ।

धनोरधि विषुणक्ते व्यायन्नयज्वानः सनकाः प्रेतिमीयुः ॥ ४ ॥

वधीः । हि । दस्युम् । धनिनम् । धनेन । एकः । चरन् । उपशाकेभिः । इन्द्र ।

धनोः । अधि । विषुणक् । ते । वि । आयन् । अयज्वानः । सनकाः । प्रइतिम् । ईयुः ॥ ४ ॥

हे इन्द्र धनिनं बहुधनोपेतं दस्युं चोरं वृत्रं धनेन कठिनेन वज्रेण वधीर्हि त्वं हतवान् खलु ।  
 धनिर्त्वं वाजसनेयिनोऽपि स्पष्टमात्मनन्ति- 'वृत्रस्यान्तः सर्वे देवाः सर्वाश्च विद्याः सर्वाणि हवींषि  
 चासन्' इति । उपशाकेभिः समीपवर्तिभिः शक्तियुक्तैर्मरुद्भिः सहितो भूत्वा  
 एकश्चरन् । प्रहर्तुं स्वयमेक एव गच्छन् । यद्यपि मरुतः समीपे वर्तन्ते तथापि ते प्रोत्साहयन्त्येव  
 न तु वृत्रं प्रहरन्ति । प्रहर्ता तु स्वयमेक एव । तथा च ब्राह्मणे समाभ्यातं- 'मरुतो ह्येनं नाजहुः प्रहर  
 भगवो वीरयस्वेत्येवैनमेतां वाचं वदन्त उपातिष्ठन्' ( ऐ. ब्रा. ३. २० ) इति । धनोरधि इन्द्र-  
 संबन्धिनो धनुष उपरि विषुणक् विविधं नाशमुद्दिश्य यद्वा विष्वक् सर्वतः पते वृत्रानुचराः व्यायन्  
 विविधमागच्छन् । आगत्य च अयज्वानः यज्वविरोधिनः सन्तः सनकाः एतन्नामका वृत्रानुचराः  
 प्रेतिमीयुः मरणं प्राप्ताः ॥ वधीः । 'हन हिंसागत्योः' । 'लुङि च' ( पा. सू. २. ४. ४३ ) इति  
 वधादेशः । स च अदन्तः । तस्य 'आतो लोपः' इति लोपे सति स्थानिवद्भावात् 'अतो हलादेः' ( पा. सू. ७. २. ७ ) इति वृद्धशभावः । 'इट ईटि' ( पा. सू. ८. २. २८ ) इति सिचो लोपः ।  
 आगमानुदात्तत्वे भात्वकारस्योदात्तत्वम् । धनेन एकः । ईषा अक्षादिषु छन्दसि प्रकृतिभावमात्रं  
 वक्तव्यम् ( पा. सू. ६. १. १२७. २ ) इति संहितायां प्रकृतिभावः । अनुनासिकश्छान्दसः ।

उपशक्तेभिः । उपशक्तं कुर्वन्तीति उपशक्ताः । ‘ शक्नु शक्तौ ’ । अस्मात् हेतुमण्यन्तात् पचाद्यच् ।  
 थाथादिस्वरेणोत्तरपदान्तोदात्तत्वम् । विपुणक् । विपुपूर्वात् नशेः संपदादिलक्षणः क्तिप् । ‘ नशेर्वा ’  
 ( पा. सू. ८. २. ६३ ) इति कृत्वम् । यद्वा । विपुपूर्वस्य अञ्जतेर्नुडागमः । सनका इत्यसुराणां नाम ।  
 ‘ षणु दाने ’ । सन्वन्ति ददतीति सना दातारः । पचाद्यच् । सनान् कायन्ति शब्दयन्तीति सनकाः ।  
 ‘ आतोऽमुपसर्गे कः ’ । ‘ आतो लोप इति च ’ इति आकारलोपः । कृदुत्तरपदप्रकृतिस्वरत्वम् ।  
 प्रेतिम् । ‘ तादौ च निति ’ इति गतेः प्रकृतिस्वरत्वम् । ईयुः । एतेः उस्मिपरत्वात् ‘ इणो यण् ’ इति  
 यणादेशे ‘ द्विर्वचनेऽचि ’ इति स्थानिवद्भावात् इकारस्य द्विर्वचनम् । ‘ दीर्घ इणः किति ’  
 ( पा. सू. ७. ४. ६९ ) इत्यभ्यासस्य दीर्घत्वम् ॥

परां चिच्छीर्षा ववृजुस्त इन्द्रायज्वानो यज्वभिः स्पर्धमानाः ।

अ यदिवो हरिवः स्थातरग्र निरव्रतां अधमो रोदस्योः ॥ ५ ॥

परां । चित् । शीर्षा । ववृजुः । ते । इन्द्र । अयज्वानः । यज्वभिः । स्पर्धमानाः ।

अ । यत् । दिवः । हरिऽवः । स्थातः । उग्र । निः । अव्रतान् । अधमः । रोदस्योः ॥ ५ ॥

हे इन्द्र ते वृत्रानुचराः शीर्षा स्वकीयानि शिरांसि परा चित् पराङ्मुखान्येव कृत्वा ववृजुः  
 गतवन्तः । कीदृशास्ते । अयज्वानः स्वयं यागरहिताः प्रत्युत यज्वभिः यागानुष्ठातृभिः सह  
 स्पर्धमानाः । हे हरिवः हरिनामकाश्च्युक्त स्थातः स्थितियुक्त युद्धे पलायनरहित उग्र शौर्ययुक्तेन्द्र  
 यत् यदा दिवः अन्तरिक्षात् रोदस्योः द्यावापृथिव्योः सकाशाच्च अव्रतान् व्रतरहितान् वृत्रानुचरान्  
 निः । अग्र अधमः निःशेषेण धमनं कृतवानसि तदानीं त्वदीयमुखवायुना नृणाः सन्तो ववृजुरिति पूर्व-  
 त्रान्वयः ॥ शीर्षा । ‘ शोऽञ्छन्दसि बहुलम् ’ ( पा. सू. ६. १. ७० ) इति शैलौषः । ववृजुः । ‘ वृजी  
 वर्जने ’ । ‘ असंयोगाह्लिद् कित् ’ ( पा. सू. १. २. ५ ) इति कित्त्वाद्गुणाभावः । अयज्वानः ।  
 यजतेः ‘ सुयजोऽङ्निप् ’ ( पा. सू. ३. २. १०३ ) इति भूते ङनिप्रत्ययस्य पित्त्वादनुदात्तत्वे  
 धातुस्वरेणाद्युदात्तत्वम् । नन्समासे अव्ययपूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वम् । दिवः । ‘ ऊडिदम् ’ इति विभक्ते-  
 रुदात्तत्वम् । हरिवः । हरी अस्य न्त इति हरिवान् । ‘ छन्दसीरः ’ इति मनुषो वत्वम् । संबुद्धौ  
 ‘ मतुवसोः ’ इति र्वत्वम् । अव्रतान् । बहुव्रीहौ ‘ नन्सुभ्याम् ’ इत्युत्तरपदान्तोदात्तत्वम् ।  
 ‘ दीर्घादिति ’ इति संहितायां नकारस्य र्वत्वम् । ‘ आतोऽटि नित्यम् ’ इति सानुनासिक आकारः ।  
 अधमः । ‘ ध्मा शब्दाग्निसंयोगयोः ’ । लङि सिपि शपि ‘ पात्रा ’ इत्यादिना धमादेशः ॥ १ ॥

अयुत्सन्ननवद्यस्य सेनामयातयन्त क्षितयो नवग्वाः ।

वृषायुधो न वध्रयो निरष्टाः प्रवद्धिरिन्द्राक्षितयन्त आयन् ॥ ६ ॥

अयुत्सन् । अनवद्यस्य । सेनाम् । अयातयन्त । क्षितयः । नवग्वाः ।

वृषायुधः । न । वध्रयः । निऽअष्टाः । प्रवत्ऽभिः । इन्द्रात् । चितयन्तः । आयन् ॥ ६ ॥

अनवद्यस्य गहणीयदोपरहितस्येन्द्रस्य सेनां प्रति अयुयुत्सन् वृत्रस्यानुचरा योद्धुमैच्छन् । तदानीं नवग्वाः नवनीयगतयः<sup>१</sup> स्तोतव्यचरित्राः । यद्वा । अङ्गिरसां सत्रमासीनानां मध्ये ये नवभिर्मासैरवाप्तफला उत्थितास्तेषां नवग्वा इति संज्ञा । ‘नवग्वासः सुतसोमास इन्द्रम्’ (क्र.सं. ५. २९. १२) इत्यादिषु तथाभिहितत्वात् । क्षितयः मनुष्या अङ्गिरःप्रभृतयः । ‘क्षितयः कृष्टयः’ (नि. २. ३. ६) इति तन्नामसु पाठात् । अयातयन्त । युद्धार्थमिन्द्रं नानाविधैर्मन्त्रैः प्रोत्साहितवन्तः । इन्द्रे योद्धुं गते सति निरष्टाः तेनेन्द्रेण निराकृता वृत्रानुचराः चितयन्तः स्वकीयामशक्तिं ज्ञापयन्तः । इन्द्रात् इन्द्रस्य सकाशात् प्रवद्भिः प्रवगैः पलायितुं<sup>२</sup> सुशक्तीर्मानैः आयन् दूरे गतवन्तः । तत्र दृष्टान्तः । वृषायुधः वृषेण सेचनसमर्थेन पुंस्त्वयुक्तेन शूरेण सह युद्धं कुर्वन्तः वधत्रयः न नपुंसका इव । ‘निसर्गपण्डो वध्रिश्च’ इत्यादिस्मृतिषु<sup>३</sup> प्रयोगात्<sup>३</sup> । ते यथा प्रबलेन दूरे निराकृता भवन्ति तद्वत् ॥ अयुयुत्सन् । ‘युध संग्रहारे’ । सनि ‘हलन्ताच्च’ (पा. सू. १. २. १०) इति सनः कित्वाङ्गुणाभावः । ‘एकाच उपदेशेऽनुदात्तात्’ (पा. सू. ७. २. १०) इति इट्प्रतिषेधः । व्यत्ययेन परस्मैपदम् । सेनाम् । इनेन सह वर्तते इति सेना । ‘वोपसर्जनस्य’ इति सहशब्दस्य सभावः । बहुव्रीहौ पूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वम् । अयातयन्त । ‘यती प्रयत्ने’ । ‘हेतुमति च’ इति णिच् । क्षितयः । ‘क्षि निवासगत्योः’ । क्षियन्ति गच्छन्तीति क्षितयो मनुष्याः । ‘किञ्चकौ च संज्ञायाम्’ इति क्तिच् । नवग्वाः । नवभिर्मासैर्गच्छन्तीति नवग्वाः । गमेः औणादिको द्वप्रत्ययः । यद्वा । किपि ‘गमः कौ’ (पा. सू. ६. ४. ४०) इत्यनुनासिकलोपे ‘ऊ च गमादीनामिति वक्तव्यम्’ (पा. सू. ६. ४. ४०. २) इति अकारस्य ऊकारः । जसि ‘ओः सुपि’ (पा. सू. ६. ४. ८३) इति यणादेशः । दीर्घश्चान्दसः । वृषायुधः । ‘किप् च’ इति किप् । ‘किप् च’ इत्यत्र ‘सोपपदेभ्यो निसृपदेभ्यः’ (का. ३. २. ७६) इत्युक्तत्वाद्वा सोपपदेभ्यः किप् । ‘अन्येषामपि दृश्यते’ इति पूर्वपदस्य संहितायां दीर्घः । निरष्टाः । ‘अशू व्यासौ’ । भावे निष्ठा । ‘यस्य विभाषा’ (पा. सू. ७. २. १५) इति इट्प्रतिषेधः । व्रश्चादिना षत्वे ष्ट्वम् । निसा च बहुव्रीहौ पूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वम् । यद्वा । निरस्ता इत्यत्र सकारस्य षत्वं छान्दसम् । तदानीम् अस्ता इत्येतत् कर्मणि निष्ठेति ‘गतिरनन्तरः’ इति गतेः प्रकृतिस्वरत्वम् । प्रवद्भिः । ‘वन षण संभक्तौ’ । अस्मात् प्रपूर्वात् किप् । ‘गमादीनामिति वक्तव्यम्’ (पा. सू. ६. ४. ४०. १) इत्यनुनासिकलोपः । ततः तुक् । कृदुत्तरपदप्रकृतिस्वरत्वम् । चितयन्तः । ‘चिती संज्ञाने’ । अस्मात् ण्यन्तात् लटः शतृ । शप् । ‘अनित्यमागमशासनम्’ इति वचनात् लघूपधगुणाभावः ॥

त्वमेतान्नुदतो जक्षतश्चायोधयो रजस इन्द्र पारे ।

अवादहो दिव आ दस्युमुच्चा प्र सुन्वतः स्तुवतः शंसमावः ॥ ७ ॥

त्वम् । एतान् । रुदतः । जक्षतः । च । अयोधयः । रजसः । इन्द्र । पारे ।

अव । अदहः । दिव । आ । दस्युम् । उच्चा । प्र । सुन्वतः । स्तुवतः । शंसम् । आवः ॥ ७ ॥

हे इन्द्र त्वं रुदतः रोदनं कुर्वतः जक्षतः भक्षणं हसनं वा कुर्वतः च एतान् द्विविधानपि वृत्रानुचरान् रजसः पारे अन्तरिक्षस्य परभागे । रजःशब्दोऽन्तरिक्षवाची, ‘लोका राजास्युच्यन्ते’



(निरु. ४. १९) इत्युक्तत्वात् । <sup>१</sup>अयोधयः युद्धमकरोः युद्धेन मारितवानित्यर्थः । <sup>२</sup>दस्युम् उपक्षयितारं<sup>१</sup> वृत्रं<sup>२</sup> पदिवः<sup>३</sup> वा ब्रुलोकादानीय<sup>४</sup> उच्चार्य उक्त्वैषेण<sup>५</sup> अवाहः<sup>६</sup> दग्धवानसि । वृत्रं सपरिवारं विनाश्य तत् ऊर्ध्वं<sup>७</sup> सुन्वतः<sup>८</sup> सोमाभिषवं<sup>९</sup> कुर्वतः<sup>१०</sup> स्तुवतः<sup>११</sup> स्तोत्रं<sup>१२</sup> कुर्वतो यजमानस्य<sup>१३</sup> शंसं<sup>१४</sup> स्तुतिं<sup>१५</sup> प्र<sup>१६</sup> आवः<sup>१७</sup> प्रकर्षेण रक्षितवानसि ॥ रुदतः । ‘रुदिर् अश्रुविमोचने’ । लटः शतृ । अदादित्वात् शपो लुक् । प्रत्यय-स्वरेणान्तोदात्तत्वम् । ‘शतुरनुमः’ इति शस उदात्तत्वम् । जक्षतः । ‘जक्ष भक्षहसनयोः’ । पूर्ववत् शपो लुक् । ‘जक्षित्यादयः षट्’ ( पा. सू. ६. १. ६ ) इति अभ्यस्तसंज्ञा । अतः ‘अभ्य-स्तानामादिः’ इत्याद्युदात्तत्वम् । सुन्वतः । सुनोतेः शतरि ‘स्वादिभ्यः श्रुः’ । ‘दुश्रुवोः’ इत्यादिना षणादेशः । ‘शतुरनुमः’ इति विभक्तेरुदात्तत्वम् । स्तुवतः । ‘ष्टुञ् स्तुतौ’ । अदादित्वात् शपो लुक् । उवडादेशः । पूर्ववत्स्वरः ॥

**चक्राणासः परीणहं पृथिव्या हिरण्येन मणिना शुम्भमानाः ।**

**न हिंन्वानासस्तितिरुस्त इन्द्रं परि स्पर्शो अदधात्सूर्येण ॥ ८ ॥**

चक्राणासः । परिऽनहम् । पृथिव्याः । हिरण्येन । मणिना । शुम्भमानाः ।

न । हिंन्वानासः । तितिरुः । ते । इन्द्रम् । परि । स्पर्शः । अदधात् । सूर्येण ॥ ८ ॥

ये वृत्रानुचराः<sup>१</sup> पृथिव्याः भूमेः<sup>२</sup> परीणहम् आच्छादनं सर्वतो व्याप्तिं<sup>३</sup> चक्राणासः कुर्वाणाः<sup>४</sup> हिरण्येन हिरण्ययुक्तेन<sup>५</sup> मणिना कण्ठवाह्वादिगतेन मण्याद्याभरणेन<sup>६</sup> शुम्भमानाः शोभमानाः<sup>७</sup> हिंन्वानासः<sup>८</sup> वर्धमानाः सन्तो वर्तन्ते<sup>९</sup> ते तथाविधा वृत्रानुचराः<sup>१०</sup> इन्द्रं युद्धायोद्यन्तं<sup>११</sup> न तितिरुः जेतुं न समर्था आसन् । तदानीं स इन्द्रः<sup>१२</sup> स्पशः<sup>१३</sup> बाधकान् वृत्रानुचरान्<sup>१४</sup> सूर्येण आदित्येन<sup>१५</sup> परि<sup>१६</sup> अदधात् परिहितान् व्यवहितानकरोत् । तथा च ब्राह्मणम्—‘ आदित्यो ह्येवोद्यन् पुरस्ताद्रक्षांस्यपहन्ति ’ ( तै. सं. २. ६. ६. ३ ) इति ॥ चक्राणासः । करोतेः ‘ छन्दसि लिट् ’ इति वर्तमाने लिटः कानच् । ततोऽसुक् । ‘ चितः ’ इत्यन्तोदात्तत्वम् । परीणहम् । परिणहनं परीणत् । परिपूर्वात् नहतेर्भावे क्तिपि ‘ नहिवृत्तिः ’ ( पा. सू. ६. ३. ११६ ) इत्यादिना पूर्वपदस्य दीर्घः । पृथिव्याः । ‘ उदात्तयणः’ इति विभक्तेरुदात्तत्वम् । हिंन्वानासः । ‘ हि गतौ वृद्धौ च ’ । ताच्छीलिकः चानश् । तितिरुः । तिरतिर्गत्यर्थः ॥

**परि यदिन्द्र रोदसी उभे अबुभोजीर्महिना विश्वतः सीम् ।**

**अमन्यमानां अभि मन्यमानैर्निर्ब्रह्मभिर्धमो दस्युमिन्द्र ॥ ९ ॥**

परि । यत् । इन्द्र । रोदसी इति । उभे इति । अबुभोजीः । महिना । विश्वतः । सीम् ।

अमन्यमानान् । अभि । मन्यमानैः । निः । ब्रह्मर्षिः । अधमः । दस्युम् । इन्द्र ॥ ९ ॥

हे इन्द्र<sup>१</sup> यत् यदा<sup>२</sup> रोदसी<sup>३</sup> उभे<sup>४</sup> ब्रुलोकभूलोकाबुभौ<sup>५</sup> महिना त्वदीयेन महिम्ना<sup>६</sup> विश्वतः<sup>७</sup> सीं सर्वतः<sup>८</sup> परिगृह्य<sup>९</sup> परि<sup>१०</sup> अबुभोजीः<sup>११</sup> परितो मुक्तवानसि तदानीं त्वम्<sup>१२</sup> अमन्यमानान् मन्त्रार्थमनु-  
श्यातुमशक्तानपि<sup>१३</sup> केवलपाठकान् यजमानान्<sup>१४</sup> अभि<sup>१५</sup> मन्यमानैः<sup>१६</sup> अस्मदीया एते यजमाना रक्षणीया

इत्यभिमानं<sup>१</sup> कुर्वद्भिः<sup>१</sup> वृत्रहभिः मन्त्रैः<sup>१</sup> दस्युं चोरं वृत्रादिरूपमसुरं<sup>१</sup> निः<sup>१</sup> अधमः निःसारितवानसि ।  
 'धमतिर्गतिकर्मा' ( निरु. ६. २ ) इति यास्कः ॥ अबुभोजीः । 'भुज पालनाभ्यवहारयोः' । लङि  
 सिपि 'बहुलं छन्दसि' ( पा. सू. २. ४. ७६ ) इति विकरणस्य श्लुः । 'बहुलं छन्दसि' ( पा. सू.  
 ७. ३. ९७ ) इति ईडागमः । अबुदात्तः । यद्वृत्तयोगादनिघातः । महिना महिना । महच्छब्दात्  
 पृथ्वादिलक्षणो भावे इमनिच् । 'टेः' इति टिलोपः । तृतीयैकवचने अलोपे सति उदात्तनिवृत्ति-  
 स्वरेणोदात्तत्वम् । मलोपश्छान्दसः । अमन्यमानान् । मन्यन्ते जानन्तीति मन्यमानाः । 'मन ज्ञाने' ।  
 'दिवादिभ्यः श्यन्' । श्यनो निच्वादाद्युदात्तत्वम् । समासे अव्ययपूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वम् । संहितायां  
 स्त्वानुनासिकावुक्तौ ॥

न ये दिवः पृथिव्या अन्तर्मापुर्न मायाभिर्धनदां पर्यभूवन् ।

युजं वज्रं वृषभश्चक्र इन्द्रो निज्योतिषा तमसो गा अधुक्षत् ॥ १० ॥

न । ये । दिवः । पृथिव्याः । अन्तर्मा । आपुः । न । मायाभिः । धनऽदाम् । परिऽअभूवन् ।  
 युजम् । वज्रम् । वृषभः । चक्रे । इन्द्रः । निः । ज्योतिषा । तमसः । गाः । अधुक्षत् ॥ १० ॥

ये जलविशेषाः<sup>१</sup> दिवः<sup>१</sup> द्युलोकात्<sup>१</sup> पृथिव्याः<sup>१</sup> अन्तर्भूमेः स्थानं<sup>१</sup> वन<sup>१</sup> आपुः<sup>१</sup> न प्राप्ताः । मेघरूप-  
 मापन्नेन वृत्रेण निरुद्धत्वात् । अत एव भूमिप्राप्त्यभावात्<sup>१</sup> धनदां धनप्रदां भूमिं<sup>१</sup> मायाभिः<sup>१</sup> सस्योपका-  
 रादिभिः कर्मभिः<sup>१</sup> वन<sup>१</sup> पर्यभूवन्<sup>१</sup> परितो न व्याप्ताः । जलपानसस्याभिवृद्ध्याद्युपकारं न चकुरित्यर्थः ।  
 तदानीमयम्<sup>१</sup> इन्द्रः<sup>१</sup> मेघभेदनाय<sup>१</sup> वज्रं<sup>१</sup> युजं<sup>१</sup> स्वहस्तयुक्तं<sup>१</sup> चक्रे । ततः<sup>१</sup> ज्योतिषा<sup>१</sup> द्योतमानेन वज्रेण<sup>१</sup>  
 तमसः<sup>१</sup> अन्धकाररूपान्मेघात्<sup>१</sup> गाः<sup>१</sup> गमनशीलान्युदकानि<sup>१</sup> निः<sup>१</sup> अधुक्षत्<sup>१</sup> निःशेषेण दुग्धवान् । मेघं भित्त्वा  
 जलं वृष्टवानित्यर्थः ॥ दिवः । 'ऊडिदम्' इति षष्ठ्या उदात्तत्वम् । आपुः । 'आपू व्याप्तौ' । लिटि  
 उसि रूपम् । यद्वृत्तयोगादनिघातः । पर्यभूवन् । अत्रापि यच्छब्दस्यानुपज्ञात् निघाताभावः । युजम् ।  
 'युजिर् योगे' । 'ऋत्विक्' इत्यादिना किन् । 'अनित्यमागमशासनम्' इति वचनात् नुमभावः ।  
 अधुक्षत् । 'दुह प्रपूरणे' । लङि 'शल इगुपधादनिटः क्सः' ( पा. सू. ३. १. ४५ ) इति  
 क्त्वेः क्सादेशः । 'दादेर्घातोर्घः' ( पा. सू. ८. २. ३२ ) इति घत्वम् । 'एकाचो वशः' ( पा. सू.  
 ८. २. ३७ ) इत्यादिना भष्भावः । संहितायां भष्मावाभावश्छान्दसः ॥ ॥ २ ॥

अनुं स्वधामक्षरन्नापो अस्यावर्धत मध्य आ नाव्यानाम् ।

सध्रीचीनेन मनसा तमिन्द्र ओजिष्ठेन हन्मनाहन्मभि यून् ॥ ११ ॥

अनुं । स्वधाम् । अक्षरन् । आपः । अस्य । अवर्धत । मध्ये । आ । नाव्यानाम् ।  
 सध्रीचीनेन । मनसा । तम् । इन्द्रः । ओजिष्ठेन । हन्मना । अहन् । अभि । यून् ॥ ११ ॥

व आपः जलानि<sup>१</sup> अस्य<sup>१</sup> इन्द्रस्य<sup>१</sup> स्वधाम्<sup>१</sup> अन्नं व्रीह्यादिरूपमनुलक्ष्य<sup>१</sup> अक्षरन्<sup>१</sup> मेघादृष्टा अभवन् ।  
 तदानीमयं वृत्रः<sup>१</sup> नाव्यानां<sup>१</sup> नावा तरणयोग्यानां<sup>१</sup> बह्वीनामपां<sup>१</sup> मध्ये<sup>१</sup> आ<sup>१</sup> समन्तात्<sup>१</sup> अवर्धत<sup>१</sup> वृद्धिं

प्राप्तः । प्रभूतजले वर्तमानोऽपि न समारं क्रितु अभिवृद्ध एव । तदानीम् <sup>१</sup>इन्द्रः <sup>२</sup>सञ्जीचीनेन सह-  
गच्छता <sup>३</sup>मनसा युक्तं <sup>४</sup>तं वृत्रम् <sup>५</sup>ओजिष्ठेन अतिबलयुक्तेन <sup>६</sup>हन्मना हननसाधनेन वज्रेण <sup>७</sup>अभि <sup>८</sup>वृन्  
कतिचिद्विवसानभिलक्ष्य <sup>९</sup>अहन्<sup>१०</sup> तेषु दिवसेषु हतवान् । जलमध्ये पतितस्यापि वृत्रस्य मनो यत्रेन्द्र-  
स्तिष्ठति तत्रैव सह गच्छति तादृशमभिज्ञाय स<sup>११</sup> हतवानित्यर्थः ॥ अक्षरन् । ‘क्षर संचलने’ । नाध्यानाम्  
नावा तार्याणाम् । ‘नौवयोधर्मः’ (पा. सू. ४. ४. ९१) इत्यादिना यत् । ‘वान्तो यि प्रत्यये’ (पा. सू.  
६. १. ७९) इति आवादेशः । ‘अनावः’ (पा. सू. ६. १. २१३) इति पर्युदासात् ‘तिस्वरितम्’  
इति प्रत्ययस्वरितत्वम् । सञ्जीचीनेन । सहाञ्जीतीति सङ्ग्रहः । ‘सहस्य सभिः’ (पा. सू. ६. ३. ९५)  
इति सङ्ख्यादेशः । ‘विभाषाञ्चैरदिविख्याम्’ (पा. सू. ५. ४. ८) इति स्वार्थे खप्रत्ययः । तस्य  
‘आयन्’ इत्यादिना ईनादेशः । ‘अचः’ इति अकारलोपे ‘चौ’ इति दीर्घत्वम् । खादेशस्य  
उपदेशिवद्वचनात् ईकार उदात्तः । ओजिष्ठेन । ओजोऽस्यास्तीति ओजस्वी । ‘अस्यायामेधाः’  
(पा. सू. ५. २. १२१) इति विनिः । तत् आतिशायनिकः इष्टम् । ‘विन्मतोर्लुक्’ (पा. सू. ५.  
३. ६५) इति विनो लुक् । ‘टेः’ इति टिलोपः । निच्वादाद्युदात्तत्वम् । हन्मना । हन्यतेऽनेनेति  
हन्म । ‘अन्येभ्योऽपि दृश्यन्ते’ इति दृशिग्रहणात् करणेऽपि मनिन् । निच्वादाद्युदात्तत्वम् । तृतीयैकवचने  
अङ्गोपे प्राप्ते ‘न संयोगाद्गमन्तात्’ (पा. सू. ६. ४. १३७) इति प्रतिषेधः ॥

न्याविध्यदिलीबिशस्य दृळ्हा वि शृङ्गिणमभिनच्छुष्णमिन्द्रः ।

यावत्तरो मघवन्यावदोजो वज्रेण शत्रुमवधीः पृतन्युम् ॥ १२ ॥

नि । अविध्यत् । इलीबिशस्य । दृळ्हा । वि । शृङ्गिणम् । अभिनत् । शुष्णम् । इन्द्रः ।

यावत् । तर्ः । मघवन् । यावत् । ओजः । वज्रेण । शत्रुम् । अवधीः । पृतन्युम् ॥ १२ ॥

<sup>१</sup>इलीबिशस्य इलाया भूमेर्बिले शयानस्य वृत्रस्य संबन्धीनि । ‘इलाबिलशयस्य’ (निरु. ६. १९)  
इति यास्कः । <sup>२</sup>दृळ्हा इंहितानि असुरेण निरुद्धानि प्रभूतान्युदकानि <sup>३</sup>इन्द्रः <sup>४</sup>न्यविध्यत् नितरां  
विद्धवान् । यद्वा । दृळ्हानि प्रबलानि सैन्यानि नितरां विद्धवान् । तत् ऊर्ध्वं <sup>५</sup>शृङ्गिणं गोमहिषादि-  
शृङ्गसमानैरायुधैरुपेतं <sup>६</sup>शुष्णं जगतः शोषकं वृत्रं <sup>७</sup>वि <sup>८</sup>अभिनत् विविधं ताडितवान् । हे <sup>९</sup>मघवन् धन-  
युक्तेन्द्र तव <sup>१०</sup>यावत्तरः यावान्<sup>११</sup> वेगोऽस्ति<sup>१२</sup> यावदोजः यावद्वलमस्ति तेन सर्वेण युक्तस्त्वं <sup>१३</sup>पृतन्युं  
पृतनां युद्धमिच्छन्तं <sup>१४</sup>शत्रुं वृत्रं <sup>१५</sup>वज्रेण <sup>१६</sup>अवधीः हतवानसि ॥ अविध्यत् । ‘व्यध ताडने’ । इयनि  
‘ग्रहिज्या’ इत्यादिना संप्रसारणम् । ‘तिङ्ङतिङः’ इति निवाते ‘उदात्तस्वरितयोर्यणः’ इति  
संहितायाम् अडागमस्य स्वरितत्वम् । इलीबिशस्य । पृषोदरादित्वात् अभिमतस्वरितसिद्धिः । दृळ्हा ।  
इंद्रेर्निष्ठायां ‘दृढः स्थूलबलयोः’ (पा. सू. ७. २. २०) इति निपात्यते । ‘शेष्ठन्दसि बहुलम्’  
इति शैलोपः । अभिनत् । ‘भिदिर् विदारणे’ । लङि ‘रुधादिभ्यः श्रम्’ । ‘इतश्च’ (पा. सू.  
३. ४. १००) इति इकारलोपे ‘हलङ्थाभ्यः’ इति तिलोपः । शुष्णम् । ‘शुप शोषणे’ । शोषयतीति  
शुष्णः । ‘तृषिशुषिरसिभ्यः क्च’ (उ. सू. ३. ३९२) इति नप्रत्ययः । ‘नित्’ इत्यनुवृत्ते-  
राद्युदात्तत्वम् । अवधीः । ‘लुङि च’ (पा. सू. २. ४. ४३) इति हन्तेर्वधादेशः । पृतन्युम् । पृतनाशब्दात्  
क्वचि ‘कव्यध्वरपृतनस्य’ इति अन्त्यलोपः । ‘क्याच्छन्दसि’ इति उप्रत्ययः ॥

अभि सिध्मो अजिगादस्य शत्रून्वि तिग्मेन वृषभेणा पुरोऽमेत् ।

सं वज्रेणासृजद्वृत्रमिन्द्रः प्र स्वां मतिमतिरच्छाशदानः ॥ १३ ॥

अभि । सिध्मः । अजिगात् । अस्य । शत्रून् । वि । तिग्मेन । वृषभेण । पुरः । अमेत् ।

सम् । वज्रेण । असृजत् । वृत्रम् । इन्द्रः । प्र । स्वाम् । मतिम् । अतिरत् । शाशदानः ॥ १३ ॥

अस्य इन्द्रस्य सिध्मः साधको वज्रः शत्रून् अभि इन्द्रवैरिणोऽभिलक्ष्य अजिगात् गतवान् । जिगातिर्गतिकर्मा । ‘गाति जिगाति’ (नि. २. १४. ११३) इति गतिकर्मसु पाठात् । स च इन्द्रः तिग्मेन तीक्ष्णेन वृषभेण श्रेष्ठेनायुधेन तेन वज्रेण पुरः वृत्रस्य पुराणि वि अमेत् विविधं भिन्नवान् । ततः सः इन्द्रः वज्रेण स्वकीयेन वृत्रं वृत्रम् असृजत् संयोजितवान् । संयोज्य च शाशदानः वृत्रं हिंसन् स्वां मतिं स्वकीयां हर्षोपितां बुद्धिं प्र अतिरत् प्रकर्षेण वर्धितवान् ॥ सिध्मः । ‘षिधु संराद्धौ’ । अस्मात् औणादिको मक् । कित्वाद्गुणः । प्रत्ययस्वरः । अजिगात् । ‘गा स्तुतौ’ । अत्र तु गत्यर्थः । जुहोत्यादित्वात् श्लुः । द्विर्भावे ‘बहुलं छन्दसि’ इत्यभ्यासस्य इत्वम् । तिग्मेन । ‘युजि-रुचितिजां कुश्र’ (उ. सू. १. १४३) इति मक् । कुत्वम् । वृषभेण । ‘ऋषिवृषिभ्यां कित्’ (उ. सू. ३. ४०३) इत्यनेन अभच् । अमेत् । ‘भिदिर् विदारणे’ । क्षमि प्राप्ते व्यस्येन शप् । तस्य ‘बहुलं छन्दसि’ इति लृक् । लघूपधगुणे ‘हल्ङाभ्यः’ इति लोपः । यद्वा । लुङि ल्ले लृक् । अतिरत् । प्रपूर्वस्तिरतिवर्धनार्थः । यद्वा । तरतेव्यत्ययेन शः । ‘ऋत इद्धातोः’ इति इत्वम् । शाशदानः । ‘शद् शान्ते’ । अस्मात् यङन्तात् शानच् । तस्य ‘छन्दस्युभयथा’ इति आर्धधातुकत्वात् अतोलोपयलोपौ । सार्धधातुकत्वात् ‘अभ्यस्तानामादिः’ (पा. सू. ६. १. १८९) इत्याद्युदात्तत्वम् ॥

आवः कुत्समिन्द्र यस्मिन्चाकन्प्रावो युध्यन्तं वृषभं दशद्युम् ।

शफच्युतो रेणुर्नक्षत दामुच्छैत्रेयो नृषाह्वाय तस्यौ ॥ १४ ॥

आवः । कुत्सम् । इन्द्र । यस्मिन् । चाकन् । प्र । आवः । युध्यन्तम् । वृषभम् । दशद्युम् ।

शफऽच्युतः । रेणुः । नक्षत । दाम् । उत् । श्वैत्रेयः । नृऽसह्वाय । तस्यौ ॥ १४ ॥

हे इन्द्र कुत्सम् एतन्नामकं गोत्रप्रवर्तकमृषिम् आवः रक्षितवानसि । यस्मिन् कुत्से चाकन् स्तुतिं कामयमानो वर्तसे । तं कुत्समिति पूर्वत्रान्वयः । तथा दशद्युम् एतन्नामकं दशसु दिक्षु दीप्यमानमृषिं प्रावः प्रकर्षेण रक्षितवानसि । कीदृशम् । युध्यन्तं स्वकीयैः शत्रुभिः सह युद्धं कुर्वन्तं वृषभं गुणैः श्रेष्ठम् । शफच्युतः त्वदीयाश्वस्य शफात् पतितः रेणुः धूलिः द्यां ब्रुलोकं नक्षत प्राप्नोति । श्वैत्रेयः श्वित्राख्याया योषितः पुत्रः पुरा शत्रुभयाजले मग्नः सन् त्वदनुग्रहात् नृसह्वाय नृभिः पुरुषैः सोढव्याय उत् तस्यौ जलादुत्थितवान् ॥ चाकन् । ‘चक कुत्सौ’ । अस्मात् ण्यन्तात् शत् । ‘छन्दस्युभयथा’ इति आर्धधातुकत्वात् णिलोपः शबभावश्च । प्रत्ययस्वरेणान्तोदात्तत्वम् । यद्वा ।

‘ कसु कान्तौ ’ इत्यस्मात् यङ्लुगन्तात् लङि सिपि अभ्यासस्य जुगभावश्छान्दसः । ‘ दीर्घोऽकितः ’ इति दीर्घत्वम् । सिलोपे ‘ मो नो धातोः ’ ( पा. सू. ८. २. ६४ ) इति मकारस्य नकारः । धातुस्वरः । यद्वृत्तयोगादनिघातः । युञ्जन्तम् । व्यत्ययेन परस्मैपदम् । दशद्युम् । दीव्यतेः प्रकाशार्थात् संपदादिलक्षणः क्तिप् । ‘ च्छोः शूढ् ’ ( पा. सू. ६. ४. १९ ) इति ऊढ् । दशसु दिक्षु द्यूः यस्यासौ दशद्युः । छान्दसं ह्रस्वत्वम् । यद्वा । दशब्दः अहर्नामसु पठितः ( नि. १. ९. २ ) । तेन प्रवृत्तिनिमित्तभूतः प्रकाशो लक्ष्यते । बहुव्रीहौ पूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वम् । शफच्युतः । शफेन च्युतः । ‘ तृतीया कर्मणि ’ इति पूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वम् । नक्षत । ‘ नक्ष गतौ ’ । व्यत्ययेनात्मनेपदम् । श्वेत्रेयः । श्वित्राया अपत्यम् । ‘ स्त्रीभ्यो ढक् ’ ( पा. सू. ४. १. १२० ) । नृसहाय । ‘ शकिसहोश्च ’ ( पा. सू. ३. १. ९९ ) इति कर्मणि यत् । ‘ यतोऽनावः ’ इत्याद्युदात्तत्वम् । समासे कृदुत्तरपदप्रकृतिस्वरत्वम् । ‘ पूर्वपदात् ’ ( पा. सू. ८. ३. १०६ ) इति पत्वम् । संहितायां दीर्घश्छान्दसः ॥

आवः शमं वृषभं तुग्यासु क्षेत्रजेषे मघवञ्छिद्यं गाम् ।

ज्योक् चिदत्र तस्थिवांसौ अक्रञ्छत्रूयतामधरा वेदनाकः ॥ १५ ॥

आवः । शमम् । वृषभम् । तुग्यासु । क्षेत्रजेषे । मघवन् । श्वित्र्यम् । गाम् ।

ज्योक् । चित् । अत्र । तस्थिवांसः । अक्रन् । शत्रूयताम् । अधरा । वेदना । अकरित्यकः ॥ १५ ॥

हे मघवन् धनवन्निन्द्र श्वित्र्यं श्वित्रायाः पुत्रं पूर्वोक्तं पुरुषम् आवः रक्षितवानसि । किमर्थम् । क्षेत्रजेषे शत्रुभिः सह युद्धवेलायां क्षेत्रप्राप्त्यर्थम् । कीदृशम् । शमं त्वदीयपरिपालनेन चित्तव्याकुलतां परित्यज्य शान्तं वृषभं गुणैः श्रेष्ठं तुग्यासु गां जलेषु गतं मममित्यर्थः । ‘ तुग्या बुर्बुर्म् ’ ( नि. १. १२. २१ ) इति उदकनामसु पठितत्वात् । अत्र अस्माभिः सह युद्धे ज्योक् चित् चिरकालमपि तस्थिवांसः अवस्थिताः सन्तः अक्रन् ये वैरिणः शत्रुत्वमकुर्वन् । शत्रूयतां शत्रूनात्मन इच्छतां तेषाम् अधरा वेदना निवृत्तानि दुःखानि त्वम् अकः कुरु ॥ तुग्रशब्दोऽन्तरिक्षवचनः । तत्र भवास्तु-ग्रियाः । ‘ तुग्राडन् ’ ( पा. सू. ४. ४. ११५ ) इति घन् । तस्य इयादेशः । इकारलोपश्छान्दसः । निच्वादाद्युदात्तत्वम् । क्षेत्रजेषे । ‘ जेषु णेषु एषु प्रेषु गतौ ’ । अस्मात् संपदादिलक्षणः क्तिप् । क्षेत्रस्य जेद् क्षेत्रजेद् । समासान्तोदात्तत्वम् । ‘ अन्तोदात्तादुत्तरपदात् ’ ( पा. सू. ६. १. १६९ ) इत्यादिना विभक्तेरुदात्तत्वम् । श्वित्र्यम् । श्वित्रायां भवः । ‘ भवे छन्दसि ’ इति यत् । ‘ यतोऽनावः ’ इत्याद्युदात्तत्वम् । तस्थिवांसः । तिष्ठतेः कसुः । ‘ वस्वेकाजाद्वसाम् ’ इति इडागमः । अक्रन् । करोतेर्लुङि ‘ मन्त्रे घसं ’ इत्यादिना ज्लेर्लुङ् । शत्रूयताम् । शत्रूनात्मन इच्छन्तीति शत्रूयन्तः । ‘ सुप आत्मनः क्यच् ’ इति क्यच् । तदन्तात् शतृ । तस्य लसार्वधातुकानुदात्तत्वे एकादेशस्वरणेणोदात्तत्वम् । तस्य च पूर्वत्रासिद्धत्वं नेष्यते ( पा. सू. ८. २. ६. १ ) इत्युक्तत्वात् शत्रन्तमन्तोदात्तत्वमिति ‘ शतुरनुमो नद्यजादी ’ इति विभक्तेरुदात्तत्वम् । अधरा वेदना इत्युभयत्र ‘ शोऽछन्दसि बहुलम् ’ इति शैर्लोपः । अकः । करोतेर्लुङि ‘ मन्त्रे घसं ’ इत्यादिना ज्लेर्लुङ् । गुणः ॥ ३ ॥

‘त्रिश्चिन्नो अद्य’ इति चतुर्थं सूक्तं द्वादशर्चम् । ‘ऋषिश्चान्वस्माद्वेः’ इति परिभाषया आङ्गिरसो हिरण्यस्तूप ऋषिः । अश्विनौ देवता । ‘क त्री चक्रा’ इति नवमी ‘आ नो अश्विना’ इति द्वादशी च त्रिष्टुभौ । शिष्टाः त्रिष्टुबन्तपरिभाषया जगत्स्यः । ‘त्रिश्चिद्द्वादशाश्विनं नवभ्यन्ये त्रिष्टुभौ’ इत्यनुक्रमणिका । प्रातरनुवाके आश्विने ऋतौ जागते छन्दसि इदं सूक्तम् । ‘अथाश्विनः’ इति खण्डे सूत्रितं— ‘त्रिश्चिन्नो अद्येले द्यावापृथिवी इति जागतम्’ (आश्व. श्रौ. ४. १५) इति । आश्विने शस्त्रेऽप्येतत् सूक्तं, ‘प्रातरनुवाकन्यायेन’ (आश्व. श्रौ. ६. ५) इत्यतिदिष्टत्वात् ॥

त्रिश्चिन्नो अद्या भवतं नवेदसा विभुर्वा याम उत रातिरश्विना ।

युवोर्हि यन्त्रं हिम्येव वाससोऽभ्यायंसेन्या भवतं मनीषिभिः ॥ १ ॥

त्रिः । चित् । नः । अद्य । भवतम् । नवेदसा । विऽभुः । वाम् । यामः । उत । रातिः । अश्विना

युवोः । हि । यन्त्रम् । हिम्याऽईव । वाससः । अभिऽआयंसेन्या । भवतम् । मनीषिभिः ॥ १ ॥

हे नवेदसा नवेदसा मेधाविनौ अश्विदेवौ<sup>१</sup> । नवेदा इति मेधाविनाम्, ‘नवेदाः कविः मनीषी’ (नि. ३. १५. ९) इति तन्नामसु पठितत्वात् । तादृशौ युवां नवेदसा त्रिश्चिन् त्रिवारमपि नवेदसा अस्मिन् कर्मणि नः अस्मदर्थं नवेदसा आगतौ<sup>२</sup> भवतम्<sup>३</sup> । अत्र त्रिः इति वचनं सवनत्रयापेक्षम् आदरातिशयद्योतनार्थं वा । ‘त्रिष्टया हि देवाः’ (तै. ब्रा. ३. २. ३. ८) इति श्रुत्यन्तरात् । नवेदसा युवयोः यामः गमनसाधनभूतो रथः विभुः व्यासः । उत अपि च रातिः दानं विभुरिति शेषः । युवोः युवयोरुभयोः यन्त्रं हि परस्परनियमरूपः संबन्धविशेषोऽस्ति खलु । तत्र दृष्टान्तः । वाससः सूर्यरश्म्याच्छादयत्युक्तस्य वासरस्य हिम्येव हिमयुक्तया राज्येव । यथा राज्ये सह दिवसस्य संबन्धः कदाचिदपि नापैति तद्वत् । युवासुभौ मनीषिभिः मेधाविभिर्ऋषिभिः । मनीषीति मेधाविनाम्, ‘मनीषी मन्धाता’ (नि. ३. १५. ११) इति तन्नामसु पठितत्वात् । अभ्यायंसेन्या अभितो नियन्तव्यौ अनुग्रहवशात् तदधीनौ भवतम् ॥ अद्य । ‘निपातस्य च’ इति संहितायां दीर्घः । नवेदसा । विपरीतं न वित्तः इति नवेदसौ । ‘विद ज्ञाने’ इत्यस्मात् औणादिकोऽसुन् । नञ्समासे ‘नञ्पाण्पात्’ इत्यादिना नकारस्य प्रकृतिभावः । ‘सुपां सुलुक्’ इति आकारः । आमन्त्रितनिघातः । यामः । यायते गम्यतेऽनेनेति यामो रथः । ‘अतिस्तुसु’ इत्यादिना मन् । निस्वादाद्युदात्तत्वम् । यद्वा । ‘यम उपरमे’ इत्यस्मात् कर्मणि घञ् । वृषादिषु पाठादाद्युदात्तत्वम् । रातिः । ‘रा दाने’ इत्यस्मात् भावे क्तिन् । ‘मन्त्रे वृष’ इत्यादिना तस्योदात्तत्वम् । युवोः । ‘सुपां सुपो भवन्ति’ इति षष्ठीद्विवचनस्य षष्ठीद्विवचनादेशः । अत आदेशविषयत्वात् ‘योऽचि’ (पा. सू. ७. २. ८९) इति यत्वं न भवति । ‘शेषे लोपः’ इति टिलोपे उदात्तनिवृत्तिस्वरेण विभक्तेरुदात्तत्वम् । अन्त्यलोपपक्षे तु एकादेशस्वरेण । हिम्या इव । हिमेति रात्रिनाम्, ‘ऊधः पयः हिमा’ (नि. १. ७. २२) इति तन्नामसु पठितत्वात् । ‘हनेर्हि च’ (उ. सू. १. १४४) इति मक् । हन्ति पचानीति हिमम् । अर्शआद्यच् । हिमा रात्रिः । तत उत्तरस्य तृतीयैकवचनस्य ‘सुपां सुलुक्’ इति ङ्यादेशः । ततः टिलोपे उदात्तनिवृत्तिस्वरेण तस्योदात्तत्वम् । वाससः । ‘वस आच्छादने’ । वासयति प्रकाशनाच्छादयति इति अहर्वासः । अभ्यायंसेन्या । अभ्याङ् इत्युपसर्गद्वयोपसृष्टात् ‘यम उपरमे’ इत्यस्मात् औणादिकः सेन्यप्रत्ययः । ‘सुपां सुलुक्’ इति आकारः ॥

त्रयः पवयो मधुवाहने रथे सोमस्य वेनामनु विश्व इन्द्रिदुः ।

त्रयः स्कम्भासः स्कमितास आरभे त्रिर्नक्तं याथस्त्रिर्वश्विना दिवा ॥ २ ॥

त्रयः । पवयः । मधुवाहने । रथे । सोमस्य । वेनाम् । अनु । विश्वे । इत् । विदुः ।

त्रयः । स्कम्भासः । स्कमितासः । आरभे । त्रिः । नक्तम् । याथः । त्रिः । ऊँ इति । अश्विना । दिवा ॥ २ ॥

मधुवाहने मधुरद्व्याणां नानाविधखाद्यादीनां वहनेन युक्तेऽश्विनोः संबन्धिनि रथे पवयः वज्रसमाना दृढाश्चक्रविशेषाः त्रयः त्रिसंख्याकाः सन्ति । इत् इत्थं चक्रत्रयसद्भावप्रकारं विश्वे सर्वे देवाः सोमस्य चन्द्रस्य वेनां कमनीयां भार्यामभिलक्ष्य यात्रायां विदुः जानन्ति । यदा सोमस्य वेनया सह विवाहस्तदानीं नानाविधखाद्ययुक्तं चक्रत्रयोपेतं प्रौढं रथमारुह्य अश्विनौ गच्छत इति सर्वे देवा जानन्तीत्यर्थः । तस्य रथस्योपरि स्कम्भासः स्तम्भविशेषाः त्रयः त्रिसंख्याकाः स्कमितासः स्थापिताः । किमर्थम् । आरभे आरब्धम् अवलम्बितुम् । यदा रथस्त्वरया याति तदानीं पतनभीतिनिवृत्त्यर्थं हस्तालम्बनभूताः स्तम्भा इत्यर्थः । हे अश्विना युवां तादृशेन रथेन नक्तं रात्रौ त्रिः याथः त्रिवारं गच्छथः । तथा दिवा दिवसेऽपि त्रिः याथः । रात्रावहनि च रथमारुह्य पुनःपुनः क्रीडथ इत्यर्थः ॥ मधुवाहने । मधु वाह्यतेऽनेनेति मधुवाहनः । करणे ल्युट् । विदुः । वेत्तेर्लटि 'विदो लटो वा' इति ज्ञेः उसादेशः । स्कम्भासः । 'ष्ठभि स्कभि गतिप्रतिबन्धे' । स्कम्भन्ते प्रतिबद्धा भवन्तीति स्कम्भाः । पचाद्यच् । स्कमितासः । स्कम्भुः सौत्रो धातुः । अस्मात् निष्ठायां 'यस्य विभाषा' इति इट्प्रतिषेधे प्राप्ते 'प्रसितस्कभित' इत्यादिना इडागमो निपातितः । आरभे । 'रभ राभस्ये' । अस्मात् आङ्पूर्वात् संपदादिलक्षणो भावे क्तिप् । कृदुत्तरपदप्रकृतिस्वरस्वम् ॥

समाने अहन्त्रिरवद्यगोहना त्रिरद्य यज्ञं मधुना मिमिक्षतम् ।

त्रिर्वाजवतीरिषो अश्विना युवं दोषा अस्मभ्यमुषसश्च पिन्वतम् ॥ ३ ॥

समाने । अहन् । त्रिः । अवद्यगोहना । त्रिः । अद्य । यज्ञम् । मधुना । मिमिक्षतम् ।

त्रिः । वाजवतीः । रिषः । अश्विना । युवम् । दोषाः । अस्मभ्यम् । उषसः । च । पिन्वतम् ॥ ३ ॥

हे अश्विना अश्विनौ देवौ युवं युवासुभौ समाने अहन् एकस्मिन्ननुष्ठानदिने त्रिरवद्यगोहना त्रिवारमनुष्ठानगतानां दोषाणां संवरणकारिणौ भवतम् । अद्य अस्मिन् दिने यज्ञं यज्ञगतं हविः मधुना मधुररसेन त्रिः मिमिक्षतं त्रिवारं सिञ्चतम् । किं च दोषाः उपसस्त्र रात्रीर्दिवसांश्च रात्रिषु दिवसेषु च नैरन्तर्येण वाजवतीः बलकारिणीः इषः अन्नानि अस्मभ्यं पिन्वतं सिञ्चतं प्रयच्छतमित्यर्थः ॥ अहन् । 'सुपां सुलुक्' इति सप्तम्या लुक् । अवद्यगोहना । 'गृह् संवरणे' । अवद्यस्य गृह्ययितारौ । नन्दादित्वात् ल्युः । 'ऊदुपधाया मोहः' ( पा. सू. ६. ४. ८९ ) इति प्रासस्य उत्त्वस्य अभावश्छान्दसः । मिमिक्षतम् । 'मिह सेचने' । सचि 'एकाच उपदेशेऽनुदात्तात्' इति इट्प्रतिषेधः ।



‘हलन्ताच्च’ इति सनः कित्त्वात् लघूपधगुणाभावः । द्विर्भावहलादिशेषौ । ढक्त्वषत्वानि । वाज-  
वतीः । ‘उगितश्च’ इति ङीप् । पिन्वतम् । ‘पिवि मिवि णिवि सेचने’ । इदित्त्वात् नुम् । कर्तरि  
शप् ॥

त्रिर्वर्तिर्यातं त्रिरनुव्रते जने त्रिः सुग्राव्ये त्रेधेव शिक्षतम् ।

त्रिर्नान्द्यं वहतमश्विना युवं त्रिः पृक्षो अस्मे अक्षरेव पिन्वतम् ॥ ४ ॥

त्रिः । वर्तिः । यातम् । त्रिः । अनुव्रते । जने । त्रिः । सुग्राव्ये । त्रेधाऽइव । शिक्षतम् ।

त्रिः । नान्द्यम् । वहतम् । अश्विना । युवम् । त्रिः । पृक्षः । अस्मे इति । अक्षराऽइव । पिन्वतम् ॥ ४ ॥

हे अश्विना युवं त्रिर्वर्तिर्यातम् अस्मदीयवर्तनसाधनं गृहं त्रियार्थं त्रिवारं प्राप्नुतम् । तथा  
अनुव्रते अस्मदनुकूलव्यापारयुक्ते जने त्रिः यातं त्रिवारं तदनुग्रहाय गच्छतम् । त्रिः सुग्राव्ये  
त्रिवारं सुष्ठु प्रकर्षेण भवद्भ्यां रक्षणीये प्रवर्तमानानस्मान् त्रेधेव त्रिभिरेव प्रकारैः शिक्षतम् । पुनः-  
पुनरनुष्ठानमुपदेष्टव्यमित्यर्थः । तथा नान्द्यं नन्दनीयं संतोषकरं फलं त्रिः वहतं प्रापयतम् । अस्मे  
अस्मासु पृक्षः अन्नं त्रिः पिन्वतं त्रिवारं प्रयच्छतम् । तत्र दृष्टान्तः । अक्षरेव । अक्षराण्युदकानि ।  
‘अक्षरा स्रोतः तृप्तिः’ (नि. १.२.३२) इति तन्नामसु पाठात् । तानि पर्यन्यो यथा प्रयच्छति तद्वत् ॥  
वर्तिः । वर्ततेऽत्रेति वर्तिर्गृहम् । ‘हृषिषिरुहिवृत्तिः’ (उ.सू. ४. ५५८) इत्यादिना इप्रत्ययः ।  
‘सुपां सुलुक्’ इति द्वितीयैकवचनस्य सुआदेशः । सुग्राव्ये । उपसर्गद्वयोपसृष्टात् अवतेः कर्मणि ण्यत् ।  
‘संज्ञापूर्वको विधिरनित्यः’ इति वृद्ध्यभावः । ‘तिस्वरितम्’ इति स्वरितत्वम् । शिक्षतम् । ‘शिक्ष  
विद्योपादाने’ । नान्द्यम् । ण्यदन्तः । पृक्षः । ‘पृची संपर्के’ । असुनि सुडागमः । अस्मे । ‘सुपां सुलुक्’ इति  
शेआदेशः । अक्षरा इव । अश्ववते व्याप्नुवन्तीति अक्षराण्युदकानि । औणादिकः कसरप्रत्ययः । श्लोपः ॥

त्रिर्नो रयिं वहतमश्विना युवं त्रिर्देवताता त्रिरुतावतं धियः ।

त्रिः सौभगत्वं त्रिरुत श्रवांसि नस्त्रिष्टं वां सूरै दुहिता रुहद्रथम् ॥ ५ ॥

त्रिः । नः । रयिम् । वहतम् । अश्विना । युवम् । त्रिः । देवताता । त्रिः । उत । अवतम् । धियः ।

त्रिः । सौभगत्वं । त्रिः । उत । श्रवांसि । नः । त्रिः । स्थम् । वां । सूरै । दुहिता । आ । रुहत् । रथम् ॥ ५ ॥

हे अश्विना युवं नः अस्मान् रयिं धनं त्रिः वहतं त्रिवारं प्रापयतम् । देवताता देवतातो  
देवैर्युक्ते कर्मणि त्रिः त्रिवारमागच्छतमिति शेषः । उत अपि च धियः अस्मदुद्धीः त्रिः त्रिवारं  
रक्षतम् । सौभगत्वं सौभाग्यं त्रिः वहतमिति शेषः । उत अपि च श्रवांसि अन्नानि नः अस्मभ्यं त्रिः  
वहतम् । वां युवयोः संबन्धनं त्रिष्टं चक्रत्रयेऽवस्थितं रथं सूरै सूर्यस्य दुहिता पुत्री । ‘दुहिता  
दुहिता दूरे हिता’ (निरु. ३. ४) इति यास्कः । सा आरूढवती ॥ देवताता । ‘सर्वदेवात्तातिल्’  
(पा. सू. ४. ४. १४२) इति स्वार्थिकः तातिल्प्रत्ययः । तेन देवतातिशब्देन देवसंबद्धो यज्ञो लक्ष्यते ।

‘देवताता मखः’ (नि. ३. १७. १०) इति तन्नामसु पठितत्वात् । ‘लिति’ इति प्रत्ययात्पूर्व-  
स्योदात्तत्वम् । ‘सुपां सुलुक्’ इति लसन्त्या डादेशः । त्रिष्टम् । त्रिषु चक्रेषु तिष्ठतीति त्रिष्टः । ‘सुपि  
स्थः’ (पा. सू. ३. २. ४) इति कः । ‘अम्बाम्ब’ (पा. सू. ८. ३. ९७) इत्यादिना सकारस्य  
षत्वम् । सूरि । ‘षू प्रेरणे’ । ‘सुसूधागुधिभ्यः कन्’ (उ. सू. २. १८२) इति कन् । निच्वा-  
दाद्युदात्तः । विभक्तिव्यत्ययः । आ रुहत् । ‘कृमृदृरुहिभ्यश्छन्दसि’ (पा. सू. ३. १. ५९) इति  
च्लेः अडादेशः ॥

त्रिनीं अश्विना दिव्यानि भेषजा त्रिः पार्थिवानि त्रिरु दत्तमन्त्रः ।

ओमानं शंयोर्ममकाय सूनवे त्रिधातु शर्म वहतं शुभस्पती ॥ ६ ॥

त्रिः । नः । अश्विना । दिव्यानि । भेषजा । त्रिः । पार्थिवानि । त्रिः । ऊँ इति । दत्तम् । अतऽभ्यः ।

ओमानम् । शम्ऽयोः । ममकाय । सूनवे । त्रिधातु । शर्म । वहतम् । शुभः । पती इति ॥ ६ ॥

हे अश्विना नः अस्मभ्यं दिव्यानि ब्रूलोकवर्तीनि भेषजा औषधानि त्रिः दत्तम् । तथा  
पार्थिवानि पृथिव्यामुत्पन्नान्यौषधानि त्रिः दत्तम् । अद्भ्यः उ अन्तरिक्षसकाशादप्यौषधानि त्रिः  
दत्तम् । आपः इत्यन्तरिक्षनाम, ‘आपः पृथिवी भूः’ (नि. १. ३. ८) इति तन्नामसु पाठात् ।  
‘शंयोः’ एतन्नामकस्य बृहस्पतिपुत्रस्य । ‘ते शंयुं बार्हस्पत्यमश्रुवन्’ (तै. सं. २. ६. १०. १) इति  
ब्राह्मणान्तरात् । तस्य संबन्धिनम् ओमानं सुखविशेषं ममकाय सूनवे मदीयाय पुत्राय दत्तम् । हे  
शुभस्पती शोभनस्यौषधजातस्य पालकौ युवां त्रिधातु वातपित्तश्लेष्मधातुत्रयशमनविषयं सुखं  
वहतं प्रापयतम् ॥ दिव्यानि । दण्डादित्वात् (पा. सू. ५. १. ६६) यप्रत्ययः । भेषजा । ‘भिषज्  
चिकित्सायाम्’ । ‘पुंसि संज्ञायाम्’ इति वः । शंयोः । ‘शम् उपशमे’ । क्तिप् । शम् । ‘यु  
अमिश्रणे’ । अस्मात् विच् । कृदुत्तरपदप्रकृतिस्वरः । त्रिधातु । ‘सितनिगमिमसिसच्यविधाञ्जुक्षि-  
भ्यस्तुन्’ (उ. सू. १. ६९) । अद्भ्यः । ‘ऊडिदम्’ इत्यादिना विभक्तेरुदात्तत्वम् । ओमानम् ।  
अवतेः ‘अन्येभ्योऽपि दृश्यन्ते’ इति मनिन् । ‘ज्वरस्वर’ इत्यादिना अकारवकारयोः ऊट् । सार्व-  
धातुकार्यधातुकलक्षणो गुणः । यदि ‘ज्वरस्वर’ इत्यत्र ‘अनुनासिके च’ (पा. सू. ६. ४. १९)  
इति नानुवर्तते तर्हि पूर्वैर्गैव सूत्रेण वकारस्य ऊडादेशो भविष्यति । शुभस्पती । ‘शुभ दीप्तौ’ ।  
संपदादिलक्षणः क्तिप् । ‘षष्ठ्याः पतिपुत्र’ इति संहितायां विसर्जनीयस्य सत्वम् । ‘सुबामन्त्रिते’  
इति पराङ्गवद्भावात् षष्ठ्यामन्त्रितसमुदायस्य आष्टमिकं सर्वानुदात्तत्वम् ॥ ॥ ४ ॥

त्रिनीं अश्विना यजता दिवेदिवे परि त्रिधातु पृथिवीमशायतम् ।

तिस्रो नासत्या रथ्या परावर्त आत्मेव वातः स्वसराणि गच्छतम् ॥ ७ ॥

त्रिः । नः । अश्विना । यजता । दिवेऽदिवे । परि । त्रिधातु । पृथिवीम् । अशायतम् ।

तिस्रः । नासत्या । रथ्या । पराऽवर्तः । आत्माऽईव । वातः । स्वसराणि । गच्छतम् ॥ ७ ॥

हे ऽअश्विना ऽदिवेदिवे प्रतिदिनम् । ‘दिवेदिवे हविर्द्यवि’ ( नि. १. ९. ११ ) इति अह-  
नर्मसु पठितत्वात् । ऽयजता यष्ट्यौ युवां ऽनः अस्मदीयां ऽपृथिवीं वेदिरूपां भूमिं ऽपरि सर्वतः प्राप्य  
ऽत्रिधातु कक्ष्यात्रययुक्ते आस्तीर्णे बर्हिषि ऽत्रिः त्रिवारम् ऽअशायतं शयनं कुरुतम् । हे ऽरथ्या रथ्यौ  
रथस्वामिनौ ऽतिस्त्रः त्रिसंख्याकाः ऐष्टिकपाशुकसौमिकरूपा वेदीः ऽगच्छतम् । तत्र दृष्टान्तः ।  
ऽस्वसराणि शरीराणि ऽआत्मेव ऽवातः । यथा प्राणिनामात्मभूतः प्राणवायुस्तदीयानि शरीराणि गच्छति  
तद्वत् ॥ यजता । यजतेः ‘भृष्टृदक्षि’ ( उ. सू. ३. ३९० ) इत्यादिना अतच् । ‘चितः’ इत्यन्तो-  
दात्तत्वम् । त्रिधातु । त्रेधा धीयते निधीयते इति त्रिधातु । ‘सितनिगमि’ ( उ. सू. १. ६९ )  
इत्यादिना धाजः तुन् । निच्वादाद्युदात्तत्वम् । समासे कृदुत्तरपदप्रकृतिस्वरत्वेन तदेव शिष्यते । ‘सुपां  
सुलुक्’ इति सप्तम्या लुक् । अशायतम् । अदादित्वात् णपो लुक् । अशयातामित्यस्य ह्रस्व-  
दीर्घयोर्व्यत्यासः । नासत्या । सत्सु साधू सत्यौ । न सत्यौ असत्यौ । न असत्यौ नासत्यौ । ‘सायावेव  
नासत्यावित्यौर्णवाभः’ ( निरु. ६. १३ ) इति यास्कः । ‘नभ्राप्नपात्’ इत्यादिना नजः  
प्रकृतिभावः । रथ्या । रथाहौ स्वामिनावित्यर्थः । ‘छन्दसि च’ ( पा. सू. ५. १. ६७ ) इति  
यप्रत्ययः । स्वसराणि । सरन्ति गच्छन्तीति सरा इन्द्रियाणि । स्वकीयाः सरा येषां शरीराणाम्<sup>१</sup> ।  
बहुव्रीहौ पूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वम् ॥

त्रिरश्विना सिन्धुभिः सप्तमातृभिस्त्रय आहावास्त्रेधा हविष्कृतम् ।

तिस्त्रः पृथिवीरुपरि प्रवा दिवो नाकं रक्षेथे द्युभिर्ऋकुभिर्हितम् ॥ ८ ॥

त्रिः । अश्विना । सिन्धुऽभिः । सप्तमातृऽभिः । त्रयः । आऽहावाः । त्रेधा । हविः । कृतम् ।

तिस्त्रः । पृथिवीः । उपरि । प्रवा । दिवः । नाकम् । रक्षेथे इति । द्युऽभिः । ऋकुऽभिः । हितम् ॥ ८ ॥

हे ऽअश्विना ऽसप्तमातृभिः । ‘इमं मे गङ्गे’ ( ऋ. सं. १०. ७५. ५ ) इत्यादिमन्त्रोक्ताः  
सप्तसंख्याका गङ्गाद्या नद्यो मातर उत्पादिका येषां जलविशेषाणां ते सप्तमातरः । तैः ऽसिन्धुभिः  
स्यन्दनस्वभावैर्जलैर्वसतीवरीनामभिः ऽत्रिः सोमाभिषवः कृत इति शेषः । तथा चान्यत्र ब्राह्मणे समा-  
म्नातम्—‘अष्टौ कृत्वोऽभिषुणोति एकादश कृत्वो द्वितीयं द्वादश कृत्वस्तृतीयम्’ ( तै. सं. ६. ४.  
५. १-२ ) इति । ऽआहावाः यथोक्तजलयुक्तस्य सोमस्याधारभूताः कूपसदृशाः ऽत्रयः त्रिसंख्याका  
द्रोणकलशाधवनीयपूतभृदाख्या निष्पन्ना इति शेषः । तेषु त्रिषु पात्रविशेषेषु ऽत्रेधा त्रिभिः प्रकारैः  
सवनत्रयगतैः ऽहविष्कृतं सोमाख्यं हविः संपादितं द्रव्यं वर्तते इति शेषः । ऽतिस्त्रः ऽपृथिवीरुपरि  
त्रिभ्यः पृथिव्यादिलोकेभ्य ऊर्ध्वं ऽप्रवा प्रवन्तौ गच्छन्तौ युवां ऽदिवो ऽनाकं द्युलोकसंबन्धिनमादित्यं  
ऽरक्षेथे । कीदृशं नाकम् । ऽद्युभिः अहोभिः ऽऋकुभिः रात्रिभिश्च ऽहितं स्थापितम् । अहनि सूर्य उदेति  
रात्रावस्तं गच्छतीत्येवमहोरात्राभ्यां सूर्यो व्यवस्थाप्यते इत्यर्थः ॥ सप्तमातृभिः । बहुव्रीहिस्वरः ।  
आहावाः । ‘निपानमाहावः’ ( पा. सू. ३. ३. ७४ ) इति आङ्पूर्वात् ह्यतेः अप्रत्ययः संप्रसारणं  
वृद्धिश्च निपातनात् । थाथादिना उत्तरपदान्तोदात्तत्वम् । प्रवा । ‘च्युङ् मुङ् गतौ’ । प्रवेते गच्छतः  
इति प्रवौ । पचाद्यच् । ‘सुपां सुलुक्’ इति आकारः । नाकम् । न अस्मिन् अकम् अस्तीति नाकः ।  
‘नभ्राप्नपात्’ इत्यादिना नजः प्रकृतिभावः । द्युभिः । ‘ऊडिदम्’ इत्यादिना प्राप्तस्य विभक्त्यु-  
दात्तस्य ‘दिवो ह्यल्’ ( पा. सू. ६. १. १८३ ) इति प्रतिषेधः ॥

क॑ः त्री च॒क्रा त्रिवृ॑तो रथ॑स्य क॑ः त्रयो॑ व॒न्धुरो॑ ये स॒नीळाः ।

क॒दा यो॒गो वा॒जिनो॑ रा॒सभ॑स्य येन॑ यु॒ज्ञं ना॑स॒त्योप॒याथः ॥ ९ ॥

क॑ । त्री । च॒क्रा । त्रि॒वृ॒तः । रथ॑स्य । क॑ । त्रयो॑ । व॒न्धुरः । ये । स॒नीळाः ।

क॒दा । यो॒गः । वा॒जिनः । रा॒सभ॑स्य । येन॑ । यु॒ज्ञम् । ना॒स॒त्या । उ॒प॒याथः ॥ ९ ॥

हे नासत्यौ अश्विनौ ऽत्रिवृत्रः त्रिसंख्याकैरश्विभिरुपेतस्य भवदीयस्य ऽरथस्य ईषाद्वयं पूर्वभागे संयुज्यते<sup>१</sup> । सेयम् एका अश्विः । पृष्ठभागे वियुज्यते । तत्र कोणद्वयं संपद्यते । ईदृशस्य रथस्य संबन्धीनि ऽत्री ऽचक्रा त्रीणि चक्राणि ऽक । कुत्र स्थितानीत्यस्माभिर्न दृश्यते । ऽये काष्ठविशेषाः ऽसनीळाः । नीळं गृहसदृशं रथस्योपरि उपवेशस्थानम् । तेन सह वर्तन्ते इति सनीळाः । ते काष्ठविशेषाः ऽवन्धुरः नीडबन्धनाधारभूताः ऽत्रयः अक्षेण सहिते द्वे ईषे इत्येवं त्रिसंख्याकाः ऽक । कुत्र स्थिता इत्यस्माभिर्न ज्ञायते । ऽवाजिनः बलवतः ऽरासभस्य भवदीयाश्चस्थानीयस्य गर्दभस्य ऽयोगः रथे योजनं ऽकदा । कस्मिन् काले निष्पन्नम्<sup>२</sup> इत्यस्माभिर्न दृश्यते । ऽयेन चक्रत्रयनीडकाष्ठत्रयरासभयोजनसहितेन रथेन ऽयज्ञम् अस्मदीयं यागस्थानम् ऽउपयाथः युवां प्राप्नुथः । तादृशस्य रथस्येति पूर्वज्ञानवयः ॥ त्री चक्रा । उभयत्रापि 'शेष्ठन्दसि बहुलम्' इति शैलोपः । वन्धुरः । बन्धेः औणादिकः उरप्रत्ययः । वत्वं छान्दसम् । सनीळाः । 'वोपसर्जनस्य' इति सभावः ॥

आ ना॑स॒त्या गच्छ॑तं हूय॑ते ह॒विर्मध्वः॑ पिब॑तं मधु॒पेभि॑रा॒सभिः॑ ।

यु॒वोर्हि॑ पूर्वे॑ स॒वितो॑षसो रथ॑मु॒ताय॑ चि॒त्रं घृ॒तव॑न्त॒मिष्य॑ति ॥ १० ॥

आ । ना॒स॒त्या । गच्छ॑तम् । हूय॑ते । ह॒विः । मध्वः॑ । पिब॑तम् । मधु॒पेभिः॑ । आ॒स॒भिः॑ ।

यु॒वोः । हि । पूर्वे॑म् । स॒वि॒ता । उ॒षसः॑ । रथ॑म् । ऋ॒ताय॑ । चि॒त्रम् । घृ॒त॒व॒न्त॒म् । इष्य॑ति ॥ १० ॥

हे नासत्यौ अश्विनौ इह कर्मणि ऽआ गच्छतम् । अत्रास्माभिः ऽहविः ऽहूयते । युवां च ऽमधुपेभिः मधुरद्रव्यपानयुक्तैः ऽआसभिः भवदीयैरास्यैः ऽमध्वः मधुरद्रव्याणि हवींषि ऽपिबतम् । ऽसविता सूर्यः ऽउषसः ऽपूर्वम् उषःकालात्पुनरा युवयोरश्विनोः संबन्धिनं ऽरथम् ऽऋताय अस्मद्यज्ञार्थम् ऽइष्यति ऽहि प्रेरयति खलु । कीदृशम् । ऽचित्रं पूर्वोक्तैश्चक्रत्रयादिभिः विचित्रं ऽघृतवन्तम् अक्षाञ्जनसाधनेन घृतेनोपेतम् ॥ गच्छतम् । अदुपदेशात् लसार्वधातुकानुदात्तत्वे शपः पित्वादनुदात्तत्वम् । धातुस्वरः । अत्र गच्छतं पिबतं चेति चार्थप्रतीतिः 'चादिलोपे विभाषा' इति प्रथमायाः तिङ्बिभक्तेः निघातप्रतिषेधः । हूयते । लसार्वधातुकानुदात्तत्वे यकः स्वरः । मध्वः । लिङ्गव्यत्ययः शसि यणादेशश्छान्दसः । मधुपेभिः । मधु पिबन्तीति मधुपानि<sup>३</sup> । 'आतोऽनुपसर्गे कः' इति कप्रत्ययः । आसभिः । 'पदम्' इत्यादिना आस्यशब्दस्य आसन्नादेशः । युवोः । 'युवोर्हि यन्त्रम्' इत्यत्रोक्तम् । इष्यति । 'इप गतौ' । इयनो निच्वादाद्युदात्तत्वम् । 'हि च' इति निघातप्रतिषेधः ॥

आ नासत्या त्रिभिरेकादशैरिह देवेभिर्यातं मधुपेयमश्विना ।

प्रायुस्तारिष्टं नी रपांसि मृक्षतं सेधतं द्वेषो भवतं सचाभुवा ॥ ११ ॥

आ । नासत्या । त्रिभिः । एकादशैः । इह । देवेभिः । यातम् । मधुपेयम् । अश्विना ।

प्र । आयुः । तारिष्टम् । निः । रपांसि । मृक्षतम् । सेधतम् । द्वेषः । भवतम् । सचाभुवा ॥ ११ ॥

हे नासत्या असत्येनानृतेन रहितौ अश्विना अश्विदेवौ युवां त्रिभिरेकादशैः ' ये देवासो दिव्येकादश स्थ ' ( क्र. सं. १. १३९. ११ ) इत्यादिमन्त्रप्रतिपादितैस्त्रिसंख्याकैः एकादशात्मकवर्ग-त्रयगतैर्देवैः सह मधुपेयं सोमात्मकं मधुरद्रव्यपानम्<sup>१</sup> अभिलक्ष्य इह अस्मिन् देवयजनदेशे आ यातम् आगच्छतम् । आयुः अस्मदीयमायुष्यं प्र तारिष्टं प्रवर्धयतम् । रपांसि अस्मदीयानि पापानि निः मृक्षतं निःशेषेण शोधयतम् । द्वेषः द्वेषकर्तृन् सेधतं प्रतिषेधतम् । सचाभुवा अस्माभिः सहावस्थितौ भवतम् ॥ त्रिभिः । ' षट्त्रिचतुर्भ्यः ' इति विभक्तेरुदात्तत्वम् । एकादशैः । एकादशानां पूरणैः । ' तस्य पूरणे ' ( पा. सू. ५. २. ४८ ) इति ङट् । मधुपेयम् । ' पा पाने ' । ' अचो यत् ' इति कर्मणि यत् । ' ईद्यति ' ( पा. सू. ६. ४. ६५ ) इति आकारस्य ईकारादेशः । ' यतोऽनावः ' इत्याद्युदात्तत्वम् । मधु च तत्पेयमिति समासे कृदुत्तरपदप्रकृतिस्वरत्वम् । तारिष्टम् । ' तृ घ्वनतरणयोः ' । छान्दसे प्रार्थनायां लुङि च्छेः सिच् । इडागमः । ' वृतो वा ' ( पा. सू. ७. २. ३८ ) इति प्रासस्य इदो दीर्घस्य ' सिचि च परस्मैपदेषु ' ( पा. सू. ७. २. ४० ) इति प्रतिषेधः । ' बहुलं छन्दस्यमा-ल्लयोगेऽपि ' इति अडभावः । अत्र तारिष्टं मृक्षतं चेति चशब्दार्थप्रतीतेस्तस्य च अप्रयोगात् ' चादिलोपे विभाषा ' इति निघातप्रतिषेधः । ' आदिः सिचोऽन्यतरस्याम् ' ( पा. सू. ६. १. १८७ ) इत्याद्युदात्तत्वम् । मृक्षतम् । ' मृश आमशने ' । ' छन्दसि लुङ्लङ्लिटः ' इति लोट्थे लुङ् । ' शल इगुप-धादनिटः क्सः ' ( पा. सू. ३. १. ४५ ) इति क्सादेशः । ' एकाच उपदेशेऽनुदात्तात् ' इति इट्-प्रतिषेधः । षत्वकुत्वे । पूर्ववत् अडभावः । सेधतम् । ' षिधु गत्याम् ' । अत्र केवलोऽपि षिधिः प्रतिपूर्व-स्यार्थे वर्तते । प्रार्थनायां लोट् । शपः पितृदादनुदात्तत्वम् । तिङ्श्च लसार्वधातुकस्वरेण धातुस्वरः । पादाद्विवात् तिङः परत्वात् वा निघाताभावः । द्वेषः । ' अन्येभ्योऽपि द्रव्यन्ते ' इति कर्तरि विच् । भव-तम् । द्वेष इत्यस्य वाक्यान्तरगतत्वात् तदपेक्षयास्य निघातो न भवति, ' समानवाक्ये च निघात-युष्मदस्मदादेशा वक्तव्याः ' ( पा. सू. ८. १. १८. ५ ) इति वचनात् । सचाभुवा । सचा इत्यर्थं निपातः सहशब्दसमानार्थः । तथा च यास्कः—' सचा सहेत्यर्थः ' ( निरु. ५. ५ ) इति । सचा भवतः इति सचाभुवौ । क्तिप् । ' ओः सुपि ' ( पा. सू. ६. ४. ८३ ) इति यणादेशस्य ' न भूसुधियोः ' ( पा. सू. ६. ४. ८५ ) इति प्रतिषेधः । ' सुपां सुलुक् ' इति विभक्तेः आकारः ॥

आ नो अश्विना त्रिवृता रथैर्नार्वाञ्च रयिं वहतं सुवीरम् ।

शृण्वन्ता वामवसे जोहवीमि वृधे च नो भवतं वाजसातौ ॥ १२ ॥

आ । नः । अश्विना । त्रिवृता । रथैन । अर्वाञ्चम् । रयिम् । वहतम् । सुवीरम् ।

शृण्वन्ता । वाम् । अवसे । जोहवीमि । वृधे । च । नः । भवतम् । वाजसातौ ॥ १२ ॥

हे <sup>१</sup>अश्विना <sup>२</sup>त्रिवृता <sup>३</sup>रथेन अप्रतिहतगतित्वात् त्रिषु लोकेषु वर्तमानेन रथेन सह <sup>४</sup>नः अस्माकम् <sup>५</sup>अर्वाञ्चम् अभिमुखं <sup>६</sup>सुवीरं शोभनैर्वीरैः पुत्रभृत्यादिभिरुपेतं <sup>७</sup>रथि धनम् <sup>८</sup>आ <sup>९</sup>वहतम् आनीय प्रापयतम् । <sup>१०</sup>शृण्वन्ता अस्मदीयस्तुतिं शृण्वन्तौ <sup>११</sup>वां युवाम् <sup>१२</sup>अवसे अस्मद्रक्षणार्थं <sup>१३</sup>जोहवीमि आह्वयामि । <sup>१४</sup>नः अस्माकं <sup>१५</sup>वाजसातौ संग्रामे । ‘वाजसातौ महाधने’ (नि. २. १७. ३६) इति संग्रामनामसु पाठात् । <sup>१६</sup>वृधे वर्धनाय <sup>१७</sup>च <sup>१८</sup>भवतम् ॥ सुवीरम् । शोभना वीरा यस्येति बहुव्रीहौ ‘वीरवीर्यौ च’ इत्युत्तरपदाद्युदात्तत्वम् । शृण्वन्ता । ‘श्रु श्रवणे’ । शतरि ‘श्रुवः श्रु च’ (पा. सू. ३. १. ७४) इति श्रुः श्रभावश्च । ‘दुश्रुवोः सार्वधातुके’ इति यणादेशः । ‘सुपां सुलुक्’ इति आकारः । जोहवीमि । ‘ह्वेज् स्पर्धायां शब्दे च’ । यङ्लुकि ‘अभ्यस्तस्य च’ (पा. सू. ६. १. ३३) इति कृतसंग्रसारणादस्मात् लङुत्तमैकवचने ‘यङो वा’ (पा. सू. ७. ३. ९४) इति ईडागमः । वृधे । ‘वृधु वृद्धौ’ इत्यस्मात् संपदादिलक्षणो भावे क्तिप् । वाजसातौ । ‘पणु दाने’ । क्तिनि ‘तितुत्र’ इत्यादिना इट्प्रतिषेधः । ‘जनसन’ इत्यादिना आत्वम् । वाजानां सातिर्यस्मिन्निति पूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वम् ॥ ॥ ५ ॥

‘ह्वयाम्यग्निम्’ इत्येकादशच पञ्चमं सूक्तम् । हिरण्यस्तूप ऋषिः । आद्या नवमी च जगती-च्छन्दस्के । शिष्टास्त्रिष्टुभः । कृत्स्नस्य सूक्तस्य सविता देवता । आद्यायाः ‘ह्वयाम्यग्निम्’ इत्यस्या अग्निमित्रावरुणरात्रिसवित्राख्या लिङ्गोक्तदेवताः । तथा चानुक्रान्तं—‘ह्वयाम्येकादश सावित्रं नवमी जगत्याद्या च लिङ्गोक्तदैवतपादास्त्रयः’ इति । अभिष्टवषट्कस्य चतुर्थेऽहनि वैश्वदेवशस्त्रे इदं सूक्तं सावित्रं निविद्धानम् । ‘तृतीयस्य व्ययमा’ इति खण्डे सूत्रितं—‘ह्वयाम्यग्निमस्य मे द्यावापृथिवी इति तित्वः’ (आश्व. श्रौ. ७. ७) इति ॥

ह्वयाम्यग्निं प्रथमं स्वस्तये ह्वयामि मित्रावरुणाविहारसे ।

ह्वयामि रात्रीं जगतो निवेशनीं ह्वयामि देवं सवितारमूतये ॥ १ ॥

ह्वयामि । अग्निम् । प्रथमम् । स्वस्तये । ह्वयामि । मित्रावरुणौ । इह । अवसे ।

ह्वयामि । रात्रीम् । जगतः । निऽवेशनीम् । ह्वयामि । देवम् । सवितारम् । ऊतये ॥ १ ॥

<sup>१</sup>स्वस्तये अस्माकमविनाशाय । ‘स्वस्तीत्यविनाशनाम’ (निरु. ३. २१) इति यास्कः । <sup>२</sup>प्रथमम् आदौ <sup>३</sup>अग्निं <sup>४</sup>ह्वयामि । <sup>५</sup>इह अस्मिन् कर्मणि <sup>६</sup>अवसे अस्मद्रक्षणाय <sup>७</sup>मित्रावरुणौ <sup>८</sup>ह्वयामि । <sup>९</sup>जगतः जङ्गमस्य प्राणिजातस्य <sup>१०</sup>निवेशनीम् उपवेशनहेतुभूतां <sup>११</sup>रात्रीं रात्रिदेवतां <sup>१२</sup>ह्वयामि । जङ्गमाः सर्वे प्राणिनो दिवसे स्वस्वव्यापारान् कृत्वा स्वस्वगृहे रात्रौ उपविशन्तीति प्रसिद्धम् । <sup>१३</sup>ऊतये अस्मद्रक्षणार्थं <sup>१४</sup>सवितारं <sup>१५</sup>देवं <sup>१६</sup>ह्वयामि ॥ मित्रावरुणौ । ‘देवताद्वन्द्वे च’ इति पूर्वपदस्य आनङादेशः । ‘देवताद्वन्द्वे च’ इति उभयपदप्रकृतिस्वरत्वम् । रात्रीम् । ‘रात्रेश्चाजसौ’ (पा. सू. ४. १. ३१) इति ङीप् । निवेशनीम् । निविशन्त्यस्यामिति निवेशनी । ‘करणाधिकरणयोश्च’ इति ल्युट् । ‘टिड्ढाणञ्’ (पा. सू. ४. १. १५) इत्यादिना ङीप् । ऊतये । अवतेः क्तिनि ‘ज्वरत्वर’ इत्यादिना वकारस्य उपधायाश्च ऊट् । ‘ऊतियूति’ इत्यादिना क्तिन उदात्तत्वम् ॥

आ कृष्णेन रजसा वर्तमानो निवेशयन्नमृतं मर्त्यं च ।

हिरण्ययेन सविता रथेना देवो याति भुवनानि पश्यन् ॥ २ ॥

आ । कृष्णेन । रजसा । वर्तमानः । निवेशयन् । अमृतम् । मर्त्यम् । च ।

हिरण्ययेन । सविता । रथेन । आ । देवः । याति । भुवनानि । पश्यन् ॥ २ ॥

वसविता सूर्यः कृष्णेन रजसा कृष्णवर्णेन लोकेन । 'कृष्णं कृष्यतेर्निर्कृष्टो वर्णः' ( निरु. २. २० ) इति यास्कः । 'लोका रजांस्युच्यन्ते' ( निरु. ४. १९ ) इति च । अन्तरिक्षलोको हि सूर्यागमनात् पुरा कृष्णवर्णो भवति । तेनान्तरिक्षमार्गेण वा वर्तमानः पुनः पुनरागच्छन् अमृतं देवं मर्त्यं मनुष्यं च निवेशयन् स्वस्वस्थानेऽवस्थापयन् । यद्वा । अमृतं मरणरहितं प्राणं मर्त्यं मरणसहितं शरीरं च निवेशयन् । तथा चारण्यकाण्डे 'अमर्त्यो मर्त्येना सयोनिः' ( ऋ. सं. १. १६४. ३८ ) इत्येतस्य मन्त्रभागस्य व्याख्यानरूपे ब्राह्मणे यथोक्तोऽर्थोऽवगम्यते—'मर्त्यानि ह्रीमानि शरीराणि अमृतैषा देवता' ( ऐ. आ. २. १. ८ ) इति । यथोक्तगुणोपेतः सविता देवः भुवनानि सर्वान् लोकान् पश्यन् अवक्षमाणः प्रकाशयन्नित्यर्थः । हिरण्ययेन सुवर्णनिर्मितेन रथेन वा याति अस्मत्समीपमागच्छति ॥ अमृतम् । मृतं मरणं नास्ति अस्येति बहुव्रीहौ 'नवो जरमरमित्रमृताः' इत्युत्तरपदाद्युदात्तत्वम् । मर्त्यम् । मर्तं भवम् । 'भवे छन्दसि' इति यत् । 'यतोऽनावः' इत्याद्युदात्तत्वम् । हिरण्ययेन । 'ऋष्यवाख्यं' ( पा. सू. ६. ४. १७५ ) इत्यादिना मयदो मकारलोपो निपातितः । यस्येति लोपे प्रत्ययस्वरः । भुवनानि । 'भू सत्तायाम्' । 'भूसूक्ष्मस्त्रिभ्यश्छन्दसि' ( उ. सू. २. २३८ ) इति क्युन्प्रत्ययः । योरनादेशो उवडादेशः । निच्वादाद्युदात्तत्वम् ॥

याति देवः प्रवता यात्युद्रता याति शुभ्राभ्यां यजतो हरिभ्याम् ।

आ देवो याति सविता परावतोऽप विश्वा दुरिता बाधमानः ॥ ३ ॥

याति । देवः । प्रवता । याति । उत्पवता । याति । शुभ्राभ्याम् । यजतः । हरिभ्याम् ।

आ । देवः । याति । सविता । परावतः । अप । विश्वा । दुःऽइता । बाधमानः ॥ ३ ॥

देवः दीप्यमानः सविता प्रवता प्रवणवता मार्गेण याति गच्छति । तथा उद्रता उत्कृष्टेनोर्ध्वदेशयुक्तेन मार्गेण याति । उदयानन्तरं आमध्याह्नमूर्ध्वो मार्गः ; तत उपरि आसायं प्रवणो मार्ग इति विवेकः । तथा यजतः यष्टव्यः स देवः शुभ्राभ्यां श्वेताभ्यां हरिभ्याम् अश्वभ्यां याति देवयजनदेशे गच्छति । सविता देवः विश्वा दुरिता सर्वाणि पापानि अप बाधमानः विनाशयन् परावतः दूरदेशात् । 'परावतः' ( नि. ३. २६. ५ ) इति दूरनामसु पठितत्वात् । तादृशात् बुलोकात् वा याति यागदेशे आगच्छति ॥ प्रवता । 'वन षण संभक्तौ' । अस्मात् प्रपूर्वात् क्प् । 'गमादीनामिति वक्तव्यम्' ( पा. सू. ६. ४. ४०. १ ) इत्यनुनासिकलोपः । ततः तुक् । कृदुत्तरपद-



प्रकृतिस्वरत्वम् । उद्वता । उत्पूर्वात् वनतेः पूर्ववत्प्रक्रिया । यजतः । 'भृमृदशि' (उ. सू. ३. ३९०) इत्यादिना यजतेः कर्मणि अतच्प्रत्ययः । विश्वा दुरिता । उभयत्र 'शेञ्छन्दसि बहुलम्' इति शैलोपः ॥

अभीवृतं कृशनैर्विश्वरूपं हिरण्यशम्यं यजतो बृहन्तम् ।

आस्थाद्रथं सविता चित्रभानुः कृष्णा रजांसि तविषीं दधानः ॥ ४ ॥

अभिऽवृतम् । कृशनैः । विश्वऽरूपम् । हिरण्यऽशम्यम् । यजतः । बृहन्तम् ।

आ । अस्थात् । रथम् । सविता । चित्रऽभानुः । कृष्णा । रजांसि । तविषीम् । दधानः ॥ ४ ॥

वसविता वरथम् आस्थात् आस्थितवान् आरूढवानित्यर्थः । कीदृशम् । अभीवृतम् अभितो वर्तमानम् । तथा कृशनैर्विश्वरूपं सुवर्णेन नानारूपम् । 'कृशन् लोहम्' (नि. १. २. ७) इति सुवर्णनामसु पाठात् । कचिद् सुवर्णनिर्मितगजपङ्क्तिः कचिदश्वपङ्क्तिः कचिन्मनुष्यपङ्क्तिरित्येवं बहुरूपत्वम् । हिरण्यशम्यम् । अश्वानां स्कन्धेषु रथयोजनवेलायां नियन्तुं प्रक्षेप्यमाणाः शङ्खवः शम्याः । ताः सुवर्णमय्यो रथे वर्तन्ते । बृहन्तं प्रौढम् । कीदृशः सविता । यजतः यष्टयः चित्रभानुः विविधरश्मियुक्तः कृष्णा रजांसि अन्धकारयुक्ततया कृष्णवर्णान् लोकानुद्दिश्य तमोनिवारणार्थं तविषीं बलं स्वकीयं प्रकाशरूपं दधानः ॥ अभीवृतम् । अभितो वर्तते इत्यभीवृत् । 'वृत् वर्तते' । क्विप् 'नहिवृत्ति' (पा. सू. ६. ३. ११६) इत्यादिना पूर्वपदस्य दीर्घत्वम् । विश्वरूपम् । विश्वानि रूपाणि यस्यासौ विश्वरूपः । 'बहुव्रीहौ विश्वं संज्ञायाम्' इति व्यत्ययेन असंज्ञायामपि पूर्वपदान्तोदात्तत्वम् । हिरण्यशम्यम् । 'हृयं गतिकान्त्योः' । 'हृयतेः कन्यन् हिर च' (उ. सू. ५. ७२२) इति कन्यन्प्रत्ययो धातोर्हिरादेशश्च । निच्वादाद्युदात्तत्वम् । बहुव्रीहौ पूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वम् । आस्थात् । तिष्ठते लुङि 'गातिस्था' इति सिचो लुक् । कृष्णा । 'कृषेर्वर्णे' (उ. सू. ३. २८४) इति नक्प्रत्ययः । 'शेञ्छन्दसि बहुलम्' इति शैलोपः । तविषीम् । तवतिः सौत्रो धातुः । 'तवतेर्णिद्वा' (उ. सू. १. ४८) इति टिष्च् । टित्वात् 'टिड्ढाणञ्' इत्यादिना ङीप् । व्यत्ययेन आद्युदात्तत्वं वृषादित्वात् द्रष्टव्यम् । दधानः । शानचि 'अभ्यस्तानामादिः' इत्याद्युदात्तत्वम् ॥

वि जनाञ्छ्यावाः शितिपादौ अख्यत्रथं हिरण्यप्रउगं वहन्तः ।

शश्वद्विशः सवितुदैव्यस्योपस्थे विश्वा भुवन्नानि तस्थुः ॥ ५ ॥

वि । जनान् । श्यावाः । शितिऽपादः । अख्यन् । रथम् । हिरण्यऽप्रउगम् । वहन्तः ।

शश्वत् । विशः । सवितुः । दैव्यस्य । उपऽस्थे । विश्वा । भुवन्नानि । तस्थुः ॥ ५ ॥

श्यावाः एतन्नामकाः सूर्यस्याश्वाः । 'श्यावाः सवितुः' (नि. १. १५. ८) इति निघण्टावुक्तत्वात् । ते च शितिपादः श्वेतैः पादैस्वेताः हिरण्यप्रउगम् । रथस्य सुखम् ईष्योरग्रं युगबन्धनस्थानं प्रउगमित्युच्यते । तच्चात्र सुवर्णमयम् । तद्युक्तं वरथं वहन्तः जनान् प्राणिनः वि अख्यन् विशेषेण

प्रकाशितवन्त इत्यर्थः । <sup>१</sup>वशात् सर्वदा <sup>२</sup>विशः प्रजाः <sup>३</sup>दैव्यस्य इतरदेवसंबन्धिनः <sup>४</sup>सवितुः प्रेरकस्य सूर्यस्य <sup>५</sup>उपस्थे समीपस्थाने <sup>६</sup>तस्थुः स्थितवस्यः । न केवलं प्रजाः किं तर्हि <sup>७</sup>विश्वा <sup>८</sup>भुवनानि सर्वे च लोकाः प्रकाशाय सूर्यसमीपे तस्थुः॥ शितिपादः । शितयः श्वेतवर्णाः पादा येषां ते शितिपादाः । ‘सुपां सुबुद्धं’ इति जसः सुआदेशः । यद्वा । शितिः श्वेतवर्गः स्फाटिकादिः । स इव पादो येषां ते । ‘पादस्य लोपोऽहस्यादिभ्यः’ (पा. सू. ५. ४. १३८) इति समासान्तपादशब्दान्तरलोपः । उपमात्नात् इति हि तत्रानुवर्तते । पादशब्दस्य वृषादिस्वादाद्युदात्तत्वम् । तस्य बहुव्रीहौ समासे ‘शितेर्नित्याबहुज्वहु-व्रीहावभसर्’ (पा. सू. ६. २. १३८) इत्युत्तपदप्रकृतिस्वरत्वम् । अह्यन् । ख्यातेर्लुङि ‘अत्यति-वक्ति’ इत्यादिना ल्लेः अडादेशः । हिरण्यप्रउगम् । बहुव्रीहौ पूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वम् । वहन्तः । ऋपः पितृत्वादनुदात्तत्वम् । शतुश्च लसार्वधातुकस्वरेण धातुस्वरः<sup>१</sup> । दैव्यस्य । तस्येदमित्यर्थे ‘देवाद्यजौ’ (पा. सू. ४. १. ८५. ३) इति देवशब्दात् प्राग्दीव्यतीयो यञ् । ‘तद्धितेष्वचामादेः’ (पा. सू. ७. २. ११७) इति आदिबृद्धिः । ‘ञिन्यादिर्नित्यम्’ इत्याद्युदात्तत्वम् । उपस्थे । ‘आतश्चोपसर्गे’ इति कः । ‘आतो लोप इति च’ इति आकारलोपः । मरुद्बृधादिस्वात् पूर्वपदान्तोदात्तत्वम् ॥

तिस्रो द्यावः सवितुर्द्वा उपस्थाँ एकां यमस्य भुवने विराषाट् ।

आणि न रथ्यममृताधि तस्थुरिह ब्रवीतु य उ तच्चिकेतत् ॥ ६ ॥

तिस्रः । द्यावः । सवितुः । द्वौ । उपस्थाँ । एकां । यमस्य । भुवने । विराषाट् ।

आणिम् । न । रथ्यम् । अमृतां । अधि । तस्थुः । इह । ब्रवीतु । यः । ऊँ इति । तत् । चिकेतत् ॥ ६ ॥

<sup>१</sup>द्यावः स्वर्गोपलक्षिताः प्रकाशमाना लोकाः <sup>२</sup>तिस्रः त्रिसंख्याकाः सन्ति । तत्र <sup>३</sup>द्वौ लोकौ <sup>४</sup>सवितुः सूर्यस्य <sup>५</sup>उपस्था समीपस्थाने वर्तेते; <sup>६</sup>द्युलोकभूलोकयोः सूर्येण प्रकाशितत्वात् । <sup>७</sup>एका मध्यमा भूमिरन्तरिक्षलोकः <sup>८</sup>यमस्य <sup>९</sup>भुवने पितृपतेर्गृहे <sup>१०</sup>विराषाट् विरान् गन्तृन् सहते । प्रेताः पुरुषा अन्त-रिक्षमार्गेण यमलोके गच्छन्तीत्यर्थः । <sup>११</sup>अमृता अमृतानि चन्द्रनक्षत्रादीनि ज्योतींषि जलानि वा <sup>१२</sup>अधि <sup>१३</sup>तस्थुः सवितारमधिगम्य स्थितानि । तत्र दृष्टान्तः । <sup>१४</sup>रथ्यम् <sup>१५</sup>आणिं <sup>१६</sup>न । रथाद्वहिः अक्षच्छिद्रे प्रक्षितः कीलविशेषः<sup>१</sup> आणिरित्युच्यते । रथसंबन्धिनम् आणिम् अधिगम्य यथा रथस्तिष्ठति तद्वत् । <sup>१७</sup>यः तु मानवः <sup>१८</sup>तत् सवितुरूपं <sup>१९</sup>चिकेतत् जानाति स मानवः <sup>२०</sup>इह अस्मिन् विषये <sup>२१</sup>ब्रवीतु कथयतु । केनापि वक्तुमशक्यः सवितुर्महिमेत्यर्थः ॥ तिस्रः । ‘तिसृभ्यो जसः’ (पा. सू. ६. १. १६६) इति विभक्ते-रुदात्तत्वम् । द्वौ । संहितायामावादेशे ‘लोपः शाकल्यस्य’ इति वकारलोपः । उपस्था । ‘आङ्याज-यारां चोपसंस्थानम्’ (पा. म. ७. १. ३९. १) इति सप्तम्या आङादेशः । ‘आङोऽनुनासिकश्छन्दसि’ (पा. सू. ६. १. १२६) इति प्रकृतिभावः । विराषाट् । ‘बृज् वरणे’ । ‘वज्र्ये कविधानम्’ (पा. सू. ३. ३. ५८. ४) इति कर्मणि कः । ‘बहुलं छन्दसि’ (पा. सू. ७. १. १०३) इति इत्वम् । तथा सति वृथ्यन्ते इति विरा इत्युक्तं भवति । तान् सहते इति विराषाट् । ‘छन्दसि सहः’ (पा. सू. ३. २. ६३) इति सहेर्णिवः । ‘सहेः साङः’ (पा. सू. ८. ३. ५६) इति षत्वम् । ‘अन्येषामपि दृश्यते’ इति पूर्वपदस्य दीर्घः । रथ्यम् । रथस्येदं रथ्यम् । ‘रथाद्यत्’ (पा. सू. ४.

१. च-छ-ण-त-फ-श-‘धातुस्वरः’ इत्यस्यानन्तरं ‘ऋदुत्तरपदप्रकृतिस्वरत्वेन स एव शिष्यते’ इत्यधिकम् । २. ढ-काष्ठविशेषः ।

३. १२१ ) इति यत् । ' यतोऽनावः ' इत्याद्युदात्तत्वम् । अमृता । ' शोश्छन्दसि बहुलम् ' इति शैलोपः । चिकेतत् । ' कित ज्ञाने ' । लेटि अडागमः । ' इतश्च लोपः ' इति इकारलोपः । जुहोत्या-  
दिवात् ऋः । लघूपधगुणः । ' अनुदात्ते च ' ( पा. सू. ६. १. १९० ) इति अभ्यस्तस्याद्युदात्त-  
त्वम् । यद्वृत्तयोगादनिघातः ॥ ६ ॥

वि सुपर्णो अन्तरिक्षाण्यख्यद्गभीरवेपा असुरः सुनीथः ।

केदानीं सूर्यः कश्चिकेत कतमां द्यां रश्मिरस्या ततान ॥ ७ ॥

वि । सुऽपर्णः । अन्तरिक्षाणि । अख्यत् । गभीरऽवेपाः । असुरः । सुऽनीथः ।

क । इदानीम् । सूर्यः । कः । चिकेत । कतमाम् । द्याम् । रश्मिः । अस्य । आ । ततान् ॥ ७ ॥

वसुपर्णः शोभनपतनः सूर्यस्य रश्मिः । ' सुपर्णा ' इति पञ्चदश रश्मिनामानि ( नि. १. ५. १५ )  
इति तन्नामसु पठितत्वात् <sup>१</sup> । अन्तरिक्षाणि अन्तरिक्षोपलक्षितानि लोकत्रयस्थानानि <sup>२</sup> वि अख्यत् विशेषे-  
षेण ख्यापितवान् प्रकाशितवान् । क्रीदशो रश्मिः । गभीरवेपाः गम्भीरकम्पनः । रश्मेः प्रकम्पनं चलनं  
केनापि द्रष्टुमशक्यमित्यर्थः । असुरः सर्वेषां प्राणदः । तथा चान्यत्र आम्नायते—' सर्वेषां भूतानां प्राणा-  
नादायोदेति ' ( तै. आ. १. १४. १ ) इति । सुनीथः सुनयनः शोभनप्रापणः । मार्गप्रकाशनेन अभीष्ट-  
देशं प्रापयतीत्यर्थः । तादृशरश्मियुक्तः सूर्यः इदानीं रात्रौ क कुत्र वर्तते । तदेतद्रहस्यं कश्चिकेत को  
जानाति । न कोऽपीत्यर्थः । अस्य सूर्यस्य रश्मिः कतमां द्याम् आ ततान कं द्युलोकं रात्रौ  
व्यासवान् । एतदपि को जानाति ॥ सुपर्णः । ' नन्सुभ्याम् ' इत्युत्तरपदान्तोदात्तत्वम् । गभीरवेपाः ।  
' दुवेष्ट कम्पने ' । असुन् । गभीरं वेपो यस्य पूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वम् । असुरः । ' असु क्षेपणे ' । अस्यति  
शत्रून् इत्यसुरः । ' असेरुन् ' ( उ. सू. १. ४२ ) । निच्वादाद्युदात्तत्वम् । यद्वा । असून् प्राणान्  
राति ददातीत्यसुरः । ' आतोऽनुपसर्गे कः ' इति कप्रत्ययः । सुनीथः । ' णीञ् प्रापणे ' । ' हनिकुषि-  
नीरमिकाशिभ्यः क्थन् ' ( उ. सू. २. १५९ ) इति क्थन् । प्रादिसमासे थाथादिना उत्तरपदान्तो-  
दात्तत्वम् । इदानीम् । इदंशब्दात् सप्तम्यर्थे ' दानीं च ' ( पा. सू. ५. ३. १८ ) इति दानींप्रत्ययः ।  
' इदम् इश् ' इति इदंशब्दस्य इशादेशः । प्रत्ययाद्युदात्तत्वम् । सूर्यः । ' षू प्रेरणे ' । सुवतीति  
सूर्यः । ' राजसूयसूर्य ' इत्यादिना रुडागमसहितः क्यप्प्रत्ययो निपातितः । प्रत्ययस्यानुदात्तत्वे धातु-  
स्वरेणाद्युदात्तत्वम् । चिकेत । ' कित ज्ञाने ' । लिट् । कतमां किंजातीयाम् । ' वा बहूनां जातिपरिग्रहे  
डतमच् ' ( पा. सू. ५. ३. ९३ ) इति किंशब्दात् डतमच् । डित्त्वात् टिलोपः । ' चितः ' इत्य-  
न्तोदात्तत्वम् ॥

अष्टौ व्यख्यत्कुकुर्मः पृथिव्यास्त्री धन्व योजना सप्त सिन्धून् ।

हिरण्यक्षः सविता देव आगाद्धद्रत्ना दाशुषे वार्याणि ॥ ८ ॥

अष्टौ । वि । अख्यत् । कुकुर्मः । पृथिव्याः । त्री । धन्व । योजना । सप्त । सिन्धून् ।

हिरण्यऽक्षः । सविता । देवः । आ । अगात् । दधत् । रत्ना । दाशुषे । वार्याणि ॥ ८ ॥

वृथिव्याः संबन्धिनीः वअष्टौ वककुभः प्राच्याद्याश्चतस्रो दिश आग्नेय्याद्याश्चतस्रो विदिश इत्येवमष्टौ दिशः व्यस्यत् सविता प्रकाशितवान् । तथा योजना प्राणिनः स्वस्वभोगेन योजयितृन् धन्व अन्तरिक्षोपलक्षितान् वत्री त्रिसंख्याकान् वृथिव्यादिलोकान् वसत वसिन्धून् गङ्गादिनदीः समुद्रान्वा सविता व्यस्यत् । वहिरण्याक्षः । हितरमणीयचक्षुर्भुक्तो हिरण्यमयाक्षो वा वसविता वदेवः वआगात् इहागच्छतु । किं कुर्वन् । वदाशुषे हविर्देत्तवते यजमानाय ववार्थाणि वरणीयानि रत्नानि वदधत् प्रयच्छन् ॥ अस्यत् । स्यातेर्लुङि 'अस्यतिवक्ति' इत्यादिना च्छेः अडादेशः । व्री । 'शेष्ठन्दसि बहुलम्' इति शैलोपः । धन्व । 'रिवि रवि धवि गत्यर्थाः' । 'इदितो नुम् धातोः' इति नुम् । अस्मात् 'कनिन्युवृषितक्षिराजिधन्विद्युप्रतिदिवः' इति कनिन् । 'सुपां सुलुक्' इति विभक्तेर्लुक् । नलोपः । प्रत्ययस्य निच्चादाद्युदात्तत्वम् । योजना । योजयन्ति प्राणिन उपभोगेनेति योजनानि । नन्धादि-लक्षणो ल्युः । 'गेरनिदि' इति णिलोपः । पूर्ववत् शैलोपः । हिरण्याक्षः । हिरण्यमयान्यक्षीणि यस्यासौ हिरण्याक्षः । 'बहुव्रीहौ सक्थ्यक्ष्णोः' ( पा. सू. ५. ४. ११३ ) इति समासान्तः षच्प्रत्ययः । अगात् । एतेर्लुङि 'इणो गा लुङि' ( पा. सू. २. ४. ४५ ) इति गादेशः । 'गातिस्था' इति सिचो लुक् । दधत् । शतरि 'नाभ्यस्ताच्छतुः' इति नुमागमप्रतिषेधः । 'आभ्यस्तयोरातः' इति आकारलोपः । 'अभ्यस्तानामादिः' इत्याद्युदात्तत्वम् । दाशुषे । 'दाश्वान्साह्वान्' इत्यादिना कसुप्रत्ययान्तो निपातितः । चतुर्थ्येकवचने 'वसोः संप्रसारणम्' इति संप्रसारणम् । परपूर्वत्वम् । 'शासिवसिधसीनां च' इति षत्वम् । वार्थाणि । 'वृङ् संभक्तौ' । ऋहलोर्ण्यत् । 'इडवन्द' इत्यादिनाद्युदात्तत्वम् ॥

हिरण्यपाणिः सविता विचर्षणिर्भुमे द्यावापृथिवी अन्तरीयते ।

अपामीवां बाधते वेति सूर्यमभि कृष्णेन रजसा द्यामृणोति ॥ ९ ॥

हिरण्यपाणिः । सविता । विचर्षणिः । उभे इति । द्यावापृथिवी इति । अन्तः । ईयते ।

अप । अमीवाम् । बाधते । वेति । सूर्यम् । अभि । कृष्णेन । रजसा । द्याम् । ऋणोति ॥ ९ ॥

वहिरण्यपाणिः सुवर्णमयहस्तयुक्तः । यद्वा । यजमानेभ्यो दातुं हिरण्यं हस्ते दृतवान् । वविचर्षणिः विविधदर्शनयुक्तः । विचर्षणिः पश्यत्यर्थः । 'विचर्षणिः विश्वचर्षणिः' ( नि. ३. ११. ६ ) इति तन्नामसु पाठात् । वसविता देवः वउभे वद्यावापृथिवी वअन्तः उभयोलोकयोर्मध्ये वईयते गच्छति । वअमीवां रोगादिबाधाम्<sup>१</sup> वअप बाधते सम्यक् निराकरोति । तथा वसूर्य वेति गच्छति । यद्यपि सवितुसूर्ययोरेक-देवतात्वं तथापि मूर्तिभेदेन गन्तुगन्तव्यभावः । वकृष्णेन तमसः कर्षकेण निवर्तकेन वरजसा तेजसा वद्याम् आकाशम् वअभि वऋणोति सर्वतो व्याप्नोति ॥ द्यावापृथिवी । 'दिवसश्च पृथिव्याम्' ( पा. सू. ६. ३. ३० ) इति चशब्दात् दिवशब्दस्य द्यावादेशः । 'देवताद्वन्द्वे च' इत्युभयपदप्रकृतिस्वरत्वम् । 'नोत्तरपदेऽनुदात्तादौ' ( पा. सू. ६. २. १४२ ) इति न निषेधः, 'अपृथिवीरुद्रपूषमन्थिषु' इति पर्युदस्तत्वात् । ईयते । 'ईङ् गतौ' । 'तिङ्ङतिङः' इति निघातः । बाधते । बाधते च वेति चेति समुच्चयार्थप्रतीतिः चशब्दस्याप्रयोगात् 'चादिलोपे विभाषा' इति निघातप्रतिषेधः । वेति । 'वी गति-प्रजनकान्यश्नानखादनेषु' । अदादित्वात् शपो लुक् । तिपः पित्त्वादानुदात्तत्वे धातुस्वरः । यद्यप्येषा

द्वितीया तथापि तिङः परत्वात् निवाताभावः । ऋगोति । ‘ ऋगु गतौ ’ । तनाद्विवात् उः । तनादिषु करोतेरेव गुणो नान्येषामिति अपिशलिमतेन गुणाभावः ॥

हिरण्यहस्तो असुरः सुनीथः सुमृळीकः स्ववाँ यात्वर्वाङ् ।

अपसेधन्नक्षसो यातुधानानस्थदेवः प्रतिदोषं गृणानः ॥ १० ॥

हिरण्यहस्तः । असुरः । सुनीथः । सुमृळीकः । स्ववान् । यातु । अर्वाङ् ।

अपसेधन् । रक्षसः । यातुधानान् । अस्थात् । देवः । प्रतिदोषम् । गृणानः ॥ १० ॥

वहिरण्यहस्तः असुरः प्राणदाता सुनीथः सुष्ठु नेता प्रशस्य इत्यर्थः । ‘ सुनीथः पाकः ’ ( नि. ३. ८. ७ ) इति प्रशस्वनामसु पाठात् । सुमृळीकः सुष्ठु सुखयिता स्ववान् धनवान् अर्वाङ् अभिमुखः कर्मदेशे गच्छतु । किंचायं देवः प्रतिदोषं प्रतिरात्रि गृणानः स्तूयमानः अस्थात् स्थितवान् । किं कुर्वन् । रक्षसः बाधकत्वेन रक्षणनिमित्तभूतान् ‘ रक्षो रक्षितव्यमस्मात् ’ ( निरु. ४. १८ ) इति यास्कः । यातुधानान् असुरान् अपसेधन् निराकुर्वन् ॥ हिरण्यहस्तादयो गताः । सुमृळीकः । सुष्ठु मृळीकं सुखं यस्यासौ तथोक्तः । ‘ नन्मुभ्याम् ’ इत्युत्तरपदान्तोदात्तत्वम् । स्ववान् । स्वम् अस्यास्तीति स्ववान् । ‘ मादुपधायाः ’ इति क्त्वम् । संहितायां नकारस्य ‘ दीर्घादटि समानपादे ’ इति रुक्त्वम् । ‘ आतोऽटि नित्यम् ’ इति सानुनासिक आकारः । रोर्थत्वम् । यलोपश्च । अपसेधन् । ‘ पिधु गत्याम् ’ । शपः पित्वा-दनुदात्तत्वम् । शतुश्च लसार्वधातुकस्वरेण कृदुत्तरपदप्रकृतिस्वरत्वम् । रक्षसः । ‘ रक्ष पालने ’ इत्य-स्मात् अपादाने औणादिकः असिप्रत्ययः । यद्वा । रक्षन्त्यनेनेति रक्षो बलम् । करणेऽसुन् । तदेवामस्तीति रक्षस्विनः । मत्वर्थप्रत्ययलोपश्छान्दसः । प्रत्ययस्वरः । यातुधानान् । ‘ यत निकारोपसंस्कारयोः ’ । तस्मात् पृथन्तात् औणादिको भावे उप्रत्ययः । यातवो यातना एषु धीयन्ते इति यातुधानाः । अधिकरणे व्युद् । ‘ लिति ’ इति प्रत्ययात्पूर्वस्योदात्तत्वम् । अस्थात् । ‘ गातिस्था ’ इति सिचो लुक् । प्रतिदोषम् । दोषादोषाम् । प्रति वीप्सालक्षणे यथार्थे । अव्ययीभावः । गृणानः । ‘ ग शब्दे ’ । कर्मणि लटः शानच् । व्यत्ययेन क्षा । ‘ प्वादीनां ह्रस्वः ’ इति ह्रस्वत्वम् । ‘ चितः ’ इत्यन्तोदात्तत्वम् ॥

ये ते पन्थाः सवितः पूर्व्यासोऽरेणवः सुकृता अन्तरिक्षे ।

तेभिर्नो अद्य पथिभिः सुगेभी रक्षा च नो अधि च ब्रूहि देव ॥ ११ ॥

ये । ते । पन्थाः । सवितरिति । पूर्व्यासः । अरेणवः । सुकृताः । अन्तरिक्षे ।

तेभिः । नः । अद्य । पथिभिः । सुगेभिः । रक्षा । च । नः । अधि । च । ब्रूहि । देव ॥ ११ ॥

हे सवितः ते तव पन्थाः मार्गाः पूर्व्यासः पूर्वसिद्धाः अरेणवः धूलिरहिताः अन्तरिक्षे सुकृताः सुष्ठु संपादिताः । सुगेभिः सुष्ठु गन्तुं शक्यैः तेभिः पथिभिः तैर्मागैरागत्य अद्य अस्मिन् दिने नः अस्मान् रक्ष च पालनमपि कुरु । तथा हे देव नः अस्मान् अनुद्यातृन् अधि ब्रूहि च

देवानामग्रेऽधिकत्वेन कथय च ॥ पन्थाः । 'सुपां सुलुक्' इति जसः सुः । 'पथिमथोः सर्वनाम-  
स्थाने' इत्याद्युदात्तत्वम् । पूर्व्यासः । पूर्वैः कृताः पूर्व्याः । 'पूर्वैः कृतमिनि यौ च' (पा. सू. ४. ४.  
१३३) इति यः । प्रत्ययस्वरः । असुगागमः । अरेणवः । 'नञ्सुभ्याम्' इत्युत्तरपदान्तोदात्तत्वम् ।  
सुकृताः । कर्मणि क्तः । 'गतिरनन्तरः' इति गतेः प्रकृतिस्वरत्वम् । सुगेभिः । सुष्टु गच्छन्त्येध्विति  
सुगाः । 'सुदुरोरधिकरणे' (पा. सू. ३. २. ४८. ३) इति गमेर्द्विप्रत्ययः । कृदुत्तरपदप्रकृतिस्वरत्वम् ।  
रक्ष । 'व्यचोऽतस्तिङः' इति संहितायां दीर्घः ॥ ॥ ७ ॥ ॥ ७ ॥

अष्टमेऽनुवाकेऽष्टौ सूक्तानि । तत्र 'प्र वो यद्दम्' इति विंशत्यृचं प्रथमं सूक्तम् । घोरपुत्रः कण्व  
ऋषिः । अयुजो बृहत्त्यः तृतीयपादस्य द्वादशाक्षरत्वात् । युजः सत्तोबृहत्त्यः प्रथमतृतीययोः पादयोर्द्वा-  
दशाक्षरत्वात् । अग्निर्देवता । 'ऊर्ध्व ऊ पु' इत्यादिके यूपदेवत्ये । तथा चानुक्रान्ते—'प्र वो विंशतिः  
कण्वो घौर आग्नेयं प्रागाथमूर्ध्व ऊ पु यौष्यौ' इति । ननु 'ऊर्ध्व ऊ पु' इत्यादिकयोरप्यग्नेर्देवतात्वेन  
भवितव्यमाग्नेये कर्तौ अनयोरनुद्धारात् । तथा हि सूत्रे 'एना वो अग्निं प्र वो यद्दम्' (आश्व. श्रौ. ४.  
१३) इति प्रतीकमात्रस्यैवोपादानात् कृत्स्नसूक्तमाग्नेयमिति गम्यते । यद्येते अन्यदेवत्ये स्यातां  
'वसिष्ठा हीति सूक्तयोरुत्तमामुद्धरेत्' (आश्व. श्रौ. ४. १३) इतिवत् उद्धारं ब्रूयात् । न च ब्रूते ।  
अतः कथं यौष्याविति । नैष दोषः । यूपधिष्ठानस्याग्नेः स्तूयमानत्वात् अनयोरपि अग्निर्देवता इत्याग्नेये  
कर्तौ उद्धारो न कृतः । अधिष्ठानप्राधान्यविवक्षया यौष्यावित्येतदपि न विरुध्यते । प्रातरनुवाके आग्नेये  
कर्तौ बार्हते छन्दसि 'प्र वो यद्दम्' इति सूक्तम् । 'अथैतस्या रात्रेर्विवासकाले' इति खण्डे सूत्रितम्—  
'एना वो अग्निं प्र वो यद्दम्' इति ॥

प्र वो यद्दं पुरुषां विशां देवयतीनाम् ।

अग्निं सूक्तेभिर्वचोभिरीमहे यं सीमिदन्य ईळते ॥ १ ॥

प्र । वः । यद्दम् । पुरुषाम् । विशाम् । देवऽयतीनाम् ।

अग्निम् । सुऽउक्तेभिः । वचःऽभिः । ईमहे । यम् । सीम् । इत् । अन्ये । ईळते ॥ १ ॥

हे ऋत्विग्यजमानाः देवयतीनां देवान् कामयमानानां पुरुषां बहूनां विशां प्रजारूपाणां वः  
युष्माकमनुग्रहाय यद्दं महान्तम् । 'यद्दः ववक्षिथ' (नि. ३.३.१३) इति महन्नामसु पाठात् । अग्निं  
सूक्तेभिर्वचोभिः सूक्तरूपैर्वाक्यैः प्र ईमहे प्रकर्षेण याचामहे । 'ईमहे यामि' (नि. ३.१९.१)  
इति याच्नाकर्मसु पाठात् । अन्ये इत् अन्येऽपि ऋषयः यम् अग्निं सीं सर्वतः ईळते स्तुवन्ति ।  
तमग्निमिति पूर्वत्रान्वयः ॥ पुरुषाम् । 'नामन्यतरस्याम्' इति नाम उदात्तत्वम् । विशाम् ।  
'सावेकाचः' इति विभक्तेरुदात्तत्वम् । देवयतीनाम् । देवानात्मन इच्छन्त्यो देवयन्त्यः । 'सुप  
आत्मनः क्यच्' । 'न च्छन्दस्यपुत्रस्य' इति ईत्वस्येव दीर्घस्यापि प्रतिषेधः, 'अश्वाघस्यात्' इति  
पुनः आत्वविधानात् ज्ञापकात् । क्यजन्तात् लटः शत् । कर्तरि शप् । शपः पिच्चादनुदात्तत्वम् । शतुश्च  
लसार्वधातुकस्वरेण क्यचा सह एकादेशे 'एकादेश उदात्तेनोदात्तः' इति शतुरुदात्तत्वम् । 'उगितश्च'  
इति ङीप् । 'अनित्यमागमशासनम्' इति वचनात् नुमभावः; एकादेशस्वरस्य पूर्वत्रासिद्धत्वं नेष्यते  
इति वचनात् (पा. सू. ८. २. ६. १) । शतुरुदात्तत्वं सिद्धमेवेति 'शतुरुनुमः' इति नद्या उदात्त-  
त्वम् । सूक्तेभिः । वक्तेः 'क्विचूतौ च संज्ञायाम्' इति क्तः । थाथादिना उत्तरपदान्तोदात्तत्वम् ।

ईळते । 'ईड स्तुतौ' । अदादित्वात् शपो लुक् । अनुदात्तेत्त्वात् लसार्वधातुकानुदात्तत्वे धातुस्वरः ।  
यद्वृत्तयोगादनिघातः ॥

जनासो अग्निं दधिरे सहोवृधं हविष्मन्तो विधेम ते ।

स त्वं नो अद्य सुमना इहाविता भवा वाजेषु सन्त्य ॥ २ ॥

जनासः । अग्निम् । दधिरे । सहःऽवृधम् । हविष्मन्तः । विधेम । ते ।

सः । त्वम् । नः । अद्य । सुसुमनाः । इह । अविता । भव । वाजेषु । सन्त्य ॥ २ ॥

जनासः अनुष्ठातारो जनाः सहोवृधं बलस्य वर्धयितारम् अग्निं दधिरे धृतवन्तः । हविष्मन्तः हविर्युक्ता वयं हे अग्ने ते त्वां विधेम परिचरेम । विधतिः परिचरणकर्मा । 'विधेम सपर्यति' (नि. ३.५.२) इति परिचरणकर्मसु पठितत्वात् । वाजेषु अश्वेषु सन्त्य दानशील हे अग्ने स त्वम् अद्य अस्मिन् दिने इह कर्मणि नः अस्मान् प्रति सुमनाः शोभनमनस्कः अविता रक्षिता भव ॥ सहोवृधम् । 'वृधु वृद्धौ' । अस्मात् अन्तर्भावितव्यार्थात् क्तिप् । कृदुत्तरपदप्रकृतिस्वरत्वम् । हविष्मन्तः । 'तसौ मस्वर्थे' इति भवेन पदत्वाभावात् सूत्राद्यभावः । विधेम । 'विध विधाने' । तुदादित्वात् शः । सुमनाः । शोभनं मनो यस्यासौ सुमनाः । 'सोमनसी अलोमोषसी' इत्युत्तरपदाद्युदात्तत्वम् । भव । पादादित्वात् 'तिङ्ङतिङः' इति निघाताभावः । 'अचोऽतस्तिङः' इति संहितायां दीर्घः । सन्त्य । 'षणु दाने' । क्तिचि 'तितुत्र' इत्यादिना इत्यप्रतिषेधः । 'न क्तिचि दीर्घश्च' (पा. सू. ६. ४. ३९) इत्यनुनासिकलोपदीर्घयोर्निषेधः । सन्तिर्दाता । तत्र भवः सन्त्यः । 'भवे छन्दसि' इति यत् ॥

प्र त्वा दूतं वृणीमहे होतारं विश्ववेदसम् ।

महस्ते सतो वि चरन्त्यर्चयो दिवि स्पृशन्ति भानवः ॥ ३ ॥

प्र । त्वा । दूतम् । वृणीमहे । होतारम् । विश्वऽवेदसम् ।

महः । ते । सतः । वि । चरन्ति । अर्चयः । दिवि । स्पृशन्ति । भानवः ॥ ३ ॥

हे अग्ने होतारं होमनिष्पादकमाह्वतारं वा विश्ववेदसं सर्वज्ञं दूतं देवानां दूत्ये प्रवृत्तम् । 'अग्निर्वै देवानां दूत आसीत्' इति श्रुत्यन्तरात् । तादृशं त्वां प्र वृणीमहे प्रकर्षेण वरणं कुर्मः । महः महतः सतः नित्यं वर्तमानस्य ते तव अर्चयः दीप्तयः वि चरन्ति विविधं प्रचरन्ति । भानवः त्वदीया रश्मयः दिवि द्युलोके स्पृशन्ति तत्रत्यान् प्राणिनः प्रकाशयन्तीत्यर्थः ॥ विश्ववेदसम् । विश्वानि वेत्तीति विश्ववेदाः । असुन् । मरुद्वृधादित्वात् पूर्वपदान्तोदात्तत्वम् । यद्वा । 'वेदः' इति धननाम (नि. २. १०. ४) । विश्वं वेदो धनं यस्य । 'बहुव्रीहौ विश्वं संज्ञायाम्' इति पूर्वपदान्तोदात्तत्वम् । महः । 'मह पूजयाम्' । 'क्तिप् च' इति क्तिप् । 'सावेकाचः' इति डस उदात्तत्वम् । यद्वा । महच्छब्दे अच्छब्दलोपश्छान्दसः । सतः । अस्ते शतरि 'असोरलोपः' इति अकारलोपः । 'शतुरनुमः' इति विभक्तेरुदात्तत्वम् । दिवि । 'ऊडिडम्' इति विभक्तेरुदात्तत्वम् ॥



देवासस्त्वा वरुणो मित्रो अर्यमा सं दूतं प्रतनमिन्धते ।

विश्वं सो अग्ने जयति त्वया धनं यस्तै ददाशु मर्त्यैः ॥ ४ ॥

देवासः । त्वा । वरुणः । मित्रः । अर्यमा । सम । दूतम् । प्रतनम् । इन्धते ।

विश्वम् । सः । अग्ने । जयति । त्वया । धनम् । यः । ते । ददाशु । मर्त्यैः ॥ ४ ॥

हे ऽअग्ने वरुणादयस्त्रयः ऽदेवासः देवाः ऽप्रतनं पुरातनं ऽदूतं त्वां ऽसम् इन्धते सम्यक् दीपयन्ति  
 ऽयः ऽमर्त्यैः मनुष्यो यजमानः ऽते तुभ्यं ऽददाशु हविर्दत्तवान् ऽसः यजमानः ऽत्वया सहायभूतेन  
 ऽविश्वं सर्वं ऽधनं ऽजयति ॥ अर्यमा । अर्यान्मिमीते इत्यर्यमा । ‘ श्वश्रुक्षन् ’ ( उ. सू. १. १५७ )  
 इत्यादिना कनिष्प्रत्ययान्तो निपातितः । इन्धते । ‘ जिहन्धी दीप्तौ ’ । अस्मात् लटि झस्य अदादेशे  
 भ्रम् । ‘ श्वाञ्चलोपः ’ ( पा. सू. ६. ४. २३ ) । ‘ श्वसोरल्लोपः ’ इति अकारलोपः । ददाशु । ‘ दाश्च  
 दाने ’ । लिटि णलि लिट्स्वरेण प्रत्ययासपूर्वस्य आकारस्योदात्तत्वम् । यद्वृत्तयोगादनिघातः ॥

मन्द्रो होता गृहपतिरग्ने दूतो विशामसि ।

त्वे विश्वा संगतानि व्रता ध्रुवा यानि देवा अकृण्वत ॥ ५ ॥

मन्द्रः । होता । गृहऽपतिः । अग्ने । दूतः । विशाम् । असि ।

त्वे इति । विश्वा । सम्ऽगतानि । व्रता । ध्रुवा । यानि । देवाः । अकृण्वत ॥ ५ ॥

हे ऽअग्ने त्वं ऽमन्द्रः हर्षहेतुः ऽहोता देवानामाह्वाता ऽविशां यजमानरूपाणां प्रजानां ऽगृहपतिः  
 गृहस्य पालकः ऽदूतः देवदूतः ऽअसि । ऽत्वे त्वयि ऽविश्वा ऽव्रता सर्वाणि कर्माणि ऽसंगतानि । ‘ व्रतं  
 कर्वरम् ’ ( नि. २. १. ७ ) इति कर्मनामसु व्रतशब्दः पठितः । पृथिव्यादयः ऽदेवाः ऽध्रुवा  
 स्थिराणि ऽयानि कर्माणि ऽअकृण्वत कृतवन्तः । पृथिवी धारयति पर्जन्यो वर्षति सूर्यः प्रकाशयति ।  
 तान्येतानि त्वयि संगतानीति पूर्वत्रान्वयः ॥ गृहपतिः । ‘ पत्यावैश्वर्ये ’ इति पूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वम् ।  
 ‘ सुपां सुलुक् ’ इति सप्तम्येकवचनस्य शेषादेशः । ‘ त्वमावेकवचने ’ इति मपर्यन्तस्य त्वादेशः ।  
 ‘ शेषे लोपः ’ इति टिलोपपक्षे उदात्तनिवृत्तिस्वरेण विभक्तेरुदात्तत्वम् ; अन्त्यलोपपक्षे तु एकादेश-  
 स्वरेण । संगतानि । गमेः कर्मणि निष्ठायाम् ‘ एकाचः ’ ( पा. सू. ७. २. १० ) इति इट्प्रतिषेधः ।  
 ‘ अनुदात्तोपदेशः ’ इत्यादिना अनुनासिकलोपः । ‘ गतिरनन्तरः ’ इति गतेः प्रकृतिस्वरत्वम् । व्रता  
 ध्रुवा इत्युभयत्र शैलौपः । अकृण्वत । ‘ कृवि हिंसाकरणयोश्च ’ । व्यत्ययेनात्मनेपदम् । इदित्वात् नुम् ।  
 ‘ धिन्विक्कृण्वोर च ’ इति उप्रत्ययः ॥ ॥ ८ ॥

त्वे इदग्ने सुभगे यविष्ठय विश्वमा हूयते हविः ।

स त्वं नो अद्य सुमना उतापरं यक्षि देवान्सुवीर्या ॥ ६ ॥

त्वे इति । इत् । अग्ने । सुऽभगे । यविष्ठय । विश्वम् । आ । हूयते । हविः ।

सः । त्वम् । नः । अद्य । सुऽमनाः । उत । अपरम् । यक्षि । देवान् । सुऽवीर्या ॥ ६ ॥

हे वयविष्य युवतम् अग्ने सुभगे सौभाग्ययुक्ते त्वे इत् त्वय्येव विश्वं सर्वं हविः आ  
 वृह्यते सर्वतः<sup>१</sup> प्रक्षिप्यते । वस त्वं वनः अस्मान्प्रति सुमनाः शोभनमनस्को भूत्वा अद्य अस्मिन्  
 दिने उत अपि च अपरं श्वः परश्व इत्यादिकमुत्तरं कालं सर्वस्मिन्नापि काले नैरन्तर्येण सुवीर्या  
 शोभनवीर्योपेतान् देवान् यक्षि यज ॥ सुभगे । शोभनो भगो यस्येति बहुव्रीहौ आद्युदात्तत्वम् ।  
 ‘अच्छन्दसि’ इत्युत्तरपदाद्युदात्तत्वम् । यविष्ठय । युवशब्दात् इष्टन् । ‘स्थूलदूर’ इत्यादिना यणादेः  
 परस्य लोपः पूर्वस्य च गुणः । छान्दसो यकारोपजनः । यक्षि । ‘बहुलं छन्दसि’ इति शपो लुक् ।  
 सुवीर्या । शोभनं वीर्यं येषाम् । ‘वीरवीर्यौ च’ इत्युत्तरपदाद्युदात्तत्वम् । ‘सुपां सुलुक्’ इति  
 विभक्तेः आकारः ॥

अभिष्टवे सायंकालीने उत्तरस्मिन् पटले ‘तं धेमित्था नमस्विनः’ इत्येषा विनियुक्ता । ‘अथो-  
 त्तरम्’ इति खण्डे सूत्रितं—‘प्रागार्थी पूर्वाह्ने काण्वीमपराह्ने’ (आश्व. श्रौ. ४. ७) इति ॥

तं धेमित्था नमस्विन उप स्वराजमासते ।

होत्राभिरग्निं मनुषः समिन्धते तितिर्वासो अति स्निधः ॥ ७ ॥

तम् । घ । ईम् । इत्था । नमस्विनः । उप । स्वराजम् । आसते ।

होत्राभिः । अग्निम् । मनुषः । सम् । इन्धते । तितिर्वासः । अति । स्निधः ॥ ७ ॥

हे अग्ने वनमस्विनः अन्नयुक्ता नमस्कारयुक्ता वा । ‘नमः आयुः सूनृता’ (नि. २. ७. २२)  
 इति अन्ननामसु पाठात् नमःशब्दस्यान्नवाचित्वम् । तादृशा यजमानाः स्वराजं स्वतो दीप्यमानं तं धे  
 तमेव पूर्वोक्तसर्वगुणविशिष्टं त्वाम् इत्था अनेन प्रकारेण हविष्यदानादिरूपेण उप आसते । मनुषः  
 मनुष्या यजमानाः होत्राभिः सप्तभिर्वषट्कर्तृभिः । ‘सप्त होत्राः प्राचीर्वषट्कर्तृन्ति’ (तै. ब्रा. २. ३. ६. ४)  
 इति श्रुत्यन्तरात् । अग्निं त्वां समिन्धते सम्यग्दीपयन्ति । कीदृशा मनुष्याः । स्निधः शत्रून् अति  
 तितिर्वासः अतिनायेन तरन्तः ॥ नमस्विनः । ‘अस्मायामेधा’ इति मत्वर्थीयो विनिः । स्वराजम् ।  
 स्वभासा राजते इति स्वराट् । ‘सत्सूद्विष’ इति क्तिप् । कृदुत्तरपदप्रकृतिस्वरत्वम् । आसते । ‘आस  
 उपवेशने’ । अदादित्वात् शपो लुक् । तितिर्वासः । ‘त प्लवनतरणयोः’ । ‘छन्दसि लिट्’ इति  
 वर्तमाने लिट् । तस्य ‘कसुश्च’ इति कसुः । ‘वस्वेकाजादसाम्’ इति नियमात् इडभावः । ‘ऋत  
 इद्धातोः’ इति इडत्वम् । ‘अच्छत्यृताम्’ (पा. सू. ७. ४. ११) इति गुणः ‘हलि च’ (पा.  
 सू. ८. २. ७७) इति दीर्घत्वं च न भवति, ‘संज्ञापूर्वको विधिरनित्यः’ इति तयोरनित्यत्वात् ।  
 यद्वा । तिरतिः प्रकृत्यन्तरं द्रष्टव्यम् । स्निधः । स्निधु शोषणे । ‘क्तिप् च’ इति क्तिप् ॥

मन्तो वृत्रमतरत्रोदसी अप उरु क्षयाय चक्रिरे ।

भुवत्कण्वे वृषा द्युमन्याहुतः क्रन्ददश्चो गर्विष्टिषु ॥ ८ ॥

मन्तः । वृत्रम् । अतरन् । रोदसी इति । अपः । उरु । क्षयाय । चक्रिरे ।

भुवत् । कण्वे । वृषा । द्युम्नी । आहुतः । क्रन्दत् । अश्वः । गोऽईष्टिषु ॥ ८ ॥

हे अग्ने <sup>१</sup>वन्नन्तः स्वस्सहायेनेतरे देवाः प्रहरन्तः <sup>२</sup>वृत्रम् <sup>३</sup>अतरन् तीर्णवन्तः । तदनन्तरं <sup>४</sup>परोदसी द्यावापृथिव्यौ <sup>५</sup>अपः अन्तरिक्षं च <sup>६</sup>क्षयाय प्राणिनां निवासार्थम् <sup>७</sup>उरु विस्तारो यथा भवति तथा <sup>८</sup>वचक्रिरे । अप्शब्दोऽन्तरिक्षवाची । ‘ आपः पृथिवी ’ ( नि. १. ३. ८ ) इति तन्नामसु पठितत्वात् । भवांस्तु <sup>९</sup>कण्वे कण्वनामके महर्षौ <sup>१०</sup>वृषा कामानां वर्षिता <sup>११</sup>द्युम्नी धनवान् <sup>१२</sup>आहुतः सर्वतो होमयुक्तश्च <sup>१३</sup>भुवत् भवतु । तत्र दृष्टान्तः । <sup>१४</sup>गविष्टिषु गोविषयेच्छायुक्तेषु संग्रामेषु <sup>१५</sup>अश्वः <sup>१६</sup>क्रन्दत् शब्दं कुर्वन् यथा-भीष्टप्रापकस्तथेति शेषः ॥ व्रन्तः । हन्तेः शतरि ‘ गमहनं ’ इत्यादिना उपधालोपः । ‘ हो हन्ते-र्णिजेषु ’ ( पा. सू. ७. ३. ५४ ) इति घत्वम् । अपः । ‘ ऊडिदम् ’ इति शस उदात्तत्वम् । क्षयाय । ‘ क्षि निवासगत्योः ’ । क्षियन्ति निवसन्त्यस्मिन्निति क्षयो निवासस्थानम् । ‘ पुंसि संज्ञायां घः प्रायेण ’ इति घः । ‘ क्षयो निवासे ’ ( पा. सू. ६. १. २०१ ) इत्याद्युदात्तत्वम् । भुवत् । भवतेर्लेटि अडागमः । ‘ इतश्च लोपः ’ इति इकारलोपः । ‘ बहुलं छन्दसि ’ इति शपो लुक् । ‘ भूसुवो-स्तिङि ’ ( पा. सू. ७. ३. ८८ ) इति गुणप्रतिषेधः । अडागमस्य अनुदात्तत्वे धातुस्वरः । आहुतः । आहूयते इति आहुतः । ‘ हु दानादनयोः ’ । कर्मणि क्तः । ‘ गतिरनन्तरः ’ इति गतेः प्रकृतिस्वरत्वम् । क्रन्दत् । ‘ कदि क्रदि कृदि आह्वाने ’ । शतरि नुमभावश्छान्दसः । अदुपदेशात् लसार्वधातुकानुदात्तत्वे धातुस्वरः । गविष्टिषु । ‘ इषु इच्छायाम् ’ । एषणम् इष्टिः । गवामिष्टिर्येषु संग्रामेषु । बहुव्रीहौ पूर्वपद-प्रकृतिस्वरत्वम् ॥

प्रवर्यै महावीरे खरे संसाद्यमाने ‘ सं सीदस्व महौ असि ’ इत्येषा । ‘ स्पृष्ट्वोदकम् ’ इति खण्डे सूत्रितं—‘ सं सीदस्व महौ असीति संसाद्यमाने ’ ( आश्व. श्रौ. ४. ६ ) इति ॥

सं सीदस्व महौ असि शोचस्व देववीतमः ।

वि धूमर्मग्ने अरुषं मियेध्य सृज प्रशस्त दर्शतम् ॥ ९ ॥

सम् । सीदस्व । महान् । असि । शोचस्व । देववीतमः ।

वि । धूमम् । अग्ने । अरुषम् । मियेध्य । सृज । प्रशस्त । दर्शतम् ॥ ९ ॥

हे अग्ने <sup>१</sup>सं <sup>२</sup>सीदस्व बर्हिष्युपविश । <sup>३</sup>महान् <sup>४</sup>असि गुणाधिको भवसि । <sup>५</sup>देववीतमः अति-शयेन देवान् कामयमानः <sup>६</sup>शोचस्व दीप्यस्व । हे <sup>७</sup>मियेध्य मेघार्हं <sup>८</sup>प्रशस्त उत्कृष्ट <sup>९</sup>अग्ने <sup>१०</sup>अरुषं गमन-शीलं <sup>११</sup>दर्शतं दर्शनीयं <sup>१२</sup>धूमं <sup>१३</sup>वि <sup>१४</sup>सृज विशेषेण संपादय ॥ सीदस्व । ‘ षट् विशरणगत्यवसादनेषु ’ । व्यत्यये-नात्मनेपदम् । प्रार्थनायां लोटि शपि ‘ पात्रा ’ इत्यादिना सीदादेशः । महान् । संहितायां नकाराका-रयोः स्वरानुनासिकौ उक्तौ । शोचस्व । ‘ शुच दीप्तौ ’ । अदुपदेशात् लसार्वधातुकानुदात्तत्वे धातुस्वरः । तिङ्गः परत्वात् निघाताभावः । देववीतमः । ‘ वी गतिप्रजनकात्यशनखादनेषु ’ । देवान् वेति गच्छतीति देववीः । ‘ क्तिप् च ’ इति क्तिप् । अतिशयेन देववीर्देववीतमः । तमपः पिच्चादनुदात्तत्वे कृदुत्तर-पदप्रकृतिस्वरत्वम् । अरुषम् अरोषणम् । ‘ रिष रुष हिंसायाम् ’ । ‘ घञर्थे कविधानम् ’ इति भावे कप्रत्ययः । नास्ति रूपोऽस्येति बहुव्रीहौ ‘ नन्सुभ्याम् ’ इत्युत्तरपदान्तोदात्तत्वम् । मियेध्य । ‘ छन्दसि च ’ इति अर्हार्थे यप्रत्ययः । मकारात्परः इयागमश्छान्दसः । सृज । ‘ सृज विसर्गे ’ । तुदादित्वात् शः । विकरणस्वरः । पादादित्वादिनिघातः । दर्शतम् । ‘ भृसृदृशि ’ इत्यादिना दृशोः कर्मणि अतच्प्रत्ययः ॥

यं त्वा देवासो मनवे दधुरिह यजिष्ठं हव्यवाहन ।

यं कण्वो मेध्यातिथिर्धनस्पृतं यं वृषा यमुपस्तुतः ॥ १० ॥

यम् । त्वा । देवासः । मनवे । दधुः । इह । यजिष्ठम् । हव्यवाहन ।

यम् । कण्वः । मेध्यातिथिः । धनस्पृतम् । यम् । वृषा । यम् । उपस्तुतः ॥ १० ॥

हे हव्यवाहन हविषो वाहकाग्ने मनवे मनोरनुग्रहाय देवासः सर्वे देवाः यजिष्ठम् अतिशयेन पूज्यं यष्टृतमं वा यं त्वाम् इह देवयजनदेशे दधुः धृतवन्तः । मेध्यातिथिः मेधाहैरतिथिभिर्युक्तः कण्वः एतन्नामको महर्षिः यं त्वां धनस्पृतं धनेन प्रीणयितारं कृत्वा दधे इति शेषः । तथा वृषा इन्द्रः यं त्वां दधे । तथा उपस्तुतः अन्योऽपि स्तोता यजमानो यं त्वां दधे । स त्वं सं सीदस्वेति पूर्वत्रान्वयः ॥ दधुः । लिटि उस्ति क्तिवे 'आतो लोप इटि च' इति आकारलोपः । प्रत्ययस्वरः । यजिष्ठम् । यष्टृशब्दात् 'तुञ्छन्दि' ( पा. सू. ५. ३. ५९ ) इति अगुणवचनादपि आतिशायनिक इष्टम् । 'तुरिष्ठेमेयःसु' ( पा. सू. ६. ४. १५४ ) इति तुलोपः । निच्वादाद्युदात्तत्वम् । हव्यवाहन । हव्यं वहतीति हव्यवाहनः । 'हव्येऽनन्तःपादम्' ( पा. सू. ३. २. ६६ ) इति वहतेर्न्युट् । मेध्यातिथिः । मेध्या अतिथयो यस्येति बहुव्रीहौ पूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वम् । धनस्पृतम् । धनैरस्मान् स्पृणोति प्रीणयतीति धनस्पृतम् । 'स्पृ प्रीतिबल्योः' । 'क्विप् च' इति क्विप् । ततः तुक् । कृदुत्तरपदप्रकृतिस्वरत्वम् । उपस्तुतः । 'क्तिक्त्तौ च संज्ञायाम्' इति कर्तरि क्तः । थाथादिना उत्तरपदान्तोदात्तत्वम् ॥ ॥ ९ ॥

यमग्निं मेध्यातिथिः कण्व ईध ऋतादधि ।

तस्य प्रेषो दीदियुस्तमिमा ऋचस्तमग्निं वर्धयामसि ॥ ११ ॥

यम् । अग्निम् । मेध्यातिथिः । कण्वः । ईधे । ऋतात् । अधि ।

तस्य । प्र । ईषः । दीदियुः । तम् । इमाः । ऋचः । तम् । अग्निम् । वर्धयामसि ॥ ११ ॥

मेध्यातिथिः<sup>१</sup> यागयोग्या अतिथय ऋत्विगूपा यस्य तादृशः<sup>२</sup> कण्वः ऋषिः ऋतादधि आदित्यादध्याहृत्य यम् अग्निम् ईधे दीप्तवान् तस्य अग्नेः इषः गमनस्वभावा रश्मयः प्र दीदियुः प्रकर्षेण दीप्यन्ते । तथा तम् अग्निम् इमाः अस्माभिः प्रयुज्यमानाः ऋचः वर्धयन्तीति शेषः । वयमपि तमग्निं वर्धयामसि स्तोत्रैर्वर्धयामः ॥ ईधे । 'जिहन्धी दीप्तौ' । 'इन्धिभवतिभ्यां च' ( पा. सू. १. २. ६ ) इति लिटः क्तिवात् 'अनिदिताम्' इति नकारलोपः । द्विर्भावहलादिशेषयोः कृतयोः सवर्णदीर्घः । प्रत्ययस्वरः । यद्वृत्तयोगादनिघातः । इषः । 'इष गतौ' । इष्यन्ति गच्छन्तीति इषो रश्मयः । दीदियुः । दीदेतिञ्छान्दसो धातुदीप्तिकर्मा । लिटि उस्ति इयङादेशः । 'एरनेकाचः' इति यणादेशाभावञ्छान्दसः । वर्धयामसि । 'इदन्तो मसि' इति मस इकारागमः ॥

रायस्पूधिं स्वधावोऽस्ति हि तेऽग्ने देवेष्वाप्यम् ।

त्वं वाजस्य श्रुत्यस्य राजसि स नो मृळ महौ असि ॥ १२ ॥

रायः । पूधिं । स्वधाऽवः । अस्ति । हि । ते । अग्ने । देवेषु । आप्यम् ।

त्वम् । वाजस्य । श्रुत्यस्य । राजसि । सः । नः । मृळ । महान् । असि ॥ १२ ॥

हे ऽस्वधावः अन्नवन् अग्ने । ‘स्वधा अर्कः’ (नि. २. ७. १७) इति तन्नामसु पाठात् । अस्माकं ऽरायः धनानि ऽपूधिं पूरय देहि वा । ‘पूधिं पूरय देहीति वा’ (नि. ४. ३) इति यास्कः । हे ऽअग्ने ऽते तव ऽदेवेष्वाप्यं प्रापणीयं सस्यम् ऽअस्ति ऽहि विद्यते खलु । ऽत्वं ऽश्रुत्यस्य श्रवणीयस्य ऽवाजस्य अन्नस्य ऽराजसि ईश्वरो भवसि । ऽसः त्वं ऽनः अस्मान् ऽमृळ सुख्य । ऽमहान् गुणैरधिकः ऽअसि ॥ रायः । ‘ऊडिदम्’ इति विभक्तेरुदात्तत्वम् । पूधिं । ‘पृ पालनपूरणयोः’ । ‘श्रुश्रुणुपृकृ-वृभ्यञ्छन्दसि’ इति हेधिरादेशः । ‘बहुलं छन्दसि’ इति शपो लुक् । हेरपित्वेन छित्त्वाद्गुणाभावे ‘उदोष्ठ्यपूर्वस्य’ (पा. सू. ७. १. १०२) इति उत्त्वम् । ‘हलि च’ इति दीर्घः । स्वधावः । ‘संबुद्धौ मतुवसोः’ इति स्त्वम् । आप्यम् । अदुपधत्वाभावेऽपि व्यत्ययेन ‘पोरदुपधात्’ (पा. सू. ३. १. ९८) इति कर्मणि यत् । ‘यतोऽनावः’ इत्याद्युदात्तत्वम् । यद्वा । ण्यति छान्दसमाद्युदात्तत्वम् । श्रुत्यस्य । ‘श्रु श्रवणे’ । औणादिकः क्यप् । तुगागमः । यद्वा । श्रुतिशब्दात् ‘भवे छन्दसि’ इति यत् । मृळ । ‘मृड सुखने’ । शस्य छित्त्वात् लघूपधगुणाभावः ॥

यूपोच्छ्रयणे ‘ऊर्ध्व ऊ षु ण ऊतये’ इति द्वे । ‘पशाविष्टिः’ इति खण्डे सूत्रितम्—‘ऊर्ध्व ऊ षु ण ऊतय इति द्वे’ (आश्व. श्रौ. ३. १) इति । एते एवाभिष्टवेऽपि विनियुक्ते । ‘अथोत्तरम्’ इति खण्डे सूत्रितं—‘सखे सखायमभ्या ववृस्वोर्ध्व ऊ षु ण ऊतय इति द्वे’ (आश्व. श्रौ. ४. ७) इति ॥

ऊर्ध्व ऊ षु ण ऊतये तिष्ठा देवो न सविता ।

ऊर्ध्वो वाजस्य सनिता यदञ्जिभिर्वाघद्विर्विह्वयामहे ॥ १३ ॥

ऊर्ध्वः । ऊँ इति । सु । नः । ऊतये । तिष्ठ । देवः । न । सविता ।

ऊर्ध्वः । वाजस्य । सनिता । यत् । अञ्जिभिः । वाघत्ऽभिः । विऽह्वयामहे ॥ १३ ॥

हे यूप यद्वा यूपात्मकदारुनिष्ठाग्ने ऽनः अस्माकम् ऽऊतये रक्षणाय ऽऊर्ध्वः उन्नतः ऽतिष्ठ । तत्र दृष्टान्तः । ऽसविता ऽदेवो ऽनः । यथा सूर्यो देव उन्नतस्तिष्ठति तद्वत् । ऽऊर्ध्वः उन्नतः सन् ऽवाजस्य अन्नस्य ऽसनिता दाता भविष्यसि । ऽयत् यस्मात् कारणात् ऽअञ्जिभिः आज्येन यूपम् अञ्जिभिः ऽवाघद्विः यज्ञं वहङ्गिर्ऋत्विग्भिः सह ऽविह्वयामहे अन्नदानाय त्वां विशेषेणाह्वयामः । तस्मादन्नस्य दाता भवेति पूर्वत्रान्वयः ॥ ऊ षु णः । ‘इकः सुजि’ (पा. सू. ६. ३. १३४) इति संहितायां दीर्घः । ‘सुजः’ (पा. सू. ८. ३. १०७) इति षत्वम् । ‘नश्च धातुस्थोरुषुभ्यः’ (पा. सू. ८. ४. २७)

इति गत्वम् । उतये । अवतेः क्तिनि 'ज्वस्वर' इत्यादिना ऊद् । 'ऊत्तियूति' इत्यादिना क्तिन् उदात्तत्वम् । तिष्ठ । अपि 'पात्रा' इत्यादिना तिष्ठादेशः । 'अचोऽतस्तिष्ठः' इति संहितायां दीर्घः । वाजस्य । 'क्रियाग्रहणं कर्तव्यम्' ( पा. म. १. ४. ३२ ) इति कर्मणः संप्रदानत्वाच्चतुर्थर्थे षष्ठी । सनिता । 'पणु दाने' । लुटि तासिः । चलादिलक्षण इद् ( पा. सू. ७. २. ३५ ) । तिपो ङादेशः ( पा. सू. २. ४. ८५ ) । टिलोपः । उदात्तनिवृत्तिस्वरेण तिवादेशस्य उदात्तत्वे प्राप्ते 'तास्य-नुदात्तत्वं' इति तस्यानुदात्तत्वम् । धातुस्वरः । 'न लुद्' ( पा. सू. ८. १. २९ ) इति निघात-प्रतिषेधः । अङ्गिभिः । 'अङ्ग व्यक्तिस्रक्षणगतिषु' । 'खनिकण्यङ्गि' ( उ. सू. ४. ५७९ ) इत्यादिना इप्रत्ययः । विह्वयामहे । 'निसमुपविभ्यो ह्वः' ( पा. सू. १. ३. ३० ) इति अकर्त्रभिप्रायेऽप्यात्मने-पदम् । 'अहुपदेशात् लसार्वधातुक्रानुदात्तत्वे धातुस्वरः । 'तिङि चोदात्तवति' इति गतेरनुदात्तत्वम् यद्वृत्तयोगादनिघातः ॥

ऊर्ध्वो नः पाहंहसो नि केतुना विश्वं समत्रिणं दह ।

कृधी न ऊर्ध्वाश्चरथाय जीवसे विदा देवेषु नो दुवः ॥ १४ ॥

ऊर्ध्वः । नः । पाहि । अंहसः । नि । केतुना । विश्वम् । सम् । अत्रिणम् । दह ।

कृधि । नः । ऊर्ध्वान् । चरथाय । जीवसे । विदाः । देवेषु । नः । दुवः ॥ १४ ॥

हे यूप यद्वा तन्निष्ठासे ऊर्ध्वः उन्नतः सन् नः अस्मान् केतुना ज्ञानेन अंहसः पापात् नः पाहि नितरां पालय । विश्वम् अत्रिणम् सर्वमत्तारं भक्षकं राक्षसं नः दह सम्यग्भस्मीकुरु । नः अस्मान् ऊर्ध्वान् उन्नतान् कृधि कुरु । किमर्थम् । चरथाय लोके चरणाय जीवसे जीवनाय च नः अस्माकं दुवः धनं हविःस्वरूपं देवेषु विदाः लम्भय ॥ अत्रिणम् । 'अद भक्षणे' । 'अदे-स्त्रिणि च' ( उ. सू. ४. ५०८ ) इति औणादिकः त्रिनिप्रत्ययः । यद्वा । अदत्तस्त्रायन्ते इति अत्राः । 'आतोऽनुपसर्गे कः' इति कः । अतो मत्वर्थीय इनिः । कृधि । 'श्रुशृणुपृकृवृभ्यश्छन्दसि' इति हेधि-रादेशः । 'बहुलं छन्दसि' इति विकरणस्य लुक् । 'अन्येषामपि दृश्यते' इति संहितायां दीर्घः । ऊर्ध्वान् । 'उभयथर्क्षु' ( पा. सू. ८. ३. ८ ) इति विकल्पविधानात् 'नञ्छव्यग्रशान्' ( पा. सू. ८. ३. ७ ) इति नकारस्य रत्वाभावः । चरथाय । चरेः औणादिको भावे अथप्रत्ययः । जीवसे । 'जीव प्राणधारणे' । 'तुमर्थे सेसेत्' इति असेप्रत्ययः । विदाः । 'विद् लामे' । अस्मादन्तर्भावितण्य-र्थात् लेटि सिपि 'लेटोऽङाटौ' इति आडागमः । तुदाक्त्वात् शः । 'शे मुचादीनाम्' इति मुम् न भवति, 'अनित्यभागमशासनम्' इति वचनेन तस्यानित्यत्वात् । 'इतश्च लोपः' इति इकारलोपः आगमानुदात्तत्वे विकरणस्वरः ॥

पाहि नो अग्ने रक्षसः पाहि धूर्तेररावणः ।

पाहि रिषत उत वा जिघांसतो बृहद्भानो यविष्ठय ॥ १५ ॥

पाहि । नः । अग्ने । रक्षसः । पाहि । धूर्तेः । अरावणः ।

पाहि । रिषतः । उत । वा । जिघांसतः । बृहद्भानो इति बृहत्ऽभानो । यविष्ठय ॥ १५ ॥

हे <sup>१</sup>अग्ने हे <sup>२</sup>बृहद्भानो बृहन्तो भानवो यस्य तादृश हे <sup>३</sup>यविष्ठय युवतम हे अग्ने <sup>४</sup>नः अस्मान् <sup>५</sup>रक्षसः बाधकाद्राक्षसादेः <sup>६</sup>पाहि पालय । तथा <sup>७</sup>अरावणः धनादीनामदातृरूपात् <sup>८</sup>धूर्तेः हिंसकात् <sup>९</sup>पाहि । तथा <sup>१०</sup>रिषतः हिंसकाद्याप्रादेः सकाशात् <sup>११</sup>पाहि । <sup>१२</sup>उत <sup>१३</sup>वा अथवा <sup>१४</sup>जिघांसतः हन्तुमिच्छतः शत्रोः सकाशात् पाहि ॥ <sup>१५</sup>धूर्तेः । धूर्तिं हिंसार्थः । ‘क्विक्त्वौ च संज्ञायाम्’ इति कर्तरि क्तिच् । ‘तितुत्र’ इत्यादिना इट्प्रतिषेधः । ‘राहोपः’ ( पा. सू. ६. ४. २१ ) इति वकारलोपः । ‘हलि च’ इति दीर्घत्वम् । अरावणः । ‘रा दाने’ । ‘आतो मनिन्’ इत्यादिना वनिप् । नञ्समासे अव्ययपूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वम् । पञ्चम्येकवचने ‘अलोपोऽनः’ इति अनः अकारस्य लोपः । रिषतः । ‘रिष हिंसायाम्’ । लट् शतृ । ‘बहुलं छन्दसि’ इति शपो लुक् । प्रत्ययस्वरे प्राप्ते व्यत्ययेनाद्युदात्तत्वम् । जिघांसतः । हन्तेरिच्छार्थे सनि ‘अञ्जनगमां सनि’ ( पा. सू. ६. ४. १६ ) इति उपधादीर्घत्वम् । ‘अभ्यासाच्च’ ( पा. सू. ७. ३. ५५ ) इति अभ्यासादुत्तरस्य हकारस्य घत्वम् । ‘सन्त्यतः’ इति इत्वम् । अदुपदेशात् लसार्व-धातुकानुदात्तत्वे सनो नित्वात् नित्स्वरेण पदस्याद्युदात्तत्वम् । बृहद्भानो । ‘आमन्त्रितस्य च’ इति षाष्टिकमाद्युदात्तत्वम् । पादादित्वात् आष्टमिकनिघाताभावः । यविष्ठय । ‘स्थूलदूर’ इत्यादिना यणादिपरस्य लोपः, पूर्वस्य च गुणः । यकारोपजनश्छान्दसः ॥ १० ॥

घनेव विष्वग्वि जह्यरावणस्तपुर्जम्भं यो अस्मध्रुक् ।

यो मर्त्यः शिशीति अत्यक्तुभिर्मा नः स रिपुरीशत ॥ १६ ॥

घनाइव । विष्वक् । वि । जहि । अरावणः । तपुःऽजम्भ । यः । अस्मध्रुक् ।

यः । मर्त्यः । शिशीति । अति । अक्तुभिः । मा । नः । सः । रिपुः । ईशत ॥ १६ ॥

हे <sup>१</sup>तपुर्जम्भ तप्यमानरश्मियुक्ताग्ने <sup>२</sup>अरावणः अस्मभ्यं देयस्य धनस्य अदातृन् वैरिणः <sup>३</sup>विष्वक् सर्वतः <sup>४</sup>वि <sup>५</sup>जहि विशेषेण मारय<sup>२</sup> । तत्र दृष्टान्तः । <sup>६</sup>घनेव । यथा कठिनेन दण्डपाषाणादिना भाण्डादिभङ्गं करोति तद्वत् । <sup>७</sup>यः अन्योऽपि रिपुः <sup>८</sup>अस्मध्रुक् अस्मद्विषयद्रोहकारी भर्त्सनादिना बाधते । <sup>९</sup>यः च अन्यः <sup>१०</sup>मर्त्यः मनुष्यः शत्रुः <sup>११</sup>अक्तुभिः आयुधैः <sup>१२</sup>अति <sup>१३</sup>शिशीति तनूकरोति अस्मान् ग्रहरतीत्यर्थः । <sup>१४</sup>स <sup>१५</sup>रिपुः भर्त्सनप्रहारकारी द्विविधोऽपि शत्रुः <sup>१६</sup>नः अस्मान् प्रति <sup>१७</sup>मा <sup>१८</sup>ईशत ईश्वरः शक्तो मा भूत् ॥ घनाइव । ‘सुपां सुलुक्’ इति वृत्तीयाया डादेशः । जहि । हन्तेलोटि हौ ‘हन्तेजः’ ( पा. सू. ६. ४. ३६ ) इति जादेशः । तस्य असिद्धत्वात् हेर्लुगभावः । तपुर्जम्भ । ‘तप संतापे’ । औणादिकः

१. च-छ-ण-फ-हे बृहद्भानो बृहन्तो भानवो यस्य तादृश हे यविष्ठय युवतम नः अस्मान्; न-हे बृहद्भानो.....तादृश यविष्ठय युवतम नः अस्मान्; स-नः अस्मान् । २. ढ-हिसय ।



करणे उसिन्प्रत्ययान्तः तपुस्शब्दो निच्वादाद्युदात्तः । 'जभि नाशने' । जम्भ्यन्ते शत्रव एभिरिति जम्भान्यायुधानि । करणे घञ् । तपुष्येव जम्भानि यस्यासौ तपुर्जम्भः । आमन्त्रिताद्युदात्तत्वम् । अस्मध्रुक । 'बृह जिघांसायाम्' । 'सत्सूद्विषः' इत्यादिना क्रिप् । 'वा बृहमुहण्युहणिहाम्' (पा. सू. ८. २. ३३) इति हकारस्य घत्वम् । भण्भावः । शिशीते । 'शो तनूकरणे' । व्यत्ययेनात्मने-पदम् । 'बहुलं छन्दसि' इति विकरणस्य श्लुः । 'आदेचः' इति आत्वम् । ततो द्विर्वचने 'बहुलं छन्दसि' (पा. सू. ७. ४. ७८) इति अभ्यासस्य इत्वम् । 'ई हल्यघोः' इति ईत्वम् । व्यत्ययेनाद्युदात्तत्वम् । यद्वृत्तयोगादनिवातः । ईशत । लङि 'बहुलं छन्दसि' इति शपो लुगभावः । 'न माङ्योगे' इति अडागमाभावः ॥

अग्निर्वन्ने सुवीर्यमग्निः कण्वाय सौभगम् ।

अग्निः प्रावन्मित्रो मेध्यातिथिमग्निः साता उपस्तुतम् ॥ १७ ॥

अग्निः । वन्ने । सुवीर्यम् । अग्निः । कण्वाय । सौभगम् ।

अग्निः । प्र । आवत् । मित्रा । उत । मेध्यऽअतिथिम् । अग्निः । सातौ । उपऽस्तुतम् ॥ १७ ॥

वअग्निः देवः वसुवीर्यं शोभनवीर्योपेतं धनसुदृश्यं वन्ने याचितः । सः वअग्निः वकण्वाय महर्षये वसौभगं शोभनधनादिरूपं भाग्यं प्रायच्छदिति शेषः । तथा वअग्निः वमित्रा अस्मन्मित्राणि वप्रावत् प्रकर्षेण रक्षितवान् । वउत अपि च वमेध्यातिथिं मेधयोग्यैरतिथिभिरुपेतमृषिं प्रावत् । तथा वउप-स्तुतम् अन्यमपि स्तोतारं यजमानं वसातौ धनादिदाननिमित्तं प्रावदिति शेषः ॥ वन्ने । 'वनु याचने' । कर्मणि लिट् । 'न शसदद्वादिगुणानाम्' (पा. सू. ६. ४. १२६) इति एस्वाभ्यासलोपयोः प्रतिषेधः । उपधालोपश्छान्दसः । सौभगम् । 'सुभगान्मन्त्रे' इति उद्गात्रादिषु पाठात् तस्य भावः इत्येतस्मिन्नर्थे अञ् (पा. सू. ५. १. १२९) । जिच्वादाद्युदात्तत्वम् । मित्रा । 'शेच्छन्दसि बहुलम्' इति शैलौपः । उपस्तुतम् । 'किचूक्तौ च संज्ञायाम्' इति स्तौतेः कर्तरि क्तः । आथादिना उत्तरपदान्तो-दात्तत्वम् ॥

अग्निना तुर्वशं यदुं परावतं उग्रादेवं हवामहे ।

अग्निर्नयन्नववास्त्वं बृहद्रथं तुर्वीतिं दस्यवे सहः ॥ १८ ॥

अग्निना । तुर्वशम् । यदुम् । परावतः । उग्रदेवम् । हवामहे ।

अग्निः । नयत् । नवऽवास्त्वम् । बृहत्ऽरथम् । तुर्वीतिम् । दस्यवे । सहः ॥ १८ ॥

वअग्निना सहावस्थितान् तुर्वशनामकं यदुनामकम् उग्रदेवनामकं च राजर्षीन् वपरावतः दूरदेशात् वहवामहे आह्वयामः । स च वअग्निः नववास्तुनामकं बृहद्रथनामकं तुर्वीतिनामकं च राजर्षीन् वनयत् इहानयत् । कीदृशोऽग्निः । वदस्यवे वसहः अस्मदुपद्रवहेतोश्चोरस्याभिभविता ॥ नयत् । 'णीष् प्रापणे' । लेटि अडागमः । 'इत्तश्च लोपः' इति इकारलोपः । नववास्त्वम् । नवं वास्तु यस्यासौ

नववास्तुः । ' वा छन्दसि ' इत्यनुवृत्तेः अस्मि पूर्वत्वाभावे यणादेशः । बृहद्रथम् । बहुव्रीहौ पूर्वपद-  
प्रकृतिस्वरत्वम् ॥

नि त्वामग्ने मनुर्दधे ज्योतिर्जनाय शश्वते ।

दीदेथ कण्वं ऋतजात उक्षितो यं नमस्यन्ति कृष्टयः ॥ १९ ॥

नि । त्वाम् । अग्ने । मनुः । दधे । ज्योतिः । जनाय । शश्वते ।

दीदेथ । कण्वे । ऋतऽजातः । उक्षितः । यम् । नमस्यन्ति । कृष्टयः ॥ १९ ॥

हे ऽग्ने ऽज्योतिः प्रकाशरूपं ऽत्वां ऽशश्वते बहुविधाय ऽजनाय ऽमनुः प्रजापतिः ऽनि ऽदधे  
देवयजनदेशे स्थापितवान् । हे अग्ने त्वम् ऽऋतजातः ऋतेन यज्ञेन निमित्तभूतेनोत्पन्नः ऽउक्षितः हवि-  
र्भिस्तर्पितः सन् ऽकण्वे एतन्नामके महर्षौ ऽदीदेथ दीप्तवानसि । ऽयम् अग्निं ऽकृष्टयः मनुष्याः । ' कृष्टयः  
चर्षणयः ' ( नि. २. ३. ७ ) इति मनुष्यनामसु पठितत्वात् । ऽनमस्यन्ति नमस्कुर्वन्ति । स त्वमिति  
पूर्वत्रान्वयः ॥ दीदेथ । दीदेतिश्छान्दसो दीप्तिकर्मा । थलि ' द्विर्वचनप्रकरणे छन्दसि वेति वक्तव्यम् ' ( का. ६. १. ८. १ ) इति द्विर्वचनाभावः । ' अनित्यमागमशासनम् ' इति वचनात् इडभावः । लिङ्स्वरेण  
प्रत्ययात्पूर्वस्थोदात्तावम् । ऋतजातः । ऋते<sup>१</sup> जन्यते इति ऋतजातः । ' श्वीदितो निष्ठायाम् ' इति इट्-  
प्रतिषेधः । ' जनसनं ' इत्यादिना आत्वम् । तृतीयापूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वम् । नमस्यन्ति । ' नमोवरिवः ' ( पा. सू. ३. १. १९ ) इति पूजार्थे क्यच् । अनुपदेशात् लसार्वधातुकानुदात्तत्वे क्यजन्तधातुस्वरः ।  
कृष्टयः । ' कृष विलेखने ' । ' क्तिच्क्तौ च संज्ञायाम् ' इति क्तिच् ॥

त्वेषासो अग्नेरमवन्तो अर्चयो भीमासो न प्रतीतये ।

रक्षस्विनः सदमिधातुमार्वतो विश्वं समन्त्रिणं दह ॥ २० ॥

त्वेषासः । अग्नेः । अमऽवन्तः । अर्चयः । भीमासः । न । प्रतिऽइतये ।

रक्षस्विनः । सदम् । इत् । यातुऽमार्वतः । विश्वम् । सम् । अन्त्रिणम् । दह ॥ २० ॥

ऽअग्नेः ऽअर्चयः ज्वालाः ऽत्वेषासः दीप्ताः ऽअमवन्तः बलवन्तः ऽभीमासः भयंकराः । अतः  
ऽप्रतीतये अस्माभिः प्रत्येतुं न शक्या इति शेषः । हे अग्ने ऽरक्षस्विनः बलवतः ऽयातुमार्वतः  
यातुधानानसुरान् ऽसदमित् सर्वदैव ऽसं ऽदह सभ्यभस्मीकुरु । तथा ऽविश्वं सर्वं ऽअन्त्रिणं  
भक्षकं अस्मद्वाधकं शत्रुं सं दह ॥ त्वेषासः । ' त्विष दीप्तौ ' । पचाद्यच् । ' चितः ' इत्यन्तो-  
दात्तत्वम् । अमवन्तः । ' अम रोगे ' । अमति शत्रून् रुजतीति अमो बलम् । पचाद्यच् । वृषादित्वा-  
दाद्युदात्तत्वम् । तदेषामस्तीत्यमवन्तः । प्रतीतये । ' तादौ च निति ' इति गतेः प्रकृतिस्वरत्वम् ।  
रक्षस्विनः । रक्षन्त्यनेनेति रक्षो बलम् । करणेऽसुन् । ' अस्मायामेधा ' इति मत्वर्थीयो विनिः ।  
यातुमार्वतः । यातवो यातनाः । तान् भिमते निर्मिमते इति राक्षसव्यापारा यातुमाः । ' आतोऽनुपसर्गे

कः ' इति कः । तदेवामस्तीति मनुष्यः । ' मर्तौ बह्वचोऽनजिरादीनाम् ' ( पा. सू. ६. ३. ११९ ) इति दीर्घत्वम् । ' संज्ञायाम् ' ( पा. सू. ८. २. ११ ) इति वत्वम् । मनुष्यः पिश्वानुदात्तत्वे कृदुत्तरपदप्रकृतिस्वरत्वम् । अत्रिणम् । ' अदेस्त्रिणि च ' इति कर्तरि त्रिणिप्रत्ययः ॥ ११ ॥

' क्रीळं वः ' इति द्वितीयं सूक्तं पञ्चदशार्चम् । अत्रेयमनुक्रमणिका—' क्रीळं पञ्चोना मारुतं हि गायत्रं तु ' इति । ' ऋषिश्चान्यस्मादेषैरवाविशिष्टः ' इति परिभाषया वोरपुत्रः कण्व ऋषिः । इदमुत्तरं च गायत्रीच्छन्दस्के । इदमादिसूक्तत्रयं मरुदेवताकं तुहिहवेति परिभाषितत्वात् । व्यूहहे द्वितीये छन्दोमे आग्निमारुतशब्दे पुत्तसूक्तं निबिडानीयम् । ' द्वितीयस्याग्निं वो देवम् ' इति खण्डे सूत्रितं—' क्रीळं वः शर्धोऽग्ने मृळेत्याग्निमारुतम् ' ( आश्व. श्रौ. ८. १० ) इति । ब्राह्मणं च—' क्रीळं वः शर्धो मारुतम् ' ( ऐ. ब्रा. ५. १९ ) इति । ' मरुद्भ्यः क्रीळिभ्यः पुरोडाशं सप्तकपालम् ' इत्यस्यामिष्टौ ' क्रीळं वः ' इत्येषा प्रधानस्यानुवाक्या । ' तथा ततः ' इति खण्डे सूत्रितं—' क्रीळं वः शर्धो मारुतमत्यासो न ये मरुतः स्वञ्चः ' ( आश्व. श्रौ. २. १८ ) इति ॥

क्रीळं वः शर्धो मारुतमनर्वाणं रथेशुभम् । कण्वा अभि प्र गायत ॥ १ ॥

क्रीळम् । वः । शर्धः । मारुतम् । अनर्वाणम् । रथेशुभम् । कण्वाः । अभि । प्र । गायत ॥ १ ॥

हे ऋक्वाः कण्वगोत्रोत्पन्ना महर्षयः । यद्वा । मेधाविन ऋत्विजः । ऋवः युष्मदर्थं ऋमारुतं मरुत्समूहं रूपं ऋशर्धः बलम् ऋअभि ऋप्र ऋगायत अभितः प्रकर्षेण स्तुभ्वम् । कीदृशं शर्धः । ऋक्रीळं विहरणशीलम् ऋअनर्वाणं आतुव्यरहितम् । अत एव श्रुत्यन्तरब्राह्मणेन भन्त्रान्तरमेवं व्याख्यातम्—' अनर्वा प्रेहीत्याह आतुव्यो वा अर्वा भातुव्यापनुत्त्यै ' ( तै. सं. ६. ३. ८. ४ ) इति । ऋरथेशुभं स्वकीये रथेश्वस्थाय शोभमानम् ॥ क्रीळम् । ' क्रीडुं विहारे ' । पचाद्यच् । शर्धः । ' श्रु प्रसहने ' । शर्धयत्यनेन शत्रूनि शर्धो बलम् । असुन् । निच्वादाद्युदात्तत्वम् । मारुतं मरुतां संबन्धि । ' तस्येदम् ' इति अण् । व्यत्ययेनाद्युदात्तत्वम् । यद्वा । समुहार्थं ' अनुदात्तादेरञ् ' ( पा. सू. ४. २. ४४ ) इत्यनुदात्तादिलक्षणः अन्त्यप्रत्ययः । अनर्वाणम् । व्यत्ययेन पुल्लिङ्गता । ' नञ्सुभ्याम् ' इत्युत्तरपदान्तोदात्तत्वम् । रथेशुभम् । ' शुभं दीप्तौ ' । रथे शोभते इति रथेशु । ' किप् च ' इति किप् । ' तत्पुरुषे कृति बहुलम् ' इति अलुक् । कृदुत्तरपदप्रकृतिस्वरत्वम् । गायत । ' कै गै रै शव्दे ' । ' तिङ्ङितिङः ' इति निघातः ॥

ये पृषतीभिर्ऋष्टिभिः साकं वाशीभिर्ऋञ्जिभिः । अजायन्त स्वभानवः ॥ २ ॥

ये । पृषतीभिः । ऋष्टिभिः । साकम् । वाशीभिः । अञ्जिभिः । अजायन्त । स्वभानवः ॥ २ ॥

ये मरुतः पृषत्यादिभिः साकं स्वभानवः ' स्वकीयदीप्तियुक्ताः अजायन्त इति ' संपन्नाः । पृषत्यो बिन्दुयुक्ता मृग्यो मरुद्वाहनभूताः । ' पृषत्यो मरुताम् ' ( नि. १. १५. ६ ) इति निघण्टावुक्तत्वात् । ऋष्ट्य आयुधानि । वाश्यः शब्दविशेषः परकीयसेनाभीतिहेतवः<sup>१</sup> । ' वाशी वाणी ' ( नि. १. ११. ११ ) इति वाङ्मासु पठितत्वात् । अजयोऽलंकरणानि । तान् स्तुम इति शेषः ॥ अजायन्त । ' जनी प्रादुर्भावे ' । श्यनि ' ज्ञानजोर्जा ' ( पा. सू. ७. ३. ७९ ) इति जादेशः । अडागम उदात्तः । स्वभानवः । स्वकीया भानवो येषाम् । बहुव्रीहौ पूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वम् ॥

१. ढ—' इति ' नास्ति । २. ढ—परकीयसेनाभ्रान्तिहेतवः ।

इहेव शृण्व एषां कशा हस्तेषु यद्वदान् । नि यामश्चित्रमृज्जते ॥ ३ ॥

इहऽईव । शृण्वे । एषाम् । कशाः । हस्तेषु । यत् । वदान् । नि । यामन् । चित्रम् । ऋज्जते ॥ ३ ॥

वृषां मरुतां वृहस्तेषु स्थिताः वृकशाः स्वस्ववाहनताडनहेतवः वृयद्वदान् यद्वदन्ति यं ध्वनिं कुर्वन्ति तं ध्वनिम् वृहेव अत्रेव स्थित्वा वृण्वे शृणोमि । स ध्वनिविशेषः वयामन् संग्रामे चित्रं विविधं शौर्यं नि ऋज्जते नितरामलंकरोति । ‘ ऋज्जतिः प्रसाधनकर्मा ’ ( निरु. ६. २१ ) इति यास्कः ॥ शृण्वे । ‘ श्रु श्रवणे ’ । व्यत्ययेनात्मनेपदम् । ‘ श्रुवः श्र च ’ इति श्रुः । ‘ हुश्रुवोः सार्वधातुके ’ इति यणादेशः । वदान् । ‘ वद व्यक्तायां वाचि ’ । लेटि आडागमः । ‘ इतश्च लोपः ’ इति इकारलोपे संयोगान्तलोपः । आगमाबुदात्तत्वे धातुस्वरः शिष्यते । यद्वृत्तयोगादनिधातः । यामन् । ‘ सुपां सुलुक् ’ इति सप्तम्या लुक् । ‘ न डिंसुद्धयोः ’ ( पा. सू. ८. २. ८ ) इति नलोपप्रतिषेधः । ऋज्जते । ‘ ऋजि भृजी भर्जने ’ । अत्र प्रसाधनार्थः ॥

प्र वः शर्धाय वृष्वये त्वेषद्युम्नाय शुष्मिणे । देवत्तं ब्रह्म गायत ॥ ४ ॥

प्र । वः । शर्धाय । वृष्वये । त्वेषद्युम्नाय । शुष्मिणे । देवत्तम् । ब्रह्म । गायत ॥ ४ ॥

हे ऋत्विजः वः युष्माकं संबन्धिने वृषार्धाय प्रसहनशीलाय वृष्वये शत्रुवर्षणयुक्ताय त्वेषद्युम्नाय दीप्यमानयशसे । ‘ युष्मं द्योततेर्यशोवाचं वा ’ ( निरु. ५. ५ ) इति यास्कः । शुष्मिणे बलवते । ‘ शुष्मं शुष्मम् ’ ( नि. २. ९. ११ ) इति बलनामसु पाठात् । एवंभूताय मरुद्गणाय ब्रह्म हविलक्षणमन्नमुद्दिश्य प्र गायत स्तुध्वम् । कीदृशं ब्रह्म । देवत्तं देवैर्देवतं देवतानुग्रहालम्बम् ॥ शर्धाय । ‘ श्रु प्रसहने ’ । शर्धयत्यभिभवतीति शर्धो बलम् । पचाद्यच् । वृषाद्विवादाद्युदात्तत्वम् । वृष्वये । ‘ वृष संवर्षे ’ । ‘ कृविष्टृष्वि ’ ( उ. सू. ४. ४९६ ) इत्यादिना किन्प्रत्ययान्तो निपातितः । त्वेषद्युम्नाय । ‘ त्विष दीप्तौ ’ । पचाद्यच् । त्वेषं दीप्तं युष्मं यस्य । बहुव्रीहौ पूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वम् । देवत्तं देवैर्देवतम् । छान्दसो वर्णलोपः । उक्तं च- ‘ द्वौ चापरौ वर्णविकारनाशौ ’ ( का. ६. ३. १०९ ) इति । ‘ वृतीया कर्मणि ’ इति पूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वम् ॥

प्र शंस गोष्वध्न्यं क्रीळं यच्छर्धो मारुतम् । जम्भे रसस्य वावृधे ॥ ५ ॥

प्र । शंस । गोषु । अध्न्यम् । क्रीळम् । यत् । शर्धः । मारुतम् । जम्भे । रसस्य । वावृधे ॥ ५ ॥

गोषु मरुन्मातृभूतपृश्निप्रभृतिषु धेनुववस्थितम् । ‘ पृश्नियै वै पयसो मरुतो जाताः ’ ( तै. सं. २. २. ११. ४ ) इति श्रुत्यन्तरात् । अध्न्यम् अहन्तव्यं क्रीळं विहारोपेतं मारुतं मरुत्संबन्धि शर्धः प्रसहनक्रीळं तेजो यत् अस्ति तत् प्र शंस हे ऋत्विक्समूह स्तुहि । रसस्य गोक्षीररूपस्य संबन्धि तत् तेजः जम्भे मुखे उदरे वा वावृधे वृद्धमभूत् ॥ शंस । ‘ शंसु स्तुतौ ’ । ‘ द्योऽस्तितः ’ इति संहितायां दीर्घः । गोषु । ‘ सावेकाचः ’ इति प्रासस्य विभक्त्युदात्तस्य ‘ न गोश्नसाववर्णः ’ इति प्रतिषेधः । अध्न्यम् । ‘ ध्नो हननम् ’ । ‘ वज्र्ये कविधानम् ’ ( पा. सू. ३. ३. ५८. ४ ) इति कः । ‘ गमहनः ’ इत्यादिना उपधालोपः । ‘ हो हन्तेः ’ ( पा. सू. ७. ३. ५४ ) इति घत्वम् । तदहतीति ध्न्यम् । ‘ छन्दसि च ’ इति यः । न ध्न्यम् अध्न्यम् । अन्ययपूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वम् । क्रीळादयो

गताः । जम्भे । ' जभि नाशने ' । जम्भ्यतेऽनेनेति जम्भयास्यम् । करणे घञ् । ववृधे । ' वृधु वृद्धौ ' । लिट् । छान्दसं संहितायामभ्यासदीर्घत्वम् ॥ १२ ॥

को वो वर्षिष्ठ आ नरो दिवश्च गमश्च धृतयः । यत्सीमन्तं न धूनुथ ॥ ६ ॥

कः । वः । वर्षिष्ठः । आ । नरः । दिवः । च । गमः । च । धृतयः । यत् । सीम् । अन्तम् । न । धूनुथ ॥ ६ ॥

वृद्धश्च द्युलोकस्यापि वृद्धश्च भूलोकस्यापि । ' गौः ग्मा ' ( नि. १. १. २ ) इति भूनामसु पठितत्वात् । धृतयः कम्पनकारिणो हे नरः नेतारो मरुतः वः युष्माकं मध्ये आ समन्तात् वर्षिष्ठः वृद्धतमः कः । यत् यस्मात् कारणात् सीं सर्वतः अन्तं न वृक्षाग्रमिव धूनुथ चालयथ । तस्मात् कारणात् कम्पयितृणां युष्माकं मध्ये कः प्रबल इति प्रश्नः ॥ वर्षिष्ठः । वृद्धशब्दात् इष्टनि ' प्रियस्थिरं ' ( पा. सू. ६. ४. १५७ ) इत्यादिना वर्षादेशः । निस्वादाद्युदात्तः । गमः । ग्माशब्दात् षष्ठ्येकवचने ' आतो धातोः ' इत्यत्र ' आत इति योगविभागः कर्तव्यः ' ( का. ६. ४. १४० ) इत्युक्तत्वात् आकारलोपः उदात्त-निवृत्तिस्वरेण विभक्तेरुदात्तत्वम् । धृतयः । ' धूज् कम्पने ' । ' क्तिच्क्तौ च संज्ञायाम् ' इति क्तिच् । ' तितुत्र ' इत्यादिना इट्प्रतिषेधः । ' आमन्त्रितस्य च ' इति सर्वानुदात्तत्वम् । धूनुथ । ' स्वादिभ्यः श्रुः ' । ' सतिशिष्टस्वरबलीयस्त्वमन्यत्र विकरणेभ्यः ' इति वचनात् सतिशिष्टोऽपि विकरणस्वरो लसार्व-धातुकस्वरं न बाधते । अतस्तिङ् एव स्वरः । यद्वृत्तयोगादनिघातः ॥

नि वो यामाय मानुषो दध्रे उग्राय मन्यवे । जिहीत पर्वतो गिरिः ॥ ७ ॥

नि । वः । यामाय । मानुषः । दध्रे । उग्राय । मन्यवे । जिहीत । पर्वतः । गिरिः ॥ ७ ॥

हे मरुतः वः युष्माकं यामाय गमनार्थं मानुषः गृहस्वामी कश्चिन्मनुजः नि दध्रे गृहदाढ्यार्थं दृढं स्तम्भं निक्षिप्तवान् । भवदीयगमनेन चालितं गृहं पतिष्यतीति भीत्या तन्निवारणाय दृढस्तम्भमक्षेपः । कीदृशाय यामाय । उग्राय तीव्राय मन्यवे चालनार्थमभिमन्यमानाय । युज्यते हि भवद्गमनाङ्गीतिः । यतो भवद्गत्या चालितः पर्वतः बहुविधपर्वयुक्तः गिरिः शिखरी जिहीत गच्छेत् ॥ मानुषः । ' मनोजातावन्त्यतौ षुक् च ' ( पा. सू. ४. १. १६१ ) इति मनुशब्दात् अपत्यार्थे अञ् षुगागमश्च । ' ज्नित्यादिर्नित्यम् ' इत्याद्युदात्तत्वम् । दध्रे । ' धृज् अवस्थाने ' इत्यस्य लिटि क्तिच्चाहुणाभावे सति यणादेशः । प्रत्ययस्वरः । पादादित्वात् न निघातः । जिहीत । ' ओहाङ् गतौ ' । लिङि जुहोत्यादित्वात् शपः श्लुः । ' श्रुजामित् ' ( पा. सू. ७. ४. ७६ ) इति अभ्यासस्य इत्वम् । ' श्राभ्यस्तयोरतः ' इति आकारलोपः । पर्ववान् पर्वतः । मत्वर्थीयः तत्प्रत्ययः ॥

येषामज्मेषु पृथिवी जुजुर्वीद्व विश्पतिः । भिया यामेषु रेजते ॥ ८ ॥

येषाम् । अज्मेषु । पृथिवी । जुजुर्वीद्व । विश्पतिः । भिया । यामेषु । रेजते ॥ ८ ॥

\* हे मरुतः येषां युष्माकं यामेषु गमनेषु अज्मेषु क्षेपकेषु सत्सु पृथिवी भूमिः रेजते कम्पते । तत्र दृष्टान्तः । जुजुर्वीद्व विश्पतिः । यथा वयोहानिरौणादिना जीर्णः प्रजापालको राजा वैरिभयात् कम्पते तद्वत् ॥ अज्मेषु । ' अज गतिक्षेपणयोः ' । बहुलग्रहणात् औणादिको मन् । ' अजेर्व्यघञयोः ' ।

( पा. सू. २. ४. ५६ ) इति वीभावो न भवति, 'बलादावार्धधातुके विकल्प इत्यते' ( का. २. ४. ५६. २ ) इति वचनात् । निच्वादाद्युदात्तत्वम् । जुजुर्वान् । 'जृप् वयोहानौ' । लिटः कसुः । 'बहुलं छन्दसि' ( पा. सू. ७. १. १०३ ) इति उत्त्वम् । अभ्यासहलादिशेषौ । 'वस्वेकाजादिसाम्' इति नियमात् इडागमाभावः । 'ऋच्छत्यृताम्' ( पा. सू. ७. ४. ११ ) इति गुणः, 'हलि च' इति दीर्घत्वं च 'संज्ञापूर्वको विधिरनित्यः' इति वचनात् न भवति । विशां पतिर्विशपतिः । 'पत्यावैश्वर्ये' इति पूर्वपदप्रकृतिस्वरे प्राप्ते 'परादिश्छन्दसि बहुलम्' इत्युत्तरपदाद्युदात्तत्वम् । भिया । 'सावेकाचः' इति विभक्तेरुदात्तत्वम् । यामेषु । 'यम उपरमे' । भावे घञ् । 'कर्पात्वतो घञः' इत्यन्तोदात्तत्वे प्राप्ते वृषादिषु पाठादाद्युदात्तत्वम् । रेजते । 'रेजृ कम्पने' । अदुपदेशात् लसार्वधातुकानुदात्तत्वे धातुस्वरः । यद्वृत्तयोगादनिघातः ॥

स्थिरं हि जानमेषां वयो मातुर्निरेतवे । यत्सीमनु द्विता शर्वः ॥ ९ ॥

स्थिरम् । हि । जानम् । एषाम् । वयः । मातुः । निःऽएतवे । यत् । सीम् । अनु । द्विता । शर्वः ॥ ९ ॥

वृषां मरुतां वज्रान् जन्मस्थानमाकाशं स्थिरं हि चलनरहितं खलु । मातुः मरुतां जननी-स्थानीयादाकाशात् वयः पक्षिणः वनिरेतवे निर्गन्तुं समर्था भवन्तीति शेषः । तादृशादाकाशाद्भवज्जन्मेति मरुतां स्तुतिः । यत् यस्मात् कारणात् शर्वः भवदीयं बलम् अनुक्रमेण सीं सर्वतः द्विता द्वित्वेन द्यावापृथिव्योर्विभज्य वर्तते । अतो भवदीयं जानं स्थिरं हि इति पूर्वत्रान्वयः ॥ जानम् । जन्यतेऽस्मिन्निति जानमन्तरिक्षम् । अधिकरणे घञ् । एषाम् । 'इदमोऽन्वादेशे' इति अशादेशोऽनुदात्तः । विभक्तिश्च सुप्त्वादनुदात्ता । न च 'जडिदम्' इत्यादिना विभक्त्युदात्तत्वम्, अन्तोदात्तात् इदं-शब्दात् तस्य विधानात् । निरेतवे । 'इण् गतौ' । 'तुमर्थे सेसेन्' इति तवेन्प्रत्ययः । 'तादौ च' इति गतेः प्रकृतिस्वरत्वम् ॥

उदु त्ये सूनवो गिरः काष्ठा अज्मेष्वत्नत । वाश्रा अभिज्जु यातवे ॥ १० ॥

उत् । ऊँ इति । त्ये । सूनवः । गिरः । काष्ठाः । अज्मेषु । अत्नत । वाश्राः । अभिज्जु । यातवे ॥ १० ॥

वत्ये पूर्वप्रकृताः । गिरः सूनवः वाच उत्पादका मरुतः । वायवो हि तात्वौष्ठादिषु संचरन्तो वाचमुत्पादयन्ति । अज्मेषु स्वकीयेषु गमनेषु सत्सु काष्ठाः अपः । 'ओपोऽपि काष्ठा उच्यन्ते क्रान्त्वा स्थिता भवन्ति' ( निरु. २. १५ ) इति यास्कः । उदु उत्कर्षेणैव अत्नत अतनिषत विस्तारितवन्तः । उदकं विस्तार्य तत्पानार्थं वाश्राः हम्भारवोपेता गाः अभिज्जु जान्वाभिसुख्यं यथा भवति तथा यातवे गन्तुं प्रेरितवन्त इति शेषः ॥ सूनवः । 'षू प्रेरणे' । 'सुवः किव्' ( उ. सू. ३. ३१५ ) इति नुप्रत्ययः । किच्चाद्गुणाभावः । अत्नत । 'तनु विस्तारे' । लङि शस्य अदादेशे 'बहुलं छन्दसि' इति विकरणस्य लुक् । 'तनिपत्योश्छन्दसि' ( पा. सू. ६. ४. ९९ ) इति उपधालोपः । अडागमः । अभिज्जु । अभिगते जानुनी यस्य तदभिज्जु । 'प्रसंभ्यां जानुनोर्जुः' ( पा. सू. ५. ४. १२९ ) इति व्यत्ययेनाभिपूर्वस्यापि जानुशब्दस्य जुशब्दादेशः समासान्तः । यातवे । 'तुमर्थे सेसेन्' इति तवेन्प्रत्ययः । निच्वादाद्युदात्तत्वम् ॥ ॥ १३ ॥

त्यं चिद्वा दीर्घं पृथुं मिहो नपातममृध्रम् । प्र च्यावयन्ति यामभिः ॥ ११ ॥

त्यम् । चित् । घृ । दीर्घम् । पृथुम् । मिहः । नपातम् । अमृध्रम् ।

प्र । च्यावयन्ति । यामऽभिः ॥ ११ ॥

११यं १चिद् प्रसिद्धो यो मेघस्तमपि मेघं १यामभिः स्वकीयगमनैः १प्र १च्यावयन्ति मरुतः प्रकर्षेण गमयन्ति । कीदृशम् । १दीर्घम् आयामोपेतं १पृथुं तिर्यग्विस्तृतं १मिहो १नपातं सेचनीयस्य जलस्य न पातयितारं वृष्टिमकुर्वन्तमित्यर्थः । १अमृध्रं केनाप्यहिंस्यम् ॥ व । ‘ ऋचि तुनुघं ’ इत्यादिना दीर्घः । मिहः । ‘ मिह सेचने ’ । मेहति लिञ्जतीति मिद् वृष्टिः । ‘ किप् च ’ इति किप् । ‘ सावेकाचः ’ इति विभक्तैरुदात्तत्वम् । नपातम् । न पातयतीति नपात् । ‘ नआप्नपात् ’ इत्यादिना नजः प्रकृतिभावः । अव्ययपूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वम् । अमृध्रम् । ‘ श्रुधु मृधु उन्दने ’ । मर्धति उदकेन उन्नतीति मृध्रः । बहुलवचनात् औणादिको रव्यत्ययः । नन्वसमासे अव्ययपूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वम् । यद्वा । संग्रामवाचिना वृधशब्देन हिंसा लक्ष्यते । मत्वर्थीयो रः । पूर्ववत् स्वरसमासौ । च्यावयन्ति । ‘ च्युङ् गतौ ’ । णिचि वृद्ध्यावादेशौ । पदकाले ह्रस्वञ्छान्दसः ॥

मरुतो यद् ब्रुवो बलं जनाँ अचुच्यवीतन । गिरीरचुच्यवीतन ॥ १२ ॥

मरुतः । यत् । हृ । वृ । बलम् । जनाँ । अचुच्यवीतन । गिरीन् । अचुच्यवीतन ॥ १२ ॥

हे १मरुतः १यद् यस्मादेव कारणात् १वः शुष्माकं १बलम् अस्ति अस्मादेव कारणात् १जनान् प्राणिनः १अचुच्यवीतन स्वस्वव्यापारेषु प्रेरयत । तथा १गिरीन् मेघान् १अचुच्यवीतन प्रेरयत ॥ मरुतः । आमन्त्रिताद्युदात्तत्वम् । अचुच्यवीतन । च्यवतेर्लङि व्यत्ययेन परस्मैपदम् । ‘ तप्तनप्तनथनाश्च ’ इति तस्य तनबादेशः । ‘ बहुलं छन्दसि ’ इति शपः श्रुः । ‘ बहुलं छन्दसि ’ (पा. सू. ७. ३. ९७) इति ईडागमः । गुणावादेशौ । ‘ तिङ्ङितिङः ’ इति निघातः । गिरीन् । ‘ दीर्घादृष्टि समानपादे ’ इति संहितायां नकारस्य रुत्वम् । ‘ अत्रानुनासिकः ’ इति ईकारस्यानुनासिकः ॥

यद् यान्ति मरुतः सं ह ब्रुवतेऽध्वन्ना । शृणोति कश्चिदेषाम् ॥ १३ ॥

यत् । हृ । यान्ति । मरुतः । सम् । हृ । ब्रुवते । अध्वन् । आ । शृणोति । कः । चित् । एषाम् ॥ १३ ॥

१यद् यदा खलु १मरुतः १यान्ति गच्छन्ति तदानीम् १अध्वन्ना मार्गे सर्वतः १सं १ब्रुवते १ह संभूय ध्वनिमवश्यं कुर्वन्ति । १एषां मरुतां संबन्धिनं शब्दं १कश्चित् यः कोऽपि १शृणोति ॥ यान्ति । ‘ या प्राप्णे ’ । अदादिवात् शपो लुक् । ‘ झोऽन्तः ’ इति अन्तादेशस्य<sup>१</sup> उपदेशिवद्भावात् अन्तीत्येतदाद्युदात्तम् । धातुना सहैकादेश एकादेशस्वरः । यद्वृत्तयोगादनिघातः । ब्रुवते । ‘ ब्रून् व्यक्तायां वाचि ’ । अस्य अदादेशे कृते परत्वात् ग्राहस्य गुणस्य डित्त्वेन बाधितत्वात् उवडादेशः । अध्वन् । ‘ सुपां सुलुक् ’ इति सप्तम्या लुक् । शृणोति । तिपः पित्वादनुदात्तत्वे विकरणस्वरः ॥



प्र यात शीर्षमाशुभिः सन्ति कण्वेषु वो दुर्वः । तत्रो पु मादयाध्वै ॥ १४ ॥

प्र । यात । शीर्षम् । आशुभिः । सन्ति । कण्वेषु । वः । दुर्वः । तत्रो इति । सु । मादयाध्वै ॥ १४ ॥

हे मरुतः <sup>१</sup>आशुभिः वेगवद्भिः स्वकीयैर्वाहनैः <sup>२</sup>शीर्षं शीघ्रम् । ‘ शीर्षं तृषु तूयम् ’ ( नि. २. १५. ९ ) इति क्षिप्रनामसु पाठात् । <sup>३</sup>प्र यात प्रकर्षणं कर्मभूमिं गच्छत । <sup>४</sup>कण्वेषु मेधाविष्वनुष्ठातृषु <sup>५</sup>वः युष्माकं <sup>६</sup>दुर्वः दुर्वासि परिचरणानि <sup>७</sup>सन्ति । <sup>८</sup>तत्रो <sup>९</sup>पु तेत्वेव<sup>१०</sup> परिचारकेषु कण्वेषु <sup>११</sup>मादयाध्वै तृप्ता भवत ॥ आशुभिः । ‘ अशू व्याप्तौ ’ । ‘ कृवायाजि<sup>१२</sup> ’ इत्यादिना उण् । प्रत्ययस्वरः । सन्ति । ‘ अशोरलोपः ’ इति अकारलोपः । मादयाध्वै । ‘ मद तृप्तियोगे ’ । तुरादिः । आकुस्मीय आत्मनेपदी । लेटि आडागमः । टेः एत्वम् । ‘ वेतोऽन्यत्र ’ ( पा. सू. ३. ४. ९६ ) इति एकारस्य ऐकारादेशः ॥

अस्ति हि ष्मा मदाय वः स्मसि ष्मा वयमेषाम् । विश्वं चिदायुर्जीवसे ॥ १५ ॥

अस्ति । हि । स्म । मदाय । वः । स्मसि । स्म । वयम् । एषाम् ।

विश्वम् । चित् । आयुः । जीवसे ॥ १५ ॥

हे मरुतः <sup>१</sup>वः युष्माकं <sup>२</sup>मदाय तृप्तये <sup>३</sup>अस्ति <sup>४</sup>हि <sup>५</sup>ष्म अस्माभिः प्रयुज्यमानं हविर्वो विद्यते खलु । <sup>६</sup>एषां युष्माकं भृत्यभूताः <sup>७</sup>वयं <sup>८</sup>स्मसि <sup>९</sup>ष्म विद्यामहे खलु । <sup>१०</sup>जीवसे जीवितुं <sup>११</sup>विश्वं <sup>१२</sup>चिदायुः सर्वमप्यायुः प्रयच्छतेति शेषः । स्म ‘ निपातस्य च ’ इति संहितायां दीर्घः । स्मसि । इदन्तो मसिः । जीवसे । ‘ तुमर्थे सेसेन्<sup>१३</sup> ’ इति असेप्रत्ययः ॥ ॥ १४ ॥

‘ कद्ध नूनम् ’ इति पञ्चदशर्चं तृतीयं सूक्तम् । घोरपुत्रः कण्व ऋषिः, ‘ ऋषिश्चान्यस्मात् ’ इति परिभाषितत्वात् । पूर्वसूक्ते ‘ मास्तं हि ’ इत्युक्तत्वादिदमपि मरुद्वताकम् । ‘ गायत्रं तु ’ इत्युक्तत्वात् गायत्रीच्छन्दस्कम् । ‘ कद्ध ’ इत्यनुक्रमणिका । विनियोगो लैङ्गिकः ॥

कद्ध नूनं कधप्रियः पिता पुत्रं न हस्तयोः । दधिध्वे वृक्तबर्हिषः ॥ १ ॥

कत् । ह । नूनम् । कधऽप्रियः । पिता । पुत्रम् । न । हस्तयोः । दधिध्वे । वृक्तऽबर्हिषः ॥ १ ॥

हे मरुतः <sup>१</sup>कद्ध कदा खलु <sup>२</sup>नूनम् अवश्यं हस्तयोः <sup>३</sup>दधिध्वे यूयमस्मान् हस्ते धारयथ । तत्र दधान्तः । <sup>४</sup>पिता <sup>५</sup>पुत्रं <sup>६</sup>न <sup>७</sup>हस्तयोः । यथा लोके पिता हस्तयोः<sup>८</sup> स्वकीयं पुत्रं धारयति तद्वत् । कीदृशा मरुतः । <sup>९</sup>कधप्रियः स्तुतिप्रीताः <sup>१०</sup>वृक्तबर्हिषः । वृक्तं छिन्नं बर्हिर्दुर्भो<sup>११</sup> येषां<sup>१२</sup> मरुतां यजमानाय<sup>१३</sup> ते<sup>१४</sup> मरुतः तथाविधाः ॥ कत् कदा । ‘ द्वौ चापरौ वर्णविकारनाशौ ’ ( का. ६. ३. १०९ ) इत्युक्तत्वात् आकारलोपः । कधप्रियः । कथा स्तुतिः । तथा प्रीणन्तीति कधप्रियः । ‘ प्रीज् प्रीतौ ’ । क्रिप् । पूर्वपदस्य ‘ ड्यापोः संज्ञाच्छन्दसोर्बहुलम् ’ ( पा. सू. ६. ३. ६३ ) इति ह्रस्वत्वम् । धकारश्छान्दसः । आमन्त्रितनिघातः । दधिध्वे । दधातेः ‘ छन्दसि लुङ्लङ्लिटः ’ इति वर्तमाने लिट् । ऋादिनियमात् इट् । प्रत्ययस्वरः वृक्तबर्हिषः । आमन्त्रितनिघातः ॥

कं नूनं कद्रो अर्थं गन्तां दिवो न पृथिव्याः । कं वो गावो न रण्यन्ति ॥ २ ॥

कं । नूनम् । कत् । वः । अर्थम् । गन्तं । दिवः । न । पृथिव्याः । कं । वः । गावः । न । रण्यन्ति ॥ २ ॥

हे मरुतः वनूनस् इदानीं वक यूयं कुत्र स्थिताः । वक्त कदा वः युष्माकम् अर्थम् अरणं<sup>१</sup> देवयजनदेशे गमनम्<sup>२</sup> । विलम्बं<sup>३</sup> मा कुरुतेत्यर्थः । वदिवः वगन्तं ब्रूलोकान्छत । वपृथिव्याः वन गन्तं भूलोकान्मा गच्छत । वः युष्मान् वक वरण्यन्ति । देवयजनरूपायाः पृथिव्या अन्यत्र कुत्र शब्दयन्ति । यजमानाः स्तुवन्ति । तत्र दृष्टान्तः । वगावो वन । यथा गावो रणन्ति शब्दयन्ति तद्वत् ॥ कं । किंशब्दात् सप्तम्यन्तात् ' किमोऽत् ' ( पा. सू. ५. ३. १२ ) इति अल्पस्थयः । ' काति ' ( पा. सू. ७. २. १०५ ) इति किमः कादेशः । ' तिस्वरितः ' इति स्वरितत्वम् । अर्थम् । ' ऋ गतौ ' । ' उपिकुषिगतिभ्यस्थन् ' ( उ. सू. २. १६१ ) इति भावे थन् । निच्वादाद्युदात्तत्वम् । गन्तं । गमेलौटि ' बहुलं छन्दसि ' इति शपो लुक् । थादेशस्य तस्य ' तत्तनत्तनथनाश्च ' इति तवादेशः । अत एव छित्वाभावात् ' अनुदात्तोपदेशः ' इत्यादिना अनुनासिकलोपो न भवति । प्रत्ययस्य पिच्वादानुदात्तत्वे धातुस्वरः । ' ब्रचोऽस्तसिङः ' इति संहितायां दीर्घत्वम् । दिवः । ' उडिदम् ' इति विभक्तैरुदात्तत्वम् । पृथिव्याः । ' उदात्तयणो ह्रस्पूर्वात् ' इति विभक्तैरुदात्तत्वम् । रण्यन्ति । रणतिः शब्दार्थः । व्यत्ययेन इयन् ॥

कं वः सुम्ना नव्यांसि मरुतः कं सुविता । कोऽविश्वानि सौभगा ॥ ३ ॥

कं । वः । सुम्ना । नव्यांसि । मरुतः । कं । सुविता । कोऽ इति । विश्वानि । सौभगा ॥ ३ ॥

हे मरुतः वः युष्माकं संबन्धीनि नव्यांसि नवतराणि सुम्ना प्रजापशुरूपाणि धनानि ' प्रजा वै पशवः सुम्नाम् ' ( तै. सं. ५. ४. ६. ६ ) इति श्रुत्यन्तरात् । वक कुत्र वर्तन्ते । तथा सुविता शोभनानि ग्राण्याणि मणिमुक्तादीनि भवदीयानि वक कुत्र वर्तन्ते । विश्वानि सर्वाणि सौभगा सौभाग्यरूपाणि गजाश्वादीनि वको कुत्र वा वर्तन्ते । भवदीयैः सुम्नादिभिः सर्वैः सहागन्तव्यमित्यर्थः ॥ सुम्ना । ' शोभच्छन्दसि बहुलम् ' इति शैलौषः । नव्यांसि । नवशब्दात् ईयसुनि ईकारलोपश्चान्दसः । सुविता । सुष्टु इतानि सुवितानि । ' तन्वादीनां छन्दसि बहुलमुपसंख्यानम् ' ( पा. सू. ६. ४. ७७. १ ) इति उवडादेशः । सौभगा । ' सुभगान्मन्त्रे ' ( पा. सू. ५. १. १२९ ग. ) इति तस्य भावः द्रव्यर्थे अञ् । पूर्ववत् शैलौषः ॥

यद्यूयं पृश्निमातरो मर्तासः स्यातन । स्तोता वो अमृतः स्यात् ॥ ४ ॥

यत् । यूयम् । पृश्निमातरः । मर्तासः । स्यातन । स्तोता । वः । अमृतः । स्यात् ॥ ४ ॥

हे पृश्निनामकधेनुपुत्राः<sup>३</sup> मरुतः यूयं यद्यपि मर्तासः मनुष्याः स्यातन भवेत तथापि वः युष्माकं स्तोता यजमानः अमृतः स्यात् देवो भवेत् ॥ पृश्निमातरः । पृश्निर्माता येषां ते । समासान्तविधेरनित्यत्वात् ' नद्यतश्च ' ( पा. सू. ५. ४. १५३ ) इति कवभावः । मर्तासः । ' असि-

हसि°' इत्यादिना म्रियतेः तन्प्रत्ययः । 'आजसेरसुक्' । स्यातन । अस्तेलिङि तस्य 'तसनसनधनाश्च' इति तनादेशः । यासुट उदात्तत्वम् । अमृतः । 'नवो जरमरमित्रमृताः' इत्युत्तरपदाद्युदात्तत्वम् ॥

मा वो मृगो न यवसे जरिता भूजोष्यः । पथा यमस्य गादुप ॥ ५ ॥

मा । वः । मृगः । न । यवसे । जरिता । भूत् । अजोष्यः । पथा । यमस्य । गात् । उप ॥ ५ ॥

हे मरुतः वः शुष्माकं वजरिता स्तोता वजोष्यः असेव्यः वमा वभूत् । तत्र दृष्टान्तः । वमृगो वन यवसे । यथा तृणे भक्षणीये मृगः कदाचिदप्यसेव्यो न भवति किंतु सर्वदा तृणं भक्षयति तद्वत् । किं च स स्तोता वयमस्य वपथा यमलोकसंबन्धिमारगेण मा उप गात् मा गच्छतु । तस्य मरणं मा भूदित्यर्थः ॥ जरिता । 'जृष् वयोहानौ' । स्तुतिकर्मेति ( निरु. १०. ८ ) यास्कः । तृचि इडागमः । चित्त्वादान्तोदात्तत्वम् । भूत् । लुङि 'गातिस्था°' इति सिचो लुक् । 'न माङ्योगे' इति अडभावः । अजोष्यः । 'जुषी ग्रीतिसेवनयोः' । 'ऋहलोर्ण्यत्' इति कर्मणि ण्यत् । नव्समासे अव्ययपूर्वपद-प्रकृतिस्वरत्वम् । पथा । तृतीयैकवचने 'भस्य टेलोपः' ( पा. सू. ७. १. ८८ ) इति टिलोपः । उदात्तनिवृत्तिस्वरेण विभक्तेरुदात्तत्वम् । गात् । एतेर्लुङि 'इणो गा लुङि' ( पा. सू. २. ४. ४५ ) इति गादेशः । 'गातिस्था°' इति सिचो लुक् । पूर्ववत् अडभावः ॥ ॥ १५ ॥

मो षु णः परापरा निर्ऋतिर्दुर्हणा वधीत् । पदीष्ट तृष्ण्या सह ॥ ६ ॥

मो इति । सु । नः । पराऽपरा । निःऽऋतिः । दुःऽहना । वधीत् । पदीष्ट । तृष्ण्या । सह ॥ ६ ॥

हे मरुतः वनः अस्मान् वनिर्ऋतिः रक्षोजातिदेवता<sup>१</sup> वमो वषु वधीत् सर्वथा वधं मा कार्षीत् । कीदृशी । वपरापरा उत्कृष्टादप्युत्कृष्टा अतिबलैत्यर्थः । अत एव वदुर्हणा केनापि हन्तुं दुःशक्या<sup>२</sup> । सा निर्ऋतिः वतृष्ण्या सह वपदीष्ट पततु । अस्मदीया तृष्णा बाधिका निर्ऋतिश्च विनश्यत्वित्यर्थः ॥ मो षु णः । 'सुजः' इति षत्वम् । 'नश्च धातुस्थोरुषुभ्यः' इति णत्वम् । दुर्हणा । 'ईषहुःसुषु' इत्यादिना हन्तेः कर्मणि खल् । लिट्स्वरेण प्रत्ययात्पूर्वस्योदात्तत्वम् । वधीत् । लुङि हन्तेः 'लुङि च' ( पा. सू. २. ४. ४३ ) इति वधादेशः । सिचि इडागमः । वधादेशस्य अदन्तत्वात् 'एकाच उपदेशे°' इति इट्प्रतिषेधो न भवति । अतो लोपे सति तस्य स्थानिवच्चात् 'अतो हलादेः°' ( पा. सू. ७. २. ७ ) इति वृद्धयभावः । 'इट ईटि' ( पा. सू. ८. २. २८ ) इति सिचो लोपः । पदीष्ट । 'पद गतौ' । आशीलिङि 'छन्दस्युभयथा' इति सार्वधातुकत्वात् सलोपः । आर्धधातुकत्वात् सुडागमः । प्रत्यय-स्वरः । तृष्ण्या । 'जितृषा पिपासायाम्' । 'तृषिञ्चुषिरसिभ्यः किञ्च' ( उ. सू. ३. २९२ ) इति नप्रत्ययः । 'जित्' इत्यनुवृत्तेराद्युदात्तत्वम् ॥

सत्यं त्वेषा अमवन्तो धन्वाञ्चिदा रुद्रियासः । मिहै कृण्वन्त्यवाताम् ॥ ७ ॥

सत्यम् । त्वेषाः । अमऽवन्तः । धन्वन् । चित् । आ । रुद्रियासः । मिहम् । कृण्वन्ति । अवाताम् ॥ ७ ॥

धन्वञ्चित् मरुदेशेऽपि रुद्रियासः रुद्रेण पालितत्वात् तदीया मरुतः वा सर्वतः अवातां वायु-  
रहितां मिहं वृष्टिं कृण्वन्ति कुर्वन्ति तदेतत् सत्यम् । कीदृशा रुद्रियासः । त्वेषाः दीप्ताः अमवन्तः  
बलवन्तः । मरुतां रुद्रपालनमाख्यानेषु प्रसिद्धम् ॥ धन्वन् । ‘रिवि रवि धवि गत्यर्थाः’ । इदित्वात्  
नुम् । ‘कनिन्युवृषितक्षि’ इत्यादिना कनिन् । निच्वादाद्युदात्तत्वम् । ‘सुपां सुलुक्’ इति सप्तम्या  
लुक् । रुद्रियासः । रुद्रस्येमे रुद्रियाः । ‘तस्येदस्’ इत्यर्थे घः । ‘आजसेरसुक्’ । मिहम् । ‘मिह सेचने’ ।  
‘किप् च’ इति किप् । कृण्वन्ति । ‘कुवि हिंसाकरणयोश्च’ । ‘ध्रिन्विकृण्वोर च’ इति उग्रस्ययः  
तत्संनियोगेन वकारस्य च अकारादेशः । अतो लोपेन लुप्तस्य स्थानिवद्भावात् लघूपधगुणाभावः ॥

कारीयां मारुतं सप्तकपालम् इत्यस्य हविषः वाश्रेव विद्युत् इत्येषानुवाक्या । ‘वर्ष-  
कामेष्टिः’ इति खण्डे सूत्रितं—‘वाश्रेव विद्युन्मिमाति पर्वतश्चिन्महि वृद्धो बिभाय’ (आश्व. श्रौ.  
२. १३) इति ॥

वाश्रेव विद्युन्मिमाति वृत्सं न माता सिषक्ति । यदेषां वृष्टिरसर्जि ॥ ८ ॥

वाश्राऽईव । विद्युत् । मिमाति । वृत्सम् । न । माता । सिषक्ति ।

यत् । एषाम् । वृष्टिः । असर्जि ॥ ८ ॥

वाश्रेव शब्दयुक्ता प्रस्तुतस्तनवती धेनुरिव विद्युत् मेघस्था दृश्यमाना सती मिमाति शब्दं  
करोति । विद्युद्वेलायां हि मेघगर्जनं प्रसिद्धम् । माता धेनुः वृत्सं न वत्समिव सिषक्ति इयं  
विद्युत् मरुतः सेवते । सिषक्तिः सेवनार्थः । ‘सिषक्तु सचत इति सेवमानस्य’ (निरु. ३. २१) इति  
यास्केनोक्तत्वात् । यत् यस्मात् कारणात् एषां मरुतां संबन्धिनी वृष्टिरसर्जि गर्जनसहिते विद्यु-  
त्काले वृष्टा भवति, तस्मात् विद्युतो मरुत्सेवनमुपपन्नम् ॥ वाश्रेव । ‘वाश्र शब्दे’ । ‘स्फाथितश्चि’  
इत्यादिना स्क् । मिमाति । ‘माङ् माने शब्दे च’ । व्यत्ययेन परस्मैपदम् । जुहोत्यादित्वात् श्लुः ।  
‘भृजामित्’ (पा. सू. ७. ४. ७६) इति अभ्यासस्य इत्वम् । सिषक्ति । ‘पच समवाये’ । लटि  
‘बहुलं छन्दसि’ इति शपः श्लुः । ‘बहुलं छन्दसि’ इति अभ्यासस्य इत्वम् । असर्जि । ‘सृज  
विसर्गे’ । कर्मणि लुङ् । ‘चिण् भावकर्मणोः’ (पा. सू. ३. १. ६६) इति चिण् । ‘चिणो लुक्’  
(पा. सू. ६. ४. १०४) इति तशब्दस्य लुक् । गुणः । अडागम उदात्तः । यद्वृत्तयोगादनिवातः ॥

दिवा चित्तमः कृण्वन्ति पर्जन्येनोदवाहेन । यत्पृथिवीं व्युन्दन्ति ॥ ९ ॥

दिवा । चित् । तमः । कृण्वन्ति । पर्जन्येन । उदवाहेन । यत् । पृथिवीम् । विउन्दन्ति ॥ ९ ॥

ते मरुतः उदवाहेन उदकधारिणा पर्जन्येन मेघेन सूर्यमाच्छाद्य दिवा चित् अहन्यपि तमः  
कृण्वन्ति अन्धकारं कुर्वन्ति । यत् यदा पृथिवीं भूमिं व्युन्दन्ति विशेषेण क्लेदयन्ति तदानीमितिवृष्टि-  
काले तमः कुर्वन्तीति पूर्वज्ञानवयः ॥ उदवाहेन । उदकानि वहतीति उदवाहः । ‘कर्मण्यण्’ । मेघविशेष-  
स्येयं संज्ञा । ‘उदकस्थोदः संज्ञायाम्’ (पा. सू. ६. ३. ५७) इति उदकशब्दस्य उदभावः ।

कृदुत्तरपदप्रकृतिस्वरत्वम् । व्युन्दन्ति । ' उन्दी क्तेदने ' । रुधादिङ्वात् श्रम् । ' श्राद्धलोपः ' ( पा. सू. ६. ४. २३ ) इति नलोपः । यद्वृत्तयोगादनिघातः ॥

अथ स्वनान्मरुतां विश्वमा सञ्च पार्थिवम् । अरेजन्त प्र मानुषाः ॥ १० ॥

अथ । स्यनात् । मरुताम् । विश्वम् । आ । सञ्च । पार्थिवम् । अरेजन्त । प्र । मानुषाः ॥ १० ॥

वमरुतां संबन्धिनः वस्वनात् वअध ध्वनेर्गैर्जनरुपादनन्तरं वपार्थिवं पृथिवीसंबन्धि वविश्वं वसञ्च सर्वं गृहम् वआ समन्तात् अरेजत इति शेषः । तथा वमानुषाः गृहवर्तिनो मनुष्या अपि वप्र वअरेजन्त प्रकर्षेण कम्पितवन्तः ॥ अथ । छान्दसं धत्वम् । सञ्च । ' षट् विशरणगत्यवसादनेषु ' । ' अन्येभ्योऽपि दृश्यन्ते ' इति मनिन् । पार्थिवम् । पृथिव्याः संबन्धि । ' पृथिव्या जानौ ' ( पा. सू. ४. १. ८५. २ ) इति प्राग्दीव्यतीयः अन्प्रत्ययः । जिच्वादाद्युदात्तत्वम् । अरेजन्त । ' रेजु कम्पने ' ॥ ११६ ॥

मरुतो वीळुपाणिभिश्चित्रा रोधस्वतीरनु । यातेमखिद्रयामभिः ॥ ११ ॥

मरुतः । वीळुपाणिऽभिः । चित्राः । रोधस्वतीः । अनु । यात । ईम् । अखिद्रयामऽभिः ॥ ११ ॥

हे वमरुतः यूयं ववीळुपाणिभिः दृढहस्तैः सहिताः सन्तः वरोधस्वतीरनु कूलयुक्ता नदीरनुलक्ष्य वअखिद्रयामभिः अच्छिन्नगमनैः वयातैर्गच्छतैव ॥ मरुतः । आमन्त्रिताद्युदात्तत्वम् । वीळुपाणिभिः । वीडु इति बलनाम, ' वीडु च्यौत्नम् ' ( नि. २. ९. १४ ) इति तन्नामसु पाठात् । तेन च तद्वान् लक्ष्यते । वीडवश्च ते पाणयश्च । ' समासस्य ' इत्यन्तोदात्तत्वम् । रोधस्वतीः । ' रुधिर् आवरणे ' । रुणद्धि स्रोतः इति रोधः कूलम् । ' रोधः कूलं निरुणद्धि स्रोतः ' ( निरु. ६. १ ) इत्युक्तत्वात् । असुनो निच्वादाद्युदात्तत्वम् । तद्युक्ता रोधस्वत्यः । ' मातृपधायाः ' इति मनुषो वत्वम् । ' उगितश्च ' इति ङीप् । मनुब्ङीषोः पिच्वा-दनुदात्तत्वे असुनः स्वर एव क्षिप्यते । यात । ' या प्रापणे ' । अदादिङ्वात् शपो लुक् । ईम् । ' चाद-योऽनुदात्ताः ' इत्यनुदात्तत्वम् । गुणे ' एकादेश उदात्तेनोदात्तः ' इत्युदात्तत्वम् । अखिद्रयामभिः । ' खिद्र दैन्ये ' । ' स्फायितश्चि ' इत्यादिना रक् । खिद्रं यान्तीति खिद्रयामानः । न खिद्रयामानः अखिद्रयामानः । तैः । अव्ययपूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वम् ॥

स्थिरा वः सन्तु नेमयो रथा अश्वास एषाम् । सुसंस्कृता अभीशवः ॥ १२ ॥

स्थिराः । वः । सन्तु । नेमयः । रथाः । अश्वासः । एषाम् । सुऽसंस्कृताः । अभीशवः ॥ १२ ॥

हे मरुतः वेषां ववः युष्माकं वनेमयः रथस्रक्वलयाः वस्थिराः वसन्तु । तथा वरथा वअश्वासः अश्वाश्च स्थिराः सन्तु । वअभीशवः अङ्गुलयः, ' अभीशवः दीधितयः ' ( नि. २. ५. २० ) इति तन्नामसु पाठात् । वसुसंस्कृताः अश्वबन्धनरज्जुपरिग्रहणे स्वरलंकृताः सावधानाः सन्तु ॥ सुसंस्कृताः । संपूर्वात् करोतेः कर्मणि क्तः । ' संपर्युपेभ्यः ' ( पा. सू. ६. १. १३७ ) इति सुट् । पुनः सुशब्देन प्रादिसमासे अव्ययपूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वम् । अभीशवः । अभिपूर्वात् अश्रोतेः ' कृवापाजि ' ।

इत्यादिना उण् । वर्णव्यत्ययेन आकारस्य इकारः । उक्तं च—‘ वर्णागमौ वर्णविपर्ययश्च ’ ( का. ६. ३. १०९ ) इति । ‘ अभीशवोऽभ्यक्षुवते कर्माणि ’ ( निरु. ३. ९ ) इति निरुक्तम् ॥

अच्छा वदा तना गिरा जरायै ब्रह्मणस्पतिम् । अग्निं मित्रं न दर्शितम् ॥ १३ ॥

अच्छ । वद । तना । गिरा । जरायै । ब्रह्मणः । पतिम् । अग्निम् । मित्रम् । न । दर्शितम् ॥ १३ ॥

हे ऋत्विक्समूह वतना तनया देवतास्वरूपं प्रकाशयन्त्या वगिरा वाचा ब्रह्मणस्पतिं मन्त्रस्य हविलक्षणस्यान्नस्य वा पालकं मरुद्गणम् वअग्निं वदर्शतं दर्शनीयं वमित्रं वन मित्रमपि वजरायै स्तोतुम् वअच्छ अभिमुख्येन ववद ब्रूहि ॥ अच्छ । ‘ निपातस्य च ’ इति संहितायां दीर्घत्वम् । वद । ‘ व्यचोऽस्तित्ठः ’ इति संहितायां दीर्घः । तना । ‘ तनु विस्तारे ’ । तनोति देवतामाहात्म्यं विस्तारयतीति तना । पचाद्यच् । वृपादिवादाद्युदात्तत्वम् । तृतीयाया डादेशः । गिरा । ‘ सावेकाचः० ’ इति विभक्तेरुदात्तत्वम् । ब्रह्मणः । ‘ षष्ठ्याः पतिपुत्र० ’ इति संहितायां सत्वम् ॥

मिमीहि श्लोकमास्ये पर्जन्येइव ततनः । गायं गायत्रमुक्थ्यम् ॥ १४ ॥

मिमीहि । श्लोकम् । आस्ये । पर्जन्यःइव । ततनः । गायं । गायत्रम् । उक्थ्यम् ॥ १४ ॥

हे ऋत्विक्समूह आस्ये स्वकीयमुखे वश्लोकं स्तोत्रं वमिमीहि निर्मितं कुरु । तं च श्लोकं वततनः विस्तारय । तत्र दृष्टान्तः । वपर्जन्येइव । यथा मेघो वृष्टिं विस्तारयति तद्वत् । वउक्थ्यं शस्त्रयोग्यं वगायत्रं गायत्रीच्छन्दस्कं सूक्तं वगाय पठ ॥ मिमीहि । ‘ माङ् माने ’ । जौहोत्यादिकः । व्यत्ययेन परस्मैपदम् । ‘ भृजामित् ’ इति अभ्यासस्य इत्वम् । आस्ये । ‘ असु क्षेपणे ’ । अस्यते क्षिप्यतेऽस्मिन्निति आस्यम् । ‘ कृत्यत्युदो बहुलम् ’ ( पा. सू. ३. ३. ११३ ) इत्यधिकरणे ण्यत् । ‘ तित्स्वरितम् ’ इति स्वरितत्वम् । ततनः । ‘ तनु विस्तारे ’ । लेटि सिपि ‘ बहुलं छन्दसि ’ इति विकरणस्य श्लुः । ‘ लेदोऽडादौ ’ इति अडागमः । ‘ इतश्च लोपः० ’ इति इकारलोपः । गायत्रम् । गायत्र्याः संबन्धि । ‘ तस्येदम् ’ इति अण् । यद्वा । गायतस्त्रायते इति गायत्रम् । ‘ आतोऽनुपसर्गे कः ’ ॥

वन्दस्व मारुतं गणं त्वेषं पनस्युमर्किणम् । अस्मे वृद्धा असन्निह ॥ १५ ॥

वन्दस्व । मारुतम् । गणम् । त्वेषम् । पनस्युम् । अर्किणम् । अस्मे इति । वृद्धाः । असन् । इह ॥ १५ ॥

हे ऋत्विक्संघ वमारुतं मरुत्संबन्धिनं वगणं समूहं ववन्दस्व नमस्कुरु स्तुहि वा । कीदृशं गणम् । वत्वेषं दीप्तं वपनस्युं स्तुतियोग्यम् वअर्किणम् अर्चनोपेतम् । वअस्मे अस्माकम् वइह अस्मिन् कर्मणि ववृद्धा वअसन् मरुतः प्रवृद्धा भवन्तु ॥ वन्दस्व । ‘ वदि अभिवादनस्तुत्योः ’ । अदुपदेशात् लसार्वधातुकानुदात्तत्वे धातुस्वरः । पनस्युम् । ‘ पन च२ ’ इति स्तुत्यर्थो धातुः । असुन् । पनः स्तोत्रमात्मन इच्छतीति पनस्युः । ‘ सुप आत्मनः क्यच् ’ । ‘ क्याच्छन्दसि ’ इति उपत्ययः । अर्किणम् । ‘ ऋच स्तुतौ ’ ।

‘पुंसि संज्ञायाम्’ इति घः । अर्कोऽस्यास्तीति अर्को । ‘अत इनिठनौ’ । असन् । ‘बहुलं छन्दसि’ इति शपो लुगभावः । ‘इतश्च लोपः’ इति इकारलोपः । ‘तिङ्ङितिङः’ इति निवातः ॥ ॥१७॥

‘प्र यदित्था’ इति दशर्चं चतुर्थं सूक्तम् । घोरपुत्रस्य कण्वस्यार्थं मरुदेवताकम् । युजः सतो-  
बृहत्यः । अयुजो बृहत्यः । ‘प्र यदश्च प्रागाथं तु’ इत्यनुक्रमणिका । गतो विनियोगः ॥

प्र यदित्था परावतः शोचिर्न मानमस्यथ ।

कस्य क्रत्वा मरुतः कस्य वर्षसा कं याथ कं ह धृतयः ॥ १ ॥

प्र । यत् । इत्था । परावतः । शोचिः । न । मानम् । अस्यथ ।

कस्य । क्रत्वा । मरुतः । कस्य । वर्षसा । कम् । याथ । कम् । ह । धृतयः ॥ १ ॥

हे धृतयः स्थावरादीनां कम्पनकारिणः मरुतः यत् यदा मानं मननीयं युष्मद्वलं परावतः दूरात् । ‘आरे परावतः’ ( नि. ३. २६. ५ ) इति दूरनामसु पाठात् । इत्था अस्मादन्तरिक्षात् प्र अस्यथ भूमौ प्रक्षिपथ । तत्र दृष्टान्तः । शोचिर्न तेज इव । यथा सूर्यस्य तेजोऽन्तरिक्षात् भूमौ प्रक्षिप्यते तद्वत् । तदानीं सूर्यं कस्य यजमानस्य क्रत्वा क्रतुना संगच्छध्वे इति शेषः । तथा कस्य यजमानस्य वर्षसा स्तोत्रेण संगच्छध्वे । कं यजमानमुद्दिश्य याथ देवयजनदेशे गच्छथ । कं ह कं खलु यजमानमनुगृहीथेति शेषः ॥ इत्था । ‘था हेतौ च छन्दसि’ ( पा. सू. ५. ३. २६ ) इति इदंशब्दात् प्रकारवचने थाप्रत्ययः । यदि तत्र इदंशब्दस्य नानुवृत्तिः तर्हि थमुप्रत्ययान्तात् इदंशब्दादुत्तरस्या विभक्त्येवमित्येन ‘सुपां सुलुक्’ इति आदेशः । प्रथमपक्षे प्रत्ययस्वरः । द्वितीयपक्षे तु उदात्तनिवृत्तिस्वरः । अस्यथ । ‘असु क्षेपणे’ । अदुपदेशात् लसार्वधातुकानुदात्तत्वे श्यनो नित्वादाद्युदात्तत्वम् । यद्वृत्तयोगादनिघातः । क्रत्वा । ‘जसादिषु छन्दसि वावचनम्’ ( पा. सू. ७. ३. १०९. १ ) इति नाभावस्य विकल्पितत्वादभावः । वर्षसा । ‘बृङ् संभक्तौ’ । ‘बृङ्-शीङ्भ्यां रूपस्वाङ्गयोः पुक्च’ ( उ. सू. ४. ६४० ) इति असुन्; तत्संनियोगेन पुगागमश्च । नित्वादाद्युदात्तत्वम् । अत्र रूपाभिधायिना वर्षसशब्देन देवतास्वरूपप्रकाशकं स्तोत्रं लक्ष्यते क्रतुना साहचर्यात् ॥

स्थिरा वः सन्त्वायुधा पराणुदे वीळु उत प्रतिष्कभे ।

युष्माकमस्तु तविषी पनीयसी मा मर्त्यस्य मायिनः ॥ २ ॥

स्थिरा । वः । सन्तु । आयुधा । पराणुदे । वीळु । उत । प्रतिष्कभे ।

युष्माकम् । अस्तु । तविषी । पनीयसी । मा । मर्त्यस्य । मायिनः ॥ २ ॥

हे मरुतः वः आयुधा युष्माकमायुधानि पराणुदे शत्रूणामपनोदनाय स्थिरा सन्तु स्थिराणि भवन्तु । उत अपि च प्रतिष्कभे शत्रूणां प्रतिबन्धाय वीळु सन्तु दृढानि सन्तु । युष्माकं तविषी बलं पनीयसी अतिशयेन स्तोतव्यं भवतु । मायिनः अस्मासु छद्मचारिणः मर्त्यस्य मनुष्यस्य शत्रोः



‘मा बलं मा भवतु ॥ स्थिरा आयुधा । उभयत्र ‘शेष्ठन्दसि बहुलम्’ इति शैलोपः । पराणुदे । ‘गुद प्रेरणे’ । संपदादिलक्षणः क्तिप् । ‘उपसर्गादसमासेऽपि’ ( पा. सू. ८. ४. १४ ) इति णत्वम् । कृदुत्तरपदप्रकृतिस्वरत्वम् । वीळु । ‘सुपां सुलुक्’ इति विभक्तेर्लुक् । ईपाअक्षादिस्वात्प्रकृतिभावः ( पा. सू. ६. १. १२७. २ ) । प्रतिष्कभे । स्कम्भुः सौत्रो धातुः । संपदादिलक्षणो भावे क्तिप् । ‘अनिदिताम्’ इति नलोपः । पनीयसी । पनतिः स्तुत्यर्थः । अस्मात् औणादिकः कर्मणि असुन् । तत् ईयसुनि ‘टेः’ इति ङिलोपः । ‘उगितश्च’ इति ङीष् । ईयसुनो निच्वादाद्युदात्तत्वम् । मायिनः । मायाशब्दस्य व्रीह्यादिषु पाठात् ‘व्रीह्यादिभ्यश्च’ इति मत्वर्थीय इनिः ॥

परा॑ ह॒ यत्स्थि॒रं ह॒थ नरौ॑ वर्त॒यथा॑ गुरु ।

वि या॑थन॒ वनि॑नः पृथि॒व्या व्या॑शाः पर्व॑तानाम् ॥ ३ ॥

परा॑ । ह॒ । यत् । स्थि॒रम् । ह॒थ । नरः॑ । वर्त॒यथ॑ । गुरु ।

वि । या॒थन॒ । वनि॑नः । पृथि॒व्याः । वि । आ॒शाः । पर्व॑तानाम् ॥ ३ ॥

हे नरः नेतारो मरुतः यत् यदा स्थिरं वस्तु परा हथ वृक्षादिकं पराहतं भग्नं कुरुथ । गुरु पाषाणादिकं गुरुत्वोपेतं वर्तयथ प्रेरयथ । तदानीं पृथिव्याः संबन्धिनः वनिनः वनवतो वृक्षान् एव व्याथन वियुज्य मध्ये गच्छथ । अरण्यगतानां निबिडानां वृक्षाणां मध्ये यस्य कस्यापि वृक्षस्य भग्नत्वादितरवृक्षाणां परस्परवियोगेन प्रौढो मार्गो भवति । तथा पर्वतानाम् आशाः पर्वतपार्श्वदिशः वि याथन वियुज्य गच्छथ ॥ हथ । ‘हन हिंसागत्योः’ । ‘अनुदात्तोपदेशः’ इत्यादिना अनुनासिकलोपः । यद्बृत्तयोगादनिघातः । नरः । पादादित्वात् आमन्त्रितनिघाताभावः । वर्तयथ । अदुपदेशात् लसार्वधातुकानुदात्तत्वे णिचः स्वर एव शिष्यते । यच्छब्दानुषङ्गात् निघाताभावः । याथन । ‘तसनसनथनाश्च’ इति थनादेशः ॥

नहि॒ वः शत्रु॑र्विविदे॒ अधि॑ द्यवि॒ न भूम्यां॑ रिशादसः ।

युष्माकं॑ मस्तु॒ तर्वि॑षी॒ तना॑ युजा॒ रुद्रा॑सो नू चिदा॒धृषे॑ ॥ ४ ॥

नहि॒ । वः । शत्रुः॑ । विविदे॒ । अधि॑ । द्यवि॒ । न । भूम्याम् । रिशादसः ।

युष्माकम् । अस्तु॒ । तर्वि॑षी । तना॑ । युजा॒ । रुद्रा॑सः । नु । चि॒त् । आ॒धृषे॑ ॥ ४ ॥

हे रिशादसः शत्रुर्हिंसका मरुतः अधि द्यवि द्युलोकस्योपरि वः युष्माकं शत्रुः नहि विविदे न च बभूव । तथा भूम्याम् अपि शत्रुः न बभूव । हे रुद्रासः रुद्रपुत्रा मरुतः युष्माकम् एकोनपञ्चाशत्संख्यानां भवतां युजा योगेन परस्परैकमत्येन आधृषे वैरिणां सर्वतो धर्पणाय तर्विषी बलं नू चित् क्षिप्रमेव तना अस्तु चिस्तृता भवतु ॥ विविदे । ‘विद सत्तायाम्’ । लिटि प्रत्ययस्वरः । द्यवि नहि विविदे भूम्यां च न विविदे इति चशब्दार्थप्रतीतिः ‘चादिलोपे विभापा’ इति प्रथमायाः तिङ्बिभक्तेर्निघातप्रतिषेधः । प्राथम्यं च अनुपक्तक्रियापेक्षया । रिशादसः । ‘रिश हिंसायाम्’ । रिशन्ति हिंसन्तीति रिशाः । इगुपधलक्षणः कः । तान् अदन्तीति रिशादसः । असुन् । आमन्त्रित-

निघातः । युजा । ‘युजिर् योगे’ । ‘ऋत्विक्’ इत्यादिना क्तिन् । ‘सावेकाचः’ इति विभक्ते-  
रुदात्तत्वम् । रुद्रासः । रुद्रशब्देन तत्संबन्धिनो मरुतो लक्ष्यन्ते । ‘आजसेरसुक्’ । नू चित् । ‘ऋचि  
तुनुघ’ इत्यादिना दीर्घः । आष्टपे । ‘जिष्टया प्रागल्भ्ये’ । संपदादिलक्षणो भावे क्तिप् । कृदुत्तरपद-  
प्रकृतिस्वरत्वम् ॥

प्र वेपयन्ति पर्वतान्वि विश्रान्ति वनस्पतीन् ।

प्रो आरत मरुतो दुर्मदाइव देवासः सर्वया विशा ॥ ५ ॥

प्र । वेपयन्ति । पर्वतान् । वि । विश्रान्ति । वनस्पतीन् ।

प्रो इति । आरत । मरुतः । दुर्मदाऽइव । देवासः । सर्वया । विशा ॥ ५ ॥

पर्वतान् मेरुहिमवदादीन् । प्र वेपयन्ति मरुतः प्रकर्षेण कम्पयन्ति । वनस्पतीन् वटाश्वस्थादीन् ।  
वि विश्रान्ति परस्परवियुक्तान् कुर्वन्ति । हे मरुतः देवासः देवाः सर्वया विशा प्रजया सहिता  
यूयं प्रो आरत प्रकर्षेणैव सर्वतो गच्छथ । तत्र दृष्टान्तः । दुर्मदाइव । यथा मदोन्मत्ताः स्वेच्छया  
सर्वतः क्रीडन्ति तद्वत् ॥ वेपयन्ति । ‘दुवेष्ट कम्पने’ । वेपमानान् प्रयुज्यते । हेतुमणिच् । विश्रान्ति ।  
‘विचिर् पृथग्भावे’ । रुधादित्वात् श्रम् । ‘श्रसोरलोपः’ इति अकारलोपः । वनस्पतीन् । वनानां  
पतयो वनस्पतयः । पारस्करादित्वात् सुट् । वनपतिशब्दावाद्युदात्तौ । ‘उभे वनस्पत्यादिषु युगपत्’  
इति पूर्वोत्तरपदयोर्युगपत्प्रकृतिस्वरत्वम् । आरत । ‘ऋ गतौ’ । लङि मध्यमबहुवचने ‘बहुलं छन्दसि’  
इति शपो लुगभावः । यद्वा लुङ् । ‘सर्तिशास्यतिभ्यश्च’ ( पा. सू. ३. १. ५६ ) इति अङ् ।  
‘आडजादीनाम्’ इति आडागमः । ‘आटश्च’ ( पा. सू. ६. १. ९० ) इति वृद्धिः । देवासः ।  
आमन्त्रिताद्युदात्तत्वम् । सर्वया । ‘सर्वस्य सुपि’ ( पा. सू. ६. १. १९१ ) इत्याद्युदात्तत्वम् ।  
विशा । ‘सावेकाचः’ इति विभक्तेरुदात्तत्वम् ॥ ॥ १८ ॥

उपो रथेषु पृषतीरयुग्ध्वं प्रष्टिर्वहति रोहितः ।

आ वो यामाय पृथिवी चिदश्रोदवीभयन्त मानुषाः ॥ ६ ॥

उपो इति । रथेषु । पृषतीः । अयुग्ध्वम् । प्रष्टिः । वहति । रोहितः ।

आ । वः । यामाय । पृथिवी । चित् । अश्रोत् । अबीभयन्त । मानुषाः ॥ ६ ॥

हे मरुतः रथेषु भवदीयेषु पृषतीः बिन्दुयुक्ता सृगीः उपो सामीप्येनैव अयुग्ध्वं योजितवन्तः ।  
प्रष्टिः एतत्संज्ञको वाहनत्रयमध्यवर्ती युगविशेषः<sup>२</sup> रोहितः सृगावान्तरजातिलोहितवर्णः वहति रथं  
नयति । वः युष्माकं यामाय गमनाय पृथिवी चित् अन्तरिक्षमपि आ अश्रोत् आभिमुख्येन  
अश्रणोत् अनुजानातीत्यर्थः । पृथिवीत्यन्तरिक्षनाम, ‘पृथिवी भूः स्वयंभू’ ( नि. १. ३. ९ ) इति तन्नामसु  
पाठात् । मानुषाः भूलोकवर्तिनः पुरुषाः अबीभयन्त स्वयं भीताः सन्तोऽन्येषामपि भीतिमुत्पा-

दितवन्तः॥ उपो<sup>१</sup> इति निपातद्वयसमुदायात्मकमन्यन्निपातान्तरम् । ‘ओत्’ (पा. सू. १. १. १५) इति प्रगृह्यत्वम् । अयुग्ध्वम् । लुङि ‘झलो झलि’ (पा. सू. ८. २. २६) इति सकारस्य लोपः । ‘चोः कुः’ इति कुत्वम् । रोहितः । ‘रुहे रश्च लो वा’ (उ. सू. ३. ३७४) इति<sup>२</sup> इतन्यत्य-  
यान्तः । निच्वादाद्युदात्तः । यामाय । यमेभावे घञ् । ‘कर्पात्वतः’<sup>३</sup> इत्यन्तोदात्तत्वे प्राप्ते वृषादिषु पाठा-  
दाद्युदात्तत्वम् । अश्रोत् । ‘श्रु श्रवणे’ । ‘बहुलं छन्दसि’ इति विकरणस्य लुक् । अबीभयन्त ।  
‘जिभी भये’ । अस्मात् ण्यन्तात् लुङि ‘भीस्म्योर्हेतुभये’ (पा. सू. १. ३. ६८) इत्यात्मनेपदम् ।  
‘बिभेतेर्हेतुभये’ (पा. सू. ६. १. ५६) इति आत्वस्य विकल्पितत्वात् पक्षे ‘भियो हेतुभये षुक्’  
(पा. सू. ७. ३. ४०) इति षुक् प्राप्नोति । तन्न क्रियते, आगमानुशासनस्यानित्यत्वात् । गौ चङ्युप-  
धाह्रस्वत्वादि (पा. सू. ७. ४. १) ॥

आ वो मक्षू तनाय कं रुद्रा अवो वृणीमहे ।

गन्ता नूनं नोऽवसा यथा पुरेत्था कण्वाय बिभ्युषे ॥ ७ ॥

आ । वः । मक्षु । तनाय । कम् । रुद्राः । अवः । वृणीमहे ।

गन्त । नूनम् । नः । अवसा । यथा । पुरा । इत्था । कण्वाय । बिभ्युषे ॥ ७ ॥

हे रुद्राः रुद्रपुत्रा मरुतः तनाय कं अस्मदीयपुत्रार्थं मक्षु शीघ्रं वः युष्मदीयम् अवः  
रक्षणम् आ वृणीमहे सर्वतः प्रार्थयामहे । मक्षु इति क्षिप्रनाम, ‘नु मक्षु’ (नि. २.  
१५. २) इति तन्नामसु पठितत्वात् । पुरा पूर्वस्मिन् काले कर्मान्तरेषु नः अवसा अस्मदीय-  
रक्षणेन निमित्तेन यूयं यथा<sup>२</sup> प्राप्तवन्तः इत्था अनेन प्रकारेण बिभ्युषे भीतियुक्ताय कण्वाय मेधा-  
विने यजमानाय<sup>३</sup> तदनुग्रहार्थं नूनं क्षिप्रं गन्त प्राप्नुत ॥ मक्षु । ‘ऋचि तुनुघमक्षुतङ्कुत्रोऽख्याणाम्’  
इति दीर्घः । तनाय । तनोतीति तनः । पचाद्यच् । वृषादित्वादाद्युदात्तत्वम् । यद्रा । तनयशब्दे अयं  
इत्यस्य लोपश्छान्दसः । कम् इत्येतत् पादान्ते प्रयुज्यमानं पादपूर्णं ‘शिशिरं जीवनाय कम्’ इतिवत् ।  
उक्तं च—‘अथापि पादपूर्णाः कमीमिद्विति’ (निह. १. ९) इति । रुद्राः । रोदयन्तीति रुद्राः ।  
‘रोदेर्णिलुक्च’ (उ. सू. २. १७९) इति रक्प्रत्ययः । आमन्त्रिताद्युदात्तत्वम् । पादादिवात् निघाता-  
भावः । गन्त । लोटि ‘बहुलं छन्दसि’ इति शपो लुक् । ‘तस्रन्’ इत्यादिना तवादेशः । अतः  
पित्वात् अनुनासिकलोपाभावः । बिभ्युषे । बिभेतेर्लिङिः कसुः । ‘वस्वेकाजाद्रसाम्’ इति नियमात्  
इडभावः । चतुर्थ्येकवचने ‘वसोः संप्रसारणम्’ इति संप्रसारणम् । परपूर्वत्वम् । ‘शासिवसिघसीनां  
च’ इति पत्वम् ॥

युष्मेषितो मरुतो मर्त्येषित आ यो नो अभ्व ईषते ।

वि तं युयोत शर्वसा व्योजसा वि युष्माकाभिरुतिभिः ॥ ८ ॥

युष्माऽईषितः । मरुतः । मर्त्येऽईषितः । आ । यः । नः । अभ्वः । ईषते ।

वि । तम् । युयोत । शर्वसा । वि । व्योजसा । वि । युष्माकाभिः । उतिऽभिः ॥ ८ ॥

हे <sup>१</sup>मरुतः <sup>२</sup>यः यः कश्चित् <sup>३</sup>अभ्वः शत्रुः <sup>४</sup>युष्मेपितः युष्माभिः प्रेषितः <sup>५</sup>मर्त्येपितः मारकै-  
रन्यैर्वा प्रेषितः सन् <sup>६</sup>नः अस्मान् प्रति <sup>७</sup>आ <sup>८</sup>ईपते आभिमुख्येन प्राप्नोति, <sup>९</sup>तं शत्रुं <sup>१०</sup>शवसा अन्नेन  
<sup>११</sup>वि <sup>१२</sup>युयोत विभक्तं कुरुत । तथा <sup>१३</sup>ओजसा बलेन <sup>१४</sup>वि युयोत । <sup>१५</sup>युष्माकाभिरुतिभिः युष्मत्संबन्धिभिः  
रक्षणैश्च <sup>१६</sup>वि युयोत ॥ युष्मेपितः । युष्माभिरिषितः । सुब्लुकि प्रत्ययलक्षणेन ' युष्मदस्मदोरनादेशे ' इति  
आत्वम् । न च ' न लुमताङ्गस्य ' इति प्रतिषेधः, ' इकोऽचि विभक्तौ ' ( पा. सू. ७. १. ७३ ) इत्यत्र  
अङ्ग्रहणेन तस्य पाक्षिकत्वोक्तेः । ' तृतीया कर्मणि ' इति पूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वम् । मर्त्येपितः । पूर्व-  
वत् । अभ्वः । आभवतीत्यभ्वः शत्रुः । पृषोदरादिवाद्भिमतरूपस्वरसिद्धिः । ईपते । ' ईष गति-  
हिंसादर्शनेषु ' । अदुपदेशात् लसार्षधातुका नुदात्तत्वे धातुस्वरः । युयोत । ' यु मिश्रणामिश्रणयोः ' ।  
लोण्मध्यमबहुवचने ' बहुलं छन्दसि ' इति शपः लुक् । ' तत्सप्तसप्तथनाश्च ' इति तवादेशः । पिच्चा-  
दुणः । युष्माकाभिः युष्मत्संबन्धिनीभिः । ' तस्मिन्नणि च युष्माकास्माकौ ' ( पा. सू. ४. ३. २ ) इति  
युष्मच्छब्दस्य युष्माकादेशः । डीवृद्धी छान्दसत्वाच्च क्रियेते । ऊतिभिः । अवतेः क्तिनि ' ज्वरत्वर '   
इत्यादिना ऊद् । ' ऊतियूति ' इत्यादिना क्तिन उदात्तत्वम् ॥

असामि हि प्रयज्यवः कर्णं दद प्रचेतसः ।

असामिभिर्मरुत आ न ऊतिभिर्गन्ता वृष्टिं न विद्युतः ॥ ९ ॥

असामि । हि । प्रयज्यवः । कर्णम् । दद । प्रचेतसः ।

असामिऽभिः । मरुतः । आ । नः । ऊतिभिः । गन्त । वृष्टिम् । न । विद्युतः ॥ ९ ॥

<sup>१</sup>असामि <sup>२</sup>हि संपूर्णमेव यथा भवति तथा <sup>३</sup>प्रयज्यवः प्रकर्षेण यष्टव्याः <sup>४</sup>प्रचेतसः प्रकृष्टज्ञान-  
युक्ता हे <sup>५</sup>मरुतः <sup>६</sup>कर्णं मेधाविर्न यजमानमेतन्नामकमृषिं वा <sup>७</sup>दद धारयत । हि यस्मात् यूयं  
कर्णनामकमृषिं धारितवन्तस्तस्मात् कारणात् <sup>८</sup>असामिभिः <sup>९</sup>ऊतिभिः संपूर्णै रक्षणेः <sup>१०</sup>नः अस्मान् प्रति  
<sup>११</sup>आ <sup>१२</sup>गन्त आगच्छत । तत्र दृष्टान्तः । <sup>१३</sup>वृष्टिं <sup>१४</sup>न <sup>१५</sup>विद्युतः । यथा विद्युतो वृष्टिं गच्छन्ति तद्वत् ॥  
असामि । सामि अर्थं न सामि असामि । अव्ययपूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वम् । प्रयज्यवः । प्रकर्षेण यष्टव्याः ।  
' यजिमनिशुनिधदसिजनिभ्यो युः ' ( उ. सू. ३. ३०० ) इति कर्मणि युप्रत्ययः । आमन्त्रितनिघातः ।  
दद । ' डुदाञ् दाने ' । लोण्मध्यमबहुवचनस्य ' तिङां तिङो भवन्ति ' ( पा. म. ७. १. ३९ ) इति  
लडात्मनेपदप्रथमपुरुषबहुवचनादेशः । श्रौ द्विर्भावे सति ' श्राभ्यस्तयोरातः ' इति आकारलोपः । ' लोपस्त  
आत्मनेपदेषु ' ( पा. सू. ७. १. ४१ ) इति तलोपः । ' अतो गुणः ' इति परपूर्वत्वम् । ' छन्दस्युभयथा '  
इति आर्षधातुत्वात् ' अभ्यस्तानासादिः ' इत्याद्युदात्तत्वं न भवति, किंतु प्रत्ययस्वर एव । ' हि च '  
इति निघातप्रतिषेधः । प्रचेतसः । प्रकृष्टं चेतो येषाम् । आमन्त्रितनिघातः । गन्त । गमेर्लोण्मध्यमबहु-  
वचनस्य तस्य तवादेशः । ' बहुलं छन्दसि ' इति शपो लुक् । प्रत्ययस्य पिच्चादनुदात्तत्वे धातुस्वरः ।  
पादादिस्वात् निघाताभावः । ' ह्यचोऽतस्तिडः ' इति संहितायां दीर्घत्वम् । विद्युतः । विद्योतते इति  
विद्युत् । ' आजभास ' ( पा. सू. ३. २. १७७ ) इत्यादिना क्तिप् ॥

असाम्योजो विभृथा सुदानवोऽसामि धूतयः शवः ।

ऋषिद्विषे मरुतः परिमन्यव इषुं न सृजत द्विषम् ॥ १० ॥

असामि । ओजः । विभृथ । सुदानवः । असामि । धूतयः । शवः ।

ऋषिद्विषे । मरुतः । परिमन्यवे । इषुम् । न । सृजत । द्विषम् ॥ १० ॥

हे वसुदानवः शोभनदानोपेताः वमरुतः असामि संपूर्णम् ओजः बलं विभृथ धारयथ । हे धूतयः कम्पनकारिणो मरुतः असामि संपूर्णं शवः बलं परिमन्यवे कोपपरिवृताय ऋषिद्विषे ऋषीणां द्वेषं कुर्वते शत्रवे तद्विनाशार्थं द्विषं द्वेषकारिणं हन्तारं सृजत । तत्र दृष्टान्तः । इषुं न । यथा शत्रोरुपरि बाणं मुञ्चन्ति तद्वत् । अत्र निरुक्तम्—‘असामि सामि प्रतिपिद्धं सामि स्यते । असाम्योजो विभृथा सुदानवः । असुसमाप्तं बलं विभृथ कल्याणदानाः’ ( निरु. ६. २३ ) इति ॥ विभृथ । ‘दुभृत् धारणपोषणयोः’ । जुहोभ्यादित्वात् श्लुः । ‘भृजामित्’ इति अभ्यासस्य इत्वम् । ऋषिद्विषे । ऋषीन् द्वेष्टीति ऋषिद्विषः । ‘सस्सुद्विष’ इत्यादिना क्तिप् । परिमन्यवे । मन्युना परिवृतः परिमन्युः । प्रादिसमासे ‘परेरभितोभावि मण्डलम्’ ( पा. सू. ६. २. १८२ ) इत्युत्तरपदान्तोदात्तत्वम् । इषुम् । ‘इषु गतौ’ । इष्यति गच्छतीति इषुः । ‘इषेः क्तिच्’ ( उ. सू. १. १३ ) इति उपस्ययः । ‘धान्ये नित्’ इत्यनुवृत्तेः नित्त्वादायुदात्तत्वम् । सृजत । ‘सृज विसर्गे’ । विकरणस्य क्तिच्त्वात् गुणाभावः । द्विषम् । ‘क्तिप् च’ इति क्तिप् ॥ ॥ १९ ॥

‘उत्तिष्ठ’ इत्यष्ट्वं पञ्चमं सूक्तं कण्वस्य आपं बार्हतम् । युजः सतोवृहत्यः । अयुजो वृहत्यः । ब्रह्मणस्पतिदेवताकम् । अनुक्रम्यते च—‘उत्तिष्ठाष्टौ ब्राह्मणस्पत्यम्’ इति । सूक्तविनियोगो लैङ्गिकः । चतुर्विंशेऽहनि मरुत्वतीये प्राकृतात् ब्राह्मणस्पत्यात् प्रगाथात् पूर्वम् ‘उत्तिष्ठ ब्रह्मणस्पते’ इत्ययं प्रगाथः । ‘मरुत्वतीये’ इति खण्डे सूत्रितं—‘प्रेतु ब्रह्मणस्पतिरुत्तिष्ठ ब्रह्मणस्पत इति ब्राह्मणस्पत्यावावपते पूर्वौ नित्यात्’ ( आश्व. श्रौ. ७. ३ ) इति । आद्या तु प्रवर्ग्येऽप्यभिष्टवे विनियुक्ता । ‘उत्तिष्ठ ब्रह्मणस्पत इत्येतामुक्त्वावतिष्ठते’ ( आश्व. श्रौ. ४. ७ ) इति सूत्रितत्वात् ॥

उत्तिष्ठ ब्रह्मणस्पते देवयन्तस्त्वेमहे ।

उप प्र यन्तु मरुतः सुदानव इन्द्र प्राशूर्भवा सचा ॥ १ ॥

उत् । तिष्ठ । ब्रह्मणः । पते । देवऽयन्तः । त्वा । ईमहे ।

उप । प्र । यन्तु । मरुतः । सुदानवः । इन्द्र । प्राशूः । भव । सचा ॥ १ ॥

हे ब्रह्मणस्पते एतन्नामक देव उत्तिष्ठ असदनुग्रहाय त्वदीयनिवासादुत्थानं कुरु । देवयन्तः देवान् कामयमाना वयं त्वा त्वाम् ईमहे याचामहे । सुदानवः शोभनदानयुक्ताः मरुतः उप प्र यन्तु समीपे प्रकर्षेण गच्छन्तु । हे इन्द्र त्वं सचा ब्रह्मणस्पतिना सह प्राशूः सोमस्य प्राशको भव । यद्वा वृत्रस्य हिंसको भव ॥ उत्तिष्ठ । ऊर्ध्वकर्मत्वात् आत्मनेपदाभावः ( पा. सू. १. ३. २४ ) । ब्रह्मणस्पते । ‘सुबामन्त्रिते’ इति पराङ्गवद्भावात् षष्ठ्यामन्त्रितसमुदायस्य आष्टमिकं सर्वानुदात्तत्वम् । देवयन्तः । देवानात्मन इच्छन्तः । ‘सुप आत्मनः क्यच्’ । ‘न च्छन्दस्यपुत्रस्य’ इति ईत्वस्येव दीर्घ-

स्यापि निषेधः, 'अश्वावस्यात्' इति पुनरात्वविधानसामर्थ्यात् । ईमहे इत्यादयो गताः । प्राशूः । 'शृ हिंसायाम्' । प्रकर्षेण आ समन्तात् शृणाति हिनस्तीति प्राशूः । 'बहुलं छन्दसि' ( पा. सू. ७. १. १०३ ) इति उत्त्वम् । 'वोरूपधाया दीर्घः' । कृदुत्तरपदप्रकृतिस्वरत्वम् । भव । 'ब्रचोऽतस्तिष्ठः' इति संहितायां दीर्घत्वम् ॥

त्वामिद्वि सहसस्पुत्र मर्त्यं उपब्रूते धने हिते ।

सुवीर्यं मरुत आ स्वश्व्यं दधीत यो व आचके ॥ २ ॥

त्वाम् । इत् । हि । सहस्रः । पुत्र । मर्त्यः । उपब्रूते । धने । हिते ।

सुवीर्यम् । मरुतः । आ । सुअश्व्यम् । दधीत । यः । वः । आचके ॥ २ ॥

हे 'सहसस्पुत्र बलस्य बहुपालक ब्रह्मणस्पते । 'पुत्रः पुरु त्रायते निपरणाद्वा' ( निरु. २.११ ) इति निरुक्तम् । 'मर्त्यः मनुष्यः' इति शत्रुषु प्रक्षिप्ते 'धने निमित्तभूते सति 'त्वामित् त्वामेव 'उपब्रूते 'हि समीपं प्राप्य स्तौति खलु । तद्धनसंपादनाय प्रार्थयते इत्यर्थः । हे 'मरुतः 'यः धनार्थं मर्त्यः 'वः युष्मान् ब्रह्मणस्पतिसंहितान् 'आचके स्तौति स मर्त्यः 'स्वश्व्यं शोभनाश्वयुक्तं 'सुवीर्यं शोभनीययुक्तं च धनं 'दधीत धारयेत् ॥ सहसस्पुत्र । ब्रह्मणस्पते इतिवत् 'षष्ठ्याः पतिपुत्र' इति विसर्जनीयस्य सत्वम् । उपब्रूते । 'हि च' इति निघातप्रतिषेधः । 'तिष्ठि चोदात्तवति' इति गतेरनुदात्तत्वम् । हिते । निघायां 'दधातेर्हिः' इति हिरादेशः । सुवीर्यम् । शोभनं वीर्यं यस्येति बहुव्रीहौ 'वीरवीर्यौ च' इत्युत्तरपदाद्युदात्तत्वम् । स्वश्व्यम् । अश्वानां समूहोऽश्वीयम् । 'केशाश्वाभ्यां यञ्छावन्यतरस्याम्' ( पा. सू. ४.२.४८ ) इति समूहार्थे छप्रत्ययः । छस्य ईयादेशः । शोभनमश्वीयं यस्य तत् स्वश्व्यम् । ईकारलोपश्छान्दसः । 'परादिश्छान्दसि बहुलम्' इत्युत्तरपदाद्युदात्तत्वम् । दधीत । सीयुटः सकारलोपे सति 'अभ्यस्तानामादिः' इत्याद्युदात्तत्वम् । पादादित्वात् निघाताभावः । आचके । 'कै गै रै शब्दे' । 'आदेचः' इति आत्वम् । लिटि द्विवचने अभ्यासस्य ह्रस्वचुत्वे । 'आतो लोप इटि च' इति आकारलोपः । प्रत्ययस्वरः । यद्वृत्तयोगादनिघातः ॥

चतुर्विंशेऽहनि मरुत्वतीये 'उत्तिष्ठ ब्रह्मणस्पते' इत्यस्मात्प्रगाथात्पूर्वं 'प्रेतु ब्रह्मणस्पतिः' इत्ययं प्रगाथो विनियुक्तः । सूत्रं तु 'उत्तिष्ठ ब्रह्मणस्पते' इत्यत्रैवोदाहृतम् । महावीरमादाय शालां प्रतिगच्छत्सु 'प्रेतु ब्रह्मणस्पतिः' इत्येतां पठन् होतानुगच्छेत् । सूत्रं च—'प्रेतु ब्रह्मणस्पतिरित्यनुव्रजेत्' ( आश्व. श्रौ. ४. ७ ) इति । एषैव अग्निषोमीयप्रणयनेऽपि विनियुक्ता । सूत्रितं च—'प्रेतु ब्रह्मणस्पतिर्होता देवो अमर्त्यः' ( आश्व. श्रौ. ४. १० ) इति ॥

प्रेतु ब्रह्मणस्पतिः प्र देव्येतु सूनृता ।

अच्छा वीरं नर्यं पङ्क्तिराधसं देवा यज्ञं नयन्तु नः ॥ ३ ॥

प्र । एतु । ब्रह्मणः । पतिः । प्र । देवी । एतु । सूनृता ।

अच्छ । वीरम् । नर्यम् । पङ्क्तिराधसम् । देवाः । यज्ञम् । नयन्तु । नः ॥ ३ ॥

व्रह्मणस्पतिः देवः प्रैतु अस्मान् प्राप्नोतु । वसुता देवी प्रियसत्यरूपा वाग्देवता प्र एतु अस्मान् प्राप्नोतु । देवाः ब्रह्मणस्पत्यादयो देवताः वीरं शत्रुं निःशेषेण दूरे प्रेरयन्तु । तं नयं मनुष्येभ्यो हितं पङ्क्तिराधसं ब्राह्मणोक्तहविष्यङ्क्यादिभिः समृद्धं यज्ञं प्रति नः अस्मान् अच्छ आभिमुख्येन नयन्तु ॥ प्रैतु । ‘ एङि पररूपम् ’ ( पा. सू. ६. १. ९४ ) इति पररूपे प्राप्ते ‘ एत्येध-यूदसु ’ ( पा. सू. ६. १. ८९ ) इति वृद्धिः । देव्येतु इत्यत्र ‘ उदात्तस्वरितयोर्यणः स्वरितोऽनुदात्तस्य ’ इति स्वरितत्वम् । नयम् । नरेभ्यो हितम् । प्राक्क्रीतीय उगवादिलक्षणो यत्प्रत्ययो द्रष्टव्यः ( पा. सू. ५. १. २ ) । पङ्क्तिराधसम् । पङ्क्तिमी राध्नोतीति पङ्क्तिराधाः । ‘ गतिकारकयोरपि पूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वं च ’ इत्यसुन् पूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वं च । यज्ञम् । ‘ यजयाच ’ इत्यादिना यजतेर्नङ् ॥

यो वाघते ददाति सूनरं वसु स धत्ते अक्षिति श्रवः ।

तस्मा इळां सुवीरामा यजामहे सुप्रतूर्तिमनेहसम् ॥ ४ ॥

यः । वाघते । ददाति । सूनरम् । वसु । सः । धत्ते । अक्षिति । श्रवः ।

तस्मै । इळाम् । सुवीराम् । आ । यजामहे । सुप्रतूर्तिम् । अनेहसम् ॥ ४ ॥

यः यजमानः वाघते ऋत्विजे सूनरं सुष्ठु नेतव्यं वसु धनं ददाति सः यजमानो ब्रह्मणस्पतेः प्रसादात् अक्षिति क्षयरहितं श्रवः अन्नं धत्ते धारयति । तस्मै तादृशयजमानाय इळाम् एतन्नाम-धेयां मनोः पुत्रीं ‘ इळा वै मानवी यज्ञानूकाशिन्यासीत् ’ ( तै. ब्रा. १. १. ४. ४ ) इति श्रुत्यन्तरात् । आ यजामहे वयं ऋत्विजः सर्वतो यजामः । कीदृशीमिळाम् । सुवीरां शोभनैर्वीरैर्भैर्युक्तां सुप्रतूर्तिं सुष्ठु प्रकर्षेण हिंसाकारिणीम् अनेहसं केनाप्यहिंस्याम् ॥ ददाति । ‘ अनुदात्ते च ’ ( पा. सू. ६. १. १९० ) इति अभ्यस्तस्याद्युदात्तत्वम् । यद्वृत्तयोगादनिघातः । सूनरम् । सुखेन नीयते इति सूनरम् । ‘ ईषहुःसुष्ठु ’ इति खल् । ‘ निपातस्य च ’ इति उपसर्गस्य दीर्घत्वम् । अक्षिति । क्षयो नास्त्यस्येति अक्षिति । बहुव्रीहौ पूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वम् । ‘ नन्सुभ्याम् ’ इति तु ‘ सर्वे विधयश्छन्दसि विकल्पन्ते ’ इति वचनात् न प्रवर्तते । श्रवः । श्रूयते इति श्रवः । ‘ श्रु श्रवणे ’ । असुनो नित्वादाद्युदात्तत्वम् । सुवीराम् । शोभना वीरा यस्याः सा सुवीरा ताम् । ‘ वीरवीर्यौ च ’ इत्युत्तरपदाद्युदात्तत्वम् । सुप्र-तूर्तिम् । तूर्ति हिंसार्थः । प्रपूर्वादस्मात् भावे क्तिन् । शोभना प्रतूर्तिः शत्रूणां हिंसनं यस्याः सा ताम् । ‘ परादिश्छन्दसि बहुलम् ’ इत्युत्तरपदाद्युदात्तत्वम् । ऋत्वादिर्वा द्रष्टव्यः । अनेहसम् । न हन्यते इति अनेहाः । ‘ नजि हन एह च ’ ( उ. सू. ४. ६६३ ) इत्यसुन्प्रत्ययो धातोः ण्हादेशश्च । ‘ नलोपो नजः ’ ( पा. सू. ६. ३. ७३ ) इति नकारस्य लोपः । ‘ तस्मानुडचि ’ ( पा. सू. ६. ३. ७४ ) इति नुट् ॥

अग्निष्टोमे मरुत्वतीयशस्त्रे इन्द्रनिवहप्रगाथानन्तरं<sup>२</sup> ‘ प्र नूनम् ’ इति प्रगाथः । ‘ मरुत्वतीयेन ’ इति खण्डे सूत्रितं—‘ प्र नूनं ब्रह्मणस्पतिरिति ब्राह्मणस्पत्यः ’ ( आश्र. श्रौ. ५. १४ ) इति ॥



प्र नूनं ब्रह्मणस्पतिर्मन्त्रं वदत्युक्थ्यम् ।

यस्मिन्निन्द्रो वरुणो मित्रो अर्यमा देवा ओकांसि चक्रिरे ॥ ५ ॥

प्र । नूनम् । ब्रह्मणः । पतिः । मन्त्रम् । वदति । उक्थ्यम् ।

यस्मिन् । इन्द्रः । वरुणः । मित्रः । अर्यमा । देवाः । ओकांसि । चक्रिरे ॥ ५ ॥

व्रह्मणस्पतिः देवः । उक्थ्यं शस्त्रयोग्यं । मन्त्रं । नूनम् अन्वयः । प्र । वदति होतृमुखे स्थितः सन् प्रब्रूते । यस्मिन् मन्त्रे इन्द्रादयश्च सर्वे देवाः । ओकांसि स्थानानि चक्रिरे । तादृशं सर्वदेवप्रतिपादकं मन्त्रमिति । पूर्वत्रान्वयः । मन्त्रम् । ‘ मन्त्रि गुप्तभाषणे ’ । पचाद्यच् । वृषादिषु पाठादाद्युदात्तत्वम् । उक्थ्यम् उक्थाहम् । ‘ छन्दसि च ’ इत्यर्थे यप्रत्ययः । यद्वा । ‘ भवे छन्दसि ’ इति यत् । ‘ सर्वे विधयश्छन्दसि विकल्प्यन्ते ’ इति वचनात् ‘ यतोऽनावः ’ इत्याद्युदात्तत्वाभावे ‘ व्यत्ययेन तिस्वरितम् ’ इति स्वरितत्वम् । ओकांसि । ‘ उच समवाये ’ । समवयन्यत्रेति अधिकरणे औणादिकोऽसुन् । बहुलग्रहणात् कुत्वं द्रष्टव्यमिति ‘ ओक उचः के ’ इत्यत्र वृत्तौ इत्युक्तम् ( का. ७. ३. ६४ ) । चक्रिरे । इरेचः चित्त्वाद्दन्तोदात्तत्वम् । यद्वृत्तयोगादनिघातः ॥ ॥ २० ॥

तमिद्वौचेमा विदथेषु शंभुवं मन्त्रं देवा अनेहसम् ।

इमां च वाचं प्रतिहर्षथा नरो विश्वेद्वामा वो अश्ववत् ॥ ६ ॥

तम् । इत् । वोचेम । विदथेषु । शम्भुवम् । मन्त्रम् । देवाः । अनेहसम् ।

इमाम् । च । वाचम् । प्रतिहर्षथे । नरः । विश्वा । इत् । वामा । वः । अश्ववत् ॥ ६ ॥

हे देवाः ब्रह्मणस्पतिप्रभृतयः । तमित् तमेव इन्द्रादिसर्वदेवताप्रतिपादकं मन्त्रं विदथेषु यज्ञेषु वोचेम वयमृत्विजो ब्रवाम । कीदृशम् । शंभुवं सुखस्य भावयितारम् अनेहसम् अहिंसनीयं दोषरहितम् । हे नरः नेतारो देवाः । इमाम् अस्माभिरुच्यमानां मन्त्ररूपां वाचं प्रतिहर्षथ वच । यूयं कामयध्वे चेत् तर्हि विश्वेत् सर्वापि वामा वननीया वाक् वः युष्मान् अश्ववत् व्याप्नुयात् ॥ वोचेम । ‘ वच परिभाषणे ’ । आशीर्लिङि ‘ लिङ्याशिव्यङ् ’ इति अङ् । ‘ वच उम् ’ इत्युमागमः । ‘ छन्दस्युभयथा ’ इति सार्वधातुकत्वात् ‘ लिङः सलोपोऽनन्त्यस्य ’ इति यासुटः सकारस्य लोपः । ‘ अतो येयः ’ इति इयादेशः । आद्गुणः । ‘ तिङ्ङितिङः ’ इति निघातः । विदथेषु । ‘ विद ज्ञाने ’ । विद्यते फलसाधनत्वेन ज्ञायते इति विदथो यज्ञः । ‘ खविदिभ्यां कित् ’ ( उ. सू. ३. ३९५ ) इति अथप्रत्ययः । शंभुवम् । भवतेः अन्तर्भावितण्यर्थात् ‘ किप् च ’ इति किप् । ‘ ओः सुपि ’ ( पा. सू. ६. ४. ८३ ) इति यणादेशस्य ‘ न भूसुधियोः ’ ( पा. सू. ६. ४. ८५ ) इति प्रतिषेधः । मन्त्रादयो गताः । प्रतिहर्षथ । ‘ हर्ष गतिकान्त्योः ’ । शपः पित्त्वादनुदात्तत्वम् । तिङ्श्च लसार्वधातुकस्वरेण धातुस्वरेणाद्युदात्तत्वम् । इमां च इत्यत्र चशब्दश्चेदर्थः । चणिति निपातान्तरं न च समुच्चयार्थः । तेन ‘ निपातैर्यद्यदिहन्तकुविज्ञेचेच्चण् ’ ( पा. सू. ८. १. ३० ) इति निघातप्रतिषेधः । अश्ववत् ।

‘ अश्नू व्यासौ ’ । लेटि अडागमः । व्यत्ययेन परस्मैपदम् । ‘ इतश्च लोपः ’ इति इकारलोपः ।  
‘ इयङुवङ्भ्यां गुणवृद्धी भवतो विप्रतिषेधेन ’ ( का. ६. ४. ७७ ) इति गुणः ॥

को देवयन्तमश्ववज्जनं को वृक्तवर्हिषम् ।

प्रप्र दाश्वान्पस्त्याभिरस्थितान्तर्वावत्क्षयं दधे ॥ ७ ॥

कः । देवऽयन्तम् । अश्ववत् । जनम् । कः । वृक्तऽवर्हिषम् ।

प्रप्र । दाश्वान् । पस्त्याभिः । अस्थित । अन्तःऽवावत् । क्षयम् । दधे ॥ ७ ॥

‘ देवयन्तं देवान् कामयमानं वज्जनं वृक्तः वृक्तवर्हिषम् ब्रह्मणस्पतिव्यतिरिक्तः को नाम देवो व्याप्नुयात् । तथा वृक्तवर्हिषम् अनुष्ठानाय छिन्नवर्हिषं यजमानं वृक्तः नाम अन्यो देवोऽश्ववत् । दाश्वान् हविर्देतवान् यजमानः पस्त्याभिः मनुष्यैर्ऋत्विग्भिः सह प्रप्र अस्थित देवयजनदेशं प्रति प्रस्थितवान् । अन्तर्वावत् अन्तःस्थितबहुधनोपेतम् । यद्वा । अन्तःस्थितपुत्रपौत्रादिप्रयुक्तबहुविध-वागुपेतं वृक्षयं निवासस्थानं गृहं दधे धृतवान् भवति ॥ देवयन्तम् इत्यादयो गताः । प्रप्र । ‘ प्रसमुपोदः पादपूरणे ’ ( पा. सू. ८. १. ६ ) इति प्रशब्दस्य द्विर्भावः । ‘ अनुदात्तं च ’ इत्या-भ्रेडितानुदात्तत्वम् । अस्थित । ‘ द्या गतिनिवृत्तौ ’ । लुङि ‘ समवप्रविभ्यः स्थः ’ ( पा. सू. १. ३. २२ ) इत्यात्मनेपदम् । ‘ स्थाध्वोरिच्च ’ ( पा. सू. १. २. १७ ) इति धातुसिचोः इत् । कित्त्वे ‘ ह्रस्वादङ्गात् ’ ( पा. सू. ८. २. २७ ) इति सलोपः । अन्तर्वावत् । ‘ वा गतिगन्धनयोः ’ । अन्तर्वान्ति गच्छन्तीति अन्तर्वाः पुत्रप्रश्वाद्यः । ‘ आतो मनिन् ’ इत्यादिना विच् । ‘ तदस्यास्ति ’ इति मतुप् । मतुपः पित्त्वादनुदात्तत्वे कृदुत्तरपदप्रकृतिस्वरत्वम् । यद्वा । वावदीतिः क्तिप् । क्षयम् । क्षियन्ति निवसन्त्यसिञ्चति क्षयः । ‘ पुंसि संज्ञायाम् ’ इत्यधिकरणे घः । ‘ क्षयो निवासे ’ इत्याद्युदात्तत्वम् ॥

उप क्षत्रं पृश्नीत हन्ति राजभिर्भये चित्सुक्षितिं दधे ।

नास्य वर्ता न तरुता महाधने नाभे अस्ति वज्रिणः ॥ ८ ॥

उप । क्षत्रम् । पृश्नीत । हन्ति । राजऽभिः । भये । चित् । सुऽक्षितिम् । दधे ।

न । अस्य । वर्ता । न । तरुता । महाऽधने । न । अभे । अस्ति । वज्रिणः ॥ ८ ॥

ब्रह्मणस्पतिर्देवः वृक्षत्रं बलम् उप पृश्नीत स्वात्मनि संपृक्तं कुर्यात् । ततः राजभिः वरुणा-दिभिः सह हन्ति शत्रून् सारयति । भये चित् भीतिहेतौ युद्धेऽपि सुक्षितिं दधे सुष्ठु निवास-स्थैर्यं धारयति न तु पलायते । वज्रिणः वज्राद्यायुधवतः अस्य ब्रह्मणस्पतेः महाधने प्रभूतधन-निमित्ते युद्धे वर्ता प्रवर्तयिता अन्यः कोऽपि न अस्ति स्वयमेव प्रवर्तते इत्यर्थः । महाधने इति संग्रामनाम, ‘ महाधने समीके ’ ( नि. २. १७. ४१ ) इति तन्नामसु पाठान् । तथा तरुता तरणस्यो-ल्लङ्घनस्य कर्ता अन्यः कोऽपि न अस्ति । तथैव अभे स्वल्पे युद्धेऽप्यन्यः प्रवर्तयिता न अस्ति ॥

पृच्छीत । 'पृची संपर्के' । लिङि रुधादित्वात् भ्रम् । 'श्रसोरल्लोपः' इति अकारलोपः । प्रत्ययस्वरः । क्षत्रं पृच्छीत राजभिर्हन्ति चेति समुच्चयलक्षणस्य चार्थस्य दर्शनात् 'चादिलोपे विभाषा' इति प्रथमाया-  
स्तिङ्विभक्तेर्निघातप्रतिषेधः । हन्तीत्येषा द्वितीयापि तिङः परत्वात् न निहन्त्यते । सुक्षितिम् । शोभना  
क्षितिः सुक्षितिः । 'मन्क्तिन्' इत्यादिना उत्तरपदान्तोदात्तत्वम् । वर्ता । वर्ततेतृणोतेर्वा नृचि  
आगमानुज्ञासनस्यानित्यत्वात् इडभावः । तस्ता । 'तृ प्लवनतरणयोः' । 'असितस्कभितः' (पा. सू. ७. २. ३४) इत्यादिना नृचि उडागसो निपातितः । 'चितः' इत्यन्तोदात्तत्वम् । महाधने ।  
महच्च तद्धनं च महाधनम् । 'आन्महतः' (पा. सू. ६. ३. ४६) इति आत्वम् । तेन शब्देन  
तद्धेतुभूतः संग्रामो लक्ष्यते । अर्भे । 'ऋ गतौ' । 'अर्तिगृभ्यां भन्' (उ. सू. ३. ४३२) इति  
भन्प्रत्ययः । नित्त्वादाद्युदात्तत्वम् ॥ ॥ २१ ॥

'यं रक्षन्ति' इति नवर्चं षष्ठं सूक्तम् । तत्रानुक्रमणं—'यं रक्षन्ति नव वरुणमित्रार्यम्णां मध्ये  
नृच आदित्येभ्यो गायत्रं हि' इति । घोरपुत्रः कण्व ऋषिः । इदमादित्रीणि सूक्तानि गायत्राणि ।  
आद्यन्तयोस्तृचयोर्वरुणमित्रार्यमणो देवताः । मध्यनृचस्य 'सुगः पन्थाः' इत्यस्य आदित्या देवताः ।  
गतौ विनियोगः ॥

यं रक्षन्ति प्रचेतसो वरुणो मित्रो अर्यमा । नू चित्स दभ्यते जनः ॥ १ ॥

यम् । रक्षन्ति । प्रऽचेतसः । वरुणः । मित्रः । अर्यमा । नु । चित् । सः । दभ्यते । जनः ॥ १ ॥

प्रचेतसः प्रकृष्टज्ञानयुक्ताः वरुणादयो देवाः । यं यजमानं रक्षन्ति । सः । जनः यजमानः । नू  
चित् क्षिप्रमेव दभ्यते दम्नोति शत्रून् हिनस्ति ॥ प्रचेतसः । प्रकृष्टं चेत्तो येषाम् । बहुवीहौ पूर्वपद-  
प्रकृतिस्वरत्वम् । नू चित् । 'ऋचि तुनुष' इत्यादिना दीर्घः । दभ्यते । दम्भु दम्भे । व्यत्ययेन इयन्  
आत्मनेपदं च ॥

यं बाहुतेव पिप्रति पान्ति मर्त्यं रिषः । अरिष्टः सर्व एधते ॥ २ ॥

यम् । बाहुताऽइव । पिप्रति । पान्ति । मर्त्यम् । रिषः । अरिष्टः । सर्वः । एधते ॥ २ ॥

यं यजमानं पिप्रति वरुणादयो देवा धनैः पूरयन्ति । तत्र दृष्टान्तः । बाहुतेव । स्वकीयो बाहु-  
वर्गोऽपेक्षितं धनमानीय यथा पूरयति तद्वत् । तथा यं मर्त्यं मनुष्यं यजमानं रिषः हिंसायाः पान्ति  
रक्षन्ति सः । सर्वः यजमानः । अरिष्टः केनाप्यहिंसितः सन् एधते वर्धते ॥ बाहुतेव । बाहुता बाहुत्वम् ।  
भाववाचिनानेन शब्देन बाहवस्तदाश्रया लक्ष्यन्ते । यद्वा । समूहार्थे तल्लत्ययो द्रष्टव्यः । 'लिति' इति  
प्रत्ययात्पूर्वस्योदात्तत्वम् । पिप्रति । 'पृ पालनपूरणयोः' । पृ इत्येके । जुहोत्यादित्वात् श्लुः ।  
'अर्तिपिपत्योश्च' इति अभ्यासस्य इत्वम् । 'अभ्यस्तानामादिः' इत्याद्युदात्तत्वम् । पान्ति । तिङः  
परत्वात् पादादित्वाद्वा निघाताभावः । रिषः । 'रिष हिंसायाम्' । 'किप् च' इति किप् । 'सावे-  
काचः' इति विभक्तेरुदात्तत्वम् । अरिष्टः । 'रिष हिंसायाम्' । 'एकाचः' इति इट्प्रतिषेधः ।  
त्रश्चादिना षत्वम् । नञ्समासे अव्ययपूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वम् ॥

वि दुर्गा विं द्विषः पुरो धनन्ति राजान एषाम् । नयन्ति दुरिता तिरः॥३॥

वि । दुः॒ऽगा । वि । द्विषः । पुरः । धनन्ति । राजानः । एषाम् । नयन्ति । दुः॒ऽऽता । तिरः॥३॥

वराजानः वरुणादयः । एषां स्वकीययजमानानां । पुरः पुरस्तात् । दुर्गां गन्तुं दुःशकानि शत्रु-  
नगराणि । वि धनन्ति विशेषेण नाशयन्ति । तथा द्विषः शत्रूनपि । वि धनन्ति । तथा दुरिता यज-  
मानसंबन्धीनि दुरितानि । तिरः नयन्ति विनाशं प्रापयन्ति ॥ दुर्गा । दुःखेन गच्छन्त्यत्रेति दुर्गाणि ।  
'सुदुरोरधिकरणे' ( पा. सू. ३. २. ४८. ३ ) इति गमेर्द्विप्रत्ययः । 'शोश्छन्दसि बहुलम्' इति  
श्लोषः । पुरः । कालवाचिनः पूर्वशब्दात् सप्तम्यर्थे 'पूर्वाधरावराणाम्' ( पा. सू. ५. ३. ३९ )  
इति असिप्रत्ययः, तत्संनियोगेन पूर्वशब्दस्य पुरादेशश्च । प्रत्ययस्वरः । धनन्ति । हन्तेर्लटि अदादित्वात्  
शपो लुक् । 'गमहन्' इत्यादिना उपधालोपः । 'हो हन्तेः' ( पा. सू. ७. ३. ५४ ) इति घत्वम् ।  
अन्तादेशस्योपदेशवचनादाद्युदात्तत्वम् । पादादित्वादनित्यातः ॥

सुगः पन्थां अनृक्षर आदित्यास ऋतं यते । नात्रावखादो अस्ति वः ॥४॥

सु॒ऽगः । पन्थाः । अनृ॒क्षरः । आदि॒त्यासः । ऋतम् । यते । न । अत्र । अव॒ऽखादः । अस्ति । वः ॥४॥

हे । आदित्यासः । ऋतं यते यज्ञं गच्छते भवत्समूहाय । पन्थाः मार्गः । सुगः सुष्ठु गन्तुं शक्यः  
अनृक्षरः कण्टकरहितश्च । अत्र अस्मिन् कर्मणि । वः युष्माकम् । अवखादः अवमन्तव्यः । खादो जुगु-  
प्सितहविर्विशेषः । न अस्ति । तस्मादिहागन्तव्यमित्यर्थः ॥ सुगः । 'सुदुरोरधिकरणे' इति गमेर्द्वि-  
प्रत्ययः । पन्थाः । 'पथिमथोः सर्वनामस्थाने' इत्याद्युदात्तत्वम् । अनृक्षरः । 'ऋषी गतौ'  
ऋषन्ति अन्तर्गच्छन्ति इति ऋक्षरा कण्टकाः । 'तन्युषिभ्यां कसरन्' ( उ. सू. ३. ३५५ ) इति  
कसरन्प्रत्ययः । कित्वाद्गुणाभावः । कत्वषात्वे । यास्कस्त्वाह—'ऋक्षरः कण्टक ऋच्छतेः' ( निरु.  
९. ३२ ) इति । न विद्यन्ते ऋक्षरा अस्मिन्निति अनृक्षरः । 'नञ्सुभ्याम्' इत्युत्तरपदान्तोदात्तत्वम् ।  
आदित्यासः । अदितेः पुत्रा आदित्याः । 'दित्यदित्यादित्य' ( पा. सू. ४. १. ८५ ) इत्यादिना  
प्यप्रत्ययः । 'आजसेरसुक्' । आसन्नित्रताद्युदात्तत्वम् । पादादित्वादाष्टमिकनिधाताभावः । यते ।  
'इण् गतौ' । लटः शतृ । अदादित्वात् शपो लुक् । 'इणो यण्' ( पा. सू. ६. ४. ८१ ) इति  
यणादेशः । 'शतुरनुमः' इति विभक्तेरुदात्तत्वम् । अवखादः । 'खाद भक्षणे' । भावे घञ् ।  
अवमतः खादोऽवखादः । थाथादिना उत्तरपदान्तोदात्तत्वम् ॥

यं यज्ञं नयथा नर आदित्या ऋजुना पथा । प्र वः स धीतये नशत् ॥ ५ ॥

यम् । यज्ञम् । नय॑थ । नरः । आदि॒त्याः । ऋजु॑ना । प॒था । प्र । वः । सः । धी॒तये । न॒शत् ॥५॥

हे । नरः नेतारः । आदित्याः । यं यज्ञम् । ऋजुना पथा अविकलेन मार्गेण । नयथ पारं प्रापयथ  
वः यज्ञः । वः धीतये युष्मत्पानायोपभोगाय । प्र नशत् प्राप्नोतु ॥ नयथ । अनुपदेशात् लसार्वाधातु-  
कानुदात्तत्वे धातुस्वरः । यद्वृत्तयोगादनिधातः । 'अन्येषामपि दृश्यते' इति संहितायां दीर्घत्वम् ।  
पथा । तृतीयैकवचने 'भस्य डेलोपः' ( पा. सू. ७. १. ८८ ) इति डिलोपः । 'अनुदात्तस्य च यत्रो-  
दात्तलोपः' ( पा. सू. ६. १. १६१ ) इति विभक्तेरुदात्तत्वम् । धीयते । 'धेदू पाने' । 'आदेचः'

इति आत्वम् । क्तिचि ' घुमास्था० ' इति ईत्वम् । नशत् । नशतिर्गत्यर्थः । लेटि अंटागमः । ' इतश्च लोपः० ' इति इकारलोपः ॥ २२ ॥

स रत्नं मर्त्यो वसु विश्वं तोकमुत त्मना । अच्छा गच्छत्यस्तृतः ॥ ६ ॥

सः । रत्नम् । मर्त्यः । वसु । विश्वम् । तोकम् । उत । त्मना । अच्छ । गच्छति । अस्तृतः ॥ ६ ॥

हे आदित्याः वसः तादृशो भवद्भिरनुगृहीतः मर्त्यः मनुष्यो यजमानः अस्तृतः केनाप्यर्हिसितः सन् रत्नं रमणीयं विश्वं वसु सर्वं धनम् अच्छ आभिमुख्येन गच्छति प्राप्नोति । उत अपि च त्मना आत्मना स्वेन सदृशं तोकम् अपत्यं गच्छति ॥ त्मना । ' मन्त्रेष्वाङ्ग्यादेरात्मनः ' ( पा. सू. ६. ४. १४१ ) इति आकारलोपः । अच्छ । ' निपातस्य च ' इति दीर्घत्वम् । अस्तृतः । ' स्तृञ् हिंसायाम् ' । न स्तृतोऽस्तृतः । अव्ययपूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वम् ॥

कथा राधाम सखायः स्तोमं मित्रस्यार्यम्णः । महि प्सरो वरुणस्य ॥ ७ ॥

कथा । राधाम । सखायः । स्तोमम् । मित्रस्य । अर्यम्णः । महि । प्सरः । वरुणस्य ॥ ७ ॥

हे सखायः सखिभूता ऋत्विजः मित्रादीनां त्रयाणां महि महत् प्सरः रूपम् । अतस्तदनु रूपं स्तोमं स्तोत्रं कथा केन प्रकारेण राधाम साधयामः ॥ कथा । ' था हेतौ च छन्दसि ' ( पा. सू. ५. ३. २६ ) इति किंशब्दात् प्रकारवचनेषु प्राग्दिशो विभक्तिरिति विभक्तिसंज्ञायां ' किमः कः ' ( पा. सू. ७. २. १०३ ) इति कादेशः । प्रत्ययस्वरः । राधाम । ' राध साध संसिद्धौ ' । लेटि ' बहुलं छन्दसि ' इति विकरणस्य लृक् । ' तिङ्ङित्तिङः ' इति निघातः । स्तोमम् । ' घृञ् स्तुतौ ' । ' अर्तिस्तुसु० ' इत्यादिना भावे मन् । निच्वादाद्युदात्तत्वम् । अर्यम्णः । षष्ठ्येकवचने ' अलोपोऽनः ' इति अकारलोपः । उदात्तनिवृत्तिस्वरेण विभक्तेरुदात्तत्वम् । महि । ' मह पूजयाम् ' । औणादिक इन्द्रप्रत्ययः । प्सरः । ' प्सा भक्षणे ' । प्साति भक्षयतीति प्सरो रूपम् । औणादिको डरप्रत्ययः ॥

मा वो घ्नन्तं मा शर्पन्तं प्रति वोचे देवयन्तम् । सुम्नैरिद्धि आ विवासे ॥ ८ ॥

मा । वः । घ्नन्तम् । मा । शर्पन्तम् । प्रति । वोचे । देवयन्तम् ।

सुम्नैः । इत् । वः । आ । विवासे ॥ ८ ॥

हे मित्रादयो देवाः देवयन्तं देवान् कामयमानं यजमानं यः शत्रुर्हन्ति घ्नन्तं तादृशं शत्रुं वः शुष्मभ्यं मा प्रति वोचे दुरुक्तकथनभीत्याहं न कथयामि । तथा यजमानं यः शत्रुः शपति तमपि शर्पन्तं मा प्रति वोचे भवद्भिरेव विचार्य शिक्षणीय इत्यर्थः । अहं तु सुम्नैरित् धनैरेव वः शुष्मान् आ विवासे सर्वतः परिचरामि ॥ घ्नन्तम् । हन्तीति व्वन् । ' गमहन० ' इत्यादिना उपधालोपः । ' हो हन्ते० ' इति कुवे प्रत्ययस्वरः । शर्पन्तम् । ' शप आक्रोशे ' । अदुपदेशात् लसार्वधातुकातुदात्तत्वे धातुस्वरः । वोचे । ' वृञ् व्यक्तायां वाचि ' । माङि लुङि इटि ' वृवो वचिः ' ( पा. सू. २.

४. ५३ ) इति वचिः । ‘ अस्यतिवक्तिः ’ इत्यादिना च्छेः अडादेशः । ‘ वच उम् ’ इत्युमागमः । ‘ न माङ्योगे ’ इति अडभावः । देवयन्तस् । ‘ सुप आत्मनः क्यच् ’ । ‘ न च्छन्दस्यपुत्रस्य ’ इति ईत्वप्रतिषेधः । सुमैः । ‘ म्ना अभ्यासे ’ । सुष्टु न्नायतेऽभ्यस्यते इति सुगमम् । ‘ आतश्चोपसर्गे ’ ( पा. सू. ३. १. १३६ ) इति कप्रत्ययः । ‘ आतो लोप इटि च ’ इति आकारलोपः । विवासे । विवासतिः परिचरणकर्मा ( नि. ३. ५. १० ) ॥

**चतुरश्रिददमानाद्विभीयादा निधातोः । न दुरुक्ताय स्पृहयेत् ॥ ९ ॥**

चतुरः । चित् । ददमानात् । विभीयात् । आ । निऽधातोः । न । दुःऽउक्ताय । स्पृहयेत् ॥ ९ ॥

चान्तं शपन्तं च मा प्रतिवोचे इति यदुक्तं तत्रोपपत्तिरुच्यते । वदुक्ताय वन वस्पृहयेत् दुष्टं वाक्यं न कामयेत् किंतु दुरुक्तात् विभीयात् । तत्रावशिष्टो मन्त्रभागः सर्वोऽपि दृष्टान्तः । चित् इत्युपमार्थे वर्तते । अक्षद्यूतं कुर्वतीरुभयोर्मध्ये यः पुमान् चतुरः चतुःसंख्याकान् कपर्दकान् ददमानात् ददतो हस्ते धारयतः पुरुषात् आ निधातोः कपर्दकनिपातपर्यन्तं विभीयात् अस्य जयो भविष्यति न भविष्यति इत्यन्यो भीतिं प्राप्नुयात् । अत्र यथा भयं तथा दुरुक्ताच्चेतव्यमिति धर्म-रहस्यम् । तस्मादहं चान्तं शपन्तं मा प्रतिवोचे इत्यभिप्रायः । अत्र निरुक्तं—‘ चतुरोऽक्षान् धारयत इति तद्यथा कित्वाद्विभीयादेवमेव दुरुक्ताद्विभीयाञ्च दुरुक्ताय स्पृहयेत् ’ ( निरु. ३. १६ ) इति ॥ चतुरः । ‘ चतुरः शसि ’ ( पा. सू. ६. १. १६७ ) इति विभक्तेः पूर्वस्योदात्तत्वम् । ददमानात् । ‘ दद दाने ’ । अत्र धारणार्थः । शपः पित्त्वादनुदात्तत्वम् । अदुपदेशात् लसार्वधातुकानुदात्तत्वेन शानजनुदात्तः । धातुस्वर एव शिष्यते । विभीयात् । ‘ जिभी भये ’ । लिङि जुहोत्यादिवात् शपः श्लुः । यासुट उदात्तत्वम् । पादादिवात् निधाताभावः । निधातोः । निपूर्वात् दधातेः ‘ सितनिगमि ’ ( उ. सू. १. ६९ ) इत्यादिना भावे तुन्प्रत्ययः । व्यत्ययेनाद्युदात्तत्वम् । ‘ तादौ च ’ इति गतिस्वरो न भवति ‘ अतो ’ इति पर्युदस्तत्वात् । दुरुक्ताय । ‘ स्पृहेरीप्सितः ’ ( पा. सू. १. ४. ३६ ) इति संप्रदानसंज्ञायां ‘ चतुर्थी संप्रदाने ’ ( पा. सू. २. ३. १३ ) इति चतुर्थी । स्पृहयेत् । ‘ स्पृह ईप्सायाम् ’ । चुरादिरदन्तः । अतो लोपस्य स्थानिवद्भावात् लघूपधगुणाभावः ॥ ॥ २३ ॥

‘ सं पूषन् ’ इति दशर्चं सत्तमं सूक्तं काष्वं गायत्रं पूषदेवताकम् । ‘ सं पूषन् दश पौष्णम् ’ इत्यनुक्रान्तम् । स्मार्ते ‘ महान्तमध्वानमेण्यन् ’ इदं सूक्तं जपेत्—‘ सं पूषन् अध्वन इति महान्तमध्वानमेण्यन् प्रतिभयं वा ’ ( आश्व. गृ. ३. ७. १० ) इति सूत्रितत्वात् । तत्र जपेदित्यनुवर्तते ॥

**सं पूषन् अध्वनस्तिर व्यंहो विमुचो नपात् । सक्ष्वा देव प्र णस्पुरः ॥ १ ॥**

सम् । पूषन् । अध्वनः । तिर । वि । अंहः । विऽमुचः । नपात् ।

सक्ष्व । देव । प्र । नः । पुरः ॥ १ ॥

हे वृषन् जगत्पोषकं पृथिव्यभिमानिदेव अध्वनः मार्गात् वसं पतिरस्मानभीष्टस्थानं सम्यक् प्रापय । अंहः विघ्नहेतुं पाप्मानं वि तिर विनाशय । पूषा दिशेप्यते । विमुचो नपात् जलविमोचकहेतोर्मेषस्य पुत्र । नपात् इति पुत्रनाम, 'नपात् प्रजा' ( बि. २. २. १३ ) इति तन्नामसु पाठात् । श्रुत्यन्तरे ' अद्भ्यः पृथिवी ' इति जलात् भूस्युपपत्तिः श्रूयते । तथा अन्यत्रापि उदकसारत्वं पृथिव्याः श्रूयते—' तद्यदपां सार आसीत्तस्मिन् हन्यत सा पृथिव्यभवत् ' इति । मेषस्य जलधारित्वादुदकपुत्र एव मेषपुत्रो भवति । न च पृथिव्या मेषपुत्रत्वे पूषः किमायातमिति वाच्यं, पृथिव्या एव पूषत्वात् । तथा च श्रुत्यन्तरे कस्यचिन्मन्त्रस्य ब्राह्मणमेवमाज्ञायते—' पूषाध्वनः पात्वित्याहेयं वै पूषा ' इति । तन्निर्वचनं चान्यत्रैवमाज्ञायते—' इयं वै पूषेयं हीदं सर्वं पुष्यति यदिदं किं च ' ( श. ब्रा. १४. ४. २. २५ ) इति । हे देव पूषन् पुनः पुरः अस्माकं पुरतः प्र सक्ष्व प्रसक्तो भव । पुरतो गच्छेत्यर्थः ॥ विमुचो नपात् । उदकं विमुञ्चतीति विमुञ् मेषः । ' किप् च ' इति किप् । न पातयति कुलमिति नपात् पुत्रः । नन्पूर्वात् पातयतेः किप् । ' नभ्राप्नपात् ' इत्यादिना नजः प्रकृतिभावः । ' सुबामन्त्रिते ' इति पराङ्गवद्भावात् पश्यामन्त्रितसमुदायस्य आष्टमिकं सर्वानुदात्तत्वम् । सक्ष्व । ' षच सेवने ' । अनुदात्तेच्चादात्मनेपदम् । लोटि ' बहुलं छन्दसि ' इति शपो लुक् । ' तास्यनुदात्ते ' इति लसार्वधातुकानुदात्तत्वे धातुस्वरः । प्र णः । ' उपसर्गाद्बहुलम् ' इति नसो णत्वम् । पुरः । उक्तम् ॥

यो नः पूषन्नघो वृको दुःशेव आदिदेशति । अप स्म तं पथो जहि ॥२॥

यः । नः । पूषन् । अघः । वृकः । दुःशेवः । आदिदेशति । अप । स्म । तम् । पथः । जहि ॥२॥

हे वृषन् यः प्रतिपक्षी नः अस्मात् आदिदेशति अनेन मार्गेण गन्तव्यम् इत्येवमाज्ञापयति । कीदृशः । अघः आहन्ता वृकः अस्मदीयस्य धनस्य आदाता अपहर्तेत्यर्थः । दुःशेवः सेवितुं दुःशको दुष्टमुखो वा । तं तादृशं प्रतिपक्षिणं पथः मार्गात् अप जहि स्म अवश्यमपाकुरु ॥ वृकः । ' कुक् वृक आदाने ' । वर्कते इति वृकः । इगुपधलक्षणः कः । वृषादित्वादाद्युदात्तत्वम् । दुःशेवः । दुष्टं शेवं यस्यासौ दुःशेवः । ' परादिश्छन्दसि बहुलम् ' इत्युत्तरपदाद्युदात्तत्वम् । यद्वा । दुःखेन सेव्यते इति दुःशेवः । वर्णव्यत्ययेन सकारस्य शकारः । ' ईषद्दुःसुषु ' इति खल् । लिट्स्वरेण प्रत्ययात्पूर्वस्योदात्तत्वम् । कृदुत्तरपदप्रकृतिस्वरत्वम् । आदिदेशति । ' दिश अतिसर्जने ' । लोटि अडागमः । ' बहुलं छन्दसि ' इति शपः लुः । ' बहुलं छन्दसीति वक्तव्यम् ' ( पा. सू. ७. ३. ८७. २ ) इति वचनात् ' नाभ्यस्तस्याचि ' ( पा. सू. ७. ३. ८७ ) इति लघूपधगुणप्रतिषेधाभावः । पथः । उदात्तनिवृत्तिस्वरेण विभक्तेरुदात्तत्वम् ॥

अप त्वं परिपन्थिनं मुषीवाणं हुरश्चितम् । दूरमधि सुतेरज ॥ ३ ॥

अप । त्वम् । परिपन्थिनम् । मुषीवाणम् । हुरःश्चितम् । दूरम् । अधि । सुतेः । अज ॥३॥

त्वं तादृशं पूर्वोक्तगुणयुक्तं सुतेः मार्गात् अधि दूरम् अत्यन्तदूरदेशं प्रति अप अज अपगमय । कीदृशम् । परिपन्थिनं मार्गप्रतिबन्धकं मुषीवाणं तस्कररूपम् । मुषीवा इति तस्करस्य



नाम, ' सुपीवान् मल्लिभ्लुचः ' ( नि. ३. २४. ११ ) इति तन्नामसु पाठात् । ' दुरश्चितं कौटिल्यानां सं-  
चेतारम् ॥ परिपन्थिनम् । ' छन्दसि परिपन्थिपरिपरिणौ पर्यवस्थातरि ' ( पा. सू. ५. २. ८९ ) इति  
शत्रावभिधेये इतिप्रत्ययान्तो निपातितः । सुपीवाणम् । ' सुष स्तेये ' । मोषणं मुषिः । औणादिको  
भावे किप्रत्ययः । मुषिं वनति संभजते इति मुषीवा । ' वन षण संभक्तौ ' । ' अन्येभ्योऽपि दृश्यन्ते '  
( पा. सू. ३. २. ७५ ) इति विच्प्रत्ययः । ' सर्वनामस्थाने चासंबुद्धौ ' ( पा. सू. ६. ४. ८ ) इति  
दीर्घः । ' अन्येषामपि दृश्यते ' इति पूर्वपदस्य दीर्घत्वम् । दुरश्चितम् । ' दुर्छा कौटिल्ये ' । संपदादिलक्षणो  
भावे किप् । ' राहोपः ' इति छकारलोपः । दुरश्चिनोतीति दुरश्चित् । चिनोतेः किपि तुगागमः ।  
' तत्पुरुषे कृति बहुलम् ' इति अलुक् । कृदुत्तरपदप्रकृतिस्वरत्वम् । सुतेः । ' सु गतौ ' । ' किच्क्तौ  
च संज्ञायाम् ' इति किच् । ' चितः ' इत्यन्तोदात्तत्वम् । अज । ' अज गतिक्षेपणयोः ' ॥

त्वं तस्य द्याविनोऽघशंसस्य कस्य चित् । पदाभि तिष्ठ तपुषिम् ॥ ४ ॥

त्वम् । तस्य । द्याविनः । अघशंसस्य । कस्य । चित् । पदा । अभि । तिष्ठ । तपुषिम् ॥ ४ ॥

हे पूषन् त्वं तस्य चोरस्य तपुषि परसंतापकं देहं पदाभि तिष्ठ भवदीयेन पादेनाक्रम्य  
तिष्ठ । कीदृशस्य । द्याविनः प्रत्यक्षापहारः परोक्षापहारश्चेति यद्द्वयं तद्युक्तस्य अघशंसस्य अस्मा-  
स्वघमनिष्टं शंसतः । अघशंस इति तत्करनाम, ' मल्लिभ्लुचः अघशंसः वृकः ' ( नि. ३. २४. १३ ) इति  
तन्नामसु पाठात् । कस्य चित् अनिर्दिष्टविशेषस्य कस्यापि । द्याविनः । द्वयमस्यास्तीति द्यावी ।  
' बहुलं छन्दसि ' ( पा. सू. ५. २. १२२ ) इति मत्वर्थीयो विनिः । ' अन्येषामपि दृश्यते ' इति दीर्घ-  
त्वम् । अघशंसस्य । अघे पापे शंसो मनस्यभिलाषो यस्य सोऽयमघशंसः । बहुवीहौ पूर्वपदप्रकृतिस्वर-  
त्वम् । तपुषिम् । तापयत्यनेन अन्यमिति तपुषिः । औणादिक उषिन्प्रत्ययः । बहुलवचनात् इकारस्य न  
इत् संज्ञा । निस्वादाद्युदात्तत्वम् ॥

आ तत्ते दस मन्तुमः पूषन्नवो वृणीमहे । येन पितृनचोदयः ॥ ५ ॥

आ । तत् । ते । दस । मन्तुमः । पूषन् । अवः । वृणीमहे । येन । पितृन् । अचोदयः ॥ ५ ॥

हे मन्तुमः ज्ञानवन् दस दर्शनीय यद्वा वैर्युपक्षयकारिन् पूषन् त्वदीयं तत् अवः  
तादृशं रक्षणम् आ वृणीमहे सर्वतः प्रार्थयामहे । येन रक्षणेन पितृन् अङ्गिरःप्रभृतीन् पितृदेहान्  
अचोदयः प्रेरितवानसि । तद्रक्षणमिति पूर्वत्रान्वयः ॥ दस । ' दसि देसनदर्शनयोः ' । ' स्फायि-  
तश्चि ' इत्यादिना रक् । आगमानुशासनस्यानित्यत्वात् लुप्तभावः । यद्वा । ' दसु उपक्षये ' इत्यस्मा-  
दन्तर्भावितण्यर्थात् पूर्ववत् रक् । मन्तुमः । ' मन ज्ञाने ' । ' कमिमनिजनि ' ( उ. सू. १. ७२ )  
इत्यादिना भावे लुप्रत्ययः । मन्तुर्ज्ञानमस्यास्तीति मन्तुमान् । संबुद्धौ ' मतुवसो रुः ' इति स्वरम् ।  
अचोदयः । ' चुद संचोदने ' । चौरादिकः ॥ ॥ २४ ॥

अथा नो विश्वसौभग हिरण्यवाशीमत्तम । धनानि सुषणा कृधि ॥ ६ ॥

अथ । नः । विश्वसौभग । हिरण्यवाशीमत्तम । धनानि । सुषणा । कृधि ॥ ६ ॥

हे विश्वसौभग कृत्स्नधनयुक्त यद्वा कृत्स्नसौभाग्ययुक्त विरिण्यवाशीमत्तम अतिशयेन सुवर्ण-  
मयायुधवन् पृषन् अध पूर्वोक्तास्मदीयप्रार्थनानन्तरं नः अस्माकं धनानि सुवर्णमणिमुक्तादीनि  
सुषणा सुष्ठु दानयुक्तानि कृधि कुरु ॥ अध । अथशब्दे धत्वं छान्दसम् । 'निपातस्य च' इति  
संहितायां दीर्घत्वम् । विश्वसौभग । 'सुभगान्मन्त्रे' इत्युद्गात्रादिषु पाठाद्भावे अञ् । ह्रस्वग-  
सिन्ध्वन्ते पूर्वपदस्य च 'इत्युत्तरपदवृद्धौ प्राप्तायां सत्यां सर्वविधीनां छन्दसि विकल्पितत्वादुत्तरपद-  
वृद्धिर्न भवतीति वृत्तावुक्तम् ( का. ७. २. १९ ) । विश्वानि सौभगानि यस्यासौ विश्वसौभगः ।  
आमन्त्रितनिघातः । हिरण्यवाशीमत्तम । हिरण्यमयी वाशी । तदेवामस्तीति हिरण्यवाशीमन्तः ।  
अतिशयेन हिरण्यवाशीमान् हिरण्यवाशीमत्तमः । आमन्त्रितनिघातः । सुषणा । 'वन षण संभक्तौ' ।  
सुखेन संभज्यन्ते इति सुषणानि । 'ईषहुःसुपु' इति खल् । 'शेछन्दसि' इति शैलोपः ।  
'लिति' इति प्रत्ययात्पूर्वस्योदात्तत्वम् । कृदुत्तरपदप्रकृतिस्वरस्वम् । कृधि । 'डुकृञ् करणे' ।  
'श्रुश्चणुपृकृवृभ्यश्छन्दसि' इति हेर्धिरादेशः । 'बहुलं छन्दसि' इति विकरणस्य लृक् ॥

अति नः सश्रुतौ नय सुगा नः सुपथा कृणु । पूषन्निह क्रतुं विदः ॥ ७ ॥

अति । नः । सश्रुतः । नय । सुगा । नः । सुपथा । कृणु । पूषन् । इह । क्रतुम् । विदः ॥ ७ ॥

सश्रुतः अस्मद्वाधनाय प्राप्नुवतः शत्रून् नः । अति अस्मानतिक्रम्य नय अन्यत्र प्रापय । नः  
अस्मान् सुगा सुष्ठु गन्तुं शक्येन सुपथा शोभनमार्गेण कृणु गन्तुं कुरु । हे पूषन् इह अध्वनि  
क्रतुं प्रज्ञानमस्मद्रक्षणरूपं विदः जानीहि ॥ सश्रुतः । 'ग्लुञ्च षस्ज गतौ' इत्यत्र सश्रिमप्येके  
पठन्तीति धातुवृत्तावुक्तम् । अस्मात् लटः शतृ । 'बहुलं छन्दसि' इति शपो लृक् । प्रत्ययस्वरेण  
शतुरुदात्तत्वम् । 'शतुरनुमः' इति विभक्त्युदात्ताभावश्छान्दसः । सुगा । सुष्ठु गच्छन्त्यत्रेति सुगः ।  
'सुदुरोरधिकरणे' इति गमेर्दप्रत्ययः । 'सुपां सुलृक्' इति तृतीयाया आकारः । सुपथा । शोभनेन  
पथा । 'न पूजनात्' ( पा. सू. ५. ४. ६९ ) इति समासान्तप्रतिषेधः । 'परादिश्छन्दसि बहुलम्'  
इत्युत्तरपदाद्युदात्तत्वम् । 'कृत्वादयश्च' इत्युत्तरपदाद्युदात्तत्वं न भवति अबहुव्रीहित्वात् । तत्र  
हि बहुव्रीहौ इति वर्तते । कृणु । 'कृवि हिंसाकरणयोः' । 'धिन्विकृण्वोर च' इति उप्रत्ययः ।  
'उतश्च प्रत्ययात्' इति हेर्लृक् । विदः । 'विद ज्ञाने' । लटि अडागमः । 'इतश्च लोपः' इति  
इकारलोपः ॥

अभि सूयवसं नय न नवज्वारो अध्वने । पूषन्निह क्रतुं विदः ॥ ८ ॥

अभि । सुयवसम् । नय । न । नवज्वारः । अध्वने । पूषन् । इह । क्रतुम् । विदः ॥ ८ ॥

हे पूषन् सूयवसं शोभनतृणोपलक्षितं सर्वौषधियुक्तं देशम् अभि नय अस्मानभितः प्रापय ।  
अध्वने मार्गाय नवज्वारः नूतनः संतापः न भवत्विति शेषः । मार्गे गच्छतामस्माकमिदानीं तनः  
क्लेशः कोऽपि मा भूदित्यर्थः । गतार्थमन्यत् ॥ सूयवसम् । शोभनं यवसं यस्मिन् देशे स सूयवसो देशः ।  
'निपातस्य च' इति पूर्वपदस्य दीर्घत्वम् । 'परादिश्छन्दसि बहुलम्' इत्युत्तरपदाद्युदात्तत्वम्  
कृत्वादिर्वा द्रष्टव्यः । नवज्वारः । 'ज्वर रोगे' । भावे वञ् । नवश्चासौ ज्वारो नवज्वारः । थाथादिना  
उत्तरपदान्तोदात्तत्वम् ॥

शग्धि पूधिं प्र यंसि च शिशिहि प्रास्युदरम् । पूषन्निह क्रतुं विदः ॥ ९ ॥

शग्धि । पूधिं । प्र । यंसि । च । शिशिहि । प्रासि । उदरम् । पूषन् । इह । क्रतुम् । विदः ॥ ९ ॥

हे पूषन् शग्धि अस्माननुग्रहीतुं शक्तो भव । पूधिं अस्मद्गृहं धनेन पूरय । किंच प्र यंसि अन्यदप्यपेक्षितं वस्तु प्रयच्छ । शिशिहि अस्मान् सर्वेषु मध्ये तीक्ष्णीकुरु तेजस्विनः कुरु इत्यर्थः । उदरम् अस्मदीयं प्रासि मृष्टाक्षेन लोमरसेन वा पूरय । अन्यत् पूर्ववत् ॥ शग्धि । ' शक्नु शक्तौ ' । लोटो हिः । ' बहुलं छन्दसि ' इति विकरणस्य लृक् । ' हुञ्जलभ्यो हेधिः ' इति धिरादेशः । हेरपित्वात् प्रत्ययस्वरेणोदात्तत्वम् । पूधि । ' पृ पालनपूरणयोः ' । ' श्रुश्रुणुपृकुवृभ्यश्छन्दसि ' इति हेधिरादेशः । पूर्ववद्विकरणस्य लृक् । ' उदोष्ठ्यपूर्वस्य ' इति उत्त्वम् । ' हलि च ' इति दीर्घः । तिङः परत्वात् निघाताभावः । यंसि । ' यम उपरमे ' । लोट्ये लटि पूर्ववद्विकरणस्य लृक् । निघातः । शिशिहि । ' शो तनूकरणे ' । लोटि ' बहुलं छन्दसि ' ( पा. सू. ७. ४. ७८ ) इति अभ्यासस्य इत्वम् । ' ई हल्यघोः ' इति ईत्वम् । प्रत्ययस्वरः । प्रासि । ' प्रा पूरणे ' । अदादिच्चात् शपो लृक् । सिपः पित्वादनुदात्तत्वे धातुस्वरः ॥

न पूषणं मेथामसि सूक्तैरभि गृणीमसि । वसूनि दस्ममीमहे ॥ १० ॥

न । पूषणम् । मेथामसि । सुऽउक्तैः । अभि । गृणीमसि । वसूनि । दस्मम् । ईमहे ॥ १० ॥

पूषणं देवं न मेथामसि वयं न तु निन्दामः । किंतु सूक्तैः वेदगतैः अभि गृणीमसि सर्वत्र स्तुमः । दस्मं दर्शनीयं पूषणं प्रति वसूनि धनानि ईमहे याचामहे ॥ मेथामसि । ' मेथृ मेधा-हिंसनयोः ' । लटि ' इन्दतो मसि ' इति मस इकारागमः । सूक्तैः । सुष्ठु स्तुवते<sup>२</sup> देवताः प्रकाशयन्तीति सूक्तानि । ' क्तिच्कौ च संज्ञायाम् ' इति कर्तरि क्तः । ' वचिस्त्रपि ' इत्यादिना संप्रसारणम् । आधादि-स्वरः । यद्वा । कर्मणि निष्ठा । ' सूपमानात् क्तः ' ( पा. सू. ६. २. १४५ ) इत्युत्तरपदान्तोदात्त-त्वम् । गृणीमसि । ' गृ शब्दे ' । ' प्वादीनां ह्रस्वः ' इति ह्रस्वत्वम् । इदन्तो मसिः । दस्मम् । ' इषि-युधीन्धिदसिभ्याधूसूभ्यो मक् ' ( उ. सू. १. १४२ ) इति मक्प्रत्ययः ॥ ॥ २५ ॥

' कद्रुद्राय ' इति नवर्चमष्टमं सूक्तम् । अत्रानुक्रम्यते—' कद्रुद्राय नव रौद्रं तृतीया मैत्रावरुणी चान्यस्तुचः सौम्योऽन्त्यानुष्टुप् ' इति । वीरपुत्रः कण्व ऋषिः । गायत्री छन्दः । ' यास्ते प्रजाः ' इत्यन्त्यानुष्टुप् । रुद्रो देवता । ' यथा तो मित्रः ' इत्येषा मित्रावरुणदेवताका च । ' अस्मे सोम ' इत्यादि-रन्यस्तुचस्तु सौम्य एव । सर्वेषु रुद्रदेवताकेषु कर्मसु अनेन सूक्तेन दिगुपस्थानं कर्तव्यम् । तथा च सूत्रितं—' कद्रुद्रायेमा रुद्राया ते पितरिमा रुद्राय स्थिरधन्वन इति सर्वरुद्रयज्ञेषु दिशामुपस्थानम् ' ( आश्व. गृ. ४. ९. २१-२२ ) इति ॥

कद्रुद्राय प्रचेतसे मीळहुष्टमाय तव्यसे । वोचेम शतमं हृदे ॥ १ ॥

कत् । रुद्राय । प्रऽचेतसे । मीळहुः शतमाय । तव्यसे । वोचेम । शम् शतमम् । हृदे ॥ १ ॥

वक्त् कदा वृद्धाय एतन्नामकाय देवाय वृद्धमम् अतिशयेन सुखकरं स्तोत्रं वोचेम पठेम । कीदृशाय । प्रचेतसे प्रकृष्टज्ञानयुक्ताय मीळुष्टमाय सेकृतमाय अभीष्टकामवर्षायेत्यर्थः । त्वयसे अतिशयेन प्रबुद्धाय वृद्धे अस्मदीयहृदिषाय ॥ कत् कदा । अन्यलोपश्छान्दसः । रुद्राय । रोदयति सर्वमन्तकाले इति रुद्रः । 'रोदिणिनुच' ( उ. सू. २. १७९ ) इति रक्प्रत्ययः । प्रचेतसे । 'चिती संज्ञाने' । प्रकृष्टं चेततीति प्रचेताः । गतिकारकयोरपि पूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वं च इति असुन् पूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वं च । मीळुष्टमाय । अतिशयेन मीढान् मीळुष्टमः । 'दाश्चान् साह्वान् मीढांश्च' इति कसु-प्रत्ययान्तो निपातितः । तमपि अयस्मयादिस्त्वेन भत्वात् 'वसोः संप्रसारणम्' इति संप्रसारणम् । 'शासिवसिधसीनां च' इति पत्वम् । तन्यसे । तवतिवृद्धयर्थः सौत्रो धातुः । अतिशयेन तविता तवीयान् । 'तुञ्छन्दसि' इति ईयसुन्प्रत्ययः । 'तुरिष्टेमेयःसु' इति तुलोपः । ईयसुन ईकारलोपश्छान्दसः । निच्वादाद्युदात्तत्वम् । वोचेम । 'वच परिभाषणे' । 'लिङ्याशिष्यङ्' । 'वच उम्' इति उमागमः । यासुटः स्वरेण एकार उदात्तः । हृदे । 'पहन्' इत्यादिना हृदयशब्दस्य हृदादेशः । 'ऊडिदम्' इत्यादिना विभक्तैरुदात्तत्वम् ॥

यथा नो अदितिः करत्पश्चे नृभ्यो यथा गवे । यथा तोकाय रुद्रियम् ॥२॥

यथा । नः । अदितिः । करत् । पश्चे । नृभ्यः । यथा । गवे । यथा । तोकाय । रुद्रियम् ॥२॥

वदितिः भूमिः नः अस्माकं रुद्रियं रुद्रसंबन्धि भेषजं यथा येन प्रकारेण सिध्यति वक्त् तथा करोतु । किंच यथा येन प्रकारेण पश्चे अस्मदीयाश्चमहिषादिपशवे नृभ्यः अस्मदीयपुरुषेभ्यो विशेषेण गवे गोजातये हितं रुद्रियं सिध्यति तथा करोतु । किंच तोकाय अस्मदीयापत्याय रुद्रियं यथा सिध्यति तथा करोतु । भेषजस्य रुद्रसंबन्धित्वं मन्त्रान्तरे समा-न्नातं—'या ते रुद्र शिवा तनूः शिवा विश्वाहभेषजी । शिवा रुद्रस्य भेषजी' ( तै. सं. ४. ५. १०. १ ) इति । गवादिविषयभेषजं चान्यत्र स्पष्टमान्नातं—'भेषजं गवेऽश्वाय पुरुषाय भेषज-मथो अस्मभ्यं भेषजं सुभेषजम्' ( तै. सं. १. ८. ६. १ ) इति ॥ करत् । 'डुकृन् करणे' । लुङि व्यत्ययेन शप् । यद्वा । लोटि अडागमः । 'इतश्च लोपः' इति इकारलोपः । यद्वा । लुङि 'कृमुदरुहिभ्यश्छन्दसि' इति च्लेः अडादेशः । 'ऋद्वोऽङि गुणः' इति गुणः । आद्ययोः पक्षयोः प्रत्ययस्य पित्वादानुदात्तत्वे धातु-स्वरः । तृतीये तु व्यत्ययेन । यद्वृत्तयोगादनिघातः । पश्चे । संज्ञापूर्वकस्य विधेरनित्यत्वात् 'वेडिंति' ( पा. सू. ७. ३. १.११ ) इति गुणाभावः । यणादेशः । नृभ्यः । 'नृ चान्यतरस्याम्' ( पा. सू. ६. १. १८४ ) इति विभक्त्युदात्तत्वाभावः । गवे । 'सावेकाचः' इति प्रासस्य विभक्त्युदात्तस्य 'न गोश्चन्साववर्णः' इति प्रतिषेधः । रुद्रियम् । रुद्रशब्दात् तस्येदमित्यर्थे घप्रत्ययः ॥

यथा नो मित्रो वरुणो यथा रुद्रश्चिकेतति । यथा विश्वे सजोषसः ॥ ३ ॥

यथा । नः । मित्रः । वरुणः । यथा । रुद्रः । चिकेतति । यथा । विश्वे । सजोषसः ॥३॥

मित्रो वरुणः च नः अस्मान् यथा येन प्रकारेण चिकेतति अनुग्राह्यत्वेन जानाति । रुद्रः अपि यथा चिकेतति । सजोषसः समानग्रीतयः विश्वे सर्वे देवाः यथा चिकेतन्ति तथा भवत्विति

शेषः । यद्वा । यथाशब्दोपेतमन्त्रद्वयस्य तथा कदा वोचेमेति पूर्वत्रान्वयः ॥ चिकेतति । ‘कित ज्ञाने’ । लेटि अडागमः । ‘नाभ्यस्तस्य’ ( पा. सू. ७. ३. ८७ ) इति गुणनिषेधो न भवति, ‘बहुलं छन्दसीति वक्तव्यम्’ इति वचनात् । सार्वधातुकरत्वाच्च ‘अभ्यस्तानामादिः’ इत्याद्युदात्तत्वम् । सजोषसः । ‘जुषी प्रीतिसेवनयोः’ । समानं जुपन्तीति सजोषसः । ‘समानस्य छन्दसि’ इति सभावः । असुनो निच्वादुत्तरपदस्याद्युदात्तत्वम् । तदेव कृदुत्तरपदप्रकृतिस्वरत्वेन शिष्यते ॥

**गाथपतिं मेधपतिं रुद्रं जलाषभेषजम् । तच्छ्रयोः सुम्नमीमहे ॥ ४ ॥**

गाथऽपतिम् । मेधऽपतिम् । रुद्रम् । जलाषभेषजम् । तत् । श्रमऽयोः । सुम्नम् । ईमहे ॥ ४ ॥

रुद्रम् अभिलक्ष्य वयं श्रयोः बृहस्पतिपुत्रस्य संबन्धि तत् प्रसिद्धं सर्वप्रजाभ्यो हितं सुम्नं सुखम् ईमहे याचामहे । कीदृशं रुद्रम् । गाथपतिं स्तुतिपालकं मेधपतिं यज्ञपालकं जलाषभेषजं सुखरूपौषधोपेतम् । यद्वा । उदकरूपौषधोपेतम् । उदकं हि रुद्रनामाभिमन्त्रितं सत् औषधं भवति ॥ गाथपतिम् । गाथा इति वाङ्मनाम्, ‘गाथा गणः’ ( नि. १. ११. ३७ ) इति तन्नामसु पठितत्वात् । वाग्रूपायाः स्तुतेः पतिर्गाथपतिः । ‘कै गै रै शब्दे’ । ‘आदेचः’ इति आत्वम् । ‘उषिकुषिगातिभ्यस्थन्’ इति थन्प्रत्ययः । निच्वादाद्युदात्तत्वम् । ‘डयापोः संज्ञाछन्दसोर्बहुलम्’ इति पूर्वपदस्य ह्रस्वत्वम् । ‘पत्यावैश्वर्ये’ इति पूर्वपदप्रकृतिस्वरे प्राप्ते ‘सरद्वृधादीनां छन्दस्युपसंख्यानम्’ इति पूर्वपदान्तोदात्तत्वम् । मेधपतिम् । पूर्ववत् । जलाषभेषजम् । ‘जनी ग्रादुर्भावे’ । जायन्ते इति जाः । ‘अन्येष्वपि दृश्यते’ ( पा. सू. ३. २. १०१ ) इति दशिग्रहणात् केवलादपि डप्रत्ययः । लाषः । ‘लष कान्तौ’ । कान्तिरभिलाषः । भावे षञ् । जानां लाषो यस्मिन् तज्जलाषं सुखम् । जलाषरूपं भेषजं यस्मिन् रुद्रे स जलाषभेषजः । बहुव्रीहौ पूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वम् । श्रयोः । ‘कंशंभ्याम्’ ( पा. सू. ५. २. १३८ ) इति मत्वर्थीयो युस्प्रत्ययः । ‘सिति च’ ( पा. सू. १. ४. १६ ) इति पदसंज्ञायाम् अनुस्वारपरसवर्णौ । प्रत्ययस्वरः ॥

**यः शुक्रइव सूर्यो हिरण्यमिव रोचते । श्रेष्ठो देवानां वसुः ॥ ५ ॥**

यः । शुक्रऽइव । सूर्यः । हिरण्यम्ऽइव । रोचते । श्रेष्ठः । देवानाम् । वसुः ॥ ५ ॥

यः रुद्रः सूर्यः इव शुक्रः सूर्यवद्दीप्तिमान् हिरण्यमिव रोचते । यथा सर्वेषां प्राणिनां हिरण्यं प्रीतिकरं भवति तथा रुद्रोऽपि । स च देवानां सर्वेषां मध्ये श्रेष्ठः वसुः निवासहेतुश्च ॥ रोचते । ‘रुच दीप्तावभिप्रीत्यां च’ । अदुपदेशात् लसार्वधातुकानुदात्तत्वे धातुस्वरः । श्रेष्ठः । प्रशस्यतरः । प्रशस्यशब्दात् इष्टनि ‘प्रशस्यस्य श्रः’ ( पा. सू. ५. ३. ६० ) इति आदेशः । निच्वादाद्युदात्तत्वम् । वसुः । वासयति सर्वमिति वसुः । ‘वस निवासे’ । अन्तर्भावितप्यर्थात् ‘शृस्वृस्त्रिहि’ इत्यादिना उप्रत्ययः । ‘नित्’ इत्यनुवृत्तेराद्युदात्तत्वम् ॥ २६ ॥

आग्निमास्ते ‘शं नः करति’ इति धारया । ‘अथ यथेतम्’ इति खण्डे सूत्रितं—‘वैश्वानराय पृथुपाजसे शं नः करत्यर्चते’ ( आश्व. श्रौ. ५. २० ) इति ॥

शं नः करत्यर्वते सुगं मेषाय मेष्यै । नृभ्यो नारिभ्यो गवे ॥ ६ ॥

शम् । नः । कर्ति । अर्वते । सुगम् । मेषाय । मेष्यै । नृभ्यः । नारिभ्यः । गवे ॥ ६ ॥

नः अस्माकं संबन्धिभ्यः अर्वदादिभ्यः सुगं सुष्ठु गम्यं शं सुखं करति देवः करोति । अर्वते अश्वाय । अर्वन्दादोऽश्वनाम, 'अर्वा वाजी' ( नि. १. १४. ३ ) इति तन्नामसु पाठात् । मेषाय मेष-जातिपुरुषाय मेष्ये तज्जातीयस्त्रियै नृभ्यः पुरुषेभ्यः नारिभ्यः स्त्रीभ्यः गवे गोजातये ॥ करति । 'डुकृञ् करणे' । व्यत्ययेन शप् । अर्वते । अर्ति गच्छतीत्यर्वा । 'अन्येभ्योऽपि दृश्यन्ते' इति वनिप् । चतुर्थ्येकवचने 'अर्वणस्त्रसावनजः' इति नकारस्य तृधादेशः । वनिप्सुपौ पित्त्वादनुदात्तौ । धातुस्वरः । मेषाय । 'मिष स्पर्शायाम्' । पचाद्यच् 'देवसेनमेषादयः पचादिषु द्रष्टव्याः' इति वचनात् । मेष्ये । 'जातेरस्त्रीविषयादयोपधात्' ( पा. सू. ४. १. ६३ ) इति ङीष्प्रत्ययः । प्रत्ययस्वरः । चतुर्थ्येकवचने आगमानुशासनस्थानित्यत्वात् आडागमाभावः । 'उदात्तस्वरितयोर्यणः स्वरितोऽनुदात्तस्य' इति स्वरितत्वम् । 'उदात्तयणो हल्पूर्वात्' इति तु न भवति, 'सर्वे विधयश्छन्दसि विकल्प्यन्ते' इति वचनात् । नृभ्यः । 'सावेकाचः' इति प्रासस्य विभक्त्युदात्तत्वस्य 'नृ चान्यतरस्याम्' इति प्रतिषेधः । नारिभ्यः । 'नृनरयोर्वृद्धिश्च' ( पा. सू. ४. १. ७३ ग. ) इति शाङ्गिरवादिषु पाठात् ङीष्प्रत्ययः । निच्वादाद्युदात्तः । गवे । 'न गोश्चन्साववर्णः' इति विभक्त्युदात्तस्य प्रतिषेधः ॥

अस्मे सोम श्रियमधि नि धेहि शतस्य नृणाम् । महि श्रवस्तुविनृम्णम् ॥ ७ ॥

अस्मे इति । सोम । श्रियम् । अधि । नि । धेहि । शतस्य । नृणाम् । महि । श्रवः । तुविऽनृम्णम् ॥ ७ ॥

हे सोम देव नृणां पुरुषाणां शतस्य पर्यासां श्रियम् अस्मे अस्मासु अधि नि धेहि आधिव्ययेन स्थापय । तथा महि महत् तुविनृम्णं प्रभूतबलयुक्तं श्रवः अन्नम् अधि नि धेहि ॥ अस्मे । 'सुपां सुलङ्' इति सप्तम्याः शेषादेशः । नृणाम् । 'नृ च' ( पा. सू. ६. ४. ६ ) इति दीर्घ-प्रतिषेधः । 'नामन्यतरस्याम्' इति नाम उदात्तत्वम् । महीत्यादयो गताः ॥

मा नः सोमपरिबाधो मारातयो जुहुरन्त । आ न इन्द्रो वाजे भज ॥ ८ ॥

मा । नः । सोमऽपरिबाधः । मा । मारातयः । जुहुरन्त । आ । नः । इन्द्रो इति । वाजे । भज ॥ ८ ॥

सोमपरिबाधः सोमस्य परितो बाधका यागरहिताः नः अस्मान् मा जुहुरन्त मा हिंसन्त । तथा मारातयः शत्रवः मा जुहुरन्त । हे इन्द्रो सोम वाजे बलविषयेऽन्नविषये वा नः अस्मान् मा भज सर्वतः सेवस्व ॥ सोमपरिबाधः । सोमं परिबाधन्ते ये ते तादृशाः । 'किप् च' इति किप् । कृदुत्तरपदप्रकृतिस्वरत्वम् । मारातयः । 'रा दाने' । 'कृत्यल्युटो बहुलम्' इति बहुलवचनात् कर्तरि क्तिन् । यद्वा । 'क्त्विक्चौ च संज्ञायाम्' इति क्त्वि । नञ्समासे अव्ययपूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वम् । जुहुरन्त । 'ह प्रसह्यकरणे' । व्यत्ययेनात्मनेपदम् । लङि जुहोत्यादिवात् श्लुः । 'बहुलं छन्दसि' ( पा. सू. ७. १. १०३ ) इति बहुलवचनात् इकारस्यापि ? उत्त्वम् । द्विर्भावहलादिशेषौ । 'सर्वे विधयश्छन्दसि विकल्प्यन्ते' इति वचनात् 'अदभ्यस्तात्' ( पा. सू. ७. १. ४ ) इति अदादेशाभावे सति 'झोऽन्तः' इति अन्तादेशः । 'न माङ्योगे' इति अङभावः ॥

यास्ते प्रजा अमृतस्य परस्मिन्धामन्नृतस्य ।

मूर्धा नामा सोम वेन आभूषन्तीः सोम वेदः ॥ ९ ॥

याः । ते । प्रजाः । अमृतस्य । परस्मिन् । धामन् । ऋतस्य ।

मूर्धा । नामा । सोम । वेनः । आभूषन्तीः । सोम । वेदः ॥ ९ ॥

हे सोम ते तव संबन्धिन्यः यथाः प्रजाः सन्ति स्तोत्रं वा कुर्वन्ति ताः प्रजाः मूर्धा शिरः-  
स्थानीयस्त्वं नामा संनहनयुक्ते यज्ञगृहे वेनः कामयस्य । कीदृशस्य ते । अमृतस्य मरणरहितस्य  
परस्मिन्धामन्नृतस्य उत्तमे स्थाने प्राप्तस्य । हे सोम आभूषन्तीः सर्वतस्त्वामलंकुर्वन्तीः  
प्रजाः वेदः जानीहि ॥ धामन् । ‘सुपां सुलुक्’ इति सप्तम्या लुक् । नामा । ‘णह वन्धने’ ।  
‘नहो भश्च’ (उ. सू. ४. ५६५) इति कर्मणि इज्यत्ययः । पित्त्वादाद्युदात्तत्वम् । ‘सुपां  
सुलुक्’ इति सप्तम्या डादेशः । वेनः । ‘वेलतिः कान्तिकर्मा’ (नि. २. ६. ४) । लेटि सिपि अडा-  
गमः । ‘तिङ्ङतिङः’ इति निघातः । आभूषन्तीः । ‘भूष अलंकारे’ । भौवादिकः । शपः पित्त्वाद-  
नुदात्तत्वम्, शतुश्च लसार्धधातुस्वरेण । धातुस्वरेण आद्युदात्तत्वम् । समासे कृदुत्तरपदप्रकृतिस्वरत्वम् ।  
वेदः । ‘विद् ज्ञाने’ । लेटि सिपि अडागमः ॥ ॥ २७ ॥ ॥ ८ ॥

नवमेऽनुवाके सप्त सूक्तानि । तत्र ‘अग्ने विवस्वत्’ इति चतुर्दशर्चं प्रथमं सूक्तम् । अत्रानु-  
क्रमणिका—‘अग्ने पक्वना प्रस्कण्वः काण्व आग्नेयं तु प्रागाथमाद्यो द्वौचोऽश्व्युपसां च’ इति । कण्व-  
पुत्रः प्रस्कण्व ऋषिः । अत्र द्वितीयाचतुर्थ्याद्या युजः सप्तोद्बृहत्यः । प्रथमानृतीयाद्या अयुजो बृहत्यः ।  
कुत्स्नं सूक्तमाग्नेयमुत्तरं च । आद्ये द्वे अग्निदेवताके उपोदेवताके च । प्रातरनुवाके आग्नेये ऋतौ बार्हते  
छन्दस्याश्विनशस्त्रे चेदं सूक्तम् । ‘अयैतस्या रात्रेः’ इति खण्डे सूत्रितम्—‘अग्ने विवस्वत्सखायस्त्वा’  
(आश्व. श्रौ. ४. १३) इति । वाजपेये आग्निमास्ते आद्यः प्रगाथोऽनुरूपः । ‘वाजपेयेन’ इति  
खण्डे सूत्रितं—‘चित्रवतीषु चेत् स्तुवीरस्त्वं नश्चित्र जत्याग्ने विवस्वदुपस इत्यग्निष्टोमसाम्नः स्तोत्रिया-  
नुरूपौ’ (आश्व. श्रौ. ९. ९) इति । पर्यायव्युष्टौ आश्विनशस्त्रस्यायमेव प्रगाथः स्तोत्रियः । ‘यदि  
पर्यायानभिद्युक्तेर्’ इति खण्डे ‘आश्विनायकस्तोत्रियोऽग्ने विवस्वदुपसः’ (आश्व. श्रौ. ६. ६)  
इति सूत्रितम् ॥

अग्ने विवस्वदुपसश्चित्रं राधो अमर्त्य ।

आ दाशुषे जातवेदो वह्ना त्वमद्या देवाँ उष्वुधः ॥ १ ॥

अग्ने । विवस्वत् । उषसः । चित्रम् । राधः । अमर्त्य ।

आ । दाशुषे । जातवेदः । वह्ना । त्वम् । अद्य । देवान् । उषःऽनुधः ॥ १ ॥

हे अग्ने त्वम् उषसः उपोदेवतायाः सकाशात् राधः धनं दाशुषे हविर्दत्तवते यजमानाय  
आ वह्ना आनीय प्रापय । सोऽग्निर्विशेष्यते । अमर्त्य मरणरहित जातवेदः जातानां वेदितः ।



तमेतं शब्दं यास्को व्याचष्टे—‘जातवेदः कस्मात् । जातानि वेद जातानि वैनं विदुर्जाति जाते विद्यत इति वा जातवित्तो वा जातधनो जानविद्यो वा जातप्रज्ञानो यत्तज्जातः पशून्विन्दतेति तज्जातवेदसो जातवेदस्त्वमिति ब्राह्मणम् । तस्मात्सर्वान् पशवोऽग्निमभिसर्पन्तीति च’ ( निरु. ७. १९ ) इति । कीदृशं राधः । ‘विवस्वत् विशिष्टनिवासोपेतं चित्रं नानाविधम् । किञ्च अद्य अस्मिन् दिने उप-  
बुधः उषःकाले प्रबुद्धान् देवान् आ वह ॥ विवस्वत् । विवासनं विवः तद्युक्तम् । ‘वस निवासे’ । विपूर्वात् अन्तर्भावितप्यर्थत्वं संप्रदादिलक्षणो भावे क्तिप् । ‘तद्व्याप्तिः’ इति मनुष्यः । ‘मादुषधायाः’ इति क्त्वम् । ‘तसौ मन्वर्थे’ इति अन्वेन पदवाभावात् स्ववाद्यभावः । वृषादिवादाद्युदात्तत्वम् । राधः । ‘राध साध संसिद्धौ’ । राधोऽन्वेनेनेति राधो धनम् । करणेऽसुन् । निस्त्वादाद्युदात्तत्वम् । दाशुषे । ‘दाश्च दाने’ । ‘दाश्चान् साह्वान्’ इति कमुग्रत्ययान्तो निपातितः । चतुर्थ्येकवचने ‘वसोः संप्रसारणम्’ इति संप्रसारणम् । ‘शासिवसि’ इति षत्वम् । जातवेदः । जातानि वेत्तीति जातवेदाः । ‘गतिकारकयोरपि पूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वं च’ इति असुन् । यद्वा । वेद इति धननाम । जातं धनं यस्य स तादृशः । आपन्नितनिवातः । वह । ‘ब्रवोऽतस्तिष्ठः’ इति संहितायां दीर्घत्वम् । देवान् । ‘दीर्घादिति सम्मानपादे’ इति संहितायां नकारस्य स्वत्वम् । ‘आतोऽपि नित्यम्’ इति सानुनासिक आकारः । उपबुधः । उपसि बुध्यन्ते इत्युपबुधः । ‘बुध अवगमने’ । ‘क्तिप् च’ इति क्तिप् । रोः उत्वाभावश्छान्दसः । कृदुत्तरपदप्रकृतिस्वरत्वम् ॥

जुष्टो हि दूतो असि हव्यवाहनोऽग्ने रथीरध्वराणाम् ।

सज्जूरश्विभ्यामुषसा सुवीर्यमस्मे धेहि श्रवो बृहत् ॥ २ ॥

जुष्टः । हि । दूतः । असि । हव्यऽवाहनः । अग्ने । रथीः । अध्वराणाम् ।

सऽज्जुः । अश्विभ्याम् । उषसा । सुवीर्यम् । अस्मे इति । धेहि । श्रवः । बृहत् ॥ २ ॥

हे अग्ने त्वं जुष्टत्वादिविशेषगुणयुक्तः असि । जुष्टः सेवितः दूतः देवानां वार्ताहारः हव्य-  
वाहनः हविषो वोढा अध्वराणां क्रतूनां रथीः रथस्थानीयः । तथा च मन्त्रान्तरं ब्राह्मणेनैव व्याख्यातं—  
‘रथीरध्वराणामित्याहैष हि देवरथः’ ( तै. सं. २. ५. ९. २ ) इति । ब्राह्मणान्तरं च—‘रथी-  
रध्वराणामित्याह रथो ह वा एष भूतो देवेभ्यो हव्यं वहति’ इति । तादृशस्त्वम् अश्विभ्यां  
देवताभ्यां उषसा देवतया च सज्जुः सहितो भूत्वा सुवीर्यं शोभनवीर्योपेतं बृहत् प्रभूतं श्रवः  
अन्नम् अस्मे धेहि अस्मासु प्रक्षिप ॥ जुष्टः । ‘जुषी प्रीतिसेवनयोः’ । ‘नित्यं मन्त्रे’ ( पा. सू. ६.  
१. २. १० ) इत्याद्युदात्तत्वम् । असि । सिपि ‘तासस्त्योलोपः’ ( पा. सू. ७. ४. ५० ) इति सलोपः ।  
‘हि च’ इति निवातप्रतिषेधः । हव्यवाहनः । हव्यं वहतीति हव्यवाहनः । ‘हव्येऽनन्तःपादम्’  
( पा. सू. ३. २. ६६ ) इति ञ्युट् । योरनादेशः । निस्त्वादाद्युदात्तत्वे कृदुत्तरपदप्रकृतिस्वरत्वम् ।  
अग्ने । पादादिवादाद्युदात्तत्वमिति निवाताभावः । रथीः । रथशब्दात् स्वाधिक ईकारप्रत्ययः । अध्वराणाम् ।  
ध्वरो नास्येष्विति बहुव्रीहौ ‘नञ्सुभ्याम्’ इत्युत्तरपदान्तोदात्तत्वम् । सुवीर्यम् । ‘वीरवीर्यौ च’  
इत्युत्तरपदाद्युदात्तत्वम् । अस्मे । ‘सुपां सुलुक्’ इति सप्तम्याः शोभादेशः ॥

अद्या दूतं वृणीमहे वसुमग्निं पुरुप्रियम् ।

धूमकेतुं भाक्रजीकं व्युष्टिषु यज्ञानामध्वरश्रियम् ॥ ३ ॥

अद्य । दूतम् । वृणीमहे । वसुम् । अग्निम् । पुरुऽप्रियम् ।

धूमऽकेतुम् । भाःऽक्रजीकम् । विऽउष्टिषु । यज्ञानाम् । अध्वरऽश्रियम् ॥ ३ ॥

अद्य अस्मिन् दिने अग्निं वृणीमहे प्रार्थयामहे । कीदृशम् । दूतं वार्ताहारं वसुं निवासहेतुं पुरुप्रियं बहूनां प्रियं धूमकेतुं धूमरूपध्वजयुक्तं भाक्रजीकं प्रसिद्धभासालंकृतम् । 'भाक्रजीकः प्रसिद्धभाः' ( निरु. ६. ४ ) इति यास्कवचनम् । व्युष्टिषु उपःकालेषु यज्ञानां यजमानानाम् अध्वरश्रियं यागसेविनम् ॥ अद्य । 'निपातस्य च' इति दीर्घत्वम् । पुरुणां प्रियः पुरुप्रियः । 'समासस्य' इत्यन्तोदात्तत्वम् । धूमकेतुम् । 'इषियुधीन्धि' ( उ. सू. १. १४२ ) इत्यादिना धूमशब्दो मक्प्रत्ययान्तः अन्तोदात्तः । बहुव्रीहौ पूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वम् । भाक्रजीकम् । 'ऋज गतिस्थानार्जनोपार्जनेषु' । 'ऋजेश्च' ( उ. सू. ४. ४६२ ) इति ईकन्प्रत्ययः । किच्वस्यानुवर्तनात् गुणाभावः । भासः प्रकाशस्य ऋजीकः प्रार्जयिता । 'आद्युदात्तप्रकरणे दिवोदासादीनां छन्दस्युपसंख्यानम्' इति पूर्वपदाद्युदात्तत्वम् । यद्वा । भासोऽर्जनं यस्मिन् । बहुव्रीहौ पूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वम् । व्युष्टिषु । 'उच्छी विवासे' । विवासे वर्जनम् । विशेषेणोच्छ्रयन्ते तमसा वर्ज्यन्ते इति व्युष्टयः उपःकालः । कर्मणि क्तिन् । 'तितुत्र' इत्यादिना इङ्प्रतिषेधः । व्रश्वादिना पत्वे हुत्वम् । 'तादौ च' इति पूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वम् । यणादेशे 'उदात्तस्वरितयोर्यणः' इति परस्यानुदात्तस्य स्वरितत्वम् । अध्वरश्रियम् । अध्वरं श्रियते इत्यध्वरश्रीः । 'किव्वचि' ( उ. सू. २. २१५ ) इत्यादिना क्तिन्प्रत्ययः ; तत्संनियोगेन संप्रसारणाभावो दीर्घश्च । द्वितीयैकवचने 'अचि श्रुधातु' इत्यादिना इयङादेशः ॥

श्रेष्ठं यविष्ठमतिथिं स्वाहुतं जुष्टं जनाय दाशुषे ।

देवाँ अच्छा यातवे जातवेदसमग्निमीळे व्युष्टिषु ॥ ४ ॥

श्रेष्ठम् । यविष्ठम् । अतिथिम् । सुऽआहुतम् । जुष्टम् । जनाय । दाशुषे ।

देवान् । अच्छ । यातवे । जातऽवेदसम् । अग्निम् । ईळे । विऽउष्टिषु ॥ ४ ॥

व्युष्टिषु उपःकालेषु देवान् इतरान् सर्वदेवान् अच्छ आभिमुख्येन यातवे गन्तुम् अग्निं देवम् ईळे स्तौमि । कीदृशम् । श्रेष्ठम् अतिशयेन प्रशस्तं यविष्ठं युवतमम् अतिथिं सत्तत्तगमनक्षमं स्वाहुतं सुष्टु आ समन्तात् होमाधिकरणं दाशुषे हविर्दत्तवते जनाय यजमानाय जुष्टं प्रीतं जातवेदसं जातानां वेदितारम् ॥ यविष्ठम् । युवशब्दात् इष्टिनि 'स्थूलदूर' इत्यादिना यणादेः परस्य लोपः । पूर्वस्य च गुणः । अवादेशः । निच्वादाद्युदात्तत्वम् । अतिथिम् । 'अत सातत्यगमने' । 'ऋतन्यज्ञि' ( उ. सू. ४. ४४२ ) इत्यादिना इथिन्प्रत्ययः । निच्वादाद्युदात्तत्वम् । स्वाहुतम् । 'हु दानादनयोः' । आहूयतेऽस्मिन्निति आहूतः । 'सुः पूजायाम्' ( पा. सू. १. ४. ९४ ) इति सुशब्दस्य कर्मप्रवचनीयसंज्ञायां 'स्वती पूजायाम्' ( पा. म. २. २. १८. ४ ) इति समासः । अव्ययपूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वम् । न च 'गतिकारकोपपदाकृत्' इति गतेः प्रकृतिस्वरत्वम्, अस्य सुशब्दस्य गति-संज्ञाया बाधितत्वात् ॥

स्तविष्यामि त्वामहं विश्वस्यामृत भोजन ।

अग्ने त्रातारममृतं मियेध्य यजिष्ठं हव्यवाहन ॥ ५ ॥

स्तविष्यामि । त्वाम् । अहम् । विश्वस्य । अमृत । भोजन ।

अग्ने । त्रातारम् । अमृतम् । मियेध्य । यजिष्ठम् । हव्यवाहन ॥ ५ ॥

हे <sup>१</sup>अमृत मरणरहित <sup>२</sup>विश्वस्य <sup>३</sup>भोजन कृत्स्नस्य जगतः पालक <sup>४</sup>हव्यवाहन हविषो वोढः <sup>५</sup>मियेध्य यज्ञार्ह एवंविध हे <sup>६</sup>अग्ने विश्वस्य <sup>७</sup>त्रातारं सर्वस्य जगतो रक्षकम् <sup>८</sup>अमृतं मरणरहितं <sup>९</sup>यजिष्ठम् अतिशयेन यष्टारं <sup>१०</sup>त्वामहम् अनुष्ठाता <sup>११</sup>स्तविष्यामि स्तुतिं करिष्यामि ॥ स्तविष्यामि । 'धुञ् स्तुतौ' । व्यत्ययेन इडागमः । आगमानुदात्तत्वे प्रत्ययस्वरः । भोजन । कर्मफलं भोजयतीति भोजनः । नन्दादिलक्षणे ल्युः । त्रातारम् । 'त्रैङ् पालने' । 'आदेचः' इति आत्वम् । तृचि 'एकाच उपदेशे' इति इट्प्रतिषेधः । अमृतम् । 'नञो जरसरमित्रमृताः' इत्युत्तरपदाद्युदात्तत्वम् । मियेध्य । इयागम-  
श्चान्दसः । यजिष्ठम् । यष्टृशब्दात् 'तुञ्छन्दसि' इति इष्टन्प्रत्ययः । 'तुरिष्टमेयः सु' इति तृलोपः ॥ ॥२८॥

सुशंसो बोधि गृणते यविष्ठय मधुजिह्वः स्वाहुतः ।

प्रस्कण्वस्य प्रतिरन्नायुर्जीवसे नमस्या दैव्यं जनम् ॥ ६ ॥

सुशंसः । बोधि । गृणते । यविष्ठय । मधुजिह्वः । सुऽआहुतः ।

प्रस्कण्वस्य । प्रऽतिरन् । आयुः । जीवसे । नमस्य । दैव्यम् । जनम् ॥ ६ ॥

हे <sup>१</sup>यविष्ठय युवतमाप्नेत्वं <sup>२</sup>गृणते स्तुवते यजमानार्थं <sup>३</sup>सुशंसः सुष्टु शंसनीयः <sup>४</sup>मधुजिह्वः मादयितु-  
ज्वालः <sup>५</sup>स्वाहुतः सुष्टु आभिमुख्येन हुतः सन् <sup>६</sup>बोधि अस्मदभिप्रायं बुध्यस्व । किञ्च <sup>७</sup>प्रस्कण्वस्य  
एतन्नामकस्य कण्वपुत्रस्य महर्षेः । 'प्रस्कण्वः कण्वस्य पुत्रः कण्वप्रभवः' (निरु. ३. १७) इति यास्क-  
वचनात् । तस्य <sup>८</sup>जीवसे जीवनार्थम् <sup>९</sup>आयुः <sup>१०</sup>प्रतिरन् प्रकर्षेण वर्धयन् <sup>११</sup>दैव्यं देवसंबन्धिनं <sup>१२</sup>जनं  
<sup>१३</sup>नमस्य पूजय ॥ सुशंसः । 'शंसु स्तुतौ' । भावे घञ् । शोभनः शंसो यस्यासौ सुशंसः । 'आहुदात्तं  
ञ्छन्दसि' इत्युत्तरपदाद्युदात्तत्वम् । बोधि । 'बुध अवगमने' । लोटो हिः । 'बहुलं छन्दसि'  
इति विकरणस्य लृक् । 'हुञ्छब्धो हेधिः' इति हेधिरादेशः । 'वा छन्दसि' इति अपित्वस्य विक-  
ल्पितत्वात् लघूपधगुणः । धातोरन्त्यलोपश्चान्दसः । गृणते । 'गृ शब्दे' । लटः शत् । 'त्रयादिभ्यः श्वा' ।  
'श्वाभ्यस्तयोरातः' इति आकारलोपः । 'शतुरुनुमः' इति विभक्तेरुदात्तत्वम् । यविष्ठय । गतम् ।  
प्रस्कण्वस्य । प्रभूतिरूपतिः कण्वाद्यस्य स प्रस्कण्वः । 'प्रस्कण्वहरिश्चन्द्रावृषी' (पा. सू. ६. १. १५३)  
इति सुडागमो निपातितः । बहुव्रीहौ पूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वम् । प्रतिरन् । प्रपूर्वेस्तिरतिवर्धनार्थः । नमस्य ।  
नमोवरिवश्चिन्नङ्गः क्यच्' (पा. सू. ३. १. १९) इति पूजार्थं क्यच् । प्रत्ययस्वरः । 'अन्येषामपि इश्यते'  
इति संहितायां दीर्घत्वम् । दैव्यम् । 'देवाद्यजसौ' (पा. सू. ४. १. ८५. ३) इति तस्येदमित्यर्थे  
प्राग्दीव्यतीयो यञ्प्रत्ययः ॥

होतारं विश्ववेदसं सं हि त्वा विशं इन्धते ।

स आं वह पुरुहूत प्रचेतसोऽग्ने देवाँ इह द्रवत् ॥ ७ ॥

होतारम् । विश्वऽवेदसम् । सम् । हि । त्वा । विशः । इन्धते ।

सः । आ । वह । पुरुहूत । प्रऽचेतसः । अग्ने । देवान् । इह । द्रवत् ॥ ७ ॥

होतारं होमनिष्पादकं विश्ववेदसं सर्वज्ञं स्वामग्निं विशः प्रजाः वसम् इन्धते हि सम्य-  
ग्दीपयन्ति खलु । हे पुरुहूत बहुभिराहूत अग्ने वसः त्वं प्रचेतसः प्रकृष्टज्ञानयुक्तान् देवान् इह  
कर्मणि द्रवत् क्षिप्रम् आ वह अभिमुख्येन प्रापय । द्रवत् इति क्षिप्रनाम, 'द्रवत् ओषम्'  
( नि. २. १५. ३ ) इति तन्नामसु पाठात् ॥ विश्ववेदसम् । विश्वानि वेत्तीति विश्ववेदाः । असुन् ।  
मस्द्वृधादित्वात् पूर्वपदान्तोदात्तत्वम् । यद्वा । वेद इति धननाम । विश्वानि वेदांसि यस्यासौ विश्व-  
वेदाः । 'बहुव्रीहौ विश्वं संज्ञायाम्' इति पूर्वपदान्तोदात्तत्वम् । इन्धते । 'जिहन्धी दीप्तौ' । 'शसोर-  
लोपः' इति अकारलोपः । 'शान्नलोपः' । प्रत्ययस्वरः । 'हि च' इति निवातप्रतिषेधः ॥

सवितारमुषसमश्विना भगमग्निं व्युष्टिषु क्षपः ।

कण्वासस्त्वा सुतसोमास इन्धते हव्यवाहं स्वध्वर ॥ ८ ॥

सवितारम् । उषसम् । अश्विना । भगम् । अग्निम् । विऽउष्टिषु । क्षपः ।

कण्वासः । त्वा । सुतऽसोमासः । इन्धते । हव्यऽवाहम् । सुऽअध्वर ॥ ८ ॥

हे स्वध्वर शोभनयागयुक्ताग्ने व्युष्टिषु उषःकालेषु सवित्रादीन् देवान् आवह इत्यनुवर्तते ।  
स्वध्वर इत्याहवनीयाग्नेः संबोधनम् । अग्निम् इति हविष उद्देश्यं देवतान्तरमुच्यते । सुतसोमासः  
अभिषुतसोमाः कण्वासः मेधाविन ऋत्विजः हव्यवाहं हविषः प्रापकमाहवनीयं त्वाम् इन्धते  
दीपयन्ति ॥ व्युष्टिषु । 'उच्छी विवासे' । विवासो वर्जनम् । व्युच्छयते तमसा वर्ज्यते इति  
व्युष्टिः उषःकालः । कर्मणि क्तिनि 'तादौ च निति' इति गतेः प्रकृतिस्वरत्वम् । संहितायाम्  
'उदात्तस्वरितयोर्यणः' इति परस्यानुदात्तस्य स्वरितत्वम् । क्षपः । क्षपा इति रात्रिनाम ।  
इसि 'आतो धातोः' ( पा. सू. ६. ४. १४० ) इत्यत्र आत इति योगविभागात् आकारलोपः ।  
सुतसोमासः । सुतः सोमो यैः । 'निष्ठा' ( पा. सू. २. २. ३६ ) इति पूर्वनिपातः । बहुव्रीहौ पूर्वपद-  
प्रकृतिस्वरत्वम् । हव्यवाहम् । हव्यं वहतीति हव्यवाह । 'वहश्च' इति ण्विप्रत्ययः ॥

पतिर्ह्यध्वराणामग्ने दूतो विशामसि ।

उषर्वुध आ वह सोमपीतये देवाँ अद्य स्वर्दशः ॥ ९ ॥

पतिः । हि । अध्वराणाम् । अग्ने । दूतः । विशाम् । असि ।

उषःऽवुधः । आ । वह । सोमऽपीतये । देवान् । अद्य । स्वःऽदशः ॥ ९ ॥

हे अग्ने विश्वां प्रजानां संबन्धिनो येऽध्वरा यागास्तेषां पतिः पालकस्त्वं दूतः असि हि देवानां वार्ताहारो भवसि खलु । उषर्वुधः उपःकाले प्रबुद्धान् स्वर्दशः सूर्यदर्शिनो देवान् अद्य अस्मिन् दिने सोमपीतये सोमपानार्थम् आ वह आभिसुख्येन प्रापय ॥ असि । 'हि च' इति निघातप्रतिषेधः । सोमपीतये । 'पा पाने' । 'स्थागावायचो भावे' (पा. सू. ३. ३. ९) इति भावे क्तिन् । 'घुमास्था' इति ईस्वम् । सोमस्य पीतिः । दासीभारादिवात् पूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वम् । स्वर्दशः । सुष्ठु अर्तिं गच्छतीति स्वरादित्यः । अर्तः 'अन्येभ्योऽपि दृश्यन्ते' इति चिच् । तं पश्यन्तीति स्वर्दशः । 'किप् च' इति किप् । कृदुत्तरपदप्रकृतिस्वरत्वम् ॥

अग्ने पूर्वा अनुषसो विभावसो दीदेथ विश्वदर्शतः ।

असि ग्रामेष्वविता पुरोहितोऽसि यज्ञेषु मानुषः ॥ १० ॥

अग्ने । पूर्वाः । अनु । उषसः । विभावसो इति विभाऽवसो । दीदेथ । विश्वदर्शतः ।

असि । ग्रामेषु । अविता । पुरःऽहितः । असि । यज्ञेषु । मानुषः ॥ १० ॥

हे विभावसो विशिष्टप्रकाशनरूपधनवन् अग्ने विश्वदर्शतः सर्वैर्दर्शनीयस्त्वं पूर्वाः उषसः अनु अतीतानुषःकालाननुलक्ष्य दीदेथ दीसवानसि । तादृशस्त्वं ग्रामेषु जननिवासस्थानेषु अविता असि रक्षको भवसि । यज्ञेषु अनुष्ठेयकर्मसु पुरोहितः वेदेः पूर्वस्थां दिश्यवस्थितः मानुषः असि ऋत्विग्यजमानानां मनुष्याणां हितोऽसि ॥ दीदेथ । दीदेतिष्ठान्दसौ दीसिकर्मा । आगमानुशासनस्य अनित्यत्वात् इडभावः । 'द्विर्वचनप्रकरणे छन्दसि वेति वक्तव्यम्' (का. ६. १. ८. १) इति वचनात् द्विर्वचनाभावः । विश्वदर्शतः विश्वैर्दर्शनीयः । 'भृमृदशि' इत्यादिना दृशेः अतच् । मत्स्ववृधादिवात् पूर्वपदान्तोदात्तत्वम् (पा. सू. ६. २. १०६. २) । पुरोहितः । 'पूर्वाधरावराणामसि पुरध्वश्चैषाम्' (पा. सू. ५. ३. ३९) इति असिप्रत्ययान्तः पुरस्शब्दः । 'तद्धितश्चासर्वविभक्तिः' (पा. सू. १. १. ३८) इति अव्ययत्वात् 'पुरोऽव्ययम्' (पा. सू. १. ४. ६७) इति गतिसंज्ञायां सत्यां गतिसमासे 'गतिरनन्तरः' इति पूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वम् ॥ ॥ २९ ॥

नि त्वा यज्ञस्य सार्धनमग्ने होतारमृत्विजम् ।

मनुष्वदेव धीमहि प्रचेतसं जीरं दूतममर्त्यम् ॥ ११ ॥

नि । त्वा । यज्ञस्य । सार्धनम् । अग्ने । होतारम् । ऋत्विजम् ।

मनुष्वत् । देव । धीमहि । प्रचेतसम् । जीरम् । दूतम् । अमर्त्यम् ॥ ११ ॥

हे अग्ने देव मनुष्वत् यथा मनुयांगदेशे निदधाति तद्वद्वयं त्वां नि धीमहि अत्र स्थापयामः । कीदृशम् । यज्ञस्य सार्धनं यज्ञनिष्पादकं होतारमृत्विजं ऋतौ वसन्तादिके यष्टारं प्रचेतसं प्रकृष्टज्ञानयुक्तं जीरं शत्रूणां वयोहानिकरं दूतं देवानां दूतस्थानीयम् अमर्त्यं मरणरहितम् ॥ मनुष्वत् औणादिकोसिप्रत्ययान्तो मनुस्शब्दः । 'तेन तुल्यं क्रिया चेद्वतिः' (पा. सू. ५. १. ११५) इति वृत्तिप्रत्ययः । अयस्स्यादित्वेन भत्वात् रुत्वाद्यभावः । धीमहि । 'डुधाञ् धारणपोषणयोः' । लिङि

अभ्यासलोपश्छान्दसः । जीरम् । जु इति सौत्रो धातुः । ‘जोरी च’ ( उ. सू. २. १८१ ) इति रश्प्रत्ययः । कात्यायनस्त्वाह—रकि ज्यः संप्रसारणे जीरेति ( पा. सू. १. १. ४. ६ ) ॥

यद्देवानां मित्रमहः पुरोहितोऽन्तरो यासि दूत्यम् ।

सिन्धोरिव प्रस्वनितास ऊर्मयोऽग्नेर्भ्राजन्ते अर्चयः ॥ १२ ॥

यत् । देवानाम् । मित्रमहः । पुरःऽहितः । अन्तरः । यासि । दूत्यम् ।

सिन्धोःऽइव । प्रस्वनितासः । ऊर्मयः । अग्नेः । भ्राजन्ते । अर्चयः ॥ १२ ॥

हे <sup>१</sup>मित्रमहः मित्राणां पूजकाग्ने <sup>२</sup>यत् यदा <sup>३</sup>पुरोहितः त्वं वेदेः पूर्वस्यां दिशि स्थापितः <sup>४</sup>अन्तरः देवयजनमध्ये वर्तमानः सन् <sup>५</sup>देवानां <sup>६</sup>दूत्यं दूतकर्म <sup>७</sup>यासि प्राप्नोषि, तदानीम् <sup>८</sup>अग्नेः तव <sup>९</sup>अर्चयः दीप्तयः <sup>१०</sup>भ्राजन्ते दीप्यन्ते । तत्र दृष्टान्तः । <sup>११</sup>सिन्धोरिव । यथा समुद्रस्य <sup>१२</sup>प्रस्वनितासः प्रकृष्टध्वनियुक्ताः <sup>१३</sup>ऊर्मयः तरङ्गा भ्राजन्ते तद्वत् ॥ मित्रमहः । ‘मह पूजायाम्’ । मित्रैर्कृत्विग्भिर्मह्यते पूज्यते इति मित्रमहाः । औणादिकोऽसुत् । यासि । यद्वृत्तयोगादनिघातः । दूत्यम् । दूतस्य कर्म दूत्यम् । ‘दूतस्य भागकर्मणी’ ( पा. सू. ४. ४. १२० ) इति यत्प्रत्ययः । ‘सर्वे विधयश्छन्दसि विकल्प्यन्ते’ इति वचनात् ‘यतोऽनावः’ इत्याद्युदात्तत्वाभावे ‘तिस्स्वरितम्’ इति स्वरितत्वम् । प्रस्वनितासः । ‘स्यसु स्वन ध्वन शब्दे’ । भावे निष्ठा । प्रकृष्टं स्वनितं येषां ते प्रस्वनिताः । असुगागमः । बहुव्रीहौ पूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वम् । ऊर्मयः । ‘अर्तेरुच्च’ ( उ. सू. ४. ४८४ ) इति मिप्रत्ययः ॥

श्रुधि श्रुत्कर्णं वह्निभिर्देवैरग्ने सयावभिः ।

आ सीदन्तु बर्हिषि मित्रो अर्यमा प्रातर्यावाणो अध्वरम् ॥ १३ ॥

श्रुधि । श्रुत्कर्णं । वह्निभिः । देवैः । अग्ने । सयावभिः ।

आ । सीदन्तु । बर्हिषि । मित्रः । अर्यमा । प्रातःऽयावानः । अध्वरम् ॥ १३ ॥

हे <sup>१</sup>श्रुत्कर्णं श्रवणसमर्थाभ्यां कर्णाभ्यां युक्त <sup>२</sup>अग्ने <sup>३</sup>श्रुधि अस्मदीयं वचनं शृणु । यः <sup>४</sup>मित्रः देवो यश्च <sup>५</sup>अर्यमा ये चान्ये <sup>६</sup>प्रातर्यावाणः प्रातःकाले<sup>१</sup> देवयजनं गच्छन्तो देवास्तैः सर्वैः <sup>७</sup>सयावभिः आहवनीयाग्निना त्वया समानगतिभिरन्यैः <sup>८</sup>वह्निभिर्देवैः सह <sup>९</sup>अध्वरं क्रतुमुद्दिश्य <sup>१०</sup>बर्हिषि दग्धे <sup>११</sup>आ सीदन्तु उपविशन्तु ॥ श्रुधि । ‘श्रु श्रवणे’ । ‘श्रुशृणु’ इत्यादिना हेधिरादेशः । ‘बहुलं छन्दसि’ इति विकरणस्य लुक् । श्रुत्कर्णं । शृणोतीति श्रुत् । किपि तुगागमः । श्रुतौ कर्णौ यस्यासौ श्रुत्कर्णः । वह्निभिः । ‘वह प्रापणे’ । ‘वहिश्रियुश्रुग्लाहात्वरिभ्यो नित्’ इति निप्रत्ययः । निच्वादाद्युदात्तत्वम् । सयावभिः । समानं यान्तीति सयावानः । ‘या प्रापणे’ । ‘आतो मनिच्’ इति वनिप् । कृदुत्तरपदप्रकृतिस्वरत्वम् । प्रातर्यावाणः । पूर्ववत् ‘प्रातिपदिकान्तनुम्विभक्तिषु च’ ( पा. सू. ८. ११ ) इति णत्वम् ॥

शृण्वन्तु स्तोमं मरुतः सुदानवोऽग्निजिह्वा ऋतावृधः ।

पिबतु सोमं वरुणो धृतव्रतोऽश्विभ्यामुषसा सज्जूः ॥ १४ ॥

शृण्वन्तु । स्तोमम् । मरुतः । सुदानवः । अग्निजिह्वाः । ऋतावृधः ।

पिबतु । सोमम् । वरुणः । धृतव्रतः । अश्विभ्याम् । उषसा । सज्जूः ॥ १४ ॥

मरुतः देवाः । स्तोमम् अस्मदीयं स्तोत्रं । शृण्वन्तु । कीदृशाः । सुदानवः सुष्ठु फलस्य दातारः । अग्निजिह्वाः अग्निजिह्वास्थानीयो मुख्यो येषु मरुत्सु तादृशाः । ऋतावृधः सत्यस्य यज्ञस्य वा वर्धकाः । तथा धृतव्रतः गृहीतकर्मा वरुणः देवः । अश्विभ्यां देवाभ्याम् । उषसा देवतया । सज्जूः सह । सोमं पिबतु ॥ सुदानवः । ‘ दुदाञ् दाने ’ । ‘ दाभाभ्यां तुः ’ ( उ. सू. ३. ३१२ ) इति भावे नुप्रत्ययः । दानुशब्द आद्युदात्तः । शोभनं दानु येषाम् । ‘ आद्युदात्तं ब्रह्मन्दिशि ’ इत्युत्तरपदाद्युदात्तत्वम् । अग्निजिह्वाः । अग्नेर्जिह्वायामवस्थिताः हविर्भाज इत्यर्थः । तात्स्थ्यात् ताच्छब्दम् । अग्निजिह्वास्थानीयो येषां ते । छान्दसमन्तोदात्तत्वम् । ऋतावृधः । ऋतस्य सत्यस्य यज्ञस्य वा वर्धयितारः । वृधेः अन्तर्भावित-  
ण्यर्थात् ‘ किप् च ’ इति किप् । ‘ अन्येषामपि दृश्यते ’ इति पूर्वपदस्य दीर्घत्वम् ॥ ३० ॥

‘ त्वमग्ने वसून् ’ इति दशर्व द्वितीयं सूक्तम् । अत्रानुक्रमणिका—‘ त्वमग्ने दशानुष्टुभमर्धर्चोऽन्त्यो दैवः ’ इति । प्रस्कण्व ऋषिः । आनुष्टुभं छन्दः । इदं सूक्तमग्निदेवताकं, पूर्वत्र ‘ आग्नेयं तु ’ इत्युक्तत्वात् । ‘ अयं सोमः ’ इत्यर्धर्चो देवदेवत्यः । प्रातरनुवाके आग्नेये ऋतौ आश्विनशस्त्रे चैतत्सूक्तम् । ‘ अथैतस्या रात्रेः ’ इति खण्डे सूत्रितं—‘ त्वमग्ने वसूस्त्वं हि क्षैतवत् ’ ( आश्व. श्रौ. ४. १३ ) इति । तथा गर्गात्रिरात्रस्यान्त्येऽहनि एतत्सूक्तमाज्यशस्त्रम् । ‘ आङ्गिरसं स्वर्गकामः ’ इति खण्डे सूत्रितं—‘ वार-  
वन्तीयमुत्तमे त्वमग्ने वसूँरिति चाज्यम् ’ ( आश्व. श्रौ. १०. २ ) इति ॥

त्वमग्ने वसूँरिह रुद्राँ आदित्याँ उत ।

यज्जाँ स्वध्वरं जनं मनुजातं धृतप्रुषम् ॥ १ ॥

त्वम् । अग्ने । वसूँन् । इह । रुद्रान् । आदित्यान् । उत ।

यज्जाँ । सुअध्वरम् । जनम् । मनुजातम् । धृतप्रुषम् ॥ १ ॥

हे अग्ने त्वम् इह कर्मणि वस्वादीन् यज्ज<sup>१</sup> । उत अपि च यजनम् अन्यमपि देवतारूपं प्राणिनं यज । कीदृशम् । स्वध्वरं शोभनयागयुक्तं मनुजातं मनुना प्रजापतिनोत्पादितं धृतप्रुषम् उदकस्य सेक्कारम् ॥ यज । ‘ ब्रह्मोऽतस्तिष्ठः ’ इति संहितायां दीर्घत्वम् । स्वध्वरम् । शोभनोऽध्वरो यस्यास्तौ स्वध्वरः । ‘ नञ्सुभ्याम् ’ इत्युत्तरपदान्तोदात्तत्वम् । मनुजातम् । जनेः अन्तर्भावितण्यर्थात् कर्मणि क्तः । ‘ तृतीया कर्मणि ’ इति पूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वम् । धृतप्रुषम् । ‘ प्रुष प्रुष स्नेहनसेवन-  
पूरणेषु ’ । धृतेनोदकेन पुष्पाति पूरयतीति धृतप्रुद् । ‘ किप् च ’ इति किप् ॥



श्रुष्टीवानो हि दाशुषे देवा अग्ने विचेतसः ।

तात्रोहिदश्च गिर्वणस्त्रयस्त्रिंशत्मा वह ॥ २ ॥

श्रुष्टीऽवानः । हि । दाशुषे । देवाः । अग्ने । विऽचेतसः ।

तान् । रोहिऽत् अश्च । गिर्वणः । त्रयःऽत्रिंशत्मा । आ । वह ॥ २ ॥

हे ऽअग्ने विचेतसः विशिष्टप्रज्ञानाः ऽदेवाः ऽदाशुषे हविर्दत्तवते यजमानाय ऽश्रुष्टीवानो ऽहि । श्रुष्टिः फलस्य दानम् । तद्भाजः खलु । हे ऽरोहिदश्च रोहिन्नामकैरश्वैरुपेत ऽगिर्वणः गीर्भिः स्तुतिभिर्वन-  
नीयाग्ने । ‘ गिर्वणा देवो भवति गीर्भिरेनं वनयन्ति ’ ( निरु. ६. १४ ) इति यास्कः । ऽत्रयस्त्रिंशत्मा  
अनया संख्यया संख्यातान् ऽतान् देवान् ऽथा ऽवह इहानय ॥ श्रुष्टीवानः । श्रुष्टिः प्रेरणार्थः । भावे  
क्तिच् । श्रुष्टिं वनन्ति संभजन्ते इति श्रुष्टीवानः । ‘ अन्येभ्योऽपि दृश्यन्ते ’ इति विच् । छान्दसं  
दीर्घत्वम् । विचेतसः । विशिष्टं चेतो येषां ते । बहुव्रीहौ पूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वम् । गिर्वणः । गीर्भिर्वन-  
नीयो गिर्वणाः । वनतेः असुन् । पूर्वपदस्य ह्रस्वत्वं छान्दसम् । त्रयश्च त्रिंशच्च त्रयस्त्रिंशत् । ‘ त्रेख्यः ’  
( पा. सू. ६. ३. ४८ ) इति त्रिंशदस्य त्रयसादेशः । ‘ संख्या ’ ( पा. सू. ६. २. ३५ ) इति पूर्व-  
पदप्रकृतिस्वरत्वम् ॥

प्रियमेधवदत्रिवज्जातवेदो विरूपवत् ।

अङ्गिरस्वन्महिब्रत प्रस्कण्वस्य श्रुधी हवम् ॥ ३ ॥

प्रियमेधऽवत् । अत्रिऽवत् । जातऽवेदः । विरूपऽवत् ।

अङ्गिरस्वत् । महिऽव्रत । प्रस्कण्वस्य । श्रुधि । हवम् ॥ ३ ॥

हे ऽमहिब्रत प्रभूतकर्म्मन् ऽजातवेदः अग्ने ऽप्रस्कण्वस्य कण्वपुत्रस्य महर्षेः ऽहवम् आह्वानं ऽश्रुधि  
शृणु । तत्र चत्वारो दृष्टान्ताः । प्रियमेधात्रिविरूपाङ्गिरोनामका एतेपामाह्वानं यथा शृणोषि तद्वत् ।  
अत्र निरुक्तं—‘ प्रियमेधः प्रिया अस्य मेधा यथैतेषामृषीणामेवं प्रस्कण्वस्य शृणु ह्वानम् । प्रस्कण्वः  
कण्वस्य पुत्रः कण्वप्रभवो यथा प्राग्रम् ’ इति, ‘ विरूपो नानारूपो महिब्रतो महाव्रतः ’ ( निरु. ३. १७ )  
इति च ॥ प्रियमेधवत् प्रियमेधस्येव । ‘ तत्र तस्येव ’ ( पा. सू. ५. १. ११६ ) इति षष्ठ्यर्थे वृत्तिः ।  
एवम् अत्रिवत् इत्यादावपि । प्रस्कण्वादयो गताः ॥

महिंकेरव ऊतये प्रियमेधा अहूषत ।

राजन्तमध्वराणामग्निं शुक्रेण शोचिषा ॥ ४ ॥

महिऽकेरवः । ऊतये । प्रियऽमेधाः । अहूषत ।

राजन्तम् । अध्वराणाम् । अग्निम् । शुक्रेण । शोचिषा ॥ ४ ॥

महिकेरवः प्रौढकर्माणः प्रियमेधाः प्रियेण यज्ञेनोपेता कपयः उत्तये रक्षार्थम् अग्निम् अहू-  
षत आहूतवन्तः । कीदृशम् । अध्वराणां यज्ञानां मध्ये शुक्लेण शोचिषा शुद्धेन प्रकाशेन राजन्ते  
दीप्यमानम् ॥ महिकेरवः । 'मह पूजायाम्' । औणादिक इन्द्रप्रत्ययः । 'डुकृन् करणे' । 'कृवापाजि०'  
इति उण् । महयो महान्तः कारवो येषां ते । तथोक्ताः । आकारस्य एकारादेशश्छान्दसः । बहुव्रीहौ  
पूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वम् । प्रियमेधाः । प्रियो मेधो येषां ते । अहूषत । 'ह्वेन् स्पर्धायां शब्दे च' । लुङि  
सिचि 'बहुलं छन्दसि' इति संप्रसारणम् । परपूर्वत्वम् । 'हलः' ( पा. सू. ६. ४. २ ) इति दीर्घ-  
त्वम् । 'आदेशप्रत्यययोः' इति षत्वम् ॥

घृताहवन सन्त्येमा उ पु श्रुधी गिरः ।

याभिः कर्णस्य सूनवो हवन्तेऽवसे त्वा ॥ ५ ॥

घृतंऽआहवन । सन्त्य । इमाः । ऊँ इति । सु । श्रुधि । गिरः ।

याभिः । कर्णस्य । सूनवः । हवन्ते । अवसे । त्वा ॥ ५ ॥

हे घृताहवन घृतेनाहूयमान सन्त्य फलप्रदाग्रे इमा उ प गिरः अस्माभिः प्रयुज्यमाना अपि  
स्तोत्ररूपा वाचः वसु श्रुधि सुष्ठु शृणु । कर्णस्य महर्षेः सूनवः पुत्राः याभिः गीभिः अवसे  
स्वरक्षार्थं त्वा हवन्ते त्वामाह्वयन्ति ॥ घृताहवन । घृतेनाहूयतेऽस्मिन्निति घृताहवनः । अधिकरणे  
ल्युट् । आमन्त्रितानुदात्तत्वम् । श्रुधि । 'शृशृणुपृकृवृभ्यश्छन्दसि' इति हेधिरादेशः । 'बहुलं छन्दसि'  
इति विकरणस्य लृक् ॥ ॥ ३१ ॥

अश्वमेधे पौष्ण्यामिष्टौ स्विष्टकृतोऽनुवाक्या 'त्वां चित्रश्रवस्तम' इत्येषा । 'सर्वान् कामाना-  
प्त्यन्' इति खण्डे सूत्रितं—'त्वां चित्रश्रवस्तम यद्वाहिष्ठं तदग्नये' ( आश्व. श्रौ. १०. ६ ) इति ॥

त्वां चित्रश्रवस्तम हवन्ते विक्षु जन्तवः ।

शोचिष्केशं पुरुप्रियाग्रे हव्याय वोळ्हवे ॥ ६ ॥

त्वाम् । चित्रश्रवःऽतम । हवन्ते । विक्षु । जन्तवः ।

शोचिःऽकेशम् । पुरुऽप्रिय । अग्रे । हव्याय । वोळ्हवे ॥ ६ ॥

हे चित्रश्रवस्तम अतिशयेन विविधहवीरूपाज्युक्त पुरुप्रिय बहूनां यजमानानां प्रीतिकर अग्रे  
त्वां हव्याय वोळ्हवे हविर्वोढुं विक्षु जन्तवः प्रजासूत्पन्ना यजमानाः हवन्ते आह्वयन्ति । कीदृशम् ।  
शोचिष्केशं दीप्तिरूपकेशोपेतम् । तथा च वाजसनेयिन आमनन्ति—'शोचन्त इव होतस्य समिद्धस्य  
रश्मयः केशाः' इति ॥ चित्रश्रवस्तम । श्रव इत्यन्तनाम । चित्रं श्रवां यस्यासौ चित्रश्रवाः ।  
अतिशयेन चित्रश्रवाः चित्रश्रवस्तमः । आमन्त्रितानुदात्तत्वम् । शोचिष्केशम् । 'शुच दीप्तौ' ।  
'अर्षिशुचिहुष्पिष्ठादिङ्दिभ्य इसिः' ( उ. सू. २. २६५ ) इति इसिः । प्रत्ययस्वरः । बहु-

ब्रीहौ पूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वम् । हव्याय । हवनक्रियया<sup>१</sup> प्राप्यत्वात् 'क्रियाग्रहणं कर्तव्यम्' इति संप्रदानत्वाच्चतुर्थी । वोळहवे । 'वह प्रापणे' । 'तुमर्थे सेसेन्' इति तवेप्रत्ययः । ढत्वधत्वष्ट्वढलोपे । कृतेषु 'सहिवहोरोदवर्णस्य' ( पा. सू. ६. ३. ११२ ) इति अकारस्य ओकारः । नित्वादाद्युदात्तत्वम् ॥

नि त्वा होतारमृत्विजं दधिरे वसुवित्तमम् ।

श्रुत्कर्णं सप्रथस्तमं विप्रां अग्ने दिविष्टिषु ॥ ७ ॥

नि । त्वा । होतारम् । ऋत्विजम् । दधिरे । वसुवित्तमम् ।

श्रुत्कर्णम् । सप्रथःस्तमम् । विप्राः । अग्ने । दिविष्टिषु ॥ ७ ॥

हे<sup>१</sup> अग्ने<sup>२</sup> विप्राः<sup>३</sup> मेधाविनः<sup>४</sup> दिविष्टिषु<sup>५</sup> यागेषु त्वां<sup>६</sup> नि<sup>७</sup> दधिरे<sup>८</sup> स्थापितवन्तः । कीदृशम् ।<sup>९</sup> होतारम्<sup>१०</sup> आह्वानारम्<sup>११</sup> ऋत्विजम्<sup>१२</sup> ऋतुषु<sup>१३</sup> यजनशीलं<sup>१४</sup> वसुवित्तमम्<sup>१५</sup> अतिशयेन धनस्य लम्भयितारं<sup>१६</sup> श्रुत्कर्णं<sup>१७</sup> श्रवणयोग्यकर्णोपेतं<sup>१८</sup> सप्रथस्तमम्<sup>१९</sup> अतिशयेन प्रख्यातम् ॥ दधिरे । इरेचः चित्त्वादान्तो-  
दात्तत्वम् । पादादित्वात् निघाताभावः । दिविष्टिषु । इष्टय एषणानि । दिवः स्वर्गस्य एषणानि येषु यागेषु ते दिविष्टयः । 'सर्वे विषयश्छन्दसि विकल्प्यन्ते' इति वचनात् 'दिव उत्' ( पा. सू. ६. १. १३१ ) इति उत्वं न क्रियते । बहुब्रीहौ पूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वम् ॥

आ त्वा विप्रां अचुच्यवुः सुतसोमा अभि प्रयः ।

बृहद्भा बिभ्रतो हविरग्ने मर्तीय दाशुषे ॥ ८ ॥

आ । त्वा । विप्राः । अचुच्यवुः । सुतसोमाः । अभि । प्रयः ।

बृहत् । भाः । बिभ्रतः । हविः । अग्ने । मर्तीय । दाशुषे ॥ ८ ॥

हे<sup>१</sup> अग्ने<sup>२</sup> सुतसोमाः<sup>३</sup> अभिषुतसोमयुक्ताः<sup>४</sup> विप्राः<sup>५</sup> मेधाविनः<sup>६</sup> ऋत्विजः<sup>७</sup> प्रयः<sup>८</sup> अभि<sup>९</sup> हविलक्षण-  
मन्नमभिलक्ष्य<sup>१०</sup> त्वा<sup>११</sup> आ<sup>१२</sup> अचुच्यवुः<sup>१३</sup> त्वामागमयन्ति । कीदृशं त्वाम् । बृहत् महान्तं भाः भास-  
मानम् । कीदृशा विप्राः । दाशुषे मर्तीय हविष्यदस्य यजमानस्य संबन्धि हविः बिभ्रतः धार-  
यन्तः ॥ अचुच्यवुः । 'च्युङ् गतौ' । अस्मात् अन्तर्भावितप्यर्थात् लङि व्यत्ययेन परस्मैपदम् । 'बहुलं  
छन्दसि' इति शपः श्लुः । 'सिजभ्यस्तविदिभ्यश्च' ( पा. सू. ३. ४. १०९ ) इति झेर्जुसादेशः  
'जुसि च' ( पा. सू. ७. ३. ८३ ) इति गुणः । बृहत् । भाः । उभयत्र 'सुपां सुलुक्' इति विभक्ते-  
लुक् । बिभ्रतः । 'हुभृज् धारणपोषणयोः' । शतरि 'नाभ्यस्ताच्छतुः' इति जुमागमप्रतिषेधः । 'अभ्य-  
स्तानामादिः' इत्याद्युदात्तत्वम् । मर्तीय दाशुषे । उभयत्र 'पष्ठ्यर्थे चतुर्थी वक्तव्य' ( पा. सू. २. ३. ६२. १ ) इति चतुर्थी ॥

प्रातर्यान्ः सहस्कृत सोमपेयाय सन्त्य ।

इहाद्य दैव्यं जनं बहिरा सादया वसो ॥ ९ ॥

प्रातःऽयान्नः । सहःऽकृत । सोमऽपेयाय । सन्त्य ।

इह । अद्य । दैव्यम् । जनम् । बहिरः । आ । सादय । वसो इति ॥ ९ ॥

हे ऽसहस्कृत बलेन मथित ऽसन्त्य फलदातः ऽवसो निवासहेतुभूताग्ने ऽइह देवयजनदेशे ऽअद्य अस्मिन् दिने ऽसोमपेयाय सोमपानार्थं ऽप्रातर्यान्ः प्रातरागच्छतो देवान् ऽदैव्यं ऽजनम् अन्यमपि देवताजनं ऽबहिरः ऽआ ऽसादय यज्ञं प्रापय ॥ प्रातर्यान्ः । शसि 'अलोपोऽनः' इति अकारलोपः । सहस्कृत । सहतेऽभिभवत्यनेनेति सहो बलम् । तेन क्रियते इति सहस्कृतः । 'ओजःसहोऽम्भस्तमस-स्तृतीयायाः' ( पा. सू. ६. ३. ३ ) इति अलुगभावश्छान्दसः ॥

अर्वाञ्चं दैव्यं जनमग्ने यक्ष्व सहूतिभिः ।

अयं सोमः सुदानवस्तं पात तिरोअह्यम् ॥ १० ॥

अर्वाञ्चम् । दैव्यम् । जनम् । अग्ने । यक्ष्व । सहूतिभिः ।

अयम् । सोमः । सुदानवः । तम् । पात । तिरःऽअह्यम् ॥ १० ॥

हे ऽअग्ने ऽअर्वाञ्चम् अभिमुखं ऽदैव्यं ऽजनं देवतारूपं प्राणिनं ऽसहूतिभिः समानाह्वानैर्देवान्तरैः सह ऽयक्ष्व यज । हे ऽसुदानवः सुष्ठु फलदातारो देवाः ऽअयं ऽसोमः युष्मदर्थं सोमः पुरतो वर्तते । ऽतं सोमं ऽपात पिबत । कीदृशम् । ऽतिरोअह्यम् एतन्नामकम् । पूर्वस्मिन् अह्नि अभिषुतो यः सोमः उत्तरेऽहनि हूयते तस्यैतन्नामधेयम् ॥ दैव्यम् । 'देवाद्यजन्वौ' इति प्राग्दीव्यतीयो यज्ञ । यक्ष्व । लोटि 'बहुलं छन्दसि' इति शपो लुक् । प्रत्ययस्वराभावश्छान्दसः । अग्ने इत्यस्य पादादौ वर्तमानस्य 'आमन्त्रितं पूर्वमविद्यमानवत्' इत्यविद्यमानवत्त्वात् 'तिङ्ङतिङः' इति निघाताभावः । सहूतिभिः । समाना हूतिराह्वानं येषां ते सहूतयः । 'समानस्य छन्दसि' इति सभावः । बहुव्रीहौ पूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वम् । पात । 'पा पाने' । 'बहुलं छन्दसि' इति शपो लुक् । तिरोअह्यम् । अहनि भवम् अह्यम् । 'भवे छन्दसि' इति यत् । 'नस्तद्धिते' इति टिलोपो न भवति, 'अहृष्टखोरेव' ( पा. सू. ६. ४. १४५ ) इति नियमात् । भसंज्ञायाम् 'अलोपोऽनः' इति अकारलोपः । 'ये चाभावकर्मणोः' ( पा. सू. ६. ४. १६८ ) इति प्रकृतिभावस्तु सर्वविधीनां छन्दसि विकल्पितत्वात् न क्रियते । तिरोहितोऽह्यः तिरोअह्यः । 'प्रकृत्यान्तःपादम्' इति प्रकृतिभावः । अव्ययपूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वम् ॥ ३२ ॥

'एषो उषाः' इति पञ्चदशर्चं तृतीयं सूक्तं प्रस्कण्वस्यार्षम् । इदमुत्तरं चाश्विनं गायत्रीछन्दस्कम् । अत्रानुक्रमणिका—'एषो पञ्चोनाश्विनं तु गायत्रम्' इति । प्रातरनुवाके आश्विने कृतौ गायत्रीछन्द-स्याश्विनशस्त्रे चेदं सूक्तम् । 'अथाश्विन एषो उषाः' ( आश्व. श्रौ. ४. १५ ) इति सूत्रितम् ॥

एषो उषा अपूर्व्या व्युच्छति प्रिया दिवः । स्तुषे वामश्विना बृहत् ॥ १ ॥

एषो इति । उषाः । अपूर्व्या । वि । उच्छति । प्रिया । दिवः । स्तुषे । वाम । अश्विना । बृहत् ॥ १ ॥

एषो एषैवास्माभिः परिदृश्यमाना प्रिया सर्वेषां प्रीतिहेतुः अपूर्व्या पूर्वेषु मध्यरात्रादिकालेषु विद्यमाना न भवति, किंतु इदानींतनी उषाः उषोदेवता दिवः ब्रुलोकस्य सकाशादागत्य व्युच्छति तमो वर्जयति । हे अश्विनौ वामं युवां बृहत् प्रभूतं यथा भवति तथा स्तुषे स्तोमि ॥ स्तुषे । ' एषु स्तुतौ ' । ' तिडां तिडो भवन्ति ' इति उत्तमैकवचनस्य मध्यमैकवचनादेशः । यद्वा । लेटि उत्तमैकवचने ' सिब्वहुलं लेटि ' इति सिप् ॥

या दत्ता सिन्धुमातरा मनोतरा रयीणाम् । धिया देवा वसुविदा ॥ २ ॥

या । दत्ता । सिन्धुमातरा । मनोतरा । रयीणाम् । धिया । देवा । वसुविदा ॥ २ ॥

या देवा यावुभावश्विनौ वक्ष्यमाणगुणयुक्तौ तौ स्तुषे इति पूर्वत्रान्वयः । कीदृशौ । दत्ता दत्तौ दर्शनीयौ सिन्धुमातरा समुद्रमातृकौ । यद्यपि सूर्याचन्द्रमसावेव समुद्रजौ तथाप्यश्विनोः केषांचिन्मते तद्रूपत्वात् तथात्वम् । रयीणां धनानां मनोतरा मनसा तारयितारौ धिया कर्मणा वसुविदा निवासस्थानस्य लम्भयितारौ ॥ मनोतरा । मनसा तरतः इति मनोतरौ । तरतेः अन्तर्भावितण्यथात् ' ऋदोरप् ' इति अप् । पूर्वपदान्तस्य सकारस्य रूपे सति छान्दसम् उत्त्वम् । रयीणाम् । ' नामन्यतरस्याम् ' इति नाम उदात्तत्वम् । धिया । ' सावेकाचः ' इति विभक्तेरुदात्तत्वम् । वसुविदा । वसूनि निवासस्थानानि विन्दते इति वसुविदौ । ' किप् च ' इति किप् ॥

वच्यन्ते वां ककुहासो जूर्णायामधि विष्टपि । यद्वां रथो विभिष्यतात् ॥ ३ ॥

वच्यन्ते । वाम् । ककुहासः । जूर्णायाम् । अधि । विष्टपि । यत् । वाम् । रथः । विभिः । पतात् ॥ ३ ॥

हे अश्विनौ वामं युवयोः संबन्धी रथः जूर्णायाम् नानाशास्त्रैः स्तुतायाम् अधि विष्टपि स्वर्गलोके यत् यदा विभिः अश्वैः पतात् पतति गच्छति तदानीं वामं युवयोः ककुहासः स्तुतयः वच्यन्ते अस्माभिरुच्यन्ते ॥ वच्यन्ते । ब्रवीतेत्येकं ' ब्रुवो वचिः ' ( पा. सू. २. ४. ५३ ) इति वच्यदेशः । ' वचिस्वपि ' इत्यादिना संप्रसारणम् । ' संप्रसारणाच्च ' इत्यत्र ' वा छन्दसि ' इत्यनुवृत्तेः परपूर्वत्वस्य पाक्षिकत्वात् यणादेशः । प्रत्ययस्वरः । ककुहासः । ' ककुभं शृङ्गे विदुः प्रधाने च ' इत्यभिधानात् प्राधान्याभिधायिना ककुप्पाब्देन तत्प्रतिपादिकाः स्तुतयो लक्ष्यन्ते । हत्वां छान्दसम् । ' आज्ञसेरसुक् ' इति असुक् । जूर्णायाम् । ' जृप् वयोहानौ ' । अत्र स्तुत्यर्थो धातूनामनेकार्थत्वात् । निष्टायां ' श्युकः किति ' इति इट्प्रतिषेधः । ' बहुलं छन्दसि ' इति उत्त्वम् । ' हलि च ' इति दीर्घः । ' रदाय्याम् ' ( पा. सू. ८. २. ४२ ) इति निष्ठानत्वम् । प्रत्ययस्वरः । विभिः । वी गत्यादौ । विद्यन्ति गच्छन्तीति वयः अश्वाः । औणादिको द्विप्रत्ययः । पतात् । ' पतु गतौ ' । लेटि आडागमः । ' इतश्च लोपः ' इति इकारलोपः ॥

हविषा जारो अपां पिपतिं पपुरिर्नरा । पिता कुटस्य चर्षणिः ॥ ४ ॥

हविषा । जारः । अपाम् । पिपतिं । पपुरिः । नरा । पिता । कुटस्य । चर्षणिः ॥ ४ ॥

हे अश्विनौ देवौ <sup>१</sup>अपां <sup>२</sup>जारः स्वकीयतापेनोदकानां जरयिता सूर्यः <sup>३</sup>हविषा अस्मद्वत्तेन <sup>४</sup>पिपतिं देवान् पूरयति । उदिते सूर्ये हविष्यदानात् सूर्यस्य पूरकत्वं द्रष्टव्यम् । अतः सूर्योदयकाले युवाभ्यामागन्तव्यमित्यर्थः । कीदृशो जारः । <sup>५</sup>पपुरिः उक्तक्रमेण पूरणस्वभावः <sup>६</sup>पिता पालकः <sup>७</sup>कुटस्य <sup>८</sup>चर्षणिः कर्मणो द्रष्टा । अत्र निरुक्तं—‘हविषापां जरयिता पिपतिं पपुरिरिति पृणातिनिगमौ वा प्रीणातिनिगमौ वा पिता कृतस्य कर्मणश्चायितादित्यः’ ( निरु. ५. २४ ) इति ॥ जारः । जरयतीति जारः आदित्यः । ‘दारजारौ कर्तरि णिलुक् च’ ( पा. सू. ३. ३. २०. ४ ) इति घञन्तो निपातितः । ‘कर्षात्त्वतः’ इत्यन्तोदात्तत्वम् । अपाम् । ‘ऊडिदम्’ इति विभक्तेरुदात्तत्वम् । पिपतिं । ‘पृ पालनपूरणयोः’ । तिपि जुहोत्यादित्वात् शपः श्लुः । ‘अतिपिपत्ये’ इति अभ्यासस्य इत्वम् । ‘अनुदात्ते च’ इति अभ्यस्तस्याद्युदात्तत्वम् । पपुरिः । ‘आहगमहन’ इति किन्प्रत्ययः । लिङ्ङावात् किञ्चे सिद्धेऽपि पुनः किकरणसामर्थ्यात् ‘ऋच्छस्यृताम्’ ( पा. सू. ७. ४. ११ ) इति गुणाभावः । ‘उदोष्ठ्यपूर्वस्य’ इति उत्त्वम् । नित्वादाद्युदात्तत्वम् ॥

आदारो वां मतीनां नासत्या मतवचसा । पातं सोमस्य धृष्णुया ॥ ५ ॥

आऽदारः । वाम् । मतीनाम् । नासत्या । मतऽवचसा । पातम् । सोमस्य । धृष्णुऽया ॥ ५ ॥

हे <sup>१</sup>मतवचसा अभिमतस्तोत्रौ <sup>२</sup>नासत्या अश्विनौ <sup>३</sup>वां युवयोः <sup>४</sup>मतीनां बुद्धीनाम् <sup>५</sup>आदारः प्रेरको यः सोमोऽस्ति <sup>६</sup>सोमस्य तं सोमं <sup>७</sup>पातं युवां पिबतम् । कीदृशं सोमम् । <sup>८</sup>धृष्णुया धर्षणशीलम् । मदकरत्वेन तीव्रमित्यर्थः ॥ आदारः । ‘इङ् आदरे’ । आदारयतीति आदारः । ‘दारजारौ कर्तरि णिलुक् च’ इति घञप्रत्ययः । थाथादिना उत्तरपदान्तोदात्तत्वम् । मतीनाम् । ‘नामन्यतरस्याम्’ इति नाम उदात्तत्वम् । मतवचसा । मतमभिमतं स्तोत्ररूपं वचो ययोस्तौ । ‘सुपां सुलुक्’ इति विभक्तेः आकारः । पातम् । ‘पा पाने’ । ‘बहुलं छन्दसि’ इति शपो लुकि सति ‘पात्रा’ इत्यादिना पिबादेशो न भवति । सोमस्य । ‘क्रियाग्रहणं कर्तव्यम्’ इति कर्मणः संप्रदानत्वात् चतुर्थ्यर्थे षष्ठी । धृष्णुया । ‘सुपां सुलुक्’ इति विभक्तेः याजादेशः ॥ ॥ ३३ ॥

या नः पीपरदश्विना ज्योतिष्मती तमस्तिरः । तामस्मे रासाथामिषम् ॥ ६ ॥

या । नः । पीपरत् । अश्विना । ज्योतिष्मती । तमः । तिरः ।

ताम् । अस्मे इति । रासाथाम् । इषम् ॥ ६ ॥

हे <sup>१</sup>अश्विना <sup>२</sup>ज्योतिष्मती रसवीर्यादिरूपज्योतिर्युक्ता <sup>३</sup>या इद् अन्नं <sup>४</sup>नः अस्मान् <sup>५</sup>पीपरत् पारयेत् तृप्तिं प्रापयेत् । किं कृत्वा । <sup>६</sup>तमः दारिद्र्यरूपमन्धकारं <sup>७</sup>तिरः अन्तर्हितं विनष्टं कृत्वा <sup>८</sup>ताम् <sup>९</sup>इषं तादृशमन्नम् <sup>१०</sup>अस्मे अस्मभ्यं <sup>११</sup>रासाथां युवां दत्तम् ॥ पीपरत् । ‘पृ पालनपूरणयोः’ । प्यन्तात् लुकि चङि णिलोपः । उपधाह्रस्वत्वद्विर्भावेहलादिशेषसन्वद्भावेत्वदीर्घाः । ‘बहुलं छन्दस्यमाङ्गयोगेऽपि’ इति

अडभावः । ' चङ्गन्यतरस्याम् ' ( पा. सू. ६. १. २१८ ) इति उपोत्तमस्य धात्वकारस्योदात्तत्वे प्राप्ते व्यत्ययेन अभ्यासस्योदात्तत्वम् । ' यद्वृत्ताच्चित्यम् ' इति निघातप्रतिषेधः । अस्मे । ' सुपां सुलुक् ' इति चतुर्थीबहुवचनस्य शेषादेशः । रासाधाम् । ' रा दाने ' । छान्दसे प्रार्थनायां लुङि व्यत्ययेनात्मने-पदम् । त्वेः सिच् । ' एकाचः ' इति इट्प्रतिषेधः । पूर्ववत् अडभावः । ' तिङ्ङितिङः ' इति निघातः ॥

आ नो नावा मतीनां यातं पाराय गन्तवे । युञ्जार्थामश्विना रथम् ॥ ७ ॥

आ । नः । नावा । मतीनाम् । यातम् । पाराय । गन्तवे । युञ्जार्थाम् । अश्विना । रथम् ॥ ७ ॥

हे ऽश्विना ऽमतीनां स्तुतीनां ऽपाराय ऽगन्तवे पारं गन्तुं ऽनावा नौरूपेण गमनसाधनेन ऽनः अस्मान् प्रति ऽआ ऽयातं समुद्रमध्यादागच्छतम् । भूमावागन्तुं ऽरथं भवदीयं ऽयुञ्जार्थां साश्व-कुल्लतम् ॥ नावा । ' सावेकाचः ' इति विभक्तेरुदात्तत्वम् । गन्तवे । ' तुमर्थे सेसेन् ' इति तवेन्-प्रत्ययः । निच्वादाद्युदात्तत्वम् । युञ्जार्थाम् । ' युजिर् योगे ' । लोटि आथामि रुधादित्वात् श्रम् । ' श्रसोरल्लोपः ' इति अकारल्लोपः । प्रत्ययस्वरः ॥

अरित्रं वां दिवस्पृथु तीर्थे सिन्धूनां रथः । धिया युयुज्रे इन्दवः ॥ ८ ॥

अरित्रम् । वाम् । दिवः । पृथु । तीर्थे । सिन्धूनाम् । रथः । धिया । युयुज्रे । इन्दवः ॥ ८ ॥

हे अश्विनौ ऽवां युवयोः ऽदिवस्पृथु द्युलोकादपि विस्तीर्णम् ऽअरित्रं गमनसाधनं नौरूपं ऽसिन्धूनां समुद्राणां ऽतीर्थे अवतरणप्रदेशे विद्यते इति शेषः । ऽरथः च भूमौ गन्तुं विद्यते । ऽइन्दवः सोमाः ऽधिया भवद्विषयेण कर्मणा ऽयुयुज्रे युक्ता बभूवुः ॥ अरित्रम् । ' ऋ गतौ ' । ' अतिल्लघूस्खनसहचर इत्रः ' ( पा. सू. ३. २. १८४ ) इति करणे इत्रप्रत्ययः । प्रत्ययस्वरः । दिवः । ' उडिदम् ' इति विभक्तेरुदात्तत्वम् । तीर्थे । ' तृ प्लवनतरणयोः ' । ' पातृतुदिवचिरिचिसिचिभ्यस्थक् ' ( उ. सू. २. १६४ ) इति थक् । ' ऋत इद्धातोः ' इति इत्वम् । ' हलि च ' इति दीर्घः । युयुज्रे । लिटि ' इरयो रे ' ( पा. सू. ६. ४. ७६ ) इति इरेचो रेआदेशः ॥

दिवस्कण्वास इन्दवो वसु सिन्धूनां पदे । स्वं वत्रिं कुह धित्सथः ॥ ९ ॥

दिवः । कण्वासः । इन्दवः । वसु । सिन्धूनाम् । पदे । स्वं । वत्रिम् । कुह । धित्सथः ॥ ९ ॥

हे ऽकण्वासः कण्वपुत्राः । यद्वा । मेधाविन ऋत्विजः । अश्विनावित्थं पृच्छतेति शेषः । कथमिति तदुच्यते । ऽदिवः द्युलोकसकाशात् ऽइन्दवः सूर्यरश्मयः प्रादुर्भूताः । ऽसिन्धूनाम् अपां वृष्टिरूपाणां स्यन्दनस्वभावानां ऽपदे स्थानेऽन्तरिक्षे ऽवसु अस्मदादिनिवासहेतुभूतमुषःकालीनं ऽयोतिराविर्भूतमिति शेषः । अस्मिन्नवसरे युवां ऽस्वं ऽवत्रिं स्वकीयं रूपं ऽकुह ऽधित्सथः कुत्र स्थापयितुमिच्छथः । अत्रा-गत्य प्रदर्शनीयमिति तात्पर्यार्थः ॥ कुह । ' वा ह च च्छन्दसि ' ( पा. सू. ५. ३. १३ ) इति किं-शब्दात् सप्तम्यर्थे हंप्रत्ययः । ' कु तिहोः ' ( पा. सू. ७. २. १०४ ) इति किमः कुः । धित्सथः । ' बुधाञ् धारणपोषणयोः ' । ' सनि मीमाधुरभलभशकपतपदामच इस् ' ( पा. सू. ७. ४. ५४ ) इति आकारस्य इसादेशः । ' अत्र लोपोऽभ्यासस्य ' ( पा. सू. ७. ४. ५८ ) इति अभ्यासलोपः । ' सः स्थाध्वधातुके ' ( पा. सू. ७. ४. ४९ ) इति सकारस्य तकारः ॥



अभूदु भा उ अंशवे हिरण्यं प्रति सूर्यः । व्यख्यज्जिह्वयासितः ॥ १० ॥

अभूत् । ऊँ इति । भाः । ऊँ इति । अंशवे । हिरण्यम् । प्रति । सूर्यः ।

वि । अख्यत् । जिह्वा । असितः ॥ १० ॥

भा उ सूर्यस्य दीप्तिस्तु अंशवे उपःकालीनरश्मिसिद्धयर्थम् अभूदु प्रादुर्भूतैव । सूर्यः च हिरण्यं प्रति स्वकीयोदयेन हिरण्यसदृशोऽभूत् । अग्निश्च असितः स्वकीयदीप्तिः सूर्यप्रवेशेन स्वयं कृष्णो भूत्वा जिह्वया स्वकीयया ज्वाल्या व्यख्यत् प्रकाशितवान् । तस्मादयमश्विनोर्युवयोरागमन-काल इत्यर्थः ॥ अभूत् । 'भूसुबोस्तिङि' इति गुणप्रतिषेधः । हिरण्यं प्रति । 'प्रतिः प्रतिनिधिप्रति-दानयोः' ( पा. सू. १. ४. ९२ ) इति प्रतेः कर्मप्रवचनीयत्वम् । 'कर्मप्रवचनीययुक्ते द्वितीया' ( पा. सू. २. ३. ८ ) इति द्वितीया । अख्यत् । 'चक्षिङ् व्यक्तायां वाचि' । लुङि 'चक्षिङः ख्यान्' इति ख्याज्जादेशः ॥ ॥ ३४ ॥

अभूदु पारमेतवे पन्थां ऋतस्य साधुया । अदर्शि वि सुतिर्दिवः ॥ ११ ॥

अभूत् । ऊँ इति । पारम् । एतवे । पन्थाः । ऋतस्य । साधुया ।

अदर्शि । वि । सुतिः । दिवः ॥ ११ ॥

ऋतस्य सूर्यस्य पारमेतवे रात्रेः पारभूतमुदयाद्विं गन्तुं पन्थाः मार्गः साधुया समीचीनः अभूदु निष्पन्न एव । दिवः द्योतनात्मकस्य सूर्यस्य सुतिः प्रसृता दीप्तिः वि अदर्शि विशेषेण दृष्टा । तस्मादश्विनौ युवाभ्यामागन्तव्यम् ॥ एतवे । 'इण् गतौ' । 'तुमर्थे सेसेन्' इति त्वेनप्रत्ययः । साधुया । 'सुपां सुलुक्' इति विभक्तेः याजादेशः । अदर्शि । कर्मणि लुङि च्चैः चिणादेशः । 'चिणो लुक्' ( पा. सू. ६. ४. १०४ ) इति तदाब्दस्य लुक् । सुतिः । 'सु गतौ' । 'किच्क्त्वा च संज्ञायाम्' इति क्तिच् ॥

तत्तदिदश्विनोरवौ जरिता प्रति भूषति । मदे सोमस्य पिप्रतोः ॥ १२ ॥

तत्तत्तत् । इत् । अश्विनोः । अवः । जरिता । प्रति । भूषति । मदे । सोमस्य । पिप्रतोः ॥ १२ ॥

जरिता स्तोता अश्विनोः संबन्धि तत्तदित् पुनःपुनः कृतं सर्वमपि अवः अस्मद्विषयं रक्षणं प्रति भूषति प्रत्येकमलंकरोति । तदा तदा प्रशंसतीत्यर्थः । कीदृशयोरश्विनोः । मदे हर्षे निमित्तभूते सति सोमस्य पिप्रतोः सोमं पूरयतोः ॥ भूषति । 'भूष अलंकारे' । भौवादिकः । पिप्रतोः । 'पृ षालनपूरणयोः' । पृ इत्येके । अस्मालटः शतृ । जुहोत्यादित्वात् शपः श्लुः । द्विर्भावोरदवहलादिशेषाः । 'अतिपिपत्योश्च' इति अभ्यासस्य इत्वम् । शतुर्दित्वात् गुणाभावे यणादेशः । 'अभ्यस्तानामादिः' इत्याद्युदात्तत्वम् ॥

वावसाना विवस्वति सोमस्य पीत्या गिरा । मनुष्वच्छंभू आ गतम् ॥ १३ ॥

ववसाना । विवस्वति । सोमस्य । पीत्या । गिरा ।

मनुष्वत् । शंभू इति शम्ऽभू । आ । गतम् ॥ १३ ॥

हे वशंभू सुखस्य भावयितारावश्चिनौ वमनुष्वत् मनाविव विवस्वति परिचरणवति यजमाने ववसाना निवासशीलौ युवां सोमस्य पीत्या सोमस्य पाननिमित्तं गिरा स्तुतिनिमित्तं च आ गतम् आगच्छतम् ॥ ववसाना । 'वस निवासे' । 'ताच्छील्यवयोवचनं' (पा. सू. ३. २. १२९) इति ताच्छीलिकः चानश् । 'बहुलं छन्दसि' इति शपः श्लुः । 'अन्येषामपि दृश्यते' इति संहिताया-मभ्यासस्य दीर्घत्वम् ॥ 'सुपां सुलुक्' इति विभक्तेः आकारः । 'चितः' इत्यन्तोदात्तत्वम् । पीत्या । 'पा पाने' । 'स्थागापापचो भावे' इति भावे क्तिन् । 'धुमास्था' इति ईस्त्वम् । व्यत्ययेनान्तो-दात्तत्वम् । तृतीयैकवचने यणादेशे 'उदात्तयो हल्पूर्वात्' इति विभक्तेरुदात्तत्वम् । मनुष्वत् । 'मन ज्ञाने' । मन्यते जानातीति मनुः । बहुलवचनात् औणादिक उसिप्रत्ययः । 'तत्र तस्येव' इति सप्तम्यर्थे वतिः । प्रत्ययस्वरः । गतम् । गमेलोटि 'बहुलं छन्दसि' इति शपो लुक् । 'अनुदात्तो-पदेशः' इत्यादिना अनुनासिकलोपः ॥

युवोरुषा अनु श्रियं परिज्मनोरुपाचरत् । ऋता वनथो अक्तुभिः ॥ १४ ॥

युवोः । उषाः । अनु । श्रियम् । परिज्मनोः । उपऽआचरत् । ऋता । वनथः । अक्तुऽभिः ॥ १४ ॥

हे अश्विनौ परिज्मनोः परितो गन्त्रोः युवोः युवयोरुभयोः श्रियम् अनु आगमनरूपां शोभामनुसृत्य उषाः उपाचरत् उषःकालदेवता इहागच्छतु । युवयोरगतयोः सतोः पश्चा-दागत्यर्थः । युवां च अक्तुभिः रात्रिभिः ऋता यज्ञगतानि हवींषि वनथः कामयेथे संभजेथे ॥ युवोः । युष्मच्छब्दात् षष्ठीद्विवचनस्य 'सुपां सुपो भवन्ति' इति षष्ठीद्विवचनादेशः । अत आदेशविषय-त्वात् 'योऽचि' इति यत्वाभावः । 'शेषे लोपः' । परिज्मनोः । परितः अजतो गच्छत इति परिज्मानौ । 'श्वश्रुन्' इत्यादिना अजतेः मनिन्प्रत्ययान्तो निपातितः । ऋता । 'शेच्छन्दसि' इति शेलोपः । वनथः । 'वन षण संभक्तौ' । 'तिङ्ङतिङः' इति निघातः ॥

प्रवर्ग्ये पौर्वाहिके घर्मस्य हविषो द्वितीया याज्या 'उभा पिबतम्' इत्येषा । 'अथोत्तरम्' इति खण्डे सूत्रितम्—'उभा पिबतमश्विनेति चोभाभ्यामनवानम्' (आश्व. श्रौ. ४. ७) इति । आश्विन-शस्त्रेऽप्येषा द्वितीया याज्या । सूत्रितं च—'प्र वामन्धांसि मद्यान्यस्थुरुभा पिबतमश्विनेति याज्ये' (आश्व. श्रौ. ६. ५) इति ॥

उभा पिबतमश्विनोभा नः शर्म यच्छतम् । अविद्रियाभिस्तुतिभिः ॥ १५ ॥

उभा । पिबतम् । अश्विना । उभा । नः । शर्म । यच्छतम् । अविद्रियाभिः । तुतिभिः ॥ १५ ॥

हे अश्विना उभा युवामुभौ पिबतं सोमपानं कुरुतम् । तत ऊर्ध्वम् उभा युवामुभौ अविद्रियाभिः प्रशस्ताभिः तुतिभिः रक्षाभिः वनः अस्मभ्यं शर्म सुखं यच्छतम् ॥ पिबतम् ।

‘पा पाने’ । लोटि शपि ‘पाघ्रा°’ इत्यादिना पिबादेशः । ‘अङ्गवृत्ते पुनर्वृत्तावविधिर्निष्ठितस्य (पा. म. ७. ३. ७८. २; परिभा. ९२) इति वचनात् लघूपधगुणाभावः । यद्वा । आद्युदात्तोऽदन्तः पिबादेशः । ‘तिङ्ङतिङः’ इति निघातः । यच्छतम् । ‘दाण् दाने’ । लोटि शपि ‘पाघ्रा°’ इत्यादिना यच्छादेशः । अविद्वियाभिः । ‘द्वा कुत्सायां गतौ’ । विपूर्वादस्मान्मावे औणादिकः किः । ‘आतो लोप इति च’ इति आकारलोपः । विद्विनिन्दा । तद्विरोधिनी अविद्विः स्तुतिः । तां यान्तीत्यविद्वियाः । ‘अन्येभ्योऽपि दृश्यन्ते’ इति विच् । कृदुत्तरपदप्रकृतिस्वरसवम् । ऊतिभिः । अवत्तेः क्तिनि ‘ज्वरस्वर’ इत्यादिना ऊद् । ‘ऊतियूति°’ इत्यादिना क्तिन उदात्तत्वम् ॥ ३५ ॥

वेदार्थस्य प्रकाशेन तमो हार्दं निवारयन् । पुमर्थाश्चतुरो देयाद्विद्यातीर्थमहेश्वरः ॥

इति श्रीमद्राजाधिराजपरमेश्वरवैदिकमार्गप्रवर्तकश्रीवीरबुक्कभूपालसाम्राज्यधुरंधरेण  
सायणामात्येन विरचिते माधवीये वेदार्थप्रकाशे ऋक्संहिताभाष्ये  
प्रथमाष्टके तृतीयोऽध्यायः समाप्तः ॥

॥ श्रीगणेशाय नमः ॥

यस्य निःश्वसितं वेदा यो वेदेभ्योऽखिलं जगत् ।

निर्ममे तमहं वन्दे विद्यातीर्थमहेश्वरम् ॥

अथ प्रथमाष्टके चतुर्थोऽध्याय आरभ्यते । 'अयं वाम्' इति नवमानुवाकस्य चतुर्थं सूक्तं दशर्चम् । अत्रानुक्रान्तम्—'अयं दश प्रागाथं तु' इति । 'ऋषिश्चान्यस्मादेषः' इति परिभाषितत्वात् कण्वपुत्रः प्रस्कण्व ऋषिः । तथा पूर्वत्र 'आश्विनं तु' इत्युक्तत्वात् तुह्यादिपरिभाषया इदमपि सूक्तमश्वि-देवताकम् । अन्यैव परिभाषया इदमुत्तरं च प्रागाथम् । अतः प्रथमावृत्तीयाद्या अयुजो बृहत्स्यः । द्वितीया-चतुर्थ्याद्या युजः सतोबृहत्स्यः । प्रातरनुवाके आश्विने क्रतौ बाहते छन्दस्येतत्सूक्तम् । 'अथाश्विनः' इति खण्डे सूत्रितम्—'इमा उ वामयं वाम्' ( आश्व. श्रौ. ४. १५ ) इति । आश्विनशस्त्रेऽप्येतत्सूक्तं, 'प्रातरनुवाकन्यायेन' ( आश्व. श्रौ. ६. ५ ) इत्यतिदिष्टत्वात् ॥

अयं वां मधुमत्तमः सुतः सोमं क्रतावृधा ।

तमश्विना पिबतं तिरोअह्वयं धत्तं रत्नानि दाशुषे ॥ १ ॥

अयम् । वाम् । मधुमत्तमः । सुतः । सोमः । ऋतावृधा ।

तम् । अश्विना । पिबतम् । तिरःऽअह्वयम् । धत्तम् । रत्नानि । दाशुषे ॥ १ ॥

हे ऋतावृधा ऋतस्य सत्यस्य यज्ञस्य वा वर्धयितारौ ऋश्विना अश्विनौ वां युवयोः अयं पुरोवर्ती सोमः सुतः अभिषुतः । कीदृशः । मधुमत्तमः अतिशयेन मायुर्यवान् । तिरोअह्वयं तिरोभूते पूर्वस्मिन् दिने अभिषुतं पतं सोमं पिबतम् । दाशुषे हविर्दत्तवते यजमानाय रत्नानि रमणीयानि धनानि धत्तं प्रयच्छतम् ॥ वाम् । 'युष्मदस्मदोः षष्ठीचतुर्थीद्वितीयास्थयोर्वानावौ' ( पा. सू. ८. १. २० ) इति षष्ठीद्विवचनस्य वामादेशः । स चानुदात्तः । मधुमत्तमः । 'मन ज्ञाने' । मन्यते इति मधु । 'फलिपाटिनमि' इत्यादिना उपस्ययः । 'नित्' इत्यनुवृत्तेराद्युदात्तत्वम् । धकारश्चान्तादेशः । अतिशयेन मधुमान् मधुमत्तमः । मतुसमपोः पित्त्वादनुदात्तत्वे पदस्वर एव शिष्यते । क्रतावृधा । वृधेरन्तर्भावितण्यथात् 'किप् च' इति किप् । 'अन्त्रेषामपि दृश्यते' इति पूर्वपदस्य दीर्घत्वम् । तिरोअह्वयम् । अह्वि भवः अह्वयः । 'भवे छन्दसि' इति यत् । 'अह्वयसोरेव' ( पा. सू. ६. ४. १४५ ) इति नियमात् 'नस्तद्धिते' इति टिलोपाभावः । 'सर्वे विधयश्छन्दसि विकल्प्यन्ते' इति वचनात् 'ये चाभावकर्मणोः' ( पा. सू. ६. ४. १६८ ) इति प्रकृतिभावाभावे 'अल्लोपोऽनः' इति अकारलोपः । तिरोहितः अह्वयः तिरोअह्वयः । 'तिरोऽन्तर्धौ' ( पा. सू. १. ४. ७१ ) इति गतित्वेन निपातत्वात् अव्ययत्वे प्रादिसमासे अव्ययपूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वम् । दाशुषे । 'दाश्चान् साह्वान्' इत्यादिना कसुप्रत्ययान्तो निपातितः । चतुर्थ्येकवचने 'वसोः संप्रसारणम्' इति संप्रसारणम् । 'शासिवसि-वसीनां च' इति षत्वम् ॥

त्रिवन्धुरेण त्रिवृता सुपेशसा रथेना यातमश्विना ।

कण्वासो वां ब्रह्म कृण्वन्त्यध्वरे तेषां सु शृणुतं हवम् ॥ २ ॥

त्रिवन्धुरेण । त्रिवृता । सुपेशसा । रथेन । आ । यातम् । अश्विना ।

कण्वासः । वाम् । ब्रह्म । कृण्वन्ति । अध्वरे । तेषाम् । सु । शृणुतम् । हवम् ॥ २ ॥

हे अश्विना त्रिवन्धुरेण उन्नतानतरूपत्रिविधबन्धनकाष्ठयुक्तेन त्रिवृता अप्रतिहतगतिरया लोकत्रये वर्तमानेन सुपेशसा शोभनसुवर्णयुक्तेन रथेन आ यातं इहागच्छतम् । कण्वासः कण्व-पुत्रा मेधाविनः ऋत्विजो वा वाम् युवयोः अध्वरे यागे ब्रह्म स्तोत्ररूपं मन्त्रं हविर्यक्षणेन वा कृण्वन्ति कुर्वन्ति । तेषां कण्वानां हवम् आह्वानं सु शृणुतं सुष्टुादरेण शृणुतम् ॥ त्रिवन्धुरेण । बध्नातीति बन्धुराः । बन्धेः औणादिक उरन्प्रत्ययः । त्रयो बन्धुरा यस्यासौ त्रिवन्धुरः । त्रिचक्रादिषु पाठात् 'त्रिचक्रादीनां छन्दस्युपसंख्यानम्' ( पा. सू. ६. २. १९९. १ ) इत्युत्तरपदान्तोदात्तत्वम् । त्रिवृता । त्रिषु लोकेषु वर्तते इति त्रिवृत् । 'क्विप् च' इति क्विप् । सुपेशसा । पेश इति हिरण्यनाम । शोभनं पेशो यस्यासौ सुपेशाः । 'आद्युदात्तं व्यच्छन्दसि' इत्युत्तरपदाद्युदात्तत्वम् । शृणुतम् । 'श्रु श्रवणे' । 'श्रुवः श्र च' इति श्रुः, तत्संनियोगेन धातोः श्रभावश्च । हवम् । ह्वयतेः 'भावेऽनुपसर्गस्य' ( पा. सू. ३. ३. ७५ ) इति अप् । संप्रसारणं च गुणावादेशौ । प्रत्ययस्य पित्त्वादनुदात्तत्वे धातुस्वरः ॥

अश्विना मधुमत्तमं पातं सोममृतावृधा ।

अथाद्य दस्त्रा वसु विभ्रता रथे दाश्वासमुप गच्छतम् ॥ ३ ॥

अश्विना । मधुमत्तमम् । पातम् । सोमम् । ऋतुऽवृधा ।

अथ । अद्य । दस्त्रा । वसु । विभ्रता । रथे । दाश्वासम् । उप । गच्छतम् ॥ ३ ॥

हे ऋतावृधा यज्ञस्य वर्धकौ अश्विनौ मधुमत्तमं सोमं पातं पिबतम् । हे दस्त्रा अश्विनौ सोमपानार्थम् अथ अस्मदाह्वानानन्तरम् अद्य अस्मिन् दिने रथे स्वकीये वसु विभ्रता अस्मदुप-युक्तं धनं धारयन्तौ दाश्वासं हविष्यदं यजमानम् उप गच्छतं समीपे प्राप्नुतम् ॥ विभ्रता । 'डुभृञ् धारणपोषणयोः' । शतरि जुहोत्यादित्वात् शपः श्लुः । 'भृजामित्' इति अभ्यासस्य इत्वम् । शतुर्ङित्त्वात् गुणाभावे यणादेशः । 'अभ्यस्तानामादिः' इत्याद्युदात्तत्वम् ॥

त्रिषधस्थे बर्हिषि विश्वेदेसा मध्वा यज्ञं मिमिक्षतम् ।

कण्वासो वां सुतसोमा अभिद्यवो युवां हवन्ते अश्विना ॥ ४ ॥

त्रिऽसधस्थे । बर्हिषि । विश्वेदेसा । मध्वा । यज्ञम् । मिमिक्षतम् ।

कण्वासः । वाम् । सुतसोमाः । अभिद्यवः । युवाम् । हवन्ते । अश्विना ॥ ४ ॥

हे वृधिवेदसा सर्वज्ञावशिनौ वृधिवस्थे कक्ष्यात्रयरूपेणास्तीर्णतया त्रिषु स्थानेष्ववस्थिते  
 वृधिविधिं दधे स्थित्वा मध्वेण मधुरेण रसेन यज्ञं मिमिक्षतं सेक्तुमिच्छतम् । हे अश्विना वं  
 युष्मदर्थं सुतसोमाः अभिपुतसोमयुक्ताः अभिद्यवः अभिगतदीप्तयः कण्वासः युवाम् उभौ  
 हवन्ते आह्वयन्ते ॥ त्रिषधस्थे । त्रिषु स्थानेषु सह तिष्ठतीति त्रिषधस्थं बर्हिः । ' सुपि स्थः ' इति  
 कप्रत्ययः । ' आतो लोप इटि च ' इति आकारलोपः । ' सध मादस्थयोञ्छन्दसि ' ( पा. सू. ६. ३.  
 १६ ) इति सहस्रब्दस्य सधादेशः । मध्वा । आगमानुशासनस्यानित्यत्वात् नुमभावः । ' जसि  
 च ' इत्यत्र ' जसादिषु च्छन्दसि वावचनम् ' ( पा. सू. ७. ३. १०९. १ ) इति वचनात् नाभावा-  
 भावश्च । मिमिक्षतम् । ' मिह सेचने ' । सनि ' एकाचः ' इति इट्प्रतिषेधः । ' हलन्ताच्च ' इति  
 सनः कित्वात् लवृपञ्चगुणाभावः । अभ्यासहलादिशेषौ । ढत्वकत्वषत्वानि । सुतसोमाः । सुतः सोमो  
 यैः । बहुव्रीहिस्वरः । अभिद्यवः । द्युः इति अहर्नामि । तेन तत्संबन्धी प्रकाशो लक्ष्यते । अभिगता  
 द्युम् । ' अस्यादयः कान्ताद्यर्थे द्वितीयया ' ( पा. म. २. २. १८. ४ ) इति समासः । अव्ययपूर्व-  
 पदप्रकृतिस्वरत्वम् ॥

याभिः कण्वमभिष्टिभिः प्रावतं युवमश्विना ।

ताभिः ष्वरस्माँ अवतं शुभस्पती पातं सोममृतावृधा ॥ ५ ॥

याभिः । कण्वम् । अभिष्टिभिः । प्र । आवतम् । युवम् । अश्विना ।

ताभिः । सु । अस्मान् । अवतम् । शुभः । पती इति । पातम् । सोमम् । ऋतवृधा ॥ ५ ॥

हे अश्विना युवं युवामुभौ याभिः अभिष्टिभिः अपेक्षिताभिः रक्षाभिः कण्वं महर्षि  
 प्रावतं रक्षितवन्तौ हे शुभस्पती शोभनस्य कर्मणः पालकौ ताभिः रक्षाभिः अस्मान् अनुष्ठातृन्  
 सु अवतं सुष्ठु रक्षतम् । स्पष्टमन्यत् ॥ अभिष्टिभिः । आभिमुख्येनेष्यन्ते इति अभिष्टयः फलानि ।  
 ' इषु इच्छायाम् ' । कर्मणि क्तिनि ' तितुत्र ' इत्यादिना इट्प्रतिषेधः । ' एमन्नादिषु च्छन्दसि पररूपं  
 वक्तव्यम् ' ( पा. सू. ६. १. १४. ६ ) इति पररूपत्वम् । ' तादौ च ' इति गतेः प्रकृतिस्वरत्वम् ।  
 ' उपसर्गाश्चाभिवर्ज्यम् ' ( फि. सू. ८१ ) इति अभिः अन्तोदात्तः । शुभस्पती । ' शुभ दीप्तौ ' ।  
 ' किप् च ' इति किप् । ' षष्ठ्याः पतिपुत्र ' इति विसर्जनीयस्य सत्वम् । ' सुवामन्त्रिते ' इति  
 षष्ठ्यन्तस्य पराङ्गवद्भावात् षष्ठ्यामन्त्रितसमुदायस्य आष्टमिकं सर्वानुदात्तत्वम् ॥ १ ॥

सुदासे दक्षा वंसु विभ्रता रथे पृक्षो वहतमश्विना ।

रयिं समुद्रादुत वा दिवस्पर्यस्मे धत्तं पुरुस्पृहम् ॥ ६ ॥

सुडासे । दक्षा । वंसु । विभ्रता । रथे । पृक्षः । वहतम् । अश्विना ।

रयिम् । समुद्रात् । उत । वा । दिवः । परि । अस्मे इति । धत्तम् । पुरुस्पृहम् ॥ ६ ॥

हे दक्षा दर्शनीयावशिनौ सुदासे शोभनदानयुक्ताय राज्ञे पिजवनपुत्राय रथे वसु विभ्रता  
 युवां पृक्षः अन्नं वहतं प्रापितवन्तौ । समुद्रात् अन्तरिक्षात् । समुद्रम् इति अन्तरिक्षनाम । ' समुद्रः

अध्वरम्' ( नि. १. ३. १५ ) इति तन्नामसु<sup>१</sup> पाठात् । <sup>१</sup>उत <sup>२</sup>वा <sup>३</sup>दिवस्परि अथवा स्वर्गात् पर्याहस्य <sup>४</sup>पुरुस्पृहं बहुभिः स्पृहणीयं <sup>५</sup>रयिं धनम् <sup>६</sup>अस्मे <sup>७</sup>धत्तम् अस्मासु स्थापयतम् ॥ सुष्ठु ददातीति सुदाः । असुनि कृदुत्तरपदप्रकृतिस्वरत्वम् । दिवस्परि । 'पञ्चम्याः परावध्यर्थे' ( पा. सू. ८. ३. ५१ ) इति विसर्जनीयस्य सत्वम् । पुरुस्पृहम् । 'स्पृह ईप्सायाम्' । तुरादिरदन्तः । पुरुभिः स्पृह्यते इति पुरुस्पृहः । कर्मणि घञ् । अतो लोपस्य स्थानिवत्त्वात् लघूपधगुणाभावः । जिस्वरेण उत्तरपदस्याद्युदात्तत्वे कृदुत्तरपदप्रकृतिस्वरेण तदेव शिष्यते ॥

यन्नासत्या परावति यद्वा स्थो अधि तुर्वशे ।

अतो रथेन सुवृता न आ गतं साकं सूर्यस्य रश्मिभिः ॥ ७ ॥

यत् । नासत्या । परावति । यत् । वा । स्थः । अधि । तुर्वशे ।

अतः । रथेन । सुवृता । नः । आ । गतम् । साकम् । सूर्यस्य । रश्मिभिः ॥ ७ ॥

हे <sup>१</sup>नासत्या असत्यरहितावश्चिनौ <sup>२</sup>यत् यदि युवां <sup>३</sup>परावति दूरदेशे <sup>४</sup>स्थः वर्तेथे । <sup>५</sup>यद्वा अथवा <sup>६</sup>अधि <sup>७</sup>तुर्वशे अधिके समीपे स्थः । <sup>८</sup>अतः अस्मादूरात्समीपाद्वा <sup>९</sup>सूर्यस्य <sup>१०</sup>रश्मिभिः <sup>११</sup>साकं सूर्योदयकाले <sup>१२</sup>सुवृता शोभनवर्तनयुक्तेन <sup>१३</sup>रथेन <sup>१४</sup>नः अस्मान् प्रति <sup>१५</sup>आ <sup>१६</sup>गतं आगच्छतम् ॥ नासत्या । सत्सु भवौ सत्यौ । न सत्यौ असत्यौ । न असत्यौ नासत्यौ । 'नभ्राणपात्' इत्यादिना नञः प्रकृतिभावः । स्थः । 'अस भुवि' । 'भ्रसोरलोपः' इति अकारलोपः । यद्वृत्तयोगादनिघातः । गतम् । गमेलोटि 'बहुलं छन्दसि' इति शपो लुक् । 'अनुदात्तोपदेशः' इत्यादिना अनुनासिकलोपः ॥

अर्वाञ्चा वां सप्तयोऽध्वरश्रियो वहन्तु सवनेदुप ।

इषं पृश्नन्ता सुकृते सुदानव आ बर्हिः सीदतं नरा ॥ ८ ॥

अर्वाञ्चा । वाम् । सप्तयः । अध्वरश्रियः । वहन्तु । सवना । इत् । उप ।

इषम् । पृश्नन्ता । सुकृते । सुदानवे । आ । बर्हिः । सीदतम् । नरा ॥ ८ ॥

हे अश्विनौ <sup>१</sup>अध्वरश्रियः यागसेविनः <sup>२</sup>सप्तयः अश्वाः <sup>३</sup>सवनेदुप अस्मदनुष्ठेयानि त्रीणि सवना-न्येवोपलक्ष्य <sup>४</sup>अर्वाञ्चा अभिसुखौ <sup>५</sup>वां युवां <sup>६</sup>वहन्तु प्रापयन्तु । हे <sup>७</sup>नरा अश्विनौ <sup>८</sup>सुकृते सुष्ठु कर्म-कारिणे <sup>९</sup>सुदानवे शोभनदानयुक्ताय यजमानाय <sup>१०</sup>इषम् अन्नं <sup>११</sup>पृश्नन्ता संयोजयन्तौ युवां <sup>१२</sup>बर्हिः <sup>१३</sup>आ <sup>१४</sup>सीदतं दग्धं प्राप्नुतम् ॥ अर्वाञ्चा । 'सुपां सुलुक्' इति विभक्तेः आकारः । अध्वरश्रियः । अध्वरं श्रयन्तीति अध्वरश्रियः । 'किञ्चिप्रच्छि' ( उ. सू. २. २१५ ) इत्यादिना क्तिप् दीर्घश्च । वहन्तु । 'वह प्रापणे' । शपः पितृवादानुदात्तत्वम् । तिङश्च लसावधातुकस्वरेण धातुस्वरेणाद्युदात्तत्वम् । पादादिवात् निघाताभावः । सवना । 'पुञ् अभिषवे' । अभिषूयते सोम एष्विति सवनानि । अधिकरणे ल्युट् । योरनादेशः । गुणावादेशौ । 'लिति' इति प्रत्ययात् पूर्वस्योदात्तत्वम् । 'शोश्छन्दसि



बहुलम्' इति शैलौपः । पृञ्चन्ता । 'पृची संपर्के' । शतरि रुधादित्वात् श्रम् । 'शसोरह्लोपः' इति अकारलोपः । प्रत्ययस्वरः । सुकृते । 'सुकर्मपाप' ( पा. सू. ३. २. ८९ ) इत्यादिना करोतेः भूते काले क्प् । 'ह्रस्वस्य पिति' ( पा. सू. ६. १. ७१ ) इति तुक् । सुदानवे । शोभनं दानु दानं यस्यासौ सुदानुः । दानुशब्दो नुप्रत्ययान्त आद्युदात्तः । 'आद्युदात्तं व्यच्छन्दसि' इति बहुव्रीहौ उत्तरपदाद्युदात्तत्वम् । लीदतम् । 'षड् विशरणगत्यवसादनेषु' ॥

तेन नासत्या गतं रथेन सूर्यत्वचा ।

येन शश्वद्बृहथुर्दाशुषे वसु मध्वः सोमस्य पीतये ॥ ९ ॥

तेन । नासत्या । आ । गतम् । रथेन । सूर्यत्वचा ।

येन । शश्वत् । बृहथुः । दाशुषे । वसु । मध्वः । सोमस्य । पीतये ॥ ९ ॥

हे नासत्या सूर्यत्वचा सूर्यसंवृतेन सूर्यरश्मिसदृशेन वा तेन प्रसिद्धेन रथेन आ गतं आगच्छतम् । दाशुषे हविर्दत्तवते यजमानाय वसु धनं शश्वत् सर्वदा येन रथेन बृहथुः प्रापितवन्तौ । तेन रथेनेति पूर्वत्रान्वयः । किमर्थमागमनमिति तदुच्यते । मध्वः मधुरस्य सोमस्य पीतये सोमपानार्थम् ॥ सूर्यत्वचा । 'त्वच संवरणे' । त्वचति संवृणोतीति त्वक् रश्मिः । सूर्यस्य त्वगिव त्वग्यस्य । 'सप्तम्युपमान' ( पा. सू. २. २. २४. १२ ) इत्यादिना बहुव्रीहिः उत्तरपदलोपश्च । सूर्यशब्दः 'षू प्रेरणे' इत्यस्मात् क्यपि 'राजसूयसूर्य' इत्यादिना रुडागमसहितो निपातितः । ततः प्रत्ययस्य पित्त्वादनुदात्तत्वे धातुस्वरेणाद्युदात्तः । स एव बहुव्रीहौ पूर्वपदप्रकृतिस्वरेण शिष्यते । बृहथुः । 'बृह प्रापणे' । लिटि 'असंयोगालिद् कित्' ( पा. सू. १. २. ५ ) इति लिटः कित्त्वे 'वचिस्वपि' इत्यादिना संप्रसारणम् । अभ्यासहलादिशेषौ सवर्णदीर्घः । प्रत्ययस्वरः । यद्वृत्तयोगादनिघातः ॥

उक्थेभिर्वागवसे पुरुवसू अकैश्च नि ह्वयामहे ।

शश्वत्कण्वानां सदसि प्रिये हि कं सोमं पपथुराश्विना ॥ १० ॥

उक्थेभिः । अर्वाक् । अवसे । पुरुवसू इति पुरुवसू । अकैः । च । नि । ह्वयामहे ।

शश्वत् । कण्वानाम् । सदसि । प्रिये । हि । कम् । सोमम् । पपथुः । अश्विना ॥ १० ॥

पुरुवसू प्रभूतधनावश्विनौ अवसे अस्मद्वक्षणार्थम् उक्थेभिः उक्थैः शस्त्रैः अकैश्च अर्चनसाधनैः स्तोत्रैश्च अर्वाक् अस्मदाभिमुख्येन नि ह्वयामहे नितरामाह्वयामः । हे अश्विना कण्वानां कण्वपुत्राणां मेधाविनां वा प्रिये सदसि यज्ञस्थाने शश्वत् सर्वदा सोमं पपथुः हि कं युवां पीतवन्तौ खलु ॥ उक्थेभिः । 'बहुलं छन्दसि' इति भिसः ऐसादेशाभावः । 'बहुवचने झल्येत्' इति एत्वम् । अकैः । 'ऋच स्तुतौ' । 'पुंसि संज्ञायां घः प्रायेण' इति करणे घः । 'चजोः कु विण्यतोः' इति कुत्वम् । नि ह्वयामहे । 'निसमुपविभ्यो ह्वः' ( पा. सू. १. ३. ३० ) इत्यात्मनेपदम् ।

सदसि । सीदन्त्यस्मिन्निति सदः । असुनो नित्वादाद्युदात्तत्वम् । पपथुः । ‘ पा पाने ’ । लिटि ‘ आतो लोप इटि च ’ इति आकारलोपः । प्रत्ययस्वरः । ‘ हि च ’ इति निघातप्रतिषेधः ॥ ॥२॥

‘ सह वामेन ’ इति षोडशर्चं पञ्चमं सूक्तम् । प्रस्कण्व ऋषिः । बार्हतस्वात् अयुजो बृहत्यो युजः सतोबृहत्यः । उषा देवता । ‘ सह षोडशोपस्यं तु ’ इति अनुक्रमणिका । प्रातरनुवाके उच्यते ऋतौ बार्हते छन्दसीदं सूक्तम् । ‘ अथोषस्यः ’ इति खण्डे सूत्रितं—‘ प्रत्यु अदर्शि सह वामेनेति बार्हतम् ’ ( आश्व. श्रौ. ४. १४ ) इति । तथा आश्विनशस्त्रेऽप्येतस्सूक्तं, ‘ प्रातरनुवाकन्यायेन ’ ( आश्व. श्रौ. ६. ५ ) इत्यतिदिष्टत्वात् ॥

सह वामेन न उषो व्युच्छा दुहितर्दिवः ।

सह युष्मेन बृहता विभावरी राया देवि दास्वती ॥ १ ॥

सह । वामेन । नः । उषः । वि । उच्छ । दुहितः । दिवः ।

सह । युष्मेन । बृहता । विभाऽवरि । राया । देवि । दास्वती ॥ १ ॥

हे दुहितर्दिवः<sup>१</sup> युदेवतायाः पुत्रि उषः उपःकालदेवते वनः अस्मदर्थं वामेन धनेन सह व्युच्छ प्रभातं कुरु । हे विभावरी उषोदेवते बृहता प्रभूतेन युष्मेन अग्नेन सह व्युच्छ । हे देवि त्वं दास्वती दानयुक्ता सती राया पशुलक्षणेन धनेन सह व्युच्छ ॥ उच्छ । ‘ उच्छी विवासे ’ । दुहितर्दिवः । ‘ सुबामन्त्रिते पराङ्गवत्स्वरे ’ इत्यत्र ‘ परमपि छन्दसि ’ ( पा. सू. २. १. २. ६ ) इति वचनात् दिवः इत्यस्य पूर्वाङ्गवद्भावे सति ‘ आमन्त्रितस्य च ’ इति षष्ठ्यामन्त्रितसमुदायस्य आष्टमिकं सर्वानुदात्तत्वम् । बृहता । ‘ बृहन्महतोऽपसंख्यानम् ’ इति विभक्तेरुदात्तत्वम् । विभावरी । ‘ भा दीप्तौ ’ । ‘ आतो मनिन् ’ इत्यादिना वनिप् । ‘ वनो र च ’ इति डीप् ; तत्संनियोगेन नकारस्य रेफादेशः । संबुद्धौ ह्रस्वत्वम् । दास्वती । ‘ दुदाब् दाने ’ । भावे असुनप्रत्ययः । तदस्यास्तीति दास्वती । ‘ मादुपधायाः<sup>०</sup> ’ इति मनुषो वत्वम् । ‘ उगितश्च ’ इति डीप् ॥

अश्ववतीगोमतीविश्वसुविदो भूरि च्यवन्त वस्तवे ।

उदीरय प्रति मा सूनृता उषश्चोद राधो मघोनाम् ॥ २ ॥

अश्वऽवतीः । गोऽमतीः । विश्वऽसुविदः । भूरि । च्यवन्त । वस्तवे ।

उत् । ईरय । प्रति । मा । सूनृताः । उषः । चोद । राधः । मघोनाम् ॥ २ ॥

वश्ववतीः बह्वक्षोपेताः गोमतीः बहुभिर्गोभिर्युक्ताः विश्वसुविदः कृत्स्नस्य धनस्य सुष्ठु लम्भयिष्यः उषोदेवताः वस्तवे प्रजानां निवासाय भूरि प्रभूतं यथा भवति तथा च्यवन्त प्राप्ताः । हे

उषोदेवते<sup>१</sup> । <sup>१</sup>मा <sup>२</sup>प्रति मामुद्दिश्य <sup>३</sup>सूनुताः प्रियहितवाचः<sup>२</sup> । <sup>४</sup>उदीरय ब्रूहि । <sup>५</sup>मघोनां धनवतां संबन्धि  
<sup>६</sup>वराधः धनं <sup>७</sup>चोद<sup>३</sup> अस्मदर्थं प्रेरय ॥ अथावतीः । ‘ मन्त्रे सोमाधेन्द्रियविश्वदेव्यस्य मतौ ’ ( पा. सू.  
 ६. ३. १३१ ) इति पूर्वपदस्य दीर्घत्वम् । ‘ वा छन्दसि ’ इति पूर्वसवर्णदीर्घनिषेधस्य पाक्षिकस्योक्तेः  
 पूर्वसवर्णदीर्घत्वम् । च्यवन्त । ‘ च्युङ् गतौ ’ । रुडि ‘ बहुलं छन्दस्यमाङ्गयोगोऽपि ’ इति अडभावः ।  
 वस्तवे । ‘ वस निवासे ’ । ‘ तुमर्थं सेसेन् ’ इति तवेन्प्रत्ययः । निच्वादाद्युदात्तत्वम् । ईरय । ‘ ईर गतौ  
 कम्पने च ’ । हेतुमति णिच् । चोद । ‘ चुद संचोदने ’ । चौरादिकः । लोटि ‘ छन्दस्युभयथा ’ इति शपः  
 आर्धधातुकत्वात् ‘ णेरनिटि ’ इति णिलोपः । शपः पित्त्वादनुदात्तत्वे धातुस्वरः । पादादिवात् निघाता-  
 भावः । मघोनाम् । षष्ठीबहुवचने ‘ श्रयुवमघोनामतद्धिते ’ ( पा. सू. ६. ४. १३३ ) इति संप्रसारणम् ॥

उवासोषा उच्छाच्च नु देवी जीरा रथानाम् ।

ये अस्या आचरणेषु दधिरे समुद्रे न श्रवस्यवः ॥ ३ ॥

उवास । उषाः । उच्छात् । च । नु । देवी । जीरा । रथानाम् ।

ये । अस्याः । आऽचरणेषु । दधिरे । समुद्रे । न । श्रवस्यवः ॥ ३ ॥

<sup>१</sup>उषाः <sup>२</sup>देवी <sup>३</sup>उवास पुरा<sup>४</sup> निवासमकरोत् प्रभातं कृतवतीत्यर्थः । <sup>५</sup>च <sup>६</sup>नु अद्यापि <sup>७</sup>उच्छात्  
 व्युच्छति प्रभातं करोति<sup>१</sup> । कीदृशी देवी । <sup>८</sup>रथानां <sup>९</sup>जीरा प्रेरयित्री उषःकाले हि रथाः प्रेर्यन्ते । <sup>१०</sup>अस्याः  
 उषसः <sup>११</sup>आचरणेषु आगमनेषु <sup>१२</sup>ये रथाः <sup>१३</sup>दधिरे धृताः सज्जीकृता भवन्ति तेषां रथानामिति पूर्वत्रा-  
 न्वयः । रथप्रेरणे दृष्टान्तः । <sup>१४</sup>श्रवस्यवः धनकामाः <sup>१५</sup>समुद्रे <sup>१६</sup>न<sup>१७</sup> यथा समुद्रमध्ये नावः सज्जीकृत्य  
 प्रेरयन्ति तद्वत् ॥ उवास । ‘ वस निवासे ’ । णलि ‘ लिट्यभ्यासस्योभयेषाम् ’ ( पा. सू. ६. १.  
 १७ ) इति अभ्यासस्य संप्रसारणम् । लिट्स्वरेण प्रत्ययात् पूर्वस्योदात्तत्वम् । उच्छात् । लोटि आडागमः ।  
 ‘ इतश्च लोपः ’ इति इकारलोपः । तुदादिवात् शप्प्रत्ययः । आगमानुदात्तत्वे प्रत्ययस्वरः । उषाः  
 इत्यस्य वाक्यान्तरगतत्वात् तदपेक्षयास्य निघातो न भवति, ‘ समानवाक्ये निघातयुष्मदस्मदादेशा  
 वक्तव्याः ’ ( पा. सू. ८. १. १८. ५ ) इति वचनात् । जीरा । जु इति गत्यर्थः सौत्रो धातुः ।  
 ‘ जीरी च ’ ( उ. सू. २. १८१ ) इति रक्प्रत्ययः । अस्याः । ‘ इदमोऽन्वादेशो ’ इति अशादेशोऽ-  
 नुदात्तः विभक्तिरपि सुस्वादानुदात्तेति सर्वानुदात्तत्वम् । आचरणेषु । चर गत्यर्थः । ‘ ल्युट् च ’  
 ( पा. सू. ३. ३. ११५ ) इति भावे ल्युट् । लिट्स्वरेण प्रत्ययात् पूर्वस्योदात्तत्वम् । कृदुत्तरपदप्रकृतिः  
 स्वरत्वम् । दधिरे । ‘ धृङ् अवस्थाने ’ । लिटिः कित्वाद्गुणाभावे यणादेशः । चित्त्वादन्तोदात्तत्वम् ।  
 यच्छब्दयोगादनिघातः । श्रवस्यवः । श्रूयते इति श्रवो धनम् । असुन् । तदात्मन इच्छन्तीति  
 श्रवस्यवः । ‘ सुप आत्मनः क्यच् ’ । ‘ क्याच्छन्दसि ’ इति उप्रत्ययः ॥

१. ङ-उषः उषोदेवते । २. ङ-प्रियहिताः वाचः । ३. त-फ-चोदय; ल-स-चोद चोदय । ४. ड-  
 पुरस्तात् । ५. ङ-करोतीत्यर्थः । ६. ङ-न इव ।

उषो ये ते प्र यामेषु युञ्जते मनो दानाय सूरयः ।

अत्राह तत्कण्व एषां कण्वतमो नाम गृणाति नृणाम् ॥ ४ ॥

उषः । ये । ते । प्र । यामेषु । युञ्जते । मनः । दानाय । सूरयः ।

अत्र । अह । तत् । कण्वः । एषाम् । कण्वतमः । नाम । गृणाति । नृणाम् ॥ ४ ॥

हे उषः ते तव यामेषु गमनेषु सत्सु ये सूरयः विद्वांसः दानाभिज्ञाः दानाय धनादि-  
दानार्थं मनः स्वकीयं प्र युञ्जते प्रेरयन्ति । दानशीला उदाराः प्रभवः प्रातःकाले दातुमिच्छन्तीत्यर्थः ।  
एषां दातुमिच्छतां नृणां तत् नाम दानविषये लोकप्रसिद्धं नाम कण्वतमः अतिशयेन मेधावी  
कण्वः महर्षिः अत्राह अत्रैव उषःकाले गृणाति उच्चारयति । यो दातुमिच्छति यश्च नामग्रहणेन  
दातारं प्रशंसति तावुभावप्युषःकाले एव तथा कुरुत इत्युषसः स्तुतिः ॥ गृणाति । ' गृ शब्दे ' ।  
कैयादिकः । ' प्वादीनां ह्रस्वः ' इति ह्रस्वत्वम् । नृणाम् । नामि ' नृ च ' ( पा. सू. ६. ४. ६ )  
इति दीर्घप्रतिषेधः । ' नृ चान्यतरस्याम् ' ( पा. सू. ६. १. १८४ ) इति विभक्तेरुदात्तत्वम् ॥

आ घा योषेव सूनर्युषा याति प्रभुञ्जती ।

जरयन्ती वृजनं पद्वदीयत् उत्पातयति पक्षिणः ॥ ५ ॥

आ । घ । योषाऽइव । सूनरी । उषाः । याति । प्रभुञ्जती ।

जरयन्ती । वृजनम् । पद्वत् । ईयते । उत् । पातयति । पक्षिणः ॥ ५ ॥

उषाः देवी प्रभुञ्जती प्रकर्षेण सर्वं पालयन्ती आ याति घ प्रतिदिनमागच्छति खलु । तत्र  
दृष्टान्तः । सूनरी सुष्ठु गृहकृत्यस्य नेत्री योषेव गृहिणीव । कीदृशी उषाः । वृजनं गमनशीलं  
जङ्गमं प्राणिजातं जरयन्ती जरां प्रापयन्ती । असकृदुषस्यावृत्तायां वयोहान्या प्राणिनो जीर्णा भवन्ति ।  
किंच उषःकाले पद्वत् पादयुक्तं प्राणिजातम् ईयते निद्रां परित्यज्य स्वस्वकृत्यार्थं गच्छति । किं  
च इयमुषाः पक्षिणः उत्पातयति । पक्षिणो ह्युषःकाले समुत्थाय तत्र तत्र व्रजन्ति ॥ घ । ' ऋचिं  
तुनुव ' इत्यादिना संहितायां दीर्घः । सुष्ठु नयतीति सूनरी । ' नृ नये ' । ' अच इः ' इति इप्रत्ययः ।  
गतिसमासे ' कृद्ग्रहणे गतिकारकपूर्वस्यापि ग्रहणम् ' ( परिभा. २८ ) इति वचनात् ' कृदिकारा-  
दक्तिनः ' ( पा. सू. ४. १. ४५ ग. ) इति ङीष् । ' परादिश्छन्दसि बहुलम् ' इत्युत्तरपदाद्युदात्तत्वम् ।  
' निपातस्य च ' इति पूर्वपदस्य दीर्घः । प्रभुञ्जती । ' भुज पालनाभ्यवहारयोः ' । लट् : शतृ ।  
रुधादिवात् भ्रम् । ' श्रसोरलोपः ' इति अकारलोपः । ' उगितश्च ' इति ङीष् । ' शतुरनुमः ' इति  
नद्या उदात्तत्वम् । वृजनम् । ' वृजी वर्जने ' । वर्ज्यते इति वृजनं प्राणिजातम् । ' कृपूवृजिमन्द-  
निधाब्ध्यः क्युः ' ( उ. सू. २. २३९ ) इति क्युप्रत्ययः । क्त्वात् लघुपधगुणाभावः ।  
योरनादेशे प्रत्ययस्वरः । पद्वत् । पत् पादः तदस्यातीति पद्वत् । ' झयः ' इति मनुषो वत्वम् ।  
व्यत्ययेन मनुष उदात्तत्वम् । न च ' स्वरविधौ व्यञ्जनमविद्यमानवत् ' ( परिभा. ७९ ) इति व्यञ्जनस्य

अविद्यमानवत्त्वे सति 'ह्रस्वनुङ्भ्यां मनुप्' इति मनुप उदात्तत्वमिति वाच्यम् । ह्रस्वादित्येव सिद्धे पुनर्नुङ्ग्रहणसामर्थ्यादेवा परिभाषा नाश्रीयते इति वृत्तावुक्तम् ( का. ६. १. १७६ ) । इतरथा हि मरुत्वान् इत्यत्रापि मनुप उदात्तत्वं स्यात् ॥ ३ ॥

वि या सृजति समनं व्यर्थिनः पदं न वेत्योदती ।

वयो नकिष्टे पसिवांस आसते व्युष्टौ वाजिनीवति ॥ ६ ॥

वि । या । सृजति । समनम् । वि । अर्थिनः । पदम् । न । वेति । ओदती ।

वयः । नकिः । ते । पसिवांसः । आसते । विऽउष्टौ । वाजिनीऽवति ॥ ६ ॥

य्या देवता वसमनं समीचीनचेष्टावन्तं पुरुषं वि वसृजति प्रेरयति । गृहारामादिवेष्टाकुशलान् पुरुषान् उषःकालः शयनादुत्थाप्य स्वस्वव्यापारे प्रेरयतीति प्रसिद्धम् । किंच उषाः वार्थिनः याचकान् वि सृजति । तेषां ह्युषःकाले समुत्थाय स्वकीयदातृगृहे गच्छन्ति । ओदती उपोदेवता पदं स्थानं न वेति न कामयते । उषःकालः शीघ्रं गच्छतीत्यर्थः । हे वाजिनीवति उषोदेवते ते व्युष्टौ त्वदीये प्रभातकाले पसिवांसः पतनयुक्ता वयः पक्षिणः नकिः आसते न तिष्ठन्ति । किंतु स्वस्वनीडाद्विनिर्गत्य गच्छन्तीत्यर्थः ॥ सृजति । 'सृज विसर्गे' । तुदादिवात् शः । तस्य डित्त्वात् लघूपध-गुणाभावः । प्रत्ययस्य पित्त्वादनुदात्तत्वे विकरणस्वरः । यद्वृत्त्योगादनिघातः । ओदती । 'उन्दी क्लेदने' । उनक्ति सर्वं नीहारेण इति ओदती उषाः । शतरि व्यत्ययेन शप् । व्यत्ययेन अनुनासिकलोपे लघूपधगुणः । 'उगितश्च' इति डीप् । आगमानुशासनस्यानित्यत्वात् नुमभावः । शपः पित्त्वादनुदात्तत्वम् । शतुः अदुपदेशात् लसावधातुकानुदात्तत्वे धातुस्वरेणाद्युदात्तत्वम् । न च 'शतुरनुमः' इति नद्या उदात्तत्वम्, अन्तोदात्तात् शतुः परस्यास्तद्धिधानात् । नकिष्टे । 'युष्मत्तत्तद्धुःष्वन्तःपादम्' इति षत्वम् । पसिवांसः । 'पतू गतौ' । लिटः कसुः । क्रादिनियमात् प्राप्त इद् 'वत्वेकाजाह्रसाम्' इति नियमात् न प्राप्नोति । तत्क्रियते सर्वविधीनां छन्दसि विकल्पितत्वात् । 'तनिपत्योश्छन्दसि' (पा. सू. ६. ४. ९९) इति उपधालोपः । 'द्विर्वचनेऽचि' इति स्थानिवद्भावात् द्विर्भावः । प्रत्ययस्वरः । वाजिनीवति । वाजोऽन्नमस्या अस्तीति वाजिनी क्रिया । मत्वर्थीय इनिः । 'ऋन्नेभ्यः' इति डीप् । तादृशी क्रिया यस्याः सा । 'तदस्यास्ति' इति मनुप् । 'संज्ञायाम्' इति मनुपो वत्वम् ॥

एषायुक्त परावतः सूर्यस्योदयनादधि ।

शतं रथेभिः सुभगोषा इयं वि यात्यभि मानुषान् ॥ ७ ॥

एषा । अयुक्त । पराऽवतः । सूर्यस्य । उतऽअयनात् । अधि ।

शतम् । रथेभिः । सुभगा । उषाः । इयम् । वि । याति । अभि । मानुषान् ॥ ७ ॥

एषा उपोदेवी शतम् अयुक्त स्वकीयानां स्थानां शतं योजितवती । सुभगा सौभाग्ययुक्ता इयम् उषाः परावतः दूरस्थात् सूर्यस्योदयनादधि सूर्योदयस्थानादधिकात् ब्रह्मलोकात्

मानुषान्<sup>१</sup> अभि मनुष्यानुद्दिश्य<sup>२</sup> रथेभिः शतसंख्याकैः युक्तैः<sup>३</sup> रथैः<sup>३</sup> वि<sup>४</sup> व्याति विशेषेण गच्छति ॥  
अयुक्त। लुङि ' झलो झलि ' (पा. सू. ८. २. २६) इति सिचो लोपः। उदयनात्। उदेत्यत्रेति उदय-  
नम्। ' इण् गतौ '। अधिकरणे ल्युट्। कृदुत्तरपदप्रकृतिस्वरत्वम्। सुभगा। शोभनो भगो यस्याः सा।  
' आद्युदात्तं झच्छन्दसि ' इत्युत्तरपदाद्युदात्तत्वम्। मानुषान्। मनोः पुत्रा मानुषाः। ' मनोजातावन्यतौ  
षुकं च ' इति अञ् घुगागमश्च। जित्त्वादाद्युदात्तत्वम् ॥

विश्वमस्या नानाम् चक्षसे जगज्ज्योतिष्कृणोति सूनरी ।

अप द्वेषो मघोनी दुहिता दिव उषा उच्छदप् सिधः ॥ ८ ॥

विश्वम्। अस्याः। ननाम्। चक्षसे। जगत्। ज्योतिः। कृणोति। सूनरी।

अप। द्वेषः। मघोनी। दुहिता। दिवः। उषाः। उच्छत्। अप। सिधः ॥ ८ ॥

विश्वं सर्वं जगत् जङ्गमं प्राणिजातम् अस्याः उपसः चक्षसे प्रकाशाय ननाम प्रह्नी-  
भवति। रात्रौ तमसि निमग्नाः सर्वे जनास्तन्निवारयित्रीमुपसमुपलभ्य नमस्कुर्वन्तीत्यर्थः<sup>२</sup>। कुतः।  
यस्मादेषा सूनरी सुष्ठु नेत्री अभिमतफलस्य प्रापयित्री उषाः ज्योतिष्कृणोति सर्वं प्रकाशयति।  
किंच मघोनी मघवती धनवती दिवः दुहिता द्युलोकसकाशादुत्पन्ना उषाः द्वेषः द्वेषन् अप  
उच्छत् अपवर्जयति। तथा सिधः शोषयितृन् अप उच्छत् अपवर्जयति। तस्मादिष्टप्राप्त्यनिष्टपरि-  
हारहेतुभूतामुपोदेवतां विश्वं जगन्नमस्करोतीत्यर्थः ॥ अस्याः। ' इदमोऽन्वादेशः ' इति अशादेशः  
अनुदात्तः विभक्तिश्च सुत्वादानुदात्तेति सर्वानुदात्तत्वम्। ननाम। संहितायाम् ' अन्येषामपि  
दृश्यते ' इति अभ्यासस्य दीर्घत्वम्। तुजादिवे हि तूतुजानः इत्यादाविव पदकालेऽपि दीर्घः श्रूयते।  
ज्योतिः। ' इणः षः ' इत्यनुवृत्तौ ' इसुसोः सामर्थ्ये ' (पा. सू. ८. ३. ४४) इति विसर्जनी-  
यस्य षत्वम्। द्वेषः। ' द्विष अप्रीतौ '। ' अन्येभ्योऽपि दृश्यन्ते ' इति विच्। लघूपधगुणः। मघोनी।  
मघं वनति संभजते इति मघोनी। ' श्वश्रुक्षन् ' इत्यादिना मघवन्शब्दः कनिष्ठप्रत्ययान्तो निपातितः।  
स्त्रियाम् ' ऋन्नेभ्यो ङीप् ' इति ङीप्। भसंज्ञायां ' श्वयुवमघोनामतद्धिते ' इति संप्रसारणम्। उच्छत्।  
' उञ्जी विवासे '। विवासो वर्जनम्। ' छन्दसि लुङ्लङ्लिटः ' इति वर्तमाने लङ्। बहुलं ' छन्दस्य-  
माङ्गयोगेऽपि ' इति अङागमाभावः। सिधः। ' सिधु शोषणे '। ' किप् च ' इति किप् ॥

उष आ माहि भानुना चन्द्रेण दुहितर्दिवः ।

आवहन्ती भूर्यसभ्यं सौभगं व्युच्छन्ती दिविष्टिषु ॥ ९ ॥

उषः। आ। माहि। भानुना। चन्द्रेण। दुहितः। दिवः।

आवहन्ती। भूरि। अस्मभ्यम्। सौभगम्। विऽउच्छन्ती। दिविष्टिषु ॥ ९ ॥

हे दिवः दुहितः द्युलोकस्य पुत्रि उषः उपोदेवते चन्द्रेण सर्वेषामाह्लादकेन<sup>३</sup> भानुना प्रकाशेन  
आ समन्तात् माहि प्रकाशस्व। किं कुर्वती। दिविष्टिषु दिवसेषु भूरि प्रभूतं सौभगं सौभाग्यम्

१. ढ- ' युक्तैः रथैः ' नास्ति। २. ढ- नमनं कुर्वन्तीत्यर्थः। ३. ढ- सर्वेषामाह्लादकरेण।

‘अस्मभ्यम्’ आवहन्ती संपादयन्ती । तथा ‘व्युच्छन्ती’ तमांसि वर्जयन्ती ॥ उपः । पाष्टिकमामन्त्रिता-  
द्युदात्तत्वम् । दुहितर्दिवः । ‘परमपि च्छन्दसि’ इति दिवः इत्यस्य परस्य पष्ठयन्तस्य पूर्वामन्त्रिताङ्ग-  
वज्रावे सति षष्ठ्यामन्त्रितसमुदायस्य आष्टमिकं सर्वानुदात्तत्वम् । आवहन्ती । ङीष्पौ पिच्चादनु-  
दात्तौ । शतुश्च अदुपदेशात् लसार्वधातुकस्वरेणानुदात्तत्वम् । अतो धातुस्वरः शिष्यते । समासे कृदु-  
त्तरपदप्रकृतिस्वरत्वम् । भूरि । प्रभवति न विनश्यतीति भूरि । ‘अदिशदिभूशुभिभ्यः क्तिन्’  
( उ. सू. ४. ५०५ ) इति क्तिन् । नित्वादाद्युदात्तत्वम् । सुभगस्य भावः सौभगम् । ‘सुभगान्मन्त्रे’  
इति उद्गात्रादिषु पाठात् अल्पप्रत्ययः । ‘ह्रस्वगसिन्ध्वन्ते पूर्वपदस्य च’ इति उभयपदवृद्धौ प्राप्तायां  
‘सर्वे विधयश्छन्दसि विकल्प्यन्ते’ इति वचनात् अत्रोत्तरपदवृद्धिर्न भवतीति वृत्तावुक्तम् ( का. ७.  
३. १९ ) । व्युच्छन्ती । ‘उछी विवासे’ । विवासो वर्जनम् । तौदादिकः । अदुपदेशात् लसार्वधातु-  
नानुदात्तत्वे विकरणस्वरः । दिविष्टिषु । दिव्शब्देन दिविष्टः आदिष्यो लक्ष्यते । तस्य इष्टयः एषणानि  
गमनानि येषु दिवसेषु ते दिविष्टयः । बहुव्रीहौ पूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वम् ॥

विश्वस्य हि प्राणनं जीवनं त्वे वि यदुच्छसि सूनरि ।

सा नो रथेन बृहता विभावरी श्रुधि चित्रामधे हवम् ॥ १० ॥

विश्वस्य । हि । प्राणनम् । जीवनम् । त्वे इति । वि । यत् । उच्छसि । सूनरि ।

सा । नः । रथेन । बृहता । विभावरि । श्रुधि । चित्रामधे । हवम् ॥ १० ॥

हे ‘सूनरि’ उषोदेवि<sup>१</sup> विश्वस्य प्राणिजातस्य प्राणनं चेष्टनं जीवनं प्राणधारणं च त्वे<sup>२</sup> हि त्वय्येव  
वर्तते । यत् यस्मात् त्वं<sup>३</sup> वि व्युच्छसि तमो वर्जयसि । हे विभावरी विशिष्टप्रकाशयुक्ते सा तादृशी  
त्वं नः अस्मान्प्रति बृहता प्रौढेन रथेन आयाहीति शेषः । तथा हे चित्रामधे विचित्रधनयुक्ते  
उषोदेवि नः अस्मदीयं हवम् आह्वानं श्रुधि शृणु ॥ प्राणनम् । ‘अन चेष्टायाम्’ । ‘व्युद् च’ इति  
भावे व्युद् । योरनादेशः । समासे ‘अनितेः’ ( पा. सू. ८. ४. १९ ) इति उपसर्गस्थात् स्कारात्  
निमित्तात्<sup>४</sup> उत्तरस्य नकारस्य णत्वम् । ननु ‘अनितेः’ इति इडा निर्देशात् कथम् ‘अन चेष्टायाम्’  
इत्यस्य णत्वम् । तर्हि जीवनस्य पृथगुपादानात् तेनैव धातुना चेष्टा लक्ष्यते । समासे कृदुत्तरपदप्रकृति-  
स्वरत्वम् । संहितायाम् एकादेशस्वरेण एकादेशस्योदात्तत्वम् । त्वे । ‘सुपां सुलुक्’ इति सप्तम्याः  
शेषादेशः । उच्छसि । ‘उछी विवासे’ । तौदादिकः । सिपः पिच्चादनुदात्तत्वे विकरणस्वरः । ‘निपा-  
तैर्यद्यदिहन्त’ इति निघातप्रतिषेधः । सूनरि । सुष्ठु नयतीति सूनरी । ‘नृ नये’ इत्यस्मात् ‘अच  
इः’ इति औणादिक इत्ययः । गतिसमासे कृद्ग्रहणे गतिकारकपूर्वस्यापि ग्रहणात् ‘कृदिकारादक्तिनः’  
इति ङीष् । ‘निपातस्य च’ इति पूर्वपदस्य दीर्घत्वम् । ‘परादिश्छन्दसि बहुलम्’ इत्युत्तरपदाद्युदा-  
त्तत्वे प्राप्ते ‘आमन्त्रितस्य च’ इति आष्टमिको निघातः । विभावरी । विशिष्टा भा यस्याः सा ।  
‘छन्दसीवनिपौ’ ( पा. सू. ५. २. १०९. २ ) इति मत्वर्थीयो वनिप् । ‘वनो र च’ इति ङीप् ;  
तस्मिन्योगेन नकारस्य रेफादेशश्च । श्रुधि । ‘श्रुशृणुपकृवृभ्यश्छन्दसि’ इति हेर्धिरादेशः । ‘बहुलं  
छन्दसि’ इति विकरणस्य लुक् । हेरपित्वेन प्रत्ययस्वरेणान्तोदात्तत्वम् । पादादित्वात् निघाता-  
भावः । मधम् इति धननाम । चित्रं मधं यस्याः सा चित्रमवा । ‘अन्त्रेपामपि दृश्यते’ इति



संहितायां पूर्वपदस्य दीर्घत्वम् । हवम् । ' ह्वेञ् स्पर्धायां शब्दे च ' । ' भावेऽनुपसर्गस्य ' इति अप्रत्ययः; तत्संनिधौ संप्रसारणं च ॥ ४ ॥

उषो वाजं हि वंस्व यश्चित्रो मानुषे जने ।

तेना वह सुकृतो अध्वराँ उप ये त्वा गृणन्ति वह्नयः ॥ ११ ॥

उषः । वाजम् । हि । वंस्व । यः । चित्रः । मानुषे । जने ।

तेन । आ । वह । सुकृतः । अध्वरान् । उप । ये । त्वा । गृणन्ति । वह्नयः ॥ ११ ॥

हे उषः वाजं हविलक्षणमन्नं हि श्रुतिषु प्रसिद्धं वंस्व याचस्व स्वीकुर्वित्यर्थः । यः वाजः चित्रः चायनीयः मानुषे मनुष्ये जने जाते यजमाने वर्तते तं वाजमिति पूर्वत्रान्वयः । तेन कारणेन सुकृतः सुष्ठु कृतवतो यजमानान् अध्वरान् हिंसारहितान् यागान् उप आ वह प्रापय । ये यजमानाः वह्नयः यज्ञनिर्वाहकाः त्वा त्वां गृणन्ति स्तुवन्ति तान् सुकृत इति पूर्वेण संबन्धः । एतदुक्तं भवति । यजमानैः प्रक्तं हविः स्वीकृत्य पुनरपि तेषां यज्ञं संपादयेति ॥ वाजम् । ' वज व्रज गतौ ' । कर्मणि घञ् । ' अजिब्रज्योश्च ' ( पा. सू. ७. ३. ६० ) इत्यत्र चशब्दस्य अनुक्तसमुच्चयार्थत्वात् वाजो वाज्यमित्यत्रापि कृत्वाभाव इति वृत्तावुक्तत्वात् कृत्वाभावः । ' कर्षात्त्वतः ' इत्यन्तोदात्तत्वे प्राप्ते वृषाद्विवादाद्युदात्तत्वम् । वंस्व । ' वनु याचने ' । अत्र याचनवाचिना धातुना तदुत्तरभावी स्वीकारो लक्ष्यते । ' बहुलं छन्दसि ' इति विकरणस्य लुक् । अनुदात्तेत्वात् लसार्धधातुकानुदात्तत्वे धातुस्वरः । ' हि च ' इति निघातप्रतिषेधः । सुकृतः । ' सुकर्मपाप ' इत्यादिना करोतेः भूतार्थे क्तिप् । तुगागमः । कृदुत्तरपदप्रकृतिस्वरत्वम् । अध्वरान् । ध्वरो हिंसा नास्त्यस्मिन्निति बहुव्रीहौ ' नन्सुभ्याम् ' इत्युत्तरपदान्तोदात्तत्वम् । अध्वरान् इत्यस्य ईप्सिततमत्वात् ' कर्तुरीप्सिततमम् ' ( पा. सू. १. ४. ४९ ) इति कर्मसंज्ञा, सुकृत इत्यस्य तु ' अकथितं च ' ( पा. सू. १. ४. ५१ ) इति, ' नीवहोर्हस्तेश्च ' ( पा. म. १. ४. ५१ ) इति द्विकर्मकेषु वहतेः परिगणितत्वात् । अध्वरान् इत्यत्र नकारस्य संहितायां ' दीर्घादिति ' इति सूत्रम् । ' आतोऽटि नित्यम् ' इति पूर्वस्य आकारस्य सानुनासिकता । गृणन्ति । ' गृ शब्दे ' । ' क्रयादिभ्यः श्वा ' । ' प्वादीनां ह्रस्वः ' इति ह्रस्वत्वम् । ' श्राभ्यस्तयोरातः ' इति आकारलोपः । प्रत्ययस्वरः । यद्वृत्तयोगादनिघातः ॥

विश्वान्देवाँ आ वह सोमपीतयेऽन्तरिक्षादुषस्त्वम् ।

सास्मासु धा गोमदश्चावदुक्थ्यमुषो वाजं सुवीर्यम् ॥ १२ ॥

विश्वान् । देवान् । आ । वह । सोमऽपीतये । अन्तरिक्षात् । उषः । त्वम् ।

सा । अस्मासु । धाः । गोऽमत् । अश्वऽवत् । उक्थ्यम् । उषः । वाजम् । सुवीर्यम् ॥ १२ ॥

हे उषः त्वं सोमपीतये सोमपानाय अन्तरिक्षात् अन्तरिक्षलोकात् विश्वान् सर्वान् देवान् आ वह अस्मदीयं देवयजनदेशं प्रापय । हे उषः सा तादृशी त्वं गोमत् गोमन्तं बहुभिर्गोभिर्भुक्तं अश्वावत् अश्वरूपेण उक्थ्यं प्रशस्यं सुवीर्यं शोभनवीर्योपेतं वाजम् अन्नम् अस्मासु धाः

निधेहि स्थापयेत्यर्थः ॥ धाः । दधातेः ' छन्दसि लुङ्लङ्लिटः ' इति प्रार्थनायां लुङ् । ' गातिस्था ' इति सिचो लुक् । ' बहुलं छन्दस्यमाङ्गयोगेऽपि ' इति अङभावः । गोमत् । अश्वावत् । ' मन्त्रे सोमा-  
श्वेन्द्रिय ' इति मनुपि दीर्घत्वम् । उभयत्र ' सुपां सुलुक् ' इति विभक्तेर्लुक् । उक्थ्यम् । उक्थं  
स्तोत्रम् । तत्र भवमुक्थ्यम् । ' भवे छन्दसि ' इति यत् । ' सर्वे विधयश्छन्दसि विकल्प्यन्ते ' इति  
' यतोऽनावः ' इत्याद्युदात्तत्वाभावे ' तिस्वरितम् ' इति स्वरितत्वम् । उपः । आमन्त्रिताद्यु-  
दात्तत्वम् । पादादित्वात् निघाताभावः । सुवीर्यम् । शोभनं वीर्यं यस्य । ' वीरवीर्यौ च ' इत्युत्तर-  
पदाद्युदात्तत्वम् ॥

यस्या रुशन्तो अर्चयः प्रति भद्रा अदक्षत ।

सा नो रयि विश्ववारं सुपेशसमुषा ददातु सुगम्यम् ॥ १३ ॥

यस्याः । रुशन्तः । अर्चयः । प्रति । भद्राः । अदक्षत ।

सा । नः । रयिम् । विश्ववारम् । सुपेशसम् । उषाः । ददातु । सुगम्यम् ॥ १३ ॥

यस्याः उषसः । अर्चयः प्रकाशाः । रुशन्तः शत्रून् हिंसन्तः । भद्राः कल्याणाः । प्रति । अदक्षत  
प्रतिदृश्यन्ते, सा तथाभूता । उषाः । नः अस्मभ्यं । रयिं । ददातु । कीदृशं रयिम् । विश्ववारं विश्वस्य  
वारकम् । यद्वा । विश्वैर्वरणीयम् । सुपेशसम् । पेश इति रूपनाम । शोभनरूपोपेतं सुगम्यं सुष्ठु गन्त-  
व्यम् । यद्वा । सुगम्यमिति सुखनाम । तद्धेतुत्वात् ताच्छब्दम् ॥ रुशन्तः । ' रुश रिश हिंसायाम् ' ।  
शतरि तुदादित्वात् शः । अदुपदेशात् लसार्वधातुकानुदात्तत्वे सतिशिष्टत्वात् विकरणस्वरे प्राप्ते व्यत्य-  
येनाद्युदात्तत्वम् । अदक्षत । दशैः कर्मणि लुङि झस्य अदादेशः । नैः सिच् । ' न दशः ' ( पा. सू.  
३. १. ४७ ) इति क्सप्रतिषेधः । ' एकाचः ' इति इट्प्रतिषेधः । ' लिङ्सिचावास्मनेपदेषु ' ( पा.  
सू. १. २. ११ ) इति सिचः कित्त्वात् लघूपधगुणाभावः । ' सृजिदशोर्झल्यमकिति ' ( पा. सू. ६.  
१. ५८ ) इति अमागमाभावश्च कित्त्वादेव । पत्वकत्वषत्वानि । अडागम उदात्तः । यद्बृत्तयोगादनि-  
घातः । विश्ववारम् । विश्वं वृणोतीति विश्ववारः । ' वृञ् वरणे ' । कर्मणि अण् । यद्वा । विश्वैर्विजयते  
इति विश्ववारः । कर्मणि घञ् । मरुद्वृधादित्वात् पूर्वपदान्तोदात्तत्वम् । सुगम्यम् । सुष्ठु गन्तव्यः सुगमः ।  
गमेः ' वजर्थे कविधानम् ' इति कप्रत्ययः । ' गमहन ' इत्यादिना उपधालोपः । तत्र भवं सुगम्यम् ।  
' भवे छन्दसि ' इति यत् । ' यतोऽनावः ' इत्याद्युदात्तत्वम् ॥

ये चिद्धि त्वामृषयः पूर्वं ऊतये जुहुरेऽवसे महि ।

सा नः स्तोमाँ अभि गृणीहि राधसोषः शुक्रेण शोचिषा ॥ १४ ॥

ये । चित् । हि । त्वाम् । ऋषयः । पूर्वं । ऊतये । जुहुरे । अवसे । महि ।

सा । नः । स्तोमान् । अभि । गृणीहि । राधसा । उषः । शुक्रेण । शोचिषा ॥ १४ ॥

हे 'महि महिते' पूजनीये वा उपोदेवते 'त्वां' 'ये' 'चिद्धि' ये खलु प्रसिद्धाः 'पूर्वे' चिरंतनाः 'ऋषयः' मन्त्रद्रष्टारः 'ऊतये' रक्षणाय । अवः इति अन्ननाम । 'अवसे' अन्नाय च 'जुहूरे' जुह्विरे आहूतवन्तः सूक्तरूपैर्मन्त्रैः स्तुतवन्त इत्यर्थः । हे 'उषः' 'सा' तादृशी त्वं 'राधसा' अस्माभिर्देतेन हविलक्षणेन धनेन 'शुक्रेण' 'शोचिषा' दीप्तेन तमो निवारयितुं समर्थेन तेजसा चोपलक्षिता सती तेषामृषीणामिव 'नः' अस्माकं 'स्तोमान्' 'अभि' स्तुतीरभिलक्ष्य 'गृणीहि' सम्यक् स्तुतमिति शब्दय । अस्मदीयाभिः स्तुतिभिः संतुष्टा भवेत्यर्थः ॥ ऊतये । अवतेः क्तिनि 'उवरस्वर' इत्यादिना वकारस्य उपधायाश्च ऊद् । 'जतियूति' इत्यादिना क्तिन् उदात्तो निपातितः । जुहूरे । 'ह्वे' स्पर्धायां शब्दे च । 'लिटि' 'अभ्यस्तस्य च' इति द्विर्वचनात् पूर्वमेव अभ्यस्तकारणभूतस्य ह्वयतेः संप्रसारणम् । 'अभ्यस्तस्य यो ह्वयतिः कश्चाभ्यस्तस्य ह्वयतिः यस्तस्य कारणम्' ( का. ६. १. ३३ ) इति व्याख्यातत्वात् । परपूर्वत्वे 'हलः' इति दीर्घत्वम् । द्विर्वचनादीनि । 'इरयो रे' इति इरेचो रेआदेशः । 'चितः' इत्यन्तोदात्तत्वम् । यद्वृत्तयोगादनिघातः । तत्र हि पञ्चमीनिर्देशेऽपि व्यवहितेऽपि कार्यं भवतीत्युक्तम् ( का. ८. १. ६६ ) । महि । 'मह पूजायाम्' । औणादिकः इप्रत्ययः । 'कृदिकारादक्तिनः' इति ङीष् । संबुद्धौ 'अम्बार्थ' ( पा. सू. ७. ३. १०७ ) इति ह्रस्वत्वम् । स्तोमान् । संहितायां नकारस्य स्त्वाद्युक्तम् । निच्वादाद्युदात्तत्वम् । गृणीहि । 'गृ' शब्दे । क्रैयादिकः । शिति 'प्वादीनां ह्रस्वः' इति ह्रस्वत्वम् । राधसा । राम्नोत्पन्नेनेति राधः । असुनो निच्वादाद्युदात्तत्वम् । उषः । पादादित्वात् आष्टमिकनिघाताभावे षाष्टिकमामन्त्रिताद्युदात्तत्वम् ॥

उषो यदद्य भानुना वि द्वारावृणवो दिवः ।

प्र नो यच्छतादवृकं पृथु छर्दिः प्र देवि गोमंतीरिषः ॥ १५ ॥

उषः । यत् । अद्य । भानुना । वि । द्वारौ । ऋणवः । दिवः ।

प्र । नः । यच्छतात् । अवृकम् । पृथु । छर्दिः । प्र । देवि । गोमंतीः । इषः ॥ १५ ॥

हे 'उषः' त्वम् 'अद्य' अस्मिन् प्रभातसमये 'यत्' यस्मात् 'भानुना' प्रकाशेन 'दिवः' अन्तरिक्षस्य 'द्वारौ' द्वारभूतौ पूर्वापरदिग्भागावन्धकारेणाच्छादितौ 'वि' 'ऋणवः' विश्लिष्य प्राप्तोषि, तस्मात् त्वं 'नः' अस्मभ्यं 'छर्दिः' तेजस्वि गृहं 'प्र' 'यच्छतात्' देहि । कीदृशं छर्दिः । 'अवृकं' हिंसकरहितं 'पृथु' विस्तीर्णम् । अपि च हे 'देवि' देवनशीले 'गोमंतीः' बहुभिर्गोभिर्युक्ताः<sup>३</sup> 'इषः' अन्नानि । प्र इत्युपसर्गस्य आवृत्तेः यच्छतात् इत्यनुषज्यते । 'प्र' यच्छतात् देहि । स्वदागमनस्यास्मद्रक्षणाथत्वादस्मदभीष्टं गृहादिकं प्रयच्छेत्यर्थः । छर्दिः इति गृहनाम, 'छर्दिः छदिः' ( नि. ३. ४. १८ ) इति तन्नामसु पाठात् ॥ ऋणवः । 'ऋणु गतौ' । छान्दसे लङि सिपि तनादित्वात् उप्रत्ययः । ततो व्यत्ययेन शपि गुणावादेशौ । शपः पित्त्वाद्नुदात्तत्वे उप्रत्ययस्वरः शिष्यते । यद्वृत्तयोगादनिघातः । दिवः । 'ऊडिदम्' इत्यादिना विभक्तैरुदात्तत्वम् । प्र नः । 'उपसर्गाद्बहुलम्' इति बहुलवचनात् नसो णत्वाभावः । यच्छतात् । 'दाण् दाने' । शपि 'पाप्मा' इत्यादिना यच्छादेशः । अवृकम् । नास्ति वृकोऽस्मिन्निति बहुव्रीहौ 'नन्सुभ्याम्' । इत्युत्तरपदान्तोदात्तत्वम् । पृथु । 'प्रथ प्रत्ययाने' । 'प्रथिन्द्रिभ्रस्त्रां संप्रसारणं सलोपश्च' ( उ. सू. १. २८ ) इति कुप्रत्ययः संप्रसारणं च । छर्दिः इति गृहनाम । 'उड्दिर्

दीप्तिदेवनयोः । ' अचिञ्चिहुसृपिच्छादिच्छर्दिभ्य इसिः ' ( उ. सू. २. २६५ ) इति इसिप्रत्ययः ।  
लघूपधगुणः । प्रत्ययस्वरः ॥

सं नो राया बृहता विश्वपेशसा मिमिक्ष्वा समिळाभिरा ।

सं द्युम्नेन विश्वतुरापो महि सं वाजैर्वाजिनीवति ॥ १६ ॥

सम् । नः । राया । बृहता । विश्वऽपेशसा । मिमिक्ष्व । सम् । इळाभिः । आ ।

सम् । द्युम्नेन । विश्वऽतुरा । उषः । महि । सम् । वाजैः । वाजिनीऽवति ॥ १६ ॥

हे उषः नः अस्मान् राया धनेन सं मिमिक्ष्व संसिञ्च संयोजयेत्यर्थः । कीदृशेन धनेन ।  
बृहता प्रभूतेन विश्वपेशसा । पेश इति रूपनाम । बहुविधरूपयुक्तेन । तथा इळाभिः आ गोभिश्च  
अस्मान् सं मिमिक्ष्व । इळा इति गोनाम । ' इळा जगती ' ( नि. २. ११. ७ ) इति तन्नामसु  
पाठात् । आकारः समुच्चये पदान्ते वर्तमानत्वात् । उक्तं च—' एतस्मिन्नेवाथे देवेभ्यश्च पितृभ्य एत्या-  
कारः ' ( निरु. १. ४ ) इति । किञ्च हे महि महनीये उपोदेवते द्युम्नेन यशसा सं मिमिक्ष्व ।  
' द्युम्नं द्योततेर्यशो वाञ्छं वा ' ( निरु. ५. ५ ) इति यास्कः । कीदृशेन द्युम्नेन । विश्वतुरा सर्वेषां  
शत्रूणां हिंसकेन । तथा हे वाजिनीवति अन्नसाधनभूतक्रियायुक्ते वाजैः अन्नैः अस्मान् सं मिमिक्ष्व ।  
' अन्नं वै वाजः ' ( श. ब्रा. ९. ३. ४. १ ) इति श्रुत्यन्तरात् ॥ राया । ' ऊडिदम् ' इत्यादिना  
विभक्तेरुदात्तत्वम् । बृहता । ' बृहन्महत्तरूपसंख्यानम् ' इति विभक्तिरुदात्ता । विश्वपेशसा । विश्वानि  
पेशांसि यस्यासौ विश्वपेशाः । ' बहुव्रीहौ विश्वं संज्ञायाम् ' इति व्यत्ययेन असंज्ञायामपि पूर्वपदान्तो-  
दात्तत्वम् । यद्वा । मरुद्वृधादिर्द्रष्टव्यः । मिमिक्ष्व । ' मिह सेचने ' । व्यत्ययेन आत्मनेपदम् । लोटि  
' बहुलं छन्दसि ' इति शपः श्लुः । द्विर्भावहलादिशेषौ । ङत्वकत्वपस्वानि । प्रत्ययस्वरस्य सतिशिष्ट-  
त्वात् स एव शिष्यते । पूर्वपदस्य असमानवाक्यस्थत्वात् ' तिङ्ङितिङः ' इति निवातो न भवति,  
' समानवाक्ये निवातयुष्मदस्मदादेशा वक्तव्याः ' इति वचनात् । विश्वतुरा । तूर्वतीति तूः । तुर्वी  
हिंसार्थः । ' क्तिप् च ' इति क्तिप् । ' राल्लोपः ' इति वलोपः । विश्वेषां तूः विश्वतूः । ' समासस्य '  
इत्यन्तोदात्तत्वम् । वाजिनीवति । वाजोऽन्नमस्या अस्तीति वाजिनी क्रिया । तादृशी क्रिया यस्याः सा  
तथोक्ता ॥ ॥ ५ ॥

' उपो भद्रेभिः ' इति चतुर्कचं पष्ठं सूक्तम् । अत्रानुक्रम्यते—' उपश्चतुष्कमानुष्टुभं तु ' इति ।  
कण्वपुत्रः प्रस्कण्व ऋषिः । तुह्यादिपरिभाषया इदमुत्तरं चानुष्टुभम् । पूर्वत्र ' उपस्थं तु ' इत्युक्त-  
त्वात् इदमपि सूक्तम् उपस्थम् । प्रातरनुवाकस्योपस्थे कतावानुष्टुभे छन्दस्येतत्सूक्तम् । सूच्यते हि—  
' उपो भद्रेभिरित्यानुष्टुभम् ' ( आश्व. श्रौ. ४. १४ ) इति । आश्विनशस्त्रेऽप्येतत्सूक्तं, ' प्रातरनुवाक-  
न्यायेन ' ( आश्व. श्रौ. ६. ५ ) इत्यतिदेशात् ॥

उषो भद्रेभिरा गहि दिवश्चिद्रोचनादधि ।

वहन्त्वरुणप्सव उप त्वा सोमिनो गृहम् ॥ १ ॥

उषः । भद्रेभिः । आ । गहि । दिवः । चित् । रोचनात् । अधि ।

वहन्तु । अरुणऽप्सवः । उप । त्वा । सोमिनः । गृहम् ॥ १ ॥

हे उषः उषोदेवते भद्रेभिः भन्दनीयैः<sup>१</sup> शोभनैर्माणैः<sup>२</sup> दिवः अन्तरिक्षलोकात् । रोचनात् रोचनात् दीप्यमानात् । अधिः उपर्यर्थः । उपरि वर्तमानात् । चित् इति पूजितार्थः<sup>३</sup> । पूजितात् एवंविधा-  
दन्तरिक्षलोकात् आ गहि आगच्छ । हे उषः अरुणप्सवः अरुणवर्णा गावः सोमिनः सोमयुक्तस्य  
यजमानस्य गृहं देवयजनरूपं यज्ञगृहं त्वा त्वाम् उप वहन्तु प्रापयन्तु ॥ गहि । गमेर्लोटि 'बहुलं  
छन्दसि' इति शपो लुक् । हेरपित्वेन डित्वे 'अनुदात्तोपदेशः' इत्यादिना अनुनासिकलोपः ।  
'अतो हेः' इति लुक् न भवति, 'असिद्धवदन्नां मात्' इति अनुनासिकलोपस्यासिद्धत्वात् । रोच-  
नात् । 'रुच दीप्तौ' । 'अनुदात्तेश्च हलादेः' इति युच् । योरनादेशे 'चितः' इत्यन्तोदात्त-  
त्वम् । अरुणप्सवः । 'प्सा भक्षणे' । प्सान्ति भक्षयन्ति स्तनं पिबन्तीति प्सवो वत्साः । औणादिकः  
कुप्रत्ययः । 'आतो लोप इटि च' इति आकारलोपः । अरुणाः प्सवो यासां तास्तथोक्ताः । अत्र  
वत्सानामारुण्यप्रतिपादनात् मातृणामपि तथात्वं गम्यते । 'पैतृकमश्वा अनुहरन्ते । मातृकं गावोऽनु-  
हरन्ते' ( पा. म. १. ३. २१. ५ ) इति गोतर्दीयः । तासां च उषोवाहनत्वं निष्पट्टावुक्तम्—'अरुण्यो  
गाव उषसाम्' ( नि. १. १५. ७ ) इति । अरुणशब्दः 'अर्तेश्च' ( उ. सू. ५. ६८५ ) इति उन-  
न्प्रत्ययान्तः । 'तृणाख्यायां चित्' ( उ. सू. ३. ३३९ ) इत्यतः 'चित्' इत्यनुवृत्तेरन्तोदात्तः । स  
एव बहुव्रीहौ पूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वेन शिष्यते ॥

सुपेशसं सुखं रथं यमध्यस्था उषस्त्वम् ।

तेना सुश्रवसं जनं प्रावाद्य दुहितर्दिवः ॥ २ ॥

सुपेशसम् । सुखम् । रथम् । यम् । अधिऽअस्थाः । उषः । त्वम् ।

तेन । सुश्रवसम् । जनम् । प्र । अव । अद्य । दुहितः । दिवः ॥ २ ॥

हे उषः त्वं रथं यम् अध्यस्थाः अधितिष्ठसि । कीदृशं रथम् । सुपेशसं शोभनावयवं शोभन-  
रूपयुक्तं वा । 'पेश इति रूपनाम' ( निरु. ८. ११ ) इति यास्कः । यद्वा । शोभनहिरण्ययुक्तम् ।  
'पेशः कृशानम्' ( नि. १. २. ६ ) इति तन्नामसु पाठात् । सुखं शोभनेन खेन आकाशेन युक्तं  
विस्तृतमित्यर्थः । यद्वा । सुखहेतुभूतम् । अथवा सुखमिति क्रियाविशेषणम् । सुखं यथा भवति तथे-  
त्यर्थः । हे दिवः दुहितः सुलोकसकाशात् उत्पन्ने उषोदेवते तेन रथेन अद्य अस्मिन् काले  
सुश्रवसं शोभनहविर्युक्तं जनं यजमानं प्राव प्रकर्षेण गच्छ<sup>३</sup> ॥ सुपेशसम् । 'पिश अवयवे' ।  
अस्मात् असुन्प्रत्ययः । नित्वादाद्युदात्तः पेशशब्दः । शोभनं पेशो यस्यासौ सुपेशाः । 'आद्युदात्तं

अच्छन्दसि ' इत्युत्तरपदाद्युदात्तत्वम् । अध्यस्थाः । तिष्ठतेः ' छन्दसि लुङ्लङ्लिटः ' इति वर्तमाने लुङि ' गातिस्था ' इति सिचो लुक् । अडागम उदात्तः । यद्वृत्तयोगादनिघातः । ' तिङि चोदात्त-  
वति ' इति गतेरनुदात्तत्वम् । तेन । ' अन्येषामपि दृश्यते ' इति संहितायां दीर्घः । सुश्रवस्त्वम् । ' श्रव  
इत्यन्नाम श्रूयत इति सतः ' ( निरु. १०. ३ ) इति यास्कः । सुपेशसमितिवदुत्तरपदाद्युदात्त-  
त्वम् । अव । ' अव रक्षणगतिप्रीतितुसि ' इत्युक्तत्वात् अत्र अवतिर्गर्थः । दुहितर्दिवः । ' परमपि  
च्छन्दसि ' इति षष्ठ्यन्तस्य पूर्वामन्त्रिताङ्गवावे सति पदद्वयसमुदायस्य आष्टमिकं सर्वानुदात्तत्वम् ॥

वयश्चित्ते पतत्रिणो द्विपचतुष्पदर्जुनि ।

उषः प्रारन्नतूरनु दिवो अन्तेभ्यस्परि ॥ ३ ॥

वयः । चित् । ते । पतत्रिणः । द्विऽपत् । चतुऽपत् । अर्जुनि ।

उषः । प्र । आरन् । ऋतून् । अनु । दिवः । अन्तेभ्यः । परि ॥ ३ ॥

हे Vअर्जुनि शुभ्रवर्णे Vउषः उषोदेवते Vते तव Vऋतूरनु गमनान्यनुलक्ष्य Vद्विपत् द्विपात्  
मनुष्यादिकं Vचतुष्पत् गवादिकं तथा Vपतत्रिणः पतत्रवन्तः पक्षोपेताः Vवयश्चित् पक्षिणश्च Vदिवः  
Vअन्तेभ्यः आकाशप्रान्तेभ्यः Vपरि उपरि Vप्रारन् प्रकर्षेण गच्छन्ति । रात्रावन्धकारेणाभिभूताः सर्वे  
प्राणिनः त्वदागमानन्तरं चेष्टावन्तो भवन्तीत्यर्थः ॥ पतत्रिणः । ' पतू गतौ ' । पतत्यनेनेति पतत्रम् ।  
' अमिनक्षि ' ( उ. सू. ३. ३८५ ) इत्यादिना अत्रन्यस्ययः । ततो मत्वर्थीय इनिः । द्विपत् ।  
द्वौ पादावस्येति ' संख्यासुपूर्वस्य ' ( पा. सू. ५. ४. १४० ) इति पादशब्दस्य अन्यलोपः समा-  
सान्तः । अयस्मयादिवेन भत्वात् ' पादः पत् ' ( पा. सू. ६. ४. १३० ) इति पद्भावः ।  
' द्वित्रिभ्यां पादन्मूर्धसु बहुव्रीहौ ' ( पा. सू. ६. २. १९७ ) इत्युत्तरपदान्तोदात्तत्वम् । चतुष्पत् ।  
चत्वारः पादा अस्य । स्वरव्यतिरिक्तं पूर्ववत् । बहुव्रीहौ पूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वम् । ' इणः षः ' इत्यनु-  
वृत्तौ ' इदुदुपथस्य चाप्रत्ययस्य ' ( पा. सू. ८. ३. ४१ ) इति विसर्जनीयस्य षत्वम् । न च  
परत्वेनास्य असिद्धत्वात् ' कुन्वोः ऋ ऋच ' ( पा. सू. ८. ३. ३७ ) इति उपध्मानीयादेशः  
शङ्कनीयः, येन नाप्राप्तिन्यायेन तस्यापवादत्वात् । ' अपवादस्तु परमपि पूर्व बाधते एव ' इति वृत्तावुक्तम् ।  
आरन् । ' ऋ गतौ ' । ' छन्दसि लुङ्लङ्लिटः ' इति वर्तमाने लुङि ' सतिशास्यतिभ्यश्च ' इति ज्ञेः  
अडादेशः । ' ऋदशोऽङि गुणः ' इति गुणः । आडागमः । ऋतून् । ' ऋ गतौ ' । अस्मात् औणा-  
दिको भावे कुप्रत्ययः । अनु । ' अनुर्लक्षणे ' ( पा. सू. १. ४. ८४ ) इति अनोः कर्मप्रवचनीयत्वम् ।  
' कर्मप्रवचनीययुक्ते ' ( पा. सू. २. ३. ८ ) इति द्वितीया । संहितायां ' दीर्घादटि समानपादे ' इति  
नकारस्य स्त्वम् । ' अत्रानुनासिकः पूर्वस्य तु वा ' इति रोः पूर्वस्य वर्णस्य सानुनासिकत्वम् । दिवः ।  
' ऊडिदम् ' इति विभक्तिरुदात्ता । अन्तेभ्यः । ' पञ्चम्याः परावध्यर्थे ' इति विसर्जनीयस्य सत्वम् ॥

व्युच्छन्ती हि रश्मिभिर्विश्वमाभासि रोचनम् ।

तां त्वामुषर्वसूयवो ग्रीभिः कर्णा अहूषत ॥ ४ ॥

विऽउच्छन्ती । हि । रश्मिभिः । विश्वम् । आऽभासि । रोचनम् ।

ताम् । त्वाम् । उषः । वसुऽयवः । ग्रीऽभिः । कर्णाः । अहूषत ॥ ४ ॥

हे उपः व्युच्छन्ती तमो वर्जयन्ती त्वं रश्मिभिः स्वकीयैस्तेजोभिः विश्वं सर्वं भूतजातं रोचनं रोचमानं प्रकाशयुक्तं यथा भवति तथा आ भासि आ समन्तात् प्रकाशसे । हि यस्मादेवं तस्मात् पतां तादृशीं पतां वसूयवः वसुक्कामाः कण्वाः मेधाविन ऋत्विजः कण्वगोत्रोत्पन्ना वा महर्षयः गीर्भिः स्तुतिलक्षणैर्वचोभिः अहूषत स्तुतवन्तः इत्यर्थः । कण्व इति मेधाविनाम, 'कण्वः ऋभुः' ( नि. ३. १५. ७ ) इति तन्नामसु पाठात् ॥ आभासि । 'भा दीप्तौ' । अदादित्वात् शपो लुक् । सिपः पिप्त्वादनुदात्तत्वे धातुस्वरः । 'हि च' इति निघातप्रतिषेधः । 'तिङि चोदात्तवति' इति गतेरनुदात्तत्वम् । रोचनम् । 'रुच दीप्तौ' । 'अनुदात्तेश्च हलादेः' इति युच् । 'चित्' इत्यन्तोदात्तत्वम् । वसूयवः । वसु धनमात्मन इच्छन्तः । 'सुप आत्मनः क्यच्' । 'अकृत्सार्वधातुकयोः' इति दीर्घः । 'क्याच्छन्दसि' इति उप्रत्ययः । गीर्भिः । 'सावेकाचः' इति विभक्त्येदात्तत्वम् । कण्वाः । कण शब्दार्थः । 'अशिषुषिलटिकणि' इत्यादिना कन्प्रत्ययः । निप्त्वादाद्युदात्तत्वम् । अहूषत । हेजो लुङि 'ह्वः संप्रसारणम्' इत्यनुवृत्तौ 'बहुलं छन्दसि' इति संप्रसारणम् । परपूर्वत्वे 'हलः' इति दीर्घत्वम् । चैः सिच् । 'एकाचः' इति इट्प्रतिषेधः । संज्ञापूर्वकस्य विधेरनित्यत्वात् गुणाभावः ॥ ६ ॥

'उदु त्यम्' इति त्रयोदशर्चं सप्तमं सूक्तं प्रस्कण्वस्यार्षं सूर्यदेवस्यम् । आदौ नव गायत्र्यः शिष्टा-श्रतस्रोऽनुष्टुभ इत्युक्तम् । तथा चानुक्रान्तम्—'उदु त्यं सप्तोना सौर्यं नवाद्या गायत्र्यः' इति । आश्विन-शस्त्रे सौर्ये ऋतौ 'उदु त्यम्' इत्यादयो नवर्चः शंसनीयाः । 'संस्थितेष्वाश्विनाय' इति खण्डे सूत्रितं—'सूर्यो नो दिव उदु त्यं जातवेदसमिति नव' ( आश्व. श्रौ. ६. ५ ) इति ॥

उदु त्यं जातवेदसं देवं वहन्ति केतवः । दृशे विश्वाय सूर्यम् ॥ १ ॥

उत् । ऊँ इति । त्यम् । जातवेदसम् । देवम् । वहन्ति । केतवः । दृशे विश्वाय । सूर्यम् ॥ १ ॥

केतवः प्रज्ञापकाः सूर्याश्वाः यद्वा सूर्यरश्मयः सूर्यं सर्वस्य प्रेरकमादित्यम् उदु वहन्ति ऊर्ध्वं वहन्ति । उ इति पादपूरणः । उक्तं च—'मिताक्षरेष्वनर्थकाः कमीमिद्विति' ( निरु. १. ९ ) । किमर्थम् । विश्वाय विश्वस्मै भुवनाय दृशे द्रष्टुम् । यथा सर्वे जनाः सूर्यं पश्यन्ति तथोर्ध्वं वहन्तीत्यर्थः । कीदृशं सूर्यम् । त्यं प्रसिद्धं जातवेदसं जातानां प्राणिनां वेदितारं जातप्रज्ञं जातधनं वा देवं द्योतमानम् । अत्र निरुक्तम्—'उद्वहन्ति तं जातवेदसं देवमश्वाः केतवो रश्मयो वा सर्वेषां भूतानां संदर्शनाय सूर्यम्' ( निरु. १२. १५ ) इति ॥ जातवेदसम् । जातानि वेत्तीति जातवेदाः । 'गति-कारकयोरपि पूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वं च' इति असुन् पूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वं च । दृशे ! 'दृशे विल्ये च' ( पा. सू. ३. ४. ११ ) इति तुमर्थे निपातितः । सूर्यम् । 'राजसूर्यसूर्य' इत्यादिना 'षू प्रेरणे' इत्यस्मात् क्यपि रुडागमसहितो निपातितः । अतः प्रत्ययस्य पिप्त्वादनुदात्तत्वे धातुस्वरणाद्युदात्तत्वम् ॥

अप त्ये तायवो यथा नक्षत्रा यन्त्यक्तुभिः । सूराय विश्वचक्षसे ॥ २ ॥

अप । त्ये । तायवः । यथा । नक्षत्रा । यन्ति । अक्तुभिः । सूराय । विश्वचक्षसे ॥ २ ॥



व्ये<sup>१</sup> वतायवो<sup>२</sup> यथा<sup>३</sup> प्रसिद्धास्तस्करा इव<sup>४</sup> नक्षत्राणि<sup>५</sup> देवगृहरूपाणि । ‘देवगृहा वै नक्षत्राणि’ (तै. ब्रा. १. ५. २. ६) इति श्रुत्यन्तरात् । यद्वा । इह लोके कर्मानुष्ठाय<sup>६</sup> ये स्वर्गं प्राप्नुवन्ति ते नक्षत्ररूपेण दृश्यन्ते । तथा च श्रूयते—‘यो वा इह यजतेऽमुं स लोकं नक्षते तन्नक्षत्राणां नक्षत्रत्वम्’ (तै. ब्रा. १. ५. २. ५) इति । यद्वा । तेषां सुकृतिनां ज्योतीषि नक्षत्राण्युच्यन्ते, ‘सुकृतां वा एतानि ज्योतीषि यन्नक्षत्राणि’ (तै. सं. ५. ४. १. ३) इत्याश्रानात् । यास्कस्वाह—‘नक्षत्राणि नक्षतेर्गतिकर्मणो नेमानि क्षत्राणीति च ब्राह्मणम्’ (निरु. ३. २०) इति । तथाविधानि नक्षत्राणि<sup>७</sup> अकुभिः<sup>८</sup> रात्रिभिः<sup>९</sup> सह<sup>१०</sup> अप<sup>११</sup> यन्ति<sup>१२</sup> अपगच्छन्ति । विश्वचक्षसे<sup>१३</sup> विश्वस्य<sup>१४</sup> सर्वस्य<sup>१५</sup> प्रकाशकस्य<sup>१६</sup> सूर्याय<sup>१७</sup> सूर्यस्यागमनं दृष्टेति शेषः । तस्करा नक्षत्राणि च रात्रिभिः सह सूर्यं आगमिष्यतीति भीत्या पलायन्ते इत्यर्थः । तायुरिति स्तेननाम, ‘तायुः तस्करः’ (नि. ३. २४. ७) इति तन्नामसु पाठात् । अकुरिति रात्रिनाम, ‘शर्वरी अकुः’ (नि. १. ७. ४) इति तत्र पाठात् ॥ यथा । ‘यथेति पादान्ते’ इति सर्वानुदात्तत्वम् । नक्षत्रा । ‘नक्ष गतौ’ । ‘अमिनक्षियजिबन्धिपतिभ्योऽन्नम्’ (उ. सू. ३. ३८५) इति अन्नप्रत्ययः । नित्त्वादाद्युदात्तत्वम् । ‘नभ्राणपत्’ इत्यत्र वृत्तौ त्वेवमुक्तं—‘न क्षरति न क्षीयत इति वा नक्षत्रम् । क्षीयतेः क्षरतेवां नक्षत्रमिति निपात्यते’ (का. ६. ३. ७५) इति । ‘शेष्ठन्दसि बहुलम्’ इति शैलोपः । यन्ति । ‘इण् गतौ’ । ‘इणो यण्’ इति यणादेशः । सूर्याय विश्वचक्षसे । विश्वं चष्टे प्रकाशयतीति विश्वचक्षाः । ‘चक्षेर्बहुलं शिञ्च’ (उ. सू. ४. ६७२) इति असुप्रत्ययः । शित्त्वेन सार्वधातुकत्वात् ख्याजदेशाभावः । उभयत्र ‘षष्ठ्यर्थे चतुर्थी वक्तव्या’ (पा. म. २. ३. ६२. १) इति चतुर्थी ॥

अदृश्रमस्य<sup>१</sup> केतवो<sup>२</sup> वि रश्मयो<sup>३</sup> जनां<sup>४</sup> अनु<sup>५</sup> । भ्राजन्तो<sup>६</sup> अग्रयो<sup>७</sup> यथा ॥ ३ ॥

अदृश्रम । अस्य । केतवः । वि । रश्मयः । जनां । अनु । भ्राजन्तः । अग्रयः । यथा ॥ ३ ॥

अस्य<sup>१</sup> सूर्यस्य<sup>२</sup> केतवः<sup>३</sup> प्रज्ञापकाः<sup>४</sup> रश्मयः<sup>५</sup> दीप्तयः<sup>६</sup> जनान्<sup>७</sup> अनु<sup>८</sup> वि<sup>९</sup> अदृश्रं<sup>१०</sup> जातान्<sup>११</sup> सर्वान्<sup>१२</sup> अनुक्रमेण<sup>१३</sup> प्रेक्षन्ते । सर्वं जगत्प्रकाशयन्तीत्यर्थः । तत्र दृष्टान्तः । भ्राजन्तः दीप्यमानाः अग्रयो यथा अग्रय इव ॥ अदृश्रम् । ‘दृशिर् प्रेक्षणे’ । वर्तमाने लुङ् । ‘इरितो वा’ (पा. सू. ३. १. ५७) इति च्लेः अडादेशः । ‘रट्’ इत्यनुवृत्तौ ‘बहुलं छन्दसि’ (पा. सू. ७. १. ८) इति रुडागमः । अत एव बहुलवचनात् ‘ऋदृशोऽङि गुणः’ इति गुणाभावः इत्युक्तम् । ‘तिङां तिङो भवन्ति’ इति प्रथमपुरुषबहुवचनस्योत्तमपुरुषैकवचनादेशः । प्रथमपुरुषान्त एव शाखान्तरे श्रूयते—‘अदृश्रस्य केतवः’ (अ. सं. ११. २. १८) इति । जनान् इत्यस्य नकारस्य संहितायां रुवयस्वादि पूर्ववत् । भ्राजन्तः । शपः पित्त्वादनुदात्तत्वम् । शतुश्च लसार्वधातुकस्वरेण धातुस्वर एव शिष्यते ॥

चातुर्मास्येषु शुनासीर्ये<sup>१</sup> पर्वण्यस्ति सौर्य<sup>२</sup> एकपालः । तस्य ‘तरणिः’ इत्येषा अनुवाक्या । तथा च सूत्रितं—‘तरणिविश्वदर्शतश्चित्रं देवानामुदगादनीकमिति याज्यानुवाक्याः’ (आश्व. श्रौ. २. २०) इति । तथा अतिमूर्तिनाम्येकाहै कृष्णपक्षे सौरीष्टिः कर्तव्या । तस्यामप्येषा अनुवाक्या । ‘अतिमूर्तिना’ इति खण्डे सूत्रितं—‘नवो नवो भवति जायमानस्तरणिविश्वदर्शतः’ (आश्व. श्रौ. १. ८) इति ॥

तरणिर्विश्वदर्शतो ज्योतिष्कृदसि सूर्य । विश्वमा भासि रोचनम् ॥ ४ ॥

तरणिः । विश्वऽदर्शतः । ज्योतिःऽकृत् । असि । सूर्य । विश्वम् । आ । भासि । रोचनम् ॥ ४ ॥

हे सूर्य त्वं तरणिः तरिता अन्येन गन्तुमशक्यस्य महतोऽध्वनो गन्ता असि । तथा च स्मर्यते—‘ योजनानां सहस्रे द्वे द्वे शते द्वे च योजने । एकेन निमिषार्धेन क्रममाण नमोऽस्तु ते ’ इति । यद्वा । उपासकानां रोगात् तारयितासि । ‘ आरोग्यं भास्करादिच्छेत् ’ इति स्मरणात् । तथा विश्वदर्शतः विश्वैः सर्वैः प्राणिभिर्दर्शनीयः । आदित्यदर्शनस्य चण्डालादिदर्शनजनितपापनिर्हरणहेतुत्वात् । तथा च आपस्तम्बः—‘ दर्शने ज्योतिषां दर्शनम् ’ इति । यद्वा । विश्वं सकलं भूतजातं दर्शतं द्रष्टव्यं प्रकाश्यं येन स तथोक्तः । तथा ज्योतिष्कृत् ज्योतिषः प्रकाशस्य कर्ता । सर्वस्य वस्तुनः प्रकाशयितेत्यर्थः । यद्वा । चन्द्रादीनां रात्रौ प्रकाशयिता । रात्रौ हि अस्मयेषु चन्द्रादिविम्बेषु सूर्यकिरणाः प्रतिफलिताः सन्तोऽन्धकारं निवारयन्ति यथा द्वारस्थदर्पणोपरि<sup>१</sup> निपतिताः<sup>२</sup> सूर्यरश्मयो गृहान्तर्गतं तमो निवारयन्ति तद्वदित्यर्थः । यस्मादेवं तस्मात् विश्वं व्याप्तं रोचनं रोचमानमन्तरिक्षम्<sup>३</sup> आ समन्तात् भासि प्रकाशयसि । यद्वा । हे सूर्य अन्तर्यामितया सर्वस्य प्रेरक परमात्मन् तरणिः संसाराब्धेस्तारकः असि । यस्मात् त्वं विश्वदर्शतः विश्वैः सर्वैर्मुमुक्षुभिः दर्शतः द्रष्टव्यः साक्षात्कर्तव्यः इत्यर्थः । अधिष्ठानसाक्षात्कारे ह्यारोपितं निवर्तते । ज्योतिष्कृत् ज्योतिषः सूर्यादिः कर्ता । तथा चाज्ञायते—‘ चन्द्रमा मनसो जातश्चक्षोः सूर्यो अजायत ’ ( तै. आ. ३. १२.६ ) इति । ईदृशस्त्वं चिद्रूपतया विश्वं सर्वं दृश्यजातं रोचनं रोचमानं दीप्यमानं यथा भवति तथा आ भासि प्रकाशयसि । चैतन्यस्फुरणे हि सर्वं जगत् दृश्यते । तथा चाज्ञायते—‘ तमेव भान्तमनुभाति सर्वं तस्य भासा सर्वमिदं विभाति ( क. उ. ५. १५ ) इति ॥ तरणिः । ‘ तृ प्लवनतरणयोः ’ । अस्मादन्तर्भावितपण्यर्थात् ‘ अतिसृष्टृधृग्भ्यश्चिवितृभ्योऽनिः ’ इति अनिप्रत्ययः । प्रत्ययाद्युदात्तत्वम् । ज्योतिः करोतीति ज्योतिष्कृत् । ‘ क्तिप् च ’ इति क्तिप् । ‘ नित्यं समासेऽनुत्तरपदस्य ’ इति विसर्जनीयस्य षत्वम् । भासि । ‘ भा दीप्तौ ’ । अन्तर्भावितपण्यर्थात् लटि अदादिवात् शपो लुक् ॥

प्रत्यङ् देवानां विशः प्रत्यङ्हुदेषि मानुषान् । प्रत्यङ् विश्वं स्वदेशे ॥ ५ ॥

प्रत्यङ् । देवानाम् । विशः । प्रत्यङ् । उत् । एषि । मानुषान् ।

प्रत्यङ् । विश्वम् । स्वः । देशे ॥ ५ ॥

हे सूर्य त्वं देवानां विशः मरुत्नामकान् देवान् । ‘ मरुतो वै देवानां विशः ’ ( तै. सं. २. २. ५. ७ ) इति श्रुत्यन्तरात् । तान् मरुत्संज्ञकान् देवान् प्रत्यङ् उदेपि तान्प्रतिगच्छद्बुद्धयं प्राप्नोषि । तेषामभिमुखं यथा भवति तथेत्यर्थः । तथा मानुषान् मनुष्यान् प्रत्यङ्हुदेषि । तेषां यथा अस्मदभिमुख एव सूर्य उदेतीति मन्यन्ते । तथा विश्वं व्याप्तं स्वः स्वलोकं देशे द्रष्टुं प्रत्यङ् उदेपि । यथा स्वलोकवासिनो जनाः स्वस्वाभिमुख्येन पश्यन्ति तथोद्देशीत्यर्थः । एतदुक्तं भवति । लोकत्रयवर्तिनो जनाः सर्वेऽपि स्वस्वाभिमुख्येन सूर्यं पश्यन्तीति । तथा चाज्ञायते—‘ तस्मात्सर्वं एव मन्यते मां प्रत्युद्गात् ’ ( तै. सं. ६. ५. ४. २ ) इति ॥ प्रत्यङ् । प्रति अञ्चतीति प्रत्यङ् । ‘ अञ्च गति-

पूजनयोः । 'ऋत्विक्' इत्यादिना किन् । 'अनिदिताम्' इति नलोपः । 'उगिद्वाम्' इति जुम् । हल्ङ्यादिसंयोगान्तलोपौ । संयोगान्तलोपस्यासिद्धत्वात् उपधादीर्घनलोपयोरभावः । 'किन्प्रत्ययस्य कुः' ( पा. सू. ८. २. ६२ ) इति कुत्वम् । 'अनिगन्तोऽञ्चतौ' ( पा. सू. ६. २. ५२ ) इति अनिगन्तः इति पृथुदासात् पूर्वपदप्रकृतिस्वराभावे कृदुत्तरपदप्रकृतिस्वरत्वम् । एषि । 'इण् गतौ' । सिपि अदादित्वात् शपो लुक् । 'आदेशप्रत्यययोः' इति षत्वम् । स्वः । सुपूर्वात् अतैः विच् । गुणे यणादेशः । 'न्यङ्स्वरौ स्वरितौ च' इति स्वरित्वम् । दशे । 'दशिर प्रेक्षणे' इत्यस्मात् 'दशे विरुधे च' इति तुमर्थे निपातितः ॥ ७ ॥

येना पावक चक्षसा भुरण्यन्तं जनां अनु । त्वं वरुण पश्यसि ॥ ६ ॥

येन । पावक । चक्षसा । भुरण्यन्तम् । जनान् । अनु । त्वम् । वरुण । पश्यसि ॥ ६ ॥

हे पावक सर्वस्य शोधक वरुण अनिष्टनिवारक सूर्य त्वं जनान् जातान् प्राणिनः भुरण्यन्तं धारयन्तं पोषयन्तं वा इमं लोकं येन चक्षसा प्रकाशेन अनु पश्यसि अनुक्रमेण प्रकाशयसि तं प्रकाशं स्तुम इति शेषः । यद्वा । उत्तरस्यामृचि संबन्धः । तेन चक्षसा व्येपीति । तथा च यास्केनोक्तं— 'तत्ते वयं स्तुम इति वाक्यशेषोऽपि वीत्तरस्यामन्वयस्तेन व्येपि' ( निरु. १२. २२ ) इति ॥ भुरण्यन्तम् । 'भुरण धारणपोषणयोः' । कण्ठादित्वात् यक् । ततः शतरि कर्तरि शप् । अदुपदेशात् लसार्वधातुकानुदात्तत्वे यक् एव स्वरः शिष्यते । वरुण । 'वृज् वरणे' । अस्मादन्तर्भावितण्यर्थात् 'कृवृदारभ्य उनन्' ( उ. सू. ३. ३३३ ) इति उनन्प्रत्ययः । अत्र वरुणशब्देनादित्य एवोच्यते । तथा चान्यत्रान्नातं— 'तस्यै मित्रश्च वरुणश्चाजायेताम्' ( तै. ब्रा. १. १. ९. २ ) इति । 'मित्रश्च वरुणश्च धाता चार्यमा च' ( तै. आ. १. १३. ३ ) इति च ॥

वि द्यामैषि रजस्पृथ्वहा मिमानो अक्तुभिः । पश्यञ्जन्मानि सूर्य ॥ ७ ॥

वि । द्याम् । एषि । रजः । पृथु । अहा । मिमानः । अक्तुभिः । पश्यन् । जन्मानि । सूर्य ॥ ७ ॥

हे सूर्य त्वं पृथु विस्तीर्णं रजः लोकम् । 'लोका रजांस्युच्यन्ते' ( निरु. ४. १९ ) इति यास्कः । कं लोकम् । द्याम् अन्तरिक्षलोकं वि एषि विशेषेण गच्छसि । किं कुर्वन् । अहा अहानि अक्तुभिः रात्रिभिः सह मिमानः उत्पादयन् । आदित्यगत्यधीनत्वात् अहोरात्रविभागस्य । तथा जन्मानि जननवन्ति भूतजातानि पश्यन् प्रकाशयन् ॥ रजस्पृथु इत्यत्र 'छन्दसि वाप्राप्तेऽदित्योः' ( पा. सू. ८. ३. ४९ ) इति विसर्जनीयस्य सत्वम् । अहा । 'शेच्छन्दसि बहुलम्' इति शैलौपः । मिमानः । 'माङ् माने' । जौहोत्यादिकः । शानचि श्लौ द्विभावे 'भृजामित्' इति अभ्यासस्य इवम् । 'श्राभ्यस्तयोरातः' इति आकारलोपः । 'अभ्यस्तानामादिः' इति अभ्यस्तस्याद्युदात्तत्वम् । जन्मानि । 'जनी प्रादुर्भावे' । 'अन्येभ्योऽपि दृश्यन्ते' इति मनिन् । निच्वादाद्युदात्तत्वम् ॥

सप्त त्वा हरितो रथे वहन्ति देव सूर्य । शोचिर्केशं विचक्षण ॥ ८ ॥

सप्त । त्वा । हरितः । रथे । वहन्ति । देव । सूर्य । शोचिः । केशम् । विचक्षण ॥ ८ ॥

हे <sup>१</sup>सूर्य <sup>२</sup>देव द्योतमान <sup>३</sup>विचक्षण सर्वस्य प्रकाशयितः <sup>४</sup>सप्त सप्तसंख्याकाः <sup>५</sup>हरितः अश्वाः रसहरणशीला रसमयो वा <sup>६</sup>त्वा त्वां <sup>७</sup>वहन्ति प्रापयन्ति । कीदृशम् । <sup>८</sup>रथे अवस्थितमिति शेषः । तथा <sup>९</sup>शोचिष्केशम् । शोचींषि तेजांस्येव यस्मिन् केशा इव दृश्यन्ते स तथोक्तः तम् । हरितः इति आदित्या-  
श्वानां संज्ञा, 'हरित आदित्यस्य' ( नि. १. १५. ३ ) इति निघण्टावुक्तत्वात् ॥ शोचिष्केशम् ।  
' शुच दीप्तौ ' । ' अचिंशुचिहुसपि० ' इत्यादिना इसिप्रत्ययान्तः अन्तोदात्तः । स एव बहुव्रीहौ पूर्व-  
पदप्रकृतिस्वरत्वेन शिष्यते । ' नित्यं समासेऽनुत्तरपदस्थस्य ' इति विसर्जनीयस्य पत्वम् ॥

अयुक्त सप्त शुन्ध्युवः सूरौ रथस्य नृपत्यः । तामिर्याति स्वयुक्तिभिः ॥ ९ ॥

अयुक्त । सप्त । शुन्ध्युवः । सूरः । रथस्य । नृपत्यः । तामिः । याति । स्वयुक्तिभिः ॥ ९ ॥

<sup>१</sup>सूरः सर्वस्य प्रेरकः सूर्यः <sup>२</sup>शुन्ध्युवः शोधिका अश्वस्त्रियः तादृशीः <sup>३</sup>सप्त सप्तसंख्याकाः <sup>४</sup>अयुक्त  
स्वरथे योजितवान् । कीदृशः <sup>५</sup> । <sup>६</sup>रथस्य <sup>७</sup>नृपत्यः न पातयिष्यः । याभिर्युक्ताभिः रथो याति न  
पतति तादृशीभिरित्यर्थः । एवंभूताभिः <sup>८</sup>ताभिः अश्वस्त्रीभिः <sup>९</sup>स्वयुक्तिभिः स्वकीययोजनेन रथे  
संबद्धाभिः <sup>१०</sup>याति यज्ञगृहं प्रत्यागच्छति । अतस्तस्मै हविर्दातव्यमिति वाक्यशेषः ॥ अयुक्त । ' युजिर्  
योगे ' । स्वरितेत्त्वात् कर्त्रभिप्राये आत्मनेपदम् । लुङि न्नेः सिच् । ' एकाचः० ' इति इट्प्रतिषेधः ।  
' लिङ्सिचावात्मनेपदेषु ' ( पा. सू. १. २. ११ ) इति सिचः कित्त्वात् लघूपधगुणाभावः । ' झलो  
झलि ' इति सिचः सकारलोपः । ' चोः कुः ' इति कुत्वम् । शुन्ध्युवः । ' शुन्ध विशुद्धौ ' । ' यजिमनि-  
शुन्धिदसिजनिभ्यो युः ' ( उ. सू. ३. ३०० ) इति युप्रत्ययः । शसि ' तन्वादीनां छन्दसि बहुल-  
मुपसंख्यानम् ' ( पा. सू. ६. ४. ७७. १ ) इति उवडादेशः । सूरः । ' वृ प्रेरणे ' । ' सुसूधा-  
गृधिभ्यः क्रन् ' ( उ. सू. २. १८२ ) इति क्रन्प्रत्ययः । निच्वादाद्युदात्तत्वम् । नृपत्यः । न पातयती-  
त्यर्थे ' नसृनेष्टृ ' ( उ. सू. २. २५२ ) इत्यादिना उणादिषु नसृशब्दस्तृजन्तो निपातितः । ' ऋन्नेभ्यो  
ङीप् ' इति ङीप् । यणादेशे ' उदात्तयणो हलपूर्वात् ' इति ङीप् उदात्तत्वम् । ' सुपां सुपो भवन्ति '  
इति शसो जसादेशः । ततो यणादेशे ' उदात्तस्वरितयोर्यणः० ' इति स्वरितत्वम् । रेफलोपश्छान्दसः ।  
उक्तं च- ' द्वौ चापरौ वर्णविकारनाशौ ' ( का. ६. ३. १०९ ) इति । ' शाखान्तरे तु नृपत्यः '  
इत्येव पठ्यते । स्वयुक्तिभिः । स्वकीयाः सूर्यसंबन्धिभ्यो युक्तयो योजनानि यासाम् । बहुव्रीहौ पूर्वपद-  
प्रकृतिस्वरत्वम् ॥

अवभृथेष्टौ होत्रकाः जलाश्लिष्यम् 'उद्वयं तमसस्परी' इति मन्त्रं ब्रूयुः । तथा च ' पत्नीसंयाजै-  
श्चरित्वा ' इति खण्डे सूत्रितम्- ' उद्वयं तमसस्परीयुदेत्य ' ( आश्व. श्रौ. ६. १३ ) इति ॥

उद्वयं तमसस्परी ज्योतिष्पश्यन्त उत्तरम् ।

देवं देवत्रा सूर्यमग्नम् ज्योतिरुत्तमम् ॥ १० ॥

उत् । वयम् । तमसः । परि । ज्योतिः । पश्यन्तः । उत्तरम् ।

देवम् । देवत्रा । सूर्यम् । अग्नम् । ज्योतिः । उत्तरम् ॥ १० ॥

वयम् अनुष्टातारः वतमसस्परि तमस उपरि रात्रेरुर्ध्वं वर्तमानं तमसः पापात् परि उपरि वर्तमानं वा पापरहितमित्यर्थः । तथा चाश्नायते—‘ उद्वयं तमसस्परित्याह पाप्मा वै तमः पाप्मानमेवास्मादप हन्ति ’ ( तै. सं. ५. १. ८. ६ ) इति । ज्योतिः तेजस्विनम् उत्तरम् उद्वततरमुत्कृष्टतरं वा देवत्रा देवेषु मध्ये देवं दानादिगुणयुक्तं सूर्यं पश्यन्तः स्तुतिभिर्हविर्भिश्चोपासीनाः सन्तः उत्तमम् उत्कृष्टतमं ज्योतिः सूर्यरूपम् अगन्म प्राप्नुवाम । तथा च श्रूयते—‘ अगन्म ज्योतिरुत्तममित्याहासौ वा आदित्यो ज्योतिरुत्तममादित्यस्यैव सायुज्यं गच्छति ’ ( तै. सं. ५. १. ८. ६ ) इति । युक्तं चैतत्, ‘ तं यथा यथोपासते तदेव भवन्ति ’ इति श्रुत्यन्तरात् ॥ तमसस्परि । ‘ पञ्चम्याः परावध्यर्थे ’ इति विसर्जनीयस्य सत्वम् । ज्योतिष्पश्यन्तः । ‘ इसुसोः सामर्थ्ये ’ ( पा. सू. ८. ३. ४४ ) इति विसर्जनीयस्य षत्वम् । व्यपेक्षालक्षणं सामर्थ्यं तत्राङ्गीक्रियते । देवत्रा । ‘ देवमनुष्यपुरुषपुरुषमर्थेभ्यो द्वितीयाससम्योर्बहुलम् ’ ( पा. सू. ५. ४. ५६ ) इति सप्तम्यर्थे त्राप्रत्ययः । प्रत्ययस्वरः । अगन्म । ‘ छन्दसि लुङ्लङ्लिटः ’ इति प्रार्थनायां लङि ‘ बहुलं छन्दसि ’ इति शपो लृक् । ‘ म्बोश्च ’ ( पा. सू. ८. २. ६५ ) इति धातोः मकारस्य नकारः । अडागम उदात्तः । पादाङ्किवात् निघाताभावः । उत्तमम् । तमपः पित्त्वा-दनुदात्तत्वे प्राप्ते ‘ उत्तमश्चत्तमौ सर्वत्र ’ इति उञ्छादिषु पाठादन्तोदात्तत्वम् ॥

‘ उद्यन् ’ इत्ययं तृचो रोगशान्त्यर्थः । तथा च अनुक्रमण्यामुक्तम्—‘ अन्त्यस्तृचो रोगान् उपनिषत् ’ इति । युक्तं चैतत् । यस्मादनेन तृचेन त्वग्दोषशान्तये प्रसूतः सूर्यमस्तौ त्वेन तृचेन स्तुतः सूर्यस्तमृषिं रोगान्निरगमयत् तस्मादिदानीमपि रोगशान्तयेऽनेन तृचेन सूर्यं उपासनीयः । तदुक्तं शौनकेन—‘ उद्यन्नद्येति मन्त्रोऽयं सौरः पापप्रणाशनः । रोगघ्नश्च विपध्नश्च भुक्तिमुक्तिफलप्रदः ’ इति ॥

**उद्यन्नद्य मित्रमह आरोहन्नुत्तरां दिवम् ।**

**हृद्रोगं मम सूर्य हरिमाणं च नाशय ॥ ११ ॥**

उत्स्यन् । अद्य । मित्रमहः । आरोहन् । उत्तराम् । दिवम् ।

हृद्रोगम् । मम । सूर्य । हरिमाणम् । च । नाशय ॥ ११ ॥

हे सूर्य सर्वस्य प्रेरक मित्रमहः सर्वेषामनुकूलदीप्तियुक्त अद्य अस्मिन् काले उद्यन् उद्वयं गच्छन् उत्तराम् उद्वततरां दिवम् अन्तरिक्षम् आरोहन् आभिमुख्येन प्राप्नुवन् । यद्वा । दिवम् अन्तरिक्षम् उत्तराम् आरोहन् उत्कर्षेण प्राप्नुवन् । एवंविधस्त्वं मम हृद्रोगं हृदयगतमान्तरं रोगं हरिमाणं शरीरगतकान्तिहरणशीलं बाह्यं रोगम् । यद्वा । शरीरगतं हरिद्वर्णं रोगप्राप्तं वैवर्ण्यमित्यर्थः । तदुभयमपि नाशय । मां स्तोतारमुभयविधाद्रोगान्मोचयेत्यर्थः ॥ मित्रमहः । मित्रमनुकूलं महस्तेजो यस्यासौ । आमन्त्रितनिघातः । उत्तराम् । उत् इत्यनेन उपसर्गेण स्वसंसृष्टधात्वर्थो लक्ष्यते । तस्मादातिशायनिकः तरप्यप्रत्ययः । प्रथमपक्षेऽन्तरिक्षविशेषणत्वेन द्रव्य-प्रकर्षप्रतीतेः आम् न भवति । द्वितीये त्वारोहणक्रियायाः प्रकर्षो गम्यते इति ‘ किमेत्तिडव्ययधादाग्व-द्रव्यप्रकर्षे ’ ( पा. सू. ५. ४. ११ ) इति आसुः । प्रथमपक्षे दासरपोः पित्त्वादानुदात्तत्वे उपसर्ग-स्वर एव शिष्यते । द्वितीये तु आम्प्रत्ययस्य सतिशिष्टत्वात् तस्यैव स्वरे प्राप्ते व्यत्ययेनाद्युदात्तत्वम् । वृषादिर्वा द्रष्टव्यः । स ह्याकृतिगणः । हृद्रोगम् । ‘ वा शोकव्यज्रोरेषु ’ ( पा. सू. ६. ३. ५१ )

इति हृदयशब्दस्य हृदादेशः । मम । ‘युष्मदस्मदोर्ङसि’ इत्याद्युदात्तत्वम् । हरिमाणम् । ‘हञ् हरणे’ । ‘जनिहृभ्यामिमनिन्’ ( उ. सू. ४. ५८८ ) इति औणादिक इमनिन्प्रत्ययः । व्यत्ययेनान्तोदात्तत्वम् । यद्वा । हरिच्छब्दस्य वर्णवाचित्वात् ‘वर्णदृढादिभ्यः प्यञ् च’ ( पा. सू. ५. १. १२३ ) इति चकारात् इमनिन्प्रत्ययः । ‘इष्टेमेयःसु’ इत्यनुवृत्तौ ‘टेः’ इति टिलोपः ॥

शुक्लैषु मे हरिमाणं रोपणाकासु दध्मसि ।

अथो हारिद्रवेषु मे हरिमाणं नि दध्मसि ॥ १२ ॥

शुक्लैषु । मे । हरिमाणम् । रोपणाकासु । दध्मसि ।

अथो इति । हारिद्रवेषु । मे । हरिमाणम् । नि । दध्मसि ॥ १२ ॥

१मे मदीयं १हरिमाणं शरीरगतं हरिद्वर्णस्य भावं १शुक्लैषु तादृशं वर्णं कामयमानेषु पक्षिषु तथा १रोपणाकासु शारिकासु पक्षिविशेषेषु १दध्मसि स्थापयामः । १अथो अपि च १हारिद्रवेषु हरितालद्रुमेषु तादृग्वर्णवत्सु १मे मदीयं १हरिमाणं १नि १दध्मसि निदर्शयामि । स च हरिमा तत्रैव सुखेनास्ताम् अस्मान् मा बाधित्वेति ॥ दध्मसि । ‘इदन्तो मसि’ इति मस इकारागमः ॥

उदगादयमादित्यो विश्वेन सहसा सह ।

द्विषन्तं मह्यं रन्धयन्मो अहं द्विषते रधम् ॥ १३ ॥

उत् । अगात् । अयम् । आदित्यः । विश्वेन । सहसा । सह ।

द्विषन्तम् । मह्यम् । रन्धयन् । मो इति । अहम् । द्विषते । रधम् ॥ १३ ॥

१अयं पुरोवर्ती १आदित्यः अदितेः पुत्रः सूर्यः १विश्वेन १सहसा सर्वेण बलेन १सह १उदगा उदयं प्राप्तवान् । किं कुर्वन् । १मह्यं १द्विषन्तं १रन्धयन् ममोपद्रवकारिणं १हिसन् अपि च १अहं १द्विषते अनिष्टकारिणे रोगाय १मो १रधं नैव हिंसां करोमि । सूर्य एव अस्मदनिष्टकारिणं रोगं विनाशयित्वित्यर्थः ॥ अगात् । एतेर्लुङि ‘इणो गा लुङि’ इति गादेशः । ‘गातिस्था’ इति सिचो लृक् । आदित्यः । ‘दित्यदित्यादित्य’ इति अपत्यार्थे प्राग्दीव्यतीयो ण्यप्रत्ययः । रन्धयन् । ‘रध हिंसासंराद्धयोः’ । ण्यन्तात् लटः शतृ । ‘रधिजभोरचि’ ( पा. सू. ७. १. ६१ ) इति णौ धातोः नुमागमः । मो । मा उ निपातद्वयसमुदायो मैवेत्यस्यार्थे । ‘ओत्’ ( पा. सू. १. १. १५ ) इति प्रगृह्यत्वे ‘प्लुतप्रगृह्या अचि’ इति प्रकृतिभावः । द्विषते । ‘शतुरनुमः’ इति विभक्तेरुदात्तत्वम् । रधम् । रधेर्लुङि पुषादित्वात् ङेः अडादेशः । ‘रधिजभोरचि’ इति धातोः नुम् । ‘अनिदिताम्’ इति अनुषङ्गलोपः । ‘न माङ्योगे’ इति अडभावः ॥ ॥ ८ ॥ ॥ ९ ॥

१. च-छ-ण-त-ध-न-फ-श-ममोपद्रवकारिणं रोगं हिंसन् ; ल-ममोपद्रवकारणं हिंसन् ; स-ममोपद्रवकारकं रोगं हिंसन् ।

दशमेऽनुवाके सप्त सूक्तानि । तत्र 'अभि त्यम्' इति पञ्चदशच प्रथमं सूक्तम् । अत्रेतिहासमाचक्षते-  
अङ्गिरा इन्द्रसदृशं पुत्रमात्मनः कामयमानो देवता उपासांचके । तस्य सव्याख्येन पुत्ररूपेणेन्द्र एव  
स्वयं जज्ञे जगति मत्तुल्यः कश्चिन्मा भूदिति । स सव्य आङ्गिरसोऽस्य सूक्तस्य ऋषिः । चतुर्दशीपञ्चदश्यौ  
त्रिष्टुभौ । 'त्रिष्टुबन्तस्य सूक्तस्य शिष्टा जगत्यः' इति परिभाषयावशिष्टाद्ययोदशर्चो जगत्यः । इन्द्रो  
देवता । तदेतत्सर्वम् अनुक्रमण्यामुक्तम्—'अभि त्यं पञ्चोना सव्यो द्वित्रिष्टुबन्तमङ्गिरा इन्द्रतुल्यं पुत्रमिच्छन्न-  
भ्यध्यायस्सव्य इतीन्द्र एवास्य पुत्रोऽजायत' इति । अतिरात्रे प्रथमे रात्रिपर्याये होतुः ऋक्षे इदं सूक्तं  
शंसनीयम् । 'अतिरात्रे पर्यायाणाम्' इति खण्डे सूत्रितम्—'अभि त्यं मेघमध्वर्यवो भरतेन्द्राय सोम-  
मिति याज्या' ( आश्व. श्रौ. ६. ४ ) इति । गवामयनस्य मध्यभूते विषुवत्संज्ञकेऽहन्यपि निष्केवल्ये  
इदं सूक्तं शंसनीयम् । तथा च सूत्रितं—'यस्तिग्मशृङ्गोऽभि त्यं मेघमिन्द्रस्य नु वीर्याणीत्येतस्मिन्नैन्द्रो  
निविदं शस्त्वा' ( आश्व. श्रौ. ८. ६ ) इति ॥

अभि त्यं मेघं पुरुहूतमृग्मियमिन्द्रं गीर्भिर्मदता वस्वो अर्णवम् ।

यस्य द्यावो न विचरन्ति मानुषा भुजे मंहिष्ठमभि विप्रमर्चत ॥ १ ॥

अभि । त्यम् । मेघम् । पुरुहूतम् । ऋग्मियम् । इन्द्रम् । गीःऽभिः । मदत । वस्वः । अर्णवम् ।

यस्य । द्यावः । न । विचरन्ति । मानुषा । भुजे । मंहिष्ठम् । अभि । विप्रम् । अर्चत ॥ १ ॥

त्यं तं<sup>१</sup> प्रसिद्धं मेघं शत्रुभिः स्पर्धमानम् । यद्वा । कण्वपुत्रं मेधातिथिं यजमानमिन्द्रो मेघरूपेणागत्य  
तदीयं सोमं पपौ । स ऋषिस्तं मेघ इत्यवोचत् । अत इदानीमपि मेघ<sup>२</sup> इति इन्द्रः<sup>३</sup> अभिधीयते । 'मेधा-  
तिथेर्मेघ' इति सुब्रह्मण्यमन्त्रैकदेशस्य व्याख्यानरूपं ब्राह्मणमेवमाज्ञायते—'मेधातिथिं हि कण्वायनिं<sup>४</sup> मेघो  
भूत्वाजहार' इति । आगत्य सोममपहतवानित्यर्थः । पुरुहूतं पुरुभिर्यजमानैराहूतं ऋग्मियम् ऋग्मि-  
विक्रियमाणं स्तूयमानमित्यर्थः । स्तुत्या हि देवता विक्रियते । यद्वा । ऋग्मिमीयते शब्दयते<sup>५</sup> इति ऋग्मीः ।  
तम् । वस्वो अर्णवं धनानामावासभूमिं एवंगुणविशिष्टम् इन्द्रं हे स्तोतारः गीर्भिः स्तुतिभिः अभि  
मदत अभिमुख्येन हर्षं प्रापयत । यस्य इन्द्रस्य कर्माणि मानुषा मनुष्याणां हितानि विचरन्ति  
विशेषेण वर्तन्ते । तत्र दृष्टान्तः । द्यावो न । यथा सूर्यरश्मयः सर्वेषां हितकराः । भुजे भोगाय  
मंहिष्ठम् अतिशयेन प्रवृद्धं विप्रं मेधाविनं तथाविधम् इन्द्रम् अभि अर्चत अभिपूजयत ॥ मेघम् ।  
'मिष स्पर्धायाम्' । इगुपधलक्षणे के प्राप्ते 'देवसेनमेषादयः पचादिषु दृष्टव्याः' इति वचनात् अच्-  
प्रत्ययः । ऋग्मियम् । 'तस्य विकारः' इत्यर्थे 'एकाचो नित्यं मयटमिच्छन्ति' ( का. ४. ३. १४४ )  
इति मयट्प्रत्ययः । अकारस्य इकारश्चान्दसः । प्रत्ययस्वरः । यद्वा । 'माङ् माने शब्दे च' । ऋग्मि-  
मीयते इति ऋग्मीः । किपि वलि लोपात् पूर्वमेव परत्वात् 'धुमास्था' इति ईत्वम् । 'अचि श्रुधातु'  
इत्यादिना इयङादेशः । कृदुत्तरपदप्रकृतिस्वरत्वम् । मदत । 'मदी हर्षे' । हेतुमति णिच् । 'मदी  
हर्षग्लपनयोः' इति घटादिषु पाठात् हर्षार्थे वर्तमानस्य 'घटादयो मितः' इति मिच्चे सति  
'मितां ह्रस्वः' ( पा. सू. ६. ४. ९२ ) इति ह्रस्वत्वम् । लोप्मध्यमपुरुषबहुवचने शपि  
'छन्दस्युभयथा' इति आर्धधातुकत्वात् 'गेरनिटि' इति णिलोपः । तशब्दस्य 'सार्वधातुकमपित्'  
इति डित्वे 'ऋचि तुनुधमश्चुतङ्कुशोरुष्याणाम्' इति दीर्घः । वस्वः । डस्य आगमानुशासनस्या-  
नित्यत्वात् नुमभावः । 'जसादिषु छन्दसि वावचनम्' ( पा. सू. ७. ३. १०९. १ ) इति वचनात्

१. त-ध-श-स- 'तं' नास्ति । २. ङ-इन्द्रो मेघ इति । ३. छ-न-ल-श-स-काण्वायनिम् । ४. ङ-न-शस्यते ।



‘वेडिति’ (पा. सू. ७. ३. १११) इति गुणाभावे यणादेशः। अर्णवम्। अर्ण उदकमस्मिन्नस्तीति अर्णवः समुद्रः। ‘अर्णसो लोपश्च’ (का. ५. २. १०९. २) इति मत्वर्थीयो वप्रत्ययः सलोपश्च। तेन शब्देन जलाश्रयवाचिना आश्रयमात्रं लक्ष्यते। प्रत्ययस्वरः। विचरन्ति। चर गत्यर्थः। अदुपदेशात् लसार्वधातुका नुदात्तत्वे धातुस्वरः। ‘तिङि चोदात्तवति’ इति गतिरनुदात्ता। यद्वृत्तयोगादनिघातः। मानुषा। ‘शोश्छन्दसि बहुलम्’ इति शैलोपः। भुजे। ‘भुज पालनाभ्यवहारयोः’। संपदादिलक्षणो भावे क्तिप्। ‘सावेकाचः’ इति विभक्तेरुदात्तत्वम्। मंहिष्ठम्। ‘महि वहि वृद्धौ’। अतिशयेन मंहिता मंहिष्ठः। ‘तुश्छन्दसि’ इति इष्टप्रत्ययः। ‘तुरिष्टेभ्यःसु’ इति तृलोपः। निच्चांदाद्युदात्तत्वम्। अर्चत। ‘अर्च पूजायाम्’। भौवादिकः॥

**अभीमवन्वन्त्स्वभिष्टिभूतयोऽन्तरिक्षप्रां तविषीभिरावृतम्।**

**इन्द्रं दक्षास ऋभवो मदच्युतं शतक्रतुं जवनी सूनृतारुहत् ॥ २ ॥**

अभि। ईम्। अवन्वन्। सुऽअभिष्टिम्। ऊतयः। अन्तरिक्षऽग्राम्। तविषीभिः। आऽवृतम्। इन्द्रम्। दक्षासः। ऋभवः। मदऽच्युतम्। शतऽक्रतुम्। जवनी। सूनृता। आ। अरुहत्॥२॥

ऊतयः अवितारो रक्षितारः। दक्षासः दक्षयितारः प्रवर्धयितारः। ऋभवः। उरु भान्ति इति नैस्तक्युत्पत्त्या ऋभवोऽत्र मरुत उच्यन्ते। एवंभूता मरुतः। इन्द्रम्। अभीमवन्वन् आभिमुख्येन खलु अभजन्त। वृत्रेण सह युध्यमानमिन्द्रं सर्वे देवाः पर्येत्यजन्। मरुतस्तु तथा न पर्येत्याक्षुः। तथा चाम्नास्यते<sup>१</sup>—‘विश्वे देवा अजहुये सखायः। मरुद्भिरिन्द्रं सख्यं ते अस्तु’ (ऋ. सं. ८. ९६. ७) इति। ब्राह्मणेऽप्याम्नातं—‘मरुतो हैनं नाजहुः’ (ऐ. ब्रा. ३. २०) इति। कीदृशमिन्द्रम्। ‘स्वभिष्टिं शोभनाभ्येषणवन्तं शोभनाभिगमनमित्यर्थः’। अन्तरिक्षग्राम्। अन्तरिक्षं ध्रुलोकं स्वतेजसा प्राति पूरयतीति अन्तरिक्षप्राः। द्वादशस्वादित्येषु इन्द्रस्य विद्यमानत्वात्। शाखान्तरेऽपि श्रूयते—‘तस्या इन्द्रश्च विवस्वाश्चाजायेताम्’ (तै. ब्रा. १. १. ९. ३) इति, ‘इन्द्रश्च विवस्वाश्चेत्येते (तै. आ. १. १३. ३) इति च। तविषीभिरावृतम्। तविषीति बलनाम। ‘तविषी शुष्मम्’ (नि. २. ९. १०) इति तन्नामसु पाठात्। बलैरावृतम्। अतिबलिनमित्यर्थः। अत एव मदच्युतं शत्रूणां मदस्य गर्वस्य च्यावयितारम्। किंच शतक्रतुं शतसंख्यानां क्रतूनामाहर्तारं बहुविधकर्माणं वा। पूर्वोक्तं तमिन्द्रं जवनी वृत्रवधं प्रति प्रेरयित्री सूनृता तैर्मरुद्भिः प्रयुक्ता ‘प्रहर भगवो जहि वीर्यस्व’ (ऐ. ब्रा. ३. २०) इति ब्राह्मणोक्तरूपा प्रियसत्यात्मिका वागपि आरुहत् आरुढवती। वृत्रवधं प्रति सापि वाक् इन्द्रस्योत्साहकारिण्यभूदित्यर्थः॥ अवन्वन्। ‘वन षण संभक्तौ’। लङि शपि प्राप्ते व्यत्ययेन उप्रत्ययः। स्वभिष्टिम्। ‘इष गतौ’। भावे क्तिप्रत्ययः। ‘तितुत्र’ इत्यादिना इट्प्रतिषेधः। एमन्नादित्वात् पररूपत्वम् (पा. सू. ६. १. ९४. ६)। शोभना अभिष्टयो यस्येति बहुव्रीहौ ‘नञ्सुभ्याम्’ इत्युत्तरपदान्तोदात्तत्वम्। ऊतयः। अवतेः ‘कृत्यल्युटो बहुलम्’ इति कर्तरि क्तिप्रत्ययः। यद्वा। ‘क्तिच्क्तौ च संज्ञायाम्’ इति क्तिच्। ‘ज्वरत्वर’ इत्यादिना ऊट्। ‘चितः’ इत्यन्तोदात्तत्वम्। अन्तरिक्षग्राम्। ‘प्रा पूरणे’। अन्तरिक्षं प्राति पूरयतीति अन्तरिक्षप्राः। ‘आतो मनिन्’ इत्यत्र चशब्दात् विच्। आवृतम्। ‘वृन् वरणे’। आव्रियते इति आवृतः। कर्मणि निष्ठा। ‘गतिरनन्तरः’

१. च-छ-न-फ-स-चाम्नायते।

इति गतेः प्रकृतिस्वरत्वम् । दक्षासः । ‘ दक्ष वृद्धौ ’ । दक्षन्ते एमिरिति दक्षाः । करणे घञ् ।  
जित्वादाद्युदात्तत्वम् । ‘ आन्सेरसुक् ’ । मदस्युतम् । ‘ च्युङ् गतौ ’ । अन्तर्भावितण्यथात् ‘ किप् च ’  
इति किप् । ‘ ह्रस्वस्य पिति कृति ’ इति तुक् । शतक्रतुम् । शतं क्रतवो यस्य । बहुव्रीहौ पूर्वपदप्रकृति-  
स्वरत्वम् । जवनी । जु इति सौत्रो धातुः । करणे ल्युट् । ‘ टिड्ढाणञ् ’ इत्यादिना ङीप् । लिट्स्वरेण  
जकारात् परस्योदात्तत्वम् । अरुहत् । रुहेर्लुङि ‘ कृष्टृदृहृभ्यश्छन्दसि ’ इति ल्लेः अडादेशः ॥

त्वं गोत्रमङ्गिरोभ्योऽवृणोरपोतात्रये शतदुरेषु गातुवित् ।

ससेनं चिद्विमदायावहो वस्वाजावद्रिं वावसानस्य नर्तयन् ॥ ३ ॥

त्वम् । गोत्रम् । अङ्गिरःऽभ्यः । अवृणोः । अप् । उत । अत्रये । शतदुरेषु । गातुवित् ।

ससेनं । चित् । विऽमदाय । अवहः । वसु । आजौ । अद्रिम् । ववसानस्य । नर्तयन् ॥ ३ ॥

हे इन्द्र त्वं गोत्रम् अव्यक्तशब्दवन्तं वृष्ट्युदकस्यावरकं<sup>१</sup> मेघम् अङ्गिरोभ्यः अङ्गिरसामृषी-  
गामर्थाय अप अवृणोः अपवरणं कृतवानसि । वृष्टेरावरकं<sup>२</sup> मेघं वज्रेणोद्धाट्य वर्षणं कृतवानसीत्यर्थः ।  
यद्वा । गोत्रं गोसमूहं पणिभिरपहतं गुहासु निहितम् अङ्गिरोभ्यः ऋषिभ्यः अप अवृणोः गुहाद्वारोद्धाटनेन  
प्राकाशयः । उत अपि च अत्रये महर्षये । कीदृशाय । शतदुरेषु शतद्वारेषु यन्त्रेष्वसुरैः पीडार्थं  
प्रक्षिप्ताय गातुवित् मार्गस्य लम्भयिताभूः । तथा विमदाय चित् विमदनाम्ने महर्षयेऽपि ससेन  
अन्नेन युक्तं वसु धनम् अवहः प्राप्तवान् । तथा आजौ संग्रामे जयार्थं ववसानस्य निवसतो  
वर्तमानस्यान्यस्यापि स्तोतुः अद्रिं वज्रं नर्तयन्<sup>३</sup> रक्षणं कृतवानसीति शेषः । अतस्तव महिमा केन  
वर्णयितुं शक्यते इति भावः ॥ गोत्रम् । ‘ गुङ् अव्यक्ते शब्दे ’ । औणादिकः त्रप्रत्ययः । यद्वा । ‘ खल-  
गोरथात् ’ इत्यनुवृत्तौ ‘ इनित्रकव्यचश्च ’ ( पा. सू. ४. २. ५१ ) इति समूहार्थे त्रप्रत्ययः । शतदुरेषु ।  
शतं दुरा द्वाराण्येषाम् । दृ इत्येके । द्वयन्ते संग्रियन्ते इति दुराः । ‘ वजर्थे कविधानम् ’ इति कप्रत्ययः ।  
छान्दसं संप्रसारणं परपूर्वत्वम् । तच्च यो ह्युभयोः स्थाने भवति स लभतेऽन्यतरेणापि व्यपदेशम्  
इति ‘ उरण् रपरः ’ ( पा. सू. १. १. ५१ ) इति रपरं भवति । यद्वा । द्वारशब्दस्यैव छान्दसं  
संप्रसारणं द्रष्टव्यम् । गातुवित् । ‘ गाङ् गतौ ’ । अस्मात् ‘ कमिमनिजनिभागापायाहिभ्यश्च ’ ( उ. सू.  
१. ७२ ) इति तुप्रत्ययः । तं वेदयति लम्भयतीति गातुवित् । ‘ विलु लाभे ’ । अन्तर्भावितण्यथात्  
किप् । कृदुत्तरपदप्रकृतिस्वरत्वम् । ससेन । ससम् इति अन्ननाम । ‘ ससं नमः आयुः ’ ( नि. २. ७. २१ )  
इति तन्नामसु पाठात् । आजिः इति संग्रामनाम । ‘ आहवे आजौ ’ ( नि. २. १७. ८ ) इति तत्र  
पाठात् । अद्रिम् । अत्ति भक्षयति वैरिणम् इति अद्रिर्वज्रः । ‘ अद्रिशदिभृशुभिभ्यः क्रिन् ’ इति  
क्रिन्प्रत्ययः । नित्त्वादाद्युदात्तत्वम् । यास्कस्त्वेवम् अद्रिशब्दं व्याचक्ष्यौ—‘ अद्रिशब्दात्त्यनेनापि वात्तेः  
स्यात् ’ ( निह. ४. ४ ) इति । ववसानस्य । ‘ वस निवासे ’ । कर्तरि ताच्छीलिकः चानश् । ‘ बहुलं  
छन्दसि ’ इति शपः श्रुः । द्विर्भावहलादिशेषौ । चित्त्वादन्तोदात्तत्वम् ॥

त्वमपामपिधानावृणोरपाधारयः पर्वते दानुमद्रसु ।

वृत्रं यदिन्द्र शवसावधीरहिमादिसूर्य दिव्यारोहयो दृशे ॥ ४ ॥

त्वम् । अपाम् । अपिधाना । अवृणोः । अप । आधारयः । पर्वते । दानुमत् । वसु ।

वृत्रम् । यत् । इन्द्र । शवसा । अवधीः । अहिम् । आत् । इत् । सूर्यम् ।

दिवि । आ । आरोहयः । दृशे ॥ ४ ॥

हे इन्द्र त्वम् अपाम् उदकानाम् अपिधाना अपिधानानि आच्छादकान् मेघान् अप  
अवृणोः अपावरीष्ठाः । तथा पर्वते पर्ववति पूरयितव्यप्रदेशयुक्ते स्वकीयनिवासस्थाने दानुमत् दानु-  
मतो हिंसायुक्तस्य । यद्वा । दनुः असुरमाता सैव दानुः । तद्वतः । तादृशस्य वृत्रादेः वसु धनम् अधा-  
रयः । शत्रून् जित्वा तदीयं धनमपहृत्य स्वगृहे न्यचिक्षिपः इत्यर्थः । यद्वा । दानुमत् इति वसुविशेषणम् ।  
शोभनदानयुक्तमित्यर्थः । हे इन्द्र त्वं यत् यदा शवसा बलेन वृत्रं त्रयाणां<sup>१</sup> लोकानामावरीतारम्<sup>१</sup> ।  
तथा च शाखान्तरे समाम्नातं—‘यदिमान् लोकानवृणोत्तद्वृत्रस्य वृत्रत्वम्’ (तै. सं. २. ४. १२. २)  
इति । अहिं आ समन्तात् हन्तारम् । तथा च वाजसनेयिनः समामनन्ति—‘सोऽग्नीषोमावभिसंबभूव  
सर्वा विद्यां सर्वं यशः सर्वमन्नाद्यं सर्वां श्रियं स यत्सर्वमेतत्समभवत्तस्मादहिः’ इति । एवंभूतमसुरम्  
अवधीः बध्ना प्रापयः । आदित् अनन्तरमेव दिवि ह्युलोके दृशे द्रष्टुं सूर्यम् आरोहयः ।  
वृत्रेणावृतं सूर्यं तस्माद्वृत्रात् अमुमुचः इत्यर्थः ॥ अपाम् । ‘ऊडिदम्’ इत्यादिना विभक्तेरुदात्तत्वम् ।  
अपिधाना । अपिधीयते आच्छाद्यते एभिरिति अपिधानानि । करणे ल्युट् । ‘लिति’ इति प्रत्ययात्  
पूर्वस्य धात्वाकारस्योदात्तत्वम् । तत् एकादेशस्वरः । कृदुत्तरपदप्रकृतिस्वरत्वम् । ‘सुपां सुलुक्’ इति  
विभक्तेः पूर्वसवर्णदीर्घत्वम् । आधारयः । पादादित्वात् निघाताभावः । पर्वते । पर्ववान् पर्वतः । ‘पर्व  
पुनः पृणातेः प्रीणातेर्वा’<sup>२</sup> ( निरु. १. २० ) इति यास्कः । दानुमत् । ‘दो अवखण्डने’ इत्यस्मात्  
वा ‘दाण् दाने’ इत्यस्मात् वा ‘दाभाभ्यां नुः’ इति औणादिको नुप्रत्ययः । असुरविशेषणत्वे  
‘सुपां सुलुक्’ इति षष्ठ्या लुक् ॥

त्वं मायाभिरप मायिनोऽधमः स्वधामिरे अधि शुभावजुह्वत ।

त्वं पिप्रोर्नुमणः प्रारुजः पुरः प्र ऋजिश्चानं दस्युहृत्येष्वाविथ ॥ ५ ॥

त्वम् । मायामिः । अप । मायिनः । अधमः । स्वधामिः । ये । अधि । श्रुतौ । अजुह्वत ।

त्वम् । पिप्रोः । नृमनः । प्र । अरुजः । पुरः । प्र । ऋजिश्चानम् । दस्युहृत्येषु । आविथ ॥ ५ ॥

हे इन्द्र त्वं मायाभिः जयोपायज्ञानैः । मायेति ज्ञाननाम, ‘शची माया’ ( नि. ३. ९.  
९ ) इति तन्नामसु पाठात् । यद्वा । मायाभिः लोकप्रसिद्धैः कपटैः । मायिनः उक्तलक्षणमायोपेतान्

वृत्रादीनसुरान् अप<sup>१</sup> अधमः अपाजीगमः । ‘ धमतिर्गतिकर्मा ’ ( निरु. ६. २ ) इति यास्कः । एवे असुराः स्वधाभिः हविलक्षणैरक्षैः शुसौ अधि शोभमाने स्वकीये मुखे एव अजुह्वत अहौषुः नाशौ तानसुरानिति पूर्वेण संबन्धः<sup>२</sup> । तथा च कौषीतकिभिराज्ञायते—‘ असुरा वा आत्मन्नुहवुहृदातेऽशौ ते पराभवन् ’ इति । वाजसनेयिभिरप्याज्ञातं—‘ देवाश्च ह वा असुराश्चास्पर्धन्त ततो हासुरा अभिमानेन कस्मै च न जुहुम इति स्वेप्वेवास्येषु जुह्वतश्चेरुस्ते परावभूवुः ’ इति । तथा हे नृमणः नृषु यजमानेषु रक्षितव्येषु अनुग्रहबुद्धियुक्तं<sup>३</sup> एवं पिप्रोः पूरयितुरेतन्नाशोऽसुरस्य पुरः पुराणि निवासस्थानानि प्र<sup>४</sup> अरुजः प्राभाङ्क्षीः । एवं कृत्वा तेनासुरेणोपद्रुतम् ऋजिश्चानम् ऋजुगमनमेतत्संज्ञकं स्तोतारं दस्युहृत्येषु दस्यूनामुपक्षपयितृणां हननेन युक्तेषु संग्रामेषु । यद्वा । दस्यूनां हनने निमित्तभूतेषु प्र<sup>५</sup> आविथ प्रकर्षेण ररक्षिथ ॥ सायिनः । मायाशब्दस्य ब्रीह्यादिषु पाठात् ‘ ब्रीह्यादिभ्यश्च ’ इति मत्वर्थाय इनिः । शुसौ । ‘ शुभ दीप्तौ ’ । कर्मणि क्तिन् । ‘ तितुत्र ’ इत्यादिना इट्प्रतिषेधः । ‘ झषस्तथोः ’ इति धत्वाभावश्छान्दसः । ‘ खरि च ’ ( पा. सू. ८. ४. ५५ ) इति चत्वम् । अजुह्वत । जुहोतेर्लङि व्यत्ययेन आत्मनेपदम् । ‘ अदभ्यस्तात् ’ ( पा. सू. ७. १. ४ ) इति झस्य अदादेशः । ‘ हुश्वोः सार्वधातुके ’ इति यणादेशः । पिप्रोः । ‘ पृ पालनपूरणयोः ’ । ‘ पृभिदिव्यधिः ’ ( उ. सू. १. २३ ) इत्यादिना कुप्रत्ययः । ‘ उदोष्ठ्यपूर्वस्य ’ इत्यत्र ‘ बहुलं छन्दसि ’ इत्युक्तत्वात् उच्चाभावः । छान्दसं द्विवचनम् । अभ्यासस्य उरदत्वहलादिशेषाः । ‘ अतिपिपत्योश्च, बहुलं छन्दसि ’ इति अभ्यासस्य इत्वम् । यणादेशः । नृमणः । नृषु मनो यस्य । ‘ छन्दस्यृदवग्रहात् ’ ( पा. सू. ८. ४. २६ ) इति णत्वम् । अरुजः । ‘ रुजो भङ्गे ’ । शस्य डित्त्वात् गुणाभावः । ऋजिश्चानम् । ऋजु अश्नुते प्राप्नोतीति ऋजिश्चा । पृषोदरादिः । दस्युहृत्येषु । ‘ हन हिंसागत्योः ’ । ‘ हनस्त च ’ ( पा. सू. ३. १. १०८ ) इति भावे क्यप्रत्ययः तकारश्चान्तादेशः । दस्यूनां हत्या येषु संग्रामेषु । ‘ परादिश्छन्दसि बहुलम् ’ इत्युत्तरपदाद्युदात्तत्वम् । तत्पुरुषपक्षे तु कृदुत्तरपदप्रकृतिस्वरत्वम् । आविथ । ‘ अव रक्षणे ’ ॥ ॥ ९ ॥

त्वं कुत्सं शुष्णहृत्येष्वविथारन्धयोऽतिथिगवाय शम्बरम् ।

महान्तं चिद्वुदं नि क्रमीः पदा सनादेव दस्युहत्याय जज्ञिषे ॥ ६ ॥

त्वम् । कुत्सम् । शुष्णहृत्येषु । अविथ । अरन्धयः । अतिथिऽगवाय । शम्बरम् ।

महान्तम् । चित् । अर्बुदम् । नि । क्रमीः । पदा । सनात् । एव । दस्युहत्याय । जज्ञिषे ॥ ६ ॥

हे इन्द्र त्वं कुत्सं कुत्ससंज्ञकमृषिं शुष्णहृत्येषु । शुष्णः शोपयिता । एतन्नाशोऽसुरस्य हननयुक्तेषु संग्रामेषु आविथ ररक्षिथ । तथा अतिथिगवाय अतिथिभिर्गन्तव्याय दिवोदासाय शम्बरम् एतन्नामानमसुरम् अरन्धयः हिंसां प्रापयः । तथा महान्तं चित् अतिप्रबुद्धमपि अर्बुदम् एतत्संज्ञकमसुरं पदा पादेन नि क्रमीः नितरामाक्रमिताभूः । यस्मादेवं तस्मात् सनादेव चिरकालादेवारभ्य दस्युहत्याय उपक्षपयितृणां हननाय जज्ञिषे । सर्वदा त्वं दस्युहननशीलो भवसीत्यर्थः ॥ अरन्धयः । ‘ रध हिंसासंराद्धयोः ’ । ‘ रधिजभोरचि ’ ( पा. सू. ७. १. ६१ ) इति धातोः जुम् । अतिथिगवाय । गमेः औणादिको ड्वप्रत्ययः । क्रमीः । ‘ क्रमु पादविक्षेपे ’ । ‘ ह्यन्तक्षणे ’ ( पा. सू. ७. २. ५ ) इति वृद्धिप्रतिषेधः । ‘ बहुलं छन्दस्यमाङ्गयोगेऽपि ’ इति अडभावः । पदा । ‘ सावेकाचः ’ इति वा

‘अडिद्वंदादि’ इति वा विभक्तेरुदात्तत्वम् । जज्ञिषेः । ‘जनी प्रादुर्भावे’ । लिटि ‘गमहन’ इत्यादिना उपधालोपः ॥

त्वे विश्वा तर्विषी सध्र्यग्बिता तव राधः सोमपीथाय हर्षते ।

तव वज्रश्चिकिते बाह्वोर्हितो वृश्वा शत्रोरव विश्वानि वृष्ण्या ॥ ७ ॥

त्वे इति । विश्वा । तर्विषी । सध्र्यक् । हिता । तव । राधः । सोमपीथाय । हर्षते ।

तव । वज्रः । चिकिते । बाह्वोः । हितः । वृश्वा । शत्रोः । अव । विश्वानि । वृष्ण्या ॥ ७ ॥

हे इन्द्र त्वे त्वयि विश्वा तर्विषी सर्वं बलं सध्र्यक् सध्रीचीनं अपराङ्मुखं यथा भवति तथा वृहिता निहितम् । तथा तव राधः मनः सोमपीथाय सोमपानाय हर्षते हृष्यति । किञ्च तव बाह्वोः हस्तयोः वृहितः अवस्थितः वज्रः चिकिते अस्माभिर्ज्ञायते । अतः शत्रोः शान्तयितुर्वैरिणः विश्वानि सर्वाणि वृष्ण्या वृष्ण्यानि वीर्याणि अव वृश्वा छेदनं कुरु ॥ सहाञ्जतीति सध्र्यक् । अञ्जतेः ‘ऋत्विक्’ इत्यादिना किन् । ‘अनिदिताम्’ इति नलोपः । समासे ‘सहस्य सध्रिः’ इति सहशब्दस्य सध्र्यादेशः । ‘चोः कुः’ इति कुत्वम् । कृदुत्तरपदप्रकृतिस्वरत्वे प्राप्ते ‘अद्रिसध्र्योरन्तो-दात्तस्वनिपातनं कृत्स्वरनिवृत्त्यर्थम्’ ( पा. सू. ६. ३. ९५. १ ) इति वचनात् सध्र्यादेशः अन्तो-दात्तः । तस्य यणादेशे ‘उदात्तस्वरितयोर्यणः’ इति परस्यानुदात्तस्य स्वरितत्वम् । राधः । राधोति समृद्धो भवत्यनेन । राधोऽत्र मन उच्यते । असुनो निच्वादाद्युदात्तत्वम् । सोमपीथाय । ‘पा पाने’ । ‘पातृतुदिवचि’ इत्यादिना थक्प्रत्ययः । ‘धुमास्था’ इति ईत्वम् । हर्षते । ‘हृष तुष्टौ’ । इयनि प्राप्ते व्यत्ययेन शप् आत्मनेपदं च । चिकिते । ‘कित ज्ञाने’ । ‘छन्दसि लुङ्लङ्लिटः’ इति वर्तमाने कर्मणि लिट् । बाह्वोः । ‘उदात्तयणः’ इति विभक्तेरुदात्तत्वम् । वृश्वा । ‘ओषश्च छेदने’ । तौदादिकः । ग्रहिज्यादिना संप्रसारणम् । विकरणस्वरः । संहितायां ‘अचोऽतस्तिङः’ इति दीर्घत्वम् । वृष्ण्या । ‘वृष सेचने’ । औणादिको नक्प्रत्ययः । तत्र भवानि वृष्ण्यानि । ‘भवे छन्दसि’ इति यत् । ‘यतोऽनावः’ इत्याद्युदात्तत्वम् । ‘शेष्ठन्दसि’ इति शैलोपः ॥

वि जानीह्यार्यान् ये च दस्यवो बर्हिष्मते रन्धया शासद्व्रतान् ।

शाकी भव यजमानस्य चोदिता विश्वेत्ता ते सध्रमादेषु चाकन ॥ ८ ॥

वि । जानीहि । आर्यान् । ये । च । दस्यवः । बर्हिष्मते । रन्धय । शासत् । अव्रतान् ।

शाकी । भव । यजमानस्य । चोदिता । विश्वा । इत् । ता । ते । सध्रमादेषु । चाकन ॥ ८ ॥

हे इन्द्र त्वं आर्यान् विदुषः अनुष्ठातृन् वि जानीहि विशेषेण बुध्यस्व । ये च दस्यवः तेषामनुष्ठातृणामुपक्षपयितारः शत्रवः तानपि वि जानीहीति शेषः । ज्ञात्वा च बर्हिष्मते बर्हिषा यज्ञेन युक्ताय यजमानाय अव्रतान् । व्रतमिति कर्मनाम । कर्मविरोधिनस्तान् दस्यून् रन्धय हिंसां प्रापय । यद्वा यजमानस्य वशं गमय । ‘रन्धयतिर्वशगमने’ ( निरु. ६. ३२ ) इति यास्कः । किं कुर्वन् । शासत् दुष्टानामनुशासनं निग्रहं कुर्वन् । अतः शाकी शक्तियुक्तस्त्वं यजमानस्य चोदिता प्रेरको

भव । यज्ञविधातकानसुरास्तिरस्कृत्य यज्ञान् यजमानैः सम्यगनुष्ठापय इति<sup>१</sup> भावः<sup>१</sup> । अहमपि स्तोता  
 ऽते तव ऽता तानि पूर्वोक्तानि कर्माणि ऽविधेत् सर्वाण्येव ऽसधमादेषु सहमदनयुक्तेषु<sup>२</sup> यज्ञेषु  
 स्तोतुं ऽचाकन कामये ॥ जानीहि । ‘ ज्ञा अवबोधने ’ । क्रैयादिकः । ‘ ज्ञाजनोर्जा ’ इति जादेशः ।  
 अत्र ‘ फ्री गतौ वृत् ’ इति वृत्करणं त्वादिपरिसमाह्यर्थमेव न ऽत्वादिपरिसमाह्यर्थमिति  
 येषां दर्शनं तेषां ‘ ष्वादीनां ह्रस्वः ’ इति ह्रस्वत्वेन भवितव्यम् । मैवम् । ‘ ज्ञाजनोर्जा ’ इति  
 दीर्घोच्चारणसामर्थ्यात् । ‘ जनी प्रादुर्भावे ’ इत्यस्य तु दीर्घोच्चारणमन्तरेणापि ‘ अतो दीर्घो यजि ’  
 ( पा. सू. ७. ३. १०१ ) इत्यनेनैव दीर्घः सिध्यति । तस्मादीर्घोच्चारणवैयर्थ्यप्रसंगादत्र ह्रस्वो न  
 भवतीति सिद्धम् । बर्हिष्मते । ‘ तसौ मत्वर्थे ’ इति भत्वात् ह्रस्वजस्त्वयोरभावः । रन्धय । ‘ रध  
 हिंसासंराद्धयोः ’ । शासत् । ‘ शासु अनुशिष्टौ ’ । शतरि अदादित्वात् शपो लुक् ।  
 ‘ जक्षित्यादयः पट् ’ ( पा. सू. ६. १. ६ ) इत्यभ्यस्तसंज्ञायां ‘ नाभ्यस्ताच्छतुः ’  
 इति नुम्प्रतिषेधः । ‘ अभ्यस्तानामादिः ’ इत्याद्युदात्तत्वम् । शाकी । ‘ शक्नु शक्तौ ’ ।  
 भावे घञ् । ततो मत्वर्थीय इनिः । व्यत्ययेनाद्युदात्तत्वम् । यद्वा । वृषादिर्द्रष्टव्यः । विश्वा ता ।  
 उभयत्र ‘ शोश्छन्दसि<sup>३</sup> ’ इति शैलोपः । सधमादेषु । सह माद्यन्येष्विति सधमादा यज्ञाः । अधि-  
 करणे घञ्प्रत्ययः । ननु ‘ मदोऽनुपसर्गे ’ इति अप्रत्ययेन भवितव्यम् । मैवम् । ‘ व्यधजपोरनुपसर्गे ’  
 ( पा. सू. ३. ३. ६१ ) इत्यत्रैव मद इति वक्तव्ये यत् ‘ मदोऽनुपसर्गे ’ इति पृथगुपादानं तत्  
 घञपि पक्षे यथा स्यादिति न्यासकारेण प्रत्यपादीत्यस्माभिर्धातुवृत्तायुक्तम् । ‘ सध मादस्थयोश्छन्दसि ’  
 इति सहशब्दस्य सधादेशः । चाकन । ‘ कन दीप्तिकान्तिगतिषु ’ । अत्र कान्त्यर्थः । ‘ छन्दसि लुङ्-  
 लङ्लिटः ’ इति वर्तमाने लिट् । ‘ णलुत्तमो वा ’ ( पा. सू. ७. १. ९१ ) इति णिन्त्वस्य विकल्प-  
 नात् वृद्धयभावः । तुजादित्वात् अभ्यासस्य दीर्घत्वम् ॥

अनुव्रताय रन्धयन्नपव्रतानाभूमिरिन्द्रः श्रथयन्ननाभुवः ।

वृद्धस्य चिद्धर्धतो द्यामिनक्षतः स्तवानो वम्रो वि जघान सुदिहः ॥ ९ ॥

अनुव्रताय । रन्धयन् । अपव्रतान् । आऽभूमिः । इन्द्रः । श्रथयन् । अनाभुवः ।

वृद्धस्य । चित् । वर्धतः । बाम् । इर्नक्षतः । स्तवानः । वम्रः । वि । जघान् । सुमऽदिहः ॥ ९ ॥

यः ऽइन्द्रः ऽअनुव्रताय अनुकूलकर्मणे यजमानाय ऽअपव्रतान् अपगतकर्मणः अयजमानान्<sup>१</sup> ऽरन्धयन्  
 हिंसयन् वशीकुर्वन् वा तथा ऽआभूमिः । आभिमुख्येन भवन्तीति आभुवः स्तोतारः । तैः ऽअनाभुवः  
 तद्विपरीतान् ऽश्रथयन् हिंसयन् वर्धते । ऽवृद्धस्य ऽचित् ऽवर्धतः पूर्वं वृद्धस्यापि पुनर्वर्धमानस्य  
 ऽद्यामिनक्षतः स्वर्गं व्याप्नुवतः<sup>२</sup> तस्येन्द्रस्य ऽस्तवानः स्तुतिं कुवाणः ऽवम्रः स्तुत्युद्गिरणशील एत-  
 त्संज्ञक ऋषिः ऽसुदिहः सम्यगुपचिता वल्मीकवपाः ऽवि ऽजघान । इन्द्रेण परिहितान्तरायः सन्  
 पृथिव्याः सारभूतं वल्मीकवपालक्षणं यज्ञसंभारमाहापीदित्यर्थः । तथा च शाखान्तरे समाग्नान्तं—  
 ‘ यद्वल्मीकवपासंभारो भवति ऊर्जमेव रसं पृथिव्या अवरुन्धे ’ ( तै. ब्रा. १. १. ३. ४ ) इति ॥  
 अनुव्रताय । अनुकूलं व्रतं यस्य । बहुव्रीहौ पूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वम् । श्रथयन् । ‘ श्रथ हिंसायाम् ’ ।  
 णिचि घटादित्वात् मित्वे ‘ मितां ह्रस्वः ’ इति ह्रस्वत्वम् । वर्धतः । व्यत्ययेन परस्मैपदम् । इनक्षतः ।

१. ङ-इत्यर्थः । २. च-छ-फ-ल-श-स-सहमादनयुक्तेषु । ३. च-ण-न-फ-असुरान् । ४. न-स-प्राप्नुवतः ।

‘नक्ष गतौ’ । इकारोपजनञ्छान्दसः । यद्वा । इनक्षतिर्गत्यर्थः प्रकृत्यन्तरमन्वेष्टव्यम् । स्तवानः । ‘सम्यानच् स्तुवः’ ( उ. सू. २. २४६ ) इति स्तौतेर्बहुलवचनात् निरूपपदादपि आनच्प्रत्ययः । व्यत्ययेनाद्युदात्तत्वम् । जघान । ‘अभ्यासाच्च’ इति अभ्यासादुत्तरस्य हन्तेर्हकारस्य कुत्वम् । संदिहः । ‘दिह उपचये’ । ‘कृत्यल्युटो बहुलम्’ इति बहुलवचनात् कर्मणि क्तिप् । क्रुदुत्तरपदप्रकृतिस्वरत्वम् ॥

तक्षद्यत् उशना सहसा सहो वि रोदसी मज्मना बाधते शवः ।

आ त्वा वातस्य नृमणो मनोयुज आ पूर्यमाणमवहन्नाभि श्रवः ॥ १० ॥

तक्षत् । यत् । ते । उशना । सहसा । सहः । वि । रोदसी इति । मज्मना । बाधते । शवः ।

आ । त्वा । वातस्य । नृमनः । मनःस्युजः । आ । पूर्यमाणम् । अवहन् । अभि । श्रवः ॥ १० ॥

हे इन्द्र यत् यदा उशना काव्यः सहसा आत्मीयेन बलेन ते सहः त्वदीयं बलं तक्षत् तनूकृतवान् । सम्यक् तीक्ष्णमकार्षीदित्यर्थः । तदा शवः त्वदीयं बलं मज्मना सर्वस्य शोधकेन स्वतैक्ष्येन रोदसी द्यावापृथिव्यौ विबाधते । ते विभीतः इत्यर्थः । तथा चान्यत्राज्ञातं—‘यस्य शुष्माद्रोदसी अभ्यसेताम्’ ( क्र. सं. २. १२. १ ) इति । यद्वा । रोदसी यस्माद्वृत्रादेः विभीतः तं बाधते इत्यर्थः । हे नृमणः नृषु रक्षितव्येषु यजमानेष्वनुग्रहबुद्धियुक्तेन्द्र आ पूर्यमाणं पूर्वोक्तेन बलेन आ समन्तात् पूर्यमाणं त्वा त्वां मनोयुजः मनोव्यापारमात्रेण युक्ताः वातस्य वायोः संबन्धिनः । तद्वद्वेगेन गच्छन्त इत्यर्थः । एवंभूता अश्वाः श्रवः अभि हविलक्षणमन्नमभिलक्ष्य आ अवहन् अभिमुख्येन प्रापयन्तु ॥ तक्षत् । ‘तक्षू त्वक्षू तनूकरणे’ । लङि ‘बहुलं छन्दस्यमाङ्गयोगोऽपि’ इति अडभावः । शपः पितृवादानुदात्तत्वे धातुस्वरः शिष्यते । उशना । ‘वश कान्तौ’ ‘वशेः कनसिः’ ( उ. सू. ४. ६७८ ) इति कनस् । ‘ग्रहिज्या’ इत्यादिना संप्रसारणम् ‘क्रुदुशनस्पुरुदंसोऽनेहसां च’ ( पा. सू. ७. १. ९४ ) इति अनङादेशः । ‘सर्वनामस्थाने च’ ( पा. सू. ६. ४. ८ ) इति उपधादीर्घत्वम् । हल्ङ्यादिनलोपौ । मज्मना । ‘दुमस्जो शुद्धौ’ । औणादिको मनिप्रत्ययः । नृमणः । ‘छन्दस्युदवग्रहात्’ इति णत्वम् । अवहन् । ‘छन्दसि लुङ्लङ्लिटः’ इति प्रार्थनायां लङ् ॥ १० ॥

मन्दिष्ट यदुशने काव्ये सचाँ इन्द्रो वङ्कु वङ्कुतरार्धि तिष्ठति ।

उग्रो ययि निरपः स्रोतसासृजद्वि शुष्णस्य दंढिता ऐरयत्पुरः ॥ ११ ॥

मन्दिष्ट । यत् । उशने । काव्ये । सचाँ । इन्द्रः । वङ्कु इति । वङ्कुऽतरा । अर्धि । तिष्ठति ।

उग्रः । ययिम् । मिः । अपः । स्रोतसा । असृजत् । वि । शुष्णस्य । दंढिताः । ऐरयत् । पुरः ॥ ११ ॥

यत् यदा इन्द्रः उशने कामयमाने काव्ये सचा सह मन्दिष्ट स्तुतोऽभूत् तदानीं वङ्कु वङ्कुतरा अतिशयेन कुटिलं गच्छन्तावश्चौ अधि तिष्ठति । रथे संयोज्य तमारोहतीत्यर्थः । यद्वा । वङ्कुतरा अतिशयेन वक्रं गच्छति रथे वङ्कु वक्रगमनशीलावश्चौ संयोज्येति योजनीयम् । उग्रः उद्गूर्स्तादृशः



इन्द्रः <sup>१</sup>ययि गमनयुक्तात् मेवात् <sup>२</sup>स्रोतसा प्रवाहरूपेण <sup>३</sup>अपः <sup>४</sup>निः <sup>५</sup>असृजत् जलानि निरगमयत् ।  
 तथा <sup>६</sup>शुष्ण्या सर्वस्य शोषयितुरसुरस्य <sup>७</sup>दंहिताः प्रवृद्धाः <sup>८</sup>पुरः नगराणि निवासस्थानानि <sup>९</sup>वि <sup>१०</sup>ऐरयत्  
 विविधं प्रेरितवान् ॥ मन्दिष्ट । ‘ मदि स्तुतिमोदमदस्वप्नकान्तिगतितुषु ’ । लुङि ‘ बहुलं छन्दस्यमाङ्-  
 योगेऽपि ’ इति अङभावः । उशने । वशेः औणादिकः क्युप्रत्ययः । ग्रहिज्यादिना संप्रसारणम् । यो-  
 रनादेशः । सचा । ‘ षच समवाये ’ । संपदादिलक्षणो भावे क्तिप् । ‘ आड्याजयारां चोपसंख्यानम् ’  
 ( पा. म. ७. १. ३९. १ ) इति विभक्तेः आडादेशः । संहितायां ‘ आडोऽनुनासिकश्छन्दसि ’  
 ( पा. सू. ६. १. १२६ ) इति तस्य सानुनासिकत्वम् । वङ्कू । ‘ वञ्चु गतौ ’ । औणादिक उप्रत्ययः ।  
 बहुलवचनात् कुत्वम् । वङ्कुतरा । अतिशयेन वङ्कू वङ्कुतरा । ‘ सुपां सुलुक् ’ इति विभक्तेः आकारः ।  
 अत्र गतिसामान्यवाचिना गतिविशेषो लक्ष्यते । ययिम् । ‘ या प्रापणे ’ । ‘ आटगमहनजनः ’ इति  
 किप्रत्ययः । लिङ्गभावात् द्विर्वचनह्रस्वत्वे । ‘ आतो लोप इटि च ’ इति आकारलोपः । प्रत्ययस्वरः ।  
 ‘ सुपां सुपो भवन्ति ’ इति पञ्चम्या अमादेशः । दंहिताः । ‘ दहि वृद्धौ ’ । इदित्वात् नुम् । ऐरयत् ।  
 ‘ ईर प्रेरणे ’ । चौरादिकः । लुङि आडागमः । ‘ आटश्च ’ ( पा. सू. ६. १. ९० ) इति वृद्धिः ॥

आ स्मा रथं वृषपाणेषु तिष्ठसि शार्यातस्य प्रभृता येषु मन्दसे ।

इन्द्र यथा सुतसोमेषु चाकनोऽनर्वाणं श्लोकमा रोहसे दिवि ॥ १२ ॥

आ । स्म । रथम् । वृषपाणेषु । तिष्ठसि । शार्यातस्य । प्रभृताः । येषु । मन्दसे ।

इन्द्र । यथा । सुतसोमेषु । चाकनः । अनर्वाणम् । श्लोकम् । आ । रोहसे । दिवि ॥ १२ ॥

अत्र कौषीतकिन इतिहासमाचक्षते—शार्यातनाम्नो राजपैर्यज्ञे भृगुगोत्रोत्पन्नश्च्यवनो महर्षिराश्विनं  
 प्रहमगृह्णात् । इन्द्रस्तं दृष्ट्वा क्रुद्धोऽभूत् । तमिन्द्रमनुनीय पुनः सोमं तस्मै प्रादादिति । अयमर्थोऽस्यां  
 प्रतिपाद्यते । हे <sup>१</sup>इन्द्र त्वं <sup>२</sup>वृषपाणेषु । वृष्णः सेचनसमर्थस्य सोमस्य पानानि वृषपाणानि । तेषु  
 निमित्तभूतेषु <sup>३</sup>रथम् <sup>४</sup>आ <sup>५</sup>तिष्ठसि <sup>६</sup>स्म स्वयमेव रथमारुह्य गच्छसि । न त्वन्यः कश्चित् प्रवर्तयितेति  
 भावः । एवं च सति <sup>७</sup>येषु सोमेषु त्वं <sup>८</sup>मन्दसे हर्षं प्राप्नोषि तादृशाः सोमाः <sup>९</sup>शार्यातस्य एतन्नाम्नो  
 राजर्षः संबन्धिनः <sup>१०</sup>प्रभृताः प्रकर्षेण संपादिताः । अभिषवादिसंस्कारैः संस्कृता इत्यर्थः । अतः <sup>११</sup>सुत-  
 सोमेषु अभिषुतसोमयुक्तेष्वन्यदीयेषु यज्ञेषु <sup>१२</sup>यथा <sup>१३</sup>चाकनः यथा कामयसे एवमस्यापि शार्यातस्य  
 सोमान् कामयस्व । तथा सति <sup>१४</sup>दिवि द्युलोके <sup>१५</sup>अनर्वाणं गमनरहितं स्थिरं <sup>१६</sup>श्लोकं स्तोत्रलक्षणं वचो  
 यशो वा <sup>१७</sup>आ <sup>१८</sup>रोहसे प्राप्नोषि । यद्वा । इमं यजमानं दिवि द्युलोके उक्तलक्षणं यशः प्रापयसि ॥ स्म ।  
 ‘ निपातस्य च ’ इति दीर्घत्वम् । वृषपाणेषु । ‘ पा पाने ’ । भावे ल्युट् । ‘ वा भावकरणयोः ’  
 ( पा. सू. ८. ४. १० ) इति पूर्वपदस्थान्निमित्तादुत्तरस्य पानशब्दनकारस्य णत्वम् । प्रभृताः । ‘ भृज्  
 भरणे ’ । कर्मणि निष्ठा । ‘ गतिरनन्तरः ’ इति गतेः प्रकृतिस्वरत्वम् । मन्दसे । ‘ मदि स्तुतिमोदमद-  
 स्वप्नकान्तिगतितुषु ’ । अदुपदेशात् लसार्वाधातुकानुदात्तत्वे धातुस्वरः । चाकनः । ‘ कन दीप्तिकान्ति-  
 गतिषु ’ । अत्र कान्त्यर्थः । कान्तिश्चाभिलाषः । लेटि सिपि अडागमः । ‘ बहुलं छन्दसि ’ इति  
 शपः श्लुः । तुजादित्वात् अभ्यासस्य दीर्घत्वम् । ‘ सर्वे विधयश्छन्दसि विकल्पन्ते ’ इति अभ्यस्तस्य  
 आद्युदात्तत्वाभावे ‘ धातोः ’ इति धात्वन्तस्योदात्तत्वम् । अनर्वाणम् । अर्तैः ‘ अन्येभ्योऽपि दृश्यन्ते ’  
 इति दृशिप्रहणाद्भावे वनिप् । नञा बहुव्रीहौ अमि ‘ अर्वाणस्त्रसावननः ’ इति पर्युदासात् नृआदेशाभावे

‘सर्वनामस्थाने च’ इति उपधादीर्घत्वम् । ‘नञ्सुभ्याम्’ इत्युत्तरपदान्तोदात्तत्वम् । श्लोकम् ।  
‘श्लोकं संघाते’ । श्लोक्यते इति श्लोकः । कर्मणि घञ् । जिस्वादाद्युदात्तत्वम् । रोहसे । र्हः व्यत्ययेन  
आत्मनेपदम् ॥

अददा अमीं महते वचस्यवे कक्षीवते वृचयामिन्द्र सुन्वते ।

मेनाभवो वृषणश्चस्य सुक्रतो विश्वेत्ता ते सर्वनेषु प्रवाच्या ॥ १३ ॥

अददाः । अमीम् । महते । वचस्यवे । कक्षीवते । वृचयाम् । इन्द्र । सुन्वते । मेना ।

अभवः । वृषणश्चस्य । सुक्रतो इति सुऽक्रतो । विश्वा । इत् । ता । ते । सर्वनेषु । प्रऽवाच्या ॥ १३ ॥

अत्रेयमाख्यायिका । अङ्गराजः कस्मिंश्चिद्विषसे स्वकीयाभिर्योषिभिः सह गङ्गायां जलक्रीडां चक्रे । तस्मिन् समये दीर्घतमा नाम ऋषिः स्वभार्या पुत्रभृत्यादिभिश्च दुर्बलत्वात् किमपि कर्तुं न शक्नोतीति द्वेषेण गङ्गामध्ये प्रचिक्षिपे । स च ऋषिः केनचित् प्लवेन अङ्गराजस्य क्रीडादेशं प्रति समाजगाम् । स च राजा सर्वज्ञं तमृषिमवगत्य प्लवादवतार्यैवमवोचत् । हे भगवन् मम पुत्रो नास्ति एषा महिषी अस्यां कंचित् पुत्रमुपादयेति । स च तथेत्यब्रवीत् । सा महिषी तु राजानं प्रति तथेत्युक्त्वा अयं वृद्धतरो जुगुप्सितो मम योग्यो न भवतीति बुद्ध्या स्वकीयाम् उक्षिप्तं दासीं प्राह्वीषीत् । तेन च सर्वज्ञेन ऋषिणा मन्त्रपूतेन वारिणाभ्युक्षिता सती सैव ऋषिपत्नी बभूव । तस्यामुत्पन्नः कक्षीवाग्राम ऋषिः । स एव राज्ञः पुत्रोऽभूत् । स च बहुविधेन राजसूयादिनेजे । तस्मै राज्ञे तत्कृतैर्यज्ञैः परितुष्ट इन्द्रो वृचयाख्यां तस्मां योषितं प्रादात् । अयमर्थः पूर्वार्धे प्रतिपाद्यते ॥ हे इन्द्र त्वं महते प्रवृद्धाय वचस्यवे त्वदीयस्तोत्रलक्षणं वच आत्मन इच्छते सुन्वते त्वद्देवताकेषु यज्ञेषु सोमाभिषवं कुर्वते कक्षीवते एतन्नाम्ने राज्ञे वृचयां वृचयाख्याम् अमीम् अस्याम् । युवतिमित्यर्थः । एवंभूतां स्त्रियम् अददाः । तथा सुक्रतो शोभनकर्मन् शोभनप्रज्ञ वा हे इन्द्र त्वं वृषणश्चस्य एतदाख्यस्य राज्ञः मेनाभवः मेना नाम कन्यकाभूः । तथा च शाट्यायनिभिः सुब्रह्मण्यामन्त्रैकदेशव्याख्यानरूपं ब्राह्मणमेवमास्नायते—‘वृषणश्चस्य मेन इति वृषणश्चस्य मेना भूत्वा मधवा कुल उवास’ इति । तां च प्राप्तयौवनां स्वयमेवेन्द्रश्चकमे । तथा च ताण्डिभिरास्नातं—‘वृषणश्चस्य मेना नाम दुहितास । तामिन्द्रश्चकमे’ इति । अत उक्तरूपाणि यानि कर्माणि त्वया कृतानि ते ता त्वदीयानि तानि विश्वत् सर्वाण्येव सर्वनेषु यज्ञेषु प्रवाच्या प्रकर्षेण वक्तव्यानि । स्तुतिभिः स्तोतव्यानीत्यर्थः ॥ महते । ‘बृहन्महतीरुपसंख्यानम्’ इति विभक्तेरुदात्तत्वम् । वचस्यवे । ‘सुप आत्मनः क्यच्’ । ‘क्याच्छन्दसि’ इति उग्रत्ययः । कक्षीवते । अश्वबन्धनहेतवो रजवः कक्ष्याः । ‘कक्षीवान् कक्ष्यावान्’ ( निरु. ६. १० ) इति यास्कः । ‘आसन्दीवदधीवक्त्रकीवत्कक्षीवत्’ ( पा. सू. ८. २. १२ ) इति संप्रसारणं मतुपो बत्वं च संज्ञायां निपात्यते । मेनेति स्त्रीनाम । ‘मेना ज्ञाः’ ( नि. रु. ३. २१ ) इति पाठात् । ‘मन ज्ञाने’ । मन्यते गृहकृत्यं जानातीति मेना । पचाद्यच् । ‘नशिमन्योरलिट्येवं वक्तव्यम्’ ( पा. सू. ६. ४. १२०. ५ ) इति एत्वम् । वृषादिर्द्रष्टव्यः । ‘मेना मानयन्त्येनाः’ ( निरु. ३. २१ ) इति यास्कः । सर्वनेषु । सर्वनमिति यज्ञनाम । सूयतेऽभिषूयते एष्विति अधिकरणे ल्युट् । प्रवाच्या । ‘वच परिभाषणे’ । ण्यति ‘यजयाचरुच-

१. द-कमपि ।

२. द-‘तु राजानं प्रति तथेत्युक्त्वा’ इति नास्ति ।

३. द-मत्वा ।

४. द-सुब्रह्मण्योमिति मन्त्रैकदेशव्याख्यानरूपम् ।

५. द-स-वृषणश्चस्य हि ।

प्रवचर्चश्च' ( पा. सू. ७. ३. ६६ ) इति कृत्वाभावः । तिस्वरिते प्राप्ते व्यत्ययेनाद्युदात्तत्वम् । यद्वा । वाचयते : ' अचो यत् ' इति यत् । ' यतोऽनावः ' इत्याद्युदात्तत्वम् । कृदुत्तरपदप्रकृतिस्वरत्वम् ॥

इन्द्रो अश्रायि सुध्यो निरेके पञ्जेषु स्तोमो दुर्यो न यूपः ।

अश्वयुर्गव्यू रथयुर्वसूयुरिन्द्र इद्रायः क्षयति प्रयन्ता ॥ १४ ॥

इन्द्रः । अश्रायि । सुध्यः । निरेके । पञ्जेषु । स्तोमः । दुर्यः । न । यूपः ।

अश्वऽयुः । गव्यूः । रथऽयुः । वसूऽयुः । इन्द्रः । इत् । रायः । क्षयति । प्रयन्ता ॥ १४ ॥

इन्द्रः देवः । सुध्यः शोभनकर्मणो यजमानान् शोभनप्रज्ञान् वा निरेके नैर्धन्ये निमित्तभूते सति तान् रक्षितुम् । अश्रायि असेविष्ट । पञ्जेषु । पञ्चा इत्यङ्गिरसामाख्या । तथा च शाब्द्यायनिभिराम्नातं—' पञ्चा वा अङ्गिरसः पशुकामास्तपोऽतप्यन्त ' इति । येषु यजमानेष्वङ्गिरःसु स्तोमः स्तोत्रं निश्चलं तिष्ठति । दुर्यो न यूपः द्वारि निखाता स्थूणेव । तान् सुध्यः इति पूर्वैर्गान्वयः । तस्मादिदानीमपि रायः प्रयन्ता धनस्य प्रदाता इन्द्र इत् इन्द्र एव यजमानानां दातुम् । अश्वयुः अश्वानिच्छन् । तथा गव्यूः गा इच्छन् । रथयुः रथानिच्छन् । वसूयुः एवमन्यदपि यद्धनमस्ति तदपीच्छन् । क्षयति वर्तते ॥ अश्रायि । ' श्रिञ् सेवायाम् ' । कर्तरि लुङि व्यत्ययेन लृः चिणादेशः । सुध्यः । धीरिति कर्मनाम । शोभना धीर्येषाम् । ' नञ्सुभ्याम् ' इत्युत्तरपदान्तोदात्तत्वम् । शसि ' छन्दस्युभयथा ' इति यणादेशः । ' उदात्तस्वरितयोर्यणः ' इति स्वरितत्वम् । निरेके । नितरां रेचनं निरेकः । ' रिचिर् विरेचने ' । भावे घञ् । थाथादिना उत्तरपदान्तोदात्तत्वम् । दुर्यः । दुरे भवो दुर्यः । ' भवे छन्दसि ' इति यत् । ' यतोऽनावः ' इत्याद्युदात्तत्वम् । यूपः । ' यु मिश्रणे ' । यूयते युज्यतेऽस्मिन्निति यूपः । ' कुयुभ्यां च ' ( उ. सू. ३. ३०७ ) इति प्रत्ययः । दीर्घः इत्यनुवृत्तेः दीर्घत्वम् । अश्वयुः । यजमानेभ्योऽश्वानिच्छन् । ' छन्दसि परेच्छायाम् ' ( का. ३. १. ८. २ ) इति क्यच् । ' न छन्दस्यपुत्रस्य ' इति ईत्वदीर्घयोर्निषेधः । ' अश्वघस्यात् ' इति आत्वं तु छान्दस्तवात् न भवति । ' क्याच्छन्दसि ' इति उप्रत्ययः । एवमुत्तरत्रांपि । एतावांस्तु विशेषः । गव्युरित्यत्र ' वान्तो यि प्रत्यये ' इति अवादेशः । यास्कस्त्वेवं व्याचष्टे—' इदंयुरिदं कामयमानोऽथापि तद्वदर्थे भाष्यते । वसूयुरिन्द्रो वसुमानित्यर्थः । अश्वयुर्गव्यू रथयुर्वसूयुरित्यपि निगमो भवति ' ( निरु. ६. ३१ ) इति । क्षयति । ' क्षि क्षये ' । भौवादिकः । प्रयन्ता । ' यम उपरमे ' । तृचि ' एकाचः ' इति इट्प्रतिषेधः । ' चितः ' इत्यन्तोदात्तत्वम् । कृदुत्तरपदप्रकृतिस्वरत्वम् ॥

इदं नमो वृषभाय स्वराजे सत्यशुष्माय तवसेऽवाचि ।

अस्मिन्निन्द्र वृजने सर्ववीराः स्मत्सूरिभिस्तव शर्मन्त्स्याम ॥ १५ ॥

इदम् । नमः । वृषभाय । स्वराजे । सत्यऽशुष्माय । तवसे । अवाचि ।

अस्मिन् । इन्द्र । वृजने । सर्ववीराः । स्मत् । सूरिभिः । तव । शर्मन् । स्याम ॥ १५ ॥

वृद्धं पुरोवर्तिं वनमः स्तुतिलक्षणं वचो हे इन्द्र तुभ्यम् अवचि अस्माभिः प्रायोजि । कीदृशाय । वृषभाय वर्षणशीलाय स्वराजे स्वकीयेन तेजसा राजमानाय सत्यशुभाय । शुष्ममिति बलनाम शत्रूणां शोषकत्वात् । अवितथबलयुक्ताय । तवसे अत्यन्तं प्रवृद्धाय । यस्मादेवं तस्मात् असिम् वृजने वर्जनवति संग्रामे सर्ववीराः । विशेषेण ईरयन्त्यमित्रानिति वीरा भटाः । तादृशैः सर्वैर्मदैरुपेता वयम् । स्मत् इति निपातः सुशब्दार्थः । तव स्मत् शर्मन् त्वया दत्ते शोभने गृहे सूरिभिः विद्वद्भिः पुत्रादिभिः सह स्याम भवेम निवसेमेत्यर्थः । यद्वा । त्वत्संबन्धिनि शोभने यज्ञ-गृहे सूरिभिः विद्वद्भिर्ऋत्विग्भिः सह स्याम । शर्मेति गृहनाम, 'शर्म वर्म' ( नि. ३. ४. २१ ) इति पठितत्वात् ॥ स्वराजे । 'राजृ दीप्तौ' । 'सत्सूद्विष' इति क्तिप् । सत्यशुभाय । सायं शुष्मं बलं यस्य । बहुव्रीहौ पूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वम् । तवसे । तवतिः सौत्रो धातुः । अस्मात् औणादिकः असिप्रत्ययः । वृजने । 'वृजी वर्जने' । 'कृपृवृजिमन्दिनिधाब्ध्यः क्युः' ( उ. सू. २. २३९ ) इति क्युः प्रत्ययः । शर्मन् । 'सुपां सुलुक्' इति सप्तम्या लुक् । 'न डिस्सिबुद्धयोः' ( पा. सू. ८. २. ८ ) इति नलोपप्रतिषेधः । स्याम । 'नश्च' ( पा. सू. ८. ३. ३० ) इति संहितायां सकारस्य णुडागमः । 'खरि च' इति चत्वंम् । 'चयो द्वितीयाः शरि पौष्करसादेः' ( पा. सू. ८. ४. ४८. ३ ) इति तकारस्य थकारः ॥ ११ ॥

'त्यं सु मेषम्' इति पञ्चदशचर्चद्वितीयं सूक्तं सत्यस्यार्षमैन्द्रम् । त्रयोदशी<sup>१</sup> पञ्चदशी<sup>२</sup> त्रिष्टुभौ शिष्टा जगत् । तथा चानुक्रान्तं—'त्यं सु त्रयोदश्यन्त्ये त्रिष्टुभौ' इति । गवामयनस्य मध्यमेऽहनि विषु-वत्संज्ञके मरुत्वतीयशब्दे इदं सूक्तम् । 'विषुवान्दिवाकीर्त्यः' इति खण्डे सूत्रितं—'त्यं सु मेषं कया शुभेति च मरुत्वतीयम्' ( आश्व. श्रौ. ८. ६ ) इति ॥

त्यं सु मेषं महया स्वविदं शतं यस्य सुभ्वः साकमीरते ।

अत्यं न वाजं हवनस्यदं रथमेन्द्रं ववृत्यामवसे सुवृक्तिभिः ॥ १ ॥

त्यम् । सु । मेषम् । महय । स्वः । विदम् । शतम् । यस्य । सुभ्वः । साकम् । ईरते ।

अत्यम् । न । वाजम् । हवनस्यदम् । रथम् । आ । इन्द्रम् । ववृत्याम् । अवसे । सुवृक्तिभिः ॥ १ ॥

व्यं तं प्रसिद्धं मेषं शत्रुभिः सह स्पर्धमानं स्वविदम् । स्वरादित्यो द्यौर्वा । तस्य वैदितारं लब्धारे वा । यद्वा । स्वः सुष्ठुरणीयं धनं तस्य लम्भयितारम् । एवंगुणविशिष्टमिन्द्रं हे अध्वर्यो वसु महय सम्यक् पूजय । यस्य इन्द्रस्य शतं शतसंख्याकाः सुभ्वः स्तोतारः साकं सहैव युगपदेव ईरते स्तुतौ प्रवर्तन्ते । यद्वा । यस्येन्द्रस्य रथं शतं सुभ्वः शतसंख्याका अश्वाः साकं सह ईरते गमयन्ति । तम् इन्द्रम् अवसे अस्मद्रक्षणाय सुवृक्तिभिः सुष्ठुवर्जकैः स्तोत्रैः रथम् वा ववृत्यां रथं प्रत्यावर्तयामि । कीदृशं रथम् । हवनस्यदं हवनमाह्वानं यागं वा प्रति वेगेन गच्छन्तम् । वेगगमने दृष्टान्तः । अत्यं न वाजं गमनसाधनमश्वमिव ॥ महय । 'मह पूजयाम्' । सुरादिरदन्तः । संहितायाम् 'अन्येषामपि दृश्यते' इति दीर्घत्वम् । सुभ्वः । सुष्ठु भवन्तीति सुभ्वः स्तोतारः । 'क्तिप् च' इति क्तिप् । ऋतुरपदप्रकृतिस्वरत्वम् । जसि 'ओः सुपि' इति यणादेशस्य 'न भूः सुप्रियोः'

इति प्रतिषेधे प्राप्ते ' छन्दस्युभयथा ' इति उभयथाभावात् यणादेशः । ' उदात्तस्वरितयोर्यणः ' इति परस्य जसोऽनुदात्तस्य स्वरितत्वम् । ईरते । ' ईर गतौ कम्पने च ' । अदादित्वात् शपो लृक् । अस्य अदादेशः । टेः एवम् । अनुदात्तेत्वात् लसार्वधातुकानुदात्तत्वे धातुस्वरः शिष्यते । यद्वृत्तयोगाद-  
निघातः । तत्र हि पञ्चमीनिर्देशोऽपि व्यवहितेऽपि कार्यमिष्यते ( का. ८. १. ६६ ) इत्युक्तम् । अत्यम् । अत्य इत्यश्वनाम, ' अत्यः हयः ' ( नि. १. १४. १ ) इति पाठात् । वाजम् । वाज्यते गम्यतेऽ-  
नेनेति वाजः । ' वज व्रज गतौ ' । करणे वञ् । ' अजिब्रज्योश्च ' ( पा. सू. ७. ३. ६० ) इत्यत्र  
चशब्दस्य अनुक्तसमुच्चयार्थत्वात् वाजः वाज्यम् इत्यत्रापि कुवाभावः इत्युक्तम् । हवनस्यदम् ।  
' स्यन्दू प्रस्रवणे ' । ' स्यदो जवे ' ( पा. सू. ६. ४. २८ ) इति वेगे गम्यमाने घञन्तो निपातितः ।  
अत एव नलोपो वृद्धयभावश्च । न च ' न धातुलोप आर्धधातुके ' ( पा. सू. १. १. ४ ) इति वृद्धेः  
प्रतिषेधः । इरलक्षणा हि वृद्धिस्तत्र प्रतिपिध्यते । न चेयमिरलक्षणा । घञो जिच्वात् उत्तरपदस्याद्यु-  
दात्तत्वम् । कृदुत्तरपदप्रकृतिस्वरत्वेन तदेव शिष्यते । वदृत्याम् । ' दृत्त वर्तने ' । लिङि द्याद्ययेन  
परस्मैपदम् । ' बहुलं छन्दसि ' इति शपः श्लुः । द्विवचनादि । यासुटो डिच्वात् लघूपधगुणाभावः ।  
' तिङ्ङितिङः ' इति निघातः ॥

स पर्वतो न धरुणेष्वच्युतः सहस्रमूर्तिस्तविषीषु वावृधे ।

इन्द्रो यद्वृत्रमवधीन्नदीवृतमुब्जजर्णीसि जर्हृषाणो अन्धसा ॥ २ ॥

सः । पर्वतः । न । धरुणेषु । अच्युतः । सहस्रम्ऽऊतिः । तविषीषु । ववृधे ।

इन्द्रः । यत् । वृत्रम् । अवधीत् । नदीऽवृतम् । उब्जन् । अर्णीसि । जर्हृषाणः । अन्धसा ॥ २ ॥

अन्धसा सोमलक्षणेनाग्नेन वर्जृषाणः अत्यर्थं हृष्यन् इन्द्रो यत् यदा वृत्रं त्रयाणां लोका-  
नामावरीतारमसुरम् अवधीत् हतवान् । कीदृशं वृत्रम् । नदीवृतम् । नदनात् नद्य आपः । तासा-  
मावरीतारम् । किं कुर्वन्निन्द्रः । अर्णीसि जलानि उब्जन् अधःपातयन् । तदानीं सः इन्द्रः पर्वतो  
न पर्ववान् शिलोच्चय इव धरुणेषु सर्वस्य धारकेषूदकेषु मध्ये अच्युतः चलनराहित्येन स्थितः  
सहस्रमूर्तिः बहुविधरक्षणवान् तविषीषु बलेषु वावृधे प्रवृद्धो बभूव ॥ धरुणेषु । ' धारयतेगिलृक् च ' इति  
उनप्रत्ययः । प्रत्ययस्वरः । सहस्रमूर्तिः । सहस्रम् ऊतयो यस्यासौ । लुगभावश्छान्दसः । ववृधे ।  
संहितायामभ्यासस्य ' अन्येषामपि दृश्यते ' इति दीर्घत्वम् । नदीवृतम् । नदीं वृणोतीति नदीवृत् ।  
क्रिप् । तुगागमः । उब्जन् । ' उब्ज आर्जवे ' । विकरणस्वरः । अर्णीसि । ' उदके नुट् च ' ( उ. सू. ४. ६३६ ) इति अर्तः असुन्प्रत्ययः, तत्संनियोगेन नुडागमश्च । निच्वादाद्युदात्तत्वम् । जर्हृषाणः ।  
' हृष तुष्टौ ' । यङ्लुगन्तात् व्यत्ययेन शानच् । ' अभ्यस्तानामादिः ' इत्याद्युदात्तत्वम् । यद्वा ।  
यङन्तादेव शानचि ' बहुलं छन्दसि ' इति शपो लृक् । ' छन्दस्युभयथा ' इति शानचः आर्धधातु-  
कत्वात् अतोलोपयलोपौ । सार्वधातुकत्वाच्च अभ्यस्तस्याद्युदात्तत्वम् । अन्धसा । अद्यते इत्यन्धः ।  
' अदेर्नुम् धश्च ' ( उ. सू. ४. ६४५ ) इति असुन्, धातोः नुमागमो धकारान्तादेशश्च । निच्वा-  
दाद्युदात्तत्वम् ॥

स हि दुरो दुरिषु वत्र ऊधनि चन्द्रबुधो मदवृद्धो मनीषिभिः ।

इन्द्रं तमह्वे स्वपस्यया धिया मंहिष्ठरातिं स हि पप्रिरन्धसः ॥ ३ ॥

सः । हि । दुरः । दुरिषु । वत्रः । ऊधनि । चन्द्रऽबुधः । मदऽवृद्धः । मनीषिऽभिः ।

इन्द्रम् । तम् । अह्वे । सुऽअपस्यया । धिया । मंहिष्ठरातिम् । सः । हि । पप्रिः । अन्धसः ॥ ३ ॥

१सः पूर्वोक्तगुणविशिष्टः<sup>१</sup> इन्द्रः १दुरिषु आवरीतुषु शत्रुषु १दुरः १हि अतिशयेनावरीता खलु । शत्रुजयशील इत्यर्थः । यस्मात् १ऊधनि उद्भूतजलवति अन्तरिक्षे १वत्रः संभक्तो व्याप्य वर्तते । अत एव १चन्द्रबुधः सर्वासां प्रजानामाह्लादकमूलः अन्तरिक्षस्य सर्वाह्लादकत्वात् । १मदवृद्धः । माद्यन्ति एभिरिति मदाः सोमाः तैर्वर्धितः । एवंभूतो य इन्द्रः १मंहिष्ठरातिं प्रवृद्धघनं प्रवृद्धदानं वा १तम् १इन्द्रं १मनीषिभिः मनस ईषितृभिः प्राज्ञैर्ऋत्विग्भिः सह १स्वपस्यया १धिया शोभनकर्मयोग्यया बुद्ध्या १अह्वे आह्वयामि । १हि यस्मात् १सः इन्द्रः १अन्धसः अन्नस्य अस्मदपेक्षितस्य १पप्रिः पूरयिता ॥ दुरः । दू इत्येके । दुरति आवृणोतीति दुरः । पचाद्यच् । चित्स्वरेणान्तोदात्तत्वम् । दुरिषु । ‘अच इः’ इति कर्तरि इप्रत्ययः । वत्रः । ‘वृङ् संभक्तौ’ । व्रियते संमज्यते इति वत्रः । ‘वज्रं कविधानं स्थास्नापा-  
व्यधिहिनियुध्यर्थम्’ (पा. सू. ३. ३. ५८. ४) इति परिगणनस्य उपलक्षणार्थत्वात् कर्मणि कप्रत्ययः । द्विर्भावश्छान्दसः । ऊधनि । उत् ऊर्ध्वं ध्रियतेऽस्मिन् जलमिति ऊधः । सप्तम्येकवचने ‘अस्थिदधिसक्थ्यक्ष्णामनङ्गुदात्तः, छन्दस्यपि दृश्यते’ (पा. सू. ७. १. ७५-७६) इति दक्षि-  
ग्रहणात् ऊधश्शब्दस्यापि अनङादेशः । यद्वा । ‘ऊधसोऽनङ्’ (पा. सू. ५. ४. १३१) इति समासे विधीयमानः अनङादेशः छान्दसत्वात् केवलादपि भवति । चन्द्रबुधः । ‘चदि आह्लादने दीप्ति च’ । इदित्वात् तुम् । ‘स्फाथितञ्चि’ इत्यादिनां रक् । प्रत्ययस्वरेणान्तोदात्तत्वम् । बहुव्रीहौ पूर्वपदप्रकृति-  
स्वरत्वेन तदेव शिष्यते । मदवृद्धः । ‘मदी हर्षे’ । ‘मदोऽनुपसर्गे’ इति करणे अप् । तस्य पित्त्वा-  
दनुदात्तत्वे धातुस्वरः । ‘तृतीया कर्मणि’ इति पूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वम् । अह्वे । ‘ह्वे स्पर्धायां शब्दे च’ । ‘छन्दसि लुङ्लङ्लिटः’ इति वर्तमाने लुङि ‘आत्मनेपदेऽन्यतरस्याम्’ (पा. सू. ३. १. ५४) इति च्लेः अङादेशः । ‘आतो लोप इटि च’ इति आकारलोपः । गुगः । स्वपस्यया । अप इति कर्मनाम । शोभनमपः स्वपः । तदर्हतीति स्वपस्यः । ‘छन्दसि च’ इति यप्रत्ययः । मंहिष्ठ-  
रातिम् । ‘महि वृद्धौ’ । अतिशयेन मंहित्री मंहिष्ठा । ‘तुच्छन्दसि’ इति इष्टप्रत्ययः । ‘तुरिष्ठेमेयः सु’ इति वृलोपः । निच्वादाद्युदात्तत्वम् । मंहिष्ठा रातिर्यस्य । ‘स्त्रियाः पुंवत्’ (पा. सू. ६. ३. ३४) इति पुंवद्भावात् ह्रस्वत्वम् । ‘बहुव्रीहौ प्रकृत्या’ इति पूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वम् । पप्रिः । ‘पृ पालनपूरणयोः’ । ‘आद्यगमहनजनः’ इति किन्प्रत्ययः । ‘उदोष्ठ्यपूर्वस्य’ इति उत्त्वस्य ‘बहुलं छन्दसि’ इति वचनादभावे यणादेशः । लिङ्गभावात् ‘द्विर्वचनेऽचि’ इति स्थानिवद्भावे सति द्विर्भावोरदत्वहलादिशेषाः । निच्वादाद्युदात्तत्वम् ॥

आ यं पृणन्ति दिवि सन्नवर्हिषः समुद्रं न सुभ्वः स्वा अभिष्टयः ।

तं वृत्रहत्ये अनु तस्थुः ऊतयः शुष्मा इन्द्रमवाता अहुतप्सवः ॥ ४ ॥

आ । यम् । पृणन्ति । दिवि । सन्नवर्हिषः । समुद्रम् । न । सुभ्वः । स्वाः । अभिष्टयः ।

तम् । वृत्रहत्ये । अनु । तस्थुः । ऊतयः । शुष्माः । इन्द्रम् । अवाताः । अहुतप्सवः ॥ ४ ॥

सन्न सदनं स्थानं बर्हिःशब्दोपलक्षितो यज्ञो येषां सोमानां ते सोमाः । १दिवि स्वर्गलोकेऽवस्थितं । २यम् इन्द्रम् । ३आ । ४पृणन्ति आ समन्तात् पूरयन्ति । तत्र दृष्टान्तः । सुष्ठु भवन्तीति । ५सुभ्वः नद्यः । ६समुद्रं । ७न । यथा नद्यः समुद्रं पूरयन्ति तद्वदित्यर्थः । कीदृशो नद्यः । ८स्वाः समुद्रस्य स्वभूताः । तथा चान्नायते—‘ समुद्राय वयुनाय सिन्धूनां पतये नमः ’ ( तै. सं. ४. ६. २. ६ ) इति । ९अभिष्टयः आभिमुख्येन गमनवत्यः । १०ऊतयः अवितारो मरुतः । ११वृत्रहत्ये वृत्रहनने निमित्तभूते सति । १२तम् इन्द्रम् । १३अनु । १४तस्थुः अनुलक्ष्य स्थिता बभूवुः । कीदृशा मरुतः । १५शुष्माः शत्रूणां शोषयितारः । १६अवाताः । वान्ति प्रातिकूल्येन गच्छन्तीति वाताः शत्रवः तदहिताः । १७अहुतप्सवः अकुटिलरूपाः शोभनावयवा इत्यर्थः ॥ पृणन्ति । ‘ पृ पालनपूरणयोः ’ । कैयादिकः । ‘ प्वादीनां ह्रस्वः ’ इति ह्रस्वत्वम् । ‘ श्वाभ्यस्त्योरातः ’ इति आकारलोपः । प्रत्ययस्वरः । यद्वृत्तयोगादिनिघातः । सन्नवर्हिषः । ‘ षट् विशरणगत्यवसादनेषु ’ । सीदन्त्यस्मिन्निति सन्न । औणादिकोऽधिकरणे मनिप्रत्ययः । निच्चादाद्युदात्तत्वम् । बहुव्रीहौ पूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वेन तदेव शिष्यते । सुभ्वः । भवतेः ‘ क्तिप् च ’ इति क्तिप् । कृदुत्तरपदप्रकृतिस्वरत्वम् । जसि ‘ ओः सुपि ’ इति यणादेशस्य ‘ न भूसुधियोः ’ इति प्रतिषेधे प्राप्ते ‘ छन्दस्युभयथा ’ इति यणादेशः । ‘ उदात्तस्वरितयोर्यणः ’ इति अनुदात्तस्य जसः स्वरितत्वम् । अभिष्टयः । १८इष्टय एषणानि । ‘ उपसर्गाश्चाभिवर्जम् ’ इति वचनात् अभिः अन्तोदात्तः । बहुव्रीहौ पूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वेन स एव शिष्यते । एमच्चादिवात् पररूपत्वम् । वृत्रहत्ये । ‘ हनस्त च ’ इति हन्तेः भावे क्यप् तकारान्तादेशश्च । प्रत्ययस्य पित्त्वादनुदात्तत्वे धातुस्वरः शिष्यते । अहुतप्सवः । ‘ ह्र कौटिल्ये ’ । अस्मात् निष्ठायां ‘ हु ह्वरेच्छन्दसि ’ ( पा. सू. ७. २. ३१ ) इति हुआदेशः । ‘ प्सा भक्षणे ’ इत्यस्मात् औणादिको डुप्रत्ययः । न हुतप्सवः अहुतप्सवः । अन्ययपूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वम् ॥

अभि स्ववृष्टिं मदे अस्य युध्यतो रध्वीरिव प्रवणे सस्रुः ऊतयः ।

इन्द्रो यद्वज्री धृषमाणो अन्धसा भिनद्वलस्य परिधीरिव त्रितः ॥ ५ ॥

अभि । स्ववृष्टिम् । मदे । अस्य । युध्यतः । रध्वीऽईव । प्रवणे । सस्रुः । ऊतयः ।

इन्द्रः । यत् । वज्री । धृषमाणः । अन्धसा । भिनत् । वलस्य । परिधीन्ऽईव । त्रितः ॥ ५ ॥

१ऊतयः मरुतः । २मदे सोमपानेन हर्षे सति । ३अस्य इन्द्रस्य । ४युध्यतः वृत्रेण सह युध्यमानस्य पुरतः । ५स्ववृष्टिं स्वभूतवृष्टिमन्ते वृत्रम् । ६अभि आभिमुख्येन । ७सस्रुः जग्मुः । ८रध्वीरिव प्रवणे । यथा गमनस्वभावा आपो निम्नदेशे गच्छन्ति । ९यत् यदा । १०अन्धसा सोमलक्षणेनात्रेन



पीतेन <sup>१</sup>वृषमाणः प्रगल्भः सन् <sup>२</sup>वज्री वज्रवान् <sup>३</sup>इन्द्रः <sup>४</sup>वलस्य संवृण्वतः एतस्संज्ञकमसुरं <sup>५</sup>भिनत्  
व्यदारयत् अवधीदित्यर्थः । तत्र दृष्टान्तः । <sup>६</sup>त्रितः <sup>७</sup>परिधीनिव । देवानां हविलेपनिवर्षणाय अग्नेः  
सकाशात् अप्सु एकतो द्वितस्त्रित इति त्रयः पुरुषा जज्ञिरे । तथा च तैत्तिरीयैः समाज्ञातं—‘सोऽङ्गारे-  
णापः । अभ्यपातयत् । तत एकतोऽजायत । स द्वितीयमभ्यपातयत् । ततो द्विनोऽजायत । स  
तृतीयमभ्यपातयत् । ततस्त्रितोऽजायत ’ ( तै. ब्रा. ३. २. ८. १०-११ ) इति । तत्रोदकपानार्थं  
प्रवृत्तस्य कूपे पतितस्य <sup>१</sup>प्रतिरोधाय असुरैः परिधयः परिधायकाः कूपस्याच्छादकाः स्थापिताः । तान्यथा  
स अभिनत् तद्वत् ॥ स्ववृष्टिम् । बहुव्रीहौ पूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वम् । युध्यतः । ‘युध संग्रहारे’ । दैवा-  
दिकः । व्यत्ययेन शतृ । अदुपदेशात् लसावैधातुकानुदात्तत्वे श्यनो निच्वादाद्युदात्तत्वम् । रघ्वीः ।  
रधि गत्यर्थः । ‘रङ्गिबन्धोर्नलोपश्च’ ( उ. सू. १. २९ ) इति उप्रत्ययः । ‘वोतो  
गुणवचनात्’ इति ङीप् । जसि ‘वा छन्दसि’ इति पूर्वसवर्णदीर्घत्वम् । ङीप्स्वरः शिष्यते । वृष-  
माणः । ‘जिष्ट्वा प्रागल्भ्ये’ । श्रुप्रत्यये प्राप्ते व्यत्ययेन शः आत्मनेपदं च । अदुपदेशात् लसावैधातु-  
कानुदात्तत्वे विकरणस्वरः शिष्यते । भिनत् । लङि ‘बहुलं छन्दस्यमाङ्योनेऽपि’ इति अङभावाः ।  
विकरणस्वरः । यद्वृत्तयोगादनिघातः । बलस्य । ‘बल संवरणे’ । बलति संवृणोति सर्वमिति बलः ।  
पचाद्यच् । ‘क्रियाग्रहणं कर्तव्यम्’ इति कर्मणः संप्रदानत्वात् चतुर्थ्यर्थे षष्ठी । परिधीन् । परिधीयन्ते  
इति परिधयः । ‘उपसर्गे घोः किः’ ( पा. सू. ३. ३. ९२ ) इति दधातेः कर्मणि क्प्रत्ययः ।  
‘आतो लोप इटि च’ इति आकारलोपः । कृदुत्तरपदप्रकृतिस्वरत्वम् ॥ १२ ॥

परीं घृणा चरति तित्विषे शवोऽपो वृत्वी रजसो बुध्ममाशयत् ।

वृत्रस्य यत्प्रवणे दुर्गुभिश्चनो निजघन्थ हन्वोरिन्द्र तन्यतुम् ॥ ६ ॥

परिं । ईम् । घृणा । चरति । तित्विषे । शवः । अपः । वृत्वी । रजसः । बुध्मम् । आ । अशयत् ।

वृत्रस्य । यत् । प्रवणे । दुःऽगृभिश्चनः । निऽजघन्थ । हन्वोः । इन्द्र । तन्यतुम् ॥ ६ ॥

यो वृत्रः <sup>१</sup>अपो <sup>२</sup>वृत्वी उदकान्यावृत्त्य <sup>३</sup>रजसः <sup>४</sup>बुध्मम् अन्तरिक्षस्योपरिप्रदेशम् <sup>५</sup>आशयत्  
आश्रित्याशेत तस्य <sup>६</sup>वृत्रस्य <sup>७</sup>प्रवणे प्रकर्षेण वननीयेऽन्तरिक्षे वर्तमानस्य <sup>८</sup>दुर्गुभिश्चनः दुर्ग्रहव्यापनस्य ।  
तस्य हि व्यापनं न केनापि ग्रहीतुं शक्यते । ‘स इमान् लोकानावृणोत्’ इति श्रुतेः । एवंभूतस्य  
वृत्रस्य <sup>९</sup>हन्वोः मुखपार्श्वयोः हे <sup>१०</sup>इन्द्र <sup>११</sup>यत् यदा <sup>१२</sup>तन्यतुं प्रहारं विस्तारयन्तं यद्वा शब्दकारिणं  
वज्रम् । तृतीयार्थे द्वितीया । तन्यतुना वज्रेण <sup>१३</sup>निजघन्थ नितरां प्रजहर्थां तदानीम् <sup>१४</sup>ईम् पुनं त्वाम्  
इन्द्रं <sup>१५</sup>घृणा शत्रुजयलक्षणा दीप्तिः <sup>१६</sup>परि <sup>१७</sup>चरति परितो व्याप्नोति । त्वदीयं <sup>१८</sup>शवः बलं च <sup>१९</sup>तित्विषे  
प्रदिदीपे ॥ तित्विषे । ‘त्विष दीप्तौ’ । लिटि प्रत्ययस्वरः । तिङ्प्रत्वात् निघाताभावः । वृत्वी ।  
‘वृञ् वरणे’ । ‘स्नात्वाद्यश्च’ ( पा. सू. ७. १. ४९ ) इति आदिग्रहणात् क्त्वाप्रत्ययस्य ईकारः ।  
रजसः । ‘रज्ज रागे’ । रजन्त्यस्मिन् गन्धर्वादयः इति रजोऽन्तरिक्षम् । असुनि ‘रजकरजनरजः-  
सूपसंख्यानम्’ ( का. ६. ४. २४. ४ ) इति नलोपः । निच्वादाद्युदात्तत्वम् । अशयत् । शीघ्रो व्यत्य-  
येन परस्मैपदम् । ‘बहुलं छन्दसि’ इति शपो लुगभावः । दुर्गुभिश्चनः । ‘ग्रह उपादाने’, ‘अशू  
व्याप्तौ’ इत्यनयोः दुःशब्दे उपपदे षष्ठोदरादित्वात् अभिमतत्वरूपस्वरसिद्धिः । निजघन्थ । ‘हन

हिंसागत्योः । लिटि थलि क्वादिनियमाप्तासस्य इटः ' उपदेशेऽद्वयतः ' ( पा. सू. ७. २. ६२ ) इति निषेधः । ' अभ्यासाच्च ' इति अभ्यासादुत्तरस्य हकारस्य घत्वम् । ' लिति ' इति प्रत्ययात् पूर्वस्योदात्तत्वम् । ' तिङि चोदात्तवति ' इति गतेः निघातः । यद्वृत्तयोगात् निघाताभावः । तन्यतुम् । ' तनु विस्तारे ' । अस्मात् ' ऋतन्यजि ' ( उ. सू. ४. ४४२ ) इत्यादिना यतुच् । यद्वा । ' स्तन शब्दे ' इत्यस्मात् बहुलवचनात् यतुच्प्रत्यये सकारलोपः ॥

हृदं न हि त्वा न्युषन्त्यूर्मयो ब्रह्माणीन्द्र तव यानि वर्धना ।

त्वष्टा चित्ते युज्यं ववृधे शर्वस्ततक्ष वज्रमभिभूत्योजसम् ॥ ७ ॥

हृदम् । न । हि । त्वा । निऽऋषन्ति । ऊर्मयः । ब्रह्माणि । इन्द्र । तव । यानि । वर्धना ।

त्वष्टा । चित् । ते । युज्यम् । ववृधे । शर्वः । ततक्ष । वज्रम् । अभिभूतिऽओजसम् ॥ ७ ॥

हे इन्द्र यानि ब्रह्माणि स्तोत्रशस्त्ररूपाणि मन्त्रजातानि तव वर्धना वर्धयितृणि तानि त्वा त्वा न्युषन्ति हि नितरां प्राप्तुवन्त्येव । तत्र दृष्टान्तः । ऊर्मयः जलप्रवाहाः हृदं न । यथा जलाशयं प्राप्तुवन्ति तद्वत् । त्वष्टा चित् स त्वष्टा च देवः । ते तव युज्यं योज्यं शर्वः बलं ववृधे प्रावर्धयत् । अपि च अभिभूत्योजसं शत्रूनामभिभवितृणा ओजसा बलेन युक्तं वज्रं ततक्ष तीक्ष्णीचकार ॥ न्युषन्ति । ' ऋषी गतौ ' । तौदादिकः । अदुपदेशात् लसार्वधातुकानुदात्तत्वे विकरणस्वरः । ' हि च ' इति निघातप्रतिषेधः । ऊर्मयः । ' ऋ गतौ ' । ऋच्छन्ति गच्छन्तीति ऊर्मयः । ' अतैरु च ' ( उ. सू. ४. ६३४ ) इति मिप्रत्ययः । गुणे सति अकारस्य उकारदेशश्च । प्रत्ययस्वरः । वर्धना । ' वृधु वृद्धौ ' । वर्धते एभिरिति वर्धना । करणे ल्युट् । ' शेष्ठन्दसि ' इति शैलीपः । ततक्ष । ' तक्षू त्वक्षू तनूकरणे ' । लिटि णलि लिट्स्वरेण प्रत्ययात् पूर्वस्योदात्तत्वम् । पादादिचात् निघाताभावः । अभिभूत्योजसम् । अभिभूयतेऽनेनेति अभिभूति । करणे क्तिन् । ' तादौ च निति ' इति गतेः प्रकृतिस्वरत्वम् । अभिभूति ओजो यस्य । बहुव्रीहौ पूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वम् ॥

जघन्वाँ उ हरिभिः संभृतक्रतुविन्द्र वृत्रं मनुषे गातुयन्नपः ।

अर्यच्छथा बाह्वोर्वज्रमायसमधारयो दिव्या सूर्यं दृशे ॥ ८ ॥

जघन्वान् । ऊँ इति । हरिऽभिः । संभृतक्रतो इति संभृतऽक्रतोऽइन्द्र । वृत्रम् । मनुषे । गातुऽयन् । अपः ।

अर्यच्छथाः । बाह्वोः । वज्रम् । आयसम् । आधारयः । दिवि । आ । सूर्यम् । दृशे ॥ ८ ॥

हे संभृतक्रतो संपादितकर्मन् संपादितप्रज्ञ वा इन्द्र मनुषे जनाय गातुयन् गातुं मार्गमिच्छन् वृत्रं लोकानामावरकमसुरं हरिभिः अश्वैर्युक्तस्त्वं जघन्वान् उ हतवान् खलु । तदनन्तरम् अपः वृष्टयुदकानि प्रावर्तय इत्यध्याहारः । बाह्वोः त्वदीययोर्हस्तयोः आयसम् अयोमयं वज्रम् अर्यच्छथाः अग्रहीः । आकारः समुच्चयार्थः । सूर्यं च दिवि द्युलोके दृशे द्रष्टुं सर्वेषामस्माकं दर्शनाय

अधारयः स्थापयान्वकृषे ॥ जयन्वान् । हन्तेलिङः कसुः । 'विभाषा गमहनविदविशाम्' ( पा. सू. ७. २. ६८ ) इति इडागमस्य विकल्पोक्तेरभावः । गानुयन् गानुमिच्छसि । 'छन्दसि परेच्छायामपि' ( का. ३. १. ८. २ ) इति क्यच् । 'न छन्दस्यपुत्रस्य' इति दीर्घप्रतिषेधः । क्यजन्तात् शतरि अदुपदेशात् लसार्वधातुकानुदात्तत्वे क्यच एव स्वरः शिष्यते । बाह्वोः । 'उदात्तयणो ह्रस्वर्वात्' इति विभक्तैरुदात्तत्वम् ॥

बृहत्स्वश्चन्द्रममवद्यदुक्थ्यमकृण्वत् भियसा रोहणं दिवः ।

यन्मानुषप्रधना इन्द्रमूतयः स्वनृषाचो मरुतोऽमदन्ननु ॥ ९ ॥

बृहत् । स्वऽचन्द्रम् । अमऽवत् । यत् । उक्थ्यम् । अकृण्वत् । भियसा । रोहणम् । दिवः ।

यत् । मानुषप्रधनाः । इन्द्रम् । मूतयः । स्वनृषाचः । मरुतः । अमदन् । अनु ॥ ९ ॥

बृहत् बृहत्साम स्तोतारो यजमानाः । भियसा वृत्रभयेन यत् यदा उक्थ्यम् उक्थाहं स्तोत्रयोग्यम् । अकृण्वत् अकुर्वन् । कीदृशं बृहत्साम । स्वश्चन्द्रं स्वकीयेन चन्द्रेणाह्लादकेन तेजसा युक्तं अमवत् । अमति शत्रून् रुजत्यनेनेति अमो बलम् । तद्युक्तम् । दिवः स्वर्गस्य रोहणम् आरोहणहेतुभूतम् । एवंविधेन स्तोत्रेण वृत्राङ्गीता इन्द्रमस्तोषतेत्यर्थः । यत् यदा मानुषप्रधनाः । 'प्रकीर्णान्यस्मिन्धनानि भवन्ति' ( निह. ९. २३ ) इति नैरुक्तव्युत्पत्त्या प्रधनमिति संग्रामनाम । मनुष्यहितसंग्रामाः मूतयः । स्वः द्युलोकस्य रक्षितारः मरुतः नृषाचः प्राणरूपेण नृन् सेवमाना भूत्वा इन्द्रम् अपि तेनैव रूपेण अनु अमदन् आनुपूर्व्येण हर्षं प्रापयन् । तदानीं स इन्द्रो वृत्रवधं प्रति उद्युक्तो बभूवेति शेषः ॥ स्वश्चन्द्रम् । स्वकीयं चन्द्रं यस्य । 'हस्वाच्चन्द्रोत्तरपदे मन्त्रे' ( पा. सू. ६. १. १५१ ) इति सुट् । श्रुत्वेन शकारः । बहुव्रीहौ पूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वम् । भियसा । भीशब्दस्य तृतीयैकवचने छान्दसः असुगागमः तस्य उदात्तत्वं च । नृषाचः । 'षच समवाये' । अयं सेवनार्थ इति यास्कः । 'बहश्च' ( पा. सू. ३. २. ६४ ) इत्यत्र चशब्दस्यानुक्तसमुच्चयार्थत्वादस्मादपि णिवप्रत्ययः । अमदन् । 'मदी हर्षे' । णिचि 'मदी हर्षग्लपनयोः' इति घटादिषु पाठात् मित्त्वे सति 'मितां ह्रस्वः' इति ह्रस्वत्वम् । लङि 'छन्दस्युभयथा' इति शप आर्धधातुकत्वात् 'गेरनिटि' इति णिलोपः ॥

द्यौश्चिदस्यामवाँ अहेः खनादयोयवीद्धियसा वज्रं इन्द्र ते ।

वृत्रस्य यद्वद्वधानस्य रोदसी मदे सुतस्य शवसाभिर्निच्छिरः ॥ १० ॥

द्यौः । चित् । अस्य । अमऽवान् । अहेः । खनात् । अयोयवीत् । भियसा । वज्रः । इन्द्र । ते ।

वृत्रस्य । यत् । बद्धधानस्य । रोदसी इति । मदे । सुतस्य । शवसा । अभिनत् । शिरः ॥ १० ॥

अमवान् बलवान् द्यौश्चित् द्युलोकोऽपि अस्य अहेः वृत्रस्य खनात् शब्दात् भियसा भयेन अयोयवीत् अत्यर्थं पृथग्भूत आसीत् । अकम्पतेत्यर्थः । हे इन्द्र वृते तव सुतस्य

अभिषवादिभिः संस्कृतस्य सोमस्य पानेन <sup>१</sup>मदे हर्षे जाते सति त्वदीयः <sup>२</sup>वज्रः <sup>३</sup>रोदसी घावापृथिव्यौ  
<sup>४</sup>बद्धधानस्य बाधनशीलस्य <sup>५</sup>वृत्रस्य <sup>६</sup>शिरः <sup>७</sup>यत् यदा <sup>८</sup>शवसा बलेन <sup>९</sup>अभिनत् अच्छिनत् । तदानीं  
 द्युलोको भयराहित्येन निश्चलो बभूवेति शेषः ॥ अथोयवीत् । ‘ यु मिश्रणामिश्रणयोः ’ । अस्मात् यङ्-  
 लुगन्तात् लङि ‘ यङो वा ’ ( पा. सू. ७. ३. ९४ ) इति अपृक्तप्रत्ययस्य ईडागमः । अडागम  
 उदात्तः । बद्धधानस्य । ‘ बाध् विलोडने ’ । ताच्छीलिके चानशि ‘ बहुलं छन्दसि ’ इति शपः श्लुः ।  
 हलादिशेषाभावो धातोर्ह्रस्वत्वं च छान्दसत्वात् । ‘ चितः ’ इत्यन्तोदात्तत्वम् ॥ १३ ॥

यदिक्विन्द्र पृथिवी दशभुजिरहानि विश्वा ततनन्त कृष्टयः ।

अत्राह ते मघवन्विश्रुतं सहो धामनु शवसा बर्हणा भुवत् ॥ ११ ॥

यत् । इत् । नु । इन्द्र । पृथिवी । दशभुजिः । अहानि । विश्वा । ततनन्त । कृष्टयः ।

अत्र । अह । ते । मघवन् । विश्रुतम् । सहः । धाम् । अनु । शवसा । बर्हणा । भुवत् ॥ ११ ॥

<sup>१</sup>यदिक्नु यदा खलु <sup>२</sup>पृथिवी <sup>३</sup>दशभुजिः दशगुणिता भवेत् यदि वा <sup>४</sup>कृष्टयः<sup>१</sup> सर्वे मनुष्याः<sup>२</sup>  
<sup>५</sup>विश्वा सर्वाणि <sup>६</sup>अहानि <sup>७</sup>ततनन्त विस्तारयेयुः । हे <sup>८</sup>मघवन् धनवन् <sup>९</sup>इन्द्र <sup>१०</sup>अत्राह अत्रैव पूर्वोक्ते-  
 ण्वेव देशकालकर्तृकेषु <sup>११</sup>ते त्वदासं <sup>१२</sup>सहः वृत्रवधादिकारणं बलं <sup>१३</sup>विश्रुतं विश्रुतं प्रसिद्धम् । <sup>१४</sup>शवसा  
 त्वदीयेन बलेन कृता <sup>१५</sup>बर्हणा वृत्रादेर्वधरूपा क्रिया <sup>१६</sup>धामनु <sup>१७</sup>भुवत् अनुभवति । यथा धौर्महती तथा  
 त्वत्कृतं वृत्रादेर्हसनमपि महदिति भावः ॥ ततनन्त । ‘ तनु विस्तारे ’ । स्वरितेत्त्वात् आत्मनेपदम् ।  
 लिङर्थे लङि उप्रत्यये प्राप्ते व्यत्ययेन शप् । छान्दसो द्विर्भावः । यद्वा । ‘ बहुलं छन्दसि ’ इति  
 उप्रत्ययस्य श्लौ सति पुनरपि व्यत्ययेन शप् । शपः पितृवादननुदात्तत्वम् । तिङश्च लसार्वधातुकस्वरेण  
 धातुस्वरः शिष्यते । ‘ बहुलं छन्दस्यसाङ्गयोगेऽपि ’ इति अडभावः । यद्वृत्तयोगादनिघातः ।  
 विश्रुतम् । ‘ श्रु श्रवणे ’ । कर्मणि निष्ठा । ‘ गतिरनन्तरः ’ इति गतेः प्रकृतिस्वरत्वम् । बर्हणा ।  
 ‘ बर्हं वल्हं परिभाषणहिंसाच्छादनेषु ’ । अस्मात् औणादिकः क्युप्रत्ययः । बवधोरभेद इति वकारस्य  
 बत्वम् । प्रत्ययस्वरः । ‘ निबर्हयति ’ ( नि. २. १९. ३० ) इति वधकर्मसु पठितं च । भुवत् । ‘ भू  
 सत्तायाम् ’ । लेटि अडागमः । ‘ इतश्च लोपः ’ इति इकारलोपः । ‘ बहुलं छन्दसि ’ इति शपो लुक् ।  
 ‘ भूसुघोस्तिङि ’ इति गुणप्रतिषेधे उवडादेशः ॥

त्वमस्य परि रजसो व्योमनः स्वभूत्योजा अवसे धृषन्मनः ।

चक्रुषे भूमिं प्रतिमानमोर्जसोऽपः स्वः परिभूरेण्या दिवम् ॥ १२ ॥

त्वम् । अस्य । पारे । रजसः । विऽओमनः । स्वभूतिऽओजाः । अवसे । धृषत्ऽमनः ।

चक्रुषे । भूमिम् । प्रतिमानम् । ओर्जसः । अपः ।

स्वरिति स्वः । परिभूः । एषि । आ । दिवम् ॥ १२ ॥

हे ऽधृपन्मनः शत्रूणां धर्षकमनोयुक्तेन्द्र ऽस्य अस्माभिः परिदृश्यमानस्य ऽव्योमनः व्याप्तस्य अन्तरिक्षस्य ऽरजसः लोकस्य ऽपारे उपरिग्रदेशे वर्तमानः ऽस्वभूत्योजाः स्वभूतबलः ऽत्वम् ऽअवसे अस्मद्वक्षणार्थं ऽभूमिं भूलोकं ऽचक्रुषे कृतवानसि । किंच ऽओजसः बलवतां बलस्य ऽप्रतिमानं प्रतिनिधिरभूः । तथा ऽस्वः सुष्ठु अरणीयं गुन्तव्यम् । आपः इति अन्तरिक्षनाम । ऽअपः अन्तरिक्षलोकं ऽआ ऽदिवं ब्रूलोकं च ऽपरिभूः परिग्रहीता । परिपूर्वो भवतिः परिग्रहणार्थः । ऽएषि प्रामोषि ॥ अस्य । ' ऊडिदम् ' इति विभक्तेरुदात्तत्वम् । व्योमनः । अवतिर्गत्यर्थः, ' अव रक्षणगतिरान्तिः ' इत्यभिधानात् । विशेषेण गच्छति व्याप्नोतीति व्योम । यद्वा । वृष्टिप्रदानेन विशेषेण प्राणिनोऽवति रक्षतीति व्योम । ' अन्येभ्योऽपि दृश्यन्ते ' इति मनिन् । ' ज्वरस्वरः ' इत्यादिना उपधाया वकारस्य च ऊद् । गुणः । दासीभारादिवात् पूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वम् । यद्वा । भावे मनिन् । विविधम् ओम रक्षणं यस्मिन् । बहुव्रीहौ पूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वम् । यणादेशे ' उदात्तस्वरितयोर्यणः ' इति परस्यानुदात्तस्य स्वरितत्वम् । स्वः । सुपूर्वात् अतः ' अन्येभ्योऽपि दृश्यन्ते ' इति विच् । ' अव्ययादाप्सुपः ' ( पा. सू. २. ४. ८२ ) इति सुपो लुक् । ' न्यङ्स्वरौ स्वरितौ ' ( फि. सू. ७४ ) इति स्वरितत्वम् ॥

भूनाऽन्येकाहे मरुत्वतीयशब्दे निविद्धानीयात् सूक्तात् पुरा ' त्वं भुवः प्रतिमानम् ' इत्येषा शंसनीया । तथैवासुत्रयत्—' शस्यमुक्तं बृहस्पतिसत्त्वेन त्वं भुवः प्रतिमानं पृथिव्याः ' ( आश्व. श्रौ. ९. ५ ) इति ॥

त्वं भुवः प्रतिमानं पृथिव्या ऋष्ववीरस्य बृहतः पतिर्भूः ।

विश्वमाप्रा अन्तरिक्षं महित्वा सत्यमद्धा नकिरन्यस्त्वावान् ॥ १३ ॥

त्वम् । भुवः । प्रतिमानम् । पृथिव्याः । ऋष्ववीरस्य । बृहतः । पतिः । भूः ।

विश्वम् । आ । अप्राः । अन्तरिक्षम् । महित्वा । सत्यम् । अद्धा । नकिः । अन्यः । त्वावान् ॥ १३ ॥

हे इन्द्र ऽत्वं ऽपृथिव्याः प्रथिताया विस्तीर्णाया भूमेः । ऽप्रतिमानं ऽभुवः प्रतिनिधिर्भवसि । यथा भूलोको महानचिन्त्यशक्तिः एवं त्वमपीत्यर्थः । तथा ऽऋष्ववीरस्य । वीरयन्ति विक्रान्ता भवन्तीति वीरा देवाः । ऋष्वा दर्शनीया वीरा यस्य स तथोक्तः । तस्य ऽबृहतः बृहितस्य प्रवृद्धस्य स्वर्गलोकस्य ऽपतिर्भूः पालयितासि । तथा ऽअन्तरिक्षम् अन्तरा क्षान्तं द्वावापृथिव्योर्मध्ये वर्तमानमाकाशं विश्वं सर्वमपि महित्वा महत्त्वेन ऽसत्यम् ऽआप्राः निश्चयेन आ समन्तादपूरयः । अतः ऽत्वावान् त्वत्सदृशः ऽअन्यः कश्चित् ऽनकिः अस्ति नास्तीति यदेतत् तत् ऽअद्धा सत्यमेव ॥ भुवः । भवतेर्लेटि सिपि अडागमः । उवङादेशः । पृथिव्याः । ' उदात्तयणो हल्पूर्वात् ' इति विभक्तिरुदात्ता । बृहतः । ' बृहन्महतोऽपसंख्यानम् ' इति विभक्तेरुदात्तत्वम् । भूः । छान्दसे वर्तमाने लुङि ' बहुलं छन्दस्यमाङ्गयोगेऽपि ' इति अडभावः । अप्राः । ' प्रा पूरणे ' । आदादिकः । लुङि अडागमः । महित्वा । ' सुपां सुलुक् ' इति वृत्तीयाया डादेशः । त्वावान् । ' वतुप्रकरणे युष्मदस्मद्भ्यां छन्दसि सादृश्य उपसंख्यानम् ' ( पा. सू. ५. २. ३९. १ ) इति सादृश्यार्थे वतुप् । ' प्रत्ययोत्तरपदयोश्च ' इति मपर्यन्तस्य त्वादेशः । ' आ सर्वनाम्नः ' इति आत्वम् । प्रत्ययस्य पिच्चादनुदात्तत्वे प्रातिपदिकस्वर एव शिष्यते ॥

न यस्य द्यावापृथिवी अनु व्यचो न सिन्धवो रजसो अन्तमानुशुः ।

नोत स्ववृष्टिं मदे अस्य युध्यत एको अन्यचकृषे विश्वमानुषक् ॥ १४ ॥

न । यस्य । द्यावापृथिवी इति । अनु । व्यचः । न । सिन्धवः । रजसः । अन्तम् । आनुशुः ।

न । उत । स्ववृष्टिम् । मदे । अस्य । युध्यतः । एकः । अन्यत् । चकृषे । विश्वम् । आनुषक् ॥ १४ ॥

यस्य इन्द्रस्य व्यचः व्यापनं द्यावापृथिवी द्यावापृथिव्यौ न अनु आनशाते प्राप्तुमसमर्थं बभूवतुः । तथा रजसः अन्तरिक्षलोकास्योपरि सिन्धवः स्यन्दनशीला आपो यस्य इन्द्रस्य तेजसः अन्तम् अवसानं न आनुशुः न प्रापुः । उत अपि च सोमपानेन मदे हर्षे सति स्ववृष्टिं स्वीकृतवृष्टिं वृत्रादिं युध्यतः युध्यमानस्य अस्य इन्द्रस्य बलस्य अन्तं वृत्रादयः न प्रापुः । अतो हे इन्द्र एकः त्वम् अन्यत् स्वव्यतिरिक्तं विश्वं सर्वं भूतजातम् आनुषक् आनुषक्तं चकृषे । सकलमपि भूतजातं त्वदधीनमभूदिति भावः ॥ द्यावापृथिवी । द्यौश्च पृथिवी च । ‘दिवो द्यावा’ (पा. सू. ६. ३. २९) इति द्यावादेश आद्युदात्तो निपातितः । पृथिवीशब्दः ‘विह्वौरादिभ्यश्च’ इति ङीष्न्तोऽन्तोदात्तः । ‘देवताद्वन्द्वे च’ इति उभयपदप्रकृतिस्वरत्वम् । ‘अपृथिवीरुद्रपूपमन्थिषु’ इति पयुंदासात् ‘नोतरपदेऽनुदात्तादौ’ इति निषेधाभावः । व्यचः । ‘व्यचेः कुटादित्वमनसि’ (का. १. २. १. १) इति वचनात् ङित्त्वाभावे संप्रसारणाभावः । आनुशुः । अन्तोतेर्व्यत्ययेन परस्मैपदम् । ‘अत आदेः’ इति अभ्यासस्य आत्वम् । ‘अश्रोतेश्च’ इति नुडागमः ॥

आर्चन्नत्र मरुतः सस्मिन्नाजौ विश्वे देवासो अमदन्ननु त्वा ।

वृत्रस्य यद्वृष्टिमता वधेन नि त्वमिन्द्र प्रत्यानं जघन्थ ॥ १५ ॥

आर्चन् । अत्र । मरुतः । सस्मिन् । आजौ । विश्वे । देवासः । अमदन् । अनु । त्वा ।

वृत्रस्य । यत् । वृष्टिमता । वधेन । नि । त्वम् । इन्द्र । प्रति । आनम् । जघन्थ ॥ १५ ॥

हे इन्द्र त्वां मरुतः अत्र अस्मिन् संग्रामे आर्चन् । ‘ग्रहर भगवो जहि वीर्यस्व’ (ऐ. ब्रा. ३. २०) इत्यनेन वचनेन अपूजयन् । सस्मिन् तस्मिन् यद्वा सर्वस्मिन् आजौ संग्रामे विश्वे देवासः ते सर्वे दानादिगुणयुक्ता मरुतः त्वा त्वाम् अनु अमदन् अनुक्रमेण हर्षं प्रापयन् । यद्वा । त्वदीयमदानन्तरं तेऽपि मदं प्राप्ताः । हे इन्द्र त्वं यत् यद्वा वृष्टिमता । अंशयति शत्रू निति वृष्टिः अग्निः । तद्वा वधेन हननसाधनेन वज्रेण । अग्निमत्त्वं च वज्रस्य ब्राह्मणे समाश्नातं—‘वज्रो वा एष यद्वृषः सोऽष्टाग्निः कर्तव्योऽष्टाग्निर्वै वज्रः’ (ऐ. ब्रा. २. १) इति । तेन वज्रेण वृत्रस्य आनं प्रति आननं मुखं प्रति यद्वा आसहेतु घ्राणं प्रति नि वज्रघन्थ नितरां प्राहार्थः ॥ आर्चन् । ‘अर्चं पूजायाम्’ । भौवादिकः । आडागम उदात्तः । सस्मिन् । ‘तदोः सः सौ’ (पा. सू. ७. २. १०६) इति विधीयमानं सत्त्वं व्यत्ययेन सप्तम्यामपि द्रष्टव्यम् । यद्वा । सर्वस्मिन्नित्यत्र वर्णलोपो द्रष्टव्यः । देवासः । ‘आज्जसेरसुक्’ । आनम् आननम् । वर्णलोपश्छान्द्रसः । यद्वा । ‘अन प्राणने’ । अन्यते

अनेनेति आनं प्राणम् । करणे घञ् । ‘कर्पात्त्वतः’ इत्यन्तोदात्तत्वम् । जघन्थ । ‘हन हिंसागत्योः’ । थलि ‘उपदेशोऽत्वतः’ इति इट्प्रतिषेधः । ‘अभ्यासाच्च’ इति अभ्यासादुत्तरस्य हकारस्य घत्वम् । लिट्स्वरेण प्रत्ययात् पूर्वस्योदात्तत्वम् ॥ ॥ १४ ॥

‘न्यू षु’ इति एकादशर्चं तृतीयं सूक्तम् । दशम्येकादश्यौ त्रिष्टुभौ । शिष्टा नव जगत् । सन्य ऋषिः । इन्द्रो देवता । तथा चानुकान्तं—‘न्यू ष्वेकादश्यन्ये त्रिष्टुभौ’ इति । अतिरात्रे प्रथमे पर्याये ब्राह्मणाच्छंसिनः शक्षे षत्सूक्तम् । तथा चासूत्रयदाचार्यः—‘न्यू षु वाचमप्सु धूतस्य हरिवः पिबेहेति याज्या’ (आश्र. श्रौ. ६. ४) इति ॥

न्यू३ षु वाचं प्र महे भरामहे गिर इन्द्राय सदने विवस्वतः ।

नू चिद्धि रत्नं ससतामिवाविदन्न दुष्टुतिर्द्रविणोदेषु शस्यते ॥ १ ॥

नि । ऊँ इति । सु । वाचम् । प्र । महे । भरामहे । गिरः । इन्द्राय । सदने । विवस्वतः ।

नु । चित् । हि । रत्नम् । ससताम् ईव । अविदत् । न । दुःस्तुतिः । द्रविणः । देषु । शस्यते ॥ १ ॥

महे महते महेन्द्राय सु वाचं शोभनां स्तुतिं नि प्र भरामहे नितरां प्रयुज्महे । उ इति पादपूरणः । यतः विवस्वतः परिचरतो यजमानस्य सदने यज्ञगृहे इन्द्राय गिरः स्तुतयः क्रियन्ते । हि यस्मात् स इन्द्रः नू चित् क्षिप्रमेव रत्नं रमणीयमसुराणां धनम् अविदत् विन्दति । तत्र दृष्टान्तः । ससतामिव । यथा स्वपतां पुरुषाणां धनं चोरः क्षिप्रं लभते तद्वत् । अतोऽस्मभ्यं धनं दातुं शक्त इति भावः । द्रविणोदेषु धनस्य दातृषु पुरुषेषु दुष्टुतिः असमीचीना स्तुतिः न शस्यते नाभिधीयते । अतः सुवाचं प्र भरामहे इति पूर्वेण संबन्धः ॥ न्यू षु इत्यस्य ‘उदात्तस्वरितयोर्यणः’ इति स्वरितत्वम् । तत्र उदात्तपरत्वात् संहितायां कम्प्यते । ‘इकः सुजि’ (पा. सू. ६. ३. १३४) इति दीर्घत्वम् । ‘सुजः’ इति षत्वम् । महे । ‘मह पूजायाम्’ इत्यस्मात् ‘किप् च’ इति किप् । ‘सावेकाचः’ इति विभक्तेरुदात्तत्वम् । यद्वा । महच्छब्दस्य अच्छब्दलोपश्छान्दसः । नू चित् । ‘ऋचि तुनुघ’ इत्यादिना दीर्घः । ससतामिव । ‘षस स्वमे’ । अस्मात् शत्रन्तादन्तोदात्तापरस्या विभक्तेः ‘शतुरनुमः’ इत्युदात्तत्वम् । ‘इवेन विभक्त्यलोपः पूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वं च’ (पा. सू. २. १. ४. २) इति समासः । अविदत् । ‘विदू लाभे’ । ‘छन्दसि लुङ्लङ्लिटः’ इति वर्तमाने लुङि ‘पुषादिद्युतादि’ इति लृः अडादेशः । अडागम उदात्तः । ‘हि च’ इति निघातप्रतिषेधः । द्रविणोदेषु । द्रविणानि धनानि ददातीति द्रविणोदाः । ‘द्रु गतौ’ इत्यस्मात् ‘द्रुदक्षिभ्यामिनन्’ (उ. सू. २. २०८) इति इनप्रत्ययान्तो द्रविणशब्दः । तस्मिन् कर्मण्युपपदे ‘आतोऽनुपसर्गे कः’ इति कः । पूर्वपदस्य सुगागमश्छान्दसः । कृदुत्तरपदप्रकृतिस्वरत्वम् । शस्यते । ‘शंसु स्तुतौ’ । यकि ‘अनिदिताम्’ इति नलोपः ॥



दुरो अश्वस्य दुर इन्द्र गोरसि दुरो यवस्य वसुन इनस्पतिः ।

शिक्षानरः प्रदिवो अकामकर्शनः सखा सखिभ्यस्तमिदं गृणीमसि ॥ २ ॥

दुरः । अश्वस्य । दुरः । इन्द्र । गोः । असि । दुरः । यवस्य । वसुनः । इनः । पतिः ।

शिक्षाऽनरः । प्रदिवः । अकामऽकर्शनः । सखा । सखिभ्यः । तम् । इदम् । गृणीमसि ॥ २ ॥

हे इन्द्र त्वम् अश्वस्य दुरः दाता असि । तथा गोः पश्वादेः दुरः दातासि । तथा यवस्य यवादेर्धान्यजातस्य दुरः दाता असि । वसुनः निवासहेतोः धनस्य इनः स्वामी पतिः सर्वेषां पालयिता शिक्षानरः । शिक्षतिर्दानकर्मा ( नि. ३. १०. ८ ) । शिक्षाया दानस्य नेतासि । प्रदिवः पुराणः । प्रगता दिवो दिवसा यस्मिन् स तथोक्तः । अकामकर्शनः । कामान् कर्शयति नाशयतीति कामकर्शनः । न कामकर्शनोऽकामकर्शनः । अव्ययपूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वम् । हविर्देवतां यजमानानां कामानभिमतफलप्रदानेन पूरयतीत्यर्थः । सखिभ्यः समानख्यानेभ्य ऋत्विभ्यः सखा सखिवदत्यन्तं प्रियः एवम्भूतो य इन्द्रः पतेति प्रति इदं स्तोत्रलक्षणं वचः गृणीमसि ब्रूमहे ॥ दुरः । 'डुदान् दाने' । 'मन्दिवाशिमतिचिसिचङ्क्यङ्किभ्य उरच्' ( उ. सू. १. ३८ ) इति विधीयमान उरच्प्रत्ययो बहुलवचनादस्मादपि भवति । अत एव आकारलोपः । शिक्षानरः । 'शिक्ष विद्योपादाने' । 'गुरोश्च हलः' ( पा. सू. ३. ३. १०३ ) इति अकारप्रत्ययः । ततः टाप् । षष्ठीसमासः । 'समासस्य' इत्यन्तोदात्तत्वम् । गृणीमसि । 'गृ शब्दे' । क्रियादिकः । 'प्वादीनां ह्रस्वः' इति ह्रस्वत्वम् । 'इदन्तो मसि' इति मसेः इकारः ॥

शचीव इन्द्र पुरुकृद्द्युमत्तम् तवेदिदमभितश्चेकिते वसु ।

अतः संगृभ्याभिभूत आ भर मा त्वायतो जरितुः काममूनयीः ॥ ३ ॥

शचीऽवः । इन्द्र । पुरुऽकृत् । द्युमत्तम् । तव । इत् । इदम् । अभितः । चेकिते । वसु ।

अतः । संगृभ्यः । अभिभूते । आ । भर । मा । त्वायतः । जरितुः । कामम् । ऊनयीः ॥ ३ ॥

शचीवः । शची इति प्रज्ञानाम् । हे इन्द्र शचीवः प्रज्ञावान् पुरुकृत् प्रभूतस्य वृत्रवधादेः कर्तः द्युमत्तम् अतिशयेन दीप्तिमन् अभितः सर्वत्र वर्तमानं वसु धनं यदस्ति तत् इदं तवेत् तवैव स्वभूतमिति चेकिते भृशमस्माभिर्ज्ञायते । अतः कारणात् धनं संगृभ्य सम्यक् गृहीत्वा अभिभूते शत्रूणामभिभूतः आ भर अस्मभ्यमाहर देहीत्यर्थः । त्वायतः स्वामात्मन इच्छतः जरितुः स्तोतुः कामम् अभिलाषं मा ऊनयीः परिहीनं मा कार्षीः<sup>१</sup> । पूरयेत्यर्थः<sup>१</sup> ॥ शचीवः । 'मनुवसो रुः' इति स्वरम् । षाष्टिकमामन्त्रिताद्युदात्तत्वम् । इतरेषु आद्यमिकं सर्वानुदात्तत्वम् । न च 'आमन्त्रितं पूर्वमविद्यमानवत्' इति अविद्यमानवत्त्वम्, 'नामन्त्रिते समानाधिकरणे' इति निषेधात् । चेकिते । 'कित ज्ञाने' । अस्मात् यदन्ताद्वर्तमाने लिटि 'अमन्त्रे' ( पा. सू. ३. १. ३५ ) इति निषेधात् आम्प्रत्ययाभावे सति लिटि आर्धधातुकत्वात् अतोलोपयलोपौ । संगृभ्य आभर इति उभयत्र 'ह्रप्रहोर्भ-

‘ञ्छन्दसि’ इति भत्वम् । त्वायतः । त्वामात्मन इच्छति । ‘सुप आत्मनः क्यच्’ । ‘प्रत्ययोत्तरपद-  
योश्च’ इति मपर्यन्तस्य त्वादेशः । छान्दसस्मात् आत्वम् । क्यजन्तात् लटः शतृ । तस्य अदुपदेशात् लसार्व-  
धातुकस्वरेण अनुदात्तस्य एकादेशस्वरेणोदात्तत्वम् । ‘एकादेशस्वरोऽन्तरङ्गः सिद्धो भवतीति वक्त-  
व्यम्’ ( पा. सू. ८. २. ६. १ ) इति वचनात् तस्य सिद्धत्वे सति ‘शतुरनुमः’ इति अजादि-  
विभक्तैरुदात्तत्वम् । कामम् । ‘कमु कान्तौ’ इत्यस्मात् भावे घञ् । ‘कर्षात्त्वतः’ इत्यन्तोदात्तत्वे प्राप्ते  
वृषादिषु पाठादाद्युदात्तत्वम् । ऊनयीः । ‘ऊन परिहाणे’ । चुरादिः । लुङि ‘णिश्रिद्रुसुभ्यः’  
( पा. सू. ३. १. ४८ ) इति ल्लेः चडादेशस्य ‘नोनयतिध्वनयति’ ( पा. सू. ३. १. ५१ ) इत्या-  
दिना प्रतिषेधः । ‘ह्यन्तक्षण’ ( पा. सू. ७. २. ५ ) इति सिचि वृद्धिप्रतिषेधः ॥

एभिर्द्युभिः सुमना एभिरिन्दुभिर्निरुन्धानो अमतिं गोभिरश्विना ।

इन्द्रेण दस्युं दुरयन्त इन्दुभिर्द्युतद्वेषसः समिषा रभेमहि ॥ ४ ॥

एभिः । द्युभिः । सुमनाः । एभिः । इन्दुभिः । निरुन्धानः । अमतिम् । गोभिः । अश्विना ।  
इन्द्रेण । दस्युम् । दुरयन्तः । इन्दुभिः । द्युतद्वेषसः । सम् । इषा । रभेमहि ॥ ४ ॥

हे इन्द्र एभिः अस्माभिर्देतैः द्युभिः दीप्तैश्चरुपुरोडाशादिभिः एभिरिन्दुभिः पुरोवर्तिभिः  
तुभ्यं दत्तैः सोमैश्च प्रीतस्त्वम् अस्माकम् अमतिं दारिद्र्यं गोभिः त्वया दत्तैः पशुभिः अश्विना  
अश्वयुक्तेन धनेन च निरुन्धानः निवर्तयन् सुमनाः शोभनमना भव । वयम् इन्दुभिः अस्माभि-  
र्देतैः सोमैः प्रीतेन इन्द्रेण दस्युम् उपक्षपयितारं शत्रुं दुरयन्तः हिंसन्तः अत एव द्युतद्वेषसः  
पृथग्भूतशत्रुका भूत्वा इषा इन्द्रवृत्तेन अन्नेन वसं रभेमहि संरक्षा भवेम । संगच्छेमहीत्यर्थः ॥  
सुमनाः । शोभनं मनो यस्य । ‘सोमं नसी अलोमोषसी’ इत्युत्तरपदाद्युदात्तत्वम् । निरुन्धानः । ‘रुधिर  
आवरणे’ । स्वरितेत्वात् आत्मनेपदम् । ‘श्लोरेल्लोपः’ इति अकारलोपः । ‘चितः’ इत्यन्तो-  
दात्तत्वम् । क्रुदुत्तरपदप्रकृतिस्वरत्वम् । अमतिम् । मन्तव्या मतिः ऐश्वर्यम् । न मतिः अमतिः ।  
अव्ययपूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वम् । ‘न लोकान्यय’ इति षष्ठीप्रतिषेधः । अश्विना । अश्वोऽस्यातीति अश्वि  
धनम् । मत्वंथीय इनिः ॥

समिन्द्र राया समिषा रभेमहि सं वाजेभिः पुरुश्चन्द्रैरभिद्युभिः ।

सं देव्या प्रमत्या वीरशुष्मया गोअग्रयाश्चावत्या रभेमहि ॥ ५ ॥

सम् । इन्द्र । राया । सम् । इषा । रभेमहि । सम् । वाजेभिः । पुरुश्चन्द्रैः । अभिद्युभिः ।

सम् । देव्या । प्रमत्या । वीरशुष्मया । गोअग्रया । अश्ववत्या । रभेमहि ॥ ५ ॥

हे इन्द्र राया धनेन वयं वसं रभेमहि संगच्छेमहि । तथा इषा अन्नेन वसं रभेमहि । तथा  
वाजेभिः बलैः वसं रभेमहि । कीदृशैः वाजैः । पुरुश्चन्द्रैः पुरुषां बहूनामाह्लादकैः अभिद्युभिः अभितो  
दीप्यमानैः । किंच देव्या द्योतमानया प्रमत्या त्वदीयया प्रकृष्टबुद्ध्या वसं रभेमहि । कीदृश्या ।  
वीरशुष्मया । वीरं विशेषेण शत्रूणां क्षेपणसमर्थं शुष्मं बलं यस्याः सा तथोक्ता । गोअग्रया ।

स्तोतृभ्यो दानार्थमग्रे प्रमुखत एव गावो यस्याः सा तथोक्ता । अश्वावत्या अश्वैरुपेतया ॥ राया । 'अडिदम्' इत्यादिना विभक्तेरुदात्तत्वम् । पुरुश्चन्द्रैः । 'ह्रस्वाच्चन्द्रोत्तरपदे मन्त्रे' इति सुट् । 'चुरुत्वेन शकारः । समासस्वरः । अभिबुभिः । अभिगता द्यौर्दीप्तियेपास् । अत्र दिव्यशब्दो दीप्तिं लक्षयति । अव्ययपूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वम् । देव्या । 'उदात्तगणः' इति विभक्तेरुदात्तत्वम् । प्रमत्या । 'तादौ च निति' इति गतेः प्रकृतिस्वरत्वम् । उत्तरयोर्बहुव्रीहौ पूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वम् । 'सर्वत्र विभाषा गोः' ( पा. सू. ६. १. १२२ ) इति गोभ्रमया इत्यत्र प्रकृतिभावः । अश्वावत्या । 'मन्त्रे सोमाश्वेन्द्रिय' इति मनुषि दीर्घत्वम् ॥ ॥ १५ ॥

ते त्वा मदा अमदन्तानि वृष्ण्या ते सोमासो वृत्रहत्येषु सत्पते ।

यत्कारवे दश वृत्राण्यप्रति बर्हिष्मते नि सहस्राणि बर्हयः ॥ ६ ॥

ते । त्वा । मदाः । अमदन् । तानि । वृष्ण्या । ते । सोमासः । वृत्रहत्येषु । सत्पते ।

यत् । कारवे । दश । वृत्राणि । अप्रति । बर्हिष्मते । नि । सहस्राणि । बर्हयः ॥ ६ ॥

हे अस्यते सतां पालयितरिन्द्र वृत्रहत्येषु वृत्रहनेषु निमित्तभूतेषु सस्य वृते पूर्वोक्ताः मदाः मादका मस्तः त्वा त्वाम् अमदन् अमदयन् हर्षं प्रापयन् । तानि पूर्वोक्तानि वृष्ण्या वृष्णः सेचन-समर्थस्य तव संबन्धीनि चरुपुरोडाशादीनि हवींषि त्वाम् अमदन् । वृते सोमासः प्रसिद्धाः सोमाश्च त्वाम् अमदन् । यत् यदा यत्कारवे स्तुतिकर्त्रे बर्हिष्मते यज्ञवते यजमानाय दश सहस्राणि अपरिमितानि वृत्राणि आवरकाण्युपद्रवजातानि अप्रति शत्रुभिरप्रतिगतस्त्वं नि बर्हयः न्यवधीः । तदानीमिति पूर्वेण संबन्धः ॥ वृष्ण्या । 'शेष्ठन्दसि बहुलम्' इति शैलोपः । बर्हयः । बर्हयति-हिंसाकर्मा ( नि. २. १९. ३० ) । लङि 'बहुलं छन्दस्यमाङ्गयोगेऽपि' इति अडभावः । शपः पित्त्वादनुदात्तत्वे णिच एव स्वरः क्षिप्यते । यद्वृत्तयोगादनिघातः ॥

युधा युधमुप धेदेषि धृष्ण्या पुरा पुरं समिदं हंस्योजसा ।

नम्या यदिन्द्र सख्या परावति निबर्हयो नमुचि नाम मायिनम् ॥ ७ ॥

युधा । युधम् । उप । ध । इत् । एषि । धृष्ण्या । पुरा । पुरम् । सम् । इदम् । हंसि । ओजसा ।

नम्या । यत् । इन्द्र । सख्या । परावति । निबर्हयः । नमुचिम् । नाम । मायिनम् ॥ ७ ॥

हे इन्द्र धृष्ण्या शत्रूणां धर्षकस्त्वं युधा युधेन संबद्धं युधं युद्धम् उप धेदेषि उपैव गच्छसि । सर्वदा युद्धशीलो भवसीत्यर्थः । ध इति पादपूरणः । शत्रूणामसुराणां पुरा पुरेण नगरेण सह इदं पुरोवति पुरं शत्रुनगरम् ओजसा बलेन सं हंसि सम्यग्विनाशयसि । शत्रूणां पुराण्यभैत्सीरित्यर्थः । हे इन्द्र त्वं नम्या शत्रुषु नमनशीलेन सख्या सहायभूतेन वज्रेण परावति दूरदेशे नमुचि नाम अनया संज्ञया प्रसिद्धं मायिनं मायाविनमसुरं यत् यस्मात् निबर्हयः नितरामहिंसी । अतस्त्वमेवं स्तूयसे इत्यर्थः ॥ युधा । 'युध संहारे' । संपदादिलक्षणो भावे क्तिप् । 'सावेकाचः' इति विभक्तेरुदात्तत्वम् । एषि । 'इण् गतौ' । अदादिवात् शपो लुक् । धृष्ण्या ।

‘ जिष्टपा प्रागल्भ्ये ’ । ‘ त्रसिगृध्रिषिक्षिपेः क्तुः ’ इति क्तुप्रत्ययः । कित्त्वाङ्गुणाभावः । ‘ सुपां सुलुक् ’ इति सोः याज्ञादेशः । ‘ चितः ’ इत्यन्तोदात्तत्वम् । पुरा । ‘ पृ पालनपूरणयोः ’ । पूर्यति राज्ञामभिमतानीति । ‘ क्तिप् च ’ इति क्तिप् । ‘ उदोष्ठ्यपूर्वस्य ’ इति उत्त्वम् । ‘ सावेकाचः ’ इति विभक्तिरुदात्ता । हंसि । हन्तेर्लुङि सिपि अदादित्वात् शपो लुकि ‘ नश्चापदान्तस्य झलि ’ ( पा. सू. ८. ३. २४ ) इति अनुस्वारः । नम्या । ‘ णसु प्रह्वत्वे ’ । औणादिक इन्ध्रत्ययः । ‘ सुपां सुलुक् ’ इति तृतीयाया ङ्यादेशः । टिलोपः । सख्या । ‘ शेषो व्यसन्धि ’ ( पा. सू. १. ४. ७ ) इति धिसंज्ञाप्रतिषेधात् नाभावाभावे यणादेशः । नमुचिम् । इन्द्रेण सह युद्धं न मुञ्चतीति नमुचिः । औणादिकः क्तिप्रत्ययः । ‘ नभ्राण्णपात् ’ इत्यादिना नवः प्रकृतिभावः । नञ् न गतिर्न च कारकमिति क्तुत्तरपदप्रकृतिस्वरत्वाभावे अव्ययपूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वम् । मायिनम् । मायाशब्दस्य व्रीह्यादिषु पाठात् मत्वर्थीय इति ॥

त्वं करञ्जमुत् पर्णयं वधीस्तेजिष्ठयातिथिग्वस्य वर्तनी ।

त्वं शता वङ्गदस्याभिनुत्पुरोऽननुदः परिषूता ऋजिश्चना ॥ ८ ॥

त्वम् । करञ्जम् । उत् । पर्णयम् । वधीः । तेजिष्ठया । अतिथिग्वस्य । वर्तनी ।

त्वम् । शता । वङ्गदस्य । अभिनत् । पुरः । अननुदः । परिषूताः । ऋजिश्चना ॥ ८ ॥

हे इन्द्र त्वं करञ्जं एतत्संज्ञकमसुरम् उत्त अपि च पर्णयम् एतन्नामानमसुरं च अतिथिग्वस्य एतत्संज्ञस्य राज्ञः प्रयोजनाय तेजिष्ठया अतिशयेन तेजस्विन्या वर्तनी वर्तन्या शत्रुप्रेरणकुशलया शक्त्या वधीः हतवानसि । तथा अननुदः । अनु पश्चात् छति खण्डयतीति अनुदः अनुचरः । तादृशोऽनुचररहित एक एव त्वम् ऋजिश्चना एतत्संज्ञकेन राज्ञा परिषूताः परितोऽवष्टब्धाः शता शतानि शतसंख्याकाः वङ्गदस्य एतत्संज्ञकस्यासुरस्य पुरः पुराणि नगराणि अभिनत् विभिदिषे ॥ वधीः । हन्तेर्लुङि सिपि ‘ लुङि च ’ इति वधादेशः । तस्य अदन्तत्वात् वृद्धयभावः ( पा. सू. ७. ३. ३५ ) । अत एव अनेकात्त्वात् इट्प्रतिषेधाभावः ( पा. सू. ७. २. १० ) । ‘ इट ईटि ’ इति सिचो लोपः । तेजिष्ठया । तेजसूशब्दात् ‘ अस्मायामेधा ’ इति मत्वर्थीयो विनिः । तस्मात् आतिशायनिके इष्टनि ‘ विन्मतोर्लुक् ’ इति विनो लुक् । ‘ टेः ’ इति टिलोपः । नित्त्वादाद्युदात्तत्वम् । वर्तनी । वृत्त्यते प्रेर्यतेऽनयेति वर्तनी । करणे ल्युट् । टित्त्वात् ङीप् ( पा. सू. ४. १. १५ ) । ‘ सुपां सुलुक् ’ इति विभक्तेः पूर्वसवर्णदीर्घत्वम् । व्यत्ययेनान्तोदात्तत्वम् । अभिनत् । ‘ भिदिर् विदारणे ’ । लुङि सिपि रुधादित्वात् शम् । ‘ इतश्च ’ इति इकारलोपः । ‘ हल्ङ्याभ्यः ’ इति सकारलोपः । अननुदः । ‘ दो अवखण्डने ’ । ‘ आदेचः ’ इति आत्वम् । ‘ आतश्चोपसर्गे ’ इति कप्रत्ययः । नास्ति अनुदः अस्येति बहुव्रीहौ ‘ नञ्सुभ्याम् ’ इत्युत्तरपदान्तोदात्तत्वम् । संहितायां दीर्घश्छान्दसः । परिषूताः । ‘ पू प्रेरणे ’ । कर्मणि निष्ठा । ‘ गतिरनन्तरः ’ इति गतेः प्रकृतिस्वरत्वम् ॥

त्वमेताञ्जनराज्ञो द्विर्दशबन्धुना सुश्रवसोपजग्मुषः ।

षष्टिं सहस्रा नवतिं नवं श्रुतो नि चक्रेण रथ्या दुष्पदावृणक् ॥ ९ ॥

त्वम् । एतान् । जनराज्ञः । द्विः । दश । अबन्धुना । सुऽश्रवसा । उपऽजग्मुषः ।

षष्टिम् । सहस्रा । नवतिम् । नवं । श्रुतः । नि । चक्रेण । रथ्या । दुऽपदा । अवृणक् ॥ ९ ॥

हे इन्द्र वश्रुतः विश्रुतः ग्रन्थातः एतं वद्विर्दश विंशतिसंख्याकान् अबन्धुना बन्धुरहितेन सहायरहितेन सुश्रवसा एतत्संज्ञकेन राज्ञा युद्धार्थम् उपजग्मुषः उपगतवतः एतान् एवंविधान् जनराज्ञः जनपदानामधिपतीन् । षष्टिमित्यादिना तेषां राज्ञामनुचरसंख्योच्यते । षष्टिं सहस्रा सहस्राणां षष्टिं नवतिं नव नवसंख्योत्तरां नवतिम् । तान् राज्ञ ईदृक्संख्याकाननुचरांश्च रथ्या रथसंबन्धिना दुष्पदा दुष्पदत्वेन । शत्रुभिः प्राप्तुमशक्येनेत्यर्थः । ईदृशेन चक्रेण नि अवृणक् न्यवर्जयः । त्वां स्तुवतः सुश्रवसो जयार्थं त्वसागत्य तदीयान् शत्रूनजैषीरित्यर्थः ॥ जनराज्ञः । समासान्तविधेरनित्यत्वात् ( परिभा. ८४ ) दृक्प्रत्ययाभावः ( पा. सू. ५. ४. ९१ ) । राजञ्शब्दो ' राज् दीप्तौ ' इत्यस्मात् कनिन्प्रत्ययान्त आद्युदात्तः । कृदुत्तरपदप्रकृतिस्वरत्वेन स एव शिष्यते । अबन्धुना । ' नन्सुभ्याम् ' इत्युत्तरपदान्तोदात्तत्वम् । सुश्रवसा । शोभनं श्रवोऽन्नं यस्य । ' आद्युदात्तं व्यच्छन्दसि ' इत्युत्तरपदाद्युदात्तत्वम् । उपजग्मुषः । गमेलिटः कसुः । शसि भस्मज्ञायां ' वसोः संप्रसारणम् ' इति संप्रसारणम् । परपूर्वत्वम् । ' गमह्व' इत्यादिना उपधालोपः । ' शासिवासिबस्तीनां च ' इति षत्वम् । कृदुत्तरपदप्रकृतिस्वरत्वेन कसोरेव स्वरः शिष्यते । रथ्या । रथस्येदं रथ्यम् । ' रथाद्यत् ' ( पा. सू. ४. ३. १२१ ) इति यत् । ' यतोऽनावः ' इत्याद्युदात्तत्वम् । ' सुपां सुलुक् ' इति विभक्तेः आकारः । दुष्पदा । ' पद गतौ ' । ' ईषहुः सुपु ' इति खल् । ' लिति ' इति प्रत्ययात् पूर्वस्योदात्तत्वम् । पूर्ववत् विभक्तेः आकारः । अवृणक् । ' वृजी वर्जने ' । रौधादिकः । लङि मध्यमैकवचने ' हलङ्याभ्यः ' इति सिपो लोपः । ' चोः कुः ' इति कुत्वम् ॥

त्वमाविथ सुश्रवसं तवोतिभिस्तव त्रामभिरिन्द्र तूर्वयाणम् ।

त्वमस्मै कुत्समतिथिग्वमायुं महे राज्ञे यूने अरन्धनायः ॥ १० ॥

त्वम् । आविथ । सुऽश्रवसम् । तव । उतिऽभिः । तव । त्रामऽभिः । इन्द्र । तूर्वयाणम् ।

त्वम् । अस्मै । कुत्सम् । अतिथिऽग्वम् । आयुम् । महे । राज्ञे । यूने । अरन्धनायः ॥ १० ॥

हे इन्द्र एतं तवोतिभिः त्वदीयैः पालनैः सुश्रवसं पूर्वोक्तं राजानम् आविथ ररक्षिथ । तथा तूर्वयाणम् एतन्नामानं राजानं तव त्रामभिः त्वदीयैश्चायकैः पालकैर्बलैः आविथेति शेषः । किंच एतं महे महते यूने तरुणाय अस्मै सुश्रवसे राज्ञे कुत्सादीन् व्रीन् राज्ञः अरन्धनायः वशमनयः । ' रथ्यतिर्वशगमने ' ( निरु. ६. ३२ ) इति यास्कः ॥ त्रामभिः । ' त्रैङ् पालने ' । ' आदेवः ' इति आत्वम् । ' आतो मनिन् ' इति मनिन् । निच्वादाद्युदात्तत्वम् । अरन्धनायः । रन्धनं वशीकरणं करोति रन्धनयति । ' तत्करोति ' ( पा. सू. ३. १. २६. ५ ) इति णिच् । ' इष्टवणौ प्रातिपदिकस्य ' ( पा. सू. ६. ४. १५५. १ ) इति इष्टवद्भावात् टिलोपः । लङि सिपि दीर्घश्चान्दसः ॥

य उदचीन्द्र देवगोपाः सखायस्ते शिवतमा असाम ।

त्वां स्तोषाम त्वया सुवीरा द्राघीय आर्युः प्रतरं दधानाः ॥ ११ ॥

ये । उत्क्रुचि । इन्द्र । देवऽगोपाः । सखायः । ते । शिवऽतमाः । असाम ।

त्वाम् । स्तोषाम् । त्वया । सुऽवीराः । द्राघीयः । आर्युः । प्रऽतरम् । दधानाः ॥ ११ ॥

हे इन्द्र ये वयम् उदचि उदके यज्ञसमाप्तौ वर्तमानाः देवगोपाः देवैः पालिताः ते तव सखायः सखिवद्व्यन्तं प्रिया अत एव शिवतमा असाम अतिशयेन कल्याणा अभूम्, ते वयं यज्ञ-समाप्त्युत्तरकालमपि त्वां स्तोषाम स्त्वाम् । अस्माभिः स्तुतेन त्वया सुवीराः शोभनपुत्रवन्तः सन्तः द्राघीयः अतिशयेन दीर्घम् आर्युः जीवनं प्रतरं प्रकृष्टतरं यथा भवति तथा दधानाः धारयन्तो भूयास्म ॥ देवगोपाः । देवा गोपा येषाम् । बहुवीरौ पूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वम् । असाम । 'अस भुवि' । लुङर्थे लोटि 'आहुत्तमस्य पिब' इति पिब्रज्जावात् 'पिब डिब्र' इति डित्त्वाभावे 'असोरलोपः' इति अकारलोपाभावः । पित्वादेव तिङोऽनुदात्तत्वे धातुस्वरः शिष्यते । स्तोषाम् । स्तौतेर्लोडि 'सिब्व-हुलं लेटि' इति बहुलग्रहणात् लोट्यपि सिप् । तस्य पित्वात् गुणः । सुवीराः । 'वीरवीर्यौ च' इति उत्तरपदाद्युदात्तत्वम् । द्राघीयः । दीर्घशब्दात् ईयसुनि 'प्रियस्थिरं' (पा. सू. ६. ४. १५७) इत्यादिना द्रावादेशः । निच्वादाद्युदात्तत्वम् । प्रतरम् । प्रशब्दात् तरपि 'अमु च च्छन्दसि' (पा. सू. ५. ४. १२) इति अद्रव्यप्रकर्षे अमुप्रत्ययः । प्रत्ययस्वरेणान्तोदात्तत्वम् । दधानाः । दधातेः शानचि 'अभ्यस्तानामादिः' इत्याद्युदात्तत्वम् ॥ ॥ १६ ॥

'मा नः' इति एकादशर्चं चतुर्थं सूक्तम् । षष्ठ्यष्टमीनवम्येकादश्यन्निष्ठुमः । शिष्टाः सप्त जगत्यः । सव्य ऋषिः । इन्द्रो देवता । तथा चानुक्रान्तम्—'मा नोऽन्त्या त्रिष्टुप् षष्ठ्यष्टमी नवमी च' इति । अतिरात्रे प्रथमे पर्याये अच्छावाकशब्दे इदं सूक्तम् । तथा च सूत्रितम्—'मा नो अस्मिन्मघवन्निन्द्र पिव तुभ्यं सुतो मदायेति याज्या' (आश्व. श्रौ. ६. ४) इति ॥

मा नो अस्मिन्मघवन्पृत्स्वंहसि नहि ते अन्तः शर्वसः परीणशे ।

अक्रन्दयो नद्यो रोरुवद्वना कथा न क्षोणीभियसा समारत ॥ १ ॥

मा । नः । अस्मिन् । मघऽवन् । पृत्ऽसु । अंहसि । नहि । ते । अन्तः । शर्वसः । परिऽणशे ।

अक्रन्दयः । नद्यः । रोरुवत् । वना । कथा । न । क्षोणीः । भियसा । सम् । आरत ॥ १ ॥

हे मघवन् धनवन्निन्द्र अस्मिन् परिदृश्यमाने अंहसि पापे पृत्सु पृतनासु पापफलभूतेषु संग्रामेषु च नः अस्मान् मा प्रक्षेप्सीरिति शेषः । यस्मात् ते तव शर्वसः बलस्य अन्तः अवसानं परीणशे परितो व्याप्तुं नहि शक्यते । सर्वोऽपि जनस्त्वदीयं बलमतिक्रमिषुं न शक्नोतीत्यर्थः । तस्मात् स्वमन्तरिक्षे वर्तमानः रोरुवत् अत्यर्थं शब्दं कुर्वन् नद्यः नदीः वना तत्संबन्धीन्पुद्गलानि च अक्रन्दयः शब्दयसि । क्षोणीः क्षोण्यः । क्षोणीति पृथिवीनाम् । तदुपलक्षितास्त्रयो लोकाः भियसा स्वप्नयेन कथा कथं न समारत न संगच्छन्ते । त्वदीयं बलमवलोक्य त्रयोऽपि लोका विन्यतीति

भावः ॥ पृत्सु । ‘ पदादिषु मांसपृत्सूनामुपसंख्यानम् ’ ( पा. सू. ६. १. ६३. १ ) इति पृत्तना-  
शब्दस्य पृद्भावः । परीणशे । नशतिर्व्यासिकर्मा । ‘ कृत्यार्थे तवैकेन ’ इति केन्प्रत्ययः । निस्त्वादाद्यु-  
दात्तत्वम् । ‘ निपातस्य च ’ इति पूर्वपदस्य दीर्घत्वम् । नद्यः । द्वितीयार्थे प्रथमा । रोहवत् । ‘ रु शब्दे ’ ।  
यङ्लुगन्तात् लटः शत् । ‘ अदादिवच्च ’ इति वचनात् शपो लुक् । शतुडित्वात् गुणाभावे उवङा-  
देशः । ‘ नाभ्यस्ताच्छतुः ’ इति नुम्प्रतिषेधः । ‘ अभ्यस्तानामादिः ’ इत्याद्युदात्तत्वम् । कथा ।  
‘ था हेतौ च छन्दसि ’ इति किशब्दात् प्रकारवचने थाप्रत्ययः । तस्य विभक्तिसंज्ञायां ‘ किमः कः ’  
( पा. सू. ७. २. १०३ ) इति कादेशः । आरत् । ‘ ऋ गतौ ’ । ‘ समो गम्यच्छि ’ इत्यात्मने-  
पदम् । छान्दसे वर्तमाने लङि अदादित्वात् शपो लुक् । अस्य अदादेशः । आडागमो वृद्धिश्च ॥

अर्ची शक्राय शक्तिने शचीवते शृण्वन्तमिन्द्रं महयन्नाभि ष्टुहि ।

यो धृष्णुना शर्वसा रोदसी उभे वृषा वृषत्वा वृषभो न्यूञ्जते ॥ २ ॥

अर्ची । शक्राय । शक्तिने । शचीवते । शृण्वन्तम् । इन्द्रम् । महयन् । अभि । स्तुहि ।

यः । धृष्णुना । शर्वसा । रोदसी इति । उभे इति । वृषा । वृषत्वा । वृषभः । निऽन्यूञ्जते ॥ २ ॥

हे अध्वर्यो वशाकिने शक्तियुक्ताय वशचीवते प्रज्ञावते वशक्राय इन्द्राय वार्च एवंविधमिन्द्रं  
पूजय । किंच स्तुतिः वशृण्वन्तं समीचीनेयं स्तुतिरिति जानन्तं तम् इन्द्रं महयन् पूजयन् अभि  
ष्टुहि आभिमुख्येन तस्य स्तोत्रं कुरु । यः इन्द्रः धृष्णुना शत्रूणां धर्षकेण शर्वसा बलेन उभे रोदसी  
द्यावापृथिव्यौ न्यूञ्जते नितरां प्रसाधयति । ‘ ऋञ्जतिः प्रसाधनकर्मा ’ ( निरु. ६. २१ ) इति  
यास्कः । स इन्द्रः वृषा सेचनसमर्थः वृषत्वा वृषत्वेनानेनैव सेचनसामर्थ्येन वृषभः वर्णिता कामानां  
यद्वा वृष्टयुक्तानाम् ॥ अर्च । शपः पितृवादानुदात्तत्वे धातुस्वरः । ‘ अचोऽस्तस्तिडः ’ इति दीर्घत्वम् ।  
शक्तिने । शक्तिः शाकः । ‘ शक्नु शक्तौ ’ । भावे घञ् । मत्वर्थीय इनिः । ‘ क्रियाग्रहणं कर्तव्यम् ’  
इति कर्मणः संप्रदानत्वात् चतुर्थी । अभि ष्टुहि । स्तौतेः अदादित्वात् शपो लुक् । ‘ उपसर्गासुनोति ’  
इति षत्वम् । ‘ णुना षुः ’ इति षुत्वम् । वृषत्वा । ‘ सुपां सुलुक् ’ इति विभक्तेः आकारः । न्यूञ्जते ।  
‘ ऋजि भृजी भर्जने ’ । इदित्वात् नुम् । शपि प्राप्ते व्यत्ययेन शः ॥

अर्ची दिवे बृहते शूर्य्यं वचः स्वक्षत्रं यस्य धृषतो धृषन्मनः ।

बृहच्छ्रवा असुरो बर्हणा कृतः पुरो हरिभ्यां वृषभो रथो हि षः ॥ ३ ॥

अर्ची । दिवे । बृहते । शूर्य्यम् । वचः । स्वक्षत्रम् । यस्य । धृषतः । धृषत् । मनः ।

बृहत्श्रवाः । असुरः । बर्हणा । कृतः । पुरः । हरिभ्याम् । वृषभः । रथः । हि । सः ॥ ३ ॥

हे स्तोतः वदिवे दीप्ताय बृहते महते इन्द्राय शूर्य्यम् । शूषम् इति सुखनाम । तत्र साधु शूर्य्यम् ।  
तादृशं स्तुतिलक्षणं वचः वार्च उच्चारय । यस्य इन्द्रस्य वृषतः शत्रून् धर्षयतः स्वक्षत्रं स्वभूत-



बलवत् <sup>१</sup>मनः <sup>२</sup>धृषत् <sup>३</sup>दृष्टं भवति । <sup>४</sup>हि <sup>५</sup>पः स हि स खल्विन्द्रः <sup>६</sup>बृहच्छ्रुवाः प्रभूतयशाः <sup>७</sup>असुरः शत्रूणां निरसिता । यद्वा । असुः प्राणो बलं वा । तद्वान् । रो मावर्तीयः । अथवा । असवः प्राणाः तेन च आपो लक्ष्यन्ते, 'प्राणा वा आपः' ( तै. ब्रा. ३. २. ५. २ ) इति श्रुतेः । तान् राति ददातीति असुरः । <sup>८</sup>बर्हणा शत्रूणां निर्वहयिता <sup>९</sup>हरिभ्याम् अश्वभ्यां <sup>१०</sup>पुरः <sup>११</sup>कृतः पूजितः <sup>१२</sup>वृषभः कामानां वर्धिता <sup>१३</sup>रथः रंहणशीलः ॥ श्रूयम् । 'तत्र साधुः' इति यत् । 'सर्वे विधयश्छन्दसि विकल्प्यन्ते' इति 'यतोऽनावः' इत्याद्युदात्तत्वाभावे 'तिस्वरितम्' इति स्वरितत्वम् । धृषतः । 'जिधृषा प्रागल्भ्ये' । व्यत्ययेन शः । 'शतुरनुमः' इति विभक्तेरुदात्तत्वम् । बृहच्छ्रुवाः । बृहत् श्रवो यस्य । बहुव्रीहौ पूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वम् । असुरः । 'असु क्षेपणे' । 'असेरन्' ( उ. सू. १. ४२ ) इति उरन्प्रत्ययः । निच्वादाद्युदात्तत्वम् । बर्हणा । 'सुपां सुलुक्' इति विभक्तेः आकारः । पुरः । 'पूर्वाधर' इत्यादिना असिप्रत्ययान्तः अन्तोदात्तः ॥

त्वं दिवो बृहतः सानु कोपयोऽव त्मना धृषता शम्बरं भिनत् ।

यन्मायिनो ब्रन्दिनो मन्दिना धृषच्छितां गर्भस्तिमशनिं पृतन्यसि ॥ ४ ॥

त्वम् । दिवः । बृहतः । सानु । कोपयः । अव । त्मना । धृषता । शम्बरम् । भिनत् ।

यत् । मायिनः । ब्रन्दिनः । मन्दिना । धृषत् । शिताम् । गर्भस्तिम् । अशनिम् । पृतन्यसि ॥ ४ ॥

हे इन्द्र त्वं <sup>१</sup>बृहतः महतः <sup>२</sup>दिवः द्युलोकस्य <sup>३</sup>सानु समुच्छ्रितसुपरिप्रदेशं <sup>४</sup>कोपयः अकम्पयः । <sup>५</sup>धृषता शत्रूणां धर्षयित्रा <sup>६</sup>त्मना आत्मना स्वयमेव <sup>७</sup>शम्बरम् एतत्संज्ञमसुरम् <sup>८</sup>अवाभिनत् अवधीः । <sup>९</sup>यत् यदा <sup>१०</sup>ब्रन्दिनः शत्रून् जेतुं मृदुभावं प्राप्ताम् । यद्वा । बृन्द् समूहः असुरसमूहवतः । <sup>११</sup>मायिनः मायाविनोऽसुरान् <sup>१२</sup>मन्दिना हृष्टेन <sup>१३</sup>धृषत् <sup>१४</sup>धृषता प्रागल्भ्यं प्राप्तुवता मनसा युक्तस्त्वं <sup>१५</sup>शितां तीक्ष्णीकृतां <sup>१६</sup>गर्भस्तिं हस्तेन गृहीताम् । यद्वा । गर्भस्तिः इति रश्मिनाम् । तद्वतीम् <sup>१७</sup>अशनिं वज्रं <sup>१८</sup>पृतन्यसि तानसुरान् जेतुं पृतनारूपेणेच्छसि ! तान्प्रति प्रेरयसीत्यर्थः । तदानीं बृहतो दिवः सानु कोपयः इति पूर्वोपान्वयः ॥ कोपयः । कुप कोपे । प्यन्तात् लङि 'बहुलं छन्दस्यमाड्ययोगेऽपि' इति अडभावः । त्मना । 'मन्त्रेष्वाड्यादेरात्मनः' इति आकारलोपः । धृषत् । 'सुपां सुलुक्' इति तृतीयाया लुक् । शिताम् । 'शो तनूकरणे' । निष्ठायां 'शाच्छोरन्यतरस्याम्' ( पा. सू. ७. ४. ४१ ) इति इकारादेशः । पृतन्यसि । पृतनाशब्दात् 'सुप आत्मनः क्यच्' । 'कन्यध्वरपृतनस्य' इति अन्तलोपः । प्रत्ययस्वरः ॥

नि यद्वृणक्षि श्वसनस्य मूर्धनि शुष्णस्य चिद्ब्रन्दिनो रोरुवद्वना ।

प्राचीनेन मनसा बर्हणाऽवता यद्वा चित्कृणवः कस्त्वा परि ॥ ५ ॥

नि । यत् । वृणक्षि । श्वसनस्य । मूर्धनि । शुष्णस्य । चित् । ब्रन्दिनः । रोरुवन् । वना ।

प्राचीनेन । मनसा । बर्हणाऽवता । यत् । अथ । चित् । कृणवः । कः । त्वा । परि ॥ ५ ॥

हे इन्द्र त्वं <sup>१</sup>रोरुवत् मेघैरत्यर्थं शब्दयन् <sup>२</sup>श्वसनस्य अन्तरिक्षे श्वसितीति श्वसनो वायुः । तस्य <sup>३</sup>ब्रन्दिनः स्वकिरणैरात्रफलादीन् मृदुभावं प्रापयतः <sup>४</sup>शुष्णस्य <sup>५</sup>चित् रसानां शोषयितुरादित्यस्यापि

‘मूर्धनि उपरिप्रदेशे’ वना वनान्युदकानि यत् यस्मात् नि वृणक्षि आवर्जयसि । प्रापयसीत्यर्थः । वायुना सूर्यकिरणैश्च वृष्टा आपः सूर्यस्योपरि पुनरवस्थाप्यन्ते । तदेवावस्थापनमिन्द्रः<sup>१</sup> करोतीत्युपचर्यते । ‘प्राचीनेन प्रकर्षेण गन्त्रा । अपराङ्मुखेनेत्यर्थः ।’ बर्हणावता । निवर्हयतीति वधकर्मसु पाठात् बर्हणा शत्रूणां हिंसा तद्वता । एवंभूतेन मनसा युक्तस्त्वं यत् यस्मात् अद्या चित् अद्यापि कृणवः घर्म-काले सूर्यस्योपरि औमान् रसानवस्थापयसि वर्षासु च वर्षयसीति<sup>२</sup> । यस्मादेतत्<sup>३</sup> कुरुषे तस्मात् कारणात् वत्वा त्वां परि उपरि कः वर्तते न कोऽपीत्यर्थः । अतस्त्वमेव सर्वाधिक इति भावः ॥ वृणक्षि । ‘वृजी वर्जने’ । रौघादिकः । सिपः पिप्त्वादनुदात्तत्वे विकरणस्वरः । यद्बृत्तयोगाद्विधातः । प्राची-नेन । प्रपूर्वात् अञ्जतेः ‘क्रत्विक्’ इत्यादिना किन् । ‘अनिदिताम्’ इति नलोपः । ‘विभाषाञ्चे-रदिक्छियाम्’ इति स्वार्थे खः । खस्य ईनादेशः । ‘अचः’ इति अकारलोपे ‘चौ’ इति दीर्घ-त्वम् । खप्रत्ययस्य सतिशिष्टत्वात् तदादेशस्य उपदेशिवद्भावेन ईकार उदात्तः । अद्या चित् । ‘निपा-तस्य च’ इति दीर्घत्वम् । कृणवः । ‘कृवि हिंसाकरणयोश्च’ । इदित्वात् तुम् । लेटि सिपि अडागमः । ‘धिन्विक्कृण्वोर च’ इति उपत्ययः, वकारस्य अकारादेशश्च । तस्य अतो लोपे सति स्थानिवद्भा-वात् लघूपधगुणाभावः । गुणावादेशौ । आगमानुदात्तत्वे विकरणस्वरः । अत्र<sup>४</sup> निरुक्तं—‘ब्रन्दी ब्रन्दते-भृदूभाचकर्मणः । निवृणक्षि यच्छ्वसनस्य मूर्धनि शब्दकारिणः शुणस्यादित्यस्य च शोषयित् रोरु-यमाणो वनानीति वा धनानीति वा’ ( निरु. ५. १५-१६ ) इति । धनानीति पक्षे मेघस्य धनानीति व्याख्येयम् ॥ ॥ १७ ॥

त्वमाविथ नर्यं तुर्वशं यदुं त्वं तुर्वीति वय्यं शतक्रतो ।

त्वं रथमेतेशं कृत्व्ये धने त्वं पुरो नवति दम्भयो नवं ॥ ६ ॥

त्वम् । आविथ । नर्यम् । तुर्वशम् । यदुम् । त्वम् । तुर्वीतिम् । वय्यम् । शतक्रतो इति शतऽक्रतो ।

त्वम् । रथम् । एतेशम् । कृत्व्ये । धने । त्वम् । पुरः । नवतिम् । दम्भयः । नवं ॥ ६ ॥

हे इन्द्र त्वं नर्यादीन् त्रीन् राज्ञः आविथ ररक्षिथ । तथा हे शतक्रतो बहुविधकर्मन् बहु-विधप्रज्ञ वा त्वं वय्यं वय्यकुलजं तुर्वीतिनामानं<sup>१</sup> राजानम् आविथ इत्येव । अपि च त्वं रथं रंहणस्वभावम्<sup>२</sup> एतत्संज्ञमृषिम् एतशम् एतत्संज्ञकं<sup>३</sup> धने धननिमित्ते संग्रामे कृत्व्ये कर्तव्ये सति आविथेति शेषः । यद्वा पूर्वोक्तानां राज्ञां रथम् । एतशः इति अश्वनाम । एतशम् अश्वं च ररक्षिथेति योज्यम् । तथा त्वं शम्बरस्य नवतिं नव नवोत्तरनवतिसंख्याकाः पुरः पुराणि दम्भयः व्यनी-नशः ॥ एतशम् । एति गच्छतीति एतशः । ‘इण् गतौ’ । ‘इणस्तशन्तशसुनौ’ ( उ. सू. ३. ४२९ ) इति तशन्प्रत्ययः । गुणः । कृत्व्ये । कर्तव्ये इत्यस्य शब्दस्य वर्णविकारः पृषोदरादिवात् ॥

१. च-तदवस्थापनमिन्द्रः; न-तादृगवस्थापनमिन्द्रः; स-तदेव स्थापनमिन्द्रः । २. ढ-न-स-वर्षयसीति ।

३. ढ-यदेतत् । ४. श-ब्रन्दिनः । अत्र । ५. त-थ-द-ध-स-तुर्वीतिं तुर्वीतिनामानम् । ६. च-छ-फ-

रंहणस्वभावम् एतशम् एतत्संज्ञमृषिम् ।

स वा राजा सत्पतिः शशुवज्जनो रातहव्यः प्रति यः शासमिन्वति ।

उक्था वा यो अभिगृणाति राधसा दानुरस्मा उपरा पिन्वते दिवः ॥ ७ ॥

सः । व । राजा । सत्पतिः । शशुवत् । जनः । रातहव्यः । प्रति । यः । शासम् । इन्वति ।

उक्था । वा । यः । अभिगृणाति । राधसा । दानुः । अस्मै । उपरा । पिन्वते । दिवः ॥ ७ ॥

वस वध स खलु वजनः जातः वराजा राजमानः वसपतिः सतां पालयिता यजमानः वशुवत् आत्मानं वर्धयति । वयः इन्द्रं प्रति रातहव्यः दत्तहविष्कः सन् वशासम् इन्द्रकर्तृकमनुशासनं यद्वा तस्य स्तुतिम् इन्वति व्याप्नोति । उक्था वा उक्थानि रात्र्याणि वा वयः स्तोता राधसा हविलक्षणेनात्रेन सह अभिगृणाति तस्याभिमुखीकरणाय शंसति अस्मै स्तोत्रे दानुः अभिमतफल-प्रदातेन्द्रः उपरा उपरान् मेघान् । उपरः इति मेघनाम । स च यास्केनैवं निरुक्तः—‘उपर उपलो मेघो भवत्युपरमन्तेऽस्मिन्नभ्राण्युपरता आप इति वा’ ( निरु. २. २१ ) इति । तान् मेघान् पदिवः सकाशात् पिन्वते सेचयति दोग्धीति यावत् ॥ घ । ‘ऋचि तुनुव’ इत्यादिना दीर्घः । सत्पतिः । सतां पतिः सत्पतिः । ‘पत्यावैश्वर्ये’ इति पूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वम् । शशुवत् । ‘दुओश्चि गतिवृद्धयोः’ । प्यन्तात् वर्तमाने लुङि च्चेः चडादेशे ‘संप्रसारणं संप्रसारणाश्रयं च बलीयः’ ( पा. म. ६. १. १७. २ ) इति अन्तरङ्गमपि वृद्धयादिकं बाधित्वा ‘णौ च संश्रद्धोः’ ( पा. सू. ६. १. ३१ ) इति संप्रसारणम् । संज्ञापूर्वकस्य विधेरनित्यत्वात् वृद्ध्यभावे द्विवचनादि । उक्थादेशः । रातहव्यः । बहुव्रीहौ पूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वम् । शासम् । ‘शासु अनुशिष्टौ’ इत्यस्मात् भावे घञि ‘कर्षात्त्वतः’ इत्यन्तोदात्तत्वे प्राप्ते व्यत्ययेनाद्युदात्तत्वम् । वृषादिर्वा द्रष्टव्यः । स ह्याकृतिगण इत्युक्तम् । यद्वा । ‘शंसु स्तुतौ’ इत्यस्मात् घञि व्यत्ययेन मलोपः । इन्वति । ‘इवि व्यासौ’ । शपः पिन्वाद्नु-दात्तत्वे धातुस्वरः । यद्वृत्तयोगादनिघातः । अभिगृणाति । ‘गृ शब्दे’ । क्रैयादिकः । ‘पवादीनां ह्रस्वः’ इति ह्रस्वत्वम् । तिपः पिन्वाद्नुदात्तत्वे विकरणस्वरः । पूर्ववत् निघाताभावः । उपरा । ‘सुपां सुलङ्’ इति शसः पूर्वसवर्णदीर्घत्वम् । पिन्वते । ‘पिवि मिवि णिवि सेचने’ । व्यत्ययेन आत्मनेपदम् ॥

असमं क्षत्रमसमा मनीषा प्र सोमपा अपसा सन्तु नेमे ।

ये त इन्द्र ददुषो वर्धयन्ति महि क्षत्रं स्थविरं वृष्ण्यं च ॥ ८ ॥

असमम् । क्षत्रम् । असमा । मनीषा । प्र । सोमपाः । अपसा । सन्तु । नेमे ।

ये । ते । इन्द्र । ददुषः । वर्धयन्ति । महि । क्षत्रम् । स्थविरम् । वृष्ण्यम् । च ॥ ८ ॥

इन्द्रस्य वक्षत्रं बलम् असमं न केनचित् समम् । सर्वाधिकमित्यर्थः । तथा मनीषा बुद्धिश्च असमा न कस्यापि बुद्ध्या समाना । सर्वं वस्तु विषयीकरोतीत्यर्थः । नेमे इति सर्वनामशब्दः एतच्छब्दसमानार्थः । नेमे एते सोमपाः सोमस्य पातारो यजमानाः अपसा कर्मणा प्र सन्तु प्रवृद्धा भवन्तु । हे इन्द्र ते तव ददुषः हविर्दत्तवन्तः ये त्वदीयं महि महत् वक्षत्रं बलं स्थविरं स्थूलं प्रवृद्धं वृष्ण्यं वृष्टवं पुंस्त्वं च वर्धयन्ति प्रवृद्धं कुर्वन्ति । यद्वा । ददुषो यजमानेभ्यो यागफलं दत्तवतः

तवेति योजनीयम् ॥ नेमे । सर्वनामत्वात् जसः शीभावे (पा. सू. ७. १. १७) गुणः । 'त्वसमसिम-  
नेमेत्यनुच्चानि' (फि. सू. ७८) इति सर्वानुदात्तत्वे प्राप्ते व्यत्ययेनाद्युदात्तत्वम् । ददुपः । ददाते-  
लिटः क्तुः । जसो व्यत्ययेन जसादेशः । 'संप्रसारणं संप्रसारणाश्रयं च बलीयः' इति इडागमात्  
पूर्वमेव संप्रसारणम् । 'शासिवसिषसीनां च' इति षत्वम् । प्रत्ययस्वरः । महि । महेरौणादिकः  
इन्द्रप्रत्ययः । स्थविरम् । 'अजिरशिशिरं' (उ. सू. १. ५३) इत्यादिना तिष्ठतेः किरच्प्रत्ययान्तो  
निपातितः ॥

तुभ्येदेते बहुला अद्रिदुग्धाश्चमूषदश्चमसा इन्द्रपानाः ।

व्यश्वहि तर्पया काममेषामथा मनो वसुदेयाय कृष्व ॥ ९ ॥

तुभ्य । इत् । एते । बहुलाः । अद्रिदुग्धाः । चमूसदः । चमसाः । इन्द्रपानाः ।

वि । अश्वहि । तर्पय । कामम् । एषाम् । अथ । मनः । वसुदेयाय । कृष्व ॥ ९ ॥

हे इन्द्र तुभ्येत् तुभ्यमेव चमसाः । चम्यन्ते भक्ष्यन्ते इति चमसाः सोमाः । एते सोमाः  
त्वदर्थं संपादिताः । कीदृशा इत्याह । बहुलाः प्रभूताः अद्रिदुग्धाः अद्रिभिर्ग्रावभिरभिषुताः चमूषदः  
चमूषु चमसेष्ववस्थिताः इन्द्रस्य पानेन सुखकराः । अतस्त्वं तान् व्यश्वहि व्याप्नुहि ।  
व्याप्य च एषां त्वदीयानामिन्द्रियाणां कामम् अभिलाषं तैः तर्पय पूरयेति यावत् । अथ  
अनन्तरं वसुदेयाय अस्मभ्यमभिमतधनप्रदानाय त्वदीयं मनः कृष्व कुरुष्व ॥ तुभ्य । छान्दसो  
मलोपः । अद्रिदुग्धाः । दुहेः कर्मणि निष्ठा । 'तृतीया कर्मणि' इति पूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वम् । चमूषदः ।  
'चमु अदने' । चमन्त्यनेनेति चमूः । 'कृषिचमितनि' (उ. सू. १. ८१) इत्यादिना औणादिकः  
उप्रत्ययः । चमूषु सीदन्तीति चमूषदः । 'सत्सूद्विप' इत्यादिना क्तिप् । 'पूर्वपदात्' (पा. सू.  
८. ३. १०६) इति षत्वम् । कृदुत्तरपदप्रकृतिस्वरत्वम् । इन्द्रपानाः । 'कर्मणि च येन संस्पृशात्' (पा.  
सू. ३. ३. ११६) इति पिबतेः कर्मणि ल्युट् । अश्वहि । व्यत्ययेन परस्मैपदम् । वसुदेयाय ।  
'डुदाब् दाने' । अस्मात् 'अचो यत्' इति भावे यत् । 'ईद्यति' (पा. सू. ६. ४. ६५) इति  
ईकारादेशः । गुणः । 'यतोऽनावः' इत्याद्युदात्तत्वम् । कृदुत्तरपदप्रकृतिस्वरत्वम् । कृष्व । 'डुकृन्  
करणे' । 'बहुलं छन्दसि' इति विकरणस्य लृक् ॥

अपामतिष्ठद्वरुणह्वरं तमोऽन्तर्वृत्रस्य जठरेषु पर्वतः ।

अभीमिन्द्रो नद्यो वत्रिणा हिता विश्वा अनुष्ठाः प्रवणेषु जिघ्रते ॥ १० ॥

अपाम् । अतिष्ठत् । वरुणह्वरम् । तमः । अन्तः । वृत्रस्य । जठरेषु । पर्वतः ।

अभि । ईम् । इन्द्रः । नद्यः । वत्रिणा । हिताः । विश्वाः । अनुऽस्थाः । प्रवणेषु । जिघ्रते ॥ १० ॥

अपां वृष्ट्युदकानां धरुणह्वरम् । धरुणशब्दो धारावचनः । धारानिरोधकं तमः अन्धकारम्  
 अतिष्ठत् । अयमेवार्थः स्फूर्तीक्रियते । वृत्रस्य लोकत्रयावरितुरसुरस्य जठरेषु उदरप्रदेशेषु अन्तः  
 मध्ये पर्वतः पर्ववान् मेघोऽभूत् । अतस्तमोरूपेण वृत्रेण मेघस्यावृतत्वात् वृष्ट्युदकमप्यावृतमित्युच्यते ।  
 ईमः इमाः पूर्वोक्ताः नद्यः नदीः अपः । नदनात् नद्यः इति व्युत्पत्त्या नदीशब्देन आप उच्यन्ते ।  
 वन्निणा आवरकेण वृत्रेण हिताः पिहिताः<sup>१</sup> विश्वाः व्यापिनीः अनुष्टाः अनुक्रमेण तिष्ठन्तीः एवं-  
 विधा अपः इन्द्रः प्रवणेषु निम्नेषु भूप्रदेशेषु अभि जिघ्रते अभिगमयति ॥ वन्निणा । 'वृज् वरणे'  
 इत्यस्मात् 'आद्यगमहनजनः' इति किप्रत्ययः । लिङ्ङावात् द्विर्भावादि । यणादेशः । प्रत्ययस्वरः ।  
 अनुष्टाः । 'आतश्चोपसर्गे' इति तिष्ठतेः कप्रत्ययः । 'उपसर्गात्सुनोति' इति षत्वम् । जिघ्रते ।  
 हन्तेर्गत्यर्थात् व्यत्ययेनात्मनेपदम् । 'बहुलं छन्दसि' इति शपः श्लुः । 'अतिपिपत्योश्च, बहुलं छन्दसि'  
 ( पा. सू. ७. ४. ७७-७८ ) इति अभ्यासस्य इत्वम् ॥

स शेवृधमधि धा द्युम्नमस्मे महि क्षत्रं जनाषाड् इन्द्र तव्यम् ।

रक्षा च नो मघोनः पाहि सूरिन्नाये च नः स्वपत्या इषे धाः ॥ ११ ॥

सः । शेवृधम् । अधि । धाः । द्युम्नम् । अस्मे इति । महि । क्षत्रम् । जनाषाट् । इन्द्र । तव्यम् ।

रक्ष । च । नः । मघोनः । पाहि । सूरिन् । नाये । च । नः । सुऽअपत्यै । इषे । धाः ॥ ११ ॥

हे इन्द्र वसः त्वम् अस्मे अस्मासु द्युम्नं यशः अधि धाः अधिनिधेहि । कीदृशमित्याह ।  
 शेवृधम् । शं शमनम् । रोगाणां शमने सति यत् वर्धते तादृशम् । तथा महि महत् जनाषाट्  
 शत्रुजनानामभिवित् तव्यं प्रवृद्धं क्षत्रं बलं च अधि धा इति शेषः । किंच हे इन्द्र वनः  
 अस्मान् मघोनः धनवतः कृत्वा रक्ष पालय । सूरिन् विदुषोऽन्यानपि पाहि पालय । तथा राये  
 धनाय च स्वपत्यै शोभनपुत्रयुक्ताय<sup>२</sup> इषे अन्नाय च वनः अस्मान् धाः धेहि स्थापय ॥ धाः ।  
 'छन्दसि लुङ्लङ्लिटः' इति प्रार्थनायां लुङि 'गातिस्था' इति सिचो लुक् । 'बहुलं छन्दस्य-  
 माङ्योगेऽपि' इति अङभावः । अस्मे । 'सुपां सुलुक्' इति अस्मच्छब्दात् सप्तम्याः शोभादेशः ।  
 जनाषाट् । जनान् सहते इति जनाषाट् । 'छन्दसि सहः' ( पा. सू. ३. २. ६३ ) इति ण्विः ।  
 'अत उपधायाः' इति वृद्धिः । 'सहेः साङः सः' ( पा. सू. ८. ३. ५६ ) इति षत्वम् । 'अन्ये-  
 षामपि दृश्यते' इति पूर्वपददीर्घः । तव्यम् । तवतिवृद्धयर्थः सौत्रो धातुः । 'अचो यत्' इति यत् ।  
 गुणे 'धातोस्तन्निमित्तस्यैव' ( पा. सू. ६. १. ८० ) इति अवादेशः । 'यतोऽनावः' इत्याद्यु-  
 दात्तत्वम् । रक्ष । 'रक्ष पालने' । शपः पितृवादनुदात्तत्वे धातुस्वरः । 'ब्रह्मोऽतस्तिष्ठः' इति दीर्घत्वम् ।  
 मघोनः । 'श्रयुवमघोनामतद्धिते' इति शसि संप्रसारणम् । पाहि । अदादित्वात् शप् लुक् । हेः  
 अपित्त्वात् तस्यैव स्वरः शिष्यते । मघोनः इत्यस्य वाक्यान्तरगतत्वात् निघाताभावः । स्वपत्यै ।  
 शोभनान्यपत्यानि यस्याः सा तथोक्ता । 'नञ्सुभ्याम्' इत्युत्तरपदान्तोदात्तत्वम् । 'जसादिषु छन्दसि  
 वावचनम्' इति 'याडापः' ( पा. सू. ७. ३. ११३ ) इति याडागमाभावे 'वृद्धिरेचि' ( पा.  
 सू. ६. १. ८८ ) इति वृद्धिः ॥ ॥ १८ ॥

‘दिवश्चिदस्य’ इति अष्ट्वर्चं पञ्चमं सूक्तं सव्यस्यार्धमैन्द्रं जागतम् । तथा चानुक्रान्तम्—‘दिव-  
श्चिदशौ जागतं हि’ इति । हि इत्यभिधानात् तुह्यादिपरिभाषया उत्तरे द्वे<sup>१</sup> च<sup>२</sup> सूक्ते जागते । अतिरात्रे  
प्रथमे पर्याये मैत्रावरुणशब्दे इदं सूक्तम् । सूत्रितं च—‘दिवश्चिदस्येति पर्यासः स नो नव्येभिरिति च’  
( आश्व. श्रौ. ६. ४ ) इति । विबुवति निष्केवल्येऽप्येतत्सूक्तम् । सूत्रितं च—‘शंसैदेवोत्तराणि पद्-  
दिवश्चिदस्य’ ( आश्व. श्रौ. ८. ६ ) इति । समूहस्य दशरात्रस्य द्वितीये छन्दोमेऽपि निष्केवल्ये  
एतत्सूत्रितम्—‘त्वं महौ इन्द्र ओ ह दिवश्चिदस्य त्वं महौ इन्द्र तुभ्यमिति निष्केवल्यम्’ ( आश्व.  
श्रौ. ८. ७ ) इति ॥

दिवश्चिदस्य वरिमा वि पप्रथे इन्द्रं न मद्वा पृथिवी चन प्रति ।

भीमस्तुर्विष्माश्चर्षणिभ्य आतपः शिशीते वज्रं तेजसे न वंसगः ॥ १ ॥

दिवः । चित् । अस्य । वरिमा । वि । पप्रथे । इन्द्रम् । न । मद्वा । पृथिवी । चन । प्रति ।

भीमः । तुर्विष्मान् । चर्षणिभ्यः । आतपः । शिशीते । वज्रम् । तेजसे । न । वंसगः ॥१॥

अस्य इन्द्रस्य वरिमा उरुत्वं<sup>२</sup> प्राप्तवं<sup>३</sup> विवश्चित् तुलोकादपि वि पप्रथे विस्तीर्णं बभूव ।  
पृथिवी चन पृथिव्यपि च मद्वा महिष्ठा महत्त्वेन इन्द्रं न प्रति भवति । भूमिरपीन्द्रस्य प्रति-  
निधिर्न भवति । ततोऽपि स गरीयानित्यर्थः । भीमः शत्रूणां भयंकरः तुर्विष्मान् प्रज्ञावान् बलवान्  
वा चर्षणिभ्यः मनुष्येभ्यः स्तोत्रभ्यस्तेषामर्थाय शत्रूणां आतपः आ समन्तात् तापकारी । एवंविधः  
स इन्द्रः वज्रं वर्जनशीलमायुधं तेजसे तैक्ष्ण्याय शिशीते तनूकरोति तीक्ष्णीकरोति । तत्र दृष्टान्तः ।  
वंसगः न । वननीयगतिमान् वृषभो यथा स्वशृङ्गे युद्धार्थं तीक्ष्णीकरोति तद्वत् ॥ दिवः । ‘ऊडिदम्’  
इति विभक्तेरुदात्तत्वम् । वरिमा । उरुशब्दात् पृथ्वादिलक्षणः ह्रस्विच् । ‘प्रियस्थिर’ । इत्यादिनां  
उरुशब्दस्य वरादेशः । पप्रथे । ‘प्रथ प्रवृत्तये’ । मद्वा महिष्ठा । वर्णलोपश्छान्दसः । यद्वा । महैरौणा-  
दिकः कनिप्रत्ययः । प्रत्ययस्वरणान्तोदात्तः । तृतीयैकवचने ‘अलोपोऽनः’ इति अकारलोपः ।  
उदात्तनिवृत्तिस्वरेण विभक्तेरुदात्तत्वम् । प्रति । ‘प्रतिः प्रतिनिधिप्रतिदानयोः’ इति प्रतिनिधौ कर्म-  
प्रवचनीयत्वम् । ‘कर्मप्रवचनीययुक्ते’ ( पा. सू. २. ३. ८ ) इति इन्द्रशब्दात् द्वितीया । ‘प्रतिनिधि-  
प्रतिदाने च यस्मात्’ ( पा. सू. २. ३. ११ ) इति पञ्चमी तु छान्दसत्वात् न भवति । भीमः । ‘निभी  
भये’ इत्यस्मात् ‘भियः पुष्वा’ ( उ. सू. १. १४५ ) इति मक्प्रत्ययः । ‘भीमो बिभ्यत्यस्मात्’  
( निह. १. २० ) इति यास्कः । आतपः । तपतीति तपः । पचाद्यच् । थाथादिना उत्तरपदान्तोदा-  
त्तत्वम् । शिशीते । ‘शो तनूकरणे’ । व्यत्ययेनात्मनेपदम् । ‘बहुलं छन्दसि’ इति विकरणस्य  
श्लुः । ‘बहुलं छन्दसि’ इति अभ्यासस्य इत्वम् । ‘इ हल्ययोः’ इति ईत्वम् । अनजादावपि लसार्व-  
धातुके व्यत्ययेन अभ्यस्ताद्युदात्तत्वम् ( पा. सू. ६. १. १८९ ) । वंसगः । ‘वन पण संभक्तौ’ इत्य-  
स्मात् कर्मणि औणादिकः सप्रत्ययः । वंसं वननीयं गच्छतीति वंसगः । ‘डोऽन्यत्रापि दृश्यते’ ( पा.  
म. ३. २. ४८ ) इति गमेः डप्रत्ययः । दिवोदासादित्वात् पूर्वपदाद्युदात्तत्वम् ॥

सो अर्णवो न नद्यः समुद्रियः प्रति गृभ्णाति विश्रिता वरीमभिः ।

इन्द्रः सोमस्य पीतये वृषायते सनात्स युध्म ओजसा पनस्यते ॥ २ ॥

सः । अर्णवः । न । नद्यः । समुद्रियः । प्रति । गृभ्णाति । विश्रिताः । वरीमभिः ।

इन्द्रः । सोमस्य । पीतये । वृषायते । सनात् । सः । युध्मः । ओजसा । पनस्यते ॥ २ ॥

१सः इन्द्रः १समुद्रियः । समुद्रवन्त्यस्मादापः इति समुद्रयन्तरिक्षम् । तत्र भवः समुद्रियः । एवंभूतः सन् १वरीमभिः स्वकीयैः संवरणैः यद्वा उरुत्वैः १विश्रिताः व्यासाः १नद्यः नदीः शब्द-कारिणीः वृत्रेणावृता आपः १अर्णवो १न समुद्र इव १प्रति १गृभ्णाति । स्वीकृत्य ववर्षेति भावः । स च १इन्द्रः १सोमस्य १पीतये पानाय १वृषायते वृष इवाचरति । हर्षयुक्तो वर्तते इत्यर्थः । तथा १सः इन्द्रः १युध्मः योद्धा १सनात् चिरादेव यद्वा सनातनः १ओजसा बलकृतेन वृत्रवधादिरूपेण कर्मणा १पनस्यते पनः स्तोत्रमिच्छति ॥ अर्णवः । ‘अर्णसो लोपश्च’ ( का. ५. २. १०९. २ ) इति मत्वर्थीयो वप्रत्ययः सलोपश्च । प्रत्ययस्वरः । नद्यः । ‘नद् अव्यक्ते शब्दे’ इत्यस्मात् कर्तरि पचाद्यच् । ‘चितः’ इत्यन्तोदात्तत्वम् । ‘नद्’ ( पा. सू. ३. १. १३४ ग. ) इति टित्वेन पाठात् ‘टिड्ढाणञ्’ इति ङीप् । ‘यस्य’ इति लोपे उदात्तनिवृत्तिस्वरेण तस्य उदात्तत्वम् । जसि यणादेशे ‘उदात्त-स्वरितयोर्यणः’ इति स्वरितत्वम् । द्वितीयार्थे प्रथमा । अनया व्युत्पत्त्या नद्य इत्याप उच्यन्ते । तथा च श्रूयते—‘अहावनदता हते । तस्मादा नद्यो नाम स्थ ता वो नामानि सिन्धवः’ ( तै. सं. ५. ६. १. २ ) इति । समुद्रियः । ‘समुद्राभ्राद्वा’ ( पा. सू. ४. ४. ११८ ) इति भवार्थे घप्रत्ययः । यस्य इयादेशः । तस्योपदेशिवद्भवनात् उदात्तत्वम् । गृभ्णाति । ‘ह्रप्रहोर्मः’ इति भत्वम् । विश्रिताः । ‘श्रिञ् सेवायाम्’ । कर्मणि निष्ठा । ‘गतिरनन्तरः’ इति गतेः प्रकृति-स्वरत्वम् । वरीमभिः । ‘वृञ् वरणे’ इत्यस्मात् औणादिक ईमनिन्प्रत्ययः । नित्वादाद्युदात्तत्वम् । यद्वा उरुशब्दात् इमनिचि दीर्घ आद्युदात्तत्वं च छान्दसत्वात् । वृषायते । ‘कर्तुः क्यङ् सलोपश्च’ ( पा. सू. ३. १. ११ ) इति आचारार्थे क्यङ् । ङित्वात् आत्मनेपदम् । ‘अकृत्सार्वधातुकयोः’ इति दीर्घः । युध्मः । ‘युध्मः संहारे’ इत्यस्मात् ‘इषियुधीन्धिदसिष्याधूमूभ्यो मक्’ इति मक् । पन-स्यते । ‘पन स्तुतौ’ । पननं पनः तदिच्छति पनस्यति । व्यत्ययेनात्मनेपदम् ॥

त्वं तमिन्द्र पर्वतं न भोजसे महो नृम्णस्य धर्मणामिरज्यसि ।

प्र वीर्येण देवतार्ति चेकिते विश्वस्मा उग्रः कर्मणे पुरोहितः ॥ ३ ॥

त्वम् । तम् । इन्द्रः । पर्वतम् । न । भोजसे । महः । नृम्णस्य । धर्मणाम् । इरज्यसि ।

प्र । वीर्येण । देवता । अति । चेकिते । विश्वस्मै । उग्रः । कर्मणे । पुरःहितः ॥ ३ ॥

हे १इन्द्र १त्वं १भोजसे भोजनाय १पर्वतं पर्ववन्तं मेघं १न अकार्षीः । न हि हतो भुङ्क्ते । इन्द्रो हि वर्षणार्थं मेघं वज्रेण हन्ति । तथा १महः महतः १नृम्णस्य धनस्य १धर्मणां धारयितृणां कुबेरादीनाम्



वृज्यसि ईशिषे । इज्यतिरैश्वर्यकर्मा । स इन्द्रः देवता वीर्येण अति अतिशयित इति प्र चैकिते  
 प्रकर्षेणास्माभिर्ज्ञातो बभूव । स च उग्रः उद्गूर्ण इन्द्रः विश्वस्मै सर्वस्मै वृत्रवधादिरुपाय कर्मणे देवैः  
 पुरोहितः पुरस्तादवस्थापितः ॥ अर्मणाम् । ‘ छब् धारणे ’ । ‘ अन्येभ्योऽपि दृश्यन्ते ’ इति कर्तरि  
 मनिन् । निच्वादाद्युदात्तत्वम् । इज्यसि । ‘ इज् ईर्त्यायाम् ’ । ऐश्वर्ये इत्येके । कण्ठादिवात् यक् ।  
 वीर्येण । ‘ शूर वीर विक्रान्तौ ’ । तुरादिः । ‘ अचो यत् ’ इति यत् । णिलोपः । बहुव्रीहौ ‘ वीरवीर्यौ  
 च ’ इत्युत्तरपदाद्युदात्तत्वविधानसामर्थ्यात् ‘ यतोऽनावः ’ इत्याद्युदात्तत्वाभावे ‘ तिस्वरितम् ’ इति  
 स्वरितत्वम् । तस्मिन् हि सति ‘ आद्युदात्तं छच्छन्दसि ’ इत्यनेनैव सिद्धत्वात् पुनर्वीर्यग्रहणमनर्थकं  
 स्यादित्युक्तम् । देवता । देव एव देवता । ‘ देवात्तल् ’ ( पा. सू. ५. ४. २७ ) इति स्वार्थे तल्प्रत्ययः ।  
 ‘ लिति ’ इति प्रत्ययात् पूर्वस्योदात्तत्वम् । चैकिते । ‘ कित ज्ञाने ’ । अस्मात् यङन्तात् चैकित्यतेः  
 कर्मणि लिटि अतोलोपयलोपौ । पुरोहितः । पुरस्शब्दस्य असिप्रत्ययान्तस्य ‘ तद्धितश्चासर्वविभक्तिः ’  
 इति अव्ययत्वेन ‘ पुरोऽव्ययम् ’ इति गतिसंज्ञायां ‘ गतिरनन्तरः ’ इति पूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वम् ॥

स इद्वने नमस्युभिर्वचस्यते चारु जनेषु प्रब्रुवाण इन्द्रियम् ।

वृषा छन्दुर्भवति हर्यतो वृषा क्षेमेण धेनां मघवा यदिन्वति ॥ ४ ॥

सः । इत् । वने । नमस्युभिः । वचस्यते । चारु । जनेषु । प्रब्रुवाणः । इन्द्रियम् ।

वृषा । छन्दुः । भवति । हर्यतः । वृषा । क्षेमेण । धेनां । मघवा । यत् । इन्वति ॥ ४ ॥

वस इत् स एवेन्द्रः वने अरण्ये नमस्युभिः नमसा स्तोत्रेण पूजयितुमिर्कषिभिः वचस्यते  
 वच इच्छन् क्रियते स्तूयते इत्यर्थः । यद्वा वचः स्तोत्रमात्मन इच्छति । स चेन्द्र आप्सीयेषु जनेषु  
 इन्द्रियं स्ववीर्यं प्रब्रुवाणः प्रकटयन् चारु वर्तते । किंच सः वृषा कामानां वर्षकः हर्यतः प्रेप्सावतो  
 यियक्षतः छन्दुः उपच्छन्दयिता भवति । यियक्षतां पुरुषाणां यागे रुचिमुत्पादयतीति भावः । वृषा  
 हविषां वर्षयिता । हविष्प्रदातेत्यर्थः । मघवा धनवान् । एवंभूतो यजमानः क्षेमेण इन्द्रकृतेन  
 रक्षणेन युक्तः सन् यत् यदा धेनां स्तुतिलक्षणां वाचम् इन्वति प्रेरयति । तदानीं छन्दुर्भवतीति  
 पूर्वोक्तान्वयः । यद्वा । मघवा वृषा इन्द्रः क्षेमेण क्षेमकरेण मनसा धेनां यजमानैः कृतां स्तुतिं यद्यस्मात्  
 इन्वति व्याप्नोति । तस्मादिति योज्यम् ॥ नमस्युभिः । ‘ नमोवरिवः ’ इति पूजार्थे क्यच् । ‘ क्याच्छ-  
 न्दसि ’ इति उप्रत्ययः । वचस्यते । वच इच्छति वचस्यति । तं वचस्यन्तं कुर्वन्ति मुनयो वचस्ययन्ति ।  
 वचस्ययतेः कर्मणि यकि अतोलोपयलोपौ । यद्वा । वचस्यतेर्व्यत्ययेनात्मनेपदम् । प्रब्रुवाणः । ‘ ब्रूश्  
 व्यक्तायां वाचि ’ । लटः शानच् । अदादिवात् शपो लृक् । शानचो ङित्वात् गुणाभावे उवङ् ।  
 चिस्त्वेणान्तोदात्तः । इन्द्रियम् । इन्द्रस्य लिङ्गमिन्द्रियम् । ‘ इन्द्रियमिन्द्रलिङ्गमिन्द्रदृष्टमिन्द्रसृष्टमिन्द्र-  
 जुष्टमिन्द्रदत्तमिति वा ’ ( पा. सू. ५. २. ९३ ) इति लिङ्गादिविधेषु इन्द्रशब्दात् वच्प्रत्ययो  
 निपात्यते । अतः अन्तोदात्तत्वम् । इन्वति । ‘ इवि व्याप्तौ ’ । शपः पित्वादनुदात्तत्वे धातुस्वरः ।  
 यद्वृत्तयोगादनिघातः ॥

स इन्महानि समिथानि मज्जना कृणोति युध्म ओजसा जनेभ्यः ।

अधा चन श्रद्धति त्विषीमत इन्द्राय वज्रं निघनिघ्नते वधम् ॥ ५ ॥

सः । इत् । महानि । समऽइथानि । मज्जना । कृणोति । युध्मः । ओजसा । जनेभ्यः ।

अध । चन । श्रत् । दधति । त्विषीऽमते । इन्द्राय । वज्रम् । निऽघनिघ्नते । वधम् ॥ ५ ॥

१स १इत् स एवेन्द्रः १युध्मः योद्धा १महानि १समिथानि महतः संग्रामान् १मज्जना सर्वस्य शोधकेन १ओजसा बलेन १कृणोति करोति । किमर्थम् । १जनेभ्यः स्तोतृजनार्थम् । यदा इन्द्रः १वधं हननसाधनं १वज्रम् आयुधं मेघेषु १निघनिघ्नते निहन्ति १अधा १चन अनन्तरमेव १त्विषीमते दीप्तिमते १इन्द्राय सर्वे जनाः १श्रद्धति । श्रत् इति सत्यनाम । इन्द्रो बलवानिति यदुच्यते तत्सत्यमेवेति सर्वे प्रतिपद्यन्ते ॥ महानि । महान्तीत्यस्य तकारलोपश्छान्दसः । यद्वा । मद्यन्ते पूज्यन्ते इति महानि प्रवृद्धानि । ‘ वज्रं कविधानम् ’ इति कः । प्रत्ययस्वरः । समिथानि । ‘ इण् गतौ ’ । संयन्ति संगच्छन्तेऽस्मिन्वीरा इति समिथानि संग्रामाः । ‘ समीणः ’ ( उ. सू. ४. ५३२ ) इति थक्प्रत्ययः । किन्वाद्गुणाभावः । थाथादिना उत्तरपदान्तोदात्तत्वम् । मज्जना । ‘ दुमस्जो शुद्धौ ’ । मनिप्रत्ययः<sup>१</sup> । ‘ झलं जश् झशि ’ ( पा. सू. ८. ४. ५३ ) इति सकारस्य जश्चं दकारः । तत्क्षुत्वं जकारः । प्रत्ययस्वरः । अध । छान्दसं धत्वम् । ‘ निपातस्य च ’ इति साहितिको दीर्घः । त्विषीमते । ‘ त्विष दीप्तौ ’ । ‘ इन्सर्वधातुभ्यः ’ इति इन्प्रत्ययः । निच्वादाद्युदात्तत्वम् । मतुपः पिच्वादनुदात्तत्वे तदेव शिष्यते । ‘ अन्येषामपि दृश्यते ’ इति साहितिको दीर्घः । निघनिघ्नते । हन्तेर्व्यत्ययेनात्मनेपदं बहुवचनं च । ‘ बहुलं छन्दसि ’ इति शपः श्लुः । ‘ गमहनम् ’ इत्यादिना उपधालोपः । अभ्यासस्य धत्वं निगागमश्च । ‘ आगनीगन्तीति च ’ ( पा. सू. ७. ४. ६५ ) इति इतिचशब्दः प्रकारार्थ इत्युक्तत्वात् दाधत्वाद्दौ एतद्दृष्टव्यम् ॥ ॥ १९ ॥

स हि श्रवस्युः सदनानि कृत्रिमा क्षमया वृधान ओजसा विनाशयन् ।

ज्योतीषि कृण्वन्नवृकाणि यज्यवेऽव सुक्रतुः सतर्वा अपः सृजत् ॥ ६ ॥

सः । हि । श्रवस्युः । सदनानि । कृत्रिमा । क्षमया । वृधानः । ओजसा । विऽनाशयन् ।

ज्योतीषि । कृण्वन् । अवृकाणि । यज्यवे । अव । सुऽक्रतुः । सतर्वा । अपः । सृजत् ॥ ६ ॥

१श्रवस्युः अन्नं यशो वात्मन इच्छन् १कृत्रिमा कृत्रिमाणि क्रियया निर्वृत्तानि १सदनानि असुरपुराणि १ओजसा बलेन १विनाशयन्<sup>२</sup> १क्षमया भूषया समानं १वृधानः वर्धनशीलः । यद्वा । क्षमया इति ओजोविशेषणम् । शत्रूणामभिविन्ना बलेनेत्यर्थः । १ज्योतीषि सूर्यादीनि वृत्रेणावृतानि १अवृकाणि वृकेणावरकेण तेन रहितानि १कृण्वन् कुर्वन् १सुक्रतुः शोभनकर्मसहितः<sup>३</sup> १पूर्वविधः १सः खलु इन्द्रः १यज्यवे यष्टे यजमानाय तदर्थं १सतर्वा सरणाय १अपः वृष्टिलक्षणान्युदकानि १अव १सृजत् । वृष्टि

१. ढ-औणादिको मनिप्रत्ययः; न-स-मनिप्रत्ययः । २. ढ-स-विनाशयन् विनाशं प्रापयन् ।

३. ढ-स-शोभनकर्मां स हि ।

कृतवानित्यर्थः ॥ कृत्रिमा । ‘हुकृन् करणे’ । ‘द्वितः क्तिः’ ( पा. सू. ३. ३. ८८ ) इति भावे क्तिप्रत्ययः । ‘त्रैर्मञ्जित्यम्’ ( पा. सू. ४. ४. २० ) इति निर्वृत्तार्थं मप् । तस्य पित्त्वादानुदात्तत्वे क्तिप्रत्ययस्वर एव शिष्यते । ‘शेञ्छन्दसि बहुलम्’ इति शैलौषः । क्षमया । ‘क्षमूष् सहने’ । क्षमते प्राणिजातकृतमुपद्रवमिति क्षमा । ‘पिङ्गिदादिभ्योऽङ्’ ( पा. सू. ३. ३. १०४ ) इति अङ्-प्रत्ययः । तत्. टाप् । व्यत्ययेन धातोः उपधालोपः । छान्दसं विभक्त्युदात्तत्वम् । यद्वा । अयं धातु-रभिभवार्थः, ‘पह अभिभवे’ इति सहनस्याभिभवार्थत्वात् । अस्मात् औणादिको मनिन् । व्यत्ययेन स्त्रीलिङ्गता । ‘मनः’ ( पा. सू. ४. १. ११ ) इति ङीपो निषेधे ‘डाबुभाभ्यामन्यतरस्याम्’ ( पा. सू. ४. १. १३ ) इति डाप् । टिलोपः । वृधानः । ताच्छीलिकः चानश् । ‘बहुलं छन्दसि’ इति शपो लृक् । ‘चितः’ इत्यन्तोदात्तत्वम् । अवृकाणि । ‘वृञ् वरणे’ । ‘सृष्टृभूयपिमुपिभ्यः कित्’ ( उ. सू. ३. ३२१ ) इति कन्प्रत्ययः । बहुव्रीहौ ‘नन्तुभ्याम्’ इत्युत्तरपदान्तोदात्तत्वम् । यज्यवे । ‘यजिमनिह्यन्धिदसिजनिभ्यो युः’ इति युप्रत्ययः । वृपादेराकृतिगणत्वादाद्युदात्तत्वम् । सुकृतुः । बहुव्रीहौ ‘कृत्वादयश्च’ इत्युत्तरपदाद्युदात्तत्वम् । सर्ववै । ‘सु गतौ’ । ‘कृत्यार्थे तवैकेन्’ इति भावे तवैप्रत्ययः । गुणः । ‘अन्तश्च तवै युगपत्’ ( पा. सू. ६. १. २०० ) इति आद्यन्तयोः युगपत् उदात्तत्वम् । अपः । ‘ऊडिदम्’ इति शस उदात्तत्वम् । सृजत् । लङि ‘बहुलं छन्दस्यमाङ्गयोगोऽपि’ इति अङभावः ॥

**दानाय मनः सोमपावन्नस्तु तेऽर्वाञ्चा हरीं वन्दनश्रुदा कृधि ।**

**यमिष्टासः सारथ्यो य इन्द्र ते न त्वा केता आ दभ्रुवन्ति भूर्णयः ॥ ७ ॥**

दानाय । मनः । सोमऽपावन् । अस्तु । ते । अर्वाञ्चा । हरी इति । वन्दनऽश्रुत् । आ । कृधि ।

यमिष्टासः । सारथयः । ये । इन्द्र । ते । न । त्वा । केताः । आ । दभ्रुवन्ति । भूर्णयः ॥ ७ ॥

हे <sup>१</sup>सोमपावन् सोमस्य पातरिन्द्र <sup>२</sup>ते त्वदीयं <sup>३</sup>मनः <sup>४</sup>दानाय अस्मदभिमतफलप्रदानाय <sup>५</sup>अस्तु भवतु । हे <sup>६</sup>वन्दनश्रुत् वन्दनानां स्तुतीनां श्रोतः <sup>७</sup>हरी त्वदीयावश्चौ <sup>८</sup>अर्वाञ्चा अस्मद्यज्ञाभिमुखौ <sup>९</sup>आ <sup>१०</sup>कृधि आभिमुख्येन कुरु । हे <sup>११</sup>इन्द्र <sup>१२</sup>ते तव स्वभूताः <sup>१३</sup>ये <sup>१४</sup>सारथयः सन्ति ते <sup>१५</sup>यमिष्टासः अतिशयेन यन्तारः अश्वनियमनकुशला इत्यर्थः । यस्मादेवं तस्मात् <sup>१६</sup>केताः प्रातिकूल्यज्ञातारः <sup>१७</sup>भूर्णयः स्वकीया-युधादीनां भर्तारः । यद्वा । भीतास्तीक्ष्णाः शत्रवः <sup>१८</sup>त्वा त्वां <sup>१९</sup>न <sup>२०</sup>आ <sup>२१</sup>दभ्रुवन्ति न हिंसन्ति ॥ सोमपावन् । ‘आतो मनिन्’ इति वनिप् । ‘असंखुद्धौ’ इति पशुंदासात् दीर्घाभावः । अर्वाञ्चा । ‘सुपां सुलृक्’ इति विभक्तेः आकारः । वन्दनश्रुत् । ‘वदि अभि-वादनस्तुत्योः’ । इदित्वात् लुम् । भावे ल्युट् । तेषां श्रोता । ‘श्रु श्रवणे’ । किपि तुगागमः <sup>२</sup> । यमिष्टासः । यन्तृशब्दात् ‘तुञ्छन्दसि’ इति इष्टप्रत्ययः । ‘तुरिष्टमेयः सु’ इति तृलोपः । नित्त्वादाद्युदात्तत्वम् । ‘आज्जसेरसुकृ’ इति असुकृ । केताः । ‘कित ज्ञाने’ । चिकेतति प्रतिकूलं जानन्तीति केताः । पचाद्यच् । वृपादेराकृतिगणत्वादाद्युदात्तत्वम् । यद्वा । प्रतिकूलतया ज्ञायन्ते इति

१. ट-प्रतिकूलस्य ज्ञातारः । २. ड-स-‘तुगागमः’ इत्यस्यानन्तरं ‘कृधि । करोतेलोटि ‘बहुलं छन्दसि’ इति विकरणस्य लृक् । ‘श्रुश्रुपृकृवृभ्यश्छन्दसि’ इति हेर्धिरादेशः’ इत्यधिकम् ।

केताः । कर्मणि घञ् । अित्वादाद्युदात्तत्वम् । दम्नुवन्ति । ' दम्भु दम्भे ' । स्वादिवात् भुः । तस्य  
ङित्वात् ' अनदिताम् ' इति नलोपः । संयोगपूर्वत्वेन ' हुक्षुवोः ' इति यणादेशाभावे ' अचि  
भुधातु ' इत्यादिना उवङ्देशः । भूर्णयः । ' भृञ् भरणे ' । ' वृणिः पृक्षिः ' इत्यादौ अस्मात्  
निप्रत्ययान्तो निपात्यते । कृत उत्वं दीर्घश्च । यद्वा । ' भृ भये ' इत्यस्मात् ' कृत्यव्युटो बहुलम् '  
इति कर्तरि क्तिनि ' उदोष्ठ्यपूर्वस्य ' इति उत्त्वम् । ' हलि च ' इति दीर्घः । ' ऋकारत्वादिभ्यः  
क्तिश्चिष्टावद्भवति ' ( पा. सू. ८. २. ४४. १ ) इति निष्ठावद्भावात् नत्वम् । नित्वादाद्युदात्तत्वम् ॥

अप्रक्षितं वसु विभर्षि हस्तयोर्षाळं सहस्तन्वि श्रुतो दधे ।

आवृतासोऽवृतासो न कर्तृभिस्तनूषु ते कर्तव इन्द्र भूरयः ॥ ८ ॥

अप्रक्षितम् । वसु । विभर्षि । हस्तयोः । अषाळम् । सहः । तन्वि । श्रुतः । दधे ।

आऽवृतासः । अवृतासः । न । कर्तृभिः । तनूषु । ते । कर्तवः । इन्द्र । भूरयः ॥ ८ ॥

हे इन्द्र त्वम् अप्रक्षितम् प्रक्षयरहितं वसु धनं हस्तयोः विभर्षि स्तोत्रभ्यो दातुं धारयसि ।  
तथा श्रुतः प्रख्यातो भवान् तन्वि आक्षीये शरीरे अषाळं शत्रुभिरनभिभूतं सहः बलं दधे धार-  
यति । त्वदीयास्तनवः कर्तृभिः वृत्रादेरसुरस्य वधं कुर्वन्निर्बलकृतैः कर्मभिः आवृतासः आवृताः ।  
बलकृतानि सर्वाणि कर्माणि एतस्य शरीरमावृत्यावतिष्ठन्ते । तत्र दृष्टान्तः । अवृतासो न । अवतः  
इति कूपनाम । यथा कूपा जलोद्धरणाय प्रवृत्तैः प्राणिभिरात्रियन्ते तद्वत् । यस्मादेवं तस्मात् हे इन्द्र  
ते तव शरीरेषु कर्तवः कर्माणि भूरयः बहुनि विद्यन्ते ॥ अप्रक्षितम् । ' क्षि क्षये ' इत्यस्मात् भावे  
निष्ठा । ' ऽअप्यदर्थे ' ( पा. सू. ६. ४. ६० ) इति पर्युदासात् दीर्घाभावः । अत एव ' क्षियो दीर्घात् ' इति  
निष्ठानत्वाभावः । प्रकृष्टं क्षितं यस्य तत् प्रक्षितम् । न प्रक्षितम् अप्रक्षितम् । अव्ययपूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वम् ।  
विभर्षि । ' हुभृञ् धारणपोषणयोः ' । लटि सिपि शपः श्लुः । ' भृजामि ' इति अभ्यासस्य इत्वम् ।  
अषाळम् । ' षह अभिभवे ' इत्यस्मात् निष्ठायां तकारादौ प्रत्यये ' तीषसह ' ( पा. सू. ७. २. ४८ ) इति  
इटः विकल्पितत्वात् ' यस्य विभाषा ' इति इट्प्रतिषेधः । ढत्वधत्वष्ट्वदलोपेषु ' सहिवहोरोदवर्णस्य '  
इति ओत्वे प्राप्ते ' साढ्यै साढ्वा साढेति निगमे ' ( पा. सू. ६. ३. ११३ ) इति निपातनात् आत्वम् ।  
यदुक्तं साढेति वृजन्तमेतदिति तदुपलक्षणार्थं द्रष्टव्यम् । तन्वि । ' जसादिषु च्छन्दसि वाचनम् '  
इति ' अच्च घेः ' ( पा. सू. ७. ३. ११९ ) इति अत्वौत्वयोरभावे यणादेशः । ' उदात्तस्वरितयोर्यणः ' इति  
इति विभक्तेः स्वरितत्वम् । ' उदात्तयणो हल्पृवात् ' इति उदात्तत्वं तु छान्दसत्वात् न प्रवर्तते ॥ २० ॥

' एष प्र पूर्वीः ' इति षडृचं षष्ठं सूक्तं सव्यस्याधर्मैन्द्रं जागतमित्युक्तम् । अनुक्रान्तं च—' एष प्र  
षट् ' इति । विषुवति निष्केवल्ये एतत् सूक्तं शंसनीयम् । ' विषुवान्दिवाकीर्त्यः ' इति खण्डे सूत्रितम्—  
' एष प्र पूर्वीर्द्विषामदः प्र मंहिष्ठाय ' ( आश्व. श्रौ. ८. ६ ) इति ॥

एष प्र पूर्वारिव तस्य चन्निषोऽत्यो न योषामुदयस्त भुर्वणिः ।

दक्षं महे पाययते हिरण्ययं रथमावृत्या हरियोगमृभ्वसम् ॥ १ ॥

एषः । प्र । पूर्वीः । अव । तस्य । चन्निषः । अत्यः । न । योषाम् । उत् । अयंस्त । भुर्वणिः ।

दक्षम् । महे । पाययते । हिरण्ययम् । रथम् । आवृत्य । हरियोगम् । ऋभ्वसम् ॥ १ ॥

भुर्वणिः अत्ता एषः इन्द्रः तस्य यजमानस्य पूर्वीः प्रभूताः चन्निषः चमूषु चमसेष्ववस्थिताः सोमलक्षणा इषः प्र अव उदयंस्त प्रकर्षेण पानार्थमुदरति । तत्र दृष्टान्तः । अत्यो न योषाम् । यथाश्चो वडवां क्रीडार्थमुपगच्छति । स चेन्द्रः हिरण्ययं सुवर्णमयं हरियोगं हरिभ्यां युक्तम् ऋभ्वसम् उरु भासमानं रथम् आवृत्य अवस्थाप्य महे महते वृत्रवधादिरूपाय कर्मणे दक्षं प्रवृद्धमात्मानं सोमं पाययते पाने कारयति ॥ पूर्वीः । 'पृ पालनपूरणयोः' । 'पृभिरद्विव्यधि' ( उ. सू. १. २३ ) इत्यादिना कुप्रत्ययः । 'उदोष्ठ्यपूर्वस्य' इति उत्त्वम् । पुरुशब्दात् 'वोतो गुणवचनात्' इति ङीष् । यणादेशः । 'हलि च' इति दीर्घत्वम् । प्रत्ययस्वरः । चन्निषः । 'चमु अदने' इत्यस्मात् 'कृषिचमितनिधनि' ( उ. सू. १. ८१ ) इत्यादिना ऊप्रत्ययान्तश्चमृशब्दः । तस्यां वर्तमाना इषः चरिवषः । वकारस्य रेफश्छान्दसः । कृदुत्तरपदप्रकृतिस्वरत्वम् । अयंस्त । छान्दसे वर्तमाने लुङि व्यत्ययेनात्मनेपदम् । 'एकाचः' इति इत्प्रतिषेधः । भुर्वणिः । 'भुर्वतिरत्तिकर्मा' ( निरु. ९. २३ ) इति यास्कः । धातुपाठे तु 'भर्वं हिलायाम्' इति पठ्यते । अस्मात् औणादिकः अनिप्रत्ययः । अकारस्य उकारश्छान्दसः । पाययते । 'पा पाने' । 'शाच्छासाह्वाव्यावेपां युक्' ( पा. सू. ७. ३. ३७ ) इति हेतुमति णिचि युगागमः । 'णिचश्च' ( पा. सू. १. ३. ७४ ) इत्यात्मनेपदम् । हिरण्ययम् । 'ऋत्यवास्त्व्य' इत्यादिना हिरण्यशब्दात् उत्तरस्य मयटो मशब्दलोपो निपात्यते । हरियोगम् । हर्योर्योगो योजनं यस्मिन् । हरिशब्द इन्द्रप्रत्ययान्त आद्युदात्तः । स एव बहुव्रीहिस्वरेण शिष्यते । ऋभ्वसम् । उरुभासम् इत्यस्य पृषोदरादित्वात् ऋभ्वसादेशः ॥

तं गूर्तयो नेमन्निषः परीणसः समुद्रं न संचरणे सनिष्यवः ।

पतिं दक्षस्य विदथस्य नू सहो गिरिं न वेना अधि रोह तेजसा ॥ २ ॥

तम् । गूर्तयः । नेमन्ऽइषः । परीणसः । समुद्रम् । न । समुद्रं । सनिष्यवः ।

पतिम् । दक्षस्य । विदथस्य । नु । सहः । गिरिम् । न । वेनाः । अधि । रोह । तेजसा ॥ २ ॥

गूर्तयः स्तोतारः नेमन्निषः नमस्कारपूर्वं गच्छन्तः । यद्वा नीतहविष्काः परीणसः परितो व्यामुवन्तः एवंगुणविशिष्टा यजमानाः तम् इन्द्रं स्तुतिभिः अधिरोहन्ति स्तुवते इत्यर्थः । तत्र दृष्टान्तः । सनिष्यवः सनि धनमात्मन इच्छन्तो वणिजो धनार्थं संचरणे निमित्तभूते सति समुद्रं न । यथा नावा समुद्रमधिरोहन्ति एवं स्तोतारोऽपि स्वाभिमतधनलाभायेन्द्रं स्तुवन्तीति भावः । हे स्तोतस्व

च √दक्षस्य प्रवृद्धस्य √विद्वत्स्य यज्ञस्य √पतिं पालयितारं √सहः सहस्वन्तं बलवन्तमिन्द्रं √तेजसा देवताप्रकाशकेन स्तोत्रेण √नु क्षिप्रम् √अधि √रंह स्तुहीति यावत् । तत्र दृष्टान्तः । √वेनाः कान्ताः स्त्रियः √गिरिं √न । यथा पर्वतं स्वाभिमतपुष्पोपचयार्थमधिरोहन्ति ॥ गूर्तयः । ‘ गृ शब्दे ’ । गृणन्ति स्तुवन्तीति गूर्तयः । ‘ क्तिच्क्त्तौ च ’ इति कर्तरि क्तिच् । ‘ बहुलं छन्दसि ’ इति उत्त्वम् । ‘ हलि च ’ इति दीर्घः । ‘ चितः ’ इत्यन्तोदात्तत्वम् । नेमन्निषः । ‘ णमु ग्रहृत्वे ’ इत्यस्मात् शतरि व्यत्ययेन एत्वम्, तकारस्य नकारादेशश्च । नमन्तः इध्यन्तीन्द्रं प्राप्नुवन्तीति नेमन्निषः । ‘ इपु गतौ ’ इत्यस्मात् ‘ क्तिप् च ’ इति क्तिप् । कृदुत्तरपदप्रकृतिस्वरत्वम् । यद्वा । ‘ गीष् प्रापजे ’ इत्यस्मात् ‘ अतिस्तुप् ’ इत्यादिना मन्प्रत्ययः । बहुलवचनात् नकारस्य इत्संज्ञाभावः । नीताः प्रत्ता इषो येषाम् । ‘ परादि-श्छन्दसि बहुलम् ’ इत्युत्तरपदाद्युदात्तत्वम् । परीणसः । ‘ णस कौटिल्ये ’ इत्ययं धातुरात्यर्थो धातूनामनेकार्थत्वात् । परितो नसन्ति गच्छन्तीति परीणसः । ‘ क्तिप् च ’ इति क्तिप् । ‘ निपातस्य च ’ इति पूर्वपदस्य दीर्घत्वम् । ‘ उपसर्गादसमासेऽपि ’ इति णत्वम् । व्यत्ययेनाद्युदात्तत्वम् । यद्वा । नशतिर्गतिकर्मा । अस्मात् पूर्ववत् क्तिप् शकारस्य सकारः । सनिष्यवः । ‘ णु दाने ’ इत्यस्मात् ‘ इन्सर्व-धातुभ्यः ’ इति कर्मणि इन्प्रत्ययः । सनिमात्मन इच्छन्तीति क्यचि ‘ सर्वप्रातिपदिकेभ्यो लालसायाम-सुष्वकव्यः सुगागमोऽपि वक्तव्यः ’ ( का. ७. १. ५१. ३ ) इति सुक् । ‘ क्याच्छन्दसि ’ इति उप्रत्ययः । नु । ‘ ऋचि तुनुव ’ इति साहितिको दीर्घः । सहः । अस्मादुत्तरस्य मतुपः छान्दसो लुक् ॥

स तुर्वणिर्महाँ अरेणु पौंस्ये गिरेर्भृष्टिर्न आजते तुजा शवः ।

येन शुष्णं मायिनमायसो मदे दुध्र आभूषु रमयन्नि दामनि ॥ ३ ॥

सः । तुर्वणिः । महान् । अरेणु । पौंस्ये । गिरेः । भृष्टिः । न । आजते । तुजा । शवः ।

येन । शुष्णम् । मायिनम् । आयसः । मदे । दुध्रः । आभूषु । रमयत् । नि । दामनि ॥ ३ ॥

√सः इन्द्रः √तुर्वणिः शत्रूणां हिंसिता क्षिप्रकारी वा । ‘ तुर्वणिस्तूर्णवनिः ’ ( निरु. ६. १४ ) इति यास्कः । तूर्णसंभजन इति तस्यार्थः । √महान् प्रवृद्धश्च भवति । तस्येन्द्रस्य √शवः बलं √पौंस्ये वीरैः पुरुषैः कर्तव्ये संग्रामे √अरेणु अनवर्यं √तुजा शत्रूणां हिंसकं सत् √आजते दीप्यते । तत्र दृष्टान्तः । √गिरेः पर्वतस्य √भृष्टिर्न शृङ्गमिव । तद्यथोन्नतं सद्दीप्यते तद्वत् । √आयसः अयोमयकवचयुक्तदेहः √दुध्रः दुष्टानां शत्रूणां धर्तावस्थापयिता एवंभूत इन्द्रः √मेदे सोमपानेन हृषं सति √येन बलेन √शुष्णं सर्वस्य शोषकमसुरं √मायिनं मायाविनम् √आभूषु कारागृहेषु √दामनि बन्धके निगडे √नि रमयत् न्यवास-यत् । तद्वलमिति पूर्वैणान्वयः ॥ तुर्वणिः । तुर्वी हिंसार्थः । अस्मात् औणादिकः अनिप्रत्ययः । अरेणु । रेणुवद्वाच्छादकत्वात् रेणुशब्देनावद्यसुच्यते । बहुव्रीहौ ‘ नञ्सुभ्याम् ’ इत्युत्तरपदान्तोदात्तत्वम् । तुजा । ‘ तुज हिंसायाम् ’ । इगुपधलक्षणः कः । ‘ सुपां सुलुक् ’ इति विभक्तेः आकारः । दुध्रः । दुष्टान् ध्रियतेऽवस्थापयतीति दुध्रः । ‘ धृञ् अवस्थाने ’ इत्यस्मात् अन्तर्भावित्वप्यर्थात् मूलविभुजादिवात् कप्रत्ययः ( पा. सू. ३. २. ५. २ ) । यणादेशः । रेफलोपश्छान्दसः । रमयत् । अमन्तत्वात् मिच्चे ‘ मितां ह्रस्वः ’ इति ह्रस्वत्वम् । छान्दसः संहितायां दीर्घः ॥

देवी यदि तविषी त्वावृधोतय इन्द्रं सिषक्त्युषसं न सूर्यः ।

यो धृष्णुना शर्वसा बाधते तम् इयति रेणुं बृहदर्हस्विनिः ॥ ४ ॥

देवी । यदि । तविषी । त्वावृधा । ऊतये । इन्द्रम् । सिषक्ति । उषसम् । न । सूर्यः ।

यः । धृष्णुना । शर्वसा । बाधते । तम् । इयति । रेणुम् । बृहत् । अर्हस्विनिः ॥ ४ ॥

यः इन्द्रः धृष्णुना धर्षकेन शर्वसा बलेन तमः तमोरूपं वृत्रादिमसुरं बाधते हिनस्ति वृत्रेण रक्षणाय त्वावृधा त्वया स्तोत्रा बाधितं तम् इन्द्रं देवी तविषी द्योतमानं बलं यदि यदा सिषक्ति समवैति । सेवते इति यास्कः ( निरु. ३.२१ ) । सूर्यः उपसं न यथोपोदेवतां सेवते नित्यं तत्संबद्धो भवतीत्यर्थः । तदानीम् अर्हस्विनिः गच्छन्तो हरन्तीति अर्हरयः शत्रवः । तेषां व्यथोत्पादनेन स्वनयिता शब्दयिता इन्द्रः रेणुं रेणुं हिंसनं बृहत् प्रभूतम् इयति शत्रून् गमयति ॥ त्वावृधा त्वया बाधते इति त्वावृत् । ' किप् च ' इति किप् । ' प्रत्ययोत्तरपदयोश्च ' इति मपर्यन्तस्य स्वादेशः । छान्दसं दकारस्य आत्वम् । ' सुपां सुलुक् ' इति द्वितीयाया आकारः । सिषक्ति । ' षच समवाये ' । ' बहुलं छन्दसि ' इति शपः श्लुः । ' बहुलं छन्दसि ' इति अभ्यासस्य इत्वम् । इयति । ' ऋ सु गतौ ' । जौहोत्यादिकः । अस्मात् अन्तर्भावितण्यर्थात् लट् । शप्श्लुद्विर्भावोरदत्वहलादिशेषाः<sup>१</sup> । ' अतिपिपत्योश्च ' इति अभ्यासस्य इत्वम् । ' अभ्यासस्यासवर्णे ' ( पा. सू. ६. ४. ७८ ) इति इयङादेशः । ' अनुदात्ते च ' इति अभ्यासस्याबुदात्तत्वम् । पूर्वपदस्य वाक्यान्तरगतत्वेन पदादपरत्वात् निघाताभावः । रेणुम् । ' री गतिरेषणयोः ' । अस्मात् औणादिको नुप्रत्ययः । अर्हस्विनिः । अतः ' अन्येभ्योऽपि दृश्यन्ते ' इति विच् । अरो गच्छन्तश्चमे हरयश्चेत्यर्हरयः । तेषां स्वनयिता । ' स्यमु<sup>२</sup> स्वन ध्वन शब्दे ' । अस्मात् ण्यन्तात् औणादिक इन्प्रत्ययः । ' णेरनिटि ' इति णिलोपः । बटादित्वात् मिच्चे ' मित्तां हस्वः ' इति हस्वत्वम् । कृदुत्तरपदप्रकृतिस्वरत्वम् ॥

वि यत्तिरो धरुणमच्युतं रजोऽतिष्ठिपो दिव आतासु बर्हणा ।

स्वर्मीळहे यन्मद इन्द्र हर्ष्याहन्वृत्रं निरपामौब्जो अर्णवम् ॥ ५ ॥

वि । यत् । तिरः । धरुणम् । अच्युतम् । रजः । अतिस्थिपः । दिवः । आतासु । बर्हणा ।

स्वःऽमीळहे । यत् । मदे । इन्द्र । हर्ष्या । अहन् । वृत्रम् । निः । अपाम । औब्जः । अर्णवम् ॥ ५ ॥

यत् यदा तिरः वृत्रेण तिरोहितं धरुणं सर्वस्य प्राणिजातस्य धारकम् अच्युतं विनाशरहितं रजः उदकं दिवः बुलोकात् आतासु । आता इति दिङ्नाम । आतासु<sup>३</sup> विस्तृतासु दिक्षु हे इन्द्र बर्हणा हन्ता<sup>४</sup> त्वं वि अतिष्ठिपः विविधं स्थापयांचकृषे । तथा यत् यदा स्वर्मीळहे । मीळहम् इति धननाम । स्वः सुष्ठु गन्तव्यं मीळहं धनं यस्मिन् तस्मिन् संग्रामे मदे तव सोमपानेन हर्षे सति हर्ष्या हृष्ट्या शक्त्या वृत्रम् आवरकमसुरम् अहन् त्वमवधीः । तदानीम् अपां पूर्णम् अर्णवं मेघं निः

१. छ-ण-न-ल-श-स-शपः श्लुः । द्विर्भावोरदत्वहलादिशेषाः । २. ढ- ' स्यमु ' नास्ति । ३. ढ- आततासु । ४. ढ-शब्दूणां हन्ता ।



वौञ्जः वर्षणाभिमुखमधोमुखमकार्षीः । वृष्टेरावरकं वृत्रं हत्वा वृष्टिजलेन भूमिं न्यसैक्षीरिति तात्पर्यार्थः ॥ अतिष्ठिः । तिष्ठतेः ण्यन्तात् लुङि च्लेः चडादेशः । णिलोपः । ' तिष्ठतेरित् ' ( पा. सू. ७. ४. ५ ) इति उपधाया इत्वम् । ' चङि ' ( पा. सू. ६. १. ११ ) इति द्विर्वचने ' शपूर्वाः खयः ' इति थकारः शिष्यते । चत्वेन तकारः । अडागम उदात्तः । यद्वृत्तयोगादनिघातः । वृहणा । ' सुपां सुलुक् ' इति सोः आकारः । स्वर्मीळहे । ' मिह सेचने ' । निष्ठा<sup>१</sup> । ' हो ङे ' ( पा. सू. ८. २. ३१ ) इति ङत्वम् । ' झषस्तथोर्धोऽधः ' इति तकारस्य धत्वम् । तस्य ङुवे ' ङो ङे लोपः ' ( पा. सू. ८. ३. १३ ) इति ङलोपः । ' ङूलोपे पूर्वस्य ' ( पा. सू. ६. ३. १११ ) इति दीर्घत्वम् । स्वरित्येतत् ' न्यङ्स्वरौ स्वरितौ ' इति स्वर्यते । बहुव्रीहौ पूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वेन तदेव शिष्यते । अहन् । हन्तेर्लङि मध्यमैकवचने ' हत्ङथाव्यः<sup>०</sup> ' इति सेलौपः<sup>२</sup> । यद्वृत्तयोगादनिघातः । औञ्जः । ' उञ्ज आर्जवे ' । लङि आडागमो वृद्धिश्च ॥

त्वं दिवो धरुणं धिष ओजसा पृथिव्या इन्द्र सदेनेषु माहिनः ।

त्वं सुतस्य मदे अरिणा अपो वि वृत्रस्य समया पाप्यारुजः ॥ ६ ॥

त्वम् । दिवः । धरुणम् । धिषे । ओजसा । पृथिव्याः । इन्द्र । सदेनेषु । माहिनः ।

त्वम् । सुतस्य । मदे । अरिणाः । अपः । वि । वृत्रस्य । समया । पाप्या । अरुजः ॥ ६ ॥

हे इन्द्र माहिनः प्रवृद्धः त्वं दिवः सुलोकात् पृथिव्याः सदेनेषु प्रवेशेषु ओजसा बलेन धरुणं सर्वस्य जगतो धारकं वृष्टिजलं धिषे धिषे स्थापयसि । यस्मात् त्वं सुतस्य सोमस्य पानेन मदे हर्षे सति अपः जलानि अरिणाः मेघात् निरगमयः । वृत्रस्य आवरकं वृत्रं च समया घृष्टया पाप्या शिलया यद्वा शक्त्या वि अरुजः विशेषेणाभाङ्क्षीः ॥ धिषे । दधातेऽञान्दसो वर्तमाने लिट् । ' द्विर्वचनप्रकरणे छन्दसि वेति वक्तव्यम् ' ( का. ६. १. ८. १ ) इति वचनात् द्विर्वचनाभावः । ऋदिनियमात् इडागमे ' आतो लोप इटि च ' इति आकारलोपः । माहिनः । ' महेरिण् च ' ( उ. सू. २. २१४ ) इति ' मह पूजायाम् ' इत्यस्मात् औणादिक इन्द्रप्रत्ययः । ' अत उपधायाः ' इति वृद्धिः । अरिणाः । ' री गतिरेषणयोः ' । क्रैयादिकः । लङि सिपि ' प्वादीनां ह्रस्वः ' इति ह्रस्वत्वम् । समया । ' षम ष्टम अवैकृव्ये ' । समतीति समा । पचाद्यच् । ' चितः ' इत्यन्तोदात्तत्वम् । पाप्या । ' पिषु संचूर्णने ' इत्यस्मात् औणादिक इन्द्रप्रत्ययः । बहुलवचनात् उपधाया आकारः । ' कृदिकारादक्तिनः ' ( पा. सू. ४. १. ४५ ग. ) इति ङीष् । प्रत्ययस्वरेणान्तोदात्तः । तृतीयैकवचने यणादेशे सति ' उदात्तस्वरितयोर्यणः<sup>०</sup> ' इति स्वरितत्वम् । अरुजः । ' रुजो भङ्गे ' । तौदादिकः । शस्य ङित्वात् गुणाभावः ॥ ॥ २१ ॥

' प्र मंहिष्टाय ' इति षट्चं सप्तमं सूक्तं सव्यस्यार्षमैन्द्रं जागतम् । तथा चानुक्रान्तं—' प्र मंहिष्टाय ' इति । विषुवति निष्केवल्ये इदं सूक्तं शंसनीयम् । सूत्रितं च—' प्र मंहिष्टाय त्वम् ख्वितीह ताक्ष्यमन्ततः ' ( आश्व. श्रौ. ८. ६ ) इति । उक्थ्यसंस्थे क्रतौ तृतीयसवने ब्राह्मणाच्छंसिषास्त्रेऽपि एतसूक्तम् । सूत्रितं च—' सर्वाः ककुभः प्र मंहिष्टायोदमुतः ' ( आश्व. श्रौ. ६. १ ) इति ॥

प्र मंहिष्ठाय बृहते बृहद्रये सत्यशुष्माय तवसे मतिं भरे ।

अपामिव प्रवणे यस्य दुर्धरं राधो विश्वायु शवसे अपावृतम् ॥ १ ॥

प्र । मंहिष्ठाय । बृहते । बृहद्रये । सत्यशुष्माय । तवसे । मतिम् । भरे ।

अपाम् ईव । प्रवणे । यस्य । दुःधरम् । राधः । विश्वऽआयु । शवसे । अपावृतम् ॥ १ ॥

‘मंहिष्ठाय । मंहतिर्दानकर्मेति यास्कः ( निरु. १. ७ ) । दातृत्वाय ‘बृहते गुणैर्महते  
‘बृहद्रये महाधनाय ‘सत्यशुष्माय अविश्वबलाय ‘तवसे आकारतः प्रवृद्धाय एवंगुणविशिष्टायन्त्राय  
‘मतिं मननीयां स्तुतिं ‘प्र ‘भरे प्रकर्षेण संपादयामि’ । ‘यस्य इन्द्रस्य बलं ‘दुर्धरम् अन्यैर्धर्तुमशक्यम् ।  
तत्र दृष्टान्तः । ‘प्रवणे निम्नप्रदेशे ‘अपामिव । यथा जलानां वेगः केनाप्यवस्थापयितुं न शक्यते  
तद्वत् । तथा ‘राधः धनं ‘विश्वायु सर्वेषु व्याप्तं ‘शवसे स्तोतृणां बलाय येनेन्द्रेण ‘अपावृतं अपगतावरणं  
क्रियते, तस्येन्द्रस्येति पूर्वण संबन्धः ॥ मंहिष्ठाय । अतिशयेन मंहिता मंहिष्ठः । ‘तुष्टन्दसि’ इति  
इष्टन्प्रत्ययः । ‘तुरिष्ठेमेयः सु’ इति तृलोपः । बृहते । ‘बृहन्महतोरूपसंख्यानम्’ इति विभक्तेरुदात्तत्वम् ।  
उत्तरयोर्बहुव्रीहिस्वरः<sup>१</sup> । मतिम् । ‘मन्त्रे वृष’ इत्यादिना क्तिन्<sup>२</sup> उदात्तत्वम्<sup>३</sup> । ‘अनुदात्तोपदेश’  
इत्यादिना अनुनासिकलोपः । दुर्धरम् । ‘धृज् धारणे’ । ‘ईषद्दुःसुषु’ इति कर्मणि खल्ल ।  
विश्वायु । विश्वस्मिन् सर्वस्मिन् आयु गमनं यस्य तत् विश्वायु । एतेः ‘छन्दसीणः’ ( उ. सू. १. २ )  
इति उपप्रत्ययः । ‘बहुव्रीहौ विश्वं संज्ञायाम्’ इति पूर्वपदान्तोदात्तत्वम् । अपावृतम् । कर्मणि निष्ठा ।  
‘गतिरनन्तरः’ इति गतेः प्रकृतिस्वरत्वम् ॥

अथ ते विश्वमनु हासदिष्टय आपो निम्नेव सवना हविष्मतः ।

यत्पर्वते न समशीत हर्यत इन्द्रस्य वज्रः श्रथिता हिरण्ययः ॥ २ ॥

अथ । ते । विश्वम् । अनु । ह । असत् । इष्टये । आपः । निम्ना ईव । सवना । हविष्मतः ।

यत् । पर्वते । न । समऽअशीत । हर्यतः । इन्द्रस्य । वज्रः । श्रथिता । हिरण्ययः ॥ २ ॥

‘अथ ‘ह अनन्तरमेव हे इन्द्र ‘विश्वं सर्वमिदं जगत् ‘ते तव संबन्धिने ‘इष्टये यागाय ‘अनु  
‘असत् अन्वभवत् । यद्वा । इष्टये हविरादिभिस्तव प्राप्तये इति योज्यम् । ‘हविष्मतः यजमानस्य ‘सवना  
सवनानि यज्ञजातानि ‘निम्नेव निम्नानि भूस्थलानि ‘आपः इव त्वां संभजन्ते इति शेषः । ‘हर्यतः  
ऋतुवर्धं प्रेप्सतः ‘इन्द्रस्य । ‘हर्यतिः प्रेप्साकर्मा’ ( निरु. ७. १७ ) इति यास्कः । यद्वा । हर्यतः  
शोभनः । ‘हिरण्ययः हिरण्यमयः ‘श्रथिता शत्रूणां हिंसनशीलः ‘वज्रः ‘पर्वते पर्ववति शिलोच्चये वृत्रे  
वा ‘यत् यदा ‘न ‘समशीत संसुप्तो नाभवत् । किंतु जागरितः सन्नवधीदिष्टयर्थः । यदेन्द्रेण प्रेरितो  
वज्रः अप्रतिहतः सन् वृत्रमवधीत्तदाप्रभृत्येव तं यष्टुं सर्वं यजमानाः प्रावर्तिषतेति भावः ॥ अथ ।  
छान्दसं धत्वम् । असत् । अस्तेर्लङि ‘बहुलं छन्दसि’ इति शपो लुगभावः । इष्टये । यजतेर्भावे क्तिनि  
‘वचिस्वपि’ इत्यादिना संप्रसारणम् । वज्रादिना षत्वम् । व्यत्ययेनान्तोदात्तत्वम् । यद्वा । ‘इष गतौ’

१. ङ-उत्पादयामि । २. च-छ-ण-त-न-फ-ल-श-उत्तरयोश्च बहुव्रीहिस्वरः । ३. ङ-स-क्तिन् उदात्तत्वम् ।

इत्यस्मात् भावे क्तिनि ' मन्त्रे द्रुपेप' इति तस्योदात्तत्वम् । निम्नेव सवना । ' शोश्छन्दसि' इति शेलोपः । समशीत । ' शीङ् स्वप्ने' । लङि संज्ञापूर्वकस्य विधेरनित्यत्वात् ' शीङः सार्वधातुके' ( पा. सू. ७. ४. २१ ) इति गुणाभावः । हर्यते । ' हर्य गतिकान्त्योः' । ' भृमृदृशि' इत्यादिना अतच्प्रत्ययः । श्रथिता । ' श्रथ ऋथ ऋथ हिंसार्थाः' । ताच्छीलिकः तुन्प्रत्ययः । निच्वादाद्युदात्तत्वम् ॥

अस्मै भीमाय नमसा समध्वर उषो न शुभ्रे आ भरा पनीयसे ।

यस्य धाम श्रवसे नामेन्द्रियं ज्योतिरकारि हरितो नायसे ॥ ३ ॥

अस्मै । भीमाय । नमसा । सम् । अध्वरे । उषः । न । शुभ्रे । आ । भरा । पनीयसे ।

यस्य । धाम । श्रवसे । नाम । इन्द्रियम् । ज्योतिः । अकारि । हरितः । न । अयसे ॥ ३ ॥

हे उषः उषोदेवते शुभ्रे शोभने त्वं भीमाय शत्रूणां भयंकराय पनीयसे अतिशयेन स्तोतव्याय अस्मै इन्द्राय अध्वरे हिंसारहितेऽस्मिन्यागे । न इति संप्रत्यये । तथा च यास्कः—' अस्त्युपमार्थस्य संप्रत्यये प्रयोग इहेव निधेहि' ( निरु. ७. ३१ ) इति । संप्रतीदानीं नमसा नमो हविलक्षणमन्त्रं सम् आ भर सम्यक् संपादय । धाम सर्वस्य धारकं नाम स्तोतृषु नमनशीलं प्रसिद्धं वा इन्द्रियम् इन्द्रत्वस्य परमैश्वर्यस्य लिङ्गं यस्य इन्द्रस्य एवंविधं ज्योतिः श्रवसे अन्नाय हविलक्षणा-न्नलाभार्थम् अयसे इतस्ततो गमनाय अकारि क्रियते । हरितो न । यथाश्वात्सादिनः स्वाभिलषितदेशं गमयन्ति तद्वदिन्द्रोऽपि स्वाभिमतहविलोभाय स्वकीयं तेजो गमयतीति भावः ॥ उषः । पादादित्वात् निष्ठाताभावः । शुभ्रे । ' शुभ दीप्तौ' । ' स्फायितञ्चि' इत्यादिना रक् । भर । ' ह्रप्र-होर्भः' इति भत्वम् । ' द्यञोऽतस्तितः' इति दीर्घः । पनीयसे । पनतेः स्तुत्यर्थात् बहुलवचनात् कर्मणि असुन् । तस्मात् आतिशायनिके ईयसुनि ' टेः' इति टिलोपः । अकारि । ' छन्दसि लुङ्लङ्लिटिः' इति वर्तमाने कर्मणि लुङ् । यद्वृत्तयोगादनिष्ठातः । अडागम उदात्तः । अयसे । ' अय गतौ' इत्यस्मात् भावे असुन् ॥

इमे ते इन्द्र ते वयं पुरुष्टुत ये त्वारभ्य चरामसि प्रभूवसो ।

नहि त्वदन्यो गिर्वणो गिरः सघत्क्षोणीरिव प्रति नो हर्यं तद्वचः ॥ ४ ॥

इमे । ते । इन्द्र । ते । वयम् । पुरुऽस्तुत । ये । त्वा । आऽरभ्य । चरामसि । प्रभूवसो इति प्रभुऽवसो ।

नहि । त्वत् । अन्यः । गिर्वणः । गिरः । सघत् । क्षोणीऽईव । प्रति । नः । हर्यं । तत् । वचः ॥ ४ ॥

हे इन्द्र प्रभूवसो प्रभूतधन अत एव पुरुष्टुत पुरुभिर्बहुभिर्यजमानैः स्तुत ये च वयं त्वा त्वाम् आरभ्य आश्रयतयावलम्ब्य चरामसि चरामो यागे वर्तामहे ते इमे वयं ते तव स्वभूताः । हे गिर्वणः गीर्भिर्वननीयेन्द्र त्वदन्यः स्वतोऽन्यः कश्चिदपि गिरः स्तुतीः नहि सघत् न हि

प्राप्नोति । अतस्त्वं वनः अस्माकं वनं स्तुतिलक्षणं वचः व्रति वृह्य कामयस्व । वक्षोणीरिव । यथा क्षोणी पृथिवी स्वकीयानि भूतजातानि कामयते ॥ चरामसि । इदन्तो मसिः । शपः पित्वादनुदात्तत्वे धातुस्वरः । यद्वृत्तयोगादनिघातः । सघत् । ‘ घ ङित्वायाम् ’ । अत्र प्राप्त्यर्थो धातूनामनेकार्थत्वात् । लेटि अडागमः । ‘ बहुलं छन्दसि ’ इति विकरणस्य लुक् । पादादिवात् निघाताभावः । क्षोणीरिव । ‘ हलङ्ग्याभ्यः ’ इति सुलोपाभावश्छान्दसः ॥

भूरिं त इन्द्र वीर्यं तव सस्यस्य स्तोतुर्मघवन्काममा पृण ।

अनु ते द्यौर्वृहती वीर्यं मम इयं च ते पृथिवी नेम ओजसे ॥ ५ ॥

भूरिं । ते । इन्द्र । वीर्यम् । तव । स्मसि । अस्य । स्तोतुः । मघवन् । कामम् । आ । पृण ।

अनु । ते । द्यौः । वृहती । वीर्यम् । ममे । इयम् । च । ते । पृथिवी । नेमे । ओजसे ॥ ५ ॥

हे इन्द्र ते तव वीर्यं सामर्थ्यं भूरि बहु । न केनाप्यवच्छेत्तुं शक्यते । तादृशस्य तव वयं वस्मसि स्वभूता भवामः । हे मघवन् अस्य स्तोतुः त्वां स्तुवतो यजमानस्य कामम् अभिलाषम् आ पृण आपूरय । वृहती द्यौः महान् ब्रुलोकोऽपि ते तव वीर्यम् अनु ममे अन्वमंस्त । इन्द्रेण सहावस्थानात् इयं च इयमपि पृथिवी ते तव ओजसे बलाय नेमे प्रह्वीबभूव । त्वद्बलाद्धीता सती अथ एव वर्तते इति भावः ॥ स्मसि । ‘ अस भुवि ’ । लिटि ‘ शसोरलोपः ’ इति अकारलोपः । इदन्तो मसिः । पृण । ‘ पृण ग्रीणने ’ । अत्र ग्रीतिहेतुतया पूरणं लक्ष्यते । तुदादिवात् शप्त्ययः । तस्य डित्त्वाद्गुणाभावः । ममे । ‘ माङ् स्नाने शब्दे च ’ । डित्त्वात् आत्मनेपदम् । लिटि ‘ आतो लोप इटि च ’ इति आकारलोपः । नेमे । ‘ णसु प्रह्वत्वे ’ । लिटि ‘ अत एकहल्मध्ये ’ इति एत्वाभ्यासलोपौ । ‘ तिङ्ङितिङः ’ इति निघातः ॥

त्वं तमिन्द्र पर्वतं महामुरुं वज्रेण वज्रिन्पर्वशश्चकर्तिथ ।

अवासृजो निवृताः सर्तवा अपः सत्रा विश्वं दधिषे केवलं सहः ॥ ६ ॥

त्वम् । तम् । इन्द्र । पर्वतम् । महाम् । उरुम् । वज्रेण । वज्रिन् । पर्वशः । चकर्तिथ ।

अव । असृजः । निऽवृताः । सर्तवै । अपः । सत्रा । विश्वम् । दधिषे । केवलम् । सहः ॥ ६ ॥

हे वज्रिन् वज्रवन् इन्द्र त्वं पर्वतं प्रसिद्धं महाम् आयामतो महान्तम् उरुं विस्तीर्णं पर्वतं पर्ववन्तं मेवं वृत्रासुरं वा वज्रेण आयुधेन पर्वशः पर्वणि पर्वणि चकर्तिथ शकलीकृषे । तेन मेघेन निवृताः आवृताः अपः सर्तवै सरणाय गमनाय अवासृजः अवाङ्मुखमस्त्राक्षीः । अतस्त्वमेव केवलं विश्वं व्याप्तं सहः बलं दधिषे धारयसि नान्यः कश्चिदिति यदेतत् तत् सत्रा सत्यमेव । सत्रा इति सत्यनाम, ‘ सत्रा इत्था ’ ( नि. ३. १०. ३ ) इति तन्नामसु पाठात् ॥ महान्तम् । नकारतकारयोलोपश्छान्दसः । चकर्तिथ । ‘ कृती छेदने ’ । लिटि थलि अभ्यासस्य उरद्वहलादिशेषबुत्त्वानि । सर्तवै । ‘ कृग्यार्थे तवैकेन् ’ इति भावे तवैप्रत्ययः । ‘ कृन्मेजन्तः ’ ( पा. सू. १. १. ३९ ) इति अव्ययत्वे ‘ अव्ययादाप्सुपः ’ इति सुपो लुक् । ‘ अन्तश्च तवै युगपत् ’ इति आद्यन्तयोर्युगपत् उदात्तत्वम् । दधिषे । लिटि क्रादिनियमात् इट् ॥ ॥ २२ ॥ ॥ १० ॥

एकादशानुवाके सप्त सूक्तानि । तत्र ' नू चित् ' इति नवचं प्रथमं सूक्तं गौतमस्य नोधस आर्ध-  
माश्रेयम् । आद्याः पञ्च जगत्स्यः । शिष्टाश्चतस्रश्चिष्टुभः । तथा चानुक्रान्तम्—' नू चित्रव नोधा गौतम  
आश्रेयं हि चतुस्त्रिष्टुबन्तम् ' इति । हि इति वचनात् उत्तरे च द्वे सूक्ते अग्निदेवताके । अभिप्लवपडहस्य  
पञ्चमेऽहनि आग्निमास्ये<sup>१</sup> इदं<sup>२</sup> जातवेदस्यं निविद्वानम् । ' नृतीयस्य ' इति खण्डे सूत्रितं—  
' पृक्षस्य वृष्णो वृष्णे शर्धाय नू चित्सहोजा इत्याग्निमास्यतम् ' ( आश्व. श्रौ. ७. ७ ) इति । प्रात-  
रनुवाकस्याश्रेये क्रतावाग्निशस्त्रे च जागते छन्दस्यादितः पञ्चर्चः । सूत्रितं च—' स्वमग्ने प्रथमो अङ्गिरा  
नू चित्सहोजा अमृतो नि तुन्दते इति पञ्च ' ( आश्व. श्रौ. ४. १३ ) इति ॥

नू चित्सहोजा अमृतो नि तुन्दते होता यदूतो अभवद्विवस्वतः ।

वि सार्धिष्ठेभिः पथिभी रजो मम आ देवताता हविषा विवासति ॥ १ ॥

नु । चित् । सहःऽजाः । अमृतः । नि । तुन्दते । होता । यत् । दूतः । अभवत् । विवस्वतः ।

वि । सार्धिष्ठेभिः । पथिभिः । रजः । ममे । आ । देवताता । हविषा । विवासति ॥ १ ॥

वसहोजाः सहसा बलेन जातः । अग्निर्हि बलेन मथ्यमानोऽरण्योः सकाशात् जायते । वमृतः  
मरणरहितः । एवमृतोऽग्निः वनू चित् क्षिप्रमेव वनि वतुन्दते नितरां व्यथयति । उत्पन्नमात्रस्याग्नेः<sup>२</sup>  
स्प्रष्टुमशक्यत्वात् । यद्वा निर्गच्छति । तुन्दतिर्गल्यर्थः सौत्रो धातुः । यत् यदा होता देवानामाह्वाता  
होमनिष्पादको वायमग्निः विवस्वतः परिचरतो यजमानस्य देवान्प्रति हविर्वहनाय दूतः अभवत्  
हविर्वहने नियुक्तो भवति तदानीं सार्धिष्ठेभिः समीचीनैः पथिभिः मार्गैर्गच्छन् वरजः अन्तरिक्ष-  
लोकां वि ममे निर्ममे । पूर्वं विद्यमानमप्यन्तरिक्षम् असत्कल्पमभूत् । इदानीं तस्य तेजसा प्रकाशमानं  
सत् उत्पन्नमिव दृश्यते । किंच । देवताता इति यज्ञनाम । देवताता देवतातौ यज्ञे हविषा चरुपुरो-  
डाशादिलक्षणेन देवान् वा विवासति परिचरति ॥ अमृतः । मृतं मरणमस्य नास्तीति बहुव्रीहौ  
' नजो जरमरमित्रमृताः ' इत्युत्तरपदाद्युदात्तत्वम् । तुन्दते । ' तुद व्यथने ' । स्वरित्त्वात् आत्मनेपदम् ।  
नकारोपजनश्छान्दसः । सार्धिष्ठेभिः । बाढशब्दात् आतिशायनिके इष्टनि ' अन्तिकबाढयोर्नेदसाधौ '  
( पा. सू. ५. ३. ६३ ) इति साधादेशः । ' बहुलं छन्दसि ' इति भिसः ऐसभावः । निच्वादाद्युदा-  
त्तत्वम् । देवताता । ' सर्वदेवात्तात्तिल् ' ( पा. सू. ४. ४. १४२ ) इति स्वार्थिकः तात्तिल्ययः । तेन  
च तत्संबन्धी यज्ञो लक्ष्यते । यद्वा । देवान्हविषा आ विवासति इति योज्यम् । ' सुपां सुलुक् ' इति  
विभक्तेः डादेशः । लिस्वरेण प्रत्ययात् पूर्वस्योदात्तत्वम् ॥

आ स्वमग्नं युवमानो अजरस्तृप्सर्वविष्यन्नतसेषु तिष्ठति ।

अत्यो न पृष्ठं प्रुषितस्य रोचते दिवो न सानु स्तनयन्नचिक्रदत् ॥ २ ॥

आ । स्वम् । अग्नं । युवमानः । अजरः । तृषु । अविष्यन् । अतसेषु । तिष्ठति ।

अत्यः । न । पृष्ठम् । प्रुषितस्य । रोचते । दिवः । न । सानु । स्तनयन् । अचिक्रदत् ॥ २ ॥

अजरः जरारहितोऽयमग्निः स्वयं स्वकीयम् अन्नं अदनीयं तृणमुल्मादिकं युवमानः स्वकीय-  
ज्वालायां संमिश्रयन् तदनन्तरं च अविष्यन् भक्षयंश्च । अविष्यन् इत्येतत् अतिकर्मसु पठितम् ( नि. २.  
८. ६ ) । एवंभूतोऽग्निः तृषु क्षिप्रमेव अतसेषु प्रभूतेषु काष्ठेषु आतिष्ठति आरोहति । अत्र अतसशब्दः  
काष्ठवाची, ' अतसं न शुष्कम् ' ( ऋ. सं. ४. ४. ४ ) इति दर्शनात् । श्रुतस्य दशयुमितस्ततः  
प्रवृत्तस्याग्नेः पृष्ठम् उपर्यवस्थितं ज्वालाजालम् अस्यो न रोचते । यथा सततगमनशीलः अश्वः  
इतस्ततो गच्छन् शोभते एवमग्नेर्ज्वालापि सर्वत्र गच्छन्ती शोभते इति भावः । तदानीं दिवः कुलोकस्य  
संबन्धिं सानु समुच्छिन्नमश्रं स्तनयन् न शब्दयन्निव अचिक्रदत् गम्भीरं शब्दम् आत्मानम-  
चीक्रेत् ॥ युवमानः । ' यु मिश्रणे ' । व्यत्ययेन आत्मनेपदम् । शपि प्राप्ते व्यत्ययेन शः । तस्य ' बहुलं  
छन्दसि ' इति लुगभावः । अदुषदेशात् लसार्वधानुकानुदात्तत्वे विकरणस्वर एव शिष्यते । अजरः । बहुव्रीहौ  
' नञो जरमरमित्रमृताः ' इत्युत्तरपदाद्युदात्तत्वम् । अचिक्रदत् । ' कदि कदि कृदि आह्वाने रोदने च ' ।  
अस्मान् पश्यन्तात् लुङि चङि आगमानुशासनस्यानित्यत्वात् नुमभावः । द्विर्भावहलादिशेषसन्वद्भावेत्वानि ॥

क्राणा रुद्रेभिर्वसुभिः पुरोहितो होता निषत्तो रयिषाळमर्त्यः ।

रथो न विक्ष्वञ्जसान आयुषु व्यानुषग्वार्या देव ऋण्वति ॥ ३ ॥

क्राणा । रुद्रेभिः । वसुभिः । पुरोहितः । होता । निषत्तः । रयिषाट् । अमर्त्यः ।

रथः । न । विक्षु । ऋञ्जसानः । आयुषु । वि । आनुषक् । वार्या । देवः । ऋण्वति ॥ ३ ॥

क्राणा हविर्वहन् कुर्वाणः रुद्रेभिः रुद्रैः वसुभिः च पुरोहितः पुरस्कृतः होता देवानामा-  
ह्वाता निषत्तः हविःस्वीकरणाय देवयजने निषण्णः रयिषाट् रयीणां शत्रुधनानामभिभविता अमर्त्यः  
मरणरहितः । एवंभूतः देवः द्योतमानोऽग्निः विक्षु प्रजासु लौकिकजनेषु रथो न रथ इव आयुषु  
यजमानलक्षणेषु मनुष्येषु ऋञ्जसानः स्तूयमानः वार्या वार्याणि संभजनीयानि धनानि आनुषक्  
आनुषक्तं यथा भवति तथा वि ऋण्वति विशेषेण प्रापयति । यद्वा । वार्याणि वरणीयानि हवींषि  
स्वयं प्राप्नोति ॥ क्राणा । करोतेः शानचि ' बहुलं छन्दसि ' इति विकरणस्य लुक् । शानचो  
ङित्वात् गुणाभावे यणादेशः । ' चितः ' इत्यन्तोदात्तत्वम् । ' सुपां सुलुक् ' इति सोः पूर्वसवर्ण-  
दीर्घत्वम् । निषत्तः । ' षट् विशरणगत्यवसादनेषु ' । अस्मात् कर्मणि निष्ठा । ' नसत्तनिषत्त ' ( पा. सू.  
८. २. ६१ ) इत्यादिना निष्ठानत्वाभावो निषातितः । ' गतिरनन्तरः ' इति गतेः प्रकृतिस्वरत्वम् ।  
रयिषाट् । ' षह अभिभवे ' । ' छन्दसि सहः ' ( पा. सू. ३. २. ६३ ) इति णिवः । ' सहः साडः  
सः ' ( पा. सू. ८. ३. ५६ ) इति षत्वम् । ऋञ्जसानः । ऋञ्जतिः स्तुतिकर्मा । ' असानच् ' इत्यनुवृत्तौ  
' ऋञ्जिष्वधिमन्दिहसिष्यः कित् ' ( उ. सू. २. २४४ ) इति कर्मणि असानच्प्रत्ययः ।  
' चितः ' इत्यन्तोदात्तत्वम् । आयुषु । आयवः इति मनुष्यनाम ( नि. २. ३. १७ ) । ' इण् गतौ '  
इत्यस्मात् ' छन्दसीणः ' इति उपप्रत्ययः । वृद्धयायादेशौ । वार्या । ' वृद्ध संभक्तौ ' । ' ऋहलोण्यत् ' ।  
तिस्वरिते प्राप्ते ' ईडवन्द्वृशंसदुहां प्यतः ' इत्याद्युदात्तत्वम् । ' शेषछन्दसि ' इति श्लोपः ।  
ऋण्वति । ' रिचि गतौ ' । व्यत्ययेन संप्रसारणम् । इदित्वात् नुम् । कर्तरि शप् ॥

वि वातजूतो अतसेषु तिष्ठते वृथा जुहूभिः सृण्यां तुविष्वणिः ।

तृषु यदग्ने वनिनो वृषायसे कृष्णं त एम रुशदूर्मे अजर ॥ ४ ॥

वि । वातऽजूतः । अतसेषु । तिष्ठते । वृथा । जुहूभिः । सृण्यां । तुविऽस्वनिः ।

तृषु । यत् । अग्ने । वनिनः । वृषायसे । कृष्णम् । ते । एम । रुशत्ऽऊर्मे । अजर ॥ ४ ॥

वातजूतः वायुना प्रेरितः । तुविष्वणिः महास्वनः एवंभूतोऽग्निः । जुहूभिः स्वकीयाभिः जिह्वाभिः । सृण्या सरणशीलेन तेजःसमूहेन च युक्तः सन् । वृथा इति अनायासवचनः । वृथा अनायासेनैव । अतसेषु उक्ततेषु वृक्षेषु । वि तिष्ठते विशेषेण तिष्ठति । हे अग्ने । यत् यदा । वनिनः वनसंबन्धान् वृक्षान् दातुं । वृषायसे वृषवदाचरसि दहसीत्यर्थः । हे रुशदूर्मे दीप्तत्वात् । अजर जरा-रहिताग्ने । ते तव । एम गमनमार्गः । कृष्णं कृष्णवर्णो भवति ॥ वातजूतः । जू इति सौत्रो धातुः । वातेन जूतो वातजूतः । 'तृतीया कर्मणि' इति पूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वम् । वि तिष्ठते । 'समवप्रविभ्यः स्थः' इत्यात्मनेपदम् । जुहूभिः । 'हु दानादनयोः' । हूयते<sup>१</sup> आस्विति जुहः । 'हुवः श्लुवच्च' (उ. सू. २. २१८) इति कृष्, चकारात् दीर्घः । श्लुवन्नावात् द्विर्भावादि । 'धातोः' इत्यन्तोदात्तत्वम् । सृण्या । 'सृ गतौ' । सरतीति सृणिः । 'सृवृषिभ्यां कित्' (उ. सू. ४. ४८९) इति निप्रत्ययः । एम । एत्यनेनेति एम मार्गः । 'इण् गतौ' इत्यस्मात् करणे औणादिको मनिन् । नित्वादाद्युदात्तत्वम् ॥

तपुर्जम्भो वन आ वातचोदितो यूथे न साह्याँ अव वाति वंसगः ।

अभिव्रजन्नक्षितं पाजसा रजः स्थातुश्चरथं भयते पतत्रिणः ॥ ५ ॥

तपुऽजम्भः । वने । आ । वातऽचोदितः । यूथे । न । साह्याँ । अव । वाति । वंसगः ।

अभिव्रजन् । अक्षितम् । पाजसा । रजः । स्थातुः । चरथम् । भयते । पतत्रिणः ॥ ५ ॥

तपुर्जम्भः । तपूषि ज्वाला एव जम्भा आयुधानि मुखानि वा यस्य स तथोक्तः । वातचोदितः वायुना प्रेरितः । एवंभूतोऽग्निः यूथे ज्वालासमूहे सति । अक्षितम् अक्षीणं । रजः आर्द्रवृक्षान्तर्गत-मुदकं । पाजसा तेजोबलेन । अभिव्रजन् आभिमुख्येन गच्छन् । वने अरण्ये । साह्याँ सर्वमभिवन् । आ आभिमुख्येन<sup>२</sup> । अव । वाति व्याप्नोति । तत्र दृष्टान्तः । वंसगः । वन । यथा वननीयगतिः वृषः<sup>३</sup> गोयूथे सर्वमभिवन् वर्तते तद्वत् । यस्मादेवं तस्मात् । पतत्रिणः पतनवतोऽग्नेः सकाशात् । स्थातुः स्थावरं । चरथं च जङ्गमं च । भयते बिभेति ॥ साह्याँ । 'दाश्वान्साह्याँ' इति कसुप्रत्ययान्तो निपातितः । 'दीर्घादटि समानपादे' इति संहितायां नकारस्य स्त्वम् । 'आतोऽटि नित्यम्' इति सानुनासिक आकारः । यत्त्वलोपौ । ह्रस्वत्वं छान्दसम् । स्थातुः । 'कमिमनिजनि' (उ. सू. १. ७२) इत्यादिना विहितः तुप्रत्ययो बहुलवचनात् तिष्ठतेरपि भवति । यद्वा । स्थातुरनन्तरं चरथं भयते । प्रथमं स्थातुः स्थावरं बिभेति पश्चाच्चरथमित्यर्थः । चरथम् । चर गत्यर्थः । अस्मात् औणादिकः अथ-

१. ढ-स-दग्धं तृषु क्षिप्रम् । २. ढ-स-हूयन्ते । ३. ढ-आभिमुख्येन गच्छन् । ४. ढ-वृषभः ।



प्रत्ययः । भयते । ' जिभी भये ' । व्यत्ययेनात्मनेपदम् । ' बहुलं छन्दसि ' इति श्लोभभावः ।  
गुणावादेशौ ॥ २३ ॥

दधुष्टा भृगवो मानुषेष्वा रयिं न चारुं सुहवं जनैभ्यः ।

होतारमग्रे अतिथिं वरेण्यं मित्रं न शेवं दिव्याय जन्मने ॥ ६ ॥

दधुः । त्वा । भृगवः । मानुषेषु । आ । रयिम् । न । चारुम् । सुहवम् । जनैभ्यः ।

होतारम् । अग्रे । अतिथिम् । वरेण्यम् । मित्रम् । न । शेवम् । दिव्याय । जन्मने ॥ ६ ॥

हे ऽअग्रे ऽत्वा त्वां ऽमानुषेषु सनुष्येषु मध्ये ऽभृगवः एतत्संज्ञा महर्षयः ऽदिव्याय ऽजन्मने देवत्वप्राप्तये ऽचारुं ऽरयिं ऽन शोभनं धनमिव ऽआ ऽदधुः आधानसंभारेषु मन्त्रैः स्थापनेन समस्कुर्वन् । कीदृशं त्वाम् । ऽजनेभ्यः ऽसुहवं यजमानार्थमाह्वातुं सुत्रकं ऽहोतारं देवानामाह्वातारं ऽअतिथिम् अतिथिवत्पूज्यम् । यद्वा । देवयजनदेशेषु सततं गन्तारम् । ऽवरेण्यं वरेण्यं ऽमित्रं ऽन ऽशेवम् । यथा सखा सुखकरो भवति तद्वत् सुखकरमित्यर्थः ॥ दधुः । लिटि उसि ' आतो लोप इटि च ' इति आकारलोपः । ' युष्मत्तत्तत्तुः ध्वन्तः पादम् ' इति विसर्जनीयस्य पत्वम् । सुहवम् । ह्यतेः ' ईषहुः-सुषु ' इति खल् । ' बहुलं छन्दसि ' इति संप्रसारणम् । परपूर्वत्वम् । गुणावादेशौ । ' लिति ' इति प्रत्ययात् पूर्वस्योदात्तत्वम् । कृदुत्तरपदप्रकृतिस्वरत्वम् ॥

होतारं सप्त जुहोः यजिष्ठं यं वाघतो वृणते अध्वरेषु ।

अग्निं विश्वेषामरतिं वसूनां सपर्यामि प्रयसा यामि रत्नम् ॥ ७ ॥

होतारम् । सप्त । जुहोः । यजिष्ठम् । यम् । वाघतः । वृणते । अध्वरेषु ।

अग्निम् । विश्वेषाम् । अरतिम् । वसूनाम् । सपर्यामि । प्रयसा । यामि । रत्नम् ॥ ७ ॥

ऽसप्त सप्तसंख्याकाः ऽजुहोः होतारः ऽवाघतः ऋत्विजः ऽअध्वरेषु यागेषु ऽयजिष्ठं यष्टृतमं ऽहोतारं देवानामाह्वातारं ऽयम् अग्निं ऽवृणते संभजन्ते ऽविश्वेषां सर्वेषां ऽवसूनाम्<sup>१</sup> ऽअरतिं प्रापयितारं तम् ऽअग्निं ऽप्रयसा हविलेक्षणेनाग्नेन ऽसपर्यामि परिचरामि । ऽरत्नं रमणीयं कर्मफलं च ऽयामि याचामि ॥ वृणते । ' वृङ् संभक्तौ ' । कैयादिकः । प्रत्ययस्वरः । अरतिम् । ' ऋ गतिप्रापणयोः ' । अस्मात् औणादिकः ' वह्निवस्यतिभ्यश्चित् ' ( उ. सू. ४. ५०० ) इति अतिप्रत्ययः । चित्त्वादनतो दात्तत्वम् । सपर्यामि । सपर्यतिः परिचरणकर्मा । ' सपर पूजायाम् ' इति धातुः कण्डादिः । अतो यक् एव स्वरः शिष्यते । पादादिवात् निघाताभावः । यामि । याचामीत्यस्य वर्णलोपश्छान्दसः ॥

अच्छिद्रा सूनो सहसो नो अद्य स्तोतृभ्यो मित्रमहः शर्म यच्छ ।

अग्ने गृणन्तमंहस उरुष्योर्जो नपात्पूभिरायसीभिः ॥ ८ ॥

अच्छिद्रा । सूनो इति । सहसः । नः । अद्य । स्तोतृभ्यः । मित्रमहः । शर्म । यच्छ ।

अग्ने । गृणन्तम् । अंहसः । उरुष्य । ऊर्जः । नपात् । पूऽभिः । आयसीभिः ॥ ८ ॥

हे ऽसहसः ऽसूनो बलस्य पुत्र । बलेन हि मथ्यमानोऽग्निर्जायते । ऽमित्रमहः अनुकूलदीप्तिमन्त्रमे  
 ऽनः अस्मभ्यं ऽस्तोतृभ्यः ऽअद्य अस्मिन् कर्मणि ऽअच्छिद्रा अच्छेद्यानि ऽशर्म शर्माणि सुखानि ऽयच्छ  
 देहि । किंच हे ऽऊर्जो ऽनपात् अन्नस्य पुत्र । कुक्तेनाग्नेन जठराग्नेः प्रवर्धनादग्नेरन्नपुत्रत्वम् । एवंविध  
 ऽअग्ने ऽगृणन्तं त्वां स्तुवन्तम् ऽआयसीभिः व्यासैः । यद्वा अयोवत् दृढतरैः । ऽपूभिः पालनैः ऽअंहसः  
 पापात् ऽउरुष्य रक्ष । ‘उरुष्यती रक्षाकर्मा’ ( निरु. ५. २३ ) इति यास्कः ॥ अच्छिद्रा । ‘क्षे-  
 ष्छन्दसि’ इति शैलौपः । सूनो सहसः । ‘परमपिच्छन्दसि’ इति परस्य षष्ठ्यन्तस्य पूर्वामन्त्रिताङ्गव-  
 द्भावे सति षड्वयसमुदायस्य आष्टमिकं सर्वानुदात्तत्वम् । शर्म । ‘सुपां सुलुक्’ इति विभक्तेः  
 लुक् । ऊर्जो नपात् । न पातयतीति नपात् । ‘नभ्राण्नपात्’ इति नञः प्रकृतिभावः । ‘सुवा-  
 मन्त्रिते’ इति षष्ठ्यन्तस्य पराङ्गवद्भावे सति पादादित्वात् आष्टमिकनिवाताभावे पाष्टिकमामन्त्रिता-  
 द्युदात्तत्वम् । पूभिः । ‘पू पालनपूरणयोः’ इत्यस्मात् संपदादिलक्षणो भावे क्तिप् । उत्वदीर्घां ।  
 ‘सावेकाचः’ इति विभक्तेरुदात्तत्वम् ॥

भवा वरूथं गृणते विभावो भवा मघवन्मघवद्व्यः शर्म ।

उरुष्याग्ने अंहसो गृणन्तं प्रातर्मक्षू धियावसुर्जगम्यात् ॥ ९ ॥

भव । वरूथम् । गृणते । विभाऽवः । भव । मघऽवन् । मघवत् ऽभ्यः । शर्म ।

उरुष्य । अग्ने । अंहसः । गृणन्तम् । प्रातः । मक्षु । धियावसुः । जगम्यात् ॥ ९ ॥

हे ऽविभावः विशिष्टप्रकाशाग्ने ऽगृणते त्वां स्तुवते यजमानाय । वरूथम् इति गृहनाम ।  
 ऽवरूथम् अनिष्टनिवारकं गृहं ऽभव । हे ऽमघवन् धनवद्भ्यो ऽमघवद्भ्यः हविर्लक्षणधनयुक्तेभ्यो यजमा-  
 नेभ्यः ऽशर्म सुखं यथा भवति तथा ऽभव । हे ऽअग्ने ऽगृणन्तं स्तुवन्तम् ऽअंहसः पापकारिणः शत्रोः  
 ऽउरुष्य रक्ष । ऽधियावसुः कर्मणा बुद्ध्या वा प्राप्तधनोऽग्निः ऽप्रातः इदानीमिव परेद्युरपि ऽमक्षु शीघ्रं  
 ऽजगम्यात् आगच्छतु ॥ वरूथम् । ‘वृञ् वरणे’ । ‘जृवृभ्यामूथन्’ ( उ. सू. २. १६३ )  
 इति ऽऊथन्प्रत्ययः । निरुत्वाद्वाद्युदात्तत्वम् । गृणते । ‘शतुरनुमः’ इति विभक्तेरुदात्तत्वम् । विभावः ।  
 विशिष्टा भा विभाः । ‘आतो मनिच्’ इति विच् । ‘तदस्यास्ति’ इति मत्तुप् । ‘मादुपधायाः’  
 इति मत्तुगो वत्वम् । ‘मत्तुवसो रुः’ इति नकारस्य रुत्वम् । मघवद्भ्यः । ‘मघवा बहुलम्’  
 ( पा. सू. ६. ४. १२८ ) इति मघवन्दाब्दस्य तृधादेशः । स च ‘नानुबन्धकृतमनेकालत्वम्’

१. ढ-स-‘लुक्’ इत्यस्यानन्तरं ‘यच्छ । दाण् दाने । पाप्नेत्यादिना यच्छादेशः’ इत्यधिकम् ।  
 २. ढ-अरिष्टनिवारकम् ।

(परिभा. ६) इति वचनात् 'अलोऽन्त्यस्य' (पा. सू. १. १. ५२) इति अन्त्यस्य भवति । मक्षु । 'ऋचि तुनुधमक्षु' इति दीर्घः । धियावसुः । बहुव्रीहौ पूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वम् । पूर्वपदस्य 'साचे-काचः' इति विभक्तिरुदात्ता । लुगभावश्छान्दसः । जगम्यात् । 'गल्लु सल्लु गतौ' । लिङि 'बहुलं छन्दसि' इति शपः श्लुः ॥ ॥ २४ ॥

'वया इत्' इति सप्तमं द्वितीयं सूक्तं नोधस आर्षं त्रैष्टुभम् । वैश्वानरगुणकोऽग्निदेवता । तथा चानुकान्तम् 'वया इत्सप्त वैश्वानरीयम्' इति । सूक्तविनियोगो लिङ्गादवगन्तव्यः ॥

वया इदंमे अग्रयस्ते अन्ये त्वे विश्वे अमृता मादयन्ते ।

वैश्वानर नाभिरसि क्षितीनां स्थूणेव जनौ उपमिद्यन्थ ॥ १ ॥

वयाः । इत् । अग्रे । अग्रयः । ते । अन्ये । त्वे इति । विश्वे । अमृताः । मादयन्ते ।

वैश्वानर । नाभिः । असि । क्षितीनाम् । स्थूणाऽइव । जनान् । उपमिद्यत् । ययन्थ ॥ १ ॥

'वयाः शाखा वेतेर्वातायना भवन्ति' ( निरु. १. ४ ) इति यास्कः । हे <sup>१</sup>अग्रे ये <sup>२</sup>अन्ये <sup>३</sup>अग्रयः सन्ति सर्वेऽपि <sup>४</sup>ते तव <sup>५</sup>वया <sup>६</sup>इत् शाखा एव । ततस्त्वत्तोऽन्ये न सन्तीति भावः । किञ्च <sup>७</sup>त्वे त्वयि सति <sup>८</sup>विश्वे सर्वे <sup>९</sup>अमृताः अमरणधर्माणो देवाः <sup>१०</sup>मादयन्ते हव्यन्ति । न हि स्वय्यतिरेकेण तैर्जावितुं शक्यते । हे <sup>११</sup>वैश्वानर विश्वेषां नराणां जाठररूपेण संबन्धिघ्नने <sup>१२</sup>क्षितीनां मनुष्याणां <sup>१३</sup>नाभिः संनद्धा <sup>१४</sup>असि अवस्थापको भवसि । अतस्त्वम् <sup>१५</sup>उपमिद्यत् उपस्थापयिता सन् । यद्वा । उपमिद्यत् इत्येतत् दृष्टान्तविशेषणम् । <sup>१६</sup>जनान् <sup>१७</sup>ययन्थ अधारयः । तत्र दृष्टान्तः । उपमिद्यत् उपनिखाता <sup>१८</sup>स्थूणेव । वंशधारणार्थं निखातः स्तम्भः यथा गृहोपरिस्थं वंशं धारयति तद्वत् ॥ वैश्वानर । विश्वे क्षेमे नरा विश्वानराः । 'नरे संज्ञायाम्' ( पा. सू. ६. ३. १२९ ) इति पूर्वपदस्य दीर्घः । तत्संबन्धी वैश्वानरः । 'तस्येदम्' इति अण् । नाभिः । 'नहो भश्च' ( उ. सू. ४. ५६५ ) इति इन्द्रप्रत्ययो भकारश्चान्तादेशः । जित्वादाद्युदात्तत्वम् । असि । 'तासस्योलोपः' इति सलोपः । क्षितीनाम् । 'क्षि निवासगत्योः' । अस्मात् 'क्विक्चौ च संज्ञायाम्' इति क्विच् । अन्तोदात्तात्क्षितिशब्दादुत्तरस्य नामः 'नामन्यतरस्याम्' इत्युदात्तत्वम् । उपमिद्यत् । 'डुमिक् प्रक्षेपणे' । अस्मात् उपपूर्वात् बहुलवचनात् कर्मणि क्पि । तुगागमः । ययन्थ । 'यम उपरमे' । लिटि थलि क्रादिनियमात् इटि प्राप्ते 'उपदेशेऽजत्वतः' ( पा. सू. ७. २. ६२ ) इति प्रतिषेधः ॥

विषुवत्संज्ञेऽहनि<sup>१</sup> आग्निमास्ते 'मूर्धा दिवो नाभिरग्निः पृथिव्याः' इति वैकल्पिकोऽनुरूपस्तृचः । 'विषुवान्दिवाकीर्त्यः' इति खण्डे सूत्रितं—'मूर्धानं दिवो अरतिं पृथिव्या मूर्धा दिवो नाभिरग्निः पृथिव्या इति वा' ( आश्व. श्रौ. ८. ६ ) इति ॥



१रोहसी द्यावापृथिव्यौ १सूनवे स्वपुत्राय वैश्वानराय १बृहतीह्व प्रभूते इवाभूताम् । वैश्वानरस्य द्यावापृथिव्योः पुत्रत्वं मन्त्रान्तरे स्पष्टमवगम्यते—‘ उभा पितरा महयज्ञजायताग्निर्द्यावापृथिवी भूरिरेतसा ’ ( ऋ. सं. ३. ३. ११ ) इति । महतो वैश्वानरस्य अवस्थानाय १ द्यावापृथिव्यौ विस्मृते जाते इत्यर्थः । किंचायं १होना १दक्षः समर्थः १पूर्वीः बहुविधाः १यक्ष्णीः महतीः १गिरः स्तुतीः १वैश्वानराय अग्नये प्रायुङ्केति शेषः । ऋहृशाय । १स्वर्धते शोभनगमनयुक्ताय १सत्यशुष्माय अवित्रयबलाय १नृतमाय अतिशयेन सर्वेषां नेत्रे । तत्र दृष्टान्तः । १मनुष्यो १न । यथा मनुष्यो लौकिको वन्दी दातारं प्रभुं बहुविधया स्तुत्या स्तौति तद्वत् ॥ मनुष्यः । ‘ मनोजातावज्यतौ पुक्च ’ इति जातौ गम्यमानायां मनुशब्दात् यत् पुगागमश्च । ‘ तिस्वरितम् ’ इति स्वरितत्वम् । ‘ यतोऽनावः ’ इत्याद्युदात्तत्वं न भवति । तत्र हि ङच् इति अनुवर्तते । स्वर्धते । सुपूर्वात् अतः आवे चिच् । ततो मनुप् । ‘ मादुपधायाः ’ इति क्त्वम् ॥

दिवश्चित्ते बृहतो जातवेदो वैश्वानर प्र रिरिचे महित्वम् ।

राजा कृष्टीनामसि मानुषीणां युधा देवेभ्यो वरिवश्चकर्थ ॥ ५ ॥

दिवः । चित् । ते । बृहतः । जातवेदः । वैश्वानर । प्र । रिरिचे । महित्वम् ।

राजा । कृष्टीनाम् । असि । मानुषीणाम् । युधा । देवेभ्यः । वरिवः । चकर्थ ॥ ५ ॥

हे १जातवेदः जातानां वेदितः १वैश्वानर अग्रे १ते तव १महित्वं जाहात्म्यं १बृहतः महतः १दिवश्चित् शुलोकादपि १प्र १रिरिचे प्रवृद्धे । किंच त्वं १मानुषीणां मनोजातानां १कृष्टीनां प्रजानां १राजा १असि अधिपतिर्भवसि । तथा १वरिवः असुरैरपहतं धनं १युधा युद्धेन १देवेभ्यः १चकर्थ देवाधीनसकार्षीः ॥ वैश्वानर । पादाद्विवात् आष्टमिकनिघाताभावः । रिरिचे । ‘ रिरिच् विरेचने ’ । अत्रोपसर्गवशात् तद्विपरीते आधिक्ये वर्तते । कृष्टीनाम् । ‘ नामन्यतरस्याम् ’ इति नाम उदात्तत्वम् । मानुषीणाम् । मानुषशब्दः ‘ मनोजातौ ’ इति अङ्ग्रस्यथान्तः । जातिलक्षणे ङीषि प्राप्ते तदपवादतया ‘ शार्ङ्गरवाद्यजः ’ इति ङीप् । निन्वादाद्युदात्तत्वम् । ‘ डयाञ्छन्दसि बहुलम् ’ ( पा. सू. ६. १. १७८ ) इति बहुलवचनात् नाम उदात्तस्याभावः १ । युधा । ‘ युध संप्रहारे ’ इत्यस्मात् संपदादिलक्षणो भावे क्तिप् । वरिवः इति धननाम । ‘ नञिषयस्य ’ इत्याद्युदात्तत्वम् ॥

प्र नू महित्वं वृषभस्य वोचं यं पूर्वो वृत्रहणं सचन्ते ।

वैश्वानरो दस्युमग्निर्जघन्वाँ अधूनोत्काष्ठा अव शम्बरं भेत् ॥ ६ ॥

प्र । नु । महित्वम् । वृषभस्य । वोचम् । यम् । पूर्वः । वृत्रहणम् । सचन्ते ।

वैश्वानरः । दस्युम् । अग्निः । जघन्वान् । अधूनोत् । काष्ठाः । अव । शम्बरम् । भेत् ॥ ६ ॥

अत्र वैश्वानरशब्देन मध्यमस्थानस्थो वैद्युतोऽग्निरभिधीयते । पूर्वः इति मनुष्यनाम । १पूर्वः मनुष्याः १वृत्रहणम् आवरकस्य मेघस्य हन्तारं १यं वैश्वानरं १सचन्ते वर्षार्थिन

सेवन्ते तस्य वृषभस्य अपां वर्षितुर्वैश्वानरस्य प्रहित्वं माहात्म्यं पु क्षिप्रं प्र वोचं प्रब्रवीमि । किं तदित्यत आह । अयं वैश्वानरः अग्निः दस्यु रत्नानां कर्मणां वा उपक्षयितारं राक्षसादिकं जघन्वान् हतवान् । तथा काष्ठाः अपो वृष्ट्युदकानि अधूनोत् अधोमुखान्यपातयत् । शम्बरं तन्निरोधकारिणं मेघम् अव भेत् अवाभिनत् ॥ वोचम् । ‘ छन्दसि लुङ्लङ्लिटः ’ इति वर्तमाने लुङि ‘ अस्यतिवक्ति० ’ इत्यादिना लुङ् अडादेशः । ‘ वच् उम् ’ इति उमागमः । गुणः । ‘ बहुलं छन्दस्य-माङ्योगेऽपि ’ इति अडभावः । जघन्वान् । हन्तेलिटः कसुः । ‘ अभ्यासाच्च ’ इति अभ्यासादुत्तरस्य हकारस्य घत्वम् । ‘ विभाषा गमहन० ’ इति विकल्पनात् इडभावः । भेत् । ‘ भिदिर् विदारणे ’ । लुङि ‘ बहुलं छन्दसि ’ इति विकरणस्य लुक् । ‘ हलङ्याब्भ्यः० ’ इति तकारस्य लोपः । पूर्ववत् अडभावः । अत्र निरुक्तं—‘ प्र ब्रवीमि तन्महित्वं महाभाग्यं वृषभस्य वर्षितुरपां यं पूरवः पूरयितव्या मनुष्या वृत्रहणं मेघहनं सचन्ते सेवन्ते वर्षकामा दस्युर्दस्यतेः क्षयार्थादुपदस्यन्त्यस्मिन्नसा उपदासयति कर्माणि तमग्निर्वैश्वानरो ह्यज्ञवाधूनोदपः काष्ठा अभिनच्छम्बरं मेघम् ’ ( निरु. ७. २३ ) इति ॥ अत्रेदं चिन्तनीयम् । कोऽसौ वैश्वानर इति । तत्र केचिदाहुः । मध्यमस्थानस्थो वायुरिन्द्रो वा वैश्वानरः । तस्य हि वर्षकर्मणा संस्तव उपपद्यते; न त्वग्नेः पृथिवीस्थानत्वादिति । अन्ये त्वेवं मन्यन्ते । द्युस्थानः सूर्यो वैश्वानर इति । युक्ति चाहुः । प्रातःसवनादीनि त्रीणि सवनानि लोकत्रयात्मकानि । तत्र तृतीयसवनं प्रातो यजमानः स्वर्गं प्राप्त इति पृथिव्याः प्रच्युतो भवेत् । तत्प्रच्युतिपरिहाराय आग्निमास्तेऽन्तिमे शस्त्रे होता स्वर्गात् भूमिं प्रत्यवरोहति । कथमिति तदुच्यते । इतरशस्त्रवत् स्तोत्रियवृत्तेन प्रारम्भमुक्त्वा द्युस्थानसंबन्धिना वैश्वानरीयेण सूक्तेन शस्त्रं प्रारभते । ततो मध्यमस्थानसंबन्धिनं रुद्रं मरुतश्च प्रति तद्देवत्यसूक्तपाठेनावरोहति । तत्र पृथिवीस्थानमग्निम् । यद्यत्र वैश्वानरः सूर्यो न स्यात् तदानीमवरोहो नोपपद्यते । तदेतन्मतद्वयमप्यनुपपन्नम् । अयमेवाग्निर्वैश्वानरः । कुतः । वैश्वानरशब्दनिर्वचनानुरोधात् । विश्वेषां नराणां लोकान्तरं प्रति नेतृतया संबन्धी वैश्वानरः । तथा चान्नातं—‘ वैश्वानर पुत्रः पित्रे लोककृज्जातवेदो बहेमं सुकृतां यत्र लोकाः ’ इति । यद्वा । विश्वे सर्वे नरा एनमग्निं यज्ञादौ प्रीणयन्तीति तत्संबन्धाद्वैश्वानरः । यद्वा । विश्वान् सर्वान् प्राणिनः प्रस्यूतो गच्छतः इति विश्वानरो मध्यमोत्तमौ । ‘ ऋ गतौ ’ इत्यस्मात् पचाद्यच् । लुगभावश्छान्दसः । ताभ्यामुत्पन्नत्वादयमग्निर्वैश्वानरः । वैद्युतोऽग्निर्हि मध्यमसकाशात् जायते । अशनिपतनान्तरमयमेव पार्थिवोऽग्निः संपद्यते । आदित्यसकाशादपि धर्मकाले सूर्यकान्तादिमणिष्वशेरुपपत्तिः प्रसिद्धा । तस्मान्नामनिर्वचनानुरोधेनायमेवाग्निर्वैश्वानर इत्येतदुपपन्नम् । अस्यापि वर्षकर्मणा स्तुतिः संभवति । ‘ अग्नौ प्रास्ताहुतिः सम्यगादित्यमुपतिष्ठते । आदित्याज्जायते वृष्टिर्वृष्टेरन्नं ततः प्रजाः ’ ( मनु. ३. ७६ ) इति स्मरणात् । प्रत्यवरोहोऽपि न कर्तव्यः । तृतीयसवनस्य भाक्तस्वर्गत्वात्<sup>१</sup> । एतत्सर्वं यास्केन ‘ वैश्वानरः कस्मात् ’ ( निरु. ७. २१ ) इत्यादिना बहुधा प्रपञ्चितम् । अत्र यदनुक्तं तत्सर्वं तत्रैवानुसंधेयम् ॥

वैश्वानरो महिम्ना विश्वकृष्टिर्भरद्वाजेषु यजतो विभावा ।

शातवनेये शतिनीभिर्अग्निः पुरुणीथे जरते सूनृतावान् ॥ ७ ॥

वैश्वानरः । महिम्ना । विश्वऽकृष्टिः । भरद्वाजेषु । यजतः । विभाऽवा ।

शातऽवनेये । शतिनीभिः । अग्निः । पुरुऽनीथे । जरते । सूनृताऽवान् ॥ ७ ॥

वैश्वानरः अग्निः । महिम्ना महत्त्वेन विश्वकृष्टिः । कृष्टिः इति मनुष्यनाम । विश्वे सर्वे मनुष्या यस्य स्वभूताः स तथोक्तः । भरद्वाजेषु पुष्टिकरहविलक्षणाक्षवस्तु यागेषु यद्वा एतत्संज्ञेषु ऋषिषु यजतः यष्टव्यः विभावा विशेषेण प्रकाशयिता सूनृतावान् । सूनृता प्रिया<sup>१</sup> सत्या वाक्<sup>२</sup> तद्युक्तः । एवंभूतः अग्निः शातवनेये । शतसंख्याकान् क्रतून् वनति संभजते इति शतवनिः तस्य पुत्रः शातवनेयः । तस्मिन् पुरुषीये बहूनां नेतर एतत्संज्ञके राजनि च शतिनीभिः बहुभिः<sup>३</sup> स्तुतिभिः यजते स्तूयते ॥ भरद्वाजेषु । भरन्ति पोषयन्ति भोक्तृनिति भरन्तः । तादृशा वाजा येषु । बहुव्रीहौ पूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वे प्राप्ते मरुद्-वृधादिस्वात् पूर्वपदान्तोदात्तत्वम् । यजतः । ‘भृमृदृशियजिपर्वपच्यमित्मिनमिहयैभ्योऽतच्’ ( उ. सू. ३. ३९० ) इति यजतेः अतच्प्रत्ययः । विभावा । ‘भा दीसौ’ । ‘आतो मचिन्’ इति वनिप् । तस्य पितृत्वाद्नुदात्तत्वे धातुस्वरः शिष्यते । शातवनेये । ‘इन्स्वर्वाधातुभ्यः’ इति इन्प्रत्ययः शतवनि-शब्दः । ‘इतश्चानिजः’ ( पा. सू. ४. १. १२२ ) इति ढक् । ‘कितः’ ( पा. सू. ६. १. १६५ ) इत्यन्तोदात्तत्वम् । शतिनीभिः । शतशब्दात् मस्वर्थीय इनिः । ‘ऋन्नेभ्यः’ इति ङीप् । पुरुषीये । ‘पूर्वपदात्संज्ञायामगः’ ( पा. सू. ८. ३ ) इति णत्वम् । जरते । व्यत्ययेन कर्मणि कर्तृप्रत्ययः ॥ ॥२५॥

‘वह्निम्’ इति पञ्चमं तृतीयं सूक्तं नोधस आर्षं त्रैष्टुभमाग्नेयम् । अनुक्रान्तं च-‘वह्निं पञ्च’ इति । प्रातरनुवाकस्याग्नेये क्रतौ त्रैष्टुभे छन्दसीदं सूक्तमाश्विने शब्दे च । तथा च सूत्रितं-‘वह्निं यशसमुप प्र जिन्वन्निति त्रीणि’ ( आश्व. श्रौ. ४. १३ ) इति ॥

वह्निं यशसं विदथस्य केतुं सुप्राव्यं दूतं सद्योऽर्थम् ।

द्विजन्मानं रयिमिव प्रशस्तं रातिं भरद्वागे मातरिश्वा ॥ १ ॥

वह्निम् । यशसम् । विदथस्य । केतुम् । सुप्राव्यम् । दूतम् । सद्यःऽर्थम् ।

द्विजन्मानम् । रयिम्ऽइव । प्रशस्तम् । रातिम् । भरत् । भृगवे । मातरिश्वा ॥ १ ॥

वह्निं हविषां वोढारं यशसं यशस्विनं विदथस्य केतुं यज्ञस्य प्रकाशयितारं सुप्राव्यं सुष्टु प्रकर्षेण रक्षितारं दूतं देवैर्हविर्वहनलक्षणे दूत्ये नियुक्तं सद्योऽर्थं यदा हवींषि जुह्वति सद्यस्तदानीमेव हविर्भिः सह देवान् गन्तारम् । यद्वा । सद्यःऽर्थम् अरणं गमनं यस्य तम् । द्विजन्मानं द्वयोर्द्यावापृथिव्यो-रण्योर्वा जायमानं रयिमिव धनमिव प्रशस्तं प्रख्यातम् एवंभूतमग्निं मातरिश्वा वायुः भृगवे एतत्संज्ञकाय महर्षये रातिं भरत् मित्रमहरत् । अकरोदित्यर्थः । ‘रातिना संभाव्य’ ( आप. गृ. १२. १४ ) इत्यत्र रातिर्मित्रमिति<sup>३</sup> कपर्दिनोक्तम् । रातिः पुत्र इत्येके । एतदर्थप्रतिपादकं मन्त्रान्तरं च भवति-‘रातिं भृगूणामुशिजं कविक्रतुम्’ ( ऋ. सं. ३. २. ४ ) इति । वह्निम् । ‘वहिश्रियु-श्रुग्लाहात्वरिभ्यो नित्’ इति वहतेर्निप्रत्ययः । निद्वद्भावादाद्युदात्तत्वम् । यशसम् । यशस्शब्दात् उत्तरस्य विनो लुक् । व्यत्ययेनान्तोदात्तत्वम् । यद्वा । अर्वाआदिवात् अच् । स्वरः पूर्ववत् । सुप्राव्यम् । सुष्टु प्रकर्षेणावति रक्षतीति सुप्रावीः । उपसर्गद्वयोपसृष्टात् अवतेः ‘अवितृस्तृन्निभ्य ईः’ ( उ. सू. ३. ४३८ ) इति ईकारप्रत्ययः । ‘वा छन्दसि’ इति ‘अमि पूर्वः’ इत्यस्य विकल्पे सति यणादेशः । ‘उदात्तस्वरितयोर्यणः’ इति स्वरितत्वम् । सद्योऽर्थम् । ‘उषिकुषिगार्तिभ्यस्थन्’ इति



अतः कर्तरि धनप्रत्ययः । सद्य एवार्थो गन्ता सद्योऽर्थः । अव्ययपूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वम् । यदि तु 'अव्यये नञ्कुनिपातानामिति वक्तव्यम्' ( पा. सू. ६. २. २. ३ ) इति अव्ययग्रहणेन त्रितयं गृह्येत तर्हि बहुव्रीहिस्वरो भविष्यति । मातरिश्वा । सर्वनिर्माणहेतुत्वात् माता अन्तरिक्षम् । शसितिरत्र गतिकर्मा । मातरि अन्तरिक्षे शसिति गच्छतीति मातरिश्वा । 'श्वक्षन्' इत्यादौ निपातनात् रूपसिद्धिः । यद्वा । मातरि अन्तरिक्षे शु आशु असति गच्छतीति मातरिश्वा । 'अस गतिदीप्त्यादानेषु' इत्यस्मात् औणादिको ङप्रत्ययः । एतच्च यास्केनोक्तम् ( निरु. ७. २६ ) ॥

अस्य शासुभयासः सचन्ते हविष्मन्त उशिजो ये च मर्ताः ।

दिवश्चित्पूर्वो न्यसादि होतापृच्छयो विश्वपतिर्विश्व वेधाः ॥ २ ॥

अस्य । शासुः । उभयासः । सचन्ते । हविष्मन्तः । उशिजः । ये । च । मर्ताः ।

दिवः । चित् । पूर्वः । नि । असादि । होता । आपृच्छयः । विश्वपतिः । विश्व । वेधाः ॥ २ ॥

१शासुः शासितुः १अस्य अग्नेः १उभयासः उभयेऽपि देवा मनुष्याश्च । यद्वा । स्तुतिभिः स्तोतारो यज्ञैर्यजमानाश्च इममग्निं शासितारं १सचन्ते सेवन्ते । १उशिजः कामयमाना देवाः १हविष्मन्तः हविषा युक्ताः १ये १च १मर्ताः मरणधर्माणो यजमानाः । यद्वा । उशिजः इति मेधाविनाम । उशिजः मेधाविनः स्तोतारो हविष्मन्तः हविर्युक्ताः मर्ताः यजमानाः । किंच अयं १होता होमनिष्पादकोऽग्निः १दिवश्चित् आदित्यादपि १पूर्वः उपःसु<sup>१</sup> वर्तमानो भूत्वा अग्निहोत्रहोमार्थं १विश्व युजमानेषु १न्यसादि अध्वर्युणा अग्न्यायतने न्यधायि स्थाप्यते । कीदृशो होता । १आपृच्छयः आप्रष्टव्यः पूज्य इत्यर्थः । १विश्वपतिः विश्वां प्रजानां पालयिता १वेधाः विधाताभिमतफलस्य कर्ता ॥ शासुः । 'शासु अनुशिष्टौ' । 'तृन्वृचौ शंसि शसिशासिश्चदादिभ्यः संज्ञायां चानिदौ' ( उ. सू. २. २५० ) इति तृ इडागमाभावश्च । षष्ठ्येकवचने तकारलोपश्छान्दसः । निच्वादाद्युदात्तत्वम् । उशिजः । 'वशः कित्' ( उ. सू. २. २२९ ) इति वष्टेः इतिप्रत्ययः । ग्रहिण्यादिना संप्रसारणम् । मर्ताः । 'मृङ् प्राणत्यागे' । 'असिहसिसृग्निष्वामि' इत्यादिना तप्रत्ययः । निच्वादाद्युदात्तत्वम् । आपृच्छयः । 'प्रच्छ झीप्सायाम्' । आङ्पूर्वात् अस्मात् 'छन्दसि निष्टयं' ( पा. सू. ३. १. १२३ ) इत्यादौ<sup>१</sup> क्यप्रत्ययौ निपातितः । ग्रहिण्यादिना संप्रसारणम् । क्यपः पित्त्वाद्युदात्तत्वे धातुस्वरः शिष्यते । विश्वपतिः । 'पत्यावैश्वर्ये' इति पूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वे प्राप्ते 'परादिश्छन्दसि बहुलम्' इत्युत्तरपदाद्युदात्तत्वम् ॥

तं नव्यसी हृद आ जायमानमस्मत्सुकीर्तिर्मधुजिह्वमश्याः ।

यमृत्विजो वृजने मानुषासः प्रयस्वन्त आयवो जीर्जनन्त ॥ ३ ॥

तम् । नव्यसी । हृदः । आ । जायमानम् । अस्मत् । सुकीर्तिः । मधुजिह्वम् । अश्याः ।

यम् । ऋत्विजः । वृजने । मानुषासः । प्रयस्वन्तः । आयवः । जीर्जनन्त ॥ ३ ॥

नव्यसी नवतरा सुकीर्तिः सुष्टु कीर्तिविभो अस्मत् अस्माकं स्तुतिः हृदः हृदयस्थितान् प्राणात् जायमानम् उत्पद्यमानम् । अग्निर्हि वायोऽप्यद्यते वायुश्च प्राण एव । 'यः प्राणः स वायुः' इत्याद्यानात् । मधुजिह्वं मादयितुञ्जालम् । एवंभूतं तम् अग्निम् आ अश्याः आभिमुख्येन व्याप्नोतु । वृजने संग्रामे प्राप्ते सति आयवः मनुष्याः यम् अग्निं जीजनन्त यज्ञार्थमुदपादयन् । कीदृशा मनुष्याः । ऋत्विजः ऋतौ काले यष्टारः मानुषासः मनोः पुत्राः प्रयस्वन्तः हविलंक्षणा-न्नोपेताः ॥ नव्यसी । नवीयसीत्यत्र ईकारलोपश्छान्दसः । हृदः । अत्र हृदयशब्देन तस्थः प्राणो लक्ष्यते । 'पदम्' इत्यादिना हृदयशब्दस्य हृदादेशः । जायमानम् । 'जनी प्रादुर्भावे' । इयनि 'ज्ञाजनीर्जा' इति जादेशः । अदुपदेशात् लसार्वधातुकानुदात्तत्वे इयनो निस्त्वादाद्युदात्तत्वम् । अस्मत् । 'सुपां सुलृक्' इति विभक्तेर्लृक् । अश्याः । 'अशू व्यासौ' । लिङि 'बहुलं छन्दसि' इति विकरणस्य लृक् । व्यत्ययेन परस्मैपदमध्यमौ । जीजनन्त । 'जनी प्रादुर्भावे' । ण्यन्तात् लुङि च्नेः चडादेशः । द्विर्भावहलादिशेषसन्दर्भावेत्वीर्वाः । अदुपदेशात् लसार्वधातुकानुदात्तत्वे चङ् एव स्वरे प्राप्ते व्यत्ययेन अभ्यस्ताद्युदात्तत्वम् ॥

उशिक्षावको वसुमानुषेषु वरेण्यो होताधायि विक्षु ।

दमूना गृहपतिर्दम् आँ अग्निर्भुवद्रयिपती रयीणाम् ॥ ४ ॥

उशिक्ष । पावकः । वसुः । मानुषेषु । वरेण्यः । होता । अधायि । विक्षु ।

दमूनाः । गृहपतिः । दमे । आ । अग्निः । भुवत् । रयिपतिः । रयीणाम् ॥ ४ ॥

उशिक्ष कामयमानः पावकः शोधकः वसुः निवासयिता वरेण्यः वरणाशीलः<sup>२</sup> एवंभूतः होता अग्निः विक्षु यज्ञगृहं प्रविष्टेषु मानुषेषु यजमानेषु अधायि स्थाप्यते । स च अग्निः दमूनाः रक्षसां दमनकरेण मनसा युक्तः गृहपतिः गृहाणां पालयिता च सन् दमे यज्ञगृहे रयिपतिः धनाधिपतिः आ भुवत् आ समन्ताद्भवति । न केवलमेकस्य रयेरपि तु सर्वेषामित्याह रयीणाम् इति । यद्वा । रयीणां मध्ये उत्कृष्टं यद्गन् तस्य पतिरित्यर्थः ॥ अधायि । 'छन्दसि लुङ्लङ्लिटः' इति वर्तमाने कर्मणि लुङि च्नेः चिणादेशे 'आतो युक् चिण्कृतोः' इति युगागमः । दमयति राक्षसा-दिकमिति दमूनाः । 'दम उपशमे' । 'दमेरूनसिः ( उ. सू. ४. ६७४ ) इति औणादिक ऊनसि-प्रत्ययः । यास्कस्त्वाह—'दमूना दममना वा दानमना वा दान्तमना वापि वा दम इति गृहनाम तन्मनाः स्यात्' ( निरु. ४. ४ ) इति । दम् आँ अग्निः । 'आङोऽनुनासिकश्छन्दसि' इति आकारस्य साधुनासिकत्वं प्रकृतिभावश्च । भुवत् । लेटि अडागमः । 'इत्श्च लोपः' इति इकारलोपः । रयिपतिः । 'परादिश्छन्दसि बहुलम्' इत्युत्तरपदाद्युदात्तत्वम् । रयीणाम् । 'नामन्य-तरस्याम्' इति नाम उदात्तत्वम् ॥

तं त्वा वयं पतिमग्ने रयीणां प्र शंसामो मतिभिर्गोतमासः ।

आशुं न वाजंभरं मर्जयन्तः प्रातर्मक्षु धियावमुर्जगम्यात् ॥ ५ ॥

तम् । त्वा । वयम् । पतिम् । अग्ने । रयीणाम् । प्र । शंसामः । मतिभिः । गोतमासः ।

आशुम् । न । वाजम्ऽभरम् । मर्जयन्तः । प्रातः । मक्षु । धियावसुः । जगम्यात् ॥ ५ ॥

‘गोतमासः गोतमगोत्रोत्पन्नाः’ वयम् । नोधमः स्तोत्रेकारवेऽप्यात्मनि पूजार्थं बहुवचनम् । हे  
‘अग्ने’ रयीणां धनानां पतिं रक्षितारं तादृशं त्वा त्वां मतिभिः मननीयैः स्तोत्रैः प्र शंसामः  
प्रकर्षेण स्तुमः । किं कुर्वन्तः । ‘वाजंभरं वाजस्य हविलक्षणाञ्जस्य भर्तारं त्वां मर्जयन्तः मार्जयन्तः ।  
तत्र दृष्टान्तः । ‘आशुं’ न अश्वमिव । यथाश्मारोहन्तः पुरुपास्तस्य वहनप्रदेशं हस्तैर्निमृजन्ति तद्वत्  
वयमपि अग्नेर्हविर्वहनप्रदेशं निमृजन्तः इत्यर्थः । तथा च अग्निसंमार्जनप्रकरणे वाजसनेयिभिराज्ञातम्—  
‘अथ मध्ये’ तूष्णीमेव त्रिः संमार्ष्टि यथा युक्त्वा ग्रेहि बहेति ब्रजेदेवमेतदग्निं युक्त्वोपक्षिपति ग्रेहि देवेभ्यो  
हव्यं बह’ इति । ‘धियावसुः’ कर्मणा बुद्ध्या वा प्राप्तधनः सोऽग्निः प्रातः शोभूतस्य<sup>१</sup> अहः प्रातःकाले  
‘मक्षु’ शीघ्रं ‘जगम्यात्’ आगच्छतु ॥ मतिभिः । ‘मन ज्ञाने’ इत्यस्मात् कर्मणि क्तिन् । ‘मन्त्रे  
वृषेष्’ इत्यादिना तस्योदात्तत्वम् । वाजंभरम् । अग्नेरेषा वैदिकी संज्ञा । ‘संज्ञायां भृतृवृजि’  
( पा. सू. ३. २. ४६ ) इति वाजशब्दे कर्मण्युपपदे खच्प्रत्ययः । ‘अरुर्द्विपदजन्तस्य मुम्’  
( पा. सू. ६. ३. ६७ ) इति मुमागमः । ‘चितः’ इत्यन्तोदात्तत्वम् । मर्जयन्तः । संज्ञापूर्वकस्य  
विधेरनित्यत्वात् ‘मृजेर्द्विद्धिः’ ( पा. सू. ७. २. ११४ ) इति वृद्धयभावः । अनुपदेशात् लसार्व-  
धातुकानुदात्तत्वे णिच् एव स्वरः क्षिप्यते । जगम्यात् । लिङि ‘बहुलं छन्दसि’ इति शपः श्लुः ॥ ॥२६॥

‘अस्मा इदु प्र तवसे’ इति षोडशर्चं चतुर्थं सूक्तं नोधस आपर्मैन्द्रं त्रैष्टुभम् । अनुक्रान्तं च—  
‘अस्मा इदु पोळ्श’ इति । अस्य सूक्तस्य नोधा द्रष्टा इत्येतद्ब्राह्मणे समान्नायते—‘अस्मा इदु प्र  
तवसे तुरायेति नोधास्त एते प्रातःसवने’ ( ऐ. ब्रा. ६. १८ ) इति । षळहस्तोत्रियावापवसु चतु-  
विंशमहाव्रतादिव्यहःसु साध्यदिने सवने ब्राह्मणाच्छंसिशब्दे ‘ब्रह्मणा ते ब्रह्मयुजा’ इत्यस्या  
आरम्भणीयाया ऊर्ध्वमहीनसूक्तसंज्ञमेतच्छंसनीयम् । तथा च सूत्रितम्—‘अस्मा इदु प्र तवसे शासद्वह्नि-  
रितीतरावहीनसूक्ते’ ( आश्व. श्रौ. ७. ४ ) इति । ब्राह्मणं च भवति—‘त एते प्रातःसवने षळह-  
स्तोत्रियाच्छत्वा साध्यदिनेऽहीनसूक्तानि शंसन्ति’ इति ॥

अस्मा इदु प्र तवसे तुराय प्रयो न हर्मिं स्तोमं माहिनाय ।

ऋचीषमायाध्रिगव ओहमिन्द्राय ब्रह्माणि राततमा ॥ १ ॥

अस्मै । इत् । ऊँ इति । प्र । तवसे । तुराय । प्रयः । न । हर्मिं । स्तोमम् । माहिनाय ।

ऋचीषमाय । अध्रिगवे । ओहम् । इन्द्राय । ब्रह्माणि । राततमा ॥ १ ॥

‘इत् उ इति निपातद्वयं पादपूर्णे’ । ‘अथापि पादपूर्णाः कमीमिद्विति’ इति यास्कः । यद्वा भव-  
 धारणार्थम् । ‘तवसे प्रवृद्धाय’ नुराय त्वरमाणाय । यद्वा । तुर्वित्रे शत्रूणां हिंसित्रे । ‘माहिनाय गुणैर्महते  
 ऋचीपमाय ऋचा समाय । यादशी स्तुतिः क्रियते तत्समायेत्यर्थः । ‘अग्निगवे अद्यतगमनाय । अप्रति-  
 हतगमनायेत्यर्थः । तथा च यास्कः—‘अद्यतगमनकर्मवन्निन्द्रोऽप्यग्निगुरुच्यते’ ( निरु. ५. ११ )  
 इति । एवंभूताय अस्मै इन्द्राय स्तोमं स्तोत्रं प्र हर्मिं प्रहरामि करोमीत्यर्थः । तत्र दृष्टान्तः ।  
 प्रयो वन । प्रयः इति अन्ननाम । यथा बुभुक्षिताय पुरुषाय कश्चिदन्नं प्रहरति । कीदृशं स्तोमम् । ‘ओहं  
 बहनीयं प्रापणीयं वा । अत्यन्तोऽकृष्टमित्यर्थः । न केवलं स्तोमं किं तर्हि ब्रह्माणि हविरक्षणान्यन्नानि ।  
 कीदृशानि । ‘राततमा पूर्वैर्यजमानैरतिशयेन दत्तानि । इन्द्रं स्तुत्या हविषा च परिचरेमिति भावः ॥  
 नुराय । ‘तुर त्वरणे’ । इगुपञ्चलक्षणः कः । यद्वा । तुर्वी हिंसार्थः । तुर्वतीति तुरः । पचाद्यधि छान्दसो  
 वलोपः । हर्मि । ‘हन् हरणे’ । ‘बहुलं छन्दसि’ इति शपो लुक् । माहिनाय । ‘मह पूजायाम्’ इत्य-  
 स्मात् ‘महेरिणं च’ ( उ. सू. २. २१४ ) इति इगुप्रत्ययः उपधावृद्धिश्च । ऋचीपमाय । ‘ऋची-  
 पम ऋचा समः’ ( निरु. ६. २३ ) इति यास्कः । ‘तृतीया तत्कृत’ ( पा. सू. २. १. ३० )  
 इति समासः । तृतीयापूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वम् । पृषोदरादित्वात् ईकारोपजनः । सुषामादित्वात् षत्वम् ।  
 केचिदाहुः । ‘ऋच स्तुतौ’ इत्यस्मात् ‘इगुपञ्चलिकत्’ इति इगुप्रत्ययः । ‘कृदिकारादक्तिनः’ इति  
 ङीप् । ऋची स्तुतिः । तथा समः । पूर्ववत् षत्वम् । अस्मिन् पक्षे तृतीयापूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वे सति ङीष्  
 उदात्तत्वेन भवितव्यम् । तथा च न दृश्यते । तस्मात् स्वरश्चिन्तनीयः । यद्वा । दिवोदासादिद्रेष्टव्यः । अग्नि-  
 गवे । अद्यतोऽन्येन अनिवारितो गौर्गमनं यस्य स तथोक्तः । ‘गोस्त्रियोरुपसर्जनस्य’ ( पा. सू. १.२.४८ )  
 इति ह्रस्वत्वम् । पृषोदरादित्वात् अद्यतशब्दस्य अग्निभावः । ओहम् । बहतेः कर्मणि घञि छान्दसं  
 संप्रसारणम् । यद्वा । ‘तुहिर दुहिर उहिर अर्धने’ इत्यस्मात् ओहतेः पूर्ववत् घञ् । राततमा । ‘रा दाने’  
 इत्यस्मात् निष्ठान्तादातिशायनिकन्तमप् । ‘शेञ्छन्दसि’ इति शैलोपः ॥

अस्मा इदु प्रयइव प्र यंसि भराभ्याङ्गुषं बाधे सुवृक्ति ।

इन्द्राय हृदा मनसा मनीषा प्रत्नाय पत्ये धियो मर्जयन्त ॥ २ ॥

अस्मै । इत् । ऊँ इति । प्रयःऽइव । प्र । यंसि । भरामि । आङ्गुषम् । बाधे । सुवृक्ति ।

इन्द्राय । हृदा । मनसा । मनीषा । प्रत्नाय । पत्ये । धियः । मर्जयन्त ॥ २ ॥

‘अस्मा इदु अस्मै एव इन्द्राय । प्रयः इति अन्ननाम । ‘प्रयइव अन्नमिव प्र यंसि  
 प्रयच्छामि । तदेव स्पष्टीक्रियते । ‘बाधे शत्रूणां बाधनाय समर्थं’ सुवृक्ति सुष्ठुवर्जकम् । ‘आङ्गुषं स्तोत्र-  
 रूपमाघोषं’ भरामि संपादयामि । अन्येऽपि स्तोतारः प्रत्नाय पुराणाय पत्ये स्वामिने इन्द्राय  
 हृदा हृदयेन मनसा तदन्तर्वर्तिनान्तःकरणेन मनीषा मनीषया तज्जानेन ज्ञानेन च धियः स्तुतिः  
 कर्माणि वा मर्जयन्त मर्जयन्ति संस्कुर्वन्ति ॥ प्र यंसि । ‘यम उपरमे’ इत्यस्मात् लटि पुरुषव्यत्ययः ।  
 ‘बहुलं छन्दसि’ इति शपो लुक् । आङ्गुषम् । ‘आङ्गुषः स्तोम आघोषः’ ( निरु. ५. ११ ) इति  
 यास्कः । आङ्गुषात् धुषेः घञि पृषोदरादित्वात् घो इत्यस्य गूआदेशः आङो ङकारस्य लोपाभावश्च ।  
 याथादिना उत्तरपदान्तोदात्तत्वम् । बाधे । ‘बाध विलोडने’ इत्यस्मात् ‘कृत्याथै तवैकेन’ इति भावे

केन्द्रप्रत्ययः । एजन्तत्वात् अन्ययात्वेन सुपो लुक् । मनीषा । 'सुपां सुलुक्' इति तृतीयाया इादेशः ।  
पत्ये । 'पतिः समास एव' (पा. सू. १. ४. ८) इति विसंज्ञायाः समासविषयत्वात् 'वेडिति'  
इति गुणाभावे णादेशः ॥

अस्मा इदु त्यमुपमं स्वर्षा भराभ्याङ्गुषमास्येन ।

मंहिष्ठमच्छोक्तिभिर्मतीनां सुवृक्तिभिः सूरिं वावृधध्यै ॥ ३ ॥

अस्मै । इत् । ऊँ इति । त्यम् । उपमम् । स्वःऽसम् । भराभि । आङ्गुषम् । आस्येन ।

मंहिष्ठम् । अच्छोक्तिभिः । मतीनाम् । सुवृक्तिभिः । सूरिम् । वावृधध्यै ॥ ३ ॥

अस्मा इदु अस्मै एव इन्द्राय स्थं तं प्रसिद्धम् उपमम् उपमानहेतुभूतं स्वर्षा सुष्ठुरणीयस्य  
धनस्य दातारं सूरिं विपश्चितमिन्द्रं ववृधध्यै वर्धयितुं सुवृक्तिभिः सुष्ठुवर्जकैः । समर्थैरित्यर्थः ।  
मतीनां स्तुतीनां संबन्धिभिः अच्छोक्तिभिः स्वच्छैर्वचोभिः मंहिष्ठम् अतिशयेन प्रवृद्धमेवंलक्षणम्  
आङ्गुषम् आघोषम् आस्येन मुखेन भराभि करोमीत्यर्थः ॥ उपमम् । उपमीयतेऽनेनेति उपमः ।  
'वचर्थे कविधानम्' इति करणे कप्रत्ययः । 'आतो लोप इदि च' इति आकारलोपः । स्वर्षाम् ।  
सुपूर्वात् अर्तेः विजन्तः स्वरशब्दः । 'षणु दाने' । 'जनसन्खनक्रमगमो विद्' । 'विद्वनोरनुनासि-  
कस्यात्' इति आत्वम् । 'सनीतेरनः' (पा. सू. ८. ३. १०८) इति एत्वम् । भराभि । पादा-  
दित्वात् निघाताभावः । अच्छोक्तिभिः । अच्छा उक्तयो येषाम् । बहुव्रीहौ पूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वम् ।  
मतीनाम् । 'नामन्यतरस्याम्' इति नाम उदात्तत्वम् । ववृधध्यै । 'वृधु वृद्धौ' इत्यस्मात् अन्तर्भा-  
वितण्यथात् 'तुमर्थे सेसेन्' इति कध्यप्रत्ययः । किच्वात् गुणाभावः । द्विर्भावश्चानन्दसः । यद्वा  
यङ्लुगन्तादस्मिन्प्रत्यये आगमनानुशासनस्यानिवृत्त्यात् रीगाद्यभावः । 'अन्येनामपि दृश्यते' इति  
साहितिकम् अभ्यासस्य दीर्घत्वम् । प्रत्ययाबुदात्तत्वम् ॥

अस्मा इदु स्तोमं सं हिनोमि रथं न तष्टेव तत्सिनाय ।

गिरश्च गिर्वाहसे सुवृक्तीन्द्राय विश्वमिन्वं मेधिराय ॥ ४ ॥

अस्मै । इत् । ऊँ इति । स्तोमम् । सम् । हिनोमि । रथम् । न । तष्टेऽइव । तत्ऽसिनाय ।

गिरः । च । गिर्वाहसे । सुवृक्ति । इन्द्राय । विश्वम्ऽइन्वम् । मेधिराय ॥ ४ ॥

अस्मै एव इन्द्राय स्तोमं शस्त्ररूपं स्तोत्रं सं हिनोमि प्रेरयामि । तत्र दृष्टान्तः । तत्सिनाय ।  
सिनम् इति अश्वनाम । 'सिनमन्नं भवति सिनाति भूतानि' (निरु. ५. ५) इति यास्कः । तेन  
रथेन सिनमन्नं यस्य स तथोक्तः । तस्मै रथस्वामिने तष्टेव तष्टा तक्षको रथनिर्माता रथं न यथा रथं  
प्रेरयति तद्वत् । इव इत्येतत् पादपूरणम् । तथा गिर्वाहसे गीर्भिः स्तुतिभिश्च्यमानाय इन्द्राय गिरश्च  
शस्त्रसंबन्धिनीः केवला ऋचश्च सुवृक्ति शोभनमावर्जनं यथा भवति तथा प्रेरयामि । तथा मेधिराय

मेधाविने इन्द्राय 'विश्वमिन्व' विश्वव्यापकं विश्वैर्व्याप्तं' सर्वोत्कृष्टं हविश्च सं हिनोमीत्यनुषङ्गः ॥ हिनोमि । 'हि गतौ कृदौ च' । स्वादिखात् क्षुः । तष्टेव । 'तक्षू त्वक्षू तनूकरणे' । ताच्छीलिकस्तृन् । अदि-त्वात् पक्षे इडभावः । 'स्कोः संयोगाद्योरन्ते च' इति ककारलोपः । निच्वादाद्युदात्तत्वम् । तस्मिनाय । सिनशब्दः 'षिञ् बन्धने' इत्यस्मात् 'इष्णिज्जिह्वीत्यविभ्यो नक्' ( उ. सू. ३. २८२ ) इति नक्प्रत्ययान्तः । बहुव्रीहौ पूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वम् । गिर्वाहसे । 'वहिहाधाभ्यश्छन्दसि' इति वहतेः केवलाद्विहितः असुप्रत्ययः 'गतिकारकयोरपि पूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वं च' इति वचनात् कारक-पूर्वस्यापि भवति पूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वं च । 'णित्' इत्यनुवृत्तेः उपधावृद्धिः । 'हलि च' इति दीर्घाभावश्छान्दसः । विश्वमिन्वम् । 'इवि व्याप्तौ' । विश्वमिन्वति व्याप्नोतीति विश्वमिन्वम् । पचाद्यच् । लुगभावश्छान्दसः । यद्वा । खच्प्रत्ययो बहुलवचनादस्मादपि धातोर्द्रष्टव्यः । मेधिराय । मेधा अस्यास्तीति मेधिरः । 'मेधारथाभ्यामिरश्चिर्त्वा वक्तव्यौ' ( पा. सू. ५. २. १०९. ३ ) इति सत्वर्थीय इरन् । निच्वादाद्युदात्तत्वम् ॥

अस्मा इदु सप्तमिव श्रवस्येन्द्रायार्कं जुह्वा३ समञ्जे ।

वीरं दानौकसं वन्दध्वै पुरां गूर्तश्रवसं दर्माणम् ॥ ५ ॥

अस्मै । इत् । ऊँ इति । सप्तिम्ऽइव । श्रवस्या । इन्द्राय । अर्कम् । जुह्वा । सम् । अञ्जे ।

वीरम् । दानऽऔकसम् । वन्दध्वै । पुराम् । गूर्तऽश्रवसम् । दर्माणम् ॥ ५ ॥

अस्मै एव 'इन्द्राय' 'अर्कं' स्तुतिरूपं मन्त्रं 'श्रवस्या' श्रवस्यया अन्नेच्छया । अन्नलाभायेत्यर्थः । 'जुह्वा आह्वानलाभनेन वाग्निन्द्रियेण' 'समञ्जे' समक्तं करोमि । एकीकरोमीत्यर्थः । तत्र दृष्टान्तः । 'सप्तमिव' । यथा अन्नलाभाय गन्तुकामः पुमान्वां रथेनैकीकरोति तद्वत् । एकीकृत्य च 'वीरं' शत्रुक्षेपण-कुशलं 'दानौकसं' दानानामेकनिलयं 'गूर्तश्रवसं' प्रशस्यान्नं 'पुराम्' असुरपुराणां 'दर्माणं' विदारयितारं एवंगुणविशिष्टमिन्द्रं 'वन्दध्वै' वन्दितुं स्तोतुं प्रवृत्तोऽस्मीति शेषः ॥ सप्तमिव । 'षप समवाये' । समवैति रथेनैकीभवतीति सप्तिरथः । 'वसस्तिप्' ( उ. सू. ४. ६१९ ) इति विधीयमानः तिप्रत्ययः बहुलवचनादस्मादपि धातोर्भवति । प्रत्ययस्य पित्त्वादानुदात्तत्वे धातुस्वरः । इवेन समास उक्तः । श्रवस्या । श्रवसश्चदात् 'सुप् आत्मनः क्यच्' । क्यजन्तात् धातोः भावे 'अ प्रत्ययात्' ( पा. सू. ३. ३. १०२ ) इति अकारप्रत्ययः । ततः टाप् । 'सुपां सुलुक्' इति तृतीयाया ङादेशः । उदात्तनिवृत्तिस्वरेण तस्योदात्तत्वम् । अर्कम् । 'ऋच स्तुतौ' । ऋच्यते स्तूयतेऽनेनेति अर्को मन्त्रः । 'पुंसि संज्ञायां वः प्रायेण' इति करणे घप्रत्ययः । 'चजोः कु घिष्ण्यतोः' इति कुत्वम् । लघूपधगुणः । प्रत्ययस्वरः । जुह्वा । 'बहुलं छन्दसि' इति कृतसंप्रसारणस्य ह्रजः 'हुवः श्लुवच्च' ( उ. सू. २. २१८ ) इति क्तिप् धातोर्दीर्घश्च । धातुस्वरेणान्तोदात्तत्वम् । तृतीयैकवचने 'उदात्तस्वरितयोर्यणः' इति स्वरितत्वम् । 'उदात्तयणो हलपूर्वात्' इत्यस्य विभक्त्युदात्तत्वस्य 'नोङ्धात्वोः' ( पा. सू. ६. १. १७५ ) इति प्रतिषेधः । अञ्जे । 'अञ्जु व्यक्तिप्रक्षणकान्तिगतिपु' । व्यत्ययेन आत्मने-पदम् । वन्दध्वै । 'वदि अभिवादनस्तुत्योः' । 'तुमर्थे सेसेन्' इति कध्यैप्रत्ययः । गूर्तश्रवसम् । 'गृ शब्दे' । निष्ठायां 'श्रुक् किति' इति इट्प्रतिषेधः । 'बहुलं छन्दसि' इति उत्त्वम् । 'हलि च'

इति दीर्घः । ' नसत्तनिपत् ' ( पा. सू. ८. २. ६१ ) इत्यादौ निपातनात् निष्ठानत्वाभावः । गूतं श्रवो यस्य । बहुव्रीहौ पूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वम् । दर्माणम् । ' दृ विदारणे ' । ' अन्येभ्योऽपि दृश्यन्ते ' इति मनिन् । ' नेङ्शि कृति ' इति इङ्प्रतिषेधः । व्यत्ययेन प्रत्ययाद्युदात्तत्वम् । यद्वा । औणादिको मनिप्रत्ययो द्रष्टव्यः ॥ ॥ २७ ॥

अस्मा इदु त्वष्टा तक्षद्वज्रं स्वपस्तमं स्वर्यं रणाय ।

वृत्रस्य चिद्विदयेन मर्मं तुजनीशानस्तुजता क्रियेधाः ॥ ६ ॥

अस्मै । इत् । ऊँ इति । त्वष्टा । तक्षत् । वज्रम् । स्वपःऽतमम् । स्वर्यम् । रणाय ।

वृत्रस्य । चित् । विदत् । येन । मर्मं । तुजन् । ईशानः । तुजता । क्रियेधाः ॥ ६ ॥

त्वष्टा विश्वकर्मा अस्मा इदु अस्मै एवेन्द्राय वज्रं वर्जकमायुधं रणाय युद्धार्थं तक्षत् तीक्ष्णमकरोत् । कीदृशं वज्रम् । स्वपस्तमम् अतिशयेन शोभनकर्माणं स्वर्ग्यं सुष्ठु शत्रुषु प्रेर्य यद्वा स्तुत्यम् । तुजन् शत्रून् हिंसन् ईशानः ऐश्वर्यवान् क्रियेधाः बलवान् एवंगुणविशिष्ट इन्द्रः वृत्रस्य चित् आवरकस्यासुरस्य मर्मं मर्मस्थानं तुजता हिंसता येन वज्रेण विदत् ग्राहार्थं दित्यर्थः । स्वपस्तमम् । शोभनतमः कर्म यस्यासौ । अतिशयेन स्वपाः स्वपस्तमः । तमपः पिप्त्वादनुदात्तत्वम् । ' सोमं नसी अलोमोषसी ' इत्युत्तरपदाद्युदात्तत्वम् । स्वर्यम् । ' स्वर्यं तत्तक्ष ' ( क्र. सं. १. ३२. २ ) इत्यत्रोक्तम् । विदत् । ' विदु लामे ' । लुदिच्वात् स्नेः अडादेशः । ' बहुलं छन्दस्य माङ्गयोगेऽपि ' इति अडभावः । यद्वृत्तयोगादनिघातः । तुजन् । ' तुज हिंसायाम् ' । शपि प्राप्ते व्यत्ययेन शः । अनुपदेशात् लसार्वाधातुकानुदात्तत्वे विकरणस्वरः । ईशानः । ' ईश ऐश्वर्ये ' । शानचि अदादिच्वात् शपो लुक् । अनुदात्तेच्वात् लसार्वाधातुकानुदात्तत्वे धातुस्वरः । तुजता । ' शतुरनुमः ' इति विभक्तेरुदात्तत्वम् । क्रियेधाः । अत्र निरुक्तं—' क्रियेधाः क्रियद्धा इति वा क्रममाणधा इति वा ' ( निरु. ६. २० ) इति । अत्यायमभिप्रायः । क्रियत् किंपरिमाणमित्यस्य बलस्य तादृशं बलं दधाति धारयतीति क्रियद्धाः । यः कोऽप्यस्य बलस्येयतां न जानातीत्यर्थः । यद्वा । क्रममाणमाक्रममाणं परेषां बलं धारयति निवारयतीति क्रममाणधाः । उभयत्रापि प्रषोदरादित्वात् पूर्वपदस्य क्रियेभावः । दधातेर्विच् ॥

अस्येदु मातुः सर्वनेषु सद्यो महः पितुं पपिवाश्चार्वन्ना ।

मुषायद्विष्णुः पचतं सहीयान्विध्यद्वराहं तिरो अद्रिमस्ता ॥ ७ ॥

अस्य । इत् । ऊँ इति । मातुः । सर्वनेषु । सद्यः । महः । पितुम् । पपिऽवान् । चार्ः । अन्ना ।

मुषायत् । विष्णुः । पचतम् । सहीयान् । विध्यत् । वराहम् । तिरः । अद्रिम् । अस्ता ॥ ७ ॥

इत् उ इत्येतत् निषातद्वयं पादपूरणम्<sup>१</sup> । यद्वा अवधारणार्थम् । मातुः वृद्धिद्वारेण सकलस्य जगतो निर्मातुः महः महतः अस्य यज्ञस्य सवनेषु अवयवभूतेषु प्रातःसवनानिषु त्रिषु सवनेषु



पितुं सोमलक्षणमन्नं पचयः पपिवान् । यदाशौ हूयते तदानीमेव पानं कृतवानित्यर्थः । तथा चार्वाक्षा चारुणि शोभनानि धानाकरम्भादिहविलक्षणान्यन्नानि भक्षितवानिति शेषः । किंच विष्णुः सर्वस्य जगतो व्यापकः पचतं परियक्रमसुराणां धनं यदस्ति तत् सुषायत् अपहरन् सहीयान् अतिशयेन शत्रूणा-  
मभिभवित्वा अद्रिमस्ता अद्वैजस्य क्षेपकः । एवंभूत इन्द्रः 'तिरः' सत इति प्राप्तस्य ( निरु. ३. २० ) इति यास्कः । तिरः प्राप्तः सन् वराहं मेघं विध्यत् अताडयत् । यद्वा विष्णुः सुत्यादिवसा-  
त्मकः यज्ञः । 'यज्ञो देवेभ्यो निलायत विष्णू रूपं कृत्वा' ( तै. सं. ६. २. ४. २ ) इत्याज्ञानात् । स विष्णुः पचतं परियक्रमसुराधनं यत्तत् सुषायत् अवचुरत् । तदनन्तरं दीक्षोपसदात्मनां दुर्गुरुपाणां सप्तानामह्नां परस्तादासीत् । अद्रिमस्ता सहीयानिन्द्रो दुर्गाप्यतीत्य तिरः प्राप्तः सन् वराहमुत्कृष्टदिवसरूपं तं यज्ञं विध्यत् । तथा च तैत्तिरीयकं—' वराहोऽयं वाममोषः सप्तानां गिरीणां परस्ताद्वित्तं वेद्यमसुराणां बिभति ' इति, ' स दर्भपुञ्जीलमुद्बृह्य सप्त गिरीन्भिन्त्वा तमहन् ' ( तै. सं. ६. २. ४. २-३ ) इति च ॥ महः सहतः । अच्छन्दलोपश्छान्दसः । यद्वा । मह इत्येतत् पितुविशेषणम् । महः प्रशस्तं पितुमित्यर्थः । पपिवान् । पिबतेलिटिः कसुः । ' वस्वेकाजाद्वसाम् ' इति इडागमः । ' आतो लोप इटि च ' इति आकारलोपः । प्रत्ययस्वरः । चारु । ' सुपां सुलुक् ' इति बिभक्तेर्लुक् । सुषायत् । ' सुष स्तेये ' । ' घञर्थे कविधानम् ' इति भावे कप्रत्ययः । सुषमात्मन इच्छति । ' सुप आत्मनः क्यच् ' । ' न च्छन्दस्यपुत्रस्य ' इति ईत्ववत् दीर्घस्यापि प्रतिषेधे व्यत्ययेन दीर्घः । अस्मात् क्यजन्तात् लटः शतृ । आगमानुशासनस्यानित्यत्वात् नुमभावः । द्वितीयपक्षे तु क्यजन्तात् लङि ' बहुलं छन्दस्यमाङ्गयोगेऽपि ' इति अडभावः । अत्र स्तेयेच्छया तदुत्तरभाविनी क्रिया लक्ष्यते । पचतम् । ' भृमुदृशि ' इत्यादिना पचतेः अतच्प्रत्ययः । चित्त्वादन्तोदात्तत्वम् । विध्यत् । ' व्यध ताडने ' । लङि दिवादिवात् इयन् । तस्य चित्त्वात् ग्रहिज्यादिना संप्रसारणम् । इयनो निच्त्वादाद्युदात्तत्वम् । पादादिवात् निघाताभावः । वराहम् । वरमुदकमाहारो यस्य । यद्वा । वरमाहरतीति वराहारः सन् प्रपोदरादित्वात् वराह इत्युच्यते । अत्र निरुक्तं—' वराहो मेघो भवति वराहारः । वरमाहारमाहारार्थ-  
रिति च ब्राह्मणम् ' ( निरु. ५. ४ ) इति । यज्ञपक्षे तु वरं च तदहो वराहः । ' राजाहःसखिभ्यः ' ( पा. सू. ५. ४. ९१ ) इति समासान्तः टच्प्रत्ययः । चित्त्वादन्तोदात्तत्वम् । अस्ता । ' असु क्षेपणे ' इत्यस्मात् साधुकारिणि ' तृच् ' ( पा. सू. ३. २. १३५ ) । इडभावश्छान्दसः । ' न लोकाव्यय ' इति षष्ठीप्रतिषेधः ॥

अस्मा इदु ग्राश्चिदेवपत्नीरिन्द्रायार्कमहिहत्य ऊवुः ।

परि द्यावापृथिवी जअ उर्वी नास्य ते महिमानं परिंष्टः ॥ ८ ॥

अस्मै । इत् । ऊँ इति । ग्राः । चित् । देवऽपत्नीः । इन्द्राय । अर्कम् । अहिहत्यै । ऊवुरित्यूवुः । परि द्यावापृथिवी इति । जअ । उर्वी इति । न । अस्य । ते इति । महिमानम् । परि । स्त इति स्तः ॥ ८ ॥

अस्मै एव इन्द्राय अहिहत्ये अर्हेर्धृत्रस्य हनने निमित्तभूते सति ग्राश्चित् गमनस्वभावा अपि स्थिताः देवपत्नीः देवानां पालयित्र्यो गायत्र्याद्या देवताः अर्कम् अर्चनसाधनं स्तोत्रम् ऊवुः समतन्वत चक्रुरित्यर्थः । स च इन्द्रः उर्वी विस्तृते द्यावापृथिवी द्यावापृथिव्यौ परि जअ

स्वतेजसा परिजहार अतिचक्रामेत्यर्थः । ते द्यावापृथिव्यौ अस्य इन्द्रस्य महिमानं न परि पृष्टः न परिभवतः ॥ ऊचुः । ‘ वेज् तन्तुसंताने ’ । लिटि ‘ वेजो वयिः ’ ( पा. सू. २. ४. ४१ ) । लिटिः कित्वात् यजादित्वेन संप्रसारणे क्रियमाणे यकारस्य ‘ लिटि वयो यः ’ ( पा. सू. ६. १. ३८ ) इति प्रतिषेधात् वकारस्य संप्रसारणं परपूर्वत्वं द्विवचनादि । ‘ वश्वास्यान्यतरस्यां किति ’ ( पा. सू. ६. १. ३९ ) इति यकारस्य वकारादेशः । जञ्जे । ‘ हज् हरणे ’ । लिटि जित्वात् कर्त्रभिप्राये आत्मनेपदम् । ‘ हग्रहोर्मः ’ इति भस्वम् । उर्वी । उरुशब्दात् ‘ वोतो गुणवचनात् ’ इति ङीप् । ‘ वा छन्दसि ’ इति पूर्वसवर्गदीर्घत्वम् । स्तः । अस्तेर्लेटि रूपम् । उपसर्गप्रादुर्भ्यामिति षत्वं सांहितिकम् ॥

अस्येदेव प्र रिरिचे महित्वं दिवस्पृथिव्याः पर्यन्तरिक्षात् ।

स्वराजिन्द्रो दम आ विश्वगूर्तः स्वरिरमत्रो ववक्षे रणाय ॥ ९ ॥

अस्य । इत् । एव । प्र । रिरिचे । महिऽत्वम् । दिवः । पृथिव्याः । परि । अन्तरिक्षात् ।

स्वराट् । इन्द्रः । दमे । आ । विश्वगूर्तः । सुअरिः । अमत्रः । ववक्षे । रणाय ॥ ९ ॥

अस्येदेव । इत् इति पादपूर्णः । अस्यैवेन्द्रस्य महित्वं माहात्म्यं प्र रिरिचे अतिरिच्यते । अधिकं भवतीत्यर्थः । अत्रोपसर्गो धात्वर्थस्य निवृत्तिमाचष्टे । यथा प्रस्मरणं प्रस्थानमिति । कुतः सकाशात् प्ररिरिचे इत्यत आह । दिवः ब्रुलोकात् पृथिव्याः भ्रुलोकात् अन्तरिक्षात् द्यावापृथिव्योर्मध्ये वर्तमानादन्तरिक्षलोकाच्च । परि उपर्यर्थः । त्रीन् लोकानतीत्यापरि प्ररिरिचे इत्यर्थः । दमे दमयितव्ये विषये स्वराट् स्वेनैव तेजसा राजमानः विश्वगूर्तः विश्वस्मिन् सर्वस्मिन् कार्ये उद्गूढः समर्थः । यद्वा विश्वं सर्वमायुधं गूर्तम् उद्यतं यस्य स तथोक्तः । स्वरिः शोभनशत्रुकः । शोभने शत्रौ हन्तव्ये सति हन्ता वीर्यवत्तम इति गम्यते । यथा ‘ अकवारि दिव्यं शासमिन्द्रम् ’ ( ऋ. सं. ३. ४७. ५ ) इति । अकुत्सितारिमिति हि तस्यार्थः । अमत्रः युद्धादिषु गमनकुशलः । मात्रया इत्यतया रहितो वा । ‘ अमत्रोऽमात्रो महान्भवत्यभ्यमितो वा ’ ( निरु. ६. २३ ) इति यास्कः । एवंभूतः इन्द्रः रणाय रणं युद्धम् आ ववक्षे आवहति मेघान् प्रापयति । मेघैः परस्परयुद्धं कारयित्वा वृष्टिं चकारेति भावः । यद्वा । युद्धाय स्वकीयान् भटान् गमयति ॥ अस्य । ‘ ऊडिदम् ’ इति विभक्तेरुदात्तत्वम् । रिरिचे । ‘ रिरिचि विरेचने ’ । ‘ छन्दसि लुङ्लङ्लिटः ’ इति वर्तमाने कर्मणि लिट् । पृथिव्याः । ‘ उदात्तयणः ’ इति विभक्तेरुदात्तत्वम् । स्वराट् । ‘ राज्ञ दीप्तौ ’ इत्यस्मात् ‘ सत्सूद्विष ’ इति क्तिप् । ब्रश्वादिना षत्वे जश्चम् । दमे । ‘ दम उपशमे ’ इत्यस्मात् कर्मणि घञि ‘ नोदात्तोपदेशस्य मान्तस्यानाच्चेः ’ ( पा. सू. ७. ३. ३४ ) इति वृद्धिप्रतिषेधः । वज्रो जित्वादाद्युदात्तत्वम् । विश्वगूर्तः । ‘ गृ निगरणे ’ । अस्मात् निष्ठायां ‘ श्र्युकः किति ’ इति इट्प्रतिषेधः । ‘ बहुलं छन्दसि ’ इति उत्त्वम् । ‘ हलि च ’ इति दीर्घः । यद्वा । ‘ गूरी उद्यमे ’ । अस्मात् निष्ठा । ‘ नसत्तनिषत् ’ इत्यादौ निपातनात् निष्ठान्तवाभावः । तत्पुरुषपक्षे मरुद्ब्रुधादिवात् पूर्वपदान्तोदात्तत्वम् । बहुव्रीहिपक्षे तु ‘ बहुव्रीहौ विश्वं संज्ञायाम् ’ इति असंज्ञायामपि पूर्वपदान्तोदात्तत्वम् । अमत्रः । ‘ अम गत्यादिषु ’ । ‘ अमिनक्षिजबन्धि ’ इत्यादिना औणादिकः अत्रन्प्रत्ययः । जित्वादाद्युदात्तत्वम् । ववक्षे । वहेर्लेटि ‘ सिव्वबहुलं लेटि ’ इति सिप् । ‘ बहुलं छन्दसि ’ इति शपः श्लुः । ढक्कत्वषत्वानि । ‘ लोपस्त

आत्मनेपदेषु ' इति तलोपः । रणाय । ' क्रियाग्रहणं कर्तव्यम् ' इति कर्मणः संप्रदानत्वाच्चतुर्थी ।  
यद्वा । ' गत्यर्थकर्मणि ' ( पा. सू. २. ३. १२ ) इति चतुर्थी ॥

अस्येदेव शर्वसा शुषन्तं वि वृश्चद्वज्रेण वृत्रमिन्द्रः ।

गा न त्राणा अवनीरमुश्चदभि श्रवो दावने सचेताः ॥ १० ॥

अस्य । इत् । एव । शर्वसा । शुषन्तम् । वि । वृश्चत् । वज्रेण । वृत्रम् । इन्द्रः ।

गाः । न । त्राणाः । अवनीः । अमुश्चत् । अभि । श्रवः । दावने । सऽचेताः ॥ १० ॥

अस्यैवेन्द्रस्य <sup>१</sup>शर्वसा बलेन <sup>२</sup>शुषन्तं शुष्यन्तं <sup>३</sup>वृत्रम् <sup>४</sup>इन्द्रः <sup>५</sup>वज्रेण <sup>६</sup>वि <sup>७</sup>वृश्चत् व्यच्छिनत् ।  
तथा <sup>८</sup>गा <sup>९</sup>न चौरैरपहृताः <sup>१०</sup>गाव इव <sup>११</sup>त्राणाः वृत्रेणावृताः <sup>१२</sup>अवनीः रक्षणहेतुभूता अपः  
<sup>१३</sup>अमुश्चत् अवर्षात् । तथा <sup>१४</sup>दावने हविर्दाने यजमानाय <sup>१५</sup>सचेताः तेन यजमानेन समानचित्तः सन्  
<sup>१६</sup>वृश्चः कर्मफलभूतमन्नम् <sup>१७</sup>अभि आभिमुख्येन ददातीति शेषः ॥ शुषन्तम् । ' शुष शोषणे ' । इयनि  
प्राप्ते व्यत्ययेन शः । अदुपदेशात् लसार्वधातुकानुदात्तत्वे विकरणस्वर एव शिष्यते । त्राणाः । ' वृश्  
वरणे ' । कर्मणि लटः शानचि ' बहुलं छन्दसि ' इति यको लुक् । शानचो ङित्वाद्गुणाभावे यणादेशः ।  
अवनीः । अवतेः करणे ' अतिसृष्टधमि ' ( उ. सू. २. २५९ ) इत्यादिना अनिप्रत्ययः । प्रत्यया-  
द्युदात्तत्वम् । दावने । ' आतो मनिन् ' इति वनिप् । चतुर्थ्येकवचने अलोपाभावश्छान्दसः ॥ २८ ॥

अस्येदु त्वेषसा रन्त सिन्धवः परि यद्वज्रेण सीमयच्छत् ।

ईशानकृदाशुषे दशस्यन्तुर्वीतये गाधं तुर्वणिः कः ॥ ११ ॥

अस्य । इत् । ऊँ इति । त्वेषसा । रन्त । सिन्धवः । परि । यत् । वज्रेण । सीम् । अयच्छत् ।

ईशानऽकृत् । दाशुषे । दशस्यन् । तुर्वीतये । गाधम् । तुर्वणिः । करिति कः ॥ ११ ॥

अस्यैवेन्द्रस्य <sup>१</sup>त्वेषसा दीप्तेन बलेन <sup>२</sup>सिन्धवः समुद्राः । यद्वा । गङ्गाद्याः सप्त नद्यः <sup>३</sup>रन्तं स्वे  
स्वे स्थाने रमन्ते । <sup>४</sup>यत् यस्मात् <sup>५</sup>अयमिन्द्रः <sup>६</sup>वज्रेण <sup>७</sup>सीम् एनान् सिन्धून् वज्रेण <sup>८</sup>परि <sup>९</sup>अयच्छत्  
परितो नियमितवान् । अपि च <sup>१०</sup>ईशानकृत् वृत्रादिशत्रुवधेनात्मानमैश्वर्यवन्तं कुर्वन् इन्द्रः <sup>११</sup>दाशुषे  
हविर्दत्तत्वे यजमानाय फलं <sup>१२</sup>दशस्यन् प्रयच्छन् <sup>१३</sup>तुर्वणिः तूर्णसंभजनः । ' तुर्वणिस्तूर्णवनिः ' ( निरु.  
६. १४ ) इति यास्कः । यद्वा । तुर्विता शत्रूणां हिंसिता । एवंभूत इन्द्रः <sup>१४</sup>तुर्वीतये एतत्संज्ञाय<sup>२</sup> उदके  
निमग्नय ऋषये<sup>३</sup> <sup>१५</sup>गाधम् अवस्थानयोग्यं धिषण्यप्रदेशं <sup>१६</sup>कः अकार्षात् ॥ रन्त । ' रमु क्रीडायाम् ' ।  
छान्दसे लङि बहुवचने ' बहुलं छन्दसि ' इति शपो लुक् । धातोरन्त्यलोपश्छान्दसः । अयच्छत् । ' यम  
उपरमे ' । ' इषुगामियमां छः ' इति छत्वम् । कः । करोतेर्लुङि ' मन्त्रे घसह्वरणश ' ( पा. सू. २.  
४. ८० ) इत्यादिना च्लेर्लुक् । गुणः । हल्ङ्यादिना तलोपः । ' बहुलं छन्दस्यमाङयोगेऽपि ' इति  
अडभावः ॥

अस्मा इदु प्र भरा तूतुजानो वृत्राय वज्रमीशानः कियेधाः ।

गोर्न पर्व वि रदा तिरश्चेप्यन्नर्णीस्यपां चरध्वै ॥ १२ ॥

अस्मै । इत् । ऊँ इति । प्र । भ्र । तूतुजानः । वृत्राय । वज्रम् । ईशानः । कियेधाः ।

गोः । न । पर्व । वि । रद । तिरश्चा । इष्यन् । अर्णांसि । अपाम् । चरध्वै ॥ १२ ॥

तूतुजानः इति क्षिप्रनाम । तूतुजानः स्वरमाणः । यद्वा । शत्रून् हिंसन् । ईशानः ईश्वरः सर्वेषां  
 कियेधाः कियतोऽनवधृतपरिमाणस्य बलस्य धाता । यद्वा । क्रममाणं शत्रुबलं दधात्यवस्थापयतीति  
 कियेधाः । हे इन्द्र एवंभूतस्त्वम् अस्मै वृत्राय वज्रं प्र भ्र । इमं वृत्रं वज्रेण प्रहरेत्यर्थः । प्रहृत्य च  
 अर्णांसि वृष्टिजलानि इष्यन् तस्मात् वृत्राद्भयंस्त्वम् अपां चरध्वै तासामपां चरणाय भूयदेशं  
 प्रति गमनाय तस्य वृत्रस्य मेघरूपस्य पर्व पर्वण्यवयवसंधीन् तिरश्चा तिर्यगवस्थितेन वज्रेण वि  
 रद विलिख । छिन्दीत्यर्थः । तत्र दृष्टान्तः । गोर्न । यथा मांसस्य विकर्तारो लौकिकाः पुरुषाः  
 पशोरवयवानितस्ततो विभजन्ति तद्वत् । अत्र निरुक्तम्—‘ अस्मै प्रहर तूणं त्वरमाणो वृत्राय वज्रमीशानः  
 कियेधाः कियद्धा इति वा क्रममाणधा इति वा गोरिव पर्वाणि विरद मेघस्येप्यन्नर्णास्यपां चरणाय ’  
 ( निरु. ६. २० ) इति ॥ भ्र । ‘ ह्रग्रहोर्भः ’ इति भत्वम् । ‘ अचोऽतस्तिङः ’ इति सार्गहस्तिको  
 दीर्घः । तूतुजानः । ‘ तुज हिंसायाम् ’ । कानचि ‘ तुजादीनां दीर्घोऽभ्यासस्य ’ इति अभ्यासस्य  
 दीर्घत्वम् । ‘ छन्दस्युभयथा ’ इति कानचः सार्वधातुक्त्वे सति ‘ अभ्यस्तानामादिः ’ इत्याद्युदात्त-  
 त्वम् । कियेधाः । ‘ तुजता कियेधाः ’ ( क्र. सं. १. ६१. ६ ) इत्यत्रोक्तम् । रद । ‘ रद विलेखने ’ ।  
 ‘ तिङ्ङतिङः ’ इति निघातः । तिरश्चा । तिरोऽञ्जतीति तिर्यङ् । ‘ ऋद्विक् ’ इत्यादिना क्तिन् । ‘ अनि-  
 दिताम् ’ इति नलोपः । तृतीयैकवचने भसंज्ञायाम् ‘ अचः ’ इति अकारलोपः । श्रुत्वेन सकारस्य  
 शकारः । उदात्तनिवृत्तिसरेण विभक्तेरुदात्तत्वम् । इष्यन् । ‘ इष गतौ ’ इत्यस्मात् अन्तर्भावितप्यर्थात्  
 शतरि ‘ दिवादिभ्यः श्यन् ’ । तस्य निच्वादाद्युदात्तत्वम् । चरध्वै । ‘ तुमर्थे सेसेन् ’ इति चरतेः अर्धप्रत्ययः ॥

अस्येदु प्र ब्रूहि पूर्याणि तुरस्य कर्माणि नव्यं उक्थैः ।

युधे यदिष्णान आयुधान्यृधायमाणो निरिणाति शत्रून् ॥ १३ ॥

अस्य । इत् । ऊँ इति । प्र । ब्रूहि । पूर्याणि । तुरस्य । कर्माणि । नव्यः । उक्थैः ।

युधे । यत् । इष्णानः । आयुधानि । ऋधायमाणः । निरिणाति । शत्रून् ॥ १३ ॥

उक्थैः शस्त्रैः नव्यः स्तुत्यो य इन्द्रः अस्यैव तुरस्य युद्धार्थं स्वरमाणस्येन्द्रस्य  
 पूर्याणि पुराणानि कर्माणि एतत्कृतानि बलकर्माणि हे स्रोतः प्र ब्रूहि प्रशंस । यत् यद्वा युधे योध-  
 नाय आयुधानि वज्रादीनि इष्णानः आभीक्ष्येन प्रेरयन् शत्रून् ऋधायमाणः हिंस्येन्द्रः निरि-  
 णाति अभिमुखं गच्छति<sup>१</sup> । तदानीं प्र ब्रूहीति पूर्वेण संबन्धः । पूर्यम् इति पुराणनाम । ‘ पूर्यम्  
 अहाय ’ ( नि. ३. ७. ५ ) इति पुराणनामसु<sup>२</sup> पाठात् ॥ तुरस्य । ‘ तुर स्वरणे ’ । इगुपधलक्षणः कः ।

१. ङ-‘ शत्रून् ’ नास्ति । २. ङ-स-हिंसक इव आचरन् इन्द्रः शत्रून् । ३. ङ-स-नितराम् उपक्षपयति ।

४. ङ-तन्नामसु ।

नव्यः । ' णु स्तुतो ' । ' अचो यत् ' इति यत् । गुणः । ' धातोस्तन्निमित्तस्यैव ' इति अवादेशः ।  
 इष्णानः । ' इष आभीक्ष्ये ' । क्रैयादिकः । व्यत्ययेन आत्मनेपदम् । शानचः चित्त्वादन्तोदा-  
 त्तत्वम् । ऋघायमाणः<sup>१</sup> । ' नहि त्वा रोदसि उभे ऋघायमाणम् ' ( ऋ. सं. १. १०. ८ ) इत्यत्र  
 व्युत्पादितम्<sup>२</sup> । निरिणाति । ' री गतिरेषणयोः ' । ' ऋयादिभ्यः श्वा ' । ' ण्वादीनां ह्रस्वः ' इति ह्रस्वत्वम् ।  
 तिपः पित्त्वादनुदात्तत्वे विकरणस्वरः शिष्यते<sup>३</sup> । ' तिङि चोदात्तवति ' इति गतेः निघातः । यद्बृत्त-  
 योगात् ' तिङ्ङितिङः ' इति निघाताभावः ॥

अस्येदु भिया गिरयश्च दृळ्हा द्यावा च भूमा जनुषस्तुजेते ।

उपो वेनस्य जोगुवान ओणिं सद्यो भुवद्वीर्याय नोधाः ॥ १४ ॥

अस्य । इत् । ऊँ इति । भिया । गिरयः । च । दृळ्हाः । द्यावा । च । भूमा । जनुषः । तुजेते इति ।

उपो इति । वेनस्य । जोगुवानः । ओणिम् । सद्यः । भुवत् । वीर्याय । नोधाः ॥ १४ ॥

अस्यैवेन्द्रस्य<sup>१</sup> भिया<sup>२</sup> पक्षच्छेदभयेन गिरयः पर्वता अपि दृळ्हाः निश्चलाः स्वस्वदेशेऽवतिष्ठन्ते ।  
 जनुषः प्रादुर्भूतादस्मादेवेन्द्रात् भीत्या द्यावा भूमा च द्यावापृथिव्यावपि तुजेते । तुजिहिंसार्थोऽ-  
 प्यत्र कम्पने द्रष्टव्यः । कम्पते इत्यर्थः । किंच वेनस्य कान्तस्यास्य ओणिं दुःखस्यापनायकं रक्षणम्  
 उपो जोगुवानः अनेकैः सूक्तैः पुनःपुनश्शब्दयन् उपश्लोकयन्नित्यर्थः । एवंभूतः नोधाः ऋषिः  
 सद्यः तदानीमेव भुवत् वीर्याय भुवत् वीर्यावानभवत् ॥ द्यावा च भूमा । द्यावा भूमेत्यनयोर्मध्ये चशब्दस्य  
 पाठश्छान्दसः । ' दिवो द्यावा ' इति दिव्शब्दस्य द्यावादेशः । ' सुपां सुलुक् ' इति विभक्तेः डादेशः । ' देवता-  
 द्बन्धे च ' इति उभयपदप्रकृतिस्वरत्वम् । पदद्वयप्रसिद्धिरपि सांप्रदायिकी । जनुषः । ' जनी प्रादुर्भावे ' ।  
 ' जनेरुसिः ' ( उ. सू. २. २७. २ ) इति औणादिक उसिप्रत्ययः । जोगुवानः । ' गुड् अव्यक्ते शब्दे ' ।  
 अस्मात् यङ्लुगन्तात् व्यत्ययेन शानच् । ' अदादिवच्च ' इति वचनात् शपो लुक् । उवडादेशः ।  
 ' अभ्यस्तानामादिः ' इत्याद्युदात्तत्वम् । ओणिम् । ' ओणु अपनयने ' । अस्मात् औणादिक इप्रत्ययः ।  
 भुवत् । भवतेर्लेंटि अडागमः । ' बहुलं छन्दसि ' इति शपो लुक् । ' भुसुवोस्तिङि ' इति गुणप्रतिषेधः ।  
 नोधाः । ' नोधा ऋषिर्भवति नवनं दधाति ' ( निरु. ४. १६ ) इति यास्कः । तस्मात् धाजः असुन्  
 नवशब्दस्य नोभावश्च ॥

अस्मा इदु त्यदनु दाय्येषामेको यद्वन्ने भूरेरीशानः ।

प्रेतशं सूर्ये पस्पृधानं सौवश्ये सुष्विमावदिन्द्रः ॥ १५ ॥

अस्मै । इत् । ऊँ इति । त्यत् । अनु । दायि । एषाम् । एकः । यत् । वन्ने । भूरेः । ईशानः ।

प्र । एतशम् । सूर्ये । पस्पृधानम् । सौवश्ये । सुष्विम् । आवत् । इन्द्रः ॥ १५ ॥

१. ङ-ऋघायमाणः । ऋघ इव आचरति इत्यर्थे क्यच् । शानचो लसार्वधातुकानुदात्तत्वे क्यच्स्वरः ।  
 २. ङ-एव शिष्यते । ३. च-फ-अस्येदु भिया अस्यैवेन्द्रस्य ।

एकः एक एव शत्रून् जेतुं समर्थः । भूरेः बहुविधस्य धनस्य ईशानः स्वामी । यत् स्तोत्रं वने ययाचे । एषां स्तोत्राणां संबन्धि । यद्वा । विभक्तिव्यत्ययः । एतैः व्यत्य तत्प्रसिद्धं स्तोत्रम् अस्मै इन्द्राय अनु दायि अकारीत्यर्थः । उत्तरार्धस्येयमाख्यायिका । स्वश्वो नाम कश्चित् राजा । स च पुत्रकामः सूर्यमुपासांचक्रे । तस्य च सूर्य एव पुत्रो बभूव । तेन सह एतशानाज्ञो महर्षेयुद्धं जातमिति तदेतदिहोच्यते<sup>१</sup> । अयम् इन्द्रः सौवर्च्ये स्वश्वपुत्रे सूर्ये पस्पृधानं स्पर्धमानं सुखि सोमानामभिपोतारम् एतशम् एतस्संज्ञकमृषिं प्र आवत् प्रारक्षत् ॥ दायि । ‘बहुलं छन्दस्यमाङ्योगेऽपि’ इति अडभावः । वने । ‘वनु याचने’ । लिटि व्यत्ययेन उपधालोपः । पस्पृधानम् । ‘स्पर्धे संघर्षे’ । अस्मात् लिटः कानच् । द्विर्वचने ‘शपूर्वाः खयः’ इति पकारः शिष्यते । धात्वकारस्य लोपो रेफस्य संप्रसारणं च ष्वोदरादिवात् । चित्त्वादन्तोदात्तत्वम् । सौवर्च्ये । स्वश्वः इति जनपदशब्दः क्षत्रिये संज्ञात्वेन वर्तते । ‘वा नामधेयस्य वृद्धसंज्ञा वक्तव्या’ ( पा. सू. १. १. ७३. ५ ) इति वृद्धसंज्ञायां ‘वृद्धेकोसलाजादाञ्ज्यङ्’ ( पा. सू. ४. १. १७१ ) इति अपत्यार्थे ज्यङ्प्रत्ययः । ‘न य्वाभ्यां पदान्ताभ्याम्’ ( पा. सू. ७. ३. ३ ) इति वृद्धेः प्रतिषेधः ऐजागमश्च । जित्त्वादाद्युदात्तत्वम् । सुखिम् । ‘षु अभिषवे’ । ‘उत्सर्गच्छन्दसि’ ( पा. सू. ३. २. १७१. २ ) इति अस्मात् किन्प्रत्ययः । लिङ्गद्वावात् द्विर्भावः । यणादेशः । उवडादेशाभावच्छान्दसः ॥

एवा ते हारियोजना सुवृक्तीन्द्र ब्रह्माणि गोतमासो अक्रन् ।

एषु विश्वपेशसं धियं धाः प्रातर्मक्षु धियावसुर्जगम्यात् ॥ १६ ॥

एव । ते । हारिऽयोजन् । सुऽवृक्ति । इन्द्र । ब्रह्माणि । गोतमासः । अक्रन् ।

आ । एषु । विश्वऽपेशसम् । धियम् । धाः । प्रातः । मक्षु । धियावसुः । जगम्यात् ॥ १६ ॥

हयोरश्वयोर्योजनं यस्मिन् रथे स तथोक्तः । तस्य स्वामित्वेन संबन्धी हारियोजनः । हे हारियोजन इन्द्र गोतमासः गोतमगोत्रोत्पन्ना ऋषयः सुवृक्ति सुष्ठु आवर्जकान्यभिमुखीकरणकुशलानि ब्रह्माणि स्तुतिरूपाणि मन्त्रजातानि एते तव एव अक्रन् अकृषत । एषु स्तोत्रेषु विश्वपेशसं बहुविधरूपयुक्तं धियं धाः । धिया लभ्यत्वात् धीः धनमुच्यते । यद्वा । धीशब्दः कर्मवचनः । पश्चादिबहुविधरूपं धनम् अग्निष्टोमादिकं बहुविधरूपं कर्म वा आ धाः । धेहि स्थापय । प्रातः इदानीमिव परेद्युरपि प्रातःकाले धियावसुः बुद्ध्या कर्मणा वा प्राप्तधन इन्द्रः मक्षु शीघ्रं जगम्यात् अस्मद्वक्षणाथमागच्छतु ॥ एव<sup>२</sup> । ‘निपातस्य च’ इति संहितायां दीर्घः । सुवृक्ति । ‘सुपां सुलुक्’ इति शसो लुक् । अक्रन् । करोतेर्लुङि ‘मन्त्रे घसह्वर’ इत्यादिना च्लेलुङ् । अन्तादेशः । तस्य जित्त्वात् गुणाभावे यणादेशः । ‘इतश्च’ इति इकारलोपे संयोगान्तलोपे च अडागमः । धाः । ‘छन्दसि लुङ्लट्लिटिः’ इति लोट्थे लुङि ‘गातिस्था’ इति सिचो लुक् । ‘बहुलं छन्दस्यमाङ्योगेऽपि’ इति अडभावः ॥ ॥ २९ ॥

वेदार्थस्य प्रकाशेन तमो हार्दं निवारयन् । पुमर्थश्चतुरो देयाद्विद्यातीर्थमहेश्वरः ॥

इति श्रीमद्राजाधिराजपरमेश्वरवैदिकमार्गप्रवर्तकश्रीवीर-

बुक्कभूपालसाम्राज्यधुरंधरेण सायणामाच्येन<sup>३</sup> विर-

चिते<sup>३</sup> माधवीये वेदार्थप्रकाशे ऋक्संहिताभाष्ये

प्रथमाष्टके चतुर्थोऽध्यायः समाप्तः ॥

१. ङ-‘तदेतदिहोच्यते’ नास्ति । २. ङ-एवा ते; स-एवा । ३. च-श-सायणाचार्येण विरचिते; स-सायणाचार्यविरचिते ।

॥ श्रीगणेशाय नमः ॥

यस्य निःश्वसितं वेदा यो वेदेभ्योऽखिलं जगत् ।  
निर्ममे तमहं वन्दे विद्यातीर्थमहेश्वरम् ॥

अथ पञ्चमाध्याय आरभ्यते । प्रथमे मण्डले एकादशोऽनुवाके चत्वारि सूक्तानि गतानि । ‘प्रमन्महे’ इत्येतत् त्रयोदशचं पञ्चमं सूक्तम् । अत्रानुक्रम्यते<sup>१</sup>—‘प्र सप्तोनेति । अनिरुक्ता संख्या विंशतिः’ ( अनु. १२. ४ ) इत्युक्तत्वात् प्र<sup>२</sup> सप्तोनेत्युक्ते त्रयोदशेत्युक्तं भवति । ‘ऋषिश्चान्यस्मात्’ इति परिभाषया नोधा ऋषिः । अनादेशपरिभाषया त्रिष्टुप् छन्दः । इन्द्रो देवता । गतः सामान्य-विनियोगः । विशेषविनियोगस्तु लिङ्गादवगन्तव्यः ॥

प्र मन्महे शवसानाय शूषमाङ्गूषं गिर्वणसे अङ्गिरस्वत् ।

सुवृक्तिभिः स्तुवत ऋग्मियायार्चामर्कं नरे विश्रुताय ॥ १ ॥

प्र । मन्महे । शवसानाय । शूषम् । आङ्गूषम् । गिर्वणसे । अङ्गिरस्वत् ।

सुवृक्तिभिः । स्तुवते । ऋग्मियाय । अर्चाम् । अर्कम् । नरे । विश्रुताय ॥ १ ॥

शवसानाय । शव इति बलनाम । तद्विवाचरते । यथा बलं शत्रून् हन्ति तथा शत्रूणां हन्ते-त्यर्थः । गिर्वणसे । गीर्भिः स्तुतिलक्षणैर्वचोभिः संभजनीयाय । ‘गिर्वणा देवो भवति गीर्भिरेन वनयन्ति’ ( निरु. ६. १४ ) इति यास्कः । एवंभूतायेन्द्राय । शूषमिति सुखनाम । शूषं सुखहेतु-भूतम् । ‘आङ्गूषः<sup>३</sup> स्तोम आघोषः’ ( निरु. ५. ११ ) इति यास्कः<sup>३</sup> । आङ्गूषं स्तोत्रम् अङ्गि-रस्वत् अङ्गिरस इव प्र मन्महे वयं स्तोतारः प्रकर्षणावगच्छामः । अवगत्य च सुवृक्तिभिः सुष्टावर्जकैः स्तुत्याभिमुखीकरणसमर्थैः स्तोत्रैः स्तुवते स्तोत्रं कुर्वते ऋषये य इन्द्र ऋग्मियोऽर्चनीयो भवति । यद्वा । कर्मणि कर्तृप्रत्ययः । ऋषिणा स्तूयमानायेत्यर्थः । नरे सर्वेषां नेत्रे । यद्वा । नरे यजमाने । विश्रुताय यष्टव्यतया विशेषेण प्रख्याताय । एवंभूताय तस्मै अर्कं मन्त्ररूपं स्तोत्रम् । ‘अर्को मन्त्रो भवति यदेनेनार्चन्ति’ ( निरु. ५. ४ ) इति यास्कः । अर्चाम् पूजयाम् । उच्चारयामेत्यर्थः ॥ मन्महे । ‘मनु अवबोधने’ । तनादिवात् उपप्रत्ययः । ‘लोपश्चास्यान्यतरस्यां स्वोः’ ( पा. सू. ६. ४. १०७ ) इति मकारादौ प्रत्यये उकारलोपः । शवसानाय । शव इवाचरति शवस्यते । अस्मात् लटः शानच् । ‘बहुलं छन्दसि’ इति शपो लुक् । शानचः ‘छन्दस्युभयथा’ इति आर्धधातुकत्वात् अतोलोपयलोपौ । ‘चितः’ इत्यन्तोदात्तत्वम् । ननु क्यङो ङित्त्वात् ‘तास्यनुदात्तेत्’ इति शानचोऽनुदात्तेन भवितव्यम् । एवं तर्हि ताच्छीलिकः चानश् । तस्य सार्वधातुकत्वेऽपि लसार्वधातुकत्वाभावात् चितः स्वर एव शिष्यते । शूषम् । ‘शूष प्रसवे’ । पचाद्यच् । आङ्गूषम् । आङ्गूषात् घुषेः पचाद्यचि घो इत्यस्य गूआदेशः पृषोदरा-दिवात् । आङो ङकारस्य इत्संज्ञाभावश्छान्दसः । चित्स्वरेणोत्तरपदस्यान्तोदात्तत्वे कृदुत्तरपदप्रकृतिस्वर-त्वम् । घञि वा थाथादिना उत्तरपदान्तोदात्तत्वम् । गिर्वणसे । ‘गृ शब्दे’ । संपदादिलक्षणो भावे क्तिप् । ‘ऋत इद्धातोः’ इति इस्वम् । गीर्भिवन्त्यते संभज्यते इति गिर्वणाः । औणादिकः कर्मणि

१. च-छ-ण-द-फ-ल-श-स-तत्रानुक्रम्यते । २. ढ-‘प्र’ नास्ति । ३. ढ-‘आङ्गूषः...यास्कः’ इति नास्ति ।



असुन् । संज्ञापूर्वकस्य विधेरनित्यत्वात् 'हलि च' इति दीर्घाभावः । 'गतिकारकयोरपि पूर्वपदप्रकृति-  
स्वरत्वं च' इति वचनात् पूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वम् । अङ्गिरस्वत् । 'तेन तुल्यम्' इति वतिः । 'नभोऽ-  
ङ्गिरोमनुषां वत्युपसंख्यानम्' ( पा. सू. १. ४. १८. ३ ) इति भसंज्ञायां सूत्राद्यभावः । प्रत्ययस्वरः ।  
सुवृक्तिभिः । 'वृजी वर्जने' । भावे क्तिन् । 'तितुन्न' इति इट्प्रतिषेधः । शोभनमावर्जनं येषाम् ।  
'नन्सुभ्याम्' इत्युत्तरपदान्तोदात्तत्वम् । ननु क्तिनन्तस्योत्तरपदस्याद्युदात्तत्वात् 'आद्युदात्तं ब्रच्छ-  
न्दसि' इति वचनादुत्तरपदाद्युदात्तत्वं प्राप्नोति । एवं तर्हि तत्पुरुषोऽस्तु । शोभनमावर्जितो भवत्ये-  
भिरिति सुवृक्तयः स्तोत्राणि । करणे क्तिन् । 'तादौ च निति' इति गतेः प्रकृतिस्वरत्वे प्राप्ते  
'मन्क्तिन्' इत्यादिना कारकादुत्तरस्य क्तिनो विहितसुत्तरपदान्तोदात्तत्वमकारकादपि व्यत्ययेन भवति ।  
स्तुवते । 'शतुरनुमः' इति विभक्तेरुदात्तत्वम् । ऋग्मियाय । 'एकाचो नित्यं मयटमिच्छन्ति'  
( का. ४. ३. १४४ ) इति ऋकशब्दात् विकारार्थं मयट् । 'स्वादिष्वसर्वनामस्थाने' ( पा. सू. १. ४.  
१७ ) इति पदसंज्ञायां कुत्वजश्चे । व्यत्ययेन इत्वम् । यद्वा । 'ऋच स्तुतौ' इत्यस्मात् भावे  
मक् । बहुलवचनात् कुत्वं जश्चं च । ऋग्मं स्तुतिमर्हतीति ऋग्मियः । अर्हार्थं घच् । 'चितः'  
इत्यन्तोदात्तत्वम् । अर्चाम् । 'अर्चं पूजयाम्' । भौवादिकः । शपः पिच्छादनुदात्तत्वम् । तिङश्च  
लसार्वधातुकस्वरेण धातुस्वरः शिष्यते । अर्कम् । अर्च्यतेऽनेनेत्यर्कः । 'पुंसि संज्ञायां घः प्रायेण'  
इति घप्रत्ययः । 'चजोः कु धिण्यतोः' इति कुत्वम् । नरे । नृशब्दात् चतुर्थ्येकवचने गुणश्छान्दसः ।  
विश्रुताय । 'श्रु श्रवणे' । कर्मणि निष्ठा । 'गतिरनन्तरः' इति गतेः प्रकृतिस्वरत्वम् ॥

प्र वो॑ म॒हे म॒हि नमो॑ भर॒ध्वमाङ्गू॑र्ष्यं श॒वसा॑नाय॒ साम॑ ।

येना॑ नः॒ पूर्वे॑ पि॒तरः॑ पद॒ज्ञा अर्च॑न्तो अङ्गि॒रसो॑ गा अ॒विन्दन् ॥ २ ॥

प्र । वः । म॒हे । म॒हि । नमः॑ । भर॒ध्वम् । आङ्गू॑र्ष्यम् । श॒वसा॑नाय । साम॑ ।

येन॑ । नः॒ । पूर्वे॑ । पि॒तरः॑ । पद॒ज्ञाः । अर्च॑न्तः । अङ्गि॒रसः । गाः । अ॒विन्दन् ॥ २ ॥

हे ऋत्विजः वः यूयं महे महते शवसानाय बलमिवाचरते । अतिबलायेत्यर्थः । उत्तरवाक्ये  
यच्छब्दश्रुतेः तच्छब्दाध्याहारः<sup>१</sup> । एवंभूताय तस्मै इन्द्राय म॒हि महत् प्रौढं नमः स्तोत्रं प्र भरध्वं  
प्रकर्षेण संपादयत । किं तत् स्तोत्रमित्याह<sup>२</sup> । आङ्गूष्यं साम आघोषयोग्यं रथन्तरादिसाम । तन्नि-  
ष्पाद्यतामित्यर्थः<sup>३</sup> । 'अभि त्वा शूर' ( ऋ. सं. ७. ३२. २२ ) इत्यादिषु ऋक्षु यद्दानं तस्य सामे-  
त्याख्या । तथा चोक्तं—'गीतिषु सामाख्या' ( जै. सू. २. १. ३६ ) इति । येन इन्द्रेण नः अस्माकं  
पितरः पितृविशेषाः पूर्वे पूर्वपुरुषाः अङ्गिरसः पणिनाम्नासुरेणापहतानां गवां पदज्ञाः मार्गज्ञाः  
सन्तोऽत एव अर्चन्तः तं पूजयन्तः गा अविन्दन् अलभन्त ॥ वः । प्रथमार्थे द्वितीया । पदज्ञाः ।  
पदानि जानन्तीति । 'आतोऽनुपसर्गे कः' इति कः । 'आतो लोप इटि च' इति आकारलोपः ।  
अविन्दन् । 'विदू लाभे' । 'शे मुचादीनाम्' इति नुमागमः ॥

इन्द्रस्याङ्गिरसां चेष्टौ विदत्सरमा तनयाय धासिम् ।

बृहस्पतिर्भिनदद्रिं विदद्राः समुस्त्रियाभिर्वावशन्त नरः ॥ ३ ॥

इन्द्रस्य । अङ्गिरसाम् । च । इष्टौ । विदत् । सरमा । तनयाय । धासिम् ।

बृहस्पतिः । भिनत् । अद्रिम् । विदत् । गाः । सम् । उस्त्रियाभिः । वावशन्त । नरः ॥ ३ ॥

अत्रेदमाख्यानम् । सरमा नाम देवशुनी । पणिभिर्गोष्वपहृतासु तद्वेषणाय तां सरमामिन्द्रः प्राह्वीत् । यथा लोके व्याधो वनान्तर्गतमृगान्वेषणाय श्वानं विसृजति तद्वत् । सा च सरमा एवमवोचत् । हे इन्द्र अस्मदीयाय शिशवे तद्रोसंबन्धि क्षीराद्यन्नं यदि प्रयच्छसि तर्हि गमिष्यामीति । स तथेत्यब्रवीत् । तथा च शाव्यायनकम्-अन्नादिनीं ते सरमे प्रजां करोमि या नो गा अन्वविन्दः' इति ततो गत्वा गवां स्थानमज्ञासीत् । ज्ञात्वा चास्मै न्यवेदयत् । तथा निवेदितासु गोषु तमसुरं हत्वा ता गाः स इन्द्रोऽलभतेति । अयमर्थोऽस्यां प्रतिपाद्यते ॥ इन्द्रस्य <sup>१</sup>अङ्गिरसाम् ऋषीणां <sup>२</sup>च <sup>३</sup>इष्टौ प्रेषणे सति <sup>४</sup>सरमा देवशुनी <sup>५</sup>तनयाय स्वपुत्राय <sup>६</sup>धासिम् अन्नं <sup>७</sup>विदत् अविन्दत् । धासिः इत्यन्ननाम, 'धासिः इरा' ( नि. २. ७. ११ ) इति तन्नामसु पाठात् । तथा गोषु निवेदितासु <sup>८</sup>बृहस्पतिः बृहतां देवानामधिपतिरिन्द्रः <sup>९</sup>अद्रिम् अत्तारमसुरं <sup>१०</sup>भिनत् अवधीत् । तेनापहृताः <sup>११</sup>गाः <sup>१२</sup>विदत् अलभत । ततः <sup>१३</sup>नरः नेतारो देवाः <sup>१४</sup>उस्त्रियाभिः गोभिः सह । उस्त्रिया इति गोनाम । <sup>१५</sup>सं <sup>१६</sup>वावशन्त मृशं हर्षशब्दमकुर्वन् । यद्वा । गोभिः साधनभूताभिस्तदीयं क्षीरादिकमकामयन्त<sup>१</sup> समगच्छन्तेत्यर्थः ॥ इष्टौ । ' इष गतौ ' इत्यस्मात् भावे क्तिनि ' मन्त्रे वृष' इत्यादिना क्तिन उदात्तत्वम् । विदत् । ' विद्रु लाभे ' । लुङि लृट्त्वात् अङ् । ' बहुलं छन्दस्यमाडयोगेऽपि ' इति अङभावः । अङ एव स्वरः शिष्यते । पादादित्वात् निघाताभावः । सरमा । ' सरमा सरणात् ' ( निरु. ११. २४ ) इति यास्कः । सतैः औणादिकः अमप्रत्ययः । धासिम् । ' घेद् पाने ' । धीयते पीयते इति धासिः । औणादिकः सिप्रत्ययः । यद्वा । दधातेः पोषणार्थात् सिप्रत्ययः । बृहस्पतिः । ' तद्बृहतोः करपस्योश्चोरदेवतयोः सुट् तलोपश्च ' ( पा. सू. ६. १. १५७. ग. ) इति सुडागमस्तलोपश्च । बृहच्छब्दः अन्तोदात्तः । तस्य केचिदाद्युदात्तत्वं वर्णयन्तीत्युक्तम् । पतिशब्दो ङतिप्रत्ययान्त आद्युदात्तः । अतः ' उभे वनस्पत्यादिषु ' इति पूर्वोत्तरपदयोर्युगपत्प्रकृतिस्वरत्वम् । उस्त्रियाभिः । निवसत्यस्यां क्षीरादिकमिति<sup>२</sup> उस्त्रा गौः । ' वस निवासे ' इत्यस्मात् ' स्फायितञ्चि' इत्यादिना अधिकरणे रक् । ' वचिस्वपि' इत्यादिना संप्रसारणम् । ' उस्त्राशब्दात् स्वार्थे षृषोदरादिवेन घप्रत्ययः ' इति निघण्टुभाष्यम् । घस्य इयादेशः । प्रत्ययस्वरः । वावशन्त । ' वाश्च शब्दे ' । अस्मात् यङन्तात् लङि झस्य अन्तादेशे सति तस्य ' छन्दस्युभयथा' इति आर्धधातुकत्वात् अतोलोपयलोपौ । न्यत्ययेन धातोर्ह्रस्वत्वम् । यद्वा । ' वश कान्तौ ' इत्यस्मात् यङि ' न वशः ' ( पा. सू. ६. १. २० ) इति संप्रसारणे प्रतिषिद्धे<sup>३</sup> पूर्ववत् प्रक्रिया ॥

१. ल-क्षीरादिकमन्नमकामयन्त; स-क्षीरादिकमलभन्त । २. ङ-क्षीरमिति । ३. ङ-प्रतिषिद्धे लङि; स-प्रतिषिद्धे सति ।

स सुष्टुभा स स्तुभा सप्त विप्रैः स्वरेणाद्रिं स्वय्योऽ नवगवैः ।

सरण्युभिः फलिगमिन्द्र शक्र वलं रवेण दरयो दशगवैः ॥ ४ ॥

सः । सुऽस्तुभा । सः । स्तुभा । सप्त । विप्रैः । स्वरेण । अद्रिम् । स्वय्यः । नवऽगवैः ।

सरण्युऽभिः । फलिऽगम् । इन्द्र । शक्र । वलम् । रवेण । दरयः । दशऽगवैः ॥ ४ ॥

अङ्गिरसो द्विविधाः । सत्रयागमनुतिष्ठन्तो ये नवभिर्मासैः समाप्य गतास्ते नवगवाः । ‘नवग्वा नवनीतगतयः’ (नि. ११. १९) इति यास्को व्याचक्ष्यौ । ये तु दशभिर्मासैः समाप्य जग्मुस्ते दशगवाः । तादृशैरुभयविधैः विप्रैः मेधाविभिः सरण्युभिः सरणं शोभनां गतिमिच्छद्भिः सप्त सप्तसंख्याकैः सप्त ह्यत्र मेधातिथिप्रभृतयोऽङ्गिरसो दृश्यन्ते । एवंभूतैरङ्गिरोभिः सुष्टुभा शोभनस्तोभयुक्तेन स्वरेण उदात्तादिश्रव्यस्वरोपेतेन । यद्वा । मन्द्रमध्यमादिस्वरेण स्तुभा स्तोत्रेण स्वय्यः सुष्टु प्राप्यः । यद्वा । शब्दनीयः स्तुत्य इत्यर्थः । हे शक्र शक्तिमन् इन्द्र एवंभूतः सः त्वम् अद्रिम् आदरणीयं वज्रेण छेत्तव्यमित्यर्थः । फलिगम् । प्रतिफलं प्रतिबिम्बम् । तदस्मिन्नस्तीति फलि स्वच्छमुदकम् । तद्वच्छति आधारस्वेनेति फलिगः । यद्वा । ब्रीह्यादि फलम् । तदस्मिन् सति भवतीति फलि वृष्टिजलम् । तद्वच्छतीति फलिगः । एवंभूतं वलं मेघं रवेण आत्मीयेन दान्देन दरयः अभाययः<sup>१</sup> । त्वदीयशब्दश्रवणमात्रेण मेघो बिभेतीत्यर्थः । यद्वा । अद्रिः पर्वतः । अद्यतेऽस्मिन् पटलादिकमिति<sup>२</sup> । फलिगो मेघः । ‘फलिगः उपलः’ ( नि. १. १०. १७ ) इति तन्नामसु पाठात् । वलोऽसुरः । ‘देवा वै वले गाः पर्यपश्यन्’ ( ऐ. ब्रा. ६. २४ ) इत्यादौ असुरे प्रयुक्तत्वात् । एते त्रयोऽपि त्वदीयशब्दश्रवणमात्रेणाविभयुरित्यर्थः ॥ सः इत्येकः पादपूरणः । सुष्टुभा । स्तोभतिः स्तुतिकर्मा । संपदादिलक्षणे भावे किप् । शोभनः स्तुप् स्तोभो यस्य । ‘नञ्सुभ्याम्’ इत्युत्तरपदान्तोदात्तत्वम् । ‘उपसर्गात्सुनोति’ इति षत्वम् । स्तुभा । करणभूतस्यापि स्तोत्रस्य स्वव्यापारे कर्तृत्वात् स्तोभति स्तोतीति ‘किप् च’ इति कर्तरि किप् । ‘सावेकाचः’ इति विभक्तेरुदात्तत्वम् । सप्त । ‘सुपां सुलुक्’ इति भिसो लुक् । स्वय्यः । ‘स्वृ शब्दोपतापयोः’ । ‘ऋहलोर्ण्यत्’ इति ण्यत् । वृद्धयभावश्छान्दसः । ‘तिस्वरितम्’ इति स्वरितत्वम् । नवगवैः । नवशब्दे उपपदे गमेर्भावे किपि ‘गमः कौ’ ( पा. सू. ६. ४. ४० ) इत्यनुनासिकलोपे ‘ऊ च गमादीनामिति वक्तव्यम्’ ( पा. सू. ६. ४. ४०. २ ) इति उकारान्तादेशः । नवभिः गूः गमनं येषां ते नवगवाः । अकारोपजनश्छान्दसः । यद्वा । गमेर्भावे द्वुप्रत्ययः । पूर्ववत् बहुव्रीहिः । बहुव्रीहौ पूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वम् । सरण्युभिः । सरणमात्मन इच्छन्तः सरण्यवः । क्यचि अन्त्यलोपश्छान्दसः । ‘क्याच्छन्दसि’ इति उः । फलिगम् । फलि उदकं गच्छतीति फलिगः । ‘डोऽन्यत्रापि दृश्यते’ ( पा. म. ३. २. ४८ ) इति गमेर्भः । वलम् । वृणोतीति वलः । पचाद्यच् । कपिलकादिवात् लत्वम् ( पा. म. ८. २. १८ ) । दरयः । ‘दृ विदारणे’ । वृद्धौ कृतायां दृ भये इति घटादिषु पाठात् मिच्चे ‘मितां ह्रस्वः’ इति ह्रस्वत्वम् ॥

१. ढ-अदारयः । २. ढ-स-फलादिकमिति ।

गृणानो अङ्गिरोभिर्दस्म वि वरुषसा सूर्येण गोभिरन्धः ।

वि भूम्या अप्रथय इन्द्र सानु दिवो रज उपरमस्तभायः ॥ ५ ॥

गृणानः । अङ्गिरःऽभिः । दस्म । वि । वः । उषसा । सूर्येण । गोभिः । अन्धः ।

वि । भूम्याः । अप्रथयः । इन्द्र । सानु । दिवः । रजः । उपरम् । अस्तभायः ॥ ५ ॥

हे ऽदस्म दर्शनीय शत्रूणामुपक्षयितर्वा<sup>१</sup> इन्द्र त्वम् ऽअङ्गिरोभिः ऋषिभिः ऽगृणानः स्तूयमानः सन् ऽउषसा ऽसूर्येण च सह ऽगोभिः किरणैः ऽअन्धः अन्धकारं ऽवि ऽवः व्यवृणोः व्यनाशय इत्यर्थः । तथा हे ऽइन्द्र त्वं ऽभूम्याः पृथिव्याः ऽसानु समुच्छ्रितप्रदेशं ऽवि ऽअप्रथयः विशेषेण विस्तीर्णमकरोः । विषमामिमां समीकृतवानित्यर्थः । तथा ऽदिवः अन्तरिक्षस्य ऽरजः रजसो लोकस्य ऽउपरम् उत्तं मूल-प्रदेशम् ऽअस्तभायः अस्तन्नाः । यथान्तरिक्षलोकस्य मूलं दृढं भवति तथाकाशीरित्यर्थः ॥ गृणानः । कर्मणि लट् शानचि यकि प्राप्ते व्यस्ययेन आ । ‘ प्वादीनां ह्रस्वः ’ इति ह्रस्वत्वम् । चित्स्वरेणा-न्तोदात्तत्वम् । दस्म । ‘ दसु उपक्षये ’ । ‘ इषियुधीन्धिदसि ’ ( उ. सू. १. १४२ ) इत्यादिना मक् । वः । ‘ वृञ् वरणे ’ । लुङि सिपि ‘ मन्त्रे घसं ’ इत्यादिना चेलुक् । गुणे ‘ हलङ्याभ्यः ’ इति सलोपः । ‘ बहुलं छन्दस्यमाङयोगेऽपि ’ इति अडभावः । अन्धः । ‘ तमोऽप्यन्ध उच्यते नास्मिन् ध्यानं भवति ’ ( निरु. ५. १ ) इति यास्कः । रजः । ‘ लोका रजांस्युच्यन्ते ’ ( निरु. ४. १९ ) इत्युक्तत्वात् रजःशब्दो लोकवचनः । ‘ सुपां सुलुक् ’ इति षष्ठ्या लुक् । अस्तभायः । लङि ‘ स्तम्भुस्तम्भु ’ ( पा. सू. ३. १. ८२ ) इत्यादिना आप्रत्ययः । ‘ छन्दसि शायजपि ’ ( पा. सू. ३. १. ८४ ) इति अहावपि व्यस्ययेन आप्रत्ययस्य शायजादेशः । ‘ अनिदिताम् ’ इति नलोपः । अडागमः ॥ १ ॥

प्रवर्येऽभिष्टवे ‘ तदु प्रयक्षतमम् ’ इत्येषा । ‘ अथोत्तरम् ’ इत्यत्र सूत्रितं—‘ तदु प्रयक्षतम-मस्य कर्मात्मन्वन्नमो दुह्यते घृतं पयः ’ ( आश्व. श्रौ. ४. ७ ) इति ॥

तदु प्रयक्षतममस्य कर्म दस्मस्य चारुतममस्ति दंसः ।

उपह्वरे यदुपरा अपिन्वन्मध्वर्णसो नद्यश्चतस्रः ॥ ६ ॥

तत् । ऊँ इति । प्रयक्षऽतमम् । अस्य । कर्म । दस्मस्य । चारुऽतमम् । अस्ति । दंसः ।

उपऽह्वरे । यत् । उपराः । अपिन्वत् । मधुऽअर्णसः । नद्यः । चतस्रः ॥ ६ ॥

ऽदस्मस्य दर्शनीयस्य ऽअस्य इन्द्रस्य ऽतदु तदेव ऽकर्म ऽप्रयक्षतमम् अतिशयेन पूज्यम् । दंसः इति कर्मनाम । ऽदंसः तदेव कर्म ऽचारुतमम् अतिशयेन शोभनम्<sup>२</sup> । किं तदित्यत आह । अयमिन्द्रः ऽउपह्वरे उपह्वर्तव्ये गन्तव्ये पृथिव्याः संबन्धिनि समीपदेशे ऽउपराः उप्ताः स्थापिताः ऽमध्वर्णसः मधुरोदकाः ऽचतस्रः ऽनद्यः प्रधानभूता गङ्गादिनदीः ऽअपिन्वत् असिञ्जदिति ऽयत् एतत् कर्म

तदन्त्येन कर्तुमशक्यत्वात् पूज्यमित्यर्थः ॥ प्रयक्षतमम् । 'यक्ष पूजायाम्' । यक्ष्यते इति यक्षः । अति-  
शयेन यक्षो यक्षतमः । पुनः प्रादिसमासे अव्ययपूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वम् । दंसः । 'दसि दंसनदर्शनयोः' ।  
चुरादिरात्मनेपदं । दुंस्यते कर्तव्यतया दृश्यते इति दंसः कर्म । औणादिकः कर्मणि असुन् । उपह्वरे ।  
'ह्व कौटिल्ये' । कौटिल्यलक्षणगतिवाचिनात्र गतिमात्रं लक्ष्यते । उपह्वरन्ति गच्छन्त्यस्मिन् नद्य  
इत्युपह्वरो भृगुदेशः । 'पुंसि संज्ञायां घः प्रायेण' ( पा. सू. ३. ३. ११८ ) इत्यधिकरणे घप्रत्ययः ।  
गुणः । कृदुत्तरपदप्रकृतिस्वरत्वम् । अपिन्वत् । 'पिवि सेचने' । भौवादिकः । चतस्रः । शस्<sup>१</sup> ।  
'त्रिचतुरोः स्त्रियां तिसृचतसृ' ( पा. सू. ७. २. १९ ) इति चतुर्शब्दस्य चतस्रदेशश्चाद्युदात्तो  
निपातितः । पूर्वसवर्णदीर्घे प्राप्ते 'अचि र ऋतः' ( पा. सू. ७. २. १०० ) इति रेफादेशः ।  
चतुर्शब्दस्य आद्युदात्तत्वात् स्थानिवद्भावेन चतस्रदेशस्य आद्युदात्तत्वे सिद्धेऽपि पुनराद्युदात्तनिपातन-  
सामर्थ्यात् यणादेशस्य वा पूर्वविधौ स्थानिवद्भावात् 'चतुरः शसि' इत्यन्तोदात्तत्वस्याभावः । न  
च 'न पदान्त' इति स्थानिवद्भावप्रतिषेधः, स्वरदीर्घ्यलोपेषु लोपाजदेश एव न स्थानिवत् अन्यत्तु  
स्थानिवदेव ( पा. सू. १. १. ५८. १ ) इति नियमात् ॥

**द्विता वि वत्रे सनजा सनीले अयास्यः स्तवमानेभिरकैः ।**

**भगो न मेने परमे व्योमन्नधारयद्रोदसी सुदंसाः ॥ ७ ॥**

द्विता । वि । वत्रे । सनऽजा । सनीले इति सऽनीले । अयास्यः । स्तवमानेभिः । अकैः ।

भगः । न । मेने इति । परमे । विऽओमन् । अधारयत् । रोदसी इति । सुदंसाः ॥ ७ ॥

अयास्यः । यासः प्रयत्नः । तत्साध्यो यास्यः । न यास्योऽयास्यः । युद्धरूपैः प्रयत्नैः साध-  
यितुमशक्य इत्यर्थः । कथं साध्यते इत्यत आह । स्तवमानेभिः स्तोत्रं कुर्वद्भिः पुरुषैः अकैः स्तुति-  
रूपैर्मन्त्रैः स्तूयमानः सन्निद्रः सुसाध्यः<sup>२</sup> भवति । यद्वा । अयास्यः पञ्चवृत्तिर्मुख्यप्राणः । स हि  
आस्यात् मुखात् अयते गच्छति निष्कामति । तदुपासकोऽप्यङ्गिरा उपचारात् अयास्य उच्यते । तथा  
च छन्दोगैराज्ञातं— 'तं हायास्य उद्गीथमुपासांचके एतमु एवायस्यं मन्यन्त आस्याद्यदयते तेन'  
( छा. उ. १. २. १२ ) इति । अथवा । अयमास्ये मुखे वर्तते इत्ययास्यः । तथा च वाजसनेयकं—  
'ते होचुः क नु सोऽभूद्यो न इत्थमसक्तेत्ययमास्येऽन्तरिति' ( बृ. उ. १. ३. ८ ) इति ।  
पूर्ववदुपासकोऽप्ययास्यः । तेन ऋषिणा स्तवमानेभिः गुणिनिष्ठगुणाभिधानलक्षणां स्तुतिं कुर्वद्भिः अकैः  
मन्त्रैः करणभूतैः स्तूयमानः सन् सनजा । सना इति निपातो नित्यार्थः । नित्यजाते सर्वदा विद्यमान-  
स्वभावे इत्यर्थः । प्रथमभावविकारवाचिना जनिता द्वितीयो भावविकारः सत्ता लक्ष्यते । यथा 'औत्पत्ति-  
कस्तु शब्दस्यार्थेन संबन्धः' इति । 'औत्पत्तिकमिति<sup>३</sup> नित्यं ब्रूमः' ( शा. भा. १. १. ५ ) इति हि तद्व्याख्यम् ।  
सनीले समानं नीलम् ओको निवासस्थानं ययोस्ते । संलप्ते इत्यर्थः । एवंविधे द्यावापृथिव्यौ द्विता  
द्विधा वि वत्रे विवृते अकरोत् भेदेनास्थापयदित्यर्थः । मेने मननीये परमे उत्कृष्टे व्योमन्  
विविधरक्षणे नभसि वर्तमानः भगो न सूर्य इव सुदंसाः शोभनकर्मेन्द्रः रोदसी द्यावापृथिव्यौ  
अधारयत् अपोषयत् । यद्वा । मेना इति स्त्रीनाम । तथा च यास्कः— 'मेना प्रा इति स्त्रीणां मेना  
मानयन्त्येनाः' ( निरु. ३. २१ ) इति । स्त्रीरूपमापन्ने रोदसी इन्द्रोऽपुष्यदित्यर्थः<sup>४</sup> ॥ द्विता । द्विधा

इयस्य धकारस्य तकारश्छान्दसः । मनजा । ‘जनी प्रादुर्भावे’ । अस्मात् भावे ‘अन्येष्वपि दृश्यते’ इति दक्षिप्रहणस्य सर्वोपाधिव्यभिचारार्थत्वात् केवलादपि जनेर्दप्रत्ययः । सना नित्यं जो जननं ययोस्ते सनजे । पूर्वपदस्य ह्रस्वश्छान्दसः । एवमादित्वादान्तोदात्तत्वम् । तदेव बहुव्रीहि-स्वरेण शिष्यते । ‘सुपां सुलुक्’ इति विभक्तेः आकारः । अयास्यः । ‘यसु प्रयत्ने’ । यासः प्रयत्नः । तत्र भवो यास्यः । ‘भवे छन्दसि’ इति यत् । न यास्योऽयास्यः । ‘परादिश्छन्दसि बहुलम्’ इत्युत्तरपदाद्युदात्तत्वम् । श्रुत्युक्तनिर्वचने तु पृषोदरादित्वात् अभिमतस्वरस्वरसिद्धिः । मेने । सप्तम्येकवचनस्य ‘सुपां सुलुक्’ इति शेषादेशः । ‘शे’ (पा. सू. १. १. १३) इति प्रगृह्यत्वम् । यद्वा । मन्थते इति मेना । पचाद्यच् । ‘नश्मिन्थोरलिट्येत्वं वक्तव्यम्’ (पा. सू. ६. ४. १२०. ५) इति एत्वम् । ततः टाप् । द्विवचने ‘ईदृवेद्द्विवचनम्’ (पा. सू. १. १. ११) इति प्रगृह्यत्वम् । सुदंसाः । दंस इति कर्मवाची । असुन्प्रत्ययान्तः आद्युदात्तः । बहुव्रीहौ ‘आद्युदात्तं व्यच्छन्दसि’ इत्युत्तरपदाद्युदात्तत्वम् ॥

**सनादिवं परि भूमा विरूपे पुनर्भुवा युवती स्वेभिरेवैः ।**

**कृष्णेभिर्ऋक्तोषा रुशद्भिर्वपुर्भिरा चरतो अन्यान्या ॥ ८ ॥**

सनात् । दिवम् । परि । भूम । विरूपे इति विऽरूपे । पुनःऽभुवा । युवती इति । स्वेभिः । एवैः । कृष्णेभिः । अक्ता । उषाः । रुशत्ऽभिः । वपुःऽभिः । आ । चरतः । अन्याऽअन्या ॥ ८ ॥

विरूपे शुक्लकृष्णतया विषमरूपे पुनर्भुवा पुनःपुनः प्रतिदिवसं जायमाने युवती तरुण्यौ रात्र्युषसोः सर्वदैकरूप्यात् । एवंभूते रात्र्युषसौ दिवं द्युलोकं भूम भूमिं च सनात् चिरकालादारभ्य स्वेभिरेवैः स्वकीयैर्गमनैः परि चरतः पर्यावर्तते । अयमेवार्थः स्पष्टीक्रियते । अक्ता रात्रिः कृष्णेभिः अन्धकाररूपैर्वर्णैरुपलक्षिता उषाः च रुशद्भिः दीप्यमानैः वपुर्भिः स्वशरीरभूतैस्तेजोभिर्हृषलक्षिता अन्यान्या परस्परव्यतिहारेण आ चरतः आवर्तते । हे इन्द्र एतत्सर्वं त्वयैव कार्यते त्वदधीनत्वात् सर्वासां देवतानामित्यर्थः ॥ भूम । ‘सुपां सुलुक्’ इति द्वितीयाया डादेशः । छान्दसो ह्रस्वः । एवैः । ‘इण् गतौ’ । ‘इण्शीङ्भ्यां वच्’ (उ. सू. १. १५०) इति भावे वच्प्रत्ययः । निच्वादाद्युदात्तत्वम् । अक्ता । नक्ता इति रात्रिनाम । नलोपश्छान्दसः । वपुर्भिः । ‘अतिपृवपि’ (उ. सू. २. २७४) इत्यादिना उस् । निच्वादाद्युदात्तः । अन्यान्या । ‘कर्मव्यतिहारे सर्वनाम्नो द्वे भवत इति वक्तव्यं समासवच्च बहुलम्’ (पा. म. ८. १. १२. ११) इति द्विर्भावे ‘तस्य परमा-न्नेडितम्’ (पा. सू. ८. १. २) इति आन्नेडितसंज्ञायाम् ‘अनुदात्तं च’ (पा. सू. ८. १. ३) इति आन्नेडितस्यानुदात्तत्वम् ॥

**सनेमि सुख्यं स्वप्स्यमानः सूनुर्दाधार शर्वसा सुदंसाः ।**

**आमासु चिदधिषे पक्मन्तः पर्यः कृष्णासु रुशद्रोहिणीषु ॥ ९ ॥**

सनेमि । सुख्यम् । सुऽअप्स्यमानः । सूनुः । दाधार । शर्वसा । सुदंसाः ।

आमासु । चित् । दधिषे । पक्मन्तः । अन्तरिति । पर्यः । कृष्णासु । रुशत् । रोहिणीषु ॥ ९ ॥

वस्वपस्थमानः । स्वपः शोभनं कर्म । तदिवाचरन् वशवसा शवसो बलस्य वसूनुः पुत्रः । अतिबलवानित्यर्थः । वसुदंसाः शोभनयागादिकर्मयुक्तः । एवंभूत इन्द्रः वस्यं यजमानानां सखित्वं वसनेमि पुराणं दाधार धारयति पोषयतीत्यर्थः । सनेमीति पुराणनाम । 'प्रवयाः सनेमि' (नि. ३. २७. ४) इति पाठात् । किंच वामासु वचित् आर्द्रासु अपरिपक्वासु गोषु च वान्तः मध्ये पक्वं परिपक्वं पयः दधिषे धारयसि । तथा कृष्णासु कृष्णवर्णासु रोहिणीषु लोहितवर्णासु च गोषु तद्विपरीतं वृक्षात् दीप्यमानं श्वेतवर्णं पयः दधिषे ॥ सख्यम् । सख्युर्भावः सख्यम् । 'सख्युर्यः' इति यः । प्रत्ययस्वरः । दाधार । 'धृञ् धारणे' । तुजादित्वात् अभ्यासस्य दीर्घत्वम् । पक्कम् । 'पचो वः' (पा. सू. ८. २. ५२) इति निष्ठातकारस्य वत्वम् । रोहिणीषु । 'रुह बीजजन्मनि प्रादुर्भावे' । 'रुहे रश्च लो वा' (उ. सू. ३. ३७४) इति इतन्प्रत्ययान्तो रोहितशब्द आद्युदात्तो वर्णवार्चा । 'वर्णादनुदात्तात्तोपधात्तो नः' (पा. सू. ४. १. ३९) इति ङीप्; तत्संनियोगेन तकारस्य नकारादेशश्च । ङीप्ः पित्त्वादनुदात्तत्वे प्रातिपदिकस्वर एव शिष्यते ॥

सनात्सनीळा अवनीरवाता व्रता रक्षन्ते अमृताः सहोभिः ।

पुरु सहस्रा जनयो न पत्नीर्दुवस्यन्ति स्वसारो अहयाणम् ॥ १० ॥

सनात् । सनीळाः । अवनीः । अवाताः । व्रता । रक्षन्ते । अमृताः । सहःऽभिः ।

पुरु । सहस्रा । जनयः । न । पत्नीः । दुवस्यन्ति । स्वसारः । अहयाणम् ॥ १० ॥

वसनात् चिरकालादारभ्य वसनीळाः समाननिवासस्थानाः ववाताः । वातं गमनं तद्रहिताः एकपाण्यवस्थानात् । 'अवनयः' इति अङ्गुलिनाम । एवंभूताः ववनीः अङ्गुलयः पुरु पुरुणि बहूनि वसह्वा असंख्यातानि व्रता व्रतानि इन्द्रसंबन्धीनि कर्माणि वमृताः पुनःपुनःकरणेऽप्यालस्यरहिताः सत्यः वसहोभिः आस्मीथैर्बलैः वरक्षन्ते पालयन्ति । अपि च वस्वसारः स्वयमेव सरन्त्योऽङ्गुलयः वपत्नीः पालयिष्यः वअहयाणं लज्जारहितं प्रगल्भमित्यर्थः । यद्वा । अहीतयानं प्रशस्तगमनमिन्द्रं वजनयो वन । जनयः इति देवानां पत्न्य उच्यन्ते—'देवानां वै पत्नीर्जनयः' इति श्रुतेः । ता इव वदुवस्यन्ति परिचरन्ति । अङ्गलिबन्धनेन इन्द्रं प्रीणयन्तीत्यर्थः ॥ ववनीः । 'अवनयोऽङ्गुलयो भवन्त्यवन्ति कर्माणि' (निरु. ३. ९) इति यास्कः । 'सुपां सुलुक्' इति जसः पूर्वसवर्णदीर्घत्वम् । अवाताः । 'वा गतिगन्धनयोः' । 'असिहसि' इत्यादिना भावे तन्प्रत्ययः । बहुव्रीहौ 'नञ्सुभ्याम्' इत्युत्तरपदान्तोदात्तत्वम् । व्रता । 'श्रोष्ठन्दसि बहुलम्' इति शैलोपः । दुवस्यन्ति । दुवस्यतिः परिचरणकर्मा । कण्ठादिः । अतो यक एव स्वरः शिष्यते । पादादित्वात् निघाताभावः । अहयाणम् । 'ही लज्जायाम्' । 'बहुलं छन्दसि' इति श्लोरभावः । व्यत्ययेन शानच् । सुगभावश्छान्दसः । नञ्समासे अव्ययपूर्वपदप्रकृतिस्वरसम् । यद्वा । 'बहुलं छन्दसि' इति शपो लुकि 'छन्दस्युभयथा' इति शानच् आर्धधातुकत्वेन डित्त्वाभावे गुणायादेशौ । पूर्ववत् समासस्वरौ । यास्कस्तु एवं व्याख्येत्—'अहयाणोऽहीतयानः' (निरु. ५. १५) इति ॥ ॥ २ ॥



सनायुवो नमसा नव्यो अकैर्वसूयवो मतयो दस्म दद्रुः ।

पतिं न पत्नीरुशतीरुशन्तै स्पृशन्ति त्वा शवसावन्मनीषाः ॥ ११ ॥

सनाऽयुवः । नमसा । नव्यः । अकैः । वसुऽयवः । मतयः । दस्म । दद्रुः ।

पतिम् । न । पत्नीः । उशतीः । उशन्तैम् । स्पृशन्ति । त्वा । शवसाऽवन् । मनीषाः ॥ ११ ॥

हे ऽदस्म दर्शनीयेन्द्र ऽअकैः शस्त्ररूपैर्मन्त्रैः ऽनमसा नमस्कारेण यस्त्वं ऽनव्यः स्तुत्यो भवसि ।  
 'सनायुवः सनातनमग्निहोत्रादि नित्यं कर्म आत्मन इच्छन्तः ऽवसूयवः वसु धनमात्मन इच्छन्तो  
 धनकामा वा ऽमतयः मेधाविनस्त्वां ऽदद्रुः बहुना प्रयासेन जग्मुः । हे ऽशवसावन् बलवन्निन्द्र तैः  
 प्रयुक्ताः ऽमनीषाः स्तुतयः ऽत्वा त्वां ऽस्पृशन्ति प्रामुबन्ति । तत्र दृष्टान्तः । ऽउशतीः उशत्यः कामय-  
 मानाः ऽपत्नीः पत्न्यः ऽउशन्तै कामयमानं ऽपतिं ऽन । यथा पतिं संभजन्ते तद्वत् ॥ सनायुवः । सना  
 इत्येतद्व्ययं नित्यत्वमाचष्टे । तेन च तद्वान् लक्ष्यते । सना सनातनं कर्म आत्मन इच्छन्तीति सनायुवः ।  
 'क्याच्छन्दसि' इति उपत्ययः । जसि वर्णव्यत्ययेन उत्त्वम् । मतयः । 'मन ज्ञाने' । मन्यन्ते इति  
 मतयः स्तोतारः । 'किचूक्तौ च संज्ञायाम्' इति क्तिच् । 'न क्तिचि दीर्घश्च' इति निषेधे प्राप्ते  
 बाहुलकात् 'अनुदात्तोपदेशः' इत्यादिना अनुनासिकलोपः । चित्त्वादन्तोदात्तत्वम् । दद्रुः । 'द्रा  
 कुत्सायां गतौ' । लिटि उसि 'आतो लोप इटि च' इति आकारलोपः । उशतीः । 'वश कान्तौ' । लटः  
 शतृ । अदादिवात् 'शपो लृक्' । शतुडिन्त्वात् ग्रहिज्यादिना संप्रसारणम् । 'उगितश्च' इति  
 ङीप् । 'शतुरनुमः' इति नद्या उदात्तत्वम् । 'वा छन्दसि' इति पूर्वसवर्णदीर्घः । शवसावन् ।  
 मतुपि आकारोपजनश्छान्दसः । यद्वा । मत्वर्थीय आवनिप् ॥

सनादेव तव रायो गभस्तौ न क्षीयन्ते नोप दस्यन्ति दस्म ।

बुमाँ असि क्रतुमाँ इन्द्र धीरः शिक्षा शचीवस्त्व नः शचीभिः ॥ १२ ॥

सनात् । एव । तव । रायः । गभस्तौ । न । क्षीयन्ते । न । उप । दस्यन्ति । दस्म ।

बुऽमान् । असि । क्रतुऽमान् । इन्द्र । धीरः । शिक्ष । शचीऽवः । तव । नः । शचीभिः ॥ १२ ॥

हे ऽदस्म दर्शनीयेन्द्र । गभस्तिरिति बाहुनाम । ऽतव ऽगभस्तौ हस्ते ऽसनादेव चिरकालादारभ्य  
 स्थितानि ऽरायः धनानि ऽन ऽक्षीयन्ते न विनश्यन्ति । ऽनोप ऽदस्यन्ति च स्तोतृभ्यो दत्तेऽपि  
 त्वद्धस्तगतं धनमुपक्षयं न प्राप्नोति । अपि तु वर्धते । हे ऽइन्द्र ऽधीरः बुद्धिमान् धृष्टो वा त्वं ऽबुमान्  
 दीप्तिमान् ऽअसि । तथा ऽक्रतुमान् लोकरक्षणहेतुभूतकर्मयुक्तोऽसि । हे ऽशचीवः कर्मवन्निन्द्र ऽतव  
 ऽशचीभिः त्वदीयैः कर्मभिः ऽनः अस्मभ्यं धनं ऽशिक्ष देहि । शिक्षतिर्दानकर्मा ॥ क्षीयन्ते । 'क्षीज् हिंसा-  
 याम्' । अस्मात् कर्मकर्तारं कर्मवद्भावात् यगात्मनेपदे । 'वत्करणं स्वाश्रयमपि यथा स्यात्' (का. ३. १  
 ८७) इति कर्तृवद्भावात् 'अचः कर्तृयकि' (पा. सू. ६. १. १९५) इत्याद्युदात्तत्वम् । 'चादिलोपे  
 विभाषा' इति निवातप्रतिषेधः । शचीवः । शची अस्यास्तीति शचीवान् । 'छन्दसीरः' इति मतुपो  
 वस्त्वम् । संबुद्धौ 'मनुवसो रुः' इति नकारस्य रुत्वम् ॥

सुनायते गोतम इन्द्र नव्यमर्तक्षद्ब्रह्म हरियोजनाय ।

सुनीथाय नः शवसान नोधाः प्रातर्मक्षु धियावसुर्जगम्यात् ॥ १३ ॥

सुनायते । गोतमः । इन्द्र । नव्यम् । अर्तक्षत् । ब्रह्म । हरिः । योजनाय ।

सुनीथाय । नः । शवसान । नोधाः । प्रातः । मक्षु । धियावसुः । जगम्यात् ॥ १३ ॥

स इन्द्रः । सनायते नित्य इवाचरति सर्वेषामाद्यो भवति । हे । शवसान बलवन् । इन्द्र । हरि-  
योजनाय । हरी अश्वौ रथे योजयतीति हरियोजनः । सुनीथाय सुष्ठु नेत्रे । एवंभूताय तस्मै तुभ्यं  
गोतमः गोतमस्य ऋषेः पुत्रः । नोधाः ऋषिः । नव्यं नूतनं । ब्रह्म एतत्सूक्तरूपं स्तोत्रं । नः अस्मदर्थम्  
अर्तक्षत् अकरोत् । अतोऽस्माभिरनेन स्तोत्रेण स्तुतः सन् धिया बुद्ध्या कर्मणा वा प्राप्तवसुर्इन्द्रः  
प्रातःकाले । मक्षु शीघ्रं । जगम्यात् आगच्छतु ॥ सनायते । सना इति निपातो नित्यशब्दसमानार्थः ।  
तस्मादाचारार्थं क्यङ्प्रत्ययः । सुनीथाय । ‘णीञ् प्रापणे’ इत्यस्मात् औणादिकः थक्प्रत्ययः ।  
थाथादिस्वरः ॥ ३ ॥

‘त्वं महान्’ इति नवचं षष्ठं सूक्तं नोधस आर्षं त्रैष्टुभमैन्द्रम् । अनुक्रम्यते च—‘त्वं नव’  
इति । समूहे दशरात्रे द्वितीये छन्दोमे महत्त्वतीयशब्दे एतत्सूक्तम् । ‘विश्वजितोऽग्निं नरः’ इति  
खण्डे सूत्रितं—‘तां सु ते कीर्तित्वं महौ इन्द्र यो ह’ (आश्व. श्रौ. ८. ७) इति ॥

त्वं महौ इन्द्र यो ह शुष्मैर्धावा जज्ञानः पृथिवी अमे धाः ।

यद्ध ते विश्वा गिरयश्चिदम्बा भिया दृळ्हासः किरणा नैर्जन् ॥ १ ॥

त्वम् । महान् । इन्द्र । यः । ह । शुष्मैः । धावा । जज्ञानः । पृथिवी इति । अमे । धाः ।

यत् । ह । ते । विश्वा । गिरयः । चित् । अम्बा । भिया । दृळ्हासः । किरणाः । न । ऐर्जन् ॥ १ ॥

हे । इन्द्र । त्वं । महान् गुणैः सर्वाधिको भवसि । यो । ह यः खलु त्वम् । अमे असुरकृते भये  
सति । जज्ञानः तदानीमेव प्रादुर्भूतः सन् । शुष्मैः शत्रूणां शोषकैरात्मीयैर्वलैः । धावा । पृथिवी  
धावापृथिव्यौ । धाः । आधारयः । तादृशाज्यात् अमुमुचः इत्यर्थः । किञ्च । यद्ध । ते यस्य  
खलु तव संबन्धिभ्या । भिया भीत्या । विश्वा विश्वानि व्याप्तानि यानि भूतजातानि । गिरयश्चित् ये  
च शिलोच्चयाः । अम्बा । महान्नामैतत् । अन्यान्यपि महान्ति यानि सन्ति । तेऽपि सर्वे । दृळ्हासः  
दृढा अपि । ऐर्जन् अकम्पित । तत्र दृष्टान्तः । किरणा । न । यथा सूर्यरश्मय इतस्ततो नभसि  
कम्पन्ते तद्वत् ॥ जज्ञानः । ‘जनी प्रादुर्भावे’ । लिटः कानच् । ‘गमहन’ इत्यादिना उपधालोपः ।  
स्थानिवद्भावात् द्विर्भावादि । ‘चितः’ इत्यन्तोदात्तत्वम् । धावापृथिवी इत्यस्य समस्तपदस्य मध्ये  
जज्ञान इत्यस्य पाठञ्छान्दसः । यत् । ‘सुपां सुलुक्’ इति षष्ठ्या लुक् । अम्बा । आ समन्ताद्-  
वन्ति सद्भावं प्राप्नुवन्तीति अम्बा महान्तः । आङ्पूर्वात् भवतेः औणादिको ङुन्प्रत्ययः । उपसर्गस्य  
ह्रस्वत्वं च । यद्वा । नङ्पूर्वात् भवतेः प्रात्ययार्थात् ‘नञि भुवो ङित्’ इति कन्प्रत्ययः ।  
महान्तो हि प्राप्नुं न शक्यन्ते । ‘शेष्ठान्दसि बहुलम्’ इति शैल्लोपः । किरणाः । कीर्यन्ते विक्षिप्यन्ते

इति किरणाः । ‘ कृ विक्षेपे ’ । ‘ कृपृवृजिमन्दिनिधाभ्यः क्युः ’ ( उ. सू. २. २३९ ) इति क्युप्रत्ययः । योरनादेशे प्रत्ययाद्युदात्तत्वम् । ‘ ऋत इद्धातोः ’ इति इत्वम् । ऐजन् । ‘ एजृ कम्पने ’ । लङि आडागमः । स चोदात्तः । वृद्धिश्च ॥

आ यद्वरीं इन्द्र विव्रता वेरा ते वज्रं जरिता बाह्वोर्धात् ।

येनाविहर्यतक्रतो अमित्रान्पुर इष्णासि पुरुहूत पूर्वीः ॥ २ ॥

आ । यत् । हरी इति । इन्द्र । विव्रता । वेः । आ । ते । वज्रम् । जरिता । बाह्वोः । धात् ।  
येन । अविहर्यतक्रतो इत्यविहर्यतऽक्रतो । अमित्रान् । पुरः । इष्णासि । पुरुहूत । पूर्वीः ॥ २ ॥

हे इन्द्र त्वं यद्वा विव्रता विविधकर्माणौ हरी त्वदीयावश्चौ वा वेः रथे<sup>१</sup> आगमयसि<sup>१</sup> रथे योजयसीत्यर्थः । तदानीं ते तव बाह्वोः हस्तयोः जरिता स्तोता वज्रम् वा धात् स्तोत्रेण स्थापयति । स्तोत्रा स्तुते प्रयत्नमन्तरेण वज्रं त्वद्धस्ते दृश्यते इत्यर्थः । हे अविहर्यतक्रतो प्रेक्षितकर्मन्निन्द्र अमित्रान् शत्रून् येन वज्रेण इष्णासि अभिगच्छसि । हे पुरुहूत पुरुभिर्वहुभिर्यजमानैराहूत त्वं पूर्वीः बह्वीः पुरः असुरपुराणि भेत्तुमभिगच्छसीत्यर्थः ॥ विव्रता । व्रतमिति कर्मनाम । विविधं व्रतं ययोस्तौ । ‘ सुपां सुलुक् ’ इति पूर्वसवर्णदीर्घत्वम् । बहुव्रीहौ पूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वम् । वेः । ‘ वी गतिप्रजनकान्त्यशनखादनेषु<sup>२</sup> ’ । अन्तर्भावितप्यर्थात् छान्दसे लङि सिपि अदादिवात् शपो लुक् । ‘ बहुलं छन्दस्यमाङ्गयोगेऽपि ’ इति अडभावः । धात् । दधातेः छान्दसे लुङि ‘ गतिस्था ’ इति सिचो लुक् । पूर्ववत् अडभावः । अविहर्यतक्रतो । ‘ हर्यतिः प्रेप्साकर्मा ’ ( निरु. ७. १७ ) इति यास्कः । ‘ हर्य गतिकान्त्योः ’ । क्रान्तिरभिलाषः । विहर्यतोऽनभिलषितः । अविहर्यतोऽभिलषित इत्यर्थः । तादृशः क्रतुः कर्म यस्य स तथोक्तः । अमित्रान् । न सन्ति मित्राण्येष्विति बहुव्रीहौ ‘ नजो जरमरमित्रमृताः ’ इत्युत्तरपदाद्युदात्तत्वम् । इष्णासि । ‘ इष आभीक्ष्णे ’ । अत्र गत्यर्थः । ‘ त्रयादिभ्यः श्रा ’ । सिपः पिच्चादनुदात्तत्वे तस्यैव स्वरः शिष्यते । यद्वृत्तयोगादनिधातः ॥

त्वं सत्य इन्द्र धृष्णुरेतान्त्वमृभुक्षा नर्यस्त्वं षाट् ।

त्वं शुष्णं वृजने पृक्ष आणौ यूने कुत्साय युमतु सचाहन् ॥ ३ ॥

त्वम् । सत्यः । इन्द्र । धृष्णुः । एतान् । त्वम् । ऋभुक्षाः । नर्यः । त्वम् । षाट् ।

त्वम् । शुष्णम् । वृजने । पृक्षे । आणौ । यूने । कुत्साय । युऽमते । सचा । अहन् ॥ ३ ॥

हे इन्द्र त्वं सत्यः सत्सु भवः सर्वोक्छ इत्यर्थः । एतान् शत्रून्भिगतः सन् धृष्णुः तेषां धर्षयिता तिरस्कृता । किञ्च त्वम् ऋभुक्षाः ऋभूणामधिपतिः । तेषु कृतनिवासो वा । यद्वा । महन्नामैतत् । महान् प्रवृद्धोऽसि । नर्यः नृभ्यो हितः । तथा त्वं षाट् शत्रूणामभिभविता हन्तेत्यर्थः । किञ्च । वृजने इत्यादीनि त्रीणि संप्रामनामानि । अत्र पूर्वे विशेषणे । वृजने वर्जनयुक्ते । संग्रामे हि वीराः पुरुषा वज्र्यन्ते हिंस्यन्ते । पृक्षे संपर्चनीये वीरैः<sup>३</sup> योद्धुं प्राप्तव्ये । एवंविधे आणौ संग्रामे

‘युमते दीप्तिमते’ ‘यूने तहगाय’ ‘कुत्साय’ ‘सचा’ ‘त्वं सहायो भूत्वा’ ‘शृणुं शोषयितारमेतत्संज्ञमसुरम्’  
 ‘अहन् अवधीः ॥ ऋभुक्षाः । ऋभुरिति मेधाविनाम । उरु विस्तीर्णं भाति । यद्वा । ऋतेन यजेन भाति  
 भवतीति वा ऋभुः । उरुशब्दे ऋतशब्दे वोपपदे भातेर्भवतेर्वा ‘मृगय्वादयश्च’ ( उ. सू. १. ३८ ) इति  
 कुप्रत्ययः पूर्वपदस्य ऋभावश्च निपात्यते । क्षयतिरैश्वर्यकर्मा । तेषामीष्टे इति ऋभुक्षाः । यद्वा । ‘क्षि  
 निवासगतयोः’ । तेषु निवसतीति ‘पतेस्थ’ ( उ. सू. ४. ४५२ ) इति विधीयमान इनि-  
 प्रत्ययो बहुलवचनादस्मादपि भवति । टिलोपश्च । सौ ‘पथिमथ्यमुक्षामात्’ ( पा.सू. ७. १. ८५ )  
 इति आत्वम् । प्रत्ययस्वरः । पाट् । ‘सह’ अभिभवे । ‘छन्दसि सहः’ ( पा. सू. ३. २. ६३ )  
 इति केवलादपि ण्विः । षत्वं छान्दसम् । युमते । द्यौर्दीप्तिरस्मिन्नस्तीति युमान् । ‘स्वादित्वसर्वनामस्थाने’  
 इति पदसंज्ञायां ‘दिव उत्’ इति उत्त्वम् । ‘ह्रस्वनुङ्भ्यां मनुप्’ इति मनुप उदात्तत्वम् ॥

त्वं ह त्यदिन्द्र चोदीः सर्वा वृत्रं यद्वज्रिन्वृषकर्मनुभ्राः ।

यद्व शूर वृषमणः पराचैर्वि दस्यूर्योनावकृतो वृथाषाट् ॥ ४ ॥

त्वम् । ह । त्यत् । इन्द्र । चोदीः । सर्वा । वृत्रम् । यत् । वज्रिन् । वृषऽकर्मन् । उभ्राः ।

यत् । ह । शूर । वृषऽमनः । पराचैः । वि । दस्यूर्न् । योनौ । अकृतः । वृथाषाट् ॥ ४ ॥

हे ‘इन्द्र’ ‘त्वं’ ‘ह’ त्वं खलु ‘सखा’ कुत्सस्य सहायः सन् ‘त्यत्’ तत् अस्मिद्धं धनं जयलक्षणं यज्ञो  
 वा ‘चोदीः’ प्रेरितवान् अकार्षीरित्यर्थः । हे ‘वृषकर्मन्’ वृष्ट्युदकसेचनरूपकर्मोपेत ‘वज्रिन्’ वज्रवज्रिन्द्र  
 ‘वृत्रं’ सर्वस्य धनस्यावरीतारं कुत्सस्य शत्रुं ‘यत्’ यदा ‘उभ्राः’ अनुभ्राः अहिंस्रौः । अपि च हे  
 ‘शूर’ शत्रूणां प्रेरक ‘वृषमणः’ कामाभिवर्षकमनस्केन्द्र ‘वृथाषाट्’ अनायासेन शत्रूणामभिभविता त्वं  
 ‘यद्व’ यदा खलु ‘योनौ’ वीरैर्मिश्रणीये संग्रामे ‘दस्यूर्न्’ कुत्सस्योपक्षयितृन् अन्यान् शत्रून् ‘पराचैः’  
 परागमनैः ‘वि’ अकृतः पराङ्मुखा यथा भवन्ति तथा व्यच्छिन्नः । तदानीं कुरुसः सर्वं यशः प्राप्तो-  
 दित्यर्थः ॥ चोदीः । ‘चुद प्रेरणे’ । लुङि ‘नेटि’ ( पा. सू. ७. २. ४ ) इति सिचि वृद्धि-  
 प्रतिषेधः । उभ्राः । ‘णभ तुभ हिंसायाम्’ । क्रैयादिकः । लङि सिचि तलोपश्छान्दसः । ‘बहुलं  
 छन्दस्यमाङ्गयोगेऽपि’ इति अडभावः । पराचैः इत्येतदव्ययं नीचैरुच्चैरिति वत् इति भट्टभास्करमिश्रः ।  
 ‘पराचैः पराङ्मनैः’ ( निरु. ११. २५ ) इति निरुक्तम् । दस्यूर्न् । ‘दीर्घादिति समानपादे’ इति  
 नकारस्य रूपम् । ‘अत्रानुनासिकः पूर्वस्य तु वा’ इति उकारस्य सानुनासिकता । अकृतः ।  
 ‘कृती छेदने’ । लङि सिचि तुदादित्वात् शप्रत्ययः । आगमानुशासनस्यानित्यत्वात् ‘शे मुचादीनाम्’  
 इति नुमागमस्याभावः । शस्य डित्वात् गुणाभावः ॥

त्वं ह त्यदिन्द्रारिषण्यन्दृहस्य चिन्मर्तीनामजुष्टौ ।

व्यस्मदा काष्ठा अर्वते वर्धनेव वज्रिच्छथिह्यमित्रान् ॥ ५ ॥

त्वम् । ह । त्यत् । इन्द्र । अरिषण्यन् । दृहस्य । चित् । मर्तीनाम् । अजुष्टौ ।

वि । अस्मत् । आ । काष्ठाः । अर्वते । वः । घनाऽईव । वज्रिन् । श्रथिहि । अमित्रान् ॥ ५ ॥

हे <sup>१</sup>इन्द्र <sup>२</sup>त्वं <sup>३</sup>हं त्वं खलु <sup>४</sup>त्यत् तस्य <sup>५</sup>इच्छस्य <sup>६</sup>चित् इदस्य कस्यचिदपि <sup>७</sup>अरिषण्यन् रेणमनिच्छन् एवंस्वभावो भवसि । देवतात्वेनानुग्रहीतृत्वात् । तथापि <sup>८</sup>मर्तानां स्तोतृणामस्माकं शत्रुभिः <sup>९</sup>अजुष्टौ अग्नीतौ सत्याम् <sup>१०</sup>अस्मत् <sup>११</sup>अर्वते अस्मदीयाश्चाय गन्तुं <sup>१२</sup>काष्ठाः दिशः <sup>१३</sup>आ समन्तात् <sup>१४</sup>वि <sup>१५</sup>वः विवृताः कुरु । यथा सर्वासु दिक्षु अस्मदीया अश्वाः प्रतिरोधमन्तरेण गच्छन्ति तथा कुरु इत्यर्थः । किंच तत्रत्यान् <sup>१६</sup>अमित्रान्<sup>१</sup> हे <sup>१७</sup>वज्रिन् वज्रवज्रिन्द्र <sup>१८</sup>घनेव घनेन कठिनेन पर्वतेनेव वज्रेण <sup>१९</sup>अथिहि अथय जज्ञित्यर्थः । यद्वा । मर्तानां मनुष्याणां मध्ये यस्मिन् कस्मिंश्चित्तव अग्नीतौ सत्यां तत्र शत्रोर्द्वयस्यापि अरिषण्यन् रेणं हिंसनमनिच्छन् वर्तसे । यस्मिंस्तु कुत्सादौ प्रीतिरस्ति तस्य शत्रुवधं चक्रे । अतस्तव प्रियाणामस्माकमर्वते इत्यादि पूर्ववत् ॥ त्यत् । ‘ सुपां सुलुक् ’ इति पठ्या लुक् । अरिषण्यन् । रिष्टशब्दात् क्यचि ‘ दुरस्युर्द्विगणस्युर्द्विषण्यति रिषण्यति ’ ( पा. सू. ७. ४. ३६ ) इति रिषण्भावो निपात्यते । नञ्समासे अव्ययपूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वम् । अस्वत् । पूर्ववत् पठ्या लुक् । अर्वते । ‘ अवगच्छसावतजः ’ इति नकारस्य तकारादेशः । वनिष्पुषौ पिच्चादनुदात्तौ । परिक्षेपात् धातुस्वरः । घनेव । ‘ मूर्तौ घनः ’ ( पा. सू. ३. ३. ७७ ) इति काठिन्ये गम्यमाने हन्तेः अप्रत्ययान्तो निपात्यते । अथिहि । अथ हिंसार्थः । ण्यन्तात् लोटि ‘ बहुलं छन्दसि ’ इति शपो लुक् ॥ ४ ॥

त्वां ह त्पदिन्द्रार्णसातौ स्वर्मीळहे नर आजा हवन्ते ।

तवं स्वधाव इयमा समर्य ऊतिर्वाजेष्वतसाय्या भूत् ॥ ६ ॥

त्वाम् । ह । त्यत् । इन्द्र । अर्णसातौ । स्वःऽमीळहे । नरः । आजा । हवन्ते ।

तवं । स्वधाऽवः । इयम् । आ । समर्ये । ऊतिः । वाजेषु । अतसाय्या । भूत् ॥ ६ ॥

हे <sup>१</sup>इन्द्र <sup>२</sup>अर्णसातौ अर्णानां गन्तॄणां युद्धे प्रवृत्तानां पुरुषाणां सातिर्लाभो यस्मिन् <sup>३</sup>स्वर्मीळहे । मीळमिति धननाम । सुष्ठु अरणीयं धनं यस्मिन् । एवंभूते <sup>४</sup>आजा आजौ संग्रामे <sup>५</sup>त्यत् तं ग्रसिद्धं त्वामेव <sup>६</sup>नरः योद्धुकामाः पुरुषाः सहायार्थं <sup>७</sup>हवन्ते आह्वयन्ति । यद्वा । अर्णस उदकस्य सातिर्लाभो यस्मिन् वृत्रादिषुद्धे तस्मिन्नित्यर्थः । दृष्टिनिरोधकेन वृत्रेण सह वर्षणार्थं <sup>८</sup>तव यद्युद्धं तत्र स्तोतारत्वां प्रोत्साहयन्तीति भावः । यस्मादेवं तस्मात् हे <sup>९</sup>स्वधावः हे<sup>२</sup> अजवन् बलवन् वा इन्द्र <sup>१०</sup>समर्ये संग्रामे <sup>११</sup>तव संबन्धिनी <sup>१२</sup>इयम् ऊतिः त्वदीयमिदं रक्षणम् <sup>१३</sup>आ अस्मदाभिमुख्येन <sup>१४</sup>भूत् भवतु । <sup>१५</sup>वाजेषु संग्रामेषु या एषा <sup>१६</sup>ऊतिः <sup>१७</sup>अतसाय्या योद्धुभिः प्राप्तव्या भवति ॥ त्यत् । ‘ सुपां सुलुक् ’ इति द्वितीयाया लुक् । अर्णसातौ । ‘ ऋ गतौ ’ । बहुलवचनात् औणादिको नप्रत्ययः । ‘ षणु दाने ’ इत्यस्मात् भावे क्तिनि ‘ जनसनखनाम् ’ इत्यनुनासिकस्य आत्वम् । बहुव्रीहौ पूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वम् । यद्वा । ‘ उदके लुट् च ’ ( उ. सू. ४. ६३६ ) इति अर्तेः असुन्प्रत्ययो नुडागमश्च । ‘ पीवोपवसनादीनां छन्दसि लोपो वक्तव्यः ’ ( पा. म. ६. ३. १०९. ६ ) इति सलोपः । निच्चादाद्युदात्तत्वम् । पूर्ववत् बहुव्रीहिस्वरः । स्वर्मीळहे । स्वर्शब्दः ‘ न्यङ्स्वरौ स्वरितौ ’ ( फि. सू. ७४ ) इति स्वरितः । बहुव्रीहिस्वरणे स एव शिष्यते । आजा । ‘ सुपां सुलुक् ’ इति सप्तम्या ङादेशः । स्वधावः । ‘ मनुवसो रुः ’ इति मनुषो रत्वम् । अतसाय्या । ‘ अत सातत्यगमने ’ । औणादिकः साय्यप्रत्ययः तस्य आडागमश्च । आगमनानुदात्तत्वे प्रत्ययाद्युदात्तत्वम् । भूत् । ‘ छन्दसि लुङ्लङ्लिटिः ’ इति प्रार्थनायां लुङि ‘ बहुलं छन्दस्यसाङ्गयोगेऽपि ’ इति अङभावः ॥

त्वं ह त्वादिन्द्र सप्त युध्यन्पुरो वज्रिन्पुरुकुत्साय दर्दः ।

वर्हिर्न यत्सुदासे वृथा वर्गहो राजन्वरिवः पूरवे कः ॥ ७ ॥

त्वम् । ह । त्वत् । इन्द्र । सप्त । युध्यन् । पुरः । वज्रिन् । पुरुऽकुत्साय । दर्दरिति दर्दः ।

वर्हिः । न । यत् । सुदासे । वृथा । वर्क । अंहोः । राजन् । वरिवः । पूरवे । कुरिति कः ॥ ७ ॥

हे वज्रिन् वज्रवन् इन्द्र पुरुकुत्साय एतत्संज्ञाय ऋषये युध्यन् तदीयशत्रुभिः सह युद्धं कुर्वाणः त्वम् एव त्वत् ततः सप्त पुरः तदीयानि सप्तसंख्यानि नगराणि दर्दः व्यदारयः अभैत्सीरित्यर्थः । अपि च सुदासे एतत्संज्ञाय राज्ञे अंहोः एतत्संज्ञस्यासुरस्य संबन्धि यत् धनमस्ति तत् वृथा अनायासेन वर्हिर्न वर्हिरिव वर्क अघृणक् अच्छिन्नः इत्यर्थः । तदनन्तरं पूरवे त्वां हविषा पूरयते तस्मै सुदासे हे राजन् स्वामिन् इन्द्र वरिवः धनं कः अकार्षीः ॥ त्वत् । 'सुपां सुलुक्' इति विभक्तेलुक् । दर्दः । 'दृ विदारणे' । अस्मात् यङ्लुगन्तात् लङि सिपि 'अदादिवच्च' इति वचनात् शपो लुक् । 'हलङ्याभ्यः' इति सलोपः । 'बहुलं छन्दस्माङ्योगेऽपि' इति अडभावः । सुदासे । शोभनं ददातीति सुदाः । असुन् । 'सुदाः कल्याणदानः' (निरु. २. २४) इति यास्कः । वर्क । 'वृजी वर्जने' । लङि सिपि 'बहुलं छन्दसि' इति विकरणस्य लुक् । लघूपधगुणे पूर्ववत् सलोपः<sup>१</sup> । अडभावश्च । 'चोः कुः' इति कृत्वम् । कः । 'डुकृन् करणे' । लङि सिपि 'मन्त्रे वस' इति च्छेलुक् । पूर्ववत् सलोपाडभावौ<sup>२</sup> ॥

त्वं त्यां न इन्द्र देव चित्रामिषमापो न पीपयः परिज्मन् ।

यया शूर प्रत्यस्मभ्यं यंसि त्मनमूर्जं न विश्वध क्षरध्वै ॥ ८ ॥

त्वम् । त्याम् । नः । इन्द्र । देव । चित्राम् । इषम् । आपः । न । पीपयः । परिज्मन् ।

यया । शूर । प्रति । अस्मभ्यम् । यंसि । त्मनम् । ऊर्जम् । न । विश्वध । क्षरध्वै ॥ ८ ॥

हे देव द्योतमान इन्द्र त्वं नः अस्माकं चित्रां चायनीयां त्यां ताम् इषम् अन्नं परिज्मन् परितो व्याप्तायां भूमौ पीपयः प्रावर्धयः । यथा सर्वा भूमिरन्नेन परिपूर्णा भवति तथा कुर्वित्यर्थः । तत्र दृष्टान्तः । आपो न । यथा अपो वृष्टयुदकानि भूम्यां वर्षणेन प्रवर्धयसि तद्वत् । यद्वा । भूमौ वर्तमानानस्मान् यथा अपः पाययसि तद्वत् चित्रामिषमपि पाययेति भावः । हे शूर इन्द्र यया इषा त्मनम् आत्मानं जीवम् अस्मभ्यं प्रति यंसि प्रयच्छसि । तत्र दृष्टान्तः । विश्वध विश्वतः सर्वतः क्षरध्वै क्षरितुम् ऊर्जं न उदकमिव । यथास्मभ्यं बहुलमुदकं प्रयच्छसि तद्वत्प्राणधारणरूपं जीवनमपि प्रयच्छसीति भावः ॥ आपः । शसि प्राप्ते व्यत्ययेन जस् । 'असृन्' इत्यादिना दीर्घः । पीपयः । 'स्फायी ओप्यायी वृद्धौ' । ण्यन्तात् छान्दसे लुङि 'प्यायः पी' (पा. सू. ६. १. २८) इति व्यत्ययेन पीभावः । 'णिश्चिदुसुभ्यः'

इति च्लेः चडादेशः । णिलोपादीनि । यद्वा । ‘ पीड् पाने ’ इत्यस्मात् लुङि चङि पूर्ववत् । ‘ बहुलं छन्दस्यमाङ्गयोगेऽपि ’ इति अडभावः । परिजम् । जमतिर्गतिकर्मा । ‘ अज गतिक्षेपणयोः ’ । आभ्यां परिपूर्वाभ्यां ‘ श्वक्षन् ’ इत्यादौ कनिन्प्रत्ययान्तौ निपातितः । ‘ सुपां सुलुक् ’ इति सप्तम्या लुक् । यंसि । ‘ यम उपरमे ’ । ‘ बहुलं छन्दसि ’ इति शपो लुक् । मनम् । ‘ आङोऽन्यत्रापि च्छन्दसि दृश्यते ’ ( का. ६. ४. १४१. १ ) इत्यात्मनः आकारलोपः । संज्ञापूर्वकस्य विधेरन्त्यत्वात् उपधादीर्घाभावः । विश्वध । विश्वशब्दात्तसिलः सकारलोपो धत्वं च षष्ठोदादित्वात् । क्षरथ्यै । ‘ क्षर संचलने ’ । ‘ तुमर्थे सेसेन् ’ इति अध्येनप्रत्ययः । निच्वादाद्युदात्तत्वम् ॥

अकारि त इन्द्र गोतमेभिर्ब्रह्माण्योक्ता नमसा हरिभ्याम् ।

सुपेशसं वाजसा भरा नः प्रातर्मक्षु धियावसुर्जगम्यात् ॥ ९ ॥

अकारि । ते । इन्द्र । गोतमेभिः । ब्रह्माणि । आऽउक्ता । नमसा । हरिभ्याम् ।

सुपेशसम् । वाजम् । आ । भर । नः । प्रातः । मक्षु । धियाऽवसुः । जगम्यात् ॥ ९ ॥

हे इन्द्र ते तव गोतमेभिः गन्तुमैरेतस्संज्ञैर्ऋषिभिः अकारि स्तोत्रं कृतमित्यर्थः । एतदेव स्पष्टीकरोति । ब्रह्माणि मन्त्रजातानि नमसा हविर्लक्षणेनाज्ञेन सह हरिभ्याम् अश्वाभ्यां युक्ताय तुभ्यम् उक्ता अभिमुख्येन उक्तानि । यद्वा । मर्यादायाम् आकारः । यथाशास्त्रं प्रयुक्तानि । सत्त्वं सुपेशसम् । पेश इति रूपनाम । बहुविरूपयुक्तं वाजम् अन्नं नः अस्मभ्यम् आ भर आहर देहीति यावत् । धिया बुद्ध्या कर्मणा वा प्राप्तधन इन्द्रः प्रातःकाले अस्मद्रक्षणार्थं जगम्यात् आगच्छतु ॥ ओक्ता । ‘ शेषच्छन्दसि बहुलम् ’ इति शैलोपः । सुपेशसम् । ‘ पिश अवयवे ’ । असुम् । बहुव्रीहौ ‘ आद्युदात्तं च्छन्दसि ’ इत्युत्तरपदाद्युदात्तत्वम् । भर । ‘ ह्यग्रहोर्भः ’ इति भत्वम् । ‘ अचोतस्तिष्ठः ’ इति संहितायां दीर्घः ॥ ५ ॥

‘ वृष्णे शर्धाय ’ इति पञ्चदशर्वं सप्तमं सूक्तम् । नोधस आर्षं मारुतम् । अन्त्या त्रिष्टुप् । शिष्टाश्चतुर्दश जगत्यः । तथा चातुक्रान्तं—‘ वृष्णे पञ्चोना मारुतं त्रिष्टुबन्तम् ’ इति । चातुर्विंशिकेऽहनि आग्निमारुते इदं मारुतं निविद्धानीयम् । सूत्रितं च—‘ पृक्षस्य वृष्णो वृष्णे शर्धाय यज्ञेन वर्धतेत्याग्निमारुतम् ’ ( आश्व. श्रौ. ७. ४ ) इति । आग्निविके पञ्चमेऽहन्यपि एतत् आग्निमारुते मारुतनिविद्धानम् । सूत्रितं च—‘ पृक्षस्य वृष्णो वृष्णे शर्धाय नू चित्सहोजा इत्याग्निमारुतम् ’ ( आश्व. श्रौ. ७. ७ ) इति ॥

वृष्णे शर्धाय सुमखाय वेधसे नोधः सुवृक्तिं प्र भरा मरुद्भयः ।

अपो न धीरो मनसा सुहस्त्यो गिरः समञ्जे विदथेष्वाभुवः ॥ १ ॥

वृष्णे । शर्धाय । सुमखाय । वेधसे । नोधः । सुवृक्तिम् । प्र । भर । मरुत्भ्यः ।

अपः । न । धीरः । मनसा । सुहस्त्यः । गिरः । सम् । अञ्जे । विदथेषु । आऽभुवः ॥ १ ॥



अत्र पूर्वार्धेन स्तुतौ नोधाः प्रेर्यते । हे नोधः वृष्णे कामानां वपित्रे सुमखाय शोभनयज्ञाय  
 वेधसे पुष्पफलादीनां कर्त्रे । वायौ सति हि पुष्पाणि फलानि चोत्पद्यन्ते । एवंविधाय मरुद्भ्यः ।  
 विभक्तिव्यत्ययः । मरुतां मितराविणां शर्धाय समूहाय सुवृत्तिं सृष्टु आवर्जकं सृष्टु प्रवृत्तं वा स्तोत्रं  
 प्र भर प्रेरय स्तुहीति यावत् । स्तुतौ प्रेरितो नोधा आह । धीरः धीमान् सुहृत्स्यः शोभनाङ्गुलि-  
 युक्तः । कृताञ्जलिरित्यर्थः । एवंभूतोऽहं मनसा गिरः स्तुतिलक्षणा वाचः समजे सम्यग्यक्ताः  
 करोमि । या गिरः विद्वेषेण यज्ञेषु आभुवः । आह मर्यादायाम् । यथाशास्त्रं प्रयुक्ता भवन्तीति  
 आभुवः । देवताभिमुखीकरणाय समर्थाः । यज्ञयोग्यैः स्तोत्रैर्मनःपूर्वकं मरुद्गणं स्तौमीति भावः । तत्र  
 दृष्टान्तः । अपो न । यथा पर्जन्यो युगपदेव बहुषु प्रदेशेषु बहुशो जलानि वर्षति तद्वत् ॥ वृष्णे ।  
 'वृषु सेचने' । 'कनिन्युवृषितक्षि' इत्यादिना कनिन्प्रत्ययः । किञ्चाद्रुणाभावो निच्चादाद्युदात्त-  
 त्वम् । चतुर्थ्येकवचने 'अलोपोऽनः' इति अकारलोपः । शर्धाय । 'श्रु प्रसहने' । शर्प्यते प्रसह्यते  
 अनेन पर्वतादिकमिति शर्धो मरुत्संघः । करणे घञ् । निच्चादाद्युदात्तत्वम् । सुमखाय । शोभनो मुखो  
 यस्य । 'नन्सुभ्याम्' इति प्राप्ते व्यत्ययेन पूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वम् । नोधः । पादादित्वात् षाष्टिकमा-  
 मन्त्रित्वाद्युदात्तत्वम् । सुहृत्स्यः । हस्ते भवा हस्त्याः । 'भवे छन्दसि' इति यत् । 'यतोऽनावः'  
 इत्याद्युदात्तत्वम् । ततः सुशब्देन बहुव्रीहौ 'आद्युदात्तं छच्छन्दसि' इत्युत्तरपदाद्युदात्तत्वम् ॥

ते जज्ञिरे दिव ऋष्वास उक्ष्णो रुद्रस्य मर्या असुरा अरेपसः ।

पावकासः शुचयः सूर्या इव सत्वानो न द्रप्सिनो घोरवर्षसः ॥ २ ॥

ते । जज्ञिरे । दिवः । ऋष्वासः । उक्ष्णः । रुद्रस्य । मर्याः । असुराः । अरेपसः ।

पावकासः । शुचयः । सूर्याः इव । सत्वानः । न । द्रप्सिनः । घोरवर्षसः ॥ २ ॥

ते मरुतः दिवः अन्तरिक्षात् जज्ञिरे प्रादुर्बभूवुः । कीदृशाः । ऋष्वासः दर्शनीयाः उक्ष्णः  
 सेक्ताः । युवान इत्यर्थः । रुद्रस्य मर्याः । मर्यशब्दो मनुष्यवाची इह मरुतां मर्यत्वासंभवात्पुत्रा  
 इत्यस्मिन्नर्थे पर्यवस्यति । मरुतां रुद्रपुत्रत्वं च मन्त्रान्तरे स्पष्टम्—'आ ते पितर्मरुतां सुश्रमेतु'  
 ( ऋ. सं. २. ३३. १ ) इति । असुराः शत्रूणां निरसितारः अरेपसः । रेप इति पापनाम ।  
 पापरहिताः पावकासः सर्वेषां शोषकाः सूर्या इव शुचयः दीप्ताः सत्वानो न यथा परमेश्वरस्य  
 भूतगणा अतिशयितबलपराक्रमाः तत्सदृशा इत्यर्थः । सत्वान इति भूतगणा उच्यन्ते—'अथो ये  
 अस्य सत्वानः' ( तै. सं. ४. ५. १. ३ ) इत्यादौ तथा दर्शनात् । द्रप्सिनः वृष्ट्युदकबिन्दुभिर्युक्ताः ।  
 'मरुतः सृष्टां वृष्टिं नयन्ति' ( तै. सं. २. ४. १०. २ ) इति श्रुतेः । घोरवर्षसः । वर्ष इति रूपनाम ।  
 घोररूपाः । शत्रूणां भयंकररूपा इत्यर्थः । यद्वा । सत्वानो न घोरवर्षसः । यथा भूतगणा भयंकर-  
 रूपास्तद्देवतेऽपीत्यर्थः ॥ ऋष्वासः । 'ऋषी गतौ' । गत्यर्था बुद्धयर्था इति अत्र ज्ञानार्थः । 'सर्व-  
 निवृण्व' ( उ. सू. १. १५१ ) इत्यादौ वप्रत्ययान्तो निपातितः । 'आजसेरसुक्' ।  
 उक्ष्णः । 'वा षपूर्वस्य निगमे' इति उपधादीर्घाभावः । अरेपसः । बहुव्रीहौ 'नन्सुभ्याम्' इत्यु-  
 त्तरपदान्तोदात्तत्वम् । सत्वानः । 'षट् विशरणगत्यवसादनेषु' । 'प्र ईरसद्योस्तुच्च' ( उ. सू.  
 ४. ५२६ ) इति विधीयमानः कनिन्प्रत्ययो बहुलवचनात् केवलादपि भवति । प्रत्ययस्य पित्वादानु-  
 दात्तत्वे धातुस्वरः क्षिप्यते ॥

युवानो रुद्रा अजरा अभोग्वनो ववक्षुरध्रिगावः पर्वताइव ।

दृळ्हा चिद्विश्वा भुवनानि पार्थिवा प्र च्यावयन्ति दिव्यानि मज्मना ॥३॥

युवानः । रुद्राः । अजराः । अभोक्ऽहनः । ववक्षुः । अध्रिऽगावः । पर्वताऽइव ।

दृळ्हा । चित् । विश्वा । भुवनानि । पार्थिवा । प्र । च्यावयन्ति । दिव्यानि । मज्मना ॥३॥

युवानः तरुणाः । रुद्राः रुद्रपुत्राः । अजराः जरारहिताः । अभोग्वनः ये देवान् हविर्भिर्न भोजयन्ति तेषां हन्तारः । अध्रिगावः अश्वनगमनाः परैरनिवारितगतयः । पर्वताइव दृढाङ्गाः एवंभूता मरुतः । ववक्षुः स्तोतृणामभिमतं प्रापयितुमिच्छन्ति । अपि च विश्वा सर्वाणि भुवनानि सद्भावं प्राप्तानि । पार्थिवा पृथिव्यां भवानि । दिव्यानि दिवि भवानि च वसूनि<sup>१</sup> । दृळ्हा चित् दृढान्यपि मज्मना । मज्मनेति बलनाम । मज्मना शोधकेन बलेन प्र च्यावयन्ति प्रचालयन्ति ॥ अभोग्वनः । भोजयन्तीति भोजः । न भोजः अभोजः । तेषां हन्तारः । ‘ बहुलं छन्दसि ’ इति हन्तेः कृप् । ‘ ज्यो होऽन्यतरस्याम् ’ ( पा. सू. ८. ४. ६२ ) इति हकारस्य घत्वम् । ‘ इह्न्पूर्वार्धेणां शौ ’ ( पा. सू. ६. ४. १२ ) इति नियमात् दीर्घाभावः । ववक्षुः । ‘ वह प्रापणे ’ । अस्मात् इच्छासनि ‘ एकाचः ’ इति इद्प्रतिषेधः । द्विर्भावः । ढत्वकत्वत्त्वानि । ‘ सन्यतः ’ इति इत्वाभावश्छान्दसः । लिटि उसि ‘ अमन्त्रे ’ ( पा. सू. ३. १. ३५ ) इति निषेधात् आग्रस्ययाभावे ‘ अतो लोपः ’ इति अकारलोपः । प्रत्ययस्वरः । पादादित्वात् निघाताभावः ॥

चित्रैरञ्जिभिर्वपुषे व्यञ्जते वक्षःसु रुक्माँ अधि येतिरे शुभे ।

असेषेषां नि मिमृक्षुर्ऋष्टयः साकं जज्ञिरे स्वधया दिवो नरः ॥ ४ ॥

चित्रैः । अञ्जिभिः । वपुषे । वि । अञ्जते । वक्षःसु । रुक्मान् । अधि । येतिरे । शुभे ।

असेषु । एषाम् । नि । मिमृक्षुः । ऋष्टयः । साकम् । जज्ञिरे । स्वधया । दिवः । नरः ॥४॥

वपुरिति रूपनाम । वपुषे रूपाय शोभार्थं मरुतः । चित्रैः नानाविधैः । अञ्जिभिः रूपाभिव्यञ्जनसमर्थैराभरणैः स्वशरीराणि व्यञ्जते व्यक्तं कुर्वन्ति । अलंकुर्वन्तीत्यर्थः । वक्षःसु<sup>२</sup> भुजान्तरेषु रुक्मान् रोचमानान् हारान् । अधि । येतिरे उपरि चक्रिरे । किमर्थम् । शुभे शोभार्थम् । अपि च एषां मरुताम् । असेषु ऋष्टयः आयुधानि । नि । मिमृक्षुः निमृष्टाः स्थिता बभूवुः । तैरायुधैः सहिताः । नरः नेतारो मरुतः । दिवः अन्तरिक्षात् । स्वधया स्वकीयेन बलेन । साकं सह । जज्ञिरे प्रादुर्बभूवुः ॥ येतिरे । ‘ यती प्रयत्ने ’ । लिटि ‘ अत एकह्रस्वध्वे ’ इति एत्वाभ्यासलोपौ । शुभे । ‘ शुभ दीप्तौ ’ । संपदादिलक्षणो भावे कृप् । ‘ सावेकाचः ’ इति चतुर्थ्या उदात्तत्वम् । मिमृक्षुः । ‘ मृजूष् शुद्धौ ’ । सनि ऊदित्वात् इडभावः । ‘ हलन्ताच्च ’ इति सनः कित्वाद्गुणाभावः । द्विवचनादि । ‘ सन्यतः ’ इति इत्वम् । लिटि उसि ‘ अतो लोपः ’ इति अकारलोपः । जज्ञिरे । ‘ जनी प्रादुर्भावे ’ । लिटि ‘ गमहन ’ इत्यादिना उपघालोपः ॥

ईशानकृतो धुनयो रिशादसो वातान्विद्युतस्तविषीभिरकृत ।

दुहन्त्यूर्ध्वदिव्यानि धूतयो भूमिं पिन्वन्ति पर्यसा परिऽज्रयः ॥ ५ ॥

ईशानकृतः । धुनयः । रिशादसः । वातान् । विद्युतः । तविषीभिः । अकृत ।

दुहन्ति । ऊर्ध्वः । दिव्यानि । धूतयः । भूमिम् । पिन्वन्ति । पर्यसा । परिऽज्रयः ॥ ५ ॥

ईशानकृतः स्तोतारमीशानं धनाधिपतिं कुर्वाणाः । धुनयः मेवादीनां कम्पयितारः । रिशादसः रिशानां हिंसकानामत्तारः । यद्वा । रिशातां हिंसतामसितारो निरसितारः । एवंभूता मरुतः । तविषीभिः आत्मीयैर्बलैः । वातान् पुरोवातादीन् । विद्युतः विद्योतमानास्तडितश्च । अकृत कुर्वन्ति । कृत्वा च । परिज्रयः परितो गन्तारः । धूतयः कम्पयितारो मरुतः । दिव्यानि दिविभवानि । ऊर्ध्वः ऊर्ध्वस्थानीयान्यभ्राणि । दुहन्ति रिक्तीकुर्वन्ति । जलरहितानि कुर्वन्तीत्यर्थः । तदनन्तरं । भूमिं । पर्यसा मेधाश्रितेनोदकेन जलेन । पिन्वन्ति सिञ्चन्ति ॥ रिशादसः । ‘ रिश हिंसायाम् ’ । इरुपधलक्षणः कः । रिशन्ति हिंसन्तीति रिशाः शत्रवः । तानदन्तीति रिशादसः । असुन् । निरवादाद्युदात्तत्वम् । कृदुत्तरपदप्रकृतिस्वरत्वम् । यद्वा । रिशच्छब्दात् शत्रन्तात् ‘ असु क्षेपणे ’ इत्यस्मात् किप् । व्यस्ययेन पूर्वपदस्य उपधादीर्घः । अन्तोदात्तत्वं च । अकृत । करोतेच्छान्दसो वर्तमाने लुङ् । ‘ मन्त्रे घस ’ इति च्लेर्लुङ् । ऊर्ध्वः । ‘ सुपां सुलुक् ’ इति विभक्तेर्लुङ् ॥ ६ ॥

मरुत्वतीयशब्दे ‘ पिन्वन्त्यपः ’ इत्येषा धाव्या । सूत्रितं च-‘ अग्निर्नेता त्वं सोम क्रतुभिः पिन्वन्त्यप इति धाव्याः ’ ( आश्व. श्रौ. ५. १४ ) इति ॥

पिन्वन्त्युपो मरुतः सुदानवः पर्यो धृतवद्विदथेष्वामुवः ।

अत्यं न मिहे वि नयन्ति वाजिनमुत्सं दुहन्ति स्तनयन्तमक्षितम् ॥ ६ ॥

पिन्वन्ति । अपः । मरुतः । सुदानवः । पर्यः । धृतवत् । विदथेषु । आऽमुवः ।

अत्यम् । न । मिहे । वि । नयन्ति । वाजिनम् । उत्सम् । दुहन्ति । स्तनयन्तम् । अक्षितम् ॥ ६ ॥

सुदानवः शोभनदानाः । मरुतः । पर्यः क्षीरवत् सारवतीः । अपः । पिन्वन्ति सिञ्चन्ति । आमुवः । आभवन्तीत्यामुव ऋत्विजः । ते । विदथेषु यज्ञेषु धृतवत् । यथा धृतं सिञ्चत्येवं मरुतोऽपि वृष्टिं कुर्वन्तीति भावः । तत्र हेतुमाह । अत्यं न यथा अर्थं सादिनो विनयन्ति युद्धार्थं शिक्षन्त्येव । मरुतः । वाजिनं वेगवन्तं मेवं । मिहे वर्षगाय । वि । नयन्ति स्वाधीनं कुर्वन्तीति भावः । विनीय च । स्तनयन्तं गर्जन्तम् । अक्षितम् अक्षीगम् । उत्सम् । उत्सवन्त्यस्मादाप इत्युत्सो मेघः । तं । दुहन्ति रिक्तीकुर्वन्ति ॥ सुदानवः । नृप्रस्थयान्तो दानुशब्द आद्युदात्तः । बहुव्रीहौ ‘ आद्युदात्तं व्यच्छन्दसि ’ इत्युत्तरपदाद्युदात्तत्वम् । मिहे । ‘ मिह सेचने ’ । संपदादिलक्षणो भावे किप् । ‘ सावेकाचः ’ इति

विभक्तिरुदात्ता । स्तनयन्तम् । ' स्तन शब्दे ' । चुरादिरदन्तः । अतो लोपस्य स्थानिवद्भावात्  
बुद्धयाद्यभावः<sup>१</sup> ॥

महिषासो मायिनश्चित्रभानवो गिरयो न स्वतवसो रघुप्यदः ।

मृगाइव हस्तिनः खादथा वना यदारुणीषु तविषीरयुगध्वम् ॥ ७ ॥

महिषासः । मायिनः । चित्रऽभानवः । गिरयः । न । स्वऽतवसः । रघुऽप्यदः ।

मृगाऽइव । हस्तिनः । खादथ । वना । यत् । आरुणीषु । तविषीः । अयुगध्वम् ॥ ७ ॥

महिष इति महिष्नाम । 'महिषासः महान्तः । मायेति ज्ञाननाम । 'मायिनः प्राज्ञाः' चित्रभानवः  
शोभनदीप्तयः 'गिरयो' न 'स्वतवसः पर्वता इव स्वकीयेन बलेन युक्ताः' 'रघुप्यदः' शीघ्रगमना हे  
मस्त एवंभूतगुणविशिष्टाः<sup>२</sup> 'यूयं' 'हस्तिनः हस्तवन्तः' 'मृगाइव गजा इव' 'वना वनानि वृक्षजातानि'  
'खादथ भक्षयथ । ग्रभङ्कथेति यावत् । 'यत् यस्मात्' 'आरुणीषु अरुणवर्णासु वडवासु' 'तविषीः  
बलानि' 'अयुगध्वं संयोजितवन्तः । तस्माद्भवतामिव वाहनस्यापि प्रबलत्वात्तत्संयुक्ता भवन्तः सर्व  
भञ्जन्तीत्यर्थः ॥ रघुप्यदः । 'स्यन्दू प्रस्ववणे' । रघु शीघ्रं स्यन्दन्ते गच्छन्तीति रघुप्यदः । 'किप् च'  
इति किप् । 'अनिदिताम्' इति नलोपः । 'बालमूललध्वलम्' ( पा. म. ८. २. १८ ) इति  
लघविकल्पः । कृतुत्तरपदप्रकृतिस्वरत्वम् । खादथ । 'खाद भक्षणे' । अयुगध्वम् । 'युजिर् योगे' ।  
लुङि च्लेः सिच् । 'एकाचः' इति इट्प्रतिषेधः । 'धि च' ( पा. सू. ८. २. २५ ) इति सकार-  
लोपः । 'चोः कुः' इति कुत्वम् । अडागम उदात्तः । यद्वृत्तयोगादनिघातः ॥

सिंहाइव नानदति प्रचेतसः पिशाइव सुपिशो विश्ववेदसः ।

क्षपो जिन्वन्तुः पृषतीभिर्ऋष्टिभिः समित्सुबाधः शवसाहिमन्यवः ॥ ८ ॥

सिंहाऽइव । नानदति । प्रऽचेतसः । पिशाऽइव । सुऽपिशः । विश्वऽवेदसः ।

क्षपः । जिन्वन्तः । पृषतीभिः । ऋष्टिभिः । सम् । इत् । सुऽबाधः । शवसा । अहिऽमन्यवः ॥ ८ ॥

'प्रचेतसः प्रकृष्टज्ञाना महतः' 'सिंहाइव' 'नानदति भृशं शब्दं कुर्वन्ति । यथा सिंहा गिरिगह्व-  
रेषु गम्भीरं शब्दं कुर्वन्ति एवं मरुत्सु अप्यागतेषु गम्भीरः शब्द उत्पद्यते इति भावः । तथा 'सुपिशः  
शोभनावयवाः शोभनालंकारा वा । तत्र दृष्टान्तः । 'पिशाइव । पिश इति रुनाम । यथा रुवः  
स्वशरीरगतैः श्वेतबिन्दुभिरलंकृतास्त्वद्वत् । 'विश्ववेदसः सर्वज्ञाः' 'क्षपः शत्रूणां क्षपयितारः' 'जिन्वन्तः  
स्तोतृन् प्रीणयन्तः' 'शवसा बलेन' 'अहिमन्यवः आहननशीलमन्युयुक्ताः । यद्विषयः कोपो जायते तस्य  
हनने समर्था इत्यर्थः । यद्वा । मननं ज्ञानं मन्युः । अहीनज्ञानाः । उत्कृष्टबुद्धय इत्यर्थः । एवंभूता  
मरुतः 'पृषतीभिः । पृषत्य इति मरुतां वाहनस्याख्या । पृषत्यः श्वेतबिन्दुङ्किता मृग्य इत्यैतिहासिकाः ।  
नानावर्णा मेघमाला इति नैस्काः । ताभिः 'ऋष्टिभिः आयुधैश्च सहिताः सन्तः' 'सुबाधः शत्रुभिर्बाधितान्

यजमानान् <sup>१</sup>समिधं समानमेव युगपदेव रक्षितुमागच्छन्तीति शेषः ॥ नानदति । ' नद  
अव्यक्ते शब्दे ' । अस्मात् यङ्लुगन्तात् लट् । पिशाइव । ' पिश अवयवे ' । इगुप्रचलक्षणः कः ।  
सुपिशः । सुपूर्वात् ' पिश अवयवे ' इत्यस्मात् ' क्षिप् व ' इति क्षिप् । दृक्तीभिः । ' दृष्टु सेचने ' ।  
' वर्तमाने पृषद्बृहन्महज्जगच्छतृवच् ' ( उ. सू. २. २४१ ) इति शतृवञ्जात् ' उगितश्च ' इति  
ङीप् । अत एव ' शतुरनुमः ' इति नद्या उदात्तत्वे प्राप्ते ' बृहन्महतोरुपसंख्यानम् ' इति नियमात्  
तस्याभावः ॥

रोदसी आ वदता गणश्रियो नृषाचः शूराः शवसाहिमन्यवः ।

आ वन्धुरेष्वमतिर्न दर्शता विद्युन्न तस्थौ मरुतो रथेषु वः ॥ ९ ॥

रोदसी इति । आ । वदत । गणश्रियः । नृसत्ताचः । शूराः । शवसा । अहिमन्यवः ।

आ । वन्धुरेषु । अमतिः । न । दर्शता । विद्युत् । न । तस्थौ । मरुतः । रथेषु । वः ॥ ९ ॥

हे <sup>१</sup>गणश्रियः गणशः श्रयमाणाः सत्तगणरूपेणावस्थिताः <sup>२</sup>नृषाचः नृन् यजमानान् हविःस्वी-  
करणाय सेवमानाः <sup>३</sup>शूराः शौर्योपिता एवंभूता हे मरुतः <sup>४</sup>शवसा बलेन <sup>५</sup>अहिमन्यवः आहननस्वभाव-  
कोपयुक्ताः सन्तः <sup>६</sup>रोदसी द्यावापृथिव्यौ <sup>७</sup>आ <sup>८</sup>वदत आ समन्ताच्छब्दयत । युष्मदागमने सति  
भवदीयशब्देन द्यावापृथिव्यौ पूर्णे कुस्तेति भावः । किंच हे <sup>९</sup>मरुतः <sup>१०</sup>वः युष्माकं तेजः <sup>११</sup>वन्धुरेषु ।  
बन्धककाष्ठनिर्मितं <sup>१२</sup>सारथेः स्थानं वन्धुरमित्युच्यते । तद्युक्तेषु <sup>१३</sup>रथेषु <sup>१४</sup>आ <sup>१५</sup>तस्थौ आतिष्ठति । अव-  
स्थितं सत्सर्वैर्दृश्यते । तत्र दृष्टान्तद्वयमुच्यते । <sup>१६</sup>अमतिर्न । अमतिरिति रूपनाम । यथा निर्मलं रूपं  
सर्वैर्दृश्यते । <sup>१७</sup>दर्शता <sup>१८</sup>विद्युन्न । यथा वा दर्शनीया विद्युन्मेघस्था सर्वैर्दृश्यते एवं रथे <sup>१९</sup>स्थितानां <sup>२०</sup>युष्माकं  
ज्योतिरपि सर्वैर्दृश्यते इत्यर्थः ॥ वदत । ' ऋचि तुनुष ' इत्यादिना दीर्घः । नृषाचः । पादादिवाहाम-  
न्त्रिताद्युदात्तत्वम् । अमतिः । अम गत्यादिषु । ' अमेरतिः ' ( उ. सू. ४. ४९९ ) इति औणा-  
दिकः अतिप्रत्ययः । प्रत्ययाद्युदात्तत्वम् । दर्शता । ' भृमुदृशि ' इत्यादिना अतच्प्रत्ययः । चित्त्वा-  
दन्तोदात्तत्वम् ॥

विश्ववैदसो रयिभिः समोक्तसः संमिश्रास्तविषीभिर्विरश्चिनः ।

अस्तार इषुं दधिरे गर्भस्त्योरनन्तशुष्मा वृषखादयो नरः ॥ १० ॥

विश्ववैदसः । रयिभिः । सम्<sup>१</sup>औक्तसः । सम्<sup>२</sup>मिश्रासः । तविषीभिः । वि<sup>३</sup>रश्चिनः ।

अस्तारः । इषुम् । दधिरे । गर्भस्त्योः । अनन्तशुष्माः । वृषखादयः । नरः ॥ १० ॥

<sup>४</sup>विश्ववैदसः सर्वज्ञाः <sup>५</sup>रयिभिः धनैः <sup>६</sup>समोक्तसः समाननिवासाः समवेता वा । धनाधिपतय  
इत्यर्थः । <sup>७</sup>तविषीभिः बलैः <sup>८</sup>संमिश्रासः संमिश्राः । संयुक्ता इत्यर्थः । <sup>९</sup>विरश्चिनः । महन्नामैतत् ।  
महान्तः । <sup>१०</sup>अस्तारः शत्रूणां निरसितारः <sup>११</sup>अनन्तशुष्माः अनवच्छिन्नबलाः <sup>१२</sup>वृषखादयः । वृषा इन्द्रः

१. ढ-बन्धनकाष्ठनिर्मितम् । २. ढ-द-ध-स-रथेऽवस्थितानाम् ; च-छ-न-फ-रथेष्ववस्थितानाम् ।

खादिः आयुधस्थानीयो येषां ते तथोक्ताः । यद्वा । वृषा सोमः खादिः खाद्यः पेयौ येषां ते । नरः नेतारः । एवंभूता मरुतः । गमस्तिरिति बाहुनाम् । गमस्त्वयोः बाह्वोः । हृषुं पदधिरे । शत्रूणां निरसनाय धनुर्बाणादिकमायुधं धारयन्ति ॥ सनोक्तसः । ' उच सप्तमये ' । असुनि बहुलवचनात् कुस्वमिति ' ओक् उचः के ' इत्यत्रोक्तम् ( का. ७. ३. ६४ ) । बहुव्रीहौ पूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वम् । संमिश्रासः । कपिलकादिवात् लत्वम् । विरग्नानः । ' रप लप व्यक्तायां वाचि ' । विपूर्वादस्मात् बहुलवचनात् शक्प्रत्ययः । विविधं शब्दं स्पन्तीति विरग्नाः स्तोतारः । ते एषां स्पन्तीति विरग्नानः । यद्वा । विविधं रपणं विरग्नाम् । तदेषानस्तीति । मरुतो हि विविधं शब्दं कुर्वन्ते । इतिप्रत्ययस्वरः । अस्तारः । ताच्छीलिकः तन् । इहभावश्छान्दसः । निस्वादाद्युदात्तत्वम् । अनन्तशुष्माः । नास्त्यन्तोऽस्येति अनन्तः । ' नन्मुभ्याम् ' इत्युत्तरपदान्तोदात्तत्वम् । अनन्तः शुष्मो बलं येषाम् । बहुव्रीहौ पूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वम् । वृषसादयः । ' खाद्य भक्षणे ' । औणादिक इत्यप्रत्ययः । वृषसादः कनिप्रत्ययान्त आद्युदात्तः । बहुव्रीहौ पूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वम् ॥ ७ ॥

हिरण्ययेभिः पविभिः पयोवृध उज्जिघ्नन्त आपथ्यो न पर्वतान् ।

मखा अयासः स्वसृतौ ध्रुवच्युतौ दुध्रकृतौ मरुतो आजदृष्टयः ॥ ११ ॥

हिरण्ययेभिः । पविऽभिः । पयऽवृधः । उत् । जिघ्नन्ते । आपथ्यः । न । पर्वतान् ।

मखाः । अयासः । स्वऽसृतः । ध्रुवऽच्युतः । दुध्रऽकृतः । मरुतः । आजदृष्टयः ॥ ११ ॥

मरुतः । हिरण्ययेभिः सुवर्णमयैः । यद्वा । हितरमणीयैः । पविभिः स्थानां चक्रैः । पर्वतान् पर्वतो मेघान् यद्वा शिलोच्चयान् । उज्जिघ्नन्ते ऊर्ध्वं गमयन्ति । स्थानान् प्रच्यावयन्तीत्यर्थः । तत्र दृष्टान्तः । पथ्यः । न । यथा पथि गच्छन् रथो मार्गे आस्थितं तृणवृक्षादिकं चूर्णीकृत्योर्ध्वं नयति गमयति । यद्वा । यथा संयुक्ता गजा मार्गस्थितं वृक्षादिकं भक्षं कुर्वन्ति । कीदृशा मरुतः । पयोवृधः पयसो वृष्ट्युत्पत्त्य वर्षयितारः । यद्वा पृथ्वेः पयसा वर्षयितारः । ' पृथ्वी वै पयसो मरुतो जाताः ' ( तै. सं. २. २. ११. ४ ) । इति श्रूयते । मखाः । मख इति यज्ञनाम् । तद्वन्तः । अयासः देवयजनदेशं प्रति गन्तारः । स्वसृतः शत्रून् प्रति स्वयमेव सरन्तो गच्छन्तः । ध्रुवच्युतः ध्रुवाणां निश्चलानां पर्वतादीनामपि व्यावयितारः । दुध्रकृतः दुध्रं दुष्टानां धारयितारमात्मानं कुर्वाणाः । यद्वा । दुर्धरमन्यैर्धर्तुमशक्यमात्मानं कुर्वाणाः । आजदृष्टयः दीप्यमानायुधाः ॥ उज्जिघ्नन्ते । हन्तेर्व्यत्ययेनात्मनेपदम् । ' बहुलं छन्दसि ' इति शपः श्लुः । ' बहुलं छन्दसि ' इति अभ्यासस्य इत्वम् । ' गमहन ' इत्यादिना उपधालोपः । ' हो हन्तेः ' इति घत्वश्च । व्यत्ययेन अन्तादेशः । पथ्यः । पथि भवः । ' भवे छन्दसि ' इति यत् । ' नस्तद्धिते ' ( पा. सू. ६. ४. १४४ ) इति टिलोपः । व्यत्ययेनान्तस्वरितत्वम् । यद्वा । ' छन्दसीवनिगौ ' इति मत्वर्थीय ईकारः । ' उदात्तस्वरितयोर्यणः ' इति विभक्तेः स्वरितत्वम् । अयासः । ' अय पय गतौ ' । अयन्ते इत्ययाः । पचाद्यच् । ' आजसेरसुक् ' । दुध्रकृतः । अत्र दुःशब्देन दुष्टा लक्ष्यन्ते । ' धृञ् धारणे ' । दुष्टान् धारयतीति दुध्रः । मूलविभुजादित्वात् ( पा. सू. ३. २. ५. २ ) कप्रत्ययः । यद्वा । ' ईषहुःसुषु ' इति दुःशब्दे उपपदे कर्मणि खल् । गुणाभावश्छान्दसः । तं कुर्वन्तीति दुध्रकृतः । करोतेः ' क्तिप् च ' इति क्तिप् । रेफलोपश्छान्दसः ॥

घृषुं पावकं वनिनं विचर्षणिं रुद्रस्य सूनुं हवसा गृणीमसि ।

रजस्तुरं तवसं मारुतं गणमृजीषिणं वृषणं सश्वत श्रिये ॥ १२ ॥

घृषुम् । पावकम् । वनिनम् । विचर्षणिम् । रुद्रस्य । सूनुम् । हवसा । गृणीमसि ।

रजःस्तुरम् । तवसम् । मारुतम् । गणम् । ऋजीषिणम् । वृषणम् । सश्वत । श्रिये ॥ १२ ॥

‘घृषुं शत्रूणां बलस्य वर्षकं विनाशयितारं’ ‘पावकं सर्वेषां शोषकं’ ‘वनिनम् । वनमित्युदकनाम । उदकवन्तम् । वृष्टिप्रदमित्यर्थः । ‘विचर्षणिं विशेषेण सर्वस्य द्रष्टारं’ ‘रुद्रस्य महादेवस्य’ ‘सूनुं पुत्र-भूतम् । एवंविधं मरुतां समूहं’ ‘हवसा आह्वानसाधनेन स्तोत्रेण’ ‘गृणीमसि शब्दव्यामः’<sup>१</sup> । स्तुम इत्यर्थः । हे ऋत्विग्यजनानाः यूयमपि ‘श्रिये ऐश्वर्याय धनार्थं’ ‘मारुतं’ ‘गणं मरुतां संवं’ ‘सश्वतं प्राप्नुत । कीदृ-शम् । ‘रजस्तुरं’ पाथिवस्य पांसोस्वरयितारं प्रेरकमित्यर्थः । ‘तवसं’ प्रवृद्धं ‘ऋजीषिणम् । तृतीय-सवने हि मरुतः स्तूयन्ते तत्र च ऋजीषमभिपुण्वन्तीति ऋजीपसंबन्धः श्रुतः । अतस्तद्वन्तं ‘वृषणं कामानां वर्पितारम् ॥ हवसा । ह्वेनः असिप्रत्यये ‘बहुलं छन्दसि’ इति संप्रसारणम् । गृणीमसि । ‘गृ-शब्दे’ । इदन्तो मसिः । ‘प्वादीनां ह्रस्वः’ इति ह्रस्वत्वम् । रजस्तुरम् । रजांसि तुतोतीति रजस्तुः । ‘तुर स्वरणे’ । ‘किप् च’ इति किप् । वृषणम् । ‘वा पपूर्वस्य निगमे’ इति दीर्घाभावः । सश्वत । ‘ग्लुञ्च पस्ज गतौ’ इत्यत्र सक्षिप्त्येके इति धातुवृत्तायुक्तम् । गतिकर्मसु च सश्वतीति पठि-तम् । श्रिये । ‘सावेकाचः’ इति विभक्तेरुदात्तत्वम् ॥

प्र नू स मर्तः शर्वसा जनाँ अति तस्थौ व ऊती मरुतो यमावत ।

अर्वञ्जिर्वाजं भरते धना नृभिः शपृच्छयं क्रतुमा क्षेति पुष्यति ॥ १३ ॥

प्र । नु । सः । मर्तः । शर्वसा । जनान् । अति । तस्थौ । वः । ऊती । मरुतः । यम् । आवत ।

अर्वत्ऽभिः । वाजम् । भरते । धना । नृभिः । आऽपृच्छयम् । क्रतुम् । आ । क्षेति । पुष्यति ॥ १३ ॥

‘स’ ‘मर्तः’ मनुष्यः ‘शर्वसा’ बलेन ‘जनान्’ जातान् ‘अन्यान्’ पुरुषान् ‘अति’ अतीत्य ‘नु’ क्षिप्रं ‘तस्थौ’ प्रतिष्ठितो भवति । हे ‘मरुतः’ ‘वः’ युष्माकम् ‘ऊती’ ऊत्या रक्षणेन ‘यं’ पुरुषम् ‘आवत’ अरक्षत । अपि च स पुरुषः ‘अर्वञ्जिः’ अथैः साधनभूतैः ‘वाजम्’ अन्नं ‘नृभिः’ स्वकीयैर्मनुष्यैः ‘धना’ धनानि च ‘भरते’ संपादयति । तथा ‘आपृच्छयम्’ आपृच्छयं शोभनं ‘क्रतुम्’ अग्निष्टोमादिकर्म<sup>२</sup> ‘आ’ ‘क्षेति’ आप्नोति । ‘पुष्यति’ प्रजया पशुभिः पुष्टो भवति च ॥ ऊती । तृतीयायाः पूर्वसवर्णदीर्घत्वम् । नृभिः । ‘नृ चान्यतरस्याम्’ इति विभक्त्युदात्तत्वप्रतिषेधः । आपृच्छयम् । ‘छन्दसि निष्ठवर्थः’<sup>३</sup> इत्यादौ आङ्पूर्वात् पृच्छतेः क्यच्प्रत्ययान्तो निपात्यते । ग्रहिज्यादिना संप्रसारणम् । प्रत्ययस्य पित्वा-दनुदात्तत्वे धातुस्वरः शिष्यते । कृदुत्तरपदप्रकृतिस्वरत्वम् । क्षेति । ‘क्षि’ निवासगत्योः । ‘बहुलं छन्दसि’ इति विकरणस्य लुक् । पुष्यति । ‘पुष पुष्टौ’ । दिवादिवात् इयन् । निष्वादाद्युदात्तत्वम् । तिष्ठः परत्वात् निपाताभावः ॥



चर्कृत्यं मरुतः पृतसु दुष्टरं द्युमन्तं शुष्मं मधवत्सु धत्तन ।

धनस्पृतमुक्थ्यं विश्वचर्षणिं तोकं पुष्येम तनयं शतं हिमाः ॥ १४ ॥

चर्कृत्यम् । मरुतः । पृतसु । दुष्टरम् । द्युमन्तम् । शुष्मम् । मधवत्सु । धत्तन ।

धनस्पृतम् । उक्थ्यम् । विश्वचर्षणिम् । तोकम् । पुष्येम । तनयम् । शतम् । हिमाः ॥ १४ ॥

हे ऽमरुतः ऽमधवत्सु हविर्लक्षणधनयुक्तेषु यजमानेषु पुत्रं ऽधत्तनं स्थापयत । दत्तेति यावत् । कीदृशं पुत्रम् । ऽचर्कृत्यं कार्येषु पुनःपुनः पुरस्कृत्यम् । सर्वकर्मकुशलमित्यर्थः । ऽपृतसु संग्रामेषु ऽदुष्टरं दुःखेन तरितव्यम् । अजेयमित्यर्थः । ऽद्युमन्तं दीप्तिमन्तं ऽशुष्मं शत्रूणां शोषकं बलवन्तं ऽधनस्पृतं धनानां स्पृष्टारं धनेः प्रीतिं वा ऽउक्थ्यम् । उक्थं स्तोत्रम् । तदहम् । प्रशस्यमित्यर्थः । ऽविश्वचर्षणिं विशेषेण द्रष्टारं सर्वज्ञम् । एवंविधं ऽतोके पुत्रं ऽतनयं पौत्रं च ऽशतं ऽहिमाः हेमन्तर्तूपलक्षितान् शतं संवत्सरान् जीवन्तः सन्तः ऽपुष्येम पोषयेम । अत्र हिमशब्देन तद्युक्ता हेमन्तर्तवोऽभिधीयन्ते । तथा च ब्राह्मणमेवमाध्यायते—‘ शतं हिमा इत्याह शतं त्वा हेमन्तानिन्विषीयेति वावैतदाह ’ ( तै. सं. १. ५. ८. ५ ) इति ॥ चर्कृत्यम् । ‘ प्रकृतिग्रहणे यद्भुलुगन्तस्यापि ग्रहणम् ’ ( परिभा. ९३. ९ ) इति न्यायेन करोतेर्यद्भुलुगन्तात् ‘ विभाषा कृवृषोः ’ ( पा. सू. ३. १. १२० ) इति क्यप् । तुगागमः । प्रत्ययस्य पित्त्वाद्नुदात्तत्वे धातुस्वरः शिष्यते । पृतसु । ‘ पदादिषु सांस्पृत्स्नानुपसंस्थानम् ’ ( पा. सू. ६. १. ६३. १ ) इति घृतनाशब्दस्य घृदादेशः । दुष्टरम् । ‘ तृ घृवनतरणयोः ’ । ‘ ईषहुःसुषु० ’ इति खल् । सुषामादेराकृतिगणात्वात् पत्वम् । लिट्स्वरेण प्रत्ययात्पूर्वस्योदात्तत्वम् । धत्तन । ‘ तप्तनप्तनथनाश्च ’ इति तस्य तनादेशः ॥

एकादशिनस्य मारुतस्य पशोर्वपायागस्य ‘ नू छिरम् ’ इत्येषा याज्या । सूत्रितं च—‘ शुची वो हव्या मरुतः शुचीनां नू छिरं मरुतो वीरवन्तम् ’ ( आश्व. श्रौ. ३. ७ ) इति ॥

नू छिरं मरुतो वीरवन्तमृतीषाहं रयिमस्मासु धत्त ।

सहस्रिणं शतिनं शूशुवांसं प्रातर्मक्षू धियावसुर्जगम्यात् ॥ १५ ॥

नु । स्थिरम् । मरुतः । वीरवन्तम् । ऋतिऽसहम् । रयिम् । अस्मासु । धत्त ।

सहस्रिणिम् । शतिनम् । शूशुवांसम् । प्रातः । मक्षु । धियावसुः । जगम्यात् ॥ १५ ॥

हे ऽमरुतः ऽस्थिरं स्थासुं ऽवीरवन्तं वीरैः पुत्रैस्तद्वन्तम् । यद्वा । वीर्योपितम् । ऽऋतीषाहं गन्तॄणां शत्रूणामभिभवितारं एवंविधं ऽरयिं पुत्रलक्षणं धनम् ऽअस्मासु<sup>३</sup> ऽधत्त<sup>३</sup> स्थापयत । ऽसहस्रिणं ऽशतिनम् एतत्संख्याकधनवन्तं अत एव ऽशूशुवांसं प्रवृद्धम् । अपि चास्माकं रक्षणाय धिया बुद्ध्या कर्मणा वा प्राप्तधनो मरुद्गणः प्रातःकाले ऽजगम्यात् आगच्छतु ॥ नू छिरम् । ‘ ऋचि तुनुघ० ’ इति दीर्घः । ‘ पूर्वपदात् ’ इति षत्वम् । ऋतीषाहम् । ‘ ऋ गतौ ’ । कर्तरि क्तिच् । ‘ वह अभिभवे ’ ।

‘छन्दसि सहः’ इति ध्रिप्रत्ययः । ‘अन्येषामपि दृश्यते’ इति पूर्वपदस्य दीर्घत्वम् । सुषामादित्वात् षत्वम् । शशुवांसम् । ‘दुओश्चि गतिवृद्धौ’ । लिट् कसुः । ‘विभाषा श्वेः’ (पा. सू. ६. १. ३०) इति संप्रसारणम् । द्विर्च्चेन नुजादित्वात् अभ्यासस्य दीर्घत्वम् । ‘वस्वेकाजादिसाम्’ इति नियमात् इडभावः । प्रत्ययस्वरः ॥ ८ ॥ ११ ॥

द्वाद्दशेऽनुवाके नव सूक्तानि । तत्र ‘पश्वा’ इत्यादीनि षट् सूक्तानि द्वैपदानि । तेष्वध्ययनसमये द्विपदे द्वे द्वे ऋचौ चतुष्पदामेकैकाष्टकं कृत्वा समान्नायते । अयुक्त्वास्यासु तु या अन्त्या अतिरिच्यते सा तथैवान्नायते । प्रायेणार्थोऽपि द्वयोर्द्विपदयोरेक एव । प्रयोगे तु ताः पृथक् पृथक् शंसनीयाः । सूच्यते हि—‘पश्वा न तायुमिति द्वैपदम्’ (आश्व. श्रौ. ८. १२) इति । तत्र ‘पश्वा’ इति दशर्चं प्रथमं सूक्तम् । अत्रालुक्भ्यते—‘पश्वा दश पराशरः शाक्यो द्वैपदं तत्’ इति । शक्तिपुत्रः पराशर ऋषिः । तत्पुत्रत्वे च स्मर्यते—‘वसिष्ठस्य सुतः शक्तिः शक्तेः पुत्रः पराशरः’ इति । द्विपदा विराट् छन्दः । ‘विंशतिका द्विपदा विराजः’ (अनु. १२. ८) इति हि तल्लक्षणम् । अग्निदेवता । ‘परमाग्नेयमैन्द्रात्’ इति परिभाषितम् । ‘पश्वा न तायुम्’ इत्याश्रय्य ‘इत्था हि’ इत्यतः प्राक् यत्सूक्तजातं तत्सर्वनाग्नेयमिति तस्यार्थः । ‘द्वैपदं तत्’ इत्युक्तत्वादिदमादीनि षट् सूक्तानि तुह्यादिविभाषया द्वैपदानि । दशमेऽहनि वैश्वदेवशखे वैश्वदेवसूक्तात् पूर्वमेतत् द्वैपदं सूक्तं शंसनीयम् । सूत्रमुदाहृतम् ॥

**पश्वा न तायुं गुहा चतन्तं नमो योजानं नमो वहन्तम् ।**

**सजोषा धीराः पदैरनु ग्मन्नुप त्वा सीदन्विश्वे यजत्राः ॥ १ ॥ २ ॥**

पश्वा । न । तायुम् । गुहा । चतन्तम् । नमः । योजानम् । नमः । वहन्तम् ।

सजोषाः । धीराः । पदैः । अनु । ग्मन् । उप । त्वा । सीदन् । विश्वे । यजत्राः ॥ १ ॥ २ ॥

‘धीराः मेधाविनो देवाः’ सजोषाः समानप्रीतयः सन्तो हे अग्ने त्वां पदैः मार्गे पादकृतैर्लाञ्छनैः । अनु ग्मन् अन्वगमन् । कीदृशम् । ‘पश्वा अपहृतेन पशुना सह वर्तमानं’ तायुं न । तायुरिति स्तेननाम । यथा स्तेनः परकीयं पश्वादिधनमपहृत्य दुष्प्रवेशे गिरिगह्वरे वर्तते तद्वत् । ‘गुहा’ चतन्तं अब्रूपायां गुहायां गच्छन्तं वर्तमानम् । चततिर्गतिकर्मा । तथा च तैत्तिरीयैरग्रेणु प्रवेशः समान्नायते—‘स निलायत सोऽपः प्राविशत्’ (तै. सं. २. ६. ६. १) इति । यद्वा । अश्वत्थगुहायां वर्तमानम् । श्रूयते च—‘अग्निदेवभ्यो निलायत । अश्वो रूपं कृत्वा सोऽश्वस्य संवत्सरमतिष्ठत्’ (तै. ब्रा. १. १. ३. ९) इति । तथा नमो योजानं हविर्लक्षणमन्नमात्मना संयुजानं नमो वहन्तं देवेभ्यः प्रक्तं हविर्वहन्तम् । यजत्राः यजनीयाः विश्वे सर्वे देवा हे अग्ने त्वा त्वाम् उप सीदन् समीपं प्राप्नुवन् । ददृशुरित्यर्थः ॥ पश्वा । तृतीयैकवचनस्य ‘जसादिषु छन्दसि वावचनम्’ इति नाभावाभावः । ‘उदात्तयणः’ इति विभक्तेरुदात्तत्वम् । गुहा । भिदादिषु पाठात् अङ्प्रत्ययान्तः । वृषादिषु पाठादाद्युदात्तत्वम् । ‘सुपां सुलुक्’ इति सप्तम्या लुक् । योजानम् । शानवि ‘बहुलं छन्दसि’ इति विकरणस्य लुक् । सजोषाः । ‘जुषीं प्रीतिसेवनयोः’ । समानं जुषन्त इति सजोषसः । ‘समानस्य छन्दसि’ इति सभावः । कृदुत्तरपदप्रकृतिस्वरत्वम् । ‘सुपां सुलुक्’ इति जसः सु । ग्मन् ।

गमेलुङि ' मन्त्रे वस ' इति च्छेलेकृ । ' गमहन ' इत्यादिना उपधालोपः । ' बहुलं छन्दस्यमाङ्गयोगेऽपि ' इति अङभावः । यजत्राः । ' अमिनक्षि ' इत्यादिना अत्रन्त्ययः । निच्वादाद्युदात्तत्वम् ॥

**ऋतस्य देवा अनु व्रता गुर्भुवत्परिष्टिर्धौन भूम ।**

**वर्धन्तीमापः पुन्वा सुशिश्विमृतस्य योना गर्भे सुजातम् ॥ ३ ॥ ४ ॥**

ऋतस्य । देवाः । अनु । व्रता । गुः । भुवत् । परिष्टिः । धौः । न । भूम ।

वर्धन्ति । ईन् । आपः । पुन्वा । सुशिश्विम् । ऋतस्य । योना । गर्भे । सुजातम् ॥ ३ ॥ ४ ॥

उक्त एवाधेः स्वर्गक्रियते । ' देवाः ' ऋतस्य गतस्य पलायितस्याग्नेः ' व्रता व्रतानि कर्माणि गमनावस्थानशयनादिरूपाणि ' अनु ' गुः अन्वेष्टुमगमन् । तदनन्तरं ' परिष्टिः परितः सर्वतोऽन्वेष्टुं ' भुवत् अभवत् । ' भूम भूमिरप्यग्नेरन्वेष्टुभिर्देवैः ' धौन स्वर्ग इवाभूत् । इन्द्रादयः सर्वे देवा अग्नेर्गवे-  
पणाय भूलोकं प्राप्ताः इत्यर्थः । ' आपः अद्देवताः ' ईम् एतमुदके प्रविष्टमग्निं ' वर्धन्ति प्रवर्धयन्ति । यथा देवा न पश्यन्ति तथारक्षक्षित्यर्थः । कीदृशम् । ' पुन्वा स्तोत्रेण ' सुशिश्वि सुष्ठु प्रवर्धितम् । ' ऋतस्य ' योना । योनिरित्युदकनाम । ऋतस्य यजस्यान्नस्य वा कारणभूते जले ' गर्भे गर्भस्थाने मध्ये ' सुजातं सुष्ठु प्रादुर्भूतम् । एवमप्यु वर्तमानमग्निं देवैर्भ्यो मत्स्यः प्रावोचत् । तदनन्तरं देवास्तमज्ञासिपु-  
रिति भावः । तथा च तैत्तिरीयकं—' स तिलायत सोऽपः प्राविशत्तं देवताः प्रैपमैच्छन् तं मत्स्यः प्राववीत् ' ( तै. सं. २. ६. ३. १ ) इति ॥ व्रता । ' शेष्ठन्दसि बहुलम् ' इति शैलेपः । गुः । ' इण् गतो ' । ' इजो गा लुङि ' इति गादेशः । ' गानिस्थाः ' इति सिचो लुक् । ' आतः ' इति झैर्जुस् । ' उत्स्पदान्तान् ' इति परस्परत्वम् । परिष्टिः । ' इषु इच्छायाम् ' । किन्नि ' तितुत्र ' इति इट्प्रति-  
षेधः । शकन्वादिस्वात्परस्परत्वम् ( पा. सू. ६. १. ९४. ४ ) । ' तादौ च निति ' इति गतेः प्रकृति-  
स्वरत्वम् । भूम । ' सुपां सुलुक् ' इति सांः डादेशः । ह्रस्वश्छान्दसः । वर्धन्ति । ' छन्दस्युभयथा ' इति शप आर्धधातुकत्वात् ' णेरनिटि ' इति णिलोपः । शपः पित्त्वादानुदात्तत्वम् । तिङ्श्च लसार्वधातुक-  
स्वरेण धातुस्वरः शिष्यते । पुन्वा । ' पन स्तुतो ' । औणादिको भावे उपत्ययः । सुशिश्विम् । ' दुञोश्चि गतिवृद्धयोः ' । ' आद्यगमहनजनः ' इत्यत्र ' उत्सर्गश्छन्दसि ' ( पा. सू. ३. २. १७१. २ ) इति वचनात् किप्रत्ययः । ' वचिस्वपि ' इत्यादिना संप्रसारणम् । लिङ्ङावात् द्विर्भावे ' बहुलं छन्दसि ' इति उकारस्य इत्वम् । छान्दसो यणादेशः । ' सुः पूजयाम् ' ( पा. सू. १. ४. ९४ ) इति सोः कर्मप्रवचनीयत्वम् । ' स्वती पूजयाम् ' ( पा. म. २. २. १८. ४ ) इति प्रादिसमासः । अव्ययपूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वम् ॥

**पुष्टिर्न रण्वा क्षितिर्न पृथ्वी गिरिर्न भुज्म क्षोदो न शंभु ।**

**अत्यो नाज्मन्त्सर्गप्रतक्तः सिन्धुर्न क्षोदः क ई वराते ॥ ५ ॥ ६ ॥**

पुष्टिः । न । रण्वा । क्षितिः । न । पृथ्वी । गिरिः । न । भुज्म । क्षोदः । न । शम्भु ।

अत्यः । न । अज्मन् । सर्गप्रतक्तः । सिन्धुः । न । क्षोदः । कः । ईम् । वराते ॥ ५ ॥ ६ ॥

रूपा रमणीया सर्वेषां हृद्या पुष्टिर्न अभिमतफलानामभिवृद्धिरिव अग्निः सर्वेषां रमणीयः ।  
 ऐहिकामुष्मिकसकलव्यवहारस्य अन्यधीनत्वात् । यद्वा । पुष्टिरिव रूपा गन्तव्यः शब्दनीयः स्तुत्यो वा ।  
 यथा पुष्टिः प्राप्यते तद्वदग्निर्यज्ञे हविर्भेः प्राप्यते इति भावः । पृथ्वी विस्तीर्णा पृथित्तिर्न भूमिरिव अग्निरपि  
 विस्तीर्णः सर्वेषु भूतेषु जातरूपेणावस्थानात् । गिरिर्न पर्वत इव भुज्म सर्वेषां भोजयिता । यथा गिरौ  
 वियमानं फलमूलादिकमाहृत्य सर्वं भुञ्जते तद्वदग्नौपि पचन्तः सर्वं भुञ्जते । यद्वा । अग्नावाहुतिं हुत्वा  
 यजमानाः स्वर्गफलं भुञ्जते । अथवा गिरिर्यथा दुर्भिक्षे सर्वान् प्राणिनो भुनक्ति स्वकीयफलमूलादि-  
 दानेन<sup>१</sup> पालयति तद्वदग्नौपि पाषादुष्टातृन् प्रमुञ्जति । तथा चाज्ञायते—‘अग्निर्मा तस्मादेनसः प्र  
 मुञ्चतु’ ( तै. सं. १. ८. ५. ३ ) इति । शंसु सुखकरं पक्षोदो न उदकमिव । यथोदकं सुखं  
 करोति तद्वदग्निः सर्वेषां सुखकारीत्यर्थः । अजम्नः । संग्रामनामतत् । अज्मनि संग्रामे अत्यो न  
 सततगमनशीलो जात्यथ इव सर्गप्रतक्तः सर्गेण विसर्जनेन अगमितः । यथा सादिना प्रेषितो जात्यथो  
 हन्तव्यममीपमाशु गच्छति तद्वदग्निरपि स्तोतृभिः प्रेषितः सन् शत्रून् हन्तुं शीघ्रं गच्छतीति भावः ।  
 अगि च सिन्धुर्न पक्षोदः । स्यन्दनशीलमुदकमिव अयमपि शीघ्रगामी । यथा निम्नप्रदेशाभिमुखो जल-  
 प्रवाहो दुर्निवारः तद्वदग्न्याभिमुखोऽग्निरपीत्यर्थः । अतो यस्मादेवं तस्मात् ईम् एनमग्निं कः  
 वराते को वारयेत्<sup>२</sup> । कोऽपि वारयितुं न शक्नोतीत्यर्थः ॥ रूपा । रविर्गत्यर्थः<sup>३</sup> । रण्यते<sup>४</sup> प्राप्यते इति  
 रण्वः । ‘कृत्यल्युटो बहुलम्’ इति बहुलवचनात् कर्मणि पचाद्यच् । भुज्म । ‘भुज पालनाभ्यवहारयोः’ ।  
 ‘इषियुधीन्धि’ इति विधीयमानो मक् बहुलवचनादस्मादपि भवति । ‘सुपां सुलुक्’ इति सोर्लुक् ।  
 अजम्नः । ‘अज गतिक्षेपणयोः’ । मनिनि ‘वलादावार्धधातुके विकल्प इत्यते’ ( का. २. ४.  
 ५६. २ ) इति वचनात् वीभावाभावः । ‘सुपां सुलुक्’ इति सप्तम्या लुक् । सर्गप्रतक्तः । ‘सज  
 विसर्गे’ इत्यस्मात् घञन्तः सर्गशब्द आचुदात्तः । ‘तञ्जु गतौ’ । अस्मादन्तर्भावितव्यर्थात् निष्ठायां  
 ‘यस्य विभाया’ इति इट्प्रतिषेधः । ‘अनिदिताम्’ इति नलोपः । सर्गेण प्रतक्तः । ‘तृतीया  
 कर्मणि’ इति पूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वम् । वराते । ‘वृज् वरणे’ । अन्तर्भावितव्यर्थात् लेटि ‘लेटोऽडाटौ’  
 इति आडागमः । व्यत्ययेन शप् । ‘वैतोऽन्यत्र’ ( पा. सू. ३. ४. ९६ ) इति ऐवस्य निप्रत्यय-  
 स्वादभावः ॥

जामिः सिन्धूनां भ्रातॆव स्वस्त्रामिभ्यान्न राजा वनान्यत्ति ।

यद्वातज्जुतो वना व्यस्थादग्निर्ह दाति रोमां पृथिव्याः ॥ ७ ॥ ८ ॥

जामिः । सिन्धूनाम् । भ्राताऽइव । स्वस्त्राम् । इभ्यान् । न । राजा । वनानि । अत्ति ।

यत् । वार्तज्जुतः । वना । वि । अस्थात् । अग्निः । ह । दाति । रोम । पृथिव्याः ॥ ७ ॥ ८ ॥

सिन्धूनां स्यन्दनशीलानामपामयमग्निः जामिः बन्धुः । तासामुत्पादकत्वात् । तथा चाज्ञातम्—  
 ‘अग्नेरापः’ ( तै. आ. ८. १ ) इति । यद्वा । देवेभ्यः पलायितोऽप्सु वर्तमानः सन् तासामपां बन्धुर्वभू-  
 वेत्यर्थः । तत्र दृष्टान्तः<sup>१</sup> । स्वस्त्रां स्वसृणां भ्रातॆव । यथा भ्रातातिशयेन हितकरो भवति तद्वत् ।  
 तादृशोऽग्निः वनानि महान्तरण्यानि अत्ति भक्षयति । दहतीत्यर्थः । तत्र निदर्शनम् । राजा इभ्यान्न

१. ट-ण-ल-श-ल-क्षकीयमूलफलादिदानेन । २. च-छ-ण-द-ध-न-फ-ल-वारयते । ३. ढ-रणिर्गत्यर्थः ।  
 रण्यते । ४. च-छ-त-द-ध-न-फ-ल-स-निदर्शनम् ।

भियं दातीति नैरुक्तव्युत्पत्त्या इभ्याः शत्रवः । तान् यथा समूलं हिनस्ति तद्वत् । यद्वा । इभ्या धनिनः । तान् यथा धनमपहरन् राजा हिनस्ति तद्वदित्यर्थः । अपि च यत् यदा वातजुतः वातेन प्रेरितः सन् वना क्तान्यरण्यानि व्यस्थान् उक्तप्रकारेण विविधमातिष्ठति दग्धं प्रवर्तते तदानीम् अग्निर्हं असा-  
वग्निरेव पृथिव्याः भूमेः संबन्धीनि रोम औपधिरूपाणि रोमाणि दाति छिनत्ति । भूम्यामोषधिवन-  
स्पतिजातं यदस्ति तत्सर्वं दहतीति भावः ॥ स्वस्वाम् । आसो जुडभावश्छान्दसः । अस्थात् । लुङि  
'गानिस्था' इति सिचो लुक् । दाति । 'दाप् लवने' । अदादित्वात् शपो लुक् ॥

श्वसित्यप्सु हंसो न सीदन् क्रत्वा चेतिष्ठो विशामुपभृत् ।

सोमो न वेधा ऋतप्रजातः पशुर्न शिश्वा विभुर्दूरेभाः ॥ ९ ॥ १० ॥

श्वसिति । अप्सु । हंसः । न । सीदन् । क्रत्वा । चेतिष्ठः । विशाम् । उपःसुभृत् ।

सोमः । न । वेधाः । ऋतप्रजातः । पशुः । न । शिश्वा । विभुः । दूरेभाः ॥ ९ ॥ १० ॥

अयमग्निदेवभ्यः पलायितः सन् अप्सु उदकेषु श्वसिति प्राणिति । निगूढो वर्तते इत्यर्थः । तत्र  
दृष्टान्तः । 'हंसो न सीदन्' । उदकमध्ये उपविशन् हंस इव । कीदृशोऽग्निः । 'क्रत्वा क्रतुना ज्ञान-  
हेतुनास्मियेन प्रकाशेन विशां प्रजानां चेतिष्ठः अतिशयेन चेतयिता ज्ञापयिता । रात्रौ हि सर्वे जना  
अन्धकाराद्वृत्तं सर्वमग्नेः प्रकाशाज्ज्ञानन्ति । 'उपभृत् उपस्तुपःकालेऽग्निहोत्रादौ प्रबुद्धः' । 'सोमो न  
'वेधाः सोम इव विधाता लब्धः । सोमो यथा सकलमोषधिरूपं भोग्यजातं सृजति । 'सोमो वा  
ओषधीनां राजा' ( तै. सं. ६. १. ९. १; तै. ब्रा. ३. ९. १७. १ ) इति श्रुतेः । तथा  
सकलमोषधिरूपं सृजति । अग्नेरेव भोक्त्ररूपेणावस्थानात् । तथा च तैत्तिरीयकम्—'अग्निश्चादोऽन्न-  
पतिः वात्परश्वा. २. ५. ७. ३' इति । वाजसनेयकेऽपि भोक्त्रभोग्ययोग्यीषोमात्मकत्वमाज्ञातम्—  
'एतावद्वां सुष्ठु चैवान्नादश्च सोम एवान्नमग्निश्चादः' इति । 'ऋतप्रजातः । ऋतमित्युदकनाम ।  
ऋतादुदकात् 'पशुर्न शिश्वा । उदकमध्ये वर्तमानोऽग्निः शयानः पशुरिव तनूकृतः संकु-  
चितगात्रोऽभूत् । तन्नः प्रादुर्भूतः सन् विभुः प्रभूतः संपन्नः । यद्वा शिश्वा शिशुना गर्भस्थेन वत्सेन  
सहिता गौरिव विभुः प्रभूतावयवो जात इत्यर्थः । 'दूरेभाः । दूरे विप्रकृष्टदेशेऽपि भाः प्रकाशो यस्य  
स तथोक्तः । एवमभूतोऽग्निरप्सु श्वसितीति पूर्वेण संबन्धः ॥ श्वसिति । 'श्वस प्राणने' । अदादित्वात्  
शपो लुक् । 'रदादिभ्यः सार्वधातुके' ( पा. सू. ७. २. ७६ ) इति इडागमः । तिपः पित्त्वादनुदा-  
त्तत्वे धातुस्वरः शिष्यते । क्रत्वा । 'जसादिषु च्छन्दसि वावचनम्' इति नाभावाभावः । उपसि  
बुध्यते इत्युपभृत् । 'बुध अवगमने' । 'किप् च' किप् । 'एकाचो वशः' इति भग्भावः । 'अह-  
रादीनां पत्यादिषूपसंख्यानम्' ( पा. म. ८. २. ७० ) इति सकारस्य रेफादेशः । शिश्वा । 'शो  
तनूकरणे' । 'आदेचः' इति आत्वम् । 'शः किस्सन्वच्च' ( उ. सू. १. २० ) इति उपप्रत्ययः ।  
सन्वद्भावात् द्विभाक्त्वे । अत एव निस्त्वादाद्युदात्तत्वम् । किद्वद्भावात् 'आतो लोप इटि च'  
इति आकारलोपः । प्रथमपक्षे 'सुपां सुलुक्' इति सोः आकारः । द्वितीये तु पूर्ववत् नाभावाभावः ।  
दूरेभाः । 'तपुस्थे कृति बहुलम्' इति बहुव्रीहावपि बहुलवचनात् अलुक् । बहुव्रीहौ पूर्वपदप्रकृति-  
स्वरत्वम् ॥ ॥ ९ ॥

‘रयिः’ इति दशर्व द्वैपदमध्ययनतः पञ्चर्व द्वितीयं सूक्तं पराशरस्यार्थमाश्रेयम् । अनुक्रान्तं च—‘रयिः’ इति । विनियोगो लैङ्गिकः ॥

रयिर्न चित्रा सूरौ न संदगायुर्न प्राणो नित्यो न सूनुः ।

तक्का न भूर्णिर्वना सिपक्ति पयो न धेनुः शुचिर्विभावा ॥ १ ॥ २ ॥

रयिः । न । चित्रा । सूरः । न । सम्दङ्क् । आयुः । न । प्राणः । नित्यः । न । सूनुः ।

तक्का । न । भूर्णिः । वना । सिपक्ति । पयः । न । धेनुः । शुचिः । विभावा ॥ १ ॥ २ ॥

अयमग्निः रयिर्न धनमिव चित्रा चायनीयो विचित्ररूपो वा सूरौ न सूर्य इव संदङ्क् संदष्टा सर्वेषां वस्तूनां<sup>१</sup> दर्शयिता आयुर्न प्राणः आयुर्मुखे संचरन् प्राणः प्रश्वसन्वायुरिव<sup>२</sup> प्रियतमः । यद्वा । यथा प्राणवायुः आयुः जीवनमवस्थापयति । तथा चान्नायते—‘यावद्वयस्मिन् शरीरे प्राणो वसति नावदायुः’ (कौ. उ. ३. २) इति । एवमग्निरपि जाठररूपेणायुषोऽवस्थापयिता । नित्यः<sup>३</sup> न सूनुः नित्यो ध्रुवः पुत्र इव प्रियकारी । यथौरसः पुत्रः पितुर्हितमेवाचरति तद्वदयमपि<sup>४</sup> हितस्य स्वर्गस्य प्रापयिता । तथा चान्नायते—‘पुत्रः पित्रे लोककृज्जातवेदः’ (तै. ब्रा. ३. ७. ७. १०) इति । तक्का न गतिमानश्च इव भूर्णिः भर्ता । यथाश्च उपर्यारूढं पुरुषं विभर्ति धारयति पोषयति वा तद्वदयमपीत्यर्थः । पयो न धेनुः पय इव प्रीणयिता शुचिः दीप्तः विभावा विशिष्टप्रकाशयुक्तः । एवंगुणविशिष्टोऽग्निः वना वनान्यरण्यानि सिपक्ति<sup>५</sup> रग्धुं समवैति सेवते वा ॥ चित्रा । ‘सुपां सुलुक्’ इति सोः पूर्वसवर्ण-दीर्घत्वम् । नित्यः । ‘वे’ (पा. म. ४. २. १०४) इति व्यप् । प्रत्ययस्य पित्त्वाद्गुणदाह्ये उपसर्गस्वर एव शिष् तक्का । ‘तक हसने’ । गतिकर्मसु पठितत्वाद्गुण गत्यर्थः । तकति त्ति तक्का । ‘अन्येभ्योऽपि न्ते’ इति वनिप् । भूर्णिः । ‘वृणिः पृश्निः’ इत्यादौ भरतेनिप्रत्ययान्तो निपातितः ॥

दाधार क्षेममोको न रण्वो यवो न पक्वो जेता जनानाम् ।

ऋषिर्न स्तुभ्वा विक्षु प्रशस्तो वाजी न प्रीतो वर्यो दधाति ॥ ३ ॥ ४ ॥

दाधार । क्षेमम् । ओकः । न । रण्वः । यवः । न । पक्वः । जेता । जनानाम् ।

ऋषिः । न । स्तुभ्वा । विक्षु । प्रशस्तः । वाजी । न । प्रीतः । वर्यः । दधाति ॥ ३ ॥ ४ ॥

अयमग्निः क्षेमं लब्धस्य धनस्य रक्षणं दाधार धारयति । स्तोतृभ्यो दत्तस्य धनस्य रक्षणं कर्तुं शक्नोतीति भावः । ओको न निवासस्थानं गृहमिव रण्वः रमणीयः । यद्वा । गन्तव्यः । गृहवत् सर्वैः प्राप्यते इत्यर्थः । यवो न यव इव पक्वः । यथा पक्वो यव उपभोगयोग्यः<sup>६</sup> भवति तद्वदग्नि-रपि पाकादिकार्यहेतुतया उपभोग्यः<sup>६</sup> इत्यर्थः । जनानां जेता शत्रुजनानां मध्येऽभिभविता ऋषिर्न

१. स-वसूनाम् । २. त-श्वसन्वायुरिव; न-फ-श्वसन्वायुरिव; श-प्रश्वसन्वायुरिव ३. ढ-तथा नित्यः । ४. ढ-तद्वदयमग्निरपि । ५. ढ-उपयोगयोग्यः । ६. ढ-उपयोगयोग्यः ।

मन्त्रद्रष्टा कपिरिव 'स्तुभ्वा देवानां स्तोता' 'विक्षु यजमानलक्षणेन मनुष्येषु' प्रशस्तः प्रख्यातः 'वाजी  
 'न अश्व इव' प्रीतः हर्षयुक्तः । यथाश्वो हर्षयुक्तो युद्धाभिमुखं गच्छति तद्वदयमपि देवानां हविर्वहने हर्ष-  
 युक्तो भवतीत्यर्थः । एवंभूतोऽग्निः 'वयः अन्नं' दधाति दधातु । अस्मभ्यं ददात्वित्यर्थः । वय इत्यन्न-  
 नाम । 'वयः क्षन्न' इति तन्नामसु पाठात् ॥ दाधार । 'तुजादीनाम्' इति अभ्यासस्य दीर्घत्वम् ।  
 क्षेमम् । क्षियति निवसत्यनेनेति क्षेमः । 'अतिस्तुसु' इत्यादिना मन् । निच्वादाद्युदात्तत्वम् ।  
 रण्वः । 'रवि धवि गत्यर्थाः' । अस्मात् कर्मणि कप्रत्ययः । इदित्वात् तुम् । जेता । तृनन्त आद्यु-  
 दात्तः । जनानाम् । 'यतश्च निर्धारणम्' ( पा. सू. २. ३. ४१ ) इति निर्धारणे षष्ठी, नेयं कर्मणि  
 षष्ठी इति 'न लोकाव्ययनिष्ठाः' इति षष्ठीप्रतिषेधो न भवति । स्तुभ्वा । स्तोभतिः स्तुतिकर्मा ।  
 'अन्येभ्योऽपि दृश्यन्ते' इति कनिष् ।

दुरोकशोचिः क्रतुर्न नित्यो जायेव योनावरं विश्वस्मै ।

चित्रो यदभ्राट्छेतो न विक्षु रथो न रुक्मी त्वेषः समत्सु ॥ ५ ॥ ६ ॥

दुरोकशोचिः । क्रतुः । न । नित्यः । जायाऽइव । योनौ । अरम् । विश्वस्मै ।

चित्रः । यत् । अभ्राट् । श्वेतः । न । विक्षु । रथः । न । रुक्मी । त्वेषः । समत्सु ॥ ५ ॥ ६ ॥

'दुरोकशोचिः दुष्प्रापतेजाः' 'क्रतुर्न' 'नित्यः । क्रतुः कर्मणां कर्ता । स इव ध्रुवः । यथा<sup>१</sup> सः<sup>२</sup> कर्मसु  
 ध्रुवोऽप्रमत्तः सन् जागर्ति तद्वदयमप्यग्निः कर्मसु रक्षसां दहने<sup>३</sup> ध्रुवो जागर्तीत्यर्थः । 'योनौ' गुहे वर्त-  
 माना 'जायेव योषिदिव अग्निहोत्रादिगुहे वर्तमानो वह्निः' 'विश्वस्मै सर्वस्मै यष्टृजनाय<sup>४</sup> 'अरम् अलं  
 भूषणं भवति । यथा जायया गृहमलंकृतं भवति तद्वदग्निना यज्ञगृहमप्यलंकृतं सत्<sup>५</sup> दृश्यते<sup>६</sup> इत्यर्थः ।  
 'चित्रः चायनीयो विचित्रदीप्तिर्वा' 'यत् यदायमग्निः' 'अभ्राट् भ्राजते तदानीं' 'श्वेतो' 'न शुभ्रवर्णं  
 आदित्य इव भवति । रात्रौ हि अहनि सूर्यं' इवाग्निः प्रकाशको भवति । 'विक्षु प्रजासु' 'रथो' 'न रथ इव  
 'रुक्मी सुवर्णवद्रोचमानदीप्तिरुक्तः' 'समत्सु संग्रामेषु' 'त्वेषः दीप्तः । एवंभूतोऽग्निर्यदभ्राडिति पूर्वोणा-  
 न्वयः ॥ दुरोकशोचिः । 'उच समवाये' । 'ईषहुःसुषु' इति कृच्छार्थे खल् । बहुलवचनात्  
 कुत्वम् । लिस्वरेण प्रत्ययात् पूर्वस्योदात्तत्वम् । दुरोकं शोचिस्तेजो यस्य । बहुव्रीहौ पूर्वपदप्रकृतिस्वर-  
 त्वम् । अरम् । 'वालमूल' ( पा. म. ८. २. १८ ) इत्यादिना लकारस्य रेफादेशः । अभ्राट् ।  
 'भ्राजृ दीप्तौ' । लङि व्यस्येन परस्मैपदम् । 'बहुलं छन्दसि' इति शपो लुक् । ब्रश्चादिष्वे  
 जश्त्वम् । अडागम उदात्तः । यद्वृत्तयोगादनिघातः<sup>७</sup> । समत्सु । समानं माद्यन्त्येष्विति समदः संग्रामाः ।  
 औणादिकः अधिकरणे क्तिप् । 'समानस्य च्छन्दसि' इति सभावः । यद्वा । सम्यगन्ति भक्षयति  
 वीरानिति समत् । संपूर्वादत्तेः 'क्तिप् च' इति क्तिप् ॥

१. ढ-स- स यथा । २. च-छ-न-फ-हनेने । ३. च-छ-न-फ-ल-यजमानाय । ४. ढ-दृश्यते ।  
 ५. ढ-सूर्यवदग्निः । ६. ढ-यद्वृत्ताश्रित्यमिति निघातप्रतिषेधः



सेनेव सृष्टामं दधात्यस्तुर्न दिद्युत्वेपप्रतीका ।

यमो ह जातो यमो जनित्वं जारः कनीनां पतिर्जनीनाम् ॥ ७ ॥ ८ ॥

सेनाऽइव । सृष्टा । अमनः । दधाति । अस्तुः । न । दिद्युत् । त्वेषऽप्रतीका ।

यमः । ह । जातः । यमः । जनित्वम् । जारः । कनीनाम् । पतिः । जनीनाम् ॥ ७ ॥ ८ ॥

‘सृष्टा प्रेरिता’ ‘सेनेव स्वामिना सह वर्तमाना भटसंहतिरिव’ अचलमग्निः ‘अमं शत्रूणां भयं दधाति विदधाति । करोतीत्यर्थः । यद्वा । सृष्टा सेनेव अमं बलं दधाति । सा यथा बलवती तद्वदग्निरपि बलवानित्यर्थः । निदर्शनान्तरमुच्यते । दिद्युदिति वज्रनाम । तेन चात्रेषुर्लक्ष्यते<sup>१</sup> । ‘त्वेषप्रतीका दीप्तमुखा’ ‘अस्तुर्न’ ‘दिद्युत् क्षेप्तुः संवन्धिनी इषुरिव । सा यथा भीषयते तद्वदग्निरपि राक्षसादीन् भीषयते इत्यर्थः । अत्र निरुक्तं—‘ सेनेव सृष्टा भयं वा बलं वा दधात्यस्तुरिव दिद्युत्वेपप्रतीका ’ ( निरु. १०. २१ ) इत्यादि । यच्छति ददाति स्तोत्रभ्यः कामानिति यमोऽग्निरुच्यते । यद्वा । इन्द्राग्न्योर्युगपदुत्पन्नत्वादग्नेर्यमत्वम् । अस्मिन्नर्थे यास्केन मन्त्रब्राह्मणे दर्शिते—‘ यमो ह जात इन्द्रेण सह संगतः । यमाविहेह मातरेत्यपि निगमो भवति ’ ( निरु. १०. २१ ) इति । यः जातः उत्पन्नो भूतसंघो यच्च जनित्वं जनयितव्यमुत्पत्त्यमानं भूतजातं तदुभयमपि यमो ह अग्निरिव । सर्वेषां भावानामाहुतिद्वारा अग्न्यधीनत्वात् । ‘कनीनां कन्यकानां’ जारः जरयिता । यतो विवाहसमये अग्नौ लाजादिद्रव्यहोमे सति तासां कन्यात्वं निवर्तते । अतो जरयितेत्युच्यते । तथा जनीनां जायानां कृतविवाहानां पतिः भर्ता । तथा चारुणायते—‘ अनुपजातपुरुषसंभोगेच्छावस्थां स्त्रियं सोमो लेभे । स च सोमः ईषदुपजातभोगेच्छां तां विश्वासवे गन्धर्वाय प्रादात् । स च गन्धर्वो विवाहसमयेऽग्नये प्रददौ । अग्निश्च मनुजाय भर्त्रे धनपुत्रैः सहितामिमां प्रायच्छत् ’ इति । इममर्थं काचिद्वक् स्पष्टं ब्रूते—‘ सोमो ददन्नधर्वाय गन्धर्वो दददग्नये । रयिं च पुत्रांश्चादादग्निर्मह्यमथो इमाम् ’ ( ऋ. सं. १०. ८५. ४१ ) इति । यास्कस्त्वाह—‘ तृतीयो अग्निष्ठे पतिरित्यपि निगमो भवति ’ ( निरु. १०. २१ ) इति । यद्वा । जनीनां पालयिता यतोऽयम् अनुष्ठितैर्यागैः फलं प्रयच्छति ॥ सेनेव । इनेन सह वर्तते इति सेना । ‘ वीपसर्जनस्य ’ इति सभावः । बहुवीहिस्वरः । जनित्वम् । ‘ जनी प्रादुर्भावे ’ । ‘ कृत्यार्थे तवैकेन् ’ इति कर्मणि त्वन्प्रत्ययः । इडागमः । नित्वादाद्युदात्तत्वम् । जारः । जरयतीति जारः । ‘ दारजारौ कर्तरि णिलुक् च ’ ( पा. सू. ३. ३. २०. ४ ) इति निपात्यते । कनीनाम् । कन्याशब्दात् षष्ठ्येकवचने ‘ बहुलं छन्दसि ’ इति बहुलग्रहणात् संप्रसारणम् । परपूर्वत्वम् । जनीनाम् । जन्यन्ते आसु इति जनयः स्त्रियः । ‘ इन्सर्वधातुभ्यः ’ इति इन्प्रत्ययः । नित्वादाद्युदात्तत्वम् ॥

तं वंश्चरार्था वयं वसत्यास्तं न गावो नक्षन्त इद्धम् ।

सिन्धुर्न क्षोदः प्र नीचीरैनोन्नवन्त गावः स्वर्हृशीके ॥ ९ ॥ १० ॥

तम् । वः । चरार्था । वयम् । वसत्या । अस्तम् । न । गावः । नक्षन्ते । इद्धम् ।

सिन्धुः । न । क्षोदः । प्र । नीचीः । ऐनोत् । नवन्त । गावः । स्वः । हृशीके ॥ ९ ॥ १० ॥

‘वः’ इति व्यत्ययेन बहुवचनम् । हे अग्ने ‘नं त्वां’ चराथा । चरतीति चरथः पशुः । तत्प्रभवैर्हृदयादिभिः साध्या आहुतिरपि चरथा इत्युच्यते । उपचारात् कार्ये कारणशब्दः । चराथा चरथया पशुप्रभवहृदयादि-साधनया आहुत्या । ‘वसत्या’ । वसति निवसतीति स्थावरो ब्रीह्यादिर्वसतिः । पूर्ववत् तत्साध्याहुतिलक्ष्यते । वसत्या पुरोडाशाद्याहुत्या च ‘वच्यम्’ इदं प्रदीप्तमग्निं ‘नक्षन्ते व्यामुयाम’ । पुरुषव्यत्ययः । तत्र दृष्टान्तः । ‘अस्तं’ ‘न’ ‘गावः’ । अस्तमिति गृह्णाम । यथा गावो गृहं व्यामुवन्ति तद्वत् । अत्र यास्कः— ‘तं वक्षराथा चरन्त्या पश्वाहुत्या वसत्या च निवसन्त्यौपधाहुत्यास्तं यथा गाव आमुवन्ति तथामुयाम’ ( निरु. १०. २१ ) इति । अयमग्निः ‘सिन्धुर्न’ ‘क्षोदः’ स्यन्दनशीलमुदकमिव ‘नीचीः’ नितरामञ्चतीति इतस्ततो नितरामुद्गच्छन्तीर्ज्वालाः ‘प्र’ ‘ऐनोत्’ प्रेरयति । यथा जलप्रवाहो निम्नदेशे शीघ्रं गच्छति तद्वदग्नेर्ज्वालाः दग्धव्यं प्रति गच्छन्तीति भावः । ‘स्वः’ नभसि वर्तमाने ‘दृशिके’ दर्शनीये तस्मिन्नग्नौ ‘गावः’ गमनस्वभावा रश्मयः ‘नवन्त’ संगच्छन्ते । नवनिर्गतिकर्मा ॥ चराथा । चरैरौणादिकः अथक्-प्रत्ययः । दीर्घश्चान्दसः । ‘सुपां सुलुक्’ इति विभक्तेः आकारः । वसत्या । ‘बहिवस्यतिभ्यश्चित्’ ( उ. सू. ४. ५०० ) इति अतिप्रत्ययः । ‘उदात्तयणः’ इति विभक्तेरुदात्तत्वम् । अस्तम् । अस्थते अस्मिन् सर्वमित्यस्तं गृहम् । ‘असिहसि’ इत्यादिना तच् । ‘तितुत्र’ इति इट्प्रतिषेधः । निच्वादाद्यु-दात्तत्वम् । नक्षन्ते । नक्षतिर्व्याप्तिकर्मा । ‘नक्ष गतौ’ । व्यत्ययेनात्मनेपदम् । ‘चादिलोपे विभाषा’ इति निघाताभावः । नीचीः । निपूर्वात् ‘अञ्जतेश्रोपसंख्यानम्’ ( पा. सू. ४. १. ६. २ ) इति ङीप् । ‘अचः’ इति अकारलोपे ‘चौ’ इति दीर्घत्वम् । ‘न्यधी च’ ( पा. सू. ६. २. ५३ ) इति गतेः प्रकृतिस्वरत्वम् । ऐनोत् । ‘इण् गतौ’ । अन्तर्भावितण्यर्थात् ‘छन्दसि लुङ्लङ्लिटः’ इति वर्तमाने लङि व्यत्ययेन श्रुः । आडागमो वृद्धिश्च । दृशिके । ‘दृशिर्’ प्रेक्षणे । ‘अनिदृशिभ्यां च’ इति क्रीकन्प्रत्ययः । निच्वादाद्युदात्तत्वम् ॥ १० ॥

‘वनेषु’ इति द्वैपदं<sup>१</sup> दर्शचम्<sup>१</sup> अध्ययनतः पञ्चर्चं तृतीयं सूक्तं पराशरस्यार्षमाग्नेयम् । ‘वनेषु’ इत्यनुक्रान्तम् । विनियोगो लैङ्गिकः ॥

वनेषु जायुर्मर्तेषु मित्रो वृणीते श्रुष्टिं राजैवाजुर्मम् ।

क्षेमो न साधुः क्रतुर्न भद्रो भुवत्स्वाधीर्होता हव्यवाद् ॥ १ ॥ २ ॥

वनेषु । जायुः । मर्तेषु । मित्रः । वृणीते । श्रुष्टिम् । राजाऽइव । अजुर्मम् ।

क्षेमः । न । साधुः । क्रतुः । न । भद्रः । भुवत् । सुऽआधीः । होता । हव्यऽवाद् ॥ १ ॥ २ ॥

‘वनेषु’ ‘जायुः’ अरण्येषु जायमानः ‘मर्तेषु’ मनुष्येषु ‘मित्रः’ सखा सोऽयमग्निः ‘श्रुष्टिम्’ । शु आशु अश्रुते कर्माणि व्याप्नोतीति श्रुष्टियजमानः । क्षिप्रेण कर्मणामनुष्ठानेत्यर्थः । तथा च यास्कः— ‘श्रुष्टीति क्षिप्रनामाशु अष्टीति’ ( निरु. ६. १२ ) । एवंभूतं यजमानं ‘वृणीते’ संभजते । अनेन प्रप्तं हविः स्वीकृत्य रक्षतीति भावः । तत्र दृष्टान्तः । ‘राजेव’ ‘अजुर्मम्’ । अजुर्मं जरारहितं दृढाङ्गं सर्वकार्येषु शक्तमित्यर्थः । एवंभूतं पुरुषं यथा राजा वृणीते तद्वत् । ‘क्षेमो’ ‘न रक्षक इव’ ‘साधुः’ साधयिता ‘क्रतुर्न’ । क्रतुः कर्मणां कर्ता । स इव ‘भद्रः’ भजनीयः कल्याणो वा ‘होता’ देवानामाह्वाता ‘हव्यवाद्’ हव्यवाह्नो नाम देवानामग्निः ।

नथा वाज्ञायते— 'नयो वा अग्नयो हव्यवाहनो देवानां कव्यवाहनः पितॄणां सहरक्षा असुराणाम्' (तै. सं. २. ५. ८. ६) इति । पुत्रंभूतोऽग्निः 'स्वाधीः शोभनकर्मा शोभनाध्यानः' वा 'भुवन् भवतु ॥ जायुः । 'जि जये' । 'क्रवापाजि' इति उण् । अजुयम् । 'जृष् वयोहर्ता' । भावे प्यन् । वृद्धौ कृत्यायाम् आकारस्य व्यत्ययेन उकारः । जुयं जरा नास्यस्येति बहुव्रीहौ 'नन्सुभ्यान्' इत्युत्तरपदान्तोदात्तत्वम् । भुवत् । भवतेलेटि अडागमः । 'बहुलं छन्दमि' इति विकरणस्य लृक् । 'भूसुवोत्तिङि' इति गुणप्रतिषेधः ॥

हस्ते दधानो नृम्णा विश्वान्यमे देवान्धाद्गुहा निषीदन् ।

विदन्तीमत्र नरो धियं धा हृदा यत्तृष्टान्मन्त्रां अशंसन् ॥ ३ ॥ ४ ॥

हस्ते । दधानः । नृम्णा । विश्वानि । अमे । देवान् । धात् । गुहा । निऽसीदन् ।

विदन्ति । ईम् । अत्र । नरः । धियम्ऽधाः । हृदा । यत् । तृष्टान् । मन्त्रान् । अशंसन् ॥ ३ ॥ ४ ॥

विश्वानि सर्वाणि नृम्णा नृम्णानि हविलक्षणाणि धनानि हस्ते स्वकीये बाहौ दधानः धारयन्नयमग्निः गुहा गुहायामप्सु मध्येऽश्वत्थादौ वा संवृतप्रदेशे निषीदन् निगूढो वर्तमानः सन् अमे भये देवान् धात् अस्थापयत् । अग्नौ हविभिः सह पलायिते सति सर्वे देवा अमैषुरित्यर्थः । नरः नेतारः धियं धाः कर्मणां बुद्धीनां वा धारयितारो देवाः अत्र अस्मिन् काले ईम् एनमग्निं विदन्ति जानन्ति । यत् यदा हृदा हृदयावस्थितया बुद्ध्या तृष्टान् निमित्तान् अग्निस्तुतिपरान् मन्त्रान् अशंसन् अस्तुवन् अवोचन्नित्यर्थः ॥ निषीदन् । 'सदिरप्रतेः' इति षत्वम् । विदन्ति । 'विद ज्ञाने' । अदादिवात् शपो लृक् । प्रत्ययस्वरः । धियं धाः । 'आतोऽनुपसर्गे कः' इति कः । 'तत्पुत्र्ये कृति बहुलम्' इति बहुलवचनात् द्वितीयाया अपि अलृक् । तृष्टान् । 'तक्षू त्वक्षू तनूकरणे' । निष्ठा<sup>१</sup> । 'यस्य विभाषा' इति इदप्रतिषेधः । 'स्करोः संयोगाद्योः' इति कलोपः ॥

अजो न क्षां दाधार पृथिवीं तस्तम्भ द्यां मन्त्रैभिः सत्यैः ।

प्रिया पदानि पञ्चो नि पाहि विश्वार्यग्रे गुहा गुहं गाः ॥ ५ ॥ ६ ॥

अजः । न । क्षाम् । दाधार । पृथिवीम् । तस्तम्भ । बाम् । मन्त्रैभिः । सत्यैः ।

प्रिया । पदानि । पञ्चः । नि । पाहि । विश्वऽआयुः । अग्ने । गुहा । गुहम् । गाः ॥ ५ ॥ ६ ॥

अजो न । अजति गच्छतीत्यजः सूर्यः । यद्वा । न जायते इत्यजः । जन्मरहित इत्यर्थः । स इव । क्षा इति पृथिवीनाम् । पञ्चां भूमिं दाधार अयमग्निः प्रकाशकत्वेन धारयति । पृथिवीत्यन्तरिक्षनाम् । पृथिवीम्<sup>२</sup> अन्तरिक्षं धारयतीत्येव<sup>३</sup> । द्यां द्युलोकं सत्यैः अवितायैः मन्त्रैः

१. च-छ-ण-न-फ-स-शोभनध्यानः । २. ढ-स-निष्ठायाम् । ३. ढ-'पृथिवीम्' नास्ति । ४. च-त-फ-धारयतीत्येवम् ।

तस्तस्मै स्तत्रानि । यथाधो न पतन्ति उपयेवं तिष्ठन्ति तथा करोतीत्यर्थः । मन्त्रैर्दिवो धारणं तैत्तिरीये समाज्ञातं—‘ देवा वा आदित्यस्य सुवर्गस्य लोकस्य पराचोऽतिपादादविभयुः । तं छन्दोभिरहन्त्यै ’ ( तै. ब्रा. १. २. ४. २ ) इति । यद्वा । सत्यैर्मन्त्रैः स्तुयमानोऽग्निर्घां तस्तस्मैति । हे अग्ने विश्वायुः विश्वं सर्वमायुरक्षं यस्य स त्वं पशुः प्रिया प्रियाणि वपदानि शोभनवृणोदकोपेतानि स्थानानि नि पाहि तितरं पालय मा धाक्षीरित्यर्थः । तर्हि कुत्र निवसामीति चेत् तत्राह । गुहा गुहाया अपि गुहं गुहां गवां संचारायोग्यस्थानं गाः गच्छ तत्रैव निवसेत्यर्थः ॥ पश्वः । ‘ जसादिषु छन्दसि वावचनम् ’ इति ‘ वेडिति ’ इति गुणाभावे यणादेशः । ‘ उदात्तयणः ’ इति विभक्तेरुदात्तत्वम् । गुहा । ‘ सुपां सुलुक् ’ इति पञ्चम्या आजादेशः । चित्वादान्तोदात्तत्वम् । गुहम् । व्यत्ययेन ह्रस्वत्वम् । गाः । छान्दसो लुङ् । ‘ इणो वा लुङि ’ इति गादेशः ॥

य ई चिकेत गुहा भवन्तमा यः ससाद् धारामृतस्य ।

वि ये चृतन्त्युता सपन्त आदिद्वसूनि प्र ववाचास्मै ॥ ७ ॥ ८ ॥

यः । ईम् । चिकेत । गुहा । भवन्तम् । आ । यः । ससाद् । धाराम् । ऋतस्य ।

वि । ये । चृतन्ति । ऋता । सपन्तः । आत् । इत् । वसूनि । प्र । ववाच । अस्मै ॥ ७ ॥ ८ ॥

यः पुमान् ईम् पुनं गुहा भवन्तं गुहायां सन्तमग्निं चिकेत जानाति । यः च ऋतस्य सत्यस्य यज्ञस्य वा धारां धारयितारमेनमग्निम् आ ससाद् आसीदति उपास्ते इत्यर्थः । ये च ऋता क्रतानि सत्यानि यज्ञान् वा सपन्तः समवयन्तः स्पृशन्तो वा पुरुषा एतमग्निं वि चृतन्ति अग्निमुद्दिश्य स्तुतीर्गन्तु कुर्वन्तीत्यर्थः । आदित् स्तुत्यनन्तरमेव अस्मै सर्वस्मै स्तोतृजनाय वसूनि धनानि प्र ववाच प्रकथयति ॥ चिकेत । ‘ कित ज्ञाने ’ । लिटि णलि लिट्स्वरः । चृतन्ति । ‘ चृती हिंसाग्रन्थनयोः ’ । तौदादिकः । लसावधातुकानुदात्तत्वे विकरणस्वरः शिष्यते । ववाच । लिटि ‘ ब्रुवो वचिः ’ । ‘ लिट्यभ्यासस्योभयेषाम् ’ ( पा. सू. ६. १. १७ ) इति अभ्यासस्य संप्रसारणम् । ‘ संप्रसारणाच्च ’ इति परपूर्वत्वस्य ‘ वा छन्दसि ’ ( पा. सू. ६. १. १०६ ) इति विकल्पनात् यणादेशः ॥

वि यो वीरुत्सु रोधन्महित्वोत्त प्रजा उत्त प्रसूषन्तः ।

चित्तिरपां दमे विश्वायुः सवैव धीराः संमाय चक्रुः ॥ ९ ॥ १० ॥

वि । यः । वीरुत्सु । रोधत् । महित्वा । उत्त । प्रजाः । उत्त । प्रसूषु । अन्तरिति ।

चित्तिः । अपाम् । दमे । विश्वऽआयुः । सवैव । धीराः । समऽमाय । चक्रुः ॥ ९ ॥ १० ॥

यः अग्निः वीरुत्सु ओषधीषु महित्वा यानि महत्त्वानि सन्ति तानि वि रोधत् विरुणद्धि विशेषेणावृणोति नावशेषयति । उत्त अपि च प्रजाः प्रकर्षेणोत्पन्नाः पुष्पफलादिलक्षणाः प्रसूषु उत्पादयित्रीषु मातृस्थानीयास्वोषधीषु अन्तः मध्ये विरुणद्धीत्येव द्वितीयः उत्तशब्दः पादपूरणः । तथा चित्तिः चेतयिता

ज्ञापयिता 'अपां' 'द्रमे जलानां मध्यभूते गृहे' 'विश्वायुः सर्वालो योऽग्निर्वर्तते' इति शेषः । तमग्निं 'धीराः मेधाविनः' 'संमाय संमाननं पूजनं कृत्वा । स्तुतिभिः स्तुत्वेत्यर्थः । 'चक्रुः कर्माणि कुर्वन्ति । तत्र दृष्टान्तः । 'सद्येव । यथा सदनं गृहं प्रथमतः संपूज्य पश्चात्तत्र कर्माण्याचरन्ति तद्वत् ॥ वीरुसु । वि-पूर्वात् रोहतेः क्तिप् । न्यङ्क्वादित्थं 'वीरुध्' ( पा. सू. ७. ३. ५३. ग. ) इति पठित्वाहुषसर्गस्य दीर्घो धकारश्चान्तादेशः । उक्तं च । 'वीरुध् ओषधयो भवन्ति' ( निरु. ६. ३ ) । रोधत् । 'रुधिर आवरणे' । लेटि अडागमः । 'इत्श्च लोपः' इति इकारलोपः । संमाय । 'माङ् माने शब्दे च' । 'समासेऽनञ्पूर्वे क्तवो ल्यप्' ( पा. सू. ७. १. ३७ ) । 'न ल्यपि' ( पा. सू. ६. ४. ६९ ) इति ईत्वप्रतिषेधः ॥ ॥ ११ ॥

'श्रीणन्' इति द्वैपदं दशचं चतुर्थं सूक्तम् । तत्राध्ययनतः<sup>१</sup> पञ्चमम् । ऋष्याद्याः पूर्ववत् । विनियोगो लैङ्गिकः ॥

श्रीणन्नुप स्थादिवं भुरण्युः स्थातुश्चरथमक्तून्यूर्णोत् ।

परि यदेषामेको विश्वेषां भुवहेवो देवानां महित्वा ॥ १ ॥ २ ॥

श्रीणन् । उप । स्थात् । दिवम् । भुरण्युः । स्थातुः । चरथम् । अक्तून् । वि । ऊर्णोत् ।

परि । यत् । एषाम् । एकः । विश्वेषाम् । भुवत् । देवः । देवानाम् । महित्वा ॥ १ ॥ २ ॥

'भुरण्युः हविषां भर्ता धारयिता पयःप्रभृतिना श्रयणद्रव्येण<sup>२</sup> सोममिव तैर्हविभिः' 'श्रीणन् मिश्रयन्' 'दिवम्' 'उप' 'स्थात् उपतिष्ठति प्राप्नोतीत्यर्थः । 'स्थातुः स्थावरं' 'चरथं जङ्गमं तदुभयात्मकं जगत्' 'अक्तून् सर्वा रात्रिश्च' 'व्यूर्णोत् स्वतेजसा विशेषेणाच्छादयति । हविर्वहनं कुर्वन् सर्वमपि जगत् स्वभासा प्रकाशयति स्म इति भावः । 'विश्वेषां सर्वेषां देवानां दानादिगुणयुक्तानां इन्द्रादीनां मध्ये' 'देवः द्योतमानः' 'एकः एव अयमग्निः' 'एषां पूर्वोक्तानां स्थावरादीनां' 'महित्वा महत्त्वानि माहात्म्यानि' 'यत् यस्मात्' 'परि' 'भुवत् परिभवति परिगृह्णाति परितो व्याप्य वर्तते । परिपूर्वो भवतिः परिग्रहार्थः । यद्वा । एषां विश्वेषां स्थावरादीनां मध्ये वर्तमानोऽयं देवोऽग्निर्देवानां महत्त्वानि यत् यदा परि भुवत् परितो व्याप्नोति । तदानीमिति पूर्वत्रान्वयः ॥ ऊर्णोत् । 'ऊर्णञ् आच्छादने' । 'ऊर्णोतिर्विभाषा' ( पा. सू. ७. २. ६ ) इति वृद्धेर्विकल्पः ।

आदिक्ते विश्वे क्रतुं जुषन्त शुष्काद्यहेव जीवो जनिष्ठाः ।

भर्जन्त विश्वे देवत्वं नाम क्रतुं सर्पन्तो अमृतमेवैः ॥ ३ ॥ ४ ॥

आत् । इत् । ते । विश्वे । क्रतुम् । जुषन्त । शुष्कात् । यत् । देव । जीवः । जनिष्ठाः ।

भर्जन्त । विश्वे । देवत्वं । नाम । क्रतुम् । सर्पन्तः । अमृतम् । एवैः ॥ ३ ॥ ४ ॥

हे 'देव' द्योतमानाग्ने 'जीवः' जीवन् प्रज्वलन् 'शुक्लान्' नीरसात् अग्निरूपात् काष्ठात् 'यत्' यदा 'जनिष्ठाः' प्रादुर्भवसि मथनेनोत्पद्यसे 'आदित्' अनन्तरमेव 'विश्वे' सर्वे यजमानाः 'ते' तुभ्यं 'ऋतुं' कर्म 'जुषन्त' सेवन्ते अनुतिष्ठन्ति । तथा अनुष्टाय च 'विश्वे' ते सर्वे 'नाम' नामकम् 'ऋतम्' अवितथं 'देवत्वं' देवतात्वं 'भजन्त' भजन्ते प्राप्नुवन्ति । किं कुर्वन्तः । 'अमृतम्' अमरणं त्वाम् 'एवैः' त्वां गन्तुभिः 'स्तोत्रैः' 'सपन्तः' समवयन्तः प्राप्नुवन्तः इत्यर्थः ॥ जुषन्तेत्यादीनि त्रीण्याख्यातानि 'छन्दसि लुङ्लिट्' इति वर्तमानार्थानि । एवैः । यन्ति स्तोतव्याभिमुख्येन गच्छन्ति इति एवानि स्तोत्राणि । 'इण्गीङ्भ्यां वन्' ( उ. सू. १. १५० ) ॥

**ऋतस्य प्रेषां ऋतस्य धीतिर्विश्वायुर्विश्वे अपांसि चक्रुः ।**

**यस्तुभ्यं दाशाद्यो वा ते शिक्षात्तस्मै चिकित्वान्नयिं दयस्व ॥ ५ ॥ ६ ॥**

ऋतस्य । प्रेषाः । ऋतस्य । धीतिः । विश्वऽआयुः । विश्वे । अपांसि । चक्रुः ।

यः । तुभ्यम् । दाशात् । यः । वा । ते । शिक्षात् । तस्मै । चिकित्वान् । रयिम् । दयस्व ॥ ५ ॥ ६ ॥

'ऋतस्य गतस्य' देवयजनं प्राप्तस्याग्नेः 'प्रेषाः' प्रकर्षेणोप्यमाणाः स्तुतयः क्रियन्ते । 'धीतिः' १ । धीयते सोमः पीयतेऽस्मिन्निति धीतिर्यागः । सोऽपि 'ऋतस्य' देवयजनदेशं प्राप्तस्याग्नेरेव क्रियते । अतः सोऽग्निः 'विश्वायुः' । विश्वं सर्वमायुरन्नं यस्य स तथाविधो भवति । अपि चास्मै 'विश्वे' सर्वे यजमानाः 'अपांसि' दर्शपूर्णमासादीनि कर्माणि 'चक्रुः' कुर्वन्ति । हे अग्ने 'तुभ्यं' यः 'दाशात्' चरुपुरोडाशादीनि हवींषि ददाति । 'यो' 'वा' अन्योऽपि यो यजमानः 'ते' 'शिक्षात्' त्वदीयं कर्म कर्तुं शक्तो भूयासम् इति इच्छति । उभयविधाय 'तस्मै' यजमानाय 'चिकित्वान्' तत्कृतमनुष्ठानं जानंस्त्वं 'रयिं' 'दयस्व' धनं देहि ॥ दाशात् । 'दाश् दाने' । लेटि आडागमः । शिक्षात् । 'शक्ल शक्तौ' । इच्छार्थे सन् । 'सनि मीमाबुस्मलभशक्' ( पा. सू. ७. ४. ५४ ) इति अकारस्य इसादेशः । 'अत्र लोपोऽभ्यासस्य' इति अभ्यासलोपः । 'स्कोः संयोगाद्योः' इति सकारलोपः । पूर्ववत् लेटि आडागमः । चिकित्वान् । 'कित ज्ञाने' । लिट्ः कसुः । दयस्व । 'दय दानगतिरक्षणहिंसादानेषु' ॥

**होता निषत्तो मनोरपत्ये स चिन्वासां पती रयीणाम् ।**

**इच्छन्त रेतो मिथस्तनूषु सं जानत स्वैर्दक्षैर्मूराः ॥ ७ ॥ ८ ॥**

होता । निऽसत्तः । मनोः । अपत्ये । सः । चित् । नु । आसाम् । पतिः । रयीणाम् ।

इच्छन्त । रेतः । मिथः । तनूषु । सम् । जानत । स्वैः । दक्षैः । अमूराः ॥ ७ ॥ ८ ॥

हे अग्ने त्वं 'मनोरपत्ये' यजमानस्वरूपायां<sup>३</sup> प्रजायां 'होता' देवानामाह्वाता सन् 'निषत्तः' निषण्णः । 'मानव्यो हि प्रजाः' ( तै. सं. ५. १. ५. ६ ) इति हि ब्राह्मणम् । 'स' 'चिन्नु' स एव त्वम् 'आसां' प्रजानां 'रयीणां' गवादीनां धनानामपि 'पतिः' स्वामी । अतस्ताः प्रजाः 'तनूषु'

आत्मीयेषु शरीरेषु विविधः संमृष्टमेकीभूतं पुत्ररूपेण परिणतं वेतः वीर्यम् इच्छन्त एच्छन् । त्वदनुग्रहेण पुत्रमलभन्तेति यावत् । लब्धपुत्राश्च ताः प्रजाः अमूराः अमूढाः सत्यः स्वैः स्वकीयैः दक्षैः समर्थैः पुत्रैः सह सं जानन्त मस्यगवगच्छन्ति चिरकालं जीवन्तीत्यर्थः । यद्वा । दक्षशब्दः प्रागवाची । 'प्राणो वै दक्षोऽपानः क्रतुः' ( तै. सं. २. ५. २. ४ ) इति श्रुतेः । स्वैर्दक्षैः स्वकीयैः प्राणैः अमूराः संगतास्त्वयैव सर्वं जानन्ति ॥ इच्छन्त । व्यस्ययेनात्मनेपदम् । जानन्त । छान्दसो लङ् । अस्य अदादेशे 'श्राभ्यस्तयोरानः' इति आकारलोपः । अमूराः । मूरा अमूरेत्यत्र यास्क एवं व्याचक्ष्वी- 'मूढा वयं स्मोऽमूढस्त्वमसि' ( निरु. ९. ८ ) इति । अतोऽत्रापि अमूरशब्देन अमूढत्वमुच्यते । वर्णव्यापत्त्या ढकारस्य रेफः । यद्वा । 'मुर्छा मोहसमुच्छ्राययोः' । अस्मान् संपदादिलक्षणो भावे क्तिप् । 'राह्लोपः' इति छलोपः । रो मत्वर्थीयः । न मूरा अमूराः । अथवा । 'अम गत्यादिषु' । अस्मादौणादिक ऊरन्प्रत्ययः ॥

पितुर्न पुत्राः क्रतुं जुषन्त श्रोषन्ते अस्य शासं तुरासः ।

वि रायं और्णोदुरः पुरुक्षुः पिपेश नाकं स्तृभिर्दमूनाः ॥ ९ ॥ १० ॥

पितुः । न । पुत्राः । क्रतुम् । जुषन्त । श्रोषन् । ये । अस्य । शासम् । तुरासः ।

वि । रायं । और्णोत् । दुरः । पुरुक्षुः । पिपेश । नाकम् । स्तृभिः । दमूनाः ॥ ९ ॥ १० ॥

अस्य अग्नेः शासं शासनं तुरासः खरमाणाः सन्तः ये यजमानाः श्रोषन् शृण्वन्ति ते सर्वे तेनानुशिष्टं क्रतुं कर्म जुषन्त सेवन्ते । तत्र दृष्टान्तः । पितुर्न पुत्राः । यथा पुत्राः पुरु बहुलं त्रायकाः पुत्राग्नौ नरकाद्वा रक्षकास्तनयाः पितुराज्ञां कुर्वन्ति तद्वत् । 'पुत्रः पुरु त्रायते निपरणाद्वा पुत्ररकं ततस्त्रायत इति वा' ( निरु. २. ११ ) इति यास्कः । पुरुक्षुः । क्षु इत्यञ्जनाम् । बह्वञ्जः सोऽग्निरेषां यजमानानां दुरः द्वाराणि यज्ञस्य द्वारभूतानि रायः धनानि वि और्णोत् । विवृणोति प्रकाशयति । ददातीति यावत् । अपि च दमूनाः दमे यज्ञगृहे मनो यस्य सोऽग्निः । नास्मिन्नकं दुःखमस्तीति नाको ह्युलोकः । तम् । स्तृभिरिति नक्षत्रनाम् । स्तृभिः नक्षत्रैः पिपेश अवयवीचकार नक्षत्रैर्युक्तमकरोदित्यर्थः ॥ श्रोषन् । 'श्रु श्रवणे' । लेटि अडागमः । 'सिन्वहुलं लेटि' इति सिप् । 'बहुलं छन्दसि' इति विकरणस्य लुक् । 'इतश्च लोपः' इति इकारलोपः । संयोगान्तस्य लोपः । पिपेश । 'पिश अवयवे' ॥ १२ ॥

'शुकः' इति द्वैपदं दशर्चम् अध्ययनतः पञ्चर्चं पञ्चमं सूक्तं पराशरस्यार्षमाग्नेयम् । 'शुकः' इत्यनुक्रान्तम् । विनियोगो लैङ्गिकः ॥

शुकः शुशुकां उषो न जारः पृथा समीची दिवो न ज्योतिः ।

परि प्रजातः क्रत्वा बभूथ भुवो देवानां पिता पुत्रः सन् ॥ १ ॥ २ ॥

शुकः । शुशुकान् । उषः । न । जारः । पृथा । समीची इति समुर्द्धची । दिवः । न । ज्योतिः ।

परि । प्रजातः । क्रत्वा । बभूथ । भुवः । देवानाम् । पिता । पुत्रः । सन् ॥ १ ॥ २ ॥



‘शुक्रः शुभ्रवर्णोऽयमग्निः’ उपो न जारः उपसो जरयिता सूर्य इव ‘शुशुकान् शोचयिता सर्वस्य प्रकाशयिता भवति । तथा ‘समीची संगते द्वावावृथिव्यौ दिवो न ज्योतिः द्योतमानस्य सूर्यस्य ज्योतिरिव प्रभा स्वतेजसा पूरयिता । हे अग्ने अतस्त्वं प्रजातः प्रादुर्भूतः सन् कृत्वा कर्मणा यद्वा ज्ञानहेतुना प्रकाशेनोक्तप्रकारेण सर्वं जगत् परि बभूथ परितो व्याप्नोषि । दीव्यन्तीति देवा ऋत्विजः । तेषां पुत्रः सन् पुत्राभ्यो नरकात् त्रायकः सन् पिता भुवः पालयिता भवसि । यद्वा । देवानाम् इन्द्रादीनामेव पुत्रः सन् पुत्र इव दूतो भूत्वा पिता हविर्भिः पालयिता भवसि ॥ शुशुकान् । ‘शुच दीप्तौ’ । लिट् कसुः । व्यत्ययेन कुत्वम् । प्रभा । ‘पृ पालनपूरणयोः’ इत्यस्मात् ‘आहगम-हनजनः’ इति किप्रत्ययः । ‘सुपां सुलुक्’ इति सोः डादेशः । समीची । संपूर्वादञ्चतेः ‘ऋत्विक्’ इत्यादिना किन् । ‘समः समि’ ( पा. सू. ६. ३. १३ ) इति सम्प्रदादेशः । ‘अञ्चते-श्वेति वक्तव्यम्’ इति डीप् । ‘अचः’ इति अकारलोपे ‘चौ’ इति दीर्घत्वम् । उदात्तनिवृत्तिस्वरेण डीप उदात्तत्वम् । ‘वा छन्दसि’ इति पूर्वसवर्णदीर्घत्वम् । यदि तु समऽईची इति पदविभागः क्रियते नहि ‘उद ईन्’ ( पा. सू. ६. ४. १३९ ) इति विधीयमानमीत्वं सम उत्तरस्यापि द्रष्टव्यम् । बभूथ । ‘बभूथा तनन्थ’ ( पा. सू. ७. २. ६४ ) इति निपातनात् इडभावः ॥

**वेधा अदृप्तो अग्निर्विजानन्नूधर्न गोनां स्वादा पितुनाम् ।**

**जने न शेव आहूयः सन्मध्ये निषत्तो रण्वो दुरोणे ॥ ३ ॥ ४ ॥**

वेधाः । अदृप्तः । अग्निः । विजानन् । ऊधर्नः । न । गोनाम् । स्वादां । पितुनाम् ।

जने । न । शेवः । आहूयः । सन् । मध्ये । निषत्तः । रण्वः । दुरोणे ॥ ३ ॥ ४ ॥

वेधाः । मेधाविनामैतत् । मेधावी । यद्वा । विधाता सर्वस्य कर्ता । अदृप्तः दर्परहितः विजानन् कर्तव्याकर्तव्यविभागं जानन् अग्निः गोनां गवाम् ऊधर्नं गोसंबन्धि पयस आश्रयभूतं स्थानमिव पितुनाम् अन्नानां स्वादां स्वादयिता रसयिता । यथा गोरुधः पयःप्रदानेन सर्वाण्यन्नानि स्वादूनि करोति तद्वदग्निरपि सम्यक् पाकेन सर्वाण्यन्नानि स्वादूनि करोतीत्यर्थः । अपि चैवभूतोऽग्निः जने न शेवः जनपदे लोकसुखकरः पुरुष इव मध्ये यज्ञेषु मध्ये आहूयः आह्वातव्यः सन् दुरोणे यज्ञगृहे निषत्तः निषण्णः रण्वः रमयिता स्तुत्यो वा भवति ॥ गोनाम् । ‘गोः पादान्ते’ ( पा. सू. ७. १. ५७ ) इत्यपादान्तेऽपि नुद् । स्वादा । ‘स्वाद आस्वादने’ । अन्तर्भावितव्यार्थात् ‘अन्येभ्योऽपि दृश्यन्ते’ इति मनिन् । ‘सुपां सुलुक्’ इति सोर्लुक् । पितुनाम् । ‘नामन्यतरस्याम्’ इति नाम उदात्तत्वम् । आहूयः । आहूपूर्वात् ह्यतेः ‘अचो यत्’ इति यत् । ‘बहुलं छन्दसि’ इति संप्रसारणम् । ‘हलः’ इति दीर्घः । रेफोपजनश्छान्दसः । ‘यतोऽनावः’ इत्याद्युदात्तत्वम् ॥

**पुत्रो न जातो रण्वो दुरोणे वाजी न प्रीतो विशो वि तारीत् ।**

**विशो यदह्ने नृभिः सनीळा अग्निर्देवत्वा विश्वान्यश्याः ॥ ५ ॥ ६ ॥**

पुत्रः । न । जातः । रण्वः । दुरोणे । वाजी । न । प्रीतः । विशः । वि । तारीत् ।

विशः । यत् । अह्ने । नृभिः । सनीळाः । अग्निः । देवत्वा । विश्वानि । अश्याः ॥ ५ ॥ ६ ॥

‘पुत्रो न पुत्र इव जातः प्रादुर्भूतोऽग्निः दुरोणे गृहे षण्वः समयिता भवति । वाजी न अश्व इव प्रीतः हर्षयुक्तः सन् विशाः संग्रामे वर्तमानाः शत्रुभूताः प्रजाः वि तारीन् विशेषेण तरति अतिक्रामति । अपि च नृभिः क्रान्तिगलक्षणैर्मुन्यैः सहितोऽहं सनीलाः समाननिवासस्थानाः विशाः देवीः प्रजाः यन् यद्वा अहं आह्वयामि तदानीमयम् अग्निः विश्वानि सर्वाणि देवत्वा देवत्वानि अश्याः अश्रुते प्राप्नोति । स्वयमेव तत्तद्देवतारूपो भवतीत्यर्थः । तथा च मन्त्रान्तरमाज्ञास्यते— ‘त्वमग्ने वरुणो जायसे यत्त्वं सिद्धो भवसि यत्समिद्धः’ ( क. सं. ५. ३. १ ) इत्यादि ॥ अश्याः । ‘अश्रु व्याती’ । लिङि व्यत्ययेन परस्मैपदसध्यम् । ‘बहुलं छन्दसि’ इति विकरणस्य लुक् ॥

नर्किष्ट एता व्रता सिनन्ति नृभ्यो यदेभ्यः श्रुष्टि च्चकर्थ ।

तत्तु ते दंसो यदहन्तसमानैर्नृभिर्यद्युक्तो विवे रपांसि ॥ ७ ॥ ८ ॥

नर्किः । ते । एता । व्रता । सिनन्ति । नृभ्यः । यत् । एभ्यः । श्रुष्टिम् । च्चकर्थ ।

तत् । तु । ते । दंसः । यत् । अहन् । समानैः । नृभिः । यत् । युक्तः । विवे । रपांसि ॥ ७ ॥ ८ ॥

हे अग्ने एते तव संबन्धीनि एता व्रता एतानि परिदृश्यमानानि दर्शपूर्णमासादीनि कर्माणि नर्किः मिनन्ति राक्षसादयो बाधका न हिंसन्ति । यत् यस्मात् त्वम् एभ्यः कर्मसु वर्तमानेभ्यः नृभ्यः यज्ञस्य नेत्रभ्यो यजमानेभ्यः श्रुष्टिम् । तु आशु अश्रुते व्याप्नोतीति श्रुष्टिर्यज्ञफलरूपं सुखम् । तत् च्चकर्थं कृतवानसि । सति हि तव व्रतानां बाधके एतन्नोपपद्यते । अतोऽवगम्यते तव व्रतानां हिंसका न सन्तीति । हे अग्ने एते त्वदीयं तत्तु दंसः तदेव कर्म यत् यदि राक्षसादिः अहन् हन्ति नाशयति तदानीं समानैः सप्तगणरूपेण सदृशैः नृभिः नेत्रभिर्मरुद्भिः युक्तः एवं रपांसि बाधकानि राक्षसादीनि यत् यस्मात् त्वम् विवेः गमयसि पलायनं प्रापयसि । तस्मात् तव व्रतानि न हिंसन्तीति योज्यम् ॥ सिनन्ति । ‘मीज् हिंसायाम्’ । कैयादिकः । ‘प्लादीनां ह्रस्वः’ इति ह्रस्वत्वम् । विवेः । ‘छन्दसि लङ्लङ्लिटः’ इति वर्तमाने लङ् । वी गत्यादिषु । सिपि अदादित्वात् शपो लुकि प्राप्ते ‘बहुलं छन्दसि’ इति शपः श्लुः ॥

उषो न जारो विभावोस्रः संज्ञातरूपश्चिकेतदस्मै ।

त्मना वहन्तो दुरो व्यृण्वन्नवन्त विश्वे स्वर्दृशीके ॥ ९ ॥ १० ॥

उषः । न । जारः । विभावोऽस्मात् । उषः । संज्ञातरूपः । चिकेतत् । अस्मै ।

त्मना । वहन्तः । दुरः । वि । व्यृण्वन् । नवन्त । विश्वे । स्वः । दृशीके ॥ ९ ॥ १० ॥

उषो न जारः उषसो जरयिता आदित्य इव विभावा विशिष्टप्रकाशयुक्तः उषः निवासयिता संज्ञातरूपः सर्वैः प्राणिभिरवगतस्वरूपः । देवतान्तरवदप्रत्यक्षो न भवतीत्यर्थः । एवंभूतोऽग्निः अस्मै यजमानाय चिकेतत् जानातु । अभिमतफलं ददात्वित्यर्थः । यद्वा । विभक्तिव्यत्ययः । अस्मै इदं सूक्तरूपं स्तोत्रं चिकेतत् जानातु । तथा अस्य रश्मयः त्मना आत्मनैव स्वयमेव वहन्तः हविर्वहनं कुर्वन्तः दुरः यज्ञगृहद्वाराणि व्यृण्वन् विशेषेण गच्छन्ति । व्याप्नुवन्तीत्यर्थः । तदनन्तरं दृशीके

दर्शनीये ऽस्वः नभसि ऽविधे सर्वे ते रश्मयः ऽनवन्त गच्छन्ति । नवतिर्गतिकर्मा । देवान् प्राप्नुवन्ती-  
त्यर्थः ॥ उखः । ' वस निवासे ' । ' स्फायितञ्चि ' इत्यादिना रक् । यजादित्वात् संप्रसारणम् ।  
चिकेन । ' कित ज्ञाने ' । जौहोत्यादिकः । लेटि अडागमः । ' बहुलं छन्दसीति वक्तव्यम् ' ( का. ७.  
३. ८७. १ ) इति वचनात् ' नाभ्यस्तस्याचि पिनि- ' इति लघूपधगुणप्रतिषेधाभावः । ' अभ्यस्ता-  
नामादिः ' इत्याद्युदात्तत्वम् । ऋणवन् । ' इवि रिवि रवि धवि गत्यर्थाः ' । इदित्वात् नुम् । छान्दसो  
लङ् । व्यत्ययेन रेफस्य संप्रसारणम् । यद्वा । ' ऋणु गतौ ' । तनोत्यादिः ॥ १३ ॥

' वनेम ' इति द्वैपदमेकादशर्चमध्ययनतः षडृचं षष्ठं सूक्तम् । ऋष्याद्याः पूर्ववत् । अनुक्रान्तं  
च—' वनेमैकादश ' इति । विनियोगो लैङ्गिकः ॥

वनेम पूर्वीर्यो मनीषा अग्निः सुशोको विश्वान्यश्याः ।

आ दैव्यानि व्रता चिकित्वाना मानुषस्य जनस्य जन्म ॥ १ ॥ २ ॥

वनेम । पूर्वीः । अर्यः । मनीषा । अग्निः । सुशोकः । विश्वानि । अश्याः ।

आ । दैव्यानि । व्रता । चिकित्वान् । आ । मानुषस्य । जनस्य । जन्म ॥ १ ॥ २ ॥

१पूर्वीः प्रभूता इषोऽज्ञानि १वनेम संभजेमहि । अग्निस्तादृशान्यज्ञानि ददात्वित्यर्थः । १मनीषा मनी-  
षया बुद्ध्या १अर्यः गन्तव्यः प्राप्तव्यः । यद्वा । मनीषया अर्यः स्वामी । १सुशोकः शोभनदीप्तिः । एवंभूतः  
१अग्निः १विश्वानि सर्वाणि कर्माणि १अश्याः अश्नुते व्याप्नोति । किं कुर्वन् । १दैव्यानि देवेषु भवानि  
१व्रता व्रतानि कर्माणि १चिकित्वान् १आ समन्तात् जानन् । तथा १मानुषस्य १जनस्य मनुष्यजातस्य  
१जन्म उत्पत्तिरूपं कर्म चिकित्वान् आभिमुख्येन जानन् । द्यावापृथिव्योः संबन्धीनि यानि कर्माणि  
तानि सर्वाण्यवगच्छन् । अवगत्य व्याप्नोतीत्यर्थः ॥ वनेम । ' वन षण संभक्तौ ' । शपि प्राप्ते  
व्यत्ययेन शः<sup>१</sup> । अदुपदेशात् लसार्वाधातुकानुदात्तत्वे विकरणस्वरः शिष्यते । पूर्वीः । पुरुशब्दात् ' वोतो  
गुणवचनात् ' इति ङीष् । ' हलि च ' इति दीर्घः । मनीषा । ईषाअक्षादित्वात्प्रकृतिभावः  
( पा. सू. ६. १. १२७. २ ) । सुशोकः । ' शुच दीप्तौ ' । भावे षञ् । ' चजोः कु घिण्यतोः ' इति कुत्वम् । शोभनः शोको यस्य । ' आद्युदात्तं ब्रच्छन्दसि ' इत्युत्तरपदाद्युदात्तत्वम् । अश्याः ।  
' देवत्वा विश्वान्यश्याः ' ( ऋ. सं. १. ६९. ६ ) इतिवत् । चिकित्वान् । ' कित ज्ञाने ' ।  
लिटः कसुः ॥

गर्भो यो अपां गर्भो वनानां गर्भश्च स्थातां गर्भश्चरथाम् ।

अद्रौ चिदस्मा अन्तर्दुरोणे विशां न विश्वो अमृतः स्वाधीः ॥ ३ ॥ ४ ॥

गर्भः । यः । अपाम् । गर्भः । वनानाम् । गर्भः । च । स्थाताम् । गर्भः । चरथाम् ।

अद्रौ । चित् । अस्मै । अन्तः । दुरोणे । विशाम् । न । विश्वः । अमृतः । सुऽआधीः ॥ ३ ॥ ४ ॥

यः अग्निः अपां गर्भः गर्भवदन्तर्वर्ती अपानपात्संज्ञः । यश्च वनानाम् अरण्यानां गर्भः दावाक्षिरूपेण तन्मध्ये वर्तते । यः च स्वातां स्थावराणां<sup>१</sup> काष्ठादीनां गर्भः अन्तरवस्थाता । चरथां चरणवती<sup>२</sup> जङ्गमानां गर्भः जाठररूपेण देहमध्येऽवतिष्ठते । एवंभूताय अस्यै अग्नये दुरोगे दुस्तर्यगृहे अद्रौ चित् पर्वतेऽपि अन्तः मध्ये हविः प्रयच्छन्तीति शेषः । सोऽयम् असृतः अमरणधर्माग्निः स्वाधीः शोभनकर्मयुक्तः शोभनाध्यानः<sup>३</sup> वा अस्माकं भवत्विति शेषः । तत्र दृष्टान्तः । विश्वः निवे- शयिता सुखेनावस्थापयिता राजा विशां न । ग्रजानां यथा रक्षणरूपशोभनकर्मयुक्तो भवति तद्वत् ॥ स्थाताम् । तिष्ठतेः किपि छान्दसः तुक् । यद्वा । औणादिकः तुप्रत्ययः । आसि अन्यलोपश्छान्दसः । चरथाम् । ‘शीङ्शपिरुगमि’ ( उ. सू. ३. ३९३ ) इति त्रिधीयमानः अथप्रत्ययो बहुल- वचनात् चरेरपि द्रष्टव्यः । आगमानुशासनस्यानित्यत्वात् आभो नुडभावे सवर्णदीर्घः । विश्वः । ‘विश प्रवेशने’ । अस्मात् अन्तर्भावित्यर्थत्वात् ‘अशिमुषि’ इत्यादिना कन्प्रत्ययः । नित्त्वादाद्युदात्तत्वम् ॥

स हि क्षपावाँ अग्नी रयीणां दाशद्यो अस्मा अरं सूक्तैः ।

एता चिकित्वो भूमा नि पाहि देवानां जन्म मर्तान् विद्वान् ॥ ५ ॥ ६ ॥

सः । हि । क्षपाऽवान् । अग्निः । रयीणाम् । दाशत् । यः । अस्मै । अरम् । सुऽसूक्तैः ।

एता । चिकित्वः । भूम । नि । पाहि । देवानाम् । जन्म । मर्तान् । च । विद्वान् ॥ ५ ॥ ६ ॥

स हि अग्निः क्षपावान् । क्षपा इति रात्रिनाम । रात्रिमान् । ‘आग्नेयी वै रात्रिः’ ( तै. ब्रा. २. १. २. ७ ) इति श्रुतेः । रात्रेरग्निसंबन्धोऽपि ‘अग्निर्ज्योतिर्ज्योतिरग्निः स्वाहा’ ( तै. आ. ४. १०. ५ ) इति हूयमानत्वात् । यद्वा । राक्षसादीनां क्षपणेन नाशनेन युक्तः । एवंभूतोऽग्निः स्तोत्रे यजमानाय रयीणां धनानि दाशत् दाशति प्रयच्छति । यः यजमानः अस्यै अग्नये सूक्तैः सुष्टूक्तैर्यथाशास्त्रं प्रयुक्तैर्मन्त्रैः अरम् अलं पर्याप्तं स्तोत्रं करोति तस्मै इत्यर्थः । हे चिकित्वः । ‘चिकित्वांश्चेतनावान्’ ( निरु. २. ११ ) इति यास्कः । हे चेतनावन् सर्वज्ञाप्ते त्वं देवानाम् इन्द्रादीनां जन्म जन्मानि मर्तान् मनुष्यान् च विद्वान् जानन् एता एतानि भूम भूम्युपलक्षितानि भूतजातानि नि पाहि नितरां पालय । यतस्त्वं देवमनुष्यादीन् सर्वान् जानासि अत एवमुच्यसे इत्यर्थः ॥ रयीणाम् । ‘क्रियाग्रहणं कर्तव्यम्’ इति कर्मणः संप्रदानत्वात् चतुर्थ्यर्थे षष्ठी । दाशत् । ‘दाश्च दाने’ । लेटि अडागमः । अरम् । ‘वाल-मूल’ इत्यादिना लत्वविकल्पः । सूक्तैः । ‘सूपमानात् क्तः’ ( पा. सू. ६. २. १४५ ) इत्युत्तर-पदान्तोदात्तत्वम् । चिकित्वः । ‘मतुवसो रुः’ इति नकारस्य स्त्वम् । भूम । ‘सुपां सुलुक्’ इति भूमिशब्दादुत्तरस्या द्वितीयाया डदेशः । पङ्काले ह्रस्वश्छान्दसः ॥

वर्धन्यं पूर्वीः क्षपो विरूपाः स्थातुश्च रथमृतप्रवीतम् ।

अराधि होता स्वर्निषत्तः कृण्वन्विश्वान्यपांसि सत्या ॥ ७ ॥ ८ ॥

वर्धन् । यम् । पूर्वीः । क्षपः । विरूपाः । स्थातुः । च । रथम् । ऋतऽप्रवीतम् ।

अराधि । होता । स्वः । निऽसत्तः । कृण्वन् । विश्वानि । अपांसि । सत्या ॥ ७ ॥ ८ ॥

‘पूर्वाः ब्रह्म उपसः’ ‘क्षपः निशाः च’ ‘विरूपाः’ शुक्लकृष्णतया विविधरूपाः सत्यः ‘यम् अग्निं’ ‘वर्धन्’ वर्धयन्ति । तथा ‘स्थानुः’ स्थावरं वृक्षादिकं ‘रथं रममाणं’ जङ्गमं मनुष्यादिकं ‘च’ ‘ऋत-प्रवीतम्’ ऋतेनोदकेन सत्येन यजेन वा प्रकर्षेण वेष्टितं यमग्निं वर्धयन्ति । सोऽग्निः ‘स्वः’ सुष्ठु अरणीये देवयजने ‘निपत्तः’ निषण्ण उपविष्टः सन् ‘होता’ देवानामाह्वाता ‘अराधि’ संसिद्धोऽभूत् । यद्वा । ऋत्विग्भिरराधि आराधित इत्यर्थः । किं कुर्वन् । ‘विश्वानि सर्वाणि’ ‘सत्या’ सत्सु न्यजमानेषु भवानि यद्वा सत्यकशानि ‘अपांसि’ कर्माणि ‘कृष्वन्’ कुर्वन् ॥ वर्धन् । वृधेर्ण्यन्तात् लेटि आडागमः । ‘छन्द-स्तुभयथा’ इति शप आर्धधातुकत्वात् णिलोपः । ‘इतश्च लोपः’ इति इकारलोपे संयोगान्तलोपः । ऋतप्रवीतम् । ‘व्येय् संवरणे’ । अस्मात् कर्मणि निष्ठा । ‘वचिस्त्वपि’ इत्यादिना संप्रसारणम् । कृद्धहणे गतिकारकपूर्वस्य ग्रहणात् ‘तृतीया कर्मणि’ इति पूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वम् । अराधि । ‘राध साध संसिद्धौ’ । कर्तरि लुङि व्यत्ययेन च्लेः चिण् ॥

गोषु प्रशस्तिं वनेषु धिपे भरन्त विश्वे वलिं स्वर्णः ।

वि त्वा नरः पुरुत्रा सपर्यन्पितुर्न जित्रेवि वेदो भरन्त ॥ ९ ॥ १० ॥

गोषु । प्रशस्तिम् । वनेषु । धिपे । भरन्त । विश्वे । वलिम् । स्वः । नः ।

वि । त्वा । नरः । पुरुत्रा । सपर्यन् । पितुः । न । जित्रेः । वि । वेदः । भरन्त ॥ ९ ॥ १० ॥

हे अग्ने त्वं ‘वनेषु वननीयेषु संभजनीयेषु’ गोषु अस्मदीयेषु ‘पशुषु’ ‘प्रशस्तिं’ प्रशंसां ‘धिपे’ दधिपे स्थापयसि । अस्माकं प्रशस्ता गवादिपशवो भवन्तिवत्यर्थः । ‘विश्वे सर्वे’ जनाः ‘नः’ अस्मभ्यं ‘स्वः’ सुष्ठु अरणीयं ‘वलिम्’ उपायनरूपं धनं ‘भरन्त’ आहर्न्तु । हे अग्ने ‘त्वा त्वां’ ‘नरः’ मनुष्याः ‘पुरुत्रा’ बहुषु देवयजनदेशेषु ‘वि’ ‘सपर्यन्’ विविधं पूजयन्ति । पूजयित्वा च ‘वेदः’ धनं ‘वि’ ‘भरन्त’ त्वत्तो विशेषेण हरन्ति गृह्णन्तीत्यर्थः । तत्र दृष्टान्तः । ‘जित्रेः’ जीर्णात् वृद्धात् ‘पितुर्न’ पितुरिव । यथा पुत्रा वृद्धात् पितुः सकाशाद्धनं हरन्ति तद्वत् ॥ धिपे । छान्दसो वर्तमाने लिट् । ‘द्विर्वचनप्रकरणे छन्दसि’ वेति वक्तव्यम् ( का. ६. १. ८. १ ) इति द्विर्वचनाभावः । भरन्त । ‘हव् हरणे’ । केवलोऽपि सोप-सर्गाथो द्रष्टव्यः । छान्दसो लङ् । ‘हप्रहोर्भः’ इति भत्वम् । पुरुत्रा । ‘देवमनुष्यपुरुषपुरुमर्थः’ इत्यादिना सप्तम्यर्थे त्राप्रत्ययः । जित्रेः । ‘जृप् वयोहानौ’ । ‘जृष्टृस्तृजागृभ्यः’ किन् ( उ. सू. ४. ४९४ ) । ‘ऋत इद्वातोः’ इति इत्वम् । ‘उगादयोऽव्युत्पन्नानि प्रातिपदिकानीति जित्रिः’ किर्यागिर्यागिर्येवमादिषु दीर्घो न भवति ( का. ८. २. ७८ ) इत्युक्तत्वात् ‘हलि च’ इति दीर्घस्याभावः । रेफवकारयोर्विपर्ययः । उक्तं च— ‘वर्णागमो वर्णविपर्ययश्च’ ( का. ६. ३. १०९ ) इति । निच्वादाद्युदात्तत्वम् । वेद इति धननाम । विद्यते लभ्यते इति वेदः । ‘विद् लभे’ । कर्मणि असुन् ॥

द्विपदास्वयुक्संख्यासु या अन्त्या अतिरिच्यते सा तथैव पठितव्येत्युक्तम् । उत्तरा तादृशी द्विपदा ॥

साधुर्न गृध्रुरस्तैव शूरो यातैव भीमस्त्वेषः समत्सु ॥ ११ ॥

साधुः । न । गृध्रुः । अस्ताऽइव । शूरः । याताऽइव । भीमः । त्वेषः । समत्सु ॥ ११ ॥

अयमग्निः 'साधुर्न साधक इव गृह्णुः' गृहीता । यथा साधकः साधकफलमाशु गृह्णाति तद्वदग्निरपि सर्वं स्वीकरोतीत्यर्थः । तथायमग्निः 'अस्तेव शूरः' । यथा इवूणां क्षेसा धानुकः शत्रून् प्रेरयति तद्वदग्निरपि दहन् सर्वं प्राणिजातं प्रेरयति<sup>१</sup> । तथा 'यातेव भीमः' । याता यातयिता हिंसको भीमः सर्वेषां भयं करो भवति । तद्वदग्निरपि दृष्टमात्रेण<sup>२</sup> सर्वेषां भयमुत्पादयति । अत एवविधोऽग्निः 'समस्तु संग्रामेषु' 'त्वेपः दीप्तः सन् अस्माकं सहायो भवत्वित्यर्थः ॥ गृह्णुः । 'गृह्णु अभिकाङ्क्षायाम्' । 'त्रसिगृधिघृषिक्षिपेः क्रुः' । शूरः । 'शु गतौ' । अन्तर्भावितण्यर्थात् अस्मात् 'शुषिचिमीनां दीर्घश्च' ( उ. सू. २. १८३ ) इति कन् ॥ ॥१४॥

'उप प्र' इति दशर्चं सप्तमं सूक्तम् । अत्रानुक्रम्यते—'उप प्र दश' इति । 'ऋषिश्चान्यस्मात्' इति परिभाषया शक्तिपुत्रः पराशर ऋषिः । अनादेशपरिभाषया त्रिष्टुप् । 'परमाग्नेयमैन्द्रात्' इति परिभाषितत्वादग्निदेवता । प्रातरनुवाकस्याग्नेये कृतौ त्रैष्टुभे छन्दसि इदमादीनि त्रीणि सूक्तानि । 'अथै-तस्याः' इति खण्डे तथैव सूत्रितम्—'उप प्र जिन्वदिति त्रीणि का त उपेतिरिति सूक्ते' ( आश्व. श्रौ. ४. १३ ) इति । आश्विनशस्त्रेऽपि प्रातरनुवाकादिदेशादिदमादीनि त्रीणि सूक्तानि । तथैव सूच्यते<sup>३</sup>—'एतयाग्नेयं गायत्रमुपसंतनुयात् प्रातरनुवाकन्यायेन' ( आश्व. श्रौ. ६. ५ ) इति ॥

**उप प्र जिन्वन्नशतीरुशन्तं पतिं न नित्यं जनयः सनीळाः ।**

**स्वसारः श्यावीमरूषीमजुषश्चित्रमुच्छन्तीमुषसं न गावः ॥ १ ॥**

उप । प्र । जिन्वन् । उशतीः । उशन्तम् । पतिम् । न । नित्यम् । जनयः । सनीळाः ।

स्वसारः । श्यावीम् । अरूषीम् । अजुषून् । चित्रम् । उच्छन्तीम् । उषसम् । न । गावः ॥ १ ॥

'उशतीः उशत्यः कामयमानाः' 'सनीळाः । नीळो निवासस्थानम् । समाननिवासस्थानाः एकपाण्यवस्थानात् । स्वसारः' इत्यङ्गुलिनाम् । एवंभूता अङ्गुलयः 'उशन्तं कामयमानमग्निं' 'जनयः जायाः' 'नित्यम् असाधारणं' 'पतिं न भर्तारमिव' 'उप प्र' 'जिन्वन् । उपेत्य हविष्यदानादिकर्मणा प्रीणयन्ति । प्रीणयित्वा च 'चित्रं चायनीयं पूजनीयं तमग्निमज्जलिबन्धनेन' 'अजुषून् असेवन्त । तत्र दृष्टान्तः । 'श्यावीं श्याववर्णां रात्रिसंबन्धात् कृष्णां ततः' 'उच्छन्तीं सूर्यकिरणसंबन्धात् तमो वर्जयन्तीं अत एव' 'अरूषीं आरोचमानां यद्वा शुभ्ररूपयुक्ताम्' 'उषसं' 'न उषोदेवतां' 'गावः रश्मयो यथा सेवन्ते तद्वत् । यथा रश्मय उषसा नित्यसंबन्धा एवं सर्वेषु यज्ञेष्वग्निपरिचरणेनाङ्गुलयो नित्यसंबन्धा इति तात्पर्यार्थः ॥ जिन्वन् । जिवि प्रीणनार्थः । इदित्वात् जुम् । लेटि अडागमः । उशतीः । 'वा छन्दसि' इति पूर्वसवर्णदीर्घत्वम् । 'शतुरनुमः' इति नद्या उदात्तत्वम् । स्वसारः । 'असु क्षेपणे' इत्यस्मात् 'सुन्यसेकन्' ( उ. सू. २. २५३ ) इति कन् । 'न षट्स्वसादिभ्यः' ( पा. सू. ४. १. १० ) इति ङीप्रतिषेधः । नित्त्वादाद्युदात्तत्वम् । अरूषीम् । अरूषमिति रूपनाम् । 'ऋ गतौ' । 'ऋहनिभ्यामुषच्' ( उ. सू. ४. ५१३ ) । 'छन्दसीवनियौ' इति मत्वर्थीय ईकारः । व्यस्य-येनाद्युदात्तत्वम् । अजुषून् । 'जुषी प्रीतिसेवनयोः' । तौदादिकः । लङि व्यत्ययेन परस्मैपदम् । 'रू' इत्यनुवृत्तौ 'बहुलं छन्दसि' इत्यन्तादेशस्य रुडागमः ॥

१. स—'सर्वम्' नास्ति । २. ल—प्राणिजातं गृह्णाति । अस्ताइव क्षेपक इव देवान्प्रति हविः प्रेरयति ।

३. च-छ-द-ध-न-फ-ट्टिमात्रेण । ४. ढ-सूत्रितम् । ५. छ-त-श-स्वसारः । स्वसारः ।

वीळु चिद्वृह्णा पितरौ न उक्थैरद्रिं रुजन्नङ्गिरसो रवेण ।

चक्रुर्दिवो बृहतो गातुमस्मे अहः स्वर्विविदुः केतुमुत्साः ॥ २ ॥

वीळु । चित् । दृह्णा । पितरः । नः । उक्थैः । अद्रिम् । रुजन् । अङ्गिरसः । रवेण ।

चक्रुः । दिवः । बृहतः । गातुम् । अस्मे इति । अहरिति । स्वः । विविदुः । केतुम् । उत्साः ॥ २ ॥

‘नः अस्माकं’ पितरः ‘अङ्गिरसः पृतत्संज्ञा ऋषयः’ उक्थैः शस्त्रैरद्रिं स्तुत्वा ‘वीळु’ चिद्वृह्णा । वीळु इति बलनाम । बलवन्तं दृढाङ्गमपि ‘अद्रिम्’ अत्तारं पणिनामानमसुरं ‘रवेण’ स्तुतिशब्दमात्रेणैव ‘रुजन्’ अभञ्जन् । तैः स्तुतोऽग्निस्तमसुरं हनवानित्यर्थः<sup>१</sup> । किञ्च ‘बृहतः’ महतः ‘दिवः’ द्युलोकस्य ‘गातुं’ मार्गम् ‘अस्मे’ अस्माकं ‘चक्रुः’ कृतवन्तः । आवरकस्यासुरस्याग्निना हतत्वात् । मार्गं कृत्वा च ‘स्वः’ सुष्टु अणीयमसुरराहित्येन सुखेन प्राप्यम् ‘अहः’ दिवसं ‘विविदुः’ अजानन् लब्धवन्तो वा । तथा ‘केतुम्’ अह्नां केतयितारं ज्ञापयितारमादित्यम् ‘उत्साः’ पणिनापहता गाश्च विविदुरित्यनुपङ्गः ॥ वीळु । ‘सुपां सुलङ्क’ इति विभक्त्येर्लुक् । दृह्णा । ‘दृढः स्थूलबलयोः’ ( पा. सू. ७. २. २० ) इति निपातितः । ‘सुपां सुलङ्क’ इति डादेशः । रुजन् । ‘रुजो भङ्गे’ । तौदादिकः । ‘बहुलं छन्दस्यमाङ्गयोगेऽपि’ इति अडभावः । विविदुः । ‘विद् ज्ञाने’, ‘विद् लभे’ इति वा । लिटि उसि रूपम् ॥

दधन्तुतं धनयन्नस्य धीतिमादिदर्यो दिधिष्वो विभृत्राः ।

अतृष्यन्तीरपसो यन्त्यच्छा देवाञ्जन्म प्रयसा वर्धयन्तीः ॥ ३ ॥

दधन् । ऋतम् । धनयन् । अस्य । धीतिम् । आत् । इत् । अर्यः । दिधिष्वः । विभृत्राः ।

अतृष्यन्तीः । अपसः । यन्ति । अच्छ । देवान् । जन्म । प्रयसा । वर्धयन्तीः ॥ ३ ॥

‘कृतं देवयजनदेशं प्राप्तमग्निमङ्गिरसो महर्षयः’ दधन् गार्हपत्यादिरूपेणाधारयन् । धारयित्वा च ‘अस्य’ अग्नेः ‘धीतिं’ कर्म अग्निहोत्रादिलक्षणं ‘धनयन्’ धनमकुर्वन् । यथा पुरुषा धनं संपादयन्ति तद्वदग्नि-देवत्वं<sup>२</sup> कर्म अन्वतिष्ठन्नित्यर्थः । ‘आदिन्’ अङ्गिरसामनुष्ठानानन्तरमेव ‘अर्यः’ अर्या धनस्य स्वामिन्यः ‘दिधिष्वः’ तेन धनेन दिधिष्वोऽग्नीनां धारणं कुर्वत्यः । कृताग्न्याधाना इत्यर्थः । ‘विभृत्राः’ आहितानग्नीन् अग्निहोत्रादिकर्मणि विहरन्त्यः ‘अतृष्यन्तीः’ विषयान्तरतृष्णारहिताः अत एव ‘अपसः’ अपसा कर्मणा युक्ताः एवंभूता यजमानलक्षणाः प्रजाः ‘प्रयसा’ हविलक्षणेनाग्नेन ‘देवान्’ इन्द्रादीन् ‘जन्म’ जातान् मनुष्यांश्च ‘वर्धयन्तीः’ वर्धयन्त्यः सत्यः एनमग्निम् ‘अच्छ’ आभिमुख्येन ‘यन्ति’ प्राप्नुवन्ति परिचरन्तीति यावत् ॥ दधन् । ‘दध धारणे’ । लङि व्यत्ययेन परस्मैपदम् । ‘बहुलं छन्दस्यमाङ्गयोगेऽपि’ इति अडभावः । धनयन् । धनशब्दात् ‘तत्करोति’ इति णिच् । ‘इष्टवर्णौ प्रातिपदिकस्य’ इति इष्टवर्णावात् टिलोपः । लङि पूर्ववत् । अर्यः । ‘अर्यः स्वामिवैश्ययोः’ ( पा. सू. ३. १. १०३ ) इति निपातितः । लिङ्गवचनव्यत्ययौ । ‘अर्यः स्वाम्याख्या चेत्’ ( फि. सू. १७ ) इत्यन्तोदात्तत्वम् । दिधिष्वः । ‘दुधाञ् धारणपोषणयोः’, ‘पो अन्तर्कर्मणि’ इत्याभ्याम् ‘अन्दूहम्भूजम्बूकफेयूककर्कशूदिधिष्वः’



( उ. सू. १. ९३ ) इति कूपस्ययान्तो निपातितः । प्रत्ययस्वरः । ‘ उदात्तस्वरितयोर्यणः ’ इति जसः स्वरितत्वम् । विभृत्राः । ‘ हृन् हरणे ’ । विपूर्वादस्मादौणादिकः क्त्रप्रत्ययः । ‘ ह्रप्रहोर्मः ’ इति भत्वम् । अनुप्यन्तीः । ‘ जितृषा पिपासायाम् ’ । जसि ‘ वा छन्दसि ’ इति पूर्वसवर्णदीर्घस्य विकल्पितत्वात् पूर्वसवर्णदीर्घः । अव्ययपूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वम् । अपसः । अपस्त्वश्चादुत्पन्नस्य मत्वर्थीयस्य विनो ‘ बहुलं छन्दसि ’ ( पा. सू. ५. २. १२२ ) इति बहुलवचनात् लृक् । विनन्तस्य त्रिलिङ्गत्वेन नविवपयत्वाभावात् प्रातिपदिकस्वरेणान्तोदात्तत्वम् । जन्म । जायन्ते इति जन्मानो मनुष्याः । ‘ अन्येभ्योऽपि दृश्यन्ते ’ इति मनिन् । ‘ सुपां सुलृक् ’ इति शसो लृक् ॥

मथीद्यदीं विभृतो मातरिश्वा गृहेगृहे श्येतो जेन्यो भूत् ।

आदीं राज्ञे न सहीयसे सचा सन्ना दूत्यं भृगवाणो विवाय ॥ ४ ॥

मथीत् । यत् । ईम् । विऽभृतः । मातरिश्वा । गृहेऽगृहे । श्येतः । जेन्यः । भूत् ।

आत् । ईम् । राज्ञे । न । सहीयसे । सचा । सन् । आ । दूत्यम् । भृगवाणः । विवाय ॥ ४ ॥

मातरिश्वा व्यानवृत्तिरूपेणावस्थितो मुख्यप्राणः ईम् एनमग्निं यत् यदा मथीत् अमघात् । अग्नेर्मन्थनस्य व्यानवायुसाध्यत्वम् ‘ अथ यः प्राणापानयोः संधिः स व्यानः ’ इत्युपक्रम्य छन्दोगैराज्ञातम्— ‘ अतो यान्यन्यानि वीर्यवन्ति कर्माणि यथाग्नेर्मन्थनमाजेः सरणं दृढस्य धनुष आयमनमप्राणन्नपानंस्तानि करोति ’ ( छा. उ. १. ३. ३; ५ ) इति । मन्त्रान्तरं च भवति— ‘ आन्यं दिवो मातरिश्वा जभारामज्ञादन्यं परि श्येतो अद्रेः ’ ( ऋ. सं. १. ९३. ६ ) इति । कीदृशो मातरिश्वा । विभृतः प्राणिषु प्राणापानादिपञ्चवृत्तिरूपेण विहृतो विभज्य स्थितः । तदपि प्राणसंवादे तैरेवान्नातं— ‘ तान्वरिष्ठः प्राण उवाच । मा मोहमापद्यथाहमेवैतत् पञ्चधात्मानं प्रविभज्यैतद्वाणमवष्टभ्य विधारयामीति ’ ( प्र. उ. २. ३ ) । मन्थनेनोत्पन्नोऽयमग्निः श्येतः शुभ्रवर्णो भूत्वा गृहेगृहे सर्वस्मिन् यज्ञगृहे यदा जेन्यः प्रादुर्भूतः भूत् । यद्वा । रक्षसां जेन्यो जेताभिभविता भूत् । तथा च तैत्तिरीयकं— ‘ देवासुराः संयत्ता आसन् ते देवा बिभ्यन्तोऽग्निं प्राविशन् तस्मादादुरग्निः सर्वा देवता इति तेऽग्निमेव वरुथं कृत्वासुरानभ्यभवन् ’ ( तै. सं. ६. २. २. ६-७ ) इति । ऐतरेयिणोऽप्यामनन्ति— ‘ ते देवाः प्रतिबुध्याग्निं पुरस्तात्प्रातःसवने पर्योहंस्तेऽग्नौ नैव पुरस्तात्प्रातःसवनेऽसुररक्षांस्यपाघ्नत ’ ( ऐ. ब्रा. ६. ४ ) इति । आत् यज्ञगृहे प्रादुर्भावानन्तरम् ईम् एनमग्निं भृगवाणः । भृगुर्कषिः । स इवाचरन् यजमानः दूत्यं दूतस्य कर्म आ विवाय शास्त्रमर्यादया प्रापयामास । तत्र दृष्टान्तः । सचा सन् । सखा भवन्नन्यो राजा सहीयसे अभिभवित्रे प्रबलाय राज्ञे न । यथा राज्ञे स्वपुरुषं दूतकर्म प्रापयति तद्वत् ॥ मथीत् । ‘ मथे विलोडने ’ । लुङि ‘ ह्ययन्तक्षणं ’ इति वृद्धिप्रतिषेधः । जेन्यः । ‘ जनी प्रादुर्भावे ’ । अस्मादौणादिक एन्यप्रत्ययः टिलोपश्च इति भट्टभास्करमिश्रः । यद्वा ‘ जि जये ’ इत्यस्मात् ‘ कृत्यल्युटो बहुलम् ’ इति बहुलवचनात् कर्तरि ‘ अचो यत् ’ इति यत्, तस्य नुडागमश्च । ‘ यतोऽनावः ’ इत्याद्युदात्तत्वम् । दूत्यम् । दूतस्य कर्म दूत्यम् । ‘ दूतस्य भागकर्मणी ’ इति यत् । ‘ तिस्वरितम् ’ इति स्वरितत्वम् । ‘ यतोऽनावः ’ इत्याद्युदात्तत्वं तु अनित्यमिति ‘ वीरश्रीयौ च ’ इत्यत्र ज्ञापितम् । भृगवाणः भृगुरिवाचरन् । ‘ सर्वप्रातिपदिकेभ्यः क्बिबक्तयः ’ ( पा. म. ३. १. ११. ३ ) इति वचनात् क्प् । तदन्तात् लटो व्यत्ययेन शानच् । अदुपदेशात् लसार्वधातुकानुदात्तत्वे प्रत्ययान्तधातोरेन्तोदात्तत्वे प्राप्ते वृषादेराकृतिगणत्वादाद्युदात्तत्वम् । विवाय । ‘ वी गत्यादिषु ’ । अस्मात् अन्तर्भावितव्यर्थात् लिट् ॥

महे यत्पित्र ई रसं दिवे करव त्सरत्पृशन्त्यश्चिकित्वान् ।

सृजदस्ता धृषता दिद्युमस्मै स्वार्या देवो दुहितरि त्विषि धात् ॥ ५ ॥

महे । यत् । पित्रे । ईम् । रसम् । दिवे । कः । अव । त्सरत् । पृशन्त्यः । चिकित्वान् ।

सृजत् । अस्ता । धृषता । दिद्युम् । अस्मै । स्वार्यम् । देवः । दुहितरि । त्विषिम् । धात् ॥ ५ ॥

महे महेते पित्रे पालयित्रे दिवे द्योतमानाय देवगणाय ईम् इमं रसं पृथिव्याः सारभूतं हविः यत् यदा यजमानः कः करोति तदानीं पृशन्त्यः स्पर्शनकुशलो राक्षसादिः चिकित्वान् हवींषि वहन्तं हे अग्ने त्वां जानन् अव त्सरत् त्वज्ज्ञयात्पलायते । अस्ता इपुक्षेपणशीलोऽग्निः धृषता धर्पकेण धनुषा अस्मै पलायमानाय राक्षसादये दिद्युं दीप्यमानं वार्षं सृजत् विसृजति । देवः दीप्यमान उपःकालं प्राप्नोऽग्निः स्वायां स्वकीयायां दुहितरि दुहितृवत् समनन्तरभाविन्यामुषसि त्विषि स्वकीयां दीप्तिं धात् स्थापयति । उपःकाले हि सूर्यकिरणाः प्रादुर्भवन्ति । तैः स्वकीयं प्रकाशमेकीकरोति । तथा च तैत्तिरीयकम्-‘ उद्यन्तं वावादित्यमग्निरनुसमारोहति तस्माद्धूम एवाग्नेर्दिवा दृदशे ’ ( तै. ब्रा. २. १. २. १० ) इति । अत उपसि दीप्तिं निदधातीत्युच्यते ॥ कः । करोतेर्लुङि ‘ मन्त्रे घस० ’ इत्यादिना च्लेर्लुक् । त्सरत् । ‘ त्सर छद्गगतौ ’ । लोटि अडागमः । ‘ इतश्च ’ इति इकारलोपः । पृशन्त्यः । ‘ स्पृश संस्पर्शने ’ । ‘ कृषृवृजि० ’ ( उ. सू. २. २३९ ) इति विधीयमानः क्युप्रत्ययो बहुलवचनादस्मादपि भवति । स्पृशने स्पर्शः । ‘ तत्र साधुः ’ इति यत् । सलोपश्छान्दसः । ‘ तिस्वरितम् ’ इति स्वरितत्वम् । दिद्युम् । दिद्युदिति वज्रनाम । अन्यलोपश्छान्दसः । धात् । छान्दसो वर्तमाने लुङ् ॥ ॥ १५ ॥

स्व आ यस्तुभ्यं दम् आ विभाति नमो वा दाशादुशतो अनु द्यून् ।

वर्धो अग्ने वयो अस्य द्विबर्हा यासद्राया सरथं यं जुनासि ॥ ६ ॥

स्वे । आ । यः । तुभ्यम् । दमे । आ । विभाति । नमः । वा । दाशात् । उशतः । अनु । द्यून् ।

वर्धो इति । अग्ने । वयः । अस्य । द्विबर्हाः । यासत् । राया । सरथम् । यम् । जुनासि ॥ ६ ॥

हे अग्ने तुभ्यं त्वां स्वे दमे स्वकीये यज्ञगृहे ययः यजमानः । एक आकारो मर्यादायाम् । यथाशास्त्रम् आ विभाति आ समन्तात् समिदादिभिः काष्ठैः प्रज्वलयति । अनु द्यून् अनुदिवसम् उशतः कामयमानाय तुभ्यं नमो वा दाशात् हविलक्षणमन्नं वा दद्यात् । अस्य यजमानस्य हे अग्ने द्विबर्हाः द्वयोर्मध्यमोत्तमस्थानयोर्दुहितो वर्धितस्त्वं वयः अन्नं वर्धो वर्धयैव । सरथं रथेन सहितं युयुत्सुं यं पुरुषं जुनासि युद्धे प्रेरयसि स पुरुषः राया धनेन यासत् संयच्छते ॥ तुभ्यम् । ‘ क्रियाग्रहणं कर्तव्यम् ’ इति कर्मणः संप्रदानत्वात् चतुर्थी । दाशात् । ‘ दाश दाने ’ । लोटि आडागमः । उशतः । ‘ शतुरनुमः० ’ इति विभक्तेरुदात्तत्वम् । ‘ चतुर्थ्यर्थे बहुलं छन्दसि ’ इति षष्ठी । अनुद्यून् । दुरित्यहर्नाम । लक्षणेऽनोः कर्मप्रवचनीयत्वम् । ‘ कर्मप्रवचनीययुक्ते ’ इति द्वितीया । वर्धो । वर्ध उ । वृधेर्ण्यन्तात् लोटि ‘ छन्दस्युभयथा ’ इति शप आर्धधातुकत्वात् ‘ णेरनिटि ’ इति णिलोपः । शपः पित्त्वादनुदात्तत्वे धातुस्वरः शिष्यते । उजा सहैकादेशे ‘ उजः ’

( पा. सू. १. १. १७ ) इति प्रगुह्यत्वम् । यासत् । ' या प्रापणे ' । ' सिव्वहुलं लेटि ' इति सिप् । ' ल्येडाडाटौ ' इति अडागमः । जुनासि । जु इति गत्यर्थः सौत्रो धातुः । शपि प्राप्ते व्यत्ययेन शा ॥

अग्निं विश्वा अग्निं पृक्षः सचन्ते समुद्रं न स्रवतः सप्त यद्वाहीः ।

न जामिभिर्वि चिकिते वयं नो विदा देवेषु प्रमतिं चिकित्वान् ॥ ७ ॥

अग्निम् । विश्वाः । अग्निः । पृक्षः । सचन्ते । समुद्रम् । न । स्रवतः । सप्त । यद्वाहीः ।

न । जामिभिः । वि । चिकिते । वयः । नः । विदाः । देवेषु । प्रमतिम् । चिकित्वान् ॥ ७ ॥

विश्वाः पृक्षः चरुपुरोडाशादीनि सर्वाण्यन्नानि अग्निम् अङ्गनादिगुणयुक्तमेनम् अग्निं सचन्ते आभिसुख्येन समवयन्ति प्राप्नुवन्ति । तत्र दृष्टान्तः । स्रवतः समुद्रं न । यथा स्रवन्त्यो नद्यः समुद्रमभिगच्छन्ति तद्वत् । कीदृश्यो नद्यः । सप्त सप्तसंख्याकाः । ' इमं मे गङ्गे ' इत्यस्यामृचि सप्त हि नद्यः प्राधान्येन श्रूयन्ते । यद्वाहीः महन्नामैतत् । महत्यः । जामिभिः । जमन्त्येकस्मिन् पात्रे सह भुञ्जते इति जामयो ज्ञातयः । तैः नः अस्मदीयं वयः अन्नं न वि चिकिते न ज्ञायते । तेभ्यो दातुमस्माकमन्नं प्रभूतं नास्तीति भावः । अतो हे अग्ने त्वं देवेषु दीव्यन्तीति देवा धनपतयः । तेषु प्रमतिं प्रकर्षेण मननीयं धनं चिकित्वान् अवगच्छन् विदाः अस्मभ्यं लभ्य । यद्वा । प्रमतिं प्रकृष्टं स्तोत्रं देवेषु विदाः वेदय ज्ञापय ॥ पृक्षः । अन्ननामैतत् । ' पृची संपर्के ' इत्यस्मात् औणादिकः कर्मणि क्तिप् धातोः पुगागमश्च । यद्वा । असुनि ' सुपां सुलक् ' इति जसो लक् । स्रवतः । ' सु गतौ ' । स्रवणं स्रवः । तत्कुर्वन्ति । ' सर्वप्रातिपदिकेभ्यः क्तिवक्तव्यः ' इति क्तिप् । एतदन्तात् धातोः ' क्तिप् च ' इति क्तिप् । ' ह्रस्वस्य पिति ' इति तुक् । क्तिवन्तात् धातोः सतिशिष्टत्वात् धातुस्वरेणान्तोदात्तत्वम् । यद्वाहीः । ' पिप्पल्यादिभ्यश्च ' ( पा. सू. ४. १. ४१ ग. ) इति गौरादिषु पठितत्वात् तस्य च आकृतिगणत्वाद्वापि ङीष् । ' वा छन्दसि ' इति पूर्वसंवर्णदीर्घत्वम् । चिकिते । छान्दसो वर्तमाने कर्मणि लिट् । विदाः । ' विद् लामे ' । अन्तर्भावितव्यर्थात् लेटि आडागमः । तुदादित्वात् शः । आगमानुशासनस्यानित्यत्वात् नुमभावः । विकरणस्वरः शिष्यते । यद्वा । विदेशानार्थस्य लेटि व्यत्ययेन शः ॥

आ यदिषे नृपतिं तेज आनट्छुचि रेतो निषिक्तं द्यौरभीके ।

अग्निः शर्धमनवद्यं युवानं स्वाध्यं जनयत्सूदयच्च ॥ ८ ॥

आ । यत् । इषे । नृपतिम् । तेजः । आनट् । शुचि । रेतः । निषिक्तम् । द्यौः । अभीके ।

अग्निः । शर्धम् । अनवद्यम् । युवानम् । सूड्राध्यम् । जनयत् । सूदयत् । च ॥ ८ ॥

अग्नेः यत् तेजः नृपतिं नृणामृत्विजां पालकं यजमानम् आनट् जाठररूपेण आ समन्तात् व्याप्नोत् । किमर्थम् । इषे अन्नाय । कीदृशम् । शुचि शुद्धं द्यौः दीप्तम् । तेन तेजसा परिपक्वमन्नं रसरूपं रेतः वीर्यम् अभीके अभ्यक्तेऽभिगतेऽभिप्राप्ते गर्भस्थाने निषिक्तं नितरां सितम् अग्निः

वक्ष्यमाणगुणविशिष्टपुत्ररूपेण <sup>१</sup>जनयत् जनयतु । <sup>२</sup>शर्धं बलवन्तम् <sup>३</sup>अनवद्यम् अवद्यरहितं <sup>४</sup>युवानं तर्ह्यं जरारहितमिर्यर्थः । <sup>५</sup>स्वाध्यं शोभनकर्माणं शोभनघ्नं बोत्पन्नं पुत्रं <sup>६</sup>सूदयच्च यागादिकर्मसु प्रेरयतु च । यद्वा । रेत इत्युदकनाम । निषिक्तं मेघेन वृष्टमुदकम् इषेऽन्नाय सस्यादिनिष्पत्तयेऽग्नेर्यत्तेज आनद् व्याप्नोत् वृष्ट्युदकेन<sup>१</sup> भौमाग्नेः संयोगे सति हि सस्यान्युत्पद्यन्ते । कीदृशं तेजः । नृपतिं नृणां रक्षकं शुचि दीप्तम् । तादृशेन तेजसा युक्तो द्यौर्दीप्तोऽग्निरभीके आसन्नकाले एव शर्धादिगुणविशिष्टं पुत्रं जनयतु तं च प्रेरयतु यज्ञादौ ॥ इषे । ‘सावेकाचः’ इति विभक्तेरुदात्तत्वम् । नृपतिम् । ‘परादिश्छन्दसि बहुलम्’ इत्युत्तरपदाद्युदात्तत्वम् । आनद् । ‘अशू व्याप्तौ’ । लङि व्यत्ययेन परस्मैपदश्चमौ । आडागमः । ब्रश्चादिपत्वे घृत्वम् । निषिक्तम् । ‘पिचिर् क्षरणे’ । कर्मणि निष्ठा । ‘गतिरनन्तरः’ इति गतेः प्रकृतिस्वरत्वम् । ‘उपसर्गात्सुनोति’ इति णत्वम् । अभीके । अभिपूर्वाद्ब्रह्मतेः पचाद्यचि पृषोदरादिवात् रूपसिद्धिः । यद्वा । ‘इण् गतौ’ इत्यस्मात् औणादिकः क्वग्रत्ययः । उभयथापि दासीभारादिवात् पूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वम् । स्वाध्यम् । ‘एरनेकाचः’ इति यणादेशः । ‘उदात्तस्वरितयोर्यणः’ इति स्वरितत्वम् । जनयत् । जनेर्ण्यन्तात् लेटि अडागमः । सूदयत् । ‘घृद क्षरणे’ । पूर्ववत् लेटि अडागमः ॥

मनो न योऽध्वनः सद्य एत्येकः सत्रा सूरौ वस्व ईशे ।

राजांना मित्रावरुणा सुपाणी गोषु प्रियममृतं रक्षमाणा ॥ ९ ॥

मनः । न । यः । अध्वनः । सद्यः । एति । एकः । सत्रा । सूरः । वस्वः । ईशे ।

राजांना । मित्रावरुणा । सुपाणी इति सुऽपाणी । गोषु । प्रियम् । अमृतम् । रक्षमाणा ॥ ९ ॥

<sup>१</sup>यः <sup>२</sup>सूरः सूर्यः <sup>३</sup>एकः एकाकी असहायः सन् <sup>४</sup>अध्वनः दिव्यान् मार्गान् <sup>५</sup>सद्यः <sup>६</sup>एति आशु गच्छति । असहायत्वं च श्रूयते—‘सूर्य एकाकी चरतीत्याह । असौ वा आदित्य एकाकी चरति’ ( तै. ब्रा. ३. ९. ५. ४ ) इति । शीघ्रगमनं च स्मर्यते—‘योजनानां सहस्रे द्वे द्वे शते द्वे च योजने । एकेन निमिषार्धेन क्रममाण नमोऽस्तु ते’ इति । शीघ्रगमने दृष्टान्तः । <sup>७</sup>मनो <sup>८</sup>न । यथा मनः शीघ्रं गच्छति तद्वत् । स च सूरः <sup>९</sup>वस्वः धनस्य <sup>१०</sup>सत्रा सहैव युगपदेव <sup>११</sup>ईशे ईष्टे । यो हि शीघ्रं गच्छति स बहुदेशेष्ववस्थितानि धनानि प्राप्नोति । तथा <sup>१२</sup>राजांना राजमानौ <sup>१३</sup>सुपाणी शोभनबाहु <sup>१४</sup>मित्रावरुणा मित्रावरुणौ अस्मदीयासु <sup>१५</sup>गोषु <sup>१६</sup>प्रियं सर्वेषां प्रीतिकरम् <sup>१७</sup>अमृतम् अमृतवत्स्वादुभूतं पयः <sup>१८</sup>रक्षमाणा रक्षन्तौ वर्तते । हे अग्ने तत्तद्रूपेण त्वमेवैवं वर्तसे इति भावः ॥, वस्वः । लिङ्गव्यत्ययः । ‘जसादिषु छन्दसि वावचनम्’ इति ‘वेङिति’ इति गुणाभावे यणादेशः । ईशे । ‘ईश ऐश्वर्ये’ । ‘छोपस्त आत्मनेपदेषु’ इति तलोपः । मित्रावरुणा । ‘देवताद्वन्द्वे च’ इति पूर्वपदस्य आनङ्गदेशः । ‘देवताद्वन्द्वे च’ इति उभयपदप्रकृतिस्वरत्वम् ॥

मा नो अग्रे सख्या पित्र्याणि प्र मर्षिष्ठा अभि विदुः कविः सन् ।

नभो न रूपं जरिमा मिनाति पुरा तस्या अभिशस्तेरधीहि ॥ १० ॥

मा । नः । अग्रे । सख्या । पित्र्याणि । प्र । मर्षिष्ठाः । अभि । विदुः । कविः । सन् ।

नभः । न । रूपम् । जरिमा । मिनाति । पुरा । तस्याः । अभिशस्तेः । अधि । इहि ॥ १० ॥

हे अग्रे पित्र्याणि पितरं वसिष्ठमुपक्रम्यागतानि सख्या सखित्वानि मा प्र मर्षिष्ठाः मा विनाशय । अत्र मृष्यतेरूपसर्गवशादर्थान्तरे वृत्तिः । यतस्त्वं कविः क्रान्तदर्शी सन् अभि अभिमुख्येन विदुः सर्वविद्वान् । नभो न रूपम् । यथान्तरिक्षं रूपवन्तः सूर्यरश्मय आच्छादयन्ति तद्गदाच्छादयति । जरिमा जरा मिनाति मां सूक्तदृष्टारं हिनस्ति । अभिशस्तेः हिंसाहेतोः तस्याः जरायाः पुरा अधीहि मां बुध्यस्व । सा यथा न प्राप्नोति तथा कुरु । अमृतत्वं प्रयच्छेति यावत् ॥ सख्या । सख्युर्भावः सख्यम् । 'सख्युर्यः' इति यः । पित्र्याणि । पितृभ्य आगतानि । 'पितुर्यच्च' ( पा. सू. ४. ३. ७९ ) इति यस्प्रत्ययः । 'रीडृतः' ( पा. सू. ७. ४. २७ ) इति रीडादेशः । 'यस्येति च' इति ईकारलोपः । 'यतोऽनावः' इत्याद्युदात्तत्वम् । मर्षिष्ठाः । 'मृष तितिक्षायाम्' । प्रार्थनायां छान्दसो लुङ् । 'न माङ्गयोगे' इति अङ्भावः । विदुः । 'विद ज्ञाने' । 'बहुलमन्यत्रापि' इति उस्प्रत्ययः । अत एव बहुलवचनाद्गुणाभावः । 'छन्दसि वाग्रात्रेडितयोः' ( पा. सू. ८. ३. ४९ ) इति विसर्जनीयस्य षत्वम् । नमः । 'नहेर्दिवि भश्च' ( उ. सू. ४. ६५० ) इति असुन् । जरिमा । 'जृष वयोहानौ' । औणादिको भावे इमनिच्प्रत्ययः । मिनाति । 'मीष् हिंसायाम्' । 'प्वादीनां ह्रस्वः' इति ह्रस्वत्वम् । अभिशस्तेः । अभिशस्यते हिंस्थतेऽनयेत्यभिशास्तिः । करणे क्तिन् । 'तादौ च' इति गतेः प्रकृतिस्वरत्वम् । अधीहि । 'इक् स्मरणे' । लोटि अदादित्वात् शपो लुक् । हेरपिच्छेन डिच्चाद्गुणाभावः ॥ ॥ १६ ॥

'नि काव्या' इति दशर्चमष्टमं सूक्तं त्रैष्टुभमाग्नेयं पराशरस्यार्षम् । अनुक्रान्तं च—'नि काव्या' इति । प्रातरनुवाकाश्चिनशस्त्रयोरुक्तो विनियोगः ॥

नि काव्या वेधसः शश्वतस्कहस्ते दधानो नर्या पुरूणि ।

अग्निर्भुवद्रयिपती रयीणां सुत्रा चक्राणो अमृतानि विश्वा ॥ १ ॥

नि । काव्या । वेधसः । शश्वतः । कः । हस्ते । दधानः । नर्या । पुरूणि ।

अग्निः । भुवत् । रयिऽपतिः । रयीणाम् । सुत्रा । चक्राणः । अमृतानि । विश्वा ॥ १ ॥

शश्वतः शाश्वतस्य नित्यस्य वेधसः विधातुर्ब्रह्मणः संबन्धीनि काव्या काव्यानि मन्त्ररूपाणि स्तोत्राण्ययमग्निः नि कः नियमेन स्वात्माभिमुखं करोति । किं कुर्वन् । नर्या नृभ्यो हितानि नृषु साधूनि वा पुरूणि बहूनि धनानि हस्ते दधानः हस्ते धारयन् । ईदृग्भूतमग्निमवलोक्य सर्वे जनाः स्तुवन्तीति भावः । स्तोत्रभ्यो धनेषु दत्तेष्वप्यग्नेर्धनं न क्षीयते इत्याह अग्निरिति । अयम् अग्निः रयीणां रयिपतिः भुवत् धनानां मध्ये यानि धनान्युत्कृष्टानि तेषां स्वामी भवति । किं कुर्वन् ।

विश्वा विश्वानि सर्वाणि अमृतानि । हिरण्यनामैतत् । 'अमृतं हिरण्यम्' (अ. सं. ५. २८. ११) इति श्रुतेः । सर्वाणि हिरण्यानि स्तोत्रभ्यः सत्रा सहैव चक्राणः कुर्वन् युगपत्प्रयच्छन्तित्यर्थः ॥ कः । करोतेऽह्नान्दसौ लुङ् । 'मन्त्रे घस' इति च्लेर्लुङ् । 'हलङ्याभ्यः' इति तकारलोपः । नर्या । नर-शब्दात् हितार्थे गवादिलक्षणो यत्प्रत्ययो द्रष्टव्यः (पा. सू. ५. १. २) । यद्वा । 'तत्र साधुः' इति यत् । चक्राणः । करोतेर्लटः शानच् । 'बहुलं छन्दसि' इति विकरणस्य श्रुः । नन्वेवं सति 'अभ्य-स्तानामादिः' इत्याद्युदात्तत्वं प्राप्नोति । एवम् । तर्हि लिटः कानजस्तु । तस्यार्धधातुकत्वेन अभ्यस्ताद्युदात्तत्वाभावे चित्स्वर एव शिष्यते ॥

अस्मे वत्सं परि षन्तं न विन्दन्निच्छन्तो विश्वे अमृता अमूराः ।

श्रमयुवः पदव्यो धियंघास्तस्थुः पदे परमे चारुग्रेः ॥ २ ॥

अस्मे इति । वत्सम् । परि । सन्तम् । न । विन्दन् । इच्छन्तः । विश्वे । अमृताः । अमूराः । श्रमयुवः । पदव्यः । धियम्ऽधाः । तस्थुः । पदे । परमे । चारु । अग्रेः ॥ २ ॥

अस्मे अस्माकं वत्सं वत्सवदत्यन्तं प्रियम् । यद्वा । वत्सः पुत्रः पश्चादुत्पन्नत्वात् । तद्वदग्नि-रप्यस्माकं पुत्रः<sup>१</sup> । तथा चाज्ञायते—'ममैव सन्वह हव्यान्यग्ने पुत्रः पित्रे लोककृजातवेदः' (तै. ब्रा. ३. ७. ७. १०) इति । परि षन्तं परितः सर्वत्र वर्तमानम् । देवेभ्यो निर्गत्याश्चथवेष्वादिषु निलीनं सन्तमित्यर्थः । एवंविधमग्निम् इच्छन्तो विश्वे अमृताः सर्वेऽमरणधर्माणो देवाः अमूराः अमूढा मरुतश्च न विन्दन् तमग्निं नालभन्त । अलभमानाश्च ते श्रमयुवः हव्यवाहनस्याभावेन हविषामभावात्तज्जन्वेन श्रमेण क्लेशेनैकीभूताः तस्य अग्नेः अन्वेषणाय पदव्यः पादैर्गच्छन्तः धियंघाः धियामग्नेः शयनासनस्थानादिलक्षणानां कर्मणां धारयितारः । एवंविधाः सन्तः चारु चारुणि शोभनेऽग्नेः परमे उत्तमेऽन्त्ये पदे । यत्र ह्यग्निर्निलीनो वर्तते तत्रेत्यर्थः । तस्मिन्पदे तस्थुः स्थितवन्तः । बहुविधेन प्रयासेनाग्निं ददृशुरित्यर्थः ॥ परि षन्तम् । 'उपसर्गप्रादुभ्यामस्तिर्यच्परः' (पा. सू. ८. ३. ८७) इति षत्वम् । श्रमयुवः । 'यु मिश्रणे' । श्रमेण यूयन्ते इति श्रमयुवः । 'किन्वचिप्रच्छि' (उ. सू. २. २१५) इत्यादिना विधीयमानौ किन्दीर्घावस्मादपि धातोर्भवतः । तन्वादित्वात् उवङ् । पदव्यः । वी गत्यादिषु । पादेन वियन्ति गच्छन्तीति पदव्यः । 'किप् च' इति किप् । धियंघाः । 'आतोऽनुपसर्गे कः' इति कः । 'तत्पुरुषे कृति बहुलम्' इति बहुलवचनात् द्वितीयाया अपि अलुक् । तस्थुः । पादादित्वात् निघाताभावः । चारु । 'सुपां सुलुक्' इति सप्तम्या लुक् ॥

तिस्रो यदग्रे शरदस्त्वामिच्छुचिं घृतेन शुचयः सपर्यान् ।

नामानि चिदधिरे यज्ञियान्यसूदयन्त तन्वः सुजाताः ॥ ३ ॥

तिस्रः । यत् । अग्रे । शरदः । त्वाम् । इत् । शुचिम् । घृतेन । शुचयः । सपर्यान् ।

नामानि । चित् । दधिरे । यज्ञियानि । असूदयन्त । तन्वः । सुजाताः ॥ ३ ॥

‘शुचयः शोधयितारो दीप्ता वा महतो हे’ अग्ने ‘शुचिं शुद्धं दीप्यमानं वा’ त्वामित् देवेभ्यो निर्गतं त्वामेवोद्दिश्य ‘तिस्रः’ शरदः त्रीन् संवत्सरान् ‘वृतेन आप्येन’ यत् यदा ‘सपर्यान्’ पूजां कुर्युः तदानीं त्वमाविरभूः । नदनन्तरं ते मरुतस्त्वयानुगृहीताः सन्तः ‘यज्ञियाणि यज्ञार्हाणि यज्ञे प्रयोक्तुं योग्यानि’ नामानि ‘चिन् नामान्यपि’ दधिरे आधारयन् । नामानि च तैत्तिरीयके समाधायन्ते— ‘ईदङ् चान्यादङ् चैतादङ् च प्रनिदङ् च मितश्च संमितश्च सभराः’ (तै. सं. ४. ६. ५. ५) इत्यादीनि । एतैश्चाग्निचयने मारुताः सप्तकपाला हूयन्ते । नामानि धारयित्वा च ‘सुजाताः पूर्वं रूपं परित्यज्य शोभनममृतत्वं प्राप्ताः सन्तः’ तन्वः स्वकीयानि शरीराणि ‘असृद्यन्त स्वर्गं प्रापितवन्तः ॥ तिस्रः । शसि ‘त्रिचतुरोः स्त्रियां तिसृचतसृ’ इति पूर्वसवर्णदीर्घत्वे प्राप्ते ‘अचि र ऋतः’ इति रेफादेशः । त्रिशब्दः ‘फिषः’ (फि. सू. १) इत्यन्तोदात्तः । तिस्रादेशस्यापि स्थानिवद्भावेनान्तोदात्तत्वे ‘उदात्तयणो हल्युवात्’ इति शस उदात्तत्वम् । शरदः । ‘शृ हिंसायाम्’ । शर्यन्तेऽस्यास् ओषधयः इति शरत् संवत्सरः । ‘शृदभसोऽदिः’ (उ. सू. १. १२७) इति अदिप्रत्ययः । उभयत्र ‘कालाध्वनोरस्यन्तसंयोगे’ (पा. सू. २. ३. ५) इति द्वितीया । सपर्यान् । ‘सपर पूजायाम्’ । कण्ठादिः । छेति आडागमः । ‘इतश्च लोपः’ इति इकारलोपः । यज्ञियाणि । ‘यज्ञत्विभ्यां घस्वजौ’ इत्यर्हार्थे घप्रत्ययः ॥

आ रोदसी बृहती वेविदानाः प्र रुद्रियां जभ्रिरे यज्ञियांसः ।

विदन्मर्तो नेमधिता चिकित्वानग्निं पदे परमे तस्थिवांसम् ॥ ४ ॥

आ । रोदसी इति । बृहती इति । वेविदानाः । प्र । रुद्रियां । जभ्रिरे । यज्ञियांसः ।

विदत् । मर्तः । नेमऽधिता । चिकित्वान् । अग्निम् । पदे । परमे । तस्थिवांसम् ॥ ४ ॥

‘बृहती महत्यौ’ रोदसी द्यावापृथिव्यौ ‘आ’ वेविदानाः अस्यर्थं ज्ञापयन्तः । कुत्राभिर्वर्तते इति परस्परं वदन्तः<sup>१</sup> द्यावापृथिव्योर्मध्ये वर्तमाना इत्यर्थः । यद्वा । महत्योर्द्यावापृथिव्योर्मध्ये आ वेविदाना अग्निमुपलभमानाः । एवंभूताः ‘यज्ञियांसः यज्ञार्हाः देवाः’ रुद्रिया रुद्रोऽग्निः देवानामसुरैः सह युद्धसमये तैर्देवैः स्थापितं धनमपहृत्य गतवन्तमग्निं देवा आगत्य अग्निसकाशाद्वलेन तद्धनमगृह्णन् । तदानीं सोऽग्निररोदीत् । तस्मात् रुद्र इत्याख्यायते । तथा च तैत्तिरीयकं—‘तदग्निर्न्यकामयत तेनापाकामत् तद्देवा विजित्वावरुत्समाना अन्वायन् तदस्य सहसादित्सन्त सोऽरोदीद्यदरोदीत्तद्बुद्धस्य रुद्रत्वम्’ (तै. सं. १. ५. १. १) इति । तस्य रुद्रस्यार्हाणि स्तोत्राणि ‘प्र’ जभ्रिरे प्रजहिरे चक्रुः इत्यर्थः । ‘नेमधिता । नेमशब्दोऽर्ध्ववचनः । तथा च यास्कः—‘त्वो नेम इत्यर्धस्य’ (निरु. ३. २०) इति । सर्वेषां देवानामर्धभागेन धीयते धार्यते इति नेमधित इन्द्रः । सर्वे देवा एकोऽर्धः इन्द्र एक एवापरोऽर्धः इति यावत् । तथा च तैत्तिरीयकं—‘यत्सर्वेषामर्धमिन्द्रः प्रति तस्मादिन्द्रो देवतानां भूयिष्ठभाक्तमः’ (तै. सं. ५. ४. ८. ३) इति । तेनेन्द्रेण सहितः ‘मर्तः मरुद्गणः’ परमे उत्तमेऽन्त्ये ‘पदे’ स्थानेऽश्वत्थादौ ‘तस्थिवांसं’ स्थितवन्तम् ‘अग्निं’ चिकित्वान् जानन् ‘विदत्’ अलभत ॥ वेविदानाः । विदेर्ज्ञानार्थात् लाभार्थाद्वा यङन्तात् लटः ज्ञानच् । ‘बहुलं छन्दसि’ इति शपो लुक् । ‘छन्दस्युभयथा’ इति ज्ञानच आर्धधातुकात्वात् अतोलोपयलोपौ । ‘अभ्यस्तानामादिः’ इत्याद्युदात्तत्वम् ।



विदन् । ' विद् लामे ' । लुङि लृटित्वात् लृट् अङादेशः । नेमधिता । दधातेः कर्मणि निष्ठा । ' सुधित वसुधित नेमधित ' ( पा. सू. ७. ४. ४५ ) इति धिभावो निपात्यते । ' तृतीया कर्मणि ' इति पूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वम् । ' सुपां सुलुक् ' इति तृतीयाया आकारः । तस्थिवांसम् । तिष्ठतेर्लिटः कसुः । ' वस्वेकाजाद्रसाम् ' इति इडागमः ॥

धर्माभिष्टवे ' संजानानाः ' इत्येषा । ' अथोत्तरम् ' इति खण्डे सूत्रितं—' संजानाना उप सीदन्नभिश्चा दशभिर्विवस्वनः ' ( आश्व. श्रौ. ४. ७ ) इति ॥

संजानाना उप सीदन्नभिञ्जु पत्नीवन्तो नमस्यं नमस्यन् ।

रिरिक्वांसस्तन्वः कृण्वत स्वाः सखा सख्युर्निमिषि रक्षमाणाः ॥ ५ ॥

सम्<sub>१</sub>जानानाः । उप । सीदन् । अभि<sub>२</sub>ञ्जु । पत्नी<sub>३</sub>वन्तः । नमस्यम् । नमस्यन्निति नमस्यन् ।

रिरिक्वांसः । तन्वः । कृण्वत । स्वाः । सखा । सख्युः । निमिषि । रक्षमाणाः ॥ ५ ॥

हे अग्ने त्वां <sup>१</sup>संजानानाः सम्यग्जानन्तो देवाः <sup>२</sup>उप <sup>३</sup>सीदन् उपसीदन्ति प्राप्नुवन्ति । उपसत्तिं कृत्वा च <sup>४</sup>पत्नीवन्तः सपत्नीकाः सन्तः <sup>५</sup>नमस्यं नमस्कारार्हम् <sup>६</sup>अभिञ्जु अभिसुल्येनावस्थितजानु-युक्तं त्वां <sup>७</sup>नमस्यन् अपूजयन् । पूजयित्वा च <sup>८</sup>सख्युः मित्रस्य तव <sup>९</sup>निमिषि दर्शने निमित्तभूते सति <sup>१०</sup>रक्षमाणाः त्वया परिरक्ष्यमाणाः <sup>११</sup>सखा सखायो देवाः <sup>१२</sup>स्वाः <sup>१३</sup>तन्वः स्वकीयानि शरीराणि <sup>१४</sup>रिरिक्वांसः अनशनादिरूपेण दीक्षानियमेन रिक्तीकुर्वन्तः शोपयन्तः <sup>१५</sup>कृण्वत यागानकुर्वन् । ' देवा वै यज्ञमतन्वत ' ( ऐ. ब्रा. २. ११ ) इति श्रुतेः ॥ नमस्यन् । ' नमोवरिवश्चित्रङः ' इति पूजार्थं वयच् । लङि ' बहुलं छन्दस्यमाङ्गयोगेऽपि ' इति अडभावः । रिरिक्वांसः । ' रिचिर् विरेचने ' । लिटः कसुः । निमिषि । ' मिष स्पर्धायाम् ' । अत्रोपसर्गवशाद्दर्शनार्थः । संपदादिलक्षणे भावे क्तिप् । रक्षमाणाः । कर्मणि लटः शानच् । यकि प्राप्ते व्यत्ययेन शप् ॥ १७ ॥

त्रिः सप्त यदुह्यानि त्वे इत्पदाविदनिहिता यज्ञियांसः ।

तेभि रक्षन्ते अमृतं सजोषाः पशूश्च स्थातृश्चरथं च पाहि ॥ ६ ॥

त्रिः । सप्त । यत् । गुह्यानि । त्वे इति । इत् । पदा । अविदन् । निऽहिता । यज्ञियांसः ।

तेभिः । रक्षन्ते । अमृतम् । सजोषाः । पशून् । च । स्थातृन् । चरथम् । च । पाहि ॥ ६ ॥

<sup>१</sup>त्रिः <sup>२</sup>सप्त एकविंशतिसंख्याकानि <sup>३</sup>गुह्यानि रहस्यानि वेदैकसमधिगम्यानि <sup>४</sup>यत् यानि <sup>५</sup>पदा पदानि । पद्यते गम्यते स्वर्गः एभिरिति व्युत्पत्त्या पदशब्देनात्र यज्ञा उच्यन्ते । ते वैकविंशतिसंख्याकाः । औपासनहोमवैश्वदेवादयः सप्त पाकयज्ञाः । अग्न्याधेयदर्शपूर्णमासादयः सप्त हविर्यज्ञाः । अग्निष्टोमालग्निष्टोमादयः सप्त सोमयज्ञाः । एवमेकविंशतिसंख्याकानि यज्ञलक्षणानि पदानि हे अग्ने त्वे <sup>६</sup>इत् त्वय्येव <sup>७</sup>निहिता स्थापितानि । तेषां सर्वेषां त्वत्प्रधानत्वात् । न ह्यग्निमन्तरेण यागा अनुष्ठानं शक्यन्ते ।

‘यज्ञियासः यज्ञार्हाः अर्थित्वसामर्थ्यवैदुष्यादिभिः’<sup>१</sup> अधिकारहेतुभिर्युक्ताः । तथा चोक्तम्—‘अर्थी समर्थो विद्वान् शास्त्रेणापर्युद्धस्तः कर्मण्यधिकारी’<sup>२</sup> इति । एवंविधलक्षणोपेता यजमानास्तानि पदानि ‘अविदन् अलभन्त । लब्ध्वा च’<sup>३</sup> तेभिः यज्ञलक्षणैः पदैः ‘अमृतम् अमरणधर्माणं त्वां’<sup>४</sup> रक्षन्ते पालयन्ति यजन्तीत्यर्थः । ‘सजोपाः । तैर्यजमानैः समानप्रीतिसर्वं’<sup>५</sup> पशून् गवाश्चादिपशून् ‘च’<sup>६</sup> स्थातून् व्रीह्यादिस्थावराणि ‘चरथं पशुव्यतिरिक्तमन्यद्यत्प्राणिजातमस्ति तत्’<sup>७</sup> च ‘वाहि रक्ष । तेषु हि रक्षितेषु त्वदीया यागाः कर्तुं शक्यन्ते नान्यथा । अतस्त्वमेव सुच्यसे इत्यर्थः ॥ यत् । ‘सुपां सुलुक्’<sup>८</sup> इति विभक्त्यलुक् । गुह्यानि । गुहायां भवानि । ‘भवे छन्दसि’<sup>९</sup> इति यत् । ‘यतोऽनाद्यः’<sup>१०</sup> इत्याद्युदात्तत्वम् । त्वे । ‘सुपां सुलुक्’<sup>११</sup> इति सप्तम्याः शेषादेशः । अविदन् । ‘विदु लाने’<sup>१२</sup> । लुङि लुदिस्वात् अङ् । पशून् स्थातून् । उभयत्र ‘उभययधु’<sup>१३</sup> ( पा. सू. ८. ३. ८ ) इत्युभयथाभावात् नकारस्य ह्रस्वाभावः ॥

विद्वाँ अग्ने वयुनानि क्षितीनां व्यानुषक्शुरुधो जीवसे धाः ।

अन्तर्विद्वाँ अध्वनो देवयानानतन्द्रो दूतो अभवो हविर्वाट् ॥ ७ ॥

विद्वान् । अग्ने । वयुनानि । क्षितीनाम् । वि । आनुषक् । शुरुधः । जीवसे । धाः ।

अन्तःविद्वान् । अध्वनः । देवयानान् । अतन्द्रः । दूतः । अभवः । हविःऽवाट् ॥ ७ ॥

हे अग्ने वयुनानि । ज्ञाननामैतत् इह तु ज्ञातव्ये वर्तते । सर्वाणि ज्ञातव्यानि ‘विद्वान् जानस्त्वं’<sup>१</sup> क्षितीनां यजमानलक्षणानां प्रजानां जीवसे जीवितुं ‘शुरुधः क्षुद्रूपस्य शोकस्य रोधयित्री-रिपोऽज्ञानि’<sup>२</sup> आनुषक् अनुषक्तं संततं यथा भवति तथा ‘वि’<sup>३</sup> धाः विधेहि कुर्वित्यर्थः । एवं यजमानान् अन्नसमृद्धान् कृत्वानन्तरं ‘हविर्वाट् तैर्देवेभ्यः प्रत्तं हविर्वहन्’<sup>४</sup> दूतः ‘अभवः देवानां दूतो भवसि । कीदृशस्त्वम्’<sup>५</sup> अन्तर्विद्वान् द्यावापृथिव्योर्मध्ये जानन् । किं जानन् । ‘अध्वनः मार्गान् । कीदृशान् । ‘देवयानान् । देवा यैर्मार्गैर्योन्ति गच्छन्ति ताज्ञानश्चित्यर्थः । ‘अतन्द्रः पुनःपुनर्हविर्वहनेऽप्यनलसः ॥ वयुनानि । ‘अज गतिक्षेपणयोः’<sup>६</sup> । ‘अजियमित्रीङ्भ्यश्च’<sup>७</sup> ( उ. सू. ३. ३४१ ) इति कर्मणि उन्न-प्रत्ययः<sup>८</sup> । ‘अजेर्व्यधजपोः’<sup>९</sup> ( पा. सू. २. ४. ५६ ) इति वीभावः । क्षितीनाम् । क्षियन्ति निवसन्तीति क्षितयो मनुष्याः । ‘किञ्चकौ च संजायाम्’<sup>१०</sup> इति कर्तरि क्तिच् । अन्तोदात्तात् ह्रस्वान्तात् क्षितिशब्दादुत्तरस्य नामः ‘नामन्यतरस्याम्’<sup>११</sup> इत्युदात्तत्वम् । शुरुधः । शुचं रुन्धन्तीति शुरुधः । ‘क्लिप् च’<sup>१२</sup> इति क्लिप् । पूर्वपदस्यान्यलोपः पृषोदरादित्वात् ॥

स्वाध्याँ दिव आ सप्त यद्ही रायो दुरो व्यृतज्ञा अजानन् ।

विदद्गव्यं सरमा दृळ्हमूर्वं येना नु कं मानुषी भोजते विट् ॥ ८ ॥

सुऽआर्घ्यः । दिवः । आ । सप्त । यद्ही । रायः । दुरः । वि । ऋतुऽज्ञाः । अजानन् ।

विदत् । गव्यम् । सरमा । दृळ्हम् । ऊर्वम् । येन । नु । कम् । मानुषी । भोजते । विट् ॥ ८ ॥

१. ढ-अर्थित्वसामर्थ्यविद्वत्तादिभिः । २. ढ-कर्मस्वधिकारी । ३. न-उन्नत्प्रत्ययः ।

‘स्वाध्यः शोभनकर्मयुक्ताः’ यद्वाः यद्वाः महस्यः ‘सप्त गङ्गाद्याः सप्त नद्यः’ दिवः द्युलोका-  
द्वागत्य भूम्यां प्रवहन्तीति शेषः । हे अग्ने ईदृग्विधा नद्यस्त्वया स्थापिताः । अग्नौ होमे सति हि तेन  
नृत्तः सूर्यो वृद्धिं करोति । तस्मिन्नर्थे स्मृतिः पूर्वमुदाहृता । अतो वृष्टिद्वाराग्निरेव नदीः करोतीत्युच्यते ।  
नथा ‘ऋतज्ञाः ऋते यज्ञं जानन्तोऽङ्गिरसः’ रायः बलनाम्नासुरेणापहतस्य गोरूपस्य धनस्य ‘दुरः  
द्वाराणि गमनमार्गान्’ अजानन् त्वया ज्ञातवन्तः । त्वत्साध्येन यागेन प्रीत इन्द्रो गवामन्वेषणाय  
सरमां नाम देवशुनीं प्रेषितवान् । सा च सरमा गवां स्थानमवगत्येन्द्रस्य न्यवेदयत् । इन्द्रश्च तानङ्गि-  
रसो गाः प्रापयत् । अत एतत्सर्वं त्वमेव कृतवान् । अङ्गिरोभ्यः सकाशात् ‘गव्यं गवि भवं’ इदं  
स्थूलम् । बहुलमित्यर्थः<sup>१</sup> । एवंविधं पयोःलक्षणम् ‘ऊर्वं अन्नं’ ‘सरमा देवशुनी’ ‘विदत् अलभत’ । ‘कम्  
इत्येतत्पादपूरणम् । ‘येन’ ‘नु येन हि गव्येन’ ‘मानुषी’ ‘विद् मनोः’ संबन्धिनी प्रजा ‘भोजते इदानीं  
भुङ्क्ते तद्व्यमपि परंपरयाग्निरेव करोति ॥ स्वाध्यः । सुआङ्पूर्वात् धीशब्दात् जसि ‘पुरनेकाचः’<sup>२</sup>  
इति यणादेशः । यद्वाः । ‘वा छन्दसि’ इति पूर्वसवर्णदीर्घत्वम् । गव्यम् । सर्वत्र ‘गोरजादिप्रत्यय-  
प्रसंगे यद्वक्तव्यम्’<sup>३</sup> इति भावार्थं यत् । ऊर्वम् । उर्वी हिंसार्थः । ऊर्वति क्षुधं हिनस्तीत्यूर्वमन्त्रम् ।  
पचाद्यच् । भोजते । ‘भुज पालनाभ्यवहारयोः’ । अस्मि प्राप्ते व्यस्ययेन शप् ॥

आ ये विश्वा स्वपत्यानि तस्थुः कृष्वानासो अमृतत्वाय गातुम् ।

महा महद्भिः पृथिवी वि तस्थे माता पुत्रैरदितिर्धायसे वेः ॥ ९ ॥

आ । ये । विश्वा । सुऽअपत्यानि । तस्थुः । कृष्वानासः । अमृतत्वाय । गातुम् ।

महा । महत्ऽभिः । पृथिवी । वि । तस्थे । माता । पुत्रैः । अदितिः । धायसे । वेरिति वेः ॥ ९ ॥

‘ये आदित्याः’ ‘अमृतत्वाय’ अमरणत्वसिद्धये ‘गातुं’ मार्गमुपायं ‘कृष्वानासः’ कुर्वाणाः  
सन्तः ‘विश्वा विश्वानि सर्वाणि’ ‘स्वपत्यानि’ शोभनान्यपतनहेतुभूतानि<sup>१</sup> चतुर्दशरात्रषट्त्रिंशद्वात्रा-  
दित्यानामयनादीनि कर्माणि ‘आ’ ‘तस्थुः’ आस्थितवन्तः कृतवन्त इत्यर्थः । तथा च तैत्तिरीयकम्—  
‘आदित्या अकामयन्त सुवर्गं लोकमियामेति’ इति, ‘त एतै षट्त्रिंशद्वात्रमपश्यन् तमाहरन् तेना-  
यजन्त’ (तै. सं. ७. ४. ६. १) इति च । ‘महद्भिः’ अनुष्ठानेन महानुभावैस्तैः ‘पुत्रैः’ सहिता  
‘माता जनयित्री’ ‘अदितिः’ अदीना ‘पृथिवी’ ‘धायसे’ सर्वस्य जगतो धारणाय ‘महा’ स्वकीयेन  
महत्त्वेन ‘वि’ ‘तस्थे’ विशेषेण तिष्ठति । हे अग्ने यतस्त्वं ‘वेः’ आदित्यैरनुष्ठितेषु यागेषु चरुपुरोडाशा-  
दीनि हवीष्यभक्षयः । अत एतत्सर्वं जातमित्यर्थः ॥ कृष्वानासः । ‘कृवि’ हिंसाकरणयोश्च । व्यत्य-  
येनात्मनेपदम् । ‘धिन्विःकृष्ण्योर च’ इति उपस्ययः; तत्संनियोगेन अकारान्तादेशश्च । तस्यातो लोपे  
सति स्थानिवद्भावाद्गुणाभावः । शानचश्चित्त्वादान्तोदात्तत्वम् । ‘आजसेरसुक्’ । महा । महिज्ञेत्यस्य  
वर्णलोपश्छान्दसः । धायसे । ‘वहिहाधाभ्यश्छन्दसि’ इति दधातेर्भावे असुन् । ‘णित्’ इत्यनुवृत्तेः  
‘आतो युक् चिन्कृतोः’ इति युक् । वेः । ‘वी गतिप्रजनकान्त्यशनखादनेषु’ । लङि सिपि  
अदादित्वात् शपो लुक् । ‘बहुलं छन्दस्यमाङ्ग्योगेऽपि’ इति अडभावः । धायसे इत्यस्य  
वाक्यान्तरगतत्वादस्य निघाताभावः ॥

१. च-छण-न-फ-बलप्रदमित्यर्थः । २. ङ-न-स-यद्वक्तव्यः । ३. च-छ-ध-न-शोभनान्यपत्यहेतुभूतानि;  
श-शोभनान्यपत्यहेतुभूतानि ।

अधि श्रियं नि दधुश्चारुमसिन्धवो यदक्षी अमृता अकृण्वन् ।

अध क्षरन्ति सिन्धवो न सृष्टाः प्र नीचीरग्ने अरुषीरजानन् ॥ १० ॥

अधि । श्रियम् । नि । दधुः । चारुम् । अस्मिन् । दिवः । यत् । अक्षी इति । अमृताः । अकृण्वन् ।

अध । क्षरन्ति । सिन्धवः । न । सृष्टाः । प्र । नीचीः । अग्ने । अरुषीः । अजानन् ॥ १० ॥

अस्मिन् अग्नौ चारुं शोभनां श्रियं परिस्तरणपरिषेचनादिरूपां यज्ञसंपदम् अधि नि दधुः यजमानाः स्थापितवन्तः । निधाय च यत् यदा अक्षी यज्ञस्याज्यभागलक्षणे चक्षुषी अकृण्वन् कुर्वन्ति । ‘चक्षुषी वा एते यज्ञस्य यदाज्यभागौ’ (तै. सं. २. ६. २. १) इति श्रुतेः । तदानीं दिवः द्युलोकात् अमृताः अमरणधर्माणो देवाः यागसमयो जात इत्यवगम्यागच्छन्तीति शेषः । अध आज्यभागानन्तरं सृष्टाः अग्नेरुत्पन्नाः सिन्धवो न शिघ्रं गच्छन्त्यो नद्य इव नीचीः नितरां सर्वासु दिक्षु गच्छन्तीः अरुषीः आरोचमानाः<sup>१</sup> । यद्वा । निर्मलरूपाः । हे अग्ने एवंभूतासवदीया ज्वालाः क्षरन्ति संचलन्ति । सर्वासु दिक्षु गच्छन्तीत्यर्थः । आगता देवाश्च प्र अजानन् अस्माकं होमायेदृश्यो ज्वाला उत्पन्ना इति हृष्टाः सन्तः प्रकर्षेण जानन्ति ॥ अक्षी । परत्वात् नुमं बाधित्वा ‘ई च द्विवचने’ (पा. सू. ७. १. ७७) इति अक्षिशब्दस्य ईकारान्तादेशः । स चोदात्तः । ईत्वे कृते सङ्कृतपरिभाषया (परिभा. ४०) पुनर्नुमं न भवति । सर्वर्णदीर्घः । नीचीः । निपूर्वादञ्जतेः ‘ऋत्विक्’ इत्यादिना किन् । ‘अनिदिताम्’ इति नलोपः । ‘अञ्जतेश्चोपसंख्यानम्’ इति ङीप् । ‘अचः’ इति अकारलोपे ‘चौ’ इति दीर्घत्वम् । ‘न्यधी च’ (पा. सू. ६. २. ५३) इति गतेः प्रकृतिस्वरत्वम् । अरुषीः । अरुषमिति रूपनाम । ‘ऋहनिभ्यामुषच्’ इति अर्तेः उपच् । ‘छन्दसीवनिपौ’ इति मत्वर्थीय ईकारः ॥ १८ ॥

‘रयिर्न’ इति दशर्वं नवमं सूक्तं पराशरस्यार्षं त्रैष्टुभमाग्नेयम् । अनुकान्तं च—‘रयिर्न’ इति । प्रातरनुवाकाश्विनशस्त्रयोस्तु विनियोगः ॥

रयिर्न यः पितृवित्तो वयोधाः सुप्रणीतिश्चिकितुषो न शासुः ।

स्योनशीरतिथिर्न प्रीणानो होतैव सन्न विधतो वि तारीत् ॥ १ ॥

रयिः । न । यः । पितृऽवित्तः । वयःऽधाः । सुऽप्रणीतिः । चिकितुषः । न । शासुः ।

स्योनऽशीः । अतिथिः । न । प्रीणानः । होताऽइव । सन्न । विधतः । वि । तारीत् ॥ १ ॥

पितृवित्तः पितुः सकाशालब्धः रयिः<sup>२</sup> धनमिव यः अग्निः वयोधाः अन्नस्य दाता । यथा पैतृकं धनं विश्रम्भेण व्यवहियमाणं सत् अन्नप्रदं भवति तद्वदग्निरपि सर्वेषु यज्ञेषु विश्रम्भेण व्यवहृतः सन् अन्नप्रदो भवतीत्यर्थः । चिकितुषो न विदुषो धर्मशास्त्राभिज्ञस्य शासुः शासनमिव सुप्रणीतिः

सुखेन प्रणेत्वयः । यथा विद्वच्छासनं सर्वेष्वनुष्ठेयेषु तत्तत्संशयनिर्णयाय नीयते तद्वदग्निरपि सर्वेषु यज्ञेषु प्रणीयते । यश्च 'स्योनशीः सुखप्रदे गार्हपत्यायतनादौ शयानः 'अतिथिर्न सुखासने उपवेशितः अर्धपाद्यादिभिः सत्कृतोऽतिथिरिव 'प्रीणानः हविर्भिस्तर्पणीयः सोऽग्निः 'विधतः परिचरतो यजमानस्य 'सद्य गृहं 'वि 'तारीत् प्रवर्धयति ददाति वा । तत्र दृष्टान्तः । 'होतेव । होता होमकर्ताध्वयुस्तत्तत्कर्मकरणेन फलैर्यजमानस्य गृहं यथा वर्धयति तद्वत् ॥ पितृवित्तः । 'विदू लाभे' । कर्मणि निष्ठा । 'यस्य विभाषा' इति इट्प्रतिषेधः । 'विभाषा गमहनविदविशाम्' इति क्सौ अस्य धातोः इटः विकल्पितत्वात् तत्रापि विशिसाहचर्यात्तौदादिक एव विदिर्गृह्यते इत्युक्तम् (का. ७.२. ६८) । 'वित्तो भोगप्रत्यययोः' (पा. सू. ८. २. ५८) इति निष्ठानत्वाभावो निपातितः । वयोधाः । 'बुधाञ् धारणपोषणयोः' । 'आनो मनिन्' इति विच् । सुप्रणीतिः । प्रणीयत इति प्रणीतिः । कर्मणि क्तिन् । 'तादौ च' इति गतेः प्रकृतिस्वरत्वम् । पुनः सुशब्देन समासे कृद्ग्रहणे गतिकारकपूर्वस्यापि ग्रहणान् कृदुत्तरपदप्रकृतिस्वरत्वम् । चिकितुषः । लिटः कसुः । षष्ठ्येकवचने 'वसोः संप्रसारणम्' इति संप्रसारणम् । 'शासिदसिधसीनां च' इति पत्वम् । शासुः । 'शासु अनुशिष्टौ' । 'भृस्वृस्निहि' इत्यादिना विधीयमान उप्रत्ययो बहुलवचनादस्मादपि द्रष्टव्यः । तत्र 'निच्' इत्यनुवृत्तेराद्युदात्तत्वम् । स्योनशीः । स्योनमिति सुखनाम । स्योने सुखकरे गार्हपत्यादिस्थाने शेते इति स्योनशीः । 'क्लिप् च' इति क्लिप् । प्रीणानः । 'प्रीञ् तर्पणे' । कर्मणि शानचि व्यत्ययेन आ । विधतः । 'विध विधाने' । 'विधतिः परिचरणकर्मा' इति नैरुक्ताः । तुदादित्वात् शप्रत्ययः । 'शतुरनुमः' इति विभक्तेरुदात्तत्वम् ॥

देवो न यः सविता सत्यमन्मा क्रत्वा निपाति वृजनानि विश्वा ।

पुरुप्रशस्तो अमतिर्न सत्य आत्मेव शेवो दिधिषाय्यो भूत् ॥ २ ॥

देवः । न । यः । सविता । सत्यमन्मा । क्रत्वा । निपाति । वृजनानि । विश्वा ।

पुरुप्रशस्तः । अमतिः । न । सत्यः । आत्माइव । शेवः । दिधिषाय्यः । भूत् ॥ २ ॥

देवो न सविता द्योतमानः सर्वस्य प्रेरकः सूर्य इव यः अग्निः सत्यमन्मा सत्यज्ञानो यथार्थदर्शी सोऽग्निः क्रत्वा आत्मीयेन कर्मणा विश्वा वृजनानि । विभक्तिव्यत्ययः । सर्वेभ्यः संग्रामेभ्यः निपाति नितरां पालयति । वर्ज्यन्ते हिंस्यन्तेऽस्मिन्निति वृजनं संग्रामः । अपि च पुरुप्रशस्तः पुरुभिर्यजमानैः स्तुतोऽग्निः अमतिर्न । रूपनामैतत् । रूपमिव सत्यः बाधरहितः । रूप्यत इति रूपं स्वरूपम् । यथा पृथिव्यादेः स्वरूपमागमापायिषु विशेषेषु सत्स्वपि स्वयमैकरूप्येण नित्यं भवति तद्वदग्निरप्युच्चावचेषु सर्वेषु कर्मसु स्वयमेक एव व्याप्य वर्तते । सोऽग्निः शेवः सुखकरः । तत्र दृष्टान्तः । आत्मेव । परमप्रेमास्पदतया निरतिशयानन्दस्वरूपः आत्मा यथा सर्वान् सुखयति । 'एतस्यैवानन्दस्यान्यानि भूतानि मात्रामुपजीवन्ति' (बृ. उ. ४. ३. ३२) 'एष ह्येवानन्दयाति' (तै.आ. ८. ७) इति च श्रवणात् । तद्वदग्निरपि स्वर्गादिफलहेतुतया सुखयति । एवंभूतोऽग्निः दिधिषाय्यो भूत् सर्वैर्यजमानैर्धारणीयो भवति । परित्यागे हि वीरहत्यालक्षणो दोषो भवति । तथा च सैत्तरीयकं- 'वीरहा वा एष देवानां योऽग्निमुद्भासयते' (तै. सं. १. ५. २. १) इति ॥ सत्यमन्मा । मननं मन्म । 'मन ज्ञाने' । 'अन्येभ्योऽपि दृश्यन्ते' इति मनिन् । सत्यमवितथं मन्म यस्य । बहुव्रीहिस्वरः । वृजनानि । 'वृजी वर्जने' । 'कृपृवृजि' इत्यादिना क्युप्रत्ययः । पुरुप्रशस्तः । 'तृतीया कर्मणि' इति

पूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वे प्राप्ते 'प्रवृद्धादीनां च' ( पा. सू. ६. २. १४७ ) इत्युत्तरपदान्तोदात्तत्वम् । स ह्यकृतिगण इत्युक्तम् । अमतिः । 'अम गत्यादिवु' । 'अमेरतिः' । द्विधापाठ्यः । दधातेः 'द्विधापाठ्यः' ( उ. सू. ३. ३७७ ) इति साध्यप्रत्ययान्तो निपात्यते ॥

देवो न यः पृथिवीं विश्वधाया उपक्षेति हितमित्रो न राजा ।

पुरःसदः शर्मसदो न वीरा अनवद्या पतिजुष्टेव नारी ॥ ३ ॥

देवः । न । यः । पृथिवीम् । विश्वधायाः । उपक्षेति । हितमित्रः । न । राजा ।

पुरःसदः । शर्मसदः । न । वीराः । अनवद्या । पतिजुष्टाऽइव । नारी ॥ ३ ॥

१देवो १न द्योतमानः सूर्य इव १यः अग्निः १विश्वधायाः सर्वस्य जगतो धर्ता । यथा सूर्यो वृष्ट्यादिप्रदानेन सर्वं जगत् धत्ते एवमग्निरपि यज्ञादिसाधनेन कृत्स्नस्य जगतो धारयिता । सोऽग्निः १पृथिवीं पृथिव्याम् १उपक्षेति सर्वेषां प्रियः सन् यज्ञगृहादौ निवसति । तत्र दृष्टान्तः । १हितमित्रो १न १राजा । हितान्यनुकूलानि मित्राणि यस्य तादृशो राजा यथा सुखेन निवसति तद्वत् । यथा सर्वजनमित्रो राजा एवमग्निरपि सर्वजनमित्र इत्यर्थः । न ह्यग्निं कश्चन द्विष्टे । यस्याग्नेः १पुरःसदः पुरस्तात् सीदन्त उपविशन्तः पुरुषाः १शर्मसदो १न १वीराः पितृगृहे वर्तमानाः पुत्राः इव वर्तन्ते । पिता पुत्रानिव अग्निः स्वस्य परिचारकान् रक्षतीति भावः । सोऽयमग्निरतिशयेन शुद्धः कर्मयोग्यो भवति । तत्र दृष्टान्तः । १अनवद्या अनिन्दिता १पतिजुष्टेव १नारी स्वपतिना सेविता स्वीकृता योषिदिव । सा यथा पातिव्रत्येन शुद्धा सती सर्वकर्मयोग्या भवति एवमग्निरपि ॥ विश्वधायाः । 'गतिकारकयोरपि पूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वं च' इति वचनात् कारकपूर्वादिपि दधातेः 'वह्निहाधाभ्यञ्छन्दसि' इति असुन् । 'णित्' इत्यनुवृत्तेः 'आतो युक् चिष्कृतोः' इति युक् । मरुद्बृधादित्वात् पूर्वपदान्तोदात्तत्वम् । उपक्षेति । 'क्षि निवासगम्योः' । 'बहुलं छन्दसि' इति विकरणस्य लृक् । अनवद्या । बहुव्रीहौ 'नञ्सुभ्याम्' इत्युत्तरपदान्तोदात्तत्वम् । पतिजुष्टेव । 'तृतीया कर्मणि' इति पूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वं । नारी । 'नृनरयोर्वृद्धिश्च' ( पा. सू. ४. १. ७३ ग. ) इति शाङ्गैरवादिषु पाठात् ङीनन्त आद्युदात्तः ॥

तं त्वा नरो दम् आ नित्यमिद्धमग्ने सचन्त क्षितिषु ध्रुवासु ।

अधि द्युम्नं नि दधुर्भूर्यस्मिन्भवा विश्वायुर्धरुणो रयीणाम् ॥ ४ ॥

तम् । त्वा । नरः । दमे । आ । नित्यम् । इद्धम् । अग्ने । सचन्त । क्षितिषु । ध्रुवासु ।

अधि । द्युम्नम् । नि । दधुः । भूरि । अस्मिन् । भव । विश्व आयुः । धरुणः । रयीणाम् ॥ ४ ॥

हे १अग्ने १तं १त्वा पूर्वोक्तगुणविशिष्टं त्वां नरः १यज्ञस्य नेतारो यजमानाः १ध्रुवासु १क्षितिषु निश्चलासु चलनरहितानि भूमिषु । निरुपद्रवेषु ग्रामेभित्यर्थः । १दमे स्वकीये यज्ञगृहे १नित्यम् १इद्धम् अनवरतं समिद्धिः प्रज्वलितं कृत्वा १आ १सचन्त आभिमुख्येन सेवन्ते । किं १अस्मिन् अग्नौ १द्युम्नं हविलक्षणमन्नं १भूरि चरुपुरोडाशदिरूपेण बहुविधम् १अधि १नि १दधुः स्थापितवन्तः । एवंगुणविशिष्टो

योऽग्निः स त्वं विश्वायुः उक्तप्रकारेण सर्वाङ्गो भूत्वा ऋषीणां धनानां धरुणः धारयिता भव ।  
अस्मभ्यं दातुं धनानि धारयेत्यर्थः ॥ सचन्त । ‘पच समवाये’ । छान्दसो वर्तमाने लङ् । ‘बहुलं  
छन्दस्यमाङ्गयोगोऽपि’ इति अडभावः । भव । ‘अचोऽतस्तिङः’ इति संहितायां दीर्घः । धरुणः ।  
‘धारिणिलुक् च’ इति उक्तप्रत्ययः ॥

वि पृक्षो अग्रे मघवानो अश्रुर्वि सूरयो ददतो विश्वमार्युः ।

सनेम वाजं समिथेष्वर्यो भागं देवेषु श्रवसे दधानाः ॥ ५ ॥

वि । पृक्षः । अग्रे । मघवानः । अश्रुः । वि । सूरयः । ददतः । विश्वम् । आर्युः ।

सनेम । वाजम् । समऽइथेषु । अर्यः । भागम् । देवेषु । श्रवसे । दधानाः ॥ ५ ॥

हे अग्रे मघवानः हविलक्षणेन धनेन युक्ता यजमानाः पृक्षः अन्नानि वि अश्रुः व्यामु-  
वन्तु । त्वयानुगृहीताः सर्वाण्यन्नानि लभन्ताम् । ये च सूरयः विद्वांसः त्वां स्तुवन्ति । ददतः<sup>१</sup> ये च तुभ्यं  
हवींषि ददतः प्रयच्छन्तो वर्तन्ते ते सर्वे विश्वमार्युः सर्वं जीवितं वि अश्रुः व्यामुवन्तु । वर्यं च  
समिथेषु संग्रामेषु अर्थः अरेः शत्रोः संबन्धिनं वाजं अन्नं सनेम त्वदनुग्रहात् संभजेमहि । तदन-  
न्तरं देवेषु त्वत्प्रमुखेऽपिन्द्रादिषु श्रवसे यशसे<sup>२</sup> तदर्थं भागं हविर्भागं दधानाः स्थापयन्तो भूया-  
स्मेति शेषः ॥ अश्रुः । ‘अश्रु व्याप्तौ’ । व्यत्ययेन परस्मैपदम् । ‘बहुलं छन्दसि’ इति विकरणस्य  
लुक् । ददतः । ‘नाभ्यस्ताच्छतुः’ इति नुमागमप्रतिषेधः । ‘अभ्यस्तानामादिः’ इत्याद्युदात्तत्वम् ।  
सनेम । ‘वन षण संभक्तौ’ । व्यत्ययेन शः । अर्यः । अरिशब्दात् षष्ठ्येकवचने ‘जसादिषु छन्दसि  
वाचनम्’ इति ‘वेडिति’ इति गुणाभावे यणादेशः । अरिशब्दः ‘अच इः’ इति इप्रत्ययान्तः अन्तो-  
दात्तः । ‘उदात्तयणः’ इति विभक्तेरुदात्तत्वम् । भागम् । ‘कर्षात्त्वतः’ इत्यन्तोदात्तत्वम् ॥ ॥१९॥

ऋतस्य हि धेनवो वावशानाः समदृग्भीः पीपयन्तु द्युभक्ताः ।

परावतः सुमतिं भिक्षमाणा वि सिन्धवः समया ससुराद्रिम् ॥ ६ ॥

ऋतस्य । हि । धेनवः । वावशानाः । समदृग्भीः । पीपयन्तु । द्युभक्ताः ।

परावतः । सुमतिम् । भिक्षमाणाः । वि । सिन्धवः । समया । ससुः । अद्रिम् ॥ ६ ॥

ऋतस्य हि ऋतं देवयजनदेशं प्राप्तमग्निमेव धेनवः अग्निहोत्रादिहविषां दोग्ध्यो गावः पीप-  
यन्त क्षीरादिलक्षणं गव्यमपाययन् । कीदृश्यो गावः । वावशानाः अग्निं पुनःपुनः कामयमानाः  
समदृग्भीः । समच्छब्दो नित्यशब्दसमानार्थः । नित्यमूधसा युक्ताः । सर्वदा पयसः प्रदाय्य इत्यर्थः ।  
द्युभक्ताः दिवा प्रकाशेन संभक्ताः संश्लिष्टाः तेजस्विन्य इत्यर्थः । अपि च सिन्धवः  
स्नन्दनशीला नद्यः सुमतिम् अस्याग्नेः शोभनामनुग्रहात्मिकां बुद्धिं भिक्षमाणाः याचमानाः



सत्यः ऽअद्रिं ऽसमया अद्रेः पर्वतस्य समीपे ऽपरावतः दूरदेशात् ऽवि ऽसन्तुः विशेषेण गच्छन्ति प्रवहन्ति । अग्नये दातव्यानां हविषां निष्पत्तये प्रवहन्तीत्यर्थः ॥ ऋतस्य । ‘ क्रियाग्रहणं कर्तव्यम् ’ इति कर्मणः संप्रदानत्वात् चतुर्थ्यर्थे षष्ठी । वावशानाः । ‘ वश कान्तौ ’ । यद्वन्तात् शानच् । ‘ न वशः ’ ( पा. सू. ६. १. २० ) इति संप्रसारणप्रतिषेधः । ‘ बहुलं छन्दसि ’ इति शपो लुक् । ‘ छन्दस्युभयथा ’ इति शानच आर्धधातुकत्वात् अतोलोपयलोपौ । अत एव लसार्विधातुकानुदात्तत्वाभावे किस्वर एव शिष्यते । स्मद्वृत्तीः । स्मत् निस्थान्यूधांसि यासाम् । ‘ ऊधसोऽनङ् ’ ( पा. सू. ५. ४. १३१ ) इति अनङादेशः समासान्तः । ‘ संख्याव्ययादेर्ङीप् ’ ( पा. सू. ४. १. २६ ) इति ङीप् । भसंज्ञायाम् ‘ अलोपोऽनः ’ इति अलोपः । ङीपः पित्वाद्नुदात्तत्वे बहुव्रीहिस्वर एव शिष्यते । पीपयन्त । ‘ पा पाने ’ । अस्मात् हेतुमति णिच् । ‘ शाच्छासाह्वा ’ इति युक् । ण्यन्तात् लुङि च्लेः चङादेशादि । ‘ चङयन्यतरस्याम् ’ इति चङः पूर्वस्योदात्तत्वम् । ‘ हि च ’ इति निघातप्रतिषेधः । परावतः परागतात् । दूरं हि परागतं भवति । अस्मिन् धात्वर्थे गम्यमाने ‘ उपसर्गाच्छन्दसि धात्वर्थे ’ ( पा. सू. ५. १. ११८ ) इति वतिः ॥

त्वे अग्ने सुमतिं भिक्षमाणा दिवि श्रवो दधिरे यज्ञियासः ।

नक्ता च चक्रुरुषसा विरूपे कृष्णं च वर्णमरुणं च सं धुः ॥ ७ ॥

त्वे इति । अग्ने । सुमतिम् । भिक्षमाणाः । दिवि । श्रवः । दधिरे । यज्ञियासः ।

नक्ता । च । चक्रुः । उषसा । विरूपे इति विरूपे । कृष्णम् । च । वर्णम् ।

अरुणम् । च । सम । धुरिति धुः ॥ ७ ॥

हे ऽअग्ने ऽसुमतिं शोभनामनुग्रहात्मिकां लुङि ऽभिक्षमाणाः याचमानाः ऽयज्ञियासः यज्ञाहं सर्वे देवाः ऽदिवि द्योतमाने ऽत्वे त्वयि ऽश्रवः हविर्लक्षणमन्नं ऽदधिरे अस्थापयन् । ‘ अग्निर्देवानामन्नादः ’ ( तै. ब्रा. ३.१.४.१. ) इति श्रुतेः । तदनन्तरं तादृशे हविर्युक्तयानुष्ठानाय ऽविरूपे विविधरूपे ऽउषसा उषःकालोपलक्षितमहः । ऽनक्ता ऽच नक्तं रात्रिं च ऽचक्रुः अकुर्वन् । एतदेव स्पष्टयति । ऽकृष्णं ऽच ऽवर्णं रात्र्यां श्यामलवर्णमन्धकारम् अह्नि ऽअरुणम् आरोचनं श्वेतवर्णं तेजः ऽच ऽसं ऽधुः सम्यक् स्थापितवन्तः ॥ त्वे । ‘ सुपां सुलुक् ’ इति सप्तम्याः शेषादेशः । नक्ता । तेनैव द्वितीयाया ङादेशः । उषसा । तेनैव विभक्तेः आकारः । धुः । ‘ दुघाञ् धारणपोषणयोः ’ । लुङि ‘ गातिस्था ’ इति सिचो लुक् । ‘ आतः ’ इति झेः जुसादेशः । ‘ बहुलं छन्दस्यमाङ्गयोगोऽपि ’ इति अङभावः ॥

यात्राये मर्तान्सुषूदो अग्ने ते स्याम मघवानो वयं च ।

छायेव विश्वं भुवनं सिसक्ष्यापप्रिवात्रोदसी अन्तरिक्षम् ॥ ८ ॥

यान् । राये । मर्तान् । सुसूदः । अग्ने । ते । स्याम । मघवानः । वयम् । च ।

छायाऽईव । विश्वम् । भुवनम् । सिसक्षि । आपप्रिवान् । रोदसी इति । अन्तरिक्षम् ॥ ८ ॥

‘यान्’ मतीन् मनुष्यान्स्मान् । राये धनाय । सुषूदः अग्निहोत्रादिकर्मसु प्रेरयसि । ते तादृशाः । वयं च । मभवानः धनिनः । स्याम भवेम । । रोदसी द्यावापृथिव्यौ । अन्तरिक्षं च । आपप्रिवान् स्वतेजसा वृष्ट्युदकेन वा आपूरितवांसं च । विश्वं । भुवनं सर्वं जगत् । सिसक्षि सेवसे अनुगृह्य सर्वं रक्षसीत्यर्थः । तत्र दृष्टान्तः । छयेव । यथा छत्रादेः छाया आतपादिजनितं क्लेशं निवार्य रक्षति तद्वत् ॥ राये । ‘ऊडिदम्’ इति विभक्तेरुदात्तत्वम् । सुषूदः । ‘षूद प्रेरणे’ । लेटि अडागमः । ‘बहुलं छन्दसि’ इति शपः श्लुः । ‘अभ्यस्तानामादिः’ इत्याद्युदात्तत्वम् । ‘यद्वृत्तान्नित्यम्’ इति निवातप्रतिषेधः । सिसक्षि । ‘पच समवाये’ । ‘बहुलं छन्दसि’ इति शपः श्लुः । ‘इत्’ इत्यनुवृत्तौ ‘बहुलं छन्दसि’ इति अभ्यासस्य इत्वम् । आपप्रिवान् । ‘प्रा पूरणे’ । लिटिः क्तुः । ‘वस्वेकाजाद्वसाम्’ इति इडागमः । ‘आतो लोप इटि च’ इति आकारलोपः । ‘द्विर्वचनेऽचि’ इति स्थानिवद्भावात् द्विर्भावादि ॥

अर्वद्विरग्ने अर्वतो नृभिर्नृन्वीरैर्वीरान्वनुयामा त्वोताः ।

ईशानासः पितृवित्तस्य रायो वि सूरयः शतहिमा नो अश्रुः ॥ ९ ॥

अर्वत्ऽभिः । अग्ने । अर्वतः । नृऽभिः । नृन् । वीरैः । वीरान् । वनुयाम् । त्वाऽऊताः

ईशानासः । पितृवित्तस्य । रायः । वि । सूरयः । शतहिमाः । नः । अश्रुः ॥ ९ ॥

हे । अग्ने । त्वोताः त्वया रक्षिताः सन्तो वयम् । अर्वद्विः अस्मदीयैरश्वैः । अर्वतः शत्रुसंबन्धिनः । अश्वान् । नृभिः अस्मदीयैर्भटैः । नृन् शत्रोर्भटान् । वीर्याज्जायन्ते इति वीराः पुत्राः । तैः । वीरान् शत्रु-पुत्रांश्च । वनुयाम् हन्याम । ‘वनुष्यतिर्हन्ति कर्मान्वगतसंस्कारो भवति’ ( निरु. ५. २ ) इति यास्कः । पितृवित्तस्य पित्रादिपरंपरया लब्धस्य । रायः धनस्य । ईशानासः स्वामिनः । सूरयः विद्वांसः । नः अस्माकं पुत्राः । शतहिमाः शतं संवत्सरान् जीवन्तः सन्तः । वि । अश्रुः विशेषेण भुञ्जताम् । अस्मदीयानां पुत्राणामारोग्यं दीर्घमायुश्च भवत्वित्यर्थः ॥ त्वोताः त्वयोताः । ‘प्रत्ययोत्तरपदयोश्च’ इति मपर्यन्तस्य स्वादेशः । व्यत्ययेन आस्वम् । ‘तृतीया कर्मणि’ इति पूर्वपक्षकृतिस्वरस्वम् । शतहिमाः । अत्र हिमशब्देन तद्वान् हेमन्तो लक्ष्यते । ब्राह्मणं च भवति—‘शतं हिमा इत्याह शतं त्वा हेमन्तानि निबिधीयेति वावैतदाह’ ( तै. सं. १. ५. ८. ५ ) इति । शतं हिमाः शतं हेमन्तर्तवो येषां ते शत-संवत्सरजीविन इत्यर्थः । अश्रुः । ‘अश भोजने’ । ‘बहुलं छन्दसि’ इति विकरणस्य लृक् ॥

एता ते अग्र उचथानि वेधो जुष्टानि सन्तु मनसे हृदे च ।

शुकेम रायः सुधुरो यमं तेऽधि श्रवो देवभक्तं दधानाः ॥ १० ॥

एता । ते । अग्ने । उचथानि । वेधः । जुष्टानि । सन्तु । मनसे । हृदे । च ।

शुकेम । रायः । सुधुरः । यमम् । ते । अधि । श्रवः । देवभक्तम् । दधानाः ॥ १० ॥

हे । वेधः । मेधाविनामैतत् । मेधाविन् । अग्ने । एता । उचथानि एतानि इदानीमस्माभिः प्रयुक्तानि स्तोत्राणि । ते तव । मनसे मनोवृत्तये । हृदे तद्वृत्तिमते । अन्तःकरणाय । च । जुष्टानि । सन्तु

प्रियाणि भवन्तु । १ते तव संबन्धिनः १सुधुरः सुधु निर्वाहकस्य । यद्वा । शोभनं धूर्वति दारिद्र्यं हिनस्तीति सुधूः । तादृशस्य १रायः धनस्य १यमं नियमनं कर्तुं १शकेम शक्ता भूयास । किं कुर्वन्तः । १देवभक्तं देवैः संभजनीयं १श्रवः हविलक्षणमन्नम् १अधि १वधानाः अग्रेऽपरि धारयन्तः । अग्नौ हविर्भिर्होमं कुर्वन्तः इत्यर्थः ॥ उच्यते । 'वच परिभाषणे' । 'रुविदिभ्यां कित्' (उ. सू. ३. ३९५) इति विधीयमानः अयप्रत्ययः कित्त्वं च बहुलवचनादस्यादपि भवति । वच्यादिना संप्रसारणम् । जुष्टानि । 'जुष्टापिते च च्छन्दसि, नित्यं मन्त्रे' (पा. सू. ६. १. २०२ - २१०) इत्याद्युदात्तत्वम् । हृदे । 'पदन्' इत्यादिना हृदयशब्दस्य हृददेशः । शकेम । 'शक्नु शक्तौ' । 'लिङ्याशिष्यङ्' । सुधुरः । धुर्वी हिंसार्थः । 'क्विप् च' इति क्विप् । 'राज्ञोपः' इति वकारलोपः । 'न पूजनात्' इति समासान्तप्रतिषेधः । देवैर्भक्तं देवभक्तम् । 'तृतीया कर्मणि' इति पूर्वपद-प्रकृतिस्वरत्वम् ॥ ॥ २० ॥ ॥ १२ ॥

त्रयोदशानुवाके एकादश सूक्तानि । तत्र 'उपप्रयन्तः' इति नवचं प्रथमं सूक्तम् । अत्रानु-क्रम्यते—'उपप्रयन्तो नव गोतमो राहूगणो गायत्रं तु' इति । अस्यायमर्थः । राहूगणनामा कश्चिद्वृषिः । तस्य पुत्रो गोतमोऽस्य सूक्तस्य ऋषिः । 'गायत्रं तु' इत्युक्तत्वादित्युक्तं च गायत्रीच्छन्दस्कम् । 'परमाग्नेयमैन्द्रात्' इति परिभाषितत्वादग्निदेवता । प्रातरनुवाकस्याग्नेये क्रतौ गायत्रे छन्दस्येतदादिके द्वे सूक्ते । सूत्रितं च—'आपो रेवतीः क्षयथा हि वस्व उपप्रयन्त इति सूक्ते' (आश्व. श्रौ. ४. १३) इति । आश्विनशस्त्रेऽप्येते सूक्ते 'प्रातरनुवाकन्यायेन' (आश्व. श्रौ. ६. ५) इत्यति-देशात् । पृष्ठयषडहस्य प्रथमेऽहनि एतदेव सूक्तमाज्यशस्त्रम् । सूत्रितं च—'उपप्रयन्त इति तु प्रथमेऽह्न्याज्यम्' (आश्व. श्रौ. ७. १०) इति ॥

उपप्रयन्तो अध्वरं मन्त्रं वोचेमाग्नये । आरे अस्मे च शृण्वते ॥ १ ॥

उपप्रयन्तः । अध्वरम् । मन्त्रम् । वोचेम । अग्नये । आरे । अस्मे इति । च । शृण्वते ॥ १ ॥

१अध्वरं हिंसाप्रत्यवायरहितमग्निष्टोमादियज्ञम् १उपप्रयन्तः उपेत्य प्रकर्षेण यन्तो गच्छन्तः प्राह्य-विच्छेदेन सम्यगनुतिष्ठन्तः इत्यर्थः । तादृशा वयम् १अग्नये अङ्गनादिगुणयुक्ताय देवाय १मन्त्रं मनन-साधनमेतत्सूक्तरूपं स्तोत्रं १वोचेम । वक्तारो भूयास्मेत्याशास्यते । कीदृशायाग्नये । १आरे १अस्मे १च १शृण्वते । चशब्दः अप्यर्थे आरेशब्दात्परो द्रष्टव्यः । आरे च दूरेऽपि स्थित्वास्माकं स्तुतीः शृण्वते । अस्मासु प्रीत्यतिशयेन सर्वत्र प्रवर्तमानोऽग्निरस्मदीयमेव स्तोत्रं शृणोतीति भावः ॥ वोचेम । 'ब्रुवो वचिः' । 'लिङ्याशिष्यङ्' । 'वच उम्' इति उमागमः । शृण्वते । 'शतुरनुमः' इति विभक्तेरुदात्तत्वम् ॥

यः स्नीहितीषु पूर्यः संजग्मानासु कृष्टिषु । अरक्षद्वाशुषे गयम् ॥ २ ॥

यः । स्नीहितीषु । पूर्यः । समऽजग्मानासु । कृष्टिषु । अरक्षत् । दाशुषे । गयम् ॥ २ ॥

१पूर्यः चिरंतनः १यः अग्निः १स्नीहितीषु वधकारिणीषु १कृष्टिषु शत्रुभूतासु प्रजासु १संजग्मा-नासु संगतासु सतीषु १दाशुषे हवींषि दत्तवते यजमानाय १गयं धनम् १अरक्षत् रक्षति तस्मै मन्त्रं वोचेमेति पूर्वेण संबन्धः ॥ स्नीहितीषु । 'णिह स्नेहने' । चुरादिः । 'स्नेहयति' (नि. २. १९. १३)

इति वधकर्मसु पठितः । स्नेहान्ते हिंस्यन्ते प्रजा आभिरिति स्नेहितयः । करणे क्तिन् । ' तितुत्रेष्व-  
ग्रहादीनामिति वक्तव्यम् ' ( पा. म. ७. २. १. १ ) इति वचनात् निगृहीतिर्निपठितिरिति वत्  
इडागमः । व्यत्ययेन एकारस्य ईकारादेशः क्तिनो दीर्घश्च । निच्वादाद्युदात्तत्वम् । संजग्मानासु । ' समो  
गम्यृच्छि ' इति आत्मनेपदम् । लिटः कानच् । ' गमहन ' इत्यादिना उपधालोपः । अरक्षत् ।  
' छन्दसि लुङ्लङ्लिटः ' इति वर्तमाने लङ् ॥

अग्निमन्थने ' जातायानुब्रूहि ' इत्युक्ते ' उत ब्रुवन्तु ' इत्येषानुवचनीया । ' प्रातर्वैश्वदेव्याम् ' इति  
खण्डे सूत्रितं—' शिष्टेनोत्तरासुत ब्रुवन्तु जन्तवः ' ( आश्व. श्रौ. २. १६ ) इति । तथा साकमेधेषु  
मरुद्भ्यः क्रीडिभ्यः पुरोडाशम् इत्यस्यामिष्टौ एवैव प्रथमाज्यभागानुवाक्या । सूत्रितं च—' मरुद्भ्यः  
क्रीडिभ्य उत्तरोत ब्रुवन्तु जन्तवः ' ( आश्व. श्रौ. २. १८ ) इति ॥

उत ब्रुवन्तु जन्तव उदग्निर्वृत्रहाजनि । धनंजयो रणैरणे ॥ ३ ॥

उत । ब्रुवन्तु । जन्तवः । उत । अग्निः । वृत्रहा । अजनि । धनम् । अजयः । रणैरणे ॥ ३ ॥

१अग्निः १उत १अजनि अरण्योः सकाशादुत्पन्नः । १उत अनन्तरं १जन्तवः जाताः सर्वे ऋत्विजः  
१ब्रुवन्तु तमग्निं स्तुवन्तु । कीदृशोऽग्निः । १वृत्रहा वृत्राणामावरकाणां शत्रूणां हन्ता १रणैरणे सर्वेषु  
संग्रामेषु १धनंजयः शत्रुधनानां जेता ॥ धनंजयः । ' संज्ञायां भृतृवृजि ' ( पा. सू. ३. २. ४६ )  
इति खच् । ' अरुद्विषदजन्तस्य ' ( पा. सू. ६. ३. ६७ ) इति मुम् । चित्स्वरेणान्तोदात्तत्वम् ।  
रणैरणे । ' रण शब्दार्थः ' । रणन्ति दुन्दुभयोऽस्मिन्निति रणः संग्रामः । ' वशिष्ठोऽस्मिन्निति रणः संग्रामः ' ( पा.  
सू. ३. ३. ५८. ३ ) इति अप् । ' क्तियवीप्सयोः ' इति द्विवचनम् । आग्नेडितानुदात्तत्वम् ॥

यस्य दूतो असि क्षये वेषि हव्यानि वीतये । दस्मत्कृणोष्यध्वरम् ॥ ४ ॥

यस्य । दूतः । असि । क्षये । वेषि । हव्यानि । वीतये । दस्मत् । कृणोषि । अध्वरम् ॥ ४ ॥

हे अग्ने १यस्य यजमानस्य १क्षये देवयजनलक्षणे गृहे देवानां १दूतः त्वम् १असि भवसि ।  
यस्य च १हव्यानि चरुपुरोडाशादीनि हवींषि १वीतये देवानां भक्षणाय १वेषि गमयसि । यस्य च  
१अध्वरं यज्ञं १दस्मत् सर्वैर्दंशनीयं १कृणोषि करोषि । ' तमित्सुहव्यम् ' इत्युत्तरया संबन्धः ॥ वेषि । वी  
गत्यादिषु । अन्तर्भावितण्यर्थात् लट् । अदादित्वात् शपो लुक् । पादादित्वात् निघाताभावः । दस्मत् ।  
' दसि दंसनदर्शनयोः ' । ' इषियुवीन्धि ' इत्यादिना मक् । दस्ममित्यत्र मकारस्य वर्णव्यापत्त्या  
तकारः । कृणोषि । ' कृवि हिंसाकरणयोश्च ' । ' धिन्विक्कृण्वोर च ' इति उपस्थयः; तत्संनियोगेन वका-  
रस्य अकारः । तस्य अतो लोपे सति स्थानिवद्भावात् लघूपधगुणाभावः । यस्य इत्यनुषङ्गात् निघाताभावः ॥

तमित्सुहव्यमङ्गिरः सुदेवं सहसो यहो । जना आहुः सुबर्हिषम् ॥ ५ ॥

तम् । इत् । सुहव्यम् । अङ्गिरः । सुदेवम् । सहसः । यहो इति । जनाः । आहुः । सुबर्हिषम् ॥ ५ ॥

हे <sup>१</sup>सहस्रो <sup>२</sup>यहो बलस्य पुत्र <sup>३</sup>अङ्गिरः अङ्गनादिगुणयुक्ताग्ने यो यजमानः पूर्वमुक्तः <sup>४</sup>तमिह तमेव यजमानं <sup>५</sup>सुहृद्व्यं शोभनहविष्कं <sup>६</sup>सुदेवं शोभनदैवतं <sup>७</sup>सुवर्हिषम् । बहिरिति यज्जनाम् । शोभन-  
यज्ञं च <sup>८</sup>जनाः सर्वे मनुष्याः <sup>९</sup>आहुः कथयन्ति ॥ सुहृद्व्यमित्यादिषु 'नञ्सुभ्याम्' इत्युत्तरपदान्तो-  
दात्तत्वम् । सहस्रो यहो । 'सुवामन्त्रिते' इति पराङ्गवद्भावात् पष्ठ्यामन्त्रितसमुदायस्य आष्टमिक-  
मामन्त्रितानुदात्तत्वम् ॥ २१ ॥

आ च वहासि ताँ इह देवाँ उप प्रशस्तये । हव्या सुश्चन्द्र वीतये ॥ ६ ॥

आ । च । वहासि । तान् । इह । देवान् । उप । प्रशस्तये । हव्या । सुश्चन्द्र । वीतये ॥ ६ ॥

हे <sup>१</sup>सुश्चन्द्र शोभनाह्लादनाग्ने <sup>२</sup>तान् <sup>३</sup>देवान् <sup>४</sup>इह अस्मिन् कर्मणि <sup>५</sup>उप अस्मत्समीपं <sup>६</sup>प्रशस्तये स्तुतये <sup>७</sup>आ <sup>८</sup>वहासि <sup>९</sup>च आवह प्रापय च । आगतेभ्यस्तेभ्यः <sup>१०</sup>हव्या हव्यानि चरुपुरोडाशादीनि हवींषि <sup>११</sup>वीतये भक्षणाय प्रापयेत्यर्थः ॥ वहासि । 'वह प्रापणे' । लेटि आडागमः । प्रशस्तये । 'शंसु स्तुतौ' । भावे क्तिन् । 'तिउत्र' इति इट्प्रतिषेधः । 'अनिदिताम्' इति नलोपः । 'तादौ च' इति गतेः प्रकृतिस्वरत्वम् । सुश्चन्द्र । 'ह्रस्वाच्चन्द्रोत्तरपदे मन्त्रे' इति सुट् ॥

न योरुपब्दिदरश्व्यः शृण्वे रथस्य कच्चन । यदग्ने यासि द्यूत्यम् ॥ ७ ॥

न । योः । उपब्दिः । अश्व्यः । शृण्वे । रथस्य । कत् । चन । यत् । अग्ने । यासि । द्यूत्यम् ॥ ७ ॥

हे <sup>१</sup>अग्ने <sup>२</sup>यत् यदा <sup>३</sup>द्यूत्यं देवानां दूतत्वं <sup>४</sup>यासि प्राप्तोषि <sup>५</sup>कच्चन कदाचन तदानीं सर्वदापि <sup>६</sup>योः गच्छतस्तव <sup>७</sup>रथस्य <sup>८</sup>अश्व्यः अश्वैरुत्पादितः <sup>९</sup>उपब्दिः श्रवणार्हः शब्दः <sup>१०</sup>न <sup>११</sup>शृण्वे न श्रूयते । रथस्य शीघ्रगमनेनास्माभिः शब्दो नोपलभ्यते इत्यर्थः ॥ योः । 'या प्रापणे' इत्यस्मात् 'यो द्वे च' (उ. सू. १. २१) इति औणादिकः कुप्रत्ययः । बहुलवचनात् द्विर्भावाभावः । उपब्दिदरित्येतत् श्रोतुमर्हस्य शब्दस्याख्या । तथा च तैत्तिरीयाणां प्रातिशाख्यं 'सशब्दमुपब्दिमत्' (तै. प्रा. २. ३. ९) इति । शृण्वे । 'श्रु श्रवणे' । कर्मणि लटि 'श्रुवः श्रु च' इति व्यत्ययेन श्रुः श्रुभावश्च । 'लोपस्त आत्मनेपदेषु' इति तलोपः । 'हुश्रुवोः सार्वधातुके' इति यणादेशः ॥

त्वोतो वाज्यह्वयोऽभि पूर्वस्मादपरः । प्र दाश्वाँ अग्ने अस्थात् ॥ ८ ॥

त्वाऽर्कतः । वाजी । अह्वयः । अभि । पूर्वस्मात् । अपरः । प्र । दाश्वान् । अग्ने । अस्थात् ॥ ८ ॥

यः पुरुषः <sup>१</sup>पूर्वस्मात् स्वस्मादधिकारात् <sup>२</sup>अपरः निकृष्टो भवति हे <sup>३</sup>अग्ने स इदानीं <sup>४</sup>दाश्वान् तुभ्यं हवींषि दाता सन् <sup>५</sup>त्वोतः त्वया उतः रक्षितः <sup>६</sup>वाजी अन्नवान् <sup>७</sup>अह्वयः लज्जारहितः एवंभूतः सन् <sup>८</sup>अभि <sup>९</sup>प्र <sup>१०</sup>अस्थात् ऐश्वर्यमभिप्राप्य प्रतितिष्ठति सर्वोत्कृष्टो भवतीत्यर्थः ॥ अह्वयः । 'ही लजायाम्' । जिह्वेतीति ह्वयः । न ह्वयोऽह्वयः । अव्ययपूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वम् । दाश्वान् । 'दाश् दाने' । 'दाश्वान् साह्वान्' इति कसुप्रत्ययान्तो निपातितः ॥

उत द्युमत्सुवीर्यं बृहदग्ने विवाससि । देवेभ्यो देव दाशुषे ॥ ९ ॥

उत । द्युऽमत् । सुऽवीर्यम् । बृहत् । अग्ने । विवाससि । देवेभ्यः । देव । दाशुषे ॥ ९ ॥

उत अपि च हे देव द्योतमान अग्ने देवेभ्यः दाशुषे चरुपुरोडाशादीनि हवींषि दत्तवते तस्मै यजमानाय बृहत् प्रौढं धनं विवाससि गमयितुमिच्छसि प्रापयसीति यावत् । कीदृशम् । द्युमत् अतिशयेन दीप्तं सुवीर्यं शोभनवीर्योपेतम् ॥ सुवीर्यम् । 'वीरवीर्यौ च' इत्युत्तरपदाद्युदात्तत्वम् । विवाससि । 'वा गतिगन्धनयोः' । सनि द्विर्भावे 'सन्त्यतः' इति इत्वम् । दाशुषे । चतुर्थ्येकवचने 'वसोः संप्रसारणम्' इति संप्रसारणम् । 'शासिचसिचसीनां च' इति पत्वम् ॥ ॥२२॥

'जुषस्व' इति पञ्चर्चं द्वितीयं सूक्तम् । अनुक्रान्तं च—'जुषस्व पञ्च' इति । ऋष्याद्याः पूर्ववत् । प्रातरनुवाकाश्चिनक्षत्रयोः पूर्वसुक्तेन सहोक्तः सूक्तविनियोगः । पशौ स्तोकानुवचने आद्या विनियुक्ता । सूत्रितं च—'प्रेषितः स्तोकेभ्योऽन्वाह जुषस्व सप्रथस्तमम्' (आश्व. श्रौ. ३. ४) इति ॥

जुषस्व सप्रथस्तमं वचो देवप्सरस्तमम् । हव्या जुह्वान आसनि ॥ १ ॥

जुषस्व । सप्रथऽस्तमम् । वचः । देवप्सरऽस्तमम् । हव्या । जुह्वानः । आसनि ॥ १ ॥

हे अग्ने सप्रथस्तमम् अतिशयेन विस्तीर्णं वचः स्तोत्रलक्षणमस्मदीयं वचनं जुषस्व सेवस्व । कीदृशम् । देवप्सरस्तमं देवानां प्रीणयितुमम् । किं कुर्वन् । आसनि तवास्ये हव्या हव्यानि स्तोकलक्षणानि हवींषि जुह्वानः प्रक्षिपन् । इमानि स्तोकलक्षणानि हवींषि वृथा मा भूवन् तत्सर्वं त्वदीयेन सुखेन स्वीकृत्येत्यर्थः ॥ देवप्सरस्तमम् । 'सृष्ट प्रीतिबलयोः' । देवान् सृणोति प्रीणयतीति देवप्सराः । 'गतिकारकयोरपि पूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वं च' इति असुन् पूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वं च । सकारपकारयोः स्थानविपर्ययः । अतिशयेन देवप्सरा देवप्सरस्तमः । जुह्वानः । जुहोतेर्व्यत्ययेन शानच् । 'अभ्यस्तानामादिः' इत्याद्युदात्तत्वम् । आसनि । 'पदन्' इत्यादिना आस्यशब्दस्य आसन्नादेशः ॥

अथा ते अङ्गिरस्तमाग्ने वेधस्तम प्रियम् । वोचेम ब्रह्म सानसि ॥ २ ॥

अथ । ते । अङ्गिरऽस्तम । अग्ने । वेधऽस्तम । प्रियम् । वोचेम । ब्रह्म । सानसि ॥ २ ॥

हे अङ्गिरस्तम अतिशयेनाङ्गनादिगुणयुक्त । यद्वा । अङ्गिरसां वरिष्ठ । वेधस्तम । वेधा इति मेधाविनाम । अतिशयेन मेधाविन् अग्ने । अथ अनन्तरं ते तुभ्यं सानसि संभजनीयं प्रियं प्रीतिकरं ब्रह्म स्तोत्रं वोचेम वक्तारो भूयास्म ॥ वोचेम । 'लिङ्ग्याशिष्यङ्' । 'वच उम्' इति उमागमः । सानसि । 'वन षण संभक्तौ' । 'सानसिघर्णसि' इत्यादौ असिच्प्रत्ययान्तो निपात्यते ॥

कस्ते जामिर्जनानामग्ने को दाश्वध्वरः । को ह कस्मिन्नसि श्रितः ॥ ३ ॥

कः । ते । जामिः । जनानाम् । अग्ने । कः । दाशुऽध्वरः ।

कः । ह । कस्मिन् । असि । श्रितः ॥ ३ ॥

हे ऽअग्ने ऽजनानां मनुष्याणां मध्ये ऽते तव ऽकः ऽजामिः को बन्धुः । त्वं सर्वैर्गुणैरधिकोऽसि । तवानुरूपो बन्धुर्नास्तीति भावः । ऽको ऽदाश्वध्वरः । दाशुर्दत्तोऽध्वरो यज्ञो येन स तथोक्तः । त्वां यष्टुमपि समर्थः कोऽपि नास्तीत्यर्थः । ऽको ऽह त्वं कथंभूतस्त्वम् । ईदृग्रूपः इति सर्वेन ज्ञायसे इत्यर्थः । ऽकस्मिन् स्थाने ऽश्रितः आश्रितः ऽअसि वर्तसे । तत्स्थानमपि न केनचित् ज्ञायते । अतस्त्वमस्माभिः मांसदृष्टिभिः कथमुपलब्धव्यः इत्यग्निः प्रशस्यते ॥ दाश्वध्वरः । ‘दाश्व दाने’ । ‘उणादयो बहुलम्’ (पा. सू. ३. ३. १) इति बहुलवचनात् कर्मेणि उण्यप्रत्ययः । बहुव्रीहौ पूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वम् । यणादेशे ‘उदात्तस्वरितयोर्व्यणः स्वरितोऽनुदात्तस्य’ इति स्वरितत्वम् ॥

त्वं जामिर्जनानामग्रे मित्रो असि प्रियः । सखा सखिभ्य ईड्यः ॥ ४ ॥

त्वम् । जामिः । जनानाम् । अग्ने । मित्रः । असि । प्रियः । सखा । सखिभ्यः । ईड्यः ॥ ४ ॥

हे ऽअग्ने ऽत्वम् उक्तप्रकारेण अचिन्त्यरूपोऽप्यनुग्रहीतृतया सर्वेषां ऽजनानां ऽजामिः बन्धुः ऽअसि<sup>१</sup> । तथा ऽप्रियः प्रीणयिता त्वं यजमानानां ऽमित्रः प्रीतिस्त्रायकोऽसि । ऽईड्यः स्तुतिभिः स्तुत्यस्त्वं ऽसखिभ्यः समानस्थानेभ्यः ऋत्विग्भ्यः ऽसखा सखिवदत्यन्तं प्रियः असि ॥ जामिः । ‘जमु अदने’ । जमन्ति सहैकस्मिन्यात्रे अदन्तीति जामयो बन्धवः । ‘जनिघसिभ्यामिण्’ (उ. सू. ४-५६९) इति विधीयमानः इण् बहुलवचनादस्नादपि द्रष्टव्यः । ईड्यः । ‘ईड स्तुतौ’ । ‘ईडवन्दवृशंसदुहां ण्यतः’ इत्याद्युदात्तत्वम् ।

यजा नो मित्रावरुणा यजा देवाँ ऋतं बृहत् । अग्ने यक्षि स्वं दमम् ॥ ५ ॥

यज । नः । मित्रावरुणा । यज । देवान् । ऋतम् । बृहत् । अग्ने । यक्षि । स्वं । दमम् ॥ ५ ॥

हे ऽअग्ने ऽनः अस्मदर्थं ऽमित्रावरुणा एतत्संज्ञौ देवौ ऽयज हविषा पूजय । तथा ऽदेवान् इन्द्रादीन् ऽयज पूजय । ऽऋतं सत्यं यथार्थफलं यज्ञं च यजेत्येव । तदर्थं ऽबृहत् प्रौढं ऽस्वं स्वकीयं ऽदमं यज्ञगृहं ऽयक्षि यज संगच्छस्व । त्वय्यन्तर्विद्यमाने सति हि यज्ञगृहं पूज्यते ॥ यज<sup>२</sup> । ‘ब्रह्मोऽतस्तितः’ इति संहितायां दीर्घत्वम् । देवान् । ‘दीर्घादटि समानपादे’ इति संहितायां नकारस्य ह्रस्वम् । ‘आतोऽटि नित्यम्’ इति अनुनासिकः<sup>३</sup> आकारः । यत्त्वलोपौ । यक्षि । यजेः ‘बहुलं छन्दसि’ इति शपो लुक् ॥ ॥ २३ ॥

‘का ते’ इति पञ्चमं तृतीयं सूक्तम् । ‘का ते’ इत्यनुक्रान्तम् । राहूगणो गोतम ऋषिः । त्रिष्टुप् छन्दः । अग्निर्देवता । प्रातरनुवाकस्याग्नेये ऋतौ त्रैष्टुभे छन्दसि इदमादिके द्वे सूक्ते । सूत्रितं च- ‘उप प्र जिन्वन्निति त्रीणि का त उपेतिरिति सूक्ते’ (आश्व. श्रौ. ४. १३) इति । आश्विनशस्त्रेऽप्येते प्रातरनुवाकातिदेशात् ॥



का त उपैतिर्मनसो वराय भुवदग्ने शंतमा का मनीषा ।

को वा यज्ञैः परि दक्षं त आप केन वा ते मनसा दाशेम ॥ १ ॥

का । ते । उपैऽतिः । मनसः । वराय । भुवत् । अग्ने । शम्ऽतमा । का । मनीषा ।

कः । वा । यज्ञैः । परि । दक्षम् । ते । आप । केन । वा । ते । मनसा । दाशेम ॥ १ ॥

हे 'अग्ने' 'ते' तव 'मनसो' 'वराय' निवारणाय अस्मास्ववस्थापनाय 'का' 'उपेतिः' 'भुवत्' कीदृशमुपगमनं भवेत् । न काप्यस्ति । तवोचितमुपगमनं वयं कर्तुं न शक्नुमः इति भावः । 'मनीषा' स्तुतिः 'शंतमा' तवातिशयेन सुखकरी 'का' कीदृशी भवेत् तवोचिता स्तुतिरपि नास्तीत्यर्थः । 'को' 'वा' यजमानः 'यज्ञैः' तव संबन्धिनिर्यागैः 'दक्षं' वृद्धिं बलं वा 'परि' 'आप' पर्याप्नोत् । न कोऽपीत्यर्थः । तवोचितान् यागाननुष्ठाय तैः 'फलं' प्राप्यते इत्येतदपि दुर्घटमेवेति भावः । उपगमनादिकं तावदास्तां तस्य सर्वस्य साधनभूतं मन एवास्माकं दुर्लभमित्याह केनेति । हे अग्ने 'ते' तुभ्यं 'केन' 'मनसा' कीदृश्या लुब्ध्या 'दाशेम' हवींषि प्रयच्छाम । तवोपगमनाद्यनुरूपं मनोऽस्माकं नीत्पद्यते इत्यर्थः ॥ उपेतिः । 'तादौ च' इति गतेः प्रकृतिस्वरत्वम् । वराय । 'वृज्' वरणे । अस्मादन्तर्भावितपथार्थात् 'ग्रहवृद्धनिश्चिगमश्च' ( पा. सू. ३. ३. ५८ ) इति अण् । तस्य पित्त्वादनुदात्तत्वे धातुस्वरः । भुवत् । लेटि अडागमः । 'बहुलं छन्दसि' इति शपो लुक् । 'भूसुवोस्तिङि' इति गुणप्रतिषेधः । दक्षम् । 'दक्ष वृद्धौ' । भावे करणे वा घञ् । जित्त्वादाद्युदात्तत्वम् ॥

एह्यग्र इह होता नि षीदादब्धः सु पुरएता भवा नः ।

अवतां त्वा रोदसी विश्वमिन्वे यज्ञा महे सौमनसाय देवान् ॥ २ ॥

आ । इहि । अग्ने । इह । होता । नि । सीद । अदब्धः । सु । पुरऽएता । भव । नः ।

अवताम् । त्वा । रोदसी इति । विश्वमिन्वे इति विश्वम्ऽइन्वे । यज्ञ । महे । सौमनसाय । देवान् ॥ २ ॥

हे 'अग्ने' 'एहि' आगच्छ । 'इह' अस्मिन् यज्ञे 'होता' देवानामाह्वाता सन् 'नि' 'षीद' उपविश<sup>१</sup> । 'नः' अस्माकं 'पुरएता' पुरतो गन्ता 'सु' 'भव' सुष्ठु भव । यस्मात्त्वम् 'अदब्धः' राक्षसादिभिः अहिंस्योऽसि । तादृशं त्वां 'विश्वमिन्वे' सर्वं व्याप्नुवत्यौ 'रोदसी' द्यावापृथिव्यौ 'त्वा त्वाम्' 'अवतां' रक्षतां । आगत्योपविश्य च द्यावापृथिवीभ्यां रक्षितश्च सन् 'महे' महते 'सौमनसाय' सौमनस्याय 'देवान्' दानादिगुणयुक्तान् इन्द्रादीन् 'यज्ञ' हविर्भिः पूजय ॥ नि षीद । 'सदिरप्रतेः' इति षत्वम् । सौमनसाय । सुमनसो भावः सौमनसम् । 'तस्येदम्' इति संबन्धसामान्ये इति<sup>२</sup> अण्प्रत्ययः<sup>३</sup> । स<sup>४</sup> चात्र भावलक्षणे<sup>५</sup> संबन्धविशेषे पर्यवस्यति । यद्वा । 'हायनान्तयुवादिभ्योऽण्' ( पा. सू. ५. १. १३० ) इति भावे अण् । युवादिष्वस्य पाठो द्रष्टव्यः ॥

१. ट-ढ- 'तैः' नास्ति । २. त-द-ध-स-उपविश उपविश्य; श-उपविश उपविश्य च । ३. ट-ढ- अण् । ४. ट-ढ-स च समवायलक्षणे ।

प्र सु विश्वान् रक्षसो धक्ष्यन्ते भवा यज्ञानामभिशास्तिपावा ।

अथा वह सोमपतिं हरिभ्यामातिथ्यमस्मै चक्रमा सुदान्त्रे ॥ ३ ॥

प्र । सु । विश्वान् । रक्षसः । धक्षि । अग्ने । भव । यज्ञानाम् । अभिशास्तिपावा ।

अथ । आ । वह । सोमपतिम् । हरिभ्याम् । आतिथ्यम् । अस्मै । चक्रम् । सुदान्त्रे ॥ ३ ॥

हे अग्ने विश्वान् सर्वान् रक्षसः राक्षसान् प्र सु धक्षि प्रकर्षेण दह । दग्ध्वा च यज्ञानाम् अस्माभिरनुष्ठेयानां यागानाम् अभिशास्तिपावा अभिशास्तेहिंसायाः पाता रक्षिता भव । अथ अनन्तरं सोमपतिं सर्वेषां सोमानां पालकमिन्द्रं हरिभ्यां तदीयाश्चाभ्याम् आ वह अस्मद्यज्ञं प्रापय । आगताय अस्मै सुदान्त्रे शोभनस्य फलस्य दान्त्रे इन्द्राय आतिथ्यम् अतिथ्यहं सत्कारं चक्रम् कुर्वः ॥ धक्षि । ' दह भस्मीकरणे ' । ' बहुलं छन्दसि ' इति शपो लुक् । ढत्वभभावकत्व-  
पश्वानि । अभिशास्तिपावा । ' शसु हिंसायाम् ' । अस्मादभिपूर्वात् भावे क्तिन् । अभिशास्तेः पातीति अभिशास्तिपावा । ' पा रक्षणे ' । ' आतो मनिन् ' इति वनिष् । सोमपतिम् । ' पत्यावैश्वर्ये ' इति पूर्वपदप्रकृतिस्वरस्वम् । सुदान्त्रे । पूर्ववददातेर्वनिष् । ' अल्लोपोऽनः ' इति अकारलोपः ॥

प्रजावता वचसा वह्निरासा च हुवे नि च सत्सीह देवैः ।

वेषि होत्रमुत पोत्रं यजत्र बोधि प्रयन्तर्जनितुर्वसूनाम् ॥ ४ ॥

प्रजावता । वचसा । वह्निः । आसा । आ । च । हुवे । नि । च । सत्सि । इह । देवैः ।

वेषि । होत्रम् । उत । पोत्रम् । यजत्र । बोधि । प्रयन्तः । जनितः । वसूनाम् ॥ ४ ॥

प्रजावता यजमानेभ्यो दातव्यापस्यादिफलोपेतेन वचसा स्तोत्रेण स्तुतः सन् योऽग्निः आसा आस्यस्थानीयया ज्वाल्या वह्निः देवेभ्यो हविषां वोढा तमग्निम् आ च हुवे आह्वयामि । आहूतः सन् त्वम् इह अस्मिन् कर्मणि देवैः अन्यैः सह नि सत्सि च निषीद च । निषद्य च हे यजत्र यजनीयाम् होत्रं होत्रा क्रियमाणं कर्म उत अपि च पोत्रं पोत्रा कृतं कर्म च वेषि काम-  
यस्व । वसूनां धनानां प्रयन्तः प्रकर्षेण नियन्तः वसून् यस्मदायत्तानि कुर्वन् जनितः आहुतिद्वारा सर्वस्य जनयितरग्ने बोधि अस्मान् बोधय ॥ आसा । ' पदन् ' इत्यादिना आस्यशब्दस्य आसन्ना-  
देशः । ' सुपां सुलुक् ' इति तृतीयाया डादेशः । टिलोपे उदात्तनिवृत्तिस्वरेण विभक्तेरुदात्तत्वम् । हुवे । द्वेभ्यो लटि ' बहुलं छन्दसि ' इति संप्रसारणम् । ' बहुलं छन्दसि ' इति शपो लुक् । ' चवा-  
योरो प्रथमा ' इति निघातप्रतिषेधः । बोधि । ' बुध अवगमने ' । अस्मात् प्यन्तात् ' छन्दस्युभयथा ' इति हेः आर्धधातुकत्वात् ' णेरनिटि ' इति णिलोपः । ' हुम्ब्र्यो हेधिः ' । धातोः अन्यलोपश्छान्दसः । हेरपित्वात् तस्यैव स्वरः शिष्यत्वे ॥

एकादशिनस्याग्नेयस्य पशोः ' यथा विप्रस्य ' इत्येषा पशुपुरोडाशस्य याज्या । सूत्रितं च ' प्रदानानाम् ' इति त्वष्टे- ' यथा विप्रस्य मनुषो हविर्भिः प्र कारवो मनना वच्यमानाः ' ( आश्व. श्री. ३. ७ ) इति ॥

यथा विप्रस्य मनुषो हविर्भिर्देवाँ अयजः कविभिः कविः सन् ।

एवा होतः सत्यतर त्वमघाग्ने मन्द्रया जुह्वा यजस्व ॥ ५ ॥

यथा । विप्रस्य । मनुषः । हविःऽभिः । देवान् । अयजः । कविऽभिः । कविः । सन् ।

एव । होतरिति । सत्यऽतर । त्वम् । अघ । अग्ने । मन्द्रया । जुह्वा । यजस्व ॥ ५ ॥

वकविः कान्तदर्शी वसन् वकविभिः मेधाविभिर्ऋत्विग्भिः सह विप्रस्य मेधाविनः मनुषः मनोरथज्ञे वहविभिः चरुपुरोडाशादिभिः हे अग्ने यथा देवान् अयजः एवमेव होतः होमनिष्पादक सत्यतर अतिशयेन सत्सु साधो अग्ने त्वम् अघ अस्मिन् यज्ञे मन्द्रया हर्वयित्वा जुह्वा होमसाधन-भूतया सुचा यजस्व देवान् हविर्भिः पूजय ॥ मनुषः । ' मन ज्ञाने ' । ' बहुलमन्यत्रापि ' इति मनेः उत्तिप्रत्ययः ॥ ॥ २४ ॥

' कथा ' इति पञ्चचं चतुर्थं सूक्तं त्रैष्टुभं गोतमस्यापमाग्नेयम् । अनुक्रान्तं च- ' कथा ' इति । प्रातरनुवाकाश्चिनशस्त्रयोः पूर्वसूक्तेन सहोक्तः सूक्तविनियोगः ॥

कथा दाशेमाग्रये कास्मै देवजुष्टोच्यते भामिने गीः ।

यो मर्त्येष्वमृतं ऋतावा होता यजिष्ठ इत्कृणोति देवान् ॥ १ ॥

कथा । दाशेम । अग्रये । का । अस्मै । देवऽजुष्टा । उच्यते । भामिने । गीः ।

यः । मर्त्येषु । अमृतः । ऋतऽवा । होता । यजिष्ठः । इत् । कृणोति । देवान् ॥ १ ॥

वअस्मै वअग्रये वकथा वदाशेम कथं हवींषि ददाम । अग्नेरनुरूपं यज्ञं कर्तुमशक्ता वयमित्यर्थः । अथवा<sup>१</sup> अस्मै भामिने तेजस्विनेऽग्रये देवजुष्टा सर्वैः देवैः सेवितव्या गीः वाक् स्तुतिरपि का कीदृशी उच्यते । तादृशीं स्तुतिमपि कर्तुं न शक्ता इत्यर्थः । वअमृतः मरणरहितः ऋतावा ऋतवान् सत्यवान् यज्ञवान् वा होता देवानामाह्वाता होमनिष्पादको वा यजिष्ठः अतिशयेन यथा एवम्भूतः यः अग्निः मर्त्येषु मरणधर्मसु अस्मासु वर्तमानः सन् देवान् इत् कृणोति हविर्भिर्युक्तान्करोत्येव । तादृशायाग्रये कथा दाशेमेति पूर्वैर्गान्वयः ॥ कथा । ' था हेतौ च च्छन्दसि ' इति थाप्रत्ययः । भामिने । ' भा दीप्तौ ' । ' अतिस्तुसु ' इत्यादिना मन्प्रत्ययः । ततो मत्वर्थीय इनिः । ऋतावा । ' छन्दसीवनिपौ ' इति मत्वर्थीयो वनिप् । ' अन्येषामपि दृश्यते ' इति दीर्घत्वम् ॥

यो अध्वरेषु शंतम क्रतावा होता तमू नमोभिरा कृणुध्वम् ।

अग्निर्यद्वेर्मतीय देवान्त्स चा बोधाति मनसा यजाति ॥ २ ॥

यः । अध्वरेषु । शमऽतमः । क्रतुऽवा । होता । तम् । ऊँ इति । नमःऽभिः । आ । कृणुध्वन् ।  
अग्निः । यत् । वेः । मतीय । देवान् । सः । च । बोधाति । मनसा । यजाति ॥ २ ॥

यः अग्निः । अध्वरेषु यागेषु । शंतमः अतिशयेन सुखकारी । क्रतावा सत्यवान् यथार्थदर्शी-  
त्यर्थः । होता देवानामाह्वाता भवति । हे ऋत्विग्यजमाना यूयं । तसु तमेवाग्निं नमोभिः स्तोत्रैः । आ  
कृणुध्वम् अभिमुखीकुरुत । यत् यदा अयम् अग्निः मतीय मनुष्याय यजमानार्थं देवान् वेः वेति  
गच्छति तदानीं सः अग्निर्यद्व्यान् सर्वान् देवान् बोधाति । च जानाति च । ज्ञात्वा च मनसा  
नमसा तान् यजाति हविभिः पूजयति । अतस्तमेवाग्निम् आ कृणुध्वमिति योज्यम् ॥ वेः । वी  
गत्यादिषु । ' छन्दसि लुङ्लङ्लिटः ' इति वर्तमाने लङ् । ' तिङां तिङो भवन्ति ' इति प्रथमपुरुषैक-  
वचनस्य मध्यमपुरुषैकवचनादेशः । बोधाति । ' बुध अवगमने ' । लेटि आडागमः । शपः पित्त्वादनु-  
दात्तस्वे धातुस्वरः शिष्यते । ' चवायोगे प्रथमा ' इति निघातप्रतिषेधः । मनसा । मकारनकारयोः  
स्थानविपर्ययः ॥

स हि क्रतुः स मर्यः स साधुमित्रो न भूदद्भुतस्य रथीः ।

तं मेधेषु प्रथमं देवयन्तीर्विश उप ब्रुवते दस्ममारीः ॥ ३ ॥

सः । हि । क्रतुः । सः । मर्यः । सः । साधुः । मित्रः । न । भूत् । अद्भुतस्य । रथीः ।

तम् । मेधेषु । प्रथमम् । देवऽयन्तीः । विशः । उप । ब्रुवते । दस्मम् । आरीः ॥ ३ ॥

स हि अग्निः । क्रतुः कर्मणां कर्ता । सः एव । मर्यः मारयिता विश्वस्योपसंहर्ता । साधुः  
साधयितोत्पादयितापि । सः एव । अद्भुतस्य अभूतस्यालब्धस्य धनस्य । रथीः रहयिता प्रापयिता  
भूत् भवति । तत्र दृष्टान्तः । मित्रो न । यथा सखा धनानि प्रापयति तद्वत् । एवंभूतो योऽग्निः  
तम् एव । मेधेषु यज्ञेषु । देवयन्तीः देवयन्त्यो देवानात्मन इच्छन्त्यः । विशः प्रजाः । प्रथमम् । उप  
ब्रुवते । स्तुतिभिरुपेत्य प्रधानभूतः इति कथयन्ति । कीदृश्यो विशः । दस्मं दर्शनीयं तमग्निम् । आरीः  
गच्छन्त्यः भजन्त्यः इत्यर्थः ॥ मर्यः । ' मृङ् प्राणत्यागे ' । अस्मात् अन्तर्भावितण्यर्थात् । ' छन्दसि  
निष्ठक्यं ' इत्यादौ निपातनात् यत् ' कृत्यत्युटो बहुलम् ' इति बहुलवचनात् कर्तरि द्रष्टव्यः ।  
' यतोऽनावः ' इत्याद्युदात्तत्वम् । देवयन्तीः । ' वा छन्दसि ' इति पूर्वसवर्णदीर्घत्वम् । आरीः । ' ऋ  
गतौ ' । ' जनिघसिभ्यामिण् ' ( उ. सू. ४. ५६९ ) इति बहुलग्रहणादस्मादपि इणप्रत्ययः ।  
' कृदिकारादक्तिनः ' इति ङीष् । ' वा छन्दसि ' इति पूर्वसवर्णदीर्घत्वम् । व्यत्ययेनाद्युदात्तत्वम् २ ॥

स नो नृणां नृतमो रिशादा अग्निर्गिरोऽवसा वेतु धीतिम् ।

तना च ये मघवानः शविष्ठा वाजप्रसूता इषयन्त मन्म ॥ ४ ॥

सः । नः । नृणाम् । नृतमः । रिशादाः । अग्निः । गिरः । अवसा । वेतु । धीतिम् ।

तना । च । ये । मघवानः । शविष्ठाः । वाजप्रसूताः । इषयन्त । मन्म ॥ ४ ॥

नृणां यज्ञस्य नेतृणां मध्ये नृतमः अतिशयेन नेता रिशादाः रिशानां शत्रूणामन्ता भक्षयिता । यद्वा । रिशातां हिंसतामसिता निरसिता । एवंविधः सः अग्निः नः अस्माकं गिरः स्तुतीः अवसा हविलक्षणेनान्नेन युक्तां धीतिं कर्म च वेतु कामयताम् । अपि च ये यजमानाः तना । धननामैतन् । विस्तृतेन धनेन मघवानः धनवन्तः शविष्ठाः अतिशयेन बलिनश्च सन्तः वाजप्रसूताः प्रसूतं प्रेरितं वाजो हविलक्षणमन्नं यैस्तादृशा भूत्वा मन्म अग्नेर्मननरूपं स्तोत्रम् इषयन्त इषयन्ति ऋत्विग्भिः कारयितुमिच्छन्ति । तेषामपि स्तुतिमग्निः कामयतामिति भावः ॥ नृणाम् । ‘ नृ च ’ इति उभयथाभावात् दीर्घाभावः । ‘ नामन्यतरस्याम् ’ इति नाम उदात्तत्वम् । तना । ‘ तनु विस्तारे ’ । पचाद्यच् । नृतीथैकवचनस्य ‘ सुपां सुलुक् ’ इति आकारः । वृषादेराकृतिगणत्वादाद्युदात्तत्वम् । शविष्ठाः । शव इति बलनाम । ‘ अस्मायामेधा ’ इति मस्वर्थीयो विनिः । ततः आतिशायनिकः इष्टन् । ‘ विन्मतोर्लुक् ’ इति विनो लुक् । ‘ टेः ’ इति टिलोपः । इष्टनो निच्त्वादाद्युदात्तत्वम् । इषयन्त । ‘ इषु इच्छायाम् ’ । अस्मात् ण्यन्तात् छान्दसो लङ् । संज्ञापूर्वकस्य विधेरनित्यत्वात् णौ लघूपधगुणाभावः । अदुपदेशात् लसार्वधातुकानुदात्तत्वे णिच एव स्वरः शिष्यते ॥

एवाग्निर्गोतमेभिर्ऋतावा विप्रेभिरस्तोष्ट जातवेदाः ।

स एषु द्युम्नं पीपयत्स वाजं स पुष्टिं याति जोषमा चिकित्वान् ॥ ५ ॥

एव । अग्निः । गोतमेभिः । ऋतवः । विप्रेभिः । अस्तोष्ट । जातवेदाः ।

सः । एषु । द्युम्नम् । पीपयत् । सः । वाजम् । सः । पुष्टिम् । याति । जोषम् । आ । चिकित्वान् ॥ ५ ॥

ऋतावा ऋतवान् यज्ञवान् जातवेदाः जातधनो जातप्रज्ञो वा अयम् अग्निः विप्रेभिः मेधाविभिः गोतमेभिः गोतमैर्ऋषिभिरवसुक्तेन प्रकारेण अस्तोष्ट स्तुतोऽभूत् । स्तुतश्च सः अग्निः एषु गोतमेषु द्युम्नं द्योत्मानं सोमं पीपयत् अपिबत् । यद्वा । तानुधीन् अपाययत्<sup>१</sup> । तथा<sup>२</sup> सः अग्निः । वाजं हविलक्षणमन्नं पीपयदित्येव । एवं सोमलक्षणं चरुपुरोडाशादिलक्षणं हविश्च स्वीकृत्य सः अग्निः जोषम् अस्माभिः कृतं सेवनम् आ चिकित्वान् आ समन्तात् जानन् पुष्टिं याति पोषं प्राप्नोतु । यद्वा । अस्माकं धनानि पोषं प्रापयतु ॥ गोतमेभिः । ‘ ऋष्यन्धकवृष्टिणकुरुभ्यश्च ’ ( पा. सू. ४. १. ११४ ) इति विहितस्य अणः ‘ अत्रिभृगुकुत्सवसिष्ठगोतमाङ्गिरोभ्यश्च ’ ( पा. सू. २. ४. ६५ ) इति बहुषु लुक् । अस्तोष्ट । स्तौतेः कर्मणि लुङि चिणभावश्छान्दसः । पीपयत् । ‘ पा पाने ’ ।

प्यन्तात् लुङि च्लेश्रङादि । जोषम् । ' जुषी प्रीतिसेवनयोः ' । भावे घञ् । शित्वादाद्युदात्तत्वम् ॥  
॥ २५ ॥

' अभि त्वा ' इति पञ्चर्चं पञ्चमं सूक्तं गोतमस्यार्षमाश्रये गायत्रम् । तथा चानुक्रान्तम्—' अभि  
त्वा गायत्रं तु ' इति । विनियोगो लैङ्गिकः ॥

अभि त्वा गोतमा गिरा जातवेदो विचर्षणे । द्युमैरभि प्र णोनुमः ॥ १ ॥

अभि । त्वा । गोतमाः । गिरा । जातवेदः । विऽचर्षणे । द्युमैः । अभि । प्र । नोनुमः ॥ १ ॥

हे ऽजातवेदः जातानां वेदितः ऽविचर्षणे विशेषेण सर्वस्य द्रष्टः एवभूताग्ने ऽत्वा त्वां ऽगोतमाः  
अस्य सूक्तस्य द्रष्टा गोतम ऋषिः । ऋषेरेकत्वेऽपि पूजार्थं बहुवचनम् । ऽगिरा स्तोत्रलक्षणया वाचा  
ऽअभि आभिमुख्येन अस्तौदिति शेषः । तद्वद्वयमपि त्वां ऽद्युमैः त्वदीयगुणप्रकाशकैर्मन्त्रैः ऽअभि ऽप्र  
ऽणोनुमः आभिमुख्येन पुनःपुनः स्तुमः ॥ नोनुमः । ' णु स्तुतौ ' । अस्मात् यङ्लुगन्तात् लट् ।  
' उपसर्गादसमासेऽपि ' इति णत्वम् ॥

तमु त्वा गोतमो गिरा रायस्कामो दुवस्यति । द्युमैरभि प्र णोनुमः ॥ २ ॥

तम् । ऊँ इति । त्वा । गोतमः । गिरा । रायऽस्कामः । दुवस्यति । द्युमैः । अभि । प्र । नोनुमः ॥ २ ॥

ऽरायस्कामः धनकामः ऽगोतमः यमग्निं ऽगिरा स्तुत्या ऽदुवस्यति परिचरति ऽतमु तमेव त्वां  
ऽद्युमैः द्योतमानैः स्तोत्रैराभिमुख्येन पुनःपुनः स्तुमः ॥ रायस्कामः । रायो धनानि कामयते इति  
रायस्कामः । ' कर्मण्यण् ' । ' तत्पुरुषे कृति बहुलम् ' इति बहुलवचनात् अलुक् । ' ऊडिदम् ' ।  
इत्यादिना पूर्वपदस्य विभक्तेरुदात्तत्वम् । दासीभारादित्वात् पूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वम् । ' अतः कृकमिकंस-  
कुम्भ ' ( पा. सू. ८. ३. ४६ ) इति विसर्जनीयस्य सत्वम् । दुवस्यति । ' दुवस उपतापे परिचरणे  
च ' । कण्ठादिः ॥

तमु त्वा वाजसातममङ्गिरस्वर्द्धवामहे । द्युमैरभि प्र णोनुमः ॥ ३ ॥

तम् । ऊँ इति । त्वा । वाजऽसातमम् । अङ्गिरस्वत् । हवामहे । द्युमैः । अभि । प्र । नोनुमः ॥ ३ ॥

हे अग्ने ऽवाजसातमं वाजानामन्नानामतिशयेन सनितारं दातारं तमेव ऽत्वा त्वाम्  
ऽअङ्गिरस्वत् अङ्गिरस इव ऽहवामहे आह्वयामः । शिष्टं गतम् ॥ वाजसातमम् । ' षणु दाने ' ।  
' जनसनखनक्रमगमो विद् ' । ' विदुनोरनुनासिकस्यात् ' इति आत्वम् । अतिशयेन वाजसा वाजसातमः ।  
तमपः पित्त्वादनुदात्तत्वे कृदुत्तरपदप्रकृतिस्वर एव शिष्यते । अङ्गिरस्वत् । ' तेन तुल्यम् ' इति  
वतिः । ' नभोऽङ्गिरोमनुषां वत्युपसंख्यानम् ' ( पा. सू. १. ४. १८. ३ ) इति भत्वेन पदत्वा-  
भावात् सवाद्यभावः ॥

तम् त्वा वृत्रहन्तमं यो दस्यूरवधूनुषे । द्युन्नैरभि प्र णोनुमः ॥ ४ ॥

तम् । ऊँ इति । त्वा । वृत्रहन्तमम् । यः । दस्यून् । अवधूनुषे ।

द्युन्नैः । अभि । प्र । णोनुमः ॥ ४ ॥

हे अग्ने 'दस्यून् उपक्षपयितृन् राक्षसादीन्' यः त्वम् 'अवधूनुषे अवचालयसि स्थानात् प्रच्यावयसि' 'वृत्रहन्तमं वृत्राणां पाप्मनाम्' अतिशयेन हन्तारं 'तमु' 'त्वा तमेव त्वां द्युन्नैरित्यादि पूर्ववत् ॥ वृत्रहन्तमम् । अतिशयेन वृत्रहा वृत्रहन्तमः । पदसंज्ञायां नलोपे 'नादस्य' ( पा. सू. ८. २. १७ ) इति तमपो लुट् । दस्यून् । 'दीर्घादिति समानपादे' इति नकारस्य खवम् । 'अत्रानुनासिकः पूर्वस्य तु वा' इति ऊकारः सानुनासिकः ॥

अवोचाम रहुगणा अग्नये मधुमद्वचः । द्युन्नैरभि प्र णोनुमः ॥ ५ ॥

अवोचाम । रहुगणाः । अग्नये । मधुमत् । वचः । द्युन्नैः । अभि । प्र । णोनुमः ॥ ५ ॥

ऋषिः कृतं स्तोत्रमनयोपसंहरति । 'रहुगणाः रहुगणस्य पुत्रा वयं गोतमाः' 'अग्नये अङ्गनादिगुणयुक्ताय देवाय' 'मधुमद्वचः माधुर्योपेतं वचनम्' 'अवोचाम प्रावादिसम् । तद्वचनरूपैः' 'द्युन्नैः श्रोतमानैः स्तोत्रैः पुनः पुनराङ्गि वयम्' 'अभि' 'प्र' 'णोनुमः आभिमुख्येन प्रकर्षेण स्तुमः ॥ ॥ २६ ॥

'हिरण्यकेशः' इति द्वादशर्चं षष्ठं सूक्तम् । रहुगणपुत्रस्य गोतमस्यार्चम् । अत्रानुक्रम्यते— 'हिरण्यकेशो द्वादशाद्यौ तृचौ त्रैष्टुभौणिहौ पूर्वोऽग्नये वा मध्यमाय' इति । पूर्वत्र 'गायत्रं तु' इत्युक्तत्वाददिदमपि गायत्रं<sup>३</sup> सूक्तम्<sup>३</sup> । एतावांस्तु विशेषः । आद्यस्तृचस्त्रैष्टुभः । द्वितीयस्त्वौणिहः । प्रथमतृचस्य मध्यमस्थानो वैद्युतोऽग्निः शुद्धाग्निर्वा देवता । शिष्टा नवर्चः केवलान्निदेवताकाः । प्रातरनुवाकस्याग्नेये कर्तौ त्रैष्टुभे छन्दस्याश्विनशस्त्रे चाद्यस्तृचः । सूत्रितं च— 'हिरण्यकेश इति तिस्रोऽपश्यमस्य महत इति सूक्ते' ( आश्व. श्रौ. ४. १३ ) इति । कारीर्यामन्नेर्धामच्छदो हिरण्यकेश इति द्वे ऋचौ याज्यानुवाक्ये । सूत्रितं च— 'हिरण्यकेशो रजसो विसार इति द्वे त्वं त्या चिदस्युता धामन्ते विश्वं भुवनमधि श्रितमिति वा' ( आश्व. श्रौ. २. १३ ) इति ॥

हिरण्यकेशो रजसो विसारेऽहिर्धुनिर्वातइव धर्जीमान् ।

शुचिभ्राजा उषसो नवेदा यशस्वतीरपस्युवो न सत्याः ॥ १ ॥

हिरण्यकेशः । रजसः । विसारे । अहिः । धुनिः । वातः । इव । धर्जीमान् ।

शुचिभ्राजाः । उषसः । नवेदाः । यशस्वतीः । अपस्युवः । न । सत्याः ॥ १ ॥



‘हिरण्यकेशः हितरमणीयाः केशस्थानीया उज्जाला यस्य स तथोक्तः सुवर्णवद्गोचमानज्जालो वा  
 ‘अहिः आगत्य हन्ता मेघानां ‘धुनिः तेषां कम्पयिता ‘वातइव वायुरिव ‘ध्रज्जीमान् शीघ्रगतियुक्तः  
 एवंभूतो वैद्युतोऽग्निः ‘रजसः उदकस्य ‘विसारे विसरणे मेघान्निर्गमने निमित्तभूते सति ‘शुचिभ्राजाः  
 शोभनदीप्तिः सन् मेवाज्जलानि निर्गमयितुं जानाति । ‘उपसः उपोदेवताः ‘नवेदाः । न विदन्ति इति  
 नवेदाः । मेघानुदकस्य निःसारणमग्निरेव जानाति उपसस्तु न जानन्तीत्यर्थः । अज्ञाने दृष्टान्तः ।  
 ‘यशस्वतीः अग्नयुक्ता अन्नवत्यः ‘अपस्युवः अपः कर्म आत्मन इच्छन्त्यः ‘सत्याः अवितथारम्भाः ‘न  
 एवंभूताः प्रजा इव । अत्र उपसामज्ञानेनाग्निः प्रशस्यते न तु ता निन्दन्ते, ‘न हि निन्दा निन्द्यं निन्दितुं  
 अपि तु स्तुत्यं स्तोतुम्’ इति न्यायात् ॥ ध्रज्जीमान् । ‘ध्रज गतौ’ । ‘इन्सर्वधातुभ्यः’ इति भावे  
 इन्प्रत्ययः । ततो मनुप् । तस्य पित्त्वादनुदात्तत्वे इनो नित्त्वात् प्रातिपदिकस्याद्युदात्तत्वम् । नवेदाः ।  
 नञ्पूर्वात् वेत्तेः पचाद्यच् । ‘नभ्राण्पात्’ इत्यादिना नञः प्रकृतिभावः । अपस्युवः । अपस्युवत्त्वात्  
 ‘सुप आत्मनः क्यच्’ । ‘क्याच्छन्दसि’ इति उप्रत्ययः । ‘तन्वादीनां छन्दसि बहुलमुपसंख्यानम्’  
 ( पा. सू. ६. ४. ७७. १ ) इति उवङ् ॥

आ ते सुपर्णा अमिनन्तु एवैः कृष्णो नोनाव वृषभो यदीदम् ।

शिवाभिर्न स्मर्यमानाभिरागात्पतन्ति मिहः स्तनयन्त्यभ्रा ॥ २ ॥

आ । ते । सुपर्णाः । अमिनन्तु । एवैः । कृष्णः । नोनाव । वृषभः । यदि । इदम् ।

शिवाभिः । न । स्मर्यमानाभिः । आ । अगात् । पतन्ति । मिहः । स्तनयन्ति । अभ्रा ॥ २ ॥

हे अग्ने ‘ते तव ‘सुपर्णाः शोभनपतना रश्मयः ‘एवैः गन्तृभिर्मरुद्भिः सह ‘अमिनन्तु ‘आ  
 समन्तात् मेघं हिंसन्ति । वर्षणार्थं ताडयन्ति । प्रवृत्तश्च ‘कृष्णः कृष्णवर्णः ‘वृषभः वर्षिता मेघः  
 ‘नोनाव भृशं शब्दमकरोत् । ‘यदि यदा ‘इदं ईदृशं कर्म तदानीं ‘शिवाभिर्न सुखकारिणीभिः  
 ‘स्मर्यमानाभिः हसनवतीभिः कान्ताभिरिव शुभ्रवर्णाभिः फेनयुक्ताभिरङ्गिर्विद्युद्भिर्वा सह ‘आ ‘अगात्  
 वैद्युताग्निप्रेरितः पर्जन्य आगच्छति । तदनन्तरं ‘मिहः आपः ‘पतन्ति दिवः सकाशात् प्रवृष्टा भवन्ति ।  
 ‘अभ्रा अभ्राण्यद्भिः पूर्णा मेघाः ‘स्तनयन्ति इतस्ततः शब्दं कुर्वन्ति ॥ अमिनन्तु । ‘मीष् हिंसायाम्’ ।  
 क्रैयादिकः । व्यत्ययेन अन्तादेशः । ईषाअक्षादिस्वात् प्रकृतिभावः । ‘अणोऽप्रगृह्यस्य’ ( पा. सू.  
 ८. ४. ५७ ) इति वैकल्पिकमवसाने विधीयमानमनुनासिकत्वं व्यत्ययेनात्र संहितायामपि द्रष्टव्यम् ।  
 नोनाव । नौतेर्यङ्लुगन्तात् लिटि ‘अमन्त्रे’ ( पा. सू. ३. १. ३५ ) इति निषेधात् आम्प्रत्यया-  
 भावः । स्मर्यमानाभिः । ‘स्मिङ् ईषद्धसने’ । शपः पित्त्वादनुदात्तत्वम् । शानत्रो लसार्वधातुकस्वरेण  
 धातुस्वरः शिष्यते । स्तनयन्ति । ‘स्तन शब्दे’ । चुरादिरदन्तः । पतन्ति स्तनयन्तीत्यनयोः  
 पादादित्वाद्वाक्यादित्वाच्च निधाताभावः ॥

यदीमृतस्य पर्यसा पियानो नर्यन्नृतस्य पृथिभी रजिष्ठैः ।

अर्यमा मित्रो वरुणः परिज्मा त्वचं पृश्नन्त्युपरस्य योनौ ॥ ३ ॥

यत् । ईम् । ऋतस्य । पर्यसा । पियानः । नर्यन् । ऋतस्य । पृथिभिः । रजिष्ठैः ।

अर्यमा । मित्रः । वरुणः । परिज्मा । त्वचम् । पृश्नन्ति । उपरस्य । योनौ ॥ ३ ॥

यदीं यदायसमिः ऋतस्य उदकस्य पयसा पयोवस्सारभूतेन रसेन पियानः जगदाप्यायनं कुर्वन् आप्यायितं च जगत् ऋतस्य उदकस्य संबन्धिभिः रजिष्ठैः ऋजुतमैः पथिभिः मार्गैः स्नान-पानादिभिः नयन् प्रापयन् वर्तते तदानीम् अयमा मित्रो वरुणः च परिज्मा परितो गन्ता मरुद्गणश्च उपरस्य मेघस्य योनौ वृष्टयुदकोत्पत्तिस्थाने त्वचं पृच्छन्ति वृष्टयुदकस्याच्छादकं प्रदेशं स्वकीयैरायुधैः संयोजयन्ति उद्गादयन्तीति यावत् ॥ पियानः । ‘ स्फायी ओप्यायी वृद्धौ ’ । ‘ बहुलं छन्दसि ’ इति शपो लुक् । धातोर्व्यस्येन पीभावः । अनुदात्तेत्वात् लसार्वधातुकानुदात्तत्वे धातुस्वरः शिष्यते । रजिष्ठैः । ऋजुशब्दात् इष्टिनि ‘ विभाषर्जोऽछन्दसि ’ ( पा. सू. ६. ४. १६२ ) इति ऋका-रस्य रत्वम् । ‘ टेः ’ इति टिलोपः । पृच्छन्ति । ‘ पृची संपर्के ’ । रौधादिकः ॥

प्रातरनुवाकस्याग्नेये कर्तौ औग्निहे छन्दस्याश्विनशस्त्रे च ‘ अग्ने वाजस्य ’ इत्याद्यास्तिस्र ऋचः । सूत्रितं च—‘ अग्ने वाजस्येति तिस्रः पुरु त्वा त्वासग्ने ’ ( आश्व. श्रौ. ४. १३ ) इति ॥

अग्ने वाजस्य गोमते ईशानः सहसो यहो ।

अस्मे धेहि जातवेदो महि श्रवः ॥ ४ ॥

अग्ने । वाजस्य । गोमतेः । ईशानः । सहसः । यहो इति ।

अस्मे इति । धेहि । जातवेदः । महि । श्रवः ॥ ४ ॥

हे सहसो यहो बलस्य पुत्र अग्ने गोमतेः बहुभिर्गोभिर्युक्तस्य वाजस्य अन्नस्य ईशानः ईश्वरस्त्वमसि । अतः अस्मे अस्मासु हे जातवेदः जातधन जातानां वेदितवामि महि प्रभूतं श्रवः अन्नं धेहि स्थापय ॥ सहसो यहो । पराङ्गवद्भावात् ‘ आमन्त्रितस्य च ’ इति षष्ठ्यामन्त्रितसमुदायो निहन्यते । अस्मे । ‘ सुपां सुलुक् ’ इति सप्तम्याः शेषादेशः ॥

स इधानो वसुक्कविरग्निरीळैन्यो गिरा । रेवदसभ्यं पुर्वणीक दीदिहि ॥ ५ ॥

सः । इधानः । वसुः । कविः । अग्निः । ईळैन्यः । गिरा ।

रेवत् । अस्मभ्यम् । पुरुऽअनीक । दीदिहि ॥ ५ ॥

सः अग्निः इधानः दीपनशीलः वसुः निवासयिता सर्वेषां कविः कान्तदर्शनी मेधावी वा गिरा स्तोत्ररूपया वाचा ईळैन्यः स्तोतव्यो भवति । हे पुर्वणीक । अनीकं सुखम् । पुरुभिर्बह्वीभिरनी-कस्थानीयाभिर्ज्वालाभिर्युक्ताग्ने अस्मभ्यं रेवत् धनयुक्तमन्नं यथा भवति तथा दीदिहि दीप्यस्व ॥ इधानः । ‘ जिहन्धी दीक्षौ ’ । ताच्छीलिकः चानश् । ‘ बहुलं छन्दसि ’ इति शपो लुक् । ईळैन्यः । ‘ ईडं स्तुतौ ’ । औणादिक एण्यप्रत्ययः । रेवत् । ‘ रयेर्मतौ बहुलम् ’ इति संप्रसारणम् । ‘ छन्दसीरः ’ इति मतुपो वत्वम् । ‘ रेशब्दाच्च मतुप उदात्तत्वं वक्तव्यम् ’ ( का. ६. १. १७६. १ ) इति मतुप उदा-त्तत्वम् । दीदिहि । दीदेतिञ्छान्दसो दीप्तिकर्मा ॥

क्षपो राजन्नुत त्मनाग्ने वस्तोरुतोषसः । स तिग्मजम्भ रक्षसो दह प्रति ॥६॥

क्षपः । राजन् । उत । त्मना । अग्ने । वस्तोः । उत । उपसः ।

सः । तिग्मजम्भ । रक्षसः । दह । प्रति ॥ ६ ॥

हे 'राजन् राजनशील' 'अग्ने' 'क्षपः क्षपय' । राक्षसादीन् स्वकीयैः पुरुषैर्बाधस्व । 'उत अपि च' 'त्मना न केवलमन्यैरेव आत्मना च तान् बाधस्व । कदेति चेन् उच्यते? 'वस्तोः सर्वाण्यहानि' 'उत अपि च' 'उपसः उपःकालोपलक्षिता रात्रीः । अत्यन्तसंयोगे द्वितीया । सर्वेष्वहःसु सर्वासु रात्रिषु चेत्यर्थः । हे 'तिग्मजम्भ तीक्ष्णमुखान्नाग्ने' 'रक्षसः राक्षसानुक्तप्रकारेण क्षपयित्वा' 'सः एव त्वं' 'प्रति' 'दह प्रत्येकं दह । न किञ्चिद्गन्धमित्युदास्वेत्यर्थः ॥ क्षपः । 'क्षप क्षान्त्याम्' । लोट् । 'छन्दस्युभयथा' इति शप आर्धधातुकात् 'गेरनिटि' इति णिलोपः । उदात्तनिवृत्तिस्वरेण शप उदात्तत्वम् । त्मना । 'मन्त्रेष्वाङ्यादेरात्मनः' इति आकारलोपः । रक्षसः । 'रक्ष पालने' । रक्षितव्यमस्मादिति रक्षः । भीमादित्वात् ( पा. सू. ३. ४. ७४ ) अपादाने असिप्रत्ययः । क्षरतेवा ण्यन्तात् असिप्रत्यये णिलोपो वर्णविपर्ययश्च । अस्य च रक्षःशब्दस्य असिप्रत्ययान्तत्वात् प्रत्ययस्वर एव शिष्यते ॥ २७ ॥

प्रातरनुवाकस्याग्नेये क्तौ गायत्रे छन्दसि 'अवा नो अग्ने' इत्याद्याः षडुचः । सूत्रितं च—'अवा नो अग्ने' इति षष्ठिमील्लेऽग्निं द्रुतम्' ( आश्व. श्रौ. ४. १३ ) इति ॥ आश्विनशखे चैताः शंसनीयाः प्रातरनुवाकातिदेशात् ॥

अवा नो अग्ने ऊतिभिर्गायत्रस्य प्रभर्मणि । विश्वांसु धीषु वन्द्य ॥ ७ ॥

अव । नः । अग्ने । ऊतिभिः । गायत्रस्य । प्रभर्मणि । विश्वांसु । धीषु । वन्द्य ॥ ७ ॥

'विश्वांसु' 'धीषु सर्वेषु कर्मसु' 'वन्द्य स्तुत्य हे' 'अग्ने' 'गायत्रस्य गायत्रसाज्ञो गायत्रीच्छन्दस्कस्य सूक्तस्य वा' 'प्रभर्मणि प्रभरणे संपादने निमित्तभूते सति' 'नः अस्मान्' 'ऊतिभिः त्वदीयैः पालनैः' 'अव रक्ष ॥ अव । 'द्व्यचोऽतस्तिष्ठः' इति संहितायां दीर्घत्वम् ॥

आ नो अग्ने रयिं भर सत्रासाहं वरेण्यम् । विश्वांसु पृत्सु दुष्टरम् ॥ ८ ॥

आ । नः । अग्ने । रयिम् । भर । सत्रासाहम् । वरेण्यम् । विश्वांसु । पृत्सु । दुष्टरम् ॥ ८ ॥

हे 'अग्ने' 'रयिं धनं' 'नः अस्मभ्यम्' 'आ' 'भर प्रयच्छ । कीदृशम् । 'सत्रासाहं सत्रा सह युगपदेव दारिद्र्यस्य नाशकं' 'वरेण्यं सर्वैर्वरेणीयं' 'विश्वांसु' 'पृत्सु सर्वेषु संग्रामेषु' 'दुष्टरं शत्रुभिस्तरितुमशक्यम् ॥ सत्रासाहम् । 'छन्दसि सहः' इति ण्विः । वरेण्यम् । 'वृज एण्यः' । पृत्सु । 'पदादिषु मांस्तृत्स्नूनामुपसंख्यानम्' इति पृतनाशब्दस्य पृद्भावः । 'सावेकाचः' इति विभक्तेरुदात्तत्वम् ॥

आयुष्कामेष्टयां प्रथमस्याज्यभागस्यानुवाक्या 'आ नो अग्ने' इति । सूत्रितं च—'आयुष्कामेष्टयां जीवातुमन्तावा नो अग्ने सुचेतुना' ( आश्व. श्रौ. २. १० ) इति । महापितृयज्ञेऽप्येषैव प्रथमाज्यभागानुवाक्या । सूत्रितं च—'जीवातुमन्तौ सव्योत्तर्युपस्थाः' ( आश्व. श्रौ. २. १९ ) इति ॥

आ नो अग्रे सुचेतुना रयिं विश्वायुपोषसम् । माडिकं धेहि जीवसे ॥ ९ ॥

आ । नः । अग्रे । सुचेतुना । रयिम् । विश्वायुपोषसम् । माडिकम् । धेहि । जीवसे ॥ ९ ॥

हे अग्रे नः अस्माकं जीवसे जीवनाय सुचेतुना शोभनेन ज्ञानेन युक्तं रयिं धनम् आ धेहि आस्थापय । कीदृशम् । माडिकम् । मृडीकं सुखम् । तद्वेतुभूतम् । विश्वायुपोषसं सर्वस्मिन्नायुषि देहादेः पोषकम् । यावज्जीवमस्मदुपभोगपर्याप्तमित्यर्थः ॥ सुचेतुना । ' चिन्ता संज्ञाने ' । औणादिकः उपत्ययः । कृदुत्तरपदप्रकृतिस्वरत्वम् । विश्वायुपोषसम् । विश्वमायुर्यस्मिन् शरीरादौ तद्विश्वायु । ' बहुव्रीहौ विश्वं संज्ञायाम् ' इति पूर्वपदान्तोदात्तत्वम् । तत्पुष्पातीति विश्वायुपोषाः । ' गतिकारकयोरपि पूर्वपद-प्रकृतिस्वरत्वं च ' इति असुन् पूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वं च । मकारलोपश्छान्दसः ' दीर्घायुत्वाय वर्चसे ' इति यथा ॥

प्र पूतास्तिग्मशोचिषे वाचो गोतमाग्रये । भरस्व सुम्रयुगिरः ॥ १० ॥

प्र । पूताः । तिग्मशोचिषे । वाचः । गोतम । अग्रये । भरस्व । सुम्रयुः । गिरः ॥ १० ॥

हे गोतम सूक्तद्वष्टः सुम्रयुः सुम्रं धनमात्मन इच्छंस्त्वं तिग्मशोचिषे तीक्ष्णज्वालाय अग्रये पूताः शुद्धाः वाचः अग्रेगुणान् सम्यगभिदधतीः गिरः स्तुतीः प्र भरस्व प्रकर्षेण संपादय ॥ तिग्मशोचिषे । ' तिज निशाने ' । ' युजिरुचितिजां कुत्वं च ' ( उ. सू. १. १४३ ) इति मक् । तिग्मानि शोचीषि यत्य । बहुव्रीहौ पूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वम् । सुम्रयुः । सुम्रशब्दात् क्यचि ' न च्छन्दस्य-पुत्रस्य ' इति ईत्वदीर्घयोः प्रतिषेधः । ' क्याच्छन्दसि ' इति उपत्ययः ॥

यो नो अग्रेऽभिदासत्यन्ति दूरे पदीष्ट सः । अस्माकमिदृधे भव ॥ ११ ॥

यः । नः । अग्रे । अभिदासति । अन्ति । दूरे । पदीष्ट । सः ।

अस्माकम् । इत् । वृधे । भव ॥ ११ ॥

हे अग्रे नः अस्मान् अन्ति अन्तिके समीपे दूरे विप्रकृष्टदेशे अवस्थितः सन् यः शत्रुः अभिदासति उपक्षपयति सः शत्रुः पदीष्ट पततु नश्यतु । त्वं च अस्माकमिदं अस्माकमेव वृधे वर्धनाय भव ॥ अभिदासति । ' दसु उपक्षये ' । अस्मात् प्यन्तात् लटि ' छन्दस्युभयथा ' इति शप आर्धधातुकत्वात् ' गेरनिटि ' इति णिलोपः । अन्ति । ' कादिलोपो बहुलमिति वक्तव्यम् ' इति अन्तिकशब्दस्य ककारलोपः । वृधे । ' वृधु वृद्धौ ' । संपदादिलक्षणो भावे क्तिप् । ' सावेकाचः ' इति विभक्तेरुदात्तत्वम् ॥

सहस्राक्षो विचर्षणिरग्नी रक्षांसि सेधति । होता गृणीत उक्थ्यः ॥ १२ ॥

सहस्रअक्षः । विचर्षणिः । अग्निः । रक्षांसि । सेधति । होता । गृणीति । उक्थ्यः ॥ १२ ॥

‘सहस्राक्षः असंख्यातज्वालः’ विचर्षणिः विशेषेण सर्वस्य द्रष्टा अयम् ‘अग्निः’ रक्षांसि ‘सेधति’ प्रतिषेधति । यज्ञार्णिर्मयति । च चाग्निः ‘उक्थ्यः’ उक्थः शस्त्रैरस्माभिः स्तूयमानः सन् ‘होता’ देवानामाह्वाता भूत्वा ‘गृणीते’ तान् स्तौति ॥ सहस्राक्षः । ‘बहुव्रीहौ सक्थ्यक्ष्णोः’ इति षच् समा-  
सान्तः । सतिशिष्टत्वात्तस्यैव स्वरः शिष्यते । सेधति । ‘षिधु गत्याम्’ । अत्र केवलोऽपि सोपसर्गार्थो  
द्रष्टव्यः । गृणीते । ‘गृ शब्दे’ । ‘स्वादीनां ह्रस्वः’ इति ह्रस्वत्वम् ॥ ॥ २८ ॥

‘इत्था’ इति षोडशर्चं सप्तमं सूक्तं गोतमस्यार्षमैन्द्रं पङ्क्तिच्छन्दस्कम् । अनुक्रान्तं च-‘इत्था  
पोल्लैन्द्रं पाङ्क्तं हि’ । हिशब्दप्रयोगात् तुह्यादिपरिभाषया इदमुत्तरे च द्वे पङ्क्तिच्छन्दस्के । पृष्ठयषडहस्य  
पञ्चमेऽहनि मरुत्वतीये इदं सूक्तम् । सूत्रितं च-‘अवितासीत्था हीन्द्र पिव तुभ्यमिति मरुत्वतीयम्’ (आश्व.  
श्रौ. ७. १२) इति । चतुर्विंशोऽहनि अच्छावाकस्याद्यस्तुचो वैकल्पिकोऽनुरूपः । ‘होत्रकाणाम्’ इति  
खण्डे सूत्रितम्-‘इत्था हि सोम इन्मद उभे यदिन्द्र रोदसी’ (आश्व. श्रौ. ७. ४) इति । महाव्रते  
निष्केवत्यस्य दक्षिणपक्षे ‘इत्था हि’ इत्येका । तथैव पञ्चमारण्यके सूत्रितम्-‘इत्था हि सोम इन्मद  
इति पङ्क्तिः’ (ऐ. आ. ५. २. २) इति ॥

इत्था हि सोम इन्मदे ब्रह्मा चकार वर्धनम् ।

शर्विष्ठ वज्रिन्नोर्जसा पृथिव्या निः शशा अहिमर्चन्ननु स्वराज्यम् ॥ १ ॥

इत्था । हि । सोमे । इत् । मदे । ब्रह्मा । चकार । वर्धनम् ।

शर्विष्ठ । वज्रिन् । ओर्जसा । पृथिव्याः । निः । शशाः । अहिम् । अर्चन् । अनु । स्वराज्यम् ॥ १ ॥

हे ‘शर्विष्ठ’ अतिशयेन बलवान् ‘वज्रिन्’ वज्रवज्रिन्द्र ‘इत्था’ ‘हि’ इत्थमेव अनेन शास्त्रोक्तप्रकारेणैव  
‘मदे’ मदकरे हर्षकरे ‘सोमे’ त्वया पीते सति ‘ब्रह्मा’ ब्राह्मणः स्तोता ‘वर्धनं’ तव वृद्धिकरं स्तोत्रं  
‘चकार’ अनेन सूक्तेन कृतवान् । ‘इत्’ इत्येतत् पादपूरणम्<sup>१</sup> । अतस्त्वम् ‘ओर्जसा’ बलेन ‘पृथिव्याः’  
सकाशात् ‘अहिम्’ आगत्य हन्तारं वृत्रं ‘निः’ ‘शशाः’ निःशेषेण अशाः । मा बाधस्वेति शासनं कृत्वा  
पृथिव्याः सकाशात् निरगमयः इत्यर्थः । किं कुर्वन् । ‘स्वराज्यं’ स्वस्य राज्यं राजत्वम् ‘अनु’ अनु-  
लक्ष्य ‘अर्चन्’ पूजयन् स्वस्य स्वामित्वं प्रकटयन्नित्यर्थः ॥ शशाः । ‘शासु अनुशिष्टौ’ । लङि लुकि  
प्राप्ते ‘बहुलं छन्दसि’ इति शपः श्लुः । स्वराज्यम् । राज्ञो भावः कर्म वा राज्यम् । ‘पश्यन्तपुरो-  
हितादिभ्यो यक्’ इति यक् । तत्र हि ‘राजासे’ (पा. सू. ५. १. १२८ ग.) इति पठ्यते । स्वस्य  
राज्यं स्वराज्यम् । ‘अकर्मधारये राज्यम्’ (पा. सू. ६. २. १३०) इत्युत्तरपदाद्युदात्तत्वम् ॥

स त्वामददृषा मदः सोमः श्येनाभृतः सुतः ।

येना वृत्रं निरुद्धयो जघन्थ वज्रिन्नोर्जसार्चन्ननु स्वराज्यम् ॥ २ ॥

सः । त्वा । अमदत् । वृषा । मदः । सोमः । श्येनऽआभृतः । सुतः ।

येन । वृत्रम् । निः । अत्ऽभ्यः । जघन्थ । वज्रिन् । ओर्जसा । अर्चन् । अनु । स्वराज्यम् ॥ २ ॥

१. क्ष-हि इति । २. क्ष-ट-ढ-न-स-पदपूरणम् ।

हे इन्द्र॑ प॒श्वा त्वां॑ व॒सः॑ व॒सोमः॑ व॒अमद॑त् अमदयत् ह॒र्षं प्राप॑यत् । की॒दृशः॑ सोमः । वृ॒षा  
सेच॑नस्वभावः व॒मदः॑ मदकरो ह॒र्षकारी॑ इ॒त्येना॑भृतः इ॒त्येनरु॑पमापन्नया प॒क्ष्याका॑रया गा॒यत्र्या॑ दिवः  
सका॑शादाहतः सु॒तः अभि॑षुतः । हे व॒ज्रिन् व॒ज्रव॒ज्रिन् व॒येन॑ पीतेन सोमेन व॒ओज॑सा बल॒करेण॑  
व॒अद्भ्यः॑ अन्तरिक्षसकाशात् वृ॒त्रं व॒निः व॒जघ॑न्थ ह॒तवान॑सि । अन्यत् पूर्वं॑वत् ॥ अमद॑त् । ‘मदी॑ ह॒र्षे’ ।  
अस्मात् णिचि॑ ‘मदी॑ ह॒र्षग्ल॑पनयोः’ इति घटादिषु पाठात् मि॒त्त्वे सति॑ ‘मितां॑ ह॒स्वः’ इति ह॒स्वत्वम् ।  
लङि॑ ‘छन्दस्युभयथा’ इति शप॑ आर्धधातुक्त्वात् ‘णेर॑निटि॑ इति णिलोपः । अद्भ्यः । आप॑  
इत्यन्तरिक्षनाम । ‘अपो॑ मि’ ( पा. सू. ७. ४. ४८ ) इति प॒कारस्य॑ तत्त्वम् । जघ॑न्थ । क्रादि-  
नियमप्राप्तस्य इट् : ‘उपदेशेऽजन्तः’ इति प्रतिषेधः । ‘अभ्यासाच्च’ इति ह॒कारस्य॑ घञ्वम् ।  
‘लिति॑’ इति प्रत्ययात्पूर्वम्योदात्तत्वम् । यद्वृत्तयोगादनिघातः ॥

प्रे॒ष्टभी॑हि धृ॒ष्णुहि॑ न ते व॒ज्रो नि यँ॑सते ।

इन्द्र॑ नृ॒म्णां हि ते॒ शवो॑ ह॒नो वृ॒त्रं जया॑ अ॒पोऽर्च॑न्ननु॒ स्वरा॑ज्यम् ॥ ३ ॥

प्र । इ॒हि । अ॒भि । इ॒हि । धृ॒ष्णुहि॑ । न । ते । व॒ज्रः । नि । यँ॒स॒ते ।

इन्द्र॑ । नृ॒म्णम् । हि । ते । श॒वः । ह॒नः । वृ॒त्रम् । जया॑ । अ॒पः । अ॒र्च॑न् । अ॒नु । स्व॒रा॒ज्यम् ॥ ३ ॥

हे इन्द्र॑ प्रे॒ष्टि प्रक॑पेण गच्छ । व॒अभी॑हि । ह॒न्तव्या॑न् शत्रूना॒भिमुखे॑न प्राप्नुहि । प्राप्य॑ च धृ॒ष्णुहि॑ ।  
तान् शत्रू॒नभि॑भव । व॒ते तव॑ व॒ज्रः व॒न व॒नि यँस॑ते शत्रुभिर्न नियम्यते अप्रतिहतगतिरिष्यर्थः । तथा  
व॒ते श॒वः स्व॑दीयं दलं वृ॒त्र्यां नृ॒णां पुरु॑षाणां नामकमभिभावकं व॒हि यस्मादे॑वं तस्मात् वृ॒त्रम् असुरं॑  
मेवं वा व॒हनः ज॒हि । ततोऽन॑न्तरं तेन निरुद्धाः व॒अपः॑ उदकानि व॒जयाः॑ जयः । वृ॒त्रं ह॒त्वा तेना॑वृत्तमुदकं  
लभस्वेत्यर्थः । अन्यत् समानम् ॥ यँस॑ते । यमेः कर्मणि लेटि॑ ‘सिब्वहु॑लम्’ इति सिप् ।  
‘लेटोऽडाटौ’ इति अडागमः । हनः । लोट्थे॑ छान्दसो लङ् । ‘बहु॑लं छन्द॑सि’ इति शपो लुगभावः ।  
शपः पित्त्वादनुदात्तत्वे धातुस्वरः शिष्यते । पूर्वपदस्यासमानवाक्यस्थत्वात् निघाताभावः । जयाः ।  
जयतेलेटि॑ आडागमः । पूर्ववत्स्वरः ॥

नि॒रिन्द्र॑ भू॒म्या अधि॑ वृ॒त्रं जघ॑न्थ नि॒र्दिवः॑ ।

सृ॒जा म॒रुत्व॑ती॒रवं जी॒वध॑न्या इ॒मा अ॒पोऽर्च॑न्ननु॒ स्वरा॑ज्यम् ॥ ४ ॥

निः । इन्द्र॑ । भू॒म्याः । अधि॑ । वृ॒त्रम् । जघ॑न्थ । निः । दि॒वः ।

सृ॒ज । म॒रुत्व॑तीः । अ॒वं । जी॒वध॑न्याः । इ॒माः । अ॒पः । अ॒र्च॑न् । अ॒नु । स्व॒रा॒ज्यम् ॥ ४ ॥

हे इन्द्र॑ व॒भू॒म्याः व॒अधि॑ भूलोकस्योपरि वृ॒त्रं व॒निः व॒जघ॑न्थ निःशेषेण ह॒तवान॑सि । तथा  
व॒दिवः॑ द्युलोकात् व॒निः जघ॑न्थ । ह॒त्वा च व॒इ॒माः व॒अपः॑ वृष्ट्युदकानि व॒अव॑ व॒सृज॑ [ अधः पातय॑ ] ।

कीदृशीरपः<sup>१</sup> । <sup>१</sup>मरुवतीः मरुद्भिः संयुक्ताः <sup>२</sup>जीवधन्याः जीवाः प्राणिनो धन्यास्तृता याभिस्ताः ।  
अन्यत् समानम् ॥

इन्द्रो वृत्रस्य दोधतः सानुं वज्रेण हीलितः ।

अभिक्रम्याव जिघ्रतेऽपः समीय चोदयन्नर्चन्नु स्वराज्यम् ॥ ५ ॥

इन्द्रः । वृत्रस्य । दोधतः । सानुम् । वज्रेण । हीलितः ।

अभिक्रम्य । अर्च । जिघ्रते । अपः । समीय । चोदयन् । अर्चन् । अनु । स्वराज्यम् ॥ ५ ॥

<sup>१</sup>हीलितः क्रुद्धः <sup>२</sup>इन्द्रः <sup>३</sup>अभिक्रम्य आभिमुख्येन गत्वा <sup>४</sup>दोधतः भृशं कम्पमानस्य <sup>५</sup>वृत्रस्य  
<sup>६</sup>सानुं समुच्छ्रितं हनुप्रदेशं <sup>७</sup>वज्रेण <sup>८</sup>अव <sup>९</sup>जिघ्रते प्रहरति । किं कुर्वन् । <sup>१०</sup>अपः वृष्टयुदकानि <sup>११</sup>समीय  
सरणाय निर्गमनाय <sup>१२</sup>चोदयन् प्रेरयन् ॥ दोधतः । ‘ धूञ् कम्पने ’ । अस्मात् यङ्लुगन्तात् शतरि  
अन्त्यलोपश्छान्दसः । ‘ अभ्यस्तानामादिः ’ इत्याद्युदात्तत्वम् । हीलितः । ‘ हेट्टु होट्टु अनादरे ’ ।  
‘ हेळ्ते ’ ( नि. २. १२. २ ) इत्येतत् कुध्यतिकर्मसु पठितम् । अस्मान्निष्ठायां वर्णव्यापत्त्या ईकारः ।  
जिघ्रते । हन्तेर्लटि व्यस्येन आत्मनेपदं बहुवचनं च । ‘ बहुलं छन्दसि ’ इति शपः श्लुः । ‘ इत् ’  
इत्यनुवृत्तौ ‘ बहुलं छन्दसि ’ इति अभ्यासस्य इत्वम् । ‘ गमहन० ’ इत्यादिना उपधालोपः<sup>१</sup> समाय ।  
‘ सृ गतौ ’ । ‘ अर्तिस्तुसु० ’ इत्यादिना भावे मन्प्रत्ययः । निच्वादाद्युदात्तत्वम् ॥ ॥ २९ ॥

अधि सानौ नि जिघ्रते वज्रेण शतपर्वणा ।

मन्दान इन्द्रो अन्धसः सखिभ्यो गातुमिच्छत्यर्चन्नु स्वराज्यम् ॥ ६ ॥

अधि । सानौ । नि । जिघ्रते । वज्रेण । शतपर्वणा ।

मन्दानः । इन्द्रः । अन्धसः । सखिभ्यः । गातुम् । इच्छति । अर्चन् । अनु । स्वराज्यम् ॥ ६ ॥

इन्द्रः <sup>१</sup>शतपर्वणा शतसंख्याकधाराभिर्युक्तेन <sup>२</sup>वज्रेण <sup>३</sup>सानौ <sup>४</sup>अधि <sup>५</sup>नि <sup>६</sup>जिघ्रते । अधिः  
सप्तम्यर्थानुवादी । समुच्छ्रिते वृत्रस्य कपोलादौ स्थाने नितरां हिनस्ति । स च <sup>७</sup>इन्द्रः <sup>८</sup>मन्दानः  
मन्दमानः स्तूयमानः सन् <sup>९</sup>सखिभ्यः समानस्थानेभ्यः स्तोतृभ्यः <sup>१०</sup>अन्धसः अन्नस्य <sup>११</sup>गातुं मार्गमुपा-  
यम् <sup>१२</sup>इच्छति । अन्यत् पूर्ववत् ॥ मन्दानः । ‘ मदि स्तुतौ ’ । कर्मणि शानचि यक् । ‘ छन्दस्युभयथा ’  
इति शानचि आर्धधातुकत्वात् अतोलोपयलोपौ । अनुदात्तेतः परत्वात् शानचो लसार्वधातुकानुदात्तत्वे  
सति यक् एवोदात्तत्वम् । अनुदात्ते शानचि तस्य यको लोपे सति उदात्तनिवृत्तिस्वरेण शानच उदात्तत्वं<sup>२</sup>  
प्राप्नोति<sup>३</sup> । एवं तर्हि शानच आर्धधातुकत्वादेव लसार्वधातुकानुदात्तत्वाभावे चित्स्वर एवावशिष्यते ॥



इन्द्र तुभ्यमिदं द्विवोऽनुत्तं वज्रिन्वीर्यम् ।

यद्ध त्वं मायिनं मृगं तमु त्वं माययावधीरर्चन्ननु स्वराज्यम् ॥ ७ ॥

इन्द्र । तुभ्यम् । इत् । अद्रिऽवः । अनुत्तम् । वज्रिन् । वीर्यम् ।

यत् । ह । त्यम् । मायिनम् । मृगम् । तम् । ऊँ इति । त्वम् । मायया ।

अवधीः । अर्चन् । अनु । स्वऽराज्यम् ॥ ७ ॥

अद्रिरिति मेवनाम । हे 'अद्रिवः' वाहनरूपमेघयुक्त 'वज्रिन्' वज्रवन् 'इन्द्र' 'तुभ्यमित्' षष्ठ्यर्थे<sup>१</sup> चतुर्थी<sup>२</sup> । तवैव 'वीर्यं' सामर्थ्यम् 'अनुत्तं' शत्रुभिरतिरस्कृतम् । 'यद्ध' यस्मात् खलु 'मायिनं' मायाविनं 'त्यं' तं प्रसिद्धं वञ्चयितारम्<sup>३</sup> । लोकोपद्रवकारिणमित्यर्थः । 'मृगं' मृगरूपमापन्नं 'तं' वृत्रं 'त्वम्' अपि 'मायया' एव 'अवधीः' हतवानसि ॥ अनुत्तम् । 'नसत्तनिषत्' इति निपातनात् निष्ठानत्वाभावः । अवधीः । हन्तेः 'लुङि च' इति वधादेशः । स चादन्तः । तस्य अतो लोपे सति स्थानिवद्भावात् सिचि वृद्ध्यभावः ॥

वि ते वज्रासो अस्थिरन्नवतिं नाव्याऽनु ।

महत् इन्द्र वीर्यं बाह्वोस्ते बलं हितमर्चन्ननु स्वराज्यम् ॥ ८ ॥

वि । ते । वज्रासः । अस्थिरन् । नवतिम् । नाव्याः । अनु ।

महत् । ते । इन्द्र । वीर्यम् । बाह्वोः । ते । बलम् । हितम् । अर्चन् । अनु । स्वऽराज्यम् ॥ ८ ॥

हे इन्द्र 'ते' तव 'वज्रासः' वज्राः त्वत्सकाशान्निर्गतान्यायुधानि 'नाव्याः' नावा तार्याः 'नवतिं' नवतिसंख्याका वृत्रेण निरुद्धा नदीः 'अनु' उपलक्ष्य 'वि' 'अस्थिरन्' विविधम् अस्थिषत् । सर्वत्र व्याप्य वर्तमानं वृत्रं हन्तुं तव वज्र एकोऽप्यनेक इवासीदित्यर्थः । किं च 'इन्द्र' 'ते' तव 'वीर्यं' 'महत्' प्रभूतम् । अन्यैरजेयमित्यर्थः । तथा 'ते' 'बाह्वोः' त्वदीययोर्हस्तयोः 'बलं' 'हितं' निहितम् । त्वदीयौ बाहू अप्यतिशयेन बलिनावित्यर्थः । अन्यत् पूर्ववत् ॥ अस्थिरन् । तिष्ठतेर्लुङि 'समवप्रविभ्यः' स्थः' इत्यात्मनेपदम् । 'मन्त्रे घस' इति स्लेर्लुक् । 'स्थाचोरिच्च' ( पा. सू. १. २. १७ ) इति इत्वम् । व्यत्ययेन झस्य रनादेशः । नाव्याः । 'नौवयोधर्म' ( पा. सू. ४. ४. ९१ ) इत्यादिना यत् । 'यतोऽनावः' इति पर्युदासात् 'तिस्वरितम्' इति स्वरितत्वम् । बाह्वोः । 'उदात्तयणः' इति विभक्त्युदात्तत्वम् ॥

सहस्रं साकमर्चतु परि शोभत विंशतिः ।

शतैनमन्वनोनवुरिन्द्राय ब्रह्मोर्धतमर्चन्ननु स्वराज्यम् ॥ ९ ॥

सहस्रम् । साकम् । अर्चतु । परि । शोभत । विंशतिः ।

शता । एनम् । अनु । अनोनवुः । इन्द्राय । ब्रह्म । उत्पद्यतम् । अर्चन् । अनु । स्वराज्यम् ॥ ९ ॥

सहस्रं सहस्रसंख्याका मनुष्याः । साकमर्चत एनमिन्द्रं युगपदेवापूजयन् । तथा<sup>१</sup> विंशतिः । षोडशत्विजो यजमानः पत्नी च सदस्यः शमिता चेति विंशतिसंख्याकाः । तेषां या विंशतिसंख्या सा परि<sup>२</sup> शोभत परितः सर्वतोऽस्तौत् । तथा च<sup>३</sup> शता शतसंख्याका ऋषयः एनम् इन्द्रम् अन्वनोनवुः पुनः पुनरस्तुवन् । अस्मा एव इन्द्राय ब्रह्म हविलक्षणमन्नम् उद्यतं दातुमूर्ध्वं धृतम् । अत एवविध इन्द्रो वृत्रमहन्नित्यर्थः । अन्यत् पूर्ववत् ॥ परि शोभत । शोभतिः स्तुतिकर्मा । ‘उपसर्गात्सुनोति’ इति षत्वम् । अनोनवुः । ‘गु स्तौति’ । अस्मात् यङ्लुगन्तात् लुङि ‘सिजभ्यस्तविभ्यश्च’ इति झेः उसादेशः । उद्यतम् । ‘यम उपरमे’ । उत्पूर्वादस्मात् कर्मणि निष्ठा । ‘अनुदात्तोपदेशः’ इत्यादिना अनुनासिकलोपः । ‘गतिरनन्तरः’ इति गतेः प्रकृतिस्वरस्यम् ॥

इन्द्रो वृत्रस्य तविषीं निरहन्त्सहसा सहः ।

महत्तदस्य पौंस्यं वृत्रं जघन्वाँ असृजदर्चन्ननु स्वराज्यम् ॥ १० ॥

इन्द्रः । वृत्रस्य । तविषीम् । निः । अहन् । सहसा । सहः ।

महत् । तत् । अस्य । पौंस्यम् । वृत्रम् । जघन्वान् । असृजत् । अर्चन् । अनु । स्वराज्यम् ॥ १० ॥

इन्द्रो वृत्रस्य असुरस्य तविषीं बलं स्वकीयेन बलेन निरहन् हतवान् । सहसा सहनेन अभिभवसाधनेनायुधेन सहः अभिभवसाधनं वृत्रायुधं निरहन् । अस्य इन्द्रस्य तत् पौंस्यं बलं महत् अतिप्रौढम् । यस्मादयं वृत्रं जघन्वान् हतवान् हत्वा च तन्निरुद्धा अपः असृजत् तस्मात् वृत्राज्जिरगमयत् । अन्यत् पूर्ववत् ॥ पौंस्यम् । ‘पुंस अभिवर्धने’ । चुरादिः । ‘अचो यत्’ इति-यत् । ‘यतोऽनावः’ इत्याद्युदात्तत्वम् । जघन्वान् । हन्तेर्लिटः क्तसुः । ‘विभाषा गमहनविद्’ इति इटः विकल्पादभावः । ‘अभ्यासाच्च’ इति अभ्यासादुत्तरस्य हन्तेर्हकारस्य घत्वम् ॥ ॥ ३० ॥

इमे चित्तव मन्यवे वेपेते भियसा मही ।

यदिन्द्र वज्रिन्नोजसा वृत्रं मरुत्वाँ अवधीरर्चन्ननु स्वराज्यम् ॥ ११ ॥

इमे इति । चित् । तव । मन्यवे । वेपेते इति । भियसा । मही इति ।

यत् । इन्द्र । वज्रिन् । ओजसा । वृत्रम् । मरुत्वाँ । अवधीः । अर्चन् । अनु । स्वराज्यम् ॥ ११ ॥

‘मही महर्षी’ ‘इमे द्यावापृथिव्यावपि हे इन्द्र’ ‘तव’ ‘मन्यवे’ ‘त्वदीयकोपात्’ ‘भियसा’ भीत्या  
‘वेपेते’ कम्पेते । हे ‘वज्रिन् वज्रवन्’ ‘इन्द्र’ ‘मरुत्वान् मरुद्भिर्युक्तसवम्’ ‘ओजसा’ बलेन ‘यत् यदा’  
‘वृत्रं’ ‘अवधीः तदानीं द्यावापृथिव्यावपि भयेनाकम्पितामित्यर्थः ॥ वेपेते । ‘दुवेष्ट कम्पने’ ।  
भियसा । ‘जिभी भये’ । औणादिकः कस्मिन्त्ययः ॥

न वेपसा न तन्यतेन्द्रं वृत्रो वि वीभयत् ।

अभ्येनं वज्र आयसः सहस्रभृष्टिरायतार्चन्ननु स्वराज्यम् ॥ १२ ॥

न । वेपसा । न । तन्यता । इन्द्रम् । वृत्रः । वि । वीभयत् ।

अभि । एनम् । वज्रः । आयसः । सहस्रभृष्टिः । आयत । अर्चन् । अनु । स्वराज्यम् ॥ १२ ॥

‘वृत्रः’ ‘इन्द्रं’ ‘वेपसा’ स्वकीयेन वेपनेन कम्पनेन ‘न’ ‘वि’ ‘वीभयत्’ भीतं नाकरोत् । तथा  
‘तन्यता’ स्वकीयेन घोरेण गर्जनशब्देन ‘न’ ‘वि’ वीभयत् । अपि च इन्द्रेण विसृष्टः ‘आयसः’ अयोमयः  
‘सहस्रभृष्टिः’ अनेकाभिर्घाराभिर्युक्तः ‘वज्रः’ ‘एनं’ वृत्रम् ‘अभि’ ‘आयत’ हन्तुमाभिमुख्येनागच्छत् ।  
अन्यत् पूर्ववत् ॥ तन्यता । ‘स्तन शब्दे’ । ‘ऋतन्यजि’ इत्यादिना तनोतेर्विधीयमानो यतुश्च  
बहुलवचनादस्मादपि भवति । अत एव सलोपश्च । ‘सुपां सुलुक्’ इति तृतीयाया इडादेशः । उदात्त-  
निवृत्तिस्वरेण तस्योदात्तत्वम् । वीभयत् । ‘जिभी भये’ । हेतुमति णिच् । अत्र वेपस्तन्यतुभ्यां  
भयं न हेतोर्वृत्रादिति हेतुभयाभावात् ‘विभेतेहेतुभये’ ( पा. सू. ६. १. ५६ ) इति आत्वाभावः ।  
प्यन्तात् लुङि च्लेश्र्वादि । आयत । ‘अय पय गतौ’ । सौवादिरात्मनेपदी ॥

यद्वृत्रं तव चाशनिं वज्रेण समयोधयः ।

अहिमिन्द्र जिघांसतो दिवि ते वद्वधे शवोऽर्चन्ननु स्वराज्यम् ॥ १३ ॥

यत् । वृत्रम् । तव । च । अशनिम् । वज्रेण । समऽअयोधयः ।

अहिम् । इन्द्र । जिघांसतः । दिवि । ते । वद्वधे । शवः । अर्चन् । अनु । स्वराज्यम् ॥ १३ ॥

हे ‘इन्द्र’ ‘यत् यदा’ ‘वृत्रं’ ‘तव’ हननार्थं तेन सृष्टाम् ‘अशनिं’ ‘च’ त्वं ‘वज्रेण’ ‘समयोधयः’  
सम्यक् प्राहारीः तदानीम् ‘अहिम्’ आगच्छ हन्तारं ‘वृत्रं’ ‘जिघांसतः’ हन्तुमिच्छतः ‘ते’ तव ‘शवः’ बलं  
‘दिवि’ ‘वद्वधे’ बद्धमनुस्यूतं व्यासमासीत् । शिष्टं पूर्ववत् ॥ जिघांसतः । हन्तेरिच्छार्थे सनि ‘अज्जनगमां  
सनि’ ( पा. सू. ६. ४. १६ ) इति उपधादीर्घत्वम् । वद्वधे । ‘वध बन्धने’ । कर्मणि लिटि  
व्यत्ययेन हलादिशेषाभावः ॥

अभिष्टने ते अद्रिषो यत्स्था जगच्च रेजते ।

त्वष्टा चित्तव मन्यव इन्द्र वेविज्यते मियार्चन्ननु स्वराज्यम् ॥ १४ ॥

अभिऽस्तने । ते । अद्रिऽवः । यत् । स्थाः । जगत् । च । रेजते ।

त्वष्टा । चित् । तव । मन्यवे । इन्द्र । वेविज्यते । मिया । अर्चन् । अनु । स्वराज्यम् ॥ १४ ॥

हे 'अद्रिवः वज्रवन्' इन्द्र 'ते तव' 'अभिष्टने सिंहनादे सति' 'स्थाः स्थावरं' 'जगत् जङ्गमं'  
'च' 'यत् अस्ति तदुभयं' 'रेजते कम्पते' । 'एवष्टा' 'चित् वज्रनिर्माता एवष्टा च' 'तव' 'मन्यवे' 'स्वदीयाय'  
कोपाय 'भिया भीत्या' 'वेविज्यते' 'भृशं' कम्पते । अन्यत् समानम् ॥ 'स्थाः' । तिष्ठतेः 'क्रिप् च'  
इति क्रिप् । वेविज्यते । 'ओविजी भयचलनयोः' । अस्मात् क्रियासमभिहारे यङ् । 'मन्यडोः'  
इति द्विर्भावः । अदुपदेशात् लसार्वधानुकानुदात्तत्वे यङ् एव स्वरः शिष्यते । इन्द्रेत्यस्य पादादौ  
वर्तमानस्य 'आमन्त्रितं पूर्वमविद्यमानवन्' इति अविद्यमानवत्त्वे सति अस्य पादादित्वात्  
'अपादादौ' इति पर्युदासात् निघाताभावः ॥

नहि नु यादधीमसीन्द्रं को वीर्यां परः ।

तस्मिन् नृम्णमुत क्रतुं देवा ओजांसि सं दधुर्चन्नु स्वराज्यम् ॥ १५ ॥

नहि । नु । यात् । अधिऽइमसि । इन्द्रम् । कः । वीर्यां । परः ।

तस्मिन् । नृम्णम् । उत । क्रतुम् । देवाः । ओजांसि । सम् । दधुः । अर्चन् । अनु । स्वऽराज्यम् ॥ १५ ॥

'यात्' यान्तं सर्वत्र व्याप्य वर्तमानमिन्द्रं 'नहि' 'नु' 'अधीमसि' वयं न ह्यवगच्छामः । यतो  
वयमत्याः । परः इत्येतत्सकारान्तमव्ययं वैदूर्यमाचष्टे । 'परो दिवा पर एना' ( ऋ. सं. १०. ८२.  
५ ) इति यथा । 'परः परस्तादतिदूरे मनुष्यैरनवगाह्ये स्थाने' 'वीर्यां वीर्येण सामर्थ्येन वर्तमानम्'  
'इन्द्रं' 'कः मनुष्यो जानीयात् । न कोऽपीत्यर्थः । कस्मादिति चेत् अत्राह' तस्मिन् इति । यस्मात्  
'तस्मिन्' इन्द्रे 'देवाः' 'नृम्णं धनं' 'उत अपि च' 'क्रतुं वीर्यकर्म' 'ओजांसि बलानि च' 'सं' 'दधुः' स्थापया-  
चक्रुः तस्मादित्यर्थः ॥ यात् । 'या प्रापणे' । अस्मात् लटः शतृ । 'सुपां सुलुक्' इति द्वितीयाया  
लुक् । अधीमसि । 'इण् गतौ' । इदन्तो मसिः । वीर्यां । 'सुपां सुलुक्' इति तृतीयाया आकारः ॥

यामथर्वा मनुष्यिता दध्यङ् धियमन्त ।

तस्मिन् ब्रह्माणि पूर्वथेन्द्र उक्था समग्मतार्चन्नु स्वराज्यम् ॥ १६ ॥

याम् । अथर्वा । मनुः । पिता । दध्यङ् । धियम् । अन्त ।

तस्मिन् । ब्रह्माणि । पूर्वऽथा । इन्द्रे । उक्था । सम् । अग्मत । अर्चन् । अनु । स्वऽराज्यम् ॥ १६ ॥

'अथर्वा एतत्संज्ञक ऋषिः' 'पिता सर्वासां प्रजानां पितृभूतः' 'मनुः च' 'दध्यङ्' अथर्वणः पुत्र  
एतत्संज्ञक ऋषिश्च 'यां' 'धियम्' 'अन्त यत्कर्मातन्वत अकुर्वन्' 'तस्मिन् कर्मणि यानि' 'ब्रह्माणि हवि-  
र्लक्षणान्यन्नानि' 'उक्था शस्त्ररूपाणि स्तोत्राणि च यानि सन्ति तानि सर्वाणि तस्मिन्' 'इन्द्रे' 'सम-  
ग्मत समगच्छन्ते । तत्र दृष्टान्तः । 'पूर्वथा पूर्वेषामन्येषां वसिष्ठादीनां यज्ञेषु यथा हवींषि स्तोत्राणि  
चेन्द्रेण संगच्छन्ते तद्वत् । य इन्द्रः' 'स्वराज्यं स्वस्य राजत्वम्' 'अनु' 'अर्चन् अनुपूजयन् । वृत्रवधादि-

रूपेण कर्मणा स्वकीयमधिपतित्वं प्रकटयन्नित्यर्थः ॥ अतः । ‘तनु विस्तारे’ । ‘बहुलं छन्दसि’ इति विकरणस्य लुक् । ‘तन्निपत्योञ्छन्दसि’ इति उपधालोपः । पूर्वथा । ‘प्रत्नपूर्वविश्वेमात्थाल् छन्दसि’ ( पा. सू. ५. ३. १११ ) इति इवार्थे पूर्वशब्दात् थात्प्रत्ययः । लिट्स्वरेण प्रत्ययात्पूर्वस्योदात्तत्वम् । उक्था । ‘शोञ्छन्दसि बहुलम्’ इति शैलोपः । समम्मत । ‘समो गम्यच्छिभ्याम्’ इति आत्मनेपदम् । लुङि ‘मन्त्रे वस’ इति च्लेर्लुक् । ‘गमहन’ इत्यादिना उपधाया लोपः ॥ ॥३१॥

वेदार्थस्य प्रकाशेन तमो हार्दं निवारयन्<sup>१</sup> । पुमर्थाश्रितुरो देयाद्विद्यातीर्थमहेश्वरः ॥

इति श्रीमद्राजाधिराजपरमेश्वरवैदिकमार्गप्रवर्तकश्रीवीर-  
बुक्कभूपालसाम्राज्यधुरंधरेण सायणाचार्येण विरचिते  
माधवीये वेदार्थप्रकाशे ऋक्संहिताभाष्ये  
प्रथमाष्टके पञ्चमोऽध्यायः समाप्तः ॥

॥ श्रीगणेशाय नमः ॥

यस्य निःश्वसितं वेदा यो वेदेभ्योऽखिलं जगत् ।

निर्ममे तमहं वन्दे विद्यातीर्थमहेश्वरम् ॥

ॐ दशतय्याः<sup>१</sup> पञ्चमोऽयमध्यायो व्याकृतः पुरा<sup>२</sup> ।

धीमता सायणार्येण षष्ठोऽध्यायोऽथ वर्ण्यते ॥

प्रथमे मण्डले त्रयोदशानुवाके सप्त सूक्तानि व्याकृतानि । ‘ इन्द्रो मदाय ’ इति नवचमष्टमं सूक्तम् । अत्रानुक्रम्यते—‘ इन्द्रो नव ’ इति । ‘ ऋषिश्चान्यस्मादृषेः ’ ( अनु. १२. २ ) इति परिभाषया रङ्गगणपुत्रस्य गोतमस्य अनुवृत्तेः अस्य<sup>३</sup> सूक्तस्य स ऋषिः<sup>४</sup> । पूर्वसूक्ते ‘ पाङ्क्तं हि ’ इत्युक्तत्वात् तुह्यादिपरिभाषयेदमुत्तरं च सूक्तं पाङ्क्तम् । अनादेशपरिभाषयेन्द्रो देवता ॥ पृष्ठयस्य पञ्चमेऽहनि निष्के-  
वल्यशस्त्रे इदं सूक्तम् । सूत्रितं च—‘ प्रेदं ब्रह्मेन्द्रो मदाय सत्रा मदास इति निष्केवल्यम् ’ ( आश्व. श्रौ. ७. १२ ) इति । आरम्भणीये चातुर्विधिकेऽहनि माध्यंदिने सवने ब्राह्मणाच्छंसिनः शस्त्रे ‘ इन्द्रो मदाय ’ इति आद्यस्तुचो वैकल्पिकः स्तोत्रियः । ‘ होत्रकाणाम् ’ इति खण्डे सूत्रितम्—‘ इन्द्रो मदाय वावृधे मदे मदे हि नो ददिः ’ ( आश्व. श्रौ. ७. ४ ) इति । महाव्रते निष्केवल्ये उत्तरपक्षे ‘ इन्द्रो मदाय ’ इत्येका शंसनीया । तथैव पञ्चमारण्यके सूत्रितम्—‘ इन्द्रो मदाय वावृध इति पङ्क्तिः सूददोहाः ’ ( ऐ. आ. ५. २. २ ) इति ॥

इन्द्रो मदाय वावृधे शवसे वृत्रहा नृभिः ।

तमिन्महत्स्वाजिषूतेमर्भे हवामहे स वाजेषु प्र नोऽविषत् ॥ १ ॥

इन्द्रः । मदाय । ववृधे । शवसे । वृत्रहा । नृभिः । तम् । इत् । महत्सु । आजिषु ।

उत । ईम् । अर्भे । हवामहे । सः । वाजेषु । प्र । नः । अविषत् ॥ १ ॥

वृत्रहा वृत्रस्यावरकस्य वृष्टिनिरोधकस्य मेघस्यासुरस्य वा हन्ता । यद्वा आवरकाणां शत्रूणां हन्ता<sup>५</sup> इन्द्रो<sup>६</sup> मदाय<sup>७</sup> हर्षार्थं<sup>८</sup> शवसे । बलनामैतत् । बलार्थं च<sup>९</sup> नृभिः यज्ञस्य नेतृभिर्कैत्विभिः<sup>१०</sup> ववृधे स्तोत्रशस्त्ररूपाभिः स्तुतिभिः प्रवर्धितो बभूव । स्तुत्या हि देवता प्रासबला सती प्रवर्धते ।<sup>११</sup> तमित् तमेवेन्द्रं<sup>१२</sup> महत्सु प्रभूतेषु<sup>१३</sup> आजिषु संग्रामेषु<sup>१४</sup> हवामहे अस्माकं रक्षणायामह्वयामहे ।<sup>१५</sup> उत अपि च<sup>१६</sup> ईम् एनम्<sup>१७</sup> अर्भे अग्रे संग्रामे हवामहे । अस्माभिराहूतः<sup>१८</sup> सः च इन्द्रः<sup>१९</sup> वाजेषु संग्रामेषु<sup>२०</sup> नः अस्मान्<sup>२१</sup> प्र अविषत् प्रावतु प्रकर्षेण रक्षतु ॥ ववृधे । वृधेः कर्मणि लिट्<sup>२२</sup> । संहितायामभ्यासस्य ‘ अन्येषामपि दृश्यते ’ इति दीर्घत्वम् । तुजादिष्वे हि तूतुजान इतिवत् पदकाले दीर्घः श्रूयते<sup>२३</sup> । नृभिः । ‘ सावेकाचः<sup>२४</sup> ’ इति प्रासस्य विभक्त्युदात्तत्वस्य ‘ नृ चान्यतरस्याम् ’ इति प्रतिषेधः । हवामहे । ह्वयतेर्लटि ‘ ह्वः ’ इति अनुवृत्तौ ‘ बहुलं ऋदसि ’ इति संप्रसारणम् । अपि गुणावादेशौ । अविषत् । ‘ अव रक्षणे ’ । लटि

१. त-द-ध-ल-श-स-दाशतय्याः । ॐ क्ष-उ-ढ-अष्टके प्रथमे दशतय्यां पञ्चम ईरितः । २. क्ष-उ-ढ-स एव ऋषिः । ३. क्ष-लिटि । ४. च-न-श-स-श्रूयते ।

अडागमः । ' इतश्च लोपः ' इति इकारलोपः । ' सिन्वबहुलं लेटि ' इति सिप् । तस्य आर्धधातुकत्वात् वलादिलक्षण इट् ॥

असि हि वीर सेन्योऽसि भूरि पराददिः ।

असि दभ्रस्य चिद्वृधो यजमानाय शिक्षसि सुन्वते भूरि ते वसु ॥ २ ॥

असि । हि । वीर । सेन्यः । असि । भूरि । पराऽददिः ।

असि । दभ्रस्य । चित् । वृधः । यजमानाय । शिक्षसि । सुन्वते । भूरि । ते । वसु ॥ २ ॥

हे वीर शत्रुक्षेपणकुशलेन्द्र त्वं सेन्यः असि सेनाहो भवसि । त्वमेकोऽपि सेनासदृशो भवसीत्यर्थः । हि यस्मादेवं तस्मात् भूरि प्रभूतं शत्रूणां धनं पराददिः परादाता शत्रूणां पराङ्मुखं यथा भवति तथा आदाता असि भवसि । दभ्रस्य चित् । अल्पनामैतत् । अल्पस्यापि तव स्तोतुः वृधः वर्धयिता असि । तथा यजमानाय यागं कुर्वते सुन्वते सोमाभिषवं कुर्वते पुरुषाय शिक्षसि अपेक्षितं धनं ददासि । शिक्षतिर्दानकर्ता । यस्मात् ते तव वसु धनं भूरि बहुलमक्षयं धनं विद्यते तस्मात् ददासीति भावः ॥ पराददिः । ' वृदाश् दाने ' । ' आदगमहनजनः ' इति किप्रत्ययः । लिङ्ङावात् द्विर्वचने ह्रस्वत्वम् । ' आतो लोप इटि च ' इति आकारलोपः । वृधः । वृधेरन्तर्भावितण्यर्थात् इगुपधलक्षणः कः । सुन्वते । ' शतुरनुमः ' इति विभक्तेरुदात्तत्वम् ॥

यदुदीरित आजयो धृष्णवे धीयते धना ।

युक्ष्वा मदच्युता हरी कं हनः कं वसौ दधोऽस्माँ इन्द्र वसौ दधः ॥ ३ ॥

यत् । उत् । ईरिते । आजयः । धृष्णवे । धीयते । धना ।

युक्ष्वा । मदऽच्युता । हरी इति । कम् । हनः । कम् । वसौ । दधः । अस्मान् । इन्द्र । वसौ । दधः ॥ ३ ॥

अत्रेदमाख्यानम्<sup>१</sup> । रट्गणपुत्रो गोतमः कुरुक्षत्रयानां राज्ञां पुरोहित आसीत् । तेषां राज्ञां परैः सह युद्धे सति स ऋषिरनेन सूक्तेनेन्द्रं स्तुत्वा स्वकीयानां जयं प्रार्थयामासेति । तस्य च तत्पुरोहितत्वं वाजसनेयिभिराम्नातम्— ' गोतमो ह वै राट्गण उभयेषां कुरुक्षत्रयानां पुरोहित आसीत् ' इति । यत् यदा आजयः संप्रामाः उदीरते उद्वच्छन्ति उत्पद्यन्ते तदानीं धना धनं धृष्णवे यो धृष्णुर्धर्षयिता शत्रूणां जेता भवति तस्मै धीयते निधीयते । जयतो धनं भवतीत्यर्थः । हे इन्द्र त्वं तादृशेषु युद्धेषु प्रवृत्तेषु<sup>२</sup> मदच्युता शत्रूणां मदस्य गर्वस्य च्यावयितारौ हरी त्वदीयावश्चौ युक्ष्व रथे योजय । योजयित्वा च कं कंचित् राजानं तव परिचरणमकुर्वन्तं हनः हन्याः । कंचन त्वां परिचरन्तं वसौ वसुनि<sup>३</sup> धने दधः स्थापयसि । अतो जयपराजययोस्त्वमेव कारयितासि । तस्मात् हे इन्द्र अस्मान् अस्मदीयान् राज्ञः वसौ धने दधः स्थापय ॥ उदीरते । ' ईर गतौ ' । आदादिकः । अनु



दात्तेत्वात् लसार्वधातुकानुदात्तत्वे धातुस्वर एव शिष्यते । यद्वृत्तयोगादनिघातः<sup>१</sup> । धना । ‘ सुपां सुलुक्<sup>२</sup> ’ इति डादेशः । युक्ष्व । ‘ युजिर् योगे ’ । अन्तर्भावितण्यर्थात् लोटि ‘ बहुलं छन्दसि ’ इति विकरणस्य लुक् । ‘ ब्यचोऽतन्तिङः ’ इति संहितायां दीर्घत्वम् । हनः । हन्तेल्लोटि सिपि अडागमः । हनश्च दधश्चेति चार्थप्रतीतिः ‘ चादिलोपे विभाषा ’ इति प्रथमायास्तिङ्बिभक्तेः निघातप्रतिषेधः । वसौ । लिङ्गन्यत्ययः । दधः । ‘ दध धारणे ’ । लोटि व्यत्ययेन परस्मैपदम् ॥

क्रत्वा<sup>३</sup> म॒हाँ अनु॒ष्वधं॑ भी॒म आ वा॑वृ॒धे शर्वः॑ ।

श्रि॒य ऋ॒ष्व उ॒पा॒क॒यो॒निं शि॒प्री हरि॑वान्द॒धे ह॒स्त॒योर्वज्र॑मा॒य॒सम् ॥ ४ ॥

क्रत्वा । म॒हान् । अनु॒ऽस्व॒धम् । भी॒मः । आ । व॒वृ॒धे । शर्वः ।

श्रि॒ये । ऋ॒ष्वः । उ॒पा॒क॒योः । नि । शि॒प्री । हरि॑वान् । द॒धे । ह॒स्त॒योः । वज्र॑म् । आ॒य॒सम् ॥ ४ ॥

क्रत्वा कर्मणा प्रज्ञया वा महान् सर्वाधिकः भीमः शत्रूणां भयंकरः इन्द्रः अनुष्वधम् । स्वधा इति अन्ननाम । स्वधायाम् । विभक्त्यर्थे अव्ययीभावः । सोमलक्षणस्यान्नस्य पाने सतीत्यर्थः । शर्वः आत्मीयं बलम् आ ववृधे<sup>४</sup> अभिसुख्येन प्रावर्धयत् । तदनन्तरम् ऋष्वः दर्शनीयः शिप्री । शिप्रे हन् नासिके वा । तद्युक्तः हरिवान् हरिनामकाश्चोपेत इन्द्रः उपाकयोः अन्तिकनामैतत् । समीपवर्तिनोः हस्तयोः बाह्वोः आयसम् अयोमयं वज्रं श्रिये संपदर्थं नि दधे निदधाति स्थापयति<sup>५</sup> । सोमपानेन हृष्टः प्रबल इन्द्रः शत्रूणां हननाय हस्ते वज्रं गृह्णातीति तात्पर्यार्थः ॥ क्रत्वा । ‘ जसादिषु छन्दसि वावचनम् ’ इति नाभावस्य विकल्पितत्वादभावः । आयसम् । ‘ तस्य विकारः ’ इति अण्प्रत्ययः ॥

आ प॒प्रौ पार्थि॑वं रजो॑ ब॒द्धधे॑ रो॒चना दि॒वि ।

न त्वावाँ इन्द्र॑ कश्चन॑ न जा॒तो न ज॑निष्य॒तेऽति॑ विश्वं॑ ववक्षिथ॑ ॥ ५ ॥

आ । प॒प्रौ । पार्थि॑वम् । रजः॑ । ब॒द्धधे॑ । रो॒चना । दि॒वि ।

न । त्वा॒वान् । इन्द्र॑ । कः । च॒न । न । जा॒तः । न । ज॑निष्य॒ते । अति॑ । विश्वं॑म् । ववक्षिथ॑ ॥ ५ ॥

इन्द्रः स्वतेजसा पार्थिवं पृथिव्याः संबन्धि वस्तुजातं<sup>६</sup> वरजः अन्तरिक्षलोकं च आ पप्रौ आपूरयति । तथा दिवि द्युलोके रोचना रोचमानानि दीप्तानि नक्षत्राणि बद्धधे बबन्ध स्थापितवान् । अतो हे इन्द्र त्वावान् त्वस्वदृशः कश्चन न जातः नोऽस्पृशोऽस्ति । न च जनिष्यते । उत्पत्त्यमानोऽपि नास्ति । तादृशस्त्वं विश्वं सर्वं रक्षितव्यं जगत् अति ववक्षिथ अतिशयेन बोद्धुमिच्छसि । सर्वस्य जगतो निर्वाहको भवसीत्यर्थः ॥ पप्रौ । ‘ प्रा पूरणे ’ । लिटि ‘ आत औ णलः ’ ( पा. सू. ७. १. ३४ ) इति औकारादेशः । पार्थिवम् । ‘ पृथिव्या जाजौ ’ ( पा. सू. ४. १. ८५. २ )

१. क्ष-ट-ढ-यद्वृत्तान्नित्यमिति निघातप्रतिषेधः; स-यद्वृत्तयोगाज निघातः । २. क्ष-न-वावृधे ।

३. क्ष-‘ स्थापयति ’ नास्ति । ४. क्ष-ट-ढ-वस्तु ।

इति अन्प्रत्ययः । जित्त्वादाद्युदात्तत्वम् । रजः । रजन्त्यस्मिन्<sup>१</sup> गन्धर्वादय इति रजः अन्तरिक्षम् ।  
 ' रज्ज रागे ' । असुनि ' रजकरजनरजःसूपसंख्यानम् ' ( का. ६. ४. २४. ४ ) इति नलोपः ।  
 वद्धे । ' वध बन्धने ' । लिटि व्यत्ययेन हलादिशेषाभावः । एकहल्मध्यगतत्वाभावात् एत्वाभ्यास-  
 लोपावपि न स्तः । पादादित्वात् निघाताभावः । त्वावात् । ' वतुप्रकरणे युष्मदस्मद्भ्यां छन्दसि सादृश्य  
 उपसंख्यानम् ' इति वतुप् । ' आ सर्वनाम्नः ' इति आत्वम् । ववक्षिथ । ' वह प्रापणे ' । अस्मात्  
 इच्छासनि ' सन्त्यतः ' इति इत्वस्य ' सर्वे विधयश्छन्दसि विकल्प्यन्ते ' इति अभावः । सनन्तात्  
 लिटि ' अमन्त्रे ' इति निषेधात् आम्प्रत्ययाभावः ॥ १ ॥

यो अर्यो मर्तभोजनं पराददाति दाशुषे ।

इन्द्रो अस्मभ्यं शिक्षतु वि भज भूरि ते वसु भक्षीय तव राधसः ॥ ६ ॥

यः । अर्यः । मर्तभोजनम् । पराददाति । दाशुषे ।

इन्द्रः । अस्मभ्यम् । शिक्षतु । वि । भज । भूरि । ते । वसु । भक्षीय । तव । राधसः ॥ ६ ॥

अर्यः स्वामी पालयिता वयः इन्द्रः मर्तभोजनं सर्वैर्मनुष्यैस्वभोज्यमन्नं दाशुषे चरुपुरोडाशादीनि  
 दत्तवते यजमानाय पराददाति प्रयच्छति सः इन्द्रः अस्मभ्यं शिक्षतु तादृशमन्नं ददातु ।  
 अवशिष्टपादद्वयं प्रत्यक्षकृतम् । हे इन्द्र अस्मभ्यं दातुं धनं वि भज विभक्तं कुरु । यतः ते तव  
 वसु धनं भूरि बहुलमसंख्यातं अतः तव राधसः धनस्यैकदेशं भक्षीय भजेय प्रामुष्याम् ॥ परा-  
 ददाति । ' अभ्यस्तानामादिः ' इत्याद्युदात्तत्वम् । ' तिङि चोदात्तवति ' इति गतेः अनुदात्तत्वम् ।  
 दाशुषे । ' दाशु दाने ' । ' दाश्वान् साह्वान् ' इति ऋगुप्रत्ययान्तो निपात्यते । चतुर्थ्येकवचने ' वसोः  
 संप्रसारणम् ' इति संप्रसारणम् । ' शासिवसिवसीनां च ' इति षत्वम् । भक्षीय । ' भज सेवायाम् ' ।  
 मर्तनाथां लिङि तस्य ' छन्दस्युभयथा ' इति आर्धधातुकत्वात् शबभावः सलोपाभावश्च । ' एकाचः '  
 इति इट्प्रतिषेधः । आगमानुदात्तत्वे प्रत्ययस्वर एव शिष्यते । पूर्वपदस्यासमानवाक्यगतत्वात्  
 निघाताभावः ' समानवाक्ये निघातयुष्मदस्मदादेशा वक्तव्याः ' इति वचनात् ॥

चातुर्विधिकेऽहिनि माथ्यंदिनसवने ब्राह्मणाच्छंसिनो ' मदेमदे हि नो ददिः ' इति वैकल्पिकोऽ-  
 नुरूपस्तृचः । ' होत्रकाणाम् ' इति खण्डे सूत्रितम्—' मदेमदे हि नो ददिः सुरुपकृत्वमूतये ' ( आश्व.  
 श्रौ. ७. ४ ) इति ॥

मदेमदे हि नो ददिर्यूथा गवामृजुक्रतुः ।

सं गृभाय पुरु शतोभयाहस्त्या वसुं शिशीहि राय आ भर ॥ ७ ॥

मदेऽमदे । हि । नः । ददिः । यूथा । गवाम् । ऋजुऽक्रतुः ।

सम् । गृभाय । पुरु । शता । उभयाहस्त्या । वसु । शिशीहि । रायः । आ । भर ॥ ७ ॥

‘मदेमदे सोमपानेन हर्षेहर्षे सति ऋजुक्रतुः ऋजुकर्मा स इन्द्रः नः अस्मभ्यं गवां यूथा यूथानि ददिः हि गोयूथानां दाता खलु । हे इन्द्र स त्वं पुरु पुरुणि प्रभूतानि शता शतसंख्याकानि अपरिमितानीत्यर्थः । वसु वसूनि धनानि उभयाहस्या उभाभ्यां हस्ताभ्यां सं गृभाय अस्मभ्यं दातुं सम्यग्गृहाण । शिशीहि अस्मांस्तीक्ष्णीकुरु । निशितबुद्धियुक्तान् कुर्वित्यर्थः । रायः धनानि हस्तयोः स्थितानि आ भर आहर प्रयच्छ ॥ ददिः । ‘हुदाब् दाने’ । ‘आद्यगमहनजनः’ इति किप्रत्ययः । यूथा । ‘शेष्ठन्दसि बहुलम्’ इति शैलोपः । गवाम् । ‘सावेकाचः’ इति प्रासस्य ‘न गोश्चन्साववर्णः’ इति प्रतिषेधः । गृभाय । ‘ग्रह उपादाने’ । लोटि हौ ‘छन्दसि शायजपि’ ( पा. सू. ३. १. ८४ ) इति श्वाप्रत्ययस्य शायजादेशः । ‘हप्रहोर्भः’ इति भत्वम् । उभयाहस्या । उभयहस्तशब्दादुत्तरस्य तृतीयाद्विवचनस्य ‘सुपां सुलुक्’ इति ड्यादेशः । ‘अन्येषामपि दृश्यते’ इति पूर्वपदस्य दीर्घत्वम् । समासान्तोदात्तत्वे उदात्तनिवृत्तिस्वरेण विभक्तेरुदात्तत्वम् । वसु । ‘सुपां सुलुक्’ इति विभक्तेर्लुक् । शिशीहि । ‘शो तनूकरणे’ । ‘बहुलं छन्दसि’ इति विकरणस्य श्लुः । ‘आदेचः’ इति आत्वम् । ‘इत्’ इत्यनुवृत्तौ ‘बहुलं छन्दसि’ इति अभ्यासस्य इत्वम् । ‘ई हल्यघोः’ इति धातोः ईत्वम् । पादाद्विधात् निघाताभावः । रायः । ‘ऊडिडम्’ इति विभक्तेरुदात्तत्वम् ॥

मादयस्व सुते सचा शर्वसे शूर राधसे ।

विद्वा हि त्वा पुरुवसुमुप कामान्तससृज्महेऽथा नोऽविता भव ॥ ८ ॥

मादयस्व । सुते । सचा । शर्वसे । शूर । राधसे ।

विद्वा । हि । त्वा । पुरुवसुम् । उप । कामान् । ससृज्महे । अथ । नः । अविता । भव ॥ ८ ॥

हे शूर शौर्यवन्निन्द्र सुते सोमेऽभिषुते सति आगत्य सचा अस्माकं सखा सन् मादयस्व तेन सोमेन तृप्तो भव । किमर्थम् । शर्वसे बलार्थं राधसे अस्माकं धनार्थं च । त्वा त्वां पुरुवसुं बहुधनं विद्वा हि वयं जानीमः खलु । अतः अस्मदीयान् कामान् मात्रा गवा वत्सानिव त्वया उप ससृज्महे हि त्वया खल्वेकीकुर्मः । अथ अनन्तरं नः अस्माकम् अविता अभिलषितफलप्रदानेन रक्षिता भव ॥ मादयस्व । ‘मद तृप्तियोगे’ । चुरादिरात्मनेपदी । अदुपदेशात् लसार्वधातुकाऽनुदात्तत्वे णिच एव स्वरः शिष्यते । ससृज्महे । ‘सृज विसर्गे’ । ‘बहुलं छन्दसि’ इति विकरणस्य श्लुः । प्रत्ययाद्युदात्तत्वम् । अत्रापि हिशब्दानुषङ्गात् ‘छन्दस्यनेकमपि साकाङ्क्षम्’ ( पा. सू. ८. १. ३५ ) इति निघातप्रतिषेधः ॥

एते त इन्द्र जन्तवो विश्वं पुष्यन्ति वार्यम् ।

अन्तर्हि ख्यो जनानामुर्यो वेदो अदाशुषां तेषां नो वेद आ भर ॥ ९ ॥

एते । ते । इन्द्र । जन्तवः । विश्वम् । पुष्यन्ति । वार्यम् ।

अन्तः । हि । ख्यः । जनानाम् । अर्यः । वेदः । अदाशुषाम् । तेषाम् । नः । वेदः । आ । भर ॥ ९ ॥

हे <sup>१</sup>इन्द्र <sup>२</sup>ते तव स्वभूताः <sup>३</sup>पुनः <sup>४</sup>जन्तवः यजमानलक्षणा जनाः <sup>५</sup>विश्वं सर्वं <sup>६</sup>वार्यं सर्वैः  
संभजनीयं हविः <sup>७</sup>पुष्यन्ति वर्धयन्ति । <sup>८</sup>अदाशुपां हविषामदातृणां <sup>९</sup>जनानाम् <sup>१०</sup>अन्तः मध्ये विद्य-  
मानं <sup>११</sup>वेदः धनम् <sup>१२</sup>अर्थः सर्वेषां स्वामी त्वं <sup>१३</sup>स्यः <sup>१४</sup>हि पश्यसि हि जानासीत्यर्थः । <sup>१५</sup>तेषाम् अयज-  
मानानां <sup>१६</sup>वेदः धनं <sup>१७</sup>नः अस्मभ्यम् <sup>१८</sup>आ <sup>१९</sup>भर आहर प्रयच्छेति यावत् । अयजमानेषु विद्यमानं  
धनं यागानुपयुक्तत्वात् व्यर्थमेव भवेत् । अतस्तस्य धनस्य सार्थकत्वाय तदीयं धनमपहत्य यज-  
मानेभ्यः प्रयच्छेति तात्पर्यार्थः <sup>२०</sup>॥ स्यः । ‘ स्या प्रकथने ’ । अयं दर्शनार्थोऽपि । वर्तमाने छान्दसो  
लुङ् । ‘ अस्यतिवक्ति ’ इत्यादिना च्लेः अडादेशः । ‘ आतोलोप इटि च ’ इति आकारलोपः ।  
‘ बहुलं छन्दस्यमाङ्गयोगेऽपि ’ इति अडभावः । ‘ हि च ’ इति निघातप्रतिषेधः ॥ २ ॥

‘ उपो पु ’ इति पठ्यं नवमं सूक्तं गोतमस्यापर्मैन्द्रम् । अन्त्या जगती । आद्याः <sup>२</sup>पङ्क्तयः ।  
अनुक्रान्ते च — ‘ उपो पु पङ् जगत्यन्तम् ’ इति । सूक्तविनियोगो लैङ्गिकः ॥ षोडशिशब्दे आद्या  
‘ सुसंदशम् ’ इत्यादिके द्वे ऋचौ च विनियुज्यन्ते । ‘ अथ षोडशी ’ इति खण्डे सूत्रितम्—‘ उपो पु  
शृणुही गिरः सुसंदशं त्वा वयं मघवन्नित्येका द्वे च पङ्क्ती ’ ( आश्व. श्रौ. ६. २ ) इति ॥

उपो पु शृणुही गिरो मघवन्मातथाइव ।

यदा नः सूनृतावतः कर आदर्थयास इद्योजा न्विन्द्र ते हरी ॥ १ ॥

उपो इति । सु । शृणुहि । गिरः । मघवन् । मा । अतथाऽइव ।

यदा । नः । सूनृतावतः । करः । आत् । अर्थयासे । इत् । योज । नु । इन्द्र । ते । हरी इति ॥ १ ॥

हे <sup>१</sup>मघवन् धनवन्निन्द्र <sup>२</sup>गिरः अस्मदीयाः स्तुतीः <sup>३</sup>उपो उपैव <sup>४</sup>सु <sup>५</sup>शृणुहि उपगत्य सम्यक्  
शृणु । <sup>६</sup>अतथाइव पूर्वं यथाविधस्त्वं तद्विपरीतः <sup>७</sup>मा भूः । अस्मासु पूर्वं यथानुग्रहबुद्धियुक्तस्तथाविध  
एव भवेत्यर्थः । अपि च <sup>८</sup>नः अस्मान् <sup>९</sup>सूनृतावतः । प्रियस्त्याम्निका वाक् सूनृता । तथा स्तुतिरूपया  
वाचा युक्तान् <sup>१०</sup>यदा <sup>११</sup>करः करोषि <sup>१२</sup>आत् अनन्तरं त्वमपि <sup>१३</sup>अर्थयासे <sup>१४</sup>इत् अर्थयासे एव याचयसे <sup>१५</sup>  
एव न त्दास्से । अस्माभिः प्रयुक्ताः स्तुतीस्त्वमपि स्वीकरोषीत्यर्थः । अतो हे <sup>१६</sup>इन्द्र <sup>१७</sup>ते <sup>१८</sup>हरी त्वदीया-  
वधौ <sup>१९</sup>नु क्षिप्रं <sup>२०</sup>योज रथे योजय ॥ शृणुहि । ‘ उत्तश्च प्रस्ययाच्छन्दसि वावचनम् ’ इति वचनात् ‘ उत्तश्च  
प्रत्ययात् ’ इति हेः लुगभावः । अतथाइव । तथेवाचरति तथाति । ‘ सर्वप्रातिपदिकेभ्य इत्येके ’  
( का. ३. १. ११. २ ) इति क्प् । तथातेः अग्रत्ययः । न तथा इव अतथाइव । अव्ययपूर्वपदप्रकृति-  
स्वरत्वम् । करः । ‘ डुकृन् करणे ’ । लुङि ‘ कृमृदरुहिभ्यश्छन्दसि ’ इति च्लेः अडादेशः । ननु अडः  
सतिशिष्टत्वात् चित्स्वरेण <sup>२</sup>अन्तोदात्तेन भवितव्यम् । तर्हि लङि व्यत्ययेन शप् । ननु ‘ डुकृन् करणे ’  
इति भूवादौ पठ्यते । अतो व्यत्ययः कस्मात् क्रियते इति चेत् नैवम् । यस्मादस्य धातोस्तत्र पाठः  
अनार्थः । तथा हि—‘ कः करत्करति ’ इत्यत्र यदाहलुः न्यासकारहरदत्तौ व्यत्ययेन शप् इति तस्मादस्य  
धातोर्भूवादौ पाठो नास्तीति गम्यते । किंच यद्ययं पठ्येत करत् इत्येवमादिरूपसिद्धयर्थं ‘ कृमृदरुहिभ्य-  
श्छन्दसि ’ इति करोतेः अङ्विधानमनर्थकं स्यात् । अस्मात् लङि शपि अस्य रूपस्य सिद्धिः <sup>५</sup>। लङ्-  
लुङोरर्थभेदात् लुङि एतद्रूपसिद्धये कर्तव्यम् अङ्विधानमिति चेन्न । ‘ छन्दसि लुङ्लङ्लिटः ’ इति

लुङ्वादीनामेकत्र विधानेन अर्थभेदाभावात् इत्यनेन प्रकारेणास्माभिर्धातुवृत्तावयं धातुनिराकृतः । अतो व्यत्ययेन इति सिद्धम् । अर्थयासे । ‘अर्थं याच्नायाम्’ । चुरादिरात्मनेपदी । लोटि आडागमः । योज । ‘युजिर् योगे’ । ण्यन्तात् लोटि ‘छन्दस्युभयथा’ इति शप आर्धधातुकत्वात् ‘गेरनिटि’ इति णिलोपः । ‘अचोऽनस्तिङः’ इति संहितायां दीर्घस्त्वम् ॥

अक्षन्मीमदन्तु ह्यव प्रिया अधूषत ।

अस्तोषत स्वभानवो विप्रा नविष्ठया मती योजा न्विन्द्र ते हरी ॥ २ ॥

अक्षन् । अमीमदन्त । हि । अव । प्रियाः । अधूषत ।

अस्तोषत । स्वभानवः । विप्राः । नविष्ठया । मती । योज । नु । इन्द्र । ते । हरी इति ॥ २ ॥

हे ‘इन्द्र त्वया दत्तानि अन्नानि’ अक्षन् यजमाना मुक्तवन्तः । भुक्त्वा च ‘अमीमदन्त’ ‘हि तृताश्वासन्’ । ‘प्रियाः स्वकीयास्तनूः’ ‘अव’ ‘अधूषत’ अकम्पयन् । अतिशयितरसास्वादनेन वक्तुमशक्नुवन्तः शरीराण्यकम्पयन् । तदनन्तरं ‘स्वभानवः स्वायत्तदीप्तयः’ ‘विप्राः मेधाविनस्ते’ ‘नविष्ठया नवितृतमया’ ‘मती मत्या स्तुत्या’ ‘अस्तोषत अस्तुवन्’ । अन्यत्पूर्ववद्योज्यम् ॥ अक्षन् । अदेलुङि ‘लुङ्-सनोर्धसू’ ( पा. सू. २. ४. ३७ ) इति घस्लादेशः । ‘मन्त्रे वस’ इत्यादिना च्लेलुङ्क् । ‘गम-हन’ इत्यादिना उपधालोपः । ‘स्वरि च’ इति चत्वंम् । ‘शासिवसिघसीनां च’ इति षत्वम् । अडा-गम उदात्तः । अमीमदन्त । ‘मद् नृत्तियोगे’ । चुरादिरात्मनेपदी । लुङि च्लेः चङि णिलोपोपधाहस्वत्व-द्विर्भावसन्वद्भावेवदीर्घाः । अधूषत । ‘धूज् कम्पने’ । लुङि सिचि व्यत्ययेन गुणाभावः । यद्वा ‘छन्द-स्युभयथा’ इति सिचः सार्वधातुकत्वेन ङित्वात् ‘ङिति च’ इति प्रतिषेधः । अथवा ‘धू विधू-नने’ । तौदादिकः । कुटादिः । अस्मात् कर्मणि लुङि ‘गाङ्कुटादिभ्यः’ इति सिचो ङित्वात् गुणा-भावः । नविष्ठया । ‘णु स्तुतौ’ । करणभूताया अपि स्तुतेः स्वव्यापारे कर्तृत्वात् तृच् । तदन्तात् ‘तुश्छन्दसि’ इति इष्टन्प्रत्ययः । ‘तुरिष्ठेमेयः सु’ इति वृलोपः । मती । ‘सुपां सुलुक्’ इति तृतीयायाः पूर्वसवर्णदीर्घस्त्वम् । ‘मन्त्रे वृषेषपचमन’ इति क्तिनः उदात्तत्वम् ॥

महापितृयज्ञे ‘सुसंद्दशम्’ इत्येषाहवनीयोपस्थाने विनियुक्ता । सूत्रितं च—‘आहवनीयं सुसंद्दशं त्वेति पङ्क्त्या’ ( आश्व. श्रौ. २. १९ ) इति ॥

सुसंद्दशं त्वा वयं मधवन्वन्दिषीमहि ।

प्र नूनं पूर्णवन्धुरः स्तुतो याहि वशां अनु योजा न्विन्द्र ते हरी ॥ ३ ॥

सुसंद्दशम् । त्वा । वयम् । मधवन् । वन्दिषीमहि ।

प्र । नूनम् । पूर्णवन्धुरः । स्तुतः । याहि । वशान् । अनु । योज । नु । इन्द्र । ते । हरी इति ॥ ३ ॥

हे 'मघवन्' इन्द्र 'सुसंदेशं' सुष्ठु अनुग्रहदृष्ट्या सर्वस्य दृष्टारं 'त्वा' त्वां 'वयं' 'वन्दिषीमहि' स्तवीमहि<sup>१</sup> । स्तुतिकर्तारो भूयास्मेत्याशास्यते । अस्माभिर्वन्दिभिः 'स्तुतः' स्वं 'पूर्णवस्तुरः' स्तोतृभ्यो देवैर्धनैः पूरितेन रथेन युक्तः सन् 'वज्रान्' कामयमानानन्यान् 'यजमानान्प्रति' 'नूतं' 'प्र' 'याहि' अवश्यं प्रतिष्ठस्व । योजेत्यादि पूर्ववत् ॥ वन्दिषीमहि । 'वदि' अभिवादनस्तुत्योः<sup>२</sup> । आशीर्लिङ् । 'लिङाशिषि' ( पा. सू. ३. ४. ११६ ) इति तस्य आर्धधातुकत्वेन लसार्वधातुकस्वराभावे प्रत्ययाद्युदात्तत्वम् । मघवन् इत्यस्य 'आमन्त्रितं पूर्वमविद्यमानवत्' इति अविद्यमानवत्त्वे सति पादादिस्वात् निघाताभावः ॥

स धा तं वृषणं रथमधि तिष्ठाति गोविदम् ।

यः पात्रं हारियोजनं पूर्णमिन्द्र चिकेतति योजा न्विन्द्र ते हरी ॥ ४ ॥

सः । धा । तम् । वृषणम् । रथम् । अधि । तिष्ठाति । गोऽविदम् ।

यः । पात्रम् । हारिऽयोजनम् । पूर्णम् । इन्द्र । चिकेतति । योज । नु । इन्द्र । ते । हरी इति ॥ ४ ॥

'स' 'व' स खल्विन्द्रः 'वृषणं' कामाभिवर्षकं 'गोविदं' गवां लम्भयितारं 'तं' 'रथम्' 'अधि' 'तिष्ठाति' ईदृशे स्थेऽधितिष्ठतु आरूढो भवतु । हे 'इन्द्र' 'यः' रथः 'हारियोजनम्' एतत्संज्ञकं धाना-  
मिश्रितं 'पूर्णं' सोमेन पूर्णं 'पात्रं' 'चिकेतति' ज्ञापयति । तं रथमधितिष्ठेति पूर्वगान्वयः । अधिष्टाय च त्वदीयावधौ क्षिप्रं योजय ॥ व । 'ऋचि तुनुषं' इति दीर्घः । रथम् । 'अधिशीङ्स्थासां कर्म' ( पा. सू. १. ४. ४६ ) इति अधिकरणस्य कर्मसंज्ञा । तिष्ठाति । तिष्ठतेर्लेटि आडागमः । चिकेतति । 'कित ज्ञाने' । लेटि अडागमः । जुहोत्यादिस्वात् शपः श्लुः । 'बहुलं छन्दसीति वक्तव्यम्' ( का. ७. ३. ८७. १ ) इति वचनात् 'नाभ्यस्तस्याचि पिति' इति लघूपधगुणप्रतिषेधो न भवति ॥

युक्तस्ते अस्तु दक्षिण उत सव्यः शतक्रतो ।

तेन जायामुप प्रियां मन्दानो याह्यन्धसो योजा न्विन्द्र ते हरी ॥ ५ ॥

युक्तः । ते । अस्तु । दक्षिणः । उत । सव्यः । शतक्रतो इति शतऽक्रतो ।

तेन । जायाम् । उप । प्रियाम् । मन्दानः । याहि । अन्धसः । योज । नु । इन्द्र । ते । हरी इति ॥ ५ ॥

हे 'शतक्रतो' बहुकर्मवन्निन्द्र<sup>३</sup> 'ते' त्वदीये रथे 'दक्षिणः' दक्षिणपार्श्वस्थोऽश्वः 'युक्तः' 'अस्तु' । 'उत' अपि च 'सव्यः' वामपार्श्वस्थोऽपि युक्तः अस्तु । 'तेन' रथेन 'अन्धसः' सोमलक्षणस्याश्वस्य पानेन 'मन्दानः' मत्तस्त्वं 'प्रियां' प्रीणयिषीं 'जायाम्' 'उप' 'याहि' । सा यत्र वर्तते तत्र गच्छेत्यर्थः । तदर्थं हे 'इन्द्र' त्वदीयावधौ रथे क्षिप्रं योजय । अनयोत्तरया च पीतसोमस्येन्द्रस्य स्वगृहं प्रति प्रस्थानं<sup>३</sup> प्रतिपाद्यते ॥ मन्दानः । 'मदि' स्तुतिमोदमदस्वप्नकान्तिगतिषु । लिट् । कानच् । द्विवचनप्रकरणे

‘ छन्दसि वेति वक्तव्यम् ’ इति द्विवचनाभावः । अन्धसः । ‘ अद् भक्षणे ’ । ‘ अदेतुम् धश्च ’  
( उ. सू. ४.६४५ ) इति असुन्, धातोः नुमागमो धकारान्तादेशश्च ॥

अन्त्येष्वहःनु हारियोजनस्य ‘ युनज्मि ’ इत्येषा याज्या । सूत्रितं च—‘ युनज्मि ते ब्रह्मणा  
केशिना हरी इति याज्यानुवाक्ये अन्त्येष्वहःसु ’ ( आश्व. श्रौ. ६. ११ ) इति ॥

युनज्मि ते ब्रह्मणा केशिना हरी उप प्र याहि दधिषे गर्भस्त्योः ।

उत्वा सुतासो रभसा अमन्दिषुः पूषण्वान्वज्जिन्तसु पत्न्यामदः ॥ ६ ॥

युनज्मि । ते । ब्रह्मणा । केशिना । हरी इति । उप । प्र । याहि । दधिषे । गर्भस्त्योः ।

उत् । त्वा । सुतासः । रभसाः । अमन्दिषुः । पूषण्वान् ।

वज्जिन् । सम् । ऊँ इति । पत्न्या । अमदः ॥ ६ ॥

हे इन्द्र <sup>१</sup>केशिना केशयुक्तौ शिखावन्तौ <sup>२</sup>ते <sup>३</sup>हरी त्वदीयावश्चौ <sup>४</sup>ब्रह्मणा स्तोत्ररूपेण मन्त्रेण  
<sup>५</sup>युनज्मि रथे संयोजयामि । तेन रथेन <sup>६</sup>उप <sup>७</sup>प्र <sup>८</sup>याहि त्वद्गृहमुपगच्छ <sup>९</sup> । <sup>१०</sup>गर्भस्त्योः । बाहुनामैतत् ।  
बाह्वोरश्वबन्धकान् रश्मीन् <sup>११</sup>दधिषे धारयस्व । <sup>१२</sup>त्वा त्वां <sup>१३</sup>सुतासः यज्ञेऽभिपुताः सोमाः <sup>१४</sup>रभसाः वेग-  
वन्तः । तीव्राः क्षिप्रं मदकारिण इत्यर्थः । <sup>१५</sup>उत् <sup>१६</sup>अमन्दिषुः उत्कृष्टमदयुक्तमकार्षुः । हे <sup>१७</sup>वज्जिन् अतस्त्वं  
स्वगृहं गत्वा <sup>१८</sup>पूषण्वान् । अत्र पूषण्वद्बुधः पुष्टौ वर्तते । ‘ पुष्टिर्वै पूषा पुष्टिमेवावरुन्धे ’ ( तै. ब्रा. २. ७.  
२. १ ) इति श्रुतेः । सोमपानजनितया पुष्ट्या युक्तः सन् <sup>१९</sup>पत्न्या स्वभार्यया सह <sup>२०</sup>समु <sup>२१</sup>अमदः  
सम्यगेव तृप्तो भव ॥ केशिना । केशशब्दात् मत्वर्थीय इति । ‘ सुपां सुलुक् ’ इति विभक्तेः आकारः ।  
<sup>२२</sup>रभसाः । अर्शआकृत्वात् अच् । अमन्दिषुः । व्यत्ययेन परस्मैपदम् । पूषण्वान् । ‘ पुष पुष्टौ ’ ।  
‘ श्वलुक्षन् ’ इत्यादौ पूषन्निति निपात्यते । तच्चात्र भावसाधनं द्रष्टव्यम् । पूषास्यास्तीति पूषण्वान् ।  
‘ मादुपधायाः ’ इति मतुपो वत्वम् । नलोपे ‘ अनो मुट् ’ ( पा. सू. ८. २. १६ ) इति मुट् ।  
‘ हस्वमुट्भ्यां मतुप् ’ इति मतुप उदात्तत्वम् । अमदः । ‘ मदी हर्षे ’ । ‘ छन्दसि लुङ्लङ्लिटः ’  
इति प्रार्थनायां लङ् । श्यनि प्राप्ते व्यत्ययेन शप् ॥ ॥ ३ ॥

‘ अश्वावति ’ इति षडृचं दशमं सूक्तं गोतमस्यार्पमैन्द्रं जागतम् । तथा चानुकान्तम्—  
‘ अश्वावति जागतम् ’ इति । अतिरात्रे तृतीये पर्याये ब्राह्मणाच्छंसिशिखे इदं सूक्तम् । सूत्रितं च—  
‘ अश्वावति प्रोग्रां पीति वृष्ण इयमि सत्यामिति याज्या ’ ( आश्व. श्रौ. ६. ४ ) इति ॥

अश्वावति प्रथमो गोषु गच्छति सुप्रावीरिन्द्र मर्त्यस्तवोतिभिः ।

तमितृष्णाक्षि वसुना भवीयसा सिन्धुमापो यथाभितो विचैतसः ॥ १ ॥

अश्वऽवति । प्रथमः । गोषु । गच्छति । सुप्रऽअवीः । इन्द्र । मर्त्यः । तव । ऊतिऽभिः ।

तम् । इत् । पूणक्षि । वसुना । भवीयसा । सिन्धुम् । आपः । यथा । अमितः । विऽचैतसः ॥ १ ॥



हे इन्द्र यः मर्त्यः मनुष्यः तवोत्तिभिः त्वदीयैः रक्षणेः सुप्रावीः सुष्टु प्ररक्षितो भवति स मर्त्यः अश्वावति बहुभिरश्वैर्युक्ते गृहे वर्तमानः गोषु प्राप्तव्येषु<sup>१</sup> प्रथमः गच्छति । सर्वेभ्यो यजमानेभ्यः पूर्वमेव गोमान् भवतीत्यर्थः । त्वं तस्मिन् तमेव पुरुषं भवीयसा बहुतरेण भवितुमेन वा शतसहस्रादिसंख्यायुक्तेन वसुना धनेन पृणक्षि संपृक्तं संपूर्णं करोषि । तत्र दृष्टान्तः । विचेतसः विशिष्टज्ञानहेतुभूताः आपः यथा अभितः सर्वासु दिक्षु सिन्धुं समुद्रं पूरयन्ति तद्वत् ॥ अश्वावति । ‘मन्त्रे सोमाश्च’ इति मर्तो दीर्घत्वम् । सुप्रावीः । ‘अवितृस्तृत्तन्त्रिभ्य ईः’ (उ. सू. ३. ४३८) इति अवतेः ईकारप्रत्ययः । ऊतिभिः । ‘ऊतियूति’ इत्यादिना क्तिनः उदात्तत्वम् । पृणक्षि । ‘पृची संपर्के’ । रौधादिकः । भवीयसा । बहुशब्दात् ईयसुनि ‘बहोर्लोपो भू च बहोः’ इति बहुशब्दस्य भूभावः ईयसुनः ईकारलोपश्च । अत्र तु छान्दस्तत्वात् ईकारलोपो न क्रियते भूभावश्च क्रियते । अथवा भवितृशब्दात् ‘तुञ्छन्दसि’ इति ईयसुन् । ‘तुरिष्ठेमेयः सु’ इति तृलोपः ॥

अपोनप्त्रीये होतृचमसेऽग्निः पूर्यमाणे ‘आपो न देवीः’ इत्येपानुवक्तव्या । सूत्रितं च—‘आपो न देवीरूपं यन्ति होत्रियमिति समाप्य’ (आश्व. श्रौ. ५. १) इति । ब्राह्मणं च भवति<sup>२</sup>—‘आपो न देवीरूपं यन्ति होत्रियमिति होतृचमसे समवनीयमानास्वन्वाह’ (ऐ. ब्रा. २. २०) इति ॥

**आपो न देवीरूपं यन्ति होत्रियमवः पश्यन्ति विततं यथा रजः ।**

**प्राचैर्देवासः प्र णयन्ति देवयुं ब्रह्मप्रियं जोषयन्ते वराइव ॥ २ ॥**

आपः । न । देवीः । उप । यन्ति । होत्रियम् । अवः । पश्यन्ति । विस्तृतम् । यथा । रजः ।

प्राचैः । देवास्तः । प्र । णयन्ति । देवयुम् । ब्रह्मऽप्रियम् । जोषयन्ते । वराऽइव ॥ २ ॥

होत्रियं होतुः स्वभूतं चमसं देवीः देव्यो द्योतमानाः आपो न यथा आपः उप यन्ति उपगच्छन्ति तद्वदुपरि वर्तमाना देवा एतमेव चमसम् अवः अवस्तात् पश्यन्ति । होतृचमसे अस्माकं सोमाभिपवाय आपः पूरिता इति तेषां दृष्टिरप्यस्मिन् संलक्ष्याभूत् । तत्र दृष्टान्तः । विततं विस्तीर्णं रजः ज्योतिः सूर्यसंबन्धि यथा निरन्तरमवस्तात् पतति तद्वत् । देवयुं देवान् कामयमानमेतं चमसं प्राचैः प्राचीनं यद्वा प्राञ्जनैः प्रगमनैः उत्तरवेद्यमिमुखं होमकाले प्र णयन्ति । होमार्थे<sup>३</sup> प्रणीतं ब्रह्मप्रियं ब्रह्मणा सोमलक्षणेनाग्नेन प्रीतं संतुषं पूरितमित्यर्थः । जोषयन्ते सर्वे देवास्तं चमसं सेवन्ते । वराइव कन्यकाम् । यथा वरा ममेयं भविष्यति ममेयं भविष्यतीति कन्यकां सेवन्ते एवं देवा अपि ममायं सोमो ममायं सोम इत्यस्य पार्श्वे वर्तन्ते इत्यर्थः । एवम् अपोनप्त्रीयविनियोगानुसारेण योजितं मन्त्रस्यानुष्ठेयार्थप्रकाशकत्वात् । यदा तु रात्रिपर्णयेऽस्या विनियोगः तदा<sup>४</sup> त्वेवं व्याख्येयम् । हे इन्द्र देव्य आपो यथा निम्नदेशमुपगच्छन्ति एवं देवास्वदीयं स्तोत्रं शुश्रूषमाणाः होत्रियं होतृसंबन्धि धिष्यन्स्थानमुपगच्छन्ति । उपगत्य च अवस्तात् पश्यन्ति विततं<sup>५</sup> ज्योतिरिव । देवयुं देवानात्मन इच्छन्तमेतं<sup>६</sup> शंसितारमागताः सर्वे देवाः प्राचीनं प्र णयन्ति अग्रतो धारयन्ति । ब्रह्मप्रियं स्तोत्रप्रियं त्वां शंसन्तं वराः कन्यका इव सेवन्ते ॥ होत्रियम् । होतृशब्दात् तस्येदमर्थे प्रत्ययः । अवः । ‘पूर्वाधरावराणामसि पुरधवश्चैषाम्’ इति

१. क्ष-ट-ढ-स-प्राप्तव्येषु पशुषु । २. च-छ-न्त-द-न-फ-श-‘भवति’ नास्ति । ३. क्ष-होमार्थम् । ४. क्ष-तदैवम् । ५. क्ष-विततं विततम् । ६. क्ष-न-स-इच्छन्तमेनम् ।

असिप्रत्ययान्तोऽन्तोदात्तः । प्राचैः । उच्चैर्नीचैरिति वदव्ययम् । यद्वा प्रपूर्वात् अञ्जतेः ' घञर्थं कविधानं  
स्थास्नापाव्यधिनियुध्यर्थम् ' इति परिगणनस्योपलक्षणार्थत्वात् भावे कप्रत्ययः । ' अनदिताम् ' इति  
नलोपः । जोषयन्ते । ' जुयी प्रीतिसेवनयोः ' । स्वात्मनः प्रयोज्यत्वात् हेतुमति णिच् ॥

प्रवर्याभिष्टवे ' अधि द्वयोः ' इत्येपा । ' स्पृष्टोदकम् ' इति ऋडे सूत्रितम्—' अधि  
द्वयोरदधा उक्थ्यं वचः शुकं ते अन्यद्यजतं ते अन्यत् ' ( आश्व. श्रौ. ४. ६ ) इति ॥ हविर्धान-  
प्रवर्तनोऽप्येपा । सूत्रितं च—' यमे इव यत्माने यदैतमधि द्वयोरदधा उक्थ्यं वच इत्यर्धच आरमेत् '   
( आश्व. श्रौ. ४. ९ ) इति ॥

अधि द्वयोरदधा उक्थ्यं वचो यतसुचा मिथुना या सपर्यतः ।

असंयत्तो व्रते ते क्षेति पुष्यति भद्रा शक्तिर्यजमानाय सुन्वते ॥ ३ ॥

अधि । द्वयोः । अदधाः । उक्थ्यम् । वचः । यतऽसुचा । मिथुना । या । सपर्यतः ।

असंयत्तः । व्रते । ते । क्षेति । पुष्यति । भद्रा । शक्तिः । यजमानाय । सुन्वते ॥ ३ ॥

हे इन्द्र <sup>१</sup>द्वयोः हविर्धानयोः <sup>२</sup>उक्थ्यम् । उक्थं शब्दम् । तद्योऽर्थं <sup>३</sup>वचः ' युजे वाम् ' इत्यादिमन्त्ररूपं  
वचनम् <sup>४</sup>अधि <sup>५</sup>अदधाः निहितवानसि । ननु हविर्धानयोर्द्वयोः कथमेकमेव वचोऽधिनिधीयते इत्या-  
शङ्क्य ब्राह्मणेनैवं व्याख्यातम्—' अधि द्वयोरदधा उक्थ्यं वच इति द्वयोर्ह्येतत्तृतीयं छदिरधिनिधीयत उक्थ्यं  
वच इति यदाह यज्ञियं वै कर्मोक्थ्यं वचो यज्ञमेवैतेन समर्धयति ' ( ऐ. ब्रा. १. २९ ) इति । तत्र  
यथा हविर्धानद्वये एकमेव तृतीयं छदिरधिनिधीयते एवं स्तोत्रमप्युभयोरैकं युक्तम् । उक्थं नाम यज्ञ-  
संबन्धि शब्दं तद्योग्यं वचनमपि यज्ञियं कर्म । तस्य <sup>६</sup>यज्ञरूपयोर्हविर्धानयोर्द्वयत्वसंपादनाय अधिनिधानात्  
यज्ञोऽपि समृद्धो भवति । कीदृशयोर्हविर्धानयोः । <sup>७</sup>यतसुचा । यताः संबद्धाः सुचो ग्रहचमसादिलक्षणानि  
पात्राणि ययोस्ते । <sup>८</sup>मिथुना युगलरूपेण वर्तमाने <sup>९</sup>या ये हविर्धाने त्वां <sup>१०</sup>सपर्यतः पूजयतस्तयोरि-  
त्यर्थः । किंच ईदृशूपहविर्धानयुक्तो यजमानः <sup>११</sup>असंयत्तः शत्रुभिः सह युद्धार्थमनभिगतः सन् <sup>१२</sup>व्रते  
त्वदीये कर्मणि <sup>१३</sup>क्षेति निवसति <sup>१४</sup>पुष्यति च । प्रजया पशुभिश्च पुष्टो भवति च । <sup>१५</sup>सुन्वते त्वद्देवत्ये  
यागे सोमाभिषवं कुर्वती यजमानस्य <sup>१६</sup>भद्रा कल्याणी <sup>१७</sup>शक्तिः उत्कृष्टं बलं भवति । एतत्सर्वं हविर्धानयो-  
रुक्थ्यस्य वचसोऽधिनिधानेन त्वया कृतमित्यर्थः ॥ यतसुचा । ' यम उपरमे ' । निष्ठायाम् ' अनुदात्तो-  
पदेशः ' इत्यादिना अनुनासिकलोपः । बहुव्रीहौ पूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वम् । इदमादिषु त्रिषु पदेषु ' सुपां  
सुलुक् ' इति विभक्तेः आकारः । सपर्यतः । ' सपर पूजयाम् ' । ' कण्ठादिभ्यो यक् ' । अनुपदेशात्  
लसार्वधातुकानुदात्तत्वे तस्यैव स्वरः शिष्यते । क्षेति । ' क्षि निवासगत्योः ' । ' बहुलं छन्दसि ' इति  
विकरणस्य लृक् । सुन्वते । ' षष्ठ्यर्थे चतुर्थी वक्तव्या ' इति चतुर्थी । ' शतुरनुमः ' इति विभक्ते-  
रुदात्तत्वम् ॥

आदङ्गिराः प्रथमं दधिरे वयं इन्द्राग्रयः शम्या ये सुकृत्यया ।

सर्वं पुणेः समविन्दन्त भोजनमश्वावन्तं गोमन्तमा पशुं नरः ॥ ४ ॥

आत् । अङ्गिराः । प्रथमम् । दधिरे । वयः । इन्द्राग्रयः । शम्या । ये । सुकृत्यया ।

सर्वम् । पुणेः । सम् । अविन्दन्त । भोजनम् । अश्वावन्तम् । गोमन्तम् । आ । पशुम् । नरः ॥ ४ ॥

यदा पणिनिर्गोवोऽपहृतास्तदानीम् । अङ्गिराः अङ्गिरसः । प्रथमं पूर्वमग्रतः । वयः हविर्लक्षणमन्नं । दधिरे इन्द्रार्थं संतादितवन्तः । अश्वाः अस्तन्तरं तादृशाः । अथे अङ्गिरसः । इन्द्राग्रयः प्रज्वलिताग्निद्युक्ताः सन्तः । सुकृत्यया नोभनकरणोपेतया । शम्या कर्मणा शोभनेन यागोनेन्द्रनयजज्ञिति शेषः । ते नरः यज्ञस्य नेतारोऽङ्गिरसः । पुणेः पुनश्चाहोऽनुरस्य संबन्धि । सर्वं भोजनं धनं । समविन्दन्त समलभन्त । ईदृशान् । अश्वावन्तं अश्वैर्युक्तं । गोमन्तं गोभिर्युक्तम् । आकारः समुच्चये । गवाश्चव्यतिरिक्तमन्यत्पशुजानं च समविन्दन्त ॥ अङ्गिराः । ‘ सुपां सुलुक् ’ इति जसः सुः । शम्या । शमी इति कर्मनाम् । शान्यत्यनया क्रियया दोषजातमिति शमी । करणे ञ् । ‘ नोदात्तोपदेशस्य मान्तस्यानाचमेः ’ ( पा. सू. ७. ३. ३४ ) इति वृद्धिप्रतिषेधः । गौरादित्वात् ङीष् । व्यत्ययेनाद्युदात्तत्वम् । सुकृत्यया । शोभनं कृत्यं करणं यस्यां सा तथोक्ता । ‘ नवमुभ्याम् ’ इत्युत्तरपदान्तोदात्तत्वम् ॥

यज्ञैरथर्वा प्रथमः पथस्तते ततः सूर्यो ब्रतपा वेन आजनि ।

आ गा आजदुशना काव्यः सचा यमस्य जातममृतं यजामहे ॥ ५ ॥

यज्ञैः । अथर्वा । प्रथमः । पथः । तते । ततः । सूर्यः । ब्रतऽपाः । वेनः । आ । अजनि ।

आ । गाः । आजत् । उशना । काव्यः । सचा । यमस्य । जातम् । अमृतम् । यजामहे ॥ ५ ॥

पणिभिरपहृतासु गोषु । अथर्वा एतत्संज्ञः ऋषिः । यज्ञैः इन्द्रदेवत्वैरनुष्ठितैर्यागैः । पथः गोसंबन्धितो मार्गान् । प्रथमः । तते तनुते । सर्वेभ्य ऋषिभ्यः पूर्वमेव कृतवानित्यर्थः । ततः तदनन्तरं । ब्रतपाः ब्रतानां कर्मणां पालयिता । वेनः कान्तः । सूर्यः सूर्यरूप इन्द्रः । आ । अजनि गवां प्रदर्शनाय आविरभूत् । ततोऽथर्वा ताः । गाः । आ । आजत् आभिमुख्येन प्राप्नोत् । तादृशस्येन्द्रस्य । काव्यः कवेः पुत्रः । उशना भृगुः । सचा असुरनिरसनाय सहायोऽभूत् । यमस्य असुराणां नियमनार्थं । जातं प्रादुर्भूतम् । अमृतं मरणरहितं तमिन्द्रं । यजामहे हविर्भिः पूजयामः ॥ पथः । शसि ‘ भस्य टेलोपः ’ इति टिलोपः । उदात्तनिवृत्तिस्वरेण विभक्तेरुदात्तत्वम् । तते । ‘ तनु विस्तारे ’ । ‘ बहुलं छन्दसि ’ इति विकरणस्य लुक् । ‘ अनुदात्तोपदेशः ’ इत्यादिना अनुनासिकलोपः । अजनि । ‘ जनी प्रादुर्भावे ’ । ‘ दीपजनबुधः ’ ( पा. सू. ३. १. ६१ ) इत्यादिना कर्तरि लुङि च्लेः चिण् । आजत् । ‘ अज गतिक्षेपणयोः ’ ॥

बर्हिर्वा यत्स्वपत्याय वृज्यतेऽर्को वा श्लोकमाधोपते दिवि ।

प्रावा यत्र वदति कारुक्थ्यस्तस्येदिन्द्रो अभिपित्वेषु रण्यति ॥ ६ ॥

बर्हिः । वा । यत् । सूऽअपत्याय । वृज्यते । अर्कः । वा । श्लोकम् । आऽधोपते । दिवि ।

प्रावा । यत्र । वदति । कारुः । उक्थ्यः । तस्य । इत् । इन्द्रः । अभिऽपित्वेषु । रण्यति ॥ ६ ॥

स्वपत्याय शोभनापतनहेतुभूताय कर्मणे वर्हिर्वा यत् यदा वृज्यते छिद्यते अध्वर्युणा यागार्थमाह्रियते अर्को वा स्तोत्रनिष्पादको होता वा श्लोकं स्तुतिरूपां वाचं दिवि द्योतमाने यज्ञे यदा आधोपते उच्चारयति । यत्र यस्मिन् काले प्रावा अभिपदार्थं प्रवृत्तः उपलः वदति शब्दं करोति । तत्र दृष्टान्तः । कारुक्थ्यः । लुप्तोपममेतत् । उक्थ्यस्य शस्त्रस्य शंसिता कारुः स्तोता यथाभिमतशब्दं करोति तद्वत् । तस्य पूर्वोक्तस्य सर्वस्य अभिपित्वेषु अभिप्राप्तिषु इन्द्रः रण्यति रमते । यद्वा । पूर्वोक्तानां बर्हिर्गादीनामभिप्राप्तिषु सतीष्विन्द्रो रण्यति अस्मदीयो यागो भविष्यतीति हर्षशब्दं करोति ॥ वृज्यते । ‘ वृजी वर्जने ’ । अनुपदेशात् लसार्वधातुकानुदात्तत्वे यक् एव स्वरः शिष्यते । ‘ निपातैर्यद्यदिहन्त ’ इति निघातप्रतिषेधः । आधोपते । ‘ घुपिर् विशवदने ’ । भौवादिकः । अत्रापि ‘ यत् ’ इत्यस्य निपातस्यानुषङ्गात् निवाताभावः । रण्यति । ‘ रसु क्रीडायाम् ’ । व्यत्ययेन इयन् परस्मैपदं च । अन्त्यविकारश्छान्दसः । यद्वा रण शब्दार्थः । व्यत्ययेन इयन् ॥ ॥ ४ ॥

‘ असावि ’ इति विंशत्यृचमेकादशं सूक्तम् । अत्रानुक्रम्यते—‘ असावि विंशतिः षळनुष्टुभ औष्णिहपाङ्क्तगायत्रत्रैष्टुभास्तुचाः प्रगाथः ’ इति । आदितः षडनुष्टुभः सप्तम्याद्यास्तिस्र उष्णिहः । दशम्याद्यास्तिस्रः पङ्क्तयः त्रयोदश्याद्यास्तिस्रो गायत्र्यः । षोडशाद्यास्तिस्रस्त्रिष्टुभः । एकोनविंशी बृहती विंशी सतोबृहती । अनुवर्तनात् गोतम ऋषिः । अनादेशपरिभाषया इन्द्रो देवता । सूक्तविनियोगो लिङ्गादवगन्तव्यः । अविहृतषोडशिखे आद्यौ तृचौ स्तोत्रियानुरूपौ । सूत्रितं च—‘ अथ षोडश्यसावि’ सोम इन्द्र त इति स्तोत्रियानुरूपौ ’ ( आश्व. श्रौ. ६. २ ) इति । आभिप्लविकेपूक्थ्येषु तृतीयसवनेऽच्छावाकस्येमावेव तृचौ वैकल्पिकौ स्तोत्रियानुरूपौ । ‘ एष्टू षु ’ इति खण्डे सूत्रितम्—‘ असावि सोम इन्द्र त इममिन्द्र सुतं पिब ’ ( आश्व. श्रौ. ७. ८ ) इति ॥

असावि सोम इन्द्र ते शर्विष्ठ धृष्णवा गहि ।

आ त्वा पृणक्तित्विन्द्रियं रजः सूर्यो न रश्मिभिः ॥ १ ॥

असावि । सोमः । इन्द्र । ते । शर्विष्ठ । धृष्णो इति । आ । गहि ।

आ । त्वा । पृणक्तु । इन्द्रियम् । रजः । सूर्यः । न । रश्मिभिः ॥ १ ॥

हे इन्द्र ते त्वदर्थं सोमः असावि अभिषुतोऽभूत् । हे शर्विष्ठ अतिशयेन बलवन् अत एव धृष्णो शत्रूणां धर्षयितरिन्द्र आ गहि देवयजनदेशमागच्छ । आगतं च त्वाम् इन्द्रियं सोमपानेनोत्पन्नं प्रभूतं सामर्थ्यम् आ पृणक्तु आपूरयतु । रजः अन्तरिक्षं रश्मिभिः किरणैः सूर्यो न ।

यथा सूर्यः पूरयति नद्वत् ॥ शविष्ठ । शवस्विञ्जवद्वात् इष्टनि ' विन्मतोर्लुक् ' । ' टेः ' इति टिलोपः ।  
पादादिवात् नित्यानाभावः । गदि । गमेर्लोपि ' बहुलं छन्दसि ' इति शपो लुक् । ' अनुदात्तोपदेशः ' ।  
इत्यादिना अनुनासिकलोपः । तस्य ' अमिद्वदत्रा भात् ' इति असिद्धवत्त्वात्<sup>१</sup> हेः लुगभावः ॥

इन्द्रमिद्वरीं वहतोऽप्रतिवृष्टशवसम् ।

ऋषीणां च स्तुतीरुप यज्ञं च मानुषाणाम् ॥ २ ॥

इन्द्रम् । इत् । हरी इति । वहतः । अप्रतिवृष्टशवसम् ।

ऋषीणाम् । च । स्तुतीः । उप । यज्ञम् । च । मानुषाणाम् ॥ २ ॥

१ अप्रतिवृष्टशवसं केनाप्यप्रतिवृष्टेन बलम् । अहिंसितबलमित्यर्थः । २ इन्द्रमित् इन्द्रमेव ३ ऋषीणां  
वसिष्ठादीनां ४ मानुषाणाम् अन्येषां ५ मनुष्याणां ६ च ७ स्तुतीः ८ यज्ञं ९ च १० हरी अर्धो ११ उप १२ वहतः  
समीपं प्रापयतः । यत्र यत्र स्तुवन्ति यत्र यत्र यजन्ते तत्र सर्वत्रेन्द्रमर्थो प्रापयतः इत्यर्थः ॥  
मानुषाणाम् । ' मनोजतिः ' इति मनुशब्दात् अञ् पुगागमश्च ॥

आ तिष्ठ वृत्रहृत्रथं युक्ता ते ब्रह्मणा हरी ।

अर्वाचीनं सु ते मनो ग्रावा कृणोतु वयुना ॥ ३ ॥

आ । तिष्ठ । वृत्रहृन् । रथम् । युक्ता । ते । ब्रह्मणा । हरी इति ।

अर्वाचीनम् । सु । ते । मनः । ग्रावा । कृणोतु । वयुना ॥ ३ ॥

हे १ वृत्रहृन् २ वृत्राणां हन्तरिन्द्र ३ रथम् ४ आ ५ तिष्ठ आरोह । यस्मात् ६ ते ७ हरी त्वदीयावश्चौ  
८ ब्रह्मणा स्तोत्रलक्षणेन मन्त्रेण ९ युक्ता रथेऽस्माभिर्योजितौ तस्मात् त्वं १० रथमातिष्ठ । ११ ते १२ मनः त्वदीयं  
मनश्च १३ ग्रावा अभिपन्नार्थं प्रवृत्तः पापाणः १४ वयुना वचनीयेनाभिषवशब्देन १५ अर्वाचीनम् अस्मदभि-  
मुखं १६ सु १७ कृणोतु सुष्टु करोतु ॥ युक्ता । ' सुपां सुलुक् ' इति आकारः । वयुना । ' वचेर्गश्च ' ।  
( उ. सू. ३. ३१३ ) इति नुप्रत्ययो गकारश्चान्तादेशः ॥

इममिन्द्र सुतं पिब ज्येष्ठममर्त्यं मदम् ।

शुक्रस्य त्वाभ्यक्षरन्धारां ऋतस्य सार्दने ॥ ४ ॥

इमम् । इन्द्र । सुतम् । पिब । ज्येष्ठम् । अमर्त्यम् । मदम् ।

शुक्रस्य । त्वा । अभि । अक्षरन् । धाराः । ऋतस्य । सार्दने ॥ ४ ॥

१. क्ष-असिद्धत्वात् । २. स-अन्येषां मनुष्याणाम् नास्ति । ३. क्ष-च नास्ति ।  
४. क्ष-तम् ।

हे <sup>१</sup>इन्द्र <sup>२</sup>सुतम् अभिषुतम् <sup>३</sup>इमं सोमं <sup>४</sup>पिव । कीदृशम् । <sup>५</sup>ज्येष्ठम् अतिशयेन प्रशस्यं <sup>६</sup>मदं मदकरं <sup>७</sup>अमर्त्यम् अमारकम् । सोमपानजन्यो मदो मदान्तरवन्मारको न भवतीत्यर्थः । तथा <sup>८</sup>ऋतस्य यज्ञस्य संबन्धिनः <sup>९</sup>सदने गृहे वर्तमानाः <sup>१०</sup>शुकल्य दीप्तस्यास्य सोमस्य <sup>११</sup>धाराः त्वाम् <sup>१२</sup>अभ्यक्षरन् अभिमुख्येन संचलन्ति त्वां प्राप्नुवन्ति<sup>१</sup> स्वयमेवागच्छन्तीत्यर्थः ॥ ज्येष्ठम् । प्रशस्यशब्दान् इष्टनि 'ज्य च' ( पा. सू. ५. ३. ६१ ) इति ज्यादेशः । अक्षरन् । 'क्षर संचलने' । छान्दसो लङ् ॥

इन्द्राय नूनमर्चतोऽवधानि च ब्रवीतन ।

सुता अमत्सुरिन्दवो ज्येष्ठं नमस्यता सहः ॥ ५ ॥

इन्द्राय । नूनम् । अर्चत । उक्थानि । च । ब्रवीतन ।

सुताः । अमत्सुः । इन्दवः । ज्येष्ठम् । नमस्यत । सहः ॥ ५ ॥

हे ऋत्विजः <sup>१</sup>इन्द्राय <sup>२</sup>नूनं क्षिप्रम् <sup>३</sup>अर्चत पूजनं कुरुत । एतदेव स्पष्टीक्रियते । <sup>४</sup>उक्थानि अप्रगीतमन्त्रसाध्यानि स्तोत्राणि <sup>५</sup>च <sup>६</sup>ब्रवीतन ब्रूत । <sup>७</sup>सुताः अभिषुताः <sup>८</sup>इन्दवः सोमाः च <sup>९</sup>अमत्सुः आगतमेनमिन्द्रं मत्तं कुर्वन्तु । अनन्तरं <sup>१०</sup>ज्येष्ठं प्रशस्यतमं <sup>११</sup>सहः सहस्विनं बलवन्तं तमिन्द्रं <sup>१२</sup>नमस्यत नमस्कुस्त ॥ ब्रवीतन । ब्रवीतेर्लोडि 'तसनसनथनाश्च' इति तनवादेशः । अमत्सुः । 'मदी हर्षे' । छान्दसः प्रार्थनायां लुङ् । आगमानुशासनस्यानिस्थत्वात् इडभावः । नमस्यत । 'नमोवरिवश्चित्रडः' इति क्यच् । सहः । 'लुगकारेकाररेफाश्च वक्तव्याः' ( पा. सू. ४. ४. १२८. २ ) इति मत्वर्थीयस्य लुक् ॥ ॥ ५ ॥

नकिष्ट्वृथीतरो हरी यदिन्द्र यच्छसे ।

नकिष्ट्वानु मज्मना नकिः स्वश्व आनशे ॥ ६ ॥

नकिः । त्वत् । रथिऽतरः । हरी इति । यत् । इन्द्र । यच्छसे ।

नकिः । त्वा । अनु । मज्मना । नकिः । सुऽअश्वः । आनशे ॥ ६ ॥

हे <sup>१</sup>इन्द्र <sup>२</sup>यत् यस्मात् त्वं <sup>३</sup>हरी एतत्संज्ञावश्वौ <sup>४</sup>यच्छसे रथे योजयसि तस्मात् त्वत्तोऽन्यः<sup>२</sup> कश्चित् <sup>५</sup>रथीतरः अतिशयेन रथवान् <sup>६</sup>नकिः नास्ति । अन्येषामीदृगश्रयुक्तस्थाभावात् । <sup>७</sup>त्वा त्वामनुलक्ष्य <sup>८</sup>मज्मना । बलनामैतत् । बलेन सदृशोऽपि <sup>९</sup>नकिः न ह्यस्ति । <sup>१०</sup>स्वश्वः शोभनाश्वोऽन्यश्च त्वां <sup>११</sup>नकिः <sup>१२</sup>आनशे न प्राप । इन्द्रस्य बलाश्वयोरसाधारणत्वादिन्द्रसदृशो बलवानश्ववान् लोके कश्चिदपि नास्तीत्यर्थः ॥ नकिष्ट्वत् । 'युष्मत्तत्तत्क्षुःष्वन्तःपादम्' इति षत्वम् । रथीतरः । अतिशयेन रथी । तरपि 'ईद्रथिनः' ( पा. सू. ८. २. १७. १ ) इति ईकारान्तादेशः । अवग्रहसमये छान्दसं ह्रस्वत्वम् । यच्छसे । यमेर्व्यत्ययेन आत्मनेपदम् । स्वश्वः । बहुव्रीहौ 'आद्युदात्तं व्यच्छन्दसि' इत्युत्तरपदाद्युदात्तत्वम् । आनशे । 'अश्वोतेश्च' इति अभ्यासादुत्तरस्य उद् ॥

आभिष्विकेयकथ्येषु तृतीयसवने ब्राह्मणाच्छंसिनः 'य एक इद्विदयते' इति वैकल्पिकः स्तोत्रिय-  
स्तृचः । 'एव् पु' इति खण्डे सूत्रितम्—'सखाय आशिपामहि य एक इद्विदयते' (आश्व. श्रौ. ७.  
८) इति । महाव्रतेऽपि निष्केवल्ये औष्णिहृत्याशीतावयं तृचो विनियुक्तः । तथैव पञ्चमारण्यके  
सूच्यते—'य एक इद्विदयत आ याह्यद्रिभिः सुतम्' (ऐ. आ. ५. २. ५) इति ॥

य एक इद्विदयते वसु मर्तीय दाशुषे । ईशानो अप्रतिष्कृत इन्द्रो अङ्ग ॥ ७ ॥

यः । एकः । इत् । विऽदयते । वसु । मर्तीय । दाशुषे । ईशानः । अप्रतिऽस्कृतः । इन्द्रः । अङ्ग ॥ ७ ॥

यः इन्द्रः । एकः इत् एक एव । दाशुषे हविर्दत्तवते । मर्तीय मनुष्याय यजमानाय  
वसु धनं विदयते विशेषेण ददाति । अङ्ग इति क्षिप्रनाम । अप्रतिष्कृतः परैरप्रतिशब्दितः  
प्रतिकूलशब्दरहित इत्यर्थः । एवंभूतः सः । इन्द्रः क्षिप्रम् । ईशानः सर्वस्य जगतः स्वामी भवति ॥  
विदयते । 'दय दानगतिरक्षणसिद्धिदानेषु' । शपः पिच्छात् अनुदात्तत्वम् । तिङ्श्च लसार्वधातुकस्वरेण  
धातुस्वरः एव शिष्यते । यद्वृत्तयोगादनिवातः<sup>१</sup> । अप्रतिष्कृतः । 'कु शब्दे' । प्रतिकूलं कूयते शब्दयते  
इति प्रतिष्कृतः । पारस्करादेराकृतिगणत्वात् सुद् । सुपामादित्वात् पत्वम् । नञ्समासे अव्ययपूर्व-  
पदप्रकृतिस्वरत्वम् ॥

कदा मर्तमराधसं पदा क्षुम्पमिव स्फुरत् । कदा नः शुश्रवद्विर इन्द्रो अङ्ग ॥ ८ ॥

कदा । मर्तन् । अराधसम् । पदा । क्षुम्पम् इव । स्फुरत् ।

कदा । नः । शुश्रवत् । गिरः । इन्द्रः । अङ्ग ॥ ८ ॥

अराधसं हविलक्षणेन राधसा धनेन रहितम् । अयश्चरमित्यर्थः । एवंविधं मर्तं मनुष्यम्  
इन्द्रः पदा पादेन क्षुम्पमिव अहिच्छत्रकमिव<sup>२</sup> । कदा स्फुरत् स्फुरिष्यति वधिष्यति । यथा  
अहिच्छत्रं मण्डलाकारेण शयानं कश्चिदनायासेन हन्ति एवमिन्द्रोऽपि कदा अस्मच्छत्रं हनिष्यतीत्यर्थः ।  
स्फुरतिर्वधकर्मा । 'स्फुरति स्फुलति' (नि. २. १९. १५) इति वधकर्मसु पठितत्वात् । नः अस्माकं  
यष्टृणां गिरः स्तुतिलक्षणा वाचः । इन्द्रः कदा कस्मिन्काले अङ्ग क्षिप्रं शुश्रवत् श्रोष्यतीति  
वितर्क्यते । अत्र निरुक्तम्—'क्षुम्पमहिच्छत्रकं भवति यत् क्षुभ्यते । कदा मर्तमनाराधयन्तं पादेन क्षुम्पमिवा-  
वस्फुरिष्यति । कदा नः श्रोष्यति गिर इन्द्रोऽङ्ग । अङ्गेति क्षिप्रनाम' (निर. ५. १७) इति ॥ पदा ।  
पादशब्दस्य 'पदन्' इत्यादिना पदादेशः । 'जडिदम्' इति विभक्तेः उदात्तत्वम् । क्षुम्पमिव । 'क्षुभ  
संचलने' । अस्मात् कर्मणि घञि बहुलवचनात् धातोर्नुमागमः । वर्णव्यापच्या भकारस्य पकारः ।  
स्फुरत् । 'स्फुर संचलने' । 'छन्दसि लङ्लङ्लिटः' इति लङर्थे लङ् । 'बहुलं छन्दस्यमाङ्गयोगेऽपि'  
इति अडभावः । शुश्रवत् । 'श्रु श्रवणे' । लेटि अडागमः । 'बहुलं छन्दसि' इति शपः श्लुः ॥



यश्चिद्वि त्वा बहुभ्य आ मुतावाँ आविवासति । उग्रं तत्पत्यते शव इन्द्रो अङ्ग ॥ ९ ॥

यः । चित् । हि । त्वा । बहुऽभ्यः । आ । सुतऽवान् । आऽविवासति ।

उग्रम् । तत् । पत्यते । शवः । इन्द्रः । अङ्ग ॥ ९ ॥

बहुभ्यः मनुष्येभ्यः सकाशात् यश्चिद्वि य एव खलु यजमानः मुतावान् अभिषुतसोमयुक्तः सन् हे इन्द्र त्वा त्वाम् आविवासति परिचरति । विवासतिः परिचरणकर्मा । तत् तस्मै यजमानाय यत् उग्रम् उदुर्णं शवः बलम् इन्द्रः अङ्ग क्षिप्रं पत्यते पातयति प्रापयति ॥ तत् । 'सुपां सुलुक्' इति चतुर्थ्याः लुक् । पत्यते । 'पलू गतौ' । अस्मात् अन्तर्भावितण्यर्थात् व्यत्ययेन श्यन् ॥

चातुर्विंशिकेऽहनि नाभ्यंदिने<sup>१</sup> सवने<sup>२</sup> अच्छावाकस्य 'स्वादोरिस्था विषूवतः' इति वैकल्पिकः स्तोत्रियस्तुचः । 'होत्रकाणाम्' इति खण्डे सूत्रितम्—'यः सत्राहा विचर्षणिः स्वादोरिस्था विषूवतः' (आश्व. श्रौ. ७. ४.) इति । पृष्ठयस्य पञ्चमेऽहनि निष्केवल्येऽप्ययं तृचोऽनुरूपः । 'स्तोमे वर्धमाने' इति खण्डे सूत्रितम्—'स्वादोरिस्था विषूवत उप नो हरिभिः सुतम्' (आश्व. श्रौ. ७. १२) इति ॥

**स्वादोरिस्था विषूवतो मध्वः पिबन्ति गौर्यैः ।**

या इन्द्रेण सयावरीवृष्णा मदन्ति शोभसे वस्वीरनु स्वराज्यम् ॥ १० ॥

स्वादोः । इत्था । विषुऽवतः । मध्वः । पिबन्ति । गौर्यैः ।

याः । इन्द्रेण । सऽयावरीः । वृष्णा । मदन्ति । शोभसे । वस्वीः । अनु । स्वऽराज्यम् ॥ १० ॥

स्वादोः स्वादुभूतस्य रसयुक्तस्य इत्था विषूवतः इत्थमनेन प्रकारेण सर्वयज्ञेषु व्याप्तिर्युक्तस्य मध्वः मधुररसस्य सोमस्य । 'क्रियाग्रहणं कर्तव्यम्' इति कर्मणः संप्रदानत्वाच्चतुर्थ्यर्थे षष्ठी । एवंविधं सोमं गौर्यैः गौरवर्णा गावः पिबन्ति । याः गावः शोभसे शोभार्थं वृष्णा कामाभिवर्षकेण इन्द्रेण सयावरीः सह यान्त्यो गच्छन्त्यः सत्यः मदन्ति हृष्टा भवन्ति । ता इन्द्रपीतस्य सोमस्य शेषं पिबन्तीत्यर्थः । वस्वीः पयःप्रदानेन निवासकारिण्यस्ता गावः स्वराज्यं स्वस्य स्वकीयस्येन्द्रस्य यद्राज्यं राजत्वं तदनुलक्ष्यावस्थिता इति शेषः ॥ विषूवतः । 'विषू व्याप्तौ' । अस्मात् औणादिकः कुप्रत्ययः । ततो मनुप् । 'हस्वनुङ्भ्यां मनुप्' इति मनुपः उदात्तत्वम् । 'अन्येषामपि दृश्यते' इति संहितायां दीर्घः । व्यत्ययेन मतोर्वत्वम् । मध्वः । 'जसादिषु च्छन्दसि वावचनम्' इति 'वेडिन्ति' इति गुणाभावे यणादेशः । गौर्यैः । 'षिद्वौरादिभ्यश्च' इति ङीप् । जसि यणादेशे 'उदात्तस्वरितयोर्थणः' इति परस्यानुदात्तस्य स्वरितत्वम् । सयावरीः । 'या प्रापणे' । 'आतो मनिन्' इति वनिप् । 'वनो र च' इति ङीबेफौ । मदन्ति । 'मदी हर्षे' । श्यनि प्राप्ते व्यत्ययेन शप् । वस्वीः । 'वस निवासे' । 'शृस्वृस्निहि' इत्यादिना वसेः उप्रत्ययः । 'धान्ये नित्' इत्यनुवृत्तेः

आद्युदात्तत्वम् । ' वोनो गुणवचनान् ' इत्यत्र ' गुणवचनान् ऊवाद्युदात्तार्थम् ' ( का. ४. १. ४४. १ ) इति वचनान् वसुशब्दान् ऊपि यणादेशः । जसि ' वा छन्दसि ' इति पूर्वसवर्णदीर्घत्वम् । स्वस्य राज्यं स्वराज्यम् । ' अकर्मधारये राज्यम् ' ( पा. सू. ६. २. १३० ) इत्युत्तरपदाद्युदात्तत्वम् ॥ ६ ॥

ता अस्य पृशनायुवः सोमं श्रीणन्ति पृश्नयः ।

प्रिया इन्द्रस्य धेनवो वज्रं हिन्वन्ति सायकं वस्वीरनु स्वराज्यम् ॥ ११ ॥

ताः । अस्य । पृशनायुवः । सोमम् । श्रीणन्ति । पृश्नयः ।

प्रियाः । इन्द्रस्य । धेनवः । वज्रम् । हिन्वन्ति । सायकम् । वस्वीः । अनु । स्वराज्यम् ॥ ११ ॥

ताः पूर्वोक्ताः । अस्य इन्द्रस्य पृशनायुवः स्पर्शनकासाः । पृश्नयः नानावर्णा गावः इन्द्रेण पातय्यं । सोमं पयसा । श्रीणन्ति मिश्रीकुर्वन्ति । इन्द्रस्य प्रियाः प्रीतिहेतुभूतास्ताः । धेनवः । सायकं शत्रूनामन्तकारकं । वज्रम् आयुधं । हिन्वन्ति शत्रुषु प्रेरयन्ति । इन्द्रो यथा शत्रुषु वज्रं प्रेरयति तथेन्द्रस्य मदमुत्पादयन्तीत्यर्थः । अन्यत् पूर्ववत् ॥ हिन्वन्ति । हिविः प्रीणनार्थः । इदित्वात् जुम् । सायकम् । ' यो अन्तर्कर्मणि ' । ण्वुलि आत्वे युगागमः ॥

ता अस्य नमसा सहः सपर्यन्ति प्रचेतसः ।

व्रतान्यस्य सश्विरे पुरुणि पूर्वचित्तये वस्वीरनु स्वराज्यम् ॥ १२ ॥

ताः । अस्य । नमसा । सहः । सपर्यन्ति । प्रचेतसः ।

व्रतानि । अस्य । सश्विरे । पुरुणि । पूर्वचित्तये । वस्वीः । अनु । स्वराज्यम् ॥ १२ ॥

प्रचेतसः प्रकृष्टज्ञानाः । ताः गावः । अस्य इन्द्रस्य सहः बलं । नमसा स्वकीयेन पयोरूपेणाग्नेन सपर्यन्ति परिचरन्ति । पुरुणि बहूनि । अस्य इन्द्रस्य व्रतानि शत्रुवधादिरूपाणि वीर्यकर्माणि । सश्विरे सिषेविरे ज्ञायन्ते<sup>१</sup> इत्यर्थः । किमर्थम् । पूर्वचित्तये युयुत्सूनां शत्रूणां पूर्वमेव प्रज्ञापनाय । अनेन युध्यमाना वृत्रादयः सर्वे मरणं प्राप्ताः किमर्थं भवद्भिः प्राणास्त्यज्यन्ते<sup>२</sup> इति तेषां बोधनायेत्यर्थः । अन्यत् पूर्ववत् ॥ सश्विरे । ' सश्व गतौ ' । व्यस्येनात्मनेपदम् । पूर्वचित्तये । ' चित्ती संज्ञाने ' । भावे क्तिन् । मरुद्वृधादित्वात् पूर्वपदान्तोदात्तत्वम् ॥

चातुर्विंशिकेऽहनि प्रातःसवने ब्राह्मणाच्छंसिमः शस्त्रे ' इन्द्रो दधीचः ' इति षडहस्तोत्रिय-संज्ञकस्तुचः । सूत्रितं च- ' आदह स्वधामन्वित्येका द्वे चेन्द्रो दधीचो अस्थभिः ' ( आश्व. श्रौ. ७. २ ) इति ॥

इन्द्रो दधीचो अस्थमिर्वृत्राण्यप्रतिष्कृतः । जघान नवतीर्नव ॥ १३ ॥

इन्द्रः । दधीचः । अस्थमिः । वृत्राणि । अप्रतिऽस्कृतः । जघान । नवतीः । नव ॥ १३ ॥

अत्र शास्त्रायनिन इतिहासमाचक्षते—‘ आथर्वणस्य दधीचो जीवनो दर्शनेनासुराः पराबन्धुः । अथ तस्मिन् स्वर्गतेऽसुरैः पूर्णा पृथिव्यभवत् । अथेन्द्रः तैरसुरैः सह योद्धुमशक्नुवस्तस्मिन्निवच्छन् स्वर्गं गत इति श्रुत्वा । अथ पप्रच्छ तत्रत्यान् नेह किमस्य किञ्चित्परिशिष्टमङ्गमस्तीति । तस्मा अवोचन् अस्थेतदाश्च शीर्षं येन शिरसाश्विभ्यां मधुविद्यां प्रादवीत् । तत्तु न विद्य यत्राभवदिति । पुनरिन्द्रोऽग्रवीत् । तदन्विच्छतेति । तद्वान्वैषिषुः । तच्छर्यणावत्यनुविद्याजहुः । शर्यणावद्ध वै नाम कुरुक्षेत्रस्य जघनाधे सरः स्यन्दते । तस्य शिरसोऽस्थिमिरिन्द्रोऽसुराजघान ’ इति । ‘अप्रतिष्कृतः परैरप्रतिशब्दितः प्रतिकूलशब्दरहितः ’ इन्द्रः आथर्वणस्य दधीचः एतत्संज्ञकस्य ऋषेः अस्थमिः अश्वशिरःसंबन्धिमिरस्थिमिः नवतीर्नव नवसंख्याका नवतीर्देशोत्तराष्टशतसंख्याकाः । तथा हि । लोकत्रयवर्तिनो देवाज्जेतुमादावासुरी माया त्रिधा संपद्यते । त्रिविधा<sup>१</sup> अतीतानागतवर्तमानकालभेदेन तत्कालवर्तिनो देवाज्जेतुं पुनरपि प्रत्येकं त्रिगुणिता भवति । एवं नव संपद्यते<sup>२</sup> । पुनरप्युत्साहादिशक्तित्रयरूपेण त्रैगुण्ये सति सप्तविंशतिः संपद्यते<sup>३</sup> । पुनः सात्त्विकादिगुणत्रयभेदेन त्रैगुण्ये सत्येकोत्तराशीतिः संपद्यते<sup>४</sup> । एवं चतुर्भिस्त्रिकैर्गुणिताया मायाया दशसु दिक्षु प्रत्येकमवस्थाने सति नव नवतयः संपद्यन्ते । एवंविधमायारूपाणि वृत्राणि आवरकाण्यसुरजातानि जघान हतवान् ॥ दधीचः । दधि अञ्चतीति दध्यङ् । अञ्चतेः ‘ ऋत्विक् ’ इत्यादिना किन् । ‘ अनिदिताम् ’ इति नलोपः । षष्ठ्येकवचने ‘ अचः ’ इति अकारलोपे ‘ चौ ’ इति दीर्घत्वम् । उदात्तनिवृत्तिस्वरेण विभक्त्युदात्तत्वे प्राप्ते तदपवादतया ‘ चौ ’ इति पूर्वपदस्य अन्तोदात्तत्वं प्राप्तम् ‘ अञ्चेञ्छन्दस्य सर्वनामस्थानम् ’ ( पा. सू. ६. १. १७० ) इति पुनर्विभक्त्युदात्तत्वविधानेन तद्वाध्यते । अस्थमिः । ‘ छन्दस्यपि दृश्यते ’ ( पा. सू. ७. १. ७६ ) इति अनजादावपि अस्थिशब्दस्य अनङादेशः स चोदात्तः ॥

इच्छन्नश्वस्य यच्छिरः पर्वतेष्वपश्रितम् । तद्विदच्छर्यणावति ॥ १४ ॥

इच्छन् । अश्वस्य । यत् । शिरः । पर्वतेषु । अपश्रितम् । तत् । विदत् । शर्यणावति ॥ १४ ॥

पर्वतेषु पर्ववसु गिरिषु अपश्रितम् अपगत्यस्थितम् अश्वस्य अश्वसंबन्धि दधीचः यच्छिरः इच्छन् इन्द्रो वर्तते शर्यणावति एतत्संज्ञे<sup>५</sup> सरसि यत् शिरः विदत् अज्ञासीत् । ज्ञात्वा तदाहृत्य तदीयैरस्थमिर्वृत्राणि जघानेति पूर्वस्यामृचि संबन्धः ॥ इच्छन् । ‘ इषु इच्छायाम् ’ । तुदात्तत्वात् शप्रत्ययः । विदत् । वेत्तेलुङि व्यत्ययेन च्लेः अङादेशः । शर्यणावति । शर्यणा नाम देशः । तेषामदूरभवं सरः शर्यणावत् । मध्वादिषु शर्यणशब्दस्य पाठात् ‘ मध्वादिभ्यश्च ’ ( पा. सू. ४. २. ८६ ) इति चातुरर्थिको मतुप् । ‘ संज्ञायाम् ’ इति मतुपो वत्वम् । ‘ मतौ बह्वचोऽनजिरादीनाम् ’ ( पा. सू. ६. ३. ११९ ) इति दीर्घः ॥

१. क्ष-ट-ढ-त्रिविधा सा ।

२. क्ष-संपद्यन्ते ।

३. क्ष-न-संपद्यन्ते ।

४. क्ष-संपद्यन्ते ।

५. क्ष-स-एतत्संज्ञके ।

अतिमूर्तिनाभ्येकाहे कर्णव्ये पूर्वमेवैकं मासं सौर्याचान्द्रमसीभ्यामिष्टिभ्यां यष्टव्यम् । तत्र पूर्वपक्षे चान्द्रमसीष्टिः । ‘अत्राह गोः’ इति तस्यां प्रधानस्यानुवाक्या । ‘अतिमूर्तिना’ इति खण्डे सूत्रितम्— ‘अत्राह गोरमन्वत नवोनवो भवति जायमानः’ ( आश्व. श्रौ. ९. ८ ) इति ॥

अत्राह गोरमन्वत नाम त्वष्टुरपीच्यम् । इत्था चन्द्रमसो गृहे ॥ १५ ॥

अत्र । अह । गोः । अमन्वत । नाम । त्वष्टुः । अपीच्यम् । इत्था । चन्द्रमसः । गृहे ॥ १५ ॥

‘अत्राह अस्मिन्नेव गोः गन्तुः’ चन्द्रमसो गृहे मण्डले त्वष्टुः दीप्तस्यादित्यस्य संबन्धि ‘अपीच्यं रात्रावन्नहितं स्वकीयं यत्’ नाम तेजः तदादित्यस्य रश्मयः<sup>१</sup> इत्था इत्थमनेन प्रकारेण ‘अमन्वत अजातन् । उदकमप्ये स्वच्छे चन्द्रविन्द्वे सूर्यकिरणाः प्रतिफलन्ति । तत्र प्रतिफलिताः किरणाः सूर्ये यादृशीं संज्ञां लभन्ते तादृशीं चन्द्रेऽपि वर्तमाना लभन्ते इत्यर्थः । एतदुक्तं भवति । यद्वात्रावन्नहितं नौरं तेजस्तच्चन्द्रमण्डलं प्रविश्य अहनीव नैशं तमो निवार्य सर्वं प्रकाशयति । ईदम्भूततेजसा युक्तः सूर्यश्च चन्द्र एव द्वादशस्वादित्येग्विचन्द्रस्यापि परिगणितत्वात् । अतोऽहोरात्रयोः प्रकाशक इन्द्र एवेनीन्द्रस्तुतेः प्रतीयमानत्वादिन्द्रो देवतेत्येतदुपपन्नं भवति । ईदम्भूतस्य तेजस आश्रयत्वेन चन्द्रमसः प्राधान्यविवक्षया चान्द्रमस्यामिष्टौ विनियोगोऽप्युपपद्यते । अत्र निस्तम्— ‘अथाप्यस्यैको रश्मिश्चन्द्रमसं प्रति दीप्यते तदेतेनोपेक्षितव्यमादित्यतोऽस्य दीप्तिर्भवतीति । सुषुण्यः सूर्यरश्मिश्चन्द्रमा गन्धर्व इत्यपि निगमो भवति । सोऽपि गौरुच्यते । अत्राह गोरमन्वतेति’ ( निरु. २. ६. ), ‘अत्र ह गोः सममंसतादित्यरश्मयः स्वं नामापीच्यमपचितमपगतमपिहितमन्तर्हितं वा’ ( निरु. ४. २५ ) इति ॥ अमन्वत । ‘मनु अवबोधने’ । अपीच्यम् । अपपूर्वात्<sup>२</sup> चिनोतेः ‘अद्यादयश्च’ ( उ. सू. ४. ५५१ ) इति निपातनात् यत् । अत एवाभिमतरूपसिद्धिः । यद्वा । अपिपूर्वात् अञ्जतेः ‘ऋत्विक्’ इत्यादिना किन् । ‘अनिदिताम्’ इति नलोपः । अपिगते<sup>३</sup> निगते<sup>४</sup> भवमपीच्यम् । ‘भवे छन्दसि’ इति यत् । ‘अचः’ इति अकारलोपे ‘चौ’ इति दीर्घत्वम् । तित्स्वरितः । ‘अपीच्योऽप्रकाशः’ इति भट्टभास्करमिश्रः । इत्था । इदंशब्दात् ‘था हेतौ च छन्दसि’ इति प्रकारवचने थाप्रत्ययः । यदि तत्रेदंशब्दो नानुवर्तते<sup>५</sup> तदानीम् ‘इदमस्थसुः’ ( पा. सू. ५. ३. २४ ) इति थसुप्रत्ययः । ‘अव्ययादाप्सुपः’ ( पा. सू. २. ४. ८२ ) इति सुलुङ्कं बाधित्वा ‘सुपां सुलुङ्’ इति ङादेशः । चन्द्रमसः । चन्द्रमाह्लादनं मिमीते निमिमीते इति चन्द्रमाः । ‘चन्द्रे माङो डित्’ ( उ. सू. ४. ६६७ ) इति असिप्रत्ययः । दासीभारादिषु पठितत्वात् पूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वम् । पूर्वपदं च ‘स्फायितञ्जि’ इत्यादिना रक्प्रत्ययान्तमन्तोदात्तम् ॥ ॥ ७ ॥

सर्वपृष्ठायामिष्टौ कायस्य हविषः ‘को अद्य’ इति द्वे ऋचौ याज्यानुवाक्ये । सूत्रितं च— ‘कायं दशमं को अद्य युङ्क्ते धुरिं गा क्रतस्येति द्वे’ ( आश्व. श्रौ. ४. १२ ) इति ॥

१. क्ष-ट-ड-न-तदादित्यरश्मयः । २. त-श-अपिपूर्वात् । ३. च-फ-अपगते । ४. क्ष-च-छ-ट-ड-द-फ-निर्गते । ५. क्ष-नानुवर्तते ।

को अद्य युङ्क्ते धुरि गा ऋतस्य शिमीवतो भामिनो दुर्हणायून् ।

आसन्निष्पून् ह्रस्वसो मयोभून् एषां भृत्याभरणधत्स जीवात् ॥ १६ ॥

कः । अद्य । युङ्क्ते । धुरि । गाः । ऋतस्य । शिमीवतः । भामिनः । दुःहणायून् ।

आसन्ऽईयून् । ह्रस्वऽअसः । मयःऽभून् । यः । एषाम् । भृत्याम् । ऋणधत् । सः । जीवात् ॥ १६ ॥

‘अद्य अस्मिन् कर्मणि ऋतस्य गच्छतः इन्द्रसंबन्धिनो रथस्य धुरि यश्ववहनप्रदेशे गाः गतिमनोऽश्वान् कः युङ्क्ते को नाम नियोक्तुं शक्नोति । न कोऽपीत्यर्थः । कीदृशान्धान् । शिमीवतः वीर्यकर्मोपेतान् भामिनः तेजसा युक्तान् दुर्हणायून् परैर्दुःसहेन क्रोधेन युक्तान् । हणीयतिः क्रुध्यति-कर्मा । आसन्निष्पून् येषामासनि आस्ये सुखप्रदेशे शत्रूणां प्रहरणार्थमिषवो वाणा बद्धास्तान् ह्रस्वसः । ह्रस्वमु शत्रूणां हृदयेष्वस्यन्ति स्वकीये पादे क्षिपन्तीति ह्रस्वसः । मयोभून् मयसः सुखस्य भावयितृन् । स्वकीयानां सुखप्रदानित्यर्थः । यः यजमानः एषाम् ईदृशानामश्वानां भृत्यां भरणक्रियां रथवाहन-क्रियाम् ऋणधत् समर्धयति स्तोतीति यावत् । सः यजमानः जीवात् जीवनवान्भवेत् ॥ यद्वा । क इति प्रजापतिरुच्यते । ‘को वे नाम प्रजापतिः’ इति श्रुतेः । ऋतस्य यज्ञस्य धुरि निर्वाहे गा वेदरूपान् वाग्विशेषान् अवेदानीं युङ्क्ते संयोजयति । कीदृशान् । शिमीवतः प्रतिपादैः कर्मभिर्युक्तान् भामिनः उज्ज्वलान् दुर्हणायून् । हणीयतिर्हानिकर्मा । हातुमशक्त्यान् वेदाध्ययनस्य नित्यत्वात् । आस-न्निष्पून् आसनि आस्ये इपुरेषणं गमनमुच्चारणं येषां तान् ह्रस्वसो ह्रस्वु हृदयेषु दीप्यमानान् । प्रकाश-मानानित्यर्थः । मयोभून् मयसोऽध्ययनप्रभवस्य सुखसाधनस्यादृष्टस्य भावयितृन् । यो यजमान एषां वचसां भृत्यां भरणक्रियाम् ऋणधत् क्रद्धिमतीं करोति स जीवात् स एव जीवति । अन्ये जीवन्मृता इत्यर्थः ॥ दुर्हणायून् । ‘हणीङ् लजायाम्’ । कण्ठ्वादिवात् यक् । बहुलवचनात् अस्मात् उपप्रत्ययः । अतो लोपे सति वर्णव्यापत्त्या<sup>१</sup> आकारः । मृग्यवादिर्वा द्रष्टव्यः । आसन्निष्पून् । ‘पठन्’ इत्यादिना आस्यशब्दस्य आसन्नादेशः । ‘इष गतौ’ इत्यस्मात् ‘इषेः क्चि’ ( उ. सू. १. १३ ) इति उपप्रत्ययः । बहुव्रीहौ पूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वम् । ह्रस्वसः । ‘असु क्षेपणे’ । ‘अस गतिदीप्यादानेषु’ । ‘क्विप् च’ इति क्विप् । ‘तत्पुरुषे कृति बहुलम्’ इति अलुक् । कृदुत्तरपदप्रकृतिस्वरत्वम् । मयोभून् । व्यत्ययेन ह्रस्वत्वम् । यद्वा । ‘मितद्वादिभ्य उपसंख्यानम्’ ( पा. सू. ३. २. १८०. १ ) इति डुप्रत्ययः । भृत्याम् । ‘भृञ् भरणे’ । ‘संज्ञायां समजनिषद्’ ( पा. सू. ३. ३. ९९ ) इति क्यप् । ‘उदात्तः’ इत्यनुवृत्तेः प्रत्ययस्योदात्तत्वम् । ऋणधत् । ‘ऋधु वृद्धौ’ । लेटि व्यत्ययेन श्रम् । ‘लेटोऽडाटौ’ इति अडागमः । ‘इत्श्च लोपः’ इति इकारलोपः । जीवात् । ‘जीव प्राणधारणे’ । पूर्ववत् लेटि आडागमः ॥

क ईषते तुज्यते को विभाय को मंसते सन्तमिन्द्रं को अन्ति ।

कस्तोकाय क इभायोत रायेऽर्धि ब्रवत्तन्वेऽ को जनाय ॥ १७ ॥

कः । ईषते । तुज्यते । कः । विभाय । कः । मंसते । सन्तम् । इन्द्रम् । कः । अन्ति ।

कः । तोकाय । कः । इभाय । उत । राये । अर्धि । ब्रवत् । तन्वे । कः । जनाय ॥ १७ ॥

अनुग्रहीनरि इन्द्रे आगते सति 'क' ईपते शत्रोर्भीतिः सन् को निर्गच्छति न कोऽपीत्यर्थः । 'कः' पुज्यते को हिंस्यते शत्रुभिर्हिंस्योऽपि कश्चिन्नास्तीत्यर्थः । 'कः' यजमानः 'विभाय विभेति । इन्द्रे रक्षके सति भयमपि नोत्पद्यते दूरे तस्य शत्रुकृता हिंसा । 'अन्ति अन्तिके समीपे' सन्तम् अस्माकं रक्षकत्वेन वर्तमानम् 'इन्द्रं' 'कः' पुरुषः 'मंसते जानाति । वयमेव जानीमो नान्यः इत्यर्थः । एकः कः पूरकः । युद्धे सहायार्थमिन्द्रे आगते सति 'कः' यजमानः 'तोकाय पुत्राय' 'अधि' 'ब्रवत् । हे इन्द्र अस्मदीयं पुत्रं रक्षेत्येवंरूपमधिवचनं पक्षपातेन वचनम् । 'ब्राह्मणायाधिब्रूयात्' इति यथा । एवंरूपमधिवचनं को यजमानः कुर्यात् । स्वयमेवेन्द्रो रक्षतीति भावः । 'इभाय गजाय' 'कः' अधि ब्रवत् । 'उत अपि च' 'राये शत्रुभिरपहियमाणाय धनाय कः' अधि ब्रवत् । अपहियमाणमस्मदीयं धनं रक्षेत्यधिवचनमपि को यजमानः कुर्यात् । न कोऽपीत्यर्थः । अपि च 'तन्वे' स्वकीयाय शरीराय 'जनाय परिजनाय च' 'कः' अधि ब्रवत् । स्वशरीररक्षार्थं परिजनरक्षार्थं चेन्द्रस्याधिवचनं नापेक्षितम् । स्तुत्या प्रीत इन्द्रः स्वयमेव रक्षतीत्यर्थः । यद्वा तु कश्चाद्वाभिधेयस्य प्रजापतेः संबन्धिनि कर्मणि विनियोगः तदानीं परमैश्वर्ययोगादिन्द्रशब्देन प्रजापतिरेवाभिधीयते । यथा 'ऐन्द्रा गार्हपत्यमुपतिष्ठते' इति विनियोगानुसारेण 'कदा चन' इत्यस्यासृचि विद्यमान इन्द्रो गार्हपत्यपरतया नीयते तद्वत् ॥ ईपते । 'ईष गतिहिंसादर्शनेषु' । भौवादिक आत्मनपदी । तुज्यते । 'तुज हिंसायाम्' । कर्मणि यक् । अनुपदेशात् लसार्धधातुकानुदात्तत्वे यक् एव स्वरः शिष्यते । 'अतिष्ठः' इति पर्युदासात् निधाताभावः । मंसते । लेटि अडागमः । 'सिन्वहुलं लेटि' इति सिप् । अन्ति । अन्तिकस्य 'काविलोपो बहुलम्' इति कलोपः । ब्रवत् । ब्रवीतेलेटि अडागमः । तन्वे । तनुशब्दाच्चतुर्थ्येकवचने 'जसादिषु च्छन्दसि वावचनम्' इति 'वेडिति' इति गुणाभावे यणादेशः । 'उदात्तस्वरितयोर्यणः' इति विभक्तेः स्वरितत्वम् ॥

को अग्निमीद्रे हविषा घृतेन सुचा यजाता ऋतुभिर्ध्रुवेभिः ।

कस्मै देवा आ वहानाशु होम को मंसते वीतिहोत्रः सुदेवः ॥ १८ ॥

कः । अग्निम् । ईद्रे । हविषा । घृतेन । सुचा । यजातै । ऋतुभिः । ध्रुवेभिः ।

कस्मै । देवाः । आ । वहान् । आशु । होम । कः । मंसते । वीतिहोत्रः । सुदेवः ॥ १८ ॥

'कः' यजमानः 'अग्निम्' 'ईद्रे' इन्द्रार्थं हविर्निहत्याग्निं स्तौति । इन्द्राय हविर्निर्वापोऽपि सम्यक्कर्तुं न शक्यते । इन्द्रस्य दुर्विज्ञानत्वात् । को वा इन्द्रयागार्थमग्निं 'सुचा जुह्वा' 'ध्रुवेभिः' 'ध्रुवैर्नित्यैः' 'ऋतुभिः' वसन्तादिकालैरुपलक्षितेन 'घृतेन' 'हविषा' 'यजातै' यजेत् । यद्वा । ऋतवः प्रयाजदेवताः । 'ऋतवो वै प्रयाजाः' ( तै.सं. १.६.११.५ ) इति श्रुतेः । ताभिः ध्रुवैः प्रकृतौ विकृतौ<sup>१</sup> च<sup>२</sup> अनुष्ठेयतया निश्चलैर्ऋतुभिः सह अग्निमाज्यभागदेवतां घृतेन हविषा को यजेत् । न कोऽपीत्यर्थः । 'कस्मै' यजमानाय 'होम' ह्यातव्यं प्रशस्यं धनम् 'आशु' शीघ्रं 'देवाः' 'आ' 'वहान्' आवहन्ति प्रयच्छन्ति । न कस्मा अपीत्यर्थः । इन्द्र एव धनस्य दाता नान्ये देवा इति इन्द्रः<sup>३</sup> स्तूयते । 'वीतिहोत्रः' प्राप्तयज्ञः 'सुदेवः' शोभनदेवताकः 'कः' यजमानः 'मंसते' इन्द्रं सम्यग्जानाति । न कोऽपीत्यर्थः । बहुविधेन स्तोत्रेण चिरकालोपासनेन चेन्द्रः प्रत्यक्षो भवति नान्येन प्रकारेणेति तात्पर्यार्थः ॥ ईद्रे । 'ईड स्तुतौ' । अदादिवात् शपो लुक् । सुचा । 'सावेकाचः' इति विभक्तेरुदात्तत्वम् । यजातै । यजतेलेटि आडागमः । 'वैतोऽन्यत्र' इति

ऐकारः । वहान् । वहतेलेटि अडागमः । ‘ इत्थं लोपः ’ इति इकारलोपः । ‘ संयोगान्तस्य ’ इति तकारलोपः । होम । ह्वयतेः कृतात्वस्य ‘ आतो मनिन् ’ इति मनिन् । ‘ द्वः ’ इत्यनुवृत्ता ‘ बहुलं छन्दसि ’ इति संप्रसारणम् । यद्वा । ‘ नामन्लीमन् ’ ( उ. सू. ४. ५९० ) इत्यादौ होमन्वाद्वा मनिन्प्रत्ययान्तो निपात्यते । मंसते । ‘ मन ज्ञाने ’ । लेटि अडागमः । ‘ सिव्वहुलं लेटि ’ इति सिप् । वीतिहोत्रः । वी गत्यादिषु । अस्मात् कर्मणि ‘ मन्त्रे वृषः ’ इत्यादिना किन् स चोदात्तः । होत्रं होमः । ‘ हुयामाश्रुभसिभ्यस्वन् ’ ( उ. सू. ४. ६०७ ) इति व्रन्प्रत्ययः । वीतिः प्राप्नो होमो येन । बहुव्रीहौ पूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वम् । सुदेवः । ‘ नन्सुभ्याम् ’ इत्युत्तरपदान्तोदात्तत्वम् ॥

त्वमङ्ग प्र शंसिषो देवः शविष्ठ मर्त्यम् ।

न त्वदन्यो मघवन्नस्ति मर्दितेन्द्र ब्रवीमि ते वचः ॥ १९ ॥

त्वम् । अङ्ग । प्र । शंसिषः । देवः । शविष्ठ । मर्त्यम् ।

न । त्वत् । अन्यः । मघवन् । अस्ति । मर्दिता । इन्द्र । ब्रवीमि । ते । वचः ॥ १९ ॥

अङ्ग इति अभिमुखीकरणे । अङ्गः शविष्ठ हे बलवत्तमेन्द्र देवः द्योतमानः त्वं मर्त्य मरण-धर्माणं त्वां स्तुतवन्तं पुरुषं प्र शंसिषः । सस्यगनेन स्तुतम् इति प्रशंस । हे मघवन् धनवन् इन्द्र त्वदन्यः त्वत्तोऽन्यः कश्चित् मर्दिता सुखयिता न अस्ति । अतः कारणात् ते तुभ्यमिदं स्तुति-लक्षणं वचः ब्रवीमि उच्चारयामि ॥ शंसिषः । ‘ शंसु स्तुतौ ’ । लेटि सिपि अडागमः । ‘ सिव्वहुलं लेटि ’ इति विकरणश्च सिप् । तस्य आर्धधातुकत्वात् इडागमः । शविष्ठ । अतिशयेन शवस्वी शविष्ठः । इष्टनि ‘ विन्मतोलुक् ’ । ‘ टेः ’ इति टिलोपः । मर्दिता । ‘ मृड सुखने ’ । वृचः इडागमः ॥

मा ते राधांसि मा त ऊतयो वसोऽस्मान्कदा चना दमन् ।

विश्वा च न उपमिमीहि मानुष वसूनि चर्षणिभ्य आ ॥ २० ॥

मा । ते । राधांसि । मा । ते । ऊतयः । वसो इति । अस्मान् । कदा । चन । दमन् ।

विश्वा । च । नः । उपमिमीहि । मानुष । वसूनि । चर्षणिभ्यः । आ ॥ २० ॥

हे वसो निवासयितरिन्द्र ते तव संबन्धीनि राधोत्येभिरिति राधांसि भूतानि अस्मान् कदा चन कदाचिदपि मा दमन् मा विनाशयन्तु । तथा ऊतयः गन्तारः । यद्वा । धूतयः इत्यत्र वर्णलोपः । धूतयः कम्पयितारः ते त्वदीया मरुतश्च मा दमन् । हे मानुष मनुष्यहितेन्द्र चर्ष-णिभ्यः मन्त्रद्रष्टृभ्यः नः अस्मभ्यं विश्वा विश्वानि सर्वाणि वसूनि धनानि च आ उपमिमीहि सर्वत आहत्यास्मत्समीपे कुरु । सर्वत्र वर्तमानं धनमस्मभ्यं प्रयच्छेत्यर्थः ॥ कदा । किशब्दात् ‘ सर्वैकान्य-कियत्तदः काले दा ’ ( पा. सू. ५. ३. १५ ) इति दाप्रत्ययः । ‘ किमः कः ’ इति कादेशः । व्यत्ययेन आधुदात्तत्वम् ।



दभन् । ' दभु दभ्ने ' । लोट्ये छान्दसे लङि ' बहुलं छन्दसि ' इति विकरणस्य लुक् । ' न माङ्योगे ' इति अडभावः । मिमीहि । ' माङ् माने शब्दे च ' । व्यत्ययेन परस्मैपदम् । जुहोत्यादि-  
त्वात् श्लुः । ' भृवामित् ' इति अभ्यासस्य इत्वम् । हेङित्वात् ' धुमास्था० ' इति ईत्वम् ॥ ८ ॥ ॥ १३ ॥

चतुर्दशेऽनुवाके नव सूक्तानि । तत्र ' प्र ये ' इति द्वादशैव प्रथमं सूक्तं गोतमस्यार्पम् । पञ्चमी-  
द्वादशौ त्रिष्टुभौ । शिष्टा जगत्यः । मरुतो देवता । तथा चानुक्रान्तम्—' प्र ये द्वादश मास्तं ह  
पञ्चम्यन्त्ये त्रिष्टुभौ ' इति । ह्रस्वप्रयोगादिद्विमादीनि चत्वारि सूक्तानि मरुदेवत्यानि ॥ अभिप्लवपडहस्य  
चतुर्थेऽहनि आशिरालते एतत्सूक्तं मास्तनिविद्वानीयम् । सूत्रितं च—' प्र ये शुम्भन्ते जनस्य गोपा  
इत्याशिमास्तम् ' ( आश्व. श्रौ. ७. ७ ) इति ॥

प्र ये शुम्भन्ते जनयो न सप्तयो यामन् रुद्रस्य सूनवः सुदंससः ।

रोदसी हि मरुतश्चक्रिरे वृधे मदन्ति वीरा विदथेषु वृष्वयः ॥ १ ॥

प्र । ये । शुम्भन्ते । जनयः । न । सप्तयः । यामन् । रुद्रस्य । सूनवः । सुदंससः ।

रोदसी इति । हि । मरुतः । चक्रिरे । वृधे । मदन्ति । वीराः । विदथेषु । वृष्वयः ॥ १ ॥

प्र ये ऽमरुतः ऽयामन् यामनि गानने निमित्तभूते सति ऽप्र ऽशुम्भन्ते प्रकर्षेण स्वकीयान्यङ्गानि  
अलंकुर्वन्ति<sup>१</sup> ऽजदयो ऽन जाया इव । यथा योषितः स्वकीयान्यङ्गान्यलंकुर्वन्ति तद्वत् । कीदृशा मरुतः ।  
ऽसप्तयः सर्पणशीलाः ऽरुद्रस्य ऽसूनवः । रोदयति सर्वमन्तकाले इति रुद्रः परमेश्वरः । तस्य पुत्राः ।  
ऽसुदंससः शोभनकर्माणः । एतदेवोपपादयति । ऽहि यस्मात् मरुतः ऽरोदसी द्यावापृथिव्यौ ऽवृधे  
वृष्टिप्रदानादिना वर्धनाय ऽचक्रिरे कृतवन्तः । अतः सुदंसस इत्यर्थः । ऽवीराः विशेषेण शत्रुक्षेपण-  
शीलाः<sup>२</sup> ऽवृष्वयः घर्षणशीलाः । महीरुहशिलोच्चयादेर्मञ्जका इत्यर्थः । एवंभूतास्ते मरुतः ऽविदथेषु ।  
विदन्त्येषु यष्ट्यतया देवानिति विदथा यज्ञाः । तेषु ऽमदन्ति सोमपानेन हृष्यन्ति ॥ शुम्भन्ते । ' शुभ  
शुम्भ दीप्तौ ' । भौवादिकः । जनयः । जायन्ते आस्वपत्यानीति जनयो जायाः । ' इन्सर्वधातुभ्यः '  
इति इन्प्रत्ययः । यामन् । ' या प्रापणे ' । ' कृत्यत्युदो बहुलम् ' इति बहुलवचनात् ' आतो मनिन्० '  
इति भावे मनिन् । ' सुपां सुलुक् ' इति सप्तम्याः लुक् । सुदंससः । दंसः इति कर्मनाम । शोभनं  
दंसो येषाम् । ' सोर्मनसी अलोमोपसी ' इत्युत्तरपदाद्युदात्तत्वम् । चक्रिरे । ' हि च ' इति निघात-  
प्रतिषेधः । वृधे । ' वृधु वृद्धौ ' । संपदादिलक्षणो भावे क्प् । ' सावेकाचः० ' इति विभक्तेरुदात्तत्वम् ।  
मदन्ति । ' मदी हर्षे ' । इयनि प्राप्ते व्यत्ययेन शप् । पादादित्वात् निघाताभावः । विदथेषु ।  
' विद ज्ञाने ' । ' रुविदिभ्यां कित् ' इति अथप्रत्ययः । वृष्वयः । ' वृषु संघर्षे ' । ' कृविष्ट्वि० '  
इत्यादिना विन्प्रत्ययान्तो निपात्यते ॥

त उक्षितासो महिमानमाशत दिवि रुद्रासो अधि चक्रिरे सदः ।

अर्चन्तो अर्कं जनयन्त इन्द्रियमधि श्रियो दधिरे पृश्निमातरः ॥ २ ॥

ते । उक्षितासः । महिमानम् । आशत । दिवि । रुद्रासः । अधि । चक्रिरे । सदः ।

अर्चन्तः । अर्कम् । जनयन्तः । इन्द्रियम् । अधि । श्रियः । दधिरे । पृश्निमातरः ॥ २ ॥

ये पूर्वोक्तगुणविशिष्टाः ते मरुतः । उक्षितासः देवैरभिषिक्ताः सन्तः महिमानं महत्त्वम् आशत आमुवन् । रुद्रासः रुद्रस्य पुत्राः । उपचाराजन्ये जनकशब्दः । ते रुद्रपुत्रा मरुतः । दिवि द्योतमाने नभसि । सदः सदनं स्थानम् । अधि चक्रिरे अधिकं सर्वोत्कृष्टं कृतवन्तः । अर्कम् अर्चनीय-  
मिन्द्रम् । अर्चन्तः पूजयन्तः । इन्द्रियम् इन्द्रस्य लिङ्गं वीर्यं जनयन्तः । प्रहर भगवो जहि वीर्यस्व ( ऐ. ब्रा. ३. २० ) इत्येवंरूपेण वाक्येनोत्पादयन्तः । पृश्निमातरः पृश्नेर्नामरूपाया भूमेः पुत्रा मरुतः । श्रियः ऐश्वर्याणि । अधि दधिरे आधिक्येनाधारयन् ॥ उक्षितासः । उक्ष सेचने । कर्मणि निष्ठा । ‘ आजसेरसुक् ’ । महिमानम् । महच्छब्दात् पृथ्वादिलक्षण इमनिच् । ‘ टेः ’ इति टिलोपः । आशत । ‘ अशू व्यासौ ’ । लङि ‘ बहुलं छन्दसि ’ इति विकरणस्य लृक् । इन्द्रियम् । ‘ इन्द्रिय-  
मिन्द्रलिङ्गमिन्द्रदृष्टम् ’ ( पा. सू. ५. २. ९३ ) इति घञ्प्रत्ययान्तो निपात्यते । पृश्निमातरः । प्राश्रुते सर्वाणि रूपाणीति पृश्निभूमिः । श्रूयते च—‘ इयं वै पृश्निः ’ ( तै. ब्रा. १. ४. १. ५ ) इति । ‘ वृणिः पृश्निः ’ इत्यादौ निपातनात् अभिमतरूपसिद्धिः । पृश्निर्माता येषां ते तथोक्ताः । ‘ ऋत-  
श्छन्दसि ’ ( पा. सू. ५. ४. १५८ ) इति समासान्तस्य कपः प्रतिषेधः ॥

गोमातरो यच्छुभयन्ते अञ्जिभिस्तनूषु शुभ्रा दधिरे विरुक्मतः ।

बाधन्ते विश्वमभिमातिनमप वर्त्मान्येषामनु रीयते घृतम् ॥ ३ ॥

गोमातरः । यत् । शुभयन्ते । अञ्जिभिः । तनूषु । शुभ्राः । दधिरे । विरुक्मतः ।

बाधन्ते । विश्वम् । अभिमातिनम् । अप । वर्त्मानि । एषाम् । अनु । रीयते । घृतम् ॥ ३ ॥

गोमातरः गोरूपा भूमिर्माता येषां ते मरुतः । अञ्जिभिः रूपाभिव्यञ्जकैराभरणैः । यत् यदा शुभयन्ते स्वकीयान्यङ्गानि शोभायुक्तानि कुर्वन्ति तदानीं शुभ्राः दीप्ता मरुतः । तनूषु स्वकीयेषु शरीरेषु विरुक्मतः विशेषेण रोचमानानलंकारान् दधिरे धारयन्ति । अपि च विश्वं सर्वम् अभि-  
मातिनं शत्रुम् अप बाधन्ते हिंसन्ति । एषां मरुतां वर्त्मानि मार्गाननुसृत्य घृतं क्षरणशीलमुदकं रीयते स्रवति । यत्र मरुतो गच्छन्ति वृष्ट्युदकमपि तदनुसारेण तत्र गच्छतीत्यर्थः ॥ शुभयन्ते । संज्ञा-  
पूर्वकस्य विधेरनित्यत्वात् लघूपधगुणाभावः । अञ्जिभिः । ‘ अञ्ज व्यक्तिक्रक्षणकान्तिगतिषु ’ । ‘ खनिक-  
षिकस्य ङ्यसिवासिध्वनिस्तनिवनिसनिग्रन्थिचरिभ्यश्च ’ ( उ. सू. ४. ५७९ ) इति इप्रत्ययः । शुभ्राः । ‘ शुभदीप्तौ ’ । ‘ स्फायितञ्चि ’ इत्यादिना स्क् । विरुक्मतः । विशिष्टा स्क् विस्क् । तद्वन्तो विरुक्मन्तः ।  
मनुपि अयस्मयादिवेन पदत्वात् कुत्वम् । भत्वात् जश्वाभावः । रीयते । ‘ रीङ् स्रवणे ’ । दैवादिकः ॥

वि ये भ्राजन्ते सुमखास ऋष्टिभिः प्रच्यवयन्तो अच्युता चिदोजसा ।

मनोजुवो यन्मरुतो रथेष्वाम वृषत्रातासुः पृषतीरयुगध्वम् ॥ ४ ॥

वि । ये । भ्राजन्ते । सुऽमखासः । ऋष्टिऽभिः । प्रऽच्यवयन्तः । अच्युता । चित् । ओजसा ।

मनऽजुवः । यत् । मरुतः । रथेषु । आ । वृषऽत्रातासः । पृषतीः । अयुगध्वम् ॥ ४ ॥

‘सुमखासः शोभनयज्ञाः’ ये मरुतः ‘ऋष्टिभिः आयुधैः’ वि ‘भ्राजन्ते विशेषेण दीप्यन्ते ते मरुतः’ ‘अच्युता’ ‘चित् च्यावयितुमशक्यानि दृढानि पर्वतादीन्यपि’ ‘ओजसा स्वकीयेन बलेन’ ‘प्रच्यवयन्तः प्रकर्षेण च्यावयितारः प्रेरयितारो भवन्ति । उत्तरार्धः प्रत्यक्षकृतः । हे ‘मरुतः’ ‘मनोजुवः मनोवद्वेगगतयः’ ‘वृषत्रातासः वृष्ट्युदकसेचनसमर्थसप्तसंवात्मका यूयं’ ‘रथेषु आस्मीयेषु’ ‘पृषतीः । पृषत्यः इति मरुद्वाहनानां संज्ञा’ ‘पृषत्यो मरुताम्’ ( नि. १. १५. ६ ) इत्युक्तत्वात् । पृषद्भिः श्वेत-विन्दुभिर्युक्ताः सृगीः ‘यत् यदा’ ‘आ’ ‘अयुगध्वं आभिमुख्येन नियुक्ता अकृद्वम् । तदानीं पर्वतादिकं प्रच्यवते इत्यर्थः ॥ सुमखासः । ‘सर्वे विधयश्छन्दसि विकल्प्यन्ते’ इति ‘नन्सुभ्याम्’ इत्यस्य प्रवृत्त्यभावे बहुव्रीहौ पूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वम् । अच्युता । ‘शेच्छन्दसि बहुलम्’ इति शैलौपः । मनोजुवः । जु इति सौत्रो धातुर्गत्यर्थः । ‘क्विवचि’ इत्यादिना क्विब्दीबौ । अयुगध्वम् । ‘युजिर् योगे’ । लुङि ‘धि च’ ( पा. सू. ८. २. २५ ) इति सकारलोपः ॥

प्र यद्रथेषु पृषतीरयुगध्वं वाजे अद्रिं मरुतो रंहयन्तः ।

उतारुषस्य वि ष्यन्ति धाराश्चर्मैवोदभिर्व्युन्दन्ति भूमं ॥ ५ ॥

प्र । यत् । रथेषु । पृषतीः । अयुगध्वम् । वाजे । अद्रिम् । मरुतः । रंहयन्तः ।

उत । अरुषस्य । वि । स्यन्ति । धाराः । चर्मैऽव । उदऽभिः । वि । उन्दन्ति । भूमं ॥ ५ ॥

हे ‘मरुतः’ ‘पृषतीः’ ‘यत् यदा’ ‘रथेषु’ ‘प्र’ ‘अयुगध्वं प्रायूयुजत । किं कुर्वन्तः । ‘वाजे अन्ने निमित्तभूते सति’ ‘अद्रिं मेघं’ ‘रंहयन्तः वर्षणार्थं प्रेरयन्तः । ‘उत तदानीम्’ ‘अरुषस्य आरोचमानस्य सूर्यस्य वैद्युताग्नेर्वा सकाशात् वृष्ट्युदकधाराः’ भवन्तः ‘वि’ ‘ष्यन्ति विमुञ्चन्ति । विमुक्तास्ताश्च’ ‘धाराः’ ‘उदभिः उदकैः’ ‘चर्मैव परिमितमल्पं’ चर्मं यथा अप्रयत्नेन क्लेशते एवं ‘भूमं सर्वां भूमिं’ ‘व्युन्दन्ति विशेषेणाद्रिं’ कुर्वन्ति’ । रंहयन्तः । ‘रहि गतौ’ । वि ष्यन्ति । ‘षो अन्तर्कर्मणि’ । दैवादिकः । ‘ओतः इयनि’ ( पा. सू. ७. ३. ७१ ) इति ओकारलोपः । ‘उपसर्गात्सुनोति’ इति पत्वम् । उदभिः । ‘पद्म्’ इत्यादिना उदकशब्दस्य उदन्नादेशः । व्युन्दन्ति । ‘उन्दी क्लेदने’ । भूमं । ‘सुपां सुलुक्’ इति भूमिशब्दात् उत्तरस्य अमः डादेशः । छान्दसं ह्रस्वत्वम् ॥

तृतीयसवने ‘आ वो वहन्तु’ इति पोटुः प्रस्थितयाज्या । सूत्रितं च—‘आ वो वहन्तु सप्तथो रघुण्यदोऽमेव नः सुहवा आ हि गन्तन’ ( आश्व. श्रौ. ५. ५ ) इति ॥

आ वो वहन्तु सप्तयो रघुप्यदो रघुपत्वानः प्र जिगात बाहुभिः ।

सीदता बहिरुरु वः सदस्कृतं मादयध्वं मरुतो मध्वो अन्धसः ॥ ६ ॥

आ । वः । वहन्तु । सप्तयः । रघुऽस्यदः । रघुऽपत्वानः । प्र । जिगात । बाहुभिः ।

सीदत । आ । बहिः । उरु । वः । सदः । कृतम् । मादयध्वम् । मरुतः । नध्वः । अन्धसः ॥ ६ ॥

हे मरुतः । वः युष्माक् सप्तयः सर्पणशीला अश्वाः । आ वहन्तु अस्त्रवज्रं प्रापयन्तु । कीदृशाः सप्तयः । रघुप्यदः लघु शीघ्रं स्यन्दमानाः । वेगेन गच्छन्त इत्यर्थः । रघुपत्वानः लघु शीघ्रं पतन्तो गच्छन्तो यूयं बाहुभिः स्वकीयैर्हस्तैः अस्मभ्यं दातव्यं धनमाहृत्य<sup>१</sup> प्र जिगात अक्रपेण गच्छत । हे मरुतः वः युष्माकं सदः सदनं वेदिलक्षणं स्थानम् उरु विस्तीर्णं कृतम् । तत्र यदास्तीर्णं बहिः तत् आ सीदत तस्मिन्बहिरुपविशत । उपविश्य च मध्वः मधुरस्य अन्धसः सोमलक्षणस्यान्नस्य<sup>२</sup> पानेन मादयध्वं नृषा भवत ॥ रघुप्यदः । रघु स्यन्दन्ते इति रघुप्यदः । 'स्यन्दू प्रस्त्रवणे' । 'क्विप् च' इति क्विप् । 'अनिदिताम्' इति नलोपः । कृदुत्तरपदप्रकृतिस्वरत्वम् । रघुपत्वानः । 'पलू गतौ' 'अन्येभ्योऽपि दृश्यन्ते' इति वनिप् । जिगात । 'गा स्तुतौ' । जाहोत्यादिक्रः । 'जिगाति' ( नि. २.१४.११३ ) इति गतिकर्मसु पाठादत्र गत्यर्थः । लोप्सध्यभवदुवचनस्य 'तप्तनप्तनथनाश्च' इति तबादेशः । तस्य पित्वेन डित्वाभावात् 'ई हल्यघोः' इति ईत्वाभावः । सदः । 'अतः कृकमि' ( पा. सू. ८. ३. ४६ ) इति विसर्जनीयस्य सत्वम् । मादयध्वम् । 'मद नृसियोगे' । चुरादि-रास्मनेपदी ॥ १ ॥

तेऽवर्धन्त स्वतवसो महित्वना नाकं तस्थुरु चक्रिरे सदः ।

विष्णुर्यद्वाववृषणं मदच्युतं वयो न सीदन्नधि बहिर्षि प्रिये ॥ ७ ॥

ते । अवर्धन्त । स्वतवसः । महिऽत्वना । आ । नाकम् । तस्थुः । उरु । चक्रिरे । सदः ।

विष्णुः । यत् । ह । आवत् । वृषणम् । मदऽच्युतम् । वयः । न । सीदन् । अधि । बहिर्षि । प्रिये ॥ ७ ॥

ते मरुतः अवर्धन्त वृद्धिं गताः । कीदृशाः । स्वतवसः स्वाश्रयबलाः । नान्यस्य कस्यचिद्वल-मपेक्षन्ते । वृद्धिं प्राप्य च महित्वना महिम्ना महत्त्वेन नाकं स्वर्गम् आ तस्थुः आस्थितवन्तः । सदः सदनं नभोलक्षणं स्थानं च स्वकीयनिवासाय उरु विस्तीर्णं चक्रिरे । यत् येभ्यो मरुद्भ्यो यदर्थं वृषणं कामाभिवर्षकं मदच्युतं मदस्य हर्षस्य आसेक्तारं यज्ञं विष्णुः । ह आवत् विष्णुरेवागत्य रक्षति ते मरुतः वयो न पक्षिणो यथा शीघ्रमागच्छन्ति एवं शीघ्रमागत्य बहिर्षि अधि अस्मदीये यज्ञे प्रिये प्रीतिकरे सीदन् सीदन्तु उपविशन्तु ॥ तेऽवर्धन्त । 'स्वरितो वानुदात्ते पदादौ' ( पा. सू. ८. २. ६ ) इति एकादेशस्य स्वरितत्वम् । महित्वना । भावप्रत्ययादुत्तरस्य आङः व्यत्ययेन नाभावः उदात्तत्वं च । यद्वा । 'सुपां सुलुक्' इति आज्ञादेशो नकारोपजनश्च । तस्थुः । नाकमातस्थुश्च सदश्च विस्तीर्णं चक्रिरे इति चार्थप्रतीतिः 'चादिलोपे विभाषा' इति प्रथमायास्तिङ्विभक्तेर्निवातप्रतिषेधः ।

यत् । ' सुपां सुलुक् ' इति चतुर्थ्या लुक् । आवत् । छान्दसो वर्तमाने लङ् । वृषणम् । ' वा षपूर्वस्य निगमे ' इति उपधादीर्घाभावः । मदच्युतम् । मदं च्योततीति मदच्युत् । ' च्युतिर् आसेचने ' । ' किप् च ' इति किप् । सीदन् । लिङ्गर्थे लेटि अडागमः ॥

शूराइवेद्युधयो न जग्मयः श्रवस्यवो न पृतनासु येतिरे ।

भयन्ते विश्वा भुवना मरुद्भ्यो राजानइव त्वेषसंदशो नरः ॥ ८ ॥

शूराःऽइव । इत् । युयुधयः । न । जग्मयः । श्रवस्यवः । न । पृतनासु । येतिरे ।

भयन्ते । विश्वा । भुवना । मरुत्ऽभ्यः । राजानःऽइव । त्वेषऽसंदशः । नरः ॥ ८ ॥

इत् इन्धेतःसमुच्चये । ' शूराइवेत् शौर्योपेता युयुत्सवः पुरुषा इव च ' युयुधयः शत्रुभिर्युध्यमानाः पुरुषा इव च ' जग्मयः शीघ्रं गच्छन्तो मरुतः ' श्रवस्यवो ' न श्रवोऽज्जमात्मन इच्छन्तः पुरुषा इव ' पृतनासु संग्रामेषु ' येतिरे प्रयतन्ते वृत्रादिभिर्युद्धे व्याप्रियन्ते । तादृशेभ्यः ' मरुद्भ्यः ' विश्वा ' भुवना सर्वाणि भूतजातानि ' भयन्ते विभ्यति । ये ' नरः ' वृष्ट्यादेर्नैतारो मरुतः ' राजानइव राजमाना नृपतय इव ' त्वेषसंदशः दीप्तसंदर्शना उपरूपतया द्रष्टुमशक्या भवन्ति तेभ्य इत्यर्थः ॥ युयुधयः । ' युध संग्रहारे ' । ' आद्यगमहनजनः ' इत्यत्र ' उत्सर्गच्छन्दसि ' ( पा. सू. ३. २. १७१. २ ) इति वचनात् किन्प्रत्ययः । लिङ्गुद्गावात् द्विर्भावादि । कित्वात् गुणाभावः । निच्वादाद्युदात्तत्वम् । जग्मयः । तेनैव सूत्रेण किन्प्रत्ययः । ' गमहन ' इत्यादिना उपधालोपः । स्थानिवद्भावात् द्विर्भावादि । श्रवस्यवः । श्रव इच्छति श्रवस्यति । ' क्याच्छन्दसि ' इति उपप्रत्ययः । येतिरे । ' यती प्रयत्ने ' । ' छन्दसि लुङ्लङ्लिटः ' इति वर्तमाने लिट् । भयन्ते । ' जिभी भये ' । ' बहुलं छन्दसि ' इति शपः श्लोरभावः । त्वेषसंदशः । ' त्विष दीप्ता ' । पचाद्यच् । ' दशिर् प्रेक्षणे ' । संपूर्वादस्मात् संपदादिलक्षणे भावे किप् । बहुव्रीहौ पूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वम् ॥

त्वष्टा यद्वज्रं सुकृतं हिरण्ययं सहस्रभृष्टिं स्वपा अवर्तयत् ।

धृत्त इन्द्रो नर्यपांसि कर्तवेऽहं नृवृत्रं निरपामौब्जदर्णवम् ॥ ९ ॥

त्वष्टा । यत् । वज्रम् । सुऽकृतम् । हिरण्ययम् । सहस्रभृष्टिम् । सुऽअपांः । अवर्तयत् ।

धृत्ते । इन्द्रः । नरि । अपांसि । कर्तवे । अहं । नृवृत्रम् । निः । अपाम् । औब्जत् । अर्णवम् ॥ ९ ॥

स्वपाः शोभनकर्मा ' त्वष्टा विश्वनिर्माता ' यद्वज्रम् ' अवर्तयत् ' इन्द्रं प्रत्यगमयत् दत्तवानित्यर्थः । कीदृशम् । ' सुकृतं ' सम्यङ्निष्पादितं ' हिरण्ययं ' सुवर्णमयं ' सहस्रभृष्टिम् ' अनेकाभिर्धाराभिर्युक्तम् । तद्वज्रम् ' इन्द्रः ' धृत्ते धारयति । किमर्थम् । ' नरि । अत्र नृसंबन्धात् नृशब्देन संग्रामोऽभिधीयते । संग्रामे ' अपांसि ' शत्रुहननादिलक्षणानि कर्माणि ' कर्तवे ' कर्तुम् । एवं वज्रं धृत्वा तेन वज्रेण ' वृत्रं वृष्ट्युदकस्यावरकम् ' अर्णवम् ' अर्णसोदकेन युक्तं मेघम् ' अहन् अवधीत् । ' अपां ' तेन निरुद्धा अपश्च सः ' निः ' औब्जत् ' निःशेषेणाधोमुखमपातयत् प्रवृष्टा अकरोदित्यर्थः ॥ सुकृतम् । सुपूर्वात् करोतेः

कर्मणि निष्ठा । ' गतिरनन्तरः ' इति गतेः प्रकृतिस्वरत्वम् । हिरण्ययम् । हिरण्यशब्दादुत्तरस्य मयटो मकारस्य लोपः ' ऋत्वयवास्त्वयवास्व ' इत्यादौ निपात्यते । स्वपाः । ' सोमिनसी अलोमोषसी ' इत्युत्तरपदाद्युदात्तत्वम् । कर्त्तवे । ' तुमर्थे सेसेन् ' इति करोतेः तवेन्प्रत्ययः । अपाम् । ' क्रियाग्रहणं कर्त्तव्यम् ' इति कर्मणः संप्रदानत्वात् चतुर्थ्यर्थे षष्ठी । ' ऊडिदम् ' इति विभक्तेश्चुदात्तत्वम् । औडजत् । ' उवज आर्जवे ' । अर्णवम् । ' अर्णसो लोपश्च ' ( का. ५. २. १०९. २ ) इति सत्वर्थीयो वः सलोपश्च १ ॥

ऊर्ध्वं नुनुद्रेऽवतं त ओजसा ददृहाणं चिद्धिभिदुर्वि पर्वतम् ।

धर्मन्तो वाणं मरुतः सुदानवो मदे सोमस्य रण्यानि चक्रिरे ॥ १० ॥

ऊर्ध्वम् । नुनुद्रे । अवतम् । ते । ओजसा । ददृहाणम् । चित् । विभिदुः । वि । पर्वतम् ।

धर्मन्तः । वाणम् । मरुतः । सुदानवः । मदे । सोमस्य । रण्यानि । चक्रिरे ॥ १० ॥

अत्रेयमाख्यायिका । गोतम ऋषिः पिपासया पीडितः सन् मरुत उदकं ययाचे । तदनन्तरं मरुतोऽदूरस्थं कूपमुद्धृत्य यत्र स गोतम ऋषिस्तिष्ठति तां दिशं<sup>१</sup> नीत्वा ऋषिसमीपे कूपमवस्थाप्य तत्पार्श्वे आहावं च कृत्वा तस्मिन्नाहावे कूपमुत्सिच्य तमृषिं तेनोदकेन तर्पयांचक्रुः । अयमर्थोऽनयोत्तरया च प्रतिपाद्यते ॥ १० ते मरुतः १० अवतम् । अवस्तात्ततो भवतीति अवतः कूपः । कूपनामसु च ' अवतः अवटः ' ( नि. ३. २३. ७ ) इति पठितम् । तम् १० ऊर्ध्वम् उपरि यथा भवति तथा १० ओजसा स्वकीयेन बलेन १० नुनुद्रे प्रेरितवन्तः उत्खातवन्त इत्यर्थः । एवं कूपमुत्खाय ऋषेराश्रमं प्रति नयन्तः मरुतः मार्गमध्ये १० ददृहाणं प्रवृद्धं गतिनिरोधकं १० पर्वतं १० चित् पर्ववन्तं शिलोच्चयमपि १० वि १० विभिदुः विशेषेण बभञ्जुः । १० सुदानवः शोभनदानास्ते १० मरुतः १० वाणं शतसंख्याभिः<sup>३</sup> तन्त्रीभिर्युक्तं वीणाविशेषं १० धमन्तः वाद्यन्तः १० सोमस्य १० मदे सोमपानेन हर्षे सति १० रण्यानि स्तुत्यानि रमणीयानि धनानि १० चक्रिरे स्तोत्रभ्यः कुर्वन्ति ॥ नुनुद्रे । ' गुद प्रेरणे ' । लिटि ' इरयो रे ' इति रेआदेशः । ददृहाणम् । ' दृह दृहि वृद्धौ ' । लिटः कानच् । धमन्तः । ' ध्मा शब्दाग्निसंयोगयोः ' । ' पाद्मा ' इत्यादिना धमादेशः । वाणम् । ' अण रण वण शब्दार्थाः ' । कर्मणि घञ् । ' कर्पात्वतः ' इत्यन्तोदात्तत्वम् । रण्यानि । रणतेर्भावे ' वशिरण्योरूपसंख्यायाम् ' ( पा. सू. ३. ३. ५८. ३ ) इति अप् । ततः ' भवे छन्दसि ' इति यत् । ' यतोऽनावः ' इत्याद्युदात्तत्वम् ॥

जिह्वं नुनुद्रेऽवतं तया दिशार्सिञ्चन्नुत्सं गोतमाय तृष्णजे ।

आ गच्छन्तीमर्वसा चित्रभानवः कामं विप्रस्य तर्पयन्त धामभिः ॥ ११ ॥

जिह्वम् । नुनुद्रे । अवतम् । तया । दिशा । अर्सिञ्चन् । उत्सम् । गोतमाय । तृष्णजे ।

आ । गच्छन्ति । ईम् । अर्वसा । चित्रभानवः । कामम् । विप्रस्य । तर्पयन्त । धामभिः ॥ ११ ॥

मरुतः 'अवतम् उद्धृतं कृपं यस्यां दिशि ऋषिर्वसति' तथा 'दिशा' 'जिह्वं वक्रं तिर्यञ्चं' 'नुमुद्रे प्रेरितवन्तः । एवं कृपं नीत्वा ऋष्याश्रमेऽवस्थाप्य' 'तृष्णजे तृषिनाय' 'गोतमाय ऋषये तदर्थम्' 'उत्सं जलप्रवाहं कृपादुद्धृत्य' 'अनिञ्चन् आहावेऽवानयन् । एवं कृत्वा' 'ईम् एनं स्तोतारमृषिं' 'चित्रभानवः विचित्रदीप्तयस्ते मरुतः' 'अवसा ईदृशेन रक्षणेन सह' 'आ' 'गच्छन्ति तत्समीपं प्राप्नुवन्ति । प्राप्य च' 'विप्रस्य मेधाविनो गोतमस्य' 'कामम् अभिलाषं' 'धामभिः आयुषो धारकैरुदकैः' 'वर्षयन्त अतर्पयन् ॥ तथा । 'न गोश्मसाववर्णः' इति 'मावेकाचः' इति प्राप्तस्य विभक्त्युदात्तस्य प्रतिषेधः । दिशा । 'सावेकाचः' इति विभक्तेरुदात्तत्वम् । तृष्णजे । 'जिह्वा पिपासायाम्' । 'स्वपितृषोर्नजिङ्' (पा. सू. ३. २. १७२) । प्रत्ययाद्युदात्तत्वं । पदकारस्य शाकलयस्य त्वयमभिप्रायः । 'अन्ये-  
त्वपि दृश्यन्ते' इति दशिप्रह्णान् केवलादपि जनेऽप्रत्ययः । तृष्णा जाता यस्य स तथोक्तः । 'डयापोः मेजाच्छन्दसोर्वहुलम्' इति प्रस्वत्वम् । बहुव्रीहौ पूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वम् । धामभिः । दधातेः 'आतो मनिन्' इति मनिन् ॥

मारुते पशौ 'या वः शर्म' इति हविषो याज्या । 'प्रदानानाम्' इति खण्डे सूत्रितम्—'अरा इवेदचरमा अहेव या वः शर्म शशमानाय सन्ति' (आश्व. श्रौ. ३. ७) इति ॥

या वः शर्म शशमानाय सन्ति त्रिधातूनि दाशुषे यच्छताधि ।

अस्मभ्यं तानि मरुतो वि यन्त रयिं नो धत्त वृषणः सुवीरम् ॥ १२ ॥

या । वः । शर्म । शशमानाय । सन्ति । त्रिधातूनि । दाशुषे । यच्छत । अधि ।

अस्मभ्यम् । तानि । मरुतः । वि । यन्त । रयिम् । नः । धत्त । वृषणः । सुवीरम् ॥ १२ ॥

हे मरुतः 'वः युष्माकं संबन्धीनि' 'या यानि' 'शर्म शर्माणि सुखानि गुहाणि वा । कीदृशानि । 'त्रिधातूनि पृथिव्यादिषु त्रिषु स्थानेष्ववस्थितानि' 'शशमानाय युष्मान् स्तुतिभिर्भजमानाय दातुं संपादितानि । पूर्वोक्तलक्षणानि शर्माणि यानि' 'सन्ति यानि च' 'दाशुषे हविर्दत्तवते यजमानाय' 'अधि' 'यच्छत अधिकं प्रयच्छथ हे' 'मरुतः' 'तानि सर्वाणि शर्माणि' 'अस्मभ्यं' 'वि' 'यन्त विशेषेण प्रयच्छत । किंच हे' 'वृषणः कामानां वषितारो मरुतः' 'नः अस्मभ्यं' 'सुवीरं शोभनैर्वीरैः पुत्रादिभिर्युक्तं' 'रयिं धनं' 'धत्त दत्त ॥ या । 'शेच्छन्दसि बहुलम्' इति शैलौपः । शर्म । 'सुपां सुलुक्' इति जसौ लुक् । शशमानाय । 'शशं प्लुतगतौ' । ताच्छीलिकः चानश् । यच्छत । छान्दसे लङि 'बहुलं छन्दस्यमाङ्गयोगेऽपि' इति अडभावः । यन्त । यमेलौटि 'बहुलं छन्दसि' इति शपो लुक् । 'तप्तनप्तन-  
थनाश्च' इति तस्य तबादेशः । अतस्तस्य पित्त्वेन छित्त्वाभावात् 'अनुदात्तोपदेशः' इत्यादिना अनुनासिकलोपो न भवति । वृषणः । 'वा षपूर्वस्य निगमे' इति उपधादीर्घाभावः । सुवीरम् । बहुव्रीहौ 'वीरवीर्यौ च' इत्युत्तरपदाद्युदात्तत्वम् ॥ ॥ १० ॥

'मरुतो यस्य' इति दशर्चं द्वितीयं सूक्तं गोतमस्यार्घं गायत्रं मरुदेवताकम् । अनुक्रम्यते च—  
'मरुतो दश गायत्रम्' इति । व्युल्लेहे तृतीये छन्दोमे आग्निमारुते शस्त्रे एतस्सूक्तम् । 'तृतीयस्यागन्म महः' इति खण्डे सूत्रितं—'मरुतो यस्य हि प्राग्नेये वाचमिस्थाग्निमारुतम्' (आश्व. श्रौ. ८. ११)



इति । ऐन्द्रामारुयां प्रधानस्य<sup>१</sup> हविषो 'मरुतो यस्य' इत्येषा अनुवाक्या । सूत्रितं च—'ऐन्द्रामारुतो मेदकामा मरुतो यस्य हि क्षये' (आश्व. श्रौ. २. ११) इति । एवैव वरुणप्रवासेषु मारुत्याः आमिक्षाया अनुवाक्या । सूत्रितं च—'मरुतो यस्य हि क्षयेऽरा इवेदचरमा अहेव' (आश्व. श्रौ. २. १७) इति । तथा प्रातःसवने पोतुरेपा प्रस्थितयाज्या । सूत्रितं च—'मरुतो यस्य हि क्षयेऽग्ने पत्नी-रिहा वह' (आश्व. श्रौ. ५. ५) इति ॥

मरुतो यस्य हि क्षये पाथा दिवो विमहसः । स सुगोपातमो जनः ॥ १ ॥

मरुतः । यस्य । हि । क्षये । पाथ । दिवः । विमहसः । सः । सुगोपातमः । जनः ॥ १ ॥

हे विमहसः विशिष्टप्रकाशाः मरुतः दिवः अन्तरिक्षलोकादागत्य यस्य हि यस्य खलु यजमानस्य क्षये यज्ञगृहे पाथ सोमं पिबथ सः जनः जातो यजमानः सुगोपातमः शोभनैः पालकैरत्यन्तं युक्तो भवति ॥ पाथ । 'पा पाने' । लटि 'बहुलं छन्दसि' इति शपो लुक् । यद्वृत्त-योगादनिवातः<sup>२</sup> । विमहसः । विशिष्टं महस्तेजो येषां ते तथोक्ताः । सुगोपातमः । शोभनो गोपा रक्षको यस्य स सुगोपाः । अतिक्षयेन सुगोपाः सुगोपातमः । तमपः पित्त्वादनुदात्तस्वे सति बहुव्रीहौ 'नन्सुभ्याम्' इत्युत्तरपदान्तोदात्तत्वमेव शिष्यते ॥

यज्ञैर्वा यज्ञवाहसो विप्रस्य वा मतीनाम् । मरुतः शृणुता हवम् ॥ २ ॥

यज्ञैः । वा । यज्ञवाहसः । विप्रस्य । वा । मतीनाम् । मरुतः । शृणुत । हवम् ॥ २ ॥

हे यज्ञवाहसः यज्ञस्य वोढारः मरुतः यूयं यज्ञैर्वा । वाशब्दः समुच्चये । यज्ञैश्च यजमानस्य मतीनां स्तुतीनां संबन्धिनः विप्रस्य वा अयजमानस्य मेधाविनश्च हवम् आह्वानं शृणुत । यज्ञ-वतो यजमानस्य यागरहितस्य स्तोतुश्चाह्वानमवश्यं भवद्भिः श्रोतव्यं यतः<sup>३</sup> भवन्तो यज्ञस्य वोढारः स्तुतिप्रियाश्चेति भावः ॥ यज्ञवाहसः । 'गतिकारकयोरपि पूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वं च' इति वचनात् 'वहिहाधान्यश्छन्दसि' इति कारकपूर्वात् वहतेरसुन् । 'णित्' इत्यनुवृत्तेः उपधावृद्धिः । मतीनाम् । 'मन ज्ञाने' । अस्मात् करणे क्तिन् । 'नामन्यतरस्याम्' इति नाम उदात्तत्वम् । शृणुत । 'श्रुवः श्रु च' इति श्रुः । 'सतिशिष्टस्वरबलीयस्वमन्यत्र विकरणेभ्यः' इति वचनात् तिङ एव स्वरः शिष्यते । मरुत इत्यस्य आमन्त्रितस्य 'आमन्त्रितं पूर्वमविद्यमानवत्' इति अविद्यमानवत्त्वेन पदादपरत्वात् निघाताभावः । हवम् । 'भावेनुपसर्गस्य' इति द्वयतेरप् संप्रसारणं च ॥

उत वा यस्य वाजिनोऽनु विप्रमर्तक्षत । स गन्ता गोमति व्रजे ॥ ३ ॥

उत । वा । यस्य । वाजिनः । अनु । विप्रम् । अतक्षत । सः । गन्ता । गोमति । व्रजे ॥ ३ ॥

उत वा अपि च यस्य यजमानस्य वाजिनः हविल्लक्षणाज्ञोपेता ऋत्विजः विप्रं मेधाविनं मरुद्वृणुम् अनु अतक्षत हविष्यदानादिना तीक्ष्णीकुर्वन्ति सः यजमानः गोमति बहुभिर्गोभिर्युक्ते

‘व्रजे गोष्ठे’ गन्ता गमनशीलो भवति ॥ अतश्चत । ‘तक्ष्ण त्वक्ष्ण तनूकरणे’ । छान्दसो लङ् । व्यत्ययेन मध्यमः । गन्ता । गमेस्ताच्छीलिकः कृन् ॥

अस्य वीरस्य बर्हिषि सुतः सोमो दिविष्टिषु । उक्थं मदश्च शस्यते ॥ ४ ॥

अस्य । वीरस्य । बर्हिषि । सुतः । सोमः । दिविष्टिषु । उक्थम् । मदः । च । शस्यते ॥ ४ ॥

‘दिविष्टिषु यजनीयदिवसेषु’ बर्हिषि यज्ञे ‘वीरस्य शत्रुक्षेपणकुशलस्य’ अस्य मरुद्गणस्य यागाय ‘सोमः’ ‘सुतः’ । ऋत्विग्भिर्भरमिषुतो भवति । ‘उक्थं मरुदेवताकं शस्त्रं’ ‘मदश्च मदिघातुना युक्ता’ ‘मरुतो देवाः सोमस्य मत्सम्’ इत्यादिका मारुती निवित् च अस्य मरुद्गणस्य हर्षाय ‘शस्यते’ होत्रा पठ्यते ॥ अयम् । ‘ऊडिदम्’ इति बिभकेरुदात्तत्वम् । दिविष्टिषु । इष्टय एषणानि गमनानि । दिवो द्योतमानस्य सूर्यस्येष्टयो येषु दिवसेषु ते तथोक्ताः । बहुव्रीहौ पूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वम् । व्यत्ययेन उत्वाभावः ॥

अस्य श्रोपन्त्वा भुवो विश्वा यश्चर्षणीरभि । सूरं चित्ससुषीरिषः ॥ ५ ॥

अस्य । श्रोपन्तु । आ । भुवः । विश्वाः । यः । चर्षणीः । अभि । सूरम् । चित् । ससुषीः । इषः ॥ ५ ॥

‘अस्य यजमानस्य स्तुतिं मरुतः’ आ आभिमुख्येन ‘श्रोपन्तु’ शृण्वन्तु । ‘यः मरुद्गणः’ ‘विश्वाः’ ‘चर्षणीः सर्वान् शत्रुभूतान्मनुष्यान्’ ‘अभि’ ‘भुवः’ अभिभवति । तादृगणाकारा मरुतः शृण्वन्तिवत्यर्थः । ‘सूरं’ ‘चित्’ स्तुतेः प्रेरयितारं यजमानमपि ‘इषः मरुद्भिः प्रत्तान्यन्नानि’ ‘ससुषीः’ प्राप्तानि भवन्तु ॥ श्रोपन्तु । ‘श्रु श्रवणे’ । लोटि ‘सिब्वहुलं लेटि’ इति बहुलवचनात् सिप् । भुवः । भवतेल्लेटि तिपः ‘तिङां तिङो भवन्ति’ इति सिप् । ‘लेटोऽडाटौ’ इति अडागमः । ‘बहुलं छन्दसि’ इति शपो लुक् । ‘भूसुवोस्तिङि’ इति गुणप्रतिषेधः । सूरम् । ‘षू प्रेरणे’ । ‘सुसूधागृध्रिभ्यः कन्’ इति कन्प्रत्ययः । ससुषीः । ‘सु गतौ’ । अस्मात् लिटः क्सुः । ‘उगितश्च’ इति ङीप् । भसंज्ञायां ‘वसोः संप्रसारणम्’ इति संप्रसारणम् । ‘शासिवसिचसीनां च’ इति षत्वम् । जसि ‘वा छन्दसि’ इति पूर्वसवर्णदीर्घत्वम् ॥ ११ ॥

पूर्वाभिर्हि ददाशिम शरद्भिर्मरुतो वयम् । अवोभिश्चर्षणीनाम् ॥ ६ ॥

पूर्वाभिः । हि । ददाशिम । शरद्भिः । मरुतः । वयम् । अवोभिः । चर्षणीनाम् ॥ ६ ॥

हे ‘मरुतः’ ‘पूर्वाभिः’ बहुभिः ‘शरद्भिः संवत्सरैः’ ‘चर्षणीनां सर्वस्य द्रष्टृणां सर्वज्ञानां भवतां संबन्धिभिः’ ‘अवोभिः रक्षणैर्युक्ताः सन्तः’ ‘वयं’ ‘ददाशिम युष्मभ्यं हवींषि दत्तवन्तः’ । ‘हि यस्मादर्थे’ । यस्मादेवं तस्मादिदानीमप्यस्मदीयहविःस्वीकरणायागच्छत इत्यर्थः ॥ पूर्वाभिः । पुरुशब्दात् ‘वोतो गुणवचनात्’ इति ङीप् । यणादेशे ‘हलि च’ इति दीर्घत्वम् । ददाशिम । ‘दाश्च दाने’ । लिटि इडागमः । ‘हि च’ इति निघातप्रतिषेधः । चर्षणीनाम् । ‘नामन्यतरस्याम्’ इति नाम उदात्तत्वम् ॥

सुभगः स प्रयज्यवो मरुतो अस्तु मर्त्यैः । यस्य प्रयांसि पर्पथ ॥ ७ ॥

सुऽभगः । सः । प्रऽयज्यवः । मरुतः । अस्तु । मर्त्यैः । यस्य । प्रयांसि । पर्पथ ॥ ७ ॥

हे 'प्रयज्यवः' प्रकरणेन यष्टव्याः 'मरुतः' 'सः' 'मर्त्यैः' मनुष्यो यजमानः 'सुभगः' 'अस्तु' शोभन-  
धनो भवतु । 'यस्य' यजमानस्य 'प्रयांसि' हविलक्षणान्यन्नानि 'पर्पथ' आत्मनि मिश्र्य स्वीकुम्य  
इत्यर्थः ॥ सुभगः । भग इति धननाम । शोभनो भगो यस्य । 'ऋवाद्यश्च' इत्युत्तरपदाद्युदात्तत्वम् ।  
पर्पथ । 'वृषु वृषु मृषु सेचने' । भौवादिकः । 'यद्वृत्ताच्चित्तम्' इति निघातप्रतिषेधः ॥

शशमानस्य वा नरः स्वेदस्य सत्यशवसः । विदा कामस्य वेनतः ॥ ८ ॥

शशमानस्य । वा । नरः । स्वेदस्य । सत्यऽशवसः । विद । कामस्य । वेनतः ॥ ८ ॥

हे 'सत्यशवसः' अविषयबलाः 'नरः' नेतारो मरुतः 'शशमानस्य' युष्मान् स्तुतिभिः संभज-  
मानस्य 'स्वेदस्य' स्तावकमन्त्रोच्चारणजनितेन श्रमेण स्विद्यमानगात्रस्य 'वेनतः' । वेनतिः कान्ति-  
कर्मा । कामयमानस्य । वाशब्दः समुच्चये । एवंभूतस्य स्तोतुश्च 'कामस्य' काममभिलाषं 'विद' लम्भयत  
प्रयच्छतेत्यर्थः ॥ शशमानस्य । 'शश' पुतगतौ । ताच्छीलिकः चानश् । स्वेदस्य । 'जिष्विदा  
गात्रप्रक्षरणे' । अन्तर्भावितप्यथात् कर्मणि षञ् । जिच्वादाद्युदात्तत्वम् । विद । 'विद् लामे' ।  
लोदि मध्यमपुरुषबहुवचनस्य व्यत्ययेन ज्ञादेशः । 'बहुलं छन्दसि' इति विकरणस्य लृक् । इत्य  
अदादेशः । 'लोपस्त आत्मनेपदेषु' इति तलोपः । प्रत्ययाद्युदात्तत्वम् । पादादिवात् निघाताभावः ।  
'अचोऽतस्तिडः' इति संहितायां दीर्घः । कामस्य । वृषादिषु पाठादाद्युदात्तत्वम् । 'क्रियाग्रहणं  
कर्तव्यम्' इति कर्मणः संप्रदानत्वात् चतुर्थ्यर्थे षष्ठी ॥

यूयं तत्सत्यशवस आविष्कर्त महित्वना । विध्यता विद्युता रक्षः ॥ ९ ॥

यूयम् । तत् । सत्यऽशवसः । आविः । कर्त । महिऽत्वना । विध्यत । विऽद्युता । रक्षः ॥ ९ ॥

हे 'सत्यशवसः' सत्यबला अन्यैरग्रधृत्यबला मरुतः 'यूयं' 'तत्' वृत्रवधादिषु प्रसिद्धं युष्मदीयं  
माहात्म्यम् 'आविष्कर्त' आविष्कुरुत प्रकाशयत । 'विद्युता' विद्योतमानेन 'महित्वना' तेन महत्त्वेन  
माहात्म्येन 'रक्षः' अस्माकमुपद्रवकारिणं राक्षसादिकं 'विध्यत' ताडयत नाशयतेत्यर्थः ॥ कर्त ।  
करोतेर्लोदि 'बहुलं छन्दसि' इति विकरणस्य लृक् । 'तसनसनथनाश्च' इति तबादेशः । गुणः । 'इदु-  
दुपधस्य चाग्रत्यस्य' ( पा. सू. ८. ३. ४१ ) इति आविःशब्दे विसर्जनीयस्य षत्वम् । महित्वना ।  
भावप्रत्ययादुत्तरस्य आङः व्यत्ययेन नाभावः उदात्तत्वं च । यद्वा । 'सुपां सुलृक्' इति तृतीयाया  
आजादेशो नकारोपजनश्च । विध्यत । 'व्यध ताडने' । इयनि ग्रहिज्यादिना संप्रसारणम् ।  
तद्वाद्स्य 'सार्वधातुकमपित्' इति डित्त्वे सति 'ऋचि तुनुधमश्नुतङ्' इति संहितायां दीर्घः ॥

गूहता गुह्यं तमो वि यात विश्वमत्रिणम् । ज्योतिष्कर्ता यदुश्मसि ॥ १० ॥

गूहत् । गुह्यम् । तमः । वि । यात । विश्वम् । अत्रिणम् । ज्योतिः । कर्त । यत् । उश्मसि ॥ १० ॥

हे मरुतः 'गुह्यं गुहायां स्थितं सर्वत्र व्याप्य वर्तमानं' तमः अन्धकारं 'गूह्यं संवृतं कुरुत । यथा अस्माभिर्न दृश्यते तथा अदर्शनं प्रापयन् विनाशयतेत्यर्थः । 'विश्वं सर्वम्' 'अत्रिणम्' अत्तारं राक्षसादिकं 'वि' 'यात विविधं यापयन् अस्मत्सकाशात् निर्गमयन् । 'यत्' 'ज्योतिः सूर्यादिकं वयम्' 'उज्ज्योतिः कामयामहे तत्' 'कर्तुं कुरुत । यद्वा । गुह्यं गुहायां शरीरान्तर्गतगुहारूपे हृदये भवं तमो भावरूपाज्ञानं तद्गूह्यं विनाशयत । अत्रिणं पुरुषार्थस्यात्तारं कामक्रोधादिकं सर्वं विनिर्गमयत । यज्ज्योतिः परतत्त्वसाक्षात्काररूपं ज्ञानं कामयामहे प्राणापानादिपञ्चवृत्तिरूपा हे मरुतस्तत्कर्तुं कुरुत ॥ गूह्यत । 'गूह् संवरणे' । शपि लघूपधगुणे 'ऊदुपधाया गोहः' ( पा. सू. ६. ४. ८९ ) इति उपधाया ऊकारः । यात । 'या प्रापणे' । अस्मान् अन्तर्भावित्वार्थात् लोट् । अत्रिणम् । 'अदेहिनि च' ( उ. सू. ४. ५०८ ) इति त्रिनिप्रत्ययः । उज्ज्योतिः । 'वश कान्तौ' । इदन्तो मसिः । अदादित्वान् शपो लुक् । ग्रहिन्यादिना संप्रसारणम् ॥ ॥ १२ ॥

'प्रत्वक्ष्मः' इति षट्त्वं नृनां सूक्तं गोतमस्यार्पं जागतं मारुतम् । तथा चानुकान्तं—  
'प्रत्वक्ष्मः षड् जागतम्' इति । अग्निष्टोमे आग्निमारुतशस्त्रे इदं सूक्तं मारुतनिविद्धानम् ।  
'अथ यथेनम्' इति खण्डे सूत्रितं—'प्रत्वक्ष्मः प्रतवसो यज्ञा यज्ञा वो अग्नये' ( आश्व. श्रौ. ५. २० ) इति ॥

प्रत्वक्ष्सुः प्रतवसो विरप्शिनोऽनानता अविथुरा ऋजीषिणः ।

जुष्टमासो नृतमासो अज्जिभिर्व्यानज्रे के चिदुस्त्राईव स्तुभिः ॥ १ ॥

प्रत्वक्ष्सुः । प्रतवसः । विरप्शिनः । अनानताः । अविथुराः । ऋजीषिणः ।

जुष्टमासः । नृतमासः । अज्जिभिः । वि । आनज्रे । के । चित् । उस्त्राः । ईव । स्तुभिः ॥ १ ॥

'प्रत्वक्ष्सुः' शत्रूणां प्रकर्षेण तन्कर्तारः शत्रुघातिन इत्यर्थः । यतः 'प्रतवसः' प्रकृष्टबलोपेताः अत एव 'विरप्शिनः' विविधेन जयघोषेणोपेताः । यद्वा । महन्नामैतत् । महान्तो हि विविधैः शब्दैः प्रशस्यन्ते । अत एव 'अनानताः' आनतिरहिताः सर्वोत्कृष्टा इत्यर्थः । 'अविथुराः' अविद्युक्ताः । सप्तगणरूपेण संघीभूता इत्यर्थः । 'ऋजीषिणः' । तृतीयसवने ऋजीपस्याभिषवात् तत्र च मरुतः स्तूयन्ते इति तेषामृजीषित्वम् । यद्वा । ऋजीषिणः प्रार्जयितारो रसानाम् । 'जुष्टमासः' अतिशयेन यष्टुभिः सेविताः 'नृतमासः' अतिशयेन मेघादेर्नैतारः एवंभूता मरुतः 'स्तुभिः' स्वशरीरस्याच्छादकैः 'अज्जिभिः' रूपाभिव्यञ्जकैराभरणैः 'व्यानज्रे' नभसि व्यक्ता दृश्यन्ते । तत्र दृष्टान्तः । 'के' 'चित्' 'उस्त्राईव' । ये<sup>१</sup> केचन सूर्यरश्मयो यथा नभसि दीप्यन्ते तद्वत् ॥ प्रत्वक्ष्सुः । प्रकर्षेण त्वक्षन्ते तन्कुर्वन्तीति प्रत्वक्ष्सुः । 'तक्षू त्वक्षू तन्कुरणे' । 'गतिकारकयोरपि पूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वं च' इति असुन् पूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वं च । प्रतवसः । तवः इति बलनाम । प्रकृष्टं तवो येषाम् । बहुव्रीहौ पूर्वपद-प्रकृतिस्वरत्वं । विरप्शिनः । 'रप लप व्यक्तायां वाचि' । विरपणं विरप्शः । औणादिकः शक्प्रत्ययः । तदन्तो विरप्शिनः । अनानताः । आनता अवनताः प्रह्वीभूताः । न आनता अनानताः । अव्ययपूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वं । अविथुराः । 'व्यथ भयचलनयोः' । 'व्यथेः संप्रसारणं धः किञ्च'

( उ. सू. १. ३९ ) इति उत्सृज्यत्ययः । अत्र तु बहुलवचनान् ध्रुवं न क्रियते । पूर्ववत् समासस्वरौ । जुष्टतमामः । ' नित्यं मन्त्रे ' इति जुष्टशब्दः आद्युदात्तः । तत आतिशायनिकस्य तमपः पिप्वादानुदात्तत्वे स एव स्वरः शिष्यते । आनत्रे । ' अञ् व्यक्तिस्रक्षणेकान्तिगतिषु ' । कर्मणि ' छन्दसि लुङ्-लङ्लिटः ' इति वर्तमाने लिट् । ' अत आदेः ' इति अभ्यासस्य आत्वम् । ' तस्माद्बुद्धिहलः ' ( पा. सू. ७. ४. ७१ ) इति लुट् । व्यत्ययेन उपधालोपः । ' इरयो रे ' । मृभिः । ' मृञ् आच्छादने ' । क्रिप् । आगमानुशासनस्यानित्यत्वात् नृगभावः ॥

उपह्वरेषु यदचिध्वं ययि वयइव मरुतः केन चित्पथा ।

श्रोतन्ति कोशा उप वो रथेषु घृतमुक्षता मधुवर्णमर्चते ॥ २ ॥

उपह्वरेषु । यत् । अचिध्वम् । ययिम् । वयःऽइव । मरुतः । केन । चित् । पथा ।

श्रोतन्ति । कोशाः । उप । वः । रथेषु । आ । घृतम् । उक्षत । मधुवर्णम् । अर्चते ॥ २ ॥

हे 'मरुतः' उपह्वरेषु उपहर्तव्येषु गन्तव्येष्वस्माकं संनिष्ठेषु नभसः प्रदेशेषु 'यत् यदा ययि गतिमन्तं मेघम्' अचिध्वं वर्षणसामर्थ्येनोपचितं कुरुथ । किं कुर्वन्तः । 'वयइव पक्षिण इव' केन 'चित्' पथा केनचिदाकाशमार्गेण शीघ्रं गच्छन्तः । नभसि शीघ्रं वर्षणार्थं प्रवर्तमानैर्मरुद्भिर्मेघा उपचीयन्ते इत्यर्थः । तदानीं 'कोशाः' मेघनामैतत् । 'वः' युष्माकं 'रथेषु' आसक्ता मेघाः 'श्रोतन्ति जलं मुञ्चन्ति । यस्मादेवं तस्मात् हे मरुतो यूयम्' अर्चते युष्मान् हविर्भिः पूजयते मह्यं यजमानाय 'मधुवर्णं' मधुसदृशरूपं स्वच्छं 'वृत्तं वृष्ट्युदकम्' आ समन्तात् 'उक्षत' सिञ्चत । अस्मद्भिलपितां वृष्टिं कुरुतेत्यर्थः ॥ उपह्वरेषु । 'हु कौटिल्ये' । उपह्वरन्ति कौटिल्येन तिर्यग्गच्छन्त्येविति उपह्वरा नभःप्रदेशाः । 'पुंसि संज्ञायां वः प्रायेण' इति अधिकरणे वः । अचिध्वम् । चिनोतेः वर्तमाने लङ् । 'बहुलं छन्दसि' इति विकरणस्य लुक् । ययिम् । 'या प्रापणे' । 'आह-गमहनजनः' इति क्रिप्रत्ययः । पथा । आङि 'भस्य टेलोपः' इति टिलोपः । उदात्तनिवृत्तिस्वरेण विभक्तेरुदात्तत्वम् । श्रोतन्ति । 'श्च्युतिर् क्षरणे' । छान्दसो यलोपः । उक्षत । 'उक्ष सेचने' । लोटि तशब्दस्य डित्वे सति 'ऋचि तुनुव' इत्यादिना साहितिको दीर्घः ॥

प्रेषामज्मेषु विथुरेव रेजते भूमिर्यामेषु यद्ध युञ्जते शुभे ।

ते क्रीळ्यो धुनयो आजहृष्टयः स्वयं महित्वं पनयन्त धूर्तयः ॥ ३ ॥

प्र । एषाम् । अज्मेषु । विथुराऽइव । रेजते । भूमिः । यामेषु । यत् । ह । युञ्जते । शुभे ।

ते । क्रीळ्यः । धुनयः । आजहृष्टयः । स्वयम् । महित्वम् । पनयन्त । धूर्तयः ॥ ३ ॥

'यद्ध यदा खलु एते मरुतः' शुभे शोभनाय वृष्ट्युदकाय 'युञ्जते मेघान् सजीकुर्वन्ति तदानीम्' अज्मेषु मेघानामुत्क्षेपकेषु 'एषां मरुतां संबन्धिषु' यामेषु मेघानां नियमनेषु तत्सु 'भूमिः पृथिवी' प्र

रेजते प्रकषेण कम्पते । यद्वा । यदा खलु मरुतः स्वकीयान् स्थान् युञ्जते अश्वर्यैर्जयन्ति तदानीमेषां स्थानां संबन्धिषु पर्वतादंशेष्वेकेषु यामेषु गमनेषु<sup>१</sup> भूमिर्भीत्या कम्पते । तत्र दृष्टान्तः । 'विथुरेव । यथा भर्त्रा वियुक्ता जाया राजोरद्वद्वादिषु मत्सु निरालम्बा सती कम्पते तद्वत् । 'ते तादृशाः 'क्रीळ्यः विहारशीलाः 'धुतयः चलनस्वभावाः 'आजदृष्टयः दीप्यमानायुधाः एवंभूता मरुतः 'धूतयः पर्वतादीन् धुन्वन्तः मन्तः 'महित्वं स्वकीयं महिमानं स्वयमेव 'पनयन्त व्यवहरन्ति प्रकटयन्तीत्यर्थः ॥ अमेपु । 'अज गतिक्षेपणयोः' । 'अतिस्तुसु' इत्यादिना विधीयमानो मन् बहुलवचनादस्मादपि द्रष्टव्यः । 'बलादावार्धधातुके विकल्प इष्यते' ( का. २. ४. ५६. २ ) इति वचनात् 'अजेर्व्य-धनयोः' इति वीभावाभावः । निस्त्वादाद्युदात्तत्वम् । रेजते । 'रेज् कम्पने' । 'भ्यसते रेजत इति भयवेपनयोः' ( निरु. ३. २१ ) इति यास्कः । यामेषु । 'यम उपरमे' । भावे घञ् । 'कर्षात्त्वतः' इत्यन्तोदात्तत्वे प्राप्ते वृषादिषु पाठादाद्युदात्तत्वम् । यद्वा । 'या प्रापणे' इत्यस्मात् 'अतिस्तुसु' इत्यादिना मन्प्रत्ययः । शुभे । 'शुभ दीर्घ' । संज्ञाद्विलक्षणः कर्मणि क्तिप् । 'सावेकाचः' इति विभक्त्येहदात्तत्वम् । पनयन्त । 'पन व्यवहारे' । 'गुणधूपविच्छि' ( पा. सू. ३. १. २८ ) इति आयः । अस्मात् छान्दसो लङ् । व्यत्ययेन ह्रस्वत्वम् ॥

स हि स्वसृत्पृषदश्चो युवा गुणोऽया ईशानस्तविषीभिरावृतः ।

असि सत्य ऋणयावानेद्योऽस्या धियः प्राविताथा वृषा गुणः ॥ ४ ॥

सः । हि । स्वसृत् । पृषत् । अश्चः । युवा । गुणः । अया । ईशानः । तविषीभिः । आऽवृतः ।

असि । सत्यः । ऋणऽयावा । अनेद्यः । अस्याः । धियः । प्रऽअविता । अर्थ । वृषा । गुणः ॥ ४ ॥

१स १हि स खलु मरुद्गणः १अया अस्य सर्वस्य जगतः १ईशानः ईशानशीलः भवति । कीदृशः । १स्वसृत् स्वयमेव सरन् । न ह्यन्यः कश्चिदस्य मरुद्गणस्य प्रेरकोऽस्ति । १पृषदश्चः । पृषत्यः श्वेत-विन्द्रङ्किताः सृग्यः अश्वस्थानीयाः यस्य स तथोक्तः । १युवा नित्यतरुणः १तविषीभिः अन्येषामसाधारणैर्बलैः १आवृतः परिवेष्टितः १सत्यः सत्कर्मार्हिः १ऋणयावा स्तोतृणामृणस्यापगमयिता बहुलस्य धनस्य दातेत्यर्थः । १अनेद्यः । प्रशस्यनामैतत् । सर्वैरनिन्दितः १वृषा जलानां वर्षिता । एवंभूतो मरुद्गणः १अस्याः १धियः अस्मदीयस्यास्य कर्मणः १अथ अनन्तरं १प्राविता १असि प्रकषेण रक्षिता भवति ॥ अया । 'सुपां सुलुक्' इति षष्ठ्याः याजादेशः । 'हलि लोपः' ( पा. सू. ७. २. ११३ ) इति इदम इद्रूपस्य लोपः । ईशानः । 'ईश ऐश्वर्ये' इत्यस्मात् ताच्छीलिकः चानश् । तस्य लसार्वधातुकत्वाभावेन चित्स्वरेणान्तोदात्तत्वम् । अथा ईशान इत्यत्र ईषाअक्षदित्वात् प्रकृतिभावः । असि । पुरुषव्यत्ययः । ऋणयावा । 'या प्रापणे' इत्यस्मात् अन्तर्भावितण्यर्थात् 'आतो मनिन्' इति वनिप् । अनेद्यः । 'णिदि कुत्सायाम्' । 'ऋहलोर्ण्यत्' इति ण्यत् । आगमानुशासनस्यानित्यत्वात् नुमभावे लधूपधगुणः । नञ्समासे अन्यपूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वम् ॥

पितुः प्रत्नस्य जन्मना वदामसि सोमस्य जिह्वा प्र जिगाति चक्षसा ।

यदीमिन्द्रं शम्यक्काण आशतादिन्नामानि यज्ञियानि दधिरे ॥ ५ ॥

पितुः । प्रत्नस्य । जन्मना । वदामसि । सोमस्य । जिह्वा । प्र । जिगाति । चक्षसा ।

यत् । ईम् । इन्द्रम् । शमि । ऋकाणः । आशत । आत् । इत् । नामानि । यज्ञियानि । दधिरे ॥ ५ ॥

प्रत्नस्य चिरंतनस्य पितुः अस्माकं जनकस्य रहुगणस्य सकाशात् यत् जन्म तेन वयं वदामसि ब्रूमः । वक्ष्यमाणं वृत्तान्तम्<sup>१</sup> अस्माकं पितोपदिष्टवान् अतो वयं ब्रूम इत्यर्थः । कोऽसौ वृत्तान्तः इति चेत् उच्यते । सोमस्य यज्ञेष्वभिषुतस्य सोमद्रव्यस्य चक्षसा प्रकाशमानयादुस्या सहिता जिह्वा स्तुतिरूपा वाक्<sup>२</sup> प्र जिगाति मरुद्गणं प्रकर्षेण गच्छति । यज्ञेषु सोमाहुतिः स्तुतिश्च मरुद्गणः क्रियते । यस्मात् ईम् एनम्<sup>३</sup> इन्द्रं शमि वृत्रवधादिरूपे कर्मणि ऋकाणः 'प्रहर भगवो जहि वीर्यस्व' इत्येवंरूपया स्तुत्या युक्ताः सन्तः आशत प्राप्नुवन् न पर्यत्याधुः । आदित् एवमिन्द्रप्राप्त्यनन्तरमेव यज्ञियानि यज्ञार्हाणि 'ईदृक् चान्यादृक् च' इत्येवमार्दीनि नामानि इन्द्रसकाशात् लब्ध्वा दधिरे धृतवन्तः तस्मादेषां यज्ञे सोमाहुतिः स्तुतिश्च क्रियते ॥ शमि । शमी इति कर्मनाम । सप्तम्येकवचने छान्दसः ईकारलोपः । ऋकाणः । 'ऋच स्तुतौ' । संपदादिलक्षणो भावे क्तिप् । 'छन्दसी-वनिपौ' इति मत्वर्थीयो वनिप् । अन्त्यविकारश्छान्दसः । यद्वा । अयस्माद्विषु क्वचिदुभयं भवति ( का. १. ४. २० ) इत्युक्तत्वात् 'स सुष्टुभा स ऋकता' इत्यादाविव पदवात् कुर्वं भत्वात् जश्वाभावः । आशत । लङि 'बहुलं छन्दसि' इति विकरणस्य लृक् । यज्ञियानि । 'यज्ञिर्विभ्यां घञञौ' इति अर्हार्थे घः ॥

श्रियसे कं भानुभिः सं मिमिक्षिरे ते रश्मिभिस्त ऋक्भिः सुखादयः ।

ते वाशीमन्त इष्मिणो अभीरवो विद्रे प्रियस्य मारुतस्य धान्नः ॥ ६ ॥

श्रियसे । कम् । भानुभिः । सम् । मिमिक्षिरे । ते । रश्मिभिः । ते । ऋक्भिः । सुखादयः ।

ते । वाशीमन्तः । इष्मिणः । अभीरवः । विद्रे । प्रियस्य । मारुतस्य । धान्नः ॥ ६ ॥

ते पूर्वोक्ता मरुतः भानुभिः भानुशीलैर्दीप्यमानैः सूर्यरश्मिभिः सह कं वृष्टयुदकं श्रियसे श्रियत् प्राणिभिः सेवितुं सं मिमिक्षिरे सम्यग्मेदुमिच्छन्ति । पृथिवीं वृष्टयुदकेन सम्यक् सेक्तुमिच्छन्ति । एवं वृष्टिमुत्पाद्य ते मरुतः ऋक्भिः स्तुतिमद्भिर्ऋक्विग्भिः सह सुखादयः शोभनस्य हविषो भक्षयितारो भवन्ति । वाशीमन्तः । वाशी इति वाङ्नाम । शोभनया स्तुतिलक्षण्या वाचोपेताः इष्मिणः गतिमन्तः अभीरवः भयरहिताः ते मरुतः प्रियस्य सर्वाभिमतस्य मारुतस्य मरुत्संबन्धिनः धान्नः स्थानस्य सर्वाभिमतं मरुत्संबद्धं विशिष्टं स्थानं विद्रे लब्धवन्तः ॥ श्रियसे । 'तुमर्थे सेसेम्' इति कसेप्प्रत्ययः । मिमिक्षिरे । 'मिह सेचने' । अस्मात् इच्छासनन्तात् लिटि 'अमन्त्रे' इति निषेधात् आमभावः । व्यत्ययेन आत्मनेपदम् । सुखादयः । 'खाद्य भक्षणे' । औणादिकः<sup>३</sup> इत्यर्थः ।



शोभना स्वादिर्भक्षणं येषाम् । ' नञ्सुभ्याम् ' इत्युत्तरपदान्तोदात्तत्वम् । इमिणः । ' इष गतौ ' । ' इषि-  
युवीनि ' इत्यादिना मक् । ततो मत्वर्थोय इति । विद्रे । ' विद्रु लाभे ' । लिटि द्विवचनप्रकरणे  
' छन्दसि वेति वक्तव्यम् ' इति द्विवचनाभावः । ' इरयो रे ' इति इरयो रेभावः ॥ ॥ १३ ॥

' आ विद्युन्मद्भिः ' इति षड्वचं चतुर्थं सूक्तम् । अत्रानुक्रम्यते—' आ विद्युन्मद्भिराद्यान्त्ये  
प्रस्तारपङ्क्ती पञ्चमी विराडूपा ' इति । पूर्ववद्विदेवते । आद्या षष्ठी च द्वे प्रस्तारपङ्क्ती । आद्यौ पादौ  
जागतौ तृतीयचतुर्थौ गायत्रौ यस्याः सा प्रस्तारपङ्क्तिः । सूत्रितं च—' प्रस्तारपङ्क्तिः पुरतः '  
( पि. सू. ३. ४० ) इति । अस्यायमर्थः । ' जागतौ गायत्रौ च ' इत्यनुवर्तते । यदि पुरतः पुरस्तात्  
द्वौ जागतौ पादौ स्याताम् अन्यौ गायत्रौ सा प्रस्तारपङ्क्तिरिति । ' एतत्त्यत् ' इत्येषा पञ्चमी  
विराडूपा । आदितन्त्रयः पादा एकादशका अन्योऽष्टकः सा विराडूपेऽप्युच्यते । विनियोगो लैङ्गिकः ॥

आ विद्युन्मद्भिर्मरुतः स्वकै रथैर्भिर्यात ऋष्टिमद्भिरश्वपणैः ।

आ वर्षिष्ठया न इषा वयो न पसता सुमायाः ॥ १ ॥

आ । विद्युन्मत्ऽभिः । मरुतः । सुऽअर्कैः । रथैभिः । यात । ऋष्टिमत्ऽभिः । अश्वऽपणैः ।

आ । वर्षिष्ठया । नः । इषा । वयः । न । पसत । सुऽमायाः ॥ १ ॥

हे मरुतः मितं निमित्तमन्तरिक्षं प्राप्य रुवन्ति शब्दं कुर्वन्तीति मरुतः । यद्वा । अमितं भृशं  
शब्दकारिणः । अथवा मितं स्वैर्निमित्तं मेघं प्राप्य विद्युदात्मना रोचमानाः । अथवा महत्यन्तरिक्षे  
द्रवन्तीति मरुतः । ये मध्यमस्थाने देवगणाः समान्नातास्ते सर्वे मरुतः<sup>१</sup> आख्यायन्ते । तथा चाहुः—  
' सर्वा स्त्री मध्यमस्थाना पुमान् वायुश्च सर्वगः । गणाश्च सर्वे मरुत इति वृद्धानुशासनम् ' इति ।  
पौराणिकास्त्वाचक्षते—' मारीचात्कश्यपात्सप्तगणात्मका एकोनपञ्चाशत्संख्याका मरुतो जज्ञिरे ' इति ।  
एवंभूता हे 'मरुतः ' रथैभिः आत्मीयैः रथैः ' आ ' यात अस्मदीयं यज्ञमागच्छत । कीदृशैः रथैः ।  
' विद्युन्मद्भिः । विद्योतनं विद्युत् । विशिष्टदीप्तिर्युक्तैः ' स्वकैः स्वजनैः शोभनगमनयुक्तैः । यद्वा ।  
शोभनमर्कोऽर्चनं स्तुतिर्येषामस्ति तादृशैः । अथवा शोभनदीप्तिर्युक्तैः । ' ऋष्टिमद्भिः । ऋष्टयः शक्ति-  
रूपाण्यायुधानि । स्थूणा इत्यन्ये । तद्भृङ्गिः । ' अश्वपणैः । अश्वानां पतनं गमनं येषामस्ति तादृशैः ।  
यद्वा । रङ्गणशीला मेघा रथाः । तैः सह अन्तरिक्षे वर्षणार्थमागच्छत । कीदृशैः । विद्युन्मद्भिः ।  
विद्युता तडिता तद्भृङ्गिः स्वकैः शोभनगमनैः ऋष्टिमद्भिः । अर्षणं गमनम् । तत्स्वभावनीरयुक्तैः ।  
अश्वपणैः । अश्वं व्याप्तं पूर्णं पतनं गमनं येषाम् । अन्तरिक्षं व्याप्य वर्तमानैरित्यर्थः । हे ' सुमायाः ।  
माया इति कर्मणो ज्ञानस्य च नामधेयम् । शोभनकर्माणः शोभनप्रज्ञा वा मरुतः ' वर्षिष्ठया प्रवृद्ध-  
तरया ' इषा अस्मभ्यं दातव्येनास्त्रेण सह ' नः अस्मान्प्रति ' वयो ' न पक्षिण इव शीघ्रम् ' आ ' पसत  
आपतत आगच्छतेत्यर्थः । अत्र निरुक्तम्—' अथातो मध्यस्थाना देवगणास्तेषां मरुतः प्रथमागामिनो  
भवन्ति । मरुतो मितराविणो वा मितरोचिनो वा महद्द्रवन्तीति वा ' इति, ' विद्युन्मद्भिर्मरुतः  
स्वकैः स्वजनैरिति वा स्वर्चनैरिति वा स्वर्चिभिरिति वा रथैरायात ऋष्टिमद्भिरश्वपणैरश्वपतनैर्वर्षिष्ठेन  
च नोऽस्त्रेण वय इवापतत सुमायाः कल्याणकर्माणो वा कल्याणप्रज्ञा वा ' ( निरु. ११. १३-१४ )

इति ॥ त्रिशुभमग्निः । यवादेराकृतिगणत्वेन विद्युच्छब्दस्य यवाद्यन्तर्भावात् 'अयवादिभ्यः' इत्यत्र अनुवृत्तेः 'झयः' ( पा. सू. ८. २. १० ) इति सतुपो वत्त्वं न प्रवर्तते । ऋष्टिमग्निः । 'ह्रस्वनुङ्भ्यां सतुप्' इति सतुप उदात्तत्वम् । अश्वपणैः । 'अश्व व्यासौ' । 'अशिप्रुषिः' इत्यादिना कन्प्रत्ययः । बहुव्रीहौ पूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वम् । वर्षिष्ठया । वृद्धशब्दात् आतिशायनिके दृष्टिनि 'प्रियस्थिरः' इत्यादिना वर्षादेशः । पतत । 'पतु गतौ' । लङि लुदित्वात् च्लेः अडादेशः । 'पतः पुम्' ( पा. सू. ७. ४. १९ ) इति पुमागमः ॥

तैऽरुणेभिर्वरमा पिशङ्गैः शुभे कं यान्ति रथतूर्भिः ।

रुक्मो न चित्रः स्वधितिवान्पव्या रथस्य जङ्घनन्त भूम ॥ २ ॥

ते । अरुणेभिः । वरम् । आ । पिशङ्गैः । शुभे । कम् । यान्ति । रथतूर्भिः । अश्वैः ।

रुक्मः । न । चित्रः । स्वधितिऽवान् । पव्या । रथस्य । जङ्घनन्त । भूम ॥ २ ॥

पते पूर्वोक्ता मरुतः । अरुणेभिः अरुणवर्णैः । पिशङ्गैः पिङ्गलवर्णैरुभयवर्णोपेतैः । रथतूर्भिः रथस्य प्रेरयितृभिः । अश्वैः । वरं देवानां वरीतारं । कं शब्दयितारं स्तुवन्तं यजमानम् । वा यान्ति आगच्छन्ति । किमर्थम् । शुभे तस्य शोभां कर्तुम् । अथवा शुभे उदकाय । वृष्ट्यर्थमित्यर्थः । तेषां मरुतां गणः । रुक्मो न रोचमानं सुवर्णमिव । चित्रः अतिशयेन दर्शनीयः । स्वधितिवान् । स्वधितिः इति वज्रनाम । शत्रूणां खण्डकेनायुधेनोपेतः । एवंविधगणरूपास्ते मरुतः । रथस्य पव्या चक्रधारया । भूम भूमिं । जङ्घनन्त अत्यर्थं घ्नन्ति । स्तोत्ररक्षणार्थमागतानां तेषां मरुतां भारमसहमाना भूमिरतिपीडिता बभूवैत्यर्थः ॥ वरम् । त्रियन्ते देवाः अनेनेति वरः । 'ग्रहवृद्धनिश्चि' इति करणे अप् । कम् । 'कै गै शब्दे' । कायतीति कः । बहुलवचनात् कप्रत्ययः । रथतूर्भिः । 'तुर खरणे' । रथं तुतुरति त्वरायुक्तं कुर्वन्तीति रथतुरः । 'किप् च' इति किप् । भिसि 'हलिच' इति दीर्घस्वम् । पव्या । 'पवी रथनेमिर्भवति' ( निरु. ५. ५ ) इति यास्कः । 'पृङ् पवने' । अस्मात् 'अच इः' इति इप्रत्ययः । 'उदात्तयणः' इति विभक्तेरुदात्तत्वम् । जङ्घनन्त । हन्तेर्यङन्तात् वर्तमाने छान्दसो लङ् । 'छन्दस्युभयथा' इति शप आर्धधातुकत्वात् अतोलोपयलोपौ । भूम । भूमिशब्दादुत्तरस्य अमः 'सुपां सुलङ्' इति डादेशः । छान्दसं ह्रस्वत्वम् ॥

श्रिये कं वो आधि तनूषु वाशीमेधा वना न कृणवन्त ऊर्ध्वा ।

युष्मभ्यं कं मरुतः सुजातास्तुविद्युन्नासौ धनयन्ते अद्रिम् ॥ ३ ॥

श्रिये । कम् । वः । आधि । तनूषु । वाशीः । मेधा । वना । न । कृणवन्ते । ऊर्ध्वा ।

युष्मभ्यम् । कम् । मरुतः । सुजाताः । तुविऽद्युन्नासौ । धनयन्ते । अद्रिम् ॥ ३ ॥

हे मरुतः । वः युष्माकं तनूषु शरीरेष्वसप्रदेशेषु वाशीः शत्रूणामाक्रोशकम् आराख्यमायुधं ।  
 'प्रिये कम् ऐश्वर्यार्थं वर्तते इति शेषः । कम् इत्येतत् पादपूरणम्' । तदुक्तम्—' अथापि पादपूरणाः<sup>१</sup>  
 कर्मीमिद्विनि ' इति । तादृशा मरुतः वना वन उच्छ्रितान् वृक्षसमूहानिव मेधा मेधान् यज्ञान्  
 ऊर्ध्वा ऊर्ध्वान् एकाहाहीनसन्नरूपेणोच्छ्रितान् कृणवन्ते यजमानैः कारयन्ति । हे सुजाताः शोभन-  
 जननयुक्ताः मरुतः युष्मभ्यं युष्मदर्थं कं सुखकरम् अद्रि सोमाभिषवे प्रवृत्तं ग्रावाणं तुविशुश्रासः  
 प्रभूतधना यजमानाः धनयन्ते धनं कुर्वन्ति युष्माकं यागाय ग्रावभिरभिषुण्वन्तीत्यर्थः ॥ वाशीः ।  
 शत्रूणां भयोत्पादनेनाक्रोशशब्दकरणं वाशः । ततः ' छन्दसीवनिपौ ' इति मत्वर्थीय ईकारः ।  
 व्यत्ययेनाद्युदात्तत्वम् । मेधा । ' सुपां सुलुक् ' इति शसो डादेशः । वना । ' शेषछन्दसिवहुलम् '  
 इति श्लोपः । कृणवन्ते । ' कृवि द्वित्वाकरणयोश्च ' । लटि व्यत्ययेन आत्मनेपदम् । ' धिन्विक्कृण्वोर च '  
 इति उपसर्गः । पुनरपि व्यत्ययेन अन्तादेशः । ' छन्दस्युभयथा ' इति आर्धधातुकत्वेन सत्य  
 अङित्वान् गुणे अवादेशः । ऊर्ध्वा । पूर्ववत् डादेशः । धनयन्ते । धनशब्दात् ' तत्करोति ' इति णिच् ॥

अहानि गृध्राः पर्या अगुरिमां धियं वार्कार्या च देवीम् ।

ब्रह्म कृण्वन्तो गोतमासो अकैर्ध्वं नुनुद्रे उत्सधिं पिबध्वै ॥ ४ ॥

अहानि । गृध्राः । परि । आ । वः । आ । अगुः । इमाम् । धियम् । वार्कार्याम् । च । देवीम् ।

ब्रह्म । कृण्वन्तः । गोतमासः । अकैः । ऊर्ध्वम् । नुनुद्रे । उत्सधिम् । पिबध्वै ॥ ४ ॥

तृपितैर्गोतमैः स्तुता मरुतस्तेभ्यो गोतमेभ्यो देशान्तरे वर्तमानं कूपमुत्खायानीय प्रददुः<sup>३</sup> । एतत् दृष्ट्वा  
 कश्चिदपिद्वैते । हे गोतमाः गृध्राः जलाभिकाङ्क्षायुक्तान् वः युष्मान् अहानि शोभनोदकोपेतानि  
 दिनानि परि आ अगुः पर्यागतानि परितः आभिमुख्येन प्राप्तानि । प्राप्य च वार्कार्यां वार्षिः  
 उदकैर्निष्पाद्यां धियं ज्योतिष्टोमादिलक्षणं कर्म च देवीं द्योतमानमकुर्वन्<sup>४</sup> । येष्वहःसु ब्रह्म हवि-  
 र्लक्षणमन्नम् अकैः मन्त्रसाध्यैः स्तोत्रैः सह कृण्वन्तः मरुद्भ्यः कुर्वन्तः गोतमासः गोतमा ऋषयः  
 उत्सधिम् । उत्सो जलप्रवाहोऽस्मिन्धीयते इत्युत्सधिः कूपः तं पिबध्वै स्वकीयपानाय ऊर्ध्वं नुनुद्रे  
 नुनुद्रे देशान्तरे वर्तमानं कूपमुत्खातवन्तः । एतदीयस्तोत्रैः स्तुता मरुतः कूपमुत्खातवन्त इति यत्  
 तदेतदीयस्तोत्रकारितमिति एतेषूपचर्यते ॥ गृध्राः । ' गृधु अभिकाङ्क्षायाम् ' । ' सुसूधागृधिभ्यः  
 क्रन् ' इति क्रन्प्रत्ययः । ' सुपां सुपो भवन्ति ' इति शसो जस् । नित्वादाद्युदात्तत्वम् । अगुः । एते-  
 लुङि । ' इणो गा लुङि ' इति गादेशः । ' आतः ' इति झेः जुस् । वार्कार्याम् । ' डुकृन् करणे ' ।  
 ' ऋहलोर्ण्यत् ' । वार्षिः कार्या वार्कार्या । त्रिचक्रादित्वात् उत्तरपदान्तोदात्तत्वम् । नुनुद्रे । ' णुद  
 प्रेरणे ' । ' इरयो रे ' इति रेआदेशः । उत्सधिम् । ' कर्मण्यधिकरणे च ' इति दधातेरधिकरणे  
 क्तिप्रत्ययः । पिबध्वै । ' पा पाने ' । ' तुमर्थे सेसेन् ' इति शध्यैन्प्रत्ययः । ' पात्रा ' इत्यादिना  
 पिबादेशः ॥

एतत्त्यन्न योजनमचेति मस्वर्हं यन्मरुतो गोतमो वः ।

पश्यन्हिरण्यचक्रान् अयोर्दंष्ट्रान् विधावतो वराहून् ॥ ५ ॥

एतत् । त्यत् । न । योजनम् । अचेति । मस्वः । ह । यत् । मरुतः । गोतमः । वः ।

पश्यन् । हिरण्यचक्रान् । अयोर्दंष्ट्रान् । विधावतः । वराहून् ॥ ५ ॥

हे मरुतः एतत् योजनं युज्यतेऽनेन देवतेति योजनम् एतत्सूक्तसाध्यं स्तोत्रम् । त्यन्न<sup>१</sup> त्यत् प्रसिद्धमन्यदुत्कृष्टं स्तोत्रमिव अचेति सर्वैर्ज्ञायते । वः युष्मदर्थं यत् यदेतत्सूक्तरूपं स्तोत्रं गोतमः ऋषिः सस्वर्ह उच्चारितवान् खलु । किं कुर्वन् । हिरण्यचक्रान् हिरण्यचक्ररथारूढान् हितरमणीय-कर्मयुक्तान् वा अयोर्दंष्ट्रान् दशतीति दंष्ट्रा चक्रधारा । अयोमयीभिश्चक्रधारारिभिर्युक्तान् । यद्वा दंशन-साधना ऋष्टयो दंष्ट्राः । अयोमया ऋष्टयो वेपाम् । तान् विधावतः विविधमितस्ततः प्रवर्तमानान् वराहून् । वरस्योत्कृष्टस्य शत्रोर्हन्तृन् । यद्वा उत्कृष्टस्य वृष्टयुदकस्याहर्तृन् । अथवा उत्कृष्टानां देवतानामाह्वातृन्<sup>२</sup> वरस्य हविषो भक्षयितृन् वा । एवंभूतान् मरुतः पश्यन् सम्यग्जानन् गोतमः यत्स्तोत्रं कृतवान् तदेतत्सर्वोत्कृष्टं सत् अस्माभिः सर्वैरुपलभ्यते इत्यर्थः । अत्र निरुक्तम्—‘ अथाप्येते माध्यमका देवगणा वराहव उच्यन्ते । पश्यन्हिरण्यचक्रान् ’ ( निरु. ५. ४ ) इति ॥ अचेति । ‘ चितो संज्ञाने ’ । छान्दसो वर्तमाने कर्मणि लुङ् । सस्वः । ‘ सृ शब्दोपतापयोः ’ । लङि तिपि ‘ बहुलं छन्दसि ’ इति शषः श्रुतः । गुणे ‘ हल्ङ्याब्भ्यः ’ इति तलोपः । धातुस्वरेण अन्तोदात्तत्वम् । वराहून् । वरशब्दोपपदात् आङ्पूर्वात् हन्तेर्वा हरतेर्वा ह्वयतेर्वा जहोतेरदनाथार्त्वा वा हु इत्येतस्य निष्पत्तिः इति स्कन्दस्वामी । अस्य पृषोदरादित्वात् अभिमतसिद्धिः ॥

एषा स्या वो मरुतोऽनुभर्त्री प्रतिं शोभति वाघतो न वाणी ।

अस्तोभयद्वृथासामनु स्वधां गभस्त्योः ॥ ६ ॥

एषा । स्या । वः । मरुतः । अनुभर्त्री । प्रति । शोभति । वाघतः । न । वाणी ।

अस्तोभयत् । वृथा । आसाम् । अनु । स्वधाम् । गभस्त्योः ॥ ६ ॥

हे मरुतः एषा सा एषा अस्मदीया स्तुतिः वः युष्माकम् अनुभर्त्री युष्माननुहरन्ती युष्मद्गुण-सदृशी प्रति शोभति प्रत्येकं स्तौति । शोभतिः स्तुतिकर्मा । तथा वाघतो न वाणी । नशब्दः संप्रत्यर्थः । तदुक्तं यास्केन—‘ अस्त्युपमार्थस्य संप्रत्यर्थे प्रयोगः ’ ( निरु. ७. ३१ ) इति । इदानीम् ऋत्विक्संबन्धिनी वागपि वृथा अनायासेन आसाम् आभिः ऋग्भिः अस्तोभयत् अस्तौत् । इदानी-मित्युक्ते कदेत्याह । गभस्त्योः अस्मदीययोर्बाहोः स्वधाम् । अन्ननामैतत् । यदा बहुविधमन्नं मरुतः स्थापयन्ति । तामनुलक्ष्येत्यर्थः ॥ अनुभर्त्री । ‘ हञ् हरणे ’ । वृत् । ‘ ऋन्नेभ्यः ’ इति ङीप् । ‘ उदात्तयणो हल्पूर्वात् ’ इति नद्या उदात्तत्वम् ॥ ॥ १४ ॥

१. क्ष-ठ-ढ-तदेतत्स्तोत्रं त्यन्न । २. क्ष-न-स-देवानामाह्वातृन् ।

‘ आ नो भद्राः ’ इति दशर्चं पञ्चमं सूक्तम् । गोतमस्यार्घं वैश्वदेवम् । आदितः पञ्चर्चः सप्तमी च जगत्यः षष्ठी ‘ स्वस्ति न इन्द्रः ’ इत्येषा विराट्स्थाना । ‘ नवकौ वैराजस्त्रैष्टुभश्च ’ ( अनु. ९. ५ ) इत्युक्तलक्षणयोगात् । अष्टम्याग्रास्तित्वस्त्रिष्टुभः । तथा चानुक्रान्तम्—‘ आ नो दश वैश्वदेवं तु पञ्चाद्याः सप्तमी च जगत्यः षष्ठी विराट्स्थाना ’ इति । अग्निष्टोमे वैश्वदेवशब्दे उत्तमावर्जमेतत्सूक्तं वैश्वदेवनिविद्धानीयम् । सा तु प्रकृतौ विकृतौ च वैश्वदेवशब्दस्य परिधानीया । तथा च सूत्रितम्—‘ आ नो भद्राः क्रतवो यन्तु विश्वत इति नव वैश्वदेवम् ’ इति, ‘ अदितिर्वीरदितिरन्तरिक्षमिति परिदध्यात्सर्वत्र वैश्वदेवे ’ ( आश्व. श्रौ. ५. १८ ) इति च । ब्राह्मणं च अवति—‘ सदैव पञ्चजनीयया परिदध्यात् ’ ( ऐ. ब्रा. ३. ३१ ) इति । महावते निष्केवल्ये गुतत्सूक्तम् । तथा च पञ्चमारण्यके सूत्र्यते—‘ आनोभद्राये च तस्य स्थाने ’ ( ऐ. आ. ५. ३. २ ) इति ॥

आ नो भद्राः क्रतवो यन्तु विश्वतोऽदब्धासो अपरीतास उज्जिदः ।

देवा नो यथा सदमिद्वृधे असन्नप्रायुवो रक्षितारो दिवेदिवे ॥ १ ॥

आ । नः । भद्राः । क्रतवः । यन्तु । विश्वतः । अदब्धासः । अपरिऽइतासः । उत्ऽभिदः ।

देवाः । नः । यथा । सदम् । इत् । वृधे । असन् । अप्रऽआयुवः । रक्षितारः । दिवेऽदिवे ॥ १ ॥

‘ नः ’ अस्मान् ‘ क्रतवः ’ अग्निष्टोमादयो महायज्ञाः ‘ विश्वतः ’ सर्वस्मादपि दिग्भागात् ‘ आ ’ यन्तु आगच्छन्तु । कीदृशाः क्रतवः । ‘ भद्राः ’ समीचीनफलसाधनत्वेन कल्याणाः भजनीया वा ‘ अदब्धासः ’ असुरैर्हिंसिताः ‘ अपरीतासः ’ शत्रुभिरपरिगताः ‘ अप्रतिरुद्धा ’ इत्यर्थः । ‘ उज्जिदः ’ शत्रूणामुज्जेतारः । ईदृशाः क्रतवः अस्मांस्तथा आगच्छन्तु । ‘ अप्रायुवः ’ अप्रगच्छन्तः स्वकीयं रक्षितव्यमपरित्यजन्तः अत एव ‘ दिवेदिवे ’ प्रतिदिवसं ‘ रक्षितारः ’ रक्षां कुर्वन्तः एवंगुणविशिष्टाः सर्वे ‘ देवाः ’ नः अस्माकं ‘ सद-मित् सदैव ’ वृधे वर्धनाय ‘ यथा ’ असन् भवेयुस्तथा आगच्छन्तु इति संबन्धः ॥ अदब्धासः । ‘ दम्भु दम्भे ’ । दम्भो हिंसा । निष्ठायां ‘ यस्य विभाषा ’ इति इदमितिपेधः । नञ्समासे अव्ययपूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वम् । अपरीतासः । ‘ इण् गतौ ’ । पूर्ववत् कर्मणि निष्ठा । उभयत्र ‘ आजसेरसुक् ’ । वृधे । ‘ वृध वृद्धौ ’ । संपदादिलक्षणो भावे क्तिप् । ‘ सावेकाचः ’ इति विभक्तेरुदात्तत्वम् । असन् । ‘ अस भुवि ’ । लेटि अडागमः । ‘ बहुलं छन्दसि ’ इति शपो लुगभावः । तस्य अङित्वात् ‘ शसोरलोपः ’ इति अकारलोपाभावः । अप्रायुवः । ‘ इण् गतौ ’ । अस्मात् प्रपूर्वात् ‘ छन्दसीणः ’ इति उग्रप्रत्ययः । नञ्समासे अव्ययपूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वम् । जसि ‘ जसादिषु छन्दसि वाचचनम् ’ इति गुणस्य विकल्पितत्वादभावे तन्वादित्वात् उवङ् ॥

देवानां भद्रा सुमतिर्ऋजूयतां देवानां रातिरभि नो नि वर्तताम् ।

देवानां सुख्यमुप सेदिमा वयं देवा न आयुः प्र तिरन्तु जीवसे ॥ २ ॥

देवानाम् । भद्रा । सुऽमतिः । ऋजुऽयताम् । देवानाम् । रातिः । अभि । नः । नि । वर्तताम् ।

देवानाम् । सुख्यम् । उप । सेदिम् । वयम् । देवाः । नः । आयुः । प्र । तिरन्तु । जीवसे ॥ २ ॥

‘भद्रा मुखयित्री भजनीया वा देवानां सुमतिः शोभना मतिरनुग्रहात्मिका बुद्धिरस्माक-  
मस्त्विति शेषः । कीदृशानाम् । ऋजूयताम् ऋजुभार्जवयुक्तं सम्यगनुष्ठानारं यजमानमात्मन इच्छताम् ।  
तथा देवानां रातिः दानं नः अस्मानामिमुख्येन नितरां वर्तताम् । तद्विभिनतफलप्रदानमप्यस्माकं  
भवत्वित्यर्थः । वयं च तेषां देवानां सख्यं सखित्वं सख्युः कर्म वा उप सेदिमं प्राप्नुवाम । तादृशाः  
देवाः नः अस्माकम् आयुः जीवसे जीवितुं प्र तिरन्तु वर्धयन्तु ॥ भद्रा । ‘ भद्रि कल्याणे  
सुखे च ’ । ‘ ऋज्रेन्द्राग्रः ’ ( उ. नू. २. १८६ ) इत्यादौ रन्प्रत्ययान्तो निपातितः । ऋजू-  
यताम् । ऋजुमात्मन इच्छति ऋजूयति । ‘ सुप आत्मनः क्यच् ’ । तदन्तात् लटः शन् । ‘ शनुरनुमः ’  
इति अजादिविभक्तेरुदात्तत्वम् । रातिः । ‘ रा दाने ’ । ‘ मन्त्रे वृषः ’ इति क्तिन् उदात्तत्वम् ।  
सख्यम् । ‘ सख्युर्यः ’ इति भावे कर्मणि वा यप्रत्ययः । सेदिम । ‘ पठू विशरणगात्यवसादनेपु ’ ।  
‘ छन्दसि लुङ्लङ्लिटः ’ इति प्रार्थनायां लिट् । सत्वस्थानैमित्तिकत्वेन लिटि परत  
आदेशादिवाभावात् ‘ अत एकहस्वमध्ये ’ इति एत्वाभ्यासलोपो । ‘ अन्येषामपि दृश्यते ’ इति  
संहितायां दीर्घत्वम् । प्र तिरन्तु । प्रपूर्वस्तिरतिर्वर्धनार्थः । तथा च यास्को व्याचख्यौ—‘ देवानां  
सख्यसुपसीदेम वयं देवा न आयुः प्रवर्धयन्तु चिरं जीवनाय ’ ( निरु. १२. ३९ ) इति ॥

तान्पूर्वया निविदा हूमहे वयं भगं मित्रमर्दिति दक्षमस्त्रिधम् ।

अर्यमणं वरुणं सोममश्विना सरस्वती नः सुभगा मयस्करत् ॥ ३ ॥

तान् । पूर्वया । निऽविदा । हूमहे । वयम् । भगम् । मित्रम् । अर्दितिम् । दक्षम् । अस्त्रिधम् ।

अर्यमणम् । वरुणम् । सोमम् । अश्विना । सरस्वती । नः । सुभगा । मयः । करत् ॥ ३ ॥

‘तान् विश्वान् देवान् पूर्वया पूर्वकालीनया नित्यया निविदा वेदात्मिकया वाचा । निवि-  
दिति वाङ्माम । यद्वा निविदा ‘ विश्वे देवाः सोमस्य मत्सन् ’ इत्यादिकया वैश्वदेव्या निविदा वयं  
‘हूमहे आह्वयामः । देवानिति यत्सामान्येनोक्तं तदेव विव्रियते । भगं भजनीयं द्वादशानामादित्या-  
नामन्यतमं मित्रं प्रमीतेस्त्रायकमहरभिमानिनं देवम् । ‘ मैत्रं वा अहः ’ ( तै. ब्रा. १. ७. १०. १ ) इति  
श्रुतेः । ‘ अर्दितिम् अखण्डनीयामदीनां वा देवमातरं दक्षं सर्वस्य जगतो निर्माणे समर्थं प्रजापतिम् ।  
यद्वा । प्राणरूपेण सर्वेषु प्राणिषु व्याप्य वर्तमानं हिरण्यगर्भम् । ‘ प्राणो वै दक्षः ’ ( तै. सं. २. ५.  
२. ४ ) इति श्रुतेः । ‘ अस्त्रिधं शोपणरहितं सर्वदैकरूपेण वर्तमानं मरुद्गणम् । ‘ अर्यमणम् । अरीन्  
मन्देहादीनसुरान् यच्छति नियच्छतीति अर्यमा सूर्यः । ‘ असौ वा आदित्योऽर्यमा ’ ( तै. सं. २. ३. ४.  
१ ) इति श्रुतेः । तम् । ‘ वरुणम् । वृणोति पापकृतः स्वकीयैः पाशैरावृणोतीति राज्यभिमानिदेवो वरुणः ।  
श्रूयते च—‘ वाष्णी रात्रिः ’ ( तै. ब्रा. १. ७. १०. १ ) इति । ‘ सोमं द्वेधा ’ आत्मानं विभज्य पृथिव्यां  
लतारूपेण दिवि च चन्द्रात्मना देवतारूपेण वर्तमानम् । ‘ अश्विना अश्ववन्तौ । यद्वा सर्वं व्याप्नुवन्तौ ।  
तथा च यास्कः—‘ अश्विनौ यद्वाध्रुवाते सर्वं रसेनान्यो ज्योतिषान्योऽश्वैराश्विनावित्यौर्वाभस्तका-  
वश्विनौ द्वावापृथिव्यावित्येकेऽहोरात्रावित्येके सूर्याचन्द्रमसावित्येके राजानौ पुण्यकृतावित्यैतिहासिकाः ’  
( निरु. १२. १ ) इति । एवंभूतान् सर्वान् देवान् अस्मदक्षणार्थमाह्वयामः इति पूर्वत्र संबन्धः ।  
अस्माभिराहूता सुभगा शोभनधनोपेता सरस्वती नः अस्मभ्यं मयः सुखं करत् करोतु ॥  
हूमहे । द्वेजो लटि ‘ द्वः ’ इत्यनुवृत्तौ ‘ बहुलं छन्दसि ’ इति संप्रसारणम् । परपूर्वस्वे ‘ हलः ’

इति दीर्घत्वम् । ' बहुलं छन्दसि ' इति शपो लुक् । अस्त्रिधम् । ' त्विधु शोपणे ' । संपदादिलक्षणो भावे क्तिप् । बहुव्रीहौ ' नञ्सुभ्याम् ' इत्युत्तरपदान्तोदात्तत्वम् । मयस्करत् । करोतेर्लेटि अडागमः । ' बहुलं छन्दसि ' इति विकरणस्य लुक् । ' अतः कृकमि ' इति विसर्जनीयस्य सत्वम् ॥

तन्नो वातो मयोभु वातु भेषजं तन्माता पृथिवी तत्पिता द्यौः ।

तद्ग्रावाणः सोमसुतो मयोभुवस्तदश्विना शृणुतं धिष्ण्या युवम् ॥ ४ ॥

तत् । नः । वातः । मयः सु । वातु । भेषजम् । तत् । माता । पृथिवी । तत् । पिता । द्यौः ।

तत् । ग्रावाणः । सोमसुतः । मयः सुभुवः । तत् । अश्विना । शृणुतम् । धिष्ण्या । युवम् ॥ ४ ॥

वातः वायुः । तत् भेषजम् औपधे नः अस्मान् वातु प्रापयतु । यज्ञेपजं मयोभु मयसः सुखस्य भावयितु । माता सर्वेषां जननी पृथिवी भूमिरपि तत् भेषजम् अस्मान् प्रापयतु । पिता वृष्टिप्रदानेन सर्वेषां रक्षिता द्यौः द्युलोकोऽपि तत् भेषजम् अस्मान् प्रापयतु । सोमसुतः सोमाभिपवं कृतवन्तः मयोभुवः मयसः यागफलभूतस्य सुखस्य भावयितारः ग्रावाणः अभिपवसाधनाः पाषाणाश्च तत् भेषजम् अस्मान् प्रापयन्तु । हे धिष्ण्या । धिष्ण्या बुद्धिः । तद्ग्रावाणश्चिन्तौ युवं युवां तत् भेषजं शृणुतं आकर्णयतम् । यज्ञेपजमस्माभिर्वाय्वादिषु प्रार्थ्यते तद्वेषजं देवानां भिषजौ युवामस्माकमनुकूलं यथा भवति तथा जानीतमित्यर्थः ॥ मयोभु । ' ह्रस्वो नपुंसके प्रातिपदिकस्य ' ( पा. सू. १. २. ४७ ) इति ह्रस्वत्वम् । वातु । ' वा गतिगन्धनयोः ' । अन्तर्भावितव्यार्थात् प्रार्थनायां लोट् । सोमसुतः । ' सोमे सुजः ' ( पा. सू. ३. २. ९० ) इति भूते क्तिप् । धिष्ण्या । धिष्ण्याशब्दात् अहार्थि ' छन्दसि च ' इति यः । वर्णलोपश्छान्दसः । ' सुपां सुलुक् ' इति आकारः ॥

तमीशानं जगतस्तुस्थुषस्पतिं धियंजिन्वमवसे हूमहे वयम् ।

पूषा नो यथा वेदसामसद्रुधे रक्षिता पायुरदब्धः स्वस्तये ॥ ५ ॥

तम् । ईशानम् । जगतः । तुस्थुषः । पतिम् । धियम् जिन्वम् । अवसे । हूमहे । वयम् ।

पूषा । नः । यथा । वेदसाम् । असत् । रुधे । रक्षिता । पायुः । अदब्धः । स्वस्तये ॥ ५ ॥

पूर्वाधेनेन्द्रः स्तूयते अपराधेन पूषा । ईशानम् ऐश्वर्यवन्तं अत एव जगतः जङ्गमस्य प्राणिजातस्य तुस्थुषः स्थावरस्य च पतिं स्वामिनं धियंजिन्वं धीभिः कर्मभिः प्रीणयितव्यं एवंभूतं तम् इन्द्रम् अवसे रक्षणाय वयं हूमहे आह्वयामः । पूषा नः अस्माकं वेदसां धनानां रुधे वर्धनाय रक्षिता यथा असत् येन प्रकारेण भवति तेनैव प्रकारेण अदब्धः केनाप्यहिंसितः पूषा स्वस्तये अस्माकमविनाशाय पायुः रक्षिता भवतु ॥ तुस्थुषः । तिष्ठतेर्लेटः कसुः । षष्ठ्येकवचने

१. क्ष-मयसो विसर्जनीयस्य साहितिकं सत्वम् । २. क्ष-ट-ढ-स-भवति भवेत् तेनैव प्रकारेण रक्षिता पालयिता पायुः पाता प्रपिष्टभागस्य पाता अदब्धः केनापि अहिंसितः स एव पूषा स्वस्तये अस्माकमविनाशाय च भवतु ।



‘ वसोः संप्रसारणम् ’ इति संप्रसारणम् । ‘ शासिवसिवसीनां च ’ इति पठम् । ‘ पृथ्याः पति-  
पुत्र ’ इति विसर्जनीयस्य सत्वम् । धियंजिन्वम् । जिविः प्रीणनार्थः । ‘ कृत्यत्युरो बहुलम् ’ इति  
बहुलवचनात् खच् । ‘ इच एकाचोऽम् प्रत्ययवच्च ’ ( पा. सू. ६. ३. ६८ ) इति अमागमः ।  
असत् । ‘ अस भुवि ’ । लेटि अडागमः । ‘ बहुलं छन्दसि ’ इति द्रापो लुगभावः । पायुः । ‘ पा  
रक्षणे ’ । ‘ कृवापाजि ’ इति उण् । स्वस्तये । सुपूर्वात् अस्तेः भावे क्तिन् । ‘ छन्दस्युभयथा ’ इति  
तस्य सार्वधातुकत्वात् ‘ अस्तेर्भूः ’ ( पा. सू. २. ४. ५२ ) इति भूमावाभावः<sup>१</sup> इति वृत्ताद्युक्तम् ॥ १५ ॥

स्वस्ति न इन्द्रो वृद्धश्रवाः स्वस्ति नः पूषा विश्ववेदाः ।

स्वस्ति नस्तार्क्ष्यो अरिष्टनेमिः स्वस्ति नो बृहस्पतिर्दधातु ॥ ६ ॥

स्वस्ति । नः । इन्द्रः । वृद्धऽश्रवाः । स्वस्ति । नः । पूषा । विश्वऽवेदाः ।

स्वस्ति । नः । तार्क्ष्यः । अरिष्टऽनेमिः । स्वस्ति । नः । बृहस्पतिः । दधातु ॥ ६ ॥

वृद्धश्रवाः वृद्धं प्रभूतं श्रवः श्रवणं स्तोत्रं हविलक्षणमन्नं वा यस्य तादृशः । इन्द्रः नः अस्मा-  
कम् । ‘ स्वस्तीत्यविनाशनाम ’ ( निरु. ३. २१ ) । स्वस्ति अविनाशं दधातु विदधातु करोतु ।  
विश्ववेदाः । विश्वानि वेत्तीति विश्ववेदाः । यद्वा विश्वानि सर्वाणि वेदांसि ज्ञानानि धनानि वा  
यस्य । तादृशः पूषा पोषको देवः नः अस्माकं स्वस्ति विदधातु । अरिष्टनेमिः । नेमिः इति  
आयुधनाम । अरिष्टोऽहिंसितो नेमिर्यस्य । यद्वा रथचक्रस्य धारा नेमिः । यत्संबन्धिनो रथस्य नेमिर्न  
हिंस्यते सोऽरिष्टनेमिः । एवंभूतः तार्क्ष्यः तृक्षस्य पुत्रो गरुत्मान् नः अस्माकं स्वस्ति अविनाशं  
विदधातु । तथा बृहस्पतिः बृहतां देवानां पालयिता नः अस्माकं स्वस्ति अविनाशं विदधातु ॥  
वृद्धश्रवाः । बहुव्रीहौ पूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वम् । विश्ववेदाः । ‘ विद ज्ञाने ’, ‘ विद्व लाम्भे ’ ।  
आभ्यामसुप्रत्ययान्तो वेदस्यशब्दः । ‘ बहुव्रीहौ विश्वं संज्ञायाम् ’ इति पूर्वपदान्तोदात्तत्वम् । तार्क्ष्यः ।  
तृक्षस्यापत्यम् । ‘ गगादिभ्यो यञ् ’ ( पा. सू. ४. १. १०५ ) । जित्वादाद्युदात्तत्वम् । अरिष्टनेमिः ।  
न रिष्टा अरिष्टा । अव्ययपूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वम् । अरिष्टा नेमिर्यस्य स तथोक्तः । बृहस्पतिः ।  
‘ तद्बृहतोः करपत्योः ’ ( पा. सू. ६. १. १५७. ग. ) इति सुट्त्वलोपौ । ‘ उभे वनस्पत्यादिषु ’  
इति पूर्वोत्तरपदयोर्युगपत्प्रकृतिस्वरत्वम् ॥

पृषदश्वा मरुतः पृश्निमातरः शुभंयावानो विदथेषु जग्मयः ।

अग्निजिह्वा मनवः सूरचक्षसो विश्वे नो देवा अवसा गमन्निह ॥ ७ ॥

पृषत्ऽअश्वाः । मरुतः । पृश्निऽमातरः । शुभंयावानः । विदथेषु । जग्मयः ।

अग्निजिह्वाः । मनवः । सूरऽचक्षसः । विश्वे । नः । देवाः । अवसा । आ । गमन् । इह ॥ ७ ॥

पृषदश्वाः । पृषद्भिः श्वेतविन्दुभिर्मुक्ता अश्वा येषां ते तथोक्ताः । पृश्निमातरः । पृश्निर्नानावर्णा  
गौर्माता येषाम् । शुभंयावानः । शुभं शोभनं यान्ति गच्छन्तीति शुभंयावानः । शोभनगतय इत्यर्थः ।

‘विदथेपु यज्ञेपु’ जगमयः गन्तारः ‘अग्निजिह्वाः अग्नेजिह्वायां वर्तमानाः । सर्वे हि देवा हविःस्वी-  
करणायाग्नेजिह्वायां वर्तन्ते । तात्स्थ्यात् ताच्छब्दम् । ‘मनवः सर्वस्य मन्तारः’ सूरचक्षसः सूर्यप्रकाश  
इव चक्षः प्रकाशो येषां ते एवंभूताः ‘मरुतः मरुत्संज्ञकाः’ विश्वे ‘देवाः’ सर्वे देवाः ‘नः अस्मान्  
‘इह अस्मिन्काले’ अवसा रक्षणेन सह ‘आ’ गमन् आगच्छन्तु ॥ शुभंयावानः । ‘या प्रापणे’ ।  
‘आतो मनिन्’ इति वनिष् । ‘तत्पुरुषे कृति बहुलम्’ इति बहुलवचनात् द्वितीयाया अपि अलुक् ।  
गमन् । गमेः प्रार्थनायां लेटि अडागमः । ‘इतश्च लोपः’ इति इकारलोपः । ‘बहुलं छन्दसि’ इति  
शपो लुक् ॥

अस्मि सौम्यचरस्तृतीयसवने । तेन चरुणा देवतामिष्टा इष्टशेषे तस्मिन् बहु घृतमवनीय तस्मिन्वषट्-  
कर्त्रा स्वकीया छाया द्रष्टव्या । सा यदि न दृश्येत तदानीं ‘भद्रम्’ इत्येका<sup>२</sup> पठितव्या । ‘त्वं सोम’  
इति खण्डे तथैव सूत्र्यते<sup>३</sup>—‘राज्ञा सोमेन तद्वयमस्मासु धारयामसि भद्रं कर्णेभिः शृणुयाम देवा इति  
च’ (आश्व. श्रौ. ५. १९) इति । महानाश्रोत्रतेऽप्येषा भूमिस्पर्शने<sup>४</sup> जप्या । सूत्रितं च ‘एतद्विदम्’  
इति खण्डे—‘भद्रं कर्णेभिः शृणुयाम देवाः शं न इन्द्राद्भी भवतामवोभिः’ (आश्व. श्रौ. ८. १४)  
इति ॥

**भद्रं कर्णेभिः शृणुयाम देवा भद्रं पश्येमाक्षभिर्यजत्राः ।**

**स्थिरैरङ्गैस्तुष्टुवांसस्तनूभिर्व्यशेम देवहितं यदायुः ॥ ८ ॥**

भद्रम् । कर्णेभिः । शृणुयाम । देवाः । भद्रम् । पश्येम । अक्षऽभिः । यजत्राः ।

स्थिरैः । अङ्गैः । तुस्तुऽवांसः । तनूभिः । वि । अशेम । देवऽहितम् । यत् । आयुः ॥ ८ ॥

हे देवाः दानाद्दिगुणयुक्ताः सर्वे<sup>५</sup> देवाः<sup>५</sup> ‘कर्णेभिः अस्मदीयैः श्रोत्रैः’ भद्रं भजनीयं कल्याणं  
वचनं ‘शृणुयाम युष्मद्यसादाच्छ्रोतुं समर्थाः स्याम । अस्माकं बाधिर्यं कदाचिदपि मा भूत् । हे  
‘यजत्राः यागेषु चरुपुरोडाशादिभिर्गृह्यते देवाः’ ‘अक्षभिः अक्षिभिरात्मीयैश्चक्षुभिः’ ‘भद्रं शोभनं  
‘पश्येम द्रष्टुं समर्थाः स्याम । अस्माकं दृष्टिप्रतिघातोऽपि मा भूत्<sup>६</sup> । ‘स्थिरैः दृढैः’ ‘अङ्गैः हस्तपादादिभि-  
रवयवैः’ ‘तनूभिः शरीरैश्च युक्ता वयं’ ‘तुष्टुवांसः युष्मान् स्तुवन्तः’ ‘यत्’ ‘आयुः षोडशाधिकशत-  
प्रमाणं विंशत्यधिकशतप्रमाणं वा’ ‘देवहितं देवेन प्रजापतिना स्थापितं तत्’ ‘व्यशेम प्राप्नुयाम ॥ कर्णेभिः  
‘बहुलं छन्दसि’ इति भिसः ऐसभावः । अक्षभिः । ‘छन्दस्यपि दृश्यते’ इति अनङ् स च उदात्तः ।  
यजत्राः । ‘अमिनक्षि’ इत्यादिना यजेः अत्रन्प्रत्ययः । तुष्टुवांसः । ‘दृष्टुं स्तुतौ’ । लिटः कसुः ।  
‘शर्दूवांसः खयः’ इति तकारः शिष्यते । अशेम । ‘अशू व्यासौ’ । ‘लिङ्याशिष्यङ्’ । यदि  
तु तत्र परिगणनमन्यव्यावृत्त्यर्थं तदानीं लिङि व्यत्ययेन शप् । देवहितम् । ‘तृतीया कर्मणि’ इति  
पूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वम् ॥

१. क्ष-ट-ढ-‘देवाः’ नास्ति । २. क्ष-ट-ढ-इत्येषा । ३. न-स-सूत्रितम् । ४. क्ष-भूम्युपस्पर्शने ।  
५. क्ष-ट-ढ-‘सर्वे देवाः’ नास्ति । ६. क्ष-ट-ढ-स-‘भूत्’ इत्यस्यानन्तरं ‘श्रोत्रचक्षुषोः भद्राभद्रविषय-  
श्रवणदर्शने प्रतिनियते । अतो नित्यं भद्रविषयश्रवणदर्शने स्यातामिति प्रार्थ्यते (स-प्रार्थ्यम्)’ इत्यधिकम् ।

शतमिन्नु शरदो अन्ति देवा यत्रा नश्चक्रा जरसं तनूनाम् ।

पुत्रासो यत्र पितरो भवन्ति मा नो मध्या रिरिपतायुर्गन्तोः ॥ ९ ॥

शतम् । इत् । नु । शरदः । अन्ति । देवाः । यत्र । नः । चक्र । जरसम् । तनूनाम् ।

पुत्रासः । यत्र । पितरः । भवन्ति । मा । नः । मध्या । रिरिपत । आयुः । गन्तोः ॥ ९ ॥

हे देवाः अनित् अनित्के मनुष्याणां समीपे आयुष्टेन अवद्भिः कल्पिताः शरदः संवत्सराः शतम् इत् नु शतं खलु । यस्मात् सृष्टिकाले मनुष्याणां शतं संवत्सरा आयुरिति शुष्माभिः परिकल्पितं तस्मात् नः अस्मान् आयुर्गन्तोः क्लृप्तस्यायुषो गमनात्पूर्वं मध्या मध्ये सा रिरिपता मा हिंसिष्ट । कीदृशान् । नः अस्माकं तनूनां क्षीराणां जरसं जरा यत्र यस्यामवस्थायां चक्र कृतवन्तो यूयं यत्र च पुत्रासः पुत्राः पितरः अस्माकं रक्षितारः भवन्ति । ईदृग्दशापन्नानित्यर्थः ॥ अन्ति । अनित्कशब्दस्य 'कादिलोपो बहुलमिति वक्तव्यम्' इति कलोपः । यत्र । 'ऋचि तुनुषमक्षु-तङ्कुत्र' इति संहितायां दीर्घः । चक्र । लिटि मध्यमबहुवचनस्य कित्वात् गुणाभावे यणादेशः । 'अचोऽतस्तिङः' इति संहितायां दीर्घत्वम् । जरसम् । 'जराया जरसन्यतरस्याम्' ( पा. सू. ७. २. १०१ ) इति जरसादेशः । मध्या । 'सुपां सुलुक्' इति सप्तम्या डादेशः । रिरिपत । 'रिप रूप हिंसायाम्' अस्मात् प्यन्तात् माङि लुङि मध्यमबहुवचने च्लेः चङि णिलोपोपधाह्रस्वद्विर्वचनहलादिशेष-सन्वद्भावेत्वदीर्घाः<sup>१</sup> । छान्दसः पदकालीनो ह्रस्वः । गन्तोः । 'भावलक्षणे स्थेण्' ( पा. सू. ३. ४. १६ ) इति गमेः तोसुन्यत्ययः ॥

'अदितिद्यौरदितिः' इत्येषा अदितिदेवताके पशौ हविषो याज्या । सूत्रितं च—'अदितिद्यौर-दितिरन्तरिक्षं न ते विष्णो जायमानो न जातः' ( आश्व. श्रौ. ३. ८ ) इति ॥

अदितिद्यौरदितिरन्तरिक्षमदितिर्माता स पिता स पुत्रः ।

विश्वे देवा अदितिः पञ्च जना अदितिर्जातमदितिर्जनित्वम् ॥ १० ॥

अदितिः । द्यौः । अदितिः । अन्तरिक्षम् । अदितिः । माता । सः । पिता । सः । पुत्रः ।

विश्वे । देवाः । अदितिः । पञ्च । जनाः । अदितिः । जातम् । अदितिः । जनित्वम् ॥ १० ॥

अदितिः अदीना अखण्डनीया वा पृथिवी देवमाता वा सैव द्यौः द्योतनशीलो नाकः । सैव अन्तरिक्षम् अन्तरा द्यावापृथिव्योर्मध्ये ईक्ष्यमाणं व्योम । सैव माता निर्मात्री जगतो जननी । सैव पिता उत्पादकः । तत्तश्च सः पुत्रः मातापित्रोर्जातः पुत्रोऽपि सैव । विश्वे देवाः सर्वेऽपि देवाः । अदितिः एव । पञ्च जनाः निषादपञ्चमाश्रत्वारो वर्णाः । यद्वा गन्धर्वाः पितरो देवा असुरा रक्षांसि ।

१. क्ष-ट-ढ-यत्र च यस्यामवस्थायां पुत्रासः पुत्राः स्वपुत्राणां पितरः । २. स—'भवन्ति' इत्यस्यामन्तरं 'यद्वा । यत्र यस्यामवस्थायां पुत्रासः अस्माकं पुत्राः स्वपुत्राणां पितरो भवन्ति । अस्माकं यदा पौत्रा भवन्ति' इत्याधिकम् । ३. स- णिलोपोपधाह्रस्वत्त्वं द्विर्वचनहलादिशेषसन्वद्भावेत्वदीर्घाः । ४. क्ष-न-स-तातश्च ।

नदुक्तं यास्केन—‘ गन्धर्वाः पितरो देवा असुरा रक्षांसीत्येके चत्वारो वर्णा निपादः पञ्चम इत्यौपमन्यवः ’ ( निरु. ३. ८ ) इति । ब्राह्मणे त्वेवमाज्ञातं—‘ सर्वेषां वा एतत्पञ्चजनानामुक्तं देवमनुष्याणां गन्धर्वाप्सरसां सर्पाणां च पितॄणां च ’ ( ऐ. ब्रा. ३. ३१ ) इति । तत्र गन्धर्वाप्सरसामैक्यात्पञ्चजनत्वम् । एवंविधाः पञ्च जना अपि ऽअदितिः एव । ऽजातं जननं प्रजानामुत्पत्तिः सा अपि ऽअदितिः एव । ऽजनित्वं जन्माधिकरणं<sup>१</sup> तदपि ऽअदितिः एव । एवं सकलजगदात्मनादितिः स्तूयते । उक्तं च यास्केन—‘ इत्यदितेर्विभूतिमाचष्टे ’ ( निरु. ४. २३ ) इति ॥ अदितिः । ‘ दो अवखण्डने ’ । अस्मात् कर्मणि क्तिनि ‘ द्यतिस्यतिमास्थाम् ’ ( पा. सू. ७. ४. ४० ) इति इत्वम् । यास्कपक्षे तु ‘ दीङ् क्षये ’ इत्यस्मात् क्तिनि व्यत्ययेन इस्त्वम् । नन्वस्मात्से अव्ययपूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वम् । स पिता । निर्दिश्यमानप्रतिनिदिश्यमाननयोरकतात्मापादयन्ति सर्वनामानि पर्यायेण तल्लिङ्गतामुपाददते इत्युद्देश्यलिङ्गनया पुंलिङ्गत्वम् । जनित्वम् । जनैरीणादिकः त्वन्प्रत्ययः<sup>२</sup> ॥ १६ ॥

‘ ऋजुनीती ’ इति नवचं षष्ठं सूक्तं गौतमस्थार्षम् । अत्रानुक्रम्यते—‘ ऋजुनीती नव गायत्रमन्त्र्यानुष्टुप् ’ इति । पूर्वत्र ‘ वैश्वदेवं तु ’ इत्युक्तत्वात् तुह्यादिपरिभाषया इदमपि सूक्तं बहुदेवताकम् । सूक्तविनियोगो लैङ्गिकः । चातुर्विधिकेऽहनि प्रातःसवने मैत्रावरुणस्य ‘ ऋजुनीती<sup>३</sup> नः<sup>३</sup> ’ इत्येषा<sup>४</sup> आरम्भणीया । ‘ चतुर्विधो ’ इति खण्डे सूत्रितम्—‘ ऋजुनीती नो वरुण इन्द्रं वो विश्वतस्परि ’ ( आश्व. श्रौ. ७. २ ) इति । अहर्गणेषु द्वितीयादिष्वहःस्वयेपारम्भणीया शंसनीया । सूत्रितं च—‘ आरम्भणीयाः पर्यासान्कद्वतोऽहरहः शस्यानीति होत्रका द्वितीयादिष्वेव ’ ( आश्व. श्रौ. ७. १ ) इति ॥

ऋजुनीती नो वरुणो मित्रो नयतु विद्वान् । अर्यमा देवैः सजोषाः ॥ १ ॥

ऋजुनीती । नः । वरुणः । मित्रः । नयतु । विद्वान् । अर्यमा । देवैः । सजोषाः ॥ १ ॥

अहरभिमानी देवः ऽमित्रः, ऽवरुणः रात्र्यभिमानी । मित्रश्च वरुणश्च ऽविद्वान् नेतव्यमुत्तमं स्थानं जानन् ऽनः अस्मान् ऽऋजुनीती ऋजुनीत्या ऋजुनयनेन कौटिल्यरहितेन गमनेन ऽनयतु अभिमतं फलं प्रापयतु । तथा ऽदेवैः अन्यैरिन्द्रादिभिः ऽसजोषाः संमानप्रीतिः ऽअर्यमा अहोरात्रविभागस्य<sup>५</sup> कर्ता<sup>५</sup> सूर्यश्चास्मानृजुगमनेनाभिमतं स्थानं प्रापयतु ॥ ऋजुनीती । ‘ सुपां सुलुक् ’ इति तृतीयायाः पूर्वसवर्णदीर्घत्वम् ॥

ते हि वस्वो वसवानास्ते अप्रमूरा महोभिः । व्रता रक्षन्ते विश्वाहा ॥ २ ॥

ते । हि । वस्वः । वसवानाः । ते । अप्रमूराः । महःऽभिः । व्रता । रक्षन्ते । विश्वाहा ॥ २ ॥

ऽते ऽहि पूर्वोक्ता मित्रादयः ऽवस्वः वसुनो धनस्य ऽवसवानाः वासका आच्छादयितारः सर्वं जगद्धनेनाच्छादयन्तीत्यर्थः । अतः ऽते मित्रादयः ऽअप्रमूराः अप्रमूर्च्छिता अमृदाः प्राज्ञाः सन्तः ऽमहोभिः आत्मीयैस्तेजोभिः ऽविश्वाहा सर्वाण्यहानि । अस्यन्तसंयोगे द्वितीया । सर्वेष्वप्यहःसु ऽव्रता व्रतानि जगन्निर्वाहरूपाणि स्वकीयानि कर्माणि ऽरक्षन्ते पालयन्ति ॥ वस्वः । आगमाजुशासनस्य

१. क्ष-जन्माधिकरणं । यद्वा जातमुत्पन्नं जनित्वमुत्पत्त्यमानं वा यदस्ति । २. क्ष-ट-ढ-स-इत्वनप्रत्ययः । ३. क्ष-ट-ढ-‘ ऋजुनीती नः ’ इति नास्ति । ४. क्ष-ट-ढ-आद्या । ५. न-स-अहोरात्रस्य विभागकर्ता ।

अनित्यत्वात् नुमभावे ' जम्बादिषु छन्दसि वावचनम् ' इति ' वेङ्गिति ' इति गुणस्य विकल्पनाद्भावे ऋगदेशः । वसवानाः । ' वस आच्छादने ' । अस्मान् अन्तर्भावितण्यर्थात् लटः शानच् । ' बहुलं छन्दसि ' इति शपो लुगभावः । वर्गव्यापत्त्या मकारस्य वकारः । अप्रमूराः । ' मुर्धा मोहसमुच्छ्रा-  
ययोः ' । अस्मान् नृपदादिलक्षणो भावे क्तिप् । ' राल्लोपः ' इति छकारलोपः । प्रकृष्टा मृः प्रमृः ।  
ततो मत्वर्थीयोरः । ' रो रि ' ( पा. सू. ८. ३. १४ ) इति रेफलोपः । न प्रमूरा अप्रमूराः । अव्यय-  
पूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वम् । रक्षन्ते । ' रक्ष पालने ' । व्यत्ययेन तङ् ॥

ते अस्मभ्यं शर्म यंसन्नमृता मर्त्येभ्यः । वार्धमाना अप द्विपः ॥ ३ ॥

ते । अस्मभ्यम् । शर्म । यंसन् । अमृताः । मर्त्येभ्यः । वार्धमानाः । अप । द्विपः ॥ ३ ॥

वमृताः अमरणधर्माणः । ते विश्वे देवाः । मर्त्येभ्यः मरणधर्मभ्यः । अस्मभ्यम् अनुष्ठानभ्यः ।  
वशर्म अमृतलक्षणं सुखं । यंसन् यच्छन्तु प्रयच्छन्तु । किं कुर्वन्तः । द्विपः अस्मदीयान् पापलक्षणान्  
शत्रून् । अप वार्धमानाः विनाशं प्रापयन्तः ॥ यंसन् । ' यम उपरमे ' । लेटि अडागमः । ' सिव्वहुलं  
लेटि ' इति सिप् । अमृताः । मृतं मरणं येषां नास्तीति अमृताः । ' नजो जरमरमित्रमृताः '  
इत्युत्तरपदाद्युदात्तत्वम् ॥

वि नः पथः सुविताय चियन्तिवन्द्रो मरुतः । पूषा भगो वन्द्यासः ॥ ४ ॥

वि । नः । पथः । सुविताय । चियन्तु । इन्द्रः । मरुतः । पूषा । भगः । वन्द्यासः ॥ ४ ॥

वन्द्यासः सर्वैर्वन्दनीयाः स्तोतव्या नमस्कर्तव्या वा इन्द्रादयो देवाः । नः अस्माकं । पथः  
मार्गान् । वि चियन्तु विचिन्वन्तु अशोभनेभ्यो मार्गैभ्यः सकाशात् पृथकुर्वन्तु । किमर्थम् । सुविताय  
सुष्ठु प्राप्तव्यस्य स्वर्गादिकलाय ॥ पथः । शसि ' भस्य डेलोपः ' इति टिलोपः । उदात्तनिवृत्तिस्वरेण  
शस उदात्तत्वम् । सुविताय । ' इण् गतौ ' इत्यस्मात् कर्मणि निष्ठा । ' तन्वादीनां छन्दसि बहुलमुप-  
संलथानम् ' इति उवङ् । ' गतिरनन्तरः ' इति पूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वे प्राप्ते ' सूपमानात् क्तः ' इति  
उत्तरपदान्तोदात्तत्वम् । चियन्तु । ' चिञ् चयने ' । ' बहुलं छन्दसि ' इति विकरणस्य लुक् ।  
इयङ् । पादादित्वात् निघाताभावः । वन्द्यासः । ' यदि अभिवादनस्तुत्योः ' । ' ऋहलोर्ण्यत् ' ।  
' ईडवन्दवृशंसदुहां ण्यतः ' इति आद्युदात्तत्वम् । ' आजसेरसुक् ' ॥

असौर्यामि सन्ति चत्वार्यतिरिक्तोक्तानि । तत्र चतुर्थे अच्चावाकातिरिक्तोक्ते ' उत नो धियः '  
इत्येषा अनुरूपतृचस्य वैकल्पिकी तृतीया । सूत्रितं च- ' उत नो धियो गोअग्रा इति वानुरूपस्योत्तमा '  
( आश्व. श्रौ. ९. ११ ) इति ॥

उत नो धियो गोअग्राः पूषन्विण्णवेवयावः । कर्ता नः स्वस्तिमर्तः ॥ ५ ॥

उत । नः । धियः । गोअग्राः । पूषन् । विण्णो इति । एवयावः । कर्ता । नः । स्वस्तिमर्तः ॥ ५ ॥

हे पूषन् पोषक देव हे विण्णो व्यापनशील देव हे एवयावः । एवैर्गन्तुभिरश्वैर्याति  
गच्छतीति एवयावा मरुद्गणः । हे मरुद्गण ते सर्वे यूयं नः अस्माकं धियः असौर्यामलक्षणानि

कर्माणि गोभ्रपाः पशवग्राणि पशुप्रमुग्नान्यस्मत्प्रकाशान् अष्टैः पशुभिर्युक्तानि कर्तुं कुरुत । असो-  
र्यामकर्मणश्च पशुप्राप्तिहेतुत्वमाश्नायते—‘ यस्मात्पशवः प्रप्रेव अंशोरम् स एतेन यजेत ’ ( तै. ब्रा. २.  
७. १४. २ ) इति । ‘ उत अपि च नः अस्मान् स्वस्तिमतः अविनाशिनः कुरुत ’ १ ॥ एवयावः ।  
‘ इण् गतौ ’ । ‘ इण्शीङ्भ्यां वन् ’ इति वन्प्रत्ययः । अस्मिन्नुपपदे ‘ या प्रापणे ’ इत्यस्मात् ‘ आतो  
मनिन् ’ इति वनिप् । संबुद्धौ ‘ वन उपसंख्यानम् ’ ( पा. सू. ८. ३. १. १ ) इति नकारस्य  
स्त्वम् ॥ ॥ १७ ॥

ऋत्विगाद्यर्थमाहृतं मधुपर्कं ‘ मधु वाताः ’ इति वृत्तेन ऋत्विगादिः प्रतिग्रहीतावेक्षेत । तथा  
च सूच्यते—‘ मधु वाता ऋतायत इति वृत्तेनावेक्ष्य ’ ( आश्व. गृ. १. २४. १४ ) इति ॥

**मधु वाता ऋतायते मधु क्षरन्ति सिन्धवः । माध्वीनः सन्त्वोषधीः ॥६॥**

मधु । वाताः । ऋतऽयते । मधु । क्षरन्ति । सिन्धवः । माध्वीः । नः । सन्तु । ओषधीः ॥६॥

‘ ऋतायते ऋतं यज्ञमात्मन इच्छते यजमानाय ’ वाताः वायवः ‘ मधु माधुर्योपेतं कर्मफलं  
‘ क्षरन्ति वर्धन्ति प्रयच्छन्तीत्यर्थः । तथा ‘ सिन्धवः स्यन्दनशीला नद्यः समुद्रा वा ’ मधु माधुर्यो-  
पेतं स्वकीयं रसं क्षरन्ति २ । एवं ३ नः अस्मभ्यम् ‘ ओषधीः फलपाकान्ता ओषधयस्ताश्च ’ माध्वीः  
माधुर्योपिताः ‘ सन्तु भवन्तु ॥ मधु । अस्मादुत्तरस्य मत्वर्थीयस्य ‘ लुगकारेकाररेफाश्च वक्तव्याः ’  
( पा. सू. ४. ४. १२८. २ ) इति लुक् । ऋतायते । ऋतमात्मन इच्छति । ‘ सुप आत्मनः क्यच् ’ ।  
‘ न च्छन्दस्यपुत्रस्य ’ इति ईत्वदीर्घयोर्निषेधः । अन्येषामपि ४ संहितायां दीर्घत्वम् ५ । क्यजन्तात् लटः  
शतृ । ‘ शतुरनुमः ’ इति विभक्तैरुदात्तत्वम् । माध्वीः । ‘ मधोरञ् च ’ ( पा. सू. ४. ४. १२९ )  
इति मत्वर्थीयः अन्प्रत्ययः । ‘ ऋत्व्यवास्तव्य ’ इत्यादौ अजि यणादेशो निपात्यते । ‘ वा छन्दसि ’  
इति पूर्वसवर्णदीर्घत्वम् । ओषधीः । ओषः पाकः आसु धीयते इति ओषधयः । ‘ कर्मण्यधिकरणे च ’  
इति किप्रत्ययः । ‘ कृदिकारादक्तिनः ’ इति ङीष् । जसि पूर्ववत् पूर्वसवर्णदीर्घः । दासीभारादिषु  
पठितत्वात् पूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वम् । तच्च घञन्तमाद्युदात्तम् ॥

**मधु नक्तमुतोषसो मधुमत्पार्थिवं रजः । मधु द्यौरस्तु नः पिता ॥ ७ ॥**

मधु । नक्तम् । उत । उषसः । मधुऽमत् । पार्थिवम् । रजः । मधु । द्यौः । अस्तु । नः । पिता ॥७॥

‘ नक्तं रात्रिः नः अस्माकं ’ मधु मधुमती माधुर्योपेतफलप्रदा भवतु । ‘ उत अपि च ’ उषसः उषः-  
कालोपलक्षितान्यहानि च मधुमन्ति भवन्तु । ‘ पार्थिवं ’ पृथिव्याः संबन्धी लोकोऽस्माकं ‘ मधु-  
मत् माधुर्यविशिष्टफलयुक्तो भवतु । ‘ पिता वृष्टिप्रदानेन सर्वेषां पालयिता ’ द्यौः ह्युलोकोऽपि ‘ मधु  
मधुयुक्तः ’ भवतु ॥ पार्थिवम् । ‘ पृथिव्या जाजौ ’ ( पा. सू. ४. १. ८५. २ ) इति प्राग्दीव्यतीयः  
अन्प्रत्ययः । रजः । रजःशब्दो लोकवाची । ‘ लोका रजांस्युच्यन्ते ’ ( निरु. ४. १९ ) इति यास्कः ।  
रजन्यस्मिन् जना इति रजः । असुनि ‘ रजकरजनरजःसूपसंख्यानम् ’ ( का. ६. ४. २४. ४ )  
इति रजेर्नलोपः ॥

१ क्ष-ट-ढ-कर्तुं कुरुत । २ क्ष-प्रयच्छन्त्येव । ३ क्ष-‘ एवम् ’ नास्ति । ४ क्ष-अन्येषामपि  
इत्यते इति साहित्यिकं दीर्घत्वम् ; स-अन्येषामपीति संहितायां दीर्घत्वम् । ५ क्ष-ट-ढ-माधुर्ययुक्तः ।

मधुमान्नो वनस्पतिर्मधुमाँ अस्तु सूर्यः । माध्वीर्गावो भवन्तु नः ॥ ८ ॥

मधुमान् । नः । वनस्पतिः । मधुमान् । अस्तु । सूर्यः । माध्वीः । गावः । भवन्तु । नः ॥ ८ ॥

‘नः’ अस्माकं ‘वनस्पतिः’ वनानां पालयिता यूषाभिमानी देवः ‘मधुमान्’ माधुर्योपेतफलवान् ‘अस्तु’ तादृशं फलमस्मभ्यं प्रयच्छत्वित्यर्थः । ‘सूर्यः’ सर्वस्य प्रेरकः सविता च ‘मधुमान्’ अस्तु । ‘गावः’ अग्निहोत्राद्यर्था धेनवश्च ‘नः’ अस्माकं ‘माध्वीः’ माधुर्योपेतेन पयसा युक्ताः ‘भवन्तु’ ॥ वनस्पतिः । वनानां पतिर्वनस्पतिः । पारस्करादित्वात् सुद् । वनपतिशब्दावाद्युदात्तौ । ‘उभे वनस्पत्यादिषु युगपत्’ इति पूर्वोत्तरपदयोर्युगपत्प्रकृतिस्वरत्वम् ॥

शं नो मित्रः शं वरुणः शं नो भवत्वयमा ।

शं न इन्द्रो बृहस्पतिः शं नो विष्णुरुक्रमः ॥ ९ ॥

शम् । नः । मित्रः । शम् । वरुणः । शम् । नः । भवतु । अयमा ।

शम् । नः । इन्द्रः । बृहस्पतिः । शम् । नः । विष्णुः । उरुक्रमः ॥ ९ ॥

अहरभिमानी ‘मित्रः’ देवः ‘नः’ अस्माकं ‘शं’ सुखकरो भवतु । यद्वा । अस्मदीयानामुपद्रवाणां शमयिता भवतु । राज्यभिमानी ‘वरुणः’ च ‘शं’ सुखकरः ‘भवतु’ । ‘अयमा’ अहोरात्रयोः ख्यापयिता सूर्यश्च ‘नः’ अस्माकं ‘शं’ सुखकरो भवतु । ‘बृहस्पतिः’ बृहतां देवानां पालयिता ‘इन्द्रः’ च ‘नः’ अस्माकं ‘शं’ सुखकरो भवतु । ‘उरुक्रमः’ । उरु विस्तीर्णं कामति पादौ विक्षिपतीति उरुक्रमः । विष्णुर्हि वामनावतारे पृथिव्यादीन् लोकान्<sup>१</sup> पदत्रयरूपेणाक्रान्तवान् । अतः उरुक्रमः ‘विष्णुः’ च ‘नः’ अस्माकं ‘शं’ सुखकरः<sup>२</sup> उपद्रवाणां शमयिता वा भवतु<sup>३</sup> ॥ उरुक्रमः । ‘क्रमु पादविक्षेपे’ । पचाद्यच् । यद्वा । उरुन् क्रामतीति उरुक्रमः । कर्मणि अण् । ‘नोदात्तोपदेशस्य मान्तस्य’ इति वृद्धिप्रतिषेधः ॥ ११८ ॥

‘त्वं सोम’ इति त्रयोविंशत्यृचं सप्तमं सूक्तं गोतमस्यार्षं सोमदेवताकम् । पञ्चम्याद्याः षोडश्यन्ता द्वादशर्चो गायत्र्यः । सप्तदश्युष्णिक् । शिष्टा दश त्रिष्टुभः । तथा चानुक्रान्तं—‘त्वं सोम’ त्र्यधिका सौम्यं पञ्चम्यादि गायत्र्यो द्वादशोष्णिक् च’ इति । सूक्तविनियोगो लैङ्गिकः । एकादशिनस्य सौम्यस्य पशोर्वैपापुरोडाशयोः ‘त्वं सोम’ इति द्वे ऋचावनुवाक्ये । सूत्रितं च—‘त्वं सोम प्र चिकितो मनीषेति द्वे’ (आश्व. श्रौ. ३. ७) इति । महापितृयज्ञे एकैकस्य हविषो द्वे द्वे अनुवाक्ये । तत्र सोमस्य पितृमतः ‘त्वं सोम’ इत्येषा प्रथमानुवाक्या । ‘दक्षिणाशेरग्निम्’ इति खण्डे सूत्रितं—‘त्वं सोम प्र चिकितो मनीषा सोमो धेनुम्’ (आश्व. श्रौ. २. १९) इति । एषैव प्रायणीयेष्टौ सौम्यस्यानुवाक्या । ‘तदहः प्रायणीयेष्टिः’ इत्यत्र सूत्रितं—‘त्वं सोम प्र चिकितो मनीषा या ते धामानि दिवि या पृथिव्याम्’ (आश्व. श्रौ. ४. ३) इति ॥

१. क्ष-ट-ड-स-त्रीन् लोकान् । २. क्ष-ट-ड-सुखकरो भवतु । ३. क्ष-ट-ड-स-‘भवतु’ इत्यस्यानन्तरं ‘बृहस्पतिः’ । तद्बृहतोः करपत्योरिति सुट्त्वलोपौ । वनस्पत्यादित्वाद्युभयपदप्रकृतिस्वरत्वम्’ इत्यधिकम् ।



त्वं सोम प्र चिकितो मनीषा त्वं रजिष्ठमनु नेषि पन्थाम् ।

तव प्रणीती पितरो न इन्दो देवेषु रत्नमभजन्त धीराः ॥ १ ॥

त्वम् । सोम । प्र । चिकितः । मनीषा । त्वम् । रजिष्ठम् । अनु । नेषि । पन्थाम् ।

तव । प्रणीती । पितरः । नः । इन्दो इति । देवेषु । रत्नम् । अभजन्त । धीराः ॥ १ ॥

हे सोम त्वं मनीषा मनीषयास्मदीयया बुद्ध्या प्र चिकितः प्रकर्षेण ज्ञातोऽसि वयं त्वां स्तुतिभिरज्ञासिमेत्यर्थः । अतः त्वं रजिष्ठम् ऋजुतममकुटिलं पन्थां पन्थानं कर्मफलावाप्तिहेतुभूतं मार्गम् अनु नेषि अस्माननुक्रमेण प्रापयसि । किंच हे इन्दो उन्दनशीलं सर्वं जगदमृतेन क्लेदयितः सोम तव प्रणीती प्रणीत्या त्वत्कर्तृकेण प्रकृष्टनयनेन धीराः धीमन्तः कर्मवन्तः प्रज्ञावन्तो वा नः अस्माकं पितरः देवेषु इन्द्रादिषु रत्नं रमणीयं धनम् अभजन्त असेवन्त प्राप्नुवन् । अतोऽस्मानपि नादृशं धनं प्रापयेत्यर्थः ॥ प्र चिकितः । ' कित ज्ञाने ' । अस्मात् कर्मणि निष्ठा । छान्दसं द्विर्वचनम् । यद्वा । यङ्लुगन्तात् निष्ठा । संज्ञापूर्वकस्य विधेरनित्यत्वात् ' गुणो यङ्लुकोः ' इति अभ्यासस्य गुणाभावः । यद्वा । ' छन्दस्युभयथा ' इति निष्ठायाः सार्वधातुकसंज्ञायां शप् । जुहोत्यादित्वात् तस्य श्लुः । ' श्लौ ' इति द्विर्वचनम् । ' गतिरनन्तरः ' इति गतेः प्रकृतिस्वरत्वम् । मनीषा । ' सुपां सुलुक् ' इति तृतीयाया ङादेशः । रजिष्ठम् । ऋजुशब्दात् इष्टनि ' विभाषर्जोऽछन्दसि ' ( पा. सू. ६. ४. १६२ ) इति रत्वम् । ' टेः ' इति टिलोपः । नेषि । नयतेर्लटि ' बहुलं छन्दसि ' इति शपो लुक् । पन्थाम् । ' पथिमथ्युक्षमात् ' ( पा. सू. ७. १. ८५ ) इति असावपि व्यत्ययेन आत्वम् । ' पथिमथोः सर्वनामस्थाने ' इत्याद्युदात्तत्वम् । प्रणीती । ' तादौ च ' इति गतेः प्रकृतिस्वरत्वम् । ' सुपां सुलुक् ' इति तृतीयायाः पूर्वसवर्णदीर्घत्वम् ॥

अग्निष्टोमे मरुत्वतीये ' त्वं सोम ऋतुभिः ' इत्येषा धाव्या । सूत्रितं च—' अग्निर्नेता त्वं सोम ऋतुभिः पिन्वन्त्यप इति धाव्याः ' ( आश्व. श्रौ. ५. १४ ) इति ॥

त्वं सोम ऋतुभिः सुक्रतुर्भूस्त्वं दक्षैः सुदक्षो विश्ववेदाः ।

त्वं वृषा वृषत्वेभिर्महित्वा युष्मेभिर्द्युमन्यभवो नृचक्षाः ॥ २ ॥

त्वम् । सोम । ऋतुभिः । सुक्रतुः । भूः । त्वम् । दक्षैः । सुदक्षः । विश्ववेदाः ।

त्वम् । वृषा । वृषत्वेभिः । महित्वा । युष्मेभिः । युष्मी । अभवः । नृचक्षाः ॥ २ ॥

हे सोम त्वं ऋतुभिः त्वत्संबन्धिभिरग्निष्टोमादिकर्मभिः आत्मीयैर्ज्ञानैर्वा सुक्रतुः शोभनकर्मा शोभनप्रज्ञो वा भूः भवसि । तथा विश्ववेदाः सर्वधनः त्वं दक्षैः आत्मीयैर्बलैः सुदक्षः शोभनबलो भवसि । तथा त्वं वृषत्वेभिः वृषत्वैः कामाभिवर्षणैः महित्वा महत्त्वेन माहात्म्येन च वृषा कामानां वर्षिता महाश्व भवसि । तथा त्वं नृचक्षाः नृणां यज्ञस्य नेतृणां यजमानानामभिमतफलस्य दर्शयिता

सन् <sup>१</sup>द्युन्नेभिः द्युन्नेः तैर्दत्तैर्हविलक्षणेनैः <sup>२</sup>द्युन्नी <sup>३</sup>अभवः प्रभूताश्चो भवसि ॥ सुकतुः । बहुव्रीहौ  
'कृत्वाद्यश्च' इत्युत्तरपदाद्युदात्तत्वम् । सुदक्षः । 'दक्ष वृद्धौ' । दक्ष्यतेऽनेनेति दक्षो बलम् । करणे घञ् ।  
जित्वादाद्युदात्तत्वम् । सुशब्देन बहुव्रीहौ 'आद्युदात्तं व्यच्छन्दसि' इत्युत्तरपदाद्युदात्तत्वम् । विश्ववेदाः ।  
विश्वानि वेदांसि यस्यासौ । 'बहुव्रीहौ विश्वं संज्ञायाम्' इति पूर्वपदान्तोदात्तत्वम् । वृषत्वेभिः । वृष्णो  
भावो वृषत्वम् । 'बहुलं छन्दसि' इति भिसः ऐसभावः । महित्वा । महैरौगादिक इन्प्रत्ययः ।  
भावप्रत्ययान्तात् 'सुपां सुलुक्' इति विभक्तेः आकारः ॥

राज्ञो नु ते वरुणस्य व्रतानि बृहद्भीरं तव सोम धाम ।

शुचिष्टुमसि प्रियो न मित्रो दक्षाय्यो अर्यमेवासि सोम ॥ ३ ॥

राज्ञः । नु । ते । वरुणस्य । व्रतानि । बृहत् । गभीरम् । तव । सोम । धाम ।

शुचिः । त्वम् । असि । प्रियः । न । मित्रः । दक्षाय्यः । अर्यमाऽईव । असि । सोम ॥ ३ ॥

हे <sup>१</sup>सोम <sup>२</sup>राज्ञः ब्राह्मणानां स्वामिनः । 'सोमोऽस्माकं ब्राह्मणानां राजा' ( तै. सं. १. ८. १०. २ ) इति श्रुतेः । <sup>३</sup>वरुणस्य । यागार्थमाहुतः क्रीतो वरुणेनावृतः सोमो वरुणः ।  
'वरुणोऽसि धृतव्रतः' ( तै. सं. १. २. १०. २ ) इति मन्त्रलिङ्गात् । क्रीतस्य <sup>४</sup>ते नु तव संबन्धीनि  
हि <sup>५</sup>व्रतानि सर्वाण्यग्निष्टोमादीनि कर्माणि । अतः सर्वेषु यागेषु त्वमेव करणभूतः <sup>६</sup>भवसीत्यर्थः । अतः  
<sup>७</sup>तव <sup>८</sup>धाम त्वदीयं तेजः <sup>९</sup>बृहत् महत् विस्तीर्णं <sup>१०</sup>गभीरं गाम्भीर्योपेतं च । यद्वा । नु इत्येतदुपमार्थं ।  
तदुक्तं यास्केन—'अथाप्युपमार्थं भवति वृक्षस्य नु ते पुरुहूत वयाः' ( निरु. १. ४ ) इति । राज्ञः  
राजमानस्य वरुणस्य नु वरुणस्येव हे सोम ते तव व्रतानि कर्माणि लोकहितकारीणि । शिष्टं  
समानम् । हे <sup>११</sup>सोम <sup>१२</sup>त्वं <sup>१३</sup>शुचिः सर्वेषां शोधकः <sup>१४</sup>असि । तत्र दृष्टान्तः । <sup>१५</sup>प्रियो न <sup>१६</sup>मित्रः । यथा  
सर्वेषामनुकूलोऽहरभिमानी मित्रो देवः शोधयिता भवति तद्वत् । तथा त्वम् <sup>१७</sup>अर्यमेव अस्माभिर्दृश्य-  
मानः सूर्य इव <sup>१८</sup>दक्षाय्यः <sup>१९</sup>असि सर्वेषां वर्धको भवसि । यथाहनि सूर्यः प्रकाशेन सर्वं वर्धयति एवं  
निशि अमृतमयैः सोमकिरणैराप्यायमानं सत् स्थावरजङ्गमात्मकं सर्वं जगद्वर्धते ॥ शुचिष्टुम् । 'युष्मत्त-  
त्तक्षुःष्वन्तःपादम्' इति विसर्जनीयस्य पत्वम् । दक्षाय्यः । 'दक्ष वृद्धौ' । 'श्रुदक्षिस्पृहिग्रहिभ्य  
आय्यः' ( उ. सू. ३. ३७६ ) इति आय्यप्रत्ययः ॥

आग्रयणेष्टौ सौम्यस्य हविषः 'या ते धामानि' इति याज्या । 'आग्रयणं व्रीहिद्वयामाकयवानाम्'  
इति खण्डे सूत्रितम्—'सोम यास्ते मयोभुवो या ते धामानि दिवि या पृथिव्याम्' ( आश्व. श्रौ. २. ९ ) इति । एषैवैकादशिनस्य सौम्यस्य पशोर्वपायां याज्या । सूत्रितं च—'या ते धामानि दिवि  
या पृथिव्यामषाढं युत्सु पृतनासु पप्रिम्' ( आश्व. श्रौ. ३. ७ ) इति । प्रायणीयेष्टावप्येषैव सौम्यस्य  
याज्या । सूत्रितं च—'त्वं सोम प्र चिकितो मनीषा या ते धामानि दिवि या पृथिव्याम्' ( आश्व. श्रौ. ४. ३ ) इति ॥

या ते धामानि दिवि या पृथिव्यां या पर्वतेष्वोर्षधीष्वप्सु ।

तेभिर्नो विश्वैः सुमना अहेळ्वारजन्त्सोमं प्रति हव्या गृभाय ॥ ४ ॥

या । ते । धामानि । दिवि । या । पृथिव्याम् । या । पर्वतेषु । ओर्षधीषु । अप्सु ।

तेभिः । नः । विश्वैः । सुमनाः । अहेळ्वन् । राजन् । सोम । प्रति । हव्या । गृभाय ॥ ४ ॥

हे सोम 'ते तव 'दिवि ब्रुल्लोके 'या यानि 'धामानि तेजांसि वर्तन्ते । तथा 'पृथिव्यां भूमौ यानि वर्तन्ते । तथा 'पर्वतेषु पर्ववत्सु शिलोच्चयेषु यानि वर्तन्ते । तथा व्रीह्याद्योपवीषु 'अप्सु च यानि वर्तन्ते । 'तेभिः 'विश्वैः तैः सर्वैस्तेजोभिर्भुक्तः 'सुमनाः शोभनमनाः 'अहेळ्वन् अक्रुध्यन् हे 'राजन् 'सोम राजमान सोम एवंभूतस्त्वं 'हव्या अस्माभिः प्रक्षानि हवींषि 'प्रति 'गृभाय प्रतिगृहाण ॥ या । 'शेष्ठन्दसि बहुलम् ' इति शैलौपः । पृथिव्याम् । 'उदात्तयणः' इति विभक्तेरुदात्तत्वम् । ओपवीषु । 'ओपधेश्च विभक्तावप्रथमायाम्' ( पा. सू. ६. ३. १३२ ) इति दीर्घः । अप्सु । 'ऊडिदम्' इत्यादिना विभक्तेरुदात्तत्वम् । सुमनाः । 'सोमनसी अलोमोपसी' इत्युत्तरपदाद्युदात्तत्वम् । गृभाय । 'ग्रह उपादाने' । 'छन्दसि शायजपि' इति हो आप्रत्ययस्य शायजादेशः ॥

पौर्णमासेष्टौ सौम्यस्याज्यभागस्य 'त्वं सोम' इत्येषानुवाक्या । सूत्रितं च—'अग्निवृत्राणि जह्वन्तदिति पूर्वस्याज्यभागस्यानुवाक्या त्वं सोमासि सत्पतिरित्युत्तरस्य' ( आश्व. श्रौ. १. ५ ) इति । एवं यत्र यत्र वार्त्रज्ञावाज्यभागौ तत्र सर्वत्रास्या विनियोगः । प्रातःकालीनायामुपसदि प्रधानस्य सौम्यस्यैषवानुवाक्या । आपराह्णिक्यामुपसदि सैव याज्या । सूत्रितं च—'त्वं सोमासि सत्पतिर्गय-स्फानो अमीवहा' इति, 'विपर्यासो याज्यानुवाक्यानाम्' ( आश्व. श्रौ. ४. ८ ) इति च ॥

त्वं सोमासि सत्पतिस्त्वं राजोत वृत्रहा । त्वं भद्रो असि क्रतुः ॥ ५ ॥

त्वम् । सोम । असि । सत्पतिः । त्वम् । राजा । उत । वृत्रहा । त्वम् । भद्रः । असि । क्रतुः ॥ ५ ॥

हे 'सोम 'स्त्वं 'सत्पतिः 'असि सतां कर्मसु वर्तमानानां ब्राह्मणानामधिपतिर्भवसि । 'तस्मात्सोमराजानो ब्राह्मणाः' ( तै. ब्रा. १. ७. ४. २ ) इति श्रुतेः । यद्वा । सन्तः स्वानादयः पतयः पालका यस्य सोमस्य तादृशो भवसि । तथा चान्नायते—'स्वान भ्राजेत्याहैते वा अमुष्मिन् लोके सोममरक्षन्' ( तै. सं. ६. १. १०. ५ ) इति । 'उत अपि च 'राजा राजमानः 'त्वं 'वृत्रहा वृत्रस्या-सुरस्य' शत्रोर्वा हन्तासि । 'भद्रः शोभनः 'क्रतुः योऽयमग्निष्टोमादियागः' 'त्वम् एव तद्रूपो भवसि । त्वत्साध्यत्वाद्यागानाम् ॥ सत्पतिः । बहुव्रीहौ पूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वम् । तत्पुरुषपक्षे तु 'पत्यावैश्वर्ये' इति पूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वम् ॥ ॥ १९ ॥

साग्निचित्ये कतावग्नीषोमीयस्य पशुपुरोडाशमनु अष्टौ देवसुवां हवींषि निरुप्यन्ते । तत्र सोमस्य वनस्पतेर्हविषः 'त्वं च सोम' इत्येषानुवाक्या । 'अथाग्नीषोमीयेण' इति खण्डे सूत्रितं—'त्वं च सोम नो वक्षो ब्रह्मा देवानां पदवीः कवीनाम्' ( आश्व. श्रौ. ४. ११ ) इति ॥

त्वं च सोम नो वशो जीवातुं न मरामहे । प्रियस्तोत्रो वनस्पतिः ॥ ६ ॥

त्वम् । च । सोम । नः । वशः । जीवातुम् । न । मरामहे । प्रियऽस्तोत्रः । वनस्पतिः ॥ ६ ॥

हे सोम नः अस्माकं स्तोत्राणां जीवातुं जीवनौषधं त्वं च त्वं चेत् वशः कामयेथाः तदानीं वयं न मरामहे न त्रियामहे । कीदृशस्त्वम् । प्रियस्तोत्रः । प्रियाणि स्तोत्राणि यस्य स तथोक्तः । बहुभिः स्तोतव्य इत्यर्थः । वनस्पतिः वनानामौषधिवनस्पतिरूपाणां पतिः पालयितासि । 'सोमो वा ओषधीनां राजा' ( तै. सं. ६. १. ९. १ ) इति श्रुतेः ॥ वशः । 'वश कान्तो' । लेटि स्त्रिणि अडागमः । आगमानुदात्तत्वे धातुस्वरः शिष्यते । त्वं चेति चशब्दश्चणिति निपातान्तरं चेदर्थम्<sup>१</sup> । तद्योगात् 'निपातैर्यद्यदिहन्त' इति निघातप्रतिषेधः । जीवातुम् । 'जीव प्राणधारणे' । 'जीवेरातुः' ( उ. सू. १. ७९ ) । मरामहे । 'मृङ् प्राणत्यागे' । व्यत्ययेन शप् ॥

आयुष्कामेष्ट्यां द्वितीयस्याज्यभागस्य 'त्वं सोम महे भगम्' इत्येषानुवाक्या । 'अथ काम्याः' इति खण्डे सूत्रितम्—'आ नो अमे सुचेतुना त्वं सोम महे भगम्' ( आश्व. श्रौ. २. १० ) इति ॥

त्वं सोम महे भगं त्वं यूने क्रतायते । दक्षं दधासि जीवसे ॥ ७ ॥

त्वम् । सोम । महे । भगम् । त्वम् । यूने । क्रतुऽयते । दक्षम् । दधासि । जीवसे ॥ ७ ॥

हे सोम त्वं महे महते वृद्धाय क्रतायते क्रतं यज्ञमात्मन इच्छते पुरुषाय जीवसे जीवितुं दक्षम् उपभोगसमर्थं भगं धनं दधासि विदधासि करोषि । तथा त्वं यूने तरुणाय च क्रतायते जीवितुं धनं करोषि ॥ महे । महते । अच्छद्दलोपश्छान्दसः । 'बृहन्महतोरुपसंख्यानम्' इति विभक्तेरुदात्तत्वम् । यूने । 'श्रुयुवमघोनामतद्धिते' इति संप्रसारणम् । क्रतायते । क्रतमात्मन इच्छति । 'सुप आत्मनः क्यच्' । 'न च्छन्दस्यपुत्रस्य' इति ईत्वदीर्घयोर्निषेधः । 'अन्येषामपि दृश्यते' इति सांहितिको दीर्घः । क्यजन्तात् लटः शतृ । 'शतुरनुमो नद्यजादी' इति विभक्तेरुदात्तत्वम् । जीवसे । 'जीव प्राणधारणे' । 'तुमर्थे सेसेच्' इति असेप्रत्ययः ॥

स्वस्त्ययन्यां द्वितीयस्याज्यभागस्य 'त्वं नः सोम' इत्येषानुवाक्या । सूत्रितं च—'स्वस्त्ययन्यां रक्षितवन्तावग्रे रक्षा णो अंहसस्त्वं नः सोम विश्वतः' ( आश्व. श्रौ. २. १० ) इति ॥

त्वं नः सोम विश्वतो रक्षा राजन्नघायतः । न रिष्येत्त्वावतः सखा ॥ ८ ॥

त्वम् । नः । सोम । विश्वतः । रक्ष । राजन् । अघऽयतः । न । रिष्येत् । त्वाऽवतः । सखा ॥ ८ ॥

हे सोम राजन् राजनशील त्वम् अघायतः । अघं पापम् । तद्धेतुकं दुःखमस्माकं कर्तुमिच्छतः विश्वतः सर्वस्मादपि पुरुषात् नः अस्मान् रक्ष पालय । त्वावतः त्वसदृशस्य सखा सख्यं प्राप्तः पुरुषः न रिष्येत् नहि विनश्येत् किमु वक्तव्यं त्वत्सखा न विनश्यतीति ॥ अघायतः ।

अयं पापं परेषामिच्छतीत्यवायन् । ' छन्दसि परेच्छायामपि ' इति क्यच् । ' अश्वावस्यात् ' इति आत्वम् । रित्येत् । ' रुप रिप हिंसायाम् ' । त्वावतः । ' वतुप्प्रकरणे युष्मदसङ्गतां छन्दसि सादृश्य उपसंख्यानम् ' इति वतुप् । ' प्रत्ययोत्तरपदयोश्च ' इति मपर्यन्तस्य त्वादेशः । ' आ सर्वनाम्नः ' इति आत्वम् ॥

सोमप्रवहणे ' सोम यास्ते ' इति नृचोऽनुवक्तव्यः । सूत्रितं च—' सोम यास्ते मयोभुव इति तित्त्वः ' ( आश्व. श्रौ. ४. ४ ) इति । आग्रयणे सौम्यस्य ' सोम यास्ते ' इत्येषानुवाक्या । सूत्रितं च—' सोम यास्ते मयोभुवो या ते धामानि दिवि या पृथिव्याम् ' ( आश्व. श्रौ. २. ९ ) इति । अश्वमेधेऽपि पौष्ण्यामिष्टौ द्वितीयस्याज्यभागस्यैषानुवाक्या । सूत्रितं च—' त्वमग्ने सप्रथा असि सोम यास्ते मयोभुव इति सद्गन्तौ ' ( आश्व. श्रौ. १०. ६ ) इति ॥

सोम यास्ते मयोभुव ऊतयः सन्ति दाशुषे । तामिर्नोऽविता भव ॥ ९ ॥

सोम । याः । ते । मयःऽभुवः । ऊतयः । सन्ति । दाशुषे । तामिः । नः । अविता । भव ॥ ९ ॥

हे 'सोम' ते तव संबन्धिन्यः । 'दाशुषे' चरुपुरोडाशार्दीनि दत्तवते यजमानाय । 'मयोभुवः' मयसः सुखस्य भावविज्यः । 'याः' ऊतयः रक्षाः । 'सन्ति' विद्यन्ते । 'तामिः' रक्षाभिः । 'नः' अस्माकम् । 'अविता' रक्षिता । 'भव' ॥ मयोभुवः । अस्य ऊतिविशेषणत्वेन स्त्रीलिङ्गत्वे 'भुवश्च' ( पा. सू. ४. १. ४७ ) इति ङीप् प्राप्नोति । तत् 'वोतो गुणवचनात्' इत्यस्मात् उतः इति तपरकरणस्यानुवर्तनात् न भवति ॥

इमं यज्ञमिदं वचो जुजुषाण उपागहि । सोम त्वं नो वृधे भव ॥ १० ॥

इमम् । यज्ञम् । इदम् । वचः । जुजुषाणः । उपऽआगहि । सोम । त्वम् । नः । वृधे । भव ॥ १० ॥

हे 'सोम' त्वम् । 'इमम्' अस्माभिः क्रियमाणं । 'यज्ञम्' । 'इदं' । 'वचः' इदानीं क्रियमाणं स्तुति-लक्षणं वचनं । 'जुजुषाणः' सेवमानः सन् । 'उपागहि' उपागच्छ प्राचीनवंशलक्षणं गृहं प्राप्नुहि । प्राप्य च । 'नः' अस्माकं । 'वृधे' यज्ञस्य वर्धनाय । 'भव' ॥ जुजुषाणः । ' जुषी प्रीतिसेवनयोः । छन्दसि लिट् । लिटः कानच् । ' चितः ' इत्यन्तोदात्तत्वम् । उपागहि । गमेलौटि ' बहुलं छन्दसि ' इति शपो लुक् । ' अनुदात्तोपदेश ' इत्यादिना मकारलोपः । ' असिद्धवदत्रा भात् ' इति अस्य असिद्धत्वात् हेः लुगभावः । ' गतिर्गता ' ( पा. सू. ८. १. ७० ) इति पूर्वस्य गतेर्निघातः ॥ ॥ २० ॥

दर्शयागे सौम्यस्याज्यभागस्य ' सोम गीर्भिः ' इत्येषानुवाक्या । सूत्रितं च—' अग्निः प्रत्नेन मन्मना सोम गीर्भिष्ठा वयम् ' ( आश्व. श्रौ. १. ५ ) इति । अन्यत्रापि यत्र वृधन्वन्तावाज्यभागौ तत्रैषा द्वितीयाज्यभागानुवाक्या ॥

सोम गीर्भिष्ठा वयं वर्धयामो वचोविदः । सुमृळीको न आ विश ॥ ११ ॥

सोम । गीऽभिः । त्वा । वयम् । वर्धयामः । वचःऽविदः । सुऽमृळीकः । नः । आ । विश ॥ ११ ॥

हे सोम त्वां वचोविदः स्तुतिलक्षणानां वचसां वेदितारः वयम् अनुष्ठानारः गोभिः स्तुतिलक्षणैर्वचोभिः वर्धयामः प्रकृदं कुर्मः । तादृशस्त्वं च नः अस्माकं सुमृत्कीकः शोभनं सुग्वं कुर्वन् सन् आ विदा आगच्छ ॥ सुमृत्कीकः । ' मृड सुवने ' । ' मृडेः कीकन्कनौ ' ( उ. सू. ४. ४६४ ) इति भावे कीकन्प्रत्ययः । शोभनं मृडीकं यस्येति बहुव्रीहौ ' नञ्सुभ्याम् ' इत्युत्तरपदान्तोदात्तत्वम् ॥

सन्ति पवमानेष्ट्यस्तित्त्रः<sup>१</sup> । तत्र तृतीयस्यामिष्टावुत्तरस्याज्यभागस्य ' गयस्फानः ' इत्येपा-नुवाक्या । सूत्रितं च—' पुष्टिमन्तावघ्निना रयिमश्वद्वयस्फानो अमीवहा ' ( आश्व. श्रौ. २. १ ) इति । एवैव प्रातःकालीनोपसदि सौम्ययागस्य याज्या सायंकालीनायां त्वनुवाक्या । सूत्रितं च ' अथोपसन् ' इति खण्डे—' त्वं सोमासि सत्वतिर्गयस्फानो अमीवहा ' ( आश्व. श्रौ. ४. ८ ) इति ॥

गयस्फानो अमीवहा वसुवित्पुष्टिवर्धनः । सुमित्रः सोम नो भव ॥ १२ ॥

गयस्फानः । अमीवऽहा । वसुवित् । पुष्टिवर्धनः । सुमित्रः । सोम । नः । भव ॥ १२ ॥

वगयस्फानः । गयः इति धननाम । धनस्य वर्धयिता वअमीवहा अमीवानां रोगाणां हन्ता वसुवित् स्तोतृणां धनस्य लम्भयिता प्रापयिता वपुष्टिवर्धनः पुष्टेः संपदो वर्धयिता वसुमित्रः । शोभनानि मित्राणि सखायो यस्य स तथोक्तः । हे सोम त्वं नः अस्माकम् एवंगुणविशिष्टः भव ॥ गयस्फानः । ' स्फायी वृद्धौ ' । अन्तर्भावित्यर्थत्वात् ह्युटि व्यत्ययेन यलोपः । इदमादिषु चतुर्षु पदेषु कृदुत्तरपदप्रकृतिस्वरत्वम् । सुमित्रः । ' नञ्सुभ्याम् ' इत्युत्तरपदान्तोदात्तत्वम् ॥

सोम ररन्धि नो हृदि गावो न यवसेष्व । मर्य इव स्व ओक्ये ॥ १३ ॥

सोम । ररन्धि । नः । हृदि । गावः । न । यवसेषु । आ । मर्यःऽइव । स्वे । ओक्ये ॥ १३ ॥

हे सोम त्वं नः अस्माकं हृदि हृदये ररन्धि रमस्व । तत्र निदर्शनद्वयमुच्यते । गावो न । यथा गावः यवसेषु शोभनतृणेषु आ आभिमुख्येन रमन्ते । मर्यइव । यथा वा मर्यो मरणधर्मा मनुष्यः स्वस्वे ओक्ये स्वकीये ओकसि गृहे पुत्रादिभिः सह रमते तद्वदस्माभिर्दत्तेन हविषा तृप्तः सन् अस्मास्वेवावतिष्ठस्व । नान्यत्र गच्छेति निदर्शनद्वयस्य तात्पर्यार्थः ॥ ररन्धि । ' रमु क्रीडायाम् ' । व्यत्ययेन परस्मैपदम् । ' बहुलं छन्दसि ' इति शपः श्लुः । ' छन्दस्युभयथा ' इति हेः आर्धधातुकत्वेन ङित्वाभावात् ' अङितश्च ' इति हेर्धिः । अत एव अङित्वात् अनुनासिकलोपाभावः । ' सेर्हपिच ' इति हेः अपित्वात् तस्यैव स्वरः शिष्यते । छान्दसमभ्यासदीर्घत्वम् । ' आमन्त्रितं पूर्वमविद्यमानवत् ' इति पूर्वस्यामन्त्रितस्य अविद्यमानवत्त्वात् पदादपरत्वेन<sup>१</sup> निघाताभावः<sup>२</sup> । मर्यइव । ' छन्दसि निष्कर्षः<sup>३</sup> ' इत्यादौ मर्यशब्दो यत्प्रत्ययान्तो निपात्यते । ' यतोऽनावः ' इत्याद्युदात्तत्वम् । ओक्ये । ' उच समवाये ' । उच्यते समवेयते प्राप्यते इति ओक्यं गृहम् । ' ऋहलोर्ण्यत् ' । ' चजोः कु धिण्यतोः ' इति कुत्वम् । तित्स्वरितः ॥

१. क्ष-उ-ड-पावमानेष्ट्यस्तित्त्रः । २. स-पादादित्वेन । ३. स-न निघातः ।

यः सोम सख्ये तव ररणदेव मर्त्यः । तं दक्षः सचते कविः ॥ १४ ॥

यः । सोम । सख्ये । तव । ररणत् । देव । मर्त्यः । तम् । दक्षः । सचते । कविः ॥ १४ ॥

हे 'देव' द्योतमान 'सोम' 'तव' 'सख्ये' त्वदीये सखित्वे निमित्तभूते सति 'यः' 'मर्त्यः' मरणधर्मा यजमानः 'रणत्' रणति एतत्सूक्तरूपेण स्तोत्रेण त्वां स्तौति 'तं' यजमानं 'कविः' क्रान्तदर्शी 'दक्षः' सर्वकार्यसमर्थस्त्वं 'सचते' सेवसे । अनुगृह्णासीत्यर्थः<sup>१</sup> ॥ 'रणत्' 'रण' शब्दार्थः । 'लेटि' अडागमः । 'बहुलं छन्दसि' इति शपः श्लुः । 'इतश्च लोपः' इति इकारलोपः । 'छन्दस्युभयथा' इति आर्धधातुकत्वात् अचि अनिटि लसार्वधातुके विधीयमानस्य अभ्यस्ताद्युदात्तत्वस्याभावे धातुस्वरः शिष्यने । 'सचते' । 'पच' समवाये । पुरुषव्यत्ययः ॥

उरुप्या गौ अभिशस्तेः सोम नि पाहंहसः । सर्वा सुशेव एधि नः ॥ १५ ॥

उरुप्य । नः । अभिशस्तेः । सोम । नि । पाहि । अंहसः । सर्वा । सुशेवः । एधि । नः ॥ १५ ॥

हे 'सोम' त्वं 'नः' अस्मान् 'अभिशस्तेः' अभिशंसनात् अभिशापरूपाग्निन्दनात् 'उरुप्य' रक्ष । 'उरुप्यती' रक्षाकर्मा' ( निरु. ५. २३ ) इति यास्कः । तथा 'अंहसः' अस्मत्कृतात् पापाच्च 'नि' 'पाहि' नितरां पालय । एवमस्मदीयं पापं परिहृत्य 'सुशेवः' अस्मभ्यं दातव्येन शोभनेन सुखेन युक्तः सन् 'सर्वा' 'एधि' हितकारी भव ॥ 'अभिशस्तेः' । 'शंसु' स्तुतौ । 'अस्मात्' भावे क्तिन् । 'तादौ च' इति गतेः प्रकृतिस्वरत्वम् । 'एधि' । 'अस' भुवि । 'लोडि' सेहिः । तस्य डित्त्वात् 'असोरलोपः' इति अकारलोपः । 'ध्वसोरेद्धावभ्यासलोपश्च' इति सकारस्य एत्वम् । तस्य 'असिद्धवदत्रा भात्' इति असिद्धत्वात् 'हुञ्जलभ्यो हेधिः' इति हेधिरादेशः ॥ २१ ॥

प्रावस्तोत्रे 'आ प्यायस्व समेतु ते' इति वृत्तौ विनियुक्तः । सूत्रितं च—'आ प्यायस्व समेतु त इति तित्थो मृजन्ति त्वा दश क्षिपः' ( आश्व. श्रौ. ५. १२ ) इति । पत्नीसंयाजेषु सौम्यस्य 'आ प्यायस्व' इत्येषानुवाक्या । सूत्रितं च—'आ प्यायस्व समेतु ते सं ते पयांसि समु यन्तु वाजाः' ( आश्व. श्रौ. १. १० ) इति ॥ चमसाप्यायनेऽप्येषा विनियुक्ता । सूत्रितं च—'आ प्यायस्व समेतु ते सं ते पयांसि समु यन्तु वाजा इति चमसानाद्योपाद्यान्' ( आश्व. श्रौ. ५. ६ ) इति ॥

आ प्यायस्व समेतु ते विश्वतः सोम वृष्ण्यम् । भवा वाजस्य संगथे ॥ १६ ॥

आ । प्यायस्व । सम । एतु । ते । विश्वतः । सोम । वृष्ण्यम् । भव । वाजस्य । समऽगथे ॥ १६ ॥

हे 'सोम' त्वम्<sup>२</sup> 'आ' 'प्यायस्व' वर्धस्व । 'ते' तव 'वृष्ण्यं' वृषत्वं वीर्यं सामर्थ्यं 'विश्वतः' सर्वतः 'समेतु' संगच्छतां त्वया संयुक्तं भवतु । एवंभूतस्त्वं 'वाजस्य' अन्नस्य 'संगथे' संगमने 'भव' । अस्माकमन्नप्रदो भवेत्यर्थः ॥ 'वृष्ण्यम्' । 'वृष' सेचने । 'कनिन्युवृषि' इत्यादिना कनिन् । वृषिण

१. क्ष-ट-ड-स—'अनुगृह्णासीत्यर्थः' इत्यस्यानन्तरं 'सख्ये' । सख्युर्यः इति भावे यप्रत्ययः' इत्यधिकम् । २. न-स-रणत् । ३. ट-ड—'त्वम्' नास्ति ।



भवं वृण्यम् । ' भवे छन्दसि ' इति यत् । ' अलोपोऽनः ' इति अकारलोपः । ' ये चाभावकर्मणोः ' इति प्रकृतिभावस्तु व्यत्ययेन न प्रवर्तते । ' यतोऽनावः ' इत्याद्युदात्तत्वम् । भव । ' ब्रचोऽतस्तिङः ' इति संहितायां दीर्घत्वम् । संग्रहे । ' पानुद्विचि ' इत्यादिना विधीयमानः श्रवप्रत्ययो बहुलवचनान् गमेरपि भवति । आथादिना उत्तरपदान्तोदात्तत्वम् ॥

आ प्यायस्व मदिन्तम् सोम विश्वेभिरंशुभिः ।

भवा नः सुश्रवस्तमः सखा वृधे ॥ १७ ॥

आ । प्यायस्व । मदिन्तम् । सोम । विश्वेभिः । अंशुभिः ।

भव । नः । सुश्रवःस्तमः । सखा । वृधे ॥ १७ ॥

हे ऽमदिन्तम् अतिशयेन मदवन् ऽसोम ऽविश्वेभिः सर्वैः ऽअंशुभिः लतावयवैः ऽआ ऽप्यायस्व आ समन्तात् वृद्धो भव । स त्वं ऽसुश्रवस्तमः अतिशयेन शोभनाज्युक्तः सन् ऽनः अस्माकं ऽवृधे वर्धनाय ऽसखा ऽभव मित्रीभव ॥ मदिन्तम् । मदो हर्षः । तद्वान् मदी । अतिशयेन मदी मदिन्तम् । ' नाद्वस्य ' ( पा. सू. ८. २. १७ ) इति तमपो नुद् । सुश्रवस्तमः । ' श्रवः इत्यन्ननाम श्रूयत इति सतः ' ( निरु. १०. ३ ) इति यास्कः । शोभनं श्रवो यस्य स तथोक्तः । अतिशयेन सुश्रवाः सुश्रवस्तमः । तमपः पितृवादनोदात्तत्वे ' सोमनसी अलोमोषसी ' इत्युत्तरपदाद्युदात्तत्वमेव शिष्यते ॥

पत्नीसंयाजेषु सौम्यस्य ' सं ते पयांसि ' इति याज्या । सूत्रितं च- ' सं ते पयांसि समु यन्तु वाजा इह स्वष्टारमग्रियम् ' ( आश्व. श्रौ. १. १० ) इति । चमसाप्यायनेऽप्येषा । सूत्रितं च- ' सं ते पयांसि समु यन्तु वाजा इति चमसानाद्योपाद्यान् ' ( आश्व. श्रौ. ५. ६ ) इति ॥

सं ते पयांसि समु यन्तु वाजाः सं वृण्यान्यभिमातिषाहः ।

आप्यायमानो अमृताय सोम दिवि श्रवांस्युत्तमानि धिष्व ॥ १८ ॥

सम् । ते । पयांसि । सम् । ऊँ इति । यन्तु । वाजाः । सम् । वृण्यानि । अभिमातिऽसहः ।

आऽप्यायमानः । अमृताय । सोम । दिवि । श्रवांसि । उत्तमानि । धिष्व ॥ १८ ॥

हे सोम ऽअभिमातिषाहः अभिमातीनां शत्रूणां हन्तुः ऽते तव एवंभूतं त्वां ऽपयांसि श्रयणार्थानि<sup>१</sup> क्षीराणि ऽसं ऽयन्तु संगच्छन्ताम् । तथा ऽवाजाः ऽउ हविलक्षणान्यन्नानि च त्वां संगच्छन्ताम् । ऽवृण्यानि वीर्याणि च संगच्छन्ताम् । हे ऽसोम त्वम् ऽअमृताय अस्माकममृतत्वाय अमरणत्वाय ऽआप्यायमानः आ समन्तात् वर्धमानः सन् ऽदिवि नभसि स्वर्गे ऽउत्तमानि उद्गतमान्युत्कृष्टानि ऽश्रवांसि अन्नानि अस्माभिर्भोक्तव्यानि हविलक्षणानि वा ऽधिष्व धारय ॥ ते । ' क्रियाग्रहणं कर्तव्यम् ' इति

कर्मणः संप्रदानत्वात् धनुर्धेयं षष्ठी । अभिमातिपाहः । ‘पह अभिभवे’ । ‘छन्दसि सहः’ इति ण्विप्रत्ययः । सुपामादित्वात् पञ्चम् । अमृताय । ‘नञो जरमरमित्रमृताः’ इत्युत्तरपदाद्युदात्तत्वम् । उत्तमानि । उच्छब्दान् ससाधनक्रियावचनात् आतिशायनिकस्तमम् । ‘उत्तमशश्वत्तमौ सर्वत्र’ ( पा. सू. ६. १. १६०. ग. ) इति उच्छब्दिषु पाठात् अन्तोदात्तत्वम् । धिष्व । ‘सुधित वसुधित नेमधित धिष्व धिषीय च’ ( पा. सू. ७. ४. ४५ ) इति धिभावो निपात्यते ॥

सोमप्रब्रह्णे ‘या ते धामानि’ इत्येषा । सूत्रितं च—‘या ते धामानि हविषा यजन्तीमां धियं शिक्षमाणस्य देवेति निहिते परिदध्यान्’ ( आश्व. श्रौ. ४. ४ ) इति । एकादशिनस्य सौम्यस्य पशोर्हविष एव याज्या । ‘प्रदानानाम्’ इति खण्डे सूत्रितम्—अपाहं युत्सु पृतनासु पप्रि या ते धामानि हविषा यजन्ति’ ( आश्व. श्रौ. ३. ७ ) इति ॥

या ते धामानि हविषा यजन्ति ता ते विश्वा परिभूरस्तु यज्ञम् ।

गयस्फानः प्रतरणः सुवीरोऽवीरहा प्र चरा सोम दुर्यान् ॥ १९ ॥

या । ते । धामानि । हविषा । यजन्ति । ता । ते । विश्वा । परिभूः । अस्तु । यज्ञम् ।

गयस्फानः । प्रतरणः । सुवीरः । अवीरहा । प्र । चर । सोम । दुर्यान् ॥ १९ ॥

हे सोम ते त्वदीयानि या यानि धामानि द्युग्रभृतिष्ववस्थितानि तेजांसि हविषा चरुपुरोडाशादिना यजन्ति यजमानाः पूजयन्ति ता ते विश्वा त्वदीयानि तानि सर्वाणि धामानि यज्ञम् अस्मदीयमध्वरं परिभूरस्तु परितो भावयितृणि परितः प्राप्तानि सन्तु । यद्वा । त्वदीयानां तेषां सर्वेषां धान्नामस्मदीयो यजमानः परिभूर्यज्ञं प्रति परिग्रहीता यागेन स्वीकर्ता अस्तु भवतु । परिपूर्वो भवतिः परिग्रहार्थः । तादृशैर्धामभिरुपेतस्वं दुर्यान् प्राचीनवंशादिलक्षणानस्मदीयान् गृहान् । ‘गृहा वै दुर्याः’ ( तै. सं. ६. २. ९. १ ) इति श्रुतेः । प्र चर प्रकर्षेण गच्छ । कीदृशास्त्वम् । गयस्फानः गयस्य गृहस्य धनस्य वा वर्धयिता प्रतरणः प्रकर्षेण दुरितात् तारयिता सुवीरः शोभनैः वीरैरुपेतः । अवीरहा । वीर्यात् जायन्ते इति वीराः पुत्राः । तेषामहन्ता ॥ परिभूः । ‘भू प्राप्तौ’ । अस्मात् ‘क्विप् च’ इति क्विप् । ‘व्यत्ययो बहुलम्’ ( पा. सू. ३. १. ८५ ) इति लिङ्गवचन-व्यत्ययो । अस्तु । व्यत्ययेन एकवचनम् । गयस्फानः । गय इति गृहस्य धनस्य च नामधेयम् । तेषां स्फायिता वर्धयिता । ‘कृत्यल्युटो बहुलम्’ इति कर्तरि ल्युटि छान्दसो यलोपः । अवीरहा । वीराणां हन्ता वीरहा । न वीरहा अवीरहा ॥

महापितृयज्ञे सोमस्य पितृमतो यागे ‘सोमो धेनुम्’ इत्येषा द्वितीयानुवाक्या । तत्र ह्येकैकस्य हविषो द्वे द्वे अनुवाक्ये समुच्चयेन विहिते । तथैव ‘दक्षिणाग्नेः’ इति खण्डे सूत्रितम्—‘सोमो धेनुं सोमो अर्वन्तमाहुं त्वं सोम पितृभिः संविदानः’ ( आश्व. श्रौ. २. १९ ) इति ॥

सोमो धेनुं सोमो अर्वन्तमाशुं सोमो वीरं कर्मण्यं ददाति ।

सादन्यं विदथ्यं सभेयं पितृश्रवणं यो ददाशदस्मै ॥ २० ॥

सोमः । धेनुम् । सोमः । अर्वन्तम् । आशुम् । सोमः । वीरम् । कर्मण्यम् । ददाति ।

सदन्यम् । विदथ्यम् । सभेयम् । पितृश्रवणम् । यः । ददाशत् । अस्मै ॥ २० ॥

यः यजमानः <sup>१</sup>ददाशत् सोमाय हविलक्षणाव्यञ्जानि दद्यात् तस्मै<sup>२</sup> यजमानाय <sup>३</sup>सोमः <sup>४</sup>धेनुं सवत्सां दोग्ध्रीं गां <sup>५</sup>ददाति । तथा <sup>६</sup>आशुं शीघ्रगामिनम् <sup>७</sup>अर्वन्तम् अश्वं ददाति प्रयच्छति । तथा <sup>८</sup>वीरं पुत्रम् <sup>९</sup>अस्मै यजमानाय ददाति । कीदृशं पुत्रम् । <sup>१०</sup>कर्मण्यं लौकिककर्मसु कुशलं <sup>११</sup>सदन्यम् । सदनं गृहम् । तदर्हम् । गृहकार्यकुशलमित्यर्थः । <sup>१२</sup>विदथ्यम् । विदन्त्येषु देवानिति विदथाः यज्ञाः । तदर्हम् । दर्शपूर्णमासाद्वियागानुष्ठानपरमित्यर्थः । <sup>१३</sup>सभेयं सभायां साधुम् । सकलशास्त्राभिज्ञमित्यर्थः । <sup>१४</sup>पितृश्रवणं पिता श्रूयते प्रख्यायते येन पुत्रेण तादृशम् ॥ कर्मण्यम् । कर्मसु साधुः कर्मण्यः । ‘तत्र साधुः’ ( पा. सू. ४. ४. ९८ ) इति यत् । ‘ये चाभावकर्मणोः’ इति प्रकृतिभावः । ‘तिस्स्वरितम्’ इति स्वरितत्वम् । एवमुत्तरत्रापि यत्प्रत्ययः । सभेयम् । ‘दञ्छन्दसि’ ( पा. सू. ४. ४. १०६ ) इति तत्र साधुः इत्यर्थे दप्रत्ययः । ददाशत् । ‘दाश्व दाने’ । लेटि अडागमः । ‘बहुलं छन्दसि’ इति शपः श्लुः ॥ ॥ २२ ॥

एकादशिनस्य<sup>१</sup> सौम्यस्य पशोः पुरोडाशस्य ‘अपाहं युत्सु’ इत्येषा याज्या । ‘प्रदानानाम्’ इति खण्डे सूत्रितम्—‘अपाहं युत्सु पृतनासु पत्रिं या ते धामानि हविषा यजन्ति’ ( आश्व. श्रौ. ३. ७ ) इति ॥

अपाहं युत्सु पृतनासु पत्रिं स्वर्षामप्सां वृजनस्य गोपाम् ।

भरेषुजां सुक्षितिं सुश्रवसं जयन्तं त्वामनु मदेम सोम ॥ २१ ॥

अपाहम् । युत्सु । पृतनासु । पत्रिम् । स्वःऽसाम् । अप्साम् । वृजनस्य । गोपाम् ।

भरेषुजाम् । सुक्षितिम् । सुश्रवसम् । जयन्तम् । त्वाम् । अनु । मदेम् । सोम ॥ २१ ॥

<sup>१</sup>युत्सु युद्धेषु <sup>२</sup>अपाहंशत्रुभिर्नभिभवनीयं तथा <sup>३</sup>पृतनासु सेनासु <sup>४</sup>पत्रिं जयस्य पूरयितारं <sup>५</sup>स्वर्षां स्वर्गस्य सनितारं दातारं <sup>६</sup>अप्साम् अपां वृष्टिलक्षणानामुदकानां दातारम् । यद्वा अप्साम् अप्सातृकं भक्षकरहितम् । सर्वेषामनुग्राहकमित्यर्थः । <sup>७</sup>वृजनस्य गोपाम् । वृज्यतेऽनेनेति<sup>३</sup> वृजनं बलम् । तस्य गोपां गोपयितारं<sup>४</sup> रक्षितारं <sup>५</sup>भरेषुजाम् । अयन्ते एषु हवींषीति भराः यागाः । तेषु प्रादुर्भवन्तं <sup>६</sup>सुक्षितिं शोभननिवासस्थानं <sup>७</sup>सुश्रवसं शोभनयशस्कं <sup>८</sup>जयन्तं शत्रून् अभवन्तम् । हे <sup>९</sup>सोम ईदम्भूतं <sup>१०</sup>त्वाम् अनुलक्ष्य <sup>११</sup>मदेम् हर्षयुक्ता भवेम ॥ अपाहम् । ‘पह अभिभवे’ । ‘साढ्यै साढ्वा साढेति

निगमे' ( पा. सू. ६. ३. ११३ ) इति निपातनात् 'सहिवहोरोदवर्णस्य' ( पा. सू. ६. ३. ११२ ) इति ओत्वाभावः । 'सहः साङः सः' इति पत्वम् । पप्रिम् । 'पृ पालनपूरणयोः' । 'आद्यगमहनजनः' इति किन्प्रत्ययः । स्वर्षाम् । स्वः स्वर्गं सनोतीति स्वर्षाः । 'षणु दाने' । 'जनसनखन' इति विद् । 'विद्वनोरनुनासिकस्यात्' इति आत्वम् । अप्साम् । अपृशब्दोप-  
पदात् सनोतेः पूर्ववत् विद् । यद्वा । 'प्सा भक्षणे' । प्साति भक्षयतीति प्साः । 'क्विप् च' इति क्विप् । न विद्यते प्सा अत्येति बहुव्रीहौ 'नञ्मुभ्याम्' इत्युत्तरपदान्तोदात्तत्वम् । भरेषुजाम् । 'जनी प्रादुर्भावे' । पूर्ववत् विद् आत्वं च । मदेम । 'मदी हर्षे' । व्यत्ययेन शप् ॥

त्वमिमा ओषधीः सोम विश्वास्त्वमपो अजनयस्त्वं गाः ।

त्वमा ततन्थोर्वेऽन्तरिक्षं त्वं ज्योतिषा वि तमो ववर्थ ॥ २२ ॥

त्वम् । इनाः । ओषधीः । सोम । विश्वाः । त्वम् । अपः । अजनयः । त्वम् । गाः ।

त्वम् । आ । ततन्थ । उरु । अन्तरिक्षम् । त्वम् । ज्योतिषा । वि । तमः । ववर्थ ॥ २२ ॥

हे सोम त्वम् इमाः भूम्यां वर्तमानाः विश्वाः सर्वाः ओषधीः अजनयः उत्पादित-  
वानसि । तथा त्वम् अपः तासामोषधीनां कारणभूतानि वृष्टयुदकानि अजनयः । तथा त्वं गाः  
मवान् पशूनुदसादयः । उरु विस्तीर्णम् अन्तरिक्षं त्वम् आ ततन्थ विस्तारितवानसि । तस्मि-  
न्नन्तरिक्षे यत् तमः अस्मदृष्टिनिरोधकमन्धकारं तदपि त्वं ज्योतिषा आत्मीयेन प्रकाशेन वि ववर्थ  
विवृतं विश्लिष्टं त्रिनष्टं कृतवानसि ॥ ततन्थ । 'तनु विस्तारे' । ववर्थ । 'वृश् वरणे' । उभयत्र  
लिट्स्थलि 'बभूथा ततन्थ जगृभ्म ववर्थेति निगमे' ( पा. सू. ७. २. ६४ ) इति निपात्यते ॥

देवेन नो मनसा देव सोम रायो भागं सहसावन्नभि युध्य ।

मा त्वा तनदीशिषे वीर्यस्योभयेभ्यः प्र चिकित्सा गविष्ठौ ॥ २३ ॥

देवेन । नः । मनसा । देव । सोम । रायः । भागम् । सहसाऽवन् । अभि । युध्य ।

मा । त्वा । आ । तनत् । ईशिषे । वीर्यस्य । उभयेभ्यः । प्र । चिकित्स । गोऽईष्ठौ ॥ २३ ॥

हे देव द्योतमान सहसावन् बलवन् सोम देवेन मनसा द्योतमानया त्वदीयया बुद्ध्या  
रायो भागं धनस्यांशं नः अस्मानभिलक्ष्य युध्य प्रेरय । यद्वा । नोऽस्माकं रायो धनस्य भागं  
भक्तास्मपहतारं शत्रुम् अभि युध्य आभिमुख्येन सम्यक् प्रहर । त्वा तादृशं त्वां कश्चिदपि शत्रुः मा  
आ तनत् क्लेशेन आततं मा कार्षीत् । मा हिंसीदित्यर्थः । उभयेभ्यः उभयेषां युध्यमानानां संब-  
न्धिनः वीर्यस्य बलस्य त्वम् ईशिषे ईश्वरो भवसि । स त्वं गविष्ठौ संप्राप्ते प्र चिकित्स अस्म-  
दीयमुपद्रवं परिहर ॥ रायः । 'ऊडिदम्' इति विभक्तेरुदात्तत्वम् । भागम् । भजतेः कर्मणि घञ् ;  
'कृत्यल्युटो बहुलम्' इति बहुलवचनात् कर्तरि वा । 'कर्षात्वतः' इत्यन्तोदात्तत्वम् । सहसावन् ।  
सहःशब्दात् मत्पुि छान्दस आकारोपजनः । युध्य । 'युध संप्रहारे' । व्यत्ययेन परस्मैपदम् । तनत् ।  
'तनु विस्तारे' । व्यत्ययेन शप् । 'न माङ्योगे' इति अडभावः । ईशिषे । 'ईशः से'

( पा. सू. ७. २. ७७ ) इति इडागमः । चिकित्स । ‘ किं ज्ञाने ’ । ‘ गुतिज्जिज्ञयः सन् ’  
( पा. सू. ३. १. ५ ) । गविष्टौ । गवां बाणानामिष्टयः एषणानि गमनानि येष्विति बहुव्रीहौ पूर्वपद-  
प्रकृतिस्वरत्वम् ॥ ॥२३॥

‘ एता उ त्याः ’ इति अष्टादशर्चमष्टमं सूक्तं गोतमस्वार्थम् । आदितश्चतस्रो जगत्यः । त्रयोदश्याद्याः  
षड्वच उष्णिहः । शिष्टा अष्टौ त्रिष्टुभः । उषा देवता । ‘ अश्विना वृत्तिः ’ इति अन्यस्त्वचोऽश्वि-  
देवताकः । तथा चानुकान्तम्—‘ एता उ त्या द्युनोषस्य चतुर्जगत्यादि षडुष्णिगन्तं त्वचोऽन्य  
आश्विनः ’ इति । सूक्तविनियोगो लैङ्गिकः । प्रातरनुवाके उपस्ये क्रतौ जागते छन्दस्याश्विनशस्त्रे च  
‘ एता उ त्याः ’ इति चतस्रो विनियुक्ताः । सूत्रितं च—‘ एता उ त्या इति चतस्रो जागतम् ’ ( आश्व.  
श्रौ. ४. १४ ) इति ॥

एता उ त्या उषसः केतुमक्रत पूर्वे अर्धे रजसो भानुमञ्जते ।

निष्कृष्णाना आयुधानीव धृष्णवः प्रति गावोऽरुषीर्यन्ति मातरः ॥ १ ॥

एताः । ऊँ इति । त्याः । उषसः । केतुम् । अक्रत । पूर्वे । अर्धे । रजसः । भानुम् । अञ्जते ।

निःस्कृष्णानाः । आयुधानिऽइव । धृष्णवः । प्रति । गावः । अरुषीः । यन्ति । मातरः ॥१॥

उ उ इत्येतत् पादपूरणम् । त्याः ताः एताः उषसः प्रभातकालाभिमानिन्यो देवताः । केतुम्  
अन्धकारावृतस्य सर्वस्य जगतः प्रज्ञापकं प्रकाशम् अक्रत अकृपत कृतवत्यः । यस्मादेवं तस्मात्  
उषसः रजसः अन्तरिक्षलोकस्य पूर्वे अर्धे प्राचीनदिग्भागे भानुं प्रकाशम् अञ्जते व्यक्तीकुर्वन्ति ।  
धृष्णवः धर्षणशीला योद्धारः आयुधानीव यथा असिप्रभृतीन्यायुधानि संस्कुर्वन्ति एवं निष्कृष्णानाः  
स्वभासा जगत्संस्कुर्वाणाः गावः गमनस्वभावाः अरुषीः आरोचमानाः मातरः सूर्यप्रकाशस्य  
निर्माण्यो जगज्जनन्यो वा उषसः प्रति यन्ति प्रतिदिवसं गच्छन्ति । एवंविधा उषसोऽस्मान् रक्षन्तिवत्यर्थः ।  
अत्र निरुक्तम्—‘ एतास्ता उषसः केतुमकृपत प्रज्ञानमेकस्या एव पूजनार्थं बहुवचनं स्यात् पूर्वधेऽ-  
न्तरिक्षलोकस्य समञ्जते भानुना निष्कृष्णाना आयुधानीव धृष्णवः । निरित्येष समित्येतस्य स्थाने ।  
एमीदिषां निष्कृतं जारिणीवेत्यपि निगमो भवति । प्रति यन्ति गावो गमनादरुषीरारोचनान्मातरो भासो  
निर्माण्यः ’ ( निरु. १२. ७ ) इति ॥ अक्रत । करोतेर्लुङि ‘ मन्त्रे घस ’ इति च्लेः लुक् । निष्कृष्णानाः ।  
‘ कृवि हिंसाकरणयोश्च ’ । अस्मात् ताच्छीलिकः चानश् । ‘ धिन्वि कृष्योर च ’ इति उप्रात्ययः ।  
‘ इदुदुपधस्य चाप्रत्ययस्य ’ इति विसर्जनीयस्य पत्वम् । कृदुत्तरपदप्रकृतिस्वरत्वम् ॥

उदपसन्नरुणा भानवो वृथा स्वायुजो अरुषीर्गा अयुक्षत ।

अक्रन्नुषासौ वयुनानि पूर्वथा रुशन्तं भानुमरुषीरशिश्नयुः ॥ २ ॥

उत् । अपसन् । अरुणाः । भानवः । वृथा । सुऽआयुजः । अरुषीः । गाः । अयुक्षत् ।

अक्रन् । उषसः । वयुनानि । पूर्वथा । रुशन्तम् । भानुम् । अरुषीः । अशिश्नयुः ॥२॥

अरुणाः आरोचमानाः । आनवः औषस्यो दीप्तयः । वृथा अनायासेन स्वयमेव उदपसन्  
उदगमन् । तदनन्तरम् उपसः च स्वायुजः सुखेन रथे आयोक्तुं शक्याः । अरुषीः शुभ्रवर्णाः । गाः  
पूर्वसुस्थितान् रश्मीन् ईदृशीः स्ववाहनभूताश्चतुर्गदीनां एव वा आयुक्षत स्वरथेऽयोजयन् । उक्तं च—  
' अरुण्यो गाव उपसाम् ' ( नि. १. १५. ७ ) इति । एवं गोभिर्युक्तं रथमास्थ्य उपसः । पूर्वथा  
पूर्वेष्वतीतेष्वहःस्त्रिव वयुनानि सर्वेषां प्राणिनां ज्ञानानि अकन् अकार्षुः । उपःकाले जाते हि सर्वे  
प्राणिनो ज्ञानयुक्ता भवन्ति । तदनन्तरम् अरुषीः आरोचमानास्ताः उपसः स्वान्तम् । ' स्वदिति  
वर्णनाम रोचतेऽर्जलतिकर्मणः ' ( निरु. २. २० ) इति यास्कः । शुभ्रवर्णं भातुं सूर्यम् अशिथ्र्युः  
असेवन्त । तेन सह एकीभवन्तीत्यर्थः ॥ अपसन् । ' पतु गतौ ' । लुङि लुटिच्वात् च्लेः अडादेशः ।  
' पतः पुम् ' ( पा. सू. ७. ४. १९ ) इति धातोः पुत्रागमः । अकन् । ' सन्त्रे वस ' इत्यादिना च्लेः  
लुक् । पूर्वथा । ' प्रानपूर्वविश्वेऽस्थान् छन्दसि ' ( पा. सू. ५. ३. १११ ) इति इवार्थे थाव्यत्ययः ।  
अशिथ्र्युः । ' श्रिञ् सेवयाश्च ' । ' वहुलं छन्दसि ' इति शपः श्लुः । ' सिजभ्यस्तविदिभ्यश्च ' इति  
ज्ञेः जुम् । ' जुसि च ' ( पा. सू. ७. ३. ८३ ) इति गुणः ॥

अर्चन्ति नारीरपसो न विष्टिभिः समानेन योजनेना परावतः ।

इषं वहन्तीः सुकृते सुदानवे विश्वेदह यजमानाय मुन्वते ॥ ३ ॥

अर्चन्ति । नारीः । अपसः । न । विष्टिभिः । समानेन । योजनेन । आ । परावतः ।

इषम् । वहन्तीः । सुकृते । सुदानवे । विश्वा । इत् । अह । यजमानाय । मुन्वते ॥ ३ ॥

नारीः नेत्र्यः उपसः विष्टिभिः निवेशकैः स्वकीयैस्तेजोभिः समानेन योजनेन<sup>१</sup> एकैर्नैव  
योजनेनोद्योगेन<sup>२</sup> आ परावतः आ दूरदेशात् आ पश्चिमदिग्भागात् अर्चन्ति नभःप्रदेशं पूजयन्ति । कृत्स्नं  
जगद्युपदेव व्याप्नुवन्तीत्यर्थः । तत्र दृष्टान्तः । अपसो न । युद्धकर्मणोपेताः<sup>३</sup> पुरुषा यथा स्वकीयैरा-  
युधैर्वाटीमुखेन सर्व देशं व्याप्नुवन्ति तद्वत् । किं कुर्वन्त्यः । सुकृते शोभनस्य कर्मणः कर्त्रे मुन्वते  
सोनाभिपत्रं कुर्वते सुदानवे कल्याणीर्दक्षिणाः ऋत्विभ्यो ददते यजमानाय विश्वेदह सर्वमेव  
इषम् अन्नं वहन्तीः आवहन्त्यः प्रयच्छन्त्य इत्यर्थः ॥ नारीः । ' नृ नये ' । ' क्रदोरप् ' । ' नृनरयो-  
वृद्धिश्च ' ( पा. सू. ४. १. ७३. ग. ) इति शाङ्गरवादिषु पाठात् डीच् । जसि ' वा छन्दसि ' इति  
पूर्वसवर्णदीर्घत्वम् । अपसः । अपस्रान्वात् ' अशीआदिभ्योऽच् ' इति अच् । ' सुपां सुलुक् ' इति  
जसः सुः । व्यत्ययेन प्रत्ययात् पूर्वस्योदात्तत्वम् । विष्टिभिः । ' विश प्रवेशने ' । विशन्ति प्रविशन्तीति  
विष्टयः किरणाः । ' किच्क्कौ च संज्ञायाम् ' इति कित्च् । विश्वा । ' सुपां सुलुक् ' इति अमः डादेशः ॥

अधि पेशांसि वपते नृतूरिवापौर्णुते वक्ष उस्सेव बर्जहम् ।

ज्योतिर्विश्वस्मै भुवनाय कृण्वती गावो न व्रजं व्युषा आवर्तमः ॥ ४ ॥

अधि । पेशांसि । वपते । नृतूः ईव । अप । ऊर्णुते । वक्षः । उस्सा ईव । बर्जहम् ।

ज्योतिः । विश्वस्मै । भुवनाय । कृण्वती । गावः । न । व्रजम् । वि । उषाः । आवर्तियावः । तमः ॥ ४ ॥

उषाः पेशांसि जगत्स्वाश्रितानि कृष्णवर्णानि तमांसि अधि आधिक्येन वपते छिनत्ति । तत्र दृष्टान्तः । नृत्त्रिव । नृन् दूर्वति केशेन रिक्तीकरोतीति नृत्तूर्नापितः । स यथा केशाक्षिःशेषेण छिनत्ति एवमुषा अप्यन्धकारं समूलं हिनस्तीत्यर्थः । यद्वा नृत्त्रिव नृत्यन्ती योषिदिव । पेशांसि । रूपनामैतत् । सर्वदर्शनीयानि रूपाण्युषा अधि वपते स्वात्मन्यधिकं धारयति । एवं प्रथमतोऽन्धकारं स्वकिरणैरनिरस्य वक्षः स्वकीयमुरःप्रदेशम् । अपोर्णते तमसानाच्छादितं करोति । स्वयनाविर्भवतीत्यर्थः । बर्जहं पयस उत्पत्तिस्थानं दोहनसमये उत्सा गौर्यथा आविष्करोति तद्वत् । किं कुर्वती । गावो न व्रजं यथा गावः स्वकीयं गोष्ठं स्वयमेव शीघ्रं व्याप्नुवन्ति एवं स्वयमेव प्राचीं दिशं प्राप्य विश्वस्मै भुवनाय सर्वस्मै लोकाय ज्योतिः कृष्यती प्रकाशं कुर्वती । एवमुक्तेन प्रकारेणोषाः तमः अन्धकारं वि आवः विवृतमपक्षिप्तमकरोत् ॥ नृत्त्रिव । तुर्वी हिंसार्थः । 'किप् च' इति किप् । 'राहोपः' इति वलोपः । 'वोरुपधायाः' इति दीर्घत्वम् । यद्वा । 'नृती गात्रविनामे' । 'नृतिशृण्वोः कृः' (उ. सू. १.११) इति कृप्रत्ययः । बर्जहम् । 'वृड् संभक्तौ' । वृणीते संभजते गामिति वः पयः । विच् । तज्जहातीति बर्जहः । 'ओहाक् त्यागे' । 'खरप्रकरणे वातशुनीतिलगर्धेष्वजघेदुदजहातिभ्य उपसंस्थानम्' (पा. सू. ३. २. २८. १) इति अगर्धशब्दोपपदादपि 'कृत्यल्युटो बहुलम्' इति बहुलवचनात् खश् । तस्य सार्वधातुकत्वेन कर्तरि शप् जुहोत्यादिवात् श्लुः । द्विर्वचनादि । बवयोरभेद इति बत्वम् । दिवोदासादिवात् पूर्वपदाद्युदात्तत्वम् । आवः । 'वृञ् वरणे' । लुङि 'मन्त्रे घस' इति च्लेः लुक् । गुणे 'हृड्याभ्यः' इति लोपः । 'छन्दस्यपि दृश्यते' (पा. सू. ६. ४. ७३) इति आडागमः ॥

प्रातरनुवाकस्योपस्ये ऋतौ 'प्रत्यचिः' इति अष्टावनुवक्तव्याः आश्विनशस्त्रे च । तथा च सूत्रितम्—'प्रत्यचिरित्यष्टौ व्युषा आ वो दिविजा इति पळिति त्रैष्टुभम् (आश्व. श्रौ. ४. १४) इति ॥

प्रत्यर्ची रुशदस्या अदर्शि वि तिष्ठते वार्धते कृष्णमभ्वम् ।

स्वरुं न पेशो विदथेष्वाञ्जचित्रं दिवो दुहिता भानुमश्नेत् ॥ ५ ॥

प्रति । अर्चिः । रुशत् । अस्याः । अदर्शि । वि । तिष्ठते । वार्धते । कृष्णम् । अभ्वम् ।

स्वरुम् । न । पेशः । विदथेषु । अञ्जन् । चित्रम् । दिवः । दुहिता । भानुम् । अश्नेत् ॥ ५ ॥

अस्याः उषसः रुशत् दीप्यमानम् अर्चिः तेजः प्रति अदर्शि सर्वैः पूर्वस्यां दिशि प्रथमतो दृश्यते । वि तिष्ठते सर्वासु दिक्षु विविधमवतिष्ठते व्याप्नोतीत्यर्थः । सर्वा दिशो व्याप्य च अभ्वम् । महन्नामैतत् । अतिशयेन विपुलं कृष्णं कृष्णवर्णमन्धकारं वार्धते अपसारयति । विदथेषु यज्ञेषु स्वहं न स्वरुनाज्ञा शकलेन युक्तं यूपं यथा आज्येन आध्वर्यवः अञ्जन् अज्जन्ति तद्वन्नभसि स्वकीयं पेशः रूपम् उषा अनक्ति संक्षिप्तं करोति । तदनन्तरं चित्रं चायनीयं भानुं सूर्यं दिवो दुहिता शुलोकादुत्पन्नोषाः अश्नेत् असेवत ॥ वि तिष्ठते । 'समवप्रविभ्यः' इत्यात्मनेपदम् । अश्नेत् । 'श्रिष् सेवायाम्' । लङि 'बहुलं छन्दसि' इति शपो लुक् ॥ ॥ २४ ॥

१. क्ष-स्वावयवमुरःप्रदेशम् । २. क्ष-स-उत्सेव । यथा गौः बर्जहम् । ३. क्ष-'उत्सा गौर्यथा' नास्ति, स-यथा । ४. क्ष-प्राप्नुवन्ति । ५. क्ष-न-तिलोपः । ६. क्ष-दृश्यते । ततः । ७. क्ष-समवप्रविभ्यः स्थः ।



अतारिष्म तमसस्पा रमस्योषा उच्छन्ती वयुना कृणोति ।

श्रिये छन्दो न स्मयते विभाती सुप्रतीका सौमनसायाजीगः ॥ ६ ॥

अतारिष्म । तमसः । पारम् । अस्य । उषाः । उच्छन्ती । वयुना । कृणोति ।

श्रिये । छन्दः । न । स्मयते । विभाती । सुप्रतीका । सौमनसाय । अजीगरिति ॥ ६ ॥

‘अस्य नैशस्य’ तमसः अन्धकारस्य ‘पारं समाप्तिप्रदेशम्’ अतारिष्म उत्तीर्णा अभूम् । अनन्तरम् ‘उच्छन्ती नैशं तमो वर्जयन्ती’ उषाः ‘वयुना वयुनानि सर्वेषां प्राणिनां ज्ञानानि’ कृणोति निमिमीते । ‘श्रिये संपदर्थं’ ‘छन्दो’ न ‘स्मयते’ । यथोपच्छन्दयिता वशीकरणे समर्थः पुरुषः आढ्यसमीपं प्राप्य तन्प्रीत्यर्थं स्मयते हसति एवं ‘विभाती विशिष्टप्रकाशं कुर्वत्युषाः स्वकीयया निर्मल-दीप्त्या हसन्तीव दृश्यते । एवं ‘सुप्रतीका विशिष्टप्रकाशरूपत्वेन शोभनाङ्गी’ सती ‘सौमनसाय सर्वेषां सौमनस्याय’ ‘अजीगः अन्धकारं भक्षितवती ॥ अतारिष्म । ‘तू पुनवतरणयोः’ । लुङि सिचि वृद्धिः । तमसः । ‘पृथ्याः पतिपुत्र’ इति विसर्जनीयस्य संहितायां सत्वम् । स्मयते । ‘स्मिङ् ईषद्भसने’ । भौवादिकः । अजीगः । ‘गृ निगरणे’ । लङि ‘बहुलं छन्दसि’ इति शपः श्लुः । ‘बहुलं छन्दसि’ इति अभ्यासस्य इत्स्वम् । तुजादित्वात् दीर्घः ॥

भास्वती नेत्री सूनृतानां दिवः स्तवे दुहिता गोतमेभिः ।

प्रजावतो नृवतो अश्वबुध्यानुषो गोअग्राँ उप मासि वाजान् ॥ ७ ॥

भास्वती । नेत्री । सूनृतानाम् । दिवः । स्तवे । दुहिता । गोतमेभिः ।

प्रजावतः । नृवतः । अश्वबुध्यान् । उपः । गोअग्रान् । उप । मासि । वाजान् ॥ ७ ॥

‘भास्वती तेजस्विनी । सूनृता इति वाङ्नाम । ‘सूनृतानां प्रियसत्यात्मिकानां’ ‘नेत्री’ प्रणेत्री कारयित्री । उपसि हि जातायां मनुष्यप्रमुखाः प्राणिनः स्वस्वव्यापाराय इतस्ततः शब्दं कुर्वन्ति । एवंभूता ‘दिवः’ ‘दुहिता’ द्युलोकसकाशादुत्पन्ना उषाः ‘गोतमेभिः ऋषिभिरस्माभिः’ ‘स्तवे स्तूयते’ हे ‘उषः अस्माभिः स्तुता त्वं’ ‘वाजान्’ अन्नानि ‘उप’ ‘मासि’ प्रयच्छ । क्रीडशान् वाजान् । ‘प्रजावतः’ प्रजाभिः पुत्रपौत्रादिभिर्युक्तान् ‘नृवतः’ दासलक्षणैर्नृभिरुपेतान् ‘अश्वबुध्यान्’ । अश्वाः बुध्या विद्यमानत्वेन बोद्धव्या येषु वाजेषु तान् । यद्वा अश्वबुध्यान्<sup>३</sup> । वर्णव्यापस्या यकारः<sup>४</sup> । अश्वमूलान् । अश्वैर्हि राजानो धनान्यन्नानि च लभन्ते । अतोऽन्नानां तन्मूलत्वम् । ‘गोअग्रान्’ । गावोऽग्रे प्रमुखे येषां तादृशान् ॥ भास्वती । ‘भा दीप्तौ’ । असुन् । ततो मतुप् । ‘मादुपधायाः’<sup>५</sup> इति मतुपो<sup>५</sup> वत्वम्<sup>५</sup> । ‘उगितश्च’ इति डीप् । नेत्री । ‘ऋजेभ्यो डीप्’ । ‘उदात्तयणो हल्पूर्वात्’ इति डीप् उदात्तत्वम् । स्तवे । ‘ष्टु स्तुतौ’ । कर्मणि लटि ‘बहुलं छन्दसि’ इति बहुलग्रहणान् यकोऽपि लुक् । ‘लोपस्त आत्मने-

१. च-छ-ण-त-ध-न-फ-ल-श-स-शोभमाना । २. क्ष-ट-ढ-शब्दानां नेत्री । ३. क्ष-त-स-अश्व-बुध्यान् । ४. ल-नकारस्थाने यकारः । ५. क्ष-ट-ढ-मतोर्वत्वम् ।

पदेषु ' इति तलोपः । ' छन्दस्युभयथा ' इति एकारस्य आर्धधातुकात्वेन डित्वाभावात् गुणावादेशो ।  
नृवतः । व्यत्ययेन मतोर्वत्वम् । ' ह्रस्वनुङ्भ्यां मनुप् ' इति मनुप उदात्तत्वम् । मासि । ' मा'  
माने ' । आदादिकः २ ॥

उषस्तमश्यां यशसं सुवीरं दासप्रवर्गं रयिमश्वबुध्यम् ।

सुदंससा श्रवसा या विभासि वाजप्रसूता सुभगे बृहन्तम् ॥ ८ ॥

उषः । तम् । अश्याम् । यशसम् । सुवीरम् । दासऽप्रवर्गम् । रयिम् । अश्वबुध्यम् ।

सुदंससा । श्रवसा । या । विभासि । वाजऽप्रसूता । सुभगे । बृहन्तम् ॥ ८ ॥

हे उषः उषोदेवते तं रयिं धनम् अश्यां प्राप्नुयाम् । कीदृशम् । यशसं यशसा कीर्त्या  
युक्तम् । सर्वैः प्रशस्यमित्यर्थः । सुवीरं शोभनैर्वीरैः पुत्रादिभिर्युक्तं दासप्रवर्गम् । प्रकृष्टो वर्गः संघः  
प्रवर्गः । दासानां कर्मकराणां प्रवर्गो यस्मिन् तम् । अनेकैर्भृत्यैरुपेतमित्यर्थः । अश्वबुध्यम् । अश्वा  
बुध्या बोद्धव्या येन धनेन तादृशम् । हे सुभगे शोभनधने उषः सुदंससा शोभनेन कर्मणा युक्तेन  
श्रवसा श्रवणीयेन स्तोत्रेण प्रीता त्वं वाजप्रसूता अस्मभ्यं दत्ताद्या सती बृहन्तं प्रौढं या यं रयिं  
विभासि विशेषेण प्रकाशयसि तमश्यामिति पूर्वेण संबन्धः ॥ अश्याम् । ' अशू व्यासौ ' । व्यत्ययेन  
परस्मैपदम् । ' बहुलं छन्दसि ' इति विकरणस्य लुक् । यशसम् । अर्शआदित्वात् मत्वर्थीयोऽच् । व्यत्य-  
येन प्रत्ययात् पूर्वस्योदात्तत्वम् । दासप्रवर्गम् । दासयत्युपक्षपयति शत्रूनि दासो भृत्यः । ' दसु  
उपक्षये ' । अस्मात् ण्यन्तात् पचाद्यच् । चित्त्वादन्तोदात्तत्वम् । तदेव बहुव्रीहिस्वरेण शिष्यते ।  
सुदंससा । ' सोमनसी अलोमोषसी ' इति बहुव्रीहौत्तरपदाद्युदात्तत्वम् । या । ' सुपां सुलुक् ' इति  
असः डादेशः ॥

विश्वानि देवी भुवनाभिचक्ष्या प्रतीची चक्षुरुर्विया वि भाति ।

विश्वं जीवं चरसे बोधयन्ती विश्वस्य वाचमविदन्मनायोः ॥ ९ ॥

विश्वानि । देवी । भुवना । अभिऽचक्ष्य । प्रतीची । चक्षुः । उर्विया । वि । भाति ।

विश्वम् । जीवम् । चरसे । बोधयन्ती । विश्वस्य । वाचम् । अविदत् । मनायोः ॥ ९ ॥

देवी द्योतमानोपाः विश्वानि सर्वाणि भुवना भूतजातानि अभिचक्ष्य अभिप्रकाश्य  
प्रकाशयन्ति कृत्वा अनन्तरं प्रतीची प्रत्यङ्मुखी सती चक्षुः प्रकाशकेन तेजसा उर्विया उर्वी  
विस्तीर्णा सती वि भाति प्रकाशते । अपि च विश्वं जीवं सर्वं प्राणिजातं चरसे चरणाय स्वस्व-

व्यापारेषु प्रवर्तनाय 'बोधयन्ती निद्रातः सकाशात् उद्बोधयन्त्युपाः' विश्वस्य सर्वस्य 'मनायोः मनसा युक्तस्य वाग्व्यवहारसमर्थस्य प्राणिजातस्य या वागस्ति तां' 'वाचमविदत्' अलभत । अत एवोषसः सूनुतावतीति संज्ञोपपन्ना भवति ॥ अभिचक्ष्य । 'चक्षिङ् व्यक्तायां वाचि' । अयं प्रकाशनार्थोऽपि । 'समासेऽनन्पूर्वे' ( पा. सू. ७. १. ३७ ) इति क्त्वाप्रत्ययस्य ल्यवादेशः । प्रतीची । प्रतिपूर्वात् अञ्जतेः 'ऋविक्' इत्यादिना किन् । 'अनिदिताम्' इति नलोपः । 'अञ्जतेश्रोपसंख्यानम्' इति ङीप् । 'अचः' इति अकारलोपे 'चौ' इति दीर्घत्वम् । उदात्तनिवृत्तिस्वरेण ङीप् उदात्तत्वम् । उर्विया । उर्वीशब्दादुत्तरस्य सोः 'इयाडियाजीकाराणां चोपसंख्यानम्' ( पा. सू. ७. १. ३९. १ ) इति डियाजादेशः<sup>१</sup> । आदेशसामर्थ्यात् तस्य लोपो न भवति । मनायोः । मन आत्मन इच्छति मनस्यति । 'सुप आत्मनः क्यच्' । 'क्याच्छन्दसि' इति उः । वर्णव्यापत्त्या सकारे आकारः । यद्वा । 'कर्तुः क्यङ् सलोपश्च' इति क्यङ् सकारलोपश्च । 'अकृत्सार्वधातुकयोः' इति दीर्घः ॥

पुनःपुनर्जायमाना पुराणी समानं वर्णमभि शुम्भमाना ।

श्वघ्नीव कृत्नुर्विजं आमिनाना मर्तस्य देवी जरयन्त्यायुः ॥ १० ॥

पुनःऽपुनः । जायमाना । पुराणी । समानम् । वर्णम् । अभि । शुम्भमाना ।

श्वघ्नीऽइव । कृत्नुः । विजः । आऽमिनाना । मर्तस्य । देवी । जरयन्ती । आयुः ॥ १० ॥

'पुनःपुनर्जायमाना' प्रतिदिवसं सूर्योदयात्पूर्वं प्रादुर्भवन्ती 'पुराणी' चिरंतनी नित्येत्यर्थः । यस्मात् 'समानं' 'वर्णम्' एकमेव रूपम् 'अभि' प्राप्य 'शुम्भमाना' शोभमाना । विभिन्नेष्वपि दिवसेष्वस्या ऐकरूप्येण<sup>२</sup> अवस्थानान्नित्यत्वमित्यर्थः । एवंगुणविशिष्टा 'देवी' देवनशीलोषाः 'मर्तस्य' मरणधर्मणः सर्वस्य प्राणिजातस्य 'आयुः' जीवनं 'जरयन्ती' जनयन्ती वर्तते । बह्वीषूषः सु अतीतासु हि सर्वेषामायुर्हीयते । उषाश्च पुनःपुनर्जायमानेत्युक्तं अतः सैवायुर्जरयति । तत्र दृष्टान्तः । 'कृत्नुः' कर्तन-शीला 'श्वघ्नीव' व्याधक्रीव । सा यथा 'विजः' चलतः पक्षिणः 'आमिनाना' पक्षादिच्छेदनेन हिंसन्ती तेषामायुर्जरयति तद्वत् ॥ पुराणी । पुरा इत्यस्मात् अच्ययात् 'सायंचिरंप्राक्ते' ( पा. सू. ४. ३. २३ ) इत्यादिना भवार्थे द्युप्रत्ययः । 'पुराणप्रोक्तेषु ब्राह्मणकल्पेषु' ( पा. सू. ४. ३. १०५ ) इति निपातनात् तुडभावः । योरनादेशः । टित्त्वात् ङीप् । व्यत्ययेन अन्तोदात्तत्वम् । शुम्भमाना । 'शुम्भ' दीप्तौ<sup>३</sup> । शपः पित्त्वादनुदात्तत्वम् । शानचो लसार्वधातुकस्वरेण धातुस्वरः शिष्यते । श्वघ्नी । शुना मृगान् हतवान् श्वाहा । 'बहुलं छन्दसि' ( पा. सू. ३. २. ८८ ) इति वचनात् ब्रह्मादिव्यतिरिक्तेऽप्युपपदे हन्तेः क्तिप् । 'ऋन्नेभ्यो ङीप्' इति ङीप् । 'अलोपोऽनः' इति अकारलोपः । 'हो हन्तेः' इति घत्वम् । उदात्तनिवृत्तिस्वरेण ङीप् उदात्तत्वम् । कृत्नुः । 'कृती छेदने' । औणादिकः कुप्रत्ययः । विजः । 'ओविजी भयचलनयोः' । विजन्ति चलन्तीति विजः पक्षिणः । आमिनाना । 'मीज्' हिंसायाम्<sup>४</sup> । क्रैयादिकः । 'प्वादीनां ह्रस्वः' इति ह्रस्वत्वम् । शानचश्चित्त्वादन्तोदात्तत्वम् ॥

१. क्ष-ट-ढ-इयाजादेशः । २. च-छ-ण न-फ-श-स-एकरूपेण । ३. क्ष-स-शुभ शुम्भ । ४. क्ष-न-स-मीङ् ।

व्युर्ध्वती दिवो अन्ताँ अबोधयस्व सारं सनुतयुयोति ।

प्रमिनती मनुष्या युगानि योषां जारस्य चक्षसा वि भाति ॥ ११ ॥

विऽऊर्ध्वती । दिवः । अन्तान् । अबोधि । अप । स्वसारम् । सनुतः । युयोति ।

प्रऽमिनती । मनुष्या । युगानि । योषां । जारस्य । चक्षसा । वि । भाति ॥ ११ ॥

वदिवः नभसः वअन्तान् प्रान्तान् व्युर्ध्वती विवृतांस्तमसा वियुक्तान् कुर्वत्युपाः अबोधि सवैः प्राणिभिरज्ञायि ज्ञाताभूत् । तदनन्तरं स्वसारम् उषसः प्रादुर्भावे सति स्वयमेव सरन्तीं निशां सनुतः । अन्तर्हितनामैतत् । अन्तर्हितप्रदेशे अप युयोति अपगमय्य पृथक्करोति । मनुष्या मनुष्याणां संबन्धीनि युगानि कृतश्रेतादीनि प्रमिनती स्वगमनागमनाभ्यां प्रकर्षेण हिंसन्ती जारस्य रात्रेर्जरयितुः सूर्यस्य योषा जायोषाः चक्षसा आत्मीयेन प्रकाशेन वि भाति विशेषेण प्रकाशते ॥ व्युर्ध्वती । ‘ऊर्ध्व आच्छादने’ । विपूर्वात् अस्मात् लटः शतृ । ‘उगितश्च’ इति ङीप् । ‘शतुरनुमः’ इति नद्या उदात्तत्वम् । सनुतः । एतदन्तोदात्तं स्वरादिषु निपातितम् । अतोऽव्ययसंज्ञायाम् ‘अव्ययादाप्सुपः’ इति सप्तम्या लुक् । युयोति । ‘यु मिश्रणामिश्रणयोः’ । ‘बहुलं छन्दसि’ इति शपः श्लुः । मनुष्या । ‘सुपां सुलुक्’ इति षष्ठ्या ङादेशः । युगानि । युजेः करणे कर्मणि वा वञ् । ‘चजोः कु विण्यतोः’ इति कृत्वम् । उज्ज्हादिषु कालविशेषे रथाद्युपकरणे च युगशब्दपाठात् लघूपध-गुणाभावः ( पा. सू. ६. १. १६०. ग. ) । ‘उज्ज्हादीनां च’ इत्यन्तोदात्तत्वम् । जारस्य । ‘दारजारौ कर्तरि णिलुक्च’ ( पा. सू. ३. ३. २०. ४ ) इति वज्रन्तो निपात्यते ॥

पशून् चित्रा सुभगा प्रथाना सिन्धुर्न क्षोद उर्विया व्यश्नैत् ।

अमिनती दैव्यानि व्रतानि सूर्यस्य चेति रश्मिभिर्दृशाना ॥ १२ ॥

पशून् । न । चित्रा । सुभगा । प्रथाना । सिन्धुः । न । क्षोदः । उर्विया । वि । व्यश्नैत् ।

अमिनती । दैव्यानि । व्रतानि । सूर्यस्य । चेति । रश्मिभिः । दृशाना ॥ १२ ॥

सुभगा शोभनधना चित्रा चायनीया पूजनीयोषाः पशून् यथा पशून् गोपालकोऽरण्ये विस्तारयति तथा प्रथाना तेजांसि विस्तारयन्ती उर्विया उर्वी महती एवंभूता सा व्यश्नैत् सव जगत् व्याप्नोत् । तत्र दृष्टान्तः । सिन्धुर्न क्षोदः । यथा स्यन्दनशीलमुदकं निम्नदेशेऽचिरादेव व्याप्नोति तद्वत् । सैवोषाः सूर्यस्य रश्मिभिः किरणैः सह दृशाना दृश्यमाना सती चेति प्रज्ञाता आसीत् । किं कुर्वती । दैव्यानि देवसंबन्धीनि व्रतानि दर्शपूर्णमासादीनि कर्माणि अमिनती अहिंसती । अनुष्ठाने यजमानान् प्रवर्तयन्तीत्यर्थः । उषसः प्रादुर्भावानन्तरं हि अग्निहोत्रादीनि सर्वाणि कर्माण्यनुष्ठीयन्ते न रात्रौ । ‘न सायमस्ति देवया अजुष्टम्’ ( ऋ. सं. ५. ७७. २ ) इति श्रुतेः ॥ प्रथाना । ‘प्रथ प्रख्याने’ ।

अस्मान् अन्तर्भावितव्यार्थात् ताच्छालिकः चानश् । ‘ बहुलं छन्दसि ’ इति शपो लुक् । सिन्धुः । ‘ स्यन्दू प्रववणे ’ । ‘ स्यन्देः संप्रत्यारणं धश्च ’ ( उ. सू. १. ११ ) इति उपप्रत्ययः । ‘ नित् ’ इत्यनुवृत्तेराद्युदात्तत्वम् । अश्वेन् । ‘ दुओश्चि गतिवृद्धयोः ’ । लुङि अङ्चडोविकल्पितत्वात् ( पा. सू. ३. १. ५८; ४९ ) स्तेः मिच् । आगमानुशासनस्यानित्यत्वात् इडभावः । ‘ सिचि वृद्धिः ’ ( पा. सू. ७. २. १ ) । अनिडादित्वात् ‘ ह्यन्तक्षणे ’ इति वृद्धिप्रतिषेधाभावः । ‘ बहुलं छन्दसि ’ ( पा. सू. ७. ३. ९७ ) इति ईडागमाभावः । ‘ स्कोः संयोगाद्योः ’ इति सलोपः । चेति । ‘ चिती संज्ञाने ’ । कर्मणि लुङि ‘ बहुलं छन्दस्यमाङ्गयोगेऽपि ’ इति अडभावः । दृशाना । दृशेः कर्मणि लटः शानच् । ‘ बहुलं छन्दसि ’ इति विकरणस्य लुक् ॥

प्राननुवाकस्योपस्ये कृतावौणिहे छन्दसि ‘ उपस्तच्चित्रम् ’ इति तृचो विनियुक्तः आश्विनशास्त्रे च । ‘ अधोपस्यः ’ इति खण्डे सूत्रितम्—‘ उपस्तच्चित्रमा भरेति तिस्र औणिहम् ’ ( आश्व. श्रौ. ४. १४ ) इति ॥

उपस्तच्चित्रमा भरास्मभ्यं वाजिनीवति ।

येन तोकं च तनयं च धामहे ॥ १३ ॥

उषः । तत् । चित्रम् । आ । भर । अस्मभ्यम् । वाजिनीऽवति ।

येन । तोकम् । च । तनयम् । च । धामहे ॥ १३ ॥

हे वाजिनीवति । वाजो हविलक्षणमन्त्रम् । तद्युक्ता क्रिया वाजिनी । तथा क्रियया युक्ते उपः उपोदेवते अस्मभ्यं चित्रं चायनीयं तत् धनम् आ भर आहर प्रयच्छ । येन धनेन तोकं पुत्रं तनयं तत्पुत्रं च धामहे धामहे धारयामः । अत्र निरुक्तम्—‘ उपस्तच्चित्रं चायनीयं धनमाह-रास्मभ्यमन्नवति येन पुत्रांश्च पौत्रांश्च दधीमहि ’ ( निरु. १२. ६ ) इति ॥ धामहे । दधातेर्लटि ‘ बहुलं छन्दसि ’ इति शपो लुक् । व्यत्ययेन आद्युदात्तत्वम् । यद्वा । लोटि ‘ आडुत्तमस्य पिच्च ’ इति आडागमः प्रत्ययस्य पिद्विज्ञावश्च । अतः प्रत्ययस्य पिच्चादनुदात्तत्वे धातुस्वरः शिष्यते । अस्मिन् पक्षे ‘ एत ऐ ’ ( पा. सू. ३. ४. ९३ ) इति ऐत्वाभावो व्यत्ययेन द्रष्टव्यः । यद्वृत्तयोगादनिघातः<sup>१</sup> ॥

उषो अद्येह गोमत्यश्वावति विभावरि । रेवदस्मे व्युच्छ सूनृतावति ॥ १४ ॥

उषः । अद्य । इह । गोऽमति । अश्वऽवति । विभाऽवरि ।

रेवत् । अस्मे इति । वि । उच्छ । सूनृताऽवति ॥ १४ ॥

हे गोमति अस्मभ्यं दातव्यैर्गोमिथुं तथा अश्वैर्युक्ते विभावरि विशिष्टप्रकाशोपेते सूनृतावति । प्रियसत्यात्मिका वाक् सूनृता । तादृश्या वाचा युक्ते एवंभूते हे उपः उपोदेवते अद्य

इदानीं प्रभातसमये <sup>१</sup>वह अस्मिन् देशे <sup>२</sup>अस्मे अस्माकं <sup>३</sup>रेवन् धनयुक्तं कर्म यथा भवति तथा <sup>४</sup>व्युच्छ नैषं तमो निवारय ॥ अथावति । ‘ मन्त्रे सोमाश्चेन्द्रिय ’ इति मर्तो दीर्घत्वम् । पादादिवान् आसन्निगतस्य आष्टमिकनिघाताभावः । रेवत् । ‘ रयेर्मर्तो बहुलम् ’ ( पा. सू. ६. १. ३७. ६ ) इति संग्रहणम् । ‘ छन्दसीरः ’ इति मतुपो वत्वम् । ‘ रेशब्दाच्च मतुप उदात्तत्वं वक्तव्यम् ’ ( का. ६. १. १७६. १ ) इति मतुप उदात्तत्वम् । उच्छ । ‘ उच्छी विवासे ’ । विवासो वर्जनम् ॥

युक्ष्वा हि वाजिनीवत्यश्वाँ अघारुणाँ उषः ।

अथा नो विश्वा सौभगान्या वह ॥ १५ ॥

युक्ष्वा । हि । वाजिनीऽवति । अश्वान् । अघ । अरुणान् । उषः ।

अथ । नः । विश्वा । सौभगानि । आ । वह ॥ १५ ॥

हे <sup>१</sup>वाजिनीवति हविलक्षणावति <sup>२</sup>उषः उपोदेवते <sup>३</sup>अरुणान् अरुणवर्णान् <sup>४</sup>अश्वान् अश्वस्था-  
नीयान् गोविशेषान् <sup>५</sup>अघ अस्मिन् काले <sup>६</sup>युक्ष्वा <sup>७</sup>हि योजयैव । हिः अवधारणे । <sup>८</sup>अथ अनन्तरं  
रथमारुह्य <sup>९</sup>विश्वा <sup>१०</sup>सौभगानि सर्वाणि सौभाग्यानि <sup>११</sup>नः अस्मभ्यम् <sup>१२</sup>आ <sup>१३</sup>वह आनय ॥ अश्वान् ।  
‘ दीर्घादृति समानपादे ’ इति संहितायां नकारस्य रूपम् । ‘ आतोऽति नित्यम् ’ इति सानुनासिक  
आकारः । सौभगानि । ‘ सुभगान्मन्त्रे ’ इति उद्गात्रादिषु पाठात् भावकर्मणोरर्थयोः ‘ प्राणमृज्जाति-  
वयवचनोद्गात्रादिभ्योऽञ् ’ इति अन्त्ययः । ‘ हृद्गसिन्ध्वन्ते पूर्वपदस्य च ’ इति उभयपदवृद्धौ  
प्रासायां सर्वविधीनां छन्दसि विकल्पितत्वादत्रोत्तरपदवृद्धिर्न भवति ( का. ७. ३. १९ ) इत्युक्तम् ॥  
॥ २६ ॥

प्रातरनुवाकस्याश्विने कृतावौष्णिहे छन्दसि ‘ अश्विना वर्तिः ’ इत्ययं तृचः आश्विनशस्त्रे च ।  
तथा च सूत्रितम्— ‘ अश्विना वर्तिरस्मदाश्विनावेह गच्छतमिति तृचौ ’ ( आश्व. श्रौ. ४. १५ )  
इति ॥

अश्विना वर्तिरस्मदा गोमदसा हिरण्यवत् ।

अर्वाग्रथं समनसा नि यच्छतम् ॥ १६ ॥

अश्विना । वर्तिः । अस्मत् । आ । गोऽस्मत् । दसा । हिरण्यऽवत् ।

अर्वाक् । रथम् । समनसा । नि । यच्छतम् ॥ १६ ॥

उषःसाहचर्यात् <sup>१</sup>बुद्धिरथौ अश्विनौ इदमादिकेन तृचेन स्तूयेते । हे <sup>२</sup>अश्विना अश्ववन्तौ व्यापनशीलौ  
वा देवौ <sup>३</sup>दसा शत्रूणामुपक्षपयितारौ <sup>४</sup>अस्मत् अस्माकं <sup>५</sup>वर्तिः वर्तनहेतुभूतं गृहम् <sup>६</sup>आ समन्तात्

‘मानन् बहुभिर्गोभिर्युक्तं’ ‘हिरण्यवत्’ हितस्मणीयधनयुक्तं च यथा भवति तथा ‘समनसा समानमनस्कौ नन्तौ युवां युवदीयं’ ‘स्यम्’ ‘अर्वाक्’ अर्वाचीनम् अस्मदीयगृहमभिमुखं’ ‘नि’ ‘यच्छतम्’ आवर्तयतम् ॥ अधिना । ‘सुपां सुलुक्’ इति आकारः । वर्तिः । वर्ततेऽस्मिन्निति वर्तिर्गृहम् । औणादिक इतिप्रत्ययः । अस्मत् । ‘सुपां सुलुक्’ इति पष्ठया लुक् । समनसा । समानं मनो ययोस्तौ । ‘समानस्य च्छन्दसि’ इति सभावः ॥

यावित्था श्लोकमा दिवो ज्योतिर्जनाय चक्रथुः ।

आ न ऊर्जं वहतमश्विना युवम् ॥ १७ ॥

यौ । इत्था । श्लोकम् । आ । दिवः । ज्योतिः । जनाय । चक्रथुः ।

आ । नः । ऊर्जम् । वहतम् । अश्विना । युवम् ॥ १७ ॥

हे अश्विनौ ‘यौ युवां’ ‘दिवः’ ब्रुलोकात् ‘श्लोकम्’ उपश्लोकनीयं प्रशंसनीयं ‘ज्योतिः’ तेजः ‘इत्था’ इत्थमस्माभिरनुभूयमानेन प्रकारेण ‘चक्रथुः’ कृतवन्तौ । केषांचिन्मतेन सूर्याचन्द्रमसावश्विनौ उच्येते । तदुक्तं यास्केन—‘तत्कावश्विनौ द्यावापृथिव्यावित्येकेऽहोरात्रावित्येके सूर्याचन्द्रमसावित्येके’ ( निरु. १२. १ ) इति । तथा च प्रकाशकत्वं तयोत्पन्नम् । तौ ‘युवं युवां’ ‘नः’ अस्मभ्यम् ‘ऊर्जं’ बलप्रदमन्नम् ‘आ’ ‘वहतं’ आनयतं प्रयच्छतम् ॥ श्लोकम् । ‘श्लोकं संवाते’ । अयं स्तुत्यर्थोऽपि । कर्मणि ण् । जिच्वादाद्युदात्तत्वम् ॥

एह देवा मयोभुवां दत्ता हिरण्यवर्तनी । उषर्बुधो वहन्तु सोमपीतये ॥ १८ ॥

आ । इह । देवा । मयःऽभुवां । दत्ता । हिरण्यवर्तनी इति हिरण्यऽवर्तनी ।

उषःऽबुधः । वहन्तु । सोमपीतये ॥ १८ ॥

‘उषर्बुधः’ उषसि प्रबुद्धा अश्वाः ‘इह’ अस्मिन् यागे ‘सोमपीतये’ सोमपानाय ‘दत्ता’ शत्रूणामुपक्ष-  
पयितारावश्विनौ ‘आ’ ‘वहन्तु’ आनयन्तु । कीदृशौ । ‘देवा’ देवनशीलौ दानादिगुणयुक्तौ वा ‘मयोभुवा’ मयस आरोग्यप्रदस्य सुखस्य भावयितारौ<sup>१</sup> । ‘अश्विनौ वै देवानां भिषजौ’ ( ऐ. ब्रा. १. १८ ) इति श्रुतेः । ‘हिरण्यवर्तनी’ । वर्ततेऽनेनेति व्युत्पत्त्या वर्तनिशब्देन रथ उच्यते । सुवर्णमयो वर्तनिर्यथोस्तौ ॥ देवेत्यादिषु त्रिषु<sup>३</sup> ‘सुपां सुलुक्’ इति आकारः । सोमपीतये । ‘पा पाने’ । भावे क्तिनि ‘घुमास्था’ इति ईत्वम् । सोमस्य पीतिः सोमपीतिः । दासीभाराद्विवात् पूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वम् ॥ ॥ २७ ॥

‘अग्नीषोमौ’ इति द्वादशर्चं नवमं सूक्तं गोतमस्यार्षम् । आदितस्तिन्नोऽनुष्टुभः । नवम्याद्यास्तिल्लो गायत्र्यः । अष्टमी जगती त्रिष्टुप्वा । शिष्टाः पञ्च त्रिष्टुभः । अग्नीषोमौ देवता । तथा चानुक्रान्तम्—



‘अग्नीषोमौ द्वादशाग्नीषोमीयमाद्यास्तिस्रोऽनुष्टुभ उपान्त्यास्मिन्नौ’ गायत्र्योऽष्टमी<sup>१</sup> जगती वा<sup>२</sup> इति । अग्नीषोमीयस्य पशोर्वेपापुरोडाशहविषामादितस्तत्त्व ऋचः क्रमेणानुवाक्याः । सूत्रितं च—‘अग्नीषोमाविमं सु मे युवमेतानि दिवि रोचनानीति तृचौ’ (आश्व. श्रौ. ३. ८) इति ॥

अग्नीषोमाविमं सु मे शृणुतं वृषणा हवम् ।

प्रति सूक्तानि हर्यतं भवतं दाशुषे मयः ॥ १ ॥

अग्नीषोमौ । इमम् । सु । मे । शृणुतम् । वृषणा । हवम् ।

प्रति । सुऽउक्तानि । हर्यतम् । भवतम् । दाशुषे । मयः ॥ १ ॥

वृषणा वृषणा कामानां वरितारौ हे<sup>३</sup> अग्नीषोमौ<sup>४</sup> इमम् इदानीं प्रयुज्यमानं<sup>५</sup> मे मदीयं<sup>६</sup> हवम् आह्वानं<sup>७</sup> सु<sup>८</sup> शृणुतं सम्यगवाच्छतम् । सूक्तानि शोभनानि स्तुतिलक्षणाभ्यस्माभिः कृतानि वचांसि प्रति<sup>९</sup> हर्यतं प्रत्येकं कामयेथाम् । तदनन्तरं<sup>१०</sup> दाशुषे चरुपुरोडाशादीनि दत्तवते यजमानाय<sup>११</sup> मयः मयसः सुखस्य दातारौ<sup>१२</sup> भवतम् ॥ अग्नीषोमौ । अग्निश्च सोमश्च । द्वन्द्वे ‘ईदग्नेः सोमवरुणयोः’ (पा. सू. ६. ३. २७) इति ईत्वम् । ‘अग्नेः स्तुस्तोमसोमाः’ (पा. सू. ८. ३. ८२) इति पत्वम् । ‘देवताद्वन्द्वे च’ इत्युभयपदप्रकृतिस्वरे प्राप्ते ‘आमन्त्रितस्य च’ इत्याद्युदात्तत्वम् । वृषणा । ‘सुपां सुलुक्’ इति आकारः । ‘वा पपूर्वस्य’ इति विकल्पनादुपधाया दीर्घाभावः । हवम् । ‘भावेऽनुपसर्गस्य’ इति ह्रयतेः अणु संप्रसारणं च । सूक्तानि । सुपूर्वात् वक्तेः कर्मणि निष्ठा । ‘सूपमानात् क्तः’ इत्युत्तरपदान्तोदात्तत्वम् । हर्यतम् । ‘हर्य गतिकान्त्योः’ । भौवादिकः ॥

यदा पूर्णमास्यामग्नीषोमावुपांशुयाजस्य देवता तदानीम् ‘अग्नीषोमा यो अद्य’ इति तस्यानुवाक्या । सूत्रितं च ‘उक्ता देवताः’ इति खण्डे—‘अग्नीषोमा यो अद्य वामान्यं दिवो मातरिश्वा जभार’ (आश्व. श्रौ. १. ६) इति ॥

अग्नीषोमा यो अद्य वामिदं वचः सपर्यति ।

तस्मै धत्तं सुवीर्यं गवां पोषं स्वश्रयम् ॥ २ ॥

अग्नीषोमा । यः । अद्य । वाम् । इदम् । वचः । सपर्यति ।

तस्मै । धत्तम् । सुऽवीर्यम् । गवाम् । पोषम् । सुऽअश्रयम् ॥ २ ॥

हे<sup>१</sup> अग्नीषोमौ<sup>२</sup> यः यजमानः<sup>३</sup> अद्य अस्मिन् कर्मणि<sup>४</sup> वां युवाभ्यां युष्मदर्थम्<sup>५</sup> इदं स्तुतिलक्षणं<sup>६</sup> वचः वाक्यं<sup>७</sup> सपर्यति पूजितं करोति<sup>८</sup> तस्मै यजमानाय<sup>९</sup> गवां पशूनां<sup>१०</sup> पोषम् अभिवृद्धिं<sup>११</sup> धत्तं प्रयच्छतम् । कीदृशं पोषम् । ‘सुवीर्यं शोभनेन वीर्येण सामर्थ्येनोपेतं<sup>१२</sup> स्वार्थ्यं शोभनैरर्थैर्युक्तम् ॥ गवाम् । ‘सावेकाचः’ इति प्राप्तस्य विभक्त्युदात्तत्वस्य ‘न गोश्चन्साववर्णः’ इति प्रतिषेधः ॥

अग्नीषोमा य आहुतिं यो वां दाशाद्विष्कृतिम् ।

स प्रजया सुवीर्यं विश्वमायुर्व्यश्रवत् ॥ ३ ॥

अग्नीषोमा । यः । आऽहुतिम् । यः । वाम् । दाशात् । हविऽकृतिम् ।

सः । प्रऽजया । सुऽवीर्यम् । विश्वम् । आयुः । वि । अश्रवत् ॥ ३ ॥

हे अग्नीषोमौ यः यजमानः आहुतिम् आज्याहुतिं वां युवाभ्यां दाशात् दद्यात् । अथवा हविष्कृतिं हविषा चरुपुरोडाशादिना कृताम् आहुतिं यः यजमानो दद्यात् । सः यजमानः प्रजया पुत्रपौत्रादिना युक्तं सुवीर्यं शोभनवीर्ययुक्तं विश्वं सर्वम् आयुः जीवनं व्यश्रवत् व्याप्नोतु ॥ आहुतिम् । जुहोतेः कृति ' तादौ च ' इति गतेः प्रकृतिस्वरत्वम् । दाशात् । ' दाश् दाने ' । लेटि आडागमः । यद्वृत्तयोगादनिघानः । हविष्कृतिम् । हविषः कृतिः करणं यस्यामाहुतौ । बहुव्रीहौ पूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वम् । ' नित्यं समासेऽनुत्तरपदस्थस्य ' इति विसर्जनीयस्य पत्वम् । अश्रवत् । अश्रोतेर्व्यत्ययेन परस्मैपदम् । लेटि अडागमः ॥

अग्नीषोमा चेति तद्वीर्यं वां यदमुष्णीतमवसं पणिं गाः ।

अवातिरतं वृसयस्य शेषोऽविन्दतं ज्योतिरेकं बहुभ्यः ॥ ४ ॥

अग्नीषोमा । चेति । तत् । वीर्यम् । वाम् । यत् । अमुष्णीतम् । अवसम् । पणिम् । गाः ।

अव । अतिरतम् । वृसयस्य । शेषः । अविन्दतम् । ज्योतिः । एकम् । बहुऽभ्यः ॥ ४ ॥

हे अग्नीषोमौ वां युवयोः तत् वक्ष्यमाणं वीर्यं सामर्थ्यं चेति अस्माभिर्ज्ञातमभूत् । यत् येन वीर्येण गाः अवसं गोरूपमन्नं पणिं पणेः । विभक्तिव्यत्ययः । एतन्नाम्नोऽसुरात् अमुष्णीतं अपाहार्ष्टम् । तथा वृसयस्य । वृसिः<sup>२</sup> वेष्टनार्थः । वृसयति<sup>३</sup> सर्वं वेष्टयतीति वृसयोऽसुरस्त्वष्टा । तस्यासुरस्य शेषः अपत्यम् । ' शेष इत्यपत्यनाम शिष्यते प्रयतः ' ( निरु. ३. २ ) इति यास्कः । त्वष्टृ-सकाशादुत्पन्नं वृत्रम् अवातिरतम् अवधिष्टम् । अवातिरतिर्वधकर्मा । प्राणापानरूपयोर्युवयोर्वृत्रेऽनवस्थानात् स मरणं प्राप्तः । तथा चास्त्रायते—' तस्माज्जम्भ्यमानादग्नीषोमौ निरक्रामतां प्राणापानौ वा एनं तदजहिताम् ' ( तै. सं. २. ५. २. ४ ) इति । ततो वृत्रवधानन्तरं ज्योतिः द्योतमानं सूर्यम् एकं नभसि गच्छन्तं बहुभ्यः जनेभ्यो बहूनामर्थान्य अविन्दतम् अलप्साधाम् । एतत् सर्वं येन वीर्येण क्रियते तदस्माभिर्ज्ञातमित्यर्थः ॥ चेति । ' चित्ती संज्ञाने ' । लुङि ' चिणो भावकर्मणोः ' ( पा. सू. ३. १. ६६ ) इति च्लेः चिणादेशः । ' चिणो लुक् ' इति तशब्दस्य लुक् । अमुष्णीतम् । ' सुष स्तेये ' । क्रैयादिकः । अवसम् । अवतेरौणादिकः असच् । शेषः । ' सुपां सुलुक् ' इति द्वितीयायाः सुः । एकम् । ' इण् गतौ ' । ' इष्मीकापाशत्यतिमचिभ्यः कन् ' ( उ. सू. ३. ३२३ ) इति कन्प्रत्ययः । निच्वादाद्युदात्तत्वम् ॥

अग्नीषोमीयस्य पशोर्वेवापुरोडाशहविषां 'युवमेतानि' इति आद्यास्तिन्न ऋचः क्रमेण याज्याः । सूत्रं तु पूर्वमेवोदाहृतम् ( आश्व. श्रौ. ३. ८ ) । पौर्णमास्यागोऽग्नीषोमीयस्य पुरोडाशस्य 'युवमेतानि' इत्येषा याज्या । 'उक्ता देवताः' इति खण्डे सूत्रितं—'युवमेतानि दिवि रोचनानान्द्राग्नी अवसा गतम्' ( आश्व. श्रौ. १. ६ ) इति ॥

युवमेतानि दिवि रोचनान्यग्निश्च सोम सकृत् अधत्तम् ।

युवं सिन्धूराभिः शस्तेरवद्यादग्नीषोमावमुञ्चतं गृभीतान् ॥ ५ ॥

युवम् । एतानि । दिवि । रोचनानि । अग्निः । च । सोम । सकृत् इति सकृत् । अधत्तम् ।

युवम् । सिन्धून् । अभिः शस्तेः । अवद्यात् । अग्नीषोमौ । अमुञ्चतम् । गृभीतान् ॥ ५ ॥

हे सोम त्वम् अग्निश्च सकृत् समानकर्माणौ सन्तौ युवं युवां रोचनानि रोचमानानि दीप्यमानानि एतानि अस्माभिर्निशि दृश्यमानानि ताराग्रहादीनि ज्योतींषि दिवि द्युलोके अधत्तम् अधारयतम् । उत्तरार्धस्येयमाख्यायिका । इन्द्रो वृत्रं हत्वा ब्रह्महत्याया भीतः सन् पृथिव्यां वृक्षेषु स्त्रीष्वप्सु च तां ब्रह्महत्यां न्यमाक्षीत् तासामपां शुद्धिरग्नीषोमाभ्यां जातेति । ब्रह्महत्यांशेन पापेन गृभीतान् गृहीतानाक्रान्तान् सिन्धून् नदीविशेषान् हे अग्नीषोमौ युवाम् अभिशस्तेः अभिशस्यमानादभितः प्रकटितात् अवद्यात् तस्मात् पापात् अमुञ्चतं मुक्तवन्तौ । यद्वा । वृत्रः इन्द्रेण हतः सन् नदीषु पपात् । ततो मृतेन वृत्रशरीरेण नद्यः सर्वा दृष्टा बभूवुः । तथा च तैत्तिरीयकम्—'इन्द्रो वृत्रमहन् सोऽपोऽभ्यन्त्रियत् तासां यन्मेध्यं यज्ञियं सदेवमासीत्तदपोदकामत्' ( तै. ब्रा. ३. २. ५. १ ) इति । तेन दोषेण गृहीता नदीस्तस्मादोषादग्नीषोमौ मुक्तवन्तौ ॥ रोचनानि । 'रुच दीप्तौ' । 'अनुदात्तेश्च हलादेः' इति युच् । सिन्धून् । 'दीर्घादटि समानपादे' इति नकारस्य स्त्वम् । 'अत्रानुनासिकः' इति अनुनासिकः । गृभीतान् । 'ह्रस्वहोर्मिः' इति भत्वम् ॥

अग्नीषोमीयस्योपांशुयाजस्य 'आन्यं दिवः' इत्येषा याज्या । 'अग्नीषोमा यो अद्य वाम्' इत्यत्र सूत्रमुदाहृतम् ॥

आन्यं दिवो मातरिश्वा जभारामश्नादन्यं परि श्येनो अद्रेः ।

अग्नीषोमा ब्रह्मणा वावृधानोरुं यज्ञाय चक्रथुरु लोकम् ॥ ६ ॥

आ । अन्यम् । दिवः । मातरिश्वा । जभार । अमश्नात् । अन्यम् । परि । श्येनः । अद्रेः ।

अग्नीषोमा । ब्रह्मणा । वावृधाना । उरुम् । यज्ञाय । चक्रथुः । ऊँ इति । लोकम् ॥ ६ ॥

हे अग्नीषोमौ युवयोर्मध्ये अन्यम् एकमग्निं मातरिश्वा वायुः दिवः द्युलोकात् आ जभार भृगवे यजमानाय आजहार । तथा च मन्त्रान्तरम्—'द्विजन्मानं रयिमिव प्रशस्तं रातिं भरद्भृगवे मातरिश्वा' ( ऋ. सं. १. ६०. १ ) इति । श्येनः शंसनीयगतिमान्यक्षी पक्ष्याकारा गायत्री अन्यं सोमम् अद्रेः परि मेरोरुपर्यवस्थितात् स्वर्गात् अमथ्नात् बलादाहृतवती । एवं महानुभावौ युवां ब्रह्मणा

अग्नी मन्त्ररूपेण स्तोत्रेण हविर्लक्षणेनाग्नेन वा 'ववृधाना वर्धमानौ युवां' 'यज्ञाय अन्येषां देवानां यागाय' 'उहं विस्तीर्णं' 'लोकं स्थानं' 'चक्रयुः कृतवन्तौ' । 'उ' इत्येतत् पादपूरणम्<sup>१</sup> । आज्यभागदेवतयोरग्नीषोमयोः उत्तरार्धदक्षिणार्धयोर्हूयते<sup>२</sup> । तन्मध्येऽन्यदेवत्वानि सर्वाणि हवींषि हूयन्ते । तन्मध्यमं स्थानमग्नीषोम-कृतम् । तथा च तैत्तिरीयकम्—' राजानौ वा एतौ देवतानां यदग्नीषोमावन्तरा देवता इज्येते देवतानां विधृत्यै ' ( तै. सं. २. ६. २. १-२ ) इति ॥ ववृधाना । वृधेल्लिटः कानच् । छान्दसमभ्यासस्य दीर्घत्वम् । ' सुपां सुलुक् ' इति आकारः ॥ ॥ २८ ॥

अग्नीषोमा हविषः प्रस्थितस्य वीतं हर्यतं वृषणा जुषेथाम् ।

सुशर्माणा स्ववसा हि भूतमथा धत्तं यजमानाय शं योः ॥ ७ ॥

अग्नीषोमा । हविषः । प्रस्थितस्य । वीतम् । हर्यतम् । वृषणा । जुषेथाम् ।

सुशर्माणा । सुशर्वसा । हि । भूतम् । अथ । धत्तम् । यजमानाय । शम् । योः ॥ ७ ॥

हे अग्नीषोमौ 'प्रस्थितस्य होमार्थमाहवनीयसमीपं प्राप्तं'<sup>३</sup> 'हविषः इदं हविः' 'वीतं भक्षयतम् । तदनन्तरं च 'हर्यतं अस्मान् कामयेथाम् । हे 'वृषणा कामानां वर्धितारौ' 'जुषेथाम् अस्मदीयं परिचरणं सेवेथाम् । तदनन्तरं 'सुशर्माणा शोभनसुखौ' 'स्ववसा' 'हि शोभनरक्षणौ च' 'भूतम् अस्माकं भवतम् । 'अथ अनन्तरं हविर्दत्तवते 'यजमानाय' 'शं शमनीयानां रोगाणां शमनं' 'योः पृथक्कर्तव्यानां भयानां यावनं पृथक्करणं च' 'धत्तं विधत्तं कुरुतम् । उक्तं च यांस्केन—'शमनं च रोगाणां यावनं च भयानाम्' ( निरु. ४. २१ ) इति ॥ हविषः । 'क्रियाग्रहणं कर्तव्यम्' इति कर्मणः संप्रदानत्वात् चतुर्थ्यर्थे पठ्यते । वीतम् । 'वी गतिप्रजनकान्त्वशनखादनेषु' । थसस्तम् । अदादित्वात् शपो लुक् । वीतं च हर्यतं चेति चार्थप्रतीतिः 'चादिलोपे विभाषा' इति प्रथमायास्तिङ्विभक्तेर्निघातप्रतिषेधः । हर्यतम् । पादादित्वात् निघाताभावः । जुषेथाम् । वृषणा इत्यामन्त्रितस्य 'आमन्त्रितं पूर्वम्' इति अविद्यमानवत्त्वे सति तिङः परत्वात् निघाताभावः । सुशर्माणा स्ववसा । उभयत्र बहुव्रीहौ 'सोमर्नसी अलोमोपसी' इत्युत्तरपदाद्युदात्तत्वम् । भूतम् । लोटि 'बहुलं छन्दसि' इति शपो लुक् ॥

यो अग्नीषोमा हविषा सपर्यादेवद्रीचा मनसा यो धृतेन ।

तस्य व्रतं रक्षतं पातमंहसो विशे जनाय महि शर्म यच्छतम् ॥ ८ ॥

यः । अग्नीषोमा । हविषा । सपर्यात् । देवद्रीचा । मनसा । यः । धृतेन ।

तस्य । व्रतम् । रक्षतम् । पातम् । अंहसः । विशे । जनाय । महि । शर्म । यच्छतम् ॥ ८ ॥

'यः यजमानः' 'अग्नीषोमा अग्नीषोमौ' 'देवद्रीचा देवानञ्जता देवतापरायणेन श्रद्धायुक्तेन' 'मनसा अन्तःकरणेन'<sup>४</sup> युक्तः सन् 'हविषा चरुपुरोडाशादिना' 'सपर्यात् सपर्यति परिचरति । 'यः च यजमानः

१. क्ष-न-स-पदपूरणम् ।

२. क्ष-अमेरुत्तरार्धदक्षिणार्धयोर्हूयते ।

३. क्ष-स-प्राप्तस्य ।

४. क्ष-ट-ड- 'अन्तःकरणेन' नास्ति ।

‘श्रुतेन आज्येनाग्नीषोमौ परिचरति । तस्य यजमानस्य ‘व्रतं कर्म’ प्रश्नतम् । ‘अंहमः पापान् तं च यजमानं’ पानं रक्षतम् । ‘विश्वे यागेषु प्रविशते तस्मै’ जनाय यजमानाय ‘महि मह्यं प्रभुतं’ शर्म सुखं ‘यच्छतं’ दत्तम् ॥ अग्नीषोमा । ‘देवताद्वन्द्वे च’ इति उभयपदप्रकृतिस्वरत्वम् । सपर्यान् । ‘मपर पूजायाम्’ । कण्ठादिः । लेटि आडागमः । देवद्रीचा । देवानञ्जनीति देवग्रह् । अञ्जनेः ‘ऋक्विक्’ इत्यादिना किन् । ‘अनिदिताम्’ इति नलोपः । ‘विश्वदेवयोश्च ऐरग्रञ्जनावप्रत्यये’ ( पा. सू. ६. ३. ९२ ) इति देवशब्दस्य ऐः अद्यादेशः । तृतीयैकवचने ‘अचः’ इति अकारलोपे ‘चौ’ इति दीर्घत्वम् । कृत्तरपदप्रकृतिस्वरत्वे प्राप्ते ‘अद्विस्त्र्योरन्तोदात्तनिपातनं कृत्स्वरनिवृत्त्यर्थम्’ ( पा. सू. ६. ३. ९५. १ ) इति वचनात् अद्यादेशः अन्तोदात्तः<sup>१</sup> । विश्वे । ‘सावेकाचः’ इति विभक्तेरुदात्तत्वम् ॥

पौर्णमासयागेऽग्नीषोमीयस्य यागस्य ‘अग्नीषोमा’ इत्येषानुवाक्या । तथा च सूत्रितम् ‘उक्ता देवताः’ इति खण्डे-‘अग्नीषोमा सवेदसा युवमेतानि दिवि रोचनानि ( आश्व. श्रौ. १. ६ ) इति ॥

**अग्नीषोमा सवेदसा सहूती वनतं गिरः । सं देवत्रा बभूवथुः ॥ ९ ॥**

अग्नीषोमा । सवेदसा । सहूती इति सऽहूती । वनतम् । गिरः । सम् । देवत्रा । बभूवथुः ॥ ९ ॥

हे अग्नीषोमौ युवां सवेदसा समानेनैकेन वेदसा हविल्लक्षणेन धनेन युक्तौ सऽहूती समानह्वानौ<sup>२</sup> च सन्तौ गिरः अस्मदीयाः स्तुतीः वनतं संभजेथाम् । देवत्रा देवेषु सर्वेषु यौ युवां सं बभूवथुः संभूतौ संभावितौ प्रशस्तौ स्थः । ‘राजानौ वा एतौ देवतानां यदग्नीषोमौ’ ( तै. सं. २. ६. २. १-२ ) इति श्रुतेः ॥ सवेदसा । समानं वेदो ययोः । ‘समानस्य च्छन्दसि’ इति सभावः । वनतम् । ‘वन षण् संभक्तौ’ । देवत्रा । ‘देवमनुष्यपुरुषपुरुस्त्वर्थः’ इत्यादिना ससम्यर्थे त्राप्रत्ययः ॥

**अग्नीषोमावनेन वां यो वां घृतेन दाशति । तस्मै दीदयतं बृहत् ॥ १० ॥**

अग्नीषोमौ । अनेन । वाम् । यः । वाम् । घृतेन । दाशति । तस्मै । दीदयतम् । बृहत् ॥ १० ॥

हे अग्नीषोमौ वां युवयोः संबन्धी यः यजमानः अनेन घृतेन उत्पवनादिभिः संस्कृतेनाज्येन युक्तं हविः वां युवाभ्यां दाशति प्रयच्छति तस्मै यजमानाय बृहत् प्रभूतं धनं दीदयतं प्रकाशयतं प्रयच्छतमित्यर्थः ॥ दाशति । ‘दाश् दाने’ । शसिपोः पित्त्वादनुदात्तत्वे घातुस्वरः । यद्वृत्तयोगादनिघातः । दीदयतम् । दीदयतिः<sup>३</sup> दीसिकर्मा ॥

**अग्नीषोमाविमानि नो युवं हव्या जुजोषतम् । आ यातमुप नः सचा ॥ ११ ॥**

अग्नीषोमौ । इमानि । नः । युवम् । हव्या । जुजोषतम् । आ । यातम् । उप । नः । सचा ॥ ११ ॥

हे अग्नीषोमौ वृचं युवां नः अस्मदीयानि इमानि हव्या हवींषि जुजोषतं सेवेथाम् । तदर्थं नः अस्मान् सचा सह युवाम् उप आ यानं उपागच्छतम् ॥ जुजोषतम् । 'जुषी ग्रीतिसेवनयोः । लोटि व्यत्ययेन शप् । छान्दसं द्विवचनम् । यद्वा । विकरणस्य 'बहुलं छन्दसि' इति श्लुः । ततो व्यत्ययेन शप् । 'बहुलं छन्दसीति वक्तव्यम्' इति वचनान् 'नाभ्यस्तस्याचि पिति' इति लघूपधगुण-प्रतिषेधाभावः ॥

अग्नीषोमा पिपृतमर्वतो न आ प्यायन्तामुस्त्रिया हव्यसूदः ।

अस्मे बलानि मधवत्सु धत्तं कृणुतं नो अध्वरं श्रुष्टिमन्तम् ॥ १२ ॥

अग्नीषोमा । पिपृतम् । अर्वतः । नः । आ । प्यायन्ताम् । उस्त्रियाः । हव्यसूदः ।

अस्मे इति । बलानि । मधवत्सु । धत्तम् । कृणुतम् । नः । अध्वरम् । श्रुष्टिमन्तम् ॥ १२ ॥

हे अग्नीषोमौ नः अस्माकम् अर्वतः अश्वान् पिपृतं पालयतम् । हव्यसूदः क्षीरादिहविषा-मुत्पादयिष्यः उस्त्रियाः अस्मदीया गावश्च आ प्यायन्ताम् आप्यायिताः प्रवृद्धाः सन्तु । मध-वत्सु हविर्लक्षणधनयुक्तेषु अस्मे अस्मासु बलानि धत्तं स्थापयतम् । तथा नः अस्माकम् अध्वरं यागं श्रुष्टिमन्तं धनयुक्तं कृणुतं कुरुतम् ॥ पिपृतम् । 'पृ पालनपूरणयोः । पृ इत्येके' । जुहोत्या-दित्वात् शपः श्लुः । 'अतिपिपत्योश्च' इति अभ्यासस्य इत्वम् । हव्यसूदः । हव्यं सूदन्ते क्षरन्तीति हव्यसूदः । 'पृद क्षरणे' । 'क्विप् च' इति क्विप् । अस्मे । 'सुपां सुलक्' इति सप्तम्याः शेषादेशः । श्रुष्टिमन्तम् । श्रुष्टीति धननाम । जु आशु अश्यते व्याप्यते इति श्रुष्टिः । पृषोदरादिः । 'हस्वनुङ्भ्यां मतुप्' इति मतुप उदात्तत्वम् ॥ २९ ॥ ॥ १४ ॥

पञ्चदशोऽनुवाके द्वादश सूक्तानि । तत्र 'इमं स्तोमम्' इति षोडशर्चं प्रथमं सूक्तम् । आङ्गिरसस्य कुत्सस्यार्घम् । पञ्चदशीषोडश्यौ त्रिष्टुभौ शिष्टा जगस्यः । अग्निर्देवता । 'पूर्वो देवा भवतु सुन्वतो रथः' इति त्रयः पादा देवदेवत्याः । 'तन्नो मित्रो वरुणः' इति अर्धर्चो लिङ्गोक्तमित्रावरुणादि-षड्देवत्यः । अथवा तस्याप्यग्निरेव देवता मित्रावरुणादयस्तु निपातभाक्त्वेनाग्रधानाः । एतत्सर्वमनुक्रा-न्तम्- 'इमं षोडश कुत्स आग्नेयं तद्वित्रिष्टुन्तं पूर्वो देवास्त्रयः पादा दैवास्तन्नो मित्रोऽर्धर्चो लिङ्गोक्त-देवतो यदेवत्यं वा सूक्तम्' इति । प्रातरनुवाकस्याग्नेये क्रतौ जागते छन्दस्येतत् सूक्तम् आश्विनशस्त्रि च । तथा च सूत्रितम्- 'इमं स्तोममर्हते सं जागृवद्भिः' (आश्व. श्रौ. ४. १३) इति । आभिप्लविके षष्ठे-हन्याग्निमारुतेऽप्येतत्सूक्तं जातवेदस्यनिविद्धानम् । सूत्रितं च- 'प्रयज्य च इमं स्तोममित्याग्निमारुतम्' (आश्व. श्रौ. ७. ७) इति । तृतीयसवने 'इमं स्तोमम्' इत्येषा अग्नीधः प्रस्थितयाज्या । सूत्रितं च- 'इमं स्तोममर्हते जातवेदस इति तार्तीयसवनिक्यः' (आश्व. श्रौ. ५. ५.) इति ॥

इमं स्तोममर्हते जातवेदसे रथमिव सं महेमा मनीषया ।

भद्रा हि नः प्रमतिरस्य संसद्यग्ने सख्ये मा रिषामा वयं तव ॥ १ ॥

इमम् । स्तोमम् । अर्हते । जातवेदसे । रथम् । इव । सम् । महेम । मनीषया ।

भद्रा । हि । नः । प्रमतिः । अस्य । सम् । सद्यग्ने । सख्ये । मा । रिषाम् । वयम् । तव ॥ १ ॥

अर्हते पूज्याय । जातवेदसे जातानामुत्पन्नानां वेदित्रे जातप्रज्ञाय जातधनाय वाग्नये मनीषया निशितया बुद्ध्या इमम् एतत्सूक्तं रूपं स्तोमं स्तोत्रं रथमिव यथा तक्षा रथं संस्करोति तथा स महेम सम्यक् पूजितं कुर्मः । अस्य अग्नेः संसदि संभजने नः अस्माकं प्रमतिः प्रकृष्टा बुद्धिः भद्रा हि कल्याणी समर्था खलु । अतस्तथा बुद्ध्या स्तुम इत्यर्थः । हे अग्ने तव सख्ये अस्माकं त्वया सह सखित्वे सति वयं मा रिषाम हिंसिता न भवाम । अस्मान् रक्षेत्यर्थः ॥ अर्हते । 'अर्ह पूजयाम्' । 'अर्हः प्रशंसायाम्' ( पा. सू. ३. २. १३३ ) इति लटः शत्रादेशः । शपः पित्वादनुदात्तत्वम् । शतृश्च अदुपदेशात् लसार्वधातुकस्वरणे<sup>१</sup> धातुस्वरः<sup>२</sup> शिष्यते<sup>३</sup> । महेम । 'मह पूजयाम्' । रिषाम । 'रिष हिंसायाम्' । व्यस्ययेन शः । तव । 'युष्मदस्मदोर्ङसि' इत्याद्युदात्तत्वम् ॥

यस्मै त्वमायजसे स साधत्यनर्वा क्षेति दधते सुवीर्यम् ।

स तूताव नैनमश्नोत्यंहतिरग्ने सख्ये मा रिषामा वयं तव ॥ २ ॥

यस्मै । त्वम् । आऽयजसे । सः । साधति । अनर्वा । क्षेति । दधते । सुवीर्यम् ।

सः । तूताव । न । एनम् । अश्नोति । अंहतिः । अग्ने । सख्ये । मा । रिषाम् । वयम् । तव ॥ २ ॥

यस्मै यजमानाय हे अग्ने त्वन् आयजसे देवानाभिमुख्येन यजसि सः यजमानः साधति स्वाभिलषितं साधयति । प्राप्नोतीत्यर्थः । किंच स यजमानः अनर्वा शत्रुभिरप्रसृतः<sup>३</sup> सन् क्षेति निवसति । तथा सुवीर्यं शोभनवीर्येपितं धनं दधते धारयति । प्राप्नोतीत्यर्थः<sup>४</sup> । श्रुत्वा च सः यजमानः तूताव वधते । एनं यजमानम् अंहतिः आर्तिर्दारिद्र्यं न अश्नोति न प्राप्नोति । अन्यत् पूर्ववत् ॥ साधति । 'षिधु संराद्धौ' । णिचि 'सिध्यतेरपारलौकिके' ( पा. सू. ६. १. ४९ ) इति आत्वम् । 'छन्दस्युभयथा' इति शप आर्धधातुकत्वात् 'गेरनिटि' इति णिलोपः । क्षेति । 'क्षि निवास-गत्योः' । 'बहुलं छन्दसि' इति विकरणस्य लृक् । दधते । 'दध धारणे' । भौवादिकः । तूताव । तु इति वृद्धयर्थः सौत्रो धातुः । अस्मात् छान्दसो लिट् । तुजादित्वात् अभ्यासस्य दीर्घत्वम् । अश्नोति । व्यस्ययेन परस्मैपदम् । अंहतिः । 'हन्तेरंह च' ( उ. सू. ४. ५०२ ) इति अतिप्रस्ययः । 'चित्' इत्यनुब्रुतेः अन्तोदात्तत्वम् ॥

१. फ-लसार्वधातुकस्वरावशेषेण । २. क्ष-ट-ढ-न-फ-स-आद्युदात्तत्वम् । ३. च-शत्रुभिरप्रातः । ४. क्ष-स- 'प्राप्नोतीत्यर्थः' नास्ति ।



शकेम त्वा समिधं साधया धियस्त्वे देवा हविरदन्त्याहुतम् ।

त्वमादित्याँ आ वह तान्बुध्नमस्यग्रे सख्ये मा रिषामा वयं तव ॥ ३ ॥

शकेम । त्वा । समऽदधम् । साधय । धिर्यः । त्वे इति । देवाः । हविः । अदन्ति । आऽहुतम् ।

त्वम् । आदित्यान् । आ । वह । तान् । हि । उश्मसि । अग्रे । सख्ये । मा । रिषाम् । वयम् । तव ॥ ३ ॥

हे अग्रे त्वा त्वां समिधं सम्यगिदं कर्तुं शकेम शक्ता भूयास्म । त्वं च धियः अस्म-  
दीयानि दर्शयणमासादीनि कर्माणि साधय निष्पादय । त्वया हि सर्वे यागा निष्पाद्यन्ते । यस्मात्  
त्वे त्वयग्रे आहुतम् अस्मिन्निभिः प्रक्षिप्तं चरुपुरोडाशादिकं<sup>१</sup> हविः<sup>२</sup> देवाः<sup>३</sup> अदन्ति भक्षयन्ति ।  
तस्मात् त्वं साधयेत्यर्थः । अपि च त्वम् आदित्यान् अदितेः पुत्रान् सर्वान् देवान् आ वह  
अस्मद्यज्ञार्थं जानय । तान् हि इदानीमेव वयम् उश्मसि कामयामहे । अन्यत् पूर्ववत् ॥ शकेम ।  
'शक्नु शक्तौ' । 'लिङ्याशिष्यङ्' । अहुपदेशात् लसार्वधातुकानुदात्तत्वेऽङ एव स्वरः शिष्यते । समिधम् ।  
'जिहन्वी दीर्ता' । अस्मात् संपदादिलक्षणः कर्मणि क्तिप् । त्वे । 'सुपां सुलुक्' इति सप्तम्येक-  
वचनस्य शोभादेशः । उश्मसि । 'वश कान्तौ' । इदन्तो मसिः । अदादित्वात् शपो लुक् ।  
'ग्रहिज्या' इत्यादिना संप्रसारणम् ॥

भरामेधमं कृणवामा हवींषि ते चितयन्तः पर्वणापर्वणा वयम् ।

जीवातवे प्रतरं साधया धियोऽग्रे सख्ये मा रिषामा वयं तव ॥ ४ ॥

भराम् । इधम् । कृणवाम । हवींषि । ते । चितयन्तः । पर्वणाऽपर्वणा । वयम् ।

जीवातवे । प्रऽतरम् । साधय । धिर्यः । अग्रे । सख्ये । मा । रिषाम् । वयम् । तव ॥ ४ ॥

हे अग्रे त्वयागार्थम् इधम् इन्धनसाधनमेकविंशतिदार्वात्मकं समित्समूहं भराम<sup>२</sup> संपादयाम ।  
तदनन्तरं ते तुभ्यं हवींषि चरुपुरोडाशादिलक्षणान्यन्नानि<sup>३</sup> वयं कृणवाम करवाम । किं कुर्वन्तः ।  
पर्वणापर्वणा प्रतिपक्षमावृत्ताभ्यां दर्शपूर्णमासाभ्यां चितयन्तः त्वां प्रज्ञापयन्तः । स त्वं जीवातवे  
अस्माकं जीवनौषधाय चिरकालावस्थानाय धियः कर्माण्यग्निहोत्रादीनि प्रतरं प्रकृष्टतरं साधय  
निष्पादय । अन्यत् समानम् ॥ चितयन्तः ॥ 'चिती संज्ञाने' । संज्ञापूर्वकस्य विधेरनित्यत्वात्  
लघुपधगुणाभावः । पर्वणापर्वणा । 'निधवीप्सयोः' इति वीप्सायां द्विर्भावः । 'तस्य परमाग्नेडितम्'  
इति परस्याग्नेडितसंज्ञायाम् 'अनुदात्तं च' इत्यनुदात्तत्वम् । प्रतरम् । तरबन्तात् प्रशब्दात्  
क्रियाप्रकर्षे वर्तमानात् 'अमु च च्छन्दसि' ( पा. सू. ५. ४. १२ ) इति अनुप्रत्ययः ॥

१. क्ष-ट-ड-हविश्चरुपुरोडाशादिकम् । २. क्ष-ट-ड-भराम संभराम । ३. त-श-चरुपुरोडाशल-  
क्षणान्यन्नानि ।

विशां गोपा अस्य चरन्ति जन्तवो द्विपञ्च यदुत चतुष्पदकुम्भिः ।

चित्रः प्रकृत उपसो महौ अस्यग्रे सख्ये मा रिषामा वयं तव ॥ ५ ॥

विशाम् । गोपाः । अस्य । चरन्ति । जन्तवः । द्विपत् । च । यत् । उत । चतुःस्पत् । अकुम्भिः ।

चित्रः । प्रऽकृतः । उपसः । महान् । असि । अग्रे । सख्ये । मा । रिषाम् । वयम् । तव ॥ ५ ॥

अस्य अग्रेः जन्तवः जाता रश्मयः विशां सर्वेषां प्राणिनां गोपाः । गोपायितारो रक्षकाः सन्तः चरन्ति उदृच्छन्ति । तदनन्तरं यत् च द्विपत् द्विपात् मनुष्यादिकमस्ति उत अपि च चतुष्पत् चतुष्पात् गवादिकं यदस्ति तदुभयम् अकुम्भिः अङ्गकैः अस्य रश्मिभिरक्तम् आश्लिष्टमभूत् । हे अग्रे चित्रः विचित्रदीप्तियुक्तः प्रकृतः रात्रावन्धकारावृतानां सर्वेषां प्रज्ञापयिता प्रदर्शयिता उपसः उपोदेवताया अपि महान् गुणैरधिकः असि भवसि । उपास्तु रात्रेश्वरमभागे प्रकाशयति अग्निस्तु सर्वस्यां रात्रौ प्रकाशयतीति तस्य गुणाधिक्यम् ॥ गोपाः । 'गुप् रक्षणे' । 'गुप्धूपविच्छिः' (पा. सू. ३. १. २८) इति आयप्रत्ययः । अस्मात् क्तिप् । अतो लोपः । 'वेरपृक्तलोपाद्वलि लोपो बलीयान्' इति पूर्वं वलि लोपः । न चातो लोपस्य स्थानिवत्त्वं, 'न पदान्तः' इत्यादिना यलोपं प्रति तन्निषेधात् । द्विपत् । द्वौ पादावस्येति बहुव्रीहौ 'संख्यासुपूर्वस्य' (पा. सू. ५. ४. १४०) इति पाद-शब्दस्य अन्त्यलोपः<sup>१</sup> समासान्तः । अयस्मयादित्वेन भत्वे 'पादः पत्' (पा. सू. ६. ४. १३०) इति पद्भावः । एकदेशविकृतस्यानन्यवत्त्वात्<sup>२</sup> (परिभा. ३७) 'द्वित्रिभ्यां पादन्मूर्धसु' (पा. सू. ६. २. १९७) इत्युत्तरपदान्तोदात्तत्वम् । चतुष्पत् । पूर्ववत् समासान्तः पद्भावश्च । 'इदुदु-पधस्य चाप्रत्ययस्य' इति विसर्जनीयस्य षत्वम् । 'त्रः संख्यायाः' (फि. सू. २८) इति चतुरशब्द आद्युदात्तः । स एव बहुव्रीहिस्वरेण शिष्यते ॥ ॥ ३० ॥

त्वमध्वर्युरुत होतासि पूर्यः प्रशास्ता पोता जनुषा पुरोहितः ।

विश्वा विद्रा आर्त्विज्या धीर पुष्यस्यग्रे सख्ये मा रिषामा वयं तव ॥ ६ ॥

त्वम् । अध्वर्युः । उत । होता । असि । पूर्यः । प्रऽशास्ता । पोता । जनुषा । पुरऽहितः ।

विश्वा । विद्वान् । आर्त्विज्या । धीर । पुष्यसि । अग्रे । सख्ये । मा । रिषाम् । वयम् । तव ॥ ६ ॥

हे अग्रे त्वम् अध्वर्युः अध्वरस्य यागस्य नेता देवान्प्रति प्रेरयिता यद्वा यागे आध्वर्यवस्य कर्ता भवसि<sup>३</sup> । अध्वर्यो मनुष्ये जाठररूपेण<sup>४</sup> वाग्निन्द्रियाधिष्ठातृत्वेन वावस्थाय<sup>५</sup> यागनिष्पादकः असि । उत अपि च पूर्यः मुख्यः होता देवानामाह्वाता पूर्ववद्धोतृव्यवस्थाय हौत्रस्य कर्मणः कर्ता वा असि भवसि । मानुषो होता असुख्यः । तदपेक्षयास्य मुख्यत्वम् । तथा प्रशास्ता प्रकर्षेण शास्ता सर्वेषां शिक्षकोऽसि । यद्वा । 'होतृयज पोतृयज' इत्यादिना प्रैषेण शास्तीति<sup>६</sup> मैत्रावरुणः प्रशास्ता । पूर्ववत्

१. क्ष-ट-ढ-स-प्रदर्शयिता त्वम् । २. क्ष-अन्तलोपः । ३. एकदेशविकृतस्यानन्यत्वात् । ४. क्ष-ट-ढ-असि भवसि । ५. क्ष-ट-ढ-जाठररूपो भवानिन्द्रियाधिष्ठातृत्वेनावस्थाय; न-स-जाठररूपेण वा त्वग्निन्द्रियाधिष्ठातृत्वेन वावस्थाय । ६. क्ष-प्रशास्तीति ।

तस्मिन्नवस्थाय यागनिष्पादकोऽसि । पोता यज्ञस्य पावयिता शोधयितासि । यद्वा पोतृनामकस्य ऋत्विजः पूर्ववदधिष्ठाय यागनिष्पादकोऽसि । तथा जुषा जन्मना स्वाभाव्येन पुरोहितः पुरस्तादागामिनि<sup>१</sup> स्वर्गादौ हितोऽनुकूलाचरणोऽसि । यद्वा । सर्वेषु कर्मसु पूर्वस्यां दिश्याहवनीये स्थापितोऽसि । अथवा पुरोहितो ब्रह्मा देवपुरोहितस्य बृहस्पतेः प्रतिनिधित्वात् । तथा च मन्त्रान्तरम्—‘ बृहस्पतिर्देवानां ब्रह्माहं मनुष्याणाम् ’ ( तै. ब्रा. ३. ७. ६. ३ ) इति । अतस्तस्मिन्ब्रह्मणि पूर्ववदवस्थाय तद्रूपः सन् विश्वा सर्वाणि आत्विज्या ऋत्विजः कर्माण्यध्वर्यवादीनि विद्वान् जानन्स्त्वं हे धीर प्राज्ञ अग्ने पुष्यसि न्यूनाधिकभावराहित्येन संपूर्णानि करोषि । अन्यत् समानम् ॥ जुषा । जनेरुसिः । पुरो-  
हिनः । दधातेः कर्मणि निष्ठा । ‘ पूर्वाध्वरः ’ इत्यादिना असिप्रत्ययान्तः पूरस्त्राब्दोऽन्तोदात्तः । ‘ तद्वितश्चासर्वविभक्तिः ’ इति अव्ययसंज्ञायां ‘ पुरोऽव्ययम् ’ इति गतित्वात् ‘ गतिरनन्तरः ’ इति पूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वम् । आत्विज्या । ब्राह्मणादित्वात् व्यञ् । जिच्वादाद्युदात्तत्वम् ॥

यो विश्वतः सुप्रतीकः सदृङ्ङसि दूरे चित्सन्तुळिदिवाति रोचसे ।

रात्र्याश्चिदन्धो अति देव पश्यस्यग्ने सख्ये मा रिषामा वयं तव ॥ ७ ॥

यः । विश्वतः । सुप्रतीकः । सदृङ् । असि । दूरे । चित् । सन् । तुळित् । ईव । अति । रोचसे ।  
रात्र्याः । चित् । अन्धः । अति । देव । पश्यसि । अग्ने । सख्ये । मा । रिषाम् । वयम् । तव ॥ ७ ॥

हे अग्ने वयः त्वं सुप्रतीकः शोभनाङ्गः सन् विश्वतः सर्वस्मादपि सदृङ्ङसि अन्यूनः सदृशो भवसि स त्वं दूरे चित् सन् दूरेऽपि वर्तमानः सन् तुळिदिव । अन्तिकनामैतत् । अन्तिके वर्तमान इव अति रोचसे अतिशयेन दीप्यसे । तदुक्तं यास्केन—‘ दूरेऽपि सन्नितिक इव संदृश्यसे ’ ( निरु. ३. ११ ) इति । रात्र्याश्चित् रात्रेरपि रात्रेः संबन्धिनम् अन्धः बहुलमन्धकारमपि हे देव द्योतमान अग्ने अति पुष्यसि अतीत्य प्रकाशसे । अन्यत् पूर्ववत् ॥ सुप्रतीकः । शोभनं प्रतीकोऽङ्गं यस्य । ‘ ऋत्वाद्यश्च ’ इत्युत्तरपदाद्युदात्तत्वम् । सदृङ् । ‘ समानान्ययोश्चेति वक्तव्यम् ’ ( पा. सू. ३. २. ६०. १ ) इति समानोपपदात् दृशेः क्तिन् । ‘ दृग्दशवतुषु ’ ( पा. सू. ६. ३. ८९ ) इति समानस्य सभावः । ‘ दृक्स्ववःस्वतवसां छन्दसि ’ ( पा. सू. ७. १. ८३ ) इति नुम् । संयोगान्तलोपः । किन्प्रत्ययस्य ‘ कुः ’ इति कुत्वम् । कृदुत्तरपदप्रकृतिस्वरत्वम् । रात्र्याः । ‘ रात्रे-  
श्चाजसौ ’ ( पा. सू. ४. १. ३१ ) इति ङीप् ॥

पूर्वो देवा भवतु सुन्वतो रथोऽस्माकं शंसो अभ्यस्तु दूढ्यः ।

तदा जानीतोत पुष्यता वचोऽग्ने सख्ये मा रिषामा वयं तव ॥ ८ ॥

पूर्वः । देवाः । भवतु । सुन्वतः । रथः । अस्माकम् । शंसः । अभि । अस्तु । दुः । ध्यः ।  
तत् । आ । जानीत । उत । पुष्यत । वचः । अग्ने । सख्ये । मा । रिषाम् । वयम् । तव ॥ ८ ॥

हे देवाः अन्यवयवभूताः सर्वे देवाः सुन्वतः सोमाभिष्वं कुर्वतो यजमानस्य स्थः पूर्वः अन्येषामयजमानानां रथेभ्यो मुख्यः भवतु । अपि च अस्माकं शंसः शंसनीयमभिशापरूपं पापं दूढ्यः दुधियः पापबुद्धीन् अस्मदनिष्टाचरणपराञ्छ्वृन् अभ्यस्तु अभिभवतु तान् बाधनाम् । तत्र इदं मद्वाक्यं हे देवाः आ जानीत आभिमुख्येनावगच्छत । उत अपि च तत् वचः अस्मदीयं वचनं तदर्थाचरणेन पुप्यत प्रवर्धयत । हे सर्वदेवात्मक अग्ने । सख्ये इत्यादि पूर्ववत् ॥ सुन्वतः । ' शतुरनुमः ' इति विभक्तेरुदात्तत्वम् । शंसः । शंस्यते<sup>१</sup> कीर्त्यते इति शंसोऽभिशापः । कर्मणि घञ् । जित्वादाद्युदात्तत्वम् । दूढ्यः । दुष्टं ध्यायन्तीति दुधियः । ' ध्यै चिन्तायाम् ' इत्यस्मात् ' क्तिप् च ' इति क्तिप् । दक्षिग्रहणानुवृत्तेस्तस्य च विध्यन्तरोपसंग्रहात् संप्रसारणम् । पृषोदरादिषु ' ध्यै च ' इति पाठात् दुरो रेफस्योत्वं उत्तरपदादेः घृत्वं च ॥

वधैर्दुःशंसाँ अपं दूढ्यो जहि दूरे वा ये अन्ति वा के चिदत्रिणः ।

अथा यज्ञाय गृणते सुगं कृध्यग्रे सख्ये मा रिषामा वयं तव ॥ ९ ॥

वधैः । दुःशंसान् । अपं । दूढ्यः । जहि । दूरे । वा । ये । अन्ति । वा । के । चित् । अत्रिणः ।

अथ । यज्ञाय । गृणते । सुगम् । कृधि । अग्ने । सख्ये । मा । रिषाम् । वयम् । तव ॥ ९ ॥

हे अग्ने त्वं वधैः हननसाधनैरायुधैः दुःशंसान् दुःखेन कीर्तनीयान् दूढ्यः दुधियः पापबुद्धीन् अप जहि वधं प्रापय । ये के चित् ये केचन दूरे विप्रकृष्टदेशे वा अन्तिके<sup>२</sup> समीपदेशे वा वर्तमानाः अत्रिणः अत्तारो राक्षसादयो विद्यन्ते तान् दुधियोऽप जहीत्यर्थः । अथ अनन्तरं यज्ञाय यज्ञपतये गृणते त्वां स्तुवते यजमानाय सुगं शोभनं मार्गं कृधि कुरु । अन्यत् पूर्ववत् ॥ वधैः । ' हनश्च वधः ' इति हन्तेः करणेऽप वधादेशश्च । स च अदन्तोऽन्तोदात्तः । तस्यातो लोपे सति उदात्तनिवृत्तिस्वरेण प्रत्ययस्योदात्तत्वम् । दुःशंसान् । ' ईषदुःसुषु ' इति कर्मणि खल् । ' लिति ' इति प्रत्ययात् पूर्वस्योदात्तत्वम् । जहि । लोटि<sup>३</sup> हिः । ' हन्तेर्जः ' इति जादेशः । तस्य ' असिद्धवदत्रा भात् ' इति असिद्धत्वात् हेर्लुगभावः । अन्ति । अन्तिकस्य ' कादिलोपो बहुलम् ' इति कलोपः । अत्रिणः । ' अदेखिनि च ' इति त्रिनिप्रत्ययः । इकारो नकारपरित्राणार्थः । गृणते । ' शतुरनुमः ' इति विभक्तेरुदात्तत्वम् । सुगम् । ' सुदुरोरधिकरणे ' ( पा. सू. ३. २. ४८. ३ ) इति गमेर्ङः । कृधि । ' श्रुशृणुपृकृवृभ्यञ्छन्दसि ' इति हेधिः । ' बहुलं छन्दसि ' इति विकरणस्य लृक् ॥

यदयुक्था अरुषा रोहिता रथे वातजूता वृषभस्येव ते रवः ।

आदिन्वसि वनिनो धूमकेतुनाग्रे सख्ये मा रिषामा वयं तव ॥ १० ॥

यत् । अयुक्थाः । अरुषा । रोहिता । रथे । वातजूता । वृषभस्येव । ते । रवः ।

आत् । इन्वसि । वनिनः । धूमकेतुना । अग्ने । सख्ये । मा । रिषाम् । वयम् । तव ॥ १० ॥

हे 'अग्ने' अग्रा आरौचमानो 'रोहिता लोहितवर्णो' रोहित इत्यग्नेरश्वस्याख्या 'रोहितोऽग्नेः' (नि. १. १७. २) इति दर्शनान् । 'रोहितेन' वादिद्वन्द्वानां गमयत् ' (ते. सं. १. ७. ४. ३) इति मन्त्रवर्णाञ्च । 'एते वै देवाधाः' (ते. सं. १. ७. ४. ३) इति हि तत्र व्याख्यातम् । 'वातजृता । वातस्य वायोर्जितं जवो वेग इव वेगो ययोस्तौ । ईदृशावर्था 'स्थे' यत् यदा 'अयुक्थाः अयोजयः तदानीं वनानि दहतः 'ते तव 'रवः शब्दः 'वृषभस्येव दत्तस्य महोक्षस्य शब्द इव गम्भीरो भवति । 'आत् अनन्तरं 'वनिनः वनमंबद्धान् वृक्षान् 'धूमकेतुना धूमः केतुः प्रजापको यस्य तादृशेन रश्मिना 'इन्वसि व्याप्नोषि । अन्यत् पूर्ववत् ॥ अयुक्थाः । 'युजिर् योगे' । लुङि 'अलो झलि' इति सकारलोपः । अरुपेक्ष्याद्विवचनेषु 'सुपां सुलुक्' इति आकारः । रवः । 'रु शब्दे' । 'ऋदोरप्' इति भावे अप् । इन्वसि । 'इवि व्यासौ' । मौवादिक् । इदित्वात् नुम् ॥ ३१ ॥

अथ स्वनादृत विभ्युः पतत्रिणो द्रप्सा यत्तै यवसादो व्यस्थिरन् ।

सुगं तत्तै तावकेभ्यो रथेभ्योऽग्ने सख्ये मा रिषामा वयं तव ॥ ११ ॥

अथ । स्वनात् । उत । विभ्युः । पतत्रिणः । द्रप्साः । यत् । ते । यवसऽअदः । वि । अस्थिरन् । सुगम् । तत् । ते । तावकेभ्यः । रथेभ्यः । अग्ने । सख्ये । मा । रिषाम् । वयम् । तव ॥ ११ ॥

हे 'अग्ने' अध दधुं वनप्रवेशानन्तरं 'स्वनात् त्वदीयात् पूर्वोक्तगम्भीरशब्दात् । उतशब्दोऽप्यर्थः । 'पतत्रिणः पक्षिणोऽपि 'विभ्युः विभ्यति भयं प्राप्नुवन्ति । उत्पत्तयेन देशान्तरं गन्तुं समर्थाः पक्षिणोऽपि यदा भयं प्राप्नुवन्ति किमु वक्तव्यमन्येषां तत्रत्यानां<sup>१</sup> वृकादीनां भीतिर्जायते इति । अतस्तवयि वनं प्रविशति सर्वे प्राणिनो भयं प्राप्नुवन्तीत्यर्थः । तादृशस्य 'ते तव 'द्रप्साः ज्वालैकदेशाः 'यवसादः यवसानामरण्ये वर्तमानानां तृणानामन्तारः सन्तः 'यत् यदा 'व्यस्थिरन् विविधमवतिष्ठन्ते 'तत् तदा 'ते तव सर्वमरण्यं 'सुगं सुखेन गन्तुं शक्यम् । अतः 'तावकेभ्यः त्वदीयेभ्यः 'रथेभ्यः च तदरण्यं सुगं भवति । पूर्वं प्रवृत्तैर्ज्वालैः तृणादिषु<sup>२</sup> दग्धेषु सस्सु त्वदीया रथाः प्रतिबन्धमन्तरेण पश्चाद्गच्छन्तीति भावः । अन्यत् समानम् ॥ विभ्युः । 'जिषी भये' । छान्दसो लिट् । 'एरनेकाचः' इति यण् । व्यस्थिरन् । 'समवप्रविभ्यः' इति तिष्ठेरात्मनेपदम् । लुङि व्यत्ययेन झस्य रन् । 'स्थाच्चोरिच्च' इति इवम् । 'ह्रस्वादङ्गात्' (पा. सू. ८. २. २७) इति सलोपः । तावकेभ्यः<sup>३</sup> । 'तवकममकावेकवचने' (पा. सू. ४. ३. ३) इति युष्मदस्तवकादेशः ॥

अयं मित्रस्य वरुणस्य धार्यसेऽवयातां मरुतां हेळो अद्भुतः ।

मृळा सु नो भूत्वेषां मनः पुनरग्रे सख्ये मा रिषामा वयं तव ॥ १२ ॥

अयम् । मित्रस्य । वरुणस्य । धार्यसे । अवयाताम् । मरुताम् । हेळः । अद्भुतः । मृळ । सु । नः । भूतु । एषाम् । मनः । पुनः । अग्ने । सख्ये । मा । रिषाम् । वयम् । तव ॥ १२ ॥

१. क्ष-न-स-अरुपेक्षादिषु द्विवचनेषु । २. क्ष-त-र-स्थानाम् । ३. क्ष-ट-ड-स-सर्वेषु तृणादिषु । ४. क्ष-ट-ड-स-तावकेभ्यः । तवेमे तावकाः ।

वअयम् अग्नेः स्तोता मित्रस्य अहरभिमानिनो देवस्य वरुणस्य रात्र्यभिमानिनश्च संबन्धिने  
 धायसे धारणायावस्थापनाय भवतु । मित्रावरुणाविममग्नेः स्तोतारं धारयतामित्यर्थः । अवयाताम्  
 अवस्ताद्गच्छतां स्वर्गलोकस्याधस्तादन्तरिक्षे वर्तमानानां मरुताम् एतत्संज्ञानां देवानां हेळः  
 क्रोधः अद्भुतः महान् भवति । अद्भुत इत्येतन्महत्ताम् । तस्मात् क्रोधात् इममग्नेः स्तोतारं मित्रावरुणौ  
 रक्षतामिति शेषः । अपि च नः अस्मान् हे अग्ने<sup>१</sup> वसु मृळ सुष्ठु मृडय सुख्य । पुपां मरुतां  
 मनः च पुनः भूत पुनरपि<sup>२</sup> प्रसन्नं भवतु । अन्यत् समानम् ॥ धायसे । ' वहिहाधात्र्यच्छन्दसि '  
 इति भावे असुन् । ' नित् ' इत्यनुवृत्तेः ' आतो युक् चिपृक्तोः ' इति युक् । अवयाताम् । ' या  
 प्रापणे ' । अस्मात् अवपूर्वात् लटः शतृ । ' शतुरुनुमः<sup>३</sup> ' इति विभक्तेरुदात्तत्वम् । मृळ । ' मृड  
 सुखने ' । ' छन्दस्युभयथा ' इति शप आर्धधातुकत्वात् ' णेरनिटि ' इति णिलोपः । ' ब्रचोऽतस्तिडः '  
 इति संहितायां दीर्घत्वम् । भूत । ' बहुलं छन्दसि ' इति शपो लुक् ॥

देवो देवानामसि मित्रो अद्भुतो वसुर्वसूनामसि चारुर्ध्वरे ।

शर्मन्त्स्याम तव सप्रथस्तमेऽग्ने सुख्ये मा रिषामा वयं तव ॥ १३ ॥

देवः । देवानाम् । असि । मित्रः । अद्भुतः । वसुः । वसूनाम् । असि । चारुः । अध्वरे ।

शर्मन् । स्याम । तव । सप्रथःऽतमे । अग्ने । सुख्ये । मा । रिषाम् । वयम् । तव ॥ १३ ॥

हे अग्ने देवः द्योतमानस्त्वं देवानां सर्वेषाम् अद्भुतः महान् मित्रः असि प्रौढः सखा  
 भवसि । तथा चारुः शोभनस्त्वम् अध्वरे यज्ञे वसूनां सर्वेषां धनानां वसुः असि निवासयिता  
 भवसि । अतोऽस्माकं वसूनि देहीत्यर्थः । किंच सप्रथस्तमे सर्वतः पृथुतमेऽतिशयेन विस्तीर्णे<sup>१</sup> तव  
 त्वत्संबन्धिनि शर्मणि यज्ञगृहे स्याम वर्तमाना भवेम । अन्यत् पूर्ववत् ॥ शर्मन् । ' सुपां सुलुक् '  
 इति सप्तम्या लुक् ॥

तत्ते भद्रं यत्समिद्धः स्वे दमे सोमाहुतो जरसे मृळयत्तमः ।

दधासि रत्नं द्रविणं च दाशुषेऽग्ने सुख्ये मा रिषामा वयं तव ॥ १४ ॥

तत् । ते । भद्रम् । यत् । समऽईद्धः । स्वे । दमे । सोमऽआहुतः । जरसे । मृळयत्ऽतमः ।

दधासि । रत्नम् । द्रविणम् । च । दाशुषे । अग्ने । सुख्ये । मा । रिषाम् । वयम् । तव ॥ १४ ॥

हे अग्ने ते त्वत्संबन्धि<sup>१</sup> तत् खलु भद्रं भजनीयम् । प्रशस्तमित्यर्थः । किं पुनस्तत् । स्व  
 दमे स्वकीये उत्तरवेदिलक्षणे निवासस्थाने । ' तस्यैष स्वो लोको यदुत्तरवेदीनाभिः ' ( ऐ. ब्रा. १.  
 २८ ) इति श्रुतेः । तस्यामुत्तरवेद्यां समिद्धः सम्प्रगिद्धः प्रज्वलितः सोमाहुतः हुतेन सोमरसेन  
 संतर्पितः सन् जरसे ऋत्विग्भिः स्तूपसे इति यदस्ति तद्भद्रमित्यर्थः । एवं प्रशस्तस्त्वं मृळयत्तमः

अतिशयेनास्माकं सुखयिता भूत्वा ऽस्त्वं रमणीयं कर्मफलं ऽद्रविणं धनं ऽच ऽदाशुषे हविर्दत्तवते  
यजमानाय ऽदधासि प्रयच्छसि । अन्यत् समानम् ॥ समिद्धः । ' जिहन्धी दीप्तौ ' । कर्मणि निष्ठा ।  
' र्धादितो निष्ठायाम् ' इति इदृशप्रतिषेधः । ' गतिरनन्तरः ' इति गतेः प्रकृतिस्वरत्वम् । सोमाहुतः ।  
सोमेनाहुतः । ' तृतीया कर्मणि ' इति पूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वम् । जरसे । जरतिः स्तुतिकर्मा । व्यत्ययेन  
कर्मणि कर्तृप्रत्ययः । यद्वृत्तयोगादनिघातः । दधासि । ' अनुदात्ते च ' इति अभ्यस्तस्य आद्युदात्तत्वम् ॥

यस्मै त्वं सुद्रविणो ददाशोऽनागास्त्वमदिते सर्वताता ।

यं भद्रेण शर्वसा चोदयासि प्रजावता राधसा ते स्याम ॥ १५ ॥

यस्मै । त्वम् । सुद्रविणः । ददाशः । अनागाऽत्वम् । अदिते । सर्वताता ।

यम् । भद्रेण । शर्वसा । चोदयासि । प्रजावता । राधसा । ते । स्याम ॥ १५ ॥

हे ऽसुद्रविणः शोभनधन ऽअदिते अखण्डनीयाग्ने ऽसर्वताता सर्वासु कर्मततिषु यद्वा सर्वेषु  
यज्ञेषु वर्तमानाय ऽयस्मै यजमानाय ऽअनागास्त्वम् अपापत्वं पापराहित्येन कर्माहितां ऽत्वं ऽददाशः  
प्रयच्छसि स यजमानः समृद्धो भवति । यं च यजमानं ऽभद्रेण भजनीयेन कल्याणेन ऽशर्वसा बलेन  
चोदयासि संयोजयसि सोऽपि समृद्धो भवति । वयं च स्तोतारः ऽप्रजावता प्रजाभिः पुत्रपौत्रैर्युक्तेन  
ऽते ऽराधसा त्वया दत्तेन धनेन युक्ताः ऽस्याम भवेम ॥ सुद्रविणः । शोभनानि द्रविणानि  
धनानि यस्य । ' द्रु गतौ ' । ' द्रुक्षिभ्यामिनन् ' ( उ. सू. २. २०८ ) । द्रविणशब्दस्यान्ते  
सकारोपजनञञान्दसः । ददाशः । ' दाश्च दाने ' । लेटि अडागमः । ' बहुलं छन्दसि ' इति शपः श्लुः ।  
' अभ्यस्तानामादिः ' इत्याद्युदात्तत्वम् । सर्वताता । ' सर्वदेवात्तातिल् ' इति स्वार्थे तातिल्प्रत्ययः ।  
यास्कपक्षे तु सर्वाः स्तुतयो येषु यागेष्विति बहुव्रीहौ पूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वम् । वर्णव्यापत्त्या  
आत्वम् । उभयत्रापि ' सुपां सुलक् ' इति सप्तम्या डादेशः । चोदयासि । ' चुद प्रेरणे ' । लेटि  
आडागमः ॥

स त्वमग्ने सौभगत्वस्य विद्वानस्माकमायुः प्र तिरिह देव ।

तन्नो मित्रो वरुणो मामहन्तामदितिः सिन्धुः पृथिवी उत द्यौः ॥ १६ ॥

सः । त्वम् । अग्ने । सौभगऽत्वस्य । विद्वान् । अस्माकम् । आयुः । प्र । तिरि । इह । देव ।

तत् । नः । मित्रः । वरुणः । ममहन्ताम् । अदितिः । सिन्धुः । पृथिवी । उत । द्यौः ॥ १६ ॥

हे ऽदेव दानादिगुणयुक्त ऽअग्ने ऽसः पूर्वोक्तगुणविशिष्टः ऽत्वं ऽसौभगत्वस्य सुभगत्वं सौभाग्यं  
ऽविद्वान् जानन् ऽइह अस्मिन् कर्मणि ऽअस्माकमायुः ऽप्र ऽतिर प्रवर्धय । प्रपूर्वस्तिरतिवर्धनार्थः । त्वया  
प्रवर्धितं ऽनः अस्माकं ऽतत् आयुः मित्रादयः षड्देवताः ऽममहन्तां पूजयन्तां रक्षन्वित्यर्थः । ऽमित्रः  
प्रमीतेस्त्राता ऽवरुणः अनिष्टानां निवारयिता ऽअदितिः अदीना अखण्डनीया वा देवमाता ऽसिन्धुः  
स्यन्दनशीलोदकात्मा देवता ऽपृथिवी प्रथिता भूदेवता । ऽउत इति समुच्चये । ऽद्यौः प्रकाशमाना शुलोकात्मा



देवता । एताश्च सर्वा अग्निना प्रवधितमायुर्ममहन्तामिति पूर्वत्रान्वयः ॥ सौभगत्वस्य । सुभगस्य भावः सौभगम् । ' सुभगान्मन्त्रे ' इति उद्गात्रादिषु पाठात् भावे अञ् । पुनरपि भावप्रत्ययोत्पत्तिश्छान्दसी । ममहन्ताम् । ' मह पूजायाम् ' । भौवादिकः । लोटि ' बहुलं छन्दसि ' इति शपः श्लुः । तुजादित्वात् अभ्यासस्य दीर्घत्वम् ॥ ॥ ३२ ॥

वेदार्थस्य प्रकाशेन तमो हार्दं निवारयन्<sup>१</sup> । पुमर्थाश्चतुरो देयाद्विद्यातीर्थमहेश्वरः ॥

इति श्रीमद्राजाधिराजपरमेश्वरवैदिकमार्गप्रवर्तकश्रीवीरबुक्क-

भूपालसाम्राज्यधुरंधरेण सायणाचार्येण<sup>२</sup> विरचिते

माधवीये वेदार्थप्रकाशे ऋक्संहिताभाष्ये

प्रथमाष्टके पष्ठोऽध्यायः समाप्तः ॥

॥ श्रीगणेशाय नमः ॥

यस्य निःश्वसितं वेदा यो वेदेभ्योऽखिलं जगत् ।

निर्ममे तमहं वन्दे विद्यातीर्थमहेश्वरम् ॥

प्रथमे मण्डले पञ्चदशोऽनुवाके प्रथमं सूक्तं व्याख्यातम् । 'द्वे विरूपे' इत्येकादशच द्वितीयं सूक्तम् । अत्रानुक्रम्यते—'द्वे एकादशौपसाय वाग्नेये' इति । 'ऋषिश्चान्यस्मात्' इति परिभाषया कुत्सस्यानु-  
वृत्तेराङ्गिरसः कुत्सः ऋषिः । अनादेशपरिभाषया त्रिष्टुप् छन्दः । उपसि प्रातःकाले हविर्भाक्<sup>१</sup> योऽग्नि-  
रस्ति स देवता । यद्वा । 'आग्नेयं तत्' इति पूर्वोक्तत्वात् तुह्यादिपरिभाषया इदमादीनि पञ्च सूक्तानि  
केवलाग्निदेवत्यानि । अतोऽस्य सूक्तस्य औपसगुणविशिष्टोऽग्निः शुद्धोऽग्निर्वा देवता इति वाशब्दार्थः ।  
प्रातरनुवाकस्याग्नेये क्रतौ त्रैष्टुभे छन्दसि इदमादिके द्वे सूक्ते । तथा च सूत्रितम् 'अथैतस्याः' इति  
खण्डे—'द्वे विरूपे इति सूक्ते' ( आश्व. श्रौ. ४. १३ ) इति । आश्विनशस्त्रे चैते 'प्रातरनुवाकन्यायेन  
तस्यैव समाध्यास्यस्य' ( आश्व. श्रौ. ६. ५. ) इत्यतिदिष्टत्वात् ॥

द्वे विरूपे चरतः स्वर्थे अन्यान्या वत्समुप धापयेते ।

हरिरन्यस्यां भवति स्वधावाञ्छुक्रो अन्यस्यां ददृशे सुवर्चाः ॥ १ ॥

द्वे इति । विरूपे इति विरूपे । चरतः । स्वर्थे इति सुऽअर्थे ।

अन्याऽअन्या । वत्सम् । उप । धापयेते इति ।

हरिः । अन्यस्याम् । भवति । स्वधावान् । शुक्रः । अन्यस्याम् । ददृशे । सुऽवर्चाः ॥ १ ॥

स्वर्थे स्वर्णे शोभनगमनागमने । यद्वा । अर्थः प्रयोजनम् । शोभनप्रयोजनोपेते विरूपे विषम-  
रूपे शुक्लकृष्णतया नानारूपे ऽद्वे अहोरात्रे चरतः पुनःपुनः पर्यावर्तते । ते<sup>२</sup> चाहोरात्रे<sup>३</sup> अग्नेः सूर्यस्य च  
जनन्यौ । तत्र रात्रेः पुत्रः सूर्यः । स हि गर्भवत् रात्रावन्तर्हितः सन् तस्याः चरमभागादुत्पद्यते<sup>४</sup> । अहः  
पुत्रोऽग्निः । स हि तत्र<sup>५</sup> विद्यमानोऽपि प्रकाशराहित्येन असत्कल्पः सन् तस्मात् अहः सकाशात् निर्मुक्तः  
प्रकाशमानं स्वात्मानं लभते । अनयोरेतयोः पुत्रत्वं च तैत्तिरीयैरास्नायते—'तयोरेतौ वत्सौ । अग्निश्चादित्यश्च ।  
रात्रेर्वत्सः । श्वेत आदित्यः । अह्नोऽग्निः । ताम्नो अरुणः' ( तै. आ. १. १० ) इति । ते चाहोरात्रे  
वत्सं स्वं<sup>६</sup> स्वं पुत्रम्<sup>७</sup> । अन्यान्या परस्परव्यतिहारेण उप धापयेते स्वकीयं रसं पाययतः । यद्वात्र्या  
कर्तव्यं स्वपुत्रस्यादित्यस्य रसस्य<sup>८</sup> पायनं<sup>९</sup> तदहः करोति । यदह्ना कर्तव्यं स्वपुत्रस्याग्नेः रसस्य<sup>१०</sup> पायनं  
तद्वात्रिः करोति । एतच्च सायंप्रातःकालीनादुत्थभिप्रायम् । श्रूयते च—'तस्मादग्नेये सायं हूयते सूर्याय  
प्रातः' ( तै. ब्रा. २. १. २. ६ ) इति । यस्मादेवं तस्मात् अन्यस्यां स्वजनन्याः अन्यस्याम्  
अहरात्मिकायामग्नेर्जनन्यां हरिः रसहरणशील आदित्यः स्वधावान् हविलक्षणाववान् भवति ।

१. क्ष-ट-ठ-हविर्भाक्त्या । २. ट-ठ-अहोरात्रे । ३. क्ष-ट-ढ-चरमभागे उत्पद्यते । ४. क्ष-ट-ढ-  
तदा । ५. क्ष-स्वस्वपुत्रम् । ६. क्ष-स-रसपायनम् । ७. क्ष-न-स-'रसस्य' नास्ति ।

‘शुक्रः निर्मलदीप्तिरग्निः स्वजनन्याः’ अन्यस्यां रात्र्यामादित्यस्य जनन्यां ‘सुवर्चाः शोभनदीप्तिर्युक्तः सन् दृष्टे दृश्यते ॥ स्वर्थे । ‘ऋ गतौ’ । ‘उपिकुपिगतिभ्यस्यन्’ इति भावे कर्मणि वा थन्प्रत्ययः । निच्वादाद्युदात्तत्वम् । शोभनोऽर्थो ययोस्ते । ‘आद्युदात्तं ब्रह्मन्दसि’ इत्युत्तरपदाद्युदात्तत्वम् । अन्यान्या । ‘कर्मव्यतिहारे सर्वनाम्नो द्वे भवत इति वक्तव्यं समासवच्च बहुलम्’ ( पा. म. ८. १. १२. ११ ) इति द्विर्भावः । बहुलग्रहणात् समासवद्भावाभावे ‘तस्य परमान्नेडितम्’ इति परस्यान्नेडित-संज्ञायाम् ‘अनुदात्तं च’ इति आन्नेडितानुदात्तत्वम् । धापयेते । ‘धेद् पाने’ । ‘आदेचः’ इति आत्वम् । ततो हेतुमति णिच् । ‘अतिही’ ( पा. सू. ७. ३. ३६ ) इत्यादिना धातोः पुगागमः । तत्र हि लक्षणप्रतिपदोक्तपरिभाषा नास्तीति ज्ञापितं ‘शाच्छासाह्वाव्या’<sup>१</sup> इति कृतात्वानां निर्देशेन । स हि युक्प्रासिख्यापनार्थः । यदि तत्र लक्षणप्रतिपदोक्तपरिभाषया पुक् न प्राप्नोति<sup>२</sup> सोऽनर्थकः स्यात् । तस्मात् अध्यापयति इत्यादाविव धापयेते इत्यत्रापि पुगागमः सिद्धः । ‘निगरणचलनार्थेभ्यश्च’ ( पा. सू. १. ३. ८७ ) इति प्रासस्य परस्मैपदस्य ‘पादिषु घेट उपसंख्यानम्’ ( पा. सू. १. ३. ८९. १ ) इति प्रतिषेधात् आत्मनेपदम् । हरिः । ‘हृश् हरणे’ । औणादिकः इन्प्रत्ययः । ‘ञिनित्यादि-नित्यम्’ इत्याद्युदात्तत्वम् । भवति । ‘एकान्याभ्यां समर्थाभ्याम्’ ( पा. सू. ८. १. ६५ ) इति प्रथमायाः तिङ्बिभक्तेः<sup>३</sup> निघातप्रतिषेधः । दृष्टे । दृष्टेः ‘छन्दसि लुङ्लङ्लिटः’ इति वर्तमाने लिट् । सुवर्चाः । शोभनं वर्चस्तेजो यस्य । ‘सोर्मेनसी अलोमोपसी’ इत्युत्तरपदाद्युदात्तत्वम् ॥

दशेमं त्वष्टृर्जनयन्त गर्भमर्तन्द्रासो युवतयो विभृत्रम् ।

तिग्मानीकं स्वयंशसं जनैषु विरोचमानं परिं षीं नयन्ति ॥ २ ॥

दर्श । इमम् । त्वष्टुः । जनयन्त । गर्भम् । अर्तन्द्रासः । युवतयः । विभृत्रम् ।

तिग्मऽानीकम् । स्वयंशसम् । जनैषु । विरोचमानम् । परिं । सीम् । नयन्ति ॥ २ ॥

‘अर्तन्द्रासः स्वकार्ये जगतः पोषणेऽनलसाः आलस्यरहिताः जागरूका इत्यर्थः । ‘युवतयः नित्यतरुण्यः जरामरणरहिता इत्यर्थः । एवंभूताः’ दश प्राच्याद्या दशसंख्याकाः दिशः ‘गर्भं मेघेषु गर्भरूपेणान्तर्वर्तमानं’ त्वष्टुः दीप्तात् मध्यमात् वायोः सकाशात् ‘जनयन्त वैद्युतमग्निम्’<sup>४</sup> उत्पादयन्ति । यद्वा दशसंख्याका अङ्गुल्यस्वष्टुर्दीप्तस्य वायोः गर्भं स्वकारणभूते वायौ गर्भरूपेण वर्तमानम् । अग्नेर्हि वायुः कारणं ‘वायोरग्निः’ ( तै. आ. ८. १ ) इति श्रुतेः । एवंभूतम् ‘इमम् अग्निम् अरण्योः सकाशात् जनयन्त उत्पादयन्ति । कीदृशोऽङ्गुलयः । अर्तन्द्रासः पुनःपुनः कर्मकरणे आलस्यरहिताः । युवतयः अपृथक्कृत्य वर्तमानाः । एकस्मिन्पाणौ संहत्यावस्थिता इत्यर्थः । कीदृशमग्निम् । ‘विभृत्रं सर्वेषु भूतेषु विहृतम् । जाडरूपेण विभज्य वर्तमानमित्यर्थः । ‘तिग्मानीकं तीक्ष्णमुखं तीक्ष्णतेजसम् । अत एव हि वैद्युताग्निदर्शने दृष्टिः प्रतिहन्त्यते । ‘स्वयंशसं स्वायत्तयशस्कम् । अतिशयेन यशस्विन-मित्यर्थः । ‘जनैषु जनपदेषु सर्वदेशेषु’<sup>५</sup> ‘विरोचमानं विशेषेण दीप्यमानम् । बहुनामुपकारकमित्यर्थः । एवंभूतं ‘सीम् एनमग्निं’<sup>६</sup> परि परितः सर्वतः ‘नयन्ति स्वस्वोपकाराय सर्वे जनाः स्वकीयं देशं प्रापयन्ति ॥ त्वष्टुः । ‘स्विष दीप्तौ’ । ‘नसृतेष्ट्वष्टु’ ( उ. सू. २. २५२ ) इत्यादिना उणादिषु वृत्तान्तः<sup>६</sup> निपातितः । अतो निच्वादाद्युदात्तत्वम् । विभृत्रम् । ‘हृश् हरणे’ । अस्मात् कर्मणि निष्ठा ।

१. ट.ठ-शाच्छासाह्वा° । २. क्ष-स-प्राप्येत । ३. क्ष-ठ-ठ-स-अस्यास्तिङ्बिभक्तेः । ४. क्ष-ट्-ठ-न-स-‘वैद्युतमग्निम्’ नास्ति । ५. क्ष-न-स-सर्वेषु देशेषु । ६. क्ष-स-वृत्तान्तः ।

छान्दसो रेफोयजनः । ' गतिरनन्तरः ' इति गतेः प्रकृतिस्वरत्वम् । ' ह्यग्रहोर्भः ' इति भत्वम् । यद्वा औणादिकः कूप्रत्ययः । तिग्मानीकम् । ' तिज निशाने ' । ' युजिरुचितिजां कुत्वं च ' ( उ. सू. १. १४३ ) इति मक् । ' अन प्राणने ' । ' अनिदृशिभ्यां च ' इति कीकन् । तिग्मं तीक्ष्णमनीकं यस्य । बहुव्रीहौ पूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वम् । परि घीम् । ' पूर्वपदात् ' इति षत्वम् ॥

**त्रीणि जाना परि भूषन्त्यस्य समुद्र एकं दिव्येकमप्सु ।**

**पूर्वामनु प्र दिशं पार्थिवानामृतून्प्रशासद्वि दधानुष्टु ॥ ३ ॥**

त्रीणि । जाना । परि । भूषन्ति । अस्य । समुद्रे । एकम् । दिवि । एकम् । अप्सु ।

पूर्वाम् । अनु । प्र । दिशम् । पार्थिवानाम् । ऋतून् । प्रशासत् । वि । दधौ । अनुष्टु ॥ ३ ॥

अस्य अग्नेः त्रीणि त्रिसंख्याकानि जाना जननानि जन्मानि परि भूषन्ति परितः सर्वतोऽलंकुर्वन्ति । यद्वा परीत्येष समित्येतस्य स्थाने । अस्याग्नेस्त्रीणि जन्मानि संभवन्ति । समुद्रे अर्धौ वडवानलरूपेण एकं जन्म । दिवि ब्रुलोके आदित्यात्मना एकम् । अप्सु । आपः इति अन्तरिक्षनाम । अन्तरिक्षे वैद्युताग्निरूपेणैकम् । एवमग्निस्रेष्ठात्मानं विभज्य त्रिषु स्थानेषु वर्तते इत्यर्थः । तत्रादित्यात्मना वर्तमानः सोऽग्निः<sup>१</sup> ऋतून् वसन्ताद्यान् षट्त्तून् प्रशासत् प्रकर्षेण विभक्ततया ज्ञापयन् पार्थिवानां पृथिव्याः संबन्धिनां सर्वेषां प्राणिनां पूर्वा प्राचीं प्र दिशं प्रकृष्टां ककुभम् । अनुष्टु इत्येतदव्ययं सम्यक्शब्दसमानार्थं सुष्ठुति यथा । सम्यगनुक्रमेण वि दधौ कृतवान् । स्वतो भेदरहितयोरखण्डयोर्दिकालयोः प्राच्यादिभेदो वसन्तादिभेदश्च सूर्यगत्या निष्पाद्यते<sup>२</sup> । अतः सूर्य एव तयोः कर्तेत्यर्थः ॥ जाना । ' जनी प्रादुर्भावे ' । घञ्<sup>३</sup> । ' कर्षात्ततः ' इत्यन्तोदात्तत्वे प्राप्ते वृषादेराकृतिगणत्वादाद्युदात्तत्वम् । ' शोभन्तसि बहुलम् ' इति शैलोपः । भूषन्ति । ' भूष अलंकारे ' । भौवादिकः । यद्वा । भवतेल्लेटि<sup>४</sup> ' सिव्वहुलं लेटि ' इति सिप् । आगमानुशासनस्यानित्यत्वात् इडभावः, संज्ञापूर्वकस्य विधेरनित्यत्वात् गुणाभावश्च । दिवि । अप्सु । उभयत्र ' ऊडिदम् ' इति विभक्तेः उदात्तत्वम् । पार्थिवानाम् । ' पृथिव्या जाजौ ' इति प्राग्दीव्यतीयः अजप्रत्ययः । प्रशासत् । ' शासु अनुशिष्टौ ' । अस्मात् लटः शतृ । ' जक्षित्यादयः षट् ' इति अभ्यस्तसंज्ञायां ' नाभ्यस्ताच्छतुः ' इति नुम्प्रतिषेधः । ऋतुत्तरपदप्रकृतिस्वरत्वम् । अनुष्टु । ' अपदुःसुषु स्थः ' ( उ. सू. १. २५ ) इति विधीयमानः कुप्रत्ययो बहुलवचनात् तिष्ठतेरनुपूर्वादपि भवति ॥

**क इमं वो निण्यमा चिकेत वत्सो मातृर्जनयत स्वधाभिः ।**

**ब्रह्मीनां गर्भो अपसामुपस्थान्महान्कविर्निश्चरति स्वधावान् ॥ ४ ॥**

कः । इमम् । वः । निण्यम् । आ । चिकेत । वत्सः । मातृः । जनयत । स्वधाभिः ।

ब्रह्मीनाम् । गर्भः । अपसाम् । उपस्थात् । महान् । कविः । निः । चरति । स्वधावान् ॥ ४ ॥

हं ऋत्विग्यजमानाः ऽनिर्णयं निर्णीतम् । अन्तर्हितनामैतन् । अवादिषु गर्भरूपेणान्तर्हितम् । तथा च मन्त्रान्तरम्—‘ गर्भो यो अपां गर्भो वनानां गर्भश्च स्थानां गर्भश्चरथाम् ’ ( ऋ. सं. १. ७०. २ ) इति । एवंभूतम् ऽइमम् अग्निं ऽवः युष्माकं मध्ये ऽकः ऽआ ऽचिकेत को जानाति । न कोऽपीत्यर्थः । सोऽयमग्निः ऽवत्सः मेघस्थानामपां वैद्युताग्निरूपेण पुत्रस्थानीयः सन् ऽमानुः तस्य मातृस्थानीयानि वृष्टयुदकानि ऽस्वधाभिः हविलक्ष्णैरक्षैः ऽजनयत उत्पादयति । तथा च स्मर्यते—‘ अग्नौ प्रास्ताहुनिः सम्यगादित्यमुपतिष्ठते । आदित्याजायते वृष्टिवृष्टेरन्नं ततः प्रजाः ’ ( मनु. ३. ७६ ) इति । अपि च ऽवह्नीनां मेघस्थानामपां ऽगर्भः वैद्युतरूपेण गर्भस्थानीयः सोऽग्निः ऽअपसामुपस्थान् ससुद्रान् ऽनिश्चरति औपसाग्निरूपेणादित्यः सन्निराच्छति । कीदृशः । ऽमहान् तेजसा प्रौढः ऽकविः क्रान्तदर्शी ऽस्वधावान् हविलक्ष्णान्नवान् । एक एवाग्निर्होमनिष्पादकलक्षणेन पाधिवरूपेण वैद्युतात्मना औपसरूपेण आदित्यात्मना च विभज्य वर्तते इत्यर्थः ॥ चिकेत । ‘ कित ज्ञाने ’ । छान्दसो लिट् । जनयत । ‘ जनीजृक्सुरजोऽमन्ताश्च ’ इति मित्त्वात् ‘ मितां ह्रस्वः ’ इति ह्रस्वत्वम् । पूर्ववत् छान्दसो लङ् । बह्वीनाम् । ‘ नित्यं छन्दसि ’ ( पा. सू. ४. १. ४६ ) इति बहुशब्दात् ङीप् । ‘ ड्याञ्छन्दसि बहुलम् ’ ( पा. सू. ६. १. १७८ ) इति नाम उदात्तत्वम् । अपसाम् । ‘ आपू व्याप्तौ ’ । ‘ आपः कर्माख्यायां ह्रस्वो लुट् च वा ’ ( उ. सू. ४. ६४७ ) इति बहुलवचनादकर्माख्यायामपि आप्नोतेः असिप्रत्ययः<sup>१</sup> ह्रस्वश्च । उपस्थात् । उपतिष्ठन्त्यापोऽत्र इत्युपस्थः । ‘ आतश्चोपसर्गे ’ इति ‘ कृत्यल्युटो बहुलम् ’ इति बहुलवचनात् अधिकरणे कप्रत्ययः । मरुद्वृथादित्वात् पूर्वपदान्तोदात्तत्वम् ॥

आविष्टयो वर्धते चारुरासु जिह्वानामूर्ध्वः स्वयंशा उपस्थे ।

उभे त्वष्टुर्विभ्यतुर्जायमानात्प्रतीची सिंहं प्रति जोषयेते ॥ ५ ॥

आविःऽत्यः । वर्धते । चारुः । आसु । जिह्वानाम् । ऊर्ध्वः । स्वऽयंशाः । उपऽस्थे ।

उभे इति । त्वष्टुः । विभ्यतुः । जायमानात् । प्रतीची इति । सिंहम् । प्रति । जोषयेते इति ॥ ५ ॥

ऽआसु मेघस्थास्वप्सु वैद्युतात्मना वर्तमानोऽग्निः ऽचारुः शोभनदीप्तिः सन् ऽआविष्टयो ऽवर्धते आविर्भूतः प्रकाशमानो वृद्धिं प्राप्नोति । किं कुर्वन् । ऽजिह्वानां कुटिलानां मेघेषु तिर्यगवस्थितानां तासामपाम् ऽउपस्थे उत्सङ्गे ऽस्वयंशाः स्वायत्तयशस्कोऽग्निः ऽऊर्ध्वः ऊर्ध्वज्वलनः सन् । स्वकारणभूतास्वप्सु तिर्यगवस्थितास्वपि स्वयमूर्ध्वं ज्वलन्नित्यर्थः । तदुक्तं वैशेषिकैः—‘ अग्रेरूर्ध्वज्वलनं वायोस्तिर्यक्पवनम्<sup>४</sup> अणुमनसोराद्यं कर्मेतान्यदृष्टकारितानि ’ इति । अपि च ऽउभे द्यावापृथिव्यौ ऽत्वष्टुः दीप्तान् ऽजायमानात् उत्पद्यमानात्तस्मादग्नेः ऽविभ्यतुः भयं प्राप्तुः । तदनन्तरमुपलब्धं ऽसिंहं सहनशीलमभिवनशीलं तमग्निं ऽप्रतीची प्रत्यञ्चन्त्यौ प्रतिगच्छन्त्यौ अभिमुख्येन प्राप्नुवन्त्यौ ऽजोषयेते सेवेते । यास्कस्त्वाह—‘ आविरावेदनात्तस्यो वर्धते चारुरासु चारु चरतेजिह्वं जिहीतेरूर्ध्वं उच्छ्रितो भवति स्वयंशा आत्मयशा उपस्थ उपस्थान उभे त्वष्टुर्विभ्यतुर्जायमानात्प्रतीची सिंहं प्रति जोषयेते द्यावापृथिव्याविति बाहोरात्रे इति वारुणी इति वापि चैते प्रत्यक्ते सिंहं सहनं प्रस्थासेवेते ’

१. क्ष-ट-ठ-स-स्वस्य । २. क्ष-स-अपसामुपस्थात् अपामुपस्थानात् । ३. क्ष-ट-ठ-असिन् प्रत्ययः । ४. स-वायोस्तिर्यगमनम् ।

( निरु. ८. १५ ) इति ॥ आविष्टयः । आविःशब्दात् ' छन्दसि ' ( पा. सू. ४. २. १०४. १ ) इति शैषिकस्यप् । ' ह्रस्वात्तादौ तद्धिते ' ( पा. सू. ८. ३. १०१ ) इति पत्वम् । आसु । ' इदमोऽन्वादेशे ' इति अशादेशोऽनुदात्तः, विभक्तिश्च सुस्वावनुदात्ता इति सर्वानुदात्तत्वम् । न च ' ऊङि-दम् ' इति विभक्तेरुदात्तत्वं दाङ्कर्तव्यम् । अन्तोदात्तादिदंशब्दाद्धि तद्विधीयते । प्रतीची । प्रतिपूर्वात् अञ्जतेः ' ऋत्विक् ' इत्यादिना किन् । ' अनिदिनाम् ' इति नलोपः । ' अञ्जतेश्चोपसंख्यानम् ' इति ङीप् । ' अचः ' इति अकारलोपे ' चौ ' इति दीर्घत्वम् । उदात्तनिवृत्तिस्वरेण ङीप् उदात्तत्वम् । ' वा छन्दसि ' इति पूर्वसवर्णदीर्घः । जोषयेते । ' जुपी प्रीतिसेवनयोः ' । स्वार्थे णिच् ॥ १ ॥

उभे भद्रे जोषयेते न मेने गावो न वाश्रा उप तस्थुरेवैः ।

स दक्षाणां दक्षपतिर्बभूव अजन्ति यं दक्षिणतो हविर्भिः ॥ ६ ॥

उभे इति । भद्रे इति । जोषयेते इति । न । मेने इति । गावः । न । वाश्राः । उप । तस्थुः । एवैः ।

सः । दक्षाणाम् । दक्षऽपतिः । बभूव । अजन्ति । यम् । दक्षिणतः । हविःऽभिः ॥ ६ ॥

उभे अहश्च रात्रिश्च । यद्वा उभे द्यावापृथिव्यौ । अरणी वा । भद्रे भजनीये शोभनाङ्गयौ । मेने स्त्रियौ । जोषयेते । न सेवेते इव । यथा शोभने स्त्रियौ चामरहस्ते राजानमुभयतः सेवेते एवं द्यावापृथिव्यौ एनमग्निमुभयतः सेवेते इत्यर्थः । अपि च वाश्राः हम्भारवं कुर्वत्यः । गावो । न गावो यथा । एवैः स्वकीयैश्चरित्रैरादरातिशयेन स्वकीयान् वत्सान् । उप । तस्थुः संगच्छन्ते तथेभमग्निं द्यावापृथिव्यौ उपस्थिते भवतः । पूर्व सेवनमात्रमुक्तम् । इदानीं पुनः<sup>२</sup> गोनिदर्शनेन तत्रैवादरातिशयो द्योत्यते<sup>३</sup> । अतः । सः अग्निः । दक्षाणां सर्वेषां बलानां । दक्षपतिः बलाधिपतिः । बभूव आसीत् । बलानां मध्ये यदतिशयितं बलं तस्याधिपतिर्बभूवेत्यर्थः । यम् अग्निं । दक्षिणतः आहवनीयस्य दक्षिणभागे अवस्थिताः<sup>४</sup> ऋत्विजः । हविर्भिः चरुपुरोडाशादिभिः । अजन्ति आर्द्राङ्कुर्वन्ति तर्पयन्ति सोऽग्निरिति पूर्वोणान्वयः ॥ वाश्राः । ' वाश्र शब्दे ' । ' स्फायितञ्चि ' इत्यादिना रक् । एवैः । ' इण् गतौ ' । ' इण्शीङ्भ्यां वन् ' इति भावे वन्प्रत्ययः ॥

ययमीति सवितेव बाहू उभे सिचौ यतते भीम ऋजन् ।

उच्छुक्रमत्क्रमजते सिमस्मान्नवा मातृभ्यो वसना जहाति ॥ ७ ॥

उत् । ययमीति । सविताऽइव । बाहू इति । उभे इति । सिचौ । यतते । भीमः । ऋजन् ।

उत् । शुक्रम् । अत्कम् । अजते । सिमस्मात् । नवा । मातृऽभ्यः । वसना । जहाति ॥ ७ ॥

१. क्ष-ट-ठ-स-सेवामात्रमुक्तम् । २. क्ष-ट-ठ-न-स- ' पुनः ' नास्ति । ३. क्ष-ट-ठ-स- ' द्योत्यते ' इत्यस्यानन्तरम् । यद्वा । शब्दयुक्ता गाव इव तमग्निम् ऋत्विजो मन्त्रैरुपस्थितवन्त इत्यर्थः । इत्यधिकम् । ४. क्ष-ट-ठ-स्थिताः ।

‘सवितेव सर्वस्य प्रेरकः आदिद्यो यथा’<sup>१</sup> बाहू बाहुस्थानीयान् रश्मीनुद्गमयति तथायसौपसोऽग्निः स्वकीयानि तेजांसि<sup>२</sup> ‘उद्यंयन्तीति’ नृशमुद्यतान्यूध्वाभिमुखानि करोति । तदनन्तरं ‘भीमः सर्वेषां भयंकरोऽग्निः’<sup>३</sup> ‘उभे’<sup>४</sup> ‘सिचौ’ उभे द्यावापृथिव्यौ ‘ऋजन् प्रसाधयन् स्वतेजसालं कुर्वन्’<sup>५</sup> यतते स्वव्यापारे प्रयतते<sup>६</sup> । तदनन्तरं ‘सिमस्मात् सर्वस्माद्भूतजातात्’<sup>७</sup> शुक्रं दीप्तम् ‘अत्कं सारभूतं रमम्’<sup>८</sup> ‘उन्’<sup>९</sup> ‘अजते रश्मिभिरुध्वमादृते । अपि च’<sup>१०</sup> ‘मानुभ्यः स्वमानुस्थानीयेभ्यो वृष्ट्युदकेभ्यः सकाशान्’<sup>११</sup> ‘नवानि प्रत्यग्राणि’<sup>१२</sup> ‘वसना सर्वस्य जगतः आच्छादकानि तेजांसि’<sup>१३</sup> ‘जहाति उद्गमयति ॥ यंयमीति । ‘यम उपरमे’ । अस्मात् यङ्लुकि ‘नुगतोऽनुनासिकान्तस्य’ ( पा. सू. ७. ४. ८५ ) इति अभ्यासस्य नुगागमः । एतच्चानुस्वारोपलक्षणार्थम् । ‘सिचौ । ‘षिचिर् क्षरणे’ । सिञ्जतः फलेन संयोजयतः इति ‘सिचौ द्यावापृथिव्यौ । ‘क्विप् च’ इति क्विप् । यतते । ‘यती प्रयत्ने’ । अत्कम् । ‘अत सातत्यगमने’ । ‘इष्भीकापाशब्दतिमर्चिभ्यः कन्’ ( उ. सू. ३. ३२३ ) इति कन्<sup>१४</sup> । निच्वादाद्युदात्तत्वम् । सिमस्मान्<sup>१५</sup> । सिमशब्दः सर्वशब्दपर्यायः । नवा वसना । उभयत्र ‘शोश्छन्दसि बहुलम्’ इति शैलोपः । जहाति । ‘ओहाक् त्यागे’ । जौहोत्यादिकः ॥

त्वेषं रूपं कृणुत उत्तरं यत्संपृञ्चानः सद्ने गोभिरिन्द्रिः ।

कविर्बुध्नं परि मर्मज्यते धीः सा देवताता समितिर्बभूव ॥ ८ ॥

त्वेषम् । रूपम् । कृणुते । उत्तरम् । यत् । संपृञ्चानः । सद्ने । गोभिः । अत्ऽभिः ।

कविः । बुध्नम् । परि । मर्मज्यते । धीः । सा । देवताता । संपृञ्चतिः । बभूव ॥ ८ ॥

‘सद्ने अन्तरिक्षे’<sup>१</sup> ‘गोभिः गन्त्रीभिः’<sup>२</sup> ‘अग्निः मेघस्थाभिः’<sup>३</sup> सह ‘संपृञ्चानः वैद्युतरूपेण संयुक्तः’<sup>४</sup> सन् ‘त्वेषं दीप्तं सर्वैर्द्रष्टुमशक्यम्’<sup>५</sup> ‘उत्तरम् उत्कृष्टतरं’<sup>६</sup> ‘रूपं वैद्युतं प्रकाशं’<sup>७</sup> यत् यदा ‘कृणुते करोति तदानीं’<sup>८</sup> ‘कविः क्रान्तदर्शी’<sup>९</sup> ‘धीः सर्वेषां धारकः सोऽग्निः’<sup>१०</sup> ‘बुध्नं सर्वस्योदकस्य मूलभूतमन्तरिक्षं’<sup>११</sup> ‘परि’<sup>१२</sup> ‘मर्मज्यते परितो माष्टिं स्वतेजसाच्छादयति । तस्याग्नेः’<sup>१३</sup> ‘सा’<sup>१४</sup> ‘देवताता देवेन देवनशीलेनाग्निना तता विस्तारिता दीप्तिरस्माभिः स्तुता सती’<sup>१५</sup> ‘समितिर्बभूव तेजसां संहतिर्भवति ॥ संपृञ्चानः । ‘पृची संपर्कं’ । रौधादिकः । अस्मात् लटः शानच् । ‘असोरहोपः’<sup>१६</sup> इति अकारलोपः । सीदन्त्यस्मिन् गन्धर्वादय इति सदनमन्तरिक्षम् । अधिकरणे ल्युट् । मर्मज्यते । ‘मृजूष् शुद्धौ’ । अस्मात् यङि ‘मर्मज्यते मर्मज्यमानास उपसंस्थानम्’ ( पा. सू. ७. ४. ९१. १ ) इति निपातनात् अभ्यासस्य स्वागमः । देवताता । देवेन तता देवताता । तनोतेः कर्मणि निष्ठा । ‘अनुदात्तोपदेशः’<sup>१७</sup> इत्यादिना अनुनासिकलोपः । व्यत्ययेन आत्वम् । ‘तृतीया कर्मणि’ इति पूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वम् ॥

१. क्ष-ट-ठ-प्रवर्तते । २. क्ष-स-कन्प्रत्ययः । ३. क्ष-न-स-‘सिमस्मात्’ नास्ति । ४. क्ष-ट-ठ-मेघस्थाभिरिन्द्रिः । ५. क्ष-संपृञ्चः ।



उरु ते जयः पर्येति बुध्नं विरोचमानं महिषस्य धाम ।

विश्वेभिरग्ने स्वयंशोभिरिन्द्रोऽदब्धेभिः पायुभिः पाह्यस्मान् ॥ ९ ॥

उरु । ते । जयः । परि । एति । बुध्नम् । विरोचमानम् । महिषस्य । धाम ।

विश्वेभिः । अग्ने । स्वयंशःऽभिः । इन्द्रः । अदब्धेभिः । पायुभिः । पाहि । अस्मान् ॥ ९ ॥

‘महिषस्य महतः’ ते तव ‘जयः’ राक्षसादीनामभिभावकम्<sup>१</sup> ‘विरोचमानं’ विशेषेण दीप्यमानम्  
‘उरु’ विस्तीर्णं ‘धाम’ तेजः ‘बुध्नम्’ अपां मूलभूतमन्तरिक्षं ‘पर्येति’ परितो व्याप्नोति । हे ‘अग्ने’  
‘इन्द्रः’ अस्माभिः प्रज्वलितः सन् ‘विश्वेभिः’ सर्वैः ‘स्वयंशोभिः’ स्वकीयैरात्मीयैस्तेजोभिः ‘अस्मान्’  
‘पाहि’ रक्ष । कीदृशैः । ‘अदब्धेभिः’ राक्षसादिभिरहिंसितैः ‘पायुभिः’ पालनशक्तैः ॥ जयः । ‘जि जि’  
‘अभिभवे’ । असुन् । अदब्धेभिः । ‘दम्भु दम्भे’ । निष्ठायां ‘यस्य विभाषा’ इति इट्प्रतिषेधः ।  
‘अनिदिताम्’ इति नलोपः । ‘झषस्तथोर्धोऽधः’ इति धत्वम् । नञ्समासे अव्ययपूर्वपदप्रकृति-  
स्वरत्वम् । ‘बहुलं लन्दसि’ इति भिस् ऐसभावः ॥

धन्वन्त्स्रोतः कृणुते गातुमूर्मिं शुक्रैरूर्मिभिरभि नक्षति क्षाम् ।

विश्वा सनानि जठरेषु धत्तेऽन्तर्नवासु चरति प्रसूषु ॥ १० ॥

धन्वन् । स्रोतः । कृणुते । गातुम् । ऊर्मिम् । शुक्रैः । ऊर्मिऽभिः । अभि । नक्षति । क्षाम् ।

विश्वा । सनानि । जठरेषु । धत्ते । अन्तः । नवासु । चरति । प्रसूषु ॥ १० ॥

‘धन्वन्’<sup>२</sup> नभसि ‘गातुं’ गमनशीलम् ‘ऊर्मिम्’ उदकसंघम् अयमग्निः ‘स्रोतः’ ‘कृणुते’ स्रोतसा  
प्रवाहरूपेण युक्तं करोति । ‘शुक्रैः’ निर्मलैः ‘ऊर्मिभिः’ तैर्जलसंवैः ‘क्ष्वां’ भूमिम् ‘अभि’ ‘नक्षति’  
अभिव्याप्नोति । स्वतेजोभिरन्तरिक्षे जलसंघमुत्पाद्य तेन सर्वा भूमिमभिवर्षतीत्यर्थः । पश्चात् ‘विश्वा’  
सर्वाणि ‘सनानि’ । अन्ननामैतत् । सर्वाण्यन्नानि ‘जठरेषु’ ‘धत्ते’ अवस्थापयति । तदर्थं ‘नवासु’ वृष्ट्य-  
नन्तरमुत्पन्नासु ‘प्रसूषु’ सर्वेषामन्नानां प्रसवित्रीध्वोषधीषु पाकार्थम् ‘अन्तः’ ‘चरति’ मध्ये वर्तते ।  
अन्तरवस्थितेन भौमाग्निना सर्वा ओषधयः पच्यन्ते ॥ धन्वन् । ‘रिवि रवि धवि गत्यर्थाः’ ।  
इदित्वात् ‘नुम्’ । ‘कनिन्युवृषि’ इत्यादिना कनिन् । ‘सुपां सुलुक्’ इति सप्तम्या<sup>३</sup> लुक्<sup>३</sup> ।  
‘धन्वान्तरिक्षं धन्वन्त्यस्मादापः’ ( निरु. ५. ५ ) इति यास्कः । नित्वात् आद्युदात्तत्वम् । गातुम् ।  
‘गाङ् गतौ’ । ‘कमिमनिजनि’ इत्यादिना तुप्रत्ययः । ऊर्मिम् । ‘अतैरु च’ इति मिप्रत्ययः ।  
नक्षति । ‘नक्ष गतौ’ ॥

एवा नो अग्रे समिधा वृधानो रेवत्पावक श्रवसे वि भाहि ।

तन्नो मित्रो वरुणो मामहन्तामदितिः सिन्धुः पृथिवी उत द्यौः ॥ ११ ॥

एव । नः । अग्रे । सम्ऽइधा । वृधानः । रेवत् । पावक । श्रवसे । वि । भाहि ।

तत् । नः । मित्रः । वरुणः । ममहन्ताम् । अदितिः । सिन्धुः । पृथिवी । उत । द्यौः ॥ ११ ॥

हे <sup>१</sup>पावक शोधक <sup>२</sup>अग्रे <sup>३</sup>समिधा अस्माभिर्दत्तेन समिदादिद्रव्येण <sup>४</sup>एव एवमुक्तप्रकारेण <sup>५</sup>वृधानः वर्धमानः सन् <sup>६</sup>रेवत् रयिमते धनयुक्ताय <sup>७</sup>नः अस्माकं <sup>८</sup>श्रवसे अन्नाय <sup>९</sup>वि <sup>१०</sup>भाहि विशेषेण दीप्यस्व । अस्माकं तादृशमन्नं प्रयच्छेत्यर्थः । <sup>११</sup>नः अस्माकं <sup>१२</sup>तत् अन्नं मित्रादयः <sup>१३</sup>ममहन्तां पूजयन्तां रक्षन्त्वित्यर्थः । उतशब्दः समुच्चये । पृथिवी च द्यौश्चेत्यर्थः ॥ एव । 'निपातस्य च' इति संहितायां दीर्घः । वृधानः । वृधेः अन्तर्भावितण्यर्थात् ताच्छीलिकः चानश् । 'बहुलं छन्दसि' इति शपो लुक् । चानशः सार्वधातुकत्वेन छित्त्वात् लघूपधगुणाभावः । लसार्वधातुकत्वाभावेनानुदात्तत्वाभावे<sup>१</sup> चित्स्वर एव शिष्यते । रेवत् । रयिशब्दात् मतुप् । 'रयेर्मतौ बहुलम्' इति संप्रसारणम् । 'छन्दसीरः' इति मतुपो वत्वम् । 'रेशब्दाच्च' ( का. ६. १. १७६. १ ) इति मतुप उदात्तत्वम् । 'सुपां सुलुक्' इति चतुर्थ्यां लुक् ॥ २ ॥

'स प्रत्नथा' इति नवचं तृतीयं सूक्तं कुत्सस्यार्षं त्रैष्टुभम् । द्रविणोदस्वगुणविशिष्टोऽग्निः शुद्धाग्निर्वा देवता । तथा चानुकान्तम्—'स प्रत्नथा नव द्रविणोदसः' इति । प्रातरनुवाकाश्विनशस्त्रयोः पूर्वसूक्तेन सहोक्तः सूक्तविनियोगः । व्यूढस्य दशरात्रस्य पष्ठेऽहन्याग्निमास्त्ये इदं सूक्तं जातवेदस्यनिविद्धानम् । 'व्यूहश्चेत्' इति खण्डे सूत्रितं—'स प्रत्नथेस्याग्निमास्त्यम्' ( आश्व. श्रौ. ८. ८ ) इति । 'स प्रत्नथा सहसा जायमान इति जातवेदस्य समानोदकम्' ( ऐ. ब्रा. ५. १५ ) इत्यादि ब्राह्मणम् । महापितृयज्ञे स्विष्टकृत्स्थानीयस्य कव्यवाहनस्य 'स प्रत्नथा' इत्येषा याज्या । 'दक्षिणाग्नेः' इति खण्डे सूत्रितं—'स प्रत्नथा सहसा जायमान इत्यग्निः स्विष्टकृत्कव्यवाहनः' ( आश्व. श्रौ. २. १९ ) इति ॥

स प्रत्नथा सहसा जायमानः सद्यः काव्यानि बलधत्त विश्वा ।

आपश्च मित्रं धिषणा च साधन्देवा अग्निं धारयन्द्रविणोदाम् ॥ १ ॥

सः । प्रत्नथा । सहसा । जायमानः । सद्यः । काव्यानि । बट् । अधत्त । विश्वा ।

आपः । च । मित्रम् । धिषणा । च । साधन् । देवाः । अग्निम् । धारयन् । द्रविणः । ऽदाम् ॥ १ ॥

<sup>१</sup>सहसा बलेन <sup>२</sup>जायमानः निर्मथनेनोत्पद्यमानः<sup>२</sup> <sup>३</sup>सः अग्निः <sup>४</sup>सद्यः तदानीमुत्पत्त्यनन्तरमेव <sup>५</sup>प्रत्नथा प्रत्न इव चिरंतन इव <sup>६</sup>विश्वा विश्वानि सर्वाणि <sup>७</sup>काव्यानि कवेः कान्तदक्षिणः प्रगल्भस्य कर्माणि <sup>८</sup>बट् सस्यम् <sup>९</sup>अधत्त अधारयत् । पूर्वं विद्यमान इवाग्निरूपतिसमकालमेव स्वकीयं हविर्वहनादिकं सर्वं कार्यमकरोदित्यर्थः । इममग्निं वैद्युतरूपेण वर्तमानं मेघेष्ववस्थिताः <sup>१०</sup>आपश्च <sup>११</sup>धिषणा

‘च या माध्यमिका वाक् सा च’ मित्रं सखिभूतं साधन् साधयन्ति कुर्वन्ति । तमिमं द्रविणोदां द्रविणस्य धनस्य दातारम् अग्निं देवाः ऋत्विजः धारयन् गार्हपत्यादिरूपेण धारयन्ति । यद्वा । देवा एवेन्द्रादय इममग्निं द्रविणोदां हविलक्षणस्य धनस्य दातारं कृत्वा दूष्ये धारयन् धारयन्ति ॥ प्रत्यथा । ‘प्रत्यपूर्वविश्वेमास्थाल् छन्दसि’ इति इवार्थे थाहप्रत्ययः । काव्यानि । कवेः<sup>१</sup> कर्म काव्यम्<sup>१</sup> । ‘गुणवचनब्राह्मणादिभ्यः’ इति प्यञ् । जित्वादाद्युदात्तत्वम् । साधन् । ‘विधु संरादौ’ । गौ<sup>२</sup> ‘सिन्धुतेरपारलौकिके’ ( पा. सू. ६. १. ४९ ) इति आत्वम् । छेष्टि अडागमः । ‘इतश्च लोपः’ इति इकारलोपः । ‘छन्दस्युभयथा’ इति शपः आर्धधातुकत्वात् ‘गेरनिष्टि’ इति णिलोपः । द्रविणोदाम् । द्रविणानि ददातीति द्रविणोदाः । ‘दु गतौ’ । ‘दुदक्षिभ्यामिनन्’ । छान्दसः पूर्वपदस्य सुक् । ‘अन्येभ्योऽपि दृश्यन्ते’ इति ददातेः विच् । सकारान्तं त्वसुनि कृते निष्पद्यते ॥

स पूर्वया निविदा कव्यतायोरिमाः प्रजा अजनयन्मनूनाम् ।

विवस्वता चक्षसा धामपश्च देवा अग्निं धारयन्द्रविणोदाम् ॥ २ ॥

सः । पूर्वया । निऽविदा । कव्यता । आयोः । इमाः । प्रऽजाः । अजनयत् । मनूनाम् ।

विवस्वता । चक्षसा । धाम् । अपः । च । देवाः । अग्निम् । धारयन् । द्रविणऽदाम् ॥ २ ॥

‘सः अग्निः’ पूर्वया प्रथमया ‘अग्निर्देवेदः’ इत्यादिक्रिया निविदा कव्यता गुणिनिष्ठगुणाभिधानलक्षणां स्तुतिं कुर्वता आयोः मनोः संबन्धिनोक्थेन च स्तूयमानः सोऽग्निः मनूनां संबन्धिनीः इमाः प्रजाः अजनयत् उदपादयत् । मनुना स्तुतः सन् मानवीः सर्वाः प्रजा अजनयदित्यर्थः । तथा<sup>३</sup> विवस्वता विवासनवता विशेषेणाच्छादयता चक्षसा आत्मीयेन तेजसा द्वां युलोकम् अपश्च अन्तरिक्षं च व्याप्नोतीति शेषः । अन्यत् समानम् ॥ कव्यता । ‘कु शब्दे’ । ‘अचो यत्’ इति भावे यत् । कव्यं कवनं स्तुतिं करोति । ‘तत्करोति’ ( पा. सू. ३. १. २६. ५ ) इति णिच् । तदन्तात् किप् । ‘बहुलमन्यत्रापि संज्ञाच्छन्दसोः’ इति णिलुक् । ततस्तुक् । धातुस्वरेणान्तोदात्तत्वम् । आयोः । ‘इण् गतौ’ । ‘छन्दसीणः’ इति उण्प्रत्ययः ॥

तमीळत प्रथमं यज्ञसाधं विश आरीराहुतमृञ्जसानम् ।

ऊर्जः पुत्रं भरतं सृष्टदानुं देवा अग्निं धारयन्द्रविणोदाम् ॥ ३ ॥

तम् । ईळत । प्रथमम् । यज्ञसाधम् । विशः । आरीः । आऽहुतम् । ऋञ्जसानम् ।

ऊर्जः । पुत्रम् । भरतम् । सृष्टदानुम् । देवाः । अग्निम् । धारयन् । द्रविणऽदाम् ॥ ३ ॥

हे विशः सर्वे मनुष्याः आरीः अग्निं स्वामिनं गच्छन्त्यो यूयं तम् अग्निम् ईळत स्तुध्वम् । कीदृशम् । प्रथमं सर्वेषु देवेषु मुख्यं यज्ञसाधं यज्ञस्य दर्शपूर्णमासादेः साधकं निष्पादकं आहुतं हविर्भिस्तर्पितं ऋञ्जसानं स्तोत्रैः प्रसाध्यमानं ऊर्जः अन्नस्य पुत्रम् । भुक्तेनाग्नेन जाठराग्नेर्वर्धनात्

अग्नेरन्नपुत्रत्वम् । <sup>१</sup>भरतं हविषो भर्तारम् । यद्वा । प्राणरूपेण सर्वासां प्रजानां भर्तारम् । श्रूयते च-‘स्वदेहे’  
वा एष प्राणो भूत्वा प्रजा विभक्तिं तस्मादेष भरतः’ इति । <sup>२</sup>सुप्रदानुं सर्पणशीलदानयुक्तम् । अविच्छे-  
देन धनानि प्रयच्छन्तमित्यर्थः । देवाः इत्यादि गतम् ॥ ईळत । ‘ईड स्तुतौ’ । लोटि व्यत्ययेन परस्मै-  
पदम् । ‘बहुलं छन्दसि’ इति शपो लुगभावः । यज्ञसाधम् । यज्ञं साधयतीति यज्ञसान् । साधयनेः  
क्लिप् । ‘गेरनिटि’ इति णिलोपः । आरीः । ‘ऋ गतौ’ । ‘सूचिसूत्रिः’ (पा. म. ३. १. २२. ३)  
इत्यादिना यङ् । ‘यङोऽचि च’ इति चशब्देन बहुलग्रहणानुकर्षणात् अनैमित्तिको लुक् । प्रत्ययलक्षणेन  
द्विभावे उरद्वहलादिशेषौ । ‘रुद्रिकौ च लुकि’ इति रुक् । यङ्लुगन्तात् औणादिकः क्प्रत्ययः ।  
यणादेशे ‘रो रि’ इति रेफलोपः । ‘दूलोपे पूर्वस्य’ इति दीर्घत्वम् । ‘कृदिकारादक्त्विनः’ इति  
ङीष् । जसि ‘वा छन्दसि’ इति पूर्वसवर्णदीर्घत्वम् । व्यत्ययेन आद्युदात्तत्वम् । ऋजसानम् । ऋजतिः  
प्रसाधनकर्मा । ‘ऋज्वृधिमन्दिदसहिभ्यः कित्’ (उ. सू. २. २४४) इति कर्मणि असानच् ।  
भरतम् । ‘भृञ् भरणे’ । ‘भृञ्दृशि’ इत्यादिना अतच् । सुप्रदानुम् । सप्लु गतौ । ‘स्फायि-  
तञ्चि’ इत्यादिना रुक् । सुप्रो दानुर्दानं यस्य । बहुव्रीहौ पूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वम् ॥

स मातरिश्वा पुरुवारपुष्टिर्विदद्रातुं तनयाय स्ववित् ।

विशां गोपा जनिता रोदस्योर्देवा अग्निं धारयन्द्रविणोदाम् ॥ ४ ॥

सः । मातरिश्वा । पुरुवारऽपुष्टिः । विदत् । गातुम् । तनयाय । स्वऽवित् ।

विशाम् । गोपाः । जनिता । रोदस्योः । देवाः । अग्निम् । धारयन् । द्रविणऽदाम् ॥ ४ ॥

<sup>१</sup>सः अग्निः । <sup>२</sup>तनयाय अस्मदीयाय पुत्राय । <sup>३</sup>गातुम् अनुष्ठानमार्गं । <sup>४</sup>विदत् लम्भयतु । कीदृशः ।  
<sup>५</sup>मातरिश्वा मातरि सर्वस्य जगतो निर्मातरि अन्तरिक्षे श्वसन् वर्तमानः । <sup>६</sup>पुरुवारपुष्टिः । पुरुभिर्बहुभिर्वारा  
वरणीया पुष्टिरभिवृद्धिर्यस्य स तथोक्तः । <sup>७</sup>स्ववित् स्वः स्वर्गस्य यागद्वारेण लम्भयिता । <sup>८</sup>विशां सर्वासां  
प्रजानां । <sup>९</sup>गोपाः गोपायिता रक्षिता । <sup>१०</sup>रोदस्योः द्यावापृथिव्योः । <sup>११</sup>जनिता जनयितोत्पादयिता । देवाः  
इत्यादि गतम् ॥ मातरिश्वा । ‘श्वन्नुक्षन्’ इत्यादौ मातृशब्दोपपदात् ‘श्वस प्राणने’ इत्यस्मात् कनिच्-  
प्रत्ययान्तो निपात्यते । विदत् । ‘विद् लुक् लाभे’ । अस्मात् अन्तर्भावितण्यर्थात् छान्दसो लुङ् । लृदिच्वात्  
क्ल्लेः अङादेशः । पादादिच्वात् निघाताभावः । जनिता । ‘जनिता मन्त्रे’ (पा. सू. ६. ४. ५३)  
इति तृचि णिलोपो निपात्यते ॥

नक्तोषासा वर्णमामेम्याने धापयेते शिशुमेकं समीची ।

द्यावाक्षामा रुक्मो अन्तर्वि भाति देवा अग्निं धारयन्द्रविणोदाम् ॥ ५ ॥

नक्तोषसा । वर्णम् । आमेम्याने इत्याऽमेम्याने । धापयेते इति ।

शिशुम् । एकम् । समीची इति समऽईची ।

द्यावाक्षामा । रुक्मः । अन्तः । वि । भाति । देवाः । अग्निम् । धारयन् । द्रविणऽदाम् ॥ ५ ॥

नक्तोपासा रात्रिरहश्च वरुणं स्वकीयं स्वरूपम्<sup>१</sup> आमैम्याने परस्परं पुनःपुनर्हिसन्त्यौ समीची संगते संश्रिते एवंभूते अहस्त्रियामे<sup>२</sup> एतं शिशुम् अहः पुत्रमग्निं धापयेते हवींषि पाथयेते। रुक्मः रोचमानः सोऽग्निः द्यावाक्षामा द्यावापृथिव्योः अन्तःमध्ये वि भाति विशेषेण प्रकाशते। अन्यत् पूर्ववत्॥ नक्तोषसा<sup>३</sup>। नक्ता इति रात्रिनाम। नक्ता उपाश्च नक्तोषसा। ‘सुपां सुलुक्’ इति विभक्तेः आकारः। ‘अन्येषामपि’ इति साहित्यिकमुपधादीर्घत्वम्<sup>४</sup>। ‘देवताद्वन्द्वे च’ इति पूर्वोत्तरपदयोः युगपत्प्रकृतिस्वरूपम्। आमैम्याने। ‘मीड् हिंसायाम्’। अस्मात् यङ्लुगन्तात् व्यत्ययेन शानच्। ‘अदादिवच्च’ इति वचनात् शपो लुक्। ‘एरनेकाचः’ इति यण्। ‘अभ्यस्तानामादिः’ इति आद्युदात्तत्वम्। कृदुत्तरपदप्रकृतिस्वरूपम्। धापयेते। ‘धेद् पाने’। अस्मात् प्यन्तात् ‘निगरणचलन’ (पा. सू. १. ३. ८७) इति प्राप्तस्य परस्मैपदस्य ‘वादिषु घेट उपसंख्यानम्’ (पा. सू. १. ३. ८९. १) इति वचनात् ‘न पादभ्याङ्यम्’ (पा. सू. १. ३. ८९) इति प्रतिषेधः। अदुपदेशात् लसार्वाधातुकानुदात्तत्वे णिच एव स्वरः शिष्यते। पादादित्वात् निधाताभावः। समीची। संपूर्वात् अञ्जतेः ‘ऋत्विक्’ इत्यादिना किन्। ‘अनिदिताम्’ इति नलोपः। ‘समः समि’ (पा. सू. ६. ३. ५३) इति सम्यादेशः। ‘अञ्जतेश्चोपसंख्यानम्’ इति ङीप्। ‘अचः’ इति अकारलोपे ‘चौ’ इति दीर्घत्वम्। ‘उदात्तनिवृत्तिस्वरेण’ ङीप् उदात्तत्वम्<sup>५</sup>। पदकारस्य स्वयमभिप्रायः। ‘उद ईत्’ (पा. सू. ६. ४. १३९) इति विधीयमानम् ईत्वं सम उत्तरस्याप्यञ्जतेर्व्यत्ययेन भवतीति। ‘वा छन्दसि’ इति पूर्वसवर्णदीर्घत्वम्। द्यावाक्षामा। ‘दिवो द्यावा’ इति द्यावादेशः। ‘सुपां सुलुक्’ इति षष्ठ्याः डादेशः। ‘देवताद्वन्द्वे च’ इति पूर्वोत्तरपदयोर्युगपत्प्रकृतिस्वरूपम्॥ ॥ ३ ॥

रायो बुध्नः संगमनो वसूनां यज्ञस्य केतुर्मन्मसाधनो वेः।

अमृतत्वं रक्षमाणास एनं देवा अग्निं धारयन्द्रविणोदाम् ॥ ६ ॥

रायः। बुध्नः। समऽगमनः। वसूनाम्। यज्ञस्य। केतुः। मन्मसाधनः। वेरिति वेः।

अमृतत्वम्। रक्षमाणासः। एनम्। देवाः। अग्निम्। धारयन्। द्रविणःऽदाम् ॥ ६ ॥

योऽग्निः रायः धनस्य बुध्नः मूलभूतः। आहुतिद्वारा सर्वेषां धनानां कारणत्वात्। वसूनां निवासहेतूनां<sup>१</sup> धनानां संगमनः संगमयिता स्तोतृणां प्रापयिता यज्ञस्य दर्शपूर्णमासादेः केतुः केतयिता ज्ञापयिता वेः आत्मानमभिगच्छतः पुरुषस्य मन्मसाधनः मननीयस्याभिलषितस्य साधयिता अमृतत्वं स्वकीयामरणसर्वं<sup>२</sup> रक्षमाणासः पालयन्तः देवाः एनं धनस्य दातारम् अग्निं धारयन्ति॥ रायः। ‘उडिद्धम्’ इति विभक्तेरुदात्तत्वम्। संगमनः। नन्द्यादिलक्षणो ल्युः। वेः। वी गत्यादिषु। अस्मात् औणादिकः इप्रत्ययः टिलोपश्च॥

१. क्ष-स-रूपम्। २. क्ष-ट-ठ-स-नक्तोपासा। ३. क्ष-ट-ठ-साहित्यिक उपधादीर्घः। ४. क्ष-ट-ठ-‘उदात्तनिवृत्तिस्वरेण ङीप् उदात्तत्वम्’ नास्ति। ५. क्ष-ट-ठ-स-‘निवासहेतूनाम्’ नास्ति। ६. क्ष-ट-ठ-स्वकीयमरणधर्मत्वम्; न-स-‘स्वकीयामरणत्वम्’ नास्ति।

नू च पुरा च सदनं रयीणां जातस्य च जायमानस्य च क्षाम् ।

सतश्च गोपां भवतश्च भूरैर्देवा अग्निं धारयन्द्रविणोदाम् ॥ ७ ॥

नू । च । पुरा । च । सदनम् । रयीणाम् । जातस्य । च । जायमानस्य । च । क्षाम् ।

सतः । च । गोपाम् । भवतः । च । भूरैः । देवाः । अग्निम् । धारयन् । द्रविणः । ऽदाम् ॥ ७ ॥

नू च इति निपातसमुदायः अद्य इत्यस्यार्थः । ‘नू चिदिति निपातः पुराणनवयोनू च’ ( निरु. ४.१७ ) इति यास्कः । ‘नू’ च अद्य अस्मिन्काले ‘पुरा’ च ‘रयीणां सर्वेषां धनानां’ ‘सदनम्’ आवासस्थानं ‘जातस्य उत्पन्नस्य कार्यजातस्य’ ‘जायमानस्य उत्पद्यमानस्य’ च ‘क्षाम्’ निवासयितारं ‘सतश्च सर्वत्र’ विद्यमानस्वभावस्य ‘नित्यस्य’ चाकाशादेः ‘भवतश्च सद्भावं प्राप्नुवतः’ ‘भूरैः’ असंख्यातस्य अन्यस्य च भूतजातस्य ‘गोपां गोपायितारं रक्षितारं’ ‘द्रविणोदां धनप्रदं पुंवगुणविशिष्टम्’ ‘अग्निं देवाः’ ‘धारयन् हविर्वोदृत्वेन धारयन्ति ॥ नू च । ‘क्वचि तुनुद्य’ इति दीर्घः । रयीणाम् । ‘नामन्यतरस्याम्’ इति नाम उदात्तत्वम् । क्षाम् । ‘क्षि निवासगत्योः’ । अस्मात् णिच् । वृद्धया-यादेशौ । ण्यन्तात् किप् । ‘णेरनिटि’ इति णिलोपः । ‘वेरपृक्तलोपाद्वलि लोपो बलीयान्’ इति पूर्व ‘लोपो व्योर्वलि’ इति यलोपः । न च णिलोपस्य स्थानिवत्त्वं, ‘न पदान्तद्विवचनवरेयलोपः’ इति प्रतिषेधात् । यद्वा । ‘क्षै जै वै क्षये’ । अस्मात् किप् । ‘आदेचः’ इति आत्वम् । सतः । अस्तेः शतरि अदादित्वात् शपो लुक् । ‘शसोरलोपः’ इति अकारलोपः । ‘शतुरनुमः’ इति विभक्तै-रुदात्तत्वम् ॥

द्रविणोदा द्रविणसस्तुरस्य द्रविणोदाः सनरस्य प्र यंसत् ।

द्रविणोदा वीरवतीमिषं नो द्रविणोदा रासते दीर्घमायुः ॥ ८ ॥

द्रविणः ऽदाः । द्रविणसः । तुरस्य । द्रविणः ऽदाः । सनरस्य । प्र । यंसत् ।

द्रविणः ऽदाः । वीरवतीम् । इषम् । नः । द्रविणः ऽदाः । रासते । दीर्घम् । आयुः ॥ ८ ॥

‘द्रविणोदाः द्रविणस्य धनस्य बलस्य वा दाता अग्निः’ ‘तुरस्य त्वरमाणस्य चलतो जङ्गमस्य’ ‘द्रविणसः धनस्य बलस्य वा एकदेशं’ ‘प्र यंसत् अस्मभ्यं प्रयच्छतु । तथा ‘द्रविणोदाः’ ‘सनरस्य सननीयस्य संभजनीयस्य स्थावररूपस्य धनस्यैकदेशं प्रयच्छतु । अपि च ‘द्रविणोदाः’ ‘वीरवतीं वीरैः पुत्रादिभिः युक्तम्’ ‘इषम्’ अन्नं ‘नः’ अस्मभ्यं प्रयच्छतु । तथा ‘द्रविणोदाः’ ‘दीर्घमायुः’ अस्मभ्यं ‘रासते प्रयच्छतु ॥ तुरस्य । ‘तुर त्वरणे’ । इगुपधलक्षणः कः । सनरस्य । ‘वन षण संभक्तौ’ । ‘कृदरादयश्च’ ( उ. सू. ५. ७१९ ) इति अरन्प्रत्ययः । यंसत् । ‘यम उपरमे’ । लेटि अडागमः । ‘सिब्वहुलं लेटि’ इति सिप् । रासते । ‘रा दाने’ । पूर्ववत् लेटि सिप् । व्यत्ययेन आस्मनेपदम् ॥

एवा नो अग्रे समिधा वृधानो रेवत्पावक श्रवसे वि भाहि ।

तन्नो मित्रो वरुणो मामहन्तामदितिः सिन्धुः पृथिवी उत द्यौः ॥ ९ ॥

एव । नः । अग्रे । समऽइधा । वृधानः । रेवत् । पावक । श्रवसे । वि । भाहि ।

तत् । नः । मित्रः । वरुणः । ममहन्ताम् । अदितिः । सिन्धुः । पृथिवी । उत । द्यौः ॥ ९ ॥

व्याख्यातैयं पूर्वसूक्ते । अक्षरार्थस्तु । हे शोधक <sup>१</sup>अग्रे एवमस्माभिर्दत्तेन समिधादिद्रव्येण <sup>२</sup>वृधानः <sup>३</sup>वर्धमानः सन् <sup>४</sup>नः अस्माकं धनयुक्तायाश्चाय विशेषेण प्रकाशस्व । अस्माकं <sup>५</sup>तत् अन्नं मित्रादयः <sup>६</sup>ममहन्तां पूजयन्तां रक्षन्तिवत्यर्थः । तथा <sup>७</sup>सिन्धुः अब्देवता द्यावापृथिव्यौ च ममहन्ताम् ॥ ४ ॥

‘अप नः’ इति अष्टचं चतुर्थं सूक्तं कुत्सस्यार्धं गायत्रम् । शुचिगुणकोऽग्निः <sup>१</sup>शुद्धोऽग्निर्वा देवता <sup>२</sup>। तथा चानुकान्तम्—‘अप नोऽष्टौ शुचये गायत्रम्’ इति । विनियोगो लैङ्गिकः । अत्रेदमाख्यानम् । श्रीर्वजिह्वी नाम राक्षसी सर्वान् यज्ञान् बबाधे । तां हन्तुमिन्द्रोऽशक्तः सन् सर्वस्य मित्रभूतं कुत्समब्रवीदेषा त्वया हन्तव्येति । स चाबधीत् । तं वागभ्यवदत् अनुचितमिदं त्वया चरितं यत्त्वं सर्वेषां मित्रभूतः सन् क्रूरमकार्षीरिति । तस्मिं शोकः ग्रामोत् । स ऋषिरेनेन सूक्तेनाग्निं स्तुत्वा शोकमपागमयत् । तथा च ताण्डकम्—‘दीर्घजिह्वी वा इदं रक्षो यज्ञहा यज्ञानवल्लिहस्यचरत् तामिन्द्रः कया चन मायया हन्तुं नाशंसत् अथ ह सुमित्रः कुत्सः कल्याण आस तमब्रवीत्’ (ता. १३. ६. ९) इत्यादि । तस्मादेतस्सूक्तं शुगपनयनाय विनियोज्यम् । अत एव हि सूत्रकारेण भारद्वाजेन दशमेऽहनि कर्तव्ये शान्तिकर्मणि यजुर्वेदे पठितमेतस्सूक्तं विनियुज्यते—‘नव <sup>३</sup>च सुवाहुतीरप <sup>४</sup>नः शोशुचदधम्’ इति ॥

अप नः शोशुचदधमग्रे शुशुग्ध्या रयिम् । अप नः शोशुचदधम् ॥ १ ॥

अप । नः । शोशुचत् । अघम् । अग्रे । शुशुग्धि । आ । रयिम् ।

अप । नः । शोशुचत् । अघम् ॥ १ ॥

हे <sup>१</sup>अग्रे <sup>२</sup>नः अस्माकम् <sup>३</sup>अघं पापम् <sup>४</sup>अप <sup>५</sup>शोशुचत् अस्मत्तो निर्गस्यास्मदीयं शत्रुं शोचयतु । यद्वा । अस्मदीयं पापं शोशुचत् शोकग्रस्तं <sup>६</sup>सद्विनश्यतु । अपि चास्माकं <sup>७</sup>रयिं धनम् <sup>८</sup>आ समन्तात् <sup>९</sup>शुशुग्धि प्रकाशय । उक्तार्थमपि वाक्यमादरातिशयद्योतनाय पुनः पठ्यते । अवश्यमस्माकमघं विनश्यत्विति ॥ शोशुचत् । ‘शुच शोके’ । अस्मात् यङ्लुगन्तात् लोटि अडागमः । ‘अदादिवच’ इति वचनात् शपो लुक् । ‘अभ्यस्तानामादिः’ इत्याद्युदात्तत्वम् । अघं शोशुचच्च रयिं शुशुग्धि चेति चार्थप्रतीतेः ‘चादिलोपे विभाषा’ इति निघातप्रतिषेधः । शुशुग्धि । ‘शुच दीप्तौ’ । लोटि ‘बहुलं छन्दसि’ इति शपः श्लुः । ‘हुञ्जल्भ्यो हेधिः’ । ‘चोः कुः’ इति कुत्वम् ॥

१. क्ष-उ-ठ-‘वृधानः’ नास्ति । २. उ-ठ-शुचिगुणयुक्तोऽग्निः शुद्धाग्निर्वा देवता; न-शुचि-गुणकोऽग्निर्देवता; क्ष-शुचित्वगुणयुक्तोऽग्निः शुद्धाग्निर्वा देवता । ३. क्ष-उ-ठ-अथ चतस्र आहुतीरप । ४. क्ष-उ-ठ-शोकव्यस्तम् ।



सुक्षेत्रिया सुगातुया वसूया च यजामहे । अप नः शोशुचदधम् ॥ २ ॥

सुक्षेत्रिया । सुगातुया । वसूया । च । यजामहे । अप । नः । शोशुचत् । अधम् ॥ २ ॥

सुक्षेत्रिया शोभनक्षेत्रेच्छया सुगातुया शोभनमार्गेच्छया वसूया च धनेच्छया निमित्त-  
भूतया च यजामहे अग्निं हविभिः पूजयामः । यद्वा सुक्षेत्रिया देवयजनलक्षणशोभनदेशसंबन्धना  
हविषा<sup>२</sup> अग्निं<sup>३</sup> यजामहे । नः अस्माकम् अधम्<sup>४</sup> अप<sup>५</sup> शोशुचत् विनश्यतु ॥ सुक्षेत्रिया । शोभनं क्षेत्रं  
सुक्षेत्रम् । तद्विषयेच्छा सुक्षेत्रिया । ' सुप आत्मनः क्यच् ' । ' न च्छन्दस्यपुत्रस्य ' इति ईस्वदीर्घ-  
योर्निषेधः । व्यत्ययेन इत्वम् । क्यजन्तात् ' अ प्रत्ययात् ' इति भावे अकारप्रत्ययः । ततः टाप् ।  
' सुपां सुलुक् ' इति तृतीयाया लुक् । एवमुत्तरत्रापि । यद्वा । शोभनं क्षेत्रमस्यास्तीति सुक्षेत्रम् ।  
' इयाडियाजीकाराणुसुपसंख्यानम् ' ( पा. सू. ७. १. ३९. १ ) इति तृतीयाया डियाजादेशः<sup>६</sup> ॥

प्र यद्भन्दिष्ट एषां आस्माकांसश्च सूरयः । अप नः शोशुचदधम् ॥ ३ ॥

प्र । यत् । भन्दिष्टः । एषाम् । प्र । अस्माकांसः । च । सूरयः । अप । नः । शोशुचत् । अधम् ॥ ३ ॥

यत् यथा एषां स्तोतृणां मध्येऽयं कुत्सः प्र भन्दिष्टः प्रकर्षेण स्तोतृतमः एवम् अस्मा-  
कांसः आस्माकीनाः सूरयः स्तोतारः च प्रकर्षेण स्तोतृतमा भवन्ति<sup>७</sup> । अन्यत् समानम् ॥  
भन्दिष्टः । भन्दतिः स्तुतिकर्मा । ' भदि कल्याणे सुखे च ' इति तु धातुः । अस्मात् वृजन्तात्  
' तुञ्छन्दसि ' इति इष्टम् । ' तुरिछेमेयः सु ' इति तृलोपः । अस्माकांसः । अस्माकं संबन्धिनः  
आस्माकाः । ' तस्मिन्नणि च युष्माकास्माकौ ' ( पा. सू. ४. ३. २ ) इति अस्माकादेशः ।  
छान्दसोऽणप्रत्ययस्य<sup>८</sup> लोपः । संज्ञापूर्वकस्य विधेरनित्यत्वात् वृद्धयभावः<sup>९</sup> । ' आजसेरसुक् ' । स्थानि-  
वदादेशोऽपि मकारात् परस्य आकारस्य उदात्तत्वम् । यद्वा । षष्ठीबहुवचनेऽस्माकंशब्दस्य मध्योदात्तस्य  
दृष्टत्वात् स एव आचार्येण<sup>१०</sup> अतिदिश्यते ॥

प्र यत्ते अग्रे सूरयो जायेमहि प्र ते वयम् । अप नः शोशुचदधम् ॥ ४ ॥

प्र । यत् । ते । अग्रे । सूरयः । जायेमहि । प्र । ते । वयम् । अप । नः । शोशुचत् । अधम् ॥ ४ ॥

हे अग्रे यत् यस्मात् ते तव सूरयः स्तोतारः प्रजायन्ते पुत्रपौत्रादिरूपेण बहुविधा भवन्ति  
ततः वयं च ते तव स्तोतारः सन्तः प्र जायेमहि पुत्रपौत्रादिभिरुपेता भवेम ॥ जायेमहि ।  
प्रार्थनायां लिङ् । इयनि ' ज्ञाजनोर्जा ' इति जादेशः । अनुपदेशात् लसार्वाधातुकानुदात्तत्वे इयनो  
नित्वादाद्युदात्तत्वम् ॥

१. क्ष-न-स- ' च ' नास्ति । २. क्ष-ट-ठ- ' हविषा ' नास्ति । ३. स-आ । ४. क्ष-ट-ठ-स-  
अधं पापम् । ५. क्ष-ट-ठ-स- ' अप ' नास्ति । ६. क्ष-ट-ठ-इयाजादेशः । ७. क्ष-ट-ठ-भवन्ति इति ।  
८. क्ष-स- ' तु ' नास्ति । ९. क्ष-ट-ठ-स-छान्दसोऽणप्रत्ययस्य लुक् । अत एव वृद्धयभावः; न-छान्दसोऽण-  
प्रत्ययस्य लोपः । आगमाशुशासनस्यानित्यत्वात् वृद्धयभावः । १०. क्ष-ट-ठ-प्रायेण ।

प्र यदग्नेः सहस्वतो विश्वतो यन्ति भानवः । अप नः शोशुचदधम् ॥ ५ ॥

प्र । यत् । अग्नेः । सहस्वतः । विश्वतः । यन्ति । भानवः । अप । नः । शोशुचत् । अधम् ॥ ५ ॥

सहस्वतः सहनवतः शत्रुनभिभवतः अग्नेः भानवः दीप्तयः विश्वतः सर्वतः सर्वस्मादपि प्रदेशात् प्र यन्ति प्रकर्षेणोद्गच्छन्ति । यत् यस्मादेवं तस्मात्तेनाग्नितेजसा अस्मदीयम्<sup>१</sup> अर्घं नश्यतु ॥ यन्ति । ' इणो यण् ' ( पा. सू. ६. ४. ८१ ) इति यणादेशः ॥

त्वं हि विश्वतोमुख विश्वतः परिभूरसि । अप नः शोशुचदधम् ॥ ६ ॥

त्वम् । हि । विश्वतः मुख । विश्वतः । परिभूः । असि । अप । नः । शोशुचत् । अधम् ॥ ६ ॥

हे अग्ने त्वं हि त्वं खलु विश्वतोमुखः सर्वतोऽवालः । तव मुखस्थानीयानां ज्वालानां न कुत्रापि प्रतिहितिरस्ति । अतो हे विश्वतोमुख अग्ने विश्वतः सर्वतः सर्वस्मादप्युपद्रवजातात् परिभूरसि अस्माकं परिग्रहीता भव । रक्षको भवेत्यर्थः । अन्यत् समानम्<sup>२</sup> ॥

द्विषो नो विश्वतोमुखाति नावेव पारय । अप नः शोशुचदधम् ॥ ७ ॥

द्विषः । नः । विश्वतः मुख । अति । नावाऽइव । पारय । अप । नः । शोशुचत् । अधम् ॥ ७ ॥

हे विश्वतोमुख सर्वतोमुखाग्ने नावेव नावा नदीमिव द्विषः शत्रून् नः अस्मान् अति पारय अतिक्रमय<sup>३</sup> शत्रुरहितं प्रदेशं प्रापय ॥ नावेव । ' सावेकाचः ' इति विभक्तेरुदात्तत्वम् । पारय । ' पार तीर कर्मसमाप्तौ ' ॥

स नः सिन्धुमिव नावयार्ति पर्षा स्वस्तये । अप नः शोशुचदधम् ॥ ८ ॥

सः । नः । सिन्धुम् इव । नावया । अति । पर्षा । स्वस्तये । अप । नः । शोशुचत् । अधम् ॥ ८ ॥

पूर्वोक्त एवार्थः पुनरपि दाढर्याय प्रार्थ्यते । हे अग्ने सः त्वं नः अस्मान् नावया नावा सिन्धुमिव नदीमिव स्वस्तये क्षेमार्थम् अति पर्षा शत्रून् अतिक्रमय<sup>४</sup> पालय । शत्रुरहितं प्रदेशम्<sup>५</sup> अस्मान् प्रापयेत्यर्थः । त्वत्प्रसादात् नः अस्माकम् अर्घं पार्ष्णि च अप शोशुचत् अस्मत्तोऽपक्रान्तास्मच्छत्रुः शोकयुक्तो भवतु<sup>६</sup> । नावया । ' आढ्याजयारां चोपसंस्थानम् ' ( पा. म. ७. १. ३९. १ ) इति वृत्तीयाया अयारादेशः । ' उपोत्तमं रिति ' ( पा. सू. ६. १. २१७ ) इति अकारस्य उदात्तत्वम् ।

१. क्ष-ट-ठ-अस्माकम् । २. क्ष-ट-ठ- ' हे अग्ने त्वं हि.....अन्यत्समानम् ' इत्यस्य स्थाने हे विश्वतो-मुख सर्वतो व्याप्तज्वालाम् त्वं हि त्वमेव विश्वतः सर्वतः सर्वस्मादप्युपद्रवजातात् परिभूरसि अस्माकं परिग्रही-तासि भव रक्षको भवेत्यर्थः । अन्यत् समानम् । ३. क्ष-अतिक्रम्य । ४. क्ष-ट-ठ-अतिक्रम्य । ५. क्ष-स-देशम् । ६. क्ष-ट-ठ-पापमप शोशुचत् अस्मत्तोऽतिक्रम्य शोकयुक्ते ( क्ष-अन्यत्र शोकयुक्ते ) भवतु ।

पर्व । 'पृ पालनपूरणयोः' । लोटि 'बहुलं छन्दसि' इति शपः श्लोभावाः । 'मिब्रहुलं लोटि' इति बहुलवचनान् सिप् । गुणः । 'अचोऽनस्तिङः' इति दीर्घत्वम् ॥ ५ ॥

'वैश्वानरस्य' इति नृचं पञ्चमं सूक्तं कुत्सस्यार्पणं त्रैष्टुभम् । वैश्वानरगुणकोऽग्निः<sup>१</sup> शुद्धाग्निर्वा देवता । तथा चानुकान्तम्—'वैश्वानरस्य नृचं वैश्वानरीयम्' इति । व्यूढस्य चतुर्थेऽह्न्याग्निमाकृते इदं सूक्तं वैश्वानरीयनिविद्धानम् । 'व्यूहश्चेत्' इति खण्डे सूत्रितम्—'वैश्वानरस्य सुमतौ क इ व्यक्ताः' (आश्व. श्रौ. ८. ८) इति ॥

वैश्वानरस्य सुमतौ स्याम राजा हि कं भुवनानामभिः ।

इतो जातो विश्वमिदं वि चष्टे वैश्वानरो यतते सूर्येण ॥ १ ॥

वैश्वानरस्य । सुऽमतौ । स्याम । राजा । हि । कम् । भुवनानाम् । अभिऽश्रीः ।

इतः । जातः । विश्वम् । इदम् । वि । चष्टे । वैश्वानरः । यतते । सूर्येण ॥ १ ॥

वैश्वानरस्य विश्वेषां नराणां लोकान्तरनेतृत्वेन<sup>२</sup> स्वामित्वेन वा संबन्धिनोऽग्नेः<sup>३</sup> सुमतौ शोभनायामनुग्रहात्मिकायां बुद्धौ<sup>४</sup> स्याम अनुग्राहत्वेन वर्तमाना भवेम । 'हि' कम् इत्येतत् हिशब्दार्थे । स हि वैश्वानरः अभिऽश्रीः अभिश्रयणीयः आभिमुख्येन सेवितव्यः<sup>५</sup> सन् भुवनानां सर्वेषां भूतजातानां राजा स्वामी भवति । यः<sup>६</sup> वैश्वानरः अग्निः इतः<sup>७</sup> अस्मादरणिद्रव्यात् जातमात्रः एव इदं सर्वं जगत् वि चष्टे विशेषेण पश्यति प्रातरुद्यता सूर्येण च यतते संयतते संगच्छते । 'उद्यन्तं वावा-दित्यमग्निरनुसमारोहति' (तै. ब्रा. २. १. २. १०) इति तैत्तिरीयकम् । यद्वा । पार्थिवस्याग्नेस्तेजांस्युद्गच्छन्ति सूर्यकिरणाश्चाधोमुखं प्रसरन्ति । तयोः संगमनं दृष्ट्वा 'वैश्वानरो यतते सूर्येण' इति ऋषिर्ब्रूते । तथा च यास्कः—'अमुतोऽमुख्य रश्मयः प्रादुर्भवन्तीतोऽस्याचिपस्तयोर्भासोः संसंगं दृष्ट्वैवमवक्ष्यत्' (निरु. ७. २३) इति । एवंभूतस्य महानुभावस्य वैश्वानरस्य सुमतौ स्यामेति संबन्धः ॥ वैश्वानरस्य विश्वेषां नराणां संबन्धी । 'नरे संज्ञायाम्' (पा. सू. ६. ३. १२९) इति पूर्वपदस्य दीर्घत्वम् । 'तस्येदम्' इति अण् । सुमतौ । शोभना मतिः सुमतिः । 'तादौ च' इति गतेः प्रकृतिस्वरे प्राप्ते 'मन्क्तिन्' इत्यादिना उत्तरपदान्तोदात्तत्वम् । ननु तत्र 'कारकात्' इत्यनुवृत्तेर्गतेरुत्तरस्य क्तिनो न प्राप्नोति । एवं तर्हि मतिर्भवनम् । भावे क्तिन् । शोभनं भवनं यस्यां बुद्धौ सा सुमतिः । 'नञ्सुभ्याम्' इत्युत्तरपदान्तोदात्तत्वम् । चष्टे । 'चक्षिङ् व्यक्तायां वाचि' । अयं पश्यतिकर्मा च । अदादित्वात् शपो लुक् । 'स्कोः संयोगाद्योः' इति कलोपः । यतते । 'यती प्रयत्ने' ॥

चातुर्मास्यान्वारम्भणीया वैश्वानरपार्जन्या । तस्यां वैश्वानरस्य हविषः 'पृष्टो दिवि' इति याज्या । 'चातुर्मास्यानि' इति खण्डे सूत्रितं—'पृष्टो दिवि पृष्टो अग्निः पृथिव्यां पर्जन्याय प्रगायत' (आश्व. श्रौ. २. १५) इति ॥

१. क्ष-ट-ठ-वैश्वानरगुणविशिष्टोऽग्निः । २. क्ष-ट-ठ-लोकानां वा नेतृत्वेन । ३. क्ष-ट-ठ-सेवनीयः । ४. क्ष-ट-ठ-वैश्वानर इतः ।

पृष्टो दिवि पृष्टो अग्निः पृथिव्यां पृष्टो विश्वा ओषधीरा विवेश ।

वैश्वानरः सहसा पृष्टो अग्निः स नो दिवा स रिषः पातु नक्तम् ॥ २ ॥

पृष्टः । दिवि । पृष्टः । अग्निः । पृथिव्याम् । पृष्टः । विश्वाः । ओषधीः । आ । विवेश ।

वैश्वानरः । सहसा । पृष्टः । अग्निः । सः । नः । दिवा । सः । रिषः । पातु । नक्तम् ॥ २ ॥

अयं वैश्वानरः <sup>१</sup>अग्निः <sup>२</sup>दिवि ब्रुलोके आदित्यात्मना <sup>३</sup>पृष्टः संस्पृष्टः यद्वा निषिक्तो निहितो वर्तते । तथा <sup>४</sup>पृथिव्यां भूमौ गार्हपत्यादिरूपेण <sup>५</sup>पृष्टः संस्पृष्टो निहितो वा । तथा <sup>६</sup>विश्वाः सर्वाः <sup>७</sup>ओषधीः <sup>८</sup>पृष्टः संस्पृष्टः सः अग्निः <sup>९</sup>आ <sup>१०</sup>विवेश पार्थिवमन्तः प्रविष्टवान् । अन्तःप्रविष्टेन पार्थिवे-  
नाग्निना <sup>११</sup>हि <sup>१२</sup>सर्वा ओषधयः पच्यन्ते । <sup>१३</sup>सहसा परेषामसाधारणेन बलेन <sup>१४</sup>पृष्टः संस्पृष्टः वैश्वानरः <sup>१५</sup>नः  
अस्मान् <sup>१६</sup>दिवा अह्नि <sup>१७</sup>रिषः हिंसतः शत्रोः <sup>१८</sup>पातु रक्षतु । तथा <sup>१९</sup>सः वैश्वानरः <sup>२०</sup>नक्तं रात्रावप्यस्मान्  
हिंसकात् पातु ॥ पृष्टः । ‘ स्पृश संस्पृशे ’ । छान्दसः सकारलोपः । यद्वा । ‘ पृषु सेचने ’ ।  
निष्ठायां ‘ यस्य विभाषा ’ इति इद्वप्रतिषेधः । दिवि । ‘ ऊडिदम् ’ इति विभक्तैरुदात्तत्वम् ।  
पृथिव्याम् । ‘ उदात्तयणः ’ इति विभक्तिरुदात्ता । रिषः । ‘ रिष हिंसायाम् ’ । ‘ क्रिप् च ’  
इति क्रिप् । ‘ सावेकाचः ’ इति पञ्चम्या उदात्तत्वम् ॥

वैश्वानर तव तत्सत्यमस्त्वस्मान्नायो मघवानः सचन्ताम् ।

तन्नो मित्रो वरुणो मामहन्तामदितिः सिन्धुः पृथिवी उत द्यौः ॥ ३ ॥

वैश्वानर । तव । तत् । सत्यम् । अस्तु । अस्मान् । नायः । मघवानः । सचन्ताम् ।

तत् । नः । मित्रः । वरुणः । ममहन्ताम् । अदितिः । सिन्धुः । पृथिवी । उत । द्यौः ॥ ३ ॥

हे वैश्वानर <sup>१</sup>तव <sup>२</sup>तत् त्वदीयं तत् अस्माभिः क्रियमाणं कर्म <sup>३</sup>सत्यमस्तु अवितथफलं  
भवतु । ततः <sup>४</sup>अस्मान् <sup>५</sup>मघवानः मघवन्तः <sup>६</sup>धनवन्तः <sup>७</sup>रायः धनवदतिप्रियाः <sup>८</sup>पुत्राः <sup>९</sup>सचन्तां  
सेवन्ताम् । एवं यदस्माभिः प्रार्थितं <sup>१०</sup>नः अस्मदीयं <sup>११</sup>तत् <sup>१२</sup>मित्रः अहरभिमानी देवः <sup>१३</sup>वरुणः राज्य-  
भिमानी <sup>१४</sup>अदितिः अदीना देवमाता <sup>१५</sup>सिन्धुः स्यन्दनशीलोदकाभिमानी देवः । उतशब्दः समुच्चये ।  
एते सर्वे मित्रादयः <sup>१६</sup>ममहन्तां पूजयन्ताम् पालयन्तामित्यर्थः ॥ ॥ ६ ॥

‘ जातवेदसे ’ इति एकचं षष्ठं सूक्तं मरीचिपुत्रस्य कश्यपस्यार्षं त्रैष्टुभम् । जातवेदोगुणकोऽग्निः <sup>१</sup>  
शुद्धाग्निर्वा देवता । तथा चानुकान्तम्-‘ जातवेदस एका जातवेदस्यमेतदादीन्येकभूयांसि सूक्त-  
सहस्रमेतत्तु कश्यपार्षम् ’ इति । अहर्गणेषु द्वितीयादिष्वहःस्वाग्निमास्ते जातवेदस्यनिषिद्धानात्  
पूर्वमेवा शंसनीया । सूत्रितं च-‘ जातवेदसे सुनवाम सोममिस्याग्निमास्ते जातवेदस्यानाम् ’ ( आश्व.  
श्री. ७. १ ) इति ॥

१. क्ष-ट-ठ-हि पार्थिवाग्निना । २. क्ष-ट-ठ-स- स वैश्वानरः । ३. क्ष-ट-ठ-न-स-‘ मघवन्तः ’  
नास्ति । ४. क्ष-ट-ठ-धनदानप्रियाः । ५. क्ष-ट-ठ-जातवेदगुणविशिष्टोऽग्निः ।

जातवेदसे सुनवाम सोममरातीयतो नि दहाति वेदः ।

स नः पर्षदति दुर्गाणि विश्वा नावेव सिन्धुं दुरितान्यग्निः ॥ १ ॥

जातवेदसे । सुनवाम । सोमन् । अरातिऽयतः । नि । दहाति । वेदः ।

सः । नः । पर्षत् । अति । दुःगानि । विश्वा । नावाऽव । सिन्धुम् । दुःइत् । अति । अग्निः ॥ १ ॥

‘जातवेदसे जातानामुत्पत्तिमतां स्वेषां वेदिष्वे यद्वा जानैः नवैः प्राणिभिर्जायमानाय जान-  
धनाय जातप्रज्ञाय वा अग्नये लतारूपं सोमं सुनवाम अभिपुण्याम । जातवेदो गुणकरश्चि यष्टुं सोमाभिपवं  
करवामेत्यर्थः । सः अग्निः अरातीयतः अरातिं शत्रुमिवास्मानाचरतः शत्रोः वेदः धनं नि  
दहाति नितरां दहतु भस्मीकरोतु । अपि च सः अग्निः नः अस्मान् विश्वा विश्वानि सर्वाणि  
दुर्गाणि दुर्गमनानि भोक्तुमशक्यानि दुःखानि अति पर्षत् अतिपाश्यतु अतिक्रमय<sup>१</sup> दुःखरहितं<sup>२</sup>  
सुखं प्रापयतु । तत्र दृष्टान्तः । नावेव सिन्धुम् । यथा कश्चित् कर्णधारो ग्राहादिभिर्दृष्टमस्त्वेराकुलितां  
नदीं नावा तारयति तद्वत् । तथा दुरिता दुरितानि दुःखहेतुभूतानि पापानि अस्मान् अग्निः अति  
पाश्यतु । दुःखनिमित्तात् पापादपि अस्मानुत्तारयत्वित्यर्थः । अत्र निरुक्तं—‘जातवेदाः कस्मात् जातानि  
वेद जातानि वैनं विदुर्जाते जाते विद्यते इति वा जातवित्तो वा जातवन्नो वा जातविद्यो वा जातप्रज्ञो वा  
यत्तज्जातः पशूनविन्दतेति तज्जातवेदसो जातवेदस्त्वमिति हि ब्राह्मणम्’ ( निरु. ७. १९ ) इत्यादि ॥  
जातवेदसे । जातानि वेत्तीति जातवेदाः । ‘गतिकारकयोरपि पूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वं च’ इति वचनात् कारक-  
पूर्वात् वेत्तेरसुन् पूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वं च । अरातीयतः । न विद्यते रातिर्दानमस्मिन्नित्यरातिः शत्रुः ।  
तमिव अस्मानाचरति । ‘उपमानादाचारे’ ( पा. सू. ३. १. १० ) इति उपमानभूतात् कर्मणः क्यच् ।  
क्यजन्तात् लटः शत्रु । ‘शत्रुरनुमः’ इति डसः उदात्तत्वम् । दहाति । ‘दह भस्मीकरणे’ । लेटि  
आडागमः । विद्यते लभ्यते इति वेदः धनम् । ‘विदुः लाभे’ । औगादिकः कर्मणि अनुत् । पर्षत् ।  
‘पृ पालनपूरणयोः’ । अस्मात् अन्तर्भावितण्यथात् लेटि अडागमः । ‘सिब्वहुलं लेटि’ इति सिप् ।  
दुर्गाणि । दुःखेन गम्यते एष्विति ‘सुदुरोरधिकरणे’ इति गमे डः ॥ ॥ ७ ॥

‘स यो वृषा’ इति एकोनविंशत्यृचं सप्तमं सूक्तम् । अत्रानुक्रम्यते—‘स यो वृषैकोना वार्षा-  
गिरा ऋज्राश्वान्वरीपसहदेवभयमानसुराधत्तः’ इति । वृषागिरो महाराजस्य पुत्रभूताः ऋज्राश्वद्वयः  
पञ्च राजर्षयः सह इदं सूक्तं ददधुः । अतस्तेऽस्य<sup>३</sup> सूक्तस्य ऋषयः<sup>३</sup> । उक्तं ह्यार्षानुक्रमण्याम्—‘सूक्तं स यो  
वृषेस्थे तत् पञ्च वार्षागिरा विदुः । नियुक्ता नामधेयैः स्वैरपि चैतस्यद्वित्यृचि’ इति । अनादेशपरि-  
भाषया त्रिष्टुप् । इन्द्रो देवता । दशरात्रस्य पष्ठेऽहनि मरुत्वतीये इदं सूक्तम् । तथा च सूत्रितं—‘यं  
त्वं स्थमिन्द्र स यो वृषेन्द्र मरुत्व इति तिस्र इति मरुत्वतीयम्’ ( आश्व. श्रौ. ८. १ ) इति ॥

स यो वृषा वृष्ण्यैभिः समोका महो दिवः पृथिव्याश्च सम्राट् ।

सतीनसत्त्वा हव्यो भरेषु मरुत्वान्नो भवत्विन्द्र ऊती ॥ १ ॥

सः । यः । वृषा । वृष्ण्यैभिः । समऽओकाः । महः । दिवः । पृथिव्याः । च । समऽराट् ।

सतीनऽसत्त्वा । हव्यः । भरेषु । मरुत्वान् । नः । भवतु । इन्द्रः । ऊती ॥ १ ॥

१. क्ष-ट-ठ-अतिक्रम्य । २. ट-ठ-दुरितम् । ३. ट-ठ-‘अतस्तेऽस्य सूक्तस्य ऋषयः’ नास्ति ।

४. क्ष-ट-ठ-निरुक्ता ।

यः इन्द्रः वृषा कामानां वर्षिता वृष्ण्येभिः वृष्णि भवैर्वैर्यैः वसमोकाः सम्यक् समवेतः संगतः महः महतः दिवः द्युलोकस्य वृथिव्याः प्रथिताया भूमेः च सत्राद् ईश्वरः सतीन- सत्वा । सतीनम् इति उदकनाम । उदकस्य सत्वा सादयिता गमयिता भरेषु संग्रामेषु हव्यः सर्वैः स्तोत्रभिराह्वातव्यः एवंभूतः मरुत्वान् मरुद्भिर्युक्तः सः इन्द्रः नः अस्माकम् ऊती उतये रक्षणाय भवतु ॥ वृष्ण्येभिः । वृषन्दाब्दात् ' भवे छन्दसि ' इति यत् । ' अल्लोपोऽनः ' इति अकार- लोपः । ' ये चाभावकर्मणोः ' इति प्रकृतिभावस्तु व्यत्ययेन न भवति । महः । ' मह पूजायाम् ' । क्रिप् । यद्वा । महच्छब्दे अच्छब्दलोपः । ' सावेकाचः ' इति विभक्तेरुदात्तत्वम् । सत्राद् । ' मो राजि समः कौ ' ( पा. सू. ८. ३. २५ ) इति राजतौ क्विबन्ते उत्तरपदे समो मकारस्य मकारादेशः । मकारस्य च मकारवचनमनुस्वारवाधनार्थम् । सतीनसत्वा । ' षट् विशरणगत्यवसादनेषु ' । मेघेषु निपीदतीति सतीनं वृष्टयुदकम् । औणादिकः ईनप्रत्ययस्तकारान्तादेशश्च । यद्वा । सती माध्यमिका वाक् । सा इना ईश्वरा यस्य तत्सतीनम् । व्यत्ययेन पुंवद्भावाभावः । तत्सत्वा । सदेः अन्तर्भावित्पथार्थान् ' प्र ईरस्त्वोस्तु च ' ( उ. सू. ४. ५५६ ) इति औणादिको वनिप् तुडागमश्च । मरुद्- वृधादित्वात् पूर्वपदान्तोदात्तत्वम् । मरुत्वान् । ' झयः ' इति मत्तपो वत्वम् । ऊती । ' ऊतियूति ' इत्यादिना क्तिनः उदात्तत्वम् । ' सुपां सुलुक् ' इति चतुर्थ्याः पूर्वसर्वणदीर्घः ॥

यस्यानाप्तः सूर्यस्येव यामो भरेभरे वृत्रहा शुष्मो अस्ति ।

वृषन्तमः सखिभिः स्वेभिरेवैर्मरुत्वान्नो भवत्विन्द्र ऊती ॥ २ ॥

यस्य । अनाप्तः । सूर्यस्यऽइव । यामः । भरेऽभरे । वृत्रहा । शुष्मः । अस्ति ।

वृषन्ऽतमः । सखिभिः । स्वेभिः । एवैः । मरुत्वान् । नः । भवन्तु । इन्द्रः । ऊती ॥ २ ॥

यस्य इन्द्रस्य यामः गतिः अनाप्तः परैरप्राप्ता सूर्यस्येव । यथा सूर्यस्य गतिरन्यैर्न प्राप्तुं शक्यते तद्वत् । स्वेभिः आत्मीयैः एवैः गमनशीलैः सखिभिः मित्रभूतैर्मरुद्भिः सह वृषन्तमः अति- शयेन कामानां वर्षिता भरेभरे सर्वेषु संग्रामेषु वृत्रहा शत्रूणां हन्ता शुष्मः सर्वेषामसुराणां शोषकः एवंभूतो यः इन्द्रः अस्ति विद्यते सः मरुत्वान् इन्द्रः नः अस्माकं रक्षणाय भवतु ॥ यामः । ' या प्रापणे ' । ' अतिस्तु ' इत्यादिना भावे मन्प्रत्ययः । निच्वादाद्युदात्तत्वम् । शुष्मः । ' शुष शोषणे ' । ' अविसिविसिशुषिभ्यः क्ति ' ( उ. सू. १. १४१ ) इति मन्प्रत्ययः । निच्वादाद्युदात्तत्वम् । अस्ति । यद्वृत्तयोगादनिघातः । वृषन्तमः । वृषन्दाब्दादुत्तरस्य तमपो ' नादस्य ' ( पा. सू. ८. २. १७ ) इति लुट् । एवैः । ' इण् गतौ ' । ' इण्शीङ्भ्यां वन् ' ॥

दिवो न यस्य रेतसो दुधानाः पन्थासो यन्ति शर्वसापरीताः ।

तद्वद्रेषाः सासहिः पौंस्यैभिर्मरुत्वान्नो भवत्विन्द्र ऊती ॥ ३ ॥

दिवः । न । यस्य । रेतसः । दुधानाः । पन्थासः । यन्ति । शर्वसा । अपरिऽइताः ।

तद्वद्रेषाः । सासहिः । पौंस्यैभिः । मरुत्वान् । नः । भवन्तु । इन्द्रः । ऊती ॥ ३ ॥

यस्य इन्द्रस्य पन्थासः रश्मयः रेतसः वृष्टयुदकानि दुधानाः दुहन्तः प्रवर्पन्तः यन्ति निर्गच्छन्ति द्युलोकादितस्ततः प्रसरन्ति । तत्र दृष्टान्तः । दिवो न । यथा द्योतमानस्य सूर्यस्य किरणा वृष्टिं कुर्वन्तः नभःस्थलाग्निगच्छन्ति तद्वत् । कीदृशा रश्मयः । शवसा बलेन सहिताः अपरीताः परैरनभिगताः<sup>१</sup> दुध्रापा इत्यर्थः । सोऽयम् इन्द्रः तरद्वेषाः द्वेषांसि शत्रून्तरन् जिनशत्रुक इत्यर्थः । वाँस्येभिः बलैः<sup>२</sup> ससहिः शत्रूणांमभिभविता एवंभूतः मरुत्वान् इन्द्रः नः अस्माकं रक्षणाय भवतु ॥ रेतसः । रेत इति उदकनाम । रीयते गच्छतीति रेतः । 'री गतिरेषणयोः' । 'सुरीभ्यां तुद् च' ( उ. सू. ४. ६४१ ) इति असुन् तुडागमश्च । शसो व्यत्ययेन इसादेशः । दुधानाः । 'दुह प्रपूरणे' । कर्तरि लट् शानच् । अदादित्वात् शपो लुक् । व्यत्ययेन वत्वम् । वृषादेराकृतिगणत्वात् आद्युदात्तत्वम् । पन्थासः । पतन्तीति पन्थानो रश्मयः । 'पतेस्थ<sup>३</sup> च' ( उ. सू. ४. ४५२ ) इति इनिप्रत्ययस्थकारान्तादेशश्च । जसि 'पथिमथ्युभुक्षामात्' इति व्यत्ययेन आत्वम् । 'आजसेरसुक्' । यद्वा । पन्थान इत्यत्र वर्णव्यापत्त्या नकारस्य सकारः । 'पथिमथोः सर्वनामस्थाने' इति आद्युदात्तत्वम् । ससहिः । 'पह अभिभवे' । 'उत्सर्गश्छन्दसि' इति वचनान् 'आदगमहन' इति किप्रत्ययः । लिङ्ङावात् द्विवचनम् ॥

सो अङ्गिरोभिरङ्गिरस्तमो भूदृषा वृषभिः सखिभिः सखा सन् ।

ऋग्मिभिर्ऋग्मी गातुभिर्ज्येष्ठो मरुत्वान्नो भवत्विन्द्र ऊती ॥ ४ ॥

सः । अङ्गिरऽभिः । अङ्गिरऽतमः । भूत् । वृषा । वृषऽभिः । सखिऽभिः । सखा । सन् ।

ऋग्मिऽभिः । ऋग्मी । गातुऽभिः । ज्येष्ठः । मरुत्वान् । नः । भवतु । इन्द्रः । ऊती ॥ ४ ॥

यसः इन्द्रः अङ्गिरोभिः । अङ्गिन्ति गच्छन्तीति अङ्गिरसो गन्तारः । तेभ्योऽपि अङ्गिरस्तमः भूत् अतिशयेन गन्ता भवति । वृषभिः वृषा वर्षितृभ्योऽप्यतिशयेन वर्षिता समानख्यानेभ्यो मित्रभूतेभ्योऽपि सखा अतिशयेन हितकारी एवंभूतः सन् ऋग्मिभिः अर्चनीयेभ्योऽपि ऋग्मी अर्चनीयो भवति । गातुभिः गातव्येभ्यः स्तोतव्येभ्योऽपि ज्येष्ठः अतिशयेन स्तोतव्यः एवंगुणविशिष्टः मरुत्वान् इन्द्रः रक्षणाय भवतु ॥ अङ्गिरोभिः । 'अगि रगि लगि गत्यर्थाः' । अङ्गिरा अप्सराः ( उ. सू. ४. ६७५-६७६ ) इति औणादिकः असुन्प्रत्ययो निपात्यते । इदमादिषु सर्वत्र पञ्चम्यर्थे तृतीया । ऋग्मिभिः । 'ऋच स्तुतौ' । संपदादिलक्षणो भावे क्तिप् । मत्वर्थीयो मितिः । पदत्वात् कृत्वं जश्त्वं च । गातुभिः । 'गा स्तुतौ' । 'कमिमनिजनि' इत्यादिना कर्मणि तुप्रत्ययः ॥

स सुनुभिर्न रुद्रेभिर्ऋग्मिणां नृषाह्यै सासुह्यौ अमित्रान् ।

सनीळेभिः श्रवस्यानि तूर्वेन्मरुत्वान्नो भवत्विन्द्र ऊती ॥ ५ ॥

सः । सुनुऽभिः । न । रुद्रेभिः । ऋग्मिणां । नृसह्यै । सासुह्यान् । अमित्रान् ।

सऽनीळेभिः । श्रवस्यानि । तूर्वेन् । मरुत्वान् । नः । भवतु । इन्द्रः । ऊती ॥ ५ ॥



√सूनुभिर्न पुत्रैरिव √रुद्रेभिः रुद्रपुत्रैर्मरुद्भिर्गुक्तः √ऋभ्वा महान् एवंभूतः √सः इन्द्रः √नृषाह्ये नृभिः पुरुषैः सोढव्ये संग्रामे √अमित्रान् शत्रून् √ससहान् अभिभूतवान् । अपि च √सनीलेभिः समाननिलयैर्मरुद्भिः सह √श्रवस्यानि । श्रव इत्यन्ननाम । तदेतुभूतान्युदकानि √तूर्वन् मेधात् प्रच्यावयन् √मरुत्वान् √इन्द्रः अस्माकं रक्षणाय √भवतु ॥ नृषाह्ये । ‘ वह मर्षणे ’ । ‘ शकिसहोश्च ’ ( पा. सू. ३. १. ९९ ) इति कर्मणि यत् । ‘ अन्येषामपि दृश्यते ’ इति संहितायां धात्वकारस्य दीर्घत्वम् । ‘ यतोऽनावः ’ इत्याद्युदात्तत्वे कृदुत्तरपदप्रकृतिस्वरत्वम् । ससहान् । ‘ वह अभिभवे ’ । लिटः कसुः । अभ्यासदीर्घत्वं छान्दसम् । अमित्रान् । मित्राणि एषु न सन्तीति अमित्राः । ‘ नजो जरमरमित्रमृताः ’ इत्युत्तरपदाद्युदात्तत्वम् । सनीलेभिः । समानं नीलं येषां ते सनीळाः । ‘ समानस्य च्छन्दसी ’ इति सभावः ॥ ॥ ८ ॥

स म॒न्युमीः स॒म॒र्दनस्य क॒र्तास्माकै॒भिर्नृ॒भिः सूर्यं स॒नत् ।

अ॒स्मिन्न॒हन्त॑स॒त्पतिः पुरु॑हूतो म॒रुत्वान्नो भव॑त्विन्द्र ऊ॒ती ॥ ६ ॥

सः । म॒न्युमीः । स॒म॒र्दनस्य । क॒र्ता । अ॒स्माकै॒भिः । नृ॒भिः । सूर्यं । स॒नत् ।

अ॒स्मिन् । अ॒हन् । स॒त्पतिः । पुरु॑हूतः । म॒रुत्वान् । नः । भव॑तु । इन्द्रः । ऊ॒ती ॥ ६ ॥

शत्रुभिरपहृतासु गोषु तैः सह युद्धार्थं विनिर्गताः<sup>१</sup> ऋत्राश्चादयोऽनेन सूक्तेनेन्द्रमस्तुवन् । √सः इन्द्रः √मन्युमीः मन्योः कोपस्य निर्माता । यद्वा । अभिमन्यमानस्य शत्रोर्हिंसकः । अपि च √समर्दनस्य संग्रामस्य √कर्ता √सत्पतिः सतां पालयिता √पुरुहूतः बहुभिर्यजमानैराहूतः एवंगुणविशिष्टः सः √अस्मिन् √अहन् अस्मिन् दिवसे √अस्माकैभिः आस्माकैः<sup>२</sup> अस्मदीयैः √नृभिः पुरुषैः √सूर्यं सूर्यप्रकाशं √सनत् संभक्तं करोतु । शत्रुपुरुषैस्तु दृष्टिनिरोधकमन्धकारं संयोजयतु । स च √मरुत्वान् √इन्द्रः अस्माकं रक्षणाय √भवतु ॥ मन्युमीः । मन्युं मिनातीति मन्युमीः । ‘ मीञ् हिंसायाम् ’ । क्तिप् । समर्दनस्य । सह माघन्त्यस्मिन्निति समर्दनः संग्रामः । ‘ मदी हर्षे ’ । अधिकरणे ल्युट् । ‘ सहस्य सः संज्ञायाम् ’ ( पा. सू. ६. ३. ७८ ) इति सभावः । अस्माकैभिः । ‘ तस्मिन्नपि च युष्माकास्माकौ ’ इति अपि अस्मच्छब्दस्य अस्माकादेशः । संज्ञापूर्वकस्य विधेरनित्यत्वात् वृद्धयभावः । ‘ बहुलं छन्दसि ’ इति भिस ऐसभावः । स्वरस्तु ‘ प्रास्माकासश्च सूर्यः ’ ( ऋ. सं. १. ९७. ३ ) इत्यत्रोक्तः । सनत् । ‘ वन षण संभक्तौ ’ । लेटि अडागमः । अहन् । ‘ सुपां सुलुक् ’ इति सप्तम्या लुक् । सत्पतिः । ‘ पत्यावैश्वर्ये ’ इति पूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वम् ॥

त॒मूतयो॑ र॒णय॑ञ्छूर॑सातौ तं क्षे॒र्मस्य क्षि॒तयः॑ कृ॒ण्वत॑ त्राम् ।

स वि॒श्वस्य॑ क॒रुण॑स्येश॒ एको॑ म॒रुत्वान्नो भव॑त्विन्द्र ऊ॒ती ॥ ७ ॥

तम् । ऊ॒तयः । र॒णय॑न् । शूर॑सातौ । तम् । क्षे॒र्मस्य । क्षि॒तयः । कृ॒ण्वत॑ । त्राम् ।

सः । वि॒श्वस्य॑ । क॒रुण॑स्य । ई॒शे । ए॒कः । म॒रुत्वान् । नः । भव॑तु । इन्द्रः । ऊ॒ती ॥ ७ ॥

‘तम् इन्द्रं’ शूरसार्ता शूरैर्वीरपुरुषैः संभजनीये संग्रामे ‘ऊनयः गन्तारो मरुतः’ ‘रणयन् रम-  
यन्ति । यद्वा । ‘प्रहर भगवो जहि वीरयस्व’ इत्येवंरूपं शब्दमिन्द्रमुद्दिश्य कुर्वन्ति । अपि च ‘क्षितयः  
मनुष्याः’ ‘तम् इन्द्रं’ ‘क्षेमस्य रक्षणीयस्य’ सर्वस्य धनस्य ‘त्रां त्रातारं रक्षितारं’ ‘कृष्यन्त कुर्वन्ति ।  
देवतान्तरादस्य कोऽतिशयः इति चेत् उच्यते । ‘सः इन्द्रः’ ‘विश्वस्य सर्वस्य’ ‘करुणस्य अभिसत्फल-  
निष्पादनरूपस्य कर्मणः’ ‘एकः अस्माय एव’ ‘ईशे ईष्टे । अन्यत् पूर्ववत् ॥ ऊनयः । अवतेर्गत्यर्थान्  
‘कृत्यल्युटो बहुलम्’ इति कर्तरि क्तिन् । ‘तितुत्र’ इति इट्प्रतिषेधः । ‘ज्वरस्वर’ इत्यादिना  
वकारस्योपधायाश्च ऊट् । ‘ऊतियूतिः’ इत्यादिना क्तिन् उदात्तत्वम् । यद्वा । कर्तरि क्तिच् । रण-  
यन् । रमतेहेतुमणिजन्तात् वर्तमाने छान्दसो लङ् । अस्यविकारश्छान्दसः । यद्वा । रण शब्दार्थः ।  
अस्मात् णिजन्तात् पूर्ववत् लङ् । त्राम् । ‘त्रैङ् पालने’ । त्रायते इति त्राः । ‘क्विप् च’ इति  
चशब्देन दृशिग्रहणानुकर्षणान्निरूपपदादपि क्विप् । करुणस्य । ‘डुकृञ् करणे’ । ‘कृवृतृदारिभ्य ऊनन्’  
( उ. सू. ३. ३३३ ) इति भावे ऊनन् । व्यत्ययेन प्रत्ययाद्युदात्तत्वम् । ईशे । ‘ईश ऐश्वर्ये’ ।  
‘लोपस्त आत्मनेपदेषु’ इति तलोपः ॥

तमप्सन्त शर्वस उत्सवेषु नरो नरमवसे तं धनाय ।

सो अन्धे चित्तमसि ज्योतिर्विदन्मरुत्वान्नो भवत्विन्द्र ऊती ॥ ८ ॥

तम् । अप्सन्त । शर्वसः । उत्सवेषु । नरः । नरम् । अवसे । तम् । धनाय ।

सः । अन्धे । चित् । तमसि । ज्योतिः । विदत् । मरुत्वान् । नः । भवतु । इन्द्रः । ऊती ॥ ८ ॥

‘नरः नेतारः स्तोतारः’ ‘शर्वसः बलस्य संबन्धिषु’ ‘उत्सवेषु संग्रामेषु’ ‘नरं जयस्य नेतारं’ ‘तम्  
इन्द्रम्’ ‘अप्सन्त आमुवन्ति । किमर्थम् । ‘अवसे अन्तार्थं<sup>१</sup> रक्षणार्थं<sup>२</sup> वा । तथा ‘धनाय धनार्थं च’ ‘तम्  
इन्द्रं प्राप्नुवन्ति । यस्मात् ‘सः इन्द्रः’ ‘तमसि दृष्टिप्रतिबन्धके’ ‘अन्धे’ ‘चित् आध्यानरहिते चित्त-  
व्यामोहकरोऽपि संग्रामे’ ‘ज्योतिः विजयलक्षणं प्रकाशं’ ‘विदत् लम्भयति । तस्मात् तमेव प्राप्नुवन्तीत्यर्थः ।  
अन्यत् समानम् ॥ अप्सन्त । ‘आप् पु व्याप्तौ’ । लङि व्यत्ययेन आत्मनेपदम् । व्यत्ययेन क्सप्रत्ययः ।  
व्यत्ययेन धातोर्ह्रस्वत्वम् । विदत् । ‘विद् लामे’ । ‘छन्दसि लुङ्लङ्लिटः’ इति वर्तमाने छान्दसो  
लुङ् । लृदित्वात् च्लेः अञ्जदेशः । ‘बहुलं छन्दस्यमाङ्गयोगोऽपि’ इति अदभावः ॥

स सव्येन यमति ब्राधतश्चित्स दक्षिणे संगृभीता कृतानि ।

स कीरिणा चित्सर्निता धनानि मरुत्वान्नो भवत्विन्द्र ऊती ॥ ९ ॥

सः । सव्येन । यमति । ब्राधतः । चित् । सः । दक्षिणे । समङ्गृभीता । कृतानि ।

सः । कीरिणा । चित् । सर्निता । धनानि । मरुत्वान् । नः । भवतु । इन्द्रः । ऊती ॥ ९ ॥

१सः इन्द्रः १सव्येन वामहस्तेन एकहस्तेन १व्राधतश्चित् हिंसतः २महतः ३शत्रून्पि १यमति नियम-  
यति । तथा १सः इन्द्रः १दक्षिणे दक्षिणपार्श्वस्थेन १हस्तेनैकेन १यजमानैः १कृतानि हवींषि १संगृभीता १  
संगृह्णाति । अपि च १सः इन्द्रः १कीरिणा १चित् कीर्तयिन्ना स्तोत्रा च स्तुतः सन् १धनानि १सनिता  
प्रदानशीलो भवति । हविष्यदातृणामिव स्तोतृणामपि धनं प्रयच्छतीत्यर्थः । शिष्टं स्पष्टम् ॥ यमति ।  
'यम उपरमे' । णिचि अमन्तत्वात् सिच्चे 'मितां हस्वः' इति हस्वत्वम् । 'छन्दस्युभयथा' इति  
शप आर्धधातुकत्वात् 'गेरनिटि' इति णिलोपः । ब्राधतः । 'बृधु बृद्धौ' । अस्मात् अतिप्रत्ययः औणा-  
दिकः आमागमश्च । वृषाद्विवादाद्युदात्तत्वम् । संगृभीता । 'ग्रह उपादाने' । लिङि 'बहुलं  
छन्दसि' इति विकरणस्य लृक् । 'लिङः सलोपः' इति सलोपः । ग्रहिव्यादिना संप्रसारणम् ।  
'ह्रग्रहोर्मः' इति भवत्वम् । 'अयोऽतस्तिङः' इति दीर्घः । सनिता । 'बणु दाने' । ताच्छीलिकः  
तृन् । धनानि । 'न लोकाव्ययः' इति षष्ठीप्रतिषेधः ॥

स ग्रामेभिः सनिता स रथेभिर्विदे विश्वाभिः कृष्टिभिर्नृद्य ।

स पौंस्येभिरभिभूरशस्तीर्मरुत्वान्नो भवत्विन्द्र ऊती ॥ १० ॥

सः । ग्रामेभिः । सनिता । सः । रथेभिः । विदे । विश्वाभिः । कृष्टिभिः । नु । अद्य ।

सः । पौंस्येभिः । अभिभूः । अशस्तीः । मरुत्वान् । नः । भवतु । इन्द्रः । ऊती ॥ १० ॥

१सः इन्द्रः १ग्रामेभिः मरुसंवैः सह १सनिता फलानां प्रदाता भवति । १सः च १अद्य अस्मिन्ना-  
हनि १नु क्षिप्रं १विश्वाभिः १कृष्टिभिः सवैर्मनुष्यैः १रथेभिः इन्द्रसंबन्धिभिः रथैः करणभूतैः १विदे  
विज्ञायते । अपि च १सः इन्द्रः १पौंस्येभिः स्वकीयैर्बलैः १अशस्तीः अशंसनीयान् शत्रून् १अभिभूः  
अभिभवन् वर्तते । १मरुत्वान् सः १इन्द्रः १नः अस्माकं रक्षणाय १भवतु ॥ ग्रामेभिः । 'बहुलं  
छन्दसि' इति भिस ऐसभावः । 'ग्रामादीनां च' ( फि. सू. ३८ ) इत्याद्युदात्तत्वम् । विदे ।  
'विद् ज्ञाने' । कर्मणि लट् । 'बहुलं छन्दसि' इति विकरणस्य लृक् । 'लोपस्त आत्मनेपदेषु'  
इति तलोपः ॥ ११ ॥

स जामिभिर्जत्समजाति मीळहेऽजामिभिर्वा पुरुहूत एवैः ।

अपां तोकस्य तनयस्य जेषे मरुत्वान्नो भवत्विन्द्र ऊती ॥ ११ ॥

सः । जामिभिः । यत् । सम्ऽअजाति । मीळहे । अजामिभिः । वा । पुरुहूतः । एवैः ।

अपाम् । तोकस्य । तनयस्य । जेषे । मरुत्वान् । नः । भवतु । इन्द्रः । ऊती ॥ ११ ॥

१पुरुहूतः बहुभिर्जमानैराहूतः १सः इन्द्रः १मीळहे संग्रामे । मीळहम् इति धननाम । तद्धेतुत्वात्  
संग्रामोऽपि मीळहशब्देनोच्यते । १जामिभिः बन्धुभिः १अजामिभिर्वा बान्धवरहितैर्वा १एवैः

१. क्ष-ट-ठ-एकेन । २. न- 'हिंसतः' नास्ति । ३. क्ष-ट-ठ-न 'महतः' नास्ति । ४.  
क्ष-ट-ठ-स- दक्षिणपार्श्वस्थे हस्ते । ५. च-न-फ-श-संगृभीता-संगृहीता ।

युद्धार्थं मरुद्भिः<sup>१</sup> सह<sup>२</sup> यत् यदा<sup>३</sup> समजाति संगच्छते । तेषाम्<sup>४</sup> उभयविधानाम्<sup>५</sup> अवाम्<sup>६</sup> इन्द्रं प्राप्नुवतां  
पुरुषाणां<sup>७</sup> तोकस्य पुत्रस्य<sup>८</sup> तनयस्य तत्पुत्रस्य च<sup>९</sup> जेपे जयप्राप्तये सः<sup>१०</sup> इन्द्रः भवति । किमु<sup>११</sup> वक्त-  
व्यम्<sup>१२</sup> अस्माकं स्तोतृत्मानां जयो भवतीति । अन्यत् नमानम् । समजाति । ‘ अज गतिक्षेपणयोः ’ ।  
लेटि आडागमः । जेपे । ‘ जि जये ’ । औणादिकः सप्रत्ययः । चतुर्थ्ये सप्तमी । यद्वा । ‘ जेपृ णेपृ  
प्रेपृ गतौ ’ । ‘ किप् च ’ इति किप् । ‘ सावेकाचः ’ इति विभक्तेरुदात्तत्वम् ॥

स वज्रभृदस्युहा भीम उग्रः सहस्रचेताः शतनीथः ऋभ्वा ।

चम्रीषो न शर्वसा पाञ्चजन्यो मरुत्वान्नो भवत्विन्द्र ऊती ॥ १२ ॥

सः । वज्रऽभृत् । दस्युऽहा । भीमः । उग्रः । सहस्रऽचेताः । शतऽनीथः । ऋभ्वा ।

चम्रीषः । न । शर्वसा । पाञ्चऽजन्यः । मरुत्वान् । नः । भवतु । इन्द्रः । ऊती ॥ १२ ॥

‘ सः इन्द्रः ’ वज्रभृत् अन्यैर्धेतुमशक्यस्य वज्रस्य भर्ता<sup>१</sup> ‘ दस्युहा दस्यूनामुपक्षयितृणामसुराणां  
हन्ता ’ भीमः सर्वेषां भयहेतुः<sup>२</sup> ‘ उग्रः उदूर्णतेजाः ’ सहस्रचेताः बहुविधज्ञानः सर्वज्ञ इत्यर्थः ।  
‘ शतनीथः बहुस्तुतिर्बहुविधप्रापणो वा ’ ऋभ्वा उरु भासमानो महान् वा<sup>३</sup> ‘ चम्रीषो ’ न चम्रां चमसे  
रसात्मनावस्थितः सोम इव<sup>४</sup> ‘ शर्वसा बलेन ’ पाञ्चजन्यः । गन्धर्वा अप्सरसो देवा असुरा रक्षांसि पञ्च  
जनाः । निषादपञ्चमाश्रवारो वर्णा वा । तेषु रक्षकत्वेन भवः । एवंभूतः सः<sup>५</sup> ‘ मरुत्वान् ’ इन्द्रः<sup>६</sup> ‘ नः  
अस्माकं रक्षणाय ’ भवतु ॥ दस्युहा । ‘ बहुलं छन्दसि ’ इति हन्तेः किप् । भीमः । ‘ जिभी भये ’ ।  
‘ भीमादयोऽपादाने ’ ( पा. सू. ३. ४. ७४ ) इति अपादाने ‘ भियः घुग्रा ’ ( उ. सू. १. १४५ )  
इति मक् । शतनीथः । ‘ णीष् प्रापणे ’ । ‘ हनिकुषिनीरमिकाशिन्यः कथन् ’ ( उ. सू. २. १५९ )  
इति कथन्प्रत्ययः । चम्रीषः । ‘ इष गतौ ’ । चम्रामिष्यति गच्छतीति चम्रीषः । इगुपधलक्षणः  
कप्रत्ययः । वर्णव्यापत्त्या रेफो दीर्घश्च । यद्वा चमेरौणादिक ईषन्प्रत्ययः । पूर्ववत् रेफः । पाञ्चजन्यः ।  
भवार्थे ‘ बहिर्देवपञ्चजनेभ्यश्चेति वक्तव्यम् ’ ( का. ४. ३. ५८. १ ) इति ज्यप्रत्ययः । जित्त्वान्  
आद्युदात्तत्वम् ॥

तस्य वज्रः क्रन्दति स्मत्स्वर्षा दिवो न त्वेषो र्वथः शिमीवान् ।

तं सचन्ते सनयस्तं धनानि मरुत्वान्नो भवत्विन्द्र ऊती ॥ १३ ॥

तस्य । वज्रः । क्रन्दति । स्मत् । स्वऽसाः । दिवः । न । त्वेषः । र्वथः । शिमीऽवान् ।

तम् । सचन्ते । सनयः । तम् । धनानि । मरुत्वान् । नः । भवतु । इन्द्रः । ऊती ॥ १३ ॥

‘ तस्य इन्द्रस्य ’ वज्रः कुलिशः<sup>१</sup> ‘ स्मत् भृशं ’ क्रन्दति शत्रूनाक्रन्दयति रोदयतीत्यर्थः ।  
‘ य इन्द्रः ’ स्वर्षाः शोभनस्योदकस्य दाता<sup>२</sup> ‘ दिवो ’ न दिवः संबन्धी सूर्य इव<sup>३</sup> ‘ त्वेषः दीप्तः ’ र्वथः  
शब्दस्य गर्जनलक्षणस्य कर्ता<sup>४</sup> ‘ शिमीवान् । शिमी इति कर्मनाम । लोकानुग्राहकेण कर्मणा युक्तः

१. क्ष-ट-ठ-गच्छद्भिः । २. क्ष-ट-ठ-तदा एषाम्; स-तदा तेषाम् । ३. क्ष-किसुच्यते ।  
४. क्ष-ट-ठ-इन्द्रो मरुत्वान् ।

‘तम् इन्द्रं सनयः धनस्य दानानि सचन्ते सेवन्ते । तथा तं धनानि च सेवन्ते । सः मरुत्वान् इन्द्रः नः अस्माकं रक्षणाय भवतु ॥ क्रन्दति । ‘ कदि क्रदि क्रदि आह्वाने रोदने च ’ । ‘ छन्दस्युभयथा ’ इति शर आर्धधातुकत्वात् ‘गेरनिटि’ इति णिलोपः । स्वर्षाः । सुपूर्वात् अतः विच् । सुष्टु अर्तिं गच्छतीति स्वरुदकम् । तत्सनीतीति स्वर्षाः । ‘ पणु दाने ’ । ‘ जनसनखनक्रमगमो विद् ’ । ‘ विद्वनोरनुनामिकस्यान् ’ इति आत्वम् । ‘ सनोतेरनः ’ ( पा. सू. ८. ३. १०८ ) इति षत्वम् । त्वेयः । ‘ त्विष दीतौ ’ । पचाद्यच् । स्वथः । ‘ रु शब्दे ’ । ‘ शीङ्गपिरगमिवञ्जिजीविप्राणिभ्योऽथः ’ ( उ. सू. ३. ३९३ ) इति अथप्रत्ययः । गुणावादेशौ । सनयः । सनोतेर्भावे औणादिक इप्रत्ययः ॥

यस्याजस्रं शर्वसा मानमुक्थं परिभुजद्रोदसी विश्वतः सीम् ।

स पारिषत्क्रतुभिर्मन्दसानो मरुत्वान्नो भवत्विन्द्र ऊती ॥ १४ ॥

यस्य । अजस्रम् । शर्वसा । मानम् । उक्थम् । परिभुजत् । रोदसी इति । विश्वतः । सीम् । सः । पारिषत् । क्रतुभिः । मन्दसानः । मरुत्वान् । नः । भवतु । इन्द्रः । ऊती ॥ १४ ॥

‘यस्य इन्द्रस्य उक्थं प्रशस्यं शर्वसा मानं बलेन सर्वस्य परिच्छेदकं सर्वेषां बलस्योपमानभूतं वा रोदसी द्यावापृथिव्यौ विश्वतः सीं सर्वतः अजस्रम् अनवरतं परिभुजत् परितः सर्वतो भुनक्ति पालयति सः इन्द्रः क्रतुभिः अस्माभिः कृतैर्यागैः मन्दसानः मोदमानः सन् पारिषत् अस्मान् दुरितान् पारयतु ॥ उक्थम् । ‘ वच परिभाषणे ’ । ‘ पातृतुदिवचि ’ इत्यादिना कर्मणि थक् । ‘ वचिस्वपि ’ इत्यादिना संप्रसारणम् । परिभुजत् । ‘ भुज पालनाभ्यवहारयोः ’ । लेटि अडागमः । व्यत्ययेन शः । पारिषत् । ‘ पार तीर कर्मसमाप्तौ ’ । लेटि अडागमः । ‘ सिब्वहुलं लेटि ’ इति सिप् । तस्य आर्धधातुकत्वात् इद् । व्यत्ययेन णिलोपः । मन्दसानः । ‘ मदि स्तुतिमोदमदस्वप्नकान्तिगतिषु ’ । ‘ ऋजिबृधिमन्दिसहिभ्यः किन् ’ ( उ. सू. २. २४४ ) इति असानच्प्रत्ययः ॥

न यस्य देवा देवता न मर्ता आपश्चन शर्वसो अन्तमापुः ।

स प्ररिक्ता त्वक्षसा क्षमो दिवश्च मरुत्वान्नो भवत्विन्द्र ऊती ॥ १५ ॥

न । यस्य । देवाः । देवता । न । मर्ताः । आपः । चन । शर्वसः । अन्तम् । आपुः ।

सः । प्ररिक्ता । त्वक्षसा । क्षमः । दिवः । च । मरुत्वान् । नः । भवतु । इन्द्रः । ऊती ॥ १५ ॥

‘देवता देवस्य दानादिगुणयुक्तस्य यस्य इन्द्रस्य शर्वसः बलस्य अन्तम् अवसानं देवाः वस्वाद्या देवगणाः न आपुः न आनशिरे तथा मर्ताः मनुष्याः आपश्चन आपोऽपि न प्रापुः । सः तादृश इन्द्रः त्वक्षसा शत्रूणां तनूकर्त्रा आत्मीयेन बलेन क्षमः पृथिव्याः दिवश्च स्वर्गस्य च प्ररिक्ता प्रकर्षेण रेचको भवति । लोकद्वयादप्यस्य बलमतिरिच्यते इत्यर्थः । मरुद्विर्युक्तः सः इन्द्रः

‘नः अस्माकम्’ ऊर्ता उतये रक्षणाय ‘भवन्तु ॥ देवता । देव एव देवता । ‘देवानल’ इति स्वाधे तल् । ‘सुपां सुलुक्’ इति षट्ठा लुक् । सर्ताः । ‘मृद् प्राणस्यागे’ । ‘असिद्धसि’ इत्यादिना तन्प्रत्ययः । निच्वादाद्युदात्तत्वम् । प्ररिप्ता । ‘रिचिर् विरेचने’ । ‘अन्येभ्योऽपि दृश्यन्ते’ इति कनिप् । अन्यविकारश्चान्दसः । ‘वक्षसा’ । ‘नक्ष् त्वक्ष् नक्षरणे’ । अनुन् । निच्वादाद्युदात्तत्वम् । क्षनः । क्षमा इति वृथिवीतान । ‘आतो धातोः’ इत्यत्र ‘आतः’ इति योगविभागात् इष्टसिद्धिः इत्यभिधानात्<sup>१</sup> उमि असंज्ञायामाकारलोपः । यद्वा । ‘क्षमार्थं विधुन्ने’ । अस्मान् ‘किप् च’ इति क्तिप् । वेष्टुक्तलोपान् पूर्व वलि लोपः । अन्यत् समानम् । उदात्तनिवृत्तिस्वरेण विभक्तेः उदात्तत्वम् ॥ ॥ १० ॥

रोहिच्छयावा सुमदंशुर्लामीधुक्षा राय ऋज्राश्वस्य ।

वृषण्वन्तं विभ्रती धूर्षु रथं मन्द्रा चिकेत नाहुषीषु विक्षु ॥ १६ ॥

रोहिक् । श्यावा । सुमत्<sup>२</sup>अंशुः । लामीः । धुक्षा । राये । ऋज्रअश्वस्य ।

वृषण्वन्तम् । विभ्रती । धूः<sup>३</sup>सु । रथम् । मन्द्रा । चिकेत । नाहुषीषु । विक्षु ॥ १६ ॥

‘रोहिक् रोहितवर्णा’<sup>१</sup> श्यावा श्यामवर्णा । उभयोः पार्श्वयोरुभयविधवर्णयुक्तत्वर्थः । ‘सुमदंशुः सुमत् स्वतः’<sup>२</sup> प्रांशुः<sup>३</sup> । उक्तं च यास्केन—‘सुमत् स्वयमित्यर्थः’ ( निरु. ६. २२ ) इति । अतिदीर्घविधवा ‘लामीः पुण्ड्रवती अश्वभूषणयुक्ता वा ‘धुक्षा दिवि द्युलोके कृतनिवासा ‘ऋज्राश्वस्य एतत्संज्ञस्य’ राजर्षेः ‘राये धनार्थं’ ‘वृषण्वन्तं वृष्णा सेक्तृा इन्द्रेण युक्तं’<sup>४</sup> रथं ‘धूर्षु युगसंबन्धिषु वहनप्रदेशेषु’ ‘विभ्रती वहन्ती’ ‘मन्द्रा सर्वेषाम् आह्लादकरी’<sup>५</sup> अश्वपङ्क्तिः ‘नाहुषीषु । नहुषा मनुष्याः । तत्संबन्धिनीषु’ ‘विक्षु सेनालक्षणासु प्रजासु’ ‘चिकेत ज्ञायते । ईदृश्याश्वपङ्क्त्या युक्त इन्द्रः संप्रामेधनुग्राहकतया प्रादुर्भवतीत्यर्थः ॥ लामीः । ललामशब्दात् ‘छन्दसीवनिषौ’ ( पा. सू. ५. २. १०९. २ ) इति मत्वर्थीय ईकारः । अङ्यन्तत्वात् सुलोपाभावः । धुक्षा । ‘क्षि निवासगत्योः’ । औणादिको ढप्रत्ययः । ततः टाप् । ऋज्राश्वस्य । ‘ऋज गतिस्थानार्जनोपार्जनेषु’ । ‘ऋज्रेन्द्र’ इत्यादिना स्वप्रत्ययान्तो निपातितः । ऋज्रा गतिमन्तोऽश्वा यस्य । बहुव्रीहौ पूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वम् । वृषण्वन्तम् । ‘अनो नुद्’ ( पा. सू. ८. २. १६ ) इति मतुपो नुद् । चिकेत । ‘कित ज्ञाने’ । ‘छन्दसि लुङ्लङ्लिटिः’ इति वर्तमाने कर्मणि लिट् । व्यत्ययेन तिप् ॥

एतत्पत्तं इन्द्र वृष्ण उक्थं वार्षागिरा अमि गृणन्ति राधः ।

ऋज्राश्वः प्रष्टिभिरम्बरीषः सहदेवो भयमानः सुरार्धाः ॥ १७ ॥

एतत् । त्यत् । ते । इन्द्र । वृष्णे । उक्थम् । वार्षागिराः । अमि । गृणन्ति । राधः ।

ऋज्रअश्वः । प्रष्टिऽमिः । अम्बरीषः । सहदेवः । भयमानः । सुरार्धाः ॥ १७ ॥

१. क्ष-ठ-इति वचनात् । २. क्ष-ठ-ठ-लोहितवर्णा । ३. क्ष-स-स्वत एव । ४. स-अंशुः । ५. क्ष-स-एतत्संज्ञकस्य । ६. स-मदकारी ।

हे <sup>१</sup>इन्द्र <sup>२</sup>वृष्णे कामानां वर्धितुः <sup>३</sup>वते तव <sup>४</sup>वस्यत् तत् <sup>५</sup>एत <sup>६</sup>उक्तं स्तोत्रं <sup>७</sup>राधः संराधकं स्वस्त्री-  
तिहेतु <sup>८</sup>वार्षागिराः वृषागिरो राज्ञः पुत्रा ऋज्राश्चादयः <sup>९</sup>अभि <sup>१०</sup>वृणन्ति आभिमुख्येन वदन्ति। वार्षा-  
गिरा इत्येतत् विवृणोति। <sup>११</sup>ऋज्राश्च एतत्संज्ञो राजर्षिः <sup>१२</sup>प्रष्टिभिः पार्श्वस्थैः अन्यैर्ऋषिभिः <sup>१३</sup>सहेन्द्रमस्तौत्।  
के ते पार्श्वस्थाः। अम्बरीषादयश्चत्वारो राजर्षयः ॥ वार्षागिराः। ‘तस्यापस्यम्’ (पा. सू. ४. १. ९२)  
इति अण्प्रत्ययः। गृणन्ति। ‘गृ शब्दे’। ‘प्वादीनां ह्रस्वः’ इति ह्रस्वत्वम्। राधः। ‘राध साध  
संसिद्धौ’। राज्ञोति समृद्धो भवत्यनेनेति राधः। करणेऽसुन्। ऋज्राश्च। ऋज्राः गतिमन्तोऽश्वा यस्य  
स तथोक्तः। अम्बरीषः। ‘अवि शब्दे’। औणादिक ईप्सप्रत्ययः (उ. सू. ४. ४६९)। सहदेवः।  
देवैः सह वर्तते इति सहदेवः। ‘वोपसर्जनस्य’ इति विकल्पनात् सभावाभावः। भयमानः।  
‘जिमी भये’। अस्मात् अन्तर्भावितण्यर्थात् व्यत्ययेन शानच्। ‘बहुलं छन्दसि’ इति शपः  
शोरभावः। अदुपदेशात् लसार्वधातुकानुदात्तत्वे धातुस्वर एव शिष्यते। सुराधाः। राधः इति धननाम।  
शोभनं राधो यस्य। ‘सोमनसी अलोमोषसी’ इत्युत्तरपदाद्युदात्तत्वम् ॥

दस्युञ्छिर्म्यैश्च पुरुहूत एवैर्हत्वा पृथिव्यां शर्वा नि बर्हीत्।

सनत्क्षेत्रं सखिभिः श्वित्प्येभिः सनत्सूर्यं सनदपः सुवज्रः ॥ १८ ॥

दस्यून्। शिष्यून्। च। पुरुऽहूतः। एवैः। हत्वा। पृथिव्याम्। शर्वा। नि। बर्हीत्।

सनत्। क्षेत्रम्। सखिऽभिः। श्वित्प्येभिः। सनत्। सूर्यम्। सनत्। अपः। सुऽवज्रः ॥ १८ ॥

पुरुहूतः बहुभिर्यजमानैराहूत इन्द्रः एवैः गमनशीलैर्मरुद्भिर्युक्तः सन् पृथिव्यां भूमौ वर्त-  
मानान् दस्यून् उपक्षपयितृन् शत्रून् शिष्यून् शमयितृन् वधकारिणो राक्षसादींश्च हृत्वा प्रहृत्य  
तदनन्तरं शर्वा हिंसकेन वज्रेण नि बर्हीत् अवधीत्। निबर्हयतिर्वधकर्मा। एवं शत्रून् शिरस्य श्वित्प्येभिः  
श्वेतवर्णैरलंकारेण दीप्ताङ्गैः सखिभिः मित्रभूतैर्मरुद्भिः सह क्षेत्रं शत्रूणां स्वभूतां भूमिं सनत् सम-  
भाक्षीत्। तथा वज्रेण तिरोहितं सूर्यं तस्य वृत्रस्य हननेन सनत् अभजत प्राप्तवानित्यर्थः। तथा  
सुवज्रः शोभनवज्रयुक्त इन्द्रो वज्रेण निरुद्धाः अपः वृष्ट्युदकानि सनत् समभजत ॥ दस्यून्। ‘दसु  
उपक्षये’। ‘यजिमनिशुन्धिदसिजनिभ्यो युः’। वृषादित्वात् आद्युदात्तत्वम्। शिष्यून्। ‘शसु उप-  
शमे’। शमयति सर्वं तिरस्करोतीति राक्षसादिः शिष्युः। औणादिको युन्प्रत्ययः। वर्णव्यापत्या  
अकारस्य इत्वम्। शर्वा। ‘शृ हिंसायाम्’। ‘अन्येभ्योऽपि दृश्यन्ते’ इति वनिप्। ‘सुपां सुलुक्’  
इति तृतीयाया ङदेशः। सनत्। ‘वन षण संभक्तौ’। लङि ‘बहुलं छन्दस्यमाङ्योगेऽपि’ इति  
अङभावः। श्वित्प्येभिः। ‘श्विता वर्णे’। औणादिको नक्प्रत्ययः। श्वित्त्वं शुक्लवर्णमर्हन्तीति श्वित्याः।  
‘छन्दसि च’ इति यः। सुवज्रः। ‘आद्युदात्तं व्यच्छन्दसि’ इत्युत्तरपदाद्युदात्तत्वम् ॥



विश्वाहेन्द्रो अधिवृक्ता नो अम्वपरिहृताः मनुयाम् वाजम् ।

तन्नो मित्रो वरुणो मामहन्तामदितिः सिन्धुः पृथिवी उत द्यौः ॥ १९ ॥

विश्वाहा । इन्द्रः । अधिवृक्ता । नः । अस्तु । अपरिहृताः । मनुयाम् । वाजम् ।

तत् । नः । मित्रः । वरुणः । समहन्ताम् । अदितिः । सिन्धुः । पृथिवी । उत । द्यौः ॥ १९ ॥

‘विश्वाहा सर्वकालं नः अस्माकम् इन्द्रः अधिवृक्ता अस्तु । अधिवचनं पक्षपानेन वचनम् । यथोक्तं<sup>१</sup>—‘ब्राह्मणायाधिवृयात्’ (तै. सं. २. ५. ११. ९) इति । सर्वदास्माकमिन्द्रः पक्षपानवचनयुक्तो भवतु । वयं च अपरिहृताः अकुटिलगतयः सन्नः वाजं हविलक्षणमन्नं सनुयाम् संभजामहे । यदनेन सूक्तेनास्माभिः प्रार्थितं तत् मित्रादयः समहन्तां पूजितं कुर्वन्तु ॥ विश्वाहा । विश्वान्यहानि विश्वाहानि । अत्यन्तसंयोगे द्वितीया । ‘शेष्ठन्दमि बहुलम्’ इति शैलौपः । उपधादीर्घत्वं नलोपः । मरुद्वृधादिवात् पूर्वपदान्तोदात्तत्वम् । अपरिहृताः । ‘हृ कौटिल्ये’ । निष्ठायाम् ‘अपरिहृताश्च’ (पा. सू. ७. २. ३२) इति निपातनात्<sup>३</sup> हुभावाभावः<sup>४</sup> । अव्ययपूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वम् । सनुयाम् । ‘षण् दाने’ । लिङि तनादिवात् उप्रत्ययः । ‘वन षण् संभक्तौ’ इत्यस्मात् वा व्यत्ययेन उप्रत्ययः ॥ ॥११॥

‘प्र मन्दिने’ इति एकादशर्चमष्टमं सूक्तमाङ्गिरसस्य कुत्सस्यापम् । अष्टम्याद्याश्चतस्रिष्टुभः शिष्टाः सप्त जगत्स्यः । इन्द्रो देवता । तथा चानुकान्तं—‘प्रमन्दिन एकादश कुत्स आद्या गर्भस्त्राविप्युपनिपच्चतुस्त्रिष्टुबन्तम्’ इति । दशरात्रस्य नवमेऽहनि मरुत्वतीये एतत्सूक्तम् । ‘विश्वजितः’ इति खण्डे सूत्रितं—‘प्रमन्दिन इमा उ स्वेति मरुत्वतीयम्’ (आश्व. श्रौ. ८. ७.) इति ॥

प्र मन्दिने पितुमर्चता वचो यः कृष्णगर्भा निरहन् क्रजिश्चना ।

अवस्यवो वृषणं वज्रदक्षिणं मरुत्वन्तं सख्याय हवामहे ॥ १ ॥

प्र । मन्दिने । पितुऽमत् । अर्चत । वचः । यः । कृष्णऽगर्भाः । निऽअहन् । क्रजिश्चना ।

अवस्यवः । वृषणम् । वज्रऽदक्षिणम् । मरुत्वन्तम् । सख्याय । हवामहे ॥ १ ॥

हे ऋषिवजः मन्दिने स्तुतिमते स्तोतव्यायेन्द्राय पितुमत् हविलक्षणेनाज्ञेनोपेतं वचः स्तुतिलक्षणं वचनं प्र अर्चत प्रकर्षेणोच्चारयत । ययः इन्द्रः क्रजिश्चना एतत्संज्ञकेन राज्ञा सख्या सहितः सन् कृष्णगर्भाः । कृष्णो नाम कश्चिदसुरः । तेन निषिक्तगर्भास्तदीयाः भार्याः निरहन् अवधीत् । कृष्णमसुरं हत्वा पुत्राणाम् अपि अनुत्पत्त्यर्थं गर्भिणीस्तस्य भार्याः अप्यवधीदित्यर्थः । अवस्यवः रक्षणेच्छवो वयं वृषणं कामानां वर्धितारं वज्रदक्षिणं वज्रयुक्तेन दक्षिणहस्तेनोपेतं तं मरुत्वन्तम् इन्द्रं सख्याय सख्युः कर्मणे हवामहे आह्वयामहे ॥ मन्दिने । ‘मदि स्तुतिमोदमदस्वप्रकान्तिगतिषु’ । औणादिकः इतिप्रत्ययः । तदुक्तं यास्केन—‘मन्दी मन्दतेः स्तुतिकर्मणः’ (निर. ४. २४) इति । पितुमत् ।

१. क्ष-तथोक्तम् । २. क्ष-स-‘सनुयाम्’ इत्यस्यानन्तरं ‘प्रयच्छाम् । यद्वा इन्द्रेण दत्तमन्नम्’ इत्यधिकम् । ३. क्ष-ट-ठ-निपातः । ४. क्ष-ट-ठ-न-स-‘अपि’ नास्ति ।

‘ ह्रस्वनुङ्भ्यां मतुप् ’ इति मतुप उदात्तत्वम् । कृष्णगर्भाः कृष्णेन निषिक्ताः गर्भाः यासु तास्तथोक्ताः । ‘ परादिश्छन्दसि बहुलम् ’ इति पूर्वपदान्तोदात्तत्वम् । अवस्यवः । अवैरौणादिको भावेऽसुन् । अवः इच्छति अवस्यति । ‘ सुप आत्मनः वयच् ’ । ‘ क्याच्छन्दसि ’ इति उप्रत्ययः । वृषणम् । ‘ वा पूर्वस्य निगमे ’ इति विकल्पनादुपधादीर्घाभावः । सख्याय । सख्युः कर्म सख्यम् । ‘ सख्युर्यः ’ इति यप्रत्ययः । हवामहे । ह्वेजो लटि ‘ बहुलं छन्दसि ’ इति संप्रसारणम् ॥

यो व्यंसं जाहृषाणेन मन्युना यः शम्बरं यो अहन्पिप्रुमव्रतम् ।

इन्द्रो यः शुष्णमशुषं न्यावृणक् मरुत्वन्तं सख्याय हवामहे ॥ २ ॥

यः । विऽअंसम् । जहृषाणेन । मन्युना । यः । शम्बरम् । यः । अहन् । पिप्रुम् । अव्रतम् ।

इन्द्रः । यः । शुष्णम् । अशुषम् । नि । अवृणक् । मरुत्वन्तम् । सख्याय । हवामहे ॥ २ ॥

यः इन्द्रः । जहृषाणेन प्रवृद्धेन मन्युना क्रोधेन व्यंसं विगतभुजं वृत्रम् अहन् अवधीत्<sup>१</sup> । अपि च यः इन्द्रः । शम्बरम् एतत्संज्ञमसुरं चावधीत् । तथा अव्रतं व्रतस्य यागादेः कर्मणो विरोधिनं पिप्रुम् एतत्संज्ञमसुरं च यः इन्द्रोऽवधीत् । किञ्च यः इन्द्रः । अशुषं शोषकरहितं शुष्णं सर्वस्य जगतः शोषकमेतत्संज्ञमसुरं नि अवृणक् न्यवर्जयत् । समूलं हतवानित्यर्थः । तं मरुत्वन्तम् इन्द्रं सख्याय आह्वयामहे ॥ व्यंसम् । विगतः अंसो यस्मात् । बहुव्रीहौ पूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वम् । यणः<sup>३</sup> ‘ उदात्तस्वरितयोर्यणः ’ इति परस्यानुदात्तस्य स्वरितत्वम् । जहृषाणेन । ‘ हृष लुष्टौ ’ । अत्र वृद्ध्यर्थः । ‘ छन्दसि लिट्, ‘ लिटः कानज्वा ’ इति तस्य कानजादेशः । ‘ अन्येषामपि दृश्यते ’ इति संहितायामभ्यासस्य दीर्घत्वम् । चित्त्वादान्तोदात्तत्वम् । अशुषम् । ‘ शुष शोषणे ’ । इगुपधलक्षणः कः । शुषाः शोषका न सन्त्यस्येति अशुषः । ‘ परादिश्छन्दसि बहुलम् ’ इत्युत्तरपदाद्युदात्तत्वम् । अवृणक् । ‘ वृजी वर्जने ’ । रौधादिकः ॥

यस्य द्यावापृथिवी पौंस्यं महद्यस्य व्रते वरुणो यस्य सूर्यः ।

यस्येन्द्रस्य सिन्धवः सश्रति व्रतं मरुत्वन्तं सख्याय हवामहे ॥ ३ ॥

यस्य । द्यावापृथिवी इति । पौंस्यम् । महत् । यस्य । व्रते । वरुणः । यस्य । सूर्यः ।

यस्य । इन्द्रस्य । सिन्धवः । सश्रति । व्रतम् । मरुत्वन्तम् । सख्याय । हवामहे ॥ ३ ॥

यस्य इन्द्रस्य महत् विपुलं पौंस्यं बलं द्यावापृथिवी द्यावापृथिव्यावनुवर्तते । यस्य चेन्द्रस्य व्रते नियमरूपे<sup>४</sup> कर्मणि वरुणः वर्तते । वरुणोऽपीन्द्रस्य नियमनं नातिक्रामतीत्यर्थः । अपि च सूर्यः अपि यस्य इन्द्रस्य व्रते वर्तते । तथा यस्य इन्द्रस्य व्रतं कर्म सिन्धवः नद्यः सश्रति ।

१. ल-व्यत्ययेन पूर्वपदान्तोदात्तत्वम् । २. क्ष-स-हतवान् । ३. क्ष-ट-ठ-यणादेशः, स-यणादेशे । ४. क्ष-स-नियमनरूपे ।

वचनव्यत्ययः । गच्छन्ति । सञ्चतिर्गतिकर्मा । इन्द्रेणानुशिष्टाः प्रवहन्तीत्यर्थः । न 'मरुत्वन्तम् इन्द्रं' 'सख्याय आह्वयामहे' ॥ यावापृथिवी । यौश्च पृथिवी च यावापृथिव्यौ । 'दिवा यावा' इति यावादेशः । स चाब्रुदातो निपातितः । पृथिवीशब्दो ङीष्प्रत्ययान्तः अन्नोदात्तः । 'इवनाइन्द्रं च' इत्युभयपदप्रकृतिस्वरत्वम् । 'वा छन्दसि' इति पूर्वग्नवर्णदीर्घः ॥

यो अश्वा<sup>१</sup>नां यो गवां गोप<sup>२</sup>तिर्वशी य आरि<sup>३</sup>तः कर्मणि<sup>४</sup>कर्मणि स्थिरः ।

वी<sup>५</sup>ळोश्चि<sup>६</sup>इन्द्रो यो असु<sup>७</sup>न्वतो वधो मरु<sup>८</sup>त्वन्तं स<sup>९</sup>ख्याय हवामहे ॥ ४ ॥

यः । अश्वानाम् । यः । गवाम् । गोऽपतिः । वशी । यः । आरितः । कर्मणिऽकर्मणि । स्थिरः ।

वीळोः । चित् । इन्द्रः । यः । असुन्वतः । वधः । मरुत्वन्तम् । सख्याय । हवामहे ॥ ४ ॥

यः इन्द्रः । अश्वानां पतिरधिपतिः । तथा यः इन्द्रः । गोपतिः । न केवलमेकस्या गोः किन्तु सर्वासामित्याह 'गवाम्' इति । सर्वासां गवाम् अधिपतिर्भवति । वशी अपरार्थिनः । स्वतन्त्र इत्यर्थः । अपि च यः इन्द्रः । कर्मणि<sup>४</sup>कर्मणि सर्वेषु कर्मसु स्थिरः नैश्वर्येनावतिष्ठमानः । आरितः स्तुतिभिः प्रत्यृतः ग्राहो भवति । 'आरितः प्रत्यृतः स्तोमान्' ( निरु. ५. १५ ) इति निरुक्तम् । यः च इन्द्रः । असुन्वतः सुन्वतां यागानुष्ठातॄणां विरोधिनः । वीळोश्चित् दृढस्यापि शत्रोः । वधः हन्ता तं मरुत्वन्तम् इन्द्रं सख्याय आह्वयामहे ॥ गवाम् । 'न गोश्चन्माववर्णः' इति विभक्त्युदात्तत्वस्य प्रतिषेधः । गोपतिः । 'पत्यावैश्वर्ये' इति पूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वम् । आरितः । 'क्र गतो' । अस्मात् प्यन्तात् निष्ठा । आगमानुशासनस्यानित्यत्वात् पुगभावः । यद्वा । 'सूचिसूत्रिमृग्यद्वत्य-शूणोतीनाम्' ( पा. म. ३. १. २२. ३ ) इति विहितस्य यङः 'यङोऽचि च' इत्यत्र चक्षव्देन बहुलग्रहणानुकर्षणादनैमित्तिके लुकि प्रत्ययलक्षणेन 'सन्त्यङोः' इति क्र इत्येतस्य द्विवचने उरुत्व-हलादिशेषयोः सतोः 'रुगिकौ च लुकि' इति रुक् । ततो निष्ठायां छान्दस इडागमः । ऋकारस्य यणादेशः । 'रो रि' इति अभ्यासरेफलोपः । 'दूलोपे पूर्वस्य दीर्घोऽणः' इति दीर्घत्वम् । वधः । 'कृत्यल्युटो बहुलम्' इति बहुलवचनात् 'हनश्च वधः' इति कर्तरि अप् वधादेशश्च । स चादन्तः । अतो लोपे उदात्तनिवृत्तिस्वरेण प्रत्ययस्य उदात्तत्वम्<sup>१</sup> ॥

यो विश्व<sup>१</sup>स्य जग<sup>२</sup>तः प्राण<sup>३</sup>तस्पतिर्यो ब्रह्म<sup>४</sup>णे प्रथ<sup>५</sup>मो गा अवि<sup>६</sup>न्दत् ।

इन्द्रो यो दस्यू<sup>७</sup>रधरां अवा<sup>८</sup>तिरन्मरु<sup>९</sup>त्वन्तं स<sup>१०</sup>ख्याय हवामहे ॥ ५ ॥

यः । विश्वस्य । जगतः । प्राणतः । पतिः । यः । ब्रह्मणे । प्रथमः । गाः । अविन्दत् ।

इन्द्रः । यः । दस्यून् । अधरान् । अवऽअतिरत् । मरुत्वन्तम् । सख्याय । हवामहे ॥ ५ ॥

१. क्ष-ट-ठ-हवामहे । २. क्ष-ट-ठ-हवामहे । ३. क्ष-ट-ठ-स- 'उदात्तत्वम्' इत्यस्यानन्तरं 'वधेर्वा प्रकृत्यन्तरात् पचाद्यचि रूपम्' इत्यधिकम् ।

यः इन्द्रः विश्वस्य<sup>१</sup> जगतः गच्छतः प्राणतः प्रश्वसतः प्राणिजातस्य पतिः स्वामी यः च ब्रह्मणे ब्राह्मणजातिभ्योऽङ्गिरोभ्यः प्रथमः अन्येभ्यो देवेभ्यः पूर्वभावी सन् पणिभिरपहृताः ग्वाः अविन्दन् अलभत । अन्येभ्यो देवेभ्यः पूर्वमेव तैरसुरैर्युद्ध्वा गाः स्वयमलभतेत्यर्थः । अपि च यः इन्द्रः दस्यून् उपक्षपयितुं सुरान् अधरान् निष्कृष्टान् कृत्वा अवातिरत् अवधीत् । अवतिरतिर्वधकर्मा । तं मरत्वन्तम् इन्द्रं सख्याय आह्वयामहे<sup>२</sup> ॥ जगतः । ‘ गमू सपू गतौ ’ । ‘ वर्तमाने पृषद्बृहन्महजगच्छुवच्च ’ ( उ. सू. २. २४१ ) इति अतिप्रत्ययान्तो निपातितो जगच्छब्द आद्युदात्तः । प्राणतः । ‘ श्वस प्राणने, अन च ’ । अस्मात् लटः शतृ । अदादिवात् शपो लृक् । ‘ शतुरनुमः ’ इति विभक्तेरुदात्तत्वम् । ‘ पृथ्याः पतिपुत्रः ’ इति विसर्जनीयस्य सत्वम् ॥

यः शूरेभिर्व्यो यश्च भीरुभिर्यो धावद्भिर्हूयते यश्च जिग्युभिः ।

इन्द्रं यं विश्वा भुवनाभि संदधुर्मरुत्वन्तं सख्याय हवामहे ॥ ६ ॥

यः । शूरेभिः । हव्यः । यः । च । भीरुभिः । यः । धावत्भिः । हूयते । यः । च । जिग्युभिः ।

इन्द्रम् । यम् । विश्वा । भुवना । अभि । समदधुः । मरुत्वन्तम् । सख्याय । हवामहे ॥ ६ ॥

यः इन्द्रः शूरेभिः शौर्योपेतैः पुरुषैः हव्यः योद्धुमाह्वातव्यः । यश्च भीरुभिः भयशीलैः कातरैः पुरुषैः सहायार्थमाह्वातव्यः । अपि च यः इन्द्रः धावद्भिः पराजयेन पलायमानैः हूयते रक्षार्थमाहूयते । यश्च जिग्युभिः प्राप्तजयैराहूयते । यं च इन्द्रं विश्वा भुवना सर्वाणि भूतजातानि स्वेषु स्वेषु कार्येषु अभि संदधुः अभिमुख्येन स्थापयन्ति । तं मरुत्वन्तम् इन्द्रं सख्याय आह्वयामहे<sup>३</sup> ॥ शूरेभिः । ‘ बहुलं छन्दसि ’ इति भिस ऐसभावः । हव्यः । हूयतेः ‘ अचो यत् ’ इति यत् । ‘ ह्वः ’ इत्यनुवृत्तौ ‘ बहुलं छन्दसि ’ इति संप्रसारणम् । गुणे<sup>४</sup> ‘ धातोस्तन्निमित्तस्यैव ’ इति अवादेशः । भीरुभिः । ‘ भियः कुल्लुकनौ ’ ( पा. सू. ३. २. १७४ ) इति कुप्रत्ययः । धावद्भिः । ‘ सृ गतौ ’ । सतैः वेगितायां<sup>५</sup> शपि ‘ पात्रा ’ इत्यादिना धावादेशः । शपः पित्त्वात् अनुदात्तत्वम् । शतुश्च लसर्वधातुकस्वरेण धातुस्वरः शिष्यते । जिग्युभिः । ‘ जि जये ’ । लिटः कसुः । द्विवचने ‘ सन्लिटोर्जे ’ इति अभ्यासादुत्तरस्य जकारस्य कुत्वम् । भिसि अयस्मयादित्वेन भत्वात् ‘ वसोः संप्रसारणम् ’ इति संप्रसारणम् । छान्दसोऽन्त्यलोपः ॥ १२ ॥

रुद्राणामेति प्रदिशा त्रिचक्षणो रुद्रेभिर्योषा तनुते पृथु ज्रयः ।

इन्द्रं मनीषा अभ्यर्चति श्रुतं मरुत्वन्तं सख्याय हवामहे ॥ ७ ॥

रुद्राणाम् । एति । प्रदिशा । त्रिचक्षणः । रुद्रेभिः । योषा । तनुते । पृथु । ज्रयः ।

इन्द्रम् । मनीषा । अभि । अर्चति । श्रुतम् । मरुत्वन्तम् । सख्याय । हवामहे ॥ ७ ॥

१ क्ष-उ-ठ-स-विश्वस्य सर्वस्य । २ क्ष-उ-ठ-हवामहे । ३ क्ष-उ-ठ-स-हवामहे । ४ क्ष-गुणः । ५ क्ष-उ-ठ-स-वेगितायां गतौ गम्यमानायाम् ।

विचक्षणः सूर्यात्मना प्रकाशमान इन्द्रः रुद्राणां रुद्रपुत्राणाम् अध्यात्मं प्राणरूपेण वर्तमानानां मरुताम् । यद्वा । रोदयितृणां प्राणानाम् । प्राणा हि शरीरात् निर्गताः सन्तो बन्धुजनान् रोदयन्ति । प्रदिशा प्रदेशानेन मनुष्येभ्यः प्रदानेन सह पृति अन्तरिक्षे गच्छति । तथा चान्नायने—‘योऽसौ तपक्षुर्देति स सर्वेषां भूतानां प्राणानादायोदेति’ ( तै. आ. १. १४. १ ) इति । अपि च रुद्रेभिः अभिभूतं वर्तमानैः रुद्रपुत्रैर्मरुद्भिः योषा माध्वमिका वाक् पृथु विस्तीर्णं जयः वेगं तनुते विस्मारयति । प्रसंगादत्र मरुतां स्तुतिः । तैर्मरुद्भिः सह वर्तमानं श्रुतं प्रख्यातं सूर्यात्मानम् इन्द्रं मनीषा स्तुति-लक्षणा वाक् अभ्यर्चति आभिसुख्येन स्तौति । न मरुत्वन्तम् इन्द्रं सत्याय आह्वयामहे ॥ प्रदिशा । ‘दिश अतिसर्जने’ । संप्रदादिलक्षणा भावे क्प् । जयः । ‘जि जि अभिभवे’ । जीयतेऽभि-भूयतेऽनेनेति जयो वेगः । करणे असुन् । मनीषा । ईषा अक्षाद्विवात् प्रकृतिभावः ॥

यद्वा मरुत्वः परमे सधस्थे यद्वावमे वृजने मादयासे ।

अत आ याह्यध्वरं नो अच्छा त्वाया हविश्चक्रमा सत्यराधः ॥ ८ ॥

यत् । वा । मरुत्वः । परमे । सधस्थे । यत् । वा । अवमे । वृजने । मादयासे ।

अतः । आ । याहि । अध्वरम् । नः । अच्छ । त्वाऽया । हविः । चक्रम् । सत्यऽराधः ॥ ८ ॥

हे मरुत्वः मरुद्भिर्गुक्तेन्द्र परमे उत्कृष्टे सधस्थे सहस्थाने गृहे यद्वा यदि वा मादयासे तृप्तो वर्तसे । यद्वा यदि वा अवमे अर्वाचीने वृजने । वृज्यते रिक्तीक्रियतेऽस्मिन् धनमिति वृजनं गृहम् । तस्मिन् मादयासे । अतः अस्मादुभयविधात् स्थानात् नः अस्माकं अध्वरं यज्ञम् अच्छ आभिसुख्येन आ याहि आगच्छ । हे सत्यराधः सत्यधनम् त्वाया स्वत्कामनया वयं हविश्चक्रम् कृतवन्तः ॥ मरुत्वः । ‘मरुत्वसो रुः’ इति संबुद्धौ नकारस्य स्त्वम् । सधस्थे । ‘सुपि स्थः’ इति कप्रत्ययः । ‘सध मादस्थयोऽञ्छन्दसि’ इति सहस्य सधादेशः । मादयासे । ‘मद तृप्तियोगे’ । चुरादिरात्मनेपदी । लटि आडागमः । त्वाया । त्वामात्मन इच्छति । ‘सुप आत्मनः वयच्’ । ‘प्रत्ययोत्तरपदयोश्च’ इति मपर्यन्तस्य त्वादेशः । व्यत्ययेन दकारस्य आत्वम् । ‘अ प्रत्ययात्’ इति अकारप्रत्ययः । ‘सुपां सुलृक्’ इति वृतीयाया लृक् ॥

त्वायेन्द्र सोमं सुषुमा सुदक्ष त्वाया हविश्चक्रमा ब्रह्मवाहः ।

अर्धा नियुत्वः सर्गणो मरुद्भिर्ऋस्मिन्यज्ञे बर्हिषि मादयस्व ॥ ९ ॥

त्वाऽया । इन्द्र । सोमम् । सुषुम् । सुदक्ष । त्वाऽया । हविः । चक्रम् । ब्रह्मऽवाहः ।

अर्ध । नियुत्वः । सर्गणः । मरुद्भिः । अस्मिन् । यज्ञे । बर्हिषि । मादयस्व ॥ ९ ॥

हे सुदक्ष शोभनबल इन्द्र त्वाया स्वत्कामनया सोमं सुषुम् अभिषुतवन्तो वयम् । हे ब्रह्मवाहः ब्रह्मणा मन्त्ररूपेण स्तोत्रेणोह्यमानं प्राप्यमाणेन्द्र त्वाया स्वत्कामनया

१. क्ष-निर्गच्छन्तः । २. च-छ-त-न-फ-श-स-वयं सख्याय । ३. ट-ह्वामहे । ४. क्ष-मनीषा अभि । ५. क्ष-ट-ठ-स-सत्यधन इन्द्र ।

आहवनीये<sup>१</sup> पुरोडाशलक्षणं<sup>२</sup> ष्विश्वकृम कृतवन्तः । हे ष्वनियुस्वः । नियुतोऽश्वाः । तद्वज्रिन्द्र ष्वअथा  
अनन्तरं ष्वमरुद्भिः सप्तगणरूपैरेतत्संज्ञैर्देवैः ष्वसगणः गणसहितः सन् ष्वअस्मिन् वर्तमाने ष्वयज्ञे ष्वबर्हिषि  
आस्तीर्णे दर्भे उपविश्य ष्वमादयस्व तृप्तो भव ॥ सुषुम् । ‘ पुञ् अभिषवे ’ । लिटि क्रादिनियमप्राप्तस्य  
इटः ‘ अनित्यभागमशासनम् ’ इति वचनादभावः ॥

मादयस्व हरिभिर्ये त इन्द्र वि ष्यस्व शिप्रे वि सृजस्व धेने ।

आ त्वा सुशिप्र हरयो वहन्तुशन्हुव्यानि प्रति नो जुषस्व ॥ १० ॥

मादयस्व । हरिऽभिः । ये । ते । इन्द्र । वि । स्यस्व । शिप्रे इति । वि । सृजस्व । धेने इति ।

आ । त्वा । सुऽशिप्र । हरयः । वहन्तु । उशन् । हुव्यानि । प्रति । नः । जुषस्व ॥ १० ॥

हे इन्द्र ष्वहरिभिः अश्वैः सह ष्वमादयस्व तृप्तो भव । ष्वये ष्वते तव स्वभूतास्तदर्थं ष्वशिप्रे हनू  
संहते ष्ववि ष्वप्यस्व सोमपानार्थं विवृते कुरु । तथा ष्वधेने पानसाधनभूते जिह्वोपजिह्विके ष्ववि ष्वसृजस्व  
सोमपानार्थं विश्लिष्टे कुरु । हे ष्वसुशिप्र । ‘ शिप्रे हनू नासिके वा ’ । शोभनशिप्रेन्द्र ष्वत्वा त्वां ष्वहरयः  
अश्वाः ष्वआ ष्ववहन्तु अस्मदीयं यज्ञं प्रापयन्तु । त्वं च ष्वउशन् अस्मान् कामयमानः ष्वनः अस्माकं  
ष्वहुव्यानि हवींषि ष्वप्रति ष्वजुषस्व प्रत्येकं सेवस्व मा उदासिष्टाः ॥ वि ष्यस्व । ‘ पो अन्तर्कर्मणि ’ ।  
व्यत्ययेन आत्मनेपदम् । दिवादिवात् इयन् । ‘ ओतः इयनि ’ ( पा. सू. ७. ३. ७१ ) इति ओकार-  
लोपः । ‘ उपसर्गात्सुनोति ’ इति षत्वम् ॥

मरुत्स्तोत्रस्य वृजनस्य गोपा वयमिन्द्रेण सनुयाम वाजम् ।

तन्नो मित्रो वरुणो मामहन्तामदितिः सिन्धुः पृथिवी उत द्यौः ॥ ११ ॥

मरुत्ऽस्तोत्रस्य । वृजनस्य । गोपाः । वयम् । इन्द्रेण । सनुयाम । वाजम् ।

तत् । नः । मित्रः । वरुणः । ममहन्ताम् । अदितिः । सिन्धुः । पृथिवी । उत । द्यौः ॥ ११ ॥

ष्वमरुत्स्तोत्रस्य । मरुद्भिः सह स्तोत्रं यस्य स मरुत्स्तोत्रः । तस्य ष्ववृजनस्य शत्रूणां क्षेत्सुरिन्द्रस्य  
संबन्धिनः ष्वगोपाः गोपायनीयाः रक्षणीयाः ष्ववयं तेन ष्वइन्द्रेण ष्ववाजम् अन्नं ष्वसनुयाम लभेमहि ।  
यदेतदस्माभिः प्रार्थितं ष्वनः अस्मदीयं ष्वतत् मित्रादयो द्यावापृथिव्यौ च ष्वममहन्तां पूजितं कुर्वन्तु ॥  
वृजनस्य । ‘ वृजी वर्जने ’ । ‘ कृपृवृजिमन्दिनिघाञ्भ्यः क्युः ’ इति क्युप्रत्ययः ॥ ॥ १३ ॥

‘ इमां ते ’ इति एकादशच नवमं सूक्तं कुरुस्यार्षमैन्द्रम् । अन्त्या त्रिष्टुप् शिष्टा दश जगत्यः ।  
तथा चानुकान्तम्—‘ इमां तेऽन्त्या त्रिष्टुप् ’ इति । विनियोगो लैङ्गिकः ॥

इमां ते धियं प्र भरे महो महीमस्य स्तोत्रे धिषणा यत्त आनजे ।

तमुत्सवे च प्रसवे च सामहिमिन्द्र देवासः शर्वसामदनु ॥ १ ॥

इमाम् । ते । धियम् । प्र । भरे । महः । महीम् । अस्य । स्तोत्रे । धिषणा । यत् । ते । आनजे ।

तम् । उत्सवे । च । प्रसवे । च । सहिम् । इन्द्रम् । देवासः । शर्वसा । अमदन् । अनु ॥ १ ॥

हे इन्द्र महः महतः ते तव इमाम् इदानीं क्रियमाणां महीं महतीम् अत्यन्तोक्तृष्टां धियं स्तुतिं प्र भरे प्रकर्षेण संपादयामि । ते तव धिषणा त्वदीया बुद्धिः अस्य मम स्तोत्रे स्तुतीं यत् यस्मात् आनजे अक्ता संश्लिष्टासीत् । तस्मात् तव प्रियां स्तुतिं करोमीत्यर्थः । उत्तरोऽर्धः परोक्षकृतः । सहिं शत्रूणांमभिभूतारं पूर्वोक्तं तम् इन्द्र देवासः कर्मसु दीव्यन्तः क्रत्विजः शवसा स्तुतिभिः कीर्तितेन बलेन अनु अमदन् अनुक्रमेण हर्षं प्रापयन् । किमर्थम् । उत्सवे च उत्सवार्थमभिवृद्धयर्थं प्रसवे च धनानां वृष्ट्युदकानां वा उत्पत्त्यर्थं च ॥ आनजे । 'अञ्जु व्यक्ति-प्रक्षणगतिषु' । अस्मात् कर्मणि लिट् । द्विर्वचनहलादिशेषौ । 'अत आदेः' इति अभ्यासस्य आत्वम् । 'तस्मान्बुद्धिहलः' ( पा. सू. ७. ४. ७१ ) इति नुट् । व्यत्ययेन उपधाकारलोपः । उत्सवे । प्रसवे । 'षू प्रेणो' । 'कदोरप्' इति भावे अप् । 'निमित्तात्कर्मसंयोगे' ( पा. सू. २. ३. ३६. ६ ) इति सप्तमी । थाथादिना उत्तरपदान्तोदात्तत्वम् । सहिम् । 'पह अभिभवे' । 'आहगमहन' इत्यत्र 'उत्सर्गञ्छन्दसि' इति वचनात् किप्रत्ययः । लिङ्गद्वावात् द्विर्वचनम् । 'अन्येषामपि दृश्यते' इति संहितायामभ्यासस्य दीर्घत्वम् । अमदन् । 'मदी हर्षे' । हेतुमति णिच् । 'मदी हर्ष-ग्लपनयोः' इति घटादिषु पाठात् 'मितां ह्रस्वः' इति ह्रस्वत्वम् । 'छन्दस्युभयथा' इति शप आर्ध-धानुक्त्वात् 'गेरनिटि' इति णिलोपः ॥

अस्य श्रवो नद्यः सप्त विभ्रति द्यावाक्षामा पृथिवी दर्शतं वपुः ।

अस्मे सूर्याचन्द्रमसाभिचक्षे श्रद्धे कर्मिन्द्र चरतो वितर्तुरम् ॥ २ ॥

अस्य । श्रवः । नद्यः । सप्त । विभ्रति । द्यावाक्षामा । पृथिवी । दर्शतम् । वपुः ।

अस्मे इति । सूर्याचन्द्रमसा । अभिऽचक्षे । श्रद्धे । कर्म । इन्द्र । चरतः । विऽतर्तुरम् ॥ २ ॥

अस्य इन्द्रस्य श्रवः यशः कीर्तिं सप्त 'इमं मे गङ्गे' इत्यस्यामृचि प्राधान्येन प्रतिपादिता गङ्गाद्याः सप्तसंख्याकाः नद्यः विभ्रति धारयन्ति । वृत्रहनेन इन्द्रस्य यत् वृष्टेः प्रदानत्वं तत्प्रभूतजलोपेता नद्यः प्रकटयन्तीत्यर्थः । अपि च द्यावाक्षामा द्यावापृथिव्यौ । पृथिवी इति अन्तरिक्षनाम । अन्तरिक्षं चास्य सूर्यात्मना वर्तमानस्येन्द्रस्य दर्शतं सर्वैः प्राणिभिर्दर्शनीयं वपुः । रूपनामैतत् । प्रकाशात्मकं रूपं धारयन्ति । किंच हे इन्द्र अस्मे अस्माकम् अभिचक्षे द्रष्टव्यानां पदार्थानामभिमुख्येन प्रकाशनार्थं श्रद्धे कं श्रद्धार्थम् । चक्षुषा दृष्टे हि वस्तुनि इदं सत्यमिति श्रद्धोत्पद्यते । कमित्येतत् पादपूरणम् । तदुभयार्थं सूर्याचन्द्रमसौ वितर्तुरं परस्परव्यतिहारेण तरणं पुनः पुनर्गमनं यथा भवति



तथा 'चरतः । वर्तते । त्वमेव तद्रूपः सन् वर्तसे इत्यर्थः ॥ अस्य । 'उडिदम्' इति विभक्ते-  
रुदात्तत्वम् । द्यावाक्षामा । द्यौश्च क्षामा च । 'दिवो द्यावा' इति द्यावादेशः । 'सुपां सुलुक्' इति  
विभक्तेः डादेशः । 'देवताद्वन्द्वे च' इति उभयपदप्रकृतिस्वरत्वम् । दर्शतम् । 'भृमृदृशि' इत्यादिना  
अतच् । सूर्याचन्द्रमसा । सूर्यश्च चन्द्रमाश्च । 'देवताद्वन्द्वे च' इति पूर्वपदस्य आनङादेशः । 'सुपां  
सुलुक्' इति विभक्तेः आकारः । चन्द्रमःशब्दो दासीभारादित्वात् पूर्वपदप्रकृतिस्वरेण मध्योदात्तः ।  
अतो 'देवताद्वन्द्वे च' इति प्रासस्य उभयपदप्रकृतिस्वरस्य<sup>१</sup> 'नोत्तरपदेऽनुदात्तादावपृथिवी' इति  
प्रतिषेधः । अभिचक्षे । चक्षेः प्रकाशनार्थात् संपदादिलक्षणो भावे क्तिप् । तादर्थ्ये चतुर्थी । श्रद्धे ।  
दृशिग्रहणात् दधातेर्भावे विच् । चतुर्थ्येकवचने 'आतो धातोः' इति आकारलोपः । उदात्तनिवृत्ति-  
स्वरेण विभक्तेरुदात्तत्वम् । वितर्तुर्म । तर्तेर्यङ्लुगन्तात् औणादिकः कुरच्<sup>२</sup> । 'बहुलं छन्दसि' इति  
उत्वम् ॥

तं स्मा रथं मघवन्प्राव सातये जैत्रं यं ते अनुमदाम संगमे ।

आजा न इन्द्र मनसा पुरुष्टुत त्वायद्भ्यो मघवञ्छर्मं यच्छ नः ॥ ३ ॥

तम् । स्म । रथम् । मघऽवन् । प्र । अ॒व । सा॒तये । जै॒त्रम् । यम् । ते । अनु॒म॒दाम् । स॒म् । संग॒मे

आ॒जा । नः । इन्द्र । मन॑सा । पुरु॒ऽस्तु॒त । त्वा॒यत् । ऽभ्यः । म॒घ॒ऽवन् । श॒र्म । य॒च्छ । नः ॥ ३ ॥

हे मघवन् धनवन् इन्द्र सातये अस्माकं धनलाभाय तं त्वमेव रथं प्राव प्रेरय  
वर्तय<sup>३</sup> । नः अस्माकं मनसा बुद्ध्या पुरुष्टुत बहुशः स्तुतेन्द्र ते तव स्वभूतं जैत्रं जयशीलं यं रथं  
संगमे शत्रुभिः सह संगमने आजा<sup>४</sup> युद्धे सति अनुमदाम वयमनुक्रमेण स्तुमः । अपि च हे मघवन्  
त्वायद्भ्यः त्वां कामयमानेभ्यः नः अस्मभ्यं शर्म सुखं यच्छ देहि ॥ अव । 'अत्र रक्षणगति-  
कान्ति' इत्युक्तत्वादवतिरत्र गत्यर्थः । संगमे । 'ग्रहवृद्धनिश्चिगमश्च' इति कर्मणि अप् । थाथादिना  
उत्तरपदान्तोदात्तत्वम् । आजा । 'सुपां सुलुक्' इति सप्तम्या डादेशः । त्वायद्भ्यः । 'सुप आत्मनः  
क्यच्' । 'प्रत्ययोत्तरपदयोश्च' इति मपर्यन्तस्य त्वादेशः । व्यत्ययेन दकारस्य आत्वम् । क्यजन्तात्  
लटः शतृ । अदुपदेशात् लसार्वधातुकानुदात्तत्वे सति क्यचा सहैकादेशे 'एकादेश उदात्तेन' इति  
तस्य उदात्तत्वम् ॥

वयं जयेम त्वया युजा वृत्तस्माकमंशमुदवा भरेभरे ।

अस्मभ्यमिन्द्र वरिवः सुगं कृधि प्र शत्रूणां मघवन्वृष्ण्या रुज ॥ ४ ॥

व॒यम् । ज॒येम । त्वया॑ । यु॒जा । वृ॒त्तम् । अ॒स्माक॑म् । अं॒शम् । उ॒त् । अ॒व । भरे॑भरे ।

अ॒स्मभ्य॑म् । इन्द्र । वरि॑वः । सु॒गम् । कृ॒धि । प्र । श॒त्रूणा॑म् । म॒घ॒ऽवन् । वृ॒ष्ण्या । रु॒ज ॥ ४ ॥

१. क्ष-ट-ठ-उभयपदप्रकृतिस्वरत्वस्य । २. क्ष-कुरच्प्रत्ययः । ३. क्ष-ट-ठ-स-प्रवर्तय । ४. क्ष-ट-  
ठ-स-आजा आजी ।

हे इन्द्र युजा अस्माभिर्युक्तेन सहायभूतेन त्वया वृतं आवृण्वन्तं शत्रुं वयं मनोहारः जयेम अभिभवेम । अपि च भरेभरे संग्रामे संग्रामे अस्माकम् अंशम् अस्मदीयं भागम् उद्व शत्रुकृतपीडा-परिहारेणोत्कृष्टं रक्ष । तथा हे इन्द्र वरिवः धनम् अस्मभ्यं सुगं सुगमं सुग्रापं कृधि कुरु । तथा हे मधवन् शत्रूणां अस्मदुपद्रवकारिणां वृण्व्या वृण्व्यानि वीर्याणि प्र रज प्रभङ्गधि बाधस्त्र-त्यर्थः ॥ वृनम् । ' वृञ् वरणे ' । ' क्रिप् च ' इति क्रिप् । तुगागमः । नुगम् । ' सुदुरोरधिकरणे ' इति गमेः उपत्ययः । कृधि । ' श्रुष्टुपृकृष्टुभ्यः ' इति हेधिः । रज । ' रजो भङ्गे ' । तौदादिकः ॥

नाना हि त्वा हवमाना जना इमे धनानां धर्तृवसा विपन्यवः ।

अस्माकं स्म रथमा तिष्ठ सातये जैत्रं हीन्द्र निभृतं मनस्तव ॥ ५ ॥

नाना । हि । त्वा । हवमानाः । जनाः । इमे । धनानाम् । धर्तः । अवसा । विपन्यवः ।

अस्माकम् । स्म । रथम् । आ । तिष्ठ । सातये । जैत्रम् । हि । इन्द्र । निभृतम् । मनः । तव ॥ ५ ॥

हे धनानां धर्तः गोहिरण्यादिरूपाणां द्रव्याणां धारयितः इन्द्र विपन्यवः । स्तोतृनामैतत् । स्तोतारः इमे जनाः अवसा रक्षणेन हेतुना त्वा हवमानाः त्वामाह्वयन्तः नाना हि विभिन्नाः खलु । तेषां मध्ये अस्माकं स्म अस्माकमेव सातये धनदानाय<sup>१</sup> रथम् आ तिष्ठ आरोह । हे इन्द्र निभृतम् अव्याकुलं तव मनः चित्तं जैत्रं हि जयशीलं खलु । शत्रून् जित्वास्मभ्यं धनं दानुं समर्थमित्यर्थः ॥ सातये । ' णु दाने ' । क्तिनि ' जनसनखनां सञ्जलोः ' इति आत्वम् ॥ ॥ १४ ॥

गोजिता बाहू अमितक्रतुः सिमः कर्मन्कर्मञ्छतमूतिः खजंकरः ।

अकल्प इन्द्रः प्रतिमानमोजसाथा जना वि ह्वयन्ते सिषासवः ॥ ६ ॥

गोजिता । बाहू इति । अमितऽक्रतुः । सिमः । कर्मन्ऽकर्मन् । शतम्ऽऊतिः । खजम्ऽकरः ।

अकल्पः । इन्द्रः । प्रतिमानम् । ओजसा । अथ । जनाः । वि । ह्वयन्ते । सिषासवः ॥ ६ ॥

हे इन्द्र तव बाहू हस्तौ गोजिता जयेन गवां लम्भयितारौ । त्वं च अमितक्रतुः अपरिच्छिन्न-ज्ञानः सिमः श्रेष्ठः । तथा च शाक्यायनकं- ' सिम इति वै श्रेष्ठमाचक्षते ' इति । यद्वा । सिमः शत्रूणां बन्धकः । ' कर्मन्कर्मन् स्तोतृणां कर्मणिकर्मण्युपस्थिते शतमूतिः बहुविधरक्षणोपेतः ' खजंकरः । खजति मन्नाति पुरुषानिति खजः संग्रामः । तस्य कर्ता । ' अकल्पः कल्पेनान्येन रहितः । स्वतन्त्र इत्यर्थः । ' ओजसा सर्वेषां प्राणिनां यदोजो बलमस्ति तेन सर्वेण प्रतिमानं प्रतिनिधित्वेन मीयमानः । यस्मादेवंगुणविशिष्टः इन्द्रः अथ अतः कारणात् सिषासवः धनं लब्धुकामाः<sup>२</sup> जनाः वि ह्वयन्ते विविधमाह्वयन्ति ॥ गोजिता । गा जयतः इति गोजितौ<sup>३</sup> । ' सुपां सुलुक् ' इति विभक्तेः आकारः । सिमः । ' षिञ् बन्धने ' । अस्मादौणादिको मक् । खजंकरः । ' खज मन्ये ' । पचाद्यच् । ' क्षेमप्रिय-मद्रेऽण् च ' ( पा. सू. ३. २. ४४ ) इति चशब्दस्यानुक्तसमुच्चयार्थत्वात् खजशब्दोपपदादपि

करोतेः खच् । ' अरुद्विषदजन्तस्य ' इति मुम् । कृदुत्तरपदप्रकृतित्स्वरत्वम् । अकल्पः । ' नन्सुभ्याम् ' इत्युत्तरपदान्तोदात्तत्वम् । सिषासवः । ' वन षण संभक्तौ ' । सनि<sup>१</sup> ' सनीवन्तर्धं ' इति विकल्पनात् इडभावः । ' जनसनखनां सन्धलोः ' इति आत्वम् । द्विवचनादि । ' सनांससमिक्ष उः ' ( पा. सू. ३. २. १६८ ) इति उपत्ययः । सति शिष्टत्वात् तस्यैव स्वरः शिष्यते ॥

उत्ते शतान्मघवन्नुच्च भूर्यस उतसहस्रादिरिचे कृष्टिषु श्रवः ।

अमात्रं त्वा धिषणा तित्विषे मद्यधा वृत्राणि जिघ्रसे पुरंदर ॥ ७ ॥

उत् । ते । शतात् । मघऽवन् । उत् । च । भूर्यसः । उत् । सहस्रात् । रिरिचे । कृष्टिषु । श्रवः ।

अमात्रम् । त्वा । धिषणा । तित्विषे । मदी । अर्ध । वृत्राणि । जिघ्रसे । पुरम्ऽदर ॥ ७ ॥

हे ऽमघवन् धनवन्निन्द्र ऽकृष्टिषु स्तोतृषु मनुष्येषु त्वया दीयमानं ऽश्रवः यदन्नमस्ति तत् ऽशतात् शतसंख्याकाद्वनात् ऽउत् ऽरिरिचे उद्विक्तमधिकं भवति । अपि च ऽभूर्यसः शतसंख्याकादपि बहुतराद्वनात् ऽउत् रिरिचे अधिकं भवति । किं बहुना । ऽसहस्रात् सहस्रसंख्याकादपि ऽउत् रिरिचे । त्वया दत्तं तदन्नमक्षयमित्यर्थः । अपि च ऽअमात्रं मात्रयेयत्तया रहितं परिगणितुमशक्यैः सर्वैर्गुणैरधिकं त्वा<sup>२</sup> ऽमही महती ऽधिषणा अस्मदीया स्तुतिलक्षणा वाक् ऽतित्विषे दीपयति । त्वत्संबन्धिनो गुणान् प्रकाशयति । हे ऽपुरंदर शत्रूणां पुरां दारयितरिन्द्र ऽअध स्तुत्यनन्तरं ऽवृत्राणि आवरकान् शत्रून् ऽजिघ्रसे हंसि विनाशयसि ॥ रिरिचे । ' रिरिच् विरेचने ' । कर्मणि लिट् । तित्विषे । ' त्विष दीप्तौ ' । जिघ्रसे । हन्तेर्लोटि व्यत्ययेन आत्मनेपदम् । ' लेटोऽडाटौ ' इति अडागमः । ' बहुलं छन्दसि ' इति शपः श्लुः । ' गमहनं ' इत्यादिना उपधालोपः । स्थानिवद्भावात् द्विवचनादि । ' बहुलं छन्दसि ' इति अभ्यासस्य इत्वम् । पुरंदर । ' पूःसर्वयोर्दारिसहोः ' ( पा. सू. ३. २. ४१ ) इति खच् । ' खचि ह्रस्वः ' ( पा. सू. ६. ४. ९४ ) इति ह्रस्वत्वम् । ' वाचंयमपुरंदरौ च ' ( पा. सू. ६. ३. ६९ ) इति निपातनात् अम् ॥

त्रिविष्टिधातु प्रतिमानोजसस्तिस्त्रो भूर्मीर्नृपते त्रीणि रोचना ।

अतीदं विश्वं भुवनं ववक्षिथाशत्रुरिन्द्र जनुषा सनादसि ॥ ८ ॥

त्रिविष्टिधातु । प्रतिऽमानम् । ओजसः । तिस्रः । भूर्मीः । नृऽपते । त्रीणि । रोचना ।

अति । इदम् । विश्वम् । भुवनम् । ववक्षिथ । अशत्रुः । इन्द्र । जनुषा । सनात् । असि ॥ ८ ॥

हे ऽनृपते नृणां पालयितरिन्द्र त्वम् ऽओजसः सर्वेषां प्राणिनां बलस्य ऽप्रतिमानं प्रतिनिधिरसि । कीदृशं प्रतिमानम् । ऽत्रिविष्टिधातु । धातुशब्दो रज्जुभागवचनः । यथा ' त्रिधातु पञ्चधातु वा शुल्वं करोति ' इति । यथा त्रिविष्टिस्त्रिगुणिता रज्जुः द्रवीयसी एवमिन्द्रोऽपि इदतर इत्यर्थः । किंच त्वं ऽतिस्त्रो ऽभूर्मीः त्रीन् लोकान् ऽत्रीणि ऽरोचना त्रीणि तेजांसि दिवि आदित्याख्यम् अन्तरिक्षे वैद्युतरूपमग्निं

पृथिव्याम् आहवनीयादिरूपेण वर्तमानं पार्थिवमग्निम् एवं त्रीन् लोकान् त्रीणि तेजानि च 'अग्नि' 'वव-  
क्षिथ' अतिशयेन बोधुमिच्छामि । अपि च 'इन्द्र' 'विश्वंस्व' 'भुवनं भूतजानं चातिबोदुमिच्छामि । सर्वस्य  
जगतः पालनेन त्वमेव सर्वेषां निषादिकः भवन्तीत्यर्थः । यस्मात् हे 'इन्द्र' त्वं 'मनान् चिरकालादारभ्य  
'जनुषा जन्मना जन्मप्रवृत्ति' 'अशत्रुः स्वप्नरहितः' 'अग्नि' ॥ त्रिविष्टिधातु । त्रिधा त्रिप्रकारेण विष्टया  
प्रवेशनेन विधीयते<sup>१</sup> क्रियते इति त्रिविष्टिधातुः<sup>२</sup> त्रिगुणिता रज्जुः । विशेषांवे किन् । धातुः 'मिन्नि-  
गमिमसि' ( उ. सू. १. ६९ ) इत्यादिना कर्मणि तुभ्यस्ययः । कृतुत्तरपदप्रकृतिस्वरत्वम् । अत्र  
दृढरज्जुवाचकः शब्दस्तद्वत् दाढ्यं लक्षयित्वा तद्वति प्रतिमाने वर्तते । यथा माणवकेऽग्निशब्दः । तिस्रः ।  
शमि 'त्रिचतुरोः स्त्रियाम्' इति निन्वादेशः अन्तोदात्तः । 'अचि र ऋतः' इति रेफादेशे 'उदात्तयणो  
हल्पूर्वान्' इति विभक्तेरुदात्तत्वम् । ववक्षिथ । 'वह प्रापणे' इत्यस्मात् इच्छामि ढत्वकत्वपदानि ।  
'सन्त्यतः' इति इत्वाभावश्छान्दसः । छान्दसे<sup>३</sup> लिटि 'अमन्त्रे' इति निषेधात् आम्प्रत्ययाभावः ।  
जनुषा । 'जनेरुसिः' ॥

त्वां देवेषु प्रथमं हवामहे त्वं बभूथ पृतनासु सासहिः ।

सेमं नः कारुमुपमन्युमुद्भिदमिन्द्रः कृणोतु प्रसवे रथं पुरः ॥ ९ ॥

त्वाम् । देवेषु । प्रथमम् । हवामहे । त्वम् । बभूथ । पृतनासु । सासहिः ।

सः । इमम् । नः । कारुम् । उपऽमन्युम् । उत्ऽभिदम् । इन्द्रः । कृणोतु । प्रऽसवे । रथम् । पुरः ॥ ९ ॥

हे इन्द्र 'देवेषु' प्रथमं श्रेष्ठं 'त्वां' 'हवामहे' यागार्थमाह्वयामहे । तथा<sup>४</sup> 'त्वं' 'पृतनासु' संग्रामेषु  
'सासहिः' 'बभूथ' शत्रूणामभिभवितासि । उत्तरार्थः<sup>५</sup> परोक्षकृतः । 'सः' 'इन्द्रः' 'नः' अस्माकं 'कारुं'  
स्तुतीनां कर्तारम् 'उपमन्युम्' उपमन्तारं सर्वज्ञम् 'उद्भिदं' शत्रूणामुद्भेत्तारम् 'इमम्' एवंगुणविशिष्टं  
पुत्रं 'कृणोतु करोतु । अपि च 'प्रसवे युद्धोत्पत्तावस्मदीयं' 'रथं' 'पुरः' अन्येभ्यो रथेभ्यः पुरतो वर्तमानं  
करोतु । यद्वा । कारुमित्यादीनि रथविशेषणानि । कारुं युद्धस्य कर्तारम् उपमन्युम् उपगतेन प्राप्तेन  
मन्युना क्रोधेन युक्तम् उद्भिदं मार्गेऽवस्थितानां वृक्षादीनामुद्भेत्तारमतशयेन भङ्क्तारम् ॥ बभूथ ।  
'बभूथा ततन्थ जगृभम ववर्थेति निगमे' इति निपातनात् इडभावः । स इमम् । 'सोऽचि लोपे चेत्याद-  
पूरणम्' इति सुलोपः<sup>६</sup> । प्रसवे । 'बृहू प्राणिप्रसवे' । ऋदोरप् । थाथादिना उत्तरपदान्तोदात्तत्वम् ॥

त्वं जिगेथ न धनां रुरोधिथार्भेष्व्राजा मघवन्महत्सु च ।

त्वामुग्रमवसे सं शिशीमस्यथा न इन्द्र हवनेषु चोदय ॥ १० ॥

त्वम् । जिगेथ । न । धनां । रुरोधिथ । अर्भेषु । आजा । मघऽवन् । महत्सु । च ।

त्वाम् । उग्रम् । अवसे । सम् । शिशीमसि । अथ । नः । इन्द्र । हवनेषु । चोदय ॥ १० ॥

१. क्ष-असीत्यर्थः । २. क्ष-ट-ठ-स-धीयते विधीयते । ३. क्ष-ट-ठ-त्रिविष्टिधातु । ४. क्ष-ट-ठ-  
'छान्दसे' नास्ति । ५. क्ष-ट-ठ-यथा । ६. क्ष-उत्तरोऽर्थवर्चः । ७. क्ष-ट-ठ-सलोपः ।

हे इन्द्र त्वं जिगेथ शत्रून् जयसि । तथा धना शत्रुभ्योऽपहतानि धनानि न स्रोधिथ नावरुणसि । स्तोत्रभ्यः प्रयच्छसीत्यर्थः । हे मधवन् धनवन्निन्द्र अर्भेषु अल्पेषु आज्ञा आजिषु संग्रामेषु महत्सु च प्रौढेषु संग्रामेषु च अवसे अस्माकं रक्षणार्थम् उग्रम् उदूर्णम् अधिकबलं त्वं शिशीमसि स्तोत्रैस्तीक्ष्णीकुर्मः । अथ अनन्तरं हे इन्द्र त्वं हवनेषु युद्धार्थमाह्वानेषु सत्सु आगत्य नः अस्मान् चोदय संग्रामेषु प्रेरय । जयं प्रापयेत्यर्थः ॥ जिगेथ । ' जि जये ' । लिटि थलि क्रादि-नियमात् प्राप्तस्य इटः ' अचस्तास्त्वथल्यनिटो नित्यम् ' ( पा. सू. ७. २. ६१ ) इति प्रतिषेधः । ' सन्लिटोर्जे ' इति अभ्यासादुत्तरल जकारस्य कुत्वम्<sup>१</sup> । स्रोधिथ । क्रादिनियमात् इट् । आज्ञा । ' सुपां सुलुक् ' इति सप्तमीबहुवचनस्य डादेशः । शिशीमसि । ' शो तनूकरणे ' । ' बहुलं छन्दसि ' इति विकरणस्य श्लुः । ' आदेचः ' इति आत्वम् । द्विवचने ' बहुलं छन्दसि ' इति अभ्यासस्य इत्वम् । ' ई हल्ययोः ' इति ईकारान्तादेशः । इदन्तो मसिः ॥

विश्वाहेन्द्रो अधिवक्ता नो अस्त्वपरिहृताः सनुयाम वाजम् ।

तन्नो मित्रो वरुणो मामहन्तामदितिः सिन्धुः पृथिवी उत द्यौः ॥ ११ ॥

विश्वाहा । इन्द्रः । अधिऽवक्ता । नः । अस्तु । अपरिऽहृताः । सनुयाम् । वाजम् ।

तत् । नः । मित्रः । वरुणः । ममहन्ताम् । अदितिः । सिन्धुः । पृथिवी । उत । द्यौः ॥ ११ ॥

व्याख्यातेयं ' रोहिच्छयावा ' इति वर्गे ( ऋ. सं. १. १००. १९ ) । इन्द्रः सर्वेष्वहःस्वस्माकं पक्षपातेन वक्ता भवतु । वयं चाकुटिलगतयः सन्त इन्द्रेण दत्तमन्नं लभामहे<sup>२</sup> । यदस्माभिः प्रार्थितम् अस्मदीये<sup>३</sup> तन्मित्रादयः पूजितं कुर्वन्तु ॥ ॥ १५ ॥

' तत्ते ' इति अष्टर्चं दशमं सूक्तं कुत्सस्यार्षमैन्द्रं त्रैष्टुभम् । तथा चानुक्रान्तं- ' तत्तेऽष्टौ ' इति । तृतीये छन्दोमे निष्केवल्ये इदं सूक्तं निबिद्धानम् । ' विश्वजितः ' इति खण्डे सूत्रितं- ' तत्त इन्द्रियमिति निष्केवल्यम् ' ( आश्व. श्रौ. ८. ७ ) इति ॥

तत्त इन्द्रियं परमं पराचैरधारयन्त कवयः पुरेदम् ।

क्षमेदमन्यद्विच्यन्यदस्य समीं पृच्यते समनेव केतुः ॥ १ ॥

तत् । ते । इन्द्रियम् । परमम् । पराचैः । अधारयन्त । कवयः । पुरा । इदम् ।

क्षमा । इदम् । अन्यत् । दिवि । अन्यत् । अस्य । सम । इमिति । पृच्यते । समनाऽईव । केतुः ॥ १ ॥

हे इन्द्र त्वे त्वदीयं परमम् उत्कृष्टं तत्प्रसिद्धम् इदं वर्तमानम् इन्द्रियं बलं पुरा पूर्वस्मिन् काले कवयः क्रान्तदर्शिनः स्तोतारः पराचैः पराचीनं पराङ्मुखम् । यद्वा । पराचैः पराञ्चनैः परागमनैर्युक्तम् । युद्धाभिमुखमेव अधारयन्त धृतवन्तः । अपि च अस्य इन्द्रस्य अन्यत् एकम्

‘इदम् अन्यात्थं ज्योतिः’ क्षमा क्षमायां भूमौ वर्तते । ‘अन्यत्’ अप्येकं सूर्यात्थं ‘त्रिविष्टुलोके ।  
 ‘इ’ तदिदमुभयविधमिन्द्रस्य ज्योतिः ‘सं’ पृथ्यते परस्परं संयुज्यते । रात्रावाक्योऽग्निना संयुक्तो  
 भवति । ‘अग्निं वावाक्यः सार्धं प्रविशति तस्मादग्निर्द्वारात्तं दृष्टे’ इति श्रुतेः । अहनि अग्निः सूर्येण  
 संगच्छते । ‘उद्यन्तं वावाक्यमग्निनुसमारेहति तस्मादहम् एवाग्नेर्दिवा दृष्टे’ ( नै. प्रा. २.  
 १.२. ९-१० ) इति श्रुतेः । अनयोः परस्परसंगमने दृष्टान्तः । ‘समनेव’ केतुः । समनशब्दः संगम-  
 वाची । यथा समने संगमने युज्यमानयोः उभयोः केतुर्ध्वजो ध्वजान्तरेण संयुज्यते तद्वत् ॥ इन्द्रियम् ।  
 इन्द्रस्य लिङ्गं बलम् । ‘इन्द्रियमिन्द्रलिङ्गम्’ इति ध्वजप्रत्ययान्तो निपात्यते । पराचैः । अव्ययमेतत्  
 उच्चैर्नीचैरिति यथा । यास्कस्वाह—‘पराचैः पराद्धनैः’ ( निरु. ११. २५ ) इति । क्षमा । ‘सुपां  
 सुलुक्’ इति सप्तम्या लुक् । ईमो मलोपः साहितिकश्छान्दसः । समनेव । ‘पम षम अवैक्ये’ ।  
 ‘अन्येभ्योऽपि दृश्यते’ ( पा. सू. ३. ३. १३० ) इति युच् । ‘सुपां सुलुक्’ इति सप्तम्या  
 आकारः । ‘इवेन विभक्त्यलोपः पूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वं च’ इति समासः ॥

स धारयत्पृथिवीं प्रथञ्च वज्रेण हत्वा निरपः ससर्ज ।

अहन्नहिमभिन्दरौहिणं व्यहन्व्यंसं मधवा शचीभिः ॥ २ ॥

सः । धारयत् । पृथिवीम् । प्रथञ्च । च । वज्रेण । हत्वा । निः । अपः । ससर्ज ।

अहन् । अहिम् । अभिनत् । रौहिणम् । वि । अहन् । विऽअंसम् । मधवा । शचीभिः ॥ २ ॥

‘सः इन्द्रः’ पृथिवीम् असुरैः पीडितां भूमिं धारयत् धृतवान् । पीडाराहित्येन स्थिताम्<sup>१</sup>  
 अकरोदित्यर्थः । तदनन्तरं प्रपथञ्च तां भूमिं विस्तीर्णमकरोत् । अपि च वज्रेण आयुधेन हन्तव्यान्  
 वृत्रादीन् हत्वा अपः वृष्टयुदकानि निःससर्जं मेवाज्जिगमयामास । एतदेव स्पष्टीक्रियते । अहिम्  
 अन्तरिक्षे वर्तमानं मेघम् अहन् वज्रेण वर्षणार्थमताडयत् । रौहिणम् । रौहिणो नाम कश्चिदसुरः ।  
 तं च वि अभिनत् व्यदारयत् । अपि च मधवा धनवानिन्द्रः शचीभिः आत्मीयैर्युद्धकर्मभिः  
 व्यंसं बिगतभुजं वृत्रासुरम् अहन् अवधीत् ॥ प्रपथत् । पृथुं करोति प्रथयति । ‘तत्करोति’ इति  
 णिच् । ‘णाविष्टवप्रातिपदिकस्य कार्यम्’ ( पा. सू. ६. ४. १५५. १ ) इति वचनात् ‘र क्रतो  
 हलादर्लवोः’ ( पा. सू. ६. ४. १६१ ) इति ऋकारस्य रत्वम् । ‘टेः’ इति टिलोपः । तस्य  
 स्थानिवद्भावात् वृद्धयभावः । प्रथयतेर्लुङि<sup>२</sup> चङि णिलोपः । द्विर्वचनं<sup>३</sup> ‘चङ्यन्यतरस्याम्’ ( पा. सू.  
 ६. १. २१८ ) इति चङः पूर्वस्वोदात्तत्वम् । न<sup>४</sup> णिलोपस्य स्थानिवत्त्वं, ‘न पदान्त’ इत्यादिना  
 स्वरविधिं प्रति तन्निषेधात् । पूर्वपदस्य असमानवाक्यस्थत्वात् निघाताभावः ॥

स जातूर्भर्मा श्रद्धधान ओजः पुरो विमिन्द्रन्नचरद्वि दासीः ।

विद्वान्वज्रिन्द्रस्यवे हेतिमस्यार्यं सहो वर्धया युन्नमिन्द्र ॥ ३ ॥

सः । जातूर्भर्मा । श्रद्धधानः । ओजः । पुरः । विऽमिन्द्रन् । अचरत् । वि । दासीः ।

विद्वान् । वज्रिन् । दस्यवे । हेतिम् । अस्य । आर्यम् । सहैः । वर्धय । युन्नम । इन्द्र ॥ ३ ॥

१. क्ष-ट-ठ-न-स-अन्यदेकम् । २. क्ष-उभयोः सेनयोः । ३. क्ष-स-स्थिराम् । ४. क्ष-ट-ठ-स-यद्वा  
 प्रथयतेर्लुङि । ५. क्ष-न-स-द्विर्वचनम् । ६. क्ष-न च ।

वजातूभर्मा । जातू इत्यशनिमाचक्षते । भर्म आयुधम् । अशनिरूपमायुधं यस्य स तथोक्तः । यद्वा जातानां प्रजानां भर्ता । वओजः ओजसा बलेन निष्पाद्यं कार्यं वश्रदधानः आदरातिशयेन कामयमानः<sup>१</sup> एवंभूतः वसः इन्द्रः वदासीः दस्युसंबन्धीनि<sup>२</sup> वपुरः पुराणि विभिन्दन् विनाशयन् ववि अचरत् विविधमगच्छत् । हे ववज्रिन् वज्रवन् इन्द्र विद्वान् स्तुतीः विजानंस्वम् अस्य स्तोतुः वदस्यवे उपक्षयकारिणे शत्रवे<sup>३</sup> वहेतिम् आयुधं विसृजेति<sup>४</sup> शेषः<sup>५</sup> । अपि च हे वइन्द्र वआर्यं वसहः । आर्या विद्वांसः स्तोतारः । तदीयं बलं ववर्धय अतिवृद्धं<sup>६</sup> कुरु । तथा वशुन्नं तदीयं यशश्च प्रवर्धय ॥ जातूभर्मा । ‘ जनी प्रादुर्भावे ’ । ‘ अन्येऽपि दृश्यते ’ इति दक्षिग्रहणस्य सर्वोपाधिव्यभिचारार्थत्वात् केवलादपि डप्रत्ययः । जान् तूर्वेतीति जातूः । ‘ तुर्वी हिंसार्थः ’ । क्विपि ‘ राहोपः ’ इति वलोपः । भ्रियते इति भर्म । ‘ अन्येभ्योऽपि दृश्यन्ते ’ इति मनिन् । जातूः भर्म यस्य । छाद्दसो रेफलोपः । बहुव्रीहौ पूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वम् । पक्षान्तरे तु जनेनिष्ठा । ‘ जनसनखनाम् ’ इति आत्वम् । जातं सर्वं भर्म भर्तव्यं येन । बहुव्रीहौ पूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वम् । वर्णव्यापत्त्या अकारस्य उकारः ॥

तदूचुषे मानुषेमा युगानि कीर्तेन्यं मघवा नाम बिभ्रत् ।

उपप्रयन्दस्युहत्याय वज्री यद् सूनुः श्रवसे नाम दधे ॥ ४ ॥

तत् । उचुषे । मानुषा । इमा । युगानि । कीर्तेन्यम् । मघवा । नाम । बिभ्रत् ।

उपप्रयन् । दस्युऽहत्याय । वज्री । यत् । ह । सूनुः । श्रवसे । नाम । दधे ॥ ४ ॥

वनाम शत्रूणां नामकं वत इन्द्रस्य बलम् वउचुषे उक्तवते स्तुवते<sup>६</sup> यजमानाय वकीर्तेन्यं कीर्तनीयं स्तुत्यम् । नामकं तद्वलं वबिभ्रत् धारयन् वमघवा धनवानिन्द्रः वमानुषा मनुष्याणां संबन्धीनि वइमा इमानि दृश्यमानानि वयुगानि अहोरात्रसंघनिष्पाद्यानि कृतत्रेतादीनि सूर्यात्मना निष्पादयतीति शेषः । किं पुनस्तन्नाम । वदस्युहत्याय दस्यूनां वृत्रादीनां हननाय वउपप्रयन् गृहसमीपान्निगच्छन् ववज्री वज्रवान् वसूनुः शत्रूणां प्रेरयितेन्द्रः वयद् यत् खलु वनाम शत्रूणां नामकं वश्रवसे जयलक्षणाय यशसे वदधे धृतवान् ॥ ऊचुषे । ‘ ब्रूञ् व्यक्तायां वाचि ’ । ‘ ब्रुवो वचिः ’ । लिटः कसुः । ‘ वचिस्वपि ’ इत्यादिना संप्रसारणम् । चतुर्थ्येकवचने भसंज्ञायां ‘ वसोः संप्रसारणम् ’ इति संप्रसारणम् । ‘ शासि-वसिघसीनां च ’ इति षत्वम् । कसुप्रत्ययाद्युदात्तत्वम् । कीर्तेन्यम् । ‘ कृत संशब्दने ’ । ‘ कृत्यार्थे तवैकेन् ’ इति केन्यप्रत्ययः । मघवा । मघशब्दात् ‘ छन्दसीवनिपौ ’ इति मत्वर्थीयो वनिप् । बिभ्रत् । ‘ वृभृञ् धारणपोषणयोः ’ । शतरि जुहोत्यादिस्वात् शपः श्लुः । ‘ भृजामित् ’ इति अभ्यासस्य इत्वम् । ‘ नाभ्यस्ताच्छतुः ’ इति नुमागमप्रतिषेधः । ‘ अभ्यस्तानामादिः ’ इत्याद्युदात्तत्वम् ॥

१. क्ष-ट-ठ-कार्यं यतमानः । २. क्ष-दस्युसंबन्धीनीः । ३. क्ष-अतिसृजेति । ४. क्ष-स-‘ शेषः ’ इत्यस्यानन्तरं ‘ यद्वा अस्येति क्रियापदं क्षिप ’ इत्यधिकम् । ५. क्ष-स-अभिवृद्धम् । ६. क्ष-ट-ठ-स्तुतवते । ७. क्ष-ट-ठ-स-संशब्दने । चौरादिकः ।



तदस्येदं पश्यता भूरि पुष्टं अविन्द्रस्य धत्तन वीर्याय ।

स गा अविन्द्रन्मो अविन्द्रदध्वान्म ओषधीः सो अपः स वनानि ॥ ५ ॥

तत् । अस्य । इदम् । पश्यतु । भूरि । पुष्टम् । अत् । इन्द्रस्य । धत्तन । वीर्याय ।

सः । गाः । अविन्द्रत् । सः । अविन्द्रत् । अध्वान् । सः । ओषधीः । सः । अपः । सः । वनानि ॥ ५ ॥

हे ऋषिर्गजानलक्षणा जनाः अस्य इन्द्रस्य इत् पुष्टं वीर्यं पुष्टं प्रवृद्धम् । अत एव भूरि विस्तीर्णं पश्यत आलोकयत । तस्मै च वीर्याय अन् धत्तन बहुमानं कुरुत । किं पुनस्त-  
द्वीर्यमिति चेत् उच्यते । सः इन्द्रः पणिभिरपहताः गाः येन वीर्येण अविन्द्रत् अलभत । तथा तैरप-  
हतान् अध्वान् सः इन्द्रो येन अविन्द्रत् । अपि च सः इन्द्रः ओषधीः ओषध्युपलक्षितां सर्वा भूमि  
येन वीर्येणालभत । तथा वृत्रेण निरुद्धाः अपः वृष्ट्युदकानि सः इन्द्रो येनालभत । तथा वनानि  
वननीयानि संभजनीयानि वनानि सः इन्द्रो येन वीर्येण प्राप्नोत् ॥ धत्तन । 'तप्तनप्तनधनाश्च' इति  
तस्य तनादेशः । अविन्द्रत् । 'विद्धु लामे' । 'शे सुचादीनाम्' इति लुम् ॥ ॥ १६ ॥

भूरिकर्मणे वृषभाय वृष्णे सत्यशुष्माय सुनवाम सोमम् ।

य आदृत्य परिपन्थीव शूरोऽयज्वनो विभजन्नेति वेदः ॥ ६ ॥

भूरिऽकर्मणे । वृषभाय । वृष्णे ! सत्यऽशुष्माय । सुनवाम । सोमम् ।

यः । आदृत्य । परिपन्थीऽईव । शूरः । अयज्वनः । विभजन् । एति । वेदः ॥ ६ ॥

भूरिकर्मणे बहुविधेन शत्रुवधादिरूपेण कर्मणा युक्ताय वृषभाय वृषभवत् सर्वेषु देवेषु श्रेष्ठाय  
वृष्णे सेचनसमर्थाय सत्यशुष्माय अविषयबलायेन्द्राय तदर्थं सोमं सुनवाम होमार्थं रसरूपं कर-  
वाम । शूरः शौर्योपेतः यः इन्द्रः आदृत्य धनविषयमादरं कृत्वा अयज्वनः अयजमानस्य वेदः  
धनं विभजन् तस्मात् अयजमानाद्विभक्तं कुर्वन्नपहरन् एति । यजमानेभ्यस्तद्धनं दातुं गच्छति । तत्र  
दृष्टान्तः । परिपन्थीव । यथा मार्गनिरोधकश्चोरो गच्छतां पुण्यपुरुषाणां धनं बलात्कारेणापहत्य गच्छति<sup>१</sup>  
तद्वत् ॥ आदृत्य । 'दृङ् आदरे' । 'समासेऽनञ्पूर्वे ऋत्वो ल्यप्' (पा. सू. ७. १. ३७) । तस्य स्थानि-  
वद्भावेन कृत्वे सति 'ह्रस्वस्य पिति कृति' इति तुक् । परिपन्थीव । 'छन्दसि परिपन्थिपरिपरिणौ  
पर्यवस्थातरि' (पा. सू. ५. २. ८९) इति इतिप्रत्ययान्तो निपात्यते ॥

तदिन्द्र प्रेवं वीर्यं चकर्थ यत्ससन्तं वज्रेणाबोधयोऽहिम् ।

अनु त्वा पत्नीर्हृषितं वयश्च विश्वे देवासो अमदन्नु त्वा ॥ ७ ॥

तत् । इन्द्र । प्रऽईव । वीर्यम् । चकर्थ । यत् । ससन्तम् । वज्रेण । अबोधयः । अहिम् ।

अनु । त्वा । पत्नीः । हृषितम् । वयः । च । विश्वे । देवासः । अमदन् । अनु । त्वा ॥ ७ ॥

हे इन्द्र वतन् वीर्यं वीरकर्म प्रेव चकर्थं प्रख्यातमिवाकार्षीः । किं पुनस्तद्वीर्यम् । वसन्तं स्वपन्तं मदोन्मत्तम् अहिं वृत्रं वज्रेण कुलिशेन ययत् येन वीर्येण त्वम् अबोधयः । प्रबुद्धः<sup>१</sup> सन् मया सह युद्धं करोत्विति<sup>२</sup> हृषितं तादृशस्य वृत्रस्य हननेन<sup>३</sup> प्राप्तहर्षं त्वाम् अनु पश्चात् पत्नीः देवपत्न्यः अमदन् हर्षं प्राप्ताः । अपि च वयश्च गमनशीला मरुतोऽपि तथा विश्वे देवासः अन्ये च सर्वे देवाः त्वाम् अनु पश्चात् अमदन् अमाद्यन् ॥ ससन्तम् । ' पस स्वप्ने ' । अदादित्वात् शपो लुक् । पत्नीः । ' वा छन्दसि ' इति पूर्वस्ववर्णदीर्घत्वम् । अमदन् । ' मदी हर्षे ' । व्याययेन शप् ॥

शुष्णं पिप्पुं कुर्यवं वृत्रमिन्द्र यदावधीर्वि पुरः शम्बरस्य ।

तन्नो मित्रो वरुणो मामहन्तामदितिः सिन्धुः पृथिवी उत द्यौः ॥ ८ ॥

शुष्णम् । पिप्पुम् । कुर्यवम् । वृत्रम् । इन्द्र । यदा । अवधीः । वि । पुरः । शम्बरस्य ।

तत् । नः । मित्रः । वरुणः । ममहन्ताम् । अदितिः । सिन्धुः । पृथिवी । उत । द्यौः ॥ ८ ॥

हे इन्द्र त्वं शुष्णादींश्चतुरोऽसुरान् यदा अवधीः हतवानसि तदानीं शम्बरस्य असुरस्य पुरः नगराणि वि दारितवानसि । असुराणां मुखेषु हतेष्वन्यान्यसुरपुराणि विदीर्णानि आसन्नित्यर्थः । यदनेन सूक्तेन प्रार्थितमस्मदीयं वतत् मित्रादयः ममहन्तां पूजितं कुर्वन्तु ॥ शुष्णम् । ' शुष शोषणे ' । अन्तर्भावितण्यथात् ' तृषिशुषिरसिभ्यः क्चि ' ( उ. सू. ३. २९२ ) इति नप्रस्थयः । ' नित् ' इत्यनुवृत्तेराद्युदात्तत्वम् । पिप्पुम् । ' पृ<sup>४</sup> पालनपूरणयोः, पृ इत्येके ' । औणादिकः<sup>५</sup> कुप्रस्थयः । ' छन्दस्युभयथा ' इति तस्य सावैधातुकत्वे सति शप् । जुहोत्यादित्वात् श्लुः । ' अतिपिपत्योश्च ' इति अभ्यासस्य इत्वम् । कुर्यवम् । यवो यवनं मिश्रणम् । कुत्सितं यवनमस्य । बहुव्रीहौ पूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वम् । शम्बरस्य । शमयतीति शम्ब आयुधम् । ' शमेर्वन् ' ( उ. सू. ४. ५३४ ) । ततो मत्वर्थीयो रप्रस्थयः ॥ १७ ॥

' योनिः ' इति नवर्चम् एकादशं सूक्तं कुत्सस्यार्षं त्रैष्टुभम् ऐन्द्रम् । ' योनिर्नव ' इत्यनुक्रान्तम् । सूक्तविनियोगो लैङ्गिकः ॥

योनिष्ट इन्द्र निषदे अकारि तमा नि षीद स्वानो नार्वा ।

विमुच्या वयोऽवसायाश्चान्दोषा वस्तोर्वहीयसः प्रपित्वे ॥ १ ॥

योनिः । ते । इन्द्र । निऽसदे । अकारि । तम् । आ । नि । सीद । स्वानः । न । अर्वा ।

विऽमुच्य । वयः । अवऽसाय । अश्वांन् । दोषा । वस्तोः । वहीयसः । प्रऽपित्वे ॥ १ ॥

हे इन्द्र योनिः वेद्याख्यं स्थानं ते तव निषदे निषदनाय उपवेशनाय अकारि कृतमस्माभिः प्रकल्पितमभूत् । ते योनिम् आ नि षीद शीघ्रमागत्य तत्रोपविश । शीघ्रागमने दृष्टान्तः ।

१. द-ध-प्रबोधितः । २. च-त-फ-श-करोत्विति जागरितवानसि । ३. क्ष-वधेन । ४. च-फ-त्वा त्वाम् । ५. ट-ठ- ' पृ ' इत्यस्मादौणादिकः; स- ' पृ इत्येके ' । औणादिकः ।

‘स्वानो नार्वा । अर्वा इति अश्वनाम । यथाश्वः स्वानो हेपाशब्दं कुर्वन् स्वकीयं स्थानं शीघ्रमागच्छति तद्वत् । किं कृत्वा । ‘वयः अश्ववन्धनार्थान् रश्मीन् विमुच्य रथाद्विश्लिष्य तथा ‘अश्वान् रथे योजितांश्च तुरगान् अवसाय विमुच्य । अत्र निरुक्तम्-‘ अवसायाश्चानिति स्थितिरुपसृष्टो विमोचने ’ ( निरु. १. १७ ) इति । कीदृशानश्वान् । ‘प्रपित्वे यागकाले प्राप्ते । ‘प्रपित्वे प्राप्तेऽभीकेऽभ्यक्ते ’ ( निरु. ३. २० ) इति यास्कः । ‘दोषा रात्रौ वस्तोः अहनि च वहीयसः आदरातिशयेन वोढुन् ॥ निषदं । न्यदेः’ संपदादिलक्षणो भावे क्तिप् । स्वानः । ‘स्यसु स्वन ध्वन शब्दे’ । बहुलवचनात् कर्तरि वञ् । ‘कर्णान्वतः’ इत्यन्तोदात्तत्वम् । वयः । विन्यन्ति रथेन सह संगच्छन्ते इति विशब्देन रश्मयः उच्यन्ते । वी गत्यादिषु । औणादिकः इत्ययः टिलोपश्च । द्वितीयार्थे प्रथमा । अवसाय । ‘षो अन्तर्कर्मणि’ । ‘आदेचः’ इति आश्वम् । ‘समासेऽनञ्पूर्वे’ इति क्तो ल्यबादेशः । वहीयसः । ‘वह प्रापणे’ । तृजन्तात् वोढृशब्दात् ‘तुञ्छन्दसि’ इति ईयसुन् । ‘तुरिष्ठेमेयःसु’ इति तुलोपे कर्तव्ये ढत्वधत्वष्ट्वबहुलोपानामसिद्धत्वात् तदाश्रितस्य ओस्वस्याप्यभावे तुलोप एव क्रियते ॥

ओ त्ये नर इन्द्रमुतये गुनू चित्तान्तसुद्यो अध्वनो जगम्यात् ।

देवासो मन्युं दासस्य श्रमन्ते न आ वक्षन्तसुविताय वर्णम् ॥ २ ॥

ओ इति । त्ये । नरः । इन्द्रम् । ऊतये । गुः । नु । चित् । तान् । सुद्यः । अध्वनः । जगम्यात् ।

देवासः । मन्युम् । दासस्य । श्रमन् । ते । नः । आ । वक्षन् । सुविताय । वर्णम् ॥ २ ॥

‘त्ये ते नरः यज्ञस्य नेतारो यजमानाः ऊतये रक्षणाय इन्द्रम् ओ । आ उ इत्येतन्निपातद्वयसमुदायः आकारार्थः । आ गुः आगच्छन्ति । स चेन्द्र आगतान् तान् नू चित् क्षिप्रं सद्यः तदानीमेव अध्वनः अनुष्ठानमार्गान् जगम्यात् गमयतु प्रापयतु । देवासः सर्वे देवाः दासस्य उपक्षपयितुः असुरस्य मन्युं क्रोधं श्रमन् भक्षयन्तु हिंसन्तिवत्यर्थः । अपि च ते देवाः नः अस्माकं सुविताय सुष्ठु प्राप्तव्याय यज्ञाय वर्णम् अनिष्टनिवारकमिन्द्रम् आ वक्षन् आवहन्तु आचयन्तु ॥ जगम्यात् । गमेः अन्तर्भावितण्यर्थात् लिङि ‘बहुलं छन्दसि’ इति शपः श्लुः । श्रमन् । ‘चमु अदने’ । लेटि व्यत्ययेन श्रा । शकारोपजनञ्छान्दसः । यद्वा । श्रम्रातिः प्रकृत्यन्तरं हिंसार्थं द्रष्टव्यम् । वक्षन् । ‘वह प्रापणे’ । लेटि ‘सिब्वहुलं लेटि’ इति सिप् । ढत्वकत्वषत्वानि । सुविताय । सुपूर्वादेतेः कर्मणि निष्ठा । तन्वादि त्वात् उवङ् । ‘सूपमानात् कः’ इत्युत्तरपदान्तोदात्तत्वम् । वर्णम् । ‘वृञ् वरणे’ । अस्मादन्तर्भावितण्यर्थात् ‘कृजृवृसिद्रुपन्यनिस्वपिभ्यो निञ्’ ( उ. सू. ३. २९० ) इति नप्रत्ययः । निस्त्वादाद्युदात्तत्वम् ॥

अव त्मना भरते केतवेदा अव त्मना भरते फेनमुदन् ।

क्षीरेण स्नातः कुर्यवस्य योषे हते ते स्यातां प्रवणे शिफायाः ॥ ३ ॥

अव । त्मना । भरते । केतवेदाः । अव । त्मना । भरते । फेनम् । उदन् ।

क्षीरेण । स्नातः । कुर्यवस्य । योषे इति । हते इति । ते इति । स्याताम् । प्रवणे । शिफायाः ॥ ३ ॥

‘केतवेदाः केतं ज्ञातं वेदः परेषां धनं येन स तादृशः कुयवनामासुरः’<sup>१</sup> ‘तमना आत्मना स्वयमेव  
 ‘अव’<sup>२</sup> ‘भरते’ ज्ञातं परेषां धनमपहरति । अपि च सोऽसुरः ‘उदन्’ उदकेऽन्तर्वर्तमानः सन् ‘फेनं फेनयुक्त-  
 मुदकमात्मना स्वयमेव’<sup>३</sup> ‘अव’<sup>४</sup> ‘भरते’ अपहरति । ‘क्षीरेण क्षरणशीलेन तेनापहतेनोदकेन’<sup>५</sup> ‘कुयवस्य  
 असुरस्य’<sup>६</sup> ‘योषे भायें’<sup>७</sup> ‘स्नातः स्नानं कुर्वते । तादृश्यौ’<sup>८</sup> ‘स्त्रियौ’<sup>९</sup> ‘शिफायाः । शिफा नाम नदी । तस्याः  
 ‘प्रवणे निक्षे प्रवेष्टुमशक्येऽगाधप्रदेशे’<sup>१०</sup> ‘हते नष्टे’<sup>११</sup> ‘स्यातां भवेताम् । हे इन्द्र त्वं परेषां धनमपहस्य अन्यै-  
 र्दुर्वगाहे उदकस्य मध्ये वर्तमानं कुयवं सकुटुम्बमवधीरित्यर्थः ॥ तमना । ‘मन्त्रेष्वाड्यादेरात्मनः’<sup>१२</sup>  
 इत्याकारलोपः । भरते । ‘हज् हरणे’ । ‘हग्रहोर्भः ०’ इति भत्वम् । केतवेदाः । ‘कित ज्ञाने’ ।  
 कर्मणि घञ् । बहुव्रीहौ पूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वम् । उदन् । ‘पदन्’ इत्यादिनोदकशब्दस्य उदनादेशः ।  
 ‘सुपां सुलुक्’ इति सप्तम्या लुक् ॥

युयोप नाभिरुपरस्यायोः प्र पूर्वाभिस्तिरते राष्टि शूरः ।

अञ्जसी कुलिशी वीरपत्नी पर्यो हिन्वाना उदभिर्भरन्ते ॥ ४ ॥

युयोप । नाभिः । उपरस्य । आयोः । प्र । पूर्वाभिः । तिरते । राष्टि । शूरः ।

अञ्जसी । कुलिशी । वीरपत्नी । पर्यः । हिन्वानाः । उदभिः । भरन्ते ॥ ४ ॥

‘उपरस्य उदकमध्ये’<sup>१</sup> उत्स्य<sup>२</sup> अवस्थितस्य ‘आयोः परेषामुपद्रवार्थमितस्ततो गच्छतः कुयवस्यासु-  
 रस्य’<sup>३</sup> ‘नाभिः संनद्धम् आवसनस्थानं’<sup>४</sup> ‘युयोप गूढमासीत् । यथान्यैर्न दृश्यते सोऽसुरस्तथाकरोदित्यर्थः ।  
 अपि च ‘पूर्वाभिः पूरयित्रीभिरात्मनापहताभिरद्भिः’<sup>५</sup> ‘प्र’<sup>६</sup> ‘तिरते सोऽसुरः प्रवर्धते । स च ‘शूरः शौर्योपेतः  
 ‘राष्टि राजते च । आत्मीयेन शौर्येण लोके प्रख्यातो भवतीत्यर्थः । तमिममसुरम्’<sup>७</sup> ‘अञ्जसी आजस्योपेता  
 ‘कुलिशी कुलं’<sup>८</sup> ‘ज्ञातयन्ती’<sup>९</sup> ‘वीरपत्नी वीरस्य पालयित्री एतत्संज्ञिकास्तिस्रो नद्यः’<sup>१०</sup> ‘पयः पयसा तत्संबन्धिना  
 सारभूतेनोदकेन’<sup>११</sup> ‘हिन्वानाः प्रीणयन्त्यः’<sup>१२</sup> ‘उदभिः आत्मीयैरुदकैः’<sup>१३</sup> ‘भरन्ते धारयन्ति ॥ युयोप । ‘युप  
 विमोहने’ । नाभिः । ‘नहो भश्च’ ( उ. सू. ४. ५६५ ) इति इष्प्रत्ययः । राष्टि । ‘राजृ दीप्तौ’ ।  
 ‘बहुलं छन्दसि’ इति शपो लुक् । ब्रश्वादिना षत्वे ण्वत्वम् । पयः । ‘सुपां सुलुक्’ इति तृतीयाया  
 लुक् । हिन्वानाः । हिविः प्रीणनार्थः । इदित्वात् नुम् । अस्मात्ताच्छीलिकश्चानश् । आगमानु-  
 शासनस्यानित्यत्वात् सुगभावः । चानशो लसार्वधातुकत्वाभावात् तत्स्वराभावे चित्स्वर एव शिष्यते ॥

प्रति यत्स्या नीथार्दशि दस्योरोको नाच्छा सदनं जानती गात् ।

अर्ध स्मा नो मधवश्चर्कृतादिन्मा नो मधेव निष्पपी परा दाः ॥ ५ ॥

प्रति । यत् । स्या । नीथा । अर्दशि । दस्योः । ओकः । न । अच्छ । सदनम् । जानती । गात् ।

अर्ध । स्म । नः । मधवन् । चर्कृतात् । इत् । मा । नः । मघाड्व । निष्पपी । परा । दाः ॥ ५ ॥

१. क्ष ट-स-ते तादृश्यौ । २. त-द-ध-स-उदकस्य मध्ये । ३. च-त-फ-श-सुप्तस्य; द-ध-उत्पन्नस्य ।  
 ४. क्ष-ट-स-आवासस्थानम् । ५. क्ष-कूलम् ।

यत् यदा नीथा नयनहेतुभूता स्या सा पदवी प्रति अदर्शि अस्माभिर्दृष्टाभूत् मा च पदवी  
 पदस्योः उपक्षपयितुः कुयवस्यामुरस्य सदनं गृहम् अच्छ आभिमुख्येन गात् गता प्राप्ता । तत्र  
 दृष्टान्तः । जाननी स्वकीयं वसन् अभिजानती<sup>१</sup> गौः ओको न निवासस्थानं स्वकीयं गोष्ठं यथा कजु  
 प्राप्नोति । तद्वन्मागोऽप्यसुरगृहं प्राप्त इत्यर्थः । अध स्म अथानन्तरमेव हे मधवन् धनवन्निन्द्र  
 चर्कृतात् पुनः पुनस्तेनासुरेण कृतादुपद्रवात् नः अस्मान् रक्षेति शेषः । इत् इत्यवधारणे । अस्मान्  
 रक्षैव नः अस्मान् मा परा दाः मा परित्याक्षीः । अस्माभिर्ज्ञातेन मार्गेण गत्वा अस्मदुपद्रवकारिण-  
 मसुरं जहीति तात्पर्यार्थः । तत्र व्यतिरेके दृष्टान्तोऽभिधीयते । मधेव निष्पपी । यथा विनिर्गतसपो<sup>२</sup>  
 विनिर्गतशेषः<sup>३</sup> यथेष्टचारी दासीपतिः मधेव यथा धनान्यस्थाने परित्यजति तथास्मान् मा परित्याक्षी-  
 रित्यर्थः । अत्र निरुक्तं—‘निष्पपी स्त्रीकामो भवति विनिर्गतसपः’<sup>४</sup> सपः सपतेः<sup>५</sup> स्पृशतिकर्मणः । मा नो  
 मधेव निष्पपी परा दाः । स यथा धनानि विभजति<sup>६</sup> मा नस्त्वं तथा परा दाः’ (निरु. ५. १६) इति ॥  
 नीथा । ‘णीञ् प्रापणे’ । ‘हनिक्वपिनीरमिकाशिभ्यः कथन्’ इति करणे कथन्प्रत्ययः । गात् । एते-  
 लुङि ‘इणो गा लुङि’ इति गादेशः । ‘गातिस्थाः’ इति सिचो लुक् । ‘बहुलं छन्दस्यमाङ्गयोगेऽपि’  
 इति अडभावः । चर्कृतात् । करोतेर्बहुलगन्तात् ‘निष्ठा’ इति कप्रत्ययः । मघाऽइव । ‘शेञ्छन्दसि’  
 इति शैलौपः । निष्पपी । ‘षप समवाये’ । सपति समवैति योन्या संगच्छते इति सपः शेषः ।  
 पचाद्यच् । निर्गतो नित्योद्धृतः सपः शेषो यस्य स स्त्रीव्यसनी निष्पपः । वर्णव्यापच्या ईकारः । दाः ।  
 ‘दुवाश् दाने’ । लुङि ‘गातिस्थाः’ इति सिचो लुक् । ‘न माङ्गयोगे’ इत्यडभावः ॥ ॥ १८ ॥

स त्वं न इन्द्र सूर्ये सो अप्स्वनागास्त्व आ भज जीवशंसे ।

मान्तरां भुजमा रीरिषो नः श्रद्धितं ते महत इन्द्रियाय ॥ ६ ॥

सः । त्वम् । नः । इन्द्र । सूर्ये । सः । अप्सु । अनागाः स्त्वे । आ । भज । जीवशंसे ।

मा । अन्तराम् । भुजम् । आ । रीरिषः । नः । श्रद्धितम् । ते । महते । इन्द्रियाय ॥ ६ ॥

हे इन्द्र सः त्वं नः अस्मान् सूर्ये सर्वस्य प्रेरके आदित्ये आ भज आभाजय आभिमुख्येन<sup>१</sup>  
 भक्तान्<sup>२</sup> संभक्तान् कुरु । तथा सः स्वम् अप्सु अग्देवतासु अस्मानाभाजय । अपि च जीवशंसे जीवैः  
 प्राणिभिः शंसनीये कामयितव्ये अनागास्त्वे अपापस्वे पापराहित्येऽस्मानाभाजय । अपि च नः अस्माकम्  
 अन्तरां गर्भरूपेण<sup>३</sup> अन्तर्वर्तमानां भुजं पालयित्रीं<sup>४</sup> प्रजाम् आ ससन्तात् मा रीरिषः मा हिंसीः । ते  
 तव महते प्रभूताय इन्द्रियाय बलाय श्रद्धितम् अस्माभिः श्रद्धानं कृतम् । त्वदीयं बलं बहुमान-  
 पूर्वकं स्तुम इत्यर्थः । तस्मात्तादृशबल्युक्तस्त्वं मा रीरिष इति पूर्वेण संबन्धः ॥ अनागास्त्वे । न  
 विद्यते आगः पापं यस्य सोऽनागाः । तस्य भावस्तत्त्वम् । छान्दस उपधादीर्घः । जीवशंसे । ‘शंसु  
 स्तुतौ’ । कर्मणि घञ् । यथादिना उत्तरपदान्तोदात्तत्वम् । भुजम् । भुनक्ति पालयतीति भुक् प्रजा । क्विप् ।  
 रीरिषः । ‘रिष हिंसायाम्’ । स्वार्थे ण्यन्तात् अस्मात् लुङि चङि णिलोपे उपधाह्रस्ववादीनि । छान्दसं  
 पदकालीनमभ्यासह्रस्वत्वम् । श्रद्धितम् । श्रच्छब्दस्य ऊर्णादित्वेन ( पा. सू. १. ४. ६१ ) गतित्वात्  
 ‘गतिरनन्तरः’ इति पूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वम् ॥

१. क्ष-अभिजानाना । २. क्ष-निर्गतपसो निर्गतमेङ् । ३. क्ष-त-त-निर्गतपसः । पसः सपतेः ।  
 ४. च-फ-विनाशयति । ५. क्ष-त-आभीक्ष्ण्येन । ६. क्ष-गर्भभूताम् । ७. क्ष-पालनीयाम् ।

अधा॑ मन्ये॒ श्रत्ते॑ अस्मा॒ अधायि॑ वृषा॑ चोदस्व॒ मह॑ते धनाय॑ ।

मा नो॑ अ॒कृते॑ पुरु॒हूत॑ योना॒विन्द्र॑ क्षु॒ध्य॒ञ्चो वय॑ आसुति॑ दाः ॥ ७ ॥

अध॑ । मन्ये॒ । श्रत् । ते । अस्मै॑ । अधायि॑ । वृषा॑ । चोदस्व॒ । मह॑ते । धनाय॑ ।

मा । नः॑ । अ॒कृते॑ । पुरु॒हूत॑ । योनौ॑ । इन्द्र॑ । क्षु॒ध्यत्॑ऽभ्यः । वयः॑ । आ॒ऽसुतिम् । दाः ॥ ७ ॥

हे इन्द्र॑ अथ अथ अनन्तरं॑ मन्ये॒ त्वां मनसा॑ जानामि । ते तव॑ अस्मै॒ बलाय॑ अथ॒ अधायि॑ अस्माभिः श्रद्धा॑ कृता । त्वदीयबलविषयमा॒ दरातिशयेन॑ स्तोत्रं कृतमित्यर्थः । वृषा॑ कामानां॒ वर्षिता॑ स त्वं॑ मह॑ते प्रौढाय॑ धनाय॑ चोदस्व॒ चोदय॑ अस्मान् प्रेरय । हे पुरु॒हूत॑ पुरुभिर्बहुभिर्यजमानैराहूत॑ इन्द्र॑ अकृते॑ अनित्यादिते॒ धनशून्ये॑ योनौ॑ । गृहनामैतत् । गृहे॑ नः अस्मान्॒ मा धाः॑ निधेहि॑ । धनधान्यपूर्णे॑ गृहेऽस्मान् वासयेत्यर्थः । अपि च हे इन्द्र॑ क्षु॒ध्य॒ञ्चो बुभुक्षितेभ्योऽभ्येभ्योऽपि॑ स्तोतृभ्यः॒ वयः॑ अन्नम्॒ आसुतिं॑ पेयं क्षीरादिकं च॒ दाः देहि॑ ॥ अधायि॑ । दधातेः कर्मणि लुङि च्लेश्रिण् । ‘आतो युक् विष्कृतोः’ इति युक् । क्षु॒ध्य॒ञ्चयः॑ । ‘क्षुध बुभुक्षायाम्’ । दिवादित्वात् इयन् । नि॒त्वादाद्युदात्तत्वम् ॥

मा नो॑ वधीरिन्द्र॒ मा परा॑ दा॒ मा नः॑ प्रिया॒ भोज॑नानि॒ प्र मोषीः॑ ।

आण्डा॑ मा नो॑ मघव॒ञ्छक्र॑ निर्मे॒न्मा नः॑ पात्रा॑ भेत्सह॒जानु॑षाणि ॥ ८ ॥

मा । नः॑ । व॒धीः । इन्द्र॒ । मा । परा॑ । दाः । मा । नः॑ । प्रिया॑ । भोज॑नानि । प्र । मोषीः॑ ।

आण्डा॑ । मा । नः॑ । मघ॒व॒ञ्छक्र॑ । निः । भेत् । मा । नः॑ । पात्रा॑ । भेत् । सह॒जानु॑षाणि ॥ ८ ॥

हे इन्द्र॑ नः अस्मान्॒ मा वधीः॑ मा हिंसीः । सर्वदा॑ रक्षेत्यर्थः । अपि च॒ मा परा॑ दाः॒ मा परित्याक्षीः॑ । परादानं परित्यागः । अस्मत्कृतां पूजां सर्वदा॑ गृहाणेत्यर्थः । अपि च॒ नः अस्माकं॑ प्रिया॒ प्रियाणीप्सितानि॑ भोजनानि॒ उपभोग्यानि॑ धनानि॒ मा प्र॑ मोषीः॒ मापहार्षीः॑ । अस्मास्वेव॑ धनानि यथा॒ स्युस्तथा॑ कुर्वित्यर्थः । तथा हे॒ मघवन्॑ धनवन्॒ वशक॑ सर्वकार्यशक्तेन्द्र॑ नः अस्माकम्॒ आण्डा॑ अण्डसंबन्धीनि॒ गर्भरूपेण॑ निषिक्तान्यपत्यानि॒ मा भेत्॑ मा भिनः । गर्भरूपेणावस्थितान् अस्मत्पुत्रान् रक्षेत्यर्थः । मा॑ च॒ नः पात्रा॑ । पतन्ति गच्छन्ति गमनसमर्थानि यानि तान्यपत्यानि पात्राणि । तानि च॒ मा भेत्॑ मा भिदः । सह॒जानु॑षाणि । जानुभ्यां॒ यानि भूमिं॑ सनन्ति गच्छन्तीत्यर्थः । तानि जानुषाणि । तैः सहितानि॒ मा विनीनशः॑ ॥ वधीः । हन्तेर्माङि ‘लुङि च’ इति वधादेशः । स चादन्तः । सिच् । ‘अतो लोपः’ इत्यकारलोपः । तस्य स्थानिवद्भावात् ‘अतो हलादेः’ इति वृद्धयभावः । ‘इट ईटि’ इति सिचो लोपः । मोषीः । ‘मुष स्तेये’ । लुङि सिचः

१. त-द-फ-श-स-मा निधेहि । २. क्ष-ट-स-देहि प्रयच्छ । ३. क्ष-ट-मापहार्षीः । ४. क्ष-ट-स-‘मा.....विनीनशः’ इत्यस्य स्थाने ‘अपि च पात्रा पात्राणि रक्षणे समर्थानि सहजानुषाणि । जनुर्जन्म । तेन संबद्धाः सहजानुषाः समानजन्मानो ज्ञातय इत्यर्थः । तैः सह वर्तमानानि उत्पन्नान्यपत्यानि तानि च मा भेत् मा भिनः । उत्पन्नान्यस्मदीयान् पुत्रान् रक्षेत्यर्थः ।

इद । ' नेटि ' इति वृद्धिप्रतिषेधः । भेत् । ' भिद्दिर् विदारणे ' । लङि सिपि ' बहुलं छन्दसि ' इति विकरणस्य लुक् । लघूपधगुणः । ' हल्ङ्याभ्यः ' इति सिपो लोपः ॥

माध्यन्दिने सवने ' अर्वाङ्गेहि ' इत्येषा पोतुः प्रस्थितयाज्या । सूत्रितं च-अर्वाङ्गेहि सोमकामं स्वाहुस्तवायं सोमस्त्वमेह्यर्वाङ् ' ( आश्व. श्रौ. ५. ५ ) इति ॥

अर्वाङ्गेहि सोमकामं त्वाहुरयं सुतस्तस्य पित्रा मदाय ।

उरुव्यचा जठर आ वृषस्व पितेव नः शृणुहि ह्यमानः ॥ ९ ॥

अर्वाङ् । आ । इहि । सोमऽकामम् । त्वा । आहुः । अयम् । सुतः । तस्य । पित्र । मदाय ।

उरुऽव्यचाः । जठरे । आ । वृषस्व । पिताऽईव । नः । शृणुहि । ह्यमानः ॥ ९ ॥

हे इन्द्र त्वम् अर्वाङ् अस्मदभिमुखः सन् एहि आगच्छ । किं कारणमिति चेत् यस्मात्त्वां सोमकामं सोमविषयाभिलाषम्<sup>१</sup> आहुः पुराविदः कथयन्ति । अयम् अस्मदीयः सोमः सुतः कृत्विग्भि-रभिषुतः । अत आगच्छेत्यर्थः । आगत्य च मदाय हर्षार्थं तस्य तम् अस्मदीयमभिषुतं सोमं पिब । एतदेव स्पष्टीक्रियते<sup>२</sup> । उरुव्यचाः उरु विस्तीर्णं व्यचो व्यापनं यस्य तादृशो महावयवो भूत्वा जठरे आत्मीये उदरे आ वृषस्व सोममासिञ्च । आ समन्तात् पूरयेत्यर्थः । एवंभूतत्वं ह्यमानः स्तुति-भिराह्वयमानः सन् पितेव पुत्राणां वाक्यानि शृणोति<sup>३</sup> तथा नः अस्माकं वाक्यानि<sup>४</sup> शृणुहि शृणु ॥ सोमकामम् । सोमविषयः<sup>५</sup> कामः अभिलाषो यस्य । बहुव्रीहौ पूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वम् । आहुः । ' ब्रुवः पञ्चानामादित आहो ब्रुवः ' ( पा. सू. ३. ४. ८४ ) इति श्लेः उसादेशः धातोराहादेशश्च । तस्य । ' क्रिया-ग्रहणं कर्तव्यम् ' इति कर्मणः संप्रदानत्वात् चतुर्थ्यर्थे षष्ठी । मदाय । ' मदी हर्षे ' । ' मदोऽनुपसर्गे ' इति भावे अप् । उरुव्यचाः । ' व्यच व्याजीकरणे ' । औणादिकः असिप्रत्ययः । ' व्यचेः कृटादित्वमनसि ' ( का. १. २. १. १ ) इति वचनात् ङित्त्वाभावेन<sup>६</sup> संप्रसारणाभावः । ' परादिछन्दसि बहुलम् ' इत्युत्तरपदाद्युदात्तत्वम् । यद्वा । उरु विचति व्याप्नोतीति उरुव्यचाः । कृदुत्तरपदप्रकृतिस्वरत्वम् । वृषस्व । ' वृष सेचने ' । व्यत्ययेनात्मनेपदप्रत्ययौ<sup>७</sup> । शृणुहि । ' उतश्च प्रत्ययाच्छन्दसि वावचनम् ' इति हेर्लुगभावः ॥ ॥ १९ ॥

' चन्द्रमाः ' इति एकोनविंशत्यृचं द्वादशं सूक्तम् । अपां पुत्रस्य त्रितस्य कूपे पतितस्य कुप्सस्य वा आर्षम् । तथा चोभयोः कूपपातः आम्नायते—' त्रितः कूपेऽवहितः ' ( ऋ. सं. १. १०५. १७ ) ' काटे निबाह्व ऋषिरद्भूतये ( ऋ. सं. १. १०६. ६ ) इति च । त्रितस्य च अपां पुत्रत्वं तैत्तिरीयाः स्पष्टमामनन्ति—' तत एकतोऽजायत स द्वितीयमभ्यपातयत् ततो द्वितोऽजायत स तृतीयमभ्यपातयत् ततस्त्रितोऽजायत यद्द्व्योऽजायन्त तदाप्यानामाप्यत्वम् ' ( तै. ब्रा. ३. २. ८. १०-११ ) इति । तमेतमाप्यं ' त्रितस्तद्वेदाहयः ' ( ऋ. सं. १. १०५. ९ ) इति तकारोपजनेन वयमधीमहे इति ।

१. क्ष-ट. ठ- सोमविषयाभिलाषवन्तम् । २. क्ष-ट-ठ-स्पष्टीकरोति । ३. क्ष-ट-ठ-स-यथा शृणोति । ४. ट-ठ-स-स्तुतिवाक्यानि । ५. क्ष-सोमे । ६. क्ष-स-ङित्त्वाभावे । ७. क्ष-स-व्यत्ययेनात्मनेपदं शप्रत्ययः । ८. क्ष-स-इति नास्ति ।



अन्या त्रिष्टुप् । ' सं मा तपन्ति ' इत्येपा यवमध्या महावृहती । आद्यौ द्वावष्टाक्षरौ पादौ द्वादशाक्षरस्तृतीयस्ततो द्वावष्टाक्षरौ सा यवमध्या महावृहती । ' चत्वारोऽष्टका जागतश्च महावृहती ' ( अनु. ९. ९ ) इत्युक्त्वा<sup>१</sup> ' मध्ये चेद्यवमध्या ' ( अनु. ९. १० ) इत्युक्तलक्षणोपेतत्वात्<sup>२</sup> । शिष्टाः पङ्क्तयः । विश्वे देवाः देवता । तथा चानुकान्तं—' चन्द्रमा एकोनास्यस्त्रितो वा वैश्वदेवं हि पाङ्क्तमन्त्या त्रिष्टुप्<sup>३</sup> अष्टमी महावृहती यवमध्या ' इति । ' हि ' इत्यभिधानादिदमादीनि त्रीणि सूक्तानि वैश्वदेवानि । विनियोगः<sup>४</sup> । अत्र शाठ्यायनिन इतिहासमाचक्षते—एकतो द्वितस्त्रित इति पुरा त्रय ऋषयो बभूवुः । ते कदाचिन्मरुभूमावरण्ये वर्तमानाः पिपासया संतप्तगात्राः सन्त एकं कूपमविन्दन् । तत्र<sup>५</sup> त्रिताल्यः<sup>६</sup> एको जलपानाय कूपं प्राविशत् । स्वयं पीत्वा इतरयोश्च कूपादुदकमुद्धृत्य प्रादात् । तौ तदुदकं पीत्वा त्रितं<sup>७</sup> कूपे पातयित्वा नदीयं धनं सर्वमपहृत्य कूपं च रथचक्रेण पिपाय प्रास्थिपाताम् । ततः कूपे पतितः स त्रितः कूपादुत्तरीनुमशकुबन् सर्वे देवा मासुद्धरन्त्विति मनसा सस्मार । ततस्तेषां स्तावकमिदं सूक्तं ददर्श । तत्र रात्रौ कूपस्थान्तश्चन्द्रमसो रश्मीन् पश्यन् परिदेवयते ॥

चन्द्रमा अप्स्वन्तरा सुपर्णो धावते दिवि ।

न वो हिरण्यनेमयः पदं विन्दन्ति विद्युतो वित्तं मे अस्य रोदसी ॥ १ ॥

चन्द्रमाः । अप्सु । अन्तः । आ । सुपर्णः । धावते । दिवि ।

न । वः । हिरण्यनेमयः । पदम् । विन्दन्ति । विद्युतः । वित्तम् । मे । अस्य । रोदसी इति ॥ १ ॥

१ अप्सु आन्तरिक्षासु<sup>१</sup> उदकमये मण्डले २ अन्तः मध्ये<sup>२</sup> वर्तमानः ३ सुपर्णः शोभनपतनः । यद्वा । सुपर्ण इति रश्मिनाम् । सुषुण्याख्येन सूर्यरश्मिना युक्तः ४ चन्द्रमाः ५ दिवि ब्रुलोके ६ आ ७ धावते । आङ्<sup>८</sup> मर्यादायाम् । एकेनैव प्रकारेण धावते<sup>९</sup> शीघ्रं गच्छति । तादृशस्य चन्द्रमसः संबन्धिनो हे १ हिरण्यनेमयः सुवर्णसदृशपर्यन्ताः । यद्वा । हितरमणीयप्रान्ताः । २ विद्युतः विद्योतमाना रश्मयः ३ वः युष्माकं ४ पदं पादस्थानीयमग्नं ५ न विन्दन्ति मदीयानीन्द्रियाणि<sup>११</sup> कूपेनावृतत्वात् न लभन्ते । अतः<sup>१२</sup> इदमनुचितम् । तस्मात् कूपात् मासुत्तारयतेत्यर्थः । अपि च हे ६ रोदसी द्यावापृथिव्यौ ७ मे मदीयम् ८ अस्य इदं स्तोत्रं ९ वित्तं जानीतम् । यद्वा । मदीयं कूपपतनरूपं यदिदं दुःखं तदवगच्छतम् । मदीयं स्तोत्रं श्रुत्वा मदीयं दुःखं ज्ञात्वा वा अस्मात् कूपात् मासुत्तारयतमित्यर्थः ॥ चन्द्रमाः । चन्द्रमाह्लादनं सर्वस्य जगतो निर्मिमीते इति चन्द्रमाः । ' चन्द्रे माङ्गे डित्<sup>१३</sup> ' ( उ. सू. ४. ६६७ ) इति असुन् । दासीभारादिषु पाठात् पूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वम् । धावते । ' स्र गतौ ' । ' पात्रा ' इत्यादिना वेगितायां<sup>१४</sup> धावादेशः । व्यत्ययेन आत्मनेपदम् । वित्तम् । ' विद ज्ञाने ' । लोटि अदादित्वात् शपो लुक् । पादादित्वात् ' तिङ्ङितिङः ' इति निघाताभावः । अस्य । ' क्रियाग्रहणं कर्तव्यम् ' इति कर्मणः संप्रदानत्वात् चतुर्थ्यर्थे षष्ठी । ' ऊडिदम् ' इति विभक्तेरुदात्तत्वम् ॥

१. क्ष-ट-ठ- ' इत्युक्त्वा ' नास्ति । २. क्ष-ट-ठ-इत्युक्त्वात् । ३. क्ष-त्रिष्टुबन्तम् । ४. क्ष-ट-स-विनियोगो लैङ्गिकः । ५. त-श-ततः । ६. क्ष-त्रितः । ७. क्ष-ट-स-तं त्रितम्; ठ-तत्र तम् । ८. क्ष-स-आन्तरिक्षासु ९. क्ष-ट-ठ-स- ' मध्ये ' इत्यस्यानन्तरं ' यद्वा आप इत्यन्तरिक्षनाम् । तत्र मध्ये ' इत्यधिकम् । १०. क्ष-स- ' आङ् मर्यादायाम् । एकेनैव प्रकारेण धावते ' नास्ति । ११. क्ष-अस्मदीयानीन्द्रियाणि । १२. क्ष-यतः । १३. क्ष-ट-ठ-डित् । १४. क्ष-स-वेगितायां गतौ ।

अर्थमिद्वा उ अर्थिन आ जाया युवते पतिम् ।

तुञ्जाते वृष्ण्यं पर्यः परिदाय रसं दुहे वित्तं मे अस्य रोदसी ॥ २ ॥

अर्थम् । इत् । वै । ऊँ इति । अर्थिनः । आ । जाया । युवते । पतिम् ।

तुञ्जाते इति । वृष्ण्यम् । पर्यः । परिऽदाय । रसम् । दुहे । वित्तम् । मे । अस्य । रोदसी इति ॥ २ ॥

‘अर्थिनः धनमपेक्षमाणाः पुरुषाः’ ‘अर्थमिद्वै अपेक्षितं धनं प्राप्नुवन्त्येव । नाहं प्राप्नोमि ।’ ‘उ इत्येतत् पादपूरणम् । अपि च ‘जाया अन्यदीया भार्या’ ‘पतिं स्वपतिम्’ ‘आ’ ‘युवते आभिमुख्येन प्राप्नोमि । मदीया तु नद्विरहात् हता आसीत् । अपि च संयुक्तौ तौ जायापती’ ‘वृष्ण्यं वीर्यरूपं’ ‘पर्यः उदकं’ ‘तुञ्जाते’ प्रजननाय अन्योन्यसंबन्धेन प्रेरयतः । तदनन्तरं ‘रसं पुरुषस्य सारभूतं वीर्यं’ ‘परिदाय गर्भाशयेनादाय गर्भरूपेण धत्वा’ ‘दुहे दुग्धे पुत्ररूपेण जनयति । मम तु पुत्रोऽपि नोपपद्यते । अत इदं मदीयं दुःखं हे द्यावापृथिव्यौ जानीतम् ॥ उ । ‘उजः’ ( पा. सू. १. १. १७ ) इति शाकल्यस्य मतेन प्रगृह्यत्वान् ‘प्लुतप्रगृह्या अचि-’ इति प्रकृतिभावः । युवते । ‘यु मिश्रणे’ । व्यत्ययेनात्मने-पदम् । शब्दुक्तिं प्राते व्यत्ययेन शः । तुञ्जाते । ‘तुजि पिजि हिंसाबलदाननिकेतनेषु’ । इदिच्वात् तुम् । व्यत्ययेन क्षम् । श्वाच्चलोपः । दुहे । ‘दुह प्रपूरणे’ । ‘लोपस्त आत्मनेपदेषु’ इति तलोपः ॥

मो षु देवा अदः स्वः पादि दिवस्परि ।

मा सोम्यस्य शंभुवः शूने भूम कदा चन वित्तं मे अस्य रोदसी ॥ ३ ॥

मो इति । सु । देवाः । अदः । स्वः । अव । पादि । दिवः । परि ।

मा । सोम्यस्य । शम्भुवः । शूने । भूम । कदा । चन । वित्तम् । मे । अस्य । रोदसी इति ॥ ३ ॥

हे ‘देवाः’ ‘स्वः स्वर्गे वर्तमानम्’ ‘अदः तदस्मदीयं’ पितृपितामहप्रपितामहात्मकं संतानं ‘दिवस्परि’ दिवश्चोपरि वर्तमानं ‘मो’ ‘पु मैव’ ‘अव’ ‘पादि अवपन्नं विपन्नं प्रभ्रष्टं मा भूत् मम पुत्राभावात् । पुत्रेण लोकान् जयति ‘नापुत्रस्य लोकोऽस्ति’ ( ऐ. ब्रा. ७. १३ ) इति श्रुतेः । अतो वर्यं ‘सोम्यस्य सोमपानार्हस्य पितृगणस्य’ ‘शंभुवः सुखस्य भावयितुः पुत्रस्य’ ‘शूने अपगमने’ ‘कदा’ ‘चन कदाचिदपि’ ‘मा’ ‘भूम । युष्मत्प्रसादात् मम पुत्रा जायन्ताम् । अतो मामस्मादुःखादुत्तारयतेत्यर्थः । हे द्यावापृथिव्यौ युवां च मदीयं विज्ञापनं जानीतम् ॥ मो । मा<sup>६</sup> उ इति निपातद्वयसमुदायः<sup>६</sup> मैत्रेयस्यार्थः । सु इत्येतदवधारणे । ‘सुजः’ इति षत्वम् । पादि । ‘पद गतौ’ । ‘चिण् ते पदः’ ( पा. सू. ३. १. ६० ) इति कर्तरि लुङि च्लेः चिणादेशः । दिवः । ‘जडिदम्’ इति विभक्तेरुदात्तत्वम् । ‘पञ्चम्याः परावध्यर्थे’ इति त्रिसर्जनीयस्य सत्वम् । सोम्यस्य । ‘सोममर्हति यः’ ( पा. सू. ४. ४. १३७ )

१. न-तुञ्जाते इत्यस्यानन्तरम् ‘आभिमुख्येन प्राप्नोतिः’ स-‘आभिमुख्येन’ इत्यधिकम् । २. क्ष-ट-प्रजनान्योन्यसंयोगेन ; स-प्रजननायान्योन्यसंयोगेन । ३. क्ष-न-हिंसाबलदाननिकेतनेषु । ४. ट-एतदस्मदीयम् । ५. क्ष-ट-दिवस्परि । परिः पञ्चम्यर्थानुवादी । दिवः स्वर्गात् ; स-दिवस्परि दिवश्चोपरि वर्तमानम् । परिः पञ्चम्यर्थानुवादी । ६. क्ष-स-मा उ सु इति निपातसमुदायः ।

इति यप्रत्ययः । शंभुवः । भवतेरन्तर्भावितण्यर्थात् क्तिप् । शूने । ‘दुओश्चि गतिवृद्धयोः’ । भावे निष्ठा । ‘श्रीदितो निष्ठायाम्’ इति इद्प्रतिषेधः । ‘वचिस्वपि°’ इत्यादिना संप्रसारणम् । ‘ओदितश्च’ ( पा. सू. ८. २. ४५ ) इति निष्ठानत्वम् । व्यत्ययेनाद्युदात्तत्वम् । वृषादिर्वा द्रष्टव्यः ॥

यज्ञं पृच्छाम्यवमं स तदूतो वि वोचति ।

कं ऋतं पूर्य गतं कस्तद्धिभति नूतनो वित्तं मे अस्य रोदसी ॥ ४ ॥

यज्ञम् । पृच्छामि । अवमम् । सः । तत् । दूतः । वि । वोचति ।

कं । ऋतम् । पूर्यम् । गतम् । कः । तत् । विभति । नूतनः । वित्तम् । मे । अस्य । रोदसी इति ॥ ४ ॥

‘यज्ञं यजर्जद्विम्’ अवमं सर्वेषां देवानामादिभूतम् । ‘अग्निर्मुखं प्रथमो देवतानाम्’ ( ऐ. ब्रा. १. ४ ) इति श्रुतेः । ‘अग्निर्वै देवानामवमः’ ( ऐ. ब्रा. १. १ ) इति ब्राह्मणाच्च । तमग्निं पृच्छामि । यन्मया पृष्टं तत् देवानां दूतः सः अग्निः वि वोचति विविच्य कथयतु । किं पुनस्तत् पृच्छयते इति चेत्, उच्यते । हे अग्ने त्वदीयं पूर्यं पूर्वकालीनम् ऋतं भद्रं स्तोत्रभ्यः कृतं श्रेयः क्व गतं कुत्रेदानीं वर्तते । नूतनः नवतरस्वत्तोऽन्यः कः पुरुषः तत् अद्रं विभतिं धारयति । यदि त्वय्यवर्तित्यत ममेदृशी दशापि नाभविष्यत् । अतस्तत् क गतमिति कथय ॥ वोचति । ‘वच परिभाषणे’ । लोटि अडागमः । ‘वच उम्’ इति व्यत्ययेन धातोः उमागमः । क । ‘किमोऽत्’ ( पा. सू. ५. ३. १२ ) इति सप्तम्यर्थे अत् । ‘काति’ ( पा. सू. ७. २. १०५ ) इति किमः कादेशः । ‘तिस्वरितम्’ इति स्वरितत्वम् । परेण सह ‘ऋत्यकः’ इति प्रकृतिभावः ॥

अमी ये देवाः स्थनं त्रिषु रोचने दिवः ।

कद्रुं ऋतं कदन्तुं कं प्रत्ना व आहुतिर्वित्तं मे अस्य रोदसी ॥ ५ ॥

अमी इति । ये । देवाः । स्थनं । त्रिषु । आ । रोचने । दिवः ।

कत् । वः । ऋतम् । कत् । अनृतम् । कं । प्रत्ना ।

वः । आहुतिः । वित्तम् । मे । अस्य । रोदसी इति ॥ ५ ॥

हे देवाः त्रिषु पृथिव्यादिषु स्थानेषु ये अमी सूर्यं स्थनं वर्तमाना भवथ । यानि स्थानानि दिवः द्योतमानस्य सूर्यस्य आ रोचने दीप्तिविषये वर्तन्ते । सूर्यप्रकाशेषु स्थानेषु इत्यर्थः । तेषां वः युष्माकं संबन्धि स्तोत्रविषयम् ऋतं सत्यं क्व कस्मिन् देशे वर्तते । अनृतं द्वेष्टविषयमसत्यं च क्व कुत्र गतम् । अपि च प्रत्ना चिरकालीना वः युष्माकं संबन्धिनी आहुतिः मया पूर्वमनुष्ठितो यागः क्व कुत्रासीत् । ईदृग्भूतदुःखानुभवेन मया पूर्वमनुष्ठितो यागसमूहो युष्मान्न प्राप्तोदित्यनुमिमे । अन्यत् पूर्ववत् ॥ स्थन । ‘तप्तनप्तनथनाश्च’ इति तशब्दस्य थनादेशः । कत् । कशब्दस्य वर्णव्यापत्त्या कद्भावः ॥ ॥ २० ॥

कद्रुं ऋतस्य धर्णसि कद्रुणस्य चक्षणम् ।

कदर्यम्णो महस्पथातिं क्रामेम दूढ्यो वित्तं मे अस्य रोदसी ॥ ६ ॥

कत् । वः । ऋतस्य । धर्णसि । कत् । वरुणस्य । चक्षणम् ।

कत् । अर्यम्णः । महः । पथा । अति । क्रामेम । दूऽध्यः । वित्तम् । मे । अस्य । रोदसी इति ॥ ६ ॥

हे देवाः वः युष्माकं संबन्धिनः<sup>१</sup> ऋतस्य सत्यस्य अभिमतफलप्रापणस्य धर्णसि धारणं कन् कुत्र गतम् । वरुणस्य अनिष्टनिवारकस्य देवस्य चक्षणम् अनुग्रहदृष्ट्या दर्शनं कत् क गतम् । महः महतो महानुभावस्य अर्यम्णः अरीणां नियन्तुः एतत्संज्ञकस्य देवस्य संबन्धना पथा शोभनमार्गेण इष्ट-देशप्रापणं कत् क गतम् । एतत्सर्वं युष्मास्वेव वर्तते । न कुत्रापि गतम् । अतो वयं दूढ्यः दुधियः पापवृद्धान् अस्मदनिष्टाचरणपरान् शत्रून् अति क्रामेम अतितरेम । तैः कृतादस्मात् कृपपातलक्षणात् दुःखात् वयमुत्तीर्णा भवेम । हे द्यावापृथिव्यौ मर्दायमिदं जानीतम् ॥ धर्णसि । 'धृञ् धारणे' । 'सानसि-धर्णसिपर्णसि' ( उ. सू. ४. ५४७ ) इत्यादिना असिचृप्रत्ययान्तः<sup>२</sup> निपात्यते । अर्यम्णः । षष्ठ्येक-वचने 'अलोपोऽनः' इत्यकारलोपः । उदात्तनिवृत्तिस्वरेण विभक्तैरुदात्तत्वम् । महः । महतः अच्छब्द-लोपश्छान्दसः । यद्वा । 'मह पूजायाम्' । क्तिप् । उभयथापि 'मात्रेकावः' इति विभक्तैरुदात्तत्वम् । दूढ्यः । पृषोदरादिः । 'ध्वै च' इति तत्र पाठात् दुरो रेफस्य उत्त्वम् उत्तरपदादेः घृत्वं च । 'उदात्त-स्वरितयोर्यणः' इति स्वरितत्वम् ॥

अहं सो अस्मि यः पुरा सुते वदामि कानि चित् ।

तं मा व्यन्त्याध्यो वृको न तृष्णजं मृगं वित्तं मे अस्य रोदसी ॥ ७ ॥

अहम् । सः । अस्मि । यः । पुरा । सुते । वदामि । कानि । चित् ।

तम् । मा । व्यन्ति । आऽध्यः । वृकः । न । तृष्णाजम् । मृगम् ।

वित्तम् । मे । अस्य । रोदसी इति ॥ ७ ॥

हे देवाः पुरा पूर्वस्मिन् काले सुते युष्मद्यागार्थं सोमेऽभिषुते कानि चित् कतिपयानि स्तोत्राणि यः अहं वदामि उक्तवानस्मि सः एवाहम् अस्मि न तु अन्यः कश्चित् । तस्मात् किमर्थं मां परित्यजथ । यत् तादृशं माम् आध्यः अभिलषितपुत्राद्यप्राप्त्या जनिता मानस्यो व्यथाः व्यन्ति भक्षयन्ति । तत्र दृष्टान्तः । तृष्णजं जातवृष्णं पिपासन्तम् उदकं प्रति गच्छन्तं मृगं वृको न यथा अरण्यश्वा मध्येमार्गं भक्षयति तद्वत् । अन्यत् पूर्ववत् ॥ व्यन्ति । वी गत्यादिषु । अदादिस्वात् शपो लृक् । 'तन्वादीनां छन्दसि बहुलमुपसंख्यानम्' इति बहुलवचनात् यण् । आध्यः । आधीयते मनसि स्थाप्यते इति आधिः । 'उपसर्गे घोः किः' ( पा. सू. ३. ३. ९२ ) । 'आतो लोप इटि च' इत्याकारलोपः । 'जसादिषु छन्दसि वाचनम्' इति 'जसि च' इति गुणस्य विकल्पनात् अभावे यणादेशः । तृष्णजम् । 'तृष पिपासायाम्' । 'स्वपितृषोर्नजिङ्' ( पा. सू. ३. २. १७२ )

इति नजिङ् । पदकारस्त्वेवं मन्यन्ते—‘अन्येष्वपि दृश्यते’ इति दृशिग्रहणस्य सर्वोपाधिव्यभि-  
चारार्थत्वात् केवलादपि जनेर्दप्रत्ययः । तृष्णा जाता यस्य । ‘ङयापोः संज्ञाच्छन्दसोर्बहुलम्’ इति  
ह्रस्वत्वम् ॥

सं मां तपन्त्यभितः सपत्नीरिव पशवः ।

मूषो न शिश्ना व्यदन्ति माध्यः स्तोतारं ते शतक्रतो वित्तं मे अस्य रोदसी ॥ ८ ॥

सम् । मा । तपन्ति । अभितः । सपत्नीः ऽइव । पशवः ।

मूषः । न । शिश्ना । वि । अदन्ति । मा । आऽध्यः । स्तोतारम् ।

ते । शतक्रतो इति शतऽक्रतो । वित्तम् । मे । अस्य । रोदसी इति ॥ ८ ॥

ऐन्द्रेषा । हे इन्द्र पशवः पार्श्वस्थीनि अत्र सामर्थ्यात् पशुस्थानीयाः<sup>१</sup> कृपभित्तयः<sup>२</sup> मा माम्  
अभितः सर्वतः<sup>३</sup> सं तपन्ति सम्यक् पीडयन्ति । तत्र दृष्टान्तः । सपत्नीरिव । समानः एकः पतिर्यासां  
ताः सपत्न्यो यथैकं पतिमभितः पीडयन्ति । परस्परं<sup>२</sup> वा पीडयन्ते<sup>२</sup> । हे शतक्रतो बहुविधकर्मन्  
बहुविधप्रज्ञ वा इन्द्र ते तव स्तोतारं माम्<sup>३</sup> आध्यः असंपद्यमानैर्यागदानादिभिरुत्पादिताः मानस्यः  
पीडाः व्यदन्ति विविधं भक्षयन्ति । तत्र दृष्टान्तः । मूषो न यथा मूषिकाः शिश्ना शिश्नानि  
कुविन्देन बाधितानि अन्नरसेन आलितानि<sup>४</sup> सूत्राणि भक्षयन्ति । यद्वा । शिश्वशब्देन प्रजननमेवोच्यते ।  
तच्चोपचारात् पुच्छे वर्तते । यथा स्वकीयानि पुच्छानि घृततैलादिभाण्डे प्रक्षिप्य ऊर्ध्वमुत्कृष्य व्यदन्ति  
लिहन्तीत्यर्थः । एवं माम् आधयो भक्षयन्ति । न चैतत् हे इन्द्र तव स्तोतुर्न्याय्यम् । तस्मात् कृपात्  
मामुत्तारय । अन्यत् समानम् । अत्र निरुक्तं—‘संतपन्ति मामभितः सपत्न्य इवेमाः पशवः कृपपशवो  
मूषिका इवास्नातानि सूत्राणि व्यदन्ति । स्वाङ्गाभिधानं वा स्यात् । शिश्नानि व्यदन्तीति’ ( निरु.  
४. ६ ) इति ॥ सपत्नीः । ‘नित्यं सपत्न्यादिषु’ ( पा. सू. ४. १. ३५ ) इति पतिशब्दस्य  
नकारान्तादेशः । डीप् । ‘वा छन्दसि’ इति पूर्वसवर्णदीर्घत्वम् । मूषः । ‘मुष स्तेये’ । क्विपि  
छान्दसो दीर्घः । तथा च यास्कः—‘मूषो मूषिका इत्यर्थः । मूषिकाः पुनर्मृणातेर्मूषोऽप्येतस्मादेव’  
( निरु. ४. ५ ) इति । शिश्ना । ‘ष्णा शौचे’ । ‘घञर्थे कविधानं स्थास्नापाव्यधिहनियुध्यर्थम्’  
इति कः । वर्णव्यापत्त्या सकारस्य शकारः । ‘कृजादीनां के द्वे भवत इति वक्तव्यम्’ ( का. ६.  
१. १२. १ ) इति द्विवचनम् । ‘बहुलं छन्दसि’ इत्यभ्यासस्य इत्वम् ॥

अमी ये सप्त रश्मयस्तत्रा मे नाभिरातता ।

त्रितस्तद्वेदास्यः स जामित्वाय रेभति वित्तं मे अस्य रोदसी ॥ ९ ॥

अमी इति । ये । सप्त । रश्मयः । तत्र । मे । नाभिः । आऽतता ।

त्रितः । तत् । वेद । आस्यः । सः । जामित्वाय । रेभति । वित्तम् । मे । अस्य । रोदसी इति ॥ ९ ॥

१. स-पार्श्वस्थानीयाः । २. क्ष-परस्परं वा पीडयन्ति तद्वत्; ठ-तद्वत् । ३. च-द-व-सा माम् ।  
४. क्ष-स-लितानि ।

ये <sup>१</sup>अमी <sup>२</sup>बुलोके वर्तमानाः सप्तसंख्याकाः <sup>३</sup>रश्मयः सूर्यस्य किरणाः सन्ति <sup>४</sup>तत्र तेष्ु सूर्यरश्मिष्वध्यात्मं सप्तप्राणरूपेण वर्तमानेषु <sup>५</sup>मे मदीया <sup>६</sup>नाभिः <sup>७</sup>आतता संबद्धा । ऋषिरात्मानमेव परोक्षतया निदिशति । <sup>८</sup>त्रितः तीर्णतमस्तिरस्कृताज्ञानः <sup>९</sup>आस्यः अपां पुत्रः ऋषिः <sup>१०</sup>तत् पूर्वोक्तं वृत्तान्तं <sup>११</sup>वेद जानाति<sup>१२</sup> नान्यः । <sup>१३</sup>सः जानन्नृषिः <sup>१४</sup>जामित्वाय कृपाभिर्गन्तुवाय <sup>१५</sup>रेमति तान् रश्मीन् स्तौति । अन्यत् समानम् ॥ आतता । तनोतेः कर्मणि निष्ठा । ‘ अनुदात्तोपदेशः ’ इत्यादिना अनुनासिकलोपः । ‘ गतिरनन्तरः ’ इति गतेः प्रकृतिस्वरत्वम् । जामित्वाय । जमतिर्गतिकर्मा । जमति गच्छतीति जामिः । औणादिक इष्टप्रत्ययः । तस्य भावस्तत्त्वम् । रेमति । ‘ रेन्टु शब्दे ’ । मौवादिकः ॥

अमी ये पञ्चोक्षणो मध्ये तस्थुर्महो दिवः ।

देवत्रा नु प्रवाच्यं सध्रीचीना नि ववृतुर्वित्तं मे अस्य रोदसी ॥ १० ॥

अमी इति । ये । पञ्च । उक्षणः । मध्ये । तस्थुः । महः । दिवः ।

देवऽत्रा । नु । प्रऽवाच्यम् । सध्रीचीनाः । नि । ववृतुः । वित्तम् । मे । अस्य । रोदसी इति ॥ १० ॥

<sup>१</sup>उक्षणः सेक्ताः कामाभिवर्षकाः <sup>२</sup>पञ्च । ‘ तत्र इन्द्रस्तद्गुरुणस्तदग्निस्तदर्थमा तत्सविता चनो धात् ’ ( ऋ. सं. १. १०७. ३ ) इत्यर्थेन प्रतिपादिताः पञ्चसंख्याका देवाः । यद्वा । अग्निर्वीर्युः सूर्यश्चन्द्रमा विद्युदित्येवं पञ्चसंख्याकाः । तथा च शाक्यायनकम्—‘ एतान्येव पञ्च ज्योतीषि यान्येषु लोकेषु दीप्यन्ते । अग्निः पृथिव्यां वायुरन्तरिक्षे च<sup>३</sup> आदित्यो दिवि चन्द्रमा नक्षत्रे विद्युदप्सु ’ इति । नक्षत्रे नक्षत्रलोके । अप्सु मेघस्थोदकेषु । तैत्तिरीयेऽप्येवमाज्ञातम्—‘ अग्निः पृथिव्यां वायुरन्तरिक्षे सूर्यो दिवि चन्द्रमा दिक्षु नक्षत्राणि स्वलोके ’ ( तै. आ. १. २०. १ ) इति । <sup>४</sup>ये <sup>५</sup>अमी पञ्चसंख्याका देवाः <sup>६</sup>महो <sup>७</sup>दिवः महतो विस्तीर्णस्य बुलोकस्य <sup>८</sup>मध्ये <sup>९</sup>तस्थुः तिष्ठन्ति आसते <sup>१०</sup>देवत्रा देवेषु <sup>११</sup>नु क्षिप्रं <sup>१२</sup>प्रवाच्यं प्रशंसनीयं देवानां योग्यं मदीयं स्तोत्रं प्रति <sup>१३</sup>सध्रीचीनाः सहाञ्चन्तो युगपदागच्छन्तस्ते देवाः मदीयं परिचरणं स्वीकुर्वन्ति<sup>३</sup> । तदनन्तरं <sup>१४</sup>नि <sup>१५</sup>ववृतुः कृताः सन्तो निवर्तन्ते च । अन्यत् समानम् ॥ उक्षणः । ‘ वा षपूर्वस्य निगमे ’ इत्युपधादीर्घाभावः । देवत्रा । ‘ देवमनुष्यः ’ इत्यादिना सप्तम्यर्थे त्राप्रत्ययः । प्रवाच्यम् । वाचयतेः ‘ अचो यत् ’ इति यत् । ‘ णेरनिटि ’ इति णिलोपः । ‘ यतोऽनावः ’ इत्याद्युदात्तत्वे कृदुत्तरपदप्रकृतिस्वरत्वम् । सध्रीचीनाः । सहाञ्चन्तीति सध्रयञ्चः । ते एव सध्रीचीनाः । सहपूर्वात् अञ्चतेः ‘ ऋत्विक् ’ इत्यादिना क्तिन् । ‘ अनदिताम् ’ इति नलोपः । ‘ सहस्य सध्रिः ’ ( पा. सू. ६. ३. ९५ ) इति सध्रयादेशः । ‘ विभाषाञ्चरेदिक्रियाम् ’ इति स्वार्थे खप्रत्ययः । ववृतुः । ‘ वृतु वर्तने ’ । ‘ छन्दसि लुङ्लङ्लिटः ’ इति वर्तमाने लिट् । व्यत्ययेन परस्मैपदम् । ‘ अन्येषामपि दृश्यते ’ इति संहितायामभ्यासस्य दीर्घत्वम् ॥ ॥ २१ ॥

सुपर्णा एत आसते मध्यं आरोधने दिवः ।

ते सैधन्ति पथो वृकं तरन्तं यद्दतीरपो वित्तं मे अस्य रोदसी ॥ ११ ॥

सुऽपर्णाः । एते । आसते । मध्यं । आरोधने । दिवः ।

ते । सैधन्ति । पथः । वृकम् । तरन्तम् । यद्दतीः । अपः । वित्तम् । मे । अस्य । रोदसी इति ॥ ११ ॥

‘सुपर्णाः । रश्मिनामैतत् । शोभनपतनाः । एते सूर्यरश्मयः । आरोधने सर्वस्यावरके व्याप्ते ।  
 पदिवः अन्तरिक्षस्य मध्ये आसते वर्तन्ते । ते सूर्यरश्मयः पथः मार्गात् वृकम् अरण्यश्वानं  
 सेधन्ति निषेधन्ति निवारयन्ति । कीदृशम् । बह्वतीः महतीः अपः तरन्तम् अतिक्रामन्तम् । कूप-  
 पतनात्पूर्वं त्रितं दृष्ट्वा एनं भक्षयितुं कश्चिदरण्यश्वा महतीं नदीं तृतीर्षुः आजगाम । स च सूर्यरश्मीन् दृष्ट्वा  
 अयमवसरो न भवतीति निववृत्ते । अतो रश्मयो वृकं निषेधन्तीत्युच्यते । यास्कपक्षे तु आप इत्यन्तरिक्षनाम ।  
 यद्धतीर्यो महदन्तरिक्षं पथः पथा द्वादशराश्यात्मना<sup>१</sup> मार्गेण तरन्तं वृकं चन्द्रमसं सूर्यरश्मयो निषे-  
 धन्ति । अहनि हि सूर्यरश्मिभिः निरुद्धश्चन्द्रमा निष्प्रभो दृश्यते । अतो निष्प्रभं कुर्वन्तीत्यर्थः ॥ आरो-  
 धने । आरुध्यते आब्रियतेऽनेनेति आरोधनम् । करणे ल्युट् । सेधन्ति । ‘षिषु गत्याम्’ । अयं केवलोऽपि  
 निपूर्वार्थे द्रष्टव्यः । पथः । पञ्चम्येकवचने ‘भस्य टेलोपः’ इति टिलोपः । उदात्तनिवृत्तिस्वरण  
 विभक्तेरुदात्तत्वम् । यास्कपक्षे तु तृतीयार्थे व्यत्ययेन पञ्चमी । यद्धतीः । यद्ध इति महन्नाम । अस्मादा-  
 चारार्थे ‘सर्वप्रातिपदिकेभ्यः’ ( पा. म. ३. १. ११. ३ ) इति क्तिप् । ततो लट् । शतृ । ‘उगितश्च’  
 इति डीप् । आगमानुशासनस्यानित्यत्वात् नुमभावः । ‘शतुरनुमः’ इति नदीस्वरो व्यत्ययेन न  
 प्रवर्तते ॥

नव्यं तदुक्थ्यं हितं देवासः सुप्रवाचनम् ।

ऋतमर्षन्ति सिन्धवः सत्यं ततान सूर्यो वित्तं मे अस्य रोदसी ॥ १२ ॥

नव्यम् । तत् । उक्थ्यम् । हितम् । देवासः । सुप्रवाचनम् ।

ऋतम् । अर्षन्ति । सिन्धवः । सत्यम् । ततान । सूर्यः । वित्तम् । मे । अस्य । रोदसी इति ॥ १२ ॥

हे देवासः देवाः नव्यं नवतरम् उक्थ्यं प्रशस्यं स्तुत्यर्थं सुप्रवाचनं सुष्ठु ऋत्विग्भिर्वाचयितुं  
 शक्यम् एवंभूतं तत् भवदीयं बलं हितं युष्मासु निहितम् । अतो युष्मदीयेन बलेन सिन्धवः  
 स्यन्दनशीला नद्यः ऋतम् उदकम् अर्षन्ति आलस्यराहित्येन सर्वदा प्रेरयन्ति । अश्रोष्याः सत्यः  
 प्रवहन्तीत्यर्थः । तथा सूर्यः सत्यं सर्वदा विद्यमानं स्वकीयं तेजः ततान आतनोति विस्तारयति ।  
 अन्यत् समानम् ॥ सुप्रवाचनम् । ‘वच परिभाषणे’ । अस्मात् प्यन्तात् ‘अन्येभ्योऽपि दृश्यते’ इति  
 खलर्थे युच् । अर्षन्ति । अर्तेर्लेटि ‘सिन्धुलं लेटि’ इति सिप् । गुणः । ततान । ‘अन्येषामपि दृश्यते’  
 इति संहितायामभ्यासस्य दीर्घत्वम् ॥

अग्रे तव तदुक्थ्यं देवेष्वस्त्याप्यम् ।

स नः सत्तो मनुष्वदा देवान्यक्षि विदुष्टरो वित्तं मे अस्य रोदसी ॥ १३ ॥

अग्रे । तव । त्यत् । उक्थ्यम् । देवेषु । अस्ति । आप्यम् ।

सः । नः । सत्तः । मनुष्वत् । आ । देवान् । यक्षि ।

विदुःस्तरः । वित्तम् । मे । अस्य । रोदसी इति ॥ १३ ॥



हे <sup>१</sup>अग्ने <sup>२</sup>तव <sup>३</sup>उक्थ्यं प्रशस्यं <sup>४</sup>व्यत्<sup>५</sup> श्रुतिप्रसिद्धम्<sup>६</sup> <sup>७</sup>आप्यम् । आपिर्बन्धुः । तस्य भावः ।  
 बान्धवं<sup>८</sup> <sup>९</sup>देवेषु दानादिगुणयुक्तेष्विन्द्रादिषु <sup>१०</sup>अस्ति विद्यते । तस्मात् <sup>११</sup>सः तादृशः <sup>१२</sup>विदुष्टरः विद्वत्तरस्त्वं  
<sup>१३</sup>नः अस्माकं यज्ञे <sup>१४</sup>सत्तः निपण्णः सन् <sup>१५</sup>देवान् तानिन्द्रादीन् <sup>१६</sup>आ शास्त्रमर्यादया <sup>१७</sup>यक्षि यज हविभिः  
 पूजय । तत्र दृष्टान्तः । <sup>१८</sup>मनुष्वत् । यथा मनुनां यज्ञे तद्वत् । अन्यत् पूर्ववत् ॥ आप्यम् । ‘ आपू  
 व्याप्तौ ’ । अस्मात् ण्यन्तात् ‘ अच इः ’ इति इप्रत्ययः । ब्राह्मणादित्वात् प्यञ् । सत्तः । ‘ नसत्त-  
 निषत्त° ’ ( पा. सू. ८. २. ६१ ) इति निपातनात् निष्ठान्त्वाभावः । छान्दसो निरावदलोपो द्रष्टव्यः ।  
 मनुष्वत् । मनेरौणादिक उल्लिख्यः । ‘ तत्र तस्येव ’ ( पा. सू. ५. १. ११६ ) इति षष्ठ्यर्थे वतिः ।  
 ‘ नभोऽङ्गिरमनुषां वयुपसंख्यानम् ’ ( पा. सू. १. ४. १८. ३ ) इति भवेन पदत्वाभावात् स्त्वाद्य-  
 भावः । यक्षि । ‘ बहुलं छन्दसि ’ इति शपो लुक् । ब्रश्चादिपत्ये<sup>१९</sup> कृत्वपत्ये । विदुष्टरः । विद्वत्सशब्दात्  
 तरपि अयस्मयादिस्त्वेन भत्वात् ‘ वसोः संप्रसारणम् ’ इति संप्रसारणम् । ‘ शासिवसिधसीनां च ’  
 इति षत्वम् ॥

सुतो होता मनुष्वदा देवां अच्छा विदुष्टरः ।

अग्निर्हव्या सुसूदति देवो देवेषु मेधिरो वित्तं मे अस्य रोदसी ॥ १४ ॥

सुतः । होता । मनुष्वत् । आ । देवान् । अच्छ । विदुःस्तरः ।

अग्निः । हव्या । सुसूदति । देवः । देवेषु । मेधिरः । वित्तम् । मे । अस्य । रोदसी इति ॥ १४ ॥

<sup>१</sup>मनुष्वत् मनोरिवास्माकं यज्ञे <sup>२</sup>सत्तः निपण्णः <sup>३</sup>होता देवानामाह्वाता <sup>४</sup>विदुष्टरः विद्वत्तरः  
<sup>५</sup>देवः दानादिगुणयुक्तः <sup>६</sup>देवेषु सर्वेष्विन्द्रादिषु मध्ये <sup>७</sup>मेधिरः मेधावी एवंभूतः <sup>८</sup>अग्निः तान् <sup>९</sup>देवान्  
<sup>१०</sup>अच्छ अभिमुख्येन <sup>११</sup>हव्या हव्यानि अस्मदीयानि हवींषि । मर्यादायामाकारः । शास्त्रमर्यादया यथा-  
 शास्त्रं <sup>१२</sup>सुसूदति प्रेरयतु । अन्यत् समानम् ॥ सुसूदति । ‘ सूद क्षरणे ’ । लेटि अडागमः । ‘ बहुलं  
 छन्दसि ’ इति शपः श्लुः । मेधिरः । ‘ मेधारथाभ्यामिरनिरचौ वक्तव्यौ ’ ( पा. सू. ५. २. १०९.  
 ३ ) इति मत्वर्थीय इरन् ॥

ब्रह्मा कृणोति वरुणो गातुविदं तमीमहे ।

व्यूर्णोति हृदा मतिं नव्यो जायतामृतं वित्तं मे अस्य रोदसी ॥ १५ ॥

ब्रह्म । कृणोति । वरुणः । गातुऽविदम् । तम् । ईमहे ।

वि । व्यूर्णोति । हृदा । मतिम् । नव्यः । जायताम् ।

कृतम् । वित्तम् । मे । अस्य । रोदसी इति ॥ १५ ॥

यः <sup>१</sup>वरुणः अनिष्टस्य<sup>२</sup> निवारयिता देवः <sup>३</sup>ब्रह्म परिवृढं तद्रक्षणरूपं कर्म <sup>४</sup>कृणोति करोति <sup>५</sup>तं  
 तादृशं <sup>६</sup>गातुविदं गातोर्मार्गस्य दुःखनिवारकस्य<sup>७</sup> लम्भयितारं वरुणम् <sup>८</sup>ईमहे अभिमतफलं याचामहे ।

१. क्ष-स-त्यत् तत् श्रुतिषु प्रसिद्धम् । २. त-क्ष-स-ब्रश्चेति षत्वम् । ३. क्ष-उ-ठ-अनिष्ठानाम् ।

४. क्ष-उ-ठ-स-दुःखाजिस्तारकस्य; न-दुःखाजिस्तारकस्य ।

ईमहे इति याज्ञाकर्मा । तस्मै वरुणाय अयमस्मदीयः स्तोता ऽहदा हृदयेन ऽमतिं मननीयां स्तुतिं  
 ऽव्यूणीति विवृणोति प्रकाशयति उच्चारयतीत्यर्थः । सोऽयं ऽनव्यः स्तुत्यो वरुणोऽस्माकम् ऽकृतं ऽजायतां  
 सत्यभूतोऽस्तु ॥ ब्रह्म । ‘ अन्येषामपि दृश्यते ’ इति साहितिको दीर्घः । गातुविदम् । ‘ विदू लामे ’ ।  
 अन्तर्भावितव्यर्थात् क्रिप् । ईमहे । ‘ ईङ् गतौ ’ । ‘ बहुलं छन्दसि ’ इति विकरणस्य लुक् । हदा ।  
 ‘ पदन् ’ इत्यादिना हृदयशब्दस्य हृदादेशः ॥ ॥ २२ ॥

असौ यः पन्था आदित्यो दिवि प्रवाच्यं कृतः ।

न स देवा अतिक्रमे तं मर्तासो न पश्यथ वित्तं मे अस्य रोदसी ॥ १६ ॥

असौ । यः । पन्थाः । आदित्यः । दिवि । प्रवाच्यम् । कृतः ।

न । सः । देवाः । अतिक्रमे । तम् । मर्तासः ।

न । पश्यथ । वित्तम् । मे । अस्य । रोदसी इति ॥ १६ ॥

पन्थाः सततगामी । यद्वा । ब्रह्मलोकं गच्छतामुपासकानां मार्गभूतः । ‘ सूर्यद्वारेण ते विरजाः  
 प्रयान्ति ’ ( सु. उ. १. २. ११ ) इति श्रुतेः । एवंभूतः यः असौ आदित्यः दिवि द्युलोके  
 प्रवाच्यं प्रक्षेपेण वचनं यथा भवति तथा कृतः निमित्तः । यथा सर्वैः प्राणिभिर्दृश्यते तथा वर्तमानः<sup>१</sup>  
 इत्यर्थः । हे देवाः सः अयमादित्यो<sup>२</sup> युष्माभिरपि न अतिक्रमे<sup>३</sup> अतिक्रमितुं न शक्यः । युष्मज्जीव-  
 नस्य तदायत्तत्वात् । सति हि सूर्ये वसन्तादयः काला निष्पद्यन्ते । कालेषु च यागाः क्रियन्ते ।  
 यागेषु च सत्सु भवतां जीवनम् । अतो युष्माभिरप्यसौ नातिक्रमितव्यः । एवं च सति हे भर्तासः  
 पापकृतो मनुष्याः तं महानुभावं सूर्यं न पश्यथ सूर्यं न जानीथ । एतच्च कृपे पातयित्वा निर्गतौ  
 एकतद्वित्तौ प्रति निन्दनम् । अहमेव मन्त्रद्रष्टा तं सूर्यं जानामि पापकृतौ युवां न जानीथः इति ॥  
 पन्थाः । ‘ पत्तु गतौ ’ । ‘ पतेस्थ च ’ इति इतिप्रत्ययः । ‘ पथिमथ्यशुक्षामात् ’ इति आत्वम् ।  
 ‘ इतोऽस्तसर्वनामस्थाने ’ ( पा. सू. ७. १. ८६ ) इति अत्वम् इकारस्य । ‘ थो न्यः ’ ( पा. सू. ७. १.  
 ८७ ) । ‘ पथिमथोः सर्वनामस्थाने ’ इत्याद्युदात्तत्वम् । प्रवाच्यम् । वक्तव्यन्तात् ‘ अचो यत् ’ इति भावे  
 यत् । ‘ यतोऽनावः ’ इत्याद्युदात्तत्वम् । अतिक्रमे । ‘ कसु पादविक्षेपे ’ । ‘ कृत्यार्थे तवैकेन् ’ इति  
 केन्प्रत्ययः । नित्वादाद्युदात्तत्वम् ॥

त्रितः कूपेऽवहितो देवान्हवत ऊतये ।

तच्छुश्राव बृहस्पतिः कृण्वन्नहूणादुरु वित्तं मे अस्य रोदसी ॥ १७ ॥

त्रितः । कूपे । अवहितः । देवान् । हवते । ऊतये ।

तत् । शुश्राव । बृहस्पतिः । कृण्वन् । अहूणात् । उरु । वित्तम् । मे । अस्य । रोदसी इति ॥ १७ ॥

‘कूपेऽवहितः पातितः’ त्रितः एतत्संज्ञः<sup>१</sup> ऋषिः-‘उतये रक्षणाय’ देवान् ‘हवते’ स्तुतिभिराकारयति । यदेतत् त्रितरयाह्वानं ‘बृहस्पतिः बृहतां महतां देवानां रक्षकः एतत्संज्ञो देवः’ एतत् आह्वानं ‘शुश्राव श्रुतवान् । किं कुर्वन् ।’ अंह्रणात् अंहसः पापरूपादस्मात् कूपपातादुच्चीय ‘उरु विस्तीर्णं शोभनं’ कृण्वन् कुर्वन् ॥ हवते । ह्यतेर्लटि ‘बहुलं छन्दसि’ इति संप्रसारणम् । शब्गुणावादेशाः । उतये । ‘उतियूतिः’ इत्यादिना क्तिन् उदात्तत्वम् । बृहस्पतिः । ‘तद्बृहतोः करपत्योः’ ( पा. सू. ६. १. १५७. ग. ) इति पारस्करादिषु पाठात् सुदतलोपौ । ‘उभे वनस्पत्यादिषु’ इति पूर्वोत्तरपदयोः युगपत्प्रकृतिस्वरस्त्वम् । अंह्रणात् । ‘अहि गतौ’ । इदित्वात् नुम् । ‘खजिपिड्यादिभ्य ऊरोलचौ’ ( उ. सू. ४. ५३० ) इति भावे ऊरप्रत्ययः । दुःखप्राप्तिहेतुभावा<sup>२</sup> गतिरस्यास्तीति पामादिलक्षणो मत्वर्थीयो नः ( पा. सू. ५. २. १०० ) । आङ्पूर्वात् हन्तेर्वा रूपमुद्येयम् ॥

अरुणो मां सकृदृकः पथा यन्तं ददर्श हि ।

उज्जिहीते निचाय्या तष्टेव पृष्ठ्यामयी वित्तं मे अस्य रोदसी ॥ १८ ॥

अरुणः । मा । सकृत् । वृकः । पथा । यन्तम् । ददर्श । हि ।

उत् । जिहीते । निऽचाय्य । तष्टाऽइव । पृष्टिऽआमयी । वित्तम् । मे । अस्य । रोदसी इति ॥ १८ ॥

अरुणवर्णः<sup>३</sup> लोहितवर्णः ‘वृकः अरण्यश्चा’ ‘सकृत् एकवारं’ पथा ‘यन्तं मार्गेण गच्छन्तं मां’ ‘ददर्श’ ‘हि दृष्टवान् । हिः पादपूरणः । ‘निचाय्य’ दृष्ट्वा च मां जिघृक्षुः सन् ‘उज्जिहीते उद्गच्छति स्म’ । तत्र दृष्टान्तः । ‘तष्टेव’ ‘पृष्ठ्यामयी’ । यथा तक्षणजनितपृष्ठकेशः तष्टा वर्धकिः तदपनोदनाय ऊर्ध्वाभिमुखो भवति तद्वत् । हे<sup>४</sup> द्यावापृथिव्यौ मदीयमिदं दुःखं ‘वित्तं जानीतम्’ । यद्वा । वृक इति विवृतज्योतिष्कः चन्द्रमाः उच्यते । अरुणः आरोचमानः कृत्स्नस्य जगतः प्रकाशकः मासकृत् मासार्धमासवर्त्यनसंवत्सरादीन् कालविशेषान् कुर्वन् । तिथिविभागज्ञानस्य चन्द्रगत्यधीनत्वात् । स चन्द्रमाः आकाशमार्गे<sup>५</sup> यन्तं गच्छन्तं नक्षत्रगणं ददर्श । हिरवधारणे । नक्षत्रगणमेव ददर्श न कूपपतितं मामित्यनादरो द्योत्यते । यदि मां पश्येत् उद्धरेत् कृपात् । निचाय्य नक्षत्रगणं दृष्ट्वा चोजिहीते । येन नक्षत्रेण संयुज्यते तेन सहोद्गच्छति । न मामभिगच्छतीत्यर्थः । अन्यत् पूर्ववत् ॥ अत्र मासकृत् इति यास्कः एकं पदं मन्यते शाकल्यस्तु पदद्वयम् । तस्मिन्पक्षेऽयमर्थः । दक्षप्रजापतेर्दुहितृभूताः स्वभार्याः<sup>६</sup> अश्विन्याद्यास्तास्काः पुनःपुनर्ददर्श<sup>७</sup> । मां सकृदेव पश्यतीति<sup>८</sup> सकृदृष्ट्वा चोजिहीते । ताराभिः सहोर्ध्वमेव गच्छति । न मां कृपादुत्तारयति । अत इदमनुचितम् । हे द्यावापृथिव्यौ मदीयमिमं वृत्तान्तं जानीतम् ॥ अत्र निरुक्तं—‘वृकश्चन्द्रमा भवति विवृतज्योतिष्को वा विकृतज्योतिष्को वा विक्रान्तज्योतिष्को वा । अरुण आरोचनः<sup>९</sup> मासकृन्मासानां चार्धमासानां च कर्ता भवति चन्द्रमा वृकः पथा यन्तं ददर्श नक्षत्रगणमभिजिहीते निचाय्य येन येन योक्ष्यमाणो भवति चन्द्रमास्तक्षणवन्निव पृष्ठरीणी’ ( निरु. ५. २०-२१ ) इति ॥ सकृत् । ‘एकस्य सकृच्च’ ( पा. सू. ५. ४. १९ ) इति क्रियाभ्यावृत्तिगणने निपातितः । वृकः । ‘वृक्

१. क्ष-स-एतत्संज्ञकः । २. क्ष-दुःखप्राप्तिहेतुभूता । ३. क्ष-स-अरुणः अरुणवर्णः । ४. क्ष-‘स्म’ नास्ति । ५. क्ष-उ-उ-‘हे...जानीतम्’ नास्ति । ६. क्ष-स-पथा आकाशमार्गेण । ७. क्ष-उ-उ-तद्भार्याः । ८. क्ष-उ-उ- पुनःपुनर्दृश्यमानाः सकृदेव पश्यति । ९. क्ष-स-आरोचमानः ।

वरणे । 'सृष्टृभृष्टृषिमुष्मिभ्यः क्तिन्' ( उ. सू. ३. ३२१ ) इति कप्रत्ययः । जिहीते । 'ओहाङ् गती' । जौहोस्यादिकः । 'भृजामित्' इति अभ्यासस्य इत्वम् । निचाय्य । 'चायृ पूजानिशा- मनयोः' । अत्र<sup>१</sup> दर्शनार्थो धातूनामनेकार्थत्वात्<sup>२</sup> । 'समासेऽनन्पूर्वे क्त्वो ल्यप्' । पृष्टयामथी । 'स्पृश संस्पृशने' । स्पृश्यतेऽनेनेति स्पृष्टिः । छान्दसो वर्णलोपः<sup>३</sup> । पृष्टावामयः पृष्टयामयः । तद्वान् पृष्टयामथी॥

एनाङ्गूषेण वयमिन्द्रवन्तोऽभि प्याम वृजने सर्ववीराः ।

तन्नो मित्रो वरुणो मामहन्तामदितिः सिन्धुः पृथिवी उत द्यौः ॥ १९ ॥

एना । आङ्गूषेण । वयम् । इन्द्रवन्तः । अभि । स्याम । वृजने । सर्ववीराः ।

तत् । नः । मित्रः । वरुणः । ममहन्ताम् । अदितिः । सिन्धुः । पृथिवी । उत । द्यौः ॥ १९ ॥

एना अनेन एनाङ्गूषेण आघोषणयोग्येन स्तोत्रेण हेतुभूतेन इन्द्रवन्तः अनुग्राहकेणेन्द्रेण युक्ताः सर्ववीराः सर्वैर्वीरैः पुत्रैः पौत्रादिभिश्चोपेताः सन्तः वयं वृजने संप्राप्ते अभि प्याम शत्रून् अभिवेम । तत् इदमस्मदीयं वचनं मित्रादयः ममहन्तां पूजयन्तु पालयन्त्वित्यर्थः । उतशब्दो<sup>३</sup> देवता-समुच्चये<sup>३</sup> । अत्र यास्कः—'आङ्गूषः स्तोम आघोषः । अनेन स्तोमेन वयमिन्द्रवन्तः' ( निरु. ५. ११ ) इति ॥ एना । 'द्वितीयाटौस्वेनः' ( पा. सू. २. ४. ३४ ) इति वृत्तीयायाम् इदम् एनादेशः । 'सुपां सुलुक्' इति विभक्तेः आजादेशः । चित्स्वरेणान्तोदात्तत्वम् । आङ्गूषेण । आङ्पूर्वात् ध्रुषेः कर्मणि घञ् । आङो ङकारलोपाभावश्छान्दसः । घोषशब्दस्य गूषभावश्च पृषोदरादिवात् । थाथादिना उत्तरपदान्तोदा-त्तत्वम् । स्याम । अस्तेः प्रार्थनायां लिङि 'श्रसोरलोपः' इति अकारलोपः । 'उपसर्गप्रादुर्भ्यामस्ति-र्थचपरः' ( पा. सू. ८. ३. ८७ ) इति षत्वम् ॥ ॥ २३ ॥ ॥ १५ ॥

षोडशेऽनुवाके दश सूक्तानि । तत्र 'इन्द्रम्' इति सप्तमं प्रथमं सूक्तम् । अत्रानुक्रम्यते—'इन्द्रं मित्रं सप्त त्रिष्टुबन्तम्' इति । अनुवर्तमानत्वात्<sup>४</sup> कुत्स ऋषिः । त्रितस्तु वाविशिष्टत्वात् तत्रैव विक-ल्पितो नानुवर्तते । अन्त्या त्रिष्टुप् । शिष्टाशिष्टुबन्तपरिभाषया जगत्स्यः । विश्वे देवा देवतेत्युक्तम् । विनियोगो लैङ्गिकः ॥

इन्द्रं मित्रं वरुणमग्निमतये मारुतं शर्धो अदितिं हवामहे ।

रथं न दुर्गाद्वसवः सुदानवो विश्वस्मान्नो अंहसो निर्षिपर्तन ॥ १ ॥

इन्द्रम् । मित्रम् । वरुणम् । अग्निम् । उतये । मारुतम् । शर्धः । अदितिम् । हवामहे ।

रथम् । न । दुःङ्गात् । वसवः । सुदानवः । विश्वस्मात् । नः । अंहसः । निः । पिपर्तन ॥ १ ॥

उतये रक्षणाय वयमिन्द्रादीन् मारुतं शर्धः मरुत्समूहरूपं बलं च हवामहे आह्वयामहे<sup>५</sup> । वसवः<sup>६</sup> निवासयितारः सुदानवः<sup>७</sup> शोभनदानाः इन्द्रादयः विश्वस्मात् सर्वस्मात् अंहसः पापात्

१. क्ष-ट-ठ-निशामनं दर्शनम् । २. क्ष-सलोपः । ३. क्ष-ट-ठ-उतशब्दो देवतासमुच्चये नास्ति । ४. क्ष-ट-ठ-स-अनुवर्तनात् । ५. क्ष-आह्वयामः । ६. क्ष-हं वसवः । ७. क्ष-ट-ठ-हं सुदानवः ।

नः अस्मान् निष्पिपर्तन निर्गमय्य पालयत । तत्र दृष्टान्तः । रथं न दुर्गात् । गन्तुमशक्यान्निद्रोन्नतात् स्थानात् सारथ्यो यथा रथं पालयन्ति तद्वत् ॥ पिपर्तन । 'पृ इत्येके' । लोटि 'तसनसनथनाश्च' इति तस्य तनवादेशः । पित्वेन डिच्वाभावात् गुणः । 'अतिपिपत्योश्च' इति अभ्यासस्य इत्वम् ॥

त आदित्या आ गता सर्वतातये भूत देवा वृत्रतूयेषु शंभुवः ।

रथं न दुर्गाद्वसवः सुदानवो विश्वस्मान्नो अंहसो निष्पिपर्तन ॥ २ ॥

ते । आदित्याः । आ । गत । सर्वतातये । भूत । देवाः । वृत्रतूयेषु । शम्भुवः ।

रथम् । न । दुःगात् । वसवः । सुदानवः । विश्वस्मात् । नः । अंहसः । निः । पिपर्तन ॥ २ ॥

हे आदित्याः अदितेः पुत्राः देवाः<sup>१</sup> एते यूयं सर्वतातये सर्वैर्वीरपुरुषैस्तथा विस्तारिताय युद्धाय । युद्धेऽस्माकं साहाय्यं कर्तुमित्यर्थः । आ गत आगच्छत । अपि च वृत्रतूयेषु । संग्रामनामैतत् । संग्रामेषु शंभुवः सुखस्य भावयितारः भूत भवत<sup>२</sup> ॥ गत । गमेलोटि 'बहुलं छन्दसि' इति शपो लुक्<sup>३</sup> ॥

अवन्तु नः पितरः सुप्रवाचना उत देवी देवपुत्रे ऋतावृधा ।

रथं न दुर्गाद्वसवः सुदानवो विश्वस्मान्नो अंहसो निष्पिपर्तन ॥ ३ ॥

अवन्तु । नः । पितरः । सुप्रवाचनाः । उत । देवी इति । देवपुत्रे इति देवपुत्रे । ऋतावृधा ।

रथम् । न । दुःगात् । वसवः । सुदानवः । विश्वस्मात् । नः । अंहसः । निः । पिपर्तन ॥ ३ ॥

नः अस्मान् पितरः अग्निवत्तादयः अवन्तु रक्षन्तु । कीदृशाः । सुप्रवाचनाः सुखेन प्रवक्तुं स्तोतुं शक्याः । उत अपि च देवपुत्रे देवाः सर्वे पुत्रस्थानीया ययोस्ते ऋतावृधा ऋतस्य सत्यस्य यज्ञस्य वा वर्धयिष्यौ देवी देवनादिगुणयुक्ते<sup>४</sup> द्यावापृथिव्यौ अस्मान् रक्षताम्<sup>५</sup> । अन्यत् समानम् ॥ देवी । 'वा छन्दसि' इति पूर्वसवर्णदीर्घत्वम् । ऋतावृधा । वृधेरन्तर्भावितण्यर्थात् किप् । 'सुपां सुलुक्' इति विभक्तेः आकारः ॥

नराशंसं वाजिनं वाजयन्निह क्षयद्वीरं पूषणं सुमैरीमहे ।

रथं न दुर्गाद्वसवः सुदानवो विश्वस्मान्नो अंहसो निष्पिपर्तन ॥ ४ ॥

नराशंसम् । वाजिनम् । वाजयन् । इह । क्षयत्वीरम् । पूषणम् । सुमैः । ईमहे ।

रथम् । न । दुःगात् । वसवः । सुदानवः । विश्वस्मात् । नः । अंहसः । निः । पिपर्तन ॥ ४ ॥

१. क्ष-ट-ठ- 'देवाः' नास्ति । २. क्ष-भवत । गतमन्यत् । ३. क्ष-ट-ठ-स- 'लुक्' इत्यस्यानन्तरं 'अनुदात्तोपदेशेत्यादिना अनुनासिकलोपः । भूत । बहुलं छन्दसि इति शपो लुक्' इत्यधिकम् । ४. क्ष-दानादिगुणयुक्ते । ५. क्ष-ट-ठ-रक्षतम् ।

‘नराशंसं नरैः शंसनीयं’ वाजिनम् अन्नवन्तमग्निं वाजयन् उपवाजयन् प्रज्वलयन् इह अस्मिन् काले स्तोमीति शेषः । तथा क्षयद्वीरम् अतिवलिनं यस्मिन् सर्वे वीराः क्षीयन्ते<sup>१</sup> एवंपूषं पूषणं पोषकं देवं सुघ्नैः सुखकरैः स्तोत्रैर्हेतुभूतैः ईमहे याचामहे अभीष्टं प्रार्थयामहे ॥ नराशंसम् । ‘उभे वनस्पत्यादिषु’ इति युगपदुभयपदप्रकृतिस्वरत्वम् । नरशब्दः ‘ऋदोरप्’ इति अबन्त आद्युदात्तः । निपातनात् दीर्घः । शंसशब्दो घञन्त आद्युदात्तः । वाजयन् । ‘वज व्रज गतौ’ । अस्मात् णिच् । क्षयद्वीरम् । ‘क्षि<sup>२</sup> क्षये<sup>३</sup>’ । लट् शतृ । शपि प्राप्ते व्यस्ययेन शः । तस्य ‘छन्दस्युभयथा’ इति आर्धधातुकत्वेन ङित्वाभावात् गुणयादेशौ । अनुपदेशात् लसार्वधातुकानुदात्तत्वे विकरणस्वरः । ‘अतो गुणे’ इति पररूपस्वे ‘एकादेश उदात्तेन’ इति एकादेश उदात्तः । क्षयन्तो वीरा यस्मिन् । बहुव्रीहौ पूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वम् ॥

बृहस्पते सदमिन्नः सुगं कृधि शं योर्यत्ते मनुहितं तदीमहे ।

रथं न दुर्गाद्वंसवः सुदानवो विश्वस्मान्नो अंहसो निष्पिपर्तन ॥ ५ ॥

बृहस्पते । सदम् । इत् । नः । सुऽगम् । कृधि । शम् । योः । यत् । ते । मनुऽहितम् । तत् । ईमहे । रथम् । न । दुऽगात् । वसवः । सुऽदानवः । विश्वस्मात् । नः । अंहसः । निः । पिपर्तन ॥ ५ ॥

बृहस्पते सदमित् सदैव नः अस्माकं सुगम् सुखनामैतत् । सुखं कृधि कुरु । अपि च एते तव स्वभूतं वंशं शमनीयानां रोगाणामुपशमनं योः पृथक्कर्तव्यानां भयानां यावनं पृथक्करणं मनुहितं मनुना ब्रह्मणा हितं त्वद्यवस्थापितम् । यद्वा । मनुष्याणामनुकूलम् । एवंविधं शमनं यावनं च यत् अस्ति तदीमहे याचामहे ॥ सुगम् । सुष्ठु गम्यतेऽस्मिन्निति सुगम् । ‘सुदुरोरधिकरणे’ इति गमेडः । शं योः इयेतत् पदद्वयं यास्केनैवं व्याख्यातं—‘शमनं च रोगाणां यावनं च भयानाम्’ ( निरु. ४. २१ ) इति । मनुहितम् । मनोरौणादिक उसिन्प्रत्ययः । ‘तृतीया कर्मणि’ इति पूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वम् ॥

इन्द्रं कुत्सो वृत्रहणं शचीपतिं काटे निवाळह ऋषिरह्णदूतये ।

रथं न दुर्गाद्वंसवः सुदानवो विश्वस्मान्नो अंहसो निष्पिपर्तन ॥ ६ ॥

इन्द्रम् । कुत्सः । वृत्रहणम् । शचीपतिम् । काटे । निवाळहः । ऋषिः । अह्णत् । ऊतये । रथम् । न । दुऽगात् । वसवः । सुऽदानवः । विश्वस्मात् । नः । अंहसः । निः । पिपर्तन ॥ ६ ॥

काटः इति कूपनाम । तस्मिन् निवाळहः निपातितः<sup>३</sup> कुत्सः ऋषिः ऊतये रक्षणाय इन्द्रम् अह्णत् आह्वयति<sup>४</sup> स्म<sup>५</sup> । कीदृशम् । वृत्रहणं वृत्राणां शत्रूणां हन्तारं शचीपतिम् । शचीपति कर्मनाम । सर्वेषां कर्मणां पालयितारम् । यद्वा । शच्या<sup>५</sup> देव्याः<sup>५</sup> भर्तारम् ॥ शचीपतिम् । वनस्पत्यादिषु पाठादुभयपदप्रकृतिस्वरत्वम् । शचीशब्दः शाङ्गैरवादिङीनन्त आद्युदात्तः । निवाळहः । ‘बाह् प्रयत्ने’ ।

१. स—क्षियन्ति । २. क्ष-ट-ठ—क्षयतेः । ३. क्ष-स-निपातितः । ४. क्ष-ट-ठ—आह्वयत् । ५. क्ष-स-शचीदेव्याः ।

नीत्युपसर्गवशात् पतने वर्तते । निष्ठायाम् ' अनित्यमागमशासनम् ' इति इडभावः । ढत्वधत्वादीनि । यद्वा । ' क्षुब्धस्वान्तः ' ( पा. सू. ७. २. १८ ) इत्यादौ भृशार्थे इडभावो निपात्यते । अत्र च बाडशब्दो भृशत्वोपेते पतने सामर्थ्याद्वर्तते । ' गतिरनन्तरः ' इति गतेः प्रकृतिस्वरस्वम् । अह्त् । ' लिपिसिचिह्नश्च ' ( पा. सू. ३. १. ५३ ) इति लुङि च्लेरडादेशः । ' आतो लोप इति च ' इत्याकारलोपः ॥

देवैर्नो देव्यदितिनि पातु देवमाता त्रायतामप्रयुच्छन् ।

तन्नो मित्रो वरुणो मामहन्तामदितिः सिन्धुः पृथिवी उत द्यौः ॥ ७ ॥

देवैः । नः । देवी । अदितिः । नि । पातु । देवः । त्राता । त्रायताम् । अप्रयुच्छन् ।

तत् । नः । मित्रः । वरुणः । ममहन्ताम् । अदितिः । सिन्धुः । पृथिवी । उत । द्यौः ॥ ७ ॥

१ देवी दानादिगुणयुक्ता २ अदितिः अखण्डनीया अदीना वा देवमाता ३ देवैः दानादिगुणयुक्तैः स्वकीयैः पुत्रैः सह ४ नः अस्मान् ५ नि पातु नितरां रक्षतु । ६ देवः दीप्यमानः ७ त्राता सर्वेषां रक्षकः सविता ८ अप्रयुच्छन् अप्रमाद्यन् अस्मदक्षणे जागरुकः सन् ९ त्रायताम् अस्मान् पालयतु । यदनेन सुक्तेनास्माभिः प्रार्थितं १० नः अस्मदीयं ११ तत् मित्रादयः षड्देवताः १२ ममहन्तां पूजयन्तु ॥ त्रायताम् । ' त्रैड् पालने ' । भौवादिकः । अप्रयुच्छन् । ' युच्छ प्रसादे ' । अस्मात् लटः शतृ । नव्समासेऽन्ययपूर्वपद-प्रकृतिस्वरत्वम् ॥ २४ ॥

' यज्ञो देवानाम् ' इति तृचं द्वितीयं सूक्तं कुत्सस्यार्षं त्रैदुभं वैश्वदेवम् । ' यज्ञस्तृचस् ' इत्यनु-क्रान्तम् । विनियोगो लैङ्गिकः ॥

यज्ञो देवानां प्रत्येति सुममादित्यासो भवता मृलयन्तः ।

आ वोऽर्वाचीं सुमतिर्ववृत्यादंहोश्चिद्या वरिवोवित्तरासत् ॥ १ ॥

यज्ञः । देवानां । प्रति । एति । सुमम् । आदित्यासः । भवत । मृलयन्तः ।

आ । वः । अर्वाचीं । सुमतिः । ववृत्यात् । अंहोः । चित् । या । वरिवोवित्तरा । असत् ॥ १ ॥

अस्मदीयः १ यज्ञो २ देवानाम् इन्द्रादीनां ३ सुमं सुखं ४ प्रत्येति<sup>२</sup> प्राप्नोतु । अपि च हे ५ आदित्यासः आदित्याः ६ मृलयन्तः अस्मान् सुखयन्तः ७ भवत । तथा ८ वः शुष्माकं ९ सुमतिः शोभना मतिः भद्रानु-ग्रहपरा<sup>३</sup> बुद्धिः १० अर्वाची अस्मदभिमुखी ११ आ ववृत्यात् आवर्तताम् । १२ या मतिः १३ अंहोश्चित् दारिद्र्यं प्राप्तस्यापि पुरुषस्य १४ वरिवोवित्तरा । वरिवः इति धननाम । अतिशयेन धनस्य लम्भयित्री १५ असत् भवेत् । सैषा मतिरस्मान् रक्षितुं वर्ततामित्यर्थः ॥ भवत । ' आमन्त्रितं पूर्वमविद्यमानवत् ' इति आदित्यास इति पादादौ वर्तमानस्य आमन्त्रितस्य अविद्यमानवत्त्वेनास्य पादादित्वात् ' अपादादौ '

१. क्ष-ट-ठ-न-स-भृशार्थोपेते । २. क्ष-स- ' प्रत्येति ' इत्यन्यनन्तरं ' प्रतिगच्छति । सुखं जनयितुं ह्युलोकं ( क्ष-स्वर्गलोकं ) प्राप्नोतीत्यर्थः । यद्वा । देवानां संबन्धी यो ( क्ष-योऽयं ) यज्ञः सोऽस्माकं सुमं सुखं प्रत्येति ( क्ष-प्रति ) प्राप्नोतु ( क्ष-प्राप्नोति ) इत्यधिकम् । ३. क्ष-स-भक्तानुग्रहपरा ।



इति पर्युदासात् निघाताभावः । मृळयन्तः । ' मृड सुखने ' । व्यन्तात् लटः शतृ । शप् । ' छन्दस्यु-  
भयथा ' इति शतृः आर्धधातुकत्वेन अदुपदेशात् लसार्वधातुकानुदात्तत्वाभावे शतृः स्वरः शिष्यते ।  
वृत्वात् । ' वृतु वर्तने ' । लिङि व्यत्ययेन परस्मैपदम् । ' बहुलं छन्दसि ' इति शपोऽलुः । अंहोः ।  
' अहि गतौ ' । इदित्वात् नुम् । औणादिक उपत्ययः । वरिवोवित्तरा । ' चिदु लामे ' । अस्मादन्तर्भा-  
वितण्यर्थात् क्रिप् । तत् आतिशायनिकं । तरप् । असत् । ' अस भुवि ' । लेटि अडागमः ॥

उप नो देवा अवसा गमन्त्वङ्गिरसां सामभिः स्तूयमानाः ।

इन्द्र इन्द्रियैर्मरुतो मरुद्गिरादित्यैर्नो अदितिः शर्म यंसत् ॥ २ ॥

उप । नः । देवाः । अवसा । आ । गमन्तु । अङ्गिरसाम् । सामऽभिः । स्तूयमानाः ।

इन्द्रः । इन्द्रियैः । मरुतः । मरुत्ऽभिः । आदित्यैः । नः । अदितिः । शर्म । यंसत् ॥ २ ॥

१ देवाः दानादिगुणयुक्ताः सर्वे देवाः २ अवसा रक्षणेनात्मभ्यं दातव्येनात्रेन वा युक्ताः ३ नः  
अस्मान् स्तोतृन् ४ उप ५ आ ६ गमन्तु उपागच्छन्तु प्राप्तुवन्तु । कथंभूताः । ७ अङ्गिरसाम् एतत्संज्ञकाना-  
मृषीणां संबन्धिभिः ८ सामभिः प्रगीतैर्मन्त्रैः ९ स्तूयमानाः । अपि च १० इन्द्रः ११ इन्द्रियैः । धननामैतत् ।  
स्वसंबन्धिभिरस्मभ्यं दातव्यैर्धनैः सहास्मानागच्छतु । तथा १२ मरुतः सप्तगणरूपा एकोनपञ्चाशत्संख्याकाः  
' ईदृङ् चान्यादृङ् च ' इत्येवमादिनामानो देवाः १३ मरुद्भिः स्वावयवभूतैः प्राणापानादिरूपेण वर्तमानैः  
वायुभिः सहास्मानागच्छन्तु । तथा १४ अदितिः अखण्डनीया अदीना वा देवमाता १५ आदित्यैः स्वकीयैः पुत्रैः  
सह १६ नः अस्मभ्यं १७ शर्म सुखं १८ यंसत् यच्छतु १९ ॥ गमन्तु । लेटि ' बहुलं छन्दसि ' इति शपो लुक् ।  
' छन्दस्युभयथा ' इति ज्ञेः आर्धधातुकत्वेन इत्त्वाभावात् ' गमहन ' इत्यादिना उपधालोपाभावः ।  
यंसत् । ' यम उपरमे ' । लेटि अडागमः । ' सिब्वहुलं लेटि ' इति सिप् ॥

तन्न इन्द्रस्तद्वरुणस्तदग्निस्तदर्यमा तत्सविता चनो धात् ।

तन्नो मित्रो वरुणो मामहन्तामदितिः सिन्धुः पृथिवी उत द्यौः ॥ ३ ॥

तत् । नः । इन्द्रः । तत् । वरुणः । तत् । अग्निः । तत् । अर्यमा । तत् । सविता । चनः । धात् ।

तत् । नः । मित्रः । वरुणः । ममहन्ताम् । अदितिः । सिन्धुः । पृथिवी । उत । द्यौः ॥ ३ ॥

यदस्माभिः प्रार्थ्यमानमन्नमस्ति । चन इत्यन्ननाम । १ तत् तादृशं २ चनः अन्नं ३ नः अस्मभ्यम्  
४ इन्द्रः ५ धात् दधातु ददातु । एवं ६ तद्वरुणः इत्यादावपि योज्यम् । ७ तत् इदमिन्द्रादिभिर्दत्तमस्मदीय-  
मन्नं मित्रादयः ८ ममहन्तां पूजयन्तु पालयन्वित्यर्थः ॥ चनः । ' चायृ पूजानिज्ञामनयोः ' ।  
' चायेन्ने हस्वश्च ' ( उ. सू. ४. ६३९ ) इति असुन् नुडागमश्च धातोर्हस्वत्वं च । वलि लोपः ।  
नित्वादाद्युदात्तत्वम् । धात् । ' छन्दसि लुङ्लिटः ' इति प्रार्थनायां लुङ् । ' गातिस्था ' इति  
सिचो लुक् ॥ २५ ॥

‘य इन्द्राग्नी’ इति त्रयोदशर्वं तृतीयं सूक्तं कुत्सस्यार्पणं त्रैष्टुभमैन्द्राग्रम् । तथा चानुकान्तं—  
‘य इन्द्राग्नी सप्तैन्द्राग्रं तु’ इति । विनियोगो लैङ्गिकः ॥

य इन्द्राग्नी चित्रतमो रथो वामाभि विश्वानि भुवनानि चष्टे ।

तेना यातं सरथं तस्थिवांसाथा सोमस्य पिबतं सुतस्य ॥ १ ॥

यः । इन्द्राग्नी इति । चित्रतमः । रथः । वाम् । अभि । विश्वानि । भुवनानि । चष्टे ।

तेन । आ । यातम् । सरथम् । तस्थिवांसा । अथ । सोमस्य । पिबतम् । सुतस्य ॥ १ ॥

हे इन्द्राग्नी चित्रतमः अतिशयेन चायनीयः वा युवयोः संबन्धी वयः वरथः विश्वानि भुवनानि भूतजातानि अभि चष्टे आभिमुख्येन पश्यति । सुवर्णमयत्वात् रत्नखचितत्वाच्च स्वप्नमाभिः कृत्स्नं जगद्भासयतीत्यर्थः । तेन रथेन आ यातम् असद्यज्ञमागच्छतम् । तर्हि पर्यायेण । नेत्याह । सरथं समानमेकं रथं तस्थिवांसा युगपदेव आस्थितवन्तौ युवामागच्छतं न पर्यायेणेत्यर्थः । अथ आगमनानन्तरं सुतस्य ऋत्विग्भिरभिषुतं सोमस्य सोमं स्वांशलक्षणं तदेकदेशं वा पिबतम् ॥ वाम् । ‘युष्मदस्मदोः षष्ठीचतुर्थी’ ( पा. सू. ८. १. २० ) इत्यादिना षष्ठीद्विवचनस्य वामादेशः । सर्वानुदात्तत्वम् । चष्टे । ‘चक्षिङ् व्यक्तायां वाचि’ । अत्र प्रकाशनार्थः । अदादिवात् शपो लुक् । ‘स्कोः संयोगाद्योः’ इति कलोपः । ‘तास्यनुदात्तेत्’ इति लसार्वधातुकानुदात्तत्वे धातुस्वरः शिष्यते । ‘यद्वृत्ताञ्जितम्’ इति निघातप्रतिषेधः । सरथम् । समानश्चासौ रथश्च सरथः । ‘समानस्य च्छन्दसि’ इति सभावः । ‘परादिञ्छन्दसि बहुलम्’ इत्युत्तरपदाद्युदात्तत्वम् । तस्थिवांसा । ‘छा गतिनिवृत्तौ’ । लिटः कसुः । द्विवचनम् । ‘शर्पूर्वाः खयः’ । ‘वस्वेकाजाद्वसाम्’ इति इडागमः । ‘आतो लोप इटि च’ इति आकारलोपः । ‘सुपां सुलुक्’ इति आकारः । सोमस्य । ‘क्रियाग्रहणं कर्तव्यम्’ इति कर्मणः संप्रदानत्वात् चतुर्थ्यर्थे षष्ठी ॥

यावदिदं भुवनं विश्वमस्त्युरुव्यचा वरिमता गभीरम् ।

तावा अयं पातवे सोमो अस्त्वरमिन्द्राग्नी मनसे युवभ्याम् ॥ २ ॥

यावत् । इदम् । भुवनम् । विश्वम् । अस्ति । उरुव्यचा । वरिमता । गभीरम् ।

तावान् । अयम् । पातवे । सोमः । अस्तु । अरम् । इन्द्राग्नी इति । मनसे । युवभ्याम् ॥ २ ॥

विश्वं सर्वम् इदं भुवनं जगत् यावत् अस्ति यावत्प्रमाणं भवति । कीदृशम् । उरुव्यचा विस्तीर्णव्यापनम् । सर्वव्यापकमित्यर्थः । तथा वरिमता वरिष्णा उरुवेनास्मिन् गौरवेण गभीरं गाम्भीर्योपेतम् । हे इन्द्राग्नी पातवे युवभ्यां पातुं सोमः तावान् अस्तु तावत्प्रमाणो भवतु । तथा मनसे युवयोरन्तःकरणाय अरं स सोमः पर्याप्तो भवतु । उरुव्यचा । ‘व्यच व्याजीकरणे’ । असुन् ।

१. क्ष-ट-ठ-स-सर्वाणि भूतजातानि २. क्ष-स-अवस्थितवन्तौ । ३. क्ष-ट-ठ-न तु । ४. क्ष-ऋत्विग्भिरभिषुतस्य । ५. क्ष-ट-ठ-रथश्चेति । ६. क्ष-यावत्परिमाणम् । ७. क्ष-ट-ठ-स-अयं सोमः ।

‘ व्यचेः कुडाद्विवमनसि ’ इति वचनात् ङित्वाभावेन संप्रसारणाभावः । ‘ स्वमोर्नेपुंसकात् ’ ( पा. सू. ७. १. २३ ) इति सोर्लुकि प्राप्ते ‘ सुपां सुलुक् ’ इति व्यत्ययेन डादेशः । वरिमता । ‘ पृथ्वादिभ्य इमनिञ्वा ’ इति उरुशब्दात् तस्य भावः इत्यर्थे इमनिच् । ‘ प्रियस्थिर ’ इत्यादिना उरुशब्दस्य वरादेशः । पुनरपि भावप्रत्ययोत्पत्तिश्चान्दसी । ‘ सुपां सुलुक् ’ इति तृतीयाया लुक् । यद्वा । तृतीयायाश्चान्दसः तुडागमः । तावान् । तत्परिमाणमस्य । ‘ यत्तदेतेभ्यः परिमाणे वतुप् ’ ( पा. सू. ५. २. ३९ ) । ‘ आ सर्वनाम्नः ’ इति आत्वम् । पातवे । ‘ पा पाने ’ । ‘ तुमर्थे सेसेच् ’ इति तवेन्प्रत्ययः । निच्वादाद्युदात्तत्वम् । अरम् । ‘ वालमूललघ्वलमङ्गुलीनां वा लो रमापद्यत इति वक्तव्यम् ’ ( पा. म. ८. २. १८ ) इति लत्वविकल्पः । युवभ्याम् । व्यत्ययेन आत्वाभावे ‘ शेषे लोपः ’ इति दकारलोपः ॥

चक्राथे हि स॒ध्व्य॑ङ्गम॒भद्रं स॒ध्री॑चीना वृ॒त्रह॑णा उ॒त स्थः ।

तावि॑न्द्रा॒ग्नी स॒ध्व्य॑ञ्चा नि॒षद्या वृ॒ष्णः सोम॑स्य वृ॒षणा वृ॒षेथा॑म् ॥ ३ ॥

चक्राथे इति । हि । स॒ध्व्य॑क् । नाम । भ॒द्रम् । स॒ध्री॑चीना । वृ॒त्रह॑नौ । उ॒त । स्थः ।

तौ । इन्द्रा॒ग्नी इति । स॒ध्व्य॑ञ्चा । नि॒ऽसद्य॑ । वृ॒ष्णः । सोम॑स्य । वृ॒षणा॑ । आ । वृ॒षेथा॑म् ॥ ३ ॥

हे <sup>१</sup>इन्द्राग्नी <sup>२</sup>भद्रं कल्याणं <sup>३</sup>नाम स्वकीयं नामधेयं <sup>४</sup>सध्व्यक् सहगतमिन्द्राग्नी इत्येवं संयुक्तं <sup>५</sup>चक्राथे युवां कृतवन्तौ । <sup>६</sup>उत अपि च हे <sup>७</sup>वृत्रहणौ वृत्रस्यासुरस्य हन्ताराविन्द्राग्नी <sup>८</sup>सध्रीचीना सहाञ्जन्तौ वृत्रवधार्थं संगतौ <sup>९</sup>स्थः भवथः । <sup>१०</sup>हि यस्मादेवं तस्मात् हे <sup>११</sup>वृषणा कामानां वर्षिताराविन्द्राग्नी <sup>१२</sup>तौ युवां सध्व्यञ्चौ सहितावेव सन्तौ <sup>१३</sup>निषद्य वेद्यामुपविश्य <sup>१४</sup>वृष्णः सेक्तुः <sup>१५</sup>सोमस्य आत्मीयं भागम् <sup>१६</sup>आ <sup>१७</sup>वृषेथां स्वकीये उदरे आसिञ्चेथाम् ॥ सध्व्यक् । सहशब्दोपपदादञ्जतेः ‘ ऋत्विक् ’ इत्यादिना किन् । ‘ अनिदिताम् ’ इति नलोपः । ‘ सहस्य सध्विः ’ । ‘ अद्रिसध्वोरन्तोदात्तनिपातनं कृत्स्वरनिवृत्त्यर्थम् ’ ( पा. सू. ६. ३. ९५. १ ) इति वचनात् सध्व्यादेशोऽन्तोदात्तः । यगादेशे ‘ उदात्तस्वरिनयोर्यणः ’ इति स्वरितत्वम् । सध्रीचीना । ‘ विभाषाञ्चेरद्विक्खियाम् ’ इति स्वार्थे खः । ‘ सुपां सुलुक् ’ इति विभक्तेः आजादेशः । वृत्रहणौ । संहितायाम् आवादेशे ‘ लोपः शाकल्यस्य ’ इति वलोपः । वृषेथाम् । ‘ वृष सेचने ’ । व्यत्ययेन शः आत्मनेपदं च ॥

समि॑द्वेष्वग्नि॒ष्वान॑जाना य॒तस्तु॑चा ब॒र्हिर् ति॑स्तिरा॒णा ।

ती॒त्रैः सोमैः परि॑सि॒क्तेभि॒र्वाग्ने॑न्द्रा॒ग्नी सौम॑न॒साय॑ यातम् ॥ ४ ॥

सम्<sup>१</sup>इद्वेषु । अ॒ग्निषु॑ । आ॒न॒जाना॑ । य॒तऽस्तु॑चा । ब॒र्हिः । ऊँ इति । ति॑स्तिरा॒णा ।

ती॒त्रैः । सोमैः । परि॑ऽसि॒क्तेभिः॑ । अ॒र्वाक् । आ । इन्द्रा॒ग्नी इति । सौम॑न॒साय॑ । या॒तम् ॥ ४ ॥

<sup>१</sup>अग्निषु गार्हपत्यादिषु अन्वाधानादिना <sup>२</sup>समिद्वेषु सम्यग्निद्वेषु दीपेषु सत्सु <sup>३</sup>आनजाना हवींष्याज्येनाञ्जन्तौ <sup>४</sup>यतस्तुचा तदनन्तरं यागार्थं गृहीतस्तुचौ <sup>५</sup>बर्हिर् वेद्यां बर्हिरपि <sup>६</sup>तिस्तिराणा आस्तीर्णं कृतवन्तौ अध्वर्युप्रतिप्रस्थातातौ एवंभूतावभूताम् । तथा सति हे इन्द्राग्नी <sup>७</sup>तीत्रैः क्षिप्रं मदकरैः

परिषिक्तेभिः परितः सर्वेषु ग्रहचमसादिव्वासिक्तैः सोमैः हेतुभूतैः अर्वाक् अस्मदभिमुखम् आयातम् आगच्छतम् । किमर्थम् । सोमनसाय सोमनस्याय अस्माकमनुग्रहायेत्यर्थः ॥ आनजाना । ‘अञ्जू व्यक्तिस्रक्षणगतिषु’ । लिटः कानच् । ‘अनिदिताम्’ इति नलोपः । द्विभावे ‘अत आदेः’ इति अभ्यासस्य दीर्घः । ‘तस्मान्बुद्धिहलः’ इति अद्विहलोऽपि व्यत्ययेन नुद् । तिस्तिराणा । ‘स्तृञ् आच्छादने’ । पूर्ववत् कानच् । ‘ऋत इद्धातोः’ इति इत्वस् । द्विर्वचने ‘शर्पूर्वाः खयः’ । ‘सुपां सुलृक्’ इति सर्वत्र विभक्तेः आकारः । चित्त्वादन्तोदात्तत्वम् ॥

यानीन्द्राग्नी चक्रथुर्वीर्याणि यानि रूपाण्युत वृष्ण्यानि ।

या वां प्रत्नानि सख्या शिवानि तेभिः सोमस्य पिबतं सुतस्य ॥ ५ ॥

यानि । इन्द्राग्नी इति । चक्रथुः । वीर्याणि । यानि । रूपाणि । उत । वृष्ण्यानि ।

या । वाम् । प्रत्नानि । सख्या । शिवानि । तेभिः । सोमस्य । पिबतम् । सुतस्य ॥ ५ ॥

हे इन्द्राग्नी यानि वीर्याणि वृत्रवधादिरूपाणि चक्रथुः कृतवन्तौ युवां यानि च रूपाणि निरूप्यमाणानि गवाश्वादीनि भूतजातानि कृतवन्तौ । इन्द्राग्निभ्यां हि सर्वं जगत् सृज्यते । इन्द्रः सूर्यात्मना वृष्टिं सृजत्यग्निश्चाहुतिद्वारा वृष्ट्युत्पादकः । वृष्टेः सकाशात् सर्वे प्राणिन उत्पद्यन्ते । उत अपि च यानि वृष्ण्यानि वृष्णि भवानि वृष्टिप्रदानादिरूपाणि कर्माणि कृतवन्तौ । तथा वां युवयोः संबन्धीनि प्रत्नानि चिन्तनानि शिवानि शोभनानि या यानि सख्या सखित्वानि सन्ति । तेभिः तैः सर्वैः सहितौ युवां सुतस्य सोमस्य अभिषुतं सोमं पिबतम् ॥ सख्या । सख्युभावः सख्यम् । ‘सख्युर्यः’ इति यप्रत्ययः । ‘शेञ्छन्दसि बहुलम्’ इति शैलोपः । तेभिः । ‘बहुलं छन्दसि’ इति भिस ऐसभावः । ‘सावेकाचः’ इति प्राप्सस्य विभक्त्युदात्तत्वस्य ‘न गोश्चन्साववर्णः’ इति प्रतिषेधः ॥ ॥ २६ ॥

यदब्रवं प्रथमं वां वृणानोऽयं सोमो असुरैर्नो विहव्यः ।

तां सत्यां श्रद्धामभ्या हि यातमथा सोमस्य पिबतं सुतस्य ॥ ६ ॥

यत् । अब्रवम् । प्रथमम् । वाम् । वृणानः । अयम् । सोमः । असुरैः । नः । विहव्यः ।

ताम् । सत्याम् । श्रद्धाम् । अभि । आ । हि । यातम् । अथ । सोमस्य । पिबतम् । सुतस्य ॥ ६ ॥

हे इन्द्राग्नी प्रथमं कर्मोपक्रमे एव वां युवां वृणानः संभजमानः यदब्रवं सोमेन प्रीणयित्वा मीति यदबोचं सत्यां यथार्थां तां श्रद्धां श्रद्धयादरातिशयेन कृतामुक्तिम्<sup>१</sup> अभि अभिलक्ष्य आहि यातम् आगच्छतमेव नोदासाथम् । अथ आगमनानन्तरमभिषुतं सोमं पिबतम् । तथा सति असुरैः हविषां प्रक्षेपकैर्ऋत्विभिः अयं नः अस्माकं सोमः विहव्यः विशेषेण होतव्यो भवति इतरथा व्यर्थः स्यात् । तस्मादिन्द्राग्नी आगच्छतमित्यर्थः ॥ वृणानः । ‘वृङ् संभक्तौ’ । लटः शानच् ।

‘आभ्यस्तयोरतः’ इति आकारलोपः । असुरैः । ‘असु क्षेपणे’ । ‘असेरन्’ ( उ. सू. १. ४२ ) इति उरन्प्रत्ययः । विहव्यः । ‘हु दानादानयोः’ । ‘अचो यत्’ । गुणः । ‘धातोस्तन्निमित्तस्यैव’ इति अवादेशः । ‘यतोऽनावः’ इत्याद्युदात्तत्वम् । कृदुत्तरपदप्रकृतिस्वरत्वम् ॥

यदिन्द्राग्नी मदथः स्वे दुरोणे यद्ब्रह्मणि राजनि वा यजत्रा ।

अतः परि वृषणावा हि यातमथा सोमस्य पिबतं सुतस्य ॥ ७ ॥

यत् । इन्द्राग्नी इति । मदथः । स्वे । दुरोणे । यत् । ब्रह्मणि । राजनि । वा । यजत्रा ।

अतः । परि । वृषणौ । आ । हि । यातम् । अथ । सोमस्य । पिबतम् । सुतस्य ॥ ७ ॥

यजत्रा यष्ट्यौ हे इन्द्राग्नी स्वे दुरोणे स्वकीये गृहे निवासस्थाने यत् यदि मदथः हव्यथः । यत् यदि वा ब्रह्मणि ब्राह्मणे अन्यस्मिन्यजमाने हविःस्वीकरणायागत्य हव्यथः । यदि वा राजनि क्षत्रिये युद्धे साहाय्यं कर्तुमागत्य हव्यथः । अतः परि परितोऽस्मात् सर्वस्मात् स्थानात् हे वृषणौ कामानां वर्षिताराविन्द्राग्नी आ यातं हि आगच्छतमेव । औदासीन्यं मा कर्तुम् । अन्यत् पूर्ववत् ॥ मदथः । ‘मदी हर्षे’ । व्यत्ययेन शप् । यजत्रा । ‘अमिनक्षि’ इत्यादिना यजतेः कर्मणि अत्रन् । ‘सुपां सुलक्’ इति विभक्तेः आकारः ॥

यदिन्द्राग्नी यदुषु तुर्वशेषु यद्दुह्युष्वनुषु पूरुषु स्थः ।

अतः परि वृषणावा हि यातमथा सोमस्य पिबतं सुतस्य ॥ ८ ॥

यत् । इन्द्राग्नी इति । यदुषु । तुर्वशेषु । यत् । दुह्युषु । अनुषु । पूरुषु । स्थः ।

अतः । परि । वृषणौ । आ । हि । यातम् । अथ । सोमस्य । पिबतम् । सुतस्य ॥ ८ ॥

अत्र यदुषु इत्यादीनि पञ्च मनुष्यनामानि । हे इन्द्राग्नी यत् यदि यदुषु नियतेषु परेषामहिंसकेषु मनुष्येषु स्थः भवथः वर्तेथे । यदि वा तुर्वशेषु हिंसकेषु मनुष्येषु वर्तेथे । यत् यदि वा दुह्युषु द्रोहं परेषामुपद्रवमिच्छत्सु मनुष्येषु वर्तेथे । यदि वा अनुषु प्राणत्सु सफलैः प्राणैर्युक्तेषु ज्ञातृष्वनुष्ठातृषु मनुष्येषु । अन्येषां हि प्राणा निष्फला ज्ञानहीनत्वादनुष्ठानाभावाच्च । तेषु यदि भवथः । तथा पूरुषु कामैः पूरयितव्येष्वन्येषु स्तोतृजनेषु यदि भवथः । अतः सर्वस्मात् स्थानात् हे कामाभिवर्षकाविन्द्राग्नी आगच्छतम् । अनन्तरम् अभिषुतं सोमं पिबतम् ॥ यदुषु । ‘यम उपरमे’ । नियम्यन्ते इन्द्रियाण्येभिरिति यदवः । ‘यमेर्दुक् च’ इति कुप्रत्ययो दुगागमश्च । ‘अनुदात्तोपदेशः’ इत्यादिना अनुनासिकलोपः । तुर्वशेषु । तुर्वी हिंसार्थः । औणादिकः अशप्रत्ययः । दुह्युषु । ‘द्रुह जिघांसायाम्’ । संपदादिलक्षणो भावे क्प् । द्रुहं परेषामिच्छन्ति । ‘छन्दसि परेच्छायामपि’ इति क्यच् । ‘क्याच्छन्दसि’ इति उप्रत्ययः । अनुषु ।

१. क्ष-न-दानादानयोः । २. क्ष-ट-ठ-अथ अनन्तरम् । ३. क्ष-स-‘पिबतम्’ इत्यस्यानन्तरम् ‘एतत् ( स-इदम् ) नैरुक्ताभिमतं व्याख्यानम् । ऐतिहासिकपक्षे तु यदुत्तुर्वशादयः पञ्च राजानो ययातेः पुत्राः । तत्संबन्धिनीषु प्रजासु इति योज्यम्’ इत्यधिकम् ।

‘अन प्राणने’ । ‘अणश्च’ (उ. सू. १. ८) इति विधीयमान उग्रस्थयो बहुलवचनादस्मादपि भवति । ‘नित्’ इत्यनुवृत्तेराद्युदात्तत्वम् । पूरुषु । ‘पूरी आप्यायने’ । पूर्यन्ते इति पूरवः । औणादिक उग्रस्थयः ॥

यदिन्द्राग्नी अवमस्यां पृथिव्यां मध्यमस्यां परमस्यामुत स्थः ।

अतः परि वृषणावा हि यातमथा सोमस्य पिबतं सुतस्य ॥ ९ ॥

यत् । इन्द्राग्नी इति । अवमस्याम् । पृथिव्याम् । मध्यमस्याम् । परमस्याम् । उत । स्थः ।

अतः । परि । वृषणौ । आ । हि । यातम् । अथ । सोमस्य । पिबतम् । सुतस्य ॥ ९ ॥

हे इन्द्राग्नी अवमस्यां पृथिव्यां संनिष्ठायां भूम्यां यत् यदि स्थः वर्तमानौ भवथः । यदि वा मध्यमस्यां पृथिव्यामन्तरिक्षलोके । अत्र पृथिवीशब्दस्त्रिष्वपि लोकेषु वर्तते । यथा ‘यो द्वितीयस्यां तृतीयस्यां पृथिव्यामस्यायुषा नाम्ना’ (तै. सं. १. २. १२. १) इति । उत अपि च परमस्याम् उत्कृष्टायां दूरे वर्तमानायां पृथिव्यां सुलोके यदि वा वर्तते । अतः सर्वस्मात् स्थानात् हे वृषणौ आगच्छतम् । आगमनानन्तरं सुतं सोमं पिबतम् ॥ अवमस्याम् । अवमशब्दादुत्तरस्य डेव्यत्ययेन स्याडागमः । एवमुत्तरत्रापि ॥

यदिन्द्राग्नी परमस्यां पृथिव्यां मध्यमस्यामवयस्यामुत स्थः ।

अतः परि वृषणावा हि यातमथा सोमस्य पिबतं सुतस्य ॥ १० ॥

यत् । इन्द्राग्नी इति । परमस्याम् । पृथिव्याम् । मध्यमस्याम् । अवमस्याम् । उत । स्थः ।

अतः । परि । वृषणौ । आ । हि । यातम् । अथ । सोमस्य । पिबतम् । सुतस्य ॥ १० ॥

पूर्ववद्वाक्येयम् । एतावांस्तु विशेषः । पूर्वं भूम्यादिषु त्रिषु लोकेषु याविन्द्राग्नी तावागच्छतामित्युक्तम् । इदानीं तु द्युप्रभृतिषु अवरोहक्रमेण वर्तमानेषु त्रिषु लोकेषु याविन्द्राग्नी वर्तते तावागच्छतामिति प्रार्थ्यते ॥

यदिन्द्राग्नी दिवि द्यौ यत्पृथिव्यां यत्पर्वतेष्वोषधीष्वप्सु ।

अतः परि वृषणावा हि यातमथा सोमस्य पिबतं सुतस्य ॥ ११ ॥

यत् । इन्द्राग्नी इति । दिवि । स्थः । यत् । पृथिव्याम् । यत् । पर्वतेषु । ओषधीषु । अप्सु ।

अतः । परि । वृषणौ । आ । हि । यातम् । अथ । सोमस्य । पिबतम् । सुतस्य ॥ ११ ॥

हे <sup>१</sup>इन्द्राग्नी <sup>२</sup>दिवि ब्रूलोके <sup>३</sup>यत् यदि <sup>४</sup>स्थः भवथः । यदि वा <sup>५</sup>पृथिव्यां भूलोके यदि वा <sup>६</sup>पर्वतेषु मेवादिषु मेघेषु वा । तथा <sup>७</sup>ओषधीषु तिलमाषवीह्यादिषु <sup>८</sup>अप्सु उदकेषु चानुग्राहकतया यदि वा स्थः । हे कामाभिवर्षकौ युवाम् <sup>९</sup>अतः सर्वस्मात् स्थानादागच्छतम् । आगत्य चाभिषुतं सोमं पिबतम् ॥ पृथिव्याम् । ‘ उदात्तयणः० ’ इति विभक्तेरुदात्तत्वम् । ओषधीषु । ओषः पाक आसु धीयते इति ओषधयः । ‘ कर्मण्यधिकरणे च ’ इति किप्रत्ययः । दासीभारादित्वात् पूर्वपदप्रकृति-स्वरत्वम् । तच्च घञन्तमाद्युदात्तम् । ‘ ओषधेश्च विभक्तावप्रथमायाम् ’ इति दीर्घः ॥

यदिन्द्राग्नी उदिता सूर्यस्य मध्ये दिवः स्वधया मादयेथे ।

अतः परि वृषणावा हि यातमथा सोमस्य पिवतं सुतस्य ॥ १२ ॥

यत् । इन्द्राग्नी इति । उत्सृता । सूर्यस्य । मध्ये । दिवः । स्वधया । मादयेथे इति ।

अतः । परि । वृषणौ । आ । हि । यातम् । अथ । सोमस्य । पिवतम् । सुतस्य ॥ १२ ॥

हे <sup>१</sup>इन्द्राग्नी <sup>२</sup>उदिता उदितस्योदयं प्राप्तस्य <sup>३</sup>सूर्यस्य आदित्यस्य संबन्धिनः <sup>४</sup>दिवः द्योतमानस्य अन्तरिक्षस्य <sup>५</sup>मध्ये मध्यभागे <sup>६</sup>स्वधया आत्मीयेन तेजसा हविर्लक्षणेनाग्नेन वा <sup>७</sup>यत् यस्मात् कारणात् <sup>८</sup>मादयेथे तृप्तौ भवथः तस्मात् कारणात् <sup>९</sup>अतः सर्वस्मादन्तरिक्षभागात् हे कामाभिवर्षका-विन्द्राग्नी आगच्छतम् । आगमनानन्तरमभिषुतं सोमं <sup>१०</sup>पिबतम् ॥ उदिता । ‘ सुपां सुलृक्० ’ इति षष्ठ्या डादेशः । दिवः । ‘ ऊडिदम्० ’ इति विभक्तेरुदात्तत्वम् । मादयेथे । ‘ मद तृप्तिर्योगे ’ । चुरादि-रात्मनेपदी ॥

एवेन्द्राग्नी पपिवांसा सुतस्य विश्वासभ्यं सं जयतं धनानि ।

तन्नो मित्रो वरुणो मामहन्तामदितिः सिन्धुः पृथिवी उत द्यौः ॥ १३ ॥

एव । इन्द्राग्नी इति । पपिवांसा । सुतस्य । विश्वा । अस्मभ्यम् । सम् । जयतम् । धनानि ।

तत् । नः । मित्रः । वरुणः । ममहन्ताम् । अदितिः । सिन्धुः । पृथिवी । उत । द्यौः ॥ १३ ॥

हे <sup>१</sup>इन्द्राग्नी <sup>२</sup>सुतस्य अभिषुतं सोमम् <sup>३</sup>एव एवं <sup>४</sup>पपिवांसा पीतवन्तौ युवाम् <sup>५</sup>अस्मभ्यं <sup>६</sup>विश्वा सर्वाणि <sup>७</sup>धनानि <sup>८</sup>सं <sup>९</sup>जयतं प्रयच्छतम् । यदनेन सूक्तेन प्रार्थितं <sup>१०</sup>तत् मित्रादयः <sup>११</sup>ममहन्तां पूजयन्तु<sup>१</sup> ॥ पपिवांसा । ‘ पा पाने ’ । लिटः कसुः । ‘ वस्वेकाजादिसाम् ’ इति इडागमः ॥ ॥ २७ ॥

‘ वि हि ’ इत्यष्टचं चतुर्थं सूक्तम् । अनुक्रान्तं च-‘ वि ह्यष्टौ ’ इति । ऋष्याद्याः पूर्ववत् । सूक्तविनियोगो<sup>२</sup> लैङ्गिकः<sup>२</sup> ॥



वि ह्यख्यं मनसा वस्य इच्छन्निन्द्राग्नी ज्ञास उत वा सज्जातान् ।

नान्या युवत्प्रमतिरस्ति मह्यं स वां धियं वाजयन्तीमतक्षम् ॥ १ ॥

वि । हि । अख्यम् । मनसा । वस्यः । इच्छन् । इन्द्राग्नी इति । ज्ञासः । उत । वा । सज्जातान् ।

न । अन्या । युवत् । प्रमतिः । अस्ति । मह्यम् । सः ।

वाम् । धियम् । वाजयन्तीम् । अतक्षम् ॥ १ ॥

हे इन्द्राग्नी वस्यः प्रशस्तं धनम् इच्छन् कामयमानोऽहं ज्ञासः ज्ञातीन् उत वा अपि वा सज्जातान् । समानजन्मानो ज्ञातिव्यतिरिक्ता बान्धवाः । तंश्च मनसा बुद्ध्या वि ह्यख्यं युवा-मेव ज्ञातिरूपेण बन्धुरूपेण च व्यज्ञासिपम् । ते हि धनस्य दातारो भवन्ति । अपि च युवत् युवाभ्याम् अन्या अन्येन केनचिन् मह्यं दत्ता प्रमतिः प्रकृष्टा बुद्धिः न अस्ति । मदीया यैषा प्रकृष्टा बुद्धिः सा युवाभ्यामेव दत्ता । सः तादृश्या बुद्ध्या युक्तोऽहं वां युवयोः संबन्धिनीं वाजयन्तीम् अन्नमस्मभ्यमिच्छन्तीं धियं ध्यानेन निष्पन्नां स्तुतिम् अतक्षम् अकार्षम् ॥ अख्यम् । लुङि 'अस्यतिवक्तिव्यातिभ्योऽङ्' इति च्लेरडादेशः । वस्यः । वसुधाब्दात् ईयसुन् । 'देः' इति टिलोपः । छान्दस ईकारलोपः । ज्ञासः । सुखदुःखादिकं साम्येन जानन्तीति ज्ञासो ज्ञातयः । 'ज्ञा अवबोधने' । औणादिकोऽसुन् । व्यत्ययेन विभक्तेरुदात्तत्वम् । युवत् । 'सुपां सुलृक्' इति विभक्तेर्लृक् । द्वार्थाभिधायकत्वात् 'युवावौ द्विवचने' ( पा. सू. ७. २. ९२ ) इति युष्मदो मपर्यन्तस्य युवादेशः ॥

अश्रवं हि भूरिदावत्तरा वां विजामातुरुत वा घा स्यालात् ।

अथा सोमस्य प्रयती युवभ्यामिन्द्राग्नी स्तोमं जनयामि नव्यम् ॥ २ ॥

अश्रवम् । हि । भूरिदावत्तरा । वाम् । विजामातुः । उत । वा । घ । स्यालात् ।

अयं । सोमस्य । प्रयती । युवभ्याम् । इन्द्राग्नी इति । स्तोमम् । जनयामि । नव्यम् ॥ २ ॥

हे इन्द्राग्नी वां युवां भूरिदावत्तरा अतिशयेन बहुधनस्य दाताराविति अश्रवं हि अश्रौषं खलु । कस्मात् पुरुषात् । विजामातुः । श्रुताभिरुप्यादिभिर्गुणैर्विहीनो जामाता यथा कन्यावते बहु धनं प्रयच्छति कन्यालाभार्थं ततोऽप्यतिशयेन दाताराविन्द्राग्नी इत्यर्थः । उत वा अपि च स्यालात् । स्यं शूर्पम् । तस्मात् लाजानावपति विवाहकाले इति स्यालः कन्याभ्राता । स यथा भगिनीप्रीत्यर्थं बहु धनं प्रयच्छति ततोऽप्यतिशयेन दाताराविन्द्राग्नी । घ इति पादपूरणः<sup>१</sup> । तथा च सति अथ अनन्तरं हे इन्द्राग्नी युवाभ्यां सोमस्य प्रयती अभिषुतस्य सोमस्य प्रदानेन सह नव्यं नवतरं प्रत्यग्रं स्तोमं स्तोत्रं जनयामि निष्पादयामि । अत्र निरुक्तम्—'अश्रौषं हि बहुदातृतरौ वां विजामातुरुसुसमाज्ञा-जामातुः । विजामातेति शश्वदाक्षिणाजाः क्रीतापतिमाच्छतेऽसुसमाज्ञ इव वरोऽभिप्रेतो जामाता जा

अपत्यं तन्निर्माता । उत वा वा स्यालादपि च स्यालात् स्याल आसन्नः संयोगेनेति नैदानाः । स्याला-  
जानावपतीति वा । लाजा लाजतेः स्थं शूर्पं स्वतेः । शूर्पमशनपवनं शृणातेः शज्ञातेर्वा । अथ सोमस्य  
प्रदानेन युवाभ्यामिन्द्राग्नी स्तोमं जनयामि नव्यं नवतरम्' ( निरु. ६. ९ ) इति ॥ अश्रवम् । 'श्रु  
श्रवणे' । लङि उत्तमपुरुषैकवचने 'बहुलं छन्दसि' इति विकरणस्य लृक् । भूरिदावत्तरा । 'हुदाञ्'  
दाने' । 'आतो मनिन्' इति वनिप् । अतिशयेन भूरिदावा भूरिदावत्तरः । 'भूरिदान्नस्तुङ्क्तव्यः'  
( पा. सू. ८. २. १७. २ ) इति तरपः तुट् । पदसंज्ञायां नलोपः । 'सुपां सुलृक्' इति विभक्ते-  
राकारः । घ । 'ऋचि तुनुव' इत्यादिना संहितायां दीर्घत्वम् । अथ । 'निपातस्य च' इति<sup>१</sup> ।  
प्रयती । 'यम उपरमे' । क्तिनि 'अनुदात्तोपदेशः' इत्यादिनानुनासिकलोपः । 'तादौ च' इति  
गतेः प्रकृतिस्वरत्वम् । युवभ्याम् । 'सर्वे विधयश्छन्दसि विकल्प्यन्ते' इति 'युष्मदस्मदोरनादेशे'  
इत्यास्वाभावः<sup>२</sup> । 'शेषे लोपः' इति दकारलोपः ॥

मा छेद्म रश्मीरिति नाधमानाः पितृणां शक्तीरनुयच्छमानाः ।

इन्द्राग्निभ्यां कं वृषणो मदन्ति ता ह्यद्रीं धिषणाया उपस्थे ॥ ३ ॥

मा । छेद्म । रश्मीन् । इति । नाधमानाः । पितृणाम् । शक्तीः । अनुयच्छमानाः ।

इन्द्राग्निभ्याम् । कम् । वृषणः । मदन्ति । ता । हि । अद्री इति । धिषणायाः । उपस्थे ॥ ३ ॥

रश्मीन् । रश्मिशब्दो रज्जुवाची । यथा रश्मयो दीर्घा अविच्छिन्ना भवन्ति एवमविच्छिन्नान् पुत्र-  
पौत्रादीन्<sup>४</sup> मा<sup>५</sup> वच्छेद्म मा विच्छिन्नान् कुर्मैति बुद्ध्या<sup>६</sup> नाधमानाः इन्द्राग्न्योः सकाशात् तथाविधान्  
पुत्रादीन्<sup>४</sup> याचमानाः । तदनन्तरं पितृणां<sup>७</sup> शक्तीः शक्त्युत्पादकान् वीर्योत्पादकान् तान्<sup>८</sup> पुत्रादीन्  
अनुयच्छमानाः अनुक्रमेण नियतान् कुर्वन्तः वृषणः सेक्तारः पुत्रोत्पादनसमर्थाः सपत्नीका इत्यर्थः ।  
एवंभूता यजमानाः इन्द्राग्निभ्यां<sup>९</sup> कं सुखं यथा भवति तथा<sup>१०</sup> मदन्ति स्तुवन्ति ।<sup>११</sup> हि यस्मात्  
अद्री शत्रूनादृणन्तौ हिंसन्तौ<sup>१२</sup> विदारयन्तौ ताविन्द्राग्नी धिषणायाः स्तुत्याः<sup>१३</sup> उपस्थे उपस्थाने समीपे  
भवतः । तस्मात् तत्सोनिध्याय स्तुवन्तीति भावः । यद्वा । निपातानामनेकार्थत्वात् हिशब्दो यदेत्यर्थः<sup>१४</sup> ।  
यदा ताविन्द्राग्नी उद्दिश्य अद्री अभिषवसाधनभूता ग्रावाणो धिषणाया उपस्थे । धिषणा अधिषवण-  
चर्च । तस्योपरिष्ठादिन्द्राग्न्यर्थं सोममभिषुण्वन्ति । तदातदा<sup>१५</sup> यजमानाः स्तुवन्तीति योजनीयम्<sup>१६</sup> ॥  
छेद्म । 'छिदिर् द्वैधीकरणे' । लङि 'बहुलं छन्दसि' इति विकरणस्य लृक् । 'छन्दस्युभयथा' इत्यार्ध-  
धातुकत्वेन छित्वाभावाल्लघूपधगुणः । 'न माङ्योगे' इत्यडभावः । रश्मीन् । 'दीर्घादृटि समानपादे'  
इति संहितायां नकारस्य स्त्वम् । 'अत्रानुनासिकः पूर्वस्य तु वा' इति ईकारः सानुनासिकः ।  
नाधमानाः । 'नाध याचनायाम्' । पितृणाम् । 'नामन्यतरस्याम्' इति नाम उदात्तत्वम् । मदन्ति ।  
'मदि स्तुतौ' । आगमानुशासनस्यानित्यत्वात् नुमभावः । व्यत्ययेन परस्मैपदम् ॥

१. क्ष-न-स-भूरि ददाति इति भूरिदावा । २. क्ष-इति दीर्घत्वम्; स-इति संहितायां दीर्घः ।  
३. स-इत्यास्वाभावे । ४. क्ष-उ-ठ-पुत्रपौत्रादीन् । ५. उ-ठ-वा । ६. स-हिंसितारौ । ७. क्ष-यदेत्यर्थे  
वर्तते; स-यदेत्यर्थः । ८. क्ष-स-तदा । ९. क्ष-योज्यम् ।

युवाभ्यां देवी धिषणा मदायेन्द्राग्नी सोममुशती सुनोति ।

तावश्विना भद्रहस्ता सुपाणी आ धावतं मधुना पृङ्क्तमप्सु ॥ ४ ॥

युवाभ्याम् । देवी । धिषणा । मदाय । इन्द्राग्नी इति । सोमम् । उशती । सुनोति ।

तौ । अश्विना । भद्रहस्ता । सुपाणी इति सुपाणी ।

आ । धावतम् । मधुना । पृङ्क्तम् । अप्सु ॥ ४ ॥

हे <sup>१</sup>इन्द्राग्नी <sup>२</sup>युवाभ्यां <sup>३</sup>मदाय युवयोर्हर्षाय <sup>४</sup>देवी द्योतमाना <sup>५</sup>उशती युवां कामयमाना <sup>६</sup>धिषणा मन्त्ररूपा वाक् <sup>७</sup>सोमम् अभिषुणोति । यद्वा । धिषणा अधिषवणचर्म । द्योतमानं तद्युवयोर्मदं कामयमानं सत् सोममभिषुणोति । प्रावभिः तस्मिन्नभिषवात्तस्याभिषवकर्तृत्वम् । <sup>८</sup>अश्विना अश्ववन्तौ <sup>९</sup>भद्रहस्ता शोभनदोर्दण्डौ <sup>१०</sup>सुपाणी । मणिबन्धादूर्ध्वभागः पाणिः । शोभनपाणी एवंभूतौ हे इन्द्राग्नी <sup>११</sup>तौ युवाम् <sup>१२</sup>आ <sup>१३</sup>धावतं शीघ्रमागच्छतम् । आगत्य च <sup>१४</sup>अप्सु उदकेषु वर्तमानेन <sup>१५</sup>मधुना माधुर्योपेतेन सारांशेन <sup>१६</sup>पृङ्क्तम् अस्मदीयं सोमं संयोजयतम् । यद्वा । अप्सु वसतीवरीषु मधुना माधुर्यं संयोजयतम् । विभक्ति व्यत्ययः ॥ युवाभ्याम् । षष्ठ्यर्थे चतुर्थी<sup>१</sup> । उशती । ‘वश कान्तौ’ । अदादित्वात् शपो लृक् । ग्रहिण्यादिना संप्रसारणम् । ‘उगितश्च’ इति ङीप् । ‘शतुरनुमः’ इति नद्या उदात्तत्वम् । पृङ्क्तम् । ‘पृची संपर्के’ । रौघादिकः । लोटि थसस्तम् । ‘असोरलोपः’ । अनुस्वारपरसवर्णौ<sup>३</sup> । न च ‘अचः परस्मिन्’ इत्यलोपस्य स्थानिवत्त्वं, ‘न पदान्तः’ इत्यादिना निषेधात् ॥

युवामिन्द्राग्नी वसुनो विभागे तवस्तमा शुश्रव वृत्रहत्ये ।

तावासद्या बर्हिषि यज्ञे अस्मिन् चर्षणी मादयेथां सुतस्य ॥ ५ ॥

युवाम् । इन्द्राग्नी इति । वसुनः । विभागे । तवःस्तमा । शुश्रव । वृत्रहत्ये ।

तौ । आसद्य । बर्हिषि । यज्ञे । अस्मिन् । प्र । चर्षणी इति । मादयेथाम् । सुतस्य ॥ ५ ॥

हे <sup>१</sup>इन्द्राग्नी <sup>२</sup>वसुनः धनस्य <sup>३</sup>विभागे स्तोत्रभ्यो दातुं विभजने तात्पर्येण वर्तमानौ <sup>४</sup>युवां <sup>५</sup>वृत्रहत्ये वृत्रस्यासुरस्य हनने <sup>६</sup>तवस्तमा अतिशयेन बलिनौ प्रवृद्धतमौ वा <sup>७</sup>शुश्रव अश्रौषम् । हे <sup>८</sup>चर्षणी सर्वस्य द्रष्टारविन्द्राग्नी <sup>९</sup>तौ युवामस्मदीये <sup>१०</sup>अस्मिन् <sup>११</sup>यज्ञे <sup>१२</sup>बर्हिषि वेद्यामास्तीर्णे दर्भे <sup>१३</sup>आसद्य उपविश्य <sup>१४</sup>सुतस्य अभिषुतस्य सोमस्य पानेन <sup>१५</sup>प्र <sup>१६</sup>मादयेथां प्रकर्षेण तृप्तौ भवतम् ॥ विभागे । ‘भज सेवयाम्’ । भावे वज्ज् । ‘चजोः कु विष्ण्यतोः’ इति कुत्वम् । थाथादिनोत्तरपदान्तोदात्तत्वम् । तवस्तमा । तव इति बलनाम । लुप्तमत्वर्थीयादेतस्मादातिशायनिकस्तम् । यद्वा । तवतिवृद्धयर्थः सौत्रो धातुः । तस्मादौणादिकः कर्तरि अस्मिन्प्रत्ययः । ‘सुपां सुलृक्’ इति विभक्तेः पूर्वसवर्णदीर्घत्वम् । वृत्रहत्ये । ‘हनस्त च’ इति हन्तेर्भावे क्यप् ; तत्संनियोगेन तकारान्तादेशश्च । कृदुत्तरपदप्रकृतिस्वरत्वम् ॥ ॥ २८ ॥

१. क्ष-ट-ठ-शोभनदोर्दण्डौ । २. क्ष-ट-ठ-स-चतुर्थी वक्तव्येति चतुर्थी । ३. क्ष-ट-ठ-अनुनासिक-परसवर्णौ ।

इन्द्राग्रस्य पशोर्हविषः ' प्र चर्षणिभ्यः ' इत्येषा याज्या । ' प्रदानानाम् ' इति खण्डे सूत्रितं—  
' प्र चर्षणिभ्यः पृतनाहवेष्वा देवो यातु सविता सुरतनः ' ( आश्व. श्रौ. ३. ७ ) इति ॥

प्र चर्षणिभ्यः पृतनाहवेषु प्र पृथिव्या रिरिचाथे दिवश्च ।

प्र सिन्धुभ्यः प्र गिरिभ्यो महित्वा इन्द्राग्नी विश्वा भुवनात्यन्या ॥ ६ ॥

प्र । चर्षणिभ्यः । पृतनाहवेषु । प्र । पृथिव्याः । रिरिचाथे इति । दिवः । च ।

प्र । सिन्धुभ्यः । प्र । गिरिभ्यः । महित्वा । प्र ।

इन्द्राग्नी इति । विश्वा । भुवना । अति । अन्या ॥ ६ ॥

पृतनाहवेषु पृतनासु संग्रामेषु रक्षणार्थमाह्वानेषु सत्सु हे इन्द्राग्नी आगतवन्तौ युवां चर्षणिभ्यः सर्वेभ्योऽपि मनुष्येभ्यः महित्वा महत्त्वेन प्र रिरिचाथे अतिरिच्येथे सर्वाधिकौ भवथ इत्यर्थः । अत्रोपसर्गवशादातुः स्वाभिधेयविपरीतमर्थमाचष्टे यथा प्रस्मरणं प्रस्थानमिति । तथा पृथिव्याः सर्वस्या भूमेश्च प्र रिरिचाथे । एवं बुधभृतिभ्योऽपि । सिन्धवः स्यन्दनशीला आपः । गिरयः पर्वताः । अपि च हे इन्द्राग्नी विश्वा भुवना सर्वाणि भूतजातानि अन्या उक्तव्यतिरिक्तानि यानि सन्ति तान्यतीत्य प्र रिरिचाथे अधिकौ भवथः ॥ पृतनाहवेषु । पृतनासु हवः पृतनाहवः<sup>१</sup> । ह्वेजः ' भावेऽनुपसर्गस्य ' इति अप् संग्रसारणं च । व्यत्ययेन थाथादिस्वराभावैकदुत्तरपदप्रकृतिस्वरत्वम् । रिरिचाथे । ' रिरिचि विरेचने ' । ' छन्दसि लुङ्लङ्लिटः ' इति वर्तमाने लिट् । यद्वा । लट्येव ' बहुलं छन्दसि ' इति विक्रमस्य ऋजुः । महित्वा । ' मङ् पूजायाम् ' । औगादिक इन्प्रत्ययः । तस्य भावो महित्वम् । ' सुवां सुलुक् ' इति तृतीयाया डादेशः ॥

पूर्वोक्त एव पशौ ' आ भरतम् ' इत्येषा पुरोडाशस्यानुवाक्या । सूत्रितं च—' आ भरतं शिक्षतं वज्रबाहू उभा वामिन्द्राग्नी आहुवध्यै ' ( आश्व. श्रौ. ३. ७ ) इति ॥

आ भरतं शिक्षतं वज्रबाहू अस्माँ इन्द्राग्नी अवतं शचीभिः ।

इमे नु ते रश्मयः सूर्यस्य येभिः सपित्वं पितरो न आसन् ॥ ७ ॥

आ । भरतम् । शिक्षतम् । वज्रबाहू इति वज्रबाहू ।

अस्मान् । इन्द्राग्नी इति । अवतम् । शचीभिः ।

इमे । नु । ते । रश्मयः । सूर्यस्य । येभिः । सपित्वम् । पितरः । नः । आसन् ॥ ७ ॥

हे वज्रबाहू वज्रहस्तौ इन्द्राग्नी आ भरतम् अस्मदर्थं धनमाहरतम् । आहत्य च शिक्षतं अस्मभ्यं दत्तम् । शिक्षतिर्दानकर्मा । अपि च अस्मान् अनुष्ठातृन् शचीभिः । कर्मनामैतत् । आत्मीयैः

कर्मभिः <sup>१</sup>अवतं रक्षतम् । किं च सूर्यात्मन इन्द्रस्य <sup>२</sup>येभिः रश्मिभिः यैः अविभिः <sup>३</sup>नः अस्माकं <sup>४</sup>पितरः पूर्वपुरुषाः <sup>५</sup>सपित्वं सहप्राप्तव्यं स्थानम् <sup>६</sup>आसन् ब्रह्मलोकमगच्छन् । अचिरादिमार्गेण हि ब्रह्मलोकमुपासका गच्छन्ति । तथा च श्रूयते—‘ तेऽचिषमभिसंभवन्त्यचिषोऽहः ’ ( छा. उ. ५. १०. १ ) इति । यद्वा । येभी रश्मिभिः सपित्वं समवेतत्वलब्धमगच्छन्<sup>१</sup> । <sup>२</sup>ते रश्मयः <sup>३</sup>इमे <sup>४</sup>नु इदानीमस्माभिर्यज्यमाना गत एव खलु । सूर्यात्मन इन्द्रस्य ये रश्मयस्त एवाग्रेरपि । तथा च श्रूयते—‘ अग्निं वावादित्यः सायं प्रविशति तस्मादग्निर्दूरावकं दृश्ये ’ ( तै. ब्रा. २. १. २. ९ ) इति । तस्मात् सूर्यस्य रश्मीनां स्तवनेनेन्द्राग्न्योरुभयोरपि स्तुतिः सिद्धा ॥ भरतम् । ‘ ह्यग्रहोर्भः<sup>०</sup> ’ इति भस्वम् । शिक्षतम् । ‘ शिक्ष विद्योपादाने ’ । अनुपदेशाल्लसार्वधातुकानुदात्तत्वे शपः पित्त्वादनुदात्तत्वम् । धातुस्वरः शिष्यते । तिङः परस्वान्निवाताभावः । सपित्वम् । ‘ आपू व्याप्तौ ’ । अस्मात् सशब्दोपपदात् ‘ कृत्याथै तवैकेन् ’ इति त्वन्प्रत्ययः । पृषोदरादित्वात् धातोः पिभावः । यद्वा । ‘ षप समवाये ’ । ‘ इन्सर्वधातुभ्यः ’ इति इन् । सपेर्भावः सपित्वम् । आसन् । ‘ अस गतिदीप्त्यादानेषु ’ । लङि आडागम उदात्तः । ‘ यद्बृत्तान्नित्यम् ’ इति निधाताभावः<sup>२</sup> ॥

पुरंदरा शिक्षतं वज्रहस्तास्माँ इन्द्राग्नी अवतं भरेषु ।

तन्नो मित्रो वरुणो मामहन्तामदितिः सिन्धुः पृथिवी उत द्यौः ॥ ८ ॥

पुरं<sup>३</sup>दरा । शिक्षतम् । वज्रहस्ता । अस्मान् । इन्द्राग्नी इति । अवतम् । भरेषु ।

तत् । नः । मित्रः । वरुणः । ममहन्ताम् । अदितिः । सिन्धुः । पृथिवी । उत । द्यौः ॥ ८ ॥

हे <sup>१</sup>वज्रहस्ता हस्तेन<sup>२</sup> गृहीतवज्रौ <sup>३</sup>पुरंदरा असुरपुराणां दारयितारौ <sup>४</sup>इन्द्राग्नी <sup>५</sup>शिक्षतम् अस्मदपेक्षितं धनं प्रयच्छतम् । अपि च <sup>६</sup>भरेषु संग्रामेषु <sup>७</sup>अस्मान् <sup>८</sup>अवतं रक्षतम् । यदनेन सूक्तेन प्रार्थितं <sup>९</sup>तत्<sup>१०</sup> अस्मदीयं मित्रादयः <sup>११</sup>ममहन्तां पूजयन्ताम्<sup>१२</sup> ॥ पुरंदरा । ‘ पूः सर्वयोर्द्वारिसहोः ’ ( पा. सू. ३. २. ४१ ) इति खच् । ‘ वाचंयमसुरंदरौ च ’ ( पा. सू. ६. ३. ६९ ) इति निपातनात् अम् । ‘ सुपां सुलृक्<sup>०</sup> ’ इति विभक्तेः आकारः ॥ ॥ २९ ॥

‘ ततं मे ’ इति नवर्चं पञ्चमं सूक्तं कुत्सस्यार्षं ऋमुदेवताकम् । पञ्चमीनवम्यौ त्रिष्टुभौ । शिष्टाः सप्त जगत्यः । तथा चानुकान्तं—‘ ततं नवार्भवं तु पञ्चम्यन्त्ये त्रिष्टुभौ ’ इति ॥ अभिप्लवषडहस्य चतुर्थेऽहनि वैश्वदेवशाखे इदमार्भवं निविद्धानम् । सूत्रितं च ‘ तृतीयस्य ’ इति खण्डे—‘ ततं मे अप इति वैश्वदेवस् ’ ( आश्व. श्रौ. ७. ७ ) इति ॥

ततं मे अपस्तदुं तायते पुनः स्वादिष्टा धीतिरुचथाय शस्यते ।

अयं समुद्र इह विश्वदेव्यः स्वाहाकृतस्य सप्त तृणुत ऋभवः ॥ १ ॥

ततम् । मे । अपः । तत् । ऊँ इति । तायते । पुनरिति । स्वादिष्टा । धीतिः । उचथाय । शस्यते ।

अयम् । समुद्रः । इह । विश्वदेव्यः । स्वाहाकृतस्य । सप्त । ऊँ इति । तृणुत । ऋभवः ॥ १ ॥

१. क्ष-समवेतत्वमगच्छन्; स-समवे (वै) तृत्वमगच्छन् २. क्ष-निधातप्रतिषेधः । ३. क्ष-ट-हस्ते । ४. क्ष-ट-तन्मित्रादयो रक्षन्तु ।

हे ऋभवः षमे मया अपः अग्निष्टोमादिरूपं कर्म तत्तं विस्तारितं बहुशः पूर्वमनुष्ठितम् । तदनु तदेव पुनः तायते विस्तार्यते अनुष्ठीयते इत्यर्थः । तत्र स्वादिष्टा स्वादुतमा अतिशयेन प्रीतिकरी षधीतिः स्तुतिश्च उचथाय स्तुत्याय<sup>१</sup> शस्यते पठ्यते । अपि च इह अस्मिन्यागे समुद्रः समुन्दन-शीलः अयं सोमरसः विश्वदेव्यः सर्वेभ्यो देवेभ्यः पर्याप्तो यथा भवति तथा संपादितः । तस्य स्वाहा-कृतस्य स्वाहाकारेणाग्नौ प्रक्षिप्तस्य सोमस्य पानेन समु तृष्णुत सभ्यगेव तृप्ता भवत ॥ ततम् । 'तनु विस्तारे' । निष्ठायां 'यस्य विभाषा' इति इदुप्रतिषेधः । 'अनुदात्तोपदेशः' इत्यादिना अनुनासिकलोपः । अपः । 'आपू व्याप्तौ' । 'आपः कर्माख्यायां ह्रस्वो नुदच वा' इति असुन् धातोर्ह्रस्वश्च । तायते । 'तनोतेर्यकि' ( पा. सू. ६. ४. ४४ ) इति आत्वम् । स्वादिष्टा । स्वादुशब्दादातिशायनिक इष्टम् । 'टेः' इति टिलोपः । उचथाय । 'वच परिभाषणे' । औगादिकः अथक्प्रत्ययः । 'वचिस्वपि' इत्यादिना संप्रसारणम् । समुद्रः । 'उन्दी क्तेदने' । 'स्फायितञ्चि' इत्यादिना रक्<sup>२</sup> । 'अनिदिताम्' इति नलोपः । विश्वदेव्यः । देवाहो भागो देव्यः । 'छन्दसि च' इति यप्रत्ययः । विश्वे सर्वे देव्या यस्मिन्लोमे । 'बहुवीहौ विश्वं संज्ञायाम्' इति व्यत्ययेनासंज्ञायामपि पूर्वपदान्तोदात्तत्वम् । स्वाहाकृतस्य । स्वाहाशब्दस्य अर्गादिवेन गतित्वात् ( पा. सू. १. ४. ६१ ) 'गतिरन्तरः' इति पूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वम् । तृष्णुत । 'तृप प्रीणने' । 'स्वादिभ्यः श्रुः' । ऋभव इत्यनेन संहितायाम् 'ऋत्यकः' इति प्रकृतिभावः ॥

**आभोगयं प्र यद्विच्छन्त एतनापाकाः प्राञ्चो मम के चिदापर्यः ।**

**सौधन्वनासश्चरितस्य भूमनागच्छत सवितुर्दाशुषो गृहम् ॥ २ ॥**

आभोगयम् । प्र । यत् । इच्छन्तः । ऐतन् । अपाकाः । प्राञ्चः । मम । के । चित् । अपर्यः ।

सौधन्वनासः । चरितस्य । भूमना । अगच्छत । सवितुः । दाशुषः । गृहम् ॥ २ ॥

हे ऋभवः अपाकाः परिपक्वज्ञानाः प्राञ्चः पूर्वकालीनाः मम आपयः प्रापयितारो मदीया ज्ञातयः के चित् एवंभूता ये केचन यूयम् आभोगयम् उपभोग्यं सोमम् इच्छन्तः यत् यदा ऐतन् तपश्चरितुमरण्यं गतवन्तः । ऋभवो हि सुधन्वन आङ्गिरसस्य पुत्राः । तदुक्तं यास्केन—'ऋभु-विभ्वा वाज इति सुधन्वन आङ्गिरसस्य त्रयः पुत्रा बभूवुः' ( निरु. ११. १६ ) इति । कुत्सोऽप्याङ्गिरसः अतस्तेन मदीया ज्ञातय इत्युक्तम् । हे सौधन्वनासः सुधन्वनः पुत्राः तदानीं चरितस्य समुपार्जितस्य तपसः भूमना भूम्ना बहुत्वेन दाशुषः हवींषि दत्तवतः सवितुः सोमाभिषवं कुर्वतो यजमानस्य संबन्धि यज्ञगृहम् अगच्छत तपसा लब्धसोमाः सन्तः कृतपानाः<sup>३</sup> यूयं गतवन्तः । यद्वा । दाशुषः प्रातःसवनादिष्वग्न्यादिभिरपसारितेभ्यः ऋभुभ्यः सोमपानं दत्तवतः सवितुः गृहं निवास-स्थानं तृतीयसवनाख्यमगच्छत प्राप्ताः । एतत्सर्वम् 'आर्भवं संसति' ( ऐ. ब्रा. ३. ३० ) इत्यादौ विस्पष्टमाज्ञातम् ॥ आभोगयम् । आ समन्ताद्भोग आभोगः । तदहं आभोगयः । 'छन्दसि च' इति यः<sup>४</sup> । 'यस्य' इति लोपाभावश्छान्दसः । व्यत्ययेन प्रत्ययात्पूर्वस्योदात्तत्वम् । यद्वा । आङ्पूर्वा-जुजेरौणादिकः कर्मणि इप्रत्ययः<sup>५</sup> कुत्वं च । अमि व्यत्ययेन गुणः । ऐतन् । 'इण् गतौ' । लङि मध्यम-

क्षं-स-१. स्तुत्याय युष्मद्गणाय । २. क्ष-रक्प्रत्ययः । ३. स-तत्पानाय । ४. क्ष-यप्रत्ययः; ट-यः प्रत्ययः । ५. क्ष-ट-अयप्रत्ययः; स-घप्रत्ययः ।

बहुवचनस्य तस्य तादेशः । 'तत्तनसन्तनाश्च' इति तस्य तनवादेशः । आडागमो वृद्धिश्च । आपयः । आपोतेरौणादिक इप्रत्ययः । भूमना । बहुशब्दात् पृथ्वादिर्लक्षण इमनिच् । 'बहोर्लोपो भू च बहोः' इति इकारलोपो बहोर्भूभावश्च । संज्ञापूर्वकस्य विधेरनित्यत्वात् अलोपाभावः<sup>१</sup> ॥

तत्सविता वोऽमृतत्वमासुवद्गोह्यं यच्छ्रवयन्त एतेन ।

त्यं चिच्चमसमसुरस्य भक्षणमेकं सन्तमकृणुता चतुर्वयम् ॥ ३ ॥

तत् । सविता । वः । अमृतत्वम् । आ । असुवत् । अगोह्यम् । यत् । श्रवयन्तः । एतेन ।

त्यम् । चित् । चमसम् । असुरस्य । भक्षणम् । एकम् । सन्तम् । अकृणुत । चतुः । श्रवयम् ॥ ३ ॥

हे ऋभवः<sup>१</sup> त्वत् तदानीं<sup>२</sup> वसविता सर्वस्य प्रेरको देवः<sup>३</sup> वः युष्माकम्<sup>४</sup> वमृतत्वं देवत्वम्<sup>५</sup> आसुवत् अभिमुख्येन प्रेरितवान् दत्तवानित्यर्थः ।<sup>६</sup> यत् यदा यूयम्<sup>७</sup> वमृतत्वं गृहितुमशक्यं सर्वैर्देव-मानं सवितारं<sup>८</sup> श्रवयन्तः अपेक्षितं सोमपानं विज्ञापयन्तः सन्तः<sup>९</sup> एतेन आगच्छत । तदानीमिति पूर्वैर्गान्वयः । यस्मात् यूयं देवैराज्ञापिताः सन्तः<sup>१०</sup> वमृतत्वमसुरस्य त्वष्टुः संबन्धिनम् । तेन निर्मितमित्यर्थः ।<sup>११</sup> वभक्षणं सोमपानसाधनं<sup>१२</sup> त्यं तं<sup>१३</sup> चमसम्<sup>१४</sup> एकं<sup>१५</sup> चित् असहायमेव<sup>१६</sup> सन्तं<sup>१७</sup> चतुर्वयं<sup>१८</sup> चतुर्व्यूहम्<sup>१९</sup> वमकृणुत कृतवन्तः । सृष्ट्यादौ त्वष्ट्रा कृतं चमसं होतृचमसादिमुख्यचमसचतुष्टयरूपेण<sup>२०</sup> ऋभवः कृतवन्तः<sup>२१</sup> इत्यर्थः ॥ असुवत् । 'षू प्रेरणे' । तौदादिकः । श्रवयन्तः । 'श्रु श्रवणे' । छान्दसो वृद्धयभावः । एतेन । लङि मध्यमबहुवचनस्य<sup>२२</sup> तादेशः<sup>२३</sup> 'तत्तनसन्तनाश्च' इति तनवादेशः । भक्षणम् । करणे ल्युट् । अकृणुत । 'कृवि हिंसाकरणयोश्च' । लङि मध्यमबहुवचने 'धिन्विकृण्वोर च' इति उपप्रत्ययः । चतुर्वयम् । वया अवयवाः । चत्वारोऽवयवा यस्य स तथोक्तः ॥

विष्टी शमी तरणित्वेन वाघतो मर्तासः सन्तोऽमृतत्वमानशुः ।

सौधन्वना ऋभवः सूरचक्षसः संवत्सरे समपृच्यन्त धीतिभिः ॥ ४ ॥

विष्टी । शमी । तरणित्वेन । वाघतः । मर्तासः । सन्तः । अमृतत्वम् । आनशुः ।

सौधन्वनाः । ऋभवः । सूरचक्षसः । संवत्सरे । सम् । अपृच्यन्त । धीतिभिः ॥ ४ ॥

ववाघतः । ऋत्विज्ज्ञामैतत् अत्र च सामर्थ्यात् तद्वन्तो लक्ष्यन्ते । ऋत्विग्विरूपेता ऋभवः<sup>१</sup> शमी । कर्मनामैतत् । यागदानादीनि कर्माणि अन्यान्यपि 'एकं चमसं चतुरः कृणोतन' ( ऋ. सं. १. १६१. २ ) इत्यादिना देवैरुक्तानि कर्माणि तरणित्वेन । तरणिरिति क्षिप्रनाम । क्षिप्रत्वेन शैघ्र्येण<sup>२</sup> विष्टी । यद्यप्येतत्कर्मनाम तथाप्यत्र क्रियापरं व्याप्य कृत्वेत्यर्थः । एवं कर्माणि कृत्वा<sup>३</sup> मर्तासः मनुष्या अपि<sup>४</sup> सन्तः<sup>५</sup> वमृतत्वं देवत्वम्<sup>६</sup> आनशुः आनशिरे । कृतैः कर्मभिर्लेशिरे । देवत्वं प्राप्य च<sup>७</sup> सौधन्वनाः सुधन्वनः पुत्राः<sup>८</sup> सूरचक्षसः सूर्यसमानप्रकाशाः सूर्यसदृशज्ञाना वा ते<sup>९</sup> ऋभवः<sup>१०</sup> संवत्सरे संवत्सरा-

१. क्ष-न-स-अलोपाभावः । २. क्ष-होतृचमसादिरूपेण चतुष्टयं कृतवन्तः । ३. क्ष-मध्यमपुरुष-बहुवचनस्य । ४. क्ष-तादेशः तस्य; स-तादेशस्य ।



वयवभूते वसन्तादिकालेऽनुष्ठेयैः ऽधीतिभिः अग्निष्टोमादिकर्मभिः ऽसमपृच्यन्त संयुक्ता अभवन् हविर्भा-  
गार्हा बभूवुरित्यर्थः । अत्र निरुक्तं — ‘ कृत्वा कर्माणि क्षिप्रत्वेन वोढारो मेघाविनो वा मर्तासः सन्तोऽ-  
मृतत्वमानशिरे सौधन्वना ऋभवः सूरख्याना वा सूरप्रज्ञा वा संवत्सरे समपृच्यन्त धीतिभिः कर्मभिर्ऋभु-  
विंश्वा वाज इति सुधन्वन आङ्गिरसस्य त्रयः पुत्रा बभूवुः ’ ( निरु. ११. १६ ) इति ॥ विष्टी । ‘ विष्टु  
व्याप्तौ ’ । ‘ स्नात्वाद्यश्च ’ ( पा. सू. ७. १. ४९ ) इति क्त्वाप्रत्ययस्य ईकारान्तादेशः । शमी ।  
‘ सुपां सुलुक् ’ इति शसो लुक् । आनशुः । ‘ अशू व्याप्तौ ’ । व्यत्ययेन परस्मैपदम् । ‘ अश्नोतिश्च ’  
इति अभ्यासादुत्तरस्य नुडागमः । अपृच्यन्त । ‘ पृची संपर्के ’ । कर्मणि लङ् ॥

क्षेत्रमिव वि ममुस्तेजनेन एकं पात्रमभवो जेहमानम् ।

उपस्तुता उपमं नाधमाना अमर्त्येषु श्रव इच्छमानाः ॥ ५ ॥

क्षेत्रम् इव । वि । ममुः । तेजनेन । एकम् । पात्रम् । ऋभवः । जेहमानम् ।

उपस्तुताः । उपमम् । नाधमानाः । अमर्त्येषु । श्रवः । इच्छमानाः ॥ ५ ॥

उपस्तुताः समीपस्थैर्ऋषिभिः स्तुताः ऽऋभवः ऽजेहमानं होमक्रियां प्रति श्रयतमानम् ऽएकम्  
असहायं ऽपात्रं पानसाधनं त्वष्टा निमित्तं चमसं मानदण्डेन ऽक्षेत्रमिव भूमिमिव ऽतेजनेन तीक्ष्णेन  
शस्त्रेण चमसचतुष्टयरूपेण कर्तुं ऽवि ऽममुः विशेषेण मानं कृतवन्तः । किमिच्छन्तः । ऽउपमं सर्वेषा-  
मुपमानभूतं प्रशस्तं सोमलक्षणमन्नं ऽनाधमानाः याचमानाः । एतदेव विवृणोति । ऽअमर्त्येषु मरण-  
रहितेषु देवेषु मध्ये ऽश्रवः हविलक्ष्णमन्नम् ऽइच्छमानाः इच्छन्तः । देवैः सह सोमपानं कामयमानाः  
तद्धाभाय चतुरश्रमत्तानकार्षुरित्यर्थः ॥ ममुः । ‘ माङ् माने शब्दे च ’ । व्यत्ययेन परस्मैपदम् ।  
तेजनेन । ‘ अणोऽप्रगृह्यस्यानुनासिकः ’ ( पा. सू. ८. ४. ५७ ) इति अनवसाने व्यत्ययेन अकारस्य  
आनुनासिक्यम् । ईषाअक्षादित्वात् प्रकृतिभावः । जेहमानम् । ‘ वेह जेह बाह् प्रयत्ने ’ । भौवादिकः ।  
अनुदात्तेत्वात् आत्मनेपदम् । उपस्तुताः । ‘ गतिरनन्तरः ’ इति गतेः प्रकृतिस्वरत्वम् । उपमम् ।  
‘ माङ् माने ’ । ‘ आतश्चोपसर्गे ’ इति कप्रत्ययः । इच्छमानाः । व्यत्ययेन आत्मनेपदम् ॥ ॥ ३० ॥

आ मनीषामन्तरिक्षस्य नृभ्यः सुचेवं घृतं जुह्वाम विद्वाना ।

तरणित्वा ये पितुरस्य सश्विर ऋभवो वाजमरुहन्दिवो रजः ॥ ६ ॥

आ । मनीषाम् । अन्तरिक्षस्य । नृभ्यः । सुचा इव । घृतम् । जुह्वाम् । विद्वाना ।

तरणित्वा । ये । पितुः । अस्य । सश्विरे । ऋभवः । वाजम् । अरुहन् । दिवः । रजः ॥ ६ ॥

उन्तरिक्षस्य अन्तरिक्षलोकस्य मध्यमस्थानस्य संबन्धिभ्यः ऽनृभ्यः यज्ञस्य नेतृभ्य ऋभुभ्यः ।  
ऋभवो हि यज्ञस्य नेतारः । तेन हि ते देवत्वं प्राप्ताः । यद्वा । अन्तरिक्षस्य लोकस्य नेतृभ्यः । मध्यमे<sup>१</sup>  
स्थाने<sup>१</sup> ह्येते पठ्यन्ते । तादृशेभ्यः ऽसुचेव यथा सुचा जुह्वा ऽघृतं क्षरणशीलाज्योपेतं हविः ऽआ

वज्रहवाम । मर्यादायामाकारः । यथाशास्त्रं प्रयच्छाम । एवमेव वमनीषां स्तुतिं विद्यमाना वेदनेन ज्ञानेन कुर्मः इति शेषः । अपि च वये ऋभवः पितुः सर्वस्य जगतः पालकस्य अस्य सूर्यस्य तरणित्वा तरणित्वानि तरणकौशलानि सश्विरे सूर्यरश्मिभूताः<sup>१</sup> सन्तः प्रापुः । तदुक्तम्—‘ आदित्यरश्मयोऽप्यृभव उच्यन्ते ’ इति । ते ऋभवः दिवो रजः । रजःशब्दो लोकवाची । द्योतमानस्य स्वर्गाख्यस्य लोकस्य संबन्धितं वाजं सोमलक्षणमन्त्रम् अरुहन् यागदानादिभिः कर्मभिरन्यैश्च देवोक्तैः<sup>२</sup> चमसचतुष्टयकरणादिकैः प्राप्नुवन् ॥ सुचेव<sup>३</sup> । ‘ सावेकाचः ’ इति विभक्तेरुदात्तत्वम् । जुहवाम । ‘ हु दानादानयोः<sup>४</sup> ’ । लोटि ‘ आहुत्तमस्य पिब ’ इति आडागमः । विद्यना । ‘ विद ज्ञाने ’ । औणादिको मनिः<sup>५</sup> । ‘ न संयोगाद्गमन्तात् ’ इति अल्लोपाभावः । तरणित्वा । ‘ तृ प्लवनतरणयोः ’ । ‘ अतिसृष्टृधम्यश्च वितृभ्योऽनिः ’ इति कर्तरि अतिप्रत्ययः । तस्य भावस्तरणित्वम् । ‘ शेषेच्छन्दसि बहुलम् ’ इति श्लोपः । सश्विरे । ‘ ग्लुञ्च पस्ज गतौ ’ इत्यत्र सश्विमप्येके पठन्ति । व्यत्ययेन आत्मनेपदम् । ‘ द्विर्वचनप्रकरणे छन्दसि वेति वक्तव्यम् ’ इति वचनात् द्विर्वचनाभावः । इरेचश्चित्त्वादन्तोदात्तत्वम् । ‘ यद्वृत्तान्नित्यम् ’ इति निघातप्रतिषेधः । अरुहन् । ‘ रूह बीजजन्मनि प्रादुर्भावे च ’ । लुङि ‘ कृष्ट-दृष्टिभ्यश्छन्दसि ’ इति च्लेः अडादेशः । दिवः । ‘ ऊडिदम् ’ इत्यादिना विभक्तेरुदात्तत्वम् । रजः । ‘ रज्ज रागे ’ । रजन्यस्मिन्निति रजो लोकः । तदुक्तं—‘ लोका रजांस्युच्यन्ते ’ ( निरु. ४. १९ ) इति । औणादिकोऽधिकरणे असुन् । ‘ रजकरजनरजःसूपसंख्यानम् ’ इति नलोपः । ‘ सुपां सुलुक् ’ इति षष्ठ्या लुक् ॥

ऋभुर्न इन्द्रः शवसा नवीयान् भुवर्वाजेभिर्वसुभिर्वसुर्ददिः ।

युष्माकं देवा अवसाहनि प्रियेभ्योऽभि तिष्ठेम पृत्सुतीरमुन्वताम् ॥ ७ ॥

ऋभुः । नः । इन्द्रः । शवसा । नवीयाम् । ऋभुः । वाजेभिः । वसुऽभिः । वसुः । ददिः ।

युष्माकम् । देवाः । अवसा । अहनि । प्रिये । अभि । तिष्ठेम । पृत्सुतीः । अमुन्वताम् ॥ ७ ॥

ऋभुर्विभ्वा वाज इति त्रयः सुधन्वनः पुत्राः । तत्र शवसा बलेन नवीयान् नवतरः प्रशस्ततरः ऋभुः नः अस्माकम् इन्द्रः परमेश्वरः । अस्माकं<sup>६</sup> रक्षक इत्यर्थः । यद्वा । इन्द्र एव प्रसंगात् उरु भातीति नैरुक्तव्युत्पत्त्या ऋभुरिति स्तूयते । अपि च वाजेभिः वाजैरस्मभ्यं दातव्यैरश्वैः वसुभिः निवासहेतु-भिर्धनैश्च ऋभुः<sup>७</sup> वसुः अस्माकं निवासयिता अत एव ददिः तेषामन्नां धनानां च दाता भवतु । परोऽर्धर्चः प्रत्यक्षकृतः । हे देवाः दानादिगुणयुक्ता ऋभुप्रभृतयः युष्माकं संबन्धितानां अवसा रक्षणेन युक्ते प्रिये अस्माकमनुकूले अहनि दिवसे वर्तमाना वयम् अमुन्वतां सुन्वद्यजमानविरोधिनां शत्रूणां पृत्सुतीः सेना अभि तिष्ठेम ॥ नवीयान् । नवशब्दात् आतिशायनिक ईयसुन्<sup>८</sup> । वाजेभिः । ‘ बहुलं छन्दसि ’ इति भिस ऐसभावः । वसुः । ‘ वस निवासे ’ । अस्मात् अन्तर्भावितव्यार्थात् ‘ शस्वृत्स्निहि ’ इत्यादिना उप्रत्ययः । ‘ नित् ’ इत्यनुवृत्तेराद्युदात्तत्वम् । ददिः । ‘ डुडाञ् दाने ’ । ‘ आद्यगमहन ’ इति किप्रत्ययः । लिङ्गद्वावात् द्विर्भावादि । ‘ आतो लोप इटि च ’ इति आकारलोपः ॥

१. क्ष-स-सूर्यस्य रश्मिभूताः । २. स-वेदोक्तैः । ३. क्ष-न-स-सुचे इव । ४. क्ष-दानादानयोः । ५. क्ष-स-मनिन् । ६. क्ष-ट-‘ अस्माकम् ’ नास्ति । ७. च-त-द-ध-फ-श-स ऋभुः । ८. क्ष-ट-स-तिष्ठेम अभिभवेम । ९. क्ष-ट-स-ईयसुन् । टेरिति टिलोपः ।

निश्चर्मणं ऋभवो गार्मपिशतं सं वत्सेनासृजता मातरं पुनः ।

सौधन्वनासः स्वपस्यया नरो जिब्री युवाना पितराकृणोतन ॥ ८ ॥

निः । चर्मणः । ऋभवः । गार्म । अपिशतं । सम् । वत्सेन । असृजत । मातरम् । पुनरिति ।

सौधन्वनासः । सुऽअपस्यया । नरः । जिब्री इति । युवाना । पितरा । अकृणोतन ॥ ८ ॥

पुरा कस्यचिद्वेषेधेनुर्मृता । स ऋपिस्तस्या धेनोर्वत्सं दृष्ट्वा क्रमुं तुष्टाव । ऋभवस्तत्सदृशीमन्यां धेनुं कृत्वा तर्दायेन चर्मणा संवीय तेन वत्सेन समयोजयन्निति । अयमर्थः पूर्वार्धे प्रतिपाद्यते । हे ऋभवः यूयं चर्मणः चर्मणा खत्वा । तृतीयार्धे पृष्टी । 'गां धेनुं' निः 'अपिशतं निःशेषेणाश्लिष्टां संयुक्ताम-कुस्त । तदनन्तरं 'मातरं तां गां' पुनः 'वत्सेन' 'सम्' 'असृजत संसृष्टामकुरुत समगमयतेति यावत् । अपि च हे 'सौधन्वनासः सुधन्वनः आङ्गिरसस्य पुत्राः' नरः यज्ञस्य नेतारः ऋभवः 'स्वप-स्यया शोभनकर्मच्छया यागदानाद्याचरणेनेति यावत् । 'जिब्री जीणौ वृद्धौ' 'पितरा मातापितरौ' 'युवाना पुनर्धौवनोपेतौ' 'अकृणोतन यूयमकृद्वम् ॥ अपिशत । 'पिश अवयवे' । तौदादिकः । 'शे मुचादीनाम्' इति तुम् । सौधन्वनासः । सुधन्वनः पुत्राः सौधन्वनाः । 'अन्' ( पा. सू. ६. ४. १६७ ) इति प्रकृतिभावः । 'आज्जेसरसुक्' । 'आमन्त्रितस्य च' इत्याद्युदात्तत्वम् । स्वपस्यया । शोभनमपः स्वपः । तदिच्छा स्वपस्या । 'सुप आत्मनः वयच्' । 'अ प्रत्ययात्' इति भावे अकारप्रत्ययः । जिब्री । 'जृषू वयोहानौ' । 'जृषस्तृजागृभ्यः क्तिन्' ( उ. सू. ४. ४९४ ) । 'ऋत इन्द्रातोः' इति इत्वम् । रेफवकारयोः स्थानविपर्ययः । बहुलवचनात् 'हलि च' इति दीर्घाभावः । निच्वादाद्युदात्तत्वम् । युवाना । 'सुपां सुलुक्' इति विभक्तेः आकारः । पितरा । पिता च माता च पितरौ । 'पिता मात्रा' ( पा. सू. १. २. ७० ) इति पिता शिष्यते । पूर्ववत् विभक्तेः आकारः । अकृणोतन । 'कृवि हिंसाकरणयोश्च' । इदिच्वात् तुम् । 'धिन्विक्कृण्योर च' इति उप्रत्ययः; तत्सं-नियोगेन वकारस्य च अकारः । अतो लोपे सति तस्य स्थानिवद्भावात् लघुपधगुणाभावः । लङ्मध्यम-बहुवचनस्य तशब्दस्य 'तसन्तनथनाश्च' इति तनबादेशः । तस्य पितृत्वेन डिच्वाभावादुणः ॥

वाजैभिर्नो वाजसातावविडुचृभुमाँ इन्द्र चित्रमा दर्षि राधः ।

तन्नो मित्रो वरुणो मामहन्तामर्दितिः सिन्धुः पृथिवी उत द्यौः ॥ ९ ॥

वाजैभिः । नः । वाजसातौ । अविडि । ऋभुऽमान् । इन्द्र । चित्रम् । आ । दर्षि । राधः ।

तत् । नः । मित्रः । वरुणः । ममहन्ताम् । अर्दितिः । सिन्धुः । पृथिवी । उत । द्यौः ॥ ९ ॥

हे इन्द्र ऋभुमान् । ऋभुर्विष्वा वाज इति त्रयोऽपि ऋभुशब्देनोपचारादत्रोच्यन्ते । तैर्युक्तस्त्वं 'वाजसातौ वाजस्यान्नस्य संभजने निमित्तभूते सति' 'वाजैभिः' अन्नैः 'अविडि अस्मान् व्यामुहि । यद्वा । वाजसातिरिति संग्रामनाम । वाजसातौ' संग्रामे वाजैर्भिवेज्जनयुक्तैरश्वैरविडि अस्मान् रक्ष । अपि च 'चित्रं चायनीयं' 'राधः धनम्' 'आ' 'दर्षि' अस्मभ्यं दातुमाद्रियस्व । तृतीयसवने ऋभुभिः

सहेन्द्रस्यावस्थानात् प्रसंगादत्रेन्द्रस्तुतिः । यदेतदस्माभिः प्रार्थितमस्मदीयं<sup>१</sup> तत् मित्रादयः<sup>२</sup> समहन्तां पूजयन्ताम् ॥ वाजसातौ । 'वन षण् संभक्तौ' । भावे क्तिन् । 'जनसनखनां सञ्जालोः' इति आत्वम् । वाजानां सातिर्यस्मिन् । बहुव्रीहौ पूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वम् । अविद्धि । 'विष्णु व्याप्तौ' । लोटो हिः । 'बहुलं छन्दसि' इति शपो लुक् । 'हुञ्जल्यो हेर्धिः' । छुत्वजभवे । 'छन्दस्यपि दृश्यते' (पा. सू. ६. ४. ७३) इति दक्षिग्रहणात् लोटि<sup>३</sup> अडागमः । यद्वा । अवतेलोटि 'सिञ्चबहुलं लेटि' इति बहुलवचनात् विकरणः सिप् । तस्यार्धधातुकत्वात् इद् । 'आदेशप्रत्यययोः' इति षत्वम् । धित्वादि पूर्ववत् । ऋभुमान् । 'ह्रस्वनुद्भ्यां मतुप्' इति मतुप उदात्तत्वम् । दर्धि । 'हङ् आदरे' । लोटि व्यत्ययेन परस्मैपदम् । 'बहुलं छन्दसि' इति विकरणस्य लुक् ॥ ॥ ३१ ॥

'तक्षन्' इति पञ्चर्चं षष्ठं सूक्तं कुत्सस्यार्षमार्षवम् । पञ्चमी त्रिष्टुप् । शिष्टाश्चतस्रो जगत्स्यः । तथा चानुकान्तं—'तक्षन्पञ्चान्या त्रिष्टुप्' इति । अग्निष्टोमे वैश्वदेवशस्त्रे इदं सूक्तमार्षं निविद्वानम् । सूत्रितं च—'तक्षत्रथमयं वेनश्चोदयत्पृश्निगर्भाः' (आश्व. श्रौ. ५. १८) इति ॥

तक्षत्रथं सुवृत्तं विद्वानापसस्तक्षन्हरी इन्द्रवाहा वृषण्वसू ।

तक्षन्पितृभ्यामृभवो युवद्रयस्तक्षन्वत्साय मातरं सचाभुवं ॥ १ ॥

तक्षन् । रथम् । सुवृत्तम् । विद्वानाऽअपसः । तक्षन् ।

हरी इति । इन्द्रवाहा । वृषण्वसू इति वृषण्ऽवसू ।

तक्षन् । पितृऽभ्याम् । ऋभवः । युवत् । वयः । तक्षन् । वत्साय । मातरम् । सचाऽभुवं ॥ १ ॥

विद्वानापसः उत्कृष्टेन ज्ञानेन निष्पाद्यकर्माणो लाभवत्कर्माणः<sup>२</sup> वा ऋभवः<sup>३</sup> रथम् अश्विनोः आरोहणार्थं<sup>४</sup> सुवृत्तं शोभनवर्तनं सुचक्रं वा<sup>५</sup> तक्षन् अकुर्वन् । तथा<sup>६</sup> इन्द्रवाहा इन्द्रस्य वाहनभूतौ<sup>७</sup> हरी हरणशीलावेतत्संज्ञकावधौ<sup>८</sup> तक्षन् कृतवन्तः । कीदृशौ । वृषण्वसू सेचनसमर्थेन दृढतरेण धनेन बलेन वा युक्तौ । अपि च<sup>९</sup> पितृभ्यां स्वकीयाभ्यां मातापितृभ्यां वृद्धाभ्यां<sup>१०</sup> युवत् यौवनोपेतं<sup>११</sup> वयः आयुः<sup>१२</sup> ऋभवः<sup>१३</sup> तक्षन् कृतवन्तः । तथा<sup>१४</sup> वत्साय<sup>१५</sup> मातरं गां<sup>१६</sup> सचाभुवं सहभुवं सह वर्तमानां<sup>१७</sup> तक्षन् अकुर्वन् ॥ तक्षन् । 'तक्षू त्वक्षू तनूकरणे' । लङि 'बहुलं छन्दस्यमाङ्गयोगेऽपि' इति अडभावः । सुवृत्तम् । शोभनं वर्तते इति सुवृत् । 'वृत्तु वर्तने' । 'किप् च' इति किप् । विद्वानापसः । 'विद् ज्ञाने' । 'अन्येभ्योऽपि दृश्यन्ते' इति दक्षिग्रहणात् भावे मनिन् । संज्ञापूर्वकस्य विधेरन्तित्वात् गुणाभावः । बहुलवचनात् अलुक्<sup>१८</sup> । यद्वा । 'विद्धु लाभे' । औणादिको भावे मक् । ततः पामादिलक्षणो नप्रत्ययः । विद्वानं लाभवत् अपः कर्म येषाम् । बहुव्रीहौ पूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वम् । छान्दसः पूर्वसवर्णदीर्घः<sup>१९</sup> । इन्द्रवाहा । इन्द्रं वहतः इतीन्द्रवाहौ । 'वहश्च' इति णिवप्रत्ययः । 'अत उपधायाः' इति वृद्धिः । 'सुपां सुलुक्' इति विभक्तेः आकारः । वृषण्वसू । 'वृष सेचने' । 'कनिन्युवृषितक्षि' इत्यादिना कनिन् । निस्त्वादाद्युदात्तत्वम् । 'वृषण्वस्वश्वयोरुपसंख्यानम्' (पा. सू. १. ४. १८. ४) इति वसुशब्दे उत्तरपदे वृषणभावः । बहुव्रीहौ पूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वम् ।

युवत् । अत्र युवञ्शब्दः<sup>१</sup> सामर्थ्यात् प्रवृत्तिनिमित्तं युवत्वमात्रमाचष्टे । ‘तदस्मिन्नस्मि’ इति युवत् ।  
छान्दसो वर्णलोपः ॥

आ नो यज्ञाय तक्षत ऋभुमद्वयः कृत्वे दक्षाय सुप्रजावतीमिषम् ।

यथा क्षयाम सर्ववीरया विशा तन्नः शर्षीय धासथा स्विन्द्रियम् ॥ २ ॥

आ । नः । यज्ञाय । तक्षत । ऋभुऽमत् । वयः । कृत्वे । दक्षाय । सुऽप्रजावतीम् । इषम् ।

यथा । क्षयाम । सर्वऽवीरया । विशा । तत् । नः । शर्षीय । धासथा । सु । इन्द्रियम् ॥ २ ॥

हे ऋभवः नः अस्माकं यज्ञाय यज्ञार्थं ऋभुमत् उरुभासनयुक्तं वयः हविलक्ष्णमन्नम् आ  
तक्षत आ समन्तादुत्पादयत । एतदेव विव्रियते । कृत्वे कृत्वेऽस्मदीयाय कर्मणे वक्षाय बलाय च ।  
तादर्थ्यं चतुर्थी । एतदुभयार्थं सुप्रजावतीं शोभनाभिः पुत्रपौत्रादिलक्षणाभिः प्रजाभिर्युक्ताम् इषम्  
अन्नम् आ तक्षत इति शेषः । अपि च सर्ववीरया सर्ववीरैः पुत्रादिभिरुपेतया विशा प्रजया सह यथा  
येन प्रकारेण वक्षयाम सुखेन निवसाम<sup>२</sup> तत् तादृशम् इन्द्रियम् । धननामैतम् । धनं नः अस्मभ्यं  
वशर्षीय बलार्थं सु धासथा सुष्ठु धत्त प्रयच्छतेत्यर्थः ॥ ऋभुमत् । ‘उरु भाति’ इति नेरुक्तव्युत्पत्त्या<sup>३</sup>  
( निरु. ११. १५ ) ऋभुशब्दः प्रकाशमात्रवाची । ‘ह्रस्वनुङ्भ्यां मतुप्’ इति मतुप उदात्तत्वम् । कृत्वे ।  
‘जसादिषु च्छन्दसि वाचचनम्’ इति ‘वेङ्ङिति’ इति गुणाभावे षणादेशः । क्षयाम । ‘क्षि निवासगत्योः’ ।  
व्यस्येन शप् । धासथा । धाजो लेटि अडागमः । ‘सिध्वहुलं लेटि’ इति सिप् । ‘अन्येषामपि दृश्यते’  
इति संहितायां दीर्घत्वम् ॥

आ तक्षत सातिमुस्मभ्यमृभवः साति रथाय सातिमर्वते नरः ।

साति नो जैत्रीं सं महेत विश्वहा जामिमजांमि पृतनासु सक्षणिम् ॥ ३ ॥

आ । तक्षत । सातिम् । अस्मभ्यम् । ऋभवः । सातिम् । रथाय । सातिम् । अर्वते । नरः ।

सातिम् । नः । जैत्रीम् । सम् । महेत । विश्वहा । जामिम् । अजामिम् । पृतनासु । सक्षणिम् ॥ ३ ॥

हे नरः यज्ञस्य नेतारः ऋभवः अस्मभ्यम् अनुष्ठातृभ्यः सातिं संभजनीयमन्नं धनं वा आ  
तक्षत । आ समन्तात्कुस्त । तथा अस्मदीयाय रथाय वरंहणशीलाय पुत्रादये रथायैव वा सातिं  
संभजनीयं धनम् आतक्षत । तथा अर्वते अश्वाय सातिं संभजनीयमन्नं धनं वा अश्वयोग्यम् आतक्षतेत्येव ।  
किं च विश्वहा सर्वेष्वहःसु नः अस्माकं जैत्रीं जयशीलामपरिमितत्वेन सर्वाधिकां सातिं संभजनीयं  
धनं सं महेत । सर्वो जनः सम्यक् पूजयतु । वयं च पृतनासु संग्रामेषु जामिं सहजातम्  
अजामिं सहानुत्पन्नं शत्रुं वा सक्षणिम् अस्मानभिभवन्तं युष्मत्प्रसादावभिभवेमेति शेषः ॥ सातिम् ।  
‘उतियूतिजूतिसाति’ इत्यादिना क्तिन उदात्तत्वम् । महेत । ‘मह पूजायाम्’ । सक्षणिम् । ‘पह  
अभिभवे’ । औणादिकः सनिप्रत्ययः । ढस्वकत्वषत्वानि ॥

ऋभुक्षणमिन्द्रमा हुव उतये ऋभून्वाजान्मरुतः सोमपीतये ।

उभा मित्रावरुणा नूनमश्विना ते नो हिन्वन्तु सातये धिये जिषे ॥ ४ ॥

ऋभुक्षणम् । इन्द्रम् । आ । हुवे । उतये । ऋभून् । वाजान् । मरुतः । सोमपीतये ।

उभा । मित्रावरुणा । नूनम् । अश्विना । ते । नः । हिन्वन्तु । सातये । धिये । जिषे ॥४॥

वऋभुक्षणम् । महन्नामैतत् । महान्तम् । इन्द्रम् । आ । हुवे आह्वयामि । किमर्थम् । उतये रक्षणा-  
र्थम् । तथा वऋभून्वाजान् । ऋभुर्विभ्वा वाज इति त्रयः सुधन्वनः पुत्राः । तत्र प्रथमोत्तमवाचकशब्दाभ्यां  
मध्यमोऽपि लक्ष्यते । अतः शब्दद्वयेन त्रयोऽप्युच्यन्ते । तदुक्तं यास्केन—‘ प्रथमोत्तमाभ्यां बहुवचिगमा  
भवन्ति न मध्यमेन ’ ( निरु. ११. १६ ) इति । एवंविधानुभून् वमरुतः च वसोमपीतये सोमपानायाह्व-  
यामि । तथा उभा युगलरूपेण संहत्य वर्तमानौ द्वौ मित्रावरुणावश्विनौ च नूनम् अवश्यं सोमपाना-  
याह्वयामीति शेषः । अपि च आहूताश्चेन्द्रादयः<sup>१</sup> वनः अस्मान् हिन्वन्तु प्रेरयन्तु गमयन्तिवत्यर्थः ।  
किमर्थम् । सातये संभजनीयाय धनाय धिये धनसाध्याय कर्मणे जिषे जेतुं शत्रूणां जयार्थं च ॥  
ऋभुक्षणम् । उरुभासमाने स्थाने क्षियति विवसतीति ऋभुक्षाः । उरुपूर्वाद्भातेः ‘ मृगयवादयश्च ’  
( उ. सू. १. ३७ ) इति कुप्रत्ययः । ‘ आतो लोप इटि च ’ इति आकारलोपः पूर्वपदस्य ऋभावश्च ।  
ऋभुशब्दोपपदात् ‘ क्षि निवासगत्योः ’ इत्यस्मात् ‘ पतेस्थ च ’ इति विधीयमान इनिप्रत्ययो बहुल-  
वचनात् भवति । टिलोपः । ‘ इतोऽस्त्वर्नामस्थाने ’ ( पा. सू. ७. १. ८६ ) इति अवम् इकारस्य ।  
‘ वा षपूर्वस्य निगमे ’ इति विकल्पनात् उपधादीर्घाभावः । यद्वा । अतः भुक्षिनक् । कित्वाद्गुणा-  
भावः । अत एव न अवगृह्यते । सोमपीतये । ‘ पा पाने ’ । ‘ स्थागापापचो भावे ’ इति भावे  
क्तिन् । ‘ घुमास्था ’ इति ईत्वम् । दासीभारादित्वात् पूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वम् । हिन्वन्तु । ‘ हि गतौ  
वृद्धौ च ’ । अस्मात् अन्तर्भावितण्यथात् लोटि स्वादित्वात् श्रुः । जिषे । ‘ जि जये ’ । ‘ तुमर्थे सेसेन् ’  
इति क्सेप्रत्ययः ॥

ऋभुर्भराय सं शिशतु साति समर्यजिद्वाजो अस्माँ अविष्टु ।

तन्नो मित्रो वरुणो मामहन्तामदितिः सिन्धुः पृथिवी उत द्यौः ॥ ५ ॥

ऋभुः । भराय । सम् । शिशतु । सातिम् । समर्यजित् । वाजः । अस्मान् । अविष्टु ।

तत् । नः । मित्रः । वरुणः । समहन्ताम् । अदितिः । सिन्धुः । पृथिवी । उत । द्यौः ॥५॥

वऋभुः प्रथमोऽस्माकं सातिं संभजनीयं धनं भराय संग्रामार्थं सं शिशतु सम्यक् तीक्ष्णी-  
करोतु । संग्रामोचितं<sup>२</sup> धनमस्मभ्यं प्रयच्छत्वित्यर्थः । तथा समर्यजित् । मर्या मनुष्याः । तैः सह वर्तते  
इति समर्यः संग्रामः । तत्र शत्रूणां जेता वाजः एतत्संज्ञस्तृतीयश्च अस्मान् स्तोतृन् अविष्टु अवतु  
संग्रामाद्रक्षत्वित्यर्थः । यदनेन सूक्तेन प्रार्थितमस्मदीयं तत् मित्रादयः समहन्तां पूजयन्तु ॥ शिशतु ।

१. क्ष-आहूतास्ते इन्द्रादयः । २. क्ष-संग्रामे वित्तम् ।

‘ शो तनूकरणे ’ । ‘ बहुलं छन्दसि ’ इति विकरणस्य श्लुः । ‘ आदेचः० ’ इति आत्वम् । द्विर्भावः । ह्रस्वत्वे ‘ बहुलं छन्दसि ’ इति अभ्यासस्य इत्वम् । अविष्टु । अवतेल्लोँटि ‘ सिब्वहुलं लेटि ’ इति बहुलग्रहणात् सिप् । इडागमः । षत्वष्टुत्वे ॥ ३२ ॥

‘ ईळे ’ इति पञ्चविंशत्युचं सप्तमं सूक्तम् । आङ्गिरसस्य कुत्सस्यार्षम् । चतुर्विंशीपञ्चविंशयौ त्रिष्टुभौ शिष्टास्त्रयोविंशतिर्जगत्यः । आद्यः पादो द्यावापृथिव्यः । द्वितीय आग्नेयः । शिष्टं सूक्तमाश्विनम् । तथा चानुक्रान्तम्—‘ ईळे पञ्चाधिकाश्विनमाद्यौ पादौ लिङ्गोक्तदेवतावन्ये त्रिष्टुभौ ’ इति । प्रवर्ग्ये अभिष्टवेऽप्येतत्सूक्तम् ॥ सूत्रितं च—‘ द्यावाणेवेळे द्यावापृथिवी इति ’ ( आश्व. श्रौ. ४. ६ ) इति । प्रातरनुवाके चाश्विने क्रतौ जागते छन्दस्येतत्सूक्तम् । सूत्रितं च—‘ अगन्म महातारिष्मेळे द्यावापृथिवी इति जागतम् ’ ( आश्व. श्रौ. ४. १५ ) इति । आश्विनशस्त्रेऽप्येतत् ‘ प्रातरनुवाकन्यायेन ’ ( आश्व. श्रौ. ६. ५ ) इति अतिदेशात् । तथा असौर्यामे<sup>१</sup> सन्ति चत्वार्यतिरिक्तोक्तानि । तत्राच्छावाकातिरिक्तोक्तये एतत्सूक्तम् । ‘ यस्य पशवः ’ इति खण्डे सूत्रितम्—‘ ईळे द्यावापृथिवी उभा उ नूनम् ’ ( आश्व. श्रौ. ९. ११ ) इति ॥

ईळे द्यावापृथिवी पूर्वचित्तयेऽग्निं घर्मं सुरुचं यामन्निष्टये ।

याभिर्भरे कारमंशाय जिन्वथस्ताभिर्ऋषु षु ऊतिभिर्ऋश्विना गतम् ॥ १ ॥

ईळे । द्यावापृथिवी इति । पूर्वचित्तये । अग्निम् । घर्मम् । सुरुचम् । यामन् । इष्टये ।

याभिः । भरे । कारम् । अंशाय । जिन्वथः ।

ताभिः । ऊँ इति । सु । ऊतिऽभिः । अश्विना । आ । गतम् ॥ १ ॥

अहं<sup>२</sup> द्यावापृथिवी द्यावापृथिव्यौ<sup>३</sup> ईळे स्तौमि । किमर्थम् ।<sup>४</sup> पूर्वचित्तये पूर्वमेवाश्विनोः प्रज्ञापनाय । ते ह्यश्विनोः प्रत्यासन्ने । यद्वा । द्यावापृथिवी अश्विनौ स्तौमि पूर्वचित्तये अन्यदीयास्तोत्रात्पूर्वमेवा-  
स्मदीयस्य स्तोत्रस्य प्रबोधनाय । तथा चोक्तं—‘ तत्कावश्विनौ द्यावापृथिव्यावित्येके ’ ( निरु. १२. १ ) इति । अपि च<sup>५</sup> यामन् यामनि अश्विनोरागमने सति<sup>६</sup> इष्टये तदीययागार्थमाहवनीयरूपेण स्थापितम्<sup>७</sup> अग्निं स्तौमीति शेषः । कीदृशमग्निम् ।<sup>८</sup> घर्मं प्रवृज्जनेन दीप्तं<sup>९</sup> सुरुचम् अत एव शोभनकान्तियुक्तम् । हे अश्विनौ<sup>१०</sup> भरे । संग्रामनामैतत् । संग्रामे<sup>११</sup> अंशाय शुष्मदीयभागाय जयप्राप्त्यर्थं<sup>१२</sup> याभिः ऊतिभिः पालनैः सहागत्य<sup>१३</sup> कारम् । कारशब्दः शङ्खवाचीत्यभियुक्ताः संगिरन्ते । कारं शब्दकारिणं शङ्खं<sup>१४</sup> जिन्वथः मुखेनापूरयथः<sup>१५</sup> ताभिः तादृशैः<sup>१६</sup> ऊतिभिः पालनैः सह ।<sup>१७</sup> उ इति समुच्चये । अस्मानपि सुष्टु<sup>१८</sup> आ<sup>१९</sup> गतम् आगच्छतम् ॥ ईळे । ‘ ईड स्तुतौ ’ । उत्तमैकवचनम् इद् । अदादिस्वात् शपो लुक् । अनुदात्तेत्वात् लसार्वधातुकाऽनुदात्तत्वे धातुस्वरः । द्यावापृथिवी । द्यौश्च पृथिवी च । ‘ दिवो द्यावा ’ इति द्यावादेश आद्युदात्तो निपातितः । पृथिवीशब्दो ङीष्न्तः अन्तोदात्तः । ‘ देवताद्वन्द्वे च ’ इति उभयपदप्रकृतिस्वरत्वम् । ‘ °अपृथिवी° ’ इति पर्युदासात् ‘ नोत्तरपदेऽनुदात्तादौ° ’ इति निषेधाभावः । ‘ वा छन्दसि ’ इति पूर्वस्वर्णदीर्घत्वम् । पूर्वचित्तये । ‘ चित्ती संज्ञाने ’ । अस्मात् अन्तर्भावित-



प्यर्थात् भावे क्तिन् । मरुद्वृद्धाद्विवात् पूर्वपदान्तोदात्तत्वम् । सुखम् । 'रुच दीप्तावभिप्रीत्यां च' संपदादिलक्षणे भावे क्तिप् । शोभना रुच्यस्य । 'नञ्सुभ्याम्' इत्युत्तरपदान्तोदात्तत्वम् । यामन् । 'या प्रापणे' । 'आतो मनिन्' इति 'कृत्यल्युटो बहुलम्' इति बहुलवचनात् भावे मनिन् । कारम् । क्रियतेऽनेनेति कारः । करणे घञ् । 'कषाँस्वतः' इत्यन्तोदात्तत्वम् । जिन्वथः । 'जिवि प्रीणनार्थः' । अत्र प्रीणनहेतुभूतमापूरणं लक्ष्यते । धनेनापूरितो हि पुरुषः प्रीतो भवति । इदित्वात् नुम् । भौवादिकः । शपः पित्त्वाद्नुदात्तत्वम् । सिङः अदुपदेशात् लसार्वधातुकस्वरेण धातुस्वरः शिष्यते । 'यद्वृत्तान्नित्यम्' इति निघातप्रतिषेधः । तत्र हि व्यवहितेऽपि कार्यमित्यते ( का. ८. १. ६६ ) इत्युक्तम् । ऊ षु । 'इकः सुभि' इति दीर्घत्वम् । 'सुजः' इति षत्वम् । ईषाअक्षादि-स्वात् सुज उकारस्य प्रकृतिभावः । ऊतिभिः । अवतेर्भावे क्तिन् । 'ज्वरस्वर' इत्यादिना वकारस्य उपधायाश्च ऊट् । 'ऊतियूति' इत्यादिना निपातनात् क्तिन् उदात्तत्वम् । गतम् । गमेलोटि 'बहुलं छन्दसि' इति विकरणस्य लृक् । 'अनुदात्तोपदेश' इत्यादिना अनुनासिकलोपः ॥

युवोर्दानाय सुभरा असश्चतो रथमा तस्थुर्वचसं न मन्तवे ।

याभिर्धियोऽवथः कर्मन्निष्ठये तामिरू षु ऊतिभिरश्विना गतम् ॥ २ ॥

युवोः । दानाय । सुऽभराः । असश्चतः । रथम् । आ । तस्थुः । वचसम् । न । मन्तवे ।

याभिः । धियः । अवथः । कर्मन् । इष्टये ।

ताभिः । ऊँ इति । सु । ऊतिऽभिः । अश्विना । आ । गतम् ॥ २ ॥

यसुभराः शोभनस्तोत्रभरणाः । असश्चतः अन्यत्रानासक्ताः स्तोतारो हे अश्विनौ । युवोः युवयोः । रथम् । आ । तस्थुः आतिष्ठन्ति प्राप्नुवन्ति । किमर्थम् । दानाय युष्मत्कर्तृकदानार्थम् । धनलाभायैत्यर्थः । तत्र दृष्टान्तः । वचसं न यथा न्यायोपेतेन वचसा वाक्येन युक्तं विपश्चितं मन्तवे बुभुक्षितार्थप्रतिपत्त्ये स्तोतारः प्राप्नुवन्ति तद्वत् । अपि च कर्मन् कर्मणि इष्टये यागार्थं प्रवृत्तान् धियः ध्यातृन् विशिष्टज्ञानोपेतान् याभिः ऊतिभिः पालनैः अवथः युवां रक्षथः । तामिरित्यादि पूर्ववत् ॥ वचसम् । अर्शआदित्वात् मत्वर्थीयः अच् । मन्तवे । 'मन ज्ञाने' । 'कमि-मनिजनि' इत्यादिना तुप्रत्ययः । धियः । ध्यायन्तीति धियः स्तोतारः । 'ध्वै चिन्तायाम्' । 'क्तिप् च' इति क्तिप् । चशब्देन दक्षिणग्रहणानुकर्षणात् संप्रसारणम् । कर्मन् । 'सुपां सुलृक्' इति सप्तम्या लृक् । 'न डित्संबुद्धयोः' इति नलोपप्रतिषेधः ॥

युवं तासां दिव्यस्य प्रशासने विशां क्षयथो अमृतस्य मज्जना ।

याभिर्धेनुमस्वर्षे पिन्वथो नरा तामिरू षु ऊतिभिरश्विना गतम् ॥ ३ ॥

युवम् । तासाम् । दिव्यस्य । प्रऽशासने । विशाम् । क्षयथः । अमृतस्य । मज्जना ।

याभिः । धेनुम् । अस्वम् । पिन्वथः । नरा ।

ताभिः । ऊँ इति । सु । ऊतिऽभिः । अश्विना । आ । गतम् ॥ ३ ॥

हे नरा नेतारावशिनौ दिव्यस्य दिवि भवस्य स्वर्गसमुत्पन्नस्य<sup>१</sup> अमृतस्य सोमस्य पानेनोत्पन्नेन मज्मना बलेन युक्तौ युवं युवां तासां यास्त्रिषु लोकेषु वर्तन्ते तासां सर्वासां विशां प्रजानां प्रशासने प्रकृष्टानुशासने शिक्षणे क्षयथः । ऐश्वर्यकर्मायम् । ईशाथे समर्थौ भवथः । यद्वा । मज्मना अन्येषामसाधारणेन बलेन विशां प्रजानां दिविभवस्यामृतस्य वृष्ट्युदकस्य प्रशासने प्रदाने क्षयथः ईश्वरौ भवथः । अपि च याभिः ऊतिभिः रक्षाभिः अस्वं प्रसवासमर्थां धेनुं गां शयुनाग्ने ऋषये पिन्वथः सिञ्चथः पयसा पूरितवन्तावित्यर्थः । ताभिरुतिभिरित्यादि पूर्ववत् ॥ अस्वम् । ' पूङ् प्राणिगर्भविमोचने ' । सवने सूः । संपदादिलक्षणो भावे क्रिप् । नास्ति सूः यस्याम् इति असूः । ' नञ्सुभ्याम् ' इत्युत्तरपदान्तोदात्तत्वम् । अमि ' ओः सुपि ' इति यणादेशः । ' उदात्त-स्वरितयोर्यणः ' इति परस्यानुदात्तस्य स्वरितत्वम् । पिन्वथः । ' पिवि सेचने ' । इदित्वात् नुम् । भौवादिकः ॥

याभिः परिज्मा तनयस्य मज्मना द्विमाता तूर्षु तरणिर्विभूषति ।

यामिस्त्रिमन्तुरभवद्विचक्षणस्तामिरू षु ऊतिभिरश्विना गतम् ॥ ४ ॥

यामिः । परिज्मा । तनयस्य । मज्मना । द्विमाता । तूर्षु । तरणिः । विभूषति ।

यामिः । त्रिमन्तुः । अभवत् । विचक्षणः ।

तामिः । ऊँ इति । सु । ऊतिभिः । अश्विना । आ । गतम् ॥ ४ ॥

परिज्मा परितो गन्ता वायुः तनयस्य आत्मीयस्य पुत्रस्याग्नेः । अग्निर्हि व्यानवृत्त्यात्मना वर्तमानेन वायुना मथ्यमानः सन् जायते । तथा च श्रूयते—' अथ यः प्राणापानयोः संधिः स व्यानः । अतो यान्यन्यानि वीर्यवन्ति कर्माणि यथाग्नेर्मन्थनमाजेः सरणे दृढस्य धनुष आयमनमप्राणन्नन-पानंस्तानि करोति ' ( छा. उ. १. ३. ३; ५ ) इति । यद्वा । सृष्ट्यादौ वायुसकाशादुत्पन्नत्वाद्गन्तेः पुत्रत्वम् । आश्रयते च—' वायोरग्निः ' ( तै. आ. ८. १ ) इति । एवं स्वपुत्रस्याग्नेः मज्मना बलेन युक्तः सन् द्विमाता द्वयोलोकयोः निर्माता<sup>२</sup> । अग्निः पृथिवीस्थानो वायुरन्तरिक्षस्थानः । उभयोर्मिलितयोः<sup>३</sup> उभयनिर्मातृत्वमुपपन्नम् । यद्वा । द्विमातेति तनयस्य विशेषणम् । ' सुपां सुलुक् ' इति षष्ठ्याः सुः<sup>४</sup> । द्विमातृकस्य द्वाभ्यासरणिभ्यां जातस्य । एवंभूतो वायुर्हे अश्विनौ याभिः ऊतिभिः हेतुभूतैः पालनैः तूर्षु तरीतृषु धावत्सु मध्ये तरणिः अतिशयेन तरीता शीघ्रगामी विभूषति विभवति व्याप्तो भवति । यद्वा । विशेषेण सर्वसंलंकरोति । अपि च त्रिमन्तुः त्रयाणां मन्ता त्रिविधेषु पाकयज्ञहविर्ज्ञसोमयज्ञेष्वामसादितज्ञानः कक्षीवान् याभिः युष्मदीयाभिरुतिभिः विचक्षणः विशिष्टज्ञानयुक्तः अभवत् । ताभिः सर्वाभिः ऊतिभिः अस्मानागच्छतम् ॥ परिज्मा । परिपूर्वात् ' अज गतिक्षेपणयोः ' इत्यस्मात् ' श्रुक्षन् ' इत्यादौ निपात्यते । तूर्षु । ' तृ ङ्वनतरणयोः ' । ' बहुलं छन्दसि ' इति उत्त्वम् । ' हलि च ' इति दीर्घः । यद्वा । त्वरतेः क्रिप् । ' ज्वरत्वर ' इत्यादिना वकारोपधयोः ऊट् । ' सांवेकाचः ' इति विभक्तेरुदात्तत्वम् । विभूषति । भवतेर्लेटि अडागमः । ' सिब्वहुलं लेटि ' इति सिप् । यद्वा । ' भूष अलंकारे ' । भौवादिकः । विचक्षणः । ' अनुदात्तेतश्च हलादेः ' इति युच् ॥

१. क्ष-स-स्वर्गे समुत्पन्नस्य । २. क्ष-निर्माता आदित्यः । ३. क्ष-अत उभयोर्मिलितयोः । ४. क्ष-डादेशः ।

याभीं रेभं निवृतं सितमद्भ्य उद्वन्दनमैरयतं स्वदृशे ।

याभिः कण्वं प्र सिषासन्तमावृतं ताभिरु षु ऊतिभिरश्विना गतम् ॥ ५ ॥

याभिः । रेभम् । निऽवृतम् । सितम् । अत्ऽभ्यः । उत् । वन्दनम् । ऐरयतम् । स्वः । दृशे ।

याभिः । कण्वम् । प्र । सिषासन्तम् । आवृतम् ।

ताभिः । ऊँ इति । सु । ऊतिऽभिः । अश्विना । आ । गतम् ॥ ५ ॥

हे अश्विनौ <sup>१</sup>याभिः <sup>२</sup>ऊतिभिः <sup>३</sup>रेभम् एतत्संज्ञम् <sup>४</sup>ऋषिं <sup>५</sup>निवृतम् असुरैः कूपे अप्सु निवारितं <sup>६</sup>सितं तदीयैः पार्श्वैर्बद्धमेवंभूतमृषिम् <sup>७</sup>अद्भ्यः सकाशात् <sup>८</sup>उत् <sup>९</sup>ऐरयतम् उदगमयतम् । तथा <sup>१०</sup>वन्दनम् एतत्संज्ञमृषिं च तथाभूतमुदैरयतम् । किमर्थम् । <sup>११</sup>स्वः आदित्यं <sup>१२</sup>दृशे द्रष्टुम् । अपि च <sup>१३</sup>कण्वम् असुरैः अन्धकारे प्रक्षिप्तं <sup>१४</sup>सिषासन्तम् आलोकं संभक्तुमिच्छन्तं <sup>१५</sup>याभिः ऊतिभिः <sup>१६</sup>प्र <sup>१७</sup>आवृतं प्रकर्षेण अरक्षतम् । ताभिरित्यादि समानम् ॥ रेभम् । ‘रेभृ’ शब्दे । रेभते स्तौतीति रेभः । पचाद्यच् । निवृतम् । ‘वृञ् वरणे’ । अस्मात् अन्तर्भावितप्यर्थात् कर्मणि निष्ठा । ‘गतिरनन्तरः’ इति गतेः प्रकृतिस्वरत्वम् । सितम् । ‘षिञ् बन्धने’ । अद्भ्यः । ‘उडिदम्’ इत्यादिना विभक्ते-रुदात्तत्वम् । वन्दनम् । ‘वदि अभिवादनस्तुत्योः’ । वन्दते स्तौतीति वन्दनः । नन्द्यादिलक्षणो ल्युः । लिट्स्वरेण प्रत्ययात्पूर्वस्योदात्तत्वम् । स्वरित्येतद्विश्ववादित्यस्य च साधारणनामधेयम् । तदुक्तं यास्केन-‘स्वरादित्यो भवति सु अरणः सु ईरणः’ ( निरु. २. १४ ) इति । ‘स्वरादिनिपातम्’ ( पा. सू. १. १. ३७ ) इति अव्ययत्वात् सुपो लुक् । दृशे । ‘दृशे विख्ये च’ इति दृशेः तुमर्थे केषप्रत्ययान्तो निपात्यते । सिषासन्तम् । ‘वन षण संभक्तौ’ । सनि ‘सनीवन्तर्धं’ इत्यादिना विकल्पनात् इडभावः । ‘जनसनखनां सञ्चलोः’ इति आस्वम् । द्विर्भावे अभ्यासस्य ह्रस्वत्वम् । ‘सन्त्यतः’ इति इत्वम् ॥ ॥ ३३ ॥

याभिरन्तकं जसमानमारणे भुज्युं याभिरव्यथिभिर्जिजिन्वथुः ।

याभिः कर्कन्धुं वय्यं च जिन्वथस्ताभिरु षु ऊतिभिरश्विना गतम् ॥ ६ ॥

याभिः । अन्तकम् । जसमानम् । आऽअरणे । भुज्युम् । याभिः । अव्यथिऽभिः । जिजिन्वथुः ।

याभिः । कर्कन्धुम् । वय्यम् । च । जिन्वथः ।

ताभिः । ऊँ इति । सु । ऊतिऽभिः । अश्विना । आ । गतम् ॥ ६ ॥

आरणम् अगार्धं कृपादि । तत्रासुरैः प्रक्षिप्तं <sup>१</sup>जसमानं तैर्हिंस्यमानम् <sup>२</sup>अन्तकं शत्रूणामन्तकरम् एतत्संज्ञं राजर्षि हे अश्विनौ <sup>३</sup>याभिः <sup>४</sup>ऊतिभिः अवथः रक्षथः । तथा <sup>५</sup>भुज्युं सर्वस्य पालकमेतत्संज्ञं समुद्रमध्ये निमग्नं तुग्यं तुग्रस्य पुत्रं राजर्षि <sup>६</sup>याभिः ऊतिभिः रक्षणहेतुभूताभिः <sup>७</sup>अव्यथिभिः व्यथा-

रहिताभिर्नैभिः <sup>१</sup>जिजिन्वथुः युवामतर्पयतम् । एतच्च <sup>२</sup>मन्त्रान्तरे <sup>३</sup>‘तुग्रो ह भुज्युमश्विनोदमेघे’ ( क. सं. १. ११६. ३ ) इत्यादिके <sup>४</sup>विस्पष्टयिष्यते <sup>५</sup>। अपि च <sup>६</sup>कर्कन्धु <sup>७</sup>वयस्यं <sup>८</sup>च एतत्संज्ञकौ चासुरैः पीड्यमानौ <sup>९</sup>याभिः ऊतिभिः <sup>१०</sup>जिजिन्वथः प्रीणयथः । गतमन्यत् ॥ जसमानम् । ‘जसु हिंसायाम्’ । यकि प्राप्ते व्यस्येन शप् । आरणे । आङ्पूर्वात् अतैः ल्युट् <sup>११</sup>। जिजिन्वथुः । जिविः प्रीणनार्थः । लिटि अद्युसि रूपम् ॥

याभिः शुचन्ति धनसां सुषंसदं तप्तं धर्मोभ्यावन्तमत्रये ।

याभिः पृश्निगुं पुरुकुत्समावतं तामिरू षु ऊतिभिरश्विना गतम् ॥ ७ ॥

याभिः । शुचन्तिम् । धनसाम् । सुऽसंसदम् । तप्तम् । धर्मम् । ओभ्याऽवन्तम् । अत्रये ।

याभिः । पृश्निगुम् । पुरुऽकुत्सम् । आवतम् ।

ताभिः । ऊँ इति । सु । ऊतिऽभिः । अश्विना । आ । गतम् ॥ ७ ॥

हे अश्विनौ <sup>१</sup>धनसां धनस्य संभक्तारं <sup>२</sup>शुचन्तिम् एतन्नामानं <sup>३</sup>सुषंसदम् । संसीदन्यस्मिन्निति संसत् गृहम् । शोभनसंसदं <sup>४</sup>याभिः ऊतिभिरकुरुतम् । तथा <sup>५</sup>अत्रये याभिश्चोतिभिः <sup>६</sup>तप्तं प्रवृज्जनेन संतप्तं <sup>७</sup>धर्मं महावीरम् <sup>८</sup>ओभ्यावन्तं सुखयुक्तं सुखेन स्पृष्टुं शक्यमकुरुतम् । यद्वा । शतद्वारे यन्त्रगृहे असुरैः पीड्यमानाय धर्मं दीप्तं पीडासाधनमग्निं तप्तं तापकारिणम् ओभ्यावन्तं सुखवन्तम् <sup>९</sup>अकुरुतम् । यथा अस्मै सुखं भवति तथा हिमेनोदकेन तमग्निमवारयेथाम् । यास्कपक्षे तु अत्रये हविषामन्त्रेऽग्नये हविरूपत्यर्थं सूर्यकिरणसंतप्तं धर्मं नैदाधम् अहः ओभ्यावन्तं तृप्तिहेतुवृष्ट्युदकोपेतं कृतवन्तौ इति योज्यम् । अपि च <sup>१०</sup>याभिः ऊतिभिः <sup>११</sup>पृश्निगुं <sup>१२</sup>पुरुकुत्सं च <sup>१३</sup>आवतम् अरक्षतम् । <sup>१४</sup>ताभिः सर्वाभिः <sup>१५</sup>ऊतिभिः अस्मानागच्छतम् ॥ शुचन्तिम् । ‘शुच दीप्तौ’ । औणादिको शिच् । धनसाम् । ‘जनसनखनक्रमगमो विद्’ । ‘विद्वन्नोरनुनासिकस्यात्’ इति आत्वम् । सुषंसदम् । शोभना संसद्यस्य । ‘नञ्सुभ्याम्’ इत्युत्तरपदान्तोदात्तत्वम् । ओभ्यावन्तम् । अवतेः ‘अन्येभ्योऽपि दृश्यन्ते’ इति मनिन् । ‘ज्वरत्वर’ इत्यादिना वकारस्य उपधायाश्च ऊट् । गुणः । ‘ऊन्दसि च’ इत्यर्हाथं यप्रत्ययः । ‘नस्तद्धिते’ इति टिलोपः । ‘ये चाभावकर्मणोः’ इति प्रकृतिभावस्तु व्यत्ययेन न प्रवर्तते । पृश्निगुम् । पृश्नयो नानावर्णा गावो यस्य स तथोक्तः । ‘गोश्विनोरुपसर्जनस्य’ (पा. सू. १. २. ४८) इति गोशब्दस्य ह्रस्वत्वम् ॥

याभिः शचीभिर्वृषणा परावृजं प्रान्धं श्रोणं चक्षस एतवे कृथः ।

याभिर्वर्तिकां ग्रसिताममुञ्चतं तामिरू षु ऊतिभिरश्विना गतम् ॥ ८ ॥

याभिः । शचीभिः । वृषणा । पराऽवृजम् । प्र । अन्धम् । श्रोणम् । चक्षसे । एतवे । कृथः ।

याभिः । वर्तिकां । ग्रसिताम् । अमुञ्चतम् ।

ताभिः । ऊँ इति । सु । ऊतिऽभिः । अश्विना । आ । गतम् ॥ ८ ॥

हे वृषणा कामानां वर्षितारावश्विनौ वयाभिः वश्वीभिः कर्मभिः प्रज्ञाभिर्वा परावृजम्  
एतन्नामकमृषिं पङ्क्तुं सन्तमपङ्क्तुमकुर्वतम् । तथा वान्धं दष्टिरहितं सन्तमृज्राश्वमृषिं चक्षसे प्रकाशाय  
सम्यक् चक्षुषा दर्शनाय याभिरुतिभिः प्र कृथः प्रकर्षेण कुरुथः । याभिश्च श्रोणं विगुणजानुकमेव<sup>१</sup>  
सन्तमृषिम् एतवे गन्तुं प्र कृथः प्रकर्षेण कृतवन्तौ । अपि च वयाभिः ऊतिभिः वर्तिकां चटक-  
सदृशस्य पक्षिणः स्त्रियं वसितां वृकेण ग्रस्ताम् अमुञ्चतं वृकास्याज्जिमुक्तामकुर्वतम् । यास्कपक्षे तु  
वृकेण विवृतज्योतिष्केण सूर्येण याभिर्ग्रस्तां वर्तिकां प्रत्यहमावर्तमानामुषसं तस्मादमोचयतम् इति  
योज्यम् । ताभिः सर्वाभिः ऊतिभिः अस्मानप्यागच्छतम् ॥ वृषणा । 'वृष सेचने' । 'कनिन्युवृषि' ।  
इत्यादिना कनिन् । परावृजम् । 'वृजी वजने' । परावृणक्ति तपसा पापं विनाशयतीति परावृक् ।  
'किप् च' इति किप् । कृदुत्तरपदप्रकृतिस्वरत्वम् । एतवे । 'तुमर्थे सेसेन्' । इत्येते तवेन्प्रत्ययः ।  
कृथः । 'डुकृञ् करणे' । 'बहुलं छन्दसि' इति विकरणस्य लृक् ॥

याभिः सिन्धुं मधुमन्तमसञ्चतं वसिष्ठं याभिरजरावजिन्वतम् ।

याभिः कुत्सं श्रुतयं नर्यमावतं ताभिरू षु ऊतिभिरश्विना गतम् ॥ ९ ॥

याभिः । सिन्धुम् । मधुमन्तम् । असञ्चतम् । वसिष्ठम् । याभिः । अजरौ । अजिन्वतम् ।

याभिः । कुत्सम् । श्रुतयम् । नर्यम् । आवतम् ।

ताभिः । ऊँ इति । सु । ऊतिभिः । अश्विना । आ । गतम् ॥ ९ ॥

हे अश्विनौ वसिन्धुं स्यन्दनशीलां नदीं मधुमन्तं मधुसदृशोदकेन पूर्णां वयाभिः ऊतिभिः  
असञ्चतम् अगमयतं प्रावाहयतमित्यर्थः । हे अजरौ जरारहितावश्विनौ वसिष्ठम् ऋषिं वयाभिः  
ऊतिभिः अजिन्वतम् अप्रीणयतम् । वयाभिः च कुत्सादीन् व्रीन्<sup>२</sup> कषीन्<sup>३</sup> आवतम् अरक्षतम् । ताभिः  
सर्वाभिः ऊतिभिः अस्मानपि सुष्टुगच्छतम् ॥ मधुमन्तम् । मधुशब्दात् सूक्ष्मं मतुप् । लिङ्प्रत्ययः ।  
असञ्चतम् । सञ्चतिर्गतिकर्मा । अस्मात् अन्तर्भावितव्यार्थात् लृङ् ॥

याभिर्विश्वलां धनसामथर्व्यं सहस्रमीळह आज्ञावजिन्वतम् ।

याभिर्वशम् श्रुतयं न्रेणिमावतं ताभिरू षु ऊतिभिरश्विना गतम् ॥ १० ॥

याभिः । विश्वलाम् । धनसाम् । अथर्व्यम् । सहस्रमीळहे । आज्ञौ । अजिन्वतम् ।

याभिः । वशम् । श्रुतयम् । न्रेणिम् । आवतम् ।

ताभिः । ऊँ इति । सु । ऊतिभिः । अश्विना । आ । गतम् ॥ १० ॥

हे अश्विनौ धनसां धनं संभजमानाम् अथर्व्यम् अगच्छन्तीं छिन्नजङ्घात्वेन गन्तुमसमर्थाम् ।  
थर्वतिर्गतिकर्मा । विश्वलाम् एतत्संज्ञामगस्त्यपुरोहितस्य खेलस्य<sup>१</sup> संबन्धिनीं सहस्रमीळहे ।

मीळ्हमिति धननाम । बहुधनोपेते <sup>१</sup>आजौ संग्रामे <sup>२</sup>याभिः ऊतिभिः <sup>३</sup>अजिन्वतं गन्तुं समर्थमकुरुतम् । एतच्च 'चरित्रं हि वेरिवाच्छेदि पर्णम्' ( ऋ. सं. १. ११६. १५ ) इत्यत्र विस्पष्टयिष्यते । <sup>४</sup>याभिः च <sup>५</sup>अश्व्यम् अश्वाख्यस्य पुत्रं <sup>६</sup>प्रेणिं स्तुतेः प्रेरयितारं <sup>७</sup>वशम् एतत्संज्ञम्<sup>८</sup> ऋषिम् <sup>९</sup>आवतम् अरक्षतम् । <sup>१०</sup>ताभिः<sup>११</sup> सर्वाभिः <sup>१२</sup>ऊतिभिः सहास्मानप्यागच्छतम्<sup>१३</sup> ॥ प्रेणिम् । 'प्रेणु गतिप्रेरणश्लेषणेषु' । औणादिक इत्ययः ॥ ३४ ॥

यार्भिः सुदानू औशिजाय वणिजै दीर्घश्रवसे मधु कोशो अक्षरत् ।

कक्षीर्वन्तं स्तोतारं याभिरावतं तार्भिरू पु ऊतिभिरश्विना गतम् ॥ ११ ॥

यार्भिः । सुदानू इति सुदानू । औशिजाय । वणिजै । दीर्घश्रवसे । मधु । कोशः । अक्षरत् । कक्षीर्वन्तम् । स्तोतारम् । यार्भिः । आवतम् ।

तार्भिः । ऊँ इति । सु । ऊतिभिः । अश्विना । आ । गतम् ॥ ११ ॥

उश्विक्संज्ञा<sup>१</sup> दीर्घतमसः पत्नी तस्याः पुत्रो दीर्घश्रवा नाम कश्चिद्विरनावृष्ट्यां जीवनार्थमकरोत् वाणिज्यम् । स च वर्षगार्थमश्विनौ तुष्टाव । तौ च अश्विनौ<sup>२</sup> मेघं प्रेरितवन्तौ । अयमर्थः पूर्वार्धे प्रतिपाद्यते । हे <sup>३</sup>सुदानू शोभनदानावश्विनौ <sup>४</sup>औशिजाय उश्विक्पुत्राय <sup>५</sup>वणिजे वाणिज्यं कुर्वते <sup>६</sup>दीर्घश्रवसे<sup>७</sup> एतत्संज्ञाय ऋषये <sup>८</sup>याभिः युष्मदीयाभिः ऊतिभिः हेतुभूताभिः <sup>९</sup>कोशः मेघः <sup>१०</sup>मधु माधुर्योपेतं वृष्टिजलम् <sup>११</sup>अक्षरत् असिञ्चत् युष्मत्प्रसादादपेक्षिता वृष्टिर्जातेत्यर्थः । अपि च उश्विजः पुत्रं <sup>१२</sup>स्तोतारं <sup>१३</sup>कक्षीर्वन्तम् एतत्संज्ञमृषिं <sup>१४</sup>याभिः ऊतिभिः <sup>१५</sup>आवतम् अरक्षतम् । <sup>१६</sup>ताभिः सर्वाभिः <sup>१७</sup>ऊतिभिः सहास्मानप्यागच्छतम् ॥ कक्षीर्वन्तम् । कक्ष्या रज्जुरश्वस्य । तथा युक्तः कक्षीवान् । 'आसन्दीवदष्टीवच्चक्रोक्कक्षीवत्' इति निषातनात् मनुषो वत्वम् । संप्रसारणम्<sup>१८</sup> ॥

यार्भी रसां क्षोदसोद्वः पिपिन्वथुरनश्चं यार्भी रथमावतं जिषे ।

यार्भिश्चिशोकं उस्त्रिया उदाजत तार्भिरू पु ऊतिभिरश्विना गतम् ॥ १२ ॥

यार्भिः । रसाम् । क्षोदसा । उद्वः । पिपिन्वथुः । अनश्चम् । यार्भिः । रथम् । आवतम् । जिषे ।

यार्भिः । त्रिशोकः । उस्त्रियाः । उद्वआजत ।

तार्भिः । ऊँ इति । सु । ऊतिभिः । अश्विना । आ । गतम् ॥ १२ ॥

'रसा नदी भवति रसतेः शब्दकर्मणः' ( निह. ११. २५ ) इति यास्कः । हे अश्विनौ <sup>१</sup>याभिः ऊतिभिः हेतुभूताभिः <sup>२</sup>रसां नदीमनावृष्ट्या जलरहितां <sup>३</sup>क्षोदसा कूलानि संपिषता <sup>४</sup>उद्वः उदकेन <sup>५</sup>पिपिन्वथुः शुवां पूरितवन्तौ । तथा <sup>६</sup>अनश्चम् अश्वैर्वियुक्तमात्मीयं <sup>७</sup>रथं <sup>८</sup>जिषे जेतुं <sup>९</sup>याभिः

१. क्ष-एतत्संज्ञकम् । २. क्ष-ताभिः प्राग्वत् । ३. क्ष-ट- उश्विक्संज्ञा या । ४. क्ष-ट- 'अश्विनौ' नास्ति । ५. क्ष-ट-स-दीर्घश्रवसे-प्रथितयशसे । ६. क्ष-ट-स-संप्रसारणं च ।

ऊतिभिः <sup>१</sup>आवतम् अगमयतम् । अपि च <sup>२</sup>याभिः ऊतिभिः कण्वपुत्रः <sup>३</sup>त्रिशोकः ऋषिः <sup>४</sup>उस्त्रियाः अपहृताः <sup>५</sup>गाः <sup>६</sup>उदाजत उदगमयत् असुरसकाशात् लेभे । <sup>७</sup>ताभिः सर्वाभिः <sup>८</sup>ऊतिभिः सह अस्मानप्यागच्छतम् ॥ श्लोदसा । ‘क्षुदिर् संपेषणे’ । औणादिकः असुन् । उद्गः । तृतीयैकवचनस्य ‘सुयां सुयो भवन्ति’ इति शसादेशः । ‘पदन्’ इत्यादिना उदकशब्दस्य उदन्भावः । भसंज्ञायाम् ‘अञ्जोऽनः’ इति अकारलोपः । पिपिन्वथुः । ‘पिवि सेचने’ । इदिस्वात् नुम् । जिषे । ‘जि जये’ । ‘तुमर्थे सेसेन्’ इति क्सेप्रत्ययः । उदाजत । ‘अज गतिक्षेपणयोः’ ॥

याभिः सूर्यं परियाथः परावति मन्धातारं क्षेत्रपत्येष्वारवतम् ।

याभिर्विप्रं प्र भरद्वाजमारवतं तामिरु षु ऊतिभिरश्विना गतम् ॥ १३ ॥

याभिः । सूर्यम् । परिऽयाथः । पराऽवति । मन्धातारम् । क्षेत्रऽपत्येषु । आरवतम् ।

याभिः । विप्रम् । प्र । भरत्ऽवाजम् । आरवतम् ।

ताभिः । ऊँ इति । सु । ऊतिऽभिः । अश्विना । आ । गतम् ॥ १३ ॥

हे अश्विनौ <sup>१</sup>परावति दूरदेशे स्थितं <sup>२</sup>सूर्यं तमोरूपेण स्वभानुनावृतमादित्यं तस्मात्तमसो मोचयितुं <sup>३</sup>याभिः ऊतिभिः <sup>४</sup>परियाथः युवां परितो गच्छथः । तथा <sup>५</sup>मन्धातारम् ऋषिं <sup>६</sup>क्षेत्रपत्येषु । क्षेत्राणां पतिरधिपतिः क्षेत्रपतिः । तत्संबन्धिषु कर्मसु <sup>७</sup>आवतम् अरक्षतम् । अपि च <sup>८</sup>याभिः ऊतिभिः <sup>९</sup>विप्रं मेधाविनं <sup>१०</sup>भरद्वाजम् ऋषिमन्नप्रदानेन <sup>११</sup>प्र <sup>१२</sup>आवतं प्रकर्षेणारक्षतम् । <sup>१३</sup>ताभिः सर्वाभिः <sup>१४</sup>ऊतिभिः सह रक्षणार्थमस्मानप्यागच्छतम् ॥ क्षेत्रपत्येषु । ब्राह्मणादेराकृतिगणत्वात् कर्मण्यर्थे ष्यञ् ॥

याभिर्महामतिथिग्वं कशोजुवं दिवोदासं शम्बरहत्य आरवतम् ।

याभिः पूभिद्ये त्रसदस्युमारवतं तामिरु षु ऊतिभिरश्विना गतम् ॥ १४ ॥

याभिः । महाम् । अतिथिऽग्वम् । कशःऽजुवम् । दिवःऽदासम् । शम्बरऽहत्ये । आरवतम् ।

याभिः । पूऽभिद्ये । त्रसदस्युम् । आरवतम् ।

ताभिः । ऊँ इति । सु । ऊतिऽभिः । अश्विना । आ । गतम् ॥ १४ ॥

हे अश्विनौ <sup>१</sup>महां महान्तम् <sup>२</sup>अतिथिग्वम् अतिथिभिर्गन्तव्यं <sup>३</sup>कशोजुवम् असुरभीत्या उदकं प्रवेष्टुं गन्तारम् एवंभूतं <sup>४</sup>दिवोदासम् एतत्संज्ञकं राजर्षिं <sup>५</sup>शम्बरहत्ये । शम्बर आयुधम् । तद्युक्तः <sup>६</sup>शम्बरोऽसुरः <sup>७</sup>। तस्य हनने <sup>८</sup>विषयभूते सति <sup>९</sup>याभिः ऊतिभिः <sup>१०</sup>आवतम् अरक्षतम् <sup>११</sup>। अपि च <sup>१२</sup>याभिः ऊतिभिः <sup>१३</sup>पूभिद्ये पुराणि <sup>१४</sup>नगराणि भिद्यन्तेऽस्मिन्निति पूभिद्यः संप्रामः । तस्मिन् <sup>१५</sup>त्रसदस्युम् एतत्संज्ञकम् ऋषिं <sup>१६</sup>पुरुकुत्स-पुत्रम् <sup>१७</sup>आवतम् अरक्षतम् । तामिरित्यादि पूर्ववत् <sup>१८</sup>॥ महाम् । महान्तमित्यस्य छान्दसो वर्णलोपः ।

१. क्ष-ट-स-अगमयतम् । अवतिरत्र गत्यर्थः । २. क्ष-स-असुरैः अपहृताः । ३. ट-तद्वानसुरः शम्बरः । ४. क्ष-ट-वधे । ५. क्ष-ट-स-युवां अरक्षतम् । ६. क्ष-ट-पुरः । ७. क्ष-ट-राजर्षिम् । ८. क्ष-समानम् ।



कशोजुवम् । कशः इत्युदकनाम । 'कश गतिशासनयोः' । असुन् । कशांस्युदकानि जवतीति कशोजूः ।  
 उ इति सौत्रो धातुर्गोत्यर्थः । 'क्विब्बच्चि' ( उ. सू. २. २१५ ) इत्यादिना क्विब्बीर्घौ । दिवोदासम् ।  
 'दिवश्च दासे पष्ठ्या अलुग्वक्तव्यः' ( का. ६. ३. २१. ५ ) इति अलुक् । 'दिवोदासादीनां छन्द-  
 स्युपसंख्यानम्' ( पा. सू. ६. २. ९१. १ ) इति पूर्वपदाद्युदात्तत्वम् । शम्बरहत्ये । 'हनस्त च'  
 इति हन्तेर्भावे क्यप् ; तस्संनियोगेन तकारान्तादेशश्च । कृदुत्तरपदप्रकृतिस्वरत्वम् ॥

याभिर्विभ्रं विपिपानमुपस्तुतं कलिं याभिर्वित्तजानिं दुवस्यथः ।

याभिर्व्यश्चमुत पृथिमावतं ताभिरू षु ऊतिभिरश्विना गतम् ॥ १५ ॥

याभिः । वृषम् । विऽपिपानम् । उऽपस्तुतम् । कलिम् । याभिः । वित्तऽजानिम् । दुवस्यथः ।

याभिः । विऽअश्वम् । उत । पृथिम् । आवतम् ।

ताभिः । ऊँ इति । सु । ऊतिऽभिः । अश्विना । आ । गतम् ॥ १५ ॥

हे अश्विनौ <sup>१</sup>वभ्रं विखनसः पुत्रमेतत्संज्ञमृषिं <sup>२</sup>विपिपानं विशेषेण पार्थिवं रसं पिबन्तं <sup>३</sup>याभिः  
 ऊतिभिः अरक्षतम् । कीदृशम् । <sup>४</sup>उपस्तुतं समीपस्थैः सम्यक् स्तुतमिति स्तूयमानम् । तथा <sup>५</sup>वित्त-  
 जानिं लब्धभार्यं <sup>६</sup>कलिम् एतत्संज्ञमृषिं <sup>७</sup>याभिः ऊतिभिः <sup>८</sup>दुवस्यथः रक्षथः । <sup>९</sup>उत अपि च <sup>१०</sup>व्यश्रं  
 विंगताश्वं <sup>११</sup>पृथिम् एतत्संज्ञं वैनं <sup>१२</sup>राजर्षिं <sup>१३</sup>याभिः ऊतिभिः <sup>१४</sup>आवतम् अरक्षतम् । अन्यत् पूर्ववत् ॥  
 विपिपानम् । 'पा पाने' । ताच्छीलिकः चानश् । 'बहुलं छन्दसि' इति शपः श्लुः । 'बहुलं छन्दसि'  
 इति अभ्यासस्य इत्वम् । उपस्तुतम् । स्तौतेः कर्मणि निष्ठा । प्रवृद्धादित्वादुत्तरपदान्तोदात्तत्वम् ( पा. सू.  
 ६. २. १४७ ) । वित्तजानिम् । वित्ता लब्धा जाया येन स तथोक्तः । 'जायाया निङ्' ( पा.  
 सू. ५. ४. १३४ ) इति समासान्तो निङादेशः । 'लोपो व्योर्व्यलि' इति वलि<sup>२</sup> लोपः<sup>२</sup> । बहुव्रीहौ  
 पूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वम् । व्यश्चम् । विगतोऽश्वो यस्मात्स तथोक्तः । बहुव्रीहिस्वरेण पूर्वपदस्योदात्तत्वे<sup>३</sup>  
 'उदात्तस्वरितयोर्यणः' इति परस्यानुदात्तस्य स्वरितत्वम् ॥ ॥ ३५ ॥

याभिर्नरा शयवे याभिरत्रये याभिः पुरा मनवे गातुमीषथुः ।

याभिः शारीराजतं स्यूमरश्मये ताभिरू षु ऊतिभिरश्विना गतम् ॥ १६ ॥

याभिः । नरा । शयवै । याभिः । अत्रये । याभिः । पुरा । मनवे । गातुम् । ईषथुः ।

याभिः । शारीः । आजतम् । स्यूमरश्मये ।

ताभिः । ऊँ इति । सु । ऊतिऽभिः । अश्विना । आ । गतम् ॥ १६ ॥

हे <sup>१</sup>नरा नेतारावश्विनौ <sup>२</sup>पुरा पूर्वस्मिन्काले <sup>३</sup>शयवे एतत्संज्ञकाय ऋषये <sup>४</sup>गातुं दुःखान्निर्गमन-  
 लक्षणं मार्गं <sup>५</sup>याभिः ऊतिभिः <sup>६</sup>ईषथुः युवां वाञ्छितवन्तौ कृतवन्तावित्यर्थः । किं<sup>७</sup> तत् । सामर्थ्यात्<sup>८</sup>

१. क्ष-ट-स-वैन्यम् । २. त-द-श-यलोपः । ३. क्ष-पूर्वपदस्यान्तोदात्तत्वे । ४. क्ष- 'किं'  
 नास्ति । च-ट-स-सामर्थ्यम् ।

‘शयवे चिन्नासत्या शचीभिः’ ( क्र. सं. १. ११६. २२ ) इत्यस्यामृचि प्रतिपादितम् । तथा ‘अत्रये ऋषये शतद्वारे यन्त्रगृहेऽसुरैः पीड्यमानाय संतापकारिणः अग्नेः’ शीतेनोदकेन शीतकरणलक्षणं<sup>१</sup> गातुं दुःखनिर्गमनहेतुभूतं मार्गं<sup>२</sup> याभिः ऊतिभिर्युवामिष्टवन्तौ । एतच्च ‘हिमेनाग्निं प्रंसमवाश्ये-  
थाम्’ ( क्र. सं. १. ११६. ८ ) इत्यादौ प्रसिद्धम् । तथा ‘मनवे एतन्नाम्ने राजर्षये’ याभिः ऊतिभिः  
यवादिधान्यवापनादिरूपं गातुं दारिद्र्यनिर्गमनहेतुं<sup>३</sup> मार्गं युवां कृतवन्तौ । तथा च मन्त्रान्तरं—‘यवं  
वृकेणाश्विना वपन्ता’ ( क्र. सं. १. ११७. २१ ) इति । अपि च ‘स्यूमरश्मये स्यूतः संबद्धः’<sup>४</sup>  
रश्मिर्दीप्तिर्यस्य तस्मै एतत्संज्ञकाय ऋषये याभिः ऊतिभिः शारीः । शरो नाम वेणुविशेषः । तद्विकार-  
भूता इधूः ‘आजतं शत्रून्प्रति प्रैरयतम् । तामिरुतिभिरित्यादि पूर्ववत् ॥ नरा । ‘नृ नये’ । ‘ऋदोरप्’ ।  
‘सुपां सुलुक्’ इति विभक्तेः आकारः । शयवे । ‘शीङ् स्वप्ने’ । ‘भृमृशीतृचरि’ ( उ. सू. १.  
७. ) इत्यादिना उप्रत्ययः । ईषथुः । ‘इषु इच्छायाम्’ । लिटि अथुतिं ‘असवर्णे’ ( पा.  
सू. ६. ४. ७८ ) इति पशुदासात् अभ्यासस्य इयञ्जदेशाभावे सवर्णदीर्घः । शारीः । विकाराथे  
शरशब्दात् ‘अनुदात्तादेश्च’ इति अञ् । ‘दिङ्गाणञ्’ इति ङीप् । स्यूमरश्मये । ‘षिवु तन्तु-  
संताने’ । सिवेः औणादिको मन्प्रत्ययः<sup>५</sup> । ‘च्छोः शूट्’ इति ऊट् । बहुव्रीहौ पूर्वपदप्रकृतिस्वरस्वम् ॥

**याभिः पठर्वा जठरस्य मज्जमनाग्निर्नादीदेचित इद्धो अज्मन्ना ।**

**याभिः शयीतमवथो महाधने तामिरू षु ऊतिभिराश्विना गतम् ॥ १७ ॥**

याभिः । पठर्वा । जठरस्य । मज्जमना । अग्निः । न । अदीदेत् । चितः । इद्धः । अज्मन् । आ ।

याभिः । शयीतम् । अवथः । महाधने ।

ताभिः । ऊँ इति । सु । ऊतिभिः । अश्विना । आ । गतम् ॥ १७ ॥

हे अश्विनौ जठरस्य । ‘जठरमुदरं भवति जग्धमस्मिन्निधयते’ ( निरु. ४. ७ ) इति यास्कः ।  
जठरोपलक्षितस्य शरीरस्य मज्जमना बलेन युक्तः सन् पठर्वा एतत्संज्ञो राजर्षिः अज्मन् । संग्राम-  
नामैतत् । अज्मनि संग्रामे युष्मदीयाभिः याभिः ऊतिभिः आ समन्तात् अदीदेत् अदीप्यत ।  
तत्र दृष्टान्तः । ‘चितः काष्ठैरभितः’<sup>६</sup> इद्धः यज्ञगृहे ऋत्विग्भिः प्रज्वालितः अग्निर्न । यथा अग्निः  
प्रकाशते तद्वदित्यर्थः । अपि च ‘शयीतं मानवमिन्द्रेण सह स्पर्धमानं’ महाधने । संग्रामनामैतत् ।  
महता धनेनोपेते संग्रामे याभिः ऊतिभिः अवथः रक्षथः । तामिरित्यादि गतम् ॥ अदीदेत् । दीदेति-  
श्छान्दसो दीप्तिकर्मा । अज्मन् । ‘अज गतिक्षेपणयोः’ । अजन्ति क्षिपन्त्यस्मिन्बाणानिति अधिकरणे  
औणादिको मनिन् । ‘बलादावाधैवातुके विकल्प इष्यते’ ( का. २. ४. ५६. २ ) इति वचनात्  
वीभावाभावः । ‘सुपां सुलुक्’ इति सप्तम्या लुक् । महाधने । ‘आन्महतः’<sup>७</sup> इति आत्वम् ॥

१. क्ष-ट-अग्नेः सकाशात् । २. क्ष-य-शीतीकरणलक्षणम् । ३. क्ष-ट-दारिद्र्यनिर्गमनहेतुभूतम् ।  
४. क्ष-संततः । ५. क्ष-ट-मनिन्प्रत्ययः । ६. ट-काष्ठैरुपचितः ।

याभिरङ्गिरो मनसा निरप्यथोऽग्रं गच्छथो विवरे गोऽर्णसः ।

याभिर्मनुं शूरमिषा समावृतं तामिरू षु ऊतिभिरश्विना गतम् ॥ १८ ॥

याभिः । अङ्गिरः । मनसा । निरप्यथः । अग्रम् । गच्छथः । विवरे । गोऽर्णसः ।

याभिः । मनुम् । शूरम् । इषा । समऽआवृतम् ।

ताभिः । ऊँ इति । सु । ऊतिभिः । अश्विना । आ । गतम् ॥ १८ ॥

अङ्गिरः इत्येतदामन्त्रितं वाक्यात् बहिर्भूतम् । तेन चात्मानं संबोध्य स्तुतावृषिं प्रेरयति । हे अङ्गिरः अङ्गिरसां<sup>१</sup> गोत्रजं<sup>२</sup> त्वमश्विनौ स्तुहि । हे अश्विनौ मनसा मननीयेन स्तोत्रेण प्रीतौ सन्तौ युवां याभिः ऊतिभिः निरप्यथः स्तोतृन् नितरां रमयथः । यद्वा । मनसैव करणभूतेन<sup>३</sup> रमयथः । तथा गोऽर्णसः गोरूपस्यारणीयस्य धनस्य पणिभिर्गुहायां निहितस्य विवरे विवरणे गुहाद्वारस्योद्घाटनेन प्रकाशने विषयभूते सति याभिः ऊतिभिः सह युवाम् अग्रं सर्वेभ्यो देवेभ्यः पुरस्तात् गच्छथः । अपि च शूरं वीर्यवन्तं मनुम् इषा पृथिव्यामुत्तेन यवादिधान्यरूपेणाग्नेन याभिः ऊतिभिः समावृतं सम्यगरक्षतम् । ताभिः सर्वाभिः ऊतिभिः सहास्मानप्यागच्छतम् ॥ निरप्यथः । निरमयथ इत्यस्य वर्णव्यापत्त्या एतद्रूपम् । विवरे । 'ग्रहवृद्धनिश्चिगमश्च' इति भावे अप् । याथादिना उत्तरपदान्तोदात्तत्वम् ॥

याभिः पत्नीर्विमदाय न्यूहथुरा व वा याभिररुणीरशिक्षतम् ।

याभिः सुदासे ऊहथुः सुदेव्यं<sup>१</sup> तामिरू षु ऊतिभिरश्विना गतम् ॥ १९ ॥

याभिः । पत्नीः । विमदाय । निऽऊहथुः । आ । घृ । वा । याभिः । अरुणीः । अशिक्षतम् ।

याभिः । सुदासे । ऊहथुः । सुदेव्यम् ।

ताभिः । ऊँ इति । सु । ऊतिभिः । अश्विना । आ । गतम् ॥ १९ ॥

हे अश्विनौ विमदाय एतन्नाम्ने ऋषये याभिः युष्मदीयाभिः ऊतिभिः पत्नीः भार्याः<sup>२</sup> पुरुमित्रस्य दुहितरं न्यूहथुः नितरां युवां प्रापितवन्तौ । घ इति पादपूर्णः<sup>३</sup> । तथा याभिः ऊतिभिः अरुणीः अरुणवर्णाः आरोचमाना गाः आ आभिसुख्येन अशिक्षतम् अदत्तम् । तथा पिजवनपुत्राय सुदासे कल्याणदानाय राज्ञे सुदेव्यं प्रशस्तं धनं याभिः ऊतिभिः ऊहथुः प्रापितवन्तौ । तामिरित्यादि गतम् ॥ पत्नीः । असौ व्यत्ययेन शसादेशः । न्यूहथुः । 'वह प्रापणे' । अथुसि यजादित्वात् संप्रसारणम् । द्विर्वचनादि । सुदासे । शोभनं ददातीति सुदाः । असुन् । सुदेव्यम्<sup>४</sup> । दिगादित्वाद्यत् ( पा. सू. ४. ३. ५४ ) । 'तित्स्वरितम्' इति स्वरितत्वम् ॥

१. क्ष-अङ्गिरोगोत्रजात । २. ट-कारणभूतेन । ३. क्ष-भार्याम् । ४. क्ष-स-पदपूर्णः । ५. क्ष-ट-अपि च । ६. क्ष-ट-सुदेव्यं शोभनो देवः सुदेवः । तत्र भवम् ; स-शोभनदेवः सुदेवः । तत्र भवं सुदेव्यम् ।

याभिः शंताती भवथो ददाशुषे भुज्युं याभिरवथो याभिरघ्निगुम् ।

ओम्यावतीं सुभरामृतस्तुभं ताभिरू षु ऊतिभिरश्विना गतम् ॥ २० ॥

याभिः । शंताती इति शम्ताती । भवथः । ददाशुषे । भुज्युम् । याभिः । अवथः । याभिः ।

अघ्निगुम् ॥ ओम्यावतीम् । सुभराम् । ऋतस्तुभम् ।

ताभिः । ऊँ इति । सु । ऊतिभिः । अश्विना । आ । गतम् ॥ २० ॥

हे अश्विनौ ऽददाशुषे हवींषि दत्तवते यजमानाय ऽयाभिः ऊतिभिः ऽशंताती सुखस्य कर्तारौ  
 ऽभवथः । ऽयाभिः च ऊतिभिः ऽभुज्युं तुग्रस्य पुत्रम् ऽअवथः । ऽयाभिः च ऽअघ्निगुम् । अघ्निगुर्देवानां  
 शमिता । ‘ अघ्निगुश्चापापश्च उभौ देवानां शमितारौ ’ ( तै. ब्रा. ३. ६. ६. ४ ) इति श्रुतेः ।  
 अपि च ऽऋतस्तुभम् । ऋतं सत्यं स्तोभत्युच्चारयतीति ऋतस्तुप् । एतत्संज्ञमृषिम् ऽओम्यावतीम् । ओम्या  
 इति सुखनाम । तद्युक्तां ऽसुभरां सुखेन भरणीयाम् इषं याभिः ऊतिभिः प्रापयथः । ऽताभिः सर्वाभिः  
 ऽऊतिभिः सहास्मानप्यागच्छतम् ॥ शंताती । ‘ शिवशमरिष्टस्य करे ’ ( पा. सू. ४. ४. १४३ ) इति  
 तातिप्रत्ययः । ‘ लिति ’ इति प्रत्ययात्पूर्वस्योदात्तत्वम् । ददाशुषे । ‘ दाश्च दाने ’ । लिट् कसुः ।  
 ‘ वसोः संप्रसारणम् ’ इति संप्रसारणम् । ‘ शासिवसिघसीनां च ’ इति षत्वम् ॥ ॥ ३६ ॥

याभिः कृशानुमसने दुवस्यथो जवे याभिर्यूनो अर्वन्तमावतम् ।

मधु प्रियं भरथो यत्सरड्भ्यस्ताभिरू षु ऊतिभिरश्विना गतम् ॥ २१ ॥

याभिः । कृशानुम् । असने । दुवस्यथः । जवे । याभिः । यूनः । अर्वन्तम् । आवतम् ।

मधु । प्रियम् । भरथः । यत् । सरड्भ्यः ।

ताभिः । ऊँ इति । सु । ऊतिभिः । अश्विना । आ । गतम् ॥ २१ ॥

स्वानादिषु सोमपालेषु<sup>१</sup> मध्ये कृशानुरेकः सोमपालः । तथा च तैत्तिरीयकं—‘ हस्त सुहस्त  
 कृशानवेते वः सोमक्रयणाः ’ ( तै. सं. १. २. ७ ) इति । तं ऽकृशानुम् ऽअसने । इषवोऽस्यन्तेऽस्मिन्नि-  
 त्यसनः संग्रामः । तस्मिन् संग्रामे हे अश्विनौ ऽयाभिः ऊतिभिः ऽदुवस्यथः रक्षथः । तथा ऽयाभिः  
 च ऽजवे वेगे प्रवृत्तं ऽयूनः तरुणस्य पुरुकुत्सस्य ऽअर्वन्तम् अश्वम् ऽआवतम् अरक्षतम् । अपि च ऽयत्  
 ऽमधु क्षौद्रं ऽप्रियं सर्वेषामनुकूलवेद्यं<sup>२</sup> तत् ऽसरड्भ्यः मधुमक्षिकाभ्यः याभिः च ऊतिभिः ऽभरथः संपा-  
 दयथः । ऽताभिः सर्वाभिः ऽऊतिभिः सहास्मानप्यागच्छतम् ॥ असने । ‘ असु क्षेपणे ’ । ‘ करणा-  
 धिकरणयोश्च ’ इति अधिकरणे ल्युट् । सरड्भ्यः । ‘ सृ गतौ ’ । सत्तेरटिः ॥

याभिर्नरं गोषुयुधं नृषाह्ये क्षेत्रस्य साता तनयस्य जिन्वथः ।

याभी रथाँ अवथो याभिरर्वतस्ताभिरू षु ऊतिभिरश्विना गतम् ॥ २२ ॥

याभिः । नरम् । गोषुयुधम् । नृसह्ये । क्षेत्रस्य । साता । तनयस्य । जिन्वथः ।

याभिः । रथान् । अवथः । याभिः । अर्वतः ।

ताभिः । ऊँ इति । सु । ऊतिभिः । अश्विना । आ । गतम् ॥ २२ ॥

हे अश्विनौ गोषुयुधं गोविषयं युद्धं कुर्वन्तं नरं यज्ञस्य नेतारं यजमानं याभिः ऊतिभिः नृषाह्ये नृभिः सोढव्ये संग्रामे जिन्वथः प्रीणयथः रक्षथः इत्यर्थः । तथा क्षेत्रस्य गृहादिरूपस्य । तनयशब्दे धनवाची । तनयस्य धनस्य च साता सातये संभजनार्थं याभिः ऊतिभिः यजमानं रक्षथः । याभिः च यजमानानां रथान् रक्षथः । तदीयान् अर्वतः अश्वांश्च याभिः अवथः । ताभिः सर्वाभिः ऊतिभिः सहास्मानप्यागच्छतम् ॥ गोषुयुधम् । 'युध संहारे' । गोषु युध्यते इति गोषुयुत् । 'तत्पुरुषे कृति बहुलम्' इति अलुक् । नृषाह्ये । 'षह मर्षणे' । 'शकिसहोश्च' इति यत् । 'अन्येषामपि दृश्यते' इति सांहितिको दीर्घः । कृदुत्तरपदप्रकृतिस्वरत्वम् । साता । 'वन षण संभक्तौ' । भावे क्तिन् । 'जनसनखनां सञ्जलोः' इति आश्वम् । 'ऊतियूति' इत्यादिना क्तिन् उदात्तत्वं निपातितम् । 'सुपां सुलुक्' इति चतुर्थ्यां डादेशः । जिन्वथः । जिविः प्रीणनार्थः । भौवादिकः । इदिच्वात् लुम् । रथान् । 'दीर्घादिति समानपादे' इति नकारस्य सत्वम् । 'आतोऽति नित्यम्' इति सानुनासिक आकारः ॥

याभिः कुत्समार्जुनेयं शतक्रतू प्र तुर्वीति प्र च दभीतिमावतम् ।

याभिर्ध्वसन्ति पुरुषन्तिमावतं ताभिरू षु ऊतिभिरश्विना गतम् ॥ २३ ॥

याभिः । कुत्सम् । आर्जुनेयम् । शतक्रतू इति शतऽक्रतू । प्र । तुर्वीतिम् । प्र । च । दभीतिम् ।

आवतम् ॥ याभिः । ध्वसन्तिम् । पुरुषन्तिम् । आवतम् ।

ताभिः । ऊँ इति । सु । ऊतिभिः । अश्विना । आ । गतम् ॥ २३ ॥

हे शतक्रतू बहुविधकर्माणावश्विनौ आर्जुनेयम् । अर्जुन इतीन्द्रस्य नाम । तथा च वाजसनेयकम्—'एतद्वा इन्द्रस्य गुह्यं नाम यदर्जुनः' इति । तस्य पुत्रं कुत्सं याभिः ऊतिभिः प्र आवतं प्रकर्षेणारक्षतम् । तथा तुर्वीतिं दभीतिं च याभिः ऊतिभिः प्र आवतम् । अपि च याभिः ध्वसन्तिम् एतत्संज्ञं पुरुषन्तिम् एतन्नामानं च ऋषिम् आवतम् अरक्षतम् । ताभिः सर्वाभिः ऊतिभिः सहास्मानपि सुष्ट्वागच्छतम् ॥ आर्जुनेयम् । 'शुभ्रादिभ्यश्च' ( पा. सू. ४. १. १२३ ) इति चशब्दोऽनुक्तसमुच्चयार्थं इत्युक्तत्वात् ढक् । तुर्वीतिम् । 'तुर्वी हिंसार्थः' । शत्रूंस्तुर्वतीति

तुर्वीतिः । औणादिक इतिप्रत्ययः । दभीतिम् । ' दम्भु दम्भे ' । औणादिकः कीतिप्रत्ययः । ध्वसन्तिम् । ' ध्वंसु गतौ च ' । औणादिको झिङ्प्रत्ययः । ' अनिदिताम् ' इति नलोपः । ' झोऽन्तः ' । पुरुषन्तिम् । पुरु सनोति ददातीति पुरुषन्तिः । ' क्तिक्तौ च संज्ञायाम् ' इति क्तिच् । ' न क्तिचि दीर्घश्च ' इति अनुनासिकलोपोपधादीर्घयोर्निषेधः ॥

अम्रस्वतीमश्विना वाचमस्मे कृतं नो दत्ता वृषणा मनीषाम् ।

अद्युत्येऽवसे नि ह्वये वां वृधे च नो भवतं वाजसातौ ॥ २४ ॥

अम्रस्वतीम् । अश्विना । वाचम् । अस्मे इति । कृतम् । नः । दत्ता । वृषणा । मनीषाम् ।

अद्युत्ये । अवसे । नि । ह्वये । वाम् । वृधे । च । नः । भवतम् । वाजसातौ ॥ २४ ॥

हे अश्विनौ वअस्मे अस्माकं वाचम् अम्रस्वतीम् । अम्र इति कर्मनाम । विहितैः कर्मभिः संयुक्तां वकृतं कुरुतम् । तथा वनः अस्माकं मनीषां बुद्धिं हे वृषणा कामानां वषकौ वदत्ता शत्रूणा-मुपक्षपयितारावश्विनौ वेदार्थज्ञानसमर्था कुरुतम् । अपि च यस्मात् युवामेवंगुणविशिष्टौ तस्मात् ववां युवाम् अवसे रक्षणाय नि वह्वये नितरामाह्वये । कदा । वअद्युत्ये द्योतनरहिते प्रकाशनरहिते रात्रेः पश्चिमे यामे । तस्मिन् काले हि प्रातरनुवाकाश्विनशस्त्रयोरिदं सूक्तं पठ्यते । आहूतौ च युवां वाजसातौ वाजस्यान्नस्य संभजने । यद्वा । संग्रामनामैतत् । संग्रामे नः अस्माकं वृधे वर्धनाय भवतम् ॥ अम्रस्वतीम् । ' आपः कर्माख्यायां ह्रस्वो नुट् च वा ' इति असुन् नुडागमश्च । ' तदस्यास्ति ' इति मनुप् । ' मादुपधायाः ' इति मनुपो वावम् । ' तसौ मत्वर्थे ' इति भवेन पदत्वाभावात् स्वाद्य-भावः । अस्मे । ' सुपां सुलुक् ' इति षष्ठ्याः शेषादेशः । कृतम् । करोतेर्लोपि ' बहुलं छन्दसि ' इति विकरणस्य लृक् । अद्युत्ये । ' द्युत दीप्तौ ' । ' ऋहलोऽर्थत् ' इति भावे ण्यत् । वर्णव्यापन्या उकारः । द्युत्यं प्रकाशनमस्मिन्नास्तीति बहुव्रीहौ व्यत्ययेनान्तस्वरितत्वम् । नि ह्वये । ' निसमुप-विभ्यो ह्वः ' इति आत्मनेपदम् । वृधे । ' वृधु वृद्धौ ' । संपदादिलक्षणे भावे क्तिप् । ' सावेकाचः ' इति विभक्तेरुदात्तत्वम् ॥

द्युभिरक्तुभिः परि पातमस्मानरिष्टेभिरश्विना सौभगेभिः ।

तन्नो मित्रो वरुणो मामहन्तामदितिः सिन्धुः पृथिवी उत द्यौः ॥ २५ ॥

द्युभिः । अक्तुभिः । परि । पातम् । अस्मान् । अरिष्टेभिः । अश्विना । सौभगेभिः ।

तत् । नः । मित्रः । वरुणः । ममहन्ताम् । अदितिः । सिन्धुः । पृथिवी । उत । द्यौः ॥ २५ ॥

हे अश्विनौ द्युभिः दिवसैः वक्तुभिः रात्रिभिश्च वस्मान् स्तोतृन् परि पातं परितो रक्षतं सर्वदास्मान् रक्षतमित्यर्थः । तथा वरिष्टेभिः अहिंसितैः सौभगेभिः सुभगरवैः सुभगः वापादकैर्धनैः अस्मान् रक्षतम् । यदस्माभिः प्रार्थितं नः अस्मदीयं तत् मित्रादयः षड्देवताः ममहन्तां

पूजयन्तु । उतशब्दः समुच्चये ॥ द्युभिः । ' दिव उत् ' इति उत्त्वम् । ' दिवो झल् ' ( पा. सू. ६. १. १८३ ) इति ' सावेकाचः ' इति प्रासस्य विभक्त्युदात्तत्वस्य प्रतिषेधः । अरिष्टेभिः । ' रिष हिंसायाम् ' । ' निष्ठा ' इति क्तः । नन्समासे अव्ययपूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वम्<sup>१</sup> । ' बहुलं छन्दसि ' इति भिस्तः ऐसभावः । अश्विना । ' सुपां सुलुक् ' इति विभक्तेः आकारः । ' आमन्त्रितस्य च ' इति सर्वानुदात्तत्वम् । सौभगेभिः । शोभनो भगः श्रीर्यस्यासौ सुभगः । तस्य भावः सौभगम् । ' सुभगान्मन्त्रे ' इत्युदात्तादिषु पाठात् अन्प्रत्ययः<sup>२</sup> । ' हज्जगसिन्ध्वन्ते पूर्वपदस्य च ' इति उभयपदवृद्धिर्न भवति, तस्य ' सर्वे विधयश्छन्दसि विकल्प्यन्ते ' इति विकल्पितत्वात् । पूर्ववत् ऐसभावः । ' न्तित्यादिर्नित्यम् ' इत्याद्युदात्तत्वम् ॥ ॥ ३७ ॥

वेदार्थस्य प्रकाशेन तमो हार्दं निवारयन्<sup>३</sup> । पुमर्थाश्चतुरो देयाद्विद्यातीर्थमहेश्वरः ॥

इति श्रीमद्राजाधिराजपरमेश्वरवैदिकमार्गप्रवर्तकश्रीवीरबुक्क-  
भूपालसाम्राज्यधुरंधरेण सायणाचार्येण<sup>३</sup> विरचिते  
माधवीये वेदार्थप्रकाशे ऋक्संहिताभाष्ये  
प्रथमाष्टके सप्तमोऽध्यायः समाप्तः ॥



॥ श्रीगणेशाय नमः ॥

यस्य निःश्वसितं वेदा यो वेदेभ्योऽखिलं जगत्

निर्ममे तमहं वन्दे विद्यातीर्थमहेश्वरम् ॥

इत्थं<sup>१</sup> सप्तममध्यायं व्याख्याय अष्टमोऽध्यायो व्याख्यातुमारभ्यते<sup>२</sup> । प्रथमे मण्डले षोडशेऽनुवाके सप्त सूक्तानि गतानि । ‘इदम्’ इति विश्ववृचमष्टमं सूक्तम् । अत्रानुक्रम्यते—‘इदं विश्वतिरुषस्यं द्वितीयोऽर्धर्चो रात्रेश्च’ इति । ‘ऋषिश्चान्यस्मात्’ इति परिभाषया अनुवृत्तेः आङ्गिरसः कुत्स ऋषिः । अनादेशपरिभाषया त्रिष्टुप् छन्दः । उषा देवता । द्वितीयस्यार्धर्चस्य रात्रिरपि । प्रातरनुवाके उपस्ये कर्तौ त्रैष्टुभे छन्दसि एतत्सूक्तम् । सूत्रितं च—‘इदं श्रेष्ठं पृथू रथ इति सूक्ते’ (आश्व. श्रौ. ४. १४) इति । आश्विनशखे चेदं सूक्तं प्रातरनुवाकातिदेशात्<sup>३</sup> ॥

इदं श्रेष्ठं ज्योतिषां ज्योतिरागाच्चित्रः प्रकेतो अजनिष्ट विभ्वा ।

यथा प्रसूता सवितुः सवायं एवा रात्र्युषसे योनिमरैक् ॥ १ ॥

इदम् । श्रेष्ठम् । ज्योतिषाम् । ज्योतिः । आ । अगात् । चित्रः । प्रऽकेतः । अजनिष्ट । विऽभ्वा ।

यथा । प्रऽसूता । सवितुः । सवायं । एव । रात्री । उषसे । योनिम् । अरैक् ॥ १ ॥

‘ज्योतिषां ग्रहनक्षत्रादीनां द्योतमानानां मध्ये’ इदम् उषाख्यं ‘ज्योतिः’ श्रेष्ठं प्रशस्यतमम्<sup>४</sup> । अस्य कोऽतिशय इति चेत् उच्यते । नक्षत्रादिकं ज्योतिः स्वात्मानमेव प्रकाशयति नान्यत् । चन्द्रस्तु यद्यप्यन्यत् प्रकाशयति तथापि न<sup>५</sup> विस्पष्टप्रकाशः<sup>६</sup> । औषलं तु ज्योतिः युगपदेव सर्वस्य जगतः अन्धकारनिराकरणेन विशेषेण प्रकाशकम् । अतः प्रशस्यतममित्यर्थः<sup>७</sup> । तादृशं ज्योतिः ‘आगात् पूर्वस्यां दिश्यागमत् । आगते च तस्मिन्’ चित्रः चायनीयः ‘प्रकेतः’ अन्धकारावृत्तस्य सर्वस्य पदार्थस्य प्रज्ञापकः<sup>८</sup> तदीयो रश्मिः ‘विभ्वा विभुर्व्यासः सन्’<sup>९</sup> अजनिष्ट प्रादुरभूत् । किंच ‘यथा’ रात्री रात्रिः स्वयं ‘सवितुः’ सूर्यसकाशात् ‘प्रसूता’ उत्पन्ना । सूर्यो हि अस्तं गच्छन् रात्रिं जनयति । तस्मिन्ननस्तमिते रात्रेरुत्पत्त्यभावात् । एवमेव रात्रिरपि ‘उषसे’ ‘सवाय उषस उत्पत्तये तदर्थं’ ‘योनिं’ स्थानं स्वकीयापरभागलक्षणम् ‘अरैक्’ आरेचितवती कल्पितवतीत्यर्थः । यद्वा । प्रसूता रात्रिसकाशादुत्पन्नोषाः सवितुः सूर्यस्य सवाय प्रसवाय जन्मने यथा भवति एवं रात्रिरपि उषसे उषसो यजन्म तदर्थं योनिं स्वापरभागलक्षणं स्थानं कृतवती । अत्र निरुक्तम्—‘इदं श्रेष्ठं ज्योतिषां ज्योतिरागमत् चित्रं प्रकेतं प्रज्ञाततममजनिष्ट विभूततमं यथा प्रसूता सवितुः प्रसवाय रात्रिरादित्यस्यैवं रात्र्युषसे योनिमरिचत्स्थानम्’ (निरु. २. १९) इति ॥ श्रेष्ठम् । प्रशस्यशब्दात् आतिशायनिकः इष्टम् । ‘प्रशस्यस्य श्रः’ (पा. सू. ५. ३. ६०)

१. क्ष-ट-ठ-इत्थं सप्तमोऽध्यायो व्याख्यातः । अष्टमो व्याख्यायते; स-इत्थं सप्तममध्यायं व्याख्याय अष्टमाध्यायव्याख्यानमारभ्यते । २. क्ष-ट-ठ-प्रातरनुवाकन्यायेनेत्यतिदेशात् । ३. क्ष-ट-ठ-प्रशस्तम् । ४. क्ष-ट-ठ-न विस्पष्टः प्रकाशः; स-अस्पष्टप्रकाशः । ५. क्ष-ट-ठ-प्रशस्ततममित्यर्थः । ६. द-व-ल-प्रकाशकः । ७. क्ष-ट-ठ-‘सन्’ नास्ति ।

इति श्रादेशः । ' प्रकृत्यैकाच् ' ( पा. सू. ६. ४. १६३ ) इति प्रकृतिभावात् टिलोपाभावः । अगात् । एतेः लुङि ' इणो गा लुङि ' इति गादेशः । ' गातिस्था ' इति सिचो लुक् । प्रकेतः । ' कित ज्ञाने ' । अन्तर्भावित्पण्यथात् कर्मणि घञ् । थाथादिना उत्तरपदान्तोदात्तत्वम् । अजनिष्ट । ' जनी प्रादुर्भावे ' । लुङि सिच इडागमः । विन्वा । ' विप्रसंभ्यो ह्रस्वायाम् ' इति भवतेः डुप्रत्ययः । ' सुपां सुलुक् ' इत्यादिना सोः आकारादेशः । ' ओः सुपि ' इति यणादेशस्य ' न भूसुधियोः ' इति प्रतिषेधे प्राप्ते ' छन्दस्युभयथा ' इति यणादेशः । व्यत्ययेनाद्युदात्तत्वम् । यद्वा । विपूर्वात् भवतेः औणादिको डुप्रत्ययः<sup>१</sup> । निच्वादाद्युदात्तत्वम् । प्रसूता । ' पूङ् प्राणिप्रसवे ' । कर्मणि निष्ठा । ' गतिरनन्तरः ' इति गतेः प्रकृतिस्वरत्वम् । सवाय । ' छन्दसि जवसवौ वक्तव्यौ ' ( पा. सू. ३. ३. ५६. ४ ) इति निपातनात् अच् । चित्त्वादान्तोदात्तत्वम् । ' अणोऽप्रगृह्यस्यानुनासिकः ' इति संहितायाम् अकारः सानुनासिकः । एव । ' निपातस्य च ' इति संहितायां दीर्घः । रात्री । ' रात्रेश्चाजसौ ' इति ङीप् । ' यस्येति च ' इति इकारलोपः । अरैक् । ' रिचिर् विरेचने ' । लङि ' बहुलं छन्दसि ' इति विकरणस्य लुक् । लघूपधगुणे ' हल्ङ्याढ्यः<sup>२</sup> ' इति तिलोपः । वर्णव्यापत्त्या<sup>३</sup> व्यत्ययेन एकारस्य ऐकारः<sup>४</sup> ॥

रुशद्वत्सा रुशती श्वेत्यागादारैर्गु कृष्णा सदनान्यस्याः ।

समानबन्धू अमृते अनुची द्यावा वर्णं चरत आमिनाने ॥ २ ॥

रुशत्ऽवत्सा । रुशती । श्वेत्या । आ । अगात् । अरैक् । ऊँ इति । कृष्णा । सदनानि ।

अस्याः ॥ समानबन्धू इति समानऽबन्धू । अमृते इति । अनुची इति ।

द्यावा । वर्णम् । चरतः । आमिनाने इत्याऽमिनाने ॥ २ ॥

श्वेत्या इत्युषसो नामधेयम् । रुशती दीप्ता<sup>१</sup> श्वेत्या श्वेतवर्णोष्णाः । रुशद्वत्सा रुशन् दीप्ताः सूर्यो वत्सो यस्याः सा तथोक्ता । यथा मातुः समीपे वत्सः संचरति एवमुषसः समीपे सूर्यस्य नित्यम्<sup>२</sup> अवस्थानात्तद्वत्सत्वम् । अथवा यथा वत्सो मातुः स्तन्यं<sup>३</sup> रसं<sup>४</sup> पिबन्<sup>५</sup> हरति<sup>६</sup> एवमुषसोऽवश्यायाख्यं रसं पिबन् वत्स इत्युच्यते । तादृशी सती<sup>७</sup> आगात् आगतवती । आगतायाः<sup>८</sup> अस्याः उषसः<sup>९</sup> कृष्णा कृष्णवर्णा रात्रिः<sup>१०</sup> सदनानि स्थानानि स्वकीयान्यार्धयामलक्षणानि<sup>११</sup> अरैक् आरेचितवती<sup>१२</sup> कल्पितवती दत्तवतीत्यर्थः ।<sup>१३</sup> उ इत्येतत् पादपूरणम्<sup>१४</sup> । अपि चैते रात्र्युषसौ<sup>१५</sup> समानबन्धू समानेनैकेन सूर्याख्येन बन्धुना सख्या युक्ते । यद्वा । सूर्येण सह संबद्धे । यथोषाः उदेध्यता सूर्येण संबद्धा एवं रात्रिरपि अस्ते यता<sup>१६</sup> सूर्येण संबद्धा ।<sup>१७</sup> अमृते मरणरहिते कालात्मकतया नित्यत्वात्<sup>१८</sup> अनुची अन्वञ्चन्त्यौ । प्रथमं रात्रिः पश्चादुषा इत्यनेन क्रमेण गच्छन्त्यौ । यद्वा । सूर्यगत्यनुसारेण गच्छन्त्यौ । एवंभूते<sup>१९</sup> वर्णं सर्वेषां प्राणिनां रूपम्<sup>२०</sup> आमिनाने जरयन्त्यौ । यद्वा । स्वकीयं रूपं हिंसन्त्यौ । उषसा नैशं तमो निवर्त्यते प्रकाशात्मकमुषसो रूपं रात्र्या । एवंविधे सत्यौ<sup>२१</sup> द्यावा द्योतमाने<sup>२२</sup> चरतः प्रतिदिवसमावर्तते ।

१. क्ष-ट-डुन्प्रत्ययः । २. क्ष-ट-ठ-वर्णव्यापत्त्या व्यत्ययेन वा ऐकारः; स-वर्णव्यत्ययेन एकारस्य ऐकारः । ३. च-छ-ण-फ-अपि । ४. क्ष-ट-ठ-स्तन्यरसम् । ५. क्ष-ट-पिबन् विहरति; च-छ-ण-पिबति; ध-पिबन एति । ६. क्ष-ट-ठ-रेचितवती । ७. क्ष-ट-ठ-पदपूरणम् । ८. क्ष-ट-आयता ।

यद्वा । द्यावा नभसा अन्तरिक्षमार्गेण चरतः प्रतिदिवसं गच्छतः । अत्र निरुक्तं—‘रुशद्वत्सा सूर्यवत्सा रुशदिति वर्णनाम रोचतेऽर्जलतिकर्मणः । सूर्यमस्या वत्समाह साहचर्याद्वत्सहरणाद्वा । रुशती श्वेत्यागात् श्वेत्या श्वेततेररिचक्रुणा सदनान्यस्याः कृष्णवर्णा रात्रिः कृष्णं कृष्यतेनिकृष्टो वर्णः । अथैने संस्तौति समानबन्धू समानबन्धने अमृते अमरणधर्माणावनूची अनूच्यावितीतरेतरमभिप्रेत्य द्यावा वर्णं चरतस्ते एव द्यावौ द्योतनादपि वा द्यावा चरतस्तया सह चरत इति स्यादामिनाने आमिन्वाने अन्योन्यस्याध्यात्मं कुर्वाणे ’ ( निरु. २. २० ) इति ॥ श्वेत्या । ‘ श्विता वर्णे ’ । अस्मात् प्यन्तात् ‘ अचो यत् ’ इति भावे यत् । णिलोपः । अर्शआदिवात् मत्वर्थायः अच् । अमृते । मृते मरणमनयोर्नास्तीति बहुव्रीहौ ‘ नजो जरमरमित्रमृताः ’ इत्युत्तरपदाद्युदात्तत्वम् । अनूची । अनुपूर्वादञ्जतेः ‘ ऋत्विक् ’ इत्यादिना क्तिन् । ‘ अनदिताम् ’ इति नलोपः । ‘ अञ्जतेऽश्रोपसंख्यानम् ’ इति ङीप् । ‘ अचः ’ इत्यकारलोपे ‘ चौ ’ इति दीर्घः । ‘ अनुदात्तस्य च यत्रोदात्तलोपः ’ इति ङीप् उदात्तत्वम् । ‘ सुपां सुलुक् ’ इति विभक्तैर्लुक् । आमिनाने । ‘ मीङ् हिंसायाम् ’ । क्रैयादिकः । शानचि ‘ मीनातेर्निगमे ’ इति ह्रस्वत्वम् ॥

समानो अध्वा स्वस्त्रोरनन्तस्तमन्यान्या चरतो देवशिष्टे ।

न मेथेते न तस्थतुः सुमेके नक्तोषासा समनसा विरूपे ॥ ३ ॥

समानः । अध्वा । स्वस्त्रोः । अनन्तः । तम् । अन्याऽन्या । चरतः । देवशिष्टे इति देवऽशिष्टे ।

न । मेथेते इति । न । तस्थतुः । सुमेके इति सुऽमेके ।

नक्तोषसा । समनसा । विरूपे इति विऽरूपे ॥ ३ ॥

वस्वस्त्रोः भगिन्योः रात्र्युषसोः वऽअध्वा संचरणसाधनभूतो मार्गः वसमानः एक एव । येनैव<sup>१</sup> आकाशमार्गेणोषा निर्गच्छति तेनैव रात्रिरपि । स च मार्गः वऽअनन्तः अवसानरहितः । वतं मार्गं देवशिष्टे देवेन द्योतमानेन सूर्येण अनुशिष्टे शिक्षिते सत्यौ वऽअन्याऽन्या एकैका चरतः क्रमेण गच्छतः । अपि च सुमेके शोभनमेहने सर्वेषामुत्पादकत्वात् शोभनप्रजनने वऽनक्तोषासा रात्रिरुषाश्च विरूपे तमःप्रकाशलक्षणाभ्यां विरुद्धरूपाभ्यां युक्ते अपि<sup>२</sup> समनसा समानमनस्के ऐकमत्यं प्राप्ते सत्यौ वऽन मेथेते परस्परं न हिंस्तः । तथा वऽन तस्थतुः क्वचिदपि न तिष्ठतः । सर्वदा लोकानुग्रहार्थं गच्छतः इत्यर्थः ॥ अन्याऽन्या । ‘ कर्मव्यतिहारे सर्वनाम्नो द्वे भवत इति वक्तव्यं समासवच्च बहुलम् ’ ( पा. म. ८. १. १२. ११ ) इति अन्यशब्दस्य द्विर्भावः । ‘ तस्य परमाञ्जैडितम् ’ इति आञ्जैडितसंज्ञायाम् ‘ अनुदात्तं च ’ इति आञ्जैडितानुदात्तत्वम् । देवशिष्टे । ‘ शासु अनुशिष्टौ ’ । अस्मात् कर्मणि निष्ठा । ‘ यस्य विभाषा ’ इति इट्प्रतिषेधः । ‘ शास इडङ्हलोः ’ ( पा. सू. ६. ४. ३४ ) इति उपधाया इत्वम् । ‘ शासिवसिधसीनां च ’ इति षत्वम् । ‘ तृतीया कर्मणि ’ इति पूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वम् । मेथेते । ‘ मिथृ मेथृ मेधाहिंसनयोः ’ । भौवादिकः । अनुदात्तेत् । सुमेके । ‘ मिह सेचने ’ । भावे घञ् । शोभनो मेहो ययोस्ते । व्यत्ययेन ककारः । उत्तरपदस्य जित्स्वरेणाद्युदात्तत्वम्<sup>३</sup> । ‘ आद्युदात्तं व्यच्छन्दसि ’ इत्युत्तरपदाद्युदात्तत्वम् । नक्तोषासा । ‘ सुपां सुलुक् ’ इति विभक्तेराकारः । ‘ अन्येषामपि दृश्यते ’ इति संहितायामुपधादीर्घः ॥

भास्वती नेत्री सूनुतानामचैति चित्रा वि दुरो न आवः ।

प्राप्या जगद्भ्यु नो रायो अख्यदुषा अजीगर्भुवनानि विश्वा ॥ ४ ॥

भास्वती । नेत्री । सूनुतानाम् । अचैति । चित्रा । वि । दुरोः । नः । आवरित्यावः ।

प्रऽअप्यै । जगत् । वि । ऊँ इति । नः । रायः । अख्यत् ।

उषाः । अजीगः । भुवनानि । विश्वा ॥ ४ ॥

१भास्वती विशिष्टप्रकाशनयुक्ता । सूनुतेति वाङ्नाम । २सूनुतानां वाचां ३नेत्री उत्पादयित्री ।  
उषसः प्रादुर्भावानन्तरं हि पशुपक्षिमृगादयः सर्वे शब्दं कुर्वन्ति । एवंभूता उषाः ४अचेति अस्माभिः  
अज्ञायि । ५चित्रा चायनीया ज्ञाता १ सा २नः अस्माकं ३दुरः द्वाराणि तमसा तिरोहितानि ४वि ५आवः  
व्यवृणोत् । यथास्माभिर्दृश्यन्ते तथा तमो निवार्य प्रकाशयतीत्यर्थः २ । अपि च ५जगत् सर्वं भुवनं  
५प्राप्य प्रकाशं गमयित्वा ५नः अस्माकं ५रायः धनानि वि ५अख्यत् विशिष्टप्रकाशनयुक्तान्यकरोत् । ५उ  
इत्येतत् पादपूरणम् ३ । सैषा ५उषाः ५विश्वा ५भुवनानि सर्वाणि भुवनानि तमसा तिरोहितत्वेन अविद्य-  
मानकल्पानि ५अजीगः उद्गिरति स्वमुखान्निर्गमयति । स्वकीयेन प्रकाशेन तमो निःसार्य पुनरुत्पन्ना-  
नीव करोतीत्यर्थः ॥ नेत्री । 'णीञ् प्रापणे' । वृच् । 'ऋन्नेभ्यो ङीप्' । 'उदात्तयणो हलपूर्वात्' इति  
ङीप् उदात्तत्वम् । अचेति । 'चित्ति संज्ञाने' । दुरः । द्वाराशब्दस्य 'र्येर्मतौ बहुलम्' (पा. सू. ६. १.  
३७. ६) इति बहुलवचनात् संप्रसारणम् । आवः । 'वृञ् वरणे' । लुङि 'मन्त्रे घस' इति च्लेर्लुक् ।  
गुणः । 'हल्ङ्याभ्यः' इति तिलोपः । 'छन्दस्यपि दृश्यते' इति आडागमः । प्राप्य । 'ऋ गतौ' । णौ  
'अर्तिही' इत्यादिना पुक् । 'समासेऽनन्पूर्वे क्त्वो ल्यप्' । अख्यत् । 'ख्या प्रकथने' । लुङि  
'अत्यतिवक्ति' इत्यादिना च्लेरङादेशः । अजीगः । 'गृ निगरणे' । लङि तिपि 'बहुलं छन्दसि' इति  
विकरणस्य श्रुः । द्विर्वचनोरद्वहलादिशेषाः । 'अर्तिपिपत्योश्च, बहुलं छन्दसि' इति अभ्यासस्य  
इत्वम् । छान्दसः ईकारः । यद्वा । अस्मात् ण्यन्तात् लुङि चङि द्विर्भावसन्वद्भावेवदीर्घाः । छान्दसः  
चङो लोपः ॥

जिह्मश्ये चरितवे मघोन्याभोगये इष्टये राय उ त्वम् ।

दभ्रं पश्येच्च उर्विया विचक्षे उषा अजीगर्भुवनानि विश्वा ॥ ५ ॥

जिह्मऽश्ये । चरितवे । मघोनी । आऽभोगये । इष्टये । राये । ऊँ इति । त्वम् ।

दभ्रम् । पश्यत्ऽभ्यः । उर्विया । विऽचक्षे । उषाः । अजीगः । भुवनानि । विश्वा ॥ ५ ॥

मघोनी इत्युषसो नामधेयम् । १मघोनी धनवती उषाः २जिह्मश्ये जिह्वां वक्त्रं शयानाय पुरुषाय  
३चरितवे चरितुं शयनादुत्थाय स्वापेक्षितं प्रति गन्तुं व्युच्छन्ती भवति । त्वम् । अयमेकशब्दपर्यायः सर्व-  
नामशब्दः । यदाह—'स्व इति विनिग्रहार्थीयं सर्वनामानुदात्तम्' (निरु. १.७) इति । ४त्वम् एकं प्रति

‘आभोगये आभोग्याय शब्दादिविषयार्थं तथा अपरं प्रति’ इष्टये यागार्थं तथा अन्यं प्रति ‘राये धनार्थं च व्युच्छन्तीति शेषः । उशब्दश्चार्थः । अपि च ‘द्वयम् अल्पं’ पश्यद्भयः अन्धकारावृत्तत्वेन ईषद्वष्टभ्यो मनुष्येभ्यः ‘विचक्षे विशिष्टप्रकाशाय व्युच्छन्ती’ उर्विया उर्वी विस्तीर्णा’ उषाः सर्वाणि भूतजातानि तमसा निरोहितानि प्रकाशदानेन’ उद्गीर्णानीव करोति ॥ जिह्मश्चे । ‘शीङ् स्वमे’ । जिह्मं शेते इति जिह्मशीः । ‘क्लिप् च’ इति क्लिप् । कृदुत्तरपदप्रकृतिस्वरत्वम् । ‘एरनेकाचः’ इति यण् । ‘उदात्तस्वरितयोर्यणः’ इति विभक्तेः स्वरितत्वम् । आभोगये । आभोगशब्दाच्चतुर्थ्येकवचने यकारोपजनः<sup>१</sup> । यद्वा । आङ्-पूर्वात् भुजेः बहुलवचनादौणादिकः किप्रत्ययः कृत्वं च । उर्विया । ‘इयाडियाजीकाराणामुपसंस्थानम्’ ( पा. सू. ७. १. ३९. १ ) इति उर्वीशब्दादुत्तरस्य सोः डियाजादेशः<sup>२</sup> । विचक्षे । ‘चक्षिङ् व्यक्तायां वाचि’ । विपूर्वादस्मात् संपदादिलक्षणो भावे क्लिप् ॥ ॥ १ ॥

क्षत्राय त्वं श्रवसे त्वं महीया इष्टये त्वमर्थमिव त्वमित्यै ।

विसदृशा जीविताभिप्रचक्षे उषा अजीगर्भुवनानि विश्वा ॥ ६ ॥

क्षत्राय । त्वम् । श्रवसे । त्वम् । महीयै । इष्टये । त्वम् । अर्थम् इव । त्वम् । इत्यै ।

विसदृशा । जीविता । अभिप्रचक्षे । उषाः । अजीगः । भुवनानि । विश्वा ॥ ६ ॥

‘क्षत्राय । धननामैतत् । धनार्थं’ त्वम् एकं प्रति उषा व्युच्छन्ती<sup>४</sup> इति शेषः । तथा ‘श्रवसे अन्नार्थं’ त्वम् एकं प्रति ‘महीयै महत्यै’ इष्टये<sup>५</sup> अग्निष्टोमादिमहायज्ञार्थं<sup>६</sup> त्वम् एकं प्रति व्युच्छन्ती<sup>७</sup> । तथा ‘अर्थमिव अपेक्षितमर्थं’ प्रति ‘इत्यै गमनार्थं’ त्वम् एकं प्रति व्युच्छन्ती<sup>८</sup> । अपि च ‘विसदृशा विलक्षणानि नानारूपाणि’ जीविता जीवितानि जीवनोपायभूतानि<sup>९</sup> कृषिवाणिज्यादीनि ‘अभिप्रचक्षे आभिसुख्येन प्रकाशयितुं’ व्युच्छन्ती ‘उषाः सर्वाणि भूतजातानि तमसा निगीर्णानि’ अजीगः<sup>१०</sup> प्रकाशनेन<sup>११</sup> उद्गीर्णानीवाकरोत् ॥ त्वम्<sup>१२</sup> । ‘त्वसमसिमनेमेत्यनुच्चानि’ ( फि. सू. ७८ ) इति सर्वानुदात्तत्वम्<sup>१३</sup> । महीयै । मह्यै । महः ‘इन् सर्वधातुभ्यः’ इति इन्प्रत्ययः । ‘कृदिकारादक्तिनः’ इति ङीष् । ‘उदात्तयणः’ इति विभक्तेरुदात्तत्वम् । छान्दसः ईकारोपजनः । यद्वा । महीशब्दादुत्तरस्य चतुर्थ्येकवचनस्य ‘याडापः’ ( पा. सू. ७. ३. ११३ ) इति व्यत्ययेन याडागमः । छान्दसमन्तोदात्तत्वम् । विसदृशा । ‘त्यदादिषु दृशोऽनालोचने कञ्’ इत्यत्र ‘समानान्ययोश्च’ ( पा. सू. ३. २. ६०. १ ) इति वचनात् दृशेः कञ् । ‘समानस्य च्छन्दसि’ इति सभावः । विगतसादृश्यानि विसदृशानि । ‘शेच्छन्दसि बहुलम्’ इति शैलौपः । बहुव्रीहौ पूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वम् । अभिप्रचक्षे । चक्षेः ‘तुमर्थे सेसेन्’ इति सेन्प्रत्ययः । ‘स्कोः संयोगाद्योः’ इति कलोपः । कत्वषवे ॥

१. क्ष-ट-प्रकाशेन; ठ-प्रकाशनेन । २. च-छ-फ-यकारोपजनः छान्दसः । ३. क्ष-ट-ठ-इयाजादेशः । ४. क्ष-ट-ठ-व्युच्छती । ५. क्ष-ट-ठ-इष्टये यागाय । ६. क्ष-ट-अग्निष्टोमादि-महायागार्थम् । ७. क्ष-ट-ठ-‘व्युच्छन्ती’ नास्ति । ८. क्ष-ट-ठ-‘व्युच्छन्ती’ नास्ति । ९. स-जीवितोपायभूतानि । १०. क्ष-ट-ठ-‘अजीगः’ नास्ति । ११. क्ष-ट-ठ-प्रकाशेन । १२. क्ष-ट-ठ-‘त्वम्.....सर्वानुदात्तत्वम्’ नास्ति ।

एषा दिवो दुहिता प्रत्यदर्शि व्युच्छन्ती युवतिः शुक्रवासाः ।

विश्वस्येशाना पार्थिवस्य वस्व उषो अद्येह सुभगे व्युच्छ ॥ ७ ॥

एषा । दिवः । दुहिता । प्रति । अदर्शि । विऽउच्छन्ती । युवतिः । शुक्रवासाः ।

विश्वस्य । ईशाना । पार्थिवस्य । वस्वः । उषः । अद्य । इह । सुऽभगे । वि । उच्छ ॥ ७ ॥

‘दिवो’ दुहिता व्योम्नो दुहितृस्थानीया । तस्य हि पूर्वार्धे उषा उत्पद्यते । सा एषा व्युच्छन्ती तमो वर्जयन्ती प्रत्यदर्शि सर्वैः प्राणिभिर्दृष्टाभूत् । क्रीदशी सा । युवतिः यावयित्री फलानां पुरुषैः प्रापयित्री नित्ययौवनोपेता वा । शुक्रवासाः श्वेतवसवा निर्मलदीप्तिर्वा । तथा विश्वस्य सर्वस्य पार्थिवस्य पृथिव्याः संबन्धिनः वस्वः धनस्य ईशाना ईश्वरी । हे सुभगे शोभनधने उषः तादृशी त्वम् अद्य अस्मिन् काले इह अस्मिन् देवयजनदेशे व्युच्छ तमांसि विवासय वर्जयेत्यर्थः ॥ दिवः<sup>१</sup> । ‘ऊडिदम्’ इति विभक्तेश्चात्त्वम्<sup>२</sup> । व्युच्छन्ती । ‘उच्छी विवासे’ । विवासो वर्जनम् । तौदादिकः<sup>३</sup> । युवतिः । ‘यूनस्तिः’ ( पा. सू. ४. १. ७७ ) । शुक्रवासाः । ‘वस आच्छादने’ । वस्ते सर्वमाच्छादयतीति प्रकाशो वासः । बहुव्रीहौ पूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वम् । ईशाना । ‘ईश ऐश्वर्ये’ । अदादिवान् शपो लुक् । अनुदात्तेत्वात् लसार्वधातुकानुदात्तत्वे धातुस्वरः । पार्थिवस्य । ‘पृथिव्या आजौ’ इति प्राग्दीप्त्यतीयः अजप्रत्ययः । वस्वः । लिङ्प्रत्ययः । ‘वेडिति’ इति गुणस्य ‘जसादिषु च्छन्दसि वाचचनम्’ इति विकल्पितत्वादभावे यणादेशः ॥

परायतीनामन्वेति पार्थ आयतीनां प्रथमा शश्वतीनाम् ।

व्युच्छन्ती जीवमुदीरयन्त्युषा मृतं कं चन बोधयन्ती ॥ ८ ॥

पराऽयतीनाम् । अनु । एति । पार्थः । आऽयतीनाम् । प्रथमा । शश्वतीनाम् ।

विऽउच्छन्ती । जीवम् । उत्ऽईरयन्ती । उषाः । मृतम् । कम् । चन । बोधयन्ती ॥ ८ ॥

‘परायतीनां परागच्छन्तीनाम् अतीतानामुपसां संबन्धि पार्थः अन्तरिक्षैकदेशलक्षणं स्थानम् । ‘पार्थोऽन्तरिक्षं पथा व्याख्यातम्’ ( निरु. ६. ७ ) इति यास्कः । अद्यतन्युषाः अन्वेति अनुगच्छति । अतीता उषसो यथा व्युष्टा एवमेवैषापि व्युच्छतीत्यर्थः । तथा आयतीनाम् आगच्छन्तीनां शश्वतीनां बह्वीनामुपसां प्रथमा आद्या भवति । एषा यथा वर्तते एवमेव<sup>३</sup> आगामिन्योऽप्युषस इत्यर्थः । तादृशी व्युच्छन्ती तमो वर्जयन्ती जीवं प्राणिनां जीवात्मानम् उदीरयन्ती शयनादूर्ध्वं प्रेरयन्ती उषाः मृतं स्वापसमये प्रलीनेन्द्रियत्वात् मृतमिव सन्तं कं चन कमपि पुरुषं बोधयन्ती पुनः इन्द्रियप्रवेशेन<sup>४</sup> चेतनं कुर्वती प्रवर्तते<sup>५</sup> इति शेषः ॥ परायतीनाम् । ‘इण् गतौ’ । लटः शतृ । ‘इणो यण् उगितश्च’ इति ङीप् । ‘ज्याश्छन्दसि बहुलम्’ इति नाम उदात्तत्वम् ॥

१. क्ष-ट-ठ-‘दिवः ..... उदात्तत्वम्’ नास्ति । २. क्ष-ट-ठ-भौवादिकः । ३. क्ष-ट-ठ-एवम् । ४. क्ष-ट-ठ-इन्द्रियप्रवेशेन । ५. क्ष-ट-ठ-वर्तते ।

उषो यदग्निं समिधे चकर्थं वि यदावक्षसा सूर्यस्य ।

यन्मानुषान्यक्ष्यमाणान् अजीगस्तदेवेषु चक्षुषे भद्रमम्रः ॥ ९ ॥

उषः । यत् । अग्निम् । समुद्भवे । चकर्थं । वि । यत् । आवः । चक्षसा । सूर्यस्य ।

यत् । मानुषान् । यक्ष्यमाणान् । अजीगरिति । तत् । देवेषु । चक्षुषे । भद्रम् । अम्रः ॥ ९ ॥

हे उषः पत्वम् अग्निं गार्हपत्यादिरूपं समिधे समिन्धनाय प्रज्वलनार्थं<sup>१</sup> यत् चकर्थं कृतवती । उषःकाले ह्यग्नयो होमार्थमुपसमिध्यन्ते । अपि च तमसा तिरोहितं जगत् सूर्यस्य चक्षसा प्रकाशेन यत् वि आवः व्यवृणोः तमसा विच्छिद्यमकरोः । तथा मानुषान् मनोः पुत्रान् मनुष्यान् यक्ष्यमाणान् यागं करिष्यतस्त्वं यत् अजीगः पूर्वं तमसा अस्तान् प्रकाशेन उद्गीर्णानिवाकरोः । हे उषः देवेषु मध्ये त्वमेव अद्रं भजनीयं यत् एतत्त्रिविधम् अम्रः कर्म चक्षुषे कृतवती ॥ आवः । ' वृज् वरणे ' । लुङि ' मन्त्रे घसं ' इति च्लेङ्गि । गुणे ' हलङ्याभ्यः ' इति सिलोपः । ' छन्दस्यपि दद्यते ' इति आडागमः । मानुषान् । ' मनोजातावव्यतौ पुक् च ' इति अञ् पुगागमश्च ॥

क्रियात्या यत्समया भवाति या व्युषुर्याश्च नूनं व्युच्छान् ।

अनु पूर्वाः कृपते वावशाना प्रदीध्याना जोषमन्याभिरेति ॥ १० ॥

क्रियति । आ । यत् । समया । भवाति । याः । विऽउषुः । याः । च । नूनम् । विऽउच्छान् ।

अनु । पूर्वाः । कृपते । वावशाना । प्रदीध्याना । जोषम् । अन्याभिः । एति ॥ १० ॥

समया इत्यव्ययं समीपवचनम् । उषाः समया भवाति समीपस्था भवतीति यत् एतत् तत् क्रियति काले प्रवृत्तं परिसमाप्तं वा इति आकारः प्रश्नार्थः । एतदुक्तं भवति । उषा येन कालेन संयुक्ता स कालः क्रियान् तस्य कालस्य किं परिमाणमिति । अनेन उषसोऽनन्तत्वमुक्तम् । तदेव स्पष्टीकरोति । पुरा याः उषसः व्यूषुः व्युष्टाः संजाताः । नूनम् अवश्यमितः परं याश्च उषसः व्युच्छान् व्युच्छन्ति व्युष्टा भविष्यन्ति । तत्र पूर्वाः व्युष्टा अतीता उषसः वावशाना कामयमाना इदानीं वर्तमाना उषाः अनु कृपते अनुकल्पते समर्था भवति । अतीता उषसो यथा प्रकाशमकुर्वन् तद्वद्देवापि प्रकाशं करोतीत्यर्थः । तथा प्रदीध्याना प्रकर्षेण दीप्यमाना उषाः<sup>२</sup> अन्याभिः आगामिनीभिः<sup>३</sup> उषोभिः जोषं सह एति संगच्छते । आगामिन्योऽपि एतदीयं प्रकाशम् अनुकुर्वन्ति<sup>४</sup> इत्यर्थः ॥ क्रियति । किं परिमाणमस्य । ' किमिदंभ्यां वो घः ' ( पा. सू. ५. २. ४० ) इति घत्वविधानसामर्थ्यात् किंश्वादादपि परिमाणार्थं वतुप् वकारस्य घत्वम् । ' इदंकिमोरीद्वी ' ( पा. सू. ६. ३. ९० ) इति किमः कीआदेशः । घस्य इयादेशो ' यस्य ' इति लोपः । प्रत्ययाद्युदात्तरत्वम् । छान्दसः साहितिको दीर्घः । भवाति । लेटि आडागमः । व्यूषुः । विपूर्वो वसतिर्व्युच्छन्ने वर्तते । लिटि उसि कित्त्वे यजादित्वात् संप्रसारणं द्विवचनादि । व्युच्छान् । ' उच्छी विवासे ' । विवासो<sup>५</sup> वर्जनम्<sup>६</sup> । लेटि आडागमः । संयोगान्तस्य

१. स-प्रज्वलनार्थम् । २. क्ष-उ-ठ-एषा । ३. क्ष-उ-ठ-आगामिनीभिः नास्ति । ४. क्ष-उ-ठ-एतम् । ५. क्ष-उ-ठ-अनुकुर्वते । ६. क्ष-उ-ठ-विवासो वर्जनम् नास्ति ।



लोपः । कृपते । 'कृप् सामर्थ्ये' । व्यस्ययेन शः । वावशाना । 'वश कान्तौ' । अस्मात् यङ्लुगन्तान्  
ताच्छीलिकः चानश् । प्रदीयाना । 'दीधीङ् दीसिदेवनयोः' । लटः शानच् । अदादित्वात् शपो लुक् ।  
'जक्षित्यादयः षट्' इति अभ्यस्तमंज्ञायाम् 'अभ्यस्तानामादिः' इत्याद्युदात्तत्वम् । गतिसमासे  
कृदुत्तरपदप्रकृतिस्वरत्वम् ॥ २ ॥

ईयुषे ये पूर्वतरामपश्यन्व्युच्छन्तीमुषसं मर्त्यासः ।

अस्माभिरु नु प्रतिचक्ष्याभूदो ते यन्ति ये अपरीषु पश्यान् ॥ ११ ॥

ईयुः । ते । ये । पूर्वतराम् । अपश्यन् । विऽउच्छन्तीम् । उषसम् । मर्त्यासः ॥ अस्माभिः ।

ऊँ इति । नु । प्रतिचक्ष्या । अभूत् । ओ इति । ते । यन्ति । ये । अपरीषु । पश्यान् ॥ ११ ॥

ये मर्त्यासः मरणधर्माणो मनुष्याः व्युच्छन्तीं विवासयन्तीं पूर्वतराम् अतिशयेन पूर्वा विप्रकृष्टाम्  
उषसम् अपश्यन् दृष्टवन्तः ते मनुष्याः ईयुः गताः<sup>१</sup> । तथा अस्माभिः अपि नु इदानीं  
प्रतिचक्ष्या प्रकर्षेण दृष्टव्या अभूत् जाता । तथा अपरीषु भाविनीषु रात्रिषु ये मनुष्याः एतामुषसं  
पश्यान् पश्यन्ति ते । आ उ इति निपातद्वयसमुदायः । तत्र उ इत्येतद्वधारणे । एव यन्ति  
आगच्छन्त्येव । कालत्रयेऽप्येषा व्याप्य वर्तते इत्यर्थः ॥ ईयुः । 'इण् गतौ' । लिटि उसि 'इणो यण्'  
इति यणादेशः । 'द्विवचनेऽचि' इति तस्य स्थानिवद्भावात् द्विभावे 'दीर्घ इणः किति' ( पा. सू.  
सू. ७. ४. ६९ ) इति अभ्यासस्य दीर्घत्वम् । ते । 'युष्मत्तत्तक्षुःष्वन्तःपादम्' इति सकारस्य  
ष्वं ष्ट्वं च । मर्त्यासः । 'आजसेरसुक्' ॥

यावयद्वेषा ऋतपा ऋतेजाः सुम्नावरीं सूनृता ईरयन्ती ।

सुमङ्गलीर्विभ्रती देववीतिमिहाद्योषः श्रेष्ठतमा व्युच्छ ॥ १२ ॥

यवयत्द्वेषाः । ऋतपाः । ऋतेजाः । सुम्नावरी । सूनृताः । ईरयन्ती ।

सुऽमङ्गलीः । विभ्रती । देववीतिम् । इह । अद्य । उषः । श्रेष्ठतमा । वि । उच्छ ॥ १२ ॥

यावयद्वेषाः । यावयन्ति अस्मत्तः पृथक्कृतानि द्वेषांसि द्वेषूणि राक्षसादीनि यया सा तथोक्ता ।  
न ह्युषसि जातायां राक्षसादयोऽवतिष्ठन्ते यतस्ते निशाचराः । ऋतपाः ऋतस्य सत्यस्य यज्ञस्य  
वा पालयित्री ऋतेजाः यज्ञार्थं प्रादुर्भूता । सत्यामुषसि अहनि<sup>२</sup> यागा अनुष्ठीयन्ते अतो<sup>३</sup> यज्ञार्थं जाते-  
त्युच्यते<sup>३</sup> । सुम्नावरी । सुम्नामिति सुखनाम तद्वती । सूनृताः । वाङ्मामैतत् । पशुपक्षिमृगादीनां  
वचांसि ईरयन्ती प्रेरयन्त्युत्पादयन्ती । सुमङ्गलीः सौमङ्गल्योपेता । पत्या कदाचिदपि न वियुक्तेत्यर्थः ।  
देववीतिं देवैः काम्यमानं यज्ञं विभ्रती धारयन्ती हे उषः श्रेष्ठतमा उक्तेन प्रकारेणातिप्रशस्ता त्वम्  
इह अस्मिन् देवयजनदेशे अद्य अस्मिन् यागसमये व्युच्छ विवासय ॥ यावयद्वेषाः । 'यु मिश्रणा-  
मिश्रणयोः' । अस्मात् प्यन्तात् लटः शतृ । तस्य 'छन्दस्युभयथा' इति आर्धधातुकत्वात् अदुपदेशात्

लसार्वधातुकानुदात्तत्वाभावात् प्रत्ययस्वर एव शिष्यते । पुनर्वहुव्रीहौ स एव स्वरः । छान्दसः पद-  
कालीनो ह्रस्वः । ऋतपाः । ऋतं पाति रक्षतीति ऋतपाः । ' पा रक्षणे ' । विच् । ऋतेजाः । ऋते निमित्त-  
भूते जायते इति ऋतेजाः । ' जनी प्रादुर्भावे ' । ' जनसनग्वनक्रमगमो विद् ' । ' विङ्गनोरनुनासिक-  
स्यात् ' इति आत्वम् । ' तत्पुरुषे कृति बहुलम् ' इति अलुक् । सुज्ञावरी । ' छन्दसीवनिपौ ' ।  
इति मत्वर्थीयो वनिप् । ' वनो र च ' इति ङीप् नकारस्य रेकादेशश्च । ' अन्येषामपि दृश्यते ' इति  
दीर्घः । व्यस्येन प्रत्ययाद्युदात्तत्वम् । सुमङ्गलीः । ' सुमङ्गल्यात् संज्ञायाम् ' ( पा. सू. ४.१.४१. ग. ) इति  
गौरादिषु पाठात् ङीप् । ' सर्वे विधयश्छन्दसि विकल्प्यन्ते ' इति ' हल्ङ्याभ्यः ' इति सुलोपस्य  
विकल्पितत्वात् अभावे स्वविसर्गौ । देववीतिम् । ' वी गतिप्रजनकान्यशनखादनेषु ' । देववीयते  
काम्यते इति देववीतिर्धञः । कर्मणि क्तिन् । दासीभारादिस्वात् पूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वम् ॥

शश्वत्पुरोषा व्युवास देव्यथो अद्येदं व्यावो मघोनी ।

अथो व्युच्छादुत्तरां अनु द्यून्जरामृता चरति स्वधाभिः ॥ १३ ॥

शश्वत् । पुरा । उषाः । वि । उवास । देवी । अथो इति । अद्य । इदम् । वि । आवः । मघोनी ।  
अथो इति । वि । उच्छात् । उत्तरान् । अनु । द्यून् । अजरा । अमृता । चरति । स्वधाभिः ॥ १३ ॥

१देवी देवनशीला २उषाः ३पुरा पूर्वस्मिन्काले ४शश्वत् नित्यं संततं ५व्युवास व्यौच्छत् । ६अथो  
अनन्तरम् ७अद्य अस्मिन् काले ८मघोनी धनवती उषाः तमसा तिरोहितम् ९इदं सर्वं जगत् १०व्यावः विवासितं  
प्रकाशनेन तमसा विद्युत्कमकरोत् । ११अथो अनन्तरम् १२उत्तरान् ऊर्ध्वतरान् भाविनः १३द्यून् दिवसान्  
अनुलक्ष्य आगामिष्वपि दिवसेषु १४व्युच्छात् व्युच्छति विवासयति । अतः कालत्रयव्यापिनी सोषाः  
१५अजरा जरारहिता सर्वदैकरूपा १६अमृता मरणरहिता च सती १७स्वधाभिः आत्मीयैस्तेजोभिः सह १८चरति  
वर्तते ॥ उवास । ' वस निवासे ' । ' लिट्यभ्यासस्योभयेषाम् ' इति अभ्यासस्य संप्रसारणम् । आवः ।  
तस्मादेव १९धातेलेङि ' बहुलं छन्दसि ' इति विकरणस्य लुक् । ' हल्ङ्याभ्यः ' इति तिलोपः । ' छन्दस्यपि  
दृश्यते ' इति आडागमः । उच्छात् । लेटि आडागमः । उत्तरान् । ' दीर्घादिति समानपादे ' इति  
नकारस्य स्वम् । ' आतोऽटि नित्यम् ' इति सातुनासिकः आकारः । अनु । ' अनुर्लक्षणे ' ( पा. सू.  
१. ४. ८४ ) इति अनोः कर्मप्रवचनीयत्वम् । अजरा अमृता । तत्र बहुव्रीहौ ' नञो जरमरमित्रमृताः '  
इति उत्तरपदाद्युदात्तत्वम् ॥

व्युञ्जिभिर्दिव आतास्वद्यौदप कृष्णां निर्णिजं देव्यावः ।

प्रबोधयन्त्यरुणेभिरश्वैरोषा याति सुयुजा रथेन ॥ १४ ॥

वि । अञ्जिऽभिः । दिवः । आतासु । अद्यौत् । अप । कृष्णाम् । निःऽनिजम् । देवी । आवरित्यावः ।  
प्रबोधयन्ती । अरुणेभिः । अश्वैः । आ । उषाः । याति । सुयुजा । रथेन ॥ १४ ॥

१. अ-ट-ठ-निमित्ते । २. त-द-श-सप्तम्या अलुक् । ३. ठ-अस्मादेव । ४. अ-ट-ठ- ' अनु...  
उत्तरपदाद्युदात्तत्वम् ' नास्ति ।

१दिवः नमसः संबन्धिनीषु १आतासु । दिङ्नामैतत् । आततासु विस्तीर्णासु दिक्षु उपाः  
 १अग्निभिः व्यञ्जकैः प्रकाशकैः तेजोभिः १वि १अद्यौत् विद्योतते प्रकाशते । सैषा १देवी देवनशीला  
 १कृष्णा १निर्णिजम् । निर्णिगिति रूपनाम । रात्रिकृतं कृष्णं रूपम् १अप १आवः अपावृणोत् । प्रकाशेन  
 तिरस्कृतवती । अपि च १अरुणेभिः अरुणैः लोहितवर्णैः १अश्वैः व्यापनशीलैः स्वकीयैः किरणैस्तुरगैर्वा  
 १सुयुजा सम्यग्युक्तेन १रथेन १उषाः १आ १याति आगच्छति । किं कुर्वती । १प्रबोधयन्ती सुप्तान्  
 प्राणिनः प्रबुद्धान् कुर्वती ॥ अद्यौत् । ‘द्युत दीप्तौ’ । लुङ् । ‘द्युद्भयो लुङि’ (पा. सू. १. ३. ९१)  
 इति परस्मैपदम् । व्यत्ययेन च्लेर्लुक् । गुणे प्राप्ते वृद्धिश्छान्दसी । यद्वा । ‘द्यु अभिगमने’ । आदादिकः ।  
 ‘उतो वृद्धिर्लुकि हलि’ (पा. सू. ७. ३. ८९) इति वृद्धिः ॥

देवीनां हविःषु ‘आवहन्ती’ इत्येषा उपसो वाज्या । सूत्रितं च—‘आ धां तनोषि रश्मभिरावहन्ती  
 पोष्या वार्याणि न ता अर्वा रेणुककाटो अक्षुते’ (आश्व. श्रौ. ६. १४) इति ॥

आवहन्ती पोष्या वार्याणि चित्रं केतुं कृणुते चेकिताना ।

इयुषीणामुपमा शश्वतीनां विभातीनां प्रथमोषा व्यश्नैत् ॥ १५ ॥

आ॒वह॑न्ती । पो॒ष्या । वा॒र्या॑णि । चि॒त्रम् । के॒तुम् । कृ॒णु॒ते । चे॒किताना॑ ।

इ॒युषी॑णाम् । उ॒प॒मा । श॒श्वती॑नाम् । वि॒भाती॑नाम् । प्र॒थ॒मा । उ॒षाः । वि । अ॒श्नैत् ॥ १५ ॥

१पोष्या यावज्जीवं पोषणसमर्थानि १वार्याणि वरणीयानि धनानि १आवहन्ती अस्मभ्यमानयन्ती  
 १चेकिताना सर्वं जन्<sup>१</sup> प्रज्ञापयन्ती १उषाः १चित्रं विचित्रमाश्चर्यभूतं चायनीयं वा १केतुं प्रज्ञापकं रश्मि  
 कृत्स्नजगत्प्रकाशनसमर्थं १कृणुते स्वात्मनः प्रकाशात् कुरुते । सैषा १इयुषीणां गमनवतीनां<sup>२</sup> पूर्वनिष्पन्नानां  
 १शश्वतीनां बद्धीनामुपसाम् १उपमा<sup>३</sup> उप समीपे निर्मितोपमानभूता वा<sup>३</sup> १विभातीनां विशेषेण प्रकाश-  
 मानानामागामिनीनाम् उषसां १प्रथमा आद्या एवंभूतोषाः १व्यश्नैत् तेजसा प्रबुद्धासीत् ॥ पोष्या ।  
 ‘पुष पुष्टौ’ । पोषणं पोषः । भावे षञ् । तत्र भवानि । ‘भवे छन्दसि’ इति यत् । ‘यतोऽनावः  
 इत्याद्युदात्तत्वम् । ‘शेच्छन्दसि बहुलम्’ इति शेलोपः । वार्याणि । ‘वृङ् संभक्तौ’ ।  
 ‘ऋहलोर्ण्यत्’ । ‘ईडवन्दवृशंसदुहां ण्यतः’ इत्याद्युदात्तत्वम् । चेकिताना । ‘कित ज्ञाने’ ।  
 अस्मात् यङन्तात् लटः शानच् । ‘छन्दस्युभयथा’ इति तस्य आर्धधातुकत्वात् अतोलोपयलोपौ ।  
 ‘अभ्यस्तानामादिः’ इत्याद्युदात्तत्वम् । इयुषीणाम् । ‘इण् गतौ’ । लिटः कसुः । द्विर्भावादि ।  
 ‘उगितश्च’ इति ङीप् । ‘वसोः संप्रसारणम्’ । ‘इणो यण्’ इति यणादेशः । ‘दीर्घ इणः  
 किति’ इति अभ्यासस्य दीर्घत्वम् । ‘शासिवसिवसीनां च’ इति षत्वम् । ङीप्सुपौ पिप्त्वादनुदात्तौ ।  
 विभातीनाम् । ‘भा दीप्तौ’ । अस्मात् शत्रन्तात् पूर्ववत् ङीप् । ‘डयाश्छन्दसि बहुलम्’ इति नाम  
 उदात्तत्वम् । अश्नैत् । ‘दुओश्च गतिवृद्धयोः’ । लङि ‘बहुलं छन्दसि’ इति विकरणस्य लुक् । गुणे  
 कृते व्यत्ययेन षेत्वम् ॥ ॥ ३ ॥

उदीर्ध्वं जीवो असुर्न आगादप प्रागात्तम् आ ज्योतिरिति ।

आरैक्पन्थां यातवे सूर्यागन्म यत्र प्रतिरन्त आयुः ॥ १६ ॥

उत् । ईर्ध्वम् । जीवः । असुः । नः । आ । अगात् । अप । प्र । अगात् । तमः । आ ।

ज्योतिः । एति ॥ अरैक् । पन्थाम् । यातवे । सूर्याय । अगन्म । यत्र । प्रतिरन्ते । आयुः ॥ १६ ॥

हे मनुष्याः <sup>१</sup>उदीर्ध्वं शयनं परित्यज्य उद्गच्छत । <sup>२</sup>नः अस्माकम् <sup>३</sup>असुः शरीरस्य प्रेरयिता <sup>४</sup>जीवः जीवात्मा <sup>५</sup>आगात् आगतवान् । <sup>६</sup>तमः <sup>७</sup>अप <sup>८</sup>प्रागात् <sup>९</sup>अपक्रान्तम् । उषसः <sup>१०</sup>प्रकाशे सति सर्व-जीवनव्यापारयोगः । तस्मात् परमात्मरूपतया स च जीवस्तदेव <sup>११</sup>ज्योतिः <sup>१२</sup>आ <sup>१३</sup>एति आगच्छति । <sup>१४</sup>सूर्याय सूर्यस्य <sup>१५</sup>पन्थां मार्गम् <sup>१६</sup>आरैक् विविक्तीकरोति । <sup>१७</sup>यातवे गमनाय । तस्मिन् देशे <sup>१८</sup>अगन्म गच्छामः <sup>१९</sup>यत्र यस्मिन् देशे <sup>२०</sup>आयुः । अन्ननामैतत् । अन्नं <sup>२१</sup>प्रतिरन्ते । प्रपूर्वस्तिरतिर्वर्धनार्थः । उदारा दानेन प्रवर्धयन्ति <sup>२२</sup>॥ ईर्ध्वम् । ' ईर् गतौ ' । आदादिकोऽनुदात्तेत् । अरैक् । ' रिचिर् विरेचने ' । लङि ' बहुलं छन्दसि ' इति विकरणस्य लृक् । गुणे व्यत्ययेन ऐध्वम् । पन्थाम् । द्वितीयायामपि ' पथिमथ्यूक्षामात् ' इति व्यत्ययेन आध्वम् । अगन्म । गमेलङि ' बहुलं छन्दसि ' इति विकरणस्य लृक् । ' म्बोश्च ' ( पा. सू. ८. २. ६५ ) इति मकारस्य नकारः ॥

स्यूमना वाच उदियति वह्निः स्तवानो रेभ उषसो विभातीः ।

अद्या तदुच्छ गृणते मघोन्यस्मे आयुर्नि दिदीहि प्रजावत् ॥ १७ ॥

स्यूमना । वाचः । उत् । इयति । वह्निः । स्तवानः । रेभः । उषसः । विभातीः ।

अद्य । तत् । उच्छ । गृणते । मघोनि । अस्मे इति । आयुः । नि । दिदीहि । प्रजावत् ॥ १७ ॥

<sup>१</sup>वह्निः स्तोत्राणां <sup>२</sup>वोढा । <sup>३</sup>रेभः । स्तोतृनामैतत् । स्तोता <sup>४</sup>उषसो <sup>५</sup>विभातीः तमसोऽपनोदनेन प्रकाशमाना उषोदेवताः <sup>६</sup>स्तवानः स्तुवन् <sup>७</sup>वाचः वेदरूपायाः संबन्धीनि <sup>८</sup>स्यूमना <sup>९</sup>स्यूमानि अनुस्यूतानि संततानि उक्त्यानि <sup>१०</sup>उदियति <sup>११</sup>उद्गमयति उच्चारयति । अतो हे <sup>१२</sup>मघोनि मघवति <sup>१३</sup>उषः <sup>१४</sup>अद्य अस्मिन् समये <sup>१५</sup>गृणते स्तुवते तस्मै पुरुषाय <sup>१६</sup>तदुच्छ । इष्टिनिरोधकतया प्रसिद्धं नैशं तमो विवासय वर्जय । <sup>१७</sup>अस्मे अस्मभ्यं च <sup>१८</sup>प्रजावत् प्रजाभिः पुत्रपौत्रादिभिर्भुक्तम् <sup>१९</sup>आयुः अन्नं <sup>२०</sup>नि

१. स-तमः अज्ञानम् अप प्रागात् ; क्ष-ट-ठ-तमः रात्रिकृतध्वान्तमपि अप प्रागात् प्रकर्षेण अपगतम् ।  
२. क्ष-ट-ठ-यस्माज्ज्योतिः औषसं तेजः एति आगच्छति अपि च उषाः सूर्याय यातवे यातुं गन्तुं पन्थां पन्थानं मार्गम् अरैक् अरिचत् रोचितवती कल्पितवती । अतो हे सखायो वयम् अगन्म । तस्मिन्देशे गच्छामो यत्र यस्मिन्देशे आयुः । अन्ननामैतत् । प्र तिरन्ते प्रपूर्वस्तिरतिर्वर्धनार्थः । उदारा अज्ञेन प्रवर्धयन्ति ; स-उषसः प्रकाशे सति सर्व-जीवनव्यापारयोगः । तस्मात् परमात्मरूपतया स च जीवः तदेव ज्योतिः उपेति ज्योतिः आ एति आगच्छति यस्मिन्देशे गच्छामः यत्र यस्मिन्देशे सूर्याय यातवे रक्षकाय पन्थाम् अरैक् अरेचितवती । आयुः । अन्ननामैतत् । अन्नं प्र तिरन्ते । प्रपूर्वस्तिरतिर्वर्धनार्थः । उदारा दानेन प्रवर्धयन्ति । ३. क्ष-ट-ठ-स्तुतानाम् ४. क्ष-ट-ठ-स्यूमना सामभिरनुस्यूतानि उक्त्यानि उदियति । ५. क्ष-ट-ठ-घनवति ।

विदीहि नितरां प्रकाशय । दीदितिःश्छान्दसो दीसिकर्मा । प्रयच्छेत्यर्थः ॥ स्यूमना । 'षितु तन्तुसंताने' । 'अन्येभ्योऽपि दृश्यन्ते' इति दृशिग्रहणस्य सर्वोपाधिव्यभिचारार्थत्वात् कर्मणि मनिन् । 'च्छोः शृष्ट्' इति ऊट् । 'आड्याजयारां चोपसंख्यानम्' ( पा. म. ७. १. ३९. १ ) इति विभक्तेः आडादेशः । यद्वा । औणादिको भावे मक् । पामादिलक्षणो मस्वर्थापो नः । बन्धनयुक्तानि इत्यर्थः । 'शेष्ठन्दसि बहुलम्' इति शैलोपः । व्यत्ययेनाद्युदात्तत्वम् । वाचः । 'सावेकाचः' इति ङम् उदात्तत्वम् । इयति । 'ऋ गतौ' । जौहोत्यादिकः<sup>१</sup> । 'अतिपिपत्यौश्च' इति अभ्यासस्य इत्वम् । स्तवानः । 'हुश्च स्तुतौ' । शानचि अदादित्वात् शपो लुक् । तस्य 'छन्दस्युभयथा' इति आर्धधातुकरत्वेन क्त्विवाभावात् गुणावादेशौ । व्यत्ययेनाद्युदात्तत्वम् । विभातीः<sup>२</sup> । 'शतुरनुमो नद्यजादी' इति ङीप् उदात्तत्वम्<sup>३</sup> । गुणते । 'गृ शब्दे' । क्रैयादिकः । 'ष्वादीनां ह्रस्वः' । पूर्वोक्तेन सूत्रेण विभक्तेरुदात्तत्वम्<sup>४</sup> । अस्मे । 'सुपां सुलुक्' इति चतुर्थ्याः शोआदेशः ॥

या गोमतीरुषसः सर्ववीरा व्युच्छन्ति दाशुषे मर्त्याय ।

वायोऽरिव सूनृतानामुदके ता अश्वदा अश्ववत्सोमसुत्वा ॥ १८ ॥

याः । गोऽमतीः । उषसः । सर्वऽवीराः । विऽउच्छन्ति । दाशुषे । मर्त्याय ।

वायोऽईव । सूनृतानाम् । उत्ऽउदके । ताः । अश्वऽदाः । अश्ववत् । सोमऽसुत्वा ॥ १८ ॥

वदाशुषे हवींषि दत्तवते वमर्त्याय मनुष्याय यजमानाय वगोमतीः गोमत्यो बहुभिर्गोभिर्युक्ताः वसर्ववीराः सर्वैः सरणसमर्थैः<sup>५</sup> वीरैः शूरैर्युक्ताः वयाः वउषसः व्युच्छन्ति तमो वर्जयन्ति । ववायोऽरिव वायुवच्छीघ्रं प्रवर्तमानानां वसूनृतानां स्तुतिरूपाणां वाचाम् वउदके समासौ वअश्वदाः अश्वानां दात्रीः वताः उषसः वसोमसुत्वा सोमानामभिषोता यजमानः वअश्ववत् व्याप्नोतु ॥ दाशुषे । 'दाश्च दाने' । 'दाश्चान्साह्वान्' इति क्रमुप्राययान्तो निगत्यते । चतुर्थ्येकवचने 'वसोः संप्रसारणम्' इति संप्रसारणम् । 'शासिवसिवसीनां च' इति षत्वम् । अश्ववत् । 'अशू व्याप्तौ' । व्यत्ययेन परस्मैपदम् । लेटि अडागमः । 'इतश्च लोपः' इति इकारलोपः । सोमसुत्वा । 'षुज् अभिषवे' । 'अन्येभ्योऽपि दृश्यन्ते' इति कनिष् । 'ह्रस्वस्य पिति' इति तुक् ॥

माता देवानामदितेः रनीकं यज्ञस्य केतुर्बृहती वि भाहि ।

प्रशस्तिः कृद्ब्रह्मणे नो व्युच्छा नो जने जनय विश्ववारे ॥ १९ ॥

माता । देवानाम् । अदितेः । रनीकम् । यज्ञस्य । केतुः । बृहती । वि । भाहि ।

प्रशस्तिऽकृत् । ब्रह्मणे । नः । वि । उच्छ । आ । नः । जने । जनय । विश्वऽवारे ॥ १९ ॥

हे उषस्त्वं वदेवानां वमाता जननी । उषसि<sup>६</sup> सर्वे देवाः स्तुत्या प्रबोध्यन्ते अतः सा तज्जननवती इत्युच्यते । अत एव वअदितेः देवानां मातुः वरनीकं प्रस्थनीकम् । प्रतिस्पर्धिनी त्वमित्यर्थः ।

१. स-जौहोत्यादिकः श्लुः । २. क्ष-ट-ठ- विभातीः.....उदात्तत्वम्' नास्ति । ३. क्ष-ट-ठ-शतुरनुमः इति विभक्तेरुदात्तत्वम् । ४. छ-द-ध-य-ल-श-शरणसमर्थैः । ५. क्ष-ट-ठ-उषसि हि ।

यद्वा । दीव्यन्तीति देवा रश्मयः । तेषां निर्मात्री । अदितेरखण्डनीयाया भूमेरनीकं मुखम् । यथेन्द्रिया-  
श्रयत्वात् मुखं प्रकाशकम् एवमुवाः भूमेः प्रकाशयित्रीत्यर्थः । यज्ञस्य केतुः केतयित्री ज्ञापयित्री  
वृहती महती सती वि भाहि प्रकाशस्व । अपि च प्रशस्तिकृत् सम्यक् स्तुतिमिति प्रशंसनं कुर्वती  
नः अस्मदीयाय ब्रह्मणे मन्त्ररूपाय स्तोत्राय व्युच्छ विवासय । तदनन्तरं हे विश्ववारे सर्वैर्वरणीये  
उषः नः अस्मान् जने जनपदे आ जनय आभिमुख्येन प्रादुर्भावय अवस्थापयेत्यर्थः ॥  
वृहती । ' वृहन्महतोरूपसंख्यानम् ' इति ङीप् उदात्तत्वम् । प्रशस्तिकृत् । ' शंसु स्तुतौ ' । भावे  
क्तिन् । ' तितुत्र ' इति इट्प्रतिषेधः । ' अनिदिताम् ' इति नलोपः । तस्मिन्नुपपदे करोतेः ' क्तिप् च ' इति क्तिप् । जनय । ' जनी प्रादुर्भावे ' । णिचि उपधावृद्धिः । ' जनीजृक्सुरजोऽमन्ताश्च ' इति मित्त्वे  
' मितां ह्रस्वः ' इति ह्रस्वत्वम् ॥

यच्चित्रमम उषसो वहन्तीजानाय शशमानाय भद्रम् ।

तन्नो मित्रो वरुणो मामहन्तामदितिः सिन्धुः पृथिवी उत द्यौः ॥ २० ॥

यत् । चित्रम् । अम्रः । उषसः । वहन्ति । ईजानाय । शशमानाय । भद्रम् ।

तत् । नः । मित्रः । वरुणः । ममहन्ताम् । अदितिः । सिन्धुः । पृथिवी । उत । द्यौः ॥ २० ॥

यच्चित्रं चायनीयं अम्रः आसव्यं यत् धनम् उषसो वहन्ति आनयन्ति ईजानाय हविर्भिः  
इष्टवते शशमानाय स्तुतिभिः संभजमानाय पुरुषाय भद्रं भजनीयं तत् भवतीति शेषः । यदनेन  
सूक्तेनास्माभिः प्रार्थितं तत् मित्रादयः षड्देवताः ममहन्तां पूजितं कुर्वन्तु ॥ अम्रः । ' आपू व्यासौ ' ।  
' आपः कर्माख्यायां ह्रस्वो नुद् च वा ' इति बहुलग्रहणात् अकर्माख्यायामपि असुन्; धातोर्ह्रस्वो  
नुडागमश्च । ईजानाय । यजतेञ्छन्दसि लिट् । ' लिटः कानज्वा ' । ' वचिस्वपि ' इत्यादिना संप्र-  
सारणम् । द्विवचनादि । शशमानाय । ' शश प्लुतगतौ ' । ताच्छीलिकश्चानश् । तस्य लसार्वधातुकत्वा-  
भावात् अदुपदेशात् लसार्वधातुकस्वराभावे चित्स्वर एव शिष्यते ॥ ॥ ४ ॥

' इमा रुद्राय ' इति एकादशच नवमं सूक्तं कुत्सस्यार्षम् । दशम्येकादशौ त्रिष्टुभौ । शिष्टा नव  
जगत्पथः । रुद्रो देवता । तथा चानुकान्तम्—' इमा एकादश रौद्रं द्वित्रिष्टुबन्तम् ' इति ॥ शूलगवादिषु  
रुद्रदेवत्येषु कर्मस्वनेन सूक्तेन दिगुपस्थेया । तथा च सूत्रितं—' कद्रुद्रायेमा रुद्राया ते पितरिमा  
रुद्राय स्थिरधन्वने गिर इति सर्वरुद्रयज्ञेषु दिशामुपस्थानम् ' ( आश्व. गृ. ४. ९. २१ ) इति ॥

इमा रुद्राय तवसे कपर्दिने क्षयद्वीराय प्र भरामहे मतीः ।

यथा शमसद्विपदे चतुष्पदे विश्वं पुष्टं ग्रामे अस्मिन्ननातुरम् ॥ १ ॥

इमाः । रुद्राय । तवसे । कपर्दिने । क्षयद्वीराय । प्र । भरामहे । मतीः ।

यथा । शम् । असत् । द्विऽपदे । चतुऽपदे । विश्वम् । पुष्टम् । ग्रामे । अस्मिन् । अनातुरम् ॥ १ ॥

रुद्राय । रोदयति सर्वमन्तकाले इति रुद्रः । यद्वा । रुत् संसाराख्यं दुःखम् । तत् द्रावयति  
अपगमयति विनाशयतीति रुद्रः । यद्वा । रुतः शब्दरूपाः उपनिषदः । ताभिर्द्रव्यते गम्यते प्रतिपाद्यते

इति रुद्रः । यद्वा । रुद्र शब्दात्मिका वाणी तत्प्रतिपाद्या आत्मविद्या वा । तामुपासकेभ्यो राति ददातीति रुद्रः । यद्वा । रुणद्धि आवृणोति इति रुद्र अन्धकारादि । तत् दृणाति विदारयतीति रुद्रः । यद्वा । कदाचित् देवासुरसंग्रामे अग्न्यात्मको रुद्रो देवैर्निक्षिप्तं धनमपहृत्य निरगात् । असुरान् जिह्वा देवा एनमन्विष्य दृष्ट्वा धनमपाहरन् । तदानीमरुदत् । तस्मात् रुद्र इत्याख्यायते । तथा च तैत्तिरीयकं—  
 ‘ सोऽरोदीद्यदरोदीत्तद्गुद्रस्य रुद्रत्वम् ’ ( तै. सं. १. ५. १. १ ) इति । तस्मै रुद्राय मतीः मननीयाः । इमाः स्तुतीः । प्र भ्रामहे प्रकर्षेण निष्पादयामः । कीदृशाथ । तवसे प्रवृद्धाय कपदिने जटिलाय क्षयद्वीराय क्षयन्तो विनश्यन्तो वीरा यस्मिन् तादृशाथ । यद्वा । क्षयतिरैश्वर्यकर्मा । क्षयन्तः प्राप्तैश्वर्या वीरा मरुद्गणाः पुत्रा यस्य तस्मै । यथा येन प्रकारेण यं शमनीयानां रोगाणा-  
 मुपशमनं द्विपदे अस्मदीयाय मनुष्याय चतुष्पदे गवाश्चप्रभृतये च असत् भवेत् । तेन प्रकारेण स्तुतीः कुर्मः इत्यर्थः । अतः अस्मिन् अस्मदीये ग्रामे वर्तमानं विश्वं सर्वं प्राणिजातम् अनानुरम् । आनुरा रुग्णाः तैः रहितं सत् पुष्टं प्रवृद्धं भवतु ॥ रुद्राय । ‘ रोदेणिलुक् च ’ ( उ. सू. २. १७९ ) इति रुक् । तवसे । तवतिर्बुद्धयर्थः । सौत्रो धातुः । औणादिकोऽसिप्रत्ययः । क्षयद्वीराय । ‘ क्षि क्षये ’ । लटः शतृ । ‘ छन्दस्युभयथा ’ इति शतृः आर्धधातुकत्वेन अनुपदेशात् लसार्वधातुकानुदात्तत्वाभावात् तस्यैव स्वरः शिष्यते । बहुव्रीहौ पूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वम् । असत् । ‘ अस भुवि ’ । लेटि अडागमः । ‘ इतश्च लोपः ’ इति इकारलोपः । द्विपदे । द्वौ पादावस्य । ‘ संख्यासुपूर्वस्य ’ इति पादशब्दस्य अन्त्यलोपः समासान्तः । चतुर्थ्येकवचने भसंज्ञायां ‘ पादः पत् ’ इति पञ्चावः । एकदेशविकृतस्य अनन्यत्वात् ( परिभा. ३७ ) ‘ द्वित्रिभ्यां पादन्मूर्धसु बहुव्रीहौ ’ इति उत्तरपदाद्युदात्तत्वम् । चतुष्पदे । स्वरवर्जं पूर्ववत् । बहुव्रीहौ पूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वम् । पूर्वपदं च ‘ त्रः संख्यायाः ’ ( फि. सू. २८ ) इत्याद्युदात्तम् ॥

रुद्रदेवस्ये पशौ वपापुरोडाशयोः ‘ मृळा नो रुद्र ’ इत्यादिके द्वे अनुवाक्ये । तथा च सूत्रितं—  
 ‘ मृळा नो रुद्रोत नो मयस्कृधि इति द्वे आ ते पितर्युक्तां सुन्नमेतु ’ ( आश्व. श्रौ. ३. ८ ) इति ॥

मृळा नो रुद्रोत नो मयस्कृधि क्षयद्वीराय नमसा विधेम ते ।

यच्छं च योश्च मनुरायेजे पिता तदश्याम् तव रुद्र प्रणीतिषु ॥ २ ॥

मृळ । नः । रुद्र । उत । नः । मयः । कृधि । क्षयत्सवीराय । नमसा । विधेम । ते ॥ यत् । शम् । च । योः । च । मनुः । आयेजे । पिता । तत् । अश्याम् । तव । रुद्र । प्रणीतिषु ॥ २ ॥

हे रुद्र नः अस्मभ्यमस्मदर्थं मृळ त्वं सुखयिता भव । उत अपि च तदनन्तरं नः अस्माकं मयः सुखं कृधि कुरु । वयं च क्षयद्वीराय क्षपितसर्ववीरं प्राप्तैश्वर्यैर्मरुद्भिर्युक्तं वा । ते त्वां नमसा हविर्लक्षणेनाग्नेन नमस्कारेण वा विधेम परिचरेम । विधतिः परिचरणकर्मा । अपि च पिता उत्पादकः मनुः स्वकीयाभ्यः प्रजाभ्यः यं रोगाणां शमनं योश्च भयानां यावनं च यत् एतत् द्वयं आयेजे देवैभ्यः सकाशात् प्राप्य दत्तवान् हे रुद्र तव प्रणीतिषु प्रकृष्टनयनेषु सत्सु तत् वयम् अश्याम् व्याप्नुयाम ॥ मृळ । ‘ मृळ सुखने ’ । तौदादिकः । ‘ द्वयचोऽतस्तिष्ठः ’ इति संहितायां दीर्घः । कृधि । करोतेर्लोटि ‘ बहुलं छन्दसि ’ इति विकरणस्य लुक् । ‘ श्रुशृणुपृक्पृक्भ्य-  
 ष्छन्दसि ’ इति हेधिः । ‘ अतः कृकमि ’ इति मयसो विसर्जनीयस्य सत्वम् । क्षयद्वीराय ।



‘क्रियाग्रहणं कर्तव्यम्’ इति कर्मणः संप्रदानत्वात् चतुर्थी । विधेम । ‘विध विधाने’ । तौदादिकः । आयेजे । ‘यज देवपूजासंगतिकरणदानेषु’ । लिटि संज्ञापूर्वकस्य विधेरनित्यत्वात् संप्रसारणाभावे एत्वाभ्यासलोपो । अश्याम । ‘अशू व्यासौ’ । व्यत्ययेन परस्मैपदम् । ‘बहुलं छन्दसि’ इति विकरणस्य लुक् ॥

अश्याम ते सुमतिं देवयज्यया क्षयद्वीरस्य तव रुद्र मीढुः ।

सुम्नायन्निद्रिशो अस्माकमा चरारिष्टवीरा जुह्वाम ते हविः ॥ ३ ॥

अश्याम । ते । सुमतिम् । देवयज्यया । क्षयत्स्वीरस्य । तव । रुद्र । मीढुः ।

सुम्नायन् । इत् । विशः । अस्माकम् । आ । चर । अरिष्टवीराः । जुह्वाम । ते । हविः ॥ ३ ॥

हे मीढुः सेक्तः कामाभिवर्धक नित्यतरुण वा रुद्र क्षयद्वीरस्य क्षपितप्रतिपक्षस्य मरुद्धिर्युक्तस्य वा तव सुमतिं शोभनां कल्याणीमनुग्रहात्मिकां बुद्धिं ते त्वत्संबन्धिनो वयं देवयज्यया देवयागेन त्वद्देवत्येन यज्ञेन अश्याम प्राप्तवामः<sup>१</sup> । त्वं च अस्माकं विशः प्रजाः अभिलक्ष्य आ चर आगच्छ । किं कुर्वन् । सुम्नायन्निद्रिः । सुम्नामिति सुखनाम । तासां प्रजानां सुखमिच्छन्नेव सुखप्रद एव भवेत्यर्थः । ततो वयम् अरिष्टवीराः । वीर्याज्जायन्ते इति वीराः प्रजाः । अरिष्टा अहिंसिता वीरा येषां तथाभूताः सन्तः ते तुभ्यं हविः चरुपुरोडाशादिकं जुह्वाम चोदिते आधारे प्रक्षिपाम ॥ सुमतिम् । मतिर्मननम् । शोभनं मननं यस्यां बुद्धौ सा सुमतिः । ‘नञ्सुभ्याम्’ इत्युत्तरपदान्तोदात्तत्वम् । देवयज्यया । ‘छन्दसि निष्ठकर्म’ इत्यादौ यजेः यप्रत्ययो निपात्यते स्त्रीलिङ्गता च । मीढुः । ‘मिह सेचने’ । ‘दाभ्वान्साह्वान्मीढ्वान्’<sup>२</sup> इति वसुप्रत्ययान्तो निपातितः । संबुद्धौ, ‘मतुवसो रुः’ इति स्त्वम् । सुम्नायन् । सुम्नां परेषामिच्छति । ‘छन्दसि परेच्छायामपि’ इति क्यच् । ‘न छन्दस्यपुत्रस्य’ इति ईत्वदीर्घयोर्निषेधः । ‘देवसुम्नयोर्यजुषि काठके’ ( पा. सू. ७. ४. ३८ ) इति विधीयमानम् आत्वं व्यत्ययेन अत्रापि द्रष्टव्यम् ॥

त्वेषं वयं रुद्रं यज्ञसाधं वृङ्कुं कविमवसे नि ह्वयामहे ।

आरे अस्मदैव्यं हेळो अस्यतु सुमतिमिद्वयमस्या वृणीमहे ॥ ४ ॥

त्वेषम् । वयम् । रुद्रम् । यज्ञसाधम् । वृङ्कुम् । कविम् । अवसे । नि । ह्वयामहे ।

आरे । अस्मत् । दैव्यम् । हेळः । अस्यतु । सुमतिम् । इत् । वयम् । अस्य । आ । वृणीमहे ॥ ४ ॥

वअवसे रक्षणाय रुद्रं महादेवं नि ह्वयामहे नितरामाह्वयामः । कीदृशम् । त्वेषं दीप्तं यज्ञसाधं यज्ञस्य साधयितारम् । एष हि यज्ञं स्विष्टं करोति । तथा च तैत्तिरीयके—‘देवा वै यज्ञाद्भुद्रमन्तरायन्’ इत्युपक्रम्यान्नातं—‘स्विष्टं वै न इदं भविष्यति यदिमं राधयिष्याम इति तत्स्विष्टकृतः स्विष्टकृत्त्वम्’ ( तै. सं. २. ६. ८. ३ ) इति । वृङ्कुं कुटिलगन्तारं<sup>३</sup> कविं कान्तदर्शिनम् ।

स च रुद्रो <sup>१</sup> 'दैव्यं देवस्य' द्योतमानस्य <sup>२</sup> संबन्धिनं <sup>३</sup> 'हेळः क्रोधं' <sup>४</sup> 'अस्मत्' <sup>५</sup> 'आरे अस्मत्तो दूरदेशे' <sup>६</sup> 'अस्यतु प्रेरयतु' । <sup>७</sup> 'अस्य महादेवस्य' <sup>८</sup> 'सुसतिमि' शोभनामनुग्रहरूपं बुद्धिमेव <sup>९</sup> 'वयम्' <sup>१०</sup> 'आ' <sup>११</sup> 'वृणीमहे' आभि-  
मुख्येन संभजामहे ॥ यज्ञसाधम् । यज्ञं साधयतीति यज्ञसात् । 'विधू संरादौ' । 'सिध्यतेरपार-  
लौकिके' इति आत्वम् । यद्वा । 'राध साध संसिद्धौ' । अस्मात् 'यन्तात्' क्तिप् । वङ्कुम् । 'वकि  
कौटिल्ये' । औणादिक उग्रस्थयः । नि ह्वयामहे । 'निसमुपविभ्यो ह्वः' इत्यात्मनेपदम् । दैव्यम् ।  
'देवाद्यजौ' ( पा. सू. ४. १. ८५. ३ ) इति प्राग्दीव्यतीयो यञ् । अस्यतु । 'असु क्षेपणे' ।  
दैवादिकः । वृणीमहे । 'वृङ् संभक्तौ' । क्रैयादिकः ॥

दिवो वराहमरुषं कपदिर्न त्वेषं रूपं नमसा नि ह्वयामहे ।

हस्ते विभ्रद्वेषजा वार्याणि शर्मं वर्मं छुर्दिस्मभ्यं यंसत् ॥ ५ ॥

दिवः । वराहम् । अरुषम् । कपदिर्नम् । त्वेषम् । रूपम् । नमसा । नि । ह्वयामहे ।

हस्ते । विभ्रत् । भेषजा । वार्याणि । शर्मं । वर्मं । छुर्दिः । अस्मभ्यम् । यंसत् ॥ ५ ॥

<sup>१</sup> 'वराहं वराहारम् उत्कृष्टभोजनम्' । यद्वा । वराहवत् दृढाङ्गम् । <sup>२</sup> 'अरुषम् आरोचमानं' <sup>३</sup> 'कपदिर्नं जटाभिर्युक्तं' <sup>४</sup> 'त्वेषं तेजसा दीप्यमानं' <sup>५</sup> 'रूपं निरूपणीयं वेदान्तैरधिगम्यम् एवंभूतं रुद्रं' <sup>६</sup> 'नमसा हविलक्षणे-  
नाग्नेन नमस्कारेण वा' <sup>७</sup> 'दिवः शुलोकसकाशात्' <sup>८</sup> 'नि' <sup>९</sup> 'ह्वयामहे नितरामाह्वयामः' । सः <sup>१०</sup> 'आहूतो रुद्रः'  
<sup>११</sup> 'हस्ते स्वकीये बाहौ' <sup>१२</sup> 'वार्याणि सर्वैः वरणीयानि' <sup>१३</sup> 'भेषजा भैषज्यानि रोगशमनहेतुभूतानि' <sup>१४</sup> 'विभ्रत् धारयन्'  
<sup>१५</sup> 'अस्मभ्यं स्तोतृभ्यः' <sup>१६</sup> 'शर्मं आरोग्यलक्षणं सुखं' <sup>१७</sup> 'वर्मं आयुधानां निवारकं कवचं' <sup>१८</sup> 'छुर्दिः ।  
गृहनामैतत् । गृहं च <sup>१९</sup> 'यंसत् प्रयच्छतु ॥ विभ्रत् । 'डुभृच् धारणपोषणयोः' । जौहोत्यादिकः । लट् । शतृ ।  
'भृजामि' इति अभ्यासस्य इत्वम् । भेषजा । 'भेषज् चिकित्सायाम्' । कण्डादिः । पचाद्यच् ।  
अतोलोपयलोपो । 'सुमङ्गलभेषजाञ्च' ( पा. सू. ४. १. ३० ) इति निपातनात् रूपसिद्धिः ।  
'शेष्छन्दसि बहुलम्' इति शैलोपः । वार्याणि । 'वृङ् संभक्तौ' । 'ऋहलोर्ण्यत्' । 'ईडवन्द' ।  
इत्याद्युदात्तत्वम् । छुर्दिः । 'उछुर्दिर् दीसिदेवनयोः' । छुद्यते दीप्यते सुवर्णादिभिर्धनैः प्रकाश्यते  
इति छुर्दिर्गृहम् । 'अचिशुचिहुसृषिच्छादिच्छुर्दिभ्य इसिः' ( उ. सू. २. २६५ ) । यंसत् । 'यम  
उपरमे' । लेटि अडागमः । 'सिब्वहुलं लेटि' इति सिप् । 'इतश्च लोपः' इति इकारलोपः ॥ ५ ॥

इदं पित्रे मरुतामुच्यते वचः स्वादोः स्वादीयो रुद्राय वर्धनम् ।

रास्वा च नो अमृतं मर्तभोजनं त्मने तोकाय तनयाय मृळ ॥ ६ ॥

इदम् । पित्रे । मरुताम् । उच्यते । वचः । स्वादोः । स्वादीयोः । रुद्राय । वर्धनम् ।

रास्व । च । नः । अमृत । मर्तभोजनम् । त्मने । तोकाय । तनयाय । मृळ ॥ ६ ॥

१. क्ष-ट-ठ- 'देवस्य' नास्ति । २. क्ष-ट-ठ- द्योतमानस्य स्वस्य । ३. क्ष-ट-ठ-स-स च ।  
४. क्ष-ट-ठ-स-वरणीयानि संभजनीयानि ।

वृद्धं स्तुतिलक्षणं वचः वमरुताम् एकोनपञ्चाशत्संख्याकानां देवविशेषाणां<sup>१</sup> पित्रे जनकाय रुद्राय ईश्वराय उच्यते उच्चार्यते । कीदृशम् । स्वादोः स्वादीयः रसवतो मधुघृतादेरपि स्वादुतरम् । अतिशयेन हर्षजनकमित्यर्थः । वर्धनं स्तुत्यस्य प्रवर्धकम् । स्तोत्रेण हि देवता हृष्टा सती प्रवर्धते<sup>२</sup> । रुद्रस्य च मरुतां पितृत्वम् एवम्<sup>३</sup> आख्यायते<sup>३</sup> । पुरा कदाचिदिन्द्रः असुराजिगाय । तदानीं दितिः असुरमाता इन्द्रहननसमर्थं पुत्रं कामयमाना तपसा भर्तुः<sup>४</sup> सकाशाद्गर्भं लेभे । इयं वृत्तान्तमवगच्छन्नित्युक्त्वा वज्रहस्तः सन् सूक्ष्मरूपो भूत्वा तस्या उदरं प्रविश्य तं गर्भं सप्तधा विभेद । पुनरप्येकैकं सप्तखण्डमकरोत् । ते सर्वे गर्भैकदेशा योनेर्निर्गत्य अरुदन्<sup>५</sup> । एतस्मिन्नवसरे<sup>६</sup> लीलार्थं गच्छन्तौ पार्वतीपरमेश्वरौ इमान् ददशतुः । महेशं प्रति पार्वती एवमवोचत् । इमे मांसखण्डा यथा प्रत्येकं पुत्राः संपद्यन्तामेवं त्वया कार्यं मयि<sup>७</sup> चेत्प्रीतिरस्तीति<sup>८</sup> । स च महेश्वरः<sup>९</sup> तान् समानरूपान् समानवयसः समानालंकारान् पुत्रान् कृत्वा गौर्यैः प्रददौ तवेमे पुत्राः सन्तु इति । अतः सर्वेषु मास्तेषु सूक्तेषु मरुतो रुद्रपुत्रा इति स्तूयन्ते । रौद्रेषु च मरुतां पिता रुद्र इति । अपि च हे वमृत मरणरहित रुद्र वमृतभोजनं<sup>१०</sup> मर्तानां मनुष्याणां भोगपर्याप्तमन्नं<sup>११</sup> नः अस्मभ्यं प्रास्व प्रयच्छ । तथा त्मने आत्मने<sup>१२</sup> । द्वितीयार्थे चतुर्थी । मां वतोकाय तोकं पुत्रं तनयाय तनयं तत्पुत्रं च मृच्छ सुखय ॥ पित्रे । ‘ उदात्तयणः ’ इति विभक्तेरुदात्तत्वम् । रास्व । ‘ रा दाने ’ । व्यत्ययेनात्मनेपदम् । त्मने । ‘ मन्त्रेध्वाड्यादेशात् त्मनेः ’ इत्यत्र ‘ आडोऽन्यत्रापि छन्दसि दृश्यते ’ ( का. ६. ४. १४१. १ ) इति वचनादात्मनः आकारलोपः ॥

मा नो महान्तमुत मा नो अर्भकं मा न उक्षन्तमुत मा न उक्षितम् ।

मा नो वधीः पितरं मोत मातरं मा नः प्रियास्तन्वो रुद्र रिरिषः ॥ ७ ॥

मा । नः । महान्तम् । उत । मा । नः । अर्भकम् । मा । नः । उक्षन्तम् । उत । मा । नः । उक्षितम् ।

मा । नः । वधीः । पितरम् । मा । उत । मातरम् । मा । नः । प्रियाः । तन्वः । रुद्र । रिरिषः ॥ ७ ॥

हे रुद्र नः अस्माकं मध्ये महान्तं वृद्धं मा वधीः मा हिंसीः । उत अपि च नः अस्माकम् अर्भकं बालं मा हिंसीः । तथा नः अस्माकं मध्ये उक्षन्तं सेक्तारं मध्यवयस्कं युवानं मा वधीः<sup>१२</sup> । उत अपि च नः अस्माकम् उक्षितं गर्भरूपेण स्त्रीषु निषिक्तमपत्यं मा वधीः । तथा नः अस्माकं पितरं जनकं मा वधीः । उत अपि च मातरं जननीं मा वधीः । तथा नः अस्माकं प्रियाः स्नेहविषयाः तन्वः शरीराणि तनूषु भवाः प्रजा वा हे रुद्र मा रिरिषः मा हिंसीः ॥ वधीः । हन्तेर्माङि ‘ लुङि च ’ इति वधादेशः । स चादन्तः । सिच इद् । अतो लोपस्य स्थानिवद्भावात्<sup>१३</sup> वृद्ध्यभावः । रिरिषः । ‘ रिष हिंसायाम् ’ । ण्यन्तात् लुङि चङि णिलोपोपधाहस्वरवादीनि । छान्दसः पदकालीनोऽभ्यासहस्वः ॥

१. क्ष-ट-ठ-देवताविशेषाणाम् । २. क्ष-ट-स-प्रवर्तते । ३. स-आत्रायते; न-एवमात्रायते । ४. क्ष-ट-ठ-पत्युः । ५. क्ष-ट-ठ-स-भृशमरुदन् । ६. क्ष-ट-ठ-एतस्मिन्नन्तरे । ७. न-स-महेश्वरम् । ८. च-छ-ण-फ-चेत् त्वत्प्रीतिरस्ति; द-ध-अपि चेत् त्वत्प्रीतिरस्ति । ९. क्ष-ट-ठ-महेशः; न-परमेश्वरः । १०. क्ष-ट-ठ-मर्तभोजनं मर्तानां भोजनं ( ठ-‘ मर्तानां भोजनं ’ नास्ति ) मनुष्याणां भोक्तुं पर्याप्तमन्नम् । ११. क्ष-ट-ठ-आत्मने मद्यम् । १२. क्ष-ट-ठ-हिंसीः । १३. क्ष-ट-ठ-स्थानिवत्त्वात् ।

मा नस्तोके तनये मा न आयौ मा नो गोषु मा नो अश्वेषु रीरिषः ।

वीरान्मा नो रुद्र भामितो वधीर्हविष्मन्तः सदमिच्चा हवामहे ॥ ८ ॥

मा । नः । तोके । तनये । मा । नः । आयौ । मा । नः । गोषु । मा । नः । अश्वेषु । रिरिषः ।

वीरान् । मा । नः । रुद्र । भामितः । वधीः । हविष्मन्तः । सदम् । इत् । त्वा । हवामहे ॥ ८ ॥

हे रुद्र वनः अस्माकं तोकादिविषये वमा वरिरिषः मा हिंसीः । तोकशब्दः पुत्रवाची । तनयस्तत्पुत्रः । आयुः इति अन्तोदात्तः<sup>१</sup> मनुष्यनाम । पुत्रपौत्रव्यतिरिक्तो योऽस्मदीयः<sup>२</sup> मनुष्यस्तस्मिन् गोषु पश्याद्विषु अश्वेषु च मा रिरिषः हिंसां मा कृथाः<sup>३</sup> । तथा हे रुद्र वीरान् विक्रान्तान् शौर्योपेतान् अस्मदीयान्<sup>४</sup> भामितः क्रुद्धः सन् वमा वधीः मा हिंसीः । वयं च हविष्मन्तः हविर्भिर्युक्ताः सन्तः सदमिच् सर्वदेव त्वां हवामहे आह्वयामहे ॥ आयौ । ‘ इण् गतौ ’ । ‘ छन्दसीणः ’ इति उण्वप्रत्ययः । भामितः । ‘ भाम क्रोधे ’ । ‘ क्रोऽधिकरणे च ’ इति कर्तरि क्तः । हवामहे । हेजो लटि ‘ बहुलं छन्दसि ’ इति संप्रसारणम् ॥

देवसुवां हविषु रुद्रस्य पशुपतेर्यागि ‘ उप ते स्तोमान् ’ इत्यादिके याज्यानुवाक्ये । सूत्रितं च-‘ उप ते स्तोमान्पशुपा इवाकरमिति द्वे ’ ( आश्व. श्रौ. ४. ११ ) इति ॥

उप ते स्तोमान्पशुपाइवाकरं रास्वा पितर्मरुतां सुम्नस्मे ।

भद्रा हि ते सुमतिर्मृळयत्तमाथा वयमव इत्ते वृणीमहे ॥ ९ ॥

उप । ते । स्तोमान् । पशुपाः इव । आ । अकरम् । रास्व । पितः । मरुताम् । सुम्नम् । अस्मे

इति ॥ भद्रा । हि । ते । सुमतिः । मृळयत् तमा । अथा । वयम् । अवः । इत् । ते । वृणीमहे ॥ ९ ॥

हे रुद्र वस्तोमान् स्तुतिरूपान्मन्त्रान् वते तुभ्यम् उप वआ वअकरम् । उपाकरोमि समर्पयामि । तत्र दृष्टान्तः । पशुपाइव । यथा पशूनां पालयिता गोपः प्रातःकाले स्वस्मै समर्पितान् पशून् सायंकाले स्वामिभ्यः प्रत्यर्पयति एवं त्वत्सकाशालब्धान् स्तुतिरूपान्मन्त्रान् स्तुतिसाधनतया तुभ्यं प्रत्यर्पयामीत्यर्थः । हे मरुतां वपितः मरुत्संज्ञानां<sup>५</sup> देवानाम् उत्पादक रुद्र नोऽस्मभ्यं सुम्नं सुखं रास्व देहि । अपि च वते त्वदीया सुमतिः कल्याणी<sup>६</sup> बुद्धिः मृळयत्तमा अतिशयेन सुखयितृत्तमा । अत एव भद्रा भजनीया हि । यस्मादेवं तस्मात् अथ अनन्तरं वयं वते त्वदीयम् अवः रक्षणं वृणीमहे संभजामहे ॥ अकरम् । ‘ छन्दसि लुङ्लङ्लिटः ’ इति वर्तमाने लुङ् । ‘ कृमृदृरुहिभ्यः ’ इति च्लेरङादेशः । ‘ ऋदृशोऽङि गुणः ’ । पितर्मरुताम् । ‘ परमपि च्छन्दसि ’ इति परस्याः षष्ठ्याः पूर्वामन्त्रितानुप्रवेशे सति ‘ आमन्त्रितस्य च ’ इति पदद्वयमप्यनुदात्तम् । अस्मे । ‘ सुपां सुलुक् ’

१. क्ष-ट-ठ-अन्तोदात्तम् । २. स-योऽस्मदीयो मनुष्यस्तास्मिन् हिंसां मा कृथाः । अपि च नः अस्माकं गोषु अश्वेषु च हिंसां मा कृथाः । ३. क्ष-ट-ठ-स-अस्मदीयान् जनान् । ४. क्ष-ट-ठ-मरुत्संज्ञकानाम् । ५. क्ष-ट-ठ-जनक । ६. क्ष-ट-ठ-कल्याणा ।

इति चतुर्थीबहुवचनस्य शेषादेशः । मृळयत्तमा । 'मृळ सुखने' । अस्मात् प्यन्तात् लटः शतृ । तस्य 'छन्दस्युभयथा' इति आर्धधातुकत्वात् लसार्वधातुकानुदात्तत्वाभावे प्रत्ययस्वरः शिष्यते ॥

आरे ते गोघ्नमुत पूरुषघ्नं क्षयद्वीर सुघ्नमस्मे ते अस्तु ।

मृळा च नो अधि च ब्रूहि देवार्धा च नः शर्म यच्छ द्विबर्हीः ॥ १० ॥

आरे । ते । गोऽघ्नम् । उत । पूरुषऽघ्नम् । क्षयत्स्वीर । सुघ्नम् । अस्मे इति । ते । अस्तु ।

मृळ । च । नः । अधि । च । ब्रूहि । देव । अर्ध । च । नः । शर्म । यच्छ । द्विऽबर्हीः ॥ १० ॥

हे १क्षयद्वीर क्षपितसर्वशत्रुजन रुद्र २ते त्वदीयं ३गोघ्नं यद्गोहननं यद्वा गोहननसाधनमायुधम् ४उत अपि च ५पुरुषघ्नं पुरुषहननं तत्साधनमायुधं वा तदुभयम् ६आरे दूरे अस्मत्तो विप्रकृष्टदेशे भवतु । ७अस्मे अस्मात् ८ते त्वदीयं ९सुघ्नं सुखम् १०अस्तु भवतु । अपि च ११नः अस्माकं १२मृळ सुखसिद्धयर्थं प्रसन्नो भव । हे १३देव द्योतमान रुद्र १४नः अस्मान् १५अधि १६ब्रूहि १७च । अधिवचनं पक्षपातेन वचनं 'ब्राह्मणायाधि ब्रूयात्' ( तै. सं. २. ५. ११. ९ ) इति यथा । १८अध १९च अथ अनन्तरं च २०द्विबर्हीः द्वयोः स्थानयोः पृथिव्यामन्तरिक्षे च परिवृढः । यद्वा । द्वयोर्दक्षिणोत्तरमार्गयोः ज्ञानकर्मणोर्वा परिवृढः स्वामी । स त्वं २१नः अस्मभ्यं २२शर्म सुखं २३यच्छ देहि ॥ गोघ्नम् । 'हन हिंसागत्योः' । अस्मात् 'वज्रै कविधानम्' इति भावे करणे वा कप्रत्ययः । 'गमहनं' इत्युपधालोपः । 'हो हन्तेः' इति कुत्वम् । द्विबर्हीः । 'बृह ब्रूहि वृद्धौ' । द्वयोः स्थानयोः बर्हते प्रवर्धते इति द्विबर्हीः । असुन् । कृदुत्तरपदप्रकृतिस्वरस्वम् ॥

अवोचाम नमो अस्मा अवस्यवः शृणोतु नो हवै रुद्रो मरुत्वान् ।

तन्नो मित्रो वरुणो मामहन्तामदितिः सिन्धुः पृथिवी उत द्यौः ॥ ११ ॥

अवोचाम । नमः । अस्मै । अवस्यवः । शृणोतु । नः । हवम् । रुद्रः । मरुत्वान् ।

तत् । नः । मित्रः । वरुणः । ममहन्ताम् । अदितिः । सिन्धुः । पृथिवी । उत । द्यौः ॥ ११ ॥

१अवस्यवः २अवः अन्नं रक्षणं वा ३इच्छन्तो वयम् ४अवोचाम एतत्सुक्तरूपं स्तोत्रमवादिष्म । ५अस्मै रुद्राय ६नमः नमस्कारोऽस्तु । ७मरुत्वान् मरुद्भिः स्वकीयैः पुत्रैर्युक्तः ८रुद्रः च ९नः अस्माकं १०हवम् आह्वानं ११शृणोतु स्वीकरोतु । यदस्माभिरुक्तं १२नः अस्मदीयं तत् सर्वं मित्रादयः षड्देवताः १३ममहन्तां पूजयन्तु १४उत शब्दोऽप्यर्थः ॥ अवोचाम । 'ब्रूञ् व्यक्तायां वाचि' । लुङि 'ब्रुवो वचिः' । 'अस्यतिबक्ति' इत्यादिना च्लेरडादेशः । 'वच उम्' इति उमागमः । अवस्यवः । 'अव रक्षणे' । भावे असुन् । 'सुप आत्मनः क्यच्' । 'क्याच्छन्दसि' इति उप्रत्ययः । हवम् । 'भावेऽनुपसर्गस्य'

१. क्ष-ट-ठ-अवस्यवोऽवनं रक्षणम् । २. क्ष-ट-ठ-यदस्माभिरुक्तं तन्मित्रादयो ममहन्ताम् (ठ-महयन्ताम्) ।

इति अप् संप्रसारणं च । मरुत्वान् । ' झयः ' इति मनुषो वाक्वम् । ' तसौ मत्वर्थे ' इति भस्वेन पदवाभावाज्भवाभावः ॥ ॥ ६ ॥

' चित्रम् ' इति षडृचं दशमं सूक्तं कुत्सस्यार्षम्<sup>१</sup> त्रैष्टुभं सूर्यदेवताकम्<sup>२</sup> । तथा चानुक्रान्तं—' चित्रं षट् सौर्यम् ' इति । आश्विनशस्त्रे सूर्योदयादूर्ध्वं सौर्याणि सूक्तानि शंसनीयानि । तत्रेदं सूक्तं शंसनीयम् । सूत्रितं च—' चित्रं देवानां नमो मित्रस्य ' ( आश्व. श्रौ. ६. ५ ) इति ॥ आदितस्तिस्त्र ऋचः सौर्यस्य पशोः वपापुरोडाशहविषां क्रमेणानुवाक्याः । ततो द्वे वपापुरोडाशयोः याज्ये । तथा च सूत्रितं—' चित्रं देवानामुदगादनीकमिति पञ्च शं नो भव चक्षसा शं नो अह्ना ' ( आश्व. श्रौ. ३. ८ ) इति । अति-मूर्तिनाम्नि एकाहे शुनासीर्ये<sup>३</sup> पर्वणि च सूर्यस्य हविषः ' चित्रं देवानाम् ' इत्येषा याज्या । सूत्रितं च—' तरणिर्विश्वदर्शतः चित्रं देवानामुदगादनीकमिति याज्यानुवाक्याः ' ( आश्व. श्रौ. ९. ८ ) इति ॥

**चित्रं देवानामुदगादनीकं चक्षुर्मित्रस्य वरुणस्याग्नेः ।**

**आप्रा द्यावापृथिवी अन्तरिक्षं सूर्यं आत्मा जगत्तस्थुषश्च ॥ १ ॥**

चित्रम् । देवानाम् । उत् । अगात् । अनीकम् । चक्षुः । मित्रस्य । वरुणस्य । अग्नेः ।

आ । अप्राः । द्यावापृथिवी इति । अन्तरिक्षम् । सूर्यः । आत्मा । जगत् । तस्थुषः । च ॥ १ ॥

१ देवानाम् । दीव्यन्तीति देवा रश्मयः तेषाम् । देवजनानामेव वा । २ अनीकं समूहरूपं ३ चित्रम् आश्वर्यकरं सूर्यस्य मण्डलम् ४ उदगात् उदयाचलं प्राप्तमासीत् । कीदृशम् । ५ मित्रस्य वरुणस्य ६ अग्नेः च । उपलक्षणमेतत् । तदुपलक्षितानां<sup>६</sup> जगतां चक्षुः प्रकाशकं चक्षुरिन्द्रियस्थानीयं वा । उदयं प्राप्य च ७ द्यावापृथिवी दिवं पृथिवीमन्तरिक्षं च ८ अप्राः । स्वकीयेन तेजसा ९ आ समन्तात् अपूरयत् । ईदृग्भूतमण्डलान्तर्वर्ती १० सूर्यः अन्तर्यामितया सर्वस्य ग्रेकरः परमात्मा ११ जगत्तः जङ्गमस्य तस्थुषः स्थावरस्य च १२ आत्मा स्वरूपभूतः । स हि सर्वस्य स्थावरजङ्गमात्मकस्य कार्यवर्गस्य कारणम् । कारणाच्च कार्यं नातिरिच्यते । तथा च पारमर्पं सूत्रं—' तदनन्यत्वमारम्भणशब्दादिभ्यः ' ( ब्र. सू. २. १. १४ ) इति । यद्वा । स्थावरजङ्गमात्मकस्य सर्वस्य प्राणिजातस्य जीवात्मा । उदिते हि सूर्ये मृतप्रायं सर्वं जगत् पुनश्चेतनयुक्तं सदुपलभ्यते । तथा च श्रूयते—' योऽसौ तपच्छुदेति स सर्वेषां भूतानां प्राणानादायोदेति ' ( तै. आ. १. १४. १ ) इति ॥ आप्राः । ' प्रा पूरणे ' । लङि पुरुष-व्यत्ययः । अदादिवात् शपो लुक् । जगत् । ' गमेर्दे च ' ( पा. सू. ३. २. १७८. ३ ) इति क्रिप् द्विवचनम् । ' गमः कौ ' इति अनुनासिकलोपः । तस्थुषः । तिष्ठतेलिङि क्तुः । द्विवचने<sup>१०</sup> ' शर्पूर्वाः खयः ' । षष्ठ्येकवचने ' वसोः संप्रसारणम् ' इति संप्रसारणम् । ' आतो लोप इटि च ' इति आकारलोपः । ' शासिवसि ' इति षत्वम् ॥

१. क्ष-ट-ठ—' कुत्सस्यार्षम् ' नास्ति । २. क्ष-ट-ठ—सूर्यदेवत्वम् । ३. क्ष-ट-ठ—शुनासीर्ये । ४. क्ष-ट-ठ—प्राप्तमभूत् । ५. क्ष-ट-ठ—वरुणस्याग्नेश्चक्षुः । ६. क्ष-ट-ठ-न-स—एतदुपलक्षितानाम् । ७. क्ष-ट-ठ—परमेश्वरः । ८. क्ष-ट-ठ—न व्यतिरिच्यते । ९. क्ष-ट-ठ—अप्राः । १०. क्ष-ट-ठ—द्विवचनम् ।

सूर्यो देवीमुषसं रोचमानां मर्यो न योषामभ्येति पश्चात् ।

यत्रा नरो देवयन्तो युगानि वितन्वते प्रति भद्राय भद्रम् ॥ २ ॥

सूर्यः । देवीम् । उषसम् । रोचमानाम् । मर्यः । न । योषाम् । अभि । एति । पश्चात् ।

यत्र । नरः । देवयन्तः । युगानि । वितन्वते । प्रति । भद्राय । भद्रम् ॥ २ ॥

सूर्यः देवीं दानादिगुणयुक्तां रोचमानां दीप्यमानाम् उषसं पश्चात् अभ्येति उषसः प्रादुर्भावानन्तरं तामभिलक्ष्य गच्छति । तत्र इष्टान्तः । मर्यो न योषाम् । यथा कश्चिन्मनुष्यः शोभनावयवां गच्छन्तीं युवतिं स्त्रियं सततमनुगच्छति तद्वत् । यत्र यस्यामुषसि जातायां देवयन्तः देवं द्योतमानं सूर्यं यष्टुमिच्छन्तः नरः यज्ञस्य नेतारो यजमानाः युगानि । युगशब्दः कालवाची । तेन च तत्र कर्तव्यानि कर्माणि लक्ष्यन्ते यथा दर्शपूर्णमासौ इति । अग्निहोत्रादीनि कर्माणि वितन्वते विस्तारयन्ति । यद्वा । देवयन्तो देवयागार्थं धनमात्मन इच्छन्तो यजमानपुरुषा युगानि हलावयव-भूतानि कर्षणाय वितन्वते प्रसारयन्ति । तामुषसमनुगच्छतीत्यर्थः । एवंविधं भद्रं कल्याणं सूर्यं प्रति भद्राय कल्याणरूपाय कर्मफलाय<sup>१</sup> स्तुमः इति शेषः । यद्वा । देवयन्तः<sup>२</sup> देवकामा यजमाना युगानि युगमानि भूत्वा पत्नीभिः सहिताः सन्तो भद्रं कल्याणम्<sup>३</sup> अग्निहोत्रादिकं कर्म भद्राय तत्फलार्थं प्रति प्रत्येकं यस्यामुषसि प्रवृत्तायां वितन्वते विस्तारयन्ति ॥ मर्यः । ‘मृङ् प्राणत्यागे’ । ‘छन्दसि निष्ठकर्म’ इत्यादौ यत्प्रत्ययान्तो निपात्यते । ‘यतोऽनावः’ इत्याद्युदात्तत्वम् । युगानि । युजेः कर्मणि घञ् । युगशब्दः कालविशेषे रथाद्युपकरणे च ( का. ६. १. १६० ) इति उज्झादिषु पाठात् गुणाभावः अन्तोदात्तत्वं च । वितन्वते । ‘तनु विस्तारे’ । ‘तनादिकृन्म्य उः’ । सहेति योगविभागात् तिङोपसर्गस्य<sup>४</sup> समासे सति ‘समासस्य’ इत्यन्तोदात्तत्वम् ॥

भद्रा अश्वा हरितः सूर्यस्य चित्रा एतग्वा अनुमाद्यासः ।

नमस्यन्तो दिव आ पृष्ठमस्थुः परि द्यावापृथिवी यन्ति सद्यः ॥ ३ ॥

भद्राः । अश्वाः । हरितः । सूर्यस्य । चित्राः । एतग्वाः । अनुऽमाद्यासः ।

नमस्यन्तः । दिवः । आ । पृष्ठम् । अस्थुः । परि । द्यावापृथिवी इति । यन्ति । सद्यः ॥ ३ ॥

भद्राः कल्याणाः । अश्वाः एतग्वाः इत्येतदुभयम्<sup>५</sup> अश्वनाम । तत्रैकं क्रियापरं योजनीयम् । अश्वाः तुरगा व्यापनशीला वा हरितः हर्तारः चित्राः विचित्रावयवाः अनुमाद्यासः अनुक्रमेण सर्वे स्तुत्या मादनीया एवंभूताः सूर्यस्य एतग्वाः अश्वाः । यद्वा । एतं गन्तव्यं मार्गं<sup>६</sup> गन्तारोऽश्वाः । एतं शबलवर्णं वा प्राप्नुवन्तोऽश्वाः । नमस्यन्तः अस्माभिः नमस्यमानाः सन्तः दिवः अन्तरिक्षस्य पृष्ठम् उपरिप्रदेशं पूर्वभागलक्षणम् आ अस्थुः आतिष्ठन्ति प्राप्नुवन्ति<sup>७</sup> । यद्वा । हरितो रसहरणशीलाः<sup>८</sup> रश्मयः

१. क्ष-ट-ठ-फलाय । २. क्ष-ट-ठ-‘देवयन्तः’ नास्ति । ३. क्ष-ट-ठ-‘कल्याणम्’ नास्ति । ४. क्ष-ट-वीत्युपसर्गस्य । ५. क्ष-ट-ठ-इत्युभयम् । ६. श-एतं एतव्यम् । ७. क्ष-ट-वा; ठ-‘मार्गम्’ नास्ति । ८. क्ष-ट-ठ-‘प्राप्नुवन्ति’ नास्ति; स-आप्नुवन्ति । ९. क्ष-ट-ठ-न-स-हरणशीलाः ।



भद्रादिलक्षणविशिष्टाः<sup>१</sup> दिवः पृष्ठं नभःस्थलमातिष्ठन्ति । आस्थाय च <sup>१</sup>द्यावापृथिवी द्यावापृथिव्यां  
<sup>२</sup>सद्यः तदानीमेव एकेनाह्वा <sup>३</sup>परि <sup>४</sup>यन्ति परितो गच्छन्ति व्यामुवन्तीत्यर्थः ॥ अथाः । ‘ अशू-  
 व्यासौ ’ । ‘ अशिषुषि ’ इत्यादिना कन् । एतद्वाः । ‘ इण् गतौ ’ । ‘ असिहसि ’ इत्यादिना  
 कर्मणि तन्प्रत्ययः । गमेरौणादिको भावे ड्वप्रत्ययः । एतमेतव्यं प्रति य्वो गमनं येषां ते तथोक्ताः । बहु-  
 व्रीहौ पूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वम् । अनुमाद्यासः । ‘ मदि स्तुतौ ’ । अस्मात् ण्यन्तात् ‘ अचो यत् ’ । ‘ यतोऽ-  
 नावः ’ इत्याद्युदात्तत्वम् । नमस्यन्तः । ‘ नमोवरिवः ’ इति पूजार्थे क्यच् । व्यस्ययेन कर्मणि कर्तृ-  
 प्रत्ययः । अस्थुः । तिष्ठतेऽछान्दसो वर्तमाने लुङ् । ‘ गातिस्था ’ इति सिचो लुक् । ‘ आतः ’ इति  
 क्षेः जुस् ॥

तत्सूर्यस्य देवत्वं तन्महित्वं मध्या कर्तोवित्तं सं जभार ।

यदेदयुक्तं हरितः सधस्थादाद्रात्री वासस्तनुते सिमस्मै ॥ ४ ॥

तत् । सूर्यस्य । देवत्वम् । तत् । महिस्त्वम् । मध्या । कर्तोः । वित्तं तम् । सम् । जभार ।  
 यदा । इत् । अयुक्तं । हरितः । सधस्थात् । आत् । रात्री । वासः । तनुते । सिमस्मै ॥ ४ ॥

<sup>१</sup>सूर्यस्य सर्वप्रेरकस्य<sup>२</sup> आदित्यस्य <sup>३</sup>तत् <sup>४</sup>देवत्वम् ईश्वरत्वम् । स्वातन्त्र्यमिति यावत् । <sup>५</sup>महित्वं महत्त्वं  
 माहात्म्यं च <sup>६</sup>तत् एव । तच्छब्दश्रुतेः यच्छब्दाध्याहारः । यत् <sup>७</sup>कर्तोः । कर्मनामैतत् । प्रारब्धापरि-  
 समाप्तस्य<sup>८</sup> कृष्यादिलक्षणस्य कर्मणः । मध्या मध्ये अपरिसमाप्ते एव तस्मिन् कर्मणि <sup>९</sup>वित्तं विस्तीर्णं  
 स्वकीयं रश्मिजालम् अस्ते गच्छन् सूर्यः । <sup>१०</sup>सं <sup>११</sup>जभार अस्मालोकात् स्वात्मन्युपसंहरति । कर्मकरश्च प्रवृत्त-  
 मपरिसमाप्तमेव<sup>१२</sup> विस्जति अस्ते यन्ते सूर्यं दृष्ट्वा । ईदृशं स्वातन्त्र्यं महिमा च सूर्यव्यतिरिक्तस्य  
 कस्यास्ति । न कस्यापि । सूर्य एवेदृशं स्वातन्त्र्यं महिमानं चावगाहते । अपि च इत् इत्यवधारणे ।  
<sup>१३</sup>यदेत् यस्मिन्नेव काले <sup>१४</sup>हरितः रसहरणशीलान् स्वरश्मीन् हरिद्वर्णान्श्चान् वा <sup>१५</sup>सधस्थात् सह-  
 स्थानात् अस्मात् पार्थिवालोकादाद्य <sup>१६</sup>अयुक्तं अन्यत्र संयुक्तान् करोति । यद्वा । युजिः केवलोऽपि  
 विपूर्वः<sup>१७</sup> द्रष्टव्यः । यदैवासौ स्वरश्मीनश्चान् वा सधस्थात् सह तिष्ठन्त्यस्मिन्निति सधस्थो रथः । तस्मात्  
 अयुक्तं अमुञ्चत्<sup>१८</sup> । <sup>१९</sup>आत् अनन्तरमेव <sup>२०</sup>रात्री निशा <sup>२१</sup>वासः आच्छादयितुं तमः <sup>२२</sup>सिमस्मै । सिमशब्दः  
 सर्वशब्दपर्यायः । सप्तम्यर्थे चतुर्थी । सर्वस्मिन् लोके <sup>२३</sup>तनुते विस्तारयति । यद्वा । वासो वासरम् अहः । तत्  
 सर्वस्मात् अस्मालोकादपनीय रात्री तमस्तनुते । अत्र निरुक्तं—‘ तत्सूर्यस्य देवत्वं तन्महित्वं मध्ये यस्कर्मणां  
 क्रियमाणानां वित्तं संहियते यदासौ अयुक्तं हरणानादित्यरश्मीन् हरितोऽश्चानिति वाथ रात्री वास-  
 तनुते सिमस्मै वासरमहरवयुवती सर्वस्मात् ’ ( निरु. ४. ११ ) इति ॥ महित्वम् । ‘ मह पूजार्थम् ’ ।  
 औणादिक इन्प्रत्ययः । ‘ तस्य भावस्त्वतलौ ’ ( पा. सू. ५. १. ११९ ) । मध्या । मध्यशब्दात्  
 सप्तम्येकवचनस्य ‘ सुपां सुलुक् ’ इति डादेशः । कर्तोः । करोतेरौणादिकः तुन्प्रत्ययः । वित्तम् ।  
 विपूर्वात्तनोतेः कर्मणि निष्ठा । उदित्वेन क्त्वाप्रत्यये इटो विकल्पनात् ‘ यस्य विभाज् ’ इति इद्-  
 प्रतिषेधः । ‘ गतिरनन्तरः ’ इति गतेः प्रकृतिस्वरत्वम् । जभार । ‘ ह्रप्रहोर्भः ’ इति भवम् ।

१. क्ष-ट-ठ-भद्रादिविशेषणविशिष्टाः; स-भद्रादिविशेषणेन विशिष्टाः । २. क्ष-ट-ठ-न-स-सर्वस्य  
 प्रेरकस्य । ३. ठ-प्रवृत्तस्यापरिसमाप्तस्य; स-प्रारब्धस्य (स्या) परिसमाप्तस्य । ४. क्ष-ट-ठ-स-प्रवृत्तं कर्म  
 अपरिसमाप्तमेव । ५. क्ष-ट-ठ-विपूर्वार्थं । ६. क्ष-ट-ठ-अमुञ्चत् ।

अयुक्त । युजेर्लुङि ' झलो झलि ' इति सिचो लोपः । सधस्थात् । ' घञर्थे कविधानम् ' इति अधिकरणे कप्रत्ययः । ' सध मादस्थयोऽञ्दसि ' इति सधादेशः । दासीभारादिवात् पूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वम् । रात्री । ' रात्रेश्चाजसौ ' इति ङीप् ॥

तन्मित्रस्य वरुणस्याभिचक्षे सूर्यो रूपं कृणुते द्यौरुपस्थे ।

अनन्तमन्यद्रुशदस्य पाजः कृष्णमन्यद्वरितः सं भरन्ति ॥ ५ ॥

तत् । मित्रस्य । वरुणस्य । अभिऽचक्षे । सूर्यः । रूपम् । कृणुते । द्योः । उपऽस्थे ।

अनन्तम् । अन्यत् । रुशत् । अस्य । पाजः । कृष्णम् । अन्यत् । हरितः । सम् । भरन्ति ॥ ५ ॥

तत् तदानीम् उदयसमये मित्रस्य वरुणस्य एतदुभयोपलक्षितस्य सर्वस्य जगतः अभिचक्षे आभिमुख्येन प्रकाशनाय द्योः नभसः उपस्थे उपस्थाने मध्ये सूर्यः सर्वस्य प्रेरकः सविता रूपं सर्वस्य निरूपकं प्रकाशकं तेजः कृणुते करोति । अपि च अस्य सूर्यस्य हरितः रसहरणशीला रश्मयः हरिद्वर्णाः<sup>१</sup> अथा वा अनन्तम् अवसानरहितं कृत्स्नस्य जगतो व्यापकं रुशत् दीप्यमानं श्वेतवर्णं पाजः । बलनामैतत् । बलयुक्तम् अतिबलस्यापि नैशस्य तमसो निवारणे समर्थम् अन्यत् तमसो विलक्षणं तेजः स सं भरन्ति अहनि स्वकीयागमनेन निष्पादयन्ति । तथा कृष्णं कृष्णवर्णम् अन्यत् तमः स्वकीया-पगमनेन रात्रौ । अस्य रश्मयोऽप्येवं कुर्वन्ति किमु वक्तव्यं तस्य माहात्म्यमिति सूर्यस्य स्तुतिः ॥ अभिचक्षे । संपदादिलक्षणो भावे किप् । कृदुत्तरपदप्रकृतिस्वरत्वम् । द्योः । ' डसिङ्सोश्च ' ( पा. सू. ६. १. ११० ) इति पूर्वरूपता । उपस्थे । ' घञर्थे कविधानम् ' इति कप्रत्ययः । मरुद्वृषादिवात् पूर्वपदान्तोदात्तत्वम् । पाजः । पाति रक्षतीति पाजो बलम् । ' पातेर्वले जुट् च ' ( उ. सू. ४. ६४२ ) इति असुन् जुडागमश्च । छान्दसो मत्वर्थीयस्य विनो लोपः ॥

अद्या देवा उदिता सूर्यस्य निरंहसः पिपृता निरवद्यात् ।

तन्नो मित्रो वरुणो मामहन्तामदितिः सिन्धुः पृथिवी उत द्यौः ॥ ६ ॥

अद्य । देवाः । उतऽदिता । सूर्यस्य । निः । अंहसः । पिपृता । निः । अवद्यात् ।

तत् । नः । मित्रः । वरुणः । ममहन्ताम् । अदितिः । सिन्धुः । पृथिवी । उत । द्यौः ॥ ६ ॥

हे देवाः द्योतमानाः सूर्यरश्मयः अद्य अस्मिन्काले सूर्यस्य आदिष्यस्य उदिता उदितौ उदये सति इतस्ततः प्रसरन्तो यूयम् अस्मान् अंहसः पापात् निः पिपृता निष्कृष्य पालयत । यदिदमस्माभिरुक्तं<sup>२</sup> नः अस्मदीयं तत् मित्रादयः षड्देवताः ममहन्तं पूजयन्तु अनुमन्यन्ताम् । रक्षन्त्विति यावत्<sup>३</sup> । मित्रः प्रमीतेन्नायकः अहरभिमानी देवः । वरुणः अनिष्टानां निवारयिता रात्र्यभिमानी । अदितिः अखण्डनीया अदीना वा देवमाता । सिन्धुः स्यन्दनशीलोदकाभिर्ममिनी देवता । पृथिवी

१. क्ष-ठ-ठ-हरितवर्णाः । २. क्ष-ठ-ठ-यदिदमस्माभिः प्रार्थितं तन्मित्रादयः षड्देवताः पालयन्तु ( ट-पूजयन्तु ) ।

भूलोकस्याधिष्ठात्री षोः। बूलोकस्य । उतशब्दः समुच्चये ॥ अथ । ‘ निपातस्य च ’ इति संहितायां दीर्घत्वम् । उदिता । उत्पूर्वात् एतेर्भावे क्तिन् । ‘ सुपां सुलुक् ’ इति डादेशः । ‘ तादौ च० ’ इति गतेः प्रकृतिस्वरस्यम् । पिपृत । ‘ पृ पालनपूरणयोः पृ इत्येके ’ । लोटि जुहोत्यादिस्वात् शपः श्लुः । द्विर्वचनोरद्वहलादिशेषाः । ‘ अतिपिपत्योश्च ’ इति अभ्यासस्य इत्वम् । ‘ सार्वधातुकमपित् ’ इति तशब्दस्य डित्वे सति ‘ ऋचि तुनुव० ’ इत्यादिना संहितायां दीर्घः ॥ ७ ॥ ॥ १६ ॥

सप्तदशेऽनुवाके पञ्च सूक्तानि । तत्र ‘ नासत्याभ्याम् ’ इति पञ्चविंशत्युच्चं प्रथमं सूक्तम् । उक्षि-  
कंश्रामहरानस्य अक्षिः। दास्यो दीर्घममोहादिनः कक्षीवान् अस्य सूक्तस्य ऋषिः । त्रिष्टुप्  
छन्दः । अश्विनौ देवता । तथा चातुर्नामं—‘ नासत्याभ्यां पञ्चाधिका कक्षीवान्दैर्घ्यतमस उक्षिक्प्रसूत  
आश्विनं वै ’ इति । तुह्यादिपरिभाषया इदमादीनि पञ्च सूक्तानि अश्विदेवत्यानि । प्रातरनुवाकस्य  
आश्विने क्रतो त्रैष्टुभे छन्दसि इदमादीनि त्रीणि सूक्तानि । ‘ अथाश्विनः ’ इति खण्डे सूत्रितं<sup>१</sup>—‘ प्रावाणेव  
नासत्याभ्यामिति त्रीणि ’ ( आश्व. श्रौ. ४. १५ ) इति । आश्विनशब्दे<sup>२</sup> चैतानि शस्यानि<sup>३</sup> ‘ प्रातरनु-  
वाकन्यायेन ’ ( आश्व. श्रौ. ६. ५ ) इति अतिदिष्टत्वात् ॥

नासत्याभ्यां बर्हिर्ब्रुव प्र वृञ्जे स्तोमाँ इयर्म्यभ्रियेव वातः ।

यावर्भगाय विमदाय जायां सेनाजुवा न्यूहतू रथेन ॥ १ ॥

नासत्याभ्याम् । बर्हिःऽइव । प्र । वृञ्जे । स्तोमान् । इयर्मि । अभ्रियाऽइव । वातः ।

यौ । अर्भगाय । विऽमदाय । जायाम् । सेनाऽजुवा । निऽऊहतुः । रथेन ॥ १ ॥

वर्हिर्ब्रुव यथा कश्चिजमानो यागार्थं बर्हिः प्र वृञ्जे प्रकर्षेण अन्यूनानतिरिक्तं यागाय  
पर्याप्तं दर्भं वृङ्के छिनत्ति संगदयतीति यावत् । एवमहं नासत्याभ्याम् अश्विभ्यां स्तोमान्  
स्तुतीः इयर्मि संगदयामि । एतदेव विशदीक्रियते । अभ्रियेव । यथा अभ्रियाणि अग्नेषु  
मेघेष्ववस्थितान्युदकानि वातः वायुः वर्षणार्थं बहुशः प्रेरयति एवमहम् अश्विभ्यां स्तोत्राणि इयर्मि  
बहुशः प्रेरयामि । कीदृशावश्विनौ । अर्भगाय बालाय स्वयंवरलब्धभार्याय विमदाय एतत्-  
संज्ञाय<sup>४</sup> राजर्षये मध्येमार्गं स्वयंवरार्थमागतैः ताम् अलभमानैरन्यैर्नृपैः सह योद्धुमशक्नुवत्तेऽपि  
तस्मै सेनाजुवा शत्रुसेनायाः प्रेरकेण शत्रुभिः दुष्प्रापेण रथेन यौ अश्विनौ जायां भार्या परैरनु-  
क्रान्ता<sup>५</sup> न्यूहतुः शत्रून्निहत्य तदीयं गृहं प्रापयामासतुः । ताभ्यामित्यर्थः ॥ नासत्याभ्याम् । सत्सु  
भवौ सत्यौ । न सत्यौ असत्यौ । न असत्यौ नासत्यौ । ‘ नभ्राणनपात् ’ इत्यादिना नजः प्रकृतिभावः ।  
अव्ययपूर्वपदप्रकृतिस्वरस्यम् । वृञ्जे । ‘ वृजौ वर्जने ’ । आदादिकः । इदिच्वात् लुम् । ‘ लोपस्त आत्म-  
नेपदेषु ’ इति तलोपः । इयर्मि । ‘ ऋ गतौ ’ । जौहोत्यादिकः । ‘ अतिपिपत्योश्च ’ इति अभ्यासस्य  
इत्वम् । ‘ अभ्यासस्यासवर्णे ’ इति इयङ् । अभ्रियेव<sup>६</sup> । ‘ समुद्राभ्राद्रः ’ इति भवार्थे घः । घस्य  
इयादेशः । ‘ शोश्छन्दसि बहुलम् ’ इति शोलोपः । अर्भगाय । ‘ अतिगृभ्यां भन् ’ ( उ. सू. ३. ४३२ )  
इति अर्तेर्भन् । अर्भः एवार्भकः । ‘ संज्ञायां कन् ’ ( पा. सू. ५. ३. ८७ ) । छान्दसो

१. क्ष-ट-ठ-सूत्रितं च ।

२. क्ष-ट-ठ-आश्विनशब्देऽप्येतानि ।

३. क्ष-ट-ठ-एतत्संज्ञकाय ।

४. क्ष-ट-ठ-न-स-परैरनाक्रान्ताम् ।

५. क्ष-ट-न-स-अभ्रिया इव; ठ-अभ्रिया ।

गकारः । अपर आह । अर्भमल्पं गायति शब्दयतीत्यर्भगः । ‘कै नै शब्दे’ । ‘गापोष्टक्’ ( पा. सू. ३. २. ८ ) । ‘आतो लोप इटि च’ इति आकारलोपः । तदेतत् पदकृतः शाकल्यस्य अभिमतम्<sup>१</sup> । सेनाशुवा । जु इति सौत्रो धातुर्गत्यर्थः । अस्मादन्तर्भावितण्यर्थात् ‘क्विप्प्रच्छि’ इत्यादिना क्विदीर्घा । तन्वादित्वादुवह् ( पा. सू. ६. ४. ७७. १ ) । न्यूहतुः । ‘वह प्रापणे’ लिटि अतुसि यजादित्वात् संप्रसारणम् । ‘यद्वृत्ताजित्यम्’ इति निघातप्रतिषेधः ॥

वीळुपत्समभिराशुहेमभिर्वा देवानां वा जूतिभिः शाशदाना ।

तद्रासभो नासत्या सहस्रमाजा यमस्य प्रधने जिगाय ॥ २ ॥

वीळुपत्समभिः । आशुहेमभिः । वा । देवानाम् । वा । जूतिभिः । शाशदाना ।

तत् । रासभः । नासत्या । सहस्रम् । आजा । यमस्य । प्रधने । जिगाय ॥ २ ॥

वीळुपत्समभिः । वीळिति बलनाम । बलवदुत्पत्तयैः<sup>२</sup> आशुहेमभिः शीघ्रगमनैः । वाशब्दः ससुचये । हे<sup>३</sup> नासत्या अश्विनौ एवंभूतैश्चैश्च<sup>४</sup> देवानाम् इन्द्रादीनां<sup>५</sup> जूतिभिः प्रेरणैश्च<sup>६</sup> शाशदाना शाशवमानयोः अत्यर्थं प्रेर्यमाणयोर्युवयोर्वाहनभूतो यः<sup>७</sup> रासभः प्रजापतिना दत्तः सः<sup>८</sup> यमस्य वैवस्वतस्य प्रीतिकरे<sup>९</sup> प्रधने प्रकीर्णधनोपेते<sup>१०</sup> आजा आजौ संग्रामे<sup>११</sup> तत् शत्रूणां<sup>१२</sup> सहस्रं<sup>१३</sup> जिगाय जितवान् । वैवस्वतो हि बहूनां मरणहेतुना संग्रामेण तुष्टो भवति । यद्वा । जेतव्यत्वेन प्रजापतिना निहितं ऋक्सहस्रं<sup>१४</sup> शीघ्रगमनयुक्तो रासभो जिगाय जयेनालभत । अन्येभ्यः<sup>१५</sup> देवेभ्यः पूर्वमेवाजि प्राप्य युवां जयं प्रापयामास । तथा चास्मिन्नर्थे ‘प्रजापतिर्वै सोमाय राज्ञे दुहितरं प्रायच्छत्’ ( ऐ. ब्रा. ४. ७ ) इत्यादिकं ब्राह्मणमनुसंधेयम् ॥ वीळुपत्समभिः । वीळु बलवत्पत्तन्तीति<sup>१६</sup> वीळुपत्मानः । आशुहेमभिः । आशु शीघ्रं हिन्वन्ति गच्छन्तीति आशुहेमानः । तैः<sup>१७</sup> । ‘हि<sup>१८</sup> गतौ<sup>१९</sup> वृद्धौ च’ । ‘अन्येभ्योऽपि दृश्यन्ते’ इति मजिन् । कृदुत्तरपदप्रकृतिस्वरत्वम् । जूतिभिः । ‘ऊतियूतिजूति’<sup>२०</sup> इत्यादिना क्तिन् उदात्तत्वम् । शाशदाना । ‘शद् श्रातने’ । अत्र गत्यर्थो धातूनामानेकार्थत्वात् । अस्मात् यङन्तात् लटः शानच् । तस्य ‘ऊन्दस्युभयथा’ इति आर्धधातुकत्वात् शबभावः । अतोलोपयलोपौ । ‘अभ्यस्तानामादिः’ इत्याद्युदात्तत्वम् । ‘सुपां सुलुक्’ इति षष्ठ्याः पूर्वसवर्णदीर्घः । आजा । तेनैव सूत्रेण ङादेशः । जिगाय । ‘जि जये’ । ‘सन्लिटोर्जेः’ इति अभ्यासादुत्तरस्य कुत्वं गकारः ॥

तुग्रो ह भुज्युमश्विनोदमेधे रयिं न कश्चिन्ममृवाँ अवाहाः ।

तमूहथुनौभिरात्मन्वतीभिरन्तरिक्षप्रुद्धिरपौदकाभिः ॥ ३ ॥

तुग्रः । ह । भुज्युम् । अश्विना । उदमेधे । रयिम् । न । कः । चित् । ममृवान् । अवं । अहाः ।

तम् । ऊहथुः । नौभिः । आत्मन्वतीभिः । अन्तरिक्षप्रुत्सभिः । अपउदकाभिः ॥ ३ ॥

१. ठ-स-अनभितम् । २. क्ष-ट-ठ-ऋचां सहस्रम् । ३. क्ष-ट-ठ-अन्येभ्योऽपि । ४. क्ष-ट-ठ-बलवत्पत्तन्ति उत्पत्तन्तीति । ५. क्ष-ट-ठ-स-‘तैः’ नास्ति । ६. क्ष-ट-ठ-पत गतौ । हि गतौ ।

अत्रेयमाख्यायिका । तुभो नाम अश्विनोः प्रियः कश्चिद्वाजर्षिः । स च द्वीपान्तरवर्तिभिः शत्रु-  
भिररयन्तमुपद्रुतः सन् तेषां जयाय स्वपुत्रं भुज्युं सेनया सह नावां प्राहैषीत् । सा च नौः मध्येसमुद्र-  
मतिदूरं गता वायुवशेन भिन्ना आसीत् । तदानीं सः भुज्युः शीघ्रम् अश्विनौ तुष्टाय । तौ च सत्तौ सेनया  
सहितम् आत्मीयासु नौषु आरोप्य पितुस्तुग्रस्य समीपं त्रिभिरहोरात्रैः प्रापयामासतुरिति । अयमर्थः  
इदमादिकेन तुचेन प्रतिपाद्यते । हश्चब्दः प्रसिद्धौ । <sup>१</sup>तुग्रः खलु<sup>२</sup> पूर्वं शत्रुभिः पीडितः सन् तज्जयार्थम्  
<sup>३</sup>उदमेघे । उदकैर्मिह्यते सिच्यते इति उदमेवः समुद्रः तस्मिन् <sup>४</sup>भुज्युम् एतत्संज्ञं प्रियं पुत्रम् <sup>५</sup>अवाहाः ।  
नावा गन्तुं पर्यत्याक्षीत् । तत्र दृष्टान्तः । <sup>६</sup>ममृवान् त्रियमाणः सन् धनलोभी<sup>७</sup> <sup>८</sup>कश्चित् मनुष्यः  
<sup>९</sup>रथिं <sup>१०</sup>न यथा धनं परित्यजति तद्वत् । हे अश्विनौ <sup>११</sup>तं च भुज्युं मध्येसमुद्रं निमग्नं <sup>१२</sup>नौभिः पितृ-  
समीपम् <sup>१३</sup>ऊह्युः युवां प्रापितवन्तौ । कीदृशीभिः । <sup>१४</sup>आत्मन्वतीभिः आत्मीयाभिः युवयोः स्वभूता-  
भिरित्यर्थः । यद्वा । धृतिरात्मा धारणवतीभिरित्यर्थः । <sup>१५</sup>अन्तरिक्षमुद्भिः अतिस्वच्छत्वादन्तरिक्षे  
जलस्य उपरिष्ठादेव<sup>१६</sup> गन्त्रीभिः <sup>१७</sup>अपोदकाभिः सुश्लिष्टत्वात् अपगतोदकाभिः<sup>१८</sup> अप्रविष्टोदकाभिरित्यर्थः ॥  
उदमेघे । 'सिंह सेचने' । कर्मणि घञ् । 'न्यङ्कादीनां च' (पा. सू. ७. ३. ५३) इति कुत्वम् ।  
'उदकस्योदः संज्ञायाम्' (पा. सू. ६. ३. ५७) । थाथादिना उत्तरपदान्तोदात्तत्वम् । ममृ-  
वान् । 'मृड् प्राणत्यागे' । लिटः कसुः । क्रादिनियमात् प्राप्तस्य इटः 'वस्वेकाजाद्वसाम्' इति  
नियमात् अभावः । अहाः । 'ओहाक् त्यागे' । लुङि तिपि च्लेः सिच् । आगमानुशासनस्यानित्यत्वात्  
सगितौ न क्रियेते । 'बहुलं छन्दसि' इति इडभावः । 'हल्ङयाब्जः' इति तिलोपः । स्त्वविसर्गौ ।  
यद्वा । 'मन्त्रे घस्' इति च्लेर्लुक् । च्लेर्लुक्त्वात् इण् न क्रियते । नौभिः । 'सावेकाचः' इति  
विभक्तेरुदात्तत्वम् । आत्मन्वतीभिः । आत्मनो मतुप् । 'मादुपधायाः' इति वत्वम् । 'अनो नुद्'  
(पा. सू. ८. २. १६) इति नुद् । नलोपः । 'ह्रस्वनुङ्भ्यां मतुप्' इति मतुप उदात्तत्वम् । अन्त-  
रिक्षमुद्भिः । 'पुङ् गतौ' । 'किप् च' इति किप् ॥

तिस्त्रः क्षपस्त्रिरहातिव्रजं नार्सत्या भुज्युर्मूह्युः पतङ्गैः ।

समुद्रस्य धन्वन्नाद्रस्य पारे त्रिभी रथैः शतपङ्क्तिः षट्श्वैः ॥ ४ ॥

तिस्त्रः । क्षपः । त्रिः । अहा । अतिव्रजत्<sup>१</sup>ऽभिः । नार्सत्या । भुज्युम् । ऊह्युः । पतङ्गैः ।

समुद्रस्य । धन्वन् । आद्रस्य । पारे । त्रिभिः । रथैः । शतपत्<sup>२</sup>ऽभिः । षट्<sup>३</sup>ऽश्वैः ॥ ४ ॥

हे नासत्यौ सेनया सह उदके निमग्नं <sup>१</sup>भुज्युं <sup>२</sup>तिस्त्रः <sup>३</sup>क्षपः त्रिसंख्याका रात्रीः <sup>४</sup>त्रिरहा  
त्रिवारमावृत्तान्यहानि च <sup>५</sup>अतिव्रजङ्गिः अतिक्रम्य गच्छद्भिरेतावन्तं कालमतिव्याप्य<sup>६</sup> वर्तमानैः <sup>७</sup>पतङ्गैः  
पतङ्गिः <sup>८</sup>त्रिभिः त्रिसंख्याकैः <sup>९</sup>रथैः <sup>१०</sup>ऊह्युः युवामृदवन्तौ । केति चेत् उच्यते । समुद्रस्य अम्बु-  
राशेर्मध्ये <sup>११</sup>धन्वन् धन्विन जलवर्जिते प्रदेशे <sup>१२</sup>आद्रस्य<sup>१३</sup> उदकेनार्द्रभूतस्य <sup>१४</sup>समुद्रस्य <sup>१५</sup>पारे तीरदेशे च ।  
कथंभूतै रथैः । <sup>१६</sup>शतपङ्क्तिः शतसंख्याकैश्चक्रलक्षणैः पादैरुपेतैः <sup>१७</sup>षट्श्वैः षड्विरथैर्युक्तैः ॥ तिस्त्रः ।  
'त्रिचतुरोः स्त्रियाम्' इति त्रिशब्दस्य तिस्त्रादेशः । स चान्तोदात्तः । 'अचि र क्तः' इति रेफा-  
देशे 'उदात्तयो हल्पूर्वात्' इति विभक्तेरुदात्तत्वम् । क्षपः । विभक्त्यन्तस्य छान्दसं ह्रस्वत्वम् ।

१. स-ह खलु । २. क्ष-ट-ठ-धनलोभात् । ३. क्ष-ट-ठ-उपरिष्ठात् । ४. क्ष-ट-अपगत-  
जलाभिः । ५. क्ष-ट-ठ-कालमभिव्याप्य । ६. क्ष-ट-ठ-स-तथा आद्रस्य ।

यद्वा<sup>१</sup> । शसि 'आतः' इति योगविभागादधातोरपि आकारलोपः । अहा । 'शोश्छन्दसि बहुलम्' इति शैलोपः<sup>२</sup> । पतङ्गैः । 'पतु गतौ' । 'पतेरङ्गच्' ( उ. सू. १. ११६ ) । धन्वन् । 'धविर्गस्यर्थः' । इदित्वात् नुम् । 'कनिन्युवृषि' इत्यादिना कनिन् । 'सुपां सुलुक्' इति-सप्तम्या लुक् । शतपङ्क्तिः । शतं पादा वेषाम् । 'संख्यासुपूर्वस्य' इति पादशब्दस्यान्त्यलोपः समासान्तः । अयस्मयादित्वेन भत्वात् 'पादः पत्' इति पङ्क्तावः । यद्वा । पादसमानार्थः<sup>३</sup> पच्छब्दः प्रकृत्यन्तरं दृष्टव्यम् ॥

अनारम्भणे तदवीरयेथामनास्थाने अग्रभणे समुद्रे ।

यदश्विना ऊहथुर्भुज्युमस्तं शतारित्रां नावमातस्थिवांसम् ॥ ५ ॥

अनारम्भणे । तत् । अवीरयेथाम् । अनास्थाने । अग्रभणे । समुद्रे ।

यत् । अश्विनौ । ऊहथुः । भुज्युम् । अस्तम् । शतऽअरित्राम् । नावम् । आतस्थिऽवांसम् ॥ ५ ॥

हे <sup>१</sup>अश्विनौ <sup>२</sup>अनारम्भणे आलम्बनरहिते <sup>३</sup>समुद्रे <sup>४</sup>तत् कर्म <sup>५</sup>अवीरयेथाम् । विक्रान्तं कृतवन्तौ युवाम् । अनारम्भणत्वमेव स्पष्टीकरोति । <sup>६</sup>अनास्थाने । आस्थीयते अस्मिन् इति आस्थानो भूप्रदेशः । तद्वहिते स्थातुमशक्ये जले इत्यर्थः । <sup>७</sup>अग्रभणे अग्रहणे । हस्तेन ग्राह्यं शाखादिकमपि यत्र<sup>८</sup> नास्ति तस्मिन् इत्यर्थः<sup>९</sup> । किं पुनस्तत्कर्म । <sup>१०</sup>भुज्युं समुद्रे मग्नं <sup>११</sup>शतारित्रां बहुरित्राम् । यैः काष्ठैः पार्श्वतो बद्धैर्जला-लोडने सति नौः शीघ्रं गच्छति तानि अरित्राणि । ईदृशीं <sup>१२</sup>नावम् <sup>१३</sup>आतस्थिवांसम् आस्थितवन्तमारूढ-वन्तं कृत्वा <sup>१४</sup>अस्तम् । गृहनामैतत् । पितुस्तुग्रस्य गृहं प्रति <sup>१५</sup>यत् <sup>१६</sup>ऊहथुः<sup>१७</sup> । तत्प्रापणमन्यैर्दुःशकं युवां समुद्रमध्ये कृतवन्तावित्यर्थः ॥ अनारम्भणे । आरभ्यते इत्यारम्भणम् । 'कृत्यल्युटो बहुलम्' इति कर्मणि ल्युट् । 'नञ्सुभ्याम्' इत्युत्तरपदान्तोदात्तत्वम् । अवीरयेथाम् । 'शूर वीर विक्रान्तौ' । चुरादिरात्मनेपदी । अनास्थानाग्रभणयोः पूर्ववत् ल्युट्स्वरौ । अयं<sup>१८</sup> तु विशेषः<sup>१९</sup> । 'ह्यग्रहोर्मः' इति भत्वम् । अस्तम् । अस्थते अस्मिन् सर्वमिष्यस्तं गृहम् । 'असिहसि' इत्यादिना तन्प्रत्ययः । शतारित्राम् । 'ऋ गतौ' । 'अर्तिल्लूस्' ( पा. सू. ३. २. १८४ ) इति करणे इत्रप्रत्ययः । बहुव्रीहौ पूर्वपद-प्रकृतिस्वरत्वम् ॥ ॥ ८ ॥

यमश्विना ददथुः श्वेतमश्वमघाश्वाय शश्वदित्स्वस्ति ।

तद्वा दात्रं महिं कीर्तेन्यं भूतपैद्रो वाजी सदमिद्वव्यो अर्यः ॥ ६ ॥

यम् । अश्विना । ददथुः । श्वेतम् । अश्वम् । अघऽअश्वाय । शश्वत् । इत् । स्वस्ति ।

तत् । वाम् । दात्रम् । महिं । कीर्तेन्यम् । भूत् । पैद्रः । वाजी । सदम् । इत् । हव्यः । अर्यः ॥ ६ ॥

अत्रेदमाख्यायते । पेटुर्नाम कश्चित् स अश्विनौ तुष्टाव । तस्मै प्रीतौ कंचिच्छ्वेतवर्णमश्वं दत्त-वन्तौ । स चाश्वस्तस्य प्रौढं जयं चकारेति । एतदत्र प्रतिपाद्यते । हे अश्विनौ युवाम् <sup>१</sup>अवश्वाय अहन्त-

१. क्ष-ट-ठ-‘यद्वा.....शैलोपः’ नास्ति । २. क्ष-ट-ठ-पादशब्दस्य समानार्थः; स-पादशब्दसमानार्थः ।

३. क्ष-ट-ठ-यस्मिन् । ४. क्ष-ट-ठ-‘इत्यर्थः’ नास्ति । ५. क्ष-ट-ठ-स-ऊहथुः प्रापयामासथुः ।

६. क्ष-ट-ठ-‘अयं तु विशेषः’ नास्ति ।

व्याश्वाय<sup>१</sup> । पेदुनास्त्रे राजर्षये<sup>२</sup> वयं श्वेतवर्णम्<sup>३</sup> वअश्वं<sup>४</sup> ददधुः दत्तवन्तौ सोऽश्वस्तस्मै<sup>५</sup> स्वस्ति जयलक्षणं मङ्गलं<sup>६</sup> शश्वत्<sup>७</sup> इत् नित्यमेव चकार ।<sup>८</sup> वं युवयोः<sup>९</sup> वतत्<sup>१०</sup> दात्रं दानं<sup>११</sup> महि महदतिगम्भीरम् अत एव<sup>१२</sup> कीर्तन्यं सर्वैः<sup>१३</sup> कीर्तनीयं प्रशस्यं<sup>१४</sup> भूत्<sup>१५</sup> अभूत् । तस्मात्<sup>१६</sup> पैद्वः पेदोः संबन्धी पतनशीलः शीघ्रगामी वा<sup>१७</sup> अर्थः शत्रूणां प्रेरयिता युद्धेऽपि प्रेरयितव्यो वा<sup>१८</sup> वाजी वेजनवान् सोऽश्वः<sup>१९</sup> सदमित् सदैव<sup>२०</sup> हव्यः अस्माभिरप्याह्वातव्यः ॥ दात्रम् । ददातेर्भावे औणादिकः त्रप्रत्ययः । महि । ‘मह पूजायाम्’ । ‘इन्सर्वधातुभ्यः<sup>२१</sup>’ इति इन्<sup>२२</sup> । कीर्तेन्यम् । ‘कृत संशब्दने’ । ‘कृत्यार्थे तवैकेकेन्यत्वनः’ इति केन्यप्रत्ययः । ‘कृत इद्भातोः’ इति इत्वम् । भूत् । ‘बहुलं छन्दस्यमाङ्गयोगेऽपि’ इति अङभावः । पैद्वः । पेदोः संबन्धी<sup>२३</sup> । ‘तस्येदम्’ इति अण् । छान्दसो वर्णलोपः । हव्यः । ह्वयतेः ‘अचो यत्’ इति यन् । ‘बहुलं छन्दसि’ इति संप्रसारणम् । गुणः । ‘धातोस्तन्निमित्तस्यैव’ इति अवादेशः । अर्थः । ‘क गतौ’ । ‘अध्यादयश्च’ (उ. सू. ४. ५५१) इति औणादिको यत् । व्यत्ययेनान्तोदात्तत्वम् ॥

युवं नरा स्तुवते पञ्जियायं कक्षीवते अरदत्तं पुरंधिम् ।

कारोतराच्छादश्वस्य वृष्णः शतं कुम्भां असिञ्चतं सुरायाः ॥ ७ ॥

युवम् । नरा । स्तुवते । पञ्जियायं । कक्षीवते । अरदत्तम् । पुरंमऽधिम् ।

कारोतरात् । शफात् । अश्वस्य । वृष्णः । शतम् । कुम्भान् । असिञ्चतम् । सुरायाः ॥ ७ ॥

अत्रेयमाख्यायिका । कक्षीवानृषिः पुरा तमसा तिरोहितज्ञानः<sup>१</sup> सन् ज्ञानार्थमश्विनौ तुष्टाव । तस्मै अश्विनौ प्रभूतां धियं दत्तवन्ताविति । तदाह । हे<sup>२</sup> नरा नेतारावश्विनौ<sup>३</sup> युवं युवां<sup>४</sup> पञ्जियाय । पञ्जा इत्यङ्गिरसाम् आख्या ‘पञ्जा वा अङ्गिरसः’ इत्याम्नातत्वात् । तेषां कुले<sup>५</sup> जाताय<sup>६</sup> कक्षीवते । कक्ष्या रज्जुरश्वस्य । तद्वते तत्संज्ञाय<sup>७</sup> स्तुवते युवयोः स्तुतिं कुर्वते मह्यं<sup>८</sup> पुरंधिं प्रभूतां धियं बुद्धिम्<sup>९</sup> अरदत्तं व्यलिखतम् । यथा सर्वार्थगोचरा भवति तथा कृतवन्तावित्यर्थः । अपि च<sup>१०</sup> कारोतरात् । कारोतरो नाम वैदलश्चर्मवेष्टितो भाजनविशेषो यस्मिन् सुरायाः स्नावणं क्रियते । लुप्तोपममेतत् । कारोतरात् यथा सुरायाः संपादकाः<sup>११</sup> तां स्नावयन्ति<sup>१२</sup> एवमेव युवां<sup>१३</sup> वृष्णः सेचनसमर्थस्य युष्मदीयस्य<sup>१४</sup> अश्वस्य<sup>१५</sup> शफात् खुरात्<sup>१६</sup> सुरायाः<sup>१७</sup> शतं<sup>१८</sup> कुम्भान् असंख्यातान् सुराघटान्<sup>१९</sup> असिञ्चतम् अक्षारयतम् । यद्वा । सिञ्चितः पूरणार्थः । कारोतरस्थानीयात् युष्मदीयाश्चखुरात् वा सुरा प्रवहति तथा असंख्यातान् घटान् असिञ्चतम् अपूरयतम् । ये जनाः सौत्रामण्यादिकर्मणि युष्मद्यागायं सुरां याचन्ते तेषामित्यर्थः ॥ स्तुवते । स्तौतेर्लटः शत् । अदादित्वात् शपो लृक् । ‘शतुरनुमः’<sup>२०</sup> इति विभक्तेश्चोदात्तत्वम् । पञ्जियाय । पञ्जशब्दात् शैषिको घञ् । कक्षीवते । ‘आसन्दीवदृष्टीवच्चक्रीवत्कक्षीवत्’<sup>२१</sup> इति निपातनात् कक्ष्याशब्दस्य संप्रसारणं वत्त्वं च । अरदत्तम् । ‘रद विलेखने’ । पुरंधिम् । ‘पुरंधिर्बहुधीः’ ( निरु. ६. १३ ) इति यास्कः । पृषोदरादिवात् पुरंधिभावः । यद्वा । पुरं पूरयितव्यं सर्वविषयजातमस्यां धीयते अवस्थाप्यते इति पुरंधिर्बुद्धिः । ‘कर्मण्यधिकरणे च’ इति दघातेः किप्रत्ययः । ‘तत्पुरुषे कृति बहुलम्’ इति बहुलवचनात् अलृक् । इदं तु व्युत्पत्तिमात्रं वस्तुतः पृषोदरादिरेव । असिञ्चतम् । ‘षिचिर् क्षरणे’ । तौदादिकः । ‘शे मुचादीनाम्’ इति नुम् ॥

१. ट-ठ-अहताश्वाय । २. क्ष-ट-ठ-‘वा’ नास्ति । ३. क्ष-ट-ठ-इन् । ४. क्ष-ट-ठ-अयम् । ५. क्ष-ट-निरोधितज्ञानः । ६. क्ष-ठ-ठ-कुलेषु । ७. क्ष-ट-ठ-संपादकस्तां संपादयति ।



हिमेनाग्निं ग्रंसमवारयेथां पितुमतीमूर्जमस्मा अधत्तम् ।

ऋवीसे अत्रिमश्विनावनीतमुन्निन्यथुः सर्वगणं स्वस्ति ॥ ८ ॥

हिमेन । अग्निम् । ग्रंसम् । अवारयेथाम् । पितुऽमतीम् । ऊर्जम् । अस्मै । अधत्तम् ।

ऋवीसे । अत्रिम् । अश्विना । अवऽनीतम् । उत् । निन्यथुः । सर्वेऽगणम् । स्वस्ति ॥ ८ ॥

अत्रेदमाख्यानम् । अत्रिस् ऋषिस् असुराः शतद्वारे पीडायन्त्रगृहे प्रवेश्य तुपाग्निना अबाधिषत । तदानीं तेन ऋषिणा स्तुतावश्विनौ अग्निमुदकेनोपशमय्य तस्मात् पीडागृहात् अविकलेन्द्रियवर्गं सन्तं निरगमयतामिति । तदेतत् प्रतिपाद्यते । हे अश्विनौ <sup>१</sup>हिमेन हिमवच्छीतेनोदकेन <sup>२</sup>ग्रंसं दीप्यमानम् अत्रेर्वाधनार्थमसुरैः प्रक्षिप्तं तुषाग्निम् <sup>३</sup>अवारयेथां युवां निवारितवन्तौ शीतीकृतवन्तावित्यर्थः । अपि च <sup>४</sup>अस्मै असुरपीडया कार्श्यं प्राप्ताय अत्रये <sup>५</sup>पितुमतीम् । पितुरित्यन्नाम । अन्नयुक्तम् <sup>६</sup>ऊर्जं बलप्रदं रसात्मकं क्षीरादिकम् <sup>७</sup>अधत्तं पुष्ट्यर्थं प्रायच्छत् । <sup>८</sup>ऋवीसे अपगतप्रकाशे पीडायन्त्रगृहे <sup>९</sup>अवनीतम् अवाङ्मुखतया असुरैः प्रापितम् <sup>१०</sup>अत्रिं <sup>११</sup>सर्वगणम् । गणः समूहः । सर्वेषामिन्द्रियाणां पुत्रादीनां वा गणेनोपेतं <sup>१२</sup>स्वस्ति अविनाशो यथा भवति तथा <sup>१३</sup>उन्निन्यथुः तस्माद्गृहादुद्गमय्य युवां स्वगृहं प्रापितवन्तौ । यद्वा हिमेन शीतेन वृष्टयुदकेन अग्निम् अश्विवत्क्षिप्तं ग्रंसम् । अहर्नामैतत् । सामर्थ्यात् निदाघकालीनम् अहः अवारयेथाम् । तस्याहस्तैक्ष्ण्यं निवारितवन्तौ । अपि च अस्मै अत्रये पितुमतीं चरुपुरोडाशादिलक्षणाद्योपेतमूर्जं बलकरं <sup>१४</sup>रसात्मकम् उपस्तरणाभिधारणात्मकं घृतमधत्तम् । वृष्टयुत्पादनेनाग्नेयांगार्थं हवींषि निष्पादितवन्तावित्यर्थः । ऋवीसे अपगततेजस्के पृथिवीद्रव्ये अवनीतस्रोपधीनामुत्पादनाय अवस्ताञ्जीतम् । पार्थिवाग्निना परिपक्वाः उदकेन क्विन्नाः ह्योषधिवनस्पतयो विरोहन्ति । अत्रिं हविषामत्तारमोषधिवनस्पत्यादीनां वा एवंविधमग्निं सर्वगणं ब्रीह्याद्योषधिगणेनोपेतं हे अश्विनौ युवां स्वस्ति अविनाशः <sup>१५</sup>यथा भवति तथा उन्निन्यथुः । ब्रीह्याद्योषधिवनस्पतिरूपेण भूमेरुपरिष्ठाञ्जीतवन्तौ । कारणात्मना पार्थिवाग्नौ वर्तमानं सर्वमोषधिवनस्पत्यादिकमश्विनौ प्रवर्णनेन <sup>१६</sup>व्यक्तीकृतवन्तावित्यर्थः । अयं पक्षो यास्केन ' हिमेनोदकेन ' ( निरु. ६. ३६ ) इत्यादिना उक्तः ॥ पितुमतीम् । ' हस्वनुङ्भ्यां मतुप् ' इति मतुप् उदात्तत्वम् । ऋवीसे । अत्र यास्कः । ' ऋवीसमपगतभासमपचितभासमपहतभासं गतभासं वा ' ( निरु. ६. ३५ ) इति । पृषोदरादित्वाद्भिमतस्वरूपस्वरसिद्धिः । अत्रिम् । ' अद भक्षणे ' । ' अदेखिनि च ' इति चशब्दात् त्रिः । अवनीतम् । ' गतिरनन्तरः ' इति गतेः प्रकृतिस्वरत्वम् । स्वस्ति । ' अस भुवि ' । भावे क्तिन् । ' छन्दस्युभयथा ' इति सार्वधातुकत्वात् अस्तेर्भूभावाभावः ॥

परावृतं नासत्यानुदेथामुच्चाबुध्नं चक्रथुर्जिह्ववारम् ।

क्षरन्नापो न पायनाय राये सहस्राय तृष्यते गोतमस्य ॥ ९ ॥

परा । अवृतम् । नासत्या । अनुदेथाम् । उच्चाऽबुध्नम् । चक्रथुः । जिह्वऽवारम् ।

क्षरन् । आपः । न । पायनाय । राये । सहस्राय । तृष्यते । गोतमस्य ॥ ९ ॥

१. क्ष-ट-ल-बलात्मकम् । २. क्ष-ट-ठ-' रसात्मकम् ' नास्ति । ३. क्ष-ट-ट-अविनाशम् । ४. न-स-प्रकर्षेण ।

अत्रेदमाख्यानम् । कदाचिन्मरुभूमौ वर्तमानस्य स्तोतुः<sup>१</sup> गोतमस्य ऋषेः समीपं देशान्तरे वर्तमानं कूपमुत्खायाश्विनौ प्रापयेताम्<sup>२</sup> । प्रापय्य च तं कूपं स्नानपानादिसौकर्याय उपरिमूलमधोबिलमवास्थापय-  
तामिति । तदेतदाह । हे<sup>३</sup> नासत्या सत्यस्वभावौ सत्यस्य नेतारौ नासिकाप्रभवौ वा एतत्संज्ञावश्विनौ  
युवाम्<sup>४</sup> अवतम् । कूपनामैतत् । अवस्तात्तं कूपं<sup>५</sup> परा<sup>६</sup> अनुदेशां गोतमस्य ऋषेः समीपे प्रैरिषाथाम् ।  
तदनन्तरं तं कूपम्<sup>७</sup> उच्चाबुधम् उच्चैरुपरिष्ठात् बुध्नो मूलं यस्य स तथोक्तः ।<sup>८</sup> जिह्वारं जिह्वमधस्ताद्वर्त-  
मानतया वक्रं<sup>९</sup> बारं द्वारं यस्य स तथोक्तः । एवंगुणविशिष्टं<sup>१०</sup> चक्रधुः युवामकृषाथाम् ।  
तस्मात् कूपात्<sup>११</sup> तृप्यते पिपासतः<sup>१२</sup> गोतमस्य<sup>१३</sup> पायनाय पानार्थम्<sup>१४</sup> आपो<sup>१५</sup> न आपश्च । अयं  
नशब्दश्चार्थः ।<sup>१६</sup> क्षरन् प्रवाहरूपेण निरगमन् । कीदृशस्य ।<sup>१७</sup> राये हवींषि दत्तवतः<sup>१८</sup> सहस्राय  
सहनशीलाय । यद्वा सहस्रसंख्याकाय राये धनाय एतत्संख्यधनलाभार्थं च अक्षरन् ॥  
अनुदेशाम् । ‘ एतद् प्रेणे ’ । तौदादिकः । जिह्वाराम् । द्वारशब्दस्य पृषोदरादित्वात् बारादेशः<sup>१९</sup> । क्षरन् ।  
‘ क्षर संचलने ’ । ‘ बहुलं छन्दस्यमाङ्ग्योगेऽपि ’ इति अडभावः । शपः पित्त्वादनुदात्तत्वम् । तिङो  
लसार्वधातुकस्वरेण धातुस्वरः । पायनाय<sup>२०</sup> । हेतुमति णिच् । ‘ शाच्छासाह्वा ’ इति युक् । भावे ल्युट् ।  
राये । ‘ रा दाने ’ । राति ददातीति राः । ‘ रातेडैः ’ ( उ. सू. २. २२४ ) । ‘ ऊडिदम् ’ इति  
त्रिभक्तेरुदात्तत्वम् । तृप्यते । ‘ जितृपा पिपासायाम् ’ । श्यन् । लटः शतृ । श्यनो निच्वादाद्युदात्तत्वम् ।  
‘ पद्यर्थे चतुर्थी वक्तव्या ’ ( पा. म. २. ३. ६२. १ ) इति चतुर्थी ॥

जुजुरुषो नासत्योत वत्रिं प्रामुञ्चतं द्रापिमिव च्यवानात् ।

प्रातिरतं जहितस्यायुर्दस्त्रादिपतिमकृणुतं कनीनाम् ॥ १० ॥

जुजुरुषः । नासत्या । उत । वत्रिम् । प्र । अमुञ्चतम् । द्रापिम्<sup>१</sup> इव । च्यवानात् ।

प्र । अतिरतम् । जहितस्य । आयुः । दस्त्रा । आत् । इत् । पतिम् । अकृणुतम् । कनीनाम् ॥ १० ॥

अत्रेदमाख्यानम् । वलीपलितादिभिरुपेतो जीर्णाङ्गः पुत्रादिभिः परित्यक्तश्चरनाख्यः ऋषिरश्विनौ  
तुष्टाव । स्तुतावश्विनौ तस्मै ऋषये जरामपगमय्य पुनर्यौवनमकुरुतामिति । तदेतदाह । हे<sup>२</sup> नासत्या  
अश्विनौ<sup>३</sup> जुजुरुषः जीर्णात्<sup>४</sup> च्यवानात् च्यवनाख्यादृषेः सकाशात्<sup>५</sup> वत्रिं कृत्स्नं शरीरमावृत्यावस्थितां  
जरां<sup>६</sup> प्रामुञ्चतं प्रकर्षणामोचयतम् । तत्र दृष्टान्तः ।<sup>७</sup> द्रापिमिव । द्रापिरिति कवचस्याख्या । यथा  
कश्चित् कवचं कृत्स्नशरीरव्यापकं धृत्वा पश्चात् शरीरात् पृथक्करोति तद्वत् ।<sup>८</sup> उत अपि च हे<sup>९</sup> दस्त्रा  
एतत्संज्ञौ दर्शनीयौ वा अश्विनौ<sup>१०</sup> जहितस्य पुत्रादिभिः परित्यक्तस्य ऋषेः<sup>११</sup> आयुः जीवनं<sup>१२</sup> प्रातिरतं  
प्रावर्धयतम् । प्रपूर्वस्तिरतिर्वर्धनार्थः ।<sup>१३</sup> आत्<sup>१४</sup> इत् अनन्तरमेव युवानं सन्तं<sup>१५</sup> कनीनां कन्यानां<sup>१६</sup> पतिं  
भर्तारम्<sup>१७</sup> अकृणुतम् अकुरुतम् ॥ जुजुरुषः । ‘ जृष् वयोहानौ ’ । लिटः क्मुः । ‘ बहुलं छन्दसि ’  
इति उत्त्वम् । द्विर्भावः । पञ्चम्येकवचने ‘ वसोः संप्रसारणम् ’ इति संप्रसारणम् । ‘ शासिवसिधसीनां  
च ’ इति षत्वम् । वत्रिम् । ‘ वृज् वरणे ’ । ‘ आद्यगमहन ’ इति किप्रत्ययः । जहितस्य । ‘ ओहाक्  
त्यागे ’ । कर्मणि निष्ठा । तस्य ‘ छन्दस्युभयथा ’ इति सार्वधातुकत्वात् यक् । तस्य ‘ बहुलं छन्दसि ’

१. क्ष-ट-ठ-ज्ञातुः । २. क्ष-ट-ठ-प्रापयताम् । ३. क्ष-ट-ठ-कुटिलम् । ४. क्ष-ट-ठ-बारभावः ।  
५. क्ष-ट-ठ-स-पायनाय । पा पाने ।

इति श्लुः । ' जहातेश्च ' ( पा. सू. ६. ४. ११६ ) इति इत्वम् । कनीनाम् । ' रयेर्मतौ बहुलम् ' इति बहुलवचनात् कन्याशब्दस्य अत्र संप्रसारणम् ॥ ११ ॥

तद्वा नरा शंस्यं राध्यं चाभिष्टिमन्नासत्या वरूथम् ।

याद्विद्वांसा निधिमिवापगूळमुद्दर्शतादूपथुर्वन्दनाय ॥ ११ ॥

तत् । वाम् । नरा । शंस्यम् । राध्यम् । च । अभिष्टिमत् । नासत्या । वरूथम् ।

यत् । विद्वांसा । निधिमऽइव । अपऽगूळम् । उत् । दर्शतात् । ऊपथुः । वन्दनाय ॥ ११ ॥

अत्रेदमाख्यानम् । वन्दनो नाम कश्चिदपिः । स चासुरैः कूपे निखातः<sup>१</sup> उत्तरीतुमशक्नुवन्नश्विना-  
वस्तौत् । तमश्विनौ कूपादुच्चिन्यतुरिति । तदाह । नरा आरोग्यस्य नेतारौ हे नासत्यौ अश्विनौ<sup>२</sup> वां  
युवयोः संबन्धि<sup>३</sup> अभिष्टिमत् अभ्येषणयुक्तमाभिमुख्येन प्राप्तव्यं तथा वरूथं वरणीयं कामयितव्यं  
तत् कर्म शंस्यम् अस्माभिः प्रशंसनीयं राध्यम् आराधनीयं च । किं पुनस्तत्कर्म । विद्वांसा  
जानन्तौ युवां निधिमिव निक्षिप्तं धनमिव अपगूळम् अरण्ये निर्जने देशे कूपमध्ये असुरैः निगूढं<sup>३</sup>  
वन्दनाय वन्दनमृषिं<sup>४</sup> वदर्शतात् अध्वगैः पिपासुभिर्द्रष्टव्यात् कूपात् उत् ऊपथुः उद्दहार्ष्टम् ।  
एवं यत् एतत् कूपादुद्धरणं तदित्यर्थः ॥ शंस्यम् । ' शंसु स्तुतौ ' । अस्मात् प्यन्तात् ' अचो यत् '  
इति यत् । ' यतोऽनावः ' इत्याद्युदात्तत्वम् । अभिष्टिमत् । अभिपूर्वात् ' इप गतौ ' इत्यस्माद्वावे  
किम् । ' मन्त्रे वृष ' इति किंन उदात्तत्वम् । कृदुत्तरपदप्रकृतिस्वरत्वेन स एव शिष्यते । शकन्ध्वा-  
दित्वात् पररूपत्वम् । ' तादौ च ' इति तु गतिस्वरस्य सर्वविधीनां छन्दसि विकल्पितत्वादप्रवृत्तिः ।  
ततो मतुप् । अन्तोदात्तादुत्तरस्य तस्य ' ह्रस्वनुङ्भ्याम् ' इत्युदात्तत्वम् । वरूथम् । ' जृवृञ्भ्या-  
मूथन् ' । विद्वांसा । ' सुपां सुलुक् ' इति विभक्तेराकारः । अपगूळम् । ' गूह संवरणे ' । कर्मणि  
निष्ठा । ' यस्य विभाषा ' इति इट्प्रतिषेधः । ढत्वधत्वष्टुत्वढ्लोपदीर्घाः । ' गतिरनन्तरः ' इति गतेः  
प्रकृतिस्वरत्वम् । दर्शतात् । ' भृमृदृशि ' इत्यादिना अतच् । ऊपथुः । ' डुवप् बीजतन्तुसंताने<sup>३</sup> ' ।  
लिटि अथुसि यजादित्वात् संप्रसारणम् । द्विवचनादि । वन्दनाय । ' क्रियाग्रहणं कर्तव्यम् ' इति कर्मणः  
संप्रदानत्वाच्चतुर्थी ॥

तद्वा नरा सनये दंस उग्रमाविष्कृणोमि तन्यतुर्न वृष्टिम् ।

दध्यङ् ह यन्मध्वाथर्वणो वामश्वस्य शीर्ष्णा प्र यदीमुवाच ॥ १२ ॥

तत् । वाम् । नरा । सनये । दंसः । उग्रम् । आविः । कृणोमि । तन्यतुः । न । वृष्टिम् ।

दध्यङ् । ह । यत् । मधु । आथर्वणः । वाम् । अश्वस्य । शीर्ष्णा । प्र । यत् । ईम् । उवाच ॥ १२ ॥

अत्रेयमाख्यायिका । इन्द्रो दधीचे प्रवर्ग्यविद्यां मधुविद्यां चोपदिश्य यदि इमाम् अन्यस्मै वक्ष्यसि  
शिरस्ते छेत्स्यामीत्युवाच । ततोऽश्विनौ अश्वस्य शिरश्छित्त्वा दधीचः शिरः प्रच्छिद्यान्यत्र निधाय

तत्राश्व्यं शिरः प्रत्यधत्ताम् । तेन च दध्यङ् ऋचः सामानि यजूषि च प्रवर्ग्यविषयाणि मधुविद्याप्रति-  
पादकं ब्राह्मणं चाश्विनावध्यापयामास । तदिन्द्रो ज्ञात्वा वज्रेण तच्छिरोऽच्छिनत् । अथाश्विनौ तस्य  
स्वकीयं मानुषं शिरः प्रत्यधत्तामिति शाट्वायनवाजसनेययोः<sup>१</sup> प्रपञ्चेनोक्तम् । तदेतत्प्रतिपाद्यते । हे  
१नरा नरौ<sup>२</sup> अश्विनौ १वां युवयोः संबन्धि १उग्रम् उदूर्णमन्यैर्दुःशकं १दंसः । कर्मनामैतत् । युवाभ्यां पुरा  
कृतं १तत् कर्म १सनये धनलाभार्थम् १आविष्करोमि प्रकटीकरोमि । तत्र दृष्टान्तः । १तन्यतुः १न यथा  
मेघस्थः शब्दः १वृष्टिं मेवान्तर्वर्तमानमुदकं प्रवर्षणेन<sup>३</sup> सर्वत्र प्रकटयति<sup>४</sup> तद्वत् । किं तत्कर्म । अथर्वणः  
पुत्रः १दध्यङ् एतत्संज्ञः ऋषिः १अश्वस्य १शीर्ष्णां युष्मत्सामर्थ्येन प्रतिहितेन शिरसा १वां युवाभ्याम्  
१ईम् इमां मधुविद्यां<sup>५</sup> १यत् १ह यदा खलु १प्र १उवाच प्रोक्तवान् । तदानीमाश्वस्य शिरसः संधान-  
लक्षणं पुनर्मानुषस्य शिरसः प्रतिसंधानलक्षणं च १यत् भवदीयं कर्म तत् आविष्करोमीत्यर्थः<sup>६</sup> ॥  
सनये । ‘ पणु दाने ’ । ‘ खनिकपिकस्य ऋसिर्वसिध्वनिस्तनिवसनिग्रन्थिचरिभ्यश्च ’ ( उ.  
सू. ४. ५७९ ) इति इप्रत्ययः । तन्यतुः । ‘ तनु विस्तारे ’ । ‘ ऋतन्यजि० ’ ( उ. सू. ४. ४४२ )  
इत्यादिना यतुच् । यद्वा । ‘ स्तन शब्दे ’ । बाहुलकात् यतुच् । छान्दसः सलोपः । वृष्टिम् । वृष्यते सिच्यते  
अनेनेति वृष्टिः । ‘ मन्त्रे वृष० ’ इत्यादिना क्तिन उदात्तत्वम् । आथर्वणः । अपत्यार्थे अपि ‘ अन् ’  
( पा. सू. ६. ४. १६७ ) इति प्रकृतिभावात् टिलोपाभावः । शीर्ष्णां । ‘ शीर्षञ्छन्दसि ’ ( पा. सू. ६.  
१. ६० ) इति शिरःशब्दपर्यायः<sup>७</sup> शीर्षञ्छब्दोऽन्तोदात्तो निपात्यते<sup>८</sup> । अलोपे सति उदात्तनिवृत्तिस्वरेण  
विभक्तेरुदात्तत्वम् ॥

अजोहवीन्नासत्या करा वां महे यामन्पुरुभुजा पुरंधिः ।

श्रुतं तच्छासुरिव वध्रिमत्या हिरण्यहस्तमश्विनावदत्तम् ॥ १३ ॥

अजोहवीत् । नासत्या । करा । वाम् । महे । यामन् । पुरुभुजा । पुरंम्ऽधिः ।

श्रुतम् । तत् । शासुःऽइव । वध्रिऽमत्याः । हिरण्यहस्तम् । अश्विनौ । अदत्तम् ॥ १३ ॥

वध्रिमती नाम कस्यचिद्राजपेः पुत्री नपुंसकभर्तृका । सा पुत्रलाभार्थमश्विनावजुहाव । तदाह्वानं  
श्रुत्वाश्विनावगत्य तस्यै हिरण्यहस्ताख्यं पुत्रं ददतुः । तदेतदाह । १पुरुभुजा बहूनां पालकौ प्रभूतहस्तौ  
वा हे नासत्यावश्विनौ १महे महनीये पूजनीये १यामन् यामनि । याति गच्छतीति याम स्तोत्रम् ।  
तस्मिन्सति १करा अभिमतफलस्य कर्तारौ १वां युवां १पुरंधिः बहुधीः वध्रिमती । वध्रिः पुत्रोत्पाद-  
नाशक्तः पण्डकः<sup>९</sup> । तद्वती एतत्संज्ञा राजपुत्री १अजोहवीत् । पुनःपुनः स्तुत्या पुत्रलाभार्थम् आहूतवती ।  
युवां च १वध्रिमत्याः तत् १आह्वानं १श्रुतम् अश्रणुतम् । तत्र दृष्टान्तः । १शासुरिव । यथा शासुः<sup>१०</sup> आचार्यस्य  
वचनं शिष्योऽवहितः सन् ऐकाग्रयेण शृणोति तद्वत् । श्रुत्वा च हे १अश्विनौ तस्यै १हिरण्यहस्तं सुवर्णमय-  
पाणिं हितरमणीयपाणिं वा एतत्संज्ञं पुत्रम् १अदत्तं प्रायच्छतम् ॥ अजोहवीत् । ह्येतैर्दुर्लुगन्तात् लङ् । ‘ यङो  
वा ’ इति तिप् ईडागमः । करा । करोतेः पचाद्यच् । ‘ सुपां सुलुक्० ’ इति विभक्तेः आकारः । यामन् ।

१. क्ष-ट-शाट्वायनकवाजसनेयकयोः; ठ-शाट्वायनवाजसनेयकयोः । २. च-फ-नेतारौ । ३. न-स-प्रकर्षेण । ४. क्ष-ट-स-प्रकाशयेत् । ५. क्ष-ट-मधु मधुविद्याम् । ६. क्ष-ट-ठ-आविष्करो-मीत्यर्थः । ७. क्ष-ट-ठ-शिरःशब्दस्य शीर्षञ्चादेशः अन्तोदात्तः । ८. ण-य-पण्डकरज्जुः । ९. क्ष-ट-ठ-स-शासितुः ।

‘आतो मनिन्कनिव्वनिपश्च’ इति मनिन् । ‘सुपां सुलुक्’ इति सप्तम्या लुक् । श्रुतम् । लङि ‘बहुलं छन्दसि’ इति विकरणस्य लुक् । ‘बहुलं छन्दस्यमाङ्गयोगेऽपि’ इति अडभावः । शासुः । शास्तुः । ‘शासु अनुशिष्टौ’ । ‘शंसिशसिशासि’ ( उ. सू. २. २५० ) इत्यादिना संज्ञायां वृत् । इडभावः । छन्दसस्तलोपः ॥

आस्नो वृकस्य वर्तिकामभीके युवं नरा नासत्यामुमुक्तम् ।

उतो कविं पुरुभुजा युवं ह कृपमाणमकृणुतं विचक्षे ॥ १४ ॥

आस्नः । वृकस्य । वर्तिकाम् । अभीके । युवम् । नरा । नासत्या । अमुमुक्तम् ।

उतो इति । कविम् । पुरुभुजा । युवम् । ह । कृपमाणम् । अकृणुतम् । विचक्षे ॥ १४ ॥

वर्तिका चटकसदृशस्य<sup>१</sup> पक्षिणः स्त्री । तामरण्ये वर्तमानेन शुना ग्रस्तां पुरा किल अश्विनौ अमोचय-  
ताम् । तदेतदाह । हे वनरा नेतारौ नासत्यावश्विनौ<sup>२</sup> युवं युवाम्<sup>३</sup> अभीके अभिगते वृकवर्तिकयोः  
संग्रामे<sup>४</sup> वृकस्य विकर्तकस्य<sup>५</sup> शुनः<sup>६</sup> आस्रः आस्यात्<sup>७</sup> वर्तिकां चटकसदृशीम्<sup>८</sup> अमुमुक्तम् अमोचयतम् ।  
यास्कस्त्वाह । पुनः पुनर्वर्तते प्रतिदिवसमावर्तते इति वर्तिका उपाः । तां वृकेण आवरकेण सर्वजगत्प्रका-  
शेनाच्छादयित्रा<sup>९</sup> सूर्येण ग्रस्तां तदीयमुखादश्विनावमुञ्चतामिति । उतो अपि च पुरुभुजा महाबाहू  
प्रभूतहस्तौ वा युवं<sup>१०</sup> ह युवां खलु<sup>११</sup> कृपमाणं स्तुवन्तं<sup>१२</sup> कविम् एतत्संज्ञमन्धमृषिं<sup>१३</sup> विचक्षे विशेषेण द्रष्टुं  
समर्थम्<sup>१४</sup> अकृणुतम् अकुरुतम् ॥ आस्रः । ‘पहन्’ इत्यादिना आस्यस्य<sup>१५</sup> आसन्नादेशः । ‘अल्लोपोऽनः’  
इति अकारलोपे उदात्तनिवृत्तिस्वरेण ‘ऊडिदम्’ इति विभक्तेरुदात्तत्वम् । अमुमुक्तम् । मुचेरन्तर्भावि-  
तण्यर्थात् लङि ‘बहुलं छन्दसि’ इति विकरणस्य श्लुः । कृपमाणम् । कृपिः स्तुतिकर्मा तुदादिषु द्रष्टव्यः ।  
विकरणस्वरे प्राप्ते ‘वृषादीनां च’ इत्याद्युदात्तत्वम् । विचक्षे । ‘तुमर्थे सेसेन्’ इति सेन्प्रत्ययः ।  
‘स्कोः संयोगाद्योः’ इति सलोपः ॥

चरित्रं हि वेरिवाच्छेदि पूर्णमाजा खेलस्य परितकम्यायाम् ।

सद्यो जङ्घामायसीं विश्पलायै धने हिते सतैवे प्रत्यधत्तम् ॥ १५ ॥

चरित्रम् । हि । वेः<sup>१</sup> इव । अच्छेदि । पूर्णम् । आजा । खेलस्य । परितकम्यायाम् ।

सद्यः । जङ्घाम् । आयसीम् । विश्पलायै । धने । हिते । सतैवे । प्रति । अधत्तम् ॥ १५ ॥

अगस्त्यपुरोहितः खेलो नाम राजा<sup>१</sup> । तस्य संबन्धिनी विश्पला नाम स्त्री संग्रामे<sup>२</sup> शत्रुभिश्छिन्न-  
पादा आसीत् । पुरोहितेनागस्त्येन स्तुतावश्विनौ रात्रावागत्य अयोमयं पादं समधत्ताम्<sup>३</sup> । तदेतदाह । आज्ञा  
आजौ संग्रामे अगस्त्यपुरोहितस्य<sup>४</sup> खेलस्य संबन्धिण्याः विश्पलाख्यायाः<sup>५</sup> चरित्रं चरणं<sup>६</sup> वेरिव वेः

१. क्ष-ट-ठ-चटकसंज्ञकस्य । २. स-विकर्षकस्य । ३. क्ष-ट-ठ-चटकस्त्रीम् । ४. क्ष-ट-ठ-  
सर्वं जगत् प्रकाशेन आच्छादयित्वा । ५. क्ष-ट-ठ-स-आस्यशब्दस्य । ६. च-ण-फ-राजर्षिः ।  
७. क्ष-ट-ठ-स-सा संग्रामे । ८. क्ष-ट-ठ-समधत्तामिति ।

पक्षिणः <sup>१</sup>पणं पतत्रमिव <sup>२</sup>अच्छेदि <sup>३</sup>हि पुरा छिन्नमभूत् खलु । हे अश्विनौ युवामगस्येन स्तुतौ सन्तौ  
<sup>४</sup>परितक्म्यायाम् । परितक्म्या रात्रिः । ‘परित एनां तकति ( निरु. ११. २५ ) इति यास्कः । एना-  
 मुभयतः सूर्यौ गच्छतीति तस्यार्थः । रात्रावागम्य <sup>५</sup>सद्यः तदानीमेव <sup>६</sup>हिते शत्रुषु निहिते <sup>७</sup>धने जेतव्ये  
 विषयभूते सति <sup>८</sup>सर्तवे सर्तुं गन्तुं <sup>९</sup>विश्वलायै <sup>१०</sup>आयसीम् अयोमयीं <sup>११</sup>जङ्घां जङ्घोपलक्षितं पादं <sup>१२</sup>प्रत्यधत्तम् ।  
 संधानमेकीकरणं कृतवन्तावित्यर्थः ॥ चरित्रम् । ‘अतिलघूस्ववनसहचर इत्रः’ इति करणे इत्रः<sup>१</sup> ।  
 आज्ञा । ‘सुपां सुलुक्’ इति विभक्तेर्डादेशः । आयसीम् । अयःशब्दाद्विकाराथे ‘प्राणिरज-  
 ताद्विभ्योऽञ्’ ( पा. सू. ४. ३. १५४ ) । ‘टिड्ढाणञ्’ इति ङीप् ॥ १० ॥

शतं मेषान्वृक्ये चक्षदानमुज्राश्वं तं पितान्धं चकार ।

तस्मा अक्षी नासत्या विचक्ष आधत्तं दस्त्रा भिषजावनर्वन् ॥ १६ ॥

शतम् । मेषान् । वृक्ये । चक्षदानम् । ऋज्रऽअश्वम् । तम् । पिता । अन्धम् । चकार ।

तस्मै । अक्षी इति । नासत्या । विऽचक्षे । आ । अधत्तम् । दस्त्रा । भिषजौ । अनर्वन् ॥ १६ ॥

वृषागिरः पुत्रः ऋज्राश्वो नाम राजर्षिः । तस्य समीपे अश्विनोर्वाहनभूतो रासभो वृकीभूत्वावतस्थे ।  
 स च तस्या आहारार्थमेकोत्तरशतसंख्याकान् पौरजनानां स्वभूतान्मेषान्शकलीकृत्य प्रददौ । ‘ऋज्राश्वः  
 शतमेकं च मेषान्’ ( ऋ. सं. १. ११७. १८ ) इति मन्त्रान्तरे दर्शनात् । एवं पौराणामहिते प्रवृत्तं  
 पिता शापेन नेत्रहीनमकरोत् । तेन स्तूयमानावश्विनौ अस्मद्वाहननिमित्तम् अस्य आन्ध्र्यं जातमिति जानन्तौ  
 तस्मै<sup>२</sup> अक्षिणी प्रायच्छतामिति । तदेतदाह । अत्र तच्छब्दश्रुतेर्यच्छब्दाध्याहारः । यः ऋज्राश्वः <sup>३</sup>शतं  
 शतसंख्याकान् <sup>४</sup>मेषान् <sup>५</sup>वृक्ये आत्मना पोषितायै वृकल्लियै शकलीकृत्य प्रादात् <sup>६</sup>तं <sup>७</sup>चक्षदानम् ।  
 क्षदतिः अतिक्रमा अत्र शकलीकरणार्थः । शकलीकृत्य दत्तवन्तम् <sup>८</sup>ऋज्राश्वं <sup>९</sup>पिता शापेन <sup>१०</sup>अन्धं  
 दृष्टिहीनं <sup>११</sup>चकार कृतवान् । हे <sup>१२</sup>नासत्या सत्यस्वभावौ सत्यस्य<sup>३</sup> नेतारौ वा<sup>४</sup> <sup>५</sup>भिषजौ देवानां  
 वैद्यभूतौ । ‘अश्विनौ वै देवानां भिषजौ’ ( ऐ. ब्रा. १. १८; तै. सं. २. ३. ११ ) इति  
 श्रुतेः । <sup>६</sup>दत्त्वा दर्शनीयौ एतत्संज्ञौ वा हे अश्विनौ <sup>७</sup>अनर्वन् अनर्वणी दृष्टव्यं प्रति पितृशापात् गमन-  
 रहिते <sup>८</sup>अक्षी चक्षुषी <sup>९</sup>विचक्षे विविधं द्रष्टुं समर्थे <sup>१०</sup>तस्मै ऋज्राश्वाय <sup>११</sup>आधत्तम् व्यधत्तम्  
 अकुस्तम् ॥ वृक्ये । वृकोऽरण्यश्वा । तस्य स्त्री वृकी । ‘जातेरस्त्रीविषयात्’ ( पा. सू. ४. १. ६३ )  
 इति ङीप् । ‘जसादिषु च्छन्दसि वावचनम्’ इति चतुर्थ्यैकवचनस्य आडभावे यणादेशे<sup>५</sup> ‘उदात्त-  
 स्वरितयोर्यणः’ इति परस्यानुदात्तस्य स्वरितत्वम् । चक्षदानम् । क्षदंलिटः कानच् । चित्स्वरः ।  
 अक्षी । ‘ई च द्विवचने’ ( पा. सू. ७. १. ७७ ) इति परत्वात्<sup>६</sup> अक्षशब्दस्य<sup>७</sup> ईकारान्तादेशः । स  
 चोदात्तः । तस्मिन्कृते ‘सकृदतौ विप्रतिषेधे’ ( परिभा. ४० ) इति परिभाषया पुनः नुम् न भवति ।  
 विचक्षे । चक्षेः संपदादिलक्षणो भावे क्तिप् । अनर्वन् । ‘ऋ गतौ’ । अस्मात् ‘अन्येभ्योऽपि दृश्यन्ते’  
 इति दृशिग्रहणस्य विध्यन्तरोपसंग्रहार्थत्वात् भावे वनिप् । अर्वं गमनं विषयं प्रति एनयोः<sup>८</sup> नास्तीति  
 बहुव्रीहौ ‘नञ्सुभ्याम्’ इत्युत्तरपदान्तोदात्तत्वम् । ‘सुपां सुलुक्’ इति द्विवचनस्य लृक् ।  
 छान्दसो नलोपाभावः ॥

१. क्ष-ट-ठ-इत्रप्रत्ययः । २. क्ष-ट-अस्य । ३. क्ष-ट-ठ-अश्विनौ । ४. स-यणादेशः  
 ५. क्ष-ट-ठ-‘परत्वात् अक्षशब्दस्य’ नास्ति । ६. क्ष-ट-ठ-अनयोः ।

आ वां रथं दुहिता सूर्यस्य कार्ष्मेवातिष्ठदर्वता जयन्ती ।

विश्वे देवा अन्वमन्यन्त हृद्भिः समु श्रिया नासत्या सचेथे ॥ १७ ॥

आ । वाम् । रथम् । दुहिता । सूर्यस्य । कार्ष्मेऽइव । अतिष्ठत् । अर्वता । जयन्ती ॥ विश्वे ।

देवाः । अनु । अमन्यन्त । हृत्सभिः । सम् । ऊँ इति । श्रिया । नासत्या । सचेथे इति ॥ १७ ॥

सविता स्वदुहितरं सूर्याख्यां सोमाय राज्ञे प्रदातुमैच्छत् । तां सूर्यां सर्वे देवा वरयामासुः । ते अन्योन्यमूचुः । आदित्यमवधिं कृत्वा आजिं धावाम । योऽस्माकं मध्ये उज्जेयति तस्येयं भविष्यतीति । तत्राश्विनावुदजयताम् । सा च सूर्या जितवतोस्तयोः रथमारोह<sup>१</sup> । अत्र<sup>२</sup> ‘ प्रजापतिवै सोमाय राज्ञे दुहितरं प्रायच्छत् ’ ( ऐ. ब्रा. ४. ७ ) इत्यादिकं ब्राह्मणम् अनुसंधेयम्<sup>३</sup> । इदं चाख्यानां सूर्याविवाहस्य स्तावकेन ‘ सत्येनोत्तमिता भूमिः ’ ( ऋ. सं. १०. ८५. १ ) इति सूक्तेन विस्पष्टयिष्यते । हे अश्विनौ<sup>४</sup> वां युवयोः<sup>५</sup> रथं<sup>६</sup> कार्ष्मे<sup>७</sup>व । कार्ष्मशब्दः काष्ठवाची । यथा काष्ठम् आजिधावनस्य अवधितया निर्दिष्टं लक्ष्यम् आशुगामी कश्चित् सर्वेभ्यो धावद्भ्यः पूर्वं प्राप्नोति एवमेव सर्वेभ्यो देवेभ्यः पूर्वम्<sup>८</sup> अर्वता शीघ्रमवधिं प्राप्तुवता युष्मदीयेनाश्वेन करणभूतेन युवाभ्यां<sup>९</sup> जयन्ती जीयमाना<sup>१०</sup> । सूर्यस्य सवितुः<sup>११</sup> दुहिता<sup>१२</sup> आ<sup>१३</sup> अतिष्ठत् आरूढवती । विश्वे सर्वे इतरे<sup>१४</sup> देवाः एतत् आरोहणस्थानं<sup>१५</sup> हृद्भिः हृदयैः<sup>१६</sup> अन्वमन्यन्त अन्वजानन् । तदानीं हे नासत्यावश्विनौ<sup>१७</sup> श्रिया ऋक्सहस्रलाभरूपया संपदा कान्त्या वा युवां<sup>१८</sup> स<sup>१९</sup> सचेथे संगच्छे ॥ जयन्ती । व्यत्ययेन कर्मणि शतृप्रत्ययः<sup>२०</sup> । हृद्भिः । ‘ पद्वन्<sup>२१</sup> ’ इत्यादिना हृदय-शब्दस्य ह्रस्वावः । सचेथे । ‘ षच समवाये ’ । स्वरितेत्त्वादात्मनेपदम् ॥

यद्यातं दिवोदासाय वर्तिर्भरद्वाजायाश्विना हयन्ता ।

रेवदुवाह सचनो रथो वां वृषभश्च शिशुमारश्च युक्ता ॥ १८ ॥

यत् । अयातम् । दिवःऽदासाय । वर्तिः । भरद्वाजाय । अश्विना । हयन्ता ।

रेवत् । उवाह । सचनः । रथः । वाम् । वृषभः । च । शिशुमारः । च । युक्ता ॥ १८ ॥

हे अश्विनौ<sup>१</sup> हयन्ता स्तुतिभिराहूयमानौ युवां<sup>२</sup> भरद्वाजाय संश्रियमाणहविलक्षणाज्ञाय यज-मानाय<sup>३</sup> दिवोदासाय एतत्संज्ञाय राजर्षये अभीष्टं फलं दातुं<sup>४</sup> वर्तिः तदीयं गृहं<sup>५</sup> यत् यदा<sup>६</sup> अयातम् अगच्छतं तदानीं<sup>७</sup> रेवत् धनयुक्तम् अन्नं<sup>८</sup> वां युवयोः<sup>९</sup> सचनः सेवनः<sup>१०</sup> रथः<sup>११</sup> उवाह । तस्मै दिवोदा-साय प्रापयामास । अपि च तस्मिन् रथे<sup>१२</sup> वृषभः अनङ्गान्<sup>१३</sup> शिशुमारः ग्राहः<sup>१४</sup> च परस्परविरुद्धावपि स्वसामर्थ्यप्रकटनाय<sup>१५</sup> युक्ता<sup>१६</sup> वाहनतया संयुक्तावास्ताम्<sup>१७</sup> ॥ दिवोदासाय । ‘ दिवश्च दासे षष्ठ्या अलुग्वक्तव्यः ’ ( का. ६. ३. २१. ५ ) इत्यलुक् । ‘ दिवोदासादीनां छन्दस्युपसंख्यानम् ’ इति

१. स-रथमारोहेति । २. क्ष-उ-ठ-अत्र ऐतरेयके । ३. क्ष-उ-ठ-‘ अनुसंधेयम् ’ इत्यस्यानन्तरं ‘ कौषीतके च अथ यत्र ह तत्सविता सूर्या प्रायच्छत् सोमाय राज्ञे इत्यादि ’ इत्यधिकम् । ४. क्ष-उ-ठ-विजयीयमाना । ५. क्ष-उ-ठ-स-आरोहणं स्थानम् । ६. क्ष-उ-ठ-स-कर्तृप्रत्ययः । ७. क्ष-उ-ठ-न-सेवकः; स-सेचनः । ८. क्ष-उ-ठ-तथा युक्तावास्ताम् ।



पूर्वपदाद्युदात्तत्वम् । भरद्वाजाय । ' भृञ् भरणे ' । अस्माद्व्यत्ययेन कर्मणि शतृप्रत्ययः<sup>१</sup> । शतृः ' छन्दस्युभयथा ' इति आर्धधातुकत्वेन लसावर्धधातुकानुदात्तत्वाभावात् प्रत्ययाद्युदात्तत्वम् । बहुव्रीहौ पूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वम् । ह्यन्ता । ह्रजः कर्मणि लटो व्यत्ययेन शतृ । ' बहुलं छन्दसि ' इति संप्रसारणम् । शपि गुणे छान्दसः अयादेशः । रेवत् । रयिशब्दात् मनुप् । ' रयेर्मतौ बहुलम् ' इति संप्रसारणम् । ' छन्दसीरः ' इति मनुपो वत्वम् । ' रयिशब्दाच्च ' ( का. ६. १. १७६. १ ) इति मनुप उदात्तत्वम् । सचनः । ' पच सेवने<sup>२</sup> ' । ' अनुदात्तेश्च हलादेः ' इति युच् । युक्ता । ' सुपां सुलुक्<sup>३</sup> ' इति विभक्तेः आकारः ।

रयिं सुक्षत्रं स्वपत्यमायुः सुवीर्यं नासत्या वहन्ता ।

आ जह्वावीं समनसोप वाजैस्त्रिरहो भागं दधतीमयातम् ॥ १९ ॥

रयिम् । सुक्षत्रम् । सुअपत्यम् । आयुः । सुवीर्यम् । नासत्या । वहन्ता ।

आ । जह्वावीम् । समनसा । उप । वाजैः । त्रिः । अहः । भागम् । दधतीम् । अयातम् ॥ १९ ॥

हे नासत्यावश्विनौ<sup>४</sup> सुक्षत्रं शोभनबलं<sup>५</sup> रयिं धनं<sup>६</sup> स्वपत्यं शोभनैः पुत्रादिभिरुपेतं<sup>७</sup> सुवीर्यं शोभनवीर्योपेतम्<sup>८</sup> आयुः । अन्ननामैतत् । एवंगुणविशिष्टमन्नं च वहन्ता धारयन्तौ युवां समनसा समानमनस्कौ सन्तौ जह्वावीं जहोर्महर्षेः संबन्धिनीं प्रजाम् आ अयातम् आभिमुख्येनागच्छतम् । कीदृशीं वाजैः हविलक्षणैरन्नैरुपेताम् । अहः । अत्र अहःशब्देन तत्रानुष्ठेयः सोमयागो लक्ष्यते । तस्य प्रातःसवनादिरूपेण त्रिः त्रिधा विभक्तं भागम् अंशं दधतीं विभ्रतीम् । अनुसवनं हविर्भिर्यजमानामित्यर्थः ॥ सुक्षत्रम् । बहुव्रीहौ ' नञ्मुभयाम् ' इति उत्तरपदान्तोदात्तत्वम् । सुवीर्यम् । ' वीरवीर्यौ च ' इति बहुव्रीहौ उत्तरपदाद्युदात्तत्वम् । जह्वावीम् । जह्नुशब्दात् ' तस्येदम् ' इत्यर्थे अण् । ' टिड्ढाणञ् ' इति ङीप् । जाह्नवी<sup>९</sup> । ह्रस्वदीर्घयोर्विनिमयः पृषोदरादित्वात् । उक्तं च— ' वर्णागमो वर्णविपर्ययश्च ' ( का. ६. ३. १०९ ) इति । अत एव मध्योदात्तत्वम् ॥

परिविष्टं जाहुषं विश्वतः सीं सुगेभिर्नक्तमूहथू रजोभिः ।

विभिन्दुना नासत्या रथेन वि पर्वतां अजरयू अयातम् ॥ २० ॥

परिविष्टम् । जाहुषम् । विश्वतः । सीम् । सुगेभिः । नक्तम् । ऊहथुः । रजोभिः ।

विभिन्दुना । नासत्या । रथेन । वि । पर्वतान् । अजरयू इति । अयातम् ॥ २० ॥

जाहुषो नाम कश्चिद्राजा । विश्वतः सर्वतः परिविष्टं शत्रुभिः परिवृतं<sup>१०</sup> तं राजानं हे नासत्यावश्विनौ अजरयू जरारहितौ<sup>११</sup> नित्यतरुणौ युवां विभिन्दुना विशेषेण सर्वस्य भेदकेनात्मीयेन रथेन नक्तं रात्रौ सुगेभिः सुष्ठु गन्तुं शक्यैः रजोभिः रजकैर्मागैः ऊहथुः तस्मात् शत्रुसमूहान्निरगमयतम् ।

१. क्ष-ट-ठ-कर्तृप्रत्ययः । २. स-सेवने । ३. ट-जह्वावीम्; न-जाह्नवीम् । ४. च-छ-ण-फ-परिवेष्टितम् । ५. क्ष-ट-ठ-जरावर्जितौ ।

‘सीम् इत्येतत् पादपूरणम्<sup>१</sup> । निर्गतेन तेन सह षपर्वतान् शत्रुभिरारोढुमशक्यान् शिलोच्चयान् षवि  
‘अयातं विशेषेणागच्छतम् ॥ परिविष्टम् । ‘विश प्रवेशने । कर्मणि निष्ठा । ‘गतिरनन्तरः’ इति  
गतेः प्रकृतिस्वरत्वम् । सुगोभिः । ‘सुदुरोरधिकरणे’ इति गमेर्ङः । विभिन्दुना । ‘भिदिर् विदारणे’ ।  
औणादिक उपस्ययो नुमागमश्च । अजरयू । न जरा अजरा ताभामन इच्छतः । ‘सुप आत्मनः क्यच्’ ।  
‘न च्छन्दस्यपुत्रस्य’ इति इत्वदीर्वयोर्निषेधः । ‘क्याच्छान्दसि’ इति उपस्ययः ॥ ११ ॥

एकस्या वस्तोरावतं रणाय वशमश्विना सनये सहस्रा ।

निरहतं दुच्छुना इन्द्रवन्ता पृथुश्रवसो वृषणावरातीः ॥ २१ ॥

एकस्याः । वस्तोः । आवतम् । रणाय । वशम् । अश्विना । सनये । सहस्रा ।

निः । अहतम् । दुच्छुनाः । इन्द्रवन्ता । पृथुश्रवसः । वृषणौ । अरातीः ॥ २१ ॥

हे अश्विनौ षवशम् एतत्संज्ञमृषिम् षएकस्याः षवस्तोः एकस्याङ्गः षरणाय रमणीयाय षसहस्रा  
सहस्रसंख्याकाय<sup>२</sup> षसनये धनलाभाय षआवतम् अरक्षतम् । स ऋषिः प्रत्यहं यथा सहस्रसंख्यं धनं  
लभते तथा रक्षितवन्तावित्यर्थः । अपि च हे षवृषणौ कामानां वर्षितारावश्विनौ षइन्द्रवन्ता इन्द्रेण  
संयुक्तौ युवां षदुच्छुनाः दुष्टसुखान् दुःखस्य कर्तृन् षपृथुश्रवसः विस्तीर्णयज्ञासः षअरातीः शत्रून्  
‘निरहतं निःशेषेणावधिष्टम् । यद्वा । कानीनस्य पृथुश्रवःसंज्ञस्य<sup>३</sup> राज्ञः शत्रूनिति योज्यम् ॥ सहस्रा ।  
‘सुपां सुलुक्’ इति चतुर्थ्या ङादेशः । अहतम् । लङि थसस्तम् । ‘अनुदात्तोपदेशः’ इत्यादिना अनुना-  
सिकलोपः । दुच्छुनाः । शुनमिति सुखनाम । दुष्टं सुखं यासां तास्तथोक्ताः । ‘परादिच्छन्दसि बहुलम्’  
इत्युत्तरपदाद्युदात्तत्वम् ॥

शरस्य चिदार्चत्कस्यावतादा नीचादुच्चा चक्रथुः पातवे वाः ।

शयवे चिन्नासत्या शचीभिर्जसुरये स्तर्यं पिप्यथुर्गाम् ॥ २२ ॥

शरस्य । चित् । आर्चत्कस्य । अवतात् । आ । नीचात् । उच्चा । चक्रथुः । पातवे । वारिति वाः ।

शयवे । चित् । नासत्या । शचीभिः । जसुरये । स्तर्यम् । पिप्यथुः । गाम् ॥ २२ ॥

‘आर्चत्कस्य ऋचत्कपुत्रस्य’<sup>४</sup> षशरस्य एतत्संज्ञस्यापि स्तोतुः पिपासितस्य षपातवे पानार्थं षनीचात्  
नीचीनात् षअवतात् कूपात् षउच्चा उच्चैरुपरिष्ठात् षवाः उदकं हे अश्विनौ युवाम् षआ षचक्रथुः  
आभिमुख्येन कृतवन्तौ । तथा हे नासत्यावश्विनौ षशचीभिः युष्मदीयैः कर्मभिः परिचरणैः षजसुरये  
श्रान्ताथ<sup>५</sup> षशयवे षचित् शयुनास्त्रे<sup>६</sup> ऋषये षस्तर्यं निवृत्तप्रसवां षगाम् अग्निहोत्रार्थस्य पयसो दोग्ध्रीं  
‘पिप्यथुः पयसा युवामापूरितवन्तौ ॥ पातवे । ‘पा पाने’ । ‘तुमर्थं सेसेन्’ इति तवेन्प्रत्ययः ।  
जसुरये । ‘जसु हिंसायाम्’ । ‘जसिसहोरिन्’ (उ. सू. २. २३१) । स्तर्यम् । स्तीर्यते आच्छाद्यते

१. क्ष-ट-पदपूरणम् ; स-पदं पादपूरणम् । २. क्ष-ट-ठ-न-स-सहस्रसंख्याय । ३. क्ष-ट-ठ-न-स-  
पृथुश्रवःसंज्ञकस्य । ४. क्ष-ट-ठ-ऋचत्कस्य पुत्रस्य । ५. क्ष-ट-ठ-शान्ताय । ६. ण-द-फ-य-ल-शयुनास्त्रेऽपि ।

प्रसवसामर्थ्याभावेन इति स्तरीः । ' अवितृस्तृत्तन्निभ्य ईः ( उ. सू. ३. ४३८ ) इति ईकारप्रत्ययः । ' वाच्छन्दसि ' इति अमि पूर्वत्वस्य<sup>१</sup> विकल्पितत्वात् अभावे<sup>२</sup> यणादेशः । ' उदात्तस्वरितयोर्यणः<sup>३</sup> ' इति परस्यानुदात्तस्य स्वरितत्वम् । पिप्यथुः । ' प्यायी बृद्धौ ' । लिटि व्यत्ययेन परस्मैपदम् । ' लिङ्यञोश्च ' ( पा. सू. ६. १. २९ ) इति पीभावः ॥

अवस्यते स्तुवते कृष्ण्याय ऋजुयते नासत्या शचीभिः ।

पशुं न नष्टमिव दर्शनाय विष्णाप्वं ददथुर्विश्वकाय ॥ २३ ॥

अवस्यते । स्तुवते । कृष्ण्याय । ऋजुयते । नासत्या । शचीभिः ।

पशुम् । न । नष्टम् इव । दर्शनाय । विष्णाप्वम् । ददथुः । विश्वकाय ॥ २३ ॥

अवस्यते अवस्यते रक्षणमात्मन इच्छते । स्तुवते स्तुतिं कुर्वते कृष्ण्याय । कृष्णो नाम कश्चित् । तस्य पुत्राय ऋजुयते आर्जवमिच्छते विश्वकाय एतत्संज्ञाय<sup>४</sup> ऋषये हे नासत्यौ युवां शचीभिः आत्मीयैः कर्मभिः विष्णाप्वं<sup>५</sup> नाम विनष्टं<sup>६</sup> पुत्रं<sup>७</sup> दर्शनाय दर्शनार्थं ददथुः दत्तवन्तौ । तत्र दृष्टान्तः । पशुं न नष्टमिव । एकं<sup>८</sup> उपमार्थीयः पूरकः<sup>९</sup> । यथा कश्चिद्विनष्टं पशुं स्वामिनो दृष्टिपथं प्रापयति तद्वत् ॥ अवस्यते । अवःशब्दात् ' सुप आत्मनः क्यच् ' । ' शतुरनुसः<sup>१०</sup> ' इति विभक्तेरुदात्तत्वम् । कृष्ण्याय । कृष्णशब्दादपत्यार्थं छान्दसो वच् ॥

दश रात्रीरशिवेन नव द्यूनवनद्धं श्रथितमप्सवन्तः ।

विप्रुतं रेभमुदनि प्रवृक्तमुन्निन्यथुः सोममिव सुवेण ॥ २४ ॥

दश । रात्रीः । अशिवेन । नव । द्यून् । अवऽनद्धम् । श्रथितम् । अप्सु । अन्तरिति ।

विऽप्रुतम् । रेभम् । उदनि । प्रऽवृक्तम् । उत् । निन्यथुः । सोमम् इव । सुवेण ॥ २४ ॥

पुरा खलु रेभन्तृषि पार्श्वैर्बद्ध्वा असुराः कूपे कस्यचिद्विवसस्य सायंकाले प्रचिक्षिपुः । स च अश्विनौ स्तुवन् दश रात्रीः नवाहानि च कूपमध्ये तथैवावतस्थे । दशमेऽहनि प्रातः अश्विनौ तं कूपात् उदतारयतामिति । तदाह । अप्सु कूपान्तर्वर्तमानासु अन्तः मध्ये असुरैः पातितम् अश्विवेन दुःखहेतुना दास्या अवनद्धं बद्धं श्रथितं शत्रुभिर्हिंसितं दश रात्रीः दशसंख्याका निशाः नव द्यून् नवसंख्याकान्यहानि च । अस्यन्तसंयोगे द्वितीया । एतावन्तं कालं तत्रैव कूपेऽवस्थितम् अत एव उदनि उदके विप्रुतं विप्रुतं व्याक्षिप्तसर्वाङ्गं प्रवृक्तम् । लुप्तोपममेतत् । प्रवृज्जनेन संतप्तं धर्ममिव व्यथया संतप्यमानम् एवंभूतं रेभं हे अश्विनौ युवाम् उन्निन्यथुः तस्मात्कूपात् उन्नितम्<sup>११</sup> उत्तीर्णं कृतवन्तौ । तत्र दृष्टान्तः । सोममिव यथा अग्निहोत्रहोमार्थम् अभिषुतं<sup>१२</sup> सोमसं<sup>१३</sup> कूपसदृशे अग्निहोत्र-

१. क्ष-ट-ठ-स-पूर्वस्य । २. क्ष-ट-ठ-तदभावे । ३. क्ष-ट-एतत्संज्ञकाय । ४. स-विष्णाप्वम् । विष्णाप्वम् । ५. क्ष-ट-ठ-विनष्टपुत्रम् । ६. क्ष-ट-ठ-एकः उपमार्थः अपरः पूरणः । ७. क्ष-ट-ठ-उन्नितम् नास्ति; स-उन्नय । ८. क्ष-ट-अभिषुतं सोमम्; ठ-अभिषुतं होमार्थम्; स-अभिषुतसोमरसम् ।

स्थालीमध्ये वर्तमानं<sup>१</sup> सुवेण अध्वर्युः उन्नयति ऊर्ध्वं नयति तद्वत् ॥ अवनद्धम् । 'णह् बन्धने' । कर्मणि निष्ठा । 'नहो धः' ( पा. सू. ८. २. ३४ ) । 'क्षपस्तथोर्ध्वोऽधः' इति निष्ठातकारस्य धस्वम् । 'गतिरनन्तरः' इति गतेः प्रकृतिस्वरत्वम् । श्रथितम् । 'अथ हिंसार्थः' । निष्ठा । विप्रुतम् । 'प्रुह् गती' । अवनद्धवत्<sup>२</sup> प्रत्ययस्वरौ<sup>३</sup> । कपिलकादिस्वात् लत्वविकल्पः । उदनि । 'पहन्' इत्यादिना उदकशब्दस्य उदन्भावः<sup>४</sup> ॥

प्र वां दंसांस्यश्विनाववोचमस्य पतिः स्यां सुगवः सुवीरः ।

उत पश्यन् अश्ववन्दीर्घमाधुरस्तमिवेज्जरिमाणं जगम्याम् ॥ २५ ॥

प्र । वाम् । दंसांसि । अश्विनौ । अवोचम् । अस्य । पतिः । स्याम् । सुगवः । सुवीरः ।

उत । पश्यन् । अश्ववन् । दीर्घम् । आयुः । अस्तेमऽइव । इत् । जरिमाणम् । जगम्याम् ॥ २५ ॥

एवमनेन सूक्तेन अश्विनोर्महिमानं प्रशस्य अधुना मन्त्रदृष्ट्वा स्वाभीष्टं प्रार्थयते । हे अश्विनौ वां युवयोः दंसांसि पुरा कृतानि कर्माणि प्र अवोचम् इत्थम्<sup>५</sup> उक्तवानस्मि । सोऽहं सुगवः शोभन-गोयुक्तः सुवीरः शोभनवीरश्च भूत्वा अस्य राष्ट्रस्य पतिः अधिपतिः स्यां भवेयम् । उत अपि च पश्यन् अश्विभ्यां पश्यन् । उपलक्षणमेतत् । सर्वैरिन्द्रियैः स्वस्वविषयदर्शनसमर्थैः<sup>६</sup> दीर्घं वर्षशतरूपेण आयतम्<sup>७</sup> आयुः जीवितं च अश्ववन् प्रावन्नहम् अस्तमिव यथा गृहं स्वामी<sup>८</sup> निष्कण्टकं प्रविशति एवं जरिमाणं जरां जगम्यां कण्टकराहित्येन प्राप्नुयाम् । वृद्धः सन् चिरकालं निवसेयमित्यर्थः ॥ स्याम् । अस्तेः प्रार्थनायां लिङ् । यासुद् । 'असोरलोपः' इत्यकारलोपः । अश्ववन् । 'अशू प्यातौ' । व्यत्ययेन शतृ । जरिमाणम् । 'जषू वयोहानौ' । अस्मादौणादिकः इमनिच् । जगम्याम् । गमेः प्रार्थनायां लिङि<sup>९</sup> 'बहुलं छन्दसि' इति विकरणस्य श्रुतः ॥ ॥ १२ ॥

'मध्वः' इति पञ्चविंशत्यृचं द्वितीयं सूक्तम् । औशिजस्य कक्षीवत आर्षं त्रैष्टुभमाश्विनम् । 'मध्वः' इत्यनुक्रान्तम् ॥ प्रातरनुवाकाश्विनशस्त्रयोः पूर्वसूक्तेन सहोक्तो विनियोगः ॥

मध्वः सोमस्याश्विना मदाय प्रत्नो होता विवासते वाम् ।

बर्हिष्मती रातिर्विश्रिता गीरिषा यातं नासृत्योप वाजैः ॥ १ ॥

मध्वः । सोमस्य । अश्विना । मदाय । प्रत्नः । होता । आ । विवासते । वाम् ।

बर्हिष्मती । रातिः । विऽश्रिता । गीः । इषा । यातम् । नासृत्या । उप । वाजैः ॥ १ ॥

हे अश्विनौ मध्वः मधुना माधुर्योपितेन सोमस्य सोमेन मदाय युवयोर्मदार्थं प्रत्नः चिरंतनः होता होमनिष्पादको यजमानः वां युवाम् आ विवासते । विवासतिः परिचरणकर्मा । आङ्

१. क्ष-ट-ठ-अवस्थितम् । २. क्ष-ट-ठ-अवनद्धमिति वज्रिष्ठास्वरौ; स-अवनद्ध इतिवत् प्रत्ययस्वरौ । ३. क्ष-ट-ठ-उदन्नादेशः । ४. क्ष-ट-ठ-प्र स्पष्टम् । ५. ठ-स्वस्वविषयग्रहणसमर्थः । ६. च-छ-ण-फ-स्थापितम् । ७. च-छ-ण-गृहस्थः । ८. क्ष-ट-ठ-लिङ् ।

मर्यादायाम् । यथाशास्त्रं परिचरति । अपि च <sup>१</sup>रातिः दातव्यं हविः <sup>२</sup>बर्हिष्मती आस्तीर्णेन बर्हिषा युक्तम् । युष्मदर्थं बर्हिषि आसादितमित्यर्थः । तथा <sup>३</sup>गीः स्तुतिलक्षणा वाक् च <sup>४</sup>विश्रिता ऋत्विक्षु समवेता । तैः स्तुतिरपि क्रियते इत्यर्थः । अतो हे नासत्यावश्विनौ <sup>५</sup>इषा अस्मभ्यं दातव्येनाग्नेन <sup>६</sup>वाजैः बलैश्च सह युवाम् <sup>७</sup>उप <sup>८</sup>यातम् अस्मत्समीपं प्राप्तम् ॥ मध्वः । ‘ सुपां सुपो भवन्ति ’ इति तृतीयार्थे षष्ठी । ‘ जसादिषु छन्दसि वावचनम् ’ इति ‘ वेङ्किते ’ इति गुणाभावे यणादेशः । मदाय । ‘ मदी हर्षे ’ । ‘ मदोऽनुपसर्गे ’ इति अप् । रातिः । ‘ रा दाने ’ । कर्मणि क्तिन् । ‘ मन्त्रे वृषेष् ’ इत्यादिना तस्योदात्तत्वम् । विश्रिता । ‘ श्रिञ् सेवायाम् ’ । कर्मणि निष्ठा । ‘ गतिरनन्तरः ’ इति गतेः प्रकृतिस्वरत्वम् ॥

यो वामश्विना मनसो जवीयान्नथः स्वश्वो विश आजिगाति ।

येन गच्छथः सुकृतो दुरोणं तेन नरा वर्तिरस्मभ्यं यातम् ॥ २ ॥

यः । वाम् । अश्विना । मनसः । जवीयान् । रथः । सुऽअश्वः । विशः । आऽजिगाति ।

येन । गच्छथः । सुऽकृतः । दुरोणम् । तेन । नरा । वर्तिः । अस्मभ्यम् । यातम् ॥ २ ॥

हे अश्विनौ <sup>१</sup>वां युवयोः स्वभूतः <sup>२</sup>मनसो <sup>३</sup>जवीयान् मनसोऽप्यतिशयेन वेगवान् <sup>४</sup>स्वश्वः शोभनाश्वः एवंभूतः <sup>५</sup>यः <sup>६</sup>रथः <sup>७</sup>विशः प्रजाः <sup>८</sup>आजिगाति अभिमुख्येन गच्छति । ‘ येन ’ रथेन <sup>९</sup>सुकृतः शोभनं यागं कुर्वतो यजमानस्य <sup>१०</sup>दुरोणं देवयजनलक्षणं गृहं <sup>११</sup>गच्छथः । हे <sup>१२</sup>नरा नेतारा-वश्विनौ <sup>१३</sup>तेन रथेन <sup>१४</sup>अस्मभ्यम् अस्माकं <sup>१५</sup>वर्तिः वर्तनाधिकरणं गृहं <sup>१६</sup>यातम् आगच्छतम् ॥ जवीयान् । जवोऽस्यास्तीति जववान् । ‘ तदस्यास्ति ’ इति मनुप् । ततः आतिशायनिकः ईयसुन् । विन्मतोर्लृक् । ‘ टेः ’ इति ङितोपः । जिगाति । ‘ गा स्तुतौ ’ । जौहोत्यादिकः । गतिकर्मसु पाठादत्र गत्यर्थः । ‘ बहुलं छन्दसि ’ इति अभ्यासस्य इत्वम् ॥

ऋषिं नरावंहसः पाञ्चजन्यमृवीसादत्रिं मुञ्चथो गणेन ।

मिनन्ता दस्योरशिवस्य माया अनुपूर्वं वृषणा चोदयन्ता ॥ ३ ॥

ऋषिम् । नरौ । अंहसः । पाञ्चऽजन्यम् । ऋवीसात् । अत्रिम् । मुञ्चथः । गणेन ।

मिनन्ता । दस्योः । अशिवस्य । मायाः । अनुऽपूर्वम् । वृषणा । चोदयन्ता ॥ ३ ॥

‘ हिमेनाग्निम् ’ ( क. सं. १. ११६. ८ ) इत्यनयोक्त एवार्थः पुनः प्रकारान्तरेण अनया प्रतिपाद्यते । अतस्तत्रोक्तं सर्वमत्रापि द्रष्टव्यम् । अक्षरार्थस्तु । हे <sup>१</sup>नरौ नेतारौ <sup>२</sup>वृषणा कामानां वर्पितारौ अश्विनौ <sup>३</sup>पाञ्चजन्यम् । निषादपञ्चमाश्वत्वारो वर्णाः पञ्चजनाः । तेषु भवम् । स्वर्भानुना गृहीत-मसुं सूर्यं मोचयन् <sup>४</sup>अत्रिः सर्वेषां हिताचरणात् तत्रभवः इत्युच्यते । तादृशम् <sup>५</sup>ऋषिम् <sup>६</sup>अंहसः पापरूपात् <sup>७</sup>ऋवीसात् शतद्वारे यन्त्रगृहे अत्रेः पीडार्थम् असुरैः प्रक्षिप्तात् तुषाम्नेः सकाशात् <sup>८</sup>गणेन इन्द्रियवर्गेण

पुत्रपौत्रादिगणेन<sup>१</sup> वा सह<sup>२</sup> मुञ्चथः अमोचयतम् । किं कुर्वन्तौ । मिनन्ता शत्रून् हिंसन्तौ<sup>३</sup> दस्योः  
उपक्षपयितुः<sup>४</sup> अशिवस्य दुःखकारिणः असुरस्य संबन्धिनीः तस्मिन् अत्रौ प्रयुक्ताः<sup>५</sup> मायाः च अनु-  
पूर्वम् आनुपूर्व्येण<sup>६</sup> चोदयन्ता प्रेरयन्तौ निवारयन्तौ ॥ पाञ्चजन्यम् । ‘बहिर्देवपञ्चजनेभ्यश्चेति वक्तव्यम्’  
( का. ४. ३. ५८. १ ) इति भवार्थे ज्यः । मिनन्ता । ‘मीन् हिंसायाम्’ । क्रैयादिकः । लटः दातु ।  
‘मीनातेर्निगमे’ इति ह्रस्वत्वम् ॥

अश्वं न गूळहमश्विना दुरेवैर्ऋषिं नरा वृषणा रेभमप्सु ।

सं तं रिणीथो विप्रुतं दंसोभिर्न वां जूर्यन्ति पूर्या कृतानि ॥ ४ ॥

अश्वम् । न । गूळहम् । अश्विना । दुःऽएवैः । ऋषिम् । नरा । वृषणा । रेभम् । अप्सु ।

सम् । तम् । रिणीथः । विप्रुतम् । दंसःऽभिः । न । वाम् । जूर्यन्ति । पूर्या । कृतानि ॥ ४ ॥

नरा नेतारौ वृषणा कासानां वर्षकौ हे अश्विनौ दुरेवैः दुष्प्रापैरसुरैः अप्सु कूपस्थेषूदकेषु गूळहं  
निगूढं निखातं रेभम् ऋषिं कृपादुन्नीय विप्रुतं विस्लिष्टावयवं तम् अश्वं न व्याधितमश्वमिव  
दंसोभिः आत्मीयैः भैषज्यरूपैः कर्मभिः सं रिणीथः समधत्तम् । सवैरवयवैरुपेतमकुस्तमित्यर्थः ।  
वां युवयोः संबन्धीनि पूर्या चिरंतनानि कृतानि कर्माणि न जूर्यन्ति न हि<sup>१</sup> जीर्णानि भवन्ति ॥  
दुरेवैः । दुरूपसृष्टात् एतेः ‘इषदुःसुषु’ इति खल् । रिणीथः । ‘री गतिरेषणयोः’ । क्रैयादिकः ।  
‘प्वादीनां ह्रस्वः’ । जूर्यन्ति । ‘जृष् वयोहानौ’ । देवादिकत्वात्<sup>२</sup> इयन् । ‘बहुलं छन्दसि’ इति  
उत्त्वम् । ‘हलि च’ इति दीर्घः ॥

सुषुप्वांसं न निर्ऋतेरुपस्थे सूर्यं न दक्षा तमसि क्षियन्तम् ।

शुभे रुक्मं न दर्शतं निखातमुदपथुरश्विना वन्दनाय ॥ ५ ॥

सुसुप्वांसम् । न । निःऽऋतेः । उपस्थे । सूर्यम् । न । दक्षा । तमसि । क्षियन्तम् ।

शुभे । रुक्मम् । न । दर्शतम् । निऽखातम् । उत् । उदपथुः । अश्विना । वन्दनाय ॥ ५ ॥

निर्ऋतिरिति भूनाम । निर्ऋतेः पृथिव्याः उपस्थे उत्सङ्गे सुसुप्वांसं सुप्तवन्तं पुरुषमिव  
कूपमध्ये शयानं सूर्यं न सूर्यमिव तमसि कूपान्तर्गतान्धकारे<sup>३</sup> क्षियन्तं निवसन्तं सूर्यमिव<sup>४</sup> तेज-  
स्विनमित्यर्थः<sup>५</sup> । शुभे शोभार्थं<sup>६</sup> निर्मितं रुक्मं न रोचमानं सुवर्णमयाभरणमिव दर्शतं दर्शनीयम्  
एवंगुणविशिष्टं कूपे असुरैः निखातं वन्दनाय वन्दनमृषिं हे दक्षा दर्शनीयावश्विनौ युवाम् उदपथुः  
उद्धृतवन्तौ ॥ सुसुप्वांसम् । ‘जिष्ण्व् शये’ । लिटः कसुः । ‘वचिस्वपि’ इत्यादिना संप्रसारणम् ।  
द्विर्वचनादि । उपस्थे । उपपूर्वात् तिष्ठतेः ‘घञर्थे कविधानम्’ इत्यधिकरणे कप्रत्ययः । मरुद्वृधा-

१. क्ष-ट-ठ-पुत्रपौत्रादिवर्गेण । २. च-छ-ण-द-घ-ल-आनुपूर्व्येण अनुक्रमेण । ३. क्ष-ट-ठ-‘हि’  
नास्ति । ४. क्ष-ट-ठ-स-दिवादित्वात् । ५. क्ष-ट-ठ-कूपान्तर्गते अन्धकारे । ६. क्ष-ट-ठ-सूर्यवत्  
तेजस्विनं स्थितमित्यर्थः । ७. क्ष-स-शोभनार्थम् ।

दिवात् पूर्वपदान्तोदात्तत्वम् । वन्दनाय । ' क्रियाग्रहणं कर्तव्यम् ' इति कर्मणः संप्रदानत्वाच्चतुर्थी ॥  
॥ १३ ॥

तद्वाँ नरा शंस्यं पञ्ज्रियेण कक्षीवता नासत्या परिज्मन् ।

शफादश्वस्य वाजिनो जनाय शतं कुम्भाँ असिञ्चतं मधूनाम् ॥ ६ ॥

तत् । वाम् । नरा । शंस्यम् । पञ्ज्रियेण । कक्षीवता । नासत्या । परिज्मन् ।

शफात् । अश्वस्य । वाजिनः । जनाय । शतम् । कुम्भान् । असिञ्चतम् । मधूनाम् ॥ ६ ॥

हे 'नरा नेतारौ नासत्यावधिनौ' परिज्मन् परिगमने अभीष्टस्य प्रापणे निमित्तभूते सति 'पञ्ज्रियेण पञ्ज्राणाम् अङ्गिरसां कुले जातेन' कक्षीवता मया 'वाँ युवयोः संबन्धि' 'तत् कर्म' 'शंस्यम् प्रकर्षेण शंसनीयम्' । तच्छब्दश्रुतेः यच्छब्दाध्याहारः । यत् 'जनाय अपेक्षमार्णाय पुरुषाय' 'वाजिनः वेगवतः तदीयस्य' 'अश्वस्य' 'शफात्' निर्गतैः 'मधूनां मधुभिः शतसंख्याकान्' 'कुम्भान्' 'असिञ्चतम् अक्षयतम्' । सिञ्चितरित्र पूरणार्थः । यदेतन्मधुना पूरणं तत् शंस्यम्<sup>२</sup> इत्यर्थः ॥

युवं नरा स्तुवते कृष्णिणाय विष्णाप्वं ददथुर्विश्वकाय ।

घोषायै चित्पितृषदे दुरोणे पतिं जूर्यन्त्या अश्विनावदत्तम् ॥ ७ ॥

युवम् । नरा । स्तुवते । कृष्णिणाय । विष्णाप्वम् । ददथुः । विश्वकाय ।

घोषायै । चित् । पितृषदे । दुरोणे । पतिम् । जूर्यन्त्यै । अश्विनौ । अदत्तम् ॥ ७ ॥

हे 'नरा नेतारौ अश्विनौ' 'युवं युवां' 'स्तुवते स्तोत्रं कुर्वते' 'कृष्णिणाय कृष्णालयस्य पुत्राय' 'विश्वकाय' 'विष्णाप्वं'<sup>३</sup> 'ददथुः'<sup>३</sup> । विष्णाप्वं नाम विनष्टं पुत्रं दत्तवन्तौ<sup>४</sup> । घोषानाम् ब्रह्मवादिनी कक्षीवतो दुहिता । सा कुष्ठिनी सती कस्मैचिद्वराय अदत्ता पितृगृहे निषण्णा जीर्णा आसीत् । सा अश्विनोरनुग्रहात् नष्टकुष्टा सती पतिं लेभे । तदेतद्वाह । हे 'अश्विनौ पित्रा संबद्धे' 'दुरोणे स्वकीयजनक-गृहे कुष्ठरोगेण भर्तारमप्राप्य' 'पितृषदे पितृसमीपे निषण्णायै' 'जूर्यन्त्यै जरां प्राप्नुवत्यै' 'घोषायै' 'चित् एतत्संज्ञायै ब्रह्मवादिन्यै अपि रोगोपशमनेन' 'पतिं भर्तारम्' 'अदत्तं युवां दत्तवन्तौ' ॥ पितृषदे । 'षट् विशरणादिषु'<sup>५</sup> । 'किप् च' इति किप् । जूर्यन्त्यै । 'जृष् वयोहानौ' । लटः शतृ । दिवादिवात् श्यन् । 'बहुलं छन्दसि' इति उत्स्वम् । 'हलि च' इति दीर्घः । अदुपदेशात् लसार्वाधातुकानुदात्तत्वे श्यनो निच्वादाद्युदात्तत्वम् ॥

१. क्ष-ट-ठ-स-शफात् खुरात् । २. क्ष-ट-ठ-प्रशस्यम् । ३. क्ष-ट-ठ-न-स- 'विष्णाप्वं ददथुः' नास्ति । ४. स-ददथुः दत्तवन्तौ । ५. क्ष-ट-ठ-स-विशरणागल्यवसादनेषु ।



युवं श्यावाय रुशतीमदत्तं महः क्षोणस्याश्विना कर्वाय ।

प्रवाच्यं तद्वृषणा कृतं वां यन्नार्षदाय श्रवो अध्यधत्तम् ॥ ८ ॥

युवम् । श्यावाय । रुशतीम् । अदत्तम् । महः । क्षोणस्य । अश्विना । कर्वाय ।

प्रवाच्यम् । तत् । वृषणा । कृतम् । वाम् । यत् । नार्षदाय । श्रवः । अधिऽअधत्तम् ॥ ८ ॥

हे अश्विनौ युवं युवां श्यावाय कुष्ठरोगेण श्यामवर्णाय ऋषये रुशतीं दीप्तत्वं स्त्रियम्<sup>१</sup> अदत्तम् प्रायच्छतम् । अपि च क्षोणस्य क्षोणाय यः<sup>२</sup> दृष्टिराहित्येन गन्तुमशक्तः<sup>३</sup> सन्<sup>४</sup> पुक्स्मिन्नेव स्थाने निवसति<sup>५</sup> तस्मै<sup>६</sup> कर्वाय ऋषये महः तेजः तैजसं चक्षुरिन्द्रियम् अदत्तमिति शेषः । तथा हे वृषणा कामानां वर्षितारौ वां युवयोः तत्<sup>७</sup> कृतं कर्म प्रवाच्यं प्रकर्षेण वाचनीयं शंसनीयम्<sup>८</sup> । नार्षदाय नृपदः पुत्राय बधिराय ऋषये श्रवः श्रवणेन्द्रियं यत् अध्यधत्तं दत्तवन्तौ स्थः इति यत् तदित्यर्थः । अपर आह । ब्राह्मण्यस्य परीक्षार्थमसुराः कण्वमृषिं गूढे तमसि निदधुः । अत्रैव स्थितः सन् व्युष्टामुपसं विजानीहि यदि त्वं ब्राह्मणोऽसीति । तमश्विनौ आगत्योचतुः । व्युष्टायां हर्म्यस्य उपरि वीणां वादयन्तौ आचाम् आगमिष्यावः । तं शब्दं श्रुत्वा व्युष्टामुपसं ब्रूहि<sup>९</sup> । तदेतत्प्रतिपाद्यते । हे वृषणा कामानां वर्षिताराश्विनौ वां युवयोः तत्कृतं कर्म प्रवाच्यं प्रशंसनीयं यन्नार्षदाय नृपदः पुत्राय कर्वाय क्षोणस्य । क्षोणः शब्दकारी वीणाविशेषः । महः<sup>१०</sup> महतः क्षोणस्य श्रवः शब्दम् अध्यधत्तम् उपसो विज्ञानार्थम् अधिकम् अकुरुतम् ॥ महः । 'मह पूजायाम्' । अस्मादौणादिकः असिप्रत्ययः । पक्षान्तरे तु महच्छब्दात् षष्ठ्येकवचने छान्दसः अलोपः<sup>११</sup> । 'बृहन्महतोरुपसंख्यानम्' इति विभक्तेरुदात्तत्वम् । यद्वा । क्रिबन्तात् षष्ठ्येकवचनम् । क्षोणस्य । 'क्षि निवासगत्योः' । 'कृत्यल्युटो बहुलम्' इति कर्तरि ल्युट् । पृथोदरादित्वात् क्षोणभावः । तदुक्तं यास्केन—'क्षोणस्य क्षयणस्य' ( निरु. ६. ६ ) इति । पक्षान्तरे तु 'दुक्षु शब्दे' इत्यस्मादौणादिकः नप्रत्ययः । नार्षदाय । 'ऋष्यन्धक्' इति अण् ॥

पुरु वर्षीस्यश्विना दधाना नि पेदवे ऊहथुराशुमश्वम् ।

सहस्रसां वाजिनमप्रतीतमहिहनं श्रवस्यं तरुत्रम् ॥ ९ ॥

पुरु । वर्षीसि । अश्विना । दधाना । नि । पेदवे । ऊहथुः । आशुम् । अश्वम् ।

सहस्रसाम् । वाजिनम् । अप्रतिऽइतम् । अहिऽहनम् । श्रवस्यम् । तरुत्रम् ॥ ९ ॥

हे अश्विनौ पुरु पुरुणि बहूनि वर्षांसि । रूपनामैतत् । आत्मीयैः कर्मभिः कृतानि रूपाणि दधाना धारयन्तौ युवाम् वाञ्छुं शीघ्रगामिनम् अश्वं पेदवे पेदुनाम्ने स्तुवते नि ऊहथुः नितरां प्रापितवन्तौ दत्तवन्तावित्यर्थः । कीदृशमश्वम् । सहस्रसां सहस्रसंख्याकस्य धनस्य सनितारं दातारं वाजिनं बलवन्तम् अत एव अप्रतीतं शत्रुभिरप्रतिगतम् अहिहनम् अहीनाम् आगत्य हन्तृणां

१. च-द-ध-फ-श्रियम् । २. क्ष-ट-ठ-न-स- 'यः' नास्ति । ३. न-गन्तुमशक्ताय । ४. न-निवसते । ५. स-तस्मै निवसते । ६. क्ष-ट-ठ-न- 'शंसनीयं' नास्ति । ७. क्ष-ट-ठ-स-ब्रूहि इति । ८. क्ष-ट-ठ-तस्य महः । ९. क्ष-ट-ठ-अच्छब्दलोपः ।

शत्रूणां शत्रून्वा हन्तारम् । श्रवस्यम् । श्रवः श्रवणीयं स्तोत्रम् । तत्र भवम् । स्तुतिविषयमित्यर्थः ।  
 तद्वत्तरितारम् ॥ वर्षासि । ' वृज् वरणे ' । ' वृन्दीङ्भ्यांरूपस्वाङ्गयोः पुक्च ' ( उ. सू. ४.  
 ६४० ) इत्यसुन् पुगागमश्च । दधाना । दधातेर्लटः शानच् । ' अभ्यस्तानामादिः ' इत्याद्युदात्त-  
 त्वम् । सहत्वसाम् । ' षणु दाने ' । ' जनसनखन ' इति विट् । ' विडुनोरनुनासिकस्यात् ' इति  
 आत्वम् । श्रवस्यम् । श्रवःशब्दात् ' भवे छन्दसि ' इति यत् । तित्स्वरितः । तद्वत्तरम् । ' तृ प्लवन-  
 तरणयोः ' । ' अशिन्नादिभ्य इत्रोत्रौ ' ( उ. सू. ४. ६१२ ) इति उत्रप्रत्ययः । व्यत्ययेनाद्युदात्त-  
 त्वम् । यद्वा । ' असितस्कभित ' इत्यादौ निपातनात् तुनन्तात् तद्वत्तद्वत्तरम् । अमि संज्ञापूर्वकस्य  
 विधेः अनित्यत्वात् गुणाभावे यण् । निस्वरेणाद्युदात्तत्वम् ॥

एतानि वां श्रवस्या सुदान् ब्रह्माङ्गुषं सदनं रोदस्योः ।

यद्वा पञ्चासौ अश्विना हवन्ते यातमिषा च विदुषे च वाजम् ॥ १० ॥

एतानि । वाम् । श्रवस्या । सुदान् इति सुदान् । ब्रह्म । आङ्गुषम् । सदनम् । रोदस्योः ।

यत् । वाम् । पञ्चासः । अश्विना । हवन्ते । यातम् । इषा । च । विदुषे । च । वाजम् ॥ १० ॥

हे सुदान् शोभनदानौ अश्विनौ वां युवयोः संबन्धीनि एतानि समनन्तरोक्तानि वीर्याणि  
 श्रवस्या श्रवणीयानि सर्वैर्ज्ञातव्यानि भवन्ति । तदर्थं रोदस्योः द्यावापृथिव्यात्मना वर्तमानयोः  
 युवयोः । उक्तं च यास्केन—' तत्कावश्विनौ द्यावापृथिव्यावित्येके ' ( निरु. १२. १ ) इति । तथा च  
 तैत्तिरीयकम्—' इमे अश्विना संवत्सरोऽग्निवैश्वानरः ' ( तै. सं. ५. ६. ४. १ ) इति । तयोः  
 युवयोः सदनं स्तोतृसमीपे निवेशनं प्रसादनहेतुभूतं वा आङ्गुषम् आपोषणीयं ब्रह्म मन्त्ररूपं  
 स्तोत्रं निष्पन्नमिति शेषः । यत् यदा पञ्चासः अङ्गिरसां गोत्रोत्पन्ना यजमाना हे अश्विनौ वां युवां  
 हवन्ते स्तुतिभिः आत्मरक्षणार्थम् आह्वयन्ति तदानीम् इषा दातव्येनाग्नेन सह आ यातम्  
 आगच्छतं च विदुषे युष्मद्विषयं स्तोत्रं जानते मह्यं च वाजम् अन्नं बलं वा प्रयच्छतमिति शेषः ॥  
 यातम् । ' चवायोगे प्रथमा ' इति निपातप्रतिषेधः । विदुषे । ' विद ज्ञाने ' । ' विदेः शतुर्वसुः ' ।  
 ' वसोः संप्रसारणम् ' इति संप्रसारणम् । ' शासिवसिवसीनां च ' इति षत्वम् ॥ १४ ॥

सूनोर्मनेनाश्विना गृणाना वाजं विप्राय भुरणा रदन्ता ।

अगस्त्ये ब्रह्मणा वावृधाना सं विष्पलां नासत्यारिणीतम् ॥ ११ ॥

सूनोः । मानेन । अश्विना । गृणाना । वाजम् । विप्राय । भुरणा । रदन्ता ।

अगस्त्ये । ब्रह्मणा । ववृधाना । सम् । विष्पलाम् । नासत्या । अरिणीतम् ॥ ११ ॥

भुरणा भर्तारौ पोषकौ नासत्या सत्यस्वभावौ हे अश्विनौ सूनोः कुम्भात् प्रसूतस्य अगस्त्यस्य  
 खेळपुरोहितस्य संबन्धिना मानेन स्तुत्यस्य परिच्छेदकेन स्तोत्रेण गृणाना स्तूयमानौ विप्राय

मेधाविने भरद्वाजाय ऋषये <sup>१</sup>वाजम् अन्नं <sup>२</sup>रदन्ता विलिखन्तौ निष्पादयन्तौ युवां <sup>३</sup>विश्वपलां संग्रामे छिन्नजङ्घां खेलस्य संबन्धिनीं स्त्रियं <sup>४</sup>सम् <sup>५</sup>अरिणीतं पुनः आयस्या जङ्घया समयोजयतम् । तृतीयेन पादेन प्रथमपादोक्तोऽर्थो विव्रियते । <sup>६</sup>अगस्त्ये ऋषौ <sup>७</sup>ब्रह्मणा मन्त्ररूपेण स्तोत्रेण <sup>८</sup>ववृधाना प्रवर्धितौ इति ॥ गृणाना । ‘ गृ शब्दे ’ । व्यत्ययेन कर्मणि कर्तृग्रत्ययः । प्वादीनां ह्रस्वः । भुरणा । ‘ भुरण धारणपोषणयोः ’ । कण्ठादिः । पचावच् । अतोलोपयलोपौ । ‘ सुपां सुलुक् ’ इति विभक्तेराकारः । आमन्त्रितनिघातः । विप्राय<sup>१</sup> इत्यस्य भुरणेत्यनेन असामर्थ्यात् न पराङ्गवत्वम्<sup>२</sup> । ववृधाना । वृधेलिटः कानच् । संहितायां छान्दसमभ्यासस्य दीर्घत्वम् । तुजादिवे हि तूतुजान इतिवत् पदकालेऽपि स्यात् । अरिणीतम् । ‘ री गतिरेपणयोः ’ । क्रैयादिकः । प्वादीनां ह्रस्वः ॥

कुह यान्तां सुष्टुतिं काव्यस्य दिवो नपाता वृषणा शयुत्रा ।

हिरण्यस्येव कलशं निखातमुदूपथुर्दशमे अश्विनाहन् ॥ १२ ॥

कुह । यान्ता । सुऽस्तुतिम् । काव्यस्य । दिवः । नपाता । वृषणा । शयुऽत्रा ।

हिरण्यस्यऽइव । कलशम् । निऽखातम् । उत् । ऊपथुः । दशमे । अश्विना । अहन् ॥ १२ ॥

पुरा खलु उपनसः स्तुतिं गच्छन्तावश्विनौ मार्गमध्ये कूपे पतितं रेभं दृष्ट्वा तं कृपादुदतारयताम् । तदानीम्<sup>१</sup> अश्विभ्यां गन्तव्यं काव्यस्य निवासस्थानम् अजानन् ऋषिः अश्विनौ पृच्छति<sup>२</sup> । हे <sup>३</sup>दिवो <sup>४</sup>नपाता द्योतमानस्य सूर्यस्य पुत्रौ <sup>५</sup>वृषणा कामाभिवर्षकौ अश्विनौ <sup>६</sup>कुह कुत्र <sup>७</sup>शयुत्रा शयने निवासस्थाने वर्तमानस्य <sup>८</sup>काव्यस्य मार्गवस्य <sup>९</sup>सुष्टुतिं शोभनां स्तुतिं श्रोतुं <sup>१०</sup>यान्ता गच्छन्तौ । यद्वा । शयुत्रा इत्येतत् अश्विनोर्विशेषणम् । शयुनाश्चछायकौ युवाम् । <sup>११</sup>हिरण्यस्येव <sup>१२</sup>कलशं यथा हिरण्यपूरितं कलशं भूम्यां निक्षिप्तं सर्वैः दुर्ज्ञातं<sup>३</sup> <sup>१४</sup>कश्चिदभिज्ञः उद्धरति एवमसुरैः कूपे <sup>१५</sup>निखातं दश रात्रीः नवाहानि च तत्रैव निवसन्तं रेभमवगत्य <sup>१६</sup>दशमे <sup>१७</sup>अहन् अहनि <sup>१८</sup>उदूपथुः कृपात् उन्नीतवन्तौ<sup>४</sup> । किं तन्निकासस्थानमिति प्रश्नः । रेभस्य<sup>५</sup> अनुक्तावपि ‘ दश रात्रीरश्विनेन ’ ( ऋ. सं. १. ११६. २४ ) इति मन्त्रान्तरसामर्थ्यात् प्रतीतिः । यद्वा । काव्यस्य स्तुतिं प्रति गच्छन्तौ युवां कुह कस्मिन् स्थाने रेभं युवाम् उन्नियथुः इति प्रश्नः ॥ कुह । ‘ वा ह च छन्दसि ’ इति सप्तम्यर्थे ह्रस्वत्ययः । दिवो नपाता । ‘ सुबामन्त्रिते पराङ्गवत्सवे ’ इति पराङ्गवद्भावेन षष्ठ्यन्तस्य आमन्त्रितानुप्रवेशात् ‘ आमन्त्रितस्य च ’ इति पदद्वयसमुदायस्य षाष्ठिकमाद्युदात्तत्वम् । पादादित्वात् आष्टमिकनिघाताभावः । नपात् इति अपत्यनाम । न पातयतीति नपात् । ‘ नश्चाणनपात् ’ इति नञः प्रकृतिभावः । ‘ सुपां सुलुक् ’ इति विभक्तेराकारः । शयुत्रा । ‘ अशित्रादिभ्य इत्रोत्रौ ’ इति शीङ उत्रः । यदि अन्तोदात्ता न स्यात् तर्हि एवम् । शयुं त्रायेते इति शयुत्रौ । ‘ त्रैङ् पालने ’ । ‘ आदेचः ’ इति आत्वम् । ‘ आतोऽनुपसर्गे कः ’ । अत एव व्युत्पत्त्यनवधारणात् अनवग्रहः । निखातम् । ‘ खनु अवदारणे ’ । अस्मात्कर्मणि निष्ठा । ‘ यस्य

१. क्ष-ठ-विप्राय इत्यस्य रदन्तेत्यनेन संबन्धेन अनेनेत्यसामर्थ्यात् न पराङ्गवत्; ठ-विप्राय इत्यस्य रदन्तेत्यनेन संबन्धो न मानेनेत्यसामर्थ्यात् न पराङ्गवत्; न-विप्राय इत्यस्य रदन्तेत्यनेन सामर्थ्यात् न पराङ्गवत्वम्; स-विप्राय इत्यस्य रदन्तेत्यनेन संबन्धः भुरणेत्यनेन सामर्थ्यात् न पराङ्गवत्वम् । २. क्ष-ठ-ठ-तदानीमश्विनौ आगन्तारौ काव्यस्य निवासस्थानम् अजानानः ऋषिः पृच्छति । ३. क्ष-ठ-दुर्ज्ञानम् । ४. क्ष-ठ-ठ-उन्नीतवन्ताविति । ५. क्ष-ठ-ठ-स-अत्र रेभस्य ।

विभाषा ' इति इत्प्रतिषेधः । ' जनसनखनां सञ्जलोः ' इति आत्वम् । ' गतिरनन्तरः ' इति गतेः प्रकृतिस्वरत्वम् । अहन् । ' सुपां सुलुक् ' इति सप्तम्या लुक् । ' नडिसंबुद्धयोः ' इति नलोपप्रतिषेधः ॥

युवं च्यवानमश्विना जरन्तं पुनर्युवानं चक्रथुः शचीभिः ।

युवो रथं दुहिता सूर्यस्य सह श्रिया नासत्यावृणीत ॥ १३ ॥

युवम् । च्यवानम् । अश्विना । जरन्तम् । पुनः । युवानम् । चक्रथुः । शचीभिः ।

युवोः । रथम् । दुहिता । सूर्यस्य । सह । श्रिया । नासत्या । अवृणीत ॥ १३ ॥

हे अश्विनौ ' युवं युवां ' शचीभिः आत्मीयैः भेषज्यलक्षणैः कर्मभिः ' जरन्तं जीर्यन्तं ' च्यवानं स्तुतीनां च्यावयितारम् एतत्संज्ञं ' ऋषिं ' युवानं पुनर्यौवनोपेतं ' चक्रथुः कृतवन्तौ । अपि च हे नासत्यौ अश्विनौ ' युवोः युवयोः ' रथं ' सूर्यस्य ' दुहिता सूर्याख्या ' श्रिया ' सह ऋक्सहस्ररूपया ' संपदा कान्त्या वा सह ' अवृणीत समभजत आगत्यारूढवतीत्यर्थः । ' आ वां रथं दुहिता ' ( ऋ. सं. १. ११६. १७ ) इत्यत्र लिखितमाख्यानम् अत्रापि द्रष्टव्यम् ॥ जरन्तम् । ' जृप् वयोहानौ ' । व्यत्ययेन शप् । युवोः । युपमच्छब्दात् षष्ठीद्विवचने व्यत्ययेन ' योऽचि ' इति यत्वाभावे सति ' शेषे लोपः ' इति दकारलोपः । ' अतो गुणे ' इति पररूपत्वम् । ' एकादेश उदात्तेनोदात्तः ' । अवृणीत । ' वृङ् संभक्तौ ' । कैयादिकः ॥

युवं तुग्राय पूर्व्येभिरेवैः पुनर्मन्यावभवतं युवाना ।

युवं भुज्युमर्णसो निः समुद्राद्विभिरुहथुर्ऋजेभिरश्वैः ॥ १४ ॥

युवम् । तुग्राय । पूर्व्येभिः । एवैः । पुनः । मन्यौ । अभवत् । युवाना ।

युवम् । भुज्युम् । अर्णसः । निः । समुद्रात् । विऽभिः । उहथुः । ऋजेभिः । अश्वैः ॥ १४ ॥

हे ' युवाना दुःखानां यावयितारौ ' अश्विनौ ' युवं युवां ' पूर्व्येभिः । पुराणनामैतत् । पूर्वकालीनैः चिरन्तनैः ' एवैः स्तुत्यं प्रति गन्तुभिः स्तोत्रैः ' तुग्राय भुज्योर्जनकस्य संबन्धिभिः ' पुनर्मन्यौ यथा भुज्योः समुद्रगमनात्पूर्वं युवां स्तोतव्यौ तथा पुनरपि इदानीं स्तोतव्यौ ' अभवत् । यदा युवां समुद्र-मध्ये सेनया सह निमग्नं ' भुज्युं तुग्राय पुत्रम् ' अर्णसः अर्णस्वतः प्रौढोदकयुक्तात् ' समुद्रात् अम्बुराशेः सकाशात् ' विभिः गन्तुभिः नौभिः ' ऋजेभिः शीघ्रगतियुक्तैः ' अश्वैः च ' निरुहथुः निर्गमय पितृसमीपं प्रापितवन्तौ तदानीं पुनरप्यतिशयेन स्तोतव्यौ जातावित्यर्थः । ' तुग्रा ह भुज्युम् ' ( ऋ. सं. १. ११६. ३ ) इत्यत्रोक्तमाख्यानम् अत्राप्यनुसंधेयम् ॥ एवैः । ' इण् गतौ ' । ' इण्शीङ्भ्यां वन् ' । पुनर्मन्यौ । ' मन ज्ञाने ' । अत्र स्तुत्यर्थः । मन्यते स्तौति इति मना स्तुतिः । पचाद्यच् । ' छन्दसि च ' इति अहर्था यः । युवाना । ' यु मिश्रणामिश्रणयोः ' । ' कनिन्युवृषि ' इत्यादिना कनिन् ।

‘सुपां सुलुक्’ इति विभक्तेराकारः । अर्णसः । अर्णः शब्दादुत्पन्नस्य मत्वर्थीयस्य ‘बहुलं छन्दसि’ इति बहुलग्रहणाद्धोपः । विभिः । ‘सर्वे विधयश्छन्दसि विकल्प्यन्ते’ इति विभक्त्युदात्तस्य विकल्पनात् अभावः । ऋज्रेभिः । ‘ऋज गतिस्थानार्जनीपार्जनेषु’ । ‘ऋज्रेन्द्र’ इत्यादौ रन्प्रत्ययान्तो निपातितः । ‘बहुलं छन्दसि’ इति भिन्न ऐसभावः ॥

अजोहवीदश्विना तौग्र्यो वां प्रोळ्हः समुद्रमव्यथिर्जगन्वान् ।

निष्टमूहथुः सुयुजा रथेन मनोजवसा वृषणा स्वस्ति ॥ १५ ॥

अजोहवीत् । अश्विना । तौग्र्यः । वाम् । प्रऽऊळ्हः । समुद्रम् । अव्यथिः । जगन्वान् ।

निः । तम् । ऊहथुः । सुयुजा । रथेन । मनःऽजवसा । वृषणा । स्वस्ति ॥ १५ ॥

हे अश्विनौ <sup>१</sup>वां युवां <sup>२</sup>तौग्र्यः तुग्रपुत्रः <sup>३</sup>प्रोळ्हः पित्रा प्रापितः <sup>४</sup>समुद्रम् अन्धं <sup>५</sup>जगन्वान् <sup>६</sup>भुज्युः <sup>७</sup>उदके निमग्नोऽपि <sup>८</sup>अव्यथिः व्यथां पीडाम् अग्राप्त एव सन् <sup>९</sup>अजोहवीत् स्तुतिभिराह्वयत् । <sup>१०</sup>तम् आह्वातारं हे <sup>११</sup>मनोजवसा मनोवद्वेगयुक्तौ <sup>१२</sup>वृषणा कामाभिवर्षकावश्विनौ <sup>१३</sup>सुयुजा सुष्ठ्वैर्युक्तेन <sup>१४</sup>रथेन <sup>१५</sup>स्वस्ति क्षेमं यथा भवति तथा <sup>१६</sup>निरूहथुः । जलाश्रिर्गमय्य युवां पितृगृहं प्रापितवन्तौ ॥ जगन्वान् । गमेलिटः कसुः । ‘विभाषा गमहनविदविशाम्’ इति विकल्पनात् इडभावः । ‘स्वोश्च’ इति मकारस्य नकारः । निष्टम् । ‘युष्मत्तत्तक्षुः प्वन्तः पादम्’ इति मूर्धन्यः । मनोजवसा । मनसो जव इव जवो ययोः तौ तथोक्तौ । ‘सुपां सुलुक्’ इति विभक्तेराकारः । पादाद्वित्वात् आमन्त्रितनिधा-  
ताभावे षाष्टिकमाद्युदात्तत्वम् ॥ ॥ १५ ॥

अजोहवीदश्विना वर्तिका वामास्नो यत्सीममुञ्चतुं वृकस्य ।

वि ज्युषा ययथुः सान्बद्रैर्जातं विष्वाचो अहतं विषेण ॥ १६ ॥

अजोहवीत् । अश्विना । वर्तिका । वाम् । आस्नः । यत् । सीम् । अमुञ्चतम् । वृकस्य ।

वि । ज्युषा । ययथुः । सानुं । अद्रेः । जातम् । विष्वाचः । अहतम् । विषेण ॥ १६ ॥

‘आस्नो वृकस्य’ ( ऋ. सं. १. ११६. १४ ) इत्यर्धर्वे यदुक्तं तदत्र पूर्वार्धेन प्रतिपाद्यते । <sup>१</sup>वर्तिका चटकसदृशस्य पक्षिणः स्त्री वृकेण अरण्यशुना ग्रस्ता सती हे अश्विनौ <sup>२</sup>वां युवां तदा <sup>३</sup>अजोहवीत् आहूतवती <sup>४</sup>यत्सीं यदा खलु <sup>५</sup>वृकस्य <sup>६</sup>आस्नः आस्यात् <sup>७</sup>अमुञ्चतं वर्तिकाम् अमोचयतम् । अपि च युवां <sup>८</sup>ज्युषा जयशीलेन रथेन <sup>९</sup>अद्रेः पर्वतस्य <sup>१०</sup>सानु समुच्छ्रितप्रदेशं <sup>११</sup>वि <sup>१२</sup>ययथुः शत्रुभिरावेष्टितं जाहुषाख्यं स्तोतारं शत्रुसमूहान्निर्गमय्य तेन सह अन्यैर्गन्तुमशक्यं पर्वताग्रं गन्तवन्ता-  
वित्यर्थः । तदुक्तं ‘परिविष्टं जाहुषम्’ ( ऋ. सं. १. ११६. २० ) इत्यत्र । तथा <sup>१३</sup>विष्वाचः विविधगतियुक्तस्य एतत्संज्ञस्य असुरस्य <sup>१४</sup>जातम् उत्पन्नमपत्यं <sup>१५</sup>विषेण श्वेदेन <sup>१६</sup>अहतं युवां हतवन्तौ ।

१. क्ष-ट-ठ-स-जगन्वान् गतवान् । २. क्ष-ट-ठ-‘भुज्युः’ नास्ति । ३. च-छ-ण-फ-मुष्टु शोभनैः अश्वैर्युक्तेन । ४. स-जलेन ।

यद्वा । वर्तते प्रतिदिवसमावर्तते इति वार्तिका उपाः । वृक इति विवृतज्योतिष्कः सूर्य उच्यते । तेन ग्रस्ता सती सा हे अश्विनौ युवाम् अजोहवीत् आह्वयत् । यदा खलु युवां वृकस्य सूर्यस्य आस्रः आस्यस्थानीयान्मण्डलात् अमुञ्चतम् अमोचयतम् । सूर्येण एकीभूतामुपसं पृथक्कृत्य<sup>१</sup> उदयात्पूर्वं रात्रेरपरभागे स्थापितवन्तावित्यर्थः । तथा च यास्कः— ‘ आदित्योऽपि वृक उच्यते यदावृङ्क्ते । आह्वयदुषा अश्विनावादित्येनाभिग्रस्ता तामश्विनौ प्रमुमुचतुरित्याख्यानम् ’ ( निरु. ५. २१ ) इति । अपि च जयुषा जयशीलेन रथेन अद्रेर्मेघस्य सानु समुच्छितप्रदेशं वृष्टिचिकीर्षया विशेषेण ययथुः युवां गतवन्तौ । गत्वा च विश्वाचो विविधगतियुक्तस्य मेघस्य संबन्धिना विषेणोदकेन जातमुपन्नं सर्वं भूतजातम् अहतम् अगमयत् वृष्टिं कृतवन्तावित्यर्थः ॥ अजोहवीत् । ह्वयतेर्यङ्लुगन्तात् लङि तिपि ‘ यङो वा ’ इति ईडागमः । ‘ अभ्यस्तस्य च ’ इति द्विवचनात्पूर्वमेव ह्वयतेः संग्रसारणम् । आस्रः । ‘ पदन् ’ इत्यादिना आस्यशब्दस्य आसन्नादेशः । ‘ अहोपोऽनः ’ इति अकारलोपः । जयुषा । ‘ जि जये ’ । औणादिकः उस्तिग्रस्ययः । विश्वाचः । विषु नाना आभिमुख्येन अञ्चति इति विग्रहः । ‘ ऋत्विक् ’ इत्यादिना क्रिन् । ‘ अचः ’ इत्यकारलोपः । ‘ चौ ’ इति दीर्घः । उदात्तनिवृत्तिस्वरणे विभक्तेरुदात्तत्वे प्राप्ते ‘ चौ ’ इत्यन्तोदात्तत्वम् । अहतम् । ‘ हन हिंसागत्योः ’ । लङि अदादित्वात् शपो लृक् । ‘ अनुदात्तोपदेशः ’ इत्यादिना अनुनासिकलोपः ॥

शतं मेषान्वृक्ये ममहानं तमः प्रणीतमश्विनेन पित्रा ।

आक्षी ऋज्राश्वे अश्विनावधत्तं ज्योतिरन्धायं चक्रथुर्विचक्षे ॥ १७ ॥

शतम् । मेषान् । वृक्ये । ममहानम् । तमः । प्रणीतम् । अश्विनेन । पित्रा ।

आ । अक्षी इति । ऋज्राऽअश्वे । अश्विनौ । अधत्तम् । ज्योतिः । अन्धायं । चक्रथुः । विऽचक्षे ॥ १७ ॥

‘ शतं मेषान्वृक्ये चक्षदानम् ’ ( ऋ. सं. १. ११६. १६ ) इत्यत्र यदाख्यानमवादिष्म तदत्राप्यनुसंधेयम् । <sup>१</sup>शतं शतसंख्याकान् <sup>२</sup>मेषान् <sup>३</sup>वृक्ये वृक्कीरूपेणावस्थिताय अश्विनोर्वाहनाय रासभाय <sup>४</sup>ममहानं<sup>५</sup> पूजितवन्तम् आहारार्थं समर्पितवन्तम् <sup>६</sup>अश्विनेन असुखकारिणा <sup>७</sup>पित्रा स्वकीयेन जनकेन <sup>८</sup>तमः दृष्टिराहित्येन कृतम् आन्ध्यं <sup>९</sup>प्रणीतं<sup>१०</sup> प्रापितम् ऋज्राश्वं चक्षुष्मन्तम् अश्विनावकुस्तामिति शेषः । एतदेव विशदयति । हे <sup>११</sup>अश्विनौ <sup>१२</sup>अक्षी पितृशापात्रे चक्षुषी <sup>१३</sup>ऋज्राश्वे एतत्संज्ञके राजर्षौ <sup>१४</sup>आ <sup>१५</sup>अधत्तं पुनर्दर्शनसमर्थं अकुरुतम् । एतदेवाह । <sup>१६</sup>अन्धाय दृष्टिहीनाय <sup>१७</sup>ज्योतिः प्रकाशकं चक्षुः <sup>१८</sup>विचक्षे विविधं जगत् द्रष्टुं <sup>१९</sup>चक्रथुः युवां कृतवन्तौ ॥ ममहानम् । ‘ मह पूजायाम् ’ । लिटः कानच् । संहितायां छान्दसमभ्यासस्य दीर्घत्वम् । प्रणीतम् । प्रपूर्वाञ्जयतेः कर्मणि निष्ठा । ‘ गतिरनन्तरः ’ इति गतेः प्रकृतिस्वरत्वम् । पित्रा । ‘ उदात्तघणः ’ इति विभक्तेरुदात्तत्वम् । अक्षी । अक्षिशब्दात् द्विवचने नुमागमश्च प्राप्नोति ‘ ई च द्विवचने ’ इति ईकारान्तादेशश्च । परत्वादीकारादेशः । कृते तस्मिन् सकृद्वत्परिभाषया पुनर्नुम् न भवति । ‘ उदात्तः ’ इत्युनुवृत्तेः ईकारस्योदात्तत्वम् ॥

शुनमन्धाय भरमहयत्सा वृकीरश्चिना वृषणा नरेति ।

जारः कनीनइव चक्षदान ऋज्राश्वः शतमेकं च मेषान् ॥ १८ ॥

शुनम् । अन्धाय । भरम् । अहयत् । सा । वृकीः । अश्चिना । वृषणा । नरा । इति ।

जारः । कनीनःऽइव । चक्षदानः । ऋज्राऽअश्वः । शतम् । एकम् । च । मेषान् ॥ १८ ॥

वशुनम् इति सुखनाम । वभरं पोषणहेतुभूतं चक्षुरिन्द्रियेण निष्पाद्यं सुखम् वअन्धाय दृष्टिहीनाय तस्मै ऋज्राश्वाय इच्छन्ती वसा ववृकीः हे अश्चिनौ अश्वयुक्तौ<sup>१</sup> कृत्स्नं जगत् व्याप्नुवन्तौ वा ववृषणा हे वृषणौ कामानां वर्षितारौ वइति एवं संबोध्य वनरा नेतारौ अश्चिनौ वअहयत् आहूतवती । आह्वयन्त्या-स्तस्याः कोऽभिप्राय इति चेत् तदुच्यते । वकनीनइव यथा प्राप्तयौवनः कामुकः वजारः पारदारिकः सन् परस्त्रियै सर्वं धनं प्रयच्छति एवम् वऋज्राश्वः मह्यं वशतमेकं वच एकोत्तरशतसंख्याकान् वमेषान् पौरजनानां स्वभूतानपहृत्य वचक्षदानः शकलीकुर्वन् प्रादात् । तेन ईदृशीं दुर्दशां प्राप्तः इति ॥ कनीनः । युवशब्दात् इष्टनि 'युवात्पयोः कनन्यतरस्याम्' ( पा. सू. ५. ३. ६४ ) इति युवशब्दस्य कच्चादेशः । व्यत्ययेन इष्टनः खादेशः । यद्वा । 'कन दीप्तिकान्तिगतिषु' । अस्मादौणा-दिक ईनप्रत्ययः ॥

मही वामुतिरश्चिना मयोभूरुत स्रामं धिष्ण्या सं रिणीथः ।

अथा युवामिदहयत्पुरंधिरागच्छतं सीं वृषणाववोभिः ॥ १९ ॥

मही । वाम् । ऊतिः । अश्चिना । मयःऽभूः । उत । स्रामम् । धिष्ण्या । सम् । रिणीथः ।

अथ । युवाम् । इत् । अहयत् । पुरम्ऽधिः । आ । अगच्छतम् । सम् । वृषणौ । अवःऽभिः ॥ १९ ॥

हे अश्चिनौ ववां युवयोः वमही महती वऊतिः पालनं वमयोभूः मयसः सुखस्य भावयित्री । वउत अपि च हे वधिष्ण्या । धिषणा स्तुतिलक्षणा वाक् । तथा स्तोतव्यौ वस्रामं व्याधितं पुरुषं विश्लिष्टाङ्गम् अयादिकं वसं वरिणीथः संगतावयवं कुरुथः । वअथ अपि च वयुवामित् युवामेव वपुरंधिः बहुधीः घोषा विश्पला वा वअहयत् रोगोपशमनार्थम् आहूतवती । हे ववृषणौ कामानां वर्षितारौ अश्चिनौ ववोभिः रक्षणैः सह वआगच्छतम् आभिमुख्येन वसीम् एनां प्राप्तवन्तौ ॥ मही महती । छान्दसो वर्णलोपः । यद्वा । महेरौणादिक इन् । 'कृदिकारादक्तिनः' इति ङीष् । मयोभूः । भवते-रन्तर्भावितण्यथात् क्रिप् । रिणीथः । 'री गतिरेषणयोः' । क्रैयादिकः । 'प्वादीनां ह्रस्वः' इति ह्रस्वस्वम् ॥



अधेनुं दत्ता स्तर्यं<sup>१</sup> विषक्तामपिन्वतं शयवे<sup>२</sup> अश्विना गाम् ।

युवं शचीभिर्विमदाय जायां न्यूहथुः पुरुमित्रस्य योषाम् ॥ २० ॥

अधेनुम् । दत्ता । स्तर्यम् । विस्सक्ताम् । अपिन्वतम् । शयवे । अश्विना । गाम् ।

युवम् । शचीभिः । विस्मदाय । जायाम् । नि । न्यूहथुः । पुरुमित्रस्य । योषाम् ॥ २० ॥

हे<sup>३</sup> दत्ता दर्शनीयौ अश्विनौ<sup>४</sup> विषक्तां विशेषेण सक्तावयवां कृशावयवामित्यर्थः । अत एव<sup>५</sup> स्तर्यं निवृत्तप्रसवाम् अत एव<sup>६</sup> अधेनुम् अदोग्ध्रीम् एवंभूतां<sup>७</sup> वगां<sup>८</sup> शयवे एतत्संज्ञाय ऋषये<sup>९</sup> अपिन्वतं पयसा अपूरयतम् । अपि च<sup>१०</sup> पुरुमित्रस्य । पुरुमित्रो नाम कश्चिद्राजा । तस्य<sup>११</sup> योषां<sup>१२</sup> कुमारीं<sup>१३</sup> शचीभिः आत्मीयैः कर्मभिः<sup>१४</sup> विमदाय एतत्संज्ञाय ऋषये शत्रुभिः सह योद्धुमशक्ताय युवां<sup>१५</sup> न्यूहथुः विमदस्य गृहं प्रापितवन्तौ ॥ स्तर्यम् । ‘ स्तृञ् आच्छादने ’ । ‘ अवितृस्तृतन्त्रिभ्य ईः ’ इति ईकारप्रत्ययः । ‘ वा छन्दसि ’ इति अमि पूर्वस्य विकल्पनादभावे यणादेशः । ‘ उदात्तस्वरितयोर्यणः ’ इति परस्यानुदात्तस्य स्वरितत्वम् । विषक्ताम् । ‘ षञ् सङ्गे ’ । कर्मणि निष्ठा । ‘ अनिदिताम् ’ इति नलोपः । ‘ गतिरनन्तरः ’ इति गतेः प्रकृतिस्वरत्वम् । अपिन्वतम् । ‘ पिवि सेचने ’ । इदिच्चात्<sup>१६</sup> नुम् । भौवादिकः । पुरुमित्रस्य । पुरुणि मित्राणि यस्य । ‘ संज्ञायां मित्राजिनयोः ’ ( पा. सू. ६. २. १६५ ) इति बहुव्रीहौ उत्तरपदान्तोदात्तत्वम् ॥ ॥ १६ ॥

यवं वृकेणाश्विना वपन्तेषं दुहन्ता मनुषाय दत्ता ।

अभि दस्युं बकुरेणा धमन्तोरु ज्योतिश्चक्रथुरार्याय ॥ २१ ॥

यवम् । वृकेण । अश्विना । वपन्ता । इषम् । दुहन्ता । मनुषाय । दत्ता ।

अभि । दस्युम् । बकुरेण । धमन्ता । उरु । ज्योतिः । चक्रथुः । आर्याय ॥ २१ ॥

वआर्याय विदुषे । मनुषशब्दो मनुशब्दपर्यायः । वमनुषाय मनवे मनोरर्थं हे<sup>१</sup> दत्ता दर्शनीया-  
वश्विनौ<sup>२</sup> वृकेण लाङ्गलेन कर्षकैः कृष्टदेशे<sup>३</sup> यवं यवाद्युपलक्षितं सर्वं धान्यजातं<sup>४</sup> वपन्ता वापयन्तौ तथा<sup>५</sup>  
इषम् । अन्ननामैतत् । तत्कारणभूतं वृष्ट्युदकं च<sup>६</sup> दुहन्ता मेघात् क्षारयन्तौ तथा<sup>७</sup> दस्युम् उपक्षय-  
कारिमसुरपिशाचादिकं<sup>८</sup> बकुरेण । बकुरो भासमानो वज्रः । तेन<sup>९</sup> अभि<sup>१०</sup> धमन्ता । धमतिर्वधकर्मा ।  
अभिघ्नन्तौ एवं त्रिविधं कर्म कुर्वन्तौ युवाम्<sup>११</sup> उरु विस्तीर्णं<sup>१२</sup> ज्योतिः स्वकीयं तेजो माहात्म्यं<sup>१३</sup> चक्रथुः  
कृतवन्तौ दर्शितवन्तावित्यर्थः । यद्वा । त्रिविधकर्माचरणेनार्याय विदुषे मनवे विस्तीर्णं सूर्याख्यं  
ज्योतिश्चक्रथुः कृतवन्तौ । जीवन् हि सूर्यं पश्यति । तद्धेतुभूतानि त्रीणि कर्माणि युवाभ्यां कृतानि इति  
भावः । अत्र निरुक्तं— ‘ बकुरो भास्करो भयंकरो भासमानो द्रवतीति वा ’ । ‘ यवमिव वृकेणाश्विनौ  
निवपन्तौ वृको लाङ्गलं भवति विकर्तनात् ’ ( निरु. ६. २५-२६ ) इत्यादिकमनुसंधेयम् ॥ मनुषाय ।  
मनेरौणादिक उच्यते प्रत्ययः ॥

आथर्वणायाश्चिना दधीचेऽश्व्यं शिरः प्रत्यैरयतम् ।

स वां मधु प्र वोचदतायन्त्वाष्ट्रं यद्वासावपिकृष्यं वाम् ॥ २२ ॥

आथर्वणाय । अश्विना । दधीचे । अश्व्यम् । शिरः । प्रति । ऐरयतम् ॥ सः । वाम् ।

मधु । प्र । वोचत् । ऋतयन् । त्वाष्ट्रम् । यत् । दन्तौ । अपिकृष्यम् । वाम् ॥ २२ ॥

‘ तद्वां नरा सनये ’ ( क. सं. १. ११६. १२ ) इत्यत्रोक्तमाख्यानमिहाप्यनुसंधेयम् । हे अश्विनौ Vआथर्वणाय अथर्वणः पुत्राय Vदधीचे दध्यङ्नाश्चे महर्षये Vअश्व्यम् अश्वसंबन्धि Vशिरः Vप्रत्यैरयतं प्रत्यधत्तम् । तदीयं मानुषं शिरः प्रच्छिद्य अन्यत्र विधाय<sup>१</sup> अश्व्येन शिरसा तमृषिं समयोजयतमित्यर्थः । Vसः च Vवां युवाभ्यां प्रवर्ग्यविद्यां मधुविद्यां च वक्ष्यामीति पुरा कृतां प्रतिज्ञाम् Vऋतायन् सत्यामात्मन इच्छन् Vमधु मधुविद्यां Vत्वाष्ट्रं त्वष्टुरिन्द्राल्लब्धं Vप्र वोचत् प्रोक्तवान् । हे Vदन्तौ दर्शनीयावश्चिनौ Vवां युवयोः संबन्धि Vयत् Vअपिकृष्यं छिन्नस्य यज्ञशिरसः कक्षप्रदेशेन पुनःसंधानभूतं प्रवर्ग्यविद्याख्यं रहस्यं<sup>२</sup> तदपि Vवां युवाभ्यां प्रावोचदित्यर्थः ॥ दधीचे । अञ्जतेः ‘ ऋत्विक् ’ इत्यादिना किन् । ‘ अनिदिताम् ’ इति नलोपः । चतुर्थ्येकवचने ‘ अचः ’ इति अकारलोपे ‘ चौ ’ इति दीर्घत्वम् । उदात्तनिवृत्तिस्वरेण विभक्त्युदात्तत्वे प्राप्ते तस्यापवादात्वेन ‘ चौ ’ इति विभक्तेः पूर्वस्योदात्तत्वं प्राप्तं तस्याप्ययमपवादः । ‘ अञ्जेच्छन्दस्यसर्वनामस्थानम् ’ इति विभक्त्युदात्तत्वम्<sup>३</sup> ॥

सदा कवी सुमतिमा चके वां विश्वा धियो अश्विना प्रावतं मे ।

अस्मे रयि नासत्या बृहन्तमपत्यसाचं श्रुत्यं रराथाम् ॥ २३ ॥

सदा । कवी इति । सुऽमतिम् । आ । चके । वाम् । विश्वाः । धियः । अश्विना । प्र । अवतम् । मे ।

अस्मे इति । रयिम् । नासत्या । बृहन्तम् । अपत्यऽसाचम् । श्रुत्यम् । रराथाम् ॥ २३ ॥

हे Vकवी क्रान्तदर्शिनौ मेधाविनावश्चिनौ Vवां युवयोः Vसुमतिं कल्याणीम् अनुग्रहात्मिकां बुद्धिं Vसदा सर्वदा Vआ चके आभिमुख्येन प्रार्थये । Vमे मदीयानि Vविश्वाः Vधियः सर्वाणि कर्माणि युवां Vप्रावतं प्रकर्षेण रक्षतम् । अपि च Vअस्मे अस्मभ्यं हे नासत्यावश्चिनौ Vबृहन्तं महातम् Vअपत्यसाचम् अपत्यैः पुत्रादिभिः समवेतं Vश्रुत्यं प्रशंसनीयम् उत्कृष्टं Vरयि धनं Vरराथां प्रयच्छतम् ॥ चके । ‘ कै गै शब्दे ’ । व्यत्ययेनात्मनेपदम् । लिटि उत्तमैकवचने रूपम् । अस्मे । ‘ सुपां सुलुक् ’ इति चतुर्थीबहुवचनस्य शेषादेशः । अपत्यसाचम् । अपत्यैः सह सचते संगच्छते इति अपत्यसाच् । छान्दसो णिवः । श्रुत्यम् । श्रुतिः स्तुतिः । तत्र भवं श्रुत्यम् । ‘ भवे छन्दसि ’ इति यत् । ‘ यतोऽनावः ’ इत्याद्युदात्तत्वम् । रराथाम् । ‘ रा दाने ’ । लोटि व्यत्ययेनात्मनेपदम् । ‘ बहुलं छन्दसि ’ इति शपः श्लुः ॥

१. क्ष-ट-ठ-न-स-निधाय । २. क्ष-ट-ठ-यत्, स-यत् रहस्यम् । ३. क्ष-ट-ठ-‘ विभक्त्युदात्तत्वम् ’ नास्ति ।

हिरण्यहस्तमश्विना रराणा पुत्रं नरा वधिमत्या अदत्तम् ।

त्रिधा ह श्यावमश्विना विकस्तमुज्जीवसे ऐरयतं सुदानू ॥ २४ ॥

हिरण्यहस्तम् । अश्विना । रराणा । पुत्रम् । नरा । वधिमत्याः । अदत्तम् ॥ त्रिधा ।

ह । श्यावम् । अश्विना । विकस्तम् । उत् । जीवसे । ऐरयतम् । सुदानू इति सुदानू ॥ २४ ॥

रराणा रममाणौ दातारौ वा नरा नेतारौ हे अश्विनौ हिरण्यहस्तं नाम पुत्रं वधिमत्याः एतसंज्ञायै ब्रह्मवादिन्यै अदत्तं प्रायच्छतं ह । अपि च हे सुदानू शोभनदानौ अश्विनौ त्रिधा त्रेधा विकस्ते विच्छिन्नं श्यावाद्यमृषिं जीवसे जीवितुम् उत् ऐरयतम् असुरैः त्रेधा खण्डितं शरीरं पुनरेकीकृत्य उदगमयतमित्यर्थः ॥ रराणा । रमतेः शानचि ' बहुलं छन्दसि ' इति शपः श्लुः । व्यत्ययेन मकारस्य आत्वम् । रातेर्वा व्यत्ययेन शानच् । पूर्ववत् श्लुः । वधिमत्याः । चतुर्थ्यर्थे ' बहुलं छन्दसि ' इति षष्ठी । जीवसे । ' जीव प्राणधारणे ' । ' तुमर्थे सेसेन् ' इति असेप्रत्ययः ॥

एतानि वामश्विना वीर्याणि प्र पूर्वाण्यायवोऽवोचन् ।

ब्रह्म कृण्वन्तो वृषणा युवभ्यां सुवीरांसो विदथमा वदेम ॥ २५ ॥

एतानि । वाम् । अश्विना । वीर्याणि । प्र । पूर्वाणि । आयवः । अवोचन् ।

ब्रह्म । कृण्वन्तः । वृषणा । युवभ्याम् । सुवीरांसः । विदथम् । आ । वदेम ॥ २५ ॥

अश्विना हे अश्विनौ वां युवयोः संबन्धीनि पूर्वाणि प्रत्नानि एतानि इदानीं मयोक्तानि वीर्याणि वीरकर्माणि आयवः मनुष्याः मदीयाः पित्रादयः प्र अवोचन् उक्तवन्तः । वयं च हे वृषणा कामाभिवर्षकौ अश्विनौ युवाभ्यां ब्रह्म मन्त्रात्मकं स्तोत्रं कृण्वन्तः कुर्वन्तः सुवीरांसः सुवीराः शोभनैः वीरैः पुत्रादिभिरुपेताः सन्तः विदथं यज्ञम् आ वदेम आभिसुख्येन स्तुतीः उच्चारयाम । यद्वा । विदथं वेदयन्तम् अतिथिं तदपेक्षितप्रदानेन आवदेम आभिसुख्येन प्रियपूर्विकां वाचमुच्चारयाम ॥ कृण्वन्तः । ' कृवि हिंसाकरणयोश्च ' । इदित्वात् जुम् । लट् । शतृ । ' धिन्विकृण्वयोर च ' इति उप्रत्ययः । अकारान्तदेशश्च । अतो लोपे सति स्थानिवद्भावात् लवृषण्यभावः । सुवीरांसः । शोभना वीरा येषां ते तथोक्ताः । ' आजसेरसुक् ' । ' वीरवीर्यौ च ' इत्युत्तरपदाद्युदात्तत्वम् । विदथम् । ' विद ज्ञाने ' । ' रुविदिभ्यां कित् ' इति अथप्रत्ययः ॥ ॥ १७ ॥

' आ वाम् ' इत्येकादशर्चं तृतीयं सूक्तं कक्षीवत आर्षं त्रैष्टुभमाश्विनम् । तथा चानुक्रान्तम्—' आ वामेकादश ' इति । पूर्वसूक्ताभ्यां सह प्रातश्नुवाकाश्विनशस्त्रयोः उक्तो विनियोगः ॥

आ वां रथौ अश्विना श्येनपत्वा सुमृलीकः स्वर्वा यात्वर्वाङ् ।

यो मर्त्यस्य मनसो जवीयान्त्रिवन्धुरो वृषणा वातरंहाः ॥ १ ॥

आ । वाम् । रथः । अश्विना । श्येनऽपत्वा । सुऽमृलीकः । स्वऽवान् । यातु । अर्वाङ् ।

यः । मर्त्यस्य । मनसः । जवीयान् । त्रिऽवन्धुरः । वृषणा । वातऽरंहाः ॥ १ ॥

हे अश्विनौ <sup>१</sup>वां युवयोः स्वभूतः <sup>२</sup>रथः <sup>३</sup>अर्वाङ् अस्मदभिमुखम् <sup>४</sup>आ <sup>५</sup>यातु आगच्छतु । कीदृशो रथः । <sup>६</sup>श्येनपत्वा । श्येनाः<sup>७</sup> इत्यश्वनाम । शंसनीयगमनैरश्वैः पतन् गच्छन् । यद्वा । श्येनः पक्षी । स इव शीघ्रं पतन् । <sup>८</sup>सुमृलीकः शोभनसुखयुक्तः <sup>९</sup>स्ववान् धनवान् । हे वृषणौ कामानां वर्धितारावश्विनौ <sup>१०</sup>यः युष्मदीयो रथः <sup>११</sup>मर्त्यस्य मनुष्यस्य <sup>१२</sup>मनसो <sup>१३</sup>जवीयान् अतिशयेन वेगवान् । तद्यथा वेगेन कृत्स्नं जगत् ध्याप्नोति ततोऽप्यतिशयेन क्षणमात्रादेव सर्वं जगत् पर्यटतीत्यर्थः । <sup>१४</sup>त्रिवन्धुरः । वन्धुरं वेष्टितं सारथेः स्थानम् । त्रिप्रकारेण वन्धुरेण युक्तः <sup>१५</sup>वातरंहाः वातस्य वायोः रंहो वेग इव वेगो यस्य स तथोक्तः । अनेन अप्रतिहतगतिवमुच्यते । स रथ इति पूर्वत्रान्वयः ॥ <sup>१६</sup>श्येनपत्वा । ‘पतुं गतौ’ । ‘अन्येभ्योऽपि दृश्यन्ते’ इति वनिष् । दासीभारादिः । यद्वा । दक्षिणग्रहणस्य विध्यन्तरोपसंग्रहार्थत्वात् भावे वनिष् । ततो बहुव्रीहौ पूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वम् । जवीयान् । जवोऽस्यास्तीति जववान् । अतिशयेन जववान्<sup>१७</sup> । आतिशायनिक ईयसुन् । विन्मसोर्लुक् । ‘देः’ इति टिलोपः ॥

त्रिवन्धुरेण त्रिवृता रथेन त्रिचक्रेण सुवृता यातमर्वाक् ।

पिन्वतं गा जिन्वतमर्वतो नो वर्धयतमश्विना वीरमस्मे ॥ २ ॥

त्रिऽवन्धुरेण । त्रिऽवृता । रथेन । त्रिऽचक्रेण । सुऽवृता । आ । यातम् । अर्वाक् ।

पिन्वतम् । गाः । जिन्वतम् । अर्वतः । नः । वर्धयतम् । अश्विना । वीरम् । अस्मे इति ॥ २ ॥

<sup>१</sup>त्रिवन्धुरेण । वन्धुरं सारथिस्थानम् । त्रिप्रकारवन्धुरोपेतेन <sup>२</sup>त्रिवृता त्रिधा वर्तमानेन <sup>३</sup>त्रिचक्रेण चक्रत्रयोपेतेन <sup>४</sup>सुवृता शोभनं गच्छता <sup>५</sup>रथेन <sup>६</sup>अर्वाक् अस्मदभिमुखम् <sup>७</sup>आ <sup>८</sup>यातम् आगच्छतम् । आगत्य च अस्मदीयाः <sup>९</sup>गाः <sup>१०</sup>पिन्वतं पयसा पूरयतम् । <sup>११</sup>नः अस्माकम् <sup>१२</sup>अर्वतः अश्वान् <sup>१३</sup>जिन्वतं प्रीणयतम् । अपि च हे अश्विनौ <sup>१४</sup>अस्मे अस्माकं <sup>१५</sup>वीरं पुत्रादिकं<sup>१६</sup> <sup>१७</sup>वर्धयतं प्रवृद्धं कुस्तम् ॥ त्रिचक्रेण । त्रीणि चक्राणि यस्य स तथोक्तः । ‘त्रिचक्रादीनां छन्दस्युपसंस्थानम्’ ( पा. सू. ६. २. १९९. १ ) इत्युत्तरपदान्तोदात्तत्वम् ॥

१. क्ष-ट-स-श्येनः । २. च-छ-ण-फ-जववान् जवीयान्; त-जववान् इति जवीयान् । ३. क्ष-ट-ठ-पुत्रपौत्रादिकम् ।

प्रवद्यामना सुवृता रथेन दत्ताविमं शृणुतं श्लोकमद्रेः ।

किमङ्ग वां प्रत्यवर्तिं गमिष्ठाहुर्विप्रासो अश्विना पुराजाः ॥ ३ ॥

प्रवत्स्यामना । सुवृता । रथेन । दत्तौ । इमम् । शृणुतम् । श्लोकम् । अद्रेः ।

किम् । अङ्ग । वाम् । प्रति । अवर्तिम् । गमिष्ठा । आहुः । विप्रासः । अश्विना । पुराजाः ॥ ३ ॥

हे °दत्तौ दर्शनीयावश्विनौ °प्रवद्यामना प्रकृष्टगमनेन शीघ्रगामिना °सुवृता शोभनवर्तनेन °रथेन आगत्य °अद्रेः आदरं कुर्वतः स्तोतुः °इमं °श्लोकं स्तुतिलक्षणाम् इमां वाचं °शृणुतम् । °अङ्ग °अश्विना हे अश्विनौ °पुराजाः पूर्वजाताः चिरंतनाः °विप्रासः मेधाविनः °वां युवाम् °अवर्तिं स्तोतृणां दारिद्र्यं °प्रति तत्परिहर्तुं °गमिष्ठा गन्तृमौ °आहुः कथयन्ति । किंशब्दः प्रदर्शनफलप्रश्ने<sup>१</sup> वर्तते । किं न कथयन्ति । कथयन्त्येव सर्वे । तथा सति आगन्तव्यमिति ॥ प्रवद्यामना । स्वोपसृष्टे धात्वर्थे वर्तमानात् प्रशब्दात् ' उपसर्गाच्छन्दसि धात्वर्थे ' ( पा. सू. ५. १. ११८ ) इति वतिः । ' या प्रापणे ' । ' आतो मनिन् ' इति बहुलवचनात् भावे मनिन् । ततो बहुव्रीहौ पूर्वपद-प्रकृतिस्वरत्वम् । अद्रेः । ' दङ् आदरे ' । आङ्पूर्वात् अस्मादौणादिकः किप्रत्ययः आङो ह्रस्वश्च । गमिष्ठा । गन्तृशब्दात् ' तुच्छन्दसि ' इति इष्टम् । ' तुरिष्ठेमेयः सु ' इति तृलोपः । ' सुपां सुलक् ' इति विभक्तेः आकारः । आहुः । प्रत्ययस्वरः । पादादित्वात् निघाताभावः ॥

आ वां श्येनासौ अश्विना वहन्तु रथे युक्तास आशवः पतङ्गाः ।

ये अप्तुरो दिव्यासो न गृध्रा अभि प्रयो नासत्या वहन्ति ॥ ४ ॥

आ । वाम् । श्येनासः । अश्विना । वहन्तु । रथे । युक्तासः । आशवः । पतङ्गाः ।

ये । अप्तुरः । दिव्यासः । न । गृध्राः । अभि । प्रयः । नासत्या । वहन्ति ॥ ४ ॥

हे अश्विनौ °रथे °युक्तासः सारथिना वहनप्रदेशे योजिताः °आशवः व्यामुवन्तः °पतङ्गाः पतनसमर्थाः °श्येनासः शंसीयगमनाः अश्वाः °वां युवाम् °आ °वहन्तु अस्मत्समीपमानयन्तु । °ये अश्वाः °असुरः आप इव त्वरोपेताः °दिव्यासो °न °गृध्राः अन्तरिक्षे वर्तमानाः गृध्राख्याः पक्षिण इव शीघ्रं गच्छन्तो हे नासत्यौ युवां °प्रयः<sup>२</sup> हविलक्ष्णमन्नम् अभिलक्ष्य °वहन्ति प्रापयन्ति । तादृशाः इति पूर्वत्र संबन्धः ॥ असुरः । ' तुर त्वरणे ' । अप्शब्दोपपदात् अस्मात् ' क्तिप् च ' इति क्तिप् ॥

आ वां रथं युवतिस्तिष्ठदत्र जुष्टी नरा दुहिता सूर्यस्य ।

परि वामश्वा वपुषः पतङ्गा वयो वहन्त्वरुपा अभीके ॥ ५ ॥

आ । वाम् । रथम् । युवतिः । तिष्ठत् । अत्र । जुष्टी । नरा । दुहिता । सूर्यस्य ।

परि । वाम् । अश्वाः । वपुषः । पतङ्गाः । वयः । वहन्तु । अरुपाः । अभीके ॥ ५ ॥

हे नरा नेतारावश्विनौ युवतिः तरुणी सूर्यस्य दुहिता जुष्टी प्रीता सती वां युवयोः अत्र इमं रथम् आ तिष्ठत् आरूढवती । तथा सहितौ वां युवाम् अश्वाः अभीके गृहसमीपे तं रथं परि वहन्तु परिप्रापयन्तु । कीदृशा अश्वाः । वपुषः । वपुरिति रूपस्य शरीरस्य वा नामधेयम् । तद्वन्तः । छान्दसो मन्वर्थीयस्य लोपः । पतङ्गाः उत्पतनसमर्थाः वयः गच्छन्तः अरुपाः आरोचमाना हिंसकरहिता वा ॥ अत्र । ' इतराभ्योऽपि दृश्यन्ते ' ( पा. सू. ५. ३. १४ ) इति दृशि-ग्रहणात् भवदाद्ययोगेऽपि इदंशब्दात् विभक्त्यर्थे<sup>१</sup> त्रल्प्रत्ययः । जुष्टी । ' जुषी प्रीतिसेवनयोः ' । औणादिकः क्तप्रत्ययः । ' वीतो गुणवचनात् ' इति ङीष् ॥ ॥ १८ ॥

उद्वन्दनमैरतं दंसनाभिरुद्रेभं दस्त्रा वृषणा शचीभिः ।

निष्टौग्र्यं पारयथः समुद्रात्पुनश्च्यवानं चक्रथुर्युवानम् ॥ ६ ॥

उत् । वन्दनम् । ऐरतम् । दंसनाभिः । उत् । रेभम् । दस्त्रा । वृषणा । शचीभिः ।

निः । तौग्र्यम् । पारयथः । समुद्रात् । पुनरिति । च्यवानम् । चक्रथुः । युवानम् ॥ ६ ॥

हे अश्विनौ वन्दनम् एतत्संज्ञमृषिं दंसनाभिः आत्मीयैः कर्मभिः कृपात् उत् ऐरतम् उदै-रयतम् उदगमयतम् । हे दस्त्रा दर्शनीयौ वृषणा कामानां वर्धितारावश्विनौ शचीभिः कर्मभिः रेभम् एतत्संज्ञम् ऋषिं दश राज्ञीः नवाहानि च कूपे निवसन्तं तस्मात् उदैरयतम् उदगमयतम्<sup>२</sup> । तथा तौग्र्यं तुग्रस्य पुत्रं भुज्यं समुद्रे निमग्नम् आत्मीयाभिः नौभिः अश्वैश्च समुद्रात् निः पारयथः तीरदेशं प्रापितवन्तौ । तथा च्यवानं च्यवनमृषिं जीर्णं पुनः युवानं यौवनोपेतं चक्रथुः कृतवन्तौ ॥ ऐरतम् । ' ईर गतौ कम्पने च ' । ण्यन्तात् लङि ' छन्दस्युभयथा ' इति शप आर्धधातुकत्वात् ' णेरनिटि ' इति णिलोपः ॥

युवमत्रयेऽवनीताय तप्तमूर्जमोमानमश्विनावधत्तम् ।

युवं कण्वायापिरिप्ताय चक्षुः प्रत्यधत्तं सुष्टुतिं जुजुषाणा ॥ ७ ॥

युवम् । अत्रये । अवनीताय । तप्तम् । ऊर्जम् । ओमानम् । अश्विनौ । अधत्तम् ।

युवम् । कण्वाय । अपिरिप्ताय । चक्षुः । प्रति । अधत्तम् । सुस्तुतिम् । जुजुषाणा ॥ ७ ॥

हे अश्विनौ वयुवं युवाम् अवनीताय शतद्वारे पीडायन्त्रगृहे अवस्तानीताय अत्रये वतसं पीडार्थं प्रक्षिप्तं तुषाग्निं शीतिनोदकेन अवारयेथाम् । अपि च अस्मै अत्रये ओमानं सुखकरम् ऊर्जं रसवदन्नम् अधत्तं प्रायच्छतम्<sup>१</sup> । तथा सुष्टुतिं शोभनां स्तुतिं जुजुषाणा सेवमानौ युवाम् अपिरिप्ताय असुरैः ब्राह्मण्यपरीक्षार्थम् इहासीनः<sup>२</sup> सन् व्युष्टामुषसं जानीहि इति<sup>३</sup> अन्धकारवति गृहे प्रवेशिताय कण्वाय ऋषये चक्षुः व्युष्टायाः उषसः प्रकाशकं वीणाशब्दं प्रत्यधत्तं कृतवन्तौ । यद्वा । अपिरिप्ताय अपिलिप्ताय पटलेन पिहितदृष्टये पुर्वविधाय<sup>४</sup> कण्वाय<sup>५</sup> चक्षुरिन्द्रियं प्रत्यधत्तं प्रत्यस्थापयतम् ॥ ओमानम् । अवतैरौणादिको मनिः । ' ज्वरस्वर ' इत्यादिना वकारस्य उपधायाश्च ऊद् । गुणः । अपिरिप्ताय । ' लिप उपदेहे ' । अस्मात् कर्मणि निष्ठा । कपिलकादित्वात् लत्वविकल्पः । ' गतिरनन्तरः ' इति गतेः प्रकृतिस्वरवम् । जुजुषाणा । ' जुषी प्रीतिसेवनयोः ' । छान्दसो लिट् । ' लिटः कानच्वा ' । ' सुपां सुलक् ' इति विभक्तेः आकारः ॥

युवं धेनुं शयवे नाधितायार्पिन्वतमश्विना पूर्य्याय ।

अमुञ्चतं वर्तिकामंहसो निः प्रति जङ्घां विश्पलाया अधत्तम् ॥ ८ ॥

युवम् । धेनुम् । शयवे । नाधिताय । अपिन्वतम् । अश्विना । पूर्य्याय ।

अमुञ्चतम् । वर्तिकाम् । अंहसः । निः । प्रति । जङ्घाम् । विश्पलायाः । अधत्तम् ॥ ८ ॥

वअश्विना हे अश्विनौ वयुवं युवां पूर्य्याय पुरातनाय नाधिताय याचमानाय शयवे एतत्संज्ञाय ऋषये धेनुं निवृत्तप्रसवाम् अदोग्ध्रीम्<sup>६</sup> अपिन्वतं पयसा असिञ्चतम् । सर्वदा पयस्विनीमकुरुतमित्यर्थः । अपि च वर्तिकां<sup>७</sup> वृकेण प्रस्तां चटकसदृशीं शकुनिम् अंहसः वृकास्यलक्षणात् पापात्<sup>८</sup> निः वनिः वअमुञ्चतं निरमोचयतम् । यद्वा । पुनःपुनर्वर्तते इति वर्तिका उषाः । तामादित्येनाभिप्रस्तां युवाममोचयतम् । तथा विश्पलायै<sup>९</sup> संग्रामे छिन्नजङ्घायै अगस्त्यपुरोहितस्य खेलस्य संबन्धिन्यै एतत्संज्ञायै स्त्रियै आर्यसौ वज्रं प्रति अधत्तं प्रत्यस्थापयतं समयोजयतमित्यर्थः ॥

युवं श्वेतं पेदव इन्द्रजूतमहिहनमश्विनादत्तमश्वम् ।

जोहूत्रमर्यो अभिभूतिमुग्रं सहस्रसां वृषणं वीडुङ्गम् ॥ ९ ॥

युवम् । श्वेतम् । पेदवे । इन्द्रजूतम् । अहिहनम् । अश्विना । अदत्तम् । अश्वम् ।

जोहूत्रम् । अर्यः । अभिभूतिम् । उग्रम् । सहस्रसाम् । वृषणम् । वीडुङ्गम् ॥ ९ ॥

वअश्विना हे अश्विनौ पेदवे पेदुनाम्ने राज्ञे वयुवं युवां श्वेतवर्णं कंचित् वअश्वम् वअदत्तं प्रायच्छतम् । कीदृशम् । वइन्द्रजूतम् इन्द्रेण युवाभ्यां गमितं दत्तमित्यर्थः । वअहिहनम् शत्रूणां

१. क्ष-ट-ठ-प्रापयतम् । २. क्ष-ट-ठ-' इहासीनः... इति ' नास्ति । ३. क्ष-ट-ठ-अन्धाय । ४. स-कण्वाय ऋषये । ५. क्ष-ट-ठ-स-अदोग्ध्रीं गाम् । ६. क्ष-ट-ठ-स-वर्तिकाम् एतत्संज्ञां वृकेण प्रस्ताम् अंहसो वृकस्य भक्षणात् । ७. क्ष-ट-ठ-विश्वपलायाः ।



हन्तारं<sup>१</sup> जोहूत्रम्<sup>२</sup> अतिशयेन संग्रामेष्वाह्वारम्<sup>३</sup> अर्यः अरेः शत्रोः<sup>४</sup> अभिभूतिम्<sup>५</sup> अभिभावकम्<sup>६</sup> उग्रम्<sup>७</sup> उदूर्णम्<sup>८</sup> वीर्यवन्तमित्यर्थः ।<sup>९</sup> सहस्रसां सहस्रसंख्याकस्य धनस्य संभक्तारं दातारं<sup>१०</sup> वा<sup>११</sup> वृषणं<sup>१२</sup> सेक्तारं युवानमित्यर्थः ।<sup>१३</sup> वीडुङ्गं<sup>१४</sup> दडाङ्गम्<sup>१५</sup> इन्द्रजितम्<sup>१६</sup> जु इति सौत्रो धातुर्गत्यर्थः । अस्मादन्तर्भावित्पथ्यात् कर्मणि निष्ठा । 'तृतीया कर्मणि' इति पूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वम् । जोहूत्रम् । ह्वयतेर्यङ्लुगन्तात् औणादिकः ऋप्रत्ययः । प्रत्ययस्य पित्त्वादनुदात्तत्वे धातुस्वरः शिष्यते । अर्यः । अरिशब्दात् षष्ठ्येकवचने 'जसादिषु च्छन्दसि वावचनम्' इति 'वेडिति' इति गुणस्य विकल्पितत्वादभावे यणादेशः । 'उदात्तयणः' इति विभक्तेरुदात्तत्वम् । अभिभूतिम् । अभिभूयतेऽनेनेत्यभिभूतिः । करणे क्तिन् । 'तादौ च' इति गतेः प्रकृतिस्वरत्वम् । सहस्रसाम् । सनोतेः सनतेर्वा 'जनसनखन' इति विद् । 'विड्नोरनुनासिकस्यात्' इति आत्वम् ॥

ता वाँ नरा स्वर्से सुजाता हवामहे अश्विना नाधमानाः ।

आ न उप वसुमता रथेन गिरौ जुषाणा सुविताय यातम् ॥ १० ॥

ता । वाम् । नरा । सु । अवर्से । सुजाता । हवामहे । अश्विना । नाधमानाः ।

आ । नः । उप । वसुमता । रथेन । गिरः । जुषाणा । सुविताय । यातम् ॥ १० ॥

नरा नेतारौ हे अश्विनौ सुजाता शोभनजन्मानौ वता वतां तौ युवां वनाधमानाः धनं याचमानाः वयं स्तोतारः अवसे रक्षणार्थं सु हवामहे शोभनमाह्वयामहे । गिरः स्तुतीः जुषाणा सेवमानौ युवां वसुमता धनयुक्तेन रथेन नः अस्मान् उप आ यातम् उपागच्छतम् । किमर्थम् । सुविताय सुष्ठु प्राप्तव्याय धनाय सुखाय वा ॥ सुजाता । शोभनं जातं जन्म ययोस्तौ सुजातौ । 'सुपां सुलुक्' इति विभक्तेराकारः । 'नञ्सुभ्याम्' इत्युत्तरपदान्तोदात्तत्वम् । नाधमानाः । 'नाष्ट याच्नायाम्' । जुषाणा । 'जुषी प्रीतिसेवनयोः' । ताच्छीलिकः चानश् । तुदादित्वात् शः । पूर्ववद्विभक्तेराकारः । सुविताय । सुपूर्वात् एतेः कर्मणि निष्ठा । तन्वादित्वात् उवङ् । 'सूपमानात् कः' इत्युत्तरपदान्तोदात्तत्वम् ॥

आ श्येनस्य जवसा नूतनेनास्मे यातं नासत्या सजोषाः ।

हवे हि वामश्विना रातहव्यः शश्वत्तमाया उपसो व्युष्टौ ॥ ११ ॥

आ । श्येनस्य । जवसा । नूतनेन । अस्मे इति । यातम् । नासत्या । सजोषाः ।

हवे । हि । वाम् । अश्विना । रातहव्यः । शश्वत्तमायाः । उपसः । विऽउष्टौ ॥ ११ ॥

हे नासत्याश्विनौ सजोषाः सजोषसौ समानप्रीतियुक्तौ श्येनस्य शंसनीयं गच्छतः अश्वस्य नूतनेन नवतरेण प्रत्यग्रेण जवसा वेगेन सहितौ युवाम् अस्मे अस्मान् आ यातम् आगच्छतम् । अश्विना हे अश्विनौ रातहव्यः वां युवाभ्यां दातव्येन हविषा युक्तः सन् शश्वत्तमायाः कालात्मकतया नित्यायाः उपसो व्युष्टौ विवासनसमये वां युवां हवे आह्वयामि । हिः हेतौ । हि यस्मादेवं तस्मात् आयातमित्यर्थः ॥ अस्मे । 'सुपां सुलुक्' इति शसः शोआदेशः । सजोषाः ।

तेनैव द्विवचनस्य सुआदेशः। हवे। द्वेजो लङुत्तमैकवचने 'बहुलं छन्दसि' इति संप्रसारणम्। शब्दगुणावादेशाः। शश्वत्तमायाः। 'उत्तमशश्वत्तमौ सर्वत्र' (पा. सू. ६. १. १६०. ग.) इति उच्छादिषु पाठात् अन्तोदात्तत्वम् ॥ १९ ॥

'आ वां रथम्' इति दशर्चं चतुर्थं सूक्तं दैर्घ्यतमसस्य ऋक्षीवत आर्षं जागतमाश्विनम्। तथा चानुक्रान्तम्—'आ वां रथं दश जागतम्' इति। प्रातरनुवाकाश्विने 'ऋतौ जागते छन्दसि इदं सूक्तम् आश्विनशब्दे च। तथा च सूत्रितम्—'आ वां रथमभूदिदं यो वां परिज्जेति त्रीणि' (आश्व. श्रौ. ४. १५) इति ॥

आ वां रथं पुरुमायं मनोजुवं जीराश्वं यज्ञियं जीवसे हुवे ।

सहस्रकेतुं वनिनं शतद्रुसुं श्रुष्टीवानं वरिवोधामभि प्रयः ॥ १ ॥

आ । वाम् । रथम् । पुरुऽमायम् । मनऽजुवम् । जीरऽअश्वम् । यज्ञियम् । जीवसे । हुवे ।

सहस्रऽकेतुम् । वनिनम् । शतद्रुऽसुम् । श्रुष्टीऽवानम् । वरिवऽधाम् । अभि । प्रयः ॥ १ ॥

हे अश्विनौ ववां युवयोः वस्यं वजीवसे जीवनार्थं वप्रयः हविर्लक्षणमन्त्रमभिलक्ष्य वआ वहुवे आह्वयामि। कीदृशम्। वपुरुमायं बहुविधाश्वर्यं बहुविधकर्माणं वा वमनोजुवं मन इव शशिं गच्छन्तं वजीराश्वं जववद्वोपेतं वयज्ञियं यज्ञेष्वाह्वातुमर्हं वसहस्रकेतुम् अनेकध्वजं सहस्रस्य धनस्य केतयितारं ज्ञापयितारं वा ववनिनम्। वनमित्युदकनाम। तद्वन्तम्। वशतद्रुसुं शतसंख्याकैर्धनैर्युक्तं वश्रुष्टीवानम्। श्रुष्टीति क्षिप्रनाम। क्षिप्रं संभजमानं यद्वा सुखवन्तम्। ववरिवोधाम्। वरिव इति धननाम। वरिवसो धनस्य दातारम् ॥ पुरुमायम्। बहुव्रीहौ त्रिचक्रादित्वादन्तोदात्तत्वम्। यद्वा। तत्पूर्वात् अश्वीदित्वात् अच्। जीराश्वम्। जु इति गत्यर्थः सौत्रो धातुः। 'जोरी च' (उ. सू. २. १८१) इति रक् ईकारान्तादेशश्च। बहुव्रीहौ पूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वम्। यज्ञियम्। 'यज्ञस्विग्भ्यां षण्वौ' इति अर्हार्थे घप्रत्ययः। हुवे। द्वेजो लटि 'बहुलं छन्दसि' इति संप्रसारणम्। 'लुक्' इत्यनुवृत्तौ 'बहुलं छन्दसि' इति शपो लुक्। उवङ्। शतद्रुसुम्। शतवसुम्। छान्दसस्तकारोपजनः ॥

ऊर्ध्वा धीतिः प्रत्यस्य प्रयामन्यधायि शस्मन्त्समयन्त आ दिशः ।

स्वदामि धर्मं प्रति यन्त्युतय आ वामूर्जानी रथमश्विनारुहत् ॥ २ ॥

ऊर्ध्वा । धीतिः । प्रति । अस्य । प्रऽयामनि । अधायि । शस्मन् । सम् । अयन्ते । आ । दिशः ।

स्वदामि । धर्मम् । प्रति । यन्ति । ऊतयः । आ । वाम् । ऊर्जानी । रथम् । अश्विना । अरुहत् ॥ २ ॥

वअस्य रथस्य वप्रयामनि प्रयागे प्रगमने सति वशस्मन् अश्विनोः शांसने स्तवने वधीतिः अस्मदीया बुद्धिः वऊर्ध्वा उन्मुखा वप्रति वअधायि प्रस्थस्थायि। तदनन्तरं वदिशः देष्टव्याः स्तुतयोऽपि

‘समयन्ते अश्विभ्यां संगच्छन्ते । आकारः समुच्चये । अहं च स्तोता वर्म महावीरस्थं यद्वा क्षरण-  
शीलाज्यादिकं’ हविः । ‘स्वदासि स्वादूकरोमि । उक्तयः अवितारः रक्षका ऋत्विजश्च प्रति यन्ति ।  
वर्म प्रति गच्छन्ति संस्कारार्थम् । अपि च हे अश्विनौ वां युवयोः रथम् ऊर्जानी सूर्यस्य दुहिता आ  
अरुहत् आरूढवती ॥ प्रयामनि । ‘या प्रापणे’ । ‘आतो मनिन्’ इति ‘कृत्यत्युदो बहुलम्’ इति  
बहुलवचनात् भावे मनिन् । दासीभारादित्वात् पूर्वपदप्रकृतिस्वरस्वम् । शस्मन् । ‘शंसु स्तुतौ’ ।  
‘अश्वेभ्योऽपि दृश्यन्ते’ इति मनिन् । दृशिग्रहणस्य विध्यन्तरोपसंग्रहार्थत्वात् उपधानकारलोपः । ‘सुपां  
सुलुक्’ इति सप्तम्या लुक् । अयन्ते । ‘अय पय गतौ’ । भौवादिकः अनुदात्तेत् । उक्तयः ।  
‘क्विचकौ च संज्ञायाम्’ इति अवतेः कर्तरि क्तिच् । ‘ज्वरस्वर’ इत्यादिना वकारोपधयोः ऊढ ।  
अरुहत् । ‘कृमृदृरुहिभ्यः’ इति च्लेः अडादेशः ॥

सं यन्मिथः पस्पृधानासो अगमत शुभे मखा अमिता जायवो रणे ।

युवोरहं प्रवणे चेकिते रथो यदश्विना वहथः सूरिमा वरम् ॥ ३ ॥

सम् । यत् । मिथः । पस्पृधानासः । अगमत । शुभे । मखाः । अमिताः । जायवः । रणे ।

युवोः । अहं । प्रवणे । चेकिते । रथः । यत् । अश्विना । वहथः । सूरिम् । आ । वरम् ॥ ३ ॥

‘मखाः मखवन्तो यज्ञोपेताः । अमिताः अपरिमिताः । जायवः जयशीलाः मनुष्याः । रणे  
संप्रप्ते शुभे शोभनाय घनाय तदर्थं मिथः पस्पृधानासः अन्योन्यं स्पर्धमानाः । यत् यदा सम्  
अगमत संगच्छन्ते तदानीं हे अश्विना अश्विनौ युवोरहं युवयोरेव रथः प्रवणे प्रकर्षेण संभजनीये  
भूतले चेकिते ज्ञायते । देवेषु मध्ये युवामेव रक्षणार्थं शीघ्रं रथेनागच्छथः इत्यर्थः । यत् येन रथेन  
सूरिं स्तोतारं प्रति वरं श्रेष्ठं धनम् आ वहथः प्रापयथः स रथः इत्यर्थः । पस्पृधानासः । ‘स्पर्ध  
संवर्षे’ । छान्दसो लिट् । तस्य लिटः कानजादेशः । छान्दसं रेफस्य संप्रसारणमकारलोपश्च । अगमत ।  
गमेऽछान्दसो लङ् । ‘समो गम्यच्छि’ इत्यादिना आत्मनेपदम् । ‘बहुलं छन्दसि’ इति शपो  
लुक् । हस्य अडादेशः । ‘गमहन’ इति उपधालोपः । मखाः । मखो यज्ञः । अर्शआदित्वात् अच् ।  
जायवः । ‘जि जये’ । ‘कृवापाजि’ इत्यादिना उण् । चेकिते । ‘कित ज्ञाने’ । अस्मात् यङन्तात्  
छान्दसो वर्तमाने लिट् । अतोलोपयलोपौ । यत् । ‘सुपां सुलुक्’ इति तृतीयाया लुक् ॥

युवं भुज्युं भुरमाणं विभिर्गतं स्वयुक्तिभिर्निवहन्ता पितृभ्य आ ।

यासिष्टं वर्तिवृषणा विजेन्यर् दिवोदासाय महिं चेति वामवः ॥ ४ ॥

युवम् । भुज्युम् । भुरमाणम् । विभिः । गतम् । स्वयुक्तिभिः । निवहन्ता । पितृभ्यः । आ ।

यासिष्टम् । वर्तिः । वृषणा । विजेन्यम् । दिवः । दासाय । महिं । चेति । वाम् । अवः ॥ ४ ॥

वृषणा कामानां वर्षितारौ हे अश्विनौ वयुवं युवां वसुरमाणं विभिः अश्वैः अत्रियमाणं गतं समुद्रे निमग्नं वसुज्युं तुग्रपुत्रं स्वयुक्तिभिः स्वयमेव युज्यमानैः अश्वैः नौविशेषैश्च निवहन्ता नितरां वहन्तौ पितृभ्य आ । ' आङ् मर्यादायाम् ' । यत्र पितरस्तुप्रादय आसते तावत्पर्यन्तम् इत्यर्थः । विजेन्यम् इति दूरस्थं व्रुवते । दूरे वर्तमानं वर्तिः तुग्रस्य गृहं प्रति यासिष्टम् अगच्छतम् । अपि च दिवोदासाय राज्ञे कृतं युवयोः संबन्धि अवः रक्षणं शम्बरहननरूपं महि महत् गम्भीरं चेति अस्माभिर्ज्ञायते ॥ वसुरमाणम् । ' इन्द्राद्धारणपोषणयोः ' । कर्मणि लटः शानच् । व्यस्ययेन शः । ' बहुलं छन्दसि ' इति उत्त्वम् । पितृभ्य आ । मर्यादायाम् आङ् कर्मप्रवचनीयसंज्ञा<sup>३</sup> ( पा. सू. १. ४. ८९ ) । ' पञ्चम्यपाङ्परिभिः ' ( पा. सू. २. ३. १० ) इति पञ्चमी । यासिष्टम् । ' या प्रापणे ' । ' यमरमनमातां सक्च ' ( पा. सू. ७. २. ७३ ) इति सगागमः । सिच इडागमः । विजेन्यम् । विजनो दूरदेशः । तत्र भवं विजेन्यम् । ' भवे छन्दसि ' इति यत् । ' तिस्वरितः ' इति स्वरितत्वम् ॥

युवोरश्विना वपुषे युवायुजं रथं वाणीं येमतुरस्य शर्ध्यम् ।

आ वा पतित्वं सख्याय जग्मुषी योषावृणीत जेन्या युवां पती ॥ ५ ॥

युवोः । अश्विना । वपुषे । युवाऽयुजम् । रथम् । वाणी इति । येमतुः । अस्य । शर्ध्यम् ।

आ । वाम् । पतित्वम् । सख्याय । जग्मुषी । योषा । अवृणीत । जेन्या । युवाम् । पती इति ॥ ५ ॥

अश्विना हे अश्विनौ युवोः युवयोः वाणी वननीयौ<sup>४</sup> प्रशस्यौ अश्वौ युवायुजं युवाभ्यां युज्यमानं रथम् आजिधावनसमये अस्य रथस्य यत् शर्ध्यं प्राप्यम् आदित्याख्यम् अवधिभूतं लक्ष्यं<sup>५</sup> वपुषे शोभार्थं तत् येमतुः । सर्वेभ्यो देवेभ्यः पूर्वं प्रापयामासतुः । तदनन्तरं च आ जग्मुषी आगतवती जेन्या आजिधावनेन जीयमाना योषा सूर्या सख्याय सखित्वाय युवां युवयोः पतित्वम् अवृणीत । कथमिति । मम युवाम् एव पती भतारौ इति ॥ युवोः । षष्ठीद्विवचने ' योऽचि ' इति यत्वस्य सर्वविधीनां छन्दसि विकल्पितत्वाद्भावे ' शेषे लोपः ' इति दकारलोपः । ' अतो गुणे ' इति पररूपत्वम् । युवायुजम् । ' युवावौ द्विवचने ' इति ब्रथभिधायकस्य युष्मच्छब्दस्य अविभक्तावपि व्यत्ययेन युवादेशः । शर्ध्यम् । ' श्रु प्रसहने ' । अस्मात् प्यन्तात् ' अचो यत् ' इति यत् । ' यतोऽनावः ' इत्याद्युदात्तत्वम् । जग्मुषी । गमेलिटः कसुः । ' उगितश्च ' इति ङीप् । ' वसोः संप्रसारणम् ' इति संप्रसारणम् । ' गमहन ' इति उपधालोपः । जेन्या । ' जि जये ' । औणादिक एन्यप्रात्ययः टिलोपश्च ॥ ॥ २० ॥

युवं रेभं परिषूतेरुष्यथो हिमेन घर्मं परितप्तमत्रये ।

युवं शयोरवसं पिप्यथुर्गवि प्र दीर्घेण वन्दनस्तार्यायुषा ॥ ६ ॥

युवम् । रेभम् । परिऽसूतेः । उरुष्यथः । हिमेन । घर्मम् । परिऽतप्तम् । अत्रये ।

युवम् । शयोः । अवसम् । पिप्यथुः । गवि । प्र । दीर्घेण । वन्दनः । तारि । आयुषा ॥ ६ ॥

१. क्ष-ट-ठ-तावन्नयन्तौ । २. क्ष-ट-ठ-महत्वं वीर्यम् । ३. क्ष-ट-ठ-कर्मप्रवचनीयसंज्ञायाम् । ४. च-छ-त-फ-श-वर्णनीयौ । ५. क्ष-ट-ठ-स-लक्ष्यम् नास्ति । ६. क्ष-च-छ-ट-ठ-फ-वाम् ।

हे अश्विनौ वयुवं युवां वरेभम् ऋषिं वपरिषुतेः परितः प्रेरकादुपद्रवात् कूपपतनाद्वा वउरुव्यथः रक्षथः । 'उरुव्यती रक्षाकर्मा' (निरु. प. २३) इति यास्कः । तथा वअत्रये ऋषये वपरितसं परितस्तसं वधर्मम् असुरैः पीडार्थं प्रक्षिप्तं दीप्यमानं तुषामिं वहिमेन शीतेनोदकेन अवारयेथाम् । यद्वा । हविषामत्रये भक्षयित्रे अग्नये परितसं सूर्यकिरणैः संतप्तं धर्मम् । अहनौमैतत् । अहर्हिमेन वृष्ट्युदकेन हविःसंपादकप्रीत्याद्युत्पत्त्यर्थम् अवारयेथाम् । अपि च वशयोः एतत्संज्ञस्य ऋषेः वगवि निवृत्तप्रसवायां धेनौ वअवसं रक्षकं पयः वयुवं युवां वपिप्यथुः प्रवर्धितवन्तौ । तथा जीर्णाङ्गः ववन्दनः ऋषिः वदीर्घेण वआयुषा वप्र वतारि युवाभ्यां प्रवर्धितः । प्रपूर्वस्तिरतिवर्धनार्थः ॥ अवसम् । अवतैरौणादिकः असच् । पिप्यथुः । 'प्यायी वृद्धौ' । व्यत्ययेन परस्मैपदम् । 'लिङ्गडोश्च' (पा. सू. ६. १. २९) इति पीभावः ॥

युवं वन्दनं निर्ऋतं जरण्यया रथं न दंसा करणा समिन्वथः ।

क्षेत्रादा विप्रं जनथो विपन्यया प्र वामत्र विधते दंसना भुवत् ॥ ७ ॥

युवम् । वन्दनम् । निःऽऋतम् । जरण्यया । रथम् । न । दंसा । करणा । सम् । इन्वथः ।

क्षेत्रात् । आ । विप्रम् । जनथः । विपन्यया । प्र । वाम् । अत्र । विधते । दंसना । भुवत् ॥ ७ ॥

हे दसौ अश्विनौ वयुवं युवां जरण्यया जरया वनिर्ऋतं निःशेषेण प्राप्तं ववन्दनम् ऋषिं वकरणा कर्मणां कर्तारौ शिल्पकुशलौ युवां वसमिन्वथः समधत्तं पुनर्युवानमकुस्तम् । तत्र दृष्टान्तः । वरथं वन । यथा कश्चिच्छीलपी जीर्णं रथं पुनरप्यभिनवं करोति तद्वत् । अपि च वविपन्यया स्तुत्या गर्भस्थेन वामदेवेन स्तुतौ सन्तौ वक्षेत्रात् वआ । आकारः समुच्चये । मातुरुदरलक्षणात् जन्मस्थानात् वविप्रं मेधाविनं तमृषिं वजनथः जनयथः च । तथा ववां युवयोः वदंसना रक्षणात्मकं कर्म वअत्र असौ वविधते परिचरते यजमानाय वप्र वभुवत् प्रभवतु । रक्षितुं समर्थं भवतु ॥ निर्ऋतम् । 'ऋ गतौ' । कर्मणि निष्ठा । 'गतिरनन्तरः' इति गतेः प्रकृतिस्वरत्वम् । जरण्यया । जरणक्रियाह्वां जरण्या । 'अन्त्यावस्थाच्छन्दसि च' इति यः । करणा । करोतेः 'अन्येभ्योऽपि दृश्यते' (पा. सू. ३. ३. १३०) इति युच् । इन्वथः । 'इवि व्याप्तौ' । इदिच्वात् नुम् । भौवादिकः । जनथः । 'जनी प्रादुर्भावे' । णिचि उपधावृद्धिः । 'जनीजृषृक्सुरङ्गः' इति मिच्वात् 'मितां ह्रस्वः' इति ह्रस्वत्वम् । 'छन्दस्युभयथा' इति शप आर्धधातुकत्वात् 'णेरनिटि' इति णिलोपः । विपन्यया । 'पन स्तुतौ' । 'अह्यादयश्च' इति भावे यत् । व्यत्ययेनान्तोदात्तत्वम् । विधते । 'विध विधाने' । तौदादिकः । लटः शतृ । 'शतुरुनुमः' इति विभक्तेरुदात्तत्वम् । भुवत् । भवतेर्लेटि अडागमः । 'बहुलं छन्दसि' इति शपो लुक् । 'भूसुवोस्तिङि' इति गुणप्रतिषेधः ॥

अगच्छतं कृपमाणं परावर्ति पितुः स्वस्य त्यजसा निवाधितम् ।

स्वर्वतीरित ऊतीर्युवोरहं चित्रा अभीके अभवन्नभिष्टयः ॥ ८ ॥

अगच्छतम् । कृपमाणम् । पराऽवर्ति । पितुः । स्वस्य । त्यजसा । निऽवाधितम् ।

स्वऽवतीः । इतः । ऊतीः । युवोः । अहं । चित्राः । अभीके । अभवन् । अभिष्टयः ॥ ८ ॥

हे अश्विनौ परावति दूरदेशे समुद्रमध्ये स्वस्य पितुः तृणस्य त्यजसा त्यागेन निवाधितं पीडितं भुज्यं कृपमाणं युवां स्तुवन्तम् अगच्छतम् । युवां रक्षणार्थं गतवन्तौ । यस्मादेवं तस्मात् हे अश्विनौ स्ववतीः स्वर्गस्य शोभनगमनयुक्ताः इतः इतोमुखात् चित्राः चायनीयाः युवोरह युवयोरेव उत्तीः उत्तयः रक्षाः अभीके समीपे अभिष्टयः सर्वैः प्राणिभिः अभ्येषणीयाः अभवन् भवन्ति ॥ कृपमाणम् । कृपतिः स्तुतिकर्मा । अयं च तुदादिर्द्रष्टव्यः । स्ववतीः । सुपूर्वात् अतः भावे विच् । ततो मतुप् । ‘ छन्दसीरः ’ इति मतुपो वत्वम् । अभिष्टयः । ‘ इषु इच्छायाम् ’ । भावे क्तिन् । शकन्ध्वादित्वात् पररूपत्वम् ॥

उत स्या वां मधुमन्मक्षिकारपुनमदे सोमस्यौशिजो हुवन्यति ।

युवं दधीचो मन आ विवासथोऽथा शिरः प्रति वामश्वयं वदत् ॥ ९ ॥

उत । स्या । वाम् । मधुऽमत् । मक्षिका । अपत् । मदे । सोमस्य । औशिजः । हुवन्यति ।

युवम् । दधीचः । मनः । आ । विवासथः । अर्थ । शिरः । प्रति । वाम् । अश्वयम् । वदत् ॥ ९ ॥

उत अपि च हे अश्विनौ मधुमत् मधुमन्तौ वां युवां स्या सा मक्षिका सरषा मधुकामा सती अपत् अस्तौत् । तथा औशिजः उशिजः पुत्रः कक्षीवान् सोमस्य पानेन युवयोः मदे हर्षं निमित्तभूते सति हुवन्यति युवामाह्वयति । युवं युवां च तस्यै मक्षिकायै मधु दातुं मधुविद्यार्थिनौ सन्तौ दधीचः आश्विनस्य ऋषेः मनः चित्तं शुश्रूषया आ विवासथः पर्यचरतम् । अथ अनन्तरं तस्मिन्नीति सति अभ्यं युवाभ्यां प्रतिहितम् अश्वस्य संबन्धि यत् शिरः तत् वां युवां प्रति मधुविद्यामवदत् । स ऋषिः आश्वेन शिरसा उपदिष्टवानित्यर्थः ॥ मधुमत् । ‘ सुपां सुलुक् ’ इति विभक्तेर्लुक् । अपत् । ‘ रप लप व्यक्तायां वाचि ’ । मदे । ‘ मदी हर्षे ’ । ‘ मदोऽनुपसर्गे ’ इति भावे अप् । हुवन्यति । ‘ ह्वेज् स्पर्धायां शब्दे च ’ । ‘ ल्युट् च ’ इति भावे ल्युट् । ‘ बहुलं छन्दसि ’ इति संग्रसारणम् । हवनमात्मन इच्छति । ‘ सुप आत्मनः क्यच् ’ । अन्त्यलोपछान्दसः । वर्णव्यापत्त्या उत्त्वम् । अभ्यम् । अश्वे भवम् अभ्यम् । ‘ भवे छन्दसि ’ इति यत् ॥

युवं पेदेवै पुरुवारमश्विना स्पृधां श्वेतं तरुतारं दुवस्यथः ।

शयैरभिद्युं पृतनासु दुष्टरं चर्कृत्यमिन्द्रमिव चर्षणीसहम् ॥ १० ॥

युवम् । पेदेवै । पुरुऽवारम् । अश्विना । स्पृधाम् । श्वेतम् । तरुतारम् । दुवस्यथः ।

शयैः । अभिद्युम् । पृतनासु । दुस्तरम् । चर्कृत्यम् । इन्द्रम् इव । चर्षणिऽसहम् ॥ १० ॥

अश्विना हे अश्विनौ पेदेवे पेदुनाम्ने राज्ञे पुरुवारं बहुभिर्वरणीयं स्पृधां संग्रामे स्पर्धमानानां शत्रूणां तरुतारं तारकं श्वेतं शुभ्रवर्णम् इन्द्राल्लब्धम् अश्वं युवं युवां दुवस्यथः दत्तवन्तौ । पुनरपि कीदृशम् । शयैः । शयिन्ते इति शय्याः योद्धारः । तैः पृतनासु संग्रामेषु दुस्तरं तरीतुमशक्यम् अभिद्युम् अभिगतदीप्तिं चर्कृत्यं सर्वेषु कार्येषु पुनः पुनः प्रयोज्यम् इन्द्रमिव चर्षणीसहम् । इन्द्रो यथा शत्रून् भिभवति एवं शत्रुजनानाम् अभिभवितारमित्यर्थः ॥ स्पृधाम् । ‘ स्पर्ध संवर्षे ’ । ‘ क्तिप् च ’ इति

क्रिप् । चशब्देन दृशिग्रहणानुकर्षणात् तस्य च विध्यन्तरोपसंग्रहार्थत्वात् अकारस्य लोपो रेफस्य च संप्रसारणम् । 'सावेकाचः' इति विभक्तेरुदात्तत्वम् । तस्तारम् । 'तृ पृवनतरणयोः' । अस्मात् तृचि 'प्रसितस्कभितस्तभित' इत्यादौ निपातनात् रूपसिद्धिः । चकृत्यम् । करोतेः यङ्लुगन्तात् 'विभाषा कृवृषोः' इति क्यप् । ततस्तुक् ॥ २१ ॥

'का राधत्' इति द्वादशर्चं पञ्चमं सूक्तम् । अत्रानुक्रम्यते—'का राधद्वादशान्या दुःस्वप्न-नाशनाद्या गायत्री द्वितीया ककुप् तृतीयाचतुर्थ्यौ काविराप्नष्टरूप्यौ पञ्चमी तनुशिरा' पृष्ठक्षरैः उष्णिग्विष्टारबृहती कृतिर्विराट् तिस्रो गायत्र्यः' इति । अस्यायमर्थः । अनुवृत्तेः औशिजो दैर्घ्यतमसः कक्षीवान् ऋषिः आद्या गायत्री । 'विद्वांसौ' इत्येषा ककुप् मध्यमपादस्य द्वादशाक्षरत्वात् । 'मध्यमश्चेत्ककुप्' (अनु. ५. ३) इति हि तल्लक्षणम् । तृतीया 'ता विद्वांसा' इत्येषा काविराट् । 'नवकयोर्मध्ये जागतः काविराट्' (अनु. ६. ५) इत्युक्तलक्षणोपेतत्वात् । चतुर्थी 'वि पृच्छामि' इत्येषा नष्टरूपी । 'नववैराजत्रयोदशैर्नष्टरूपी' (अनु. ६. ६) इत्युक्तलक्षणोपेतत्वात् । 'ग्र या घोषे' इत्येषा पञ्चमी तनुशिरा<sup>१</sup> । 'एकादशिनोः परः षट्कस्तनुशिरा' (अनु. ५. ५) इत्युक्तलक्षणोपेतत्वात् । 'श्रुतं गायत्रम्' इत्येषा षष्ठी यद्यपि पादसंख्यया उष्णिक् न भवति तथापि अक्षरसंख्यया उष्णिक् । 'युवं हि' इति सप्तमी विष्टारबृहती । 'अष्टिनोर्मध्ये दशकौ विष्टारबृहती' (अनु. ७. ५) इति तल्लक्षणोपेतत्वात् । 'मा कस्मै' इति अष्टमी कृतिः । 'जागतावष्टकश्च कृतिः' (अनु. ६. ३) इत्युक्तलक्षणसद्भावात् । 'दुहीयन्' इति नवमी विराट् । दशस्याद्याः तिस्रो गायत्र्यः । 'आश्विनं वै' इति वैशब्दप्रयोगात् तुह्यादिपरिभाषया इदमपि सूक्तम् आश्विनम् । 'अध स्वप्नस्य' इति अन्त्यया दुःस्वप्ननाशनं प्रतिपाद्यते । अतो 'या तेनोच्यते सा देवता' (अनु. २. ५) इति न्यायेन तदेव देवता ॥ सूक्तविनियोगो लैङ्गिकः । धर्माभिष्टवे आदितो नवर्चो विनियुक्ताः । सूच्यते हि—'का राध-द्वोत्राश्विना वामिति नवा भात्यग्निः' (आश्व. श्रौ. ४. ६) इति । 'का राधद्वोत्राश्विना वामिति नव विच्छन्दसः' (ऐ. ब्रा. १. २१) इत्यादिकं ब्राह्मणमनुसंधेयम् ॥

का राधद्वोत्राश्विना वां को वां जोषे उभयोः । कथा विधात्यप्रचेताः ॥ १ ॥

का । राधत् । होत्रा । अश्विना । वाम् । कः । वाम् । जोषे । उभयोः ।

कथा । विधाति । अप्रचेताः ॥ १ ॥

वअश्विना हे अश्विनौ ववां युवां वका वहोत्रा । वाङ्नामैतत् । कीदृशी स्तुतिलक्षणा वाक् वराधत् आराधयति प्रीतौ करोति । युवयोर्माहात्म्यानुरूपा स्तुतिर्नास्तीत्यर्थः । किंच ववां युवयोः वउभयोः वजोषे जोषणे सेवने प्रीणने वा समर्थः वकः स्तोता विद्यते । युष्मदुणाभिज्ञः कश्चिदपि नास्तीत्यर्थः । वअप्रचेताः युवयोर्माहात्म्यमजानंश्च वकथा केन प्रकारेण वविधाति युवां परिचरति । युष्मद्विषयं परिचरणमपि न कर्तुं शक्यमित्यर्थः ॥ राधत् । 'राध साध संसिद्धौ' । लेटि अडागमः । जोषे । 'जुषी प्रीतिसेवनयोः' । भावे घञ् । जित्वादाद्युदात्तत्वम् । कथा । 'था हेतौ च च्छन्दसि' इति किंशब्दात् प्रकारवचने थाप्रत्ययः । 'किमः कः' इति कादेशः । विधाति । 'विध विधाने' । तौदा-दिकः । लेटि आडागमः । अप्रचेताः । प्रकृष्टं चेतो यस्यासौ प्रचेताः । नध्समासे अव्ययपूर्वपदप्रकृति-स्वरत्वम् ॥



विद्वांसाविदुरः पृच्छेदविद्वान्निस्थापरो अचेताः । नू चिन्नु मर्ते अक्रौ ॥ २ ॥

विद्वांसौ । इत् । दुरः । पृच्छेत् । अविद्वान् । इत्था । अपरः । अचेताः ।

नु । चित् । नु । मर्ते । अक्रौ ॥ २ ॥

वृत्था इत्थम् अनेन पूर्वोक्तप्रकारेण वविद्वान् अज्ञः स्तोता वविद्वांसौ वृत् सर्वज्ञौ अश्विनौ एव वदुरः द्वाराणि स्तुतिपरिचरणयोः उपायभूतान् मार्गान् वृच्छेत् प्रष्टुमर्हति । वपरः अश्विभ्यामन्यः सर्वः अपि वचेताः । चेतसा ज्ञानेन रहितः । तस्मात् अश्विनावेव पृच्छेदित्यर्थः । तौ च वक्रौ शत्रुभिः अनाक्रान्तौ अश्विनौ वनू वचित् क्षिप्रमेव वमर्ते मनुष्ये स्तोतरि भक्तानुग्राहकतया सनि धत्तः इति वाक्यशेषः ॥ इत्था । ‘था हेतौ च च्छन्दसि’ इति थाप्रत्ययः । ‘इदम इत्’ । ‘एतेतौ रथोः’ ( पा. सू. ५. ३. ४ ) इति इद्भावः । यदि ‘था हेतौ च’ इत्यत्र इदंशब्दस्य नानुवृत्तिः तदानीम् ‘इदमस्थसुः’ । एतदन्तात् परस्या विभक्त्यर्थेन ‘सुपां सुलुक्’ इति विभक्तेर्डादेशः । अक्रौ । ‘क्रु पादविक्षेपे’ । अस्मात् नञ्युपपदे ‘कृत्यल्युटो बहुलम्’ इति बहुलवचनात् कर्मण्यपि ‘जनसनखनक्रमगमो विट्’ इति विट् । ‘विड्वनोरनुनासिकस्यात्’ इति आत्वम् । नञ्समासे अव्ययपूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वम् ॥

ता विद्वांसा हवामहे वां ता नो विद्वांसा मन्म वोचेतमद्य ।

प्रार्चयमानो युवाकुः ॥ ३ ॥

ता । विद्वांसा । हवामहे । वाम् । ता । नः । विद्वांसा । मन्म । वोचेतम् । अद्य ।

प्र । आर्चत् । दयमानः । युवाकुः ॥ ३ ॥

हे अश्विनौ वविद्वांसा सर्वज्ञौ वता ववां तौ युवां वहवामहे आह्वयामहे । तौ आहूतौ वविद्वांसा अभिज्ञौ युवां वनः अस्मभ्यं वमन्म मननीयं ज्ञातव्यं स्तोत्रम् वअद्य अस्मिन् काले ववोचेतं ब्रुवाणौ भूयास्तम् । स चाहं वयुवाकुः युवां कामयमानः स्तुत्या संयोजयन् वा वदयमानः युवाभ्यां हविः प्रयच्छन् वप्रार्चत् प्रार्चं प्रकर्षेण स्तौमि ॥ ता । ‘सुपां सुलुक्’ इति विभक्तेराकारः । वोचेतम् । ‘ब्रूञ व्यक्तायां वाचि’ । ‘ब्रुवो वचिः’ । ‘लिङ्याशिष्यङ्’ । ‘वच उम्’ इति उमागमः । आर्चत् । ‘अर्चं पूजयाम्’ । भौवादिकः । ‘तिडो तिडो भवन्ति’ इति मिपः तिवादेशः । दयमानः । ‘दय दान-गतिरक्षणहिंसादानेषु’ । शपः पित्त्वादनुदात्तत्वम् । शानचो लसार्वधातुस्वरेण धातुस्वरः शिष्यते । युवाकुः । युवां कामयते इति युवाकुः । ‘मितद्ब्रादिभ्य उपसंख्यानम्’ ( पा. सू. ३. २. १८०. १ ) इति दुप्रत्ययः । अविभक्तावपि व्यस्येन ‘युवावौ द्विवचने’ इति युवादेशः आत्वं च । यद्वा । ‘यु मिश्रणे’ । औणादिकः काकुप्रत्ययः ॥

वि पृच्छामि पाक्या३ न देवान्वर्षदकृतस्याद्भुतस्य दस्त्रा ।

पातं च सद्यसो युवं च रभ्यसो नः ॥ ४ ॥

वि । पृच्छामि । पाक्या । न । देवान् । वर्षदकृतस्य । अद्भुतस्य । दस्त्रा ।

पातम् । च । सद्यसः । युवम् । च । रभ्यसः । नः ॥ ४ ॥

हे अश्विनौ युवां व वि पृच्छामि विशेषेण प्रष्टुमिच्छामि । व पाक्या वन पक्त्व्यप्रज्ञान् स्वपरि-  
पक्वमतीन्<sup>१</sup> अन्यान् व देवान् वन पृच्छामि । किंतु युवामेव सर्वज्ञौ पृच्छामीत्यर्थः । हे व दस्त्रा दर्शनीयौ  
तौ युवां व वर्षदकृतस्य वर्षदकारेणाग्नौ हुतस्य व अद्भुतस्य आश्चर्यभूतस्य महतः व सद्यसः अतिशयेन बल-  
वतो बलोत्पादकस्य सोमस्य स्वांशलक्षणमेकदेशं व पातं<sup>२</sup> व च<sup>३</sup> । वनः अस्मान् व च रभ्यसः अतिशयेन  
रभस्विनः प्रौढोद्यमान् कुरुतम् ॥ पाक्या । पचेः ‘ ऋहलोऽर्थत् ’ । ‘ चजोः कु घिण्यतोः ’ इति कुत्वम् ।  
तित्स्वरः । ‘ सुपां सुलुक् ’ इति विभक्तेर्द्विदेशः । वर्षदकृतस्य । वर्षदशब्दस्य ऊर्यादित्वेन गतित्वात्  
‘ गतिरनन्तरः ’ इति गतेः प्रकृतिस्वरत्वम् । पातम् । ‘ पा पाने ’ । ‘ बहुलं छन्दसि ’ इति  
शपो लुक् । सद्यसः । सहते अभिभवत्यनेनेति सहो बलम् । असुन् । तदस्यास्तीति सहस्वी । मत्वर्थीयो  
विनिः । तत आतिशायनिक ईयसुन् । ‘ विन्मतोर्लुक् ’ । छान्दस ईकारलोपः । रभ्यसः । ‘ रभ  
राभस्ये ’ । राभस्यं कार्योपक्रमः । पूर्ववत्प्रक्रिया उन्नेया<sup>४</sup> ॥

प्र या घोषे भृगवाणे न शोभे यया वाचा यजति पञ्जियो वाम् । श्रैष्युर्न विद्वान् ॥ ५ ॥

प्र । या । घोषे । भृगवाणे । न । शोभे । यया । वाचा । यजति । पञ्जियः । वाम् ।

प्र । श्रैष्युः । न । विद्वान् ॥ ५ ॥

हे अश्विनौ प्र भवति समर्था भवति सा वाक् यया वाक् युष्मस्तुतिरूपा व घोषे घोषाख्यायाः पुत्रे  
सुहृत्स्याख्ये ऋषौ भृगवाणे वन भृगौ च व शोभे शोभते । व यया च स्तुतिलक्षणया<sup>५</sup> व वाचा व पञ्जियः ।  
पञ्जा अङ्गिरसः । तेषां कुलोत्पन्नः कक्षीवान् व वां युवां व यजति पूजयति स्तौति । सापि शोभते  
इत्यर्थः । व श्रैष्युर्न इषमन्नम् आत्मनः कामयमानश्च व विद्वान् स्तुत्यभिज्ञः कक्षीवानृषिः प्र भवतु  
युष्मदनुग्रहात् संपूर्णकामो भवत्वित्यर्थः ॥ घोषे । घोषा नाम काचिद्ब्रह्मवादिनी कक्षीवतः पुत्री ।  
अत्रोपचारात्तद्वाचकं प्रातिपदिकं पुत्रे<sup>६</sup> वर्तते । भृगवाणे । चिरंतनो भृगुरिवाचरति । ‘ सर्वप्रातिपदि-  
केभ्यः ’ इति क्तिप् । धातुसंज्ञायां व्यत्ययेन लटः शानच् । शवादि । आगमानुशासनस्यानित्यत्वात्  
मुगभावः । वृषादिः । शोभे । ‘ शुभ दीप्तौ ’ । ‘ लोपस्त आत्मनेपदेषु ’ इति तलोपः । श्रैष्युः ।  
‘ इष गतौ ’ । इष्यति गच्छतीति इषमन्नम् । इगुपधलक्षणः कः । यद्वा । ‘ इषु इच्छायाम् ’ । इष्यते  
सर्वैः प्राणिभिरिति इषमन्नम् । व्यत्ययेन कर्मणि कर्तृप्रत्ययः । प्रशब्देन संहितायां ‘ प्रादूहोढोऽप्येष्वेषु  
वृद्धिर्वक्तव्या ’ ( पा. सू. ६. १. ८९. ४ ) इति वृद्धिः ॥ ॥ २२ ॥

१. क्ष-ट-ठ-न-अपरिपक्वमतीन् । २. क्ष-ट-ठ-पातं पिबतं च; स-पातं च पिबतम् । ३. च-त-द-फ-  
श-ज्ञेया । ४. क्ष-ट-ठ-स्तुतिरूपया । ५. क्ष-ट-ठ-तत्पुत्रे ।

श्रुतं गायत्रं तर्कवानस्याहं चिद्धि रिरेमाश्विना वाम् । आक्षी शुभस्पती दन् ॥ ६ ॥

श्रुतम् । गायत्रम् । तर्कवानस्य । अहम् । चित् । हि । रिरेम । अश्विना । वाम् ।

आ । अक्षी इति । शुभः । पती इति । दन् ॥ ६ ॥

हे अश्विना अश्विनौ गायत्रं गातव्यं गायत्रीयुक्तं गायत्रसाधना निष्पाद्यं वा स्तोत्रं तर्कवा-  
नस्य स्वलङ्घनेः अन्धस्य ऋज्राश्वस्य संबन्धि श्रुतम् अश्रुणुतम् । अहं चित् अहमिव वां युवां सः  
हि रिरेम स्तुतवान् । किं कुर्वन् । हे शुभस्पती शोभनस्य कर्मणः पालयितारौ जलस्य वा स्वामिनौ  
अक्षी युवाभ्यां दत्ते चक्षुषी आ दन् आददानः । तस्मै इव मह्यमप्यभिमतफलं प्रयच्छतमिति  
भावः ॥ श्रुतम् । 'श्रु श्रवणे' । लङि 'बहुलं छन्दसि' इति विकरणस्य लुक् । तर्कवानस्य । 'तर्क  
गतौ' । अत्र गतिसामान्यवाचिना तद्विशेषो मन्दगतिलक्ष्यते । औणादिक उपत्ययः । भृगवाणे इतिवत्  
प्रक्रियोन्नेया । रिरेम । 'रेष्ट् शब्दे' । अक्षी । 'ई च द्विवचने' इत्यक्षिशब्दस्य ईकारान्तादेशः ।  
स चोदात्तः । शुभस्पती । 'सुवामन्त्रिते पराङ्गवत्स्वरे' इति षष्ठ्यन्तस्य पराङ्गवद्भावात् पदद्वयसमु-  
दायस्य आष्टमिकामन्त्रितानुदात्तत्वम् । दन् । आङ्पूर्वात् ददातेः 'आङो दोऽनास्यविहरणे' ( पा. सू.  
१. ३. २० ) इत्यात्मनेपदम् । व्यत्ययेन शतृ । जुहोत्यादिवात् श्लुः । 'द्विवचनाप्रकरणे छन्दसि वेति  
वक्तव्यम्' इति वचनात् द्विवचनाभावः । 'छन्दस्युभयथा' इत्युभयथाश्रयणात् शतुः सार्वधातुकत्वेन  
ङित्वम् । आर्धधातुकत्वात् 'आतो लोप इटि च' इत्याकार लोपः ॥

युवं ह्यास्तं महो रन्युवं वा यन्निरतंतंसतम् ।

ता नो वसू सुगोपा स्यातं पातं नो वृकादघायोः ॥ ७ ॥

युवम् । हि । आस्तम् । महः । रन् । युवम् । वा । यत् । निःऽअतंतंसतम् ।

ता । नः । वसू इति । सुगोपा । स्यातम् । पातम् । नः । वृकात् । अघऽयोः ॥ ७ ॥

हे अश्विनौ महः महतो धनस्य रन् रातारौ दातारौ युवं युवां कंचन<sup>२</sup> आस्तम्<sup>२</sup> । .....  
निरतंतंसतं धनानि निरगमयतम् । रक्षकौ विनाशकावपि युवामेवेत्यर्थः । हे वसू वासयितारावश्विनौ  
यता तादृशौ युवां नः अस्माकं सुगोपा सुष्ठु गोपायितारौ रक्षितारौ स्यातं भवतम् । अपि च नः  
अस्मान् अघायोः अघं पापफलमस्माकमिच्छतः वृकात् स्तेनात् पातं रक्षतम् ॥ महः । महतः ।  
छान्दसः अच्छब्दलोपः । रन् । दक्षितिवत् प्रक्रियोन्नेया । व्यत्ययेनैकवचनम् । निरतंतंसतम् । 'तसि  
अलंकारे' । अस्मात् प्यन्तात् लुङि 'णिश्चिदुसुभ्यः' इति च्लेः चङ् द्विवचनादि च । गुरुसंज्ञया लघु-  
संज्ञया बाधितत्वात् सन्वद्भावाभावः । सुगोपा । 'सुपां सुलुक्' इति विभक्तेर्लुक् । अघायोः ।  
अघं परेषामिच्छति । 'छन्दसि परेच्छायाम्' इति क्यच् । 'अवावस्यात्' इति आत्वम् ।  
'क्याच्छन्दसि' इति उपत्ययः ॥

मा कस्मै धातुभ्यमित्रिणे नो माकुत्रा नो गृहेभ्यो धेनवो गुः ।

स्तनाभुजो अशिथीः ॥ ८ ॥

मा । कस्मै । धातुम् । अमि । अमित्रिणे । नः । मा । अकुत्र । नः । गृहेभ्यः । धेनवः । गुः ।  
स्तनऽभुजः । अशिथीः ॥ ८ ॥

हे अश्विनौ <sup>१</sup>अमित्रिणे । अमित्रं मित्रराहित्यम् । तद्वत्ते <sup>२</sup>कस्मै चिदपि शत्रवे <sup>३</sup>नः अस्मान्  
<sup>४</sup>मा <sup>५</sup>अमि <sup>६</sup>धातुम् अभिमुख्येन मा स्थापयतम् । अपि च <sup>७</sup>नः अस्माकं <sup>८</sup>गृहेभ्यः सका-  
शात् <sup>९</sup>स्तनाभुजः स्तनैः वत्सान् मनुष्यांश्च पालयन्त्यः <sup>१०</sup>धेनवः गावः <sup>११</sup>अशिथीः शिशुना वत्सेन विर-  
हिता अस्मदीये गृहेऽश्याना वा सत्यः <sup>१२</sup>अकुत्र चित् अस्माभिराग्नये प्रदेशे <sup>१३</sup>मा <sup>१४</sup>गुः मा गच्छन्तु ॥  
धातुम् । धावो माङि लुङि 'गातिस्था' इति सिचो लुक् । 'न माङ्योगे' इति भङभावः । अकुत्र ।  
'परादिञ्छन्दसि बहुलम्' इत्युत्तरपदाद्युदात्तत्वम् । गुः । 'इण् गतौ' । 'इणो गा लुङि' इति गादेशः ।  
'गातिस्था' इति सिचो लुक् । 'आतः' इति ब्रैह्मसू । स्तनाभुजः । 'भुज पालनाभ्यवहारयोः' । स्तनै-  
र्भुञ्जन्ति पालयन्तीति स्तनाभुजः । क्तिप् । 'अन्येषामपि दृश्यते' इति सांहितिको दीर्घः । अशिथीः ।  
'स्थयशिथीति भाषयाम्' (पा. सू. ४. १. ६२) इति छन्दस्यपि व्यत्ययेन निपातनं द्रष्टव्यम् ।  
यद्वा । शिशुरस्यास्तीति शिथी । 'छन्दसीवनिपौ' इति मत्वर्थीय ईकारः । नञ्समासे अव्ययपूर्वपद-  
प्रकृतिस्वरत्वम् । 'वा छन्दसि' इति पूर्वसवर्णदीर्घः । अथवा । 'शीङ् स्वप्ने' । 'उत्सर्गञ्छन्दसि'  
इति किप्रत्ययः । द्विवचनह्रस्वत्वे । 'एरनेकाचः' इति यण् । छान्दसो वकारः । पूर्ववत्समासस्वरौ<sup>१</sup> ॥

दुहीयन्मित्रार्धितये युवाकु राये च नो मिमीतं वाजवत्यै ।

इषे च नो मिमीतं धेनुमत्यै ॥ ९ ॥

दुहीयन् । मित्रऽर्धितये । युवाकु । राये । च । नः । मिमीतम् । वाजवत्यै ।

इषे । च । नः । मिमीतम् । धेनुमत्यै ॥ ९ ॥

हे अश्विनौ <sup>१</sup>युवाकु युवां कामयमानाः स्तुतिभिर्यावयितारः संयोजयितारो वा स्तोतारः <sup>२</sup>मित्र-  
धितये मित्राणां बन्धुजनानां धारणा<sup>३</sup> दुहीयन् युष्मत्सकाशाद्धनानि दुहन्ति प्राप्नुवन्ति । अतः <sup>४</sup>नः  
अस्मानपि <sup>५</sup>वाजवत्यै वाजयुक्ताय<sup>६</sup> च <sup>७</sup>राये धनाय <sup>८</sup>मिमीतं कुरुतम् । तथा <sup>९</sup>धेनुमत्यै धेनुभिर्युक्ताय  
<sup>१०</sup>इषे अन्नाय <sup>११</sup>च <sup>१२</sup>नः अस्मान् <sup>१३</sup>मिमीतं कुरुतम् । अस्मभ्यं स्तोतृभ्यो बलयुक्तं धनं गोयुक्तमन्नं च  
प्रयच्छतमित्यर्थः ॥ दुहीयन् । 'दुह प्रपूरणे' । दुहिर्दीहः । 'इगुपधात्कि' (उ. सू. ४. ५५९) इति भावे  
इप्रत्ययः । दुहिमात्मन इच्छति दुहीयति । 'सुप आत्मनः क्यच्' । दुहीयतेर्लेटि अडागमः । 'इतश्च  
लोपः' इति इकारलोपः । यद्वा । दुहेर्लिङि 'स्य रन्' (पा. सू. ३. ४. १०५) इति व्यत्ययेन  
रनादेशाभावे रूपमेतत् । छान्दसोऽन्त्यलोपः । यद्वा । रनादेशे कृते छान्दसो रेफस्य यकारः । अत एव  
व्युत्पत्त्यनवधारणात् नावगृह्णन्ति । युवाकु । 'सुपां सुलुक्' इति जसो लुक् । मिमीतम् । 'माङ् माने

शब्दे च । जौहोत्यादिकः । व्यत्ययेन परस्मैपदम् । 'भृजामित्' इति अभ्यासस्य ह्रस्वम् । 'चवाग्रो प्रथमा' इति निघातप्रतिषेधः ॥

अश्विनोरसनं रथमनश्च वाजिनीवतोः । तेनाहं भूरि चाकन ॥ १० ॥

अश्विनोः । असनम् । रथम् । अनश्चम् । वाजिनीवतोः । तेन । अहम् । भूरि । चाकन ॥ १० ॥

वाजिनीवतोः । वाजः अन्नं बलं वा । तद्वक्त्यावतोः । अश्विनोः । अनश्चम् अश्वरहितम् अश्वराहित्येऽपि सामर्थ्यातिशयेन गच्छन्तं । रथम् । असनम् । अहम् स्तोता समभजम् । तेन च रथेन भूरि प्रभूतं श्रेयः । चाकन कामये ॥ असनम् । 'वन षण संभक्तौ' । लङ् । चाकन । 'कन दीप्तिकान्तिगतिषु' । छान्दसो लिट् । 'णलुत्तमो वा' (पा. सू. ७. १. ११) इति णिच्त्वस्य विकल्पनात् वृद्धयभावः । तुजादित्वात् अभ्यासदीर्घत्वम् ॥

अयं समह मा तनुह्याते जनां अनु । सोमपेयं सुखो रथः ॥ ११ ॥

अयम् । समह । मा । तनु । उह्याते । जनां । अनु । सोमपेयम् । सुखः । रथः ॥ ११ ॥

हे समह धनेन सहित हे रथ अयं पुरोवर्ती त्वं मा मां तनु विस्तारय । पुत्रपौत्रधनादिभिः समृद्धं कुरु । यद्वा । अयम् अयमानं त्वां प्राप्नुवन्तं माम् इति योज्यम् । स च सुखः शोभनावकाशः सुखहेतुर्वा रथः । जन्मन् । अनु स्तोतृजनेषु सोमपेयं सोमपानं प्रति उह्याते उह्यते अश्विभ्यां नीयते अतः अश्विभ्यां यदीयते तत्सर्वं रथ एव ददातीति रथं संबोध्य प्रार्थना ॥ अयम् । 'इदोऽयं पुंसि' (पा. सू. ७. २. १११) । यद्वा । 'अयं पयं गतौ' । पचाद्यच् । समह । मयमिति धननाम । मयेन सह वर्तते इति समचः । छान्दसो वर्णविकारः । यद्वा । 'मह पूजयाम्' । महयति पूजयतीति महो धनम् । पचाद्यच् । उह्याते । 'वह प्रापणे' । कर्मणि लेटि आडागमः । यजादित्वात् संप्रसारणम् । तस्य छान्दसो दीर्घः । अदुपदेशात् लसार्वधातुकानुदात्तत्वे यक् एव स्वरः शिष्यते । सोमपेयम् । 'पा पाने' । 'अवो यत्' इति भावे यत् । 'ईद्यति' (पा. सू. ६. ४. ६५) इति ईकारादेशः । 'यतोऽन्तवः' इत्याद्युदात्तत्वम् । कृदुत्तरपदप्रकृतिस्वरत्वम् ॥

अथ स्वप्नस्य निर्विदेऽभुञ्जतश्च रेवतः । उभा ता बलि नश्यतः ॥ १२ ॥

अथ । स्वप्नस्य । निः । विदे । अभुञ्जतः । च । रेवतः । उभा । ता । बलि । नश्यतः ॥ १२ ॥

अथ इदानीं प्रभातसमये स्वप्नस्य स्वप्नं प्रति निर्विदे निर्विण्णोऽस्मि । तथा अभुञ्जतः परान् अरक्षतः रेवतः धनवतः च पुरुषस्य एवंभूतं पुरुषं प्रत्यपि निर्विण्णोऽस्मि । यतः तौ उभौ बलि क्षिप्रं नश्यतः नाशं प्राप्नुतः । स्वप्नदृष्टः पदार्थः प्रातर्नोपलभ्यते कदर्यस्येव धनमभुक्तमदत्तं सत् क्षिप्रमेव नश्यति । तदुभयविषयो निर्वेदो मां बाधते इत्यर्थः । अत्र स्वप्नमात्रस्य असत्त्वप्रतिपादनेन दुःस्वप्नस्याप्यसद्भावः प्रतिपादितः । अत एषा दुःस्वप्ननाशनीति युज्यते ॥ स्वप्नस्य । 'क्रियाग्रहणं कर्तव्यम्' इति कर्मणः संप्रदानत्वात् चतुर्थ्यर्थे षष्ठी । विदे । 'विद् लोभे' । आगमानुशासनस्य

अनित्यत्वात् नुमभावः । रेवतः । रयिशब्दात् मतुप् । 'रयेर्मतौ बहुलम्' इति संप्रसारणम् । 'छन्दसीरः' इति मतुपो वत्वम् । 'रेशब्दाच्च मतुप उदात्तत्वम्' इति तस्योदात्तत्वम् । उभा ता । उभयत्र 'सुपां सुलुक्' इति आकारः ॥ २३ ॥ ॥ १७ ॥

अष्टादशेऽनुवाके षट् सूक्तानि । तत्र 'कदित्था' इति पञ्चदशर्चं प्रथमं सूक्तम् । अत्रानुक्रम्यते— 'कदित्था पञ्चोना वैश्वदेवं वा' इति । अनुवर्तमानः कक्षीवानृषिः । अनादेशपरिभाषया त्रिष्टुप् । विश्वे देवा इन्द्रो वा देवता । विनियोगो लैङ्गिकः ॥

कदित्था नैः पात्रं देवयतां श्रवद्विरो अङ्गिरसां तुरण्यन् ।

प्र यदानुविश आ हर्म्यस्योरु क्रंसते अध्वरे यजत्रः ॥ १ ॥

कत् । इत्था । नृन् । पात्रम् । देवऽयताम् । श्रवत् । गिरः । अङ्गिरसाम् । तुरण्यन् ।

प्र । यत् । आनद । विशः । आ । हर्म्यस्य । उरु । क्रंसते । अध्वरे । यजत्रः ॥ १ ॥

नृन्ः ऽपात्रं नृन् पाता नृणां स्तुतेः नेतृणां पुरुषाणां रक्षणशीलः<sup>१</sup> इन्द्रः ऽतुरण्यन् गोरुपधनं<sup>२</sup> प्रेरयन् ऽदेवयतां देवं द्योतमानं दानादिगुणयुक्तं वा इन्द्रम् आत्मन इच्छताम् ऽअङ्गिरसाम् ऋषीणाम् अस्माकम् ऽइत्था इत्थं प्रयुज्यमानाः ऽगिरः स्तुतीः ऽकत् कदा कस्मिन् काले ऽश्रवत् श्रुणुयात् । ऽयत् यदा स इन्द्रः ऽहर्म्यस्य हर्म्योपलक्षितेन गृहेण युक्तस्य यजमानस्य संबन्धिनः ऽविशः ऋत्विग्लक्षणान् मनुष्यान् ऽआ आभिमुख्येन ऽप्र ऽआनद प्राप्नोति तदानीम् ऽअध्वरे अस्मदीये यज्ञे ऽयजत्रः यष्टव्यः सन् ऽउरु बहुलं ऽक्रंसते क्रमते स्वयमेव उत्सहते इत्यर्थः ॥ कत् । कदा । अन्त्यलोपश्छान्दसः । नैः पात्रम् । 'नृन्' ( पा. सू. ८. ३. १० ) इति संहितायां नकारस्य खवम् । 'अत्रानुनासिकः पूर्वस्य तु वा' इति ऋकारः सानुनासिकः । पात्रम् । 'पा रक्षणे' । ताच्छीलिकः तृन् । व्यत्ययेन सोः अमादेशः । संज्ञापूर्वकस्य विधेरनित्यत्वात् गुणाभावे यण् । देवयताम् । 'सुपा आत्मनः क्यच्' । ततो लटः शत् । 'शतुरनुमः' इति विभक्तेरुदात्तत्वम् । श्रवत् । 'श्रु श्रवणे' । लेटि अडागमः । 'बहुलं छन्दसि' इति विकरणस्य लुक् । तुरण्यन् । 'तुरण त्वरायाम्' । कण्ठादिः । आनद । अश्रोतेर्लेङि व्यत्ययेन परस्मैपदम् । श्रौ प्राप्ते व्यत्ययेन श्रमविकरणः । व्रश्वादिपक्षे जदत्वम् । आडागमः । हर्म्यस्य । हर्म्यशब्दात् अर्शआदित्वात् अच् । क्रंसते । 'क्रमु पादविक्षेपे' । 'वृत्तिसर्ग-तायनेषु क्रमः' ( पा. सू. १. ३. ३८ ) इत्याश्मनेपदम् । लेटि अडागमः । 'सिब्वहुलं लेटि' इति सिप् । यजत्रः । 'अमिनक्षि' इत्यादिना यजेः अत्रन्प्रत्ययः ॥

स्तम्भीद्वां स धरुणं प्रुषायद्भुर्वाजाय द्रविणं नरो गोः ।

अनु स्वजां महिषश्चक्षत व्रां मेनामश्वस्य परि मातरं गोः ॥ २ ॥

स्तम्भीत् । ह । धाम् । सः । धरुणम् । प्रुषायत् । ऋभुः । वाजाय । द्रविणम् । नरः । गोः ।

अनु । स्वऽजाम् । महिषः । चक्षत । व्राम् । मेनाम् । अश्वस्य । परि । मातरम् । गोः ॥ २ ॥

१सः इन्द्रः १द्यां छुलोकं १स्तम्भीद्ध स्तभ्नाति खलु । तथा १गोः पणिभिरपहनस्य गोसमूहस्य वज्रस्य उदकस्य किरणसमूहस्य वा १नरः नेता स इन्द्रः १ऋभुः सूर्यात्मना उरु विस्तीर्णं भासमानः सन् १द्विविणं सर्वैः प्राणिभिरभिद्ववर्णयं १धरुणम् । उदकनामैतन् । सर्वस्य धारकं वृष्टुदकं १वाजाय अन्नार्थं बलार्थं वा १पुषायत् पुष्पाति सिञ्चति प्रवर्षतीत्यर्थः । अपि च १महिषः । महन्नामैतत् । महान् सूर्यरूपी इन्द्रः १स्वजां स्वलकाशादुत्पन्नां १वाम् । वृणोति तमसा सर्वमाच्छादयतीति वा रात्रिः । यद्वा । प्रकाशेन वृणोतीति वा उषाः । ताम् १अनु १चक्षत् । चष्टिः पश्यतिकर्मा । अनु पश्चात्पश्यति प्रकाशते । स्वयं प्रौढप्रकाशोऽपि स्वगत्या निष्पादिताया रात्रेरुषसश्च पश्चादुदेति<sup>१</sup> इत्यर्थः । अपि च इदमपरमाश्रयं यदयम् १अश्वस्य १मेनाम् । स्त्रीनामैतत् । स्त्रियं वडवां<sup>२</sup> १गोः १मातरं जननीम्<sup>३</sup> । परिवैपरीत्ये<sup>४</sup> । विपरीतमकरोत् । कदाचिदिन्द्रो लीलया अन्ध्यायां गामुत्पादयामास । तदत्र प्रतिपाद्यते मन्त्रान्तरे च इन्द्रवाक्यरूपे एतद्विस्फटनवगम्यते ॥ धरुणम् । ‘ धारिणिलुक्च ’ इति उनप्रत्ययः । पुषायत् । ‘ पुष प्लुष स्नेहनसेचनपूरणेपु ’ । क्रैयादिकः । लेटि अडागमः । ‘ छन्दसि शायजपि ’ इति अहावपि श्वाप्रत्ययस्य शायजादेशः । नरः । ‘ नृ नये ’ । बहुलवचनात् ‘ ऋदोरप् ’ इति कर्तरि अप् । चक्षत् । ‘ चक्षिङ् व्यक्तायां वाचि ’ । छान्दसो लङ् । ‘ बहुलं छन्दसि ’ इति शपो लुगभावः ॥

नक्षद्रवमरुणीः पूर्य राट् तुरो विशामर्जिरसामनु धून् ।

तक्षद्रजं नियुतं तस्तम्भद्द्यां चतुष्पदे नर्याय द्विपादे ॥ ३ ॥

नक्षत् । हवम् । अरुणीः । पूर्यम् । राट् । तुरः । विशाम् । अर्जिरसाम् । अनु । धून् ।

तक्षत् । वज्रम् । निर्युतम् । तस्तम्भत् । द्याम् । चतुःऽपदे । नर्याय । द्विऽपादे ॥ ३ ॥

१अरुणीः अरुणवर्णाः आरोचमानाः वा उषसः १राट् राजयन् प्रकाशयन् सूर्यात्मा<sup>५</sup> इन्द्रः १पूर्यं पूर्वैर्ऋषिभिः प्रयुक्तं १हवम् इदानीमस्माभिः क्रियमाणमाह्वानं १नक्षत् नक्षतु<sup>६</sup> शृणोतु<sup>६</sup> । कीदृशः । १अनु १धून् अनुदिवसं १विशां मनुष्याणाम् १अर्जिरसाम् ऋषीणां स्तोतृणां १तुरः धनस्य प्रेरयिता । अपि च स इन्द्रः १वज्रं स्वकीयमायुधं १नियुतं हन्तव्येन सह नितरां युक्तं १तक्षत् अकरोत् । तथा १द्यां छुलोकं १तस्तम्भत् अस्तम्भयत् । यथा अधो न पतति तथा अकरोदित्यर्थः । किमर्थम् । १नर्याय नृत्यो हिताय १चतुष्पदे गवाश्चादये १द्विपादे मनुष्याय च । एतदुभयार्थमित्यर्थः ॥ नक्षत् । ‘ नक्ष गतौ ’ । लेटि अडागमः । पूर्यम् । ‘ पूर्वैः कृतमिनयौ च ’ ( पा. सू. ४. ४. १३३ ) इति यप्रत्ययः । राट् । ‘ राज् दीप्तौ ’ । अस्मादन्तर्भावितव्यार्थात् क्तिप् । तुरः । ‘ तुर त्वरणे ’ । इगुपधलक्षणः कः । तक्षत् । ‘ तक्षू त्वक्षू तनूकरणे ’ । ‘ बहुलं छन्दस्यमाङ्गयोगेऽपि ’ इति अडभावः । तस्तम्भत् । ‘ एभि स्कभि गतिप्रतिबन्धे ’ । अस्मात् प्यन्तात् लुङि चङि रूपम् । ‘ चङ्यन्यतरस्याम् ’ इति उपोत्तमस्य उदात्तत्वम् । पूर्वपदस्य असमानवाक्यस्थत्वात् निवाताभावः । चतुष्पदे । चत्वारः पादाः अस्य । ‘ संख्यासुपूर्वस्य ’

१. क्ष-ट-ठ-अनूदेति । २. क्ष-ट-ठ-तद्रूपम् । ३. क्ष-ट-ठ-‘ जननीम् ’ नास्ति । ४. क्ष-ट-ठ-परिपरीत्य । ५. क्ष-ट-ठ-सूर्यात्मना । ६. स-‘ नक्षतु शृणोतु ’ नास्ति; न-‘ शृणोतु ’ नास्ति; क्ष-ट-ठ-नक्षतु व्याप्नोतु ।



इति पादशब्दस्य अन्यलोपः समासान्तः । चतुर्थ्यैकवचने भसंज्ञायां 'पादः पत्' इति पञ्चावः । द्विपादे । पूर्ववत्प्रक्रिया । अयं तु विशेषः । अयस्मयादित्वेन पदत्वात् भसंज्ञाया अभावे पञ्चावाभावः । 'द्वित्रिभ्यां पादन्मूर्धसु बहुव्रीहौ' इत्युत्तरपदान्तोदात्तत्वम् ॥

अस्य मदे स्वर्थं दा क्रतायापीवृतमुस्त्रियाणामनीकम् ।

यद्ध प्रसर्गे त्रिकुकुम्भिवर्तदप द्रुहो मानुषस्य दुरो वः ॥ ४ ॥

अस्य । मदे । स्वर्थम् । दाः । क्रताय । अपिऽवृतम् । उस्त्रियाणाम् । अनीकम् ।

यत् । ह । प्रसर्गे । त्रिकुकुप् । निऽवर्तेत् । अप । द्रुहः । मानुषस्य । दुरः । वरिति वः ॥ ४ ॥

हे इन्द्र अस्य सोमस्य पानेन मदे हर्षे सति क्रताय यज्ञार्थं स्वर्थं स्तुत्यम् अपीवृतं पणिभिर्गुहासु निगूढम् उस्त्रियाणां गवाम् अनीकं संघं दाः अङ्गिरोभ्यो दत्तवानसि । उत्तरार्धः परोक्षकृतः । यद्ध यदा खलु प्रसर्गे युद्धे त्रिकुकुप् त्रिषु लोकेषु उच्छिद्यतः इन्द्रः निवर्तत् नितरां वर्तेत तदानीं स इन्द्रः द्रुहः द्रोण्युः मानुषस्य मनोः संबन्धिनः असुरस्य पणेः संबन्धीनि दुरः द्वाराणि गवामनिर्गमनाय पिहितानि अप वः अपवृणोति उद्घाटयति ॥ स्वर्थम् । 'स्व' शब्दोपतापयोः । 'ऋहलोर्णत्' । संज्ञापूर्वकस्य विधेरनित्यत्वात् वृद्धयभावः । अपीवृतम् । अपिपूर्वात् वृणोतेः कर्मणि निष्ठा । 'निपातस्य च' इति पूर्वपदस्य दीर्घः । 'गतिरनन्तरः' इति गतेः प्रकृतिस्वरस्वम् । प्रसर्गे । प्रकर्षेण सृज्यन्ते विमुच्यन्ते अस्मिन् इषवः इति प्रसर्गः । अधिकरणे वञ् । कृदुत्तरपदप्रकृतिस्वरस्वम् । छान्दसः थाथादिस्वराभावः । निवर्तत् । 'वृत्तु वर्तने' । लेटि अडागमः । व्यत्ययेन परस्मैपदम् । वः । 'वृञ् वरणे' । छान्दसे लुङि 'मन्त्रे वस' इति च्लेर्लुक् । गुणे हल्ङ्यादिलोपः<sup>१</sup> ॥

तुभ्यं पयो यत्पितरावनीतां राधः सुरेतस्तुरणे भुरण्यू ।

शुचि यत्ते रेक्ण आयजन्त सबर्दुघायाः पयं उस्त्रियायाः ॥ ५ ॥

तुभ्यम् । पयः । यत् । पितरौ । अनीताम् । राधः । सुरेतः । तुरणे । भुरण्यू इति ।

शुचि । यत् । ते । रेक्णः । आ । अयजन्त । सबः ऽदुघायाः । पयः । उस्त्रियायाः ॥ ५ ॥

हे इन्द्र तुरणे क्षिप्रकारिणे तुभ्यं भुरण्यू कृत्स्नं जगत्पोषयन्त्यौ पितरौ उत्पादयन्त्यौ द्यावापृथिव्यौ यत् यदा पयः सांनार्यलक्षणं हविः अनीतां गोषु अनयतां न्यधिषातामित्यर्थः । कीदृशं पयः । राधः राधकं समृद्धिकरं सुरेतः शोभनरेतस्कं कृत्स्नजगदुत्पादनशक्तमित्यर्थः । हविषः सकाशात्<sup>२</sup> हि जगदुत्पद्यते । 'अग्नौ प्रास्ताहुतिः सम्यगादित्यमुपतिष्ठते । आदित्याजायते वृष्टि-वृष्टेरन्नं ततः प्रजाः' (मनु. ३. ७६) इति । यत् यदा च द्यावापृथिवीभ्यां गोष्वानीतं शुचि

शुद्धं<sup>१</sup> 'सबर्दुचायाः क्षीरस्य दोग्ध्याः<sup>२</sup> 'उत्थियायाः गोः<sup>३</sup> 'पयः<sup>४</sup> 'रेकणः । धननामैतत् । धनवदतिप्रियम् । यद्वा । अतिरिक्तं प्रवृद्धम् । एवंविधं हविः तुभ्यम्<sup>५</sup> 'आयजन्त आभिमुख्येन यजमानाः प्रायच्छन् । तदानीं द्रुहो मानुषस्य द्वाराण्यपवृणोतीति पूर्वथा संबन्धः ॥ अनीताम् । 'णीष् प्रापणे' । लङि 'बहुलं छन्दसि' इति शपो लुक् । सुरेतः । 'सोमंनसी अलोमोषसी' इत्युत्तरपदाद्युदात्तत्वम् । तुरणे । 'तुरण स्वरायाम्' । कण्डादिः । 'किप् च' इति किप् । अतोलोपयलोपौ । भुरण्यू । 'भुरण धारणपोषणयोः' । अयमपि कण्डादिः । औणादिक उग्रत्ययः ॥ ॥ २४ ॥

अध प्र जज्ञे तरणिर्ममत्तु प्र रोच्यस्या उपसो न सूरः ।

इन्दुर्येमिराष्ट्र स्वेदुहव्यैः सुवेण सिञ्चज्जरणाभि धाम ॥ ६ ॥

अध । प्र । जज्ञे । तरणिः । ममत्तु । प्र । रोचि । अस्याः । उपसः । न । सूरः ।

इन्दुः । येमिः । आष्ट्र । स्वऽइदुहव्यैः । सुवेण । सिञ्चन् । जरणा । अभि । धाम ॥ ६ ॥

अध इदानीमयमिन्द्रः स्तुतिभिः प्रीयमाणः सन् प्र जज्ञे प्रकर्षेण प्रादुर्बभूव । सः तरणिः शत्रूणां तारकोऽस्मान् ममत्तु मादयतु । स च प्र रोचि प्रकृष्टं रोचते । तत्र दृष्टान्तः । अस्याः अस्माभिर्दृश्यमानायाः उपसः समीपे वर्तमानः सूरः न सूर्य इव । जरणा जरणीयः स्तोतव्यः । इन्दुः सोमः धाम आहवनीयलक्षणं<sup>१</sup> स्थानम्<sup>२</sup> अभिलक्ष्य सुवेण सिञ्चन् सिच्यमानः सन् स्वेदुहव्यैः स्वभूतसमृद्धहविषैः<sup>३</sup> येभिः यैरस्माभिः आष्ट्र आशितः<sup>४</sup> आसीत् । तानस्मान्मादयत्वित्यर्थः ॥ जज्ञे । 'जनी प्रादुर्भावे' । लिटि 'गमहन' इति उपधालोपः । ममत्तु । 'मदी हर्षे' । 'बहुलं छन्दसि' इति विकरणस्य श्लुः । रोचि । 'रुच दीप्तौ' । छान्दसो वर्तमाने लुङ् । व्यत्ययेन च्लेः चिणादेशः । आष्ट्र । 'अश भोजने' । कर्मणि लङि 'बहुलं छन्दसि' इति विकरणस्य लुक् । व्रश्चादिष्वेष्ट्वम् । आडागमः । 'यद्वृत्ताजित्यम्' इति निघातप्रतिषेधः । स्वेदुहव्यैः । 'इदि परमैश्वर्ये' । औणादिक उग्रत्ययः । 'अनित्यमागमशासनम्' इति नुमभावः । इदूनि प्रभूतानि च तानि हव्यानि<sup>५</sup> स्वभूतानि च हव्यानि<sup>६</sup> येषाम् । यद्वा । 'मिहन्धी दीप्तौ' । स्वायत्तानि इन्दूनि इन्द्रानि हव्यानि येषाम् । अथवा<sup>७</sup> । स्वभूतमिदं पुरोवर्ति हव्यं हविः येषां ते तथोक्ताः<sup>८</sup> । पृषोदरादिस्वात् अभिमतरूपसिद्धिः<sup>९</sup> । सिञ्चन् । 'पिचिर् क्षरणे' । व्यत्ययेन कर्मणि कर्तृप्रत्ययः । 'शे सुक्कादीनाम्' इति नुम् । जरणा । जरतिः स्तुतिकर्मा । अस्मात् कर्मणि ल्युट् । 'सुपां सुलुक्' इति विभक्तेराकारः । व्यत्ययेन लिस्वराभावः ॥

१. क्ष-ट-ठ-स-ते तुभ्यम् । २. स-आहवनीयस्थानम् । ३. क्ष-ट-स-आशितः पीतः; ठ-आशितः पीतः । ४. क्ष-ट-ठ-हव्यानि इदुहव्यानि । ५. क्ष-ट-ठ-इदुहव्यानि । ६. क्ष-ट-ठ-अथवा...तथोक्ताः । नास्ति । ७. क्ष-ट-ठ-अभिमतरूपस्वरसिद्धिः ।

स्विध्मा यद्वनधितीरपस्यात्सूरौ अध्वरे परि रोधना गोः ।

यद्ग्रभासि कृत्व्यां अनु दूननर्विशे पश्विषे तुराय ॥ ७ ॥

सुऽध्मा । यत् । वनऽधितिः । अपस्यात् । सूरः । अध्वरे । परि । रोधना । गोः ।

यत् । ह । ग्रभासि । कृत्व्यान् । अनु । दून । अनर्विशे । पशुऽइषे । तुराय ॥ ७ ॥

यदि ऽस्विध्मा सुदीप्तास्या ऽवनधितिः वने छेत्तव्ये वृक्षसमूहे<sup>१</sup> निघातव्या शब्दी ऽपस्यात् अपः विशसनात्मकं स्वकीयं कर्म कर्तुमिच्छेत् तदानीं ऽसूरः प्रेरकः अध्वर्युः ऽअध्वरे यज्ञे ऽगोः पशोः ऽरोधना रोधनाय यूप्ते नियोजनाय ऽपरि भवति समर्थो भवति । यद्वा । स्विध्मा सूर्यकिरणैः सुदीप्ता वनधितिः । वनमुदकमस्यां धीयते इति वनधितिर्मेघमाला । सा यत् यदा अपस्यात् अपः प्रवर्षणलक्षणं कर्म करोति तदानीं सूरः प्रेरकः इन्द्रः अध्वरे यज्ञस्य निमित्तभूते अध्वर्तव्ये अहिंसितव्ये अन्तरिक्षे वर्तमानः सन् गोः वृष्ट्युदकस्य रोधना रोधनानि आवरणानि<sup>२</sup> परि परितो निवारयतीति शेषः । उत्तरार्धः प्रत्यक्षकृतः । हे इन्द्र सूर्यात्मना वर्तमानस्त्वं ऽकृत्व्यान् । कृत्वीति कर्मनाम । कर्मसु साधून् ऽदून् दिवसानुलक्ष्य ऽयद् यदा खलु ऽग्रभासि प्रकर्षेण दीप्यसे तदानीम् ऽअनर्विशे अनसा शकटेन इन्द्रनाद्याहरणाय अरण्यं प्रविशते । यद्वा । गन्तव्यं स्थलं प्रति गन्तुमशक्ताय पुरुषाय ऽपश्विषे पशून् प्रेरयते ऽतुराय त्वरमाणाय गोपालाय<sup>३</sup> च सिध्येत् अभिमतमिति वाक्य-शेषः ॥ स्विध्मा । शोभनमिध्मं दीप्तमास्यं दीप्तिर्वा यस्याः सा तथोक्ता<sup>४</sup> । ‘नञ्सुस्याम्’ इत्युत्तर-पदान्तोदात्तत्वम् । अपस्यात् । अपःशब्दात् ‘सुप आत्मनः क्यच्’ । लोटि आडागमः । रोधना । ‘रुधिर् आवरणे’ । ‘ल्युट् च’ इति भावे ल्युट् । ‘शेञ्छन्दसि बहुलम्’ इति शैलोपः । अनर्विशे । अनसा विशति प्राप्नोतीति अनर्विद् । विशतेः क्तिप् । ‘अहरादीनां पत्यादिषूपसंस्थानम्’ ( पा. म. ८. २. ७०. १ ) इति सकारस्य रेफादेशः । यद्वा । अर्तैः कर्मणि विच् । अरं गन्तव्यं प्रति विशति प्राप्नोतीति अर्विद् । न अर्विद् अनर्विद् । अव्ययपूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वम् । अत एव व्युत्पत्त्यनवधारणादनवग्रहः । पश्विषे । ‘इष गतौ’ । अस्मादन्तर्भावितण्यर्थात् ‘क्तिप् च’ इति क्तिप् ॥

अष्टा महो दिव आदो हरी इह युन्नासाहमभि योधान उत्सम् ।

हरिं यत्ते मन्दिनं दुक्षन्वृधे गोरभसमद्रिभिर्वाताप्यम् ॥ ८ ॥

अष्टा । महः । दिवः । आदः । हरी इति । इह । युन्नाऽसहम् । अभि । योधानः । उत्सम् ।

हरिम् । यत् । ते । मन्दिनम् । दुक्षन् । वृधे । गोरभसम् । अद्रिभिः । वाताप्यम् ॥ ८ ॥

हे इन्द्र ऽमहः महतः ऽदिवः मदकरस्य सोमस्य ऽअष्टा भोक्तारौ पातारौ ऽहरी स्वकीयौ अश्वौ ऽइह अस्मिन्कर्मणि<sup>५</sup> ऽआदः पीतशेषं सोमं पायय । तथा ऽयुन्नासाहं युन्नास्य अस्मदीयस्य धनस्य

१. क्ष-ट-ठ-तत्र मध्ये । २. क्ष-ट-ठ-आवारकाणि । ३. स-गोधनपालाय । ४. क्ष-ट-ठ-स्विध्मा । ५. क्ष-ट-ठ-अस्मिन् यज्ञे ।

अभिभवितारम् <sup>१</sup>उत्सम् उत्स्नावयितारं शत्रुं <sup>२</sup>योधानः योधनशीलस्त्वम् <sup>३</sup>अभि भव । <sup>४</sup>यत् यदा  
<sup>५</sup>यते तव <sup>६</sup>वृधे वर्धनाय <sup>७</sup>हरिं मनोहरं <sup>८</sup>मन्दिनं मदकरं <sup>९</sup>गोरभसम् । अत्र गोशब्दः पयसि वर्तते । पयो<sup>१</sup>  
 बलम् । तद्द्वेगवन्तं<sup>२</sup> वीर्यवन्तमित्यर्थः । <sup>३</sup>वाताप्यं वातेन प्राप्तव्यम् । वाततुल्येन शीघ्रकारिणा  
 त्वया पातव्यमित्यर्थः<sup>४</sup> । एवंविधं सोमम् <sup>५</sup>अद्रिभिः प्रावभिः <sup>६</sup>धुक्षन् दुहन्ति ऋत्विजः अभिषुण्वन्ति<sup>७</sup> ।  
 तदानीम् अष्टा इति पूर्वत्र संबन्धः ॥ अष्टा<sup>८</sup> । 'अश भोजने' । तृच् । आगमानुशासनस्यानित्यत्वात्  
 इडभावः<sup>९</sup> । धुक्षन्<sup>१०</sup> । पदकालीनो भग्भावश्छान्दसः<sup>११</sup> ॥

त्वमायसं प्रति वर्तयो गोर्दिवो अश्मानमुपनीतमृभवा ।

कुत्साय यत्र पुरुहूत वन्वञ्छुष्णमनन्तैः परियासि वधैः ॥ ९ ॥

त्वम् । आयसम् । प्रति । वर्तयः । गोः । दिवः । अश्मानम् । उपनीतम् । ऋभवा ।

कुत्साय । यत्र । पुरुहूत । वन्वन् । शुष्णम् । अनन्तैः । परियासि । वधैः ॥ ९ ॥

हे इन्द्र <sup>१</sup>त्वं <sup>२</sup>गोः गन्तुः शुष्णस्यासुरस्य वधार्थम् <sup>३</sup>आयसम् अयोमयं वज्रं <sup>४</sup>प्रति <sup>५</sup>वर्तयः  
 आभिमुख्येन व्यसृजः । कीदृशं वज्रम् । <sup>६</sup>दिवः शुलोकात् <sup>७</sup>ऋभवा दीप्तेन त्वष्टा <sup>८</sup>उपनीतम् आनीतम्  
<sup>९</sup>अश्मानं शीघ्रं शत्रोर्व्यापकम् । <sup>१०</sup>यत्र यदा हे <sup>११</sup>पुरुहूत पुरुभिर्वहुभिः स्तोत्रभिराहूतेन्द्र <sup>१२</sup>कुत्साय  
 पुरुसंज्ञाय<sup>१</sup> ऋषये <sup>२</sup>शुष्णं शोषकमसुरम् <sup>३</sup>अनन्तैः निरवधिकैः <sup>४</sup>वधैः हननसाधनैरायुधैः <sup>५</sup>वन्वन्  
 हिंसन् <sup>६</sup>परियासि परितः<sup>७</sup> गच्छसि । तदानीं तद्द्वार्थं वज्रं प्रत्यवर्तयः इत्यर्थः ॥ अश्मानम् । 'अश्रू  
 व्यासौ' । 'अन्येभ्योऽपि दृश्यन्ते' इति मनिन् । ऋभवा । 'जसादिषु छन्दसि वावचनम्' इति  
 नाभावस्य विकल्पितत्वाद्भावे यथादेशः । वन्वन् । 'वनु याचने' । अत्र हिंसार्थः । तथा च यास्कः—  
 'वनुष्यतिर्हन्तिकर्मानवगतसंस्कारो भवति' ( निरु. ५. २ ) इति । वधैः । 'हनश्च वधः' इति  
 हन्तेः करणे अप् ; तत्संज्ञियोगेन वधादेशश्च । स चादन्तोऽन्तोदात्तः । तस्य अतो लोपे सति  
 उदात्तनिवृत्तिस्वरेण प्रत्ययस्योदात्तत्वम् ॥

१. क्ष-ट-ठ-स-पयोवद्देगवन्तम् । २. क्ष-ट-ठ-प्राप्तव्यमित्यर्थः । ३. क्ष-ट-ठ-अभिषुण्वन्तीत्यर्थः ।  
 ४. क्ष-ट-ठ-आदः । अद भक्षणे । अस्मादन्तर्भावितव्यार्थात् लङ् । अदः सर्वेषामित्यङागमः । योधनः ।  
 युध संप्रहारे । ताच्छीलिकश्चानश ; स-दिवः । दीव्यते मर्यादा( ? ) । दिवेद्विरिति( ? ) द्विविप्रत्ययः । आदः ।  
 अद भक्षणे । अस्मादन्तर्भावितव्यार्थात् लुकि सिपि अदः सर्वेषामित्यङागमः । शुम्नासाहम् । षह अभिभवे ।  
 बुध्नं सहते अभिभवतीति शुम्नासाह् । छन्दसि सह इति ण्विः । योधनः । युध संप्रहारे । ताच्छीलिक-  
 कश्चानश । बहुलं छन्दसीति विकरणस्य लृक् । ५. स-धुक्षन् । दुह प्रभूरणे । छान्दसो लृङ् । अत इगुप-  
 धादिनिटः क्सः । ढत्वकवषत्वानि । बहुलं छन्दस्यमाह्वयेऽपि इत्यडभावः । पदकालीनो भग्भावभाव-  
 श्छान्दसः ( भग्भावश्छान्दसः ) । ६. क्ष-ट-स-एतत्संज्ञकाय ७. क्ष-ट-ठ-सर्वतः ।

पुरा यत्सूरस्तमसो अपीतेस्तमदिवः फलिगं हेतिमस्य ।

शुष्णस्य चित्परिहितं यदोजो दिवस्परि सुग्रथितं तदादः ॥ १० ॥

पुरा । यत् । सूरः । तमसः । अपिऽइतेः । तम् । अद्रिऽवः । फलिऽगम् । हेतिम् । अस्य ।

शुष्णस्य । चित् । परिऽहितम् । यत् । ओजः ।

दिवः । परि । सुऽग्रथितम् । तत् । आ । अदरित्यदः ॥ १० ॥

पु० यत् यदा सूरः सूर्यः तमसः तमोरूपस्य शुष्णस्य असुरस्य अपीतेः संग्रामान्मुक्तोऽभवदिति शेषः । तदानीं हे अद्रिवः । आहणाति अनेनेत्यद्विर्वज्रः । तद्वन्निन्द्र वतं फलिगम् । मेघनामैतत् । मेघरूपेणावृण्वन्तं हेति हन्तारं शुष्णमसुरम् अस्य निरसितवानसि । यद्वा । अस्य शुष्णस्यासुरस्य हेति हननसाधनमायुर्व फलिगं मेघलक्षणं प्राभाङ्क्षीः इति शेषः । तथा शुष्णस्य चित् शोषयितुरसुरस्य च यत् ओजः आच्छादकं बलं दिवस्परि द्योतमानस्य सूर्यस्योपरि परिहितम् आच्छादितं सुग्रथितं सुष्ठु सूर्यसक्तं तत् ओजस्तस्मात्सूर्यात् आदः आहणाः विशिष्टं कृतवानसीत्यर्थः ॥ अद्रिवः । ‘छन्दसीरः’ इति मतुपो क्त्वम् । ‘मनुवसो रुः’ इति नकारस्य रुत्वम् । हेतिम् । ‘कृत्यत्युदो बहुलम्’ इति बहुलवचनात् हन्तेः कर्तरि क्तिन् । ‘ऊतियूति’ इत्यादौ निपातनात् रूपसिद्धिः अन्तोदात्तत्वं च । अस्य । ‘असु क्षेपणे’ । लटः सिप् । तस्य व्यत्ययेन ह्यादेशः । ‘अतो हेः’ इति हेर्लुक् । दिवस्परि । ‘पञ्चम्याः परावध्यर्थे’ इति विसर्जनीयस्य सत्वम् । अदः । ‘दृ विदारणे’ । लङि सिपि ‘बहुलं छन्दसि’ इति विकरणस्य लुक् । गुणे ‘हृल्लथाभ्यः’ इति सिलोपः ॥ ॥ २५ ॥

अनु त्वा मही पाजसी अचक्रे द्यावाक्षामा मदतामिन्द्र कर्मन् ।

त्वं वृत्रमाशयानं सिरासु महो वज्रेण सिष्वपो वराहुम् ॥ ११ ॥

अनु । त्वा । मही इति । पाजसी इति । अचक्रे इति । द्यावाक्षामा । मदताम् । इन्द्र । कर्मन् ।

त्वम् । वृत्रम् । आशयानम् । सिरासु । महः । वज्रेण । सिष्वपः । वराहुम् ॥ ११ ॥

हे इन्द्र मही महौ महस्यौ पाजसी बलवत्यौ अचक्रे अचक्रमणे सर्वत्र व्याप्यवर्तमाने द्यावाक्षामा द्यावापृथिव्यौ कर्मन् वृत्रबधादिलक्षणे कर्मणि प्रवृत्तं त्वाम् अनु मदतां हृष्टमकुस्ताम् अन्वमन्येतां वा । तथा च तैत्तिरीयकं—‘स आभ्यामेव प्रसूत इन्द्रो वृत्रमहन्’ (तै. सं. २. ५. २. ६) इति । तदनन्तरं त्वम् आशयानम् आ समन्ताभ्याप्य वर्तमानं वराहुं वराहारं वृत्रम् असुरं सिरासु सरणशीलास्वप्सु महः महता वज्रेण सिष्वपः अस्वापयः । वज्रेण हत्वा पातितवानित्यर्थः ॥ मही । ‘सुपां सुलुक्’ इति विभक्तेः पूर्वसवर्णेदीर्घः । पाजसी । पाजःशब्दो बलवाचको

लक्षणया अत्र तद्वति वर्तते । ' इयाडियाजीकाराणामुपसंख्यानम् ' इति विभक्तेः ईकारादेशः । यावा-  
क्षामा । द्यौश्च क्षामा च । ' दिवो यावा ' इति यावादेशः । ' देवताद्वन्द्वे च ' इत्युभयपदप्रकृति-  
स्वरत्वम् । ' सुपां सुलुक् ' इति विभक्तेर्लुक् । मदताम् । ' मदी हर्षे ' । व्यत्ययेन शप् । ' बहुलं  
छन्दस्यमाङ्गयोगेऽपि ' इति अडभावः । महः । महतः । करणे शेषत्वेन विवक्षिते षष्ठी । अच्छन्दलोप-  
छान्दसः । सिध्वपः । ' सिध्वप् शये ' । अस्मात् ण्यन्तात् लुङि चङि संज्ञापूर्वकस्य विधेरनित्यत्वात्  
' स्वापेश्चङि ' ( पा. सू. ६. १. १८ ) इति संप्रसारणं न क्रियते ॥

त्वमिन्द्र नर्यो याँ अवो नृन्तिष्ठा वातस्य सुयुजो वहिष्ठान् ।

यं ते काव्य उशना मन्दिनं दाद्वृत्रहणं पार्यं ततक्ष वज्रम् ॥ १२ ॥

त्वम् । इन्द्र । नर्यः । यान् । अवः । नृन् । तिष्ठ । वातस्य । सुयुजः । वहिष्ठान् ।

यम् । ते । काव्यः । उशना । मन्दिनम् । दात् । वृत्रहणम् । पार्यम् । ततक्ष । वज्रम् ॥ १२ ॥

हे इन्द्र नर्यः नृभ्यो हितः त्वं यान् नृन् नेतृन् अश्वान् अवः अवसि रक्षसि तान् वातस्य  
तुल्यान् तद्वच्छीघ्रं गच्छतः सुयुजः शोभनं रथेन युज्यमानान् वहिष्ठान् अतिशयेन वोढुनश्चान्  
तिष्ठ आतिष्ठ आरोहेत्यर्थः । काव्यः कवेः पुत्रः उशना मन्दिनं मदकरं यं वज्रं ते तुभ्यं दात्  
दत्तवान् तं वज्रं वृत्रहणं वृत्रस्यासुरस्य घातकं पार्यं शत्रूणां पारणेऽतिक्रमणे समर्थं च ततक्ष कृत-  
वानसि<sup>१</sup> ॥ अवः । अवतेर्लेटि अडागमः । ' इतश्च लोपः ' इति इकारलोपः । वहिष्ठान् । वोढृशब्दात्  
' तुच्छन्दसि ' इति इष्ण् । ' तुरिष्ठेमेयः सु ' इति वृलोपः । पार्यम् । ' पार तीर कर्मसमाप्तौ ' । अस्मात्  
ण्यन्तात् ' अवो यत् ' इति यत् । ततक्ष । ' तक्ष् त्वक्ष् तनूकरणे ' । पुरुषव्यत्ययः ॥

त्वं सूर्यो हरितो रामयो नृन्भरञ्चक्रमेतशो नायमिन्द्र ।

प्रास्यं पारं नवतिं नाव्यानामपि कर्तमवर्तयोऽयज्यन् ॥ १३ ॥

त्वम् । सूर्यः । हरितः । रामयः । नृन् । भरत् । चक्रम् । एतशः । न । अयम् । इन्द्र ।

प्रऽअस्यं । पारम् । नवतिम् । नाव्यानाम् । अपि । कर्तम् । अवर्तयः । अयज्यन् ॥ १३ ॥

हे इन्द्र सूर्यः सूर्यात्मना वर्तमानः त्वं हरितः हरिद्वर्णान् नृन् नेतृन् अश्वान् यद्वा रसहरण-  
शीलान् रश्मीन् रामयः<sup>२</sup> उपारमयः । एतशो न । एतश इति सूर्याश्वस्याख्या । तथा च श्रूयते—  
' एतशेन त्वा सूर्यो देवतां गमयतु ' ( तै. सं. १. ६. ४. ६ ) इति । नशब्दश्चार्थः । एतशश्च रथस्य  
वचनं भरत् प्रावहत् । अपि च त्वं नाव्यानां नावा तार्याणां नदीनां नवतिं नवतिसंख्याम् अतीत्य  
वर्तमानं पारं तीरदेशम् । सप्तम्यर्थे द्वितीया । तीरदेशे अयज्यन् अयजमानान् यज्ञविहीनान्

असुरादीन् प्रास्य प्रक्षिप्य तत्र कर्तम्<sup>१</sup> अवर्तयः कर्तव्यमपि कृत्वा<sup>१</sup> तानयजमानानवर्तयः प्रापयः ॥  
रमयः । लङि ' बहुलं छन्दस्यमाङ्गयोगेऽपि ' इति अडभावः । ' अन्येषामपि दृश्यते ' इति साहितिको  
दीर्घः । प्रास्य । ' असु क्षेपणे ' । अस्मात् ल्यपि रूपम् । नान्यानाम् । ' नौवयोधर्मः ' इत्यादिना  
यत् । ' तित्स्वरितः ' इति स्वरितत्वम् ॥

त्वं नो अस्या इन्द्र दुर्हणायाः पाहि वज्रिवो दुरितादभीके ।

प्र नो वाजान्रथ्योः अश्वबुध्यानिषे यन्धि श्रवसे सूनृतायै ॥ १४ ॥

त्वम् । नः । अस्याः । इन्द्र । दुःहनायाः । पाहि । वज्रिवः । दुःहतात् । अभीके ।

प्र । नः । वाजान् । रथ्यः । अश्वबुध्यान् । इषे । यन्धि । श्रवसे । सूनृतायै ॥ १४ ॥

हे वज्रिवः वज्रवन् इन्द्र त्वं दुर्हणायाः दुःखेन हन्तव्यायाः अस्याः अवृत्तेर्दारिद्र्यात् नः  
अस्मान् पाहि रक्ष । तथा दुरितात् पापात् अभीके अभिप्राप्ते समीपवर्तिनि संग्रामे अस्मान् रक्ष ।  
अपि च नः अस्मभ्यं रथ्यः रथयुक्तान् अश्वबुध्यान् अश्वानां बोधकान् । अश्वा याव-  
द्भिलभ्यन्ते तावदित्यर्थः । यद्वा । अश्वबुध्यान् । छान्दसो वर्णविकारः । अश्वमूलान् । अश्वप्रमुखा-  
नित्यर्थः । सर्वं हि धनम् अश्वमूलं दासापवर्गम् । यथोक्तं—' दासप्रवर्गं रथिमश्वबुध्यम् ' ( ऋ. सं.  
१. १२. ८ ) इति । एवंविधान् वाजान् धनानि प्र यन्धि प्रयच्छ । किमर्थम् । इषे अन्नार्थं  
श्रवसे कीर्त्यर्थं सूनृतायै । सूनृता प्रियसत्यात्मिका वाक् तदर्थं च ॥ दुर्हणायाः । ' ईषदुःसुषु '   
इति हन्तेः कर्मणि खल् । पाहि । पादादित्वात् निघाताभावः । वज्रिवः । वज्रोऽस्यास्तीति वज्री हस्तः ।  
तद्वान् वज्रिवान् । ' छन्दसीरः ' इति मतुपो वत्वम् । संबुद्धौ ' मतुवसो रुः ' इति नकारस्य हत्वम् ।  
रथ्यः । ' छन्दसीवनियो ' इति स्थानाद्वात् मत्वर्थीयः ईकारः । यन्धि । ' यम उपरमे ' । ' बहुलं  
छन्दसि ' इति विकरणस्य लुक् । ' वा छन्दसि ' इति हेः पितृत्वेन कित्वाभावात् ' अङितश्च '   
( पा. सू. ६. ४. १०३ ) इति हेर्धिः ॥

मा सा ते अस्मत्सुमतिर्वि दसद्राजप्रमहः समिषो वरन्त ।

आ नो भज मघवन्गोष्वर्यो मंहिष्ठास्ते सधमादः स्याम ॥ १५ ॥

मा । सा । ते । अस्मत् । सुमतिः । वि । दसत् । राजप्रमहः । सम् । इषः । वरन्त ।

आ । नः । भज । मघवन् । गोषु । अर्यः । मंहिष्ठाः । ते । सधमादः । स्याम ॥ १५ ॥

हे वाजप्रमहः वाजैर्धनैः प्रमहनीयेन्द्र ते त्वदीया सा सुमतिः शोभनानुग्रहरूपा बुद्धिः  
अस्मत् अस्मासु मा वि दसत् मा विभुष्यतु । तथा इषः अन्नानि अस्मान् सम् वरन्त  
संवृतान् कुर्वन्तु । हे मघवन् धनवज्रिन्द्र अर्यः धनपतिः त्वं नः अस्मान् गोषु आ भज प्रापय



१ते तव २मंहिष्ठाः अतिशयेन स्तुतिभिः प्रवर्धयितारो वयं ३सधमादः ४स्याम पुत्रपौत्रादिभिः सह माद्यन्तो भवेम ॥ अस्मत् । ' सुपां सुलुक् ' इति सप्तम्या लुक् । दसत् । ' दसु उपक्षये ' । माडि लुडि पुषादिवात् अङ् । वाजप्रमहः । वाजैर्धनैः प्रकृष्टं महस्तेजो यस्य स तथोक्तः । पादादिवात् आष्टमिकनिघाताभावः १ । षाष्टिकमामन्त्रिताद्युदात्तत्वम् । वरन्त । ' वृष् वरणे ' । व्यत्ययेन णप् । गोषु । ' सावेकाचः ' इति प्राप्तस्य विभक्त्युदात्तत्वस्य ' न गोश्चन्साववर्णः ' इति प्रतिषेधः । अर्थः । ' अर्थः स्वामिवैश्ययोः ' इति निपात्यते । ' अर्थः स्वाम्याख्या चेत् ' ( फि. सू. १७ ) इत्यन्तोदात्तत्वम् । मंहिष्ठाः । ' महि वृद्धौ ' । इतिवात् नुम् । अस्मादन्तर्भावितण्यर्थात् तृच् । ' तुञ्छन्दसि ' इति इष्टन् । ' तुष्टिमेयः सु ' इति तृलोपः । सधमादः । ' मद तृप्तियोगे ' । चौरादिकः । सह मादयन्ते तृसा भवन्तीति सधमादः । ' किप् च ' इति किप् । जस् । ' सध मादस्थयोश्छन्दसि ' इति सहस्य सधादेशः । ॥ २६ ॥

वेदार्थस्य प्रकाशेन तस्यो हार्दं निवारयन् । पुमर्थश्चतुरो देयाद्विद्यातीर्थमहंश्चरः ॥

इति श्रीमद्राजाधिराजपरमेश्वरवदिकमार्गप्रवर्तकश्रीवीरबुक्कभूपालसाम्राज्य-

धुरंधरेण सायणाचार्येण २ विरचिते माधवीये वेदार्थप्रकाशे

ऋक्संहिताभाष्ये प्रथमाष्टकेऽष्टमोऽध्यायः समाप्तः ॥

॥ इति प्रथमाष्टकः समाप्तः ॥





॥ श्रीगणेशाय नमः ॥

वागीशाद्याः सुमनसः सर्वार्थानामुपक्रमे ।  
यं नत्वा कृतकृत्याः स्युस्तं नमामि गजाननम् ॥  
यस्य निःश्वसितं वेदा यो वेदेभ्योऽखिलं जगत् ।  
निर्ममे तमहं वन्दे विद्यातीर्थमहेश्वरम् ॥  
प्रक्रिया प्रथमे काण्डे साकल्येनोपवर्णिता ।  
अत<sup>१</sup> ऊर्ध्वतनी ज्ञेया स्मर्यते<sup>२</sup> च कचित्कचित् ॥

अथ द्वितीयाष्टके प्रथमोऽध्यायः आरभ्यते । शतर्चिनामाद्ये मण्डले चतुर्विंशत्यनुवाकाः । तेषु  
'कदिस्था' इति अष्टादशानुवाके षट् सूक्तानि । तत्र 'प्र वः पान्तम्' इति द्वितीयं सूक्तम् ।  
'पञ्चोना' इति अनुवर्तमानात्<sup>३</sup> पञ्चदशर्चम् । 'ऋषिश्चान्यस्मादृषेः' इति परिभाषया कक्षीवानृषिः ।  
अनादेशपरिभाषया त्रिष्टुप् । विश्वे देवा देवता । 'प्र वो वैश्वदेवम्' इत्यनुक्रमणिका । अस्य<sup>४</sup> विशेष-  
विनियोगो लैङ्गिकः ॥

प्र वः पान्तं रघुमन्यवोऽन्धो यज्ञं रुद्राय मीळहुषे भरध्वम् ।  
दिवो अस्तोष्यसुरस्य वीरैरिषुध्येव मरुतो रोदस्योः ॥ १ ॥

प्र । वः । पान्तम् । रघुऽमन्यवः । अन्धः । यज्ञम् । रुद्राय । मीळहुषे । भरध्वम् ।  
दिवः । अस्तोषि । असुरस्य । वीरैः । इषुध्याऽईव । मरुतः । रोदस्योः ॥ १ ॥

हे रघुमन्यवः लघुक्रोधाः अक्रोधिनः<sup>५</sup> ऋत्विजः वः युष्माकं पान्तं पालनशीलं पातव्यं वा  
यज्ञं यागसाधनम् अन्धः अन्नम् आज्यसोमादिलक्षणं रुद्राय । रुद्र दुःखं तद्धेतुभूतं दुरितं वा ।  
तस्य द्रावयित्रे एतन्नामकाय देवाय मीळहुषे फलस्य वर्षित्रे तदर्थं प्र भरध्वं प्रकर्षेण संपादयत ।  
अहं च इषुध्येव इषुध्या<sup>६</sup> शत्रून् यथा निरस्यति तथा वीरैः अमित्राणां विविधमीरकैः वीर्योपेतैः<sup>७</sup> वा  
तदनुचरैः मरुदादिभिः सह दिवः शुलोकसकाशात् । उपलक्षणमेतत् । लोकत्रयादपि असुरस्य निरसि-  
तव्यानामसुराणां निरसितुः । कर्मणि षष्ठी । निरसितारं तमेव देवं रोदस्योः निरोधनवत्योः द्यावा-  
पृथिव्योर्मध्ये वर्तमानान् मरुतः च अस्तोषि स्तौमि ॥ पान्तम् । पान्तमित्यत्र पातेः शतृ पिबतेर्वा  
औणादिको झः । मीळहुषे । 'दाश्वान्साह्वान्' इति कसुप्रत्ययान्तो निपातः । चतुर्थ्येकवचने 'वसोः  
संप्रसारणम्' इति संप्रसारणम् । 'शासिवसि' इत्यादिना षत्वम् । दिवः । 'जडिदम्' इत्यादिना

१. क्ष-ज-ट-उत्तरास्मिन्स्तथोज्ञेया स्मर्यते । २. क्ष-ज-ट-अनुवर्तनात् । ३. क्ष-ज-ट-'अस्य'  
नास्ति । ४. क्ष-ज-ट-'अक्रोधिनः' इत्यस्यानन्तरं 'यद्वा मन्यतिरर्चकर्म' । शीघ्रस्तुतयः 'इत्यधिकम्' ।  
५. क्ष-ज-ट-इषुध्या निषङ्गेण । ६. ख-च-ज-ण-फ-व-मायोपेतैः ।

विभक्तेरुदात्तत्वम् । अस्तोषि । स्तोतेश्छान्दसो लुङ् । इषुध्येव । इषवो धीयन्ते अत्र इति इषुधिः । 'कर्मण्यधिकरणे च' इति दधातेः किः । कृत्स्वरेणान्तोदात्तः । 'उदात्तयणो हल्पूर्वात्' इति विभक्तेरुदात्तत्वम् ॥

पत्नीव पूर्वहूतिं वावृधध्या उषासानक्ता पुरुधा विदाने ।

स्तरीर्नात्कं व्युतं वसाना सूर्यस्य श्रिया सुदृशी हिरण्यैः ॥ २ ॥

पत्नीऽइव । पूर्वहूतिम् । वावृधध्या । उषासानक्ता । पुरुधा । विदाने इति ।

स्तरीः । न । अत्कम् । विऽउतम् । वसाना । सूर्यस्य । श्रिया । सुदृशी । हिरण्यैः ॥ २ ॥

पत्नीव पत्नी यथा पूर्वहूतिं पत्युः पूर्वाह्वानं वावृधध्या वर्धयितुं शीघ्रगतिर्भवति तद्वत् उषासानक्ता अहोरात्रे देवते अपि पुरुधा बहुप्रकारं बहुविधैः स्तोत्रैः विदाने ज्ञायमाने सत्यां पूर्वहूतिं वावृधध्या अस्मदीयं पूर्वाह्वानं वर्धयितुं शीघ्रमागच्छतमिति शेषः । यद्वा । वावृधध्या अस्मद्वर्धनाय पुरुधा बहुप्रकारं विदाने वर्धनोपायान् जानत्यौ भवतमिति शेषः ॥ उषासानक्ता । 'उषासोपसः' ( पा. सू. ६. ३. ३१ ) इति पूर्वपदस्य उपासादेशः । 'देवताद्वन्द्वे च' इति उभयपदप्रकृतिस्वरत्वम् ॥ अथ केवला उषा उच्यते । स्तरीः शत्रूणां हिंसकः तेजसाच्छन्नः<sup>१</sup> वा आदित्यः स इव हिरण्यैः हिरण्यवर्णैः रश्मिभिः व्युतं विततं विशेषेण संबद्धम् अत्कम् अत्कं संततं वा रूपं<sup>२</sup> वसाना आच्छादयन्ती धारयन्ती सूर्यस्य श्रिया शोभया सुदृशी शोभनं दृश्यमाना । सूर्यस्य पुरोगामिनी<sup>३</sup> रश्मिभिः खल्वेषा जगद्भासयति । तादृशी उषा<sup>४</sup> अस्मत्पूर्वहूतिं पालयत्वित्यर्थः । यद्वा । हिरण्यैः हितरमणीयैः प्रकाशैः धनविशेषैर्वा सहागच्छतु ॥ व्युतम् । व्येजो निष्ठायां 'वचिस्वपि' इत्यादिना संप्रसारणम् । स्तरीः । 'अवितृप्तृ' इति ईकारप्रत्ययः ॥

ममत्तु नः परिज्मा वसर्हा ममत्तु वातो अपां वृषण्वान् ।

शिशीतमिन्द्रापर्वता युवं नस्तन्नो विश्वे वरिवस्यन्तु देवाः ॥ ३ ॥

ममत्तु । नः । परिऽज्मा । वसर्हा । ममत्तु । वातः । अपाम् । वृषण्ऽवान् ।

शिशीतम् । इन्द्रापर्वता । युवम् । नः । तत् । नः । विश्वे । वरिवस्यन्तु । देवाः ॥ ३ ॥

नः अस्मान्<sup>५</sup> वसर्हा वसनाहो गार्हपत्यादिरूपेण । यद्वा । वासकानामाच्छादकानां वृक्षादीनां हन्ता अग्निः । अथवा । वसर्हा वासाहो वासरस्य गमयिता । परिज्मा परितो गन्ता आदित्यः ममत्तु मादयतु । तथा अपां वृष्टयुद्धानां वृषण्वान् वर्षणवान् वृष्टयुत्पादकः वातः वायुरस्मान् ममत्तु । किंच हे इन्द्रापर्वता । इन्द्रः प्रसिद्धः । पर्वतः पर्ववान् वृष्ट्यादिपूरणवान् पर्जन्यः । तौ युवं युवां नः अस्मान् अस्मद्बुद्धिं वा शिशीतं तीक्ष्णीकुरुतं शोधयतमित्यर्थः । तत् तस्मात् यस्मादहं सर्वान् देवान्

१. क्ष-ज-ट-तेजसाच्छन्नाज्ञः । २. च-ज-फ-व-ष-सुरूपम् । ३. क्ष-ख-च-ज-ट-त-फ-व-पुरोगामिभिः ।

४. क्ष-ट-उषा अपि । ५. क्ष-ज-ट-'अस्मान्' इत्यस्यानन्तरं 'परिज्मा परितो गन्ता व्याप्तः' इत्यधिकम् ।

स्तौमि तस्मात्<sup>१</sup> विश्वे सर्वेऽपि<sup>२</sup> देवाः<sup>३</sup> नः<sup>४</sup> अस्माकं<sup>५</sup> वरिवस्यन्तु प्रभूतमन्नं प्रदातुमिच्छन्तु । समृद्धाङ्ग-  
प्रदानेन प्रीणयन्तिवत्यर्थः ॥ ममस्तु । 'मदी हर्षे' । अन्तर्भावितण्यर्थात् लोटि छान्दसो विकरणस्य भ्रुः ।  
द्विवचनम्<sup>६</sup> । शिशीतम् । 'ई हव्यघोः' इति ईश्वम् । 'बहुलं छन्दसि' इति अभ्यासस्य इश्वम् ।  
'इन्द्रापर्वता' इत्यत्र 'देवताद्वन्द्वे च' इति पूर्वपदस्य आनङादेशः ॥

उत त्या मे यशसा श्वेतनायै व्यन्ता पान्तौशिजो हुवध्यै ।

प्र वो नपातम्पां कृणुध्वं प्र मातरा रास्पिनस्यायोः ॥ ४ ॥

उत । त्या । मे । यशसा । श्वेतनायै । व्यन्ता । पान्ता । औशिजः । हुवध्यै ।

प्र । वः । नपातम् । अपाम् । कृणुध्वम् । प्र । मातरा । रास्पिनस्य । आयोः ॥ ४ ॥

वऔशिजः उशिजः पुत्रः कक्षीवानहं<sup>१</sup> मे । तादर्थ्ये चतुर्थी । मदर्थं<sup>२</sup> यशसा । यश इत्यन्नं बलं  
कीर्तिर्वा उच्यते । तद्वन्तौ<sup>३</sup> व्यन्ता भक्षयन्तौ चरुपुरोडाशादिकं<sup>४</sup> पान्ता पिबन्तौ आज्यसोमादिकं<sup>५</sup> त्या ।  
तच्छब्दसमानार्थः त्यच्छब्दः । यौ स्तुत्यत्वेन प्रसिद्धौ तावन्निनौ । अत्र यद्यपि विशेषो न श्रुतः तथापि  
सूक्तस्य वैश्वदेवत्वात् उषःसंबन्धात् द्विवचनलिङ्गाच्चाश्विनाविति गम्यते तादृशावश्विनौ । श्वेतनायै  
इति<sup>६</sup> षष्ठ्यर्थे चतुर्थी । विश्वं जगत् श्वेतयन्त्याः उषसः तत्संबन्धिनि काले । उषःकालीनाह्वानाय यतेयम्<sup>७</sup>  
इति शेषः । हे ऋत्विजः<sup>८</sup> वः यूयम् । प्रथमार्थे द्वितीया । अपाम् उदकानां<sup>९</sup> नपातं नपातयितारं  
तासां नप्तारं वा अग्निम् । अद्भ्यः ओषधिवनस्पतयः ताभ्यः अग्निः इत्यपां नप्त्वमग्नेः । तं देवं<sup>१०</sup> प्र  
कृणुध्वम् । करोतिरत्र क्रियासामान्यवाची क्रियाविशेषे स्तोत्रे पर्यवस्यति । प्रकर्षेण स्तुध्वमित्यर्थः ।  
किंच<sup>११</sup> रास्पिनस्य । रपतेः रसतेर्वा शब्दनार्थस्य घञन्तस्य कृतसकारपकारोपजनस्य रास्प इति भवति ।  
तदस्यास्तीति रास्पि स्तोत्रम् । तद्वान् रास्पिनः स्तोता । तस्य<sup>१२</sup> आयोः तादृशस्य मनुष्यस्य मम<sup>१३</sup>  
मह्यं<sup>१४</sup> मातरा मातृवद्वितकारिण्यौ अहोरात्रदेवते अपि<sup>१५</sup> प्र कृणुध्वम् । अथवा रास्पिनस्य । एको  
मत्वर्थप्रत्ययश्छान्दसः । प्रवर्षणध्वनियुक्तस्य वृष्ट्युदकस्य गमनशीलस्य निर्मात्र्यौ अहोरात्रे<sup>१६</sup> प्र कृणुध्वम् ॥  
व्यन्ता पान्ता । उभयत्र 'सुपां सुलुक्' इति आकारः ॥

आ वो रुवण्युमौशिजो हुवध्यै घोषेव शंसमर्जुनस्य नंशे ।

प्र वः पूष्णे दावने आ अच्छा वोचेय वसुतातिमग्नेः ॥ ५ ॥

आ । वः । रुवण्युम् । औशिजः । हुवध्यै । घोषा<sup>१</sup> इव । शंसम् । अर्जुनस्य । नंशे ।

प्र । वः । पूष्णे । दावने । आ । अच्छ । वोचेय । वसुतातिम् । अग्नेः ॥ ५ ॥

हे देवाः<sup>१</sup> वऔशिजः कक्षीवानहं<sup>२</sup> वः युष्माकं संबन्धिनं<sup>३</sup> रुवण्युं रवणीयं<sup>४</sup> शब्दनीयं<sup>५</sup> शंसं  
स्तोत्रम्<sup>६</sup> आ<sup>७</sup> हुवध्यै युष्मदाह्वानाय<sup>८</sup> अच्छ<sup>९</sup> आ<sup>१०</sup> वोचेय आभिमुख्येन ब्रवीमि । यद्वा । अत्रापि

१. क्ष-ज-ट- 'द्विवचनम्' इत्यस्यानन्तरं 'त्विही(भीही) त्यादिना पिति प्रत्ययात् पूर्वस्योदात्तत्वम्' इत्यधिकम् । २. क्ष-च-ज-ट-न-फ- 'इति' नास्ति । ३. क्ष-ज-ट-यतेय; न-म-यजेयम् । ४. क्ष-ज-ट- 'मम' नास्ति; ज-व-मे । ५. क्ष-ज-ट- अहोरात्रदेवते । ६. क्ष-ज-ट- रवणशीलम् ।

अश्विनावेव उच्येते । तस्मिन् पक्षे बहुवचनं पूजार्थम् । हे अश्विनौ वः युष्मान् घोषेव एतन्नामिका ब्रह्मवादिनीव । सा यथा अर्जुनस्य श्वेतवर्णस्य स्वशरीरगतत्वग्रोगस्य<sup>१</sup> नंशे नाशनाय यथाश्विनोः शंसमकार्पात् तद्ब्रह्मर्पात्यर्थः । हे देवाः युष्मत्संबन्धिने दावने आ अभिमुख्येन फलस्य दात्रे पूष्णे पोषकाय एतन्नामकाय देवायापि<sup>२</sup> ॥ आकारस्य 'आङोऽनुनासिकछन्दसि' इति प्रकृतिभावः ॥ अच्छ अभिमुख्यगमनेन वोचेय स्तौमि ॥ 'वच परिभाषणे' । 'लिङ्याशिष्यङ्' । 'वच उम्' इति उम् । किंच अग्नेः वसुतातिं तत्संबन्धि धनमपि वोचेय स्तौमि तमेवाग्निम् ॥ १ ॥

श्रुतं मे मित्रावरुणा हवामोत श्रुतं सद्ने विश्वतः सीम् ।

श्रोतु नः श्रोतुरातिः सुश्रोतुः सुक्षेत्रा सिन्धुरद्भिः ॥ ६ ॥

श्रुतम् । मे । मित्रावरुणा । हवा । इमा । उत । श्रुतम् । सद्ने । विश्वतः । सीम् ।

श्रोतु । नः । श्रोतुरातिः । सुश्रोतुः । सुक्षेत्रा । सिन्धुः । अत्सभिः ॥ ६ ॥

हे मित्रावरुणा एतन्नामानौ अहोरात्राभिमानीदेवौ युवाम् इमा इमानि हवा<sup>३</sup> अस्मदाह्वानानि श्रुतं श्रुतम् । न केवलमस्मदाह्वानम् उत अपि च सद्ने यागगृहे विश्वतः उद्गात्रादिभिः सर्वतः क्रियमाणं सीम् एतत्स्तोत्रमपि श्रुतं श्रुतम् । किंच श्रोतुरातिः सर्वत्र श्रूयमाणधनः तादृशदानो वा सुश्रोतुः अस्मदाह्वानस्य सम्यक् श्रोता सिन्धुः जलाभिमानी देवः सुक्षेत्रा सुक्षेत्राणि अद्भिः वृष्टिजलैः हृदयन्निति शेषः । यद्वा । अस्मत्क्षेत्राणि अद्भिः सुक्षेत्राणि सस्यादिसमृद्धानि कुर्वन् नः हवं शृणोतु<sup>४</sup> । सुक्षेत्रत्वलाभाय<sup>५</sup> शृणोत्वित्यर्थः ॥ हवा इमा । उभयत्र विभक्त्या आकारः । श्रुतमित्यत्र 'बहुलं छन्दसि' इति विकरगस्य लृक् ॥

स्तुषे सा वा वरुण मित्र रातिर्गवां शता पृक्षयामेषु पजे ।

श्रुतरथे प्रियरथे दधानाः सद्यः पुष्टिं निरुन्धानासो अगमन् ॥ ७ ॥

स्तुषे । सा । वाम् । वरुण । मित्र । रातिः । गवाम् । शता । पृक्षयामेषु । पजे ।

श्रुतरथे । प्रियरथे । दधानाः । सद्यः । पुष्टिम् । निरुन्धानासः । अगमन् ॥ ७ ॥

हे मित्र हे वरुण देव वां युवाम् अहं स्तुषे स्तुवे । व्यत्ययेन मध्यमः । युवयोः संबन्धिनी सा प्रसिद्धा रातिः दानं शता शतानां शतसंख्यानाम् अपरिमितानां गवां संबन्धिनी असंख्यातगोविषया रातिः पजे कक्षीवति मयि पृक्षयामेषु । पृक्ष<sup>६</sup> इत्यकारान्तोऽप्यस्ति<sup>६</sup> । पृक्षाणामन्नानां नियमनं येषु स्तोत्रेषु यज्ञेषु वा तेषु निमित्तभूतेषु भवत्विति शेषः । किंच मित्रादयो देवाः श्रुतरथे सर्वत्र प्रसिद्धरथोपेतैः प्रियरथे प्रीयमाणरथयुक्ते सर्वदा रथप्रिये पजे च मयि एव दधानाः

१. क्ष-ञ-ट-स्वशरीरगतश्वेतत्वग्रोगस्य । २. क्ष-ञ-ट- देववापि । आकारः समुच्ये । ३. च-फ-मे हवा । ४. च-य-श्रोतु शृणोतु । ५. च-फ-सुक्षेत्रत्वादिलाभाय । ६. क्ष-ञ-ट-पृक्षेत्यकारान्तो घञि ।



प्रीतिं धारयन्तः<sup>१</sup> सद्यः आगमनानन्तरमेव<sup>२</sup> पुष्टिं गवादिषोषं<sup>३</sup> निरुन्धानासः अवरुन्धानाः<sup>४</sup> अस्मास्वेव स्थापयन्तः । यद्वा । मयि पुष्टिं दधानाः<sup>५</sup> कुर्वाणाः<sup>६</sup> निरुन्धानासः कृतामेव पुष्टिं मयि स्थिरां<sup>७</sup> कुर्वन्तः<sup>८</sup> अगमन् आगच्छन्तु ॥ रातिः । ‘ रा दाने ’ । आवे क्तिन् । ‘ मन्त्रे वृष ’ इत्यादिना क्तिन् उदात्तत्वम् । शता । ‘ सुपां सुलुक् ’ इति षष्ठ्याः पूर्वसवर्णदीर्घत्वम् । दधानाः । जुहोत्यादित्वात् शपः श्लुः । ‘ अभ्यस्तानामादिः ’ इत्याद्युदात्तत्वम् । अगमन् । गमेऽञ्जान्दसे लुङि ‘ मन्त्रे घस ’ इत्यादिना च्लेर्लुक् । ‘ गमहन ’ इति उपधालोपः ॥

अस्य स्तुषे महिमघस्य राधः सचा सनेम नहुषः सुवीराः ।

जनो यः पञ्चेभ्यो वाजिनीवानश्चावतो रथिनो मह्यं सूरिः ॥ ८ ॥

अस्य । स्तुषे । महिऽमघस्य । राधः । सचा । सनेम । नहुषः । सुऽवीराः ।

जनः । यः । पञ्चेभ्यः । वाजिनीऽवान् । अश्वाऽवतः । रथिनः । मह्यम् । सूरिः ॥ ८ ॥

महिमघस्य । महि महत् पूज्यं मघो धनमन्नं वा यस्य देवसंवस्य स तथोक्तः । तादृशस्य अस्य राधः धनं स्तुषे स्तुवे । व्यत्ययेन मध्यमः । धनलाभाय प्रभूतधनं देवसंघं स्तौमीत्यर्थः । किं च नहुषः । मनुष्यनामैतत् । परस्परस्नेहबन्धोपेता मनुष्या वयं कक्षीवन्तः सुवीराः शोभनपुत्राद्युपेताः सन्तः सचा सह परस्परैकमस्येन सनेम त्वदत्तं धनं संभजेम लभेमहि । देवसंघो विशेष्यते । यः जनः देवजनो यश्च देवसंघः पञ्चेभ्यः अङ्गिरोगोत्रोत्पन्नेभ्यः कक्षीवन्नयः । ‘ पञ्चा वा अङ्गिरसः ’ इति श्रुतेः । तेभ्यः वाजिनीवान् । वाजोऽन्नम् । तद्वती क्रिया वाजिनी । तथा तद्वान् भवति । यद्वा । एको मत्वर्यीयप्रत्ययश्छान्दसः । अस्मभ्यं प्रदेयेन दत्तेन<sup>१</sup> वा अन्नेन तद्वान् भवतीत्यर्थः । यश्च देवसंघः अश्वावतः बहुभिः तद्वत्तैरथैः तद्वतः रथिनः रथवतः मह्यं मे<sup>२</sup> सूरिः प्रेरको भवति । अश्वानां स्थानां<sup>३</sup> प्रेरयितारं देवसंघं स्तुषे<sup>४</sup> इत्यर्थः ॥ सुवीराः । ‘ वीरवीर्यौ च ’ इत्युत्तरपदाद्युदात्तत्वम् । अश्वावतः । अश्वशब्दस्य ‘ मन्त्रे सोमाश्च ’ इत्यादिना मनुषि दीर्घत्वम् ॥

जनो यो मित्रावरुणावभिध्रुगुपो न वां सुनोत्यक्ष्णयाध्रुक ।

स्वयं स यक्ष्मं हृदये नि धत्ते आप यदीं होत्राभिर्ऋतावा ॥ ९ ॥

जनः । यः । मित्रावरुणौ । अभिऽध्रुक । अपः । न । वाम् । सुनोति । अक्ष्णयाऽध्रुक ।

स्वयम् । सः । यक्ष्मम् । हृदये । नि । धत्ते । आप । यत् । ईम् । होत्राभिः । ऋतवा ॥ ९ ॥

हे मित्रावरुणौ युष्माकं यः जनः अभिध्रुक अभितो द्रोघा भवति अयष्टा भवतीत्यर्थः । यश्च अक्ष्णयाध्रुक वक्त्रेण मार्गेण द्रुहति अन्यथाप्रकारेण द्रुहति । द्रोहप्रकार उच्यते । वां युवाम्<sup>५</sup> अपः सोमरसान्<sup>६</sup> न सुनोति अभिषवं न करोति । युवाम् अतिक्रम्य अन्वदेवतार्थं सुनोतीत्यभिप्रायः ।

१. क्ष-ञ-ट-अवरुन्धाघा (नाः) अवरुध्य । २. क्ष-ञ-ट-तु दधानाः विदधानाः कुर्वाणाः ।

३. क्ष-ञ-ट-स्थिरीकुर्वन्तः सन्तः । ४. क्ष-च-झ-ञ-ट-न-अस्मभ्यं दत्तेन । ५. क्ष-ञ-ट-मम ।

६. च-फ-‘ स्थानाम् ’ नास्ति । ७. क्ष-ञ-ट-स्तुवे । ८. क्ष-ञ-ट-युवाभ्याम् ।

अयमेव अक्षययाद्रोहः<sup>१</sup> । 'सः मूढो द्विविधो जनः' स्वयं वयक्ष्मं व्याधिं हृदये स्वचित्ते नि धत्ते स्थापयति । अनुष्ठातृणां भोगान् पश्यन् व्यथितो भवतीत्यर्थः । 'यत्' लिङ्गव्यत्ययः । य उक्तविलक्षणः पुमान् व्रतावा यज्ञवान् परिगृहीतयज्ञः होत्राभिः । बाङ्नामैतत् । स्तुतिवाग्भिः ईदम् एनं सोम-रसम् आप व्याप्नोति । स्तुवन् सोममभिषुणोति इति<sup>२</sup> यावत्<sup>३</sup> । स नरः पृत्सु यातीति वक्ष्यमाणेन सह संबन्धः ॥ अभिधुक् । द्रुहेः 'सत्सुद्विष' इति क्तिप् । संहितायां<sup>४</sup> भष्मावच्छान्दसः<sup>५</sup> । ऋतावा इत्यत्र 'छन्दसीवनिपौ' इति सार्वथीयो वनिप् । 'अन्येषामपि दृश्यते' इति संहितायां दीर्घत्वम् ॥

स ब्राधतो नहुषो दंसुजूतः शर्धस्तरो नरां गूर्तश्रवाः ।

विसृष्टरातिर्याति बाळहसृत्वा विश्वासु पृत्सु सदमिच्छरः ॥ १० ॥

सः । ब्राधतः । नहुषः । दम्सुजूतः । शर्धःऽतरः । नराम् । गूर्तश्रवाः ।

विसृष्टरातिः । याति । बाळहऽसृत्वा । विश्वासु । पृत्सु । सदम् । इत् । शूरः ॥ १० ॥

हे मित्रावरुणौ युवां गतमन्त्रावसानोकलक्षणः<sup>४</sup> युष्मत्पूजको जनः दंसुजूतः दान्तैरश्वैः सुष्ठु प्रेरितः अत एव नरां नराणां शर्धस्तरः अतिशयेनाभिभविता । अथवा अतिशयेन बलवान् । नराणां स्वसमानानां मध्ये गूर्तश्रवाः उद्गूणदीप्तिः प्रख्यातान्नो वा विसृष्टरातिः अर्थिभ्यः प्रदत्तधनः एवं महानुभावः शूरः सन् विश्वासु पृत्सु सर्वेषु जन्त्रेषु संग्रामेषु ब्राधतः । महन्नामैतत् । हिंसकान् महतोऽपि नहुषः । मनुष्यनामैतत् । मनुष्यान् शत्रून् प्रति बाळहसृत्वा भृशं सतां<sup>५</sup> अशङ्कितगमनः<sup>६</sup> सन् सदमित् सदैव याति गच्छति ॥ दंसुजूतः । दामेर्विच्<sup>६</sup> । 'तृतीया कर्मणि' इति पूर्वपदप्रकृति-स्वरत्वम् । गूर्तश्रवाः । 'गुरी उद्यमने' । 'नसत्तनिषत्' इत्यादौ निपातनात् निष्ठानत्वाभावः । विसृष्टरातिः । विपूर्वात् सृजतेः कर्मणि निष्ठा । 'गतिरनन्तरः' इति गतेः प्रकृतिस्वरत्वम् । बहुव्रीहौ पूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वेन स एव शिष्यते । पृत्सु । 'पदादिषु मांसृस्सूनानामुपसंस्थानम्' इति पृतना-शब्दस्य पृदादेशः । 'सावेकाचः' इति विभक्तेरुदात्तत्वम् । बाळहसृत्वा । सर्वैः 'अन्येभ्योऽपि दृश्यन्ते' इति कनिप् ॥ ॥ २ ॥

अध गमन्ता नहुषो हवँ सुरेः श्रोता राजानो अमृतस्य मन्द्राः ।

नभोजुवो यन्निरवस्य राधः प्रशस्तये महिना रथवते ॥ ११ ॥

अध । गमन्त । नहुषः । हवँम् । सुरेः । श्रोत । राजानः । अमृतस्य । मन्द्राः ।

नभःऽजुवः । यत् । निरवस्य । राधः । प्रशस्तये । महिना । रथऽवते ॥ ११ ॥

१. क्ष-ज-ट-द्रोहः । २. क्ष-ज-ट-इति यावत् नास्ति । ३. क्ष-ज-ट-संहितायां भष्मावच्छान्दसः नास्ति । ४. क्ष-ज-ट-स उक्तलक्षणः । ५. क्ष-ज-ट-सत्वा अविशङ्कितगमनः । ६. क्ष-ज-ट-दमेर्विच् ।

हे <sup>१</sup>राजानः राजमानाः सर्वस्य<sup>२</sup> ईश्वरा<sup>३</sup> वा<sup>४</sup> हे<sup>५</sup> <sup>६</sup>मन्त्राः मादयितारः यूयम् <sup>७</sup>अमृतस्य  
अमरणस्य <sup>८</sup>सूरेः स्तोत्रादिप्रेरकस्य <sup>९</sup>नहुषः मनुष्यस्य मम <sup>१०</sup>हवम् आह्वानं <sup>११</sup>श्रोत शृणुत । ‘बहुलं  
छन्दसि’ इति शपो लुक् । अमृतस्य इत्यत्र बहुव्रीहौ ‘नजो जरमरमित्रमृताः’ इत्युत्तरपदाद्युदात्तत्वम् ।  
<sup>१२</sup>अथ अथ श्रवणानन्तरं <sup>१३</sup>मन्त आगच्छत । गमे<sup>१४</sup>छान्दसो लङ् । मध्यमबहुवचनस्य व्यत्ययेन झः ।  
‘बहुलं छन्दसि’ इति शपो लुक् । ‘गमहनं’ इत्युपधालोपः । किमर्थमागमनम् । उच्यते । <sup>१५</sup>नभो-  
जुवः नभसि व्याप्ता यूयं <sup>१६</sup>यत् यस्मात् <sup>१७</sup>निरवस्य निर्गतरक्षकस्य युष्मद्व्यतिरेकेण रक्षकान्तररहि-  
तस्य । अथवा । निर्गतो मुखादुच्चरितो रवः शब्दः स्तोत्ररूपो यस्य तादृशस्य <sup>१८</sup>रथवते रथवतो यजमा-  
नस्य । षष्ठ्यर्थे चतुर्थी । <sup>१९</sup>महिना महिम्ना माहात्म्येन । मकारलोपश्छान्दसः । तेन युक्तं <sup>२०</sup>राधः समृद्धि-  
साधनं हविलक्षणं संराधकं स्तोत्रं वा <sup>२१</sup>प्रशस्तये प्रशंसितुं कामयध्वे । तस्मादाह्वानं शृणुत आगच्छत  
चेति ॥

एतं शर्धं धाम यस्य सूरैरित्यवोचन्दशतयस्य नंशे ।

द्युम्नानि येषु वसुताती रारन्विश्वे सन्वन्तु प्रभृथेषु वाजम् ॥ १२ ॥

एतम् । शर्धम् । धाम् । यस्य । सूरैः । इति । अवोचन् । दशतयस्य । नंशे ।

द्युम्नानि । येषु । वसुतातिः । ररन् । विश्वे । सन्वन्तु । प्रभृथेषु । वाजम् ॥ १२ ॥

<sup>१</sup>यस्य <sup>२</sup>सूरैः हविरादिप्रेरकस्य यजमानस्य संबन्धिनः <sup>३</sup>दशतयस्य दशेन्द्रियसंबन्धकत्वेन  
दशावयवस्यान्नस्य <sup>४</sup>नंशे प्राप्तये वयम् आहूताः स्मृतस्मै यजमानाय <sup>५</sup>एतम् इदानीं दातव्यत्वेन  
वर्तमानं <sup>६</sup>शर्धं परेषामभिभावकमन्नं तत्प्राप्तिहेतुं<sup>७</sup> बलं<sup>८</sup> वा <sup>९</sup>धाम विदधाम करवाम <sup>१०</sup>इत्यवोचन्  
देवाः ॥ धाम । दधातेर्लुङि ‘गातिस्था’ इति सिचो लुक् । वचेः अकारस्य उम् । ‘अस्यतिवक्ति’  
इत्यादिना च्लेः अङ् ॥ <sup>११</sup>येषु<sup>१२</sup> देवेषु <sup>१३</sup>द्युम्नानि द्योतमानान्यद्भानि <sup>१४</sup>वसुतातिः वसूनां धनानां तातिः विस्तार-  
रश्च<sup>१५</sup> वसून्धेव वा<sup>१६</sup> ररन् रमन्ते ऋशम् ॥ तातिः । तनोतेः क्तिनि व्यत्ययेन आत्वम् । मरद्बृथा-  
दित्वात् पूर्वपदान्तोदात्तत्वम् । यद्वा । स्वार्थिकस्तात्तिल् । रारन्निति रमतेर्यङ्लुगन्तस्य लङि  
रूपम् । ते <sup>१७</sup>विश्वे सर्वे देवाः <sup>१८</sup>प्रभृथेषु प्रकृष्टभरणेषु यागेषु <sup>१९</sup>वाजम् अन्नं <sup>२०</sup>सन्वन्तु ददतु प्रयच्छन्तु ॥  
‘षणु दाने’ ॥ यद्वा । यस्य सूरैः स्वभूतस्य च<sup>२१</sup> दशतयस्य दश चमसेष्ववस्थितस्य सोमस्य प्राप्तये  
वयमाहूताः स्म तस्मै एतं शर्धं धाम इत्यवोचन् । यस्मादेवं तस्मात् प्रभृथेषु यागेषु वाजं तादृशं  
सोमलक्षणमन्नं विश्वे देवाः सन्वन्तु संभजन्ताम् ॥ ‘वन पण संभक्तौ’ इत्यस्य व्यत्ययेन उग्रत्ययः ॥  
कीदृशेषु यज्ञेषु । येषु वसुतातिः वसूनां हविलक्षणानां धनानां वा विस्तारयितारः क्रत्विजः । वचन-  
व्यत्ययः । द्युम्नानि द्योतमानानि हवींषि ररन् ददति ॥ ‘रा दाने’ । लेटि छान्दसः शपः श्लुः ।  
‘छन्दस्युभयथा’ इति आर्धधातुकत्वात् ‘आतो लोप इटि च’ इति आकारलोपः । अत एव  
‘अभ्यस्तानामादिः’ इत्याद्युदात्तत्वाभावश्च ॥

१. क्ष-ज-ट-सर्वे देवाः । २. क्ष-ज-ट-न-‘वा’ नास्ति । ३. च-फ-विश्वेदेवाः । ४. च-फ-  
लुङ् । ५. क्ष-ज-ट-समृद्धिसाधनं धनम् । ६. क्ष-ज-ट-तत्प्राप्तिहेतुभूतबलम् । ७. क्ष-ज-ट-येषु च ।  
८. क्ष-ज-ट-विस्तारः स च । ९. क्ष-ज-ट-‘वा’ नास्ति । १०. क्ष-ज-ट-‘च’ नास्ति ।

मन्दा॑महे दश॑तयस्य धा॒सेद्वि॑र्यत्पञ्च॒ विभ्र॑तो॒ यन्त्य॑न्ना ।

किमि॒ष्टाश्च॑ इष्ट॒रश्मि॑रेत ई॒शाना॑सस्तरु॒ष ऋ॒जते॑ नृन् ॥ १३ ॥

मन्दा॑महे । दश॑तयस्य । धा॒सेः । द्विः । यत् । पञ्च । विभ्र॑तः । यन्ति॑ । अन्ना ।

किम् । इष्ट॒रश्मिः । इष्ट॒रश्मिः । एते । ई॒शाना॑सः । तरु॒षः । ऋ॒जते॑ । नृन् ॥ १३ ॥

‘मन्दा॑महे स्तुमो वयं देवान् ॥ ‘मदि स्तुतौ’ । इदित्त्वात् जुम् ॥ किमर्थम् । ‘दश॑तयस्य ‘धा॒सेः’ दशेन्द्रियवृत्तिसाधनत्वेन दशावयवस्य अन्नस्य ‘यत्’ यस्मात् ‘द्विः’ पञ्च दशविधानि अन्नानि । दश-चमसगृहीतत्वाद्दशस्य दशविधत्वम् । एवंविधम् अन्नं ‘विभ्र॑तः’ धारयन्तो दश चमसाध्वर्यवः ‘यन्ति॑’ होमाय गच्छन्ति आहवनीयं प्रति । यद्वा । ‘आश्वमेधिकानि दशान्नानि जुहोति’ इत्या-ज्ञातानि आज्यमध्वादीनि दशविधान्यन्नानि विश्वेभ्यो देवेभ्यो होतुं धारयन्तो यन्ति यदा तदा मन्दा-महे इति । न च इष्टाश्चप्रभृतीन् यष्टून् विहाय कस्मात् अस्मान्प्रति आगमिष्यन्तीति वाच्यम् । ‘तरु॒षः’ शत्रूणां तारकान् ॥ तरतेरौणादिक उसिन् ॥ ‘नृन्’ नेतृन् कर्मणाम्<sup>१</sup> एवं महानुभावान् वरुणादीन् ‘इष्टाश्चः’ एतन्नामको राजा ‘किम्’ ‘ऋ॒जते’ किं प्रसाधयति । तथा ‘इष्ट॒रश्मिः’ च किमृजते । ‘एते’ इदानीं वर्तमानाः ‘ई॒शाना॑सः’<sup>२</sup> पृथिव्या ईशरा राजानश्च किं प्रसाधयन्ति । यद्वा । येषां स्तोतृणामस्माकमेते स्तुता देवा ईशानासः स्वामिनः किल तादृशान् तरुषः शत्रूणां तारकान् नृन् कर्मनिर्वाहकान् अस्मान् इष्टाश्चादयः किं साधयन्ति<sup>३</sup> किमुपद्रवन्ति न प्रभवन्तीत्यर्थः ॥

हिर॑ण्यकर्णं मणि॒ग्रीव॑मर्णस्तन्नो विश्वे॑ वरि॒वस्य॑न्तु दे॒वाः ।

अ॒र्यो गिरः॑ स॒द्य आ ज॒ग्मुषी॑रोस्त्राश्चाक॒न्तु॒भये॑ष्व॒स्मे ॥ १४ ॥

हिर॑ण्यऽकर्णम् । मणि॒ग्रीव॑म् । अर्णः । तत् । नः । विश्वे॑ । वरि॒वस्य॑न्तु । दे॒वाः ।

अ॒र्यः । गिरः॑ । स॒द्यः । आ । ज॒ग्मुषीः । आ । उ॒त्ताः । चाक॑न्तु । उ॒भये॑षु । अ॒स्मे इति॑ ॥ १४ ॥

‘हिर॑ण्यकर्णं हिरण्यविकारकुण्डलाद्युपेतकर्णं ‘मणि॒ग्रीवं’ रत्नाद्युपेतकण्ठम् । एतद्द्वयं सर्वावयवस्या-प्युपलक्षणम् । एवं सर्वाङ्गाभरणयुक्तम् ‘अर्णः’ अरणीयं रूपं तद्वन्तं पुत्रादिकमित्यर्थः । उक्तलक्षणमस्म-दीयं रूपं वा ‘नः’ अस्माकं ‘विश्वे’ सर्वे ‘देवाः’ ‘वरि॒वस्य॑न्तु’ परिचरन्तु प्रयच्छन्वित्यर्थः । ‘अ॒र्यः’ अरणीयो विश्वेषां देवानां संघः<sup>४</sup> ‘ज॒ग्मुषीः’ स्तोतुर्मुखाङ्गिर्गच्छन्तीः ‘गिरः’ स्तुतीः ‘उ॒त्ताः’<sup>५</sup> । विकारे<sup>६</sup> प्रकृतिशब्दः । क्षीराज्यादीनि हवींषि च ‘सद्यः’ अस्मदागमनानन्तरमेव ‘चाक॑न्तु’ कामयन्ताम् ॥ छान्दसः शपः श्लुः परस्मैपदं च । यद्वा । यङ्लुकि नुगभावः ॥ आ चाकन्त्विति वा योज्यम् । पर्याप्तं कामयन्तामित्यर्थः । केप्त्विति तदुच्यते । ‘अस्मे’ अस्माकं संबन्धिषु ‘उ॒भये॑षु’ स्तोतृषु यष्टृषु च । यद्वा । अस्माकमुभयेषु ऐहिकामुष्मिकविषयेषु उभयविधेषु फलेषु ॥

१. ज-ज्ञ-त-व-जुहति । २. क्ष-ञ-ट-कर्मणः । ३. क्ष-ञ-ट-अन्ये ईशानासः । ४. क्ष-ञ-ट-प्रसाधयन्ति । ५. न-च-ज्ञ-सद्यः । ६. क्ष-ञ-ट-उत्ताः आ । ७. ष-अत्र विकारे ।

चत्वारो मा मशर्शरस्य शिश्वस्त्रयो राज्ञ आयवसस्य जिष्णोः ।

रथो वां मित्रावरुणा दीर्घाप्साः स्यूमगमस्तिः सूरौ नाद्यौत् ॥ १५ ॥

चत्वारः । मा । मशर्शरस्य । शिश्वः । त्रयः । राज्ञः । आयवसस्य । जिष्णोः ।

रथः । वाम् । मित्रावरुणा । दीर्घाप्साः । स्यूमगमस्तिः । सूरः । न । अद्यौत् ॥ १५ ॥

मा मां कक्षीवन्तं मशर्शरस्य । मशकीकृत्य शृशं शृणोति<sup>१</sup> शारयति वा अमित्रानिति मश-  
शरः । एतन्नामकस्य राज्ञः शिश्वः शिशवः शिशुवदप्रबुद्धाः चत्वारः पुत्राः बाधन्ते<sup>२</sup> इति शेषः ॥  
शिशुशब्दस्य 'जसादिषु छन्दसि वाचनम्' इति गुणाभावः ॥ तथा आयवसस्य सर्वतः प्राप्ता-  
न्नस्य एतन्नामः राज्ञः जिष्णोः जयशीलस्य पुत्राः त्रयः तेषु बाधन्ते इति शेषः । हे मित्रावरुणा  
एतन्नामानौ देवौ वां युवयोः संबन्धी रथः दीर्घाप्साः । अप्स इति रूपनाम । अतिविस्तृतरूपः  
स्यूमगमस्तिः । स्यूममिति सुखनाम । सुखकरदीप्तिः सन् सूरौ न सूर्य इव अद्यौत् द्योतताम् ।  
उक्तानाम् अस्मद्विरोधिनां पुरतः स्फुरन्<sup>३</sup> भयजनको भवत्वित्यर्थः ॥ द्युतेः 'छन्दसि लुङ्लङ्लिटः'  
इति लुङ् । 'द्युद्भयो लुङि' ( पा. सू. १. ३. ९१ ) इति परस्मैपदम् । 'सिचि<sup>४</sup> वृद्धिः परस्मै-  
पदेषु' ( पा. सू. ७. २. १ ) इति वृद्धिः<sup>४</sup> । 'बहुलं छन्दसि' इति इडभावे हल्ङ्यादिसंयोगान्त-  
लोपौ । यद्वा । 'द्यु अभिगमने' । आदादिकः । छान्दसे लङि 'उतो वृद्धिर्लुकि हलि' ( पा. सू.  
७. ३. ८९ ) इति वृद्धिः ॥ ॥ ३ ॥

'कदिथा' इत्यस्मिन् अष्टादशेऽनुवाके षट् सूक्तानि । तत्र 'पृथू रथः' इति तृतीयं सूक्तं  
त्रयोदशचमम् । अत्रानुक्रमणिका—'पृथुः सप्तोपस्ये तु' इति । दीर्घतमसः पुत्रः कक्षीवानृषिः 'ऋषि-  
श्चान्यस्मादेषः' इति परिभाषितत्वात् । अनादेशपरिभाषया त्रिष्टुप् छन्दः । तुशब्दप्रयोगात् इदमादिके  
सूक्ते<sup>५</sup> उषोदेवताके । प्रातरनुवाके उपस्ये क्रतावस्य कोत्तरस्य च विनियोगः । 'अथोषस्यः' इति  
खण्डे सूत्रितं—'पृथू रथ इति सूक्ते प्रत्यङ्गिरित्यष्टौ' ( आश्व. श्रौ. ४. १४ ) इति । तथाध्विनशब्दे  
इदमादिसूक्तद्वयस्य विनियोगः 'प्रातरनुवाकन्यायेन' ( आश्व. श्रौ. ६. ५ ) इत्यतिदिष्टत्वात् ।

पृथू रथो दक्षिणाया अयोज्यैनं देवासो अमृतासो अस्थुः ।

कृष्णादुदस्थादर्या विहायाचिकित्सन्ती मानुषाय क्षयाय ॥ १ ॥

पृथुः । रथः । दक्षिणायाः । अयोजि । आ । एनम् । देवासः । अमृतासः । अस्थुः ।

कृष्णात् । उत् । अस्थात् । अर्या । विहायाः । चिकित्सन्ती । मानुषाय । क्षयाय ॥ १ ॥

दक्षिणायाः प्रबुद्धायाः स्वव्यापारकुशलायाः उषोदेवतायाः पृथुः विस्तीर्णः रथः अयोजि  
अश्वैर्युक्तः संनद्धोऽभूत् । अत्र यद्यपि देवताविशेषो न श्रुतः तथापि उपस्यत्वात् उपस इति गम्यते ।

१. क्ष-ज-ट-शृणाति । २. क्ष-ज्ञ-ज-ट-न-मां बाधन्ते । ३. क्ष-ज-ट-न-स्फुरतु । ४. क्ष-ज-ट-  
वदत्रजेति वृद्धिः । ५. क्ष-ज-ट-द्वे सूक्ते ।

१एनं संनद्धं रथम् १अमृतासः अमरणधर्माणः १देवासः देवनशीलाः हविर्भाजो देवाः १आ १अस्थुः  
आस्थितवन्तः देवयजनं गन्तुमारूढाः इत्यर्थः । अनन्तरं सा उषाः १कृष्णात् निकृष्टवर्णात् नैशात् तमसः  
सकाशात् १उदस्थात् उत्थिता अभूत् । ‘ कृष्णं कृष्यतेनिकृष्टो वर्णः ’ ( निरु. २. २० ) इति यास्कः ।  
कीदृशी<sup>१</sup> सा<sup>१</sup> । १अर्या अरणीया पूजनीया १विहायाः विविधगमनयुक्ता महती वा । विहाया इति  
महन्नाम ‘ विहायाः यद्वाः ’ ( नि. ३. ३. १२ ) इति तन्नामसु पाठात् । १मानुषाय १क्षयाय मनुष्याणां  
निवासाय १चिकित्सन्ती अन्धकारनिवारणरूपां चिकित्सां कुर्वती तमो निवारयन्तीत्यर्थः<sup>२</sup> ॥

पूर्वा विश्वस्माद्भुवनादबोधि जयन्ती वाजं बृहती सनुत्री ।

उच्चा व्यख्यद्युवतिः पुनर्भूरोषा अगन्प्रथमा पूर्वहूतौ ॥ २ ॥

पूर्वा । विश्वस्मात् । भुवनात् । अबोधि । जयन्ती । वाजम् । बृहती । सनुत्री ।

उच्चा । वि । अख्यत् । युवतिः । पुनःऽभूः । आ । उषाः । अगन् । प्रथमा । पूर्वहूतौ ॥ २ ॥

१विश्वस्मात् १भुवनात् सर्वस्मात् सुसाद्भूतजातात् १पूर्वा प्रथमा सती इयम् उषाः १अबोधि  
बुद्धा अभूत् । उषाःकालमवगत्य हि पश्चात् सर्वे प्राणिनः प्रतिबुध्यन्ते । कीदृशी सा । १वाजं गमनशीलं  
प्रकाशं<sup>३</sup> निर्वर्त्य<sup>३</sup> अन्धकारं १जयन्ती पराभवं कुर्वती । यद्वा । वाजशब्दोऽन्ननामसु पठितत्वादन्ननाम ।  
‘ अन्नं वै वाजः ’ ( श. ब्रा. ९. ३. ४. १; तै. ब्रा. १. ३. ६. २ ) इति श्रुतेश्च । यजमानार्थम् अन्नं  
संपादयन्ती । १बृहती महती १सनुत्री सर्वं जगत्संभजन्ती दात्री वा प्रकाशस्य । किंच सा उषाः १उच्चा  
उच्चैरुन्नता सती १व्यख्यत् विचष्टे सर्वं जगत् पश्यति<sup>४</sup> इत्यर्थः । कीदृशी सा । १युवतिः मिश्रणशीला  
नित्ययौवना वा १पुनर्भूः पुनःपुनर्वर्तमानशीला प्रतिदिनं वर्तमानत्वात्<sup>५</sup> । सा १उषाः १पूर्वहूतौ सत्यां  
१प्रथमा मुख्य्या प्रकृष्टा सती १आ १अगन् देवयजनदेशं प्रत्यागच्छति । ‘ प्रथम इति मुख्यनाम प्रतमो  
भवति ’ ( निरु. २. २२ ) इति यास्कः । इतरदेवेभ्यः पूर्वमाहूता सती शीघ्रमेवागच्छतीत्यर्थः ॥

यदद्य भागं विभजासि नृभ्य उषो देवि मर्त्यत्रा सुजाते ।

देवो नो अत्र सविता दमूना अनागसो वोचति सूर्यीय ॥ ३ ॥

यत् । अद्य । भागम् । विऽभजासि । नृऽभ्यः । उषः । देवि । मर्त्यऽत्रा । सुऽजाते ।

देवः । नः । अत्र । सविता । दमूनाः । अनागसः । वोचति । सूर्यीय ॥ ३ ॥

१सुजाते शोभनजनने १देवि देवनशीले हे १उषः उषाःकालाभिमानिदेवते<sup>६</sup> १मर्त्यत्रा मनुष्याणां  
पालयित्री त्वम् १अद्य अस्मिन् काले १नृभ्यः मनुष्येभ्यः १यत् यं १भागं भजनीयं स्वकीयप्रकाशस्यांशं

१. क्ष-ञ-ट-किं कुर्वती । २. क्ष-ञ-ट-‘ निवारयन्तीत्यर्थः ’ इत्यस्यानन्तरं ‘ गुपतिज्जकिङ्क्षुः इति  
व्याधिप्रतिकारे सन् ’ इत्याधिकम् । ३. क्ष-ञ-ट-प्रकाशनिवर्त्यम् । ४. क्ष-ञ-ट-पश्यति । मन्त्रेष्वेति  
च्लेर्लुक् । ५. क्ष-ञ-ट-पुनर्वर्तमानत्वात् । ६. क्ष-ञ-ट-उषाःकालाभिमानिदेवि ।

विभजासि<sup>१</sup> विभज्य ददासि । यद्वा । मर्त्येना मर्त्येषु मध्ये नृभ्यः<sup>२</sup> यजमानेभ्यः<sup>३</sup> देवानां भागं विभज्य ददासि<sup>४</sup> । उपसि प्रवृत्तायां हविषो दीयमानत्वात् उपसो दातृत्वमुपचर्यते । अत्र अस्मिन् भागविषये दमूनाः यजमानेभ्यः अभिमतफलदानमनाः<sup>५</sup> । ‘ दमूना दममना वा दानमना वा दान्तमना वा ’ ( निरु. ४. ४ ) इति निहक्तवचनम् । तादृशः सविता प्रेरकः देवः नः अस्मान् अनागसः वोचति अवापान् यागयोग्यान् ब्रवीतु अनुगृह्णातु इत्यर्थः<sup>६</sup> । किमर्थम् । सूर्याय अस्मद्यागदेशं प्रति सूर्यस्यागमनार्थम् ॥

गृहं गृहमहना यात्यच्छा दिवेदिवे अधि नामा दधाना ।

सिषासन्ती द्योतना शश्वदागादग्रमग्रमिहजते वसूनाम् ॥ ४ ॥

गृहम् गृहम् । अहना । याति । अच्छ । दिवेऽदिवे । अधि । नाम । दधाना ।

सिषासन्ती । द्योतना । शश्वत् । आ । अगात् । अग्रम् अग्रम् । इत् । भजते । वसूनाम् ॥ ४ ॥

अहना । उषो नामैतत् । ‘ अहना द्योतना ’ ( नि. १. ८. ११ ) इति तन्नामसु पाठात् । सा देवी दिवेदिवे प्रत्यहम् । ‘ दिवेदिवे द्यविद्यवि ’ ( नि. १. ९. ११ ) इति अहर्नामसु पाठात् । गृहं गृहं तत्तच्छज-गृहम् अच्छ अभिमुख्येन याति गच्छति । कीदृशी<sup>७</sup> । अधि अधिकं नाम नमनं प्रह्वत् प्रतिगृहम् उद्योगं प्रकाशनरूपं दधाना धारयन्ती । यद्वा । अधि दधाना अधिकं धारयन्ती । किंच सिषासन्ती संभक्तुमिच्छन्ती द्योतना कृत्स्नं जगत् द्योतनशीला शश्वत् प्रतिदिनम् आगात् आगच्छति । पूर्वं यातीत्युक्तत्वात् पुनः आगादिति वचनमावश्यकत्वाद्व्योतनार्थम् । आगत्य च वसूनां धनानां हविलक्षणानाम् अग्रमग्रमित् तत्तच्छ्रेष्ठभागं<sup>८</sup> भजते सेवते स्वीकरोतीत्यर्थः ॥

भगस्य स्वसा वरुणस्य जामिरुषः सूनृते प्रथमा जरस्व ।

पश्चा स दध्या यो अघस्य धाता जयेम तं दक्षिणया रथेन ॥ ५ ॥

भगस्य । स्वसा । वरुणस्य । जामिः । उषः । सूनृते । प्रथमा । जरस्व ।

पश्चा । सः । दध्याः । यः । अघस्य । धाता । जयेम । तम् । दक्षिणया । रथेन ॥ ५ ॥

सूनृते सुष्ठु मनुष्याणां नेत्रि उषः हे उषोदेवते भगस्य सर्वैर्भजनीयस्य आदित्यस्य स्वसा असि स्वसुस्थानीयासि । तेन सहोत्पद्यमानत्वात् तद्वत्पूज्येत्यर्थः । तथा वरुणस्य तमोवारकस्य सवितु-देवस्य जामिः<sup>९</sup> असि भगिनीस्थानीयासि<sup>१०</sup> । एकस्मिन्नेव स्थाने उत्पद्यमानत्वात् । जनयन्त्युत्पादयन्ति

१. च-फ-विभजासि विभजसि । २. क्ष-नृभ्यो नेतृभ्यः; ३. क्ष-ज-ट-नतृभ्यः । ४. क्ष-ज-ट-‘ ददासि ’ इत्यस्यानन्तरं ‘ देवमनुष्येत्यादिना व्रन् ’ इत्यधिकम् । ५. क्ष-ज-ट-अभिमतफलदानमनाः यद्वा दान्तमनाः । ६. क्ष-ज-ट-इत्यर्थः । अव्ययपूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वम् । ७. क्ष-ज-ट-कीदृशी सा ८. क्ष-ज-ट-अप्रातिहृतम् । ९. क्ष-ज-ट-तत्तच्छ्रेष्ठं भागम् १०. त-जामिः असि भगिनी यस्यादित्यस्य स्वसा असि स्वसुस्थानीयासि ।



अस्यामपत्यम् अन्ये इति जामिः । यद्वा । जमति गच्छति स्वोत्पत्तिस्थानात् अन्यत्रेति । उक्तनिर्वचनद्वयम् अभिप्रेत्य यास्क आह—‘ न जामये भगिन्यै जामिरन्येऽस्यां जनयन्ति जामपत्यं जमतेर्वा स्याद्व्रतिकर्मणो निर्गमनप्राया भवति ’ ( निरु. ३. ६ ) इति । तादृशी स्वं प्रथमा इतरदेवेभ्यः पूर्वा उत्कृष्टा वा सती ऽजरस्व स्तुता भव । जरतिः स्तुत्यर्थः । ‘ जरा स्तुतिर्जरतेः स्तुतिकर्मणः ’ ( निरु. १०. ८ ) इति यास्कः । ऽपश्चा पश्चात् त्वत्प्रीत्यनन्तरं ऽयः ऽअवस्य ऽधाता यः कश्चिदुःखस्य तदुत्पादकपापस्य वा धारयितास्ति ऽसः ऽदध्याः गच्छन्तु । वचनव्यत्ययः । दध्यतिर्गत्यर्थः । ‘ दध्यति दध्नोति ’ ( नि. २. १४. ६१ ) इति गत्यर्थेषु पाठात् । यदि स पापी बलीयान् ऽतं ऽदक्षिण्या प्रवृद्धया सहायभूतया त्वया ऽरथेन अस्मदीयरथादिसाधनेन च ऽजयेम ॥ ॥ ४ ॥

उदीरतां सूनृता उत्पुंरंधीरुदग्रयः शुशुचानासो अस्थुः ।

स्पर्हा वसूनि तमसापगूळहाविष्कृण्वन्त्युषसो विभातीः ॥ ६ ॥

उत् । ईरताम् । सूनृताः । उत् । पुंरंधीः । उत् । अग्रयः । शुशुचानासः । अस्थुः ।

स्पर्हा । वसूनि । तमसा । अपगूळहा । आविः । कृण्वन्ति । उषसः । विभातीः ॥ ६ ॥

ऽसूनृताः प्रियसस्यात्मिकाः वाचः<sup>१</sup> उदीरताम् उद्गच्छन्तु । हे ऋत्विजः उत्कृष्टं यथा भवति तथा स्तोत्रं प्रवर्तयध्वम्<sup>२</sup> । तथा ऽपुंरंधीः पुंरंधयः । पुंरं शरीरं यासु धीयते याभिर्वा ताः पुंरंधयः प्रज्ञाः प्रयोगविषयाः । ताः अपि उन्मिषन्तु । प्रज्ञोपलक्षितानि कर्माणि प्रवर्तन्तामित्यर्थः । यद्यपि प्राणवायुना शरीरं धार्यते तथापि ‘ यो वै प्राणः सा प्रज्ञा या वा प्रज्ञा स प्राणः ’ ( कौ. उ. ३. ३ ) इति श्रुतेः प्राणप्रज्ञयोरैकत्वात् प्रज्ञायाः शरीरधारणमविरुद्धम् । तथा ऽअग्रयः आहवनीयाद्याः ऽशुशुचानासः अत्यन्तं दीप्यमानाः ऽउत् ऽअस्थुः उत्तिष्ठन्तु<sup>३</sup> प्रज्वलयन्तु<sup>४</sup> इत्यर्थः । किमर्थमेवमिति तदुच्यते । यतः ऽविभातीः विविधं भासमानाः ऽउषसः उपोदेवताः ऽतमसा अपगूळहानि<sup>५</sup> अन्धकारेणालयन्तं गोपितानि ऽस्पर्हा स्पृहणीयानि ऽवसूनि वासयोग्यानि यज्ञसाधनभूतहविरादीनि ऽआविष्कृण्वन्ति यथावस्तु प्रकटीकुर्वन्ति<sup>६</sup> तस्मात् स्तोत्रादिकं कुर्वन्तिवत्यर्थः ॥

अपान्यदेत्यभ्यर्च्यदेति विषुरूपे अहनी सं चरेते ।

परिक्षितोस्तमो अन्या गुहाकरद्यौः शोशुचता रथेन ॥ ७ ॥

अप । अन्यत् । एति । अमि । अन्यत् । एति । विषुरूपे इति विषुरूपे । अहनी इति । सम् ।

चरेते इति ॥ परिक्षितोः । तमः । अन्या । गुहा । अकः । अद्यौत् । उषाः । शोशुचता । रथेन ॥ ७ ॥

इदानीम् अहोरात्रस्तुतिद्वारा उषाः स्तूयते । ऽविषुरूपे वक्ष्यमाणप्रकारेण नानारूपे ऽअहनी अहश्च रात्रिश्चोभे ऽसं ऽचरेते । समित्येकीभावे । सहैव अव्यवधानेन चरतः । अत्राहः साहचर्यात्

१. क्ष-ज-ट-स्तुतिरूपा वाचः । २. क्ष-ज-ट-प्रवर्तयध्वम् । ईरं गतौ । अदादिकः । ३. क्ष-ज-ट-उद्गता भवन्तु । ४. च-फ-प्रज्वलयन्तु । ५. च-फ-अपगूळहा अपगूळहानि । ६. क्ष-ज-ट-प्रकाशीकुर्वन्ति ।

तत्प्रतियोगित्वाच्च रात्रिरपि अहः इत्युच्यते । उत्तरत्र सन्त्रान्तरे अयमेवार्थः स्पष्टः<sup>१</sup> आज्ञातः ‘अहश्च कृष्णमहरजुर्न च वि वर्तेते रजसी वेद्याभिः’ ( क. सं. ६. ९. १ ) इति । तयोर्मध्ये<sup>२</sup> अन्यत् रात्रिरूपमहः<sup>३</sup> अप<sup>४</sup> एति अपगच्छति प्रतिलोमं गच्छति वा । ‘अपेक्षेतस्य प्रातिलोम्यम्’ ( निरु. १. ३ ) इति यास्कः । अन्यत् च दिवसाख्यमहः<sup>५</sup> अभि<sup>६</sup> एति आभिमुख्येन गच्छति । ‘अभीत्याभिमुख्यम्’ ( निरु. १. ३ ) इति यास्कः<sup>७</sup> । रात्र्यां<sup>८</sup> प्रतिनिवृत्तायाम् अहः अभिमुखमागच्छतीत्यर्थः । विषुरूपे सं चरेते इति यदुक्तं तदेव स्पष्टीक्रियते । परिश्रितोः पर्यायेण निवसतोः परिक्षपयतोर्वा । प्राणिनाम् अहःसु अतीतेषु आयुषः क्षयात् परिक्षपणं प्रसिद्धम् । तयोर्मध्ये<sup>९</sup> अन्या रात्रिः<sup>१०</sup> तमः तमोरूपा<sup>११</sup> गुहा<sup>१२</sup> पदार्थानां गूहनम्<sup>१३</sup> अकः करोति<sup>१४</sup> । अन्या अहरेकदेशभूता च<sup>१५</sup> उषाः<sup>१६</sup> शोशुचता भृशं दीप्तेन<sup>१७</sup> रथेन<sup>१८</sup> अद्यौत् । द्योतते प्रकाशते प्रकाशयति वा सर्वम् । रात्रिः तमोरूपत्वात्<sup>१९</sup> सर्वं जगत् आवृणोति । उषास्तु सर्वान् भावान् प्रकाशयति इत्युपसः स्तुतिः ॥

सदृशीरद्य सदृशीरिदु श्वो दीर्घं सचन्ते वरुणस्य धाम ।

अनवद्यास्त्रिंशत् योजनान्येकैका क्रतुं परि यन्ति सद्यः ॥ ८ ॥

सदृशीः । अद्य । सदृशीः । इत् । ऊँ इति । श्वः । दीर्घम् । सचन्ते । वरुणस्य । धाम ।

अनवद्याः । त्रिंशत् । योजनानि । एकाऽएका । क्रतुम् । परि । यन्ति । सद्यः ॥ ८ ॥

अद्य अस्मिन्नहनि<sup>१</sup> सदृशीः<sup>२</sup> इत्<sup>३</sup> परस्परं सदृश्यः<sup>४</sup> एव । तथा<sup>५</sup> श्वः इत् परस्मिन्नप्यहनि<sup>६</sup> सदृशीः परस्परं सदृश्यः<sup>७</sup> एव । उशब्दोऽपिशब्दार्थः । इच्छद्द एवार्थः<sup>८</sup> । अद्यतन्योऽपि श्वस्तनीभिः<sup>९</sup> सदृश्यः श्वस्तन्यश्च अद्यतनीभिः<sup>१०</sup> । एवम् अहन्तरेण सादृश्यम् । कथं सादृश्यमिति तदुपपाद्यते । यदा नक्षत्राणि न दृश्यन्ते सूर्यश्च नोदेति उषःकालः<sup>११</sup> । स चैकविंशतिघटिकाभिः पण्डिंशतिपराभिश्च संमितः । सूर्यो हि प्रतिदिनम् एकोनषष्ट्यधिकपञ्चसहस्रयोजनानि मेरुं प्रादक्षिण्येन परिभ्रमति । तथा सति यत्र यत्र लङ्कादिभूप्रदेशे सूर्यो गच्छति तस्य तस्य पुरस्तात् त्रिंशद्योजनम् उषाः अपि गच्छति । सूर्यो यस्मिन् देशे गच्छति तत्र<sup>१२</sup> त्रिंशद्योजनं पुरस्ताद्देशस्थितानामुदितो दृश्यते । एवं सर्वप्रदेशेष्वपि । तथा उषाः अपि यत्र गच्छति ततः पुरस्तात् त्रिंशद्योजनभूभागवर्तिनामुदिता दृश्यते । एवं लङ्कादिसर्वप्रदेशस्थितानामप्युषस उदयोऽवगन्तव्यः । एवं च सति एकस्मिन् भूभागे यावत्कालं यथोषाः प्रकाशयति तथा भूभागान्तरेऽपि तावन्तं कालं प्रकाशयति<sup>१३</sup> । एवम् उत्तरीत्या<sup>१४</sup> एकस्मिन्नेवाहनि सर्वप्रदेशवर्तिनामप्युषसः सदृश्यः । प्रदेशबाहुल्यमपेक्ष्य उषसां बहुत्वात् बहुवचनम् । एवमेकरूपाः उषसः<sup>१५</sup> अनवद्याः शुद्धाः । तासामुदयात्<sup>१६</sup>

१. क्ष-ज-ट-स्पष्टम् । २. क्ष-ज-ट-इति यास्कः । एकान्याभ्यामिति प्रथमा तिङ्विभक्तिर्न निहन्त्यते । ३. क्ष-ज-ट-रात्रौ । ४. क्ष-गुहा गुहां गूहनम् ; क्ष-ज-ट-गुहा । गुहा गोपनीयानां गूहनम् । ५. क्ष-ज-ट-‘करोति’ इत्यस्यानन्तरं ‘गुहायां तमस्तमोरूपं करोति कृत्स्नं जगत् । अकः इत्यत्र एकान्याभ्यामित्यत्र विभाषेत्यनुवृत्तेर्निघाताभावाभावः’ इत्यधिकम् । ६. ज-फ-व-ष-तमोभूत्वा । ७. क्ष-ज-ट- उ । ८. क्ष-ज-ट-सदृशाः । ९. क्ष-ज-ट-सदृशा उ । १०. क्ष-ज-ट-एवकारार्थः । ११. क्ष-ज-ट-श्वस्तनीभिः । १२. क्ष-ज-ट-अद्यतनीभिः । १३. क्ष-स उषःकालः ; क्ष-ज-ट-स उषसः कालः । १४. क्ष-ज-ट-ततः । १५. क्ष-ज-ट-तथैव प्रकाशयति । १६. क-क्ष-ज-ट-ण-त-व-उक्तनीत्या । १७. क्ष-ज-ट-तासामप्युदयात् ।

सर्वे भावा अनवद्या भविष्यन्ति किमु वक्तव्यं तासामनवद्यत्वे । 'दीर्घम् उक्तीत्या'<sup>१</sup> अत्यन्तमायत्तं 'वर्णस्य तमोनिवारकस्य सूर्यस्य' 'धाम स्थानं मेरुवलयं' 'रुचते प्रतिदिनं सेवन्ते । कियद्दूरमिति तदुच्यते । 'त्रिंशत्' 'योजनानि त्रिंशद्योजनानि पुरतः । सूर्यो यत्र यत्रोदेति ततस्तत्त्रिंशद्योजनं पुरस्तादुद्यन्तीत्यर्थः । किंच आसां मध्ये 'एवैका उषा लङ्कादेवैकभूभागवर्तिनां' 'ऋतुं गमनागमनादिरूपं कर्म तद्विषयां प्रज्ञां वा । तथा च निरुक्तं—' व्रतुं दधिवाः कर्म वा प्रज्ञां वा ' ( निरु. २. २८ ) इति । 'सद्यः तदानीमेव स्वोदयकाले एव' 'परि'<sup>२</sup> 'यन्ति परितो गच्छन्ति । निर्वहन्तीत्यर्थः'<sup>३</sup> । तत्तद्भूभागविशेषेण सूर्यरयोदयो 'योतिःशास्त्रे प्रदर्शितः । 'उदयो यो लङ्कायां सोऽस्तमयः सवितुरेव सिद्धपुरे । मध्याह्नो यवकोट्यां रोमकविषयेऽध्वरात्रः स्यात्' ( आर्य. ४. १३ ) इति ॥

**जानत्यहः प्रथमस्य नाम शुक्रा कृष्णादजनिष्ट श्वितीची ।**

**ऋतस्य योषा न मिनाति धामाहरहर्निष्कृतमाचरन्ती ॥ ९ ॥**

जानती । अहः । प्रथमस्य । नाम । शुक्रा । कृष्णात् । अजनिष्ट । श्वितीची ।

ऋतस्य । योषा । न । मिनाति । धाम । अहःऽअहः । निःऽकृतम् । आऽचरन्ती ॥ ९ ॥

उषाः 'प्रथमस्य मुख्यस्य प्रथमानस्य वा' 'अहः दिवसस्य' 'नाम नमनमागमनं' 'जानती अवगच्छन्ती प्राणिनां प्रज्ञापयन्तीत्यर्थः । सा उषाः 'शुक्रा स्वतो दीप्ता अत एव' 'श्वितीची श्वैर्यं गच्छन्ती प्रकाशं प्राप्नुवती'<sup>४</sup> कृष्णात् निकृष्टात् तमसः सकाशात् 'अजनिष्ट प्रादुर्भवति । यद्यपि तमसः सकाशात्प्रत्यक्ष्यते तथापि तदनन्तरभाविवात् तत् उत्पद्यते इत्युपचर्यते । उत्पन्ना सा'<sup>५</sup> 'ऋतस्य' सत्यभूतस्यादित्यस्य 'धाम तेजोयुक्तं स्थानं' 'योषा मिश्रयन्ती'<sup>६</sup> 'न' 'मिनाति न हिनस्ति तदीयं तेजो न पराभवति । अपि तु' 'अहरहः सर्वेष्वहःसु' 'निष्कृतमाचरन्ती अलंकारशोभां कुर्वती । यद्वा । ऋतस्य सत्यभूतरय यज्ञस्य धाम देवयजनाख्यं स्थानं योषा मिश्रणशीला सती न मिनाति न हिनस्ति'<sup>७</sup> । किंतु अहरहः सर्वेषु यागदिवसेषु निष्कृतं हविरादीनां प्रकाशनरूपमलंकारम् आचरन्ती कुर्वती तादृश्युषा अजनिष्टेति पूर्वव्रान्वयः'<sup>८</sup> ॥

१. क्ष-ज-झ-ज-ट-फ-व-उक्तनीत्या । २. क्ष-ज-ट-उषसः परि । ३. क्ष-ज-ट-‘निर्वहन्तीत्यर्थः’ इत्यस्यानन्तरम् ‘एकैकेत्यत्र क्रियासममिहारे सर्वान्मो द्वे भवत इति वक्तव्यमिति द्विर्भावः’ इत्यधिकम् । ४. क्ष-ज-ट-‘प्राप्नुवती’ इत्यस्यानन्तरं ‘वृषादिभ्यः इति ऋ (?) श्वितिमच्चतीति ऋत्विवगित्यादिना किं नकाराकारयोर्लुप्तयोः पूर्वपदस्य चो इति दीर्घः । उदात्तनिवृत्तिस्वरेण शप उदात्तत्वम्’ इत्यधिकम् । ५. क्ष-ज-ट-सती । ६. ज-ऋतस्य भूतयज्ञस्य धाम देवयजनाख्यं स्थानं योषा मिश्रणशीला सती । ७. क्ष-ज-ट-‘हिनस्ति’ इत्यस्यानन्तरं ‘मीड् हिंसायाम् । मीनातेर्निगमे इति ह्रस्वत्वम्’ इत्यधिकम् । ८. क्ष-ज-ट-‘पूर्वव्रान्वयः’ इत्यस्यानन्तरं ‘निष्कृतम् । कर्मणि निष्ठा । प्रवृद्धादीनां च इत्युत्तरपदाद्युदात्तत्वम्’ इत्यधिकम् ।

कन्येव तन्वा<sup>१</sup> शशदानाँ एषि देवि देवमियक्षमाणम् ।

संस्मयमाना युवतिः पुरस्तादाविर्वक्षांसि कृणुषे विभाती ॥ १० ॥

कन्याऽइव । तन्वा । शशदाना । एषि । देवि । देवम् । इयक्षमाणम् ।

सम्स्मयमाना । युवतिः । पुरस्तात् । आविः । वक्षांसि । कृणुषे । विभाती ॥ १० ॥

तन्वा शरीरेण तन्वाशदाना शशाद्यमाना स्पष्टतां प्राप्नुवती । ‘शशदानः शशाद्यमानः’ ( निरु. ६. १६ ) इति यास्कः । कन्येव कमनीया कन्येकेव । ‘कन्या कमनीया भवति क्रेयं नेतव्येति वा’ ( निरु. ४. १५ ) इति यास्कः । सा यथा जनान्तिके विवसना संचरति तथा हे उपरुवं कन्या कमनीया अप्रगल्भा सती तन्वा शरीरेण शशदाना स्पष्टतां गच्छन्ती दृश्यसे । पश्चात् प्रगल्भा सती हे देवि देवनशीले इयक्षमाणं यष्टुमिच्छन्तम् अभिमतं<sup>१</sup> दातुमिच्छन्तं वा<sup>२</sup> देवं द्योतनस्वभावं सूर्यरूपं प्रियम् एषि गच्छसि । ततः पश्चात् युवतिः यौवनोपेता सती पुरस्तात् पत्युः सूर्यस्य पुरतः संस्मयमाना सम्<sup>३</sup> ईषत् हसन्ती हास्यं कुर्वती<sup>४</sup> विभाती अत्यन्तं भासमाना वक्षांसि वक्षसोपलक्षितानवयवान् आविः कृणुषे प्रकटीकरोषि<sup>५</sup> । यद्वा । युवतिरिति लुप्तोपमा । यथा लोके प्रगल्भा योषित् पुरस्तात् प्रियतमस्य पुरतः संस्मयमाना दन्तप्रदर्शनाय ईषद्भसनं कुर्वती वक्षांसि वक्षसोपलक्षितानि गोप्यानि बाहुमूलस्तनादीनि आविष्करोति तथा त्वमपीत्यर्थः । यद्वा । पुरस्तात् पूर्वस्यां दिशि संस्मयमाना स्मितोपमप्रकाशं कुर्वती युवतिः सर्वेषु भावेषु मिश्रणशीला वक्षांसि । वक्ष इति रूपनाम । दन्तस्थानीयानि नीलपीतादीनि रूपाण्याविष्करोषि ॥ ५ ॥

सुसंकाशा मातृमृष्टेव योषाविस्तन्वं कृणुषे दृशे कम् ।

भद्रा त्वमुषो वितरं व्युच्छ न तत्ते अन्या उपसो नशन्त ॥ ११ ॥

सुसंकाशा । मातृमृष्टाऽइव । योषा । आविः । तन्वम् । कृणुषे । दृशे । कम् ।

भद्रा । त्वम् । उपः । विस्तरम् । वि । उच्छ । न । तत् । ते । अन्याः । उपसः । नशन्त ॥ ११ ॥

हे उपोदेवि मातृमृष्टा मातृभिर्जननीभिः शुद्धीकृता योषा इव सुसंकाशा अस्यर्थं प्रकाशमाना त्वं तन्वं स्वकीयां तनुं दृशे सर्वेषां दर्शनाय<sup>६</sup> आविः कृणुषे प्रकटयसि<sup>७</sup> । यथा लोके मात्रादिना स्वलंकृता अत्यन्तं शोभना<sup>८</sup> सती स्वकीयं लावण्योपेतं सर्वशरीरं<sup>९</sup> दर्शनायाविष्करोति तद्वत्त्वमपीत्यर्थः । अत्र कम् इति पादपूरणः अत्र विशेषस्याभावात् ‘शिशिरं जीवनाय कम्’ इतिवत् । तथा च यास्काचार्यः—‘मिताक्षरेष्वनर्थकाः कमीमिद्विति’ ( निरु. १. ९ ) इति । यद्वा । कमिति सुखवचनः । सुखं यथा भवति तथा आविष्कृणुषे इत्यर्थः । हे उपः यत एवं करोषि अतः

१. क्ष-ञ-ट-संगच्छन्तं वा । यजतेः सनि छान्दसं यकारस्य संप्रसारणम् । २. क्ष-ञ-ट-सम्यगोषद्वसनं कुर्वती । ३. क्ष-ञ-ट-प्रकाशकरोषि । ४. क्ष-ञ-ट-‘दर्शनाय’ इत्यस्यानन्तरं ‘दृशे विख्ये च इति निपात्यते’ इत्यधिकम् । ५. क्ष-ञ-ट-प्रकाशयसि । ६. क्ष-ञ-ट-शोभमाना । ७. क्ष-ञ-ट-शरीरं सर्वेषाम् । ८. क्ष-ञ-ट-अर्थविशेषस्याभावात् ।

१भद्रा कल्याणशीला स्तुत्या १स्वं १वितरं १व्युच्छ आवरकमन्धकारं<sup>१</sup> विप्रकृष्टं यथा भवति तथा विवासय<sup>१</sup> । अत्र यद्यपि विशेषो न श्रुतस्तथापि प्रकाशनिवर्त्यत्वात् परिहरणीयत्वाच्च व्युदसनीयं तम एव इति गम्यते । किंच १ते तव १तत् व्युदसनम् १अन्याः १उषसः अतीताः आगामिन्यश्च १न १नशन्त न व्याप्नुवन्ति तथा व्युच्छेति भावः । नक्षत्र्यासिकर्मा । ' इन्वति<sup>२</sup> ननक्ष' इति<sup>३</sup> व्यासिकर्मसु पाठात् ॥

अश्वावतीर्गोमतीर्विश्ववारा यतमाना रश्मिभिः सूर्यस्य ।

परा च यन्ति पुनरा च यन्ति भद्रा नाम वहमाना उषसः ॥ १२ ॥

अश्वऽवतीः । गोऽमतीः । विश्वऽवाराः । यतमानाः । रश्मिऽभिः । सूर्यस्य ।

परा । च । यन्ति । पुनः । आ । च । यन्ति । भद्रा । नाम । वहमानाः । उषसः ॥ १२ ॥

१अश्वावतीः अश्ववत्यो बहुभिरश्वैस्तद्वत्यः तथा १गोमतीः बहुभिर्गोभिस्तद्वत्यः १विश्ववाराः विश्वे वाराः वरणीयाः कालाः यासां ताः तथोक्ताः । सार्वकालीना इत्यर्थः । यद्वा । विश्वे वरितारो यासु ताः विश्ववाराः । विश्वैर्वरणीया इत्यर्थः<sup>२</sup> । १सूर्यस्य १रश्मिभिः १यतमानाः सूर्यरश्मिभिः साकं तमोनिवारणाय प्रयत्नं कुर्वाणाः । यद्यपि सूर्यरश्मय एव जगत्प्रकाशनाय प्रभवन्ति तथापि सूर्योदयात् पूर्वं तमोनिवारणस्यापेक्षितत्वात् तासामपि प्रयत्नमविरुद्धम्<sup>३</sup> । रश्मिदेवताः<sup>४</sup> अपि<sup>५</sup> प्रकाशिकाः<sup>६</sup> इत्यर्थः । किंच १भद्रा भद्रं कल्याणं स्तुत्यं वा १नाम नमनं सर्वजनानुकूल्यं १वहमानाः धारयमाणाः १उषासः उषोदेवताः १परा १च १यन्ति परायन्ति<sup>७</sup> च<sup>८</sup> । तथा १पुनरा १च १यन्ति पुनरायन्ति च । परस्परापेक्षया उभयत्र चशब्दः । या एवातीतेषु दिनेषु गताः<sup>९</sup> ता एव पुनः पुनर्दिनान्तरेषु अपि आयन्ति । जगन्निर्वाहाय प्रतिदिनं गतागतं कुर्वन्तीत्यर्थः ॥

ऋतस्य रश्मिभनूयच्छमाना भद्रंभद्रं क्रतुमस्मासु धेहि ।

उषो नो अद्य सुहवा व्युच्छास्मासु रायो मघवत्सु च स्युः ॥ १३ ॥

ऋतस्य । रश्मिम् । अनुऽयच्छमाना । भद्रम्ऽभद्रम् । क्रतुम् । अस्मासु । धेहि ।

उषः । नः । अद्य । सुहवा । वि । उच्छ । अस्मासु । रायः । मघवत्सु । च । स्युरिति स्युः ॥ १३ ॥

हे उषः १ऋतस्य सत्यभूतस्यादित्यस्य १रश्मि रश्मीन् १अनुयच्छमाना आनुकूल्येन प्रवर्तमाना स्वं १भद्रंभद्रं १क्रतुं तत्तत्कल्याणं स्तुत्यं वा लौकिकं वैदिकं कर्म तद्विषयां प्रज्ञां वा १धेहि स्थापय । हे १उषः १नः अस्मदर्थं १सुहवा सुष्ठु आहूता<sup>१</sup> सती १व्युच्छ तमो विवासय प्रकाशं कुर्वित्यर्थः<sup>२</sup> । किमर्थ-

१. क्ष-ञ-ट-विशिष्टतरं प्रकर्षेणास्माकमन्धकारं विवासय प्रकाशस्वेत्यर्थः । २. ज-व-ष-इन्वति नक्षतीति । ३. क्ष-ञ-ट- इत्यर्थः ' इत्यस्यानन्तरम् ' बहुव्रीहौ विश्वं संज्ञायामिति पूर्वपदान्तोदात्तत्वम् ' इत्यधिकम् । ४. च-फ-प्रयत्नमविरुद्धं कुर्वाणाः । ५. क्ष-ञ-ट-रश्मिभवे ताः । ६. च-अभिप्रकाशिकाः । ७. क्ष-ञ-ट-चशब्दयोगादनिघातः । ८. क्ष-ञ-ट-याताः । ९. क्ष-ञ-ट-आहूतव्या । १०. क्ष-ञ-ट- ' कुर्वित्यर्थः ' इत्यस्यानन्तरं ' ह्यतेः बहुलं छन्दसीति प्रागेव प्रत्ययोत्पत्तेः संप्रसारणे कृते आकारान्तलक्षणस्य युवोऽ-प्रसक्तेः खलु कृदुत्तरपदप्रकृतिस्वरत्वेन लिट्स्वरः । यद्वा । भावेऽनुपसर्गस्येति अप् संप्रसारणं च ' इत्यधिकम् ।

मिति तदुच्यते । <sup>१</sup>मघवस्सु । मघमिति धननाम । हविलक्ष्णधनयुक्तेषु<sup>२</sup> <sup>३</sup>अस्मासु यजमानेषु <sup>४</sup>रायः  
<sup>५</sup>च <sup>६</sup>स्युः बहुविधानि धनानि संभवन्तिवति पूर्वोक्तेन कतुना सह समुच्चयार्थः चशब्दः ॥ ॥ ६ ॥

‘ उषा उच्छन्ती ’ इति त्रयोदशर्चं चतुर्थं सूक्तं दैर्घतमसः कक्षीवत आर्षं त्रैष्टुभसुषस्थम् ।  
‘ उषा उच्छन्ती ’ इत्यनुक्तान्तम् । विनियोगस्तु पूर्वसूक्ते एवोक्तः ॥

उषा उच्छन्ती<sup>१</sup> समिधाने<sup>२</sup> अग्रा<sup>३</sup> उद्यन्तसूर्यं<sup>४</sup> उर्विया<sup>५</sup> ज्योतिरश्रेत् ।

देवो नो अत्र<sup>६</sup> सविता न्वर्थं<sup>७</sup> प्रासावीद्विपत्प्र<sup>८</sup> चतुष्पदित्यै<sup>९</sup> ॥ १ ॥

उषाः । उच्छन्ती । सम्<sup>१</sup>इधाने । अग्रा । उत्<sup>२</sup>यन् । सूर्यः । उर्विया । ज्योतिः । अश्रेत् ।

देवः । नः । अत्र । सविता । नु । अर्थम् । प्र । असावीत् । द्विपत् । प्र । चतुः<sup>३</sup>पत् । इत्यै ॥ १ ॥

एषा <sup>४</sup>उषाः <sup>५</sup>समिधाने <sup>६</sup>अग्रा । अग्निस्वसामान्येन एकवचनम् । अग्निषु समिध्यमानेषु सस्सु<sup>७</sup> ।  
कर्मार्थं कर्तृप्रयोगः । उपःकाले हि आहवनीयादयः प्रज्वाल्यन्ते । <sup>८</sup>उच्छन्ती<sup>९</sup> तमो विवासयन्ती  
<sup>१०</sup>उर्विया उरु बहुलं <sup>११</sup>ज्योतिः प्रकाशम् <sup>१२</sup>अश्रेत् सेवते प्रकाशते प्रकाशयति<sup>१३</sup> वा सर्वम्<sup>१४</sup> । किमिव ।  
<sup>१५</sup>उद्यन् <sup>१६</sup>सूर्यः । उपमाप्रधाननिर्देशः<sup>१७</sup> । उदितः सूर्य इव । सूर्यो यथा प्रकाशयति तथेत्यर्थः ।  
<sup>१८</sup>अत्र त्वदुदयानन्तरम् अस्मिन् कर्मणि वा <sup>१९</sup>सविता <sup>२०</sup>देवः सर्वस्य प्रेरकः सूर्यः <sup>२१</sup>नः अस्मदर्थं <sup>२२</sup>नु क्षिप्रम्  
<sup>२३</sup>अर्थम् । अर्थशब्दोऽत्र विशेषणवाची नपुंसकलिङ्गः । ‘ अयन्नर्थानि कृणवन्नपांसि ’ ( ऋ. सं.  
७. ६३. ४ ) इत्यादौ तथा दृष्टत्वात् । अरणीयं <sup>२४</sup>द्विपत् पादद्वयोपेतं मनुष्यादिरूपं धनं <sup>२५</sup>प्रासावीत्  
अनुजानातु<sup>२६</sup> ददातिवत्यर्थः<sup>२७</sup> । तथा <sup>२८</sup>चतुष्पत् पादचतुष्टयोपेतं गवादिरूपं धनं प्रासावीत्<sup>२९</sup> । किमर्थम् । <sup>३०</sup>इत्यै  
द्विपदां चतुष्पदां च गमनाय । यद्वा । नः इत्यै इति संबन्धः । अस्मद्गमनागमनादिव्यापारायेत्यर्थः ॥

अमिनती<sup>१</sup> दैव्यानि<sup>२</sup> व्रतानि<sup>३</sup> प्रमिनती<sup>४</sup> मनुष्या<sup>५</sup> युगानि<sup>६</sup> ।

ईयुषीणामुपमा<sup>७</sup> शश्वतीनामायतीनां<sup>८</sup> प्रथमोषा<sup>९</sup> व्यद्यौत् ॥ २ ॥

अमिनती । दैव्यानि । व्रतानि । प्रमिनती । मनुष्या । युगानि ।

ईयुषीणाम् । उपमा । शश्वतीनाम् । आ<sup>१</sup>यतीनाम् । प्रथमा । उषाः । वि । अद्यौत् ॥ २ ॥

१. क्ष-ज-ट-हविलक्ष्णविशिष्टधनयुक्तेषु । २. क्ष-ज-ट-सस्सु कर्मार्थम् । ३. क्ष-ज-ट-यद्वा  
उच्छन्ती । ४. क्ष-ज-ट-प्रकाशयति । इयाडियाजीकाराणामुपसंख्यानमिति इयाजादेशः । सर्वम् । ५. क्ष-ज-ट-  
उपमाप्रधानोऽयं निर्देशः । ६. क्ष-ज-ट-अनुजानातु । संख्यासुपूर्वस्येत्यन्यत्यलोपः । अयस्मयादित्वेन भत्वात् पादः  
पत् इति पङ्कावः । द्वित्रिभ्यां पादन् इत्युत्तरपदान्तोदात्तत्वम् । ७. क्ष-ज-ट-‘ प्रासावीत् ’ इत्यस्यानन्तरम्  
‘ इदुदुपधस्य चाप्रत्ययस्येति विसर्जनीयस्य षत्वम् ’ इत्यधिकम् ।

वैद्यानि व्रतानि देवसंबन्धीनि अग्निहोत्रादीनि कर्माणि । व्रतमिति कर्मनाम, 'व्रतं कर्वरम्' ( नि. २. १. ७ ) इति तन्नामसु पाठात् । तानि कर्माणि अमिनती अहिंसन्ती<sup>१</sup> भानप्रदानेनानुकूलं कुर्वती । तथा मनुष्या मनुष्याणां<sup>२</sup> युगानि युगोपलक्षितान् निमेषादिकालावयवान् प्रमिनती प्रकर्षेण हिंसन्ती<sup>३</sup> आयुः क्षपयन्तीत्यर्थः । यद्वा । युगानि युग्मानि परस्परसंयोगं प्रमिनती हिंसन्ती<sup>४</sup> वियोगं कुर्वतीत्यर्थः । उषःकाले सर्वे यथायथं स्वस्वव्यापाराय गच्छन्तीति प्रसिद्धम् । किंच ईयुषीणां गच्छन्तीनाम् अतीतानां शश्वतीनां नित्यानाम् उषसाम् उपमा । ताभिः सदृशीत्यर्थः । सादृश्यं च 'सदृशीरथ सदृशीरिदु श्वः' ( ऋ. सं. १. १२३. ८ ) इत्यत्रोक्तम् । तथा आयतीनां प्रथमा आगामिनीनामुपसां प्रथमभाविनी सती व्यद्यौत् विशेषेण प्रकाशते । यद्वा । ईयुषीणां गमनशीलानां पश्वादीनां शश्वतीनां संततिप्रवाहरूपेण नित्यानामुपमा । तद्वन्नित्येत्यर्थः । तथा आयतीनां राज्यवसान-समये उपस्यमानानां प्रज्ञावागादीनां प्रथमा प्रथमभाविनी । उपस्यागतायां वाचो बुद्धयश्च स्फुरन्तीति प्रसिद्धम् । तादृशी देवी व्यद्यौत् प्राणिनामनुग्रहाय द्योतते ॥

**एषा दिवो दुहिता प्रत्यदृशि ज्योतिर्वसाना समना पुरस्तात् ।**

**ऋतस्य पन्थामन्वेति साधु प्रजानतीव न दिशो मिनाति ॥ ३ ॥**

एषा । दिवः । दुहिता । प्रति । अदृशि । ज्योतिः । वसाना । समना । पुरस्तात् ।

ऋतस्य । पन्थाम् । अनु । एति । साधु । प्रजानतीऽईव । न । दिशः । मिनाति ॥ ३ ॥

एषा उषाः । दिवः द्योतमानात्मकस्य<sup>५</sup> द्युलोकस्य दुहिता दुहितृस्थानीया । ततः उत्पद्यमान-त्वात् दुहितेत्युपचर्यते । पुरस्तात् पूर्वस्यां दिशि प्रति प्रत्येकम् अदृशि दृश्यते । सर्वेषामपि प्राणिनामाभिमुख्येन प्रकाशते इत्यर्थः । कीदृशी सा । ज्योतिर्वसाना तेजोरूपं वस्त्रमाच्छादयन्ती तेजसा प्रकाशयन्ती समना सम्यगानयित्री चेष्टयित्री ॥ अन्तर्भावितण्यर्थोऽयम् । यद्वा । सह युग-पदेव मन्यतेऽवबुध्यते प्राणिभिरिति समना । व्युत्पत्त्यनवधारणादनवग्रहः ॥ सा तादृशी ऋतस्य आदिस्थस्य पन्थां पन्थानं मेरोः प्रान्तप्रदेशमनुक्रमेण साधु सम्यक् एति गच्छति । सूर्यो यत्र यत्र गच्छति तत्र तत्र पुरस्तात् उषा अपि गच्छतीत्यर्थः । सैव विशेष्यते । प्रजानतीव प्रियभूतस्य<sup>६</sup> सूर्यस्य मार्गो<sup>७</sup> मयापि गन्तव्यः<sup>८</sup> इति चेतयन्तीव । यथा लोके प्रियतमे अनुरागयुक्ता<sup>९</sup> काचित् भर्तारं<sup>१०</sup> सर्वास्ववस्थासु न विमुञ्चति तथेयमपीत्यर्थः । किंच दिशः प्रागादिकाः न मिनाति न हिनस्ति । किन्तु उषा यत्र गच्छति सा प्राचीत्येवं प्रागादिव्यवहारं करोतीत्यर्थः ॥

**उपो अदृशि शुन्ध्युवो न वक्षो नोधाऽवाविरकृत प्रियाणि ।**

**अब्रसन्न ससतो बोधयन्ती शश्वत्मागात्पुनरेयुषीणाम् ॥ ४ ॥**

उपो इति । अदृशि । शुन्ध्युवः । न । वक्षः । नोधाऽईव । आविः । अकृत । प्रियाणि ।

अब्रसत् । न । ससतः । बोधयन्ती । शश्वत्समा । आ । अगात् । पुनः । आऽईयुषीणाम् ॥ ४ ॥

१. क्ष-ज-ट-न-अहिंसती । २. क्ष-ज-ट-मनुष्याणाम् । षष्ठ्याः आकारः । ३. क्ष-ज-ट-न-हिंसती । ४. क्ष-ज-ट-न-हिंसती । ५. क्ष-ज-ट-द्योतनात्मकस्य । ६. च-फ-प्रियतमस्य । ७. क्ष-ज-ट-मार्गं मयापि गन्तव्यम् । ८. क्ष-ज-ट-प्रियतमानुरागयुक्ता । ९. क्ष-च-ज्ञ-ज-ट-न-फ-तं भर्तारम् ।



एषा उषाः ऽउषो इति निपातद्वयसमुदायात्मकः एको निपातः । सर्वैः समीपे एव ऽअदर्शि दृश्यते । तत्र दृष्टान्तः । ऽशुन्ध्युवो ऽन ऽवक्षः । अत्र नकारः उपमार्थीयः उपरिष्ठात् प्रयुज्यमानत्वात् । यत्र तु प्रतिषेधो विवक्षितस्तत्र पुरस्तान्नकारः प्रयुज्यते । तथा च यास्कः—‘पुरस्तादुपाचारस्तस्य यत्प्रतिषेधति’ ( नि. १.४ ) इति । तस्योदाहरणं—‘नेन्द्रं देवममंसत’ ( ऋ. सं. १०. ८६. १ ) इति उपरिष्ठादुपाचारस्तस्य येनोपमिमीते’ ( निरु. १. ४ ) इति । तस्योदाहरणं ‘दुर्मदासो न सुरायाम्’ ( ऋ. सं. ८. २. १२ ) इति । शुन्ध्युः आदित्यः सर्वेषां शोधकत्वात् । तस्य वक्षः वक्षःस्थानीयो रश्मिसमूहः । स यथा प्रकाशमानो दृश्यते तथेत्यर्थः । यद्वा । शुन्ध्युरिति जलचरः श्वेतवर्णः पक्षि-विशेषः । स यथा स्वकीयं वक्षः प्रकाशयन् दृश्यते तद्वदित्यर्थः । किंच ऽनोधाइव ऽप्रियाणि ऽआविरकृत । नवनं स्तोत्रं धारयतीति नोधाः । एतन्नानामा महर्षिर्देवतास्तुतिव्याजेन नानाविधैर्मन्त्रैः प्रियाणि स्वमनीषितान्याविकृतवान् । तथैषापि स्वकीयानि सर्वलोकप्रियाणि तेजांस्याविरकरोत् । किंच ऽअन्नसन्न । अत्राप्युपमार्थीयो नकारः । अद्यते इति अन्न अन्नम् । तस्य पाकाय गृहे सीदति इति अन्नसत् पाचिका योषित् ऽससतः बोधयन्ती । सा यथा स्वपतः पुत्रादीन् भोजनाय बोधयति तद्वत् । यद्वा । अद्येति गृहनाम, ‘वरूथम् अन्न’ इति तन्नामसु पाठात् । तत्र सीदतीत्यन्नसत् जननी । सा यथा स्वपतः पुत्रादीन् उषःकाले प्रबोधयति तथा भुवनाख्ये गृहे सीदन्ती तत्रत्यान् प्राणिनः प्रबोधयन्ती इत्यमुषाः । ऽप्युषीणाम् आगमनशीलानां स्त्रीणां मध्ये ऽशश्वत्तमा पुनःपुनरागच्छति । प्रातर्नियतमागच्छन्तीनां वारयोषितां मध्ये स्वयमेका सती नियतम् आगच्छतीत्यभिप्रायः । अत्र निरुक्तम्—‘उपादर्शि शुन्ध्युवः शुन्ध्युरादित्यो भवति शोधनात्तस्यैव वक्षो भासोऽध्यूहमिदमपीतरद्वक्ष एतस्मादेवाध्यूहं काये । शकुनिरपि शुन्ध्युरुच्यते शोधनादेवोदकचरो भवति । आपोऽपि शुन्ध्युव उच्यन्ते शोधनादेव । नोधा ऋषिर्भवति नवनं दधाति स यथा स्तुत्या कामानाविष्कुरुत एवमुपा रूपाण्याविष्कुरुते । अन्नसदृशान्नं भवत्यन्नसादिनीति वान्नसानिनीति वा । ससतो बोधयन्ती शश्वत्तमागात्पुनरेषुषीणां स्वपतो बोधयन्ती शाश्वतिकतमागात्पुनरागामिनीनाम्’ ( निरु. ४. १६ ) इति ॥

पूर्वे अर्धे रजसो अस्थस्य गवां जनित्र्यकृतं प्र केतुम् ।

व्युं प्रथते वितुरं वरीय ओभां पूणन्तीं पित्रोरुपस्थां ॥ ५ ॥

पूर्वे । अर्धे । रजसः । अस्थस्य । गवां । जनित्री । अकृत । प्र । केतुम् ।

वि । ऊँ इति । प्रथते । विस्तरम् । वरीयः । आ । उभा । पूणन्ती । पित्रोः । उपस्थां ॥ ५ ॥

ऽअस्थस्य व्यापनशीलस्य विस्तृतस्य ऽरजसः रजःशब्दोऽन्तरिक्षलोकस्य । रजःशब्दोऽन्तरिक्षलोक-वाची ‘लोका रजांस्युच्यन्ते’ ( निरु. ४. १९ ) इति यास्केनोक्तत्वात् । तस्य ऽपूर्वे ऽअर्धे पूर्व-स्मिन् भागे ऽजनित्री उत्पन्ना सती ऽगवां दिशां रश्मीनां वा ऽकेतुं प्रज्ञानं ऽप्र ऽअकृत प्रकर्षेण करोति । यद्वा । रजसः रजःकस्याहः । रजःशब्दोऽहर्वाची ‘असृगहनी रजसी उच्यते’ ( निरु. ४. १९ ) इति यास्केनोक्तत्वात् । तस्य पूर्वेऽर्धे पूर्वस्मिन् भागे उषःकाले गवां वाचां जनित्री जनयित्री उत्पादयित्री । उषःकाले सर्वेषां प्राणिनां वाचः स्फुरन्तीति प्रसिद्धम् । यद्वा । अस्थस्य कर्मसु स्थितस्य जन्तोः केतुं गमनागमनादिरूपं कर्म । केतुरिति कर्मनाम, ‘केतः केतुः’ इति तन्नामसु पाठात् । प्राकृत । प्रकर्षेण करोति । किंच ऽपित्रोः पालयित्र्योर्वापृथिव्योः ऽउपस्था

उपस्थे उत्सङ्गे अन्तरालप्रदेशे स्थित्वा <sup>१</sup>उभा उभे द्यावापृथिव्यौ <sup>२</sup>वृणन्ती स्वतेजसा पूरयन्ती। यद्वा । उभा उभयोः पित्रोरिति<sup>३</sup> संबन्धः । <sup>४</sup>वितरं विशिष्टतरं <sup>५</sup>वरीयः उत्तरमतिविस्तीर्णं यथा भवति तथा <sup>६</sup>व्यु <sup>७</sup>प्रथते विशेषेणैव<sup>८</sup> प्रख्याता भवति प्रकाशते इत्यर्थः । उशब्दः अवधारणार्थः पादपूर्णे वा 'मिताक्षरेष्वनर्थकाः कर्मादिद्विति'<sup>९</sup> इति यास्कनोक्तत्वात् ॥ ॥ ७ ॥

एवेदेषा पुरुतमा दृशे कं नाजामिं न परि वृणक्ति जामिम् ।

अरेपसा तन्वा ई शशदाना नार्भादीषते न महो विभाती ॥ ६ ॥

एव । इत् । एषा । पुरुतमा । दृशे । कम् । न । अजामिम् । न । परि । वृणक्ति । जामिम् ।

अरेपसा । तन्वा । शशदाना । न । अर्भात् । ईषते । न । महः । विभाती ॥ ६ ॥

<sup>१</sup>एषा उपाः <sup>२</sup>एवेत् । इच्छब्दः एवकारार्थः । एवमेव इदानीं भासमानप्रकारेणैव <sup>३</sup>पुरुतमा विपुलतमा अत्यन्तविस्तृता सती <sup>४</sup>अजामिं विजातीयं मनुष्यादिजातिं <sup>५</sup>न <sup>६</sup>परि <sup>७</sup>वृणक्ति परितः सर्वतो न वर्जयति । तथा <sup>८</sup>जामिं सजातीयं देवजातिं <sup>९</sup>न परि वृणक्ति न परिवर्जयति । मनुष्यादिकं देवादिकं च तदुपलक्षितं लोकद्वयं वा कात्स्न्येन प्रकाशयतीत्यर्थः । किमर्थमिति तदुच्यते । <sup>१०</sup>दृशे <sup>११</sup>कं सुखेन सर्वेषां दर्शनाय । सुखं यथा भवति तथा सर्वान् दर्शयितुं वा । किंच <sup>१२</sup>अरेपसा अपापया निर्मलया <sup>१३</sup>तन्वा शरीरेण <sup>१४</sup>शशदाना शशाद्यमाना<sup>१५</sup> । 'शशदानः शशाद्यमानः'<sup>१६</sup> ( निरु. ६. १६ ) इति यास्कः । स्पष्टतां गच्छन्तीत्यर्थः । <sup>१७</sup>विभाती विशेषेण प्रकाशयन्ती सा <sup>१८</sup>अर्भात् अल्पात् पुत्तिकादेः सकाशात् <sup>१९</sup>न <sup>२०</sup>ईषते न गच्छति । तमपि प्रकाशयति । तथा <sup>२१</sup>महः महतो मेवादिः सकाशात् <sup>२२</sup>न ईषते न गच्छति तमपि प्रकाशयति<sup>२३</sup> । पूर्वं लोकद्वयं प्रकाशते इत्युक्तम् । इदानीम् अस्मिन्लोके<sup>२४</sup> परमाण्वादि पर्वतपर्यन्तं कृत्स्नं प्रकाशयतीत्यर्थः ॥

अभ्रातेव पुंस एति प्रतीची गर्तारुगिव सनये धनानाम् ।

जायेव पत्य उशती सुवासा उषा हस्त्रेव नि रिणीते अप्सः ॥ ७ ॥

अभ्राताऽईव । पुंसः । एति । प्रतीची । गर्तारुगिव । सनये । धनानाम् ।

जायाऽईव । पत्यै । उशती । सुवासाः । उषाः । हस्त्राऽईव । नि । रिणीते । अप्सः ॥ ७ ॥

<sup>१</sup>अभ्रातेव भ्रातृरहितेव <sup>२</sup>पुंसः पित्रादीन् प्रति <sup>३</sup>प्रतीची स्वकीयस्थानात् प्रतिनिवृत्तमुखी सती <sup>४</sup>एति गच्छति । यथा लोके भ्रातृरहिता योपित् स्वोचितवासोऽलंकारादिलाभाय<sup>५</sup> पितृन् एति । सति भ्रातरि स एव उचितप्रदानादिना सम्यक् तोषयति । तदभावात् पितरमेव प्राप्नोति । यद्वा । सति

१. क्ष-ज-ट-पित्रोरित्यनेन । २. क्ष-ज-ट-विशेषेण । ३. क्ष-ज-ट-शशाद्यमाना । ४. क्ष-ज-ट-शशाद्यमानः । ५. क्ष-ज-ट-प्रकाशयतीत्यर्थः । ६. क्ष-ज-ट-अस्मिन्नेव लोके । ७. क्ष-ज-ट-स्वोचित-वासोऽलंकाराय ।

स्वभ्रातरि स एव पितुः पिण्डदानादिकं संतानकृत्यं<sup>१</sup> करोति । तस्याभावात् स्वयमेव तत्कर्तुं पित्रादीन् गच्छति । तद्वदियम् उषा अपि स्वोचितप्रकाशादिलाभाय स्वप्रकाशदानाय<sup>२</sup> वा पितृभूतं<sup>३</sup> सूर्यम् अभिमुख्येन गच्छति । अयमेको दृष्टान्तः । तथा धनानां<sup>४</sup> सनये<sup>५</sup> गतारुगिव<sup>६</sup> इत्यपरो दृष्टान्तः<sup>७</sup> । गर्तं इति गृहनाम ' कृदरो गर्तः ' ( नि. ३. ४. ३ ) इति तन्नामसु पाठात् । अत्रौचित्येन राजपुरुषैः न्यायनिर्णेतुमिष्ट अधिष्ठितं<sup>८</sup> स्थानमुच्यते तदारोहतीति गर्तारुक् । यथा लोके काचित् गतभर्तुका योषित् धनानां स्वकीयरिक्थानां सनये लाभाय गर्तमागच्छति । तां तु सभ्याः विचार्य यदीयं रिक्थं लभते चेत् अक्षैः संताड्य तदीयं धनं वितरन्ति । तथेयमपि धनानां प्रीणनसाधनानां प्रकाशानां<sup>९</sup> सनये लाभाय गर्तमाकाशं सूर्यनिवासस्थानमारोहति । देशविशेषाचारमपेक्ष्यैवं दृष्टान्तितम् । किंच पत्ये<sup>१०</sup> उशती कामयमाना<sup>११</sup> सुवासाः जायेव । अयमपरः<sup>१२</sup> दृष्टान्तः । यथा च लोके सुवासा दुकूलादिशोभनवसना स्वलङ्कृता पूर्वं रजोदर्शनसमये मलिनवस्त्रा सती स्नानानन्तरं शोभनवस्त्राभरणादिना शोभमाना विशेषेण पतिं भोगाय कांक्षन्ती तेन सह संकीडते तथा इयम्<sup>१३</sup> उषाः<sup>१४</sup> अतिनैशेन<sup>१५</sup> अन्धकारेणावृतत्वात् मलिनवसनापि प्रभाते स्वतेजसावृतत्वात् सुवसना सती पतिस्थानीयेन सूर्येण साकं संकीडमाना<sup>१६</sup> ह्रस्वे हसनेव<sup>१७</sup> अप्सः दन्तस्थानीयानि रूपाणि नीलपीतादीनि । यद्वा । निरूप्यमाणानि पदार्थजातानि । नि रिणीते नितरां रिणीते गमयति प्रकाशयतीत्यर्थः<sup>१८</sup> । यथा लोके काचित् रमणीया योषित् स्मितव्याजेन दन्तान् विवृणुते तथेयमपि सर्वाणि रूपाणि प्रकाशयतीत्यर्थः । अयं मन्त्रो निरुक्ते स्पष्टं व्याख्यातः— ' अभ्रातृकेव पुंसः पितृनेत्यभिमुखी संतानकर्मणे पिण्डदानाय न पतिं गर्तारोहिणीव धनलाभाय दाक्षिणाजी । गर्तः सभास्थाणुर्गुणातेः सत्यसंगरो भवति । तं तत्र यापुत्रा यापतिका सारोहति तां तत्राक्षैराग्नन्ति सा रिक्थं लभते ' इति, ' जायेव पत्ये कामयमाना सुवासा ऋतुकालेषूषा हसनेव दन्तान्विवृणुते ' ( निरु. ३. ५ ) इति च ॥

स्वसा स्वस्त्रे ज्यायस्यै योनिमारैगपैत्यस्याः प्रतिचक्ष्यैव ।

व्युच्छन्तीं रश्मिभिः सूर्यस्याङ्गयङ्के समनगाइव वाः ॥ ८ ॥

स्वसा । स्वस्त्रे । ज्यायस्यै । योनिम् । अरैक् । अप । एति । अस्याः । प्रतिचक्ष्यैव ।

विऽउच्छन्ती । रश्मिऽभिः । सूर्यस्य । अङ्गि । अङ्क्ते । समनगाऽइव । वाः ॥ ८ ॥

एकस्मादेवान्तरिक्षादुत्पन्नत्वात् परस्परं स्वसभावः । तथाप्यह्नः प्राथम्यात् तेजस्वित्वाच्च ज्यायस्वम् । स्वयमेव सरतीति वा स्वसा । रात्रिः स्वस्त्रे ज्यायस्यै उत्करीत्या<sup>१९</sup> ज्येष्ठायै योनिम् उत्पत्तिस्थानम् अपररात्ररूपम् अरैक्<sup>२०</sup> अरिचत् प्रादात् प्ररेचयतीत्यर्थः । तथा च पूर्वत्राज्जातं—' रात्र्युषसे

१. क्ष-ज-ट- ' संतानकृत्यम् ' नास्ति । २. क्ष-ज-ट-स्वप्रकाशपितृभूतम् । ३. क्ष-ज-ट-गर्तारुगिव गर्तारोहिणीवेत्यपरो दृष्टान्तः । ४. च-फ-आस्थितम् । ५. क्ष-ज-ट-प्रकाशादीनाम् । ६. क्ष-ज-ट-अयमप्यपरः । ७. क्ष-ज-ट-इयमप्युषाः । ८. ज-अपि नैशेन । ९. क्ष-ट-समनेनेव । स्फायितञ्जीत्यादिना रक् । १०. क्ष-ज-ट- ' प्रकाशयतीत्यर्थः ' इत्यस्यानन्तरं ' री गतिरेषणयोः । कैयादिकः । व्यत्ययेनात्मनेपदम् । प्वादीनां ह्रस्वः इति ह्रस्वत्वम् । अन्तर्भावितप्यर्थोऽयम् ' इत्याधिकम् । ११. क्ष-ज-ट-उत्करीत्या । १२. क्ष-ज-ट-आरैक् ।

योनिमारैक्' ( ऋ. सं. १. ११३. १ ) इति । दत्त्वा च <sup>१</sup>अस्याः उत्पन्नाया उषसः <sup>२</sup>प्रतिचक्ष्येव । ज्ञापयित्वेव स्वयमपसृत्यैव गच्छति । ज्यायस्यामागतायां तस्यै स्वस्थानं दत्त्वा स्वयं तत्सन्धिधौ स्थातुमनुचितमिति विज्ञायैवापगच्छतीति भावः । एवमुत्पन्ना एषा <sup>३</sup>सूर्यस्य <sup>४</sup>रश्मिभिः <sup>५</sup>व्युच्छन्ती तमो विवासयन्ती <sup>६</sup>अग्निं व्यञ्जकं तेजः । यद्वा । अग्निं व्यक्तं जगत् । <sup>७</sup>अङ्क्ते अनक्ति प्रकाशयति । किमिव । <sup>८</sup>समनगा इव । सम्यगननहेतव आपः समनाः । ता गच्छन्तीति समनगाः विद्युतः । <sup>९</sup>व्राः व्राताः । विद्युत्संघा इव<sup>१०</sup> । यद्वा । सम्यगननाय गच्छन्तीति समनगाः सूर्यरश्मयः । ते इव व्रा व्राताः संघीभूताः । ते यथाज्जते जगत्प्रकाशयन्ति तथेत्यर्थः ॥ व्रात इत्यत्र तकारलोपश्छान्दसः ॥

आसां पूर्वासामहसु स्वसृणामपरा पूर्वाभ्येति पश्चात् ।

ताः प्रतनवन्नव्यसीनूनमस्मे रेवदुच्छन्तु सुदिना उषसः ॥ ९ ॥

आसाम् । पूर्वासाम् । अहसु । स्वसृणाम् । अपरा । पूर्वाभ् । अभि । एति । पश्चात् ।

ताः । प्रतनवत् । नव्यसीः । नूनम् । अस्मे इति । रेवत् । उच्छन्तु । सुदिनाः । उषसः ॥ ९ ॥

<sup>१</sup>स्वसृणां परस्परं स्वस्वभावमापन्नानां स्वयं सरन्तीनां वा <sup>२</sup>पूर्वासां पुरातनीनाम् <sup>३</sup>आसाम्<sup>२</sup> उषसां मध्ये <sup>४</sup>अहसु अहःसु<sup>३</sup> प्रतिदिनम् <sup>५</sup>अपरा अन्या अद्यतन्युषाः <sup>६</sup>पूर्वाम् अतीतदिवससंबन्धिनी-मुषसं <sup>७</sup>पश्चात् अनुसृत्य <sup>८</sup>अभ्येति । अभिमुखं गच्छति अव्यवधानेन गच्छतीत्यर्थः । सर्वेष्वहःसु एवमेवाभ्येति । <sup>९</sup>नव्यसीः नवीयस्यो नवतरा आगामिन्यः<sup>४</sup> <sup>५</sup>ताः <sup>६</sup>उषासः उषसः अपि <sup>७</sup>नूनं निश्चयं <sup>८</sup>प्रतनवत् पुरातन्य इव <sup>९</sup>सुदिनाः शोभनकर्मानुष्ठानसाधनदिवसाः शोभनदिनमुखा वा सत्यः <sup>१०</sup>अस्मे अस्माकं <sup>११</sup>रेवत् बहुधनविशिष्टं यथा भवति तथा <sup>१२</sup>उच्छन्तु प्रकाशयन्तु । पूर्वतन्यो यथौच्छन् तथा आगामिन्योऽपि उच्छन्तु इत्यर्थः ॥

प्र बोधयोषः पृणतो मघोन्यबुध्यमानाः पणयः ससन्तु ।

रेवदुच्छ मघवद्भ्यो मघोनि रेवत्स्तोत्रे सूनूते जारयन्ती ॥ १० ॥

प्र । बोधय । उषः । पृणतः । मघोनि । अबुध्यमानाः । पणयः । ससन्तु ।

रेवत् । उच्छ । मघवत्<sup>१</sup>भ्यः । मघोनि । रेवत् । स्तोत्रे । सूनूते । जारयन्ती ॥ १० ॥

हे <sup>१</sup>मघोनि मघवति अस्मभ्यं दातव्यैर्बहुभिर्धनैस्तद्वति <sup>२</sup>उषः हे उषोदेवि <sup>३</sup>पृणतः हविष्यदान् अस्मान् यजमानान् <sup>४</sup>प्रबोधय प्रज्ञापय प्रतिबुद्धान् कुरु । किंच <sup>५</sup>पणयः व्ययासहिष्णवो वणिजः ।

१. क्ष-ञ-ट-‘इव’ इत्यस्यानन्तरं ‘जनसनखनेति रमेर्विट् । विद्वनोरित्यात्वम् । कुदुत्तरपद-प्रकृतिस्वरत्वम्’ इत्यधिकम् । २. क्ष-ञ-ट-आसामिदानी वर्तमानानाम् । ३. क्ष-ञ-ट- अहःसु अन्यलोपश्छान्दसः । ४. क्ष-ञ-ट-‘आगामिन्यः’ इत्यस्यानन्तरं ‘नवशब्दात् ईयसुनि ईकारलोपश्छान्दसः’ इत्यधिकम् ।

‘पणिवर्णिगभवति’ ( निरु. २. १७ ) इति यास्कः । पणय इव लुब्धकाः<sup>१</sup>अबुध्यमानाः यागादीन् अकुर्वाणा अदानशीला अस्मच्छत्रवः<sup>२</sup>ससन्तु स्वपन्तु दीर्घनिद्रा भवन्तु म्रियन्तामित्यर्थः । तथा च मन्त्रान्तरं—‘ससन्तु त्या अरातयो बोधन्तु शूर रातयः’ ( ऋ. सं. १. २९. ४ ) इति । किंच हे<sup>३</sup>मघोनि अस्मदत्तहविर्भिस्तद्वति हे उषः<sup>४</sup>मघवद्भ्यः हविलक्षणाश्रवद्भ्यो यजमानेभ्यस्तेषामर्थं<sup>५</sup>रेवत् धनवत् समृद्धिमत्<sup>६</sup>उच्छ विभाहि । किंच हे<sup>७</sup>सूनुते सुष्ठु मनुष्याणां नेत्रि देवि<sup>८</sup>जरयन्ती सर्वप्राणिनः क्षपयन्ती त्वं<sup>९</sup>स्तोत्रे स्तुतिकर्त्रे यजमानाय तदर्थं<sup>१०</sup>रेवत् धनवत् समृद्धयर्थम् उच्छेति शेषः<sup>११</sup>॥ ८ ॥

अवेयमश्चैद्युवतिः पुरस्ताद्युक्ते गवामरुणानामनीकम् ।

वि नूनमुच्छादसति प्र केतुर्गृहं गृहमुप तिष्ठाते अग्निः ॥ ११ ॥

अव । इयम् । अश्चैत् । युवतिः । पुरस्तात् । युक्ते । गवाम् । अरुणानाम् । अनीकम् ।

वि । नूनम् । उच्छात् । असति । प्र । केतुः । गृहम् । गृहम् । उप । तिष्ठाते । अग्निः ॥ ११ ॥

इयम् उषाः<sup>१</sup>युवतिः यौवनोपेतयोषिस्थानीया । यद्वा । सर्वेषु भावेषु मिश्रयन्ती । पुरस्तात् पूर्वस्यां दिशि<sup>२</sup>अव<sup>३</sup>अश्चैत् अस्यर्थमागच्छति वर्धते वा<sup>४</sup> । अत्र अवशब्दो विनिग्रहार्थीयः<sup>५</sup>‘न्यवेति विनिग्रहार्थीयौ’ ( निरु. १. ३ ) इति यास्कनोक्तत्वात् । तत्कथमवगम्यते इति तत्राह । इयम्<sup>६</sup>अरुणानाम् अरुणवर्णानां<sup>७</sup>गवां प्रसिद्धानाम् एतन्नामकानामश्वानां वा<sup>८</sup>अनीकं समूहं<sup>९</sup>युक्ते रथे योजयति<sup>१०</sup> । ‘अरुण्यो गाव उषसां । श्यावाः सवितुः’ ( नि. १. १५. ७-८ ) इति । यथा लोके वाहन-संनाहं<sup>११</sup>दृष्ट्वा प्रयाणमनुमीयते तथा अत्रापि अरुणरश्मीनामश्वानां दर्शनात् उषा आगच्छतीत्यध्यवसीयते । यद्वा । अरुणानां रश्मीनां समूहं युक्ते । तथा नूनं निश्चयमेषा<sup>१२</sup>वि<sup>१३</sup>उच्छात् तमो विवर्जयिष्यति । यत इयं गा युनक्ति अत एव कारणात् यथा लोकेऽश्वसंनाहं<sup>१४</sup>दृष्ट्वा उदयोऽनुमीयते<sup>१५</sup> तथात्रापीत्यर्थः । तादृशी सा<sup>१६</sup>असति असत्प्राये नीरूपेऽन्तरिक्षे तिरोधायकत्वात् अशोभने तमसि वा<sup>१७</sup>केतुः केतु-स्थानीया ज्ञापयित्री प्रकर्षेण विविधं भासते इति शेषः । उपसर्गवशाद्योग्यक्रियाध्याहारः । यद्वा । असति तमोरूपेऽन्धकारे<sup>१८</sup>प्र केतुः प्रकर्षेण ज्ञापयित्री सती नूनं व्युच्छादिति पूर्वत्रान्वयः । तस्मिन् काले<sup>१९</sup>अग्निः आहवनीयादिरूपः<sup>२०</sup>गृहं गृहं सर्वयजमानगृहम् अग्निहोत्राद्यर्थम्<sup>२१</sup>उप<sup>२२</sup>तिष्ठाते उपतिष्ठते<sup>२३</sup> दीप्यते इत्यर्थः ॥

१. क्ष-ञ-ट-‘समृद्धिमत्’ इत्यस्यानन्तरं ‘रथेर्मती बहुलमिति संप्रसारणम् । रेशब्दाच्चेति मतुप उदात्तत्वम्’ इत्यधिकम् । २. क्ष-ञ-ट-‘शेषः’ इत्यस्यानन्तरं ‘जनीजृषूक्तसुरजोऽमन्ताश्च इति मित्वात् मितां ह्रस्वः इति ह्रस्वत्वम्’ इत्यधिकम् । ३. क्ष-ञ-ट-‘वा’ इत्यस्यानन्तरं ‘श्रयतेऽश्चान्दसे लुङि सिचि वृद्धौ ङङ्भावे रूपम्’ इत्यधिकम् । ४. क्ष-ञ-ट-विनिग्रहार्थः । ५. क्ष-ञ-ट-यत इयम् । ६. क्ष-ञ-ट-‘योजयति’ इत्यस्यानन्तरम् ‘अरुण्यो गाव उषसां प्रतिनियतत्वात् । तथा च निरुक्तम्’ इत्यधिकम् । ७. च-क्ष-फ-ष-निश्चितमेषा । ८. त-लोके संनाहं दृष्ट्वा जयोऽनुमीयते । ९. क्ष-ञ-ट-‘उपतिष्ठते’ इत्यस्यानन्तरं ‘संगच्छते । आडागमः । उपाह्वेवपूजासंगतिकरणेत्यात्मनेपदम्’ इत्यधिकम् ।

उत्ते वयश्चिद्वसुतेरपमृन्नरंश्च ये पितुभाजो व्युष्टौ ।

अमा सुते वहसि भूरि वाममुषो देवि दाशुषे मर्त्याय ॥ १२ ॥

उत् । ते । वयः । चित् । वसतेः । अपमृन् । नरः । च । ये । पितुऽभाजः । विऽउष्टौ ।

अमा । सुते । वहसि । भूरि । वामम् । उषः । देवि । दाशुषे । मर्त्याय ॥ १२ ॥

१ते तव १व्युष्टौ सत्यां १वयश्चित् गमनवन्तः पक्षिणोऽपि । चिदित्येष अपिशब्दार्थः निपातानामनेकार्थत्वात् । ‘ उच्चावचेष्वर्थेषु निपतन्ति ’ ( निर. १. ४ ) इति यास्केनोक्तावात् । १वसतेः निवासस्थानाग्नीडादेः १उत् ऊर्ध्वम् १अपमृन् पतन्ति । पूर्ववाक्ये ‘ गृहं गृहमुपतिष्ठतेऽग्निः ’ इत्युक्तत्वात्तदपेक्षया अपिशब्दः<sup>१</sup> । किञ्च १नरश्च मनुष्याश्च १पितुभाजः अन्नवन्तोऽन्नाग्निः कृषि-वाणिज्यादिकर्तारः स्वस्वव्यापारार्थम् उदुम्बुखा अपमृन् गच्छन्ति । तथा<sup>२</sup> मन्त्रान्तरं—‘ पट्टदीयत उत्पातयति पक्षिणः ’ ( क्र. सं. १. ४८. ५ ) इति । एवं सत्यां हे १देवि देवनशीले उपोदेवते १अमा गृहे देवयजनाख्ये १सुते तिष्ठते यजमानाय तदर्थम् । अमेति गृहनाम ‘ अमा दमे ’ ( नि. ३. ४. ११ ) इति तन्नामसु पठितत्वात् । यद्वा । अमा सह हूयमानेनाग्निना सह निवसते यजमानाय । अमा वसेतामित्यादौ सहार्थे प्रयोगात् । १मर्त्याय मनुष्याय १दाशुषे हविर्दत्तवते यजमानाय १भूरि<sup>३</sup> १वामं बहु शोभनं धनं १वहसि प्रापयसि<sup>४</sup> ॥

अस्तोद्वं स्तोम्या ब्रह्मणा मेऽवीवृधध्वमुशतीरुषासः ।

युष्माकं देवीरवसा सनेम सहस्रिणं च शतिनं च वाजम् ॥ १३ ॥

अस्तोद्वम् । स्तोम्याः । ब्रह्मणा । मे । अवीवृधध्वम् । उशतीः । उषसः ।

युष्माकम् । देवीः । अवसा । सनेम । सहस्रिणम् । च । शतिनम् । च । वाजम् ॥ १३ ॥

एवं सूक्तद्वयोक्तरीत्या<sup>१</sup> बहुधा स्तुत्वा तां च स्तुतिमनया निवेदयित्वा स्वाभीष्टं प्रार्थयते । हे १स्तोम्याः । स्तोमः स्तोत्रम् । तदर्हन्तीति स्तोम्याः स्तुत्यर्हा उषसः । यतो यूयं तादृश्यः अतः १मे मस्त्वभूतेन १ब्रह्मणा सूक्तद्वयगतमन्त्ररूपेण स्तोत्रेण १अस्तोद्वम् स्तुता भवत<sup>२</sup> । किञ्च हे १उषासः उषसः १उशतीः स्तोतृन् अस्मान् अस्मत्समृद्धिं वा कामयमाना यूयम् १अवीवृधध्वम् अस्मान् प्रवर्धयत । किञ्च हे १देवीः देव्यो देवनशीलाः १युष्माकम् १अवसा युष्मत्संबन्धिना रक्षणेन वयं १सहस्रिणं सहस्रसंख्याकम् अभीष्टं धनं १सनेम लभेमहि । तथा १शतिनं १च १वाजं शतसंख्याकम् अपरिमितं धनं सनेम । युष्मत्कृतेन शतसहस्रपरिमितधनादिरूपरक्षणेन वयमपि अर्थिभ्यः शतसहस्रपरिमितस्य धनस्य सनितारो भवेमेत्यर्थः ॥ ॥ ९ ॥

१. क्ष-ज-ट—‘ अपिशब्दः ’ इत्यस्यानन्तरं ‘ पततेऽञ्छान्दसे लुङि लृटित्वादङि परतः पतः पुम् इति पुमागमः ’ इत्यधिकम् । २. क्ष-ज-ट—तथा च । ३. क्ष-ज-ट—भूरि । प्रभूतं वामं वननीयं धनकनकादिकं रूपं वहसि ददासि । ४. क्ष-ज-ट—सूक्तद्वयेनोक्तनीत्या; ज-झ-ञ-त-फ-ष—सूक्तद्वयोक्तनीत्या । ५. क्ष-ज-ट—‘ भवत ’ इत्यस्यानन्तरं ‘ कर्मणि लुङि इणः षीष्वा इति ध्वकारस्य षत्वम् ’ इत्यधिकम् ।

‘प्राता रत्नम्’ इति सप्तमं पञ्चमं सूक्तं काक्षीवतम् । दानस्य स्तूयमानत्वात् दानदेवस्य ‘या तेनोच्यते सा देवता’ ( अनु. २. ५ ) इति परिभाषितत्वात् । त्रैष्टुभम् । उपेत्यादिके द्वे जगत्थौ । ‘प्राता रत्नं सप्त स्वनयस्य दानस्तुतिरुपजगत्थौ’ इत्यनुक्रमणिका ॥

प्राता रत्नं प्रातरित्वा दधाति तं चिकित्वाप्रतिगृह्या नि धत्ते ।

तेन प्रजां वर्धयमान आयुं रायस्पोषेण सचते सुवीरः ॥ १ ॥

प्रातरिति । रत्नम् । प्रातःऽइत्वा । दधाति । तम् । चिकित्वा । प्रतिगृह्य । नि । धत्ते ।

तेन । प्रजाम् । वर्धयमानः । आयुः । रायः । पोषेण । सचते । सुवीरः ॥ १ ॥

अत्रेतिहासमाचक्षते । दीर्घतमसः कक्षीवानाम ऋषिः ब्रह्मचर्यं चरिष्यन् वेदाभ्यासाय गुरुकुले चिरकालमुषित्वा वेदान् सम्यगधीत्य ब्रतानि च चरित्वा तेनानुज्ञातः पुनः स्वगृहं प्रति प्रयास्यन् मध्ये मार्गे रात्रौ विश्रान्तः । प्रभाते भावयव्यस्य पुत्रः स्वनयो नाम राजा अनुचरैः संक्रीडमानः अकस्मात् कक्षीवतः अन्तिकमासदा । स च रभसा प्रतिबुद्धः सहस्रोत्तस्थौ । तं च राजा पाणिं गृहीत्वा स्वकीये आसने उपवेश्य अस्य सौन्दर्यमवगत्य स्वकन्याप्रदानमनाः पप्रच्छ भगवन् कस्य पुत्रः किं नामा खमिति । स च पृष्ठो मातरं पितरं च स्ववृत्तान्तं च आचक्षे । स च राजा संभाव्यः इत्यवगत्य मुदितमनाः स्वगृहं प्राप्य अस्मै मधुपर्कमारचय्य वस्त्रमाख्यादिभिः पूजयित्वा सरथा दश कन्याः शतनिष्कानश्च शतं पुंगवानां शतं गवां षष्ट्युत्तरसहस्रं पुनरेकादशरथांश्च प्रादात् । स च सर्वमनुक्रमेण प्रतिगृह्य दीर्घतमसोऽन्तिकमागत्य तस्मै प्रादर्शयत् ॥ ननु कस्या नाम अश्वबन्धनी रज्जुः । तद्वा न्कक्षीवान् । अश्वबन्धनं च राज्ञ एवोचितम् । अतोऽस्य राजन्यत्वात्<sup>१</sup> प्रतिग्रहो नोपपद्यते । ‘याजनाध्यापने चैव विशुद्धाच्च प्रतिग्रहः’ ( मनु. १०. ७६ ) इत्युक्तत्वात् । तस्मात् ब्राह्मणस्यैवाधिकारो न तु क्षत्रियस्येति । नैष दोषः । यद्यप्यसौ कलिङ्गाख्यस्य राज्ञः पुत्रस्तथापि तेन कलिङ्गेन<sup>२</sup> स्वयं वृद्धत्वात् अपत्योत्पादनाय सामर्थ्यमलभमानेन तदुत्पादनाय याचितो दीर्घतमा ऋषिः उशिष्मामिकाम् अपत्योत्पादनाय प्रेषितया राजमहिष्या अतिजरठेन महर्षिणा सह रन्तुं लज्जमानया स्ववस्त्राभरणैरलंकृत्य स्वप्रतिनिधित्वेन प्रेषिताम् उशिष्मामिकां योषितं दासीमित्यवगत्य मन्त्रपूतेन जलेनाभिषिच्य ऋषिपुत्रीं<sup>३</sup> कृत्वा<sup>३</sup> तथा सह रेमे । तदुत्पन्नः कक्षीवानाम ऋषिः । एतत्सर्वमस्माभिः पूर्वाध्याये ‘नासत्याभ्याम्’ ( क्र. सं. १. ११६ ) इत्यत्र सूक्ते विस्तरेण प्रतिपादितम् । अतः अस्य क्षत्रियसंबन्धात् कक्षीवानिति नाम उपपन्नम् । दीर्घतमसः परमर्षेः उत्पन्नत्वेन ब्राह्मणत्वात् प्रतिग्रहोऽपि उपपन्न एव । इदमादि सूक्तद्वयं स्वनयस्य राज्ञो दानप्रशंसाख्यानप्रतिपादकम् । ननु अनुक्रमण्यां ‘स्वनयस्य दानस्तुतिः’ इति ‘दानतुष्टो भावयव्यं तुष्टाव’ इति चोभयत्र स्तोतव्यं भिन्नमेवानुगम्यते इत्युच्यते । उत्तरसूक्तस्य प्रथमायाम् ऋचि ‘अधिक्षियतो भाव्यस्य’ इति दातुर्भावयव्यस्य श्रूयमाणत्वात् तत्प्राथम्यमुपजीव्य पृथगुपात्तम् । वस्तुतस्तु पितुर्नाम्ना पुत्रस्य<sup>४</sup> व्यवहर्तव्यत्वात् तथा ‘आ रुद्रासः’ इत्यादौ बहुशः प्रयोगदर्शनात् ‘स्वनयेन दत्ता’ इति तत्रैव सूक्ते स्वनयस्यापि श्रूयमाणत्वाच्च उभयत्रापि दातृप्रतिग्रही-त्रोरैक्येनैकमेव दानप्रशंसारूपमाख्यानमिति प्रसिद्धम्<sup>५</sup> ॥ स च कक्षीवान् आनीतं सर्वं पितुर्निवेदयन्

१. क्ष-ज्ञ-ज्ञ-ज-ट-राजत्वात् । २. क्ष-ज-ट-कलिङ्गराजेन । ३. क्ष-ज-ट-ऋषिः पवित्रीकृतया ।

४. क्ष-ज-ट-पुत्रस्यापि । ५. क्ष-ख-ज-ज्ञ-ज-ट-फ-सिद्धम् ।



परोक्षेणैव दानप्रकारं प्रशंसति । स्वनयो नाम राजा प्रातरित्वा प्रातरेव आत्मनः सकाशमागतः सन्<sup>१</sup> वस्ने रमणीयं निष्कादिकं<sup>२</sup> प्रातः प्रभातकाले<sup>३</sup> दधाति अस्मत्संनिधौ स्थापयति ददाति ।<sup>४</sup> तं स्थापितं सर्वं<sup>५</sup> चिकित्त्वान् चेतनावान् अदुष्टमित्यवगतवान्<sup>६</sup> प्रतिगृह्य स्वीकृत्य<sup>७</sup> नि<sup>८</sup> धत्ते पितुः समीपे स्थापयति । अनन्तरं<sup>९</sup> तेन दत्तेन निष्कादिना<sup>१०</sup> प्रजां पुत्रभृत्यादिरूपां<sup>११</sup> वर्धयमानः पोषयन्<sup>१२</sup> आयुः जीवितं च वर्धयन्<sup>१३</sup> सुवीरः शोभनैर्वीरैः पुत्रभृत्यादिभिरुपेतः सन्<sup>१४</sup> रायस्पोषेण धनानां पुनः पुनर्वर्धनेन<sup>१५</sup> सचते । असौ राजा संगच्छतामिति तव दातुराशिषं प्रार्थयते ॥

सुगुरसत्सुहिरण्यः स्वश्चो बृहदस्मै वय इन्द्रो दधाति ।

यस्त्वायन्तं वसुना प्रातरित्वा मुक्षीजयेव पदिमुत्सिनाति ॥ २ ॥

सुऽगुः । अऽसत् । सुऽहिरण्यः । सुऽअश्वः । बृहत् । अऽस्मै । वयः । इन्द्रः । दधाति ।

यः । त्वा । आऽयन्तम् । वसुना । प्रातःऽइत्वं । मुक्षीजयाऽइव । पदिम् । उत्ऽसिनाति ॥ २ ॥

अत्र कक्षीवतः पिता आनीतेन धनेन संतुष्टः राजानं बहुप्रकारेण आशास्ते । असौ स्वनयो राजा सुगुः<sup>१</sup> असत् । शोभनैर्बहुभिर्गोभिस्तद्वान् भवतु । तथा सुहिरण्यः सुष्ठु हितरमणीयैर्धनैस्तद्वान् भवतु । तथा स्वश्वः शोभनैरश्वैस्तद्वान् सन्<sup>२</sup> । अस्मै<sup>३</sup> राज्ञे प्रदात्रे<sup>४</sup> बृहत् प्रभृतं<sup>५</sup> वयः अन्नम्<sup>६</sup> इन्द्रः परमेश्वरो धर्मदेवता दधाति दधातु ददातु । यतः अयं राजा अस्मै गोहिरण्याश्चान्नानि बहुसंख्याकानि दत्तवान् अतस्तेषामभिवृद्धिप्रार्थना उचितैव । कस्यैवमाशीरिति स उच्यते । वयः यो राजा प्रातरित्वाः प्रातरागामिन्नतिथे पुत्रं<sup>७</sup> आयन्तं गुरुकुलात् आगतं<sup>८</sup> पदि पथिकं यदृच्छया गन्तारं<sup>९</sup> त्वा त्वां<sup>१०</sup> वसुना अन्नसाधनेन गवादिधनेन<sup>११</sup> उत्सिनाति गमनतः उत्कृष्टं बध्नाति<sup>१२</sup> गतिं निरुणद्धीत्यर्थः । प्रतिबन्धे दृष्टान्तः उच्यते । मुक्षीजयेव<sup>१३</sup> पदिम् । मुच्यमाना सती बन्धनं जनयतीति मुक्षीजा मृगपक्ष्यादिबन्धनी रज्जुः । तथा पाशको यथा पदिं गन्तारं मृगपक्ष्यादिकम् उत्सिनाति बध्नाति तथा मयाननुज्ञातमपि त्वां गमनं प्रतिबध्य गवादीष्टदानादिना<sup>१४</sup> यो राजा तोषयति स एवं भवत्विति । पदिरिति पदं व्याचक्षाणेन यास्केन तदुदाहरणमयं<sup>१५</sup> मन्त्रः<sup>१६</sup> व्याख्यातः ‘सुगुर्भवति<sup>१७</sup> ततनाच्च’<sup>१८</sup> ( निरु. ५. १९ ) इति ॥

आयमद्य सुकृतं प्रातरिच्छन्निष्टेः पुत्रं वसुमता रथेन ।

अंशोः सुतं पायय मत्सरस्य क्षयद्वीरं वर्धय सूनृताभिः ॥ ३ ॥

आयम् । अद्य । सुऽकृतम् । प्रातः । इच्छन् । इष्टेः । पुत्रम् । वसुऽमता । रथेन ।

अंशोः । सुतम् । पायय । मत्सरस्य । क्षयत्ऽवीरम् । वर्धय । सूनृताभिः ॥ ३ ॥

१. क्ष-ज-ट-‘सन्’इत्यस्यानन्तरं ‘अन्येभ्योऽपि दृश्यन्ते इति कनिपि तुक्’ इत्यधिकम् । २. झ-असत् ; क्ष-ज-ट- असत् । बहुव्रीहावाद्युदात्तत्वम् । ३. क्ष-ज-ट-‘पुत्र’ इत्यस्यानन्तरं ‘वत ( न ) उपसंख्यानमिति संबुद्धौ नकारस्य रुत्वम्’ इत्याधिकम् । ४. क्ष-ज-ट-आगच्छन्तम् । ५. क्ष-ज-ट-बध्नाति । षिङ् बन्धने । कैयादिकः । ६. क्ष-झ-ज-ट-यथेष्टदानादिना । ७. क-ज-झ-ण-ट-व-तदुदाहरणतया अयं मन्त्रः ; फ-तदुदाहरणतया मन्त्रः । ८. क-क्ष-ज-झ-ज-ट-ण-व-ष-इत्यादिषु ‘सुगुर्भवति...ततनाच्च’ इति निरुक्तग्रन्थः पूर्णत्वेन उद्धृतः ।

‘प्रातः पूर्वेषुः प्रभातकाले अयं<sup>१</sup> धनं दत्तवान्<sup>२</sup> तस्मिन्नेव काले<sup>३</sup> सुकृतं शोभनस्य कर्तारं त्वाम्  
 वृच्छन् प्राप्नुमिच्छन् कदा द्रक्ष्यामीति कामयमानोऽहम्<sup>४</sup> अद्य अस्मिन् दिने इदानीम्<sup>५</sup> आर्यं प्राप्तोऽस्मि<sup>६</sup> ।  
 अत्र यद्यपि केवलं प्रातरिष्येव श्रुतं न पूर्वेषुरिति तथापि अद्य आयम् इत्युक्तत्वादर्थपूर्वेषुः प्रातः<sup>७</sup> इति  
 गम्यते । कीदृशम्<sup>८</sup> । वृष्टेः इष्टस्येष्टसाधनस्य यागस्य वा पुत्रं पुरु त्रातारम् । ‘पुत्रः पुरु त्रायते’  
 ( निरु. २. ११ ) इति यास्कः । कर्तारमित्यर्थः । केन साधनेनेति तदुच्यते । वसुमता रथेन  
 समृद्धधनवता रथेन साधनेन । यद्वा । तेन सहितः इति सहायै तृतीया । किंच मदानीतेन समृद्धेन  
 धनेन वंशोः अंशुमतो बलीरूपस्य मत्सरस्य मादनसाधनस्य<sup>९</sup> सोमस्य । ‘मत्सरः सोमो मन्दते-  
 स्तुतिकर्मणः’ ( निरु. २. ५ ) इति निरुक्तम् । तस्य सुतम् अभिषुतं रसं पायय आत्मानं पायय  
 इष्टसाधनं सोमयागं कुर्वित्यर्थः । कृत्वा च वक्ष्यद्वीरं क्षियन्तो निवसन्तो वीराः पुत्रभृत्यादयो यस्य  
 तं तादृशं त्वदिष्टसाधनबहुधनप्रदातारं सृजताभिः प्रियसत्यात्मिकाभिर्वाग्भिः वर्धय समृद्धं कुरु ।  
 पुत्रभृत्यादिवीरैः यथा प्रवृद्धो भवति तथा कामयेत्यर्थः ॥

उप क्षरन्ति सिन्धवो मयोभुव ईजानं च यक्ष्यमाणं च धेनवः ।

पृणन्तं च पपुंरिं च श्रवस्यवो घृतस्य धारा उप यन्ति विश्वतः ॥ ४ ॥

उप । क्षरन्ति । सिन्धवः । मयःऽभुवः । ईजानम् । च । यक्ष्यमाणम् । च । धेनवः ।

पृणन्तम् । च । पपुंरिम् । च । श्रवस्यवः । घृतस्य । धाराः । उप । यन्ति । विश्वतः ॥ ४ ॥

पूर्वस्यामृचि आनीतेन धनेन सोमयागं कुर्वित्युक्तम् । तमेव सोमयागं फलप्रदर्शनेन स्तोति ।  
 वसिन्धवः स्यन्दनशीलाः प्रस्तुतपयोधाराः<sup>१</sup> । ‘सिन्धुः स्यन्दनात्’ ( निरु. ९. २६ ) इति यास्कः ।  
 मयोभुवः सुखभावयिष्यः<sup>२</sup> । मय इति सुखनाम ‘मयः स्यूमकम्’ ( नि. ३. ६. ७ ) इति  
 तन्नामसु पाठात् । धेनवः प्रीणयिष्यो गावः ईजानं सोमयागमनुतिष्ठन्तं तथा यक्ष्यमाणं यक्ष्ये इति  
 प्रणतिं कुर्वन्तं च । न केवलमीजानं अपि तु यक्ष्ये इति अध्यवसितवन्तमपि उप उपेत्य क्षरन्ति  
 स्रवन्ति प्रीणयन्तीत्यर्थः । न च पूर्वस्यामृचि सोमं पिबेत्युक्तत्वात् सर्वेषां सोमयागानाम् अग्निष्टोमा-  
 त्मकज्योतिष्टोमस्य प्रकृतस्य<sup>३</sup> ‘ज्योतिष्टोमेन स्वर्गकामो यजेत’ इति स्वर्ग एव फलत्वेन श्रुतः न गवा-  
 दिकमिति वाच्यम् । स्वर्गवत् गवादिकामनयापि सोमयागस्य कर्तुं शक्यत्वात् । न केवलं सोमयागमनु-  
 तिष्ठतामेव महत्फलम् अपि तु सुकृतसाधनानि कर्मान्तराणि अधितिष्ठतामपि<sup>४</sup> महत् फलमस्येवेति  
 दर्शयति । पृणन्तं पितृन् प्रीणयन्तं<sup>५</sup> पपुंरिं<sup>६</sup> प्रीणनशीलम् इष्टदातारं<sup>७</sup> प्राणिनः सर्वदा प्रीणयन्तं च  
 पुरुषं श्रवस्यवः अन्नमिच्छन्त्यः अन्नसमृद्धिहेतवः घृतस्य धाराः । यद्वा । घृतकुल्याः । विश्वतः  
 सर्वतः उप उपेत्य यन्ति प्राप्नुवन्ति प्रीणयन्तीत्यर्थः ॥

१. क्ष-ज-ज-ज-ट-फ-व-यदा धनं दत्तवान्; ख-व-फ-यदा धनं लब्धवान् अस्मि । २. क्ष-ज-ट-प्राप्तोऽस्मि ।  
 एतेर्लङि उत्तमैकवचने रूपम् । ३. क्ष-ज-ट-‘प्रातः’ नास्ति । ४. क्ष-ज-ट-कीदृशं त्वाम् । ५. क्ष-ज-ट-  
 मोदसाधनस्य । ६. क्ष-ज-ज-ट-प्रस्तुतपयोधाराः; ख-व-फ-प्रस्तुतपयोध(धा)राः; क-ज-प्रस्तुतपयोध(धा)राः ।  
 ७. क्ष-ज-ट-सुखस्य भावयिष्यः । ८. क्ष-ज-ट-आकूतिम् । ९. क्ष-ज-ट-प्रकृतित्वात् तस्य । १०. क्ष-ज-ट-  
 अनुतिष्ठतामपि । ११. क्ष-ज-ट-प्रीणयन्तम् । पृ पालनपूरणयोः । कैयादिकः । प्वादीनां ह्रस्वः इति ह्रस्वत्वम् ।  
 १२. क्ष-ज-ट-पपुंरिं प्रीणनशीलं प्रीणनेच्छावन्तं च । आहगमहन इति किन् । उदोष्ठपूर्वस्य इति उत्त्वं च ।  
 १३. क-क्ष-इष्टदानादिना; ख-फ-इष्टदानात् ।

नाकस्य पृष्ठे अर्धि तिष्ठति श्रितो यः पृणाति स ह देवेषु गच्छति ।

तस्मा आपो घृतमर्षन्ति सिन्धवस्तस्मा इयं दक्षिणा पिन्वते सदा ॥ ५ ॥

नाकस्य । पृष्ठे । अर्धि । तिष्ठति । श्रितः । यः । पृणाति । सः । ह । देवेषु । गच्छति ।

तस्मै । आपः । घृतम् । अर्षन्ति । सिन्धवः । तस्मै । इयम् । दक्षिणा । पिन्वते । सदा ॥ ५ ॥

सोमयागप्रशंसाप्रसङ्गेन सामान्यतो दानम् एतदादिभिस्त्रिभिः प्रशंसति । यद्वा । सोमस्यैव स्तुतत्वात्<sup>१</sup> दक्षिणाशब्दस्य यागे एव प्रसिद्धत्वाच्च आ सूक्तपरिसमाप्तेः सोमयाग एव प्रस्तूयते । यः यो मर्त्यः पृणाति हविरादिदानेन देवादीन् प्रीणाति यसः नाकस्य । कमिति सुखनाम । तद्विरुद्धम् अकम् । न विद्यते अकं दुःखं तत्साधनं पापं वेति नाको द्युलोकः । तथा च श्रूयते—‘ न वा अमुं लोकं जग्मुषे किं<sup>२</sup> च नाकम् ’ ( निरु. २. १४; का. सं. २१. २ ) इति<sup>३</sup> । तस्य पृष्ठे उन्नते उपरिदेशे<sup>४</sup> श्रितः सन्<sup>५</sup> अधि अधिकमाकल्पान्तं तिष्ठति । यद्वा । अधि तिष्ठति । अधिष्टाय प्रमुखो भूत्वा तिष्ठति । न केवलं स्वर्गाश्रयणं किंतु देवेषु मध्ये गच्छति वर्तते स्वयमेव देवो भवतीत्यर्थः । एह इति प्रसिद्धौ । तस्मै<sup>६</sup> प्रीणयित्रे पुरुषाय सिन्धवः स्यन्दनशीलाः आपः घृतं तेजोवत् सारम् अर्षन्ति गच्छन्ति रसवत्यो भवन्तीत्यर्थः । किंच इयं भूमिरपि दक्षिणा सस्यादिफलसंपादनदक्षा सती सदा सर्वकालं पिन्वते सेचयति तोषयतीत्यर्थः । दातुर्जीवनसाधकान्नोदकानि<sup>७</sup> रुचिराणि समृद्धानि भवन्तीत्यर्थः ॥

दक्षिणावतामिद्विमानि चित्रा दक्षिणावतां दिवि सूर्यासः ।

दक्षिणावन्तो अमृतं भजन्ते दक्षिणावन्तः प्र तिरन्त आयुः ॥ ६ ॥

दक्षिणावताम् । इत् । इमानि । चित्रा । दक्षिणावताम् । दिवि । सूर्यासः ।

दक्षिणावन्तः । अमृतम् । भजन्ते । दक्षिणावन्तः । प्र । तिरन्ते । आयुः ॥ ६ ॥

दक्षिणावतां बहुविधगोहिरण्यादिरूपदक्षिणाप्रदातृणाम् । इच्छद्दः एवकारार्थः । तेषामेवार्थे इमानि भूमौ दृश्यमानानि चित्राणि चायनीयानि स्वचन्दनमणिमुक्तादिरूपाणि द्रव्याणि समृद्धानि भवन्तीति शेषः । किंच दक्षिणावताम् एव दिवि द्युलोके सूर्यासः सूर्यसंबन्धिनो लोकाः तदनुगृहीता भोगा वा समृद्धा भवन्ति । किंच दक्षिणावन्तः एव अमृतं जरामरणरहितं स्थानं भजन्ते सेवन्ते । यद्वा । दानेनापहतपाप्मानः आत्मानं विदित्वा अमृतमविनाशं मोक्षं भजन्ते प्राप्नुवन्ति । ‘ यजेन दानेन ’ ( बृ. उ. ४. ४. २२ ) इति श्रुतेः । किंच दक्षिणावन्तः एव आयुः प्र तिरन्ते अतिदीर्घमेवमायुष्यं<sup>८</sup> वर्धयन्ते लभन्ते<sup>९</sup> । प्रपूर्वस्तिरतिवर्धनार्थः । इत् इति सर्वत्र संबध्यते ॥

१. क्ष-ख-ज-झ-ञ-ट-फ-ब-प्रस्तुतत्वात् । २. क्ष-ञ-ट-नभ्राणपात् इति प्रकृतिभावः । ३. क्ष-ञ-ट-उपरिदेशे देवेषु मध्ये श्रितः तैरेव सेवितः सन् । ४. क-झ-किंच तस्मै । ५. क्ष-ञ-ट-जीवनसाधनान्युदकादीनि । ६. क्ष-ञ-ट-अतीव दीर्घमायुष्यं वर्धयन्ते लभन्ते ।

मा पृणन्तो दुरितमेन आरन्मा जारिषुः सूरयः सुव्रतासः ।

अन्यस्तेषां परिधिर्स्तु कश्चिदपृणन्तमभि सं यन्तु शोकाः ॥ ७ ॥

मा । पृणन्तः । दुःइतम् । एनः । आ । अरन् । मा । जारिषुः । सूरयः । सुव्रतासः ।

अन्यः । तेषाम् । परिधिः । अस्तु । कः । चित् । अपृणन्तम् । अभि । सम् । यन्तु । शोकाः ॥ ७ ॥

अन्वयव्यतिरेकाभ्यां दानं प्रशंसितुमाह । पृणन्तः देवादीन् हविरादिना प्रीणयन्तः सन्तः पृणन्तः दुष्टं यथा भवति तथा प्राप्तं दुःखम् एनः तत्साधनं पापं च मा आरन् मा प्राप्नुवन्<sup>१</sup> । न केवलं दातार एव अपि तु सूरयः देवानां स्तोतारो विद्वांसः मा जारिषुः जरया न जीर्णा<sup>२</sup> भवेयुः<sup>३</sup> । तथा सुव्रतासः शोभनकृच्छ्रचान्द्रायणादिनियमवन्तोऽपि मा जारिषुः । तर्हि एषाम्<sup>४</sup> अन्यो जनः<sup>५</sup> क इति स उच्यते । तेषां दातृणां स्तोतृणां वा अन्यः तेभ्योऽन्यो यः कोऽपि पुरुषः परिधिः पापस्य परितो धारकः अस्तु । यद्वा । अन्यो यः कश्चन पापदेवः तेषां परिधिस्थानीयो व्यवधाय-कोऽस्तु । यथा अग्नेः परिधिः स्वयं रक्षः प्रभृतिभिर्बाध्यमानः स्वान्तर्हितमग्निं रक्षति तद्वत् । अथवा । अन्यो धर्मविशेषः तेषां परिधिः परिधानमस्तु कवचस्थानीयोऽस्तु । तर्हि किं<sup>६</sup> प्राप्नुयुरिति उच्यते । अपृणन्तं देवादीन् अप्रीणयन्तमदातारं शोकाः चित्तपीडाः तत्साधनाः पाप्मानः<sup>७</sup> अभि अभिमुखं सं यन्तु सम्यक् प्राप्नुवन्तु वयं सुखिनो भवेमेत्यर्थः<sup>८</sup> ॥ १० ॥

‘अमन्दान्’ इति षष्ठं सूक्तं ‘सप्त’ इत्यनुवर्तनात् सप्तचर्म । आदितः पञ्चानां कक्षीवानृषिः षष्ठ्याः भावयव्यः सप्तम्याः रोमशा नाम ब्रह्मवादिनी । आदितः पञ्चानां भावयव्यस्य स्तुतिरूपत्वात् स एव देवता ‘या तेनोच्यते’ ( अनु. २. ५ ) इति न्यायात् । अन्ययोः पक्षीसप्तम्योस्तु भावयव्यरोमशयोः संवादः । षष्ठ्याः भावयव्यः सप्तम्याः रोमशा । यद्यपि ‘स्वनयेन दत्ता’ ( ऋ. सं. १. १२६. ३ ) इति श्रूयमाणत्वात्तस्यैव स्तुत्या भाव्यं तथापि पितृपुत्रयोरभेदात् ‘आ रुद्रासः’ इतिवत् पितृनाम्ना व्यवहर्तुं शक्यत्वात् प्रथमायामृचि<sup>९</sup> ‘भाव्यस्य’ इत्युक्तत्वाच्च ‘भावयव्यं तुष्टाव’ इत्येतद्विरुद्धमित्युक्तं पूर्वसूक्ते एव । आदितः पञ्च त्रिष्टुभः । अन्ये अनुष्टुभौ । तथा चानुकान्तम्—‘अमन्दानिति कक्षीवान्दानतुष्टः पञ्चभिर्भावयव्यं तुष्टावान्त्ये अनुष्टुभौ भावयव्यरोमशयोर्दम्पत्योः संवादः’ इति । उक्तो विनियोगः ॥

अमन्दान्तसोमान्प्र भरे मनीषा सिन्ध्वावधि क्षियतो भाव्यस्य ।

यो मे सहस्रमभिमीत सुवान्तूर्तो राजा श्रवं इच्छमानः ॥ १ ॥

अमन्दान् । स्तोमान् । प्र । भरे । मनीषा । सिन्धौ । अधि । क्षियतः । भाव्यस्य ।

यः । मे । सहस्रम् । अभिमीत । सुवान् । अतूर्तः । राजा । श्रवं । इच्छमानः ॥ १ ॥

१. क्ष-ज-ट—‘प्राप्नुवन्’ इत्यस्यानन्तरं ‘दुरुपसृष्टस्य एतेः कर्मणि निष्ठा । गतिरनन्तर इति गतेः प्रकृति-स्वरत्वम्’ इत्यधिकम् । २. क्ष-ज-ट—हीयन्ते । ३. क्ष-ज-ट—एनोभाजनः । ४. क्ष-ज-ट—कम् । ५. क्ष-ज-ट—पाप्मानो वा । ६. क-क्ष-ज-ज-ट-ण—‘भवेमेत्यर्थः’ इत्यस्यानन्तरम् ‘अत्र यद्यपि सामान्येन दानमात्रं स्तूयते तथाप्यस्य सूक्तस्य स्वनयदानस्तुतिरूपत्वात् ( ख-व—दानस्तुतिरूपत्वात् ) तद्दुःखमायन्तिवति भावः ( ख-व-इत्यर्थः )’ इत्यधिकम् । ७. क्ष-ज-ट—तत्र प्रथमायामृचि । ८. च-ज्ञ-न्त-फ—भावयव्यस्य ।

१सिन्धौ सिन्धुदेशे यद्वा लक्षणया सिन्धुतीरे समुद्रतीरे १अधि १क्षयतः अधिनिवसतः १भाव्यस्य<sup>१</sup> भावयव्यस्य<sup>२</sup> । तत्पुत्रस्य स्वनयस्येत्यर्थः । तस्य १अमन्दान् अनल्पान् १स्तोमान् स्तोत्राणि तश्चिष्टबहुविधदानादीनां कीर्तनानि १मनीषा मनीषया प्रियातिशयबुद्ध्या १प्र १भरे प्रकर्षेण<sup>३</sup> संपादयामि । कस्तस्य विशेष इति तत्राह । १अतूर्तः केनाप्यहिंसितः १यः १राजा १मे मर्दर्थं १सहस्रं तत्संख्याकान् १सवान् । सूयन्ते सोमाः एष्विति सवाः सोमयागाः । तान् १अमिमीत संपूर्ण-धनप्रदानेन<sup>४</sup> निर्मितवान् । किमिच्छन् । १श्रवः सर्वैः श्रूयमाणां कीर्तिमात्मने १इच्छमानः कामयमानः । यतोऽयमास्विज्याद्युपाधिना विना कीर्त्यर्थमेव बहुधनं प्रादात् अतस्तं स्तौमीत्यर्थः ॥

शतं राज्ञो नाधमानस्य निष्काञ्छतमश्चान्प्रयतान्तसुद्य आदम् ।

शतं कक्षीवाँ असुरस्य गोनां दिवि श्रवोऽजरमा ततान ॥ २ ॥

शतम् । राज्ञः । नाधमानस्य । निष्कान् । शतम् । अश्वान् । प्रयतान् । सद्यः । आदम् ।

शतम् । कक्षीवान् । असुरस्य । गोनाम् । दिवि । श्रवः । अजरम् । आ । ततान् ॥ २ ॥

१नाधमानस्य स्वीकर्तव्यम् इत्युच्चैः याचमानस्य<sup>५</sup> १असुरस्य धनानां निरसितुर्दानशीलस्य १राज्ञः स्वतेजसा दीप्यमानस्य स्वनयस्य १निष्कान् आभरणविशेषान् इयत्ताविशेषविशिष्टानि वा सुवर्णानि शतसंख्याकानि । शतं सहस्रम् इत्यपरिमितवचनः । अपरिमितान् १सद्यः प्रार्थनानन्तरमेव १कक्षीवान् अहम् १आदम् आत्तवानस्मि स्वीकृतवानस्मीत्यर्थः<sup>६</sup> । तथा १प्रयतान् शुद्धान् लक्षणोपेतान् १अश्वान् अध्वगमनसमर्थान् हयान् आदम् आत्तवान् । तथा १गोनां पुंगवानां बलीवर्दानामित्यर्थः । उत्तरमन्त्रे स्त्रीगवीनामभिधानात् । तेषां १शतम् आदम् । एवं प्रदाता राजा १दिवि बुलोके १श्रवः कीर्तिम् १अजरं शाश्वतीम् १आ १ततान् विस्तारितवान् । गवादिप्रतिग्रहीता अहं स्वर्गे कीर्तिमकरवमित्यर्थः ॥

उप मा श्यावाः स्वनयेन दत्ता वधूमन्तो दश रथासो अस्थुः ।

षष्टिः सहस्रमनु गव्यमागात्सनेत्कक्षीवाँ अभिपित्वे अह्नाम् ॥ ३ ॥

उप । मा । श्यावाः । स्वनयेन । दत्ताः । वधूमन्तः । दश । रथासः । अस्थुः ।

षष्टिः । सहस्रम् । अनु । गव्यम् । आ । अगात् । सनेत् । कक्षीवान् । अभिपित्वे । अह्नाम् ॥ ३ ॥

१स्वनयेन १दत्ताः १श्यावाः तद्वर्णश्वैः<sup>७</sup> युक्तस्वात् श्यावाः १वधूमन्तः आरूढाभिर्वधूभिस्तद्वन्तः १दश एतत्संख्याकाः १रथासः रथाः १उप १अस्थुः उपस्थिताः<sup>८</sup> । गव्यशब्दो गोसमूहवाची<sup>९</sup> । १षष्टिः

१. च-ज्ञ-त-फ-‘ भाव्यस्य ’ नास्ति । २. क्ष-ज-ट-भावयव्यस्य । वर्णलोपः । ३. ज्ञ-क्ष-त-विशेषेण । ४. क्ष-ज-ट-धनप्रदानेन । ५. क्ष-ज-ट-याचमानस्य । नाष्ट शब्दे । अनुदात्तेत् । ६. क्ष-ज-ट-‘स्वीकृतवानस्मीत्यर्थः’ इत्यस्यानन्तरं ‘ददातेः आङ्पूर्वात् आङो दोऽनास्यविहरणे इत्यात्मनेपदाभावश्छान्दसः । लेख्याडागमः । छान्दसः शपो लुक् । इतश्चलोपः इति इकारलोपः’ इत्यधिकम् । ७. ख-च-फ-श्यामवर्णाश्वैः । ८. क्ष-ज-ट-उपस्थिताः । गातिस्थेति सिचो लुक् । ९. क्ष-ज-ट-अत्र गोसमूहवाची । खलुरभाधाविति ( खलोरथादिति ) समूहे यः । व्यत्ययात् आयुदात्तत्वम् ।

सहस्रमनु <sup>१</sup>गव्यं षष्ठ्यधिकसहस्रं गवां समूहोऽनु <sup>२</sup>आगात् आगतः । ततः आत्मानं परोक्षेण ब्रवीति । तत्सर्वं प्रतिपृष्ट्वा अयं <sup>३</sup>कक्षीवान् <sup>४</sup>अह्नां दिवसानां मध्ये <sup>५</sup>अभिपित्वे संनिहितेऽहनि <sup>६</sup>सनत् । स्वीकृतं<sup>१</sup> रथवध्वादिकं स्वपित्रे समर्पयति स्वयं वा स्वीकरोति<sup>२</sup> । अभिपित्वशब्दः आसन्न-कालवाची प्रपित्वशब्दः<sup>३</sup> इतिवत्<sup>४</sup> । स च 'प्रपित्वेऽभीक इत्यासन्नस्य' ( निरु. ३. २० ) इति यास्केनोक्तत्वात् आसन्नवचनः । उपसर्गभेदेऽप्यर्थाभेदः ॥

चत्वारिंशदशरथस्य शोणाः सहस्रस्याग्रे श्रेणिं नयन्ति ।

मदच्युतः कृशनावतो अत्यान्कक्षीवन्त उदमृक्षन्त पञ्चाः ॥ ४ ॥

चत्वारिंशत् । दशरथस्य । शोणाः । सहस्रस्य । अग्रे । श्रेणिम् । नयन्ति ।

मदच्युतः । कृशानवतः । अत्यान् । कक्षीवन्तः । उत् । अमृक्षन्त । पञ्चाः ॥ ४ ॥

दशरथस्य दशसंख्याकरथवतः सहस्रस्य सहस्रसंख्याकानुचरोपेतस्य कक्षीवतो गोयूथ-सहस्रस्य वा अग्रे पुरस्तात् शोणाः शोणवर्णोपेताः अश्वाः चत्वारिंशत् एकैकस्य रथस्य चतुष्टये<sup>३</sup> सति दशस्थानां मिलित्वा चत्वारिंशदश्वा भवन्ति । तेऽपि श्रेणिं पङ्क्तिमाश्रित्य नयन्ति स्थान् अभिमतदेशं प्रापयन्ति । यद्वा । अश्वनियुक्तान् स्थान् श्रेणिं श्रेणीभावं नयन्ति प्रापयन्ति । एकैकं रथं चत्वारश्चत्वारः पङ्क्त्याकारेण बहन्तीत्यर्थः । अथ तान् कक्षीवन्तः । कक्ष्या अश्वसंबन्धिनी<sup>४</sup> रज्जुः । 'कक्ष्या रज्जुरश्वस्य' ( निरु. २. २ ) इति यास्केनोक्तत्वात् । तामिस्तद्वन्तः । यद्वा । अङ्गिरसः पुत्राः सर्वेऽपि कक्षीवन्तः । अथवा कक्षीवदनुचराः सर्वेऽपि छत्रिन्यायेन कक्षीवन्तः । पञ्चाः घासाद्यन्नवन्तः सन्तः मदच्युतः मदस्त्राविणः उद्वृत्तान् शत्रूणां मदस्य च्यावयितृन् वा वृक्षाना-वतः सुवर्णमयनानाभरणयुक्तान् कृशानमिति हिरण्यनाम 'कृशानं लोहम्'<sup>५</sup> ( नि. १. २. ७ ) इति तन्नामसु पाठात् । सुवर्णभरणोपेतान् अत्यान् सततगमनशीलानश्वान् उदमृक्षन्त अध्वश्रम-जनितस्वेदापनयनाय उत्कृष्टं मार्जयन्ति ॥

पूर्वामनु प्रयतिमा ददे वस्त्रीन्युक्तां अष्टावरिधायसो गाः ।

सुबन्धवो ये विश्याइव त्रा अनस्वन्तः श्रव एषन्त पञ्चाः ॥ ५ ॥

पूर्वाम् । अनु । प्रयतिम् । आ । ददे । वः । त्रीन् । युक्तान् । अष्टौ । अरिऽधायसः । गाः ।

सुबन्धवः । ये । विश्याऽइव । त्राः । अनस्वन्तः । श्रवः । एषन्त । पञ्चाः ॥ ५ ॥

इदानीमानीतं धनं बन्धुभ्यो निवेदयन्नाह । हे सुबन्धवः<sup>६</sup> पूर्वा<sup>१</sup> प्रयतिं पूर्वप्रदानम् अनु-तमनुसृत्य वक्ष्यमाणानि रथादीनि वः युष्मदर्थम् आ ददे स्वीकृतवानस्मि । यद्वा । पूर्वा प्रयति

१. क्ष-ज-ट-असनत् संभक्तवान् । २. क्ष-ज-ट-प्रपित्वशब्दवत् । ३. क्ष-ज-ट-चतुष्टये चतुष्टये । ४. क्ष-ज-ट-अश्वबन्धनी । ५. क्ष-ज-ट-काश्चनम् । ६. च-फ-सहजाः सुबन्धवः ।

प्रदेयं रथादिकम् अनु दानक्रमेणैव आ ददे प्रतिगृहीतवानस्मि । कानि तानीति । <sup>१</sup>त्रीन् <sup>२</sup>अष्टौ च <sup>३</sup>युक्तान् चतुर्भिश्चतुर्भिर्धनैर्वा युक्तान् स्थानिति शेषः । अत्र संख्यापृथग्निर्देशो न विवक्षितः । तथा <sup>४</sup>अरिधायसः अरिभिरीश्वरैर्धारणीयाः बहुमूल्याः असंख्याताः <sup>५</sup>गाः च आ ददे । अत्र वक्ष्यमाणानि पूर्वं प्रतिगृहीतादधिकानीति युक्तम् । पूर्वमेव पित्रे निवेदितानां पुनर्बन्धुभ्यो निवेदनासंभवात् ‘वधू-मन्तो दश रथासो अस्थुः’ ( ऋ. सं. १. १२६. ३ ) इति दशानां स्थानामुक्तत्वात् अत्र च त्रीनष्टौ इत्येकादशानां वक्ष्यमाणत्वात् वधूविशिष्टानाम् अन्येभ्यो दातुमनुचितत्वाच्च अन्यानीति युक्तम् । उक्तानामेव अनुवदनपक्षे<sup>१</sup> दशवधूयुक्ता रथा एको धनपूर्ण इति विवेकः । उक्तानामेव रथादीनां पुनरभिधानं प्रकृष्टत्वज्ञापनार्थम् । सर्वे ब्राह्मणा आगता वसिष्ठश्चागत इतिवत् । इदानीं परोक्षेणाह । सुबन्धवः शोभना विद्यायोनिर्बन्धिनः येषां ते तथोक्ताः । यद्वा । शोभनबान्धवोपेताः परस्परमनु-रागयुक्ता इत्यर्थः<sup>२</sup> । विशः प्रजाः । तत्र भवाः <sup>३</sup>विश्याः । त्रियन्त इति <sup>४</sup>प्राः प्राताः ॥ तकारलोप-श्छान्दसः<sup>५</sup> ॥ विशां प्राता यथा परस्परमनुरागवन्तः तथा एतेऽपीत्यर्थः । <sup>६</sup>पज्राः अन्नवन्तोऽङ्गिरसः संतानप्रभवा ये सन्ति ते सर्वे<sup>७</sup> सुबन्धवः <sup>८</sup>अनस्वन्तः शकटवन्तः हविर्धानशकटोपलक्षितसोमयाग-वन्तः सन्तः <sup>९</sup>श्रवः सर्वत्र श्रूयमाणां कीर्तिम् <sup>१०</sup>ऐषन्त इच्छन्ति इच्छन्तु वा । तदर्थम् आ ददे इति शेषः<sup>११</sup> ॥

आग॑धिता॒ परिग॑धिता॒ या क॑शीके॒व ज॒ङ्गहे॑ ।

ददा॑ति॒ मह्यं॑ यादु॑री॒ याशू॑नां भो॒ज्यां॑ श॒ता ॥ ६ ॥

आऽग॑धिता । परिऽग॑धिता । या । क॒शीकाऽइ॑व । ज॒ङ्गहे॑ ।

ददा॑ति । मह्यं॑म् । यादु॑री । याशू॑नाम् । भो॒ज्यां॑ । श॒ता ॥ ६ ॥

संभोगाय प्रार्थितो भावयन्त्यः स्वभार्या रोमशामप्रौढेति बुद्ध्या परिहसन्नाह । <sup>१</sup>भोज्या भोग-योग्यैषा <sup>२</sup>आगधिता आ समन्तात् गृहीता स्वीकृता । तथा <sup>३</sup>परिगधिता परितो गृहीता । आदराति-शयाय पुनर्वचनम् । ‘गध्यं गृह्णातेः’ ( निरु. ५. १५ ) इति यास्कः । यद्वा । आगधिता आ समन्तात् मिश्रयन्ती<sup>४</sup> । आन्तरं प्रजननेन बाह्यं भुजादिभिरित्यर्थः । ‘गध्यतिमिश्रीभावकर्मा’ ( निरु. ५. १५ ) इति यास्कः । पूर्वस्मिन् पक्षे पुरुषस्य प्राधान्यम् उत्तरस्मिन्स्तु योषितः इति भेदः । कीदृशी<sup>५</sup> सा । या <sup>६</sup>जङ्गहे अत्यर्थं गृह्णाति कदाचिदपि न मुञ्चति<sup>७</sup> । अत्यागे दृष्टान्तः । <sup>८</sup>कशीकेव । कशीका नाम सूतवत्सा<sup>९</sup> नकुली । सा यथा पस्या सह चिरकालं क्रीडति न कदाचिदपि विमुञ्चति तथैषापि । किंच भोज्यैषा <sup>१०</sup>यादुरी । यादुरिति उदकनाम । रेतोलक्षणमुदकं प्रभूतं ददातीति यादुरी । बहुरेतो-

१. क्ष-ज-ट-अनुवादनपक्षे । २. क्ष-ज-ट-‘इत्यर्थः’ इत्यस्यानन्तरं ‘बहुव्रीहौ आद्युदात्तं छान्दसीति उत्तापदाद्युदात्तत्वम्’ इत्यधिकम् । ३. क्ष-ज-ट-‘तकारलोपश्छान्दसः’ इत्यस्यानन्तरं ‘यद्वा त्रियन्त इति प्राताः । घञर्थे कविधानमिति कः’ इत्यधिकम् । ४. क्ष-ज-ट-‘सर्वे’ इत्यस्यानन्तरं ‘पज्रा इत्युच्यन्ते । पज्रा वा अङ्गिरस इति श्रुतेः’ इत्यधिकम् । ५. क्ष-ज-ट-‘शेषः’ इत्यस्यानन्तरम् ‘इषेः छान्दसे छुडि छत्वाभावः आत्मनेपदम्’ इत्यधिकम् । ६. क्ष-ज-ट-‘मिश्रयन्ती’ इत्यस्यानन्तरं ‘तथा परिगधिता परितो मिश्रयन्ती’ इत्यधिकम् । ७. क्ष-ज-ट-‘कीदृशी सा । जङ्गहे अत्यर्थं गृहीत्वा न मुञ्चति । ग्रहेः ग्रहणकर्मणः यङ्लुकि छान्दसः अभ्यासस्य नुमागमः आत्मनेपदं च । ८. क्ष-ज-ट-वशा ।



युक्तैर्यथः<sup>१</sup> । तादृशी सती यथाशूनां संभोगानाम् । यश्च इति प्रजनननाम । तत्संबन्धीनि कर्माणि याश्चनि भोगाः<sup>२</sup> । तेषां यज्ञता शतानि असंख्यातानि मह्यं ददाति ॥ रोमशा नाम बृहस्पतेः पुत्री ब्रह्मवादिनी परिहसन्तं स्वपतिं प्रत्याह ॥

उपोप मे परा मृश मा मे दभ्राणि मन्यथाः ।

सर्वाहमस्मि रोमशा गन्धारीणामिवाविका ॥ ७ ॥

उपऽउप । मे । परा । मृश । मा । मे । दभ्राणि । मन्यथाः ।

सर्वा । अहम् । अस्मि । रोमशा । गन्धारीणाम् । अविवा । ७ ॥

भो पते व मे माम् । द्वितीयार्थे चतुर्थी । उपोप । द्वितीय उपशब्दः पादपूरणः<sup>३</sup> । उपेत्य उपरा यमृश सम्यक् सृश । भोगयोग्यामवगच्छेत्यर्थः । यद्वा । मे मम गोपनीयमङ्गम् उपोप परा मृश अत्यन्तमान्तरं<sup>४</sup> सृश । परामर्शाभावशङ्कां निवारयति । व मे मदङ्गानि रोमाणि यदभ्राणि यमा मन्यथाः अत्यानि मा बुध्यस्व । ‘दभ्रमर्भकमित्यल्पस्य’ इति<sup>५</sup> ‘दभ्रं दभ्रोतेः’ ( निरु. ३. २० ) इति यास्कः । अदभ्रत्वमेव विशदयति । अहं रोमशा बहुरोमयुक्ता अस्मि । यतोऽहमीदृशी अतः यस्यां संपूर्णावयवास्मि । रोमशात्वे दृष्टान्तः । गन्धारीणाम् अविवा इव । गन्धाराः देशाः । तेषां संबन्धिनी अविजातिरिव । तद्देशस्थाः अवयो मेघाः यथा रोमशाः तथा अहमस्मि । यद्वा । गन्धारीणां गर्भधारिणीनां स्त्रीणाम् अविवा अत्यर्थं तर्पयन्ती योनिरिव । तासाम् आ प्रसवं रोमादिविकर्तनस्य<sup>६</sup> शास्त्रे निषिद्धत्वात् योनी रोमशा भवति । अतः सा उपमीयते । यतोऽहमीदृशी अतो माम् अप्रौढां मा अवबुध्यस्वेत्यर्थः ॥ ११ ॥ १८ ॥

एकोनविंशेऽनुवाके सप्त सूक्तानि । तत्र ‘अग्निं होतारम्’ इति प्रथमं सूक्तमेकादशचं दिवोदास-पुत्रस्य परुच्छेपस्यार्षमाग्नेयमात्यष्टम् । ‘स हि शर्धः’ ( क्र. सं. १. १२७. ६ ) इत्यस्याः षट्सप्तत्यक्षरा अतिश्रुतिः । उत्कृत्यभिकृतिः संकृतिविकृत्याकृतिप्रकृतिविकृत्यतिश्रुतिष्वत्यष्ट्यष्ट्यष्टिषु चतुरस्रतरशताक्षरमारभ्य चतुर्णां<sup>७</sup> परित्यागे<sup>८</sup> एकैकमुक्तं छन्दो जायते । तथा सति अत्यष्ट्यतिश्रुती उत्कसंख्योपैते स्याताम् । एतत्सर्वं छन्दोग्रन्थे ‘चतुःशतमुत्कृतिः’ ( पि. ४. १ ) इत्यादिसूत्रैः प्रतिपादितम् । तथा चानु-कान्तम्—‘अग्निमेकादश परुच्छेपो दैवोदासिराग्नेयं तु परुच्छेपं सर्वमात्यष्टं तत्रातिश्रुतिः षष्ठी’ इति । सूक्तस्य विशेषविनियोगो लैङ्गिकः । दशरात्रस्य षष्ठेऽहनि प्रातःसवने प्रस्थितयाज्यानां पुरस्तादन्या क्रचः कृत्वा प्राकृतीभिश्च सह यष्टव्यम् । तत्राग्नीध्रस्यैषा प्रथमा । ‘षष्ठस्य प्रातःसवने’ इति खण्डे सूत्रितम्—‘अग्निं होतारं मन्ये दास्वन्तं दध्यङ् ह मे जुनुषं पूर्वो अङ्गिराः’ ( आश्व. श्रौ. ८. १ ) इति ॥

१. क्ष-ज-ट—‘बहुरेतोयुक्तैर्यथः’ इत्यस्यानन्तरम् ‘आतोऽनुपसर्गे कः । छान्दस ईकारस्त्रीप्रत्ययः । प्रषोदरादिः’ इत्यधिकम् । २. क्ष-ज-ट—भोगाः । प्रषोदरादि । ३. क्ष-ज-ट—पूरणः । ४. क्ष-ज-ट—प्रसमुपोद इति द्विश्रुतिः । ५. क-ख-च-ज-झ-ञ-ण-व—इति निघण्टुः । ६. क्ष-ज-ट—रोमनखादिकर्तनस्य । ७. क्ष-ज-ट—चतुर्णां चतुर्णां परित्यागे; ऋ-फ-चतुर्णां परित्यागेन । ८. क्ष-ज-ट—प्रकृताभिः ।

अग्निं होतारं मन्ये दास्वन्तं वसुं सुनुं सहसो जातवेदसं विप्रं न जातवेदसम् ।

य ऊर्ध्वया स्वध्वरो देवो देवाच्या कृपा ।

घृतस्य विभ्राष्टिमनु वष्टि शोचिषा जुह्वानस्य सर्पिषः ॥ १ ॥

अग्निम् । होतारम् । मन्ये । दास्वन्तम् । वसुम् । सुनुम् । सहसः । जातवेदसम् ।

विप्रम् । न । जातवेदसम् ॥ यः । ऊर्ध्वया । सुअध्वरः । देवः । देवाच्या । कृपा ।

घृतस्य । विभ्राष्टिम् । अनु । वष्टि । शोचिषा । आ जुह्वानस्य । सर्पिषः ॥ १ ॥

अग्निं सर्वासां देवसेनानामग्र्यं यज्ञेष्वग्रं नीयमानं वा होतारम् अस्मद्यागं प्रति देवाना-  
माह्वतारम् । यद्वा । होमनिष्पादकं होतारम्<sup>१</sup> । ‘ जुहोतेर्होतेत्यौणवाभः ’ ( निरु. ७. १५ ) इति  
यास्कः । ‘ अग्निमद्य होतारमवृणीत ’ ( तै. ब्रा. २. ६. १५. १ ) इति श्रुतेः । ‘ अग्निमद्य  
आवह ’ ( तै. ब्रा. ३. ५. ३. २ ) इति च अग्नेराह्वानत्वं प्रसिद्धम् । अग्निं होतारं मन्ये । एवं प्रति-  
विशेषणं मन्ये इति संबन्धः । यद्वा । यागनिष्पत्तेरेवापेक्षितत्वात् एतदेव विधेयविशेषणम् । इतराणि  
वक्ष्यमाणविशेषणानि स्तुतिपराणि । दास्वन्तम् अतिशयेन<sup>२</sup> दानवन्तं<sup>३</sup> वसुं सर्वेषां निवासहेतुं<sup>४</sup>  
सहसः वसून् बलस्य पुत्रम् । अग्निर्मन्थनकाले बलेन मथ्यमानः उत्पद्यते इति पुत्रत्वमुपचर्यते ।  
जातवेदसं जातानां वेदितारं जातप्रज्ञं जातबलं वा । जातवेदःशब्दो यास्केन बहुधा निरुक्तः  
( निरु. ७. १९ ) । अग्नेर्जातवेदस्त्वे दृष्टान्तः । विप्रं न जातवेदसं जातविद्यं मेधाविनं  
ब्राह्मणमिव । तं यथा बहु मन्यन्ते तथा त्वामपि मन्ये स्तौमीत्यर्थः । उक्तगुणविशिष्टः यः देवः  
स्वध्वरः शोभनयज्ञवान् यज्ञं सम्यक् निर्वहन् ऊर्ध्वया उन्नतया उत्कृष्टया देवाच्या देवान् पूजयन्त्या  
देवान् प्रत्यक्तया वा कृपा कृपया सामर्थ्यलक्षणया । ‘ देवान्प्रत्यक्तया कृपा ’ ( निरु. ६. ८ ) इति  
यास्कः । तेभ्यो हविर्वहनबुद्ध्या युक्तः सन् आजुह्वानस्य आ समन्तात् हूयमानस्य सर्पिषः सरण-  
शीलस्य घृतस्य विलापनेन दीप्तस्याज्यस्य विभ्राष्टिं विशेषेण आजमानम्<sup>५</sup> अनु स्वयमपि तदाज्यं  
शोचिषा ज्वालाया वष्टि कामयते स्वीकरोतीत्यर्थः ॥

यजिष्ठं त्वा यजमाना हुवेम ज्येष्ठमङ्गिरसां विप्रं मन्मभिविप्रैभिः शुक्रं मन्मभिः ।

परिजमानमिव द्यां होतारं चर्षणीनाम् ।

शोचिष्केशं वृषणं यमिमा विशः प्रार्चन्तु जूतये विशः ॥ २ ॥

यजिष्ठम् । त्वा । यजमानाः । हुवेम । ज्येष्ठम् । अङ्गिरसाम् । विप्रं । मन्मभिः । विप्रैभिः । शुक्रं ।

मन्मभिः ॥ परिजमानम् इव । द्याम् । होतारम् । चर्षणीनाम् ।

शोचिः शकेशम् । वृषणम् । यम् । इमाः । विशः । प्र । अर्चन्तु । जूतये । विशः ॥ २ ॥

१. क्ष-ज-ट-होतारम् आह्वतारम् । २. क्ष-ङ-ज-ट-अतिशयितदानम् । दातेरसुनन्तान्मनुपि तसौ मत्वर्थे  
इति भण्वात् स्त्वाभावः ( ङ-ष्टुत्वाभावः ) ३. ङ-निवासभूतम् । ४. क्ष-ङ-ज-ट-आजानम् ।

हे विप्र मेधाविन् वृक्ष दीप्तज्वालाग्ने व्यजिष्ठम् अतिशयेन यष्टुतमं त्वा त्वां यजमानाः वयं यष्टारः हुवेम आह्वयामः । यतो वयं यजमाना यतश्च त्वं यजिष्ठः अतो हुवेमेत्यभिप्रायः । कीदृशं त्वाम् । अङ्गिरसाम् अङ्गिरोगोत्रोत्पन्नानां मध्ये ज्येष्ठम्<sup>१</sup> । यद्वा । अङ्गाराणां<sup>२</sup> मध्ये ज्येष्ठं ज्वाला-युक्तत्वात् । ‘अङ्गिरा अङ्गाराः’ (निरु. ३. १७) इति यास्कः । ‘येऽङ्गारा आसंस्तेऽङ्गिरसोऽभवन्’ (ऐ. ब्रा. ३. ३४) इति श्रुतेः । केन साधनेनेति तदुच्यते । मन्मभिः मननसाधनैः विप्रेभिः विशेषेण प्रीणयितृभिः मन्मभिः मन्त्रैः । यद्वा । विप्रेभिर्मैधाविभिर्कृत्विग्भिः मन्मभिर्मन्त्रैश्च<sup>३</sup> सहिता वयमिति संबन्धः । त्वदाह्वानानन्तरं परिज्मानं परितो गच्छन्तं धाम् इव सूर्यमिव होतारं देवानामाह्वतारम् । केषामर्थे । चर्षणीनाम् । मनुष्यनामैतत् । मनुष्याणां यजमानानामर्थे । यद्वा । चर्षणीनां पूर्वं मनुष्याणामेव सतां पश्चात् यागादिसाधनेन देवत्वमापन्नानां देवानाम् आह्वतारम् । तथा शोचिष्केशं केशवत् अस्यन्तायतज्वालोपेतं वृषणं वर्षितारम्<sup>४</sup> एवं रूपं यं त्वां विशः त्वामेव निविशमानाः इमाः विशः यजमानरूपाः प्रजाः जूतये स्वर्गाद्यभिमतफलप्राप्तये प्रावन्तु प्रकर्षेण प्रीणयन्तु । तादृशं त्वां हुवेमेति संबन्धः ॥

स हि पुरु चिदोर्जसा विरुक्मता दीद्यानो भवति द्रुहन्तरः परशुर्न द्रुहन्तरः ।

वीळु चिद्यस्य समृतौ श्रुवद्वनेव यत्स्थिरम् ।

निष्पहमाणो यमते नायते धन्वासहा नायते ॥ ३ ॥

सः । हि । पुरु । चित् । ओर्जसा । विरुक्मता । दीद्यानः । भवति । द्रुहन्तः । परशुः । न ।

द्रुहन्तः ॥ वीळु । चित् । यस्य । समृद्धौ । श्रुवत् । वनाऽइव । यत् । स्थिरम् ।

निःस्पहमाणः । यमते । न । अयते । धन्वऽसहा । न । अयते ॥ ३ ॥

यस्य हि स एव पूर्वं स्तुतः एवाग्निः विरुक्मता विशेषेण रोचनयता ओजसा ज्वालारूपेण बलेन पुरु चित् अत्यधिकमेव दीद्यानः दीप्यमानः द्रुहन्तरः द्रोघृणां तरिता निवारयिता<sup>५</sup> भवति अस्मासु द्रोहं कुर्वतां शत्रूणां हिंसको भवतीत्यर्थः । तत्र दृष्टान्तः । द्रुहन्तरः द्रोघृणां छेदनाय प्रयुक्तः परशुरिव । स यथा अमोघं हिनस्ति तथायमपि<sup>६</sup> । किंच यस्य अग्नेः समृतौ संगतौ संयोगे वीळु चित् दृढमपि पाषाणादिकं श्रुवत् गच्छेत् शीर्येत्<sup>७</sup> । तथा यत्स्थिरं यच्च पर्वतादि स्थिरमचलितं तदपि श्रुवत् । वीड्विति<sup>८</sup> दृढनाम, ‘वीळु च्यौत्नम्’ (नि. २. ९. १४) इति तन्नामसु पाठात् । तत्र दृष्टान्तः । वनेव<sup>९</sup> उदकमिव । उदकं यथाग्निसंयोगे शुष्यति तथेत्यर्थः । अत्यन्तदृढं स्थिरमपि हिनस्ति अस्मद्द्रोघधारं शत्रुं हिनस्तीति किमु वक्तव्यमित्यभिप्रायः । किंच अय-

१. क्ष-ज्ञ-ज्ञ-ज-ट-ज्येष्ठं ज्यायांसम् । यद्वा । अङ्गिरसामङ्गाराणाम् । २. क्ष-ज-ट-मन्त्रैश्च । ३. क्ष-ङ-ज्ञ-ज-ट-वर्षितारं कामानाम् । ४. ज्ञ-निस्तारयिता । ५. क्ष-ङ-ज-ट-‘तथायमपि’ इत्यस्यानन्तरं ‘द्रुहेः इगुपधलक्षणः कः । तस्मिन्नुपपदे संज्ञायां मृत्(तृ)वृजि इति खच् । अरुद्विपदित्यादिना मुम्’ इत्यधिकम् । ६. क्ष-ङ-ज-ट-‘शीर्येत्’ इत्यस्यानन्तरं ‘शु श्रू गतौ । भौवादिकः । लेख्यडागमः । संज्ञापूर्वकस्य विधेः अनित्यत्वात् गुणाभावः’ इत्यधिकम् । ७. क्ष-ज-ट-वीड्विति । ८. क्ष-ङ-ज-ट-वनेव । सोराकारः ।

मग्निः ऽनिष्पहमाणः शत्रून् निःशेषेणाभिभवन् ऽयमते उपरमते शत्रुषु मध्ये क्रीडति तानेव नाशयति ।  
तथा कुर्वन् ऽनायते न गच्छति शत्रोः सकाशान्न पलायते । तत्र दृष्टान्तः । ऽधन्वसहा ऽन । धनुषा  
शत्रून् अभिभवति इति धन्वसहा धानुष्कः ॥ सहतेरसुन् छान्दसोऽन्त्यलोपः ॥ स यथा शत्रोरभिमुखं  
विध्यति न पलायते तद्वदित्यर्थः । यद्वा । दृढधनुर्वहनक्षमः<sup>१</sup> धन्वसहः ॥ अस्मिन् पक्षे पचाद्यच् ।  
' सुपां सुलुक् ' इत्याकारः ॥ दृढधन्वा सन् न ऽअयते न चलति ॥

दृढहा चिदस्मा अनु दुर्यथा विदे तेजिष्ठाभिररणिभिर्दाष्टयवसेऽग्नये दाष्टयवसे ।

प्र यः पुरूणि गाहते तक्षद्नेव शोचिषा ।

स्थिरा चिदन्ना नि रिणात्योजसा नि स्थिराणि चिदोजसा ॥ ४ ॥

दृढहा । चित् । अस्मै । अनु । दुः । यथा । विदे ।

तेजिष्ठाभिः । अरणिऽभिः । दाष्टि । अवसे । अग्नये । दाष्टि । अवसे ।

प्र । यः । पुरूणि । गाहते । तक्षत् । वनाऽइव । शोचिषा ।

स्थिरा । चित् । अन्ना । नि । रिणाति । ओजसा । नि । स्थिराणि । चित् । ओजसा ॥ ४ ॥

ऽअस्मै अग्नये ऽदृढहा ऽचित् दृढहान्येव सारवन्ति हवींषि अनुक्रमेण प्रतिमन्त्रं ऽदुः ददति ॥  
ददातेर्लुङि<sup>२</sup> ' गातिस्था ' इति सिचो लुक् । ' आतः ' इति झेर्जुस् ॥ यजमाना ददति । दाने दृष्टान्तः ।  
यथा ऽविदे विदुषे परमार्थदर्शिने उत्कृष्टानि धनानि वितरन्ति दानशीलाः । यद्वा । अयमग्निर्यथा  
विदे विन्दते स्वातिरिक्तं हविः देवेभ्यो दातुं लभते स्वीकरोति तथा दुः इति ॥ विन्दतेऽछान्दसः  
शपो लुक् ॥ ' लोपस्त आत्मनेपदेषु ' इति तलोपः ॥ किंच सोऽग्निः ऽतेजिष्ठाभिः ऽअरणिभिः  
अत्यन्ततेजोयुक्तैर्मर्गैर्यज्ञादिरूपैः ऽदाष्टि पूजितः सन् स्वर्गादिकं ददाति ॥ ' दाष्ट दाने ' । शपो  
लुक् । किमर्थम् । ऽअवसे रक्षणार्थम् । यद्वा । तेजिष्ठाभिः अतिशयेन तेजोवद्भिः अरणिभिर्गमनैः  
इतरदेवानुद्दिश्य यजमानेन दत्तं हविः अवसे तेषां स्वीकाराय दाष्टि । अयमग्निर्ददाति नयति ।  
किंच ऽअग्नये इतरदेवताप्रदानसमयेऽपि यजमानः अग्नये अग्निप्रीतये ऽदाष्टि प्रथमं ददाति ।  
किमर्थम् । ऽअवसे रक्षणार्थम् । यदि अयमतृप्तः स्यात् इतरेभ्यो दत्तमपि स्वयं स्वीकुर्यात् तस्मा-  
दग्नये प्रयाजादिरूपेण ददातीत्यर्थः । किंच ऽयः अग्निः ऽपुरूणि बहूनि सामर्थ्यात् यजमानधनादीनि  
प्र ऽगाहते प्रविशति प्रविश्य च वाश्यादिरूपया ज्वाल्या ऽतक्षत् तनूकरोति नाशयतीत्यर्थः । तत्र  
दृष्टान्तः । ऽवनेव । वृक्षादिसमूहानि<sup>३</sup> वनानि यथा प्रविश्य तक्षति दहति तथेत्यर्थः । किंच अयमग्निः  
स्थिरा स्थिराणि कठिनानि ऽअन्ना अन्नानि व्रीह्यादीनि ऽओजसा तेजोरूपया ज्वाल्या ऽनि नितरां  
रिणाति गच्छति पचतीत्यर्थः ॥ ' री गतिरेषणयोः ' । क्रैयादिकः । ' प्वादीनां ह्रस्वः ' इति ह्रस्वः ॥  
तथा ऽओजसा स्वकीयेन तेजसा स्थिराणि अपरिहरणीयानि पापानि अग्नित्राणि वा ऽनि रिणाति  
निःशेषेण गच्छति नाशयतीत्यर्थः ॥

१. ख-फ-धनुर्वहनकुशलः ; झ-दृढहननक्रमः ; ज-दृढधनुर्वहनक्रमः । २. क्ष-ङ-ज-ट-ददातेऽछान्दसे  
लुङि । ३. ङ-झ-ञ-वृक्षादिसमूहानिव ।

तमस्य पृक्षमुपरासु धीमहि नक्तं यः सुदर्शतरो दिवांतरादप्रायुषे दिवांतरात् ।  
आदस्यायुर्ग्रभणवद्बीळु शर्म न सूनवे ।

भक्तमभक्तमवो व्यन्तो अजरा अग्रयो व्यन्तो अजराः ॥ ५ ॥

तम् । अस्य । पृक्षम् । उपरासु । धीमहि । नक्तम् । यः । सुदर्शतरो । दिवांतरात् ।

अग्रऽआयुषे । दिवांतरात् ॥ आत् । अस्य । आयुः । प्रभणऽवत् । बीळु । शर्म । न । सूनवे ।

भक्तम् । अभक्तम् । अवः । व्यन्तः । अजराः । अग्रयः । व्यन्तः । अजराः ॥ ५ ॥

वअस्य अस्यै वपृक्षं हविलक्षणमन्नम् वउपरासु उपरमन्ते अस्मिन् हवींषीत्युपराः वेदिसमीपभूमयः ।  
तासु वधीमहि धारयामः । अस्येत्युक्तं कस्येत्याह । वयः अग्निः वनक्तं रात्रौ वदिवातरात् अहोऽपि  
वसुदर्शतरः अत्यर्थं सर्वैर्दर्शनीयो भवति । यतोऽयं रात्रौ सर्वेषु भावेषु तमसावृतत्वात् अदृश्यमानेत्वपि  
स्वयमत्यर्थं प्रकाशते अतोऽस्मै धीमहि । पुनः कीदृशाय । वदिवातरात् अहः सकाशादेव वअप्रायुषे ।  
प्रगतमायुर्यस्यासौ प्रायुः । न प्रायुरप्रायुः । तस्मै । ' असौ योऽस्तमेति स सर्वेषां भूतानां प्राणानादा-  
यास्तमेति ' ( तै. आ. १. १४ ) इति श्रुतेः रात्रौ सर्वे भावा निद्रया आवृतत्वात् प्रायुष इव भवन्ति ।  
अयमग्निस्तु सर्वप्राणिप्राणापहर्तुः सूर्यस्य रात्रौ स्वस्मिन्नेव प्रवेशात् प्रकृष्टायुर्भवति । अतोऽपि धीमहि ।  
किंच वआत् अत एव कारणात् यतोऽयं सुदर्शतरो यतश्चायमप्रायुः अतः कारणात् वअस्य अस्यै  
तदर्थम् वआयुः हविलक्षणमन्नम् वप्रभणवत् प्रहणयुक्तम् अभूत् । प्रहणे दृष्टान्तः । वसूनवे पुत्राय  
पित्रोः वबीळु वशर्म दृढं सुखसाधनं गृहं यथा प्रहणवद्भवति तथेत्यर्थः । शर्मेति गृहनाम ' शर्म  
वर्म ' ( नि. ३. ४. २१ ) इति तन्नामसु पाठात् । इदानीमाहवनीयादिरूपेण अभ्रेर्बहुत्वमपेक्ष्याह ।  
एते वअग्रयः वभक्तं सेवमानम् वअभक्तम् असेवमानं च व्यन्तः एते प्राणिनः अनुग्राह्याः इति  
बुध्यमानाः वअवः रक्षन्ति । यद्यपि विशेषेण प्राणिनो दाहपाकादिद्वारा रक्षन्ति तथाप्यस्ति यजमाने-  
ष्वतिशय इत्याह । व्यन्तः तैः प्रत्तं हविरभ्यन्तः वअजराः भवन्ति । स्वयं हविषा अजराः सन्तो  
यजमानानप्यजराः कुर्वन्तीत्यर्थः ॥ ॥ १२ ॥

स हि शर्धो न मारुतं तुविष्वणिरम्रस्वतीषूर्वरास्विष्टनिरार्तनास्विष्टनिः ।

आदद्व्यान्याददिर्यज्ञस्य केतुर्हृणा ।

अधे सास्य हर्षतो हर्षीवतो विश्वे जुषन्त पन्थां नरः शुभे न पन्थाम् ॥ ६ ॥

सः । हि । शर्धः । न । मारुतम् । तुविऽस्वनिः । अम्रस्वतीषु । उर्वरासु । इष्टनिः । आर्तनासु ।

इष्टनिः ॥ आदत् । द्व्यानि । आऽददिः । यज्ञस्य । केतुः । अर्हणा ।

अधे । स्म । अस्य । हर्षतः । हर्षीवतः । विश्वे । जुषन्त । पन्थाम् । नरः । शुभे । न । पन्थाम् ॥ ६ ॥

१. 'स' 'ह' स एव स्तुत्यतया प्रसिद्ध एवाग्निः 'तुविष्वणिः । तुवि इति बहुनाम ' उरु तुवि ' ( नि. ३. १. २ ) इति तन्नामसु पाठात् । बहुस्वनिः प्रभूतध्वनियुक्तो वर्तते । अत्यन्तज्वलितेऽग्नौ वायुसंपर्कात् भुगिभुगिति ध्वनिरुपपद्यते ज्वलतीत्यर्थः । ध्वनने दृष्टान्तः । 'मादत्' 'वृषाधो' 'न मरुत्संबन्धि बलमिव । मरुतां समूहो यथा ध्वनयति तथेत्यर्थः । कुत्रेति तदुच्यते । 'अम्रस्वतीषु खननप्रोक्षणादिकर्मोपेतासु । अम्र इति कर्मनाम, ' अम्रः दंसः ' ( नि. २. १. २ ) इति तन्नामसु पाठात् । 'उर्वरासु उरुवरणयुक्तासु श्रेष्ठासु वेदिभूमिषु । कीदृशोऽयम् । 'इष्टनिः यष्टव्यः ॥ औणादिकोऽनिकं तुडागमश्च ॥ किंच 'आर्तनासु । आर्तान् करोत्यार्तयति । आर्तयन्तीत्यार्तनाः पृतनाः । तासु ॥ 'प्यासश्चन्यो युच्' ( पा. सू. ३. ३. १०७ ) । वृषादिस्वादाद्युदात्तत्वम् ॥ तासां जयाय 'इष्टनिः पृष्टव्यो यष्टव्यो वा । किंच एवं स्वनयन्नग्निः 'हव्यानि आज्यपुरोडाशादीनि 'आदत् अत्ति भक्षयति ॥ छान्दसो लुङ् । यद्वा । आङ्पूर्वाद्वातेः ' आङो यमहनः ' ( पा. सू. १. ३. २८ ) इति व्यत्ययेनात्मनेपदाभावः । ' गातिस्था° ' इति सिचो लुक् । छान्दसो ह्रस्वः । केवलादेव वा ' छन्दस्यपि दृश्यते ' इति अनजादेरपि आडागमः । अत एवानवग्रहः स एव शिष्यते ॥ 'आददिः सर्वत्र हविरादानशीलः तथा 'यज्ञस्य 'केतुः प्रज्ञापकः केतुस्थानीयो वा 'अर्हणा पूजनीयः ॥ ' सुपां सुलुक्° ' इति सोः आकारः । प्रत्ययाद्युदात्तत्वं छान्दसम् । किंच 'हर्षतः हविर्भक्षणादत्यन्तहर्षयुक्तस्य । यद्वा । अभिमतफलदानेन यजमानान् हर्षयतः 'हृषीवतः आज्यस्वीकारेण हर्षयुक्तस्याग्नेः 'पन्थां पन्थानं मार्गं 'विश्वे सर्वे मनुष्याः 'जुषन्त' अग्नीयन् असेवन्त वा' । किमर्थम् । 'शुभे शुभाय शोभनाय सुखप्राप्तये । पन्थानं सर्वैर्गन्तव्यम् ऐहिकामुष्मिकफलस्य अग्रेरेव मार्गं सर्वेऽनुगच्छन्ति । अग्निमेव प्रीणयित्वा साधयन्ति । मार्गश्रयणे' दृष्टान्तः । यथा लोके 'नरः मनुष्याः शुभे शोभनाय सुखप्राप्तये पन्थानं सर्वैर्गन्तव्यं निर्भयं प्रौढमार्गमिव ॥

द्विता यदीं कीस्तासो अभिघवो नमस्यन्त

उपवोचन्त भृगवो मश्रन्तो दाशा भृगवः ।

अग्निरीशे वसूनां शुचिर्यो धर्णिरेषाम् ।

प्रियाँ अपिधीर्निषीष्ट मेधिर आ वनिषीष्ट मेधिरः ॥ ७ ॥

द्विता । यत् । ईम् । कीस्तासः । अभिऽघवः । नमस्यन्तः । उपऽवोचन्त । भृगवः । मश्रन्तः ।

दाशा । भृगवः ॥ अग्निः । ईशे । वसूनाम् । शुचिः । यः । धर्णिः । एषाम् ।

प्रियान् । अपिऽधीन् । वनिषीष्ट । मेधिरः । आ । वनिषीष्ट । मेधिरः ॥ ७ ॥

१. यत् यं 'द्विता द्वित्वमापन्नं द्विप्रकारं श्रौतस्मार्तभेदेन द्वित्वमापन्नम् । यद्वा । उपलक्षणमेतत् । आहवनीयादिरूपेण नानाविधम् । यद्वा । द्विता द्विविधाय ऐहिकामुष्मिकफलाय उभयाय' ॥ विभक्तेः आजादेशः । 'ईम् इममग्निं 'कीस्तासः कीर्तनं कुर्वन्तः स्तोतारः ॥ पचाद्यचि छान्दसं सश्वम् । 'अभिघवः अभितो द्योतमानाः 'नमस्यन्तः नमस्कारोपलक्षितसुपस्थानं कुर्वन्तः 'भृगवः भृगुगोत्रो-

त्वन्ना महर्षयः<sup>१</sup> उपबोचन्त उपेत्य ब्रुवन्ति । किं कुर्वन्तः ।<sup>२</sup> दाशा दानेन निमित्तभूतेन हविर्दानार्थं<sup>३</sup>  
 वमश्नन्तः अरण्याम्<sup>४</sup> अग्निमन्थनं कुर्वन्तः तथा<sup>५</sup> भृगवः भ्रष्टारो हविषां पापानां वा । किं च<sup>६</sup> वयः  
 वग्निः<sup>७</sup> शुचिः द्द्विषः<sup>८</sup> धर्णिः<sup>९</sup> धारणकुशलः अयमग्निः<sup>१०</sup> एषां दीयमानानां<sup>११</sup> वसूनां हविलक्षणां  
 वृद्धो<sup>१२</sup> ईष्टे समर्थो भवति ॥ ‘ लोपस्त आत्मनेपदेष्टु ’ इति तलोपः ॥ यद्वा । एषां इज्यमानानां मणि-  
 मुक्तादीनां वसूनाम् ईष्टो ईष्टे समर्थो भवति प्रदातुमिति शेषः । किंच अयमग्निः<sup>१३</sup> मेधिरः । मेधो यज्ञः ।  
 तद्वान् स्वयं यष्टव्यत्वेन प्रधानभूतः सन्<sup>१४</sup> प्रियान् स्वप्रीतिहेतून् आज्यादीन्<sup>१५</sup> अपिधीन् पर्याप्तिपर्यन्तं  
 दत्तान् ।<sup>१६</sup> वनिषीष्ट संभक्तवान् संभजतां वा । तथा<sup>१७</sup> मेधिरः मेधावानसौ<sup>१८</sup> आ<sup>१९</sup> वनिषीष्ट । अन्य-  
 देवताकेष्वपि यज्ञेषु स्वयम् आज्यभागप्रयाजादिरूपं हविः संभजते ॥

विश्वासां त्वा विशां पतिं हवामहे सर्वासां समानं दम्पतिं भुजे सत्यगिर्वाहसं भुजे ।

अतिथिं मानुषाणां पितुर्न यस्यासया ।

अमी च विश्वे अमृतास आ वयो हव्या देवेषु वा वयः ॥ ८ ॥

विश्वासाम् । त्वा । विशाम् । पतिम् । हवामहे । सर्वासाम् । समानम् ।

दम्पतिम् । भुजे । सत्यगिर्वाहसम् । भुजे ।

अतिथिम् । मानुषाणाम् । पितुः । न । यस्य । आसया ।

अमी इति । च । विश्वे । अमृतासः । आ । वयः । हव्या । देवेषु । आ । वयः ॥ ८ ॥

विश्वासां सर्वासां विश्वां प्रजानां यजमानानां<sup>२</sup> पतिम् अभिमतफलदानेन पालकं<sup>३</sup> हवामहे  
 आह्वयामः । न केवलं यजमानानां किंतु<sup>४</sup> सर्वासां प्रजानां<sup>५</sup> समानम् एकरूपं दहनपचनाद्युपकारस्य  
 सर्वेषां समत्वात् । तथा<sup>६</sup> दम्पतिं गार्हपत्यादिरूपेण<sup>७</sup> गृहस्य पालकम् । दम्पतिं गृहनाम, ‘ दम्पे कृत्तिः ’  
 ( नि. ३. ४. १२ ) इति तन्नामसु पाठात् ॥ अकारलोपश्छान्दसः ॥ किमर्थम् ।<sup>८</sup> भुजे भोगाय  
 हवामहे आह्वयामः । पुनः स एव विशेष्यते ।<sup>९</sup> सत्यगिर्वाहसं यथार्थभूतानाम् अविसंवादफलानां  
 स्तुतिरूपाणां गिरां बोदारम् । यद्वा । गिरो मन्त्ररूपा वहन्तीति गिर्वाहसः कृत्विजः । सस्याः  
 अविसंवादफला गिर्वाहसो यस्य तं तादृशं हवामहे इति शेषः ॥ ‘ वहिहाध्याव्यः<sup>१०</sup> ’ इति असुन् ।  
 ‘ गित् ’ इत्यनुवृत्तेः उपधावृद्धिः ॥ पुनः कीदृशम् ।<sup>११</sup> मानुषाणां मनुष्याणाम्<sup>१२</sup> अतिथिम् अतिथि-  
 वत्पूज्यं दर्शादितिथिमपेक्ष्य आगन्तारं वा । किंच<sup>१३</sup> यस्य अग्नेः<sup>१४</sup> आसया समीपे । आसेत्यन्तिकनाम,  
 ‘ आसा अम्बरम् ’ ( नि. २. १६. २ ) इति तन्नामसु पाठात् । तस्मिन्<sup>१५</sup> अमी विश्वे<sup>१६</sup> अमृतासः  
 हविर्भोक्तृत्वेन प्रसिद्धाः सर्वे देवा अपि<sup>१७</sup> आ आगच्छन्ति ॥ उपसर्गवशात् योग्यक्रियाध्याहारः ॥  
 किमर्थम् ।<sup>१८</sup> वयः हविलक्षणाजमुद्दिश्य अग्निमुक्ता एव इतरेभ्यो दीयमानत्वात् । तत्र दृष्टान्तः ।<sup>१९</sup> पितुर्न  
 पितुरन्तिके पुत्रादयो यथा अन्नाद्यर्थं सेवन्ते तद्वत् । किंच<sup>२०</sup> वयः नेतारः<sup>२१</sup> कृत्विजोऽपि<sup>२२</sup> देवेषु इतरेषु  
 इज्यमानेषु मध्ये<sup>२३</sup> हव्या हवींषि<sup>२४</sup> आ ददति अग्नये ॥ वेतेरौणादिको डिः । विचि वा गुणः ॥

१. क्ष-ज-ज्ञ-अरणीभ्याम् । २. क्ष-ज-यजमानरूपाणाम् । ३. क्ष-ङ-ज्ञ-ज-गार्हपत्यरूपेण ।

४. क्ष-ज-वेतारः ।



त्वमग्ने सहसा सहन्तमः शुष्मिन्तमो जायसे देवतातये रयिर्न देवतातये ।

शुष्मिन्तमो हि ते मदो द्युष्मिन्तम उत क्रतुः ।

अध स्मा ते परि चरन्त्यजर श्रुष्टीवानो नाजर ॥ ९ ॥

त्वम् । अग्ने । सहसा । सहन्तमः । शुष्मिन्तमः । जायसे । देवतातये । रयिः । न ।

देवतातये ॥ शुष्मिन्तमः । हि । ते । मदः । द्युष्मिन्तमः । उत । क्रतुः ।

अध । स्म । ते । परि । चरन्ति । अजर । श्रुष्टीवानः । न । अजर ॥ ९ ॥

हे ऽअग्ने ऽत्वं ऽसहसा बलेन ऽसहन्तमः अतिशयेन शत्रूणामभिभविता तथा ऽशुष्मिन्तमः अतिशयेन तेजस्वी ऽजायसे ॥ सहस्रैणादिकः कनिन् । 'नाद्वस्य' इति नुद ॥ किमर्थम् । ऽदेवतातये देवानां विस्तारयुक्ताय यागाय तदर्थम् । यज्जनामैतत् । यद्वा । उक्तगुणविशिष्टः स जायसे । अरण्यो-  
रुपपद्यसे । यज्ञार्थत्वे दृष्टान्तः । ऽरयिर्न ऽदेवतातये । धनं यथा यज्ञार्थमुत्पद्यते । तथा चोक्तं—' यज्ञार्थं  
द्रव्यमुत्पन्नम् ' इति । किंच ऽते तव ऽमदः आज्यस्वीकारजनितो हर्षः । ऽशुष्मिन्तमः  
अतिशयेन बलवान् । हिशब्दः प्रसिद्धौ । आज्येन अग्नेर्मदो भवतीति प्रसिद्धम् । अपि च ते ऽक्रतुः  
कर्मविशेषोऽपि ऽद्युष्मिन्तमः यशोयुक्तोऽन्नयुक्तो वा खलु । 'द्युम्नं द्योततेर्यशो वाञ्छं वा' ( निरु.  
५. ५ ) इति यास्कः । ऽअध अतः कारणात् ऽअजर हे जरारहिताग्ने ऽते स्वां ऽपरि ऽचरन्ति  
यजमानाः । तत्र दृष्टान्तः । ऽश्रुष्टीवानो ऽन दूता इव । ते यथा वातांविशेषप्रदानेन राजानं सेवन्ते  
तद्वत् ॥ 'छन्दसीचनिपौ' इति वनिप् । छान्दसं प्रत्ययाद्युदात्तत्वम् ॥ ऽअजर भक्तानामजरयितः ॥ अन्त-  
र्भावितप्यर्थान् पचाद्यच् ॥ यद्वा । अजर अस्तोतः । जरा स्तुतिः । असौ न कस्यापि स्तोता भवति  
किंतु सर्वैः स्वयं स्तूयते । तादृशं त्वां परिचरन्तीत्यर्थः ॥

प्र वो महे सहसा सहस्वत उषर्बुधे पशुषे नाग्रये स्तोमो बभूत्वग्रये ।

प्रति यदी हविष्मान्विश्वासु क्षासु जोगुवे ।

अग्ने रेभो न जरत ऋषूणां जूर्णिर्होत ऋषूणाम् ॥ १० ॥

प्र । वः । महे । सहसा । सहस्वते । उषः । बुधे । पशु । ऽसे । न । अग्रये । स्तोमः । बभूतु । अग्रये ।

प्रति । यत् । ईम् । हविष्मान् । विश्वासु । क्षासु । जोगुवे ।

अग्ने । रेभः । न । जरते । ऋषूणाम् । जूर्णिः । होता । ऋषूणाम् ॥ १० ॥

हे उद्गात्रादयः स्तोतारः ऽवः युष्माकं संबन्धि ऽस्तोमः स्तोत्रम् ऽअग्रये ऽप्र ऽबभूतु ग्रीणयितुं  
समर्थं भवतु ॥ छान्दसः शपः श्रुतः । अत्वं चाभ्यासस्य । 'भूसुवोस्तिङि' इति गुणाभावः ॥  
कीदृशयाग्रये । ऽमहे महते पूज्याय ऽसहसा पराभिभवसामर्थ्येन<sup>१</sup> तद्वते ऽउषर्बुधे उषःकाले

प्रबुध्यमानाय ॥ 'अहरादीनां पत्यादिषूपसंख्यानम्' इति स्वम् ॥ 'पशुषे पशुफलप्रदाय । नशब्दोऽत्र अपिशब्दार्थः । यद्वा । पशुषे पशुप्रदाने प्रभवे यथा स्तुतिः क्रियते तद्वत् । किमर्थमिति तदुच्यते । 'इम् एनमग्निं' प्रति लक्ष्मीकृत्य 'हविष्मान् घृतादिहविर्युक्तः' यजमानः विश्वासु 'क्षासु सर्वासु निवास-भूतासु वेदिभूमिषु' जोगुत्रे अर्थं गच्छति ॥ गुवतेर्यङ्लुगन्तात् छान्दसो लिट् । व्यत्ययेनात्मनेपदम् । 'अमन्त्रे' इति पर्युदासात् आसभावः ॥ क्षेति भूनाम, 'क्षा क्षामा' ( नि. १. १. ५ ) इति तन्नामसु पाठान् । 'ऋषूणाम् आगन्तूणां देवानां मध्ये श्रेष्ठमग्निं' जूर्णिः स्तुतिकुशलः 'होता अग्ने इतरदेवेभ्यः पूर्वं' जयते स्तौति । तत्र दृष्टान्तः । 'ऋषूणां महतां धनवताम्' अग्ने 'रेभो' न वन्दीव ॥ 'ऋषी गतौ' । औणादिकः कुप्रत्ययः । 'नामन्यतरस्याम्' इति नाम उदात्तत्वम् यद्वा । ऋषूणाम् इत्येतत् होतृविशेषणम् । ऋषूणां ज्ञानवतां मध्ये श्रेष्ठोऽयं होता इत्यर्थः ॥

स नो नेदिष्ठं ददृशान् आ भराग्ने देवेभिः

सर्चनाः सुचेतुना महो रायः सुचेतुना ।

महिं शविष्ठ नस्कृधि मंचक्षे भुजे अस्यै ।

महिं स्तोतृभ्यो मघवन्त्सुवीर्यं मथीरुग्रो न शर्वसा ॥ ११ ॥

सः । नः । नेदिष्ठम् । ददृशानः । आ । भर । अग्ने । देवेभिः ।

सऽर्चनाः । सुऽचेतुना । महः । रायः । सुऽचेतुना ।

महिं । शविष्ठ । नः । कृधि । सम्ऽचक्षे । भुजे । अस्यै ।

महिं । स्तोतृभ्यः । मघऽवन् । सुऽवीर्यम् । मथीः । रुग्रः । न । शर्वसा ॥ ११ ॥

हे अग्ने 'सः' त्वं 'नः' 'नेदिष्ठम्' अत्यन्तसमीपे 'ददृशानः' वेद्यां ददृशानः दीप्तत्वेन दृश्यमानः 'देवेभिः' 'सर्चनाः' इतरैर्देवैः समानाञ्जः । अग्निमुखेनैव इतरेषां हविःस्वीकारात् समाना-न्नत्वम् । 'सुचेतुना' शोभनेन चेतनेन चेतसा वा । पुनस्तदेव विशेष्यते । 'सुचेतुना' शोभनचेतोवता मया ॥ औणादिक उः । बहुव्रीहौ 'नञ्सुभ्याम्' इत्युत्तरपदान्तोदात्तत्वम् ॥ युक्तेन । त्वदायस्ते मयि अनुग्रहयुक्तेनेत्यर्थः । तादृशस्त्वं 'महः' पूजनीयानि 'रायः' धनानि 'आ' भर अस्माकमाहर । हे अग्ने 'शविष्ठ' बलवन्महे 'नः' अस्मभ्यं 'महि' महदन्नं महतीं कीर्तिं वा 'कृधि' कुरु संपादय । शविष्ठेति संबोधितत्वात् तदेव प्रार्थ्यते इति गम्यते । किमर्थम् । 'संचक्षे' सम्यग्दर्शनीयत्वाय<sup>१</sup> 'अस्यै' अस्याः पृथिव्याः संबन्धिने 'भुजे' भोगाय । यद्वा । संचक्षे भुजे इति सामानाधिकरण्यम् । सम्यग्दर्शनीयाय भोगायेत्यर्थः । न केवलं यजमानेभ्योऽस्मभ्यमेव अपि तु 'स्तोतृभ्यः' स्तोत्रकर्तृभ्योऽपि हे 'मघवन्' अन्नवन्महे 'सुवीर्यं' शोभनपुत्रभृत्याद्युपेतं धनं शोभनसामर्थ्यं वा 'कृधि' कुरु । किंच शर्वसा बलेन युक्तः सन् 'मथीः' अस्मद्विरोधिना नाशय ॥ लुङि 'ह्यन्तक्षणं' इति वृद्धिप्रतिषेधः । कारकपक्षे औणादिक ईकारः । आद्युदात्तश्छान्दसः ॥ यद्वा । मथीः मथनवांस्त्वम् अस्मदर्थं शर्वसा बलेन

१. ङ-ङ-झ-घृतादिप्रवृद्धहविर्युक्तः । २. क्ष-ञ-क्षमा । ३. क्ष-ञ-सम्यग्दर्शनाय दर्शनीयत्वाय ।

युक्तो भवेति शेषः । तत्र दृष्टान्तः । <sup>१</sup>उग्रो <sup>२</sup>न <sup>३</sup>शवसा । यथा कश्चित् क्रूरः शवसा बलेन मथीर्भवति तद्वत् ॥ १३ ॥

‘ अयं जायत ’ इति अष्टर्चं द्वितीयं सूक्तम् । ‘ अयं जायताष्टौ ’ इत्यनुक्रमणिका । परुच्छेप ऋषिः । ‘ सर्वमात्यष्टम् ’ इत्युक्तत्वात् अत्यष्टिश्छन्दः । ‘ आग्नेयं तु ’ इति तुशब्दस्योक्तत्वात् इदमप्याग्नेयम् । पृथग्यस्य षष्ठेऽहनि एतत्सूक्तम् आज्यशस्त्रत्वेन विनियुक्तम् । सूत्रितं च ‘ षष्ठस्य ’ इति खण्डे-‘ अयं जायत मनुषो धरीमणीत्याज्यम् ’ ( आश्व. श्रौ. ८. १ ) इति ॥

अयं जायत मनुषो धरीमणि होता यजिष्ठ उशिजामनु व्रतमग्निः स्वमनु व्रतम् ।

विश्वश्रुष्टिः सखीयते रयिरिव श्रवस्यते ।

अदब्धो होता नि षदादिलस्पदे परिवीत इलस्पदे ॥ १ ॥

अयम् । जायत । मनुषः । धरीमणि । होता । यजिष्ठः । उशिजाम् ।

अनु । व्रतम् । अग्निः । स्वम् । अनु । व्रतम् ।

विश्वऽश्रुष्टिः । सखिऽयते । रयिऽइव । श्रवस्यते ।

अदब्धः । होता । नि । सदत् । इलः । पदे । परिवीतः । इलः । पदे ॥ १ ॥

<sup>१</sup>अयम् <sup>२</sup>अग्निः <sup>३</sup>मनुषः मनुष्यस्य अध्वर्योः सकाशात् <sup>४</sup>जायत अरणिमन्थनेनोत्पन्नः । कीदृशोऽयम् । <sup>५</sup>होता देवानामाह्वाता <sup>६</sup>यजिष्ठः अतिशयेन यष्टृतमः । किमर्थमुत्पन्न इति । <sup>७</sup>उशिजां फलस्य कामयितृणां यजमानानां <sup>८</sup>व्रतं सोमयागादिरूपं कर्म <sup>९</sup>अनु लक्षीकृत्य । न केवलं परार्थमेव अपि तु अयमर्थः । <sup>१०</sup>स्वं <sup>११</sup>व्रतम् <sup>१२</sup>अनु स्वकीयं हविःस्वीकारादिरूपं कर्म अनुलक्ष्य । पुनः स एव विशेष्यते । <sup>१३</sup>विश्वश्रुष्टिः विश्वविषयकर्मवान् <sup>१४</sup>। कस्मै । <sup>१५</sup>सखीयते सखित्वमात्मन इच्छते । तथा <sup>१६</sup>श्रवस्यते अतिप्रसिद्धान्नमात्मनः <sup>१७</sup>इच्छते यजमानाय <sup>१८</sup>रयिरिव धनस्थानीयो भवति । धनं यथा सख्यम् अन्नसमृद्धिं च साधयति तद्वत् अयमग्निरपि तस्मै द्वयं <sup>१९</sup>साधयतीत्यर्थः । किंच अयमग्निः <sup>२०</sup>इलस्पदे इडाया भूम्याः पदे ॥ अन्त्यलोपश्छान्दसः ॥ <sup>२१</sup>धरीमणि सारभूते स्थाने वेदिरूपे । ‘ वेदिमाहुः परमन्तं पृथिव्याः ’ ( तै. सं. ७. ४. १८. २ ) इति श्रुतेः । ‘ एतावती वै पृथिवी यावती वेदिः ’ ( तै. सं. २. ६. ४. १ ) इति च । पुनस्तदेव विशेष्यते । <sup>२२</sup>इलस्पदे इडादेवताया मनोः पुत्र्या गोरूपाया इडोपह्वानमन्त्रप्रतिपादितायाः पदे पादन्यासप्रदेशे । ‘ इडा वै मानवी यज्ञानूकाशिन्यासीत् ’ ( तै. ब्रा. १. १. ४. ४ ) इति ‘ इडायाः पदे घृतवति स्वाहा ’ ( तै. सं. १. २. ५. १ ) इति च श्रुतेः । <sup>२३</sup>नि <sup>२४</sup>षदत् निषीदति । कीदृशोऽयमग्निः । <sup>२५</sup>अदब्धः केनाप्यहिंसितः <sup>२६</sup>होता होमनिष्पादकः <sup>२७</sup>परिवीतः ऋत्विग्भिः परिधिभिर्वा परितो वेष्टितः । एवंभूतः सन् नि षदत् ॥

१. क्ष-ङ-ज-ट-विश्वाश्रयकर्मवान् । २. ख-च-फ-अन्नं अतिप्रसिद्धत्वं वा आत्मनः । ३. क्ष-ज-ट-तत् द्वयम् ।

तं यज्ञसाधमपि वातयामस्यूतस्य पथा नमसा हविष्मता देवताता हविष्मता ।  
स न ऊर्जामुपाभृत्यया कृपा न जूर्यति ।

यं मातरिश्वा मनवे परावतो देवं भाः परावतः ॥ २ ॥

तम् । यज्ञसाधम् । अपि । वातयामसि । ऋतस्य । पथा । नमसा । हविष्मता ।  
देवताता । हविष्मता ॥ सः । नः । ऊर्जाम् । उपाभृत्यया । अया । कृपा । न । जूर्यति ।  
यम् । मातरिश्वा । मनवे । परावतः । देवम् । भारिति भाः । परावतः ॥ २ ॥

यज्ञसाधं यज्ञस्य साधकम् ॥ साधोतेः क्विप् कृदुत्तरपदप्रकृतिस्वरत्वम् ॥ यम् अग्निं वेद्यां  
स्थापितम् अपि वातयामसि । अपिः संभावनार्थः । आ परितोषं सेवामहे ॥ 'वात गतिसुख-  
सेवनयोः' । चौरादिकः । इदन्तो मसिः ॥ केनोपायेनेति तदुच्यते । ऋतस्य पथा यागस्य मार्गेण  
यागानुष्ठानेन । 'यज्ञेन देवेभ्यः' ( तै. सं. ६. ३. १०. ५ ) इति श्रुतेः । यज्ञेन देवस्य महती प्रीतिः  
भवति । यद्वा । ऋतस्य यज्ञस्य पथा । मार्गस्तीर्थाख्यः 'पूर्वेणोत्क्रमपरेण प्रणीताः' ( आश्व. श्रौ.  
१. १ ) इत्यादिसूत्रोक्तः । तेन मार्गेण गत्वा । पुनः केन । हविष्मता आज्यादिप्रदेयद्रव्यवता नमसा  
नमस्कारोपलक्षणेन<sup>१</sup> स्तोत्रेण<sup>२</sup> उपस्थानेन वा । तदुभयेनेत्यर्थः । कुत्रेति तदुच्यते । हविष्मता  
हविष्मति आज्यपुरोडाशादिबहुहविर्युक्ते देवताता देवानां विस्तारयुक्ते यज्ञे । किंच सः अग्निः नः  
अस्मत्संबन्धिनाम् ऊर्जा हविलक्षणा नाम्ना नाम् उपाभृति उपाहरणे तत्स्वीकारविषये<sup>३</sup> ॥ उपा-  
भृत्पृष्टात् हरतेः क्तिन् । 'हग्रहोर्भः' इति भत्वम् । 'सुपां सुलुक्' इति सप्तम्या लुक् । 'तादौ  
च' इत्यनन्तरस्य गतेः प्रकृतिस्वरत्वम् ॥ अया कृपा अनया सामर्थ्यलक्षणया कल्पनया हविः-  
स्वीकरणरूपया न न जूर्यति यज्ञसमाप्तिपर्यन्तं न नश्यति । अजरो वर्तते इत्यर्थः । स इत्युक्तम् । क  
इत्याह । यम् अग्निं देवं द्योतनशीलं मातरिश्वा अन्तरिक्षसंचारी वायुः पूर्वं मनवे मनोरथाय  
परावतः अतिदूरं गतवतः आदित्यात् भाः अभासीत् । औचित्येन भूमौ स्थापितवानित्यर्थः ।  
तद्वत् परावतः दूरात् देवम् अग्निम् अस्मद्देवयजनं प्रति स्थापयत्वित्यर्थः ॥

एवेन सद्यः पर्येति पार्थिवं मुहुर्गां रेतो वृषभः कनिक्रददध्रेतः कनिक्रदत् ।

शतं चक्षाणो अक्षभिर्देवो वनेषु तुर्वणिः ।

सदो दधान उपरेषु सानुष्वग्निः परेषु सानुषु ॥ ३ ॥

एवेन । सद्यः । परि । एति । पार्थिवम् । मुहुः ऽङ्गीः । रेतः । वृषभः । कनिक्रदत् । दधत् ।  
रेतः । कनिक्रदत् ॥ शतम् । चक्षाणः । अक्षभिः । देवः । वनेषु । तुर्वणिः ।  
सदः । दधानः । उपरेषु । सानुषु । अग्निः । परेषु । सानुषु ॥ ३ ॥

अयमग्निः <sup>१</sup>एवेन गमनसाधनेन गमनेन वा <sup>२</sup>सद्यः अस्मदाह्वानानन्तरं <sup>३</sup>पार्थिवं पृथिवीसंबन्धि स्थानं वेदिलक्षणमेव <sup>४</sup>परि परितः । यद्वा । अनर्थकः आभिमुख्यार्थो वा परि । <sup>५</sup>एति गच्छति । कीदृशोऽग्निः । <sup>६</sup>सुहुर्गीः सर्वदा गीयमानः । रेतःशब्देन<sup>१</sup> तत्कार्यं हवीरूपमञ्जमुच्यते । तद्वान् ॥ मत्सर्वथो लुप्यते ॥ <sup>७</sup>वृषभः कामानां वर्षिता <sup>८</sup>कनिकदत् शब्दयन् पर्येति । पुनः स एव विशेष्यते । <sup>९</sup>रेतः <sup>१०</sup>दधत् आज्यादिस्वीकारेण अत्यधिकं सामर्थ्यं दधानः <sup>११</sup>कनिकदत् शब्दयन् पर्येतीति शेषः । पुनः स एव विशेष्यते । अयमग्निः <sup>१२</sup>देवः <sup>१३</sup>वनेषु संभजनेषु स्तोत्रेषु निमित्तभूतेषु <sup>१४</sup>अक्षभिः अक्षस्थानीयाभिः ज्वालाभिः <sup>१५</sup>शतं <sup>१६</sup>चक्षाणः सर्वतः प्रकाशमानः । यद्वा । ज्वालोत्कर्षेण यजमानेन कृतं शतगुणितं प्रख्यापयन् । तथा <sup>१७</sup>तुर्वणिः शीघ्रगन्ता शत्रूणां हिंसको वा । ‘ तुर्वणिस्तूर्णवनिः ’ ( निरु. ६. १४ ) इति यास्कः । किंच <sup>१८</sup>सानुषु समुच्छ्रितेषु । ‘ सानु समुच्छ्रितं भवति ’ ( निरु. २. २४ ) इति यास्कः । तेषु <sup>१९</sup>उपरेषु । उपरमन्ते एष्वप्ययः इत्युपरा धिष्ण्या यजमानगृहा वा । तेषु <sup>२०</sup>सदः <sup>२१</sup>दधानः स्थानं धारयमाणः <sup>२२</sup>अग्निः सद्यः पर्येतीति पूर्वत्रान्वयः । किमर्थम् । <sup>२३</sup>परेषु उत्कृष्टेषु <sup>२४</sup>सानुषु समुच्छ्रितेषु कर्मसु हविःषु वा निमित्तभूतेषु ॥

स सुक्रतुः पुरोहितो दमेदमेऽग्निर्यज्ञस्याध्वरस्य चेतति क्रत्वा यज्ञस्य चेतति ।

क्रत्वा वेधा इषूयते विश्वा जातानि पस्पशे ।

यतो घृतश्रीरतिथिरजायत वह्निर्वेधा अजायत ॥ ४ ॥

सः । सुऽक्रतुः । पुरःऽहितः । दमेऽदमे । अग्निः । यज्ञस्य । अध्वरस्य । चेतति । क्रत्वा । यज्ञस्य ।

चेतति ॥ क्रत्वा । वेधाः । इषुऽयते । विश्वा । जातानि । पस्पशे ।

यतः । घृतऽश्रीः । अतिथिः । अजायत । वह्निः । वेधाः । अजायत ॥ ४ ॥

<sup>१</sup>सः <sup>२</sup>अग्निः <sup>३</sup>सुक्रतुः शोभनकर्मा <sup>४</sup>पुरोहितः पुरो धार्यमाणः । यद्वा । पुरोहितवत् यागनिर्वाहकः सन् । <sup>५</sup>दमेदमे तत्तद्यजमानगृहे सर्वेषु देवयजनेषु वा <sup>६</sup>अध्वरस्य नाशरहितस्य फलप्रदस्य <sup>७</sup>यज्ञस्य तदर्थं <sup>८</sup>चेतति जानाति प्रबुध्यते इत्यर्थः<sup>२</sup> । किंच अयं<sup>३</sup> यजमानोऽपि <sup>९</sup>क्रत्वा शोभनेन कर्मणा <sup>१०</sup>यज्ञस्य <sup>११</sup>चेतति कर्तव्यतामवजानाति । किंच अयमग्निरपि <sup>१२</sup>क्रत्वा प्रकृष्टेन कर्मणा <sup>१३</sup>वेधाः विविधानां फलानां कर्ता सन् <sup>१४</sup>इषूयते । इष्यते इति इषुः अज्ञम् आगमनं<sup>३</sup> वा । तदिच्छते यजमानार्थं <sup>१५</sup>विश्वा <sup>१६</sup>जातानि सर्वाणि संपादितानि हविरादीनि <sup>१७</sup>पस्पशे अत्यर्थं स्पृशति स्वीकरोति । <sup>१८</sup>यतः अयं <sup>१९</sup>घृतश्रीः घृतं सेवमानः <sup>२०</sup>अतिथिः अतिथिवत्पूज्यश्च <sup>२१</sup>अजायत उत्पन्नः । यतः कारणात् घृतम् अत्यर्थं सेवमानः प्रबृद्धोऽभवत् अतः पस्पशे इत्यर्थः । एवमग्नौ प्रबृद्धे सति यजमानोऽपि <sup>२२</sup>वह्निः हविषां वोढा <sup>२३</sup>वेधाः विविधस्य फलस्य कर्ता उत्पादयिता <sup>२४</sup>अजायत समर्थोऽभवत् ॥

१. क-क्ष-ज्ञ-क्ष-ज-ट-रेतः । उदकवाचिना रेतःशब्देन । २. क्ष-ज-ट-इत्यर्थः । यद्वा यज्ञस्य दमेदमे इति संबन्धः । किंच अयम् । ३. क्ष-ज-ट-अवन्तम् ।

क्रत्वा यदस्य तविषीषु पृञ्चतेऽग्नेर्वेण मरुतां न भोज्येऽपिराय न भोज्या ।

स हि ष्मा दानमिन्वति वसूनां च मज्मना ।

स नस्त्रासते दुरितादभिहुतः शंसादघादभिहुतः ॥ ५ ॥

क्रत्वा । यत् । अस्य । तविषीषु । पृञ्चते । अग्नेः । अवेन । मरुताम् । न । भोज्या । इषिराय ।

न । भोज्या ॥ सः । हि । स्म । दानम् । इन्वति । वसूनाम् । च । मज्मना ।

सः । नः । त्रासते । दुःइतात् । अभिहुतः । शंसात् । अघात् । अभिहुतः ॥ ५ ॥

यत् यस्मात् कारणात् सर्वे यजमानाः ऋत्वा प्रकृष्टेन कर्मणा हविष्यदानादिरूपेण अस्य अग्नेः तविषीषु प्रबलासु ज्वालासु अवेन तृप्तिनिमित्तेन भोज्या भक्ष्याणि पुरोडाशादीनि पृञ्चते मिश्रयन्ति । तविषीति बलनाम 'तविषी शुष्मम्' ( नि. २. ९. १० ) इति तन्नामसु पाठात् । तत्र दृष्टान्तः । मरुतां न भोज्या वायूनां संबन्धीनि व्रीह्याद्यन्तानीव । वायुषु मेवं निर्भिद्य वृष्टिं जनयत्सु सत्सु सस्यादिद्वारा व्रीह्यादिभोज्यानि यथा पृञ्चते तथेत्यर्थः । दाने दृष्टान्तः । इषिराय न भोज्या । एषणयुक्ताय याचमानायार्थिने भोज्या भोग्यानि भक्ष्यादीनि यथा दीयन्ते तद्वत् । इषिरशब्दो यास्केनैवं निरुक्तः—' ईषणेन वैषणेन वा ' ( निरु. ४. ७ ) इति । अतः कारणात् सः खलु यजमानः दानम् इन्वति हविष्यदानं तस्मै व्याप्नोति । यद्वा । स्वयमभिमतं दानमिन्वति । इन्वतिर्व्याप्तिकर्मा ' इन्वति ननक्ष ' ( नि. २. १८. १ ) इति तत्कर्मसु पाठात् । केन सामर्थ्येनेति । वसूनां च मज्मना निवासयोग्यानां धनानाम् अग्निना लब्धानां बलेनैव । यद्वा । सोऽभिर्वसूनां हविर्निवासयोग्यानां ज्वालारूपाणां धनानां मज्मना बलेन दानमिन्वतीति शेषः । किंच सः अग्निः अभिहुतः आभिमुख्येन पापैः द्वियमाणात् नः अस्मान् दुरितात् पापात् त्रासते त्रायते । तथा शंसात् अतिप्रभूतत्वेन शंसनीयात् यद्वा हिंसात् अभिहुतः अभितो द्वियमाणात् अघात् दुःखात् तत्कारणात् पापाद्वा त्रासते त्रायते ॥ ॥ १४ ॥

विश्वो विहाया अतिर्वसुर्दधे हस्ते दक्षिणे

तरणिर्न शिश्रथच्छ्रवस्यया न शिश्रथत् ।

विश्वस्मा इदिषुध्यते देवत्रा हव्यमोहिषे ।

विश्वस्मा इत्सुकृते वारमृण्वत्यग्निर्द्वारा ऋण्वति ॥ ६ ॥

विश्वः । विहायाः । अतिः । वसुः । दधे । हस्ते । दक्षिणे । तरणिः । न । शिश्रथत् ।

श्रवस्यया । न । शिश्रथत् ॥ विश्वस्मै । इत् । इषुध्यते । देवत्रा । हव्यम् । आ । ऊहिषे ।

विश्वस्मै । इत् । सुकृते । वारम् । ऋण्वति । अग्निः । द्वारा । वि । ऋण्वति ॥ ६ ॥

१. क्ष-ञ-ट-भोज्यानि । २. क्ष-ञ-ट-'तद्वत्' इत्यस्यानन्तरं 'यद्वा इषिराय एषणाय तत्पर्याप्तये भोज्या भोग्यानि यथा संपद्यन्ते तथेत्यर्थः' इत्यधिकम् । ३. क्ष-ञ-ट-स हि स खलु । ४. क्ष-ञ-ट-बलेन ।

अयमग्निः <sup>१</sup>दक्षिणे अभिमतं प्रदातुम् उत्साहयुक्ते <sup>२</sup>हस्ते वामेतरे<sup>३</sup> यजमानाय दातव्यं धनं <sup>४</sup>दधे धारयति । कीदृशोऽयम् । <sup>५</sup>विश्वः सर्वैर्गन्तव्यः यद्वा विश्वात्मकः <sup>६</sup>विहायाः<sup>७</sup> महान्<sup>८</sup> । विहाया इति महश्चाम, 'विहायाः यद्वाः' ( निं. ३. ३. १२ ) इति तन्नामसु पाठान् । <sup>९</sup>अरतिः ईश्वरः अरममाणः<sup>१०</sup> वा अप्रीतिः<sup>११</sup> ॥ अत्र 'वहिवस्यतिभ्यश्चित्' इति अप्रत्ययः । चिद्वद्भावादन्तोदात्तः ॥ धृत्वा<sup>१२</sup> च <sup>१३</sup>विश्रथत् । धृतं हस्तं यजमानार्थं श्रथयति ददाति ॥ श्लथयतेर्लुङि चङि रूपम् ॥ तत्र दृष्टान्तः । <sup>१४</sup>तरणिर्न तरणिरिव तारकः सूर्य इव । स यथा स्वोपासकाय अभिमतं हस्ते धृत्वा वितरति तद्वत् । यद्वा । तरणिः सर्वस्य तारको न शिश्रथत् । यजमानं न श्रथयति न मुञ्चति । किंच <sup>१५</sup>श्रवस्यया <sup>१६</sup>न <sup>१७</sup>विश्रथत् हवीरूपात्रेच्छयैव न शिश्रथत् न विमुञ्चति । अयमनुग्रहेणैव पालयते, हविःस्वीकारस्तु व्यपदेशमात्रेण<sup>१८</sup> इति भावः । इदानीं प्रत्यक्षकृतः । हे अग्ने <sup>१९</sup>देवत्रा देवेषु मध्ये अतिशयेन त्वं <sup>२०</sup>विश्वस्मै सर्वस्मै <sup>२१</sup>इषुभ्यते हविरात्मन इच्छते इन्द्रादये ॥ इषुभ्यतिः कण्डादिः ॥ <sup>२२</sup>हव्यं तत्तदेवतामुद्दिश्य प्रप्तं पुरोडाशादिकम् <sup>२३</sup>ओहिषे सर्वतो वहसि ॥ वहेल्लेष्टि यजादिस्त्वात् संप्रसारणम् ॥ किंच अयमग्निः <sup>२४</sup>विश्वस्मै<sup>२५</sup> <sup>२६</sup>सुकृते शोभनयज्ञकत्रे यजमानाय <sup>२७</sup>वारं सर्वैर्वरणीयं क्षुदादिनिवारकं वा अन्नादिकम् <sup>२८</sup>ऋणवति गच्छति करोतीत्यर्थः । किंच अयम् <sup>२९</sup>अग्निः <sup>३०</sup>द्वारा स्वर्गाद्यभिमतद्द्वाराणि<sup>३१</sup> <sup>३२</sup>न्यृण्वति विवृणोति । प्रतिबन्धकपापापनयनद्वारा अभिमतानि साधयतीत्यर्थः ॥ ऋण्वतिर्गति-कर्मा । यद्वा । रिविर्गत्यर्थः । इदित्वात् नुम् । छान्दसं रेफस्य संप्रसारणम् ॥

स मानुषे वृजने शंतमो हितोऽग्निर्यज्ञेषु जेन्यो

न विश्रपतिः प्रियो यज्ञेषु विश्रपतिः ।

स हव्या मानुषाणामिळा कृतानि पत्यते ।

स नस्त्रासते वरुणस्य धूर्तेर्महो देवस्य धूर्तेः ॥ ७ ॥

सः । मानुषे । वृजने । शम्ऽतमः । हितः । अग्निः । यज्ञेषु । जेन्यः । न । विश्रपतिः । प्रियः ।

यज्ञेषु । विश्रपतिः ॥ सः । हव्या । मानुषाणाम् । इळा । कृतानि । पत्यते ।

सः । नः । त्रासते । वरुणस्य । धूर्तेः । महः । देवस्य । धूर्तेः ॥ ७ ॥

<sup>१</sup>सः <sup>२</sup>अग्निः <sup>३</sup>मानुषे मनुष्यस्य यजमानस्य संबन्धिनि <sup>४</sup>वृजने वर्जनीये पापे निमित्तभूते सति <sup>५</sup>यज्ञेषु निमित्तेषु<sup>६</sup> <sup>७</sup>शंतमः अत्यन्तं सुखतमः अरिष्टस्य निवारकत्वात् अत एव <sup>८</sup>हितः स्वर्गाद्यभिमतसाधकत्वात् । किंच अयं <sup>९</sup>यज्ञेषु <sup>१०</sup>विश्रपतिः ऋत्विगूपाणां प्रजानाम् अतिशयेन पालकः ॥ 'पत्यावैश्वर्ये' इति पूर्वपदप्रकृतिस्वरे प्राप्ते 'परादिश्छन्दसि बहुलम्' इत्युत्तरपदाद्युदात्तत्वम् ॥ अत एव <sup>११</sup>प्रियः च भवति । तत्र दृष्टान्तः । <sup>१२</sup>जेन्यो <sup>१३</sup>न <sup>१४</sup>विश्रपतिः जयशीलो राजेव । स यथा परसेना-शुपद्रवपरिहारेण सम्यक्परिपालनेन च प्रजानां प्रियो भवति । किंच अयमग्निः <sup>१५</sup>मानुषाणां मनुष्याणां

१. क्ष-ङ-ञ-उ-वामेतरे करे । २. क्ष-ञ-उ-विहायाः । सर्वैर्गन्तव्यः महान् इत्यर्थः । ३. क्ष-ङ-ञ-उ-अरमणः । ४. ङ-अप्रीतिः अयज्वसु । ५. ज्ञ-ञ-दधे धृत्वा । ६. क्ष-ञ-उ-व्यपदेशमात्रमेव । ७. ङ-ञ-विश्वस्मै सर्वस्मै । ८. क्ष-ञ-उ-स्वर्गाद्यभिमतप्राप्तिद्वाराणि । ९. क्ष-ङ-ञ-उ-निमित्तभूतेषु ।



यजमानानां संबन्धीनि <sup>व</sup>हव्या हवींषि <sup>व</sup>इळा <sup>व</sup>कृतानि इळायां वेद्यां कृतानि संपादितानि उद्दिश्य <sup>व</sup>पत्यते पतति आगच्छति । किंच <sup>व</sup>सः अग्निः <sup>व</sup>नः अस्मान् यजमानान् <sup>व</sup>वरुणस्य वारुणस्य <sup>व</sup>धूर्तः हिंसकस्य भयात् <sup>व</sup>त्रासते त्रायते । यद्वा । धूर्तेरिति पञ्चमी । वरुणस्य पापदेवस्य धूर्तेर्हिंसकात् । किंच <sup>व</sup>महः महतः <sup>व</sup>देवस्य <sup>व</sup>धूर्तः हिंसातः त्रासते पालयते । अयष्टारम् अग्निर्हिंनस्तीति प्रसिद्धम् । यद्वा । एकमेव वाक्यम् । धूर्तः हिंसकस्य महः महतः वरुणस्य देवस्य वरुणाख्यायाः पापदेवतायाः धूर्तः हिंसातः नः अस्मान् सः अग्निः त्रासते त्रायते ॥

अग्निं होतारमीळते वसुधितिं प्रियं चेतिष्ठमरतिं न्येरिरे हव्यवाहं न्येरिरे ।

विश्वायुं विश्ववेदसं होतारं यजतं कविम् ।

देवासो रण्वमवसे वसूयवो गीर्भी रण्वं वसूयवः ॥ ८ ॥

अग्निम् । होतारम् । ईळते । वसुधितिम् । प्रियम् । चेतिष्ठम् । अरतिम् । नि । एरिरे ।

हव्यऽवाहम् । नि । एरिरे ॥ विश्वऽआयुम् । विश्वऽवेदसम् । होतारम् । यजतम् । कविम् ।

देवासः । रण्वम् । अवसे । वसुयवः । गीऽभिः । रण्वम् । वसुयवः ॥ ८ ॥

अमुम् <sup>व</sup>अग्निं <sup>व</sup>होतारम् आह्वतारं होमनिष्पादकं वा <sup>व</sup>ईळते ऋत्विजः स्तुवन्ति । तथा <sup>व</sup>वसुधितिं धनस्य धारयितारं दातारं वा अत एव <sup>व</sup>प्रियं सर्वेषां प्रियतमं <sup>व</sup>चेतिष्ठम् अतिशयेन यजमानानां चेतयितारं यद्वा प्रकृष्टचेतनवन्तम् ॥ चेतुशब्दात् ‘ तुञ्छन्दसि ’ इति इष्टम् । ‘ तुरिष्ठमेयः सु ’ इति तृलोपः ॥ <sup>व</sup>अरतिम् ईश्वरं तादृशं देवं <sup>व</sup>न्येरिरे नितरां प्राप्ताः । प्राप्तिरेव विशेष्यते । <sup>व</sup>हव्यवाहं <sup>व</sup>न्येरिरे निःशेषेण प्राप्ताः । इतरदेवेभ्यो हव्यं वोढुं यथा प्रभवति तथा नितरां प्राप्ताः । पुनः कीदृशम् । <sup>व</sup>विश्वायुं सर्वत्र प्राणिजीवनं <sup>व</sup>विश्ववेदसं सर्वप्रज्ञं <sup>व</sup>होतारं देवानामाह्वतारं <sup>व</sup>यजतं यजनीयं <sup>व</sup>कविं सर्वज्ञम् ॥ ‘ ईर प्रेरणे, ईर गतौ ’ इत्यन्यतमस्य लिटि रूपम् ॥ किंच <sup>व</sup>देवासः देवनशीला ऋत्विजः <sup>व</sup>रण्वम् अतिप्रवृद्धया शब्दयन्तम् <sup>व</sup>अवसे अस्य रक्षणाय <sup>व</sup>वसूयवः वसुकामाः सन्तः । पुनः कीदृशाः । <sup>व</sup>गीर्भीः स्तुतिभिः <sup>व</sup>रण्वं रणयन्ते रमणीयं वा <sup>व</sup>वसूयवः वसु हवीरूपमन्नम् अग्नये प्रदातुमात्मन इच्छन्तो न्येरिरे । प्रीतो यथा धनं प्रयच्छति तथा हविरादिना प्राप्ता इत्यर्थः ॥ ॥ १५ ॥

‘ यं त्वं रथम् ’ इत्येकादशच तृतीयं सूक्तम् । ‘ पारुच्छेपं सर्वमात्यष्टम् ’ इत्युक्तत्वात् अत्यष्टि-च्छन्दस्कम् । अनुक्तत्वात् ऐन्द्रम् । ‘ प्रप्रा वो अस्मे ’ इत्यादिके द्वे अतिशक्त्यौ षष्ठ्यक्षरोपेतत्वात् । ‘ पाहि नः ’ इति अन्त्या अष्टिः चतुःषष्ठ्यक्षरोपेतत्वात् । ‘ प्र तद्वोचेयम् ’ इति षष्ठी इन्दुदेवत्या । तथा चानुक्रमणिका—‘ यं त्वमेकादश षष्ठ्यैन्द्रवी प्रप्रावोऽतिशक्त्यावष्टिरन्त्या ’ इति ॥ दशरात्रस्य षष्ठेऽहनि मरुत्वतीये शस्त्रे एतत्सूक्तं ‘ षष्ठस्य ’ इति खण्डे सूत्रितं—‘ यं त्वं रथमिन्द्र स यो वृषा ’ ( आश्व. श्रौ. ८. १ ) इति ॥

यं त्वं रथमिन्द्र मेधसातयेऽपाका सन्तमिषिर प्रणयसि प्रानवद्य नयसि ।

सद्यश्चित्तमभिष्टये करो वशश्च वाजिनम् ।

सास्माकमनवद्य तूतुजान वेधसामिमां वाचं न वेधसाम् ॥ १ ॥

यम् । त्वम् । रथम् । इन्द्र । मेधऽसातये । अपाका । सन्तम् । इषिर । प्रऽनयसि । प्र ।

अनवद्य । नयसि ॥ सद्यः । चित् । तम् । अभिष्टये । करः । वशः । च । वाजिनम् ।

सः । अस्माकम् । अनवद्य । तूतुजान । वेधसाम् । इमाम् । वाचम् । न । वेधसाम् ॥ १ ॥

हे इन्द्र इषिर यज्ञगमनशील त्वं मेधसातये यज्ञस्य दानाय लाभाय वा यं यजमानं प्रति रथं प्रणयसि प्रापयसि ॥ द्विकर्मकोऽयम् ॥ कीदृशं यजमानम् । अपाका अपाकम् अनल्पप्रज्ञ-याधिकारवन्तम्<sup>१</sup> । 'पाकः पक्तव्यो भवति' ( निरु. ३. १२ ) इति यास्कः । अत एव सन्तं पण्डितं सन्तम् । किंच हे अनवद्य अनिन्दितं यं यजमानं धनविद्यादिना प्र नयसि प्रकृष्टं नयसि । तं यजमानं सद्यश्चित् तदानीमेव तदनुग्रहकाले<sup>२</sup> एव अभिष्टये अभिमुख्येन यागाय अभिमतप्राप्तये वा ॥ अभिपूर्वात् इषेः क्तिन् । शकन्त्वादित्वात् पररूपत्वम् । ' गतिरनन्तरः ' इति गतेः प्रकृतिस्वरत्वम् ॥ वकरः समर्थं करोषि ॥ लेटि<sup>३</sup> व्यत्ययेन शप् ॥ एवं कृत्वा च<sup>४</sup> वाजिनं हविलक्षणमन्नं तद्वन्तं वा वशः कामयसे वच ॥ वष्टेल्लेटि अडागमः । तिङ्गः परत्वादनित्यात् ॥ यजमानेनाहूतः सन् शीघ्र-मेवागत्य हविः स्वीकृत्य यागं साधु निर्वर्त्य तं चाभिमतफलेन संयोज्य पुनर्हविः स्वीकरोषीत्यर्थः<sup>५</sup> । हे इन्द्र अनवद्य अनिन्दितं सबैः स्तूयमानं तूतुजान अस्माननुग्रहीतुं त्वरमाण ॥ तुजेः प्रेरणार्थात् लिटिः कानच् । ' तुजादीनां दीर्घोऽभ्यासस्य ' इत्यभ्यासस्य दीर्घत्वम् ॥ वसः त्वम् ॥ ' सोऽचि लोपे चेत् ' इति संहितायां सोर्लोपः ॥ वेधसां विविधफलकर्तृणां मध्ये श्रेष्ठतया वेधसां मेधाविनाम् अस्माकं संबन्धि हविः स्वीकृषीत्यर्थः । तत्र दृष्टान्तः । इमां वाचं न अस्मदीयां स्तुतिरूपां वाचमिव । स्तुतिं यथा स्वीकरोषि तथा हविरपीत्यर्थः ॥

स श्रुधि यः स्म पृतनासु कासु चिदक्षाय्य इन्द्र

भरद्भूतये नृभिरसि प्रतूर्तये नृभिः ।

यः शूरैः खरैः सनिता यो विप्रैर्वाजं तरुता ।

तमीशानास इरधन्त वाजिनं पृक्षमत्यं न वाजिनम् ॥ २ ॥

सः । श्रुधि । यः । स्म । पृतनासु । कासु । चित् । दक्षाय्यः । इन्द्र । भरद्भूतये । नृभिः ।

आसि । प्रऽतूर्तये । नृऽभिः ॥ यः । शूरैः । खरैः । सनिता । यः । विप्रैः । वाजम् । तरुता ।

तम् । ईशानासः । इरधन्त । वाजिनम् । पृक्षम् । अत्यम् । न । वाजिनम् ॥ २ ॥

१. क्ष-ज-ट-अनल्पप्रज्ञं यागाधिकारवन्तम् । २. ङ-त्वदनुग्रहकाले । ३. क्ष-ज-ट-लङि ।

४. ख-च-फ-त्वम् । ५. क्ष-ङ-झ-ज-ट-स्वीकरोतीत्यर्थः ।

हे <sup>१</sup>इन्द्र <sup>२</sup>यः वक्ष्यमाणगुणविशिष्टत्वं <sup>३</sup>श्रुधि अस्मदाह्वानं स्तोत्रं वा शृणु ॥ हेधिभावः ॥  
<sup>४</sup>यः <sup>५</sup>स्म यः खलु त्वं <sup>६</sup>नुभिः मनुष्यैरेव सद्भिः पश्चाद्देवत्वमापन्नैर्मरुद्भिः । पुनस्त एव विशेष्यन्ते ।  
<sup>७</sup>नुभिः संग्रामनयनशीलैः । इन्द्रस्य मरुतां सहाय्यम् 'इन्द्रो मरुद्भिः' ( तै. सं. ६. ५. ५. १ ),  
 'मरुतो हैनं नाजहुः' ( ऐ. ब्रा. ३. २० ) इत्यादिषु प्रसिद्धम् । तैः सहितः सन् <sup>८</sup>कासु <sup>९</sup>चित्  
<sup>१०</sup>प्रतनासु सर्वासु प्रौढेष्वपि संग्रामेषु <sup>११</sup>भरहूतये भरणविशिष्टाह्वानयुक्ताय <sup>१२</sup>प्रतूतये प्रकृष्टहिंसनाय । यद्वा ।  
 भरहूतये 'शूरो भव प्रहर' इत्येवमादिभरणयुक्ताह्वानाय प्रतूतये च शूराणां <sup>१३</sup>प्रकृष्टवधाय च । <sup>१४</sup>दक्षायः  
<sup>१५</sup>असि प्रवर्धनशीलोऽसि । यद्वा । नुभिः नेतृभिर्यजमानैः प्राथितः सन् प्रतूतये शत्रूणां पापानां वा  
 प्रकृष्टहिंसनाय दक्षायः असि समर्थोऽसि । किंच <sup>१६</sup>यः त्वं <sup>१७</sup>शूरैः द्रौढ्योपेतैर्मरुद्भिः अन्यैर्भटैर्वा सहितः  
 सन् <sup>१८</sup>एव स्वयमेव <sup>१९</sup>सनिता संग्राममयस्य <sup>२०</sup>अन्यस्य वा मनीषितस्य सनिता संभक्तासि । सत्यपि  
 तेषां साहित्ये अन्यनैरपेक्ष्येणैव <sup>२१</sup>तरुता असि इत्यर्थः ॥ तरतेस्तृनि 'प्रसितस्कभित' इत्यादौ निपात्यते ॥  
<sup>२२</sup>यः च त्वं <sup>२३</sup>विप्रैः मेधाविभिर्कृत्विभिः स्तुतः सन् <sup>२४</sup>वाजं तरुता तेभ्योऽन्नस्य दातासि । विप्रैर्मरुद्भिः  
 सहितः इति संबन्धः । <sup>२५</sup>तं तादृशं <sup>२६</sup>वाजिनं गमनवन्तं <sup>२७</sup>प्रुक्षं हविर्लक्षणान्नवन्तमिन्द्रम् <sup>२८</sup>ईशानासः  
 सम्यग्भ्यर्थयितुं समर्था ऋत्विजः <sup>२९</sup>इरधन्त संराधन्ति <sup>३०</sup>सेवन्ते । तत्र दृष्टान्तः । <sup>३१</sup>वाजिनं वेजनवन्तं  
 गमनवन्तं <sup>३२</sup>प्रुक्षं वासाद्यन्नवन्तम् <sup>३३</sup>अत्यं <sup>३४</sup>न अश्वमिव । तं यथा समर्थाः स्वादुघासप्रदानादिना  
 पोषयन्ति तद्वत् । अत्य इत्यश्वनाम 'अत्यः हयः' ( नि. १. १४. १ ) इति तन्नामसु पठितत्वात् ॥

इस्मो हि ष्मा वृषणं पिन्वसि त्वचं कं चिदावीरररुं शूर मर्त्यं परिवृणक्षि मर्त्यम् ।

इन्द्रोत तुभ्यं तद्विवे तद्रुद्राय स्वयंशसे ।

मित्राय वोचं वरुणाय सप्रथः सुमृलीकाय सप्रथः ॥ ३ ॥

इस्मः । हि । स्म । वृषणम् । पिन्वसि । त्वचम् । कम् । चित् । यात्रीः । अरुम् । शूर ।  
 मर्त्यम् । परिऽवृणक्षि । मर्त्यम् ॥ इन्द्र । उत । तुभ्यम् । तत् । दिवे । तत् । रुद्राय । स्वऽयंशसे ।  
 मित्राय । वोचम् । वरुणाय । सुऽप्रथः । सुऽमृलीकाय । सुऽप्रथः ॥ ३ ॥

हे इन्द्र त्वं <sup>१</sup>इस्मो <sup>२</sup>हि शत्रूणाम् उपक्षपणकर्ता<sup>३</sup> खलु । अत एव कारणात् <sup>४</sup>वृषणं स्वतो वर्षणशीलं  
<sup>५</sup>एत्वं संवरणवन्तं पुटवन्धनवदुदकवेष्टनवन्तं <sup>६</sup>कं <sup>७</sup>चित् जलधारिणं मेघं <sup>८</sup>पिन्वसि निर्भिद्य सेचयसि ।  
 किंच <sup>९</sup>मर्त्यं मर्त्यवत् <sup>१०</sup>अरुम् अरणशीलं गमनस्वभावं कंचिन्मेघं हे <sup>११</sup>शूर विक्रान्त <sup>१२</sup>यात्रीः  
 मिश्रयसि ॥ यौतेऽन्धान्दसे लुङि छान्दसः अडभावः ॥ अवर्षणेन गच्छन्तं बलान्निगृह्य वर्षयसीत्यर्थः ।  
 यथा शूरः कश्चित् बलवन्तं गच्छन्तं वैरिणं निगृह्य स्वीकरोति तद्वदित्यर्थः । तथा <sup>१३</sup>मर्त्यं मरणशीलं  
 शीर्यमाणस्वभावं निरुदकं कंचिन्मेघं <sup>१४</sup>परिवृणक्षि सर्वतो वर्जयसि<sup>१५</sup> औदासीन्यं करोषीत्यर्थः । हे <sup>१६</sup>इन्द्र  
<sup>१७</sup>तत् तादृशं कर्म वर्षणरूपं <sup>१८</sup>सप्रथः सर्वतः प्रुथु यथा भवति तथा <sup>१९</sup>तुभ्यं <sup>२०</sup>वोचं ब्रवीमि । इन्द्र एव  
 विशेष्यते । <sup>२१</sup>स्वयंशसे स्वकीयशोयुक्ताय । तथा <sup>२२</sup>दिवे <sup>२३</sup>उत त्वदाश्रयभृतायै द्युलोकदेवतायै अपि

१. ड-शत्रूणाम् । २. क्ष-ङ-ञ-ट-संग्रामजयस्य; च-संग्रामस्य । ३. क्ष-ञ-ट-संराधयन्ति;  
 ड-समाराधयन्तीति । ४. ड-च-फ-उपक्षयकर्ता । ५. क्ष-ङ-ञ-ट-परि वर्जयसि ।

तत् तादृशं कर्म वोचं ब्रवीमि । उतशब्दोऽपिशब्दार्थः । वर्षणकर्मणो ऋदेवताया आनुकृत्यान् तस्या अपि वचनं युक्तम् । तथा रुद्राय जगतां दुःखद्रावयित्रे रोदनशीलाय वा अग्नये तत् वोचम् । ‘ रुद्रो वै क्रूरो यद्वमग्निः ’ ( तै. सं. ६. २. ३. २ ) इति श्रुतेः रुद्रत्वम् । ‘ सोऽरोदीद्यदरोदीत्त-  
द्रुद्रस्य रुद्रत्वम् ’ ( तै. सं. १. ५. १. १ ) इति श्रुतेः रोदनस्वभावत्वं प्रसिद्धम् । तस्य च आहुतिद्वारा वृष्टयनुकूलत्वात्तस्यापि कथनं युक्तम् । स्वयन्नासे इत्यस्य रुद्रायेत्यनेन वा संबन्धः  
संहितत्वाद्योग्यत्वाच्च । स्वकीययशोयुक्तायाग्नये इत्यर्थः । तथा मित्राय अहरभिमानिदेवतायै  
तत् वोचम् । वरुणाय राज्यभिमानिदेवतायै तद्वोचम् । ‘ अहोरात्रे वै मित्रावरुणौ ’ ( ता. ब्रा. २. ५. १०. १० ), ‘ अहोरात्राभ्यां खलु वै पर्जन्यो वर्षति ’ ( तै. सं. २. १. ७. ३ ) इति । तथा ‘ मैत्रं वा  
अहर्वाङ्गी रात्रिः ’ ( तै. सं. २. १. ७. ३ ) इत्यादिश्रुतिभ्यो मित्रावरुणयोरोहोरात्राभिमानिदेवत्वम् ।  
अत एव श्रुतेर्वृष्टिप्रदातृत्वात् ताभ्यामपि प्रथनं<sup>१</sup> युक्तम् । सुमृत्कीकाय शोभनसुखयित्रे प्रजानाम् ।  
एतत्सर्वत्र संबध्यते । उक्तेभ्यो देवेभ्यः सप्रथः सर्वतः पृथु अतिविस्तीर्णं यथा भवति तथा  
तद्वर्षणकर्म ब्रवीमि ॥

अस्माकं व इन्द्रमुश्मसीष्टये सखायं विश्वायुं प्रासहं युजं वाजेषु प्रासहं युजम् ।

अस्माकं ब्रह्मतयेऽवां पृतसुषु कासु चित् ।

नहि त्वा शत्रुः स्तरते स्तृणोषि यं विश्वं शत्रुं स्तृणोषि यम् ॥ ४ ॥

अस्माकम् । वः । इन्द्रम् । उश्मसि । इष्टये । सखायम् । विश्वऽआयुम् । प्रऽसहम् । युजम् ।

वाजेषु । प्रऽसहम् । युजम् ॥ अस्माकम् । ब्रह्म । उतये । अवां । पृतसुषु । कासु । चित् ।

नहि । त्वा । शत्रुः । स्तरते । स्तृणोषि । यम् । विश्वम् । शत्रुम् । स्तृणोषि । यम् ॥ ४ ॥

हे ऋत्विजः अस्माकम् अस्मदर्थं वः युष्मदर्थं च इष्टये यागाय अभिमतैषणाय वा इन्द्रम्  
उश्मसि अभिमतं कामयामहे ॥ ‘ वश कान्तौ ’ । आदादिकः । इदन्तो मसिः । ‘ ग्रहिज्या ’ इत्यादिना  
संप्रसारणम् ॥ यद्वा<sup>२</sup> । अस्माकं सखायम्<sup>३</sup> इति संबन्धः । कीदृशमिन्द्रम् । सखायं सखिवदत्यन्तहित-  
कारिणं समानख्यानं वा विश्वायुं विश्वेषां यागानां गन्तारं प्रासहं प्रकर्षेण<sup>४</sup> शत्रूणां मर्षयितारम् ॥  
सहेः क्तिप्<sup>५</sup> । ‘ नहिवृत्तिः ’ इत्यादिना उपसर्गस्य दीर्घः ॥ युजं सर्वदा युक्तं सहायभूतमित्यर्थः ।  
पुनः स एव विशेष्यते । वाजेषु हवीरूपाग्नेषु तद्वत्सु यज्ञेषु वा निमित्तभूतेषु प्रासहं यज्ञविधातिनः  
सहमानं युजम् अभिमतफलैर्युक्तं<sup>६</sup> मरुद्भिर्वा<sup>७</sup> । किंच हे इन्द्र अस्माकम् उतये रक्षणाय ब्रह्म  
परिवृढं कर्म अव रक्ष । कस्तत्र<sup>८</sup> विशेष इति तत्राह । कासु चित् पृतसु संग्रामेषु । ‘ पृतसु समत्सु ’  
( नि. २. १७. २१ ) इति संग्रामनामसु पाठात् तन्नामत्वम् । तेषु त्वा त्वां<sup>९</sup> नहि स्तरते न हिनस्ति न  
विरोधमाचरति यं स्तृणोषि । यं विश्वं शत्रुं स्तृणोषि वारयसि स कश्चिदपि शत्रुः न हिनस्ति ।  
तव महत्त्वेन सर्वे भीताः<sup>१०</sup> विधेया भवन्ति शत्रुभावं न कोऽप्याचरति अजातशत्रुत्वादित्यर्थः ॥

१. क्ष-ङ-झ-ञ-ट-कथनम् । २. ङ-यथा अस्माकं तथा वो युष्माकं सखायम् । ३. झ-प्रकृष्टं  
मर्षणशीलम् । प्रासहेः क्तिप् । ४. ङ-अभिमतहयैर्युक्तं मरुद्भिर्वा सहितं यज्ञे, क्ष-ञ-ट-अभिमतफलैर्युक्तं  
मरुद्भिर्वा सहितं यज्ञे । ५. क्ष-ङ-झ-ञ-ट-कस्तव । ६. ञ-फ-त्वां शत्रुः । ७. क्ष-ञ-भावाः ।

नि षू नमातिमतिं कयस्य चित्तेजिष्ठाभिररणिभिर्नोतिभिर्ग्राभिरुग्रोतिभिः ।

नेषि णो यथा पुरानेनाः शूर मन्यसे ।

विश्वानि पुरोरप पर्वि वह्निरासा वह्निर्नो अच्छ ॥ ५ ॥

नि । सु । नम । अतिऽमतिम् । कयस्य । चित् । तेजिष्ठाभिः । अरणिऽभिः । न । उतिऽभिः ।

उग्राभिः । उग्र । उतिऽभिः ॥ नेषि । नः । यथा । पुरा । अनेनाः । शूर । मन्यसे ।

विश्वानि । पुरोः । अप । पर्वि । वह्निः । आसा । वह्निः । नः । अच्छ ॥ ५ ॥

हे इन्द्र<sup>१</sup> षू कयस्य कस्य षू चित् त्वज्जक्तस्य यजमानस्य षू अतिमतिम् अतिक्रान्तमननं विरुद्ध-  
मनस्कं शत्रुं षू नि षू नम नितरां सुष्ठु नामय<sup>२</sup> अस्मध्रणतं<sup>३</sup> कुरु ॥ अन्तर्भावितण्यर्थोऽयम् ॥ हे षू उग्र  
उग्रूणबल षू उतिभिः रक्षणैः प्रीतिभिर्वा युक्तः सन् षू तेजिष्ठाभिः षू अरणिभिर्न अतिशयेन तेजस्विभिः  
युद्धादिरूपैः<sup>४</sup> मार्गैः<sup>५</sup> इव ॥ तेजस्वच्छब्दात् आतिशायनिकः इष्टन् । विन्मतोलुक् । 'टेः' इति टिलोपः ॥  
अतिमतिं वृत्रादि यथा नामितवान् तथा अस्मद्विरोधिनमपीत्यर्थः । यद्वा । उत्तरत्रान्वयः । तेजिष्ठाभिः  
अरणिभिर्न तेजोयुक्तैः<sup>६</sup> गमनसाधनैर्यज्ञादिमार्गैः यथा अस्मान् योजितवानसि<sup>७</sup> तथा षू उग्राभिः  
प्रकाशिकाभिः षू उतिभिः रक्षणैः यागफलभूतैः षू नः अस्मान् षू नेषि नयसि अभिमतस्वर्गादिफलं  
प्रापयसीत्यर्थः ॥ नयतेऽञ्छान्दसः शपो लुक् ॥ तत्र दृष्टान्तः । षू पुरा पूर्वस्मिन् काले अस्मत्पित्रादीन्  
षू यथा उतिभिः नीतवानसि तथा नेषि<sup>८</sup> इत्यर्थः । हे षू शूर विक्रान्त इवम् षू अनेनाः षू मन्यसे सर्वैरपा-  
पत्वेन अवबुध्यसे स्वर्गाद्यभिमतसाधकत्वादिति भावः । यद्वा । अनेनाः त्वमस्मानपि अनेनसः मन्यसे ।  
किंच हे इन्द्र षू वह्निः वृष्ट्यादिप्रदानेन जगतां निर्वाहकः सन् षू पुरोः मनुष्यस्य यजमानस्य । पुररिति  
मनुष्यनाम, 'पूर्वः जगतः' ( नि. २. ३. २० ) इति तन्नामसु पाठात् । तस्य षू विश्वानि सर्वाणि एनांसि  
षू अप षू पर्वि अपकृत्य पालयसि ॥ षू णो तेऽञ्छान्दसः शपो लुक् ॥ अतः षू नः अस्माकमपि षू आसा अन्तिके  
देवयजनदेशे षू अच्छ आभिमुख्येन आगत्य षू वह्निः अभिमतानां वोढा सन् अप अनभिमतम् अपकृत्य<sup>९</sup>  
पर्वि अभिमतफलं पूरयसि ॥ ॥ १६ ॥

प्र तद्वोचेयं भव्यायेन्दवे हव्यो न य इषवान्मन्म रेजति रक्षोहा मन्म रेजति ।

स्वयं सो अस्मदा निदो वधैरजेत दुर्मतिम् ।

अव स्रवेदघर्शंसोऽवतुरमव क्षुद्रमिव स्रवेत् ॥ ६ ॥

प्र । तत् । वोचेयम् । भव्याय । इन्दवे । हव्यः । न । यः ।

इषवान् । मन्म । रेजति । रक्षःऽहा । मन्म । रेजति ।

स्वयम् । सः । अस्मत् । आ । निदः । वधैः । अजेत । दुःऽमतिम् ।

अव । स्रवेत् । अघर्शंसः । अवतुरम् । अव । क्षुद्रम् इव । स्रवेत् ॥ ६ ॥

१. झ-इन्द्र त्वम् । २. क्ष-ङ-ञ-नमय । ३. क्ष-ञ-दासवत्प्रणतम् । ४. ङ-युद्धादिमार्गैः । ५. क्ष-ङ-ञ-  
अतिशयिततेजोयुक्तैः । ६. च-फ-प्रेरितवानसि । ७. क्ष-ञ-अस्मानपि । ८. क्ष-ङ-च-ज्ञ-ञ-ट-त-  
फ-अपनुत्य ।

१ भव्याय भवनशीलाय प्रतिदिनं कलाभिवृद्ध्या वर्धनशीलाय २ इन्द्रवे अमृतेन सर्वस्य हेतु-  
 यित्रे तदर्थं ३ तत् वक्ष्यमाणं कर्म स्तोत्रं वा ४ प्र ५ बोधेयं प्रकर्षेण वक्तुं शक्नो भूयासम् । स्तुतेरतिमहत्त्वा-  
 दिति भावः ॥ वचेः 'लिङ्याशिष्यङ्' । 'वच उम्' ॥ कस्य तदिति । १यः इन्द्रः २ इषवान् एषण-  
 वान् ३ मन्म मननीयं स्तोत्रं कर्म वा उद्दिश्य ४ रेजति गच्छति । रेजतिर्गत्यर्थः, 'रेजति दध्यति' ( नि. २. १४.  
 ६०. ) इति तन्नामसु पाठात् । आगमने दृष्टान्तः । ५ हव्यो ६ न होतव्यः आह्वातव्यो वा हव्यः इन्द्र इव ।  
 प्रायेण 'इन्द्र आगच्छ' इत्यादिना इन्द्र एवाहूयते । स इव । स एव विशेष्यते । ७ रक्षोहा यज्ञविघात-  
 कानां रक्षसां हन्ता ८ मन्म तेषामेव कर्म हननादिरूपं ९ रेजति गच्छति चालयति नाशयतीत्यर्थः । १० सः  
 एव इन्द्रः ११ स्वयं १२ निदः ॥ 'णिदि कुंसायाम्' । क्तिप् । 'सावेकाचः' इति विभक्तेरुदात्तता ॥  
 अस्मिन्निन्दतुर्वैरिणः १३ वधैः हननोपायैः ॥ 'हनश्च वधः' इति भावे अप् ; तत्संनियोगेन वधादेशः । स च  
 अदन्तोऽन्तोदात्तः ॥ 'दुर्मतिं दुर्बुद्धिम्' अस्मत् अस्मत्तः १४ आ १५ अजेत आक्षिपेत् अवनयेत् । किञ्च  
 १६ अघशंसः अघानां पापानां हिंसादीनां शंसिता स्तेनः १७ अवतरम् अत्यन्तनिकृष्टम् १८ अव स्वस्थाना-  
 द्वाङ्मुखो भूत्वा १९ स्रवेत् गच्छतु अधः पतित्वित्यर्थः । अघशंसः स्तेनः, 'अघशंसः वृकः' ( नि. ३. २४.  
 १३ ) इति तन्नामसु पाठात् । अवत्तवणमेव प्रार्थ्यते । २० श्रुद्रमिव क्षेप्तुं शक्यमुदकादिकमिव । उदकं  
 यथा तिष्ठति २१ स्रवन्नश्यति तथा असावपीत्यर्थः ॥

वनेम तद्धोत्रया चितन्त्या वनेम रयि रयिवः सुवीर्यं रण्वं सन्तं सुवीर्यम् ।

दुर्मन्मानं सुमन्तुभिरेमिषा पृचीमहि ।

आ सत्याभिरिन्द्रं युम्रहूतिभिर्यजत्रं युम्रहूतिभिः ॥ ७ ॥

वनेम । तत् । होत्रया । चितन्त्या । वनेम । रयिम् । रयिऽवः । सुवीर्यम् । रण्वम् । सन्तम् ।

सुवीर्यम् ॥ दुःमन्मानम् । सुमन्तुऽभिः । आ । ईम् । इषा । पृचीमहि ।

आ । सत्याभिः । इन्द्रम् । युम्रहूतिभिः । यजत्रम् । युम्रहूतिभिः ॥ ७ ॥

हे इन्द्र वयं यजमानाः १ तत् तादृशं स्तुत्यं तव रूपं यद्वा तत् ते वयं २ चितन्त्या तव गुणाः ३  
 ज्ञापयन्त्या ॥ 'चिती संज्ञाने' । अस्मात् प्यन्तात् शतरि व्यत्ययेन शः ॥ ४ होत्रया होमसाधनभूतया  
 स्तुतिरूपया वाचा ५ वनेम संभजेम यद्वा शब्दयेम स्तुतिं करवामेत्यर्थः । होत्रेति वाङ्नाम, 'होत्रा गीः'  
 ( नि. १. ११. ३५ ) इति तन्नामसु पाठात् । किञ्चैवं स्तोतारो वयमपि हे ६ रयिवः विशिष्टधनवन्निन्द्र ७ रयिं  
 धनं ८ वनेम संभजेम । कीदृशं रयिम् । ९ सुवीर्यं शोभनसामर्थ्योपेतं १० रण्वं रमणीयं गन्तव्यं वा अर्थिभिः  
 ११ सन्तं सर्वदा वर्तमानं यज्ञादिद्वारा बहुशः दीयमानमपि प्रवर्धमानम् । पुनस्तदेव विशेष्यते । १२ सुवीर्यं  
 शोभनपुत्रभृत्याद्युपेतं धनेन तेषां संपादयितुं शक्यत्वात् ॥ 'वीरवीर्यौ च' इत्युत्तरपदाद्युदात्तत्वम् ॥  
 किञ्च हे इन्द्र १३ दुर्मन्मानं दुःखेन मन्तुं शक्यं त्वां तव महिम्नोऽतिमहत्त्वात् १४ सुमन्तुभिः शोभनैर्मन्मैः  
 १५ तत्साधनैः १६ स्तोत्रैर्वा १७ इषा हवीरूपेणाग्नेन च १८ आ १९ पृचीमहि सर्वतः संपृक्ता भूयासम् । यद्वा । इषा अग्नेन  
 निमित्तेन । पूर्वं धनस्य प्रार्थितत्वात् इदानीमन्नं प्रार्थ्यते ॥ 'पृची संपर्कः' । लिङि छान्दसो विकरणस्य  
 लृक् ॥ किञ्च २० यजत्रं यागनिष्पादकम् २१ इन्द्रं २२ सत्याभिः अविस्वादिनीभिः यथाभिलाषमुपजाय-

१. क्ष-व-ट- 'अत्यन्तनिकृष्टम्' इत्यस्यानन्तरम् 'अश्रु ( सु ) च च्छन्दसि इत्यमुप्रत्ययः' इत्यधिकम् ।

२. क्ष-ङ-व-ट-न तिष्ठति । ३. क्ष-ङ-व-ट-गुणादीन् । ४. ङ-शोभनमननसाधनैः ।

मानकलाभिः <sup>१</sup>बुध्नहृतिभिः 'हरिव आगच्छ मेधातिथेर्मेधे' इत्याह्वानैरित्यर्थः । पुनस्ता एव विशेष्यन्ते । <sup>२</sup>बुध्नहृतिभिः हविलक्षणाच्चनिमित्तराह्वानैः आ पृचीमहि इति शेषः । 'बुध्नं द्योततेर्यशो वाचं या' (निरु. ५. ५) इति यास्कः ॥

प्र॒प्रां वो अ॒स्मे स्वय॑शोभि॒रु॒तीं प॑रिव॒र्गे इन्द्रो॑ दु॒र्मती॑नां दरी॒मन्दु॑र्मती॒नाम् ।

स्वयं॑ सा रि॒षय॑ध्वै या न॑ उपे॒षे अ॒त्रैः ।

ह॒तेम॑सन्न व॒क्षति॑ क्षि॒प्ता जू॒र्णिर्न॑ व॒क्षति॑ ॥ ८ ॥

प्र॒प्रां । वः । अ॒स्मे इति॑ । स्वय॑शःऽभिः । उ॒ती । प॑रि॒ऽव॒र्गे । इन्द्रः॑ । दुःऽम॒ती॒नाम् । दरी॑मन् ।

दुःऽम॒ती॒नाम् ॥ स्वय॑म् । सा । रि॒षय॑ध्वै । या । नः । उ॒प॒ऽई॒षे । अ॒त्रैः ।

ह॒ता । ई॒म् । अ॒सत् । न । व॒क्षति॑ । क्षि॒प्ता । जू॒र्णिः । न । व॒क्षति॑ ॥ ८ ॥

हे ऋत्विजः <sup>१</sup>वः युष्मदर्थम् <sup>२</sup>अस्मे अस्मदर्थं च अयम् <sup>३</sup>इन्द्रः <sup>४</sup>स्वयशोभिः स्वकीयशोयुक्तैः <sup>५</sup>उती उतिभिः रक्षणैः <sup>६</sup>दुर्मतीनां दुर्मननयुक्तानां विरोधिनां <sup>७</sup>परिवर्गे परितो वर्जने निमित्तभूते सति <sup>८</sup>प्रप्र प्रकृष्टो भवति समर्थो भवतीत्यर्थः । द्विर्भावः पादपूरणः । यद्वा । हे ऋत्विजः वः युष्मदर्थम् अस्मे अस्माकं संबन्धिभिः स्वयशोभिः स्वयमेव अन्यनैरपेक्ष्येण स्तोतुं समर्थैः स्तोत्रैः तुष्टः सन् उती उती रक्षणे प्रप्र प्रकृष्टो भवति ॥ उपसर्गश्रुतेर्योग्यक्रियाध्याहारः <sup>२</sup> ॥ कुत्रेति तदुच्यते । दुर्मतीनां दुष्टानां परिवर्गे परितो वर्जनवति संग्रामे यागे वा । पुनः स एव विशेष्यते । <sup>३</sup>दुर्मतीनां दुष्टबहुमानवतां हनन-  
दुष्टीनां <sup>४</sup>दरीमन् दरीमणि अतिशयेन दारयितरि । एवमिन्द्रे सम्यक् पालयति <sup>५</sup>सति <sup>६</sup>अत्रैः भक्षकैः अस्मद्विरोधिभिः <sup>७</sup>या <sup>८</sup>जूर्णिः जववती सेना । 'जूर्णिर्जवतेर्वा द्रवतेर्वा दूनोतेर्वा' (निरु. ६. ४) इति यास्कः । <sup>९</sup>नः अस्मान् प्रति <sup>१०</sup>रिषयध्वै हिंसितुम् ॥ रिषेर्णन्तात् तुमर्थे शस्त्रैर्प्रत्ययः ॥ <sup>११</sup>उपे॒षे उपगन्तुमस्मान् प्राप्तुम् ॥ 'ईङ् गतौ' । तुमर्थे क्तेप्रत्ययः ॥ <sup>१२</sup>क्षिप्ता प्रेरिता <sup>१३</sup>सा सेना <sup>१४</sup>स्वयं <sup>१५</sup>हतेमसत् हिंसितैवासीत् । <sup>१६</sup>न <sup>१७</sup>वक्षति अस्मान्न वहेत् न प्राप्नोति । तथा अस्मद्विंसकान् शत्रून्पि पुनः <sup>१८</sup>न <sup>१९</sup>वक्षति न वहति ॥ वहेल्लेडि अडागमः । 'सिब्वहुलम्' इति सिप् ॥ इन्द्रसामर्थ्येन तत्रैव नष्टाभूदित्यर्थः ॥

त्वं न॑ इन्द्र रा॒या प॑रीणसा या॒हि प॒था अ॒नेह॑सा पु॒रो या॑ह्यर॒क्षसा॑ ।

स॒र्वस्व॑ नः प॒राक॑ आ स॒र्वस्वा॑स्तमी॒क आ ।

पा॒हि नो॑ दू॒रादा॑राद॒भिष्टि॑भिः सदा॑ पा॒ह्यभिष्टि॑भिः ॥ ९ ॥

त्वम् । नः । इन्द्र । रा॒या । प॑रीणसा । या॒हि । प॒था । अ॒नेह॑सा । पु॒रः । या॒हि । अ॒र॒क्षसा॑ ।

स॒र्वस्व॑ । नः । प॒रा॒के । आ । स॒र्वस्व॑ । अ॒स्तम् ई॒के । आ ।

पा॒हि । नः । दू॒रात् । आ॒रात् । अ॒भिष्टि॑ऽभिः । सदा॑ । पा॒हि । अ॒भिष्टि॑ऽभिः ॥ ९ ॥

१. क्ष-ञ-ट-यशोवदाहुतिभिः । २. क्ष-ञ-ट-उपसर्गानुसारेण योग्यक्रियाध्याहारः ; ङ-उपसर्गानुसारेण द्वयोर्योग्यक्रियाध्याहारः । ३. क-हृत्वबुद्धीनाम् । ४. ङ-पालयितरि । ५. ङ-अतो न ।



हे <sup>१</sup>इन्द्र <sup>२</sup>एवं <sup>३</sup>वनः <sup>४</sup>पथा अस्मत्संबन्धिना मार्गेण <sup>५</sup>पुरो <sup>६</sup>याहि आगच्छ ॥ अस्य टेलीपः । उदात्तनिवृत्तिस्वरणे वृत्तीयाया उदात्तत्वम् ॥ कीदृशेन मार्गेण । <sup>७</sup>अरक्षसा रक्षोवर्जितेन <sup>८</sup>अनेहसा अपापेन । यज्ञगमनमार्गस्य स्तुतिचोदितत्वात्<sup>९</sup> अनेहस्त्वम् । यद्वा । नः अस्मानुद्दिश्य याहि । किंविशिष्टः इति । <sup>१०</sup>परीणसा परितो नद्धेन <sup>११</sup>राया अस्मभ्यं दातव्येन बहुविधधनेन युक्तः सन् । हे इन्द्र <sup>१२</sup>वनः अस्मान् <sup>१३</sup>पराके अत्यन्तदूरदेशात् स्वर्गलक्षणात् <sup>१४</sup>आ <sup>१५</sup>सचस्व समवेतो भव । पराके इति दूरनाम, 'पराके पराचैः'<sup>१६</sup> ( नि. ३. २६. २ ) इति तन्नामसु पाठात् । तथा <sup>१७</sup>अस्तमीके अत्यन्तान्तिके देवयजनदेशे <sup>१८</sup>सचस्व अस्मत्प्रतं हविः सेवस्व सेगच्छस्व वा । किंच <sup>१९</sup>वनः अस्मान् <sup>२०</sup>दूरात् दूरदेशात् स्वर्गादेः सकाशात् <sup>२१</sup>पाहि रक्ष । <sup>२२</sup>आरात् संनिहितात् इह लोकात् <sup>२३</sup>पाहि पालय । यद्वा । दूरात् अयागकाले स्वर्गे एव उक्त्वा अस्मान् पाहि<sup>२४</sup> पालय<sup>२५</sup> । आरात् यागकाले संनिहिते देवयजनदेशे पाहि । केनेति तदुच्यते । <sup>२६</sup>अभिष्टिभिः अभिमुखैर्यागैः तन्निर्वाहैः । यद्वा । अयागमनैः<sup>२७</sup> । किं बहुना । <sup>२८</sup>सदा सर्वकालं<sup>२९</sup> यागकाले<sup>३०</sup> अयागकाले दूरेऽन्तिके<sup>३१</sup> च <sup>३२</sup>अभिष्टिभिः अभित एषणैः <sup>३३</sup>पाहि सत्यम् परिपालय ॥

त्वं न इन्द्र राया तरुषसोऽग्रं चित्त्वा महिमा संक्षदवसे महे मित्रं नावसे ।

ओजिष्ठ त्रातरवित्ता रथं कं चिदमर्त्य ।

अन्यमस्मद्रिषेः कं चिदद्रिवो रिरिक्षन्तं चिदद्रिवः ॥ १० ॥

त्वम् । नः । इन्द्र । राया । तरुषसा । उग्रम् । चित् । त्वा । महिमा । संक्षत् । अवसे । महे ।

मित्रम् । न । अवसे ॥ ओजिष्ठ । त्रातः । अवित्रिति । रथम् । कम् । चित् । अमर्त्यम् ।

अन्यम् । अस्मत् । रिषेः । कम् । चित् । अद्रिऽवः । रिरिक्षन्तम् । चित् । अद्रिऽवः ॥ १० ॥

हे <sup>१</sup>इन्द्र <sup>२</sup>एवं <sup>३</sup>वनः अस्मान् <sup>४</sup>तरुषसा तरणकुशलेन अस्मानापद्भ्यः उत्तरीतुं शक्तेन <sup>५</sup>राया धनेन उद्धर्ता भवेति शेषः । हे इन्द्र <sup>६</sup>त्वा त्वाम् <sup>७</sup>उग्रं <sup>८</sup>चित् उद्गूर्णबलं सन्तं त्वामेव <sup>९</sup>महिमा महत्त्वम् अस्मत्स्तोत्रजनितः कश्चिदतिशयः <sup>१०</sup>सक्षत् सेवते संभजते उत्कर्षयतीत्यर्थः । किमर्थम् । <sup>११</sup>अवसे त्वत्प्रीतये<sup>१२</sup> । तत्र दृष्टान्तः । <sup>१३</sup>महे महते <sup>१४</sup>अवसे रक्षणाय प्रकाशारोग्यादिरूपाय <sup>१५</sup>मित्रं <sup>१६</sup>वन सर्वजन-मित्रं सूर्यमिव । तं यथा महत्त्वेन संयोजयन्ति तथेत्यर्थः । यद्वा । मित्रं न प्रियहितरूपं सखायमिव । तं यथा महत्यै प्रीतये संभजन्ते तद्वत् । किंच हे <sup>१७</sup>ओजिष्ठ ओजस्वितम अतिशयेन बलवान् <sup>१८</sup>त्रातः रक्षितः अस्मान् पालयितवां <sup>१९</sup>अमर्त्य अमरणधर्मन् इन्द्र <sup>२०</sup>अवितः अस्मान् धनेन तर्पयितः एवं <sup>२१</sup>कं <sup>२२</sup>चित् <sup>२३</sup>रथं वेगवन्तमारुह्य अस्मद्देवयजनं शीघ्रमागच्छेति शेषः । तथा हे <sup>२४</sup>अद्रिवः शत्रूणामतिशयेन भक्षकेन्द्र <sup>२५</sup>अस्मत् <sup>२६</sup>अन्यं <sup>२७</sup>रिरिक्षन्तं <sup>२८</sup>चित् अत्यं महान्तं वा । शत्रुमिति शेषः । <sup>२९</sup>रिषेः बाधस्व । तथा हे <sup>३०</sup>अद्रिवः अद्वेरादर्थभक्षक वा शत्रूणाम् । 'अद्रिवद्वाद्रिगणात्यनेनापि वात्तेः स्यात्' ( निर. ४. ४ ) इति निरुक्तम् । रिरिक्षन्तं चित् अत्यन्तं कुत्सितं हिंसन्तमपि शत्रुं रिषेः बाधस्व ॥ 'रिष हिंसायाम्' । छान्दसः शपः श्लुः । पुनर्व्यत्ययेन शः । रिरिक्षन्तम् । अस्मादेव सनि 'हलन्ताश्च' इति

१. क्ष-ङ-ञ-ट-श्रुतिचोदितत्वात् । २. क्ष-ङ-ञ-ट-परावतः । ३. क्ष-ङ-झ-ञ-ट-परिपालय ।

४. क-ज-झ-श-ण-त-अभ्यासशमनैः; क्ष-ङ-व-ट-अभ्यासगमनैः ।

५. क्ष-ङ-ञ-ट-सार्वकालम् ।

६. क्ष-ङ-ञ-ट-यागकाले दूरे संनिहिते । ७. क्ष-ञ-ट-त्वत्प्रीतये तृप्तये वा ।

सनः कित्वात् गुणाभावः । चिदित्यवकुत्सितः<sup>१</sup> । 'कुहमाषांश्चिदाहरेत्यवकुत्सिते' ( निरु. १. ४ )  
इति यास्केनोक्तत्वात् । यद्वा । समुच्चयार्थः । कंचित् इत्यनेन सह समुच्चयिते ॥

पाहि न इन्द्र सुष्टुत सिधोऽवयाता सदमिदुर्मतीनां देवः सन्दुर्मतीनाम् ।

हन्ता पापस्य रक्षसंघाता विप्रस्य मावतः ।

अथा हि त्वा जनिता जीजनद्वसो रक्षोहणं त्वा जीजनद्वसो ॥ ११ ॥

पाहि । नः । इन्द्र । सुऽस्तुत । सिधः । अवऽयाता । सदम् । इत् । दुःऽमतीनाम् । देवः ।

सन् । दुःऽमतीनाम् ॥ हन्ता । पापस्य । रक्षसः । त्राता । विप्रस्य । मावतः ।

अध । हि । त्वा । जनिता । जीजनत् । वसो इति । रक्षःऽहनम् । त्वा । जीजनत् । वसो इति ॥ ११ ॥

हे इन्द्र सुष्टुत शोभनस्तुत त्वं सिधः दुःखात्<sup>२</sup> तदुत्पादकात् पापाद्वा नः अस्मान्  
पाहि रक्ष । यतः त्वं दुर्मतीनां दुर्मनस्कानां रक्षःप्रभृतीनाम् ॥ 'नामन्यतरस्याम्' इति नाम  
उदात्तत्वम् ॥ सद्मिन् सर्वदैव अवयाता अधोयापयिता<sup>३</sup> प्रापयितासि । अतः पाहि । अत एव  
हे इन्द्र देवः अस्मत्स्तुत्या हृष्टः सन् दुर्मतीनां दुष्टमननवतां यागविघातकानाम् अवयाता असि ।  
तथा रक्षसः रक्षणनिमित्तभूतस्य । 'रक्षो रक्षितव्यमस्मात्' ( निरु. ४. १८ ) इति यास्कः ।  
तादृशस्य पापस्य फलप्रतिबन्धरूपस्य हन्ता घातकोऽसि । यद्वा । पापस्य पापिनः रक्षसः राक्षसादेः  
हन्तासि । तथा मावतः मत्सदृशस्य विप्रस्य मेधाविनः यजमानस्य त्राता रक्षितासि । अध अतो  
हेतोः हे इन्द्र वसो सर्वेषां निवासभूत एवा त्वां जनिता सर्वस्य जनयितादिकर्ता परमेश्वरः  
जीजनत् अजनयत् उत्पादितवान् । तथा हे वसो वासयितः एवा त्वां रक्षोहणं जीजनत् रक्षो-  
हननाय उत्पादितवान् ॥ जनयतेलुङि चङि रूपम् ॥ यज्ञादिविघातिनां रक्षःप्रभृतीनां विघाताय  
हीन्द्रस्यावतारः । 'तमिन्द्रो देवतान्वसृज्यत' ( तै. सं. ७. १. १. ४ ) इत्यादिप्रसिद्धद्योतनार्थो  
हि शब्दः ॥ ॥ १७ ॥

'एन्द्र याहुप नः' इति दशर्चं चतुर्थं सूक्तं पारुच्छेपमैन्द्रम् । अन्त्या 'स नो नव्येभिः'  
इत्येषा त्रिष्टुप् शिष्टा अत्यष्टयः । अत्र त्रिष्टुबन्तपरिभाषा नाश्रीयते 'सर्वमात्यष्टम्' इति विशेषेण प्रतिज्ञा-  
तत्वात् । 'एन्द्र याहि दशान्त्या त्रिष्टुप्' इत्यनुक्रमणिका । पृष्ठयषडहस्य षष्ठेऽहनि निष्केबल्यमेतस्सू-  
क्तम् । 'षष्ठस्य' इति खण्डे सूत्रितम्—'एन्द्र याहुप नः प्र घान्वस्य' ( आश्व. श्रौ. ८. १ )  
इति ॥ महाव्रते माध्यंदिनसवनं ब्राह्मणान्छंसिनोऽनुरूपतृचे प्रथमा 'एन्द्र याहि' इत्येषा । 'महाव्रतस्य  
पञ्चविंशतिम्' इति खण्डे शौनकेन सूत्रितम्—'एन्द्र याहुप नः परावत इन्द्राय हि चौरसुरो अनम्रत'  
( ऐ. आ. ५. १. १ ) इति ॥

एन्द्रं याहुषं नः परावतो नायमच्छा विदथानीव सत्पतिरस्तु राजैव सत्पतिः।

हवामहे त्वा वयं प्रयस्वन्तः सुते सचा ।

पुत्रासो न पितरं वाजसातये मंहिष्ठं वाजसातये ॥ १ ॥

आ । इन्द्र । याहि । उप । नः । परावतः । न । अयम् । अच्छ । विदथानिइव । सत्पतिः ।

अस्तम् । राजाइव । सत्पतिः ॥ हवामहे । त्वा । वयम् । प्रयस्वन्तः । सुते । सचा ।

पुत्रासः । न । पितरम् । वाजसातये । मंहिष्ठम् । वाजसातये ॥ १ ॥

हे इन्द्र परावतः दूरदेशात् स्वर्गलक्षणात् नः अस्मान् उप याहि अस्मत्समीपं प्रत्या-  
गच्छ । तत्र दृष्टान्तः । अयं न । पुरोवर्ती अग्निः अभिषुतः सोमो वा प्रस्तुतवान्निर्दिश्यते । स इव ।  
यद्यपि पुरस्तादुपाचारात् निषेधार्थीयो नकारः सर्वत्र तथाप्यत्र औचित्येनोपमार्थीयो गृह्यते । यद्वा ।  
परावतो न दूरदेशादिव । यद्यपि यज्ञे सर्वदा संनिहितः तथापि स्वर्गाख्यादूरदेशादिव अस्मिन् यज्ञे ॥  
अयमिति विभक्तिव्यत्ययः ॥ असुं देवयजनदेशम् अच्छ अभिप्रासुम्<sup>१</sup> आ याहि इति शेषः । तत्र  
दृष्टान्तः । सत्पतिः सतां सर्वदा वर्तमानानामृत्विजां पालको यजमान इव ॥ 'पत्यावैश्वर्ये' इति पूर्वपद-  
प्रकृतिस्वरत्वम् ॥ स यथा विदथानि वेदनानि अनुष्ठेयज्ञानानि । यद्वा । सतां विद्यमानानां फलानां  
पालकोऽग्निः । स यथा विदथानि यज्ञगृहाण्यागच्छति तद्वत् त्वमपि यज्ञगृहाण्यागच्छ । यद्वा । सतां  
नक्षत्राणां पतिः राजा चन्द्रमाः अस्तमिव । स यथा स्वप्नस्थानम्<sup>२</sup> आगच्छति तद्वत् । किंच  
प्रयस्वन्तः हविल्लक्षणाच्चवन्तः वयं यजमानाः त्वा त्वां हवामहे आह्वयामः । किमर्थम् । सुते  
अभिषुते सोमे निमित्तभूते सति । कीदृशा वयम् । सचा ऋत्विभिः सहिताः । 'सचा सहेत्यर्थः'  
(निरु. ५. ५) इति यास्कः । आह्वाने दृष्टान्तः । पुत्रासः पुत्राः पितरं न पालकं जनकमिव । तं यथा  
वाजसातये अन्नस्य संभजनायाह्वयन्ति तथा वयमपि त्वां तदर्थमाह्वयामः । किंच मंहिष्ठं मंहनीयं  
त्वां वाजसातये संग्रामप्राप्तये तज्जयाय हविः स्वीकाराय वा आह्वयामः ॥

षष्ठेऽहनि मार्यादिने सवने प्रस्थितयाज्यानां पुरस्तात् अन्या ऋचः प्रक्षेपणीयाः । तत्र होतुः  
पुरस्तात् 'पिवा सोममिन्द्र' इत्येषा । 'षष्ठस्य प्रातःसवने' इति खण्डे सूत्रितं—'पिवा सोम-  
मिन्द्र सुवानमद्रिभिरिन्द्राय हि द्यौरसुरो अनन्नत' (आश्व. श्रौ. ८. १) इति ॥

पिवा सोममिन्द्र सुवानमद्रिभिः कोशेन सिक्तमवतं न वंसंगस्तातृषाणो न वंसंगः ।

मदाय हर्यतार्यं ते तुविष्टमाय धार्यसे ।

आ त्वा यच्छन्तु हरितो न सूर्यमहा विश्वेव सूर्यम् ॥ २ ॥

पिब । सोमम् । इन्द्र । सुवानम् । अद्रिभिः । कोशेन । सिक्तम् । अवतम् । न । वंसंगः ।

ततृषाणः । न । वंसंगः ॥ मदाय । हर्यतार्यं । ते । तुविःस्तमाय । धार्यसे ।

आ । त्वा । यच्छन्तु । हरितः । न । सूर्यम् । अहा । विश्वाइव । सूर्यम् ॥ २ ॥

हे <sup>१</sup>इन्द्र <sup>२</sup>वंसगः वननीयगमनस्त्वं <sup>३</sup>सोमं <sup>४</sup>पिब ॥ ‘द्वचोऽतस्तिष्ठः’ इति दीधिः ॥ कीदृशं तम् ।  
<sup>५</sup>अद्रिभिः अभिषवसाधनैर्ग्रावभिः <sup>६</sup>सुवानं सुयमानम् ॥ कर्मणि कर्तृप्रत्ययः ॥ <sup>७</sup>कोशेन <sup>८</sup>सिक्तं कोश-  
 स्थानीयेन दशापवित्रेण शोधितम् । यद्वा । अवतम् इत्यनेन सह संबन्धः । कोशेनेति <sup>९</sup>लक्षणेन (?) सिक्तं  
 स्वोचितजलेन <sup>१०</sup>पूरितम् <sup>११</sup>अवतं <sup>१२</sup>न आहावलक्षणम् अवटमिव <sup>१३</sup>। तं यथा वंसगः वननीयगमनः तृषा  
 शीघ्रगामी वृषभः पिबति तद्वत् । <sup>१४</sup>तृषाणो <sup>१५</sup>न <sup>१६</sup>वंसगः । यथा अत्यन्तं तृषितो वंसगो वननीयगमनः  
 शीघ्रगामी पुरुषः आहावादिकमागत्य पिबति तद्वत् । किमर्थं पानमिति तत्राह । <sup>१७</sup>ते तव <sup>१८</sup>भूदाय  
 तृषये <sup>१९</sup>हृयताय विक्रान्तिहेतवे कान्त्यर्थं वा ॥ ‘हृयं गतिकान्त्योः’ । ‘भृमृदृशि’ इत्यादिना अतच् ॥  
<sup>२०</sup>तुविष्टमाय महत्त्वाय प्रवृद्धत्वाय <sup>२१</sup>धायसे यदर्थं मद उपजायते तदर्थाय ॥ धाजः ‘वहिहाधाभ्यः’  
 इत्यसुनि ‘णित्’ इत्यनुवृत्तेः ‘आतो युक्’ इति युक् ॥ यद्वा । ते तव तुविष्टमाय धायसे अतिप्रभूताय  
 पानाय । <sup>२२</sup>त्वा त्वाम् <sup>२३</sup>आ <sup>२४</sup>व्यच्छन्तु अभिसुख्येन गमयन्तु । अथा इति शेषः । तत्र दृष्टान्तः ।  
<sup>२५</sup>हरितो <sup>२६</sup>न <sup>२७</sup>सूर्यं हरिद्वर्णविशिष्टा एतन्नामका अथाः सूर्यमिव । तं यथा अतिस्वरथा अभिमत-  
 देशम् <sup>२८</sup>अग्निप्रेरिताः <sup>२९</sup>वहन्ति तद्वत् । किंच <sup>३०</sup>अहा <sup>३१</sup>विश्वा सर्वाण्यहानि <sup>३२</sup>सूर्यम् इव । तं यथा त एव  
 प्रतिदिनं वहन्ति तथा अस्मद्यागदिवसेषु प्रतिदिनमावहन्तु ॥

अविन्ददिवो निहितं गुहा निधिं वेन गर्भं परिर्वीतमश्मन्यन्ते अन्तरश्मनि ।

व्रजं वज्री गवांमिव सिंसासन्नङ्गिरस्तमः ।

अपावृणोदिष इन्द्रः परीवृता द्वार इषः परीवृताः ॥ ३ ॥

अविन्दत् । दिवः । निऽहितम् । गुहा । निऽधिम् । वेः । न । गर्भम् । परिऽवीतम् । अश्मनि ।

अनन्ते । अन्तः । अश्मनि ॥ व्रजम् । वज्री । गवांम् इव । सिंसासन् । अङ्गिरःऽतमः ।

अप । अवृणोत् । इषः । इन्द्रः । परिऽवृताः । द्वारः । इषः । परिऽवृताः ॥ ३ ॥

अयमिन्द्रः <sup>१</sup>दिवः <sup>२</sup>द्युलोकादानीतं सोमम् <sup>३</sup>अविन्दत् अलभत लब्धवान् । <sup>४</sup>द्युलोकात् गायत्र्या  
 पक्षिरूपयापहतं भूमावानीतं स्वीकृतवानित्यर्थः । <sup>५</sup>द्युलोकादानयनं तैत्तिरीये ‘तृतीयस्यामितो दिवि  
 सोम आसीत्तं गायत्र्याहरत्’ ( तै. ब्रा. ३. २. १. १ ) इत्यादिषु प्रसिद्धम् । स एव विशेष्यते ।  
<sup>६</sup>गुहा <sup>७</sup>निहितम् अतिगोप्ये प्रदेशे पर्वतादौ स्थापितम् अत एव <sup>८</sup>निधिं निधिस्थानीयम् अनाश-  
 मित्यर्थः <sup>९</sup>। आनयने दृष्टान्तः । <sup>१०</sup>वेः पक्षिणः <sup>११</sup>गर्भं <sup>१२</sup>न शिशुमिव । यथा कपोतादिष्वी पक्षिणी स्वशिशुं  
 व्याधादिभयात् कर्हिमिश्रिहर्गमे स्थापयित्वा तत्स्थानम् अजानती <sup>१३</sup>परिभ्रम्य विन्दते तद्वदित्यर्थः । पुनः  
 कीदृशम् । <sup>१४</sup>अश्मनि पाषाणे <sup>१५</sup>अतिमहति <sup>१६</sup>विस्तृते <sup>१७</sup>अनन्ते <sup>१८</sup>अश्मनि अपरिमितपाषाणे पर्वतादौ <sup>१९</sup>परिर्वीतं  
 लताकण्टकादिना परितो वेष्टितम् । सत्स्वपीतरेषु देवेषु कोऽस्यातिशयं इति तत्राह । अयम् <sup>२०</sup>इन्द्रः  
<sup>२१</sup>वज्री <sup>२२</sup>वज्रवान् <sup>२३</sup>गवां <sup>२४</sup>व्रजम् इव पणिना असुरेणापहतं भूमौ खनित्वा पाषाणेन पिहितद्वारं गवां

१. क्ष-ड-ज-ट-कोशेनेति जलेन; क्ष-कोशेन दृष्टिलक्षणेन । २. क्ष-ड-ज-ट-छावितजलेन; क्ष-छावितं जलेन  
 ३. क्ष-ज-ट-अवतमिव । ४. ड-अभिमतदेशम् अरुणप्रेरिताः; क्ष-ज-ट-अभिमतदेशे अरुणप्रेरिताः । ५. क्ष-  
 ड-ज-ट-अनीशमित्यर्थः; क्ष-अविनाशमित्यर्थः । ६. च-फ-अपयन्ती । ७. ड-व्याप्तिमिति । ८. क्ष-  
 वज्रवान् अङ्गिरस्तमः अतिशयेन शत्रून् प्रति गमनशीलः अङ्गारवत्तेजस्वी वा । गवां व्रजमिव ।

व्रजं यथा तमसुरं जिवा द्वारम् उद्घाट्य<sup>१</sup> लब्धवान्<sup>२</sup> तद्वत् सोमं<sup>३</sup> ऽसिपासन् संभक्तुमिच्छन् ॥ ‘सनी-  
वन्तर्धं’ इति विकल्पनात् इडभावे ‘जनसनं’ इति आत्वम् ॥ अविन्दत् । अयमर्थः ‘पणिनेव गावः’  
( ऋ. सं. १. ३२. ११ ) इत्यादिश्रुतिषु प्रसिद्धः । तथा अयम्<sup>४</sup> इन्द्रः<sup>५</sup> परीवृताः परितो मेघेनावृताः  
ऽइषः अन्नहेतुभूतस्योदकस्य<sup>६</sup> द्वारः द्वाराणि<sup>७</sup> अपावृणोत् अपवृतान्यकरोत्<sup>८</sup> उद्घाटितवानित्यर्थः ।  
तथा कृत्वा<sup>९</sup> इषः इष्यमाणानि ब्रीह्याद्यन्नानि<sup>१०</sup> परीवृताः भूमौ परितो व्याप्तान्यकरोत् । वज्रेण मेघं  
भित्त्वा जलवर्षणेन सस्यादिसृष्टिं कृत्वा ब्रीह्यादिकं भूमौ व्याप्तमकरोदित्यर्थः । यतः अयमेव कृतवान्  
अतः सोमस्वीकारो युक्तः ॥

दादृहाणो वज्रमिन्द्रो गभस्त्योः क्षत्रेव त्रिगमसनाय

सं श्यदहिहत्याय सं श्यत् ।

संविव्यान ओजसा शर्वोभिरिन्द्र मज्मना ।

तष्टेव वृक्षं वनिनो नि वृश्चसि परश्चेव नि वृश्चसि ॥ ४ ॥

दादृहाणः । वज्रम् । इन्द्रः । गभस्त्योः । क्षत्रेऽइव । त्रिगमम् । असनाय । सम् । श्यत् ।

अहिहत्याय । सम् । श्यत् ॥ सम्ऽविव्यानः । ओजसा । शर्वोऽभिः । इन्द्र । मज्मना ।

तष्टाऽइव । वृक्षम् । वनिनः । नि । वृश्चसि । परश्चाऽइव । नि । वृश्चसि ॥ ४ ॥

अयम्<sup>१</sup> इन्द्रो<sup>२</sup> गभस्त्योः बाह्वोः<sup>३</sup> वज्रं<sup>४</sup> दादृहाणः ददं गृह्णन् ॥ ‘दह दहि वृद्धौ’ । लिटः  
कानच् ॥ गभस्ती इति बाहुनाम, ‘गभस्ती बाहु’ ( नि. २. ४. ६ ) इति तन्नामसु पाठात् ।  
किमर्थम् । ऽअसनाय शत्रोरुपरि क्षेपणाय<sup>५</sup> त्रिगमम् अत्यन्ततीक्ष्णं वज्रं<sup>६</sup> ऽसं<sup>७</sup> श्यत् सम्यक् तीक्ष्णी-  
करोति ॥ ‘शो तनूकरणे’ । ‘ओतः श्यनि’ इति ओकारलोपः । छान्दसः अडभावः । यद्वा ।  
लेटि ‘इतश्च लोपः’ इति इकारलोपः ॥ तत्र दृष्टान्तः । ‘क्षत्रेव उदकमिव’ । उदकं यथा शत्रूणां  
निरसनाय अभिमन्त्रणादिसंस्कारेण तीक्ष्णीक्रियते तद्वत् । क्षत्रेत्युदकनाम, ‘क्षत्र नभः’ ( नि. १.  
१२. ३ ) इति तन्नामसु पाठात् । पुनरपि तदेव विशेष्यते । ऽअहिहत्याय अहेर्बृत्रस्य मेघस्य वा  
हननाय ॥ हन्तेः ‘हनस्त च’ इति क्यप् तकारान्तादेशश्च ॥ ऽसं<sup>८</sup> श्यत् । पूर्वमेव तीक्ष्णं सत् पुनरपि  
वधाय तीक्ष्णयति । हे<sup>९</sup> इन्द्र<sup>१०</sup> ओजसा बलेन पराभिभवनसामर्थ्येन<sup>११</sup> शर्वोभिः सेनालक्ष्णैर्बलैः  
मज्मना शारीरेण च बलेन<sup>१२</sup> संविव्यानः सम्यग्युक्तः सन् ॥ विव्यान इति लिटः कानच् । ‘ग्रहि-  
ज्यावयि’ इति संप्रसारणम् ॥ तष्टा<sup>१३</sup> वृक्षमिव । यथा कश्चित्तष्टा वृक्षाणां तक्षणस्य साधु कर्तो  
ऽवनिनः वनसंबन्धिनो वृक्षान् निवृश्चति स्वोपयोगाय नितरां छिनत्ति तक्षणेन तनूकरोति तथा त्वमपि  
अस्मासु वक्रमाचरन्तं शत्रुं<sup>१४</sup> ऽनि<sup>१५</sup> वृश्चसि । किंच<sup>१६</sup> परश्चेव<sup>१७</sup> ऽनि<sup>१८</sup> वृश्चसि । यथा परशुना कश्चिच्छिनत्ति  
वृक्षं तथा त्वमपि उकैश्चिविघ्नैर्बलैः नितरामस्मद्द्वेषिणं वृश्चसि ॥

१. क्ष-ज-ट-उज्राह्य (?) पुनर्लब्धवान्; उ-उद्घाट्य पुनर्लब्धवान् । २. च-फ-अपावृतान्यकरोत् ।  
३. क्ष-ज-ट-पराभिभवसामर्थ्येन ।

त्वं वृथा नद्य इन्द्र सतवेऽच्छा समुद्रमसृजो रथौइव वाजयतो रथौइव ।

इत ऊतीरयुञ्जत समानमर्थमक्षितम् ।

धेनूरिव मनवे विश्वदोहसो जनाय विश्वदोहसः ॥ ५ ॥

त्वम् । वृथा । नद्यः । इन्द्र । सतवे । अच्छ । समुद्रम् । असृजः । रथान्ऽइव । वाजयतः ।

रथान्ऽइव ॥ इतः । ऊतीः । अयुञ्जत । समानम् । अर्थम् । अक्षितम् ।

धेनूऽइव । मनवे । विश्वऽदोहसः । जनाय । विश्वऽदोहसः ॥ ५ ॥

हे इन्द्र त्वं वृथा अप्रयत्नेनैव नद्यः नदीः समुद्रम् अच्छ<sup>१</sup> आभिमुख्येन सतवे प्राप्तुम्<sup>२</sup> असृजः मेघं निर्भिद्य उत्पादितवानसि । तत्र दृष्टान्तः । रथानिव । यथा त्वं रथान् अस्मद्यागं प्रति अच्छ सतवे<sup>३</sup> आभिमुख्येन प्राप्तुम् असृजः सृष्टवानसि तद्वत् । किंच वाजयतो रथानिव संग्राममन्त्रं वा इच्छन्तो राजादयः रथानिव । ते यथा संग्रामं प्रति<sup>४</sup> ओषध्यादिकं वा अतिसर्तुं<sup>५</sup> रथान् सृजन्ति<sup>६</sup> तद्वत् ॥ कथजन्तात् 'शतुरनुमः' इति विभक्तेरुदात्तत्वम् ॥ किंच इतः अस्मत्संनिधिशम् ॥ द्वितीयार्थे तसि ॥ अस्मान् प्रति ऊतीः ऊत्यः गमनवत्यो रक्षणवत्यो वा नद्यः समानमर्थं समानप्रयोजनवत् अक्षितम् उदकम् अयुञ्जत योजितवत्यः । त्वत्प्रसादादिति भावः ॥ अर्थशब्दः उदकविशेषणः सन् नपुंसकलिङ्गः ॥ अक्षितमित्युदकनाम, 'अक्षितं बर्हिः' (नि. १. १२. ७७) इति तन्नामसु पाठात् । तत्र दृष्टान्तः । मनवे मनोरथाय धेनूरिव धेनवो यथा विश्वदोहसः सर्वार्थं<sup>७</sup> दोग्ध्यः<sup>८</sup> अभवन् । यथा वा जनाय यस्मै<sup>९</sup> कस्मै चित्समर्थाय<sup>१०</sup> तदर्थं विश्वदोहसः भवन्ति सर्वक्षीरप्रदा भवन्ति । यद्वा । जनाय सर्वजनार्थं सस्यादीनभिलक्ष्य नद्यः विश्वदोहसः संपूर्णदोग्ध्यः भवन्ति सर्वत्र प्रवहन्ति । अत्र नद्यः प्रीणनात्<sup>११</sup> दोहस इत्युपचर्यते । ईदृजगदुपकारिवृष्टिप्रदः<sup>१२</sup> इतीन्द्रस्यैव स्तुतिः ॥ ॥ १८ ॥

इमां ते वाचं वसूयन्त आयवो रथं न धीरः

स्वपा अतक्षिषुः सुम्नाय त्वामतक्षिषुः ।

शुम्भन्तो जेन्यं यथा वाजेषु विप्र वाजिनम् ।

अत्यमिव शर्वसे सातये धना विश्वा धनानि सातये ॥ ६ ॥

इमाम् । ते । वाचम् । वसूयन्तः । आयवः । रथम् । न । धीरः । सुअपाः । अतक्षिषुः ।

सुम्नाय । त्वाम् । अतक्षिषुः ॥ शुम्भन्तः । जेन्यम् । यथा । वाजेषु । विप्र । वाजिनम् ।

अत्यम्ऽइव । शर्वसे । सातये । धना । विश्वा । धनानि । सातये ॥ ६ ॥

१. ङ-ञ-अच्छ तम् आभिमुख्येन सतवे सर्तुम् । २. ङ-सर्तुम् । ३. ङ-ञ-ञ- 'प्रति' नास्ति । ४. ङ-प्रतिसर्तुम् । ५. क्ष-ङ-ञ-ञ-ट-सृजन्ति विसृजन्ति । ६. क्ष-ञ-ट-सर्वार्थदोग्ध्यः । ७. क्ष-ञ-ट-यस्य कस्यचन मर्त्याय; ङ-यस्य कस्यचन समर्थाय; झ-यजनसमर्थाय । ८. ङ-दोहनात् दोहस इत्युपचर्यन्ते । ९. क्ष-ञ-ट-ईदृजगदुपकारिवृष्टिप्रदः; ङ-ईदृजगदुपकारिवृष्टिप्रदः ।

हे इन्द्र<sup>१</sup> ते त्वदर्थं<sup>२</sup> वसूयन्तः धनमात्मन इच्छन्तः<sup>३</sup> वायवः दातव्यहवीरूपान्नवन्तः ऋत्विजः॥  
 आयव इति मनुष्यनाम, 'आयवः अनवः' (नि. २. ३. १७) इति तन्नामसु पाठात् । ते<sup>४</sup> इमां क्रियमाणां  
 स्तुतिरूपां<sup>५</sup> वाचम्<sup>६</sup> अतक्षिपुः संपादितवन्तः<sup>७</sup> ।<sup>१</sup> स्वपाः<sup>२</sup> शोभनकर्मवान् कुशली ॥ बहुव्रीहौ 'सोमन्सी'°  
 इत्युत्तरपदाद्युदात्तत्वम् ॥<sup>३</sup> धीरः धीमान्<sup>४</sup> रथं<sup>५</sup> न रथमिव । तं यथा प्रयत्नेन साधु करोति तद्वत् । एवं  
 कृत्वा<sup>६</sup> त्वां<sup>७</sup> सुघ्नाय सुखाय<sup>८</sup> अतक्षिपुः अनुकूलमुत्पादयन्ति । सुघ्नमिति सुखनाम, 'सुघ्नं सुग्नम्'  
 ( नि. ३. ६. १६ ) इति तन्नामसु पाठात् । किंच हे<sup>९</sup> विप्र मेधाविजिन्द्र<sup>१०</sup> वाजेषु संग्रामेषु<sup>११</sup> वाजिनं  
 वेगवन्तं त्वां<sup>१२</sup> शुम्भन्तः गुणैर्दापयन्तः<sup>१३</sup> अतक्षिपुः<sup>१४</sup> स्तुत्या प्रीणयन्ति । तत्र दृष्टान्तः ।<sup>१५</sup> जेन्यं<sup>१६</sup> यथा ।  
 जयशीलं शूरं यथा भटाः स्तुवन्ति तद्वत् । यद्वा । जेन्यं जयशीलं वाजिनं वेगवन्तम् अश्वं<sup>१७</sup> वाजेषु संग्रामेषु  
 यथा उत्साहयन्ति तद्वत् । किंच<sup>१८</sup> शवसे बलाय<sup>१९</sup> धना धनानां<sup>२०</sup> सातये लाभाय च स्तुम इति शेषः ॥  
 ' अतिथूतिजृत्तिसाति° ' इत्यादिना क्तिन उदात्तत्वम् ॥ न केवलं धनमात्रं किंतु<sup>२१</sup> विश्वा<sup>२२</sup> धनानि  
 सातये कृत्स्नानि प्रीणनसाधनानि<sup>२३</sup> गवादिधनानि ॥ पष्ठयर्थे द्वितीया ॥ तेषां लाभाय<sup>२४</sup> । तत्र दृष्टान्तः ।  
 धना धने संग्रामे शवसे वैरिजयसाधनबलाय सातये तेषामेव धनानां प्रासये च<sup>२५</sup> अत्यमिव  
 सततगामिनमश्वमिव । तं यथा स्तुवन्ति तद्वत् ॥

भिनत्पुरो नवतिमिन्द्र पूरवे दिवोदासाय महि दाशुषे नृतो वज्रेण दाशुषे नृतो ।

अतिथिग्वाय शम्बरं गिरेरुग्रो अवाभरत् ।

महो धनानि दयमान ओजसा विश्वा धनान्योजसा ॥ ७ ॥

भिनत् । पुरः । नवतिम् । इन्द्र । पूरवे । दिवः । दासाय । महि । दाशुषे । नृतो इति । वज्रेण ।

दाशुषे । नृतो इति ॥ अतिथिग्वाय । शम्बरम् । गिरेः । उग्रः । अव । अभरत् ।

महः । धनानि । दयमानः । ओजसा । विश्वा । धनानि । ओजसा ॥ ७ ॥

हे<sup>१</sup> इन्द्र<sup>२</sup> नृतो रणे नर्तनशीलं त्वं<sup>३</sup> दाशुषे हविर्दत्तवते<sup>४</sup> पूरवे अभिमतपूरकाय<sup>५</sup> । मनुष्यनामैतत् ।  
 महि महते<sup>६</sup> दिवोदासाय एतन्नामकाय राज्ञे ॥ ' दिवो दासे षष्ठ्या अलुक् ' ( का. ६. ३. २१. ५ )  
 इति अलुक् । ' दिवोदासादीनां छन्दसि ' इति पूर्वपदाद्युदात्तत्वम् ॥ नवतिम् एतत्संख्याकानि<sup>७</sup> पुरः  
 शत्रूणां पुराणि<sup>८</sup> भिनत् भिन्नवानसि । तथा हे<sup>९</sup> नृतो गात्रविक्षेपणकुशल हस्तपादादिप्रक्षेपेण शत्रूणां  
 हिंसकं<sup>१०</sup> वज्रेण क्षेपणसमर्थेनालुधेन<sup>११</sup> दाशुषे हविर्दत्तवते दिवोदासाय अन्यस्मै वा भिनत् । तमपि  
 शत्रुं भिन्नवानसि । इदानीं परोक्षेणाह ।<sup>१२</sup> अतिथिग्वाय पूजार्थमतिथिं गच्छते दिवोदासाय तदर्थम् ॥  
 गमेरीणादिको द्वप्रस्थयः ॥<sup>१३</sup> उग्रः उदूर्णबलः इन्द्रः पूर्वं पुरभेदनसमये विद्वमपि अत्रियमाणं गिरिमारूढं  
 शम्बरम् एतन्नामानमसुरं<sup>१४</sup> गिरेः दुर्गमात् पर्वतादेः सकाशात्<sup>१५</sup> ओजसा स्वकीयेन बलेन<sup>१६</sup> अवाभरत्  
 अवाङ्मुखमवकृष्य प्राणं हतवान् । किं कुर्वन् । महः महान्ति<sup>१७</sup> धनानि तदीयगवाश्वादीनि<sup>१८</sup> दयमानः

१. क्ष-ञ-ट-संपादितवन्तः । तत्र दृष्टान्तः । स्वपाः । २. क्ष-ञ-ट-मेधाविजिन्द्र जेन्यं जयशीलं त्वां  
 वाजेषु संग्रामेषु वाजिनं वेगवन्तं त्वां शुम्भन्तो गुणैर्दापयन्तः अतक्षिपुः; ३. क्ष-ञ-ट-मेधाविन् इन्द्र जेन्यं  
 जयशीलत्वात् वाजिनं वेगवन्तं त्वां शुम्भन्तः गुणैः भासयन्तः अतक्षिपुः । ३. झ-अत्यम् अश्वम् । ४. क्ष-ञ-  
 ट-प्रीणनसाधनानि लब्धुं तेषां लाभाय । ५. ङ-एतदभिमतपूरकायः झ-अभिमतपूरकाय मनुष्याय ।



दिवोदासाय राज्ञे साधयन् ॥ ' दय दानगतिहिंसादानेषु ' । शपः पित्त्वादनुदात्तत्वे शानचो लसार्व-  
धातुकस्वरेण धातुस्वरः ॥ न केवलमस्वं धनं किंतु विश्वा षधनानि सर्वाण्यपि तेषां मणि-  
मुक्तादीनि षओजसा स्वकीयेन बलेन दयमानः साधयन् अवाभरत् ॥

इन्द्रः समत्सु यजमानमार्थं प्रावद्विश्वेषु शतमूर्तिराजिषु स्वर्मीळहेष्वाजिषु ।

मनवे शासदव्रतान्त्वचं कृष्णामरन्धयत् ।

दक्षन्न विश्वं तत्तृषाणमोषति न्यर्शसानमोषति ॥ ८ ॥

इन्द्रः । समत्सु । यजमानम् । आर्थम् । प्र । आवत् । विश्वेषु । शतम्ऽऊतिः । आजिषु ।

स्वःऽमीळहेषु । आजिषु ॥ मनवे । शासत् । अव्रतान् । त्वचम् । कृष्णाम् । अरन्धयत् ।

धक्षत् । न । विश्वम् । तत्तृषाणम् । ओषति । नि । अर्शसानम् । ओषति ॥ ८ ॥

अयम् इन्द्रः समत्सु रणेऽपि प्रहारनिमित्तेषु यजमानं यष्टारम् आर्थम् अरणीयं सर्वैर्गन्तव्यं  
प्रावत् रक्षति । समत्सु इति संग्रामनाम 'समत्सु समरणे' (नि. २. १७. २२) इति तन्नामसु पाठात् ।  
किंच शतमूर्तिः स्वभक्तेष्वपरिमितरक्षणः इन्द्रः विश्वेषु ॥ लिङ्गव्यत्ययः ॥ आजिषु सर्वेषु स्पर्धा-  
निमित्तेषु संग्रामेषु यजमानं प्रावत् । तथा स्वर्मीळहेषु स्वर्गदेशेषु सुखस्य सेचयत्सु वा आजिषु महासंग्रामेषु  
प्रावत् स्वर्गप्रदानेन रक्षति । रणे अभिमुख्येन हतानां वीराणां स्वर्गः पराशरेण स्मर्यते—' द्वाविमौ पुरुषौ  
लोके सूर्यमण्डलमेदिनौ । परित्राड्योगयुक्तश्च रणे योऽभिमुखो हतः ' (परा. ३. २५) इति । अत्रेति-  
हासमाचक्षते । अंशुमती नाम नदी । तस्यास्तीरे कृष्णनामा असुरः वर्णतश्च कृष्णः दशसहस्रैरनुचरैरुपेतः  
तद्देशवर्तिनः पीडयन्नास्ते । तत्रेन्द्रः बृहस्पतिना प्रेरितः सन् मरुद्भिः सहितः कृष्णां तदीयत्वचमुत्कृत्य  
सानुचरमवधीत् । अयमर्थः ' अच द्रप्सो अंशुमतीमितिष्ठत् ' (ऋ. सं. ८. १६. १३) इत्यादिना उपरि-  
ष्टात् वक्ष्यते । तद्वोच्यते । अयमिन्द्रः मनवे मनुष्याय ॥ विभक्तिव्यत्ययः ॥ मनुष्याणामर्थाय । अव्र-  
तान् । व्रतमिति कर्मनाम । तद्रहितान् यागविद्वेषिणः शासत् शिक्षितवान् हिंसितवान् ॥ शासेल्लेडि  
अडागमः ॥ तथा कृष्णां त्वचं कृष्णनाम्नोऽसुरस्य कृष्णवर्णां त्वचमुत्कृत्य अरन्धयत् हिंसितवान् ॥  
' रध हिंसायाम् ' । ' रधिजभोरचि ' इति नुम् ॥ केन प्रकारेणेति तदुच्यते । धक्षत् भस्मीकरोति ॥  
लेट्यडागमः । ' सिब्वहुल्म् ' इति सिप् ॥ तथा विश्वं तत्तृषाणमोषति । सर्वमपि हिंसकं तदनु-  
चरसंव दहति । यत्किंचिद्वशिष्टमिति न इत्याह । अर्शसानं हिंसारुचिं हतावशिष्टं सर्वमपि नि  
ओषति निःशेषेण दहति ॥

सूरश्चक्रं प्र बृहज्जात ओजसा प्रपित्वे वाचमरुणो मुषायतीशान आ मुषायति ।  
उशना यत्परावतोऽजगन्नूतये कवे ।

सुम्नानि विश्वा मनुषेव तुर्वणिरहा विश्वेव तुर्वणिः ॥ ९ ॥

सूरः । चक्रम् । प्र । बृहत् । जातः । ओजसा । प्रपित्वे । वाचम् । अरुणः । मुषायति ।  
ईशानः । आ । मुषायति ॥ उशना । यत् । पराऽवतः । अजगन् । ऊतये । कवे ।  
सुम्नानि । विश्वा । मनुषाऽइव । तुर्वणिः । अहा । विश्वाऽइव । तुर्वणिः ॥ ९ ॥

अत्रापि इतिहासमाचक्षते । केचन असुराः पूर्वमिन्द्रवज्रेण वधो मा भूत् इति ब्रह्मणो वरं लब्ध्वा  
इन्द्रमगणयित्वा उद्वृत्ताः<sup>१</sup> आसन् । तान् हन्तुम् इन्द्रः सूर्यरथस्य चक्रमादाय अवधीदिति । तदिद-  
मुच्यते । अयमिन्द्रः<sup>२</sup> सूरः सूर्यस्य ॥ षष्ठ्यर्थे प्रथमा ॥ चक्रं रथस्य चक्रमादाय<sup>३</sup> ओजसा शारीरेण  
बलेन<sup>४</sup> जातः समृद्धः सन् प्र बृहत् प्रक्षिप्तवान् ॥ ‘ बृह् उद्यमने ’ । तौदादिकः ॥ किंच अरुणः  
अरुणवर्णः अत्यन्ततेजोयुक्तः सन् यद्वा गमनशीलः सन् प्रपित्वे तेषां समीपे तत्समीपमागत्य<sup>५</sup> वाचं  
वागुपलक्षितं प्राणं मुषायति मुमोषे<sup>६</sup> मुष्णाति वा<sup>७</sup> । प्रपित्वे इत्यासन्ननाम । यद्वा । वाचं तेषां  
प्रहारध्वनिं मुषायति । तेषु हतेषु ध्वनिः स्वयमेव विश्रान्तः<sup>८</sup> भवति अवधीदित्यर्थः । अथवा । इन्द्र  
एव युस्थानः सन् आदित्यात्मना स्तूयते । सूरः सूर्यः जातः उदितः सन् ओजसा स्वकीयेन तेजसा  
युक्तः चक्रं प्र बृहत् तमोनिवारणार्थमसुरजयाय वा चक्रोपलक्षितं रथं प्रकर्षेण उद्यतं<sup>९</sup> करोति । ततः  
पूर्वम् अरुणः तद्रथयन्ता प्रपित्वे मन्देहाद्यसुराणां प्रपित्वे समीपे वाचं तेषां ‘ जहि भिन्धि ’ इत्यादिध्वनिं  
मुषायति मुष्णाति ॥ मुषेरुतरस्य श्रोऽहावपि ‘ छन्दसि शायजपि ’ इति शायजादेशः ॥ तदनन्तरं  
सूर्यः<sup>१०</sup> ईशानः सर्वाणि तमांसि असुरान् वा निराकर्तुं समर्थः सन्<sup>११</sup> आ मुषायति समन्तात्<sup>१२</sup> मुष्णाति ।  
अथ प्रत्यक्षकृतः । हे कवे क्रान्तदर्शिनं<sup>१३</sup> यत् यस्त्वम्<sup>१४</sup> उशना उशनस एतन्नाम्नो महर्षेः<sup>१५</sup> ऊतये  
रक्षणाय परावतः दूरात् स्वर्गस्थानात् अजगन् गतवानसि प्राप्तवानसि ॥ गमेः सिपि छान्दसः  
शपः श्लुः । हृल्लयादिलोपे ‘ मो नो धातोः ’ ( पा. सू. ८. २. ६४ ) इति नत्वम् ॥ यद्वा ।  
उशना उशनसा युक्तः सन् अजगन् आगच्छ । आंगस्य च विश्वा विश्वानि सुम्नानि सुखसाधनानि  
धनानि आदाय अस्माकं तुर्वणिः तूर्णवनिः क्षिप्रं संभक्ता भव इति शेषः । ‘ तुर्वणिस्तूर्णवनिः ’ ( निरु.  
६. १४ ) इति निरुक्तम् । तत्र दृष्टान्तः । मनुषेव मनुष्येणेव । यथा त्वोत्तेन<sup>१६</sup> परिवृढाय देशान्तरा-  
दभिमतं धनमानीयते तद्वत् । यद्वा मनुषेव मनुष्याणामिव । इतरेषामृत्विजां विश्वा सुम्नानि सर्वाणि  
धनान्यादाय तुर्वणिः भवसि<sup>१७</sup> । तद्वदस्माकमपि । न केवलमेकस्मिन्नेव यागदिने किंतु अहा  
विश्वेव विश्वान्यपि अहानि सर्वेष्वपि अहःसु तुर्वणिः भव । यद्वा । तुर्वणिस्त्वम् अहा विश्वेव  
विश्वान्यहानि अतिदीर्घमायुष्यं यथा ददासि तथा सुम्नान्यपि उभयमपि देहीत्यर्थः ॥

१. क्ष-व-ट-हृताः; छ-हृताः । २. क्ष-ड-ज-ट-मुष्णाति । ३. क्ष-ड-ज-ट-विशीर्णः । ४. क्ष-व-ट-  
उद्युक्तम् । ५. क्ष-ड-ज-ट-आसमन्तात् । ६. ख-चोरेण । ७. क्ष-ड-ज-ट-भवति ।

स नो नव्येभिर्वृषकर्मन्नुक्थैः पुरां दर्तः पायुभिः पाहि शग्मैः ।

दिवोदासेभिरिन्द्र स्तवानो वावृधीथा अहोभिरिव द्यौः ॥ १० ॥

सः । नः । नव्येभिः । वृषऽकर्मन् । उक्थैः । पुराम् । दर्तरिति दर्तः । पायुऽभिः । पाहि । शग्मैः ।

दिवः । उदासेभिः । इन्द्र । स्तवानः । वावृधीथाः । अहोभिः । इव । द्यौः ॥ १० ॥

हे इन्द्र वृषकर्मन् अभिमतवर्षणव्यापारवन् वपुरां वदर्तः असुरपुराणां दारयितः ॥ 'सुवा-  
मन्त्रिते' इति षष्ठ्याः पराङ्गवद्भावात् षष्ठ्यामन्त्रितसमुदायस्य पादादित्वात् आष्टमिकमाद्युदात्तत्वम् ॥  
वसः तादृशो महानुभावस्त्वं वनः अस्मत्संबन्धिभिः वनव्येभिः नूतनैः वउक्थैः<sup>१</sup> इदानीं प्रतिपादित-  
प्रकारैः स्तोत्रैस्तुष्टः सन् वपायुभिः पालनप्रकारैः वशग्मैः सुखैश्च ऐहिकामुष्मिकरूपैः । वपाहि पालय ।  
किंच हे इन्द्र वदिवोदासेभिः दिवोदासगोत्रोत्पन्नैः ॥ अर्शआदित्वात् अच् ॥ अस्माभिः परुच्छेपैः<sup>२</sup> ।  
यद्वा । पूजार्थं बहुवचनम् । वस्तवानः स्तूयमानः ॥ कर्मणि कर्तृप्रत्ययः ॥ ववृधीथाः प्रवृद्धो भव ॥  
वृधेल्लिङि छान्दसः शपः श्लुः ॥ किमिव । वअहोभिरिव वद्यौः । द्योतनशीलः आदित्यः अहोभिः  
प्रसिद्धैर्यथा प्रवृद्धो भवति तथा अस्मत्स्तुत्या अत्यन्तं प्रवृद्धो भवेत्यर्थः ॥ ॥ १९ ॥

'इन्द्राय हि' इति सप्त च पञ्चमं सूक्तम् । 'इन्द्राय सप्त' इत्यनुक्रमणिका । परुच्छेप ऋषिः ।  
अत्यष्टिश्रृण्वः । इन्द्रो देवता । पृष्ठस्य षष्ठेऽहनि माध्यंदिनसवने होत्रकाः स्वस्वशस्त्रे एतत्सूक्तं  
तृचत्रयं कृत्वा आरम्भणीयाभ्य ऊर्ध्वमावपेयुः । अत्रायं विभागः । आद्यास्तिस्रो मैत्रावरुणस्य । तृतीयाद्या-  
स्तिस्रो ब्राह्मणाच्छंसिनः । पञ्चम्याद्यास्तिस्रोऽच्छावाकस्य । एतत् 'चतुर्थेऽहनि' इति खण्डे  
सूत्रितं—'षष्ठेऽहनीन्द्राय हि द्यौरसुरो अनम्रतेत्येवमेव' ( आश्व. श्रौ. ७. ११ ) इति । तत्रैवाहनि  
तस्मिन्नेव सवने प्रशास्त्रादीनां प्रस्थितयाज्याभ्यः<sup>३</sup> पुरस्तादादितः षड्वचः एकैकशः प्रक्षेपणीयाः ।  
'पष्ठस्य' इति खण्डे सूत्रितम्—'इन्द्राय हि द्यौरसुरो अनम्रतेति षट्' ( आश्व. श्रौ. ८. १ )  
इति । महाव्रते निष्केवल्ये 'इन्द्राय हि' इति तृचो वैकल्पिकानुरूपद्वितीयः । 'महाव्रतस्य' इति  
खण्डे सूत्रितम्—'एन्द्र याव्युप नः परावत इन्द्राय हि द्यौरसुरो अनम्रत' ( ऐ. आ. ५. १. १ )  
इति ॥

इन्द्राय हि द्यौरसुरो अनम्रतेन्द्राय मही पृथिवी वरीमभिर्धुम्रसाता वरीमभिः ।

इन्द्रं विश्वे सजोषसो देवासो दधिरे पुरः ।

इन्द्राय विश्वा सर्वानानि मानुषा रातानि सन्तु मानुषा ॥ १ ॥

इन्द्राय । हि । द्यौः । असुरः । अनम्रत । इन्द्राय । मही । पृथिवी । वरीमभिः ।

धुम्रऽसाता । वरीमभिः ॥ इन्द्रम् । विश्वे । सजोषसः । देवासः । दधिरे । पुरः ।

इन्द्राय । विश्वा । सर्वानानि । मानुषा । रातानि । सन्तु । मानुषा ॥ १ ॥

१द्यौः द्योतनशीलो द्युलोकः तन्निवासी<sup>१</sup> देवसंघः<sup>२</sup> वा स च असुरः निरसनशीलः शत्रूणां पुण्यकृता-  
मेव तन्निवासात्<sup>३</sup> इन्द्राय<sup>४</sup> हि इन्द्रायैव<sup>५</sup> अनम्रत स्वयमेव ग्रहो भवति ॥ नमोऽछान्दसे लङि कर्म-  
कर्तरि आत्मनेपदम् । ‘ न दुहस्तुनमाम्’ ( पा. सू. ३. १. ८९ ) इति यगभावः । छान्दसः शपः श्लुः ।  
हलादिशेषाभावश्च । अनुनासिकलोपः ॥ हिशब्दः प्रसिद्धयर्थो वा । तथा इन्द्राय इन्द्रार्थं<sup>६</sup> मही  
महती<sup>७</sup> पृथिवी भूमिः तत्रत्यः सर्वो जनो वा अनम्रत । उभयत्र आश्रयवाचिशब्देन आश्रयी लक्ष्यते  
ग्रामः आगतः इतिवत् । केन साधनेन इति तदुच्यते । वरीमभिः वरणीयैः स्तोत्रैर्हविर्भिर्वा । किंच  
द्युन्नसाता द्युन्नसातौ<sup>८</sup> अन्नस्य<sup>९</sup> यशसो वा लाभे निमित्ते सति वरीमभिः वरणीयैर्हविर्भिर्युक्ता  
यजमानाः प्रह्वा<sup>१०</sup> भवन्ति<sup>११</sup> । किंच इन्द्रम् एव विश्वे सर्वे देवासः देवाः सजोषसः समानप्रीतियुक्ता  
ऐकमस्यभाजः पूर्वमसुरजयार्थं<sup>१२</sup> पुरः पुरः पुरः स्थापितवन्तः इन्द्रमुखेनैवासुरान् जितवन्तः इत्यर्थः ।  
तथा मानुषा<sup>१३</sup> सवनानि मनुष्याणां संवन्धीनि अभिषवयुक्तानि प्रातरादिसवनानि इन्द्राय सन्तु  
इन्द्रायैव भवन्तु । तथा मानुषा मनुष्याणामृत्विजां संवन्धीनि वरातानि दातव्यानि पुरोडाशादीनि  
इन्द्राय हि इन्द्रायैव सन्तु इन्द्रं प्रीणयितुं समर्थानि भवन्तिवत्यर्थः ॥

विश्वेषु हि त्वा सर्वनेषु तुञ्जते समानमेकं वृषमण्यवः

पृथक् स्वः सनिष्यवः पृथक् ।

तं त्वा नावं न पर्षणिं शूषस्य धुरि धीमहि ।

इन्द्रं न यज्ञैश्चितयन्त आयवः स्तोमैभिरिन्द्रमायवः ॥ २ ॥

विश्वेषु । हि । त्वा । सर्वनेषु । तुञ्जते । समानम् । एकम् । वृषमण्यवः । पृथक् । स्वः । रिति स्वः ।

सनिष्यवः । पृथक् ॥ तम् । त्वा । नावम् । न । पर्षणिम् । शूषस्य । धुरि । धीमहि ।

इन्द्रम् । न । यज्ञैः । चितयन्तः । आयवः । स्तोमैभिः । इन्द्रम् । आयवः ॥ २ ॥

हे इन्द्र त्वा त्वाम् एकम् एकमेव सन्तं विश्वेषु सर्वेषु सवनेषु तद्वास्तु एकाहाहीनसत्ररूपेषु  
सर्वेषु सोमयागेषु यजमानाः तुञ्जते त्वरयन्ति हविरादीनि ददते । कीदृशं त्वाम् । समानं सर्वेषा-  
मेकरूपम् । कीदृशा यजमानाः । वृषमण्यवः अभिमतवर्षणाय त्वामेव मन्यमानाः पृथक् विविच्य  
स्वस्वयागे<sup>१</sup> । किमिच्छन्तः<sup>२</sup> । स्वः स्वर्गं सुखविशेषं वा सनिष्यवः संभक्तुकामाः पृथक् तुञ्जते  
पृथगेव त्वरयन्ति । तुञ्जतिर्दानार्थः, ‘ शिक्षति तुञ्जते ’ ( नि. ३. २. ०. ८ ) इति तन्नामसु पाठात् । तं  
तादृशं त्वा त्वां शूषस्य बलस्य सेनारूपस्य धुरि वहने तज्जयाय धीमहि स्थापयामः । यद्वा ।  
शूषस्य अस्मदीयशारीरबलस्य धुरि धीमहि । शूषमिति बलनाम, ‘ शूषं सहः ’ ( नि. २. ९. १६ ) इति  
तन्नामसु पाठात् । तत्र दृष्टान्तः । पर्षणिं नावं न पारस्य संभवत्रीं पूरयित्रीं वा फलस्य नावमिव ।  
तां यथा भारवहने स्थापयन्ति ॥ ‘ पार तीर कर्मसमाप्तौ ’ । ‘ छन्दसि वनसनम् ’ ( पा. सू. ३. २. २७ )

१. ड-तन्निवासो देवसंघातः । २. ड-द्युन्नस्य धनस्य । ३. क्ष-ड-ज-ट-अनम्रत । ४. झ-स्वः स्वयागकर्म  
इच्छन्तः ।

इति सनेः इन्प्रत्ययः । पृषोदरादिः । पिपर्तेः औणादिकः सनिप्रत्ययो वा ॥ कीदृशा वचम् ।  
 Vआयवः मनुष्या यजमानाः Vयज्ञैः साधनैः Vइन्द्रं Vन Vचितयन्तः परमेश्वरमिव त्वां चेतयन्तः  
 परमेश्वरबुद्ध्या भावयन्त इत्यर्थः । यद्वा नशब्दः एवकारार्थः । इन्द्रमेव त्वां जानन्तः । तथा  
 स्तोमेभिः स्तोत्रैः Vइन्द्रम्<sup>१</sup> इन्द्रमेव Vआयवः गच्छन्तो वयं धीमहि ॥ दधातेर्लिङि छान्दसः शपो  
 लुक् ॥

वि त्वा ततस्त्रे मिथुना अवस्यवो व्रजस्य साता

गव्यस्य निःसृजः सक्षन्त इन्द्र निःसृजः ।

यद्व्यन्ता द्वा जना स्वर्यन्ता समूहसि ।

आविष्करिंक्रवृषणं सचाभुवं वज्रमिन्द्र सचाभुवम् ॥ ३ ॥

वि । त्वा । ततस्त्रे । मिथुनाः । अवस्यवः । व्रजस्य । साता । गव्यस्य । निःसृजः । सक्षन्तः ।

इन्द्र । निःसृजः ॥ यत् । गव्यन्ता । द्वा । जना । स्वर्यः । यन्ता । समूहसि ।

आविः । करिंक्रत् । वृषणम् । सचाभुवम् । वज्रम् । इन्द्र । सचाभुवम् ॥ ३ ॥

हे Vइन्द्र Vत्वा त्वासुद्दिश्य Vमिथुनाः पत्नीसहिता यजमानाः Vवि Vततस्त्रे यज्ञं वितन्वते ।  
 यद्वा । यज्ञे पयोधृतादिना आत्मानमुपक्षयन्ति ॥ 'तसु उपक्षये' । छान्दसे लिटि 'इरयो रे'  
 इति रेभावः ॥ किमर्थम् । Vगव्यस्य Vव्रजस्य Vसाता गवां संबन्धिनो यूथस्य लाभे निमित्तभूते  
 सति । न च सर्वत्र अग्निहोत्रादित्यवाक्येषु कारीरीचित्रादिकार्यवाक्येषु यस्योदयं यस्य गृहान्  
 इत्यादिनैमित्तिकवाक्येषु पुरुषस्यैव अर्थित्वादेः सद्भावात् तस्यैवाधिकारः स्त्रियास्तु सत्यप्यर्थि-  
 त्वे अध्ययनाभावेन विद्वत्ताया अभावात् अत एव सामर्थ्याभावाच्च नास्त्यधिकारः इति वाच्यम् ।  
 यद्यपि स्त्रियाः नास्ति पृथगधिकारस्तथापि पूर्वमीमांसायां षष्ठेऽधिकाराध्याये तृतीयचतुर्थाभ्यामधि-  
 करणाभ्यां अस्त्येव स्त्रिया अधिकारः स च पत्या सहेति<sup>२</sup> प्रपञ्चितत्वात् 'जायापती अग्निमादधीयाताम्'  
 इत्याधानविधानात् स्मृतिषु च 'नास्ति स्त्रीणां पृथग्यज्ञो न व्रतम्' (मनु. ५. १५५) इति पृथगधि-  
 कारस्यैव निवारितत्वात् अस्त्येव स्त्रियाः पत्या सहाधिकारः । अध्ययनाभावेऽपि 'वेदं पत्न्यै प्रदाय  
 वाचयेत्' (आश्व. श्रौ. १. ११) इति सूत्रकारवचनात् 'पत्न्यन्वास्ते' इत्यादिविधिषु 'सुव्रजसस्त्वा  
 वयम्' (तै. सं. १. १. १०. १) इत्यादिमन्त्रविधानात् यत्र वचनमस्ति तत्र अस्त्येव मन्त्रेऽधि-  
 कारः किं<sup>३</sup> हि वचनेन कुर्यात्<sup>३</sup> नास्ति वचनस्यातिभारः इति न्यायात् । तस्मात् मिथुना यज्ञं ततस्त्रे  
 इत्येतत् युक्तम् । कीदृशास्ते । Vअवस्यवः इन्द्राय आत्मने वा तृप्तिमिच्छन्तः Vनिःसृजः निःशेषेण हविस्स्य-  
 जन्तः Vसक्षन्तः ॥ सक्षतिर्गत्यर्थः ॥ त्वां संभजमानाः । पुनस्त एव विशेष्यन्ते । Vनिःसृजः फलप्रति-  
 बन्धकं पापं निर्गमयन्तः । कस्तव विशेष इति तदुच्यते । Vयत् यस्मात् कारणात् Vगव्यन्ता गामात्मनः

१. झ-इन्द्रं न । २. क्ष-ज-ट-सहैवेति । ३. क्ष-ङ-झ-ज-ज्ञ-ट-त-किं हि वचनं न कुर्यात्; च-  
 किं तर्हि वचनेन कुर्यात् ।

इच्छन्तौ ॥ गोशब्दात् ' सुप आत्मनः क्यच् ' । ' वान्तो यि प्रयये ' इति अवादेशः । 'स्वर्यन्ता स्वर्गं यन्तौ गन्तुमुद्युक्तौ' । 'द्वौ जायापतिरूपौ जनौ' । 'समूहसि संयुक्तयोः एव अभिमतं स्वर्गादिकं प्रापयसि । यद्वा । सम्यगनुष्ठितवन्तौ इत्यूहसि निश्चिनोषि । अतः पत्नीसहिता अनुतिष्ठन्तीत्यर्थः । किंच हे इन्द्र त्वं वृषणं वर्षकं कामानां सचाभुवं सहैवोसन्नं त्वया अविना भूतं तथा सचाभुवं शत्रु-वधादिन्यापारसामर्थ्येन<sup>१</sup> सहैवोसन्नं वज्रम् आविष्करिकृत् आविष्कुर्वन् प्रकटयन्<sup>२</sup> वर्तसे इति शेषः ॥

विदुष्टे अस्य वीर्यस्य पूरवः पुरो यदिन्द्र

शारदीरवातिरः सासहानो अवातिरः ।

शासस्तमिन्द्र मर्त्यमयज्युं शवसस्पते ।

महीमुष्णाः पृथिवीमिमा अपो मन्दसान इमा अपः ॥ ४ ॥

विदुः । ते । अस्य । वीर्यस्य । पूरवः । पुरः । यत् । इन्द्र । शारदीः । अवऽअतिरः । ससहानः ।

अवऽअतिरः ॥ शासः । तम् । इन्द्र । मर्त्यम् । अयज्युम् । शवसः । पते ।

महीम् । अमुष्णाः । पृथिवीम् । इमाः । अपः । मन्दसानः । इमाः । अपः ॥ ४ ॥

हे इन्द्र ते वीर्यस्य तव संबन्धिनः अस्य वीर्यस्य ॥ कर्मणि षष्ठी ॥ वक्ष्यमाणमेतद्वीर्यं विदुः । ये पूरवः मनुष्या यजमानास्तव महत्त्वं जानानाः त्वामेव यजन्ति ते विदुः । यद्वा । अस्य वीर्यस्य माहात्म्यम् इति शेषः ॥ विदुष्टे इत्यत्र ' युष्मत्तत्तक्षुप् ' इति विसर्जनीयस्य सत्वम् ॥ वीर्यमेव विशेष्यते । हे इन्द्र यत् यस्मात् कारणात् शारदीः संवत्सरसंबन्धनीः संवत्सरपर्यन्तं प्राकार-परिखादिभिर्दृढीकृताः पुरः शत्रूणां पुरीः अवातिरः अनाशयः ॥ अवपूर्वस्तिरतिनाशनार्थः ॥ किं कुर्वन् । ससहानः तत्रत्यानभिभवन् धनाद्यपहारेण पीडयन् ॥ सहतेर्यङ्लुगन्तात् ताच्छीलिकः चानश् ॥ अवातिरः । किंच हे इन्द्र ते मर्त्यं मरणधर्माणम् अयज्युम् अयष्टारं यज्ञविधातिनं राक्षसादि<sup>३</sup> शासः निगृहीतवानसि<sup>४</sup> । हे शवसस्पते बलस्य पालकेन्द्र त्वं महीं महतीं पृथिवीम् इमाः अपः च समुद्रनद्यात्मकान्युदकानि च अमुष्णाः बलात् अपहतवानसि<sup>५</sup> । असुरैरग्नैर्वा यज्ञविद्वेषिभिः आक्रान्तां भूमिं तत्संबन्धिनीरपश्च तेषां पुराणि भित्त्वा अपहतवानसीत्यर्थः । किं दुःखेन । नेत्याह । मन्दसानः हृष्यन्नेव<sup>६</sup> इमाः अपः इमानि अपकार्याणि व्रीह्याद्यज्ञानि अमुष्णाः लब्धवानसि ॥

१. क्ष-ङ-ज-ट-शत्रुवधादिस्वव्यापारसामर्थ्येन । २. क्ष-ङ-ज-ट-प्रकाशयन् । ३. ङ-राक्षसादि हिंसितवानसि; क्ष-राक्षसादि तनूकृतवानसि; क्ष-ज-ङ-ट-राक्षसादि शासः निगृहीतवानसि तनूकृतवानसि वा । ४. क्ष-ज-ट-आहृतवानसि । ५. च-तृप्यन्नेव ।

आदिर्त्तै अस्य वीर्यस्य चर्किरन्मदेषु वृषन्नुशिजो यदाविथ सखीयतो यदाविथ ।  
चकर्थे कारमैभ्यः पृतनासु प्रवन्तवे ।

ते अन्यामन्यां नद्यं सनिष्णत श्रवस्यन्तः सनिष्णत ॥ ५ ॥

आत् । इत् । ते । अस्य । वीर्यस्य । चर्किरन् । मदेषु । वृषन् । उशिजः । यत् । आविथ ।  
सखिऽयतः । यत् । आविथ ॥ चकर्थे । कारम् । एभ्यः । पृतनासु । प्रवन्तवे ।

ते । अन्याम्ऽअन्याम् । नद्यम् । सनिष्णत । श्रवस्यन्तः । सनिष्णत ॥ ५ ॥

हे इन्द्र <sup>१</sup>आत् अत एव हेतोः <sup>२</sup>ते <sup>३</sup>वीर्यस्य तव संबन्धिने वीर्याय तदभिवृद्धये <sup>४</sup>चर्किरन् पुनःपुनः सोमं विकिरन्ति ॥ किरतेर्गङ्गुगन्तात् व्यत्ययेन शः ॥ सर्वेषु सवनेषु चितरन्ति यजमानाः । अत इत्युक्तं कुत इत्याह । <sup>५</sup>मदेषु <sup>६</sup>वृषन् सोमजनितमदेषु <sup>७</sup>सस्सु हे कामानां वर्धितः <sup>८</sup>उशिजः त्वां कामयमानान् यजमानान् <sup>९</sup>यत् यतः कारणात् <sup>१०</sup>आविथ रक्षसि । किंच <sup>११</sup>सखीयतः तव सखित्वमात्मन इच्छतोऽस्मान् <sup>१२</sup>यत् यस्मात् <sup>१३</sup>आविथ तर्पयसि अभिमतेन ग्रीणयसि अतश्चर्किरन् । किंच हे इन्द्र <sup>१४</sup>एभ्यः यजमानेभ्यः <sup>१५</sup>कारं शब्दं सिंहनादलक्षणं <sup>१६</sup>चकर्थं करोषि ॥ करोतेः कर्मणि घञ् । ‘कर्षात्त्वतः’ इत्यन्तोदात्तत्वम् ॥ कुत्रेति तदुच्यते । <sup>१७</sup>पृतनासु संग्रामेषु । किमर्थम् । <sup>१८</sup>प्रवन्तवे प्रकर्षेण वनितुं संभक्तुम् । युद्धाय हि धीराः संभजन्ते ॥ वनतेस्तुमर्थे तवेन्द्रप्रत्ययः । ‘तादौ च’ इति गतेः प्रकृतिस्वरत्वम् ॥ किंच <sup>१९</sup>ते तव संग्रामवासिनः स्वयि <sup>२०</sup>अन्यामन्याम् अन्यांश्चान्यांश्च अन्यमन्यं प्रति ॥ कर्मव्यतिहारं सर्वनाम्नो द्विवचनम् ॥ <sup>२१</sup>नद्यं नदि सन्तोषं समृद्धिम् <sup>२२</sup>‘तुनदि समृद्धौ’ । पूर्वरूपत्वं बाधित्वा छान्दसो यणादेशः ॥ <sup>२३</sup>सनिष्णत संभजन्ते ॥ सनेर्लेटि ‘सिब्वहुलम्’ इति सिप् । इट् । व्यत्ययेन पुनः श्वाप्रत्ययः । ‘आत्मनेपदेष्वनतः’ इत्यादादेशे ‘श्वाभ्यस्तयोरातः’ इत्याकारलोपः । छान्दसः टेः एत्वाभावः ॥ तथा <sup>२४</sup>श्रवस्यन्तः अन्नमिच्छन्तो जयालब्धमन्नं काङ्क्षन्तः <sup>२५</sup>सनिष्णत संभजन्ते ॥

उतो नो अस्या उषसो जुषेत ह्यर्कस्य

बोधि हविषो हवीमभिः स्वर्षाता हवीमभिः ।

यदिन्द्र हन्तवे मृधो वृषा वज्रिञ्चिकेतसि ।

आ मे अस्य वेधसो नवीयसो मन्म श्रुधि नवीयसः ॥ ६ ॥

उतो इति । नः । अस्याः । उषसः । जुषेत । हि । अर्कस्य । बोधि । हविषः । हवीमऽभिः । स्वःऽसाता । हवीमऽभिः ॥ यत् । इन्द्र । हन्तवे । मृधः । वृषा । वज्रिन् । चिकेतसि ।

आ । मे । अस्य । वेधसः । नवीयसः । मन्म । श्रुधि । नवीयसः ॥ ६ ॥

अयमिन्द्रः <sup>१</sup>नः अस्माकं संबन्धिनीम् <sup>२</sup>अस्याः <sup>३</sup>उषसः ॥ कर्मणि षष्ठी ॥ एतामुषसं सुत्याहः-  
संबन्धिनमुषःकालम् <sup>४</sup>उतो <sup>५</sup>जुषेत अपि नाम सेवेत । उषस्येव अस्माकमयमिन्द्रो यज्ञं गच्छे-



दित्यर्थः । हिः पूरणार्थः । गत्वा च ऽअर्कस्य ऽहविषः ॥ पूर्ववत्कर्मणि षष्ठी ॥ अर्चनसाधनं हविः  
 ऽहवीमभिः हवनप्रकारविशेषैः दत्तं हविः उतो ऽबोधि अपि<sup>१</sup> नाम जानीहि<sup>१</sup> । किञ्च ऽस्वर्षाता  
 स्वर्गस्यान्यस्य सुखविशेषस्य वा संभजनस्थाने यज्ञे ऽहवीमभिः आह्वानैः आहूतो भवेति शेषः ।  
 अस्माभिराहूतः सन् उषस्येवागत्य हविः स्वीकरोषीत्यर्थः । कस्मादिदमुच्यते । यत् यस्मात् कारणात्  
 हे ऽवजिन् वज्रयुक्तं ऽइन्द्र ऽमृधः हिंसकाञ्छन्नं ऽहन्तवे हन्तुं ऽवृषा वर्षिता सन् कामानां ऽचिके-  
 तसि अन्नबुध्यसे ॥ ' कित ज्ञाने ' । जौहत्यादिकः । लेख्यडागमः । ' नाभ्यस्तस्याचि पिति ' इत्यत्र  
 ' छन्दसि बहुलम् ' इति वचनात् लघूपधगुणप्रतिषेधाभावः । ' अभ्यस्तानामादिः ' इत्याद्युदात्तत्वम् ॥  
 तस्मात् ब्रूमः । हे इन्द्र ऽमे मम ऽमन्म मननीयं स्तोत्रम् ऽआ ऽश्रुधि सर्वतः शृणु । कीदृशस्य मे ।  
 ऽवेधसः मेधाविनः ऽनवीयसः नवतरस्य । दीक्षितसंस्कारैः संस्कृतत्वात् नवीयस्त्वम् । पुन-  
 र्विशेष्यते । ऽनवीयसः अतिशयेन नवनवतः असाधारणस्तुतिमतः । अत्र यजमानविशेषणैः तत्कर्तृकं  
 स्तोत्रमेव विशिष्टं भवति ॥

त्वं तमिन्द्र वावृधानो अस्मयुरमित्रयन्तं तुविजात मर्त्यं वज्रेण शूर मर्त्यम् ।

जहि यो नो अघायति शृणुष्व सुश्रवस्तमः ।

रिष्टं न यामन्नप भूतु दुर्मतिर्विश्वाप भूतु दुर्मतिः ॥ ७ ॥

त्वम् । तम् । इन्द्र । ववृधानः । अस्मद्युः । अमित्रऽयन्तम् । तुविऽजात । मर्त्यम् । वज्रेण ।

शूर । मर्त्यम् ॥ जहि । यः । नः । अघऽयति । शृणुष्व । सुश्रवऽतमः ।

रिष्टम् । न । यामन् । अप । भूतु । दुऽमतिः । विश्वा । अप । भूतु । दुऽमतिः ॥ ७ ॥

हे ऽइन्द्र ऽतुविजात अस्मस्तुत्या बहुभावमापन्न ऽशूर विक्रान्त ऽत्वं ऽववृधानः अत्यर्थं  
 वर्धमानः ऽअस्मद्युः अस्मान् त्वज्जक्तान् कामयमानस्त्वम् ऽअमित्रयन्तम् अस्मासु शत्रुत्वमाचरन्तं  
 ऽमर्त्यं मरणत्वभावं ऽतं ऽमर्त्यं ऽवज्रेण ऽजहि ॥ ' हन्तेर्जः ' इति जादेशः । तस्य ' असिद्धवद्वा भात् ' इत्यसिद्धत्वात्  
 हेतुगभावः ॥ तमित्युक्तं कमित्याह । यः मर्त्यः नः अस्माकम् ऽअघायति अघं पापं  
 दुःखं वा इच्छति तं जहि ॥ ' अघायस्यात् ' इति आत्वम् ॥ किञ्च ऽसुश्रवस्तमः अतिशयेन  
 शोभनश्रवणः त्वं ऽशृणुष्व श्रावय अस्मद्वाक्यम् । कीदृशं तदिति तदुच्यते<sup>२</sup> । हे इन्द्र त्वत्प्रसादात्  
 ऽदुर्मतिः अस्मज्जिवांसाविषया<sup>३</sup> दुष्टा बुद्धिः ऽअप भूतु अपगता भवतु ॥ छान्दसः शपो लुक् ॥  
 ' भूसुबोस्तिष्ठि ' इति गुणप्रतिषेधः ॥ न केवलं हिंसारूपा अपि तु ऽविश्वा सर्वापि क्रोधपरिवादादि-  
 रूपा ऽअप भूतु । तत्र द्रष्टव्यः । ' यामन् यामनि अध्वनि रिष्टं न । अध्वनः<sup>४</sup> श्रमेण<sup>५</sup> हिंसितं  
 परिश्रान्तं यथा दुर्मतिश्चौरादिविषया बाधते तद्वत् अस्मान् बाधमाना दुर्मतिः अपगच्छतु । यद्वा ।  
 यामनि मार्गे यज्ञादिरूपे रिष्टम् असुरकृतहिंसादिरूपं विघ्नं<sup>६</sup> परिहरसि<sup>६</sup> तद्वत् ॥ ॥ २० ॥

' त्वया वयम् ' इति षडृषं षष्ठं सूक्तं पारुच्छेपमात्यष्टमैन्द्रम् । ' युवं तम् ' इत्ययमैन्द्रापार्वतोऽ-  
 र्धर्चः । ' त्वया वयं षड्युवं तमैन्द्रापार्वतोऽर्धर्चः ' इत्यनुक्रमणिका ॥ विनियोगो लैङ्गिकः ॥

१. क्ष-ज-ट-अपि नाम तावकम् असत् (?) । २. ड-उच्यते । ३. क्ष-ज-ट-अस्मज्जि-  
 जिवांसाविष्टा । ४. क्ष-ज-ट-अध्वश्रमेण । ५. क्ष-ड-ज-ट-विघ्नं यथायथा परिहरसि ।

त्वया वयं मघवन्पूर्व्ये धन इन्द्रत्वोताः सासह्याम पृतन्यतो वनुयाम वनुष्यतः ।

नेदिष्ठे अस्मिन्नहन्यधि वोचा नु सुन्वते ।

अस्मिन्यज्ञे वि चयेमा भरे कृतं वाजयन्तो भरे कृतम् ॥ १ ॥

त्वया । वयम् । मघऽवन् । पूर्व्ये । धने । इन्द्रत्वाऽऊताः । ससह्याम् । पृतन्यतः ।

वनुयाम । वनुष्यतः ॥ नेदिष्ठे । अस्मिन् । अहनि । अधि । वोच । नु । सुन्वते ।

अस्मिन् । यज्ञे । वि । चयेम् । भरे । कृतम् । वाजऽयन्तः । भरे । कृतम् ॥ १ ॥

हे मघवन् । मघः<sup>१</sup> सौख्यम् । तद्वन्निन्द्र<sup>२</sup> त्वया साधनेन युक्ताः वयम् । अत एव इन्द्रत्वोताः । अतिप्रबलेनन्द्रेण त्वया रक्षिताः सन्तः<sup>३</sup> ॥ 'प्रत्ययोत्तरपदयोश्च' इति त्वादेशः । छान्दसम् आत्वम् ॥ पृतन्यतः पृतनाम् आत्मन इच्छतः प्रबलसेनायुक्तान् शत्रून् ससह्याम् अभिभवेम<sup>४</sup> । तथा<sup>५</sup> वनुष्यतः अस्मत्प्रहाराय आगच्छतः शत्रून् वनुयाम तेषामागमनात्पूर्वमेव वयं संभजेम । किञ्च पूर्व्ये<sup>६</sup> धने अस्मिन्यज्ञे<sup>७</sup> नेदिष्ठे अत्यन्तसंनिहिते अस्मिन्नहनि अभिषवयुक्ते अद्यतने अहनि सुन्वते<sup>८</sup> यजमानाय तदर्थम् अधि<sup>९</sup> वोच । तं हविष्प्रदं यजमानं यज्ञं वा नु क्षिप्रमधिकं ब्रूहि ॥ लोटि व्यत्ययेन अङ् । 'वच उम्' ॥ किञ्च हे इन्द्र वयं यजमानाः भरे संग्रामे कृतं जयस्य कर्तारं त्वामुद्दिश्य तज्जयार्थं<sup>६</sup> वाजयन्तः हविर्लक्षणान्त्रम् उपाचरन्तः<sup>७</sup> वि चयेम । स्तोत्रादिकं हविरादिकं वा विचिनुयाम ॥ चिनोतेर्व्यत्ययेन शप् ॥ पुनः कीदृशं त्वाम् । भरे देवानां संग्रामे असुरजये देवानां सम्यग्भरणे वा कृतं कर्तारम् । भर इति संग्रामनाम, 'भरतेवां हरतेवां' ( निरु. ४. २४ ) इति यास्कः ॥

स्वर्जेषे भरे आप्रस्य वकर्मन्युष्वर्धः स्वस्मिन्नज्ञसि क्राणस्य स्वस्मिन्नज्ञसि ।

अहन्निन्द्रो यथा विदे शीर्ष्णाशीर्ष्णोपवाच्यः ।

अस्मन्ना ते सध्यैकसन्तु रातयो भद्रा भद्रस्य रातयः ॥ २ ॥

स्वऽजेषे । भरे । आप्रस्य । वकर्मणि । उषऽनुर्धः । स्वस्मिन् । अज्ञसि । क्राणस्य ।

स्वस्मिन् । अज्ञसि ॥ अहन् । इन्द्रः । यथा । विदे । शीर्ष्णाऽशीर्ष्णा । उपऽवाच्यः ।

अस्मन्ना । ते । सध्यैक् । सन्तु । रातयः । भद्राः । भद्रस्य । रातयः ॥ २ ॥

१. ङ-च-फ-धनवन्निन्द्र । २. क्ष-पूर्व्ये धने प्राचीनसंग्रामे त्वोताः अतिप्रबलेन त्वयेन्द्रेण रक्षिताः सन्तः । ३. क्ष-ङ-ज-ट-अभिभवेम । सहेलिङि छान्दसः शपः श्लुः । यङ्लुगन्तः । तथा । ४. क्ष-ञ-ज-ङ-ट-पूर्व्ये धने अस्मिन् यज्ञे' नास्ति । ५. क्ष-ज-ट-सुन्वते अभिषवं कुर्वते । ६. च-फ-तज्जयार्थम् । ७. क्ष-ज-ट-उपाचरन्तः वितरन्तः; क्ष-ज्ञ-उपाचरन्तः विचरन्तः । ८. च-फ-जयस्य कर्तारम् ।

अयमिन्द्रः स्वर्जेष्वे स्वर्गगमनसाधने ऽभरे संग्रामे । युद्धे अभिसुर्येन हतस्य स्वर्गो ' द्वाविमौ पुरुषौ लोके सूर्यमण्डलमेदिनौ ' ( परा. ३. २५ ) इत्यादिस्मृतिषु प्रसिद्धः । ऽआग्रस्य आपनशीलस्य शत्रुवधाय इतस्ततः व्याप्तस्य ॥ औणादिको रः ॥ शूरस्य ऽवक्मनि मार्गभूते ऽस्वस्मिन् स्वभूते ऽअञ्जसि अभिव्यक्तिमति कपटादिरहिते । पुनः स एव विशेष्यते । ऽस्वस्मिन् ऽअञ्जसि स्वकीयेऽञ्जसि मुख्ये महति संग्रामे । यद्वा । स्वस्मिन् ऽअञ्जसि शत्रौ स्वयमेव अप्रच्छन्नत्वेनागते सति अहन् शत्रून् हिनस्ति । कस्य संग्रामे इति तदुच्यते । आग्रस्य आपनशीलस्य आ समन्तात् इन्द्रस्य प्रीणयितुर्वा ऽउषर्बुधः उषःकाले अनुष्ठानाय प्रबुध्यमानस्य ऽक्राणस्य यागं कुर्वाणस्य ॥ करोतेः शतरि छान्दसः शपो लुक् ॥ अस्य<sup>१</sup> यजमानस्य शत्रून् ऽअहन् हिनस्ति । अतः कारणात् अयम् इन्द्रः ऽशीर्ष्णाशीर्ष्णोपवाच्यः सर्वेषां शिरसा प्रणम्यः स्तुत्यः ॥ ' शीर्ष्छान्दसि ' ( पा. सू. ६. १. ६० ) इति उदात्तनिवृत्ति-स्वरेण अन्तोदात्तत्वम् । ' नित्यवीप्सयोः ' इति द्विर्भावः ॥ तत्र दृष्टान्तः । यथा विदे सर्वज्ञाय शिरसा प्रणतिः क्रियते स्तूयते च तथैनमित्यर्थः । यद्वा यथा विदे येन प्रकारेण हन्तव्यं शत्रुं जानासि तं तं प्रहंसि<sup>२</sup> ॥ वेत्तेर्व्यत्ययेनात्मनेपदम् । पुरुषव्यत्ययः । ' लोपस्त आत्मनेपदेषु ' इति तलोपः ॥ अथवा । यथा विदे यं यं विन्दसे लभसे शत्रुं तं तं मारयसि । अतः कारणात् स्तुत्यः इत्यर्थः ॥ अस्मिन् पक्षे छान्दसो विकरणस्य लुक् । पूर्ववत् तलोपः ॥ किंच हे इन्द्र<sup>३</sup> ते ऽरातयः तव संबन्धीनि धनानि दानानि ऽअस्मन्ना अस्मास्वेव ऽसध्यक् सह एकोद्योगेन ऽसन्तु भवन्तु ॥ सहपूर्वादञ्चतेः ' कृत्विक् ' इत्यादिना किन् । ' सहस्य सध्रिः ' इति सध्यादेशः । अद्रिसधयोः अन्तोदात्तनिपातनं कृत्स्वर-निवृत्त्यर्थमिति स चान्तोदात्तः । ' उदात्तस्वरितयोर्यणः<sup>४</sup> ' इति स्वरितः ॥ किंच ऽभद्रस्य स्तुत्यस्य<sup>३</sup> ऽरातयः अस्मासु दत्तानि दानानि ऽभद्राः अतिस्थिराणि सन्तु ॥

तत्तु प्रयः प्रतनथा ते शुशुक्नं यस्मिन् यज्ञे वारमकृण्वत क्षयमृतस्य वारसि क्षयम् ।  
वि तद्वोचेरध द्वितान्तः पश्यन्ति रश्मिभिः ।

स वा विदे अन्विन्द्रो गुवेषणो बन्धुक्षिद्भयो गुवेषणः ॥ ३ ॥

तत् । तु । प्रयः । प्रतनथा । ते । शुशुक्नम् । यस्मिन् । यज्ञे । वारम् । अकृण्वत । क्षयम् ।  
ऋतस्य । वाः । असि । क्षयम् ॥ वि । तत् । वोचेः । अध । द्विता । अन्तरिति । पश्यन्ति । रश्मिभिः ।  
सः । घ । विदे । अनु । इन्द्रः । गोऽएषणः । बन्धुक्षित्ऽभ्यः । गोऽएषणः ॥ ३ ॥

हे इन्द्र ऽतत्तु खलु प्रसिद्धं ऽप्रयः हविलक्षणमन्नं ऽशुशुक्नम् आज्यादिसंयोगेन भृशं दीप्तम् ॥ शुचेर्दीप्तिकर्मणः एतद्रूपम् ॥ ऽते तव स्वभूतं ऽप्रतनथा पूर्वम् इतः पूर्वं यथा यागकाले हविः ते तव स्वं भवति तथा अद्यतनमपि । सर्वदा<sup>४</sup> त्वामेव यजन्ते<sup>५</sup> इति भावः । ' प्रतनपूर्वविश्व<sup>६</sup> ' इत्यादिना इवार्थे थाल् । लिट्स्वरः ॥ कीदृशं तदिति उच्यते । यज्ञे यागे ऽयस्मिन्<sup>६</sup> हविषि दातव्ये सति ऽवारं वरणीयं ऽक्षयं स्थानं वेदिलक्षणम् ऽअकृण्वत कुर्वन्ति कृत्विजः । कस्तव विशेष इति चेत् उच्यते । ऽकृतस्य सत्य-फलस्य यज्ञस्य ऽवाः ऽअसि ऽक्षयं निवासस्थानं संभक्तोऽसि । यद्वा । कृतमित्युदकनाम । तस्य क्षयं

१. क्ष-ज-ट-मम । २. क्ष-ज-ट-हंसि । ३. क्ष-ङ-ज-ट-स्तुत्यर्हस्य । ४. क्ष-ज-ट-सर्वथा ।  
५. क्ष-ज-ट-यजते । ६. क्ष-ज-ट-अस्मिन् ।

स्थानं प्राप्तोऽसि । वृष्टिप्रदोऽसीत्यर्थः । अथवा । ऋतस्यादित्यस्य क्षयं स्थानं हुलोकास्थं वाः असि यजमानं गमयितासि । <sup>१</sup>तत् तादृशं वक्ष्यमाणं<sup>२</sup> कर्म <sup>३</sup>वि <sup>४</sup>वि <sup>५</sup>वोचिः विब्रूहि । <sup>६</sup>अध अतः कारणात् <sup>७</sup>द्वितान्तः द्वित्वोपेतयोः चावापृथिव्योर्मध्ये अन्तरिक्षे<sup>८</sup> <sup>९</sup>रश्मिभिः आदित्यकिरणैः<sup>१०</sup> पश्यन्ति । मेघं निर्भिद्य रश्मिद्वारा प्रवर्षणरूपं कर्म सर्वे जनाः प्रत्यक्षतः पश्यन्ति । अस्मद्गतं हविः आदित्यं प्रापयित्वा तद्रश्मिद्वारा वृष्टिं जनयसीत्येतत् सर्वैर्दृश्यते इत्यर्थः । इदानीं परोक्षतया स्तौति । <sup>११</sup>सः <sup>१२</sup>व स खलु <sup>१३</sup>इन्द्रः <sup>१४</sup>गवेषणः उदकस्यान्वेपणशीलः । तथा <sup>१५</sup>बन्धुक्षिद्भ्यः हविष्प्रदानादिना बन्धुभावं प्राप्तवद्भ्यः<sup>१६</sup> यजमानेभ्यः <sup>१७</sup>गवेषणः गवां प्रसिद्धानाम् एवणकर्ता ॥ इयेर्बाहुलकात् कर्तरि ल्युट् । यद्वा । ‘गवेष मार्गणे’ । पूर्ववत् ल्युट् ॥ यजमानफलस्य मृगयितेत्यर्थः । <sup>१८</sup>अनु उक्तक्रमेणैव कर्ता सन् <sup>१९</sup>विदे विन्दते उदकप्राप्तिप्रकारं जानाति ॥

नू इत्था ते पूर्वथा च प्रवाच्यं यदङ्गिरोभ्योऽवृणोरपं व्रजमिन्द्र शिक्षन्पं व्रजम् ।  
ऐभ्यः समान्या दिशास्मभ्यं जेषि योत्सि च ।

सुन्वद्भ्यो रन्धया कं चिदव्रतं हृणायन्तं चिदव्रतम् ॥ ४ ॥

नु । इत्था । ते । पूर्वथा । च । प्रवाच्यम् । यत् । अङ्गिरोभ्यः । अवृणोः । अपं । व्रजम् ।  
इन्द्र । शिक्षन् । अपं । व्रजम् ॥ आ । ऐभ्यः । समान्या । दिशा । अस्मभ्यम् । जेषि । योत्सि । च ।  
सुन्वत्भ्यः । रन्धय । कम् । चित् । अव्रतम् । हृणायन्तम् । चित् । अव्रतम् ॥ ४ ॥

हे <sup>१</sup>इन्द्र <sup>२</sup>ते तव संबन्धि कर्म <sup>३</sup>इत्था इत्थमुक्तप्रकारं वक्ष्यमाणरूपं वा <sup>४</sup>पूर्वथा पूर्वमिव पूर्व  
यथा <sup>५</sup>नु क्षिप्रं प्रवाच्यं सर्वैः स्तोतव्यं तद्वत् इदानींतनमपि स्तुत्यम् ॥ नू इत्था इत्यत्र ईषा अक्षादित्वात्  
प्रकृतिभावः ॥ कीदृशं तदिति तदुच्यते<sup>६</sup> । <sup>७</sup>यत् स्वम् <sup>८</sup>अङ्गिरोभ्यः एतद्गोत्रोत्पन्नेभ्यो महर्षिभ्यः तेषा-  
मर्थाय <sup>९</sup>व्रजम् अन्तरिक्षे गच्छन्तं मेघम् <sup>१०</sup>अप <sup>११</sup>अवृणोः अपवृतवानसि मेघम् उत्पाद्य<sup>१२</sup> वृष्टिमुत्पादित-  
वानसि । व्रज इति मेघनाम, ‘व्रजः वराहः’ ( नि. १. १०. ११ ) इति तन्नामसु पाठात् । किंच हे  
इन्द्र <sup>१३</sup>व्रजं गवां समूहम् <sup>१४</sup>अप अयदृभ्योऽपहृत्य तेभ्य एवाङ्गिरोभ्यः <sup>१५</sup>शिक्षन् वितरन् रक्षितवानसि ।  
यद्वा । पणिभिरपहृतं बिले स्थितं गवां व्रजम् अपहर्तुमपावृणोः अपवृतद्वारमकारोः<sup>१६</sup> । किंच हे इन्द्र  
<sup>१७</sup>ऐभ्यः उक्तेभ्यः ऋषिभ्यः <sup>१८</sup>समान्या <sup>१९</sup>दिशा समानया रीत्या तेभ्यो यथा ददासि तद्वत् <sup>२०</sup>अस्मभ्यम्  
अपि <sup>२१</sup>जेषि धनं संग्रामं वा जय । तदर्थं <sup>२२</sup>योत्सि युध्यस्व <sup>२३</sup>च ॥ छान्दसो विकरणस्य लृक् । व्यत्ययेन  
परस्मैपदम् ॥ किंच त्वं <sup>२४</sup>सुन्वद्भ्यः स्वदर्थमभिषवं कुर्वद्भ्यः अस्मभ्यं<sup>२५</sup> <sup>२६</sup>कं <sup>२७</sup>चिदव्रतं सर्वमप्यजवानं  
यागविरोधिनं <sup>२८</sup>रन्धय बाधय मदधीनं कुर्वित्यर्थः । न केवलमप्यजवानं किंतु <sup>२९</sup>हृणायन्तं <sup>३०</sup>चिदव्रतम् ॥  
चिदित्यवकुलिते ॥ अस्मासु रोषं कुर्वन्तं तमेव अयष्टारं स्वयं रोषवन्तं वा । यद्वा । हृणायन्तं चित् रोषं  
कुर्वन्तम् ‘अपि अव्रतम् अकर्माणं पुनर्हृननासमर्थं कुर्वन्’<sup>३१</sup> रन्धय ॥ ‘हृणीष्ट रोषे’ । कण्ठादिः ।  
व्यत्ययेन आकारः ॥

१. क्ष-ज-ट-उक्तं वक्ष्यमाणम् । २. क्ष-ज-ट-अन्तः अन्तरिक्षे । ३. क्ष-ज-ट-प्राप्तेभ्यः ।  
४. क्ष-ङ-अ-ट- उच्यते । ५. झ-उत्पाद्य । ६. क-क्ष-ख-च-ज्ञ-ज-ट-ण-त-फ-व-अपवृतद्वाराप्यकरोः ।  
७. क्ष-ज-ट-मह्यम् । ८. ख-च-ज-झ-ण-फ-व-रोषवन्तम् । ९. क्ष-ज-ट-कुर्वन्तम् ।

सं यजनान् क्रतुभिः शूर ईक्ष्यद्वने हिते तरुषन्त श्रवस्यवः प्र यक्षन्त श्रवस्यवः ।  
तस्मा आयुः प्रजावदिद्वाधे अर्चन्त्योजसा ।

इन्द्र ओक्यै दिधिषन्त धीतयो देवाँ अच्छा न धीतयः ॥ ५ ॥

सम् । यत् । जनान् । क्रतुभिः । शूरः । ईक्ष्यत् । धने । हिते । तरुषन्त । श्रवस्यवः । प्र ।  
यक्षन्त । श्रवस्यवः ॥ तस्मै । आयुः । प्रजावत् । इत् । बाधे । अर्चन्ति । ओजसा ।  
इन्द्रै । ओक्यम् । दिधिषन्त । धीतयः । देवान् । अच्छ । न । धीतयः ॥ ५ ॥

यत् यः इन्द्रः शूरः विक्रान्तः सन् जनान् सर्वान् प्राणिनः क्रतुभिः प्रज्ञाभिः सम् ईक्ष्यत्  
सम्यगीक्षयति तत्तद्विषयान् । अन्तर्यामिरूपेण सर्वेषां बुद्धिषु स्थित्वा तैर्विषयानुल्लेखयतीत्यर्थः । यद्वा ।  
क्रतुभिः कर्मभिः सुकृतदुष्कृतरूपैर्निमित्तभूतैस्तत्फलैर्योजयति । एवं प्रेरयति सति श्रवस्यवः  
अन्नमिच्छन्तो यजमानाः धने गवादिरूपे हिते अभिमते सति । यद्वा । हिते धने अभिप्रेते सति ।  
तरुषन्त हिंसन्ति शत्रून् ॥ तरुष्यतिर्वधकर्मा । छान्दसे लुङि व्यत्ययेन च्लेः अङ् । तरतेर्वा लङि उकार-  
सिन्धोः त्रयो विकरणाः ॥ तरन्तीत्यर्थः । अतः कारणात् श्रवस्यवः अन्नं हविलक्षणम् इन्द्राय आमने वा  
इच्छन्तः सन्तः प्र यक्षन्त प्रकर्षेण यजन्ते ॥ छान्दसे लुङि व्यत्ययेन कसः ॥ किञ्च तस्मै इत्  
तस्मै प्रसिद्धायेन्द्रायैव आयुः हविलक्षणमन्नं प्रजावत् पुत्रादिसहितं भवति । तैः सहितैर्दीयते  
इत्यर्थः । किञ्च यजमानाः ओजसा स्वकीयेन बलेन युक्ताः बाधे शत्रूणां बाधने निमित्तभूते  
सति बाधितुं वा ॥ ‘ कृत्यार्थे तवैकेक्यस्वनः ’ इति केन्प्रत्ययः ॥ अर्चन्ति पूजयन्ति । यद्वा ।  
तस्मै इत् यजमानायैव बाधे बले निमित्तभूते सति । बाध इति बलनाम, ‘ बाधः तविधी ’ ( नि. २.  
१. ८ ) इति तन्नामसु पाठात् । प्रजावत् पुत्राद्युपेतम् आयुः अन्नं लब्धुम् ओजसा बलेन युक्ताः  
अर्चन्ति इन्द्रं पूजयन्ति ऋत्विजः इति शेषः । किञ्च धीतयः कर्मवन्तो यजमानाः इन्द्रे इन्द्र-  
समीपे । ‘ गङ्गायां घोषः ’ इतिवत् तत्सामीप्यं लक्ष्यते । इन्द्रलोके इत्यर्थः । तत्र ओक्यम् ओको  
निवासस्थानम् ॥ स्वार्थे यत् ॥ दिधिषन्त धारयन्ति १ ॥ ‘ धिष शब्दे ’ । अत्र धारणार्थः । जौहोत्या-  
दिकः । व्यत्ययेन अन्तादेशः ॥ ते एव पुनर्विशेष्यन्ते । धीतयः स्वर्गसाधनकर्मवन्तः २ सन्तः देवाँ  
अच्छा न देवान् अभिसुष्येन प्राप्नुमिव ओक्यं दिधिषन्तेत्यन्वयः ॥

अविवाक्येऽहनि मानसग्रहभक्षणानन्तरं नक्षत्रेषु दृश्यमानेषु अध्वर्युप्रसुखाः सर्वे ‘ युवं तम् ’  
इत्येतां जपेयुः । ‘ गार्हपत्ये जुह्वति ’ इति खण्डे सूत्रितं-‘ युवं तमिन्द्रापर्वता पुरोयुधेति जपन्तः ’  
( आश्व. श्रौ. ८. १३ ) इति ॥

युवं तमिन्द्रापर्वता पुरोयुधा यो नः पृतन्यादप तंतमिद्वतं वज्रेण तंतमिद्वतम् ।  
दूरे चत्ताय च्छंसद्रहनं यदिनक्षत् ।

अस्माकं शत्रून्परि शूर विश्वतो दर्मा दर्षीष्ट विश्वतः ॥ ६ ॥

युवम् । तम् । इन्द्रापर्वता । पुरःऽयुधा । यः । नः । पृतन्यात् । अप ।

तमस्तम् । इत् । हतम् । वज्रेण । तमस्तम् । इत् । हतम् ।

दूरे । चत्ताय । छंसत् । गहनम् । यत् । इनक्षत् ।

अस्माकम् । शत्रून् । परि । शूर । विश्वतः । दर्मा । दर्षीष्ट । विश्वतः ॥ ६ ॥

हे 'इन्द्रापर्वता' । इन्द्रः प्रसिद्धः । पर्वतः पर्ववान्मेघः । तदभिमानी देवः । तौ<sup>२</sup> युवं युवां<sup>३</sup>  
पुरोयुधा संग्रामे पुरतो योद्धारौ<sup>४</sup> नः अस्माकं<sup>५</sup> यः शत्रुः पृतन्यात् अस्मान् हन्तुं पृतनामात्मन इच्छति  
तंतमित् सर्वमपि शत्रुम्<sup>६</sup> अप<sup>७</sup> हतं नाशयतम् ॥ हन्तेर्लोडि 'अनुदात्तोपदेशः'<sup>८</sup> इत्यनुनासिकलोपः ॥  
केन साधनेनेति तदुच्यते । तंतमित् सर्वमपि शत्रुं हन्तुं<sup>९</sup> वज्रेण साधनेन प्राप्तुम् । ईदृक् सामर्थ्य-  
मस्तीति दर्शयति । यत् यो वज्रः ॥ छिन्नव्यत्ययः ॥ दूरे चत्ताय अत्यन्तदूरदेशे गताय ॥ चातय-  
तेवां<sup>३</sup> नाशकर्मणः<sup>३</sup> ॥ नष्टाय अदर्शनमापन्नायेत्यर्थः ॥ 'प्रसितस्कभितः'<sup>१०</sup> इत्यादौ निपातनात् इडभावः ॥  
तादृशं शत्रुं छंसत् छन्दयति कामयते हन्तुम् ॥ छन्दतेः कान्तिकर्मणः इदं रूपम् ॥ किंच गहनं  
दुरवगाहं स्थानम् अतिकठिनं हृदयं शत्रुसमीपं वा<sup>११</sup> इनक्षत् व्याप्नोति ॥ 'नक्ष गतौ' । छान्दसः  
इकारोपजनः । इनक्षतिर्वा प्रकृत्यन्तरम् ॥ इदानीम् इन्द्र एव स्तूयते । हे शूर शौर्योपेतेन्द्र<sup>१२</sup> अस्माकं  
विरोधिनः शत्रून्<sup>१३</sup> विश्वतः विश्वान् ॥ सार्वविभक्तिकस्तसिल् ॥ परि परितः विश्वतः विश्वैः उपायैः  
दर्षीष्ट दारयसि । किंच दर्मा शत्रूणां दारकः ॥ दारयतेः 'अन्येभ्योऽपि दृश्यन्ते' इति मनिन् ।  
णिलोपे उदात्तनिवृत्तिस्वरेण मनिन उदात्तत्वम् । ह्रस्वश्छान्दसः । यद्वा । 'दृ भये' । घटादित्वात्  
'मितां ह्रस्वः' इति ह्रस्वत्वम् ॥ तव पूर्वोक्तो वज्रः विश्वतः सर्वान् शत्रून् सर्वैरुपायैर्वा दर्षीष्ट दार-  
यति । यद्वा । दर्मा शत्रूणां दारकः इन्द्रः दर्षीष्ट कार्स्व्येन दारयति शत्रून् ॥ ॥ २१ ॥

'उभे पुनामि' इति सप्तर्चं सप्तमं सूक्तं पारुच्छेपमैन्द्रम् । आद्या त्रिष्टुप् । 'अभिद्वया' इत्याद्या-  
स्तिस्रोऽनुष्टुभः । 'पिशङ्गभृष्टिम्' इत्येषा गायत्री । 'अवर्महः' इत्येषा धृतिः । 'वनोति' हि<sup>१</sup> इत्यन-  
भिधानादत्यष्टिः<sup>२</sup> । अत्रानुक्रमणिका—'उभे सप्तादौ त्रिष्टुप् तिस्रोऽनुष्टुभो गायत्री धृतिः' इति ॥ अस्य  
सूक्तस्य विनियोगमाह शौनकः । 'उभे<sup>३</sup> पुनामीति पुरा रिपुष्यस्तु प्रकीर्तिताः<sup>४</sup> । ता जपन्  
प्रयतो नित्यमिष्टान् कामान्समश्नुते । ता जपन् हन्ति रक्षांसि सपत्नांश्च नियच्छति<sup>५</sup> (ऋग्वि० १. २५) ॥

१. च-फ-इन्द्रापर्वता इन्द्रापर्वतौ । २. झ-तं युवं तौ युवाम् । ३. क्ष-ज-ट-चातयतेर्विनाशकर्मणः ।

४. क्ष-ज-ट-अन्त्या विशेषानभिधानादत्यष्टिः । ५. क्ष-ज-ट- उभे पुनामीति सूक्ते सप्तर्वस्तु प्रकीर्तिताः ।

६. झ-झ-निकृन्तति ।

उ॒मे पु॑नामि॒ रोद॑सी ऋ॒तेन॑ द्रुहो॑ दहामि॒ सं म॒हीर॑निन्द्राः ।

अ॒भिवृ॑ग्य॒ यत्र॑ ह॒ता अ॒मित्रा॑ वैल॒स्थानं॑ परि॑ तृ॒ळ्हा अशे॑रन् ॥ १ ॥

उ॒मे इति॑ । पु॒नामि॑ । रोद॑सी इति॑ । ऋ॒तेन॑ । द्रुहो॑ । द॒हामि॑ । सम् । म॒हीः । अ॒निन्द्राः ।

अ॒भिवृ॑ग्य । यत्र॑ । ह॒ताः । अ॒मित्राः । वैल॒स्थानम् । परि॑ । तृ॒ळ्हाः । अशे॑रन् ॥ १ ॥

हे इन्द्र <sup>१</sup>ऋतेन त्वदुद्देश्येन यज्ञेन बलेन <sup>२</sup>उमे <sup>३</sup>रोदसी द्यावापृथिव्यौ <sup>४</sup>पुनामि लोकद्वयं हिंस्रानां तव अयदृणां वा अगमनेन पावयामि । किंच भूलोके <sup>५</sup>अनिन्द्राः इन्द्रविरहितानाम् आश्रय-भूताः <sup>६</sup>महीः उर्वीः <sup>७</sup>अत एव <sup>८</sup>द्रुहः द्रोहिणामाधारभूतावात् स्वयमपि द्रोघ्नीः <sup>९</sup>सं <sup>१०</sup>दहामि संभूय एकहेलया दहामि । पुनस्ता एव विशेष्यन्ते । <sup>११</sup>यत्र यासु भूमिषु <sup>१२</sup>अमित्राः शत्रवः <sup>१३</sup>अभिवृग्य अभितो गत्वा <sup>१४</sup>हताः सर्वतः प्राप्ताः <sup>१५</sup>अस्माभिर्घातिता वा ॥ वृगतिर्गतिकर्मा छान्दसो धातुः ॥ ते सर्वे <sup>१६</sup>परि <sup>१७</sup>तृळ्हाः हिंसिताः ॥ तृह् हिंसार्थः । उदित्त्वात् ‘यस्य विभाषा’ इति इट्प्रतिषेधः ॥ हिंसिताः <sup>१८</sup>सन्तः <sup>१९</sup>अशेरन् शयनं प्राप्ताः ॥ शेतेर्व्यत्ययेन परस्मैपदम् । ‘शीङो हट्’ ( पा. सू. ७. १. ६ ) । शीङः सार्वधातुके गुणः ॥ <sup>२०</sup>वैलस्थानम् । विलशब्दो गर्तसमानार्थः । स च गर्तः श्मशान-वचनः । अतः अयमपि श्मशानवाची । अथवा विलसंबन्धिस्थानं नागलोकः । तत्र वा अशेरन् ॥ यद्वा । ‘विल क्षेपे’ इति धातुः । घञर्थे कः । स्वार्थिकः अण् । तत्र शवाः क्षिप्यन्ते इति वैलस्थानं श्मशानम् ॥ तत्र त्वया हताः भूमिं श्मशानवत्कृत्वा सर्वत्र शेरते । तान् दहामीत्यर्थः <sup>२१</sup>॥

अ॒भिवृ॑ग्या॒ चिद॑द्रि॒वः शी॑र्षा॒ यातु॑मती॒नाम् ।

छि॒न्धि वटू॑रिणा॒ प॒दा म॒हावटू॑रिणा॒ प॒दा ॥ २ ॥

अ॒भिवृ॑ग्य । चि॒त् । अ॒द्रि॒वः । शी॑र्षा । यातु॑मती॒नाम् ।

छि॒न्धि । वटू॑रिणा । प॒दा । म॒हावटू॑रिणा । प॒दा ॥ २ ॥

<sup>१</sup>अद्रिवः <sup>२</sup>वैरिणां भक्षक । यद्वा अद्रेः मेघस्य आदत्तः इन्द्र त्वं <sup>३</sup>यातुमतीनां हिंसावतीनां सेनानाम् । यद्वा । यातनसाधनानि <sup>४</sup>आयुधानि यातूनि <sup>५</sup>तद्वतीनाम् । अथवा । यातवो रक्षांसि तद्वतीनां सेनानाम् ॥ कर्मणि षष्ठी ॥ शत्रूणां <sup>६</sup>सेनाः । <sup>७</sup>शीर्षा शीर्षाणि <sup>८</sup>अभिवृग्या <sup>९</sup>चित् अभितः प्राप्त्यैव <sup>१०</sup>छिन्धि चूर्णय <sup>११</sup>॥

१. छ-बलेन वा । २. क-ख-ज-झ-ण-व-सर्वा । ३. क्ष-ङ-ज-ट-‘प्राप्ताः’ नास्ति । ४. क्ष-झ-झ-ज-ट-‘परि’ नास्ति । ५. क्ष-ज-ट-हिंसन्तः वैलस्थानं श्मशानं परि परितः अशेरन् । यद्वा । ‘विल क्षेपे’ इति धातुः । घञर्थे कः । स्वार्थिकः अण् । तत्र शवाः क्षिप्यन्ते इति वैलस्थानं श्मशानम् । शेरतेर्व्यत्ययेन परस्मैपदम् । शीङो हट् । शीङः सार्वधातुके गुणः । विलशब्दो गर्तसमानार्थः । स च गर्तः श्मशानवचनः । अतः अयमपि श्मशानवाची । अथवा विलसंबन्धि स्थानं नरकः । तत्र वा अशेरन् इति । तत्र त्वया हता भूमिं... तान् दहामीत्यर्थः ६. क्ष-ङ-झ-ज-ट-हे अद्रिवः । ७. क्ष-ज-ज-ट-त-यातनासाधनानि । ८. क्ष-ङ-ज-ट-बहुनि । ९. झ-शत्रूणां सेनाः अभिवृग्या चित् अभितः प्राप्तव्या छिन्धि चूर्णय ।



यद्वा । तासां संबन्धीनि रथादीनि च्छिन्धि । केन साधनेनेति तदुच्यते । <sup>१</sup>वटूरिणा <sup>२</sup>पदा वेष्टनशीलेन सर्वव्यासेन त्वदीयपादेन अतिविस्तृतेनेत्यर्थः । यद्वा । वटूरिणा पदा वेष्टनशीलेन हस्तिनः<sup>३</sup> संबन्धिना पादेन ऐरावतपादेनेत्यर्थः<sup>४</sup> । न केवलेन येन केन पादेनेत्याह । <sup>५</sup>महावटूरिणा <sup>६</sup>पदा महावेष्टनवता स्वीयेन ऐरावतसंबन्धिना वा पादेन च्छिन्धि चूर्णय ॥ ‘ वट वेष्टने ’ । ‘ खजिपिण्ड्यादिभ्य ऊरोलर्चा ’ ( उ. सू. ४. ५३० ) इति ऊरप्रत्ययः । ‘ अत इनिठनौ ’ इति इनिः ॥

अवासां मघवञ्जहि शर्धो यातुमतीनाम् ।

वैलस्थानके अर्मके महावैलस्थे अर्मके ॥ ३ ॥

अव । आसां । मघवन् । जहि । शर्धोः । यातुमतीनाम् ।

वैलस्थानके । अर्मके । महावैलस्थे । अर्मके ॥ ३ ॥

हे इन्द्र <sup>१</sup>मघवन् धनवन् <sup>२</sup>आसां <sup>३</sup>यातुमतीनाम् । यातनसाधनानि<sup>२</sup> आयुधानि यातूनि तद्वतीनां यातुधानवतां वा सेनानां <sup>४</sup>शर्धोः बलम् <sup>५</sup>अव <sup>६</sup>जहि चूर्णय । तथा कृत्वा च <sup>७</sup>अर्मके कुत्सिते शर्वैः अरणीये <sup>८</sup>वैलस्थानके कुत्सिते पूर्वोक्तलक्षणे श्मशाने क्षपय इति शेषः । यद्वा । वैलस्थानके बिलसंबन्धिनि कुत्सिते स्थाने अन्धकारावृते अधोलोके स्थापयेति शेषः । ननु यत्र क्वचित् क्षुद्रे न इत्याह । <sup>९</sup>महावैलस्थे सर्वैर्गन्तव्ये महाश्मशाने नागलोके वा । पुनः कीदृशे । <sup>१०</sup>अर्मके कुत्सिते गतासुभिः अरणीये ॥

यासां तिस्रः पञ्चाशतोऽभिवृद्धैः पावपः ।

तत्सु ते मनायति तक्तु ते मनायति ॥ ४ ॥

यासां । तिस्रः । पञ्चाशतः । अभिवृद्धैः । अपावपः ।

तत् । सु । ते । मनायति । तक्तु । सु । ते । मनायति ॥ ४ ॥

हे इन्द्र <sup>१</sup>यासां पूर्वमन्त्रोक्तलक्षणानां सेनानां <sup>२</sup>तिस्रः <sup>३</sup>पञ्चाशतः त्रिगुणितपञ्चाशत्संख्यां सार्धशतम्<sup>३</sup> <sup>४</sup>अभिवृद्धैः अभिगमनैः ॥ वृद्धतिर्गतिकर्मेत्युक्तम् ॥ अभिगम्य <sup>५</sup>अपावपः नाशितवानसि । हे इन्द्र <sup>६</sup>तत् तादृशं सेनावधादिरूपं<sup>४</sup> कर्म <sup>७</sup>सु<sup>५</sup> <sup>८</sup>मनायति सुष्ठु संभावयतीत्यर्थः<sup>५</sup> । किंच हे इन्द्र <sup>९</sup>ते तव अध्यर्धशतशत्रुसेनाजयरूपं महदपि <sup>१०</sup>तक्तु इति <sup>११</sup>सु <sup>१२</sup>मनायति अस्यल्पमिदमिति सुष्ठु मन्यते ॥

पिशङ्गभृष्टिमम्भृणं पिशाचिमिन्द्र सं मृण । सर्वं रक्षो नि बर्हय ॥ ५ ॥

पिशङ्गभृष्टिम् । अम्भृणम् । पिशाचिम् । इन्द्र । सम् । मृण ।

सर्वम् । रक्षः । नि । बर्हय ॥ ५ ॥

१. क्ष-ज-ट-हस्तिनः संबन्धि ( ना ) पादेनेत्यर्थः । २. क्ष-ज-ट-यातनासाधनानि । ३. क्ष-ङ-ज-ट-अध्यर्धशतम् । ४. क्ष-ङ-ज-ट-शत्रुसेनावधादिरूपम् । ५. क्ष-ज-ट-मनायति । परुच्छेपः सर्वो लोको वा मनायति सुष्ठु संभावयति स्तौतीत्यर्थः ।

हे <sup>१</sup>इन्द्र <sup>२</sup>पिशाङ्गभृष्टिम् ईषद्वक्तवर्णम् <sup>३</sup>अम्भृणम् अतिभयंकरं शब्दायमानम् ॥ ‘अण शब्दे’ । यङ्लुगन्तात् पचाद्यवि छान्दसो भलोपश्च<sup>४</sup> ॥ यद्वा । महान्तम् अतिप्रवृद्धमित्यर्थः । अम्भृण इति महन्नाम, ‘अम्भृणः माहिनः’ ( नि. ३. ३. १६ ) इति तत्र पाठात् । उक्तविधि<sup>५</sup> <sup>६</sup>पिशाचि पिशाचविशेषं जरामित्येके । <sup>७</sup>सं <sup>८</sup>मृण सम्यग्हिंसय । न केवलं तमेकं किन्तु <sup>९</sup>सर्वं <sup>१०</sup>रक्षः रक्षण-निमित्तभूतं राक्षसादिकं <sup>११</sup>नि <sup>१२</sup>बर्हय निवृद्धय ॥ ‘वृह<sup>१३</sup> हिंसायाम्’ । चौरादिकः ॥ नामय<sup>१४</sup> । वधकर्मैतत् । ‘नितोशयति<sup>१५</sup> निबर्हयति’ ( नि. २. १९. ३० ) इति तत्रोक्तत्वात् ॥

दशरात्रस्य षष्ठेऽहनि प्रउगशस्त्रे ऐन्द्रवृत्तस्य ‘अवर्मह इन्द्र’ इत्यादिके प्रथमाद्वितीये । ‘षष्ठस्य’ इति षष्ठे सूत्रितम्—‘अवर्मह इन्द्र वृषाभिन्द्र’ ( आश्व. श्रौ. ८. १ ) इति ॥

अवर्मह इन्द्र दादृहि श्रुधी नः शुशोच हि द्यौः क्षा न भीषाँ अद्रिवो

घृणान् भीषाँ अद्रिवः ॥ शुष्मिन्तमो हि शुष्मिभिर्वधैरुग्रेभिरियसे ।

अपूरुषघ्नो अप्रतीत शूर सत्त्वभिस्त्रिससैः शूर सत्त्वभिः ॥ ६ ॥

अवः । महः । इन्द्र । ददृहि । श्रुधि । नः । शुशोच । हि ।

द्यौः । क्षाः । न । भीषा । अद्रिऽवः । घृणात् । न । भीषा । अद्रिऽवः ।

शुष्मिन्तमः । हि । शुष्मिऽभिः । वधैः । उग्रेभिः । इयसे ।

अपूरुषघ्नः । अप्रतिऽइत् । शूर । सत्त्वऽभिः । त्रिऽससैः । शूर । सत्त्वऽभिः ॥ ६ ॥

हे <sup>१</sup>इन्द्र <sup>२</sup>महः महतो मेघस्य ॥ कर्मणि षष्ठी ॥ महान्तं जलधारिणं मेघं महान्तं वृत्रं वा <sup>३</sup>अवः अवस्तात् अवाङ्मुखम् ॥ ‘पूर्वाधरा<sup>४</sup>’ इत्यादिना असिप्रत्ययोऽवादेशश्च । ‘अश्वरुधरवरित्युभयथा छन्दसि’ ( पा. सू. ८. २. ७० ) इति रेफः ॥ <sup>५</sup>ददृहि विदारय । किञ्च <sup>६</sup>नः अस्मद्वाक्यं <sup>७</sup>श्रुधि शृणु । हे <sup>८</sup>अद्रिवः । अद्रिर्मेघः । तद्वन्निन्द्र <sup>९</sup>हि यस्मात् कारणात् <sup>१०</sup>द्यौः द्युलोको देवानामाश्रयभूतः <sup>११</sup>शुशोच शोचति । वृष्टयभावेन हविराद्यभावादिति भावः । तत्र<sup>१२</sup> दृष्टान्तः<sup>१३</sup> । <sup>१४</sup>क्षाः <sup>१५</sup>न ॥ क्षेति भूनाम । क्षायन्ति निवसन्त्यस्यामिति क्षाः । ‘क्षै जै वै क्षये’ । अधिकरणे क्तिप् ॥ क्षाः न सर्व-निवासाश्रयभूमिरिव । सा यथा <sup>१६</sup>भीषा वृष्टयभावात् सस्यादिशोषभीत्या शोचति तद्वत् । लोकद्वयमपि वृष्टयभावेन शोचतीत्यर्थः । असुरपक्षं<sup>१७</sup> लोकद्वयमावृत्य प्रवर्धमानं धर्तुम् असहमाने द्यावापृथिव्यौ शोचतः इत्यर्थः । तस्माच्छुधीति पूर्वत्रान्वयः<sup>१८</sup> । भीतौ दृष्टान्तः । हे <sup>१९</sup>अद्रिवः शत्रूणां भक्षक । यद्वा । अद्रिर्वज्रः तेन तद्वत् । हे इन्द्र <sup>२०</sup>घृणात् <sup>२१</sup>भीषा <sup>२२</sup>न दीप्तात् अग्नेर्मूर्त्यन्तरात् त्वष्टुर्भीत्येव । त्वष्टुर्भीत्या पूर्वं यथा द्यावा-पृथिव्यौ शोचतः तद्वत् । अत्रेतिहासमाहुः । पूर्वं जगति महान्धकारेण<sup>२३</sup> आवृते सति देवा विचिन्त्य अग्निं प्रार्थितवन्तः । स च त्वष्टुरूपेण द्यावापृथिवीभ्यां सकाशात् तमो व्युदस्यन् उदपद्यत । तं दृष्ट्वा द्यावा-

१. क्ष-ज-ट-बलोपश्च (?) ; ङ-वर्णलोपश्च । २. ङ-उक्तविधम् । ३. ङ-बर्ह हिंसायाम् । चौरादिकः । नाशय ; क्ष-ज-ट-बर्ह...नामय । ४. ङ-निनाशयति । ५. क्ष-ङ-ज्ञ-ज-ट-किञ्च । ६. क-क्ष-ख-ङ-च-ज-ज्ञ-क्ष-ज-ट-त-व-असुरपक्षे । ७. क्ष-ङ-ज-ट-पूर्वेणान्वयः । ८. क्ष-ज-ट-महत्तान्धकारेण ।

पृथिव्यौ बिभ्यतुरिति ॥ स च ' उभे त्वष्टुर्विभ्यतुः ' ( ऋ. सं. १. ९५. ५ ) इत्यादिश्रुतितोऽवगन्तव्यः । यद्वा । वृणः केवलोऽग्निः । तस्माद्यथा बिभीतस्तद्वत् । सा च भीतिः ' अरेजेतां रोदसी ' ( ऋ. सं. १. ३१. ३ ) इत्यादिश्रुतितोऽवगन्तव्या । तादृशभीतिं वृष्टिप्रदानेन परिहरेत्यर्थः । हे इन्द्र त्वं शुष्मिभिः बलैः शुष्मिन्तमो हि अतिशयेन बलवान् खलु । अतः कारणात् उप्रेभिः उदूणैरतिक्रैः वधैः तदुपायैः सहितः त्वम् ईयसे शत्रून् मेघान् वा गच्छसि ॥ ' ईङ् गतौ ' । देवादिकत्वात् इयन् ॥ यद्वा । शुष्मिभिर्वधैरिति संबन्धः । हे शूर विक्रान्त सत्वभिः अप्रतीत अवसन्नैः रक्षःप्रभृतिभिः अप्रतिगत युद्धे शत्रुभिः अनाक्रान्तः । यद्वा । सत्वभिः प्राणिभिः असंस्कृतमनस्कैः अनधिगतः । अपुरुषघ्नः पौरुषोपेतानां यजनसमर्थानाम् अहननः त्वम् । त्रिसप्तैः सत्वभिः त्रिभिः सप्तभिर्वा सत्वभिः अनुचरैरुपेतः सन् ईयसे इत्यन्वयः ॥

प्रातःसवने ब्राह्मणाच्छंसिनः प्रस्थितयाज्यायाः पुरस्तात् ' वनोति हि ' इत्येषा प्रक्षेपणीया । तत्रैव खण्डे सूत्रितं—' वनोति हि सुन्वन्क्षयं परीणसो मो षु वो अस्मदभि तानि पौस्या ' ( आश्व. श्रौ. ८. १ ) इति ॥

वनोति हि सुन्वन्क्षयं परीणसः सुन्वानो हि ष्मा यजत्यव द्विषो

देवानामव द्विषः ॥ सुन्वान इत्तिषासति सहस्रा वाज्यवृतः ।

सुन्वानायेन्द्रो ददात्याभुवं रयिं ददात्याभुवम् ॥ ७ ॥

वनोति । हि । सुन्वन् । क्षयम् । परीणसः । सुन्वानः । हि । स्म । यजति । अव । द्विषः ।

देवानाम् । अव । द्विषः ॥ सुन्वानः । इत् । सिंसासति । सहस्रा । वाजी । अवृतः ।

सुन्वानाय । इन्द्रः । ददाति । अऽभुवम् । रयिम् । ददाति । आऽभुवम् ॥ ७ ॥

हे इन्द्र शुन्वन् त्वामुद्दिश्य अभिषवं कुर्वन् यजमानः क्षयं सर्वैर्वस्तव्यं गन्तव्यं वा गृहं वनोति हि त्वत्प्रसादात् संभजते । हिः प्रसिद्धयर्थः । किंच सुन्वानो हि सोमयागं कुर्वाणः एव परीणसः परितो नन्दान् संबद्धान् द्विषः द्वेष्टन् अव यजति नाशयति । न केवलं यागद्वेषिणः देवानां द्विषः अपि अव यजति । किंच सुन्वान इत् अभिषवोपलक्षितं यागं कुर्वाणो हे इन्द्र त्वत्प्रसादात् वाजी वाजवान् अश्वान् अवृतः परैरनाक्रान्तः सन् सहस्रा सहस्राण्यपरिमितानि गवादिधनानि सिंसासति साधयितुं संभक्तुं वा इच्छति ॥ सनेः सनि ' सनीवन्तर्थः ' इति विकल्पनात् इडभावे ' जनसनस्वनः ' इति आत्वम् ॥ केनेदं लभ्यते इति तत्राह । सुन्वानाय इन्द्रमुद्दिश्य सोमयागं कुर्वाणाय यजमानाय वा अयम् इन्द्रः आभुवं समन्ताद्भवनशीलं तथा आभुवं पुनर्भवनशीलम् अतिसमृद्धं रयिं गवादिरूपं धनं ददाति प्रयच्छति । तस्मात् सुन्वानः सिंसासतीत्यर्थः ॥ ॥ २२ ॥ ॥ १९ ॥

विशेऽनुवाके षट् सूक्तानि । तत्र 'आ त्वा जुवः' इति षट्च प्रथमं सूक्तं पारुच्छेपमात्यष्टम् । 'त्वं नो वायो' इत्यन्त्या अष्टिः चतुःषष्ट्यक्षरा । 'वायव्यं तु' इत्युच्यमानत्वात् इदमुत्तरं च वायुदेवत्वम् । अत्रानुक्रमणिका—'आ त्वा षड्वायव्यं त्वन्त्याष्टिः' इति । विनियोगो लैङ्गिकः ॥

आ त्वा जुवो ररहाणा अभि प्रयो वायो वहन्तिवह पूर्वपीतये  
सोमस्य पूर्वपीतये ॥ ऊर्ध्वा ते अनु सूनृता मनस्तिष्ठतु जानती ।  
नियुत्वता रथेना याहि दावने वायो मखस्य दावने ॥ १ ॥

आ । त्वा । जुवः । ररहाणाः । अभि । प्रयः । वायो इति । वहन्तु । इह । पूर्वपीतये ।  
सोमस्य । पूर्वपीतये ॥ ऊर्ध्वा । ते । अनु । सूनृता । मनः । तिष्ठतु । जानती ।  
नियुत्वता । रथेन । आ । याहि । दावने । वायो इति । मखस्य । दावने ॥ १ ॥

हे वायो त्वा जुवः गमनशीलाः ररहाणाः शीघ्रगामिनो बलवन्तो वा सामर्थ्यात्  
नियुत्संज्ञकाः अध्वाः ॥ 'रहि गतौ' । लिटः कानच् । छान्दसोऽनुनासिकलोपः ॥ इह अस्मिन् यज्ञे  
प्रयः चरुपुरोडाशादि हविलक्षणमन्त्रं वहन्तु प्रापयन्तु । किमर्थम् । पूर्वपीतये<sup>१</sup> पूर्ववत्पानाय । पुनः  
किमर्थम् । पूर्वपीतये इतरदेवेभ्यः पुरा पानाय ॥ मरुद्वृधादिस्वात् पूर्वपदान्तोदात्तत्वम् ॥ किंच हे  
वायो ते तव संबन्धि मनः अनु सूनृता प्रियस्त्यात्मिका स्तुतिरूपा अस्मदीया वाक्  
तिष्ठतु आश्रित्य सर्वदा वर्ततां हर्षयस्वित्यर्थः । सूनृतेति वाङ्नाम, 'सूनृता ब्रह्म'  
इति तन्नामसु उक्तत्वात् । ऊर्ध्वा उन्नता तथा जानती तव गुणान् विशेषेणावगच्छन्ती । सोमपानार्थं  
स्तुत्यर्थं च हे वायो मखस्य यज्ञस्य दावने दातव्याय हविषे तस्वीकाराय । पुनः किमर्थम् ।  
दावने अस्मभ्यमभिमतदानाय ॥ उभयत्र ददातेः कर्मणि भावे च क्रमेण औणादिको वनिः । छान्दसः  
उपधालोपः ॥ नियुत्वता रथेन नियुद्गिर्युक्तेन रथेन आ याहि आगच्छ ॥

मन्दन्तु त्वा मन्दिनो वायुविन्दवोऽसत्क्राणासः सुकृता अभिद्यवो  
गोभिः क्राणा अभिद्यवः ॥ यद्ध क्राणा इरध्वै दक्षं सचन्त ऊतयः ।

सध्रीचीना नियुतो दावने धिय उप ब्रुतव ई धियः ॥ २ ॥

मन्दन्तु । त्वा । मन्दिनः । वायो इति । इन्दवः । अस्मत् । क्राणासः । सुकृताः । अभिद्यवः ।  
गोभिः । क्राणाः । अभिद्यवः ॥ यत् । ह । क्राणाः । इरध्वै । दक्षम् । सचन्ते । ऊतयः ।  
सध्रीचीनाः । नियुतः । दावने । धियः । उप । ब्रुवते । ईम् । धियः ॥ २ ॥

हे वायो वत्वा त्वाम् अस्मत् अस्माकं संबन्धिनः इन्द्रवः क्लेदयितारः सोमाः मन्दन्तु मादयन्तु ॥ व्यस्येन परस्मैपदम् ॥ कीदृशाः सोमाः । मन्दिनः मादयितारः क्राणासः कुर्वाणाः स्वकार्यं हर्षादिकं सुकृताः अभिषवदशापवित्रशोधनग्रहणादिभिः सुष्ठु कृताः अभिषवः अभितो द्योतयन्तः गोभिः वाग्भिर्मन्त्ररूपाभिः क्राणाः क्रियमाणा हूयमानाः । यद्वा । गोभिः गन्तुभिः आहवनीयं प्रति आनेतुभिः क्राणा हूयमानाः ॥ करोतेः शानच् । छान्दसः शपो लुक् ॥ तथा अभिषवः अभिगन्तारः । हे वायो<sup>१</sup> यत् यस्मात् कारणात् । ह्रस्वः प्रसिद्धौ । दक्षम् अस्मद्यागदेशं प्रति गन्तुमुत्साहवन्तं समर्धयितारम् ई<sup>२</sup> त्वां नियुतः एतत्संज्ञकास्तवाश्वाः दावने दानाय हविः-स्वीकारनिमित्तं धियः कर्माणि उद्दिश्य सचन्ते त्वां संगच्छन्ते यागदेशं वा । किमर्थम् । इरध्यै प्रापयितुं परिचरितुं वा ॥ ‘ ईर गतौ ’ । तुमर्थे कथ्यैप्रत्ययः । ह्रस्वश्छान्दसः ॥ इरध्यतिः परिचरणकर्मा, ‘ इरध्यति विधेम ’ ( नि. ३. ५. १ ) इति तन्नामसूक्तत्वात् । कीदृशास्ताः<sup>३</sup> । क्राणाः स्वव्यापारं रथवाहनादिकं कुर्वाणाः । ‘ क्राणाः कुर्वाणाः ’ ( निरु. ४. १९ ) इति यास्कः । उतयः रक्षणवत्यः<sup>४</sup> प्रीतियुक्ता वा तथा सघ्नीचीनाः स्वया सह अञ्चन्त्यो गच्छन्त्यः ॥ ‘ सहस्य सघ्निः ’ । ‘ विभाषाञ्चोः ’ इति स्वार्थे खः । व्यस्येनान्तोदात्तः ॥ किंच धियः कर्मवन्तो बुद्धिमन्तो वा ऋत्विजो यजमाना वा उप व्रुवते उपेत्य व्रुवन्ति स्वाभिमतं विज्ञापयन्ति<sup>५</sup> वा ॥

वायुर्युङ्क्ते रोहिता वायुररुणा वायू रथे अजिरा धुरि वोळ्हवे वहिष्ठा

धुरि वोळ्हवे ॥ प्र बोधया पुरंधि जार आ ससतीमिव ।

प्र चक्षय रोदसी वासयोषसः श्रवसे वासयोषसः ॥ ३ ॥

वायुः । युङ्क्ते । रोहिता । वायुः । अरुणा । वायुः । रथे । अजिरा । धुरि । वोळ्हवे ।

वहिष्ठा । धुरि । वोळ्हवे ॥ प्र । बोधय । पुरं धिम् । जारः । आ । ससतीम् ईव ।

प्र । चक्षय । रोदसी इति । वासय । उषसः । श्रवसे । वासय । उषसः ॥ ३ ॥

अयं वायुः रोहिता रोहितवर्णावधौ धुरि धारणप्रदेशे रथस्याग्रभागे यद्वा भारवहने युङ्क्ते कचिद्योजयति । तथा कचित् अरुणा अरुणवर्णौ धुरि युङ्क्ते । तथा अजिरा अजिरौ गमनशीलौ वर्णविशेषयुक्तौ कदाचियुङ्क्ते । यद्वा । एतदुभयत्र संबध्यते । किमर्थं युङ्क्ते इति तदाह<sup>६</sup> । वोळ्हवे धुरं वोळुं भारवहनाय । किंच वहिष्ठा वहिष्ठौ अतिशयेन वोढारावधौ । वोढृशब्दात् इष्टिनि ‘ तुरिष्ठेभ्यः सु ’ इति तृलोपः । ढ्त्वादिकम् असिद्धत्वान्निवर्तते । द्विवचनस्य आकारः ॥ धुरि वोळ्हवे महज्जारं वोळुं महति भारे वोढव्ये सति । पुनः पुनर्वायुग्रहणम् अश्वयोजनवचनं च अतिशीघ्रमागच्छतीति ज्ञापनार्थम् । इदानीं प्रत्यक्षेणाह । हे वायो पुरंधि बहुप्रज्ञं सामर्थ्यात् यजमानमिति गम्यते । ‘ पुरंधिर्बहुधीः ’ ( निरु. ६. १३ ) इति यास्कः । तं प्र बोधय । रथेन शीघ्रमागत्य प्रज्ञापय हविःस्वीकारायेति भावः । तत्र दृष्टान्तः । जारः पारदारिकः वा ससतीम् उपपत्यागमनध्यानेन<sup>७</sup> ईषत् स्वपन्तीं पुरंधिमिव

१. क्ष-झ-ञ-ट-वायो त्वा । २. क्ष-झ-ञ-ञ-ट-वा । ३. क्ष-ञ-ट-कीदृशा अश्वाः ; च-त-फ-कीदृश्यस्ताः । ४. ङ-च-रक्षणवन्तः । ५. ङ-च-‘ विज्ञापयन्ति वा ’ इत्यस्यानन्तरम् ‘ ईम् अनर्थकः । पादपूरण इति पूर्वमुक्तम् ’ इत्यधिकम् । ६. ङ-तत्राह । ७. क्ष-ञ-ट-पत्यागमनध्यानेन ।

प्रकृष्टशरीरधारिणीं योषितमिव । तां यथा स्वसङ्केतेन<sup>१</sup> स प्रबोधयति तद्वत् त्वमपि कर्मव्यग्रेण<sup>२</sup>  
ईषत्स्वपन्तं यजमानं प्र बोधय । किंच तदर्थं<sup>३</sup> ऋदसी द्यावापृथिव्यौ<sup>४</sup> ऋ<sup>५</sup> चक्षय प्रकर्षेण प्रख्यापय  
प्रकाशयेत्यर्थः । तत्प्रकाशार्थम्<sup>६</sup> उपसः<sup>७</sup> वासय उषःकालानपि यथावत्स्थापय प्रभातं कुर्वित्यर्थः ।  
पुनस्तदेव प्रार्थयते ।<sup>८</sup> श्रवसे । श्रव इत्यञ्जनाम् । तव हवीरूपास्त्वीकाराय<sup>९</sup> उपसः<sup>१०</sup> वासयं ॥

तुभ्यमुषासः शुचयः परावति भद्रा वस्त्रा तन्वते दंसु रश्मिषु चित्रा

नव्येषु रश्मिषु ॥ तुभ्यं धेनुः सबर्दुघा विश्वा वसूनि दोहते ।

अजनयो मरुतो वक्षणाभ्यो दिव आ वक्षणाभ्यः ॥ ४ ॥

तुभ्यम् । उपसः । शुचयः । परावति । भद्रा । वस्त्रा । तन्वते । दंसु । रश्मिषु ।

चित्रा । नव्येषु । रश्मिषु ॥ तुभ्यम् । धेनुः । सबर्दुघा । विश्वा । वसूनि । दोहते ।

अजनयः । मरुतः । वक्षणाभ्यः । दिवः । आ । वक्षणाभ्यः ॥ ४ ॥

हे वायो<sup>१</sup> तुभ्यं त्वदर्थम्<sup>२</sup> उपासः<sup>३</sup> उपसः पूर्वोक्तरीत्या त्वया प्रकाशिताः<sup>४</sup> शुचयः शुद्धा  
दीप्ता वा परावति अत्यन्तदूरदेशे अन्तरिक्षे<sup>५</sup> दंसु दंसेषु कर्मवत्सु<sup>६</sup> यद्वा । गृहनामैतत् ॥ अन्त्यलोप-  
श्छान्दसः ॥ गृहवत्<sup>७</sup> आच्छादकेषु । रश्मिषु स्वकीयेषु तैः<sup>८</sup> भद्रा भन्दनीयानि<sup>९</sup> कल्याणानि<sup>१०</sup> वस्त्रा  
आच्छादनयोग्यानि वस्त्राणि<sup>११</sup> तन्वते विस्तारयन्ति । यद्वा । उपसो दंसु यागगृहेषु देवयजनेषु<sup>१२</sup>  
रश्मिषु होमाय<sup>१३</sup> प्रदीप्ताग्निज्वालावत्सु आगताय तुभ्यं भद्रा वस्त्रा तन्वते अग्निज्वाला एव वस्त्राणि  
विस्तारयन्तीत्यर्थः । उषःकाले अग्नीनां प्रज्वाल्यमानत्वात् ता एव वस्त्राणीत्युपचर्यते<sup>१४</sup> । ननु केवलं  
साधारणानि वस्त्राणि नेत्याह । नव्येषु नूतनेषु स्तूयमानेषु ॥ ‘ णु स्तुतौ ’ । अचो यत् । ‘ वान्तो  
यि प्रत्यये ’ इति अवादक्षः । ‘ यतोऽनावः ’ इत्याद्युदात्तत्वम् ॥ रश्मिषु चित्राणि<sup>१५</sup> नानावर्ण-  
युक्तानि आश्चर्यभूतानि<sup>१६</sup> तन्वते । उषःकाले रश्मीनां नानावर्णत्वादिति भावः । अग्निद्वारेति पक्षे ज्वालानां  
कालीकरालीत्यादिरूपेण नानावर्णत्वाच्चित्रत्वम् ॥ किंच हे वायो<sup>१७</sup> तुभ्यं त्वदर्थं त्वद्यागार्थमेव<sup>१८</sup> धेनुः  
घृतादिना प्रीणयित्री गौः । जातावेकवचनम् । सबर्दुघा । सबरिति अमृतनाम । तस्य दोघ्री ॥  
‘ दुहः कव्यश्च ’ इति कप् ॥ सती<sup>१९</sup> विश्वा<sup>२०</sup> वसूनि सर्वाणि धनानि आज्यादिरूपाणि<sup>२१</sup> दोहते स्वयमेव  
दुग्धे<sup>२२</sup> प्रीणयतीत्यर्थः ॥ कर्मकर्तरि ‘ न दुहस्नुनमाम् ’ ( पा. सू. ३. १. ८९ ) इति यगभावः ।  
छान्दसः षापो लुगभावः ॥ कस्तत्र<sup>२३</sup> विशेषः इति चेत् उच्यते । हे वायो<sup>२४</sup> दिवः दीप्तादन्तरिक्षात्<sup>२५</sup> मरुतः  
एतन्नामकान् मेवं विश्वा<sup>२६</sup> वृष्टयुत्पादकान् त्वदंशभूतान् देवान्<sup>२७</sup> अजनयः जनयसि उत्पादयसि ।  
किमर्थमिति तदुच्यते । वक्षणाभ्यः प्रवहणशीलाभ्यः अञ्जयो वृष्टिलक्षणाभ्यः । तथा<sup>२८</sup> वक्षणाभ्यः ।  
नदीनामैतत्, ‘ वक्षणाः रुजानाः ’ ( नि. १. १३. ९ ) इति तन्नामसु पाठात् । तासामर्थाय ॥

१. क्ष-ज-ट-सङ्केतेन । २. ड-कर्मश्रमेण । ३. ड-कर्मसु । ४. क्ष-ज-ट-गृहवदेव ।  
५. क्ष-ड-ज-ट-भजनीयानि । ६. ड-देवयजनदेशेषु हे वायो; क्ष-ज-ट-देवयजनदेशेषु रश्मिषु होमाय ।  
७. क्ष-ड-ज-ट-वक्षणाणीत्युपचर्यन्ते । ८. ड-चित्रा चित्राणि । ९. ड-तादृशी सती । १०. क्ष-ड-ट-  
दोघि । ११. क्ष-ड-ज-ट-कस्तव । १२. क्ष-ड-ज-ट-विदीर्य ।

तुभ्यं शुक्रासः शुचयस्तुरण्यवो मदेषूग्रा इषणन्त भुर्वण्युपामिषन्त भुर्वणि ।

त्वां त्सारी दसमानो भर्गमीडे तक्कवीये ।

त्वं विश्वस्माद्भुवनात्पासि धर्मणासुर्यात्पासि धर्मणा ॥ ५ ॥

तुभ्यम् । शुक्रासः । शुचयः । तुरण्यवः । मदेषु । उग्राः । इषणन्त । भुर्वणि । अपाम् ।

इषन्त । भुर्वणि ॥ त्वाम् । त्सारी । दसमानः । भर्गम् । ईडे । तक्कवीये ।

त्वम् । विश्वस्मात् । भुवनात् । पासि । धर्मणा । असुर्यात् । पासि । धर्मणा ॥ ५ ॥

हे वायो <sup>१</sup>तुभ्यं त्वदर्थं <sup>२</sup>शुक्रासः दीसाः <sup>३</sup>शुचयः शुद्धाः । सोमस्य पातारोऽत्यन्तं शुद्धा भवन्ति । किमु वक्तव्यं तेषां शुद्धत्वे । <sup>४</sup>तुरण्यवः त्वरणयुक्ताः त्वां प्राप्तुं <sup>५</sup>उग्राः उद्गूर्णतेजसः सोमाः <sup>६</sup>मदेषु तव मदेषु निमित्तभूतेषु <sup>७</sup>भुर्वणि भरणवति यागे <sup>८</sup>इषणन्त आहवनीयं प्रति गच्छन्ति इच्छन्ति वा ॥ व्यत्ययेन आत्मनेपदम् <sup>९</sup>। शश्वमौ द्वौ विकरणौ <sup>१०</sup>॥ किंच <sup>११</sup>अपां <sup>१२</sup>भुर्वणि मेघे <sup>१३</sup>इषन्त उदक-  
मिच्छन्ति उत्पादयितुम् । अग्नौ हूयमानस्य <sup>१४</sup>आहुतेरादित्यद्वारा वृष्टयुत्पादकत्वात् । यद्वा । यजमानाः त्वामुद्दिश्य आजुह्वाना अपां वर्षणम् इषन्त इच्छन्ति । किंच हे वायो <sup>१५</sup>भर्गं भजनीयं <sup>१६</sup>त्वां <sup>१७</sup>त्सारी त्सरणवान् अत्यन्तभीतः <sup>१८</sup>दसमानः उपक्षीणो यज्ञविघातकैः पयोव्रतादिनियमैर्वा यजमानः <sup>१९</sup>तक्कवीये तत्कराणां यज्ञविघातिनाम् अन्यत्र गमनाय <sup>२०</sup>ईडे स्तौति ॥ ‘ईड स्तुतौ’ । अदादित्वात् शपो लुक् ॥ यतः <sup>२१</sup>त्वं <sup>२२</sup>विश्वस्माद्भुवनात् सर्वस्माल्लोकात् भूतजाताद्वा लोकत्रयसंबन्धिनो भयात् <sup>२३</sup>धर्मणा अस्मदीयहविषां धारणेन <sup>२४</sup>पासि पालयसि । किंच <sup>२५</sup>असुर्यात् असुरसंबन्धिनो भयात् विशेषेण <sup>२६</sup>पासि <sup>२७</sup>धर्मणा अस्मद्वारणेन <sup>२८</sup>पोषणेन वा युक्तः सन् । यत एवं करोपि अतः स्तौमीत्यर्थः ॥

त्वं नो वायवेषामपूर्व्यः सोमानां प्रथमः पीतिमर्हसि सुतानां पीतिमर्हसि ।

उतो विहुत्सतीनां विशां ववर्जुषीणाम् ।

विश्वा इत्ते धेनवो दुह आशिरं घृतं दुहत आशिरम् ॥ ६ ॥

त्वम् । नः । वायो इति । एषाम् । अपूर्व्यः । सोमानाम् । प्रथमः । पीतिम् । अर्हसि ।

सुतानाम् । पीतिम् । अर्हसि ॥ उतो इति । विहुत्सतीनाम् । विशाम् । ववर्जुषीणाम् ।

विश्वाः । इत् । ते । धेनवः । दुहे । आशिरम् । घृतम् । दुहते । आशिरम् ॥ ६ ॥

१. ङ-आत्मनेपदम् । इष गतौ । श्रा विकरणः । २. ङ-हूयमानायाः । ३. ङ-अस्मान् धारयन् ।  
क्र. १०७



हे वायो वषम् अपूर्वः । न विद्यते पूर्वं यस्मात् तत्पानमपूर्वम्<sup>१</sup> । तदहर्हतीत्यपूर्वः । तादृशः अत एव प्रथमः इतरदेवेभ्यः पूर्वभूतः<sup>२</sup> सन् सोमानां<sup>३</sup> पीतिं पानम् अर्हसि प्राप्नोषि<sup>४</sup> । सुतानाम्<sup>५</sup> अभिषवकृतानां सोमानां पीतिं पानम् अर्हसि<sup>५</sup> । यत्र यत्र अभिषवोऽस्ति तत्र सर्वत्र नियमेन पिबसीत्यर्थः । पूर्वं प्राथम्याभिप्रायेण इदानीं तु सर्वत्र सोमवति यागे अस्य पानमस्तीति ज्ञापयितुं पृथगभिधानम् । न केवलं सोमपानमात्रम् उतो अपि तु विदुष्मतीनां विशेषेण होमवतीनामाह्वानवतीनां वा ॥ जुहोतेः संपदादिलक्षणो भावे क्तिप् । ततो मतुब्डीपी ॥ ववर्जुषीणाम् अनभिमतपापं वर्जयन्तीनाम् ॥ वर्जयतेर्लिटः कसुडीप्संप्रसारणत्वानि ॥ विशाम् ऋत्विग्यजमानरूपाणां प्रजानां<sup>६</sup> संबन्धि<sup>६</sup> हविः स्वीकरोषीति शेषः । यद्वा । तेषां यष्टूणां विश्वाः इत् धेनवः सर्वा अपि गावः एते त्वदर्थम् आशिरम् आश्रयणद्रव्यं क्षीरं दुहे दुहन्ति स्वयमेव ॥ कर्मकर्तरि ' न दुहन्तुनमाम्<sup>७</sup> ' इति यगभावः । ' लोपस्त आत्मनेपदेषु ' इति तलोपः । ' बहुलं छन्दसि ' इति रट् ॥ तथा आशिरं घृतम् उपस्तरणाभिघारणाद्याश्रयणाय<sup>८</sup> योग्यं<sup>९</sup> करणं<sup>८</sup> द्रव्यं<sup>९</sup> दुहते ॥ ॥ २३ ॥

' स्तीर्णं बर्हिः ' इति नवर्चं सूक्तं<sup>१०</sup> पारुच्छेपमात्यष्टं पूर्वत्र तुशब्दात् वायुदेवत्यम् । ' आ वां रथः ' इत्यादि ऋक्पञ्चकमेन्द्रम् । सप्तम्यष्टम्यौ अष्टौ । अत्रानुक्रमणिका—' स्तीर्णं नव चतुर्थ्याद्याः पञ्चैन्द्रश्चोपान्त्ये अष्टौ ' इति ॥ सूक्तस्य विशेषविनियोगो लैङ्गिकः । दशरात्रस्य षष्टेऽहनि प्रउगशस्त्रे आद्यौ तृचौ प्राकृतयोः वायव्यैन्द्रवायव्ययोः<sup>१०</sup> स्थाने<sup>१०</sup> विनियुक्तौ । ' षष्टस्य प्रातःसवने ' इति खण्डे सूत्रितं—' स्तीर्णं बर्हिरिति तृचौ ' ( आश्र. श्रौ. ८. १ ) इति ॥

स्तीर्णं बर्हिरुप नो याहि वीतये सहस्रेण नियुता नियुत्वते

श्रुतिनीभिर्नियुत्वते । तुभ्यं हि पूर्वपीतये देवा देवाय येमिरे ।

प्र ते सुतासो मधुमन्तो अस्थिरन्मदाय क्रत्वे अस्थिरन् ॥ १ ॥

स्तीर्णम् । बर्हिः । उप । नः । याहि । वीतये । सहस्रेण । नियुता । नियुत्वते ।

श्रुतिनीभिः । नियुत्वते ॥ तुभ्यम् । हि । पूर्वपीतये । देवाः । देवाय । येमिरे ।

प्र । ते । सुतासः । मधुमन्तः । अस्थिरन् । मदाय । क्रत्वे । अस्थिरन् ॥ १ ॥

हे वायो वनः अस्मद्यज्ञार्थं स्तीर्णम् आस्तुतं बर्हिः अभिलक्ष्य उप याहि आगच्छ । किमर्थम् । वीतये हविषां भक्षणाय । केन साधनेनेति तदुच्यते । सहस्रेण सहस्रसंख्याकेन नियुता । जातावेकवच-

१. ङ-तदपूर्वम् ; क्ष-ज-ट-तस्मादपूर्वः । २. क्ष-ङ-ज-ट-पूर्वमाहूतः । ३. ख-च-फ-एषां सोमानाम् । ४. क्ष-ङ-ज-ट-' प्राप्नोषि ' इत्यस्यानन्तरं ' पातुं योग्यो भवसि । ऐन्द्रवायवे गृहे ( क्ष-ज-ट-' गृहे ' नास्ति । ) द्विदेवस्ये गृहेऽपि प्रथमम् एकवारं त्वदर्थं गृह्यमाणत्वात् हूयमानात्वाच्चेति भावः ' इत्यधिकम् । ५. क्ष-ङ-ज-ट-किंच सुतानां अभिषुतानां पीतिम् अर्हसि प्राप्नोषि । ६. ख-फ-प्रजानां नः अस्माकं संबन्धि । ७. क्ष-ङ-ज-ट-' आश्रयणयोग्यम् । ८. क्ष-ङ-ज-ट-क्षरणद्रव्यम् । ९. ङ-व-झ-द्वितीयं सूक्तम् । १०. क्ष-ङ-ज-ट-वायव्यैन्द्रवायव्यस्थाने ।

नम् ॥ नियुत इति वायोरश्वानां नामधेयं, 'नियुतो वायोः' (नि. १. १५. १०) इति निरुक्तत्वात्<sup>१</sup> । तथा ऽशतिनीभिः शतसंख्योपेताभिः नियुद्धिः आगच्छेति शेषः । यद्वा । सहस्रेण नियुता शतिनीभिश्च नियुद्धिः ऽनियुत्वते तद्वत्ते देवाय हविर्दीयते इति शेषः । यद्वा । तुभ्यमित्यनेन संबन्धः । उक्तसंख्याकाभिर्नियुद्धिः तद्वत्ते ऽदेवाय द्योतमानाय ऽतुभ्यम् ॥ 'डयि च' (पा. सू. ६. १. २१२) इति आद्युदात्तत्वम् ॥ ऽपूर्वपीतये इतरदेवेभ्यः पूर्वं पानाय ऽदेवाः ऽयेमिरे यमितवन्तः । यद्वा । स्तोतारः ऋत्विजो देवाय तुभ्यं येमिरे । आहवनीयं प्रति सोमं नियमितवन्तः । 'अग्रं पिबा मधूनां सुतं वायो' (ऋ. सं. ४. ४६. १) इत्यादिमन्त्रान्तरप्रसिद्धिद्योतनार्थो हिशब्दः । किंच एते<sup>२</sup> त्वदर्थं ऽसुतासः अभिषुताः<sup>३</sup> ऽमधुमन्तः माधुर्योपेताः<sup>४</sup> सोमाः ऽमदाय तव मोदाय ऽअस्थिरन् तिष्ठन्ति । किंच ऽऋत्वे कर्मणे तत्सिद्धयर्थम् ऽअस्थिरन् । ऋत्विग्भिः धृताः<sup>५</sup> तिष्ठन्ति । अतः त्वं पिबेति शेषः ॥ तिष्ठतेऽछान्दसे लुङि व्यत्ययेन झस्य रन् । 'स्थाध्वोरिच्च' इति सिचः कित्त्वं धातोः इत्वं च । 'ह्रस्वादङ्गात्' इति सिचोलोपः ॥

तुभ्यायं सोमः परिपूतो अद्रिभिः स्पर्हा वसानः परि कोशमर्षति शुक्रा

वसानो अर्षति ॥ तवायं भाग आयुषु सोमो देवेषु हूयते ।

वह वायो नियुतो याह्यस्मयुर्जुषाणो याह्यस्मयुः ॥ २ ॥

तुभ्यं । अयम् । सोमः । परिपूतः । अद्रिभिः । स्पर्हा । वसानः । परि । कोशम् । अर्षति ।

शुक्रा । वसानः । अर्षति ॥ तव । अयम् । भागः । आयुषु । सोमः । देवेषु । हूयते ।

वह । वायो इति । निऽयुतः । याहि । अस्मऽयुः । जुषाणः । याहि । अस्मऽयुः ॥ २ ॥

हे वायो ऽतुभ्य तुभ्यं त्वदर्थम् ॥ 'सुपां सुलक्' इति चतुर्थ्या लक् ॥ ऽअयं ऽसोमः हूयमानः ऽकोशं कोशस्थानीयं ग्रहम् ऽअर्षति गच्छति प्राप्नोति । कीदृशः सोमः । ऽअद्रिभिः ऽपरिपूतः अभिषवसाधनैः अपगतर्जोषत्वेन शोधितः । यद्वा । अद्रिभिरभिषुतो दशापवित्रशोधनेन ग्रहणेन वा शोधितः । तथा ऽस्पर्हा स्पृहणीयानि तेजांसि ऽवसानः पिधानः । किंच ऽशुक्रा निर्मलानि दीप्तानि वा तेजांसि ऽवसानः सोमः ऽअर्षति त्वां प्राप्नोति ॥ 'ऋषी गतौ' । व्यत्ययेन शप् । हे वायो ऽआयुषु मनुष्येषु यष्टव्यत्वेन स्थितः ऽभागः भजनीयः ऽसोमः ऽतव त्वदर्थं ऽदेवेषु मध्ये हूयते । सत्स्वपि इतरेषु देवेषु यतः सोमस्तव भागः अतः प्रथमं तुभ्यं हूयते इत्यर्थः । किंच हे वायो एवं तं<sup>६</sup> सोमम् ऽअस्मयुः अस्माभिः तद्वा ॥ मत्वर्यायो युः ॥ त्वं ऽनियुतः वह नियुत्संज्ञकानश्चान् वाहनाय प्रापय । ततः परं याहि दिवं प्रति गच्छ । तथा कुर्वन् ऽअस्मयुः अस्माभिर्युक्तः सन् अस्माननुगृह्णन् अस्मान् कामयमानो वा ॥ क्वचि छान्दसेऽन्त्यलोपे 'क्याच्छन्दसि' इति उः ॥ ऽजुषाणः प्रीयमाणः याहि गच्छ ॥

१. क-ज-झ-ण-व-निरुक्ते उक्तत्वात् । २. ड-ते सुताः अभिषुताः । ३. ड-मधुनोपेताः । ४. ड-वर्धिताः । ५. ड-झ-झ-अर्षति गच्छति । ६. क्ष-ज-ट-हुतम्

आ नो न्मिदुः श्रुतिनीभिर्ध्वरं सहस्रिणीभिरुप याहि वीतये वायो

हव्यानि वीतये । तवायं भाग ऋत्विग्यः सरश्मिः सूर्ये सचा ।

अध्वर्युभिर्भरमाणा अयंसत वायो शुक्रा अयंसत ॥ ३ ॥

आ । नः । न्मिदुःश्रुतिनीभिः । अध्वरम् । सहस्रिणीभिः । उप । याहि । वीतये । वायो इति । हव्यानि । वीतये ॥ तव । अयम् । भागः । ऋत्विग्यः । सरश्मिः । सूर्ये । सचा । अध्वर्युभिः । भरमाणाः । अयंसत । वायो इति । शुक्राः । अयंसत ॥ ३ ॥

हे वायो त्वं नः अध्वरम् अस्मत्संबन्धिनं यज्ञं श्रुतिनीभिः न्मिदुः सहस्रिणीभिः च ताभिस्त्वदीयैरश्वैः नः अस्मद्यज्ञम् उप याहि उपागच्छ । किमर्थम् । वीतये त्वदभिमत-  
कामाय तत्पूर्तये । आगत्य च हव्यानि वीतये सोमादिहविर्भक्षणाय । अध्वरं हव्यानि च उपलक्ष्य  
तेषामेव भक्षणाय शतसहस्रैरश्वैः अतिशीघ्रमागच्छेत्यर्थः । किंच अयं तव भागः भजनीयः सोमः  
ऋत्विग्यः प्राप्तकालः प्रदानावसरं प्राप्तः । ऋतुशब्देन प्रदानकालो लक्ष्यते । ‘ छन्दसि घस् ’ ( पा.  
सू. ५. १. १०६ ), ‘ सिति च ’ ( पा. सू. १. ४. १६ ) इति पदसंज्ञया भसंज्ञाया बाधात् ओर्गुणाभावे  
यण् ॥ किंच सोमः<sup>१</sup> सूर्ये उदिते सति तस्य रश्मिभिः सचा<sup>२</sup> सह सरश्मिः<sup>३</sup> भवति समानदीप्तिर्भवति ।  
यद्वा । तैः सहितो भवति । यतः सूर्ये उदिते सति<sup>३</sup> रश्मिः<sup>३</sup> भवति अतः प्राप्तकालः<sup>४</sup> इत्यर्थः । किंच सोमाः  
अध्वर्युभिः चमसाध्वर्युभिः । तेषां दशत्वाद्वहुवचनम् । तैः भरमाणाः भ्रियमाणाः अयंसत  
नियता अभवन् । किंच हे वायो ते सोमाः शुक्राः अयंसत अत्यन्तदीप्ताः उद्यताः । अतः तेषां  
भक्षणाय आयाहीत्यर्थः ॥

आ वां रथो न्मिदुःश्रुतिनीभिरुप याहि वीतये वायो

हव्यानि वीतये ॥ पिबतं मध्वो अन्धसः पूर्वपेयं हि वां हितम् ।

वायुवा चन्द्रेण राधसा गतमिन्द्रश्च राधसा गतम् ॥ ४ ॥

आ । वाम् । रथः । न्मिदुःश्रुतिनीभिः । उप । याहि । वीतये । वायो इति । हव्यानि । वीतये ॥ पिबतम् । मध्वः । अन्धसः । पूर्वपेयम् । हि । वाम् । हितम् । वायो इति । आ । चन्द्रेण । राधसा । आ । गतम् । इन्द्रः । च । राधसा । आ । गतम् ॥ ४ ॥

केवलं वायुं स्तुत्वा व्यासक्ततया इन्द्रवायू स्तौति । हे वायो त्वामिन्द्रं च वां युष्मान् रथः  
युवयोः संबन्धी रथः न्मिदुःश्रुतिनीभिरुप याहि वीतये वायो शुक्रा अयंसत अत्यन्तदीप्ताः उद्यताः । अतः तेषां  
भक्षणाय आयाहीत्यर्थः ॥

१. क्ष-ङ-अ-ट-स च सोमः । २. ङ-सहस्ररश्मिः । ३. ङ-स-सरश्मिः । ४. क्ष-अ-ट-प्राप्तकालम् ।  
५. क्ष-ङ-अ-ट-अवसे ।

वहेल्लेति अडागमः । 'सिन्धुलम्' इति सिप् ॥ यद्यपि नियुतो वायोरेव रथस्योचिताः तथापि व्यासकदेवतात्वात् सहैवागमनात् इन्द्रार्थमपि वहन्ति<sup>१</sup> । किमर्थम् । ऽवसे गमनाय रक्षणाय वा । पुनश्च किमर्थम् । ऽप्रयांसि अन्नानि सोमलक्षणानि ऽसुधितानि सुष्ठु गृहीतानि ऽवीतये तेषां भक्षणाय । तथा ऽह्व्यानि ऽवीतये इतरेषां सबनीयपुरोडाशादीनां खादनाय ॥ वेतेः क्तिन् । 'मन्त्रे वृष' इत्यादिना तस्योदात्तत्वम् ॥ किंच ऽमध्वः मधुररसस्य ऽअन्धसः अन्नस्य सोमरूपस्य ॥ कर्मणि षष्ठी ॥ मधुरं सोमं ऽपिबतम् । यतः ऽपूर्वपेयम् इतरदेवेभ्यः पूर्वपानं ऽवां युवयोः ऽहितम् ॥ पातेः 'अचो यत्' इति यत् । 'ईद्यति' इति ईकारः ॥ अभिमतम् । अतः प्रथमं पिबतमित्यर्थः । यद्यपि इन्द्रादपि वायोः पूर्वपानं 'त्वं हि पूर्वपा असि' ( ऋ. सं. ४. ४६. १ ), 'देव दधिषे पूर्वपेयम्' ( ऋ. सं. ७. ९२. १ ) इत्यादिषु सर्वत्र प्रसिद्धं तथापि इन्द्रस्य इतरदेवेभ्यः पूर्वं वायुना सह पानं च इन्द्रतुरीयार्थ-वादनब्राह्मणे<sup>२</sup> 'देवा वै सोमस्य राज्ञोऽग्रपेयै न समपादयन्' ( ऐ. ब्रा. २. २५ ) इत्यत्र प्रतिपादितम् । किंच आगमनसमये हे ऽवायो त्वम् ऽइन्द्रश्च ऽचन्द्रेण अस्मदाह्लादकेन हिरण्येन ऽराधसा गवादिरूपेण धनेन च सह ऽआ ऽगतम् आगच्छतम् । ऽराधसा रत्नेन धनेन सह ऽआ ऽगतम् ॥ गमेल्लेति छान्दसः शपो लुक् । 'अनुदात्तोपदेश' इति अनुनासिकलोपः । लुङि च 'मन्त्रे वस' इति च्लेर्लुक् ॥

आ वां धियो ववृत्युरध्वराँ उपेममिन्दुँ मर्मृजन्त वाजिनमाशुमत्यं न

वाजिनम् ॥ तेषां पिबतमस्मयू आ नो गन्तमिहोत्या ।

इन्द्रवायू सुतानामद्रिभिर्भुवं मदाय वाजदा युवम् ॥ ५ ॥

आ । वाम् । धियः । ववृत्युः । अध्वरान् । उप । इमम् । इन्दुम् । मर्मृजन्त । वाजिनम् ।

आशुम् । अत्यम् । न । वाजिनम् ॥ तेषाम् । पिबतम् । अस्मयू इत्यस्मयू । आ । नः । गन्तम् ।

इह । ऊत्या ॥ इन्द्रवायू इति । सुतानाम् । अद्रिभिः । युवम् । मदाय । वाजदा । युवम् ॥ ५ ॥

हे इन्द्रवायू ऽवां युवां<sup>३</sup> ऽधियः कर्माणि स्तोत्रादिलक्षणानि ऽअध्वरान् ऽउप अस्मदीयान् यज्ञान् लक्ष्मीकृत्य ऽववृत्युः अतिशयेन वर्तयन्ति प्रवर्तयन्ति । किंच युष्मदर्थं ऽवाजिनं ग्रहणाय द्रोण-कलशात् ग्रहान् प्रति गमनवन्तम् आमिक्षावन्तं वा ऽइममिन्दुं पुरतो वर्तमानं सोमं ऽमर्मृजन्त अध्वर्यवो दशापवित्रेण संमार्जयन्ति<sup>४</sup> । मार्जने दृष्टान्तः । ऽआशुम् अतिशीघ्रगामिनम् ऽअत्यं ऽन सततं गन्तारं ऽवाजिनं वेजनवन्तमश्वमिव । तं यथा स्वेदाद्यपनयनेन संमार्जयन्ति तद्वत् । किंच हे ऽइन्द्रवायू ऽतेषाम् अध्वर्युणां संबन्धिनः शोधितान् सोमान् ऽपिबतं पानं कुरुतम् । तदर्थं ऽनः अस्माकं यज्ञं प्रति ऽइह इदानीम् ऽऊत्या अस्मद्रक्षणेन सह ऽआ ऽगन्तम् आगच्छतम् । किंच हे इन्द्रवायू ऽअस्मयू अस्म-द्यज्ञमिच्छन्तौ ऽयुवं युवाम् ऽअद्रिभिः ग्रावभिः ऽसुतानाम् अभिषुतानाम् ॥ पूर्ववत्कर्मणि षष्ठी ॥ तान् पिबतमिति शेषः । किमर्थम् । ऽमदाय तृप्तये मोदाय वा । यतः ऽयुवं युवां ऽवाजदा वाजस्यान्नस्य दातारौ अतः पिबतमित्यन्वयः ॥ ॥ २४ ॥

१. ड-वहनम् । २. क्ष-ज-ट-इन्द्रतुरीयार्थवाद्ब्राह्मणे । ३. क्ष-ज-ट-युवयोः । ४. क्ष-ड-ज-ट-संमार्जयन्ति । मृजेर्यङ्लुगन्तात् व्यत्ययेनात्मनेपदम् ।

इमे वां सोमा अप्स्वा सुता इहाध्वर्युभिर्भरमाणा अयंसत वायो

शुक्रा अयंसत ॥ एते वामभ्यसृक्षत तिरः पवित्रमाशवः ।

युवायवोऽति रोमाण्यव्यया सोमासो अत्यव्यया ॥ ६ ॥

इमे । वाम् । सोमाः । अप्सु । आ । सुताः । इह । अध्वर्युभिः । भरमाणाः । अयंसत

वायो इति । शुक्राः । अयंसत ॥ एते । वाम् । अभि । असृक्षत । तिरः । पवित्रम् । आशवः ।

युवाऽयवः । अति । रोमाणि । अव्यया । सोमासः । अति । अव्यया ॥ ६ ॥

हे वायो वां युवयोः तव च इन्द्रस्य च स्वभूताः इमे सोमाः अप्सु अस्मदीयेषु कर्मसु ॥ 'ऊडिद्रम्' इत्यादिना विभक्तेरुदात्तत्वम् ॥ इह अस्मिन् अभिषवस्थाने सुताः अध्वर्युभिः भरमाणाः तैश्चियमाणाः गृहीता होतु वा हियमाणाः ॥ कर्मणि कर्तृप्रत्ययः सन्तः आ अयंसत आगच्छन्त युवयोर्नियता भवन्ति । किंच त एव सोमाः शुक्राः शुभ्रा दीप्ताः अयंसत नियता भवन्ति । किंच एते आशवः व्यापकाः सोमाः वां युवां ग्रीणथितुमिति शेषः । तिरः पवित्रं तिर्यग्भूतं सोमान्तर्धायकं वा ऊर्णामयं पवित्रम् अभ्यसृक्षत अभिलक्ष्य असृज्यन्त सृष्टा भवन्ति ॥ सृजेः कर्मणि लुङि 'लुङ्सिचावाष्मनेपदेषु' इति सिचः कित्वात् गुणाभावः अमागमाभावश्च ॥ किंच युवायवः युवां कामयमानाः सोमासः सोमाः अव्यया अव्ययानि अच्छिन्नानि रोमाणि पवित्रसंबन्धीनि अविरोमाणि । यद्वा । अव्यया अविमयानि ॥ मकारो लुप्यते ॥ तादृशानि रोमाणि अति अतिक्रम्य पात्रात् गच्छन्तीति शेषः । पुनस्त एव विशेष्यन्ते । अति अतिशयेन अव्यया व्ययरहिताः सोमासः सोमाः असृक्षतेति शेषः ॥

अति वायो ससतो याहि शश्वतो यत्र ग्रावा वदति तत्र गच्छतम्

गृहमिन्द्रश्च गच्छतम् ॥ वि सूनृता ददृशे रीर्यते घृतमा पूर्णया

नियुता याथो अध्वरमिन्द्रश्च याथो अध्वरम् ॥ ७ ॥

अति । वायो इति । ससतः । याहि । शश्वतः । यत्र । ग्रावा । वदति । तत्र । गच्छतम् ।

गृहम् । इन्द्रः । च । गच्छतम् ॥ वि । सूनृता । ददृशे । रीर्यते । घृतम् । आ । पूर्णया ।

नियुता । याथः । अध्वरम् । इन्द्रः । च । याथः । अध्वरम् ॥ ७ ॥

हे वायो त्वं ससतः आलस्यादिना निद्रां कुर्वतः शश्वतः बहून् यजमानान् । शश्वदिति बहुनाम, 'शश्वत् विश्वम्' ( नि. ३. १. ५ ) इति तन्नामसु पाठात् । अति अतिक्रम्य उपेक्ष्य अस्मद्यज्ञं

१. ड-अस्मिन् यज्ञे । २. क्ष-ङ-ञ-ट-सुताः अभिषुताः । ३. क्ष-ञ-ट- 'तैश्चियमाणाः' नास्ति । ४. क्ष-ञ-ट-त्रियमाणाः । ५. क्ष-ञ-ट-पातृन् । ६. क्ष-ञ-ञ-ट-ससतः स्वपतः ।

याहि गच्छ । <sup>१</sup>इन्द्रश्च तथा करोतु । कं देशमिति तमाह । यत्र<sup>१</sup> प्रावा<sup>२</sup> वदति यस्मिन्देशे अभिषवार्थः<sup>३</sup> पाषाणध्वनिः श्रूयते तत्र गच्छतं तं देशं प्रति आगच्छतम् । गृहं<sup>३</sup> यज्ञगृहं गच्छतम्<sup>३</sup> । पुनः स्थानमेव विशेष्यते । स्मृता प्रियतथ्यात्मिका स्तुतिरूपा वाक् यत्र वि ददशे विशेषेण दृश्यते श्रूयते इत्यर्थः । तत्र गच्छतम् । यत्र च वृत्तम् अस्थन्तदीप्तमाज्यं होमार्थं गृहीतं वरीयते गच्छति आहवनीयं प्रति नीयते ॥ 'रीङ् स्वप्ने' । दिवादित्वात् इयन् ॥ तत्र गच्छतम् । गमनप्रकारः एव विशेष्यते । पूर्णया संपूर्णया पुष्टाङ्गया नियुता ॥ जातावेकवचनम् ॥ नियुजात्या अध्वरम् अस्मदीयं यज्ञम्<sup>४</sup> आ याथः आभिमुख्येन प्रायाथः<sup>५</sup> । किंच हे वायो त्वम् इन्द्रश्च युवाम् अध्वरम् अस्मदीयं यागम्<sup>६</sup> आ याथः<sup>६</sup> सहैवागच्छतम् । तथा अस्माभिरपि सहैव गच्छतमित्यर्थः ॥

अत्राह तद्वहेथे मध्व आहुतिं यमश्चत्थमुपतिष्ठन्त जायवोऽस्मे ते

सन्तु जायवः ॥ साकं गावः सुवते पच्यते यवो न ते वाय

उप दस्यन्ति धेनवो नाप दस्यन्ति धेनवः ॥ ८ ॥

अत्र । अहं । तत् । वहेथे इति । मध्वः । आहुतिम् । यम् । अश्चत्थम् । उपतिष्ठन्त ।

जायवः । अस्मे इति । ते । सन्तु । जायवः ॥ साकम् । गावः । सुवते । पच्यते । यवः । न ।

ते । वायो इति । उप । दस्यन्ति । धेनवः । न । अप । दस्यन्ति । धेनवः ॥ ८ ॥

हे इन्द्रवायू अत्र अहं अस्मिन्नेव यज्ञे ॥ अहेति विनिग्रहार्थीयः ॥ मध्वः मधुरस्य मधु-सदृशस्य वा तत् तस्य आहुतिं प्रदेयद्रव्यं वहेथे धारयतम् । यं सोमम् अश्चत्थं पर्वतादिव्याप्ति-प्रदेशे<sup>१</sup> स्थितं जायवः जेतारो यजमानाः उपतिष्ठन्त उपेत्य तिष्ठन्ति कषाद्यर्थम् । किंच अस्मे अस्माकं संबन्धिनः जायवः जेतारः कर्मनिर्वहितारः ते ऋत्विजः सन्तु समर्था भवन्तु यज्ञं निर्वह-न्वित्यर्थः । यद्वा । ते प्रसिद्धाः प्रयोगकुशला जायवो जेतारः ऋत्विजः अस्मे सन्तु नान्यस्य । अत्र वहेथे इत्युक्तम् । कोऽत्र विशेष इति तत्राह । हे इन्द्रवायू अस्मिन् यज्ञे गावः धेनवः साकं सहैव सुवते युष्मदर्थमेव क्षीरमुत्पादयन्ति दोग्ध्यो भवन्तीत्यर्थः । यद्वा । गावः साकं सहैव सुवते अपत्य-मुत्पादयन्ति त्वद्दोहनार्थम्<sup>२</sup> ॥ आदादिकः । डिच्वात् 'तास्यनुदात्तेत्' इति लसार्वधातुकानुदात्तत्वे धातुस्वरः ॥ किंच यवः । जातावेकवचनम् । उपलक्षणमेतत् । यवादिभिः पुरोडाशादिकं पच्यते<sup>३</sup> इत्यर्थः । किंच हे वायो इन्द्र च यतो गावः एवं सुवते अतः ते त्वदर्थः धेनवः न उप दस्यन्ति नोपक्षीणा भवन्ति रोगादिना कृशा न भवन्ति । न केवलमनुपक्षीणाः किंतु धेनवः युष्मदप्रीणयिष्यः<sup>४</sup> गावः नाप दस्यन्ति चौराद्युपहारैः<sup>५</sup> उपक्षीणा नष्टा न भवन्ति<sup>६</sup> ॥

१. क्ष-ज-ट-युवां यत्र । २. क्ष-ज-ट-अभिषवार्थम् । ३. क्ष-ज-ट-'गृहं यज्ञगृहं गच्छतम्' नास्ति । ४. क्ष-ज-ट-यज्ञमासाद्य आभिमुख्येन प्राप्नुथः; ङ-यज्ञमासाद्य आभिमुख्येन प्राप्य याथः प्राप्नुथः । ५. ङ-यागं तस्मै यथा आयाथः । ६. क्ष-ज-ज-ट-पर्वतादिव्याप्तप्रदेशे । ७. क्ष-ज-ज-ट-त्वद्दोहणेन दोहनार्थम् । ८. ङ-सह पच्यते । ९. क्ष-ज-ज-ट-युष्मान् प्रीणयिष्यः । १०. क्ष-ज-ज-ट-चौराद्युपहारप्रहीणा न भवन्ति ।

इमे ये ते सु वायो बाह्वोजसोऽन्तर्नदी ते पतयन्त्युक्षणो महि ब्राधन्त उक्षणः ।

धन्वश्चिद्ये अनाशवो जीराश्चिदगिरौकसः ।

सूर्यस्येव रश्मयो दुर्नियन्तवो हस्तयोर्दुर्नियन्तवः ॥ ९ ॥

इमे । ये । ते । सु । वायो इति । बाहुऽओजसः । अन्तः । नदी इति । ते । पतयन्ति ।

उक्षणः । महि । ब्राधन्तः । उक्षणः ॥ धन्वन् । चित् । ये । अनाशवः । जीराः । चित् ।

अगिराऽओकसः ॥ सूर्यस्यऽइव । रश्मयः । दुःऽनियन्तवः । हस्तयोः । दुःऽनियन्तवः ॥९॥

हे सु वायो शोभनफलप्रद वायुदेव ते तव स्वभूताः इमे पुरतो दृश्यमानाः ये अश्वाः सन्ति ते नदी नदने द्यावापृथिव्यौ अन्तः तयोरन्तराले तं<sup>१</sup> एवां पतयन्ति पातयन्ति गमयन्ति । यद्वा । ते तव संवन्धिनोऽश्वाः पतयन्ति पतन्ति यज्ञदेशं गच्छन्ति ॥ 'पत गतौ' । चौरादिरदन्तः ॥ कीदृशास्ते<sup>२</sup> । बाह्वोजसः बाहुषु प्रकृष्टबलवन्तः । उपलक्षणमेतत् । सर्वाङ्गबला इत्यर्थः । किञ्च उक्षणः सेक्ताः<sup>३</sup> युवान इत्यर्थः । महि महदतिप्रभूतं ब्राधन्तः वर्धमानाः तथा उक्षणः उक्षाणः तत्सदृशाः<sup>४</sup> इत्यर्थः ॥ 'वा पपूर्वस्य निगमे' इति दीर्घाभावः ॥ किञ्च धन्वन् चित् धन्वनि उदकनिर्गमनापादानभूतेऽन्तरिक्षेऽपि निरालम्बे अनाशवः नाशरहिता अव्याप्ता वा । आकाशे विलम्बमकुर्वाणा इत्यर्थः । अत एव<sup>५</sup> जीराश्चित् चिच्छब्दः पूजायाम् । अत्यन्तं क्षिप्रगतयः । यद्वा । अनाशवः इत्यनेन सह समुच्चयार्थश्चिच्छब्दः । आकाशमार्गेऽक्षीणाः शीघ्रगतयश्चेत्यर्थः । किञ्च अगिरौकसः । गिरा ओकः स्थानं येषां नास्ति ते तादृशाः । भर्षनादिना<sup>६</sup> स्थितिमलभमाना इत्यर्थः ॥ छान्दसः तृतीयाया अलुक् । तदेव स्पष्टयति । सूर्यस्य रश्मयः इव दुर्नियन्तवः दुःखेन नियन्तव्याः । ते यथा क्षणेन दश दिशो व्याप्नुवन्ति बहवश्च तद्वदेतेऽपीत्यर्थः । पूर्वं गिरा अनिग्राह्यत्वमुक्तम् । इदानीं हस्तेनापि<sup>७</sup> अनिग्राह्यत्वमाह<sup>८</sup> । हस्तयोः दुर्नियन्तवः उभाभ्यामपि हस्ताभ्यां दुःखेन नियन्तव्याः देवयजनगमनाय शीघ्रगामिन इत्यर्थः ॥ ॥ २५ ॥

'प्र सु ज्येष्ठम्' इति सप्तमं तृतीयं सूक्तम् । 'ऋषिश्चान्यस्मात्' इति परिभाषया परस्मैपदं ऋषिः । अत्यष्टिच्छन्दः<sup>९</sup> । 'ऊती देवानाम्' इत्यन्त्या त्रिष्टुप् । अत्र त्रिष्टुबन्तपरिभाषा नाश्रीयते 'सर्वमात्यष्टम्' इति विशेषपरिभाषया बाधितत्वात् । मित्रावरुणौ देवता । अन्त्ययोस्तु तन्मन्त्रलिङ्गोक्तदेवता । तथा चानुक्रान्तं—'प्र सु सप्त मैत्रावरुणं त्वन्त्ये लिङ्गोक्तदेवते अन्त्या त्रिष्टुप्' इति । तुशब्दप्रयोगात् इदमादिके द्वे सूक्ते मैत्रावरुणदेवताके । विनियोगो लैङ्गिकः ॥

१. क्ष-ञ-ट-ते; ड- 'तम्' नास्ति । २. क्ष-ञ-ञ-ट-कीदृशा अश्वाः । ३. क्ष-ञ-ट-निरालम्बे सेक्ताः । ४. क्ष-ञ-ञ-ट-वत्सदृशाः । ५. क्ष-ञ-ट-तथा । ६. क्ष-ञ-ट-सेनादिषु । ७. क-ख-च-ज-ण-फ-व-हस्तेन अप्रतिग्राह्यत्वमाह । ८. क्ष-ञ-ञ-ट-परस्मैपदमात्यष्टम् ।



प्र सु ज्येष्ठं निचिराभ्यां बृहन्नमो हव्यं मतिं भरता मृलयद्भ्यां स्वादिष्टं  
मृलयद्भ्याम् ॥ ता सम्राजा घृतासुती यज्ञेयज्ञ उपस्तुता ।

अथैनोः क्षत्रं न कुतश्चनाधृषे देवत्वं नू चिदाधृषे ॥ १ ॥

प्र । सु । ज्येष्ठम् । निऽचिराभ्याम् । बृहत् । नमः । हव्यम् । मतिम् । भरत । मृलयत्ऽभ्याम् ।  
स्वादिष्टम् । मृलयत्ऽभ्याम् ॥ ता । सम्राजा । घृतासुती इति घृतऽआसुती । यज्ञेयज्ञे ।  
उपस्तुता ॥ अथ । एनोः । क्षत्रम् । न । कुतः । चन । आऽधृषे ।  
देवऽत्वम् । नु । चित् । आऽधृषे ॥ १ ॥

हे ऋत्विजः मित्रावरुणाभ्यां <sup>१</sup>ज्येष्ठं प्रशस्यं <sup>२</sup>बृहत् महदतिप्रबुद्धं <sup>३</sup>नमः नमस्कारोपलक्षितं  
स्तोत्रं तदुपलक्षितं<sup>१</sup> हविलक्षणमन्नं वा <sup>४</sup>प्र <sup>५</sup>भरत संपादयत । नम इत्यन्नाम, ‘नमः आयुः’  
( नि. २. ७. २२ ) इति तन्नामसु पाठात् । किंच <sup>६</sup>हव्यं हव्यां <sup>७</sup>मतिं तत्प्रदानविषयां बुद्धिं भरत ।  
यद्वा मतिं पूज्यं हव्यं हविर्भरत । पूर्वत्र पुरोडाशाद्यदनीयमन्नं इदानीं तु सोमाज्यादिरूपं  
निषेयं<sup>२</sup> हविः<sup>३</sup> इति विवेकः । कीदृशाभ्यां ताभ्याम् । <sup>४</sup>निचिराभ्यां नितरां चिरकालाभ्यां  
नित्याभ्यामित्यर्थः । प्रवाहरूपेणेति भावः । किंच <sup>५</sup>मृलयद्भ्यां स्तुत्या हविःस्वीकारेण स्वयं मृडित्वा  
यजमानमपि सुखयद्भ्यां तथा <sup>६</sup>स्वादिष्टं स्वादुतरं <sup>७</sup>मृलयद्भ्यां हविः सुखयद्भ्यां भक्षयद्भ्यामित्यर्थः ।  
कस्तयोर्विशेषः इति तत्राह । <sup>८</sup>तातौ मित्रावरुणौ <sup>९</sup>सम्राजा सम्यक् राजमानौ ॥ राजतेः क्तिप् । ‘मो राजि  
समः कौ’ इति समो मकारस्य मकारः ॥ <sup>१०</sup>घृतासुती । घृतमासूयते आदीयते याभ्यां तौ तादृशौ । यद्वा ।  
घृतमुदकं वृष्टिलक्षणं प्रसूयते सर्वत्रानुज्ञायते याभ्यां तौ । एतयोः अहोरात्राभिमानिदेवत्वात् अहोरात्रद्वारा  
वृष्ट्युपादकत्वात् ‘अहोरात्रे वै मित्रावरुणावहोरात्राभ्यां खलु वै पर्जन्यो वर्षति’ ( तै. सं. २. १. ७. ३ )  
इति श्रुतेर्वृष्ट्यनुज्ञाप्रदत्वं प्रसिद्धम् । किंच एतौ <sup>११</sup>यज्ञेयज्ञे सर्वेष्वपि यज्ञेषु <sup>१२</sup>उपस्तुता सर्वैर्ऋत्विग्भिः  
स्तूयमानौ । ‘गतिरनन्तरः’ इति गतेः प्रकृतिस्वरत्वम् ॥ <sup>१३</sup>अथ अपि च <sup>१४</sup>एनोः एनयोः ॥ संज्ञा-  
पूर्वकस्य विधेरनित्यत्वात् ‘ओसि च’ ( पा. सू. ७. ३. १०४ ) इति गुणाभावे ‘अतो गुणे’  
इति पररूपत्वम् ॥ <sup>१५</sup>क्षत्रं बलं <sup>१६</sup>कुतश्चन कस्मादपि च शत्रोः राक्षसादेः सकाशात् कस्मादप्युपायाद्वा  
न <sup>१७</sup>आधृषे आधर्षितुं<sup>३</sup> शक्यं न भवति ॥ ‘कृत्यार्थे तवैकेन्’ इति केन्द्रप्रत्ययः ॥ किंच तयोः <sup>१८</sup>देवत्वं  
<sup>१९</sup>नू चित् देवभावोऽपि न <sup>२०</sup>आधृषे आधर्षणायोग्यः । यद्वा । पूर्वमिव इदानीमपि । ‘नू चिदिति  
निपातः पुराणनवयोः’ ( निरु. ४. १७ ) इति यास्केनोक्तत्वात् । आधृषे न केनाप्याधर्षणीयो  
भवति । एतयोर्बलं नाधृष्यं किमु तद्देवत्वमिति भावः ॥

१. च-फ-‘तदुपलक्षितम्’ नास्ति । २. क्ष-व-ट-निरतिशयहविः; ङ-निरतिशयं हविः ।

३. च-ज्ञ-त-फ-आधर्षितुं नाम ।

अदंशि गातुरुरवे वरीयसी पन्थाः क्रतस्य समयंस्त रश्मिभिश्चक्षुर्भगस्य  
रश्मिभिः । द्युक्षं मित्रस्य सादनमर्यम्णो वरुणस्य च ।

अथा दधाते बृहदुक्थ्यं १ वयं उपस्तुत्यं बृहद्वयः ॥ २ ॥

अदंशि । गातुः । उरवे । वरीयसी । पन्थाः । क्रतस्य । सम । अयंस्त । रश्मिभिः ।  
चक्षुः । भगस्य । रश्मिभिः ॥ द्युक्षम् । मित्रस्य । सादनम् । अर्यम्णः । वरुणस्य । च ।  
अथ । दधाते इति । बृहत् । उक्थ्यम् । वयः । उपस्तुत्यम् । बृहत् । वयः ॥ २ ॥

१ गातुः गमनशीला २ वरीयसी उरुतरा ३ उषाः ४ उरवे विस्तीर्णाय यागाय गमनादित्यापाराय २  
५ अदंशि सर्वैर्दृष्टा अभूत् । तथा ६ क्रतस्य गमनशीलस्यादित्यस्य ७ पन्थाः मार्गः आकाशलक्षणः ८ रश्मिभिः  
९ समयंस्त प्रकाशैः संगतोऽभूत् । १० भगस्य सर्वैर्भजनीयस्य एतन्नामकस्य देवस्य ११ रश्मिभिः १२ चक्षुः  
सर्वप्राणिनां लोचनं समयंस्त संगतमभूत् । सर्वे स्वस्वद्रव्यदर्शनाय समर्था अभवन्नित्यर्थः । तदेव स्पष्टी-  
क्रियते । १३ मित्रस्य प्रकाशकारिस्वात् सर्वजनमित्रस्य १४ सदनं गृहमन्तरिक्षं १५ द्युक्षं दीप्तानां निवासस्थानं  
रश्मिभिः समयंस्त संगतमभूत् । तथा १६ अर्यम्णः एतन्नामकस्य देवस्य ॥ उदात्तनिवृत्तिस्वरेण विभक्तेः  
उदात्तत्वम् ॥ द्युक्षं सदनं रश्मिभिः समयंस्त । किंच १७ वरुणस्य तमोनिवारकस्य एतन्नामकस्य देवस्य  
सदनं तथाभूत् । यद्यपि सूर्यस्य एकत्वेऽपि उपाधिभेदेन भेदात् पृथक् स्तुतिः तथा यद्यपि त्रिभिरपि  
प्रकाश्यमप्यन्तरिक्षमेकं तथापि प्रकाशकानां भेदात् त्रिधा स्तूयते । उदयानन्तरं कर्मानुष्ठानाय प्रकाशः  
अभवदित्यर्थः ३ । ४ अथ अतः कारणात् उदितत्वादेव ५ उक्थ्यं स्तुत्यं ६ बृहत् प्रभूतं ७ वयः हविलक्ष्णमन्नं  
८ दधाते धारयतः । किंच ९ उपस्तुत्यम् उपेत्य स्तोतव्यम् ॥ ‘एतस्तुज्ञासु’ (पा. सू. ३. १. १०९)  
इत्यादिना क्यप् । १० बृहत् स्तोमादिना महास्तोत्रं ११ वयः हविलक्ष्णमन्नं च दधाते ॥

ज्योतिष्मतीमदिति धारयत्क्षितिं स्वर्वतीमा सचेते दिवेदिवे जागृवांसां

दिवेदिवे ॥ ज्योतिष्मत्क्षत्रमांशाते आदित्या दानुनस्पती ।

मित्रस्तयोर्वरुणो यातयज्जनोऽर्यमा यातयज्जनः ॥ ३ ॥

ज्योतिष्मतीम् । अदितिम् । धारयत् क्षितिम् । स्वःऽवतीम् । आ । सचेते इति । दिवेऽदिवे ।  
जागृवांसां । दिवेऽदिवे ॥ ज्योतिष्मत् । क्षत्रम् । आंशाते इति । आदित्या । दानुनः । पती इति ।  
मित्रः । तयोः । वरुणः । यातयत्ऽर्जनः । अर्यमा । यातयत्ऽर्जनः ॥ ३ ॥

अयं यजमानः १ ज्योतिष्मतीम् आहवनीयाग्नेस्तेजोयुक्ताम् २ अदितिम् अदीनां संपूर्णलक्षणां  
३ क्षितिम् अग्नेर्निवासयोग्यां भूमिम् उत्तरवेदिलक्षणां ४ धारयत् धारयति स्वयं कृतवानित्यर्थः । ५ एतावती

वै पृथिवी यावती वेदिः ' ( तै. सं २. ६. ४. १ ) इति श्रुतेः । तथा 'स्वर्वाती' यज्ञनिष्पत्तिद्वारा स्वर्गवती ईदृशी ताम् 'आ' 'सवेते मित्रावरुणौ संगतौ भवतः । न केवलम् एतस्मिन्<sup>१</sup> एव अहनि किंतु 'दिवेदिवे सर्वेष्वप्यहःसु । कीदृशौ<sup>२</sup> तौ । 'दिवेदिवे प्रतिदिनं 'जागृवांसा प्रबोधं कुर्वाणौ । यज्ञं गन्तुम् अनलसौ इत्यर्थः । किंच वेदिमागत्य 'ज्योतिष्मत् आज्यादिस्वीकारेण अतिशयेन तेजोयुक्तं 'क्षत्रं बलम् 'आशाते अक्षुवाते प्राप्तुतः ॥ अश्रोतेऽछान्दसे लिटि 'अनित्यमागमशासनम्' इति वचनात् नुडभावः । लिटि वा छान्दसः शपः 'श्लुः ॥ कीदृशौ<sup>३</sup> इति तावाह । 'आदिष्या अदितेः पुत्रौ 'दानुनस्पती दानस्य आज्यादिप्रदानस्य स्वामिनौ अभिमतदानस्य पालयितारौ वा ॥ 'पष्ट्याः पतिपुत्र' इति संहितायां सत्वम् ॥ 'मित्रः च 'वरुणः च तावुभौ देवौ । अर्थमाख्यस्तु देवः 'तयोः मित्रावरुणयोः 'यातयजनः । तयोरेव संबन्धादुभयोर्मध्ये स्थितौ यातयजनः स्वस्वव्यापारनियोजितसर्वजनः । मित्रावरुणौ अहोरात्रदेवौ । अर्थमा तु तयोरेव सामर्थ्यात् सर्वप्राणिनः प्रेरयतीत्यर्थः । किंच 'यातयजनः । यातयन्ति लोकं यदीया जनाः प्रेष्याः स तादृशः । यद्वा । यात्यमाना नरके निपात्यमाना जनाः प्राणिनः अयष्टारो येन स तादृशः । कर्मसाक्षित्वात् स्वस्वकर्मानुरोधेन प्राणिनः सुकृते यातयतीत्यर्थः । तादृशः अर्थमा मित्रावरुणयोरधीनो वर्तते इति शेषः ॥

अयं मित्राय वरुणाय शंतमः सोमो भूत्वपानेष्वामगो देवो देवेष्वाभगः ।

तं देवासो जुषेरत् विश्वे अद्य सजोषसः ।

तथा राजाना करथो यदीमहे ऋतावाना यदीमहे ॥ ४ ॥

अयम् । मित्राय । वरुणाय । शमऽतमः । सोमः । भूतु । अवपानेषु । आऽभगः । देवः ।

देवेषु । आऽभगः ॥ तम् । देवासः । जुषेरत् । विश्वे । अद्य । सजोषसः ।

तथा । राजाना । करथः । यत् । ईमहे । ऋतवाना । यत् । ईमहे ॥ ४ ॥

'अयम् अस्माभिर्हूयमानः 'सोमः 'मित्राय 'वरुणाय च 'शंतमः पीयमानः सन् सुखतमः 'भूतु भवतु ॥ छान्दसः शपो लुक् । 'भूसुवोस्तिष्ठि' इति गुणाभावः ॥ 'अवपानेषु अवाङ्मुखचमस-पानेषु विषयेषु 'आ सर्वतः 'भगः भजनीयः ताभ्याम् । किंच 'देवः दीप्यमानः 'देवेषु मित्रावरुणा-नुचरेषु इतरदेवेषु तैः 'आभगः आभजनीयः । यद्वा । देवेषु स्तोत्रेषु यजमानेषु मध्ये देवो दीप्यमानः । तथा आभगस्तैरेव आ सर्वतो भजनीयः । किंच 'तं सोमं 'विश्वे सर्वे 'देवासः देवाः 'अद्य अस्मिन्नहनि 'जुषेरत् सेवन्ते ॥ छान्दसो ङस्य रत्नादेशाभावः । 'बहुलं छन्दसि' इति रुडागमः ॥ कीदृशास्ते । 'सजोषसः समानप्रीतियुक्ताः । 'तथा 'राजाना राजमाना मित्रावरुणौ युवां 'करथः कुरुतं सेवेथे इत्यर्थः ॥ व्यत्ययेन शप् ॥ 'यत् यस्मात् कारणात् 'यत् 'ईमहे यत् प्राप्तुमः तत् देवान् याचामहे ॥ 'ईङ् गतौ' । दैवादिकः । छान्दसो विकरणस्य लुक् ॥ तस्मात् जुषेरत् । तथा 'ऋतावाना ऋतवन्तौ सत्यवन्तौ यज्ञवन्तौ वा मित्रावरुणौ 'ईमहे अभिमतफलं तयोः पानं वा याचामहे ॥

यो मित्राय वरुणाय विध्वज्जनोऽनर्वाणं तं परि पातो अंहसो दाश्वांसं  
मर्तमंहसः ॥ तमर्यमाभि रक्षत्यृजुयन्तमनु व्रतम् ।

उक्थैर्य एनोः परिभूषति व्रतं स्तोमैराभूषति व्रतम् ॥ ५ ॥

यः । मित्राय । वरुणाय । अविधत् । जनः । अनर्वाणम् । तम् । परि । पातः । अंहसः ।  
दाश्वांसम् । मर्तम् । अंहसः ॥ तम् । अर्यमा । अभि । रक्षति । ऋजुयन्तम् । अनु । व्रतम् ।  
उक्थैः । यः । एनोः । परिभूषति । व्रतम् । स्तोमैः । आभूषति । व्रतम् ॥ ५ ॥

वयः वजनः<sup>१</sup> यजमानः वमित्राय वरुणाय च ॥ कर्मणः संप्रदानत्वाच्चतुर्थी ॥ मित्रं वरुणं च  
वअविधत् परिचरति वतं जनं युष्मत्परिचारकम् वअनर्वाणम् अद्वेषिणम् । 'भ्रातृव्यो वा अर्वा'  
( तै. सं. ६. ३. ८. ४ ) इति श्रुतेः । अनर्वा वा<sup>२</sup> अनन्यसेविनं<sup>३</sup> वपरि वपातः परितो रक्षताम्<sup>४</sup> ।  
कस्मादिति तदुच्यते । वअंहसः न्यूनातिरेकजनितात् पापात् । न केवलं सामान्यं जनम् अपि तु  
वदाश्वांसं हविर्दत्तवन्तं वमर्तं मरणधर्माणम् वअंहसः सर्वस्मादपि पापात् । न केवलं भवन्तावेव अपि तु  
वअर्यमा सर्वेषां नियन्ता देवः वऋजुयन्तं देवेष्वार्जवमाचरन्तं यजमानम् वअनु वव्रतं तदीयं कर्मानुलक्ष्य  
वअभि वरक्षति अभितो रक्षति । कोऽस्य जनस्य विशेषः इति तत्राह । वयः यजमानः वउक्थैः शस्त्रैः  
वएनोः एनयोर्मित्रावरुणयोः वव्रतं कर्म वपरिभूषति परिगृह्णाति तथा<sup>५</sup> यजमानो युष्मदीयं वव्रतं कर्म  
वस्तोमैः स्तोत्रैर्गानयुक्तमन्त्रसाध्यैः वआभूषति सर्वतोऽलंकरोति ॥ 'भूष अलंकारे' । भौवादिकः ॥ तम्  
अभिरक्षति इत्यन्वयः ॥

नमो दिवे बृहते रोदसीभ्यां मित्राय वोचं वरुणाय मीळहुषे

सुमृळीकाय मीळहुषे ॥ इन्द्रमग्निमुप स्तुहि युक्षमर्यमणं भगम् ।

ज्योर्जीवन्तः प्रजया सचेमहि सोमस्योती सचेमहि ॥ ६ ॥

नमः । दिवे । बृहते । रोदसीभ्याम् । मित्राय । वोचम् । वरुणाय । मीळहुषे ।  
सुमृळीकाय । मीळहुषे ॥ इन्द्रम् । अग्निम् । उप । स्तुहि । युक्षम् । अर्यमणम् । भगम् ।  
ज्योक् । जीवन्तः । प्रजया । सचेमहि । सोमस्य । ऊती । सचेमहि ॥ ६ ॥

वदिवे द्योतमानाय सूर्याय वनमः ववोचं नमस्कारोपलक्षितं स्तोत्रं वोचं ब्रवीमि स्तौमीत्यर्थः ।  
कीदृशाय तस्मै । वबृहते महते ॥ 'बृहन्महतीरूपसंख्यानम्' इति विभक्तिरुदात्ता ॥ स्तुत्याय । तथा

१. क्ष-ञ-ट- 'जनः' नास्ति । २. क्ष-ङ-ञ-ट-वाजनमस्येति । ३. च-ञ-झ-रक्षतम्; ङ-रक्षतः ।  
४. क्ष-ञ-ट-तथा यश्च; ङ-यश्च ।

१रोदसीभ्यां छावापृथिवीभ्यां तदभिमानीदेवाभ्यां<sup>१</sup> नमो वोचम् । तथा १मित्राय सर्वजनहिताय अहरभिमानीदेवाय नमः वोचम् । तथा १वरुणाय आवरकाय राज्यभिमानीदेवाय । तथा १मीळडुषे अभिमतफलस्य सेवने रुद्राय । कीदृशाय तस्मै । १सुसृळीकाय शोभनसुखयित्रे । पुनः स एव विशेष्यते । मीळडुषे सुसृळीकाय इति द्वे प्रत्येकविशेषणभूते । इदानीं यजमानः ऋत्विजं स्वात्मानं वा प्रति ब्रवीति । हे होतः हे आश्विन वा १इन्द्रम् १अग्निं १युक्षं दीप्तिमन्तम् १अर्यमणं १भगं च १उप उपेत्य बुद्ध्या प्राप्य १स्तुहि स्तुतिं कुरु । युष्मदनुग्रहात् १ज्योक् चिरकालं १जीवन्तः जीवनोपेता वयं १प्रजया पुत्रभृत्यादिना १सचेमहि संगता भूयास्म । किंच १सोमस्य इन्द्रोः १उती ऊत्या १सचेमहि तमपि स्तुत्वा तत्कारितेन रक्षणेन सहिता भूयास्मेत्यर्थः ॥

ऊती देवानां वयमिन्द्रवन्तो मंसीमहि स्वयंशसो मरुद्भिः ।

अग्निमित्रो वरुणः शर्म यंसन्तदश्याम मघवानो वयं च ॥ ७ ॥

ऊती । देवानाम् । वयम् । इन्द्रवन्तः । मंसीमहि । स्वयंशसः । मरुत्सभिः ।

अग्निः । मित्रः । वरुणः । शर्म । यंसन् । तत् । अश्याम । मघवानः । वयम् । च ॥ ७ ॥

१इन्द्रवन्तः प्रीतिनेन्द्रेण तद्वन्तः १वयं १देवानां देवान् ॥ कर्मणि षष्ठी ॥ १उती ऊत्या तर्पणेन हविरादिना १मंसीमहि मन्येमहि<sup>२</sup> । कीदृशा वयम् । १स्वयंशसः स्वायत्तकीर्तयः १मरुद्भिः स्तुत्या हृष्टैर्मरुदेवैरनुगृहीताः । यद्वा । देवानाम् ऊत्या रक्षणेन रक्षिता मंसीमहि ज्ञातारो भवेम सामर्थ्यात् तेषामेव महत्त्वस्य । किंच अग्निमित्रवरुणाः देवाः १शर्म १यंसन् अस्माकं सुखं प्रायच्छन् तं तं वरम् । १मघवानः १वयं १च तैर्देतान्नवन्तः सन्तः १तत् सुखम् १अश्याम व्याप्नुयाम ॥ अश्रोतेराशिषि लिङि ' छन्दस्युभयथा ' इति सार्वधातुकत्वात् सलोपः ॥ ॥ २६ ॥

वेदार्थस्य प्रकाशेन तमो हार्दं निवारयन् । पुमर्थाश्चतुरो देयाद्विद्यातीर्थमहेश्वरः ॥

इति श्रीमद्राजाधिराजपरमेश्वरवैदिकमार्गप्रवर्तकश्रीवीरबुक्कभूपालसाम्राज्य-

धुरंधरेण सायणाचार्येण<sup>३</sup> विरचिते माधवीये वेदार्थप्रकाशे

ऋक्संहिताभाष्ये द्वितीयाष्टके

प्रथमोऽध्यायः

समाप्तः ॥

॥ श्रीगणेशाय नमः ॥

यस्य निःश्वसितं वेदा यो वेदेभ्योऽखिलं जगत् ।

निर्ममे तमहं वन्दे विद्यातीर्थमहेश्वरम् ॥

अथ द्वितीयाष्टके द्वितीयोऽध्याय आरभ्यते । ‘सुषुमा यातम्’ इति तृचात्मकं चतुर्थं सूक्तं पारुच्छेपम् अतिशाकरं षष्ठ्यक्षरोपेतत्वात् । पूर्वत्र तु शब्दप्रयोगात् मैत्रावरुणम् । अत्र अत्यष्टिपरिभाषा नाश्रीयते ‘अतिशाकरम्’ इति विशेषितत्वात् । अत्रानुक्रमणिका—‘सुषुम तृचमतिशाकरम्’ इति ॥ दशरात्रस्य षष्ठेऽहनि प्रातःसवने प्रउगक्षस्त्रे इदं सूक्तं मित्रावरुणदेवस्य तृतीयतृचम् । सूत्रितं च—‘स्तीर्णं बहिरिति तृचौ सुषुमा यातमद्रिभिः’ (आश्व. श्रौ. ८. १) इति । तथा अस्मिन्नेव मैत्रावरुणस्य प्रस्थितयाज्यायाः पुरस्तात् आद्या प्रक्षेपणीया । ‘षष्ठस्य प्रातःसवने’ इति खण्डे सूत्रितं—‘सुषुमा यातमद्रिभिः’ (आश्व. श्रौ. ८. १) इति ॥

सुषुमा यातमद्रिभिर्गोश्रीता मत्सरा इमे सोमासो मत्सरा इमे ।

आ राजाना दिविस्पृशास्मत्रा गन्तमुप नः ।

इमे वा मित्रावरुणा गवाशिरः सोमाः शुक्रा गवाशिरः ॥ १ ॥

सुषुम । आ । यातम् । अद्रिभिः । गोऽश्रीताः । मत्सराः । इमे । सोमासः । मत्सराः । इमे ।

आ । राजाना । दिविस्पृशा । अस्मत्रा । गन्तम् । उप । नः ।

इमे । वाम् । मित्रावरुणा । गोऽशिरः । सोमाः । शुक्राः । गोऽशिरः ॥ १ ॥

हे मित्रावरुणौ <sup>१</sup>आ <sup>२</sup>यातम् अस्मद्यज्ञं प्रति आगच्छतम् । आगमनाय <sup>३</sup>किमस्तीति चेत् तत्राह <sup>४</sup>।  
<sup>५</sup>अद्रिभिः अभिषवसाधनैर्ग्रावभिः <sup>६</sup>सुषुम सोमं सुतवन्तो वयम् ॥ सुनोतेर्लिङि रूपम् ॥ अतः  
<sup>७</sup>गोश्रीताः । विकारे प्रकृतिशब्दः । पयोभिर्मिश्रिताः । ‘तस्मान्मैत्रावरुणं पयसा श्रीणाति’ (तै. सं. ६. ४. ८. १) इति हि ब्राह्मणम् । <sup>८</sup>मत्सराः तृप्तिहेतवः सोमाः । ‘मत्सरः सोमो मन्दतेस्तृप्तिकर्मणः’ (निरु. २. ५) इति यास्कः । <sup>९</sup>इमे पुरतो गृहीता वर्तन्ते । अतः आ यातम् । पुनस्त एव विशो-  
ष्यन्ते । <sup>१०</sup>इमे <sup>११</sup>सोमासो <sup>१२</sup>मत्सराः मदहेतवो मादने <sup>१३</sup>मात्सर्यवन्तो वा इतरयज्ञगतसोमेभ्यः सोमाः <sup>१४</sup>।  
कीदृशौ युवाम् । <sup>१५</sup>राजाना राजनशीलौ <sup>१६</sup>दिविस्पृशा द्युलोकवासिनौ ॥ ‘हृद्द्युभ्यां डेरुपसंख्यानाम्’  
(पा. सू. ६. ३. ९. १) इति <sup>१७</sup>अलुक् <sup>१८</sup>। ईदृशौ युवाम् <sup>१९</sup>अस्मत्रा अस्मासु मध्ये अस्मत्पालकौ वा  
युवां <sup>२०</sup>नः अस्मत्संबन्धिनं यज्ञम् <sup>२१</sup>उप <sup>२२</sup>गन्तम् आगच्छतम् । किंच हे <sup>२३</sup>मित्रावरुणा एतन्नामानौ  
देवौ <sup>२४</sup>वां युवयोरर्थाय <sup>२५</sup>इमे <sup>२६</sup>सोमाः <sup>२७</sup>गवाशिरः । पूर्ववत् विकारे प्रकृतिशब्दः । गोभिः क्षीरैः  
आशिरो मिश्रिताः संजाताः । किंच <sup>२८</sup>गवाशिरः गोभिः <sup>२९</sup>उदकैः <sup>३०</sup>मिश्रिताः संजाताः । यद्वा । गोभिः

१. झ-आगमनं किमर्थमेति चेत् उच्यते । २. झ-ज-ट-श्रीणन्ति । ३. झ-ज-ट-मदने । ४. झ-झ-झ१-ज-ट-साकम् ; झ-सोमं वा । ५. झ-झ१-इत्यस्य सप्तम्या अलुक् । ६. झ-ज-ट-सोमासः सोमाः । ७. झ-झ-झ१-ज-ट-पयोभिः ।

स्तुतिलक्षणैर्मन्त्रैः मिश्रिताः<sup>१</sup> । अत एव<sup>२</sup> शुक्राः दीप्ताः संजाताः । ‘आशिरमव नयति सशुक्रत्वाय’  
( तै. सं. ६. १. ६. ५ ) इति श्रुतेः ॥

इम आ यातमिन्द्रवः सोमासो दध्याशिरः सुतासो दध्याशिरः ।

उत वामुषसो बुधि साकं सूर्यस्य रश्मिभिः ॥

सुतो मित्राय वरुणाय पीतये चारुर्ऋताय पीतये ॥ २ ॥

इमे । आ । यातम् । इन्द्रवः । सोमासः । दधिऽआशिरः । सुतासः । दधिऽआशिरः ।

उत । वाम् । उषसः । बुधि । साकम् । सूर्यस्य । रश्मिभिः ।

सुतः । मित्राय । वरुणाय । पीतये । चारुः । ऋताय । पीतये ॥ २ ॥

हे मित्रावरुणौ<sup>३</sup> आ<sup>४</sup> यातम् आगच्छतम् । यतो युष्मदर्थम्<sup>५</sup> इन्द्रवः<sup>६</sup> क्लेदनसमर्थाः<sup>७</sup> सोमासः<sup>८</sup> दध्याशिरः<sup>९</sup> दध्नाश्रयणवन्तः<sup>१०</sup> सन्तः<sup>११</sup> इमे पुरतो ग्रहेण गृहीता वर्तन्ते<sup>१२</sup> अतः आ यातम्<sup>१३</sup> । किञ्च<sup>१४</sup> दध्याशिरः<sup>१५</sup> धीयमानाशिरः<sup>१६</sup> सोमाः<sup>१७</sup> सुतासः<sup>१८</sup> मन्त्रेण<sup>१९</sup> ग्रावभिरभिधुताः<sup>२०</sup> संपन्नाः । अत आ यातमिति शेषः । आदित्यग्रहे दध्यवनयसद्भावात् तदपेक्षया दध्याशिरः<sup>२१</sup> इत्युक्तम्<sup>२२</sup> । उत अपि च<sup>२३</sup> वामं युवयोः<sup>२४</sup> प्रीतये<sup>२५</sup> पालनाय<sup>२६</sup> उषसो<sup>२७</sup> बुधि उषसः<sup>२८</sup> संबन्धिनि बोधे सति ॥ संपदादिलक्षणो भावे क्तिप् । ‘सावेकाचः<sup>२९</sup>’ इति विभक्तेरुदात्तत्वम् ॥ प्रकाशे संजाते सति । न केवलमुषस एव बोधे अपि तु<sup>३०</sup> सूर्यस्य<sup>३१</sup> रश्मिभिः<sup>३२</sup> साकं सूर्यकिरणैः सह प्रकाशे हविष्प्रदानाय संजाते सति सुतः सोमोऽभिषुतः । इदानीं वियुज्य उच्यते । मित्राय सर्वहिताय एतन्नामकाय अहरभिमानिदेवाय तथा वरुणाय आवरकाय<sup>३३</sup> राज्यभिमानिदेवाय च तदर्थं सोमः सुतः इति शेषः । किञ्च<sup>३४</sup> ऋताय यज्ञाय तन्निर्वाहकाय<sup>३५</sup> तदर्थं पीतये पानाय । यज्ञसिद्ध्यर्थं हि देवानां सोमपानम् । यद्वा ॥ कर्तरि क्तिच्<sup>३६</sup> ॥ पीतये पात्रे ऋत्विगादये ऋताय यज्ञाय तन्निर्वाहकाय । चारुः चरणीयो भक्षणीयः सोमः सुतोऽभिषुतः ॥

तां वां धेनुं न वासरीमंशुं दुहन्त्याद्रिभिः सोमं दुहन्त्याद्रिभिः ।

अस्मन्ना गन्तुमुप नोऽर्वाश्वा सोमपीतये ।

अयं वा मित्रावरुणा नृभिः सुतः सोम आ पीतये सुतः ॥ ३ ॥

ताम् । वाम् । धेनुम् । न । वासरीम् । अंशुम् । दुहन्ति । अद्रिभिः । सोमम् । दुहन्ति ।

अद्रिभिः ॥ अस्मन्ना । गन्तुम् । उप । नः । अर्वाश्वा । सोमपीतये ।

अयम् । वाम् । मित्रावरुणा । नृभिः । सुतः । सोमः । आ । पीतये । सुतः ॥ ३ ॥

१. झ१-पयोभिर्मिश्रिताः । २. ड-झ१-मादयितुमीश्वराः क्लेदनसमर्था वा । ३. क्ष-झ-झ१-ज-ट-दध्याश्रयणवन्तः । ४. क्ष-झ१-ज-ट-वर्तन्ते तान् स्वीकर्तुम् आयातम् इति शेषः । ५. क्ष-ज-ट-दध्याशिर इत्युक्तम् । अवयापेक्षया ( अवयवापेक्षया ) बहुवचनम् । ६. क्ष-ड-झ-झ१-ज-ट-पीतये पानाय । ७. क्ष-ड-झ१-ज-ट-च । ८. झ१-वारकाय । ९. ड-झ-झ-झ१-‘तन्निर्वाहकाय’ नास्ति । १०. क्ष-ज-ट-क्तिन् ।



१वां युवयोः संबन्धिनम् १अंशुं वल्लीरूपं सोमं १दुहन्ति संपादयन्त्यध्वर्यवः । किमिव । १तां प्रसिद्धामग्निहोत्राद्यथा १वासरीं सर्वाङ्गाच्छादितपयस्कां बहुक्षीरामित्यर्थः । यद्वा । पयआदिनाच्छादयित्रीम् ॥ ' वस आच्छादने ' । औणादिकः अग्निप्रत्ययः । ' कृदिकारादन्तिनः ' इति ङीष् । यद्वा । केवलः औणादिकः अग्निप्रत्ययः स्वार्थिकः अण् ॥ १धेनुं १न प्रीणयित्रीं गामिव । केन साधनेनेति तदाह । १अद्विभिः अभिपवसाधनैर्ग्रावभिः । किंच १अद्विभिः तैरेव साधनैः १सोमं युष्मदर्थमेव १दुहन्ति वल्लीरूपं सोमं युष्मदर्थमेव उदकेन आग्राह्यं १रसं दुहन्ति । किंच १अर्वाञ्चा अरमदभिमुखौ सन्तौ १सोमपीतये सोमपानाय १अस्मन्ना अस्मन्नातारौ युवां १नः अस्मदीयं यज्ञम् १उप १गन्तम् उपागच्छतम् १किंच १वां युष्मदर्थम् १अयं १सोमः १नुभिः नेतृभिर्यज्ञनिर्वाहकैर्ऋत्विग्भिः १सुतः अभिषुतः । किंच १आ १पीतये संपूर्णपानाय १सुतः अतः आगच्छतमित्यर्थः ॥ ॥ १ ॥

“ ॥ ' प्रप्र पूष्णः ' इति चतुर्कचं पञ्चमं सूक्तं पारुच्छेपमात्यष्टं पूषदेवताकम् । ' प्रप्र चतुष्कं पूष्णम् ' इत्यनुकान्तम् । विनियोगो लैङ्गिकः ॥

प्रप्र पूष्णस्तुविजातस्य शस्यते महित्वमस्य तवसो न तन्दते स्तोत्रमस्य  
न तन्दते ॥ अर्चामि सुन्नयन्नहमन्त्यूतिं मयोभुवम् ।

विश्वस्य यो मन आयुयुवे मुखो देव आयुयुवे मुखः ॥ १ ॥

प्रप्र । पूष्णः । तुविजातस्य । शस्यते । महित्वम् । अस्य । तवसः । न । तन्दते । स्तोत्रम् ।  
अस्य । न । तन्दते ॥ अर्चामि । सुन्नयन् । अहम् । अन्तिऊतिम् । मयः । भुवम् ।  
विश्वस्य । यः । मनः । आयुयुवे । मुखः । देवः । आयुयुवे । मुखः ॥ १ ॥

१तुविजातस्य १बहुयजमानार्थमुत्पन्नस्य १अस्य १पूष्णः पोषकस्य एतन्नामकस्य देवस्य १तवसः १महित्वं बलस्य महत्त्वं १प्रप्र १शस्यते प्रस्तूयते सर्वैः ॥ वीप्सा १पादपूरणे ॥ १न १तन्दते न हिनस्ति कश्चित्त्वादि १किंच १अस्य पूष्णः १स्तोत्रं १न १तन्दते न हिनस्ति न विरमति । सर्वोऽपि जनः एनं स्तौतीत्यर्थः । जगत्पोषकत्वादिति भावः । अतः कारणात् १अहं अहमपि यजमानः १सुन्नयन् सुखमिच्छन् १अर्चामि स्तौमि । कीदृशं तम् । १अन्त्यूतिम् आसन्नरक्षणम् ॥ ' कादिलोपो बहुलम् ' इति कलोपः ॥ स्तुत्यनन्तरमेव वरप्रदमित्यर्थः । १मयोभुवं सुखस्योत्पादकं भावयितारं वा । १यः पूषा १मुखः यज्ञवान् ॥ मत्वर्थो लुप्यते ॥ १विश्वस्य सर्वस्य स्तोतुर्ऋत्विजः १मनः १आयुयुवे समन्तात् १मिश्रयति । शीघ्रवरप्रदानात् इति भावः । किंच १देवः दीप्यमानः १पुषः १मुखः मुखे यज्ञम् १आयुयुवे संपूर्तिपर्यन्तं मिश्रयति । यद्वा । विश्वस्य मनोमिश्रणे यजमाने किमायातमिति चेत् उच्यते । मुखो यज्ञनिर्वाहकोऽयं पूषा देवो यजमानस्य मनः आयुयुवे समन्तात् मिश्रयति । सामर्थ्यात् यजमानस्य मन इति लभ्यते ॥ यौतैश्छान्दसो लिट् ॥

१. क्ष-ङ-झ-ञ-ट-आग्राह्याग्राह्य । २. ख-फ-सोमपानाय वाम् । ३. झ१-उपलक्ष्य आगच्छतम् ।  
४. क्ष-ङ-झ१-ञ-ट-तुविजातस्य अस्य यष्टव्यस्य तुविजातस्य । ५. क्ष-ङ-झ१-ञ-ट-प्र इति पादपूरणे ।  
६. ङ-झ१-कश्चिदपि । ७. क्ष-ङ-झ१-ञ-ट-आ समन्तात् । ८. क्ष-ञ-ट-शीघ्रं वरप्रदानात् । ९. च-झ-झन्त-दीप्यमानः इति शेषः ।

प्र हि त्वां पूषन्नजिरं न यामनि स्तोमैभिः कृण्व कृणवो यथा मृध उष्ट्रो  
न पीपरो मृधः ॥ हुवे यत्त्वां मयोभुवं देवं सख्याय मर्त्यः ।

अस्माकमाङ्गुषान्द्युम्निनस्कृधि वाजेषु द्युम्निनस्कृधि ॥ २ ॥

प्र। हि। त्वा। पूषन्। अजिरम्। न। यामनि। स्तोमैभिः। कृण्वे। कृणवः। यथा। मृधः।  
उष्ट्रः। न। पीपरः। मृधः॥ हुवे। यत्। त्वा। मयःऽभुवम्। देवम्। सख्याय। मर्त्यः।  
अस्माकम्। आङ्गुषान्। द्युम्निनः। कृधि। वाजेषु। द्युम्निनः। कृधि॥ २ ॥

हे पूषन् <sup>१</sup>अजिरं यज्ञदेशं प्रति गमनवन्तं <sup>२</sup>त्वा त्वां <sup>३</sup>यामनि गमने निमित्तभूते सति  
<sup>४</sup>स्तोमैभिः स्तोमैः <sup>५</sup>प्र <sup>६</sup>कृण्वे प्रकृष्टं करोमि। तत्र दृष्टान्तः। यामनि शीघ्रगमनेऽजिरं न शीघ्रगामिन-  
मथमिव। स यथा प्रस्तूयते तद्वत्। किंच <sup>७</sup>यथा <sup>८</sup>मृधः संग्रामानुद्दिश्य <sup>९</sup>कृणवः गच्छेः तथा  
प्र कृण्वे। यद्वा। यथा कृणवः अस्मद्यज्ञं प्रति गच्छेः॥ 'कृणु गतौ'। तानादिकः। लेटि अडागमः॥  
तथा त्वां कृण्वे। किंच <sup>१०</sup>मृधः हिंसकान् योद्धृन् संग्रामे <sup>११</sup>पीपरः पारं नयसि <sup>१२</sup>। पारयतेर्लुङि चङि  
रूपम्॥ तत्र दृष्टान्तः। <sup>१३</sup>उष्ट्रो <sup>१४</sup>न। उष्ट्रो यथा <sup>१५</sup>भारं बोढा पारयति तद्वत् <sup>१६</sup>मृधः संग्रामात् पीपरः  
पारं नयसि। अतः कारणात् <sup>१७</sup>त्वा त्वां <sup>१८</sup>मयोभुवं सुखस्य भावयितारं <sup>१९</sup>देवं देवनशीलं पूषणं <sup>२०</sup>मर्त्यः  
मरणधर्मा मनुष्योऽहं <sup>२१</sup>हुवे आह्वयामि। किमर्थम्। <sup>२२</sup>सख्याय समानख्यानाय प्रियकरणाय।  
एवमाहूतः सन् <sup>२३</sup>अस्माकमाङ्गुषान् आघोषान् स्तोमान्। 'आङ्गुषः स्तोम आघोषः' इति  
यास्कः। <sup>२४</sup>द्युम्निनस्कृधि द्योतनवतः कुरु। यद्वा। स्तोमान् यज्ञोवतोऽन्नवतो वा कृधि अस्मत्स्तुत्या  
प्रीतस्त्वम् एवं कुर्वित्यर्थः। किंच <sup>२५</sup>वाजेषु संग्रामेषु <sup>२६</sup>द्युम्निनः अन्नवतः <sup>२७</sup>कृधि अस्मद्वैरिणो जित्वा  
तेषामन्नं मयि कुर्वित्यर्थः॥

यस्य ते पूषन्सख्ये विपन्यवः क्रत्वा चित्सन्तोऽवसा बुभुजिर इति

क्रत्वा बुभुजिरे ॥ तामनु त्वा नवीयसीं नियुतं राय ईमहे ।

अहेळमान उरुशंस सरीं भव वाजेवाजे सरीं भव ॥ ३ ॥

यस्य। ते। पूषन्। सख्ये। विपन्यवः। क्रत्वा। चित्। सन्तः। अवसां। बुभुजिरे।  
इति। क्रत्वा। बुभुजिरे॥ ताम्। अनु। त्वा। नवीयसीम्। निऽयुतम्। रायः। ईमहे।  
अहेळमानः। उरुऽशंस। सरीं। भव। वाजेऽवाजे। सरीं। भव॥ ३ ॥

हे <sup>१</sup>पूषन् देव <sup>२</sup>यस्य <sup>३</sup>ते रक्षकत्वेन प्रसिद्धस्य तव <sup>४</sup>सख्ये सखिवा हेतुकरणे सति <sup>५</sup>कृत्वा  
<sup>६</sup>चित् क्रतुना प्रकृष्टेन<sup>७</sup> कर्मणैव ॥ ‘जसादिषु छन्दसि वावचनम्’ इति नाभावाभावः ॥ <sup>८</sup>सन्तः  
 भवन्तं प्रीणयितारः सन्तः <sup>९</sup>विपन्यवः विशेषेण स्तोत्रशीलाः । यद्वा । मेधाविनामैतत् । मेधाविनः  
 यजमानाः <sup>१०</sup>अवसा त्वत्कृतेन रक्षणेन<sup>११</sup> रक्षिताः सन्तः <sup>१२</sup>बुभुजिरे भुञ्जते भोगान् । <sup>१३</sup>इति एवमेव  
 सर्वदा <sup>१४</sup>कृत्वा कर्मणा <sup>१५</sup>बुभुजिरे भुञ्जते सर्वे पालयन्ते इति<sup>१६</sup> वा ॥ भुजेच्छन्दसि लिटि ‘बहुलं छन्दसि’  
 इति रुद्र ॥ <sup>१७</sup>तां तादृशीं <sup>१८</sup>नवीयसीं नवतरां स्तुत्यां वा रक्षाम् <sup>१९</sup>अनु अनुसृत्य रक्षाया अनन्तरं त्वां<sup>२०</sup>  
<sup>२१</sup>नियुतं <sup>२२</sup>रायः एतत्संख्याकान् धनानि <sup>२३</sup>ईमहे याचामहे । किंच हे <sup>२४</sup>उरुशंस बहुधा स्तुत्य त्वम्  
<sup>२५</sup>अहेळमानः अकुप्यन् अस्मासु सुमनाः सन् <sup>२६</sup>सरी <sup>२७</sup>भव अस्माभिर्गन्तव्यो भव ॥ सतैः औणादिकः  
 इतिप्रत्ययः । आद्युदात्तत्वम् ॥ किंच त्वं <sup>२८</sup>वाजेवाजे सर्वेऽपि संग्रामेषु <sup>२९</sup>सरी <sup>३०</sup>भव गमनशीलो भव  
 पुरतो गन्ता भवेत्यर्थः ॥

अस्या ऊ षु ण उप सातये भुवोऽहेळमानो ररिवाँ अजाश्च

श्रवस्यतामजाश्च ॥ ओ षु त्वा ववृतीमहि स्तोमैभिर्दस् साधुभिः ।

नहि त्वा पूषन्नतिमन्य आघृणे न ते सख्यमपहुवे ॥ ४ ॥

अस्याः । ऊँ इति । सु । नः । उप । सातये । भुवः । अहेळमानः । ररिवान् । अजऽअश्च ।  
 श्रवस्यताम् । अजऽअश्च ॥ ओ इति । सु । त्वा । ववृतीमहि । स्तोमैभिः । दस्म् । साधुभिः ।  
 नहि । त्वा । पूषन् । अतिऽमन्ये । आघृणे । न । ते । सख्यम् । अपऽहुवे ॥ ४ ॥

हे <sup>१</sup>अजाश्च पूषन् । ‘अजाश्चेति पूषणमाह’ ( निरु. ४. २५ ) इति यास्कः । <sup>२</sup>नः  
 अस्माकम् <sup>३</sup>अस्याः अस्यै ॥ चतुर्थ्यर्थे षष्ठी ॥ <sup>४</sup>सातये लाभाय<sup>५</sup> <sup>६</sup>अहेळमानः अकुप्यन् अनादरमकुर्वन्  
<sup>७</sup>ररिवान् दाता च सन् <sup>८</sup>सु सुष्ठु <sup>९</sup>उप <sup>१०</sup>भुवः समीपस्थो भव ॥ रातेच्छन्दसस्य लिटः कसुः ।  
 पदसंज्ञाया अभावेऽपि पपिवांसं तत्स्थिवांसमित्यादौ छान्दसोऽवग्रहो दृश्यते । <sup>११</sup>ऊ इति पादपूरणः ॥  
 किंच <sup>१२</sup>श्रवस्यताम् अन्नमिच्छतामस्माकं हे <sup>१३</sup>अजाश्च अजा एवाश्वस्थानीया यस्य तादृश त्वम् ।  
 पूषनामेदम् । ररिवाँश्च सन् उप भुवः । ‘अजाः पूषणः’ ( नि. १. १५. ५ ) इति यास्कः ।  
 ओ इति निपातद्वयसमुदायात्मक एको निपातः । हे <sup>१४</sup>दस्म् शत्रूणामुपक्षपितः <sup>१५</sup>पूषन् <sup>१६</sup>त्वा त्वाम्  
<sup>१७</sup>ओ <sup>१८</sup>षु <sup>१९</sup>ववृतीमहि सर्वत एव सुतरां वर्तयेमहि ॥ वृतेः अन्तर्भावितण्यथात् लिङि ‘बहुलं छन्दसि’  
 इति शपः श्लुः ॥ यज्ञान्तरगमनात् निवर्तयामः इत्यर्थः । केन साधनेनेति तदुच्यते । <sup>२०</sup>साधुभिः  
<sup>२१</sup>स्तोमैभिः त्वां प्रीणयितुं समर्थैः स्तोत्रैः । किंच हे पूषन् <sup>२२</sup>आघृणे सर्वतो वृष्टेः क्षारयितः । यद्वा ।  
 आघृणे हविषामाहृतैः स्वीकर्तः त्वां <sup>२३</sup>नहि <sup>२४</sup>अतिमन्ये अवमतिं<sup>२५</sup> नैव करोमि<sup>२६</sup> । न केवलमनतिक्रममात्रं  
 किंतु <sup>२७</sup>ते <sup>२८</sup>सख्यं तव सखित्वं हितकर्तृत्वं<sup>२९</sup> नहि <sup>३०</sup>अपहुवे नैवापनयामि<sup>३१</sup> न त्यजामि सर्वतः  
 प्रस्थापयामि<sup>३२</sup> इत्यर्थः ॥ ॥ २ ॥

१ झ-प्रकृतेन । २. ख-च-फ-रक्षणेन प्रसिद्धेन । ३. छ-झ-झ-झ१-‘इति’ नास्ति । ४. क्ष-च-ज-ट-त्वा त्वाम् । ५. छ-झ१-संभजमानाह्वानार्थम् । ६. क्ष-झ१-ज-ट-‘अवमतिं नैव करोमि’ इत्यस्थानन्तरं ‘यद्वा सर्वोऽपि जनो नैवातिमन्यते’ इत्यधिकम् । ७. क्ष-ज-ट-हितं कर्तुम् । ८. क्ष-ज-ट-नैवापलपामि । ९. ण-प्रस्थापयामि ।

‘अस्तु श्रौषट्’ इति एकादशार्चं षष्ठं सूक्तम् । अत्रानुक्रमणिका—‘अस्तु श्रौषळेकादश वैश्वदेवी मैत्रावरुण्याश्विन्यस्तित्व ऐन्द्याग्नेयो मारुत्यैन्द्राग्नी बार्हस्पत्या वैश्वदेव्यन्त्या त्रिष्टुप्पञ्चमी बृहती वैश्वदेव-  
मेतदेवमन्यासामपि सूक्तप्रयोगे वैश्वदेवत्वं सूक्तभेदप्रयोगे यल्लिङ्गं सा देवता’ इति । परच्छेप ऋषिः ।  
अन्या त्रिष्टुप् पञ्चमी बृहती । अन्या अत्यष्टयो विशेषाभावात् । कृत्स्नं सूक्तं वैश्वदेवम् । तत्र आद्याया  
विश्वे देवा देवता । द्वितीयाया मित्रावरुणौ । अथ तिस्रोऽश्विदेवताकाः । ऐन्द्री षष्ठी । सप्तम्याग्नेयी ।  
अष्टमी मारुती । नवम्यैन्द्राग्नी । दशमी बार्हस्पत्या । एकादशी वैश्वदेवी । सूक्तविनियोगो लैङ्गिकः ।  
दशरात्रस्य षष्ठेऽहनि प्रउगशस्त्रे आद्या वैश्वदेवतृचे प्रथमा । ‘षष्ठस्य’ इति खण्डे सूत्रितम्—‘अस्तु  
श्रौषळो घृ णो अग्ने’ ( आश्व. श्रौ. ८. १ ) इति ॥

अस्तु श्रौषट् पुरो अग्निं धिया दध आ नु तच्छर्धो दिव्यं वृणीमह  
इन्द्रवायू वृणीमहे ॥ यद्वा क्राणा विवस्वति नाभा संदायि नव्यसी ।

अध प्र सु न उप यन्तु धीतयो देवाँ अच्छा न धीतयः ॥ १ ॥

अस्तु । श्रौषट् । पुरः । अग्निम् । धिया । दधे । आ । नु । तत् । शर्धः । दिव्यम् । वृणीमहे ।  
इन्द्रवायू इति । वृणीमहे ॥ यत् । ह । क्राणा । विवस्वति । नाभा । समऽदायि । नव्यसी ।  
अध । प्र । सु । नः । उप । यन्तु । धीतयः । देवान् । अच्छ । न । धीतयः ॥ १ ॥

अहं <sup>१</sup>पुरः पुरत उत्तरवेद्याम् <sup>२</sup>अग्निम् आहवनीयाख्यं <sup>३</sup>धिया प्रणयनादिकर्मणा <sup>४</sup>दधे धारितवा-  
नस्मि । <sup>५</sup>तच्छर्धः तादृशं बलवन्तं वा अग्निं यद्वा तच्छर्धः तादृशं मरुतां स्वरूपं <sup>६</sup>बलं <sup>७</sup>दिव्यं दिवि भवं  
<sup>८</sup>नु क्षिप्रम् <sup>९</sup>आ <sup>१०</sup>वृणीमहे आभिमुख्येन संभजामहे । किंच <sup>११</sup>इन्द्रवायू <sup>१२</sup>वृणीमहे <sup>१३</sup> । <sup>१४</sup>यत् यस्मात्  
कारणात् <sup>१५</sup>विवस्वति दीप्तिमति <sup>१६</sup>नाभा नाभौ भूम्या नाभिस्थाने देवयजने वेदिरूपे <sup>१७</sup> । यद्वा । नाभौ  
सर्वफलस्य संबन्धके यज्ञे । ‘यज्ञमाहुर्भुवनस्य नाभिम्’ ( तै. सं. ७. ४. १८. २ ) इति श्रुतेः । <sup>१८</sup>क्राणा  
कुर्वाणा स्वार्थप्रकाशनं <sup>१९</sup>नव्यसी नवतरा स्तुतिरूपा वाक् <sup>२०</sup>संदायि संबध्यते ॥ छान्दसः कर्मणि लुङ् ॥  
अस्माभिः प्रयुज्यते इत्यर्थः । यस्मात् स्तुतिः क्रियते तस्मात् <sup>२१</sup>अस्तु <sup>२२</sup>श्रौषट् अस्याः स्तुतेः श्रवणं भवतु ।  
श्रोता भवतु वा मरुतां गणोऽग्निवा । इन्द्रवायुपक्षे प्रत्येकापेक्षया एकवचनम् । <sup>२३</sup>अध अनन्तरं <sup>२४</sup>नः  
<sup>२५</sup>धीतयः अस्मदीयानि कर्माणि स्तुत्यादिरूपाणि <sup>२६</sup>प्र <sup>२७</sup>सु <sup>२८</sup>उप <sup>२९</sup>यन्तु प्रकर्षेण सुष्ठु युष्मानुपगच्छन्तु ।  
किंच <sup>३०</sup>देवाँ <sup>३१</sup>अच्छा <sup>३२</sup>न अग्न्यादिदेवान् आभिमुख्येन प्राप्नुमिष्व <sup>३३</sup>धीतयः अस्मदीयानि कर्माणि उप  
यन्तु तेषां समीपं प्राप्नुवन्तु <sup>३४</sup> ॥

१. ङ-झ१-बलं बलवन्तं वा । संघभूतम् ; क्ष-ज-ट-बलं बलवन्तं वा अग्निम् ..... संघभूतम् ।

२. क्ष-ङ-ज-ट-वृणीमहे प्रार्थयामहे । ३. क्ष-ज-ट-यद्वा वेदिरूपे । ४. क्ष-ज-ट-क्राणा कर्मणा प्रज्वालनरूपेण  
युक्तं त्वां स्वार्थप्रकाशनम् । ५. क्ष-झ१-ज-ट-प्रापयन्तु ।

यद्वा त्यन्मित्रावरुणावृतादध्याददाथे अनृतं स्वेन मन्युना दक्षस्य स्वेन  
मन्युना ॥ युवोरित्थाधि सन्नस्वपश्याम हिरण्ययम् ।

धीभिश्चन मनसा स्वेभिरक्षभिः सोमस्य स्वेभिरक्षभिः ॥ २ ॥

यत् । ह । त्यत् । मित्रावरुणौ । ऋतात् । अधि । आददाथे इत्याऽददाथे । अनृतम् । स्वेन ।  
मन्युना । दक्षस्य । स्वेन । मन्युना ॥ युवोः । इत्था । अधि । सन्नऽसु । अपश्याम । हिरण्ययम्  
धीभिः । चन । मनसा । स्वेभिः । अक्षऽभिः । सोमस्य । स्वेभिः । अक्षऽभिः ॥ २ ॥

हे मित्रावरुणौ ऋतात् आदित्यात् त्यत् तदुदकं यत् यस्मात् कारणात् अधि अधिकम्  
आददाथे सर्वतो ददथः । कीदृशमुदकम् । अनृतं नश्वरं शोषणस्वभावम् । केन साधनेन । स्वेन  
मन्युना स्वकीयेन तेजसा । अहोरात्राभिमानिदेवौ मित्रावरुणौ खलु वृष्टिं मोचयतः । ' अहोरात्रे  
वा ' इत्यादिश्रुतिः पूर्वमेवोदाहृता । मन्युर्विशेष्यते । दक्षस्य<sup>१</sup> समर्थस्य स्वेन मन्युना आत्मभूतेन  
मननीयेन सामर्थ्येन । किंच<sup>२</sup> हे मित्रावरुणौ युवोः ॥ अन्यलोपश्छान्दसः ॥ युवयोः संबन्धि  
हिरण्ययं हिरण्ययं रूपम् ॥ ' ऋतव्यवास्व्यवास्त्व' ( पा. सू. ६. ४. १७५ ) इत्यादौ मयटो  
मशब्दलोपो निपात्यते ॥ इत्था इत्थं वक्ष्यमाणप्रकारेण सन्नसु यज्ञसदनेषु अधि अपश्याम  
पश्येम । केन साधनेनेति तदुच्यते । धीभिः त्वदुद्देश्यैः कर्मभिर्यज्ञादिरूपैः मनसा चन  
त्वदासक्तेन चेतसा च स्वेभिरक्षभिः आत्मीयैः<sup>३</sup> अनन्यैश्चक्षुरादीन्द्रियैः<sup>३</sup> । किंच सोमस्य सोमं  
स्वेभिरक्षभिः अस्मदीयैरिन्द्रियैः ॥ नासाद्यपेक्षया<sup>३</sup> बहुवचनम् ॥

पृष्ठस्य षष्ठेऽहनि प्रउगशस्त्रे ' युवां स्तोमेभिः ' इत्याश्विनस्तृचः । ' षष्ठस्य ' इति खण्डे  
सूत्रितं- ' युवां स्तोमेभिर्देवयन्तो अश्विनावर्मह इन्द्र ' ( आश्व. श्रौ. ८. १ ) इति ॥

युवां स्तोमेभिर्देवयन्तो अश्विनाश्रावयन्तइव श्लोकमायवो युवां  
हव्याभ्यायवः ॥ युवोर्विश्वा अधि श्रियः पृक्षश्च विश्ववेदसा ।

पुषायन्ते वां पवयो हिरण्यये रथे दत्ता हिरण्यये ॥ ३ ॥

युवाम् । स्तोमेभिः । देवऽयन्तः । अश्विना । आश्रवयन्तऽइव । श्लोकम् । आयवः । युवाम् ।  
हव्या । अभि । आयवः ॥ युवोः । विश्वाः । अधि । श्रियः । पृक्षः । च । विश्ववेदसा ।  
पुषायन्ते । वाम् । पवयः । हिरण्यये । रथे । दत्ता । हिरण्यये ॥ ३ ॥

१. क्ष-ञ्ज १-ज-ट-दक्षस्य दक्षेण पराभिभवसमर्थेन स्वेन मन्युना आत्मभूतेन तेजसा । यद्वा । दक्षस्य युवां  
स्तोतुं शक्तस्य मा ( क्ष-ज-ट-वा ) स्वेन स्वभूतेन मन्युना मननेन सामर्थ्येन युक्तेन । किं च ।  
२. फ-आत्मीयैः इन्द्रियैः । ३. क-ज-झ-ण-त-न-व-ज्ञ-मनसाद्यपेक्षया; क्ष-न-झ १-ट-मनसाद्यपेक्षया ।

हे <sup>१</sup>अश्विना अश्विनौ<sup>१</sup> देवौ<sup>१</sup> <sup>२</sup>युवां <sup>३</sup>स्तोमेभिः स्तोत्रैः <sup>४</sup>देवयन्तः युवाम् आत्मनः<sup>२</sup> इच्छन्तः  
<sup>५</sup>आयवः । मनुष्यनामैतत् । यजमानाः <sup>६</sup>श्लोकं युष्मदीयस्तुतिरूपां वाचम् <sup>७</sup>आश्रावयन्तइव सर्वतः  
 श्रवणविषयां कुर्वन्त इव स्तुवन्ति । श्लोक इति वाङ्नाम, ' श्लोकः धारा ' ( नि. १. ११. १ )  
 इति तन्नामसूक्तत्वात् । कीदृशास्ते । <sup>८</sup>युवां<sup>३</sup> <sup>९</sup>हव्या हविषा आज्यादिना <sup>१०</sup>अभ्यायवः अभिमुख्येन  
 गन्तारः । प्रीणयितुमिति शेषः । हवींषि<sup>४</sup> अभिमुख्येन प्रापयन्तो वा । किंच हे <sup>११</sup>विश्ववेदसा सर्वधनौ  
<sup>१२</sup>युवोः युवयोः संबन्धिन्यः <sup>१३</sup>विश्वाः <sup>१४</sup>अश्विनः सेवनीयाः सर्वा लक्ष्मीर्धनकनकादिरूपाः <sup>१५</sup>अधि अधिकं  
 भजन्ते इति शेषः । किंच <sup>१६</sup>पृक्षश्च अन्नमपि युष्मदध्रसादात् अधि अधिकं लभन्ते । किंच हे <sup>१७</sup>दत्ता  
 शत्रूणामुपक्षपयितारौ <sup>१८</sup>वां <sup>१९</sup>हिरण्यये <sup>२०</sup>रथे हिरण्यमये मधुपूर्णे रथे <sup>२१</sup>पवयः तन्नेमयः <sup>२२</sup>मुषायन्ते क्षरन्ति  
 स्रवन्ति ॥ ' मुष प्लुष स्नेहनसेचनप्रणेषु ' । ' छन्दसि शायजपि ' इत्यहावपि श्रः शायजादेशः ॥  
 मधुपूर्णपात्रोपेतत्वात् शीघ्रगमनेन चक्रेषु मधूनि स्रवन्तीति भावः । ' पवी रथनेमिर्भवति यद्विपुनाति  
 भूमिम् ' ( निरु. ५. ५. ) इति निरुक्तम् । अश्विनोः रथस्य मधुपूर्णत्वं ' त्रयः पवयो मधुवाहने रथे '  
 ( ऋ. सं. १. ३४. २ ) इत्यादिषु प्रसिद्धम् । किंच तादृशे <sup>२३</sup>हिरण्यये<sup>१०</sup> हृदयरमणे रथे मधुरं हविर्वहत-  
 मिति शेषः ॥

अचेति दत्ता व्युः<sup>१</sup> नाकमृण्वथो युञ्जते वां रथयुजो दिविष्टिष्वध्वस्मानो

दिविष्टिषु ॥ अधि वां स्थाम वन्धुरे रथे दत्ता हिरण्यये ।

पथेव यन्तावनुशासता रजोऽञ्जसा शासता रजः ॥ ४ ॥

अचेति । दत्ता । वि । ऊँ इति । नाकम् । ऋण्वथः । युञ्जते । वाम् । रथयुजः । दिविष्टिषु ।

अध्वस्मानः । दिविष्टिषु ॥ अधि । वाम् । स्थाम । वन्धुरे । रथे । दत्ता । हिरण्यये ।

पथाऽह्व । यन्तौ । अनुशासता । रजः । अञ्जसा । शासता । रजः ॥ ४ ॥

हे <sup>१</sup>दत्ता दत्तावश्विनौ <sup>२</sup>अचेति वक्ष्यमाणं युष्मच्छेष्टितं ज्ञायते सर्वैः । किं तदिति तदुच्यते<sup>३</sup> ।  
<sup>४</sup>नाकं स्वर्गं <sup>५</sup>वि <sup>६</sup>ऋण्वथः विशेषेण गच्छथः ॥ ' ऋणु गतौ ' । तानादिकः । लेटि अडागमः ॥ यज्ञसंपूर्त्य-  
 नन्तरमिति यावत् । उशब्दोऽवधारणे । यद्वा । नाकम् । अकं दुःखम् । तद्रहितं यज्ञमृण्वथः । विशेषेण  
 गच्छथ एव । तदर्थं <sup>७</sup>वां <sup>८</sup>रथयुजः युष्मत्संबन्धिनो रथस्य योजयितारः सारथयः <sup>९</sup>दिविष्टिषु स्वर्ग-  
 स्तैषणेषु द्योतनात्मकस्य यज्ञस्तैषणेषु गमनेषु वा निमित्तभूतेषु <sup>१०</sup>युञ्जते अश्वान् योजयन्ति रथे । युक्ते  
 रथे वा युष्मान् । ते एव विशेष्यन्ते । <sup>११</sup>दिविष्टिषु दिवो गमनेषु निरालम्बाकाशगमनेषु <sup>१२</sup>अध्वस्मानः  
 रथस्य तदाश्रितस्य च ध्वंसमकुर्वाणाः । किंच हे <sup>१३</sup>दत्ता अश्विनौ <sup>१४</sup>वां युवयोः <sup>१५</sup>वन्धुरे बन्धुरत्रययुक्ते ।  
 युगबन्धनाधारः काष्ठविशेषो बन्धुरम् । तादृशत्रययुक्तत्वं ' रथो यो वां त्रिवन्धुरः ' ( ऋ. सं. ८. २२.  
 ५ ) इत्यादिषु प्रसिद्धम् । <sup>१६</sup>हिरण्यये <sup>१७</sup>हिरण्यमये <sup>१८</sup>रथे <sup>१९</sup>अधि तादृशस्य रथस्योपरि <sup>२०</sup>स्थाम अस्थापयाम<sup>१०</sup> ॥

१. क्ष-ङ-झ१-ज-ट-अधिदेवौ । २. क्ष-ङ-झ१-ज-ट-आत्मानम् आत्मनः । ३. क्ष-ज-ट-युवां  
 युष्मान् । ४. ङ-झ-झ१-ज-ट-हवींषि युष्मान् । ५. क्ष-झ-ज-ट-हिरण्यये हिरण्यमये । ६. ङ-झ-झ१-  
 उच्यते । ७. क्ष-ज-ट-अवस्थापयामः ; झ१-अवस्थापयाम ।

छान्दसे लङि ' बहुलं छन्दसि ' इति अष्टभावः<sup>१</sup> । आद्युदात्तश्छान्दसः<sup>२</sup> ॥ कीदृशौ<sup>३</sup> । पथेव सुपथेन मार्गेण<sup>४</sup> निरालम्बे आकाशे<sup>५</sup> । रजः रज्ज्वात्मकं स्वर्गं प्रति<sup>६</sup> यन्तौ गच्छन्तौ । ' लोका रजांस्युच्यन्ते ' इत्युक्तत्वात् । अनुशासता अननुकूलान्छत्रून् अनुशासतौ विधेयीकुर्वन्तौ ॥ शासेः शतरि ' जक्षित्यादयः<sup>७</sup> ' इति अभ्यस्तत्वात् ' अभ्यस्तानामादिः ' इत्याद्युदात्तत्वम् ॥ किंच<sup>८</sup> अज्ञसा मुख्यत्वेन प्रकृष्टं<sup>९</sup> रजः उदकं वृष्टिलक्षणं शासता शासतौ बलाद्विधेयीकुर्वन्तौ ॥

शचीभिर्नः शचीवसू दिवा नक्तं दशस्यतम् ।

मा वां रातिरुप दसत्कदा चनास्मद्रातिः कदा चन ॥ ५ ॥

शचीभिः । नः । शचीवसू इति शचीवसू । दिवा । नक्तम् । दशस्यतम् ।

मा । वाम् । रातिः । उप । दसत् । कदा । चन । अस्मत् । रातिः । कदा । चन ॥ ५ ॥

हे<sup>१</sup> शचीवसू । शचीति कर्मनाम । अस्मदनुष्ठितज्योतिष्टोमादिकर्मधनौ<sup>२</sup> युवां<sup>३</sup> शचीभिः अस्मदीयैः कर्मभिर्यागादिभिर्निमित्तभूतैः<sup>४</sup> दिवा<sup>५</sup> नक्तं अहनि रात्रौ च<sup>६</sup> दशस्यतम् अभिमतं ददेथाम्<sup>७</sup> ॥ ' दाश्च दाने ' इत्यस्येदं छान्दसं रूपम् । यद्वा । दशस्यतिर्दानार्थः कण्ठादिषु द्रष्टव्यः<sup>८</sup> ॥ वां युवयोः रातिः दानं<sup>९</sup> कदा<sup>१०</sup> चन सर्वदा यागकाले अयागकालेऽपि<sup>११</sup> मा<sup>१२</sup> उप<sup>१३</sup> दसत् मा उपक्षीणं भूत् ॥ ' दसु उपक्षये ' । लुङि ' पुषादिद्युतात् ' इति च्लेः अङ् ॥ न केवलं युष्मदीयम् अपि स्वस्माकमपि रातिः दानं हविरादिप्रदानं सर्वविषयदानं वा अर्थिभ्यः<sup>१४</sup> कदा<sup>१५</sup> चन सर्वावस्थायामपि<sup>१६</sup> मा<sup>१७</sup> उप दसत् उपक्षीणं मा भूत् सर्वदा चर्तताम् । अहमपि सर्वदा युष्मानुद्दिश्य दद्यां युवामपि मदभिमतं सर्वदा दत्तमित्यर्थः<sup>१८</sup> ॥ ॥ ३ ॥

पृष्ठस्य षष्ठेऽहनि प्रउगशास्त्रस्यैन्द्रे तृचे तृतीया ' वृषज्जिन्द्र ' इत्येषा । ' वृषज्जिन्द्र वृषपाणास इन्द्रवः सुषुमा यातमद्रिभिः ' ( आश्व. श्रौ. ८. १ ) इति ॥ तत्रैव सवने प्रस्थितयाज्यानां पुरस्तादन्या ऋचः प्रक्षिप्य उभयीभिर्यष्टव्यम् । तत्र होतुः प्रस्थितयाज्यायाः पुरस्तादेषा प्रक्षेपणीया । सूत्रितं च- ' षष्ठस्य प्रातःसवने प्रस्थितयाज्यानां पुरस्तादन्याः कृत्वोभाभ्यामनवानन्तो यजन्ति ' ( आश्व. श्रौ. ८. १ ) इति ॥

१. क्ष-झ१-ज-ट-शपो लुक् । तत्र तिष्ठतः । २. क्ष-झ१-ज-ट-कीदृशौ युवाम् । पथेव सुपथेनेति ( क्ष १-सुपथेनेव ) मार्गेण; ङ-झ-कीदृशौ युवाम् । सुपथेनेव ( झ-सुपथेन ) मार्गेण । ३. क्ष-ज-ट-आकाशेऽपि । ४. च-प-फ-°ज्योतिष्टोमादिकर्मधनो युवा नः; झ-°ज्योतिष्टोमादिकर्मधनो नः । ५. क्ष-झ१-ज-ट-ददत्तम् । ६. क्ष-ज-ट-ङ-झ१-' द्रष्टव्यः ' इत्यस्यानन्तरम् ' अस्मत्प्रत्ययं हविः सर्वदा भक्षयतं ( ङ-झ१-भक्षयतं वा ) ' इत्यधिकम् । ७. झ-सर्वास्वस्थायामपि । ८. क्ष-ज-ट-ददत्तमित्यर्थः ।



वृषन्निद्र वृषपाणास इन्दव इमे सुता अद्रिषुतास उद्भिदस्तुभ्यं सुतासं  
उद्भिदः ॥ ते त्वा मन्दन्तु दावने महे चित्राय राधसे ।

गीभिर्गिर्वाहः स्तवमान आ गहि सुमृलीको न आ गहि ॥ ६ ॥

वृषन् । इन्द्र । वृषपाणासः । इन्दवः । इमे । सुताः । अद्रिषुतासः । उत्सुभिदः । तुभ्यम् ।  
सुतासः । उत्सुभिदः ॥ ते । त्वा । मन्दन्तु । दावने । महे । चित्राय । राधसे ।

गीःऽभिः । गिर्वाहः । स्तवमानः । आ । गहि । सुमृलीकः । नः । आ । गहि ॥ ६ ॥

हे इन्द्र वृषन् वर्षितः कामानाम् इमे पुरतो दृश्यमानाः इन्दवः सोमाः सुताः त्वदर्थ-  
मभिषुताः । कीदृशास्ते । वृषपाणासः अभिमतवर्षकेण त्वया पातव्याः अद्रिषुतासः अद्रिभिर्द्वैः  
पाषाणैरभिषवसाधनैः सुताः उद्भिदः उद्भेदका वर्षस्य<sup>१</sup> । त एव पुनर्विशेष्यन्ते । उद्भिदः बलस्य<sup>२</sup>  
उद्भेदका उद्भिन्ना वा पर्वतादौ तादृशाः सोमाः तुभ्यं सुतासः त्वदर्थमेवाभिषुताः । किंच ते तादृशाः  
सोमाः त्वा त्वां मन्दन्तु तर्पयन्तु । कुत्रेति तदुच्यते । दावने दानवति यागे । अभिमतदानाय  
वा । तथा महे महते चित्राय चायमानाय विचित्राय नानाविधाय वा राधसे धनाय । किंच हे  
गिर्वाहः गिरां स्तुतीनामस्मदीयानां वोढः<sup>३</sup> ॥ 'वहिहाधाभ्यः' इति असुन् ॥ गीभिः  
अस्मत्स्तुतिभिः स्तवमानः सन् आ गहि<sup>४</sup> आगच्छ । नः अस्मान् सुमृलीकः सुष्ठु सृङ्गिता सन्  
आ गहि आगच्छ<sup>५</sup> ॥

दशरात्रस्य षष्ठेऽहनि प्रातःसवने नेष्टुः प्रस्थितयाज्यायाः पुरस्तात् 'ओ पू णो अग्ने' इत्येषा  
आवपनीयैकीकृत्योभाभ्यां<sup>६</sup> यागः<sup>७</sup> । 'षष्ठस्य' इति खण्डे सूत्रितम्- 'ओ पु णो अग्ने शृणुहि  
त्वमीळितोऽग्निं होतारम्' (आश्व. श्रौ. ८. १) इति ॥ तस्मिन्नेव सवने प्रउगशस्त्रे द्वितीया । सूत्रितं  
च- 'अस्तु श्रौषलो पू णो अग्ने' (आश्व. श्रौ. ८. १) इति ।

ओ पू णो अग्ने शृणुहि त्वमीळितो देवेभ्यो ब्रवासि यज्ञियेभ्यो राजेभ्यो

यज्ञियेभ्यः ॥ यद्वा त्यामङ्गिरोभ्यो धेनुं देवा अदत्तन ।

वि तां दुहे अर्यमा कर्तरी सचा एष तां वेद मे सचा ॥ ७ ॥

ओ इति । सु । नः । अग्ने । शृणुहि । त्वम् । ईळितः । देवेभ्यः । ब्रवसि । यज्ञियेभ्यः ।

राजेभ्यः । यज्ञियेभ्यः ॥ यत् । ह । त्याम् । अङ्गिरःभ्यः । धेनुम् । देवाः । अदत्तन ।

वि । ताम् । दुहे । अर्यमा । कर्तरी । सचा । एषः । ताम् । वेद । मे । सचा ॥ ७ ॥

१. क्ष-ङ-झ-ज-ट-हर्षस्य । २. क्ष-ङ-झ-ज-ट-फलस्य । ३. क्ष-ज-ट-वोढः सन् स्तवमानः  
अस्माभिः स्तूयमानः सन् आ गहि । ४. क्ष-झ-ज-ट-आगन्तुमर्हसि । ५. क्ष-ज-ट-प्राकृतयैकीकृत्य  
उभाभ्यां यागः ।

हे <sup>१</sup>अग्ने <sup>२</sup>एवं <sup>३</sup>वतः अस्मदीयमावाहनं स्तुतिं वा <sup>४</sup>ईळितः अस्माभिः स्तुतः सन् <sup>५</sup>ओ <sup>६</sup>पु  
<sup>७</sup>शृणुहि । ओ इति निपातद्वयसमुदायात्मकः एको निपातः । आभिमुख्येनैव सुष्ठु शृणु ॥ ‘उतश्च  
 प्रत्ययात्’ इति ‘छन्दसि वाचचनम्’ इति हेळुंगभावः ॥ श्रुत्वा च <sup>८</sup>देवेभ्यः देवनशीलेभ्यः  
<sup>९</sup>यज्ञिभ्यः यज्ञाहेभ्यो हविर्भाग्यः स्तुतिभाग्यश्चेत्यर्थः ॥ ‘यज्ञ्विग्न्याम्’ इति घः ॥ तेभ्यः  
<sup>१०</sup>यज्ञिभ्यः यज्ञाहेभ्यो यजमानेभ्यः संबन्धि कर्म <sup>११</sup>ब्रवसि ब्रूहि ॥ ब्रवीतेर्लेटि अडागमः ॥ कीदृशेभ्यः ।  
<sup>१२</sup>राजभ्यः राजमानेभ्यः । इदानीं देवाः प्रत्यक्षेणोच्यन्ते । अत्रेतिहासमाहुः—अङ्गिरसो नाम  
 महर्षयः पूर्वं यज्ञार्थं देवान् स्तुत्या<sup>१३</sup> प्रीणयित्वा गा अयाचन्त । ते प्रीताः कामदुष्ठां प्रादुः । लब्धां  
 च तां धेनुं क्षीरं दोग्धुमशक्नुवाना अयमणं देवं प्रार्थयन् । स च प्रार्थितोऽग्निहोत्रार्थं क्षीरं दुदोहेति ।  
 तदिदमत्रोच्यते । यत् यां <sup>१४</sup>एतां तां प्रसिद्धां <sup>१५</sup>धेनुं क्षीरादिना प्रीणयित्रीं गां <sup>१६</sup>एह<sup>२</sup> <sup>१७</sup>देवाः <sup>१८</sup>अङ्गिरोभ्यः  
 तदर्थम् <sup>१९</sup>अदत्तन दत्तवन्तः ॥ ‘तप्तनप्तनथनाश्च’ इति तनादेशः<sup>३</sup> ॥ <sup>२०</sup>एतां धेनुम् <sup>२१</sup>अयमा सर्वस्य  
 नियमिता देवः <sup>२२</sup>कर्तारं सर्वस्योत्पादके त्वय्यग्नौ <sup>२३</sup>सचा इतरदेवेभ्यः साकं <sup>२४</sup>वि <sup>२५</sup>दुहे विविधंदुग्धवान् ॥  
 दुहेर्लेटि ‘बहुलं छन्दसि’ इति रूढः । ‘छन्दसि वा’ इति वचनात् द्विवचनाभावः । लटि एव  
 वा ‘लोपस्त’ इति तलोपः ॥ <sup>२६</sup>एषः एष एव अयमा <sup>२७</sup>एतां धेनुं <sup>२८</sup>मे <sup>२९</sup>सचा मत्समवायेन <sup>३०</sup>वेद जानाति  
 अयमा<sup>३</sup> अहमपि<sup>४</sup> जानामीत्यर्थः । ईदृशी धेनुस्त्वदर्थमेव दुह्यते इत्यग्नेः स्तुतिः ॥

‘मो पु वो अस्मत्’ इति प्रस्थितयाज्या<sup>५</sup> । सूत्रितं च—‘मो पु वो अस्मदभि तानि पौंस्यौ पू  
 णो अग्ने’ (आश्व. श्रौ. ८. १) इति ॥

मो पु वो अस्मदभि तानि पौंस्या सना भूवन्द्युन्नानि मोत जारिषुरस्मत्पुरोत  
 जारिषुः ॥ यद्वश्चित्रं युगेयुगे नव्यं घोषादमर्त्यम् ।

अस्मासु तन्मरुतो यच्च दुष्टरं दिधृतं यच्च दुष्टरम् ॥ ८ ॥

मो इति । सु । वः । अस्मत् । अभि । तानि । पौंस्या । सना । भूवन् । युन्नानि । मा । उत ।  
 जारिषुः । अस्मत् । पुरा । उत । जारिषुः ॥ यत् । वः । चित्रम् । युगेयुगे । नव्यम् । घोषात् ।  
 अमर्त्यम् ॥ अस्मासु । तत् । मरुतः । यत् । च । दुस्तरम् । दिधृतं । यत् । च । दुस्तरम् ॥ ८ ॥

हे मरुतः <sup>१</sup>वः युष्मत्संबन्धीनि <sup>२</sup>तानि प्रसिद्धानि <sup>३</sup>पौंस्या पौंस्यानि बलानि <sup>४</sup>सना सदातनानि  
 नित्यानि <sup>५</sup>युन्नानि प्रकाशयुक्तानि । यद्वा । सना संभजनीयानि युन्नानि धनवन्ति<sup>६</sup> यशोवन्ति वा ॥  
 मत्वर्थीयो लुप्यते । मो इति निपातद्वयसमुदाये उशब्दोऽवधारणे ॥ <sup>७</sup>अस्मत् अस्मान् <sup>८</sup>मो <sup>९</sup>पु  
<sup>१०</sup>अभि <sup>११</sup>भूवन् सुष्ठु मैवाभिभवन् । यद्वा । अस्मत्तोऽपगतानि मा भूवन् । <sup>१२</sup>उत अपि च ।  
 यद्वा । युष्मानीत्येतदुत्तरत्र संबध्यते । युन्नानि धनानि यशांसि वा अस्मदीयानि <sup>१३</sup>मा  
<sup>१४</sup>जारिषुः क्षीणानि मा भूवन् । <sup>१५</sup>उत अपि च <sup>१६</sup>अस्मत् <sup>१७</sup>पुरा पुराणि लक्षणया तत्रस्थाः  
 प्राणिनः मा <sup>१८</sup>जारिषुः जीर्णां नष्टा मा भूवन् । किंच <sup>१९</sup>वः युष्मत्संबन्धि <sup>२०</sup>चित्रं चायनीयं

१. च-फ-यागे स्तुत्या । २. च-ज्ञ-त-फ-हे । ३. क्ष-व-ट-तस्य तनादेशः । ४. क्ष-झ-१-  
 व-ट-अर्थमावदहमपि । ५. क्ष-व-ट-पौतुः प्रस्थितयाज्या । ६. झ-१-धनानि यशांसि वा धनवन्ति ।

नानाविधं नूनं नूतनं स्तोतव्यं वा असर्वम् अमरणधर्मकं सर्वेषु दुर्लभं वा यत् अस्ति घोषात् घोषाः ॥ व्यत्ययेन पञ्चमी ॥ शब्दोपेता गवादयो घोषोपलक्षिता ग्रामनगरादयो वा ये सन्ति तत् सर्वं युगेयुगे युगशब्दोपलक्षिते तत्काले अस्मासु अस्मास्वेव भवत्विति शेषः नान्यस्य । किंच हे मरुतः यच्च दुस्तरं दुःखेन तरणीयं संपादनीयं धनं विदधत धारयत<sup>१</sup> तदस्मासु । किंच दुस्तरं<sup>२</sup> शत्रुभिरहिंसितं तत्सर्वमपि विशेषेणास्मासु स्थापयत ॥

पृष्ठ्यस्य पृष्ठेऽहनि अच्छावाकस्य प्रस्थितयाज्यायाः पुरस्तात् 'दध्यङ् ह मे' इत्येपा । सूत्रितं च—'दध्यङ् ह मे जनुषं पूर्वो अङ्गिरा इत्येवमेव माध्यदिने' (आश्व. श्रौ. ८. १) इति ॥

दध्यङ् ह मे जनुषं पूर्वो अङ्गिराः प्रियमेधः कण्वो अत्रिर्मनुर्विदुस्ते मे

पूर्वे मनुर्विदुः ॥ तेषां देवेभ्यार्यतिरस्माकं तेषु नाभयः ।

तेषां पदेन मह्या नमे गिरेन्द्राग्नी आ नमे गिरा ॥ ९ ॥

दध्यङ् । ह । मे । जनुषम् । पूर्वः । अङ्गिराः । प्रियमेधः । कण्वः । अत्रिः । मनुः । विदुः ।

ते । मे । पूर्वः । मनुः । विदुः ॥ तेषाम् । देवेषु । आर्यतिः । अस्माकम् । तेषु । नाभयः ।

तेषाम् । पदेन । महि । आ । नमे । गिरा । इन्द्राग्नी इति । आ । नमे । गिरा ॥ ९ ॥

दध्यङ् अथर्वगोत्रोपपन्नः एतन्नामको महर्षिः स च पूर्वः पूरकः सर्वस्य पुरातनो वा अङ्गिराः अङ्गारः तद्वत्तेजस्वीत्यर्थः । यद्वा । अङ्गारा एवाङ्गिरसोऽभवन् 'येऽङ्गारा आसंस्तेऽङ्गिरसोऽभवन्' (ऐ. ब्रा. ३. ३४) इति श्रुतेः । 'अङ्गिरा अङ्गारा अङ्गना अङ्गनाः' (निरु. ३. १७.) इति निरुक्तम् । एतन्नामा महर्षिश्च प्रियमेधः मेधाप्रियः । 'प्रियमेधः प्रिया अस्य मेधाः' (निरु. ३. १७) इति यास्कः । स च कण्वः मेधावी स च अत्रिः दुःखत्रयरहितः । 'अत्रिर्न त्रयः' (निरु. ३. १७) इति निरुक्तम् । मनुः मननवान् एतन्नामा महर्षिः । एते सर्वे महात्मानो महर्षयः मे जनुषं दिवो-दासपुत्रस्य परुच्छेपस्य जन्म विदुः जानन्ति ॥ वेत्तेः 'विदो लटो वा' इति ज्ञेः उसादेशः ॥ किंच एते पूर्वोक्ताः पूर्वे पूर्वकालीनाः मे अस्मत्पित्रादीन् जानन्त इत्यर्थः । मनुः मनबो ज्ञानवन्तो यतस्ते पूर्वे मनवश्च अतो विदुः इति भावः ॥ 'सुपां सुलुक्' इति जसो लुक् ॥ तेषां ज्ञाने उपपत्तिमाह । तेषां दध्यङ्गादीनां देवेषु इतरेषु देवनशीलेषु महर्षिषु मध्ये आर्यतिः दीर्घकालसंबन्धोऽस्ति । अतो विदुरित्यर्थः । ततश्च किमित्याह । अस्माकं नाभयः जीवेन सह बन्धवन्तः<sup>३</sup> प्राणाः फलेन संबद्धा यागा वा तेषु तेष्वेव वर्तन्ते । असौ विशिष्टजन्मा अतो यज्ञयोग्यः इति तैर्वक्तव्यत्वेन तदधीनत्वम् । तेषां दध्यङ्गादीनां पदेन आस्पदेन महत्त्वेन निमित्तेन गिरा स्तुतिरूपया वाचा महि महद्भयधिकं<sup>४</sup> नमे नमति सर्वो जनः । किंच तेषामनुग्रहात् यज्ञयोग्यः सन् इन्द्राग्नी गिरा स्तुतिरूपया वाचा युक्तः सन् आ नमे अभिमुख्येन नमामि स्तौमि नमामि चेत्यर्थः ॥ नमेर्व्यत्ययेन आत्मनेपदम् ॥ यद्वा । कर्मकर्तारि 'न दुहस्नुनमाम्' इति यकः प्रतिषेधः ॥ स्वयमेव नतोऽस्मि<sup>५</sup> ॥

१. क्ष-ञ-अ-ज-ट- 'धारयत' इत्यस्यानन्तरं 'धारयथ । धृज् धारणे । बहुलं छन्दसीति शपः श्लुः । उद्भिः (क्ष-अ-ट-इदिद्भ्यः ?) इत्यनुवृत्तौ बहुलं छन्दसीति अभ्यासस्य इत्वं' इत्यधिकम् । २. च-फ-यच्च दुस्तरम् । ३. क्ष-अ-ट-बन्धनवन्तः । ४. झ-महत् आ अधिकम् । ५. ङ-अ-आनतोऽस्मि ।

होता यक्षद्विनिनो वन्त वार्यं बृहस्पतिर्यजति वेन उक्षभिः

पुरुवारैभिरुक्षभिः ॥ जगृभ्मा दूरआदिशं श्लोकमद्रेरध तमना ।

अधारयदररिन्दानि सुक्रतुः पुरु सन्नानि सुक्रतुः ॥ १० ॥

होता । यक्षत् । वनिनः । वन्त । वार्यम् । बृहस्पतिः । यजति । वेन । उक्षभिः ।

पुरुऽवारैभिः । उक्षभिः ॥ जगृभ्म । दूरेऽआदिशम् । श्लोकम् । अद्रेः । अध । तमना ।

अधारयत् । अररिन्दानि । सुक्रतुः । पुरु । सन्नानि । सुक्रतुः ॥ १० ॥

अयं 'होता वैभ्योऽग्निर्मानुषो वा देवानामाह्वाता' यक्षत् याज्यां पठतु<sup>१</sup> ॥ यजेल्लेष्टि अडागमः । 'सिद्धदुलम्' इति सिप् ॥ 'वनिनः वननवन्तः हविः कामयमाना वा देवाः' वार्यं वरणीयं सोमं वन्त संभजन्ताम् ॥ वनतेऽछान्दसे लङि व्यत्ययेन आत्मनेपदम् । 'बहुलं छन्दसि' इति शपो लुक् । छान्दसोऽन्यलोपः ॥ तदर्थं 'बृहस्पतिः बृहतो मन्त्रस्य हविषो वा पालकोऽध्वर्युर्द्वयो बृहस्पतिर्वा स्वयमेव यजति यागं करोति । कीदृशः सः । 'वेनः कामयमानः । केन साधनेनेति तदुच्यते । 'उक्षभिः सेचकैः सोमैः' पुरुवारैभिः बहुभिर्वरणीयैः तथा 'उक्षभिः सेचनसमर्थैस्दकैः तन्निमित्त-भूतैर्हूयमानैराहुतिभिरादित्यद्वारा वृष्ट्युत्पन्नैः । वयं यजमानाः 'दूरआदिशं दूरदेश आदिक्' आदेशो यस्य<sup>२</sup> तादृशम् ॥ 'हलदन्तात्सस्यः' ( पा. सू. ६. ३. ९ ) इति अलुक् ॥ 'अद्रेः । जातावेकवचनम् । अभिषवसाधनस्य ग्राव्यः 'श्लोकं वाचं<sup>३</sup> ध्वनिं<sup>३</sup> ' जगृभ्म गृह्णीमः<sup>३</sup> श्रोत्राभ्याम् । पूजार्थं बहुवचनम् । इदानीं परोक्षकृतः । 'सुक्रतुः शोभनकर्मा अयं यजमानः' अध अथ यागसंपूर्त्यनन्तरम् 'अररिन्दानि । उदकनामैतत्, 'अररिन्दानि ध्वस्मन्वत्' ( नि. १. १२. २६ ) इति तन्नामसु पाठात् । वृष्टि-लक्षणान्युदकानि 'तमना आत्मना' अधारयत् धारयति ॥ ररिदाता । नास्त्यन्यो ररिस्वस्य पिपासोप-शमनस्य तादृशं पिपासोपशमनं ददतीत्यररिन्दानि । यद्वा । अररिः इत्येतत्तत्त्व गमनम् । औणादिकः अरिप्रत्ययः<sup>४</sup> । 'आतोऽनुपसर्गे कः' । पृषोदरादित्वात् अभिमतस्वरूपस्वरसिद्धिः<sup>५</sup> । तद्वतीत्यररिन्दानि उदकानि । चेष्टाप्रदानीत्यर्थः । 'आपोमयः प्राणः' ( छा. उ. ६. ५. ४ ) इति श्रुतेः । यद्वा । ररिदानम् । न विद्यते तादृशं दानमितरभूतेषु तत् अररि । तद्वतीत्यररिन्दानि । अन्यैरदेयं लोकोपकारिभोगं<sup>६</sup> ददतीत्यर्थः ॥ तादृशान्युदकानि यागेनोत्पादितवानित्यर्थः । किंच 'सुक्रतुः शोभनकर्मा अयं' पुरु पुरुणि बहूनि 'सन्नानि सदनानि सुखनिवासयोग्यानि गृहाणि अधारयत् । यद्वा । बृहस्पतिः सुक्रतुश्च<sup>७</sup> अय-मध्वर्युः अररिन्दानि उक्तलक्षणानि अभिषवसाधनान्युदकानि अधारयत् । धारितवान् । तथा सुक्रतुः शोभनप्रज्ञः पुरु सन्नानि सदनानि हविरासादनस्थानान्यधारयत् ॥

दशरात्रे षष्ठेऽहनि प्रउगशस्त्रे वैश्वदेवतृचस्य द्वितीया 'ये देवासः' इत्येषा । सूत्रितं च- 'ये देवासो दिव्येकादश स्थेयमद्वादभसम्' ( आश्व. श्रौ. ८. १ ) इति ॥

१. क्ष-झ१-ज-ट-पठति । २. क्ष-ङ-ज-ट-आदिशमादिश्यं यत् । ३. क्ष-ङ-झ१-ज-ट- वाचं ध्वनिम् होत्रादीनां स्तोत्रशस्त्रध्वनिं वा जगृभ्म गृह्णीमः । 'ततन्थ जगृभ्मेति इडभावो निपात्यते । ह्रप्रहोर्भः । ४. ङ-झ१- 'अरिप्रत्ययः' इत्यस्यानन्तरं 'स्वकीयेनोपकारेण ददतीत्यररिन्दानि उदकानि' इत्यधिकम् । ५. क्ष-ङ-ज-ट-अभिमतस्वरूपस्वरसिद्धिः । ६. क्ष-ज-ट-जीवनलोकोपकारिभोगम् ; झ१-जीवलोकोपकारिभोगम् । ७. क्ष-ङ-झ१-ज-ट-सुक्रतुर्वा ।

ये देवासो दिव्येकादश स्थ पृथिव्यामध्येकादश स्थ ।

अप्सुक्षितौ महिनैकादश स्थ ते देवासो यज्ञमिमं जुषध्वम् ॥ ११ ॥

ये । देवासः । दिवि । एकादश । स्थ । पृथिव्याम् । अधि । एकादश । स्थ ।

अप्सुक्षितः । महिना । एकादश । स्थ । ते । देवासः । यज्ञम् । इमम् । जुषध्वम् ॥ ११ ॥

हे देवासः देवा द्योतनशीलाः ये यूयं दिवि द्युलोके एकादश स्थ एकं च दश वेत्ये-  
तत्संख्याका भवथ तथा पृथिव्यामधि उपरि एकादश स्थ एतत्संख्याका भवथ किञ्च अप्सुक्षितः<sup>१</sup> ।  
तद्देतुत्वात् ताच्छब्दम् । अप्सु अन्तरिक्षे क्षियन्ति निवसन्तीत्यप्सुक्षितः ॥ क्षियतेः क्तिप् । ' तत्पुरुषे  
कृतिः ' इति अलुक् ॥ अन्तरिक्षवासिनो देवाः<sup>२</sup> एकादश स्थ तत्संख्याका भवथ<sup>३</sup> । यद्वा । अन्त-  
रिक्षस्येयं संज्ञा । ' आपः पृथिवी ' ( नि. १. ३. ८ ) इति अन्तरिक्षनामसु पाठात् । यद्यपि ' तिस्रः  
एव देवताः ' ( निरु. ७. ५ ) इत्युक्तत्वात् क्षित्याद्यभिमानिन्यो देवतास्त्रि एव तथापि महिना महत्त्वेन  
स्वस्वविभूत्या त्रयस्त्रिंशत्संख्याका भवन्ति । तत्तत्स्थाना अन्यास्तद्विभूतयः इत्युक्तत्वात् । महिना  
देवासः इत्येते सर्वत्र संबध्येते । पते यूयं हे देवासः मिलित्वा उक्तसंख्याका देवाः इमम् अस्मदीयं  
यज्ञं जुषध्वं संभजध्वम् । तत्संबन्धि हविर्वा सेवित्वा ग्रीणयध्वम् ॥ एकं च दश चैकादश ।  
' प्रागेकादशभ्यः ' ( पा. सू. ५. ३. ४९ ) इति निपातनात् दीर्घः । ' संख्या ' इति पूर्वपदप्रकृति-  
स्वरत्वम् ॥ ४ ॥ ॥ २० ॥

एकविंशेऽनुवाके सप्तदश सूक्तानि । तत्र ' वेदिपदे ' इति प्रथमं सूक्तं त्रयोदशर्चम् । उच्यथ्यपुत्रस्य  
दीर्घतमस आप्तम् आग्नेयम् । अन्ये<sup>४</sup> त्रिष्टुभौ । शिष्टास्त्रिष्टुबन्तपरिभाषया जगत्थः । दशमी त्रिष्टुब्ज-  
गती वा । अत्यष्टिपरिभाषा निवृत्ता । अत्रानुक्रमणिका—' वेदिपदे सप्तोना दीर्घतमा औचथ्य आग्नेयं  
तु द्वित्रिष्टुबन्तं तु त्रिष्टुब्दशमी वा ' इति । प्रातरनुवाकस्याग्नेये ऋतौ जागते छन्दसि इन्द्रादीनि तृतीय-  
वर्जितानि पदं सूक्तानि विनियुक्तानि । तथाश्चिनशस्त्रे षण्णां तृतीयवर्जितानां<sup>५</sup> सूक्तानां विनियोगः ॥  
सूत्रितं च—' वेदिपद इति षण्णां तृतीयमुद्धरेत् ' ( आश्व. श्रौ. ४. १३ ) इति ॥

वेदिपदे प्रियधामाय सुद्युते धासिमिव प्र भरा योनिमग्रये ।

वस्त्रेणैव वासया मन्मना शुचि ज्योतीरथं शुक्रवर्णं तमोहनम् ॥ १ ॥

वेदिऽसदे । प्रियऽधामाय । सुऽद्युते । धासिमऽइव । प्र । भर । योनिम् । अग्रये ।

वस्त्रेणऽइव । वासय । मन्मना । शुचिम् । ज्योतिऽरथम् । शुक्रऽवर्णम् । तमऽहनम् ॥ १ ॥

हे अध्वर्यो वेदिपदे वेदां सीदते नित्यं प्रियधामाय प्रियधात्रे प्रियस्थानाय उत्तरवेदिलक्षण-  
प्रियाय<sup>६</sup> सुद्युते शोभनद्योतनाय अग्नये अग्रनयनादिगुणविशिष्टाय योनिं स्थानं वेद्यास्थं धासिमिव

१. ड-झ१-हे अप्सुक्षितः । २. झ१-देवासो देवाः । ३. क्ष-ड-झ१-ज-ट-भवथ । प्रदेशबाहुल्यमपेक्ष्य  
बहुवचनम् । ४. क्ष-ड-ज-ट-अन्ये द्वे । ५. क्ष-ज-ट-तृतीयावर्जितानाम् । ६. त-फ-धात्रे । ७.  
क्ष-ज-ट-झ१-उत्तरवेदिलक्षणस्थानप्रियाय ; च-फ-उत्तरवेदिलक्षणप्रियस्थानाय । ८. क-ज-झ-ज्ञ-ण-न-व-  
अन्नादिना गुणविशिष्टाय ; क्ष-ख-ड-च-ज-ट-फ-अङ्गनादिगुणविशिष्टाय ।

हवीरूपमन्नमिव <sup>१</sup>प्र <sup>२</sup>भर ग्रहर प्रकर्षेण संपादयेत्यर्थः । तच्च स्थानं <sup>३</sup>वक्षेणेव तेन यथा मार्दवाय आस्तुणाति तद्वत् <sup>४</sup>मन्मना मननीयेन संभारेण बर्हिषा वा वेदिस्थानं <sup>५</sup>वासय आच्छादय । कीदृशं तत्स्थानमिति तदुच्यते । <sup>६</sup>शुचिम् उत्पवनश्रोक्षणादिना अमेध्यासुरादीनाम् अपगतत्वात् शुद्धं <sup>७</sup>ज्योतीरथं ज्योतिषः आज्यादेशेर्वा रथस्थानीयम् आधारभूतत्वात् <sup>८</sup>शुक्लवर्णम् अग्न्युपेतत्वाद्दीप्तवर्णम् अत एव <sup>९</sup>तमोहनं तमसोऽन्धकारस्य हन्तारमज्ञानस्य वा । अग्निसाध्ययज्ञादिद्वारा ज्ञानविचारकत्वादिति <sup>१०</sup>भावः । यद्वा । तस्यां योनौ स्थाने वक्षेण यथा गोपनीयं वस्तु गोपयन्ति <sup>११</sup>तद्वत्तमग्निं वासय निवासय स्थापय । मन्मना मननीयेन हृद्येन वस्त्रसदृशेन मृदुकाष्ठादिना आच्छादय वा । कीदृशम् <sup>१२</sup>ज्योतीरथं दीक्षिरथोपेतम् <sup>१३</sup>। शेषं पूर्ववत् ॥

अभि द्विजन्मा त्रिवृदन्नमृज्यते संवत्सरे वावृधे जग्धमी पुनः ।

अन्यस्यासा जिह्वया जेन्यो वृषा न्यन्येन वनिनो मृष्ट वारणः ॥ २ ॥

अभि । द्विजन्मा । त्रिवृत् । अन्नम् । ऋज्यते । संवत्सरे । ववृधे । जग्धम् । ईमिति । पुनरिति ।

अन्यस्य । आसा । जिह्वया । जेन्यः । वृषा । नि । अन्येन । वनिनः । मृष्ट । वारणः ॥ २ ॥

<sup>१</sup>द्विजन्मा<sup>२</sup> द्वाभ्यामरणीभ्यां जायमानः । यद्वा । मथनेन आधानसंस्कारेण च उत्पन्नत्वात् द्विजन्मत्वम् ॥ ‘ अन्येभ्योऽपि दृश्यन्ते ’ इति मनिन् ॥ अयमग्निः <sup>३</sup>त्रिवृदन्नम् आज्यपुरोडाशलोम-  
रूपेण त्रिप्रकारमन्नमदनीयम् <sup>४</sup>अभि <sup>५</sup>ऋज्यते प्राप्नोति अभितः<sup>६</sup> आमिमुख्येन नयति भक्षयति<sup>७</sup> ॥  
‘ ऋज गतिस्थानार्जनोपाजनेषु ’ । व्यत्ययेन इयन् ॥ यद्वा<sup>८</sup> । मृज्यते ॥ ‘ अस्जो पाके ’ ॥ पक्वं  
करोति वा<sup>९</sup> । किंच <sup>१०</sup>इदम् । ईमित्यत्र सांहितिको मलोप<sup>११</sup>छान्दसः ॥ <sup>१२</sup>जग्धं भक्षितं <sup>१३</sup>संवत्सरे<sup>१४</sup> पूर्णं  
<sup>१५</sup>पुनः <sup>१६</sup>ववृधे अग्निर्वर्धयति । जीर्णस्य पुनर्वृद्धयभावात् यजमानं हविर्वृद्धया प्रतिसंवत्सरं यागसमर्थं  
करोतीत्यर्थः<sup>१७</sup> । यद्वा । एकवारं भक्षितं हविः पुनः संवत्सरे पूर्णं संवत्सरे उदरस्थं वर्धते वर्धयति वा  
भक्षितारम्<sup>१८</sup> । किंचायमग्निः <sup>१९</sup>वृषा वर्षकः सन् <sup>२०</sup>अन्यस्य हविषः <sup>२१</sup>आसा<sup>२२</sup> आस्येन <sup>२३</sup>जिह्वया<sup>२४</sup> <sup>२५</sup>जेन्यः  
प्रभूतो भवतीति शेषः । यद्वा । वर्धिता सन् एकेन रूपेणान्यस्य यज्ञे होत्रादेर्जिह्वया तदुपलक्षितया स्तुचा<sup>२६</sup>  
जेन्यः प्रवृद्धो भवति । तथा <sup>२७</sup>अन्येन दावाग्निरूपेण <sup>२८</sup>वारणः सर्वेषां वारकः सन् <sup>२९</sup>वनिनः वनसंबन्धिनो  
वृक्षान् <sup>३०</sup>नि <sup>३१</sup>मृष्ट निमार्ष्टि दहतीत्यर्थः ॥ मृजे<sup>३२</sup>छान्दसे लङि व्यत्ययेन आत्मनेपदम् ॥

१. क्ष-झ१-ज-ट-अज्ञाननिवारकत्वादिति । २. क्ष-ङ-झ१-ज-ट-गोपायन्ति । ३. क्ष-ङ-झ१-ज-ट-कीदृशं तं । ४. क्ष-ङ-झ१-ज-ट-दीप्तरथोपेतम् । ५. क्ष-ङ-झ-ज-ट-अयमग्निः द्विजन्मा । ६. क्ष-झ१-ज-ट-अभि आमिमुख्येन याति आमिमुख्येन भक्षयति । ७. क्ष-ङ-झ१-ज-ट-यद्वा ऋज्यते । ऋजो पाके । पक्वं करोति ( क्ष-ज-ट-पक्वं करोति वा ) । ८. क्ष-ङ-झ१-ज-ट-संवत्सरे संवत्सरे पूर्णं ववृधे ( क्ष-ज-ट-पुनर्वृधे ) । अयमग्निर्वर्धयति । क्षीणस्य पुनर्वृद्धयभावाद्यजमाने हविर्वृद्धया प्रतिसंवत्सरं यागसामर्थ्यं करोतीत्यर्थः । ९. क्ष-ज-ट-भक्षयितारम् । १०. क्ष-ज-ट-आसा आस्वादयित्वा स्वीकुर्वत्या जिह्वया ; ङ-झ१-आसा आस्वादयन्त्या स्वीकुर्वत्यः ( झ१-स्वीकुर्वत्या ) जिह्वया । ११. क्ष-ङ-झ-झ१-ज-ट-स्तुत्या ।

कृष्णप्रुतौ वेविजे अस्य सक्षिता उभा तरेते अभि मातरा शिशुम् ।

प्राचाजिह्वं ध्वसयन्तं तृषुच्युतमा साच्यं कुपयं वर्धनं पितुः ॥ ३ ॥

कृष्णप्रुतौ । वेविजे इति । अस्य । सक्षितौ । उभा । तरेते इति । अभि । मातरा । शिशुम् ।  
प्राचाऽजिह्वम् । ध्वसयन्तम् । तृषुच्युतम् । आ । साच्यम् । कुपयम् । वर्धनम् । पितुः ॥ ३ ॥

अस्य अग्नेः मातरा मातृस्थानीये उत्पादयिष्यौ उभा उभे अरण्याख्ये मातरौ वेविजे चलतः ॥ 'ओविजी भयचलनयोः' । अस्मात् यङ्लुगन्तात् व्यत्ययेन आत्मनेपदमेकवचनं च । 'लोपस्त आत्मनेपदेषु' इति तलोपः । 'चादिलोपे विभाषा' इति निघाताभावः ॥ मथनोपक्रमे कृष्णप्रुतौ अग्निसंपर्कात् कृष्णवर्णतां प्राप्तवन्त्यौ प्रापयन्त्यौ वा भूमिं तथा सक्षितौ समानकार्यमग्न्युत्पादनं गच्छन्त्यौ एवंभूते मातरौ शिशुं शिशुवदुत्पत्तिसमये अत्यल्पमग्निम् अभि तरेते अभिमुख्येन प्राप्तुतश्च । कीदृशं शिशुम् । प्राचाजिह्वं प्राग्देशस्थितजिह्वास्थानीयज्वालं ध्वसयन्तं तमो नाशयन्तं तृषुच्युतम् अरणीभ्यां क्षिप्रं निर्गच्छन्तम् अक्लेशेन योनेः सकाशात् क्षीब्रमुत्पद्यमानम् । आ ईषत् साच्यं समवेतव्यं मृदुकाष्ठचूर्णादिना कुपयं गोपनीयं पितुः पालकस्य यजमानस्य वर्धनं प्रवर्धनं प्रवर्धयितारम् । उक्तप्रकारैः लौकिकशिशुसाधारणैः उपेतं शिशुमग्निं मातरावुत्पादयतः इत्यर्थः ॥

मुमुक्ष्वो मनवे मानवस्यते रघुद्रुवः कृष्णसीतास ऊ जुवः ।

असमना अजिरासो रघुष्यदो वार्तजूता उप युज्यन्ते आश्वः ॥ ४ ॥

मुमुक्ष्वः । मनवे । मानवस्यते । रघुद्रुवः । कृष्णऽसीतासः । ऊं इति । जुवः ।

असमनाः । अजिरासः । रघुऽस्यदः । वार्तऽजूताः । उप । युज्यन्ते । आश्वः ॥ ४ ॥

मनवे मननवते मानवस्यते मानवान् ऋत्विजः कर्मार्थमिच्छते यजमानाय तदर्थमध्वर्यादिभिः अग्नेर्ज्वालाः उप युज्यन्ते यज्ञेषु । सूक्तस्याग्नेयत्वात् औचित्यात् ज्वाला इति गम्यते । कीदृश्यस्ताः । मुमुक्ष्वः मुमुक्षु आहुतिद्वारा यजमानं मोक्तुमिच्छन्त्यः ब्रह्मलोकं प्रापयन्त्यः ॥ 'जसादिषु च्छन्दसि वावचनम्' इति गुणाभावः । ज्वालानामाहुतिद्वारा ब्रह्मलोकप्राप्तिसाधनत्वं 'काली कराली' इत्युपक्रम्य श्रूयते—'एतेषु यश्चरते आजमानेषु यथाकालं चाहुतयो ह्याददायन् । तं नयन्त्येताः सूर्यस्य रश्मयो यत्र देवानां पतिरेकोऽधिवासः' (सु. उ. १. २. ४-५) इति । रघुद्रुवः क्षिप्रं गच्छन्त्यः कृष्णसीतासः कृष्णमार्गाः । उकारः समुच्चयार्थः । जुवः जवनशीलाः शीघ्रकारिण्यः स्वस्यापारेषु असमनाः असमानमनस्काः । काश्चन प्राङ्मुख्यो गच्छन्ति काश्चन प्रत्यङ्मुख्यः इति विविधमनस्काः ॥ व्यत्ययेनैकवचनम् ॥ यद्वा । असमना भिन्नवर्णाः । भिन्नवर्णत्वं च तत्रैव श्रूयते—'काली कराली च मनोजवा च सुलोहिता या च सुधूम्रवर्णा । स्फुलिङ्गिनी विश्वभुवी च देवी लेलायमाना इति सप्त जिह्वाः' इति ।

१. क्ष-ज-ट-ध्वसयन्तम् । स्वतेजसा तमो ध्वंसयन्तम् ; ङ-झ१-ध्वसयन्तम् । स्वतेजसा तमो ध्वंसयन्तम् । २. क्ष-ङ-झ१-ज-ट-तयोः । ३. क्ष-झ१-ज-ट-उपरीतन्यम् (?) । ४. क्ष-ङ-झ-झ१-ज-ट-लौकिकशिशुसाधारणधर्मैः । ५. झ-अन्याः ।



अजिरासः गमनशीलाः वरधुस्यदः शीघ्रं स्यन्दमानाः वातजूताः वातप्रेरिताः । 'तृतीया कर्मणि'  
इति पूर्वपदप्रकृतिस्वरस्वम् । आशवः व्यापनशीलाः ॥

आदस्य ते ध्वसयन्तो वृथैरते कृष्णमभ्वं महि वर्षः करिकतः ।

यत्सीं महीमवनिं प्राभि मर्मृशदभिश्चसन्स्तनयन्नेति नानदत् ॥ ५ ॥

आत् । अस्य । ते । ध्वसयन्तः । वृथा । ईरते । कृष्णम् । अभ्वम् । महि । वर्षः । करिकतः ।

यत् । सीम् । महीम् । अवनिम् । प्र । अभि । मर्मृशत् ।

अभिश्चसन् । स्तनयन् । एति । नानदत् ॥ ५ ॥

आत् अनन्तरम् अस्य स्तूयमानस्याग्नेः एते प्रसिद्धा विस्फुलिङ्गाः वृथा<sup>१</sup> सहैव ईरते सर्वतो  
गच्छन्ति । कीदृशास्ते । ध्वसयन्तः तमांसि ध्वंसयन्तः तथा कृष्णवर्णम्<sup>२</sup> अभ्वं महान्तमभिवद्-  
मनमार्गं<sup>३</sup> महि महत् वर्षः रूपं प्रकाशं करिकतः अत्यर्थं कुर्वन्तः । कस्मिन् काले इति तदुच्यते ।  
यत् यदा महीं महतीम् अवनिं भूमिं सीं सर्वतः मर्मृशत् पुनः पुनरामृशत् ॥ मृशैर्यङ्गुलान्तात्  
शतरि 'अभ्यस्तानामादिः' इत्याद्युदात्तस्वम् ॥ अभिश्चसन्<sup>४</sup> सर्वतश्चेष्टमानः स्तनयन् शब्दं कुर्वन्  
नानदत् अत्यर्थं शब्दयन् ॥ पूर्ववत् प्रत्ययस्वरौ ॥ अभितः प्रकर्षेण एति गच्छति । यदा इतस्ततो  
जिह्वाभिलेलिहानो भुगुभुगुध्वनिं कुर्वन् ज्वलति तदैव<sup>५</sup> विस्फुलिङ्गा उद्भवन्तीत्यर्थः ॥ ॥ ५ ॥

भूषन्न योऽधि बभ्रूषु नम्रते वृषेव पत्नीरभ्येति रोरुवत् ।

ओजायमानस्तन्वश्च शुम्भते भीमो न शृङ्गा दविधाव दुर्गृभिः ॥ ६ ॥

भूषन् । न । यः । अधि । बभ्रूषु । नम्रते । वृषाऽइव । पत्नीः । अभि । एति । रोरुवत् ।

ओजायमानः । तन्वः । च । शुम्भते । भीमः । न । शृङ्गा । दविधाव । दुःऽगृभिः ॥ ६ ॥

यः अग्निः वभ्रूषु बभ्रुवर्णास्वोपधीषु भरणकुशलासु वा जगताम् अधि अधिकं नम्रते नमति  
काष्ठानि प्रविशति ॥ नमतेलेटि अडागमः । व्यत्ययेन आ<sup>६</sup> । यद्वा । लटि छान्दसः शपः श्लुः ।  
व्यत्ययेन हलादिशेषाभावः ॥ भूषन्न<sup>७</sup> भूतान्येव<sup>८</sup> स्वतेजसा भूषयन्निव । किंचायं प्रविशन्<sup>९</sup> वृषेव सेक्ता  
वृषभ इव पत्नीः तमेव पालयित्रीः समर्थयित्रीः ओषधीः रोरुवत् । रौतेर्यङ्गुलान्तात् शतरि 'अभ्य-  
स्तानामादिः' इत्याद्युदात्तस्वम् ॥ अत्यर्थं शब्दयन् अभ्येति अभितो गच्छति । प्रथमम् ओपधीः प्रविश्य  
पश्चात् प्रबुद्धः सन् ता एव दहतीत्यर्थः । किंचैवं कृत्वा ओजायमानः । ओज इति बलनाम । स्वयं  
बलमिवाचरन् ॥ 'कर्तुः क्यङ् सलोपश्च' इति क्यङ्सलोपौ ॥ धूमादिभिर्विना केवलं तेजोरूप एव  
सन् तन्वश्च शुम्भते स्वशरीरभूता ज्वाला अपि दीपयति पोषयतीत्यर्थः । किंच प्रवृद्धज्वालः दुर्गृभिः

१. ङ-झ१-तव वृथा । २. क्ष-ञ-ट-कृष्णं कृष्णवर्णम् । ३. क्ष-ङ-ञ-ट-तमसां मार्गम् । ४. क्ष-ङ-झ१-ञ-ट-तृणादिषु संलग्नं अभिश्चसन् । ५. क-क्ष-ख-झ१-ञ-ट-ण-न-व-तदैवम् । ६. क्ष-झ१-ञ-ट-आत्मनेपदम् । ७. क्ष-ङ-झ१-ञ-ट-किं कुर्वन् । भूषन्न तान्येव । ८. क्ष-ङ-झ१-ञ-ट-प्रविष्टः सन् ।

केनचिदपि ग्रहीतुमशक्यः सन् <sup>१</sup>भीमो <sup>२</sup>न भयंकरो मृग इव स यथा दुर्ग्रहः सन् शृङ्गं चालयति तद्वदयमपि शृङ्गाणि<sup>१</sup> शृङ्गवदुन्नता ज्वालाः <sup>३</sup>विविधाव अत्यर्थं चालयति ॥ धुनोतेयंङ्गुलान्तात् लिटि रूपम् । अस्य च दाक्षस्यादौ इति शब्देन संग्रहो द्रष्टव्यः<sup>२</sup> ॥

स संस्तिरो विष्टिरः सं गृभायति जानन्नेव जानतीर्नित्य आ शये ।

पुनर्वर्धन्ते अपि यन्ति देव्यमन्यवर्षैः पित्रोः कृण्वते सचा ॥ ७ ॥

सः । सम्ऽस्तिरः । विऽस्तिरः । सम् । गृभायति । जानन् । एव । जानतीः । नित्यः । आ । शये । पुनः । वर्धन्ते । अपि । यन्ति । देव्यम् । अन्यत् । वर्षैः । पित्रोः । कृण्वते । सचा ॥ ७ ॥

<sup>१</sup>सः अग्निः <sup>२</sup>संस्तिरः आच्छन्नः<sup>३</sup> ॥ संपूर्वात् स्तृणातेर्मूलविभुजादित्वात् कप्रत्ययः (पा. सू. ३. २. ५. २.) । ‘परादिशृङ्गदसि बहुलम्’ इत्युत्तरपदाद्युदात्तत्वम् ॥ तथा <sup>४</sup>विस्तिरः कदाचित् विस्तीर्णः सन् <sup>५</sup>सं <sup>६</sup>गृभायति संगृह्णात्योषधीः । किंचायं <sup>७</sup>जानन्नेव यजमानार्थं प्रवृद्धेन अवितव्यम् अतो ज्वालाभिः संयोज्यः इत्यधिगच्छन्नेव <sup>८</sup>जानतीः यजमानार्थं प्रवृद्धाभिर्भवितव्यम् इत्यवगच्छन्तीज्वालाः <sup>९</sup>नित्यः अविच्छिन्नः सन् <sup>१०</sup>आ <sup>११</sup>शये आशेते आश्रयतीत्यर्थः ॥ ‘लोपस्त आत्मनेपदेषु’ इति तलोपः ॥ एवंभूतज्वालाः <sup>१२</sup>पुनः पूर्वं प्रवृद्धा एव पुनरपि यागयोग्या यथा भवन्ति तथा <sup>१३</sup>वर्धन्ते । <sup>१४</sup>देव्यं यागादिव्यवहारयोग्यं स्तुत्यं वा अग्निम् <sup>१५</sup>अपि <sup>१६</sup>यन्ति प्राप्नुवन्ति । यद्यप्यग्निज्वालयोरेकत्वं तथापि ‘राहोः शिरः’ इतिवदौपचारिको गन्तुगन्तव्यभावः । किंचैवं प्रवृद्धा ज्वाला ओषधयो वा <sup>१७</sup>सचा अग्निना सह <sup>१८</sup>पित्रोः जगत्पालयित्रोस्ताभ्यां संभूय द्यावापृथिव्योः <sup>१९</sup>अन्यत् पूर्वमविद्यमानं तेजोमयं <sup>२०</sup>वर्षैः रूपं <sup>२१</sup>कृण्वते कुर्वन्ति लोकद्वयं स्पृशन्तीत्यर्थः ॥

तमग्रुवः केशिनीः सं हि रेभिर ऊर्ध्वास्तस्थुर्मश्रुषीः प्रायवे पुनः ।

तासां जरां प्रमुञ्चन्नेति नानन्दसुं परं जनयञ्जीवमस्तृतम् ॥ ८ ॥

तम् । अग्रुवः । केशिनीः । सम् । हि । रेभिरे । ऊर्ध्वाः । तस्थुः । मश्रुषीः । प्र । आयवे । पुनरिति । तासाम् । जराम् । प्रऽमुञ्चन् । एति । नानन्दत् । असुम् । परम् । जनयन् । जीवम् । अस्तृतम् ॥ ८ ॥

<sup>१</sup>तम् अग्निम् <sup>२</sup>अग्रुवः अग्रतः स्थिताः । यद्वा । अङ्गुलिनामैतत् । अङ्गुलय इव अकुटिलाः । <sup>३</sup>केशिनीः केशस्थानीयोर्ध्वभाविकाष्ण्योपेताः<sup>४</sup> ज्वालाः <sup>५</sup>सं <sup>६</sup>रेभिरे <sup>७</sup>हि परिरम्भं कुर्वन्ति रूढु आलिङ्गन्ति । किंचैवं कुर्वन्त्यः <sup>८</sup>मश्रुषीः मृता अङ्गारभावमापन्ना अपि ॥ ज्ञियतेः क्रमुप्रत्ययान्तात् ङीपि रूपम् ॥ <sup>९</sup>आयवे आगच्छतेऽग्नये भर्त्रे <sup>१०</sup>पुनः स्वोपद्रवमजानत्यः <sup>११</sup>ऊर्ध्वाः <sup>१२</sup>प्र <sup>१३</sup>तरशुः ऊर्ध्वमुखा उन्नताः प्रतस्थिरे मृतप्राया अपि प्रत्युत्थानं कृतवत्य इत्यर्थः । एवं कृतवतीषु सतीषु स भर्ताग्निः <sup>१४</sup>तासां

१. क्ष-झ-झ१-ज-ट-शृङ्गा शृङ्गाणि । २. क्ष-झ१-ज-ट-ग्राह्यः द्रष्टव्यः । ३. क्ष-ङ-झ१-ज-ट-कदाचित् संच्छन्नः । ४. क्ष-ङ-झ१-ज-ट-केशस्थानीयोर्ध्वतावैशिष्ट्योपेताः ।

ज्वालानां<sup>१</sup> जरां वयोहानिं<sup>२</sup> प्रमुञ्चन् प्रकर्षेण मोचयन्<sup>३</sup> नानदत् जरापरिहाराय मन्त्रयन्निव अस्यर्थं शब्दयन् । न केवलं जराहानिरेव अपि तु<sup>४</sup> परं निरतिशायम्<sup>५</sup> असुं प्राणम्<sup>६</sup> अस्तुतं काष्ठोदकादि-  
प्रक्षेपेणाप्यर्हिसितं<sup>७</sup> जीवं प्राणधारणसामर्थ्यं<sup>८</sup> जनयन् उत्पादयन्<sup>९</sup> एति गच्छति । तासां ज्वालानां  
संनिधिं प्राप्नोति । यथा लोके काश्चन रमण्यो रमणेन सह निर्भरं क्रीडित्वा पश्चात् प्रोपिते तस्मिन्  
विरहेण जीर्णां म्रियमाणाः पश्चात् तस्मिन्नागते सति स्वदौर्बल्यमगणयित्वा संतोषेण परिष्वङ्गाय  
चेष्टन्ते । स भर्ता मन्त्रोच्चारणेन जराम् अपनीय उचितप्रदानेन प्राणयन्<sup>१०</sup> रक्षति<sup>११</sup> इत्ययं भावोऽत्रानुसंधेयः ॥

**अधीवासं परि मातू रिहन्नहं तुविग्रेभिः सत्त्वभिर्याति वि ज्रयः ।**

**वयो दधत्पद्वते रेरिहत्सदानु श्येनीं सचते वर्तनीरहं ॥ ९ ॥**

अधीवासम् । परि । मातुः । रिहन् । अहं । तुविग्रेभिः । सत्त्वभिः । याति । वि । ज्रयः ।  
वयः । दधत् । पद्वते । रेरिहत् । सदा । अनु । श्येनीं । सचते । वर्तनिः । अहं ॥ ९ ॥

दावाग्निः स्तूयते । अयमग्निः<sup>१</sup> मातुः भूतानां निर्मातुर्भूमेः<sup>२</sup> अधीवासम् उपयाच्छादनस्थानीयं  
तृणगुल्मौषधादिकं<sup>३</sup> परि परितः<sup>४</sup> रिहन् लिहन् । अह इति प्रसिद्धौ । यद्वा । मातुर्भूमेरधीवासम्  
उपरि धार्यमाणं वस्त्रं परि परितो रिहन् संपादयन् । तुविग्रेभिः प्रभूतं शब्दयद्भिः प्रभूतगमनैर्वा  
सत्त्वभिः प्राणिभिः सहितः<sup>५</sup> ज्रयः ज्रयसा जवेन<sup>६</sup> वि याति विविधं गच्छति । किंच पद्वते पादवते  
द्विपदे चतुष्पदे च<sup>७</sup> वयः अन्नं तत्तदुचितं<sup>८</sup> दधत् ददत् । विवने<sup>९</sup> दावानले भीत्या पलायमानान्<sup>१०</sup>  
प्राणिनो व्याघ्रादयो भक्षयन्तीति प्रसिद्धम् । किं कुर्वन् । सदा सर्वदा तृणादिकं<sup>११</sup> रेरिहत्<sup>१२</sup> दहन्<sup>१३</sup> । किंच  
श्येनीं श्यामवर्णः<sup>१४</sup> वर्तनिः मार्गो विरयान्तम्<sup>१५</sup> अनु अनुक्रमेण<sup>१६</sup> सचते सेवते । यत्र यत्राग्निर्गच्छति  
तत्र तत्र मार्गोऽपि कृणो भवति । अह इति प्रसिद्धौ ॥

**अस्माकमग्रे मधवत्सु दीदिह्यध श्वसीवान्वृषभो दमूनाः ।**

**अवास्या शिशुमतीरदीदेर्वमैव युत्सु परिजर्भुराणः ॥ १० ॥**

अस्माकम् । अग्रे । मधवत्सु । दीदिहि । अर्ध । श्वसीवान् । वृषभः । दमूनाः ।

अवऽअस्य । शिशुमतीः । अदीदेः । वर्मऽइव । युत्सु । परिजर्भुराणः ॥ १० ॥

हे अग्रे<sup>१</sup> अस्माकं मधवत्सु अस्मत्संबन्धिषु अन्नवत्सु यागेषु गृहेषु वा दीदिहि दीप्यस्व । अध  
अथानन्तरं<sup>२</sup> श्वसीवान् श्वसनवान् ज्वालाभिश्चेष्टावान् अस्मत्प्राणनवान् वा<sup>३</sup> वृषभः वर्धिता अभिमतानां  
दमूनाः दानमना दममना दान्तमना वा सर्वत्र भवेति शेषः । स<sup>४</sup> उक्तलक्षणस्त्व<sup>५</sup> शिशुमतीः  
अवास्य । शिशुशब्देन तदवस्था लक्ष्यते । शैशववतीज्वाला अपक्षेप्य<sup>६</sup> विहाय<sup>७</sup> अदीदेः भृशं

१. ख-च-फ-प्राणान् रक्षति; क्ष-झ१-ज-ट-प्रीणयन् । २. झ-विवरेषु दावानलर्भात्या पलायमानान्;  
क्ष-ज-ट-चिरतरदावानलेन भीत्या प्रलीयमानान्; ङ-झ१-चिरतरदावानले(न) प्रलीयमानान् । ३. क्ष-झ-झ१  
ज-ट-रेरिहत् अत्यर्थं लिहन् दहन् । ४. क्ष-ङ-ज्ञ-झ१-ज-ट-श्यामवर्णा । ५. क्ष-ज-ट-यद्वा उक्त-  
गुणस्त्वम् । ६. क्ष-ज-ट-अपक्षिप्य; ङ-झ१-अविक्षिप्य ।

दीप्यस्व । कीदृशस्त्वम् । <sup>१</sup>युत्सु संग्रामेषु <sup>२</sup>वर्मेव कवचमिव <sup>३</sup>परिजर्भुराणः अस्मद्वेष्टून् पुनःपुनः  
परिहरन् । यद्वा । युत्सु संग्रामेषु वर्मेव परिजर्भुराणो भव ॥ हस्तेर्यङ्लुगन्तात् व्यत्ययेन शानच् ।  
'अभ्यस्तानामादिः' इत्याद्युदात्तत्वम् ॥ उक्तगुणको भव मघवत्सु यज्ञेषु दीप्यस्व ॥ ॥ ६ ॥

इदमग्ने सुधितं दुधितादधि प्रियादु चिन्मन्मनः प्रेयो अस्तु ते ।

यत्ते शुक्रं तन्वोऽरोचते शुचि तेनास्मभ्यं वनसे रत्नमा त्वम् ॥ ११ ॥

इदम् । अग्ने । सुधितम् । दुःधितात् । अधि । प्रियात् ।

ऊँ इति । चित् । मन्मनः । प्रेयः । अस्तु । ते ॥ यत् । ते । शुक्रम् ।

तन्वः । रोचते । शुचि । तेन । अस्मभ्यम् । वनसे । रत्नम् । आ । त्वम् ॥ ११ ॥

हे <sup>१</sup>अग्ने <sup>२</sup>इदम् अस्मदीयं सोमादिरूपं हविः । कीदृशं तत् । <sup>३</sup>दुधितात् दुष्टं स्थापितात्  
कठिनात् काष्ठादेः <sup>४</sup>अधि उपरि <sup>५</sup>सुधितं सुहितं सुष्ठु दत्तम् । <sup>६</sup>मन्मनः मननीयात् <sup>७</sup>प्रियादु <sup>८</sup>चित्  
तव ह्यादपि । उक्ताब्दोऽवधारणे । चिच्छब्दोऽपिशब्दार्थः । <sup>९</sup>ते तव <sup>१०</sup>प्रेयः अतिप्रियतमम् <sup>११</sup>अस्तु ।  
तत्किमिस्थाह । हे अग्ने <sup>१२</sup>ते तव <sup>१३</sup>तन्वः शरीरस्य घृतेनोऽवलिताया उवालायाः <sup>१४</sup>शुचि निर्मलं <sup>१५</sup>शुक्रं  
दीप्तं <sup>१६</sup>यत् तेजः <sup>१७</sup>रोचते <sup>१८</sup>तेन सह <sup>१९</sup>रत्नं रमणीयं मणिमुक्तादिकं वितरन् <sup>२०</sup>अस्मभ्यं <sup>२१</sup>वनसे अस्मान्  
संभजस्व ॥ वनतेर्व्यत्ययेनात्मनेपदम् ॥

रथाय नावमुत नो गृहाय नित्यारित्रां पृव्वतीं रास्यग्ने ।

अस्माकं वीरां उत नो मघोनो जनांश्च या पारयाच्छर्म या च ॥ १२ ॥

रथाय । नावम् । उत । नः । गृहाय । नित्यं <sup>१</sup>अरित्राम् । पृत् <sup>२</sup>वर्तीम् । रासि । अग्ने ।

अस्माकम् । वीरान् । उत । नः । मघोनः । जनान् । च । या । पारयात् । शर्म । या । च ॥ १२ ॥

हे <sup>१</sup>अग्ने <sup>२</sup>उत अपि च <sup>३</sup>रथाय रंहणाय <sup>४</sup>गृहाय सर्वस्यायतनभूताय <sup>५</sup>नः अस्माकं  
यजमानाय <sup>६</sup>नावं संसारोत्तारिकां सोमयागात्मिकां नावम् । 'यज्ञो वै सुतर्मा नौः' ( ऐ. ब्रा. १.  
१३ ) इत्यादिषु श्रुतिषु नौरूपत्वेन स्तुतत्वात्<sup>१</sup> । कीदृशीं ताम्<sup>२</sup> । <sup>३</sup>नित्यारित्रां नियतव्यग्रूपोदका-  
कर्षणकाष्ठसाधनोपेतां <sup>४</sup>पृव्वतीम् ॥ 'ह्रस्वनुङ्भ्याम्' इति मत्पु उदात्तत्वम् ॥ द्रव्यदेवतामन्त्रादि-  
रूपपादोपेताम् । ईदृशीं यज्ञात्मिकां नावं <sup>५</sup>रासि देहि संपादय । रातिर्दानक्रमां 'दासति राति'  
( नि. ३. २०. ४ ) इति तन्नामसु पाठात् । सैव विशेष्यते । <sup>६</sup>उत अपि च <sup>७</sup>या नौः <sup>८</sup>अस्माकं  
<sup>९</sup>वीरान् अस्मत्संबन्धिनः पुत्रादीन् <sup>१०</sup>मघोनः हविलक्षणाश्रवतः करोति । <sup>११</sup>जनांश्च यजमानानस्मानपि  
या नौः <sup>१२</sup>पारयात् पारयेत् उत्तारयेत् ॥ पारयतेर्लेटि आडागमः ॥ जननमरणादिबहुदुःखात्मकस्य

१. क्ष-झ-व-ट-स्तुतत्वात् तां गृभाय गृहाण । छन्दसि शायजपीति होश्रः शायजादेशः ।  
साधयास्माकम् ।

परं निरतिशयसुखास्पदं ब्रह्मलोकं प्रापयेत् । ' एष वः पुण्यः सुकृतो ब्रह्मलोकः ' (मु. उ. १.२.६) इति यागाद्यनुष्ठानवतां श्रूयमाणत्वात्<sup>१</sup> । एवं प्राप्य वचं<sup>२</sup> या नौः<sup>३</sup> वशर्म सुखं निरतिशयं ब्रह्म प्रापयेत् ' परस्यान्ते कृतात्मानः प्रविशन्ति परं पदम् ' इत्युक्तत्वात् । चित्तशुद्धयुत्पादनद्वारा<sup>४</sup> ' विविदिषन्ति यज्ञेन दानेन ' (वृ. उ. ४. ४. २२) इति श्रुतेः ॥

अभि नो अग्न उक्थमिज्जुगुर्या द्यावाक्षामा सिन्धवश्च स्वर्गूर्ताः ।

गव्यं यव्यं यन्तो दीर्घाहेषं वरमरुण्यो वरन्त ॥ १३ ॥

अभि । नः । अग्ने । उक्थम् । इत् । जुगुर्याः । द्यावाक्षामा । सिन्धवः । च । स्वर्गूर्ताः ।

गव्यम् । यव्यम् । यन्तः । दीर्घा । अहा । इषम् । वरम् । अरुण्यः । वरन्त ॥ १३ ॥

हे<sup>५</sup> अग्ने<sup>६</sup> वनः<sup>७</sup> उक्थं<sup>८</sup> शस्त्रम्<sup>९</sup> अभि<sup>१०</sup> जुगुर्याः<sup>११</sup> आभिमुख्येन स्तुहि प्रोत्साहय सम्यक् शस्तमित्यङ्गीकुरु ॥ ' गृ शब्दे ' । लिङि ' बहुलं छन्दसि ' इति विकरणस्य भ्रुः । ' बहुलं छन्दसि ' इति उत्त्वम् ॥ तथा<sup>१२</sup> द्यावाक्षामा<sup>१३</sup> द्यावापृथिव्यावपि यज्ञसाधनसंपादनेन प्रोत्साहयताम्<sup>१४</sup> । तथा<sup>१५</sup> सिन्धवः<sup>१६</sup> स्यन्दनशीला नद्यः<sup>१७</sup> वचं<sup>१८</sup> स्वर्गूर्ताः<sup>१९</sup> स्वयमेव गामिन्यः<sup>२०</sup> गव्यं गोसंभवं क्षीरादिकं गवां<sup>२१</sup> तृणाद्युत्पादनद्वारा<sup>२२</sup> यव्यम् । उपलक्षणमेतत् । यवव्रीह्यादिजन्यं पुरोडाशादिकं<sup>२३</sup> यन्तः<sup>२४</sup> प्रापयन्तः प्रोत्साहयन्तु । तथा<sup>२५</sup> अरुण्यः<sup>२६</sup> अरुणवर्णगोयुक्ताः ॥ मत्वर्थीयो लुप्यते ॥ आरुण्यसाधनभूताः उपसः । तद्धेतुत्वात् ताच्छब्दम् ।<sup>२७</sup> दीर्घाहा<sup>२८</sup> सर्वाण्यहानि सर्वकालम्<sup>२९</sup> इषम्<sup>३०</sup> इत्यमाणमन्नरसादिकं<sup>३१</sup> वरं<sup>३२</sup> वरणीयं श्रेष्ठम् अन्यदपि यागसाधनं<sup>३३</sup> वरन्त प्रापयन्तु ॥ ' वृङ् संभक्तौ ' । अन्तर्भावितण्यर्थात् छान्दसो लङ् । व्यत्ययेन शप् ॥ साधयन्तु । एतत्सर्वमग्नेः प्रसादात् इत्यग्नेरेव स्तुतित्वात्<sup>३४</sup> आग्नेयत्वमविरुद्धम् ॥ ॥७॥

' बलिस्था ' इति त्रयोदशर्चं द्वितीयं सूक्तं दैर्घ्यतमसं जागतम् । अन्ये त्रिष्टुभौ । अग्निर्देवता । शतरनुवाकाश्चिनशस्त्रयोरुक्तो विनियोगः ।

बलिस्था तद्वपुषे धायि दर्शतं देवस्य भर्गः सहसो यतो जनि ।

यदीमुप ह्वरते साधते मतिर्ऋतस्य धेना अनयन्त सस्रुतः ॥ १ ॥

बट् । इत्था । तत् । वपुषे । धायि । दर्शतम् । देवस्य । भर्गः । सहसः । यतः । जनि ।

यत् । ईम् । उप । ह्वरते । साधते । मतिः । ऋतस्य । धेनाः । अनयन्त । सस्रुतः ॥ १ ॥

वदेवस्य द्योतनशीलस्यादित्यस्य<sup>१</sup> दर्शतं सर्वदर्शनीयं<sup>२</sup> तत् प्रसिद्धं<sup>३</sup> भर्गः<sup>४</sup> तेजः<sup>५</sup> इत्था<sup>६</sup> इत्थं सर्वैर्दृश्यमानप्रकारेण<sup>७</sup> वपुषे शरीरव्यवहाराय दाढ्याय<sup>८</sup> धायि<sup>९</sup> धार्यते सर्वैः । बट् इत्था<sup>१०</sup> इत्युभे अपि सत्यनामनी, ' बट् भ्रत् सत्रा इत्था ' ( नि. ३. १०. १. ५ ) इति तन्नामसु पाठात् । जाठराग्निना

१. क्ष-ङ-झ१-ज-ट-स्तूयमानत्वात् । २. ङ-झ१-धीशुद्धयुत्पादनद्वारा । ३. क्ष-ज-ट-अगृणीतां प्रोत्साहयताम् । ४. क्ष-ज-ट-सर्वकालम् । ५. क्ष-ङ-झ१-ज-ट-स्तुतत्वात् ।

भुक्तानां जरणेन शरीरधारणं प्रसिद्धम् । तत्रोपपत्तिमाह । यतः ससहसः जनि । यतः कारणात् मथन-  
काले बलेनोत्पन्नः अतो बलाय धार्यते इत्यर्थः । यदीं यदेतत् प्रसिद्धं लोकोपकारि अग्नेस्तेजः मतिः मदीया  
बुद्धिः उप वृहते उपगच्छति उपगम्य वर्तते वा ॥ 'हृ कौटिल्ये' ॥ साधते च तेनैव तेजसा साध-  
यति स्वाभीष्टम् । किंच ऋतस्य यज्ञसाधकस्याग्नेस्तेजसा धेनाः सर्वप्राणिनां वाचः ससुतः समानं  
गच्छन्त्यः सहैव प्रवर्तमानाः ॥ स्ववतेः कर्तरि कृप् ॥ अनयन्त नयन्ति निर्वहन्ति जगद्व्यवहारम् ॥  
व्यत्ययेनात्मनेपदम् ॥ यद्वा । ऋतस्य धेना यज्ञस्य संबन्धिन्यो मन्त्ररूपा वाचः ससुतो होत्रादि-  
मुखेन सहैव प्रवर्तमाना अनयन्त नयन्ति । अग्नेः स्तोत्रं निर्वहन्ति । अग्नेस्तेजसा वा यज्ञं निर्वहन्ति ।  
'तेजोमयी वाक्' ( छा. उ. ६. ५. ४ ) इति श्रुतेः । अतः कारणात् मतिरुपहृते इत्यर्थः । धेनेति  
वाङ्नाम, 'धेना प्राः' ( नि. १. ११. ३९ ) इति तन्नामसु पाठात् ॥

पृक्षो वपुः पितुमान् नित्य आ शये द्वितीयमा सप्तशिवासु मातृषु ।

तृतीयमस्य वृषभस्य दोहसे दशप्रमतिं जनयन्त योषणः ॥ २ ॥

पृक्षः । वपुः । पितुमान् । नित्यः । आ । शये । द्वितीयम् । आ । सप्तशिवासु । मातृषु ।  
तृतीयम् । अस्य । वृषभस्य । दोहसे । दशप्रमतिम् । जनयन्त । योषणः ॥ २ ॥

अयमग्निः पृक्षः अन्नसाधकः पाकादिना वपुः वपुष्मान् शरीराभिवृद्धिहेतुः पितुमान् हवि-  
र्लक्षणाद्युक्तः नित्यः शाश्वतः । ईदृशः सन् प्रथमं पृथिवीस्थानः सन् आ शये आशेते । दाह-  
पाकादि लौकिकं कर्म यज्ञादि वैदिकं कर्म च निर्वर्तयन् ध्रुवो भूमौ वर्तते इत्यर्थः । तथा सप्तशिवासु  
मातृषु सप्तलोकशिवकरीषु मातृस्थानीयासु हितकरीषु वृष्टिषु द्वितीयम् आ शेते । मध्यमस्थानो विद्युद्रूपो  
वा वर्तते । अस्य वृषभस्य वर्षितुरस्यैव वैद्युताग्नेः सहायत्वेन संबन्धिने दोहसे आदित्यस्थो-  
दकस्य वर्षयित्रे आदित्यरश्मये ॥ दुहेः कर्तरि असुप्रत्ययः ॥ तत्प्रवृत्तये तृतीयम् आशेते । वृत्स्थानो  
वर्तते । यद्वा । अस्य वृषभस्य वर्षितुः प्रसिद्धस्यादित्यस्य संबन्धिने दोहसे रश्मये तत्प्रवृत्त्यर्थम् ।  
आदित्यरश्मयो धर्मकाले भूमिस्थमुदकमाकृष्य सूर्यं प्रापय्य तत्र चिरकालं धृत्वा पुनरन्तरिक्षं प्राप्य  
मेघेषु स्थित्वा वर्षकाले प्रवर्षन्तीति प्रसिद्धम् । अतो रश्मेर्दोहप्रवृत्तम् । ईदृशं त्रिस्थानमग्निं महाभागं  
योषणः मिश्रणशीलाः सर्वा दिशः जनयन्त उत्पादयन्ति । सर्वासु दिक्षु प्रसृत इत्यर्थः । कीदृशं  
तम् । दशप्रमतिम् । दशसु दिक्षु प्रकृष्टमननवन्तं पूज्यत्वाय । यद्वा । मथनकाले दशभिरङ्गुलीभिरुपन्नं  
लोकत्रये दशदिक्षु च व्याप्तमित्यर्थः ॥

निर्यदीं बुध्नान्महिषस्य वर्षस ईशानासः शर्वसा क्रन्तं सूरयः

यदीमनु प्रदिवो मध्व आधवे गुहा सन्तं मातरिश्वा मथायति ॥ ३ ॥

निः । यत् । ईम् । बुध्नात् । महिषस्य । वर्षसः । ईशानासः । शर्वसा । क्रन्तं । सूरयः ।  
यत् । ईम् । अनु । प्रदिवः । मध्वः । आधवे । गुहा । सन्तम् । मातरिश्वा । मथायति ॥ ३ ॥

‘ईम् एनमग्निं यत् यस्मात्’ कारणात् ‘महिषस्य’ । महश्चामैतत्, ‘महिषः अभवः ऋभुक्षाः’ ( नि. ३. ३. ८ ) इति तन्नामसु पाठात् । महतो यज्ञस्य बुध्नात् मूलात् आधानादारभ्य वर्षसः । रूपनामैतत् । रूपस्य उपक्रमोपसंहारात्मकस्य सिद्धये ‘ईशानासः स्वकीयव्यापारसमर्थाः’ ‘सूरयः मेधाविनः ऋत्विजः’ ‘शवसा बलेन मन्त्रादिरूपेण शरीरेण वा’ ‘निः’ ‘कन्त’ निष्कुर्वन्ति साधयन्ति उत्पादयन्ति काष्ठात् । यद्वा । एनमग्निं बुध्नात् आदितो मथनादारभ्य महिषस्य वर्षसो महतो रूपस्य आहुतिस्वीकारसमर्थस्य सिद्धये निष्कुर्वन्ति ॥ करोतेऽञ्चान्दसे लुङि ‘मन्त्रे घस’ इति च्छेर्लुक् । व्यत्ययेन अन्तादेशः ॥ किञ्च ‘यद्दीम्’ एनमेवाग्निं प्रदिवः पुराणात् । अनादिकालमारभ्य न केवलमिदानीमेवेत्यर्थः । पूर्ववत् इदानीं ‘मध्वः मधुनो मधुसदृशस्य’ ‘आधवे आधवने प्रक्षेपे निमित्ते सति’ ‘गुहा’ ‘सन्तं गुहायां वेद्यां काष्ठेषु निगूढं सन्तं’ ‘मातरिश्वा अन्तरिक्षे चेष्टमानो वायुः अनुक्रमेण’ ‘मथायति चालयति । उद्धोधयतीत्यर्थः । यद्वा । मातरि फलस्य मातरि<sup>१</sup> यागे श्वसिति चेष्टते इति मातरिश्वा यजमानो गुहा सन्तम् अरण्योर्निगूढं सन्तं प्रादुर्भावाय अनुक्रमेण मथायति मथ्नाति उत्पादयतीत्यर्थः । यस्मादेवंरूपस्तस्मात् स्तोतव्य इत्यर्थः ॥

प्र यत्पितुः परमात्नीयते पर्या पृक्षुधो वीरुधो दंसु रोहति ।

उभा यदस्य जनुषं यदिन्वत आदिद्यविष्ठो अभवद्घृणा शुचिः ॥ ४ ॥

प्र । यत् । पितुः । परमात् । नीयते । परि । आ । पृक्षुधः । वीरुधः । दम्सु । रोहति ।

उभा । यत् । अस्य । जनुषम् । यत् । इन्वतः । आत् । इत् । यविष्ठः । अभवत् । घृणा । शुचिः ॥ ४ ॥

‘यत् यस्मात्’ ‘पितुः’ अन्नस्य पशुलक्षणस्य ॥ षष्ठीस्थाने प्रथमा ॥ तस्य ‘परमात् परम्त्वाद्धेतोः । उत्कृष्टत्वायेत्यर्थः । तदर्थं ‘प्र’ ‘परि’ ‘नीयते’ प्रकर्षेण परितो नीयते पर्यग्निक्रियते इत्यर्थः । यद्वा । पितुरुत्पादकात् परमात् उत्कृष्टात् गार्हपत्यलक्षणस्याग्नेः सकाशात् आहवनीये प्रति प्र परि नीयते प्रकर्षेण नीयते । परि अनर्थकः । किञ्च ‘पृक्षुधः’ पशुपुरोडाशादिषु दाहमध्ये धीयमानाः । यद्वा ॥ प्रशब्दस्य संप्रसारणम् । ‘क्षुध बुभुक्षायाम्’ । क्तिप् ॥ प्रक्षोद्ध्याः प्रकर्षेण बुभुक्षिता भोक्तुमित्यमाणाः । ‘वीरुधो’ ‘दंसु’ दन्तेषु मध्ये ‘आ’ ‘रोहति’ आरोहन्ति प्रविशन्तीत्यर्थः । ‘यत् यस्मात्’ ‘उभा उभौ’ अर्चयुं यजमानौ उभे अरणी वा ‘अस्य अग्नेः’ ‘जनुषं’ जन्म उत्पत्तिम् ‘इन्वतः’ व्याप्तुतः स्वीकृत इत्यर्थः ॥ ‘इवि व्याप्तौ’ । इदित्वात् नुम् ॥ ‘आदित्’ अत एव कारणात् ‘शुचिः’ शुद्धोऽयमग्निः ‘घृणा’ यजमानत्वनुग्रहेण । यद्वा । घृणा घृणो दीप्तिमान् ॥ मत्वर्थो लुप्यते ॥ दीप्त्या वा ‘यविष्ठः’ युवतमः ‘अभवत्’ संपन्नः । स्वीकारसमर्थोऽभवदित्यर्थः ॥

आदिन्मातृराविशुद्यास्वा शुचिरहिंस्यमान उर्विया वि वावृधे ।

अनु यत्पूर्वा अरुहत्सनाजुवो नि नव्यसीष्ववरासु धावते ॥ ५ ॥

आत् । इत् । मातृः । आ । अविशत् । यासु । आ । शुचिः । अहिंस्यमानः । उर्विया । वि । वावृधे ।

अनु । यत् । पूर्वाः । अरुहत् । सनाजुवः । नि । नव्यसीषु । अवरासु । धावते ॥ ५ ॥

१. ङ-झ-झ१-यस्मात् कारणात् यद्वा यम् एनम् अग्निं महिषस्य । २. झ१-यस्मात् ईम् । ३. ङ-झ-झ-झ१-निर्मातरि ।



अयमग्निः <sup>१</sup>आ <sup>२</sup>शुचिः दीप्तः सन् <sup>३</sup>आदित् पूर्वमन्त्रे यविष्ठोऽभवदित्युक्तत्वात् तदनन्तरमेव  
<sup>४</sup>मातृः उपादयित्रीर्मातृस्थानीया दश दिशः <sup>५</sup>आ <sup>६</sup>अविशत् सर्वतः प्रविशति । पूर्वत्र 'दशप्रमतिं जनयन्त  
 योषणः' (ऋ. सं. १. १४१. २) इत्युक्तत्वात् दिशां मातृध्वम् । दिक्षु प्रकाशेन व्याप्त इत्यर्थः । मातरो  
 विशेयन्ते । <sup>७</sup>यासु मातृषु <sup>८</sup>अहिंस्यमानः परैरपीक्यमानः <sup>९</sup>उर्विया उरु अतिप्रभूतं <sup>१०</sup>वि <sup>११</sup>ववृधे विविधं  
 प्रवृद्धोऽभवत् तास्त्राविशत् । यथा लोके कश्चित्तेजस्वी जनन्याः स्तनपानपरिपीडादिभिः<sup>१२</sup> सम्यक् पोषितो  
 लोके प्रकाश्य<sup>१३</sup> पुनरागत्य मातरमालिङ्गति तद्वदिति भावः । कस्मिन् काले इति तत्राह । <sup>१४</sup>यत् यदा  
<sup>१५</sup>सनाजुवः दीर्घकालवियोगिन्यः स्थापनकाल एव प्रक्षिप्ताः अत एव <sup>१६</sup>पूर्वाः प्रथमभाविनीरोषधीरनु-  
 क्रमेण <sup>१७</sup>अरुहत् आरोहति ॥ रूहेऽछान्दसो लुङ् । 'कृमृदरुहिभ्यश्छन्दसि' इति स्लेः अडादेशः ॥  
 उपरि प्रज्वलति । तथा <sup>१८</sup>नव्यसीषु नवतरासु अत एव <sup>१९</sup>अवरासु अत एव <sup>२०</sup>पूर्वापेक्षया निकृष्टासु  
 पश्चाद्भाविनीष्वोषधीषु <sup>२१</sup>नि <sup>२२</sup>धावते नितरां नीचैर्वा गच्छति । अन्तःप्रविशतीत्यर्थः । यदा काष्ठानाम्  
 अधस्तादुपरिष्ठाच्च प्रविश्य ज्वलति तदा दिक्षु प्रकाशितोऽभवत्<sup>२३</sup> इत्यर्थः ॥ ॥ ८ ॥

आदिद्धोत्तरं वृणते दिविष्टिषु भगमिव पृचानासं ऋज्वते ।

देवान्यत्क्रत्वा मज्मना पुरुष्टुतो मर्तं शंसं विश्वधा वेति धायसे ॥ ६ ॥

आत् । इत् । होतारम् । वृणते । दिविष्टिषु । भगम् इव । पृचानासः । ऋज्वते ।

देवान् । यत् । क्रत्वा । मज्मना । पुरुऽस्तुतः । मर्तम् । शंसम् । विश्वधा । वेति । धायसे ॥ ६ ॥

<sup>१</sup>होतारं होमनिष्पादकम् आह्वातारं वा देवानां ईदृशमग्निं<sup>२</sup> <sup>३</sup>दिविष्टिषु दिवसैषणेषु<sup>४</sup> निमित्तभूतेषु  
<sup>५</sup>वृणते संभजते । <sup>६</sup>आदित् अनन्तरमेव तथा <sup>७</sup>पृचानासः हविषा स्तुत्या च संपृचाना ऋत्विजो  
 यजमानाः ॥ पृचेऽछान्दसस्य लिटः कानच् ॥ <sup>८</sup>ऋज्वते प्रसाधयन्ति । किमिव । <sup>९</sup>भगमिव<sup>१०</sup> । तं यथा जनाः  
 प्रसाधयन्ति तद्वत् । यद्वा । महान्तं राजानमिव सूर्यदीप्तिवत्<sup>११</sup> पूज्यमित्यर्थः । 'ऋज्वतिः प्रसाधनकर्मा'  
 इति यास्कः । <sup>१२</sup>यत् यस्मात् अयमग्निः <sup>१३</sup>पुरुष्टुतः बहुभिर्बहुधा वा स्तूयमानः <sup>१४</sup>क्रत्वा क्रतुना कर्मणा  
 यागादिरूपेण <sup>१५</sup>मज्मना शरीरेण बलेन च युक्तान् <sup>१६</sup>देवान् व्यवहर्तृनुत्विजो यज्ञभुजो देवान् वा क्रत्वा  
 मज्मना च योजयितुं तथा <sup>१७</sup>मर्तं यजमानं <sup>१८</sup>शंसं स्तुतिं च स्तुत्यं वा तं <sup>१९</sup>विश्वधा विश्वधनो यद्वा विश्वात्म-  
 कोऽयं <sup>२०</sup>वेति पूर्वोक्तान् कामयते । किमर्थम् । <sup>२१</sup>धायसे हविलक्षणाज्ञाय । तस्मात् होतारमग्निं  
 वृणते ऋज्वते च ॥

१. ज-ण-स्तनपानपरिपारापरिपीडादिभिः; त-स्तनपानपरिपारापरिपीडादिभिः; ख-फ-स्तनपरिपारापरि-  
 पीडादिभिः; क-स्तनपानपरिपीडापक्षिहारादिभिः; ड-ज्ञ-ज्ञ१-स्तनपानपरिपीडापरिहारादिभिः; झ-स्तन-  
 पानपरिपीडापरिहारादिभिः । २. ड-स्त्वं प्रकाश्य । ३. च-फ-प्रकाशः; झ-प्रकाशितो भवति । ४. क्ष-  
 झ१-ज-ट-ईदृशमिममग्निम् । ५. क्ष-ड-झ१-ज-ट-दिवसेषु पूर्णेषु । ६. झ-भगमिव सूर्यमिव । ७. क्ष-ड-झ-  
 झ-झ१-ज-ट-दीप्तसूर्यवत् ।

वि यदस्थाद्यजतो वार्तचोदितो ह्यारो न वक्त्रा जरणा अनाकृतः ।

तस्य पत्मेन्दुधुषः कृष्णजंहसः शुचिजन्मनो रज आ व्यध्वनः ॥ ७ ॥

वि । यत् । अस्थात् । यजतः । वार्तचोदितः । ह्यारः । न । वक्त्रा । जरणाः । अनाकृतः ।  
तस्य । पत्मेन् । धुषः । कृष्णजंहसः । शुचिजन्मनः । रजः । आ । विध्वनः ॥ ७ ॥

यत् यदा अयमग्निः वातचोदितः वायुना प्रेरितः ॥ 'तृतीया कर्मणि' इति पूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वम् ॥  
यजतः सर्वैः यष्टव्यः<sup>१</sup> यष्टुं योग्यः सन् वि अस्थात् वितिष्ठते सर्वतो व्याप्तो भवति ॥ तत्र दृष्टान्तः ।  
अनाकृतः अनिवारितोऽप्रतिहतप्रसरः वक्त्रा बहुवक्त्रा ॥ वचेः 'अन्येभ्योऽपि दृश्यन्ते' इति वनिप् ।  
दृशिग्रहणात् कुत्वम् ॥ ह्यारो न कुटिल इव विदूषणकादिरिव<sup>२</sup> ॥ ह्यरतेर्ण्यन्तात् पचाद्यच् ॥ स यथा  
जरणाः स्तुतीर्वितिष्ठते<sup>३</sup> विविधं कुर्वन् वर्तते तद्वदयमप्यनाकृतः अप्रतिबद्धप्रसरो व्यवस्थितः<sup>४</sup> । तदा  
तस्य अग्नेः पत्मेन् पतने मार्गे यज्ञरूपे रजः रज्जनात्मको लोकः आ अस्थात् आतिष्ठति सर्वतः  
आश्रयति अग्नौ बहुधा यजतीत्यर्थः । कीदृशस्य तस्य । धक्षुषः दहतः ॥ दहेर्लिटः कसुः ॥ कृष्ण-  
जंहसः कृष्णमार्गस्य ॥ पुनः पुनर्गम्यते इति जंहा मार्गः । हन्तेर्बहुलुगन्तात् कर्मणि अमुन् । कुत्वाभाव-  
श्छान्दसः ॥ शुचिजन्मनः मन्त्रसहितारण्योरूपश्रत्वात् व्यध्वनः विविधज्वालस्य अनियतमार्गस्य ॥

रथो न यातः शिकभिः कृतो द्यामङ्गैभिररुषेभिरीयते ।

आदस्य ते कृष्णासो दक्षि सूरयुः शूरस्येव त्वेषथादीषते वयः ॥ ८ ॥

रथः । न । यातः । शिकभिः । कृतः । द्याम् । अङ्गैभिः । अरुषेभिः । ईयते ।

आत् । अस्य । ते । कृष्णासः । दक्षि । सूरयुः । शूरस्य इव । त्वेषथात् । ईषते । वयः ॥ ८ ॥

अयमग्निः शिकभिः रज्जुभिः कृतः बद्धः रथो न रथ इव । स यथा स्वीयैश्चक्रादिभिः अङ्गैः  
ईयते तद्वत् यातः स्थापितः सन् अरुषेभिः गमनशीलैः अङ्गैभिः ज्वालादिरूपैः अवयवैः द्याम्  
अन्तरिक्षम् आज्येन हृष्टः सन् ईयते गच्छति ॥ 'ईङ् गतौ' ॥ आत् प्रवृद्धयनन्तरम् अस्य अग्नेः पते  
सूरयः सरण्यो मार्गाः कृष्णासः कृष्णवर्णा भवन्ति । यत एवं भवन्ति तदर्थं दक्षि दहति काष्ठान् ॥  
पुरुषव्याययः । छान्दसः शपो लुक् ॥ किंच ज्वलितस्याग्नेः त्वेषथात् दीप्तात् तेजसः सकाशात् वयः  
गमनवन्तः पक्षिमृगादयः ईषते गच्छन्ति ॥ ईप् गत्यादौ । 'बहुलं छन्दसि' इति शपो लुक् ॥  
पलायन्ते । तत्र दृष्टान्तः । शूरस्य<sup>५</sup> त्वेषथात् वय इव । कस्यचित् विक्रान्तस्य दीप्तात्तेजसः सकाशात्  
भीत्या पलायमाना<sup>६</sup> इव<sup>७</sup> । एवमन्तरिक्षं स्पृशन् सर्वतो दहतीति सर्वदा<sup>८</sup> दावाग्निरूपेण स्तूयते ॥

१. क्ष-झ-ज-ट-यष्टव्यः सन् । २. क-ङ-झ-झ-विदूषकादिरिव । ३. क्ष-ङ-ज-ट-स्तुतीर्व्यस्थात्  
वितिष्ठते । ४. क्ष-ज-ट-व्यवस्थात् । ५. झ-शूरस्येव त्वेषथात् वय इव । यथा कस्यचित् । ६. क्ष-ङ-झ-ज-  
ज-ट-पलायमाना शीघ्रगामिनः इव । ७. क्ष-झ-झ-झ-ज-ट-'सर्वदा' नास्ति ।

त्वया ह्यग्रे वरुणो धृतव्रतो मित्रः शाश्वदे अर्यमा सुदानवः ।

यत्सीमनु क्रतुना विश्वथा विभुररान्न नेमिः परिभूरजायथाः ॥ ९ ॥

त्वया । हि । अग्रे । वरुणः । धृतव्रतः । मित्रः । शाश्वदे । अर्यमा । सुदानवः ।

यत् । सीम् । अनु । क्रतुना । विश्वथा । विभुः । अरान् । न । नेमिः । परिभूः । अजायथाः ॥ ९ ॥

हे अग्रे त्वया<sup>१</sup> खलु वरुणः राज्यभिमानी देवः धृतव्रतः स्वीकृतवर्षणादिकर्मा भवति । तथा मित्रः अहरभिमानी देवः शाश्वदे शातयति<sup>२</sup> तमः<sup>३</sup> ॥ 'शब्दु शातने' । छान्दसो लिट् । 'बहुलं छन्दसि' इति रुद्र । तुजादिवात् अभ्यासदीर्घः । तथा अर्यमा उभयोर्मध्यवर्ती देवः सुदानवः शोभनदानो भवति ॥ व्यस्ययेन बहुवचनम् ॥ यद्वा । एते वरुणादयः सुदानवः शोभनदानाः स्वस्वकार्य-कर्तारस्त्वया हि शाश्वदे तीक्ष्णीक्रियन्ते । हिशब्दो मन्त्रान्तरप्रसिद्धिद्योतनार्थः । 'त्वमग्रे वरुणो जायसे' (क्र. सं. ५. २. १) इति हि मन्त्रान्तरम् ॥ शब्देः कर्मणि छान्दसो लिट् । 'इरयो रे' इति रेभावः । 'हि च' इति निघाताभावः ॥ वरुणादीनामभ्यायत्तत्वे उपपत्तिमाह । यत् यस्मात् कारणात् हे अग्रे सीं सर्वतः क्रतुना कर्मणा विश्वथा विश्व इव विश्वात्मक इव विभुः मित्रार्यमात्मना सर्वन्यापी परिभूः स्वतेजसा सर्वतः परिभाविता सन् अनुक्रमेण अजायथाः जायसे प्रादुर्भवसि । तत्र दृष्टान्तः । अरान् रथस्य शङ्कून् नेमिः न बाह्यबलय इव । स यथा व्याप्य तिष्ठति तद्वदयमग्निर्वरुणादीन् व्याप्य तिष्ठति ॥

त्वमग्रे शशमानाय सुन्वते रत्नं यविष्ठ देवतातिमिन्वसि ।

तं त्वा नु नव्यं सहसो युवन्वयं भगं न कारे महिरत्न धीमहि ॥ १० ॥

त्वम् । अग्रे । शशमानाय । सुन्वते । रत्नम् । यविष्ठ । देवतातिम् । इन्वसि ॥ तम् ।

त्वा । नु । नव्यम् । सहसः । युवन् । वयम् । भगम् । न । कारे । महिरत्न । धीमहि ॥ १० ॥

हे अग्रे यविष्ठ युवतम<sup>१</sup> त्वं शशमानाय त्वां स्तुवते । 'शशमानः शंसमानः' (निरु. ६. ८) इति यास्कः । सुन्वते त्वदर्थमभिषवं कुर्वते यजमानाय तद्यागार्थं रत्नं रमणीयं हविः देवतातिं देवेषु तायमानं विस्तार्यमाणम्<sup>२</sup> इन्वसि व्याप्नोषि । अस्मत्प्रप्तं हविः देवान् आपयसीत्यर्थः । इन्वतिः व्याप्तिकर्मा, 'इन्वति ननक्ष' (नि. २. १८. १) इति तन्नामसु पाठात् । हे सहसो युवन् । युवशब्देनोत्पत्तिर्लक्ष्यते । मथनकाले बलेनोत्पन्न बलस्य मिश्रयितव्यं । यद्वा । सहसस्पुत्र युवन् नित्यतरुण महिरत्न अस्मत्प्रदेयमहद्रमणीयधनं नव्यं नवतरं स्तुत्यं वा त्वं तादृशं हविर्भुजं त्वा त्वां वयं यजमानाः कारे शब्दे स्तोत्रलक्षणे नु क्षिप्रं धीमहि स्थापयामः । हविष्यदानसमये क्षिप्रमेव स्तुम इत्यर्थः । तत्र दृष्टान्तः । भगं न आदित्यमिव । यद्वा । महान्तं राजानमिव । तं यथा स्तुवन्ति तद्वत् ॥

अस्मे रयिं न स्वर्थं दमूनसं भगं दक्षं न पृचासि धर्णसिम् ।

रश्मीरिव यो यमति जन्मनी उभे देवानां शंसमृत आ च सुक्रतुः ॥ ११ ॥

अस्मे इति । रयिम् । न । सुऽअर्थम् । दमूनसम् । भगम् । दक्षम् । न । पृचासि । धर्णसिम् ।

रश्मीन्ऽइव । यः । यमति । जन्मनी इति । उभे इति ।

देवानाम् । शंसम् । ऋते । आ । च । सुऽक्रतुः ॥ ११ ॥

हे अग्ने त्वम् अस्मे अस्मासु स्वर्थं सुष्ठु अरणीयं दमूनसं दमनीयम् उपाज्यम्<sup>१</sup> ॥ ' दमेरूनसिः ' ( उ. सू. ४. ६७४ ) इति ऊनसिप्रत्ययः ॥ रयिं न पृचासि धनं यथा संपृणक्षि । तथा भगं सर्वैर्भजनीयं दक्षं न उत्साहवन्तं प्रबुद्धं वा धर्णसिं विद्यादिधारणकुशलं पुत्रं यथा पृचासि संपृणक्षि उभयमपि ददासीत्यर्थः ॥ ' पृची संपर्के ' । लेटि आडागमः । ' बहुलं छन्दसि ' इति विकरणस्य श्रुतः ॥ इदानीं परोक्षेणाह । यः अग्निः रश्मीरिव स्वकीयान् रश्मीन् यथा यमति नियमयति विस्तारयति तद्वत् सः उभे जन्मनी जननाधारभूतौ उभौ लोकौ इहलोकपरलोकौ यमति नियच्छति । तथा सुक्रतुः शोभनकर्मा अयम् ऋते अस्मदीययज्ञे देवानां देवसंबन्धिनं शंसं स्तवं<sup>२</sup> च आ यमति आयच्छति सर्वदा ददाति । यद्वा । पूर्वार्धे पृचासीत्यपि परोक्षत्वाय प्रथमपुरुषतया योज्यम् ॥

उत नः सुद्योत्मा जीराश्वो होता मन्द्रः शृणवच्चन्द्ररथः ।

स नो नेषन्नेषतमैरमूरऽग्निर्वाभं सुवितं वस्यो अच्छ ॥ १२ ॥

उत । नः । सुऽद्योत्मा । जीरऽअश्वः । होता । मन्द्रः । शृणवत् । चन्द्रऽरथः ।

सः । नः । नेषत् । नेषऽतमैः । अमूरः । अग्निः । वामम् । सुवितम् । वस्यः । अच्छ ॥ १२ ॥

उतशब्दोऽप्यर्थः । स च संभावनायाम् । सोऽग्निः नः अस्मदीयमाह्वानम् उत शृणवत् । अपि नाम शृणुयात् । यद्वा । नः अस्मान् श्रावयेत् देवेषु मध्ये प्रख्यापयेत् ॥ शृणोतेलेटि अडागमः ॥ कीदृशोऽयम् । सुद्योत्मा सुद्योतमानः ॥ ' द्युत दीप्तौ ' । ' अन्येभ्योऽपि दृश्यन्ते ' इति मनिन् ॥ जीराश्वः शीघ्रगमनाश्वः होता देवानामाह्वाता मन्द्रः मदनशीलः चन्द्ररथः सुवर्णमयरथोपेतः । किंच अयम् अमूरः अमूढबलः वस्यः वसनीयः सः प्रसिद्धः अग्निः नेषतमैः अत्यर्थं नेतृभिः कर्मभिः स्तोत्रैर्वी नः अस्मान् उत नेषत् अपि नाम नयेत् । यज्ञस्य पारं प्रापयेत् ॥ नयतेलेटि अडागमः । ' सिब्वहुलम् ' इति सिप् ॥ किमर्थम् । वामं वननीयं सुवितं सुष्ठु प्राप्यं सर्वैः काङ्क्षणीयं स्वर्गम् अच्छ आभिमुख्येन प्राप्तुं नेषत् ॥

अस्ताव्यग्निः शिमीवद्विरक्तैः साम्राज्याय प्रतुरं दधानः ।

अमी च ये मघवानो वयं च मिहं न सूरौ अति निष्टतन्युः ॥ १३ ॥

अस्तावि । अग्निः । शिमीवत्ऽभिः । अर्कैः । साम्ऽराज्याय । प्रऽतुरम् । दधानः ।

अमी इति । च । ये । मघऽवानः । वयम् । च । मिहम् । न । सूरैः । अति । निः । ततन्युः ॥ १३ ॥

अयम् <sup>१</sup>अग्निः <sup>२</sup>शिमीवद्विः हविष्प्रदानादिकर्मवद्विः <sup>३</sup>अर्कैः अर्चनसाधनैर्मन्त्रैः <sup>४</sup>अस्तावि स्तुतोऽस्माभिर्यजमानैः । शिमीति कर्मनाम, 'शिमी शक्तिः' ( नि. २. १. २४ ) इति तन्नामसु पाठात् । कीदृशोऽयम् । <sup>५</sup>साम्राज्याय साम्राज्यस्येति<sup>१</sup> कर्मणि षष्ठीस्थाने चतुर्थी । सम्यक् राजमानत्वं <sup>२</sup>प्रतुरं प्रकृष्टतरमस्यर्थं <sup>३</sup>दधानः ॥ 'अमु च च्छन्दसि' इति अमुप्रत्ययः ॥ किंच इममग्निम् <sup>४</sup>अमी <sup>५</sup>च पुरोवर्तमाना ऋत्विजः पुत्रादयो वा <sup>६</sup>ये <sup>७</sup>वयं <sup>८</sup>च पूर्वं स्तोतृत्वेन प्रसिद्धा वयमपि <sup>९</sup>अति अत्यर्थं <sup>१०</sup>निष्टतन्युः शब्दयन्तु ॥ निष्पूर्वः स्तनतिः<sup>२</sup> शब्दकर्मा ॥ इतः परमपि अस्मत्पुत्रपौत्रादयो वयं च अग्निं स्तुम इत्यर्थः । तत्र दृष्टान्तः । <sup>३</sup>मिहं <sup>४</sup>न <sup>५</sup>सूरः । मिहं मेहनशीलं मेघं यथा सूरः सूर्यो वृष्ट्यर्थं शब्दयति तद्वत् ॥ लिङि छान्दसो विकरणस्य श्लुः । 'अभिनिसः स्तनः शब्दसंज्ञायाम्' ( पा. सू. ८. ३. ८६ ) इति षवम् ॥ ॥ ९ ॥

'समिद्धः'<sup>१</sup> इति त्रयोदशर्चं तृतीयं सूक्तमानुषुभम् । प्रथमायाः समिन्नामकोऽग्निर्देवता समिद्धोऽग्निः । द्वितीयादीनां तनूनपात्रराशंस इळी बहिर्देवीद्वार उषासानक्ता दैव्यौ होतारौ प्रचेतसौ तिस्रो देव्यः सरस्वतीळाभारत्यस्त्वष्टा वनस्पतिः स्वाहाकृतिरित्येताः क्रमेण देवताः । अन्त्याया इन्द्रः । तिस्रो देव्य इत्यस्य विवरणं सरस्वतीळाभारत्य इति । अत्रानुक्रमणिका—'समिद्ध आग्निं आनुषुभमन्त्यैन्द्री' इति ॥ अत्र इध्मतनूनपादादिभिर्यज्ञावयववाचिभिर्यज्ञ एवोच्यते । अतः स एव देवतेति काथ्यक्यस्य मतम् । अग्निरेव समिदादिभिरुच्यते । अतः स एव देवतेति शाकपूणर्मतम् । निरुक्ते किं देवताः प्रयाजानुयाजा इति छन्दोदेवता<sup>२</sup> इत्यादिपक्षान्तरं बहुधा प्रदर्श्य तदर्थं ब्राह्मणादि<sup>३</sup> चोदाहृत्य इतरे पक्षा अर्थवादा आग्नेया एवेति सिद्धान्तितम्, 'अथ किं देवताः प्रयाजानुयाजाः' ( निरु. ८. २१ ) इत्यादिना ॥ पशौ अङ्गिरोमोत्रोत्पन्नानाम् एतदाग्रीसूक्तम् । 'एकादश प्रयाजाः' इति खण्डे सूत्रितं—'समिद्धो अयेति सर्वेषां यथऋषि वा' ( आश्र. श्रौ. ३. २ ) इति । अत्र यथऋषि-ग्रहणात् ॥ आग्रीसूक्तानि त्रिविधानि । तत्र वासिष्ठात्रेयवाङ्मयश्चगात्समदानि चत्वारि नराशंसवन्ति । मैधातिथदैवतमसप्रेषिकाणि<sup>४</sup> नराशंसतनूनपादुभयवन्ति । इतराणि तनूनपात्वन्तीति । तत्रैतत्सूक्तं दैर्घ्यतमसत्वादुभयवत् ॥

समिद्धो अग्र आ वह देवाँ अद्य यतसुचे । तन्तुं तनुष्व पुर्व्य सुतसौमाय दाशुषे ॥ १ ॥

सम्ऽईद्धः । अग्ने । आ । वह । देवान् । अद्य । यतऽसुचे ।

तन्तुम् । तनुष्व । पुर्व्यम् । सुतऽसौमाय । दाशुषे ॥ १ ॥

१. क्ष-ज-ट-साम्राज्यम् । २. क्ष-झ१-ज-ट-तनोतिः । ३. क्ष-ज-ट-समिद्धोऽग्निर्वा । ४. क्ष-ज-ट-छन्दोदेवता ऋतुदेवताः; छ-झ-झ१-छन्दोदेवता ऋतुदेवता वा । ५. क्ष-झ१-ज-ट-ब्राह्मणाणि । ६. क्ष-ड-झ-ज-ट-प्रेषिकाणि च ।

हे <sup>१</sup>अग्ने <sup>२</sup>समिद्धः सस्यदीपितः एतन्नामकस्त्वम् <sup>३</sup>अथ अस्मिन् यागदिने <sup>४</sup>देवान् हविषां भोक्तृन् अग्न्यादीन् <sup>५</sup>आ <sup>६</sup>वह अस्मद्यज्ञं प्रति प्रापय । <sup>७</sup>यत्तत्तुचे यागायोद्यत्तत्तुचे यजमानाय तदर्थम् । आवाह्य च <sup>८</sup>सुतलोमाय यागार्थमभिषुतलोमाय <sup>९</sup>दाशुषे हविर्दत्तवते । यद्यपि इदानीमेवाह्वयन्ते देवाः तथापि पूर्वानुष्ठानापेक्षया भाव्यपेक्षया वा दाशुषे इत्युच्यते । हविर्दाने वा यजमानाय तदर्थं <sup>१०</sup>पूर्वपूर्वभ्यो देवेभ्यो हितं पूर्वकालीनं वा <sup>११</sup>तन्तुं यज्ञं <sup>१२</sup>तनुष्व विस्तारय ॥

धृतवन्तमुप मासि मधुमन्तं तनूनपात् ।

यज्ञं विप्रस्य मावतः शशमानस्य दाशुषः ॥ २ ॥

धृतवन्तम् । उप । मासि । मधुमन्तम् । तनूनपात् ।

यज्ञम् । विप्रस्य । मावतः । शशमानस्य । दाशुषः ॥ २ ॥

हे <sup>१</sup>तनूनपात् । ‘तनूनपात् आज्यम्’ इति कात्थक्यपक्षे तन्वो गावो भोगानां तासु जायमानत्वात्<sup>१</sup> । ताभ्यः उत्पन्नं क्षीरं क्षीरात् सर्पिः इति आज्यस्य नसृत्वम् । तद्वान् यज्ञः । अग्निपक्षे आपस्तन्व उच्यन्ते । ताभ्यः ओषधिवनस्पतयः । तेभ्योऽशिरिति नसृत्वम् । अरणीभ्यामिति भावः । एतन्नामक हे अग्ने <sup>२</sup>विप्रस्य मेधाविनः <sup>३</sup>शशमानस्य शंसमानस्य त्वां स्तुवतः <sup>४</sup>दाशुषः हविर्दत्तवतः <sup>५</sup>मावतः मत्सदृशस्य यजमानस्य ॥ ‘युष्मदस्मद्भ्यां छन्दसि सादृश्ये’ इति वतुप् । ‘आ सर्वनाम्नः’ इति आत्वम् ॥ <sup>६</sup>धृतवन्तं क्षरदाज्योपेतं <sup>७</sup>मधुमन्तं माधुनोपेतं<sup>२</sup> सोमादिमधुरद्रव्येण तद्वन्तं <sup>८</sup>यज्ञम् <sup>९</sup>उप उपेत्य <sup>१०</sup>मासि निर्मिषीषे मितो भवसि वा । संपूर्तिपर्यन्तं तिष्ठसीत्यर्थः ॥ ‘मा माने’ । आदादिकः ॥

शुचिः पावको अद्भुतो मध्वा यज्ञं मिमिक्षति ।

नराशंसस्त्रिरा दिवो देवो देवेषु यज्ञियः ॥ ३ ॥

शुचिः । पावकः । अद्भुतः । मध्वा । यज्ञम् । मिमिक्षति ।

नराशंसः । त्रिः । आ । दिवः । देवः । देवेषु । यज्ञियः ॥ ३ ॥

<sup>१</sup>देवेषु मध्ये <sup>२</sup>शुचिः शुद्धो दीप्तो वा <sup>३</sup>पावकः अन्नस्य अपृतस्य शोधयिता <sup>४</sup>अद्भुतः अभूत इव अद्यक्षणे<sup>३</sup> भविता<sup>३</sup> । आश्चर्यभूत इत्यर्थः । <sup>५</sup>देवः द्योतनशीलः <sup>६</sup>यज्ञियः यज्ञसंपादनाहं ईदृशः <sup>७</sup>नराशंसः नरैः कर्मनेतृभिर्कृत्विभिः शंसनीयोऽग्निः <sup>८</sup>दिवः बुलोकादागत्य <sup>९</sup>मध्वा मधुरेण रसेन <sup>१०</sup>यज्ञम् अस्मदीयं <sup>११</sup>त्रिः <sup>१२</sup>आ <sup>१३</sup>मिमिक्षति त्रिवारं समन्तात्<sup>४</sup> सिञ्चति स्वदयतीत्यर्थः । यद्वा । मधुरेण फलेन त्रिः आ मिमिक्षति योजयतीत्यर्थः । ‘नराशंसो यज्ञः’ इति कात्थक्यपक्षे यज्ञाभिमानी देवो द्योतमानो बुलोकादागत्य अनुष्ठीयमानं यज्ञं त्रिः आ मिमिक्षति । अयं नराशंसो देवस्त्रिरा ॥ उपसर्गवशात् योग्यक्रियाध्याहारः ॥ त्रिवारं मागच्छति । त्रिः आहरति वा फलम् । अवशिष्टं पूर्ववक्ष्यम् ॥

१. ड-झ१-तायमानत्वात् । २. ड-झ१-मधुनोपेतम् । ३. क्ष-ड-झ१-ज-ट-आद्यक्षणे भविता; झ-आज्याद्युक्षणेनाभिवात् ( आज्याद्युक्षणेनाविर्भावात् ) । ४. क्ष-ड-झ१-ज-ट-आ समन्तात् ।

ईक्षितो अग्र आ वहेन्द्रं चित्रमिह प्रियम् ।

इयं हि त्वा मतिर्ममाच्छा सुजिह्व वच्यते ॥ ४ ॥

ईक्षितः । अग्रे । आ । वह । इन्द्रम् । चित्रम् । इह । प्रियम् ।

इयम् । हि । त्वा । मतिः । मर्म । अच्छ । सुजिह्व । वच्यते ॥ ४ ॥

हे अग्रे ईक्षितः सर्वैः स्तुत्यः इण्नामकस्त्वम् इह अस्मिन् यज्ञे चित्रं चायनीयं प्रियं प्रीण-  
यितारम् अस्मान्<sup>१</sup> हविःस्वीकर्तुं<sup>२</sup> वा प्रीतियुक्तम् इन्द्रम् आ वह आह्वय । हे सुजिह्व घृतपानेन  
शोभनज्वाले इयं मम मतिः मननसाधना स्तुतिरूपा चाक् त्वा त्वाम् अच्छ आभिमुख्येन  
प्राप्तुं वच्यते<sup>३</sup> मतिरेवास्मदीयोच्यते<sup>३</sup> ॥ हिः पूरणार्थः । वचेर्वकि 'संप्रसारणाच्च' इति पूर्वरूपस्य  
'वा छन्दसि' इति विकल्पितत्वात् अभावे यण् ॥ अत्र पुरोडाशादीडभिमानियज्ञपरतया वा व्याख्येयम् ।  
एवमुत्तरत्र यज्ञाङ्गैर्यज्ञसंबन्धिदेवताभिश्च यज्ञः एवोच्यते इति तत्परत्वेन व्याख्येयम् ॥

स्तृणानासौ यतस्तुचो बर्हिर्यज्ञे स्वध्वरे ।

वृज्जे देवव्यचस्तममिन्द्राय शर्म सप्रथः ॥ ५ ॥

स्तृणानासः । यतस्तुचः । बर्हिः । यज्ञे । सुअध्वरे ।

वृज्जे । देवव्यचःस्तमम् । इन्द्राय । शर्म । सप्रथः ॥ ५ ॥

स्वध्वरे शोभनप्रायणीयाद्यवान्तरयागवति यज्ञे सोमयागे बर्हिः दर्भान् स्तृणानासः  
आस्तरन्तः यतस्तुचः नियमितजुह्वादिपात्रा ऋत्विजः<sup>३</sup> देवव्यचस्तमम् अतिशयेन देवगामिनं सप्रथः  
सर्वतो विस्तीर्णं शर्म सुखसाधनं गृहम् इन्द्राय वृज्जे विवर्जयन्ति संपादयन्तीत्यर्थः ॥

वि श्रयन्तामृतावृधः प्रयै देवेभ्यो महीः ।

पावकासः पुरुस्पृहो द्वारो देवीरसश्चतः ॥ ६ ॥

वि । श्रयन्ताम् । ऋतस्तवृधः । प्रयै । देवेभ्यः । महीः ।

पावकासः । पुरुस्पृहः । द्वारः । देवीः । असश्चतः ॥ ६ ॥

द्वारो देवीः यज्ञस्य द्वाराभिमानिन्यो देवताः वि श्रयन्तां विविधं श्रयन्तु विवृता भवन्तु ।  
किमर्थम् । देवेभ्यः प्रयै प्रयातुं देवानां प्रापणाय ॥ 'प्रयै रोहित्यै अन्यथित्यै' (पा. सू. ३. ४. १०)

१. क्ष-झ१-ज-ट-अस्मद्भविः स्वीकर्तुम् । २. क्ष-ज-ट-वच्यते उच्यते । ३. क्ष-ज-ट-'ऋत्विजः'  
इत्यस्यानन्तरं 'वृज्जे वर्जयन्ति विविक्तं संपादयन्ति । एवं कृत्वा देवव्यचस्तमः' इत्याधिकम् ।



इति निपातितः ॥ कीदृश्यस्ताः । ऋतवृधः<sup>१</sup> यज्ञस्य वर्धयित्र्यः पूज्याः महीः महत्यः पावकासः  
शोधयित्र्यः पुरुस्पृहः बहुस्पृहणीयाः असञ्चतः असज्यमानाः । परस्परविप्रकृष्टा इत्यर्थः ॥ १० ॥

आ भन्दमाने उपाके नक्तोषासा सुपेशसा ।

यद्ही ऋतस्य मातरा सीदतां बर्हिः सुमत् ॥ ७ ॥

आ । भन्दमाने इति । उपाके इति । नक्तोषसा । सुपेशसा ।

यद्ही इति । ऋतस्य । मातरा । सीदताम् । बर्हिः । आ । सुमत् ॥ ७ ॥

भन्दमाने सर्वैः स्तूयमाने उपाके परस्परं संनिहिते सुपेशसा शोभनरूपे । पेश इति रूपनाम ।  
यद्ही महत्यौ अपत्यरूपे वा प्रतिदिनं जायमानत्वात् । यदुरिस्थपत्यनाम, 'यदुः सूनुः' ( नि. २. २. ११ ) इति तन्नामसु पाठात् । ऋतस्य मातरा यज्ञस्य निर्मायौ । ताभ्यामागमनात् यज्ञस्य संपूर्तैर्यज्ञ-  
मातृत्वम्<sup>२</sup> उपचर्यते । यद्वा । अतिरात्रादीनाम् अहोरात्रसाध्यत्वात् । नक्तोषासा उक्तगुणविशिष्टे अहोरात्र-  
देवते सुमत् स्वयमेव । अस्माभिरप्रार्थिते इत्यर्थः । यद्वा । सुमत् बर्हिः आस्तृतं दर्भम् आ सम-  
न्तात् आ सीदताम् उपविशताम् । यद्वा । ऋतस्य इति कर्मणि षष्ठी । यज्ञमासीदताम् । आसाद्य च  
बर्हिःस्तृतं दर्भं स्वयमेवा सीदताम् ॥

मन्द्रजिह्वा जुगुर्वणी होतारा दैव्या कवी ।

यज्ञं नो यक्षतामिमं सिधमद्य दिविस्पृशम् ॥ ८ ॥

मन्द्रजिह्वा । जुगुर्वणी इति । होतारा । दैव्या । कवी इति ।

यज्ञम् । नः । यक्षताम् । इमम् । सिधम् । अद्य । दिविस्पृशम् ॥ ८ ॥

मन्द्रजिह्वा देवानां मादनज्वालौ जुगुर्वणी भृशं गृणतां स्तुवतां यजमानानां संभक्तारौ ॥ गृणते-  
र्यङ्मुगन्तात् क्विपि छान्दसी रूपसिद्धिः । तस्मिन्नुपपदे वनतेः 'छन्दसि वनसनरक्षिमथाम्' इति  
इत्प्रस्थयः ॥ कवी मेधाविनौ क्रान्तदर्शिनौ दैव्या होतारा देवसंबन्धिनौ होतारौ अयं च मध्यम-  
स्थानश्चेत्युभौ सिधं फलसाधनभूतम् ॥ सिधेः 'स्फायितञ्चि०' इत्यादिना रक् ॥ दिविस्पृशं ह्युलोक-  
वासिदेवान् स्पृशन्तम् तैर्हविषः स्वीक्रियमाणत्वादिति भावः । ईदृशं नः अस्मदीयम् इदम् यज्ञम्  
अद्य यक्षताम् अनुतिष्ठतां पूजयतां वा सम्यक् निर्वाहयतामित्यर्थः ॥

शुचिर्देवेष्वर्पिता होत्रा मरुत्सु भारती ।

इळा सरस्वती मही बर्हिः सीदन्तु यज्ञियाः ॥ ९ ॥

शुचिः । देवेषु । अर्पिता । होत्रा । मरुत्सु । भारती ।

इळा । सरस्वती । मही । बर्हिः । सीदन्तु । यज्ञियाः ॥ ९ ॥

°शुचिः शुद्धा °मरुत्सु विरुद्धलक्षणया अमरणेषु °देवेषु द्योतनशीलेषु स्तोत्रेषु मरुत्सु ऋत्विक्षु वा °अर्पिता नियता °होत्रा होमनिष्पादिका भारती भरतस्यादित्यस्य संबन्धिनी ह्युस्थाना वाक् । तथा °इळा पार्थिवी प्रैषादिरूपा °मही महती °सरस्वती । सर इत्युदकनाम । तद्वती स्तनितादिरूपा माध्यमिका च वाक् एतास्तिष्ठः त्रिस्थानवागभिमानिदेवताः<sup>१</sup> °यज्ञियाः यज्ञार्हाः सत्यः °बर्हिः स्तीर्णं °सीदन्तु उपविशन्तु<sup>२</sup> ॥

तन्नस्तुरीपमद्भुतं पुरु वारं पुरु त्मना ।

त्वष्टा पोषाय वि ष्यतु राये नाभा नो अस्मयुः ॥ १० ॥

तत् । नः । तुरीपम् । अद्भुतम् । पुरु । वा । अरम् । पुरु । त्मना ।

त्वष्टा । पोषाय । वि । स्यतु । राये । नाभा । नः । अस्मयुः ॥ १० ॥

°नः अस्मदर्थं °तत् तादृशं °तुरीपं तूर्णं<sup>३</sup> व्यापि<sup>४</sup> °अद्भुतं सद्य आविर्भवत् अभूतमिव सत् । यद्वा । महन्नामैतत् । सारतो महत् । °पुरु °वारं बहूनां प्राणिनामर्थाय एव<sup>५</sup> °अरम् अलं समर्थम् । यद्वा । पुरु वारं बहु प्रभूतं च । वाशब्दश्चार्थे । अरम् अलम् । °त्मना आत्मना °पुरु । बहुक्रियाविशेषणमेतत् । ईदृशमुदकं °त्वष्टा वृष्ट्यादेः कर्ता । त्वष्टृशब्दो यास्केनैवं व्याख्यातः—‘त्वष्टा तूर्णमश्नुत इति नैरुक्तास्त्रिवेषवां स्याद्वृद्धिकर्मणस्त्वक्षतेवां स्यात्करोतिकर्मणः’ (निरु. ८. १३) इति । तन्नामको वैद्युतोऽग्निः °अस्मयुः अस्मान् कामयमानो देवः °नः °पोषाय अस्मत्पुष्टये °राये समृद्धये च °नाभा नाभौ वृष्टेर्बन्धके मेघस्य<sup>६</sup> नाभिस्थाने अवस्थितम्<sup>७</sup> उक्तलक्षणमुदकं °वि °ष्यतु विविधं गमयतु ॥ ‘पोऽन्तर्कर्मणि’ । ‘ओतः इयनि’ इति ओकारलोपः । ‘उपसर्गात्सुनोति’ इति षत्वम् ॥ यद्वा । नः<sup>८</sup> नाभा अस्मत्संबन्धियज्ञनाभौ उत्तरवेद्यां राये ॥ षष्ठ्यर्थे चतुर्थी ॥ रायो गवादिधनस्य पोषाय पुष्टये ॥ स्यतिस्वसृष्टो विमोचनार्थः ॥ उक्तलक्षणां वृष्टिं मुञ्चतु ॥

१. क्ष-ज-ट-त्रिस्थानाः वागभिमानिर्नोर्देवताः । २. क्ष-ङ-ज्ञ-झ-झ-ज-ट-‘उपविशन्तु’ इत्यस्यानन्तरं ‘तिष्ठः’ इत्यत्र तिसृभ्यो जस इति जस उदात्तत्वम् । ३. ङ-झ-तूर्णव्यापि ४. क्ष-ज-ट-‘एव’ नास्ति । ५. क्ष-ज-ट-मेघे मेघस्य । ६. क्ष-ज-ट-वा स्थितम् । ७. क्ष-ङ-झ-ज-ट-नः अस्मान् ।

अवसृजन्नुप त्मना देवान्यक्षि वनस्पते ।

अग्निर्हव्या सुसूदति देवो देवेषु मेधिरः ॥ ११ ॥

अवसृजन् । उप । त्मना । देवान् । यक्षि । वनस्पते ।

अग्निः । हव्या । सुसूदति । देवः । देवेषु । मेधिरः ॥ ११ ॥

हे वनस्पते वनानां पालक यूपाभिमानिदेव अग्ने अवसृजन् स्वैरवर्तयन् ऋत्विजः स्वस्वकर्मसु व्यापारयन् त्मना आत्मना देवान् हविर्भुजः उप यक्षि उपेत्य यज ॥ ‘ बहुलं छन्दसि ’ इति शपो लुक् ॥ देवः द्योतमानः मेधिरः मेधावान् अग्निः आहवनीयः देवेषु उभयेषां मध्ये हव्या हवींषि सुसूदति प्रेरयति स्वीकरोति<sup>१</sup> ॥ ‘ पूद क्षरणे ’ । ‘ बहुलं छन्दसि ’ इति शपः श्लुः । ‘ लेटोऽडाटौ ’ इति अडागमः ॥ यद्वा । यूपाग्निरेव परोक्षेणोच्यते । सोऽग्निर्हवींषि सुष्ठु स्वीकरोति ॥

पूषण्वते मरुत्वते विश्वदेवाय वायवे ।

स्वाहा गायत्रवेपसे हव्यमिन्द्राय कर्तन ॥ १२ ॥

पूषण्वते । मरुत्वते । विश्वदेवाय । वायवे ।

स्वाहा । गायत्रवेपसे । हव्यम् । इन्द्राय । कर्तन ॥ १२ ॥

पूषण्वते पूणा तद्वते ॥ ‘ अनो नुद् ’ इति नुद् । ‘ हस्वनुङ्भ्यां मतुप् ’ इति मतुप् उदात्तत्वम् ॥ मरुत्वते मरुद्भिस्तद्वते विश्वदेवाय सर्वदेवसंघाय वायवे गमनशीलाय वायुदेवाय च तथा गायत्रवेपसे । वेप इति रूपनाम । गायत्रशब्दः इतरसामोपलक्षणः<sup>२</sup> । गायत्रं वेपो रूपं यस्य तादृशाय इन्द्राय हव्यं हविः प्रदातुं स्वाहा कर्तन स्वाहाकारं कुरुत ऋत्विजः ॥ करोतेर्लोटि ‘ तप्तनप्तन-थनाश्च ’ इति तनबादेशः ॥

स्वाहाकृतान्या गृह्युप हव्यानि वीतये ।

इन्द्रा गहि श्रुधी हवं त्वां हवन्ते अध्वरे ॥ १३ ॥

स्वाहाकृतानि । आ । गहि । उप । हव्यानि । वीतये ।

इन्द्र । आ । गहि । श्रुधि । हवम् । त्वाम् । हवन्ते । अध्वरे ॥ १३ ॥

हे इन्द्र स्वाहाकृतानि । स्वाहा इत्येवंपूर्वा कृतिः करणमुच्चारणं यक्ष्यमाणदेवतानां ताः स्वाहाकृतयः । तद्वन्ति हव्यानि हवींषि । अत्र प्रयाजेषु वषट्कारप्रदानात् स्वाहाकृतं हविरित्यर्थः ।

१. क्ष-ञ-ट-सुसूदति । २. क्ष-ञ-ट-स्वीकरोति वा । ३. क्ष-क्ष-क्ष१-ञ-ट-इतरसामोपलक्षकः ।  
४. क्ष-क्ष-क्ष१-ञ-ट-स्वाहान्तम्; क्ष-क्ष-स्वाहुतम् ।

तद्धविः उपेत्य<sup>१</sup> वीतये भक्षणाय<sup>२</sup> आ<sup>३</sup> गहि आगच्छ ॥ गमे<sup>४</sup> छान्दसः शपो लुक् । ‘अनुदात्तोपदेशः’  
इत्यादिना अनुनासिकलोपः ॥ तथा हे<sup>५</sup> इन्द्र<sup>६</sup> आ<sup>७</sup> गहि स्तोत्राण्यभिलक्ष्य आगच्छ । आगत्य  
हवम् अस्मदीयमाह्वानं<sup>८</sup> श्रुधि श्रुणु । यतः<sup>९</sup> त्वाम्<sup>१०</sup> अध्वरे अहिंसात्मके यागे<sup>११</sup> हवन्ते आह्वयन्ति  
ऋत्विजः अतः श्रुधि ॥ ह्वयतेः ‘ बहुलं छन्दसि ’ इति संप्रसारणम्<sup>१२</sup> ॥ ॥ ११ ॥

‘ प्र तव्यसीम् ’ इति अष्टर्चं चतुर्थं सूक्तं दैर्घ्यतमसम् । तथा चातुक्रान्तं—‘ प्र तव्यसीमष्टावाग्नेयं  
तु तत् त्रिष्टुबन्तम् ’ इति । ‘ तु तत् ’ इत्युक्तत्वात् इदमादिसूक्ताष्टकस्य अग्निर्देवता । अन्त्या त्रिष्टुप्  
शिष्टाः त्रिष्टुबन्तपरिभाषया जगत्यः । प्रातरनुवाकाश्चिनशस्त्रयोरुक्तौ विनियोगः । अग्निष्टोमे आग्निमास्ते  
शस्त्रे इदं सूक्तं जातवेदस्यनिविद्धानीयम् । ‘ अथ यथेतम् ’ इति खण्डे सूत्रितं—‘ प्र तव्यसीं नव्यसीमापो  
हि द्वेति तिस्रः ’ ( आश्व. श्रौ. ५. २० ) इति । दशरात्रस्य प्रथमेऽप्यहनि<sup>१३</sup> जातवेदस्यनिविद्धानम्  
आश्वमेधिके मध्यमेऽहनि च निविद्धानम् । तथा च आचार्यातिदेशः—‘ ऐकाहिकान्युपसंशस्य तेषु  
निविदो दध्यादेवमेवाग्निमास्ते ’ ( आश्व. श्रौ. १०. १० ) इति ॥

प्र तव्यसीं नव्यसीं धीतिमग्नये वाचो मतिं सहसः सूनवे भरे ।

अपां नपाद्यो वसुभिः सह प्रियो होता पृथिव्यां न्यसीददृत्त्वियः ॥ १ ॥

प्र । तव्यसीम् । नव्यसीम् । धीतिम् । अग्नये । वाचः । मतिम् । सहसः । सूनवे । भरे ।

अपाम् । नपात् । यः । वसुभिः । सह । प्रियः ।

होता । पृथिव्याम् । नि । असीदत् । दृत्त्वियः ॥ १ ॥

अहम्<sup>१</sup> अग्नये<sup>२</sup> तव्यसीं<sup>३</sup> तवीयसीम्<sup>४</sup> अतिशयेन वर्धयित्रीम् ॥ तवतिर्बुद्धयर्थः सौत्रो धातुः ।  
अस्मात् वृजन्तात् ‘ तुश्छन्दसि ’ इति ईयसुन् । ‘ तुरिष्टेमेयः सु ’ इति तृलोपः । छान्दस ईर्कारलोपः ॥  
नव्यसीं नवतरामपूर्वां<sup>५</sup> धीतिं यागलक्षणां<sup>६</sup> उक्तगुणकं कर्म<sup>७</sup> प्र<sup>८</sup> भरे प्रकर्षेण करोमि । तथा उक्त-  
लक्षणां<sup>९</sup> वाचो<sup>१०</sup> मतिं स्तुतिरूपं कर्म भरे । कीदृशायाग्नये ।<sup>११</sup> सहसः बलस्य<sup>१२</sup> सूनवे पुत्राय । किंच  
यः अग्निः<sup>१३</sup> अपां<sup>१४</sup> नपात् तासां नसा । ‘ अद्भ्यः ओषधयः ओषधीभ्योऽग्निः ’ इति अग्नेर्नसृत्वम् ।  
अथवा अपां न पातयिता वैद्युताग्निरूपेण प्रवर्षकत्वादिति भावः । तथा प्रियः यजमानस्य प्रीणयिता  
प्रियतमो वा तस्य<sup>१५</sup> होता होमनिष्पादकः सोऽग्निः<sup>१६</sup> ऋत्त्वियः प्राप्तकालः प्राप्तप्रदानसमयः सन्  
पृथिव्यां वेदिलक्षणायां<sup>१७</sup> वसुभिः निवासयोग्यैर्गवादिधनैः सहितः<sup>१८</sup> न्यसीदत् नितरां सीदति ॥

स जायमानः परमे व्योमन्याविरग्निरभवन्मातरिश्चने ।

अस्य क्रत्वा समिधानस्य मज्मना प्र द्यावा शोचिः पृथिवी अरोचयत् ॥ २ ॥

सः । जायमानः । परमे । विऽओमनि । आविः । अग्निः । अभवत् । मातरिश्चने ।

अस्य । क्रत्वा । समिधानस्य । मज्मना । प्र । द्यावा । शोचिः । पृथिवी इति । अरोचयत् ॥ २ ॥

१. क्ष-ञ-ट-उप उपेत्य । २. क्ष-ञ-ट-शपि संप्रसारणम् । ३. च-प्रथमेऽहनि । ४. च-ञ-फ-  
यागलक्षणम् ।

वसः पूर्वोक्तः वअग्निः वजायमानः अरणीभ्यामुत्पद्यमानः काष्ठेषु वा प्रादुर्भूतः सन् तदानीमेव वपरमे उत्कृष्टे व्योमनि विविधरक्षणवति वेदिदेशे मातरिश्वने अन्तरिक्षसंचारिणे वायवे प्रथमम् वाविः अभवत् प्रत्यक्षोऽभूत् । ' त्वमग्ने प्रथमो मातरिश्वन आविर्भव ' ( ऋ. सं. १. ३१.३ ) इत्यादिश्रुत्यन्तरप्रसिद्धे । वायुसंयोगात् प्रज्वलित इत्यर्थः । अथवा मातरि फलस्य निर्मातरि यज्ञे श्रसिति चेष्टते इति मातरिश्वा यजमानः । तदर्थम् । किंच वसमिधानस्य<sup>१</sup> इन्धनैः सम्यग्वर्धमानस्य अग्नेः<sup>२</sup> वमज्मना । बलनामैतत् । बलवता वक्रत्वा क्रतुना कर्मणा ज्वालनादिव्यापारेण<sup>३</sup> शोचिः<sup>४</sup> द्यावा पृथिवी द्यां च पृथिवीं च वप्र वरोचयत् प्रकर्षेणादीपयत् ॥ मध्ये शोचिःशब्दश्छान्दसः ॥ मज्मना क्रत्वा समिधानस्येति वा योज्यम् । प्रबलेन समिन्धनादिव्यापारेण समिध्यमानस्येत्यर्थः ॥

अस्य त्वेषा अजरा अस्य भानवः सुसंदृशः सुप्रतीकस्य सुद्युतः ।

भात्वक्षसो अत्यक्तुर्न सिन्धवोऽग्ने रेजन्ते अससन्तो अजराः ॥ ३ ॥

अस्य । त्वेषाः । अजराः । अस्य । भानवः । सुसंदृशः । सुप्रतीकस्य । सुद्युतः ।

भात्वक्षसः । अति । अक्तुः । न । सिन्धवः । अग्नेः । रेजन्ते । अससन्तः । अजराः ॥ ३ ॥

वअस्य स्तूयमानस्याग्नेः वत्वेषाः दीप्तयः वअजराः जरारहिताः अजीर्णाः<sup>५</sup> अविरता इत्यर्थः ॥ ' नजो जरमर' इत्यादिना उत्तरपदाद्युदात्तत्वम् ॥ तथा वसुप्रतीकस्य शोभनमुखस्य वअस्य अग्नेः वभानवः रश्मयः । दीप्तिरुक्तत्वाद्न विस्फुलिङ्गा अवगन्तव्याः । ते च वसुसंदृशः सुष्टु सम्यक् द्रष्टारः । सर्वतो व्याप्ता इत्यर्थः । वसुद्युतः सुष्टु सर्वतो द्योतमानाः । तथा अस्य वअग्नेः वभात्वक्षसः । त्वक्ष इति बलनाम, ' त्वक्षः शर्धः ' ( नि. २. ९. ६ ) इति बलनामसु पाठात् । भासमानबलाः । वअक्तुः इति रात्रिनामैतत्, ' अक्तुः ऊर्ग्या ' ( नि. १. ७. ४ ) इति तन्नामसूक्तत्वात् । द्वितीयार्थे प्रथमा । अक्तुं जगदञ्जकं नैरां तमः वअति अतिक्रम्य वसिन्धवः स्यन्दमानाः सर्वत्र व्यामुवन्तः वअससन्तः स्वव्यापारेषु अस्वपन्तोऽविरताः अत एव वअजराः वन रेजन्ते न कम्पन्ते । दाहपाकादिषु<sup>६</sup> न चलन्ति न चाहयन्ते वा अन्यैः । यद्वा । नशब्दो दृष्टान्तवचनः । भात्वक्षसो भा एव त्वक्षो बलं यस्य तादृशस्यादित्यस्य सिन्धवो न रश्मय इव । ते यथा स्यन्दनशीला व्याप्तिमन्तः अक्तुरति<sup>७</sup> अञ्जकं तमः अतिक्रम्य<sup>८</sup> अससन्तो रेजन्ते तद्वत् भात्वक्षसोऽस्याग्नेरुक्तलक्षणा दीप्तयोऽपि सर्वत्र रेजन्ते कम्पन्ते व्यामुवन्तीत्यर्थः ॥

यमैरिरे भृगवो विश्ववेदसं नाभा पृथिव्या भुवनस्य मज्मना ।

अग्निं तं गीर्भिर्हिनुहि स्व आ दमे य एको वस्वो वरुणो न राजति ॥ ४ ॥

यम् । आऽईरिरे । भृगवः । विश्ववेदसम् । नाभा । पृथिव्याः । भुवनस्य । मज्मना ।

अग्निम् । तम् । गीः । भिः । हिनुहि । स्वे । आ । दमे । यः । एकः । वस्वः । वरुणः । न । राजति ॥ ४ ॥

१. त-यजमानस्य । २. ख-ज-ज्ञ-फ-अस्य अग्नेः । ३. क्ष-ड-ज्ञ-अ-ज-ट-त-ज्वालाचालनादिव्यापारेण ।

४. क्ष-ड-ज्ञ-अ-ज-ट-शोचिः उत्पादितं तेजः । ५. ज्ञ-अक्षीणाः । ६. क्ष-ड-ज्ञ-अ-ज-ट-दाहपाकादिष्वपि ।

७. क्ष-ज्ञ-अ-ट-अक्तुरिति । ८. क्ष-अ-ट-अतिक्रम्य अजराः ।

वृथिवेदसं सर्वधनम् । वेद इति धननाम, 'वेदः वरिवा' ( नि. २. १०. ४ ) इति तन्नामसु पाठात् । तादृशं यम् अग्निं वृथगवः भृगुगोत्रोत्पन्नाः पापस्य भर्जकाः पृथिव्याः वेद्याः । एकदेशे कृतस्तद्वदः । यद्वा । ' एतावती वै पृथिवी ' ( तै. सं. २. ६. ४. ३ ) इत्यादिश्रुतेर्वेद्याः पृथिवीत्वम् । तस्या नामौ उत्तरवेद्यां भुवनस्य भूतजातस्य वज्रना वलेन निमित्तेन आ आभिमुख्येन ईरिरे ईरितवन्तः स्थापितवन्तः<sup>१</sup> तम् अग्निं एवे स्वकीये दमे गृहे उत्तरवेद्यां गीभिः स्तुतिभिः आ हिनुहि प्रामुहि ॥ ' हि गतौ वृद्धौ च ' । ' उतश्च प्रत्ययाच्छन्दसि वावचनम् ' इति हेल्गभावः ॥ यः अग्निः एकः मुख्यः सन् एक एव वा वस्वः वसुनो गवादिधनस्य राजति ईश्वरो भवति । प्रदातुमिति शेषः । राजति इत्येत्थं कर्मा, ' क्षियति राजति ' ( नि. २. २१. ४ ) इति तन्नामसु पाठात् । तत्र दृष्टान्तः । वरुणो न वारक आदित्य इव । स यथा सर्वस्य<sup>२</sup> ईष्टे तद्वत् ॥

न यो वराय मरुतामिव स्वनः सेनेव सृष्टा दिव्या यथाशनिः ।

अग्निर्जम्भैस्तिगितैरत्ति भवति योधो न शत्रून्स वना न्यृञ्जते ॥ ५ ॥

न । यः । वराय । मरुतामिव । स्वनः । सेनाइव । सृष्टा । दिव्या । यथा । अशनिः ।

अग्निः । जम्भैः । तिगितैः । अत्ति । भवति । योधः । न । शत्रून् । सः । वना । नि । ऋञ्जते ॥ ५ ॥

यः अग्निः वराय वरणाय निग्रहाय न<sup>३</sup> शक्तो न भवति<sup>३</sup> । तत्र दृष्टान्तत्रयमुच्यते । मरुतां वस्वनः इव । स यथा अग्राहः<sup>४</sup> तद्वत् । तथा सृष्टा वैरिक्षयार्थं<sup>५</sup> प्रवलेन अतिसृष्टा सेनेव । सा यथा अन्यैः अनिरोध्या तद्वत् । तथा दिव्या दिवि भवा अशनिः यथा पतत्येव न निवार्यते तद्वत् । ईदृक् सामर्थ्यमस्तीति दर्शयति । अयम् अग्निः तिगितैः निशितैस्तीक्ष्णीभूतैः ॥ अन्त्यविकारश्छान्दसः । जम्भैः दन्तैर्दन्तस्थानीयाभिर्ज्वालाभिः अत्ति अस्मद्विरोधिना भक्षयति । तथा भवति हिनस्ति ॥ ' भवं हिसायाम् ' ॥ यास्कस्वाह- ' भवतिरत्तिकर्मा ' ( निरु. ९. २३ ) इति । यद्यपि अत्तिर्भवत्योः अदनमेवार्थः तथापि तद्वान्तरभेदोऽवगन्तव्यः । तत्र दृष्टान्तः । योधो न संग्रहतां शूर इव । स यथा शत्रून् भवति भक्षयति<sup>६</sup> तद्वत् । किंच सः अग्निः वना वनानि वृक्षादिसमूहान् न्यृञ्जते नितरां प्रसाधयति वहतीत्यर्थः । ' ऋजतिः प्रसाधनकर्मा ' इति यास्कः ॥

कुविन्नो अग्निरुचर्थस्य वीरसद्रसुष्कुविद्रसुभिः काममावरत् ।

चोदः कुवित्तुज्यात्सातये धियः शुचिप्रतीकं तमया धिया गृणे ॥ ६ ॥

कुवित् । नः । अग्निः । उचर्थस्य । वीः । असत् । वसुः । कुवित् । वसुऽभिः । कामम् । आऽवरत् ।

चोदः । कुवित् । तुज्यात् । सातये । धियः । शुचिऽप्रतीकम् । तम् । अया । धिया । गृणे ॥ ६ ॥

१. क्ष-ज-ट-स्थापितवन्तः । ईर गतौ । २. झ१-सर्वस्य वसुनः । ३. झ-झ१-न शक्तो न भवति; च-फ-न शक्तो भवति; झ-त-शक्तो न भवति । ४. क्ष-ज-ट-अनिग्राहः; झ-सर्वैः अग्राहः । ५. झ-झ-झ१-ज-ट-वैरिजयार्थम् । ६. क्ष-झ-झ-झ१-ज-ट-भक्षयति नाशयति ।

अयम्<sup>१</sup> अग्निः<sup>२</sup> नः<sup>३</sup> अस्माकम्<sup>४</sup> उच्यथस्य<sup>५</sup> उच्यथस्य<sup>६</sup> स्तोत्रस्य<sup>७</sup> कुवित् बहुवारं<sup>८</sup> वीः<sup>९</sup> कामयिता  
 असत्<sup>१०</sup> भवतु ॥ अस्तेल्ले<sup>११</sup> अडागमः ॥ यद्वा । उच्यथस्य<sup>१२</sup> एतन्नामकस्य<sup>१३</sup> महर्षेर्गोत्रप्रभवस्य<sup>१४</sup> नः<sup>१५</sup> इति संबन्धः ।  
 तथा<sup>१६</sup> वसुः<sup>१७</sup> वासयिता सर्वेषां<sup>१८</sup> वसुस्थानीयो<sup>१९</sup> वा<sup>२०</sup> वसुभिः<sup>२१</sup> वासयितृभिर्धनैः<sup>२२</sup> कामम्<sup>२३</sup> अत्यर्थमभिमसं<sup>२४</sup>  
 वा<sup>२५</sup> कुवित्<sup>२६</sup> अतिप्रभूतम्<sup>२७</sup> आवरत्<sup>२८</sup> आवृणोतु । अभिमतप्रदानेन<sup>२९</sup> कामं<sup>३०</sup> निवर्तयत्वित्यर्थः ॥ वृणोतेल्ले<sup>३१</sup>  
 अडागमः । छान्दसो<sup>३२</sup> विकरणस्य<sup>३३</sup> लुक् ॥ अयमग्निः<sup>३४</sup> चोदः<sup>३५</sup> अस्माकं<sup>३६</sup> कर्मसु<sup>३७</sup> प्रेरकः<sup>३८</sup> सन्<sup>३९</sup> धियः<sup>४०</sup> कर्माणि<sup>४१</sup>  
 सातये<sup>४२</sup> लाभाय<sup>४३</sup> कुवित्<sup>४४</sup> बहु<sup>४५</sup> तुज्यात्<sup>४६</sup> स्वरयतु<sup>४७</sup> प्रेरयतु<sup>४८</sup> इत्यर्थः ॥ तुजिः<sup>४९</sup> प्रेरणार्थः । छान्दसः<sup>५०</sup> शपः<sup>५१</sup>  
 श्लुः ॥ शुचिप्रतीकं<sup>५२</sup> शोभनावयवं<sup>५३</sup> शोभनज्वालं<sup>५४</sup> तम्<sup>५५</sup> अग्निम्<sup>५६</sup> अया<sup>५७</sup> धिया<sup>५८</sup> अनया<sup>५९</sup> स्तुतिरूपया<sup>६०</sup>  
 प्रज्या<sup>६१</sup> गृणे<sup>६२</sup> उच्चारयामि<sup>६३</sup> स्तौमीत्यर्थः ॥

धृतप्रतीकं व ऋतस्य धूर्षदमग्निं मित्रं न समिधान ऋज्जते ।

इन्धानो अक्रो विदथेषु दीद्यच्छुक्रवर्णामिदं नो यंसते धियम् ॥ ७ ॥

धृतप्रतीकम् । वः । ऋतस्य । धूः ससदम् । अग्निम् । मित्रम् । न । समऽइधानः । ऋज्जते ।  
 इन्धानः । अक्रः । विदथेषु । दीद्यत् । शुक्रऽवर्णाम् । उत् । ऊँ इति । नः । यंसते । धियम् ॥ ७ ॥

धृतप्रतीकं धृतोपक्रमं प्रयाजादिषु आज्यैर्हूयमानत्वात् । यद्वा । प्रतीकमङ्गम् । दीसज्वाल-  
 मित्यर्थः । किंच वः युष्मत्संबन्धिनः ऋतस्य यज्ञस्य धूर्षदं धुरि निर्वहणे सीदन्तं यज्ञनिर्वाहकम्  
 अग्निं मित्रं न मित्रमिव समिधानः इध्मैर्दीपयमानः ऋज्जते प्रसाधयति । ऋज्जतिः प्रसाधनकर्मा ।  
 एवम् इन्धानः सम्यग्दीप्यमानः अक्रः ज्वालासमिदादिभिराक्रान्तः अन्यैः अनाक्रान्तः<sup>४</sup> वा ॥ क्रमे-  
 ष्छान्दसो ङः ॥ विदथेषु<sup>५</sup> यज्ञेषु वेदयस्तु स्तोत्रेषु निमित्तभूतेषु दीद्यत् स्वयं दीप्यमानः अस्मदीयां  
 धियं प्रज्ञां यागादिविषयां शुक्रवर्णां शुभ्रवर्णां निर्मलां ज्योतिष्टोमादि कर्म वा उदु यंसते  
 उद्योजयत्येव<sup>६</sup> ॥ यमेले<sup>७</sup> अडागमः । सिप् ॥ उशब्दोऽवधारणे । धीरिति कर्मनाम, 'धीः शमी'  
 ( नि. २. १. २१ ) इति तन्नामसु पाठात् ॥

अप्रयुच्छन्नप्रयुच्छद्भिरे शिवेभिर्नः पायुभिः पाहि शमैः ।

अदब्धेभिरदृपितेभिरिष्टेऽर्निमिषद्भिः परि पाहि नो जाः ॥ ८ ॥

अप्रयुच्छन् । अप्रयुच्छत् ऽभिः । अग्ने । शिवेभिः । नः । पायुऽभिः । पाहि । शमैः ।

अदब्धेभिः । अदृपितेभिः । इष्टे । अर्निमिषत् ऽभिः । परि । पाहि । नः । जाः ॥ ८ ॥

हे अग्ने अप्रयुच्छन् अस्मासु अप्रमाद्यन् ॥ 'युच्छ प्रसादे' । अविच्छिन्नप्रवृत्तिः सन् अप्रयुच्छद्भिः  
 अप्रमाद्यद्भिः अनवधानरहितैः शिवेभिः मन्त्रकल्याणैः शमैः सुखकरैः पायुभिः रक्षणप्रकारैः नः

१. ख-च-ज-झ-त-फ-व-उच्यथस्य नः । २. झ-बहु यथा तथा । ३. झ१-कारयतु । ४. ख-च-  
 ज-ण-त-न-व-अनुक्रान्तः । ५. ङ-च-झ१-ज-ट-विदथेषु दुष्क्रान्तो वा । ६. क-क्ष-ख-फ-उद्योजयत्येव ।



अस्मान् <sup>१</sup>पाहि रक्ष । किंच हे <sup>२</sup>इष्टे सर्वैः एषणीयाग्ने <sup>३</sup>जाः जायमानोऽस्माभिर्दीप्यमानः सन्  
<sup>४</sup>अदग्धेभिः अहिंसितैः <sup>५</sup>अदपितेभिः केनचिदप्यपरिभूतैः ॥ ‘दप दम्प उत्कृष्टे’ । तौदादिकः ॥  
<sup>६</sup>अनिमिषद्भिः निमेषरहितैः अनलसस्वभावैः ईदृशैः लक्षणैः<sup>७</sup> <sup>८</sup>नः अस्मान् <sup>९</sup>परि परितः <sup>१०</sup>पाहि  
पालय । यद्वा । उपर्युपरि जायन्ते इति जाः । नो जाः अस्मत्संबन्धिनीः पुत्रपौत्रादिरूपाः प्रजाः परि  
पाहि परितो रक्ष । न केवलमस्मान् किंतु अस्मत्पुत्रपौत्रादीनपि रक्ष ॥ ॥ १२ ॥

‘एति प्र होता’ इति सप्तचं पञ्चमं सूक्तं दैर्घतमसं जागतम् । पूर्वत्र ‘आग्नेयं तु तत्’ इत्युक्त-  
त्वात् इदमप्याग्नेयम् । तथा चानुक्रमणिका—‘एति प्र सप्त जागतम्’ इति । प्रातरनुवाकाश्चिन-  
शस्त्रयोर्विनियोग उक्तः ॥

एति प्र होता व्रतमस्य माययोर्ध्वी दधानः शुचिपेशसं धियम् ।

अभि सुचः क्रमते दक्षिणावृतो या अस्य धाम प्रथमं ह निसंते ॥ १ ॥

एति । प्र । होता । व्रतम् । अस्य । मायया । ऊर्ध्वाम् । दधानः । शुचिपेशसम् । धियम् ।

अभि । सुचः । क्रमते । दक्षिणाऽववृतः । याः । अस्य । धाम । प्रथमम् । ह । निसंते ॥ १ ॥

अयं <sup>१</sup>होता होमनिष्पादकोऽध्वर्युः <sup>२</sup>अस्य अग्नेः <sup>३</sup>व्रतं हविष्प्रदानादिरूपं कर्म कर्तुं <sup>४</sup>मायया  
कर्तव्यविशेषप्रज्ञया युक्तः सन् <sup>५</sup>प्र <sup>६</sup>एति प्रकर्षेण गच्छति होतुम् । मायेति प्रज्ञानाम्, ‘माया  
वयुनम्’ ( नि. ३. ९. ९ ) इति तन्नामसु पाठात् । कीदृशोऽयम् । <sup>७</sup>ऊर्ध्वाम् उपर्यारूढां <sup>८</sup>शुचिपेशसं  
शोभनरूपोपेताम् । पेश इति रूपनाम । <sup>९</sup>धियं प्रज्ञां <sup>१०</sup>दधानः । ‘आ’<sup>११</sup> चतुर्थात्कर्मणोऽभिसमीक्षेतेदं  
करिष्यति’ इत्युक्तत्वात्<sup>१२</sup> । आगत्य च <sup>१३</sup>दक्षिणावृतः प्रादक्षिण्येन व्रतमानाः <sup>१४</sup>सुचः जुह्वादीः <sup>१५</sup>क्रमते  
गृह्णाति । कीदृश्यः सुचः । <sup>१६</sup>याः <sup>१७</sup>प्रथमं पात्रासादनकाले <sup>१८</sup>अस्य अग्नेः <sup>१९</sup>धाम स्थानं <sup>२०</sup>निसंते ॥  
‘निसं’<sup>२१</sup> चुम्बने इति धातुः ॥ चुम्बन्ति भजन्ते इत्यर्थः । प्रथममनुष्ठेयक्रमं बुद्ध्या प्रैति पश्चात् सुचः  
क्रमते इत्यर्थः । हशब्दः प्रसिद्धौ । यद्वा । होता देवानामाह्वाता अयमग्निः अस्य यजमानस्य व्रतं कर्म  
ज्योतिष्टोमादि प्रज्ञाविशेषेण युक्तः सन् एति । यज्ञदेशं प्रत्यागच्छति । कीदृशोऽयम् । ऊर्ध्वामूर्ध्ववर्ति  
शुचिपेशसं शोभनरूपोपेतं<sup>२२</sup> धियं ज्वालाचलनादिरूपं<sup>२३</sup> कर्म दधानः धारयमाणः । आगत्य च  
दक्षिणावृतः उक्तलक्षणाः सुचो घृतपूर्णा जुहूपभृदादिका अभि क्रमते आक्रमते । घृतं स्वीकर्तुं ज्वालाः  
प्रसर्पन्ति इत्यर्थः । याः सुचः प्रथमं पूर्वं हविरासादनकाले अस्याग्नेर्धाम स्थानं वेदिलक्षणं निसंते  
चुम्बन्ति प्राप्ताः । हशब्दः प्रसिद्धौ ॥ ‘णिसि चुम्बने’ । अदादित्वात् शपो लुक् । इदित्वात् नुम् ॥

१. क्ष-झ१-ज-ट-रक्षणैः । २. क्ष-झ-झ१-ज-ट-आ चतुर्थात् कर्मणः त्वं नो अभि समीक्ष्य इदं करिष्ये  
इदं करिष्ये इत्युक्तत्वात् । ३. ख-च-णिसि; ४. क्ष-झ-ज-ट-शोभनरूपोपेताम् । ५. क्ष-झ-झ१-ज-ट-  
ज्वालाचलनादिरूपम् ।

अभी मृतस्य दोहना अनूषत योनौ देवस्य सदर्ने परीवृताः ।

अपामुपस्थे विभृतो यदावसुदधं स्वधा अधयद्याभिरीयते ॥ २ ॥

अभि । ईम् । ऋतस्य । दोहनाः । अनूषत । योनौ । देवस्य । सदर्ने । परीवृताः ।

अपाम् । उपऽस्थे । विऽभृतः । यत् । आ । अवसत् ।

अध । स्वधाः । अधयत् । याभिः । ईर्यते ॥ २ ॥

ऋतस्य उदकस्य दोहनाः धाराः योनौ उत्पत्तिस्थाने देवस्य सदर्ने द्योतमानस्य आदित्यस्य स्थाने परीवृताः तद्वृश्मिभिः परितो व्याप्ताः सत्यः अभि अनूपत अभिनवा भवन्ति । आभवन्त्येव<sup>१</sup> स्तूयन्ते वा<sup>२</sup> । कदेत्यत आह । यत् यदा अपामुपस्थे उदकानामुत्सङ्गे अन्तः विभृतः विशेषेण तामिधार्थमाणः सन् आवसत् आक्रम्य निवसत्ययमग्निः तदानीमित्यर्थः । अध अधुना स्वधाः अमृतोपमाः अपः अधयत् पिबति सर्वो लोकः । ता विशेष्यन्ते । याभिः सह ईर्यते अयमग्निः संगच्छते<sup>३</sup> वा भूमिं ता अधयत् । विद्युदात्मना उदकानि जगत् पाययते<sup>४</sup> इत्यग्नेः स्तुतिः ॥

युयूषतः सवयसा तदिद्वपुः समानमर्थं वितरित्रता मिथः ।

आदीं भगो न हव्यः समसदा वोळहुर्न रश्मीन्समयंस्त सारथिः ॥ ३ ॥

युयूषतः । सऽवयसा । तत् । इत् । वपुः । समानम् । अर्थम् । वितरित्रता । मिथः ।

आत् । ईम् । भगः । न । हव्यः । सम् । अस्मत् । आ ।

वोळहुः । न । रश्मीन् । सम् । अयंस्त । सारथिः ॥ ३ ॥

सवयसा समानवयस्कौ । वयःशब्देन सामर्थ्यं लक्ष्यते । समानसामर्थ्यौ तद्वत् तदानीमेव यदा प्रवृद्धो भवति तदानीमेव समानमर्थं समानप्रयोजनं<sup>१</sup> निष्पत्तिं<sup>२</sup> मिथः प्रत्येकं वितरित्रता भृशं तरन्तौ<sup>३</sup> होत्रध्वर्यू वपुः अग्नेः शरीरं युयूषतः स्वस्वव्यापारेण मिश्रयितुमिच्छतः । प्रैपानन्तरं याज्यादिपाठो होतृव्यापारः वषट्कारानन्तरं होमोऽध्वर्योरिति विभागः । अत्रेदमनुसंधेयम् । सवयसा समानवयस्कौ मिथः प्रत्येकं समानप्रयोजनं<sup>४</sup> सुखप्राप्तिं वितरित्रता विशेषेण तरितुमिच्छन्तौ ॥ तरतेर्यङ्लुगन्तात् शतरि दाधर्त्यादौ ( पा. सू. ७. ४. ६५ ) निपात्यते । द्विवचनस्य आकारः ॥ जायापती तद्वपुस्तदेव परस्परं<sup>५</sup> शरीरं युयूषतः मिश्रयितुमिच्छतः परस्परमालिङ्गतः । तद्वदग्निं साकं<sup>६</sup> होत्रध्वर्यू युयूषतः । आदीम् अनन्तरमेव हव्यः आहवनीयोऽग्निः सारथिः सरणशीलः सारथिवत् यज्ञात्मकस्य

१. क्ष-ङ-झ१-ज-ट-आविर्भवन्ति आभिमुख्येन स्तूयन्ते वा । २. क्ष-झ-झ१-ज-ट-संगच्छते गच्छति । ३. क्ष-ज-ट-पालयते । ४. क्ष-ज-ट-समानप्रयोजनं यज्ञनिष्पत्तिम्; ङ-झ१-समानप्रयोजन-यज्ञनिष्पत्तिम्; झ-समानप्रयोजननिष्पत्तिम् । ५. क्ष-ज-ट-वितरन्तौ । ६. क्ष-ज-ट-समानमर्थं समानप्रयोजनम् । ७. झ१-परस्परशरीरम् । ८. क्ष-ख-ङ-ज-झ-झ१-ज-ट-फ-तद्वदग्नेः साकम् ।

स्थस्य निर्वाहको वा सन् <sup>१</sup>अस्मत् अस्माकं संबन्धिनः <sup>२</sup>रस्मीन् रश्मिवदायता घृतधाराः <sup>३</sup>आ सर्वतः <sup>४</sup>समयस्तं सम्यक् स्वीकरोति । तत्र दृष्टान्तद्वयमुच्यते । <sup>५</sup>भगो<sup>३</sup> <sup>६</sup>न सर्वैः सेवनीय आदित्यः<sup>३</sup> स यथा सर्वतः पूजामादत्ते तद्वत् । <sup>७</sup>सारथिः<sup>२</sup> स्थस्य यन्ता बोहुर्बाहकस्यान्वादेः रस्मीन् प्रग्रहानिव । तान् यथा स्वीकरोति तद्वदयमग्निरपि हवींषि समयस्त ॥

यमीं द्वा सर्वयसा सपर्यतः समाने योना मिथुना समौकसा ।

दिवा न नक्तं पलितो युवाजनि पुरु चरन्नजरो मानुषा युगा ॥ ४ ॥

यम् । ईम् । द्वा । सऽसर्वयसा । सपर्यतः । समाने । योना । मिथुना । सम्ऽऔकसा ।

दिवा । न । नक्तम् । पलितः । युवा । अजनि । पुरु । चरन् । अजरः । मानुषा । युगा ॥ ४ ॥

<sup>१</sup>यमीम् एनमग्निं <sup>२</sup>द्वा द्वौ <sup>३</sup>सर्वयसा समानवयस्कौ समानसामर्थ्यौ वा <sup>४</sup>समाने <sup>५</sup>योना योनौ फलस्योत्पत्तिस्थाने यज्ञे वर्तमानौ <sup>६</sup>मिथुना दम्पती इव एककार्योद्युक्तौ <sup>७</sup>समौकसा समाननिवासौ देव-यजनस्थानौ ईदृशौ होत्रध्वर्यु <sup>८</sup>सपर्यतः पूजयतः स्तुत्या हविष्प्रदानेन च प्रीणयतः<sup>३</sup> । कदेत्याह । <sup>९</sup>दिवा <sup>१०</sup>न अहनीव <sup>११</sup>नक्तं रात्रावपि । सर्वदेवार्थः । एवं पूज्यमानोऽग्निः <sup>१२</sup>पलितः पूर्वम् अङ्गारावस्थायां जीर्णोऽपि<sup>४</sup> समिन्धनानन्तरं <sup>१३</sup>युवा तरुणः तेजसा सर्वस्य मिश्रयिता वा <sup>१४</sup>अजनि जायते । एवं जातोऽयं <sup>१५</sup>मानुषा <sup>१६</sup>युगा मनोः संबन्धीनि युगानि जायापतिरूपाणि होत्रध्वर्युरूपाणि वा उद्दिश्य <sup>१७</sup>पुरु <sup>१८</sup>चरन् बह्वाऽयादिकं भक्षयन् <sup>१९</sup>अजरः अजीर्णो जरारहितो वर्तते ॥

तमीं हिन्वन्ति धीतयो दश त्रिशो देवं मतींस ऊतये हवामहे ।

धनोरधि प्रवत् आ स ऋण्वत्यभिब्रजद्विर्वयुना नवाधित ॥ ५ ॥

तम् । ईम् । हिन्वन्ति । धीतर्यः । दश । त्रिशः । देवम् । मतींसः । ऊतये । हवामहे ।

धनोः । अधि । प्रऽवतः । आ । सः । ऋण्वति । अभिब्रजत्ऽभिः । व्युना । नवा । अधित ॥ ५ ॥

<sup>१</sup>देवं द्योतमानं <sup>२</sup>तम्<sup>३</sup> एनमग्निं<sup>४</sup> <sup>५</sup>दश <sup>६</sup>धीतयः दशसंख्याका अङ्गुलयः <sup>७</sup>त्रिशः त्रिंशः परस्पर-विच्छिष्टाः <sup>८</sup>हिन्वन्ति प्रीणयन्ति मथनकाले । तथा <sup>९</sup>मतींसः मनुष्या वयं यजमानाः <sup>१०</sup>ऊतये रक्षणाय <sup>११</sup>हवामहे आह्वयामः । कोऽस्य विशेष इत्युच्यते । अयमग्निः <sup>१२</sup>धनोः धनुषः सकाशात् <sup>१३</sup>प्रवत् <sup>१४</sup>आ प्रकर्षेण गच्छतो बाणानिव । तान् यथा शत्रोरुपरि मुञ्चन्ति<sup>६</sup> ॥ आ इत्युपमार्थः ॥ तद्वत् <sup>१५</sup>सः अग्निः <sup>१६</sup>धनुस्थानीयात् निजशरीरसकाशात् प्रवतः प्रकृष्टवेगवतो रस्मीन् <sup>१७</sup>ऋण्वति गमयति ॥ रिचिर्गत्यर्थः । अत्र अन्तर्भावितकथार्थोऽयम् । इदित्वात् नुम् । छान्दसं रेफस्य संप्रसारणम् । अधिब्रजद्वोऽनर्थको धात्वर्थमात्रानुवादी ॥ किंच एवं प्रबृद्धोऽग्निः <sup>१८</sup>अभिब्रजद्भिः अनुष्ठानार्थमभितः संचरद्भिः ज्ञेयम्<sup>९</sup> अर्थम्

१ क्ष-झ१-ज-ट-भगो न सर्वैः सेवनीयः उपस्थ इव । स यथा रेतआदिकं स्वीकरोति तद्वत् । यद्वा भगो न आदित्य इव । २. क्ष-झ१-ज-ट-किंच सारथिः । ३. क्ष-झ१-ज-ट-प्रीणयतः मिथुनौ जायापती वा पूजयतः । ४. क्ष-ङ-झ-१-ज-ट-शीर्णोऽपि । ५. झ१-तमीम् तमेनम् अग्निम् । ६. क्ष-झ१-ज-ट-मुञ्चति । ७. क्ष-झ१-ज-ट-आग्नेयम् ।

अभिगच्छद्भिर्वा तदर्थं नवा नवानि नूतनानि वयुना वयुनानि प्रज्ञानानि अनुष्ठानविषयाणि अधित  
धारयति ज्ञापयतीत्यर्थः । यद्वा । अभिव्रजद्भिराभिमुख्येन गच्छद्भिर्होत्रादिभिः क्रियमाणानि नवानि<sup>१</sup>  
वयुनानि प्रज्ञाविशिष्टानि स्तोत्रादीन्यधित धत्ते ॥ धाजश्छान्दसे लुङि 'स्थाच्चोरिच्च' इति इत्वम् ।  
उत्तरस्य सिचः कित्त्वम् । 'ह्रस्वादङ्गात्' इति सलोपः ॥

त्वं ह्यग्ने दिव्यस्य राजसि त्वं पार्थिवस्य पशुपाइव त्मना ।

एनी त एते बृहती अभिश्रिया हिरण्ययी वक्करी बहिराशाते ॥ ६ ॥

त्वम् । हि । अग्ने । दिव्यस्य । राजसि । त्वम् । पार्थिवस्य । पशुपाऽइव । त्मना ।

एनी इति । ते । एते इति । बृहती इति । अभिऽश्रिया ।

हिरण्ययी इति । वक्करी इति । बहिः । आशाते इति ॥ ६ ॥

हे अग्ने त्वं दिव्यस्य दिवि भवस्य देवादेः विद्युदात्मना वृष्ट्यादेर्वा राजसि ईशिषे । ऐश्वर्य-  
नामैतत् । तथा पार्थिवस्य पृथिवीसंबन्धिनो मनुष्यादेः राजसि ईश्वरो भवसि । किम् अन्यतन्त्रत्वेन  
नेत्याह । त्मना आत्मनैव स्वसामर्थ्येनैव । तत्र दृष्टान्तः पशुपाइव । पशुपालको यथा स्वसामर्थ्येनैव  
पशूनां निरोधनिर्गमनादिव्यापारेषु समर्थो भवति तद्वत् । एतद्दृष्टान्तेन अत्यन्तस्वातन्त्र्यमुक्तं भवति ।  
किंच यस्मादेवं तस्मात् एते तव बहिः यज्ञम् एते प्रसिद्धे एनी एतवर्गे शुभ्रे द्यावापृथिव्यौ आशाते  
अश्रुवाते व्याप्नुतः ॥ 'वर्णादनुदात्तात्' ( पा. सू. ४. १. ३९ ) इति ङीप् तकारस्य नकारश्च ॥  
कौटुभ्यो ते । बृहती महत्यौ अतिविस्तृते अभिश्रिया प्राप्तैश्वर्ये अभितः सेव्ये वा हिरण्ययी हित-  
रमणीये वक्करी अतिकुशलं शब्दयन्त्यौ ॥ वचेर्वनिपि 'वनो र च' इति ङीष्फौ । छान्दसं कुत्वम् ।  
'वकि कौटिल्ये' इत्यस्मात् वा छान्दसो नुमभावः ॥ ईदृश्या द्यावापृथिव्यौ बहिः अश्रुवाते<sup>२</sup> ॥

अग्ने जुषस्व प्रति हर्य तद्वचो मन्द्र स्वधाव ऋतजात सुक्रतो ।

यो विश्वतः प्रत्यङ्ङसि दर्शतो रण्वः संदृष्टौ पितुमाँइव क्षयः ॥ ७ ॥

अग्ने । जुषस्व । प्रति । हर्य । तत् । वचः । मन्द्र । स्वधाऽवः । ऋतऽजात । सुक्रतो इति सुऽक्रतो ।

यः । विश्वतः । प्रत्यङ् । असि । दर्शतः । रण्वः । सम्दृष्टौ । पितुमान्ऽइव । क्षयः ॥ ७ ॥

हे अग्ने जुषस्व सेवस्व हविः । प्रीतो भव वा स्तुत्या । किंच एतत् तादृशं प्रियकरं<sup>३</sup> वचः  
वाग्रूपं स्तोत्रं प्रति हर्य पुनः कामयस्व । हे मन्द्र मादनशील स्तुत्य वा हे स्वधावः हविलक्षणा-  
न्नवन् हे ऋतजात यज्ञार्थमुत्पन्न हे सुक्रतो शोभनकर्मन् शोभनप्रज्ञ वा । यः ईदृशस्त्वं विश्वतः  
सर्वस्य स्थावरजङ्गमस्य जगतः प्रत्यङ्ङसि अभिमतः अनुकूलोऽसि न पराङ्मुखः इत्यर्थः । तथा  
दर्शतः दर्शनीयः सर्वैः । किंच संदृष्टौ सम्यग्दर्शने रण्वः रमणशीलो रमयिता वा भवसि सर्वस्य ।

यद्वा । तव संदृष्टौ सत्यां सर्वो जनः । वक्ष्यः निवासवान् भवति । तत्र दृष्टान्तः । पितृमानिव ।  
अतिप्रभूतान्नस्वामी यथा सर्वैः वस्तव्यः<sup>१</sup> गन्तव्यश्च भवति तद्वत् ॥ १३ ॥

‘तं पृच्छत’ इति पञ्चमं पञ्चमं सूक्तम् । अत्रानुक्रमणिका—‘तं पृच्छत पञ्चाभ्यां त्रिष्टुप्’  
इति । दीर्घतमा ऋपिः । पूर्वत्र ‘आग्नेयं तु तत्’ इत्युक्तत्वात् इदमभ्याग्नेयम् । अभ्या त्रिष्टुप् ।  
शिष्टास्त्रिष्टुप् वन्तपरिभाषया जगत्यः । प्रातरनुवाकाश्चिनशस्त्रयोरस्य विनियोग उक्तः ॥

तं पृच्छता स जगाम स वेद स चिकित्वा ईयते सा न्वीयते ।

तस्मिन्सन्ति प्रशिषस्तस्मिन्निष्टयः स वाजस्य शर्वसः शुष्मिणस्पतिः ॥ १ ॥

तम् । पृच्छत । सः । जगाम । सः । वेद । सः । चिकित्वान् । ईयते । सः । नु । ईयते ।

तस्मिन् । सन्ति । प्रशिषः । तस्मिन् । इष्टयः । सः । वाजस्य । शर्वसः । शुष्मिणः । पतिः ॥ १ ॥

हे यजमानाः । तम् अग्निं पृच्छत । यत्स्वर्गादिविषयं प्रष्टव्यमस्ति तत् । तस्यैव प्रष्टव्यत्वे  
अतिशयमाह । स जगाम स सर्वत्र गच्छति । अत एव स वेद स च प्रष्टव्यं जानाति । किमितर-  
साधारण्येन नेत्याह । स चिकित्वान् स एव चेतनावान् । स विशेषज्ञ इत्यर्थः । सः<sup>२</sup> एव ईयते  
ज्ञेयसकाशं गच्छति । पुनर्गतिरेव विशेष्यते । सः सोऽग्निरेव नु क्षिप्रम् ईयते । यत्<sup>३</sup>  
यजमानस्य ज्ञेयमस्ति तमर्थं ज्ञातुं शीघ्रमेव गच्छतीत्यर्थः<sup>४</sup> । यद्वा । ज्ञानार्थम्<sup>५</sup> ईयते<sup>६</sup> सेव्यते ।  
तथा<sup>७</sup> शीघ्रमनुसेव्यते<sup>८</sup> । यस्मादयमुक्तरूपः तस्मात्तमेव पृच्छतेत्यर्थः । तत्र अपेक्षिताः<sup>९</sup> कामाः  
सन्तीत्याह । तस्मिन् अग्नौ प्रशिषः प्रशासनानि नियमनसामर्थ्यानि सन्ति । असाध्यं नियम्यापि  
साधयितुं शक्त इत्यर्थः । किंच तस्मिन् एवाग्नौ इष्टयः पृष्टव्या भोगाः सर्वफलसाधका यागा वा  
सन्ति । किंच सः अग्निः वाजस्य अन्नस्य शर्वसः बलस्य च पतिः पालयिता दाता । किंच  
शुष्मिणः बलवतो राजादेरपि पतिः स्वामी । यस्मादयं महानुभावस्तस्मात्तमेव पृष्ट्वा पुरुषार्थं  
साधयतेति ॥

तमित्पृच्छन्ति न सिमो वि पृच्छति स्वेनैव धीरो मनसा यदग्रभीत् ।

न मृष्यते प्रथमं नापरं वचोऽस्य कृत्वा सचते अग्रदपितः ॥ २ ॥

तम् । इत् । पृच्छन्ति । न । सिमः । वि । पृच्छति । स्वेनैव । धीरः । मनसा । यत् । अग्रभीत् ।

न । मृष्यते । प्रथमम् । न । अपरम् । वचः । अस्य । कृत्वा । सचते । अग्रदपितः ॥ २ ॥

पूर्वमन्त्रेऽग्निं पृच्छतेत्युक्तम् । अत्र तु सोऽनुनयेन प्रष्टव्यः इत्याह । तमित् तमेवाग्निं पृच्छन्ति  
स तु नान्यं पृच्छति प्रश्नसमयेऽपि । सिमः सर्वजनः न वि पृच्छति विपरीतं न पृच्छति ।

१. झ१-स्तव्यः । २. क्ष-ह-झ१-ज-ट-किंच सः । ३. क्ष-ह-झ-झ१-ज-ट-यजमानस्य  
जिज्ञासितमर्थं ज्ञातुं शीघ्रमेव गच्छतीत्यर्थः । ४. झ-ज्ञानार्थमिरीयते । ५. झ-नु शीघ्रम् । ६. क्ष-  
ह-झ१-ज-ट-अस्मदपेक्षिताः ।

पृष्ठोऽपि <sup>१</sup>धीरः धीमानयं <sup>२</sup>स्वेनेव <sup>३</sup>मनसा । इवशब्दः एवार्थः । स्वकीययैव बुद्ध्या <sup>४</sup>यत् यत्कार्यम् <sup>५</sup>अग्रभीत् वदामीत्यादत्ते<sup>१</sup> तदेव प्रतिव्रते न तु प्रश्नानुकूलम् । स्वतन्त्रेश्वर इत्युक्तं भवति । यद्वा । प्रष्टा धीमान्<sup>२</sup> स्वेन<sup>३</sup> मनसा वाचा वाच्यं<sup>३</sup> विचार्य यदग्रभीत् यद्वाक्यं वक्तव्यत्वेन स्वीकुर्यात् तदेवाग्निं पृच्छति न तु बहु भापते इत्यर्थः । परवाक्यासह्यत्वमाह । अयमग्निः <sup>४</sup>प्रथमं <sup>५</sup>वचः स्ववाक्यात्पूर्वभावि वचनं <sup>६</sup>न <sup>७</sup>मृष्यते न सहते । तथा <sup>८</sup>अपरं वचः स्वोक्त्यनन्तरभावि प्रतिवचनं <sup>९</sup>न मृष्यते । यस्मादयमेवं विधस्तस्मात् <sup>१०</sup>अग्रपितः अग्रदसः यद्वा तेन शिक्षितोऽनुदण्डः सर्वो लोकः <sup>११</sup>अस्य महानुभावस्याग्नेः <sup>१२</sup>ऋत्वा क्रतुना रक्षणादिकर्मणा सह <sup>१३</sup>सचते संगच्छते जीवतीत्यर्थः ॥

तमिदं गच्छन्ति जुह्वंस्तमर्वतीर्विश्वान्येकः शृण्वद्वचांसि मे ।

पुरुषैषस्ततुरिर्यज्ञसाधनोऽच्छिद्रोतिः शिशुरादत्त सं रभः ॥ ३ ॥

तम् । इत् । गच्छन्ति । जुह्वः । तम् । अर्वतीः । विश्वानि । एकः । शृण्वत् । वचांसि । मे ।

पुरुषैषः । ततुरिः । यज्ञसाधनः । अच्छिद्रोऽतिः । शिशुः । आ । अदत्त । सम् । रभः ॥ ३ ॥

<sup>१</sup>जुह्वः अस्मदीया जुहूपभृदादयः <sup>२</sup>तमित् तमेवोद्दिश्य आज्यपूर्णाः सत्यः <sup>३</sup>गच्छन्ति प्रीणयितुम् । यद्वा । हूयन्ते इति जुह्वः आहुतयः सोमादिरूपाः । अथवा जुह्वादिषु स्थितानि आऽयानि अपि आश्रया-  
श्रयिणोः<sup>४</sup> अभेदेन जुह्वः इत्युच्यन्ते ' मञ्जाः क्रोशन्ति ' इतिवत् । ता अपि तमेव गच्छन्ति अस्य सर्व-  
देवतात्मकत्वात् । अत्रैव इतरदेवतार्थमपि हूयमानं<sup>५</sup> च<sup>६</sup> इति भावः । किंच <sup>७</sup>अर्वतीः प्राप्तिमत्यः स्तुतयः <sup>८</sup>तम् इत् तमेवाग्निं गच्छन्ति सर्वदेवतात्मकत्वादेव । सः<sup>९</sup> एव <sup>१०</sup>एकः अयमग्निः <sup>११</sup>विश्वानि <sup>१२</sup>भे मदीयानि <sup>१३</sup>वचांसि स्तोत्ररूपाणि <sup>१४</sup>शृण्वत् शृणोति । अग्नेः सर्वदेवतात्मकत्वं तैत्तिरीया आहुः—' ते देवा बिभ्यतोऽग्निं प्राविशन् तस्मादाहुरग्निः सर्वा देवताः ' ( तै. सं. ६. २. २. ६ ) इति । तथा अत्रैव पुरस्तादान्नास्यते—' त्वमग्ने वरुणो जायसे यत्त्वं मित्रः ' ( ऋ. सं. ५. ३. १ ) इत्यादि<sup>१५</sup> । कोऽस्य विशेषः इत्युच्यते । <sup>१६</sup>पुरुषैषः बहुषैषभाक् । यद्वा । बहुषेणः । सर्वस्याज्ञापयितेत्यर्थः । <sup>१७</sup>ततुरिः तारयिता ॥ तरतेः अन्तर्भावित्यर्थः ' आहगमहनः<sup>१८</sup> ' इति किन्प्रत्ययः । ' बहुलं छन्दसि ' इति उत्त्वम् ॥ <sup>१९</sup>यज्ञसाधनः यज्ञसाधकः अग्न्यधीनत्वाच्चज्ञस्य । <sup>२०</sup>अच्छिद्रोतिः अविच्छिन्नरक्षणः <sup>२१</sup>शिशुः शिशुवत्प्रियकारी शोचयिता वा शत्रूणाम् । एवंभूतोऽग्निः <sup>२२</sup>सं <sup>२३</sup>रभः यज्ञादिसंरम्भवान् सन् <sup>२४</sup>आदत्त आदत्ते हविरादिकं स्वीकरोति ॥

उपस्थार्यं चरति यत्समारत सुद्यो जातस्तत्सार गुड्येभिः ।

अभि श्वान्तं मृशते नान्द्ये मुदे यदीं गच्छन्त्युशतीरपिष्ठितम् ॥ ४ ॥

उपस्थार्यम् । चरति । यत् । समारत । सुद्यः । जातः । तत्सार । गुड्येभिः ।

अभि । श्वान्तम् । मृशते । नान्द्ये । मुदे । यत् । ईम् । गच्छन्ति । उशतीः । अपिऽस्थितम् ॥ ४ ॥

१. क्ष-झ१-ज-ट-तदेवादत्ते । २. क्ष-ङ-झ-झ-ज-ट-धीरो धीमान् । ३. क्ष-झ-ज-ट-स्वेनेव मनसा वाच्याऽवाच्यम् । ४. क्ष-ज-ट-आश्रयाश्रितयोः । ५. क्ष-ङ-झ-झ१-ज-ट-हूयमानत्वात् । ६. क्ष-ज-ट-अतः । ७. क्ष-झ१-ज-ट-इति ।

यत् यदा अध्वर्युः उपस्थाप्य उपस्थाप्योपस्थाय अनुतिष्ठति उत्पत्त्यनुकूलव्यापारं करोति । कदेत्याह । यत्<sup>१</sup> 'समारत समागच्छत मथनेन आविरभवत् ॥ ' समो गम्यृच्छि<sup>२</sup> ' इति अर्तेः आत्मनेपदम् ॥ 'सद्यः तदानीमेव जातः उत्पन्नः सन् युज्येभिः योक्तुं संबद्धं समर्थैः फलैः मिश्रयितुमर्हं स्तेजोभिर्वा युक्तः सन् तत्सारं अरण्योर्गूढः सन् चचार । यद्वा । युज्येभिरश्वैर्जातमात्रः एव सर्वत्र संचचार ॥ 'त्सर च्छन्नगतौ' । लिटि णलि रूपम् ॥ 'एवं प्रवृद्धोऽयं श्रान्तं श्रान्तं शान्तं वा यजमानं नान्द्ये नन्दनीथे कर्मणि निमित्तभूते सति मुदे तस्य संतोषाय अभि मृशते अभिमर्शनं करोति । फलप्रदानेनेति भावः । यथा लोके गुर्वादिः श्रान्तं<sup>३</sup> शिष्यादिकं स्पृशति तद्वत् । कदेति चेत् उच्यते । यत् यदा अपिष्ठितं व्याप्य वर्तमानम् ईम एनमग्निम् उशतीः कामयमाना आज्यधाराः स्तुतयो वा गच्छन्ति प्राप्नुवन्ति तदा अभि मृशते ॥

स ईं मृगो अप्यो वनर्गुरुष त्वच्युपमस्यां नि धायि ।

व्यब्रवीद्वयुना मर्त्येभ्योऽग्निर्विद्वान् ऋतचिद्वि सत्यः ॥ ५ ॥

सः । ईम् । मृगः । अप्यः । वनर्गुः । उप । त्वचि । उपमस्याम् । नि । धायि ।

वि । अब्रवीत् । वयुना । मर्त्येभ्यः । अग्निः । विद्वान् । ऋतचित् । हि । सत्यः ॥ ५ ॥

स ईं स एवाग्निः उपमस्याम् उपमायामुपमास्पदायां त्वचि ओषध्यादिभिराच्छादितायां वेद्याम् उप नि धायि उपस्थाप्यते<sup>१</sup> उत्तरत्रोपभोगाय । कीदृशः सः । मृगः मार्जयिता अन्वेषणशीलो वा । 'मृगो मार्तेर्गतिकर्मणः' ( निरु. १.२० ) इति यास्कः । अप्यः आप्यो गन्तव्यः । अपः कर्म तत्र साधुर्वा । वनर्गुः वनगामी ॥ ऋच्छतेर्गमेः च<sup>२</sup> इदं रूपम् । यद्वा । गमेरेव । उपपदस्य रुडागमश्चा-न्दसः ॥ एवंभूतः अग्निः मर्त्येभ्यः मरणधर्मभ्यो यजमानादिरूपेभ्यः वयुनानि<sup>३</sup> प्रज्ञानानि अनुष्ठेयज्ञानानि व्यब्रवीत् विशेषेण ब्रवीति उपदिशति । वयुजमिति प्रज्ञानाम्, 'वयुनम् अभिख्या' ( नि. ३. ९. १० ) इति तन्नामसु पाठात् । ईदृक् सामर्थ्यमस्तीति दर्शयति । अयम् अग्निर्विद्वान् सर्वज्ञः ऋतचित् यज्ञ-स्योदकस्य वा चेतितार्<sup>४</sup> ज्ञाता सत्यः । सत् क्रियमाणं कर्म । तत्र साधुः । सत्सु<sup>५</sup> भवो वा । सत् फलं तदहंतीति वा । सम्यक्फलप्रद इत्यर्थः । यस्मादयमुक्तसामर्थ्येपितः तस्मात् प्रज्ञोपदेशो युक्तः । हिशब्दः प्रसिद्धौ ॥ ॥ १४ ॥

'त्रिमूर्धानम्' इति पञ्चमं षष्ठं सूक्तं दैवतमसम् आग्नेयम्, पूर्वत्र 'आग्नेयं तु तत्' इत्युक्तत्वात् । 'त्रिमूर्धानम्' इत्यनुक्रमणिका । प्रातरनुवाकाश्चिनशास्त्रयोस्त्रैष्टुभे छन्दसि इदमादिसूक्तत्रयस्य विनियोगः 'अथैतस्याः' इति खण्डे सूत्रितं—'त्रिमूर्धानमिति त्रीणि' ( आश्व. श्रौ. ४. १३ ) इति ॥

१. क्ष-ङ-ज-ट-यत् यदा । २. क्ष-ज-ट-शान्तम् । ३. क्ष-ज्ञ-ज-ट-निधिवत् उपस्थाप्यते । ४. क्ष-ङ-ज्ञ-ज-ट- वा । ५. क्ष-ङ-ज्ञ-ज्ञ-ज्ञ-ज-ट-वयुना वयुनानि । ६. ज्ञ-चेतयिता । ७. क्ष-ज्ञ-ज-ट-तत्र ।



त्रिमूर्धानं सप्तर्षिं गृणीषेऽनूनमग्निं पित्रोरुपस्थे ।

निषत्तमस्य चरतो ध्रुवस्य विश्वा दिवो रोचनाप्राप्तिवांसम् ॥ १ ॥

त्रिऽमूर्धानम् । सप्तर्षिमम् । गृणीषे । अनूनम् । अग्निम् । पित्रोः । उपऽस्थे ।

निऽसत्तम् । अस्य । चरतः । ध्रुवस्य । विश्वा । दिवः । रोचना । आपऽप्राप्तिवांसम् ॥ १ ॥

अनया अग्निर्गृहीतरूपेण स्तूयते । १ त्रिमूर्धानं सवनत्रयरूपमूर्ध्वत्रयोपेतम् ॥ 'द्वित्रिभ्यां पादन्मूर्धसु बहुव्रीहौ' इत्युत्तरपदान्तोदात्तत्वम् ॥ किञ्च १ सप्तर्षिम् नियामकसप्तच्छन्दोयुक्तम् १ अनूनम् अविकलं संपूर्णफलम् १ अग्निम् अग्निसाध्यम् अङ्गनादिगुणयुक्तं वा १ पित्रोरुपस्थे द्यावापृथिव्योरुपस्थे १ निषत्तं निषण्णम् । मध्ये वर्तमानमित्यर्थः । भूमिस्थद्रव्येण द्युलोकस्थदेवताभिश्च साध्यत्वादिति यावत् । किञ्च १ ध्रुवस्य निश्चलस्य १ चरतः हविर्भक्षयतः १ अस्य अग्नेः संबन्धिनं यज्ञं १ दिवः द्युलोकादागतानि विश्वानि २ रोचनानि २ देवविमानानि १ आपऽप्राप्तिवांसं सर्वतः पूरयितारं १ गृणीषे गृणीहि स्तुहि । यद्वा अयमग्नि-  
रेवोच्यते । त्रिमूर्ध्वद्रव्य ३ क्षित्यन्तरिक्षद्युलोकाद्व्यस्यानत्रयोपेतम् । लोकत्रयव्याप्तमित्यर्थः । गार्हपत्या-  
दिस्थानत्रयवर्तिनं ४ वा । सप्तर्षिम् सप्तज्वालम् अनूनम् अन्यूनं पित्रोः द्यावापृथिव्योरुपस्थे उत्सङ्गे निषत्तम् ॥ 'नसत्तनिषत्' इति निपातनात् निष्ठानत्वाभावः ॥ निषण्णम् आपऽप्राप्तिवांसं सर्वतः  
पूरयन्तं कामानाम् उक्तलक्षणविशिष्टमग्निं ५ गृणीषे गृणीहि स्तुहि । किञ्च चरतः सर्वत्र ज्वालाभिर्गच्छतो  
ध्रुवस्य धृतत्वात् ६ अविचलितस्य दिवो द्योतमानस्य अस्य अग्नेः विश्वा सर्वाणि रोचना रोचमानानि  
तेजांसि सर्वत्र व्याप्नुवन्तीति शेषः । ईदृशमग्निं स्तुहि इति अन्तरात्मानः ७ प्रैषः ॥

उक्षा महां अभि ववक्ष एने अजरस्तथावितर्कतिऋष्वः ।

उर्व्याः पदो नि दधाति सानौ रिहन्त्यूधौ अरुषासौ अस्य ॥ २ ॥

उक्षा । महान् । अभि । ववक्षे । एने इति । अजरः । तस्थौ । इतःऽऊतिः । ऋष्वः ।

उर्व्याः । पदः । नि । दधाति । सानौ । रिहन्ति । ऊधः । अरुषासः । अस्य ॥ २ ॥

१ उक्षा सेका । फलप्रदानसमर्थः २ इत्यर्थः । अत एव १ महान् महिम्ना स्वरूपेण उद्धृतवृषभसदृशः  
अयमग्निः १ एने द्यावापृथिव्यौ १ अभि अभिक्रम्य व्याप्य १ ववक्षे वहति व्याप्नोतीत्यर्थः ॥ वहतेर्लेटि  
छान्दसः शपः श्लुः । 'लोपस्त आत्मनेपदेषु' इति तलोपः । 'सिब्वहुलम्' इति सिप् ॥  
वृष्ट्यादिप्रदानेन हविर्वहनेन च लोकद्वयस्य ३ वासिनः ४ देवान् मनुष्यांश्च रक्षतीत्यर्थः । किञ्च अयम्  
१ अजरः जरारहितः १ ऋष्वः महान् पूज्यः । महन्नामैतत् । 'ऋष्वः उक्षाः' ( नि. ३. ३. ३ ) इति

१. क्ष-झ-ज-ञ-ट-निश्चलस्य नियतस्य । २. झ-विश्वा रोचना विश्वानि रोचनानि; झ-विश्वा रोचनानि ।  
३. क्ष-ञ-झ-झ-ज-ट-त्रिमूर्धानं मूर्ध्ववत् उन्नतक्षित्यन्तरिक्षं; क-ज-ण-न-त्रिमूर्धानं मूर्ध्ववद्वत् । ४. क्ष-ञ-ज-ट-  
उत्तमगार्हपत्यादिस्थानत्रयवर्तिनम् । ५. क्ष-ञ-ज-ट-उक्तगुणविशिष्टमग्निम् । ६. क्ष-ज-ट-नित्यं धृतत्वात् । ७.  
क्ष-ञ-ज-ट-अन्तरात्मानं प्रति । ८. ख-च-फ-फलप्रदाता । ९. क-ज-झ-ण-न-लोकद्वयनिवासिनः ।

तन्नामसु पाठात् । तथा ऽइतज्जतिः प्राप्तरक्षणः सन् ऽतस्थौ स्थितो वर्तते । यद्वा । उक्तगुणोऽयम्  
इतज्जतिः इत एव गमनवान् अस्मद्देवयजनाभिमुखगमनवान् तस्थौ वर्तते । तदनन्तरम् ऽउर्ध्वा  
विस्तृताया भूम्याः ऽसानी समुद्धृते प्रदेशे वेदिलक्षणे ऽपदो ऽनि ऽदधाति पदानि स्थापयति करोति ।  
किंच ऽअस्य अग्नेः ऽअरुपासः<sup>१</sup> अरुपा आरोचनाः<sup>१</sup> ऽऊधः ऊधःस्थानीयमन्तरिक्षं<sup>१</sup> रिहन्ति लिहन्ति ।  
यद्वा । अस्य ऊधः ऊधःस्थानीयं यज्ञमरुपास आरोचनाः<sup>२</sup> ब्रह्मवर्चसेन यजमाना रिहन्ति अभिमतस्वर्गा-  
दीनि लिहन्ति ॥

समानं वत्समभि संचरन्ती विष्वग्धेनू वि चरतः सुमेके ।

अनपवृज्याँ अध्वनो मिमाने विश्वान्केताँ अधि महो दधानि ॥ ३ ॥

समानम् । वत्सम् । अभि । संचरन्ती इति सम्ऽचरन्ती । विष्वक् ।

धेनू इति । वि । चरतः । सुमेके इति सुऽमेके ॥

अनपवृज्यान् । अध्वनः । मिमाने इति । विश्वान् । केतान् । अधि । महः । दधाने इति ॥ ३ ॥

वत्समानम् एकमेव ऽवत्सं वत्सस्थानीयं पुत्रवत् हर्षहेतुम् अग्निम् अभिमुखं<sup>३</sup> ऽसंचरन्ती संचरन्त्यौ<sup>३</sup>  
द्वे ऽधेनू अग्निहितकरणेन<sup>४</sup> ग्रीणयित्वौ<sup>४</sup> पत्नीयजमानलक्षणे धेनू ऽविष्वक् ऽवि चरतः संचरतः ।  
स्तनपानादिसदृशेन्धनप्रक्षेपसंमार्जनादिना सम्यग्वर्धयतः इत्यर्थः । कीदृशौ ते ऽसुमेके शोभनकर्माणौ  
शोभनमेहने वा परिचरणकुशले इत्यर्थः । किंच ऽअनपवृज्यान् अपवर्जनीयरहितान् ॥ 'नञ्सुभ्याम्'  
इत्युत्तरपदान्तोदात्तत्वम् ॥ ऽअध्वनः मार्गान् अग्नेः ग्रान्तप्रदेशान् केशाद्यमेध्यरहितान् ऽमिमाने  
संपादयित्वौ । किंच ऽविश्वान्केतान् सर्वाणि ग्रज्ञानानि प्रवर्धनविषयाणि ऽमहः महान्ति ऽअधि  
अधिकं ऽदधाने धारयन्त्यौ । ईदृशौ अध्वर्युयजमानरूपे जायापतिरूपे वा धेनू विष्वविचरतः ॥

धीरासः पदं कवयो नयन्ति नाना हृदा रक्षमाणा अजुर्यम् ।

सिषासन्तः पर्यपश्यन्त सिन्धुमाविरैभ्यो अभवत्सूर्यो नृन् ॥ ४ ॥

धीरासः । पदम् । कवयः । नयन्ति । नाना । हृदा । रक्षमाणाः । अजुर्यम् ।

सिषासन्तः । परि । अपश्यन्त । सिन्धुम् । आविः । एभ्यः । अभवत् । सूर्यः । नृन् ॥ ४ ॥

वधीरासः धीरा धीमन्तः प्रयोगज्ञा अध्वर्यादयः ऽअजुर्यम् अजर्यम् अजीर्णम्<sup>५</sup> एनमग्निं ऽपदं  
स्थानं वेदिलक्षणं ऽनयन्ति प्रापयन्ति मथनदेशात्<sup>६</sup> गार्हपत्याद्वा । अथवा वक्ष्यमाणलक्षणा यजमाना-  
दयः पदमास्पदं सर्वकामानाम् आस्पदम् एनं गमयन्ति । कीदृशास्ते । ऽकवयः क्रान्तदर्शिनो मेधाविनः

१. क्ष-ङ-झ१-ञ-ट-अरुपासः आरोचमानाः । २. क्ष-ङ-ञ-ट-आरोचमानाः । ३. क्ष-झ१-ञ-ट-  
अभि संचरन्ती अभि अभिमुखं संचरन्त्यौ सम्यक् तोषयन्त्यौ । ४. क्ष-झ१-ञ-ट-अग्निं हुतकरणेन ।  
५. झ१-ग्रीणयन्त्यौ । ६. क्ष-ङ-झ१-ञ-ट-अक्षीणम् । ७. झ-मथनदेशात् ।

अनूचाना वा । ' ये वा अनूचानास्ते कवयः ' ( ऐ. ब्रा. २. २ ) इति श्रुतेः । किंच <sup>१</sup>नाना <sup>२</sup>हृदा बहुप्रकारया बुद्ध्या <sup>३</sup>रक्षमाणाः धारयमाणाः । किंच एवंप्रकारास्ते <sup>४</sup>सिन्धुं स्यन्दमानं यज्ञद्वारा फलानि स्रवन्तम् अग्निं <sup>५</sup>सिषासन्तः संभक्तुमिच्छन्तः ॥ सनतेः सनि ' सनीवन्तर्धं ' इति विकल्पनात् इडभावः । ' जनसनखनाम् ' इति आस्वम् ॥ <sup>६</sup>पर्यपश्यन्त परितः पश्यन्ति । शुश्रूषन्त इत्यर्थः । किंच <sup>७</sup>सूर्यः सर्वस्य प्रसविता अयमग्निः <sup>८</sup>एभ्यः एवं कुर्वद्भ्यः <sup>९</sup>नृन् नृभ्यो नेतृभ्यः <sup>१०</sup>आविः अभवत् तेषामनुग्रहेण प्रत्यक्षोऽभवत् ॥ नृन्त्यत्र वचनव्यत्ययः <sup>११</sup>॥ नृन् प्राणिनोऽनुग्रहीतुमिति वा योज्यम् ॥

दिदृक्षेण्यः परि काष्ठासु जेन्य ईलेन्यो महो अर्भीय जीवसे ।

पुरुत्रा यदभवत्सूरहैभ्यो गर्भेभ्यो मघवा विश्वदर्शतः ॥ ५ ॥

दिदृक्षेण्यः । परि । काष्ठासु । जेन्यः । ईलेन्यः । महः । अर्भीय । जीवसे ।

पुरुऽत्रा । यत् । अभवत् । सूः । अहं । एभ्यः । गर्भेभ्यः । मघवा । विश्वदर्शतः ॥ ५ ॥

अयमग्निः <sup>१</sup>काष्ठासु परस्परं कान्त्वा वर्तमानासु दशसु दिक्षु <sup>२</sup>दिदृक्षेण्यः । अनुग्रहयुक्त्या दर्शनयुक्तः <sup>३</sup>भवति । यद्वा । द्रष्टुमेष्टव्यो दर्शनेच्छाविषयभूतः ॥ दृशेः सनन्तात् ' कृत्याथै तवैकेन्येन्यं ' इति केन्यप्रत्ययः ॥ अत एव <sup>४</sup>जेन्यः सर्वत्र प्रादुर्भवनशीलो भवति जयशीलो वा । किंच प्रदानसमये <sup>५</sup>ईलेन्यः स्तुत्यो भवति । किमर्थमेवम् । <sup>६</sup>महः महतो देवादेः <sup>७</sup>अर्भीय अर्भकस्याल्पस्य यजमानादेर्वा <sup>८</sup>जीवसे जीवनाय । हविर्वहनेन घनप्रदानेन <sup>९</sup>इति विवेकः । तत्रोपपत्तिमाह । <sup>१०</sup>यत् <sup>११</sup>अह यस्मात् खलु <sup>१२</sup>पुरुत्रा बहुषु देशेषु ॥ ' देवमनुष्यं ' इत्यादिना त्राप्रत्ययः ॥ <sup>१३</sup>मघवा हविलक्षणात्तवान् <sup>१४</sup>विश्वदर्शतः सर्वविषयद्रष्टव्यवानयमग्निः <sup>१५</sup>एभ्यो <sup>१६</sup>गर्भेभ्यः ॥ षष्ठ्यर्थे चतुर्थी ॥ एषामृत्विजां गर्भवच्छिशुवद्व्यन्तरक्षणीयानां <sup>१७</sup>सूः <sup>१८</sup>अभवत् प्रसविता उत्पादयिता अभवत् भवति । तस्मात् नाना हृदा रक्षमाणाः कवयः पदं नयन्तीति पूर्वत्र संबन्धः ॥ ॥ १५ ॥

' कथा ते ' इति पञ्चमं सप्तमं सूक्तं देवतमसमाप्तेयं त्रैष्टुभम् । ' कथा ' इत्यनुक्रमणिका ॥ प्रातरनुवाकाश्विनश्चतुर्थोरस्य सूक्तस्य विनियोगः ' त्रिमूर्धानमिति त्रीणि ' इत्यनेनोक्तः ॥

कथा ते अग्ने शुचयन्त आयोर्ददाशुर्वाजैभिराशुषाणाः ।

उमे यत्तोके तनये दधाना ऋतस्य सामन्त्रणयन्त देवाः ॥ १ ॥

कथा । ते । अग्ने । शुचयन्तः । आयोः । ददाशुः । वाजैभिः । आशुषाणाः ।

उमे इति । यत् । तोके इति । तनये । दधानाः । ऋतस्य । सामन् । रणयन्त । देवाः ॥ १ ॥

हे <sup>१</sup>अग्ने <sup>२</sup>ते तव संबन्धिनो रश्मयः <sup>३</sup>शुचयन्तः दीप्तिं सर्वत्र चक्षाणाः प्रकटयन्तः <sup>४</sup>आशुषाणाः आशु शीघ्रं संभक्ताः आशून् संभक्तारो वा । वाच्वादेरपि शीघ्रं संभक्ता इत्यर्थः । यद्वा । समन्तात्

१. क्ष-ञ-ट-इममग्निम् । २. क-विभाक्तिव्यत्ययः । ३. क्ष-ञ-१-ज-ट-दर्शनशीलः । ४. क्ष-ञ-ञ-१-ज-ट-वरप्रदानेन । ५. क्ष-ञ-ट-अयं पुरुत्रा ।

शोषयितारः । यद्वा । सर्वं व्यामुवन्तः ॥ अश्रोतेलिङः कानच् । व्यत्ययेन उपत्ययः सिच् च इति द्विविकरणता । आङ्पूर्वात् अन्तर्भावितण्यथात् शुचेः शानचि छान्दसः शपो लुक् । आशुशब्दोपपदात् सन्ततेः कर्मणि अण् ॥ ईदृशा रश्मयः ववाजेभिः अन्नैः सहितम् आयोः आयुरायुष्यम् ॥ कर्मणि षष्ठी ॥ कथा केनोपायेन ददाशुः ददति ॥ 'दाश्च दाने' । छान्दसो लिट् ॥ तमुपायमनुगृह्याणेत्यर्थः । रश्मीनां वरप्रदानं कुत्र दृष्टमिति चेत् उच्यते । यत् यस्मात् उभे उक्ते अन्नायुषी तोके पुत्रे तनये अनवच्छेदेन<sup>१</sup> कुटुम्बस्य<sup>२</sup> विस्तारके । यद्वा । तोके पुत्रे तनये तत्पुत्रादौ च । दधानाः धारयन्तः देवाः व्यवहृतरौ यजमानाः ऋतस्य यज्ञस्य संबन्धिनि सामन् सान्निध्यन्तरादौ ऋण्यन्त रमन्ते रमयन्ति शब्दयन्त्येव वा । यस्मात् अन्नायुःपुत्रादिसहिताः सोमेनेष्ट्वा सान्नि रमन्ते तस्मात् रश्मयो ददतीत्यवगम्यते इत्यर्थः । तादृशांस्त्वदीयान् रश्मीन् मामपि<sup>३</sup> अनुगृह्याणेत्यर्थः ॥

बोधो मे अस्य वचसो यविष्ठ मंहिष्ठस्य प्रभृतस्य स्वधावः ।

पीर्यति त्वो अनु त्वो गृणाति वन्दारुस्ते तन्वं वन्दे अग्ने ॥ २ ॥

बोध । मे । अस्य । वचसः । यविष्ठ । मंहिष्ठस्य । प्रभृतस्य । स्वधाऽवः ।

पीर्यति । त्वः । अनु । त्वः । गृणाति । वन्दारुः । ते । तन्वंम् । वन्दे । अग्ने ॥ २ ॥

हे यविष्ठ युवतम हे स्वधावः हविलक्षणाग्नेन तद्वन्नमे वमे मदीयस्य मंहिष्ठस्य अतिशयेन पूजनीयस्य प्रभृतस्य प्रकर्षेण संपादितस्य अस्य इदानीं क्रियमाणस्य वचसः स्तुतिरूपस्य वचनस्य ॥ कर्मणि षष्ठी ॥ उक्तलक्षणं वचः बोध बुध्यस्व स्तुतो भवेत्यर्थः । हे अग्ने लोके त्वः । अत्र यास्कः\* 'त्वो नेम इत्यर्थस्य' ( निरु. ३. २० ) इत्युक्त्वा एतदेवोदाजहार । एको जनः पीर्यति । वधकर्मैतत् । हिनस्ति । यज्ञादिना न पूजयतीत्यर्थः । त्वः एकः अनु गृणाति अनुकूलम् उच्चारयति<sup>४</sup> । तयोर्मध्ये हे अग्ने वन्दारुः वन्दनशीलोऽहं वते तव तन्वं तनुं तव मूर्तिं वन्दे स्तौमि ॥

ये पायवो मामतेयं ते अग्ने पश्यन्तो अन्धं दुरितादरक्षन् ।

ररक्ष तान्सुकृतो विश्ववेदा दिप्सन्त इद्रिपवो नाहं देभुः ॥ ३ ॥

ये । पायवः । मामतेयम् । ते । अग्ने । पश्यन्तः । अन्धम् । दुःइतात् । अरक्षन् ।

ररक्ष । तान् । सुऽकृतः । विश्ववेदाः । दिप्सन्तः । इत् । रिपवः । न । अहं । देभुः ॥ ३ ॥

अत्रेतिहासमाचक्षते । उच्यते बृहस्पतिनामानौ द्वौ ऋषी आस्ताम् । तत्र उच्यस्य समता नाम भार्या<sup>५</sup> । सा च गर्भिणी । तां<sup>६</sup> बृहस्पतिर्गृहीत्वा अरमयत् । शुक्रनिर्गमनावसरे प्राप्ते गर्भस्थं रेतः प्रावादीत् हे मुने रेतो मा त्याक्षीः पूर्वमहं वसामि रेतःसंकरं<sup>७</sup> मा काषीः इति । एवमुक्तो बृहस्पतिः बलात् प्रतिरुद्ध-

१. झ-अविच्छेदेन । २. क्ष-ङ-च-झ-झ१-ञ-ट-फ-कुलस्य । ३. क्ष-ङ-झ१-ञ-ट-ममापि । ४. झ-यास्कस्तु । ५. क्ष-ङ-झ१-ञ-ट-उच्चारयति स्तौति । ६. क्ष-ङ-झ१-ञ-ट-भार्या आसीत् । गर्भिणी ताम् । ७. झ१-रेतःसेकम् ।

रेतस्कः सन् शशाप<sup>१</sup> । हे गर्भं त्वं यतो रेतोनिरोधमकरोः अतस्त्वं दीर्घं तमः प्राप्नुहि जात्यन्धो भवेति । एवं शशो ममतायां दीर्घतमा अजायत । स चोत्पन्नः तमोव्यथया अग्निमस्तौषीत् । स च स्तुत्या प्रीतः आन्ध्यं पर्यहरदिति । तदिदमग्नोच्यते । हे अग्ने षते तव संबन्धिनः ष्ये षपायवः प्रसिद्धाः पालयितारो रश्मयः षमामतेयं ममतायाः पुत्रं दीर्घतमसम् अन्धं षपश्यन्तः अन्धोऽयम् अतोऽस्माभिः रक्षणीयः इति अवगच्छन्तः सन्तः षदुरितात् दुष्टं प्राप्तादुःखात् षअरक्षन् षतान्<sup>२</sup> षसुकृतः सुखकर्तृन् षविश्ववेदाः विश्वप्रज्ञः षररक्ष<sup>३</sup> रक्षति<sup>३</sup> । अस्मत्पालनायेति भावः । तैः<sup>४</sup> अस्मानपि रक्षिष्यतीत्यर्थः । एवं रक्षितानस्मान् षदिप्सन्तः दम्भितुमिच्छन्तः षरिपवः कामादयः षनाह षदेभुः । अहेति विनिग्रहाधीनः । न खलु दम्भितुं शक्नुवन्ति ॥ ‘दम्भु दम्भे’ । ‘अन्धिग्रन्थिदम्भिभस्वजीनामिति<sup>५</sup> वक्तव्यम्’ ( का. १. २. ६. १ ) इति लिटः क्तिच्वात् ‘अनिदिताम्’ इति नलोपः । तस्य असिद्धत्वात् एवाभ्यासलोपयोरप्राप्तौ ‘दम्भेक्षेति वक्तव्यम्’ ( पा. सू. ६. ४. १२०. ४ ) इति तौ विधीयेते ॥ यद्वा । सूक्तद्रष्टा दीर्घतमाः स्वयमेव आत्मानं परोक्षतया ब्रवीति ॥

यो नो अग्ने अररिवाँ अघायुररातीवा मर्चयति द्वयेन ।

मन्त्रो गुरुः पुनरस्तु सो अस्मा अनु मृक्षीष्ट तन्वं दुरुक्तैः ॥ ४ ॥

यः । नः । अग्ने । अररिवाँ । अघायुः । अरातिवा । मर्चयति । द्वयेन ।

मन्त्रः । गुरुः । पुनः । अस्तु । सः । अस्मै । अनु । मृक्षीष्ट । तन्वम् । दुःउक्तैः ॥ ४ ॥

हे अग्ने नः अस्मान् शुष्मद्रक्षितान् षयः षअघायुः मारणादिरूपपापेच्छावान्<sup>६</sup> षअररिवान् अदाता अस्मद्दानप्रतिबन्धकः इत्यर्थः ॥ रातेऽह्नान्दसस्य लिटः कसुः ॥ षअरातीवा स्वयमदानवान् ॥ ‘छन्दसि वनिपमिच्छन्ति’ इति मत्वर्थीयो वनिप् ॥ शत्रुत्वमाचरन् यः शत्रुः षद्वयेन मानसवाचिकभेदेन द्विविधेन मन्त्रेण । न ददामीति मानसो मन्त्रः । निन्दाद्यारोपेण दाननिवारणं वाचिको मन्त्रः । यद्वा । मायाहेतुकेन विरुद्धरूपेण द्विविधेन मन्त्रेण । यो विरुद्धमाचरति तन्न संकीर्तयति यच्च प्रियं ब्रूते तन्न करोति अन्यत् करोत्यन्यद्दतीत्येवं मन्त्रस्वरूपद्वैविध्यम् । पूर्वं मानसवाचिकभेदेन इदानीं वाचिककायिकभेदेनेति विवेकः । ईदृशेन मन्त्रेण यः शत्रुः षमर्चयति भर्त्सयति विधेयीकरोति<sup>७</sup> वा अस्मान् । षसः मन्त्रैकदेशो मानसरूपः षअस्मै षपुनः षगुरुः षअस्तु ॥ षष्ठ्यर्थे चतुर्थी ॥ प्रयोक्तुरेव पुनः गरितास्तु<sup>८</sup> । तथा षदुरुक्तैः दुर्वाक्यैर्निन्दारूपैर्वाचिकैः षतन्वं स्वकीयां तनुम् षअनु षमृक्षीष्ट अनुमार्ष्टु अनुक्रमेण लुप्यत । यद्वा । स द्विविधो मन्त्रः अस्मै प्रयोक्तुरेव<sup>९</sup> गुरुगरितास्तु । अन्यान्यपि अस्मन्नयकाराय प्रयुक्तानि निष्ठुरभाषणानि सन्ति । तैर्दुरुक्तैः सोऽरातिः स्वतनुमेवावलुप्यत । स्वात्मानमेवावृत्य दहत्वित्यर्थः ॥

१. ङ-झ१-तं शशाप । २. क्ष-ङ-झ-झ-झ१-ञ-ट-तान् रश्मीन् । ३. क्ष-झ१-ञ-ट-त्वं ररक्ष रक्ष । ४. झ-तेन । ५. क्ष-ञ-ट-°दम्भिभस्वजामिति । ६. क्ष-ञ-ट-°पापेच्छया । ७. क-विषयीकरोति । ८. ङ-झ-झ१-गरितास्तु भक्षकोऽस्तु । ९. ङ-झ१-प्रयोक्त्रे ।

उत वा यः सहस्य प्रविद्वान्मर्तो मर्ति मर्चयति द्रुयेन ।

अतः पाहि स्तवमान स्तुवन्तमग्ने मार्किनो दुरिताय धायीः ॥ ५ ॥

उत । वा । यः । सहस्य । प्रविद्वान् । मर्तः । मर्तम् । मर्चयति । द्रुयेन ।

अतः । पाहि । स्तवमान् । स्तुवन्तम् । अग्ने । मार्किः । नः । दुःऽदृताय । धायीः ॥ ५ ॥

पूर्वमन्त्रे द्विविधकुटिलमन्त्रेण<sup>१</sup> कर्तारं<sup>२</sup> तन्मन्त्रणं प्राप्तोतु मा अस्मान् इत्युक्तम् । अत्र तु तन्मन्त्रणात् पाहि इत्यग्निः प्रार्थ्यते । <sup>३</sup>उत <sup>४</sup>वा<sup>२</sup> हे <sup>५</sup>सहस्य । सह इति बलनाम । तत्र भवाग्ने <sup>६</sup>यः <sup>७</sup>मर्त्यः मरण-धर्मा मनुष्यः <sup>८</sup>प्रविद्वान् मायामन्त्रणं प्रकर्षेण जानन् <sup>९</sup>द्रुयेन पूर्वोक्तरीत्या द्विविधमन्त्रेण <sup>१०</sup>मर्तं मनुष्यं <sup>११</sup>मर्चयति विधेयीकरोति भर्त्सयति वा <sup>१२</sup>अतः तादृशात् भर्त्सनात् तत्कर्तुः सकाशाद्वा हे <sup>१३</sup>स्तवमान स्तूयमान <sup>१४</sup>अग्ने <sup>१५</sup>स्तुवन्तं स्तुतिं कुर्वन्तं मां <sup>१६</sup>पाहि रक्ष । किंच <sup>१७</sup>नः अस्मान् <sup>१८</sup>दुरिताय तत्कृताय दुर्मन्त्रणप्रयुक्तदुःखाय समर्थं <sup>१९</sup>मार्किः <sup>२०</sup>धायीः मा स्थापय । दुरितभाजनं मा कार्षीः इत्यर्थः ॥ ‘ धि धारणे ’ । व्यत्ययेन इट् । सिचि वृद्धिः । ‘ न माङ्गयोगे ’ इति अडभावः ॥ ॥ १६ ॥

‘ मथीद्यत् ’ इति पञ्चमष्टमं सूक्तं दैर्घ्यतमसं त्रैष्टुभमाग्नेयम् । ‘ मथीद्यत् ’ इत्यनुक्रमणिका । सूक्तत्रयमध्यस्य<sup>३</sup> तृतीयत्वेन पूर्वं विनियोग उक्तः ॥

मथीद्यदीं विष्टो मातरिश्वा होतारं विश्वाप्सु विश्वदैव्यम् ।

नि यं दधुर्मनुष्यासु विश्व स्वर्णं चित्रं वपुषे विभावं ॥ १ ॥

मथीत् । यत् । इम् । विष्टः । मातरिश्वा । होतारम् । विश्वऽअप्सुम् । विश्वऽदैव्यम् ।

नि । यम् । दधुः । मनुष्यासु । विश्व । स्वः । न । चित्रम् । वपुषे । विभावं ॥ १ ॥

<sup>१</sup>होतारं देवानामाह्वतारं <sup>२</sup>विश्वाप्सुम् । अप्स्विति रूपनाम । नानारूपं पार्थिववैद्युतजाठरादिभेदेन आहवनीयादिभेदेन वा । यद्वा । कालीकराख्यादिरूपेण ज्वालानां वैरूप्याद्विश्वरूपत्वम् । <sup>३</sup>विश्वदैव्यं सर्वदेवयोग्यक्रियासाधुं <sup>४</sup>यदीं यम् एनमग्निं <sup>५</sup>मातरिश्वा वृष्ट्यादिनिर्मात्रन्तरिक्षश्चसनो वायुः <sup>६</sup>विष्टः काष्ठेवन्तःप्रविष्टः सन् <sup>७</sup>मथीत् असञ्ज्ञात् प्रावर्धयदित्यर्थः ॥ ‘ मथे विलोडने ’ । ‘ हयन्तक्षणं ’ इति वृद्धिप्रतिषेधः ॥ पुनः स एव विशेष्यते । <sup>८</sup>यम् अग्निं <sup>९</sup>मनुष्यासु मत्वा कर्म कुर्वतीषु <sup>१०</sup>विश्वं ऋत्विग्नूपासु प्रजासु पूर्वं <sup>११</sup>वपुषे यज्ञशरीरसिद्धये <sup>१२</sup>नि <sup>१३</sup>दधुः धारयन्ति यजमानाः । मनुष्यशब्दो निरुक्ते बहुधा निरुक्तः—‘ मनुष्याः कस्मान्मत्वा कर्माणि सीव्यन्ति मनस्यमानेन सृष्टा<sup>४</sup> मनोरपत्यं<sup>५</sup> मनुषो वा ’ ( निरु. ३. ७ ) इति । यद्वा । पूर्वं देवा मनुष्यासु मनोरपत्यभूतासु विश्व प्रजासु प्राणिषु वपुषे स्वरूपाय<sup>६</sup> यागादिस्वरूपप्रकाशाय शरीरधारणाय वा जाठराग्निरूपेण नि दधुः स्थापितवन्तः । तत्र दृष्टान्तः । <sup>७</sup>स्वर्णं <sup>८</sup>स्वरणं<sup>६</sup> स्वीरणं<sup>६</sup> वा । आदित्यमिव <sup>९</sup>चित्रं चायनीयं <sup>१०</sup>विभावं

१. झ१-०मन्त्रणकर्तारम् । २. झ-झ१-ज-ट-वा अथवा । ३. झ-ज-ट-सूक्तत्रयमध्येऽस्य । ४. ख-मनस्यतिः पुनर्मनस्वीभावे मनोरपत्यम् । ५. झ-झ१-रूपाय । ६. झ-स्वरणं सु अरणं वा ।

विविधप्रकाशवन्तं यथा प्रकाशादिसाधनाय धारयन्ति तद्वत् । स्वःशब्दं यास्कः एवं निस्वाच—  
‘स्वरादित्यो भवति सु अरणः सु ईरणः स्तुतो रसान्स्त्वृतो भासं ज्योतिषां स्तुतो भासेति वा’  
( निरु. २. १४ ) इति । ईदृशं यं नि दधुस्तं मथीदिति पूर्वत्रान्वयः ॥

**ददानामिन्न ददभन्त मन्माग्निर्वरूथं मम तस्य चाकन् ।**

**जुषन्त विश्वान्यस्य कर्मोपस्तुति भरमाणस्य कारोः ॥ २ ॥**

ददानम् । इत् । न । ददभन्त । मन्म । अग्निः । वरूथम् । मम । तस्य । चाकन् ।

जुषन्त । विश्वानि । अस्य । कर्म । उपस्तुतिम् । भरमाणस्य । कारोः ॥ २ ॥

वमन्म मननीयं स्तोत्रं हविरादिकं वा वददानमित् अग्नये कुर्वाणमेव मां दम्भितारो वैरिणः वन  
वददभन्त दम्भितुं हिंसितुं न प्रभवन्ति ॥ दम्भेः ‘बहुलं छन्दसि’ इति विकरणस्य श्रुतिः । व्यस्ययेन  
अन्तादेशः ॥ मम कोऽतिशय इति उच्यते । तस्य तादृशस्य प्रदातुः वमम वरूथं वरणीयं स्तोत्रा-  
दिकम् अयम् वग्निः चाकन् अत्यर्थं कामयते ॥ कनतिः कान्तिकर्मा । अस्मात् यङ्लुगन्तात् लङि  
छान्दसः अडभावः । बहुलादेव<sup>१</sup> वा छान्दसः<sup>२</sup> तुजादित्वात् अभ्यासदीर्घः ॥ यस्मादेवं तस्मात् न  
दध्नुवन्तीत्यर्थः । न केवलमग्निरेव कामयते किंतु सर्वे देवाः कामयन्त इत्याह । उपस्तुति<sup>३</sup> भर-  
माणस्य कुर्वाणस्य कारोः स्तोतुः अस्य यजमानस्य मम विश्वानि सर्वाणि<sup>४</sup> हविष्प्रदानादिरूपाणि  
जुषन्त<sup>५</sup> सर्वे देवाः । अतो न ददभन्तेत्यर्थः ॥

**नित्ये चिन्नु यं सदने जगृभ्रे प्रशस्तिभिर्दधिरे यज्ञियासः ।**

**प्र सू नयन्त गुभयन्त इष्टावश्वासो न रथ्यो ररहाणाः ॥ ३ ॥**

नित्ये । चित् । नु । यम् । सदने । जगृभ्रे । प्रशस्तिभिः । दधिरे । यज्ञियासः ।

प्र । सु । नयन्त । गुभयन्तः । इष्टौ । अश्वासः । न । रथ्यः । ररहाणाः ॥ ३ ॥

यज्ञियासः यज्ञयोग्या यजमाना ऋत्विजो वा यं मथनेनोत्पन्नमग्निं नित्ये चित् सदने नित्ये  
एव गार्हपत्यलक्षणे अग्न्यासादनस्थाने नु क्षिप्रं जगृभ्रे गृह्णन्ति ॥ ग्रहेलिटि ‘इरयो रे’ इति रेभावः ।  
‘हृग्रहोर्भः’ इति भत्वम् ॥ ‘नित्यं गतश्रियः’ श्रियते नित्यं गार्हपत्यम् इति सूत्रात् गार्हपत्यो नित्यः ।  
तदाश्रयत्वात् सदनमपि नित्यमुच्यते । गृहीत्वा प्रशस्तिभिः प्रशंसाभिः स्तुतिभिः दधिरे धारयन्ति  
आहवनीयाथर्मम् । वृत्वा च इष्टौ एषणसाधने यज्ञे निमित्तभूते सति गुभयन्तः<sup>६</sup> ऋत्विजः प्र-सू नयन्त  
सुष्ठु प्रणयन्ति । तत्र दृष्टान्तः । ररहाणाः रंहसा गच्छन्तः ॥ ‘रहि गंतौ’ । छान्दसस्य लिटः कानच् ।

१. क्ष-ङ-झ-ञ-ट-केवलादेव । २. क्ष-ञ-ट-छान्दसः शपः श्रुतिः । ३. क्ष-ञ-ट-उपस्तुतिं ततं ( तं तं )  
देवसुपेत्य क्रियमाणां स्तुतिम्; झ- उपस्तुतिं तं देवसुपेत्य स्तोत्रम् । ४. क्ष-ङ-झ-ञ-ट-सर्वाणि कर्माणि ।  
५. क्ष-ङ-झ-झ-झ-ञ-ट-जुषन्त सेवन्ते । ६. झ-गावश्रियः । ७. क्ष-झ-ञ-ट-तदायतनत्वात् ।  
८. झ-वृत्वा च सदनमपि इष्टौ ( इष्टौ ) एषणे साधने । ९. क्ष-ञ-ट-गृह्णन्तः ।



‘अनिश्यामागमशासनम्’ इति लुप्तभावः ॥ ‘रथ्यः रथवन्तस्तत्र नियुक्ताः ॥’ ‘छन्दसीवनिपौ’ इति रथशब्दात् मत्स्वर्थाय ईकारः ॥ ‘अथासौ’ वन अथा इव । ते यथा ध्रुवा रथस्वामिनम् अभिमतदेशं नयन्ति तद्वत् ॥

पुरूणि द्रुस्मो नि रिणाति जम्भैराद्रोचते वन आ विभावा ।

आदस्य वातो अनु वाति शोचिरस्तुर्न शर्यामसनामनु द्यून् ॥ ४ ॥

पुरूणि । द्रुस्मः । नि । रिणाति । जम्भैः । आत् । रोचते । वने । आ । विभावा ।

आत् । अस्य । वातः । अनु । वाति । शोचिः । अस्तुः । न । शर्याम् । असनाम् । अनु । द्यून् ॥ ४ ॥

अत्र दावाग्निरूपेण अयं स्तूयते । ‘द्रुस्मः उपक्षपयिता अयमग्निः’ पुरूणि बहूनि वृक्षादीनि ‘नि रिणाति नितरां हिनस्ति ॥’ ‘री गतिरेषणयोः’ । ‘प्रादित्वात् ह्रस्वः ॥’ केन साधनेनेति तदुच्यते । ‘जम्भैः दन्तस्थानीयाभिर्ज्वालाभिः’ । ‘आत् दाहानन्तरं’ वने वृक्षादिसमूहात्मके ‘विभावा विविध-प्रकाशयुक्तः सन्’ ‘रोचते दीप्तो भवति’ । ‘आत् अनन्तरम्’ ‘अस्य’ ‘शोचिः’ ज्वालानुकूलं ‘वातः’ अग्निसखिभूतो वायुः ‘अनु’ ‘द्यून्’ । ‘अन्विति वीप्सार्थे’ । ‘प्रतिदिनमनुकूलं’ ‘वाति’ । ‘ज्वालाः आदाय गच्छति’ । तत्र दृष्टान्तः । ‘अस्तुः’ क्षेप्तुः सकाशात् ‘असनां गच्छन्ती’ ‘शर्या’ ‘न’ । शरो नाम हिंसासाधनलोहमयम् इष्टमुखं तत्प्रचुराम् । यद्वा । शरो नाम वंशावान्तरजातीयः काष्ठविशेषः । तद्विकाराम्<sup>१</sup> इष्टमिव<sup>२</sup> । ‘शर्या इष्टवः शरमयः’ ( निरु. ५. ४ ) इति यास्कः । यद्वा । शर एव शर्या । अथवा । शरो हिंसा । तत्करोति<sup>३</sup> इति शर्या इष्टुः । तां यथा वायुः नोदकजन्यः<sup>४</sup> वेगो वा अनुकूलं प्रेरयति तद्वत् ॥

न यं रिषवो न रिषण्यवो गर्भे सन्तं रेष्णा रेषयन्ति ।

अन्धा अपश्या न दम्भन्नभिख्या नित्यास ईं प्रेतारो अरक्षन् ॥ ५ ॥

न । यम् । रिषवः । न । रिषण्यवः । गर्भे । सन्तम् । रेष्णाः । रेषयन्ति ।

अन्धाः । अपश्याः । न । दम्भन् । अभिख्या । नित्यासः । ईम् । प्रेतारः । अरक्षन् ॥ ५ ॥

‘यम् अग्निं’ ‘गर्भे’ गर्भवद्रक्षके अरणिमध्ये ‘सन्तं वर्तमानं’ ‘रिषवः नराः’ ‘न’ ‘रेषयन्ति न दुःखयन्ति’ । तथा ‘रिषण्यवः’ अन्ये हिंसकाः ॥ ‘दुरस्युर्द्रविणस्युर्द्रुषण्यति रिषण्यति’ ( पा. सू. ७. ४. ३६ ) इति क्वचि निपात्यते । ‘क्याच्छन्दसि’ इति उः ॥ ‘न’ हिंसन्ति । कीदृशास्ते । ‘रेष्णाः’ हिंसनस्वभावाः । यद्वा । तैः क्रियमाणा हिंसनप्रकारा न हिंसन्ति ॥ किंच अस्य ‘अभिख्या अभितः ख्यातिं’ माहात्म्यम् ‘अन्धाः’ ज्ञानशक्तिरहिता अविद्वांसः अत एव ‘अपश्याः’ अदृष्टारः । यद्वा । विद्वांसोऽप्यभावयितारः अनुपासका इत्यर्थः । ईदृश्या उभयेऽपि ‘न’ ‘दम्भन्’ न दम्भयन्ति न हिंसन्ति ।

१. झ१-तद्विकारमिव । २. झ-तां करोति । ३. झ-झ१-ज-ट-नोदनजन्यः । ४. छ-झ१-ख्यातिः ।

लौकिकोपकारेणापि प्रयोजकत्वादिति भावः । तर्ह्यस्य पारमार्थिकं रूपं के जानन्तीति चेत् उच्यते ।  
 १ नित्यासः नित्या अविचलितभक्तयः अग्निहोत्रादिनित्यकर्मरता वा । अग्न्यनुग्रहात् स्वयमपि नित्या  
 भविष्यन्तीति भावि नित्यत्वमाश्रित्य नित्या उपचर्यन्ते<sup>१</sup> । तादृशा यजमानाः २ प्रेतारः यज्ञादिना तमेव  
 तर्पयितारः सन्तः ३ ईम् एनम् ४ अरक्षन् रक्षन्ति यज्ञादिरूपेण भजन्ते इत्यर्थः ॥ ॥ १७ ॥

‘महः सः’ इति पञ्च नवमं सूक्तं दैवतमसं वैराजमाप्नेयम् । ‘दशकास्त्रयो विरालेकादशका  
 वा’ ( अनु. ६. ७-८ ) इत्युक्तलक्षणसद्भावात्<sup>२</sup> । तथा चानुक्रान्तं-‘महः स वैराजम्’ इति ।  
 विनियोगो लैङ्गिकः ॥

**महः स राय एषते पतिर्दन्निन इनस्य वसुनः पदे आ ।**

**उप ध्रजन्तमद्रयो विधन्नित् ॥ १ ॥**

महः । सः । रायः । आ । इषते । पतिः । दन् । इनः । इनस्य । वसुनः । पदे । आ ।  
 उप । ध्रजन्तम् । अद्रयः । विधन् । इत् ॥ १ ॥

१ महः महतः पूज्यस्य २ रायः गवादिरूपस्य धनस्य ३ पतिः पालकः स्वामी ४ सः अग्निः ५ दन्  
 ददत् अभिमते प्रयच्छन् ॥ ददातेः शतरि छान्दसः शपो लुक् । तस्य ‘छन्दस्युभयथा’ इति आधीधातुक-  
 त्वात् ‘आतो लोप इटि च’ इति आकारलोपः ॥ ६ आ अभिसुख्येन असह्येवयजनं प्रति ७ ईषते गच्छति ।  
 किञ्च ८ इनस्य स्वामिनोऽपि ९ इनः स्वामी सर्वस्य पतिरित्यर्थः । ईदृशोऽयं १० वसुनः धनस्य ११ पदे आस्पद-  
 भूते वेदिस्थाने १२ आ आश्रयति ॥ उपसर्गवशाद्योग्यक्रियाध्याहारः ॥ यद्वा । वसुनो निवासयोग्यस्य धन-  
 स्यापि इनः इति संबन्धः । यद्वा<sup>३</sup> । वसुप्राप्तिः प्रसिद्धा । किञ्च १३ उप १४ ध्रजन्तम् उपगच्छन्तम् एनम्  
 अभिषवार्थम् १५ अद्रयः प्राववन्तो यजमानाः १६ विधन्नित् परिचरन्त्येव<sup>४</sup> ॥ ‘विध विधाने’ । तौदादिकः ।  
 लङि ‘बहुलं छन्दसि’ इति अडभावः । निवाताभावश्छान्दसः । यद्वा । पूर्वत्र तच्छब्दश्रुतेः अत्र  
 यच्छब्दाध्याहारेण अस्य संबन्धात् अनिवातः ॥ यद्वा । अद्रयोऽभिषवग्रावाणः स्वशब्दैः उप उपेत्य  
 विधन्नित् पूजयन्त्येव । आह्लादं<sup>५</sup> जनयन्तीत्यर्थः ॥

**स यो वृषा नरां न रोदस्योः श्रवोभिरस्ति जीवपीतसर्गः ।**

**प्र यः सस्राणः शिश्रीत योनौ ॥ २ ॥**

सः । यः । वृषा । नराम् । न । रोदस्योः । श्रवःऽभिः । अस्ति । जीवपीतऽसर्गः ।

प्र । यः । सस्राणः । शिश्रीत । योनौ ॥ २ ॥

१ सः<sup>६</sup> तादृशः<sup>६</sup> २ यः अग्निः ३ नरां ४ न मनुष्याणामिव ५ रोदस्योः छावापृथिव्योरपि ६ वृषा  
 सेक्ता उत्पादक इत्यर्थः । एवं सर्वोत्पादकः<sup>७</sup> ७ श्रवोभिः सर्वत्र श्रूयमाणैर्यज्ञोभिर्युक्तः सन् ८ अस्ति

१. क्ष-ङ-झ१-ज-ट-इत्युपचर्यन्ते । २. ङ-झ१-इत्युक्तलक्षणसंभावात् । ३. क्ष-झ१-ज-ट-यज्ञाय ।  
 ४. क्ष-ङ-झ१-ज-ट-उपचरन्त्येव । मत्वर्थो लुप्यते । ५. क्ष-ज-ट-आह्वानम् । ६. क्ष-ज-ट-‘सः तादृशः’  
 नास्ति । ७. क्ष-झ१-ज-ट-सर्वोत्पादकः सोऽभिः ।

वर्तते । सर्वोत्पादकः इत्युक्तं तत्रोपपत्तिमाह । यतोऽयं जीवपीतसर्गः । जीवैर्नानाविधैः पीतः आस्वादितः सर्गः सृष्टिक्रमो यस्य स तथोक्तः ॥ 'तृतीया कर्मणि' इति पूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वम् । पुनर्बहुव्रीहौ स एव स्वरः ॥ अत्रायं सृष्टिक्रमः । अयमग्निः स्वदत्तं<sup>१</sup> हविः आदित्यं प्रापय्य तदग्निभिः सह वैद्युतरूपेण मेघद्वारा उदकेन<sup>२</sup> प्रवर्ष्य सर्वान् प्राणिनः प्रापयति<sup>३</sup> इत्यतो वृष्ट्युत्पादनद्वारा उत्पादयिता । इदानीं साक्षादुत्पादकत्वमाह । 'यः अग्निः योनौ गर्भाशये' सस्त्राणः प्रविष्टः सन् 'क्षिश्रीत निषिक्तं रेतः पारयति'<sup>४</sup> । नृपश्चादिदेहाकारेण परिणमयतीत्यर्थः । यद्यग्निर्न पचेत् पूरयेदेव<sup>५</sup> नोत्पद्यते<sup>६</sup> । तस्मादयं साक्षादेवोत्पादकः । स तादृशोऽग्निर्यशस्वी वर्तते इत्यर्थः । यद्वा । योऽग्निर्नरां न नराणां कर्मसु उत्साहयुक्तानां यजमानानामिव । 'नरा मनुष्या नृत्यन्ति कर्मसु' (निरु. ५. १) इति यास्कः । तेषां यथा स्वर्गाद्यभिमतवर्षकः तद्ब्रह्मोदस्योरपि । आश्रयवाचिना शब्देन आश्रयिणो लक्ष्यन्ते । भूलोकवर्तिनां वृष्टिप्रदानेन गुलोकवर्तिनां हविःप्रापणेनेति भावः । स तादृशोऽग्निः श्रवोभिः हविल्लक्षणैः सोमाज्यादिभिः अन्नैर्निमित्तभूतैः जीवपीतसर्गो जीवविशेषैर्यजमानैः अविशेषेण सर्वैर्वा आस्वादितस्वभावः सन् अस्ति प्रकृष्टो वर्तते । अमुमग्निं हविभिः प्रीणयित्वा स्वाभिमत्तान् भोगान् भुञ्जते इत्यर्थः । किंच यः अग्निर्योनौ स्वकीयस्थाने वेदिलक्षणे सस्त्राणः प्रविष्टः सन् क्षिश्रीत स्वस्मिन् प्राप्तं पुरोडाशादिकं पचति सोऽयमग्निरस्ति महानुभावो वर्तते ॥

आ यः पुरं नार्मिणीमदीदेदत्यः कविर्नभ्न्योऽर्वा ।

सूरो न रुरुकाञ्छतात्मा ॥ ३ ॥

आ । यः । पुरम् । नार्मिणीम् । अदीदेत् । अत्यः । कविः । नभ्न्यः । न । अर्वा ।

सूरः । न । रुरुकान् । शतऽआत्मा ॥ ३ ॥

'यः अग्निः' नार्मिणीं नर्मवर्ती यजमानानां संबन्धिनीम् उत्तरवेदिम् । यद्वा । नृणां मनसि स्थितां यजमानानां यज्ञार्थं<sup>१</sup> यां भूमिं प्रति अग्न्यागमनमनीषा विद्यते ताम् । 'पुरं तत्स्थानम्' आ 'अदीदेत्' दीपयति । कीदृशोऽयम् । 'अत्यः अपेक्षितदेशं प्रति अतनशीलः' कविः क्रान्तदर्शी । तत्र दृष्टान्तः । 'अर्वा अरणकुशलः' नभ्न्यो 'न नभस्याकाशे भवो नभस्वान् वायुरिव । किंच 'शतात्मा । शतं सहस्रम् इत्यपरिमितवचनः । तत्तद्यजमानगृहापेक्षया आहवनीयगार्हपत्याद्यपेक्षया वा नानारूपत्वम् । अथवा मित्रवरुणभेदेन<sup>२</sup> अग्नेः मित्रादिरूपं<sup>३</sup> 'त्वमग्ने वरुणो जायसे यत्' (ऋ. सं. ५.३.१), 'इन्द्रं मित्रं वरुणमग्निमाहुः' (ऋ. सं. १.१.६४.४६) इत्यादिश्रुतिषु प्रसिद्धम् । अग्रेरेव इन्द्राद्यात्मकत्वमाहुरिति द्वितीयमन्त्रस्यार्थः । तादृशोऽयं 'सूरो' 'न सूर्य इव' 'रुरुकान्' दीप्यमानः ॥ 'रुच दीप्तौ' । छान्दसस्य लिटिः कसुः ॥ अतः स तादृशोऽग्निरस्ति उत्कृष्टं वर्तते इति पूर्वत्रान्वयः ॥

१. क्ष-ज-ट-स्वादत्तम् । २. क्ष-ङ-ज-ट-उदकानि । ३. क्ष-झ-ज-ट-पापयति । ४. क्ष-झ१-ज-ट-प्रापयति; क-झ-पाचयति । ५. क्ष-ङ-झ१-ज-ट-पूरयेदेव । ६. झ- नोत्पद्येत । ७. क्ष-ज-ट-यज्ञार्थम् । ८. क्ष-ङ-झ१-ज-ट-मित्रवरुणादिरूपभेदेन । ९. क्ष-झ१-ज-ट-मित्रादिरूपत्वम् ।

अभि द्विजन्मा त्री रोचनानि विश्वा रजांसि शुशुचानो अस्थात् ।

होता यजिष्ठो अपां सधस्थे ॥ ४ ॥

अभि । द्विजन्मा । त्री । रोचनानि । विश्वा । रजांसि । शुशुचानः । अस्थात् ।

होता । यजिष्ठः । अपाम् । सधस्थे ॥ ४ ॥

अयमग्निः <sup>१</sup>द्विजन्मा द्वाभ्यामरणीभ्यां जायमानः । यद्वा । मथनात् प्रथमं जन्म । उत्पत्त्यनन्तरं पवमानेष्ट्यादिसंस्काररूपं <sup>२</sup>द्वितीयं जन्मेव । एवं द्विजन्मत्वम् । अथवा द्वावापृथिवीभ्यामुत्पन्नत्वात् । तादृशः <sup>३</sup>अग्निः <sup>४</sup>त्री रोचनानि त्रीणि रोचनानि क्षित्यादिस्थानानि गार्हपत्यादीनि वा <sup>५</sup>अभि <sup>६</sup>शुशुचानः अभितः प्रकाशयन् । न केवलं त्रीण्येव किंतु <sup>७</sup>विश्वा <sup>८</sup>रजांसि सर्वाण्यपि रज्जनात्मकानि क्षित्यादिलोकान् शुशुचानः अभितः <sup>९</sup>प्रकाशयन् दीपयन् <sup>१०</sup>होता देवानामाह्वाता <sup>११</sup>यजिष्ठः यदृतमः सन् <sup>१२</sup>अपां प्रोक्षण्याद्युदकानां <sup>१३</sup>सधस्थे सहस्थाने यागदेशे <sup>१४</sup>अस्थात् तिष्ठति ॥

अयं स होता यो द्विजन्मा विश्वा दधे वार्याणि श्रवस्या ।

मर्तो यो अस्मै सुतुको ददाश ॥ ५ ॥

अयम् । सः । होता । यः । द्विजन्मा । विश्वा । दधे । वार्याणि । श्रवस्या ।

मर्तः । यः । अस्मै । सुतुकः । ददाश ॥ ५ ॥

<sup>१</sup>यो <sup>२</sup>द्विजन्मा <sup>३</sup>सः एव <sup>४</sup>होता होमनिष्पादकः अरणीभ्यामुत्पन्नरथैव गार्हपत्यद्वारा आहवनीयत्वात् आह्वाता वा देवानां सः <sup>५</sup>अयं <sup>६</sup>विश्वा विश्वानि <sup>७</sup>वार्याणि वरणीयानि <sup>८</sup>॥ ‘इड्वन्द्वशंसदुहां प्यतः’ इत्याद्युदात्तत्वम् ॥ <sup>९</sup>श्रवस्या श्रवस्यया । श्रवोऽन्नं हविल्लक्षणं तदिच्छया ॥ श्रवःशब्दात् कथजन्तात् ‘अ प्रत्ययात्’ इति भावे अप्रत्ययः ॥ <sup>१०</sup>दधे <sup>११</sup>धारयति । <sup>१२</sup>अस्मै उक्तस्वरूपाय <sup>१३</sup>अग्नये <sup>१४</sup>यः <sup>१५</sup>मर्तः मर्त्यः <sup>१६</sup>ददाश ददाति सः <sup>१७</sup>सुतुकः शोभनपुत्रो भवति ॥ ॥ १८ ॥

‘पुरु त्वा’ इति तृचात्मकं दशमं सूक्तं दैर्घतमसमाश्रयमौष्णिहम् । ‘पुरु तृचमौष्णिहम्’ इत्यनुक्रमणिका ॥ प्रातरनुवाकाश्विनशस्त्रयोरौष्णिहे छन्दसि अस्य विनियोगः । ‘अथैतस्याः’ इति खण्डे सूत्रितं—‘पुरु त्वा त्वामग्ने’ (आश्व. श्रौ. ४. १३) इति ॥

पुरु त्वा दाश्चान्वोचेऽरिरग्ने तव स्विदा । तोदस्यैव शरण आ महस्य ॥ १ ॥

पुरु । त्वा । दाश्चान् । वोचे । अरिः । अग्ने । तव । स्विदा । आ ।

तोदस्यैव । शरणे । आ । महस्य ॥ १ ॥

१. क्ष-ङ-झ १-ज-ट-आधानपवमानेष्ट्यादिसंस्काररूपम् । २. क्ष-ङ-च-झ-ज-ट-जन्म । ३. क्ष-ज-ट-स तादृशः । ४. क्ष-ङ-च-झ-झ १-ज-ट-‘अभितः प्रकाशयन्’ नास्ति । ५. क-झ-वरणीयानि धनानि; क्ष-झ १-ज-ट-वरणीयानि कर्माणि । ६. क्ष-झ १-ज-ट-अन्नानि यशो वा दधे । ७. च-उत्कृष्टस्वरूपाय ।

हे अग्ने <sup>१</sup>त्वा त्वां <sup>२</sup>पुरु बहु <sup>३</sup>वोचे । यद्वा । बहु दाश्वानिति संबन्धः । पुत्रं देहि वित्तं देहि इत्याद्याशासनानि ब्रवीमीत्यर्थः । किं तूष्णीं नेत्याह । यतः <sup>४</sup>दाश्वान् अभिमतं हविः दत्तवानस्मि अतः वोचे । इतरसाधारण्येन ब्रुवतः कथं दातव्यमिति न मन्तव्यम् । यतोऽहं हे <sup>५</sup>अग्ने <sup>६</sup>तव <sup>७</sup>स्वित् तवैव <sup>८</sup>आ आभिमुख्येन <sup>९</sup>अरिः अर्ता हविरादिप्रापणेन सेवकोऽहम् । तत्र दृष्टान्तः । <sup>१०</sup>महस्य महतः <sup>११</sup>तोदस्येव शिक्षकस्य स्वामिनः <sup>१२</sup>शरणे अस्य <sup>१३</sup>गृहे यथा गर्भदासादिः <sup>१४</sup>आ समन्तात् नियतो वर्तते तद्ब्रह्ममपि । यस्मादेवं तस्मात् अभिमतं बहु वोचे त्वमपि तत्सर्वं देहीत्यर्थः । अत्र निरुक्तं—‘बहु दाश्वान्स्वामेवाभिह्वयाम्यरिरमित्र ऋच्छतेः । ईश्वरोऽप्यरिरेतस्मादेव । यदन्यदेवत्या अज्ञावाहुतयो हूयन्त इत्येतद्दृष्ट्वैवमवक्ष्यत् तोदस्येव शरण आ महस्य तुदस्येव शरणेऽधि महतः ’ ( निरु. ५. ७ ) इति ॥

**व्यनिनस्य धनिनः प्रहोषे चिदररुषः । कदा चन प्रजिगतो अदेवयोः ॥ २ ॥**

वि । अनिनस्य । धनिनः । प्रहोषे । चित् । अररुषः ।

कदा । चन । प्रजिगतः । अदेवयोः ॥ २ ॥

पूर्वमन्त्रे स्वाभीष्टं बहु विज्ञापयामीत्युक्तम् । अत्र तु स्वविलक्षणेभ्यो दानादिरहितेभ्यो दानं न दातव्यमिति प्रार्थयते । हे अग्ने त्वां विशेषेण<sup>१</sup> ब्रवीमि<sup>२</sup> ।<sup>३</sup> उपसर्गश्रुतेः<sup>४</sup> योग्यक्रियार्थाहारः । अथवा संनिहितत्वात् वोचे इत्यनुषज्यते । अस्मदर्थं यत् व्यजिज्ञपन्<sup>५</sup> तद्विरुद्धं वोचे । वक्ष्यमाणस्वरूपस्य न दातव्यम् इति<sup>६</sup> ब्रवीमि<sup>७</sup> इत्यर्थः । तेषां स्वरूपमाह । <sup>८</sup>अनिनस्य अस्वामिनः त्वाम्<sup>९</sup> अस्वामिनं कुर्वाणस्य<sup>१०</sup> तथा <sup>११</sup>धनिनः समग्रधनवतः । पूर्वमेव धनवतो दानस्य निरर्थकत्वात् तन्नियार्थते । यद्वा । यागाद्यनुपयोगिधनवतः<sup>१२</sup> इत्यर्थः । किंच <sup>१३</sup>प्रहोषे<sup>१४</sup> प्रकर्षेण होतुम् <sup>१५</sup>अररुषः अददतो दक्षिणारूपेण<sup>१६</sup> । यद्वा । प्रहोषेऽनिनस्येति संबन्धः । प्रकर्षेण होतुमसमर्थस्येत्यर्थः । अत्र इनशब्देन तत्स्थं सामर्थ्यं लक्ष्यते । चिच्छब्दः समुच्चयार्थः । किंच<sup>१७</sup> <sup>१८</sup>कदा <sup>१९</sup>चन <sup>२०</sup>प्रजिगतः कदाचिदपि प्रकर्षेण देवान् अस्तु-वतः । अत्र चन इति निपातद्वयसमुदायः । तत्र चशब्दः समुच्चये नशब्दो निषेधे । किंच <sup>२१</sup>अदेवयोः देवानात्मनोऽनिच्छतः । एतेषां न दातव्यमिति विवोचे इत्यर्थः । निन्दितानां स्वरूपनिरूपणेन स्वस्य अतादृशत्वात् बहु वोचे इत्येतत् युक्तमेवेत्युक्तं भवति । यद्वा । चन इति चिच्छब्दपर्यायः । उक्त-प्रकारेण दुष्टस्यापि कदाचित् प्रजिगतो यदाकदाचित् त्वां स्तुवतो विवोचे । तादृशस्य दातव्यमिति विशेषेण ब्रवीमि । किमु वक्तव्यमस्मदर्थमिति भावः ॥

१. क्ष-ङ-झ-झ-ज-ज-ट-‘अस्य’ नास्ति । २. क्ष-ज-ट-विवोचे । ३. क्ष-ङ-ज-ट-उपसर्गवशात् । ४. क्ष-झ-ज-ज-ट-व्यज्ञापयन् । ५. क्ष-ज-ट-‘इति ब्रवीमि’ नास्ति । ६. क्ष-झ-ज-ज-ट-त्वाम् इनम् अकुर्वाणस्य विवोचे । सर्वत्र एवं संबन्धनीयम् ; ङ-त्वाम् अस्वामिनं कुर्वाणस्य विवोचे । सर्वत्र एवं संबोधनीयम् ; झ-त्वाम् अग्निं स्वामिनं (म्) अकुर्वाणस्य । ७. क्ष-ज-ट-यागाद्यनुपयोगिधनवतः ; झ-यागाद्यनुपयोगिधनवतः । ८. क्ष-झ-ज-ज-ट-प्रहोषे चित् । ९. क्ष-ज-ट-दक्षिणादिरूपेण । १०. झ-किंच । अररुषः । अर्हिसकस्य परद्रोहम् अकुर्वतः किंच ।

स चन्द्रो विप्रं मर्त्यो महो ब्राधन्तमो दिवि ।

प्रप्रेत्ते अग्रे वनुषः स्याम ॥ ३ ॥

सः । चन्द्रः । विप्रः । मर्त्यः । महः । ब्राधन्तमः । दिवि ।

प्रप्रेत् । इत् । ते । अग्रे । वनुषः । स्याम ॥ ३ ॥

हे अग्रे विप्र मेधाविन् यः मर्त्यः त्वां यजते सः मर्त्यो यजमानः दिवि द्युलोके चन्द्रः सर्वेषाम् आह्लादकश्चन्द्रसदृशो भवति । यद्वा । चन्द्र एव भवति । यजमानानां चन्द्रत्वप्राप्तिं छन्दोगा आमनन्ति—‘ पितृलोकादाकाशमाकाशाच्चन्द्रससमेप सोमो राजा ’ ( छा. उ. ५. १०. ४ ) इति । ‘ सोमलोके विभूतिमनुभूय ’ ( प्र. उ. ५. ४ ) इति च । तथा मुण्डकेऽपि द्युलोकप्राप्तिराश्नायते—‘ एहो-हीति तमाहुतयः सुवर्चसः सूर्यस्य रश्मिभिर्यजमानं वहन्ति । तं नयन्येताः सूर्यस्य रश्मयो यत्र देवानां पतिरेकोऽधिवासः ’ इति, ‘ एष वः पुण्यः सुकृतो ब्रह्मलोकः ’ ( सु. उ. १. २. ५-६ ) इति च । पुनः स एव विशेष्यते । महः महतोऽपि ब्राधन्तमः प्रवृद्धतमः । इतरदेवानामपि श्रेष्ठ इत्यर्थः । अतः अग्रे ते तव प्रप्रेत् प्रकर्षणैव वनुषः संभक्तारः स्याम । यद्वा । प्रीणयित्वा प्रप्रेत् स्याम । प्रकृष्टा एव भवेम ॥ ॥ १९ ॥

‘ मित्रं न यम् ’ इति नवर्चमेकादशं सूक्तं दैर्घ्यतमसं जागतं मैत्रावरुणम् । आद्या मैत्र्येव । अत्रानुक्रमणिका—‘ मित्रं नव मैत्रावरुणं हि जागतं मैत्र्याद्या ’ इति । विनियोगो लैङ्गिकः ॥

मित्रं न यं शिर्म्या गोषु गव्यवः स्वाध्यो विदथे अप्सु जीर्जनम् ।

अरेजेतां रोदसी पाजसा गिरा प्रति प्रियं यजतं जनुषामवः ॥ १ ॥

मित्रम् । न । यम् । शिर्म्या । गोषु । गव्यवः । सुऽआध्यः । विदथे । अप्सु । जीर्जनम् ।

अरेजेताम् । रोदसी इति । पाजसा । गिरा । प्रति । प्रियम् । यजतम् । जनुषाम् । अवः ॥ १ ॥

यम् अग्निं शिर्म्या । कर्मनामैतत्, ‘ शिमी शक्तिः ’ ( नि. २. १. २४ ) इति तन्नामसूक्तत्वात् । प्रकाशवृष्ट्युपादनादिकर्मणा मित्रं न मित्रमिव स्थितम् । यद्वा । शिर्म्या इत्येतत् क्रियया सह संबध्यते । गोषु बह्वीषु निमित्तभूतासु गव्यवः गा आत्मन इच्छन्तः । अत्र यद्यपि गव्यवः इत्येवालं न गोष्विति, तथापि गव्यव इत्यत्र गोस्वामित्वं प्रतिपाद्यते । तच्चैकया द्वित्राभिरपि स्यात् । अतः स्पृहणीया बह्व्य इत्यवगमयितुं गोष्विति पदम् । यथा ‘ गवामसि गोपतिः ’ ( क्र. सं. ७. ९८. ६ ), ‘ गणानां त्वा गणपतिम् ’ ( क्र. सं. २. २३. १ ) । तथा स्वाध्यः सुष्ठु आध्यातारः फलस्योत्पादयितारः शोभनध्याना वा विदथे यागे अप्सु अन्तरिक्षे वैद्युतरूपेण वर्तमानम् । आप इत्यन्तरिक्षनाम, ‘ आपः पृथिवी ’ ( नि. १. ३. ८ ) इति तन्नामसूक्तत्वात् । अग्रेरन्तरिक्षोत्पत्तिः ‘ यदग्रे दिविजा अस्यप्सुजा वा ’ ( क्र. सं. ८. ४३. २८ ), ‘ अप्सवद्रे सधिष्ठव ’ ( क्र. सं. ८. ४३. ९ ) इत्यादिमन्त्रान्तरेषु

प्रसिद्धा । प्रियं सर्वेषां प्रियतमं प्रीणयितारं वा यजतं यष्टव्यमग्निं जनुषां जन्मवतां प्राणिनाम् अवः प्रति रक्षणं निमित्तीकृत्य शिष्या मथनादिकर्मणा जीजनन् जनयन्ति<sup>१</sup> यजमानाः । यद्वा । अप्सु निमित्तभूतासु जीजनन् सर्वप्राणिनामुपकाराय वृष्ट्यर्थं चेत्यर्थः । एवमुत्पन्नस्याग्नेः पाजसा बलेन गिरा भयंकरशब्देन च रोदसी द्यावापृथिव्यौ अरेजेताम् अकम्पेताम् । अग्नेः सकाशात् कम्पनम् 'अरेजेतां रोदसी होतृवूर्ये' ( ऋ. सं. १. ३१. ३ ) इत्यादिश्रुतिषु प्रसिद्धम् । न च सर्वरक्षणार्थम् उत्पादितोऽग्निः लोकद्वयस्य भीतिमजनयत् किमेतदिति वाच्यं निन्दास्तुतिस्वात् । यथा लोकौ विभीतस्तथा प्रवृद्धोऽभवत् इति स्तुतौ पर्यवसानात् । यद्यप्यत्राग्निरेव प्रतिपाद्यते मित्रस्तु परं दृष्टान्ति एव तथापि द्युस्थानस्याग्नेरेव मित्रत्वात् मन्त्रस्य मैत्रत्वमविरुद्धम् । यद्वा । मित्रं न सखायमिव स्थितं मित्रनामकं देवं यज्ञेऽन्तरिक्षे च ऋत्विजः प्रादुर्भावयन्ति । शिष्टम् एतद्विशेषेण तथैव योजनीयम् ॥

यद्ध त्यद्वां पुरुमीळ्हस्य सोमिनः प्र मित्रासो न दधिरे स्वाभुवः ।

अध क्रतुं विदतं गातुमर्चत उत श्रुतं वृषणा पस्त्यावतः ॥ २ ॥

यत् । ह । त्यत् । वाम् । पुरुमीळ्हस्य । सोमिनः । प्र । मित्रासः । न । दधिरे । सुऽआभुवः ।

अध । क्रतुम् । विदतम् । गातुम् । अर्चते । उत । श्रुतम् । वृषणा । पस्त्येऽवतः ॥ २ ॥

हे मित्रावरुणौ यत् यस्मात् कारणात् वां युवां पुरुमीळ्हस्य बहुलाभीष्टसेचनस्य सोमिनः स्वाभुवः सोमवतः स्वाभवनशीलस्य ॥ कर्मणि षष्ठी ॥ त्यत्<sup>२</sup> उक्तलक्षणं कर्म प्र मित्रासो न मित्राणीव मित्रभूता ऋत्विजः प्र दधिरे प्रकर्षेण धारयन्ति । ह इति पूरणः । अध अतः कारणात् गातुं युष्मद्गमनम् अर्चते ॥ पृष्ट्यर्थे चतुर्थी ॥ अर्चतः पूजयतो यजमानस्य क्रतुं कर्म विदतं जानीतम् ॥ विदेलोति व्यत्ययेन शः ॥ उत अपि च हे वृषणा कामानां वर्धितारौ युवां पस्त्यावतः । पस्त्या इति गृह्णाम, 'पस्त्या दुरोणे' ( नि. ३. ४. ६ ) इति तन्नामसूक्तत्वात् । सदः प्राचीन-वंशादिगृहवतो यजमानस्याह्वानं स्तोत्रं वा श्रुतं श्रुतम् ॥ छान्दसो विकरणस्य लुक् ॥ यद्वा । यद्यस्मात् सोमिनः सोमवतः पुरुमीळ्हस्यैतन्नामकस्य राज्ञो मित्रासो न मित्राणीव स्थिताः स्वाभुवः स्वाभवनशीलाः स्वस्वव्यापारसमर्था दधिरे अध अतः कारणात् तस्य अर्चते अर्चतः क्रतुं विदतमित्यादि पूर्ववत् ॥

आ वां भूषन्क्षितयो जन्म रोदस्योः प्रवाच्यं वृषणा दक्षसे महे ।

यदीमृताय भरथो यदर्वते प्र होत्रया शिष्या वीथो अध्वरम् ॥ ३ ॥

आ । वाम् । भूषन् । क्षितयः । जन्म । रोदस्योः । प्रऽवाच्यम् । वृषणा । दक्षसे । महे ।

यत् । ईम् । ऋताय । भरथः । यत् । अर्वते । प्र । होत्रया । शिष्या । वीथः । अध्वरम् ॥ ३ ॥



हे <sup>१</sup>वृषणा कामानां वर्षितारौ हे मित्रावरुणौ <sup>२</sup>वां युवयोः संबन्धि <sup>३</sup>जन्म जननम् उत्पत्तिम् <sup>४</sup>रोदस्योः द्यावापृथिव्योः सकाशात् । द्यावापृथिवीभ्यामेव सर्वेषामुत्पत्तेः । यद्वा । मित्र इति सर्वोपकारी अग्निरुच्यते वरुण इति तमोनिवारक आदित्यः उभयोः पृथिवीबुस्थानत्वात् । ततः पूर्वमन्त्रे मित्रदृष्टान्तत्वेन अग्निः स्तुतः । अत इदमधिगम्यते अग्निरेव मित्र इति । तथान्यत्रापि । ‘ अग्निं मित्रं न क्षितिषु प्रशंस्यम् ’ ( ऋ. सं. २. २. ३ ), ‘ मित्रं न यं सुधितं भृगवो दधुः ’ ( ऋ. सं. ६. १५. २ ) इति च । <sup>५</sup>प्रवाच्यं स्तुत्यं तादृग्युवयोः जन्म <sup>६</sup>महे महते <sup>७</sup>दक्षसे सर्वविषयबलाय <sup>८</sup>क्षितयः मनुष्या यजमानाः <sup>९</sup>आ <sup>१०</sup>भूषन् सर्वतोऽलंकुर्वन्ति श्लाघन्ते इत्यर्थः । जन्मनः प्रवाच्यत्वमाह । <sup>११</sup>यदीं यस्मादेव कारणात् । अथवा । ईम् इत्यनर्थकः । ‘ मिताक्षरेष्वनर्थकाः कमीमिद्विति ’ इत्युक्तत्वात् । <sup>१२</sup>क्रताय यज्ञाय <sup>१३</sup>भरथः सामर्थ्यम् । <sup>१४</sup>यत् यस्माच्च कारणात् <sup>१५</sup>अर्वते युष्मान् प्राप्तवते यजमानाय च भरथोऽभिमतं फलम् । अथवा । उभयत्र कर्मणः संप्रदानत्वात् चतुर्थी । यज्ञं यजमानं च भरथ इत्यर्थः । यस्माच्च <sup>१६</sup>होत्रया स्तुतिरूपया वाचा <sup>१७</sup>क्षिभ्या हविप्रदानादिकर्मणा च <sup>१८</sup>प्र <sup>१९</sup>वीथः प्रकर्षेण प्राप्तुः । तस्मात् प्रवाच्यं जन्म भूषयन्तीत्यर्थः । होत्रा इति वाङ्मनाम, ‘ होत्रा गीः ’ ( नि. १. ११. ३५ ) इति तन्नामसु पाठात् ॥

प्र सा क्षितिरेसुर या महि प्रिय क्रतावानावृतमा घोषथो बृहत्

युवं दिवो बृहतो दक्षमाभुवं गां न धुरिपं युञ्जाथे अपः ॥ ४ ॥

प्र । सा । क्षितिः । असुरा । या । महि । प्रिया । ऋतवानौ । ऋतम् । आ । घोषथः । बृहत् ।

युवम् । दिवः । बृहतः । दक्षम् । आऽभुवम् । गाम् । न । धुरि । उप । युञ्जाथे इति । अपः ॥ ४ ॥

हे <sup>१</sup>असुरा <sup>२</sup>असुरौ बलवन्तौ <sup>३</sup>मित्रावरुणौ युवयोः <sup>४</sup>या क्षितिः देवयजनरूपा <sup>५</sup>महि महदत्यधिकं <sup>६</sup>प्रिया प्रियतरा प्रीणयित्री वा <sup>७</sup>सा <sup>८</sup>क्षितिः <sup>९</sup>प्र प्रकर्षेण संपादिता । उपसर्गश्रुतेः <sup>१०</sup>योग्यक्रियाध्याहारः । तामासीदतमिति शेषः । यागभूमिर्देवानां प्रियेति प्रसिद्धम् । आसाद्य च हे <sup>११</sup>क्रतावानौ ऋतवन्तौ युवां <sup>१२</sup>बृहत् प्रवृद्धम् <sup>१३</sup>ऋतम् अस्मदीयं यज्ञम् <sup>१४</sup>आ <sup>१५</sup>घोषथः <sup>१६</sup>अवैकल्येन संपादितः इति स्तुतिमित्यर्थः । यतः <sup>१७</sup>युवं युवां <sup>१८</sup>बृहतः महतः <sup>१९</sup>दिवः ब्रह्मलोकस्य धुरि <sup>२०</sup>दक्षं तर्पणवहने <sup>२१</sup>समर्थम् <sup>२२</sup>। अथवा बृहतो दिवो महतो ब्रह्मलोकस्थदेवान् दक्षं प्रीणयितुमिति शेषः । यद्वा । कर्मणि षष्ठी । दिवो द्योतनात्मकं बृहतः प्रभूतं दक्षम् अभिमतसाधनसमर्थम् । <sup>२३</sup>आभुवं सर्वतो भवनशीलम् <sup>२४</sup>अपः कर्म सोमयागरूपम् <sup>२५</sup>उप <sup>२६</sup>युञ्जाथे सेवेथे तत्रयं हविः स्वीकृत्य इत्यर्थः । उपयोगे दृष्टान्तः । <sup>२७</sup>धुरि शारीरबलस्य निर्वाहे तदर्थं <sup>२८</sup>गां <sup>२९</sup>न धेनुमिव । तां यथोपयुज्यते तद्वत् । यद्वा । विकारे प्रकृतिशब्दः । क्षीरादिकमिव । तस्मात् ऋतम् आघोषथः ॥

१. झ-झ-उत्पत्तिः ।

२. क्ष-ज-ट-असुरा असोर्दातारौ ।

३. क्ष-ङ-झ १-ज-ट-उपसर्गवशात् ।

४. क्ष-ङ-झ १-ज-ट-आघोषथः सर्वतः शब्दयथः ।

५. क्ष-ज-ट-तर्पणवहनसमर्थम्; झ-तर्पणवहने

समर्थम्; झ १-तर्पणवहनसमर्थम् ।

मही अत्र महिना वारंमृण्वथोऽरेणवस्तुज आ सन्नन्धेनवः ।

स्वरन्ति ता उपरताति सूर्यमा निम्नुच उषसस्तक्वीरिव ॥ ५ ॥

मही इति । अत्र । महिना । वारम् । ऋण्वथः । अरेणवः । तुजः । आ । सन्नम् । धेनवः ।

स्वरन्ति । ताः । उपरताति । सूर्यम् । आ । निम्नुचः । उषसः । तक्वीः इव ॥ ५ ॥

हे मित्रावरुणौ युवां<sup>१</sup> मही महत्याम् ॥ सप्तम्येकवचने पूर्वसवर्णदीर्घः । ‘ ईदृतौ च सप्तम्यर्थे ’ ( पा. सू. १. १. १९ ) इति प्रगुह्यता ॥ अत्र अस्यां पृथिव्यां महत्त्वेन या धेनूः वारं वरणीयं प्रदेशम् ऋण्वथः<sup>२</sup> गमयथः ॥ अन्तर्भावितप्यर्थोऽयम् ॥ गमनादिव्यवहारस्य तयोरधीनत्वात् द्यावापृथिव्योः अभिमानिदेवत्वाच्च मित्रावरुणयोः । ता एताः धेनवः गावः सायंकाले युष्मन्महत्त्वेन अरेणवः अनवद्याः तस्कराद्यनपहारेण अनष्टा वा तुजः क्षीराणां प्रदाय्यः ॥ तुजतिः<sup>३</sup> दानकर्मा ॥ सन्नन्<sup>४</sup> सन्नानि गोष्ठे आ आश्रिता आगच्छन्ति वा ॥ उपसर्गश्रुतेर्योग्यक्रियाध्याहारः ॥ एताः एवंकारिता धेनवः उपरताति उपरतातौ ॥ सप्तम्या लुक् ॥ मेघानां विस्तारवति अन्तरिक्षे मेघाच्छन्ने सति सूर्यं सर्वस्य प्रसवितारं सुवीर्यं शोभनसामर्थ्यं वा । ‘ सुवीर्यो मर्या यथा गोपायत इति तस्मैस्य सूर्यत्वम् ’ ( तै. ब्रा. २. २. १० ) इति श्रुत्यन्तरात् । आदित्यसमिलक्ष्य स्वरन्ति शब्दयन्ति सुखसंचाराय ॥ ‘ स्तु शब्दोपतापयोः ’ । भौवादिकः ॥ कस्मिन् काले इति तदुच्यते । निम्नुचः उषसः । सर्वेष्वपि सायंकालेषु उषःकालेषु च । तत्र दृष्टान्तः । तक्वीरिव । तक्वा स्तेनः । तस्य वेता गन्ता मनुष्यः । स यथा क्रोशति तद्वत् । एवं निरुद्धानां गवां सुखचारः<sup>५</sup> युष्मदायत्तः इति तयोः स्तुतिः ॥ ॥ २० ॥

आ वामृताय केशिनीरनूषत मित्र यत्र वरुण गातुमर्चयः ।

अव त्मना सृजतं पिन्वतं धियो युवं विप्रस्य मन्मनामिरज्यथः ॥ ६ ॥

आ । वाम् । ऋताय । केशिनीः । अनूषत । मित्र । यत्र । वरुण । गातुम् । अर्चयः ।

अव । त्मना । सृजतम् । पिन्वतम् । धिर्यः । युवम् । विप्रस्य । मन्मनाम् । इरज्यथः ॥ ६ ॥

हे मित्रावरुणौ<sup>६</sup> केशिनीः केशवत्योऽग्नेर्ज्वालाः वां युवाम् ऋताय यज्ञार्थम् आ अनूषत । हविःसमर्पणेनाभिपूजयन्तीत्यर्थः । कुत्रेति तदुच्यते । हे मित्र हे वरुण युवामुभौ यत्र यागे गातुं गमनं देवयजनदेशं वा । गातुरिति पृथिवीनाम्, ‘ गातुः पूषा ’ ( नि. १. १. २० ) इत्युक्तत्वात् । अर्चयः पूजयथः स्वीकुरुथ इत्यर्थः । आगत्य च त्मना आत्मनैव<sup>७</sup> अव सृजतं वृष्टिम् अवाङ्मुखं विसृजतम् । तथा कृत्वा धियः अस्मदीयानि कर्माणि पिन्वतं<sup>८</sup> वर्धयतम् इत्यर्थः । एवं कृत्वा विप्रस्य मेधाविनः यजमानस्य मन्मनां मननवतीनां स्तुतीनां युवं युवाम् इरज्यथः

१. ङ-झ१-मही महान्तौ युवां महिना महिन्ना महत्त्वेन अत्र अस्यां पृथिव्यां या धेनुः वारं वरणीयं प्रदेशम् ऋण्वथः । २. ख-तुजतिः । ३. क्ष-ङ-झ१-ज-ट-संबन्धिन्यः । यद्वा क्षिप्रं सन्नम् । ४. क्ष-ङ-झ१-ज-ट-सुखसंचारः । ५. क्ष-ङ-झ१-ज-ट- मित्रावरुणौ वां युवयोः । ६. क्ष-ज-ट-आत्मना । ७. झ-पिन्वतं सेवयतम् ; झ१-सेवयन्तम् ।

ईश्वरौ स्वामिनौ भवथः । इरज्यतिरैश्वर्यकर्मा, ' इरज्यति पत्यते ' ( नि. २. २१. १ ) इति तन्नामसु उक्तत्वात् ॥

यो वाँ यज्ञैः शशमानो ह दाशति कविर्होता यजति मन्मसाधनः ।

उपाह तं गच्छथो वीथो अध्वरमच्छा गिरः सुमतिं गन्तमस्मयू ॥ ७ ॥

यः । वाम् । यज्ञैः । शशमानः । ह । दाशति । कविः । होता । यजति । मन्मसाधनः ।

उप । अह । तम् । गच्छथः । वीथः । अध्वरम् । अच्छ । गिरः ।

सुमतिम् । गन्तम् । अस्मयू इत्यस्मयू ॥ ७ ॥

यः १ वह यः खलु यजमानः २ वां युवासुदृश्य युवाभ्यां वा ३ यज्ञैः यागैर्निमित्तभूतैः ४ शशमानः शंसमानः ५ दाशति हविरादिकं स्वस्वत्वं निवर्त्य युष्मत्स्वत्वापादनं करोति । य एव ६ कविः अनूचानः ' येऽनूचानास्ते १ कवयः ' ( ऐ. ब्रा. २. २ ) इति श्रुतेः । अथवा कविर्मेधावी ७ होता सम्यग्होमनिष्पादको यजमानः ८ मन्मसाधनः मननीयद्रव्यदक्षिणादिसाधनोपेतः सन् ९ यजति सोमयागादिकं करोति १० । ११ तम् एव १२ यजमानं १३ सुमतिं शोभनप्रज्ञम् १४ उप उपलक्ष्य १५ गच्छथः १६ प्राप्नुथः १७ खलु । १८ अध्वरं तदीयं यज्ञं १९ वीथः कामयेथे । किंच २० २१ अस्मयू अस्मान् कामयमानौ युवां २२ गिरः स्तुतीः २३ अच्छ अभिलक्ष्य २४ गन्तं गच्छतम् । तादृशं मां प्राप्य स्तुतीः स्वीकुरुतमित्यर्थः । अत्र यद्यपि तम् इति सामान्यनिर्देशः प्रतिभाति तथापि अस्मयू इत्युक्तत्वात् दीर्घतमाः स्वात्मानमेव परोक्षतया उक्तवानिति गम्यते २५ । यद्वा । यो दाशति यश्च यजते तमुपेत्य तदीयं यज्ञं कामयेथे २६ । अतोऽस्मयू युवां सुमतिं मां मदीया गिरः स्तुतीः २७ अच्छ अभिलक्ष्य गच्छतम् ॥

युवां यज्ञैः प्रथमा गोभिरञ्जत क्रतावाना मनसो न प्रयुक्तिषु ।

भरन्ति वां मन्मना संयता गिरोऽदृष्यता मनसा रेवदाशथे ॥ ८ ॥

युवाम् । यज्ञैः । प्रथमा । गोभिः । अञ्जते । क्रतावाना । मनसः । न । प्रयुक्तिषु ।

भरन्ति । वाम् । मन्मना । समुद्यता । गिरः । अदृष्यता । मनसा । रेवत् । आशथे इति ॥ ८ ॥

हे १ क्रतावाना यज्ञवन्तौ वृष्ट्युदकवन्तौ वा मित्रावरुणौ २ युवां ३ प्रथमा प्रथमौ ४ यज्ञैः यजनसाधनैः ५ गोभिः गोविकारैः पयआदिभिः ६ अञ्जते व्यञ्जयन्ति यजमानाः । देवभागं यागेषु क्षीरादिभिः

१. क्ष-ख-च-ज-ट-ये वा अनूचानास्ते । २. क्ष-ज-ट-करोति च । ३. क्ष-ज-ट-तमेव ।

४. क्ष-ङ-झ-ज-ट-प्राप्नुथः कामयथः । अहेति यजमानविशेषणम् । अहिसकं युष्मान् स्तुवन्तमित्यर्थः ।

किंच । ५. क्ष-ङ-झ-ज-ट-अवगम्यते । ६. क्ष-ज-ट-कामयथः । ७. क्ष-ज-ट-स्तुतीश्च ।

यजन्ते इत्यर्थः । यद्वा । गोभिः<sup>१</sup> अज्जते स्तुवन्ति<sup>२</sup> तत्र दृष्टान्तः । <sup>३</sup>प्रयुक्तिषु प्रयोगेषु <sup>४</sup>मनसो  
<sup>५</sup>न ॥ कर्मणि षष्ठी ॥ मन इव । तद्यथा प्रथमं व्यवज्जयन्ति मुख्यं कुर्वन्ति तत्पूर्वकत्वात् सर्वव्यव-  
हारस्य । किंच <sup>६</sup>वां युवां <sup>७</sup>मन्मना मननवता <sup>८</sup>संयता युवामेव सम्यग्गच्छता चित्तेन <sup>९</sup>गिरः स्तुतीः  
<sup>१०</sup>भरन्ति संपादयन्ति । यस्मादेवं तस्मात् <sup>११</sup>अदृश्यता अनभिभवता <sup>१२</sup>मनसा प्रकृष्टेन चेतसा युक्तौ  
सन्तौ <sup>१३</sup>रेवत्<sup>१४</sup> धनवत् कर्म अस्मदीयम् <sup>१५</sup>आशाथे अश्रुवाथे<sup>१६</sup> व्याप्नुयः ददाथे इत्यर्थः<sup>१७</sup> ॥ अश्रोतेर्लिटि  
‘ अनित्यमागमशासनम् ’ इति वचनात् इडभावः ॥

रेवद्वयो दधाथे रेवदाशाथे नरा मायामिस्तिरुति माहिनम् ।

न वां द्यावोऽहभिर्नोत सिन्धवो न देवत्वं पणयो नानशुर्मधम् ॥ ९ ॥

रेवत् । वयः । दधाथे इति । रेवत् । आशाथे इति । नरा । मायामिः । इतःऽरुति । माहिनम् ।

न । वाम् । द्यावः । अहभिः । न । उत । सिन्धवः । न । देवत्वं ।

पणयः । न । आनशुः । मधम् ॥ ९ ॥

हे मित्रावरुणौ युवां<sup>१</sup> रेवत्<sup>२</sup> धनवत्<sup>३</sup> वयः अहं<sup>४</sup> दधाथे उभयं च धारयथः । यस्मादेवं तस्मात्  
<sup>५</sup>रेवत् धनवत् । सहदृष्टत्वात् वयः इति गम्यते । धनविशिष्टमन्नं हे <sup>६</sup>नरा नेतारौ युवाम् <sup>७</sup>आशाथे अश्रुवाथे  
अस्मभ्यं ददाथे इत्यर्थः । कीदृशम्<sup>८</sup> । <sup>९</sup>मायामिः युवयोः<sup>१०</sup> प्रज्ञाभिः <sup>११</sup>इतःऽरुति इतोऽस्मदभिमुखं गमनवत्  
इतो रक्षणवद्वा <sup>१२</sup>माहिनम् । महन्नामैतत् । अतिमहत्<sup>१३</sup> । ईदृशोयुवयोः<sup>१४</sup> एतादृशं सामर्थ्यं कुत इत्यत आह ।  
<sup>१५</sup>वां युवयोः देवत्वं<sup>१६</sup> अहभिः अहोभिः रात्रिभिः । अत्र अहःशब्देन रात्रिरभिधीयते द्यौशब्देन  
अहःपृथगभिधानात् । ताभिः सहिताः <sup>१७</sup>द्यावः दिवसाः <sup>१८</sup>न आनशुः न प्राप्नुवन्ति । अहश्च रात्रिश्चोभे न  
तरतः<sup>१९</sup> इत्यर्थः । <sup>२०</sup>उत अपि च सिन्धवः स्यन्दनशीला नद्यः <sup>२१</sup>न चैव आनशुः तथा युवयोः <sup>२२</sup>देवत्वं  
<sup>२३</sup>पणयः असुरा अपि <sup>२४</sup>न आनशुः<sup>२५</sup> । <sup>२६</sup>मधं धनं च <sup>२७</sup>न आनशिरे । लोकत्रये युवयोः पराभवितारो न  
केऽपि सन्तीत्यर्थः ॥ ॥ २१ ॥

‘ युवं वस्त्राणि ’ इति सप्तर्षे द्वादशं सूक्तं दैवतमसम् । अनादेशपरिभाषया त्रैष्टुभम् । मैत्रावरुणं  
पूर्वत्र ‘ मैत्रावरुणं हि ’ इत्युक्तत्वात् । सूक्तविनियोगो लैङ्गिकः । मैत्रावरुणे पश्चाद्वाद्या वपायाज्या ।  
‘ प्रदानानाम् ’ इति खण्डे सूत्रितं—‘ युवं वस्त्राणि पीवसा वसाथे प्र बाहवा सिसृतं जीवसे नः ’

१. क्ष-ज-ट-गोभिः स्तुतिभिः वाग्भिः अज्जते स्तुवन्ति; झ-गोभिः स्तुतिवाग्भिः यजन्ते स्तुवन्ति ।  
२. क-क्ष-ङ-ज-झ-झ १-ज-ट-ण-रेवत् रयिवत् । ३. क्ष-ङ-झ १-ज-ट-अश्रुवाथे । यद्वा । विशिष्टमन्नम्  
आशाथे व्याप्नुयः ददाथे इत्यर्थः (ङ-दत्थः इत्यर्थः) । ४. क-क्ष-ङ-ज-झ १-ज-ट-ण-रेवत् रयिवत् । ५. क्ष-ज-  
ट-किंच हे नरा नेतारौ युवाम् । ६. क्ष-ज-ट-‘ युवयोः ’ नास्ति । ७. क्ष-ज-ट-अतिमहत् महं  
धनमाशाथे इति शेषः । ८. क्ष-ङ-झ १-ज-ट-ईदृशौ युवां अहोभिः रात्रिभिः सहितौ द्यावः दिवसाः नानशुः  
न व्याप्नुवन् । अत्र अहःशब्देन रात्रिरभिधीयते । द्यौशब्देन अहः पृथगभिधानात् । अहश्च रात्रिश्च उभे तरत  
इत्यर्थः । उतापि च सिन्धवः स्यन्दनशीला नद्यो न नैवानशुः । तथा देवत्वं युवयोर्दैवभावं च नानशुः  
तथा पणयोऽसुरा अपि नानशुः । \* व-चरतः ।

( आश्व. श्रौ. ३. ८ ) इति । सैव समावर्तने नववस्त्रधारणे विनियुक्ता । सूत्रितं च—‘ युवं वस्त्राणि पीवसा वसाथे इत्यहते वाससी आच्छाद्य ’ ( आश्व. गृ. ३. ८. ९ ) इति ॥

युवं वस्त्राणि पीवसा वसाथे युवोरच्छिद्रा मन्तवो ह सर्गाः ।

अवातिरतमनृतानि विश्वं ऋतेन मित्रावरुणा सचेथे ॥ १ ॥

युवम् । वस्त्राणि । पीवसा । वसाथे इति । युवोः । अच्छिद्राः । मन्तवः । ह । सर्गाः ।

अव । अतिरतम् । अनृतानि । विश्वा । ऋतेन । मित्रावरुणा । सचेथे इति ॥ १ ॥

हे मित्रावरुणौ <sup>१</sup>पीवसा पीवौ <sup>२</sup>युवं युवाम् । यद्वा । पीवसा पीनानि अच्छिन्नानि <sup>३</sup>वस्त्राणि आच्छादनयोग्यानि वासांसि <sup>४</sup>वसाथे आच्छादयथः । यद्वा । पीवसा स्थूलेन प्रभूतेन तेजसा वस्त्राणि द्वाथे अविच्छिन्नानि वस्त्रस्थानीयानि तेजांसि धारयथ इत्यर्थः । किंच युवयोः <sup>५</sup>सर्गाः सृष्टयः <sup>६</sup>अच्छिद्राः अच्छिद्राः <sup>७</sup>मन्तवो <sup>८</sup>ह मननीयाश्च । ईदृशौ युवां <sup>९</sup>विश्वा विश्वानि सर्वाणि <sup>१०</sup>अनृतानि असस्यानि अप्रियाणि पापानि <sup>११</sup>अवातिरतं नाशयतम् ॥ विश्व इत्यत्र संहितायाम् ‘ कृत्यकः ’ इति प्रकृतिभावो ह्रस्वत्वं च ॥ <sup>१२</sup>ऋतेन फलेन तत्साधनेन यज्ञेन वा <sup>१३</sup>सचेथे संगच्छेथे । अस्मभ्यं योजयथ इत्यर्थः ॥

एतच्चन त्वो वि चिकेतदेषां सत्यो मन्त्रः कविशस्त ऋषावान् ।

त्रिराश्रिं हन्ति चतुरश्रिरुग्रो देवनिदो ह प्रथमा अजूर्यन् ॥ २ ॥

एतत् । चन । त्वः । वि । चिकेतत् । एषाम् । सत्यः । मन्त्रः । कविऽशस्तः । ऋषावान् ।

त्रिऽअश्रिम् । हन्ति । चतुऽअश्रिः । उग्रः । देवऽनिदः । ह । प्रथमाः । अजूर्यन् ॥ २ ॥

<sup>१</sup>एषाम् एतयोर्मध्ये ॥ बहुवचनं पूजार्थम् । यद्वा । तदनुचरापेक्षया बहुवचनम् ॥ एतयोर्मध्ये <sup>२</sup>एतवः <sup>३</sup>एतत् एक एव <sup>४</sup>एतत् वक्ष्यमाणं सामर्थ्यरूपं कर्म <sup>५</sup>एव <sup>६</sup>चिकेतत् विशेषेण चेतति<sup>१</sup> अनुतिष्ठ-  
तीत्यर्थः । सः<sup>२</sup> विशेष्यते । स एकः <sup>३</sup>सत्यः अवाध्यः सत्सु भवो वा <sup>४</sup>मन्त्रः मननवान् <sup>५</sup>कविशस्तः  
कविभिर्मेधाविभिः शंसनीयः <sup>६</sup>ऋषावान् हिंसावान् । अनेन वक्ष्यमाणस्य सामर्थ्यस्य संभावित्वा<sup>३</sup>  
प्रतिपादिता<sup>४</sup> अभवदित्युक्तम्<sup>५</sup> । किं तत् इत्याशङ्क्याह । <sup>६</sup>त्रिराश्रिम् । अश्रित्रयोपेतमायुधं त्रिराश्रि ।  
तद्वन्तम् ॥ मत्वर्थो लुप्यते ॥ उपलक्षणमेतत् । सर्वायुधसंपन्नमित्यर्थः । एतन्नामानं वा । <sup>७</sup>चतुरश्रिः  
ततोऽप्यधिकायुधवान् । न केवलमायुधसामर्थ्यं किंतु <sup>८</sup>उग्रः स्वयमुद्गूणबलः <sup>९</sup>हन्ति हिनस्ति अतिबलं  
शत्रुम् । किंच युवयोः एकस्यैव सामर्थ्येन <sup>१०</sup>देवनिदो <sup>११</sup>ह देवनिन्दकास्तु <sup>१२</sup>प्रथमाः समर्थाः सन्तोऽपि  
<sup>१३</sup>अजूर्यन् स्वयमेव जीर्णा भवन्ति ॥ जीर्यतेः श्यनि ‘ बहुलं छन्दसि ’ इति उत्त्वम् ॥ युवयोर्मध्ये  
एकोऽपि महाबलः । मिलितयोस्तु सामर्थ्यं किमु वक्तव्यमिति भावः । अथवा । एषां युवयोः एतत्  
उत्तरत्र वक्ष्यमाणं सामर्थ्यम् एकः सत्यादिलक्षणो वि चिकेतत् विशेषेण जानाति । शेषं पूर्ववत् ॥

१. क्ष-ञ-ट-चेतयति । २. ड-क्ष-ञ-ट-सः एव ३. क्ष-झ-झ१-ञ-ट-संभावना । ४. क्ष-ख-ह-  
झ१-ञ-ट-फ-प्रतिपादिता भवति एतदित्युक्तम्; च-झ-प्रतिपादिता भवति तदित्युक्तम् ।

अपादेति प्रथमा पद्वतीनां कस्तद्वौ मित्रावरुणा चिकेत ।

गर्भो भारं भरत्या चिदस्य ऋतं पिपत्यनृतं नि तारीत् ॥ ३ ॥

अपात् । एति । प्रथमा । पत्स्वतीनाम् । कः । तत् । वाम् । मित्रावरुणा । आ । चिकेत ।  
गर्भः । भारम् । भरति । आ । चित् । अस्य । ऋतम् । पिपति । अनृतम् । नि । तारीत् ॥ ३ ॥

हे मित्रावरुणा मित्रावरुणौ पद्वतीनां पादवतीनां अनुष्यादीनां प्रजानां प्रथमा प्रथम-  
भाविनी<sup>१</sup> अपात् पादरहिता<sup>२</sup> उपाः<sup>३</sup> । प्रतिदिनं सूर्यचन्द्रादिवत् स्वस्याः परिभ्रमणाभावात् सूर्य-  
गमनेनैव स्वगमनात् अपात् इति च एति इति च उपचर्यते । पत् तादृशं वा युवयोः प्रसिद्धं कर्म कः  
आ चिकेत कः अभिमुख्येन जानाति ॥ ' कित<sup>४</sup> ज्ञाने<sup>५</sup> ' ॥ तत्स्तुत्यमित्यर्थः<sup>६</sup> । मित्रावरुणयोः  
अहोरात्रदेवत्वात् अहोरात्रयोः अन्तरालस्यैव<sup>७</sup> उपसत्वात् एतत्कर्मत्वम् । किंच अस्य लोकस्य भारं  
निर्वाहं गर्भः युवयोर्गर्भस्थानीयः शिशुरादित्यः । अहोरात्रयोर्मध्यकाले उत्पत्तेः ताभ्यामेव मित्रा-  
वरुणत्वात् ' अहोरात्रे वै मित्रावरुणौ ' ( तै. सं. २. ४. १०. १ ) इति श्रुतेः । स आहरति  
चित् । समन्तान्निर्वहस्येव । हरति वा अस्य भारं जाड्यम् । चित् इत्यवधारणे । तत्कथमिति  
तदुच्यते । ऋतं सत्यं जगतः प्रकाशगमनादिरूपं पिपतिं पूरयति । अनृतम् उक्तविलक्षणमन्धकारं  
गमनादिनिरोधं च नि तारीत् नितरति<sup>८</sup> निमज्जयति नाशयतीत्यर्थः । शिशोजैगाद्वारवहनरूपं कर्म  
युष्मत्सामर्थ्यादिति ॥

प्रयन्तमित्परि जारं कनीनां पश्यामसि नोपनिपद्यमानम् ।

अनवपृग्णा वितता वसानं प्रियं मित्रस्य वरुणस्य धाम ॥ ४ ॥

प्रयन्तम् । इत् । परि । जारम् । कनीनाम् । पश्यामसि । न । उपनिपद्यमानम् ।

अनवपृग्णा । वितता । वसानम् । प्रियम् । मित्रस्य । वरुणस्य । धाम ॥ ४ ॥

कनीनां कमनीयानां दीप्तानां कन्यकास्थानीयानामुपसाम् ॥ कन्तेः कान्तिकर्मण इज्<sup>९</sup> ।  
' कृदिकारादक्तिनः ' इति ङीष् । आमि कन्याशब्दस्य वा छान्दसं संप्रसारणम् ॥ तासां जारम्  
आदित्यं प्रयन्तमित् प्रगच्छन्तमेव<sup>१०</sup> परि पश्यामसि वयं परिपश्यामः उपनिपद्यमानं<sup>\*</sup> क्षणमात्रमपि  
निषीदन्तं न पश्यामः<sup>११</sup> । एतदपि तयोः सामर्थ्यम् । पुनस्तदेव<sup>१२</sup> विशेष्यते । अनवपृग्णा अनवपृग्णानि  
अत एव विततानि<sup>१३</sup> तेजांसि वसानम् आच्छादयन्तं प्रियं सर्वेषां प्रियभूतं मित्रस्य वरुणस्य च

१. क्ष-ङ-झ-झ१-ञ-ट-प्रथमभाविनी सती । २. क्ष-ञ-ट-पादरहिता एव उदेति गच्छति । ३. क्ष-  
झ१-ञ-ट-कित ज्ञाने । जुहोत्यादिकः । लेट्यडागमः । ४. क्ष-झ१-ञ-ट-अतिस्तुत्यमित्यर्थः; झ-झ-अतः  
स्तुत्यमित्यर्थः । ५. क्ष-झ१-ञ-ट-अन्तरालकालस्यैव । ६. छ-वितारयति । ७. क्ष-ञ-ट-इन् सर्व-  
धातुभ्यः इति इन्; ख-च-ज-फ-इन् । ८. क्ष-ञ-ट-गच्छन्तमेव नोपनिपद्यमानं क्षणमात्रमपि अनिषीदन्तं  
विहरन्तं तासामप्रगल्भत्वादिति भावः । तादृशं जारं जारसदृशं रात्रेर्जरयितारमादित्यं न पश्यामसि न  
पश्यामः । सर्वेऽपि पश्यन्तीत्यर्थः; झ१-नोपनिपद्यमानं क्षणमात्रमप्यनिषीदन्तं विहरन्तं तासामप्रगल्भत्वादिति  
भावः । तादृशं जारं जारसदृशं आदित्यं न पश्यामः । सर्वेऽपि पश्यन्ति इत्यर्थः । एतदपि तयोः सामर्थ्यम् ।  
\* झ-नोपनिपद्यमानम् । ९. क्ष-ञ-ट-पुनः स एव । १०. झ-वितता विततानि ।

१धाम तेजःस्थानभूतम् । यद्वा । प्रियं धामेति संबध्यते । तयोः प्रेमस्थानम्<sup>१</sup> । ईदृशमादित्यं युष्मद-  
नुज्ञया संवरन्तं पश्यामसि<sup>२</sup> ॥

अनश्चो जातो अनभीशुर्वा कर्निकदत्पतयदूर्ध्वसानुः ।

अचित्तं ब्रह्म जुजुष्युवानः प्र मित्रे धाम वरुणे गृणन्तः ॥ ५ ॥

अनश्चः । जातः । अनभीशुः । अर्वा । कर्निकदत् । पतयत् । ऊर्ध्वसानुः ।

अचित्तम् । ब्रह्म । जुजुषुः । युवानः । प्र । मित्रे । धाम । वरुणे । गृणन्तः ॥ ५ ॥

स एवादित्यः १अनश्चः यद्यपि शीघ्रगाम्यश्वरहितः तथा<sup>३</sup> १अनभीशुः आलम्बनाधारप्रग्रह-  
स्थानीयरश्मिरहितः तथापि १अर्वा १जातः शीघ्रगमनवान् संपन्नः । तथाविधोऽयमादित्यः १कर्निकदत्  
अत्यर्थं क्रन्दयन् ॥ क्रन्देर्यङ्लुगन्तात् शतरि दाधर्त्यादौ निपात्यते ॥ १ऊर्ध्वसानुः उपर्युपरि समुच्छ्रयणः  
सन् १पतयत् गच्छति । १अचित्तं चित्ताविषयं १ब्रह्म परिवृढम् उत्कृष्टं कर्म १मित्रे १वरुणे च उभयोः  
१धाम तेजःस्थानं १युवानः मिश्रयन्तः तयोर्धांश्चि आरोपयन्तः तथा १प्र १गृणन्तः<sup>४</sup> युवयोः तेजः-  
प्रभवमिति<sup>५</sup> प्रकर्षेण<sup>६</sup> स्तुवन्तः १जुजुषुः सेवन्ते । मनुष्याः सूर्यस्य निरालम्बान्तरिक्षसंचारात्मकं  
कर्म वरुणमित्रयोरधीनम्<sup>७</sup> इति स्तुवन्तीत्यर्थः ॥

आ धेनवो मामतेयमवन्तीर्ब्रह्मप्रियं पीपयन्तस्मिन्नूधन् ।

पित्वो भिक्षेत व्युनानि विद्वानासाविवासन्नदितिमुरुष्येत् ॥ ६ ॥

आ । धेनवः । मामतेयम् । अवन्तीः । ब्रह्मप्रियम् । पीपयन् । सस्मिन् । ऊधन् ।

पित्वः । भिक्षेतु । व्युनानि । विद्वान् । आसा । आऽविवासन् । अदितिम् । उरुष्येत् ॥ ६ ॥

१मामतेयं ममतायाः पुत्रं दीर्घतमसं मां १ब्रह्मप्रियं परिवृढस्य कर्मणः प्रियतमं परिवृढस्याग्नेः  
प्रीणयितारं वा १अवन्तीः अवन्त्यः प्रीणयन्त्यः १धेनवः गावः १सस्मिन्<sup>८</sup> स्वकीये १ऊधन् ऊधसि १आ  
१पीपयन् सर्वतः आप्याययन्तु ॥ प्यायतेर्णिचि छान्दसः पीभावः ॥ ऊधोगतेन क्षीरेण युवाभ्यां प्रदेयेन  
नोऽस्मान् रक्षन्ति इत्यर्थः । ' मित्रावरुणाभ्यां पयस्या ' (तै.सं.७.५.२२.१) इति श्रुतेः । एवं प्रदत्तहविः  
१व्युनानि अनुष्ठानविषयज्ञानानि १विद्वान् जानन् हुतशेषो भक्षणीय इत्यवगच्छन् दीर्घतमाः १पित्वः<sup>९</sup>  
पितोर्हुतशिष्टस्य<sup>१०</sup> अन्नस्य तादृगन्नम् १आसा आस्येन भक्षयितुं १भिक्षेत याचेत युष्मान् । किंच  
१विवासन् युवां परिचरन् १अदितिम् अखण्डितम् अन्यूनमेतत्कर्म<sup>१०</sup> १उरुष्येत्<sup>१०</sup> । यथा शिष्टं भिक्षेत  
यथा च कर्म समापनेन रक्षेत् तथा अपीपयन्नित्यर्थः ॥

१. ङ-झ १-धाम स्थानम् । २. ङ-च- न पश्यामसि । ३. झ-झ-तथापि । ४. क्ष-ङ-ज-ट-गृणन्तः  
प्रकर्षेण शब्दयन्तः । ५. झ-तेजःप्रभावमिति । ६. क्ष-झ १-ज-ट-'प्रकर्षेण' नास्ति ७. क्ष-झ-झ १-ज-ट-  
मित्रावरुणयोरधीनम् । ८. झ-स्वस्मिन्; झ-सस्मिन् स्वस्मिन् । ९. झ-पित्वः ततः पितुः हुतशिष्टस्य ।  
१०. क्ष-ङ-झ १-ज-ट-अन्यूनमेतत्कर्म उरुष्येत् रक्षेत्; झ-अन्येनैतत्कर्म उरुष्येत् रक्षेत् ।



मैत्रावरुणपशौ वपाया एषानुवाक्या । सूत्रितं च—‘ आ वां मित्रावरुणा हव्यजुष्टिमा यातं मित्रावरुणा ’ ( आश्व. श्रौ. ३. ८ ) इति ॥

आ वां मित्रावरुणा हव्यजुष्टिं नमसा देवावर्षसा ववृत्याम् ।

अस्माकं ब्रह्म पृतनासु सद्या अस्माकं वृष्टिर्दिव्या सुपारा ॥ ७ ॥

आ । वाम् । मित्रावरुणा । हव्यजुष्टिम् । नमसा । देवौ । अवर्षसा । ववृत्याम् ।

अस्माकम् । ब्रह्म । पृतनासु । सद्याः । अस्माकम् । वृष्टिः । दिव्या । सुपारा ॥ ७ ॥

हे देवौ देवनशीलौ मित्रावरुणा मित्रावरुणौ वां युवां हव्यजुष्टिं हविःसेवां नमसा नमस्कारोपलक्षितेन स्तोत्रेण अवर्षा रक्षणेन निमित्तभूतेन आ ववृत्याम् आवर्तयेयम् । यद्वा । नमस्कारेण अवर्षा अग्नेन च आ ववृत्याम् । किंच हे मित्रावरुणौ अस्माकं संबन्धि ब्रह्म इदानीं क्रियमाणं परिवृढं कर्म पृतनासु संग्रामेषु सद्याः सद्यात् शत्रून् अभिभूयात् । अनेन कर्मणा शत्रून् अभिभवेयमित्यर्थः । किंच अस्माकं दिव्या दिवि भवा वृष्टिः सुपारा सुष्ठु पारयित्री<sup>१</sup> भवत्विति शेषः । वृष्टौ सत्यां ब्रीह्यादिद्वारा कर्मसमाप्तेरिति भावः ॥ ॥ २२ ॥

‘ यजामहे वाम् ’ इति चतुर्कचं चतुर्दशं सूक्तं देर्घतमसं त्रैष्टुभं मैत्रावरुणम् । ‘ यजामहे चतुष्कम् ’ इत्यनुक्रमणिका । विनियोगो लैङ्गिकः ॥

यजामहे वां महः सजोषां हव्येभिर्मित्रावरुणा नमोभिः ।

घृतैर्घृतस्नू अथ यद्वामस्मे अध्वर्यवो न धीतिभिर्भरन्ति ॥ १ ॥

यजामहे । वाम् । महः । सजोषां । हव्येभिः । मित्रावरुणा । नमोभिः ॥

घृतैः । घृतस्नू इति घृतस्नू । अध । यत् । वाम् ।

अस्मे इति । अध्वर्यवः । न । धीतिभिः । भरन्ति ॥ १ ॥

हे घृतस्नू घृतस्य<sup>२</sup> स्नावयितारौ<sup>३</sup> मित्रावरुणौ महः महान्तौ वां यजामहे पूजयामो यजमानाः ऋत्विजश्च । कीदृशाः । सजोषाः समानप्रीतियुक्ताः । केन साधनेनेति तदुच्यते । हव्येभिः पुरोडाशादिभिः नमोभिः नमस्कारोपलक्षितैः<sup>४</sup> । अथ अपि च यत् यस्मात् कारणात्

१. क्ष-ङ-झ-झ१-ञ-ट-पारयित्री कर्मणः समापयित्री । २. क्ष-ञ-ट-घृतस्य आज्यस्य स्नावयितारौ; झ१-आज्यस्य स्नावयितारौ ३. क्ष-ङ-झ१-ञ-ट-नमस्कारोपलक्षितैः स्तोत्रैः । घृतैः क्षरणद्रव्यैः क्षीराज्य-सोमादिभिश्च ( क्ष-ञ-ट-क्षीराज्यसोमादिरूपोभिश्च ? ) युवां सम्यक् यजामहे पूजयामः; झ-नमस्कारोपलक्षितैः स्तोत्रैः ।

१वां युवाम्<sup>१</sup> १अध्वर्यवः अस्मदीया अध्वर्यवोऽपि<sup>१</sup> । अत्र नशब्दोऽप्यर्थः । तेऽपि<sup>२</sup> १धीतिभिः कर्मभिः स्वकीयैः १भरन्ति पोषयन्ति तस्मात् यजामहे<sup>३</sup> ॥

प्रस्तुतिर्वा धाम न प्रयुक्तिरयामि मित्रावरुणा सुवृक्तिः ।

अनक्ति यद्वा विदथेषु होता सुम्न वा सूरिवृषणावियक्षन् ॥ २ ॥

प्रस्तुतिः । वाम् । धाम । न । प्रयुक्तिः । अयामि । मित्रावरुणा । सुवृक्तिः ।

अनक्ति । यत् । वाम् । विदथेषु । होता । सुम्नम् । वाम् । सूरिः । वृषणौ । इयक्षन् ॥ २ ॥

हे मित्रावरुणौ १वां युवयोः संबन्धिनो यागस्य १प्रस्तुतिः प्रस्तावना करोमीति संकल्प एव १न १प्रयुक्तिः कृत्स्नप्रयोगो न संपन्नः । तावतैव युवयोः १धाम तेजःस्थानम् १अयामि प्राप्नोमि । १सुवृक्तिः युवयोः शोभनावर्जकश्च युष्मत्परिग्रहादस्मि<sup>४</sup> । १यत् यदा तु १विदथेषु यज्ञेषु १वां युवां १होता होमनिष्पादकोऽयमध्वर्युः १अनक्ति हविषा आगच्छति होमं करोतीत्यर्थः । यद्वा । होता देवानामाह्वाता एतन्नामकः ऋत्विक् शस्त्रादिना वाम् अनक्ति व्यञ्जयति । तदा १सूरिः युष्मन्माहात्म्यवित् १इयक्षन् यागं कर्तुमिच्छन् अहं हे १वृषणौ कामानां वर्षितारौ १वां युवयोः १सुम्नं युष्मत्संबन्धि सुखं देवत्वलक्षणम् अयामीति शेषः ॥

पीपाय धेनुरदितिऋताय जनाय मित्रावरुणा हविर्दे ।

हिनोति यद्वा विदथे सपर्यन्त्स रातहव्यो मानुषो न होता ॥ ३ ॥

पीपाय । धेनुः । अदितिः । ऋताय । जनाय । मित्रावरुणा । हविः । दे ।

हिनोति । यत् । वाम् । विदथे । सपर्यन् । सः । रातहव्यः । मानुषः । न । होता ॥ ३ ॥

हे १मित्रावरुणा मित्रावरुणौ १ऋताय युष्मत्संबन्धियज्ञाय १हविर्दे हविषो दात्रे ॥ ‘आतो मनिन्’ इति विच् । भस्वे ‘आतो धातोः’ इति आकारलोपः ॥ १जनाय यजमानाय च १धेनुः प्रीणयित्री गौः १अदितिः अदीना बहुक्षीरा सती १पीपाय क्षीरेण पुनःपुनः आप्यायताम् ॥ १प्यायतेऽह्नान्दसः प्रार्थनायां लिट् । ‘लिङ्यङोश्च’ इति पीभावः ॥ १पयस्यादिहविष्कं यज्ञं पयोन्नतादिषु यजमानं चेत्यर्थः । कस्मिन् काले इति चेत् तत्राह । १यत् यदा १सः प्रसिद्धः १रातहव्यः एतन्नामा राजा १सपर्यन् स्तुत्या पूजयन् १मानुषः १होता १न मनुष्यस्य यजमानस्य संबन्धी एतन्नामक ऋत्विगिव १विदथे यज्ञे १वां १हिनोति हविरादिना प्रीणयति । तदा पीपायेत्याह ॥

१. क्ष-ङ-झ-ञ-ट-युवां अस्मे अस्मदीया अध्वर्यवो न अध्वर्यवोऽपि । २. झ-तेऽपि धृतैः आज्यादिभिः अस्मे यजमानाय । ३. क्ष-ङ-झ-ञ-ट-यजामहे । यद्वा । यत् येन प्रकारेण वा युवां अध्वर्यवो न अध्वर्यव इव धीतिभिः युष्मदीयैः कर्मभिः अस्मे अस्मान् अस्मदीयं यागं वा भरन्ति भरथः । बहुवचनं पूजार्थम् । तथा यजामहे इत्यर्थः ( झ-भरन्ति ..... इत्यर्थः एतावान् ग्रन्थो नास्ति. ) । ४. क्ष-ङ-झ-ञ-ट-युष्मान् ( ङ-झ-युष्मत् ) परिगृहीता सन् ।

उत वां विक्षु मद्यास्वन्धो गाव आपश्च पीपयन्त देवीः ।

उतो नो अस्य पूर्यः पतिर्दन्वीतं पातं पयस उस्त्रियायाः ॥ ४ ॥

उत । वाम् । विक्षु । मद्यासु । अन्धः । गावः । आपः । च । पीपयन्त । देवीः ।

उतो इति । नः । अस्य । पूर्यः । पतिः । दन् । वीतम् । पातम् । पयसः । उस्त्रियायाः ॥ ४ ॥

उत अपि च हे मित्रावरुणौ वं युवाम् अन्धः अदनीयमज्ञं पथोरूपं पुरोडाशादिरूपं वा देवीः द्योतनशीलाः गावः<sup>१</sup> आपश्च<sup>२</sup> व्रीह्यादिप्रवर्धकान्युदकानि च मद्यासु युष्माभिर्मदनीयासु विक्षु प्रजासु यजमानलक्षणासु तासामभिवृद्धयर्थं पीपयन्त आप्यायन्तु । उतो अपि च नः अस्मत्संबन्धिनः अस्य यज्ञस्य पूर्यः पूर्वकालीनः पतिः पालकोऽग्निः दन् दाता भवत्विति शेषः । अग्नौ ह्यमानत्वात् सर्वेषामपि हविषाम् । यस्मादेवं तस्मात् हे मित्रावरुणौ वीतं भक्षयतं पुरोडाशादिकम् । उस्त्रियायाः<sup>३</sup> क्षीराद्युत्साविण्या गोः पयसः पयः पातम्<sup>४</sup> । यद्वा । वनीभूतं पयस्याया वीतं स्रवद्रूपं पातम् ॥ ॥ २३ ॥

‘विष्णोर्नु कम्’ इति षडृचं पञ्चदशं सूक्तं दैर्घ्यतमसं त्रैष्टुभं वैष्णवम् । अत्रानुक्रमिका—‘विष्णोः षड्वैष्णवं हि’ इति । अभिप्लवषडहेपूव्येषु तृतीयसवने स्तोमवृद्धावच्छावाकस्य स्तोमातिशंसनार्थम् इदमादिसूक्तद्वयं विनियुक्तम् । ‘स्तोमे वर्धमाने’ इति खण्डे सूत्रितं—‘विष्णोर्नु कमिति सूक्ते परो मात्रयेत्यच्छावाकः’ (आश्व. श्रौ. ७. ९) इति । तथा तृतीयसवने सोमातिरेके उत्तरोत्तर-संस्थोपगन्तव्या आतिरात्रात् ततोऽप्यतिरिक्ते तदर्थमेव शस्त्रमुपजनयितव्यम् । तत्रैतदेव सूक्तम् । ‘सोमातिरेके’ इति खण्डे सूत्रितं—‘महौ इन्द्रो नृवद्विष्णोर्नु कम्’ (आश्व. श्रौ. ६. ७) इति ॥ आग्निमारुतशस्त्रे आद्या विनियुक्ता । ‘अथ यथेतम्’ इति खण्डे सूत्रितं—‘विष्णोर्नु कं वीर्याणि प्र वोचं तन्तु तन्वन्नजसो भानुमन्विहि’ (आश्व. श्रौ. ५. २०) इति ॥

विष्णोर्नु कं वीर्याणि प्र वोचं यः पार्थिवानि विममे रजांसि ।

यो अस्कभायदुत्तरं सधस्थं विचक्रमाणस्त्रेधोरुगायः ॥ १ ॥

विष्णोः । नु । कम् । वीर्याणि । प्र । वोचम् । यः । पार्थिवानि । विममे । रजांसि ।

यः । अस्कभायत् । उत्तरम् । सधस्थम् । विचक्रमाणः । त्रेधा । ऊरुगायः ॥ १ ॥

हे नराः विष्णोः व्यापनशीलस्य देवस्य वीर्याणि वीरकर्मणि नु कम् अतिशीघ्रं प्र वोचम् प्रब्रवीमि । अत्र यद्यपि नु कम् इति पदद्वयं तथापि यास्केन ‘नवोत्तराणि पदानि’ (नि. ३. १३) इत्युक्तत्वात् शाखान्तरे एकत्वेन पाठाच्च नु इत्येतस्मिन्नेवार्थे नु कम् इति पदद्वयम् । कानि तानीति तत्राह । यः विष्णुः पार्थिवानि पृथिवीसंबन्धीनि रजांसि रजनात्मकानि क्षित्यादिलोकत्रयाभि-  
मानिनि अग्निवाय्वादित्यरूपाणि<sup>१</sup> रजांसि<sup>२</sup> विममे विशेषेण निर्ममे । अत्र त्रयो लोका अपि पृथिवी-

१. क्ष-झ१-अ-ट-गावः दोषधो धेनवः आपः आपश्च । २. क्ष-ङ-झ-झ१-न-ट-तथा उस्त्रियायाः ।

३. क्ष-ङ-झ१-अ-ट-पातम् पिबतम् । ४. झ-झ१-अग्निवाय्वादित्यात्मकानि । ५. क्ष-ङ-झ-झ१-व-ट-तेजांसि ।

शब्दवाच्याः । तथा च मन्त्रान्तरं—‘ यद्दिन्द्राग्नी अवमस्यां पृथिव्यां मध्यमस्यां परमस्यामुत स्थः ’ ( ऋ. सं. १. १०८. ९ ) इति । तैत्तिरीयेऽपि—‘ योऽस्यां पृथिव्यामस्यायुषा ’ इत्युपक्रम्य ‘ यो द्वितीयस्यां तृतीयस्यां पृथिव्याम् ’ ( तै. सं. १. २. १२. १ ) इति । तस्मात् लोकत्रयस्य पृथिवीशब्द-वाच्यत्वम् । किंच वयः च विष्णुः उत्तरम् उद्गततरमतिविस्तीर्णं सधस्थं सहस्थानं लोकत्रयाश्रय-भूतमन्तरिक्षम् अस्कभायत् तेषामाधारस्वेन स्तम्भितवान् निर्मितवानित्यर्थः । अनेन अन्तरिक्षाश्रितं लोकत्रयमपि सृष्टवानित्युक्तं भवति । यद्वा । यो विष्णुः पार्थिवानि पृथिवीसंबन्धीनि रजांसि पृथिव्या अधस्तनसप्तलोकान् विममे विविधं निर्मितवान् । रजःशब्दो लोकवाची, ‘ लोका रजांस्युच्यन्ते ’ इति यास्कनोक्तत्वात् । किंच यश्चोत्तरम् उद्गततरम् उत्तरभाविनं सधस्थं सहस्थानं पुण्यकृतां सह-निवासयोग्यं भूरादिलोकसप्तकम् अस्कभायत् रकम्भितवान् सृष्टवानित्यर्थः ॥ स्कम्भेः ‘ स्तम्भुस्तुम्भुः ’ इति विहितस्य श्रः ‘ छन्दसि शायजपि ’ इति व्यत्ययेन शायजादेशः ॥ अथवा पार्थिवानि पृथिवीनिमित्तकानि रजांसि लोकान् विममे । भूरादिलोकत्रयमित्यर्थः । भूम्याम् उपार्जितकर्मभोगार्थ-त्वात् इतरलोकानां तत्कारणत्वम् । किंच यश्चोत्तरम् उत्कृष्टतरं सर्वेषां लोकानामुपरिभूतम् । अपुनरावृत्तेः तस्योत्कृष्टत्वम् । सधस्थम् उपासकानां सहस्थानं सत्यलोकमस्कभायत् स्फम्भितवान् ध्रुवं स्थापित-वानित्यर्थः । किं कुर्वन् । व्रेधा विचक्रमणः त्रिप्रकारं स्वसृष्टान् लोकान्विविधं क्रममाणः । विष्णोस्त्रेधा क्रमणम् ‘ इदं विष्णुर्वि चक्रमे ’ ( ऋ. सं. १. २२. १७ ) इत्यादिश्रुतिषु प्रसिद्धम् । अत एव उरुगायः उरुभिः सहृद्भिः गीयमानः अतिप्रभूतं गीयमानो वा । य एवं कृतवान् तादृशस्य विष्णोर्वीर्याणि प्र वोचम् ॥

तृतीयसवने सोमातिरेके एव<sup>१</sup> शस्त्रमुपजनयितव्यम् । तत्र ‘ प्र तत् ’ इत्ययमनुरूपस्तृचः । ‘ सोमातिरेके ’ इति खण्डे सूत्रितं—‘ प्र तद्विष्णुः स्तवते वीर्येणेति स्तोत्रियानुरूपौ ’ ( आश्व. श्रौ. ९. ७ ) इति । ‘ वाजपेयेनाधिपत्यकामः<sup>३</sup> ’ इति खण्डे सूत्रितं—‘ प्र तत्ते अद्य शिपिविष्ट नाम प्र तद्विष्णुः स्तवते वीर्येण ’ ( आश्व. श्रौ. ९. ९ ) इति<sup>२</sup> ॥

प्र तद्विष्णुः स्तवते वीर्येण मृगो न भीमः कुचरो गिरिष्ठाः ।

यस्योरुषु त्रिषु विक्रमणेष्वधिक्षियन्ति भुवनानि विश्वा ॥ २ ॥

प्र । तत् । विष्णुः । स्तवते । वीर्येण । मृगः । न । भीमः । कुचरः । गिरिऽस्थाः ।

यस्य । उरुषु । त्रिषु । विऽक्रमणेषु । अधिऽक्षियन्ति । भुवनानि । विश्वा ॥ २ ॥

यस्येति<sup>४</sup> वक्ष्यमाणत्वात् स इति अवगम्यते । स महानुभावः वीर्येण स्वकीयेन वीरकर्मणा पूर्वोक्तरूपेण<sup>५</sup> स्तवते स्तूयते सर्वैः ॥ कर्मणि व्यत्ययेन शप् ॥ वीर्येण स्तूयमानत्वे दृष्टान्तः । मृगो न सिंहादिरिव । यथा स्वविरोधिनो मृगयिता सिंहः भीमः भीतिजनकः कुचरः कुत्सितहिंसादिकर्ता दुर्गमप्रदेशगन्ता वा गिरिष्ठाः पर्वताद्युन्नतप्रदेशस्थायी सर्वैः स्तूयते । अस्मिन्नर्थे निरुक्तं—‘ मृगो न भीमः कुचरो गिरिष्ठाः । मृग इव भीमः कुचरो गिरिष्ठा मृगो मार्द्वेर्गतिकर्मणो भीमो बिभ्यत्यस्मा-

१. क्ष-ङ-झ-झ-ज-ट-महात्मभिः । २. क्ष-ङ-झ-ज-ट-एवम् । ३. क्ष-ज-ट-‘ वाजपेयेनाधिपत्यकामः .....वीर्येण इति ’ इति नास्ति । ४. क्ष-झ-ज-ट-तद्विष्णुः यस्येति । ५. ङ-क्ष-झ-ज-पूर्वमन्त्रोक्तरूपेण ।

क्षीभोऽप्येतस्मादेव । कुचर इति चरतिकर्म कुत्सितमथ चेद्देवताभिधानं क्वायं न चरतीति वा । गिरिष्ठा गिरिस्थायी गिरिः पर्वतः समुद्रीणो भवति पर्ववान् पर्वतः पर्व पुनः पृष्ठातेः प्रीणातेर्वा ( निह. १. २० ) इति ॥ तद्वदयमपि मृगोऽन्वेष्टा शत्रूणां भीमो भयानकः सर्वेषां भीत्यपादानभूतः । परमेश्वराद्गीतिः 'भीषास्माद्वातः पवते' ( तै. आ. ८. ८. १ ) इत्यादिश्रुतिषु प्रसिद्धा । किंच कुचरः शत्रुवधादिकुत्सितकर्मकर्ता कुषु सर्वासु भूमिषु लोकत्रये संचारी वा तथा गिरिष्ठाः गिरिवत् उच्छ्रितलोकस्थायी<sup>१</sup> । यद्वा । गिरि मन्त्रादिरूपायां वाचि सर्वदा वर्तमानः । ईदृशोऽयं स्वमहिम्ना स्तूयते । किंच यस्य विष्णोः वरुषु विस्तीर्णेषु त्रिंशत्ख्याकेषु<sup>२</sup> विक्रमणेषु पादप्रक्षेपेषु विश्वा<sup>३</sup> सर्वाणि भुवनानि भूतजातानि अधिक्षियन्ति आश्रित्य निवसन्ति स विष्णुः स्तूयते ॥

प्र विष्णवे शूषमेतु मन्म गिरिक्षिते उरुगायाय वृष्णे ।

य इदं दीर्घं प्रयतं सधस्थमेको विममे त्रिभिरित्पदेभिः ॥ ३ ॥

प्र । विष्णवे । शूषम् । एतु । मन्म । गिरिक्षिते । उरुगायाय । वृष्णे ।

यः । इदम् । दीर्घम् । प्रयतम् । सधस्थम् । एकः । विममे । त्रिभिः । इत् । पदेभिः ॥ ३ ॥

वविष्णवे सर्वव्यापकाय वशूषम् अस्मत्कृत्यादिजन्यं बलं महत्त्वं वमन्म मननं स्तोत्रं मननीयं शूषं बलं वा विष्णुम् एतु प्राप्नोतु ॥ कर्मणः संप्रदानत्वात् चतुर्थी ॥ कीदृशाय । गिरिक्षिते वाचि गिरिवदुन्नतप्रदेशे वा तिष्ठते वरुगायाय बहुभिर्गीयमानाय वृष्णे वपित्रे<sup>४</sup> कामानाम् । एवंमहानुभावं शूषं<sup>५</sup> प्राप्नोतु<sup>६</sup> । कोऽस्य विशेष इति उच्यते । यः विष्णुः इदं प्रसिद्धं दृश्यमानं दीर्घम् अतिविस्तृतं प्रयतं नियतं सधस्थं सहस्थानं लोकत्रयम् एकः इत् एक एवाद्वितीयः सन् त्रिभिः पदेभिः पादैः विममे विशेषेण निर्मितवान् ॥

यस्य त्री पूर्णा मधुना पदान्यक्षीयमाणा स्वधया मदन्ति ।

य उ त्रिधातु पृथिवीमुत द्यामेको दाधार भुवनानि विश्वा ॥ ४ ॥

यस्य । त्री । पूर्णा । मधुना । पदानि । अक्षीयमाणा । स्वधया । मदन्ति ।

यः । उ इति । त्रिधातु । पृथिवीम् । उत । द्याम् । एकः । दाधार । भुवनानि । विश्वा ॥ ४ ॥

यस्य विष्णोः मधुना मधुरेण दिव्येनामृतेन पूर्णा पूर्णानि त्रीणि पदानि पादप्रक्षेपणानि अक्षीयमाणा अक्षीयमाणानि<sup>७</sup> स्वधया अग्नेन मदन्ति मादयन्ति तदाश्रितजनान् । य उ य एव<sup>८</sup> पृथिवीं प्रख्यातां भूमिं द्याम् उत द्योतनात्मकमन्तरिक्षं च विश्वा भुवनानि सर्वाणि भूतजातानि चतुर्दश लोकांश्च । यद्वा । पृथिवीशब्देन अधोवर्तीनि अतलवितलादिसप्तभुवनान्युपात्तानि ।

१. क्ष-ङ-क्ष-क्ष-व-ट-उच्छ्रितल्लोकस्थायी । २. क्ष-ङ-क्ष-व-ट-त्रिषु संख्याकेषु । ३. च-विश्वानि । ४. क्ष-अ-ट-वर्षकाय । ५. क्ष-क्ष-व-ट-शूषं बलं प्राप्नोति । ६. क्ष-अ-ट-अक्षीणानि । ७. क्ष-अ-ट-यो विष्णुश्च ।

दुःशब्देन तदवान्तररूपाणि भूरादिसप्तभुवनानि । एवं चतुर्दश लोकान् विश्वा भुवनानि सर्वाण्यपि तत्रत्यानि भूतजातानि । <sup>१</sup>त्रिधातु । त्रयाणां धातूनां समाहारस्त्रिधातु । पृथिव्यसेजोरूपधातुत्रयविशिष्टं यथा भवति तथा <sup>२</sup>दाधार धृतवान् ॥ तुजादित्वात् अभ्यासस्य दीर्घत्वम् ॥ उत्पादितवानित्यर्थः । छन्दोगारण्यके—‘ ततेजोऽसृजत तदन्नमसृजत ता आप ऐक्षन्त ’ इति भूतत्रयसृष्टिमुक्त्वा ‘ हन्ताहमिमास्तिस्त्री देवतास्तासां त्रिवृतं त्रिवृतमेकैकां करवाणि ’ ( छा. उ. ६. ३. २-३. ) इत्यादिना त्रिवृत्करणसृष्टिरुपपादिता । यद्वा । त्रिधातु<sup>३</sup> कालत्रयं गुणत्रयं वा दाधारेत्यन्वयः ॥

आतिथ्यायां ‘ तदस्य ’ इत्येषा प्रधानस्य याज्या । ‘ अथातिथ्या ’ इति खण्डे सूत्रितम्—‘ इदं विष्णुर्वि चक्रमे तदस्य प्रियमभि पाथो अश्याम् ’ ( आश्व. श्रौ. ४. ५ ) इति ॥

तदस्य प्रियमभि पाथो अश्यां नरो यत्र देवयवो मदन्ति ।

उरुक्रमस्य स हि बन्धुरित्था विष्णोः पदे परमे मध्व उत्सः ॥ ५ ॥

तत् । अस्य । प्रियम् । अभि । पाथः । अश्याम् । नरः । यत्र । देवयवः । मदन्ति ।

उरुक्रमस्य<sup>४</sup> । सः । हि । बन्धुः । इत्था । विष्णोः । पदे । परमे । मध्वः । उत्सः ॥ ५ ॥

<sup>१</sup>अस्य महतो विष्णोः <sup>२</sup>प्रियं प्रियभूतं <sup>३</sup>तत् सर्वैः सेव्यत्वेन प्रसिद्धं <sup>४</sup>पाथः । अन्तरिक्षनामैतत्, ‘ पाथोऽन्तरिक्षं पथा व्याख्यातम् ’ ( निरु. ६. ७ ) इति यास्केनोक्तत्वात् । अविनश्वरं ब्रह्मलोकमित्यर्थः<sup>२</sup> । <sup>३</sup>अश्याम् व्याख्यातम् । तदेव विशेष्यते । यत्र स्थाने <sup>४</sup>देवयवः देवं द्योतनस्वभावं विष्णुमात्मन इच्छन्तो यज्ञदानादिभिः प्राप्तुमिच्छन्तः <sup>५</sup>नरः <sup>६</sup>मदन्ति तृप्तिमनुभवन्ति । तदश्यामित्यन्वयः । पुनरपि तदेव विशेष्यते । <sup>७</sup>उरुक्रमस्य अत्यधिकं सर्वं जगदाक्रममाणस्य तत्तदात्मना अत एव <sup>८</sup>विष्णोः व्यापकस्य परमेश्वरस्य <sup>९</sup>परमे उत्कृष्टे निरतिशये केवलसुखात्मके <sup>१०</sup>पदे स्थाने <sup>११</sup>मध्वः मधुरस्य<sup>३</sup> <sup>१२</sup>उत्सः निष्यन्दो वर्तते । तदश्याम् । यत्र क्षुत्तृष्णाजराभरणपुनरावृत्त्यादिभ्यं नास्ति संकल्पमात्रेण अमृतकुल्यादिभोगाः प्राप्यन्ते तादृशमित्यर्थः । ततोऽधिकं नास्तीत्याह । <sup>१३</sup>इत्था इत्थमुक्तप्रकारेण <sup>१४</sup>स <sup>१५</sup>हि <sup>१६</sup>बन्धुः स खलु सर्वेषां सुकृतिनां बन्धुभूतो हितकरः<sup>४</sup> वा तस्य<sup>५</sup> पदं प्राप्तवतां न पुनरावृत्तेः<sup>५</sup> । ‘ न च पुनरावर्तते ’ इति श्रुतेस्तस्य बन्धुत्वम्<sup>६</sup> । हिशब्दः सर्वश्रुतिसृष्टिपुराणादिप्रसिद्धिद्योतनार्थः ॥

ता वां वास्तून्युश्मसि गर्मध्वै यत्र गावो भूरिशृङ्गा अयासः ।

अत्राह तदुरुगायस्य वृष्णः परमं पदमव भाति भूरि ॥ ६ ॥

ता । वाम् । वास्तूनि । उश्मसि । गर्मध्वै । यत्र । गावः । भूरिशृङ्गाः । अयासः ।

अत्र । अह । तत् । उरुगायस्य<sup>७</sup> । वृष्णः । परमम् । पदम् । अव । भाति । भूरि ॥ ६ ॥

१. च-त्रिधातु मूर्तित्रयम् । २. क्ष-ञ्-झ-ज-ट-ब्रह्मलोकमित्यर्थः । यद्वा दुरुपपालनम् ( क्ष-ञ्-ट-दुरुपां पालनम् ? ) । ३. क्ष-झ-ज-ट-मधुरस्य परमातन्द्रसस्य सुधारूपस्य । ४. क्ष-झ-ज-ट-हितकरो बन्धकः । ५. क्ष-ञ्-ट- तत्प्राप्तवतामपुनरावृत्तेः; झ-तस्य पदं प्राप्तानामपुनरावृत्तेः । ६. क्ष-झ-ज-ट-बन्धकत्वम् ।

हे पत्नीयजमानौ<sup>१</sup> वं युष्मदर्थं<sup>२</sup> ता तानि गन्तव्यत्वेन<sup>३</sup> प्रसिद्धानि<sup>४</sup> वास्तूनि सुखनिवासयोग्यानि स्थानानि<sup>५</sup> गमध्वै युवयोः<sup>६</sup> गमनाय<sup>७</sup> उश्मसि कामयामहे । तदर्थं विष्णुं प्रार्थयाम इत्यर्थः । तानीत्युक्तं कानीत्याह । यत्र येषु वास्तुषु ग्रावः रश्मयः भूरिश्रङ्गाः अत्यन्तोन्नत्युपेता बहुभिराश्रयणीया वा अयासः अयना गन्तारोऽतिविस्तृताः । यद्वा । यासो गन्तारः । अतादृशाः । अत्यन्तप्रकाशयुक्ता इत्यर्थः । अत्राह अत्र खलु वास्वाधारभूते द्युलोके<sup>८</sup> उरगायस्य बहुभिर्महात्मभिर्गातव्यस्य स्तुत्यस्य वृष्णः कामानां वर्षितुर्विष्णोस्तत्तादृशं सर्वत्र<sup>९</sup> पुराणादिषु<sup>१०</sup> गन्तव्यत्वेन प्रसिद्धं परमं निरतिशयं पदं स्थानं भूरि अतिप्रभूतम् अव भाति स्वमहिम्ना स्फुरति । अयं मन्त्रो यास्केन गोशब्दो रश्मिवाचक इति व्याचक्षणेन व्याख्यातः—‘तानि वं वास्तूनि कामयामहे गमनाय यत्र गावो भूरिश्रङ्गा बहुश्रङ्गा भूरीति बहुनो नामधेयं प्रभवतीति सतः श्रङ्गं श्रयतेर्वा श्रृणातेर्वा शान्नातेर्वा शरणायोद्गतमिति वा शिरसो निर्गतमिति वायासोऽयनाः । तत्र तदुर्गायस्य विष्णोर्महागतेः परमं पदं परार्ध्यस्थमवभाति भूरि । पादः पद्यतेः’ ( निरु. २. ७ ) इति ॥ २४ ॥

‘प्र वः पान्तम्’ इति षट्चं षोडशं सूक्तं दैर्घ्यतमसं जागतम् । पूर्वत्र ‘वैष्णवं हि’ इत्युक्तत्वात् वैष्णवम् । आद्यस्तुच इन्द्रदेवताकश्च । ‘प्र वो जागतं त्वेन्द्रश्चाद्यस्तुचः’ इत्यनुक्रमणिका । आभि-  
प्लविकेपूक्थ्येषु स्तोमातिशंसने उक्तो विनियोगः ॥

प्र वः पान्तमन्धसो धियायते महे शूराय विष्णवे चार्चत ।

या सानुनि पर्वतानामदाभ्या महस्तस्थतुर्वतेव साधुना ॥ १ ॥

प्र । वः । पान्तम् । अन्धसः । धियाऽयते । महे । शूराय । विष्णवे । च । अर्चत ।

या । सानुनि । पर्वतानाम् । अदाभ्या । महः । तस्थतुः । अर्चताऽइव । साधुना ॥ १ ॥

हे अध्वर्यादयः वः युष्माकं संबन्धि<sup>१</sup> पान्तं पालनस्वभावं पातव्यं वा अन्धसः अन्धः सोमरूपमन्नं प्र अर्चत प्रकर्षेण संपादयत । कस्मै । धियायते स्तुतीरिच्छते महे महते शूराय विक्रान्तायेन्द्राय विष्णवे व्यापकायैतन्नामकाय देवाय च । कस्त्योरतिशय इति उच्यते । या यौ इन्द्राविष्णू पर्वतानां प्रीणनवतां पूरणवतां वा । पर्वतशब्दो यास्केनैवं निरुक्तः—‘पर्ववान् पर्वतः पर्वं पुनः पृणातेः प्रीणातेर्वा’ इति । उक्तलक्षणानां लोकानां सानुनि समुच्छ्रितप्रदेशे । सर्वलोके<sup>२</sup> इत्यर्थः । अथवा मेघानां समुच्छ्रितप्रदेशे । पर्वतशब्दः मेघनामसु<sup>३</sup> उक्तत्वात् । तत्र तस्थतुः तिष्ठतः । कीदृशौ तौ । अदाभ्या अदम्भनीयौ परैरनभिभाव्यौ अत एव महः महान्तौ । यद्वा । महो महसि स्वतेजसि सानुनीत्यनेन संबन्धः । तत्र दृष्टान्तः । साधुना अभिमतदेश-  
प्रापणसमर्थेन अर्चता<sup>४</sup> वेगवताश्चेन इव । तेन यथा अत्युच्छ्रितं प्रदेशमारोहति तद्वदुच्चं पदमारुढौ । तस्मात्ताभ्यामर्चत ॥

सोमातिरेके तृतीयसवने एषा वैकल्पिकी याज्या । तथा च सूत्रितं—‘त्वेषमित्या समरणं शिमीवतोरिति वा याज्या’ ( आश्व. श्रौ. ६. ७ ) इति ॥

१. झ-दम्पती पत्नीयजमानौ । २. च-तरणित्वेन; झ-मन्तव्यत्वेन । ३. च-वं युवयोः । ४. क्ष-ज-ट-सर्वेतिहासपुराणादिषु । ५. क-ख-ज-ण-त-फ-व-संबन्धिनाम् । ६. क्ष-ङ-ज-ट-सत्यलोके । ७. क्ष-ङ-ज-ट-मेघनामा । पर्वतो गिरिरिति तन्नामसु (ङ-नामसु) । ८. क्ष-ङ-झ-ज-ट-अर्चता पवनवता ।



त्वेषमि॒त्था स॒मरणं॑ शिमी॒वतो॑रिन्द्रा॒विष्णू सु॒तपा॑ वा॒मुरु॑ष्यति ।

या म॒र्त्याय॑ प्र॒तिधी॒यमान॑मि॒त्कृशानो॑रस्तु॒रसना॑मु॒रुष्यथः॑ ॥ २ ॥

त्वे॒षम् । इ॒त्था । स॒म्ऽअ॒रणम् । शिमी॑ऽवतोः । इन्द्रा॑विष्णू इति । सु॒तऽपाः । वा॒म् । उ॒रु॒ष्य॒ति ।  
या । म॒र्त्याय॑ । प्र॒ति॒ऽधी॒यमान॑म् । इत् । कृ॒शानोः । अस्तुः । अ॒सना॑म् । उ॒रु॒ष्य॒थः ॥ २ ॥

हे १इन्द्राविष्णू १शिमीवतोः इष्टप्रदानादिकर्मवतोः १वां युवयोः १इत्था इत्थं १त्वेपं प्रदीप्तं  
१समरणं सम्यग्यागदेशगमनं १सुतपाः हुतशिष्टसोमपीतयजमानः १उरुष्यति रक्षति यागेन पूजयति ।  
यद्वा । शिमीवतोः प्रहरणादिकर्मवतोः वां युवयोः त्वेपं दीप्तं श्रौयेपेत्तं समरणं सम्यक्परस्परगमनोपेतं  
वृष्टिप्रदानाय मेघविदारणरूपं यजमान उरुष्यति रक्षति स्तौतीत्यर्थः । कस्तयोरतिशय इति उच्यते ।  
१या यौ इन्द्राविष्णू १मर्त्याय मनुष्याय हविर्दाने यजमानाय १प्रतिधीयमानमित् प्रतिधातव्यं फलरूपम्  
१असनाम् असनं चलनशीलं प्रदानशीलमन्नादिकम् १अस्तुः अभिमतक्षेप्तुर्निरसितुर्वा शत्रूणां १कृशानोः १  
अग्नेः सकाशात् १उरुष्यथः अविच्छेदेन प्रवर्तयथः । वह्नौ हुतं हविः स्वीकृत्य तन्मुखादेव फलमपि  
दास्यथ इत्यर्थः ॥

ता ई॑ वर्ध॒न्ति म॒ह्यस्य॑ पौ॒र्य॒ नि मा॒तरा॑ न॒यति॑ रेत॒से भुजे॑ ।

दधा॑ति पु॒त्रोऽव॑रं॒ परं॑ पि॒तुर्नाम॑ तृती॒यम॑र्धि रोच॒ने दि॒वः ॥ ३ ॥

ताः । ई॒म् । वर्ध॑न्ति । म॒हि । अ॒स्य । पौ॒र्य॒म् । नि । मा॒तरा॑ । न॒य॒ति । रेत॒से । भुजे॑ ।

दधा॑ति । पु॒त्रः । अ॒वर॑म् । पर॑म् । पि॒तुः । ना॒म । तृती॒यम् । अ॒र्धि । रोच॒ने । दि॒वः ॥ ३ ॥

१ताः सोमरूपाः प्रसिद्धा आहुतयो यजमानेन हुताः १ईम् एतत् १अस्य इन्द्रस्य १महि महत्  
१पौर्यं पुंसः कर्म वक्ष्यमाणरूपं बलं १वर्धन्ति वर्धयन्ति । ईमित्यनर्थको वा । स चेन्द्रः सोमपानजनितं  
सामर्थ्यं १मातरा द्यावापृथिव्यौ १नि १नयति नितरां प्रापयति । किमर्थम् । १रेतसे प्राणिनां  
पुत्राद्युत्पादनसामर्थ्याय १भुजे तेषां भोगाय रक्षणाय वा । कुत्रेति तदुच्यते । १दिवः द्योतमानस्यादि॒  
त्यस्य १अधि अधिकं १रोचने रोचमाने मण्डले । १नाम नमनं द्यावापृथिव्योः स्थापितं सामर्थ्यं १पुत्रः  
पुरुत्राता सर्वो जनः १पितुः पालकाद्विष्णोरनुग्रहात् । यद्वा । पितुः स्वोत्पादकात् स्वयमुत्पन्नं सत्  
१अवरं निकृष्टं नाम पौत्रसंज्ञं १परं तदुत्कृष्टं पुत्र इति नाम तदुभयापेक्षया १तृतीयं पितेति नाम १दधाति  
धारयति । ' त्रीणि वाव रेतसि पिता पुत्रः पौत्रः ' ( तै. सं. ५. ६. ८. ४ ) इति श्रुतेः ।  
अस्यायमर्थः । अग्नौ हुताः सोमाहुतयः आदित्यमण्डलं प्राप्य द्वादशात्मनः सवितुर्मर्यान्तरौ इन्द्राविष्णू  
पोषयन्ति तुष्टौ तौ मेघद्वारा वर्षतः । तथा वृष्ट्या सस्यादिद्वारा प्रजाः पुत्रपौत्रादिरूपेण वर्धयत  
इत्येवं महानुभावौ इन्द्राविष्णू इति ॥

तत्तदिदस्य पौंस्यं गृणीमसीनस्य त्रातुरवृकस्य मीळहुषः ।

यः पार्थिवानि त्रिभिरिद्विगामभिरु क्रमिष्टोरुगायाय जीवसे ॥ ४ ॥

तत्तत्तत् । इत् । अस्य । पौंस्यम् । गृणीमसि । इनस्य । त्रातुः । अवृकस्य । मीळहुषः ।

यः । पार्थिवानि । त्रिभिः । इत् । विगामभिः । उरु । क्रमिष्ट । उरुगायाय । जीवसे ॥ ४ ॥

अस्य महानुभावस्य तत्तत् पौंस्यं पुंस्त्वं पराक्रमातिशयं गृणीमसि गृणीमः स्तुमः । कीदृशस्यास्य । इनस्य सर्वस्य स्वामिनः त्रातुः पालकस्य अवृकस्य । वृको हिंसकः शत्रादिः । तद्रहितस्य मीळहुषः सेक्तुर्नित्यतरुणस्य । स्तुत्येषु पराक्रमेषु मध्ये एकमुदाहरति । यः विष्णुः<sup>१</sup> पार्थिवानि पृथिव्यादीनि प्रथनवन्ति वा सामर्थ्यात् रजांसीति गम्यते । लोकत्रयस्यापि पृथिवीशब्दवाच्यत्वं पूर्वमुदाहृतम् । तानि त्रिभिरिद्विगामभिः त्रिभिरेव विविधगमनैः उरु विस्तीर्णं यथा भवति तथा क्रमिष्ट क्रान्तवान् विचक्रमे इत्यर्थः । उरुगायाय उरुगातव्याय जीवसे लोकत्रयरक्षणाय । यद्वा । उरुगायाय ॥ षष्ठ्यर्थे चतुर्थी ॥ उरुगायस्य विष्णोरीदृशं पराक्रमं गृणीमसि । किमर्थम् । जीवसे जीवनाय रक्षणाय ॥

द्वे इदस्य क्रमणे स्वर्दृशोऽभिख्याय मर्त्यो भुरण्यति ।

तृतीयमस्य नकिरा दधर्षति वयश्चन पतयन्तः पतत्रिणः ॥ ५ ॥

द्वे इति । इत् । अस्य । क्रमणे इति । स्वःऽदृशः । अभिख्याय । मर्त्यः । भुरण्यति ।

तृतीयम् । अस्य । नकिः । आ । दधर्षति । वयः । चन । पतयन्तः । पतत्रिणः ॥ ५ ॥

अस्य स्वर्दृशः स्वर्गस्य सर्वस्य वा द्रष्टुर्विष्णोः द्वे इत् क्रमणे द्वे एव पदे मर्त्यः मनुष्यः अभिख्याय सर्वभूत्यादिना<sup>२</sup> प्रख्याय<sup>३</sup> भुरण्यति गच्छति भजते । भुरण्यतिः कण्ठादिगंतिकर्मा, 'भुरण्यति श्रवति' (नि. २. १४. १६) इति तत्कर्मसु पाठात् । प्रसिद्धत्वात् भूलोकं वृष्ट्यागमनादन्तरिक्षं चेत्युभे क्रमणे जानाति । अस्य विष्णोः तृतीयं क्रमणं ह्यलोकालयं कोऽपि मर्त्यः नकिः नैव आ दधर्षति बुद्ध्या नाभिभवति ज्ञातुं न शक्नोतीत्यर्थः । न केवलं मनुष्य एव अपि तु वयश्चन वेतारो मरुतोऽपि । कीदृशास्ते । पतयन्तः सर्वत्र गमनसमर्थाः तथा पतत्रिणः पतनशीला गरुडादयो वायवो वा नकिरा दधर्षति नैव शक्नुवन्ति ॥ दृषेर्लेटि अडागमः ॥ सत्यलोकस्य अत्यन्तविप्रकृष्टत्वेन सर्वेषामविषयत्वादिति भावः ॥

चतुर्भिः साकं नवतिं च नामभिश्चक्रं न वृत्तं व्यतीरवीविपत् ।

बृहच्छरीरो विमिमान् ऋक्भिर्युवाकुमारः प्रत्येत्याहवम् ॥ ६ ॥

चतुर्भिः । साकम् । नवतिम् । च । नामभिः । चक्रम् । न । वृत्तम् । व्यतीन् । अवीविपत् ।

बृहत्शरीरः । विमिमानः । ऋक्भिः । युवा । अकुमारः । प्रति । एति । आहवम् ॥ ६ ॥

अयमादित्यात्मा विष्णुः १ चतुर्भिः २ साकं सहितां ३ नवतिं ४ च । चतुर्नवतिमित्यर्थः १ । एतत्संस्थाकान् कालावयवान् २ नामभिः स्वकीयनमनप्रकारैः प्रेरणविशेषैः ३ वृत्तं यथा भवति तथा ४ व्यतीन् विविधातनस्थभावान् वृत्तं ५ चक्रं ६ न बह्वरोपेतं चक्रमिव तं यथा शत्रोरुपरि प्रक्षेपेण ७ भ्रमयति ८ तद्वदुक्तसंस्थाकान् कालावयवान् ९ अवीविपत् कम्पयति भ्रमयति १० । ‘ टुवेष्ट कम्पने ’ । प्यन्तात् लुङि चङि रूपम् ॥ के पुनस्ते उच्यते । संवत्सर एकः । अयने द्वे । पञ्चर्तवः । द्वादश मासाः । चतुर्विंशत्यर्धमासाः । त्रिंशदहोरात्राः । अष्टौ यामाः । एकस्मिन् दिने पर्यावर्तमानानि मेपादीनि द्वादश लग्नीति मिलित्वा चतुरधिकनवतिसंस्थाकानवीविपत् । नन्वादित्यः स्वयमपि इतरवत्परिभ्रमति कथं ११ भ्रमयति १२ इत्युच्यते । नैष दोषः । एतेषां भ्रामकस्य ध्रुवस्य विष्णोः मूर्त्यन्तरत्वात् १३ । अथवा स्वभ्रमणाधीनत्वादितरेषां परिभ्रमणस्य अतः स्वयं भ्रमयति १४ इत्युच्यते । एवं कालात्मकः १५ विष्णुः १६ बृहच्छरीरः विराडात्मना सर्वदेवमनुष्यादिशरीराणां स्वशरीरत्वात् । बृहच्छरीरत्वमेवोपपादयति । १७ विमिमानः विविधमात्मानं मिमानो देवतित्यर्गात्मना विभज्य स्थापयन् । यद्वा । १८ ऋक्भिः स्तुतिमद्भिः मन्त्रवद्भिः १९ वा विमिमानः २० । यद्यपि विभुस्तथापि भक्त्याधीनत्वात् २१ स्तुत्या मीयते । २२ युवा सर्वत्र मिश्रणशीलो नित्यतरुणो वा अत एव २३ अकुमारः अनल्पः एवंभूतो महाविष्णुः २४ आहवम् आह्वानं २५ प्रत्येति गच्छति यज्ञदेशम् ॥ ॥ २५ ॥

‘ भवा मित्रः ’ इति पञ्चर्चं सप्तदशं सूक्तं देव्यतमसम् । ‘ जागतं तु ’ इत्युक्तत्वादिदमपि जागतम् । ‘ वैष्णवं हि ’ इत्युक्तत्वाद्वैष्णवम् । ‘ भव पञ्च ’ इत्यनुक्रान्तम् ॥ उक्थ्ये तृतीयसवने अच्छावाकशस्त्रे एतत् सूक्तं विनियुक्तम् । ‘ उक्थ्ये तु होत्रकाणाम् ’ इति खण्डे सूत्रितं—‘ भवा मित्रः सं वां कर्मणा ’ ( आश्व. श्रौ. ६. १ ) इति । सौम्यचरोरुभयतो घृतेन यष्ट्यं तत्रोपरितने घृतयागे ‘ उरु विष्णो वि क्रमस्व ’ इति प्राकृता ११ याज्या ११ । दशमेऽहनि तु तस्याः स्थाने ‘ भवा मित्रः ’ इत्येषा प्रयोक्तव्या । ‘ दशमेऽहनि ’ इति खण्डे सूत्रितम्—‘ उरु विष्णो वि क्रमस्वेति घृतयाज्यास्थाने भवा मित्रः ’ ( आश्व. श्रौ. ८. १२ ) इति ॥

१. क्ष-ज-ट-चतुरुत्तरां नवतिमित्यर्थः २. क्ष-ङ-झ१-ज-ट-क्षेपणाय भ्रामयति; च-फ-प्रक्षेपणाय भ्रामयति । ३. क्ष-ज-ट-भ्रामयति । ४. क्ष-झ१-ज-ट-कथमेतत् भ्रामयति; झ-ङ-कथमेतान् भ्रामयति; ङ-कथमेतत् भ्रमयति । ५. क्ष-ङ-झ१-ज-ट-मूर्त्यवतारत्वात् । ६. क्ष-ज-ट-भ्रामयति । ७. ख-च-फ-कालात्मकोऽपि । ८. झ१-मन्त्रविद्भिः । ९. क्ष-ख-ङ-झ१-ज-ट-विमिमानः विविधं मीयमानः । १०. क्ष-ङ-झ१-ज-ट-भक्त्याधीनत्वात् । ११. क्ष-ख-च-ज-ज-ण-ट-फ-प्राकृता घृतयाज्या ।

भवा मित्रो न शेव्यो घृतासुतिर्विभूतद्युम्न एवया उ सप्रथाः ।

अधो ते विष्णो विदुषा चिदर्थः स्तोमो यज्ञश्च राध्यो हविष्मता ॥ १ ॥

भव । मित्रः । न । शेव्यः । घृतऽआसुतिः । विभूतऽद्युम्नः । एवऽयाः । ऊँ इति । सुऽप्रथाः ।

अध । ते । विष्णो इति । विदुषा । चित् । अर्थः । स्तोमः । यज्ञः । च । राध्यः । हविष्मता ॥ १ ॥

हे विष्णो ऽमित्रो ऽन । मितेदुःखात् त्राता सखा आदित्यो वा मित्रः । 'प्रमीतेष्वायते' ( निरु. १०. २१ ) इति निरुक्तम् । तद्वत् ऽशेव्यः सुखे साधुः सुखकर्ता ऽघृतासुतिः । घृतमुदकम् आसूयते<sup>१</sup> येन स तादृशः । यद्वा । घृतमाज्यमाभिमुख्येन नीयते यस्मै स तादृशः । ऽविभूतद्युम्नः प्रभूतयशः प्रभूताज्ञो वा ऽएवयाः रक्षणस्य मिश्रयिता प्रापयिता । ऽसप्रथाः सर्वतः पृथुः । प्रतिविशेषणं नः ऽभव इति संबन्धः ॥ 'द्व्यचोऽतस्तिष्ठः' इति दीर्घः । ऽउ इति पादपूर्णः ॥ हे ऽविष्णो त्वं यस्मादीदृशो भवसि ऽअध अस्मात् ऽते तव ऽस्तोमः स्तोत्रविशेषः ऽविदुषा त्वन्माहात्म्य-वेदित्रा यजमानेन ऽअर्थः पुनःपुनः प्रवर्धनार्हः । एकवारकरणे न संपूर्यते इत्यर्थः । तथा ते ऽयज्ञश्च ऽहविष्मता तेन यजमानेन ऽराध्यः समाराधनीयः । यद्वा । विदुषा होत्रा स्तोमो राध्यो हविष्मता यज्ञश्च राध्यः ॥

यः पूर्याय वेधसे नवीयसे सुमज्जानये विष्णवे ददाशति ।

यो जातमस्य महतो महि ब्रवत्सेदु श्रवोभिर्युज्यं चिदभ्यसत् ॥ २ ॥

यः । पूर्याय । वेधसे । नवीयसे । सुमत्ऽजानये । विष्णवे । ददाशति ।

यः । जातम् । अस्य । महतः । महि । ब्रवत् । सः । इत् ।

ऊँ इति । श्रवःऽभिः । युज्यम् । चित् । अभि । असत् ॥ २ ॥

यः यो मर्त्यः ऽपूर्याय पूर्वकालीनाय नित्यायेत्यर्थः । ऽवेधसे विविधजगत्कर्त्रे ऽनवीयसे नित्य-नूतनाय अत्यन्तरमणीयायेत्यर्थः । स्तुत्याय वा ऽसुमज्जानये स्वयमेवोपज्ञाय ॥ जनेरौणादिकः इण् ॥ 'सुमत्स्वयमित्यर्थः' ( निरु. ६. २२ ) इति यास्कः । यद्वा । सुतरां मादयतीति सुमत् । तादृशी जाया यस्य स तथोक्तः । तस्मै सर्वजगन्मादनशीलश्रीपतये इत्यर्थः ॥ बहुव्रीहौ 'जायाया निङ्' ( पा. सू. ५. ४. १३४ ) इति निङादेशः समासान्तः । वलि लोपः ॥ उक्तगुणकाय ऽविष्णवे व्यापकाय<sup>२</sup> ददाशति हविरादिकं ददाति । किञ्च ऽअस्य विष्णोः ऽमहतः महानुभावस्य ऽमहि महत् पूज्यं ऽजातं जन्म उत्पत्तिं हिरण्यगर्भादिरूपं जन्म ऽब्रवत् ब्रूयात् ॥ ब्रवीतेर्लेटि अडागमः ॥ संकीर्तयेत् । ऽसेदु । उशब्दोऽपिशब्दार्थः । सोऽपि दाता स्तोता च ऽश्रवोभिः अन्नैः कीर्तिभिर्वा युक्तः सन् ऽयुज्यं ऽचित् सर्वैर्नित्यमेव तत्पदम् ऽअभि आभिमुख्येन ऽअसत् गच्छति प्राप्नोति ॥

१. क्ष-ड-च-ज्ञ-ज-ट-फ-आसूयते आभिमुख्येन नीयते । २. क्ष-ज-ट-व्यापकाय देवाय ।

तमु स्तोतारः पूर्य यथा विद ऋतस्य गर्भं जनुषा पिपर्तन ।

आस्य जानन्तो नाम चिद्विवक्तन महस्ते विष्णो सुमतिं भजामहे ॥ ३ ॥

तम् । ऊँ इति । स्तोतारः । पूर्यम् । यथा । विद । ऋतस्य । गर्भम् । जनुषा । पिपर्तन ।

आ । अस्य । जानन्तः । नाम । चित् । विवक्तन ।

महः । ते । विष्णो इति । सुमतिम् । भजामहे ॥ ३ ॥

हे <sup>१</sup>स्तोतारः <sup>२</sup>तमु तमेव विष्णुं <sup>३</sup>पूर्य पूर्वाह्णम् अनादिसंसिद्धम् <sup>४</sup>ऋतस्य <sup>५</sup>गर्भं यज्ञस्य गर्भभूतं यज्ञात्मनोत्पन्नमित्यर्थः । ‘ यज्ञो वै विष्णुः ’ ( श. ब्रा. १. १. २. १३ ) इति श्रुतेः । यद्वा । ऋतस्योदकस्य गर्भं गर्भकारणम् उदकोत्पादकमित्यर्थः । ‘ अप एव ससर्जादौ ’ ( मनु. १. ८ ) इति स्मृतेः । एवंभूतं विष्णुं <sup>६</sup>यथा <sup>७</sup>विद जानीथ तथा <sup>८</sup>जनुषा जन्मना स्वत एव न केनचिद्गुणभादिना <sup>९</sup>पिपर्तन स्तोत्रादिना प्रीणयत यावदस्य माहात्म्यं जानीथ तावदित्यर्थः ॥ विदेल्लेखि मध्यमबहुवचनम् । ‘ विद ऋतस्य ’ इत्यत्र संहितायाम् ‘ ऋत्यकः ’ इति प्रकृतिभावः ॥ किंच <sup>१०</sup>अस्य महानुभावस्य विष्णोः <sup>११</sup>नाम <sup>१२</sup>चित् सर्वैर्नमनीयमभिधानं सार्वभौम्यप्रतिपादकं विष्णुरित्येतन्नाम <sup>१३</sup>जानन्तः पुरुषार्थप्रदमित्यधिगच्छन्तः <sup>१४</sup>आ समन्तात् <sup>१५</sup>विवक्तन वदत<sup>१</sup> संकीर्तयत । यद्वा । नाम यज्ञात्मना नमनं विष्णोरेव सर्वेषां स्वर्गापवर्गसाधनाय इष्टयाद्यात्मना द्रव्यदेवतात्मना वा परिणामम् आ जानन्तो यूयं विवक्तन ब्रूत स्तुत ॥ वचेल्लेखि छान्दसः शपः श्लुः । ‘ बहुलं छन्दसि ’ इति अभ्यासस्य इत्थम् । पूर्ववत् तनादेशः ॥ इदानीं साक्षात्कृत्याह । हे <sup>१६</sup>विष्णो सर्वात्मक देव<sup>२</sup> <sup>१७</sup>महः महतः <sup>१८</sup>ते तव<sup>३</sup> <sup>१९</sup>सुमतिं <sup>२०</sup>शोभात्मिकां बुद्धिं वा <sup>२१</sup>भजामहे<sup>४</sup> सेवामहे वयं यजमानाः ॥

अग्नीषोमप्रणयने ‘ तमस्य राजा ’ इत्येषा प्रयोक्तव्या । ‘ अग्नीषोमौ प्रणेप्यसु ’ इति खण्डे सूत्रितं-‘ तमस्य राजा वरुणस्तमश्चिनेत्यधैर्च आरमेत् ’ ( आश्व. श्रौ. ४. १० ) इति ॥

तमस्य राजा वरुणस्तमश्चिना क्रतुं सचन्त मारुतस्य वेधसः ।

दाधार दक्षमुत्तममहर्विदै व्रजं च विष्णुः सखिवाँ अपोर्णुते ॥ ४ ॥

तम् । अस्य । राजा । वरुणः । तम् । अश्विनी । क्रतुम् । सचन्त । मारुतस्य । वेधसः ।

दाधार । दक्षम् । उत्तमम् । अहः । विदम् । व्रजम् । च । विष्णुः । सखिवान् । अपोर्णुते ॥ ४ ॥

<sup>१</sup>मारुतस्य । मरुतामृत्विजां संघातः मारुतम् । तद्वतः ॥ मत्वर्यो लुप्यते ॥ मरुतां देवानां संबन्धिनो वा <sup>२</sup>वेधसः मेधाविनः <sup>३</sup>अस्य यजमानस्य <sup>४</sup>व्रतं प्रसिद्धं <sup>५</sup>क्रतुं यागं यज्ञात्मकं विष्णुम् । ‘ यज्ञो वै विष्णुः ’ इति श्रुतेः । <sup>६</sup>राजा राजमानः <sup>७</sup>वरुणः <sup>८</sup>सचन्त सेवते । <sup>९</sup>तम् एव क्रतुं यागम् <sup>१०</sup>अश्विना अश्विनौ सचेते । अन्येऽपि देवाः सचन्ते सेवन्ते । किंच <sup>११</sup>विष्णुः

१. क्ष-अ-ट-विशेषेण वदत । २. क्ष-अ-१-ज-ट-ते तव महः तन्नाम । ३. क्ष-अ-१-ज-ट-शोभन-मनवन्तं त्वां च यद्वा महो महान्तं सुमतिं त्वां भजामहे ।

सवनत्रयात्मना व्याप्तो<sup>१</sup> विष्णुः । सखिवान् यजमानादिसखिभिर्युक्तः सन् उत्तमम् उत्कृष्टतमम्  
 अहर्विदम् अहर्वेत्तारं स्वर्गोत्पादकमित्यर्थः । दक्षं बलं फलप्रदानसामर्थ्यरूपं दाधार दृतवान् ।  
 किंच व्रजं च मेधं च । व्रज इति मेघनाम, 'व्रजः चरुः' ( नि. १. १०. ११ ) इति तन्नामसु  
 पाठात् । तं वृष्ट्युदकाय अपोर्णुते अपगतावरणं करोति । आहुतिद्वारा यज्ञस्यैव वृष्ट्युत्पादकत्वात् ।  
 यद्वा । मारुतस्य मरुत्संघातस्य देवगणस्य वेधसो विधातुः स्रष्टुर्विष्णोः क्रतुं कर्म पालनादिरूपं  
 वरुणादयः सचन्ते<sup>२</sup> । तदधीनत्वात् पालनस्य । स च सखिवान् इन्द्रमरुदादिसहायोपेतः सन् उक्तलक्षणं  
 दक्षं वृष्ट्युत्पादनादिसामर्थ्यरूपं बलं दाधार । तथा व्रजं चापोर्णुते ॥

आ यो वि॒याय॑ स॒चथा॑य॒ दैव्य॑ इन्द्रा॒य विष्णुः॑ सु॒कृते॑ सु॒कृत्तरः॑ ।

वे॒धा अ॒जिन्व॑त्त्रिषध॒स्थ आर्य॑मृतस्य॒ भागे॑ यज॒मान॒माभज॑त् ॥ ५ ॥

आ । यः । वि॒याय॑ । स॒चथा॑य॒ । दैव्यः॑ । इन्द्रा॒य । विष्णुः॑ । सु॒कृते॑ । सु॒कृत्तरः॑ ।

वे॒धाः । अ॒जिन्व॑त् । त्रि॒स॒ध॒स्थः । आर्य॑म् । ऋ॒तस्य॑ । भा॒गे । यज॒मान॑म् । आ । अ॒भ॒ज॒त् ॥ ५ ॥

यः । विष्णुः । दैव्यः । दिवि भवः । सुकृत्तरः । शोभनफलप्रदानां मध्ये श्रेष्ठः । आ । वि॒याय॑  
 आगच्छति ॥ वेतेर्लिटि रूपम् ॥ किमर्थम् । सचथाय सङ्गताय यागसहायकरणां<sup>३</sup> । कस्मै । इन्द्राय ।  
 इरां हविलक्षणात्नं द्रावयतीतीन्द्रो यजमानः<sup>४</sup> । 'इन्द्र इरां दृणातीति इदंकरणादित्याग्रायणः'  
 ( निरु. १०. ८ ) इति यास्केनोक्तनिर्वचनस्यात्रापि सद्भावात् ॥ तस्मै उक्तरूपाय यजमानाय  
 सुकृते शोभनस्तुतिकर्त्रे । आगत्य च वेधाः अभिमतफलविधाता त्रिषधस्थः त्रिसंख्योपेतसह-  
 स्थानवान् । सवनत्रयस्थानः क्षिरयादिस्थानत्रयो वा विष्णुः । आर्यम् आगन्तव्यं<sup>५</sup> यजमानम्  
 अजिन्वत् प्रीणयति ॥ जिवि प्रीणनार्थः । इदित्वात् लुम् । तदर्थम् ऋतस्य यज्ञस्य भागे  
 हुतशेषरूपे तं यजमानम् आभजत् भजति समीपयतीत्यर्थः<sup>६</sup> । यद्वा । ऋतस्य यज्ञस्य भागे फले  
 यजमानम् आभजत् स्वामित्वेन स्थापयति ॥ ॥ २६ ॥ ॥ २१ ॥

द्वाविंशेऽनुवाके अष्टौ सूक्तानि । तत्र 'अबोध्यग्निर्जमः' इति प्रथमं सूक्तं षड्वचं दैर्घतमस-  
 माश्विनम् । पूर्वत्र 'जागतं तु' इति तुशब्दादिदमपि जागतम् । अन्ये द्वे त्रिष्टुभौ । 'अबोधि  
 षळाश्विनं त्वन्त्ये त्रिष्टुभौ' इत्यनुक्रमणिका । प्रातरनुवाकाश्विनशस्त्रयोर्यागते छन्दस्यस्य विनियोगः ।  
 'अथाश्विनः' इति खण्डे सूत्रितम्—'अबोध्यग्निर्जम एष स्य भानुः' ( आश्व. श्रौ. ४. १५ ) इति ॥

अवो॑ध्य॒ग्निर्ज॑म उदै॒ति सूर्यो॑ व्यु॒षाश्च॒न्द्रा म॒ह्यो अ॒र्चिषा॑ ।

आर्य॑क्षाताम॒श्विना॒ यात॑वे रथं॒ प्रासा॑वी॒देवः॑ स॒विता॑ जगत्पृथक् ॥ १ ॥

अवो॑धि । अ॒ग्निः । ज॒मः । उ॒त् । ए॒ति । सूर्यः॑ । वि । उ॒षाः । च॒न्द्रा । म॒ही । आ॒वः । अ॒र्चिषा॑ ।

आर्य॑क्षाताम् । अ॒श्विना॑ । या॒त॑वे । रथं॒ । प्र । अ॒सा॒वी॒त् । दे॒वः । स॒विता॑ । जग॑त् । पृथक् ॥ १ ॥

१. ख-च-फ-व्यापनात् । २. क्ष-ज-ट-सेवन्ते । ३. क्ष-ङ-झ-ज-ट-यागसहाय्यकरणाय । ४. झ-१-यजमानः । इदं कर्म करोति वा इन्द्रो यजमानः । ५. क्ष-ङ-झ-झ-ज-ट-आगत्य तर्पयितव्यम् । ६. क्ष-ज-ट-समापयतीत्यर्थः ।

अयम् अग्निः विहितः<sup>१</sup> सन् वज्रः उमायाः पृथिव्या वेदिलक्षणायाः संबन्धी सन् अबोधि प्रतिबोधितः । अमेति पृथिवीनाम्, 'ग्मा उमा' ( नि. १.१.३ ) इति तन्नामसूक्तत्वात् । किंच 'सूर्यः' उदेति । 'मही महती' उषाः 'अर्षिषा प्रकृष्टेन तेजसा' चन्द्रा प्राणिनाम्<sup>२</sup> आह्लादिनी सती 'वि<sup>३</sup> आवः तमांसि विवासयति<sup>४</sup> ॥ वसेर्लुङि' छान्दसः 'च्लेर्लुक्' । 'छन्दस्यपि दृश्यते' इति आडागमः ॥ यतः इयमुषा उदेति यतश्च सूर्यो यतश्चायमग्निः प्रबुद्धो भवति अतः कारणात् हे अश्विनौ<sup>५</sup> युष्मत्संबन्धिनं<sup>६</sup> रथं 'यातवे देवयजनगमनाय रासभाभ्याम्' आयुक्षाताम्<sup>७</sup> आभिमुख्येन युञ्जाथाम् । तथा 'सविता सर्वकर्मणोऽनुज्ञाता' देवः 'जगत् जङ्गमं प्राणिजातं' पृथक् स्वस्वकर्मानुरोधेन 'प्रासावीन् प्रसौतु अनुजानातु ॥

ययुञ्जाथे वृषणमश्विना रथं घृतेन नो मधुना क्षत्रमुक्षतम् ।

अस्माकं ब्रह्म पृतनासु जिन्वतं वयं धना शूरसाता भजेमहि ॥ २ ॥

यत् । युञ्जाथे इति । वृषणम् । अश्विना । रथम् । घृतेन । नः । मधुना । क्षत्रम् । उक्षतम् । अस्माकम् । ब्रह्म । पृतनासु । जिन्वतम् । वयम् । धना । शूरऽसाता । भजेमहि ॥ २ ॥

हे 'अश्विना अश्विनौ' यत् यदा 'वृषणं वृष्ट्यादिवर्षकं' रथं 'युञ्जाथे योजयथः तदा' नः 'क्षत्रम् अस्मदीयं बलं क्षत्रियजातं वा' घृतेन उदकेन 'मधुना मधुरेण' उक्षतं 'प्रवर्धयतमित्यर्थः' । यद्वा । घृतेन क्षरणरूपेण मधुना मधुरेण<sup>१</sup> अमृतेनोक्षतं युष्मद्व्यत्ययेन मधुना अस्मदीयं बलं प्रवर्धयतमित्यर्थः । अश्विनोः रथस्य मधुपूर्णत्वं 'मधुवाहनो रथः' इत्यादिषु प्रसिद्धम् । किंच 'अस्माकं' पृतनासु अस्मदीयासु पुत्रभृत्यादिमनुष्यरूपासु प्रजासु 'ब्रह्म ब्राह्मं तेजः' जिन्वतम् । पृतना इति मनुष्यनाम, 'विवस्वन्तः पृतनाः' ( नि. २. ३. २५ ) इति तन्नामसूक्तत्वात् । यद्वा । पृतनासु परकीयासु प्रजासु ब्रह्म तासां परिवृढमन्नमस्माकं जिन्वतं प्रीणयतम् । ब्रह्म इति अन्ननाम, 'ब्रह्म वर्चः' ( नि. २. ७. २५ ) इति तन्नामसूक्तत्वात् । 'वयं च' शूरसाता शूरसातौ शूराणां प्रहारादिना युक्ते संग्रामे 'धना तदीयानि धनानि बहुविधानि'<sup>१०</sup> 'भजेमहि लभेमहि ॥

अर्वाङ् त्रिचक्रो मधुवाहनो रथो जीराश्वो अश्विनोर्यातु सुष्टुतः ।

त्रिवन्धुरो मधवा विश्वसौभगः शं न आ वक्षद्विपदे चतुष्पदे ॥ ३ ॥

अर्वाङ् । त्रिचक्रः । मधुवाहनः । रथः । जीरऽश्वः । अश्विनोः । यातु । सुस्तुतः ।

त्रिवन्धुरः । मधवा । विश्वसौभगः । शम् । नः । आ । वक्षत् । द्विपदे । चतुऽपदे ॥ ३ ॥

१. क्ष-झ१-ज-ट-विहितः । २. क्ष-ज-ट-सर्वप्राणिनाम् । ३. ङ-झ१-व्यावृणोत् । तमांसि विवारयति । ४. क्ष-झ१-ज-ट-वृणोतेर्लुङि मन्त्रे घसेति च्लेर्लुक् । ५. ङ-अश्विना अश्विनौ । ६. क्ष-ङ-झ१-ज-ट-युष्मत्संबन्धिनम् ; ख-च-फ-स्वसंबन्धिनम् । ७. क्ष-झ१-ज-ट-अयुक्षाताम् । ८. क्ष-ङ-झ-झ१-ज-ट-उक्षतं सेचयतम् । ९. क्ष-ज-ट-मधुररूपेण ; झ१-मधुरूपेण । १०. क्ष-ज-ट-बहूनि बहुविधानि ।



वअश्विनोः वरथः वअर्वाङ् अस्मदभिमुखः वयातु गच्छतु । कीदृशः । वत्रिचक्रः चक्रत्रययुक्तः  
वमधुवाहनः मधुबोढा वजीराश्वः शीघ्रगात्र्यश्वोपेतः वसुष्टुतः अत एवास्माभिः स्तूयमानः वत्रिवन्धुरः  
निम्नोन्नतकाष्ठत्रयोपेतः । सारथ्याश्वयस्थानं बन्धुरम् । वमधवा धनवान् अत एव वविश्वसौभगः सर्व-  
सौभाग्योपेतः । ईदृशोऽश्विनोः रथः वनः अस्माकं वद्विपदे पुत्रादिप्रजायै वचतुष्पदे पशवे च वशं सुखम्  
वआ ववक्षत् आवहत् ॥ वहेल्लेष्टि अडागमः । सिप् ॥

आ न ऊर्जं वहतमश्विना युवं मधुमत्या नः कशया मिमिक्षतम् ।

प्रायुस्तारिष्टं नी रपांसि मृक्षतं सेधतं द्वेषो भवतं सचाभुवा ॥ ४ ॥

आ । नः । ऊर्जम् । वहतम् । अश्विना । युवम् । मधुमत्या । नः । कशया । मिमिक्षतम् ।

प्र । आयुः । तारिष्टम् । निः । रपांसि । मृक्षतम् । सेधतम् । द्वेषः । भवतम् । सचाभुवा ॥ ४ ॥

हे वअश्विना अश्विनौ वयुवं युवां वनः अस्माकम् वऊर्जं बलं प्राणनसमर्थमन्नं वा वआ ववहते  
प्रापयतम् । किंच वनः अस्मान् वमधुमत्या माधुर्योपेतया वकशया वाचा इष्टप्रदानरूपया वमिमिक्षतं  
सिञ्चतं प्रीणयतम् । कशा इति वाङ्नाम, 'कशा धिपणा' (नि. १.११.४३) इति तन्नामसूक्तत्वात् ।  
यद्वा । मधुमत्या मधुरवृष्टिमत्या<sup>१</sup> माधुर्योपेतया कशया अश्वताडन्या<sup>२</sup> नोऽस्मान् मिमिक्षतम् । मधु  
इति उदकनाम, 'मधु पुरीषम्' (नि. १. १२. ११) इति तन्नामसूक्तत्वात् । कशया अश्वताडनेन  
शीघ्रगात्रय वृष्टिरूपं फलं दास्यतः इति कशाया मधुमत्त्वम् । किंच वआयुः आयुष्यं वप्र वतारिष्टं  
प्रवर्धयतम् ॥ प्रपूर्वस्तिरतिवर्धनार्थः ॥ तथा वरपांसि वमृक्षतं<sup>३</sup> पापानि निःशेषेण शोधयतम् । 'रपो  
रिप्रमिति पापनामनी भवतः' (निरु. ४.२१) इति यास्कः । किंच वद्वेषः द्वेष्यमभिन्नादिकं वसेधतं  
नाशयतम् । इदं<sup>४</sup> च भाव्यम्<sup>५</sup> । वसचाभुवा सहभुवौ अस्मत्कार्येण सहभवनवन्तौ वभवतं भवन्तौ  
ऐकमत्यं भजत<sup>६</sup> इत्यर्थः<sup>७</sup> ॥ वाक्यभेदादनिघातः ॥

युवं ह गर्भं जगतीषु धृत्यो युवं विश्वेषु भुवनेष्वन्तः ।

युवमग्निं च वृषणावपश्च वनस्पतीराश्विनावैरयेथाम् ॥ ५ ॥

युवम् । ह । गर्भम् । जगतीषु । धृत्यः । युवम् । विश्वेषु । भुवनेषु । अन्तरिति ।

युवम् । अग्निम् । च । वृषणौ । अपः । च । वनस्पतीन् । अश्विनौ । वैरयेथाम् ॥ ५ ॥

हे वअश्विनौ वयुवं वह युवां खलु वजगतीषु वअन्तः गमनशीलासु गोषु मध्ये वगर्भं वधृत्यः  
धारयथः । न केवलं गोष्वेव अपि तु वयुवं युवां विश्वेषु सर्वेषु वभुवनेषु भूतजातेष्वन्तर्मध्ये गर्भं  
धृत्यः । वृष्टिद्वारा आमिपरूपत्वेन<sup>१</sup> गर्भस्थरेतसः पोषकत्वात् । किंच हे ववृषणौ कामानां वर्धितारौ

१. क्ष-ज-ट-माधुर्यवृष्टिमत्या । २. क्ष-ज-ट-अश्वतोदिन्या; झ१-तोदिन्या । ३. क्ष-ज-ट-निमृक्षतम् ।

४. क्ष-ज-ट-भाभ्याम्(?) झ१-किंच । ५. क्ष-झ१-ज-ट-भजतमित्यर्थः । ६. क्ष-च-ज्ञ-क्ष-ज-ट-

मिषप्रूपत्वेन; ङ-झ१-मिषप्रूपेण ।

युवं युवाम् अग्निं च अपश्च वनस्पतीन् च ऐरयेथां प्रवर्तयेथाम् । आहुतिभोगायानि स्वीकृत्य च वृष्ट्युदकानि उदकैः ओषधिवनस्पत्यादिकम् एतान्यस्मदर्थं प्रैरयेथाम् ॥

युवं ह स्थो भिषजा भेषजेभिरथो ह स्थो रथ्या राथ्येभिः ।

अथो ह क्षत्रमधि धत्थ उग्रा यो वां हविष्मान्मनसा ददाश ॥ ६ ॥

युवम् । ह । स्थः । भिषजा । भेषजेभिः । अथो इति । ह । स्थः । रथ्या । रथ्येभिरिति रथ्येभिः ।

अथो इति । ह । क्षत्रम् । अधि । धत्थः । उग्रा । यः । वाम् । हविष्मान् । मनसा । ददाश ॥ ६ ॥

हे अश्विनौ युवं युवां ह खलु भेषजेभिः भेषजैरौषधैः । ' भेषजौषधभेषज्यान्यगदो जायुः ' ' भगदं तत्रौषधम् ' इति चाभिधानात् । तैः भिषजा भिषजौ स्थः । हशब्दः ' अश्विनौ हि देवानां भिषजौ ' इत्यादिप्रसिद्धिद्योतनार्थः । अथो अपि च रथ्येभिः रथबोद्धभिरथैः रथ्या रथवन्तौ स्थः । ' आ वां रथो अश्विना ' ( ऋ. सं. १. ११८. १ ) इत्यादिप्रसिद्धिद्योतनार्थो हशब्दः । अनयोः<sup>१</sup> रथेन विशेषसंबन्धः<sup>२</sup> ' युवोहि पूर्वं सवितोषसो रथमृताय चित्रं धृतवन्तमिष्यति ' ( ऋ. सं. १. ३४. १० ) इत्यादिमन्त्रान्तरेषु प्रसिद्धः । अथो अपि च युवयोः क्षत्रं बलम् अधि ह अधिकं खलु । हशब्दः प्रसिद्धौ । यस्मादेवं तस्मात् हे उग्रा उद्गूर्णसामर्थ्यावश्विनौ वां युवाभ्यां यः हविष्मान् आज्यपुरोडाशादिहविर्युक्तो यजमानः मनसा युष्मदायत्तेन चेतसा ददाश ददाति हविरादिकं तं धत्थः धारयथः अत्यधिकमनुगृहीथ इत्यर्थः । प्रभूतबलौ युवां रथमारुह्य अस्मद्वेवयजन-मागत्य हविष्यदं मां धृत्वा अस्मद्यज्ञे<sup>३</sup> अस्मान्विचिकित्सतमिति<sup>४</sup> तात्पर्यार्थः ॥ ॥ २७ ॥

वेदार्थस्य प्रकाशेन तमो हार्दं निवारयन् । पुमर्थाश्चतुरो देयाद्विद्यातीर्थमहेश्वरः ॥

इति श्रीमद्राजाधिराजपरमेश्वरवैदिकमार्गप्रवर्तकश्रीवीरबुक्कभूपालसाम्राज्य-

धुरंधरेण सायणाचार्येण<sup>५</sup> विरचिते माधवीये वेदार्थप्रकाशे

ऋक्संहिताभाष्ये द्वितीयाष्टके

द्वितीयोऽध्यायः

समाप्तः ॥

१. क्ष-क्ष१-अ-ट-तन्त्रमौषधम् । २. क्ष१-अनयोर्हि रथविशेषसंबन्धः । ३. क्ष१-अस्मदाय-  
तानस्मान् वा विचिकित्सतमिति । ४. क्ष-क्ष-अ-ट-सायणामात्येन ।

॥ श्रीगणेशाय नमः ॥

यस्य निःश्वसितं वेदा यो वेदेभ्योऽखिलं जगत् ।

निर्ममे तमहं वन्दे विद्यातीर्थमहेश्वरम् ॥

अथ तृतीयाध्याय आरभ्यते<sup>१</sup> । ‘ वसू रुद्रा ’ इत्येतत् अनुवाकापेक्षया द्वितीयं सूक्तं षडृचं दीर्घ-  
तमसम् । पूर्वत्र ‘ आश्विनं तु ’ इत्युक्तत्वात् इदमप्याश्विनम् । अनादेशपरिभाषया त्रैष्टुभम् ।  
‘ दीर्घतमा मामतेयः ’ इत्यन्त्या अनुष्टुप् । तथा चानुक्रान्तं—‘ वसू अन्त्यानुष्टुप् ’ इति ॥ अस्य  
विशेषविनियोगो लैङ्गिकः ॥

वसू रुद्रा पुरुमन्तू वृधन्ता दशस्यते नो वृषणावभिष्टौ ।

दक्षा ह यद्रेकण औच्यो वां प्र यत्सस्त्राथे अकवाभिरूती ॥ १ ॥

वसू इति । रुद्रा । पुरुमन्तू इति पुरुऽमन्तू । वृधन्ता । दशस्यतम् । नः । वृषणौ । अभिष्टौ ।

दक्षा । ह । यत् । रेकणः । औच्यः । वाम् । प्र । यत् । सस्त्राथे इति । अकवाभिः । ऊती ॥ १ ॥

हे वृषणौ कामानां वर्धितारौ वृद्धा अस्मद्विरोध्युपक्षपयितारौ हे अश्विनौ युवां नः अस्मभ्यं  
वृद्धस्यते दत्तं दित्सितं फलम् । कीदृशौ युवाम् । वसू वासयितारौ प्रजानाम् । वसुना धनेन तद्वन्तौ  
वा ॥ मत्वर्थो लुप्यते ॥ वृद्धा रुद्रौ । रुद्रः खं तद्धेतुभूतं पापं वा । तस्य द्रावयितारौ । संग्रामे भयंकरं  
शब्दयन्तौ वा । ‘ रुद्रो रौतीति सतः ’ ( निरु. १०. ५ ) इति यास्कः । पुरुमन्तू बहूनां ज्ञातारौ ॥  
मनेरौणादिकः तुन्प्रत्ययः ॥ वृधन्ता वर्धमानौ स्तोत्रादिना अभिष्टौ आभिमुख्येन पूजितौ  
अभीष्टसाधकौ वा । हशब्दः उक्तगुणप्रसिद्धिद्योतनार्थः । किमर्थं दीयते इति चेत् । यत् यस्मात्  
औच्यः उच्यस्य पुत्रो दीर्घतमाः वां युवां रेकणः धनं स्तुतिव्याजेन प्रार्थयते तदर्थम् । यद्वा ।  
अयं यजमानो यद्यस्मात् रेकणो हविर्लक्षणमन्नं वां युवाभ्यां दास्यति ददातीति शेषः । यस्माच्च अकवाभिः  
अकुत्सितैः ऊती ऊतिभिः रक्षणैः ॥ ‘ सुपां सुलुक् ’ इति तृतीयायाः पूर्वसवर्णदीर्घः ॥ प्र  
सस्त्राथे प्रसारयथः प्रकर्षेण दत्तः तस्मादशस्यतम् । यस्मादभिमतप्रदौ यस्माच्चायं प्रार्थयते ददाति  
वा हविः तस्मादशस्यतमित्यर्थः ॥

को वां दाशत्सुमतये चिदस्यै वसू यद्वेथे नमसा पदे गोः ।

जिगृतमस्मे रेवतीः पुरंधीः कामप्रेणैव मनसा चरन्ता ॥ २ ॥

कः । वाम् । दाशत् । सुऽमतये । चित् । अस्यै । वसू इति । यत् । वेथे इति । नमसा । पदे । गोः ।

जिगृतम् । अस्मे इति । रेवतीः । पुरंऽधीः । कामप्रेणैव । मनसा । चरन्ता ॥ २ ॥

हे वसू वासयितारावश्विनौ वं युवयोः संबन्धिन्यै अस्यै वक्ष्यमाणरूपायै सुमतये चित् शोभनबुद्धयै । चित् पूजायामप्यर्थे वा । स्वल्पेनैव हविषा महफलप्रदानरूपायै ईदृश्यै अपि बुद्धयै प्रीणनाय कः दाशत् को दद्यात् दातुं शक्नुयात् । युवयोः प्रभावस्यातिमहत्त्वादिति भावः ॥ दाशतेल्लेख्यडागमः ॥ कथं मतेः सौष्ठवमिति तदुच्यते । यत् यस्मात्कारणात् गोः पदे भूस्याः सर्वैर्गन्तव्यायाः स्तुत्याया वा वेदिरूपायाः स्थाने । ' एतावती वै पृथिवी यावती वेदिः ' ( तै. सं. २. ६. ४. ३ ) इति श्रुतेः । गौरिति भूमिनाम । तथा च निरुक्तं—' गौरिति पृथिव्या नामधेयं यदूर् गता भवति यच्चास्यां भूतानि गच्छन्ति गातेवौकारो नामकरणः ' ( निरु. २. ५ ) इति । तादृशे स्थाने अस्माभिः प्रार्थितौ सन्तौ वनमसा हविल्लक्षणेन यवमात्रप्रकारेणाज्ञेन<sup>१</sup> पृथे धारयथो बहुप्रदानविषयां<sup>२</sup> बुद्धिम् ॥ दधातेर्लेटि ' बहुलं छन्दसि ' इति विकरणस्य<sup>३</sup> लृक् । धातोर्ह्रस्वत्वम् । ' आतो जितः ' ( पा. सू. ७. २. ८१ ) इति इयादेशः ॥ यस्मादेवं तस्मात् अस्मै अस्मभ्यं रेवतीः क्षीरादिधनवतीः पुरंधीः शरीरधारिकाः शरीराभिवृद्धिहेतुः गाः जिगृत्तं शब्दयत् दत्तमित्यर्थः<sup>४</sup> ॥ ' गृ शब्दे ' । छान्दसः शपः श्लुः । अभ्यासस्येत्वं ह्रस्वत्वं च ॥ पुनस्तावेव विशेष्येते । कामप्रेणेव । इवशब्दः एवकारार्थः । कामपूरकेणैव<sup>५</sup> वनमसा सह चरन्ता चरन्तौ । यजमानस्य कामाः पूणीया इति कृतसंकल्पावित्यर्थः ॥ ' प्रा पूरणे ' । कामं प्रातीति कामप्रः । ' आतोऽनुपसर्गे कः ' ॥

युक्तो ह यद्रौ तौग्याय पेरुर्वि मध्ये अर्णसो धायि पञ्जः ।

उप वामवः शरणं गमेयं शूरो नाज्म पतयद्भिरेवैः ॥ ३ ॥

युक्तः । ह । यत् । वाम् । तौग्याय । पेरुः । वि । मध्ये । अर्णसः । धायि । पञ्जः ।

उप । वाम् । अवः । शरणम् । गमेयम् । शूरः । न । अज्म । पतयत्ऽभिः । एवैः ॥ ३ ॥

अत्रेतिहासमाहुः । तौग्यनामकं राजानं युद्धे शत्रवः पराभाव्य पार्श्वेदं बद्ध्वा समुद्रमध्ये प्रचिक्षिपुः । स च उत्तरीतुमशक्तः सन् अश्विनौ तुष्टाव । तौ च तुष्टौ शीघ्रमेव रथमश्वैर्योजयित्वा समुद्रमगत्य तमुत्तार्य अपालयतामिति । अयमर्थः ' अजोहवीदश्विना तौग्यः ' ( ऋ. सं. १. ११७. १५ ) इत्यादिमन्त्रान्तरे प्रसिद्धः । सोऽत्रोच्यते । हे अश्विनौ वं युवयोः संबन्धी पेरुः पारणकुशलो रथः युक्तो ह अश्वैर्युक्तः<sup>६</sup> खलु । हशब्दो मन्त्रान्तरप्रसिद्धिद्योतनार्थः । स च उदाहृतः । कस्मै । तौग्याय एतन्नाज्ञे राज्ञे तद्बन्धमोचनार्थम् । कुत्रेति तदुच्यते । अर्णसः अम्भसः मध्ये समुद्रस्य मध्ये । स च पञ्जः पाजसा बलेन तीर्णः<sup>७</sup> सन् वि धायि<sup>८</sup> धारितः स्थापितः<sup>९</sup> । यस्मादेवं तस्मात् वं युवयोः अवः रक्षणं शरणम् उप गमेयं संप्राप्तुयाम् ऐहिकदुःखाद्विमुक्तो युष्मत्स्थानं संभजेयम् । गतौ दृष्टान्तः । पतयद्भिरेवैः<sup>१०</sup> अश्वैः शूरो न शूर इव । स यथा अज्म<sup>११</sup> जित्वा<sup>१२</sup> निर्भयं स्वगृहं प्राप्नोति तद्वत् ॥

१. क्ष-झ१-ज-ट-यवमात्रप्रमाणेनाज्ञेन । २. क्ष-झ१-ज-ट-बहुफलप्रदानविषयाम् । ३. क्ष-झ१-ज-ट-विकरणस्य शपः । ४. क्ष-झ-ज-ट-दत्तमित्यर्थः । ५. क्ष-ज-ट-कामपूरणेनैव । ६. क्ष-ज-ट-अश्व-युक्तोऽभूत् । ७. क्ष-ज-ट-जीर्णः सन् धायि । ८. क्ष-ज-ट-स्थापितः तदर्थम् । ९. क्ष-झ१-ज-ट-पतयद्भिः गमनकुशलैः एवैः ; झ-पतयद्भिः गमयद्भिः एवैः । १०. क्ष-झ-झ१-ज-ट-जित्वा वरिणः ।

उपस्तुतिरौच्यमुरुष्येन्मा मामिमे पतत्रिणी वि दुग्धाम् ।

मा मामेधो दशतयश्चितो धाक् प्र यद्रौ बुद्धस्त्वनि खादति क्षाम् ॥ ४ ॥

उपस्तुतिः । औच्यम् । उरुष्येत् । मा । माम् । इमे इति । पतत्रिणी इति । वि । दुग्धाम् ।

मा । माम् । एधः । दशतयः । चितः । धाक् ।

प्र । यत् । वाम् । बुद्धः । त्वनि । खादति । क्षाम् ॥ ४ ॥

अत्राल्लयानमाहुः । जराज्ञर्जरितगात्रं<sup>१</sup> जात्यन्धं दीर्घतमसं मामतेयं वरिवसितुमशक्नुवानाः स्वगर्भदासा अग्नौ प्रदाहाय प्रचिक्षिपुः । तत्र क्षिसोऽश्विनावस्तावीत् । तौ चैनमरक्षताम् । ततोऽप्य-  
त्रियमाणमुदकेषु अपातयन्<sup>२</sup> । तत्र निमग्नः पुनरश्विनौ तुष्टाव । तुष्टौ सन्तौ तौ जलादुद्वाह्यम् ।  
एवमवध्यं तं त्रैतनो<sup>३</sup> नामकः<sup>४</sup> कश्चिद्दासः अस्य शिरो वक्षश्च व्यतक्षत्<sup>५</sup> । ततोऽप्यपालयतामिति ।  
तदिदम् ऋग्व्याभ्यामुच्यते । हे अश्विनौ उपस्तुतिः युवां बुद्धयोपेत्य<sup>६</sup> क्रियमाणा स्तुतिः औच्यम्  
उच्यस्य पुत्रं दीर्घतमसं माम् उपरुष्येत् रक्षेत् दाहाद्युपद्रवात् । ‘उरुष्यती रक्षाकर्मा’ ( निरु. ५.  
२३ ) इति यास्कः । एवं सामान्येनोक्त्वा विशेषेण प्रत्युपद्रवपरिहारं<sup>७</sup> प्रार्थयते । इमे प्रसिद्धे  
पतत्रिणी पतनशीले पुनरावर्तनशीले अहोरात्रे<sup>८</sup> वामा<sup>९</sup> वि दुग्धां विशेषेण दोहगतसारं<sup>१०</sup> मा काष्ठं  
प्राणनिर्गमनानुकूल्यं मा कुरुतामिष्यर्थः । किंच वामां दशतयः दशवारः<sup>११</sup> वित्तः संचितः संपादितः<sup>१२</sup>  
पुत्रः प्रज्वालितेन्धनसंघः<sup>१३</sup> वामा<sup>१४</sup> धाक् मा धाक्षीत्<sup>१५</sup> ॥ दहतेर्लुङि सिचि हलन्तरक्षणा वृद्धिः । ‘बहुलं  
छन्दसि’ इति इडभावः । हलङ्गादिसंयोगान्तलोपौ ॥ दुःसहदुःखप्राप्तिं दर्शयति । यत् यस्मात्  
वामां युवयोः संबन्धी अयं जनः बुद्धः पाशैः गाढं<sup>१६</sup> वेष्टितः सन् वस्मनि आत्मनि आत्मना<sup>१७</sup> वामां भूमिं  
खादति भक्षयति गन्तुमशक्तः सन् भूमौ परिलुठतीत्यर्थः । तस्मादुपस्तुतिरौच्यमुरुष्येत् इति<sup>१८</sup> ॥

अस्याः पञ्चम्या विनियोगमाह शौनकः—‘आततायिनमायान्ते दृष्ट्वा व्याघ्रमथो वृकं । न मा  
गरज्जति जपस्तेभ्य एव प्रमुच्यते । त्रिरात्रोपोषितो रात्रौ जपेदा सूर्यदर्शनात् । आप्लुष्य प्रयतः  
सूर्यमुपतिष्ठेद्दिवाकरं । पश्यन्ति तस्करा नैनं तथान्ये पापबुद्धयः । एकः शतानि त्रायेत तस्करै-  
भ्यश्चरन् पथि<sup>१९</sup>’ ( ऋग्वि. १. १४१ ) इति ॥

न मा गरन्नद्यौ मातृत्तमा दासा यदीं सुसमुब्धमवाधुः ।

शिरो यदस्य त्रैतनो वितक्षत्स्वयं दास उरो अंसावपि ग्व ॥ ५ ॥

न । मा । गरन् । नद्यः । मातृत्तमाः । दासाः । यत् । ईम् । सुसमुब्धम् । अवऽअधुः ।

शिरः । यत् । अस्य । त्रैतनः । वितक्षत् । स्वयम् । दासः । उरः । अंसौ । अपि । ग्वेति ग्व ॥ ५ ॥

१. ख-च-फ-जराजरितगात्रम् ; क-झ-जराजर्जरीकृतगात्रम् ; क्ष-ङ-ज-ट-जराजर्जरिताङ्गम् ; झ-१-  
जराजर्जरिताङ्गम् । २. क्ष-ङ-झ-१-ज-ट-प्रापातयन् । ३. क्ष-ज-ट-त्रैतननाम ( मा ) । ४. क्ष-झ-ज-ट-  
अविध्यत् । ५. क्ष-ङ-झ-१-ज-ट-बुद्धा उपेत्य प्राप्य । ६. क्ष-झ-१-ज-ट-प्रत्युपद्रवं परिहारम् । ७. क्ष-ज-ट-  
विशेषेण दोहतं गतसारम् ; झ-विशेषेणादाहं गतसारम् । ८. क्ष-ङ-झ-१-ज-ट-अपरिमितकाष्ठावयवः  
९. क्ष-ङ-च-झ-झ-१-ज-ट-सम्यक् संपादितः । १०. झ-१-प्रज्वालितेन्धनसंघः । ११. क्ष-ङ-झ-ज-ट-दहतु ।  
१२. ड-झ-१-दडम् । १३. क्ष-ज-ट-‘इति’ नास्ति । १४. क्ष-झ-१-ज-ट-यथा ।

नद्यः नदनशीलाः । मातृवज्जगतां हितकारिण्य आपः । मा मां दीर्घतमसं । गरन्<sup>१</sup> न गिरेयुः निमग्नं मा कुर्युः ॥ ‘ गृ निगरणे ’ । लेटि व्यस्येन शप् ॥ गिरणप्राप्तिं दर्शयति । यत् यस्मात् । दासाः अस्मदुपक्षपयितारो मदीयगर्भदासाः । ईम् एनं दीर्घतमसं मां । सुसमुब्धं सुष्ठु संकुचितसर्वाङ्गम् ॥ ‘ स्वती पूजायाम् ’ ( पा. म. २. २. १८. ४ ) इति प्रादिसमासे अव्ययपूर्वपद-प्रकृतिस्वरत्वम् ॥ अवाधुः अवाङ्मुखमपातयन् । किञ्च अस्य मम शिरः सः । त्रैतनः एतन्नामकः । दासः अत्यन्तनिर्वृणः सन् यत् यस्मात् । वितक्षत् विविधं तष्टवान् तस्मात् स दासः । स्वयं स्वकीयमेव शिरस्तक्षतु । न केवलं शिर एव अपि तु मदीयम् । उरः वक्षःस्थलम्<sup>२</sup> । असौ च । गध हतवान् विदारितवानित्यर्थः । हन्तेर्लुङि छान्दसमेतद्रूपम् ॥ ततः स्वकीयसुरः अंसावपि स्वशस्त्रेणैव तथा कृतवान् । तद्युवयोर्माहास्यमिति भावः ॥

दीर्घतमा मामतेयो जुजुर्वान्दशमे युगे ।

अपामर्थं यतीनां ब्रह्मा भवति सारथिः ॥ ६ ॥

दीर्घतमाः । मामतेयः । जुजुर्वान् । दशमे । युगे ।

अपाम् । अर्थम् । यतीनाम् । ब्रह्मा । भवति । सारथिः ॥ ६ ॥

दीर्घतमाः एतन्नामा महर्षिः स च मामतेयः ममतायाः पुत्रः । दशमे<sup>३</sup> युगे दशयुगपर्यन्तं<sup>४</sup> महानुभावयोरश्विनोः प्रभावात् पूर्वोक्ताहुः खाद्विमुक्तोऽत्यन्तसुखी स्वपुत्रभार्यादिभिः सहितो जीवितवान् । दशमे युगे अतीते सति । जुजुर्वान् जीर्णः<sup>५</sup> वलीपलितगात्रो बभूव । एवंभूतः सन् । अर्थं पुरुषैरर्थ्यमानं कर्मफलं स्वर्गादिकं । यतीनां प्रामुवतीनाम् । अपाम् अपकार्याणां प्रजानाम् । यद्वा । अपाम् अपसां कर्मणाम् । अर्थं प्रयोजनं यतीनां तासां प्रजानाम् । ब्रह्मा ब्रह्मसदृशः<sup>६</sup> परिवृढः । भवति । किञ्च सारथिः तद्वन्निर्वाहको भवति<sup>७</sup> देवो भवतीत्यर्थः<sup>८</sup> । एवमस्य वृत्तान्तं मन्त्रोऽनुवदति । स्वयं वा स्वात्मानं पारोक्ष्येण<sup>९</sup> अश्विनोर्महानुभावत्वं प्रकटयितुं ब्रवीति ॥ ॥ १ ॥

‘ प्र द्यावा ’ इति पञ्चमं तृतीयं सूक्तं दीर्घतमसं जागतं द्यावापृथिव्यम् । अनुक्रान्तं च-‘ प्र द्यावा पञ्च द्यावापृथिव्यं तु जागतं तु ’ इति ॥ अग्निष्टोमे पृष्ठयस्य पष्ठेऽहनि च द्यावापृथिव्यनिविद्धानमेतत् सूक्तम् । तथा च सूत्रं-‘ प्र द्यावेति दीर्घतमसम् ’ ( आश्व. श्रौ. ५. १८ ) इति ॥ आद्या द्यावा-पृथिव्ये पशौ हविषो याज्या । तथा च सूत्रितं-‘ प्र द्यावा यज्ञैः पृथिवी क्रतावृधा सृज्य नो रुद्रो नो मयस्कृधीति द्वे ’ ( आश्व. श्रौ. ३. ८ ) इति ॥

१. क्ष-ङ-झ१-ञ-ट-न गरन् । २. क्ष-ञ-ट-वक्षःस्थानम् । ३. क्ष-ञ-ट-दशमे युगपर्यन्ते । ४. क्ष-ञ-ट-जूर्णः । ५. क्ष-झ१-ञ-ट-ब्रह्मसदृशो भवति यद्वा परिवृढः सारथिर्भवति सारथिवन्निर्वाहको भवति । ६. क्ष-ङ-ञ-ट-भवतीत्यर्थः यद्वा दशयुगपर्यन्तं जीवन् उक्तरूपेण पुरुषार्थसाधकोऽभवत् ; झ१-यद्वा जीवन् उत्तररूपेण पुरुषार्थसाधकोऽभवत् । ७. क्ष-ञ-ट-परोक्षेण । ८. क्ष-झ-झ१-ञ-ट-सूत्रितम् ।

प्र द्यावा यज्ञैः पृथिवी ऋतावृधा मही स्तुषे विदथेषु प्रचेतसा ।

देवेभिर्ये देवपुत्रे सुदंससेत्था धिया वार्याणि प्रभूषतः ॥ १ ॥

प्र । द्यावा । यज्ञैः । पृथिवी इति । ऋतऽवृधा । मही इति । स्तुषे । विदथेषु । प्रऽचेतसा ।

देवेभिः । ये इति । देवपुत्रे इति देवऽपुत्रे । सुदंससा । इत्था । धिया । वार्याणि । प्रऽभूषतः ॥ १ ॥

१ द्यावा १ पृथिवी द्यावापृथिव्यौ ॥ ' दिवो द्यावा ' इति द्यावादेश आद्युदात्तः । पृथिवीशब्दो ङीष्न्तोऽन्तोदात्तः । ' देवताद्वन्द्वे च ' इति उभयपदप्रकृतिस्वरत्वम् । समासमध्ये पदान्तरपाठ-  
श्छान्दसः ॥ अहं यजमानः १ यज्ञैः यागैस्तत्प्रदानैः निमित्तभूतैः हविष्यदानार्थं १ प्र १ स्तुषे प्रकर्षेण  
स्तौमि ॥ पुरुषव्यस्ययः ॥ कीदृश्यौ ते । १ ऋतावृधा यज्ञस्य १ वर्धयिष्यौ १ मही महत्यौ १ विदथेषु यागेषु  
१ प्रचेतसा प्रकर्षेण अस्माश्चेतयिष्यौ अस्माभिश्चेतयितव्ये वा । ईदृश्यौ स्तुषे । अनयोः कोऽतिशय  
इति उच्यते । १ ये द्यावापृथिव्यौ १ देवेभिः यजमानैः १ देवपुत्रे देवा यजमानाः पुत्रस्थानीयाः  
शुश्रूषका ययोस्ते तादृश्यौ । यद्वा । देवेभिर्विशिष्टे । १ सुदंससा । दंस इति कर्मनाम । शोभनकर्मोपिते ।  
१ इत्था सत्यम् । इत्येति सत्यनाम, ' सत्रा इत्था ' (नि. ३. १०. ५) इति तन्नामसु पाठात् । सत्यं  
१ धिया अस्मदनुग्रहबुद्ध्या १ वार्याणि वरणीयानि धनानि अस्मभ्यं १ प्रभूषतः अलंकुरुतः दत्त  
इत्यर्थः । यद्वा । वार्याणि हवींषि धिया कर्मणा निमित्तेन कर्मसमाप्त्यर्थं प्रभूषतः प्रकर्षेण स्वीकुरुतः ॥

उत मन्ये पितुरद्रुहो मनो मातुर्महि स्वतवस्तद्वीमभिः ।

सुरेतसा पितरा भूमं चक्रतुरु प्रजाया अमृतं वरीमभिः ॥ २ ॥

उत । मन्ये । पितुः । अद्रुहः । मनः । मातुः । महि । स्वतवः । तत् । हवीमभिः ।

सुरेतसा । पितरा । भूमं । चक्रतुः । उरु । प्रऽजायाः । अमृतम् । वरीमभिः ॥ २ ॥

१ उत अपि च १ पितुः पितृस्थानीयायाः पात्र्याः १ अद्रुहः अद्रोग्धुः । न हि कदाचित् पिता  
स्वपुत्रादये द्रुहति । तादृश्याः पृथिव्याः १ स्वतवः स्वायत्तं बलं स्वयमेवास्मदनुग्रहाय त्वरमाणम् अत  
एव १ महि महत् १ तत् तादृशमनुग्रहयुक्तं १ मनः चित्तं १ हवीमभिः हवनैराह्वानैः १ मन्ये जानामि  
प्रसादयामीत्यर्थः । यद्वा । तत्तादृशमुक्तलक्षणं मनो हवीमभिर्हवनैर्महि मन्ये अतिमहत् प्रबृद्धं मन्ये ।  
तथा १ मातुः सर्वस्योत्पादयितुरन्तरिक्षस्य द्युलोकस्य । ' मातान्तरिक्षं निर्मायन्तेऽस्मिन्भूतानि '  
( निरु. २. ८ ) इति निरुक्तम् । यद्वा । पितृद्युलोकस्य मातुर्भूम्याः । ' द्यौर्वः पिता पृथिवी माता '  
( ऋ. सं. १. १९१. ६ ) इति श्रुतेः । तत्तादृशमुक्तलक्षणं मनो मन्ये । द्यावापृथिव्योर्मनोऽस्मदाह्वानैः  
प्रीणयामीत्यर्थः । किंच १ पितरा माता च पिता च पितरौ द्यावापृथिव्यौ १ सुरेतसा शोभनसामर्थ्येन  
१ प्रजायाः यजमानादिरूपायाः १ वरीमभिः वरिष्ठैः रक्षणविशेषैः १ भूमं बहुतरम् १ उरु विस्तीर्णम् १ अमृतम्  
अमरणभूतम् १ अभिलषितं १ चक्रतुः कुरुतः ॥



ते सूनवः स्वपसः सुदंससो मही जज्ञुर्मातरा पूर्वचित्तये ।

स्थातुश्च सत्यं जगतश्च धर्मणि पुत्रस्य पाथः पदमद्वयाविनः ॥ ३ ॥

ते । सूनवः । सुऽअपसः । सुऽदंससः । मही इति । जज्ञुः । मातरा । पूर्वऽचित्तये ।

स्थातुः । च । सत्यम् । जगतः । च । धर्मणि । पुत्रस्य । पाथः । पदम् । अद्वयाविनः ॥ ३ ॥

१ते प्रसिद्धाः १सूनवः युवाभ्यामुत्पन्नाः पुत्रस्थानीयाः प्रजाः १स्वपसः शोभनकर्माणः १सुदंससः शोभनदर्शनाः युवां १मही महत्यौ १मातरा मातृवद्वित्तकारिण्यौ १जज्ञुः जानन्ति महानुभावतामवगच्छन्ति । किमर्थम् । १पूर्वचित्तये प्रथमबुद्धये अनुग्रहरूपायै । किंच ते द्यावापृथिव्यौ १स्थातुः स्थावरस्य १जगतः जङ्गमस्य १पुत्रस्य पुत्रस्थानीयस्य उभयविधस्य जगतः १अद्वयाविनः न विद्यते द्वयं यस्य तादृशस्य । स्वजीवनाय युष्मद्यतिरिक्तमजानतः इत्यर्थः । ईदृशस्य १धर्मणि धारणे रक्षणे निमित्तभूते सति १पदं<sup>१</sup> स्थानं १सत्यम् अवाध्यं १पाथः रक्षथः दृश्य इत्यर्थः । यद्वा । ते प्रसिद्धाः सूनवः उत्पाद्यमानाः<sup>२</sup> स्वपसः शोभनप्रकाशादिकर्माणः सुदंससः शोभनदर्शनाः सुष्ठु उपक्षयन्तः<sup>३</sup> वा आत्मानं स्वव्यापाराय ईदृशा रश्मयो मही महत्यौ द्यावापृथिव्यौ पूर्वचित्तये प्राणिनां पूर्वज्ञानाय जज्ञुः जातवन्तः<sup>४</sup> द्यावापृथिव्योरन्तराले व्याप्ता इत्यर्थः । किंच स्थातुर्जगतश्च<sup>५</sup> धर्मणि धारणे तदर्थम् अद्वयाविनो मार्गद्वयरहितस्य ॥ ‘बहुलं छन्दसि’ इति द्वयशब्दात् मत्वर्थीयो विनिः । ‘अन्येषामपि दृश्यते’ इति दीर्घः ॥ पुत्रस्य युष्मत्पुत्रस्थानीयस्यादित्यस्य पदं मार्गं सत्यं पाथः अवश्यं रक्षथः ॥

ते मायिनो ममिरे सुप्रचेतसो जामी सयोनी मिथुना समौकसा ।

नव्यैनव्यं तन्तुमा तन्वते दिवि समुद्रे अन्तः क्वयः सुदीतयः ॥ ४ ॥

ते । मायिनः । ममिरे । सुऽप्रचेतसः । जामी इति ।

सयोनी इति सऽयोनी । मिथुना । समऽऔकसा ।

नव्यम्ऽनव्यम् । तन्तुम् । आ । तन्वते । दिवि । समुद्रे । अन्तरिति । क्वयः । सुऽदीतयः ॥ ४ ॥

१ते प्रसिद्धे द्यावापृथिव्यौ १मायिनः । माया प्रज्ञा । स्वविषयप्रज्ञावन्तः<sup>१</sup> प्रज्ञोपलक्षितकर्मवन्तो वा १सुप्रचेतसः सुष्ठु प्रकर्षेण चेतितुं शक्ताः रश्मयः १ममिरे मिमते प्रमाणेन परिच्छिन्दन्ति । कीदृश्यौ ते । १जामी परस्परं भगिनी<sup>२</sup> । एतत्कुतः<sup>३</sup> इति चेत् उच्यते । १सयोनी समानोत्पत्तिस्थाने १मिथुना प्राण्युत्पत्तये मिथुनभूते परस्परमवियुक्ते इत्यर्थः । १समौकसा समानस्थाने । सुपृथिव्योः एकस्मिन्नेव अवकाशरूपे आकाशेऽवस्थानात् । समीचीनस्थाने वा । किंच १क्वयः मेधाविनः स्वव्यापारविषयज्ञानवन्तः १सुदीतयः सुष्ठुद्योतना रश्मयः १दिवि द्योतमाने १समुद्रे अन्तरिक्षे १अन्तः मध्ये । समुद्रशब्दः

१. क्ष-ज-ट-पदम् आस्पदम् । २. क्ष-ज-ट-उत्पद्यमानाः । ३. क्ष-ङ-ज-ट-उपक्षयन्तः । ४. क्ष-झ-ज-ट-जातवन्तः । ५. क्ष-ज-ट-स्थातुश्च जगतश्च । ६. क्ष-ङ-क्ष-झ-ज-ट-स्वविषयप्रज्ञावन्तः । ७. क्ष-ङ-क्ष-झ-ज-ट-भगिनीस्थानीये । ८. क्ष-ज-ट-तत्कुतः ।

अन्तरिक्षनामसु पाठात् तद्वचनः । स चैवं यास्केन निरुक्तः—‘समुद्रः कस्मात्समुद्रवन्त्यस्मादापः समभिद्रवन्त्येनमापः संमोदन्तेऽस्मिन्भूतानि समुदको भवति समुनन्तीति वा’ (निरु. २. १०) इति । <sup>१</sup>नव्यंनव्यं<sup>२</sup> <sup>३</sup>तन्तुं तननीयं विस्तारणीयम् । जात्येकवचनम् । रश्मीन् <sup>४</sup>आ <sup>५</sup>तन्वते समन्ताद्विस्तारयन्ति ॥

तद्राधो अद्य सवितुर्वरेण्यं वयं देवस्य प्रसवे मनामहे ।

अस्मभ्यं द्यावापृथिवी सुचेतुना रयिं धत्तं वसुमन्तं शतग्विनम् ॥ ५ ॥

तत् । राधः । अद्य । सवितुः । वरेण्यम् । वयम् । देवस्य । प्रसवे । मनामहे ।

अस्मभ्यम् । द्यावापृथिवी इति । सुचेतुना । रयिम् । धत्तम् । वसुमन्तम् । शतग्विनम् ॥ ५ ॥

<sup>१</sup>वयं यजमानाः <sup>२</sup>सवितुः सर्वस्य प्रसवितुः <sup>३</sup>देवस्य आदित्यस्य अन्तर्यामिरूपिणः <sup>४</sup>प्रसवे अनुज्ञायां सत्यां <sup>५</sup>तत् तादृशं <sup>६</sup>वरेण्यं वरणीयं <sup>७</sup>राधः पुरुषार्थसाधनसमर्थं गवादि धनं <sup>८</sup>मनामहे याचामहे ॥ मन्यतिर्याच्चाकर्मा । छान्दसः शप् ॥ यद्वा । पुनःपुनरभ्यस्यामः । लप्सीमहीति<sup>१</sup> यावत् ॥ ‘ज्ञा अभ्यासे’ । व्यत्ययेनात्मनेपदम् । अपि पात्रादिना मनादेशः ॥ किंच <sup>२</sup>अस्मभ्यं <sup>३</sup>द्यावापृथिवी द्यावापृथिव्यौ <sup>४</sup>सुचेतुना शोभनचेतनेन अस्मदनुग्रहबुद्ध्या <sup>५</sup>रयिं धनं <sup>६</sup>धत्तं दत्तम् । कीदृशम् । <sup>७</sup>वसुमन्तं निवासयोग्यगृहादिविशिष्टं <sup>८</sup>शतग्विनं शतसंख्याकगवादिविशिष्टम् ॥ ॥ २ ॥

‘ते हि’ इति पञ्चमं चतुर्थं सूक्तं दैर्घ्यतमसं जागतं द्यावापृथिव्यम् । ‘ते हि’ इत्यनुक्रान्तम् ॥ चतुर्विंशेऽहनि वैश्वदेवशास्त्रे द्यावापृथिव्यनिविद्धानमेतत्सूक्तं—‘ते हि द्यावापृथिवी यज्ञस्य वो रथ्यमिति वैश्वदेवम्’ (आश्व. श्रौ. ७. ४) इति सूत्रितत्वात् । तथा पृष्ठयाभिप्लवषडहयोद्वितीयेऽहनि वैश्वदेवे द्यावापृथिव्यं निविद्धानीयं<sup>१</sup>, ‘चातुर्विंशिकं तृतीयसवनम्’ (आश्व. श्रौ. ७. ६) इति आभिप्लविके द्वितीयेऽहनि अतिदिष्टत्वात् । आभिप्लविकात् द्वितीयादह्नः पृष्ठयस्य द्वितीयेऽहनि एतत्सूक्तमतिदेशतः प्राप्तं, ‘पृष्ठयस्याभिप्लवेनोक्ते अहनी आद्ये आद्याभ्याम्’ (आश्व. श्रौ. ७. १०) इति सूत्रितत्वात् । प्रथमा आश्विनशास्त्रे विनियुक्ता । ‘संस्थितेष्वश्विनाय<sup>२</sup>’ इत्यत्र सूत्रितं—‘ते हि द्यावापृथिवी विश्वशंभुवा विश्वस्य देवीमृचयस्य’ (आश्व. श्रौ. ६. ५) इति ॥

ते हि द्यावापृथिवी विश्वशंभुव ऋतावरी रजसो धारयत्कवी ।

सुजन्मनी धिषणे अन्तरीयते देवो देवी धर्मेणा सूर्यः शुचिः ॥ १ ॥

ते इति । हि । द्यावापृथिवी इति । विश्वशंभुवा । ऋतावरी इत्युतऽवरी ।

रजसः । धारयत्कवी इति धारयत्ऽकवी ॥ सुजन्मनी इति सुऽजन्मनी ।

धिषणे इति । अन्तः । ईयते । देवः । देवी इति । धर्मेणा । सूर्यः । शुचिः ॥ १ ॥

१. क्ष-ञ-ट-नव्यंनव्यं नर्वनवम् । २. क्ष-ञ-ट-लभेमहीति । ३. क्ष-ञ-ट-निविद्धानम् । ४. क्ष-ञ-ट-संस्थितेष्वश्विनाय स्तुवते ।

वते<sup>१</sup> वहि ते खलु प्रसिद्धे<sup>२</sup> द्यावापृथिवी<sup>३</sup> अन्तः तयोरन्तराले<sup>४</sup> शुचिः शुद्धो विश्वस्य शोचयिता वा<sup>५</sup> देवः दीप्यमानः<sup>६</sup> सूर्यः<sup>७</sup> धर्मेणा प्रकाशोदकदानादिधारणेन युक्तः सन्<sup>८</sup> ईयते सर्वदा गच्छति ॥ 'ईङ् गतौ'<sup>९</sup> । दैवादिकः ॥ तादृशं कर्म युवयोरनुग्रहादिति स्तुतिः । कीदृश्यौ ते । विश्वशंभुवा । विश्वं सुखभावयितुं ययोः ते विश्वशंभुवा । विश्वस्य सुखयित्र्याविस्वर्थः । ऋतावरी ऋतवत्यौ ॥ ऋतशब्दात् 'छन्दसीवनिपौ'<sup>१०</sup> इति वनिप् । 'वनो र च' इति ङीबिफौ ॥ रजसः उदकस्य उदकोस्पतौ । 'उदकं रज उच्यते' ( निरु. ४. १९ ) इति निरुक्तम् । धारयत्कवी अकृच्छ्रेण धारकं<sup>११</sup> कविं ययोस्ते तादृश्यौ । उदकोत्पादनाय अप्रयत्नवत्यौ<sup>१२</sup> इत्यर्थः । यद्वा । धारयत्कविर्मनीषी आदिस्थो ययोस्ते तादृश्यौ । वृष्ट्युदकधारयत्सूर्योपेतैः<sup>१३</sup> इत्यर्थः । सुजन्मनी शोभनजन्मवत्यौ<sup>१४</sup> धिषणे धर्षणोपेते स्वव्यापारेषु प्रगल्भे इत्यर्थः । देवी द्यौतमाने । अत्र यद्यपि धिषणे इत्येतत् 'धिषणे रोदसी' ( नि. ३. ३०. ३ ) इति तन्नामसु उक्तत्वात् द्यावापृथिवीनाम, तथापि द्यावापृथिवी इत्यस्य विद्यमानत्वात् यौगिकं<sup>१५</sup> द्रष्टव्यम् ॥

उरुव्यचसा महिनीं असश्चतां पिता माता च भुवनानि रक्षतः ।

सुधृष्टमे वपुष्ये न रोदसी पिता यत्सीमभि रूपैरवासयत् ॥ २ ॥

उरुव्यचसा । महिनी इति । असश्चतां । पिता । माता । च । भुवनानि । रक्षतः ।

सुधृष्टमे इति सुधृष्टमे । वपुष्ये इति । न । रोदसी इति ।

पिता । यत् । सीम् । अभि । रूपैः । आवासयत् ॥ २ ॥

उरुव्यचसा प्रभूतव्यचनवत्यौ अतिविस्तीर्णे<sup>१</sup> महिनी अत एव महत्यौ<sup>२</sup> असश्चता असज्जमाने परस्परवियुक्ते इत्यर्थः । पिता पालयित्री द्यौः<sup>३</sup> माता निर्मात्री पृथिवी<sup>४</sup> च इत्युभे<sup>५</sup> भुवनानि भूत-जातानि<sup>६</sup> रक्षतः पालयतः । 'द्यौष्पितः पृथिवि मातः' ( ऋ. सं. ६. ५१. ५ ) इत्यादिश्रुतेर्माता-पितृरूपत्वम् । किंच सुधृष्टमे अतिशयेन दृष्टे ॥ छान्दसस्तकारलोपः ॥ प्रगल्भे<sup>७</sup> रोदसी यावा-पृथिव्यौ<sup>८</sup> वपुष्ये<sup>९</sup> न वपुषो हिते इव । प्राणिनां पितराविव शरीररक्षके इत्यर्थः । तदेवोपपादयति । यत् यस्मात्<sup>१०</sup> सीं सर्वतः<sup>११</sup> पिता पितृस्थानीया द्यौः<sup>१२</sup> रूपैः<sup>१३</sup> निरूपणसाधनैः प्रशस्तैः<sup>१४</sup> प्रकाशैः<sup>१५</sup> निरूप्यमाणैर्वृष्ट्यादिभिर्वा<sup>१६</sup> अभि<sup>१७</sup> अवासयत्<sup>१८</sup> अभिवासयति अधिकितिष्ठति तस्मात् पिता माता च भुवनानि रक्षतः ॥

स वह्निः पुत्रः पित्रोः पवित्रवान्पुनाति धीरो भुवनानि मायया ।

धेनुं च पृश्निं वृषभं सुरेतंसं विश्वाहां शुक्रं पर्यो अस्य दुक्षत ॥ ३ ॥

सः । वह्निः । पुत्रः । पित्रोः । पवित्रवान् । पुनाति । धीरः । भुवनानि । मायया ।

धेनुम् । च । पृश्निम् । वृषभम् । सुरेतंसम् । विश्वाहां । शुक्रम् । पर्यः । अस्य । दुक्षत ॥ ३ ॥

१. क्ष-ञ-झ-ज-ट-धारकः कविः । २. क्ष-ञ-ट-अप्रयत्नवती; ङ-प्रयत्नवती; झ-प्रयत्नवती ।

३. क्ष-ञ-ट-वृष्ट्युदकधारयित्सूर्योपेतैः; ङ-झ-वृष्ट्युदकधारयित्सूर्योपेतैः; झ-झ-वृष्ट्युदकधारयित्सूर्योपेतैः ।

४. क्ष-ञ-झ-ज-ट- यौगिकं पदम् ।

‘पित्रोः मातापित्रोर्द्यावापृथिव्योः ॥ ‘पिता मात्रा’ इति पिता शिष्यते । ‘उदात्तयणः’ इति पितुर्विभक्तिरुदात्ता ॥ ‘पुत्रः पुरुत्राता पुत्रस्थानीयः आदित्यः’ ‘पवित्रवान् पावनरश्मियुक्तः’ ‘धीरः’ धीमान् ‘सः’ वह्निः फलस्य वोढा धारकः सन् ‘मायया प्रज्ञया स्वकीयया’ ‘भुवनानि भूतजातानि’ ‘पुनाति पावयति प्रकाशयतीत्यर्थः । किंच स एव पुत्रः ‘पृश्नि शुक्लवर्ण’ ‘धेनुं प्रीणयित्रीं भूमिं’ ‘सुरेतसं शोभनसामर्थ्यं शोभनोदकं वा’ ‘वृषभं सेत्तारं’ ‘द्युलोकं’ ‘च मायया पुनाति प्रकाशयतीत्यर्थः । कदा । ‘विश्वाहा सर्वाण्यप्यहानि सर्वकालमित्यर्थः । किंच ‘अस्य द्युलोकस्य । यद्वा ॥ कर्मणि षष्ठी ॥ इमं’ द्युलोकम् । ‘शुक्रं’ पयः दीप्तं पयःसदृशमुदकं ‘धुक्षत दोग्धि ॥ तुहेष्ठान्दसे लुङि’ ‘शल इगुपधादिनटः कसः’ इति च्लेः कसादेशः ॥ ईदृशो महानुभावः आदित्यस्तयोः पुत्रः इति द्यावापृथिव्योः स्तुतिः ॥

**अयं देवानामपसामपस्तमो यो ज्ञानं रोदसी विश्वशंभुवा ।**

**वि यो ममे रजसी सुक्रतूययाजरेभिः स्कम्भनेभिः समानृचे ॥ ४ ॥**

अयम् । देवानाम् । अपसाम् । अपःऽतमः । यः । ज्ञानं । रोदसी इति । विश्वशंभुवा । वि । यः । ममे । रजसी इति । सुक्रतूयया । अजरेभिः । स्कम्भनेभिः । सम् । आनृचे ॥ ४ ॥

पूर्वं पुत्रमाहात्म्येनैते प्रशस्य इदानीं स्वोत्पादकस्तुत्या प्रशंसति । ‘अयं’ ‘देवानां मध्ये देवतमः’ ‘अपसामपस्तमः । अप इति कर्मनाम । तेन तद्वान् लक्ष्यते । कर्मवतां मध्ये प्रकृष्टकर्मा । अयमित्युक्तं क इत्याह । ‘यः देवः’ ‘विश्वशंभुवा सर्वप्रकारेण भूतानां सुखस्य भावयित्वा’ ‘रोदसी द्यावापृथिव्यौ महानुभावे’ ‘ज्ञानं उत्पादितवान् । न केवलमुत्पादनमात्रं अपि तु ‘यः देवः’ ‘रजसी रज्जनात्मिके द्यावापृथिव्यौ । रजसी इति द्यावापृथिव्योर्नाम, ‘रजसी सदसी’ (नि. ३. ३०. ८) इति तन्नामसु पाठान् । उक्तरूपे’ ‘वि’ ‘ममे विशेषेण’ परिच्छिनत्ति । किं स्वोपभोगाय नेत्याह । ‘सुक्रतूयया शोभनकर्मच्छया । येन कर्मणा प्राणिनां सुखं संभवति तादृकमेच्छया । अथवा एतदुत्तरत्र संबध्यते । सुक्रतूयया उक्तेन निमित्तेन इमे द्यावापृथिव्यौ’ ‘अजरेभिः अजीर्णैर्दृढतरैः’ ‘स्कम्भनेभिः गतिप्रतिबन्धसाधनैः शङ्कुभिः’ ‘समानृचे सम्यक् सर्वतः पूजितवान् स्थापितवानित्यर्थः ॥ ‘ऋच स्तुतौ’ । लिटि रेफसामान्यात् द्विहल्वमस्तीति ‘तस्मान्नुद्द्विहलः’ इत्यभ्यासस्य नुद् । यस्मादेवं तस्मादयमेव देवः अयमेव अपस्तमः’ इत्येवंमहानुभावेन परमेश्वरेणोपचे इति स्तुतिः ॥

**ते नो गृणाने महिनी महि श्रवः क्षत्रं द्यावापृथिवी धासथो बृहत् ।**

**येनाभि कृष्टीस्ततनाम विश्वहा पनाय्यमोजो अस्मे समिन्वतम् ॥ ५ ॥**

ते इति । नः । गृणाने इति । महिनी इति । महि ।

श्रवः । क्षत्रम् । द्यावापृथिवी इति । धासथः । बृहत् ॥ येन । अभि ।

कृष्टीः । ततनाम । विश्वहा । पनाय्यम् । ओजः । अस्मे इति । सम् । इन्वतम् ॥ ५ ॥

१. क्ष-झ१-ज-ट-आदित्यः वायुर्वा । २. क्ष-ङ-झ१-ज-ट-अथवा वृष्टिलक्षणेः धीरः । ३. ङ-झ१-असुम् । ४. ख-ज-झ-त-व-उरूपे । ५. ङ-झ१-विशेषेण प्रमाणेन । ६. क्ष-ज-ट-रश्रुतिसामान्यात् । ७. क्ष-ङ-झ१-ज-ट-उपास्यः ।

१ते प्रसिद्धे हे १द्यावापृथिवी द्यावापृथिव्यौ १गृणाने अस्माभिः स्तूयमाने सत्यौ ॥ कर्मणि कर्तृप्रत्ययः ॥ १महि महदतिप्रभूतं १श्रवः<sup>१</sup> सर्वत्र प्रसिद्धमन्नं सर्वत्र श्रूयमाणां कीर्तिं वा १नः अस्मभ्यं १धासथः धत्तम् ॥ दधातेर्लोट्यङागमः । ' सिव्वहुलम् ' इति सिप् ॥ तथा १वृहत्<sup>२</sup> अतिप्रभूतं १क्षत्रं बलं धासथः । तदेव विशेष्यते । १येन अन्नबलेन<sup>३</sup> १विश्वहा सर्वेष्वपि अहःसु १कृष्टीः पुत्रादिरूपाः प्रजाः १अभि १ततनाम अभितो विस्तारयाम ॥ तनोतेर्लोपि छान्दसो विकरणस्य श्लुः । ' आदुत्तमस्य ' इति आङागमः । तस्य ' छन्दस्युभयथा ' इति आर्धधातुकत्वात् अभ्यस्ताद्युदात्तत्वाभावे धातुस्वरः ॥ कृष्टय इति मनुष्यनाम, ' कृष्टयः चर्षणयः ' ( नि. २. ३. ७ ) इति तन्नामसु पाठात् । किंच १पनायं स्तूत्यम् १ओजः शरीरबलम् १अस्मे अस्मासु सम्यक् १इन्वत् व्यामुतं प्रवर्धयतमित्यर्थः । इन्वतिर्ग्रासिवचनः, ' इन्वति ननक्ष ' ( नि. २. १८. १ ) इति तन्नामसु पाठात् ॥ ॥ ३ ॥

' किमु श्रेष्ठः ' इति चतुर्दशर्चं पञ्चमं सूक्तं दैर्घतमसमाभैवम् । अन्त्या त्रिष्टुप् शिष्टास्त्रिष्टुबन्त-परिभाषया जगत्यः । अनुक्रान्तं च- ' किमु श्रेष्ठः पञ्चनार्भवं त्रिष्टुबन्तम् ' इति । व्यूढे दशरात्रे षष्ठेऽहनि वैश्वदेवशस्त्रे आर्भवं निविद्धानं द्विप्रतीकम् । तत्र ' किमु श्रेष्ठः ' इत्येतदन्त्यवर्जं प्रतीकम् । ' व्यूढश्चेत् ' इति खण्डे सूत्रितं- ' किमु श्रेष्ठ उप नो वाजा इति त्रयोदशार्भवं चतस्रश्च ' ( आश्व. श्रौ. ८. ८ ) इति ॥

किमु श्रेष्ठः किं यर्विष्टो न आजगन्किमीयते दूत्यं<sup>१</sup> कवदूचिम ।

न निन्दिम चमसं यो महाकुलोऽग्रे आतर्द्रुण इद्धूतिमूदिम ॥ १ ॥

किम् । ऊँ इति । श्रेष्ठः । किम् । यर्विष्टः । नः । आ । अजगन् ।

किम् । ईयते । दूत्यम् । कत् । यत् । ऊचिम ॥ न । निन्दिम ।

चमसम् । यः । महाकुलः । अग्रे । आतः । द्रुणः । इत् । भूतिम् । ऊदिम ॥ १ ॥

ऋभवो नाम सुधन्वनस्य पुत्रा ऋभुर्विभ्वा वाज इति । ते च मनुष्याः सन्तः सुकर्मणा देवत्वं प्राप्य कदाचित् कर्मकाले सोमपानाय प्रवृत्ताः । तान् प्रति देवैः प्रेरितोऽग्निः परस्परसमानरूपान् दृष्ट्वा स्वयमपि तदाकारं<sup>१</sup> श्रुत्वा<sup>२</sup> तेषु मध्ये स्वयं चतुर्थः सन् पातुं प्रवृत्तः । ते च ऋभवः आगतं तं समानरूपमवलोक्य विवेकुमसमर्थाः परस्परमेवं संदिहते । अयं १किमु १श्रेष्ठः किं नु खलु अस्मत्तोऽयं प्रशस्यतमो वयसा श्रेष्ठः<sup>३</sup> सोऽस्मान् १आजगन् आगमत् प्राप्तः ॥ गमेर्लङि छान्दसः शपः श्लुः । हल्ङ्यादिलोपे ' मो नो धातोः ' इति नत्वम् । अजगन्निति गतिकर्मा, ' अगन् अजगन् ' ( नि. २. १४. ११२ ) इति तन्नामसु पाठात् ॥ १किं १यर्विष्टः किं वा अस्माकं युवतमोऽस्मत्तः कनीयान् आजगन्<sup>४</sup> प्राप्तः । १किं वा १दूत्यं दूतकर्म देवसंबन्धि १ईयते गच्छति । देवैः प्रेरितः<sup>५</sup> दूतोऽस्मानागतो वा ॥ ' दूतस्य भागकर्मणी ' इति यत् ॥ १यदूचिम यदेतत् ब्रूमः तत् १कत् । कथं निश्चेतव्यमित्यर्थः । वयं तावत् त्रय एव इदानीं<sup>६</sup> चत्वारः समानरूपा वर्तामहे तस्मादयमधिकः किमु श्रेष्ठ इति विचिकित्सा ।

१. क्ष-ज-ट-श्रेष्ठम् । २. क्ष-ङ-च-क्ष-ज्ञ-ज-ट-वृहत् महत् । ३. क्ष-ङ-क्ष-ज-ट-अप्तेन बलेन । ४. ङ-क्ष-ज-तदाकारो भूत्वा । ५. क्ष-ज-ट-ज्येष्ठः । ६. क्ष-ज-ट-नः आजगन् । ७. क्ष-ज-प्रेषितः । ८. ङ-इदानीं तु ।

एवं संदिह्य कथंचित् स्वतोऽन्यं<sup>१</sup> निश्चिन्त्य सं प्रति आपरोक्ष्येण ब्रुवते । हे<sup>२</sup> व<sup>३</sup>अग्ने व<sup>४</sup>भ्रातः भ्रातृवद्भागाहं । भ्राता यथा बलात् स्वकीयभागं स्वीकरोति तद्वत् समानरूपमाश्रित्य बलात्<sup>२</sup> चमसपानाय<sup>२</sup> प्रवृत्त इति भ्रातरित्युक्तम् । हे तादृशाग्ने व<sup>५</sup>चमसं व<sup>६</sup>न व<sup>७</sup>निन्दिम । अधिकः समागत इति पानमकृत्वा चमसं न दूषयामः ॥ ‘णिदि कुत्सायाम्’ । ‘छन्दसि वेति वक्तव्यम्’ इति द्विवचनाभावः ॥ अदूष्यत्वे कारणमाह । वयः चमसः वमहाकुलः महाकुलोत्पन्नः त्वष्ट्रा निर्मितत्वात् । वक्ष्यति च ‘त्वष्टा भ्रातृवन्त-  
न्यानजे’ ( ऋ. सं. १. १६१. ४ ) इति । अतः कारणात्<sup>३</sup> व<sup>८</sup>द्रुणः । विकारे प्रकृतिशब्दः । ततश्च तत्स्थे तच्छब्दः । इच्छब्दोऽवधारणे । दारुविकारचमसस्य व<sup>९</sup>भूतिं प्राप्तिम् व<sup>१०</sup>ज्जिह्वाम् दूमः ॥ विदेष्ट्वान्दसे  
लुटि ‘वचिस्त्वपि’ इति संप्रसारणम् । क्रादिनियमात् इट् ॥

एकं चमसं चतुरः कृणोतन तद्वो देवा अब्रुवन्तद् आगमम् ।

सौधन्वना यद्येवा करिष्यथ साकं देवैर्यज्ञियासो भविष्यथ ॥ २ ॥

एकम् । चमसम् । चतुरः । कृणोतन । तत् । वः । देवाः । अब्रुवन् । तत् । वः । आ । अगमम् ।  
सौधन्वनाः । यदि । एव । करिष्यथ । साकम् । देवैः । यज्ञियासः । भविष्यथ ॥ २ ॥

एवं पृष्टोऽग्निस्तान् प्रत्युवाच । हे सौधन्वनाः सुधन्वनः पुत्राः यूयम् एकं चमसं त्वष्ट्रा संपादितं पूर्वमेकमेव<sup>४</sup> सन्तं चमसं<sup>५</sup> चतुरः<sup>६</sup> कृणोतन चतुःसंख्याकान् कुरुत ॥ ‘चतुरः क्षसि’ ( पा. सू. ६. १. १६७ ) इत्यन्तोदात्तत्वम् । पूर्ववत् तनप् ॥ यथा उपरितने ‘ज्येष्ठ आह चमसा द्वा करोति’ इत्युपकस्य ‘कनिष्ठ आह चतुरस्करेति’ ( ऋ. सं. ४. ३३. ५ ) इति चतुष्कं<sup>७</sup> निर्धारितम् । न केवलमहमेव ब्रवीमि किंतु वः युष्मान् प्रति वत् उक्तं चतुर्धाकरणरूपं कर्म उत्तरत्र वक्ष्यमाणम् अश्च-  
रथादिकरणरूपं च कर्म देवाः इन्द्रादयः अब्रुवन् । देवत्वप्राप्त्युपायत्वेन वत् तादृशं कर्म वः युष्माकं वक्तुम् अहम् आगमम् प्राप्तोऽस्मि । यस्मादेवं तस्माद्यूयं यद्येवा करिष्यथ यद्येवं मनुक्त-  
प्रकारेण<sup>८</sup> कर्तुं शक्नुथ तथा चेत् देवैः साकं सह यज्ञियासो भविष्यथ<sup>९</sup> । इति तैस्तुमित्यर्थः ॥

अग्निं दूतं प्रति यदब्रवीतनाश्वः कर्त्तव्यो रथं उतेह कर्त्तव्यः ।

धेनुः कर्त्तव्या युवशा कर्त्वा द्वा तानि भ्रातरनु वः कृत्वयेमसि ॥ ३ ॥

अग्निम् । दूतम् । प्रति । यत् । अब्रवीतन । अश्वः । कर्त्तव्यः । रथः । उत । इह । कर्त्तव्यः ।  
धेनुः । कर्त्तव्या । युवशा । कर्त्वा । द्वा । तानि । भ्रातः । अनु । वः । कृत्वा । आ । इमसि ॥ ३ ॥

हे आगत देव<sup>१</sup> अग्निम् अङ्गनादिगुणविशिष्टं दूतं दूतकर्म प्राप्तवन्तं त्वां प्रति यत् यत्कार्यम् अब्रवीतन अब्रुवन् ॥ व्यत्ययेन मध्यमः । पूर्ववत् तनप् ॥ किमिति अश्वः कर्त्तव्यः<sup>२</sup> ।

१. क्ष-ज-ट-स्वान्यम् । २. झ१-बलाच्च सोमपानाय । ३. क्ष-ङ-ज-ट-कारणात् हे अग्ने । ४. क्ष-झ१-ज-ट-अपूर्वम् एकमेव चमसम् । ५. क्ष-झ१-ज-ट-चतुष्टयम् । ६. क्ष-ज-ट-मनुक्तप्रकारम् । ७. क्ष-ङ-झ१-ज-ट-भविष्यथ । यज्ञभागयोग्या भविष्यथ । ८. झ१-देवाः । ९. क्ष-ङ-झ१-ज-ट-‘कर्त्तव्यः’ इत्यस्यानन्तरं ‘जातावेकवचनम् । अश्वः कर्त्तव्याः । कृत्यार्थं तवैकेन इति त्वन्प्रत्ययः । यद्वा । उत्तरत्र इन्द्रो हरी युयुज इति इन्द्राय वचोयुजा ततश्चुरिति च विनियोगदर्शनात्’ इत्यधिकम् ।

एकस्मादश्वादश्वान्तरं कर्तव्यमिदमर्थः । ' अश्वादश्वमतक्षत ' ( ऋ. सं. १. १६१. ७ ) इति वक्ष्य-  
माणत्वात् ॥ ' कृत्यार्थे<sup>१</sup> तवैकेन<sup>२</sup> ' इति त्वन्प्रत्ययः<sup>३</sup> ॥ 'उत अपि च<sup>४</sup> रथः<sup>५</sup> कर्त्तव्यः ।  
'धेनुः<sup>६</sup> कर्त्वा<sup>७</sup> । चर्मरहिता मृता गौः नित्यदोग्धी पुनर्नूतना कार्या । तदुत्तरत्र ' निश्चर्मणो गामरिणीत  
धीतिभिः ' ( ऋ. सं. १. १६१. ७ ) इति वक्ष्यमाणत्वात् । तथा 'द्वा द्वौ पितरौ जीणौ सन्तौ  
पुनः<sup>८</sup> युवशा युवानौ शयानौ प्रकृष्टयौवनोपेतौ<sup>९</sup> कर्त्वा कर्त्तव्यौ । हे<sup>१०</sup> आतः अग्ने युष्माकं देवानां  
तैरुक्तानि<sup>११</sup> कर्माणि कृत्वा<sup>१२</sup> अनु पश्चान्<sup>१३</sup> कृत्वा कृतव्या कर्मणा<sup>१४</sup> एमसि एमः आभिमुख्येन प्राप्नुमः ॥  
' इण् गतौ ' । इदन्तो मसिः<sup>१५</sup> ॥ यद्वा । ऋषेरिदं वाक्यम् । हे ऋभवः यूयमागतमग्निं दूतं प्रति  
यदब्रवीतन यत्कार्यं वक्ष्यमाणरूपं कर्तव्यत्वेन वदथ अङ्गीकुरुथ तानि सर्वाणि संपाद्य हे आतरग्ने  
कृतव्या कर्मणैर्मसीति ब्रूथेत्यृषिराह ॥

चक्रुवांसं ऋभवस्तदपृच्छत क्रेदभूयः स्य दूतो न आजगन् ।

यदावाख्यच्चमसाश्चतुरः कृतानादित्वष्टा ग्रास्वन्तन्यान्ज ॥ ४ ॥

चक्रुऽवांसः । ऋभवः । तत् । अपृच्छत । क । इत् । अभूत् । यः । स्यः । दूतः ।

नः । आ । अजगन् ॥ यदा । अवऽअख्यत् । चमसान् ।

चतुरः । कृतान् । आत् । इत् । त्वष्टा । ग्रासु । अन्तः । नि । आनजे ॥ ४ ॥

हे ऋभवः 'तत् कार्यं यथा 'चक्रुवांसः कृतवन्तो यूयम्<sup>१</sup> अपृच्छत प्रश्नं कुरुत ॥ करोतेर्लिटः  
कसुः ॥ अत्र यद्यपि ऋसुरिति त्रयाणां मध्ये एकस्य नाम तथापि तस्य प्राथम्यात् ' छत्रिणो  
गच्छन्ति ' इतिवत् सर्वेऽपि ऋभवः<sup>२</sup> उच्यन्ते । किमिति । 'स्यः सः<sup>३</sup> दूतः<sup>४</sup> क्रेदभूत् कुत्र गतः । स  
इत्युक्तं क इत्याह । 'यः यो दूतः<sup>५</sup> नः अस्मान्<sup>६</sup> आजगन् आगतम् प्राप्तः । एवंभूते सति 'यदा अयं  
त्वष्टा<sup>७</sup> चतुरः<sup>८</sup> कृतान्<sup>९</sup> चमसान्<sup>१०</sup> अवाख्यत्<sup>११</sup> अभिपश्यति<sup>१२</sup> ॥ ख्यातेर्लुङि ' अस्म्यतिवक्तव्याति<sup>१३</sup> '   
इति च्लेः अडादेशः ॥ 'आदित् अनन्तरमेव<sup>१४</sup> त्वष्टा तस्य चमसस्योत्पादकः एतन्नामको<sup>१५</sup> देवः  
'ग्रासु स्त्रीषु<sup>१६</sup> । 'मेना आ इति स्त्रीणाम्' ( निरु. ३. २१ ) इति निरुक्तम् । 'अन्तः मध्ये  
'न्यान्ज न्यक्तोऽभूत् । स्त्रियम् आत्मानम् अमन्यत इत्यर्थः ॥ अङ्गेर्लिटि ' तस्मान्बुद्धिहलः ' इति  
बुद्ध् । छान्दसोऽनुनासिकलोपः ॥

हनामैनाँ इति त्वष्टा यदब्रवीच्चमसं ये देवपानमनिन्दिषुः ।

अन्या नामानि कृण्वते सुते सचाँ अन्यैरेनान्कन्याँ नामभिः स्परत् ॥ ५ ॥

हनाम । एनान् । इति । त्वष्टा । यत् । अब्रवीत् । चमसम् । ये । देवऽपानम् । अनिन्दिषुः ।

अन्या । नामानि । कृण्वते । सुते । सचाँ । अन्यैः । एनान् । कन्याँ । नामभिः । स्परत् ॥ ५ ॥

१. क्ष-ञ-स १-ञ-ट- ' कृत्यार्थे..... प्रत्ययः ' नास्ति. २. क्ष-ञ-ट-तानि तैरुक्तानि. ३. क्ष-ञ-ट-मसि. ४. ङ-स १-ऋभवः इति. ५. क्ष-ञ १-ञ-ट-अवाख्यानम् अवमतिमकरोत्. ६. क्ष-ञ १-ञ-ट-तं चमसस्य सोमं मासु छन्दोभिमानिनीषु गायत्र्यादिषु स्त्रीषु ।



एनान् वक्ष्यमाणान् हनाम इति यन् यदा अव्रवीत् त्वष्टा । पूजार्थं बहुवचनम् ।  
 एतच्छब्दस्य प्रकृतपरामर्शकत्वात् ऋभूणां प्रकृतत्वात् तेषां हननप्रसक्तिं दर्शयति<sup>१</sup> । ये<sup>२</sup> देवपानं देवैः  
 पातव्यं चमसं ये<sup>३</sup> ऋभवः अनिन्दिषुः निन्दामकुर्वन्<sup>४</sup> । देवयोग्यं त्वाष्ट्रचमसं<sup>५</sup> मनुष्याः ऋभवः  
 स्वीकृत्य चतुर्धा व्यभजन् तान् हनामेति यदा अव्रवीदित्यर्थः । तदाप्रभृति मनुष्याः सुते अभिषुते सोमे  
 पानाय प्रस्तुते सति सचा सह परस्परम् अन्या नामानि अन्यानि होत्रध्वर्यूद्गात्रादीनि कृण्वते  
 कुर्वन्ति । पूर्वनाम<sup>६</sup> प्रच्छाद्य उपहवकाले 'अध्वर्यु उपह्वयस्व होतस्पृह्यस्व<sup>७</sup>' इत्येवम् अन्यैरेव<sup>८</sup>  
 नामभिः आत्मानं त्वष्टृवधभीत्या प्रख्यापयन्तीत्यर्थः । पूर्वम् अन्यानि<sup>९</sup> कथं प्रसक्तानीत्यत आह ।  
 एनान् नरान् कन्या स्वोत्पादयित्री माता अन्यैः एव नामभिः<sup>१०</sup> स्परत् प्रीणयति ॥ 'सृष्ट  
 प्रीतिबलयोः' । लेटप्रडागमः ॥ ४ ॥

इन्द्रो हरीं युयुजे अश्विना रथं बृहस्पतिर्विश्वरूपामुपाजत ।

ऋभुर्विभ्वा वाजो देवाँ अगच्छत स्वपसो यज्ञियं भागमैतन ॥ ६ ॥

इन्द्रः । हरी इति । युयुजे । अश्विना । रथम् । बृहस्पतिः । विश्वरूपाम् । उप । आजत ।

ऋभुः । विभ्वा । वाजः । देवान् । अगच्छत । सुऽअपसः । यज्ञियम् । भागम् । ऐतन ॥ ६ ॥

पूर्वं सृष्टानां क्रमेण विनियोगमाह । इन्द्रो हरीं युयुजे । एतन्नामानावशौ रथे योजितवान् ।  
 तथा अश्विना अश्विनौ रथं<sup>११</sup> योजितवन्तौ । तथा बृहस्पतिः<sup>१२</sup> बृहतो मन्त्रस्य पालयिता एतन्नामको  
 देवः विश्वरूपां नानारूपोपेतां गाम् उपाजत उपागमत् स्वीकृतवानित्यर्थः । यद्यप्यत्र गौरिति  
 विशेषो न श्रुतः तथापि पूर्व<sup>१३</sup> धेनुः कर्त्तव्युक्तत्वात् पुरस्ताच्च 'ये धेनुं विश्वजुवं विश्वरूपाम्' (ऋ. सं.  
 ४. ३३. ८) इति वक्ष्यमाणत्वाच्च विश्वरूपा गौरित्येवाध्यवसीयते । अत एव विश्वरूपाम् इत्यस्याश्व-  
 पङ्क्तिरिति<sup>१४</sup> केचन व्याचक्षते तदसत् । युष्मत्संपादितानि रथादीनि इन्द्रादयः स्वभागत्वेनाकल्पयन् ।  
 तस्मात् ऋभुर्विभ्वा वाजः च यूयं देवान् इन्द्रादीन् अगच्छत<sup>१५</sup> । गत्वा च हे स्वपसः शोभनाश्व-  
 रथादिकर्मवन्तो यूयं यज्ञियं यज्ञार्हं यज्ञसंबन्धिनं भागं सोमरूपं<sup>१६</sup> देवत्वं प्राप्तैः सेवनीयम् एतेन  
 प्राप्तम् । कर्मसामर्थ्येन हविर्भुजो भवतेत्यर्थः । इत्येवमृषिराह ॥

१. क्ष-ङ-झ१-ज-ट-वारयति । २. क्ष-ज-ट-'ये' नास्ति । ३. क्ष-ङ-झ१-ज-ट-ये नरा अवप्रभृति  
 अनिन्दिषुः निन्दां कुर्वन्ति । ४. क्ष-ङ-झ१-ज-ट-चमसं मनुष्याः ऋभवः स्वीकृतवन्तः । अतोऽस्माभिः  
 शेषो न पातव्य इति निन्दां कुर्युः तान् हनामेति यदा अव्रवीत् इत्यर्थः । ५. क्ष-ङ-झ१-ज-ट-स्वपूर्वनाम ।  
 ६. क्ष-ज-ट-उद्गात्ररूपह्वयस्व । ७. ङ-झ१-आद्यैरेव । ८. क्ष-ज-ट-अन्यानि नामानि । ९. क्ष-झ१-ज-ट-  
 स्वस्वोत्पादयित्री । १०. क्ष-ङ-झ१-ज-ट-नामभिः देवदत्तविष्णुमित्रादिरूपैः । ११. क्ष-ज-ट-रथम् उपाजत  
 उपागमत् प्राप्तवान् । तथा बृहस्पतिः; झ१-रथ उपाजत रथ उपागमत् प्राप्तवान् तथा च बृहस्पतिः ।  
 १२. क्ष-ङ-झ१-ज-ट-पूर्वत्र । १३. ङ-झ१-इत्यस्याश्वपत्तिरिति । १४. क्ष-ङ-झ१-ज-ट-गन्तुमर्हथ ।  
 एतेर्लङ् (ङ-झ१-लिङ्) तप्तनप्तनथनाश्च इति तादेशः । १५. क्ष-ङ-झ१-ज-ट-सोमाज्यादिरूपम् ।

निश्चर्मणो गामरिणीत धीतिभिर्या जरन्ता युवशा ताकृणोतन ।

सौधन्वना अश्वादश्वमतक्षत युक्त्वा रथमुप देवाँ अयातन ॥ ७ ॥

निः । चर्मणः । गाम् । अरिणीत । धीतिऽभिः । या । जरन्ता । युवशा । ता । अकृणोतन ।

सौधन्वनाः । अश्वात् । अश्वम् । अतक्षत । युक्त्वा । रथम् । उप । देवान् । अयातन ॥ ७ ॥

हे सौधन्वनाः यूयं निश्चर्मणः मृतायाः गोः सकाशात् उत्कृताचर्मणः ष्वां नूतनां निः  
अरिणीत निरगमयत उत्पादितवन्त इत्यर्थः । तेनैव चर्मणा संवीतां तत्सदृशीमन्यां धेनुं कृतवन्त  
इत्यर्थः । यद्यपि पूर्वमेव अश्वादीनां विनियोगः उक्तः तथापि तेषामस्यन्तदुःखसंपादत्वज्ञापनाय  
पुनराह । न केवलं गोकरणमेव अपि<sup>२</sup> च<sup>३</sup> ष्वा जरन्ता यौ जीर्णौ पितरौ ष्वा तौ युवशा युवानौ  
अकृणोतन अकुरुत । किंच अश्वादश्वम् एकेन विद्यमानेनाश्वेन अश्वान्तरम् अतक्षत प्रयत्नेन  
संपादितवन्तः । यस्मादेवं कृतवन्तस्तस्मात् रथं युष्मदीयं युक्त्वा अश्वयोजयित्वा देवान् इन्द्रादीन्  
उप अयातन देवसमीपं प्राप्तुत ॥

इदमुदकं पिबतेत्यब्रवीतनेदं वा घा पिबता मुञ्जनेजनम् ।

सौधन्वना यदि तन्नेव हर्यथ तृतीये वा सर्वने मादयाध्वै ॥ ८ ॥

इदम् । उदकम् । पिबत । इति । अब्रवीतन । इदम् । वा । घ । पिबत । मुञ्जनेजनम् ।

सौधन्वनाः । यदि । तत् । नऽईव । हर्यथ । तृतीये । घ । सर्वने । मादयाध्वै ॥ ८ ॥

इदानीमृषिः देवैरुक्तमर्थं तान् संबोध्य यूयम् क्रभून् एवमुक्तवन्तः स्थ इति अनुवाचयति<sup>१</sup> । हे  
सौधन्वनाः सुधन्वनः पुत्राः यूयम् इदमुदकं सोमलक्षणं पिबतेत्यब्रवीतन इत्युक्तवन्तः ॥  
ब्रवीतेर्लङि मध्यमबहुवचनस्य तस्य तनबादेशे पित्वात् 'ब्रुव ईद' ( पा. सू. ७. ३. ९३ ) ॥  
एतत् प्रातःसवनिकाभिप्रायम् । वा अथवा । घ इत्यनर्थकः प्रसिद्धयर्थो वा । इदं मुञ्जनेजनम् ।  
मुञ्जवानाम् पर्वतः सोमोत्पत्तिस्थानम् । तत् आहूतत्वात् तेन मुञ्जवृणेन शोधितं अपराततृणमित्यर्थः ।  
इदं सोमरसरूपमुदकं पिबत इत्यब्रवीतन । एतत् माध्यंदिनसवनान्नाभिप्रायम् । हे क्रभवः यूयं  
तत् उभयसवनसंबन्धिं<sup>४</sup> सोमपानकार्यं<sup>५</sup> नेव हर्यथ नैव कामयथ । हर्यतिः कान्तिकर्मा, ' हर्यति  
उशिकृ' ( नि. २. ६. १० ) इति तत्कर्मसु पाठात् । तृतीये सवने तु मादयाध्वै अत्यर्थं तृप्ताः  
भवथ । ' क्रभवो देवाः सोमस्य मस्सन् ' इति तृतीयसवने तेषां सोमपानसद्भावात् । एवं  
यूयमभूनुक्तवन्तः । अथवा क्रभून्प्रति तस्यैव<sup>६</sup> इदं वाक्यम् । हे सौधन्वनाः यूयं देवत्वं प्राप्य  
देवयजनं प्रति सोमपानाय स्थेनागत्य श्रान्तानश्वान् प्रातःसवने इदमुदकं सोमलक्षणं पिबतेत्यब्रवीतन ।  
तत्र यदि नेच्छथ<sup>७</sup> इदं वा मुञ्जनेजनं मुञ्जेन दूषितं<sup>८</sup> वाजिनं पिबतेत्यब्रवीतन पश्चात् तत् द्वयं यदि  
नेव हर्यथ हे अश्वा यूयं तृतीये सवने मादयाध्वै । तत्रापि वाजिनप्रचारात्<sup>९</sup> ॥

१. क्ष-ज-ट-तेन; क्ष१-स्फीतेन । २. क्ष-ज-ट-अपि तु; ङ-क्ष१-किंतु । ३. क्ष-ङ-क्ष१-ज-ट-अनुवदति ।  
४. क्ष-ज-ट-उभयसवनसंबन्धिं सोमम् । ५. ङ-क्ष१-मन्त्रस्यैव । ६. क्ष-ज-ट-नेच्छा । ७. ङ-  
शोधितम् । ८. क्ष-ङ-क्ष१-ज-ट-'वाजिनप्रचारात्' इत्यस्यानन्तरं 'वाजिभ्यो वाजिनमित्यादिना अन्यत्र एषां  
वाजिनसंबन्धात्' इत्याधिकम् ।

आपो भूयिष्ठा इत्येको अब्रवीदग्निर्भूयिष्ठ इत्यन्यो अब्रवीत् ।

वधर्यन्ती बहुभ्यः प्रैको अब्रवीदता वदन्तश्चमसाँ अपिशत ॥ ९ ॥

आपः । भूयिष्ठाः । इति । एकः । अब्रवीत् । अग्निः । भूयिष्ठः । इति । अन्यः । अब्रवीत् ।  
वधःऽयन्तीम् । बहुऽभ्यः । प्र । एकः । अब्रवीत् । ऋता । वदन्तः । चमसान् । अपिशत ॥ ९ ॥

चमसचतुर्धाकरणकाले किमिति सत्यं वदन्तो व्यभजन्निति तदाह । एकः त्रयाणामन्यतमः<sup>१</sup>  
वआपो वभूयिष्ठाः वइति वअब्रवीत्<sup>२</sup> नहि उदकात् प्रशस्तं लोकोपकारकं तत्त्वान्तरमस्ति । आपो<sup>३</sup>  
भूयिष्ठाः<sup>४</sup> इति ऋतम्<sup>५</sup> अवादीत् । अपामेव श्रेष्ठत्वम् ‘अप एव ससर्जादौ’ ( मनु. १. ८ ) इत्यादि-  
शास्त्रात् । तथा वअन्यः वअग्निर्भूयिष्ठ इति वअब्रवीत् । आन्तरं<sup>६</sup> बाह्यं च<sup>७</sup> दाहपाकभुक्तजरणा-  
दिव्यापारेण अग्नेरेव जगन्निर्वाहकत्वादग्नेरेव भूयिष्ठत्वम् इत्येव<sup>८</sup> मन्यते । तथा वधर्यन्तीम् । वध-  
रिति रेफान्तः अपि<sup>९</sup> वज्रनाम, ‘वधः अर्कः’ ( नि. २. २०. ७ ) इति तन्नामसु पाठात् । तदिच्छति  
वृष्ट्युदकायेति वधर्यन्ती मेघपङ्क्तिरुच्यते । यद्यपीयं स्ववधार्थं वज्रं स्वयमेव नापिशते तथापि वृष्ट्यर्थम्  
इन्द्रवज्रेण<sup>१०</sup> हन्यमानत्वात् तदिच्छतीत्युपचर्यते । यद्वा । बहुभ्यः तेषामर्थाय वधर्यन्तीं वधमात्मन  
इच्छतीं भूमिम् ॥ छान्दसो रेफोपजनः ॥ तामेव<sup>११</sup> एकः वबहुभ्यः संवादिभ्यः<sup>१२</sup> श्रेष्ठतमाम् वअब्रवीत् ।  
उदकस्यापि मेघकारणत्वात् । एवम् वऋता ऋतानि उक्तरूपाणि यथार्थानि वाक्यानि ववदन्तः  
परस्परं ब्रुवन्तः वचमसान् वअपिशत अवयविनोऽकुरुत<sup>१३</sup> चतुर्धा व्यभजत इत्यर्थः<sup>१४</sup> ॥ ‘पिश अवयवे’ ।  
‘शे मुचादीनाम्’ इति नुम् ॥ इदमेव ऋतवदनम् अपेक्ष्य ऋभुशब्दं व्याचक्षाणो यास्कः— ‘ऋभव  
उरु भान्तीति वर्तेन भान्तीति वर्तेन भवन्तीति वा’ ( निरु. ११. १५ ) इत्युक्तत्वात् ॥

श्रोणामेकं उदकं गामवाजति मांसमेकः पिशति सुनयामृतम् ।

आ निम्नुचः शकृदेको अपाभरत्किं स्वित्पुत्रेभ्यः पितरा उपावतुः ॥ १० ॥

श्रोणाम् । एकः । उदकम् । गाम् । अर्वा । अजति । मांसम् ।

एकः । पिशति । सुनया । आऽभृतम् ॥ आ । निम्नुचः । शकृत् ।

एकः । अप । अभरत् । किम् । स्वित् । पुत्रेभ्यः । पितरौ । उप । आवतुः ॥ १० ॥

अत्र ऋभव एव ऋत्विग्रूपेण स्थित्वा सर्वत्र यज्ञं निर्वहन्तीत्याह । वश्रोणां शोणम्<sup>१०</sup> ॥ ‘वा  
छन्दसि’ इति पररूपाभावः<sup>१०</sup> ॥ शोणवर्णम् वउदकं रुधिरम् एकः ऋभुषु मध्ये ऋत्विक् वगाम्

१. क्ष-झ-ज-ट-त्रयाणां मध्ये एकः आपोभूयिष्ठा इत्येकोऽब्रवीत् । २. झ-ज-अत एव आपो भूयिष्ठाः ।  
३. क्ष-झ-ज-ट-एवम् ; च-ज-त-ऋचम् । ४. क्ष-ज-ट-आन्तरं बाह्यं च अग्निरेव । ५. क्ष-ज-ट-  
इत्येवम् । ६. ङ-झ-ज-‘अपि’ नास्ति । ७. ङ-झ-वज्रेण । ८. ङ-तामेव एकं (?) बहुभ्यः अवादिभ्यः ;  
क्ष-ज-ट-तामेव एकः बहुभ्यः अवादिभ्यः । ९. क्ष-ज-ट-अवयविनोऽकरोत् । चतुर्धा व्यभजन् ।  
१०. क्ष-ज-ट-‘शोणम् । वा छन्दसि इति पररूपाभावः’ नास्ति ।

अवाजति बाह्यभूमिं प्रतिगमयति रक्षोभागत्वेन स्थापयति । तथा एकः मांसं सूनया छेदनसाधनेन स्वधितिना आभृतं संपादितं पिंशति हृदयजिह्वावक्षआद्याकारेण आहतं संपादितं मांसं पिंशति अवयवीकरोति स्वधितिना तत्तदवयवान् विभजतीत्यर्थः । अथ एकः निम्नुचः निःशेषेण छिन्नात् मांसात् शकृत् कुक्षिस्थं जरत्तृणम् ऊवध्यनामकम् अपाभरत् अपाहरन्निरसनाय । एवमृत्विग्रूपेण स्थितेभ्यः पुत्रेभ्यः पुरुत्रातृभ्यः पुत्रस्थानीयेभ्य ऋभुभ्यः सर्वेष्वनुष्ठितेषु पितरा यज्ञस्य पालयितारौ जायापती किं स्वित् उपावतुः किं नु खलु प्राप्नुतः ॥ अवतेः प्राप्त्यर्थाच्छान्दसो लिट् ॥ सर्वं तैरेवानुष्ठितमिति तयोर्न किंचिस्कृत्यमस्तीत्यर्थः । अथवायमर्थः । एकस्तेषामन्यतमः श्रोणां पङ्गुकां गामुदकं प्रत्यवगमयति । अपरः सूनया मांसविक्रयिण्या आभृतं संपादितं मांसं पिंशति । अपर आ निम्नुचः अस्तमयादर्वागेव शकृत् गोपुरीषं हरति । एवम् ऋभुभिरनुष्ठिते सति किं स्वित् देतस्मात् परिचरणात् अन्यत् पुत्रेभ्यः सकाशात् उपावतुः उपगच्छेतामिति ॥ ॥ ५ ॥

उद्वत्स्वस्मा अकृणोतना तृणं निवत्स्वपः स्वपस्यया नरः ।

अगोह्यस्य यदसस्तना गृहे तद्येदमृभवो नानु गच्छथ ॥ ११ ॥

उद्वत्ऽसु । अस्मै । अकृणोतन । तृणम् । निवत्ऽसु । अपः । सुऽअपस्यया । नरः ।

अगोह्यस्य । यत् । असस्तन । गृहे । तत् । अद्य । इदम् । ऋभवः । न । अनु । गच्छथ ॥ ११ ॥

पुराणप्रसिद्धान् सुधन्वनः पुत्रान् कर्मणा देवत्वं प्राप्तवतः ऋभून् स्तुत्वा वेदप्रसिद्धया सूर्य-रश्मिरूपान् ऋभून् इदानीं स्तौति । तथा च यास्को निरुक्ते पुराणप्रक्रियाप्रसिद्धान्भून् बहुधा निरुक्त्य तदुदाहरणत्वेन<sup>१</sup> ' विष्ठी शमी ' इत्येतामुदाहृत्य ' आदित्यरश्मयोऽप्यृभव उच्यन्ते ' ( निरु. ११. १६ ) इत्युक्त्वा तस्मिन्नर्थे एतामृचमुदाजहार । हे ऋभवः उरु प्रभूतं भासमानाः ऋतेन आदित्येन भासमाना वा ऋतेनोदकेन उदकार्थमुत्पन्ना वा । रश्मीनामुरुभासमानत्वं प्रसिद्धम् । तथा आदित्यादुत्पत्तिरपि । उदकार्थं भवनमपि रश्मीनां घर्मकाले भूमिगतं सारमादाय पुनः वर्षकाले प्रवर्षन्तीति प्रसिद्धम् । ' आदित्याज्जायते वृष्टिः ' ( मनु. ३. ७६ ) इति शास्त्रात् । तथाविधाः नरः प्रकाशवृष्ट्युदकादेर्नैतारः यूयम् उद्वत्सु उन्नतेषु प्रदेशेषु मेवादिषु तृणं व्रीहियवादिरूपम् अस्मै प्राणिजाताय तदुपकारार्थम् अकृणोतन कृतवन्तः स्य ॥ ' उपसर्गाच्छन्दसि धात्वर्थे ' इति वतिः ॥ तथा निवत्सु प्रवणदेशेषु अस्मै एव अपः उदकानि अकृणोतन अकुरुत । किं स्वभोगार्थं नेत्याह । ' स्वपस्यया शोभनकर्मच्छया । शोभनं कर्म एभिः कृतमिति यथा<sup>२</sup> यजमानाः स्तुवन्ति तदिच्छयेत्यर्थः । किंच यूयम् अगोह्यस्य अग्राह्यस्यादित्यस्य गृहे मण्डले यत् यावत्कालम् असस्तन सुसवन्तः स्य रात्रौ निर्व्यापारास्तिष्ठथ ॥ ' षस स्वप्ने ' । अस्माल्लुङि पूर्ववत्तस्य तनवादेशः । अदादित्वात् शपो लुक् ॥ यत् तावन्तं कालम् अद्य अहनि इदम् इदानीं नानु गच्छथ अनुसृत्य न गच्छथ । यावन्तं कालं रात्रौ सूर्ये निगूढा वर्तन्ते तावन्तमेव कालम् अहन्यपि नानुगच्छथेत्यर्थः । यद्वा । अगोपनीयस्य तस्य गृहे अन्तरिक्षे यत् यावन्तं कालम् असस्तन वृष्टिम् अदत्त्वा स्वापमकुरुत ततावन्तं कालम् अद्येदानीं वर्षसमये इदं सस्यामिवर्धनवृष्टिप्रवाहरूपं कर्म नानु गच्छथ अनुसृत्य न प्राप्नुथ । यावन्तं कालं विवर्षथ तावन्तमेव कालं प्रवर्षथेत्यर्थः ॥

१. ख-व-ज-फ-पिंशति पित्रोः; क-पिंशति पित्रोरर्थे । २. अ-ज-ट-पुराणप्रसिद्धया । ३. ख-फ-त-त्रो-दाहरणत्वेन; ड-झ १-एतदुदाहरणत्वेन; त-उदाहरणत्वेन । ४. ड-झ-झ १-वर्षाकाले । ५. च-त- ' यथा ' नास्ति ।

संमील्य यद्भुवना पर्यसर्पत कं स्वित्तात्या पितरा व आसतुः ।

अशपत यः करस्नं व आददे यः प्राब्रवीत्प्रो तस्मा अब्रवीतन ॥ १२ ॥

सम्मील्य । यत् । भुवना । परिऽअसर्पत । कं । स्वित् । तात्या । पितरा । वः । आसतुः ।

अशपत । यः । करस्नम् । वः । आऽददे । यः । प्र । अब्रवीत् । प्रो इति । तस्मै । अब्रवीतन ॥ १२ ॥

हे ऋभवः रश्मयः यूयं यत् यदा भूतजातानि संमील्य संमीलनं कृत्वा जलधर-  
पटलैराच्छाद्य पर्यसर्पत परितः सर्पणं कुरुष्व वर्षथेत्यर्थः । तात्या तातौ तायमाने वृष्ट्युदके । यद्वा ।  
तात्या तासु वर्षासु ॥ छान्दसस्त्यप्रत्ययो दकारस्यात्वं च ॥ अथवा पितृविशेषणम् । तात्या तत्का-  
लीनौ पितरा जगतः पालकौ सूर्याचन्द्रमसौ कं स्वित् आसतुः कुत्र खलु तिष्ठतः ॥ अस्तेलिटि  
व्यत्ययेन भूमावाभावः । यद्वा । असतेर्गत्यर्थस्य लिटि एतद्रूपम् ॥ अहोरात्रविभागेन प्रवर्षयथेत्यर्थः ।  
किंच ईदृशान् वः युष्मान् यः कोऽपि वृष्टिप्रतिबन्धकारी राक्षसादिः करस्नम् । बाहुनामैतत् ,  
' करस्नौ बाहू ' ( नि. २. ४. ७ ) इत्युक्तत्वात् । अत्र तु अकारान्तम् । युष्मदीयं हस्तम् आददे  
गृह्णाति प्रतिरोधं करोति तम् अशपत नाशयथ । यः च प्राब्रवीत् प्रकर्षेण वाचा<sup>१</sup> निरुद्धे तस्मै  
प्रो प्रैव अब्रवीतन प्रकर्षेण भर्त्सनादिशब्दं कुरुष्व । यद्वा । यो नूनं स्तौति तं प्रकर्षेण रतुर्देव्यर्थः ॥

सुषुप्वांसं ऋभवस्तदपृच्छतागोह्य क इदं नो अब्रूधत् ।

श्वानं वस्तो बोधयितारमब्रवीत्संवत्सर इदमद्या व्यख्यत ॥ १३ ॥

सुसुप्वांसः । ऋभवः । तत् । अपृच्छत । अगोह्य । कः । इदम् । नः । अब्रूधत् ।

श्वानम् । वस्तः । बोधयितारम् । अब्रवीत् । संवत्सरे । इदम् । अद्य । वि । अख्यत ॥ १३ ॥

हे ऋभवः रश्म्यात्मकाः यूयं सुषुप्वांसः आदित्यमण्डले स्वपन्तो वर्षणाय ॥ स्वपेलिटः  
कसुः ॥ तमादित्यं<sup>२</sup> तत् वाक्यम् अपृच्छत प्रश्नं कुरुष्व । किं तदिति चेत् उच्यते । हे अगोह्य  
केनचिद्गोपनीयादित्य स्वामिन् नः अस्मदीयम् इदं कर्म वर्षणरूपं कः अब्रूधत् बोधयति  
प्रेरयति साहाय्यं करोति ॥ बुधेर्णन्तात् लुङि चङि रूपम् ॥ वस्तः सर्वस्य वासयिता आदित्यः ॥  
वसेरौणादिकस्तप्रत्ययः । ववयोरभेदात् वत्वम् ॥ बोधयितारं प्रेरयितारं श्वानम् अब्रवीत् अन्तरिक्षे  
श्वसन्तं वायुं प्रावादीत् । असौ युष्मान् प्रेरयतीति । अथ<sup>३</sup> वायुसहायेन वर्षन्तो यूयं संवत्सरे पूर्णं  
अद्य इदानीम् इदं जगत् व्यख्यत विविधं प्रकाशितवन्तः । पूर्वं सूर्याचन्द्रमसौ यथा न दृश्येते  
तथा वर्षित्वा इदानीं वर्षकालेऽतीते विश्वं जगत् व्यक्तं कुरुष्वेत्यर्थः ॥ ख्यातेर्लुङि ' अस्यतिवक्ति-  
ख्यातिः<sup>०</sup> ' इति अङ् ॥

दिवा यान्ति मरुतो भूम्याग्निरयं वार्तो अन्तरिक्षेण याति ।

अद्भिर्योति वरुणः समुद्रैर्युष्माँ इच्छन्तः शवसो नपातः ॥ १४ ॥

दिवा । यान्ति । मरुतः । भूम्या । अग्निः । अयम् । वार्तः । अन्तरिक्षेण । याति ।

अत्ऽमिः । याति । वरुणः । समुद्रैः । युष्मान् । इच्छन्तः । शवसः । नपातः ॥ १४ ॥

हे ऽशवसः वृष्टिकार्यस्य बलस्य ऽनपातः नपातयितारः ऋभवः ऽयुष्मान् ऽइच्छन्तः वृष्टयनु-  
कूलचिकीर्षया युष्मानेवेच्छन्तः सर्वे देवा आयायन्ति । कस्मादिति तदुच्यते । ऽमरुतः वृष्टयनुकूलाः  
देवाः ऽदिवा द्युलोकात्<sup>१</sup> यान्ति आगच्छन्ति ॥ ‘ सावेकाचः<sup>२</sup> ’ इति तृतीयाविभक्तेरुदात्तत्वम् ॥  
ऽभूम्या भूमेः सकाशात् ऽअग्निः याति आगच्छति । ऽअयं ऽवातः<sup>३</sup> सर्वदा संचारी वायुः ऽअन्तरिक्षेण  
ऽयाति अन्तरिक्षादायाति । तथा ऽवरुणः आवरको जलाभिमानी देवः ऽसमुद्रैः समुन्दनस्वभावेः  
ऽअद्भिः ताभ्य आयाति । यद्वा पूर्वं वृष्टिसाहाय्याय<sup>४</sup> आगता एते देवाः कृतकार्याः सन्तः पुनर्युष्मान्  
कामयमानाः स्वस्वदेशं प्रति यान्तीत्यर्थः ॥ ॥ ६ ॥

‘ मा नो मित्रः ’ इति द्वाविंशत्यृचं षष्ठं सूक्तं दैर्घ्यतमसम् । तृतीयाषष्ठ्यौ जगत्थौ । शिष्टास्त्रि-  
ष्टुभः । अश्वस्य स्तूयमानत्वात् ‘ या तेनोच्यते सा देवता ’ इति न्यायेन अश्वो देवता । अत्रानु-  
क्रमणिका—‘ मानो व्यधिकाश्चस्तुतिस्तु तृतीयाषष्ठ्यौ जगत्थौ ’ इति । अश्वमेधस्य मध्यमेऽहनि अधिगु-  
प्रेषे ‘ अधिगो शमीध्वम् ’ इति शिष्टा ‘ षड्विंशतिरस्य वड्क्रयः ’ इत्यस्मात्पुरस्तात् वा एतत्सूक्तमाव-  
पेत् । ‘ त्रीणि सुत्यानि भवन्ति ’ इति खण्डे सूत्रितम्—‘ अधिगो शमीध्वमिति शिष्टा षड्विंशतिरस्य  
वड्क्रय इति वा मा नो मित्र इत्यावपेत् ’ ( आश्व. श्रौ. १०. ८ ) इति ॥

मा नो मित्रो वरुणो अर्यमायुरिन्द्रं ऋभुक्षा मरुतः परि रयन् ।

यद्वाजिनो देवजातस्य सप्तैः प्रवक्ष्यामो विदथे वीर्याणि ॥ १ ॥

मा । नः । मित्रः । वरुणः । अर्यमा । आयुः । इन्द्रः । ऋभुक्षाः । मरुतः । परि । रयन् ।

यत् । वाजिनः । देवऽजातस्य । सप्तैः । प्रऽवक्ष्यामः । विदथे । वीर्याणि ॥ १ ॥

ऽनः अस्मान् अश्वं स्तोतुं प्रवृत्तान् मित्रादयो देवाः ऽमा ऽपरि ऽरयन् परिस्थानं मा कुर्वन्तु ।  
परिस्थानं नाम निन्दा । महानुभावं देवजातम् अश्वं तुच्छा नराः स्तुवन्तीति<sup>५</sup> मा कुर्वन्तु ॥ रयाते-  
र्माङि लुङि ‘ अस्यतिवक्ति<sup>६</sup> ’ इत्यादिना च्लेः अङ् । अहरभिमानी देवः ऽमित्रः रात्र्यभिमानी  
ऽवरुणः । ऽअर्यमा तयोः अन्तरालाभिमानी<sup>७</sup> आदित्यः । ऽआयुः सततगन्ता वायुः ॥ वकारलोपो वा ॥

१. ख-च-ज-त-फ-व-द्युलोकात् अन्तरिक्षात् । २. क्ष-झ१-व-ट-वातः प्रत्यक्षतया । ३. क्ष-व-ट-  
वृष्टिसाहाय्यत्वेन । ४. क्ष-व-ट-स्तुवन्तीति ताम् ; ङ-झ१-स्तुवन्तीति निन्दाम् । ५. क्ष-ङ-झ१-व-ट-  
अन्तरालालाभिमानी ।

‘इन्द्रः प्रसिद्धः । १ क्रमुक्षाः देवानां निवासभूतः प्रजापतिः । यद्वा । एतन्महत्ताम’ इन्द्रविशेषणं ‘क्रमुक्षाः उक्षा’ ( नि. ३. ३. १० ) इति तन्नामसु पाठात् । निन्दायाः प्रसक्तिं दर्शयति । २ यत् यस्मात् ३ वाजिनः वेजनवतो बह्वन्नवतो वा ४ देवजातस्य बहुदेवतास्वरूपेणोत्पन्नस्य । उषादीनाम् अस्य शिरआद्यवयवत्वादिति भावः । ‘उषा वा अश्वस्य मेध्यस्य शिरः’ ( वृ. उ. १. १. १ ) इत्यादि-श्रुतेः । यद्वा । देवेभ्यो जातस्य, गन्धर्वकुले उत्पन्नत्वात् । ५ सप्तेः सर्पणशीलस्य । अश्वनामैतत् । एवं-विधस्याश्वस्य महानुभावस्य ६ वीर्याणि वीरकर्मणि सामर्थ्यानि ७ विदधे वेदनसाधने यज्ञे ८ प्रवक्ष्यामः प्रकर्षेण ब्रूमः । अतो मा परि ख्यन् प्रत्युत अनुगृह्णन्वित्यर्थः ॥

यन्निर्णिजा रेक्णसा प्रावृतस्य रातिं गृभीतां मुखतो नयन्ति ।

सुप्राङ्जो मेम्यद्विश्वरूप इन्द्रापूष्णोः प्रियमप्येति पाथः ॥ २ ॥

यत् । निःऽनिजा । रेक्णसा । प्रावृतस्य । रातिम् । गृभीताम् । मुखतः । नयन्ति ।

सुऽप्राङ् । अजः । मेम्यत् । विश्वरूपः । इन्द्रापूष्णोः । प्रियम् । अपि । एति । पाथः ॥ २ ॥

१ यत् यस्मात् २ निर्णिजा । निर्णिगिति रूपनाम । ३ रेक्णसा । रेक्ण इति धननाम । ‘निर्णिक् वज्रिः’ ( नि. ३. ७. १ ) इति, ‘रेक्णः रिक्थम्’ ( नि. २. १०. २ ) इति च तन्नामसूक्तत्वात् ॥ उभयत्र मत्वर्थो लुप्यते ॥ रूपवता हिरण्यवताभरणेन ४ प्रावृतस्य सर्वतो वेष्टितस्य अश्वस्य ५ मुखतः पुरस्तात् ६ गृभीतां गृहीतां ७ रातिं दातव्यां दातव्यत्वेन गृहीताम् अजां ८ नयन्ति कृत्विजः । स तादृशः ९ अजः १० सुप्राङ् सुष्ठु प्रज्ञास्यागमनः ११ मेम्यत् हन्यमानः ॥ ‘मीञ् हिंसायाम्’ । अस्मात् यङ्लुगन्तात् कर्मणि व्यत्ययेन शतृ ॥ यद्वा । तस्य शब्दानुकरणं मेमेनाब्दं कुर्वन् । १२ विश्वरूपः बहुवर्णोपेतः कृष्ण-ग्रीवः कृष्णलालामो वा नैकवर्णः १३ इत्यर्थः । एवंरूपः अयम् १४ इन्द्रापूष्णोः । इन्द्रः प्रसिद्धः । पूषा पोषको देवोऽग्निः । तयोः १५ प्रियम् । ‘आग्नेयः कृष्णग्रीवः’ ( तै. सं. ५. ५. २२ ) इत्युक्तत्वादग्नेः प्रियत्वम् । सर्वेऽपीन्द्रस्येतीन्द्रप्रियत्वम् । एवंरूपं १६ पाथः अन्नम् १७ अप्येति प्राप्नोतु ॥

एष छागः पुरो अश्वेन वाजिनां पूष्णो भागो नीयते विश्वदेव्यः ।

अभिप्रियं यत्पुरोळाशमर्वता त्वष्टेदेनं सौश्रवसाय जिन्वति ॥ ३ ॥

एषः । छागः । पुरः । अश्वेन । वाजिनां । पूष्णः । भागः । नीयते । विश्वदेव्यः ।

अभिऽप्रियम् । यत् । पुरोळाशम् । अर्वता । त्वष्टा । इत् । एनम् । सौश्रवसाय । जिन्वति ॥ ३ ॥

१ एषः २ छागः शृङ्गरहितोऽजः ३ अश्वेन ४ वाजिनां शीघ्रव्यापकेनाश्वेन सह ५ पूष्णः पोषकस्याग्नेः ६ भागः भजनीयः ७ विश्वदेव्यः सर्वदेवार्हः । अग्नेः सर्वदेवात्मकत्वात् तदर्हत्वेन सर्वदेवप्रियत्वम् । एवंविधः अजः ८ पुरः पुरस्तात् ९ नीयते प्राप्यते । १० यत् यस्मात् एवं क्रियते तस्मात् ११ प्रियं ग्रीणयितारं

१. क्ष-ज-ट-एतन्नाम । २. झ-ज-अ-अजम् । ३. क्ष-ज-ट-अजः ऋतुशः ऋतावृतौ । ४. झ-झ-प्रशस्य-गमनः । ५. झ-झ-अ-अनेकवर्णः । ६. ख-च-फ-अश्वः ।



पुरोडाशं पुरस्तादातव्यम् <sup>१</sup>पुनम् अजं <sup>२</sup>त्वष्टा सर्वस्योत्पादको देवः । ‘ त्वष्टा रूपाणि विकरोति ’ ( तै. सं. १. ५. ९. २ ) इति श्रुतेः । तूर्णव्यापकोऽग्निर्वा । ‘ उभे त्वष्टुर्विभ्यतुः ’ ( ऋ. सं. १. ९५. ५ ) इत्युक्तत्वात् ‘ अहोरात्रे इति वारणी इति वा ’ ( निरु. ८. १५ ) इति यास्कैः अरणी विभ्यतुरित्युक्तत्वात् अरणिसंबन्धः अग्नेरेवेति गम्यते । <sup>३</sup>अर्वता अरणवता अश्वेन सह <sup>४</sup>सौश्रवसाय देवानां शोभनान्ननिमित्तम् <sup>५</sup>अभि <sup>६</sup>जिन्वति प्रीतिहेतुकं <sup>७</sup>करोति <sup>८</sup> ॥

यद्द्विष्यमृतुशो देवयानं त्रिर्मानुषाः पर्यश्वं नयन्ति ।

अत्रा पुष्णः प्रथमो भाग एति यज्ञं देवेभ्यः प्रतिवेदयन्नजः ॥ ४ ॥

यत् । द्विष्यम् । ऋतुऽशः । देवऽयानम् । त्रिः । मानुषाः । परि । अश्वम् । नयन्ति ।

अत्र । पुष्णः । प्रथमः । भागः । एति । यज्ञम् । देवेभ्यः । प्रतिवेदयन् । अजः ॥ ४ ॥

<sup>१</sup>हविष्यं हविर्योग्यं <sup>२</sup>देवयानं देवानां प्रापणीयम् <sup>३</sup>अश्वं <sup>४</sup>यत् यदा <sup>५</sup>मानुषाः ऋत्विजः <sup>६</sup>ऋतुशः ऋतौ ऋतौ काले काले <sup>७</sup>त्रिः <sup>८</sup>परि <sup>९</sup>नयन्ति <sup>१०</sup>पर्यश्वं कुर्वन्तीत्यर्थः । <sup>११</sup>अत्र अस्मिन् समये ॥ ‘ ऋचि तुनुव० ’ इति दीर्घः ॥ <sup>१२</sup>पुष्णः पोषकस्याग्नेः <sup>१३</sup>भागः <sup>१४</sup>अजः <sup>१५</sup>प्रथमः <sup>१६</sup>एति पुरोगामी सन् गच्छति । किं कुर्वन् । <sup>१७</sup>यज्ञं <sup>१८</sup>देवेभ्यः <sup>१९</sup>प्रतिवेदयन् प्रस्थापयन् ॥

होताध्वर्युरावया अग्निमिन्धो ग्रावग्राभ उत शंस्ता सुविप्रः ।

तेन यज्ञेन स्वरंकृतेन स्विष्टेन वक्षणा आ पृणध्वम् ॥ ५ ॥

होता । अध्वर्युः । आऽवयाः । अग्निम्ऽइन्धः । ग्रावऽग्राभः । उत । शंस्ता । सुऽविप्रः ।

तेन । यज्ञेन । सुऽअरंकृतेन । सुऽइष्टेन । वक्षणाः । आ । पृणध्वम् ॥ ५ ॥

<sup>१</sup>होता देवानामाह्वाता एतन्नामकः ऋत्विक् <sup>२</sup>अध्वर्युः अध्वर्युः अध्वरस्य नेता सोऽपि <sup>३</sup>आवयाः आभिमुख्येन हविषां गमयिता । अध्वर्योर्विशेषणमेतत् ॥ आङ्पूर्वात् वेतेः असुन् पूर्वपद-प्रकृतिस्वरत्वं च ॥ यद्वा । आभिमुख्येन अवयष्टा प्रतिप्रस्थाता उच्यते ॥ ‘ अवे यजः ’ ( पा. सू. ३. २. ७२ ) इति ण्विन् । ‘ अवप्योरूपसर्गयोः ’ इति अहोपः ॥ <sup>४</sup>अग्निमिन्धः अग्नीत् ॥ ‘ आष्टाग्न्यो-रिन्धे ’ ( पा. सू. ६. ३. ७०. ६ ) इति सुम् ॥ <sup>५</sup>ग्रावग्राभः । ग्रावः स्तुत्या गृह्णातीति ग्रावस्तुत् ॥ कर्मण्यण् ॥ <sup>६</sup>उत अपि च <sup>७</sup>शंस्ता प्रशास्ता <sup>८</sup> ॥ <sup>९</sup>सुविप्रः इति मेधाविनाम । शोभन-मेधोपेतो ब्रह्मोच्यते । ‘ ब्रह्मा त्वो वदति जातविद्याम् ’ ( ऋ. सं. १०. ७१. ११ ) इत्यत्र ‘ ब्रह्मको जाते-जाते विद्यां वदति ब्रह्मा सर्वविद्याः सर्वं वेदितुमर्हति ’ ( निरु. १. ८ ) इत्युक्तत्वात् ब्रह्मा एव

१. क्ष-ञ-ट-प्रीणाति हेतुं करोति । २. क्ष-ञ-झ१-ञ-ट-काले काले तत्तदुत्पादनकाले अश्वम् । त्रिः परिणयन्ति । यद्वा । त्रिः मानुषाः पत्नी यजमानः ऋत्विजश्च यागार्थं ( क्ष-ञ-ट-यद्वाश्वम्; झ१-यजाश्वम् ) नयन्ति । ३. क्ष-ञ-ट-प्रशंस्ता ।

सुविप्रशब्देनाभिधेयः । स चानुक्तव्यगुपलक्षकः । एते सर्वे<sup>१</sup> तेन प्रसिद्धेन<sup>२</sup> स्वरांकृतेन सुष्ठुरणीयं कृतेन स्वलंकृतेन वा उच्चारसौष्टवादिना सुष्ठु संपादितेन<sup>३</sup> स्वियेन सुष्ठु इष्टेन<sup>४</sup> यज्ञेन<sup>५</sup> वक्षणाः अभितो धृतकुल्यादीन्<sup>६</sup> प्रवहणस्वभावाः<sup>७</sup> प्रसिद्धा नदीर्वा<sup>८</sup> आ<sup>९</sup> वृणध्वं सर्वतः पूरयत यज्ञं सन्धयन्निर्वर्त्य फलं साधयतेत्यर्थः ॥ ७ ॥

यूपव्रस्का उत ये यूपवाहाश्चपालं ये अश्वयूपाय तक्षति ।

ये चार्ध्वते पचनं संभरन्त्युतो तेषामभिगूर्तिर्न इन्वतु ॥ ६ ॥

यूपव्रस्काः । उत । ये । यूपवाहाः । चपालम् । ये । अश्वयूपाय । तक्षति ।

ये । च । अर्ध्वते । पचनम् । समभरन्ति । उतो इति । तेषाम् । अभिगूर्तिः । नः । इन्वतु ॥ ६ ॥

यूपव्रस्काः यूपार्हवृक्षस्य व्रश्चनकर्तारश्छेत्तारः । उत ये च यूपवाहाः छिन्नस्य वोढारः । ये च चपालम् । यूपस्थोपरिस्थाप्यं यूपाम्रभागं चपालमाहुः । तत् ये अश्वयूपाय अश्वबन्धनयूपाय तक्षति ॥ तक्षतीति वचनव्यत्ययः ॥ साधु संपादयन्ति । ये च अर्ध्वते अरणवते अश्वाय पचनं पाकसाधनं काष्ठभाण्डादिकं संभरन्ति । उतो अपि च नः अस्मत्संबन्धिनां तेषाम् ऋत्विजाम् अभिगूर्तिः संकल्पः सर्वथा करणीयमिति<sup>१</sup> बुद्धिः इन्वतु व्याप्नोतु ॥ इन्वतिव्याप्तिवचनः ‘इन्वति ननक्ष’ इति तद्वचनेषु पाठात् ॥ यद्वा । तेषामभिगूर्तिः नः अस्मानिन्वतु । यागं साधुपारं प्रापय्य फलेन<sup>२</sup> योजयत्वित्यर्थः ।

उप प्रागात्सुमन्मेधायि मन्म देवानामाशा उप वीतपृष्ठः ।

अन्वेनं विप्रा ऋषयो मदन्ति देवानां पुष्टे चक्रमा सुबन्धुम् ॥ ७ ॥

उप । प्र । अगात् । सुमत् । मे । अधायि । मन्म । देवानाम् । आशाः । उप । वीतपृष्ठः ।

अनु । एनम् । विप्राः । ऋषयः । मदन्ति । देवानाम् । पुष्टे । चक्रम् । सुबन्धुम् ॥ ७ ॥

मन्म मननीयं फलं सुमत् उप प्रागात् उपप्रेतु । ‘सुमत्स्वयमित्यर्थः’ ( निरु. ६.२२ ) इति यास्कः । यद्वा । स्वयमेव मादयितृत्वे मयि अधायि धीयते<sup>१</sup> । फलभूतः अश्वः आगतः स च मया<sup>२</sup> धृतः<sup>३</sup> इत्यर्थः । किमर्थम् । वीतपृष्ठः साधुपोषणेन प्राप्तपश्वाद्भागः<sup>४</sup> कान्तपृष्ठो वा । अस्यन्तं हस्तः इत्यर्थः । तादृशोऽयं देवानामाशाः पूरयितुम् उप गच्छतु । यागार्थमागतम् एनं सुबन्धुं शोभनबन्धनमश्वं देवानाम् आशास्यमानानां पुष्टे पोषणाय चक्रम् कुर्मः । तं च विप्राः मेधाविन ऋत्विजः ऋषयः अतीन्द्रियदृष्टारोऽन्ये वा विप्रा ऋषयश्च अनु मदन्ति अनुमोदन्ताम् । सन्धय कृतमिति परितुष्यन्तु<sup>५</sup> ॥

१. क्ष-ज-ट-अमृतकुल्यादीन् द्रवणस्वभावाः । २. क्ष-ज-ट-करणीय इति । ३. क्ष-ख-च-ज-ज्ञ-ज-ज-ट-त-फ-व-बलेन । ४. क्ष-ज-ट-धायते । ५. क्ष-ज्ञ-ज-ट-मयि श्रितः । ६. क्ष-प्राप्तपश्वाद्भागः । ७. क्ष-ज्ञ-ज-ट-परितोषयन्तु ।

यद्वाजिनो दामं संदानमर्वतो या शीर्षण्या रशना रज्जुरस्य ।

यद्वा घास्य प्रभृतमास्ये<sup>१</sup> तृणं सर्वा ता ते अपि देवेष्वस्तु ॥ ८ ॥

यत् । वाजिनः । दामं । सम्दानम् । अर्वतः । या । शीर्षण्या । रशना । रज्जुः । अस्य ।

यत् । वा । घ । अस्य । प्रभृतम् । आस्ये । तृणम् । सर्वा । ता । ते । अपि । देवेषु । अस्तु ॥ ८ ॥

वाजिनः गमनवतोऽश्वस्य यत् दामं ग्रीवावद्धा रज्जुः । यच्च संदानं सम्यगवच्छेदकं बन्धकं पादबन्धनं दामं अस्ति । या च अस्य शीर्षण्या शिरसि बद्धा खलीनरज्जुः<sup>२</sup> अस्ति ॥ शिरःशब्दात् ' भवे छन्दसि ' इति यत् । ' ये च तद्धिते ' ( पा. सू. ६. १. ६१ ) इति शीर्षणभावः । तिरस्वरितः ॥ यद्वा घ<sup>३</sup> अस्य अश्वस्य आस्ये मुखे प्रभृतं प्रहृतं प्रक्षिप्तं तृणम् अस्ति । घशब्दो हार्थे स च प्रसिद्धयर्थः ॥ सर्वा सर्वाणि ता तानि<sup>३</sup> सर्वाणि अपि हे अश्व ते तव संबन्धीनि देवेष्वस्तु सन्तु देवेषु मध्ये भवन्तु । देवत्वं प्राप्तुवन्तु वा ॥ वचनव्यत्ययः ॥ अत्रोपयुक्तानां सर्वेषां देवत्वं किल<sup>४</sup> अश्वस्य तत्प्राप्तिः न<sup>५</sup> आशासनीया ॥

यदश्वस्य क्रविषो मक्षिकाश्च यद्वा स्वरौ स्वधितौ रिप्तमस्ति ।

यद्वस्तयोः शमितुर्यन्नखेषु सर्वा ता ते अपि देवेष्वस्तु ॥ ९ ॥

यत् । अश्वस्य । क्रविषः । मक्षिका । आश । यत् । वा । स्वरौ । स्वधितौ । रिप्तम् । अस्ति ।

यत् । हस्तयोः । शमितुः । यत् । नखेषु । सर्वा । ता । ते । अपि । देवेषु । अस्तु ॥ ९ ॥

अश्वस्य तदवयवभूतस्य क्रविषः आममांसस्य यत् यदङ्गं मक्षिका आश अभक्षयत् ॥ ' अश भोजने ' । यद्वा । कर्मणि पठि ॥ अश्वस्य यन्मांसं भक्षयति । वा अथवा स्वरौ पश्वन्नकाले<sup>६</sup> यत् रिप्तं लिप्तम् अस्ति । ' स्वर्णा पशुमनक्ति ' इति श्रुतेः । अथवा स्वधितौ छेदनकाले च अवदानकाले यत् रिप्तमस्ति शमितुः हस्तयोः लिप्तमस्ति । विशसनकाले यत् च नखेषु लिप्तम् ता सर्वा तानि सर्वाणि हे अश्व ते तव संबन्धीनि देवेष्वस्तु देवेषु संतोषार्थाय<sup>७</sup> भवन्तु ॥

यदूर्ध्वमुदरस्यापवाति य आमस्य क्रविषो गन्धो अस्ति ।

सुकृता तच्छमितारः कृण्वन्तु मेधं शृतपाकं पचन्तु ॥ १० ॥

यत् । ऊर्ध्वम् । उदरस्य । अपवाति । यः । आमस्य । क्रविषः । गन्धः । अस्ति ।

सुकृता । तत् । शमितारः । कृण्वन्तु । उत । मेधम् । शृतपाकम् । पचन्तु ॥ १० ॥

१. क्ष-रस (श) ना खलीनरज्जुः । २. क्ष-ज-ट-'घ' नास्ति । ३. क्ष-ङ-ज-ट-तानि । अपि शब्दश्चार्थः । ४. ङ-क्ष-१-किम् । ५. ङ-क्ष-१-'न' नास्ति । ६. ङ-क्ष-१-वश्चनकाले । ७. च-च । ८. च-संतोषार्था संभवन्तु; क्ष-ङ-क्ष-१-भ-ट-सन्तु तेषामर्थाय भवन्तु ।

उदरस्य संबन्धि यत् उवध्यम् ईषज्जीर्णं तृणं पुरीषम् अपवाति अपगच्छति । यः च आमस्य अपकस्य कृषिः मांसस्य गन्धः अस्ति लेशोऽस्ति । पाकस्य समये यत्किञ्चिदुवध्यमपकस्य च लेशोऽस्ति आमगन्धोऽस्ति । तत् सर्वं शमितारः विशसनकर्तारः सुकृता कृण्वन्तु सुकृतम्<sup>१</sup> उक्तदोषरहितं कुर्वन्तु । उत अपि च मेधं मेध्यं यज्ञार्हं पश्ववयवं श्रुतपाकं देवयोग्यपाकोपेतं यथा भवति तथा पचन्तु पितृमनुष्यादियोग्यम् अतिपक्वम् ईषत्पक्वं च मा कुर्वन्वित्यर्थः ॥ ८ ॥

यत्ते गात्रादग्निना पच्यमानादग्निं शूलं निहतस्यावधावति ।

मा तद्भूम्यामा श्रिषन्मा तृणेषु देवेभ्यस्तदुशद्भ्यो रातमस्तु ॥ ११ ॥

यत् । ते । गात्रात् । अग्निना । पच्यमानात् । अग्नि । शूलम् । निहतस्य । अवधावति ।

मा । तत् । भूम्याम् । आ । श्रिषत् । मा । तृणेषु ।

देवेभ्यः । तत् । उशत्भ्यः । रातम् । अस्तु ॥ ११ ॥

हे अश्व एते तव अग्निना पच्यमानात् गात्रात् यत् उष्मरूपं रसो वा यत्किञ्चित् अवधावति । तथा निहतस्य निःशेषेण हतस्य तव यदङ्गं रसरूपं शूलम् अभिलक्ष्य अवधावति निर्गच्छति । तत् तदङ्गं भूम्यां मा आ श्रिषत् आश्लिष्टं मा भूत् ॥ श्रिषेः पुषादिवात् अङ् ॥ पाकसमये तथा मा तृणेषु विशसनसमये दग्धेषु<sup>२</sup> मा अपगच्छतु । तर्हि तत्पतितं कुत्र गच्छत्विति चेत् उच्यते । तत् तादृशम् उशद्भ्यः कृत्स्नं हविः कामयमानेभ्यः देवेभ्यः रातं दत्तम् अस्तु ॥

ये वाजिनं परिपश्यन्ति पक्वं य ईमाहुः सुरभिर्निर्हरेति ।

ये चार्वतो मांसमिक्षामुपासत उतो तेषामभिगूर्तिर्न इन्वतु ॥ १२ ॥

ये । वाजिनम् । परिपश्यन्ति । पक्वम् । ये । ईम् । आहुः । सुरभिः । निः । हर । इति ।

ये । च । अर्वतः । मांसमिक्षाम् । उपआसते ।

उतो इति । तेषाम् । अभिगूर्तिः । नः । इन्वतु ॥ १२ ॥

ये पक्वं वाजिनम् अश्वम् अश्वावयवं परिपश्यन्ति परितः पावनबुद्ध्या<sup>३</sup> ईक्षन्ते । य ईं<sup>४</sup> ये चैनं सुरभिः शोभनगन्धः<sup>५</sup> अतः निर्हरं किञ्चिदप्यस्मभ्यं देहि इति आहुः । यद्वा । निःशेषेण देवेभ्यो हरेत्याहुः । यतः सुरभिः अतो देवयोग्यमिति । किञ्च ये चार्वतो मांसमिक्षामुपासते ये<sup>६</sup> नराः<sup>७</sup> अस्य अर्वतः अश्वस्य हुतशिष्टमांसयाचनामुपासते कांक्षन्ते । उतो अपि च तेषाम् उक्तविधानाम् अभिगूर्तिः अभितः उद्यमनं<sup>८</sup> नः अस्मान् इन्वतु व्याप्नोतु । यथा<sup>९</sup> अस्माभिः अश्वे

१. क्ष-ज-ट-सुष्ठु कृतम् । २. च-झ-दग्धेषु मा श्रिषत् । ३. ङ-पावनबुद्ध्या एव; झ-पाचनं बुद्ध्या । ४. ङ-शोभनगन्धोऽयम् । ५. क्ष-ज-ट-येन राक्षसाः; ङ-झ १-ये च राक्षसाः । ६. क्ष-ङ-झ १-ज-ट-संकल्पः । ७. झ १-ते यथा ।

उपालब्धे एवं स्पृहयन्ति तथा यज्ञौ निर्वाहयतु<sup>१</sup> इत्यर्थः । यद्वा । मन्त्रः<sup>२</sup> देवपरो व्याख्येयः । ये देवाः वाजिनं पक्वं परिपश्यन्ति कदा होष्यतीति विलम्बं दृष्ट्वा ये च सुरभिरीमेनं निर्हृर निःशेषेणास्मभ्यं देहीत्याहुः ये चार्वतोऽश्वस्य मांसमिक्षामुपासते तेषामभिगूर्तिर्न इन्वतु<sup>३</sup> तेषाम् उद्यमः<sup>४</sup> सफलो भवत्वित्यर्थः ॥

यन्नीक्षणं मांसपचन्या उखायां या पात्राणि यूष्ण आसेचनानि ।

ऊष्मण्यापिधानां चरूणामङ्गाः सूनाः परि भूषन्त्यश्वम् ॥ १३ ॥

यत् । निऽईक्षणम् । मांसपचन्याः । उखायाः । या । पात्राणि । यूष्णः । आऽसेचनानि ।

ऊष्मण्या । अपिऽधानां । चरूणाम् । अङ्गाः । सूनाः । परि । भूषन्ति । अश्वम् ॥ १३ ॥

मांसपचन्याः मांसपचन्याः ॥ पचतेः अधिकरणे ल्युट् । ‘ मांसस्य पचि युद्धजोः ’ ( का. ६. १. १४४ ) इत्यन्तलोपः ॥ उखायाः स्थाव्याः यन्नीक्षणं पाकपरीक्षासाधनं काष्ठं तथा या यानि पात्राणि यूष्णः रसस्य कथितस्य आसेचनानि आसेचनसाधनानि तथा ऊष्मण्या ऊष्मनिवारणार्हाणि पात्राणि तथा चरूणां पात्राणां मांसपूर्णानाम् अपिधाना अपिधानानि तत्साधनानि तथा अङ्गाः हृदयाद्यवयवाङ्कनसाधनाः<sup>५</sup> वेतसशाखाः सूनाः अवदानसाधनाः स्वधित्यादयः एतम्<sup>६</sup> अश्वम् अश्ववयवं परि भूषन्ति परितो भूषयन्ति स्वस्वव्यापारेण साधयन्तीत्यर्थः ॥ ‘ भूष अलंकारे ’ । भौवादिकः ॥

निक्रमणं निषदनं विवर्तनं यच्च पट्वीशमर्वतः ।

यच्च पपौ यच्च घ्रासिं जघास सर्वा ता ते अपि देवेष्वस्तु ॥ १४ ॥

निऽक्रमणम् । निऽसदनम् । त्रिऽवर्तनम् । यत् । च । पट्वीशम् । अर्वतः ।

यत् । च । पपौ । यत् । च । घ्रासिम् । जघास । सर्वा । ता । ते । अपि । देवेषु । अस्तु ॥ १४ ॥

यत् निक्रमणम् । नितरां क्रमते यत्र तन्निक्रमणं स्थानम् । नितरां सीदत्यत्रेति निषदनम् । विवर्तनं विविधवर्तनम् इतस्ततो लुण्ठनं<sup>७</sup> यत्र तत् ॥ सर्वत्राधिकरणे ल्युट् ॥ यच्च अर्वतः अश्वस्य पट्वीशं पादबन्धनम् । यद्वा । बन्धनं पट् तद्वान्<sup>८</sup> प्रदेशः<sup>९</sup> । अत्र सर्वत्र देवार्थस्याश्वस्य रोमादीनामपि निरर्थकत्वाभावाय तत्स्थानमपि स्वीक्रियते । यद्वा । क्रियापरावगन्तव्या । आलम्भसमये<sup>१०</sup> निग्रहेण या निक्रमणाद्यश्रेष्ठाः सन्ति ता इत्यर्थः । यच्च पपौ यदुदकमपिबत् । यच्च घ्रासिम् अदनीयं तृणादिकं जघास अभक्षयत् । हे अश्व वते तव ता तानि सर्वाणि निक्रमणादीनि देवेष्वस्तु सन्तु देवेषु व्याप्नोतु<sup>११</sup> तान्यपि निरर्थकानि मा भूवन्नित्यर्थः ॥

१. ङ-ज्ञ-झ-झ१-निर्वहतु । २. ङ-च-झ-झ१-अयं मन्त्रः । ३. च-झ१-इन्वतु इति । ४. ङ-झ१-संकल्पः । ५. झ१-हृदयाद्यवयवाङ्कनसाधनानि । ६. क्ष-ज-ट-एनम् । ७. क्ष-ङ-झ१-ज-ट-लुठनं वर्तनं वा । ८. झ-झ१-तद्वर्तनं प्रदेशम् । ९. झ१-अश्वालम्भसमये । १०. च-ज-प्राप्नोतु ।

मा त्वाग्निध्वेनयीधूमगन्धिर्मोखा भ्राजन्त्यभि विक्त जग्निः ।

इष्टं वीतमभिगूर्तं वर्षट्कृतं तं देवासः प्रति गृभ्णन्त्यश्वम् ॥ १५ ॥

मा । त्वा । अग्निः । ध्वनयीत् । धूमगन्धिः । मा । उखा । भ्राजन्ती । अभि । विक्त । जग्निः ।

इष्टम् । वीतम् । अभिगूर्तम् । वर्षट्कृतम् । तम् । देवासः । प्रति । गृभ्णन्ति । अश्वम् ॥ १५ ॥

हे अश्व <sup>१</sup>त्वा त्वां <sup>२</sup>धूमगन्धिः धूमेन व्याप्तः <sup>३</sup>अग्निः <sup>४</sup>मा <sup>५</sup>ध्वनयीत् मा ध्वनयत् <sup>६</sup> । धूमं दृष्ट्वा शब्दं मा कुर्वित्यर्थः । अश्वस्य शब्दने प्रायश्चित्तविधानात् । यद्वा । हे पच्यमाना-  
श्वावयव त्वा त्वां धूमगन्धिरग्निर्मा ध्वनयीत् । ध्वना सति भाण्डभङ्गः स्यात् । ‘नोनयति’  
( पा. सू. ३. १. ५१ ) इत्यादिना चङ्प्रतिषेधः । ‘हयन्तक्षण’ इति वृद्धयभावः ॥ किंच  
<sup>७</sup>भ्राजन्ती अत्यन्ताग्निसंयोगेन दीप्ता <sup>८</sup>उखा स्थाली <sup>९</sup>मा <sup>१०</sup>अभि <sup>११</sup>विक्त अभितो मा चीचलत्तापाति-  
शयेन मा नीनशदित्यर्थः ॥ ‘ओविजी भयचलनयोः’ । छान्दसो विकरणस्य लुक् । लुङि वा  
‘झलो झलि’ इति सलोपः ॥ स्थाली विशेष्यते । <sup>१२</sup>जग्निः जिघ्रन्ती तापेन ॥ ‘ग्रा गन्धोपादाने’ ।  
‘आहगमहन’ इति किन्प्रत्ययः ॥ <sup>१३</sup>वत् तद्वशम् <sup>१४</sup>अश्वम् <sup>१५</sup>इष्टं होतुमिष्टितं <sup>१६</sup>वीतं होमाय  
आनीतम् <sup>१७</sup>अभिगूर्तम् आभिमुख्येन प्रदानाय उद्यतम् <sup>१८</sup> । यद्वा । इष्टं प्रयाजैराग्रीते वीतं पर्यग्निकृतमभि-  
गूर्तं ‘ये यजामहे’ इत्यागूर्युक्तम् । <sup>१९</sup>वर्षट्कृतं वर्षट्कारेण देवसंस्कृतम् <sup>२०</sup>एवंभूतं तं <sup>२१</sup>देवासः देवाः  
<sup>२२</sup>प्रति <sup>२३</sup>गृभ्णन्ति प्रतिगृह्णन्ति ॥ ॥ ९ ॥

यदश्वाय वास उपस्तृणन्त्यधीवासं या हिरण्यान्यस्मै ।

सुदानमर्वन्तं पड्वीशं प्रिया देवेषु यामयन्ति ॥ १६ ॥

यत् । अश्वाय । वासः । उपस्तृणन्ति । अधीवासम् । या । हिरण्यानि । अस्मै ।

समुदानम् । अर्वन्तम् । पड्वीशम् । प्रिया । देवेषु । आ । यामयन्ति ॥ १६ ॥

<sup>१</sup>अश्वाय संज्ञाप्यमानाय <sup>२</sup>अधीवासम् उपर्याच्छादनयोग्यं <sup>३</sup>यत् <sup>४</sup>वासः <sup>५</sup>उपस्तृणन्ति सर्वतः  
आच्छादयन्ति ॥ ‘स्तृञ् आच्छादने’ । क्रैयादिकः ॥ तथा <sup>६</sup>अस्मै अश्वाय <sup>७</sup>या यानि <sup>८</sup>हिरण्यानि  
सौवर्णराजतकांस्यानि कल्पयन्ति । तथा <sup>९</sup>अर्वन्तम् ॥ षष्ठ्यर्थे द्वितीया ॥ अर्वन्तोऽश्वस्य <sup>१०</sup>सुदानं  
शिरोबन्धनं <sup>११</sup>पड्वीशं पादेषु प्रविष्टं पादबन्धनम् । एतानि <sup>१२</sup>प्रिया देवानां प्रियतराणि चात्वाले बद्ध्वा  
स्थापितानि <sup>१३</sup>देवेषु <sup>१४</sup>आ <sup>१५</sup>यामयन्ति प्रापयन्ति ॥

१. क्ष-ङ-ञ-ट-व्याप्तः धूमगन्धो वा अग्निः; झ-व्याप्तः धूमगन्धो वह्निः । २. क्ष-झ-ञ-ञ-ट-ध्वनयतु ।  
३. क्ष-ङ-झ-ञ-ञ-ट-दीप्यमाना । ४. क्ष-ङ-झ-ञ-ञ-ट-संकल्पितम् । ५. झ-१-देयम् ।

यत्ते सादे महसा शूकृतस्य पाष्ण्या वा कशया वा तुतोद ।

सुचेव ता हविषो अध्वरेषु सर्वा ता ते ब्रह्मणा सूदयामि ॥ १७ ॥

यत् । ते । सादे । महसा । शूकृतस्य । पाष्ण्या । वा । कशया । वा । तुतोद ।

सुचाऽईव । ता । हविषः । अध्वरेषु । सर्वा । ता । ते । ब्रह्मणा । सूदयामि ॥ १७ ॥

१महसा बलेन २शूकृतस्य । शब्दानुकरणमेतत् । शूत्कारं कुर्वतः ३ते तव ४सादे सद्ने अगमने ५निमित्तभूते सति ॥ सदेर्भावे घञ् । ‘ कर्षात्वतः ० ’ इत्यन्तोदात्तत्वम् ॥ अर्थतो २गमनं कुर्वन् शूत्कारं कुर्वतः ते २त्वां ५पाष्ण्या ५वा ५कशया ५वा ५तुतोद व्यथयति ५यत् यस्मात् तस्मात् ५ते तव ५तानि ५सर्वा सर्वाणि ५अध्वरेषु यागेषु ५ब्रह्मणा मन्त्रेण ५सूदयामि क्षरामि आहुतिस्त्वेन कल्पयामीत्यर्थः । तत्र दृष्टान्तः । अध्वरेषु यागेषु ५हविषः हविः आज्यादिकं ५सुचेव सुचा यथा सूदयन्ति ३तद्वत् ॥

चतुस्त्रिंशद्वाजिनो देवबन्धोर्वङ्क्रीरश्वस्य स्वधितिः समेति ।

अच्छिद्रा गात्रा वयुना कृणोत परुष्परुनुघुष्या वि शस्त ॥ १८ ॥

चतुःऽत्रिंशत् । वाजिनः । देवऽबन्धोः । वङ्क्रीः । अश्वस्य । स्वऽधितिः । सम् । एति ।

अच्छिद्रा । गात्रा । वयुना । कृणोत । परुःऽपरुः । अनुऽघुष्य । वि । शस्त ॥ १८ ॥

१वाजिनः २अश्वस्य ३देवबन्धोः देवानां प्रियस्य ४चतुस्त्रिंशत् ५वङ्क्रीः एतत्संख्यानि उभय-  
पार्श्वास्थानि ६स्वधितिः छेदनसाधनोऽसिः ७समेति सम्यग्गच्छति छेदनाय । इतरेषामजादीनां पङ्क्तिशक्ति-  
रेव, ‘ पङ्क्तिशक्तिरस्य वङ्कयः ’ ( ऐ. ब्रा. २. ६ ) इति प्रैषात् । हे विशसनस्य कर्तारः अस्याश्वस्य  
गात्राणि शरीरावयवान् ८अच्छिद्रा अच्छिद्राणि यथा भवन्ति तथा ९वयुना वयुनानि प्रज्ञानानि ।  
वयुनमिति प्रज्ञानाम्, ‘ वयुनम् अभिरूपा ’ ( नि. ३. ९. १० ) इति तन्नामसूक्तत्वात् । १०कृणोत  
कुरुत ॥ ‘ तसनसनथनाश्च ’ इति तवादेशः ॥ हृदयजिह्वावक्षःप्रभृतीनि प्रज्ञाय मध्ये छिन्नानि मा  
कुरुतेत्यर्थः । तदर्थं ११परुःपरुः प्रतिपर्व प्रतिहृदयाद्यवयवम् १२अनुघुष्य इदमवयमिति संशब्दैव १३वि  
१४शस्त विशसनं कुरुत ॥ ‘ शस् हिंसायाम् ’ । छान्दसः शपो लुक् ॥ ‘ गात्रंगात्रमस्यानूनं  
कृणुतात् ’ ( ऐ. ब्रा. २. ६ ) इति प्रैषात् ॥

एकस्त्वष्टुरश्वस्या विशस्ता द्वा यन्तारा भवतस्तथ ऋतुः ।

या ते गात्राणामृतुथा कृणोमि ताता पिण्डानां प्र जुहोम्यग्नौ ॥ १९ ॥

एकः । त्वष्टुः । अश्वस्य । विऽशस्ता । द्वा । यन्तारा । भवतः । तथा । ऋतुः ।

या । ते । गात्राणाम् । ऋतुऽथा । कृणोमि । ताता । पिण्डानाम् । प्र । जुहोमि । अग्नौ ॥ १९ ॥

१. क्ष-झ १-ञ-ट-गमने । २. क्ष-ञ-ट-अर्धतो गमनं कुर्वन् शूत्कारं कुर्वतः ते; छ-अर्धतो गमनं कुर्वतः  
ते; झ १-सर्वतो गमनं कुर्वतः ते । ३. क्ष-झ १-ञ-ट-सूदयति ।



वत्पुः अस्य<sup>१</sup> दीप्तस्य<sup>२</sup> विश्वस्य<sup>३</sup> विशस्ता विशसनस्य कर्ता<sup>४</sup> एकः । एक एव । स कः । ऋतुः  
एतदुपलक्षितः कालात्मा तस्यैव सर्वेषामपि पर्यवसितृत्वात् । यद्वा । ऋतुः निःशङ्कविशसनाय  
गन्ता शमिता । तथा<sup>५</sup> द्वा यन्तारा नियमवितारौ अहोरात्रे देवौ द्यावापृथिव्यौ वा कृत्विक्षु  
भवतः ॥ तथ ऋतुः इत्यत्र ' ऋत्यकः ' इति प्रकृतिभावो ह्रस्वत्वं च ॥ हे अश्व<sup>६</sup> ते तव गात्राणां<sup>७</sup>  
मध्ये यथा यानि हृदयाद्यवयवानि ऋतुथा<sup>८</sup> काले<sup>९</sup> कृणोमि छिन्धि संपादयामि पिण्डानां मध्ये  
प्राता तानि तानि प्रज्ञानानुरोधेन<sup>१०</sup> अग्नौ<sup>११</sup> प्र जुहोमि प्रकर्षेण हुतं करोमि ॥

मा त्वा तपत्प्रिय आत्मापियन्तं मा स्वधितिस्तन्व आ तिष्ठिपत्ते ।

मा ते गृधुरविशस्तातिहाय छिद्रा गात्राण्यसिना मिथु कः ॥ २० ॥

मा । त्वा । तपत् । प्रियः । आत्मा । अपिऽयन्तम् । मा ।

स्वधितिः । तन्वः । आ । तिस्थिपत् । ते ॥ मा । ते । गृधुः ।

अविऽशस्ता । अतिऽहाय । छिद्रा । गात्राणि । असिना । मिथु । कुरिति कः ॥ २० ॥

हे अश्व<sup>१</sup> त्वा स्वाम्<sup>२</sup> अपियन्तं देवान् प्रति गच्छन्तं<sup>३</sup> प्रियः<sup>४</sup> आत्मा भोगायतनत्वात् तव  
प्रियतरो देहः<sup>५</sup> मा तपत् तसं मा कार्षीत् वियोगजनिता व्यथा मा भूदित्यर्थः । स्वधितिः शत्र्वं<sup>६</sup> ते  
तव तन्वः तनुः अङ्गानि<sup>७</sup> मा आ तिष्ठिपत् त्वयि चिरमास्थितानि मा कार्षीत् ॥ स्थापयतेर्लुङि  
' तिष्ठतेरित् ' ( पा. सू. ७. ४. ५ ) इति इत्वम् ॥ तथा<sup>८</sup> ते तव गात्राणि<sup>९</sup> गृधुः केवलमांस-  
ग्रहणेऽसुः<sup>१०</sup> अविशस्ता विशसने अकुशलः शमिता<sup>११</sup> अतिहाय न्यूनातिरेकभावेन तत्तदङ्गमतिक्रम्य मध्ये  
मिथु मिथ्या व्यर्थम्<sup>१२</sup> असिना<sup>१३</sup> छिद्रा छिद्राणि तिर्यक्छिन्नानि<sup>१४</sup> मा कः मा कार्षीत् ॥ करोतेर्लुङि  
' मन्त्रे घस' इति ब्लेलेक् । गुणः । ' हृत्त्वयाभ्यः' इति तलोपः<sup>१५</sup> ॥

न वा उ एतन्म्रियसे न रिष्यसि देवा इदैषि पृथिभिः सुगेभिः ।

हरी ते युञ्जा पृषती अभूतामुपास्थाद्वाजी धुरि रासमस्य ॥ २१ ॥

न । वै । ऊँ इति । एतत् । म्रियसे । न । रिष्यसि । देवान् । इत् । एषि । पृथिभिः । सुगेभिः ।

हरी इति । ते । युञ्जा । पृषती इति । अभूताम् । उप । अस्थात् । वाजी । धुरि । रासमस्य ॥ २१ ॥

न<sup>१</sup> वा उ नैव खलु एतन्म्रियसे । वैशङ्कः एवकारार्थः । उ इत्यवधारणे । नैव इदानीम्  
इतराश्ववत् मृतो भवसि देवत्वप्राप्तेर्वक्ष्यमाणत्वात् । अत एव न रिष्यसि न हिंस्यसे<sup>६</sup> । व्यर्थहिंसायाः<sup>७</sup>  
अभावात् । ननु प्रत्यक्ष्यतो मृतिः अवयवनाशश्च दृश्यते कथमेवमुच्यते इति । उच्यते । सुगेभिः

१. ङ-झ१-अश्वस्य । २. क्ष-ज-ट-गात्राणां अवयवानां हृदयाद्यवयवानि । कर्मणि षष्ठी । ऋतुथा ।

३. क्ष-ङ-झ-ज-ट-काले काले । ४. क्ष-ज-ट-प्रजातानुरोधे वा; ङ-प्रज्ञानानुरोधे; झ१-प्रजातानुरोधे ।

५. क्ष-ज-ट-तिलोपः । ६. झ-हिंस्यसे इत्यर्थः । हिंसायाः ।

पथिभिः शोभनगमनसाधनैर्मार्गैः देवयानलक्षणैः देवान् इत् एषि देवानेव प्राप्नोषि । अतो युक्तैपोक्तिः ।  
 कैः साधनैरिति तत्राह । एते त्वां वोढुं हरी एतन्नामानौ इन्द्रस्याश्वौ ते तव युजा रथे युक्तौ अभूतां  
 भविष्यतः । आशंसारूपत्वात् भूतार्थनिर्देशः । 'हरी इन्द्रस्य' ( नि. १. १५. १ ) इति निरुक्तम् ।  
 तथा पृषती पृषत्यौ मरुतां वाहनभूतौ युजा<sup>१</sup> अभूतां<sup>२</sup> युक्तौ भविष्यतः । 'पृषत्यो मरुताम्' ( नि.  
 १. १५. ६ ) इति च निरुक्तम् ॥ युजेः 'ऋत्विक्' इत्यादिना किन् । 'युजेरसमासे' ( पा. सू.  
 ७. १. ७१ ) इति नुम् । 'सुपां सुलुक्' इति आकारः ॥ तथा रासभस्य अश्विवाहनस्य एतन्नामक-  
 स्याश्वस्य धुरि स्थाने वर्तमानः कश्चित् वाजी उपस्थात् उपस्थास्यति वहतीत्यर्थः । यद्वा । रास-  
 भस्य भानोः धुरि वर्त्मनि युक्तो वाजी अश्वः उपस्थास्यति देवत्वं गच्छतस्तव गमनाय इन्द्रादयः स्वस्व-  
 वाहनानि प्रेषयन्तीत्यर्थः । यद्वा । तत्तद्देवभावमापन्नं त्वां तानि तानि वाहनानि वहन्ति ॥

उपाकरणकाले अवग्राणावर्तने<sup>३</sup> यद्यश्वो न कुर्यात् तदैषा नैमित्तिकी यजमानवाचनार्था भवति ।  
 तथा च सूत्रितं—'सुगव्यं नो वाजी स्वश्व्यमिति यजमानं वाचयेत्' ( आश्व. श्रौ. १०. ८ ) इति ॥

**सुगव्यं नो वाजी स्वश्व्यं पुंसः पुत्रां उत विश्वापुषं रयिम् ।**

**अनागास्त्वं नो अदितिः कृणोतु क्षत्रं नो अश्वो वनतां हविष्मान् ॥ २२ ॥**

सुऽगव्यम् । नः । वाजी । सुऽअश्व्यम् । पुंसः । पुत्रान् । उत । विश्वऽपुषम् । रयिम् ।

अनागाऽस्त्वम् । नः । अदितिः । कृणोतु । क्षत्रम् । नः । अश्वः । वनताम् । हविष्मान् ॥ २२ ॥

वाजी अश्वः आलभ्यमानः नः अस्माकं सुगव्यं शोभनेन गोसमूहेन युक्तं विश्वापुषं रयिं  
 विश्वस्य पोषकं धनं कृणोतु करोतु ॥ 'खलगोरथात्' ( पा. सू. ४. २. ५० ) इति समूहार्थे यत् ।  
 छान्दसमुत्तरपदाद्युदात्तत्वम् । यद्वा । सामूहिकस्याणः प्रसङ्गे 'सर्वत्र गोरजादिप्रत्ययप्रसङ्गे'  
 ( का. ४. ३. १६० ) इति यत् । तदन्तस्य 'आद्युदात्तं ब्रच्छन्दसि' इत्युत्तरपदाद्युदात्तत्वम् ॥  
 तथा स्वश्व्यं शोभनाश्वसमूहयुक्तम् । तथा पुंसः पुत्रान् । पुत्रशब्दः स्त्रीपुमपत्यसाधारणः । अतः  
 पुमपत्यानीत्यर्थः । यद्वा । पुंसो वध्वादीन्<sup>३</sup> पुत्रान्<sup>३</sup> पुरुषक्षकान् आत्मजान्<sup>४</sup> । व्यपत्यानि<sup>५</sup> पुमपत्यानि<sup>५</sup>  
 च इत्यर्थः । उत अपि च विश्वापुषं रयिं विश्वपोषणसमर्थं धनम् । किंच नः अस्मान् अदितिः  
 अदीनः अश्वः अनागास्त्वं कृणोतु सर्वतो निष्पापत्वं करोतु । उक्तानां फलानां न्यूनातिरेकजनित-  
 पापक्षयाभावे असंभवात् अपापत्वं प्रार्थ्यते । किंच हविष्मान् हविर्भूतावयवोपेतः अश्वः नः  
 अस्माकं क्षत्रं बलं क्षात्रं तेजः वनतां संभजतां कुरुताम् ॥ ॥ १० ॥

'यदक्रन्दः' इति त्रयोदशर्वं सप्तमं सूक्तं दैर्घ्यतमसं त्रैष्टुभम् । अश्वस्य स्तूयमानत्वात्तद्देवस्यम् ।  
 'यदक्रन्दः सप्तोना' इत्यनुक्रमणिका । आश्वमेधिके मध्यमेऽहनि उपाकरणाय अवस्थितम् अश्वम्  
 आद्याभिरैकादशभिः स्तौति । तथा च 'त्रीणि सुस्थानि' इति खण्डे सूत्रितं—'तमवस्थितमुपाकरणाय  
 यदक्रन्द इत्येकादशभिः स्तौत्यप्रणुवन्' ( आश्व. श्रौ. १०. ८ ) इति ॥

१. क्ष-ज-ट-युजावभूताम् । २. क्ष-ज-ट-अवग्राणोपवर्तने । ३. क्ष-ज-ट-बन्धुपुत्रादीन् ;  
 ङ-क्ष१-बन्धून् पुत्रादीन् ; ङ-क्ष१-बन्ध्वादीन् पुत्रान् । ४. ङ-क्ष१-आत्मरक्षकान् । ५. ङ-क्ष१-  
 व्यपत्यम् ।

यदक्रन्दः प्रथमं जायमान उद्यन्त्समुद्रादुत वा पुरीषात् ।

इयेनस्य पक्षा हरिणस्य बाहू उपस्तुत्यं महिं जातं ते अर्वन् ॥ १ ॥

यत् । अक्रन्दः । प्रथमम् । जायमानः । उद्यन् । समुद्रात् । उत । वा । पुरीषात् ।

इयेनस्य । पक्षा । हरिणस्य । बाहू इति । उपस्तुत्यम् । महिं । जातम् । ते । अर्वन् ॥ १ ॥

हे अर्वन् अरणकुशलाश्च ते तव जातं जन्म जननम् उपस्तुत्यम् उपेत्य सवैः स्तोतव्यम् ॥ स्तौतेः 'एतिस्तुशास्वृ' इति क्यप् । ततः तुक् ॥ कथं स्तुत्यत्वमिति उच्यते । यत् यस्मात् समुद्रात् । अन्तरिक्षनामैतत् । उदकसमुन्दनापादानात्<sup>१</sup> यक्षगन्धर्वादिंसमोदनाधिकरणात् वा अन्तरिक्षात् प्रथमं पूर्वं जायमानः उत्पन्नः । यद्वा । समुद्रः आदित्यः समुन्दनात् वृष्ट्या । तस्माद्वा जायमानः । 'सूरादश्च वसवो निरतष्ट' ( क्र. सं. १. १६३. २ ) इति वक्ष्यमाणत्वात् । उत वा अथवा पुरीषात् सर्वकामानां पूरकात् उदकात् प्रथमम् उद्यन् जायमानः । स तादृशस्त्वं यत् यस्मात् अक्रन्दः महाशब्दमकरोः यजमानमनुग्रहीतुम् । किंच ते पक्षा पतनसाधनौ पक्षौ इयेनस्य<sup>२</sup> पक्षाविव<sup>३</sup> । तौ यथा शीघ्रपतनसाधनौ तादृशवित्यर्थः । तव बाहू हरिणस्य बाहू इव । तौ यथा वेगवन्तौ तादृशवित्यर्थः । यस्मादेवं तस्मात्ते जन्म स्तुत्यमित्यर्थः ॥

यमेन दत्तं त्रित एनमायुनगिन्द्र एणं प्रथमो अध्यक्षतिष्ठत् ।

गन्धर्वो अस्य रश्नामगृभ्णात्सूरादश्च वसवो निरतष्ट ॥ २ ॥

यमेन । दत्तम् । त्रितः । एनम् । अयुनक् । इन्द्रः । एनम् । प्रथमः । अधि । अतिष्ठत् ।

गन्धर्वः । अस्य । रश्नाम् । अगृभ्णात् । सूरात् । अश्वम् । वसवः । निः । अतष्ट ॥ २ ॥

यमेन नियामकेनाग्निना दत्तम् एनम् अश्वं त्रितः पृथिव्यादिषु त्रिषु स्थानेषु वर्तमानः स्तीर्णतमो वा वायुः अयुनक् रथे योजितवान् । किंच एनम् अश्वम् इन्द्रः प्रथमः प्रतमः प्रकृष्टतमः । प्रथम इति मुख्यनाम । अध्यक्षतिष्ठत् अधिष्ठितवान् । अस्य गन्धर्वः सोमः । 'सोमेन समया विपृक्तः' ( क्र. सं. १. १६३. ३ ) इति वक्ष्यमाणत्वात् । स च अस्य अश्वस्य रश्नां नियमन-रज्जुम् अगृभ्णात् अग्रहीत् । ईदृशोऽश्वः कुतः समुत्पन्नः इति चेत् उच्यते । हे वसवः रश्मयः यूयं सूरात् आदित्यात् अश्वम् एवंमहानुभावं<sup>३</sup> निरतष्ट निःशेषेण साधु संपादितवन्तः । यद्वा । वसुशब्देनोक्ता एव यमादयः परामृश्यन्ते । हे वसवः स्वस्वव्यापारेण सर्वस्याच्छादयितारः यूयं सूरादादित्यात् अश्वम् एनं निरतष्ट अतक्षत । निरित्येष समित्येतस्य स्थाने । तक्षतिः करोतिकर्मा । स च क्रियासामान्यवचनः । अत्रौचित्यात् धारणे वर्तते । सम्यग्धारितवन्त इत्यर्थः ॥ तक्षेर्लङि छान्दसः शपो लुक् । 'स्कोः संयोगाद्योः' इति कलोपः ॥

१. ङ-झ१-उदकसमुन्दनात् । २. ङ-झ१-इयेनपक्ष्याविव । ३. क्ष-ङ-झ१-ज-ट-एनं महानुभावम् ।  
४. क्ष-ङ-झ१-ज-ट-अश्वं व्याप्तम् ।

असिं यमो अस्यादित्यो अर्वन्नसि त्रितो गुह्येन व्रतेन ।

असि सोमेन समया विपृक्त आहुस्ते त्रीणि दिवि बन्धनानि ॥ ३ ॥

असि । यमः । असि । आदित्यः । अर्वन् । असि । त्रितः । गुह्येन । व्रतेन ।

असि । सोमेन । समया । विपृक्तः । आहुः । ते । त्रीणि । दिवि । बन्धनानि ॥ ३ ॥

हे अर्वन् त्वं यमः असि नियमिता अशिरसि । तेन दत्तत्वात् तच्छब्दव्यपदेशः । तथा आदित्यः असि । 'सूराशिरतष्ट' इत्युक्तत्वात् । तथा गुह्येन व्रतेन गोपनीयेन दुर्निरूपेण वा कर्मणा । सर्वत्र व्याप्तिरूपेणेत्यर्थः । तेन त्रितः त्रिषु स्थानेषु तायमानो वायुः असि । 'त्रित एनमायुनक्' इत्युक्तत्वात्तदूपत्वम् । अथवा गुह्येन व्रतेन गोपनीयेन कर्मणा योगादिसाधनरूपेण<sup>१</sup> त्रितः एतन्नामकः ऋषिरसि । किंच हे अश्व त्वं सोमेन समया<sup>२</sup> सह विपृक्तः<sup>३</sup> । वि इत्येव समित्ये-  
तस्मिन्नर्थे । संपृक्तः असि तेन गृहीतत्वात्<sup>४</sup> । हे अश्व एवंप्रकारं त्वे तव दिवि शुलोके आदित्ये वा वर्तमानस्य त्रीणि<sup>५</sup> बन्धनानि उत्पत्तिकारणानि आहुः पुराविदः । वसवः आदित्यो ब्रुवन्तं चेति त्रीणि ॥

त्रीणि त आहुर्दिवि बन्धनानि त्रीण्यप्सु त्रीण्यन्तः समुद्रे ।

उतेवं मे वरुणश्छन्त्सर्वन्यत्रा त आहुः परमं जनित्रम् ॥ ४ ॥

त्रीणि । ते । आहुः । दिवि । बन्धनानि । त्रीणि । अप्सु । त्रीणि । अन्तरिति । समुद्रे ।

उतऽइव । मे । वरुणः । छन्त्सि । अर्वन् । यत्र । ते । आहुः । परमम् । जनित्रम् ॥ ४ ॥

पूर्वं दिवि<sup>१</sup> त्रीणि बन्धनानि इत्युक्तम् । इदानीं स्थानत्रयेष्वपि<sup>२</sup> त्रीणि बन्धनानि इत्याह । हे अर्वन् त्वे तव दिवि बन्धनानि त्रीणि आहुः तानि पूर्वमुक्तानि । अप्सु । अबुपजीवितत्वात्<sup>३</sup> भूलोकोऽपि अपशब्देनाभिधीयते । पृथिव्यां त्रीणि बन्धनान्याहुः । अन्नं स्थानं बीजमिति त्रीणि । तथा समुद्रे अन्तः समुद्रमध्ये । समुद्रवणादपादानात्<sup>४</sup> समुद्रमन्तरिक्षम् । तस्मिन् त्रीणि वृष्ट्युत्पत्तिनिमित्तानि<sup>५</sup> मेघो विद्युत् स्तनितमिति । उतेव । इवशब्दश्चार्थः । अपि च हे अर्वन् अश्व वरुणः पापस्य वारकः फलस्यावर्जयिता वा त्वं मे मह्यं छन्त्सि कथयसि । किं कथयसीति चेत् उच्यते । त्वे तव परमं जनित्रं निरतिशयं जन्म ॥ जनैरौणादिकः इत्रप्रत्ययः ॥ यत्र येषु त्रिपृक्तेषु स्थानेषु आहुः कथयन्ति । यद्वा । यत्र यस्मिन् आदित्ये परमं जनित्रमाहुः । 'सूरादध्वं वसवो निरतष्ट' इत्युक्तत्वात् । तादृशं प्रशस्यं जन्म यज्ञसाधनभावेन कथयसीत्यर्थः ॥

१. क्ष-ङ-झ-ञ-ट-यागादिसाधनरूपेण । २. क्ष-ङ-झ-ञ-ट-समयः कालः । मत्वर्थो लुप्यते । चन्द्रगत्यधीनत्वात् कालस्य । तेन विपृक्तः ; झ-समया सन् विपृक्तः । ३. क्ष-ङ-झ-ञ-ट-'गृहीतत्वात्' इत्यस्थानन्तरं 'यद्वा आदित्यादश्वोत्पत्तिरुक्तत्वात् तादभेदेन अश्वोऽप्यादित्य उच्यते । तादृशस्त्वं चन्द्रेण सह समया कालेन व्यवधायकेन विपृक्तोऽपि ( क्ष-ञ-ट- विपृक्तो वियोजितोऽसि )' इत्यधिकम् । ४. क्ष-झ-ञ-ट-त्रीणि स्थानानि । ५. क्ष-ञ-ट-पूर्वमन्त्रे । ६. ङ-झ-ञ-स्थानत्रयेऽपि । ७. ङ-झ-ञ-अबुपजीवितत्वात् । ८. क्ष-ङ-झ-ञ-ट-समुद्रेण अपामुपादानात् । ९. क्ष-ञ-ट-उत्पत्तिस्थानानि ।

इमा ते वाजिन्नावमार्जनानीमा शफानां सनितुर्निधाना ।

अत्रा ते भद्रा रशना अपश्यमृतस्य या अभिरक्षन्ति गोपाः ॥ ५ ॥

इमा । ते । वाजिन् । अवऽमार्जनानि । इमा । शफानाम् । सनितुः । निऽधाना ।

अत्र । ते । भद्राः । रशनाः । अपश्यम् । ऋतस्य । याः । अभिरक्षन्ति । गोपाः ॥ ५ ॥

हे वाजिन् अथ ते संबन्धीनि अवमार्जनानि अङ्गसंशोधकानि स्थानानि इमा इमान्युक्तानि द्युलोकादीनि किंच सनितुः यागसंभक्तुः तव<sup>१</sup> इमा इमानि शफानां निधानानि स्थानानि<sup>२</sup> संचार-प्रदेशा इत्यर्थः । किंच अत्र एव ते तव भद्राः भन्दनीयाः कल्याणाः<sup>३</sup> रशनाः ग्रीवाद्विषु संयुक्ताः रज्जुः अत्र अपश्यम् एषुक्तेषु स्थानेषु अपश्यम् । रशनाः विशेष्यन्ते । याः गोपाः गोपयिष्यः<sup>४</sup> रशनाः ऋतस्य सत्यभूतस्य यज्ञसाधनस्य वाश्वस्य ॥ कर्मणि षष्ठी ॥ ऋतम् अभिरक्षन्ति अभितः पालयन्ति ताः अपश्यं दृष्टवानस्मि । यद्वा । इमा ते तव अवमार्जनानि अङ्ग-प्रक्षालनसाधनान्युदकानि । इमानि सनितुः तव शफानां निधानानि देवयजनभूमयः संचारप्रदेशा वा । अत्रास्मिन् देवयजनस्थाने या रशनाः गोपाः तव पालयितारो राजपुरुषाः ऋत्विजो वा ऋतस्य<sup>५</sup> संबन्धिन्योऽभिरक्षन्ति ता अपश्यम् ॥ ॥ ११ ॥

आत्मानं ते मनसारादजानामवो दिवा पतयन्तं पतङ्गम् ।

शिरो अपश्यं पृथिभिः सुगोभिररेणुभिर्जेहमानं पतत्रि ॥ ६ ॥

आत्मानम् । ते । मनसा । आरात् । अजानाम् । अवः । दिवा । पतयन्तम् । पतङ्गम् ।

शिरः । अपश्यम् । पृथिभिः । सुगोभिः । अरेणुभिः । जेहमानम् । पतत्रि ॥ ६ ॥

हे अथ ते तव आत्मानं शरीरं मनसा अस्मदीयेन प्रकृष्टगमनवता चेतसा आरात् अतिदूरे स्थितम् अजानां जानामि अतिव्याप्तं भावयामीत्यर्थः । कथम् । अवः अवस्तात् सामर्थ्यात् भूमेः । भूमिमारभ्य दिवा अन्तरिक्षेण मार्गेण पतङ्गम् आदित्यं पतयन्तं गच्छन्तं व्यामुवन्तम् । यद्वा । यतो दिवा अन्तरिक्षेण मार्गेण दिवि वा पतयन्तं गच्छन्तं पतङ्गमादित्यम् अवः आवः व्याप्नोषि अतो व्याप्तं जानामि । किंच शिरः अपश्यम् । तव शिरः एवं पश्यामि । कथम् । सुगोभिः शोभनगमनसाधनैः अरेणुभिः अपापैः पृथिभिः मार्गैः । आदित्यमण्डलादपि उपरिभूतैः सत्यलोकमार्गैरित्यर्थः । तत्र प्रतिबन्धाभावात् मार्गाणामुक्तरूपत्वम् । तथाविधैस्तैः जेहमानम् उपर्युपरि व्यामुवत् पतत्रि पतन-वच्छिरोऽपश्यं भावयामि । एवं लोकत्रयव्याप्तं भावयामीत्यर्थः । यद्वा । ते आत्मानम् एवं<sup>६</sup> भावयामि मनसा दिवा द्योतनात्मकेन अन्तरिक्षमार्गेण दिवः सकाशाद्वा अवः अवस्ताद्वाङ्मुखं पतयन्तं यागदेशं प्रति व्यामुवत् अत एव पतङ्गं पतनशीलम् अधःपतदादित्यसदृशं वा । एवं तव शिरो भावयामीत्यर्थः । शिरश्चैवमपश्यम् । उक्तरूपैर्देवयजनमार्गैर्जेहमानं यज्ञदेशं व्यामुवत् पतत्रि शीघ्रगामि शिरः पश्यामि । यद्यप्यात्मशब्देन सशिरस्कं शरीरमुक्तं तथापि देहात् पूर्वं शिरसो दृश्यमानत्वात् पृथगभिधीयते<sup>७</sup> ॥

१. झ१-ते तव । २. झ१-निधानस्थानानि । ३. क्ष-झ१-ज-ट-कल्याणीः । ४. ङ-झ१-गोपयिष्यः । ५. झ१-ऋतस्य तव । ६. क्ष-ङ-झ१-ज-ट-एनम् । ७. क्ष-झ१-ज-ट-पृथगभिधानम् ।

अत्रा ते रूपमुत्तममपश्यं जिगीषमाणमिष आ पदे गोः ।

यदा ते मर्तो अनु भोगमानळादिद्ग्रसिष्ठ ओषधीरजीगः ॥ ७ ॥

अत्र । ते । रूपम् । उत्तमम् । अपश्यम् । जिगीषमाणम् । इषः । आ । पदे । गोः ।

यदा । ते । मर्तः । अनु । भोगम् । आनट् । आत् । इत् । ग्रसिष्ठः । ओषधीः । अजीगरिति ॥७॥

एवं गमनानन्तरं हे अश्व ऽते तव ऽउत्तमम् उक्तरूपेणोत्कृष्टतमं ऽरूपम् ऽअत्र अस्मिन् यागदेशे ऽअपश्यं पश्यामि । कीदृशम् । ऽगोः भूम्याः ऽपदे स्थाने देवस्थाने<sup>१</sup> देवयजनप्रदेशे आजिघावनस्थाने वा ऽइषः ॥ कर्त्तुं षष्ठी ॥ इषम् इष्यमाणम् अन्नम् अन्नानि वा ऽआ सर्वतः ऽजिगीषमाणं गन्तुमिच्छन्तम् । हे अश्व ऽते तव ऽयदा ऽमर्तः मनुष्यः ऽभोगं भोक्तव्यमन्नम् ऽअनु ऽआनट् ॥ नशतिर्गति-कर्मा ॥ अनुक्रमेण समीपं गमयति । ऽआदित् अनन्तरं तदानीमेव तदनुग्रहात् विलम्बमकृत्वा ऽग्रसिष्ठः महानृण्येव ग्रसितृतमो भक्षयितृतमः सन् ऽओषधीः अन्नानि ऽअजीगः गिरसि भक्षयसि । महानु-भावोऽपि त्वं लौकिकाश्ववत् तुच्छेन पुरुषेण दीयमानं स्वल्पं भक्ष्यम् अनुग्रहात् स्वीकरोषीत्यर्थः ॥

अनु त्वा रथो अनु मर्यो अर्वन्नु गावोऽनु भगः कनीनाम् ।

अनु व्रातासस्तव सख्यमीयुरनु देवा ममिरे वीर्यं ते ॥ ८ ॥

अनु । त्वा । रथः । अनु । मर्यः । अर्वन् । अनु । गावः । अनु । भगः । कनीनाम् ।

अनु । व्रातासः । तव । सख्यम् । ईयुः । अनु । देवाः । ममिरे । वीर्यम् । ते ॥ ८ ॥

इदानीं कृत्स्नस्य लोकस्यापि मुख्यः इति प्रतिपादयति । हे ऽअर्वन् गमनशीलाश्च ऽत्वा त्वाम् ऽअनु अनुसृत्य ऽरथः गच्छति । ततः पुरतोऽश्वस्य गमनात् । तथा ऽमर्यः मर्यः त्वा त्वाम् ऽअनु ॥ जात्येकवचनम् ॥ ऽअनु ऽगावः । गावोऽपि त्वामनुगच्छन्ति । तथा ऽकनीनां कन्यकानां स्त्रीणां ऽभगः भाग्यं सौन्दर्यं त्वद्भगम् ऽअनु । तथा ऽव्रातासः व्राताः संचात्मकाः अन्ये अश्वसमूहाः वस्वादि-देवगणाः वा त्वाम् ऽअनु अनुसृत्य ऽतव ऽसख्यम् ऽईयुः सखिभावं गच्छन्ति । ऽदेवाः ऋत्विजो द्योतमाना देवा वा त्वामनुसृत्य ऽते ऽवीर्यं वीरकर्म ऽममिरे स्तुत्या मान्ति । अतः सर्वोऽपि त्वाम् अनुसरः<sup>२</sup> त्वं तु सर्वस्य श्रेष्ठ इत्यर्थः ॥

हिरण्यशृङ्गोऽयो अस्य पादा मनोजवा अवर इन्द्र आसीत् ।

देवा इदस्य हविरद्यमायन्यो अर्वन्तं प्रथमो अध्वतिष्ठत् ॥ ९ ॥

हिरण्यशृङ्गः । अयः । अस्य । पादाः । मनःऽजवाः । अवरः । इन्द्रः । आसीत् ।

देवाः । इत् । अस्य । हविःऽअद्यम् । आयन् । यः । अर्वन्तम् । प्रथमः । अधिऽअतिष्ठत् ॥९॥

अयमश्वः <sup>१</sup>हिरण्यशृङ्गः हितरमणीयशृङ्गो वा उन्नतशिरस्को हृदयरमणशृङ्गस्थानीयशिरोरुहो वा  
<sup>२</sup>अस्य <sup>३</sup>पादाः <sup>४</sup>अयः अयोमयाः अयःपिण्डसदृशा इत्यर्थः । तथा <sup>५</sup>मनोजवाः मनोवेगाः । अथवा  
 एतद्दिन्द्रविशेषणम् । ईदृशस्याश्वस्य सामर्थ्यं प्रति मनोवेगः <sup>६</sup>इन्द्रः अपि <sup>७</sup>अवरः निऋष्टः <sup>८</sup>आसीत् ।  
 किञ्च <sup>९</sup>अस्य अश्वस्य <sup>१०</sup>हविरद्यं हविषः अदनं भक्षणम् ॥ स्वार्थिको यत् ॥ अदनयोग्यं हविर्वा अपेक्ष्य  
<sup>११</sup>देवा <sup>१२</sup>इत् सर्वेऽपि देवाः <sup>१३</sup>आयन् प्राप्ताः । <sup>१४</sup>यः इन्द्रः <sup>१५</sup>अर्वन्तः <sup>१६</sup>प्रथमः प्रथमभावी सन् <sup>१७</sup>अध्यतिष्ठत्  
 अधिष्ठितवान् स्वहविष्टेन <sup>१८</sup>एकीयत्वेन वा आश्रितवानित्यर्थः । ‘इन्द्र एणं प्रथमो अध्यतिष्ठत्’  
 इति ह्युक्तम् ॥

ईर्मान्तासः सिलिकमध्यमासः सं शूरणासो दिव्यासो अत्याः ।

हंसाइव श्रेणिशो यतन्ते यदाक्षिषुर्दिव्यमज्ममश्वाः ॥ १० ॥

ईर्मऽअन्तासः । सिलिकऽमध्यमासः । सम् । शूरणासः । दिव्यासः । अत्याः ।

हंसाऽइव । श्रेणिऽशः । यतन्ते । यत् । आक्षिषुः । दिव्यम् । अज्मम् । अश्वाः ॥ १० ॥

अत्र अश्वसमूहस्तुतिद्वारेण अयं स्तूयते । <sup>१</sup>ईर्मान्तासः ईरिताः प्रेरिताः अन्ताः येषां ते तथोक्ताः ।  
 विरलान्ता इत्यर्थः । <sup>२</sup>सिलिकमध्यमासः संसृताः संगताः मध्यप्रदेशाः येषां ते तथोक्ताः । मध्ये  
 निविडा इत्यर्थः । अथवा शरीरस्यैते विशेषणे । ईर्म ईरितः पुरतो नुन्नः इत्यर्थः । तादृशः पृथुः  
 अन्तो जघनप्रदेशो येषां ते तादृशः । तथा सिलिकमध्यमासः । संसृतः संगतः संलक्षो मध्यभागो  
 येषां ते तादृशः । पृष्ठत्वात् प्रौढपृष्ठाः संलग्नमध्याश्वेत्यर्थः । जघनपुरोभागावपेक्ष्य सिलिकमध्यमाः <sup>३</sup>  
 इत्युक्तम् । सम् इत्ययमुपसर्गो यतन्ते इत्याख्यातेन संबन्धयितव्यः । <sup>४</sup>शूरणासः विक्रमशीलाः  
<sup>५</sup>दिव्यासः दिवि भवाः <sup>६</sup>अत्याः अतनशीलाः । यद्यप्ययमश्वनाम तथाप्यश्वशब्दस्य वक्ष्यमाणत्वात् अयं  
 यौगिकोऽवगन्तव्यः । ईदृशा अश्वाः <sup>७</sup>श्रेणिशः । एकव्यापाराणां बहूनां समूहः श्रेणिरित्युच्यते ।  
 शीघ्रधावनाय श्रेणिशः पङ्क्तीभूय <sup>८</sup>सं यतन्ते सम्यक् यत्नं कुर्वन्ति । तत्र दृष्टान्तः । <sup>९</sup>हंसाइव ।  
 ते यथा श्रेणीभूताः ईर्मान्तासः इत्याद्युक्तरूपाः सन्तः अन्तरिक्षे गमनाय यतन्ते तद्वत् । कदा ।  
 उच्यते । <sup>१०</sup>यत् यदा <sup>११</sup>अश्वाः <sup>१२</sup>दिव्यम् <sup>१३</sup>अज्मं गमनं गन्तव्यं वा मार्गम् <sup>१४</sup>आक्षिषुः  
 व्याप्नुवन्ति तदा । अयं मन्त्रो यास्केनैवं व्याख्यातः—‘ईर्मान्ताः समीरितान्ताः पृथ्वन्ता वा  
 सिलिकमध्यमाः संसृतमध्यमाः शीर्षमध्यमा वा अपि वा शिर आदित्यो भवति यदनुशेते सर्वाणि  
 भूतानि मध्ये चैषां तिष्ठति । इदमपीतरच्छिर एतस्मादेव समाश्रितान्येतद्दिन्द्रियाणि भवन्ति । सं  
 शूरणासो दिव्यासो अत्याः । शूरः शवतेर्गतिकर्मणो दिव्या दिविजा अत्या अतनाः । हंसा इव  
 श्रेणिशो यतन्ते । हंसा हन्तेर्धन्वध्वानम् । श्रेणिशः इति श्रेणिः श्रयतेः समाश्रिता भवन्ति । यदा-  
 क्षिषुर्यदापुर्दिव्यमज्ममजनिमाजिमश्वाः ’ ( निरु. ४. १३ ) इति ॥ ॥ १२ ॥



तव शरीरं पतयिष्वर्वन्तव चित्तं वातइव ध्रजीमान् ।

तव शृङ्गाणि विष्टिता पुरुत्रारण्येषु जर्भुराणा चरन्ति ॥ ११ ॥

तव । शरीरम् । पतयिषु । अर्वन् । तव । चित्तम् । वातःइव । ध्रजीमान् ।

तव । शृङ्गाणि । विऽस्थिता । पुरुऽत्रा । अरण्येषु । जर्भुराणा । चरन्ति ॥ ११ ॥

हे अर्वन् तव शरीरं पतयिषु पतनशीलं व्याप्तमित्यर्थः । तथा तव चित्तं मनः वात-  
इव ध्रजीमान् शीघ्रगमनवायुरिव तद्वच्छीघ्रगमनानुकूलमित्यर्थः । किंच तव शृङ्गाणि शिरसो  
निर्गताः शृङ्गस्थानीयाः केशाः पुरुत्रा पुरुषु बहुषु प्रदेशेषु विष्टिता विष्टितानि विविधं स्थिताः ।  
किंच त एव अरण्येषु जर्भुराणा मनोहराणि पूर्यमाणानि वा एवंभूताः केशाः चरन्ति । यद्वा ।  
अत्र अश्वस्य शृङ्गाभावात् तद्वदुन्नतानि तेजांसि परिगृह्यन्ते ॥

आश्वमेधिके मध्यमेऽहनि अध्रिगुप्रैषे ' मा नो मित्रः ' इति सूक्तानन्तरम् ' उप प्रागाच्छसनम् '  
इति द्वे ऋचौ शंसनीये । सूत्रितं च- ' उप प्रागाच्छसनमिति द्वे ' ( आश्व. श्रौ. १०. ८ ) इति ॥

उप प्रागाच्छसनं वाज्यर्वा देवद्रीचा मनसा दीध्यानः ।

अजः पुरो नीयते नाभिर्स्यान् पश्चात्कवयो यन्ति रेभाः ॥ १२ ॥

उप । प्र । अगात् । शसनम् । वाजी । अर्वा । देवद्रीचा । मनसा । दीध्यानः ।

अजः । पुरः । नीयते । नाभिः । अस्य । अनु । पश्चात् । कवयः । यन्ति । रेभाः ॥ १२ ॥

अयम् अर्वा अरणकुशलः वाजी अश्वः शसनं विशसनस्थानम् उप प्रागात् उपगैति । किं  
कुर्वन् । देवद्रीचा मनसा देवान् गच्छता मनसा दीध्यानः ध्यायन् । कदा । देवान् अस्मद्वयवेन  
अर्चामि देवत्वं प्राप्नोमीति वा मनसि ध्यायन् । किंच अस्य पुरः पुरस्तात् नाभिः नहनं बन्धुभूत  
इत्यर्थः । यद्वा । अस्य बन्धनस्थानीयः अविमुक्तत्वात्<sup>१</sup> एवंभूतः अजः पुरः नीयते पुरतः प्राप्यते  
अनु अनुसृत्य पश्चात् अनन्तरम् । अत्र यद्यप्युभयोः पर्यवसितोऽर्थः एक एव तथापि अजाश्वोभयान-  
न्तर्यत्वप्रकटनाय<sup>२</sup> पदद्वयम् । यद्वा । अन्विति क्रियया संबध्यते । कवयः अनूचानाः रेभाः  
स्तोतारः ऋत्विजः यन्ति गच्छन्ति । ' ये वा अनूचानास्ते कवयः ' इति श्रुतेः । यद्वा ।  
कवय इति मेधाविनाम्, ' कविः मनीषी ' ( नि. ३. १५. १० ) इति तन्नामसु पठितत्वात् । रेभः  
इति स्तोतृनाम्, ' रेभः जरिता ' ( नि. ३. १६. १ ) इति तत्र<sup>३</sup> पाठात् ॥

१. क्ष-ज-ट-अवियुक्तत्वात् । २. क्ष-ङ-ज-ट-अजाश्वयोः उभयानुवर्तित्वप्रकटनाय । ३. क-तन्नामसु ।

उप प्रागात्परमं यत्सधस्थमर्वा अच्छा पितरं मातरं च ।

अद्या देवाञ्जुष्टतमो हि गम्या अथा शास्ते दाशुषे वार्याणि ॥ १३ ॥

उप । प्र । अगात् । परमम् । यत् । सधस्थम् । अर्वा । अच्छ । पितरम् । मातरम् । च ।

अद्य । देवान् । जुष्टतमः । हि । गम्याः । अथ । आ । शास्ते । दाशुषे । वार्याणि ॥ १३ ॥

वर्वा अरणकुशलोऽयमश्वः उप प्रागात् उपगच्छति । किम् । यत् परमम् उत्कृष्टं सधस्थं सहस्थानं सुकृतिभिरेकत्रनिवासयोग्यं स्वर्गाख्यं यदस्ति तत् । किमर्थम् । पितरं मातरं च अच्छ अभिमुख्येन प्राप्तुम् । हे अश्व अस्मिन् काले जुष्टतमः प्रीततमः स्वर्गं प्राप्नोमीति<sup>१</sup> हर्षयुक्तः इत्यर्थः । एवंभूतः देवान् गम्याः गच्छेद्वान् । हिशब्दो यज्ञे उपयुक्तस्य पशोः स्वर्गप्राप्तेः 'सगम्योऽनु सखा सयूथः' (तै. सं. १. २. ४. २) इत्यादिमन्त्रान्तरप्रसिद्धिद्योतनार्थः । अथ अनन्तरं यजमानः आ शास्ते । कस्मै । दाशुषे हविर्दत्तवते स्वस्मै । कानि । वार्याणि वरणीयानि धनानि । यद्वा ॥ पुरुषस्य<sup>२</sup> व्यत्ययः<sup>३</sup> ॥ आ शास्ते प्रार्थये यजमानार्थम् ॥ ॥ १३ ॥

'अस्य वामस्य' इति द्विपञ्चाशद्वचनमष्टमं सूक्तं दैर्घ्यतमसम् । अत्रेयमनुक्रमणिका—'अस्य द्विपञ्चाशद्वचनं त्वेत्संशयोत्थापनप्रश्नप्रतिवाक्यान्यत्र प्रायेण ज्ञानमोक्षाक्षरप्रशंसा च पञ्चपादं साकंजानां यद्वायत्रेऽयं स शिङ्क्ते सप्तार्धगर्भा गौरीरिति जगत्स्यः । एतदन्तं तु वैश्वदेवं तस्याः समुद्रा इति वाचः समुद्रा आपोऽक्षरं सा प्रस्तारपङ्क्तिः शकमयमिति शकधूम उक्षाणं पृश्निमिति सोमः । त्रयः केशिन इत्यग्निः सूर्यो वायुश्च केशिनश्चत्वारि वाग्वाच इन्द्रं मित्रं सौम्यो द्वादशेति संवत्सरसंस्थं कालचक्रवर्णनं यस्ते सरस्वत्यै यज्ञेन साध्येभ्यः परानुष्टुप् सौरी पर्जन्याभिदेवता वान्त्या सरस्वते सूर्याय वा' इति । अत्र स्तुत्याबहुत्वेन स्तुतिभागस्याल्पी-यस्त्वादिदं सूक्तमल्पस्तवनम्<sup>४</sup> । न सूक्तान्तरवत् बहुस्तवम्<sup>५</sup> । इदमेव वैलक्षण्यं तुशब्देन द्योत्यते । अस्मिन् सूक्ते प्रायेण संशयोत्थापनादयो बहवोऽर्थाः प्रतिपाद्यन्ते । 'अचिकित्वाञ्चिकितुषः' इत्यनया संशयः उत्थाप्यते । 'पृच्छामि त्वा' इत्यत्र प्रश्नः प्रतीयते । 'इयं वेदिः' इत्यत्र प्रतिवचनम् । 'य ई चकार' इत्यादिना ज्ञानप्रशंसा प्रतिपाद्यते । 'अपश्य गोपाम्' इत्यादिना ब्रह्मसाक्षात्काररूपस्य<sup>६</sup> प्रशंसा । न क्षरति इत्यक्षरं ब्रह्म । 'द्वा सुपर्णा' इत्यादिना तस्य प्रशंसा । 'पञ्चपादं पितरं', 'साकंजानां सयथं', 'यद्वायत्रे अधि', 'अयं स शिङ्क्ते', 'सप्तार्धगर्भाः', 'गौरीमियाय' इति षड्जगल्यः । 'समानमेतत्' इत्यनुष्टुप् । 'तस्याः समुद्राः' इति प्रस्तार-पङ्क्तिः । तल्लक्षणं छन्दोग्रन्थे सूत्रितं—'प्रस्तारपङ्क्तिः पुरतः' (पि. ३. ४. १) इति । पुरतः पूर्वार्धे द्वादशाक्षरौ जागतौ पादौ ततो द्वावष्टाक्षरौ गायत्रौ सा प्रस्तारपङ्क्तिः इति सूत्रार्थः । अनुक्रमण्यामप्युक्तम्—'आद्यौ चेत्प्रस्तारपङ्क्तिः' (अनु. ८. ६) इति । शिष्टा अनादेशपरिभाषया त्रिष्टुभः । 'गौरीमियाय' इत्येतदन्तानां विश्वे देवा देवता । 'तस्याः समुद्राः' इत्यस्याः पूर्वार्धस्य वाग्देवता । उत्तरार्धस्य आपः । 'शकमयम्' इत्यस्याः पूर्वार्धस्य शकधूमः । 'उक्षाणं पृश्निम्' इत्युत्तरार्धस्य सोमो देवता । 'त्रयः केशिनः' इत्यस्या अग्निसूर्यवायवः । 'चत्वारि वाक्' इत्येषा वाग्देवताका । 'इन्द्रं मित्रं वरुणं', 'कृष्णं नियानम्' इत्येते सूर्यदेवत्ये । 'द्वादश प्रधयः' इत्यस्याः

१. क्ष-ञ-ट-स्वर्गप्राप्तौ । २. क्ष-ञ-ट-पुरुषव्यत्ययः । ३. क्ष-ञ-क्ष१-ञ-ट-सूक्तमल्पस्तवम् ।

४. च-बहुस्तवनम् । ५. क्ष१-ब्रह्मसाक्षात्काररूपमोक्षस्य ।

संवत्सरात्मा कालो देवता । ‘यस्ते स्तनः’ इत्यस्याः सरस्वती । ‘यज्ञेन’ इत्यस्याः साध्या देवता । ‘समानमेतत्’ इत्यस्याः सूर्यः पर्जन्यो वाग्रयो वा देवता । ‘दिव्यं सुपर्णम्’ इत्यस्याः सरस्वान् सूर्यो वा देवता । कृत्स्नसूक्तस्य विनियोगं श्रौनक आह—‘स्तेयं कृत्वा द्विजो मोहात् त्रिरात्रोपोषितः शुचिः । सूक्तं जह्वायवामीयं क्षिप्रं मुच्येत किल्बिषात्’ (ऋग्वि. १. १४४) इति ॥ महाव्रते वैश्वदेव-शस्त्रे वैश्वदेवं निबिद्धानं द्विप्रतीकम् । तत्र ‘अस्य वामस्य’ इत्यादिकमेकचत्वारिंशद्वचं प्रथमं प्रतीकम् । पञ्चमारण्यके सूत्रितम्—‘अस्य वामस्य पलितस्य होतुरिति सलिलस्य दैर्घ्यतमस एकचत्वारिंशतम् (ऐ. आ. ५. ३. २) इति ॥

अस्य वामस्य पलितस्य होतुस्तस्य भ्राता मध्यमो अस्त्यश्वः ।

तृतीयो भ्राता घृतपृष्ठो अस्यात्रापश्यं विश्पतिं सप्तपुत्रम् ॥ १ ॥

अस्य । वामस्य । पलितस्य । होतुः । तस्य । भ्राता । मध्यमः । अस्ति । अश्वः ।

तृतीयः । भ्राता । घृतपृष्ठः । अस्य । अत्र । अपश्यम् । विश्पतिम् । सप्तपुत्रम् ॥ १ ॥

अत्र द्वितीयपादे तच्छब्दश्रुतेः प्रथमपादे प्रतिविशेषणं योग्यक्रियार्थसंबद्धो यच्छब्दोऽध्याहार्यः । योऽयं दिवि द्योतते तस्य अस्य वामस्य वननीयस्य संभजनीयस्य आरोग्यार्थिभिः सर्वैः सेवनीयस्य<sup>१</sup> पलितस्य पालयितुः प्रकाशवृष्ट्यादिप्रदानेन पालकस्य तथा योऽयं दिवि द्योतते तस्य अस्य<sup>२</sup> होतुः ह्यतव्यस्य आह्वानार्हस्यादित्यस्य मध्यमः मध्यमस्थानः । मध्ये भवो वायुरुच्यते । आदित्याग्नी अपेक्ष्य अस्य मध्यमत्वम् । स च अश्वः सर्वत्र व्यासः । न हि वायुरहितः कश्चित्प्रदेशोऽस्ति । तादृशः भ्राता अस्ति भ्रातृस्थानीयो भवति । यथा लोके भ्राता पितृधनस्य आगं हरति तद्वत् । मध्यमस्थानम्<sup>३</sup> अन्तरिक्षलोके<sup>४</sup> हरतीति वा । वृष्ट्यर्थं रश्मिभिराहृतानां भौसानां रसानां हरणाद्वा भ्रातेष्युच्यते । पित्र्येण धनेन स्वाजितेन वा भर्तव्यः<sup>५</sup> भवतीति भ्राता । मध्यमो वायुरपि वृष्ट्यर्थं रसैः भक्तव्यः<sup>६</sup> भवति । किंच घृतपृष्ठः घृतमाहुतिलक्षणं पृष्ठं यस्य तादृशः भ्राता तस्य तृतीयः अस्ति भवति । त्रयाणां पूरणस्तृतीयः । उक्तोभयापेक्षया तृतीयत्वम् । भ्रातृत्वं प्रतिपादितप्रकारेण अत्रापि द्रष्टव्यम् । रात्रौ सवितुस्तेजोभागस्य हरणात् दिवा स्वकीयतेजसो भागस्य तदर्थमेव भक्तव्यत्वात्<sup>७</sup> वा भ्रातृत्वम् । अत्र एषु भ्रातृषु मध्ये पुरोदेशे वा विश्पतिं विश्वां प्रजानां पालयितारं सप्तपुत्रं सर्पणरश्मिपुत्रोपेतम्<sup>८</sup> ऐतिहासिकपक्षे ‘अदितिः पुत्रकामा’ इति प्रस्तुते मित्रावरुणादिषु अदितिपुत्रेषु अस्य आदित्यस्य सप्तपुत्रत्वम् । ईदृशं महानुभावमादित्यम् अपदस्यम् अद्राक्षम् भावनया आत्मत्वेन साक्षात्करोमीत्यर्थः । ‘तद्योऽहं सोऽसौ योऽसौ सोऽहम्’ इति श्रुतिः । एवं वा । अस्य वामस्य विश्वस्योद्गरितुः सष्टुरित्यर्थः । पलितस्य पालयितुः स्वसृष्टजगत्पालनशीलस्य होतुरादातुः स्वस्मिन् संहर्तुरित्यर्थः । परमेश्वरस्य सृष्ट्यादिकर्तृत्वं श्रुतिस्मृतिपुराणादिषु प्रसिद्धम् । तस्य तादृशस्य परमेश्वरस्य भ्राता तद्गाहहारी तदंशभूतः सूत्रात्मा मध्यमः सर्वत्र मध्ये वर्तमानोऽस्ति जगद्भारकत्वेन वर्तते । स

१. क्ष-झ१-ज-ट-सेवनीयस्य योऽयं दिवि द्योतते तस्यास्य । २. क्ष-ज-ट-मध्यमम् अन्तरिक्षम् ।

३. क्ष-ख-च-ज-ट-फ-व-भक्तव्यः । ४. ङ-ज-झ१-भर्तव्यः । ५. ङ-ज-झ१-भर्तव्यत्वात् । ६. क्ष-ज-ट-सर्पणस्वभावरश्मिरूपपुत्रोपेतम् ; झ१-सर्पणस्वभावं रश्मिपुत्रोपेतम् ।

च अश्वः व्यापनशीलः । 'वायुना वै गौतम सूत्रेणायं च लोकः परश्च लोकः सर्वाणि च भूतानि संरब्धानि' ( वृ. उ. ३. ७. २ ) इति श्रुतेः । वक्ष्यमाणविराडपेक्षया वा मध्यमत्वम् । किंच अस्य परमेश्वरस्य तृतीयो घृतपृष्ठः । घृतमित्युदकनाम । तेन तत्कार्यं शरीरमुच्यते । तदेव पृष्ठं स्पर्शकं<sup>१</sup> वा यस्य स तादृशः । 'पृष्ठं स्पृशते' ( निरु. ४. ३ ) इति निरुक्तम् । यद्वा प्रदीप्तपृष्ठः । पृष्ठशब्दः कृष्णशरीरोपलक्षकः । प्रकाशितशरीराभिमानित्यर्थः<sup>२</sup> । न त्वयं सूक्ष्मशरीराभिमानिसूत्रात्मवत् स्पर्शनाविषयो भवति । अत्र एषु मध्ये विद्यपतिं विज्ञां प्रजानां पतिम् । उपलक्षणमेतत् । सर्वस्य पतिमित्यर्थः । 'सर्वस्य पतिः सर्वस्येशानः' इति श्रुतेः । सप्तपुत्रं सप्त लोकाः पुत्रा यस्य तादृशम् । स्वमायया सृष्टसर्वलोकमित्यर्थः । अपश्यं पश्येयं साक्षात्करोमीत्यर्थः । अयमर्थः । स्वाधीनमायो जगत्कारणभूतः परमेश्वर एकः । तत् उत्पन्नौ स्थूलसूक्ष्मशरीराभिमानिनौ द्वौ विराट्सूत्रात्मानौ । तेषु मध्ये द्वयोः साक्षात्कारेण मोक्षाभावात् सृष्ट्यादिकारणं परमेश्वरं ज्ञेयत्वेन प्रसिद्धं श्रवणमननादि-साधनेन साक्षात्करोमीत्यर्थः । एवमुत्तरत्रापि अध्यात्मपरतया योजयितुं शक्यम् । तथापि स्वरसत्त्वाभावात् ग्रन्थविस्तरभयाच्च न लिख्यते । यत्र 'द्वा सुपर्णा' इत्यादौ स्फुटम् आध्यात्मिको<sup>३</sup> ह्यर्थः<sup>४</sup> प्रतीयते तत्र तत्र<sup>५</sup> प्रतिपाद्यामः । अयं मन्त्रो यास्केन व्याख्यातः 'अस्य वामस्य वननीयस्य पलितस्य पालयितुः' ( निरु. ४. २६ ) इत्यादिना । तच्च व्याख्यानमत्रानुसंधेयम् ॥

सप्त युञ्जन्ति रथमेकचक्रमेको अश्वो वहति सप्तनामा ।

त्रिनाभिं चक्रमजरमनर्वं यत्रेमा विश्वा भुवनाधि तस्थुः ॥ २ ॥

सप्त । युञ्जन्ति । रथम् । एकऽचक्रम् । एकः । अश्वः । वहति । सप्तनामा ।

त्रिनाभिं । चक्रम् । अजरम् । अनर्वम् । यत्र । इमा । विश्वा । भुवना । अधि । तस्थुः ॥ २ ॥

एकचक्रम् एकरथाङ्गोपेतम् । यद्यपि त्रीणि चक्राणि तथापि तेषामेकरूपत्वात् एकचक्रमित्युच्यते । रथं रंहणस्वभावं सूर्यस्य संबन्धिनं सप्त एतत्संख्याका अश्वाः युञ्जन्ति अनुबध्नुन्ति वहन्ति अहोरात्रनिर्वाहाय । किं वस्तुतः सप्त नेत्याह । एकः अश्वः सप्तनामा एक एव सप्ताभिधानः सप्तधा नमनप्रकारो वा । एक एव वायुः सप्तरूपं धृत्वा वहतीत्यर्थः । वायवधीनत्वात् अन्तरिक्षसंचारस्य । एकचक्रमित्युक्तं कीदृशं तद्विद्यत आह । त्रिनाभि वलयत्रयमध्यस्थितनाभिस्थानीयच्छिद्रत्रयोपेतम्<sup>६</sup> अजरम् अमरणधर्मकम् अनर्वम् अशिथिलम् । पुनस्तदेव विशेष्यते । यत्र यस्मिन् चक्रे इमा विश्वा भुवन इमानि प्रसिद्धानि सर्वाणि भूतजातानि अधि आश्रित्य तस्थुः तिष्ठन्ति । यद्वा । एकचक्रम् एकचारिणम् असाहाय्येन<sup>७</sup> संचरन्ते रथम् आदित्यमण्डलं सप्त युञ्जन्ति । सर्पणस्वभावाः सप्तसंख्या<sup>८</sup> वा<sup>९</sup> रश्मयः सप्तप्रकारकार्याः असाधारणाः परस्परविलक्षणाः षडृतवः । एकः साधारणः इत्येवम् । अथवा मासद्वयात्मकाः षट् अपरः अधिकमासात्मकः इत्येवं सप्तर्तवो युञ्जन्ति । एतस्य कार्यं निर्वहन्तीत्यर्थः । स चैकः असहायः अश्वो व्यापनशीलः आदित्यः सप्तनामा

१. क्ष-ङ-झ-झ-ज-ट-स्पर्शनीयं सर्वस्य स्पर्शकम् । २. क्ष-झ-झ-ज-ट-प्रकाशितशरीर इत्यर्थः । स्थूलशरीराभिमानित्यर्थः । ३. झ-आध्यात्मिकोऽप्यर्थः । ४. क्ष-झ-ज-ट-तथा । ५. क्ष-व-ट-वलि-त्रयमध्यस्थितनाभिस्थानीयच्छिद्रत्रयोपेतम् । ६. क्ष-ख-च-ज-झ-झ-ज-ट-त-फ-व-असहायेन । ७. झ-सप्तसंख्याकाः ।

सप्त रसानां संनमयितारो रश्मयो यस्य तादृशः सप्तर्षिभिः स्तूयमानो वा आदित्यो वहति धारयति  
 भ्रमयतीत्यर्थः<sup>१</sup> । किम् । त्रिनाभि चक्रम् । तिस्रो नाभिस्थानीयाः संध्याः संबद्धा वा त्रय क्रतवो  
 यस्य तत्तादृशम् । के ते । ग्रीष्मवर्षाहेमन्ताख्याः । यद्वा । भूतभविष्यद्वर्तमानाख्यास्त्रयः कालाः  
 त्रिनाभयः । तद्विशिष्टं चक्रं चक्रवत् पुनःपुनः परिभ्रममाणं संवत्सराख्यं चक्रम् अजरं मरणरहितम्<sup>२</sup> ।  
 न हि कदाचिदपि कालो भ्रियते 'अनादिनिधनः कालः' इति स्मृतेः । अनर्वम् अप्रतिहतम् ।  
 ईदृशं संवत्सराख्यं चक्रं नानाकालावयवोपेतम् अयमादित्यः पुनरावर्तयति<sup>३</sup> । संवत्सराद्वर्षा-  
 चीनानां तत्रैवान्तर्भावात् ततः युगादीनां<sup>४</sup> तदावृत्तिसाध्यत्वात् संवत्सरस्य चक्रत्वेन निरूपणम् । पुनः  
 कीदृशं तत् । यत्र यस्मिन् चक्रे इमा विश्वा भुवना इमानि सर्वाणि भूतानि<sup>५</sup> अधितस्थुः आश्रित्य  
 तिष्ठन्ति कालाधीनत्वात् सर्वस्य स्थितेः । ईदृशस्य कालस्य कारणभूतपरमेश्वरपरिज्ञानेन मोक्षसद्भावात्  
 'ज्ञानमोक्षाक्षरप्रशंसा च' इत्यनुक्रमण्यमुक्तम् । अयमपि मन्त्रो यास्केन 'सप्त युजन्ति  
 रथमेकचक्रमेकचारिणम्' (निरु. ४. २७) इत्यादिना व्याख्यातः । तदत्राप्यनुसंधेयम् ॥

इमं रथमधि ये सप्त तस्थुः सप्तचक्रं सप्त वहन्त्यश्वाः ।

सप्त स्वसारो अभि सं नवन्ते यत्र गवां निहिता सप्त नाम ॥ ३ ॥

इमम् । रथम् । अधि । ये । सप्त । तस्थुः । सप्तऽचक्रम् । सप्त । वहन्ति । अश्वाः ।

सप्त । स्वसारः । अभि । सम् । नवन्ते । यत्र । गवाम् । निऽहिता । सप्त । नाम ॥ ३ ॥

इमम् उक्तस्वरूपमादित्यमण्डलाख्यं संवत्सराख्यं वा<sup>१</sup> रथं<sup>२</sup> ये<sup>३</sup> सप्त रश्मयः<sup>४</sup> अधि<sup>५</sup> तस्थुः  
 अधिष्ठिताः । संवत्सरपक्षे अयनर्तुमासपक्षदिवसरात्रिमुहूर्ताख्याः सप्तावयवाः अधितिष्ठन्ति । कीदृशं  
 रथम् । सप्तचक्रम् । चक्रनाचरणात् क्रमणाद्वा चक्राणि रश्मयः ते सप्त यस्य रथस्य तादृशमुभयविधं  
 रथं पूर्वोक्ताः अधिष्ठिताः<sup>६</sup> अश्वाः व्यापनशीलाः<sup>७</sup> सप्त वहन्ति निर्वहन्ति च । तादृशं रथं<sup>८</sup> सप्त  
 स्वसारः स्वयंसरणाः । स्वरादित्यः । तेन सारिताः परस्परं स्वसृभूता वा सप्तसंख्याकाः<sup>९</sup> रश्मय  
 क्रतवश्च अभि<sup>१०</sup> सं नवन्ते अभिमुख्येन संगच्छन्ते<sup>११</sup> । असाधारणाः परस्परविलक्षणकार्याः<sup>१२</sup> पट्टवः  
 सर्वसाधारणः<sup>१३</sup> एकः इति सप्तत्वम्<sup>१४</sup> । यद्वा उक्तरूपाः मासद्वयात्मकाः पट् त्रयोदशमासात्मकः सप्तमः  
 इति सप्तत्वम् । कीदृशो रथ इति तदुच्यते । यत्र यस्मिन् रथे उभयविधे<sup>१५</sup> गवां वाचां स्तुतिरूपाणां  
 सप्त सप्तविधानि<sup>१६</sup> नाम नमनानि सप्तस्वरूपाणि निहितानि । सप्तस्वरोपेतैः सामभिः स्तुत्यं रथ-  
 मित्यर्थः । यद्वा । गवामुदकानां सप्त सर्पणस्वभावानि नाम नमनानि । यत्र यासु स्वसृषु निहिता<sup>१७</sup>  
 स्वसारः परस्परस्वसृभूता देवनद्योऽभि सं नवन्ते<sup>१८</sup> ॥

१. क्ष-ङ-ज्ञ-झ-ञ-ज-ट-आमयतीत्यर्थः । २. क्ष-ङ-ज्ञ-ज-ज-ट-अमरणधर्मकम् । ३. झ-ज-पुनः-  
 पुनरावर्तयति । ४. क्ष-ङ-झ-ज-ट-अधिकयुगादीनाम् । ५. क्ष-ङ-झ-ज-ज-ट-भूतजातानि । ६. झ-सप्त  
 सप्तसंख्याकाः । ७. क्ष-ङ-झ-ज-ज-ट-सम्यक् नवीकुर्वन्ती । ८. ङ-झ-ज-परस्परविलक्षणाः । ९. ख-ज-फ-  
 ष-सर्वधारणाः; झ-सर्वधारणः । १०. क्ष-ङ-झ-ज-ज-ट-सप्तत्वम् । ते खलु पुनः पुनरावृत्ता अपि ते नवीकुर्वन्ति ।  
 ११. क्ष-ङ-झ-ज-ज-ट-निहितानि ताः सप्त । १२. क्ष-ङ-झ-ज-ज-ट-नवन्ते सम्यक् नवीकुर्वन्ति ।

को ददर्श प्रथमं जायमानमस्थन्वन्तं यदनस्था विभर्ति ।

भूम्या असुरसृगात्मा कं स्वित्को विद्वांसमुप गात्प्रष्टुमेतत् ॥ ४ ॥

कः । ददर्श । प्रथमम् । जायमानम् । अस्थन्ऽवन्तम् । यत् । अनस्था । विभर्ति ।

भूम्याः । असुः । असृक् । आत्मा । कं । स्वित् । कः । विद्वांसम् । उप । गात् । प्रष्टुम् । एतत् ॥ ४ ॥

एवं प्रपञ्चस्य कालायत्ततां प्रतिपाद्य तस्य कारणभूतस्य परमेश्वरस्य अविषयावमाह । <sup>१</sup>कः <sup>२</sup>ददर्श को द्रष्टुं शक्नुयात् । कदा । <sup>३</sup>प्रथमं सृष्टेः पूर्वम् । अव्याकृतावस्थायामित्यर्थः । किम् । <sup>४</sup>जायमानं प्रथमभावविकारमापन्नम् । उत्पद्यमानं प्रपञ्चमित्यर्थः । दुर्ज्ञेयत्वे हेतुमाह । <sup>५</sup>यत् यस्मात् <sup>६</sup>अस्थन्वन्तम् अस्थिमन्तं सशरीरम्<sup>१</sup> । उपलक्षणमेतत् । कार्यभावमापन्नमित्यर्थः । <sup>७</sup>अनस्था अस्थिरहिता अशरीरा सांख्यप्रसिद्धा प्रकृतिः वेदान्तप्रसिद्धा ईश्वरायत्ता माया विभर्ति गर्भवदन्तर्धारयति । अव्याकृतावस्थायाम् अनस्थः अशरीरः परमेश्वरो विभर्ति । यदा केवलः परमेश्वरो मायाशबलितः सन्निरं जगन्निर्मितवान् उत्पत्तिसमये<sup>२</sup> देहादिसहितस्य कस्यचिदभावात् को ददर्श । तदानीं मनो नित्यमात्मा च नित्यः तत्संयोगात् कश्चिदात्मा जानातीति चेत् सोऽपि न संभवतीत्यत आह । <sup>३</sup>भूम्याः संबन्धि पार्थिवं स्थूलशरीरं <sup>४</sup>असुः प्राणः तदुपलक्षितं सूक्ष्मशरीरं <sup>५</sup>असृक् शोणितम् । एतत्सप्तधात्पलक्षकम्<sup>३</sup> । यद्यपि शरीरं पञ्चभूतात्मकं तथापि भूतद्वयप्रत्यक्षत्वात्<sup>४</sup> तदपेक्षयोक्तम् । <sup>५</sup>आत्मा तैः संबद्धश्चेतनः <sup>६</sup>कः <sup>७</sup>स्वित् कुत्रास्ते । न कश्चिदस्तीत्यर्थः । ‘नान्यत्किंचन मिषत्’ ( ऐ. आ. २. ४. १ ) इति श्रुतेः । <sup>८</sup>विद्वांसं जगत्कारणविषयज्ञानवन्तमन्यं गुर्वादिकम् <sup>९</sup>एतत् कारणं <sup>१०</sup>प्रष्टुं <sup>११</sup>कः शिष्योऽल्पमतिः <sup>१२</sup>उप <sup>१३</sup>गात् उपगच्छति । तादृशो देहेन्द्रियसंघातरूपः आत्मा तस्मिन् समये कुत्रास्ति । प्रष्टा प्रतिवक्ता च उभावपि नास्तीत्यर्थः, ‘न तु तद्द्वितीयमस्ति ततोऽन्यद्विभक्तं यस्पश्येत्’ इति श्रुतेः । यद्वा । प्रथमं प्रथमभाविनं जगतः कारणभूतं को ददर्श कः साक्षात्करोति । जायमानमस्थन्वन्तं मनुष्यम् अनस्थिकः परमेश्वरः सशरीरमशरीरः<sup>५</sup> यत् यस्मात् विभर्ति । द्रष्टुरपि तत्कार्यत्वात् इति भावः । शिष्टं समानम् ॥

पार्कः पृच्छामि मनसाविजानन्देवानामेना निर्हिता पदानि ।

वत्से वृष्कयेऽधि सप्त तन्तून्वि तन्निरे क्वय ओतुवा उ ॥ ५ ॥

पार्कः । पृच्छामि । मनसा । अविजानन् । देवानाम् । एना । निऽहिता । पदानि ।

वत्से । वृष्कये । अधि । सप्त । तन्तून् । वि । तन्निरे । क्वयः । ओतुवै । ऊँ इति ॥ ५ ॥

१. झ १-शरीरम् । २. झ-झ-ञ-ट-तस्मिन् समये; झ १-अस्मिन् समये । ३. झ १-एतत्सप्तधात्पलक्षणम् । ४. झ-ञ-झ १-भूतत्रयप्रत्यक्षत्वात् । ५. ङ-ञ-झ-शरीरमशरीरः ।

१पाकः पक्कव्यः अपक्कमतिः अहं १मनसा असंस्कृतेन १ १अविजानन् अतिगहनं तत्त्वं विशेषेण ज्ञातुमशक्नुवन् १पृच्छामि प्रश्नं करोमि । अज्ञाने कारणमाह । १एना एनानि १पदानि संदेहास्पदानि तत्त्वानि १देवानां १निहितानि देवानामपि गूढानीत्यर्थः । यद्वा । देवानां पदानि तत्त्वानि १निधिवद्गोपयित्वा स्थापितानि । अतः पृच्छामि तत्त्वज्ञानोपयोगायेति शेषः । तानि कानीति उच्यते । १वत्से सर्वस्य निवासभूते १वष्कये । बडिति सत्यनाम । तत् कषतीति ३ वष्कयः ४ आदित्यः । यद्वा । वष्कयो नाम एकहायनो वत्सः । पुनरपि वत्सशब्दस्य पृथग्निर्देशात् वष्कयशब्देन तत्कालमात्रं लक्ष्यते । तस्मिन्नादित्ये १अधि अधिकं १सप्त १तन्तून् तायमानान् सप्त सोमसंस्थान् १कवयः मेधाविनो यजमानाः १ओतवै जगद्रूपतिर्यक्तन्तून् वेतुं १वि १तत्तिरे वितन्वन्ति । यद्वा । सप्त तन्तवः सप्त छन्दसि । तानि वितन्वन्ति । किमर्थम् । ओतवै सप्तसोमसंस्थारूपतिर्यक्तन्तुसंतानाय ४ । यज्ञनिर्माणायेत्यर्थः । यज्ञानां स्थितेः सूर्याधीनत्वात् इति भावः । ईदृशं तत्त्वं पृच्छामीत्यर्थः ॥ ॥ १४ ॥

अचिकित्वाश्चिकितुषश्चिदत्र कवीन्पृच्छामि विद्वाने न विद्वान् ।

वि यस्तस्तम्भ षड्मा रजांस्यजस्य रूपे किमपि स्वदेकम् ॥ ६ ॥

अचिकित्वान् । चिकितुषः । चित् । अत्र । कवीन् । पृच्छामि । विद्वाने । न । विद्वान् ।

वि । यः । तस्तम्भ । षट् । इमा । रजांसि । अजस्य । रूपे । किम् । अपि । स्वित् । एकम् ॥ ६ ॥

१अचिकित्वान् देवतातत्त्वमजानन्नहं १चिकितुषः विशेषेण तत्त्वं जानतः १कवीन् क्रान्तदर्शिनः अधिगतपरमार्थान् १अत्र अस्मिन् तत्त्वविषये १पृच्छामि । किमर्थम् । १विद्वाने वेदनाय परमार्थज्ञानाय । किं जानन्नेव पराभवाद्यर्थं नेत्याह । १विद्वान् १न पृच्छामि अपि तु अज्ञानादेव । १यः परमेश्वरः १तस्तम्भ स्तम्भितवान् नियमितवान् । ‘अथ य आत्मा स सेतुर्विष्टतिरेपां लोकानामसंभेदाय’ ( छा. उ. ८. ४. १ ) इति श्रुतेः । किम् । १इमा इमानि १षट् १रजांसि लोकान् १रज्जनात्मकान् । ‘लोका रजांस्युच्यन्ते’ ( निरु. ४. १९ ) इति निरुक्तम् । यद्यपि लोकाः सप्त तथापि सत्यलोकस्य कर्मिणां सर्वेषां साधारणत्वाभावात् षडित्युक्तम् । ननु षडेवोक्ताः सप्तमः किमिति न निर्दिष्टः इति । उच्यते । १अजस्य जननादिरहितस्य चतुर्मुखस्य ब्रह्मणः १रूपे स्वरूपे १एकं सत्यलोकाख्यं पुनरावृत्तिरहितं स्थानं १किमपि १स्वित् किं स्वित्देव । तन्न केनाप्यधिगन्तुं शक्यमित्यर्थः । कैश्चिदेवोपासकैः अचिरादिमार्गेण गन्तव्यत्वात् इति भावः । यद्वा । षड्रजांसि विलक्षणाः षडृतवः । तान्यस्तम्भयत्तत्त्वम् । अजस्य गमनशीलस्य जन्मरहितस्य वा आदित्यस्य रूपे रूप्यमाणे दृश्यमाने मण्डले

१. ख-फ-व-संहृतेन । २. क्ष-ज-ट-तत्त्वानि निहितानि; ड-झ-तत्त्वानि विहितानि । ३. क्ष-झ-ज-ज-ट-करोतीति । ४. क्ष-झ-ज-ज-ट-वष्कयः आदित्यः तस्मिन्नाप्यधिकं सप्ततन्तून् तायमानान् सप्तसोमसंस्थाः कवयो मेधाविनो यजमानाः ओतवै जगद्रूपवस्त्रनिर्माणाय वितत्तिरे वितन्वन्ति चित्तशुद्धिद्वारा तत्त्वज्ञानोपयोगायेति शेषः । यद्वा । यस्मिन् वष्कयो नाम एकहायनो वत्सः पुनरपि वत्सशब्दस्य पृथग्निर्देशात् । संवत्सरधारकभूते वष्कशब्देन तत्कालमात्रं लक्ष्यते । वत्से सर्वस्य निवासयोग्ये आदित्ये कवयः सप्ततन्तून् सप्तसंस्थारूपान् यागान् वितन्वन्ति आय (त) तन्तुस्थानीयान् (झ-ज-आयन् तन्तून् स्थानीयान्) कुर्वन्ति । किमर्थम् । ओतवै जगद्रूपतिर्यक्तन्तून् वेतुम् । ५. क्ष-ड-झ-ज-ज-ट-तत्त्वविशेषे । ६. क्ष-ज-ट-षड्लोकान् ।



एकमद्वितीयं किमपि सिवत्<sup>१</sup>। यत्किंचिदवाङ्मानसगम्यं तत्त्वमस्ति तत्पृच्छामि। 'अथ य एषोऽन्तरा-  
दित्ये हिरण्मयः पुरुषो दृश्यते' ( छा. उ. १.६.६ ) इत्यादिश्रुतिप्रतिपादितं तत्त्वमित्यर्थः। अथवा  
पडिमानि रजांसि त्रिविधान् भूलोकांश्च यस्तस्तम्भः। 'तिस्रो भूमीधारयन् त्रीरुत द्यून्' ( क्र. सं. २  
२७. ८ ) इति निगमः। तस्याजस्य परब्रह्मणो रूपे नानाविकारभाजि<sup>२</sup> जगति किमपि सिवदेकम्  
एकात्मकमस्तीति प्रश्नः। अविशेषमस्तिनाममात्रम् एकरूपमस्तीत्युत्तरविवक्षया प्रश्नः। 'अस्तीत्येवो-  
पलब्धव्यम्' ( क. उ. २. ६. १३ ) इति श्रुतेः ॥

इह ब्रवीतु य ईमङ्ग वेदास्य वामस्य निहितं पदं वेः ।

शीर्ष्णः क्षीरं दुहते गावो अस्य वत्रि वसाना उदकं पदापुः ॥ ७ ॥

इह । ब्रवीतु । यः । ईम् । अङ्ग । वेद । अस्य । वामस्य । निहितम् । पदम् । वेरिति वेः ।  
शीर्ष्णः । क्षीरम् । दुहते । गावः । अस्य । वत्रिम् । वसानाः । उदकम् । पदा । अपुः ॥ ७ ॥

इह इदानीम् ईम् एतद्वक्ष्यमाणं तत्त्वम् अङ्ग क्षिप्रमविचारेण ब्रवीतु। कः। यः वेद सः।  
कीदृशं तत्। अस्य पुरतो दृश्यमानस्य वामस्य वननीयस्य वेः गन्तुः<sup>३</sup> आदित्यस्य पदं सर्वैः  
गन्तव्यं स्वरूपं निहितं गूढं वर्तते। किंच अस्य आदित्यस्य शीर्ष्णः शिरोवदुन्नतस्य सर्वेषामुत्कृष्टस्य वा  
गावः केचन वर्षकालीनाः<sup>४</sup> रश्मयः क्षीरम् उदकं दुहते क्षरन्ति। वत्रिम्। रूपनामैतत्। रूपं  
वसानाः आच्छादयन्तः अतिविस्तरेण तेजसा तपन्तः केचन अस्य गावो रश्मयः उदकं स्वसृष्टं पदा  
सृष्टेनैव मार्गेण अपुः पिबन्ति भूमिं निरुदकां कुर्वन्तीत्यर्थः। तस्य स्वरूपं ब्रवीतु इत्यन्वयः ॥

माता पितरमुत आ बभाज धीत्यग्रे मनसा सं हि जग्मे ।

सा बीभत्सुर्गर्भरसा निविद्धा नमस्वन्त इदुपवाकमीयुः ॥ ८ ॥

माता । पितरम् । ऋते । आ । बभाज । धीती । अग्रे । मनसा । सम् । हि । जग्मे ।

सा । बीभत्सुः । गर्भरसा । निविद्धा । नमस्वन्तः । इत् । उपवाकम् । ईयुः ॥ ८ ॥

माता सर्वस्य निर्मात्री पृथिवी पितरं पालकं सुलोकं तत्स्थं<sup>५</sup> सुलोकस्थमादित्यमित्यर्थः।  
तम् आ वभाज आभजते। किमर्थम्। ऋते उदके यज्ञे वा निमित्तभूते सति। केन द्वारेण।  
धीती धीत्या कर्मणा यागादिरूपेण। स्वकीयेन आज्यसोमादिहविषा तर्पयतीत्यर्थः। अग्रे ततः  
पूर्वं पिता च मनसा अस्याम् अभिप्रायवता चेतसा सं जग्मे हि संक्षिप्तो वर्तते खलु वृष्टि-  
मकरोदित्यर्थः। अनन्तरं सा माता बीभत्सुः गर्भबन्धनेच्छावती गर्भरसा गर्भरसेन गर्भोत्पत्ति-  
निमित्तेन रसेन निविद्धा नितरां विद्धा<sup>६</sup> आसीत्। यद्वा। गर्भे रसः औषध्याद्युत्पादनसमर्थमुदकं  
यस्याः सा तादृशी उदकेनात्यन्तं क्लिप्ता निविद्धा कृपीवलैर्हलमुखेन नितरां विदारिता<sup>७</sup> भवति

१. ख-च-ज-फ-व-स्वित् किंस्वित्। २. क-फ-नानाविधाकारभाजि। ३. क्ष-ज-ट-मन्तुः।

४. क्ष-ज-ट-वर्षकाले; झ-वर्षाकालीनाः। ५. च-तत्स्थे तच्छब्दः; क्ष-झ-ज-ट-तत्रस्थे तच्छब्दः।

६. च-युक्ता। ७. क्ष-ज-ट-विद्धा दारिता।

बीजावापार्थम् । अत्रायं समाधिः । या काचन योषिदपत्यार्थं स्वपति युवानं यौति स च तस्या-  
मनुरागयुक्तः संगतो भवति सा चान्तर्वन्ती सती पुत्रान् जनयतीति तद्वदत्रापि । अनन्तरं वनमस्वन्तः  
वृद्धत् भावित्रीहिप्रियङ्गवाद्यन्नवन्तः एव उपवाकम् उपेत्य वचनं परस्परं सम्यगभिवृद्धानि सस्या-  
नीति वचनम् ईयुः प्राप्नुवन्ति । यद्वा । हविलक्षणावन्तः उपेत्य वचनं प्रैषादिरूपमीयुः । वृष्टौ  
सत्यां सस्यादिद्वारा यागमनुतिष्ठेयुरित्यर्थः ॥

युक्ता मातासीद्भुरि दक्षिणाया अतिष्ठद्गर्भो वृजनीष्वन्तः ।

अमीमेद्वत्सो अनु गामपश्यद्विश्वरूप्यं त्रिषु योजनेषु ॥ ९ ॥

युक्ता । माता । आसीत् । भुरि । दक्षिणायाः । अतिष्ठत् । गर्भः । वृजनीषु । अन्तरिति ।

अमीमेत् । वत्सः । अनु । गाम् । अपश्यत् । विश्वरूप्यम् । त्रिषु । योजनेषु ॥ ९ ॥

वमाता । निर्मीयन्ते अस्मिन् भूतानीति माता द्यौः । वदक्षिणायाः अभिमतपूरणसमर्थायाः  
पृथिव्याः भुरि निर्वहणे युक्ता वआसीत् वर्षणाय<sup>१</sup> समर्थाभूदित्यर्थः । कथमिति तदुच्यते । वगर्भः  
गर्भस्थानीयः उदकसंघः वृजनीषु उदकवत्सु मेघपङ्क्तिषु अन्तः मध्ये अतिष्ठत् तिष्ठति । अनन्तरं  
वत्सः पुत्रस्थानीयः उदकसंघः त्रिषु योजनेषु मेघरश्मिवायुषु संयुक्तेषु सत्सु अमीमेत्  
वर्षणसमये शब्दयति । अनन्तरं विश्वरूप्यं विश्वरूपवतीं गाम् अनु अपश्यत् अनुक्रमेण पश्यति  
वर्षतीत्यर्थः । यद्वा । त्रिषु योजनेषु सत्सु वत्सो मेवो वर्षणाय गां भूमिं प्रति अमीमेत् । अनन्तरं  
सर्वो जनोऽनुक्रमेण विश्वरूप्यं सस्यादिभिर्नारूपवतीं भूमिम् अपश्यत् पश्यति ॥

तिस्रो मातृस्त्रीन्पितृन्विभ्रदेकं ऊर्ध्वस्तस्थौ नेमव ग्लपयन्ति ।

मन्त्रयन्ते दिवो अमुष्यं पृष्ठे विश्वविदं वाचमविश्वमिन्वाम् ॥ १० ॥

तिस्रः । मातृः । त्रीन् । पितृन् । विभ्रत् । एकः । ऊर्ध्वः । तस्थौ । न । ईम् । अव । ग्लपयन्ति ।

मन्त्रयन्ते । दिवः । अमुष्यं । पृष्ठे । विश्वविदम् । वाचम् । अविश्वमिन्वाम् ॥ १० ॥

वपुः प्रधानभूतः असहायो वा पुत्रस्थानीयः आदित्यः संवत्सराख्यः कालो वा तिस्रः  
वमातृः सस्यवृष्ट्याद्युत्पादयित्रीः । क्षित्यादिलोकत्रयमित्यर्थः । तथा त्रीन् पितृन् जगतां पालयितृन्  
लोकत्रयाभिमानिनः अग्निवायुसूर्याख्यान् विभ्रत् सन्<sup>२</sup> ऊर्ध्वः तस्थौ उन्नतः अत्यन्तदीर्घस्तिष्ठति  
भूतभविष्यदाद्यात्मना । सूर्यपक्षे सर्वेभ्य उन्नतः । ईम् एनं न अव ग्लपयन्ति ग्लानिं नैव  
कुर्वन्ति । न हि कालः आदित्यो वा अन्येन पराभूयते । दिवः पृष्ठे शुलोकस्य उपरि अन्तरिक्षे  
मन्त्रयन्ते गुप्तं परस्परं भाषन्ते देवाः । किम् । विश्वविदं विश्ववेदनसमर्था विश्वैवेदनीयां वा  
अविश्वमिन्वाम् असर्वव्यापिनीं वाचं गर्जितलक्षणाम् अमुष्य आदित्यस्य संबन्धिनीं मन्त्रयन्ते  
इत्यर्थः ॥ १५ ॥

द्वादशारं नहि तज्जराय वर्वति चक्रं परि द्यामृतस्य ।

आ पुत्रा अग्रे मिथुनासो अत्र सप्त शतानि विंशतिश्च तस्थुः ॥ ११ ॥

द्वादशऽअरम् । नहि । तत् । जराय । वर्वति । चक्रम् । परि । द्याम् । ऋतस्य ।

आ । पुत्राः । अग्रे । मिथुनासः । अत्र । सप्त । शतानि । विंशतिः । च । तस्थुः ॥ ११ ॥

वृक्तस्य उदकस्य सत्यात्मकस्य वा आदित्यस्य वृक्तं पुनःपुनःक्रमणशीलं मण्डलाख्यं रथचक्रं<sup>१</sup> वा वर्वति पुनःपुनर्वर्तते संचरति । कुत्र । वृक्षां परि घुलोकस्यान्तरिक्षस्य परितः । कीदृशं तत् । द्वादशारं द्वादशसंख्याकमेपादिशाखात्मकैः मासात्मकैर्वा अरैः रथाङ्गावयवैर्युक्तम् । किंच वृत्तं चक्रं नहि जराय नैव खलु जरायै<sup>२</sup> भवति<sup>३</sup> । हे अग्रे सर्वदा गमनयुक्तं<sup>४</sup> आदित्य । यद्वा । अग्रेरेव स्थानत्रये तत्तदात्मना वर्तमानत्वात् असावप्यग्निरित्युच्यते । अत्र अस्मिन् त्वदीये<sup>५</sup> चक्रे मिथुनासः स्त्रीपुंसरूपेण परस्परं मिथुनभूताः सप्त शतानि विंशतिश्च विंशत्युत्तरसप्तशतसंख्याकाः पुत्राः पुत्रवदुत्पद्यमानाः प्राणिनां दुःखात् त्रातारो वा अहोरात्ररूपाः तस्थुः तिष्ठन्ति निष्पद्यन्ते । षष्ठ्यधिकशतत्रयसंख्याकानि अहानि तावत्यः एव रात्रयः इत्येवं तद्विभागः । 'सप्त च वै शतानि विंशतिश्च संवत्सरस्याहोरात्राः स एषोऽहःसंमानः' ( ऐ. आ. ३. २. १ ) इत्याख्यकम् ॥

पञ्चपादं पितरं द्वादशाकृतिं दिव आहुः परे अर्धे पुरीषिणम् ।

अथेमे अन्य उपरे विचक्षणं सप्तचक्रे षट् आहुरर्पितम् ॥ १२ ॥

पञ्चपादम् । पितरम् । द्वादशऽआकृतिम् । दिवः । आहुः । परे । अर्धे । पुरीषिणम् ।

अथ । इमे । अन्ये । उपरे । विऽचक्षणम् । सप्तऽचक्रे । षट्ऽअरे । आहुः । अर्पितम् ॥ १२ ॥

पञ्चपादं पञ्चसंख्याकर्त्वात्मकपादोपेतम् । एतत् हेमन्तशिशिरयोः एकस्वाभिप्रायम् । पितरं सर्वस्य प्रीणयितारं<sup>६</sup> द्वादशाकृतिं द्वादश मासा एवाकृतयो यस्य तादृशं पुरीषिणं वृष्ट्युदकेन तद्वन्तं प्रीणयितारं<sup>७</sup> वा । पुरीषमित्युदकनाम । उक्तलक्षणं संवत्सरचक्रं दिवः घुलोकस्य परे अर्धे । तास्थ्यात्ताच्छब्दम् । परस्मिन्नर्धे अन्तरिक्षलक्षणे अवस्थितः आदित्यः इत्यर्थः । तस्मिन् अर्पितम् आहुः । एतदुत्तरत्र स्थितमत्राप्यनुपज्यते । यद्यत्रार्पितं तत्तदधीनम् अतः संवत्सरं सूर्यायत्तमाहु-रित्यर्थः । अथ इमे अपि च अन्ये केचन वेदवादिन एवमाहुः । किमिति । उपरे । उपरमन्ते अस्मिन् उपरताः प्राणिनः अत्र इति वा उपरः संवत्सरः तस्मिन् । कीदृशे । सप्तचक्रे । सप्त आदित्यरश्मयस्तद्द्वारेण चक्रस्थानीया यस्य स तथोक्तः । यद्वा । अयनर्तुमासपक्षाहोरात्रिमुहूर्तानि सप्त सप्त चक्राणि पुनःपुनःक्रममाणानि<sup>८</sup> यस्य तादृशे । षट्ठरे षट्ठवः एव अरा नाभौ प्रवृत्ताः संवत्सराः यस्य तथोक्तलक्षणे संवत्सरे रथे विचक्षणं विविधदर्शनकरमादित्यम् अर्पितम् आहुः ।

१. क्ष-क्ष१-ज-ट-चक्रं रथचक्रम् । २. क्ष-क्ष१-ज-ट-जरते जीर्यते वा । ३. क्ष-क्ष१-ज-ट-गमनशील ।

४. क्ष-क्ष१-ज-ट-युष्मदीये । ५. क्ष-पालयितारम् । ६. क्ष१-प्रणयितारम् । ७. क्ष-क्ष-ज-ट-पुनःपुनः-क्रमणानि ।

एतदुक्तं भवति । अमुमादित्यं दक्षिणोत्तररूपभिन्नगतेः तीव्रमन्दादिभायस्य च कालाधीनत्वात्तदधीनमाहुः । अन्ये तु संवत्सराद्यात्मकस्य कालस्य सूर्यगमनागमनसाध्यत्वात् तदायत्तत्वमाहुः इति<sup>१</sup> ॥

पञ्चारे चक्रे परिवर्तमाने तस्मिन्ना तस्थुर्भुवनानि विश्वा ।

तस्य नाक्षस्तप्यते भूरिभारः सनादेव न शीर्यते सनाभिः ॥ १३ ॥

पञ्चऽअरे । चक्रे । परिऽवर्तमाने । तस्मिन् । आ । तस्थुः । भुवनानि । विश्वा ।

तस्य । न । अक्षः । तप्यते । भूरिऽभारः । सनात् । एव । न । शीर्यते । सऽनाभिः ॥ १३ ॥

पञ्चारे पञ्चतुरूपैः अरैर्युक्ते<sup>२</sup> चक्रे संवत्सरात्मके<sup>३</sup> परिवर्तमाने संवत्सरपरिवत्सरादिरूपेण पुनः-  
पुनः<sup>४</sup> आवर्तमाने<sup>५</sup> सति<sup>६</sup> तस्मिन् कालचक्रे<sup>७</sup> विश्वा<sup>८</sup> भुवनानि सर्वाणि भूतजातानि<sup>९</sup> वर्तन्ते इत्यर्थः ।  
किंच तस्य चक्रस्य मध्ये वर्तमानः<sup>१०</sup> अक्षः<sup>११</sup> भूरिभारः सकलभुवनवहनेन प्रभूतभारोऽपि<sup>१२</sup> न  
तप्यते न पीडयते । किंच सनादेव सनातनः एव सनाभिः समाननाभिकः सर्वदा एक-  
नाभिरसौ<sup>१३</sup> न शीर्यते न भिद्यते । यथा लौकिकरथाक्षः भारेण भग्ने भवति अक्षघातेन च  
नाभिर्विवृता भवति तद्वदत्रापि<sup>१४</sup> नास्तीत्यर्थः ॥

सनेमि चक्रमजरं वि वावृत उत्तानायां दश युक्ता वहन्ति ।

सूर्यस्य चक्षु रजसैत्यावृतं तस्मिन्नापिता भुवनानि विश्वा ॥ १४ ॥

सऽनेमि । चक्रम । अजरम् । वि । ववृते । उत्तानायां । दश । युक्ताः । वहन्ति ।

सूर्यस्य । चक्षुः । रजसा । एति । आऽवृतम् । तस्मिन् । अपिता । भुवनानि । विश्वा ॥ १४ ॥

सनेमि समाननेमि एकप्रकारबहिर्वलयमक्षीणनेमि<sup>१</sup> चक्रं संवत्सराख्यम्<sup>२</sup> अजरं सदातनमपि<sup>३</sup>  
जरारहितं<sup>४</sup> वि<sup>५</sup> ववृते पुनःपुनर्विशेषेण वर्तते । उत्तानायां ऊर्ध्वतनायां ईपायां उपरिविस्तृतभूम्यां<sup>६</sup>  
वा दश इन्द्रादयः पञ्च लोकपालाः निषादपञ्चमाश्रत्वारो ब्राह्मणादयो वर्णाः मिलित्वा दशसंख्याकाः  
युक्ताः स्वस्वव्यापारयुक्ताः वहन्ति निर्वहन्ति<sup>७</sup> । कृत्स्नं जगन्निर्वहन्तीत्यर्थः । तन्निर्वाहार्थत्वात्  
कालस्य । किंच सूर्यस्य आदित्यस्य चक्षुः स्थानस्वभावं सर्वस्य चक्षुःस्थानीयं वा मण्डलम् ।  
'चक्षुः ख्यातेर्वा चक्षेर्वा' ( निरु. ४. ३ ) इति निरुक्तम् । रजसा वृष्ट्युदकेन आवृतं व्याप्तम्<sup>८</sup> पुति  
गच्छति । 'उदकं रज उच्यते' ( निरु. ४. १९ ) इति यास्कः । तादृशे<sup>९</sup> मण्डले विश्वा भुवनानि  
सर्वाणि भूतजातानि अपिता अपितानि तदधीनत्वात्तेषाम् ॥

१. क्ष-ञ-ट- 'इति' नास्ति । २. क्ष१- 'पुनःपुनः' नास्ति; ३. क्ष-ञ-ञ-ट-परिवर्तमाने । ४. क्ष-ञ-ट-  
भूतजातानि अपिता अपितानि; ५. क्ष१-भूतजातानि आवृतं तदधीनानि । ६. क्ष-ञ-क्ष१-ञ-ट- 'तद्वदत्र' ।  
७. व-सनातनमपि । ८. क्ष-ञ-ट-उपरि विस्तृतायां भूम्याम् । ९. क्ष-क्ष१-निर्वाहयन्ति ।  
१०. क्ष-ञ-क्ष१-ञ-ट-तदेतस्मिन् तादृशे ।

सक्रंजानां सप्तथमाहुरेकजं षष्ठिद्यमा ऋषयो देवजा इति ।

तेषामिष्टानि विहितानि धामशः स्थात्रे रेजन्ते विकृतानि रूपशः ॥ १५ ॥

सक्रंजानाम् । सप्तथम् । आहुः । एकजम् । षट् । इत् । यमाः । ऋषयः । देवजाः । इति ।

तेषाम् । इष्टानि । विहितानि । धामशः । स्थात्रे । रेजन्ते । विकृतानि । रूपशः ॥ १५ ॥

सक्रंजानाम् एकस्मादादित्यात् सहोत्पन्नानां सप्तानामृतानां मध्ये सप्तथं सप्तममृतम् ॥  
‘थद् च च्छन्दसि’ ( पा. सू. ५. २. ५० ) इति थद् ॥ एकजम्<sup>१</sup> एकेनोत्पन्नम् आहुः कालतत्त्व-  
विदः । चैत्रादीनां द्वादशानां मासानां द्वयमेलनेन<sup>२</sup> वसन्ताद्याः षडृतवो भवन्ति । अधिकमासेन  
एकः<sup>३</sup> उत्पद्यते सप्तमर्तुः । न च तादृशो मास एव नास्तीति मन्तव्यम् । ‘अस्ति त्रयोदशो मास  
इत्याहुः’ ( तै. सं. ६. ५. ३. ४ ) इति श्रुतेः । तदेवोच्यते । षष्ठिद्यमाः । इच्छन्द एव-  
कारार्थः । षडेव ऋतवः मासद्वयरूपाः ऋषयः गन्तारः । ते च देवजाः देवादादित्यात्<sup>४</sup> जाताः  
इति एवमाहुः । सप्तमाधारस्य त्रयोदशस्य मासस्य देवाभावः<sup>५</sup> । ‘निःसूर्योऽधिकमासो मण्डलं  
तपते रवेः’ इत्यादिस्मृतेः । तस्मात् षडेव देवजाः अदेवजः एकः । तेषाम्<sup>६</sup> ऋतूनां स्वरूपाणि  
इष्टानि सर्वलोकाभिमतानि धामशः तत्स्थाने विहितानि पृथक् पृथक् स्थापितानि  
रूपशः रूपभेदेन विकृतानि विविधाकृतियुक्तानि । स च रूपभेदस्तैत्तिरीयैरान्नातः— ‘स रसमह  
वसन्ताय प्रायच्छद्यं ग्रीष्माय’ ( तै. सं. ७. २. १०. १ ) इत्यादि<sup>७</sup> । स्थात्रे अधिष्ठात्रे तदर्थाय  
रेजन्ते चलन्ति । जगद्यवहाराय पुनःपुनरावर्तन्ते इत्यर्थः ॥ ॥ १६ ॥

स्त्रियः सतीस्तां उ मे पुंस आहुः पश्यदक्षणां वि चैतदन्धः ।

कविर्यः पुत्रः स ईमा चिकेत यस्ता विजानात्स पितुष्पितासत् ॥ १६ ॥

स्त्रियः । सतीः । तान् । ऊँ इति । मे । पुंसः । आहुः । पश्यत् ।

अक्षणां पुत्रान् । न । वि । चेतत् । अन्धः ॥ कविः । यः । पुत्रः । सः । ईम् ।

आ । चिकेत । यः । ता । विजानात् । सः । पितुः । पिता । असत् ॥ १६ ॥

मे मदीया या दीधितयः<sup>१</sup> स्त्रियः संस्त्यानवत्यः योषितः सतीः सत्यः । योषिद्वदुदकरूप-  
गर्भधारणात् स्त्रीत्वम् । एषां रश्मीनाम् आविष्टलिङ्गत्वात् स्त्रीलिङ्गता । तान्<sup>२</sup> उ तान् रश्मीनेव  
पुंसः आहुः प्रभूतवृष्ट्युदकसेक्तृन् पुरुषानाहुः । प्रतिनिर्देशापेक्षया पुल्लिङ्गता । अमुमर्थम् अत्यन्त-  
निगूढम् अक्षणां ज्ञानदृष्ट्युपेतः कश्चिन्महान् पश्यत् जानाति । अन्धः अतथारूपः स्थूलदृष्टिः

१. क्ष-ज-ट-इममेकजम् । २. क्ष-ङ-ज-ट-द्वयद्वयमेलनेन । ३. क्ष-ज-ट-एकेन । ४. क्ष-ङ-झ१-ज-ट-  
देवेन आदित्येन । ५. क्ष-झ१-ज-ट-देवजत्वाभावात् । ६. क्ष-ङ-झ१-ज-ट-तेषाम् ऋतूनां संबन्धीनि  
इष्टानि सर्वलोकाभिमतानि अहोरात्राणि धामशः तत्स्थाने वृष्ट्युदकानि ( क्ष-ज-ट-प्रत्युत तानि ) विहितानि  
पृथक् पृथक् स्थापितानि ( क्ष-ज-ट-पृथक्स्थानि तानि तानि ) च रूपशः स्वरूपेण शुक्लकृष्णरूपभेदेन ।  
७. क्ष-ङ-झ१-ज-ट-रश्मयः । ८. क्ष-ङ-झ१-ज-ट-पश्यत् पश्येत ।

१न १वि १चेतत् न विचेतयति न<sup>१</sup> जानाति<sup>१</sup> । किंच १यः १कविः क्रान्तदर्शी १पुत्रः स्त्रीपुरुषरूपाणां रक्षणीनां पुत्रस्थानीयः पुरु जगतां ज्ञाता बृष्टयुदकलक्षणोऽस्ति १सः १ई स एव पुत्रः । यद्वा । ईम् एनमर्थम् । स्त्रीणां सतीनां पश्चात् पुरुषभावम् १आ १चिकेत सर्वतो जानाति । पित्रोः स्थितिं पुत्र एव जानाति नान्यः । १यः कश्चित् १ता तानि १विजानात् स्त्रीपुरुषपुत्ररूपाणि जानीयात् १सः १पितुः १पिता १असत् । पिता बृष्टया जगत्पालको रश्मिसमूहः । तस्यापि पिता आदित्यः स<sup>२</sup> भवति<sup>२</sup> । आदित्य एव भवतीत्यर्थः । यद्वा । लौकिकोक्तिरियम् । यस्तानि जानाति स एवं भवति । स्वयं पितुः पुत्रः सन्नपि स्वपुत्रापेक्षया पिता च भवति । पुत्रपौत्रादिसहितः चिरकालं<sup>३</sup> जीवी<sup>३</sup> भवति । इत्यधिदैवतम् ॥ अथाध्यात्मम् । याः इदानीं स्त्रियः सतीः स्त्रीत्वं प्राप्ता आहुलौकिकाः तान् उ तानेव मे मल्लं पुंसः पुरुषानाहुः प्रतिपादयन्ति तत्त्वज्ञाः । कथमन्यस्य अन्यभावः उच्यते । एक-स्यैव निरस्तसमस्तोपाधिकस्य आत्मनः तद्देहावस्थानमात्रेण तत्तद्व्यपदेशोपपत्तेः । श्रूयते हि— ‘ त्वं स्त्री त्वं पुमानसि त्वं कुमार उत वा कुमारी ’ ( श्वे. उ. ४. ३ ) इत्यादि । स्त्रीत्वं पुंस्त्वं च उभयमपि वस्तुतो नास्तीत्युक्तं भवति । श्रुतिरपि तदभावं बोधयति — ‘ नैव स्त्री न पुमानेप नैव चायं नपुंसकः । यद्यच्छरीरमादत्ते तेन तेन स चोद्यते ’ ( श्वे. उ. ५. १० ) इति । द्वितीयः पादः पूर्ववत् । किंच पुत्रो वयसाल्पोऽपि यः कविः क्रान्तप्रज्ञो ज्ञानी स्यात् ईम् इममर्थं स विचिकेत जानाति । एवमुक्तलक्षणस्य परमात्मनः ता तानि स्त्रीत्वपुंस्वादीनि यो विजानात् औपाधिकानि जानीयात् स पितुः स्वोत्पादकस्यापि ज्ञानरहितस्य पिता असत् पितृवत् पूज्यो भवति । उक्तमर्थमभिप्रेत्य ताण्डकब्राह्मणं— ‘ शिशुर्वा आङ्गिरसो मन्त्रकृतां मन्त्रकृदासीत् स पितृन् पुत्रका इत्यामन्त्रयत् ’ इत्युपक्रम्य ‘ ते देवानपृच्छन्त ते देवा अब्रुवन्नेप वाव पिता यो मन्त्रकृत् ’ ( ता. ब्रा. १३. ३. २४ ) इति । मन्त्रद्रष्टुरेव किल पितृत्वं तत्त्ववित् पितुः पितासदिति किमाश्चर्यम् इत्यभिप्रायः ॥

अवः परेण पर एनावरेण पदा वत्सं विभ्रती गौरुदस्यात् ।

सा कद्रीची कं स्विदर्थं परागात्कं स्वित्सूते नहि यूथे अन्तः ॥ १७ ॥

अवः । परेण । परः । एना । अवरेण । पदा । वत्सम् । विभ्रती । गौः । उत् । अस्थात् ।

सा । कद्रीची । कम् । स्वित् । अर्धम् । परा । अगात् ।

कं । स्वित् । सूते । नहि । यूथे । अन्तरिति ॥ १७ ॥

अत्र अग्नौ हूयमानाहुतिर्गौरूपेण स्तूयते । १गौः गोरूपा गमनशीला एषा आहुतिसंघेन<sup>१</sup> पोष्यं १वत्सं<sup>१</sup> वत्सस्थानीयमग्निम् १अवः अवस्तात् अधोदेशे १परेण १पदा पादद्वयेन स्वावयवेन आकृत्य १विभ्रती धारयन्ती तथा १परः परस्तात् उपरिदेशे १एना अनेन १अवरेण च पदा पादद्वयेन आकृत्य तमेव वत्सं विभ्रती १उदस्थात् सूर्यं प्रति उत्तिष्ठति । ‘ अग्नौ प्रास्ताहुतिः सम्यगादित्यमुपतिष्ठते ’ ( मनु. ३. ७६ ) इति स्मृतेः । अथैवं कृतवती १सा आहुतिः १कद्रीची क गतेत्यनिश्चयगमना । आदित्यं प्राप्तवतीत्यर्थः । १कं १स्वित् कं<sup>२</sup> फलभाजं पुरुषं प्रति १अर्धम् अर्धमागम् आगस्य<sup>३</sup> । यद्वा ।

१. क्ष-ज-ट-ज्ञातुमर्हति । २. क्ष-ज-ट-असत् भवति । ३. क्ष-ङ-च-ज्ञ-ज्ञ१-ज-ट-चिरकालजीवी ।

४. क-ख-ज-फ-व-आहुतिसंस्थेन पोष्यं वत्सम् ; क्ष-ङ-ज्ञ१-ज-ट-आहुतिवत्सं (?) स्तनपोष्यम् । ५. क्ष-ज-ट-एकम् । ६. ङ-ज्ञ१-आदित्यम् ।

अर्धसृद्धम् । <sup>१</sup>परागात् परागच्छति । आगत्य च <sup>२</sup>क्व <sup>३</sup>स्वित् <sup>४</sup>सूते कुत्र प्रदेशे फलमुत्पादयति ।  
<sup>५</sup>नहि इतरगोवत् इयं <sup>६</sup>यूथे <sup>७</sup>अन्तः सजातीयगोमध्ये सूते । साधारण्येन यत्र कचिन्न सूते अपि तु  
 कस्मिंश्चिदनुष्ठातरि । अतः स महान् को नु खल्विति । यद्वा । आदित्यरश्मिसमूहः एव गोरूपेण  
 स्तूयते । गौः उक्तलक्षणा रश्मिरूपा गौः वत्सं वत्सवद्रक्षणीयं यजमानम् उक्तक्रमेण विभ्रती उदरथात् ।  
 अथ तथा कृत्वा सा कद्वीची अदृश्यगमना सती कं स्वित् अर्धम् ऋद्धम् अर्धस्थानभाजं<sup>१</sup> वा  
 कं स्वित् पुरुषम् आदित्यं परागात् अप्रतिनिवृत्ता गता । ' तं नयन्त्येताः सूर्यस्य रश्मयो यत्र देवानां  
 पतिरेकोऽधिवासः ' ( सु. उ. १. २. ५ ) इति श्रुतेः । तथा कृत्वा च क्व स्वित्सूते कस्मिन् इन्द्रा-  
 दिलोके जनयति न सर्वत्र । शिष्टं समानम् ॥

अवः परेण पितरं यो अस्यानुवेदं पर एनावरेण ।

कवीयमानः क इह प्र वोचदेवं मनः कुतो अधि प्रजातम् ॥ १८ ॥

अवः । परेण । पितरम् । यः । अस्य । अनुऽवेदं । परः । एना । अवरेण ।

कविऽयमानः । कः । इह । प्र । वोचत् । देवम् । मनः । कुतः । अधि । प्रजातम् ॥ १८ ॥

<sup>१</sup>अवः अवस्तात् स्थितम् <sup>२</sup>अस्य <sup>३</sup>पितरम् एतल्लोकपालकम् अग्निं <sup>४</sup>परेण आदित्येन सह <sup>५</sup>यः  
<sup>६</sup>अनुवेदं अनुक्रमेण जानाति तथा <sup>७</sup>परः परस्तात् स्थितम् आदित्यम् अस्य पितरं पालकम् । सोऽपि<sup>२</sup>  
 इममेव<sup>३</sup> लोकं वृष्ट्यादिना पालयति । तादृशमादित्यम् <sup>४</sup>एना अनेन <sup>५</sup>अवरेण अग्निना सह यः  
 अनुवेदं अग्न्यादित्यौ व्यतिहारेण उपास्ते । यद्वा । अभिभूतरजस्तमस्कौ उद्बुद्धसत्त्वौ अत एव स्वाधीन-  
 मायौ एतौ एकत्वेन वा अधिगच्छति । स तादृशः पुरुषः <sup>६</sup>कवीयमानः कविवदाचरन् क्रान्त-  
 दक्षित्वम् आत्मनः ख्यापयन् <sup>७</sup>क्व <sup>८</sup>इह अस्मिंल्लोके <sup>९</sup>प्र <sup>१०</sup>वोचत् प्रव्रवीति । किंच <sup>११</sup>देवं द्योतमानं  
 देवविषयम्<sup>३</sup> अलौकिकं वा <sup>१२</sup>मनः <sup>१३</sup>कुतः कस्मात् अदृष्टविशेषात् <sup>१४</sup>अधि आधिव्येन <sup>१५</sup>प्रजातम् उत्पन्नम् ।  
 उभयमपि दुर्लभमित्यर्थः ॥

ये अर्वाञ्चस्ताँ उ पराच आहुये पराञ्चस्ताँ उ अर्वाच आहुः ।

इन्द्रश्च या चक्रथुः सोम तानि धुरा न युक्ता रजसो वहन्ति ॥ १९ ॥

ये । अर्वाञ्चः । तान् । ऊँ इति । पराचः । आहुः । ये ।

पराञ्चः । तान् । ऊँ इति । अर्वाचः । आहुः ।

इन्द्रः । च । या । चक्रथुः । सोम । तानि । धुरा । न । युक्ताः । रजसः । वहन्ति ॥ १९ ॥

<sup>१</sup>ये सूर्यसोमयोश्चक्रे वर्तमाना रश्मयो ग्रहादयश्च तत्परिभ्रमणवशेन <sup>२</sup>अर्वाञ्चः अर्वागञ्चनाः  
 अधोमुखाः सन्ति <sup>३</sup>ताँ <sup>४</sup>उ तानेव <sup>५</sup>पराचः <sup>६</sup>आहुः पराङ्मुखाञ्चनान् ऊर्ध्वान् आहुः कालविदः ।



तथा प्रथमं वये वपराञ्चः परागञ्चनाः वताँ वउ तानेव वअर्वाचः वआहुः । हे वसोम त्वम् वइन्द्रः परमेश्वरः इरां भूमिं वृष्टया धारकः आदित्यः । यद्वा । द्वादशादित्यानां मध्ये इन्द्रोऽप्येकः । ' विवस्व-दिन्द्रयुताः ' इत्युक्तत्वात् अयमपीन्द्रः । सः वच युवां वया यानि मण्डलपरिभ्रमणानि वचक्रथुः कृतवन्तौ वतानि वरजसः रज्जनात्मकस्य लोकस्य ॥ कर्मणि पृष्टी ॥ लोकं वहन्ति निर्वहन्ति । तत्र दृष्टान्तः 'धुरा' शकटादौ धुरि व्युक्ताः संबद्धाः अश्वादयो यथा धुरं वहन्ति तद्वत् । यद्वा । एतत् पूर्वार्धे दृष्टान्तितम् । धुरा युक्ताः । धुरि स्थितं चक्रमपि धुरशब्देनोच्यते । तत्र युक्ताः समर्पिताः पुरुषाः तत्परिभ्रमणवशेन अर्वाञ्चोऽपि पराञ्चः पराञ्चोऽपि अर्वाञ्चो भवन्ति तद्वत् ॥

द्वा सुपर्णा सयुजा सखाया समानं वृक्षं परि पस्वजाते ।

तयोरन्यः पिप्पलं स्वाद्वत्त्यनश्नन्नन्यो अभि चाकशीति ॥ २० ॥

द्वा । सुऽपर्णा । सऽयुजा । सखाया । समानम् । वृक्षम् । परि । सस्वजाते इति ।

तयोः । अन्यः । पिप्पलम् । स्वादु । अत्ति । अनश्नन् । अन्यः । अभि । चाकशीति ॥ २० ॥

अत्र लौकिकपक्षिद्वयदृष्टान्तेन जीवपरमात्मानौ स्तूयेते । यथा लोके द्वौ सुपर्णौ सुपतनौ शोभनगमनौ सयुजा समानयोगौ सखाया समानख्यानौ समानं वृक्षं परि पस्वजाते एकमेव वृक्षं परिपस्वजाते आश्रयतः तयोः अन्यः एकः पिप्पलं पक्कं स्वादुतरम् अत्ति अपरः अनश्नन् अभि चाकशीति अभिपश्यति तद्वत् द्वौ सुपर्णस्थानीयौ क्षेत्रज्ञपरमात्मानौ सयुजा समानयोगौ । योगो नाम संबन्धः स च तादात्म्यलक्षणः । स एवात्मा जीवात्मनः स्वरूपं यस्य परमात्मनः स तदात्मा । एवमन्यस्यापि स एवात्मा परमात्मनः स्वरूपं यस्य जीवात्मनः । एवमेकस्वरूपौ इत्यर्थः । अनेन भास्करमतानुसारिणः अतिरेकिनाज्ञो जीवात्मा परमात्मनो नान्यः स च परमात्मा जीवादन्यो नानाजीवाश्रयणादिति मतं निरस्तं भवति । ननु संबन्धो द्विष्टः स च पक्षिणोरेव भेदमपेक्षते अतः कथमैकात्म्यमिति । न । औपाधिकभेदं वास्तवभेदं चापेक्ष्य प्रवृत्तः । अत एव सखायौ समानख्यानौ नान्यख्यानौ । ननु एकस्य यादृशं ख्यानं तादृशमेव अन्यस्य इति व्युत्पत्त्या भेदः स्फुटं प्रतिभाति कथं तादात्म्यमुच्यते इति न वक्तव्यम् । नात्र परस्परं दृष्टान्तदार्ष्टान्तिकभावः । अपि तु यस्य यादृशं ख्यानं स्फुरणं परमात्मनः तदेव ख्यानमितरस्यापि जीवात्मनः इति सखायौ इत्युच्यते । एकरूपप्रकाशावित्यर्थः । अतः उपपन्नमैकात्म्यम् । अनेन वास्तवभेदोऽपि निरस्तः । ' समानं वृक्षं परि पस्वजाते ' इत्यत्र यथा आश्रयान्तराभावात् उभयोरैकाश्रयत्वम् अभ्युपगन्तव्यं तद्वत् सयुजा सखाया इत्युभयत्रापि एकयोगख्याने आश्रयणीये । वृश्च्यते इति वृक्षो देहः । स च उभयोः समानः एक एव । जीवस्य भोगार्थत्वात् परमात्मना स्ष्टैः महाभूतैः आरब्धत्वात् तस्योपलब्धिरस्थानत्वाच्च उभयोरपि समानः । तादृशं समानं वृक्षं परि पस्वजाते परिपस्वजतः आश्रयतः । न च जीवस्य वस्तुतः ईश्वरत्वे कथं जीवबुद्ध्या संसारशोकौ इति वाच्यं तयोर्मोहकृतत्वात् । तथा च आथर्वणिष्ठाः अमुं मन्त्रम्, आन्नाय अस्य सन्देहनिवर्तकमुत्तरं मन्त्रमेवामनन्ति । ' समाने वृक्षे

१. ख-च-फ-धुरा न । २. क्ष-ङ-झ१-ज-ट-जीवपरमेश्वरौ । ३. क्ष-ङ-झ१-ज-ट-पक्कं फलम् ।

४. ङ-झ१-अनश्नन्नि । ५. ङ-जीवात्मनः स तदात्मा । ६. क्ष-ङ-ज-ट-पक्षिणोरिव । ७. झ१-तत्समानाख्यानं यस्य । ८. क्ष-ज-ट-इत्युपगन्तव्यम् । ९. क्ष-ङ-झ१-ज-ट-परमेश्वरस्य ।

पुरुषो निमग्नोऽनीशया शोचति मुह्यमानः । जुष्टं यदा पश्यत्यन्यमीशमस्य महिमानमिति वीतशोकः<sup>१</sup>  
 ( मु. उ. ३. १. २ ) इति । अस्यायमर्थः । एक एव शरीरे पूर्णः पुरुषः परमात्मा निमग्नो निगूढः  
 सन् स्वयम् अपि<sup>२</sup> ईश्वरोऽपि अनीशत्वबुद्ध्या<sup>३</sup> मुह्यमानो मूढः सन् शोचति । संसारे अहं कर्ता सुखी  
 दुःखीति जननमरणे अनुभवति । यदा तु जुष्टं नित्यतृप्तमभ्यं संसारशोकातीतम् ईशं परमेश्वरं पश्यति  
 स्वानन्यतया साक्षात्करोति । तदा वीतशोको देहाद्यतिरिक्तः स्वस्वरूपसाक्षात्कारेण गततापत्रयः सन्  
 अस्य महिमानमिति । निरस्तसमस्तौपाधिकस्य परमेश्वरस्य महिमानं सार्वभौम्यसर्वज्ञत्वादिमहि-  
 मानमिति एति प्राप्नोति । न च तद्भावनासौ<sup>४</sup> तन्महिमा प्राप्यते । अतस्तद्रूपो भवतीत्यर्थः । तस्मात्  
 वस्तुतः एक एव । भेदस्तु मोहकृतः इति सिद्धम् । अनुभवदशायां लौकिकबुद्ध्या भेदमभ्युपेत्य  
 उच्यते । तयोः अन्यः जीवात्मा पिप्पलं कर्मफलं स्वादुभूतम् अस्ति भुङ्क्ते । यस्य यदुपाजितं तत्तस्य  
 स्वादु भवति । अन्यः परमात्मा अनन्धन् आसकामत्वेन अभुञ्जानः स्पृहायाः अभावात् । ‘ आस-  
 कामस्य<sup>५</sup> का स्पृहा<sup>६</sup> ’ ( मा. उ. का. १. ९ ) इति स्मृतेः<sup>७</sup> । तस्मात् अवास्तवभेदमुपजीव्य  
 तयोरन्यः इत्युक्तम् । वस्तुतस्तु ‘ अनीशया शोचति मुह्यमानः ’ इत्युक्तावात् अभेद एव । तादृशः  
 परमात्मा स्वात्मनि अध्यस्तं जगत् साक्षित्वेन ईक्षते । अत्र ‘ द्वौ द्वौ प्रतिष्ठितौ सुकृतौ धर्मकर्तारौ ’  
 ( निरु. १४. ३० ) इत्यादि निरुक्ते<sup>८</sup> गतम्<sup>९</sup> अस्य मन्त्रस्य व्याख्यानमनुसंधेयम् ॥ ॥ १७ ॥

यत्रा सुपर्णा अमृतस्य भागमनिमेषं विदथाभिस्वरन्ति ।

इनो विश्वस्य भुवनस्य गोपाः स मा धीरः पाकमत्रा विवेश ॥ २१ ॥

यत्र । सुऽपर्णाः । अमृतस्य । भागम् । अनिऽमेषम् । विदथा । अभिऽस्वरन्ति ।

इनः । विश्वस्य । भुवनस्य । गोपाः । सः । मा । धीरः । पाकम् । अत्र । आ । विवेश ॥ २१ ॥

यत्र आदित्यमण्डले<sup>१</sup> सुपर्णाः सुपतनाः शोभनगमना रश्मयः<sup>२</sup> अमृतस्य उदकस्य<sup>३</sup> भागं  
 भजनीयम् अंशम् आदाय<sup>४</sup> अनिमेषम् अनवरतं<sup>५</sup> विदथा वेदनेन ज्ञानेन अस्माभिरेवं कर्तव्यमिति  
 बुद्ध्या<sup>६</sup> अभिस्वरन्ति अभिप्रापयन्ति<sup>७</sup> । यश्च<sup>८</sup> विश्वस्य<sup>९</sup> भुवनस्य भूतजातस्य<sup>१०</sup> इनः स्वामी तथा तस्यैव  
 गोपाः गोपायिता रक्षिता । अयम्<sup>११</sup> आदित्यः<sup>१२</sup> सः परमेश्वरः<sup>१३</sup> धीमान् प्राण्यनुग्रहबुद्धियुक्तः  
 सन्<sup>१४</sup> मा मां<sup>१५</sup> पाकं पक्वम् अपक्वजम्<sup>१६</sup> अत्र अस्मिन् स्वकीयमण्डले<sup>१७</sup> आ<sup>१८</sup> विवेश प्रवेशयति ।  
 अत्र अस्मदीये देहे वा नियामकतया प्रविष्टः<sup>१९</sup> इत्यधिदैवतपक्षे । अथाध्यात्मपक्षे । यत्र यस्मिन्नात्मनि<sup>२०</sup>  
 सुपर्णाः शोभनपतनानि स्वस्वविषयग्रहणाय गमनकुशलानीन्द्रियाणि चक्षुरादीनि अमृतस्य भागम् ।  
 अत्र विषयावच्छिन्नचैतन्यम् अमृतमित्युच्यते । तस्य भागं भजनीयं स्वस्वांशम् अनिमेषं निमेषरहितम्  
 अनारतं विदथा<sup>२१</sup> वेदनेन वृष्यवच्छिन्नचैतन्येन अवरूढानि अभिस्वरन्ति अभिप्रयन्ति आवरणापगमनेन  
 स्फोरयन्ति<sup>२२</sup> । किंच यस्तु<sup>२३</sup> इनः स्वामी अस्य देहस्य विश्वस्य भुवनस्य गोपा गोपायिता रक्षिता ।  
 यद्वा । विश्वस्य भुवनस्य भूतजातस्य स्वामी अस्य देहस्य गोपाः । अनेन तत्त्वपदार्थयोः<sup>२४</sup> एकत्वं प्रतिपादितं

१. क्ष-ड-झ१-ज-ट-‘ अपि ’ नास्ति । २. क्ष-ज-ट-अनीश्वरबुद्ध्या । ३. क्ष-ज-ट-तद्भावनासौ ।  
 ४. ड-आत्मकामोऽस्पृहः । ५. क्ष-ड-ज-ट-भुतेः । ६. क्ष-ज-ट-निरुक्तगतम् ; च-निरुक्ते निगदितम् ।  
 ७. क्ष-ड-झ१-ज-ट-अभिप्रयन्ति । ८. ड-झ१-यः । ९. ड-स्वकीयबले ; झ१-स्वकीये बले । १०. क्ष-  
 ड-झ१-ज-ट-यस्मिन् अमृते परमात्मनि । ११. क्ष-ज-ट-विदथा विदधेन । १२. ख-ज-ण-स्फोरयन्ति ।  
 १३. क्ष-ज-ट-यश्च । १४. झ१-तत्त्वं पदयोः ।

भवति । स परमेश्वरे धीरः समाधिनिष्ठः सर्वदा अविक्रियो मा मां पाकं परिपक्रमनस्कं यागदानादिना अपगतं रजस्तमस्कत्वेन दर्पणवदतिनिर्मलसत्त्वोद्विक्तमनस्कं माम् आ विवेश । उक्तरूपे चित्ते तादृशं वस्तु स्फुरतीत्यर्थः । यद्वा । अपरिपक्रमनाः<sup>१</sup> अहं पूर्वम् अज्ञानदशायां मदन्त्यः<sup>२</sup> ईश्वरोऽस्तीति<sup>३</sup> अविद्वान् ततः परमस्ति कश्चित्सर्वज्ञः सर्वेश्वरः सत्यज्ञानादिलक्षणः इति निश्चयः पश्चात् गुरुशास्त्राभ्यां स एव अहमस्मीति मत्वा एवं पारंपर्येण अवगत्य असंभावनाविपरीतभावने व्युदस्य भावनया साक्षात्कृत्य परिपूर्णः परमात्मा अभूवमित्यर्थः । अयमेव 'स मा धीरः पाकमत्रा विवेश' इत्यनेनोच्यते । ननु अनवच्छिन्नस्य परमात्मनः सर्वत्र व्यासत्वात् प्राप्तिरेव नोपपद्यते । संप्रति<sup>४</sup> अत्र प्राप्तिद्विविधा प्राप्तिप्राप्तिः अप्राप्तप्राप्तिश्चेति । प्राप्तिस्तथापि कण्ठे चामीकरन्यायेन आवरणाज्ञानहानद्वारेण प्राप्तिः उपपद्यते । अस्य मन्त्रस्य यज्ञिरुक्तं 'यत्र सुपर्णाः सुपतना आदित्यरश्मयः' ( निरु. ३. १२ ) इत्यादिकं तदत्र द्रष्टव्यम् ॥

यस्मिन्वृक्षे मध्वदः सुपर्णा निविशन्ते सुवते चाधि विश्वे ।

तस्येदाहुः पिप्पलं स्वादु तन्नोन्नशत् यः पितरं न वेद ॥ २२ ॥

यस्मिन् । वृक्षे । मधुऽअदः । सुऽपर्णाः । निऽविशन्ते । सुवते । च । अधि । विश्वे ।

तस्य । इत् । आहुः । पिप्पलम् । स्वादु । अग्रे । तत् ।

न । उत् । नशत् । यः । पितरम् । न । वेद ॥ २२ ॥

अत्र वृक्षस्वरूपकल्पना । अधिदैवम् आदित्यम् अध्यात्मम् आत्मानं च प्रशंसति । यस्मिन् आदित्ये वृक्षे वृक्षवत् सर्वफलाश्रयभूते मध्वदः । मध्वस्युदकनाम । तत् अदन्तीति मध्वदः उदकस्य अन्तारः । सुपर्णाः सुपतना रश्मयः निविशन्ते प्रविशन्ति रात्रौ सुवते च पुनरुदयकाले प्रकाशं जनयन्ति च यस्मादादित्यात् । कुत्र । अधि विश्वे विश्वस्योपरि । तस्य आदित्यवृक्षस्य पिप्पलं पालकं फलं स्वादु रसवत् अग्रे उपरि उपासनानन्तरम् आहुः कथयन्ति तत्त्वविदः । यद्वा । सर्वस्य अधि उपरि वर्तमानमाहुः । ईदृशं पितरं जगतः पालयितारं यः नरः न वेद नोपास्ते सः तन्नोन्नशत् । नशतिर्गतिकर्मा । तत्फलं न प्राप्नोति । वेदितुस्तु अग्रे पिप्पलमाहुरित्यर्थः । इत्यधिदैवपक्षे ॥ अथाध्यात्मपक्षे । यस्मिन् परमात्मनि वृक्षे वृक्षवत् गमनादिरहिते अविक्रियो सुपर्णाः शोभनगमनानीन्द्रियाणि मध्वदो मधुनो ज्ञानस्यात्तृणि तज्ज्ञानेन ज्ञानमाप्नोतीत्यर्थः । निविशन्ते स्वापकाले स्वस्वविषयेभ्यः प्रतिनिवृत्तानि आत्मनिवृत्त्या लीयन्ते पुनः प्रबोधकाले अधि विश्वे विश्वस्योपरि सुवते च उद्यन्ति स्वस्वविषयान् लभन्ते<sup>१०</sup> इत्यर्थः । तस्य परमात्मनः पिप्पलं पालकं संसारतः उद्धारकं स्वादु आस्वादनीयम् अमृतत्वलक्षणं ज्ञानम् । यस्मात्स्वादाने पुनः क्षुत्तृणां शोकमोहज्वरमरणदयो न भवन्ति तद्वि<sup>११</sup> स्वादुतमम् । इतरस्वर्गादिकलानि पुनर्जननाद्यापादकत्वात्

१. झ१-परिपक्रमनाः । २. क-च-फ-अहमीश्वरोऽस्तीति; ख-अहमीश्वरोऽस्मीति । ३. क्ष-ङ-झ१-अ-ट-सत्यम् । ४. क्ष-ङ-झ१-अ-अधियज्ञम् । ५. च-अधि नास्ति । ६. क्ष-अ-ट-कीदृशम् । ७. ङ-झ१-१-वेदितारस्तु । ८. क्ष-ङ-झ१-अ-ट-गमनागमनादिरहिते । ९. क्ष-ङ-झ१-अ-ट-उत्पादयन्ति । १०. क्ष-ङ-अ-ट-उपलभन्ते । ११. क्ष-अ-ट-तादृशं तद्वि ।

आपातस्वाहूनि । तत्फलम् अग्रे स्वरूपज्ञानोत्तरकालमाहुः । यः पुमान् पितरं पालकं ज्ञानफलं तत्फलाधारम् आत्मानं वा न वेद न जानाति गुरुशास्त्रात् स तत्फलं नोन्नशत् न प्राप्नोति अत् आत्मानं यो वेद स एव तत् मोक्षफलं प्राप्नोतीत्यर्थः । यद्वा । ‘चर्मवदाकाशम्’ ( श्वे. उ. ६. २० ) इत्यादिश्रुतिः ज्ञानादन्योपायस्य अमृतत्वप्राप्तिं निवारयति । ‘ब्रह्म वेद ब्रह्मैव भवति’ ( सु. उ. ३. २. ९ ) इत्यादिका तु ज्ञानात् प्राप्तिमाह । तस्मात् ईदृशं परमेश्वरं विदित्वा मुक्तो भूयासमित्यर्थः ॥

यद्वायत्रे अधि गायत्रमाहितं त्रैष्टुभाद्वा त्रैष्टुभं निरतक्षत ।

यद्वा जगज्जभत्याहितं पदं य इत्तद्विदुस्ते अमृतत्वमानशुः ॥ २३ ॥

यत् । गायत्रे । अधि । गायत्रम् । आऽहितम् । त्रैस्तुभात् । वा । त्रैस्तुभम् । निऽअतक्षत ।

यत् । वा । जगत् । जगति । आऽहितम् । पदम् ।

ये । इत् । तत् । विदुः । ते । अमृतऽत्वम् । आनशुः ॥ २३ ॥

१ गायत्रे १ अधि १ गायत्रमाहितम् प्राथम्यात् सर्वैः स्तुत्यत्वाच्च गायत्री भूः । तदीयं स्थानं गायत्रम् । अधि उपरि तत्र गायत्रम् आग्नेयं पदम् आहितम् । प्रथमसृष्टत्वात् गायति त्रायते च इति व्युत्पत्त्या च प्रजापतेर्मुखात् गायत्र्या सह उत्पन्नत्वात् भक्त्या अग्निरपि गायत्रः । ‘गायत्रोऽग्निः’ ( तै. सं. २. २. ५. ५ ) इति श्रुतेः । भूम्यामग्निः स्थापितः इति १ यत् अस्ति । तथा १ त्रैष्टुभात् द्वितीयत्वात् वृष्टिपर्जन्यविद्युदुपनिस्तोभयुक्तात् अन्तरिक्षात् १ त्रैष्टुभं स्तोभयुक्तम् १ ऊर्ध्वाधस्तिर्यग्लक्षण-स्तोभत्रयोपेतं वायुं १ निरतक्षतं साधु संपादितवन्तो देवाः इति यदस्ति । १ वा अथवा १ जगति सर्वैर्नन्तव्ये उन्नततमे वा तृतीयभूते ब्रुलोके १ जगत् गमनशीलम् आदिध्यायं १ पदम् १ आहितम् इति १ यत् अस्ति । १ यत् इदं त्रिषु स्थानेषु त्रयाणामग्न्यादीनां पदाधानं २ १ य १ इत् ये एव नराः १ विदुः जानन्ति १ ते एव १ अमृतत्वमानशुः अमरणरूपं पदमाप्नुवन्ति । इत्यधिलोकम् ३ । अथाधियज्ञम् ३ । गायत्रे प्रातःसवने अधि उपरि गायत्रं छन्दः पदमाहितमिति यत् । तथा त्रैष्टुभात् माध्यंदिनात् सवनात् त्रैष्टुभं छन्दो निरतक्षतं तत्र आहितमिति यत् । वा ४ किंचेत्यर्थः । जगति तृतीयसवने जगत् जागतं पदमाहितमिति यत् । तत्तादृशं सवनत्रयेषु छन्दस्त्रयसंस्थानं ये नरा विदुः यजमाना विदुः जानन्ति ते अमृतत्वं ज्ञानानुष्ठानद्वारेण ५ मोक्षम् आनशुः आप्नुवन्ति । अथवा गायत्रे प्रातःसवने । त्रिषु सवनेषु छन्दस्त्रयपरिमाणात् सवनान्यपि तत्तच्छन्दःशब्देनोच्यन्ते । ‘गायत्रं प्रातःसवनं त्रैष्टुभं माध्यंदिनं सवनं जागतं तृतीयसवनम्’ ( तै. सं. २. २. ९. ५-६ ) इति श्रुतेः । तादृशे प्रातःसवने अधि उपरि गायत्रम् अष्टाक्षरात्मकम् आहावप्रतिगिररूपं गायत्रं पदमाहितम् । तद्यथा होता ‘शोसावोम्’ इति त्र्यक्षरेण तथा ‘शंसामोदैवोम्’ इति पञ्चाक्षरेण अध्वर्युः प्रतिगृणाति । तन्मिलित्वा अष्टाक्षरं संपद्यते । तच्च अष्टाक्षरं गायत्रीसदृशं तस्याः अपि पादस्य अष्टाक्षरत्वात् । इदमेकं प्रातः-सवनरूपे गायत्रपदप्रतिष्ठापनम् । तथा सवनान्ते ६ अपि शंसनानन्तरम् ६ ‘उक्थं वाचि’ इति

१. छ-झ १-त्रिष्टोभयुक्तम् ; क्ष-ज-ट त्रिस्तोभयुक्तम् । २. क्ष-ज-ट-पदाधीनम् । ३. च-इत्यधि-लोकं लोकप्रतिपादकम् । अथाधियज्ञं यज्ञप्रतिपादकम् । ४. झ १-अथवा । ५. क्ष-ङ-झ १. ङ-ट-ज्ञात्वा अनुष्ठानद्वारेण । ६. क्ष-झ १-ज-ट-सवनान्तरेऽपि होता स्वशास्त्रानन्तरम् ।

चतुरक्षरमाह । ‘ओमुक्थशाः’ इति चतुरक्षरम् अध्वर्युः<sup>१</sup> । तदष्टाक्षरं संपद्यते । एतदेकं परं गायत्रे गायत्रस्थापनम् । तथा त्रैष्टुभात् माध्यंदिनसवनात् त्रैष्टुभम् आहावप्रतिगरणरूपं<sup>२</sup> पदं निरतक्षत ऋत्विजः । तद्यथा माध्यंदिनसवने होता ‘अध्वर्यो शंशोसावोम्’ इति आह्वयते षडक्षरेण अध्वर्युश्च ‘शंसामोदैवोम्’ इति पञ्चाक्षरेण प्रतिगृणाति । तन्मिलित्वा एकादशाक्षरं संपद्यते । इदमेकं माध्यंदिनसवनादौ त्रैष्टुभे त्रैष्टुभाधानम् । तथा सवनान्तेऽपि<sup>३</sup> शंसनानन्तरम् ‘उक्थं वाचि इन्द्राय’ इति सप्ताक्षरमाह । अध्वर्युश्च ‘ओमुक्थशाः’ इति चतुरक्षरेण प्रतिगृणाति । तन्मिलित्वा एकादशाक्षरं संपद्यते । इदमपरं त्रैष्टुभे त्रैष्टुभस्थापनम् । तथा तृतीयसवने होता ‘अध्वर्यो शंशोसावोम्’ इति सप्ताक्षरेण आह्वयते ‘शंसामोदैवोम्’ इति पञ्चाक्षरेण अध्वर्युः प्रतिगृणाति । द्वादशाक्षरं<sup>४</sup> भवति । तदिदं प्रथमं जागते<sup>५</sup> जागतोत्पादनम्<sup>६</sup> । तथा पश्चादपि शंसनानन्तरमाह ‘उक्थं वाचि इन्द्राय देवेभ्यः’ इति । एतदेवैकादशाक्षरं भवति । अध्वर्युश्च ‘ओम्’ इत्येकाक्षरेण प्रतिगृणाति । तदुभयं मिलित्वा द्वादशाक्षरं भवति । तदिदमपरं जागते जागतपदस्थापनम् । एवं त्रिषु छन्दःसु त्रिषु गायत्र्यादिसवनेषु गायत्रादिच्छन्दस्त्रयपदप्रतिष्ठापनम् । एतत्सर्वम् ऐतरेयब्राह्मणे ‘देवविशः कल्पयितव्याः’ ( ऐ. ब्रा. ३. १२ ) इति खण्डे विस्पष्टमाज्ञातम् । तत्तादृशं छन्दसि छन्दःस्थापनं य इत्तद्विदुः ये एव जानन्ति ते एव अमृतत्वम् आनशुः प्राप्नुवन्ति अनुष्ठानद्वारा । एवम् अजानन्तः अनुष्ठानेनापि फलं न प्राप्नुवन्तीत्यर्थः । तस्य साकल्याभावादिति भावः ॥

**गायत्रेण प्रति मिमीते अर्कमर्केण साम त्रैष्टुभेन वाकम् ।**

**वाकेन वाकं द्विपदा चतुष्पदाक्षरेण मिमते सप्त वाणीः ॥ २४ ॥**

गायत्रेण । प्रति । मिमीते । अर्कम् । अर्केण । साम । त्रैस्तुभेन । वाकम् ।

वाकेन । वाकम् । द्विऽपदा । चतुऽपदा । अक्षरेण । मिमते । सप्त । वाणीः ॥ २४ ॥

गायत्रेण गायत्रच्छन्दसा<sup>१</sup> अर्कम् अर्चनसाधनं मन्त्रं<sup>२</sup> प्रति<sup>३</sup> मिमीते प्रत्येकं परिच्छिनत्ति । ‘अर्को मन्त्रो भवति यदेनेनार्चन्ति’ ( निरु. ५. ४ ) इति निरुक्तम् । प्रतिमन्त्रं गायत्रेण छन्दसा उपनिबद्धं करोति । उपलक्षणमेतदन्येषां छन्दसाम् । यद्वा<sup>४</sup> । इतरेषां छन्दसाम् अस्यैव चतुश्चतुरक्षराधिक्येन तत्तच्छन्दोभिः<sup>५</sup> प्रतिमिमीते इत्यर्थः । यद्वा । प्रतिशब्दः सम् इत्येतस्मिन्नर्थे । छन्दोभिर्मन्त्रान् संमितं करोतीत्यर्थः ।<sup>६</sup> अर्केण<sup>७</sup> साम । उक्तलक्षणेन मन्त्रेण साम गायत्ररथंतरसंज्ञकं<sup>८</sup> साम प्रति मिमीते । ननु ‘एकं साम तृचे क्रियते’ इति तिस्रु एकं साम विहितम् अतः अर्केः साम इति वक्तव्यं कथमुच्यते अर्केण इति । न । वस्तुतः एकं साम एकस्याम् ऋचि आरूढम् । पश्चादन्योन्यां तदुत्तरयोगीयति इत्यतिदेशतः प्राप्तं तिस्रु गानम् । अतः एकवचनमविरूढम् । त्रैष्टुभेन<sup>९</sup> वाकम् । अत्र त्रिष्टुबुपादानम् इतरच्छन्दःप्रदर्शनार्थम्<sup>१०</sup> । अथवा अनादेशे सर्वत्र

१. क्ष-ङ-झ१-ज-ट-अध्वर्युः प्रतिगृणाति । २. क्ष१-आहावप्रतिगरणरूपेण त्रैष्टुभम् । ३. क्ष-झ१-ज-ट-सवनान्तरेऽपि । ४. क्ष-ङ-झ१-ज-ट-तन्मिलिते द्वादशाक्षरम् । ५. क्ष-झ१-ज-ट-जागते जागते संपादनम् । ६. क्ष-झ१-ज-ट-अस्यैव चतुश्चतुरक्षराधिक्येन तत्तच्छन्दोनिष्पत्तेरस्य प्रकृतित्वात् प्राधान्येनैदमुक्तम् । अर्क-शब्दो जात्यभिप्रायः सर्वान् मन्त्रान् गायत्र्यादिभिः छन्दोभिः । ७. क्ष-ङ-झ१-ज-ट-गायत्ररथंतरादिसंज्ञकम् । ८. क्ष-झ१-ज-ट-अध्यूढम् । ९. क्ष-ङ-झ१-ज-ट-इतरच्छन्दः प्रदर्शनार्थम् । पूर्वं गायत्रेणेति गायत्र्या एव उपादानात् ।

त्रिष्टुभो ग्रहणात् प्राचुर्याभिप्रायेण इदमुक्तम् । त्रैष्टुभेन द्विवारत्रिवारवृत्तेन वृच्चतुचरूपं वाकं वक्तव्यमेकैकं छन्दः प्रति मिमीते । अथवा वाकं सूक्तम् एतावद्विष्टिष्टुभिः उपनिबद्धमिदं सूक्तमिति । तादृशेन वाकेन वाकं वर्गमनुवाकं वा मिमीते । कीदृशेन वाकेनेति स विशेष्यते । द्विपदा चतुष्पदा । पादद्वयवद्विराडादिच्छन्दोनिबद्धमन्त्ररूपेण चतुष्पदा पादचतुष्टयोपेतैः अनुष्टुपादिमन्त्ररूपेणेति । इयतीभिर्द्विपदाभिर्बर्गः इयतीभिश्चतुष्पदाभिरुपेतो वर्गः । इयद्द्विपदरूपैर्वाकैः इयच्चतुष्पदरूपैर्वाकैश्च परिमितोऽनुवाक इति । सूक्तपक्षे एतावद्विः सूक्तैः अयमनुवाकः इति । किञ्च अक्षरेण अक्षरेणैव सप्त वाणीः वागधिष्ठितानि सप्त छन्दांसि विसृज्य निर्माणं कुर्वन्ति । अष्टाक्षरा गायत्री एकादशाक्षरा त्रिष्टुप् द्वादशाक्षरा जगतीति । अक्षरैः पादाः परिमीयन्ते परिमितैः पादैश्छन्दांसि । ततः पादानां छन्दसाम् अक्षरं मूलमिति । तथा ऋग्वर्गसूक्तानुवाकादीनां च अक्षरं मूलमित्यक्षरप्रशंसा ॥

जगता सिन्धुं दिव्यस्तभायद्रथंतरे सूर्यं पर्यपश्यत् ।

गायत्रस्य समिधस्तिस्र आहुस्ततो मूहा प्र रिरिचे महित्वा ॥ २५ ॥

जगता । सिन्धुम् । दिवि । अस्तभायत् । रथम्स्तरे । सूर्यम् । परि । अपश्यत् ।

गायत्रस्य । सम्इधः । तिस्रः । आहुः । ततः । मूहा । प्र । रिरिचे । महित्वा ॥ २५ ॥

जगतीच्छन्दस्कायाम् ऋचि उत्पन्नं साम जगत् । तेन ब्रह्मा सृष्टिकाले वसिन्धुं स्यन्दनशील-  
मुदकस्य स्यन्दकं वा आदित्यं दिवि ह्युलोके अस्तभायत् सम्भितवान् । ' जागतो वा  
एष य एष तपति ' इति श्रुतिः । रथंतरे एतन्नामके सान्नि स्तम्भितं सूर्यं पर्यपश्यत्<sup>१</sup>  
परिदृष्टवान् प्रजापतिः । तदाधारभूतायामृचि ' स्वर्दशम् ' ( ऋ. सं. ७. ३२. २२ ) इति सूर्य-  
प्रतिपादकशब्ददर्शनात् । ' असौ वाच स्वर्दक् ' ( ऐ. ब्रा. ४. १० ) इति हि श्रुतिः । अत एव तत्र  
सूर्यदर्शनं विधीयते<sup>२</sup> । ' रथंतरे प्रस्तूयमाने संमीलयेत् स्वर्दशं प्रति वीक्षेत ' ( ता. ब्रा. ७. ७. १५ )  
इति सामब्राह्मणेन । गायत्रस्य गायत्र्यामुत्पन्नस्य सान्नः समिधः समिधनाः तिस्रः विभक्तीः  
आहुः पादत्रयमाहुरित्यर्थः । अथवा तिस्र ऋच आहुः । ततः हेतोः मूहा बलेन महित्वा महत्त्वेन  
प्र रिरिचे परिच्यते । अन्यानि सामानि पृथक्पृथक् निर्मितवान् । यद्वा । गायत्रशब्दछन्दोवाची ।  
तस्य तिस्रो मूर्तीः आहुः क्रमेण अष्टाक्षरैकादशाक्षरद्वादशाक्षरैः गायत्रीत्रिष्टुब्जगत्यात्मिकाः । यस्मा-  
देवं ततस्तस्माद्गायत्री छन्दसां कनिष्ठा सती मूहा बलेन महत्त्वेन प्र रिरिचे सर्वाणि छन्दांस्यति-  
क्रामति येनैव बलेन सोममाहृतवती तादृशेनैवं भवति ॥ ॥ १८ ॥

प्रवर्ग्यै घर्मभुगाह्वानकाले ' उप ह्वये ' इत्यादिके द्वे ऋचौ । ' उप ह्वये सुदुधां धेनुमेतामिति द्वे '  
( आश्व. श्रौ. ३. ७ ) इति सूत्रितत्वात् ॥

१. क्ष-ङ-झ१-ज-ट-मान्ति मातारः । २. क्ष-ङ-झ१-ज-ट-सान्नि त्रिष्टुप्प्रभवो (ङ-झ१-त्रिष्टुप्प्रभवो)  
निमित्तभूता सति ( ङ-सती ) । ३. क्ष-ङ-झ१-ज-ट-पर्यपश्यत् परिपश्यन्ति । रथंतरसाम माध्यन्दिने  
सवने । स च मध्याह्नकालीनः तस्मिन्काले सूर्यः तेजस्वी दृश्यते । तं च कर्मकाले सर्वदा वा जनः (ङ-जनाः)  
परिपश्यति ( ङ-परिपश्यन्ति ) । ४. क्ष-झ१-ज-ट-तादृशेनैव बलेनैवम् ।

उप ह्वये सुदुर्घां धेनुमेतां सुहस्तो गोधुगुत दोहदेनाम् ।

श्रेष्ठं सवं सविता साविषन्नोऽभीद्धो धर्मस्तदु पु प्र वोचम् ॥ २६ ॥

उप । ह्वये । सुदुर्घाम् । धेनुम् । एताम् । सुहस्तः । गोऽधुक् । उत । दोहत् । एनाम् ।

श्रेष्ठम् । सवम् । सविता । साविषत् । नः । अभिऽईद्धः ।

धर्मः । तत् । ऊँ इति । सु । प्र । वोचम् ॥ २६ ॥

अहं होता उप ह्वये उपेत्याह्वयामि । किम् । एतां धेनुम् आगच्छन्तीं क्षीरेण प्रीणयित्रीं गां प्रवर्ग्यार्थम्<sup>१</sup> । पुनः कीदृशीम् । सुदुर्घां सुष्टु दोग्ध्रीम् । उत अपि च एनाम् उक्तलक्षणां गां सुहस्तः शोभनहस्तो दोहनकुशलः गोधुक् गोदोग्धा अध्वर्युः दोहत् दोग्धि यस्मादेवं तस्मादुप ह्वये इत्यर्थः । तदर्थं सविता सर्वस्यानुज्ञाता परमेश्वरः नः अस्मदीयं श्रेष्ठं प्रशस्यं सवं सोमयागं क्षीरं वा साविषत् अनुजानातु । कथमेवम् । तच्छब्दश्रुतेर्यच्छब्दाध्याहारः । यद्यस्मात् धर्मः प्रवर्ग्यः । 'यद्वा' इत्यपत्तद्धर्मस्य धर्मत्वम्' ( तै. आ. ५. १. ५ ) इति तैत्तिरीयकम् । तत्तादृशः अभीद्धः अभिदीतः<sup>२</sup> । तदुशब्द एवकारार्थः । तस्मादेव कारणात् वसु प्र वोचं सुष्टु ब्रवीमि उपह्वये इति । यद्वा । एतां पुरतः दृश्यमानां धेनुं वृष्ट्या प्रीणयित्रीं मेवलक्षणां धेनुम् उपह्वये आह्वयामि वर्षदोहाय<sup>३</sup> । किंच एनां धेनुं सुहस्तः शोभनदोहनकुशलहस्तोपेतो गोधुक् गोदोग्धा आदित्यो वा वायुर्वा दोहत् दोग्धि । तदधीनत्वात् वर्षणस्य । किंच तदर्थं सविता प्रेरकः परमेश्वरोऽस्मदर्थमस्मदुपभोगादष्टमपेक्ष्य साविषत् अनुजानातु । प्रतिबन्धं मा करोत्वित्यर्थः । किमितीदमुच्यते इति उच्यते । धर्मो ग्रीष्मः अवर्षणजनितः सस्यशोषः अभीद्धः प्रवृद्धः । तदु पु प्र वोचं तस्मादेव कारणात् ब्रवीमि ॥ ब्रवीतेर्लुङि वच्च्देशे 'अस्यतिवक्ति' इत्यादिना च्लेः अङ् । छान्दसः अडभावः ॥

हिङ्कृष्वती वसुपत्नी वसूनां वत्समिच्छन्ती मनसाभ्यागात् ।

दुहामश्विभ्यां पयो अघ्न्येयं सा वर्धतां महते सौभगाय ॥ २७ ॥

हिङ्कृष्वती । वसुपत्नी । वसूनाम् । वत्सम् । इच्छन्ती । मनसा । अभि । आ । अगात् ।

दुहाम् । अश्विभ्याम् । पयः । अघ्न्या । इयम् । सा । वर्धताम् । महते । सौभगाय ॥ २७ ॥

यथा आहूता गौः हिङ्कृष्वती वत्सं प्रति हिङ्कारं कुर्वती वसूनां वसुपत्नी क्षीरदध्याज्यादिवहु-  
धनानां सर्वदा पालयित्री । वृत्त्यवृत्तिभ्यां वसुनः पालयितृत्वं तस्यैवाधिक्यं च प्रतिपाद्यते<sup>४</sup> । पुनः  
कीदृशी । मनसा वत्सम् इच्छन्ती । ईदृशी सा अभ्यागात् अभ्यागमत् । इयम् आगता अघ्न्या ।  
गोनामैतत् । अहननीया गौः अश्विभ्यां ताभ्यामर्थाय पयः क्षीरं दुहां दुग्धाम् । सा तादृशी  
महते सौभगाय प्रवृद्धाय सौभाग्याय वर्धतां प्रवृद्धा भवतु । यद्वा । अस्मै<sup>५</sup> सौभगाय<sup>५</sup> क्षीरं

१. क्ष-झ१-ज-ट-प्रवर्ग्याख्याम् । २. क्ष-झ१-ज-ट-समृद्धः । ३. क्ष-झ१-ज-ट-वर्षदानाय । ४. क्ष-झ१-झ१  
ट-प्रतिपाद्यते अन्यथैकेन वसुनापि भवति । ५. क्ष-झ१-ज-ट-अस्मत्सौभगाय ।



वर्धयताम् । अत्रापि वृष्टिपरत्वेन यथायोगं योज्यम् । हिङ्गुवती वर्षणाय शब्दयन्ती वसूनां गोसस्यादिधनानां बहूनां वसुपत्नी तेषामेव पालयित्री वत्सं लोकं वत्सवत्पोषणीयं मनसा इच्छन्ती प्रीणयितुम् अभ्यागात् अभिगच्छति मेघरूपा । सा च अग्न्या अहन्तव्या । प्रस्तुत्या<sup>१</sup> इत्यर्थः । पयः उदकमश्विभ्यां व्यासाभ्यां स्थावरजङ्गमाभ्यामर्थाय । यद्वा । अश्विनौ वायवादित्यौ । ताभ्यां सकाशात् दुहां दुग्धाम् । तौ हि वृष्टेमौचयितारौ । शिष्टमविशिष्टम् ॥

प्रवर्धयेऽभिष्टवे दोहनसमये वत्से मातुः सकाशादपनीयमाने 'गौरमीमेत्' इत्येषा । सूत्रितं च—'गौरमीमेदनु वत्सं मिषन्तं नमसेदुष सीदत' (आश्व. श्रौ. ४. ७) इति ॥

गौरमीमेदनु वत्सं मिषन्तं मूर्धानं हिङ्गुकृणोन्मातवा उ ।

सृक्काणं धर्ममभि वावशाना मिमाति मायुं पयते पयोभिः ॥ २८ ॥

गौः । अमीमेत् । अनु । वत्सम् । मिषन्तम् । मूर्धानम् । हिङ् । अकृणोत् । मातवै । ऊँ इति ।

सृक्काणम् । धर्मम् । अभि । वावशाना । मिमाति । मायुम् । पयते । पयःऽभिः ॥ २८ ॥

गौः धेनुः<sup>१</sup> मिषन्तं निमीलिताक्षं<sup>२</sup> वत्सम्<sup>३</sup> अनु प्राप्य<sup>४</sup> अमीमेत् शब्दं करोति । मीमयतिः शब्दकर्मा । यद्वा । उक्तं वत्सं अन्वात्मानं प्रक्षिपति । किंच तस्य वत्सस्य<sup>५</sup> मूर्धानं<sup>६</sup> मातवै मातुं निर्मातुं लेहनेन शोधयितुम् । उशब्दोऽवधारणे ।<sup>७</sup> हिङ्गुकृणोत् हिङ्गारमकरोत् करोति । किंच<sup>८</sup> सृक्काणं वत्सस्य शब्दवदनप्रान्तं<sup>९</sup> फेनस्य स्रष्टारं<sup>१०</sup> धर्मक्षीरस्य क्षरणशीलं वत्सम्<sup>११</sup> अभि अभिलक्ष्य<sup>१२</sup> वावशाना भृशं कामयमाना<sup>१३</sup> मायुं शब्दं<sup>१४</sup> मिमाति निर्माति करोति । तादृशी सती<sup>१५</sup> पयोभिः प्रभूतैः क्षीरैः<sup>१६</sup> पयते प्यायते आप्यायनं<sup>१७</sup> करोति वत्सम् । अत्रापि मेघपरतया योजनीयम् । एवमाहूता मेघरूपा गौर्धेनुः मिषन्तं वृष्टिरूपक्षीराभावेन निमीलिताक्षं लोकाख्यं पुत्रम् अनु अनुसृत्य अमीमेत् गर्जनशब्दं वर्षणचिह्नरूपं<sup>१८</sup> करोति । मूर्धस्थानीयां<sup>१९</sup> भूमिं मातवा उ निर्मातुमेव सस्यादियुक्तां कर्तुं हिङ्गुकृणोत् हिङ्गाररूपं शब्दमकरोत् । प्रतिपादनभेदादपुनरुक्तिः । किंच सृक्काणं फलस्य स्रष्टारं धर्मदीक्षं पुत्रमभि वावशाना आभिमुख्येन कामयमाना पयोभिः<sup>२०</sup> उदकैः पयते प्यायते आप्यायनं करोति ॥

अयं स शिङ्क्ते येन गौरमीवृता मिमाति मायुं ध्वसनावधि श्रिता ।

सा चित्तिभिर्नि हि चकार मर्त्यं विद्युद्भवन्ती प्रति वत्रिमौहत ॥ २९ ॥

अयम् । सः । शिङ्क्ते । येन । गौः । अभिऽवृता । मिमाति । मायुम् । ध्वसनौ । अधि । श्रिता ।

सा । चित्तिऽभिः । नि । हि । चकार । मर्त्यम् । विऽद्युत् । भवन्ती । प्रति । वत्रिम् । औहत ॥ २९ ॥

१. क्ष-ङ-झ१-ज-ट-प्रत्युतस्तुत्या । २. क्ष-ङ-झ१. म-ट-अर्धवदनप्रान्तम् । ३. झ१-आप्या-यितम् । ४. क्ष-झ१ ज-ट-वर्षणचिह्नभूतम् । ५. क्ष-झ१-म-ट-मूर्धानं मूर्धस्थानीयाम् । ६. क्ष-झ१-ज-ट-पयोभिः क्षीरसदृशैः ।

१सः १अयं वसः १शिङ्के अव्यक्तध्वनिं करोति । १येन<sup>१</sup> वस्सेन १गौः माता १अभीवृता आगत्याभितो वेष्टिता भवति । किंच सा गौः १मायुं शब्दं १मिमाति निर्मिमाति । कुत्र स्थिता<sup>१</sup> । १ध्वसनावधि १श्रिता ध्वसनस्थाने गवां निवासाश्रयेऽधिष्टिता । १सा तादृशी १चित्तिभिः ज्ञानैः तत्पूर्वकैः कर्मभिर्वा १मर्त्यं १नि १चकार १हि नीचैः करोति । ज्ञानविशिष्टाः मनुष्याः यथा बालकस्य<sup>२</sup> अदनस्तनपानादिस्नेहं<sup>३</sup> कुर्वन्ति ततोऽन्यतिशयमयं करोतीत्यर्थः । किंच १विद्युद्धवन्ती यहुक्षीर-  
नया<sup>३</sup> विद्योतमाना १वत्रि स्वकीयं रूपम् । वत्रिरिति रूपनाम । रूपं १प्रति १औहत प्रकाशयति । यद्वा । वसस्नेहातिशयस्वरूपं विद्युद्धवन्ती विद्युदिव शीघ्रदर्शना<sup>४</sup> औहत । अयमेकोऽर्थः । अर्थान्तरं च । शाकपूणिनाम निरुक्ताचार्यः सकलमन्त्रदेवता जानामीति अभिज्ञानितवान्<sup>५</sup> । दुर्ज्ञेयस्य तत्त्वस्य स्वरूपमसौ जानाति किल पुनं व्यामोहयामीति जनसि कृत्वा संदिग्धोभयलिङ्गा देवता प्रादुरासीत् अथ<sup>६</sup> नस्य पुरतः । स च तां न वुबुधे । लुप्तसया च तां स्वरूपं प्रदर्शय इति पप्रच्छ । सा च ‘अयं स शिङ्के’ इत्येषा<sup>७</sup> मदेवता तत्र प्रतीयमानं मन्स्वरूपमित्युपदिदेश<sup>८</sup> (निर. २. ८) । कथमत्रोभयलिङ्गत्वं वस्तुतः उभयलिङ्गत्वे कथं देवतैक्यमिति । उच्यते । अत्रोभयलिङ्गस्वसुभयथा संभवति स्त्रीपुंलिङ्गद्वयेन मध्यमोत्तम-  
लिङ्गद्वयेन च । तत्कथम् । ‘अयं स येन’ इति पुंलिङ्गवाचिना शब्दत्रयेण मेवः प्रतीयते । ‘अधि श्रिता सा’ इत्यादिना स्त्रीलिङ्गवाचकेन माध्यमिका वाक् । अत उभयलिङ्गत्वम् । तथा विद्युद्धवन्ती-  
त्यन्तं मध्यमलिङ्गं तत्र मेवस्तनितयोर्माध्यमिकयोः प्रतीतेः । तथा सति ‘वत्रिमौहत’ इत्यत्र वर्षेण पृथिवीं प्रच्छाद्य तस्याः रसं प्रत्यादत्ते इत्ययमर्थो विवक्षितः । स च आदिष्वव्यापारः इत्युत्तम-  
लिङ्गत्वम् । तर्हि वस्तुतः उभयलिङ्गत्वप्रतीतिः उभे अपि देवते ‘यल्लिङ्गं मा देवता’ ( ऋ. अनु. १. १३९ ) इति न्यायात् । अतः कथम् एकदेवतासिद्धिः<sup>९</sup> इति । ‘अयं स येन’ इत्येतेषां व्यत्ययाश्रयणेन सर्वदेवतानाम् अधिष्टात्मिकायाः<sup>१०</sup> एकत्वाश्रयणेन<sup>११</sup> वा सर्वफलदात्रात्मन एकत्वाश्रयणेन<sup>१२</sup> वा देवतैक्योपपत्तेः । अनेन मध्यमोत्तमभेदेन उभयलिङ्गस्वरूपक्षेऽपि देवतैक्यमुक्तं भवति । अतः ‘एकैव वा महा-  
नात्मा देवता’ इत्युक्तत्वात् वस्तुतो देवतैक्यं अधिष्टात्राधिष्ठानभेदेन भेदश्च न विरुध्यते ॥ अयं स शिङ्के । इयं सा माध्यसिकाया वाचोऽधिष्टात्री देवता शिङ्के अव्यक्तध्वनिं करोति । येन गौरभीवृता । गौरिति वाङ्नाम । माध्यमिका वाक् यथाभिज्ञता अभितो व्याप्ता अधिष्ठितेत्यर्थः । सेयं शिङ्के । अथवा ‘अयं स शिङ्के’ इति नैव माध्यमिका वाक् निर्दिश्यते अपि तु मेवः । तस्यां वाचि शिष्टानायां स एव शिङ्के इत्युपचर्यते सञ्चाः क्रोशन्ति इतिवत् । अयं स मेवः शब्दं करोति येन माध्यमिका वाक् अभिव्याप्ता । शब्दने प्रकार एवोच्यते । मिमाति<sup>१३</sup> मायुं स्तनितलक्षणं शब्दं करोति । अथवा अयम् । लुप्तोपमा<sup>१४</sup> । मिनोति स्वतेजः सर्वत्र प्रक्षिपतीति मायुरादित्यः । तमिव अतिदीप्तं<sup>१५</sup> करोतीत्यर्थः । अथवा सामर्थ्यादात्मानमादित्यसदृशं निर्मिमीते । कुत्र स्थिता । ध्वसनावधि श्रिता ।

१. क्ष-झ१-ज-ट-कथम् । येन ध्वनिना गौर्माता अभीवृता आगत्या अभितः शिशुमावेश्वा मायुं शब्दं मिमाति निर्मिमीते । या शिङ्के इत्यर्थः । कुत्र स्थिता । २. क्ष-झ१-ज-ट-बालकस्याज्ञानस्तनपानादिस्नेहम् ; ङ-ग१-आह्वानस्तनपानादिस्नेहं बालस्य । ३. ङ-झ१-बहुतया । ४. ख-फ-भ-शीघ्रप्रदर्शना । ५. क्ष-झ१-ज-ट-अभिगीतवान् । ६. क्ष-झ१-ज-ट-इयम् । ७. क्ष-ङ-झ१-ज-ट-इत्यत्र प्रतीयमाना मदेवता इत्युपदिदेश । ८. क्ष-झ१-जे-ट-एकदेवतात्वासिद्धिः । ९. क्ष-ङ-झ१-ज-ट-इयं सा यथा इति व्यत्ययाश्रयणेन । १०. क्ष-झ१-ज-ट-अधिष्ठानात्मिकायाः । ११. क्ष-झ-झ-झ१-ज-ट-एकत्वश्रवणेन । १२. क्ष-झ१-ज-ट-एकत्व-श्रवणेन । १३. क्ष-झ१-ज-ट-मिमाति मायुम् । अनुकरणशब्दोऽयम् । मायुरिति शब्दं करोति । अथवेयं लुप्तोपमा । १४. क्ष-झ१-ज-ट-अतिदीप्तं शब्दम् ।

ध्वंसने मेघेऽधिभिता । सा ईदृशी चित्तिभिः । कर्मनामैतत् । स्वकर्मभिः वृष्टिरूपैर्मर्त्यं मरणधर्माणं<sup>१</sup> स्थावरजङ्गमरूपं कृत्स्नं जगत् नि हि चकार नीचैः करोति । मनुष्यान् प्रणतान् करोति । ओषध्यादिकं फलेनावनतं करोति । अथवा चित्तिभिः द्योतनलक्षणैः कर्मभिः । विद्युति<sup>२</sup> विद्योतमापद्यमाना\* प्रति वन्निमौहत<sup>३</sup> । वन्निरिति रूपनाम । ऊहतिरत्र सामर्थ्यात् उपसंहारवाची । प्रस्थुपसंहरति । उदकलक्षणं<sup>४</sup> रूपं पुनरादत्ते<sup>५</sup> । रश्मिद्वारा वृष्ट्युदकं<sup>६</sup> पुनर्धर्मकाले आदत्ते । एकस्थैव ज्योतिषः त्रेधाकरणाद्विद्युतः सूर्य-रश्मिभावः उपपद्यते 'तम् अकृण्वन्नेधा भुवे कम्' (ऋ. सं. १०. ८८. १०) इति वक्ष्यमाणत्वात् । स्तनितस्य विद्युद्भावो मेघविद्युस्तनितानामभेदाभिप्रायेण ॥

इदं शरीरं जीवावस्थायाम् । अनेन देहस्य असारता जीवस्य<sup>७</sup> नित्यत्वं<sup>८</sup> च प्रतिपाद्यते ॥

अनच्छये तुरगात् जीवमेजद्भुवं मध्य आ पस्त्यानाम् ।

जीवो मृतस्य चरति स्वधाभिरमर्त्यो मर्त्येना सयोनिः ॥ ३० ॥

अनत् । शये । तुरगात् । जीवम् । एजत् । ध्रुवम् । मध्ये । आ । पस्त्यानाम् ।

जीवः । मृतस्य । चरति । स्वधाभिः । अमर्त्यः । मर्त्येन । सयोनिः ॥ ३० ॥

अनत् प्राणनं<sup>९</sup> कुर्वत्<sup>१०</sup> जीवं जीवन्वत्<sup>११</sup> तुरगात् स्वच्यापाराय तूर्णगमनं सत्<sup>१२</sup> एजत्<sup>१३</sup> तत्<sup>१४</sup> शये शेते वर्तते<sup>१५</sup> । पश्चात् प्राणापगमनानन्तरम् उक्तविलक्षणं सत्<sup>१६</sup> ध्रुवम् अविचलितं सत्<sup>१७</sup> पस्त्यानां गुहाणां<sup>१८</sup> मध्ये<sup>१९</sup> आ शेते च स्थाणुवत्तिष्ठति । आकारः पूरणो वा । अथ जीवस्य वैलक्षण्यमाह । मृतस्य शरीरस्य संबन्धी जीवः मर्त्येन मरणधर्मकेण शरीरेण सयोनिः पूर्वं समानोत्पत्तिस्थानः । यद्यपि जीवस्य न जन्मास्ति तथापि वपुषस्तत्सद्भावात् तत्संबन्धेनोपचर्यते । तदेवाह । अमर्त्यः अमरण-स्वभावः । 'जीवापेतं वाव किलेदं म्रियते न जीवो म्रियते' (छा. उ. ६. ११. ३) इति श्रुतेः । उक्तस्वभावो जीवः स्वधाभिः चरति पुत्रकृतैः स्वधाकारपूर्वकदत्तैः अन्नैश्चरति वर्तते इत्यर्थः ॥ १९ ॥

प्रवर्येऽभिष्टवे 'अपश्यं गोपाम्' इत्येका<sup>२०</sup> विनियुक्ता । सूत्रितं च—'अपश्यं गोपामनिपद्य-मानं स्वेकं द्रष्टस्य' (आश्र. श्रौ. ४. ६) इति ॥

अपश्यं गोपामनिपद्यमानमा च परां च पृथिभिश्चरन्तम् ।

स सध्रीचीः स विषूचीर्वसान आ वरीवर्ति भुवनेष्वन्तः ॥ ३१ ॥

अपश्यम् । गोपाम् । अनिपद्यमानम् । आ । च । परां । च । पृथिभिः । चरन्तम् ।

सः । सध्रीचीः । सः । विषूचीः । वसानः । आ । वरीवर्ति । भुवनेषु । अन्तरिति ॥ ३१ ॥

१. क्ष-झ१-ज-ट-मरणधर्मकम् । २. क्ष-झ-झ१-ज-ट-विद्युति विद्योतमानायां भीत्या सर्वे शिरांसि नतानि कुर्वन्ति । कथं भूतानि नीचैः करोतीति उच्यते । विद्युद्भवन्ती विद्युद्भूतामापद्यमाना प्रति वन्निमौहत\* । ३. क्ष-झ-झ१-ज-ट-उक्तलक्षणम् । ४. क्ष-झ१-ज-ट-पुनरादत्ते । वृष्टिलिङ्गस्य मेघ-स्तनितस्य च उक्तत्वात् रश्मिभिः वर्षितमुदकम् । ५. क-ख-च-झ-फ-देहस्थानित्यत्वम् । ६. क्ष-ज-ट-चेष्टत् प्राणधारणयुक्तं तु ; झ-झ१-चेष्टाप्राणधारणयुक्तम् । ७. क्ष-झ१-ज-ट-एजत् चेष्टते । ८. क्ष-झ१-ज-ट-इत्येषा ।

अहं गोपां सर्वस्य लोकस्य वृष्टिप्रकाशादिना गोपायितारम् <sup>१</sup>अनिषद्यमानं कदाचिदपि  
अविषण्णं<sup>२</sup> तथा <sup>३</sup>पथिभिः विचित्रैर्नीगैः अन्तरिक्षरूपैः <sup>४</sup>आ <sup>५</sup>चरन्तं <sup>६</sup>च <sup>७</sup>परा चरन्तं <sup>८</sup>च उदयग्रभृति  
आ मध्याह्नमागच्छन्तं मध्याह्नप्रभृति<sup>९</sup> आ सायं पराङ्मुखं गच्छन्तं एवंमहानुभावमादित्यम् <sup>१०</sup>अपश्यं  
याथात्म्येन<sup>११</sup> पश्येयम् । किंच <sup>१२</sup>सः आदित्यः <sup>१३</sup>सध्रीचीः सहाञ्जन्तीः <sup>१४</sup>विपूचीः विध्वगञ्जन्तीः रात्रावपि  
चन्द्रभौमादित्यानां प्रकाशयित्रीः त्विषः <sup>१५</sup>वसानः आच्छादयन् <sup>१६</sup>भुवनेषु भुवनैकदेशेषु लङ्कादिप्रदेशेषु  
<sup>१७</sup>अन्तः मध्ये <sup>१८</sup>आ <sup>१९</sup>वरीवर्ति उदयास्तमयं कुर्वन् पुनःपुनरावर्तते । तमपश्यमित्यर्थः । ‘ एष वै गोपा  
एष हीदं सर्वं गोपायति ’ इत्याद्यस्मद्वाङ्मनम् । ‘ अपश्यं गोपामित्याह असौ वा आदित्यो गोपा स  
हीमाः प्रजा गोपायति ( तै. आ. ५. ६. ४ ) इत्यादि तैत्तिरीयकं च द्रष्टव्यम् ॥

य ईं चकार न सो अस्य वेद य ईं ददर्श हिरुगिन्नु तस्मात् ।

स मातुर्योनां परिवीतो अन्तर्बहुप्रजा निर्ऋतिमा विवेश ॥ ३२ ॥

यः । ईम् । चकार । न । सः । अस्य । वेद । यः । ईम् । ददर्श । हिरुक् । इत् । नु । तस्मात् ।

सः । मातुः । योनां । परिऽवीतः । अन्तः । बहुऽप्रजाः । निःऽकृतिम् । आ । विवेश ॥ ३२ ॥

अत्र गर्भवासकेशपूर्वकजननप्रतिपादनेन तत्परिहाराय आत्मा ज्ञातव्यः इत्यर्थात् प्रतिपाद्यते । <sup>१</sup>यः  
पुमान् पुत्रार्थं <sup>२</sup>ईम् एनं गर्भं <sup>३</sup>चकार करोति विक्षिपति वा तत्कारणभूतस्य विक्षेपद्वारेण <sup>४</sup>न <sup>५</sup>सः  
पुमान् <sup>६</sup>अस्य तत्त्वं <sup>७</sup>वेद ॥ कर्मणि षष्ठी वा ॥ एनं गर्भं न जानाति । कथंभूतः कथं वा केन  
प्रयोजनेनेति सर्वात्मना न जानातीत्यर्थः । <sup>८</sup>यः च मातुरुदरस्थं <sup>९</sup>ददर्श<sup>१०</sup> उदरवृद्धयन्यथानुपत्त्या<sup>११</sup>  
अनुमानेन वा दर्शयति<sup>१२</sup> <sup>१३</sup>तस्मात् <sup>१४</sup>द्रष्टुः सकाशात् सः <sup>१५</sup>हिरुगिन्नु । हिरुगित्यन्तर्हितनाम ।  
इच्छब्दः एवकारार्थः । नु निश्चये । अत्यन्तमन्तर्हित एव खलु । यद्वा । यः संसारावस्थायाम् ईम्  
एनं कृपिवाणिज्यवेदाध्ययनादिकं चकार सोऽस्य एतन्न<sup>१६</sup> वेद लोकान्तरे<sup>१७</sup> जन्मान्तरे वा । तथा यः ईमेनं  
ददर्श गिरिनदीसमुद्रवन्धादिकं<sup>१८</sup> <sup>१९</sup>ददर्श जीवनसमये तस्मात् दृष्टात्<sup>२०</sup> <sup>२१</sup>हिरुगिन्नु पृथगेव । अत्रानुभूतं  
सर्वं न जन्मान्तरे लोकान्तरे वा अनुभवतीत्यर्थः । <sup>२२</sup>सः तादृशः <sup>२३</sup>मातुः जनन्याः <sup>२४</sup>योना योनौ <sup>२५</sup>अन्तः  
<sup>२६</sup>परिवीतः उत्पजरायुभ्यां परितो वेष्टितः सन् <sup>२७</sup>बहुप्रजाः बहुजन्मभाक् । अथवा । उत्पन्नः सन्  
स्वयमपि अपत्योत्पादनेन बहुप्रजाः । एवं गर्भदुःखमनुभवन् निर्ऋत्यभिधानं प्रदुःखमनुभवति यावत्  
स्वरूपभूतात्मज्ञानम् । अतस्तत्परिहाराय आत्मा ज्ञातव्यः इत्युक्तं भवति । एवमात्मविदामभिप्रेतोऽर्थः ।  
नैरुक्तानां तु सते य ईं चकार मध्यस्थानो वायुर्मेघो वा एतद्द्रष्टुदकं करोति सोऽस्य । तत्त्वमिति शेषः ।  
अथवा एतत्कर्म न जानाति । तयोरचेतनत्वादिति भावः । यस्तु ईम् एतद्दर्शं पश्यति तस्मादपि हिरुक्  
अन्तर्हितः । प्राणिकर्मवशेन काले वर्धितः परमेश्वरः आदित्यात्मनि<sup>२८</sup> गूढः<sup>२९</sup> इत्यर्थः । य ईं हिरुगन्तर्हितम्  
ईम् एतद्दर्शं पश्यति स वृष्टिलक्षणः पुत्रो मातुर्निर्मातुरन्तरिक्षस्य योनौ योनिवदुत्पत्त्याधारभूतेऽन्तरिक्षे ।  
उभयोरप्यन्तरिक्षनामत्वात् सामान्यविशेषभावी द्रष्टव्यः । अन्तरिक्षैकदेशे योन्यामन्तमध्ये बहुप्रजाः

१. क्ष-झ१-ज-ट-अनिषण्णम् । २. क्ष-झ१-ज-ट-तथा अपराङ्मप्रभृति । ३. क्ष-झ१-ज-ट-  
परमात्मानम् । ४. क्ष-झ१-ज-ट-पुनः । ५. क्ष-झ१-ज-ट-‘ ददर्श ’ नास्ति । ६. क्ष-झ१-ज-ट-  
उदरवृद्धयन्यथानुपत्त्या । ७. क्ष-झ-ज-ट-ददर्श । ८. झ- स तस्मात् । ९. क्ष-झ-झ१-ज-ट-तत्त्वं  
न वेद कालान्तरे । १०. क्ष-झ१-ज-ट-गिरिनदीसमुद्रवन्धादिकम् । ११. क्ष-उ-ज-ट-द्रष्टुः सकाशात् ;  
झ१-ट्टः सकाशात् । १२. क्ष-झ१-ज-ट-आत्मा निगूढः ।

बहुप्रजातान्नो बहुप्राप्युपकारी । अथवा । जनिः अत्र अन्तर्भावितण्यर्थः । बहूनां धाराणां सस्यनिष्पादनद्वारेण प्राणिनां वा प्रजनयिता सन् । 'विकर्त्ति निरमणसाधना' भूमिम् । 'आ' विवेश प्रविशति प्राप्नोतीत्यर्थः ॥

द्यौर्मै पिता जनिता नाभिरत्र बन्धुर्मे माता पृथिवी महीयम् ।

उत्तानयोश्चम्बोऽयोनिरन्तरत्रा पिता दुहितुर्गर्भमाधात् ॥ ३३ ॥

द्यौः । मे । पिता । जनिता । नाभिः । अत्र । बन्धुः । मे । माता । पृथिवी । मही । इयम् ।

उत्तानयोः । चम्बोः । योनिः । अन्तः । अत्र । पिता । दुहितुः । गर्भम् । आ । अधात् ॥ ३३ ॥

दीर्घतमा ब्रवीति । 'मे' मम 'द्यौः' द्युलोकः 'पिता' पालकः । न केवलं पालकत्वमात्रं अपि तु 'जनिता' जनयितोत्पादयिता । तत्रोपपत्तिमाह । 'नाभिरत्र' नाभिभूतो भौमो रसोऽत्र तिष्ठतीति शेषः । ततश्चात्र जायते अन्नाद्रेतः रेतसो मनुष्य इत्येवं पारंपर्येण जननसंबन्धिनो हेतोः रसस्यात्र सद्भावात् । अनेनैवाभिप्रायेण जनितेत्युच्यते । अत एव 'बन्धुः' बन्धिका । तथा 'इयं' 'मही' महती 'पृथिवी' 'मे' 'माता' मातृस्थानीया स्वोद्भूतौपध्यादिनिर्मात्रीत्यर्थः । किंच 'उत्तानयोः' ऊर्ध्वतानयोः 'चम्बोः' सर्वस्य अस्योः भोगसाधनयोर्द्यावापृथिव्योः 'अन्तः' मध्ये 'योनिः' सर्वभूतनिर्माणाश्रयमन्तरिक्षं वर्तते इति शेषः । 'अत्र' अस्मिन्नन्तरिक्षे 'पिता' द्युलोकः । 'अधिष्ठात्र' अधिष्ठानयोः अभेदेन आदित्यो द्यौरुच्यते । स स्वरश्मिभिः । अथवा इन्द्रः पर्जन्यो वा । 'दुहितुः' दूरे निहिताया भूम्याः 'गर्भं' सर्वोत्पादनसमर्थं वृष्ट्युदकलक्षणम् 'आधात्' सर्वतः करोति ॥

आश्वमेधिके मध्यमेऽहनि ब्रह्मोद्ये<sup>१</sup> होत्रादयः 'पृच्छामि त्वा' इत्यनया यजमानं पृच्छेयुः । तथा च सूत्रितम्—'एकैकशो यजमानं पृच्छन्ति पृच्छामि त्वा परमन्तं पृथिव्याः' ( आश्व. श्रौ. १०. ९ ) इति ॥

पृच्छामि त्वा परमन्तं पृथिव्याः पृच्छामि यत्र भुवनस्य नाभिः ।

पृच्छामि त्वा वृष्णो अश्वस्य रेतः पृच्छामि वाचः परमं व्योम ॥ ३४ ॥

पृच्छामि । त्वा । परम् । अन्तम् । पृथिव्याः । पृच्छामि । यत्र । भुवनस्य । नाभिः ।

पृच्छामि । त्वा । वृष्णः । अश्वस्य । रेतः । पृच्छामि । वाचः । परमम् । विऽओम् ॥ ३४ ॥

हे यजमान 'त्वा' त्वां 'पृच्छामि' प्रश्नं करोमि । किम् । 'पृथिव्याः' 'परमन्तम्' उत्कृष्टां काष्ठाम् । यत्र सर्वा पृथिवी समाप्यते तत्पृच्छामि । तथा त्वामन्यत् 'पृच्छामि' । किं तदिति उच्यते ।

१. क-ज-ज्ञ-ण-त-भ-निरमाणसाधनाम्; ड-ज्ञ-व-निर्माणसाधनाम्; फ-निरमणसाधनाम् । २. क्ष-उ-ज्ञ-१-ज-ट-गर्भोत्पादनसामर्थ्यम् । ३. क्ष-ज्ञ-१-ज-ट-ब्रह्मोद्ये नास्ति ।

यत्र <sup>१</sup>भुवनस्य भूतजातस्य <sup>२</sup>नाभिः संनाहो बन्धनम् । यत्र सर्वं संनद्धं भवति तमित्यर्थः । किंच <sup>३</sup>त्वा त्वां <sup>४</sup>वृष्णः वर्षकस्य <sup>५</sup>अश्वस्य व्यासस्यादित्यस्य । ‘ असौ वा आदित्यो वृषाश्वः ’ ( तै. आ. ५. ३. ५ ) इति तैत्तिरीयकम् । तस्य <sup>६</sup>रेतः रेतोवत्कारणं तत्किमिति <sup>७</sup>पृच्छामि । तथा <sup>८</sup>वाचः सर्वस्य वाग्जातस्य <sup>९</sup>परमं निरतिशयं <sup>१०</sup>व्योम स्थानं सर्वस्य वचसः कारणम् । एतत् प्रश्नचतुष्टयं पृच्छामि ॥

अथैवं पृष्ठो यजमानः ‘ इयं वेदिः ’ इत्यनया प्रतिब्रूयात् । ‘ इयं वेदिः परो अन्तः पृथिव्या इति प्रत्याह ’ ( आश्व. श्रौ. १०. ९ ) इति सूत्रितत्वात् ॥

**इयं वेदिः परो अन्तः पृथिव्या अयं यज्ञो भुवनस्य नाभिः ।**

**अयं सोमो वृष्णो अश्वस्य रेतो ब्रह्माय वाचः परमं व्योम ॥ ३५ ॥**

इयम् । वेदिः । परः । अन्तः । पृथिव्याः । अयम् । यज्ञः । भुवनस्य । नाभिः ।

अयम् । सोमः । वृष्णः । अश्वस्य । रेतः । ब्रह्मा । अयम् । वाचः । परमम् । विऽओम् ॥ ३५ ॥

<sup>१</sup>पृथिव्याः प्रथनवत्या भूम्याः <sup>२</sup>परो <sup>३</sup>अन्तः परमन्तः<sup>१</sup> पर्यवसानम् <sup>४</sup>इयं <sup>५</sup>वेदिः । न हि वेद्यतिरिक्ता भूमिरस्ति । ‘ एतावती वै पृथिवी यावती वेदिः ’ ( तै. सं. २. ६. ४ ) इति श्रुतेः । तथा <sup>६</sup>अयं <sup>७</sup>यज्ञः <sup>८</sup>भुवनस्य भूतजातस्य <sup>९</sup>नाभिः संनहनम् । तत्रैव वृष्ट्यादिसर्वफलोत्पत्तेः सर्वप्राणिनां बन्धकत्वात् । अथ<sup>२</sup> <sup>३</sup>वृष्णः वर्षकस्यादित्यस्य <sup>४</sup>रेतः <sup>५</sup>अयं <sup>६</sup>सोमः रसात्मकः । अश्वौ हुतः सोमरसः आदित्यं प्राप्य वृष्ट्याद्विफलं<sup>३</sup> जनयति । <sup>७</sup>अयं <sup>८</sup>ब्रह्मा प्रजापतिरेव <sup>९</sup>वाचः मन्त्रादिरूपायाः <sup>१०</sup>परमं <sup>११</sup>व्योम उत्कृष्टं रक्षकं स्थानम् । तत्रैवोत्पत्तेस्तत्रैव पर्यवसानाच्च ॥ ॥ २० ॥

**सप्तार्धगर्भा भुवनस्य रेतो विष्णोस्तिष्ठन्ति प्रदिशा विधर्मणि ।**

**ते धीतिभिर्मनसा ते विपश्चितः परिभुवः परि भवन्ति विश्वतः ॥ ३६ ॥**

सप्त । अर्धऽगर्भाः । भुवनस्य । रेतः । विष्णोः । तिष्ठन्ति । प्रदिशा । विऽधर्मणि ।

ते । धीतिऽभिः । मनसा । ते । विपऽश्चितः । परिऽभुवः । परि । भवन्ति । विश्वतः ॥ ३६ ॥

<sup>१</sup>सप्त सर्पणस्वभावाः सप्तसंख्या वा रश्मयः<sup>२</sup> <sup>३</sup>अर्धगर्भाः संवत्सरस्यार्धे गर्भं गर्भस्थानीयमुदकं धारयमाणाः । यद्वा । ब्रह्माण्डस्यार्धे मध्येऽन्तरिक्षे गर्भवद्गर्तमानाः । <sup>४</sup>भुवनस्य लोकस्य <sup>५</sup>रेतः सारं वृष्टिप्रदत्वेन रेतोभूताः तादृशा रश्मयः <sup>६</sup>विष्णोः व्यापकस्यादित्यस्य <sup>७</sup>विधर्मणि जगद्धारणव्यापारे <sup>८</sup>प्रदिशा प्रदेशेन <sup>९</sup>तिष्ठन्ति वर्तन्ते । किंच <sup>१०</sup>ते <sup>११</sup>धीतिभिः प्रज्ञाभिः <sup>१२</sup>मनसा जगदुपकारः कर्तव्यः इति बुद्ध्या च <sup>१३</sup>विश्वतः सर्वतः ॥ द्वितीयार्धे तसिः ॥ विश्वं <sup>१४</sup>परि <sup>१५</sup>भवन्ति परितो भावयन्ति कृत्स्नं

जगद्ध्याप्नुवन्तीत्यर्थः । यस्मादेवं तस्मात् एते ते एव विप्रश्चितः बुद्धियुक्ताः परिभुवः सर्वत्र व्याप्ताश्च<sup>१</sup> यद्वा । सप्तार्धगर्भाः । सप्त महदहंकारौ पञ्च तन्मात्राणीति मिलित्वा सप्तसंस्थानि तत्त्वानि । अर्धगर्भा अविकृतिरूपाः । विकाराश्चयाया मूलप्रकृतेः प्रकृतिविकृतेरुदासीनस्यात्मनश्चोत्पन्नत्वादधार्शेन प्रपञ्चाकारेण परिणामादधर्गर्भाः । पुरुषांशस्य<sup>२</sup> अविक्रियत्वादित्यभिप्रायः । अत एव तेषां प्रकृतिविकृति-त्वम् । यस्मादेवं तस्माद्भुवन्त्येतत् कारणम् । कारणभूतानि तान्येव विष्णोर्व्याप्तस्य पुरुषस्य विधर्मणि प्रदिशा प्रदेशेन तिष्ठन्ति । इतरत्समानम् ॥

न वि जानामि यदिवेदमस्मि निण्यः संनद्धो मनसा चरामि ।

यदा मार्गन्प्रथमजा क्रतस्यादिद्वाचो अश्रुवे भागमस्याः ॥ ३७ ॥

न । वि । जा । ना । मि । यत् । ई । व । इ । दम् । अस्मि । नि । ण्यः । सम् । न् । द्वा । मनसा । च । रा । मि ।

यदा । मा । आ । अगन् । प्रथमजाः । क्रतस्य । आत् ।

इत् । वाचः । अश्रुवे । भागम् । अस्याः ॥ ३७ ॥

अहं यद्विदेदं यदपीदं विश्वम् अस्मि कृत्स्नः प्रपञ्चोऽप्यहमेवास्मि । नामरूपांशम् अपरमार्थं त्यक्त्वा सर्वत्र अनुगतोऽस्ति भाति प्रियमिति योऽयं सच्चिदानन्दाकारोऽस्ति सोऽहमस्मीति एन एवि एजानामि । विविच्य माज्ञासिषम् । परं शास्त्रजनितमिदमहमस्मीति<sup>३</sup> ज्ञानं जातम् । अविवेक्यहमित्यर्थः<sup>४</sup> । कार्य-कारणयोरभेदात् कृत्स्नप्रपञ्चस्यापि ब्रह्मानन्त्यत्वेन ब्रह्मैकत्वावगमे प्रपञ्चजातमपि स्वस्वरूपमेव<sup>५</sup> भवति । ‘इदं सर्वं यदयमात्मा’, ‘ब्रह्मैवेदं सर्वं’, ‘आत्मैवेदं सर्वं’, ‘स ईक्षत बहु स्यां प्रजायेय’ इत्यादिश्रुतिभ्यः एकविज्ञानेन सर्वविज्ञानप्रतिज्ञानात् । ‘तदनन्यत्वमारम्भणशब्दादिभ्यः’ (त्र. सू. २. १. १४) इत्याद्युपपत्तिमिश्र प्रपञ्चस्य ब्रह्मानन्त्यत्वं सिद्धम् । यद्वा । इवशब्दः उपमार्थः । यदिव<sup>६</sup> यदापरोक्ष्यज्ञानं सर्वैकात्म्यरूपमानुभविकमस्ति तदिव<sup>७</sup> तद्वदेवाहमस्मि । इदं सर्वमहमस्मीति ज्ञानं मे जातम् । अपि तु एतद्वार्थान्तिकभूतम् । आनुभविकं सार्वार्थ्यं यदस्ति तन्न वि जानामि न प्राप्तोऽस्मि । शास्त्रजनितं सार्वार्थ्यं जातं न तु आनुभविकमित्यर्थः । तत्र कारणमाह । यतोऽहं एनिण्यः । अन्तर्हितनामैतत् । अन्तर्हितो मूढचित्तः । चित्तप्रत्यक्प्रवणताभावेन परिच्छिन्नः इत्यर्थः । तत्रोपपत्तिमाह । एनंनद्धः अविद्याकामकर्मभिः सम्यग्बद्धो वेष्टितः अत एव एमनसा युक्तो भावनासहिष्णुना बहिर्मुखेन विक्षिप्तेन चेतसा युक्तः संचरामि संसारे । अथवा मनसा संनद्धश्चरामि । इन्द्रियपरवश एव सन् संसारे दुःखमनुभवामि । न सार्वार्थ्यं जानामीति परिदेवते । यास्कोऽपि इमं परिदेवनार्थत्वेनोदाजहार ‘अथापि परिदेवना कस्माच्चिद्भावात् न वि जानामि यदिवेदमस्मि’ (निरु. ७. ३) इति । बहिर्मुखचेतसः ‘स्वरूपापरिज्ञानजनितं’ दुःखमन्यत्र श्रूयते ‘पराञ्चि खानि

१. ङ-झ१-व्याप्ता रश्मयः । २. क्ष-ङ-झ१-ज-ट-पुरुषस्य । ३. क्ष-ज-ट-शास्त्रजनितमिदमस्मीति; झ१-शास्त्रजनितमहमस्मीति । ४. ख-च-फ-भ-अविवेकजमित्यर्थः । ५. क्ष-झ१-ज-ट-स्वस्य रूपमेव । ६. ज-झ-झ१-त-फ-यदि वा । ७. ज-ण-त-भ-व-तदित् । ८. क्ष-झ१-ज-ट-बहिर्मुखचेतसा स्वरूपापरिज्ञानजनितम्; ख-च-फ-भ-बहिर्मुखचेतसा स्वस्वरूपापरिज्ञानजनितम् ।



व्यवृणस्वयंभून्खात्पराङ् पश्यति नान्तरात्मन् ' ( क. उ. २. ४. १ ) इति । तर्हि कदैतद्भवतीत्याह ।  
 यद्वा 'वमागन् आगमिष्यति तदा । किं तदिति उच्यते । 'वृत्तस्य परमार्थस्य परस्य ब्रह्मणः 'प्रथमजः  
 प्रथमोन्मेषः प्रथमोपब्रश्चित्प्रत्यक्प्रवणजनितः अनुभवः । स यदा मा मां प्राप्नोति 'आदित् अनन्तरमेव  
 अव्यवधानेन 'अस्याः 'वाचः ऐकात्म्यप्रतिपादिकाया उपनिषद्वाचो यदिवेदमस्मीत्युक्ताया वा 'वमां  
 भजनीयं शब्दब्रह्मणा व्यासव्यं परं ब्रह्मपदम् 'अश्रुवे प्राप्नोमि । चित्तस्य बहिर्मुखतां परित्यज्य अन्तर्मुख-  
 तैव अदुःसंपादा<sup>१</sup> । सा यदा स्यात् तदानीमेव स्वरूपं द्रष्टुं सुशक्तं भवति पश्चाद्विलम्बाभावात् । यथा  
 गिरिशिखरात् पतन् पापाणोऽधिलम्बेन पतति तद्वत् । चित्तप्रत्यङ्मुखत्वस्य दुःशकत्वमपि तत्रैव श्रूयते—  
 ' कश्चिद्दीरः प्रत्यगात्मनसैक्षदादृत्तचक्षुरभृतत्वमिच्छन् ' ( क. उ. २. ४. १ ) इति ॥

अपाङ् प्राडैति स्वधया गृभीतोऽमर्त्यो मर्त्येना सयोनिः ।

ता शश्वन्ता विषूचीना वियन्ता न्यर्न्यं चिक्युर्न नि चिक्युरन्यम् ॥३८॥

अपाङ् । प्राङ् । एति । स्वधया । गृभीतः । अमर्त्यः । मर्त्येन । सऽयोनिः ।

ता । शश्वन्ता । विषूचीना । विऽयन्ता । नि । अन्यम् । चिक्युः । न । नि । चिक्युः । अन्यम् ॥३८॥

'अमर्त्यः अमरणधर्मा अयमात्मा 'मर्त्येन मरणधर्मणा भूतात्मना देहेन 'सयोनिः समान-  
 स्थानः । यत्र परिच्छेदको देहोऽस्ति तत्र सर्वत्र सोऽयमपि तिष्ठन्नित्यर्थः<sup>२</sup> । यद्वा । समानोत्पत्तिः ।  
 सहवासेन<sup>३</sup> स्वस्मिन्नापि उत्पत्तिरुपचर्यते । एवंभूतः सन् 'स्वधया अत्रोपलक्षिततद्भोगेन 'गृभीतः<sup>४</sup> ।  
 यद्वा । स्वधाशब्देन अन्नमयं शरीरं<sup>५</sup> लक्ष्यते । तेन गृहीतः सन् 'अपाङ् एति अशुद्धं कर्म कृत्वा  
 अधो गच्छति । 'प्राडैति ऊर्ध्वं स्वर्गादिलोकं प्राप्नोति । परमात्मैव सूक्ष्मशरीरोपाधिकः सन्  
 नानाविधकर्म कृत्वा तद्भोगाय जीवसंज्ञां लब्ध्वा शरीरत्रयेण संबद्धो लोकान्तरेषु संचरति स्थूलसूक्ष्मो-  
 भयशरीरपरिग्रहेण लोके<sup>६</sup> गुणत्रयान्वितः सन् परिभ्रमति । तथा च श्रूयते— 'गुणान्वयो यः फल-  
 कर्मकर्ता कृतस्य तस्यैव स चोपभोक्ता । स विश्वरूपस्त्रिगुणस्त्रिवर्त्मा प्राणाधिपः संचरति स्वकर्मभिः '  
 ( श्वे. उ. ५. ७ ) इति । इदानीमुभयप्राधान्येनाह । 'ता तौ भूतात्मकर्त्रात्मानौ<sup>७</sup> 'शश्वन्ता अविभागेन  
 सर्वदा वर्तमानौ । यद्वा । सूक्ष्मशरीरपक्षे सर्वदा सहवास उपपद्यते । स्थूलशरीरपक्षेऽपि सात्त्विकजातेः<sup>८</sup>  
 तत्कारणानां भूतसूक्ष्माणाम् सद्भावात् तत्र शरीरसंबन्ध उपपद्यते । 'विषूचीना इह लोके सर्वत्रगमनौ  
 'वियन्ता तत्तत्फलोपभोगाय सर्वत्र लोकान्तरेषु गच्छन्तौ वर्तेते । तत्र नराः 'अन्यं<sup>९</sup> भूतात्मानं 'नि  
 'चिक्युः नितरां<sup>१०</sup> विशेषेण पश्यन्ति जानन्ति<sup>११</sup> । 'अन्यम् अपरं देहवच्छायातिरिक्तं 'न 'नि 'चिक्युः  
 न जानन्ति । केचन पामरा देहव्यतिरिक्तं न जानन्ति । केचन विवेकिनः कर्तुमभोक्तृत्वोपेतो देहाति-  
 रिक्तः कश्चिदस्ति इत्यनुमिमते । न केऽपि देहत्रयव्यतिरिक्तमात्मानं जानन्ति । अतो दुर्लभमात्मज्ञान-  
 मित्यर्थः ॥

१. ङ-झ१-दुःसंपादा । २. क्ष-झ१-ज-ट-तिष्ठतीत्यर्थः । ३. क्ष-झ१ ज-ट-उत्पत्तिमत्सहवासेन ।  
 ४. क्ष-झ१-ज-ट-गृभीतो गृहीत उच्यते । ५. क्ष-झ१-ज-ट-स्थूलं शरीरम् । ६. क्ष-झ१-ज-ट-इह लोके ।  
 ७. ङ-झ१-भूतात्मपरमात्मानौ । ८. क्ष-ज-ट-समित्वजातेः सहवासः; झ१-समत्वजातेः सहवासः ।  
 ९. ङ-झ१-आद्यम् । १०. क्ष-ज-ट-निःशेषेण; झ१-निःशेषेण नितराम् । ११. क्ष-झ१-ज-ट-जानन्ति वा ।

ऋचो अक्षरे परमे व्योमन्यस्मिन्देवा अधि विश्वे निपेदुः ।

यस्तन्न वेद किमुचा करिष्यति य इत्तद्विदुस्त इमे समासते ॥ ३९ ॥

ऋचः । अक्षरे । परमे । विऽओमन् । यस्मिन् । देवाः । अधि । विश्वे । निऽसेदुः ।

यः । तत् । न । वेद । किम् । ऋचा । करिष्यति ।

ये । इत् । तत् । विदुः । ते । इमे । सम् । आसते ॥ ३९ ॥

पूर्वमन्त्रे देहात्मजीवात्मानाबुक्तौ । तयोरन्यस्य जीवात्मनः पारमार्थिकं रूपमस्ति<sup>१</sup> तदत्रोच्यते । ऋचः<sup>२</sup> अक्षरे । अत्र ऋक्शब्देन ऋक्प्रधानभूताः साङ्गापरविद्यात्मकाश्चत्वारो<sup>३</sup> वेदा उच्यन्ते<sup>४</sup> । ऋगादीनामपरविद्यात्वं मुण्डके श्रूयते—‘द्वे विश्वे वेदितव्ये’ इति प्रतिज्ञाय ‘तत्रापरा ऋग्वेदो यजुर्वेदः सामवेदः’ (मु. उ. १. १. ५) इत्यादिना । तस्याः संबन्धिनि अक्षरे अद्वय्यादिगुणके<sup>५</sup> क्षरणरहितेऽनक्षरे नित्ये सर्वत्र व्याप्ते ब्रह्मणि । अक्षरशब्दस्य ब्रह्मवाचकत्वम् ‘एतद्वै तदक्षरस्य प्रशासने गार्गि’ (वृ. उ. ३. ८), ‘यथा तदक्षरमधिगम्यते’ (मु. उ. १. १. ५), ‘येनाक्षरं पुरुषं वेद सत्यम्’ (मु. उ. १. २. १३) इत्यादिश्रुतिषु प्रसिद्धम् । ऋगक्षरयोः प्रतिपाद्यप्रतिपादकभावः संबन्धः । सर्ववेदैः<sup>६</sup> खलु ब्रह्म अधिगम्यते ‘तं त्वौपनिषदं पुरुषं पृच्छामि’ (वृ. उ. ३. ९. २६) इत्यादिश्रुतेः । ननु उपनिषद्भागानां तथास्तु । इतरेषां तु कथं ब्रह्मविषयत्वमिति<sup>७</sup> उच्यते । यद्यपि इतरभागानां यागादिविषयत्वं तथापि बुद्धिशुद्ध्युत्पादनद्वारा<sup>८</sup> वेदेनसाधनत्वेन ब्रह्मविषयत्वं<sup>९</sup> भविष्यति ‘वेदानुवचनेन ब्राह्मणा विविदिषन्ति’ (वृ. उ. ४. ४. २२) इत्यादिश्रुतेः । तदेव विशेष्यते । षपरमे उत्कृष्टे निरतिशये व्योमन् व्योमनि व्योमसदृशे । अलेपस्वनीरूपत्वव्यापित्वादि-सादृश्येन<sup>१०</sup> व्योमेत्युक्तम् । यद्वा । विशेषेण सर्वस्य रक्षके । निरधिष्ठा न कस्यचिदस्ति स्वाध्यस्तस्य सर्वस्याधिष्ठानत्वेन रक्षकत्वात् । तादृशे तत्त्वे सर्वम् अध्यस्तमित्यर्थः । पुनस्तदेव विशेष्यते । व्यस्मिन् परमात्मनि विश्वे सर्वे देवाः<sup>११</sup> अधि निपेदुः निषीदन्ति आश्रित्य तिष्ठन्ति तस्मिन् । यद्वा । उक्तलक्षणे वस्तुनि ऋगुपलक्षिताः सर्वे साङ्गा वेदाः पर्यवसिता इत्यर्थः । यः यो मर्त्यः<sup>१२</sup> तत् तादृशं देवादीनां<sup>१३</sup> स्वरूपलाभास्पदं कृत्स्नवेदतात्पर्यप्रतिपाद्यं यद्वस्तु<sup>१४</sup> न वेद न जानाति स मर्त्यः<sup>१५</sup> ऋचा पूर्वोक्तेन ऋगादिशब्दजालेन<sup>१६</sup> किं करिष्यति । वेदेनसाधनेन वेदेन वेद्यम् अविदित्वा किं साधयतीत्यर्थः । प्रयोजनाभावात् सर्वस्यापि वेदस्य नैष्कल्यात् इति भावः । अथवा योऽक्षरम-विदित्वा कर्मणां कर्ता भवति यागादीननुतिष्ठति तेन किञ्चिदपि कर्म कृतं न भवतीत्यर्थः । य य इत्<sup>१७</sup> ये एव तत् तत्त्वं विदुः जानन्ति त इमे समासते ते एव इमे ज्ञातारः समासते सम्यक् तिष्ठन्ति । अपुनरावृत्त्या स्वरूपेऽवस्थानं समासनम् । यद्वा । ये विदुः इत् ये जानन्त्येव नानुतिष्ठन्ति । इच्छदोऽवधारणे । त इमे ते एव समासते । गवामयनादिसहस्रसंस्तरसत्यपर्यन्तानि सहोपयन्ति ।

१. क्ष-ङ-झ१-ज-ट-यद्रूपमस्ति । २. क्ष-ङ-झ१-ज-ट-साङ्गापरविद्यासंज्ञिकी त्रयी उच्यते । ३. क्ष-ङ-झ१-ज-ट-अद्वय्यादिगुणके । ४. क्ष-ङ-झ१-ज-ट-ऋगाद्यैर्वेदैः । ५. क्ष-ङ-झ१-ज-ट-ब्रह्मपरत्वमिति । ६. ङ-झ१-बुद्धिशुद्ध्युत्पादनद्वारा । ७. झ१-ब्रह्मविषयम् । ८. क्ष-ङ-झ१-ज-ट-अस्पृशस्वनीरूपत्वव्यापित्वादि-सादृश्येन । ९. क्ष-ङ-झ१-ज-ट-देवानाम् ।

सहायै संशब्दः । सत्त्वादधिकानां यागानामभावात् तेषामपि फलम् एतज्ज्ञानेनैव प्राप्तं<sup>१</sup> भवतीत्यर्थः । कर्तृणां बहुत्वात् बहुवचननिर्देशः ॥ अन्ये तु अन्यथा वर्णयन्ति । ऋचः । ऋक् अर्चनीयमादित्यमण्डलम् ऋगादिमयं वा । ‘ ऋग्भिः पूर्वोक्ते दिवि देवः’, ‘ आदित्यो वा एष एतन्मण्डलं तपति तत्र ता ऋचः ’ इत्यादिश्रुतेः । तस्य संबन्धिनि अक्षरे परमे व्योमन् इत्युक्तलक्षणे ब्रह्मणि ‘ य एषोऽन्तरादित्ये हिरण्मयः पुरुषो दृश्यते ’ इत्यादिश्रुत्युक्तस्वरूपे यस्मिन् सर्वे देवा द्योतमाना रश्मयो निषेदुः वर्तन्ते । य<sup>२</sup> एतन्न वेद सः<sup>३</sup> केवलया ऋचा किं करिष्यति<sup>४</sup> । ये जानन्ति भावयन्ति त एव विद्वांसः समासते । भूय्यां सुखेन रोगादिरहिता भोगिनः सन्तश्चिकालं जीवन्ति । अपरे प्रकारान्तरेण प्रतिपादयन्ति । ऋचोऽक्षरे ऋगुपलक्षितसर्ववेदसंबन्धिनि अक्षरे प्रणवरूपे ओंकारे अविनाशिनि सर्ववेदेषु व्याप्ते वा । प्रणवस्य सर्ववेदसारत्वं ब्राह्मणे श्रूयते-‘ तान्वेदानभ्यतपत्तेभ्योऽभितप्तेभ्यस्त्रयो वर्णा अजायन्ताकार उकारो मकार इति तानेकधा समभरत् तदेतदोमिति ’ ( ऐ. ब्रा. ५. ३२ ) इति । परमे निरतिशये । न हि प्रणवादधिकं किञ्चिन्मन्त्रजातमस्ति त्रिकालातीतस्य ब्रह्मणः प्रतिपादकत्वात् । ‘ यच्चान्यत् त्रिकालातीतं तदप्योकार एव ’ (सा. उ. १), ‘ ओमिति ब्रह्म ’ (तै. आ. ७. ८) इत्यादिश्रुतेः । वेदानां प्रणवस्य स्थानप्रतिनिधिभावः संबन्धः ‘ य ऋचोऽधीते ’ इत्याद्युपक्रम्य ‘ यः प्रणवमधीते स सर्वमधीते ओमिति प्रतिपद्यत एतद्वै यजुस्त्रयीं विद्यां प्रत्येषा वागेतत्परममक्षरम् ’ (तै. आ. २. ११. ४) इत्यादिश्रुतेः । यस्मिन् विश्वे सर्वे देवा अधि निषेदुः । प्रणवस्य सर्वमन्त्रात्मकत्वात् मन्त्रेषु सर्वदेवतानां निवासात् सर्वदेवनिवासत्वम् । ब्रह्माधिष्ठानत्वाद्वा ब्रह्मणि सर्वदेवानां निवासात् । शिष्टमविशिष्टम् । अयं मन्त्रो निरुक्ते (निरु. १३. १०) व्याख्यातः । अपरे तु अपरथा वर्णयन्ति । ऋचः । ऋक् अर्चनीयो जीवः । तस्य संबन्धिन्यक्षरेऽविनाशे व्याप्ते वा परमात्मनीत्यर्थः<sup>५</sup> । अत एव जीवापेक्षया परमे उत्कृष्टे निरुपाधिके व्योमन् विशेषेण सर्वाधिष्ठानत्वेन रक्षके व्योमसदृशे वा । यस्मिन् परमात्मनि देवा गमनवन्तो व्यवहरन्तः<sup>६</sup> वा इन्द्रियसंज्ञका विश्वे सर्वेऽपि अधि निषेदुः निषीदन्ति आश्रित्य वर्तन्ते । यस्तन्न वेद न जानाति उपाध्यंशपरित्यागे तदेव स्वरूपमिति न पश्यति स्थूलः<sup>७</sup> जनः किमृचा करिष्यति । केवलेन जीवेन<sup>८</sup> जीवभावेन<sup>९</sup> किं फलं प्राप्स्यति । जननमरणादिक्लेशस्य अस्यागादिति भावः । ये तत्तत्त्वं विदुस्त इत्यादि सिद्धम् ॥

अग्निहोत्रार्था धेनुर्नृपि कुत्सितं शब्दं कुर्यात् तदानीं ‘ सूयवसात् ’ इत्यनया यवसादिकं प्रयच्छेत् । तथा च सूत्रितं-‘ वाश्यमानायै यवसं प्रयच्छेत् सूयवसाङ्गवती हि भूयाः ’ (आश्व. श्रौ. ३. ११) इति । प्रवर्ग्येऽभिष्टवे एषैव परिधानीया । सूत्रितं च-‘ सूयवसाङ्गवती हि भूया इति परिदध्यत् ’ (आश्व. श्रौ. ४. ७) इति ॥

१. क्ष-झ१-ज-ट-नान्तरीया । २. क्ष-झ१-ज-ट-ये एतत्तत्त्वं न विदुः ते । ३. क्ष-झ१-ज-ट-करिष्यन्ति । ४. क्ष-झ१-ज-ट-जीवपरमेभ्यः ओंकाराधिकांशादयवच्छिन्नानवच्छिन्नाभासनिवासादिभावः (क्ष-ओंपा-धिकस्यवच्छिन्नावच्छिन्नाभासविम्बादिभावः) संबन्धः सोपाधिकस्य जीवस्य संबन्धिनि परमात्मनीत्यर्थः । ५. क्ष१-व्यवहारवन्तः । ६. क्ष-झ१-ज-ट-स स्थूलः । ७. क्ष-झ१-ज-ट-जीवनभावेन ।

सुयवसाद्भगवती हि भूया अथो वयं भगवन्तः स्याम ।

अद्धि तृणमघ्न्ये विश्वदानीं पिव शुद्धमुदकमाचरन्ती ॥ ४० ॥

सुयवसऽअत् । भगऽवती । हि । भूयाः । अथो इति । वयम् । भगऽवन्तः । स्याम् ।

अद्धि । तृणम् । अघ्न्ये । विश्वदानीम् । पिव । शुद्धम् । उदकम् । आऽचरन्ती ॥ ४० ॥

हे <sup>१</sup>अघ्न्ये । गोनामैतत् । अहननीये हे गौः त्वं <sup>२</sup>सुयवसात् शोभनयवसस्य तृणादिकस्य अत्राी सती <sup>३</sup>भगवती । भग इति धननाम । सर्वैर्भजनीयप्रभूतक्षीरादिधनवती <sup>४</sup>भूयाः भव । हिः पूरणः प्रसिद्धौ वा । लोके यवसादिभक्षणेन क्षीरादिसमृद्धिः प्रसिद्धा । <sup>५</sup>अथो अनन्तरमेव <sup>६</sup>वयं यजमाना अपि <sup>७</sup>भगवन्तः <sup>८</sup>प्रभूतेन धनेन तद्वन्तः <sup>९</sup>स्याम<sup>१०</sup> । अथ एकवारं पूर्वमुक्तमिदानीं सर्वदा कर्तव्यमिति प्रार्थयते । <sup>११</sup>विश्वदानीं विश्वकालं सर्वदा <sup>१२</sup>तृणम् <sup>१३</sup>अद्धि भक्षय । <sup>१४</sup>आचरन्ती सर्वतो<sup>१५</sup> निर्गच्छन्ती<sup>१६</sup> <sup>१७</sup>शुद्धं निर्मलम् <sup>१८</sup>उदकं <sup>१९</sup>पिव । अयं मन्त्रो यास्केनैवं व्याख्यातः—‘सुयवसादिनी भगवती हि भवाधेदानीं वयं भगवन्तः स्यामाद्धि तृणमघ्न्ये सर्वदा पिव च शुद्धमुदकमाचरन्ती’ (निरु. ११. ४४) इति ॥ ॥ २१ ॥

गौरीमिमाय सलिलानि तक्षत्येकपदी द्विपदी सा चतुष्पदी ।

अष्टापदी नवपदी बभ्रुवुषीं सहस्राक्षरा परमे व्योमन् ॥ ४१ ॥

गौरीः । मिमाय । सलिलानि । तक्षती । एकऽपदी । द्विऽपदी । सा । चतुऽपदी ।

अष्टाऽपदी । नवऽपदी । बभ्रुवुषीं । सहस्रऽअक्षरा । परमे । विऽओमन् ॥ ४१ ॥

<sup>१</sup>गौरीः गरणशीला माध्यमिका वाक् ॥ सुलोपाभावश्छान्दसः ॥ <sup>२</sup>मिमाय शब्दयति । किं कुर्वती । <sup>३</sup>सलिलानि वृष्ट्युदकानि <sup>४</sup>तक्षती सम्यक्संपादयित्री । <sup>५</sup>एकपदी एकपादोपेता एकाधिष्ठाना मेवे वर्तमाना गमनसाधनेन वायुना एकपदी वा <sup>६</sup>द्विपदी मेवान्तरिक्षाख्यद्विधिष्ठाना । आदित्यो वा द्वितीयः । तथा <sup>७</sup>सा <sup>८</sup>चतुष्पदी पादचतुष्टयोपेता दिक्चतुष्टयाधिष्ठाना । अथ <sup>९</sup>अष्टापदी चिदिगपेक्षया अष्टपादोपेता अष्टाधिष्ठाना <sup>१०</sup>नवपदी उपरिदिगपेक्षया सूर्येण<sup>११</sup> वा<sup>१२</sup> नवदिगधिष्ठाना <sup>१३</sup>बभ्रुवुषीं एवभूता ॥ भवेच्छान्दसः क्रसुः । ततो ङीप् वसोः संप्रसारणम् ॥ किमनया परिगणनया । <sup>१४</sup>सहस्राक्षरा । अपरिमितवचनोऽयम् । अपरिमितव्याप्तिरुक्ता बहुव्यापनशीलोदकवतीत्यर्थः । कुत्रेति तदुच्यते । <sup>१५</sup>परमे <sup>१६</sup>व्योमन् उदकाश्रयत्वेनोत्कृष्टेऽन्तरिक्षे । केचिदेवमाहुः । गौरीगरणशीला शब्दब्रह्मात्मिका वाक् मिमाय माति ॥ प्रसिद्धार्थं धातुः ॥ प्रतिष्ठितानि<sup>१७</sup> वटादिद्रव्याणि तक्षती तत्तद्वाचकत्वेन निष्पादयन्ती एकपदी अव्याकृतत्वेन एकप्रतिष्ठाना<sup>१८</sup> एकरूपा वा आत्मना<sup>१९</sup> द्विपदी सुसिद्धभेदेन पादद्वयवती चतुष्पदी

१. झ१-भगवन्तः स्याम । २. क्ष-झ१-ज-ट-स्याम । आदरातिशयाय पुनः प्रार्थयते । ३. क्ष-ङ-झ१-ज-ट-शनैः शनैः गच्छन्ती । ४. क्ष-ङ-झ१-ज-ट-‘सूर्येण वा’ नास्ति । ५. क्ष-झ१-ज-ट-सलिलप्रतिष्ठितो धातुप्रतिष्ठितानि । ६. क्ष-झ१-ज-ट-एकप्रतिष्ठा । ७. क्ष-ङ-झ१-ज-ट-प्रणवात्मना ।

नामाख्यातोपसर्गनिपातभेदेन अष्टापदी आमन्त्रितसहिताष्टभेदेन<sup>१</sup> अष्टपदी<sup>२</sup> नवपदी बभूवुषी साव्ययैरुक्तै-  
रष्टभिः<sup>३</sup> नवपदी । अथवा सनाभिकेषु उरःकण्ठादिषु नवसु पदेषु भवन्ती पश्चाद्बहुविधाभिव्यक्तिसुपेयुषी  
परमे व्योमन् उत्कृष्टे हृदयाकाशे मूलाधारे सहस्राक्षरा अनेकाकारेण व्याप्ता अनेकध्वनिप्रकारा भवती-  
त्यर्थः । अयं मन्त्रः आचार्येणैवं व्याख्यातः—‘ गौरीमिमांसे सलिलानि तक्षती कुर्वत्येकपदी मध्यमेन  
द्विपदी मध्यमेन चादित्येन च चतुष्पदी दिग्भिरष्टापदी दिग्भिश्चावान्तरदिग्भिश्च नवपदी दिग्भिश्चावान्तर-  
दिग्भिश्चादित्येन च सहस्राक्षरा बहूदका परमे व्यवने ’ ( निरु. ११. ४० ) इति ॥

तस्याः समुद्रा अधि वि क्षरन्ति तेन जीवन्ति प्रदिशश्चतस्रः ।

ततः क्षरत्यक्षरं तद्विश्वमुप जीवति ॥ ४२ ॥

तस्याः । समुद्राः । अधि । वि । क्षरन्ति । तेन । जीवन्ति । प्रदिशः । चतस्रः ।

ततः । क्षरति । अक्षरम् । तत् । विश्वम् । उप । जीवति ॥ ४२ ॥

तस्याः उक्ताया गोः सकाशात् समुद्राः वृष्ट्युदकसमुन्दनाधिकरणभूता मेघाः अधि अधिकं  
प्रभूतमुदकं वि क्षरन्ति विविधं क्षरन्ति । तेन उदकेन प्रदिशश्चतस्रः । प्रदिशः वा वीत्यर्थः<sup>४</sup> ।  
विदिशश्चतस्रो दिशश्च । अथवा प्रकृष्टा दिशो मुख्याश्चतस्रः । तत्स्थेषु ताच्छब्दश्च । तस्याः पुरुषाः  
जीवन्ति । ततः पश्चात् तत् अक्षरम् उदकं क्षरति सस्यादिकमुत्पादयतीत्यर्थः । तत् सस्यादिकं  
विश्वं जगत् उप जीवति । अयमपि यास्केन व्याख्यातः—‘ तस्याः समुद्रा अधिविष्वक्षरन्ति वर्षन्ति  
मेघास्तेन जीवन्ति दिगाश्रयाणि भूतानि ततः क्षरत्यक्षरमुदकं तत्सर्वाणि भूतान्युपजीवन्ति ’  
( निरु. ११. ४१ ) इति ॥

शक्रमयं धूममारादपश्यं विषुवता पर एनावरेण ।

उक्षाणं पृश्निमपचन्त वीरास्तानि धर्माणि प्रथमान्यासन् ॥ ४३ ॥

शक्रऽमयम् । धूमम् । आरात् । अपश्यम् । विषुवता । परः । एना । अवरेण ।

उक्षाणम् । पृश्निम् । अपचन्त । वीराः । तानि । धर्माणि । प्रथमानि । आसन् ॥ ४३ ॥

शक्रमयं शक्रमयं शुक्रगोमयसंभूतं धूमम् आरात् नातिदूरे अपश्यम् दृष्टवानस्मि । दिवा  
धूमस्य दूरे दृश्यमानत्वात् स एव दर्शनविषयतया उक्तः । विषुवता व्याप्तिमता एना अनेन  
अवरेण निकृष्टेन धूमेन परः परस्तात् तत्कारणभूतमग्निमपश्यम् । अहं यजमान इत्यर्थः । किंच  
उक्षाणं फलस्य सेकारं पृश्निं शुक्रवर्णम् । प्राक्षुते तेन<sup>५</sup> फलमिति स्वयं प्राक्षुत इति वा पृश्निर्वह्नीरूपः  
सोमः । तं वीराः विविधेरणकुशला ऋत्विजः अपचन्त । अत्र धात्वर्थानादरेण तिङ्प्रत्ययः  
करोत्यर्थः । स च क्रियासामान्यवचनः अत्र औचित्यात् अभिप्रेतेन संपादितवन्त इत्यर्थः । तानि

१. क्ष-ञ-ज-ट-आमन्त्रितसहिताष्टभिकभेदेन । २. क्ष-ञ-ट-अष्टपदा; क्ष-अष्टापदी । ३. क्ष-  
ञ-ट-अव्ययैरुक्ताष्टभिश्च; क्ष-१-अव्ययैरुक्ताभिश्च । ४. क्ष-ञ-ज-ट- वीत्यर्थः । ५. क्ष-ञ-ज-ट-अनेन ।

तत्साधनानि ऽधर्माणि अनुष्ठानानि ऽप्रथमानि प्रथमानि प्रकृष्टानि फलपर्यवसायीनि ऽआसन् संपादितान्यभवन् । यद्वा । सोम उक्षाभवत् पूर्वं तं देवाः शकृतापचन् । यज्ञार्थं तद्भवो धूमो मेघ आसीत् तदुच्यते । तत्परत्वेन वा मन्त्रो व्याख्येयो विचक्षणैः ॥

त्रयः केशिनं ऋतुथा वि चक्षते संवत्सरे वपत एक एषाम् ।

विश्वमेको अभि चष्टे शचीभिर्ध्राजिरेकस्य ददृशे न रूपम् ॥ ४४ ॥

त्रयः । केशिनः । ऋतुऽथा । वि । चक्षते । संवत्सरे । वपते । एकः । एषाम् ।

विश्वम् । एकः । अभि । चष्टे । शचीभिः । ध्राजिः । एकस्य । ददृशे । न । रूपम् ॥ ४४ ॥

केशस्थानीयप्रकृष्टरश्मियुक्ताः<sup>१</sup> ऽत्रयः अग्न्यादित्यवायवः । ते च ऽऋतुथा कालेकाले ऽवि चक्षते विविधलक्षणां भूमिं पश्यन्ति । तेषां पृथक्पृथक्कार्यमाह । ऽएषां मध्ये ऽएकः अग्निः ऽसंवत्सरे अतीते सति संवत्सरं<sup>२</sup> ऽवपते दाहेन केशस्थानीयौषधिवनस्पत्यादिके<sup>३</sup> छेदनं<sup>४</sup> नापितकार्यं करोति । ऽएकः अन्यः आदित्यः ऽविश्वं सर्वं जगत् ऽशचीभिः स्वकीयैः प्रकाशवृष्ट्यादिकर्मभिः ऽअभि ऽचष्टे सर्वतः पश्यति । ऽएकस्य वायोः ऽध्राजिः गतिः ऽददृशे दृश्यते सर्वैः ऽन ऽरूपम् अप्रत्यक्षत्वात् । स्पर्श-शब्दधृतिकम्पलिङ्गैः<sup>५</sup> गम्यते<sup>६</sup> इति हि न्यायविदो वदन्ति । अयमपि मन्त्रो यास्केन एवं व्याख्यातः—‘त्रयः केशिनं ऋतुथा विचक्षते काले कालेऽभिविपश्यन्ति संवत्सरे वपत एक एषामित्यग्निः पृथिवीं दहति सर्वमेकोऽभिविपश्यति कर्मभिरादित्यो गतिरेकस्य दृश्यते न रूपं मध्यमस्य’ (निरु. १२. २७) इति ॥

वाग्देवस्ये पशौ ‘चत्वारि वाक्’ इति हविषोऽनुवाक्या । ‘चत्वारि वाक्परिमिता पदानि यज्ञेन वाचः पदवीयमायन्’ (आश्व. श्रौ. ३. ८) इति सूत्रितत्वात् ॥

चत्वारि वाक्परिमिता पदानि तानि विदुर्ब्राह्मणा ये मनीषिणः ।

गुहा त्रीणि निहिता नेङ्गयन्ति तुरीयं वाचो मनुष्या वदन्ति ॥ ४५ ॥

चत्वारि । वाक् । परिऽमिता । पदानि । तानि । विदुः । ब्राह्मणाः । ये । मनीषिणः ।

गुहा । त्रीणि । निऽहिता । न । नेङ्गयन्ति । तुरीयम् । वाचः । मनुष्याः । वदन्ति ॥ ४५ ॥

ऽवाक् वाचः कृत्स्नायाः ऽपदानि ऽचत्वारि ऽपरिमिता परिमितानि । लोके या वागस्ति सा चतुर्विधा विभक्त्यर्थः । ऽतानि पदानि ऽब्राह्मणाः वेदविदः ऽमनीषिणः मनस ईषिणो मेधाविनः ऽविदुः जानन्ति । तेषां<sup>७</sup> मध्ये ऽत्रीणि ऽगुहा गुहायां ऽनिहिता<sup>८</sup> स्थापितानि ऽनेङ्गयन्ति न चेष्टन्ते न प्रकाशन्ते इत्यर्थः । ऽवाचः ऽतुरीयं पदं ऽमनुष्याः अज्ञास्तज्ज्ञाश्च ऽवदन्ति व्यक्तमुच्चारयन्ति व्यवहरन्ति ।

१. क्ष-झ१-ज-ट-केशिनः केशस्थानीयप्रकृष्टरश्मियुक्ताः; झ-त्रयः केशस्थानीयप्रकृष्टरश्मियुक्ताः ।  
२. क्ष-झ१-ज-ट-यद्वा प्रतिसंवत्सरम् । ३. ङ-झ१-केशस्थानीयौषधिवनस्पत्यादिकेशच्छेदनम् । ४. क्ष-ङ-झ१-ज-ट-स्पर्शशब्दधृतिकम्पनलिङ्गगम्यः । ५. क्ष-ज-ट-अथ तेषाम् । ६. क्ष-झ-झ१-ज-ट-निहिता निहितानि ।

कानि तानि चत्वारि इत्यत्र बहवः स्वस्वमतानुरोधेन बहुधा वर्णयन्ति । सर्ववैदिकवाग्जालस्य संग्रह-  
रूपाः भूरादयस्तिक्तो व्याहृतयः प्रणव एक इति वेदत्रयसारत्वात् तासां व्याहृतीनामेव सारसंग्रह-  
भूतत्वात् अकाराद्यात्मकस्य प्रणवस्येति सप्रणवासु व्याहृतिषु सर्वा वाक् परिमितेति केचन वेदवादिनो  
वदन्ति । अपरे व्याकरणमतानुसारिणो नामाख्यातोपसर्गनिपातभेदेन । क्रियाप्रधानमाख्यातम् ।  
द्रव्यप्रधानं नाम । प्रागुपसृज्यते आख्यातपदस्येत्युपसर्गः प्रादिः । उच्चावचेष्वर्थेषु निपतनान्निपातः  
अपि तु ख इत्यादिः । एतेष्वेव सर्वा वाक् परिमितेत्यखण्डायाः कृत्स्नाया वाचश्चतुर्था व्याकृतत्वात् ।  
'वाचै पराख्यव्याकृतावदत् तामिन्द्रो मध्यतोऽवक्रम्य व्याकरोत्तस्मादियं व्याकृता वागुच्यते' ( तै. सं.  
६. ४. ७. ३ ) इति श्रुतेः । अन्ये तु याज्ञिकाः मन्त्राः कल्पो ब्राह्मणं चतुर्थी लौकिकीति । याज्ञिकैः  
समाख्यातोऽनुष्ठेयार्थप्रकाशको वेदभागो मन्त्राः । मन्त्रविधानप्रतिपादको वेदभागः 'इति मन्त्राः  
कल्पोऽत ऊर्ध्वम्' ( तै. आ. १. ३. १. २ ) इत्यादिकोक्तः कल्पः । मन्त्रतात्पर्यार्थप्रकाशको<sup>१</sup> वेदभागो  
ब्राह्मणम्<sup>२</sup> । भोगविषया<sup>३</sup> सामानय इत्यादिरूपा व्यावहारिकी । एतेष्वेव सर्वा वाक् नियमितेति याज्ञिकाः ।  
ऋग्यजुःसामानि चतुर्थी व्यावहारिकीति नैरुक्ताः । सर्पाणां<sup>४</sup> वाग्वयसां क्षुद्रसरीसृपस्य च चतुर्थी  
व्यावहारिकीत्यैतिहासिकाः । पशुषु तूष्णेषु मृगेष्वात्मनि चेत्यात्मवादिनः । अपरे मातृकाः<sup>५</sup> प्रका-  
रान्तरेण प्रतिपादयन्ति । परा पश्यन्ती मध्यमा वैखरीति चत्वारिती<sup>६</sup> । एकैव नादात्मिका वाक् मूलाधारा-  
दुदिता सती परेत्युच्यते । नादस्य च सूक्ष्मत्वेन दुर्निरूपत्वात् सैव हृदयगामिनी पश्यन्तीत्युच्यते  
योगिभिर्द्रष्टुं शक्यत्वात् । सैव बुद्धिं गता विवक्षा प्राप्ता मध्यमेत्युच्यते । मध्ये हृदयाख्ये उदीयमान-  
त्वात्<sup>७</sup> मध्यमायाः । अथ यदा सैव वक्त्रे स्थिता तात्वोष्ठादिव्यापारेण बहिर्निर्गच्छति तदा वैखरीत्यु-  
च्यते । एवं चत्वारि वाचः पदानि परिमितानि । मनीषिणो मनसः स्वामिनः स्वार्धानमनरका  
ब्राह्मणाः स्वाख्यस्य<sup>८</sup> शब्दब्रह्मणोऽधिगन्तारो योगिनः परादिचत्वारि पदानि विदुः जानन्ति । तेषु मध्ये  
त्रीणि परादीनि गुहा निहितानि हृदयान्तर्वर्तित्वात् । तुरीयं तु पदं वैखरीसंज्ञकं मनुष्याः सर्वे वदन्ति ।  
व्याकरणप्रसिद्धनामाख्यातादिपक्षे मनीषिणो ब्राह्मणाः प्रकृतिप्रत्ययादिविभागज्ञा वाग्योगविदस्तानि  
पदानि जानन्ति । अवाग्योगविदः पामरा वाचो वाङ्मयस्य तुरीयं चतुर्थं भागं वदन्ति व्यवहरन्ति  
अर्थप्रकाशनाय प्रयुज्यन्ते । अथ मन्त्रो निरुक्ते व्याख्यातः सोऽत्राप्यनुसंधेयः—'अथापि<sup>९</sup> ब्राह्मणं  
भवति । सा वै वाक् सृष्टा चतुर्धा व्यववदेत्तेष्वे लोकेषु त्रीणि पशुषु तुरीयम् । या पृथिव्यां साशौ मा  
रथंतरे । यान्तरिक्षे सा वायौ सा वामदेव्ये । या दिवि सादित्ये सा बृहति सा स्तनयित्नावथ पशुषु  
ततो या वागत्यरिच्यत तां ब्राह्मणेवदधुः । तस्माद्ब्राह्मणा उभयीं वाचं वदन्ति या च देवानां या च  
मनुष्याणाम्' ( निह. १३. ९ ) इति<sup>१०</sup>

इन्द्रं मित्रं वरुणमग्निमाहुरथो दिव्यः स सुपर्णो गरुत्मान् ।

एकं सद्विप्रा बहुधा वदन्त्यग्निं यमं मातरिश्वानमाहुः ॥ ४६ ॥

इन्द्रम् । मित्रम् । वरुणम् । अग्निम् । आहुः । अथो इति । दिव्यः । सः । सुऽपर्णः । गरुत्मान् ।

एकम् । सत् । विप्राः । बहुधा । वदन्ति । अग्निम् । यमम् । मातरिश्वानम् । आहुः ॥ ४६ ॥

१. क्ष-झ१-ञ-ट-विविच्य समन्तादर्थप्रकाशको वेदभागो ब्राह्मणम् । २. क्ष-ञ-ट- भाष्यविषया; छ-झ-  
झ१-भाषाविषया । ३. क्ष-झ१-ञ-ट-अन्ये तु सर्पपक्ष्यादिभेदेन चातुर्विध्यमाहुः । अपरे मान्त्रिकाः । ४.  
झ१-तेषु मध्ये त्रीणि परादीनि; क्ष-ञ-ट-'चत्वारिती' नास्ति । ५. क्ष-झ१-ञ-ट-मीयमानत्वात् । ६. छ-  
झ१-गवाख्यस्य । ७. क्ष-छ-झ१-ञ-ट-'अथापि ब्राह्मणं भवति... इति' इति नास्ति ।



अमुमर्षदित्यम् ऐश्वर्यविशिष्टम्<sup>१</sup> वृन्द्रम्<sup>२</sup> आहुः । तथा<sup>३</sup> मित्रं प्रमीतेर्मरणात् त्रातारमहरभि-  
मानिनमेतन्नामकं देवं तमाहुः । वरुणं पापस्य निवारकं राज्यभिमानिनं देवमाहुः । तथा अग्निम्  
अङ्गनादिगुणविशिष्टम् एतन्नामकमाहुः । अथो अपि च अयमेव विद्यः दिवि भवः सुपर्णः सुपतनः  
गरुत्मान् गरणवान् पक्षवान्वा । एतन्नामको यः पक्ष्यस्ति सः अप्ययमेव । कथमेकस्य नानात्वमिति  
उच्यते । अमुमेवादित्यम् एकम् एव वस्तुतः सन्तं विप्राः मेधाविनो देवतातत्त्वविदः बहुधा  
वदन्ति । तत्तत्कार्यकारणेन<sup>४</sup> इन्द्राद्यात्मानं<sup>५</sup> वदन्ति । ‘एकैव वा महानात्मा देवता स सूर्य इत्याचक्षते’  
इत्युक्तत्वात् । किंच तमेव वृष्ट्यादिकारणं वैद्युताग्निं यमं नियन्तारं मातरिश्वानम् अन्तरिक्षे श्वसन्तं<sup>६</sup>  
वायुम्<sup>७</sup> आहुः । सूर्यस्य<sup>८</sup> ब्रह्मणोऽनन्यत्वेन सार्वभौम्यमुक्तं भवति<sup>९</sup> । अत्र ये<sup>१०</sup> केचित् ‘अग्निः सर्वा  
देवताः’ ( ऐ. ब्रा. २. ३ ) इत्यादिश्रुतितोऽयमेवाग्निरुत्तरे अपि ज्योतिषी इति सत्त्वा अग्नेरेव सार्वभौम्य-  
प्रतिपादकोऽयं मन्त्र इति वदन्ति । तत्पक्षे प्रथमोऽग्निशब्दः उद्देश्यः । तमग्निसुदिश्य इन्द्राद्यात्मकत्व-  
कथनम् । अयं मन्त्रो निरुक्ते एवं व्याख्यातः—‘इयमेवाग्निं महान्तमात्मानमेकमात्मानं बहुधा मेधाविनो  
वदन्ति इन्द्रं मित्रं वरुणमग्निं दिव्यं च गरुत्मन्तम् । दिव्यो दिविजो गरुत्मान् गरणवान् गुर्वात्मा  
महात्मेति वा ’ ( निरु. ७. १८ ) इति ॥ २२ ॥

वर्षकामेष्टयां तिस्रः पिण्डयो होतव्याः । तत्र ‘कृष्णं नियानम्’ इति तृतीयस्यानुवाक्या ।  
‘कृष्णं नियानं हरयः सुपर्णा नियुत्वन्तो ग्रामजितो यथा नरः’ ( आश्व. श्रौ. २. १३ ) इति<sup>११</sup> ॥

कृष्णं नियानं हरयः सुपर्णा अपो वसाना दिवमुत्पतन्ति ।

त आववृत्रन्तसर्दनाहृतस्यादिद्यूतेन पृथिवी व्युद्यते ॥ ४७ ॥

कृष्णम् । नियानम् । हरयः । सुपर्णाः । अपः । वसानाः । दिवम् । उत् । पतन्ति ।

ते । आ । अववृत्रन् । सर्दनात् । हृतस्य । आत् । इत् । द्यूतेन । पृथिवी । वि । उद्यते ॥ ४७ ॥

वृष्णं कृष्णवर्णं नियानं नियमेन गच्छन्तं मेघं हरयः उदकस्य हतारः सुपर्णाः शोभनपतना  
रश्मयः अपः वसानाः उदकानि वासयन्तो मेघेषु । अङ्गिर्मेघान्पूरयन्त इत्यर्थः ॥ अन्तर्भावितण्यर्थत्वात्  
द्विकर्मकत्वम् ॥ यद्वा । कृष्णं नियानं नियमनं रात्रिः । देवानां हि रात्रिर्दक्षिणायनम् । तत्प्रति ।  
तस्मिन्वर्षकाले इत्यर्थः । एवं कुर्वन्तः दिवं द्युलोकं तदाश्रितमादित्यं वा उद्दिश्य उत्पतन्ति ऊर्ध्वं  
गच्छन्ति । ते रश्मयः ऋतस्य सदर्दनात् उदकस्य स्थानात् आदित्यमण्डलात् आववृत्रन् आवर्तन्ते<sup>१२</sup>  
अर्वाञ्च आगच्छन्ति । आदित् अनन्तरमेव यदा अर्वाङ्गच्छन्ति तदानीमेव द्यूतेन उदकेन पृथिवी  
व्युद्यते विविधं क्लिद्यते । ‘कृष्णं निरयणं रात्रिरादित्यस्य हरयः सुपर्णा हरणा आदित्यरश्मयः’  
( निरु. ७. २४ ) इत्यादि निरुक्तं द्रष्टव्यम् ॥

१. क्ष-ङ-क्ष१-ज-ट-ऐश्वर्ययोगात् । २. क्ष-ङ-क्ष१-ज-ट-तत्तत्कार्यकारणेन । ३. क्ष-ङ-क्ष१-ज-ट-  
अग्न्याद्यात्मानम् । ४. क्ष-ज-ट-श्वसनात् । ५. क्ष-ज-ट-वायुं च । ६. क्ष-ङ-क्ष१-ज-ट-‘सूर्यस्य.....  
भवति’ नास्ति । ७. क्ष-ङ-क्ष१-ज-ट-‘ये’ नास्ति । ८. क्ष-ङ-क्ष१-ज-ट-इति सूत्रितत्वात् ।  
९. क्ष-ज-ट-आवर्तयन्ति ।

द्वादश प्रधयश्चक्रमेकं त्रीणि नभ्यानि क उ तच्चिकेत ।

तस्मिन्साकं त्रिशता न शङ्कवोऽर्पिताः पृष्टिर्न चलाचलासः ॥ ४८ ॥

द्वादश । प्रधयः । चक्रम् । एकम् । त्रीणि । नभ्यानि । कः । ऊँ इति । तत् । चिकेत ।

तस्मिन् । साकम् । त्रिशताः । न । शङ्कवः । अर्पिताः । पृष्टिः । न । चलाचलासः ॥ ४८ ॥

१द्वादश एतत्संख्याकाः<sup>१</sup> २प्रधयः परिधयः प्रहिता वर्तन्ते । तस्थानीया द्वादश मासाः ३एकम् अद्वितीयं ४चक्रं क्रमणस्वभावं संवत्सरार्थं चक्रमश्रिताः । तथा ५त्रीणि त्रिसंख्याकानि ६नभ्यानि नाभ्याध्रयाणि<sup>२</sup> फलकानि तस्थानीयानि<sup>३</sup> ग्रीष्मवर्षाहंजन्ताख्यान्याश्रितानि । यथा सूर्यरथचक्रस्य द्वादश परिधयः<sup>४</sup> नाभ्यर्हाणि त्रीणि फलकानि सन्ति तद्वत्कालचक्रस्यापि । ५क १ उ कोऽपि महान् ६तत् चक्रं चिकेत जानाति । ७तस्मिन् चक्रं ८साकं सह ९शङ्कवः १०न शङ्कवः<sup>५</sup> इय । अत्र पुरस्तादुपचारोऽपि नशब्दः सामर्थ्यादुपसार्थीयः । तस्मिन्नपि संवत्सरचक्रे ११त्रिशताः एतत्संख्याकाः १२पृष्टिर्न । नशब्दः चार्थः । पृष्टिश्च अरा अस्थानीयान्यहानि १३अर्पिताः अर्पितानि । कीदृशानि तानि । १४चलाचलासः । एकश्चलशब्दो द्विर्भावप्राप्तः । चलाः । चलनस्वभावार्थान्यर्थः ॥ ‘चरिचलिपतिवदीनामध्यावचाभ्यासस्य’ ( पा. सू. ६. १. १२. ६ ) इति द्विर्वचनमागागमश्च । ततोऽसुक् ॥ ‘पृष्टिश्च ह वै त्रीणि च शतानि संवत्सरस्याहानि’ ( श. ब्रा. ९. १. १. ४३ ) इति ब्राह्मणम् । ‘द्वादश प्रधयश्चक्रमेकमिति मासानां मासा मानात्’ ( निरु. ४. २७ ) इत्यादि निरुक्तम् ॥

प्रवर्ग्येऽभिष्टवे ‘यस्ते स्तनः’ इत्येका<sup>६</sup> । सूत्रितं च—‘यस्ते म्मनः शशयो यो मयोभूगोरमीमिदनु वत्सं मिपन्तम्’ ( आश्व. श्रौ. ४. ७ ) इति । पूर्वेव सारस्वते पशो हविषो याज्या । सूत्रितं च—‘यस्ते स्तनः शशयो यो मयोभूस्त्वं सोम प्र चिकितो ननीपेति द्वे’ ( आश्व. श्रौ. ३. ७ ) इति ॥

यस्ते स्तनः शशयो यो मयोभूर्येन विश्वा पुष्यसि वार्याणि ।

यो रत्नधा वसुविद्यः सुदत्रः सरस्वति तमिह धातवे कः ॥ ४९ ॥

यः । ते । स्तनः । शशयः । यः । मयःऽभूः । येन । विश्वा । पुष्यसि । वार्याणि ।

यः । रत्नधाः । वसुविद्यः । यः । सुदत्रः । सरस्वति । तम् । इह । धातवे । कारितं कः ॥ ४९ ॥

हे १सरस्वति २ते तव संबन्धी ३यः ४स्तनः स्तनवच्छिशुस्थानीयानां प्राणिनामाध्यायनकारी लौकिकवैदिकसुशब्दरूपः स्तनः ५शशयः शयानः तव देहे वर्तमानः । ६यः च स्तनः ७मयोभूः रसास्वादिनां सुखस्य भावयिता । ८येन स्तनेन ९विश्वा सर्वाणि १०वार्याणि वरणीयान्यभिमत-रूपाणि धनानि ११पुष्यसि भोक्तृभ्यः । १२यः च १३स्तनः १४रत्नधाः बहुविधरमणीयरसानां धारयिता

१. क्ष-झ१-ज-ट-द्वादशसंख्याकाः । २. क्ष-झ१-ज-ट-नाभिस्थानीयानि । ३. क्ष-झ१-ज-ट-संबन्धनाः रश्मयः । ४. क्ष-ड-झ१-ज-ट-महत् । ५. क्ष-ज-ट-रथचक्रस्य शङ्कवः । ६. क्ष-ज-ट-इत्येषा । ७. क्ष-ड-ज-ट-ते ।

वसुवित्<sup>१</sup> वसूनां वासयितृणां<sup>२</sup> धनानां वेत्ता लब्ध्वा वेदयिता वा । किंच वयः स्तनः वसुदत्तः शोभनदानः । 'सुदत्तः कल्याणदानः' ( निरु. ६. १४ ) इति निरुक्तम् । अत्र असकृत् यच्छब्दश्रवणं स्तनस्य अतिप्रशस्तत्वज्ञापनार्थम् । हे देवि वतं तादृशं सर्वप्राण्युपकारकं सूक्तमयं स्तनम् इह अस्मिन्कर्मणि इदानीं वा वधातवे अस्माभिर्धातुं पातुं पानाय वकः कुरु ॥

अग्निमन्थने 'यज्ञेन यज्ञम्' इत्येषा परिधानीया । 'यज्ञेन यज्ञमयजन्त देवा इति परिदध्यात्' ( आश्व. श्रौ. २. १६ ) इति सूत्रितत्वात् ॥

यज्ञेन यज्ञमयजन्त देवास्तानि धर्माणि प्रथमान्यासन् ।

ते ह नाकं महिमानः सचन्त यत्र पूर्वं साध्याः सन्ति देवाः ॥ ५० ॥

यज्ञेन । यज्ञम् । अयजन्त । देवाः । तानि । धर्माणि । प्रथमानि । आसन् ।

ते । ह । नाकम् । महिमानः । सचन्त । यत्र । पूर्वं । साध्याः । सन्ति । देवाः ॥ ५० ॥

देवाः व्यवहर्तारो यजमानाः यज्ञेन निर्भथ्याग्निना<sup>३</sup> यज्ञं होमसाधनमाहवनीयम् अयजन्त पूजितवन्तः अनुष्ठानाय संयोजितवन्त इत्यर्थः । 'अग्निं मथित्वा प्रहरति तेनैवाग्नय आतिथ्यं क्रियते' ( ते. सं. ६. २. १. ७ ) इति हि तैत्तिरीयकम् । तानि धर्माणि अग्निसाधनानि कर्माणि प्रथमानि । प्रथम इति मुख्यनाम । प्रथमानि प्रकृततमानि आसन् फलप्रसवसमर्थान्यभवाच्चित्यर्थः । एते एह ते च यजमानाः नाकम् । नास्मिन्नकमस्तीति नाकः स्वयः । तं महिमानः माहात्म्ययुक्तः सचन्त संगताः । कीदृशं नाकम् । यत्र यस्मिन्नाके पूर्वं पूर्वतनाः साध्याः साधनाः यज्ञादिसाधनवन्तः । कर्मदेवा इत्यर्थः । ते सन्ति निवसन्ति तं सचन्त । तस्मादिदानीमपि मनुष्यैः एवं कर्तव्यमित्यर्थः । यद्वा । देवा इदानीं देवभागमापन्नाः<sup>४</sup> पूर्वं यज्ञेनाग्निना पशुभूतेन यज्ञं यष्टव्यमग्निमयजन्त पूजितवन्तः । अग्रेरेव मूर्तिभेदेन देवत्वं च पशुत्वं च द्रष्टव्यम् । 'अग्निः पशुरासीत्तमालभन्त तेनायजन्त' इति श्रुतेः । शिष्टं पूर्ववत् । यत्र यस्मिन् स्वर्गे निमित्तभूते सति पूर्वं पूर्वतनाः साध्या देवाः साधनाश्छन्दोऽभिमानिनः । आदित्या अङ्गिरसश्च साध्या देवा उच्यन्ते । 'छन्दांसि वै साध्या देवास्तेऽग्रेऽग्निनाग्निमयजन्त ते स्वर्गं लोकमायन्नादित्याश्चैवेहासन्नङ्गिरसश्च तेऽग्रेऽग्निनाग्निमयजन्त ते स्वर्गं लोकमायन्' ( ऐ. ब्रा. १. १६ ) इति ब्राह्मणम् । एते देवाः स्वर्गे सन्ति भवन्ति स्वर्गप्राप्ताः<sup>५</sup> इत्यर्थः । यद्वा । यज्ञेन ज्ञानादियज्ञेन यज्ञं विष्णुमयजन्त पूजयन्ति । ते नाकं विष्णुलोकं महानुभावाः सचन्त संगच्छन्ते । यत्र पूर्वं साध्यादयो देवाः सन्ति तत्स्थानम् । 'अग्निनाग्निमयजन्त देवाः' ( निरु. १२. ४१ ) इत्यादि निरुक्तमनुसंधेयम् ॥

१. क्ष-ञ-झ-झ१-ज-ट-यश्च वसुवित् । २. क्ष-ज-ट-निवासयितृणाम् । ३. क्ष-झ-ज-ट-निर्मथ्याग्निना । ४. ङ-झ१-साधनाः नास्ति । ५. क्ष-ञ-झ-झ१-ज-ट-देवभावमापन्नाः । ६. क्ष-झ१-ज-ट-स्वर्गं प्राप्ताः ।

समानमेतदुदकमुच्चैत्यव चाहभिः ।

भूमिं पर्जन्या जिन्वन्ति दिवं जिन्वन्त्यग्नयः ॥ ५१ ॥

समानम् । एतत् । उदकम् । उत् । च । एति । अव । च । अहभिः ।

भूमिम् । पर्जन्याः । जिन्वन्ति । दिवम् । जिन्वन्ति । अग्नयः ॥ ५१ ॥

एतत् प्रसिद्धम् उदकं समानम् एकरूपमित्यर्थः । अहभिः कैश्चिदहोभिः ग्रीष्मकालीनैः उच्चैति उर्ध्वं गच्छति । तथा अहसिः<sup>१</sup> वर्षकालीनैरेव तदुदकम्<sup>२</sup> अव च एति अवाङ्मुखं च गच्छति ॥ 'चवायोगे प्रथमा' इति प्रथमा विभक्तिर्न निहन्यते ॥ रश्मिनाऽथैव भूमिं प्राप्नोति । तदेवोच्यते । पर्जन्याः प्रीणयितारो मेघाः भूमिं जिन्वन्ति उदकसंस्त्यायेन सस्याद्युपादनद्वारा भूमिष्ठान् प्रीणयन्ति । तथा अग्नयः आहवनीयाद्याः स्वे हुते आहुत्या दिवं द्युलोकस्थान् देवान् जिन्वन्ति प्रीणयन्ति ॥

सरस्वदेवताके पशौ 'दिव्यं सुपर्णम्' इति वपायाज्या । 'दिव्यं सुपर्णं वायसं बृहन्तं स वावृधे नथो योपणासु' (आश्व. श्रौ. ३. ८) इति सूत्रितत्वात् । अन्वारम्भणीयायां सरस्वद्यागे एषैव याज्या । सूत्रितं च—'दिव्यं सुपर्णं वायसं बृहन्तमा सवं सवितुर्यथा' (आश्व. श्रौ. २. ८) इति ॥

दिव्यं सुपर्णं वायसं बृहन्तमपां गर्भं दर्शतमोषधीनाम् ।

अभीपतो वृष्टिभिस्तर्पयन्तं सरस्वन्तमवसे जोहवीमि ॥ ५२ ॥

दिव्यम् । सुडर्णम् । वायसम् । बृहन्तम् । अपाम् । गर्भम् । दर्शतम् । ओषधीनाम् ।

अभीपतः । वृष्टिभिः । तर्पयन्तम् । सरस्वन्तम् । अवसे । जोहवीमि ॥ ५२ ॥

दिव्यं दिवि भवं सुपर्णं बोधनगमनं वायसं गमनशीलं बृहन्तं महान्तम् अपां गर्भं वृष्ट्युदकानां गर्भवदुत्पादकम् । ओषधीनाम् ओषधीः<sup>२</sup> दर्शतं दर्शनाय । दर्शयन्तमित्यर्थः । यद्वा । ओषधीनां गर्भं दर्शतमिति पृथग्विशेषणम् । किंच अभीपतः आनुकूल्येन वृष्टिभिस्तर्पयन्तं जगत्प्रीणयन्तम् । यद्वा । अभीपतोऽभिगमनवतः सलिलाधारांस्तटाकादींस्तर्पयन्तम् अथवा अभिगन्ताहम् । सरस्वन्तम् उदकवन्तम् । सर इत्युदकनाम । देवं सूर्यं वा अवसे रक्षणाय जोहवीमि पुनःपुनः आह्वयामि ॥ २३ ॥ २२ ॥

त्रयोविंशेऽनुवाके पञ्चदश सूक्तानि । तत्र 'कया शुभा' इति पञ्चदशचं प्रथमं सूक्तं त्रैष्टुभम् । अत्रानुक्रमणिका—'कया पञ्चोना संवादस्तृतीयाद्ययुजो मरुतां वाक्यमन्त्यस्तुचोऽगस्त्यस्य शिष्टा इन्द्रस्यैकादशी च मरुत्वांस्त्रिन्द्रो देवता' इति । अत्र इन्द्रागस्त्यमरुतां संवादः प्रतिपाद्यते । तत्र तृतीयापञ्चमीसप्तमीनवमीनां मरुद्वाक्यरूपत्वात् ते एव ऋषयः । 'यस्य वाक्यं स ऋषिः' (अनु. २. ४) इति न्यायात् । अन्यतृचस्यागस्त्यवाक्यत्वात् स एव ऋषिः । शिष्टा युज आद्या च एकादशी च इन्द्रस्य वाक्यम् । अतः स एव ऋषिः । अत्र 'या तेनोच्यते सा देवता' (अनु. २. ५) इति सामान्या-

पवादेन कृत्स्नस्य मरुत्वद्रुणक इन्द्रो देवता । संस्रवचातुर्विंशकयोर्मरुत्वतीयशस्त्रे निविद्वानीयात्पूर्व-  
मेतत्सूक्तम् । 'यदि पर्यायान्', 'मरुत्वतीये' इति खण्डयोः सूत्रितं—'कया शुभेति च मरुत्वतीये पुर-  
स्तात्सूक्तस्य शंखेत्' ( आश्व. श्रौ. ६. ६; ७. ३ ) इति । आभिप्लविके पञ्चमेऽहनि मरुत्वतीये एतदेव  
सूक्तम् । 'पञ्चमस्य कया शुभा यस्मिन्मृच्छ' इति मध्यंदिनः' ( आश्व. श्रौ. ७. ७ ) इति सूत्रितत्वात् ।  
महाव्रते<sup>१</sup> मरुत्वतीयशस्त्रे एतत्सूक्तम् । पञ्चमारण्यके—'कया शुभा सवयसः सनीळा मरुत्वा<sup>२</sup> इन्द्र  
वृषभो रणाय' ( ऐ. आ. ५. १. १ ) इत्युक्तत्वात् । विपुवति मरुत्वतीये एतदेव निविद्वानीयम् ।  
'त्यं सु मेघं कया शुभेति च मरुत्वतीये' ( आश्व. श्रौ. ८. ६ ) इति सूत्रितत्वात् । अस्य विनि-  
योगं शौनक आह—'ज्ञातिपुत्रसुहृन्मित्रैर्यश्च राज्यं चिकीर्षति । नित्यं स नियतो भूत्वा सूक्तं तु  
मनसा जपेत् । कया शुभेति पैशुन्यं कृत्वाचार्यनृपद्विजैः । श्रुत्वा पररहस्यं तु गुरोरप्याह शौनकः'  
( ऋग्वि. १. १४५-१४६ ) इति ॥

कया शुभा सवयसः सनीळाः समान्या मरुतः सं मिमिक्षुः ।

कया मती कुत एतास एतेऽर्चन्ति शुष्मं वृषणो वसूया ॥ १ ॥

कया । शुभा । सवयसः । सनीळाः । समान्या । मरुतः । सम् । मिमिक्षुः ।

कया । मती । कुतः । आऽइतासः । एते । अर्चन्ति । शुष्मम् । वृषणः । वसुऽया ॥ १ ॥

इन्द्रवाक्यम् । 'सवयसः समानवयस्काः' 'सनीळाः समानस्थानाः' एते 'मरुतः' 'कया' 'शुभा'  
कैरपि<sup>३</sup> दुर्जयया<sup>४</sup> शोभया 'समान्या सर्वेषामेकरूपया महत्या युक्ताः । यद्वा । शुभित्युदकन्धम् । उक्त-  
रूपया शुभा उदकेन । 'सं' 'मिमिक्षुः' लोकं सम्यक्<sup>५</sup> सिद्ध्यन्ति<sup>६</sup> ॥ मिहिसमानार्थः<sup>७</sup> 'मिमिक्षुः' मिमिक्षुः ॥  
यद्वा । मां युद्धादिषु प्रवर्तमानं सं मिमिक्षुः । तदर्थम् एते मरुतः 'कया' अनिश्चयेया<sup>८</sup> 'मती' मत्या  
'कुतः' देशात् 'एतासः' आगताः । आगत्य च 'एते' वृषणः वर्षितारः<sup>९</sup> 'वसूया' वसुयया ॥ 'सुपां  
सुलुक्' इति पूर्वसवर्णदीर्घः ॥ धनेच्छया<sup>१०</sup> । यद्वा । वसवो वासयितारो वा ॥ तेनैव जसो याजादेशः ॥  
'शुष्मं' बलं वृष्टिप्रदानजनितं लोके 'अर्चन्ति' पूजयन्ति जगति<sup>११</sup> कुर्वन्ति । यद्वा । मम<sup>१२</sup> बलं<sup>१३</sup> वर्धयन्तीत्यर्थः ।  
'मरुतो हैनं नाजहुः' ( ऐ. ब्रा. ३. २० ) इति श्रुतेः । अत्र इन्द्रमरुत्संवादरूपे सर्वत्र प्राणजीवात्म-  
परतयापि योजनीयम् । अत्रापि इन्द्रो ब्रूते ॥

कस्य ब्रह्माणि जुजुषुर्युवानः को अध्वरे मरुत आ वर्त ।

श्येनाँइव ध्रजतो अन्तरिक्षे केन महा मनसा रीरमाम ॥ २ ॥

कस्य । ब्रह्माणि । जुजुषुः । युवानः । कः । अध्वरे । मरुतः । आ । वर्त ।

श्येनान्ऽइव । ध्रजतः । अन्तरिक्षे । केन । महा । मनसा । रीरमाम् ॥ २ ॥

१. क्ष-झ१-ज-ट-महाव्रतेऽपि । २. क्ष-ङ-झ१-ज-ट-कयापि दुर्निरूपया । ३. क्ष-झ१-ज-ट-वृष्ट्युदकेन  
सम्यक् सेचयन्ति । ४. क्ष-झ-झ-ज-ट-मिहि सेचनार्थः; झ१-मिहिः सेचनार्थः । ५. क्ष-ङ-झ१-ज-ट-  
अतिश्रेष्ठया । ६. क-क्ष-च-झ१-ज-ट-वर्षितारो युवान इत्यर्थः । ७. क्ष-झ१-ज-ट-वस्वादिधनेच्छया ।  
८. क्ष-ङ-झ-झ१-ज-ट-जगतः पूजाम् ( ङ-झ१-पूजनम् ) । ९. क्ष-ङ-झ१-ज-ट-गमनबलम् ।

युवानः नित्यतल्पाः महानुभावाः मरुतः एकस्य महाभागस्य ब्रह्माणि परिवृढानि त्वीपि  
जुजुषुः सेवन्ते । एकः च महान् अध्वरे स्वकीये यागे मरुतः एतान् आ ववर्त यागान्तरंभ्यो  
निवर्तयति । दुर्निर्ग्रहत्वे दृष्टान्तमाह । अन्तरिक्षे ध्रजतः गच्छतः श्येनान् शंसनीयगमनान्  
एतन्नामकान् पक्षिणः इव । केन तस्मैतिसाधनेन महा महता मनसा मरुतवता स्तोत्रेण श्रीभाम  
रमेमहि १ ॥

अथ मरुत इन्द्रेणोक्तास्तृतीययानया प्रतिब्रुवते ॥

कुतस्त्वभिन्द्र माहिनः सन्नेको यासि सत्पते किं त इत्था ।

सं पृच्छसे समराणः शुभानैर्वोचेस्तन्नो हरिवो यत्तं अस्मे ॥ ३ ॥

कुतः । त्वम् । इन्द्र । माहिनः । सन् । एकः । यासि । सत्पते । किम् । ते । इत्था ।

सम् । पृच्छसे । सम् अराणः । शुभानैः । वोचेः । तत् । नः । हरिवः । यत् । ते । अस्मे इति ॥ ३ ॥

हे इन्द्र सत्पते सतां पालक त्वं माहिनः महनीयः पूजनीयः अनुचरैरनुगन्तव्य इत्यर्थः ।  
तथाभूतः सम् अपि एकः असहायः सन् कुतः यासि कुतः कारणाद्यामि । यद्वा । कुत्र यामि ।  
ते तव इत्था इत्थं किम् । किं त्वमेवमेव किं न कोऽप्यनुचरोऽस्ति । किंच त्वं समराणः अस्माभिः  
संगच्छमानः सं पृच्छसे समीचीनं पृच्छसि । हे हरिवः हरिभ्यां तद्वन्निन्द्र ते तव अस्मे अस्मासु  
यत् वक्तुमिष्टतममस्ति तत् नः अस्मभ्यं शुभानैः शोभमानैर्वचनैः वोचेः ब्रूहि ॥

ब्रह्माणि मे मतयः शं सुतासः शुष्म इयति प्रभृतो मे अद्रिः ।

आ शासते प्रति हर्यन्त्युक्थेमा हरी वहतस्ता नो अच्छ ॥ ४ ॥

ब्रह्माणि । मे । मतयः । शम् । सुतासः । शुष्मः । इयति । प्रभृतः । मे । अद्रिः ।

आ । शासते । प्रति । हर्यन्ति । उक्था । इमा । हरी इति । वहतः । ता । नः । अच्छ ॥ ४ ॥

अथैवं तैः पृष्ठोऽनया चतुर्थ्या इन्द्रः प्रत्याह । हे मरुतः ब्रह्माणि सर्वाणि कर्माणि हवीपि वा  
मे मम स्वभूतानि । तथा मतयः च मननयुक्ताः स्तुतयश्च मे मम शं सुखकार्याः । यद्वा । मे मतयो  
बुद्धयः तेष्वेव वर्तन्ते इति शेषः । तथा सुतासः अभिपुताः सोमाः मे मदीया मदया एव । अतो  
यज्ञं प्रति गन्तव्यमित्यर्थः । किंच मध्ये राक्षसादिब्राधपरिहाराय शुष्मः । बलनामैतत् । बलवान् मे  
मदीयः अद्रिः शत्रूणां भक्षको वज्रः प्रभृतः सन् इयति गच्छत्येव लक्ष्यं प्रति न च निवर्तते । न केवलं  
हविरादीनां मदीयत्वमेव अपि तु यजमानाः आ शासते मामेव प्रार्थयन्ते । किंच उक्था उक्थानि  
राक्षाणि मां प्रति हर्यन्ति कामयन्ते मामेव शंसन्तीत्यर्थः । किंच नः अस्मदीयौ इमा हरी इमौ

अथौ<sup>१</sup> तां तानि गन्तव्यानि हविरादीनि<sup>२</sup> अच्छ अभिप्रासं मां<sup>३</sup> वहतः अभिमतदेशं प्रापयतः । अत एव शीघ्रं गच्छामि । युष्माभिरपि तत्प्रासं गन्तव्यमित्यर्थः । अतोऽसहाय इति मन्तव्यमिति भावः ॥

अतो व्यमन्तमेभिर्युजानाः स्वक्षत्रेभिस्तन्वः<sup>४</sup> शुम्भमानाः ।

महोभिरेतां उप युज्महे न्विन्द्र स्वधामनु हि नो बभूथ<sup>५</sup> ॥ ५ ॥

अतः । व्यम् । अन्तमेभिः । युजानाः । स्वक्षत्रेभिः । तन्वः । शुम्भमानाः ।

महःऽभिः । एतान् । उप । युज्महे । नु । इन्द्र । स्वधाम् । अनु । हि । नः । बभूथ ॥ ५ ॥

एवमुक्ता मरुतः तमेवं ब्रुवते । हे इन्द्र त्वं यस्मात् एवं करोषि<sup>१</sup> अतः कारणात् व्यम् अपि<sup>२</sup> अन्तमेभिः अन्तिकतमैः अश्वैः<sup>३</sup> युजानाः युक्ताः सन्तः । कीदृशैः । स्वक्षत्रेभिः स्वायत्तबलैः<sup>४</sup> । किञ्च महोभिः तेजोभिः<sup>५</sup> तन्वः आत्मशरीराणि शुम्भमानाः दीपयन्तः हर्षं प्राप्नुवाना इत्यर्थः । यद्वा । महोभिः स्वमहत्वेन युक्ता वयम् एतान् गन्तुं<sup>६</sup> नु क्षिप्रम् उप युज्महे<sup>७</sup> तव साकं हविरादि स्वीकुर्महे इत्यर्थः । हे इन्द्र त्वमपि नः अस्मत्संबन्धि स्वधाम् उदकं बलं वा अनु बभूथ<sup>८</sup> हि अस्मत्सृष्टोदकजन्यं हविः अनुभवसि खलु । हिशब्दः परस्पोषकार्योपकारिभावप्रसिद्धिद्योतनार्थः ॥ - ॥ २४ ॥

क<sup>१</sup> स्या वो मरुतः स्वधासीद्यन्मामेकं समधत्ताहिहत्ये ।

अहं ह्युग्रस्तविषस्तुविष्मान्विश्वस्य शत्रोरनमं वधस्तैः ॥ ६ ॥

क<sup>१</sup> । स्या । वः । मरुतः । स्वधा । आसीत् । यत् । माम् । एकम् । समऽधत्त । अहिहत्ये ।

अहम् । हि । उग्रः । तविषः । तुविष्मान् । विश्वस्य । शत्रोः । अनमम् । वधऽस्तैः ॥ ६ ॥

स्या सा स्वधा तदुदकं बलं वा वः युष्माकं संबन्धि<sup>१</sup> क<sup>२</sup> आसीत् नैवासीदित्यर्थः<sup>३</sup> । अस्माकमुदकं त्वमनुभवसीति ब्रूथ<sup>४</sup> । यत् या स्वधा एकम् असहायं माम् अहिहत्ये वृष्ट्यर्थं मेघहननकर्मणि वृत्रवधे वा समधत्त सहितमभूत् । समासीदिति संबन्धः<sup>५</sup> । असहायस्य कथमिति मतं सेत्स्यतीति अतः आह । अहं हि अहं खलु उग्रः उदूर्णबलः तविषः बलवान् तुविष्मान् महत्त्वोपेतोऽस्मि । यस्मात् अतिबलोऽहं तस्मात् विश्वस्य कृत्स्नस्य शत्रोः मेघस्य । शत्रुरेवायम्<sup>६</sup> ॥ कर्मणि षष्ठी ॥ सर्वं शत्रुसंघं वधस्तैः वधरूपैः शोधनैः<sup>७</sup> वधकौशलैरित्यर्थः । यद्वा । वध इति वज्रनाम । वधस्तैर्वज्रस्यासनैः क्षेपणप्रकारैः । अनमम् अनमयम्<sup>८</sup> ॥ अन्तर्भावितण्यर्थोऽयम् ॥ वशीकरोमीत्यर्थः ॥

१. क्ष-झ१-ज-ट-अश्वादिभिः । २. क्ष-झ१-ज-ट-स्वकीयबलैः । ३. क-गत् (न्तृ)न्; क्ष-ज-ट-महानुभावान् । ४. क्ष-ज-ट-युज्महे । बहुवचनं पूजार्थम् । ५. क्ष-ज-ट-कुत्रासीत् । ६. क्ष-झ१-ज-ट-ब्रूत । कथं नासीत् इत्याशङ्क्याह । यत् यस्मात् एकमसहायं मामहिहत्ये वृष्ट्यर्थं मेघहननं कर्तुं समधत्त सहितं कृतवन्तो यूयं न कृतवन्त इत्यस्वरेणावगम्यते । ७. क्ष-झ१-ज-ट-विश्वस्य शत्रोरिति । ८. क्ष-झ१-ज-ट-शोधनैः । ९. क्ष-झ१-ज-ट-अनामयम् ।



भूरि चकर्थ युज्यैभिरस्मे समानेभिर्वृषभ पौंस्यैभिः ।

भूरीणि हि कृणवामा शविष्टेन्द्र क्रत्वा मरुतो यद्वशाम ॥ ७ ॥

भूरि । चकर्थ । युज्यैभिः । अस्मे इति । समानेभिः । वृषभ । पौंस्यैभिः ।

भूरीणि । हि । कृणवाम । शविष्ट । इन्द्र । क्रत्वा । मरुतः । यत् । वशाम ॥ ७ ॥

अथैवमुक्ताः<sup>१</sup> इन्द्रं<sup>२</sup> पुनराहुः । हे इन्द्र<sup>३</sup> वृषभ वपितः त्वं<sup>४</sup> भूरि<sup>५</sup> चकर्थ प्रभूतं कृतवानसि सत्यमेव । तथापि<sup>६</sup> अस्मे अस्माकं<sup>७</sup> समानेभिः<sup>८</sup> समानैः<sup>९</sup> युज्येभिः<sup>१०</sup> अस्माभिर्युक्तैः<sup>११</sup> पौंस्यैभिः<sup>१२</sup> पुंसः कर्मभिः सामर्थ्यैरेव चकर्थ । न तु एक एवेत्यर्थः । हे शविष्ट । शव इति बलनाम । हे इन्द्र बलवत्तम वयं<sup>१३</sup> भूरीणि<sup>१४</sup> हि त्वत्कृतादपि प्रभूतानि कर्माणि<sup>१५</sup> कृणवाम कृतवन्तः स्म । हे इन्द्र<sup>१६</sup> क्रत्वा<sup>१७</sup> क्रतुना कर्मणा<sup>१८</sup> यत् यद्वृष्ट्यादिकं<sup>१९</sup> वशाम कामयामहे । तानि त्वत्तोऽप्यधिकानीत्यर्थः । यतो वयं<sup>२०</sup> मरुतः ॥ छान्दसमनुदात्तत्वम् ॥ एतेन स्वमहत्त्वं<sup>२१</sup> स्थापितं<sup>२२</sup> भवति । स्वरो व्यस्तः । अथवा इन्द्रस्येदं वाक्यम् । हे मरुतः यत्<sup>२३</sup> यस्यैव तत् तस्यैव भवतु<sup>२४</sup> । नहि अहं च यूयं च सहैव क्रत्वा कर्मणा यद्वशाम यत् वृष्टिकर्म कामयामहे तस्मादुदकं समानमेवेत्यर्थः । एवं मरुत इति निघात-स्वरस्य<sup>२५</sup> व्याख्यानम्<sup>२६</sup> ॥

वधीं वृत्रं मरुत इन्द्रियेण स्वेन भामेन तविषो बभूवान् ।

अहमेता मनवे विश्वश्चन्द्राः सुगा अपश्चकर वज्रबाहुः ॥ ८ ॥

वधीम् । वृत्रम् । मरुतः । इन्द्रियेण । स्वेन । भामेन । तविषः । बभूवान् ।

अहम् । एताः । मनवे । विश्वश्चन्द्राः । सुगाः । अपः । चकर । वज्रबाहुः ॥ ८ ॥

इदानीम् इन्द्रः आह<sup>१</sup> । हे मरुतः<sup>२</sup> अहम्<sup>३</sup> इन्द्रः<sup>४</sup> इन्द्रियेण<sup>५</sup> स्वेन<sup>६</sup> भामेन<sup>७</sup> कोपेन<sup>८</sup> तविषः<sup>९</sup> बलवान्<sup>१०</sup> वभूवान्<sup>११</sup> भूतः संपन्नः । कस्मै<sup>१२</sup> कस्मिन्<sup>१३</sup> तदुच्यते<sup>१४</sup> । मनवे<sup>१५</sup> मनोरथाय<sup>१६</sup> एताः<sup>१७</sup> विश्वश्चन्द्राः<sup>१८</sup> सर्वाह्लादकाः<sup>१९</sup> सुगाः<sup>२०</sup> सुगमनाः सर्वत्र नद्यादिषु गमनशीलाः<sup>२१</sup> अपः<sup>२२</sup> वृष्ट्युदकानि<sup>२३</sup> चकर<sup>२४</sup> चकार कृतवानस्मि । यतोऽहं<sup>२५</sup> वज्रबाहुः<sup>२६</sup> । अनेन सहायनैरेष्यमुक्तं भवति ॥

१. क्ष-झ१-ज-ट-अथैवमिन्द्रेणोक्ताः मरुतः । २. क्ष-झ१-ज-ट-स्थापितम् । ३. क्ष-झ१-ज-ट-यथैवम् । ४. क्ष-झ१-ज-ट-निघातस्वरस्येन व्याख्यातम् ( झ१-व्याख्यानम् ) । ५. क्ष-झ१-ज-ट-समानकर्तृ-त्वमनङ्गिकुर्वन्नाह । ६. क्ष-झ१-ज-ट-अहमेव वृत्रं मेघमसुरं वावधीं घातितोऽस्मि । केन साधनेनेति तदुच्यते । इन्द्रियेण स्वसामर्थ्येन । तच्च कथं प्राप्तमिति तदुच्यते । स्वेन भामेन उदकावर्षणजातकोपेन ( झ-झ१-उदकवर्षणजातकोपेन ) तविषो बलवान् बभूवान् । कस्मिन्निति तदुभयमुच्यते ।

अनुत्तमा ते मघवन्नकिर्नु न त्वावाँ अस्ति देवता विदानः ।

न जायमानो नशते न जातो यानि करिष्या कृणुहि प्रवृद्ध ॥ ९ ॥

अनुत्तम् । आ । ते । मघऽवन् । नकिः । नु । न । त्वाऽवान् । अस्ति । देवता । विदानः ।

न । जायमानः । नशते । न । जातः । यानि । करिष्या । कृणुहि । प्रऽवृद्ध ॥ ९ ॥

इदानीं ते मरुतो हर्षेण प्रत्याहुः । ऽआ इति स्मरणे । स्मृतवन्तो वयम् इदानीं हे ऽमघवन् ऽते त्वया ऽअनुत्तम् अप्रेरितं ऽनकिर्नु नैवास्ति । नु निश्चये । त्वया यदुक्तं तत्सत्यमित्यर्थः । हे देव ऽत्वावान् त्वत्तदशः ऽविदानः विद्वान् ॥ व्यत्ययेन शानच् ॥ जयोपायवेदिता ऽदेवता देवः ऽन ऽअस्ति । किंच हे ऽप्रवृद्ध अतिबल ऽजायमानः ऽजातः वा कश्चिद्देवो मर्त्यो वा त्वं ऽयानि वृत्रवधादीनि ऽकरिष्या कर्तव्यानि ऽकृणुहि कुरुषे तानि ऽन ऽनशते न व्याप्नोति । नशतिर्व्याप्तिकर्मा । नान्यः त्वच्चेष्टितानुकार्येवेत्यर्थः ॥

एकस्य चिन्मे विभ्वःस्त्वोजो या नु दधृष्वान्कृणवै मनीषा ।

अहं ह्युग्रो मरुतो विदानो यानि च्यवमिन्द्र इदीश एषाम् ॥ १० ॥

एकस्य । चित् । मे । विऽभु । अस्तु । ओजः । या । नु । दधृष्वान् । कृणवै । मनीषा ।

अहम् । हि । उग्रः । मरुतः । विदानः । यानि । च्यवम् । इन्द्रः । इत् । ईशे । एषाम् ॥ १० ॥

इदानीम् इन्द्र आह । ऽमे मम ऽएकस्य ऽचित् एकस्यैव ऽविभु सर्वत्रगमनशीलम्<sup>१</sup> ऽओजः बलम् ऽअस्तु । यद्वा । बलम् एकस्यैवास्तु किमर्थमिति चेत् उच्यते । ऽया यानि कर्माणि ऽमनीषा मनीषया मनसः ईषया<sup>२</sup> ऽदधृष्वान् धर्षितवानहं ऽनु क्षिप्रं ऽकृणवै कर्तुं शक्नुवानि । हे ऽमरुतः ऽअहं ऽहि अहं खलु ऽउग्रः उद्गूर्णबलः ऽविदानः वेदनावान् । ऽयानि यानि वसूनि ऽच्यवं अवगच्छामि ऽएषाम् अहमेव ऽइन्द्र ऽइत् ईश्वर एव सन् ऽईशे ईश्वरो भवामि । अथवा विदानोऽहं यानि च्यवं यान्युद्दिश्य गच्छेयं एषामीशे । यतोऽहमिन्द्रः अतः शक्त इत्यर्थः ॥ ॥ २५ ॥

अमन्दन्मा मरुतः स्तोमो अत्र यन्मै नरः श्रुत्यं ब्रह्म चक्र ।

इन्द्राय वृष्णे सुमखाय मह्यं सख्ये सखायस्तन्वे तनूभिः ॥ ११ ॥

अमन्दत् । मा । मरुतः । स्तोमः । अत्र । यत् । मे । नरः । श्रुत्यम् । ब्रह्म । चक्र ।

इन्द्राय । वृष्णे । सुऽमखाय । मह्यम् । सख्ये । सखायः । तन्वे । तनूभिः ॥ ११ ॥

इदमपि इन्द्रवाक्यम् । हे मरुतः ममा अत्र अस्मिन् उदकोत्पादनविषये स्तोमः  
स्तोत्रम् अमन्दत् मादयति मोदयते वा । हे नरः सखायः यूयं मे मम यन् श्रुत्वं सर्वैः  
श्रोतव्यं ब्रह्म परिवृढमेघधारणादिरूपं चक्र कृतवन्तः<sup>१</sup> । ' स्वप्रभूतं स्तोत्रं वानुत्तमा ते ' इत्यादिकम् ।  
इन्द्राय परमैश्वर्यगुणकाय वृष्णे अभिमतवर्षिन्ने सुमखाय शोभनयागाय सरथे युष्माभिः  
समानख्यानाय तनूभिः अनेकशरीररूपेताय मह्यं मम तन्वे मदीयशरीरपोषाय भवतु । यद्वा ।  
तनूभिरस्मच्छरीरभूतैर्युष्माभिः कृतं मह्यमेवास्त्वित्यर्थः ॥

एवेदेते प्रति मा रोचमाना अनेद्यः श्रव एषो दधानाः ।

संचक्ष्या मरुतश्चन्द्रवर्णा अच्छान्त मे छदयाथा च नूनम् ॥ १२ ॥

एव । इत् । एते । प्रति । मा । रोचमानाः । अनेद्यः । श्रवः । आ । इषः । दधानाः ।

समऽचक्ष्य । मरुतः । चन्द्रवर्णाः । अच्छान्त । मे । छदयाथा । च । नूनम् ॥ १२ ॥

हे मरुतः एवेत् एवमेव एते यूयं ममा मां प्रति रोचमानाः मद्विषये संश्रियमाणा मां  
ख्यापयन्तो वा अनेद्यः अनन्तिकस्थं श्रवः कीर्तिम् इषः च दधानाः । आ इति चार्थः । यद्वा ।  
अनेद्य इति प्रशस्यनाम । प्रशस्यं यशोऽस्मत्तो दधाना अस्माभिर्वा धारयमाणाः । चन्द्रवर्णाः ।  
चन्द्रमिति हिरण्यनाम । सुवर्णवर्णा यूयं मे मां संचक्ष्य सम्यक्प्रकाश्य नूनं निश्चयम् अच्छान्त  
यशोभिराच्छादितवन्तः छदयाथा आच्छादयथ च । मां प्रति सर्वदा रोचमाना मध्येव कीर्तिमन्त्रं  
च दधाना मत्कृतैः कर्मभिर्मांमेव स्तुतेत्यर्थः ॥

को न्वत्र मरुतो मामहे वः प्र यातन सखीरच्छा सखायः ।

मन्मानि चित्रा अपिवातयन्त एषां भूत नवेदा म क्रतानाम् ॥ १३ ॥

कः । नु । अत्र । मरुतः । ममहे । वः । प्र । यातन । सखीन् । अच्छ । सखायः ।

मन्मानि । चित्राः । अपिऽवातयन्तः । एषाम् । भूत । नवेदाः । मे । क्रतानाम् ॥ १३ ॥

हे मरुतः युष्मान् अत्र लोके को नु खलु मर्त्यः ममहे पूजयति । हे सखायः सर्वस्य  
सखिवत्प्रियकारिणः सन्तः सखीन् हविष्प्रदानेन सखिभूतान् यजमानान् अच्छ अभिमुख्येन प्राप्तुं  
प्र यातन गच्छत । हे चित्राः चायनीयाः यूयं मन्मानि मननीयानि धनानि अपिवातयन्तः  
संपूर्णं प्रापयन्तः भूत भवत । किंच मे मदीयानाम् एषाम् क्रतानाम् अवितथानां नवेदाः  
भूत ज्ञातारो भवत ॥

आ यद्वस्यादुवसे न कारुरस्माञ्चक्रे मान्यस्य मेधा ।

ओ षु वर्त्त मरुतो विप्रमच्छेमा ब्रह्माणि जरिता वो अर्चत् ॥ १४ ॥

आ । यत् । दुवस्यात् । दुवसे । न । कारुः । अस्मात् । चक्रे । मान्यस्य । मेधा ।

ओ इति । सु । वर्त्त । मरुतः । विप्रम् । अच्छे । इमा । ब्रह्माणि । जरिता । वः । अर्चत् ॥ १४ ॥

हे मरुतः <sup>१</sup>दुवस्यात् युष्मत्परिचरणाहार्त् स्तोत्रात् तेन स्तोत्रेण <sup>२</sup>दुवसे परिचरणाय पर्यासा <sup>३</sup>कारुः कर्त्री स्तुतिकुशला <sup>४</sup>मान्यस्य माननीयस्य विदुषः <sup>५</sup>मेधा बुद्धिः <sup>६</sup>अस्मात् । <sup>७</sup>न इति संग्रहार्थः । इदानीं-तनान् <sup>८</sup>आ <sup>९</sup>चक्रे आभिमुख्येन करोति प्रामोतीत्यर्थः । यद्वा । षष्ठीबहुवचने <sup>१०</sup>इदं रूपम् । दुवस्यानां परिचरणाहार्त्तां दुवसे परिचरणायेत्यर्थः <sup>११</sup>। अतो हे <sup>१२</sup>मरुतः <sup>१३</sup>यूयं <sup>१४</sup>विप्रं मेधाविनं यजमानं माम् अगस्त्यम् <sup>१५</sup>अच्छ आभिमुख्येन प्राप्तुं <sup>१६</sup>सु सुष्ठु <sup>१७</sup>ओ वर्त्त । ओ इति निपातद्वयसमुदायरूपः एको निपातः । आङित्वाभिमुख्येन <sup>१८</sup>। उकारोऽवधारणे । आवर्तध्वमेव । किमर्थमेवमिति उच्यते । <sup>१९</sup>इमा <sup>२०</sup>ब्रह्माणि इमानि परिवृढानि कर्माण्युद्दिश्य <sup>२१</sup>जरिता <sup>२२</sup>स्तोता <sup>२३</sup>वः युष्मान् <sup>२४</sup>अर्चत् अर्चति । यस्मादेवं तस्मादावर्तध्वमित्यर्थः ॥

अथ पञ्चदश्यां <sup>२५</sup>सूक्तोपक्रममारभ्य कृतां स्तुतिं मरुद्भ्यो निवेद्य अभिमतमाशास्ते ॥

एष वः स्तोमो मरुत इयं गीर्मान्दार्थस्य मान्यस्य कारोः ।

एषा यासीष्ट तन्वे वयां विद्यामेषं वृजनं जीरदानुम् ॥ १५ ॥

एषः । वः । स्तोमः । मरुतः । इयम् । गीः । मान्दार्थस्य । मान्यस्य । कारोः ।

आ । इषा । यासीष्ट । तन्वे । वयाम् । विद्याम् । इषम् । वृजनम् । जीरदानुम् ॥ १५ ॥

हे <sup>१</sup>मरुतः <sup>२</sup>एषः <sup>३</sup>स्तोमः इदानींक्रियमाणप्रकारं स्तोत्रं <sup>४</sup>वः युष्मदर्थं युष्मदधीननाय भवत्वित्यर्थः । तथा <sup>५</sup>इयं <sup>६</sup>गीः स्तुतिरूपा वागपि वो युष्मदर्थाय । यस्मात् एवं तस्मात् <sup>७</sup>मान्दार्थस्य स्तुति-विशेषैर्मन्दयितुः स्तुतिभिर्मन्दस्य प्रेरयितुर्वा <sup>८</sup>मान्यस्य वरप्रदानादिना माननीयस्य <sup>९</sup>कारोः स्तोतुः <sup>१०</sup>इषा इच्छया <sup>११</sup>आ <sup>१२</sup>यासीष्ट आगच्छत । किमर्थम् । <sup>१३</sup>तन्वे शरीराय तत्पोषायेत्यर्थः <sup>१४</sup>। <sup>१५</sup>वयां वयमपि <sup>१६</sup>इषम् अन्नं <sup>१७</sup>वृजनं बलं <sup>१८</sup>जीरदानुं जयशीलदानम् <sup>१९</sup>एतत्सर्वं <sup>२०</sup>विद्याम् । युष्मास्वागतेषु यज्ञसंपूर्त्येष्टयादि-द्वारा <sup>२१</sup>लभेमहि ॥ ॥ २६ ॥

वेदार्थस्य प्रकाशेन तमो हार्दं निवारयन् <sup>२२</sup>। पुमर्थाश्चतुरो देयाद्विद्यातीर्थमहेश्वरः ॥

इति श्रीमद्वाजाधिराजपरमेश्वरवैदिकमार्गप्रवर्तकश्रीवीरशुक्लभृपालसांज्ञ-

धुरंधरेण सायणाचार्येण <sup>२३</sup>विरचिते माधवीये वेदार्थप्रकाशे

ऋक्संहिताभाष्ये द्वितीयाष्टके तृतीयोऽध्यायः समाप्तः ॥

१. क्ष-झ१-ज-ट-षष्ठीबहुवचनस्थाने । २. क्ष-ङ-झ१-ज-ट-परिचरणाय । युष्मत्स्तुतियोग्या मतिर्नास्ति तथापि कृपया हे मरुतः । ३. क्ष-ज-ट-आ इत्याभिमुख्येन । ४. ङ-झ-झ१-ज-ट-जरिता गरिता । ५. क्ष-झ१-ज-ट-पञ्चदश्याः । ६. क्ष-झ१-ज-ट-माननीयस्य । ७. क्ष-ङ-झ१-ज-ट-पोषणाय हविर्भक्षणेन शरीरं वर्धयत । ८. क्ष-झ१-ज-ट-जयशीलं दानं जीवनं वा । ९. क्ष-ङ-झ१-ज-ट-यज्ञसंपूर्तेः वृष्ट्यादिद्वारा । १०. क्ष-झ१-ज-ट-विदारयन् । ११. क्ष-ज-ट-सायणामात्येन ।

## ॥ श्रीगणेशाय नमः ॥

यस्य निःश्वसितं वेदा यो वेदेभ्योऽखिलं जगत् ।

निर्ममे तमहं वन्दे विद्यार्थिमहेश्वरम् ॥

इत्थं द्वितीयाष्टकगस्तुतीयोऽध्याय आदरात् ।

व्याख्यातः सायणार्येण पुरुषार्थप्रदर्शकः ॥

अथ चतुर्थोऽध्याय आरभ्यते<sup>१</sup> । ‘कया शुभा’ इत्यस्मिन्खयोविंशेऽनुवाके पञ्चदश सूक्तानि । तत्र ‘तक्षु’ इत्येतत् द्वितीयं सूक्तं पञ्चदशर्चम् । अत्रानुक्रमणिका— ‘तद्वगस्यो मारुतं हि द्वित्रिष्टुबन्तं मित्रावरुणयोर्दक्षितयोर्हवींशीमप्सरसं दद्या वासतीवरे कुम्भे रेतोऽपतत्ततोऽगस्त्यवसिष्टावभायेताम्’ इति । ‘सूक्तसंख्यानुवर्तते आन्यस्याः सूक्तसंख्यायाः’ ( अनु. १२. १ ) इति परिभाषितत्वात् पञ्चदशर्चम् । उक्तलक्षणेनागस्त्येन दृष्टत्वात्तस्यापि । ‘मारुतं हि’ इत्युक्तत्वात् तुह्यादिपरिभाषया इदमादिसूक्तत्रयं मरुदेवताकम् । अन्ये द्वे त्रिष्टुभौ शिष्टास्त्रिष्टुबन्तपरिभाषया जगत्यः । विनियोगो लैङ्गिकः ॥

तन्नु वोचाम रभसाय जन्मने पूर्वं महित्वं वृषभस्य केतवे ।

ऐधेव यामन्मरुतस्तुविष्वणो युधेव शक्रास्तविषाणि कर्तन ॥ १ ॥

तत् । नु । वोचाम् । रभसाय । जन्मने । पूर्वं । महित्वम् । वृषभस्य । केतवे ।

ऐधाऽईव । यामन् । मरुतः । तुविऽस्वनः । युधाऽईव । शक्राः । तविषाणि । कर्तन ॥ १ ॥

हे ऽमरुतः वयं युष्मदीयं ऽतत् तादृशं प्रसिद्धं ऽपूर्वं पूरकं पूर्वतनं वा ऽमहित्वं<sup>२</sup> माहात्म्यं ऽनु क्षिप्रं ऽवोचाम व्रमः । किमर्थम् । ऽरभसाय रभस्ययुक्ताय ऽजन्मने वेद्यां प्रादुर्भावाय वेद्यां संनिधानाय इत्यर्थः । तदपि किमर्थमित्यत आह । ऽवृषभस्य फलस्य वर्णितुर्थज्ञस्य ऽकेतवे प्रज्ञानाय<sup>३</sup> । वायुप्रेरणेन मेधागमनं प्रसिद्धम् । हे ऽतुविष्वणः गमनसंरम्भेण प्रभूतध्वनियुक्ता हे ऽशक्राः सर्वमपि कर्तुं शक्ताः यूयं ऽयामन् यामनि यागगमने प्रस्तुते सति ऽऐधेव ऐधानि एधःसंबन्धीनि तेजांसीव प्राप्येण महत्त्वेन ऽतविषाणि बलानि सामर्थ्यानि ऽकर्तनं कुरुत तत्स्तुम इत्यर्थः । तत्र दृष्टान्तः । ऽयुधेव युद्धेन तत्तद्युद्धनिमित्तं यथा तविषाणि कुरुत तद्वत् ॥

नित्यं न सूनुं मधु विभ्रत उप क्रीळन्ति क्रीळा विदथेषु घृष्वयः ।

नक्षन्ति रुद्रा अवसा नमस्विनं न मर्धन्ति स्वतवसो हविष्कृतम् ॥ २ ॥

नित्यम् । न । सूनुम् । मधु । विभ्रतः । उप । क्रीळन्ति । क्रीळाः । विदथेषु । घृष्वयः ।

नक्षन्ति । रुद्राः । अवसा । नमस्विनम् । न । मर्धन्ति । स्वतवसः । हविःऽकृतम् ॥ २ ॥

१. झ१-व्याख्यातुमारभ्यते । २. झ१-महित्वं महत्त्वम् । ३. झ-झ१-‘प्रज्ञानाय’ इत्यस्यानन्तरं ‘तत्सिद्धवर्धमित्यर्थः । अथवा वृषभस्य वृष्ट्युत्पादकस्य वर्णितुः मेघस्य केतवे प्रज्ञानाय’ इत्यधिकम् ।

नित्यं न वसुन्मु औरसं<sup>१</sup> प्रियं पुत्रमिव<sup>२</sup> मधु मधुरं हविः विभ्रतः धारयन्तो मरुतः  
विदधेपु यगोपु वृष्वयः रक्षःप्रभृतीनां वर्षकाः सन्तः व्रीळाः क्रीडनशीलाः उप उपेस्य व्रीळन्ति  
विहरन्ति । किंच रुद्राः । रुद्रपुत्रा मरुतोऽपि रुद्रा उच्यन्ते जन्यजनकयोरभेदात् । मरुतां रुद्रपुत्रावं  
पुराणेषु तपसा तुष्टौ पार्वतीपरमेश्वरौ मरुतः पुत्रत्वेन स्वीचक्रतुरिति प्रसिद्धम् । नमस्त्विनं नमस्कारोप-  
लक्षितस्तोत्रोपेतं हविष्कृतं हविषः कर्तारं प्रदातारं यजमानम् अवसा रक्षणेन तर्पणेन वा  
निमित्तभूतेन नक्षन्ति व्यामुवन्ति । किंच स्वतवसः स्वायत्तबला मरुतो यजमानं न मर्धन्ति  
न संग्रामयन्ति न क्लेशयन्तीत्यर्थः ॥

यस्मा ऊमासो अमृता अरासत रायस्पोषं च हविषा ददाशुषे ।

उक्षन्त्यस्मै मरुतो हिताइव पुरु रजांसि पर्यसा मयोभुवः ॥ ३ ॥

यस्मै । ऊमासः । अमृताः । अरासत । रायः । पोषम् । च । हविषा । ददाशुषे ।

उक्षन्ति । अस्मै । मरुतः । हिताऽइव । पुरु । रजांसि । पर्यसा । मयऽभुवः ॥ ३ ॥

यस्मै यजमानाय हविषा ददाशुषे सोमादिहविर्दत्तवते हविषा प्रीताः ऊमासः अवितारः  
अमृताः अमरणधर्मिणो मरुतः रायस्पोषं धनस्य पुष्टिम्<sup>३</sup> । चशब्दात् पश्चादिपुष्टिम् । अरासत  
प्रायच्छन् । रासतिर्दानार्थः । अस्मै यजमानाय हिताइव हिताचरणाः सखाय इव सन्तः मयोभुवः  
सुखस्य भावयितारः मरुतः रजांसि लोकान् पुरु प्रभूतं यथा भवति तथा पर्यसा उदकेन  
सस्याद्युत्पत्त्यर्थम् उक्षन्ति सिञ्चन्ति ॥

आ ये रजांसि तविषीभिरव्यत प्र व एवासः स्वयतासो अध्रजन् ।

भयन्ते विश्वा भुवनानि हर्म्या चित्रो वो यामः प्रयतास्वृष्टिषु ॥ ४ ॥

आ । ये । रजांसि । तविषीभिः । अव्यत । प्र । वः । एवासः । स्वयतासः । अध्रजन् ।

भयन्ते । विश्वा । भुवनानि । हर्म्या । चित्रः । वः । यामः । प्रयतासु । ऋष्टिषु ॥ ४ ॥

हे मरुतः युष्मत्संबन्धिनः ये एवासः एवाः अश्वविशेषाः<sup>४</sup> तविषीभिः स्वकीयेर्बलैर्वृष्टि-  
प्रदानादिरूपैः रजांसि लोकान् वा अव्यत सर्वत आवृण्वन्ति ते<sup>५</sup> वः युष्माकम् एवासः अश्वाः  
स्वयतासः स्वयमेव सारथिना विनैव युक्ताः प्र अध्रजन् प्रकर्षेण गच्छन्ति व्यामुवन्ति । किंच  
युष्मदागमनात् विश्वा भुवनानि सर्वाणि भूतजातानि विश्वा हर्म्या सर्वाणि हर्म्याणि च भयन्ते  
बिभ्यति पतनात् । यस्मादेवं तस्मात् वो यामः चित्रः चायनीयः । आश्चर्यभूत इत्यर्थः । भीतेः  
कारणमाह । ऋष्टिषु युद्धस्थासु<sup>६</sup> हेतिषु प्रयतासु प्रकर्षेणोद्यतासु सतीषु । अथवा भीतौ दृष्टान्तः ।  
ऋष्टिषु प्रयतासु सतीषु । लुप्तोपमेयम् । आयुधेषूद्यतेषु यथा जना बिभ्यति तद्वद्युष्मदागमनात् बिभ्य-  
तीत्यर्थः ॥

१. झ१-अवियुक्तं पुरतो वर्तमानं तनुजं प्रियपुत्रमिव । २. ज-ऋ-पुष्टिं च । ३. झ१-रक्षाविशेषाः ।  
४. झ-क्ष-तेषाम् । ५. क-ज-झ-युष्मद्वस्तस्थासु; झ-युद्धस्तस्थासु; त-युद्धस्तस्थासु ।

यत्वेषयांमा नदयन्त पर्वतान्दिवो वा पृष्ठं नर्या अचुच्यवुः ।

विश्वो वो अज्मन्भयते वनस्पती रथीयन्तीव प्र जिहीत ओषधिः ॥ ५ ॥

यत् । त्वेषयांमाः । नदयन्त । पर्वतान् । दिवः । वा । पृष्ठम् । नर्याः । अचुच्यवुः ।

विश्वः । वः । अज्मन् । भयते । वनस्पतिः । रथीयन्तीऽइव । प्र । जिहीते । ओषधिः ॥ ५ ॥

मरुतः <sup>१</sup>त्वेषयांमाः प्रदीप्तगमनाः <sup>२</sup>यत् यदा <sup>३</sup>पर्वतान् पर्ववतो गिरिर्गङ्गराणि पूरकान् मेधान् वा <sup>४</sup>नदयन्त नादयन्ति <sup>५</sup>वा अथवा <sup>६</sup>दिवः विद्योतनात्मकस्यान्तरिक्षस्य <sup>७</sup>पृष्ठम् उपरिभागं <sup>८</sup>नर्याः नरेभ्यो हिताः <sup>९</sup>अचुच्यवुः गच्छन्ति तदा <sup>१०</sup>वः युष्मत्संबन्धिनि <sup>११</sup>अज्मन् गमने निमित्तभूते सति <sup>१२</sup>विश्वः <sup>१३</sup>वनस्पतिः वनस्य पालयिता वृक्षसमूहः <sup>१४</sup>भयते बिभेति । तथा <sup>१५</sup>ओषधिः प्रियङ्गुर्वाद्यादिः <sup>१६</sup>प्र <sup>१७</sup>जिहीते प्रकपेण गच्छति स्वस्थानात् इतस्ततश्चलतीत्यर्थः । तत्र दृष्टान्तः । <sup>१८</sup>रथीयन्तीव रथमात्मन इच्छन्ती स्त्री । स्थावृत्तेत्यर्थः । तादृशी स्त्रीव । सा यथा चलति तद्वत् ॥ ॥ ५ ॥

यूयं न उग्रा मरुतः सुचेतुनारिष्टग्रामाः सुमतिं पिपर्तन ।

यत्रा वो दिद्युदति क्रिविदती रिणाति पृश्नः सुधितेव बर्हणा ॥ ६ ॥

यूयम् । नः । उग्राः । मरुतः । सुचेतुना । अरिष्टग्रामाः । सुमतिम् । पिपर्तन् ।

यत्र । वः । दिद्युत् । रदति । क्रिविःऽदती । रिणाति । पृश्नः । सुधिताऽइव । बर्हणा ॥ ६ ॥

हे <sup>१</sup>उग्राः उदूर्णबलाः <sup>२</sup>मरुतः <sup>३</sup>यूयं <sup>४</sup>सुचेतुना शोभनचेतसा <sup>५</sup>अरिष्टग्रामाः अहिंसितसंघाः सन्तः <sup>६</sup>नः अस्माकं <sup>७</sup>सुमतिं शोभनबुद्धिं <sup>८</sup>पिपर्तन पूरयत । कस्मिन्काले इति तदुच्यते । <sup>९</sup>यत्र यस्मिन् काले <sup>१०</sup>वः युष्मत्संबन्धिनी <sup>११</sup>क्रिविदती विश्लेषणशीलदन्ती <sup>१२</sup>दिद्युत् हेतिः <sup>१३</sup>रदति विलिखति मेघसंस्पर्शायं <sup>१४</sup>पृश्नः पशूंश्च <sup>१५</sup>रिणाति रेपति हिनस्ति । वायौ वाति सति पशवः शीर्यन्ते इति प्रसिद्धम् । हिंसायां दृष्टान्तः । <sup>१६</sup>सुधिता सुहिता सुधु प्रेरिता <sup>१७</sup>बर्हणा हतिः तत्साधना हेतिर्वा यथा रिणाति तद्वत् ॥

प्र स्कम्भदेष्णा अनवभ्रराधसोऽलातृणासो विदथेषु सुष्टुताः ।

अर्चन्त्यर्कं मंदिरस्य पीतये विदुर्वीरस्य प्रथमानि पौंस्या ॥ ७ ॥

प्र । स्कम्भदेष्णाः । अनवभ्रराधसः । अलातृणासः । विदथेषु । सुऽस्तुताः ।

अर्चन्ति । अर्कम् । मंदिरस्य । पीतये । विदुः । वीरस्य । प्रथमानि । पौंस्या ॥ ७ ॥

<sup>१</sup>प्र <sup>२</sup>स्कम्भदेष्णाः प्रकपेण स्तम्भितदानाः । अविरतदाना इत्यर्थः । <sup>३</sup>अनवभ्रराधसः अभ्रहविरादिधनाः । राध इति धननाम । <sup>४</sup>अलातृणासः । नकारस्य स्थाने लकारः ॥ अनातृणासः



आतर्दनरहिताः । अथवा । अलं पर्याप्तम् आतर्दनाः शत्रूणां । यद्वा । अलम् अत्यर्थं दातारः फलानाम् ।  
 पूर्वरूपा मरुतः । विदधेः । वागेः । अर्कम् अर्चनीयमिन्द्रं स्वसखाभूतम् । अर्चयन्ति पूजयन्ति  
 स्तुत्यादिना संभावयन्तीत्यर्थः । किमर्थं । मन्दिरस्य सादनसाधनस्य सोमस्य । पीतये दानाय । तस्येन्द्रस्य  
 महत्त्वं कथं जानन्तीत्यत आह । ते मरुतः । वीरस्य विविधं शत्रूणां रक्षकस्य इन्द्रस्य । प्रथमानि  
 प्रथमानि मुख्यानि । पर्याप्त्या पुंस्त्वानि वृत्रवधादिरूपाणि । विदुः जानन्ति ॥

शतभुजिभिस्तमभिर्हुतेरघातपूर्भा रक्षता मरुतो यमावत ।

जनं यमुग्रास्तवसो विरश्निनः पाथना शंसात्तनयस्य पुष्टिषु ॥ ८ ॥

शतभुजिऽभिः । तम् । अभिऽहुतेः । अघात् । पूऽभिः । रक्षत । मरुतः । यम् । आवत ।

जनम् । यम् । उग्राः । तवसः । विरश्निनः । पाथन । शंसात् । तनयस्य । पुष्टिषु ॥ ८ ॥

हे । मरुतः । यूयं । शतभुजिभिः । शतभिस्तुपरिमितनाम् । असंख्यातभोगवद्भिः । पूभिः  
 पालनैः । जेतव्यैः शत्रूणां नगरैर्वा । तैः । रक्षत पालयत । तमित्युक्तं कसित्याह । यम् जनम्  
 अभिहुतेः अभिभवकारणान् कुटिलस्वभावान् । अघात् पापात् । आवत अरक्षत । किंच हे । उग्राः  
 उद्गूणैर्तेजसो हे । तवसः बलवन्तो वेगवन्तो वा हे । विरश्निनः । शत्रूणां रक्षत । महांसः । रपणीयाः  
 शब्दाः रपाः । ते येषां ते रश्निनः । विविधा रश्निनः रत्नानां येषां ते तथाक्ता हे तादृशा यूयं । यं  
 च । जनं । पाथन पाथ रक्षय । कस्मान्निमित्तादिति उच्यते । तनयस्य । उपलक्षणमेतत् ।  
 पुत्रादीनां । पुष्टिषु पोषेषु निमित्तभूतेषु । शंसात् अभिशंसनात् । यमेवं कुरुष्व तं रक्षतेति शेषः ।  
 पापक्षयाघनिष्टपरिहारेण पुत्रादिपुरुषेष्वेष्टप्राप्त्या च रक्षयेत्यर्थः ॥

विश्वानि भद्रा मरुतो रथेषु वो मिथस्पृध्वेव तन्निषाण्याहिता ।

अंसेष्वा वः प्रपथेषु खादयोऽक्षो वचक्रा समया वि ववृते ॥ ९ ॥

विश्वानि । भद्रा । मरुतः । रथेषु । वः । मिथस्पृध्वेव । तन्निषाणि । आहिता ।

अंसेषु । आ । वः । प्रपथेषु । खादयः । अक्षः । वः । चक्रा । समया । वि । ववृते ॥ ९ ॥

हे । मरुतः । वः । रथेषु युष्मत्संबन्धिरथेषु रंहणसाधनेषु । विश्वानि । भद्रा । सर्वाणि कल्याणानि  
 भोगयोग्यानि द्रव्याण्यस्मभ्यं प्रदेयानि फलानि वा आहितानि । तथा वः । अंसेष्वा तदुपलक्षित-  
 भुजेष्वपि । आकारोऽप्यर्थः । मिथस्पृध्वेव बलाधिक्यात् परस्परस्पर्धाविषयाणि । तन्निषाणि बलानि  
 अंसेषूक्तलक्षणान्यायुधानि वा आहितानि । किंच वः । प्रपथेषु । प्रगताः पन्थानो येषु विश्राम-  
 स्थानेषु तानि प्रपथानि । तेषु । खादयः खाद्यानि भक्ष्याण्याहितानि । यद्वा । प्रगतः पन्था यैस्तेषु  
 पादाग्रेषु खादयः स्थिरा आभरणविशेषा आहिताः । किंच । अक्षो । वः । युष्मत्संबन्धी रथ्यः अक्षः  
 । चक्रा तत्रोपनिबद्धानि चक्राणि । समया समीपे तेषां परिसरे । वि । ववृते विशेषेण वर्तते । न

कदाचिदपि चक्रेषु संलक्ष्यो भवतीत्यर्थः । यस्मादेवं देवयजनगमनसाधनानि सन्ति तस्मात् शधि-  
माराच्छध्वमित्यभिप्रायः ॥

भूरीणि भद्रा नर्येषु बाहुषु वक्षःसु रुक्मा रभसासौ अञ्जयः ।

अंसेष्वेताः पविषु क्षुरा अधि वयो न पक्षान्व्यनु श्रियो धिरे ॥ १० ॥

भूरीणि । भद्रा । नर्येषु । बाहुषु । वक्षःसु । रुक्माः । रभसासः । अञ्जयः ।

अंसेषु । एताः । पविषु । क्षुराः । अधि । वयोः । न । पक्षान् । वि । अनु । श्रियोः । धिरे ॥ १० ॥

ते मरुतः नर्येषु नरेभ्यो हितेषु बाहुषु भुजेषु भूरीणि प्रभूतानि भद्रा भद्राणि कल्याणानि  
धनानि स्तोत्रभ्यो दातुं धिरे दधिरे धारयन्ति । तथा वक्षःसु उरःस्थलेषु रुक्माः सुवर्णरत्नादि-  
निर्मितान्याभरणानि धारयन्ति । कीदृशानि । रभसासः राभस्ययुक्तानि कान्तिमन्ति वा । तथा  
अञ्जयः व्यक्तानि । अंसेषु भुजमूलेषु एताः शुक्लवर्णा मालाः । पविषु वज्रसदृशेष्वयुधेषु क्षुराः  
क्षुरधाराः । अधि सप्तम्यर्थानुवादी । एवमेते मरुतः सर्वाङ्गेषु श्रियोः लक्ष्मीः अनुक्रमेण वि धिरे  
विविधं धारयन्ति । तत्र दृष्टान्तः । वयो न पक्षान् पक्षिणः पक्षानिव ॥ ॥ २ ॥

महान्तो महा विभ्वो विभूतयो दूरेदृशो ये दिव्या इव स्तुभिः ।

मन्द्राः सुजिह्वाः स्वरितार आसभिः संमिश्रा इन्द्रे मरुतः परिष्टुभः ॥ ११ ॥

महान्तः । महा । विभ्वः । विभूतयः । दूरेऽदृशः । ये । दिव्याऽइव । स्तुभिः ।

मन्द्राः । सुजिह्वाः । स्वरितारः । आसभिः । सम्मिश्राः । इन्द्रे । मरुतः । परिष्टुभः ॥ ११ ॥

ये मरुतः महान्तः माहात्म्योपेताः । केन । महा महत्त्वेन प्रभावातिशयेन । तथा विभ्वः  
विभवो व्याप्ताः तथा विभूतयः विविधैर्धर्मवन्तः दूरेदृशः दूरे दृश्यमानाः प्रकाशमानाः । दूरदर्शने  
दृष्टान्तः । दिव्याः स्तुभिः इव । स्तु इति नक्षत्रनाम 'ऋक्षाः स्तुभिरिति नक्षत्राणाम्' ( निरु.  
३. २० ) इति निरुक्तत्वात् । दिवि सवा देवाः स्तुभिः स्वपुष्पकभूतैस्तेजःपुञ्जैर्नक्षत्रैर्यथा दूरे दृश्य-  
माना भवन्ति तद्वत् । किञ्च मन्द्राः मादनाः सुजिह्वाः शोभनजिह्वाः आसभिः आस्यैः स्वरि-  
तारः शब्दयितारः । प्रियवचना इत्यर्थः । अत एव सुजिह्वा इत्युक्तम् । किञ्च इन्द्रे संमिश्राः  
सम्यग्मिश्रयितारः । इन्द्रसहायिन इत्यर्थः । 'मरुतो हैनं नाजहुः' ( ऐ. ब्रा. ३. २० ) इति  
श्रुतेः । तथा परिष्टुभः परिस्तोभयुक्ताः स्तुतिभिर्युक्ताः । एवं महाभागा ये मरुतः सन्ति तेऽसम्यजम्  
आराच्छन्तीति शेषः ॥

तद्वः सुजाता मरुतो महित्वनं दीर्घं वो दात्रमर्दितेरिव व्रतम् ।

इन्द्रश्चन त्यजसा वि हुणाति तज्जनाय यस्मै सुकृते अराध्वम् ॥ १२ ॥

तद्वः । वः । सुजाताः । मरुतः । महित्वनम् । दीर्घम् । वः । दात्रम् । अर्दितैऽइव । व्रतम् ।

इन्द्रः । चन । त्यजसा । वि । हुणाति । तद्वः । जनाय । यस्मै । सुकृते । अराध्वम् ॥ १२ ॥

हे वसुजाताः शोभनजननाः हे मरुतः वः युष्मदीयं महित्वं महत्त्वं तत् तादृक् खलु । तदियुक्तं किमित्याह । वः युष्माकं दात्रं दानं वृष्ट्यादिरूपं दीर्घम् अत्यायतमविच्छिन्नम् । प्रकृष्टो-  
पकारीत्यर्थः । दीर्घत्वे दृष्टान्तः । अदितेः व्रतम् इव । अदीनाया देवमातुर्भूया वा । व्रतमिति  
कर्मनाम । तद्यथा दीर्घम् अतिविस्तृतं तद्वत् । ‘ अदितिर्द्यौरदितिरन्तरिक्षम् ’ ( क. सं. १. ८९.  
१० ) इत्यादिमन्त्रवर्णात् । किंच हे मरुतः यूयं यस्मै वसुकृते शोभनयागादिकर्त्रे यजमानाय  
यदभिमतं धनम् अराध्वं<sup>१</sup> तत् इन्द्रः च इन्द्रोऽपि त्यजसा त्यागेन न विवृणाति न विह्वरति  
कौटिल्यं न करोति ॥ चन इत्ययं यद्यपि निपातद्वयसमुदायरूप एको निपातः तथाप्यवयवविभागेन  
चशब्दः समुच्चये नशब्दो निषेधेऽधिगन्तव्यः ॥ युष्मद्धनादित्यागम् इन्द्रत्यागोऽपि नातिक्रामतीत्यर्थः ।  
यद्वा । यस्मै तद्धनमराध्वं तमिन्द्रोऽपि न कुटिलयति । न निषेधयति किंत्वनुमोदयतीत्यर्थः ॥

तद्गो जामित्वं मरुतः परे युगे पुरु यच्छंसममृतास आवत ।

अया धिया मनवे श्रुष्टिमाव्या साकं नरो दंसनैरा चिकित्रिरे ॥ १३ ॥

तत् । वः । जामित्वम् । मरुतः । परे । युगे । पुरु । यत् । शंसम् । अमृतासः । आवत ।

अया । धिया । मनवे । श्रुष्टिम् । आव्य । साकम् । नरः । दंसनैः । आ । चिकित्रिरे ॥ १३ ॥

हे मरुतः वो जामित्वं बन्धुत्वमस्मद्विषयप्रेमाधिक्यं तत् खलु त्रसिद्धमित्यर्थः । क्रियत्पर्यन्त-  
मिति तदुच्यते । परे युगे । युगशब्दः कालोपलक्षकः । उत्कृष्टे महति कालेऽतीतेऽपि वर्तते इति  
शेषः । तत्कथमधिगतमित्यत आह । अमृतासः अमरणधमाणा हे मरुतः यूयं यत् यस्मात् शंसम्  
अस्माभिः क्रियमाणां स्तुतिं पुरु प्रभूतं यथा भवति तथा आवत रक्षथ । तस्माद्युष्मकृतं जामित्वम-  
विनाशीत्यर्थः । किंच यूयम् अया धिया अनयातुग्रहात्मिकया बुद्ध्या मनवे मनुष्याय स्तोत्रे यष्टे  
वा अस्मदादये श्रुष्टिमाव्य कीर्तिं स्तुतिं वा रक्षित्वा साकं संभूय नरः नेतारः सन्तः दंसनैः  
कर्मभिरित्थंभूताः आ चिकित्रिरे सर्वतो जानीथ ॥

येन दीर्घं मरुतः शूशवाम युष्माकेन परीणसा तुरासः ।

आ यत्ततनन्वृजने जनास एभिर्यज्ञेभिस्तदभीष्टिमश्याम् ॥ १४ ॥

येन । दीर्घम् । मरुतः । शूशवाम । युष्माकेन । परीणसा । तुरासः ।

आ । यत् । ततनन् । वृजने । जनासः । एभिः । यज्ञेभिः । तत् । अभि । इष्टिम् । अश्याम् ॥ १४ ॥

हे तुरासः वेगवन्तः मरुतः युष्माकेन युष्मत्संबन्धिना येन परीणसा । यद्यप्येतद्बहुनामसु  
पठितं तथापि यत् बहु तन्महदपि भवतीत्यत्र महदित्यर्थे गृह्यते । महता युष्मदभिगमनेनैषणेन वा दीर्घम्  
आयतं सत्त्वादिरूपं कर्म शूशवाम प्रवर्धयामः । किंच यत् येन चाभिगमनेनैषणेन वा जनासः  
जना अस्मदीयाः वृजने संग्रामे आ यत्ततन् सर्वतो विस्तारयन्ति । स्वसामर्थ्यैः संग्रामं जयन्तीत्यर्थः ।

वत् इष्टिम् पुषणं गमनम् वृभिर्वृक्षेभिः इदानीं क्रियमाणैः स्तोत्रादिरूपैः पूजनैः अभि  
अभिमुख्येन अश्यां व्यामुशाम् ॥

एष वः स्तोमो मरुत इयं गीर्मान्दार्त्यस्य मान्यस्य कारोः ।

एषा यासीष्ट तन्वे वयां विद्यामेपं वृजनं जीरदानुम् ॥ १५ ॥

एषः । वः । स्तोमः । मरुतः । इयम् । गीः । मान्दार्त्यस्य । मान्यस्य । कारोः ।

आ । इषा । यासीष्ट । तन्वे । वयाम् । विद्याम । इपम् । वृजनम् । जीरदानुम् ॥ १५ ॥

अयं मन्त्रस्तृतीयाध्यायान्तं व्याख्यातः । सूक्तोपाग्रसप्रकृति क्रियमाणां स्तुतिं मरुद्भ्यः समर्प्य  
स्वामीणमाश्रास्ते । हे वमरुतः वपुषः वस्तोमः इदानीं कृतं स्तोत्रं ववः युष्माकं युष्मदर्थमिदमर्थः ।  
तथा इयं गीः स्तुतिरूपा वागपि वः युष्माकम् । कस्य संबन्धीदमिति तदुच्यते । मान्दार्त्यस्य ॥  
मन्दतेरीयतेश्च मान्दार्त्यः ॥ स्तुतिं प्रेरयतः मान्यस्य माननाहस्य कारोः । स्तोत्रनामैतत् । स्तोतुः  
संबन्धि । यद्वा । एतत्पदत्रयमुत्तरत्र संबध्यते । उक्तलक्षणस्तोतुः इषा दृच्छया कामनया तन्वे  
युष्मच्छरीरवृद्धये । स्तुत्या हि शरीरं वर्धते । अथा यासीष्ट अभिगच्छतु स्तुतिः । वयां वयं च  
इपम् अन्नं वृजनं बलं वजीरदानुं चिरकालजीवनं च विद्याम लभेमहि ॥ ॥ ३ ॥

‘सहस्रं ते’ इत्येकादशचं तृतीयं सूक्तमागत्यं त्रिष्टुभम् । आद्यैन्द्री शिष्टा मरुदेयताकाः पूर्वत्र  
हिशब्दात् । ‘सहस्रमेकादशाद्यैन्द्री’ इत्यनुक्रमणिका । विशेषधिनियोगो लैङ्गिकः ॥

सहस्रं त इन्द्रोतयो नः सहस्रमिषो हरिवो गूर्ततमाः ।

सहस्रं रायो मादयध्वै सहस्रिण उप नो यन्तु वाजाः ॥ १ ॥

सहस्रम् । ते । इन्द्र । ऊतयः । नः । सहस्रम् । इषः । हरिऽवः । गूर्ततमाः ।

सहस्रम् । रायः । मादयध्वै । सहस्रिणः । उप । नः । यन्तु । वाजाः ॥ १ ॥

हे इन्द्र वृते तव ऊतयः रक्षाप्रकाराः सहस्रम् । अपरिमिता इत्यर्थः । नः अन्मभ्यम्  
उप यन्तु इति सर्वत्र योज्यम् । तथा हे हरिवः । हरी इन्द्रस्याश्वौ । ताभ्यां तद्वन्निन्द्र गूर्ततमाः  
अत्यन्तं गूर्णानि इपः पुषणीयाः अन्नानि सहस्रं दहूनि त्वदीयानि । तथा सहस्रं रायः अपरिमि-  
तानि धनानि मणिमुक्तादीनि मादयध्वै अस्मान् आदयितुं यानि सन्ति तानि अस्मान् उप यन्तु ।  
तथा सहस्रिणः वाजाः गमनवन्तश्चतुष्पाद्वृषाः पशवोऽपि नः अस्मान् उप यन्तु समीपं प्राप्नुवन्तु ॥

आ नोऽवोभिर्मरुतो यान्त्यच्छा ज्येष्ठेभिर्वा बृहदिर्वैः सुमायाः ।

अध यदेषां नियुतः परमाः समुद्रस्य चिद्धनयन्त पारे ॥ २ ॥

आ । नः । अवऽमिः । मरुतः । यान्तु । अच्छ । ज्येष्ठेभिः । वा । बृहत्ऽदिर्वैः । सुऽमायाः ।

अध । यत् । एषाम् । निऽयुतः । परमाः । समुद्रस्य । चित् । धनयन्त । पारे ॥ २ ॥

ते<sup>१</sup> मरुतः वओभिः रक्षणैः सहिताः वनः अस्मान् वअच्छ आभिसुख्येन वआ वयान्तु आगच्छन्तु । वसुमायाः । मायेति प्रज्ञानाम् । शोभनप्रज्ञा एव मरुतः वउयेष्टेभिः ववृहद्विवैः ववा उयेष्टैः प्रशस्यतमैः<sup>२</sup> मणिमुक्तादिधनैश्च सहिता आ यान्तु । वाशब्दः समुच्चये । आगमने कथमेवं सामर्थ्यमिति अत आह । वअथ अथ वएषां मरुतां वयत् यस्मात् वनियुतः एतन्नामकाः वपरमाः उत्कृष्टा अश्वाः वसमुद्रस्य वचित् । विच्छन्दोऽप्यर्थे । वसमुद्रयागि वषारे परस्मिन्प्रीतिरे वधनयन्त धनधारणं वहनं कुर्वन्ति । तस्मात् रक्षणैर्धनैश्चायाम्बिव्यर्थः ॥

मिम्यक्ष येषु सुधिता घृताची हिरण्यनिर्णिगुपरा न ऋष्टिः ।

गुहा चरन्ती मनुषो न योषा सभावती विदध्याइव सं वाक् ॥ ३ ॥

मिम्यक्ष । येषु । सुधिता । घृताची । हिरण्यनिर्निक् । उपरा । न । ऋष्टिः ।

गुहा । चरन्ती । मनुषः । न । योषा । सभावती । विदध्याइव । सम् । वाक् ॥ ३ ॥

वसुधिता सुधु निहिता सुधु हिता वा लोके वघृताची घृतं क्षरणशीलमुदकमञ्चन्ती वहिरण्यनिर्णिक् हितरमणीरूपा । निर्णिगिति रूपनाम । एवंरूपा वऋष्टिः विद्युदाख्यायुधविशेषो वा वउपरा वन मेघमालेव वयेषु मरुसु वसं वमिम्यक्ष । म्यक्षतिर्गतिकर्मा । संगताभूत् । मेघपङ्क्तिविद्युतौ इमे<sup>३</sup> अपि संगते इत्यर्थः । मेघपङ्क्तिर्विद्युच्चोये दृष्टान्तेन<sup>४</sup> विशेष्येते । वगुहा निगुहा गुहायां वा अन्तरिक्षे<sup>५</sup> वचरन्ती । तत्र दृष्टान्तः । वमनुषो वन योषा मनुष्यस्य परिवृढादेर्महिषीवत् । सा यथा सुवेपा अन्तःपुरे एव मध्ये चरति तद्वत् । किं सर्वदैवमिति नेत्याह । वसभावती<sup>६</sup> । सभा जनसंघः । तद्वती । वर्षकाले आविर्भवन्तीत्यर्थः । तत्र दृष्टान्तः<sup>६</sup> । विदध्या ववाक् वइव । विदथो यज्ञः । तदहतीति विदध्या प्रेषस्तोत्रादिरूपा वाक् । सा यथा यज्ञसभां प्राप्याविर्भवति तद्वत् । यद्वा । विदध्या वेदनाहं विवदमानयोर्वाक् । सा यथा सभावती तद्वत् । सैवंरूपा येषु मिम्यक्ष ते मरुतो देवयजनमाञ्छन्तिवत्यर्थः ॥

परा शुभ्रा अयासो यव्या साधारण्येव मरुतो मिमिक्षुः ।

न रोदसी अप नुदन्त घोरा जुषन्त वृधं सख्याय देवाः ॥ ४ ॥

परा । शुभ्राः । अयासः । यव्या । साधारण्याइव । मरुतः । मिमिक्षुः ।

न । रोदसी इति । अप । नुदन्त । घोराः । जुषन्त । वृधम् । सख्याय । देवाः ॥ ४ ॥

वशुभ्राः शोभनालंकाराः<sup>७</sup> वअयासः अभिगन्तारः वमरुतः वयव्या मिश्रणशीलया विद्युता वपरा वमिमिक्षुः । प्रकर्षेण सिञ्चन्त्युदकसंस्थायाम् । वसाधारण्येव । यथा लोके साधारण्या स्त्रिया संगता युवानो रेतो मुञ्चन्ति तद्वत् । एवं कुर्वन्तः वघोराः अतिवृष्टिप्रदानेन भयंकरास्ते वरोदसी द्यावापृथिव्यौ वन वअप वनुदन्त । अपनोदनं वर्षणरूपं तिरस्कारं न कुर्वन्ति<sup>८</sup> । द्यावापृथिवीवचनो रोदसीशब्दः

१. क-ख-झ-फ-एते । २. झ१-प्रभूतद्योतमानैः । ३. झ१-उमे । ४. झ१-दृष्टान्तत्वेन । ५. झ१-अन्तरिक्षे वा । ६. झ१-सभावती जनसंघसमीपं गच्छन्ती वर्षाकाले । आविर्भावे दृष्टान्तः । ७. झ१-शोभनालंकारादिना दीप्ताः ।

सर्वत्राद्युदात्तः । अत्र तु व्यत्ययेनान्तोदात्तत्वमिति द्रष्टव्यम् । यद्वा । रोदसा शब्देन रोदनस्वभावो रुद्रः । तस्य स्त्री रोदसीति केचिदाहुः । अपरे तु मरुतां स्त्रियो रोदसीति नामधेयमित्याहुः । अयमेव पक्षो युक्त उत्तरत्रैवं व्यवहारात् । तत्पक्षे रोदसी रोदस्याम् ॥ ङीपन्तान् मत्स्यया ईकारो लुक् वा । ' ईदूतौ च सप्तम्यर्थे ' इति प्रगृह्यसंज्ञा ॥ तस्यां प्रियं धनं मुञ्चन्ति । किंतु ऽदेवाः मोदयितारो मादयितारो वा मरुतः ऽसत्याय ऽवृधं वृद्धिं ऽजुपन्त सेवन्ते । द्यावापृथिवीपक्षे सत्याय जगतां सविभावाय तयोवृद्धिं कुर्वन्तीत्यर्थः ॥

जोषदसीमसुर्यां सचध्वै विषितस्तुका रोदसी नृमणाः ।

आ सूर्येव विधतो रथं गात्वेपप्रतीका नभसो नेत्या ॥ ५ ॥

जोषत् । यत् । ईम् । असुर्यां । सचध्वै । विषितस्तुका । रोदसी । नृमणाः ।

आ । सूर्यादेव । विधतः । रथम् । गात् । त्वेपप्रतीका । नभसः । न । इत्या ॥ ५ ॥

ऽरोदसी मरुत्पत्नी विद्युत् वा एतन्नामिकेयमपि ऽईम् एनं मरुत्संवं ऽजोपत् सेवते ॥ जुपेल्लेदि अडागमः ॥ किमर्थम् । ऽसचध्वै संगमनार्थम् । कीदृशी सा । ऽअसुर्यां । असुराः क्षेप्तारो मरुतः । तेषां स्वभूता ऽविषितस्तुका विशिष्टकेशसंघा विप्रकीर्णकेशसंघा वा संभोगवशेन तथा ऽनृमणाः नृपु नेतृषु मरुत्सु मननवती मनुष्येषु वा वृष्टिप्रदानमनोयुक्ता ऽत्वेपप्रतीका दीप्तोपक्रमा दीप्तावयवा । ईदृशी देवी ऽविधतः परिचरतो मरुत्संघस्य ऽरथम् ऽआ ऽगात् आगच्छति व्याप्नोति । यागदेशं गन्तुं रथमाख्यं वा यज्ञमागच्छति । केव । विधतः सूर्यस्य रथं त्वेपप्रतीका ऽसूर्येव सूर्यपत्नीव । यद्वा । सूर्यस्य दुहिता अश्विनोः रथमिव सा यथा आरोहति तद्वत् । आगमने दृष्टान्तः । नभसः ऽइत्या ऽन । अन्तरिक्षादित्ययोः साधारणोऽयं नभःशब्दः ' नभ इति षट् साधारणानि ' ( नि. १. ४. ६ ) इत्युक्तत्वात् । अत्र आदित्यवचनः । तस्य गतिरिव । सा यथा शीघ्रा तद्वत् ॥ ४ ॥

आस्थापयन्त युवतिं युवानः शुभे निर्मिष्ठां विदथेषु पञ्चाम् ।

अर्को यद्वो मरुतो हविष्मान्गार्ग्यद्राथं सुतसोमो दुवस्यन् ॥ ६ ॥

आ । अस्थापयन्त । युवतिम् । युवानः । शुभे । निर्मिष्ठां । विदथेषु । पञ्चाम् ।

अर्कः । यत् । वः । मरुतः । हविष्मान् । गार्ग्यत् । गाथम् । सुतसोमः । दुवस्यन् ॥ ६ ॥

ऽयुवानः मिश्रयन्तो नित्यतरुणा वा मरुतः ऽयुवतिं मिश्रयन्तीं नित्यतरुणीं वा विबुधूपां रोदस्यां स्त्रियम् ऽआस्थापयन्त आस्थापयन्ति । देवतात्वेन रथे धारयन्ति । कीदृशीं ताम् । ऽनिर्मिष्ठां नियमेन मिश्रयन्तीं ऽपञ्चाम् । पञ्चो बलम् । तद्वतीम् । ऽशुभे । शोभते दीप्यते इति शुबुदकम् । वृष्ट्युदकार्थम् । शुभे रथ इति वा योज्यम् । किंनिमित्तम् । ऽविदथेषु यागेषु निमित्तभूतेषु । कदा । यत् यदा हे ऽमरुतः ऽवः युष्मान् ऽअर्कः ॥ मत्वर्यो लुप्यते ॥ अर्धनसाधनमन्त्रोपेतः स्तोता वा ऽहविष्मान् प्रदेयाज्यादिहविर्युक्तः ऽसुतसोमः होमाय अभिषुतसोमोऽयं यजमानः ऽदुवस्यन् परिचरन् ऽगार्ग्यं गातव्यं स्तोत्रं ऽगायत् गायति । तदेत्यर्थः ॥

प्र तं विवकिम् वक्म्यो य एषां मरुतां महिमा सत्यो अस्ति ।

सचा यदीं वृषमणा अहंयुः स्थिरा चिज्जनीर्वहते सुभागाः ॥ ७ ॥

प्र । तम् । विवकिम् । वक्म्यः । यः । एषाम् । मरुताम् । महिमा । सत्यः । अस्ति ।

सचा । यत् । ईम् । वृषमनाः । अहंयुः । स्थिरा । चित् । जनीः । वहते । सुभागाः ॥ ७ ॥

वृषां वरुतां वयः महिमा महत्त्वातिशयः वक्म्यः सर्वैः स्तुत्यः सत्यः अबाध्योऽमोघः  
अस्ति तं प्र विवकिम् प्रवक्मि वर्णयामि । कथमेषां महिमा प्राप्त इति उच्यते । यत् यस्मात्  
ईम् एतेषां संबन्धिनी रोदसी वृषमणाः वृष्ट्यादिवर्षणमनस्का अहंयुः अहंकारवती । जगदुपकार-  
कर्त्री न कदाचिदस्तीत्यहंकारः । स्थिरा चित् । चिदिति पूजयाम् । अत्यन्तमविनश्वरा  
ईदृशी देवी सुभागाः शोभनभाष्योपेताः जनीः जननशीलाः प्रजाः वृष्ट्युत्पत्तीर्वा वहते धारयति ।  
वृष्टौ सत्यां सर्वे प्राणिन उत्पद्यन्ते । यस्मादेवं तस्मात् महिमास्ति । तं महिमानं स्तौमीत्यर्थः ॥

पान्ति मित्रावरुणाववृधाच्यत ईमर्यमो अप्रशस्तान् ।

उत च्यवन्ते अच्युता ध्रुवाणि ववृधे ई मरुतो दातिवारः ॥ ८ ॥

पान्ति । मित्रावरुणौ । अवृधात् । च्यते । ईम् । अर्यमो इति । अप्रशस्तान् ।

उत । च्यवन्ते । अच्युता । ध्रुवाणि । ववृधे । ईम् । मरुतः । दातिवारः ॥ ८ ॥

हे मरुतः युष्मत्संबन्धिनो देवाः मित्रावरुणौ अहोरात्र्यभिमानिदेवौ अर्यमो । अर्यमा  
उ इति निपातसमुदायात्मकम् एकं पदम् । उ शब्दोऽपिशब्दार्थः । अर्यमापि । एते त्रयोऽपि ईम् अमुं  
लोकं यज्ञं वा अवृधात् गह्वान् अथयानुष्ठानात् जगत्पक्षे व्यवहारप्रतिबन्धरूपात् पान्ति रक्षन्ति ।  
तथा एतेषाम् अप्रशस्तान् क्षीणानपि पदार्थान् च्यते चातयन्ति<sup>१</sup> नाशयन्ति<sup>१</sup> । उत अपि च एतैः  
प्रेरितानि अच्युता अच्युतान्यस्त्रावीणि अत एव ध्रुवाणि अविचलानि मेघस्योदकानि च्यवन्ते च्याव-  
यन्ति वा एते । ‘अहोरात्रे वै मित्रावरुणावहोरात्राभ्यां खलु वै पर्जन्यो वर्षति’ इति श्रुतेः । यद्वा ।  
अच्युतानि ध्रुवाणि धनानि च्यवन्ते । कदेति उच्यते । हे मरुतः युष्मदीयः ईम् अयं कालः  
दातिवारः प्रदेयजलः खण्डितमेघो वा यदा ववृधे वर्धते । तदा मित्रादयो देवा युष्मदनुकूल-  
व्यापारेण जगत् रक्षन्तीत्यर्थः । यद्वा । दातिवारो दत्तवरणीयहविलक्षणधनो यजमानः हे मरुतः ईम्  
एनान्युष्मान्ववृधे वर्धयति यदा तदेत्यर्थः ॥

नही नु वो मरुतो अन्त्यस्मे आरात्ताच्चिच्छर्वसो अन्तमापुः ।

ते धृष्णुना शर्वसा शूशुवांसोऽर्णो न द्वेषो धृषता परि घुः ॥ ९ ॥

नहि । नु । वः । मरुतः । अन्ति । अस्मे इति । आरात्तात् । चित् । शर्वसः । अन्तम् । आपुः ।

ते । धृष्णुना । शर्वसा । शूशुवांसः । अर्णः । न । द्वेषः । धृषता । परि । स्थुः ॥ ९ ॥



तं 'अस्मत्' : 'वः' 'ह्यपसः' युष्माकं' संपन्धिनो बलस्य 'अन्तम्' अवसानम् 'अन्ति' अन्तिके  
 'आरात्तास्त्रि' दूरादपि । यद्वा । चिदिति कुत्सायास् । अत्यन्तदूरात् । 'अस्मे' अस्मासु मध्ये  
 'पकेऽपि' 'नु' क्षिप्रं 'नहि' 'आपुः' नैव खलु प्राप्नुवन्ति । संनिधावसंनिधौ च न प्राप्नुवन्तीत्यर्थः । अथ  
 परोक्षे प्राप्तबलत्वमाह । 'ते' खलु मरुतः 'धृषणुना' धर्मकेण 'शवसा' बलेन 'शृशुवांसः' धर्मसानाः अत  
 एव 'धृषता' एवमिमावकेन स्वामर्थेन 'द्वेषः' द्वेषन् 'परि' 'पुः' परिभवन्ति वशीकुर्वन्ति । तत्र  
 दृष्टान्तः । 'अणो' 'न' उदकमिव । यथोदकं स्ववितेधि रजआदिवस्मभिसवति तद्वत् । यस्मादेवं तस्मान्  
 शयमोऽन्तं आपुः ॥

‘वयमथ’ इत्येतां दृश्यामिमतमिति अदित्ये ज्ञेयम् । तथा च सूत्रं—‘वयमथेभ्यश्च प्रेष्ठा  
 इत्यस्येन आत्मादित्ये’ ( आश्व. ३. २. ६. १४ ) इति ॥

वयमथेन्द्रस्य प्रेष्ठा वयं श्वो वोचेमहि समर्थे ।

वयं पुरा महि च नो अनु द्यून्तन्न ऋभुक्षा नरामनु प्यात् ॥ १० ॥

वयम् । अथ । इन्द्रस्य । प्रेष्ठाः । वयम् । श्वः । वोचेमहि । सऽमर्थे ।

वयम् । पुरा । महि । च । नः । अनु । द्यून् । तत् । नः । ऋभुक्षाः । नराम् । अनु । स्यात् ॥ १० ॥

‘अथ’ अस्मिन् दिने ‘वयं’ यष्टारः ‘इन्द्रस्य’ देवस्य ‘प्रेष्ठाः’ प्रियतमा भवेयः । यद्वा । प्रियतमा  
 वयम् इन्द्रस्य सप्तत्वं ‘वोचेमहि’ स्तोत्रं स्वमर्था भूयास्म । किं ‘वयं’ ‘श्वः’ परस्मिन्नपि दिने ‘समर्थे’ ।  
 सह मर्थाः मर्त्याः ऋन्विता अस्मिन् न स्वमर्थो यज्ञः तस्मिन् । संग्रामे वा । इन्द्रस्य सप्तत्वं वोचेमहि ।  
 किं ‘वयं’ ‘पुरा’ पूर्वस्मिन्नतीतिऽपि काले ‘महि’ महद्वले ‘नः’ अस्मदर्थं वोचेमहि । तथा ‘अनु’  
 दिवसान् ‘अनु’ प्रतिदिवसमित्यर्थः । अतीति आगामिनि च दिवसे सर्वदा वोचेमहि । ‘तन्’ तस्मान्  
 ‘ऋभुक्षाः’ । महत्रामेतत् । ‘ऋभुक्षाः उक्षा’ ( नि. ३. ३. १० ) इति तन्नामसु पाठान् ।  
 महानिन्द्रः ‘नरा’ मनुष्याणां मध्ये ‘नः’ अस्मान् ‘अनु’ ‘स्यात्’ अनु शयन् अनुऋभुभिर्गतप्रदेशं  
 वा भवन् ॥

एष वः स्तोमो मरुत इयं गीर्मान्दार्यस्य मान्यस्य कारोः ।

एषा यासीष्ट तन्वे वयां विद्यामेषं वृजनं जीरदानुम् ॥ ११ ॥

एषः । वः । स्तोमः । मरुतः । इयम् । गीः । मान्दार्यस्य । मान्यस्य । कारोः ।

आ । इषा । यासीष्ट । तन्वे । वयाम् । विद्याम । इषम् । वृजनम् । जीरऽदानुम् ॥ ११ ॥

‘एषः’ इत्येकादशी व्याख्याता ॥ ॥ ५ ॥

‘यज्ञायज्ञा’ इति दशचं चतुर्थं सूक्तमागस्त्यं मारुतम् । अन्त्यास्तिस्रिष्टुभः । शिष्टाः सप्त  
 त्रिष्टुबन्तपरिभाषया जगन्त्यः । ‘यज्ञायज्ञा दश त्रिष्टुबन्तम्’ इत्यनुक्रान्तम् । विशेषविनियोगो  
 हैङ्गिकः ॥

यज्ञायज्ञा वः समना तुतुर्वणिर्धियं धियं चो देवया उ दधिध्वे ।

आ वोऽर्वाचः सुविताय रोदस्योर्महे ववृत्यामवसे सुवृत्तिभिः ॥ १ ॥

यज्ञाऽयज्ञा । वः । समना । तुतुर्वणिः । धियंम्ऽधियम् । वः । देवऽयाः । उँ इति । दधिध्वे ।

आ । वः । अर्वाचः । सुविताय । रोदस्योः । महे । ववृत्याम् । अवसे । सुवृत्तिभिः ॥ १ ॥

हे मरुतः वः वसमना यमीकृतिर्न्यूनाधिकाभावलक्षणा यज्ञायज्ञा सर्वेष्वपि यज्ञेषु तुर्वणिः तूर्णवनिस्त्वरमाणा संभजमाना भवति । 'तुर्वणिस्तूर्णवनिः' ( निरु. ६. १४ ) इति यास्कः । तत्तथागावसरे आगत्य हविः स्वीकृत्य वैकल्यपरिहारेण समं कुर्येत्यर्थः । किंच वः यूयं धियं-धियं युष्मत्संबन्धिदृष्टिप्रदानादिरूपं सर्वं कर्म देवयाः देवान् प्रापयितार एव सन्तः वदधिध्वे धारयथ धारयध्वे वा । देवार्थहविराद्युत्पादनाय वृष्टिं कुर्येत्यर्थः । यस्मादेवं कुरथ तस्मात् वः युष्मान् अवर्वाचः अस्मदसिमुखान् आ ववृत्याम् आवर्तयामि । किमर्थम् । रोदस्योः द्यावा-दृथिव्योः महे महते अवसे रक्षणाय प्रीणनाय वा । तदपि किमर्थमिति । सुविताय सुष्ठु व्यासाय । कैः साधनैः । सुवृत्तिभिः शोभनावर्जनैः स्तोत्रैः ॥

वव्रासो न ये स्वजाः स्वतवस इषं स्वरभिजायन्त धूतयः ।

सहस्रियासो अपां नोर्मय आसा गावो वन्द्यासो नोक्षणः ॥ २ ॥

वव्रासः । न । ये । स्वऽजाः । स्वतवसः । इषम् । स्वं । अभिऽजायन्त । धूतयः ।

सहस्रियासः । अपाम् । न । उर्मयः । आसा । गावः । वन्द्यासः । न । उक्षणः ॥ २ ॥

ये मरुतः वव्रासो न । वव्रिरिति रूपनाम । रूपवन्त इव । ते यथा प्रकृष्टा लक्ष्यन्ते तद्वत् । यद्वा । अरूपा अपि सरूपा इव । स्वजाः स्वयमेव स्वस्मात् वा जायमानाः । अनन्यहेतुकाः इत्यर्थः । धूतयः कम्पनशीलाः सन्ति ते इषम् अन्नं हविलक्षणमन्नसाधनं सस्यादिकं वा स्वः स्वर्गं च अभिजायन्त अभिलक्ष्य प्रादुर्भवन्ति । ते दृष्टान्तमुखेन ध्रुवन्ते । अपां नोर्मयः उदका-नामूर्मय इव सहस्रियासः सहस्रसंमिता तथा वन्द्यासः बहुक्षीरादिप्रदत्त्वेन स्तुत्याः गावः न गाव इव आसा समीपे एव उक्षणः नृष्टयुदकस्य सेक्ताः । तादृशा मरुतः प्रादुर्भवन्तीत्यन्वयः ॥

सोमासो न ये सुतास्तृसांशवो हृत्सु पीतासो दुवसो नासते ।

एषामसेषु रम्भिणीव रारभे हस्तैषु खादिश्च कृतिश्च सं दधे ॥ ३ ॥

सोमासः । न । ये । सुताः । तृसऽअंशवः । हृत्सु । पीतासः । दुवसः । न । आसते ।

आ । एषाम् । असेषु । रम्भिणीऽइव । रारभे । हस्तैषु । खादिः । च । कृतिः । च । सम् । दधे ॥ ३ ॥

१. झ१- ' इत्यर्थः ' इत्युत्थानन्तरं ' स्वतवसः स्वयंताविलाः ( स्वायत्तबलाः ) अवहायं ( असहायाः ) इत्यर्थः ' इत्यधिकम् ।

यत्रे मरुतः सुताः अभिपुताः तृप्तांशवः तर्पितावयवाः सोमासो न सोमा इव । यथा वर्हा-  
रूपाः सोमा अभिपवात्पूर्वमाप्यायनेन तृप्तावयवाः सन्तः पश्चात् सुताः अभिपुताः रसभृताः पीतायः  
पीताः सन्तः हृत्सु पातृणां हृदयेषु दुवसो न आसते परिचरन्त इवासते तद्वत् ये मरुतो यज्ञे आहूता-  
स्तृप्तावयवा भवन्ति ध्यायमानाः सन्तो हृत्सु हृदयेषु दुवसो न परिचरन्त इवासते । यद्वा । प्राणादि-  
रूपेण शरीरे स्थिताः दुवसः परिचरन्त इव गमनादिचेष्टाः कुर्वन्त आसते । उपामंसेषु रम्भिणीव  
युवतमांसालम्बिनी योपिदिव आ रारभे आरिभे आश्लिष्यति । अवलम्बने सामर्थ्यात् शक्स्यान्या-  
युधविशेषो भुजलक्ष्मीर्वा । किंच हृस्तेषु स्वादिः हस्तत्राणकः च कृतिः कर्तनी च खड्गलताष्टिश्च<sup>१</sup>  
सं पद्वे संधीयते सम्यग्धृता भवति । परस्परसमुच्चयार्थाश्चकाराः<sup>२</sup> । ये मरुतः उक्तरूपाः ते  
आविर्भवन्तीत्यर्थः ॥

अव स्वयुक्ता दिव आ वृथा ययुरमर्त्याः कशया चोदत त्मना ।

अरेणवस्तुविजाता अचुच्यवुद्वहानि चिन्मरुतो आजदृष्टयः ॥ ४ ॥

अव । स्वयुक्ताः । दिवः । आ । वृथा । ययुः । अमर्त्याः । कशया । चोदत । त्मना ।

अरेणवः । तुविजताः । अचुच्यवुः । दृहानि । चित् । मरुतः । आजत्दृष्टयः ॥ ४ ॥

एते मरुतः स्वयुक्ताः स्वैर्युक्ताः परस्परं संयुक्ताः स्वेन धनेन वा युक्ताः सन्तः पदिवः  
युलोकात् वृथा अनायासेन अव आ ययुः अवाङ्मुखमागच्छन्ति । हे अमर्त्याः मरुतः यूयं  
त्मना आत्मना स्वयमेव कशया । वाङ्नामैतत् । वाचा स्तुतिरूपया चोदत प्रेरयत । स्तोतुमिति  
शेषः । ते च मरुतः अरेणवः अपापाः<sup>३</sup> तुविजाताः बहुयज्ञेषु प्रादुर्भूताः आजदृष्टयः दीप्ताः  
एवंभूताः सन्तः दृहानि चित् दृढान्यपि पर्वतानि<sup>४</sup> अचुच्यवुः च्यावयन्ति चालयन्ति ॥

को वोऽन्तर्मरुत ऋष्टिविद्युतो रेजति त्मना हन्वेव जिह्वया ।

धन्वच्युत इषां न यामनि पुरुषैषा अहन्यो नैतशः ॥ ५ ॥

कः । वः । अन्तः । मरुतः । ऋष्टिविद्युतः । रेजति । त्मना । हन्वाऽइव । जिह्वया ।

धन्वच्युतः । इषाम् । न । यामनि । पुरुषैषाः । अहन्यः । न । एतशः ॥ ५ ॥

हे मरुतः हे ऋष्टिविद्युतः मेघभेदनायुधविशेषेण विद्योतमानाः<sup>५</sup> युष्माकम् अन्तः युष्मासु  
मध्ये स्थित्वा कः पुमान् रेजति चालयति प्रेरयति । तर्हि कथं चालनमिति उच्यते । त्मना  
आत्मनैव । चालने दृष्टान्तः । जिह्वया हन्वेव ॥ द्विवचनस्य आकारः ॥ हन् इव । तौ यथा  
रसनया चाल्येते तद्वत् । यद्यप्येवं तथापि इषाम् अन्नानां तत्साधनानां सस्यानां यामनि प्राप्ता  
समृद्धयर्थं धन्वच्युतः न धन्वच्छब्दोऽन्तरिक्षस्य वचनः । तेन तत्स्थमुदकं लक्ष्यते । उदक-

१. ख-खड्गलता च; । २. क-ज्ञ-ज्ञ-परस्परसमुच्चयार्थाश्चकाराः । ३. ज-ज्ञ-अपापाः समुन्दनेन  
पाण्डुरोषिणो वा । ४. ज्ञ-सर्वस्य । ५. ज्ञ-विद्योतमानाः वृष्ट्या वा तादृशाः ।

स्त्राविणो मेघा इव । ते यथा आकाङ्क्षन्ते तथा युष्मान् अत्रादिप्राप्तये <sup>१</sup>पुरुषैषाः बहुविधं फलमिच्छन्  
यजमानः स्तोत्रैर्बहुप्रकारमाकारयतीत्यर्थः । तत्र दृष्टान्तः । <sup>२</sup>अहन्यः अह्नि भवः <sup>३</sup>एतशः <sup>४</sup>न अश्व  
इव । स यथा शिक्षकेण नानाप्रकारं प्राप्यते तद्वत् ॥ ॥ ६ ॥

कं स्विदस्य रजसो महस्परं कावरं मरुतो यस्मिन्नायय ।

यच्चयावयथ विथुरेव संहितं व्यद्रिणा पतथ त्वेषमर्णवम् ॥ ६ ॥

कं । स्वित् । अस्य । रजसः । महः । परम् । कं । अवरम् । मरुतः । यस्मिन् । आऽयय ।  
यत् । च्यवयथ । विथुराऽइव । सम्ऽहितम् । वि । अद्रिणा । पतथ । त्वेषम् । अर्णवम् ॥ ६ ॥

हे <sup>१</sup>मरुतः यूयं <sup>२</sup>यस्मिन् उदके निमित्तभूते सति <sup>३</sup>आयय आगच्छत <sup>४</sup>अस्य <sup>५</sup>रजसः वृष्ट्युदकस्य  
लोकस्य वा <sup>६</sup>महः महतः <sup>७</sup>परं पारमन्तं <sup>८</sup>क <sup>९</sup>स्वित् । कुत्रास्तीति । नास्तीत्यर्थः । तथा <sup>१०</sup>अवरम्  
अवाङ्भागः आदिश्च <sup>११</sup>क स्वित् । कुत्रास्ति । आद्यन्तं न कोऽपि जानातीत्यर्थः । <sup>१२</sup>यत् यदा यूयं  
<sup>१३</sup>विथुरेव विथुराणि शिथिलानि तृणानीव <sup>१४</sup>संहितम् एकभूतमुदकं <sup>१५</sup>च्यवयथ स्वस्थानीत् चालयथ  
तदा <sup>१६</sup>अद्रिणा वज्रेण <sup>१७</sup>त्वेषं दीप्तम् <sup>१८</sup>अर्णवम् उदकवन्तं मेघं <sup>१९</sup>वि <sup>२०</sup>पतथ विशीर्णं पातयथ ॥

सातिर्न वोऽमवती सर्वती त्वेषा विपाका मरुतः पिपिष्वती ।

भद्रा वो रातिः पृणतो न दक्षिणा पृथुज्रयी असुर्येव जञ्जती ॥ ७ ॥

सातिः । न । वः । अमऽवती । सर्वऽवती । त्वेषा <sup>१</sup>विपाका । मरुतः । पिपिष्वती ।

भद्रा । वः । रातिः । पृणतः । न । दक्षिणा । पृथुऽज्रयी । असुर्याऽइव । जञ्जती ॥ ७ ॥

हे <sup>१</sup>मरुतः <sup>२</sup>वः युष्माकं संबन्धिनी <sup>३</sup>सातिर्न संभक्तिरिव युष्मत्संभजनं यथा प्रशस्तगुणं तद्वत् <sup>४</sup>वः  
<sup>५</sup>रातिः वृष्ट्यादिविपया <sup>६</sup>अमवती अमात्यवती इन्द्रादिसहायवती । यथा 'राजेवामवान्' ( क्र. सं.  
४. ४. १ ) इत्यत्र अमशब्दोऽमात्यवचनस्तद्वत् । यद्वा । वः सातिः संविभक्तिः न अमवती रोगवती  
न भवति किंतु <sup>७</sup>सर्वती सुखवती <sup>८</sup>त्वेषा दीप्ता <sup>९</sup>विपाका परिपक्वफला <sup>१०</sup>पिपिष्वती पेपणवती  
कृषीवलैः कर्षणवती । वृष्टौ सत्यां कर्षतीति प्रसिद्धम् । स्वविरोधिपेषणवती वा । <sup>११</sup>भद्रा भन्दनीया  
स्तुत्या । किंच <sup>१२</sup>पृणतः दातुर्धनिकस्य <sup>१३</sup>दक्षिणा <sup>१४</sup>न दक्षिणेव तद्वत् समृद्धकरी <sup>१५</sup>पृथुज्रयी पृथुजवा शीघ्र-  
गामिनी । किंच <sup>१६</sup>असुर्येव असुरस्य स्वभूता <sup>१७</sup>जञ्जती सर्वानभिभवन्ती शक्तिरिव । सा यथा अन्येभ्योऽ-  
पहत्य अन्यस्मै दातुं समर्था तद्वदियमपि मेघस्थमुदकमपहृत्य जगतो दातुं शक्तेत्यर्थः । ईदृशी रातिः  
अस्मभ्यमस्तिवति भावः ॥

प्रतिं शोभन्ति सिन्धवः पविभ्यो यदभियां वाचमुदीरयन्ति ।

अव स्मयन्त विद्युतः पृथिव्यां यदीं धृतं मरुतः प्रुष्णुवन्ति ॥ ८ ॥

प्रति । शोभन्ति । सिन्धवः । पविभ्यः । यत् । अभियाम् । वाचम् । उद्-रयन्ति ।

अव । स्मयन्त । विद्युतः । पृथिव्याम् । यदीं । धृतम् । मरुतः । प्रुष्णुवन्ति ॥ ८ ॥

पविभ्यः मरुत्संबन्धवज्रेभ्यः । सिन्धवः स्यन्दनशीला आपः । प्रति । शोभन्ति प्रतिचलन्ति । कदा । यत् यदा । अभियाम् अभ्रमवां । वाचं वाचं स्तनितलक्षणम् । उदीरयन्ति उगारयन्ति यज्राणि । किंच । विद्युतः विद्योतमानास्त्रुडितः । पृथिव्याम् अन्तरिक्षे । पृथिवीत्यन्तरिक्षनाम, 'पृथिवी भूः' ( नि. १. ३. ९ ) इति तन्नामसूक्तत्वात् । तत्र । अव । स्मयन्त स्मयन्ते अवाङ्मुखं प्रकाशन्ते । पृथिव्याम् द्रव्येतदुत्तरं वा योज्यम् । यद्यदि यदा पृथिव्यां भूम्यां । नृत्तं क्षरदुदकं । मरुतः । प्रुष्णुवन्ति प्रुष्णन्ति सिञ्चन्ति ॥ प्रुषेः क्रैयादिकस्य व्यत्ययेन श्रुः ॥ यद्वयं तदेत्यर्थः ॥

असूत पृश्निर्महते रणाय त्वेषमयासां मरुतामनीकम् ।

ते सप्सरासां जनयन्ताम्वमादिस्वधामिषिरां पर्यपश्यन् ॥ ९ ॥

असूत । पृश्निः । महते । रणाय । त्वेषम् । अयासाम् । मरुताम् । अनीकम् ।

ते । सप्सरासाः । जनयन्त । अम्वम् । आत् । इत् । स्वधाम् । इषिराम् । परि । अपश्यन् ॥ ९ ॥

पृश्निः मरुन्माता नानावर्णा । 'पृश्नियै वै पयसो मरुतो जाताः' ( तै. सं. २. २. ११. ४ ), 'पृश्नेः पुत्रा उपमासः' ( ऋ. सं. ५. ५८. ५ ) इत्यादिश्रुतेः । तामेवान्तरिक्षदेवतां केचिदाहुः । सा देवी । त्वेषं दीप्तम् । अयासां गन्तॄणां । मरुतामनीकं समूहम् । एकोनपञ्चाशत्संख्याकम् । असूत उत्पादितवती । किमर्थम् । महते रणाय संग्रामाय । मेघजयाद्येत्यर्थः । ते च मरुतः । सप्सरासाः समानरूपा हिंसका वा मेघानाम् । अम्वं मेवं जनयन्ति उत्पादितवन्तः । आदित् अनन्तरमेव । इषिरां सर्वैरेष्टव्यां । स्वधाम् अन्नं सस्यादिसमृद्धिलक्षणं । पर्यपश्यन् परिपश्यन् सर्वे जनाः ॥

एष वः स्तोमो मरुत इयं गीर्मान्दार्यस्य मान्यस्य कारोः ।

एषा यासीष्ट तन्वै वयां विद्यामेषं वृजनं जीरदानुम् ॥ १० ॥

एषः । वः । स्तोमः । मरुतः । इयम् । गीः । मान्दार्यस्य । मान्यस्य । कारोः ।

आ । इषा । यासीष्ट । तन्वै । वयाम् । विद्याम् । इषम् । वृजनम् । जीरदानुम् ॥ १० ॥

'एष वः' इति दशमी व्याख्याता ॥ ॥ ७ ॥

‘महश्चिच्चवम्’ इत्यष्टचं पञ्चमं सूक्तमैन्द्रभागस्य त्रैष्टुभम् । द्वितीया चतुष्पदा विराद् ‘अथ चतुष्पदा’, ‘विराद्दशकैः’ इत्युक्तत्वात्, ‘विराजो दिशः’ (पि. सू. ३. ५) इति पिङ्गलनागेन सूत्रितत्वाच्च । ‘महोऽष्टौ द्वितीया विराद्’ इत्यनुक्रमणिका । सम्बृण्वहे दशरात्रे द्वितीये छन्दोमे मरुत्वतीये इदं ‘विश्वजितोऽग्निं नरः’ इति खण्डे सूत्रितं—‘द्वितीयस्य शंसा महां महश्चिच्चमिन्द्र’ (आश्व. श्रौ. ८. ७) इति ॥

महश्चिच्चमिन्द्र यत् एतान्महश्चिदसि त्यजसो वरूता ।

स नो वेधो मरुतां चिकित्वान्सुम्ना वनुष्व तव हि प्रेष्ठा ॥ १ ॥

महः । चित् । त्वम् । इन्द्र । यत् । एतान् । महः । चित् । असि । त्यजसः । वरूता ।

सः । नः । वेधः । मरुताम् । चिकित्वान् । सुम्ना । वनुष्व । तव । हि । प्रेष्ठा ॥ १ ॥

हे इन्द्र त्वं यतः कारणात् एतान् मरुतः महश्चित् महतोऽपि सामर्थ्यातिशयवत्त्वात् त्वं निरपेक्षेणापि स्नेहात् न त्यजसीति शेषः । अतः कारणात् महश्चिदसि । चित् इति पादपूरणः । महतोऽपि त्यजसः त्यागात् । यद्वा । एतत् क्रोधनाम । क्रोधाद्वा । वरूता वरिता रक्षिता असि भवसि । यद्वा । मरुतोऽपि त्यागात् वृष्ट्यादिविषयात् वारयितासि । यस्मादेवं तस्मात् हे मरुतां वेधः विधातः सः तादृशस्त्वं चिकित्वान् चेतनावान् अस्मदनुग्रहविषयज्ञानोपेतः सन् नः अस्मभ्यं सुम्ना सुखानि मरुदायतानि वृष्ट्यादिरूपाणि वनुष्व देहि । तानि सुम्नानि तव हि प्रेष्ठा तव खलु प्रियतमानि । हिशब्दः ‘अयमिन्द्रो मरुत्सखा’ (ऋ. सं. ८. ७६. २) इत्यादिश्रुतिषु प्रसिद्धयर्थः ॥

अयुञ्जन्त इन्द्र विश्वकृष्टीर्विदानासो निष्पिधो मर्त्यत्रा ।

मरुतां पृत्सुतिर्हासमाना स्वमीळ्हस्य प्रधनस्य सातौ ॥ २ ॥

अयुञ्जन् । ते । इन्द्र । विश्वऽकृष्टीः । विदानासः । निऽसिधः । मर्त्यऽत्रा ।

मरुताम् । पृत्सुतिः । हासमाना । स्वऽमीळ्हस्य । प्रऽधनस्य । सातौ ॥ २ ॥

पूर्वमन्त्रे मरुतामिन्द्रसाहाय्यमुक्तम् । अत्रेन्द्रस्य मरुत्साहाय्यमुच्यते । हे इन्द्र ते मरुतः अयुञ्जन् युज्यन्ते त्वया युक्ता भवन्तीत्यर्थः । कीदृशास्ते । विश्वकृष्टीः विश्वकृष्टयो राज्यत्वेन<sup>१</sup> सर्वजनवन्तः किंच मर्त्यत्रा मर्त्येषु मर्त्यार्थं निष्पिधः निःशेषेणोदकस्य सेतून्<sup>२</sup> मेवान् विदानासः जानानाः । किंच येषां मरुतां पृत्सुतिः सेना स्वमीळ्हस्य प्रधनस्य सुखसेक्तुः प्रकृष्टधनवतो वृत्रादिसंग्रामस्य सातौ लाभे जये निमित्तभूते सति सेना हासमाना, हासं कुर्वती हर्षयुक्ता भवति । यद्वा । सुखेन मिह्यते जलं यस्मिन् तादृशस्य प्रधनस्य प्रकृष्टोदकाख्यधनसाधनस्य संग्रामस्य सातौ । मेघभेदनाथेति यावत् । येषामीदृशी सेनास्ति ते मरुतोऽयुञ्जन्ति संबन्धः ॥

अभ्यक्सा त इन्द्र ऋष्टिस्मे सनेभ्यम्भं मरुतो जुनन्ति ।

अग्निश्चिद्धिष्मातसे शुशुक्नानापो न द्वीपं दधति प्रयांसि ॥ ३ ॥

अभ्यक् । सा । ते । इन्द्र । ऋष्टिः । अस्मे इति । सनेमि । अभ्यम् । मरुतः । जुनन्ति ।

अग्निः । चित् । हि । स्म । अतसे । शुशुक्नान् । आपः । न । द्वीपम् । दधति । प्रयांसि ॥ ३ ॥

हे इन्द्र ते तव सा प्रसिद्धा ऋष्टिः वज्राख्यायुधविशेषः अस्मे अस्मद्वृष्ट्यर्थम् अभ्यक् प्राप्नोति मेघसमीपे । एवं च सति मरुतः अपि । ‘ सनेमि अह्वाय’ ( नि. ३. २७. ४ ) इति पदपुराणनामानि इत्युक्तत्वात् सनेमि इति पुराणनाम । पुराणं चिरकालं संगृहीतम् अभ्यम् उदकं जुनन्ति क्षिपन्ति वर्धन्तीत्यर्थः । वृष्ट्या सस्यादिसमृद्धौ सस्याम् अग्निश्चिद्धिष्म । हि स्म इति पूरणे । अग्निरपि अतसे संतते कर्मणि निमित्तभूते सति शुशुक्नान् दीप्यमानो वर्तते । पश्चात् प्रयांसि चरुपुरोडाशादिहवींषि दधति धारयन्ति ददति वा यजमानाः । किमिव । आपो न द्वीपम् । द्विपार्थस्थोदकवान्पर्वतादिद्वीपः । तं यथा आपो धारयन्ति तद्वत् । यद्वा । आयुधमेवोच्यते । वज्राख्यायुधविशेषोऽतसे काष्ठसमूहे शुशुक्नान् दीपयन्नग्निश्चित् । चिच्छब्दः उपमार्थे ‘ दधि चिदित्युपमार्थे’ ( निरु. १. ४ ) इति यास्केनोपमार्थस्योक्तत्वात् । काष्ठे ज्वलन्नग्निरिव तद्वदीप्तो वर्तते । एतदेव दीप्तत्वमपेक्ष्य सेत्युक्तम् । एवं च सति आपो द्वीपमिव वृष्ट्युदकानि प्रयांसि सस्याद्यन्नानि दधति धारयन्ति । एतत्सर्वं महानुभावस्येन्द्रस्य ऋष्टेः सामर्थ्यमितिन्द्रस्य स्तुतिः ॥

त्वं तू न इन्द्र तं रयिं दा ओजिष्ठया दक्षिणयेव रातिम् ।

स्तुतश्च यास्ते चकनन्त वायोः स्तनं न मध्वः पीपयन्त वाजैः ॥ ४ ॥

त्वम् । तु । नः । इन्द्र । तम् । रयिम् । दाः । ओजिष्ठया । दक्षिणयाऽइव । रातिम् ।

स्तुतः । च । याः । ते । चकनन्त । वायोः । स्तनम् । न । मध्वः । पीपयन्त । वाजैः ॥ ४ ॥

हे इन्द्र त्वं तु । तुः अवधारणे । त्वमेव तं रयिं त्वद्दानयोग्यं गवादिधनं दाः देहि । यस्मादितरेभ्योऽपि त्वमेव बहुप्रदः अतोऽतिमहद्वन्नं देहीत्यर्थः । वयं तु ओजिष्ठया ओजस्वितमया परिक्रमणाहंया दक्षिणया समृद्धिसाधनया गवादिदक्षिणया ऋत्विजम् इव रातिं दातारं त्वां प्रीणयाम इति शेषः । यद्वा । दक्षिणाशब्दो देयद्रव्यसामान्यवचनः । रातिशब्दो बन्धुवचनः । हिरण्यादिसारवद्द्रव्यप्रदानेन बन्धुं यथा वशीकुर्वन्ति तद्वत् त्वां वशीकुर्म इत्यर्थः । किंच वायोः धौतयुवक्षेपिष्ठस्य शीघ्रवरप्रदस्य ते ॥ कर्मणि षष्ठी ॥ वायुं त्वां स्तुतः येऽस्मदीयाः स्तोतारः चकनन्त कामयन्ते अस्तवन् । याः स्तुतयः त्वामेव अकामयन्तेति वा योजना ॥ कनतेर्ष्यन्तात् लुङि चङि रूपम् । चङ्यन्यतरस्याम् इति चङः पूर्वमक्षरमुदात्तम् ॥ त्वां होत्रादयः वाजैः हविलक्ष्णैरन्नैः पीपयन्त



आप्याययन्ति । तत्र दृष्टान्तः । मध्वः मधुरस्य स्तन्यस्य लाभाय वाजैः सारवद्भिरन्नविशेषैः स्तनं  
 न । तं यथा आप्याययन्ति तद्वद्वयं त्वां बहुकृतप्रदानाय स्तुत्या हविषा आप्याययामः । त्वं तु  
 दातव्यत्वेन प्रसिद्धं धनं सर्वदा देहीत्यर्थः ॥

त्वे रायं इन्द्र तोशतमाः प्रणेतारः कस्य चिद्वतायोः ।

ते षु णो मरुतो मृळयन्तु ये स्मा पुरा गातुयन्तीव देवाः ॥ ५ ॥

त्वे इति । रायः । इन्द्र । तोशतमाः । प्रणेतारः । कस्य । चित् । ऋतुऽयोः ।

ते । सु । नः । मरुतः । मृळयन्तु । ये । स्म । पुरा । गातुयन्तिऽइव । देवाः ॥ ५ ॥

हे इन्द्र त्वे तव रायः धनविशेषाः तोशतमाः अतिशयेन प्रीणयितारः ॥ तुल्यतेस्तोषः ।  
 छान्दसं शत्वम् ॥ यद्वा । ते रायो रातथो बन्धवो बन्धुभूताः सखिभूता मरुतः तोशतमाः । तोशति-  
 र्वधकर्मा, ' नितोशयति निबर्हयति ' ( नि. २. १९. २९ ) इति तन्नामसु पाठात् । तोशतमा  
 हिंसितृत्मा अवर्षकाणां मेघानाम् । कस्य चिद्वतायोः । ऋतमिति यज्जनाम । कस्यापि यज्ञेच्छो-  
 र्यजमानस्य प्रणेतारः प्रकर्षेण निर्वोढारः । ते मरुतः नः अस्मान् सुष्ठु मृळयन्तु । के ते । ये  
 स्म ये खलु देवाः द्योतनशीला मरुतः पुरा पूर्वं गातुयन्तीव यज्ञगमनमिच्छन्तीव ते आगत्य  
 मृळयन्तु ॥ ॥ ८ ॥

प्रति प्र याहीन्द्र मीळहुषो नृन्महः पार्थिवे सदेने यतस्व ।

अध यदैषां पृथुबुध्नास एतास्तीर्थे नार्यः पौस्यानि तस्थुः ॥ ६ ॥

प्रति । प्र । याहि । इन्द्र । मीळहुषः । नृन् । महः । पार्थिवे । सदेने । यतस्व ।

अध । यत् । एषाम् । पृथुऽबुध्नासः । एताः । तीर्थे । न । अर्यः । पौस्यानि । तस्थुः ॥ ६ ॥

हे इन्द्र त्वं मीळहुषः उदकसेकृन् नृन् जगजेतृन् नराकारान् वा महः महतः मेघान्  
 प्रति प्र याहि अभिगच्छ । मेघानां वृत्ररूपेण नराकास्त्वं युक्तम् । गत्वा च पार्थिवे सदेने ।  
 पृथिवीत्यन्तरिक्षनाम । तत्संबन्धिनः स्थाने यतस्व प्रयत्नं कुरु । तैः सह युध्यस्वेत्यर्थः । यद्वा ।  
 हविष्प्रदातृन् कर्मनिर्वाहकान् महतो यजमानान् प्रति गच्छ । गत्वा च पार्थिवे सदेने देवयजने  
 यतस्व । यत्नं कुरु हविर्भोजनाय । अध अपि यत् यदा एषां स्वस्साहाय्यकारिणां मरुतां संबन्धिनः  
 पृथुबुध्नासः विस्तीर्णमूलाः पुताः पृषद्वर्णा गन्तारो वा अश्वाः अर्यः अरेः शत्रोः पौस्यानि तीर्थे  
 न युद्धमार्गं इव तस्थुः तिष्ठन्ति मेघानाक्रमन्ते । यद्वा । एषां मरुतां पृथुबुध्नासो बृहन्मूला एताः  
 कृष्णवर्णा मेवास्तिष्ठन्ति । तत्र दृष्टान्तः । अर्यः अरणीयस्य स्वामिनः पौस्यानि बलानि तीर्थे न  
 राजवीथ्यां यथा तिष्ठन्ति तद्वत् ॥

प्रति घोराणामेतानामयासां मरुतां शृण्व आयतामुपविदिः ।

ये मर्त्यं पृतनायन्तमूर्मैर्ऋणवानं न पृतयन्त सर्गैः ॥ ७ ॥

प्रति । घोराणाम् । एतानाम् । अयासाम् । मरुताम् । शृण्वे । आऽयताम् । उपविदिः ।

ये । मर्त्यम् । पृतनाऽयन्तम् । ऊर्मैः । ऋणऽवानम् । न । पृतयन्त । सर्गैः ॥ ७ ॥

हे इन्द्र ते संबन्धितां घोराणां भयानकानां शब्दाभिमानानां<sup>१</sup> वा पृतानाम् पृतयणानाम्  
अयासाम् अयमानानां गमनशीलानां मरुताम् आयताम् आगन्तृणां मरुताम् उपविदिः उप  
गुर्वादिस्त्रीषु गम्यते ज्ञायते उपपद्यते इति वा उपविद्वर्त्तकः । शृण्वे श्रूयते ॥ कर्मणि कर्तृप्रत्ययः ॥  
ते एव विशिष्यन्ते<sup>२</sup> । ये मरुतः मर्त्यं मरणधर्माणम् ऊर्मैः स्वरक्षणैर्दृक्निगमनसाधनैर्वा पृतना-  
यन्तं पृतनामात्मन हृच्छन्तं वैरिणं मेघं वा सर्गैः सृष्टैः स्वकीयग्रहाराविशेषैः पृतयन्त पातयन्ति  
तेषामेव ध्वजिनः श्रूयते इत्यर्थः । पातने हृच्छन्तः । सर्गैः ऋणवानं वन ॥ 'उन्मत्तावनिर्वा'<sup>३</sup> इति  
वनिप् ॥ ऋणवन्तश्च अधमवैरिणमिव<sup>४</sup> । तं यथा पीडयित्वा तदीयं धनमपहरन्ति तद्वत् । एवंमहानुभावा  
मरुतस्तव्राणुगा इतीन्द्रस्य स्तुतिः ॥

त्वं मानेभ्य इन्द्र विश्वजन्त्या रदा मरुद्भिः शुरुधो गोअग्राः ।

स्तवानेभिः स्तवसे देव देवैर्विद्यामेषं वृजनं जीरदानुम् ॥ ८ ॥

त्वम् । मानेभ्यः । इन्द्र । विश्वजन्त्या । रदं । मरुत्सभिः । शुरुधः । गोअग्राः ।

स्तवानेभिः । स्तवसे । देव । देवैः । विद्याम् । इषम् । वृजनम् । जीरदानुम् ॥ ८ ॥

हे इन्द्र त्वं मानेभ्यः मानार्थम् । चित्तेनेत्यर्थः ॥ तादर्थ्ये चतुर्थी ॥ विश्वजन्त्या विश्वजन्त्यः ॥  
लोः आकारः ॥ विश्वे प्राणिनः उत्पादनीया यस्य तादृशस्त्वं सर्वजनहितशक्त्या वा मरुद्भिः मरु  
शुरुधः शोकस्य रोधयित्रीः<sup>५</sup> शोषिकाः<sup>६</sup> गोअग्राः गजितसुदृक् वा अग्रे पुरतो यासां ता मेघपङ्क्त्याः  
रदं विलिख विदारय । हे देव द्योतमान त्वं स्तवानेभिः स्तूयमानैः देवैः अन्यैर्मरुदादिभिर्भक्ति-  
गिर्वा स्तवसे स्तूयसे ॥ उभयत्र कर्मणि कर्तृप्रत्ययः ॥ विद्यामेत्ययं व्याख्यातः ॥ ॥ ९ ॥

'न नूनमस्ति' इति पञ्चमं पठं सूक्तमागस्त्यमैन्द्रम् । अत्रानुक्रमणिका—'न नूनं पञ्चागस्त्येनैन्द्रे  
हविषि मरुतामुपत इन्द्रागस्त्ययोः संवादः ऐन्द्रस्तत्राद्या तृतीया चेन्द्रवाक्यं चतुर्थी चाद्या बृहती तिस्रोऽ-  
नुष्टुभः' इति । सूक्तस्येन्द्रागस्त्यसंवादरूपत्वादाद्या तृतीया चतुर्थी चेन्द्रवाक्यम् । अतरनासां  
यस्यवाक्यन्यायेन स ऋषिः । शिष्टे अगस्त्यवाक्ये । अतस्तयोः स एवर्षिः । आद्या च बृहती  
ततस्तिस्रोऽनुष्टुभः । अन्त्या अविशेषात् त्रिष्टुप् ॥ विशेषविनियोगो लैङ्गिकः ॥ अत्र यास्कः—'अगस्त्य  
इन्द्राय हविर्निरुध्य मरुद्भ्यः संप्रदिष्टांचकार स इन्द्र एतय परिदेवयांचके' (निर. १.५) इति ॥

१. झ१-शब्दायमानानाम् । २. झ१-विशिष्यन्ते । ३. झ१-ऋणीकमिव वैरिणमिव वा ।  
४. झ१-रोषस्य वा शोषकाः ।

न नूनमस्ति नो श्वः कस्तद्वेद यदद्भुतम् ।

अन्यस्य चित्तमभि संचरेण्यमुताधीतं वि नश्यति ॥ १ ॥

न । नूनम् । अस्ति । नो इति । श्वः । कः । तत् । वेद । यत् । अद्भुतम् ।

अन्यस्य । चित्तम् । अभि । सम्संचरेण्यम् । उत । आधीतम् । वि । नश्यति ॥ १ ॥

परिदेवनप्रकारः प्रतिपाद्यते । इन्द्र आह । अद्यतनं यदस्ति तत् नूनम् अत्र न अस्ति । नूनमत्र विचिकित्सायै । अद्य अद्य इति यद्यपि नास्ति तथापि उत्तरवाक्ये श्वः इति दर्शनादत्र अद्येति गम्यते । तथा श्वः अपि नूनं नो । उवाचः अवधारणे । श्वस्तनमपि नैव नास्ति । अत्र यथा अस्मदर्थ-निरूपम् अस्मभ्यं नास्ति किल श्वः कथं लप्स्यते इति भावः । यदद्भुतम् अन्यस्मै निरूप्य अन्यस्मै दत्तमिति यदस्ति वैपरीत्यं तत् एकः वेद । यद्वा । यदद्भुतं भावि कार्यं यदस्ति तत्को वेद । अद्य श्वो वा लभ्यते इत्याशा न कार्येयुक्तं भवति । तदेवाह । अभि संचरेण्यं सर्वतः संचारि अन्यस्य चित्तं मानसं जानातीति<sup>१</sup> शेषः । उत अपि च आधीतम् आध्यातं चिन्तितमपि न दृश्यं किमु सकृत्स्मृतं वि नश्यति इति ॥

किं न इन्द्र जिघांससि भ्रातरो मरुतस्तव ।

तेभिः कल्पस्व साधुया मा नः समरणे वधीः ॥ २ ॥

किम् । नः । इन्द्र । जिघांससि । भ्रातरः । मरुतः । तव ।

तेभिः । कल्पस्व । साधुया । मा । नः । सम्सरणे । वधीः ॥ २ ॥

इदमगस्त्यवाक्यम् । हे इन्द्र नः अस्मान् अनपराधिनः किं जिघांससि हन्तुमिच्छसि । कथमवध्यत्वमिति अत आह । मरुतः तव भ्रातरः । स्वया भोगप्रदानेन<sup>२</sup> भरणीया इत्यर्थः । अतो वयमवध्या इत्युक्तं भवति । मरुतामिन्द्रभ्रातृत्वम् एकस्मिन्नेवादितिमर्भे उत्पन्नत्वात् । सा चोत्पत्तिः पुराणेषु प्रसिद्धा । सन्तु भ्रातरस्ततश्च किमिति अत आह । तेभिः तैर्मरुद्भिः सह साधुया साधुस्वं कल्पस्व कल्पय हविर्भागं तैः सह युद्धं वा । नः अस्मान् समरणे संग्रामे मा वधीः मा हिंसीः । यद्वा । लुप्तो दृष्टान्तः । संग्रामे यथा विरोधिनं हंसि न तथास्मानिति ॥

किं नो भ्रातरगस्त्य सखा सन्नतिं मन्यसे ।

विद्वा हि ते तथा मनोऽस्मभ्यमिन्न दित्ससि ॥ ३ ॥

किम् । नः । भ्रातः । अगस्त्य । सखा । सन् । अति । मन्यसे ।

विद्वा । हि । ते । यथा । मनः । अस्मभ्यम् । इत् । न । दित्ससि ॥ ३ ॥

इदमिन्द्रवाक्यम् । हे ऽअतः हे ऽअगस्त्य । हविष्यदानवरयदानाभ्यां परस्परोपकारत्वात्  
 आतृत्वम् । तादृशस्त्वं ऽसखा ऽसन् अस्मद्वितकार्षीषि सन् ऽनः अस्मान् ऽकिम् ऽअति ऽमन्यसे ।  
 कस्मादपराधादतिक्रम्य मनुषे । अपलपसि । नायसपलापः किंतु तथ्यमेवेति चेत् उच्यते । गन्तव्यं<sup>१</sup>  
 ऽते तव ऽमनः मानसं यथा यथावस्तु ऽविक्षा जानीमः । कथं जानीथेति<sup>२</sup> उच्यते । ऽअस्मभ्यमित्र  
 ऽद्विस्ससि । अस्मदर्थं निरुप्तमस्मभ्यं दातुं नेच्छस्येव । इत् पुत्रार्थे ॥

अरं कृण्वन्तु वेदिं समग्निमिन्धतां पुरः । तत्रामृतस्य चेतनं यज्ञं ते तनवावहे ॥४॥ .

अरम् । कृण्वन्तु । वेदिम् । सम् । अग्निम् । इन्धताम् । पुरः ।

तत्र । अमृतस्य । चेतनम् । यज्ञम् । ते । तनवावहे ॥ ४ ॥

इदमिन्द्रवाक्यम् । अपरे अगस्त्यवाक्यमाहुः । हे ऋत्विजो यूयं अगस्त्योऽङ्गीकृतवान् तस्मान् ऽवेदिम्  
 ऽअरं ऽकृण्वन्तु । समाजर्जनपर्युक्षणादिना परिचरन्तु । तथा ऽपुरः पुरस्तान् ऽअग्निम् आहवनीयादिकं  
 ऽसम् ऽइन्धताम् इध्मप्रक्षेपेण प्रज्वालयन्तु । ऽतत्र अग्नौ ऽअमृतस्य अमरणलक्षणस्य वेदत्वस्य<sup>३</sup>  
 ऽचेतनं प्रज्ञापकं यज्ञं हे अगस्त्य ऽते त्वदीयं त्वं चाहं च ऽतनवावहे । अगस्त्यवाक्यपक्षे शिष्टम-  
 विशिष्टम् । तत्र वेद्याममृतस्य तत्साधनस्य हविषो वा चेतनं प्रज्ञापनमासीदन् कुरुत । आवां पानी-  
 यजमानौ अध्वर्युयजमानौ वा हे इन्द्र ते त्वदर्थं यज्ञं तनवावहे ॥

त्वमीशिषे वसुपते वसूनां त्वं मित्राणां मित्रपते धेष्टः ।

इन्द्र त्वं मरुद्भिः सं वदस्वाध प्राशान ऋतुथा हवींषि ॥ ५ ॥

त्वम् । ईशिषे । वसुऽपते । वसूनाम् । त्वम् । मित्राणाम् । मित्रऽपते । धेष्टः ।

इन्द्र । त्वम् । मरुत्ऽभिः । सम् । वदस्व । अर्थ । प्र । अशान् । ऋतुऽथा । हवींषि ॥५॥

इदमगस्त्यवाक्यम् । हे ऽवसूनां ऽवसुपते अतिप्रभूतानां पुरोडाशाज्यादिधनानां स्वामिन् हे  
 इन्द्र ऽत्वमीशिषे ईश्वरो भवसि सर्वस्य । वृत्त्यवृत्तिभ्यां बहुत्वं नित्यं<sup>४</sup> संबन्धश्च<sup>५</sup> प्रतिपद्यते । यद्वा ।  
 हे वसुपते वसूनामीशिषे इति योजना । द्वितीयो वसुशब्दोऽनुवादो वा । तथा हे ऽमित्राणां ऽमित्रपते  
 अस्मदादिमित्रस्य नित्यं पालकेन्द्र ऽत्वं ऽधेष्टः सर्वस्यातिशयेन धारकोऽसि । हे ऽइन्द्र ऽत्वम् उक्त-  
 महिमस्त्वं ऽमरुद्भिः ऽसं ऽवदस्व तैः सार्कं सन्धकृतमिति वदस्व । ऽअथ अपि च त्वम् ऽऋतुथा  
 ऋतावृतौ । उपलक्षणमेतत्कालस्य । तत्तद्यागकाले ऽहवींषि आज्यचर्वादीनि ऽप्राशान प्रकपेण  
 भुङ्क्ष्व ॥ ॥ १० ॥

‘प्रति वः’ इति पठ्यं सप्तमं सूक्तमागस्त्यं त्रैष्टुभं मारुतम् । आद्ये द्वे केवलमारुते । शिष्टा-  
 श्रतस्रो मरुवदिन्द्रदेवताकाः । ‘प्रति वः पण्मारुतं तु चतस्रोऽन्त्या मरुत्वतीयाः’ इत्यनुक्रमणिका ।  
 विशेषविनियोगो लैङ्गिकः ॥

प्रति व एना नमसाहमेमि सूक्तेन भिक्षे सुमतिं तुराणाम् ।

रराणता मरुतो वेद्याभिर्नि हेळो धत्त वि मुचध्वमश्वान् ॥ १ ॥

प्रति । वः । एना । नमसा । अहम् । एमि । सुऽउक्तेन । भिक्षे । सुऽमतिम् । तुराणाम् ।

रराणता । मरुतः । वेद्याभिः । नि । हेळः । धत्त । वि । मुचध्वम् । अश्वान् ॥ १ ॥

हे मरुतः । वः युष्मान् । अहं । प्रति । एमि अभिगच्छामि । केन साधनेन । नमसा नमस्कारेण हविषा वा । नम इत्यञ्जनाम् । तथा । सूक्तेन शोभनवचनेन स्तुतिरूपेण । तुराणां त्वरमाणानां शत्रूणां हिंसकानां वा युष्माकं । सुमतिं शोभनमतिम् अनुग्रहबुद्धिं । भिक्षे याचे । इन्द्रस्यैव पुनर्हविष्प्रदानादिदं याच्यते । किंच हे मरुतः यूयं वेद्याभिः वेदितव्याभिः स्तुतिभिः । रराणता रममाणेन मनसा इत्थंभूताः सन्तः । हेळः । क्रोधनामैतत् । क्रोधं युष्मदभिक्रमजनितं । नि धत्त निकृष्टं धारयत त्यजतेत्यर्थः । तथा । अश्वान् । वि । मुचध्वम् रथेभ्यो वियोजयत । क्रोधात् पुनर्गमनं मा कुरुतेत्यर्थः ॥

एष वः स्तोमो मरुतो नमस्वान्हृदा तष्टो मनसा धायि देवाः ।

उपेमा यात मनसा जुषाणा यूयं हि ष्ठा नमस इवृधासः ॥ २ ॥

एषः । वः । स्तोमः । मरुतः । नमस्वान् । हृदा । तष्टः । मनसा । धायि । देवाः ।

उप । ईम् । आ । यात । मनसा । जुषाणाः । यूयम् । हि । ष्ठ । नमसः । इवृ । वृधासः ॥ २ ॥

हे मरुतः । एष वः स्तोमः इदानींक्रियमाणप्रकारो वो युष्माकम् । युष्मदर्थ इत्यर्थः । कीदृशोऽयम् । नमस्वान् । नम इत्यञ्जनाम् । हविर्लक्षणाञ्जवान् । न केवलं स्तुतिमात्रं भक्षणाय हविरपि युष्माकमित्यर्थः । किंच । हृदा तष्टः युष्मन्निवेदनबुद्ध्या संपादितः । तादृशः स्तोमो हे देवाः देवनशीलाः । मनसा अस्मदनुग्रहवता चित्तेन धायि धार्यताम् । तदर्थं । मनसा आदरया बुद्ध्या । जुषाणाः । ईम् एनां स्तुतिं तद्विषयं सेवमानाः । उप । आ । यात उपागच्छतैव । मा विलम्बं कुरुत । यूयं । नमसः अन्नस्य हवीरूपस्य । वृधासः । स्थ । हि वर्धयितारो भवथ स्मृ । अतो गन्तव्यमेव । इत् प्रणः ॥

स्तुतासो नो मरुतो मृलयन्तुत स्तुतो मधवा शंभविष्ठः ।

ऊर्ध्वा नः सन्तु कोम्या वनान्यहानि विश्वा मरुतो जिगीषा ॥ ३ ॥

स्तुतासः । नः । मरुतः । मृलयन्तु । उत । स्तुतः । मधवा । शम्भविष्ठः ।

ऊर्ध्वा । नः । सन्तु । कोम्या । वनानि । अहानि । विश्वा । मरुतः । जिगीषा ॥ ३ ॥

ते मरुतः स्तुतासः स्तुताः सन्तः नः अस्मान् मृळयन्तु सुखयन्तु । उत अपि च मववा । मवमिति धननाम । अस्मद्वातव्यबहुधनेन तद्वानिन्द्रः स्तुतः शंभविष्टः सुखस्य भावयितृ तमः सन् अस्मान् मृळयतु । किंच हे मरुतः नः अस्माकं जिगीषा ॥ जिगातेर्गतिकर्मणो जिगीषा ॥ जिगीषितव्यानि प्राप्तव्यानि उत्तरत्रानुभूयमानानि विश्वा सर्वाणि अहानि दिवसानि ऊर्ध्वा उन्नतान्युपर्युपरि श्रिया यज्ञसा वा उच्छृष्टानि कोम्या काम्यानि स्पृहणीयानि वनानि सर्वैः संभजनीयानि यन्तु । जिगीषा जेतुमिष्टानि जेतव्यानि च सन्तिवति वा योज्यम् । एवं कृत्वा मरुत इन्द्रश्च सुखयन्ति त्वत्पर्यः ॥

अस्मादहं तविषादीषमाण इन्द्राद्विया मरुतो रेजमानः ।

युष्मभ्यं हव्या निशितान्यासन्तान्यारे चकृमा मृळता नः ॥ ४ ॥

अस्मात् । अहम् । तविषात् । ईषमाणः । इन्द्रात् । मिया । मरुतः । रेजमानः ।

युष्मभ्यम् । हव्या । निशितानि । आसन् । तानि । आरे । चकृम । मृळत । नः ॥ ४ ॥

हे मरुतः शृणुत । अहम् अस्मात् प्रसिद्धात् तविषात् बलवतः इन्द्रात् तत्सकाशान् मिया भीत्या ईषमाणः पलायमानः पुरतः स्थातुमशक्तः तथा रेजमानः वेपमानश्चाभवम् । ततश्च किमायातमिति अत आह । यानि युष्मभ्यं हव्या हवींषि निशितानि संस्कृतानि आसन् तानि तान्येव आरे चकृम । दूरे कृतवन्तो वयमिन्द्रभयात् । अतः नः अस्मान् अनपराधिनः मृळत मृळयत सुखयत ॥

येन मानासश्चितयन्त उस्त्रा व्युष्टिषु शर्वसा शश्वतीनाम् ।

स नो मरुद्भिर्वृषभ श्रवो धा उग्र उग्रेभिः स्थविरः सहोदाः ॥ ५ ॥

येन । मानासः । चितयन्ते । उस्त्राः । विऽउष्टिषु । शर्वसा । शश्वतीनाम् ।

सः । नः । मरुत्ऽभिः । वृषभ । श्रवः । धाः । उग्रः । उग्रेभिः । स्थविरः । सहऽदाः ॥ ५ ॥

हे इन्द्र येन शर्वसा बलभूतेन स्वयानुगृहीताः मानासः मान्यास्त्वयाभिमाभिनाः धा उस्त्राः रश्मयः शश्वतीनां नित्यानां बह्वीनामुपसां व्युष्टिषु सतीषु प्रकाशेषु सत्सु चितयन्ते चेतयन्ते प्राणिनां स्वस्वव्यवहाराय प्रज्ञापयन्ति । ऐन्द्रां दिशि तेनैवानुगृहीता उपसा रश्मय उद्गच्छन्तीति प्रसिद्धम् । हे वृषभ वर्धितरिन्द्र त्वः तादृशस्त्वं मरुद्भिः सहितः श्रवो धाः सर्वत्र श्रूयमाण-मन्नं धेहि स्थापय देहीत्यर्थः । कीदृशस्त्वम् । उग्रः उद्गूर्णबलः सहोदाः । पराभिव्रज्यामर्थ्यं बलं सहः । तस्य दाता स्थविरः पुरातनः । कीदृशमरुद्भिः । उग्रेभिः क्रूरैः । एवं महानुभावः अन्नं देहि ॥

१. झ१-कोम्यानि । २. झ१-शश्वतीनां मध्ये । यद्वा । तादृशानां उपसां व्युष्टिषु सतीषु प्रकाशेषु सत्सु चितयन्ते प्राणिनः ।

त्वं पाहीन्द्र सहीयसो नृन्भवा मरुद्भिरवयातहेळाः ।

सुप्रकेतेभिः सासहिर्दधानो विद्यामेषं वृजनं जीरदानुम् ॥ ६ ॥

त्वम् । पाहि । इन्द्र । सहीयसः । नृन् । भव । मरुत्सभिः । अवयातहेळाः ।

सुऽप्रकेतेभिः । ससहिः । दधानः । विद्याम् । इषम् । वृजनम् । जीरदानुम् ॥ ६ ॥

हे ऽइन्द्र ऽत्वं ऽपाहि रक्ष । कान् । ऽसहीयसो ऽनृन् सहस्वितमान् त्वदनुग्रहेण अतिप्रवृद्ध-  
बलान् नेतृन् मनुष्यान्स्मान् मरुतो वा । किं च ऽमरुद्भिः साकम् अस्मासु ऽअवयातहेळाः ऽभव ।  
अपगतमन्युर्भव । मरुत्सु वा तथा भव । किं च ऽसुप्रकेतेभिः शोभनप्रज्ञानैर्मरुद्भिः सह ऽसासहिः  
शत्रूणामभिभविता सन् ऽदधानः अस्मदभिमतस्य धारयिता भवेति शेषः । शिष्टो व्याख्यातः ॥ ॥ १ ॥

‘चित्रो वः’ इति तृचात्मकमष्टमं सूक्तमागस्त्यं मारुतं गायत्रम् । ‘चित्रस्तृचं गायत्रम्’  
इत्यनुक्रमणिका । लैङ्गिको विशेषविनियोगः ॥

चित्रो वोऽस्तु यामश्चित्र ऊती सुदानवः । मरुतो अहिमानवः ॥ १ ॥

चित्रः । वः । अस्तु । यामः । चित्रः । ऊती । सुदानवः । मरुतः । अहिमानवः ॥ १ ॥

हे ऽमरुतः ऽवः युष्माकं ऽयामः अस्मद्यज्ञागमः ऽचित्रः चायनीयः पूज्यः आश्चर्यभूतो वा ऽअस्तु  
भवतु । न केवलमागमनमेव चित्रं किंतु हे ऽसुदानवः शोभनदानाः हे ऽअहिमानवः अहीयमान-  
प्रकाशाः युष्माकं संबन्धी ऽचित्रः स आगमः ऽऊती ऊत्यै रक्षणाय इष्टतर्पणाय वा युक्तश्च भवतु ।  
तदागमनं<sup>१</sup> शीघ्रमस्तु अभिमतप्रदं चास्त्वित्यर्थः ॥

आरे सा वः सुदानवो मरुत ऋञ्जती शरुः । आरे अश्मा यमस्यथ ॥ २ ॥

आरे । सा । वः । सुदानवः । मरुतः । ऋञ्जती । शरुः । आरे । अश्मा । यम् । अस्यथ ॥ २ ॥

हे ऽसुदानवः शोभनदानाः ऽमरुतः ऽवः युष्माकं संबन्धिनी ऽऋञ्जती प्रसाधयन्ती स्वतेजसा  
स्वात्मानमलंकुर्वती<sup>२</sup> प्रसिद्धिं प्राप्नुवाना वा ऽसा प्रसिद्धा ऽशरुः हिंसका ऋष्टिः ऽआरे दूरे भवतु ।  
तथा ऽयम् ऽअस्यथ क्षिपथ सः ऽअश्मा व्यापकः आयुधविशेषः ऽआरे । दूरनामैतत् । दूरे भवतु मां न  
प्राप्नोतु । यद्वा । आरेशब्दः आराच्छब्दपर्यायः । स च दूरे समीपे च वर्तते । अत्र समीपवचनः ।  
यम् अस्मत्तोऽन्यम् अस्वथ तं वैरिणमस्माकमुपलोपमः कठिन आयुधविशेषः आरे समीपं प्राप्नोतु ॥

तृणस्कन्दस्य नु विशः परि वृङ्क्त सुदानवः । ऊर्ध्वान्नः कर्त जीवसे ॥ ३ ॥

तृणऽस्कन्दस्य । नु । विशः । परि । वृङ्क्त । सुदानवः । ऊर्ध्वान् । नः । कर्त । जीवसे ॥ ३ ॥



हे मरुतः । सुदानवः शोभनदानाः यूयं । तृणस्कन्दस्य तृणवत् चलनस्वभावस्य शुभ्यमाणस्य वा मम । विशाः पुत्रभृत्यादिरूपाः प्रजाः । नु क्षिप्रं परि वृङ्क्त परिवर्जयत बाधापरिहारेण रक्षत । यद्वा । उक्तलक्षणकालस्यासुरविशेषस्य वा प्रजाः परिवर्जयत । किंच । नः अस्मान् । ऊर्ध्वान् । कर्न कुरुत । जीवसे चिरजीवनाय ॥ ॥ १२ ॥

‘ गायत्साम ’ इति त्रयोदशर्चं नवमं सूक्तमागस्यं त्रैष्टुभमैन्द्रम् । ‘ गायत्ससोना ’ इत्यनुक्रान्तम् । समूहो दशरात्रे तृतीये छन्दोमे मरुत्वतीयशस्त्रे एतस्सूक्तम् । ‘ विश्वमितोऽग्निं नरः ’ इति खण्डे सूत्रितं— ‘ तृतीयस्येन्द्रः स्वाहा गायत्साम ’ ( आश्व. श्रौ. ८. ७ ) इति ॥

गायत्साम नभन्यं यथा वेरर्चाम तद्विवृधानं सर्ववत् ।

गावो धेनवो बर्हिष्यदब्धा आ यत्सद्धानं दिव्यं विवासान् ॥ १ ॥

गायत् । साम । नभन्यम् । यथा । वेः । अर्चाम । तत् । ववृधानम् । सर्वः । ऽवत् ।

गावः । धेनवः । बर्हिषि । अदब्धाः । आ । यत् । सद्धानम् । दिव्यम् । विवासान् ॥ १ ॥

हे इन्द्र । नभन्यं नभस्यं नभसि अवं नभोव्यापिनं हिंसकं वा राक्षसादिकस्य । नभतिर्वधकर्मा, ‘ नभति अर्दति ’ ( नि. २. १९. १० ) इति वधकर्मसु गणनात् । तादृशं । साम हे इन्द्र । यथा । वेः येन प्रकारेण वेसि तथा । गायत् । गायत्युद्गाता । तत् । तस्मात् । यतः स्तौति ततः कारणान् । ववृधानं वर्धमानं । सर्ववत् । फलभूतेन स्वर्गेण तदृच्छस्त्रं यथा वेः तथा । अर्चाम पूजयाम शंसामेत्यर्थः । स्तुतमनु शंसतीति स्थायात् । यद्वा । तदुक्तलक्षणं साम ववृधानं सर्वत्र यथा भवति तथा अर्चाम । किंच । धेनवः दोग्ध्यः । अदब्धाः अहिंसिताः । गावः । यत् । बर्हिषि । यत्सद्धानंसीदन्तं । दिव्यं दिवि भवमिन्द्रं त्वाम् । आ । विवासान् । विवासतिः परिचरणकर्मा । आगत्य परिचरन्ति क्षीरं दुहन्ति तथा अर्चाम ॥

अर्चद्वृषा वृषाभिः स्वेदुहव्यैर्मृगो नाश्रो अति यज्जुगुर्यात् ।

प्र मन्दयुर्मनां गूर्त होता भरते मर्यो मिथुना यजत्रः ॥ २ ॥

अर्चत् । वृषा । वृषाभिः । स्वदुहव्यैः । मृगः । न । अश्रः । अति । यत् । जुगुर्यात् ।

प्र । मन्दयुः । मनाम् । गूर्त । होता । भरते । मर्यः । मिथुना । यजत्रः ॥ २ ॥

वृषा हविषां वर्णिता अयं यजमानः । स्वेदुहव्यैः स्वायत्तेद्बहविकैः । यद्वा । स्वयंप्राप्तेन्धकं हव्यं येषां तादृशैः । वृषाभिः वर्षकैर्हविष्यदातुभिः अध्वर्यावादिभिर्विशिष्टः सन् । अर्चत् । अर्चयन्तीन्द्रम् । यद्वा । वृषा फलस्य वर्णितायामिन्द्रः उक्तलक्षणैरध्वर्यावादिभिरर्च्यते । यत् । यस्मात् । अश्रः व्यापकः पाना-  
द्यर्थं धावन् । मृगो । न हरिणादिरिवार्थमिन्द्रः । अश्रोऽशनशीलः सन् । अति । जुगुर्यात् । अव्यर्थमुयुङ्क्ते हविर्भक्षणाय । यथा मृगः क्षुपिपासादितः शीघ्रमुयुङ्क्ते तथायामिन्द्रोऽपि । यस्मादेवं तस्मादर्चति ।

१. झ१—किंच यद्यस्मात् अदब्धा अहिंसिता धेनवो नूतनप्रसवा गावो बर्हिषि यशे तदर्थं दिव्यं सद्धानं देवयजनसाधनम् । यद्वा मत्वर्थो लुप्यते । सध्वन्तं दिव्यं दिविभवम् आविवासान् ।

यद्वा । अयमिन्द्रो यत् यथा अश्वो मृग इव अति जुगुप्सात् भक्षयेत् तथा अर्चतीत्यर्थः । किंच हे <sup>१</sup>गूर्त उद्गूर्णेन्द्र <sup>२</sup>मनां मननं स्तोत्रमिच्छतां देवानां <sup>३</sup>मन्दयुः स्तुतियुक्तः <sup>४</sup>मर्थः <sup>५</sup>होता मानुषः एतन्नामकः ऋत्विक् <sup>६</sup>यजत्रः यागनिष्पादकः सन् <sup>७</sup>मिथुना मिथुनानि युग्मरूपाणि याज्यापुरोनुवाक्यादीनि मिथुनौ वा जायापरितरूपः सन् <sup>८</sup>प्र <sup>९</sup>भरते प्रकर्षेण संपादयति तस्मादर्चतीत्यर्थः ॥

नक्षद्रोता परि सद्म मिता यन्भरद्गर्भमा शरदः पृथिव्याः ।

क्रन्ददश्चो नयमानो रुवद्गौरन्तर्दूतो न रोदसी चरद्वाक् ॥ ३ ॥

नक्षत् । होता । परि । सद्म । मिता । यन् । भरत् । गर्भम् । आ । शरदः । पृथिव्याः ।

क्रन्दत् । अश्वः । नयमानः । रुवत् । गौः । अन्तः । दूतः । न । रोदसी इति । चरत् । वाक् ॥ ३ ॥

<sup>१</sup>होता होमनिष्पादकोऽयमग्निः <sup>२</sup>मिता परिमिता <sup>३</sup>सद्म सदनानि गार्हपत्यादिस्थानानि <sup>४</sup>परि <sup>५</sup>यन् परितो गच्छन् <sup>६</sup>नक्षत् व्याप्नोति । व्याप्य च <sup>७</sup>शरदः संवत्सरसंबन्धिनं <sup>८</sup>पृथिव्याः भूम्याश्च संबन्धिनं <sup>९</sup>गर्भं गर्भस्थानीयमन्नं हविर्लक्षणम् <sup>१०</sup>आ <sup>११</sup>भरन् आहरति स्वीकरोति । संभरति वा । संवत्सरपर्यन्तं वर्धितं भूम्यामुत्पन्नमित्यर्थः । यद्वा । संवत्सरसंबन्धिनं वसन्तादिकाले ज्योतिष्टोमादिषु दीयमानं पार्थिवं हविर्भरत् । ‘ वसन्ते वसन्ते ज्योतिषा यजेत ’ इति श्रुतेः । तथा कृत्वा <sup>१२</sup>क्रन्ददश्चः । लुप्तोपममेतत् । अश्व इव क्रन्दति हर्षातिशयात् <sup>१३</sup>किं कुर्वन् । <sup>१४</sup>नयमानः नयन्निन्द्राय हविर्भारम् <sup>१५</sup>किंच <sup>१६</sup>गौः गन्ता उद्गूर्तो वृष इव <sup>१७</sup>रुवत् रौति शब्दायते । किं कुर्वन् । <sup>१८</sup>दूतो <sup>१९</sup>न वार्ता-हरो दूत इव <sup>२०</sup>रोदसी रोदस्योर्धावापृथिव्योः <sup>२१</sup>अन्तः मध्ये रोदस्योरन्तरा <sup>२२</sup>वाक् स्तुयमानः स्तुवन् वा देवान् <sup>२३</sup>चरत् चरति गच्छति । हविःस्वीकाराय पृथिवीं तत्प्रापणाय ब्रुलोकं च परिभ्रमतीत्यर्थः ॥ वक्तेः कर्तरि कर्मणि वा ‘ क्तिवचि ’ इत्यादिना क्तिव्दीर्घौ संप्रसारणाभावश्च ॥

ता कर्मपतरास्मै प्र च्यौत्नानि देवयन्तौ भरन्ते ।

जुजोषदिन्द्रो दस्मवर्चा नासत्येव सुगम्यो रथेष्टाः ॥ ४ ॥

ता । कर्म । अपतरा । अस्मै । प्र । च्यौत्नानि । देवयन्तः । भरन्ते ।

जुजोषत् । इन्द्रः । दस्मवर्चाः । नासत्याऽइव । सुगम्यः । रथेऽस्थाः ॥ ४ ॥

<sup>१</sup>ता तानि <sup>२</sup>अपतरा अपतराणि व्यासतराणि वा <sup>३</sup>हवींषि <sup>४</sup>अस्मै इन्द्राय तदर्थं <sup>५</sup>कर्म कुर्मः संपादयामः ॥ <sup>६</sup>जुजश्छान्दसे वर्तमानार्थे लुङि ‘ मन्त्रे घस ’ इति च्लेर्लुक् । ‘ छन्दस्युभयथा ’ इति आर्धधातुकत्वेन डित्त्वाभावाद्गुणः ॥ <sup>७</sup>च्यौत्नानि च्यावयितृणि दृढानि स्तोत्राणि कर्माणि स्वकीयानि सामर्थ्यानि वा <sup>८</sup>देवयन्तः देवानास्मन इच्छन्तो यजमानाः <sup>९</sup>प्र <sup>१०</sup>भरन्ते प्रकर्षेण संपादयन्ति । तद्वद्वयमपि संपादयाम इत्यर्थः । <sup>११</sup>दस्मवर्चाः दर्शनीयतेजाः शत्रूपक्षयणबलो वा <sup>१२</sup>नासत्येव नासत्याविव

१. क-परिमिता परिमितानि; झ-परिमितानि । २. झ१-हर्षातिशयात् तदा नयमानः नयन् देवेषु हविर्भारम् ( हविर्भारम् ) । ३. ज-त-‘ वा ’ नास्ति ।

अश्विनाविव । तौ हि द्यावापृथिव्यात्मानौ । ताविव <sup>१</sup>सुगम्यः सुगम्यः सुखेन गन्तुं शक्यः <sup>२</sup>रथेष्टाः रथे वर्तमान एवभूतः सन् <sup>३</sup>जुजोषत् अस्मत्कृतं स्तोत्रादि कर्म सेवताम् ॥

तम् <sup>४</sup>वृहीन्द्रं यो ह सत्वा यः शूरौ मघवा यो रथेष्टाः ।

प्रतीचश्चिद्योधीयान्वृषण्वान्ववृषश्चित्तमसो विहन्ता ॥ ५ ॥

तम् । ऊँ इति । स्तुहि । इन्द्रम् । यः । ह । सत्वा । यः । शूरः । मघवा । यः । रथेऽस्थाः ।

प्रतीचः । चित् । योधीयान् । वृषण्वान् । वृषः । चित् । तमसः । विहन्ता ॥ ५ ॥

<sup>१</sup>तसु तमेव <sup>२</sup>इन्द्रं <sup>३</sup>स्तुहि हे होतः स्तुतिं कुरु । किमस्याधिक्यमिति उच्यते<sup>१</sup> । <sup>४</sup>यो <sup>५</sup>ह यः खलु <sup>६</sup>सत्वा अतिप्रभूतबलः । यद्वा । सत्वा सादकः शत्रूणाम् । <sup>७</sup>यः च <sup>८</sup>शूरः शौर्योपेतः <sup>९</sup>मघवा बलवानन्नवान् वा । <sup>१०</sup>यः च <sup>११</sup>रथेष्टाः रथे वर्तमानः । किंच <sup>१२</sup>प्रतीचश्चित् प्रत्यभिमुखं योद्धुरपि <sup>१३</sup>योधीयान् योद्धृतमः ॥ प्रतिपूर्वाद्भजेतः किन्तात् लुप्तकारात् शसि 'अचः' इति अकारलोपे 'चौ' इति दीर्घः । 'अञ्जेश्छन्दस्यसर्वनामस्थानम्' इति विभक्तिरुदात्ता ॥ <sup>१४</sup>वृषण्वान् । वृषाणो वर्षितारो वज्रादयः । तद्वान् । 'वृषा ते वज्र उत ते वृषा रथः' ( क. सं. २. १६. ६ ) इति हि निगमः । तथा <sup>१५</sup>ववृषश्चित्तमसः आवरकस्यापि तमसो मेघादेः <sup>१६</sup>विहन्ता विशेषेण घातकः । यस्मादेवं महानुभावः तस्मान् स्तुहि ॥ ॥ १३ ॥

प्र यदित्था महिना नृभ्यो अस्त्यरं रोदसी कक्ष्ये<sup>१</sup> नास्मै ।

सं विव्य इन्द्रो वृजनं न भूम भर्ति स्वधावाँ ओपशमिव द्याम् ॥ ६ ॥

प्र । यत् । इत्था । महिना । नृभ्यः । अस्ति । अरम् । रोदसी इति । कक्ष्ये<sup>१</sup> इति । न । अस्मै ।

सम् । विव्ये । इन्द्रः । वृजनम् । न । भूम । भर्ति । स्वधावान् । ओपशम्<sup>२</sup> इव । द्याम् ॥ ६ ॥

<sup>१</sup>यत् यः इन्द्रः <sup>२</sup>महिना महत्त्वेन स्वैश्वर्येण <sup>३</sup>नृभ्यः नेतृभ्यः कर्मनिर्वाहकेभ्यो यजमानेभ्यः <sup>४</sup>प्र अस्ति प्रभवति ईष्टे स्वर्गादिप्रदाने<sup>३</sup> रक्षितुम् <sup>५</sup>अस्मै रक्षकायेन्द्राय <sup>६</sup>रोदसी द्यावापृथिव्यौ <sup>७</sup>कक्ष्ये कक्ष्ययते सती संचाराय <sup>८</sup>म अरं नालं न पर्याप्ति । जगतोऽधीशस्येन्द्रस्य संचारायात्पत्नान् द्यावापृथिव्यौ म पर्याप्ति इत्यर्थः । सृष्टादपि स्रष्टुर्महिन्नोऽधिकत्वादिति भावः । अयम् <sup>९</sup>इन्द्रो <sup>१०</sup>वृजनं <sup>११</sup>न <sup>१२</sup>भूम भूमिं भूतानि वा वृजनं न वृजनमिव ॥ वृजेः कर्तव्यस्येदं रूपम् ॥ तदिव तद्यथा आवृणोति तथायमपि स्वतेजसा <sup>१३</sup>सं <sup>१४</sup>विव्ये सम्यगावृणोति लोकत्रयम् । किंचायं <sup>१५</sup>स्वधावान् अन्नवान् वृष्टिलक्षणोदकवान् वा <sup>१६</sup>वाँ दिवं <sup>१७</sup>भर्ति विभर्ति । धारणे दृष्टान्तः । <sup>१८</sup>ओपशमिव । ईपदुपशेते इत्योपशं शृङ्गं तद्वपभ इव । यद्वा । परस्परं समीपे वर्तमानं क्षित्यन्तरिक्षाख्यं लोकद्वयम् ओपशम् । तदिव द्यां विभर्ति । लोकत्रयमपि विभर्तीत्यर्थः ॥ भृजो लटि ह्यन्त्यः शपो लुक् ॥

समत्सु त्वा शूर सतामुराणं प्रपथिन्तमं परितंसयध्वै ।

सजोषस इन्द्रं मदे क्षोणीः सूरिं चिद्ये अनुमदन्ति वाजैः ॥ ७ ॥

समत्सु । त्वा । शूर । सताम् । उराणम् । प्रपथिन्तमम् । परिऽतंसयध्वै ।

सऽजोषसः । इन्द्रम् । मदे । क्षोणीः । सूरिम् । चित् । ये । अनुमदन्ति । वाजैः ॥ ७ ॥

हे शूर शौर्योपेतोऽत्र सप्तसु संग्रामेषु सतां स्वामेवाश्रित्य वर्तमानानां प्राणिनाम् उराणम् उरुण्यतिप्रभूतानि यलादीनि कुर्वाणं प्रपथिन्तमं प्रकृष्टमार्गतमं सुकृतिनासुतममार्गभूतम् इन्द्रं शत्रूणां दाहकं त्वा त्वां परितंसयध्वै अवतंसीकर्तुं भूषणीकर्तुम् । भूषयितुं वा निमित्तेऽर्थे । मदे तव मदार्थं च सजोषसः सह सेवमानाः समानप्रीतयो वा क्षोणीः क्षोण्यो विशः परिजना मरुतः प्रयतन्ते । क्रीडशास्ते । ये वाजैः बलैः अनुमदन्ति अनुकूलं मादयन्ति संग्रामे मरुतस्तमेव स्वामिनं कृत्वा मादयन्ति हर्षयन्तीत्यर्थः । यद्वा । ये यजमाना वाजैर्हविर्भिर्मादयन्ति ते समानप्रीतियुक्तास्तव मनुष्य-भूता ऋत्विजो यजमानभूताः प्रजाः समत्सु सहसादनस्थानेषु यागेपुक्तलक्षणविशिष्टं त्वामेव पूजयितुं तव मादाय च प्रयतन्ते ॥

एवा हि ते शं सर्वना समुद्र आपो यत्त आसु मदन्ति देवीः ।

विश्वा ते अनु जोष्या भूद्वौः सूरिंश्चिद्यदि धिषा वेषि जनान् ॥ ८ ॥

एव । हि । ते । शम् । सर्वना । समुद्रे । आपः । यत् । ते । आसु । मदन्ति । देवीः ।

विश्वा । ते । अनु । जोष्या । भूत् । गौः । सूरिन् । चित् । यदि । धिषा । वेषि । जनान् ॥ ८ ॥

हे इन्द्र एवा हि एवं हि सति ते तत्र संबन्धीनि सवनानि । सूयते सोमोऽत्रेति सवनानि सोमयागाः । ते शं सुखकरा भवन्ति । कथं सति । यत् यदि देवीः देव्यः द्योतमानाः आपः समुद्रे उदकसमुद्रवणापादानभूतेऽन्तरिक्षे आसु प्रजासु निमित्तभूतासु ते त्वां मदन्ति मादयन्ति ॥ अन्तर्भावितण्यर्थोऽयम् ॥ यदा प्राण्युपकारार्थं वर्षणाय त्वां प्रेरयन्ति वृष्ट्युदकानि तदा खलु तव सोमयागाः सुखकरा भवन्ति । यज्ञसाधनवृष्टिप्रदानेन यागान्निवर्तयेत्यर्थः । किंच हे इन्द्र विश्वा गौः सर्वापि स्तोत्रशस्त्ररूपा वाक् ते त्वाम् अनुक्रमेण जोष्या जोषणार्हा प्रीणयित्री भूत् भवति । कदा । यदि सूरिंश्चिद्य स्तोत्रादिप्रेरयितृन् स्तोत्रजनानपि धिषा धिषणया प्रज्ञया वृष्टिप्रदानरूपेण कर्मणा वा वेपि कामयसे तदा सर्वापि स्तुतिस्त्वदर्था भवति ॥

असाम यथा सुखाय एन स्वभिष्टयो नरां न शंसैः ।

असद्यथा न इन्द्रो वन्दनेष्टास्तुरो न कर्म नयमान उक्था ॥ ९ ॥

असाम । यथा । सुऽसुखायः । एन । सुऽअभिष्टयः । नराम् । न । शंसैः ।

असत् । यथा । नः । इन्द्रः । वन्दनेऽस्थाः । तुरः । न । कर्म । नयमानः । उक्था ॥ ९ ॥

हे एन इन ईश्वर इन्द्र यथा सुसखायः शोभनत्वद्रूपसहायवन्तः असाम भूयास्म किंच स्वभिष्टयः शोभनाभ्येषणाः शोभनाभीष्टाश्चासाम । किमिव । नरां न शंसैः । नराणां राजादीनां शंसैः शंसनैरिव । स्तुतिभिर्यथा मनुष्याः शोभनाभीष्टा भवन्ति तद्वत् । इदानीं परोक्षेणाह । नः अस्मभ्यम् इन्द्रः वन्दनेष्टाः अस्मत्स्तुतौ वर्तमानः सन् तुरो न त्वस्मात् इव नः अस्माकं कर्म उक्त्वा उक्तैः शस्त्रैः नयमानः फलं प्रापयन् स्तुत्यां तुष्टः सन् अस्मदीयेन कर्मणा फलप्रापयिता यथा असत् भवेत् । हे ऋत्विजः तथा कुस्तेति शेषः ॥

विष्पर्धसो नरां न शंसैस्माकासदिन्द्रो वज्रहस्तः ।

मित्रायुवो न पूर्पतिं सुशिष्टौ मध्यायुव उप शिक्षन्ति यज्ञैः ॥ १० ॥

विऽस्पर्धसः । नराम् । न । शंसैः । अस्माकम् । असत् । इन्द्रः । वज्रहस्तः ।

मित्रायुवः । न । पूऽपतिम् । सुशिष्टौ । मध्ययुवः । उप । शिक्षन्ति । यज्ञैः ॥ १० ॥

नरां नेतृणां मध्ये सस्पर्धान् नरान् यथा विस्पर्धसः कुर्वन्ति सखिभूताः तद्वद्वयमपीन्द्रं शंसैः स्तुतिभिः सखायो वयं तं तथा कुर्मः । स च वज्रहस्तः विरोधिशिक्षणाय सर्वदा वज्रधारी इन्द्रः अस्माकम् असत् । विस्पर्धमनुकूलो भवतु । किंच मित्रायुवो न मित्रेच्छवो हितैपिण इव सुशिष्टौ सुशासने वर्तमानं पूर्पतिं पुरः स्वामिनं यथा अभिमतदानेन पूजयन्ति तथा मध्यायुवः अस्माकं श्रियां यशसां च मध्येऽवस्थितिं कामयमाना अध्वर्थादयः यज्ञैः यज्ञेमाध्वनैर्हविःस्तोत्रादिभिः उप शिक्षन्ति उपेत्य यजन्ते । शिक्षतिर्दानकर्मा ॥ १४ ॥

यज्ञो हि ष्मेन्द्रं कश्चिद्वन्धजुहुराणश्चिन्मनसा परियन् ।

तीर्थे नाच्छा तातृषाणमोको दीर्घो न सिध्रमा कृणोत्यध्वा ॥ ११ ॥

यज्ञः । हि । स्म । इन्द्रम् । कः । चित् । ऋन्धन् । जुहुराणः । चित् । मनसा । परिऽयन् ।

तीर्थे । न । अच्छ । ततृषाणम् । ओकः । दीर्घः । न । सिध्रम् । आ । कृणोति । अध्वा ॥ ११ ॥

कश्चित् यज्ञः यज्ञवान् यज्ञानुष्ठायी ऋन्धन् वर्धयन् भवति । इन्द्रं यज्ञेन वर्धयतीत्यर्थः । जुहुराणश्चित् कुटिलगतिस्तु कश्चित् मनसा केवलेन परियन् परितो गच्छन् लौकिकविषयादिकं ध्यायन् वर्तते । यद्वा । परि वर्जनार्थः । वर्जयित्वा गच्छन्नेदं प्राप्नोति । तत्र दृष्टान्तः । तीर्थे प्रसिद्धे मार्गे अच्छ आभिमुख्येन समीपे वर्तमानम् ओकः पानीयादिकं सदनं ततृषाणं पिपासायुक्तं यथा अविलम्बेन प्रीणाति । स यथा तत्सदनमागच्छतीत्यर्थः । तद्वत् यज्ञेन कश्चित् पुमानिन्द्रमभिगच्छतीति । कुटिलस्य दृष्टान्तः । दीर्घो न वक्रत्वेनातिदूरः अध्वा मार्ग इव । स यथा सिध्रं फलं पानीयादिरूपं फलार्थिनं वा पुरुषम् आ कृणोति अर्वाकरोति नीचैः करोति वर्जयतीत्यर्थः । तस्माद्यज्ञमार्गमजानानो वक्रो दूरे परिभ्रमति नेन्द्रं तर्पयति । तद्विलक्षणस्तु वर्जयत्येव ॥

मो षू ण इन्द्रात्र पृतसु देवैरस्ति हि ष्मा ते शुष्मिन्नवयाः ।

महश्चिद्यस्य मीळहुषो यव्या हविष्मतो मरुतो वन्दते गीः ॥ १२ ॥

मो इति । सु । नः । इन्द्र । अत्र । पृतसु । देवैः । अस्ति । हि । स्म । ते । शुष्मिन् । अवऽयाः ।

महः । चित् । यस्य । मीळहुषः । यव्या । हविष्मतः । मरुतः । वन्दते । गीः ॥ १२ ॥

हे इन्द्र इव पृतसु एषु उपस्थितेषु संग्रामेषु वृष्ट्यर्थं मेवजयेषु देवैः मरुदादिभिः सह नः अस्मान् मोषु मैव स्याक्षीरिति शेषः । मरुत्सहितो युध्यस्वेत्यर्थः । हे शुष्मिन् बलवन्निन्द्र अस्ति हि स्म ते अस्ति हि स्म तव खलु । तव किमस्तीति उच्यते । अवयाः अवयजनम् अवयुज्य पृथक्कृत्य यजनं हविर्भागोऽस्ति । मरुद्भ्यः पृथगप्यस्ति हविर्भागः । केवलं मरुद्भ्य एव दीयते नास्मभ्यम् अतः कथं योस्यामीति न मन्तव्यमित्यर्थः । यद्वा । अवयाः शत्रूणां वर्जनाय गन्ता वज्रोऽस्ति ते । किंच हविष्मतः प्रदेयहविर्युक्तस्य मीळहुषः हविष्प्रदातुः । यद्वा । एतत्पदद्वयं मरुतां विशेषणम् । यस्य मम यव्या फलेनेन्द्रेण वा सह मिश्रयन्ती गीः स्तुतिशब्बादिरूपा वाक् महश्चिन् महतोऽपि मीळहुषः सेक्तृन् हविष्मतो दत्तहविषा तद्वतः मरुतो वन्दते स्तौति ॥

अथ त्रयोदश्या सूक्तादिमारभ्य कृतां स्तुतिं निगमय्य फलं प्रार्थयते ॥

एष स्तोम इन्द्र तुभ्यमस्मे एतेन गातुं हरिवो विदो नः ।

आ नो ववृत्याः सुविताय देव विद्यामेपं वृजनं जीरदानुम् ॥ १३ ॥

एषः । स्तोमः । इन्द्र । तुभ्यम् । अस्मे इति । एतेन । गातुम् । हरिऽवः । विदः । नः ।

आ । नः । ववृत्याः । सुविताय । देव । विद्याम । इषम् । वृजनम् । जीरऽदानुम् ॥ १३ ॥

हे इन्द्र एष स्तोमः इदानींकारितप्रकारः स्तोत्रविशेषः तुभ्यं त्वदर्थम् । हे हरिवः हरिभ्यां तद्वन्निन्द्र एतेन स्तोत्रेण गमनेन वा नः अस्मदीयं गातुं देवयजनमार्गं विदः विदस्व । विदित्वा च हे देव सुविताय सुहिताय शोभनगमनाय वा नः अस्मान् आ ववृत्याः आवर्तस्व अस्मद्यां प्रत्यागच्छ । विद्याम इत्यादि व्याख्यातम् ॥ ॥ १५ ॥

‘ त्वं राजा ’ इति दशचं दशमं सूक्तमागस्यमैन्द्रं त्रैष्टुभम् । ‘ त्वं राजा दश ’ इत्यनुक्रान्तम् । पृष्ठये पळहे स्तोमवृद्धौ स्तोमातिशंसनार्थं होत्रकैरेतच्छस्तव्यम् । ‘ ऐन्द्राणि त्रैष्टुभान्यमरुच्छब्दान्यावपेरन् ’ ( आश्व. श्रौ. ७. १२ ) इति सूत्रम् ॥

त्वं राजेन्द्र ये च देवा रक्षा नृन्पाह्यसुर त्वमस्मान् ।

त्वं सत्पतिर्मघवा नस्तरुत्रस्त्वं सत्यो वसवानः सहोदाः ॥ १ ॥

त्वम् । राजा । इन्द्र । ये । च । देवाः । रक्ष । नृन् । पाहि । असुर । त्वम् । अस्मान् ।

त्वम् । सत्पतिः । मघवा । नः । तरुत्रः । त्वम् । सत्यः । वसवानः । सहः । उदाः ॥ १ ॥

हे इन्द्र त्वं राजा अधिपतिः सर्वस्य जगतः । किञ्च ये देवाः मरुदादयः सन्ति तेषामपि विशेषेण । अतो हे असुर शत्रूणां निरसितः त्वं नृन् अस्मान् कर्मनेतृन् यजमानान् रक्ष पालय<sup>१</sup> । विशेषतोऽस्मानपि रक्ष । त्वं च सत्पतिः सतां सनः कर्मफलस्य वा पाता मघवा धनवान् नः अस्माकं तरुत्रः तारयिता पापात् किञ्च त्वं सत्यः अबाध्यः सत्यफलो वा वसवानः स्वतेजसा सर्वं छादयन् वसूनि वा कुर्वन् स्तोत्रभ्यः सहोदाः सहस्रो बलस्य दाता भवेति शेषः ॥

दनो विश इन्द्र मृध्रवाचः सप्त यत्पुरः शर्म शारदीर्दत् ।

ऋणोर्पो अनवद्यार्णा यूने वृत्रं पुरुकुत्साय रन्धीः ॥ २ ॥

दनः । विशः । इन्द्र । मृध्रवाचः । सप्त । यत् । पुरः । शर्म । शारदीः । दत् ।

ऋणोः । अपः । अनवद्य । अर्णाः । यूने । वृत्रम् । पुरुकुत्साय । रन्धीः ॥ २ ॥

हे इन्द्र त्वं वृत्रसंवन्ध्यसुराणां पुरभेदनसमये मृध्रवाचः सर्पणवचनाः विशः तदीयाः प्रजाः शर्म सुखं यथा भवति तथा दनः अदमयः ॥ दमेरिदं रूपम् । यद्वा । वर्णव्यवयः ॥ नदः । अनदः अशब्दयः असुरप्रजाः । अतिभयंकरशब्दमकरोः । कदेति आह । यत् यदा शारदीः प्रत्यग्राः । यद्वा । एतत्संवत्सरलक्षकः<sup>२</sup> । संवत्सरपर्यन्तं दृढीकृता अपि । सप्त पुरः एतत्संख्याकाः पुरीः दत् अदारयः ॥ पुरुषव्यत्ययः । दृणातेर्लङि छान्दसो विकरणस्य लुक् । ' रात्सस्य ' ( पा. सू. ८. २. २४ ) इति नियमात् तलोपाभावः ॥ तथा कृत्वा हे<sup>३</sup> अनवद्य कातरत्वानिन्दावनू हे इन्द्र<sup>३</sup> अर्णाः अरणशीलाः अपः तदीयदुर्गस्थानानि उदकाश्रयाणि तटाकादीन् ऋणोः । अगमयः प्रावर्तयः । भग्नान्यकरोः । एवमुपद्रुत्य पुरुकुत्साय एतन्नाम्ने राज्ञे यूने नित्यतरुणाय तदर्थं वृत्रम् एतन्नामक-मसुरं रन्धीः असाधयः अहनः । अयमैतिहासिकपक्षः । निरुत्खट्वा तु हे इन्द्र मृध्रवाचो विशो सर्पणध्वनियुक्ता वृष्टिरूपाः प्रजा दनः अदमयः । अशब्दयो वा । अवर्षय इत्यर्थः । कदा । यद्यदा सप्त पुरः शारदीर्दत् सर्पणस्वभावान् प्रत्यग्रान् वृष्टया जगत्पूरकान् मेघानदारयः तदेत्यर्थः । तथा कृत्वा हे अनवद्य अर्णा अरणस्वभावा अपः ऋणोः अगमयः प्रावर्तयः कुल्यादिरूपेण । अनन्तरं यूने पुरुकुत्साय वृत्रं मुख्यं मेघं रन्धीः असाधयः अहनः । अयमर्थः ' त्वं ह त्वदिन्द्र सप्त युध्यन् ' ( ऋ. सं. १. ६३. ७ ) इत्यादिमन्त्रान्तरेषु प्रसिद्धः । यास्कस्त्वेवं व्याख्यात्<sup>४</sup>—' दनो दानमनसो नो मनुष्यानिन्द्र मृध्रवाचः कुरु ' ( निरु. ६. ३१ ) इति ॥

१. झ१—पालय । अथवा नृन् रक्ष । २. क-ख—एतत्संवत्सरपर्यन्तम् ; ज—एतत्संवत्सरलक्षणकः । ३. ज—हे अनवद्य कातरत्वानिन्दान् ; झ—हे अनवद्य कातरतयत्वानिन्दते । ४. फ—व्याख्यतु ।



अजा वृतं इन्द्र शूरपत्नीर्घां च येभिः पुरुहूत नूनम् ।

रक्षो अग्निमशुषं तूर्वयाणं सिंहो न दमे अपांसि वस्तोः ॥ ३ ॥

अजं । वृतः । इन्द्र । शूरऽपत्नीः । घाम् । च । येभिः । पुरुऽहूत । नूनम् ।

रक्षो इति । अग्निम् । अशुषम् । तूर्वयाणम् । सिंहः । न । दमे । अपांसि । वस्तोः ॥ ३ ॥

हे इन्द्र शूरपत्नीः शूरैः रक्षोभिः पालिताः वृतः । वर्तन्ते आस्विति वृतोऽसुरपुरीः । यद्वा । शूरा यजमानाः । तैः पालिताः वृतो वेदिभूमीः । अज गच्छ जेतुम् । तथा कृत्वा घां च नूनम् अवश्यम् अज । किं त्वमेक एव न । हे पुरुहूत बहुभिर्बहुधा वा आहूतेन्द्र येभिः मरुदादिभिरनुगतोऽसि तैः सहितः सन् । तथा कृत्वा अशुषम् आशोपयितारमशान्तं वा तूर्वयाणं तूर्णगमनम् अग्निं वैद्युतं होमाधारं वा अग्निं रक्षो रक्षस्वैव । किमर्थं रक्षणमिति उच्यते । दमे गृहे अपांसि कर्माणि कुर्वन् वस्तोः वस्तुम् । यद्वा । वासयितुं स्थापयितुम् । कारयितुमित्यर्थः । यज्ञद्विद्भ्यो हतेष्वशौ सुस्थिरे सति यागाद्यनुष्ठानपरः स्थास्यामीत्यर्थः । रक्षणे दृष्टान्तः । सिंहः इव । स यथा स्वाश्रयभूतं वनं गजाद्युपद्रवपरिहारेण रक्षति तद्वत् । असुरपुरभङ्गगमने वा दृष्टान्तः । सिंहो यथा निर्भयो विरोधिभ्यो हन्तुं धावति तद्वत् ॥

शेषन्नु त इन्द्र सस्मिन्योनौ प्रशस्तये पवीरवस्य मृहा ।

सृजदर्णास्यव युधुधा गास्तिष्ठद्वरीं धृषता मृष्ट वाजान् ॥ ४ ॥

शेषन् । नु । ते । इन्द्र । सस्मिन् । योनौ । प्रशस्तये । पवीरवस्य । मृहा ।

सृजत् । अर्णांसि । अव । यत् । युधा । गाः । तिष्ठत् । हरी इति । धृषता । मृष्ट । वाजान् ॥ ४ ॥

हे इन्द्र ते शत्रवः सस्मिन् सर्वस्मिन् समाने वा योनौ स्वकीये स्थाने अन्तरिक्षे वा । योनि-  
रन्तरिक्षम् । नु क्षिप्रं शेषन् शेरताम् ॥ शीङो लेटि अडागमः । व्यत्ययेन परस्मैपदम् । 'सिबबहुलम्' इति सिप् ॥ किमर्थम् । प्रशस्तये प्रशंसनाय त्वस्तुतये । त्वन्महिमज्ञापनाय इत्यर्थः । किं सेवनादि-  
साधनेनेत्याह १ । पवीरवस्य कुलिशस्य कुलिशशब्दस्य वा मृहा महिम्ना । त्वद्गजप्रहारेण हता मेघाः शत्रवो वा तत्रैव शेरते निपातेन ३ पलायन्ते ३ इत्यर्थः । किंच यत् यदा युधा प्रहरणसाधनेना-  
युधेन युद्धेन वा गाः गच्छसि तदा अर्णांसि उदकानि अव सृजत् अवासृजः । अवाङ्मुखम् अपातयः ॥ पुरुषव्यत्ययः ॥ तदर्थं हरी अश्वौ तिष्ठत् अध्यक्षतिष्ठः ॥ अत्रापि पुरुषव्यत्ययः ॥ यद्वा । यदा हरी अधितिष्ठसि तदावासृजः । अथैवं कृत्वा वाजान् अत्रानि सस्यादिलक्षणानि धृषता धर्षकेण सामर्थ्येन मृष्ट शोधय प्रवर्धयेत्यर्थः ॥

१. झ-त्वन्महिमाख्यापनाय । २. झ-किं सेनादिसाधनो नेत्याह; झ१-किंच यद् यदा युध्यसे वादिसाधनेनेत्याह । ३. झ१-अनुपालयन्त ।

वह कुत्समिन्द्र यस्मिञ्चाकन्तस्यूमन्यू ऋज्रा वातस्याश्वा ।

प्र सूरश्चक्रं वृहतादभीकेऽभि स्पृधो यासिषद्ब्रज्जबाहुः ॥ ५ ॥

वह । कुत्सम् । इन्द्र । यस्मिन् । चाकन् । स्यूमन्यू इति । ऋज्रा । वातस्य । अश्वा ।

प्र । सूरः । चक्रम् । वृहतात् । अभीके । अभि । स्पृधः । यासिषत् । ब्रज्जबाहुः ॥ ५ ॥

हे इन्द्र कुत्सम् एतन्नामानमृषिं प्राप्तं स्यूसन्यू । 'स्यूमकम्' ( नि. ३. ६. ५ ) इति सुख-  
नाम । तदिच्छन्तौ सततगामिनौ वा ऋज्रा ऋजुगामिनौ वातस्य वायोः समानवेगौ अथा तदीया-  
वधौ वह प्रस्थापय । यस्मिन् हविषि निमित्तभूते सति कुत्सं चाकन् कामयसे तर्पयसे वा हविरा-  
दिकम् । तदर्थं सूरः प्रेरकः सूर्यः चक्रं स्वमण्डलं स्वरथचक्रं वा अभीके आसन्नो देशे वृहतात् ऊर्ध्वं  
गमयतु प्रकाशयतु । अथ परोक्षेणाह । ब्रज्जबाहुः अयमिन्द्रः स्पृधः संग्रामं कुर्वतः शत्रून् अभि  
यासिषत् अभियातु ॥ ॥ १६ ॥

जघन्वाँ इन्द्र मित्रेरूश्चोदप्रवृद्धो हरिवो अदाशून् ।

प्र ये पश्यन्नर्यमणं सचायोस्त्वया शूर्ता वहमाना अपत्यम् ॥ ६ ॥

जघन्वान् । इन्द्र । मित्रेरून् । चोदप्रवृद्धः । हरिऽवः । अदाशून् ।

प्र । ये । पश्यन् । अर्यमणम् । सचा । आयोः । त्वया । शूर्ताः । वहमानाः । अपत्यम् ॥ ६ ॥

हे इन्द्र हरिवः हरिभ्यां तद्वन् त्वं चोदप्रवृद्धः चोदनैः स्तोत्रैः प्रवृद्धः सन् अदाशून् अदानून्  
मित्रेरून् मित्राणां यजमानानाम् ईरयितृन् बाधकान् तद्वैरिणां मित्रत्वं गच्छतो वा जघन्वान् हत-  
वानसि । किञ्च ये अर्यमणं दातारं त्वां प्र पश्यन् पश्यन्ति ते नराः आयोः मनुष्यस्याध्वर्यादिः हवि-  
र्लक्षणाज्ञस्य वा सचा सह शूर्ताः क्षिप्रा हविष्यदानेन त्वया अपत्यं कुलस्यापातयितारं पुत्रं वह-  
मानाः ये सन्ति ते प्र पश्यन् । यद्वा । ये अर्यमणं त्वां पश्यन्ति ते एवं भवन्ति । यद्वा । ये नरा अर्य-  
मणं यं कंचिदातारं पश्यन् पश्यन्तस्वामयजन्त आयोर्मनुष्यस्य सचा सहायभूतास्त्वया शूर्ताः क्षिप्रा  
वर्जिता अपत्यं पुत्रं वहमाना ये सन्ति तान् जघन्वान् भवेत्यर्थः ॥

रपक्विरिन्द्रार्कसातौ क्षां दासार्योपवर्हणीं कः ।

करत्सिन्नो मघवा दानुचित्रा नि दुर्योणे कुर्यवाचं मृधि श्रेत् ॥ ७ ॥

रपत् । कविः । इन्द्र । अर्कऽसातौ । क्षाम् । दासाय । उपऽवर्हणीम् । करिति कः ।

करत् । तिस्रः । मघवा । दानुचित्राः । नि । दुर्योणे । कुर्यवाचम् । मृधि । श्रेत् ॥ ७ ॥

हे <sup>१</sup>इन्द्र त्वां <sup>२</sup>कविः क्रान्तदर्शी अनुचानो वा होता <sup>३</sup>अकंसातौ अर्चनीयस्यान्नस्य लाभे निमित्तभूते सति <sup>४</sup>रपत् स्तौति । यद्वा । एतन्नामर्षी रपत् अस्तौत् अन्नार्थम् । तस्यातिप्रभूतमन्नं प्रादाः इत्यर्थः । तथा च <sup>५</sup>दासाय प्राण्युपक्षपयित्रेऽसुराय <sup>६</sup>क्षां भूमिम् <sup>७</sup>उपवर्हणीं क्षय्यां <sup>८</sup>कः अकरोः । हत्वा भूमावपातय इत्यर्थः ॥ करोतेर्लुङि ' मन्त्रे घस् ' इति च्लेर्लुक् ॥ अथ परोक्षकृतः । <sup>९</sup>मघवा धनवान् अयमिन्द्रः <sup>१०</sup>तिस्रः भूमीः । दार्शिकपाशुकसौमिकरूपा भूमीः क्षित्यन्तरिक्षद्युरूपा वा भूमीः <sup>११</sup>दानु-चित्राः दानेन देयैर्धनैर्वा चायनीयाः <sup>१२</sup>कर्वत् करोति । यद्वा । तिस्रः अयोरजतहिरण्यमयाः पुरीर्दानुचित्राः खण्डनेन चित्रा अकरोत् । तथा <sup>१३</sup>दुर्योगे दुर्योनौ स्थाने एतन्नामकरय राज्ञः प्रीत्यर्थं वा <sup>१४</sup>कुयवाचं कुत्सितं शब्दायन्तमेतन्नामानमसुरं <sup>१५</sup>मृधि संग्रामे <sup>१६</sup>नि <sup>१७</sup>श्रेत् हिंसितवान् ॥

सना ता त इन्द्र नव्या आगुः सहो नभोऽविरणाय पूर्वीः ।

भिनत्पुरो न भिदो अदेवीर्ननमो वधरदेवस्य प्रीयोः ॥ ८ ॥

सना । ता । ते । इन्द्र । नव्याः । आ । अगुः । सहः । नभः । अविरणाय । पूर्वीः ।

भिनत् । पुरः । न । भिदः । अदेवीः । ननमः । वधः । अदेवस्य । प्रीयोः ॥ ८ ॥

हे <sup>१</sup>इन्द्र <sup>२</sup>ते तव संबन्धीनि <sup>३</sup>सना सदातनानि नित्यानि तानि शौर्याणि <sup>४</sup>नव्याः नवतराः इदानींतना ऋषयः <sup>५</sup>आगुः आगच्छन्ति स्तुतिव्याजेन ग्रासुवन्तीत्यर्थः । कानि तानीति उच्यते । <sup>६</sup>पूर्वीः बह्वीः <sup>७</sup>नभः हिंसाः ॥ नभोहिंसार्थात् किप् । तदन्तस्येदं रूपम् ॥ <sup>८</sup>ता हिंसाः <sup>९</sup>अविरणाय अविगतरणाय संग्रामनाशनाय <sup>१०</sup>सहः अभ्यभवः । तदर्थं <sup>११</sup>भिदः भेत्तृर्वातिकाः <sup>१२</sup>अदेवीः आसुरीः <sup>१३</sup>पुरो <sup>१४</sup>न पुरीरपि <sup>१५</sup>भिनत् विदारितवानसि ॥ पुरुषव्यत्ययः । नशब्दश्चार्थः ॥ तथा <sup>१६</sup>अदेवस्य अस्तुत्यस्य <sup>१७</sup>प्रीयोः हिंसकस्यासुरस्य <sup>१८</sup>वधः वध्रं <sup>१९</sup>ननमः अनमयः अनुकूलमकरोः ॥ यद्वा । हे इन्द्र सना नित्यं तत्काले ते तव संबन्धिन्मयः ता तानि ॥ लिङ्गव्यत्ययः ॥ ताः पूर्वीः पुरातन्य आपो नव्या नूतनाः स्तुत्याः सत्यः आगुः आगच्छन्ति । किमर्थम् । अविरणाय अचिरमणाय प्राणिनामविनाशाय । तदर्थं नभो हिंसकान् बन्धकान् वा मेवान् सहः मर्षणमकरोः । किंच अदेवीः पुरः अवर्षणेनादेवनशीलानुदकपुट-बन्धान् भिनत् भिन्नानकरोः । तथा अदेवस्य अदेवनशीलस्य प्रीयोः प्रतिकूलस्य वृत्रस्य वधवध्रं ननमः अनमयः ॥

त्वं धुनिर्निन्द्र धुनिर्मतीर्ऋणोरपः सीरा न स्रवन्तीः ।

प्र यत्समुद्रमतिं शूर पर्विं पारयां तुर्वशं यदुं स्वस्ति ॥ ९ ॥

त्वम् । धुनिः । इन्द्र । धुनिऽमतीः । ऋणोः । अपः । सीराः । न । स्रवन्तीः ।

प्र । यत् । समुद्रम् । अतिं । शूर । पर्विं । पारयं । तुर्वशम् । यदुम् । स्वस्ति ॥ ९ ॥

हे <sup>१</sup>इन्द्र <sup>२</sup>त्वं <sup>३</sup>धुनिः कम्पयिता शत्रूणामसि । अतः <sup>४</sup>धुनिर्मतीः कम्पनोपेततरङ्गवतीः । अथवा । धुनिर्नाम जलप्रतिरोधकारी असुरः । स एव प्रतिबन्धकतया यासां तादृशीः । <sup>५</sup>अपः <sup>६</sup>ऋणोः अगमयः भूमावपातयः । तत्र दृष्टान्तः । <sup>७</sup>स्रवन्तीः प्रवहन्तीः <sup>८</sup>सीरा <sup>९</sup>न । नदीनामैतत् । सरणवतीर्नदीरिव ।

तद्वत्संतता इत्यर्थः । एवं कृत्वा हे वृक्ष यत् यदा वसुदम् अति पर्पि अतिक्रम्य पूरयत्युदकं तदानीं  
 तुर्वशं यदुम् उभावपि राजर्षीं स्वस्ति अविनाशं पारय अपालयः संपूर्णजलवर्षणेन । तथा च  
 मन्त्रान्तरं-‘ त्वमपो यद्वे तुर्वशायारमयः ’ ( ऋ. सं. ५. ३१. ८ ) इति ॥

त्वमस्माकमिन्द्र विश्वधे स्या अवृकतमो नरां नृपाता ।

स नो विश्वासां स्पृधां सहोदा विद्यामेषं वृजनं जीरदानुम् ॥ १० ॥

त्वम् । अस्माकम् । इन्द्र । विश्वध । स्याः । अवृकऽतमः । नराम् । नृपता ।

सः । नः । विश्वा॑साम् । स्पृ॒धाम् । स॒हः॑ऽदाः । वि॒द्याम् । इ॒षम् । वृ॒ज॒नम् । जी॒र॑ऽदानुम् ॥ १० ॥

हैं वृन्द वृक्षस्मक विश्वध विश्वसिद्धि काले विश्वप्रकारैर्वा अवृक्ततमः । यद्वा । दातृतम  
इत्यर्थः । स्याः भव । तथा वनरां वृक्षाता अस्मदीयानां पुत्रभृत्यादिरूपाणां बहूनां मनुष्याणां  
सर्वदा रक्षको भव । अपरो नृशब्दोऽनुवादः । किञ्च वसः त्वं विश्वासां वसृधां सर्वासां रपधा-  
निमित्तानाम् अस्मत्सेनानां वसहोदाः तासामर्थाय बलस्य दाता भव । विद्यामेति गतम् ॥ ॥ १७ ॥

‘मत्स्यपायि’ इति षडृचमेकादशं सूक्तमागस्त्यमैन्द्रम् । आद्या स्कन्धोऽग्नीवी बृहती द्वितीय-  
पादस्य द्वादशाक्षरत्वादितरेषां त्रयाणां द्वादशाक्षरत्वाच्च । ‘द्वितीयश्चेत्यङ्कुसारिण्युरोवृहती वा स्कन्धो-  
ऽग्नीवी वा’ ( अनु. ७.३ ) इत्युक्तलक्षणसद्भावात् । अस्या त्रिष्टुप् । त्रिष्टुप्त्रिष्टुबन्तपरिभाषायाः  
‘आनुष्टुभं तु’ इति विशेषवचनेनापोदितत्वादानुष्टुभः । ‘मत्सि षष्ठाऽनुष्टुभं तु त्रिष्टुबन्तं त्वाद्या  
स्कन्धोऽग्नीवी’ इत्यनुक्रान्तम् । द्वितीये स्वरसाम्नि आद्यस्तुचः स्तोत्रियः । ‘अभिजिद्वृहस्पृष्टः’ इति ऋण्डे  
सूत्रितं—‘मत्स्यपायि ते मह एमेनं प्रत्येतन’ ( आश्व. श्रौ. ८. ५ ) इति ॥

मत्स्यपायि ते महः पात्रस्येव हरिवो मत्सरो मदः ।

बृषां ते वृष्ण इन्दुर्वाजी सहस्रसातमः ॥ १ ॥

मत्सि । अपायि । ते । महः । पात्रस्यऽइव । हरिऽवः । मत्सरः । मदः ।

वृषा । ते । वृष्णे । इन्दुः । वाजी । सहस्रऽसातमः ॥ १ ॥

हे १हरिवः हरिभ्यां तद्वच्चिन्द्र १महः महान् पूज्योऽयं सोमः १पात्रस्येव तत्पात्रेणैव सोमपात्रेण  
यथा धार्यते सोमस्तत्सदृशेन १ते त्वया । तृतीयार्थे पृष्ठी । यद्वा । पात्रस्येव ते तव स्वभूतो महो  
महान् सोम इति वा योजना । १अपायि पीयते ॥ आशंसाया विवक्षितत्वाद्भूतवत्प्रयोगः ॥ यतः  
पिबसि अतः १मसि माधसि मादयस्व वा । पात्रे यथा सोमः पूर्यते तथा अत्यधिकं पिव पीत्वा च  
मादयस्वेत्यर्थः । किंच १वृष्णे १ते अभिमतवर्षिन्ने तुभ्यम् । चतुर्थ्यर्थे पृष्ठी । १मत्सरः मदसाधनः १मदः  
तर्पयिता १वृषा वर्षिता १इन्द्रुः क्लेदयिता आह्लादकारीत्यर्थः । १वाजी अन्नवान् । अन्नवा(का)र्यन्मृ-  
सन्नावादन्नवानित्युच्यते । १सहस्रसातमः अपरिमितदानृतमः सहस्रपुरुषसंभजनपर्याप्तशक्त्यतिशयो  
वा एवमहानुभावः सोमः संपादितः । तं पिबेत्यर्थः ॥

आ नस्ते गन्तु मत्सरो वृषा मदो वरेण्यः ।

सहावाँ इन्द्र सानसिः पृतनाषाढमर्त्यः ॥ २ ॥

आ । नः । ते । गन्तु । मत्सरः । वृषा । मदः । वरेण्यः ।

सहऽवान् । इन्द्र । सानसिः । पृतनाषाढ् । अमर्त्यः ॥ २ ॥

हे इन्द्र वृते त्वां नः अस्मदीयः मत्सरः मर्षणसाधनः सोमः आ गन्तु आगच्छतु । कीदृशोऽयम् । वृषा वर्षकः मदः तर्पयिता वरेण्यः वरणीयः सहावान् सहायवान् सहसा बलेन तद्वान् वा सानसिः संभजनीयः पृतनाषाढ् शत्रुसेनायाः अभिभविता अमर्त्यः अविनाशी । ईदृशः सोमस्त्वामागच्छतु । यद्वा । उत्तरार्धे इन्द्रपरतया व्याख्येयः । हे इन्द्र सहावाप् अस्मद्वत्सोम-सहायवान् बलवान् वा सानसिरस्माभिः संभजनीयः पृतनाषाढमर्त्यश्च भवसि ॥

त्वं हि शूरः सनिता चोदयो मनुषो रथम् ।

सहावान्दस्युमव्रतमोषः पात्रं न शोचिषा ॥ ३ ॥

त्वम् । हि । शूरः । सनिता । चोदयः । मनुषः । रथम् ।

सहऽवान् । दस्युम् । अव्रतम् । ओषः । पात्रम् । न । शोचिषा ॥ ३ ॥

हे इन्द्र त्वं खलु शूरः शौर्योपेतः सनिता दातासि । अतः मनुषः मनुष्यस्य मे रथं रंहणं स्पन्दनं मनोरथं वा स्वर्गगमनसाधनं यज्ञार्थं रथं वा चोदयः प्रेरय । किंच त्वं सहावान् सोम-सहायवान् बलवान् वा भूत्वा दस्युम् उपक्षपयितारम् अव्रतम् अकर्मणमननुष्ठायिनम् ओषः दह । किमिव शोचिषा दीप्त्या ज्वालयता अग्निः पात्रं न स्वाधारं पात्रविशेषमिव । यागाधिकारी सन् यो न यजते तं दहेत्यर्थः ॥

मुषाय सूर्यं कवे चक्रमीशान् ओजसा । वह शुष्णाय वधं कुत्सं वातस्याश्वैः ॥ ४ ॥

मुषाय । सूर्यम् । कवे । चक्रम । ईशानः । ओजसा ।

वह । शुष्णाय । वधम् । कुत्सम् । वातस्य । अश्वैः ॥ ४ ॥

हे कवे क्रान्तदर्शिन्निन्द्र ईशानः समर्थः सन् सूर्यं सूर्यस्य ॥ 'सुषां सुषो भवन्ति' इति पष्ठ्येकवचनस्य द्वितीयैकवचनादेशः ॥ तत्संबन्धि चक्रम् एकम् ओजसा बलेन सामर्थ्या-तिशयेन मुषाय अमुष्णाः ॥ 'छन्दसि शायजपि' इति शायजादेशः ॥ पूर्वं सूर्यरथस्य चक्रद्वयमस्ति एकमिन्द्रो सुषुप इतीतिहासः । तथा च मन्त्रान्तरं—'प्रान्यच्चक्रमवृहः सूर्यस्य

कुत्सायान्यत्' ( ऋ. सं. ५. २९. १० ) इति । किंच <sup>१</sup>शुष्णाय एतन्नामकायासुराय तद्वधार्थम् । द्वितीयार्थे वा चतुर्थी । शुष्णं हन्तुमित्यर्थः । <sup>२</sup>कुत्सं कर्तनसाधनं <sup>३</sup>वधं वज्रं <sup>४</sup>वातस्य वायोः <sup>५</sup>अश्वैः वायुवेगैर्वाश्वैर्युक्तः सन् <sup>६</sup>वह अवहः शुष्णं हन्तुं वज्रमधारयः । यद्वा । शुष्णवधाय वज्रमवहः । तं च हत्वा तदीयैर्वायुवेगैरश्वैस्तदुपलक्षितैस्तदीयैर्धनैः कुत्सं महर्षिमगमः शुष्णासुरधनं कुत्सायादा इत्यर्थः । तथा चान्यत्र ' एवं कुत्सं शुष्णहस्येष्वविथ ' ( ऋ. सं. १. ५१. ६ ), ' कुत्साय शुष्णमशुषम् ' ( ऋ. सं. ४. १६. १२ ) इत्यादीति ॥

शुष्मिन्तमो हि ते मदो द्युष्मिन्तम उत क्रतुः ।

वृत्रघ्ना वरिवोविदा मंसीष्ठा अश्वसातमः ॥ ५ ॥

शुष्मिन्तमः । हि । ते । मदः । द्युष्मिन्तमः । उत । क्रतुः ।

वृत्रघ्ना । वरिवः । विदा । मंसीष्ठाः । अश्वसातमः ॥ ५ ॥

हे इन्द्र <sup>१</sup>ते तव <sup>२</sup>मदः सोमपानजनितः <sup>३</sup>शुष्मिन्तमः बलवत्तमः । <sup>४</sup>उत अपि च ते <sup>५</sup>क्रतुः कर्म व्यापारोऽस्मदर्थः <sup>६</sup>द्युष्मिन्तमः अतिशयेनाश्वान् यशोवान् वा ॥ उभयत्र ' अयस्मयादीनि च्छन्दसि ' इति भस्मज्या बाधितत्वात् न लोपः ॥ हे इन्द्र <sup>७</sup>अश्वसातमः अश्वोपलक्षितयदुधनदास्त्वं <sup>८</sup>वृत्रघ्ना वृत्रघातिनौ <sup>९</sup>वरिवोविदा धनस्य परिचरणस्य वा वेदयितारौ लम्भयितारौ तव मदः कृत् <sup>१०</sup>मंसीष्ठाः अनुज्ञातवानसि । शत्रुघातिनौ धनदातारौ च स्यातामित्यनुग्रहमकरोरित्यर्थः ॥

यथा पूर्वैभ्यो जरितृभ्य इन्द्र मयइवापो न तृष्यते बभूथ ।

तामनु त्वा निविदं जोहवीमि विद्यामेषं वृजनं जीरदानुम् ॥ ६ ॥

यथा । पूर्वैभ्यः । जरितृभ्यः । इन्द्र । मयः । इव । आपः । न । तृष्यते । बभूथ ।

ताम् । अनु । त्वा । निविदम् । जोहवीमि । विद्याम् । इषम् । वृजनम् । जीरदानुम् ॥ ६ ॥

हे इन्द्र <sup>१</sup>पूर्वैभ्यो <sup>२</sup>जरितृभ्यः पुरातनेभ्यो गरितृभ्यः <sup>३</sup>स्तोत्रभ्यः <sup>४</sup>मयइव <sup>५</sup>बभूथ । मयः सुखम् । सुखस्वरूपमिवाभवः । तद्वत् स्तोत्रभ्योऽस्मभ्यं सुखो भव । तत्र दृष्टान्तः । <sup>६</sup>तृष्यते <sup>७</sup>आपो <sup>८</sup>न तृषार्तस्योदकानि यथा सुखकराणीति तद्वत् । तस्मान् <sup>९</sup>तां <sup>१०</sup>निविदं स्वर्गातिं प्रमिद्धां स्तुतिं <sup>११</sup>त्वा तुभ्यम् <sup>१२</sup>अनु <sup>१३</sup>जोहवीमि पुनःपुनः करोमि । यद्वा । तां निविदमनु ॥ ' तृतीयार्थे ' ( पा. सू. १. ४. ८५ ) इत्यनोः कर्मप्रवचनीशत्वम् ॥ तथा स्तुत्या त्वां जोहवीमि । पुनःपुनराह्वयामि । विद्याम् इति व्याख्यातम् ॥ ॥ १८ ॥

' मत्सि नः ' इति षड्चं द्वादशं सूक्तमागस्त्यमैन्द्रमानुषम् । पूर्वत्र तुशब्दात् ' त्रिष्टुबन्तं तु ' इत्युक्त्वात् अस्या त्रिष्टुप् । ' मत्सि नः ' इत्यनुक्रान्तम् । विशेषविनियोगो लैङ्गिकः ॥

मत्सि नो वस्यइष्टय इन्द्रमिन्दो वृषा विश ।

ऋवायमाण इन्वसि शत्रुमन्ति न विन्दसि ॥ १ ॥

मत्सि । नः । वस्यःऽइष्टये । इन्द्रम् । इन्द्रो इति । वृषा । आ । विश ।

ऋवायमाणः । इन्वसि । शत्रुम् । अन्ति । न । विन्दसि ॥ १ ॥

हे इन्द्रो हृदयितः सोम त्वं नो वस्यइष्टये वस्यसो धनस्य प्राप्तये उक्तलक्षणाय यागाय वा इन्द्रं मत्सि मादयस्व । तदर्थं त्वमेवेन्द्रं वृषा कामानां वर्पिता आ विश । अथ तथा पीतः सन् ऋवायमाणः शत्रून् हिंसयन् इन्वसि व्याप्नोषि । अतः अन्ति अन्तिके शत्रुं न विन्दसि न लभसे । यतः शत्रवस्त्वत्सामर्थ्येन पलायिताः अतो न विन्दसि । यद्वा । उत्तरार्धे इन्द्रपरतया व्याख्येयः । हे इन्द्र त्वं तं सोमं पीत्वा ऋवायमाणः सन् इन्वसि । अन्तिके शत्रुं न विन्दसि ॥

तस्मिन्ना वेश्या गिरौ य एकश्चर्षणीनाम् ।

अनु स्वधा यमुप्यते यवं न चर्कषट्पृषा ॥ २ ॥

तस्मिन् । आ । वेश्या । गिरः । यः । एकः । चर्षणीनाम् ।

अनु । स्वधा । यम् । उप्यते । यवम् । न । चर्कषत् । पृषा ॥ २ ॥

हे अन्तरात्मन् होतर्वा तस्मिन् प्रसिद्धे इन्द्रे गिरः स्तुतिरूपाः वाचः आ वेश्या स्थापय तं स्तुहीत्यर्थः । य इन्द्रः चर्षणीनां ज्ञानवतां मनुष्याणाम् एकः एक एव स्थानीयः । यम् अनु यमेवेन्द्रमनु स्वधा हविर्लक्षणमन्नम् उप्यते दीयत इत्यर्थः । स चेन्द्रः वृषा वर्षकः सन् यवं न यवमिव पक्वं यवं यथा चर्कषत् क्रमेण आददते कर्षकाः तद्वदादते । यद्वा । अनु स्वधा अन्नसाधनं व्रीह्यादिकमुप्यते भूमौ । यस्येन्द्रस्य वृष्टिरूपमनुग्रहमपेक्ष्यते इत्यर्थः । स च वृषा वृष्टेर्वर्पिता स इन्द्रो यवं न यवमिव सर्वबीजमपि चर्कषत् पुनः पुनः करोति अङ्कुरयति । हविःसाधनत्वप्राप्त्यस्य-मपेक्ष्य यवशब्दः प्रयुक्तः । एवंमहानुभावे इन्द्रे गिर आ वेशयेति ॥

यस्य विश्वानि हस्तयोः पञ्च क्षितीनां वसु ।

स्पाशयस्व यो अस्मध्रुगिद्व्येवाशनिर्जहि ॥ ३ ॥

यस्य । विश्वानि । हस्तयोः । पञ्च । क्षितीनाम् । वसु ।

स्पाशयस्व । यः । अस्मध्रुक् । दिव्याऽईव । अशनिः । जहि ॥ ३ ॥

यस्य इन्द्रस्य हस्तयोः पञ्च क्षितीनाम् । क्षियन्ति निवसन्ति गच्छन्ति वा क्षितयो मनुष्याः । पञ्चानां मनुष्याणां प्रीणयितृणि विश्वानि सर्वाणि वसु वसूनि धृतानि भवन्ति । देवा मनुष्याः पितरः पशवः पक्षिणश्चेति पञ्च जनाः । चत्वारो वर्णाः निषादपञ्चमाः पञ्च जना इत्यन्ये । स



तादृशेन्द्र त्वं <sup>१</sup>स्पाशयस्व बाधस्व । <sup>२</sup>यो <sup>३</sup>अस्मभ्यं दुहति तम् । केन प्रकारेणेति स उच्यते ।  
<sup>४</sup>दिव्या दिवि भवा <sup>५</sup>अशनिः <sup>६</sup>इव अशनिर्भूत्वा अस्मद्द्वेष्टुन् <sup>७</sup>जहि ॥

असुन्वन्तं समं जहि दूणाशं यो न ते मर्यः ।

अस्मभ्यमस्य वेदनं दद्वि सूरिश्चिदोहते ॥ ४ ॥

असुन्वन्तम् । समम् । जहि । दुःऽनशम् । यः । न । ते । मर्यः ।

अस्मभ्यम् । अस्य । वेदनम् । दद्वि । सूरिः । चित् । ओहते ॥ ४ ॥

हे इन्द्र <sup>१</sup>असुन्वन्तं सोमाभिषवमकुर्वाणम् । त्वामयजन्तमित्यर्थः । <sup>२</sup>दूणाशं दुःस्वेन नाशनीयं  
<sup>३</sup>समम् । अयं सर्वानुदात्तः सर्वदाब्दपर्यायः । अयष्टुन् सर्वान् । यद्वा । सममेकोद्योगेनाविशेषेण वा  
<sup>४</sup>जहि । तेन किमपराद्धमिति अत आह । <sup>५</sup>यः <sup>६</sup>ते तव <sup>७</sup>मर्यः । मर्य इति सुखनाम । तव सुखहेतुः <sup>८</sup>न  
भवति । यो होमेन स्तुत्या वा न ग्रीणाति तं जहि । किञ्च <sup>९</sup>अस्य <sup>१०</sup>वेदनं धनम् <sup>११</sup>अस्मभ्यं <sup>१२</sup>दद्वि देहि ॥  
‘ दद दाने ’ इत्यस्मात् व्यत्ययेन परस्मैपदम् । छान्दसः शपो लुक् ॥ <sup>१३</sup>सूरिश्चिदोहते । चित् एवार्थः ।  
सूरिस्त्वक् स्तेता एव ओहते । वहति प्राप्नोति धनम् ॥

आषो यस्य द्विर्वहसोऽर्केषु सानुषगसत् ।

आजाविन्द्रस्येन्द्रो प्रावो वाजेषु वाजिनम् ॥ ५ ॥

आवः । यस्य । द्विऽवर्हसः । अर्केषु । सानुषक् । असत् ।

आजौ । इन्द्रस्य । इन्द्रो इति । प्र । आवः । वाजेषु । वाजिनम् ॥ ५ ॥

हे <sup>१</sup>इन्द्रो सोम तव <sup>२</sup>यस्य <sup>३</sup>द्विर्वहसः स्तोत्रहवीरूपद्विविधपरिवृढकर्मवतो यजमानस्य <sup>४</sup>अर्केषु  
मन्त्रेषु <sup>५</sup>सानुषक् सानुषङ्गः सातत्यम् <sup>६</sup>असत् भवेत् तम् <sup>७</sup>आवः । तं यजमानं रक्षामि तर्पयामि  
वा । यद्वा ॥ कर्मणि षष्ठी ॥ यं द्वयोः स्थानयोः परिवृढं यमिन्द्रं हे इन्द्रो यदार्केषु सानुषगसत् भवेः  
तदावः अरक्षः अतर्पयो वा । तस्यैव <sup>८</sup>इन्द्रस्य <sup>९</sup>आजौ संग्रामे हे सोम <sup>१०</sup>वाजिनं तथान्नवन्तं तमिन्द्रं  
<sup>११</sup>वाजेषु बलेष्वन्त्रेषु वा निमित्तभूतेषु <sup>१२</sup>प्रावः प्रकर्षेण अरक्षयः<sup>१</sup> । पानसमये तर्पयित्वा संग्रामसमये  
बलवर्धनेन जयप्राप्तान्नुधनतर्पणेन वा अरक्षः इत्यर्थः ॥

यथा पूर्वैभ्यो जरितृभ्यं इन्द्र मर्यइवापो न तृष्यते बभूथ ।

तामनु त्वा निविदं जोहवीमि विद्यामेषं वृजनं जीरदानुम् ॥ ६ ॥

यथा । पूर्वैभ्यः । जरितृभ्यः । इन्द्र । मर्यःऽइव । आपः । न । तृष्यते । बभूथ ।

ताम् । अनु । त्वा । निऽविदम् । जोहवीमि । विद्याम् । इषम् । वृजनम् । जीरऽदानुम् ॥ ६ ॥

‘यथा पूर्वभ्यः’ इति षष्ठी व्याख्याता ॥ १९ ॥

‘आ चर्षणिप्राः’ इति पञ्चत्रयोदशं सूक्तमागस्यमैन्द्रं त्रैष्टुभम् । ‘आ चर्षणिप्राः पञ्च’ इत्यनुक्रमणिका । होत्रकशस्त्रेषु स्तोमवृद्धावस्य विशेषविनियोगः । ‘ऐन्द्राणि त्रैष्टुभान्यमरुच्छ-  
ब्दान्यावपेरन्’ (आश्व. श्रौ. ७. १२) इति सूत्रितत्वात् ॥

आ चर्षणिप्रा वृषभो जनानां राजा कृष्टीनां पुरुहूत इन्द्रः ।

स्तुतः श्रवस्यन्वसोप मद्रिगुक्त्वा हरी वृषणा याह्यर्वाङ् ॥ १ ॥

आ । चर्षणिप्राः । वृषभः । जनानाम् । राजा । कृष्टीनाम् । पुरुहूतः । इन्द्रः ।

स्तुतः । श्रवस्यन् । अवसा । उप । मद्रिक् । युक्त्वा ।

हरी इति । वृषणा । आ । याहि । अर्वाङ् ॥ १ ॥

अयम् इन्द्रः चर्षणिप्राः । चर्षणयो मनुष्याः । तेषां धनादिना प्रीणयिता । जनानां सर्वेषां वृषभः कामानां वर्षिता । तथा कृष्टीनाम् । मनुष्यनामैतत् । मनुष्याणां राजा स्वामी पुरुहूतः बहुभिराहूतः । ईदृश इन्द्रोऽस्मानाजानातु आगच्छतु वा । उत्तरार्धः परोक्षवादः । हे इन्द्र स्तुतः अस्माभिः श्रवस्यन् हविर्लक्षणाभिमिच्छन् अवसा अस्मदक्षणेन तर्पणेन वा युक्तः सन् मद्रिक् मदभिमुखमञ्चन् वृषणा चर्षकौ युवानो हरी अश्वौ युक्त्वा रथे योजयित्वा अर्वाङ् अस्मदभिमुखम् आ याहि आगच्छ ॥

ये ते वृषणो वृषभास इन्द्र ब्रह्मयुजो वृषरथासो अत्याः ।

ताँ आ तिष्ठ तेभिरा याह्यर्वाङ् हवामहे त्वा सुत इन्द्र सोमै ॥ २ ॥

ये । ते । वृषणः । वृषभासः । इन्द्र । ब्रह्मयुजः । वृषरथासः । अत्याः ।

तान् । आ । तिष्ठ । तेभिः । आ । याहि । अर्वाङ् । हवामहे । त्वा । सुते । इन्द्र । सोमै ॥ २ ॥

हे इन्द्र ते तव संबन्धिनः वृषणः वर्षका युवानो वर्षणवन्तो वा वृषभासः श्रेष्ठाः ब्रह्मयुजः परिवृढेन मन्त्रेण युज्यमानाः वृषरथासः वर्षणरथवन्तः । तत्र नियुक्ता इत्यर्थः । ईदृशाः अत्याः अश्वा ये सन्ति तान् आ तिष्ठ आश्रय आरोह । तेभिः तैः अर्वाङ् अस्मदभिमुखम् आ याहि आगच्छ । वयं च हे इन्द्र सोमै सुते सति त्वा त्वाँ हवामहे आह्वयामः ॥

आ तिष्ठ रथं वृषणं वृषा ते सुतः सोमः परिषिक्ता मधूनि ।

युक्त्वा वृषभ्यां वृषभ क्षितीनां हरिभ्यां याहि प्रवतोप मद्रिक् ॥ ३ ॥

आ । तिष्ठ । रथम् । वृषणम् । वृषा । ते । सुतः । सोमः । परिषिक्ता । मधूनि ।

युक्त्वा । वृषभ्याम् । वृषभ । क्षितीनाम् । हरिभ्याम् । याहि । प्रवता । उप । मद्रिक् ॥ ३ ॥

हे इन्द्र त्वं वरथम् आ वतिष्ठ आश्रय यज्ञगमनार्थम् । कीदृशं रथम् । वृषणं वर्षकं कामानाम् । किमर्थमिति चेत् । उच्यते । ते त्वदर्थं वृषा वर्षकः सोमः सुतः अभिपुतः । तथा मधूनि मधुराणि द्युतक्षीरादीनि परिषिक्ता परितः सिक्तानि संपादितानि । यद्वा । मधूनि मधुराः सोमरसाश्रमसेषु पूरिताः । आगमनप्रकार उच्यते । हे वृषभ वर्षकेन्द्र वृषभ्यां वर्षकाभ्यां हरिभ्यां युक्त्वा रथं योजयित्वा क्षितीनां कर्मसु निवसतां यजमानानां अस्माकमनुग्रहाय । क्षितीनां वृषभेति वा योज्यम् । प्रवता वेगवता रथेन मद्विक् मदभिमुखमञ्चन् मदभिमुख्येन उप याहि ॥

अयं यज्ञो देवया अयं मियेध इमा ब्रह्माण्ययमिन्द्र सोमः ।

स्तीर्णं बहिरा तु शक्र प्र याहि पिवा निपद्य वि मुचा हरी इह ॥ ४ ॥

अयम् । यज्ञः । देवयाः । अयम् । मियेधः । इमा । ब्रह्माणि । अयम् । इन्द्र । सोमः ।

स्तीर्णम् । बहिः । आ । तु । शक्र । प्र । याहि । पिब ।

निऽसद्य । वि । मुच । हरी इति । इह ॥ ४ ॥

अहर्गणेषु मध्येष्वहःसु हारियोजनग्रहस्य आख्या । ‘ अग्निप्रोमोऽत्यग्निप्रोमः ’ इति खण्डे सूत्रितम्—‘ अयं यज्ञो देवया अयं मियेध इतीतरेषु ’ ( आश्व. श्रौ. ६. ११ ) इति ॥ हे इन्द्र अयं यज्ञो देवयाः देवान् गच्छन् भवति । तथा अयं यज्ञः मियेधः । मेधः पशुः । ‘ पशुर्वै मेधः ’ इति हि श्रुतिः । इमा इमानि ब्रह्माणि मन्त्राः । अयं सुतः सोमः । स्तीर्णं बहिः आख्यायास्तुता दर्भाः । एते पदार्थास्त्वदुचिता एवं संपादिताः<sup>१</sup> । हे शक्र इन्द्र तु पुनः किमित्युक्ते आ प्र याहि प्रकर्षेण शीघ्रमागच्छ । आगत्य च निपद्य बहिव्युपविश्य पिब सोमम् । तदर्थम् इह अस्मिन् देवयजने हरी अश्वौ वि मुच वियोजय ॥ छान्दसो नुमभावः ॥

ओ सुधृत इन्द्र याह्यर्वाङ् उप ब्रह्माणि मान्यस्य कारोः ।

विद्याम वस्तोरर्वसा गृणन्तो विद्यामेधं वृजनं जीरदानुम् ॥ ५ ॥

ओ इति । सुऽस्तुतः । इन्द्र । याहि । अर्वाङ् । उप । ब्रह्माणि । मान्यस्य । कारोः ।

विद्याम् । वस्तोः । अर्वसा । गृणन्तः । विद्याम् । इषम् । वृजनम् । जीरऽदानुम् ॥ ५ ॥

हे इन्द्र सुधृतः अस्माभिः सम्यक्स्तुतः सन् अर्वाङ् अस्मदभिमुखम् आ याहि आगच्छैव । मा विलम्बय । किमुद्दिश्य । मान्यस्य माननीयस्य कारोः स्तोतुर्हतिः कर्तुर्यजमानस्य वा ब्रह्माणि मन्त्रान् उप उपलक्ष्य । गृणन्तः स्तुवन्तोऽभिमतं शब्दयन्तो वा वयम् अवसा त्वद्रक्षणेन रक्षिताः सन्तः वस्तोः वस्तुं सुखेन संस्थातुमहनि वा सर्वेष्वहःसु अन्नादिकं विश्राम लभेमहि । विद्याम इत्यादि व्याख्यातम् ॥ ॥ २० ॥

‘यद् स्या’ इति पञ्चर्वचतुर्दशं सूक्तभागस्थमैन्द्रं त्रैष्टुभम् । ‘यद् स्या’ इत्यनुक्रमणिका । विशेषविनियोगः पूर्ववत् ॥

यद् स्या त इन्द्र श्रुष्टिरस्ति यया बभूथ जरितृभ्य ऊती ।

मा नः कामं महयन्तमा धृग्विश्वा ते अश्यां पर्याप आयोः ॥ १ ॥

यत् । ह । स्या । ते । इन्द्र । श्रुष्टिः । अस्ति । यया । बभूथ । जरितृभ्यः । ऊती ।

मा । नः । कामम् । महयन्तम् । आ । धृक् । विश्वा । ते । अश्याम् । परि । आपः । आयोः ॥ १ ॥

हे इन्द्र वयन् या स्या असौ प्रसिद्धा श्रुष्टिः सर्वत्र श्रूयमाणा समृद्धिः ते तव अस्ति यया जरितृभ्यः स्तोतृभ्यः उत्ती ऊत्यै रक्षणाय बभूथ समर्थो भवसि नः अस्माकं महयन्तम् अस्मान् महतः कुर्वाणं कामम् अभीष्टं मा धृक् मा धाक्षीः । ते तव संबन्धीनि विश्वा सर्वाणि भोगजातानि आपः आसव्यानि । यद्वा विश्वा सर्वा आपः आताः श्रुतयः आयोः मनुष्यस्योचिताः परि अश्यां परितो व्याप्नुयाम् ॥

न वा राजेन्द्र आ दम्भन्नो या नु स्वसारा कृण्वन्त योनौ ।

आपश्चिदस्मै सुतुका अवेष्णमन्न इन्द्रः सख्या वयश्च ॥ २ ॥

न । वा । राजा । इन्द्रः । आ । दम्भत् । नः । या । नु । स्वसारा । कृण्वन्त । योनौ ।

आपः । चित् । अस्मै । सुतुकाः । अवेष्णन् । गर्भत् । नः । इन्द्रः । सख्या । वयः । च ॥ २ ॥

अयं राजा राजमान ईश्वरो वा इन्द्रः नः अस्मदीयानि कर्माणि न आ दम्भत् सर्वतो न हिंस्यात् । कानीति उच्यते । या यानि कर्माणि वृष्ट्यादिरूपाणि स्वसारा परस्परं स्वस्मृते स्वयंसरणभूते अहोरात्रे । नु पूरणः । योनौ स्वकीये स्थाने कृण्वन्त ॥ द्विषचनस्थाने बहुवचनम् ॥ कुरुतः ॥ कृवि हिंसाकरणयोश्च । ‘धृन्विक्कृण्व्योरच’ इति उपस्ययः । बहुलग्रहणात् शप् ॥ तानीन्द्रोऽप्यनुजानात्विस्तरार्थः । स्वस्मृतावध्वर्युयजमानौ वा कुरुतः । यद्वा । स्वसारोऽङ्गुलयो योनौ फलोत्पादनस्थाने यज्ञे यानि कृतवन्तस्तानीति योज्यम् । किंच अस्मै इन्द्राय सुतुकाः शोभनबलहेतूनि आपः अप्कार्याणि हवींषि अवेष्णन् व्याप्नुवन्ति । नः अस्मभ्यम् इन्द्रः सख्या सख्यानि वयश्च प्रभूतमन्नं च गमत् गमयतु ॥

जेता नृभिरिन्द्रः पृतसु शूरः श्रोता हवन् नाधमानस्य कारोः ।

प्रमर्ता रथं दाशुष उपाक उद्यन्ता गिरो यदि च त्मना भूत् ॥ ३ ॥

जेता । नृभिरिन्द्रः । इन्द्रः । पृतसु । शूरः । श्रोता । हवन् । नाधमानस्य । कारोः ।

प्रमर्ता । रथम् । दाशुषः । उपाके । उद्यन्ता । गिरिः । यदि । च । त्मना । भूत् ॥ ३ ॥

अयम् ऽइन्द्रः ऽशूरः विक्रान्तः सन् ऽनुभिः संग्रासनेनृभिर्मरुद्भिः सहितः सन् ऽष्टसु संग्रामेषु  
 ऽजेता जयशीलः शत्रूणां तथा ऽनाधमानस्य त्वदनुग्रहं याचमानस्य ऽकारोः स्तोतुः ऽह्यश् आह्वानं  
 ऽश्रोता भवति । किञ्च ऽयदि ऽच्च यदा च ऽत्मना आत्मना अनन्यप्रेरित एव ऽगिरः स्तुतिरुपाणि  
 वचांसि स्तोतृन् वा ऽउद्यन्ता उच्छ्रयिता ऽभूत् भवेत् तदा ऽदाशुषः हविर्दत्तवतो यजमानस्य  
 ऽउपाके । समीपनामैतत् । समीपे एव यागदेशे ऽर्थं ऽप्रभर्ता सम्यक् प्रभरन् भवति ॥ जेतव्यादिषु  
 नृनन्तेषु ' न लोकाव्ययः ' इत्यादिना कर्मणि षष्ठीप्रतिषेधः ॥ यदा स्तुतिं श्रोतुमिच्छति तदा स्वयमेव  
 शीघ्रं रथं धावयित्वा यागं प्राप्नोतीत्यर्थः ॥

. एवा नृभिरिन्द्रः सुश्रवस्या प्रखादः पृक्षो अभि मित्रिणो भूत् ।

समर्थ इषः स्तवते विवाचि सत्राकरो यजमानस्य शंसः ॥ ४ ॥

एव । नृभिः । इन्द्रः । सुऽश्रवस्या । प्रऽखादः । पृक्षः । अभि । मित्रिणः । भूत् ।

समर्थे । इषः । स्तवते । विऽवाचि । सत्राऽकरः । यजमानस्य । शंसः ॥ ४ ॥

अयम् ऽइन्द्रः ऽनुभिः कर्मनिर्वाहकैर्यजमानैर्दत्तं ऽपृक्षः हविलक्षणमद्यं ऽसुश्रवस्या शोशनाच्चे-  
 द्यया अनेच्छुर्वा ऽप्रखादः प्रकर्षेण खादिता<sup>१</sup> एव एवम् एवमेव पूर्वं यथा तथैव ऽमित्रिणः सहायवतोऽपि  
 यजमानस्य शत्रून् ऽअभि ऽभूत् अभिभवति । यद्वा । नृभिर्वृष्टिनेनृभिर्मरुद्भिः सहितोऽयमिन्द्रः  
 सुश्रवस्या प्रखादः सन् एवमेव मित्रिण ऋत्विगूपमित्रवतो यजमानस्यार्थं तदभिमतया अभि भूत् ।  
 अभीत्यनर्थकः । भवति । आभिमुख्येन वा भवति । तस्य हविः स्वीकृत्य तदभिमतया भवतीत्यर्थः ।  
 अथ तथाभूः<sup>२</sup> सन् ऽविवाचि विविधपरस्पराह्वानध्वनियुक्ते ऽसमर्थे संग्रामे विविधस्तोत्रशम-  
 ध्वनियुक्ते समर्थे मर्थयुक्ते यजे वा तन्निमित्तं ऽयजमानस्य ऽशंसः शंसकः सन् ऽसत्राकरः फलानां  
 सत्यकारी अयमिन्द्रः ऽइषः हविलक्षणमद्यं ऽस्तवते स्तोति ॥

त्वया वयं मधवन्निन्द्र शत्रून्भि ग्याम महतो मन्यमानान् ।

त्वं त्राता त्वम् नो वृधे भूर्विद्यामेयं वृजनं जीरदानुम् ॥ ५ ॥

त्वया । वयम् । मधऽवन् । इन्द्र । शत्रून् । अभि । स्याम । महतः । मन्यमानान् ।

त्वम् । त्राता । त्वम् । ऊँ इति । नुः । वृधे । भूः । विद्याम् । इषम् । वृजनम् । जीरऽदानुम् ॥ ५ ॥

हे ऽमधवन् धनवन् ऽइन्द्र त्वया सहायेन ऽवयं यजमानाः ऽमहतो ऽमन्यमानान् अति-  
 बलानवध्यान् मन्यमानान् ऽशत्रून् ऽअभि ऽग्याम अभिभवितारो भवेत् । हे ऽइन्द्र त्वं ऽत्राता  
 त्वमेवास्माकं रक्षकः । अतः ऽत्वम् त्वमेव ऽनः अस्माकं ऽवृधे धनादिवर्धनाय ऽभूः भव ।  
 विश्राम इत्यादि गतम् ॥ ॥ २१ ॥

‘पूर्वरहम्’ इति षडृचं षड्वदं सूक्तं त्रैलोक्यम् । उपान्त्या बृहती । अत्र त्रयाणां दृचानां लोपासुद्रागस्त्यतच्छिष्येष्टश्चात् एवर्षयः । सूक्तप्रतिपाद्योऽर्थो रतिदेवता । अत्रानुक्रमणिका—‘पूर्वीः पङ्कजायापत्योलोपासुद्राया अगस्त्यस्य च दृचाभ्यां रत्यर्थं संवादं श्रुत्वान्तेवासी प्रह्लाचार्यस्ये बृहत्यादी अपश्यत्’ इति । पित्रोषविनियोगो लैङ्गिकः ॥

लोपासुद्रा आह—

पूर्वीरहं शरदः शश्रमाणा दोषा वस्तोरुषसो जरयन्तीः ।

मिनाति श्रियं जरिमा तनूनामप्यु नु पत्नीर्वृषणो जगम्युः ॥ १ ॥

पूर्वीः । अहम् । शरदः । शश्रमाणा । दोषाः । वस्तोः । उषसः । जरयन्तीः ।

मिनाति । श्रियम् । जरिमा । तनूनाम् । अपि । ऊँ इति । नु । पत्नीः । वृषणः । जगम्युः ॥ १ ॥

हे अगस्त्य व अहं लोपासुद्रा व पूर्वीः व शरदः पुरातनानसंख्यातान् संवत्सरान् व दोषाः रात्रीः व वस्तोः अहानि तथा देहं व जरयन्तीः व उषसः उपः कालांश्च ॥ सर्वत्र अत्यन्तकालसंयोगे<sup>१</sup> द्वितीया ॥ अद्यतनकालपर्यन्तं बहुसंवत्सरं कास्म्येन त्वच्छुश्रूषया व शश्रमाणा श्रान्ताभूवम् । इदानीं तु व जरिमा जरा व तनूनाम् अङ्गानां व श्रियं सौन्दर्यं व मिनाति हिनस्ति । एवमपि नानुगृह्णासीत्पर्यः । व अप्यु व नु । अपिः संभावनायास् । उ इत्यवधारणे । नु इति वितर्के । इदानीमपि किं संभावनीयम् । लोके हि व पत्नीः स्त्रियः व वृषणः सेक्कारः पुरुषाः व जगम्युः गच्छेयुः संभोगं कुर्युः । अतो मां किमित्यवमन्यसे । इदानीमपि वा संभावयेत्यर्थः ॥

सा तमेव आह—

ये चिद्धि पूर्वं ऋतसाप आसन्त्साकं देवेभिरवदन्नुतानि ।

ते चिदवामुर्नहन्तमापुः समू नु पत्नीर्वृषभिर्जगम्युः ॥ २ ॥

ये । चित् । हि । पूर्वं । ऋतऽसापः । आसन् । साकम् । देवेभिः । अवदन् । ऋतानि ।

ते । चित् । अव । असुः । नहि । अन्तम् । आपुः । सम । ऊँ इति । नु । पत्नीः । वृषभिः । जगम्युः ॥ २ ॥

हे पते अगस्त्य ये व चिद्धि येऽपि तु पूर्वं पुरातनाः व ऋतसापः सत्यस्य आपयितारो व्यामुवाना महर्षयः व आसन् ते व देवेभिः देवैः व साकं सह व ऋतानि सत्यवाक्यानि व अवदन् वदन्ति । ये महत्तपो यज्ञं वा अनुतिष्ठन्ति ये च देववाक्यानि<sup>२</sup> देवस्मृतिरूपाणि<sup>३</sup> वदन्ति व ते व चित् । चिदप्यर्थे । ते चित् व अवामुः अवक्षिपन्ति रेतः ॥ स्यतिरूपसृष्टौ विमोचने वर्तते ॥ ते व नहन्तमापुः नहि ब्रह्मचर्यादिरन्तं प्राप्नुवन् । ब्रह्मचर्यमनिषिद्धतुं कालगमनमपि कुर्वन्तीत्यर्थः । तथा व पत्नीः पत्न्यश्च तपस्यमानाः व वृषभिः

१. क-झ-अत्यन्तसंयोगे । २. क-झ-ज्ञ-वेदवाक्यानि । ३. क-ख-झ-ज्ञ-वेदस्मृतिरूपाणि ।

भोगवर्षकैः पतिभिः सह वसम् नु जगस्युः । उ नु इति पूरणौ । संगच्छेरन् । अतस्त्वं कथं मां नानु-  
भवसीत्यर्थः ॥

अगस्त्यस्तामाह—

न मृषा श्रान्तं यदवन्ति देवा विश्वा इत्स्पृधो अभ्यश्नवाव ।

जयावेदत्र शतनीथमाजिं यत्सम्यञ्चा मिथुनावभ्यजाव ॥ ३ ॥

न । मृषा । श्रान्तम् । यत् । अवन्ति । देवाः । विश्वाः । इत् । स्पृधः । अभि । अभ्यवाव ।  
जयाव । इत् । अत्र । शतनीथम् । आजिम् । यत् । सम्यञ्चा । मिथुनौ । अभि । अजाव ॥ ३ ॥

भोः पति त्वया मया न मृषा श्रान्तम् । न्यर्थं नैव खिन्नमावाभ्याम् । यत् यस्मान् देवाः  
अवन्ति रक्षन्ति तपोभिः प्रीता देवाः<sup>१</sup> । विश्वाः सर्वाः स्पृधः अभ्यश्नवाव<sup>१</sup> अभितो व्यामुयाव ।  
अत्र अस्मिन् संसारे शतनीथम् अपरिमितभोगप्राप्तिसाधनम् आजिं प्राप्तिं परस्परं जयाव जयलक्षणं  
सुरतसंग्रामं वा जयाव । यत् यस्मान् सम्यञ्चा सम्यक् परस्परं गच्छन्तौ प्रजयन्तौ<sup>२</sup> वा मिथुना मिथुनौ  
स्त्रीपुरुषरूपौ सन्तौ अभ्यजाव त्वं चाहमपि परस्परमभिजयावेत्येवं तयोक्तं संभोगं संभावयामास ॥

अथ चतुर्थीप्यगस्त्य आह—

नदस्य मा रुधतः काम आगन्ति आजतो अमुतः कुतश्चित् ।

लोपांमुद्रा वृषणं नी रिणाति धीरमधीरा धयति श्वसन्तम् ॥ ४ ॥

नदस्य । मा । रुधतः । कामः । आ । अगन् । इतः । आऽजातः । अमुतः । कुतः । चित् ।  
लोपांमुद्रा । वृषणम् । निः । रिणाति । धीरम् । अधीरा । धयति । श्वसन्तम् ॥ ४ ॥

हे जाये नदस्य नदनस्य जपशब्दयितुर्जपाध्ययनकर्तुः रुधतः रेतोनिरोद्धुर्ब्रह्मचर्यमास्थितस्य ॥  
उभे कर्मणि पठ्यौ ॥ उक्तलक्षणं मां कामः आगन् आगमत् । ‘नदनस्य मा रुधतः काम आगमत्’  
(निरु. ५. २) इति निरुक्तम् । कस्य हेतोरिति उच्यते । इतः स्वत्संगमनिमित्तात् तथा अमुतः वसन्तादि-  
कालात् कुतश्चित् कारणात् आजातः सर्वतः उत्पन्नः । यद्वा । इत गृत्लोकजनितादमुतो लोकान्तर-  
जनिताद्वा कुतश्चिमित्तात् कामात् । कथमिति उच्यते । इयं लोपांमुद्रा वृषणं रेतसः प्रवर्तकं मां  
नी रिणाति नितरां गच्छतु । किंच धीरं धीमन्तं नियमादविचालितं श्वसन्तं महाप्राणं महाबलम्  
अधीरा कातरैषा योषित् धयति उपमुङ्क्ताम् ॥

१. झ१—देवाः अभिमतमापु ( यु ) रादिकं वितरन्ति । अतो वयं विश्वा इत् सर्वा अपि स्पृधः  
स्पर्धमान्या याजया अभ्यश्नवाव । २. ज—पूजयन्तौ ।



अथानयोर्दम्पत्योः संभोगसंलापं श्रुत्वा तत्प्रायश्चित्तं चिकीर्षुस्तस्मात्प्रामाह । अनयोर्विनियोगः शौनकेनोक्तः—‘ इमं नु सोममित्येते द्वे ऋचौ प्रयतो जपन् । सर्वान् कामानवाप्नोति पापेभ्यश्च प्रमुच्यते ’ ( ऋग्वि. १. १४७ ) इति ॥

इमं नु सोममन्तितो हृत्सु पीतमुप ब्रुवे ।

यत्सीमार्गश्चकृमा तत्सु मृळतु पुलुकामो हि मर्त्यः ॥ ५ ॥

इमम् । नु । सोमम् । अन्तितः । हृत्सु । पीतम् । उप । ब्रुवे ।

यत् । सीम् । आर्गः । चकृम । तत् । सु । मृळतु । पुलुऽकामः । हि । मर्त्यः ॥ ५ ॥

....उपेत्य<sup>१</sup> मनसा प्राप्य प्रार्थयते<sup>२</sup> । किं ब्रवीति<sup>३</sup> उच्यते । यन्<sup>४</sup> आगः गुर्वोः कामप्रलाप-  
श्रवणविषयं<sup>५</sup> पापं चकृम कृतवन्तो वयं<sup>६</sup> तस्मादागसः स सोमः<sup>७</sup> सु सम्यक्<sup>८</sup> मृळतु सुखयतु  
पापजनितदुःखं मा करोत्वित्यर्थः । महत्पापमनुभुज्यमानं प्रार्थनया कथं लुप्यते इति अत आह । हि  
यस्मात्<sup>९</sup> मर्त्यः मनुष्यः पुलुकामः बहुकामनावान् । अल्पेनैव कर्मणा बहुकामानाकलयति ।  
यस्मादेवं तस्मात् परिहरेत्यर्थः<sup>१०</sup> । यद्वा । अयमपवर्जनीयतया<sup>११</sup> प्राप्यत इवेत्याह । पुलुकामो हि खलु मर्त्यः  
कामहतः सन् कामेन निरुद्ध एव वर्तते । अतस्तयोरुत्सेकोऽयुक्तः । तच्छब्दश्रवणदोषोऽपि प्रामादिकः  
अस्माकं प्राप्तेन सोमेन परिहर्तव्य इत्यर्थः । यद्वा । अयं मन्त्रश्चन्द्रपरो व्याख्येयो मनसोऽभिमानित्वाच्च  
तस्य पापस्यापि मनस्येव संभावितत्वात् । अस्मिन् पक्षे हृत्सु पीतं हृदयस्थितमित्यर्थः । शिष्टं स्पष्टम् ॥

अथ विनियुक्तयोर्मध्ये द्वितीयया सूक्ते पष्ठया अन्तेवास्याह ॥

अगस्त्यः खनमानः खनित्रैः प्रजामर्पत्य बलमिच्छमानः ।

उभौ वर्णावृषिरुग्रः पुंपोष सत्या देवेवाशिषो जगाम ॥ ६ ॥

अगस्त्यः । खनमानः । खनित्रैः । प्रजाम् । अर्पत्यम् । बलम् । इच्छमानः ।

उभौ । वर्णौ । ऋषिः । उग्रः । पुंपोष । सत्याः । देवेषु । आऽशिषः । जगाम ॥ ६ ॥

अयम्<sup>१</sup> अगस्त्यः मद्गुरुः<sup>२</sup> खनित्रैः फलस्योत्पादनसाधनैर्यज्ञस्तोत्रादिभिः<sup>३</sup> खनमानः फलम-  
भिमतमुत्पादयन्<sup>४</sup> प्रजां प्रकर्षेण पुनःपुनर्जायमानम्<sup>५</sup> अपत्यं कुलस्यापतनसाधनं पुत्रादिकं<sup>६</sup> बलं  
च<sup>७</sup> इच्छमानः सन् । यद्वा । प्रजां भृत्यादिरूपां च इच्छन् । ऋषिः अतीन्द्रियद्रष्टा महानुभावः<sup>८</sup> उग्रः  
उदूर्णः संसारे संचरन्नप्यपापः सन्<sup>९</sup> उभौ<sup>१०</sup> वर्णनीयावाकारौ कामं च तपश्च<sup>११</sup> पुंपोष । सत्याः

१. झ१-अहं अन्तेवासी नु क्षिप्रं एतत् संभाषप्रणवा ( श्रवणा ) नंतरमेवान्तितोऽप्युसन्नः एवंकारौ  
वे हृत्सु हृदयेषु आदमी ( त्मी ) येषु ऐतं ( पीतं ) स्वीकृतं सोममुप ( प ) ब्रुवे उपेत्य । २. झ-झ१-प्रार्थये ।  
३. झ१-ब्रवीमि । ४. झ१-रतिप्रलापविषयम् । ५. ख-परिहरेदित्यर्थः । ६. क-झ-पापमवर्जनीयतया;  
त-यामवर्जनीयतया; झ-यामवर्जनीयतया; झ१-हिमवर्जनीयतया; झ-पापमवर्जनीयतया ।

१आशिषः १देवेषु देवेभ्यः १जगाम प्राप्तवान् । यतोऽयं महानुभावस्तस्मादस्मान् पातीत्यर्थः ॥  
॥ २२ ॥ ॥ २३ ॥

अथ चतुर्विंशेऽनुवाके द्वादश सूक्तानि । तत्र 'युवो रजांसि' इति दशचं प्रथमं सूक्तमागस्त्यं  
त्रैष्टुभम् । तुष्ट्यादिपरिभाषया इदमादिसूक्तपञ्चकमाश्विनम् । 'युवोर्देशाश्विनं वै' इत्यनुक्तमणिका ।  
एतदादीनि तृतीयवर्जितानि पञ्च सूक्तानि प्रातरनुवाकाश्विनशस्त्रयोस्त्रैष्टुभे छन्दसि विनियुक्तानि ।  
'अथाश्विनः' इति खण्डे सूत्रितं- 'युवो रजांसि पञ्चानां तृतीयमुद्धरेत्' ( आश्व. श्रौ. ४.  
१५ ) इति ॥

युवो रजांसि सुयमांसो अश्वा रथो यद्वा पर्यणीमि दीयत् ।

हिरण्यया वां पवयः प्रुषायन्मध्वः पिबन्ता उपसः सचेथे ॥ १ ॥

युवोः । रजांसि । सुऽयमांसः । अश्वाः । रथः । यत् । वाम् । परि । अणीमि । दीयत् ।

हिरण्ययाः । वाम् । पवयः । प्रुषायन् । मध्वः । पिबन्तौ । उपसः । सचेथे इति ॥ १ ॥

हे अश्विनौ १युवोः युवयोः १अश्वाः रथवोढारः १रजांसि रजकान् लोकान् १सुयमांसः  
शोभननियमनाः । लोकत्रयसंचारिण इत्यर्थः । कदेति आह । यत् यदा १वां १रथः १अणीमि  
अरणीयान् अभिमतदेशान् १परि १दीयत् परिगच्छेत् परितो गच्छति वा । तदेत्यर्थः । दीयतिर्गतिकर्मा,  
' दीयति तदति ' ( नि. २. १४. ६९ ) इति तत्कर्मसु पाठान् । किंच रथागमनकाले १वां युवयोः  
१पवयः वज्रा रथनेमयो वा १हिरण्ययाः हिरण्ययाः १प्रुषायन् पुष्पन्त्यभिमतम् । यद्वा । हिरण्ययानि  
पवयो मधुपात्राणि वां युवाभ्यामर्थाय । यस्मादेवं तस्मात् युवां १मध्वः मधुनो मधुसदृशस्य सोमरसस्य ॥  
कर्मणि षष्ठी ॥ सोमरसं १पिबन्तौ आस्वादयन्तौ १उपसः उपःसंवन्धिनि काले १सचेथे यज्ञं संगच्छेथे ।  
अत्र क्रमो न विवक्षितः । उपःकाले एवागत्य मधुरं सोमरसं पिबन्तमित्यर्थः ॥

युवमत्यस्याव नक्षथो यद्विपत्मनो नर्यस्य प्रयज्योः ।

स्वसा यद्वा विश्वगूर्तो भराति वाजायेड् मधुपाविषे च ॥ २ ॥

युवम् । अत्यस्य । अव । नक्षथः । यत् । विऽपत्मनः । नर्यस्य । प्रऽयज्योः ।

स्वसा । यत् । वाम् । विश्वगूर्तो इति विश्वऽगूर्तो । भराति । वाजाय । ईड् । मधुऽपौ । इषे । च ॥ २ ॥

हे अश्विनौ १युवं युवां १यत् १अत्यस्य अतनशीलस्य सततसंचारिणः १विपत्मनः विविधगमनस्य  
विचित्रगमनस्य वा १नर्यस्य मनुष्याणां हितस्य १प्रयज्योः प्रकर्षेण पूज्यस्य ॥ गुप्तानि कर्मणि षष्ठ्य-  
न्तानि ॥ उक्तरूपं रथम् १अव अवस्तात् तदुदयात् पूर्वं १नक्षथः व्याप्त्यो देवयजनं गन्तुम् । किंच  
१यत् यदा हे १विश्वगूर्तो सर्वस्तुत्यौ सर्वदा उद्गूणौ वा १वां युवयोः १स्वसा स्वसृस्थानीया स्वयंसारिणी  
वा उपाः १भराति पोषते त्वदागमनाय प्रभातं करोति । यदा हे १मधुपौ मधुरस्य सोमरसस्य पातारौ  
युवां यजमानः १वाजाय बलाय गमनाय वा १इषे प्रभूताज्ञाय १ईड् स्तीति । तदा रथं प्राप्नुय  
इत्यर्थः ॥

युवं पर्य उस्त्रियायामधत्तं पक्कमायायामव पूर्य गोः ।

अन्तर्यद्विनो वामृतप्सू हारो न शुचिर्यजते हविष्मान् ॥ ३ ॥

युवम् । पर्यः । उस्त्रियायाम् । अधत्तम् । पक्कम् । आमायाम् । अव । पूर्यम् । गोः ।

अन्तः । यत् । वनिनः । वाम् । ऋतप्सू इत्यृतप्सू । हारः । न । शुचिः । यजते । हविष्मान् ॥ ३ ॥

हे अश्विनौ <sup>१</sup>युवं युवाम् <sup>२</sup>उस्त्रियायाम् । गोनामैतत् । भोगोत्साविण्यां गवि <sup>३</sup>पयः <sup>४</sup>अधत्तम्  
अधारयते स्थापितवन्तौ । तथा <sup>५</sup>आमायाम् अपक्कायां <sup>६</sup>पक्कं परिपक्वं भोगयोग्यं गोसंबन्धि दुग्धं <sup>७</sup>पूर्य  
पूर्वभवं तत्रैवोत्पन्नम् <sup>८</sup>अव अवस्तादधारयतम् । गवि क्षीरमुत्पाद्य पुनर्भोगाय पृथक्कृतवन्तावित्यर्थः ।  
<sup>९</sup>यत् यस्मात् हे <sup>१०</sup>ऋतप्सू सत्यस्वरूपौ यज्ञियहविर्भक्षयितारौ वा हे अश्विनौ <sup>११</sup>वां <sup>१२</sup>वनिनः उदकवतः  
उदकोपलक्षितहविष्मतो यज्ञस्य <sup>१३</sup>अन्तः मध्ये <sup>१४</sup>हविष्मान् प्रदेयहविषा तद्वान् <sup>१५</sup>शुचिः शुद्धो यजमानः  
<sup>१६</sup>यजते पूजयति युवां तस्मादेवमकुरुतम् । यद्वा । यदैवं यजमानः करोति तदेत्यर्थः । तत्र <sup>१७</sup>दृष्टान्तः<sup>१</sup> ।  
वनिनः वनसंबन्धिवृक्षसमूहस्य अन्तः मध्ये <sup>१८</sup>हारो <sup>१९</sup>न चोर इव । स यथा जागरूको वर्तते तथा  
यजमानोऽपीत्यर्थः ॥

युवं ह धर्मं मधुमन्तमत्रयेऽपो न क्षोदोऽवृणीतमेपे ।

तद्वान्नरावश्विना पश्वइष्टी रथ्येव चक्रा प्रति यन्ति मध्वः ॥ ४ ॥

युवम् । ह । धर्मम् । मधुमन्तम् । अत्रये । अपः । न । क्षोदः । अवृणीतम् । एपे ।

तत् । वाम् । नरो । अश्विना । पश्वः इष्टिः । रथ्या इव । चक्रा । प्रति । यन्ति । मध्वः ॥ ४ ॥

अत्रेतिहासमाहुः । प्रवर्ग्येण प्रचरन्तमग्निं राक्षसास्तप्ते धर्मेऽपातयन् । स च तप्यमानोऽश्विनौ  
तुष्टाव । तौ च स्तुत्या दृष्टमनसावरक्षतामिति । अपरेऽग्नौ क्षिसमपालयतामित्याहुरिति । हे अश्विनौ  
<sup>१</sup>युवं युवां <sup>२</sup>मधुमन्तं पयोधृतत्पाभ्यां मधुभ्यां तद्वन्तं <sup>३</sup>धर्मं दीप्तं प्रवर्ग्यम् <sup>४</sup>एपे सौख्यमिच्छते <sup>५</sup>अत्रये  
एतन्नाग्ने महर्षये <sup>६</sup>क्षोदः क्षोदांसि क्षोद्यमानानि <sup>७</sup>अपो <sup>८</sup>न उदकानीव <sup>९</sup>अवृणीतम् अवारयतम् । औष्ण्यं  
क्षैत्यसुखं कृतवन्तौ । तप्तधर्मसकाशात् भ(र)क्षितवान्<sup>२</sup>(वन्तौ) इत्यर्थः<sup>२</sup> । यद्वा । अत्रये क्षोदः । उदकना  
मैतत् । तत्स्थं क्षैत्यं लक्ष्यते । अपः क्षोदो न । अप इति पष्ठयर्थे द्वितीया । उदकानां क्षैत्यं यथा भवति  
तद्वत् । पक्षान्तरे तु धर्मं दीप्तमग्निं मधुमन्तं कृत्वा अवृणीतं सुखयतमित्यर्थः । तथा च मन्त्रान्तरं—‘ तप्तं  
धर्ममोस्यावन्तमत्रये ’ ( ऋ. सं. १. ११२. ७ ) इति । <sup>३</sup>तत् तस्मात् यस्मादेवं तस्मात् हे <sup>४</sup>नरो  
नेतारौ नराकारौ वा <sup>५</sup>अश्विना अश्विनौ <sup>६</sup>वां युवाभ्यां <sup>७</sup>पश्वइष्टिः । पशुरित्यग्नेर्नाम । ‘ अग्निः  
पशुरासीत् ’ ( तै. सं. ५. ७. २६ ) इत्यादिश्रुतेः । यद्वा <sup>८</sup>पशुप्रियत्वात् पशुरित्युच्यते । तस्याग्नेः  
इष्टिर्भवति । अग्नौ यागः सर्वो युष्मदर्थं प्रवर्तते इत्यर्थः । यद्वा । पशुसाध्यो यागो युवाभ्यां प्रवर्तते  
इति शेषः । ‘ आश्विनं धूम्रललाममा लभेत यो दुर्बाह्वणः सोमं पिपासेत् ’ ( तै. सं. २. १. १०. १ )

इत्यादिनाप्यश्विभ्यां पशुर्विहितः । तथा ऽमध्वः मधुसदृशाः सोमरसा अपि युवाभ्यां ऽप्रति ऽयन्ति अभिगच्छन्ति । तत्र दृष्टान्तः । ऽरथ्येव ऽचक्रा रथसंबन्धीनि चक्रा चक्राणीव । तानि यथा प्रवणदेश-मभिगच्छन्ति तद्वत् ॥

आ वां दानाय ववृतीय दत्ता गोरोहेण तौघ्यो न जित्रिः ।

अपः क्षोणी सचते माहिना वां जूर्णो वामक्षुरंहसो यजत्रा ॥ ५ ॥

आ । वाम् । दानाय । ववृतीय । दत्ता । गोः । ओहेन । तौघ्यः । न । जित्रिः ।

अपः । क्षोणी इति । सचते । माहिना । वाम् । जूर्णः । वाम् । अक्षुः । अंहसः । यजत्रा ॥ ५ ॥

हे ऽदत्ता शत्रूणां सुपक्षयितारावश्विनौ ऽवां युवयोः ऽदानाय अस्मदभिमताय युवाभ्यां वाहयितुम् ऽआ ऽववृतीय आवर्तयामि यागदेशम् ॥ वृतेरन्तर्भावितण्यर्थस्येदम् ॥ केन साधनेनेति तदुच्यते । ऽगोः स्तुतिरूपाया वाचः ऽओहेन वहनेन साधनेन । यद्वा । आवर्तनकाल उच्यते । गोर्गेन्याः उपसो वहनेन । ऽजित्रिः जीर्णो जयशीलो वा ऽतौघ्यो ऽन तुग्राख्यस्य राज्ञः पुत्रो भुज्युरिच । स यथा शत्रुभिः संताड्य समुद्रे पातितो युवां परितोष्य स्वोद्वाराय स्वसमीपमानयत तद्वदित्यर्थः । इयमाख्यायिका 'तुघ्रो ह' (ऋ. सं. १. ११६. ३), 'भुज्युमंहसः पिपृथः' (ऋ. सं. १०. ६५. १२), 'नासत्या भुज्युम्' (ऋ. सं. १. ११६. ४) इत्यादिषु प्रसिद्धा च । किमाश्चर्यमहमावर्तयामीति । किन्तु ऽअपः ऽक्षोणी । अप इत्यन्तरिक्षनाम (नि. १. ३. ८) । क्षोणीति पृथिवीनाम (नि. १. १. ७) । द्यावापृथिव्यावपि ऽवां युवयोः ऽमाहिना माहात्म्येन युवयोः प्रसादेन सर्वोपकारिण्याविति स्याति सर्वप्रदेशव्यापित्वं वा ऽसचते सेवते प्रत्येकम् । यद्वा । वां माहिना यजमानो द्यावापृथिव्यौ सचते । किंच हे ऽयजत्रा यष्ट्व्यौ प्रसादादयमृषिः ऽजूर्णः जरया जीर्णाङ्गः सन् ऽअंहसः पापात् जरालक्षणात् प्रमुच्य ऽअक्षुः चिरकालव्याप्तो दीर्घजीवी भूयात् । यद्वा । हे यजत्रा वां प्रसादात् जूर्णो जीर्णो यजमानः अंहसो दुरितस्य हन्त्रीरप उक्तलक्षणानि सोमरसरूपाण्युदकानि क्षोणी क्षोण्याम् ॥ सप्तम्यर्थे प्रगुह्यम् ॥ भूम्यां चिरकालमभ्युव्यासः सन् माहिना माहात्म्येन सचते । द्वितीयो वामित्ययमादरार्थः ॥ ॥ २३ ॥

नि यद्युवेथे नियुतः सुदानू उप स्वधाभिः सृजथः पुरंधिम् ।

प्रेषद्वेषद्वातो न सूरिरा महे ददे सुव्रतो न वाजम् ॥ ६ ॥

नि । यत् । युवेथे इति । निऽयुतः । सुदानू इति सुऽदानू । उप । स्वधाभिः । सृजथः । पुरंधिम् ।

प्रेषत् । वेषत् । वातः । न । सूरिः । आ । महे । ददे । सुऽव्रतः । न । वाजम् ॥ ६ ॥

हे ऽसुदानू शोभनदानावश्विनौ ऽयत् यदा ऽनियुतः अश्वान् ऽनि ऽयुवेथे नियुक्ताये नियोजयथः ताभिररमञ्चगमनाय संयुक्तौ भवथः तदा ऽस्वधाभिः अन्नैः तत्कारणैरुदकैर्वा ऽपुरंधि यद्दनां धात्रीं पृथिवीम् ऽउप ऽसृजथः<sup>१</sup> । एवं च सति ऽसूरिः स्तोता अयं यजमानः ऽवातो ऽन वायुरिव तद्वत् क्षिप्रं

युवां वप्रेपत् तर्पयतु । वप्रेपत् व्याप्नोतु । कामयतां वा ॥ प्रीणातेर्वेतिश्च लेटि रूपे ॥ अनन्तरं वसुव्रतो  
न अतिप्रशस्तोष्मादिकर्मवानिव वाजम् अन्नं महे महत्त्वाय अयं यजमानः आ वदे आदत्ते  
स्वीकरोति ॥ ' आङो दोऽनास्यविहरणे ' ( पा. सू. १. ३. २० ) इत्यात्मनेपदम् । ' लोपस्त आत्मने-  
पदेषु ' इति तलोपः । यद्वा । छान्दसे लिटि रूपम् ॥ स्वीकृत्य स्वमहत्त्वाय युवामेव तर्पयत्वित्यर्थः ॥

वयं चिद्धि वां जरितारः सत्या विपन्यामहे वि पणिर्हितावान् ।

अथा चिद्धि ष्माश्विनावनिन्या पाथो हि ष्मा वृषणावन्तिदेवम् ॥ ७ ॥

वयम् । चित् । हि । वाम् । जरितारः । सत्याः । विपन्यामहे । वि । पणिः । हितवान् ।

अथ । चित् । हि । स्म । अश्विनौ । अनिन्या । पाथः । हि । स्म । वृषणौ । अन्तिदेवम् ॥ ७ ॥

वयं वचिद्धि वयमपि जरितारः तव स्तोतारः सत्याः सत्यफलाः सन्तः विपन्यामहे  
चिद्धिं स्तुमः । पणिः पणाधारो द्रोणकलशः वि हितवान् स्थापितरसवानासीत् । यद्वा ।  
पणिर्वणिग्लुब्धकोऽयष्टा हितवान्जितधनो धनाब्धोऽयष्टा वि वियुज्यताम् ॥ उपसर्गश्रुतेर्योग्य-  
क्रियाध्याहारः ॥ अथ अपि च वचिद्धि ष्म । एते त्रयः पूरणाः । हे अश्विनौ अनिन्या ।  
प्रशस्यनामैतत् । हे प्रशस्यौ वृषणौ हे कामानां वर्षितारौ युवाम् अन्तिदेवं देवानामन्तिके  
पाथः सोमं पिबथः । यद्वा । अन्तिके वर्तमानं देवान् ग्रामुवानं सोममिति योज्यम् ॥

युवां चिद्धि ष्माश्विनावनु दून्विरुद्रस्य स्रवणस्य सातौ ।

अगस्त्यो नरां नृषु प्रशस्तः काराधुनीव चितयत्सहस्रैः ॥ ८ ॥

युवाम् । चित् । हि । स्म । अश्विनौ । अनु । दून् । विरुद्रस्य । प्रस्रवणस्य । सातौ ।

अगस्त्यः । नराम् । नृषु । प्रशस्तः । काराधुनीव । चितयत् । सहस्रैः ॥ ८ ॥

हे अश्विनौ युवां । वचिद्धि ष्म इति त्रयः पूरणाः । अनु दून् प्रतिदिनं विरुद्रस्य  
विशिष्टोष्णरूपदुःखद्रावणस्य विविधोरूपमाणद्रवणवतो वा प्रस्रवणस्य वृष्ट्युदकसंस्त्यायस्य  
सातौ लाभे निमित्तभूते सति अगस्त्यः एतन्नामा महर्षिः नरां नेतृणां कर्मनिर्वाहकानां मनुष्याणां  
नृषु येषु तादृशाः मनुष्याः सन्ति तेषु प्रशस्तः प्रशस्यतरोऽयं सहस्रैः अपरिमितैः स्तोत्रैः चितयत्  
चेतयति स्तुत्या प्रबोधयति । तत्र दृष्टान्तः । काराधुनीव । कारा शब्दः । तस्य धूनयितोष्पादयिता  
शङ्खादिः स इव । यद्वा । एतदप्यगस्त्यविशेषणम् । कारः शब्दयिता होत्रादिः । तस्य धुनिः कम्पयिता  
प्रेरकः इव । इवेति संप्रत्यर्थे । ' अस्त्युपमार्थस्य संप्रत्यर्थे प्रयोगः ' ( निरु. ७. ३१ )  
इति निरुक्तम् ॥

प्र यद्वहेथे महिना रथस्य प्र स्यन्द्रा याथो मनुषो न होता ।

धत्तं सूरिभ्य उत वा स्वश्वं नासत्या रयिषाचः स्याम ॥ ९ ॥

प्र । यत् । वहेथे इति । महिना । रथस्य । प्र । स्यन्द्रा । याथः । मनुषः । न । होता ।

धत्तम् । सूरिभ्यः । उत । वा । सुऽअश्वम् । नासत्या । रयिऽसाचः । स्याम ॥ ९ ॥

हे अश्विनौ युवां वरथस्य गमनसाधनस्य महिना महत्त्वेन यत् यस्मात् प्र वहेथे धारयथो यज्ञम् । यद्वा । रथस्य स्वर्गगमनसाधनस्य यागस्य धुरं वहत १ । तथा हे स्यन्द्रा स्यन्दन-शीलो युवां याथः गच्छथः । स्वस्थानं यज्ञारम्भे आगच्छथः यज्ञसमाप्तिं पुनर्गच्छथ । तत्र दृष्टान्तः । मनुषः होता मनुष्यस्य यजमानस्य होता यथा यज्ञप्रारम्भे आगच्छति कर्मणि निश्चिंते पुनरपगच्छति तद्वत् । आगमनसमये सूरिभ्यः स्तोत्रभ्यः धत्तं धारयतं फलम् । उत वा स्वश्वं शोभनाश्वसमूहं धत्तम् । नासत्या । सत्सु भवौ सत्यौ । न असत्यौ नासत्यौ । हे तादृशौ स्वदनुग्रहान् रयिषाचः धनसमवायिनः स्याम भवेम ॥

तं वा रथं वयमद्या हुवेम स्तोमैरश्विना सुविताय नव्यम् ।

अरिष्टनेमिं परि द्यामियानं विद्यामेषं वृजनं जीरदानुम् ॥ १० ॥

तम् । वाम् । रथम् । वयम् । अद्य । हुवेम । स्तोमैः । अश्विना । सुविताय । नव्यम् ।

अरिष्टनेमिम् । परि । द्याम् । इयानम् । विद्याम् । इषम् । वृजनम् । जीरऽदानुम् ॥ १० ॥

हे अश्विना हे अश्विनौ वां युवयोः संबन्धिनं २ शीघ्रगमनेन स्तुत्यं वरथं वयम् अगस्त्याः अद्य अस्मिन्सुखेऽहनि हुवेम आह्वयेम । केन साधनेनेति उच्यते । स्तोमैः स्तोत्रैः । किमर्थम् । सुविताय सुष्टु प्राप्तये । कीदृशम् । नव्यं स्तुत्यं नूतनं वा तथा अरिष्टनेमिम् अहिंस्मिन् चक्रवर्त्यं वां परि इयानं युलोकस्य परितो गच्छन्तम् । विद्याम इत्यादि गतम् ॥ २४ ॥

‘ कटु प्रेष्ठौ ’ इति नवचं द्वितीयं सूक्तमागस्त्यं त्रैष्टुभमाश्विनम् । ‘ कटु नव ’ इत्यनुक्रान्तम् ॥ प्रातरनुवाकाश्विनशस्त्रयोर्विनियोगः पूर्वसूक्ते एव उक्तः ॥

कटु प्रेष्ठाविषां रयीणामध्वर्यन्ता यदुन्निनीथो अपाम् ।

अयं वां यज्ञो अकृत प्रशस्ति वसुधितो अवितारा जनानाम् ॥ १ ॥

कत् । ऊं इति । प्रेष्ठौ । इषाम् । रयीणाम् । अध्वर्यन्ता । यत् । उत्ऽनिनीथः । अपाम् ।

अयम् । वाम् । यज्ञः । अकृत । प्रशस्तिम् । वसुधितो इति वसुऽधितो । अवितारा । जनानाम् ॥ १ ॥

हे अश्विनौ प्रेष्टो प्रियतमौ वां युवां ऋतु कदा भविष्यति<sup>१</sup> इषाम् इष्यमाणानामश्वानां<sup>२</sup> रस्यीणां धनानाम् ॥ कर्मणि पष्ठ्यौ ॥ अश्वानि धनानि च उन्निनीथः ऊर्ध्वं प्रापयथः अध्वर्यन्ता अध्वरं पारयितुमिच्छन्तौ युवाम्<sup>३</sup> अपां वृष्टयुदकानां वृष्टयुदकानि च उन्निनीथः उत्कृष्टम् अधः प्रापयथ इति यत् तत्कदा । कस्मादेवमुच्यते इति उच्यते । अयं यज्ञः अस्माभिरनुष्ठीयमानः वां युवयोरेव प्रशस्तिं प्रशंसां स्तुतिम् अकृतं करोति । यज्ञे शंसनीयानि शस्त्राणि युवामेव प्रशंसन्तीत्यर्थः । यस्मादेवं तस्मात् हे वसुधिति वसुनो धनस्य धातारौ वस्तव्यकर्माणौ तथा हे जनानाम् अवितारौ उक्तलक्षणौ युवां कदा अश्वानां धनानां च दातारौ भवथ इति ॥

आ वामश्वासः शुचयः पयस्पा वातरंहसो दिव्यासो अत्याः ।

मनोजुवो वृषणो वीतपृष्ठा एह स्वराजो अश्विना वहन्तु ॥ २ ॥

आ । वाम् । अश्वासः । शुचयः । पयःस्पाः । वातरंहसः । दिव्यासः । अत्याः ।

मनःजुवः । वृषणः । वीतपृष्ठाः । आ । इह । स्वराजः । अश्विना । वहन्तु ॥ २ ॥

अश्विनौ शोभनाश्वयुक्तौ वां युवाम् अश्वासः युष्मदीयाः इह अस्मिन् यज्ञे आ वहन्तु प्रापयन्तु । अवशिष्टानि अश्वविशेषणानि । कीदृशास्ते । शुचयः शुद्धा दीप्ता वा पयस्पाः वृष्टयुदकस्य पातारः वातरंहसः वायुवेगाः दिव्याः<sup>३</sup> दिविभवाः अत्याः अतनशीलाः मनोजुवः मनोजवाः वृषणः वर्षकाः युवान इत्यर्थः । वीतपृष्ठाः कान्तपृष्ठाः वपुष्मन्त इत्यर्थः । स्वराजः स्वयमेव राजमानाः । ईदृशा भवन्तु<sup>४</sup> ॥

आ वां रथोऽवनिर्न प्रवत्वान्तसृप्रवन्धुरः सुविताय गम्याः ।

वृष्णः स्थातारा मनसो जवीयानहंपूर्वो यजतो धिष्ण्या यः ॥ ३ ॥

आ । वाम् । रथः । अवनिः । न । प्रवत्वान् । सृप्रवन्धुरः । सुविताय । गम्याः ।

वृष्णः । स्थातारा । मनसः । जवीयान् । अहम्पूर्वः । यजतः । धिष्ण्या । यः ॥ ३ ॥

पूर्वमन्त्रेऽश्वव्याजेन अश्विनोरागमनमुक्तम् । अनेन रथव्याजेनोच्यते । हे धिष्ण्या उन्नतस्थानाहौं<sup>१</sup> यथातारा स्वरथाधिष्ठानौ वां युवयोः यः रथः अस्ति सः सुविताय शोभनफलाय आ गम्याः अस्मद्यज्ञमागच्छतु ॥ पुरुषव्यस्ययः ॥ कीदृशो रथ इति स विशेष्यते । अवनिर्न प्रवत्वान् भूमिरिवात्यन्तविस्तारवान् सृप्रवन्धुरः विस्तीर्णपुरोभागः वृष्णः वर्षकस्याश्वस्य मनसः अपि जवीयान् मनोवेगवानित्यर्थः । अहंपूर्वः अहंकारपूर्वो मनस्वी वा अत्युदारः यजतः यष्टव्यः । ईदृशो रथ आगच्छतु ॥

१. झ१-‘ भविष्यति ’ नास्ति । २. झ१-युवां यत् यदा । ३. झ-झ१-दिव्यासः । ४. झ-झ१-वहन्तु ।



इहेह जा॒ता सम॑वावशीतामरेपसा॑ तन्वा॑ नामभिः स्वैः ।

जिष्णु॑र्वा॒मन्यः सु॑म॒खस्य॑ सूरिर्दिवो॑ अन्यः सु॒भगः पु॒त्र ऊ॒हे ॥ ४ ॥

इहऽइह । जा॒ता । सम॑ । अ॒वा॒व॒शीता॑म् । अ॒रेप॑सा । त॒न्वा । नाम॑भिः । स्वैः ।

जिष्णुः । वा॒म् । अ॒न्यः । सु॒म॒खस्य॑ । सू॒रिः । दि॒वः । अ॒न्यः । सु॒भगः । पु॒त्रः । ऊ॒हे ॥ ४ ॥

हे अश्विनौ युवां वसमवावशीताम् । सह सम्यग्वा पुनःपुनः स्तूयेथे कामयेथां वा यज्ञम् ॥ पुरुषव्यत्ययः ॥ कीदृशौ युवाम् । इहेह जाता । उभाभ्यामिहशब्दाभ्यां मध्यमोत्तमस्थाने उच्येते । तयोः संभूतौ । चन्द्रसूर्येण<sup>१</sup> इति यावत् । 'सूर्याचन्द्रमसावित्येकं' ( निरु. १२. १ ) इति निरुक्तम् । अरेपसा अपापौ । आथर्वणस्य गुरोः शिरश्छेदनादिना पापलेपरहिताविति भावः । 'आथर्वणायाश्विना दधीचेऽभ्यं शिरः प्रत्यैरयतम्' ( ऋ. सं. १. ११७. २२ ) इत्यादिमन्त्रवर्णात् । केन हेतुनेति उच्यते । तन्वा शरीरेण शरीरसौन्दर्येण निमित्तेन स्वैः नामभिः स्वीयैर्माहात्म्य-विशिष्टैरश्विनौ नास्त्यावित्यादिभिरपि । रमणीयशरीरवत्त्वान्महिमोपेतनामवत्त्वाच्च हेतोः संस्तूयेथे इत्यर्थः । यद्वा । अरेपसा तन्वेति योज्यम् । उक्तप्रकारेण गुरुशिरश्छेदादप्यपापेन शीर्षेण<sup>२</sup> तादृङ्महत्त्व-ख्यापनेनेति यावत् । किंच वां युवयोः अन्यः एको मध्यमस्यान्तरिक्षस्य पुत्रस्थानीयः सोमः जिष्णुः जयशीलः सुमखस्य शोभनयज्ञस्य सूरिः प्रेरयिता सन् ऊहे वहति विश्वं जगद्धारयति । चन्द्रात्मनस्तस्योदये सति ह्योपधिवनस्पत्यादयो वर्धन्ते । अन्यः अपरः उत्तमस्थानः दिवः शुलोकस्य पुत्रः पुत्रस्थानीय आदित्यः सुभगः शोभनरश्मिरूपधनः ऊहे वहति । कृत्स्नमेवं पृथग्जगन्निर्वाहकौ महानुभावौ युवां सह स्तूयेथे । अत्र निरुक्तम्—'इहेह जातौ संस्तूयेथे पापेनालिप्य मानया तन्वा नामभिश्च स्वैर्जिष्णुर्वामन्यः सुमहतो बलस्येरयिता मध्यमो दिवोऽन्यः सुभगः पुत्र उह्यत आदित्यः' ( निरु. १२. ३ ) इति ॥

प्र वाँ नि॒चेरुः क॑कुहो वशाँ अनु॑ पि॒शङ्ग॑रूपः स॒दनानि॑ गम्याः ।

हरी॑ अन्यस्य॑ पी॒पय॑न्त॒ वाजैर्म॑था रजाँस्यश्विना॑ वि घोषैः ॥ ५ ॥

प्र । वा॒म् । नि॒चेरुः । क॒कुहः । व॒शान् । अनु॑ । पि॒शङ्ग॑रूपः । स॒दनानि॑ । ग॒म्याः ।

हरी॑ इति । अ॒न्यस्य॑ । पी॒पय॑न्त । वा॒जैः । म॒था । रजाँ॑सि । अ॒श्विना॑ । वि । घोषैः ॥ ५ ॥

हे अश्विना अश्विनौ वां युवयोर्मध्ये अन्यस्य एकस्य ककुहः श्रेष्ठः पिशङ्गरूपः हिरण्यरूपः पीतवर्णो वा बहुभिरक्षाद्यवयवैर्निरूप्यमाणो वा रथः वशान् अनु कामाननुलक्ष्य यथाकामम् । अस्मद्यज्ञागमनेच्छयेत्यर्थः । यद्वा । वशान्वाधीनाः ककुहो दिशो दिगन्तरालानुक्रमेण नीचैस्त्वैश्चरन् स्वस्थानाद्देवयजनमुखं गच्छन् । तदनानि अस्मद्यागगृहाणि प्र गम्याः प्रकपेण गच्छन्तु ॥ पुरुषव्यत्ययः ॥ अत्र यद्यप्यन्यस्येति नोक्तं तथाप्युत्तरवाक्ये तथोक्तत्वाद्वापि लभ्यते । अन्यस्य युवयोरन्यतमस्य हरी अश्वौ रजांसि लोकाः । अत्र लोकशब्दो जनवाचकः । ते यजमानरूपा जनाः

इत्यर्थः । ते च <sup>१</sup>मक्षा प्रमथनेनालोडनेन निष्पादितैः <sup>२</sup>वाजैः अत्रैरामिक्षादिरूपैः <sup>३</sup>घोषैः स्तुतिभिश्च  
आह्वानादिशब्दविशिष्टैर्वा <sup>४</sup>पीपयन्त आप्याययन्ति ॥ ॥ २५ ॥

प्र वां शरद्वान्वृषभो न निष्पाट् पूर्वोरिषश्चरति मध्व इष्णन् ।

एवैरन्यस्य पीपयन्त वाजैर्वेषन्तीरुध्वा नद्यो न आगुः ॥ ६ ॥

प्र । वाम् । शरत्स्वान् । वृषभः । न । निष्पाट् । पूर्वीः । इषः । चरति । मध्वः । इष्णन् ।  
एवैः । अन्यस्य । पीपयन्त । वाजैः । वेषन्तीः । उध्वाः । नद्यः । नः । आ । अगुः ॥ ६ ॥

हे अश्विनौ युवयोरन्यतमो मध्यमस्थानः <sup>१</sup>शरद्वान् शरणवान् मेघवृक्षपर्णादीनां विशरणवान् ।  
अथवा बहुसंघत्सरः पूर्वतनो नित्य इत्यर्थः । <sup>२</sup>वृषभो <sup>३</sup>न वर्धितैवेन्द्रः<sup>१</sup> । स इव शत्रूणां <sup>४</sup>निष्पाट्  
निःसारयिता सन् <sup>५</sup>पूर्वीः बह्वीः पुरातनीर्वा <sup>६</sup>इषः अन्नानि सस्यादीन्युद्दिश्य <sup>७</sup>प्र <sup>८</sup>चरति प्रकर्षेण  
गच्छति । मध्यमस्थानश्चन्द्रः इति पक्षे शरद्वान्शरत्कालवान् । तस्मिन् ऋतौ हि चन्द्रः संमद्धः<sup>२</sup> भवति ।  
तेन च नृणगुल्मौपध्यादीनि वर्धन्ते । स किमर्थमेवं करोतीति उच्यते । <sup>३</sup>मध्व <sup>४</sup>इष्णन् मधुनो  
मधुसदृशस्य हविषः ॥ कर्मणि षष्ठी ॥ हविरिच्छन् । तदर्थमेवं करोति । तथा <sup>५</sup>अन्यस्य उत्तमादित्यस्य  
<sup>६</sup>एवैः कामैर्गमनैर्वा निमित्तभूतैः <sup>७</sup>पीपयन्त आप्याययन्ति हविर्भिर्भजमानाः । तुष्टेन तेन प्रेरिताः  
<sup>८</sup>वेषन्तीः व्यापयन्तीः <sup>९</sup>उध्वाः उन्नताः उत्तीराः<sup>३</sup> <sup>१०</sup>नद्यः न नदनक्कीला यथा <sup>११</sup>नः अस्मदर्थम्  
<sup>१२</sup>आगुः आगच्छन्ति ॥

असर्जि वां स्थविरा वेधसा गीर्वाकहे अश्विना त्रेधा क्षरन्ती ।

उपस्तुतावतं नाधमानं यामन्नायामञ्छृणुतं हव मे ॥ ७ ॥

असर्जि । वाम् । स्थविरा । वेधसा । गीः । वाकहे । अश्विना । त्रेधा । क्षरन्ती ।

उपस्तुतौ । अवतम् । नाधमानम् । यामन् । आयामन् । शृणुतम् । हवम् । मे ॥ ७ ॥

हे <sup>१</sup>वेधसा विधातारावश्विनौ<sup>२</sup> <sup>३</sup>वां युवयोः <sup>४</sup>वाकहे इहे स्थैर्यं निमित्तभूते सति <sup>५</sup>गीः स्तुतिरूपा  
वाक् <sup>६</sup>असर्जि सृज्यते<sup>४</sup> । कीदृशी सा । <sup>७</sup>स्थविरा अत्यन्त स्थिरा नित्या वेदमयी <sup>८</sup>त्रेधा मन्त्रादिभेदेन  
त्रिप्रकारा <sup>९</sup>क्षरन्ती युवां गच्छन्ती । ईदृशी स्तुतिः कृतेत्यर्थः । तथा <sup>१०</sup>उपस्तुतौ सन्तौ <sup>११</sup>नाधमानम्  
अभिमतफलं याचमानम् <sup>१२</sup>अवतं रक्षतं तर्पयतं वा । किञ्च <sup>१३</sup>यामन् गमने <sup>१४</sup>आयामन् अगमने च  
<sup>१५</sup>हवम् आह्वानं <sup>१६</sup>शृणुतम् ॥

१. क-ख-ज-झ-ञ-त-फ-वर्धिता देवेन्द्रः; झ१-वृषभो वर्धिता देवेन्द्रः । २. क-झ-झ१-प्रसन्नः ।  
३. ख-फ-उत्तीराः । ४. झ१-अश्विनौ । ५. झ१-सृज्यते उच्चार्यते ।

उत स्या वां रुशतो वप्ससो गीस्त्रिबर्हिषि सदसि पिन्वते नृन् ।

वृषां वां मेघो वृषणा पीपाय गोर्न सेके मनुषो दशस्यन् ॥ ८ ॥

उत । स्या । वाम् । रुशतः । वप्ससः । गीः । त्रिबर्हिषि । सदसि । पिन्वते । नृन् ।

वृषां । वाम् । मेघः । वृषणा । पीपाय । गोः । न । सेके । मनुषः । दशस्यन् ॥ ८ ॥

हे अश्विनौ <sup>१</sup>वां युवयोः <sup>२</sup>वृशतः दीप्तस्य <sup>३</sup>वप्ससः रूपस्यैव वपुषो वा ख्यापयित्री <sup>४</sup>गीः स्तुतिवाक् <sup>५</sup>त्रिबर्हिषि त्रिधात्वास्तीर्णबर्हिष्के <sup>६</sup>सदसि यागसदने <sup>७</sup>नृन् कर्मनेतृन्स्मान् <sup>८</sup>पिन्वते आप्याययति आप्याययतु वा उच्चिन्नप्रदानादिना । केन प्रकारेण उच्यते । हे <sup>९</sup>वृषणा वर्षितारो कामानां <sup>१०</sup>वां युवयोः स्वभूतः <sup>११</sup>मेघः सेक्ता जलदः प्रदानविशेषो वा <sup>१२</sup>वृषा वर्षकः सन् <sup>१३</sup>मनुषः मनुष्यान् प्रति <sup>१४</sup>दशस्यन् प्रयच्छन् <sup>१५</sup>पीपाय आप्याययति । आप्यायने दृष्टान्तः । <sup>१६</sup>गोर्न <sup>१७</sup>सेके उदकसेके इव शान्तनात् सेके उदकस्येव । तद्यथा आप्याययति तद्वदित्यर्थः । यद्वा । नेति संप्रत्यये । गोः उदकस्य सेके निमित्तभूते सति पीपायेति संबन्धः ॥

युवां पूषेवाश्विना पुरंधिरग्निमुषां न जरते हविष्मान् ।

हुवे यद्वां वरिवस्या गृणानो विद्यामेष वृजनं जीरदानुम् ॥ ९ ॥

युवाम् । पूषाऽइव । अश्विना । पुरम्ऽधिः । अग्निम् । उपाम् । न । जरते । हविष्मान् ।

हुवे । यत् । वाम् । वरिवस्या । गृणानः । विद्याम् । इषम् । वृजनम् । जीरदानुम् ॥ ९ ॥

हे अश्विनौ <sup>१</sup>युवां <sup>२</sup>पुरंधिः बहुप्रज्ञः <sup>३</sup>पूषेव पोषक इव <sup>४</sup>हविष्मान् हविर्युक्तः <sup>५</sup>जरते स्तौति । यद्वा । पुरंधिर्बहूनां धारयित्री पूषेव पृथिवीव ॥ द्वितीयार्थे प्रथमा <sup>६</sup>तां यथा स्तौति तद्वत् । किमिव <sup>७</sup>अग्निमुषां <sup>८</sup>न । अग्निमुपसं च यथा तथा युवामपि । प्रातरनुवाकाश्विनशस्त्रयोः आश्विनक्रतुवत् आग्नेयोपस्ययोरपि सज्जावादिति भावः । कदेति आह । <sup>९</sup>यत् यदा <sup>१०</sup>वरिवस्या वरिवस्यया परिचर्यया युक्तः <sup>११</sup>गृणानः स्तोता स्तौति तदा यजमानोऽपि जरते इत्यर्थः । विद्यामेत्यादि गतम् ॥ २६ ॥

‘अभूदिदम्’ इत्यष्टचं तृतीयं सूक्तम् आश्विनं <sup>१</sup>जागतम् । ‘अवविद्धम्’ इति षष्ठी ‘तद्वां नरा नासन्वौ’ इत्यष्टमी च उभे त्रिष्टुभौ । ‘अभूदिदमष्टौ पृथग्नये त्रिष्टुभौ’ इत्यनुक्रमणिका । प्रातरनुवाकाश्विनशस्त्रयोर्जागते छन्दस्यस्य विनियोगः । तथा च सूत्रितम्— ‘अभूदिदं यो वां परिजमेति त्रीणि’ ( आश्व. श्रौ. ४. १५ ) इति ॥

अभूदिदं वयुनमो षु भूषता रथो वृषण्वान्मदता मनीषिणः ।

धियंजिन्वा धिण्यां विष्पलावसू दिवो नपाता सुकृते शुचिर्व्रता ॥ १ ॥

अभूत् । इदम् । वयुनम् । ओ इति । सु । भूपत । रथः । वृषण्वान् । मदत । मनीषिणः ।

धियम्ऽजिन्वा । धिण्यां । विष्पलावसू इति । दिवः । नपाता । सुकृते । शुचिर्व्रता ॥ १ ॥

हे वमनीषिणः मनस्विनो मेधाविन ऋत्विजः अस्माकम् इदं वयुनं प्रज्ञानम् अभूत् उत्पन्नम् । कीदृशं तदिति । उच्यते । वृषण्वान् अभिमतवर्षणवान् प्रथः अश्विनोः संबन्धी गमन-साधनो रथ आगत इति शेषः । तत्स्थावश्विनौ ओ वु भूषत । ओ इति निपातद्वयसमुदायात्मकः एको निपातः । सुष्ठु आभूषत । अभिमुखा भवत स्तोतुम् । तादृशौ महानुभाववश्विनौ मदत ॥ अन्तर्भावितप्यर्थोऽयम् ॥ मद्यत संभावयत । अश्विनौ विशेष्येते । सुकृते सुष्ठु कृतवते मह्यं धियंजिन्वा कर्मणे बुद्धेर्वा प्रीणयितारौ धिष्ण्या धिषणाहौ स्तुव्यौ विश्पलावसू विशां प्रजानाम् अस्माकं पालयितृधनौ विश्पलावस्यायाभिलक्षजङ्घाया हिरण्ययजङ्घाप्रदानेन तथाभूतौ । ‘सद्यो जङ्घा-मायसीं विश्पलाव्ये’ ( ऋ. सं. १. ११६. १५ ) इत्यादिनिगमः । विदिवः आदित्यस्य नपाता नसारी नपातयितारौ वा शुचित्रता दीप्तकर्माणौ । ईदृशावश्विनौ मदत ॥

इन्द्रतमा हि धिष्ण्या मरुतमा दसा दंसिष्ठा रथ्या रथितमा ।

पूर्णं रथं वहथे मध्व आचितं तेन दाश्वान्समुप याथो अश्विना ॥ २ ॥

इन्द्रतमा । हि । धिष्ण्या । मरुत्तमा । दसा । दंसिष्ठा । रथ्या । रथितमा ।

पूर्णम् । रथम् । वहथे इति । मध्वः । आचितम् । तेन । दाश्वान्सम् । उप । याथः । अश्विना ॥ २ ॥

हे अश्विनौ युवाम् इन्द्रतमा हि ईश्वरतमौ खलु । एवं प्रतिविशेषणं हिः संबन्धः । तथा धिष्ण्या स्तुत्यहौ मरुतमा मरुद्भेगागामिनौ मितरागिणौ मितराविणौ वा दसा उपक्षपयितारौ शत्रूणां दंसिष्ठा अतिशयकर्माणौ रथ्या रथाहौ रथवन्तौ रथितमा । रथिनो नेतारः । तेषां श्रेष्ठौ । ‘रथीरध्वराणाम्’ ( ऋ. सं. ८. ११. २ ) इति नेतृपरतया व्याख्यातत्वात् । ईदृशौ युवां मध्वः मधुसदृशस्य उदकस्यामृतस्य वा पूर्णं पूरितम् आचितं सर्वतः संनद्धं रथं वहथे नयथः । तेन उक्तगुणविशिष्टेन रथेन हे अश्विना अश्विनौ उक्तगुणविशिष्टौ सन्तौ उप याथः यज्ञमभिप्रायुथः ॥

किमत्र दसा कृणुथः किमासाथे जनो यः कश्चिदहर्विर्महीयते ।

अति क्रमिष्टं जुरतं पुणेरसुं ज्योतिर्विप्राय कृणुतं वचस्यवे ॥ ३ ॥

किम् । अत्र । दसा । कृणुथः । किम् । आसाथे इति ।

जनः । यः । कः । चित् । अहविः । महीयते ।

अति । क्रमिष्टम् । जुरतम् । पुणेः । असुम् । ज्योतिः । विप्राय । कृणुतम् । वचस्यवे ॥ ३ ॥

हे दसा उपक्षपयितारौ युवाम् अत्र अस्मिन् मनुष्ये किं कृणुथः कुरुथः । हविषोऽभावा-दिति भावः । तत्रैव किमासाथे किं तिष्ठथः । अत्रेत्युक्तं कुत्रेत्याह । यः कश्चित् जनः जन्म-वान् अहविः यज्ञार्थहवीरहितः महीयते पूज्यते स्वयं न युष्मान् पूजयति । तं जनम् अति क्रमिष्टं पराभुय तिष्ठतम् । न केवलमतिक्रममात्रं किंतु पुणेः वणिग्भूतस्य लुब्धकस्यायष्टुः तस्य असुं प्राणं

वज्ररतम् अहिंसिष्टम् अनीनशतम् । विप्राय मेधाविने वचस्यवे वचसः स्तोत्ररूपस्य युवाभ्यामिच्छते  
मह्यं व्योतिः कृणुतं युष्मद्यजनविषयज्ञानं कुरुतम् ॥

जृम्भयतमभितो रायतः शुनो हतं मृधो विदथुस्तान्यश्विना ।

वाचंवाचं जरितू रत्निनी कृतमुभा शंसं नासत्यावतं मम ॥ ४ ॥

जृम्भयतम् । अभितः । रायतः । शुनः । हतम् । मृधः । विदथुः । तानि । अश्विना ।

वाचंम्ऽवाचम् । जरितुः । रत्निनीम् । कृतम् । उभा । शंसम् । नासत्या । अवतम् । मम ॥ ४ ॥

हे अश्विनौ वरायतः निम्बितं शब्दयतः अस्मात् हन्तुना गच्छतो वा युनः श्वसद्वान् अभितः  
जृम्भयतं नाशयतम् । तथा मृधः तेषां संग्रामान् संग्रामं कुर्वतो वा हतं मारयतम् । तानि  
हननोपायान् विदथुः जानीधः । किंच जरितुः युष्मान् स्तोतुः वाचंवाचं तां तां स्तुतिलक्षणां  
वाचं रत्निनीं कृतं सर्वासपि स्तुतिं रमणीयफलवतीं कुरुतम् । हे नासत्या सन्वभृतौ युवाम् उभा  
उभौ अम भदीयां शंसं स्तुतिम् अवतं रक्षतम् ॥

युवमेतं चक्रथुः सिन्धुषु पुवमात्मन्वन्तं पक्षिणं तौश्याय कम् ।

येन देवत्रा मनसा निरुहथुः सुपसनी पेतथुः क्षोदसो महः ॥ ५ ॥

युवम् । एतम् । चक्रथुः । सिन्धुषु । पुवम् । आत्मन्ऽवन्तम् । पक्षिणम् । तौश्याय । कम् ।

येन । देवत्रा । मनसा । निःऽरुहथुः । सुऽपसनि । पेतथुः । क्षोदसः । महः ॥ ५ ॥

हे अश्विनौ युवं युवां वसिष्ठोपु समुद्रोदकेषु पुतं पुतं प्रसिद्धं मुतिसाधनं पुतं नावम्  
वआत्मन्वन्तं दाक्ष्यवन्तं पक्षिणं पक्षवद्भित्तिसाधनरथवन्तं तौश्याय तुग्रनाम्नो राजः पुत्राय भुज्युनाम्नो राज्ञे  
कं सुखकरं चक्रथुः । तौश्याय भुज्यु राजा समुद्रवतीं ससेनः परचक्रं प्रसिद्धं प्रस्थितः । तं प्रतीपयलानि  
आगत्यापातयन् स च प्रसादफलकराश्विनौ स्तुत्वा स्वात्मानं ररक्ष इत्ययमिनिहासो बहुधा पूर्वं प्रपञ्चितः ।  
यद्वा । कमिति पूरणः । तस्य जलसंचारिरथस्य सहायभूतान् बहून् रथादीनकुरुतमित्यर्थः । अयमर्थस्तु  
' तमूहथुनोभिः ' ( क. सं. १. ११६. ३ ), ' चतस्रो नावः ' ( क. सं. १. १८२. ६ ), ' त्रिभी  
रथैः ' ( क. सं. १. ११६. ४ ) इत्यादिमन्त्रान्तरेषु प्रसिद्धः । येन युष्मद्वत्तेन पुत्रेन देवत्रा देवेषु  
मध्ये मनसा अनुग्रहयुक्तया बुद्ध्या । येन मनसेति वा योज्यम् । निरुहथुः निर्गमनं कुरुथः । तथा  
सुपसनि शोभनपतनं यथा भवति सुपतनौ वा युवां महः महतः क्षोदसः । उदकमार्मन् ।  
उदकात् पेतथुः तदश्वः पतथः उत्तरीतम् ॥ ॥ २७ ॥

अवविद्धं तौश्यामप्सन्तरनारम्भणे तमसि प्रविद्धम् ।

चतस्रो नावो जठलस्य जुष्टा उदश्विभ्यामिपिताः पारयन्ति ॥ ६ ॥

अवऽविद्धम् । तौश्याम् । अप्सु । अन्तः । अनारम्भणे । तमसि । प्रऽविद्धम् ।

चतस्रः । नावः । जठलस्य । जुष्टाः । उत् । अश्विभ्याम् । इपिताः । पारयन्ति ॥ ६ ॥

अपस्वन्तः मध्ये अवविद्धम् अवस्ताच्छत्रुभिः पातितम् अनारम्भणे आलम्बने आलम्बन-  
रहिते तमसि । तमोवत्तमः । दृष्टिश्चासादिप्रतिबन्धके जलमध्ये प्रविद्धं प्रकर्षेण पीडितं तौग्यं  
भुज्युं जठलस्य<sup>१</sup> जठरवदुदकधारकस्य मध्ये जुष्टाः सेविताः । यद्वा ॥ कर्मणि षष्ठी ॥ जठरं प्राप्ताः  
अन्तर्जलं प्रविष्टाः । अश्विभ्यामिषिताः चतस्रो नावः उत् पारयन्ति उत्तारयन्ति प्रापयन्ति ॥

कः स्विद्वृक्षो निष्ठितो मध्ये अर्णसो यं तौग्यो नाधितः पर्यषस्वजत् ।

पर्णा मृगस्य पतरोरिवारभ उदश्विना ऊहथुः श्रोमताय कम् ॥ ७ ॥

कः । स्वित् । वृक्षः । निःस्थितः । मध्ये । अर्णसः । यम् । तौग्यः । नाधितः । परिऽअस्वजत् ।

पर्णा । मृगस्य । पतरोःऽइव । आऽरभे । उत् । अश्विनौ । ऊहथुः । श्रोमताय । कम् ॥ ७ ॥

कः स्विन् कश्चिदनुग्राहकः वृक्षः वृक्षविकारो रथः । विकारे प्रकृतिशब्दः । यद्वा । संस्तवा-  
भिप्रायमेतन् । स्तोत्राख्यो वृक्ष इत्यर्थः । कीदृशो रथः । निष्ठितः निश्चलं वर्तमानः । कुत्रेति उच्यते ।  
अर्णसः उदकस्य मध्ये । यं वृक्षं तौग्यः तुग्रपुत्रो भुज्युः नाधितः यावमानः पर्यषस्वजत्  
परिष्वक्तमकरोत् । आलम्बने दृष्टान्तः । पतरोः पतनशीलस्य मृगस्य मार्जयितुः शोधयितुर्हिंसादेः  
आरभे आलम्बनाय पर्णानीव<sup>२</sup> । तानि यथा आलम्बनाय प्रभवन्ति तद्वत् । हे अश्विनौ श्रोमताय  
कीर्तिमत्त्वाय उत् ऊहथुः उर्ध्वं प्रापयथः । स्तुतिपक्षे स्तोत्राख्यं वृक्षमाश्रितवन्तं तमूहथुरित्यर्थः ॥

तद्वा नरा नासत्यावनुं प्याद्यद्वां मानास उचथमवोचन् ।

अस्मादद्य सदसः सोम्यादा विद्यामेपं वृजनं जीरदानुम् ॥ ८ ॥

तत् । वाम् । नरा । नासत्यौ । अनुं । स्यात् । यत् । वाम् । मानासः । उचथम् । अवोचन् ।

अस्मात् । अद्य । सदसः । सोम्यात् । आ । विद्याम् । इषम् । वृजनम् । जीरऽदानुम् ॥ ८ ॥

हे नरा नेतारौ कर्मणो नराकारौ वा हे नासत्यौ असत्यरहितौ सत्यफलौ वा वां युवां  
तत् तादृशं स्तोत्रम् अनु स्यात् अनुकूलं भवतु अनुभवतु वा वाम् । तदित्युक्तं यदित्याह ।  
वां प्रति मानासः पूजावन्तोऽस्मदीया होत्रादयः यत् उचथं स्तोत्रम् अवोचन् अकुर्वन् तद्वाम्  
अनु प्यात् । हे अश्विनौ अद्य अस्मिन् प्रधानयागदिने अस्मात् अस्माभिः क्रियमाणात् सदसः  
संबन्धिनः सोम्यात् सोमयागसंपादकात् । आ इति अप्यर्थे । अस्माभिर्यजमानैः अद्य क्रियमाणादपि  
स्तोत्रात् प्रीणयतमिति । विद्यामेति गतम् ॥ २८ ॥

‘तं युजाथाम्’ इति षडृचं चतुर्थं सूक्तं त्रैष्टुभभागस्त्यमाश्विनम् ॥

तं युञ्जाथां मनसो यो जवीयान् त्रिवन्धुरो वृषणा यस्त्रिचक्रः ।

येनोपयाथः सुकृतो दुरोणं त्रिधातुना पतथो विर्न पर्णैः ॥ १ ॥

तम् । युञ्जाथाम् । मनसः । यः । जवीयान् । त्रिवन्धुरः । वृषणा । यः । त्रिचक्रः ।

येन । उपयाथः । सुकृतः । दुरोणम् । त्रिधातुना । पतथः । विः । न । पर्णैः ॥ १ ॥

हे वृषणा वर्षकौ कामानां युवां वतं वक्ष्यमाणगुणविशिष्टं रथं वयुञ्जाथां योजयतम् । तस्मिन् युक्तं कमित्याह । यः रथः त्रिवन्धुरः त्रिप्रकारसारथिस्थानः । वन्धुरं रथिनः स्थानमित्याहुः । 'आ याह्यर्वाहुष वन्धुरेष्टाः' ( ऋ. सं. ३. ४३. १ ) इत्यादिसन्त्रान्तरात् । यः च त्रिचक्रः चक्र-त्रितयोपेतः । पुनः स एव विशेष्यते । येष्वेव रथेन उपयाथः उपगच्छथः<sup>१</sup> । किम् । सुकृतः शोभनसोमाख्यकर्मवतो यजमानस्य दुरोणम् । गृहनामैतत् । यागगृहम् । येनैत्युक्तं केनेत्याह । त्रिधातुना त्रिप्रकारस्थानोपेतेन सुवर्णरजतपद्मधातुत्रयोपेतेन वा रथेन । गमने दृष्टान्तः । विर्न पर्णैः पक्षी पक्षैर्यथा शीघ्रमप्रयत्नेन गच्छति तद्वदुक्तलक्षणेन रथेन पतथः गच्छथः ॥

सुवृद्धो वर्तते यन्मभि क्षां यत्तिष्ठथः क्रतुमन्तानु पृक्षे ।

वपुर्वपुण्या सचतामियं गीर्दिवो दुहित्रोपसा सचेथे ॥ २ ॥

सुवृत् । रथः । वर्तते । यन् । अभि । क्षाम् । यत् । तिष्ठथः । क्रतुमन्ता । अनु । पृक्षे

वपुः । वपुण्या । सचताम् । इयम् । गीः । दिवः । दुहित्रा । उपसा । सचेथे इति ॥ २ ॥

हे अधिनौ युवयोः रथः सुवृत् शोभनवर्तनः शोभनचक्रपरिश्रमणः यन् गच्छन् वक्षाम् अभि वर्तते देवयजनभूमिं प्रति गच्छति । यत् यं रथं क्रतुमन्ता संकल्पवन्तौ कर्मवन्तौ वा पृक्षे । अन्ननामैतत् । हविषि निमित्तभूते सति । अनु अधीत्यर्थे । अधि तिष्ठथः आश्रयथः । तादृशो रथो देवयजनं प्रत्यागत इत्यर्थः । अनन्तरं वपुण्या युष्मद्वपुषि हिता शरीरवर्धनी इत्यं गीः इदानीं क्रियमाणप्रकारा स्तुतिरूपा वाक् वपुः सचताम् । युवां च दिवः ह्यलोकस्य आदिश्यम्य वा दुहित्रा दुहितृस्थानीयया उपसा उपोदेवतया सचेथे यज्ञं संगच्छेथे । उपस्याश्विनयोः समान-कालत्वादिति भावः ॥

आ तिष्ठतं सुवृत्तं यो रथो वामनु व्रतानि वर्तते हविष्मान् ।

येन नरा नासत्येष्वध्वै वर्तिर्याथस्तनयाय त्मने च ॥ ३ ॥

आ । तिष्ठतम् । सुवृत्तम् । यः । रथः । वाम् । अनु । व्रतानि । वर्तते । हविष्मान् ।

येन । नरा । नासत्या । इष्वध्वै । वर्तिः । याथः । तनयाय । त्मने । च ॥ ३ ॥



हे अश्विनौ वृवां युवां वसुवृतं शोभनवर्तनं रथम् वआ वतिष्ठतम् आश्रयतम् । वयो वरथः  
वहविष्मान् । पष्ठयर्थे प्रथमा । हविष्मतो यजमानस्य वव्रतानि कर्माणि वअनु वर्तते । यद्वा ।  
यजमानाय दत्तहविषा तद्वान् । येन च रथेन हे वनरा नेतारौ वा हे वनासत्या असत्यरहितौ युवाम्  
वइपयध्वै यज्ञं प्राप्नुमिच्छतमिति शेषः । तेन रथेन ववर्तिः । गुह्यमैतत् । यजमानस्य यज्ञगृहं  
वतनयाय पुत्रलाभाय वरूपे आत्मने आत्महिताय वच वयाथः ॥

मा वां वृको मा वृकीरा दधर्षीन्मा परिं वर्त्तमुत मातिं धक्तम् ।

अयं वां भागो निहित इयं गीर्दस्त्राविमे वां निधयो मधूनाम् ॥ ४ ॥

मा । वाम् । वृकः । मा । वृकीः । आ । दधर्षीत् । मा । परिं । वर्त्तम् । उत । मा । अतिं । धक्तम् ।  
अयम् । वाम् । भागः । निहितः । इयम् । गीः । दस्त्रौ । इमे । वाम् । निधयः । मधूनाम् ॥ ४ ॥

हे वद्वौ शत्रूणामुपक्षपयितारावश्विनौ ववां युवयोः अनुग्रहादिति शेषः । वृकः हिंसकः  
अरप्यश्वादिः वमा वदधर्षीत् माम् । तथा वृकीः वृक्यो हिंसिका अन्या अपि वमा दधर्षीत् ॥ वचन-  
व्यत्ययः ॥ धर्षणं मा कापुः । युवामेव वा मा दधर्षीदिति योज्यम् । तथा युवां वमा वपरि वर्त्तं  
परितो मा वर्जयते माम् । वउत अपि च वमाति वधक्तम् अस्मानतिक्रम्य अन्यस्मै मा दत्तम् । किमर्थ-  
मेवमिति उच्यते । ववां युवयोरर्थाय वअयं वभागः भजनीयो हविरंशः वनिहितः । तथा वइयं च  
वगीः सुतेरुता वागपि निहितेति शेषः । हे दत्तावश्विनौ ववां युवाभ्याम् वइमे इमानि वमधूनां  
सोमरमानां वनिधयः निधानानि स्थापितानि ॥

युवां गोतमः पुरुमीळ्हो अत्रिर्दस्त्रा हवतेऽवसे हविष्मान् ।

दिशं न दिष्टामृजूयेव यन्ता मे हवै नासत्योर्प यातम् ॥ ५ ॥

युवाम् । गोतमः । पुरुमीळ्हः । अत्रिः । दस्त्रा । हवते । अवसे । हविष्मान् ।

दिशम् । न । दिष्टाम् । ऋजूयाऽइव । यन्ता । आ । मे । हवम् । नासत्या । उप । यातम् ॥ ५ ॥

हे वदस्त्रा दत्तावश्विनौ वयुवां वगोतमः च वपुरुमीळ्हः च वअत्रिः च महर्षयश्च एतेषु एकैकः वहवि-  
ष्मान् सन् अवसे रक्षणाय युष्मत्तर्पणाय वा हवते आह्वयति । एवमहमप्याह्वयामि । फलसाधनाद्वाने  
दृष्टान्तः । यन्ता उपगन्ता उपगन्तुकामः वऋजूयेव ॥ द्वितीयाया आकारः ॥ ऋजूगामिनं मार्गज्ञं वदिष्टां  
वदिशं वन गन्तव्यामभिमतां दिशं प्रति यथा तथा वामपि । यथा अध्वगाभी स्वगन्तव्यस्य शीघ्र-  
गमनाय मार्गज्ञमृजूगामिनमाह्वयति तद्वत् । यद्वा । ऋजूयेव । इवशब्द एवार्थः । गन्ता ऋजुनैव मार्गेण  
दृष्टां दिशमिव तथा युष्मत्प्रीणेन मार्गेण स्वाभिमतं फलं प्राप्नोति । हे नासत्यावश्विनौ वमे मम वहवम्  
आह्वानमालक्ष्य वउप वयातम् उपगच्छतम् ॥

अतारिष्म तमसस्पारमस्य प्रति वां स्तोमो अश्विनावधायि ।

एह यातं पथिभिर्देवयानैर्विद्यामेषं वृजनं जीरदानुम् ॥ ६ ॥

अतारिष्म । तमसः । पारम् । अस्य । प्रति । वाम् । स्तोमः । अश्विनौ । अधायि ।

आ । इह । यातम् । पथिभिः । देवयानैः । विद्याम् । वृषम् । वृजनम् । जीरदानुम् ॥ ६ ॥

हे अश्विनौ युवयोः प्रसादान् अस्य तमसः तमनहेतोः श्रेयःप्रतिबन्धरूपस्य दुःखस्य पारं पर्यन्तभूमिम् अतारिष्म उत्तीर्णाः स्मः । हे अश्विनौ वां प्रति स्तोमः स्तोत्रम् अधायि अकारीत्यर्थः । युवां देवयानैः देवगन्तव्यैर्मार्गैः इह अस्मद्यज्ञे आ यानम् आगच्छतम् । शिष्टो व्याख्यातः ॥ ॥ २९ ॥

वेदार्थस्य प्रकाशेन तमो हार्दं निवारयन् । पुमर्थाश्चतुरो देयाद्विद्यातीर्थमहेश्वरः ॥

इति श्रीमद्राजाधिराजपरमेश्वरवैदिकमार्गप्रवर्तकश्रीवीरबुक्कभूपालमाम्नाज्य-  
धुरंधरेण सायणाचार्येण<sup>१</sup> विरचिते माधवीये वेदार्थप्रकाशे  
ऋक्संहिताभाष्ये द्वितीयाष्टके चतुर्थोऽध्यायः समाप्तः ॥

॥ श्रीगणेशाय नमः ॥

यस्य निःश्वसितं वेदा यो वेदेभ्योऽखिलं जगत् ।

निर्ममे तमहं वन्दे विद्यातीर्थमहेश्वरम् ॥

द्वितीयाध्यायः प्रथमः पञ्चमोऽध्याय आदरान् ।

पञ्चाध्यायः स्वायण्येण पञ्चमो व्याकरिष्यते ॥

तत्र 'ता वाम्' इतीदं प्रथमपञ्चमस्य चतुर्विंशोऽनुवाके पञ्चमं सूक्तम् । पूर्वसूक्ते 'पद्' इत्यु-  
क्तत्वात् 'सूक्तस्येयानुवर्तते' इति परिभाषितत्वात् पट्टचम् । 'रूपिश्चान्यस्मात्' इति परिभाषया  
त्रासम्भ्यम् । तथा 'आश्विनं वै' इत्युक्तत्वात् तुष्ठादिपरिभाषया इदमप्याश्विनम् । अनादेश-  
परिभाषया त्रेष्टुमम् । 'ता वाम्' इत्यनुक्रान्तम् । 'युवो रजांसि' इत्यादीनां पञ्च सूक्तानां  
तृतीयवर्जितानां प्रातरनुवाकाश्विनशस्त्रयोर्विनियोग उक्तः । तत्रेदं पञ्चमम् ॥

ता वाम् अथ तावपरं हुवेमोच्छन्त्यामुपसि वह्निरुक्थैः ।

नासत्या कुहं चित्सन्तावस्यो दिवो नपाता मुदास्तराय ॥ १ ॥

ता । वाम् । अथ । तौ । अपरम् । हुवेम । उच्छन्त्याम् । उपसि । वह्निः । उक्थैः ।

नासत्या । कुहं । चित् । सन्तौ । अर्यः । दिवः । नपाता । मुदाऽस्तराय ॥ १ ॥

१ ता तौ रक्षकत्वेन प्रविद्धौ १ वां युवाम् १ अथ अस्मिन् यागदिने १ हुवेम आह्वयामः इति  
आशीः । तथा १ अपरम् अपरस्मिन्नपि दिने १ तौ युवां हुवेम । अपरमित्येतत् अपरस्मिन्नित्यर्थे  
समभिध्यायान्, 'अथा च नो मृलंयनापरं च' ( ऊ. सं. २. २९. २ ) इत्यादिमन्त्रान्तरे तथा  
दर्शनाच्च । अपरयागं प्रत्यपि इति वा । कस्मिन् काले । १ उपसि उपोदेयतायाम् १ उच्छन्त्यां तमो  
विजामयन्त्यां सस्याम् । उपःकाले हि प्रातरनुवाकाश्विनशस्त्रे प्रयुज्येते । उक्ते काले हे १ नासत्या  
अग्न्यरहितौ १ दिवो १ नपाता द्युलोकस्य नपातयितारौ नसस्थानीयौ वा १ कुहं १ चित् १ सन्तौ  
कुत्रचिदंशे वर्तमानौ युवां १ वह्निः स्तुतेर्वोदा १ अर्यः ईरयिता स्तुतेरीश्वरो वा ईदंशोऽहं होता  
१ मुदास्तराय अत्यर्थं शोभनदृविदर्शने यजमानाय तदर्थं तौ युवाम् १ उक्थैः शस्त्रैर्हुवेमेति संबन्धः ।  
अत्र आह्वयानं पदमेकवचनतया नेतव्यम् । वह्निर्यशब्दौ वा बहुवचनत्वेन नेतव्यौ । अथवा वाक्य-  
द्वयम् । यस्माद्वह्निर्यो होता उक्तगुणकौ युवां शंसति तस्माद्वयं यजमानाः तौ युवामाह्वयामः इति ॥

अस्मे ऊ पु वृषणा मादयेथामुत्पणीर्हंतमुर्म्या मदन्ता ।

श्रुतं मे अच्छौक्तिभिर्मतीनामेष्टा नरा निचैतारा च कर्णैः ॥ २ ॥

अस्मे इति । ऊं इति । सु । वृषणा । मादयेथाम् । उत् । पणीन् । हतम् । उर्म्या । मदन्ता ।

श्रुतम् । मे । अच्छौक्तिऽभिः । मतीनाम् । एष्टा । नरा । निऽचैतारा । च । कर्णैः ॥ २ ॥

हे वृषणा कामानां वर्षकौ अश्विनौ युवाम् असमे उ अस्मास्वेव सु मादयेथां नुष्टु  
तृप्यतम् । अस्मभ्यं तर्पयतमभिमतम् । तथा वृषणी वृषणित्रो लुब्धकानयष्टून् उन् उन्मूल्य हन्तं  
नाशयतम् । कीदृशौ युवाम् । ऊर्ज्या । रात्रिनामैतत् । रात्रौ मदन्ता माद्यन्तौ । यद्वा । उर्मिरिति  
सोमनाम् । ' उर्मिर्यस्ते पवित्र आ ' ( ऋ. सं. ९. ६४. ११ ) इत्यादिषु तथा प्रयोगान् ।  
अस्मदीयेन सोमेन मदन्तौ । तादृशौ युवां मे मम अच्छोक्तिभिः आभिमुख्यकरैर्निर्मलवेदवाक्यैः  
रचिताः सतीनाम् ॥ कर्मणि पठौ ॥ मननसाधनाः स्तुतीः कर्णैः आकर्षणसाधनैः श्रोत्रैः श्रुतम्  
शृणुतम् । हे वररा नेतारौ युवां खलु पृष्टा अन्वेष्टारौ अस्मस्तुतीनां तथा निचेनारा लब्धानां  
तासां संचयकर्तारौ । निरित्येप समित्येतस्य स्थाने । यस्मादेवंविधौ तस्माच्छृणुतमिति ॥

श्रिये पूषन्निपुक्रतेव देवा नासत्या बहंतु सूर्यायाः ।

वच्यन्ते वां ककुहा अप्सु जाता युगा जूर्णेव वरुणस्य भूरः ॥ ३ ॥

श्रिये । पूषन् । इषुकृताऽइव । देवा । नासत्या । बहंतुम् । सूर्यायाः ।

वच्यन्ते । वाम् । ककुहाः । अप्सु । जाताः । युगा । जूर्णाऽइव । वरुणस्य । भूरः ॥ ३ ॥

सविता सूर्यो दुहितरं सूर्याख्यां प्रदातुमनाः देवानाह्वय सामर्थ्यसमीक्षणाय आजिं परिकल्प्य  
यः इमं जेष्यति स एषां कन्यकामृक्सहस्रकलसं स्तोत्रं च लभते इत्यकल्पयत् । तमग्निः प्रथममजयत्  
तमनु अश्विनावपि जिप्त्वा अग्निं प्रष्टव्य ऋक्सहस्रं कन्यकां च अलभेताम् । तत इन्द्रः उपाश्र्व अजयताम् । तौ  
च तैरश्व्यादिभिः प्रार्थितौ स्वशस्त्रस्य कंचिकंचिद्भागं तेभ्यः परिकल्प्य सूर्यां स्वरथेऽधारयतामिति ।  
अयमितिहासो ब्राह्मणे ' प्रजापतिर्वै सोमाय राज्ञे ' ( मे. ब्रा. ४. ७ ) इत्यत्रास्मातोऽस्माभिः  
प्रथमाष्टमे ' आ वां पतिस्त्वं सख्याय ' ( ऋ. सं. १. ११९. ५ ) इत्यत्र प्रपञ्चितः । अत्राह । हे  
पूषन् पोषक सूर्य । एतच्चन्द्रस्याप्युपलक्षणं सूर्याचन्द्रमसोरेवाश्विवात् । ' सूर्याचन्द्रमसाविष्येके '  
( निरु. १२. १ ) इति यास्कनोक्त्वात् । अतः पूषन्नित्युक्ते हे पोषकावश्विनावित्युक्तं भवति । हे  
पोगर्हौ हे नासत्या अत्यरहितौ देवा देवौ युवां श्रिये श्रेयसे शस्त्रस्य कन्यायाश्च लाभायेत्यर्थः ।  
इषुकृतेव । इवशब्दः एवार्थे । आजिधावनाय इषुवच्छीघ्रमृजुगामिनौ कृतावेव सन्तौ सूर्यायाः  
एतन्नामिकायाः सवितुः पुत्र्याः ॥ कर्मणि पठौ ॥ सूर्यां बहंतुं रथे धारयितुम् । आजिमुदजयता-  
मित्यर्थः । यस्मादेवं तस्मात् अप्सु जाताः कर्मसु संपादिताः ककुहाः शस्त्ररूपाः स्तुतयः  
भूरः अविच्छिन्नप्रवाहस्य वरुणस्य फलप्रतिबन्धकपापनिवारकस्य यागस्य सिद्धयर्थं तत्संबन्धिन्यः  
वां प्रति वच्यन्ते होत्रादिभिः । युवामेव शस्त्रगतमन्त्रैः यागकाले च स्तुवन्तीत्यर्थः । युगा  
जूर्णेव जीर्णानि युगानीव । इवशब्दः संप्रत्यर्थः । पुरातना यागकालाः यथा तद्वत् अद्यतनाः अपि  
इत्यर्थः । पूर्वकाले यथा युवामेव स्तुवन्ति तद्वत् इदानीमपीति तात्पर्यम् ॥

अस्मे सा वा माध्वी रातिरस्तु स्तोमं हिनोतं मान्यस्य कारोः ।

अनु यद्वां श्रवस्या सुदानू सुवीर्याय चर्षणयो मदन्ति ॥ ४ ॥

अस्मे इति । सा । वाम् । माध्वी इति । रातिः । अस्तु । स्तोमम् । हिनोतम् । मान्यस्य । कारोः ।  
अनु । यत् । वाम् । श्रवस्या । सुदानू इति सुदानू । सुवीर्याय । चर्षणयः । मदन्ति ॥४॥

हे माध्वी मधुपूर्णपात्रयुक्तावश्विनौ वा युवयोः संबन्धिनी सा प्रसिद्धा रातिः दानम्  
अस्मे अस्माकम् अस्तु भवतु । तदर्थं मान्यस्य मननीयस्य कूरोः स्तोतुरगस्त्यस्य स्तोमं  
स्तुतिं हिनोतं प्रीणयतम् । हे सुदानू शोभनफलदानौ वा युवां श्रवस्या कीर्तनस्य वा इच्छया  
यत् यस्मात् सुवीर्याय यजमानाय शोभनवलाय वा चर्षणयः मनुष्या ऋत्विग्भूपाः अनु मदन्ति  
अनुक्रमेण माद्यन्ति युवाभ्यां सह स्वयं वा ॥

एष वां स्तोमो अश्विनावकारि मानेभिर्मघवाना सुवृक्ति ।

यातं वर्तिस्तनयाय त्मने चागस्त्ये नासत्या मदन्ता ॥ ५ ॥

एषः । वाम् । स्तोमः । अश्विनौ । अकारि । मानेभिः । मघवाना । सुवृक्ति ।

यातम् । वर्तिः । तनयाय । त्मने । च । अगस्त्ये । नासत्या । मदन्ता ॥ ५ ॥

हे अश्विनौ हे मघवाना हविलक्षणावन्तौ वा युवाभ्याम् एषः स्तोमः स्तोत्रं सुवृक्ति सुष्टु  
पापवर्जनं यथा भवति तथा । यद्वा । सुसमाप्ति अकारि कृतः । कीदृशोऽयम् । मानेभिः मानैः  
हविष्यदानरूपैः सहितः । हे नासत्या अस्यरहितौ युवाम् अगस्त्ये एतन्नानि महर्षौ मयि मदन्ता  
माद्यन्तौ सन्तौ वर्तिः गृहं यज्ञसंबन्धि यातं प्राप्तुम् । किमर्थम् । तनयाय पुत्रादिलाभाय त्मने  
आत्मने च हिताय ॥

अतारिष्म तमसस्पारमस्य प्रति वां स्तोमो अश्विनावधायि ।

एह यातं पथिभिर्देवयानैर्विद्यामेषं वृजनं जीरदानुम् ॥ ६ ॥

अतारिष्म । तमसः । पारम् । अस्य । प्रति । वाम् । स्तोमः । अश्विनौ । अधायि ।

आ । इह । यातम् । पथिभिः । देवयानैः । विद्याम् । इषम् । वृजनम् । जीरदानुम् ॥६॥

अतारिष्मेति पृष्टी व्याख्याता ॥ ॥ १ ॥

‘ कतरा पूर्वा ’ इत्येकादशत्वं पठं सूक्तमागस्त्यं त्रैष्टुभम् । ‘ कतरैकादश द्यावापृथिवीयम् ’  
इत्यनुक्रान्तम् । आभिष्टविके पठेऽहनि वैश्वदेवशस्त्रे द्यावापृथिव्यनिविद्धानमिदम् । ‘ तृतीयस्य ’

इति खण्डे सूत्रितं—‘ कतरा पूर्वोपासानक्तेति वैश्वदेवम् ’ ( आश्व. श्रौ. ७. ७ ) इति । महावनेऽपि वैश्वदेवशब्दे इदमेव द्यावापृथिव्यनिविद्धानम् । ‘ उत्तमादाभिष्टुविकात्तृतीयसवनम् ’ ( ऐ. आ. ५. ३. २ ) इत्यतिदेशात् ॥

कतरा पूर्वा कतरापरायोः कथा जाते कवयः को वि वेद ।

विश्वं त्मना बिभृतो यद्ध नाम वि वर्तेते अहनी चक्रियेव ॥ १ ॥

कतरा । पूर्वा । कतरा । अपरा । अयोः । कथा । जाते इति । कवयः । कः । वि । वेद ।

विश्वम् । त्मना । बिभृतः । यत् । ह । नाम । वि । वर्तेते इति । अहनी इति । चक्रियाऽइव ॥ १ ॥

अयोः एनयोर्द्यावापृथिव्योर्मध्ये कतरा पूर्वा पूर्वमुत्पन्ना । कतरा वा अपरा पश्चाद्भाविनी । एवं पौर्वापर्यप्रश्नः । उभयोः अविनाभावेन सहैव वर्तमानत्वादिति भावः । तथा कथा केन हेतुना जाते किमनयोस्तत्पादनमित्यर्थः । हे कवयः कान्तदक्षिनोऽतीन्द्रियज्ञाः यूयं वदत को वि वेद पौर्वापर्य कारणं च विशेषेण विविच्य वा जानाति । न केनापि ज्ञायते इत्यर्थः । अज्ञाने कारणमाह । यद्ध यस्मात्खलु हेतोः नाम प्रसिद्धं विश्वं कृत्स्नमपि जगत् अविशेषेण त्मना आत्मनैव अन्य-नैरपेक्ष्येणैव बिभृतः धारयतः । यद्वा । यद्ध नाम यत्किञ्चित् पदार्थजातमस्ति विश्वं तत्सर्वमात्मना बिभृतः । अनेन यत्कारणं ब्रूमस्तदपि आभ्यामेव अग्र्यते इति कारणाभावः प्रतिपादितः । उत्तरेण पौर्वापर्याभाव उच्यते । अहनी एते द्यावापृथिव्यौ चक्रियेव चक्रयुक्ते इव वि वर्तेते । अत्र ‘ कतरा पूर्वा कतरापरैरयोः ’ ( निरु. ३. २२ ) इत्यादि निरुक्ते द्रष्टव्यम् ॥

भूरि द्वे अचरन्ती चरन्तं पद्वन्तं गर्भमपदी दधाते ।

नित्यं न सूनुं पित्रोरुपस्थे द्यावा रक्षतं पृथिवी नो अभ्वात् ॥ २ ॥

भूरिम् । द्वे इति । अचरन्ती इति । चरन्तम् । पद्वन्तम् । गर्भम् । अपदी इति । दधाते इति ।

नित्यम् । न । सूनुम् । पित्रोः । उपस्थे । द्यावा । रक्षतम् । पृथिवी इति । नः । अभ्वात् ॥ २ ॥

अचरन्ती अविचले द्वे एव एते द्यावापृथिव्यौ भूरि बहुतरं चरन्तं पद्वन्तं पादयुक्तं गर्भं गर्भवदाश्रितं कृत्स्नं प्राणिजातम् अपदी स्वयं पादरहिते दधाते धारयतः । अनयोर्मध्ये खलु सर्वं जगत् क्षेमेण वर्तते । धारणे दृष्टान्तः । पित्रोः मातापित्रोः उपस्थे उत्सङ्गे वर्तमानं नित्यं ध्रुवमात्मजं सूनुं न पुत्रमिव यथा स्नेहेन वर्धयन्तौ धारयन्तौ मातापितरौ तद्वत् । अथ प्रत्यक्षेणाह । हे द्यावा पृथिवी द्यावापृथिव्यौ । इतरेतरापेक्षया द्वित्वमुभयोः । नः अस्मान् अभ्वात् महतो भयहेतोः पापात् रक्षतं पालयतम् । यद्वा । अभ्वात् अभवं महत् । अत्यर्थमित्यर्थः । अभ्येति महन्नाम ॥ द्वन्द्वे कृत्यावादेशस्य द्यावापृथिवीशब्दस्य मध्ये रक्षतम् इति पदप्रयोगश्छान्दसः । आमन्त्रितस्याविद्य-माश्रितेन निघाताभावः ॥

अनेहो दात्रमदितेरनर्वं हुवे सर्वदधं नमस्वत् ।

तद्रोदसी जनयतं जरित्रे द्यावा रक्षतं पृथिवी नो अम्वात् ॥ ३ ॥

अनेहः । दात्रम् । अदितेः । अनर्वम् । हुवे । स्वंऽवत् । अवधम् । नमस्वत् ।

तत् । रोदसी इति । जनयतम् । जरित्रे । द्यावा । रक्षतम् । पृथिवी इति । नः । अम्वात् ॥ ३ ॥

अदितेः । एतदन्तरिक्षस्याप्युपलक्षणम् । अखण्डनीयायाः पृथिव्याः तादृशस्यान्तरिक्षस्य च संवन्धि-<sup>१</sup> दात्रं धनं हुवे आह्वयामि स्पृहयामीत्यर्थः । कीदृशं तद्धनम् । अनेहः अपापं दुःखरहितं नृणां समकम् । अनर्वम् अनरणम् अक्षीणमित्यर्थः । सर्वत् सर्वतः फलभूतेन स्वर्गेण तद्वत् । अवधम् अहिंसितं नमस्वत् अन्नवत् । ईदृशं धनं हुवे । तत् अस्माभिः काङ्क्षितमुक्तलक्षणं धनं हे रोदसी द्यावापृथिव्यौ जरित्रे स्तोत्रे यजमानाय जनयतम् उत्पादयतम् । द्यावेत्यादि व्याख्यातम् ॥

अतप्यमाने अवसावन्ती अनु स्याम रोदसी देवपुत्रे ।

उभे देवानामुभयेभिरह्नां द्यावा रक्षतं पृथिवी नो अम्वात् ॥ ४ ॥

अतप्यमाने इति । अवसा । अवन्ती इति । अनु । स्याम । रोदसी इति । देवपुत्रे इति देवपुत्रे ।

उभे इति । देवानाम् । उभयेभिः । अह्नाम् । द्यावा । रक्षतम् । पृथिवी इति । नः । अम्वात् ॥ ४ ॥

अवसा स्वतोऽधिकेन केनचित् कृतेन अवनेन समृद्ध्या अतप्यमाने अनीश्वरे ॥ तपेः ऐश्वर्य-  
कर्मणः इदं रूपम् ॥ अतप्यमाने<sup>१</sup> अन्यैरपीड्यमाने । अवसा अनेन अवन्ती तर्पयन्त्यौ देवपुत्रे देवाः  
व्यवहर्तारौ मनुष्याः पुत्रस्थानीयाः ययोस्तादृश्यौ । लोकद्वयस्थाः मनुष्याश्च देवाश्च तदुपजीव्यत्वात्  
पुत्राः इत्युच्यन्ते । ईदृशौ उभे रोदसी द्यावापृथिव्यौ देवानाम् अह्नाम् । एतद्वात्रेऽप्युपलक्षणम् ।  
द्योतमानानाम् अह्नां रात्रौ च संवन्धिभिः उभयविधैः शीतोष्णादिरूपैः विलक्षणैः धनैः<sup>२</sup> निमित्तभूतैः ।  
तेषां लाभाद्येत्यर्थः । तदर्थं युवाम् अनु स्याम अनुभवेम । शिष्टो व्याख्यातः ॥

संगच्छमाने युवती समन्ते स्वसारा जामी पित्रोरुपस्थे ।

अभिजिघ्रन्ती भुवनस्य नाभिं द्यावा रक्षतं पृथिवी नो अम्वात् ॥ ५ ॥

संगच्छमाने इति समृद्धगच्छमाने । युवती इति । समन्ते इति समन्ते ।

स्वसारा । जामी इति । पित्रोः । उपस्थे ॥ अभिजिघ्रन्ती इत्यभिजिघ्रन्ती ।

भुवनस्य । नाभिम् । द्यावा । रक्षतम् । पृथिवी इति । नः । अम्वात् ॥ ५ ॥



वसंगच्छमाने परस्परमुपकारित्वेन<sup>१</sup> सह युज्यमाने । वृष्टिहविषोश्च परस्परमुपकार्योपकारकभावः । यद्वा । पूर्वं संसृष्टे एव सत्थौ पश्चाद्वियुज्य वृष्टिहविषी अकुर्वन्त्यौ पश्चात् मनुष्यैः प्रार्थितेदेवैः विवाहिते सत्थौ संगते अभूतामित्याहुः । अयमर्थः ‘द्यावापृथिवी सहास्ताम्’ ( तै. ब्रा. १. १. ३. २ ) इत्यादिब्राह्मणे समान्नातः । युवती नित्यतरुण्यौ मिश्रयन्त्यौ वा सर्वेषु भावेषु समन्ते समानान्तिके समानपर्यन्ते वा वससारा परस्परं स्वसृभूते जामी बन्धुभूते । प्रजापतेः सकाशान् सहोत्पन्नत्वात् परस्परं जामित्वम् । तथा च निगमौ—‘ दिवं च पृथिवीं चान्तरिक्षमथो स्वः ’ ( क. सं. १०. १९०. ३ ) ‘ यतो द्यावापृथिवी निष्टतक्षुः ’ ( क. सं. १०. ३१. ७ ) इति । पित्रोः सर्वस्य पितृस्थानीययोः पालकयोस्तयोः उपस्थे उत्सङ्गे स्थितं भुवनस्य भूतजातस्य नाभिं बन्धकमुदकम् अभिजिघ्रन्ती अभिघ्राणं कुर्वन्त्यौ स्पृशन्त्यौ । ‘ सलानमेतदुदकम् ’ ( क. सं. १. १६४. ५१ ) इत्यादिमन्त्रवर्णात् उभयोरुदकप्रदत्वं प्रसिद्धम् । ईदृश्यां वनः वरक्षतम् ॥ २ ॥

उर्वी सन्ननी बृहती ऋतेन हुवे देवानामवसा जनित्री ।

दधाते ये अमृतं सुप्रतीके द्यावा रक्षतं पृथिवी नो अभ्वात् ॥ ६ ॥

उर्वी इति । सन्ननी इति । बृहती इति । ऋतेन । हुवे । देवानाम् । अवसा । जनित्री इति ।

दधाते इति । ये इति । अमृतम् । सुप्रतीके इति सुप्रतीके ।

द्यावा । रक्षतम् । पृथिवी इति । नः । अभ्वात् ॥ ६ ॥

उर्वी विस्तीर्णौ सन्ननी सद्नाधारभूते बृहती महत्यौ महानुभावे देवानाम् । उपलक्षणमेतन् । देवमनुष्यादीनाम् अवसा प्रीत्या निमित्तेन जनित्री वृष्टिसस्ययोजनित्यौ । वृष्ट्यादेर्देवानामवसा तर्पणेन निमित्तेन ऋतेन यज्ञेन च निमित्तभूतेन हुवे आह्वयामि । देवानां हविरर्थम् अस्मद्यजा-येत्यर्थः । ये सुप्रतीके शोभनरूपे अमृतम् उदकं दधाते धारयतः ते युवामाह्वयामि । शिष्टं स्पष्टम् ॥

उर्वी पृथ्वी बहुले दूरेअन्ते उप ब्रुवे नमसा यज्ञे अस्मिन् ।

दधाते ये सुभगे सुप्रतूर्ति द्यावा रक्षतं पृथिवी नो अभ्वात् ॥ ७ ॥

उर्वी इति । पृथ्वी इति । बहुले इति । दूरेअन्ते इति दूरेऽन्ते । उप । ब्रुवे । नमसा । यज्ञे । अस्मिन् ।

दधाते इति । ये इति । सुभगे इति सुभगे । सुप्रतूर्ति इति सुप्रतूर्ति ।

द्यावा । रक्षतम् । पृथिवी इति । नः । अभ्वात् ॥ ७ ॥

उर्वी उर्व्यौ महत्यौ पृथ्वी पृथिव्यौ बहुले अनेकप्रकारेण प्रथमाने बद्धाकारे दूरेअन्ते विप्रकृष्टान्तदेशे अपारे इत्यर्थः । ईदृश्यां युवाम् अस्मिन् यज्ञे नमसा दमसाधनेन स्तोत्रेण

‘उप’ वृत्वे उपेत्य ब्रवीमि स्तौमीत्यर्थः । पुनः कीदृश्या । ‘ये’ सुभगे शोभनभाग्ये ‘सुप्रतूर्ति’ सुप्रतरणे शोभनदाने ‘दद्याते विश्वं जगत् ते युवाम् उप वृत्वे स्तौमि ॥

**देवान्वा यच्चकृमा कच्चिदागः सखायं वा सदमिज्जास्पतिं वा ।**

**इयं धीर्भूया अवयानमेपां द्यावा रक्षतं पृथिवी नो अभ्वात् ॥ ८ ॥**

देवान् । वा । यत् । चकृम । कत् । चित् । आगः । सखायम् । वा । सदम् । इत् । जाः पतिम् । वा ।

इयम् । धीः । भूयाः । अवऽयानम् । एषाम् । द्यावा । रक्षतम् । पृथिवी इति । नः । अभ्वात् ॥ ८ ॥

हे द्यावापृथिव्यौ वयं देवान् देवान् प्रति यत् कच्चित् आगः अपराधं तत्तद्यागकाले तेषां तेषाम् अयागलक्षणं सदमिन् सर्वदेव चकृम कृतवन्तो वयम् । सखायं वा प्रियं मित्रं वा प्रति यच्चकृम । जास्पतिम् । जाः पुत्र्यः । तामां पतिं जामातरं वा जायापतिं प्रति दोषारोपणकलहोत्पादनादिरूपं यत्सर्वदेव चकृम । एषाम् उक्तरूपाणां पापानाम् अपगमं कर्तुम् इयं धीः युष्मत्स्तुतिरूपम् इदं कर्म भूयाः भूयान् भवतु । द्यावत्यादि गतम् । अत्र सर्वत्र प्रकारान्तरेण मन्त्रमन्तरेण<sup>१</sup> रक्षतं रक्षतमिति प्रार्थनं तयोः अश्विन्यादिवहुमननान्संभवात्<sup>२</sup> उचितमेव । तस्मात् स्वस्थाने एव स्थिते अनुकूले भवतमित्येवं प्रार्थ्यते ॥

**उभा शंसा नर्या मामविष्टामुभे मामूती अवसा सचेताम् ।**

**भूरि चिदर्थः सुदास्तरायेषा मदन्त इपयेम देवाः ॥ ९ ॥**

उभा । शंसा । नर्या । माम् । अविष्टाम् । उभे इति । माम् । ऊती इति । अवसा । सचेताम् ।

भूरि । चित् । अर्थः । सुदाःस्तराय । इषा । मदन्तः । इपयेम । देवाः ॥ ९ ॥

‘उभा’ शंसा द्यावापृथिव्योरुभयोः विषयो उभावपि शंसौ ‘नर्या’ नरेभ्यो हितौ ईदृश्या उभयाश्रये स्तुता ‘माम्’ अविष्टां रक्षताम् । यद्वा । द्यावापृथिव्यभिमानिदेवयोरेव ईदृश्यादेन अधिधानान् पुल्लिङ्गता । तथा ‘उभे’ ऊती रक्षिके द्यावापृथिव्यौ ‘माम्’ अवसा रक्षणेन ‘सचेताम्’ । यद्वा । प्राणिभ्यो हितकरौ उभौ गृहिकासुष्मिकविषयो शंसौ माम् अविष्टां प्राप्नुताम् । तथा उभे अपि ऊती तयोः संश्लिष्टन्यासभिमानिदेवतयोः अवसा अस्मत्तर्पणेन निमित्तेन सचेताम् । हे देवाः द्यावापृथिव्योरन्तर्भूताः सर्वेऽपि देवाः ‘अर्थः’ स्तोतारो वयं ‘सुदास्तराय’ अतिशयेन शोभनदातृत्वाय ‘इषा’ अग्नेन सोमलक्षणेन ‘मदन्तः’ मादयन्तः सन्तः ‘भूरि’ चित् । चित् पूजायाम् । अभिपूजितं धनम् ‘इपयेम’ इच्छेम । यद्वा । अर्थः इति पष्ठया रूपम् । ईश्वराद्राजदेरपि सुदास्तरायेत्यर्थः । शिष्टं समानम् ॥

‘कृतं दिवे’ इति द्वे द्यावापृथिवीये पशौ पुरोडाशहविषोः अनुवाक्ये । ‘अग्नीषोमी’ इति खण्डे सूत्रितम्—‘कृतं दिवे तद्वोचं पृथिव्या इति द्वे’ ( आश्व. श्रौ. ३. ८ ) इति ॥

१. अ-‘मन्त्रमन्तरेण’ नास्ति । २. अ-‘अश्विन्यादिवहुमनेन संभवान् ।

ऋतं दिवे तदवोचं पृथिव्या अभिश्रावाय प्रथमं सुमेधाः ।

पातामवद्यादुरितादभीके पिता माता च रक्षतामवोभिः ॥ १० ॥

ऋतम् । दिवे । तत् । अवोचम् । पृथिव्यै । अभिश्रावाय । प्रथमम् । सुमेधाः ।

पाताम् । अवद्यात् । दुःखइतात् । अभीके । पिता । माता । च । रक्षताम् । अवःऽभिः ॥ १० ॥

‘सुमेधाः शोभनप्रज्ञोऽहं’ ‘दिवे द्युदेवतायै’ ‘पृथिव्यै पृथिवीदेवतायै’ ‘तत् तत्प्रीतिकरम्’ ‘ऋतं स्तोत्रं’ ‘प्रथमम् । मुख्यनामैतत् । प्रथमं प्रकृष्टतमम्’ ‘अवोचं ब्रवीमि । किमर्थम् ।’ ‘अभिश्रावाय अभितः सर्वतः श्रवणाय । किंच’ ‘पिता पालको द्युलोकः’ ‘माता सस्यादेर्निर्मात्री पृथिवी’ ‘च उभे’ ‘अवद्यात् निन्दितात्’ ‘दुःखप्रापकात् अंहसः सकाशात्’ ‘पातां रक्षताम् । तथा’ ‘अभीके । अन्तिकनामैतत् । समीपे एव’ ‘अवोभिः अभिमततर्पणैः’ ‘रक्षतां पालयताम् ॥

इदं द्यावापृथिवी सत्यमस्तु पितृमार्तर्यदिहोषं ब्रुवे वाम् ।

भूतं देवानामवमे अवोभिर्विद्यामेषं वृजनं जीरदानुम् ॥ ११ ॥

इदम् । द्यावापृथिवी इति । सत्यम् । अस्तु । पितः । मार्तः । यत् । इह । उपऽब्रुवे । वाम् ।

भूतम् । देवानाम् । अवमे इति । अवःऽभिः । विद्याम् । इषम् । वृजनम् । जीरऽदानुम् ॥ ११ ॥

हे ‘द्यावापृथिवी द्यावापृथिव्यौ’ ‘इदम् अस्माभिः क्रियमाणं स्तोत्रं’ ‘सत्यमस्तु अविनाशं भवतु फलवद्भवत्वित्यर्थः । इदमित्युक्तं किं तदित्याह । हे ‘पितः द्यौः हे ‘मार्तः पृथिवि’ ‘वां युवां प्रति’ ‘इह अस्मिन् यज्ञे’ ‘यत् स्तोत्रम्’ ‘उपब्रुवे उपेत्य ब्रवीमि तत्सत्यमस्तु ।’ ‘देवानां स्तोतृणामस्माकम्’ ‘अवमे । अन्तिकनामैतत् । नित्यसंनिहिते युवाम्’ ‘अवोभिः तर्पणैर्युक्ते’ ‘भूतं भवतम् । अवशिष्टं गतम् ॥ ३ ॥

‘आ न इळाभिः’ इति सप्तमं सूक्तमेकादशर्चमागस्त्यं त्रेष्टुभं वैश्वदेवम् । ‘आ नो वैश्वदेवम्’ इत्यनुक्रान्तम् । विनियोगो लैङ्गिकः ॥

आ न इळाभिर्विदथे सुशस्ति विश्वानरः सविता देव एतु ।

अपि यथा युवानो मत्संथा नो विश्वं जगदभिपित्वे मनीषा ॥ १ ॥

आ । नः । इळाभिः । विदथे । सुशस्ति । विश्वानरः । सविता । देवः । एतु ।

अपि । यथा । युवानः । मत्संथ । नः । विश्वम् । जगत् । अभिऽपित्वे । मनीषा ॥ १ ॥

‘नः’ ‘विदथे अस्मदीये यज्ञे’ ‘सुशस्ति ॥ सुपो लुक् ॥ सुशस्तिभिः शोभनशंसनैः स्तुतिभिः प्रदेयैः रत्नैः सह । यद्वा ।’ ‘इळाभिः । तदाश्रितेषु ताच्छब्दम् । भूमिस्थानाभिर्देवताभिः सह ।’ ‘विश्वानरः

सर्वप्राणिहितकार्यग्निः ऽसविता प्रेरक आदित्यश्च ऽदेवः ऽगु<sup>१</sup> आगच्छतु । हे ऽयुवानः नित्य-  
तरुणा यज्ञस्य मिश्रयितारो वा यूयं ऽनः अस्मान् ऽअभिपित्वे अभिपतनीयेऽस्मद्यज्ञे ऽमनीषा मनी-  
षया मनसः ईशितृत्वेन स्वेच्छयेत्यर्थः । अपिः संभावनायाम् । ऽअपि अस्मान् ऽमत्स्य मादयथ । ऽयथा  
ऽविश्वं ऽजगत् । एतत्स्थावरस्याप्युपलक्षणम् । यद्वा कृत्स्नं प्रपञ्चं मत्स्य तथा अस्मानपि । यद्वा ।  
जगच्छब्दो यजमानरूपमुप्यवाची । सर्वानपि यजमानान् यथा मत्स्य तथेत्यर्थः ॥

वैश्वदेवे पशौ 'आ नो विश्वे' इत्येषा हविषः पुरोनुवाक्या । 'आ नो देवानामुपवेतु शंस आ नो  
विश्व आस्का गमन्तु देवाः' ( आश्व. श्रौ. ३. ७ ) इति ॥

आ नो विश्व आस्का गमन्तु देवा मित्रो अर्यमा वरुणः सजोषाः ।

भुवन् यथा नो विश्वे वृधासः करन्तसुषाहा विथुरं न शवः ॥ २ ॥

आ । नः । विश्वे । आस्काः । गमन्तु । देवाः । मित्रः । अर्यमा । वरुणः । सजोषाः ।

भुवन् । यथा । नः । विश्वे । वृधासः । करन् । सुसहा । विथुरम् । न । शवः ॥ २ ॥

ऽनः अस्माकं यज्ञं ऽविश्वे सर्वे ऽदेवाः ऽआस्काः शत्रूणामास्कन्दयितारः आक्रमितारो वा  
ऽआ ऽगमन्तु आगच्छन्तु । के ते । ऽमित्रो ऽअर्यमा ऽवरुणः च त्रयोऽपि ऽसजोषाः समानप्रीतयः  
सन्तः आगच्छन्तु । किन्तु ऽविश्वे देवाः ऽनः अस्माकं ऽवृधासः वर्धयितारः ऽयथा ऽभुवन् भवेयुः  
तथा ऽसुषाहा सुष्ठु शत्रूणामभिभवेन नोऽस्मदीयं ऽशवः अर्धं ऽविथुरं हीनं यथा ऽन ऽकरन् न कुर्युः  
तथा आगच्छन्तु ॥

प्रेष्टं वो अतिथिं गृणीषेऽग्निं शस्तिभिस्तुर्वणिः सजोषाः ।

अमद्यथा नो वरुणः सुकीर्तिरिषश्च पर्षदरिगूर्तः सूरिः ॥ ३ ॥

प्रेष्टम् । वः । अतिथिम् । गृणीषे । अग्निम् । शस्तिभिः । तुर्वणिः । सजोषाः ।

असत् । यथा । नः । वरुणः । सुकीर्तिः । इषः । च । पर्षत् । अरिगूर्तः । सूरिः ॥ ३ ॥

हे देवाः ऽनः युष्माकं ऽप्रेष्टं प्रियतमम् । सर्वेषामाह्वातृत्वाद्द्विविहनाच्च अग्निः देवानां प्रियतमः ।  
तम् ऽअतिथिं ऽगृणीषे गृणे स्तौमि ॥ व्यत्ययेन मध्यमः ॥ केन साधनेन । ऽशस्तिभिः शंसनैः  
स्तुतिभिः । कीदृशोऽहम् । ऽतुर्वणिः तूर्णवनिः शीघ्रं संभक्ता ऽसजोषाः युष्माभिः सह प्रीयमाणः । यद्वा ।  
एते अग्निविशेषेण । यः तुर्वणिः शीघ्रं यज्ञस्य संभक्ता सजोषा युष्माभिः सह प्रीयमाणः तम् ऽअग्निं  
गृणीषे । ऽयथा येन प्रकारेण ऽनः अस्माकं ऽवरुणः एतन्नामको देवः ऽसुकीर्तिः शोभनकीर्तिमान्  
ऽअसत् । 'सुकीर्तिं भिक्षे वरुणस्य भूरेः' ( ऋ. सं. २. २८. १ ) इत्यादिमन्त्रवर्णेषु वरुणात्सुकीर्तिरेव  
पपणीया । ऽअरिगूर्तः अरिषु अदातृषु सदा शब्दितः अरीणां हननाय उद्युक्तो वा ऽसूरिः प्रेरयिता  
अयं वरुणः ऽइषश्च अज्ञानिं ऽपर्षत् पूरयेत् । तथा तमपि स्तुम इत्यर्थः ॥

उप व एषे नमसा जिगीषोषासानक्ता सुदुर्धेव धेनुः ।

समाने अहन्विमिमानो अर्कं विषुरूपे पयसि सस्मिन्नूधन् ॥ ४ ॥

उप । वः । आ । ईषे । नमसा । जिगीषा । उपसानक्ता । सुदुर्धाऽइव । धेनुः ।

समाने । अहन् । विमिमानः । अर्कम् । विषुरूपे । पयसि । सस्मिन् । ऊधन् ॥ ४ ॥

हे देवाः १वः युष्माकं १नमसा हविषा नमस्कारेण वा १उप उपेत्य १जिगीषा पापानां जिगीषया १एषे इच्छामि ॥ ' इप गतौ ' इत्यस्य वा ईपतेर्वा गत्याद्यर्थस्य लिटि उत्तमैकवचने इदं रूपम् ॥ भजामि । कस्मिन् काले । १उपासानक्ता अहनि रात्रौ च । यद्वा । अहोरात्रदेवते अपि अभिगच्छामि । गतौ दृष्टान्तः । १सुदुर्धा १धेनुः १इव सुदुर्ध्वी धेनुः यथा दोहाय दोग्धुः गृहमागच्छति तद्वत् । किं कुर्वन् । १सस्मिन् समाने १ऊधन् ऊधस्युत्पन्ने १विषुरूपे नानारूपे १पयसि क्षीरवृत्तादिके १अर्कम् अर्चनीयमश्वं चरुपुरोडाशादिकं १विमिमानः विविधं मिमानः । कस्मिन् काले । १समाने १अहन् पृष्ठेऽहनि । एकस्मिन्नेवाहनि सर्वदेव वा इत्यर्थः । एकस्मिन्नेवाहनि समाने ऊधस्युत्पन्ने नानारूपे पयसि त्वदर्थं हविमिमान उपगच्छामीत्यर्थः । यद्वा । सस्मिन् सर्वस्मिन्नूधसि फलाख्यक्षीरोत्पादके यज्ञे निमित्तभूते सति विषुरूपे पयसि नानारूपे सोमलक्षणोदके अर्कमन्नसाधनं स्तोत्रं विमिमानोऽहं युष्मानभिगच्छामि ॥

उत नोऽहिर्बुध्न्यो मयस्कः शिशुं न पिप्युषीव वेति सिन्धुः ।

येन नपातम्पां जुनाम मनोजुवो वृषणो यं वहन्ति ॥ ५ ॥

उत । नः । अहिः । बुध्न्यः । मयः । करिति कः । शिशुम् । न । पिप्युषीऽइव । वेति । सिन्धुः ।

येन । नपातम् । अपाम् । जुनाम । मनःऽजुवः । वृषणः । यम् । वहन्ति ॥ ५ ॥

१उत अपि च १नः अस्माकम् १अहिः अन्तरिक्षगामी अहन्ता वा अहीनो वा अहन्यमानो वा एतन्नामको देवः स एव १बुध्न्यः । बुध्नं बन्धकमन्तरिक्षम् । तदर्हतीति बुध्न्यः अन्तरिक्षचारी एतन्नामको देवः १मयः सुखं १कः करोतु ॥ करोतेर्लङि रूपम् ॥ किंच १पिप्युषी । इवशब्दः एवार्थः पूरणो वा । अस्मान् रसेन आप्याययन्ती १सिन्धुः नाम नदी वेतु<sup>१</sup> आगच्छतु । तत्र दृष्टान्तः । १शिशुं १न यथा शिशुं प्याययन्ती गौर्गच्छति तद्वत् । १अपां १नपातम् उदकानामपातयितारं वर्षकमेतन्नामकं यद्वा उदकानां नसारं वृत्तीयं पुत्रम् । अद्भ्यः ओषधिवनस्पतयः तेभ्योऽग्निरिति नसृत्वम् । नादशमग्निं १जुनाम स्तुतिभिः संगच्छेम ॥ जु इति सौत्रो धातुर्गर्थः ॥ १यं देवं १मनोजुवः मनोवेगाः १वृषणः वर्षका मेघा अथाः १वहन्ति स सुखं करोतु ॥ ॥ ४ ॥

उत न ई त्वष्टा गन्त्वच्छा स्मत्सूरिभिरभिपित्वे सजोषाः ।

आ वृत्रहेन्द्रश्चर्षणिप्रास्तुविष्टमो नरां न इह गम्याः ॥ ६ ॥

उत । नः । ईम् । त्वष्टा । आ । गन्तु । अच्छ । स्मत् । सूरिऽभिः । अभिऽपित्वे । सजोषाः ।

आ । वृत्रेऽहा । इन्द्रः । चर्षणिऽप्राः । तुविऽस्तमः । नराम् । नः । इह । गम्याः ॥ ६ ॥

वृत्रष्टा देवोऽपि नः अस्मान् अच्छ अभिप्राप्तुम् ईम् इदानीम् इमं यज्ञं वा आ गन्तु<sup>१</sup> । आगत्य च । स्मन् सहाय्ये प्राशस्त्ये वा वर्तते । अत्र प्रशंसायाम् । प्रशस्तं यथा तथा अभिपित्वे अभिगन्तव्ये यज्ञे निमित्तभूते सति सूरिभिः स्तोत्रभिर्ऋत्विग्भिः सजोषाः समानप्रीतिर्भवत्विति शेषः । तथा वृत्रहा वृत्रघाती चर्षणिप्राः । चर्षणयो मनुष्या यजमानाः । कामैः तेषां पूरकः । तुविष्टमः बहुतमो महत्तमः इह अस्मिन् कर्मणि नरां नृणां नः अस्माकम् उक्तगुणोपेतः सन् आ गम्याः आगच्छतु ॥

उत न ई मृतयोऽश्वयोगाः शिशुं न गावस्तरुणं रिहन्ति ।

तमीं गिरो जनयो न पत्नीः सुरभिष्टमं नरां नसन्त ॥ ७ ॥

उत । नः । ईम् । मृतयः । अश्वऽयोगाः । शिशुम् । न । गावः । तरुणम् । रिहन्ति ।

तम् । ईम् । गिरिः । जनयः । न । पत्नीः । सुरभिऽस्तमम् । नराम् । नसन्त ॥ ७ ॥

उत अपि च ईम् एनं तरुणं नित्ययुवानमिन्द्रं मृतयः अस्मद्बुद्धयः अश्वयोगाः अश्वसमानप्राप्तयः रिहन्ति आस्वादयन्ति स्तुवन्तीत्यर्थः । तत्र दृष्टान्तः । गावः दोग्ध्यो धेनवः शिशुं न शिशुमिव वरसमिव तं यथा लिहन्ति तद्वत् । तदेवाह । तमीं तमेवैनं नरां नराणां यजमानानां सुरभिष्टमम् अतिशयेन सुरभि जनयः फलस्योत्पादयिष्यः गिरिः स्तुतयः नसन्त व्याप्नुवन्ति । नमतिर्व्याप्तिकर्मा । तत्र दृष्टान्तः । जनयः न उत्पादयिष्यः पत्नीः पत्न्यः पतिमिव ॥

उत न ई मरुतो बृद्धसेनाः स्मद्रोदसी समनसः सदन्तु ।

पृषदश्वासोऽवनयो न रथा रिशादसो मित्रयुजो न देवाः ॥ ८ ॥

उत । नः । ईम् । मरुतः । बृद्धऽसेनाः । स्मत् । रोदसी इति । सऽमनसः । सदन्तु ।

पृषत्ऽअश्वासः । अवनयः । न । रथाः । रिशादसः । मित्रयुजः । न । देवाः ॥ ८ ॥

उत अपि च नः अस्मदीयम् ईम् इदानीम् एनं यागं वा मरुतः स्मत् सह अपि सदन्तु गच्छन्तु । कुतो देशात् । रोदसी रोदस्योर्वावापृथिव्योः सकाशात् । यद्वा । रोदस्यावपि गच्छताम् ।

कीदृशास्ते मरुतः । <sup>१</sup>वृद्धसेनाः <sup>२</sup>प्रवृद्धबलाः <sup>३</sup>समनसः समानमनस्काः <sup>४</sup>पृषदधासः <sup>५</sup>पृषदधाः ।  
 ‘पृषत्यो मरुताम्’ ( नि. १. १५. ६ ) इति यास्कः । <sup>६</sup>अवनयो <sup>७</sup>न यथैव नमनस्वभावाः <sup>८</sup>स्थाः  
 रंहणस्वभावा रथवन्तो वा ॥ मत्वर्थो लुप्यते ॥ यद्वा । अवनयो रक्षका रथा इव स्थिताः । <sup>९</sup>रिशादसः ।  
 रिशाः शत्रवः । तेषाम् अत्तारः <sup>१०</sup>मित्रयुजः <sup>११</sup>देवाः <sup>१२</sup>न मैत्रीयुक्ता व्यवहर्तारः ऋत्विज इव । यद्वा ।  
 मैत्रीयुक्ता अन्ये देवा यथा गच्छन्ति तद्वत् ॥

प्र नु यदैषां महिना चिकित्रे प्र युञ्जते प्रयुजस्ते सुवृक्ति ।

अध यदैषां सुदिने न शरुर्विश्वमेरिणं प्रुषायन्त सेनाः ॥ ९ ॥

प्र । नु । यत् । एषाम् । महिना । चिकित्रे । प्र । युञ्जते । प्रयुजः । ते । सुवृक्ति ।

अध । यत् । एषाम् । सुदिने । न । शरुः । विश्वम् । आ । इरिणम् । प्रुषायन्त । सेनाः ॥ ९ ॥

<sup>१</sup>एषां मरुतां <sup>२</sup>महिना महिमा वृष्टिलक्षणः <sup>३</sup>यत् यस्मात् <sup>४</sup>प्र चिकित्रे प्रज्ञायते । यद्वा ।  
 एषां महत्त्वेन युक्ता नराः चिकित्रे जानन्त्यनुष्ठेयम् । <sup>५</sup>नु इति पूरणः । ततः <sup>६</sup>ते ज्ञातारः <sup>७</sup>सुवृक्तिः ॥  
 सुपो लुक् ॥ सुष्टुतीनां <sup>८</sup>प्रयुजः प्रयोगान् <sup>९</sup>प्र युञ्जते । <sup>१०</sup>अध अथ प्रयोगानन्तरं <sup>११</sup>यत् यस्मात्  
<sup>१२</sup>एषां <sup>१३</sup>सेनाः वृष्टयुष्पादकाः <sup>१४</sup>विश्वं सर्वं भुवनम् <sup>१५</sup>इरिणम् उपरप्रदेशं यथा तथा सर्वतः <sup>१६</sup>प्रुषायन्त  
 उत्पादयन्ति । तत्र दृष्टान्तः । <sup>१७</sup>सुदिने मेधावरणादिरहिते दिने <sup>१८</sup>शरुः अन्धकारहिंसकः प्रकाश इव ।  
 स यथा सर्वमावृणोति तथा मरुसेना वृष्ट्या <sup>१९</sup>सर्वम् उपरं करोति । यद्वा । मरुन्महिमा वृष्टिर्भवति ।  
 तदा सस्थादिसमृद्धौ सत्वां प्रयोगं कुर्वन्ति । यदा यजन्ति तदा मरुसेनाः सर्वा महीसुन्दन्तीत्येवं  
 महानुभावा मरुत इति तेषां स्तुतिः ॥

प्रो अश्विनावसे कृणुध्वं प्र पूषणं स्वतवसो हि सन्ति ।

अद्वेषो विष्णुर्वार्तं ऋभुक्षा अच्छा सुम्नाय ववृतीय देवान् ॥ १० ॥

प्रो इति । अश्विनौ । अवसे । कृणुध्वम् । प्र । पूषणम् । स्वतवसः । हि । सन्ति ।

अद्वेषः । विष्णुः । वार्तः । ऋभुक्षाः । अच्छ । सुम्नाय । ववृतीय । देवान् ॥ १० ॥

हे ऋत्विजः <sup>१</sup>अश्विनौ एतन्नामकौ देवावुद्दिश्य <sup>२</sup>अवसे अस्मद्रक्षणाय <sup>३</sup>प्रो <sup>४</sup>कृणुध्वं स्तुतिं प्रक-  
 र्पेण कृणुध्वम् । <sup>५</sup>पूषणं पोषकम् एतन्नामकं देवमपि अवसे प्रकर्पेण स्तुतिं कृणुध्वम् । किंच ये <sup>६</sup>स्वत-  
 वसः स्वायत्तबलाः <sup>७</sup>सन्ति तानपि प्र कृणुध्वम् । के ते । <sup>८</sup>अद्वेषः द्वेषरहितः <sup>९</sup>विष्णुः व्यासः एतन्नामको  
 देवः । प्रथममनादृतोऽपि न कुप्यन्तीति वक्तुम् अद्वेषः इत्युक्तम् । तथा <sup>१०</sup>वार्तः सर्वत्र संचारी वायुः  
<sup>११</sup>ऋभुक्षाः पतिरिन्द्रश्च । एतानपि प्र कृणुध्वम् । अतोऽहं स्वायत्तबलान् सर्वानपि <sup>१२</sup>देवान् <sup>१३</sup>सुम्नाय  
 सुखाय <sup>१४</sup>अच्छ अभिसुख्येन <sup>१५</sup>ववृतीय स्तोत्रैः अभिवर्तयेयम् ॥



इयं सा वो अस्मे दीधितिर्यजत्रा अपिप्राणी च सदनी च भूयाः ।

नि या देवेषु यतते वसूयुर्विद्यामेपं वृजनं जीरदानुम् ॥ ११ ॥

इयम् । सा । वो । अस्मे इति । दीधितिः । यजत्राः । अपिप्राणी । च । सदनी । च । भूयाः ।

नि । या । देवेषु । यतते । वसूयुः । विद्याम् । इपम् । वृजनम् । जीरदानुम् ॥ ११ ॥

हे यजत्राः यष्ट्या देवाः वः युष्मत्संशन्धिनी सा इयं प्रसिद्धा दीधितिः दीप्तिः अस्मे अस्माकम् अपिप्राणी सर्वदा चेष्टयित्री सदनी च निवासवती च भूयाः भूयात् भवतु । या दीधितिः वसूयुः वसुमती देवेषु नि यतते नियमेन प्रयत्नं करोति । तानपि प्रकाशितुं सैव भूयात् । विद्याम् इति गतः ॥ ॥ ५ ॥

‘पितुं नु’ इत्येकादशर्चमष्टमं सूक्तमागस्यसमजदेवताकं गायत्रम् । आद्या अनुष्टुप्वाभोष्णिक् । ‘आद्यः पञ्चकम्रयोऽष्टका अनुष्टुप्वाभो’ (अनु. ५. ७) इत्युक्तत्वात् । तृतीया षड्मी पष्टी सप्तम्येकादशी च इति पञ्चानुष्टुभः । तथा च अनुक्रमणिका—‘पितुं न्वन्नस्तुतिर्गायत्रं स्वाद्यानुष्टुवाभो तृतीयान्त्ये पञ्चम्याद्याश्च तिस्रोऽनुष्टुभः’ इति । विनियोगं शौनक आह—‘पितुं न्वित्युपतिष्ठेत नित्यमन्नमुपस्थितम् । पूजयेदशनं नित्यं भुञ्जीत’ इति कुत्सयन् ॥ नास्य स्यादन्नजो व्याधिर्विषमप्यमृतं भवेत् । विषं च पीत्वैतस्मूक्तं जपेद्विषविनाशनम् ॥ नावाग्यतस्तु भुञ्जीत नाशुचिर्न जुगुप्सितम् । दद्याच्च पूजयेच्चैव जुहुयाच्च हविर्भुजा । क्षुद्रयं नास्य किंचित्स्यान्नान्नं व्याधिमामुयात्’ (ऋग्वि. १. १४८-१५१) इति ॥

पितुं नु स्तोपं महो धर्माणं तविषीम् ।

यस्य त्रितो व्योजसा वृत्रं विपर्वमर्दयत् ॥ १ ॥

पितुम् । नु । स्तोपम् । महः । धर्माणम् । तविषीम् ।

यस्य । त्रितः । वि । ओजसा । वृत्रम् । विऽपर्वम् । अर्दयत् ॥ १ ॥

अहमगस्यः नु क्षिप्रं पितुं पालकमन्नं स्तोपं स्तौमि । महः महान्तं धर्माणं सर्वस्य धारकं तविषीं बलात्मकम् । यद्वा । महतो लोकस्य धारकम् । यस्य अन्नस्य ओजसा बलेन सामर्थ्येन त्रितः विस्तीर्णतमः प्रत्यातकीर्तिः त्रिषु क्षित्यादिस्थानेषु तायमानोऽपि इन्द्रः वृत्रं विपर्वं विच्छिन्नलंघिकं यथा तथा अर्दयत् हिंसितवान् ॥

स्वादो पितो मधो पितो वयं त्वा ववृमहे । अस्माकमविता भव ॥ २ ॥

स्वादो इति । पितो इति । मधो इति । पितो इति । वयम् । त्वा । ववृमहे ।

अस्माकम् । अविता । भव ॥ २ ॥

हे ऽस्वादो आस्वादनीय ऽपितो पालक ऽमघो माधुर्येपित ऽपितो हे पालसाधनाच्च ऽवयं ऽत्वा  
त्वां ऽववृमहे सेवामहे ॥ अत्र सर्वत्र अनुनुदात्तानां पूर्वस्य असामान्यवचनत्वेनाभिधातृत्वम् । अनु-  
दात्तानां तु विशेषवचनत्वाभिधातृत्वम् ॥ असकृत्पितुशब्दश्रवणं तस्य प्राशस्त्यज्ञापनार्थम् । हे पितो  
ऽस्माकमविता तर्पयिता ऽभव ॥

उप नः पितॄणां चर शिवः शिवाभिरूतिभिः ।

मयोभुरद्विषेण्यः सखा सुशेवो अद्वयाः ॥ ३ ॥

उप । नः । पितॄः इति । आ । चर । शिवः । शिवाभिः । उतिभिः ।

मयःऽभुः । अद्विषेण्यः । सखा । सुशेवः । अद्वयाः ॥ ३ ॥

हे ऽपितो यतः त्वं ऽशिवः मङ्गलः अतः ऽशिवाभिः मङ्गलयुक्ताभिः ऽउतिभिः रक्षणैः ऽनः  
अस्मान् ऽआ ऽचर आगच्छ । आगत्य च ऽमयोभुः सुखस्य भावयिता ऽअद्विषेण्यः अद्वेष्यरसः प्रियरस  
इत्यर्थः । ऽसखा सखिवत्प्रियकारी ऽसुशेवः अत एव सुष्ठु सुखकरः ऽअद्वयाः द्वयरहितः उक्तगुण एव  
न तु तद्विपरितो भवेत्यर्थः । अथवा दृष्टान्तवादोऽयम् । सुशेवोऽद्वया मनःकर्मविसंवादरहितः सखा  
यथा मयोभुः अद्वेष्यश्च भवति तद्वत् त्वमपि भवेत्यर्थः ॥

तव त्वे पितो रसा रजांस्यनु विष्टिताः । दिवि वाताइव श्रिताः ॥ ४ ॥

तव । त्वे । पितो इति । रसाः । रजांसि । अनु । विऽस्थिताः । दिवि । वाताऽइव । श्रिताः ॥ ४ ॥

हे ऽपितो ऽतव त्वत्संबन्धिनः ऽत्ये ते स्वाद्वस्त्रादि षट् ऽरसाः ऽरजांसि लोकान् लोकस्थाना-  
र्थान्<sup>१</sup> ऽअनु आनुकूल्येन ऽविष्टिताः विविधं स्थिताः । विविधस्थितौ दृष्टान्तः । ऽदिवि वातांकेऽन्त-  
रिक्षे ऽश्रिताः ऽवाताः वायवः ते यथा व्याप्तास्तद्वत् ॥

तव त्वे पितो ददतस्तव स्वादिष्ट ते पितो ।

प्र स्वाद्धानो रसानां तुविग्रीवाइवेरते ॥ ५ ॥

तव । त्वे । पितो इति । ददतः । तव । स्वादिष्ट । ते । पितो इति ।

प्र । स्वाद्धानः । रसानाम् । तुविग्रीवाऽइव । ईरते ॥ ५ ॥

हे ऽपितो पालकाच्च ऽत्ये ते त्वदर्थिनो नराः ऽतव भोक्तारो भवन्तीति शेषः । के ते नराः । हे  
ऽस्वादिष्ट स्वादुतम ऽपितो पालक ऽतव त्वदनुग्रहान् ऽते त्वां ऽददतः प्रयच्छन्तो भवन्ति । यदा ।  
ते पितो इत्याद्व्यर्थम् । अभ्यासे हि भूयांसमर्थं मन्यन्ते । किंच तव ऽरसानां स्वाद्वस्त्रादीनां पण्णां

१. स-लोकस्थानार्थान् ; झ १-लोकस्थानार्थान् ( लोकस्थानपदार्थान् ) ; ख-फ-लोकस्थानार्थान् ।

१स्वाशानः स्वादयितारो भक्षयितार एव १तुविधीवाइव । तुवीति बहुनाम् । प्रवृद्धधीवा एव  
१प्र १इरते प्ररूपेण गच्छन्ति स्मचरन्ति । इवशब्द एवकारार्थः पूरणो वा । मूलोके अन्तार एव दृढाङ्गा  
भवन्तीति प्रसिद्धम् । अन्वयाने हि धीवा अधो लभ्यन्ते । यद्वा । तव रसानामन्तारः असंख्यातधीवा इव  
भवन्ति रस्यानां बाहुल्यादिति भावः । एवं बहुसोपेतमन्नमिति तस्य स्तुतिः ॥ ॥ ६ ॥

इवे पितो महानां देवानां मनो हितम् ।

अकारि चारु केतुना तवाहिमवसावधीत् ॥ ६ ॥

त्वे इति । पितो इति । महानाम् । देवानाम् । मनः । हितम् ।

अकारि । चारु । केतुना । तव । अहिम् । अवसा । अवधीत् ॥ ६ ॥

हे १पितो १महानां १गुण्यानां महानां वा १देवानाम् इन्द्रादीनां १मनः १त्वे त्वयि १हितं निहितम्  
१अकारि कृतम् । अमृतमपि विधाय त्वय्येव वर्तते । हे पितो १तव १चारु समीचीनेन १केतुना  
१व्यक्त्येन प्रज्ञानलक्षणेन १अवसा रक्षणेन १अहि मेवं वृत्रं वा १अवधीत् हतवानिन्द्रः । ‘ अन्नमयं हि  
सोमस्य मनः ’ ( छा. उ. ६. ५. ४ ) इति श्रुतेः । अथवा त्वत्केतुना जगद्रक्षणेन त्रिमित्तेनेति  
योज्यम् । जगद्रक्षणार्थं हि इन्द्रेणाहिभिधत्ते ॥

यददो पितो अजगन्निवस्व पर्वतानाम् ।

अत्रा चित्रो मधो पितोऽरं भक्षाय गम्याः ॥ ७ ॥

यत् । अदः । पितो इति । अजगन् । निवस्व । पर्वतानाम् ।

अत्र । चित्र । नः । मधो इति । पितो इति । अरम् । भक्षाय । गम्याः ॥ ७ ॥

हे १पितो अन्न खां १यन् यदा १निवस्व ॥ सुपो लृक् । अन्यलोपश्चान्दसः ॥ विवासनवतां  
विशुद्धप्रकाशनवताम् । विधो धनमुदकलक्षणम् । धनवतां वा १पर्वतानां मेघानां संयन्त्रि १अदः प्रसिद्धं  
तदुदकम् १अजगन् अगमन् गच्छेत् । १अत्र १चित् अस्मिन्काले १नः अस्मान् हे १मधो हे १पितो  
माभुयोपितान्न त्वं नोऽस्मान् १अरम् अलं संपूर्णं १भक्षाय भक्षणाय १गम्याः गच्छ संनिहितो भव ॥

यदपामोर्षधीनां परिशमार्शिषामहे । वातापे पीव इद्धव ॥ ८ ॥

यत् । अपाम् । ओर्षधीनाम् । परिशम् । आऽरिषामहे । वातापे । पीवः । इत् । भव ॥ ८ ॥

१यत् येन १अपामोर्षधीनां संबन्धि १परिशं परिलेशं परितः सुखरममन्नम् १आरिषामहे  
आस्वादयामः भक्षयामः तेन अन्नोदकसारेण हे १वातापे । वातेन प्राणेन आमोति स्वतिर्वाहमिति  
वातेनाप्यायत इति वा वातापि शरीरम् । हे शरीर त्वं १पीव १इत् आप्यायित एव १भव । अन्नोद-  
काभ्यां शरीरवृद्धिः प्रसिद्धा । यद्वा । यद्यपि अपामोर्षधीनां परिशं लेशमास्वादयामः तथापि हे वातापे  
यानवत्सर्वव्यापक पितो त्वम् अल्पमपि पीवः पीवानेव भव ॥

यत्ते सोम गवांशिरो यवांशिरो भजामहे । वातापे पीव इद्धव ॥ ९ ॥

यत् । ते । सोम । गोऽआशिरः । यवऽआशिरः । भजामहे । वातापे । पीवः । इत् । भव ॥ ९ ॥

पूर्वम् अन्नसामान्येन स्तुत्वा इदानीं सोमलक्षणमन्नं स्तौति । हे <sup>१</sup>सोम <sup>२</sup>ते तव <sup>३</sup>यत् यम् अंशं <sup>४</sup>गवाशिरः गोविकारक्षीराद्याश्रयणद्रव्यं <sup>५</sup>यवाशिरः यवविकाराश्रयणद्रव्यं <sup>६</sup>भजामहे<sup>१</sup> सेवामहे तेन हे <sup>७</sup>वातापे शरीर <sup>८</sup>पीवः <sup>९</sup>भव<sup>१</sup> ॥

करम्भ ओषधे भव पीवो वृक् उदारथिः । वातापे पीव इद्धव ॥ १० ॥

करम्भः । ओषधे । भव । पीवः । वृक् । उदारथिः । वातापे । पीवः । इत् । भव ॥ १० ॥

<sup>१</sup>करम्भः यः करम्भादिरूपः सक्तुपिण्डोऽस्ति तदात्मक हे <sup>२</sup>ओषधे त्वं <sup>३</sup>पीवः स्थौल्यवान् <sup>४</sup>वृक् व्याधेर्वर्जयिता <sup>५</sup>भव । <sup>६</sup>उदारथिः ऊर्ध्वगमः<sup>२</sup> इन्द्रियाणामुदीपयिता भव । शिष्टो गतः ॥

तं त्वा वयं पितो वचोभिर्गावो न हव्या सुषुदिम ।

देवेभ्यस्त्वा सधमादमस्मभ्यं त्वा सधमादम् ॥ ११ ॥

तम् । त्वा । वयम् । पितो इति । वचोऽभिः । गावः । न । हव्या । सुसुदिम् ।

देवेभ्यः । त्वा । सधऽमादम् । अस्मभ्यम् । त्वा । सधऽमादम् ॥ ११ ॥

हे <sup>१</sup>पितो अन्न सोमरूप <sup>२</sup>तं तादृशं स्तुतं <sup>३</sup>त्वा त्वां महानुभावं <sup>४</sup>वचोभिः स्तुतिवाग्भिः <sup>५</sup>वयं <sup>६</sup>सुषुदिम क्षारयामो रसान् । तत्र दृष्टान्तः । <sup>७</sup>गावो न <sup>८</sup>हव्या गाव इव हवींष्युत्पादयन्ति तथा त्वत्सकाशात् सोमं सुषुदिम । किमर्थं कीदृशं च इति चेत् उच्यते । <sup>९</sup>देवेभ्यः इन्द्रादिभ्यः तदर्थं <sup>१०</sup>सधमादं तेषां सह मादयितास्म । न केवलं देवेभ्य एव किन्तु <sup>११</sup>सधमादम् अस्माभिः सह मादयितारं हुतबोधरूपं <sup>१२</sup>त्वा त्वाम् <sup>१३</sup>अस्मभ्यम् अस्मदर्थमपि ॥ ॥ ७ ॥

‘समिद्धो अद्य’ इत्येकादशर्वं नवमं सूक्तमागस्यं सर्वं<sup>३</sup> गायत्रम् । समिद्धाभितनूनपादादयः एकादश प्रत्युचं देवताः । यास्केन ‘किं देवताः प्रयाजाः’ इत्युपक्रम्य ‘आग्नेयाः प्रयाजा क्रतुदेवता छन्दो-देवताः पशुदेवताः प्राणदेवताः आत्मदेवताः’ इत्यादिना बहून् पक्षानुपन्यस्य ब्राह्मणानि च प्रदर्श्य आग्नेया एव इति सिद्धान्तितम् ( निरु. ८. २२ ) । ‘समिद्ध आग्निः’ इत्यनुक्रान्तम् । पशौ अगस्त्यानामेकादशप्रयाजरूपम् इदमाग्नीसूक्तम् ॥

१. झ-झ १-भजामहे वातापे पीतो ( झ-पीवो ) यद्वा तेनांशेन वातापे उक्तस्वरूपशरीर पीवो भव । २. क-झ-ऊर्ध्वगमनसाधनः । ३. ख-ज-झ-झ-त-फ-पूर्वम् ; झ १-पूर्वत्र गायत्रं त्वित्युक्तत्वात् ।

समिद्धो अद्य राजसि देवो देवैः सहस्रजित् । दूतो हव्या कविर्वह ॥ १ ॥

सम्<sup>१</sup>ऽद्धः । अद्य । राजसि । देवः । देवैः । सहस्र<sup>२</sup>जित् । दूतः । हव्या । कविः । वह ॥ १ ॥

हे अग्ने <sup>१</sup>देवैः व्यवहृत्स्मिर्हन्विभिः । <sup>२</sup>समिद्धः सम्यग्दीपितः । <sup>३</sup>देवः अत एव दीप्यमानः समिद्धैः ।  
वा देवैः समितः समितः यत् । यत् यस्मिन् यागदिने । <sup>४</sup>राजसि इक्षिणे । हे <sup>५</sup>सहस्रजित् सहस्रस्य  
धनस्य पुनस्संख्याकानां शत्रूणां वा जितः ततः । <sup>६</sup>दूतः देवानां दूतः तद्यज्ञादिवार्ताहरः आह्वाता वा ।  
'अग्निदेवानां दूत आसीत्' (तै. सं. २. ५. ८. ५) इति श्रुतेः । <sup>७</sup>कविः क्रान्तदशी ईदृशस्त्वं  
<sup>८</sup>पृथ्वा अस्मदीयानि हवींषि <sup>९</sup>वह देवेभ्यः प्रापय ॥

तनूनपादृतं यते मध्वा यज्ञः समज्यते । दधत्सहस्रिणीरिषः ॥ २ ॥

तनू<sup>१</sup>नपात् । ऋतम् । यते । मध्वा । यज्ञः । सम् । अज्यते । दधत् । सहस्रिणी<sup>२</sup> । र्षः ॥ २ ॥

<sup>३</sup>तनूनपात् यज्ञशरीरस्य नपातयिता । यद्वा । आपोऽत्र तन्व उच्यन्ते ह्युक्तत्वात् अपां  
नपातयिता तासां नसा वा । अद्वय ओषधयः ओषधीभ्योऽग्निरिति नसृत्वम् । <sup>४</sup>यज्ञः पूज्यः । यज्ञ-  
निर्वाहकत्वाद्वा यज्ञः । ईदृशोऽग्निः । <sup>५</sup>स्मृतं यज्ञं यते गच्छते अनुतिष्ठते । यजमानाय तेदभिमतार्थम् ।  
<sup>६</sup>मध्वा मधुरेणाज्यसोमादिद्रव्येण <sup>७</sup>समज्यते । किं कर्तुम् अयम् । <sup>८</sup>सहस्रिणीः पुनस्संख्याकान् । <sup>९</sup>इषः  
अस्मानि । <sup>१०</sup>दधत् यजमानेभ्यो धारयन् ॥

आजुह्वानो न ईड्यो देवा आ वक्षि यज्ञियान् ।

अग्रे सहस्रसा असि ॥ ३ ॥

आ<sup>१</sup>जुह्वानः । नः । ईड्यः । देवान् । आ । वक्षि । यज्ञियान् । अग्रे । सहस्र<sup>२</sup>साः । असि ॥ ३ ॥

हे अग्ने <sup>३</sup>आजुह्वानः अस्माभिराहुयमानः सन् । <sup>४</sup>ईड्यः अस्माभिः स्तुत्यः इष्णामकः<sup>५</sup> त्वं यतः  
अस्मदर्थं <sup>६</sup>यज्ञियान् यज्ञभाजः । <sup>७</sup>देवान् । <sup>८</sup>आ । <sup>९</sup>वक्षि आवह । हे अग्ने त्वं <sup>१०</sup>सहस्रसा । <sup>११</sup>असि अपरि-  
मितधनस्य दातासि ॥

प्राचीनं ब्रह्मिरोजसा सहस्रवीरमस्तृणन् । यत्रादित्या विराजथ ॥ ४ ॥

प्राचीनम् । ब्रह्मिः । ओजसा । सहस्र<sup>१</sup>वीरम् । अस्तृणन् । यत्र । आदित्याः । विराजथ ॥ ४ ॥

<sup>२</sup>प्राचीनं प्रागग्रं । <sup>३</sup>सहस्रवीरं सहस्रसंख्याका वीराः शत्रूणां विशेषेण ईरयितारो देवाः यस्य  
तत्तादृक् । यद्वा । अपरिमितवीराः पुत्रादयो येन तादृक् । <sup>४</sup>ब्रह्मिः । <sup>५</sup>ओजसा मन्त्रलक्षणबलेन उपेताः  
ऋषिजः । <sup>६</sup>अस्तृणन् आच्छादयन् । <sup>७</sup>यत्र यस्मिन् ब्रह्मिणि । <sup>८</sup>आदित्याः अदितेः पुत्राः यूयं । <sup>९</sup>विराजथ  
विविधं राजध्वं तद्ब्रह्मिः अस्तृणन् ॥

वि॒राट् स॒म्राड्वि॒म्बीः प्र॒म्बीर्व॒ह्नीश्च॒ भूय॑सीश्च॒ याः । दु॒रो घृ॒तान्य॑क्षरन् ॥ ५ ॥

वि॒राट् । स॒म्राट् । वि॒म्बीः । प्र॒म्बीः । व॒ह्नीः । च । भूय॑सीः । च । याः ।

दु॒रः । घृ॒तानि॑ । अ॒क्षरन् ॥ ५ ॥

वि॒राट् ॥ वि॒शेषेण॑ राजन्त इति व्यत्ययेनैकवचनम् ॥ स॒म्राट् सम्प्रगिति पूज्यतरं राजमानाः ॥ अत्रापि व्यत्ययेनैकवचनम् ॥ वि॒म्बीः वि॒म्ब्यो वि॒विधं भवि॑ष्यः प्र॒म्बीः प्र॒म्ब्यः प्रक॑र्षेण भवि॑ष्यः व॒ह्नीः व॒ह्नयः भूय॑सीः लोकप्रसिद्धसंख्याभिः च भूयस्यश्च याः दु॒रः यज्ञ॑गृहद्वारः सन्ति ताः घृ॒तानि उद॑कानि प्राण्युपकारार्थम् अ॒क्षरन् क्षर॑न्ति । यद्वा । व॒ह्नीर्भूय॑सीरित्येते संख्यावचने । शिष्टानि तासां नामधेयानि ॥ ॥ ८ ॥

सु॒रु॒क्मे हि सु॒पेश॑सार्धिं श्रि॒या वि॒राज॑तः । उ॒षासा॒वेह॑ सी॒दता॑म् ॥ ६ ॥

सु॒रु॒क्मे इति॑ सु॒रु॒क्मे । हि । सु॒पेश॑सा । अ॒र्धि । श्रि॒या । वि॒राज॑तः ।

उ॒षासौ । आ॑ इ॒ह । सी॒दता॑म् ॥ ६ ॥

सु॒रु॒क्मे शोभ॑नदीप्ताभरणे प्रसिद्धे सु॒पेश॑सा शोभ॑नरूपे ईदृश्यौ अहोरात्रदेवते अधि अधिकं श्रि॒या सौ॒न्दर्येण॑ वि॒राज॑तः विशेषेण दीप्येते ॥ हियोगादनिघातः ॥ तादृशौ उपसौ । गतं रात्रे-रप्युपलक्षणम् । उषःशब्दो दिवस्स्योपलक्षकः । रात्रिरुषाश्च उभे इह अस्मिन् दिने आ सीदताम् आगत्य तिष्ठताम् आगच्छतां वा ॥

प्र॒थ॒मा हि सु॒वाच॑सा॒ होता॑रा॒ दै॒व्या क॒वी । य॒ज्ञं नो॑ य॒क्षता॑मिमम् ॥ ७ ॥

प्र॒थ॒मा । हि । सु॒वाच॑सा । होता॑रा । दै॒व्या । क॒वी इति॑ । य॒ज्ञम् । नः । य॒क्षता॑म् । इ॒मम् ॥ ७ ॥

प्र॒थ॒मा । मुख्य॑नामैतत् । प्रतमौ प्रकृष्टतमौ । हिः प्रसिद्धौ । सु॒वाच॑सा प्रियवचनौ वै॒द्या दे॒वाहो॑ होता॒रा दे॒वाना॑माह्वाता॒रौ हो॒मनि॑ष्पादकौ वा क॒वी मे॒धावि॑नौ एतौ नः अस्मदीयम् इमं यज्ञं यक्षतां यजतां गच्छतां वा ॥

भा॒र॒ती॒ळे सर॑स्वति॒ या वः॒ सर्वा॑ उप॒ब्रु॒वे । ता न॑श्चोदयत श्रि॒ये ॥ ८ ॥

भा॒र॒ति । इ॒ळे । सर॑स्वति । याः । वः । सर्वाः । उप॒ब्रु॒वे । ताः । नः । चो॒दय॑त । श्रि॒ये ॥ ८ ॥

हे भारति । भरतः आदित्यः । तस्य संबन्धिनी भारती । तादृशि शुलोकदेवते हे इळे भूदेवि हे सरस्वति । सरः वायुदकं वा । तद्व्यन्तरिक्षदेवते तादृशि देवि । एताः क्षित्यादिदेवताः । एता-

स्तिन्न आदित्यप्रभावविशेषरूपा इत्याहुः । ष्याः तिस्रः षर्वाः षवः युष्मान् षपद्भवे उपेत्य  
स्तौमि षताः यूयं षनः अस्मान् षधिये संपदे षचोदयत प्रेरयत ॥

त्वष्टा रूपाणि हि प्रभुः पशून्विश्वान्तस्मान्जं । तेषां नः स्फातिमा यज ॥९॥

त्वष्टा । रूपाणि । हि । प्रभुः । पशून् । विश्वान् । सम्ऽआनजं ।

तेषाम् । नः । स्फातिम् । आ । यज ॥ ९ ॥

त्वष्टा यज्ञमाधनपात्राभिमानो देवः रूपाणि योनो मृष्टानि रेतोमि रूपाणि कर्तुं प्रभुः हि ।  
हिशब्दः श्रुत्यन्तरप्रतिद्विष्योतनार्थः । 'यावच्छो वै रेतसः सिक्तस्य', 'त्वष्टा रूपाणि विकरोति'  
( तै. सं. १. ५. ९. १-२ ) इति श्रुतेः । स देवः विश्वान् सर्वानपि पशून् अस्मदीयान् गवादिकान्  
स्मान्जं सम्यगनक्ति व्यर्त्तकरोति ॥ संपूर्वादनक्तेलिटि 'तस्मान् लुङ्' इति लुङ् ॥ अथ प्रत्यक्षः ।  
षतेषाम् अक्तानां पशूनां स्फातिं वृद्धिं नः अस्मदर्थम् आ यज सर्वतः पूजय कुर्वित्यर्थः ॥

उप त्मन्या वनस्पते पाथो देवेभ्यः सृज । अग्निर्हव्यानि सिष्वदत् ॥ १० ॥

उप । त्मन्या । वनस्पते । पाथः । देवेभ्यः । सृज । अग्निः । हव्यानि । सिष्वदत् ॥ १० ॥

हं वनस्पते यूपाभिमानिदेव त्मन्या आत्मनेव देवेभ्यः अग्न्यादिभ्यः पाथः पशुरूपमज्ञम्  
उप सृज उत्पादय । यूपाभावे पशुनियोजनाभावेन हविषोऽभावात् । त्वयि एवं कृतवति सति  
अग्निः हव्यानि त्वीपि भिस्वदत् स्वदयतु स्वादूकरोतु ॥

पुरोगा अग्निर्देवानां गायत्रेण समज्यते । स्वाहाकृतीषु रोचते ॥ ११ ॥

पुरऽगाः । अग्निः । देवानाम् । गायत्रेण । सम् । अज्यते । स्वाहाकृतीषु । रोचते ॥ ११ ॥

अयम् अग्निः देवानां पुरोगाः असुरयुद्धं प्रति पुरोगामी । यद्वा । देवानां मध्ये यज्ञं  
प्रति अग्निरेव पुरोगामी । अत एव अग्नीष्वादेव अग्निशब्दो निष्पन्नः । 'अग्निः कस्मादग्निर्भावेति'  
( निरु. ७. १४ ) इति निरुक्तम् । तादृशोऽयं गायत्रेण एतदुपलक्षितेन मन्त्रेण समज्यते  
सम्यग्लक्ष्यते । स्वाहाकृतीषु स्वाहाकारेषु मत्सु हविःषु दीयमानेषु रोचते अन्यर्थं दीप्यते । एताः  
प्रयाजदेवताः यज्ञावयवाभिमानिन्यः । तद्द्वारा यज्ञ एव स्तूयते इति केषांचित् मतम् । अग्निरेव  
नामान्तरमित्यन्ये ॥ ॥ ९ ॥

'अग्ने नय' इति दशमं सूक्तम् अष्टवमाश्रयं त्रैष्टुभमाश्रयम् । 'अग्ने नयाष्टावाश्रयम्'  
इत्यनुक्रमणिका । प्रातरनुवाकाश्चिनशास्त्रयोस्तैष्टुभश्छन्दसि विनियोगः । 'अथैतस्याः' इत्यत्र 'अग्ने  
नयाग्ने बृहद्वित्यष्टानामुत्तमादुत्तमास्तिस्र उद्धरेत्' ( आश्व. श्रौ. ४. १३ ) इति सूत्रितस्त्वान् ।  
अथ शौनकः— 'उत्पथप्रतिपक्षो यो भ्रष्टो वापि पथः क्वचित् । पन्थानं प्रतिपद्येत कृत्वा वा कर्म  
गर्हितम् ॥ अग्ने नयेति सूक्तेन प्रत्यृचं जुहुयाद्धृतम् । जपेच्च प्रयतो नित्यमुपतिष्ठेत् चानलम्'  
( ऋग्वि. १. १५१-१५३ ) इति ॥ आद्याश्चतस्रः श्रवणाकर्मणि विनियुक्ताः । 'श्रावण्यां पौर्णमास्याम्'



इत्यत्र सूत्रितम्—‘ अग्ने नय सुपथा राये अस्मानिति चतसृभिः प्रत्यृचं हुत्वा ’ ( आश्व. गृ. २. १. ४ ) इति । आग्नेये पशौ वपापुरोडाशयोराद्ये द्वे अनुवाक्ये । तथा च सूत्रितम्—‘ अग्ने नय सुपथा राये अस्मान् पाहि नो अग्ने पायुभिरजस्रैः ’ ( आश्व. श्रौ. ३. ७ ) इति । आद्या प्रायणीयेष्टौ आग्नेयस्यानुवाक्या । सैव उदयनीये याज्या । ‘ तदहः प्रायणीयेष्टिः ’ इत्यत्र सूत्रितम्—‘ अग्ने नय सुपथा राये अस्माना देवानामपि पन्थामगन्म ’ ( आश्व. श्रौ. ४. ३ ) इति । विपरीताश्च याज्यानुवाक्या इति च ॥

अग्ने नय सुपथा राये अस्मान्विश्वानि देव वयुनानि विद्वान् ।

युयोध्यस्मज्जुहुराणमेनो भूर्यिष्ठां ते नमउक्तिं विधेम ॥ १ ॥

अग्ने । नय । सुपथा । राये । अस्मान् । विश्वानि । देव । वयुनानि । विद्वान् ।

युयोधि । अस्मत् । जुहुराणम् । एनः । भूर्यिष्ठाम् । ते । नमःउक्तिम् । विधेम ॥ १ ॥

हे ऽअग्ने अङ्गनादिगुणविशिष्ट ऽदेव द्योतमान ऽविश्वानि ऽवयुनानि सर्वाणि प्रज्ञानानि । अनेन एतदनुष्ठितमिदं प्रायणीयमिति यदेतज्ज्ञानमस्ति तद्विद्वानित्यर्थः । यतः ऽविद्वान् अनस्त्वम् । ऽअस्मान् ऽसुपथा शोभनेन मार्गेण ऽराये गन्तव्याय स्वर्गादिधनाय । द्वितीयार्थे वा चतुर्थी । प्रायणीयं रथं प्रति ऽनय । तदर्थं ऽजुहुराणं कुटिलकारि ऽएनः पापं फलप्रतिबन्धरूपम् ऽअस्मत् अस्मत्तः ऽयुयोधि पृथक्कुरु । ऽते तव वयं ऽभूर्यिष्ठाम् अतिप्रवृद्धां ऽनमउक्तिं नमस्करोक्तिं स्तुतिं ऽविधेम परिचरेम कुर्मः ॥

आयुष्कामेष्टयाम् ‘ अग्ने त्वं पारय ’ इति द्वे स्विष्टकृतो याज्ये ‘ पाहि नः ’ इति चतुर्थ्यनुवाक्या । ‘ पाहि नो अग्ने पायुभिरजस्रैरेमे त्वं पारया नव्यो अस्मानिति संयाज्ये ’ ( आश्व. श्रौ. २. १० ) इति सूत्रितम् । एते एव स्वस्त्ययन्यामपि संयाज्ये इति सूत्रितत्वात् ॥

अग्ने त्वं पारया नव्यो अस्मान्स्वस्तिभिरति दुर्गाणि विश्वा ।

पृथ्वी पृथ्वी बहुला न उर्वी भवा तोकाय तनयाय शं योः ॥ २ ॥

अग्ने । त्वम् । पारय । नव्यः । अस्मान् । स्वस्तिऽभिः । अति । दुःऽगानि । विश्वा ।

पूः । च । पृथ्वी । बहुला । नः । उर्वी । भव । तोकाय । तनयाय । शम् । योः ॥ २ ॥

हे ऽअग्ने ऽत्वं ऽनव्यः नवतरः स्तुत्यो वा त्वम् ऽअस्मान् यागानुष्ठानम् ऽअति ऽपारय कर्म समापय अतिपारय अतिक्रामय । केन साधनेन । ऽस्वस्तिभिः । अस्तिरभिपूजितः । मुशब्दः शोभनवचनः । अत्यन्तं पूजितैर्यज्ञादिसाधनैः । कानि० । ऽदुर्गाणि दुर्गमनानि पापानि । अनतिक्रमणीयानि दुरिताख्यानि अतिपारय । किंच ऽनः अस्माकं ऽपृथ्वी पृथ्वी पृथ्वी पृथ्वी अपि भवत्विति शेषः । चशब्दो वक्ष्यमाणेन सह समुच्चयार्थः । पूरिति जात्येकवचनम् । पुराण्यपि भवत्वित्यर्थः । तद् नः अस्माकम् ऽउर्वी पृथ्वी अपि बहुतरा भवतु । त्वं तु ऽतोकाय अपत्याय ऽतनयाय पुत्राय । तोकशब्दोऽपत्यसामान्य-

वचनः । तनयशब्दः पुत्रवचनः । 'क्षं सुखं' योः मिश्रयिता 'भव । यद्वा । रोगाणां शमनं भयानां यावनं च भव कुर्वित्यर्थः ॥

अग्ने त्वमस्मद्युयोध्यमीवा अनग्नित्रा अभ्यमन्त कृष्टीः ।

पुनरस्मभ्यं सुविताय देव क्षां विश्वेभिरमृतेभिर्यजत्र ॥ ३ ॥

अग्ने । त्वम् । अस्मत् । युयोधि । अमीवाः । अनग्नित्राः । अभि । अमन्त । कृष्टीः ।

पुनः । अस्मभ्यम् । सुविताय । देव । क्षाम् । विश्वेभिः । अमृतेभिः । यजत्र ॥ ३ ॥

हे 'अग्ने' 'त्वम्' 'अमीवाः' रोगान् 'अस्मत्' अस्मत्तः 'युयोधि' व्यावर्तय । याः 'अनग्नित्राः' अग्निना अपालिताः 'कृष्टीः' प्रजाः 'अभ्यमन्त' अभिमिमतेऽस्मान् ॥ यच्छब्दाध्याहारादनिघातः ॥ ताः युयोधि । यद्वा । ता अनग्नित्राः पापिन्यः कृष्टयः प्रजा अभ्यमन्त । त्वया अभ्यमितुमभितो रोगैः प्रापयितुमर्हन्ति । वर्यं तु न तादृशाः । अतोऽस्मत्तो वियोजयेत्यर्थः । न केवलं वियोगमात्रं अपि तु पुनः-पुनरिदं कर्तव्यम् । 'अस्मभ्यम्' अस्मदर्थं 'सुविताय' शोभनफलाय हे 'यजत्र' यष्टव्य 'देव' द्योतमानाग्ने 'विश्वेभिरमृतेभिः' सर्वैरमरणधर्माभिः अन्यैर्यष्टव्यैर्देवैः सह 'क्षां' पृथिवीं देवयजनलक्षणाम् आगच्छेति शेषः ॥

'पाहि नः' इत्यस्या विनियोगद्वयम् 'अग्ने त्वं पारय' इत्यत्रोक्तम् । तथाग्नेयपशावेषैव हविषोऽनुवाक्या । तथा च सूत्रितं—'पाहि नो अग्ने पायुभिरजसैः प्र वः शुक्राय भानवे भरध्वम्' (आश्व. श्रौ. ३. ७) इति ॥

पाहि नो अग्ने पायुभिरजसैरुत प्रिये सदर्ने आ शुशुक्नान् ।

मा ते भयं जरितारं यविष्ठ नूनं विदन्मापरं सहस्वः ॥ ४ ॥

पाहि । नः । अग्ने । पायुभिः । अजसैः । उत । प्रिये । सदर्ने । आ । शुशुक्नान् ।

मा । ते । भयम् । जरितारम् । यविष्ठ । नूनम् । विदत् । मा । अपरम् । सहस्वः ॥ ४ ॥

हे 'अग्ने' 'नः' अस्मान् 'अजसैः' अनवरतरविच्छिन्नैः 'पायुभिः' पालनप्रकारैः 'पाहि' पालय । 'उत' अपि च 'प्रिये' 'सदर्ने' तव प्रियभूते यागगृहे 'आ' सर्वतः 'शुशुक्नान्' दीप्यमानो भवेति शेषः । किंच हे 'यविष्ठ' युवतम् 'ते' तव 'जरितारं' गरितारं स्तोतारं मां 'नूनम्' अद्य 'भयं' 'मा' 'विदत्' मा लभतां मा आमोतु । हे 'सहस्वः' बलवन्नाग्ने 'अपरम्' अपरस्मिन्काले भयं 'मा' विदत् । अपरं मदन्त्यं वा मा विदत् ॥

अच्युताय भैषाय एककपालपुरोडाशहोमे 'मा नो अग्ने' इत्यनया आशयमभिजुहोति । तथा च सूत्रितं—'मा नो अग्नेऽव सृजो अघायेत्येनमाशयेनाभिजुहोति' (आश्व. गृ. २. १. ६) इति ॥

मा नो अग्रेऽव सृजो अघायविष्यवे रिपवे दुच्छुनायै ।

मा दत्वते दशते मादते नो मा रिषते सहसाऽवन् परा दाः ॥ ५ ॥

मा । नः । अग्रे । अव । सृजः । अघाय । अविष्यवे । रिपवे । दुच्छुनायै ।

मा । दत्वते । दशते । मा । अदते । नः । मा । रिषते । सहसाऽवन् । परा । दाः ॥ ५ ॥

हे अग्रे नः अस्मान् अघाय हिंसकाय अविष्यवे । अविष्यतिरत्तिकर्मा । अग्रेच्छवे दुच्छुनायै । शुनं सुखम् । दुष्टसुखकारिणे । दुःखकारिणे इत्यर्थः । तस्मै रिपवे अमा अव सृजः मा त्याक्षीः तदधीनं मा कुर्वित्यर्थः । तथा नः अस्मान् दत्वते दन्तवते दशते आदते स्वपिदथे अमा अव सृजः । तथा नः अस्मान् अदते अदन्तकाय शृङ्गादिभिर्वातिने अमा अव सृजः । तथा रिपवे हिंसकाय तस्करराक्षसादये हे सहसावन् सहस्विन् अमा परा दाः पराभूते मा देहि सर्वथा न देहीत्यर्थः ॥ ॥ ५ ॥

वि घ त्वावाँ ऋतजात यंसदृणानो अग्रे तन्वे वरूथम् ।

विश्वद्विरिक्षोरुत वा निनित्सोरभिहुतामसि हि देव विष्पट् ॥ ६ ॥

वि । घ । त्वाऽवान् । ऋतऽजात । यंसत् । गृणानः । अग्रे । तन्वे । वरूथम् ।

विश्वात् । रिर्िक्षोः । उत । वा । निनित्सोः । अभिऽहुताम् । असि । हि । देव । विष्पट् ॥ ६ ॥

हे ऋतजात यज्ञार्थमुत्पन्न अग्रे वरूथं वरणीयं त्वां तन्वे शरीरपोषाय गृणानः मनुष्यं त्वावान् त्वया देवतया तद्वा न जनः वि घ यंसत् विमुञ्चति खलु आमानम् । कम्मात्मकाशान् । रिर्िक्षोः हिंसितुमिच्छोश्चोरादेः सकाशात् । उत वा अथवा निनित्सोः निन्दितुमिच्छतः । हे देव अभिहुताम् आभिमुख्येन कुटिलं कुर्वतां द्विषां विष्पट् विशेषेण वाधकः अग्नि वि । अतः त्वदनुग्रहात् अयं जनो वि यंसत् ॥

त्वं ताँ अग्र उभयान्वि विद्वान्वेषि प्रपित्वे मनुषो यजत्र ।

अभिपित्वे मनवे शास्यो भूर्ममृजेन्य उशिग्भिर्नाक्रः ॥ ७ ॥

त्वम् । तान् । अग्रे । उभयान् । वि । विद्वान् । वेषि । प्रऽपित्वे । मनुषः । यजत्र ।

अभिऽपित्वे । मनवे । शास्यः । भूः । ममृजेन्यः । उशिक्ऽभिः । न । अक्रः ॥ ७ ॥

हे यजत्र यष्ट्य अग्रे त्वं तान् यष्टनयष्टृश्च उभयान् मनुष्यं मनुष्यान् विविच्य विद्वान् जानन् प्रपित्वे संनिहिते एव काले वेपि कामयसं यष्टु । तथा कुर्वन् अक्रः आक्रमिता त्वं मनवे । यष्ट्यर्थे चतुर्थी । मनुष्यस्य यजमानस्य अभिपित्वे अभिप्राप्तकालेऽभिगमनवति यज्ञे वा शास्यः भूः शिक्षणीयो भव । इदं कुरु इदं कुरु इति विधेयो भव । ममृजेन्यः शोधयिता यजमानः उशिग्भिः कामयमानैर्ऋत्विग्भिरिव ॥

अवोचाम निवचनान्यस्मिन्मानस्य सूनुः सहसाने अग्नौ ।

वयं सहस्रमृषिभिः सनेम विद्यामेषं वृजनं जीरदानुम् ॥ ८ ॥

अवोचाम । निवचनानि । अस्मिन् । मानस्य । सूनुः । सहसाने । अग्नौ ।

वयम् । सहस्रम् । ऋषिभिः । सनेम् । विद्याम् । इषम् । वृजनम् । जीरदानुम् ॥ ८ ॥

वयम् <sup>१</sup>अस्मिन् अग्नौ <sup>२</sup>निवचनानि नियमपूर्वकाणि वचांसि स्तोत्ररूपाणि <sup>३</sup>अवोचाम व्रमः । अग्निर्विशेष्यते । <sup>४</sup>मानस्य <sup>५</sup>सूनुः । मीयत इति मानो मन्त्रः । तस्य सूनुरग्निः मन्त्रेण उत्पद्यमानत्वात्<sup>१</sup> । सप्तम्यर्थे प्रथमा । मानस्य सूनौ <sup>२</sup>सहसाने शत्रूणामभिभवितरि <sup>३</sup>अग्नौ अवोचाम । <sup>४</sup>वयम् ऋषिभिः <sup>५</sup>ऋषिभिः अतीन्द्रियार्थप्रकाशकैर्मन्त्रैः साधनैः <sup>६</sup>सहस्रम् अपरिमितं धनं <sup>७</sup>सनेम संभजेमहि । विद्याम् इति गतम् ॥ ॥ ११ ॥

‘अनर्वाणम्’ इत्यष्टमेकादशं सूक्तमागत्य बार्हस्पत्यं त्रैष्टुभम् । ‘अनर्वाणं बार्हस्पत्यम्’ इत्यनुकान्तम् । श्रौतविनियोगो लेङ्गिकः । अत्र शौनकः—‘स्नात्वा जपेदनर्वाणं नमस्कृत्य बृहस्पतिम् । वीरान् धनं च प्राप्नोति सोऽश्लोक्यं च नियच्छति’ (ऋग्वि. १. १५३-१५४) इति ॥

अनर्वाणं वृषभं मन्द्रजिह्वं बृहस्पतिं वर्धया नव्यमकैः ।

गाथान्यः सुरुचो यस्य देवा आशृण्वन्ति नवमानस्य मर्ताः ॥ १ ॥

अनर्वाणम् । वृषभम् । मन्द्रजिह्वम् । बृहस्पतिम् । वर्धय । नव्यम् । अकैः ।

गाथान्यः । सुरुचः । यस्य । देवाः । आशृण्वन्ति । नवमानस्य । मर्ताः ॥ १ ॥

हे होतः <sup>१</sup>नव्यं नवतरं स्तुत्यं वा तम् <sup>२</sup>अनर्वाणम् अगन्तारम् । स्तोतुरधीनमिदमर्थः । <sup>३</sup>वृषभम् अपां फलानां वर्धितारं <sup>४</sup>मन्द्रजिह्वं मादकवाचं <sup>५</sup>बृहस्पतिं मन्त्रस्य पालयितारमेतन्नामकं देवम् <sup>६</sup>अकैः अर्चनसाधनैर्मन्त्रैः <sup>७</sup>वर्धय प्रवृद्धं कुरु । <sup>८</sup>सुरुचः शोभनदीप्तेः <sup>९</sup>नवमानस्य स्तूयमानस्य ॥ कर्मणि कर्तृप्रत्ययः ॥ <sup>१०</sup>यस्य बृहस्पतेः ॥ कर्मणि षष्ठ्यः ॥ रोचमानं स्तूयमानं <sup>११</sup>गाथान्यः । गाथेति वाङ्मनाम् । स्तुतिवचसो नेतारः <sup>१२</sup>देवाः व्यवहर्तारः <sup>१३</sup>मर्ताः मनुष्याः होत्रादयः । यद्वा । नवमानस्य स्तुवानस्य यजमानस्य संबन्धिनस्ते । <sup>१४</sup>आशृण्वन्ति आश्रावयन्ति पुरा तं बृहस्पतिं वर्धय । अत्र ‘अनर्वाणमप्रत्युतमन्यस्मिन्’ (निरु. ६. २३) इत्यादि निरुक्तं द्रष्टव्यम् ॥

बार्हस्पत्ये पशौ ‘तमृत्विद्याः’ इत्येषा वपायाज्या । सूत्रितं च—‘बृहस्पते अति यदर्थो अर्हति-मृत्विद्या उप वाचः सचन्ते’ (आश्व. श्रौ. ३. ७) इति ॥

तमृत्विद्या उप वाचः सचन्ते सर्गो न यो देवयतामसर्जि ।

बृहस्पतिः स ह्यञ्जो वरांसि विभ्वाभवत्समृते मातरिश्वा ॥ २ ॥

तम् । ऋत्विद्याः । उप । वाचः । सचन्ते । सर्गः । न । यः । देवऽयताम् । असर्जि ।

बृहस्पतिः । सः । हि । अञ्जः । वरांसि । विऽम्वा । अभवत् । सम् । ऋते । मातरिश्वा ॥ २ ॥

१ तं बृहस्पतिम् १ ऋत्विद्या वर्षर्तुसंबन्धिन्यः १ वाचः साध्यमिकाः १ उप १ सचन्ते समीपे सेवन्ते ।  
१ यः १ सर्गो १ न उदकस्य स्रष्टापि । नशब्दोऽप्यर्थे । १ देवयतां देवानिच्छतां यजमानानाम् १ असर्जि फलम् ।  
यद्वा । देवं तमिच्छतां मनुष्याणाम् असर्जि सृष्टवान्वृष्ट्युदकम् । यद्वा । ऋत्विद्याः प्रासकालीना वाचः  
होत्रादिप्रेरिता वाचः उप सचन्ते तं यः सर्गो न उदकसृष्टिरिव । १ सः स एव १ बृहस्पतिः १ अञ्जः १ हि  
व्यञ्जकः खलु । तस्मिन् वर्षति सर्वे भवन्ति १ । अत एव १ विभ्वा विभुर्व्याप्तः १ मातरिश्वा वृष्टिनिर्मातरि  
अन्तरिक्षे चेटमानो वायुसदृशो वा १ वरांसि वरणीयानि वृष्ट्यादिफलानि संपादयन् १ ऋते उदके निमित्त-  
भूते सति १ सम् १ अभवत् संभूतः । अथवा । अञ्जो यज्ञियानां व्यञ्जकः १ मातरिश्वा फलस्य निर्मातरि यज्ञे  
श्रसिता धर्तमानः स बृहस्पतिर्ऋते यज्ञे निमित्तभूते सति वरांसि वरणीयानि हवींषीच्छन् विभ्वा  
विभुः समभवत् ॥

उपस्तुतिं नमस उद्यतिं च श्लोकं यंसत्सवितेव प्र बाहू ।

अस्य कृत्वाहन्यो यो अस्ति मृगो न भीमो अरक्षस्तुर्विष्मान् ॥ ३ ॥

उपस्तुतिम् । नमसः । उत्स्यतिम् । च । श्लोकम् । यंसत् । सविताऽइव । प्र । बाहू इति ।

अस्य । कृत्वा । अहन्यः । यः । अस्ति । मृगः । न । भीमः । अरक्षः । तुर्विष्मान् ॥ ३ ॥

अयं बृहस्पतिः १ उपस्तुतिं यजमानेनोपेत्य क्रियमाणां स्तुतिं १ नमसः हविलक्षणस्याश्रस्य  
१ उद्यतिम् उद्धारं १ च १ श्लोकम् अन्यो यो मन्त्रविशेषोऽस्ति तं च १ प्र १ यंसत् प्रकरणेन यतते स्वीकर्तुम् ।  
यजमानो वा तत्सर्वं प्रयच्छत्यस्मै । तत्र दृष्टान्तः । १ सवितेव सूर्य इव । स यथा स्तोत्रादिकं  
स्वीकरोति तद्वत् । यजमानप्रदानपक्षे सविता सर्वस्य प्रसविता सूर्य इव । स यथा बाहुभ्यः  
प्रकाशादि प्रयच्छति तद्वत् १ बाहू बाहुभ्यां यजमानोऽपीत्यर्थः । तस्य महत्त्वमाह । १ अरक्षः स्वविरोधि-  
रक्षोरहितस्य १ अस्य बृहस्पतेः १ कृत्वा कर्मणा सामर्थ्येन १ अहन्यः अह्नि साधुः १ यः सूर्यः १ अस्ति  
सः १ भीमः १ न १ मृगः इव भयजनकः सिंहादिरिव भीमो भयहेतुः १ तुर्विष्मान् बलवान् परिभ्रमतीति  
शेषः । यस्य माहात्म्येन मन्त्राभिमानिते बृहस्पतेः सामर्थ्यात् मन्देहाद्यसुराजित्वानितेजस्वी भवति  
तादृशो महानुभावो यजमानदत्तं हविरादिकं स्वीकरोतीत्यर्थः ॥

अस्य श्लोको दिवीयते पृथिव्यामत्यो न यस्यक्षभृद्विचेताः ।

मृगाणां न हेतयो यन्ति चेमा बृहस्पतेरहिमायां अभि यून् ॥ ४ ॥

अस्य । श्लोकः । दिवि । ईयते । पृथिव्याम् । अत्यः । न । यसत् । यक्षऽभृत् । विऽचेताः ।

मृगाणाम् । न । हेतयः । यन्ति । च । इमाः । बृहस्पतेः । अहिऽमायान् । अभि । यून् ॥ ४ ॥

अस्य बृहस्पतेः श्लोकः स्तुत्यात्मिका कीर्तिः गर्जितवाक् वा दिवि द्योतमाने श्लोके पृथिव्यां च ईयते गच्छति व्याप्नोति । यो बृहस्पतिः अत्यो न अतनशील आदित्य इव यक्षभृत् पूजितं हविरादिकं दधानः विचेताः विविधं चेतयिता प्राणिनां विशिष्टप्रज्ञायुक्तो वा यसत् नियच्छति फलम् । किंच मृगाणां हन्तुमन्विष्यतां हेतयः न आयुधानीवास्य बृहस्पतेः इमाः हेतयो हिंसाणि आयुधानि यन्ति गच्छन्ति च ॥ 'चवायोगे प्रथमा' इति न निघातः ॥ अहिमायान् आगत्य हन्योऽन्तरिक्षचारिण्यो वा माया येषां वृत्रादीनां तानसुरान् यून् दिवसान् ॥ 'कालाध्वनोः' (पा. सू. २. ३. ५) इति द्वितीया ॥ तान्नायुधानि अभि लक्षयन्ति च ॥ उपसर्गश्रुतेर्योग्य-क्रियाध्याहारः ॥

ये त्वा देवोस्त्रिकं मन्यमानाः पापा भद्रमुपजीवन्ति पज्राः ।

न दूढये अनु ददासि वामं बृहस्पते चयस इत्पियारुम् ॥ ५ ॥

ये । त्वा । देव । उस्त्रिकम् । मन्यमानाः । पापाः । भद्रम् । उपऽजीवन्ति । पज्राः ।

न । दुःऽध्ये । अनु । ददासि । वामम् । बृहस्पते । चयसे । इत् । पियारुम् ॥ ५ ॥

हे देव बृहस्पते ये पापाः पापबुद्धयोऽस्याः पज्राः हविरिक्षणान्नवन्तः पापेन जीर्णा वा नराः भद्रं कल्याणं रवा स्वाम् उस्त्रिकम् । उस्त्रियेति गोनाम । कुत्सितामल्यक्षीरोत्स्त्राविर्णां गां जीर्ण-मनद्वाहं वा मन्यमानाः उपजीवन्ति उपेत्य प्राणन्ति अल्पं याचन्ते इत्यर्थः । दूढये दुर्धिये ॥ वचन-व्यत्ययः ॥ दुर्बुद्धिभ्यस्तेभ्यः वामं वननीयं धनं न अनु ददासि अनुकूलं न वितरसि । हे बृहस्पते देव पियाहं सोमपानशीलं सोमेन यष्टारं महाफलरिप्सुं तु चयसे इत् गच्छस्येवानुग्र-हीतुम् ॥ 'चय गतौ' इत्यस्येदं रूपम् ॥ यद्वा । हे बृहस्पते पियाहं हिंसकम् ॥ पीयते हिंसाकर्मणः इदं रूपम् ॥ तं प्राणिहिंसकं चयसे इत् । हंस्येव । 'बृहस्पते यच्चातयसि देवपीयुम् ( निरु. ४. २५ ) इति निरुक्तम् ॥ ॥ १२ ॥

सुप्रैतुः सुयवसो न पन्था दुर्नियन्तुः परिप्रीतो न मित्रः ।

अनर्वाणो अभि ये चक्षते नोऽपीवृता अपोर्ण्वन्तो अस्थुः ॥ ६ ॥

सुप्रैतुः । सुऽयवसोः । न । पन्थाः । दुःऽनियन्तुः । परिऽप्रीतः । न । मित्रः ।

अनर्वाणः । अभि । ये । चक्षते । नः । अपिऽवृताः । अपऽऊर्ण्वन्तः । अस्थुः ॥ ६ ॥

हे बृहस्पते त्वं <sup>१</sup>सुप्रैतुः सुष्ठु गन्तुर्मनुष्यस्य <sup>२</sup>सुयवसः शोभनाज्ञस्य <sup>३</sup>पन्थाः <sup>४</sup>न मार्ग इव सुष्ठु यज्ञमार्गागमिनः <sup>५</sup>सुयवसः पन्था इव सुखकारी <sup>६</sup>भवेत्यर्थः । किंच <sup>७</sup>दुर्नियन्तुः दुःखेन नियमितुः राज्ञः <sup>८</sup>परिप्रीतः सर्वप्रकारेण संतुष्टो द्वेषादिरहितः <sup>९</sup>मित्रः <sup>१०</sup>न सुहृन्मन्त्रीव । स यथा दुर्नयात् निवर्तयति तद्वत् स्वमपि तथा अस्मभ्यं कुर्वित्यर्थः । सखिवत् अमार्गाज्ञिवत् मार्गे यज्ञादिरूपे योजयित्वा तत्रापि फलप्रदो भवेत्यर्थः । किंच <sup>११</sup>अनर्वाणः अपापाः <sup>१२</sup>ये नराः <sup>१३</sup>नः अस्मान् <sup>१४</sup>अभि आभिमुख्येन <sup>१५</sup>चक्षते बोधयन्ति ते <sup>१६</sup>अपीवृताः अज्ञानेनावृता अपि <sup>१७</sup>अपोर्ण्वन्तः अपगतावरणवन्तो ज्ञानवन्तः <sup>१८</sup>अस्थुः तिष्ठन्तु । यद्वा । अनर्वाणस्त्वामग्रामुवन्तो येऽस्मद्विरोधिना नोऽस्मानभि चक्षते अभिवदन्ति निन्दन्ति तेऽपीवृता आच्छादिता रक्षिता अपि अपोर्ण्वन्तः अपगतरक्षणा भवन्ति ॥

‘सं यं स्तुभः’ इत्येषा बार्हस्पत्ये पशौ पुरोडाशस्य याज्या । सूत्रितं च—‘सं यं स्तुभोऽवनयो न यन्त्येवा पित्रे’ (आश्व. श्रौ. ३. ७) इति ॥

सं यं स्तुभोऽवनयो न यन्ति समुद्रं न स्रवतो रोधचक्राः ।

स विद्वान् उभयं चष्टे अन्तर्बृहस्पतिस्तर आपश्च गृध्रः ॥ ७ ॥

सम् । भम् । स्तुभः । अवनयः । न । यन्ति । समुद्रम् । न । स्रवतः । रोधचक्राः ।

सः । विद्वान् । उभयम् । चष्टे । अन्तः । बृहस्पतिः । तरः । आपः । च । गृध्रः ॥ ७ ॥

<sup>१</sup>यं बृहस्पतिं <sup>२</sup>स्तुभः स्तोत्राणि <sup>३</sup>अवनयो <sup>४</sup>न सर्वा अवनयो भूमयो मनुष्या यथा स्वामिनं कर्म प्रति वा <sup>५</sup>सं यन्ति संगच्छन्ति तद्वत् तथा <sup>६</sup>समुद्रं <sup>७</sup>रोधचक्राः । नदीनामैतन् । रोधनशीलानि चक्राणि यासु तास्तादृश्यः कूलं क्रममाणाः वा <sup>८</sup>स्रवतः स्रवन्त्यो नद्यो यथा यन्ति तद्वत् सर्वा अपि स्तुतयो यमेव प्रामुवन्ति <sup>९</sup>गृध्रः गर्धनशीलो वृष्टिमाकाङ्क्षमाणः <sup>१०</sup>सः <sup>११</sup>बृहस्पतिः <sup>१२</sup>विद्वान् वक्ष्यमाण-भिज्ञः <sup>१३</sup>तरः तरणं जलाभिवृद्धिम् <sup>१४</sup>आपः उदकानि <sup>१५</sup>च <sup>१६</sup>उभयम् <sup>१७</sup>अन्तः मध्ये स्थित्वा <sup>१८</sup>चष्टे पश्यति करोतीत्यर्थः ॥

एवा महस्तुविजातस्तुविष्मान्बृहस्पतिर्वृषभो धायि देवः ।

स नः स्तुतो वीरवद्धातु गोमद्विद्यामेष वृजनं जीरदानुम् ॥ ८ ॥

एव । महः । तुविऽजातः । तुविष्मान् । बृहस्पतिः । वृषभः । धायि । देवः ।

सः । नः । स्तुतः । वीरवत् । धातु । गोऽमत् । विद्याम । इषम् । वृजनम् । जीरऽदानुम् ॥ ८ ॥

<sup>१</sup>महः महान् <sup>२</sup>तुविजातः बह्वर्थमुत्पन्नः <sup>३</sup>तुविष्मान् बलवान् <sup>४</sup>वृषभः अपां वर्षिता <sup>५</sup>देवः <sup>६</sup>बृहस्पतिः <sup>७</sup>एव एवं स्तुतिप्रकारेण <sup>८</sup>धायि धीयते स्तुयते इत्यर्थः । <sup>९</sup>सः <sup>१०</sup>स्तुतः देवः <sup>११</sup>नः अस्माकं <sup>१२</sup>वीरवत् पुत्राद्युपेतं <sup>१३</sup>गोमत् गोभिर्युक्तं फलं <sup>१४</sup>धातु करोत्वित्यर्थः । विद्याम इति गतम् ॥ १३ ॥



‘कङ्कतः’ इति षोडशचं द्वादशं सूक्तम् । ऋषिरगस्त्यः । असृणसूर्यास्त्रयो देवताः । त्रिष्टुप् छन्दः । ‘सूर्ये विषम्’ इत्याद्यास्तिस्रो महापङ्क्तयः । ‘अष्टकौ सप्तकः षट्को दशको नवकश्च’ (अनु. १०. ३) इत्युक्तलक्षणोपेतत्वात् । ‘नवानाम्’ इत्येषा त्रयोदशी महावृहती । ‘चत्वारोऽष्टका जागतश्च महावृहती’ (अनु. ९. ९) इति ह्युक्तम् । अत्र यद्यपि अक्षराणि न्यूनानि तथापि न्यूहेन पूरणीयानि । अत्रानुक्रमणिका—‘कङ्कतः षोडशोऽपि पदानुष्टुभमसृणसौर्यं विषशङ्कावानगस्त्यः प्राग्रवीदशम्याद्याश्च तिस्रो महापङ्क्तयो महावृहती च’ इति । उपनिषदिति रहस्यमित्यर्थः । विषशङ्कायुक्तोऽगस्त्यः तत्परिहाराय इदमुक्तवान् । श्रौतस्य विशेषविनियोगो लैङ्गिकः । अत्र शौनकः—‘कङ्कतो नेति सूक्तं तु विपार्तः प्रयतो जपेत् । विपं न क्रमते चास्य सर्पादृष्टिविषादपि ॥ यत् कीटलतासु विषं दंष्ट्रिवृश्चिकतश्च यत् । मूलं च कृत्रिमं चैव जपन्सर्वमपोहति’ (ऋग्वि. १. १५४, -१ ५६) इति ॥

कङ्कतो न कङ्कतोऽथो सतीनकङ्कतः ।

द्राविति प्लुषी इति न्यदृष्टा अलिप्सत ॥ १ ॥

कङ्कतः । न । कङ्कतः । अथो इति । सतीनकङ्कतः ।

द्वौ । इति । प्लुषी इति । इति । नि । अदृष्टाः । अलिप्सत ॥ १ ॥

कङ्कतः अल्पविषः कश्चित् न कङ्कतः तद्विपरीतोऽनल्पविषो महोरगादिः ॥ तकर्तेर्गत्वर्थस्य वर्णव्यत्ययेन कङ्कत इति सरन् भवति ॥ अथो अपि च सतीनकङ्कतः । सतीनमित्युदकनाम ‘सतीनं गहनम्’ (नि. १. १२. ५९) इति तन्नामसु पाठात् । उदकचारी अल्पविषवान् कश्चिदुन्मुभादिः । एवं द्राविति अल्पविषमहाविषभेदेन जलस्थलभेदेन वा द्विप्रकाराविति । प्लुषी इति प्लोषणाविति । प्रकारद्वैविध्यदाहकत्वयोः प्रतिपादनाय इतिकारद्वयम् । तथा अदृष्टाः अदृश्यमानरूपा एतस्संज्ञकाश्च केचिद्विषधराः एवमुक्तप्रकारा ये सन्ति ते नूनं मां नि अलिप्सत विशेषेण लिम्पन्ति । सर्वाण्यङ्गानि विषमावृणोति । केन एवं कृतमिति न ज्ञायते इति भावः ॥

अदृष्टान्हन्त्यायत्यथो हन्ति परायती ।

अथो अवग्नती हन्त्यथो पिनष्टि पिषती ॥ २ ॥

अदृष्टान् । हन्ति । आऽयती । अथो इति । हन्ति । पराऽयती ।

अथो इति । अवग्नती । हन्ति । अथो इति । पिनष्टि । पिषती ॥ २ ॥

अनेन विषप्रयोषधिः स्तूयते । आयती विषदृष्टस्य सकाशमागच्छन्ती विषनिर्हरणसाधनौषधिः अदृष्टान् अदृश्यमानान्विषधरान् हन्ति हिनस्ति । अथो अपि च परायती परागच्छन्ती संमार्जनसमये अर्वाक्रमवृत्ता हन्ति नाशयति जलचरविषधरान् । अथो अपि च अवग्नती ॥ कर्मणि

कर्तृप्रत्ययः ॥ अवहन्यमानौषधिः स्वगन्धेन ऽहन्ति बहुविषान् । यद्वा । काचिदोषधिर्दशकान्मारयत्येष ।  
 ऽअथो अपि च ऽपिषती पेषणकर्त्री दृषत्पिव्यमाणा वौषधिः ऽपिनष्टि चूर्णीकरोत्यल्पविषान् ।  
 अथवा सर्वेषु वाक्येष्वविशेषेण सर्वविषकारिणां नाश उक्तः ॥

शरासः कुशरासो दर्भासः सैर्या उत ।

मौञ्जा अदृष्टा वैरिणाः सर्वे साकं न्यलिप्सत ॥ ३ ॥

शरासः । कुशरासः । दर्भासः । सैर्याः । उत ।

मौञ्जाः । अदृष्टाः । वैरिणाः । सर्वे । साकम् । नि । अलिप्सत ॥ ३ ॥

अन्यांश्च विपहेतूनाह । ऽशरासः शरा वेणुदण्डसदृशा अन्तश्छिद्रास्तृणविशेषाः । ऽकुशरासः  
 कुत्सितशराः अन्तश्छिद्राः शरसदृशास्तृणविशेषाः । ऽदर्भासः दर्भाः कुशाः । ऽसैर्याः तटाकादि-  
 प्रान्तोद्भवास्तृणविशेषा अश्ववाला इति प्रसिद्धाः । ऽमौञ्जाः मुञ्जाः प्रसिद्धाः । ऽवैरिणाः वीरणप्रकाराः ।  
 एतेषु वर्तमानाः ऽअदृष्टाः उक्तरूपाः ऽसर्वे विषधराः ऽसाकं मिलित्वा ऽन्यलिप्सत निलिम्पन्ति स्म ॥

नि गावो गोष्ठे असदन्नि मृगासो अविक्षत ।

नि केतवो जनानां न्यदृष्टा अलिप्सत ॥ ४ ॥

नि । गावः । गोऽस्थे । असदन् । नि । मृगासः । अविक्षत ।

नि । केतवः । जनानाम् । नि । अदृष्टाः । अलिप्सत ॥ ४ ॥

ऽगावो ऽगोष्ठे ऽनि ऽअसदन् निषीदन्ति । ऽमृगासः मृगाः ऽनि ऽअविक्षत निविष्टाः । स्वस्व-  
 स्थाने उपरताः । ऽजनानां प्राणिनां ऽकेतवः प्रज्ञानानि ऽनि ॥ उपसर्गश्रुतेर्योग्यक्रियाध्याहारः ॥  
 नीचान्यभवन् । एते अस्मिन्समये ऽअदृष्टाः अदृश्यमानरूपाः सन्तः ऽनि ऽअलिप्सत निलिम्पन्ति  
 विशेषेण ॥

एत उ त्वे प्रत्यदृशन्प्रदोषं तस्कराइव ।

अदृष्टा विश्वदृष्टाः प्रतिबुद्धा अभूतन ॥ ५ ॥

एते । ऊँ इति । त्वे । प्रति । अदृशन् । प्रऽदोषम् । तस्कराऽइव ।

अदृष्टाः । विश्वदृष्टाः । प्रतिऽबुद्धाः । अभूतन ॥ ५ ॥

ऽत्वे एते ऽते सर्वाः ऽप्रत्यदृशन् प्रतिदृश्यन्ते रात्रौ आसादिलिङ्गेन । यद्वा । ते रात्रौ हन्तारो  
 दिवा एते प्रतिदृश्यन्ते । तत्र दृष्टान्तः । ऽप्रदोषम् । रात्रिर्दोषा । रात्रिं प्रति तमसाभिभूतासु रात्रिषु

वृत्तस्कराद्व हिंसकाश्चौरा दृश्यन्ते यथा तद्वत् । कीदृशास्ते । वृत्तदृष्टाः अपरिदृश्यमानाः वृत्तविश्वदृष्टाः विश्वं दृष्टं यैस्ते तादृशाः प्रतिदृश्यन्ते । अतो हे नराः वृत्तविबुद्धा वृत्तभूतन भवत ॥ १४ ॥

द्यौर्वैः पिता पृथिवी माता सोमो आतादितिः स्वसा ।

अदृष्टा विश्वदृष्टास्तिष्ठत्येतत् सु कम् ॥ ६ ॥

द्यौः । वः । पिता । पृथिवी । माता । सोमः । आता । अदितिः । स्वसा ।

अदृष्टाः । विश्वदृष्टाः । तिष्ठत । इत्येतत् । सु । कम् ॥ ६ ॥

अतःपरं विपविचिकित्सा । तत्र तावत् हे<sup>१</sup> सर्पाः<sup>१</sup> वः युष्माकं द्यौः पिता । पृथिवी माता । सोमो आता । अदितिः देवमाता स्वसा<sup>२</sup> । एवंमहानुभावा महोरगाः वृत्तदृष्टाः अन्यैरदृश्यमान-  
रूपाः स्वयं तु वृत्तविश्वदृष्टाः सर्वस्य दृष्टारो यूयं तिष्ठत स्वस्वस्थाने । मां प्रति मा गच्छत । सु सुतसं  
कं सुखं यथा तथा इत्येतत् इत्येतत् गच्छत । सोमशब्देन सोमाधारो ब्रुलोक उच्यते । पृथिव्यन्तरिक्षब्रु-  
स्थानस्थाः सर्पाः स्वस्वस्थानं प्राप्तुं अस्मद्वाधं<sup>३</sup> मा कुस्तेत्यर्थः ॥

ये अस्या ये अङ्ग्याः सूचीका ये प्रकङ्कताः ।

अदृष्टाः किं चनेह वः सर्वे साकं नि जस्यत ॥ ७ ॥

ये । अस्याः । ये । अङ्ग्याः । सूचीकाः । ये । प्रकङ्कताः ।

अदृष्टाः । किम् । चन । इह । वः । सर्वे । साकम् । नि । जस्यत ॥ ७ ॥

ये अस्याः अंसाहाः अंसगाः अंसे भवा अंसाभ्यां खादन्तो वा । तथा ये अङ्ग्याः अङ्गगा  
अङ्गेन शरीरेण हन्तारो वा लूतिकादयः । सूचीकाः सूचीसदृशपुच्छरोमाणो वृश्चिकाद्याः । ये च  
प्रकङ्कताः प्रकृष्टविषाः प्रकृष्टगामिनो वा महोरगाः वृत्तदृष्टाः अदृश्यमानाः किं चन यत्किञ्चित्सर्व-  
जातमस्ति । इह अस्मिन् समीपे वः युष्माकं किमस्ति । अतो यूयं सर्वे साकं सह नितरां जस्यत  
मुञ्चत अस्मान् ॥ ' जसु मोक्षणे ' । देवादिकः ॥

उत्पुस्तत्सूर्य एति विश्वदृष्टो अदृष्टहा ।

अदृष्टान्तसर्वीजम्भयन्तसर्वीश् यातुधान्यः ॥ ८ ॥

उत् । पुस्तत् । सूर्यः । एति । विश्वदृष्टः । अदृष्टहा ।

अदृष्टान् । सर्वीन् । जम्भयन् । सर्वीः । च । यातुधान्यः ॥ ८ ॥

१. झ१-महासपोदीन् अनुनदीयेव अपनयति, हे सर्पाः । २. क-ख-ज-झ-झ१-त-फ- सा स्वसा ।  
३. क-ख-झ-झ१-फ-अस्मद्वाधाम् ।

असौ <sup>१</sup>सूर्यः <sup>२</sup>पुरस्तात् पूर्वस्यां दिशि <sup>३</sup>उत् <sup>४</sup>एति । कीदृशः सः । <sup>५</sup>विश्वदृष्टः । विश्वे द्रष्टव्या यस्य स तादृशः । <sup>६</sup>अदृष्टहा । अदृष्टा विपविशेषा विपधरविशेषा वा । तेषां हन्ता । यद्वा । अदृष्टमदर्शन-मज्ञानमन्धकारः । तस्य हन्ता । सूर्ये उदिते सति सर्वे विपधरा विषाणि वा पलायन्ते । किं कुर्वन्नुदिति इति चेत् उच्यते । <sup>७</sup>सर्वान् <sup>८</sup>अदृष्टान् अद्रष्टव्यान्विषराक्षसादीन् <sup>९</sup>जम्भयन् हिंसयन् । तथा <sup>१०</sup>सर्वाः <sup>११</sup>यातुधान्यः । यातवो यातनास्तीक्ष्णवेदनाः । तासां धात्रीरूपादधित्रीर्महोरगीः राक्षसीर्वा जम्भयन् पुरस्तादुदेति । अतोऽस्मत्तो नि जस्यत इति संबन्धः ॥

उदपसत्सौ सूर्यः पुरु विश्वानि जूर्वन् ।

आदित्यः पर्वतेभ्यो विश्वदृष्टो अदृष्टहा ॥ ९ ॥

उत् । अपसत् । असौ । सूर्यः । पुरु । विश्वानि । जूर्वन् ।

आदित्यः । पर्वतेभ्यः । विश्वदृष्टः । अदृष्टहा ॥ ९ ॥

<sup>१</sup>असौ पुरस्तात् दृश्यमानः <sup>२</sup>सूर्यः सर्वस्य प्रेरकः आदित्यः <sup>३</sup>उदपसत् ऊर्ध्वं गच्छति ॥ पततेर्लुङि पुमागमे रूपम् ॥ किं कुर्वन् । <sup>४</sup>विश्वानि बहूनि विषाणि <sup>५</sup>पुरु प्रभूतं <sup>६</sup>जूर्वन् हिंसन् । कीदृशोऽसौ । <sup>७</sup>पर्वतेभ्यः पर्ववद्भ्यः प्राणिभ्यः तेषामुपकाराय <sup>८</sup>आदित्यः विषोदकादीनामदनशीलः <sup>९</sup>विश्वदृष्टः विश्वं दृष्टं येन तादृशः <sup>१०</sup>अदृष्टहा अदृष्टानां विपविशेषाणां हन्ता । एवंमहानुभावः सूर्यः ऊर्ध्वमारोहति । अतो विषशङ्का न कार्या ॥

सूर्ये विषमा संजामि दृतिं सुरावतो गृहे ।

सो चिन्नु न मरति नो वयं मरामारे

अस्य योजनं हरिष्ठा मधु त्वा मधुला चकार ॥ १० ॥

सूर्ये । विषम् । आ । संजामि । दृतिम् । सुरावतः । गृहे ।

सः । चित् । नु । न । मरति । नो इति । वयम् । मराम । आरे ।

अस्य । योजनम् । हरिऽस्थाः । मधु । त्वा । मधुला । चकार ॥ १० ॥

आदित्यमण्डले चतुर्थेनाङ्गुलिना विषमादाय मधुकृत्य योजयित्वा निर्विषो भवेदिति यदेत-द्विषविद्यायामुक्तं तदिदमत्रोच्यते । अहं विषावृतोऽगस्त्यः <sup>१</sup>सूर्ये सर्वस्य प्रेरयितरि मधुविषारूपे सूर्यमण्डले <sup>२</sup>विषम् आवृत्य वर्तमानं सूर्ये <sup>३</sup>आ <sup>४</sup>संजामि आसक्तं करोमि । तत्र दृष्टान्तः । <sup>५</sup>सुरावतो <sup>६</sup>गृहे सुरानिर्मातृसदने <sup>७</sup>दृतिम् इव चर्ममयं सुरापात्रमिव । यथा तत्कर्तुः न दोषाय भवति तद्वद्विषम् आदित्यस्य न बाधकमित्यर्थः । <sup>८</sup>सो चित् । चित् पूजायाम् । जुः प्रसिद्धौ । पूज्यः सः

सूर्यः खलु वन वमराति न म्रियते । वनो ववयं वमराम । तदनुग्रहात्तत्रैव विषस्य योजितत्वात्  
वयमपि न म्रियामहे । उभयोरमरणे कारणमाह । हरिष्ठाः । हरयोऽश्वाः । तेषु स्थित आदित्यः वारे  
दूरे अस्य विषस्य योजनं प्रापणं चकार । तदेवोच्यते । हे विष एवा त्वां मधु अमृतं चकार ।  
विषस्य विषभावं दूरेऽपनोद्य अमृतीचकारेति । एषैव मधुला मधुदात्री निर्विषीकर्त्री मधुविद्या । यदे-  
तदादित्यस्य विषयोजनं तेन च अमृतीकरणं यदस्ति एषा मधुविद्या ॥ १५ ॥

इयत्तिका शकुन्तिका सका जघास ते विषम् ।

सो चिन्नु न मराति नो वयं मरामारे

अस्य योजनं हरिष्ठा मधु त्वा मधुला चकार ॥ ११ ॥

इयत्तिका । शकुन्तिका । सका । जघास । ते । विषम् ।

सो इति । चित् । नु । न । मराति । नो इति । वयम् । मराम । आरे ।

अस्य । योजनम् । हरिऽस्थाः । मधु । त्वा । मधुला । चकार ॥ ११ ॥

वइयत्तिका इयत्तां कुर्वाणा इयत्तावती वा । बालेत्यर्थः । वशकुन्तिका । शकुन्तः शकुनः ।  
तस्य स्त्री । तां कपिञ्जलीमाहुः । वसका सा एते तव विषं जघास भक्षितवती । सा विषहन्तीति  
प्रसिद्धा । वसो वचित् ॥ सा उ इति निपातसमुदायः एकं पदम् ॥ सापि शकुन्तिका न म्रियते  
नित्यप्रतिपक्षत्वाद्विषस्य । शिष्टं व्याख्यातचरम् । अनेन विद्यायां यदेहावृतं विषं तस्य शकुनेभ्यः  
आदित्याय च प्रदानमस्तीत्युक्तं भवति ॥

त्रिः सप्त विष्णुलिङ्गका विषस्य पुण्यमक्षन् ।

ताश्चिन्नु न मरन्ति नो वयं मरामारे

अस्य योजनं हरिष्ठा मधु त्वा मधुला चकार ॥ १२ ॥

त्रिः । सप्त । विष्णुलिङ्गकाः । विषस्य । पुण्यम् । अक्षन् ।

ताः । चित् । नु । न । मरन्ति । नो इति । वयम् । मराम । आरे ।

अस्य । योजनम् । हरिऽस्थाः । मधु । त्वा । मधुला । चकार ॥ १२ ॥

वत्रिः वसप्त त्रिगुणिताः सप्तसंख्याकाः वविष्णुलिङ्गकोः विविधाः विष्णुलिङ्गकाः । सप्तसु जिह्वासु  
लोहितशुक्लकृष्णभेदेन एकविंशतियों ताः । यद्वा । त्रिः सप्त एकविंशतिभेदा विष्णुलिङ्गकाः सूक्ष्मचट-  
क्रिका विषप्रतिपक्षभूताः । वविषस्य अस्मदावरकस्य वपुष्णं पोषम् वअक्षन् अदन्तु नाशयन्तु । वताः  
च वन वमरन्ति न वयम् अपि । शिष्टमविशिष्टम् ॥

नवानां नवतीनां विषस्य रोपुषीणाम् ।

सर्वासामग्रभं नामारे अस्य योजनं हरिष्ठा मधु त्वा मधुला चकार ॥ १३ ॥

नवानाम् । नवतीनाम् । विषस्य । रोपुषीणाम् ।

सर्वासाम् । अग्रभम् । नाम । आरे । अस्य ।

योजनम् । हरिऽस्थाः । मधु । त्वा । मधुला । चकार ॥ १३ ॥

नवानां नवतीनां नवाधिकानां नवतिसंख्याकानां नदीनाम् । पुनः क्रीटशीनाम् । विषस्य अस्मद्व्यपकस्य सर्वस्य विषस्य रोपुषीणां लोपयित्रीणां छेत्रीणाम् । सर्वासाम् उक्तानां गङ्गादिनदीनां नाम अग्रभं गृह्णामि संकीर्तयामि ॥ गृह्णन्त्यान्दसे लुङि छान्दसः क्लृप्तम् । 'हग्रहोर्भः' ॥ अस्य योजनमित्यादि गतम् ॥

त्रिः सप्त मयूर्यैः सप्त स्वसारो अग्रुवः ।

तास्ते विषं वि जञ्जिरे उदकं कुम्भिनीरिव ॥ १४ ॥

त्रिः । सप्त । मयूर्यैः । सप्त । स्वसारः । अग्रुवः ।

ताः । ते । विषम् । वि । जञ्जिरे । उदकम् । कुम्भिनीऽइव ॥ १४ ॥

त्रिः सप्त एकविंशतिसंख्याकाः मयूर्यैः मयूरस्त्रियः । ता विषकारिसर्पद्वेषिण्यः इति प्रसिद्धाः नागद्वेषिण्यरुडपक्षादुत्पन्नस्त्वान् । तथा सप्त एतसंख्याकाः सर्पणस्वभावाः स्वसारः स्वयमेव सरणाः अग्रुवः । नदीनामैतन् । सुरगङ्गाद्याः प्रसिद्धाः सप्त नद्यः सन्ति । तास्ते इ देह तव विषं वि जञ्जिरे विशेषेण हरन्तु । तत्र दृष्टान्तः । उदकं कुम्भिनीः कुम्भिन्यः कुम्भवत्यः कुम्भेन जलहारिण्यः इव । ता यथा तद्वरन्ति तद्वत् नद्यो मयूर्यश्च अतिप्रभूतं हरन्तु ॥

इयत्तकः कुषुम्भकस्तकं भिनद्वयर्मना ।

ततो विषं प्र ववृते पराचीरनु संवतः ॥ १५ ॥

इयत्तकः । कुषुम्भकः । तकम् । भिनद्वि । अर्मना ।

ततः । विषम् । प्र । ववृते । पराचीः । अनु । सम्ऽवतः ॥ १५ ॥

इयत्तकः कुरितेयत्तः अल्पप्रमाण इत्यर्थः । कुषुम्भकः कुं पृथ्वीं सुम्भति विलिखतीति सर्पाणां कुरितं सुम्भयिता निग्रहीता<sup>१</sup> कुषुम्भको नकुलः । स ते विषं हरतिवति शेषः । यदि न तथा स करोति तर्कं कुरितं तं नकुलम् अश्मना भिनद्वि विदारयामि । विपनिर्हरणप्रयोगे यावद्विषापगमं तं

पाषाणानुधातमनुतिष्ठन्ति तद्विदः । तदिदमत्रोक्तम् । ततः एवं प्रयोगे सति विषं प्र वावृते  
विषावृताद्देहात् विषं प्रवर्तते निर्गच्छतु । काः प्रति । उच्यते । पराचीः परागञ्जनवतीः अतिदूराः  
संवतः संविभागवतो दिशः अनु लक्ष्यकृत्य दिगन्तं प्रति गच्छतु न मां प्रति गच्छस्वित्यर्थः ॥

अध्यायोपाकरणोत्सर्गयोः 'कुपुम्भकस्तत्' इत्यन्या विनियुक्ता । 'दधिसक्तुन्नुहोति' इत्युपक्रम्य  
'कुपुम्भकस्तदब्रवीत्' ( आश. श्रु. २. ५. ७ ) इति सूत्रितत्वात् ॥

**कुपुम्भकस्तदब्रवीद्गिरेः प्रवर्तमानकः ।**

**वृश्चिकस्यारसं विषमरसं वृश्चिक ते विषम् ॥ १६ ॥**

कुपुम्भकः । तत् । अब्रवीत् । गिरेः । प्रवर्तमानकः ।

वृश्चिकस्य । अरसम् । विषम् । अरसम् । वृश्चिक । ते । विषम् ॥ १६ ॥

एवं महानुभावेन अगस्त्यमहर्षिणा उच्यमाने सति गिरेः सकाशात् प्रवर्तमानकः प्रवर्तमानः  
अतिशीघ्रमभिगच्छन् कुपुम्भकः नकुलः तदब्रवीत् तद्वाक्यमाचख्यौ । किं तदिति उच्यते । वृश्चिकस्य  
एतन् विषम् अरसम् असारं बाधकं न भवतीत्यर्थः । तथा लोकेऽपि सर्पदष्टमपि क्रिम्यादिदंशनमेव  
अतो न बाधः इति हि वदन्ति । एवमभिवचनेन सोऽपि निर्विपोऽभवत् । अथ तं वृश्चिकं प्रति नकुल  
आह । हे वृश्चिक वते विषम् अरसम् । अतस्तमृषिं किं करिष्यति । तस्मात् परिहरेति । यदा  
एवमवादीत् तदाप्रभृति वृश्चिकविषम् असारमभवत् । एषा विषनिर्हरण्युपनिषत् ॥ ॥ १६ ॥

इति सायणाचार्यविरचिते माधवीये वेदार्थप्रकाशे

द्वितीयाष्टके प्रथमे मण्डले

चतुर्विंशोऽनुवाकः

प्रथमं मण्डलं च ॥





## शुद्धिपत्रम्

षोडशपृष्ठपर्यन्तं केपुचित् स्थलेषु शब्द इत्यस्य स्थाने शङ्क इति मुद्रणदोषात्संजातं  
तत् शुद्धीकृत्य वाचनीयम्

पृष्ठे	पङ्क्तौ	अशुद्धम्	शुद्धम्
१७	२०	इति करणबहुलम्	इतिकरणबहुलम्
१८	९	°प्रसिद्धेष्टृग्वे°	°प्रसिद्धेष्टृग्वे°
२०	३३	अबोधकत्वे°	अबोधकत्वे°
२४	३२	°राहित्याज्ञा	°राहित्याज्ञास्य
३३	७	आवहनीय°	आहवनीय°
३४	७	याच्ञा°	याच्ञा°
॥	१८	°बुमागेन	°बुमागमेन
४०	३	°शब्देधाननाभिम्°	°शब्देनाभिधानम्°
७८	७	धिण्यतोः	धिण्यतोः
७९	१०	स्यापः	क्यपः
८८	१६	°ग्रहादीनाम्	°ग्रहादीनाम्' इति वचनात्
९२	१९	अभ्यासस्य	अभ्यासस्य
९७	७	धिण्यतोः	धिण्यतोः
१०१	७	°द्युदात्त्वम्	°द्युदात्तत्वम्
१०२	१०	दुष्परिहरमि°	दुष्परिहरमि°
१०५	२४	सहस्रसां	सहस्रसां
१०७	९	ङित्त्वस्य प्राप्तस्य	प्राप्तस्य ङित्त्वस्य
११०	१८	गिर्वर्ण°	गिर्वर्ण°
१२२	१०	अस्मिन्	अस्मिन्
१४६	२२	निघातः	न निघातः
१५०	२५	आर्हन्तोति	आर्हन्तोति
२०८	१७	मिथि	मथि
२१६	१४	धिण्यतोः	धिण्यतोः
२४३	८	गोसववीवधौ	गोसववीवधौ ।
२४५	२९	आतो लोपः	अतो लोपः
३३६	१२	पासिवांसः	पसिवांसः
३७३	५	°दशान्त्ये	°दशान्त्ये
४२८	९	द्विर्वचने	द्विवचने
४३४	३२	अडागमः	अडागमः
४७३	२०	उनन्-	उन-
५१९	२२	°युक्तस्थाभा°	°युक्तरथाभा°
५८५	२८	एकदेश°	क्ष-ट-स-एकदेश°

पृष्ठे	पङ्क्तौ	अशुद्धम्	शुद्धम्
६१८	१	एत	एतत्
६६२	१७	वीर्योत्पादकन्	वीर्योत्पादकान्
६६२	२३	परिष्ठादि°	परिष्ठादि°
६६९	१९	नवीयाम्	नवीयान्
६८६	१९	तुर्वितिम्	तुर्वीतिम्
७१९	१९	ढलोपदीर्घाः	ढलोपदीर्घाः
७४९	२०	‘अन्त्यावस्थाच्छन्दसि च’	अन्त्यावस्था । ‘छन्दसि च’
७५२	२५	मितद्व्रादिभ्य	मितद्व्रादिभ्य
७८५	२१	उपमा	उपमा
८३४	४	अविना भूतम्	अविनाभूतम्
८७३	११	जपनुम्	जनुपम्
९३६	३	चतुर्भिः	चतुःऽभिः
९४०	२३	वक्षद्विपदे	वक्षद्विपदे
१०६१	१३	हवि°	हवि°

ऋग्वेदसंहितायाः प्रथमद्वितीययोर्भागयोः या अक्षराशुद्धयः अनन्तरमुपलक्षितास्ता  
अत्र संगृह्यन्ते—

### प्रथमभागे

पृष्ठे	पङ्क्तौ	अशुद्धम्	शुद्धम्	पृष्ठे	पङ्क्तौ	अशुद्धम्	शुद्धम्
१०३	१९	°त्यनुवृत्ते°	°त्यनुवृत्ते°	४४४	२५	गन्त॒णां	गन्त॒णां
१३५	२३	शृण्वि॒रे	शृण्वि॒रे	४५४	१२	ई॒म्	ई॒म्
१५०	२५	आदृ॒ध्नोति	आदृ॒ध्नोति	४९०	२०	द्य॒म्नं	द्य॒म्नं
१७०	२२	धा॒रयन्	धा॒रयन्	५५४	२३	नः	नः
१७२	१२	सोमा॑सुः	सोमा॑सुः	५७८	२	°व्य॑श्ववत्	°व्य॑श्ववत्
१७३	९	सह॒स्रा॒क्षा	सह॒स्रा॒क्षा	५७८	१५	अव	अव
१८६	२२	ऊ॒म्	ऊ॒म्	६१८	१२	°जि॒ह्व॑म्यु॒श्च	°जि॒ह्व॑म्यु॒श्च
१८७	२७	व्र॒तानि॑	व्र॒तानि॑	६५६	२५	परि॑षक्ते°	परि॑षक्ते°
२००	३	हो॒तर॒स्य	हो॒तर॒स्य	६५९	१४	°मव॑यस्या॒मुत	°मव॑यस्या॒मुत
२००	१५	दे॒वदे॑वं	दे॒वदे॑वं	६६९	१९	नवी॑याम्	नवी॑यान्
२३४	११	अ॒स्मे	अ॒स्मे	६७२	१८	जै॒त्रीं	जै॒त्रीं
२४५	१६	ए॒क॒श्चर॑न्नु°	ए॒क॒श्चर॑न्नु°	६८२	८	दु॒व॒स्यथः॑	दु॒व॒स्यथः॑
२४६	२८	अ॒न॒व॒द्यस्य॑	अ॒न॒व॒द्यस्य॑	६८६	१९	तु॒र्वी॒ति॒म्	तु॒र्वी॒ति॒म्
२५७	१५	त्रि॒र॒श्चि॒ना	त्रि॒र॒श्चि॒ना	७०१	२६	°द्वि॒पदे॑	°द्वि॒पदे॑
२७८	१३	रथे॑ऽशु॒भम्	रथे॑ऽशु॒भम्	७०८	१२	अ॒ग्नेः	अ॒ग्नेः
३०३	१६	दुः॑शे॒र्व	दुः॑शे॒र्व	७१९	६	नि॒धि॒म्ऽइ॒व	नि॒धि॒म्ऽइ॒व
३५५	२४	मा॒यिनः॑	मा॒यिनः॑	७५७	७	नैः	नैः
३६६	२	अ॒नु	अ॒नु	७८५	२१	उ॒प॒मा	उ॒प॒मा
३६६	४	अ॒हु॒तऽप॑सवः	अ॒हु॒तऽप॑सवः	८०८	६	श्रु॒ष्टी॑ऽवा॒नः	श्रु॒ष्टी॑ऽवा॒नः
३७०	२४	प॒रि	पा॒रे	८१०	१२	स॒खि॑ऽय॒ते	स॒खि॑ऽय॒ते
३७५	२५	वा॒जैऽभिः॑	वा॒जैऽभिः॑	८२२	१५	त॒रु॒षसा॑	त॒रु॒षसा॑
३८१	१४	म॒न्दि॒ना	म॒न्दि॒ना	८४३	१५	°वृ॒ह॒न्नै॒रपा॑वपः	°वृ॒ह॒न्नै॒रपा॑वपः
३८१	२८	रो॒रु॒वन्	रो॒रु॒वत्	८४६	२२	ब्रु॒तव॑	ब्रु॒तव॑
३८१	२४	स्थ॒वि॒रं	स्थ॒वि॒रं	८७१	२	त्वा	त्वा
४४१	९	व॒द॒त	व॒द॒त				

पृष्ठे	पङ्क्तौ	अशुद्धम्	शुद्धम्	पृष्ठे	पङ्क्तौ	अशुद्धम्	शुद्धम्
८७३	११	ज॒षनु॑म्	ज॒नुष॑म्	१०४१	२४	तथा	यथा
८९९	९	मा॒ययो॑ध्वी	मा॒ययो॑ध्वी	१०४९	१४	सु॒रींश्च॑दि	सु॒रींश्च॑दि
९००	१	अ॒भी मू॑तस्य	अ॒भीमू॑तस्य	१०७२	१	स्य॒न्त्रा	स्प॒न्त्रा
९०६	१७	“स्तथा॑वि॒त”	“स्तथा॑वि॒त”	१०७२	३	स्य॒न्त्रा	स्प॒न्त्रा
९३६	३	च॒तुर्भिः	च॒तुःऽभिः	१०७४	२१	वा॒जैर्म॑थ्ना	वा॒जैर्म॑था
९३९	८	वि॒वाय॑	वि॒वाय॑	१०७४	२३	म॒थ्ना	म॒था
९४०	२३	व॒क्षद्वि॑पदे	व॒क्षद्वि॑पदे	१११०	५	वै॒रि॒णाः	वै॒रि॒णाः
९५७	२	अ॒ब्रवी॑दता	अ॒ब्रवी॑दता	१११०	७	वै॒रि॒णाः	वै॒रि॒णाः
९५७	१८	मांस॑मेकः	मांस॑मेकः	१११३	१७	पु॒ष्पं	पु॒ष्पं
				१११३	२०	पु॒ष्पम्	पु॒ष्पम्







